

**TEXT FLY WITHIN
THE BOOK ONLY**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_178625

UNIVERSAL
LIBRARY

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No. ^RS 491.23/J83D Accession No. G.H. 804

Author जोशी, लक्ष्मणशास्त्री - | Vol. I Pt.

Title धर्मकोशः व्यवहारकाण्डम् ३ रा रा ६

This book should be returned on or before the date
last marked below.

धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा

धर्मकोशः

व्यवहारकाण्डम्

उत्तरार्धः

विवादपदानि

संपादकः

लक्ष्मणशास्त्री जोशी, तर्कतीर्थः

अध्यक्षः प्राज्ञपाठशालामण्डलस्य

संवत् १९९७

Publishers:—
Prājñapāthas'ālā Maṇḍala
Wai, Dist. Satara.
(INDIA)

[*All rights reserved.*]

Printer:—
Shankar Vitthal Lele.
The Prajna Press,
315 Gangapuri,
WAI, (SATARA).

DHARMAKOSA

VYAVAHĀRAKĀṆḌA

VOL. I)

VIVĀDAPĀḌĀNI

(PART III

[*Titles of Law*]

1941

EDITED BY

Laxmanshastri Joshi, *Tarkateerth.*

President, Prājna Pāṭhashālā Maṇḍala.

EDITORIAL STAFF

Editor-in-chief :—

Laxmanshastri Joshi, Tarkateerth,
President, Prājñapāthas'ālā Mandāḷa, Wai.

Sub-editors :—

1. Ranganathshastri Joshi, Sāhityas'āstrī, Wai.
2. K. L. Daptari, Esqr., B.A., LL.B., Nagpur.
3. Prof. Dr. V. G. Paranjape, M A., LL.B., D.Litt.,
Fergusson College, Poona.
4. Prof. N. R. Phatak, B.A., Bombay.
5. Prof. P. R. Damle M.A., LL. B., Wadia College,
Poona.
6. P. B. Gajendragadkar, Esqr., M. A., LL. B.,
Secretary, Hindu Law Research and
Reforms Association, Bombay.
7. B. N. Khare, Esqr., Wai.

Secretary :—

Pt. Vasudeoshastri Konkar, Pravachanpatu, Wai.

TABLE OF CONTENTS

Introductory Notes	I-2
Appendix I [मेधातिथेरस्मृत्युता म. म. गंगानाथ ज्ञा कृता च शुद्धिः]	3-7
„ II [मेधातिथेरस्मृत्युता शुद्धिः]	7-10
विवादपदानां विषयानुक्रमणिका	11-21
ऋषिक्रमेण विषयानुक्रमणिका	21-34
विवादपदानि (साहसादीनि)	१५९१-१९६२
साहसम् १५९१-१६५५; स्तेयम् १६५६-१७६७; वाक्पारुष्यम् १७६८-१७९२; दण्डपारुष्यम् १७९३-१८३५; स्त्रीसंग्रहणम् १८३६-१८९२; द्यूतसमाह्वयम् १८९३-१९१५.	
प्रकीर्णकम्	१९१६-१९६२;
प्रकीर्णकम् १९१६-१९४३; नौयायिव्यवहारः । विशेषतस्तत्र तरशुल्क- विचारः १९४४-१९४७; बालानाथधननिधि-नष्टापहृतव्यवस्था १९४७-१९६२.	
परिशिष्टम्	१९६३-१९८९
व्यवहारस्वरूपम् १९६३; सभा १९६३; साक्षी १९६४; दिव्यम् १९६७; मानसंज्ञाः १९६७-१९६८; निर्णयकृत्यम् १९६८; पुनर्न्यायः १९६९; दण्डमातृका १९६९-१९७०; ऋणादानम् १९७१; उपनिधिः १९७१; अस्वामिविक्रयः १९७२; संभूयसमुत्थानम् १९७२; दत्ताप्रदानिकम् १९७२-१९७३; अभ्युपेत्याशुधृषा १९७३-१९७४; वेतनानपा- कर्म १९७५; क्रयविक्रयानुशयः १९७५; स्वामिपालविवादः १९७६; सीमाविवादः १९७६; स्त्रीपुंघर्माः १९७७-१९७९; स्वामिपालविवादः १९७६; सीमाविवादः १९७६; स्त्रीपुंघर्माः १९७७-१९७९; दायभागः १९७९-१९८८; साहसम् १९८९; दण्डपारुष्यम् १९८९.	
श्लोकार्थानुक्रमणिका	१-१३९
Index of the Important Sanskrit words	1-162
शुद्धिपत्रम्—	१-१०

Introductory Notes

A. Purāṇas:-

It was not possible to include in the Dharmakoś'a extracts from the eighteen Purāṇas bearing on Vyavahāra. It will involve a good deal of expense and intellectual drudgery to go through all the Purāṇas and to index them. The work has accordingly been postponed for a time, but in order to avoid an important lacuna in the Dharmakoś'a all the Purāṇa passages cited by the authors of Nibandhas have been included here.

B. Bibliographical Notes:-

(1) The three editions of the Mahābhārata that have been used are: (a) The Bombay edition, cited as भा. (B); (b) the Kumbhakoṇum edition, cited as भा.(कुम्भ.) and (c) the Bhāndārkar Institute edition, cited as भा. (भाण्डा.).

(2) Works on Jain law such as the Bhadrabāhusaṃhita, the Vardhamānanīti and the Arhannīti are in the main adoptions of the Smṛtis of Manu, Yājñavalkya etc. and therefore have not been cited independently.

(3) The Nepāl Recension of the Nārada-smṛti has been omitted and the stanzas peculiar to it have been included in this part.

(4) Extracts from the S'rīmūlā commentary on the Arthas'āstra by the late MM. Gaṇapatis'āstri, being a late and voluminous work, were not included

in the earlier parts of Dharmakoś'a, but in the third part this has been done in view of the difficulty of the Arthas'āstra and the need one feels of the commentary on it.

(5) The Ānandās'rama edition of the Baudhāyana-dharma-sūtra is referred to as (क) and the one edited by MM. Cinnaswāmis'āstri as (ख).

(6) References to the texts and variants from the Vis'ṇusmṛti were to the Calcutta edition of Jivānanda in part I and II. In this part the editions of both Jivānand and Jolly have been utilised and the references are to Jolly's edition. Jolly's edition is styled as (क) and Jivānanda's as (ख).

(7) No references were made in part I and II to the variants noted by MM. Dr. Gangānāth Jhā in his notes on the Manusmṛti; the present part has noted them.

(8) The Nirṇayaśāgar edition of the Yājñavalkya-smṛti is styled as (क) and that by Ghārpure as (ख).

(9) A copy of the Vyavahāranirṇaya of Varadarāja in *grantha* characters was procured and transliterated into *Devanagari*; but the copyist not having given references to the pagination of the original manuscript, no such references could be given in the first and second Part.

(10) In the Parts I and II references to variants of the Vyavahāranirṇaya and the references to texts and variants of

Nṛsiṃhaprasāda were to the manuscripts of these two works. Both these works having now been printed, references have been made in this part to the printed works in respect of the texts and variants quoted.

C. Typographical conventions:-

(1) In the Index of passages half-s'lokas are indexed separately, the first five syllables of each half-s'loka being given; a variant, if any, is indicated by an asterisk (*) before it.

(2) Each complete sentence of the prose passages is indexed separately and here also the first five syllables only are given.

D. Index of the Important Sanskrit words:

(1) The Index of the important sanskrit words refers only to words in the s'lokas, Sūtras etc., printed in bold type.

(2) The words noted in this index belong ordinarily to the following categories; proper-names; names of rivers and mountains; names referring to grains, animals etc.; words referring to gods; technical terms; ordinary words used in a technical sense such as सम, विषम, दत्त; and obscure words.

(3) Ordinarily words from the commentaries have not been noted; if any have been noted on account of their special importance, they have been marked with an asterisk [*].

[4] References to pages have been given in the following manner for reasons of economy of space: the first figure is given in full; in the following figure the hundreds or thousands have been dropped, until a new figure is reached for them when again a full figure is given, followed again by abridged figures; to illustrate: 725, 726, 738, 890, 1030, 1036, 1765, 1769, is noted as 725, 26, 38, 890, 1030, 36, 1765, 69.

E. An Errata:

The Āpastamba passages printed by oversight in the section पैतृकद्रव्ये भगिनीनां भागः should be read in the section पैतृकद्रव्ये पत्नीनां मातृणां च भागः ।

The Nirukta passages have been printed in ordinary type in some places in Part I and II. They should have been printed in bold type. In the Index of half-s'lokas and in the Index of the important Sanskrit words the Nirukta passages and words have been referred to in serial order.

F. Acknowledgement:-

The Editor thankfully acknowledges his indebtedness to the University of Bombay for the financial help it has granted towards the cost of the publication of this part of the Dharmakos'a.

Prajña-Patha-S'āla } Laxmanshastri Joshi
Wai (Satara). } Tarkateertha.
12-6-1941 } Editor-in-chief.

*Appendix 1 :

पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	धर्मकोशः	§आदर्शपुस्तकम्	म. म. गंगानाथ झा
१६२२	२	६	नाशात्म	नाशात्म	नाशनात्म
,,	,,	९-१०	मिव इच्छ	मिव गच्छ	मिच्छ
,,	,,	१२	द्वैधविशेष्य	द्वैधविशेष्य	द्वे विशेष्ये द्वे (as in S.)
१६२३	,,	२२	कार्यकालकारिते	शवकालकारिते	कार्यकारिते
१६२४	१	२	यदुप	यदुप	यदुप
,,	,,	,,	प्रवृत्ते	प्रवृत्ते	प्रवृत्ते (as in S.)
,,	,,	३	षाणामभ्यवपत्तिः	षाणामभ्यवपत्ति	षाणां स्त्रीविप्राणामभ्यवपत्तिः
,,	,,	६	असति	असति	न पुनरत्र पशुहननं असति (as in N.)
१६२५	,,	२७	इत्यनेनोक्तः	इति नोक्तम्	इत्यनेनोक्तम्
१६२६	२	११	मामैव	मामैव	मामैव
१६२८	१	१२	प्रदीर्घ	प्राग्दीर्घ	आदि
,,	,,	१३	वसन्, तौ	वसन् तौ	वसन्नुच्यते । यतश्च श्रोत्रियाणा- मपि प्रतिवेश्यव्यपदेशोऽस्त्येवं सर्वथा । अथवा आधानेन गृहान्तिके निवसन्तावाभ्यां शब्दाभ्यामुच्येते । तौ (as in I. O.)
,,	२	१०	उभयं	उभयं	दातव्यं
१६३०	,,	१९	ताप्रत्यापत्तिं	ताप्रत्यापत्तिं	तप्रत्यापत्तिं (as in Mad.)
१६३१	१	६-७	अत्र वेधतिर्भेदने विद्यते	अत्र वेधतिर्भेदने विद्यते	अवेधितप्रदेशेन विध्यते
,,	,,	७	वेधते	विधते	विध्यते
,,	२	९	भूतविद्यादिषु	भूताद्याधराः	भूतविद्याः (as in F. N., as in Mad.)
१६३२	,,	१७	संबन्धिशा	संबाधशा	संबन्धेन शा
१६९१	,,	४	वस्तूपा	वस्तूपा	वस्तूपा (as in S.)
,,	,,	११	संधिच्छेदे सत्य	मन्विच्छेदसत्य	संधिच्छेदेऽसत्य

* मेधातिथिभाष्ये येऽस्माकमभिमतः म. म. गंगानाथ झा महोदयैः कृताः शोधनविशेषास्तेऽस्माभिः ग्रन्थे संगृहीताः ।
येऽस्माकं नाभिमतः अथवा येषामर्थे विवादः स्यात् तेऽत्र समुद्धृताः ।

§ जे. आर्. धारपुरे (मुंबई) महोदयैः संपादितं (ख्रिस्ताब्दः १९२०) पुस्तकं सर्वत्र आदर्शत्वेन स्वीकृतम् ।

पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	धर्मकोशः	आदर्शोपुस्तकम्	म. म. गंगानाथ झा
१६९२	१	२०	आर्यवृत्तं	आर्यवृत्तं	आर्यं
"	"	२१	कर्तव्येतरानु	कर्तव्योऽनु	कर्तव्यं इतरानु
१६९३	२	३	तुलादिना	तुलादिना	तुलाविशेषेण
१६९४	१	१-२	उपधिः । वञ्चकाः । कितवा धनग्रह	उपधावनग्रह	उपधिः । कितवा धनग्रह
"	"	४	नान्येत्रस्था	नान्यत्रस्था	नान्यत्रोद्यथा
"	"	५	नानाकारैर्नां	नानाकारणना	नाकारिणो ना
"	"	७	शान्त्युप	यान्त्युप	ये ह्युप
१६९७	२	१५	प्रीतिदाया अपि	प्रीत्यादायापि	प्रीत्या दायादि
"	"	१६	गृह्यन्ते	गृह्यन्ते	गृह्यते
"	"	१६	थैव	थैव	थैवश्रुति
१६९८	"	७	निर्वास्येना	निर्वास्येना	निर्वास्य ना (as in S.)
१७००	१	९	क्षिणा । वत्सगवा	क्षिणया वत्सगवा	क्षिणावत् सा च गत्र (as in S)
"	"	२५	तान् निगृह्णतां	तानि निगृह्णतः	ताननिगृह्णतः
"	२	१	परिव्रजि	परिव्रजि	व्रजि
१७०१	"	५	पूर्वस्य शेषोऽयं	पूर्वस्य शेषोऽयं	श्लोकोऽयं
"	"	१५	धर्मो, द्वितीयो वस्तुविपरीतनिश्चयः	धर्मो वस्तुविप- रीतोऽतिनिश्चयः	धर्मो नास्ति विपरीताभिनिवेशः (as in S.)
१७०३	१	१०-१२	इयं तु शासनविमो- क्षणवचनात् न हि नाम प्रतिषिद्धा उक्ते सति विधौ	इयं तु शासनविमोक्षण- वञ्चना । न हि नाम प्रति- षिद्धायुक्तौ सति विधौ	इदं तु शासनविमोक्षवचनं न नाम प्रतिषिद्धं सति विधौ
"	२	५	तेन राजा	न राजा	राजा (as in S.)
१७०४	१	२-३	सर्वेष्वन्यत्र विधि- रस्तीति नासिद्धि	सर्वेष्वन्यत्र विधि- रस्तीति नाशुद्धि	सर्वेष्वत्र विधि- रस्तीति न बुद्धि
"	२	२	हणं तु प्र	हणानुप्र	हणान्प्र (as in S.)
"	"	६	हिंसा	हिंसा	हिंसा (as in S.)
"	"	"	हिंसार्यां	हिंसार्यां	हिंसार्यां न
"	"	१२	न रक्षानिवृत्तिर्य	न रक्षानिवृत्तिर्य	रक्षार्थं नासिद्धिः (as in S.)
"	"	१३-४	तन्निरोधनादपि	तन्निरोधनादपि	तन्निरोधनादिनापि
"	"	१९	दण्ड्येऽह	दण्ड्येऽह	दण्ड्येष्वेवाह
१७०७	१	१५	न्तरावि	न्तरावि	न्तरावि
१७०८	"	९	क्षयक्रय	क्रयविक्रय	क्षयव्ययक्रय
"	"	१०	गतस्य दे	गतस्यान्यदे	नीतस्य दे
१७०९	"	१६	न प्रयच्छेत्, व	प्रयच्छन्व	प्रयच्छेत् । मूलेन व (as in S)
१७११	२	९	त्रार्हल्यर्थो	त्रार्हल्यर्थो	त्रावध्यर्थो (as in I. O.)
१७१२	१	७	संदावे	संजाते	संजने

शृङ्खला संख्या:	पंक्ति:	धर्मकोशः	आदर्शपुस्तकम्	म. म. गंगानाथ झा
१७१३	१	क्षन्तव्यं	क्षन्तव्यं	क्षन्तव्या
१७१३	२	अवश्यमयं	अवश्यमयं	प्रतोदेन वाहने एवायं (as in S.)
१७१९	१	याः पालोऽर्ध	याः पालोऽर्ध	यां पालोऽन्यो वा भिन्दन्नर्ध (as in S.)
१७२०	२	नां द्रव्य	नां द्रव्य	नानाद्रव्य
१७२१	१	च ताव	च ताव	स ताव
१७२१	२	रक्षा	रक्षा	यतो रक्षा
१७२१	२०	तुल्यबलस्यैव विषयस्या	तुल्यबलस्यैव विषयस्या	तुल्यबलस्य विकल्पस्य पर- विषयाश्रयस्या (as in I. O.)
१७२२	१	अर्थवादाच्चात्र	अर्थवादाच्चात्र	अर्थवत्त्वात्
१७२२	१	स चाधिक्यविधौ	स चाधिक्यविधौ	आधिक्यविधौ
१७२२	२	लब्धालम्बन इति	लब्धालम्बन इति	लघीयसीति (as in I. O.)
१७२३	१	नात्स्वाप	नात्स्वाप	नाच्चाप (as in S.)
१७२३	२	वैश्या	वैश्या	हिरण्या
१७२४	१	ह्याह	ह्याह	ह्याहुः
१७२४	२	(हीनक्रतुरित्युपलक्षणार्थं) कुतः	कुतः	हीनक्रतुः
१७७३	१	सा	सा	शास्त्राद् या चैवतिचेत्ययमेव (?)
१७७३	२	संक्षेपो	संक्षेपो	पदसंक्षेपो
१७७५	१	योगात् व्यस्तक्र	योगात् व्यस्तक्र	योगादक्र
१७७५	२	रम्भो	रम्भो	रम्भे
१७७५	३	र्थितः	र्थितः	र्थितम्
१७७५	४	असता दुःखोत्पादनं	असतां दुःखोत्पादनं	असत उपन्यसनं (as in I. O.)
१७७५	५	कैर्यो	कैर्या	कयोर्यो (as in N. and S.)
१७७५	६	दन्यः । तत्र	दन्यः । तत्र	दन्यत्र सूत्रे (as in S.)
१७७५	७	द्वादश व्यतिक्रमे	द्वादश व्यतिक्रमे परस्परा-	व्यतिक्रमे परस्पराक्रोशे द्वादश (as in S.)
१७७५	८	परस्पराक्रोशे	क्रोशे	
१७७५	९	साम्यं च	स च	साम्ये च
१७७५	१०	णातिगु	णानिर्गु	णेति गु
१७७५	११	एवमन्यदपि	एवमन्यदपि	एवं तान्यपि (as in I.O.)
१७७५	१२	चिपटं	चिपटं	चिपिटनासः (as in I.O.)
१७७५	१३	नासत्ये	नासत्ये	सत्ये (as in S.)
१७७५	१४	पणोऽव	पणोऽव	पणाव (as in S.)
१७७५	१५	स्यान्न	स्यान्न	स्यान्न तु (as in S.)
१८०१	१	पूर्वं	पूर्वं	पूर्वोत्तर
१८०३	१	मुखं वा	मुखं वा	मुखं च
१८०४	२	मन्यते	मन्यते	उच्यते (as in S.)

पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	धर्मकोशः	आदर्शपुस्तकम्	म. म. गंगानाथ झा
१८०४	२	८-१०	तथा...दुष्प्रापता	तथा...दुष्प्रापता	omit (not in I. O.)
१८०५	१	१०	महद्ग्रहणं	महद्ग्रहणा	महद्ग्रहणा (as in S.)
"	"	१२	दे तु	दस्तु	दतस्तु
"	२	३	णसंधि	णसंबन्धि	णं संधि
"	"	५-६	एदं...अथवा	एवं ... अथवा	(omitted in I. O.)
१८०६	"	४	हिंसता	हिंसता	हिंसनात्
१८०८	१	६	यानं गच्छेत्	यानं गच्छेत्	यानगच्छत् (as in S.)
"	"	८	मानस्य	मानस्य	मानं (as in S.)
"	"	९	रक्षितुं	रक्षितुं	रक्षतु (as in S.)
"	"	१४	वधिः	वधि	वध
"	२	१३	सहसा अपवर्तते	सहसा अपवर्तते	यानमपवर्तेत (as in N. and S.)
१८११	१	१२	च्छेदो न	च्छेदो न	च्छेदनं
१८१२	"	८	नीतिभ्रंशः	नीतिभ्रंशः	(omitted in I. O.)
"	"	११	यस्य	यस्य	या यस्य (as in S.)
"	२	१०	ताडन	ताडन	ताडनदेश (as in S.)
१८५१	"	१५	वनं वृक्षसंततिः	वनवृक्षसंततो	वनवृक्षसंततानां
१८५२	"	१३	तत्र खलु	खलं	(not in I. O.)
१८५३	१	६	तत्त्रिणा आलापं	तमालपितुं	तमालापं योजयन्
१८५४	२	५	उत्कृष्टमाकारं	उत्कृष्टमाकारं	उपपत्तिक्षमकाः (as in S.)
"	"	६	चारणपुरुषेण	चारणपुरुषेण	चारणाः परपुरुषेण (as in S.)
"	"	"	प्रतिष्ठन्ते	प्रतिष्ठन्ते	न तिष्ठन्ति (as in S.)
"	"	८	ता मै	ता मै	ते मै (as in S.)
"	"	१०	अन्याश्च स्त्रीभिः	अन्याश्च स्त्रीभिः	योजयन्ति अन्याश्च स्त्रीभिः (as in S.)
"	"	११	स्वदाराणां	सुधाराणां	स्वनारीणां (as in S.)
१८५५	१	२६	प्रणयन्ते	प्रणयन्ते	पत्न्यायन्ते (as in S.)
१८५६	"	५	अयमर्थः	यमर्थं	तेनायमर्थः (as in S.)
"	२	८	मूलं	मूलं	मूलं
१८५७	"	१०	ज्ञातं	ज्ञातं	ज्ञातं न
"	"	१२	न सर्वत्र	न सर्वत्र	सर्वत्र मारणम् (as in S.)
१८५८	१	१६	ने चाधिके	नेनाधिके	नेऽधिके
१८६१	२	६	बहु	बहु	ब्राल्य
"	"	१२	व्रात	व्रात	व्रत (as in Mad.)
१८६३	१	६	धानन्तरमे	धानन्तरमे	धितमे
१८६४	२	१८	विप्राशूद्र	विप्रशूद्र	शूद्र
१८६५	१	१५	दर्पेण	दर्पेण	ज्ञातिदर्पेण

पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	धर्मकोशः	आदर्शपुस्तकम्	म. म. गंगानाथ झा
१८६६	२	२०	अकामायाः	अकामायाः	अकामायाः कन्यायाः (as in Mad.)
१९०७	,,	७	प्रत्ययो	प्रत्ययः	प्रत्ययसिद्धानि
१९२८	१	२१	स्थानानि वाहनानि	स्थानादपवाहनम् ।	स्थानादयः वाहनं
१९३१	२	१८	न केवलं	न केवलं	अयं च केवलं (as in S.)
,,	,,	१९	तद्धि हित्वा	तद्धिदित्वा	तद्धत्वा (as in S.)
१९४५	१	२६	परि	परि	अपरि
१९५१	२	१६	तासां च तदु	तासां च तदु	तासामेतदु (as in S.)
१९५२	,,	१०	अचौर्याश	अचौराश	अचौरश (as in S.)
,,	,,	१६	द्विशेषण	द्विशेषण	द्विशेषतो
१९५३	१	६	स्वां	स्वां	omit
१९५५	२	२२	अर्वाचीनां	अर्थादीनां	अस्यार्थादीनां (as in N.)
१९५७	,,	२०-२१	चौरैः समा	चौरैः समा	चौरैर्यस्त्वं आ
१९८६	,,	२४	तस्मादागतं	दायागतं	तदा तस्मादागतं

* Appendix II

पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	धर्मकोशः	आदर्शपुस्तकम्	पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	धर्मकोशः	आदर्शपुस्तकम्
१६२२	२	६	त्वाद्धिसैवे	त्वात्सिद्धैवे	१६३१	२	८-९	कुलद्वेषविचिन्ती	कुलाद्धि विचिन्त्री
१६२३	१	१४	नोपे	नापे	,,	,,	२५	मानेन नो	मानेनो
,,	२	१५	मत्र	मात्रं	१६३२	१	६	धनलाभोद्दे	हल्लेशोद्दे
,,	,,	१९	भिहिते	भिहते	,,	,,	१३	दर्शनादि	दर्शितादि
१६२५	१	१६	अन्यस्त्वा	तस्त्वा	,,	,,	१६	सभ्याना	सत्याना
,,	,,	२४	दुष्टौ चेति	सुष्टश्चेदिति	,,	२	१	वाल्गभ्याद्	वल्ग्वभ्याद्
१६२६	२	८-९	योः, अयं	योरर्थ	१६९१	१	,,	निर्णयो	(०)
१६२७	,,	२७	करणे	कारणे	,,	,,	१०	व्यत्वेन	व्येन
१६२८	१	१	निषेधश्च	निषेधः	,,	२	४	कर्म	अपहुत्य यत्तेन
,,	,,	१२	गृहा	पृष्ठगृहा	,,	,,	,,	,,	मया कृतमित्याह कर्म
,,	२	११	माषकं वा	माषको वा	,,	,,	८	लक्षणं	लक्षणं ' स्तेयं
१६२९	,,	४	दकहरणेऽप्य	दकेऽप्य	१६९२	१	७	च	(०)
१६३१	,,	,,	दण्डश्च	दण्डः स	,,	,,	२१	चोदितं	नोदितं
,,	,,	७	पितृ	पौत्र	,,	,,	,,	षेधौ त	षेधस्त

* पं. जे. आर्. धारपुरे महोदयमुद्रितमेधातिथिभाष्यपादटिप्पणीपाठानालोच्य स्वकल्पनया च स्वीकृता ये शोषनविशेषा

आदर्शपुस्तकापेक्षया बृहतरा मतास्तेऽत्र अस्माभिः संगृहीताः ।

पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	धर्मकोशः	आदर्शपुस्तकम्
१६९२	१	२५	रक्षणे तु	रक्षानु
"	"	२८	अन्ये तु	अन्येषां तु
"	"	"	त्वदर्शनादर्थ	त्वादर्थनमर्थ
"	"	३०	यास्ते राज्ञः	यस्य तद्राज्ञः
"	२	१६	निग्रहो रक्षा च	निग्रहरक्षा
"	"	२७	वधविधिशेष	धर्मविशेष
१६९३	१	६	युक्ताऽप्र	योरप्र
"	"	१३	न	(०)
"	"	२०	शस्तस्क	शस्तस्क
"	"	२१	नास्ति	नाति
"	"	२२	मस्ति तैः	मास्तैः
"	२	४	नाक्षेपं	नापेक्षार्थं
"	"	१६	त्कार्ये क	त्कार्येण क
"	"	१७	प्रवृत्तौ अर्थ-	प्रवृत्तौ
"	"	"	प्रहणेन	प्रहणाति
"	"	"	वर्तन्ते	वर्तते
१६९४	१	३	पदं व	पादव
"	"	४	कुर्वन्ति	कुर्वत
"	"	६	उपजीवन्ति	जीवन्ति
"	"	९	तवास्तिव	तथाऽस्तिव
"	"	१०-११	अभद्रा भद्राः ।	सर्वस्य करवर्धने
"	"		प्रेक्षणीकाः	अभद्रा भद्राप्रेक्ष-
"	"		सर्वस्य	णकाः प्रशंसि-
"	"		करदर्शनेन	पुरुषलक्षणाः
"	"		प्रशंसन्ति पुरुष-	
"	"		लक्षणानि ।	
"	२	१८	हारिणां	हारणां
"	"	१९	ह्यासक्तं	ह्यशक्त्यं
"	"	२०	धरिय	धारय
"	"	"	तथाऽभृत्यो	तथा भृत्यो
१६९५	१	५	तत्कर्मकारिभिः	(०)
"	"	८	न्यैरपि चारैर	चैरपि चारैस्तत्क-
"	"		र्मकारिभिर	
१६९७	"	१२	मोषस्य संनिधा-	मोक्षस्य संनिधा-
"	"		तारः	तारः कर्तारः
१६९९	"	३-४	मजाविकाश्वा	माजानेयाश्वा
"	२	२	दण्डोऽनु	शब्दोऽनु
"	"	१९	भिरिति	भिरिति
"	"	२६	न्ते दे	न्ते दे

पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	धर्मकोशः	आदर्शपुस्तकम्
१७००	१	२०	भक्ता	प्रका
"	"	२१	द्धर्म	द्धर्मात्
"	"	२४	चौरभा	चौर्यभा
"	"	२६	रक्षणे	रक्षैव तत्र
"	२	२	पालने च न	पालेन कानु
"	"		काप्यनु	
"	"	१७-८	न च	(०)
"	"	१८	नात् क	नं क
"	"	"	शाः	शात्
१७०१	१	१२-३	देषु यानि	दे सूपे
"	"	१५	फला	फल
"	२	८	मलं	बलं
१७०२	१	१२	मात्रं	मगमनस्यात्र
"	"	"	व्यमिति	व्यम्
"	२	१६	तपसि	तप
"	"	१९	क्षणात्	क्षण
१७०३	१	२१	तत एव	तत्र
"	"	२७	त्रेयनाग्री	स्यान्नाग्री
"	"	"	न विशेषे	विशे
"	"	२८	चैषां	चैष
"	२	२३	रस्यति	न्यस्यति
"	"	२६	ब्रह्मघ्नो नश्यति	ब्रह्मघ्नो विशिष्यति
१७०४	१	२५	पातितो	पातिते
"	"	२७-८	रोहकं	रोहिकं
"	२	१८	कर	कार
"	"	२४	च	(०)
१७०५	१	२०	मोक्त्या	मोक्तौ
१७०६	"	२	प्रोक्षि	प्रोषि
"	२	२३	दण्डं	दण्डो
"	"	२६	क्रय इ	क्रय इ
१७०७	"	१७	सिद्धा, मा	सिद्धमा
"	"	१८	सर्व	सर्वतोभागे
१७०८	१	७	भिभश्च	भिभः स्व
"	"	१०	रे नयि	रानीय
"	"	१४	शाट	साट
१७०९	२	९	शाटका	शाकटका
"	"	११	वयन्नै	यं नै
१७११	"	१०	विशि	वशि
"	"	"	हरणे	विशेषे

पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	धर्मकोशः	आदर्शपुस्तकम्	पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	धर्मकोशः	आदर्शपुस्तकम्
१७१२	१	११-१२	यत एव तत्रैव कुलीनानामित्युक्तं	यद्येवं तत्रैव कुलीनमुक्तं	१७२४	१	१	विहित	विहित
"	"	१३	तच्च बला	तत्र प्रबला	१७२५	२	२५	किमर्थम्	कर्माथम्
"	२	२८	राजा	राज्या	१७२७	"	१२	त्वात्	त्वाच्च
१७१३	१	२३	तेन स्तेनार्थ	तेनार्थ	"	"	२०	नानन्त	नान्त
१७१४	"	१४	स्वकृतः	स्वकृते	१७२८	१	२४	किञ्चनं	किञ्चन
"	"	"	निदाधे	निदानं	१७२३	"	२९	त्युक्तौ	त्युक्त्वा
"	"	१९	क्षेत्रिक	क्षेत्रक	"	२	१८-९	अकारणं 'हन्त वृषलो भूयाः'	अकरणहन्ता वृषलभूयाः
"	२	२८	प्रस्थान्	प्रस्थाः	"	"	२०	णाक्रो	णक्रो
१७१५	१	२	तत्तस्य	तस्य	"	"	२१	त्रिया	त्रिय
१७१८	"	१७	सा मरु	स मरु	१७७६	१	४	गर्हा	गर्भः
"	२	१२	कृतेर्वि	कृतिर्वि	"	"	१९	ज्ञत	ज्ञानत
"	"	१३	प्रकृति	(०)	"	"	२२	मय	मयति
"	"	१६	चेति अय	चेत्त्वय	"	२	१०	बाह्य	बाह्य
१७१९	१	१५	हरितं	हरन्ति	"	"	१३	रमव्य	रेऽव्य
"	"	१९	पलाश	पलाशे	१७७९	१	७	तीयं प्र	तीयप्र
"	"	"	न परि	परि	"	"	८	हर्ण	हर्ण
"	२	१५	मूलं इच्छुः, फलं द्रा	मूलमिच्छुद्रा	१८०१	"	११	परुष	पुरुष
१७२०	१	२०	त्यादेः	त्यादि	"	"	१३	हारापरो	हारो
"	"	२२	अग्निं गृ	अग्निगृ	"	२	५	विज्ञायीति	विज्ञापि
"	"	"	त्याद्यर्थं	त्यादिकं	"	"	६	देशः, म	देशोप
"	"	२४	काले शी	कालः शी	"	"	७	त्यर्थम्	त्यर्थः
"	"	"	काले ।	कालः	१८०२	१	२	तोऽप्यस्य	तोऽस्य
"	"	२६	न	(०)	१८०३	२	३	करणे	कर
१७२१	"	६	ज्ञोऽहमिति	ज्ञोऽहं	१८०४	"	७	नाशे दमः	नाशमाह
"	२	२	खलु	खल	१८०५	"	५	दसौ पि	दपी
"	"	३	गुणं अ	गुणाम	"	"	६	नाया	नाना
"	"	८	श्रितस्त	श्रितत	"	"	१०	द्युत्पत्तौ	द्युत्पत्तौ
"	"	१०-११	ष्टिः शतमष्ट-विंशधिकश	ष्टिशतमष्ट-विंशं वा श	१८०६	"	२७	चार्मिक	धार्मिक
"	"	१४	हन्तं ज	हन्त ज	१८०८	१	८	शक्तौ	(०)
"	"	१७	मात्र	मात्रा	"	"	१८	मन्तं यदि	मन्यदि
"	"	२६	अष्टा	नष्टा	१८०९	२	१६	पथि स्थि	पथितो न स्थि
१७२२	"	१७	स्पतिरेव	स्पत एव	"	"	"	विप्रियमाणः	न विप्रियमाणोऽश्चवा
१७२३	"	२	न प्र	नाप्र	"	"	१७	इतिवत्	इति चेत
"	"	१६	ग्रहणा	हरणा	१८१०	१	२२	र्मनु	र्मनु
"	"	१९	ण वा	णैवा	"	"	२३	वधस	वधः स
"	"	२६	न	कः	"	२	१३	कचि	कदाचि
"	"	"	"	"	"	"	१४	पयेत	पयते
"	"	"	"	"	१८११	१	६	लृकश्च	लृकश्च

पृष्ठं स्तम्भः	पंक्तिः धर्मकोशः	आदर्शपुस्तकम्	पृष्ठं स्तम्भः	पंक्तिः धर्मकोशः	आदर्शपुस्तकम्
१८११ १	८ यानविधि	या न विधि	१८६५ १	१४ वे गम	षागम
१८५१ २	१२ यतीति	यन्निति	" "	१७ खेवं	खेव
" "	२१ प्रकारो	प्रकारभे	१८६६ २	२२ जात्यादि	जात्या
१८५२ "	६ स्पर्शस्तु	स्पर्शस्य	१८६७ "	१७ वधार्थ	वध्यर्थ
" "	१०-११ कश्चित्सहते,	कस्तत्सहते भवेध	" "	१८ द्व्यर्थः,	द्व्यर्थस्तत्रेमां
" "	'भवति मा			तत्र समां	
" "	१४ तः । शुक्के	ताशुक्के	१८६८ १	२१ पूर्वद	पूर्व द
१८५३ १	६ संभाषा	संभाषः	१८७० "	२ निग्रह	संग्रह
" "	८ अन्यत्र	अमुत्र	" "	२१ वित्तस्वा	धित्तास्वा
१८५४ २	९ ज्ञाताः ।	ज्ञानां	" "	२२ समानेषु मूर्धनि	समानस्यधिनी
" "	" चारणं	धारणं	" "	२४ ख्यातिमुत्पादयति	इत्युत्पादयन्ति
१८५५ १	२४ णादत्य	णाद्यत्य	" "	२५ इति न	इति
" "	२४-५ गादिकं	गिकं	१९०६ २	१९ अन्यः	(०)
१८५६ "	२ नादार	नार	१९०७ "	१३ विप्रति	प्रति
" "	४ भिर्धु	भिर्धु	१९३१ १	३० परे अस्या	परे स्व
" २	३ मूलमस्य	मूलस्य	" २	१ राष्ट्रीयाः	राष्ट्रे या
१८५७ १	११ विशेषज	विशेषे ज	" "	" शोच्यमा	षेण्यमा
" "	२० दारोपचारादौ	दस्वन्नुकारादौ	" "	७ द्विष्ट	द्विष्ट
" "	१६ दुच्येत	दुच्यते	१९४५ १	४ तरे पणं	तरेण पादं
" "	" तच्छब्देनाभि	गन्धेनायाभि	" "	११ तरेण	तरेण
" २	२ दिभिः व्या	दिभूतेनान्येना-	" "	२४ सारेण	चारेण
		भिवसता व्या	" २	२९ स्तरो	स्तरं
१८५८ १	१७ नोच्येत	नोच्यते	१९४६ "	१२ बन्धनेन	बन्धन
" "	१८ न मुच्येत	मुच्यते	१९४७ १	२ द्विष्टया	दृष्टया
१८५९ "	१० यां ब्राह्मण्यां	या ब्राह्मण्या	१९५१ २	२६ कुलटां	कुटिलां
१८६० "	१ अस्यास्ति	दण्डोऽस्ति	" "	३० ता रक्ष्यधनाः ।	सा रक्ष्यधना ।
" "	" दण्डोऽन्य	दण्डोऽत्र	१९५२ "	९ पधिभि	पधाभि
" "	१६ गच्छतः	गच्छति	१९५७ १	२५ भागा	भाग
" २	१० अगुप्ता	गुप्ता	१९८७ "	२ न	(०)
१८६१ १	२० चरति	चरितं	" "	२२ यातृत	यात्रत
" "	२१ अथवा	अथ	" "	२४ यत्र	यतो
" "	२७ विवाहश्च	विवाहस्य	" "	२५ असन्य	त्वसत्य
" २	१५-६ ज्ञातमेव	ज्ञात एव	" "	२८ नृत्पल्या	नृत्पत्ति
" "	१६ इति	(०)	" "	" गः कृतः	गकृतां

विवादपदानां विषयानुक्रमणिका

साहसम्

(पृ. १५९१-१६५५)

वेदाः— (१५९१-१६०३) अपराधविशेषाः
अपराधकारणानि च; सप्तमर्यादाभङ्गापराधाः; कतिपय-
दोषाणां दोषत्वतारतम्यम् (१५९१); कतिपयदोषाः;
पञ्च महापातकानि (१५९२); अभिशंसनम्-अभि-
शस्तिः (१५९३); अभिशस्तत्यागः; अभिशस्तस्य
आर्त्विज्यानधिकारः; स्तेयानृत्याभिशांसनयोरपराधत्वम्;
अभिशास्तनिष्कृतिः अभिशस्तत्यागश्च १५९४;
वीरहत्या— वीरहत्या, तद्दण्डश्च [मनुष्यहत्या तद्दण्डश्च]
१५९५; ब्रह्महत्या—ब्रह्महत्या, तदपनोदश्च १५९७;
भ्रूणहत्या, अन्ये च महादोषाः १६०१. निरुक्तम्—
(१६०३) सप्तमर्यादाव्याख्यानम्. गौतमः—(१६०४-५)
निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा; साहसिका महान्तोऽपि नानु-
सरणीयाः १६०४; स्वधर्मातिक्रमसाहसदण्डः १६०५.
आपस्तम्बः— (१६०५-६) ब्राह्मणस्य शस्त्रग्रहण-
निषेधप्रतिप्रसवौ; निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा; साहसिका
महान्तोऽपि नानुसरणीयाः १६०५; महासाहसिक-
शूद्रादिदण्डः; ब्राह्मणे विशेषश्च १६०६. बौधायनः—
(१६०६-८) वधसाहसं तद्दण्डश्च १६०६; निमित्त-
विशेषे साहसानुज्ञा १६०७. वसिष्ठः— (१६०८)
निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा; आततायिनः. विष्णुः—
(१६०८-१२) साहसप्रकाराः १६०८; महापातक-
साहसदण्डविधिः; कूटशासन-विपामिदान-प्रसह्यतास्कर्य-
स्त्रीबालपुरुषघात - धान्यापहार - कन्यानृत - साहसदण्ड-
विधिः; पशुपक्षिकीटवृणवनस्पतिघात - विमांसविक्रय-
साहसेषु दण्डविधिः; अधिकृतानामपथदान-आसनाप्र-
दान-अपूजासु भोजननिमन्त्रणसंबन्ध्यातिक्रमेषु च

दण्डविधिः १६०९; चतुर्वर्णानां अभक्ष्यापेयादिना
दूषणे उद्यानभूम्यादिदूषणे च दण्डविधिः; गृहभूकुड्या-
दिभेदन - गृहपीडाकरद्रव्यक्षेप-साधारण्यापलाप - प्रेषिता-
प्रदान-पितृपुत्रादित्यागादिदोषेषु दण्डविधिः १६१०;
पितापुत्रविरोधे साक्ष्यादीनां दण्डविधिः; तुल्यमानकूटत्व-
विक्रयदोष-शुल्कग्रहणदोषेषु दण्डविधिः; जातिभ्रंशकर-
भक्षणे दण्डविधिः; अभक्ष्याविक्रयविक्रय-देवमूर्तिभेदनयो-
र्दण्डविधिः; कूटसाक्षि-उत्कोचजीविसभ्य-दण्ड्यमोचयितृ-
अदण्ड्यदण्डयितृणां दण्डविधिः १६११; राज्याङ्गदूषण-
साहसदण्डविधिः; निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा; आतता-
यिनः १६१२. शङ्खः शङ्खलिखितौ च—(१६१२-३)
साहसप्रकाराः; मातापितापुत्राद्यन्योन्यत्यागादौ माता-
पितागुर्वतिक्रमे च दण्डविधिः १६१२; प्रतिमारा-
म्-कूपादिभङ्गे कूटशासनतुल्यमानप्रतिमानकरणे वापी-
कूपादिदूषणेऽदासीदासदानादौ च दण्डविधिः; पितापुत्र-
विरोधसाक्ष्यादिदण्डविधिः १६१३. कौटिलीयमर्थ-
शास्त्रम्— (१६१३-२२) साहसम् १६१३;
आशुमृतकपरीक्षा १६१५; एकाङ्गवधनिष्क्रयः १६१७;
शुद्धश्चित्रश्च दण्डकल्पः १६१८; अतिचारदण्डः
१६२०. मनुः— (१६२२-३२) स्तेय-
साहसयोर्निरुक्तिः; साहसिकः पापकृत्तमः; तस्योपेक्षा
राज्ञा नैव कर्तव्या १६२२; निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा
१६२३; महापातकिसाहसिकदण्डविधिः; मातापितास्त्री-
पुत्राणामन्योन्यत्यागे दण्डः १६२७; निमित्तविशेषेषु
प्रातिवेश्यब्राह्मणायभोजने दण्डविधिः; पितापुत्र-
विरोधसाक्ष्यादिदण्डविधिः; अभक्ष्यापेयादिप्राशयितृ-
प्रसितृदण्डविधिः १६२८; धर्मोपजीविनो धर्मच्युतस्य
दण्डविधिः; उत्कृष्टकर्मभिर्जीवन् अधमजातीयो दण्ड्यः;
तडाग-कोष्ठगार-देवतागार-जलमार्गादिभेदनाद्यपराधेषु

दण्डविधिः १६२९; विविधद्रव्यनाशापराधेषु दण्डविधिः; संक्रमध्वजप्रतिमादिद्रव्यभेदनदूषणादौ दण्डविधिः १६३०; राजमार्गदूषणे दण्डविधिः; अभिचारमूलक्रिया-कृत्यासु दण्डविधिः; राजपुरुषाणां धनलोभादिदोषेषु दण्डविधिः १६३१. याज्ञवल्क्यः— (१६३३-४१) साहसनिरुक्तिस्तद्दण्डश्च; साहसंकारयितृदण्डः १६३३; पूज्यातिक्रम-भ्रातृभार्याप्रहार-प्रतिश्रुताप्रदान-मुद्रासहित-गृहभङ्ग-सामन्तादिरीडाकारणापराधेषु दण्डविधिः; विधवागमन-परभयानिवारण-वृथाक्रोश-चाण्डालकृत-स्युश्यस्पर्श-शूद्रप्रव्रजितादिभोजन-अयुक्तशपथ-अयोग्य-कर्मकरण-पशुपुंस्वोपघात-साधारणापलाप-दासीगर्भपात-पितृपुत्राद्यन्योन्यत्यागेषु दण्डविधिः १६३४; तरिकेण स्थलजशुल्कग्रहणे प्रातिवेश्यब्राह्मणानिमन्त्रणे च दण्डः; पितापुत्रविरोधसाक्ष्यादिदण्डविधिः १६३५; अभक्ष्या-पेयादिना चातुर्वर्ण्यदूषणे दण्डविधिः; जारप्रच्छादन-शववस्तुविक्रय-गुरुताडन-राजयानाद्यारोहण-द्विनेत्रभेदन-राजद्विडुपजीवन-शूद्रकृतविप्रत्वोपजीवनेषु अपराधेषु दण्डविधिः १६३६; शस्त्राघात-गर्भपात-स्त्रीपुंवध-दुष्ट-स्त्रीकृतपुंवधादिदोषेषु दण्डविधिः १६३७; क्षेत्रवेश्मादि-दाहराजपत्नीगमनापराधेषु दण्डविधिः; राजपुरुषकृता-पराधेषु दण्डविधिः १६३९; अविज्ञातहन्तुरन्वेषणविधिः १६४०. नारदः— (१६४१-४५) साहसनिरुक्तिः; त्रयश्चत्वारश्च साहसप्रकाराः. तत्र दण्डविधिश्च १६४१; अपराधविषयकपश्चात्तापे सति असति च कर्तव्यता १६४४; अविक्रयविक्रये ब्राह्मणदण्डः; राजधृतवस्तुनि आक्रममाणो वधदण्डार्हः १६४५. बृहस्पतिः— (१६४५-८) साहसनिरुक्तिः; पञ्च त्रयश्च साहस-प्रकाराः, तत्र दण्डविधिश्च; साहसार्णे तत्र दण्डश्च १६४५; साहसिकवधदण्डविचारः; साहसिका राजा नोपेक्षणीयाः; साहसिकघातकतत्सहायाः तद्दण्डश्च १६४६; अविज्ञातघातकाद्यन्वेषणविधिः १६४७; आत्म-हत्यादोषः; निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा; साहसकल्पदोषाः १६४८. कात्यायनः— (१६४८-५१) साहस-निरुक्तिः १६४८; द्रव्यनाशादिप्रथममध्यमोत्तमसाह-सानि तद्दण्डविधिश्च १६४९; साहसकृदन्वेषणविधिः; आततायिनः; निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा १६५०.

व्यासः— (१६५१) वधसाहसकर्तुर्दण्डः; मिथ्या-मैषज्यापराधः. देवलः— (१६५१) आत्महत्यादोषः; निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा. उशना— (१६५२) गर्भपातनसाहसे दण्डः; निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा. यमः— (१६५२) विषाग्निद-चौर-वधकारि-तडाग-भेदकादिसाहसिकेषु दण्डविधिः; साहसिकस्तेयादिकृद्-ब्राह्मणदण्डविधिः; आत्महत्यायत्नकरणे दण्डः. संवर्तः— (१६५३) निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा. वृद्धहारीतः— (१६५३) निमित्तविशेषे साहसा-नुज्ञा; साहसिकानां दण्डविधिः, तत्र ब्राह्मणे विशेषश्च. सुमन्तुः— (१६५३) निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा. पैठीनसिः— (१६५३) घातकसहायादिसाहसिक-दण्डविधिः. गालवः— (१६५४) निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा. अग्निपुराणम्— (१६५४) मर्यादा-भेदकादिषु दण्डविधिः; निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा; राजपुरुषाणां धनलोभादिदोषेषु दण्डविधिः; प्रतिमादि-भेदने अभक्ष्यभक्षणे च दण्डः. ब्रह्मपुराणम्— (१६५४) आततायिविशेषः. मत्स्यपुराणम्— (१६५५) राजप्रतिकूलसाहसिकदण्डविधिः; ब्राह्मणाम-न्त्रणसंबन्धितदोषे दण्डः; निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा; आततायिनः. भविष्यपुराणम्— (१६५५) निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा. संग्रहकारः (स्मृतिसंग्रहः)— (१६५५) साहसनिरुक्तिः; निमित्त-विशेषे साहसानुज्ञा.

स्तेयम्

(पृ. १६५६-१७६७)

वेदाः— (१६५६) राजा स्तेनं ब्रह्मति; स्तेन-त्वापवादः; स्तेयस्य दुष्टत्वं शपथविभाव्यत्वं च; स्तेनो हन्तव्यः. गौतमः— (१६५६-६३) वर्णभेदेन स्तेय-दण्डः १६५६; दण्डानर्हस्तेयम् १६५७; स्तेयमहापा-तकदण्डविधिः; दण्डोत्सर्गे राज्ञो दोषः; ब्राह्मणे विशेषः १६५८; चौरसाहाय्ये अपर्धसंयुक्तप्रतिग्रहे च दण्डः; स्तेयदोषप्रतिप्रसवः १६५९; प्रकाशचौरप्रसङ्गात् कर-शुल्कस्थापनाविधिः १६६१; चौरद्वृतं राज्ञा स्वामिने प्रदेयमलब्धेऽपि चौर १६६३. हारीतः— (१६६३)

राज्ये चौरदोषः. आपस्तम्बः— (१६६४-७) तस्कर-
मयरहितराज्यकरणं मुख्यो राजधर्मः; शुद्रादीनां स्तेया-
दिमहापातकदण्डविधिः; ब्राह्मणे विशेषश्च १६६४;
दण्डार्हानर्हस्तेयविचारः; दण्ड्योत्सर्गे राज्ञो दोषः; स्तेय-
दोषे आपदनापत्कालद्रव्यविशेषादिविचारः १६६५;
दण्ड्यादण्डने दोषः; शुल्कस्थापना १६६६. बौधायनः
(१६६७) स्तेयमहापातकदण्डविधिः; दण्ड्योत्सर्गे
राज्ञो दोषः; शुल्कस्थापना. वसिष्ठः—(१६६७-८)
स्तेयदुष्टलक्षणानि १६६७; स्तेयमहापातकदण्डविधिः;
दण्ड्योत्सर्गे राज्ञो दोषः; अर्घ्यस्थापना शुल्कस्थापना
च १६६८. विष्णुः— (१६६८-७१) प्रकाश-
वञ्चकानां शुल्कपरिहर्तृकूटतुलामानकर्त्रादीनां दण्डः
१६६८; अप्रकाशतस्कराणां पशुधान्यवस्त्रभक्ष्यपेयरत्ना-
दिद्रव्यहारिणां दण्डविधिः १६६९; करशुल्कस्थापना;
चौरद्वयं चौरैऽलब्धेऽपि स्वामिने प्रत्यर्पणीयम् १६७१.
शङ्खः शङ्खलिखितौ च— (१६७१-२) मानार्घ-
स्थापनाविधिः; प्रकाशवञ्चक-कूटतुलामानव्यवहर्त्रादि-
दण्डविधिः; अप्रकाशतस्कराणां पशुपुरुषभाण्डाद्यप-
हारिणां दण्डविधिः १६७१; वर्णविशेषकृतचौर्यदण्ड-
विधिः; चौर्यशङ्कितशोधनदण्डौ; दण्ड्यादण्डने राजदोषः
१६७२. कौटिलीयमर्थशास्त्रम्— (१६७३-९०)
कारुकरक्षणम् १६७३; वैदेहकरक्षणम् १६७७;
गूढाजीविनां रक्षा १६७९; सिद्धव्यञ्जनेर्माणवप्रकाशनम्
१६८१; शङ्कारूपकर्माभिग्रहः १६८२; वाक्यकर्मानु-
योगः १६८५; सर्वाधिकरणरक्षणम् १६८८. मनुः—
(१६९०-१७२८) स्तेयविवादपदप्रतिज्ञा १६९०;
स्तेयसाहसयोर्निर्दक्षिः १६९१; राज्यकण्टकाः प्रकाशा-
प्रकाशतस्कराः; कण्टकशुद्धिः; तदर्थं चाराद्यन्वेषकविधिः
१६९२; तस्करादिकण्टकान्वेषणविधिः १६९५; स्तेना-
न्तिदेशः १६९७; चौरादिकण्टकनिग्रहो राज्ञो धर्मः
१६९९; स्तेयमहापातकदण्डविधिः; दण्ड्यस्य मोक्षे राजा
दोषभाक् १७०२; चौरस्य पापस्य च दण्डेन प्रायश्चित्त-
वच्छुद्धिः १७०४; प्रकाशतस्करदण्डाः १७०५; प्रकाश-
तस्करप्रकरणे प्रसङ्गात् अर्घ्यमानादिव्यवस्थाविधिः
१७०७; प्रकाशतस्करदण्डाः (पूर्वतोऽनुवृत्ताः) १७०८;
अप्रकाशतस्करदण्डाः १७११; अप्रकाशचौर्योभ्यासे

शारीरो दण्डः १७२०; वर्णतः स्तेयदोषद्वारतम्यम्
१७२१; स्तेयदोषप्रतिप्रसवः १७२२; स्तेनप्रकरणोप-
संहारः; करग्रहणविचारः १७२७. याज्ञवल्क्यः—
(१७२८-४४) स्तेयलक्षणम्; प्रकाशतस्करदण्डाः
१७२८; प्रकाशस्तेयप्रकरणे प्रसङ्गतः अर्घ्यस्थापनाविधिः
१७३१; प्रकाशस्तेयदण्डप्रकरणानुवृत्तिः १७३२; अप्र-
काशतस्करदण्डाः १७३६; स्तेये दण्डविवेकसाधनो
न्यायः; स्तेयप्रकाराश्च १७३८; चौरान्वेषणम् १७४०;
स्तेनातिदेशः १७४२; स्तेनालाभे हृतदानम् १७४३;
स्तेयदोषप्रतिप्रसवः १७४४. नारदः— (१७४४-५७)
स्तेयलक्षणं स्तेयप्रकाराश्च; तस्करप्रकाराः १७४५; प्रकाश-
तस्करदण्डाः १७४६; अप्रकाशतस्करदण्डाः; अप्रका-
शस्तेये दण्डविवेकसाधनो न्यायः १७४८; अप्रकाश-
तस्करदण्डप्रकरणानुवृत्तिः १७४९; पश्चात्तस्तेनदण्डः
१७५१; विदुषः स्तेनस्य वर्णभेदेन दण्डतारतम्यम्;
स्तेयदोषप्रतिप्रसवः; चौरान्वेषणम् १७५२; स्तेनातिदेशः
१७५५; स्तेनालाभे हृतदानम् १७५६. बृहस्पतिः—
(१७५७-६१) स्तेनप्रकाराः १७५७; प्रकाशतस्कर-
दण्डाः १७५८; अप्रकाशतस्करदण्डाः; चौरान्वेषणम्
१७६०; स्तेयदोषप्रतिप्रसवः १७६१. कात्यायनः—
(१७६१-६३) स्तेयसाहसयोर्लक्षणम्; प्रकाशतस्कर-
दण्डाः; अप्रकाशतस्करदण्डाः १७६१; चौरान्वेषणम्;
स्तेनातिदेशः; स्तेनालाभे हृतदानम् १७६२; स्तेयदोष-
प्रतिप्रसवः १७६३. ऋषासः— (१७६३-५) स्तेन-
प्रकाराः १७६३; प्रकाशतस्करदण्डाः १७६४; अप्रकाश-
तस्करदण्डाः; चौरान्वेषणम्; स्तेनालाभे हृतदानम्;
स्तेयदोषप्रतिप्रसवः १७६५. उशना— (१७६६)
अप्रकाशतस्करदण्डः. यमः— (१७६६) अप्रकाश-
तस्करदण्डः; स्तेयदोषप्रतिप्रसवः. लोकाक्षिः—
(लौगाक्षिः ?)— (१७६६) अप्रकाशतस्कर-
दण्डः. कण्वः— (१७६६) अप्रकाशतस्करदण्डः;
वृद्धमनुः— (१७६६) अप्रकाशतस्करदण्डः;
स्तेनालाभे हृतदानम्. अग्निपुराणम्— (१७६६)
प्रकाशतस्करदण्डः; स्तेयदोषप्रतिप्रसवः. मत्स्यपुराणम्—
(१७६७) प्रकाशतस्करदण्डः; स्तेयदोषप्रतिप्रसवः.
शुक्रनीतिः— (१७६७) कूटपण्यविक्रेतुदण्डः; स्तेय-

प्रसङ्गेन शिल्पिनां विविधभृतिविचारश्च.

वाक्पारुष्यम्

(पृ. १७६८-१७९२)

वेदाः—(१७६८) ब्राह्मणं प्रति अकुशलोक्ति-
निषेधः. गौतमः—(१७६८-९) शूद्रकृतवाग्दण्ड-
पारुष्यदण्डसामान्यविधिः; वेदाध्यायिशूद्रदण्डः १७६८;
त्रैवर्णिककृतवाक्पारुष्ये दण्डः १७६९. हारीतः—
(१७६९) असमवर्णकृतवाक्पारुष्यदण्डसामान्यविधिः;
वेदाध्यायिशूद्रदण्डः; मिथ्यावाक्पारुष्ये दण्ड-
सामान्यविधिः. आपस्तम्बः—(१७६९) शूद्रकृत-
वाक्पारुष्ये दण्डः. वसिष्ठः—(१७७०) पातकाभि-
शंसने दण्डः. विष्णुः—(१७७०-७१) हीनवर्ण-
कृतवाक्पारुष्ये दण्डः; वाक्पारुष्यविशेषाः, तत्र
दण्डाश्च १७७०; समासमवर्णाक्रोशक्षेपादिषु दण्डाः
१७७१. शंखः शंखलिखितौ च—(१७७१)
समासमवर्णाक्षेपातिक्रमादिषु दण्डाः; वर्णभेदेन आक्रोश-
दण्डाः; अधिकृतविप्रगुरुभर्त्सने दण्डाः. कौटिलीयमर्थ-
शास्त्रम्—(१७७१-३) वाक्पारुष्यम् १७७१.
मनुः—(१७७३-९) समासमवर्णानां परस्पराक्रोशे
दण्डाः १७७३; समवर्णाक्रोशे तदत्यन्तनिन्दायां च
दण्डः १७७४; शूद्रकृते उच्चवर्णक्षेपे धर्मोपदेशे च
दण्डाः १७७५; मिथ्याक्षेपे अङ्गवैकल्योक्तौ गुर्वाद्या-
क्षारणे च दण्डः १७७६; ब्राह्मणक्षत्रिययोः परस्पराक्रोशे
विट्शूद्रयोः स्वजात्याक्रोशे च दण्डाः १७७८.
याज्ञवल्क्यः—(१७७९-८४) वाक्पारुष्यलक्षण-
विभागौ; समगुणेषु सवर्णेषु निष्ठुराक्षेपे दण्डः
१७७९; समगुणेषु सवर्णेषु अश्रीलाक्षेपे दण्डः;
विषमगुणेषु सवर्णेषु निष्ठुराश्रीलाक्षेपेषु दण्डः १७८०;
इन्द्रियनाशप्रतिज्ञयाक्षेपे पापाक्षेपे त्रैविद्यरूपदेवजातिपूग-
ग्रामदेशाक्षेपे च दण्डाः १७८१; असमवर्णेषु क्षेपे दण्डाः
१७८३. नारदः—(१७८४-८) वाक्पारुष्यनिरुक्तिः,
तत्प्रकाराश्च १७८४; पातकाभिशंसने दण्डः १७८६;
सवर्णक्षेपादौ दण्डाः १७८७; असवर्णक्षेपाभिशंसनादौ
दण्डाः; शूद्रकृते ब्राह्मणराजन्याद्याक्षेपादौ दण्डाः; राज्ञः
क्षेपे दण्डः १७८८. बृहस्पतिः—(१७८८-९०)
पारुष्यभेदाः; वाक्पारुष्यप्रकाराः १७८८; समासम-

जातिगुणकृतवाक्पारुष्येषु दण्डाः १७८९; असमवर्णकृत-
वाक्पारुष्ये दण्डाः; शूद्रकृतद्विजक्षेपधर्मोपदेशादौ दण्डाः;
वाक्पारुष्यप्रकरणोपसंहारः १७९०. कात्यायनः—
(१७९१-२) वाक्पारुष्यप्रकाराः; वाक्पारुष्यदोषा-
ल्पत्वे अर्धो दण्डः; वाक्पारुष्यदोषतदपवादौ, तत्साधनं
च १७९१. व्यासः—(१७९२) पातकाभिशंसने
दण्डाः. उशाना—(१७९२) असवर्णकृतवाक्पारुष्ये
दण्डाः; वाक्पारुष्यदोषाल्पत्वे अर्धो दण्डः; अनान्नाते
दण्डे विधिः. यमः—(१७९२) वेदाध्यायिशूद्रदण्डः.
जमदग्निः—(१७९२) असवर्णेषु वाक्पारुष्ये दण्डाः.
अग्निपुराणम्—(१७९२) वैश्यशूद्रकृते उच्चवर्णक्षेपे
धर्मोपदेशे च दण्डाः.

दण्डपारुष्यम्

(पृ. १७९३-१८३५)

वेदाः—(१७९३) ब्राह्मणविषयकदण्डपारुष्ये
दण्डविधिः. गौतमः—(१७९४) शूद्रकृते द्विजाति-
विषयके वाग्दण्डपारुष्ये दण्डविधिः; आर्यसाम्यप्रेप्सु-
शूद्रस्य दण्डः; शिष्यशासनरूपे दण्डपारुष्ये दण्डः.
हारीतः—(१७९४-५) हीनवर्णकृतेषु उत्तमवर्णकृतेषु
च वाग्दण्डपारुष्येषु दण्डविधिः १७९४. आप-
स्तम्बः—(१७९५) दण्डपारुष्यानन्तर्भावशिष्य-
शासनम्; आर्यसाम्यप्रेप्सुशूद्रस्य दण्डः. वसिष्ठः—
(१७९५) वाग्दण्डपारुष्येषु दण्डसामान्यविधिः;
वृक्षच्छेदनिषेधः. विष्णुः—(१७९६-८) हीनवर्ण-
कृतेषु उत्तमवर्णकृतेषु च दण्डपारुष्येषु दण्डविधिः;
आर्यसाम्यप्रेप्सुशूद्रस्य दण्डः; प्रहारोद्यमन-पादादिलुण्ठन-
करादिभङ्ग-चेष्टादिरोधप्रहारादिषु दण्डविधिः १७९६;
एकं बहूनां प्रहरतां दण्डः; पुरुषपीडायां पशुपीडायां
पशुपक्षिकीटघातादिषु च दण्डः १७९७; वृक्षवल्लीतृणा-
दिच्छेदे दण्डविधिः १७९८. शंखलिखितौ—(१७९८)
प्रहारोद्यमने निपातने च दण्डः. कौटिलीयमर्थ-
शास्त्रम्—(१७९८-१८०१) दण्डपारुष्यम् १७९८.
मनुः—(१८०१-१२) शूद्रकृतेषु त्रैवर्णिकविषयक-
दण्डपारुष्येषु दण्डविधिः; आर्यसाम्यप्रेप्सुशूद्रस्य
दण्डः १८०१; सवर्णविषयकदण्डपारुष्ये दण्डविधिः
१८०३; वनस्पतिच्छेदने दण्डविधिः १८०४; प्राणि-

पीडने दण्डविधिः १८०५; गृहोपकरणादिद्रव्यभाण्ड-
पुष्पमूलफलादिनाशने दण्डविधिः १८०६; यानसंबन्धि-
निमित्तेषु प्राणिहिंसाद्रव्यनाशेषु स्वाभ्यादीनां दण्ड-
विचारः १८०७; प्राणिविशेषहिंसाभेदेन दण्डभेदाः
१८१०; भार्यापुत्रदासशिष्यादीनां ताडने कृते दण्ड-
विचारः १८१२. याज्ञवल्क्यः—(१८१२-२४) दण्ड-
पारुष्यलक्षणम् १८१२; दण्डपारुष्यनिर्णयहेतुः १८१३;
स्मृत्यनुक्तपारुष्ये दण्डविधिः; साधनभेदेन जातितो
गुणतो वा समहीनोत्तमभेदेन च दण्डभेदाः १८१४;
अब्राह्मणकृते ब्राह्मणविषये दण्डपारुष्ये दण्डविधिः;
उच्चजातिकृते सजातीयकृते वा परगात्रविषये दण्ड-
पारुष्ये दण्डः १८१५; यानयुग्यगोगजाश्वादिनिमित्तेषु
प्राणिहिंसाद्रव्यनाशेषु स्वाभ्यादीनां दण्डविचारः १८१९;
द्रव्यविनाशे दण्डविधिः १८२१; पशुविषयदण्डपारुष्ये
दण्डविधिः; वनस्वतितृक्षलतागुल्मादीनां छेदनादौ
दण्डविधिः १८२२. नारदः—(१८२४-३०) दण्ड-
पारुष्यलक्षणं तत्प्रकारश्च १८२४; दण्डपारुष्ये दोष-
राहित्यदण्डभाक्त्वविचारः; पञ्चप्रकारैस्तत्रापकृतविचार-
श्च १८२५; हीनवर्णकृते ब्राह्मणविषये दण्डपारुष्ये
दण्डविधिः १८२८; राजनि दण्डपारुष्ये दण्डः; अज्ञ-
स्वकीयकृतापराधे तत्प्रभोर्दण्डविचारः; अप्रकाशदण्ड-
पारुष्ये परीक्षाविधिः १८२९. बृहस्पतिः—(१८३०-
३२) दण्डपारुष्यलक्षणम्; वाक्पारुष्यपेक्षया दण्ड-
पारुष्यस्य दण्डविधौ विशेषः; विविधदण्डपारुष्येषु
समाधिकविषयेषु दण्डविधिः १८३०; दण्डपारुष्येण
पीडकः पीडापरिहारव्ययं अपहृतं च दान्यः; पीडि-
ताय दण्डदानं राज्ञे च; पशुग्रीडायां दण्डविधिः; शूद्र-
कृते द्विजातिविषयके दण्डपारुष्ये दण्डविधिः; परस्परं
दण्डपारुष्ये कृते नीचकृते च विशेषतः दोषराहित्य-
दण्डभाक्त्वदण्डदापयितृविचारः १८३१; अप्रकाश-
दण्डपारुष्ये परीक्षाविधिः १८३२. कात्यायनः—
(१८३२-४) सजातीयेषु दण्डपारुष्ये दण्डविधिः १८३२;
दण्डपारुष्ये प्रतिलोमानुलोमनीचेषु दण्डविधिः; पीडि-
ताय पीडापरिहारव्ययद्वत्तभस्मादिदानविधिः १८३३;
पशुपक्षिवनस्पतिषु दण्डपारुष्ये दण्डविधिः; अप्रकाश-
दण्डपारुष्ये परीक्षाविधिः १८३४. व्यासः—(१८३४)

दण्डपारुष्यलक्षणम्. यमः—(१८३५) भार्यापुत्र-
दासदासीशिष्यानां दण्डपारुष्यविचारः; वधकृद्द्विज-
दण्डः. वृद्धहारीतः—(१८३५) देवताब्राह्मण-
गुरूणां पादादिना प्रहारे दण्डविधिः. सुमन्तुः—
(१८३५) परस्परं पारुष्ये दण्डविधिः. वृद्धकाल्या-
यनः—(१८३५) दण्डपारुष्ये स्वयं प्राणत्यागे न
दण्डः. परिशिष्टकारः—(१८३५) दण्डपारुष्य-
लक्षणम्. अग्निपुराणम्—(१८३५) शूद्रकृते
द्विजातिविषयके दण्डपारुष्ये दण्डविधिः; पशुवृक्षविषये
दण्डपारुष्ये दण्डविधिः.

स्त्रीसंग्रहणम्

(पृ. १८३६-१८५२)

वेदाः—(१८३६-४१) भ्रातृभगिनीविवाहः
तन्निषेधश्च; पितापुत्रीविवाहः १८३६; भ्रातृभगिनी-
विवाहः; शूद्रकृतार्यस्त्रीसंग्रहणम्; स्त्रियाः व्यभिचारदोषः
१८३७; शूद्रकृतार्यस्त्रीसंग्रहणं आर्यकृतशूद्रस्त्रीसंग्रहणं
च; ब्राह्मणीसंग्रहदोषः १८३८; परदारसंग्रहो दोषः;
पितापुत्री-भ्रातृभगिनीसङ्गः; पितापुत्रीविवाहनिषेधः;
स्त्रियाः व्यभिचारदोषः; पितापुत्रीविवाहनिषेधः
१८४०; स्त्रियाः व्यभिचारदोषः; श्रोत्रियदारसंग्रहदोषः;
पितापुत्रीविवाहः १८४१. गौतमः—(१८४१-३)
परदारभिमर्शं दण्डसामान्यविधिः; आर्यस्त्र्यभिगामिशूद्र-
दण्डः १८४१; हीनपुरुषस्य उच्चस्त्रियाश्च व्यभिचारे
दण्डः १८४२; कन्याकृतकन्यादूषणदण्डः १८४३.
हारीतः—(१८४३) हीनपुरुषस्य उच्चस्त्रियाश्च
व्यभिचारे दण्डः. आपस्तम्बः—(१८४३-४)
कन्यापरदारसंनिकर्षकरणे दण्डः; परदारस्मैथुने दण्डः
१८४३; कन्यादूषणे दण्डः; कन्यादूषणे परदारदूषणे च
राज्ञः कर्तव्यम्; प्रायश्चित्तोत्तरं कन्या परदाराश्च धर्माह-
संबन्धाः; आर्यस्य शूद्रागमने दण्डः; आर्यस्त्र्यभिगामि-
शूद्रदण्डः; परभुक्तस्त्रियाः प्रायश्चित्तम् १८४४.
बौधायनः—(१८४४-५) शूद्रादीनां उच्चवर्णस्त्री-
गमने दण्डः १८४४; चारणदारङ्गावतारस्त्रीषु गमने
दण्डाभावः; स्त्रीणां परपुरुषदूषितानां अदुष्टत्वम् १८४५.
चसिष्ठः—(१८४५-६) शूद्रादीनां उच्चवर्णस्त्रीगमने

दण्डः १८४५; आर्यस्त्रीणां शूद्रदूषितानां शुद्धिविधिः १८४६. विष्णुः— (१८४६-७) स्त्रीसंग्रहणलक्षणानि; वर्णानुसारेण परस्त्रीगमने दण्डविधिः १८४६; गुरु-तल्पगमने दण्डः; सकामहीनस्त्रीगमने न उच्चपुरुषो दुष्यति; कन्यादूषणे दण्डः; पशुगमने दण्डः १८४७. शङ्खः शङ्खलिखितौ च— (१८४७-८) स्वदार-नियमाद्यतिक्रमे दण्डविधिः; वर्णानुसारेण परस्त्रीगमने दण्डविधिः १८४७; कन्यादूषणे वर्णानुसारेण दण्डविधिः; स्त्रीकृतकन्यादूषणे दण्डः १८४८. कौटिलीय-मर्थशास्त्रम्— (१८४८-५१) कन्याप्रकर्म १८४८; अतिचारदण्डः १८५०. मनुः— (१८५१-७०) संग्रहणलक्षणानि १८५१; परस्त्रीसंभाषायां दोषविचारः १८५३; चारणदारादिस्त्रीभिः सह संभाषणे उपकारादौ च दोषविचारः १८५४; परदाराभिर्मर्शदोषेषु दण्डः तत्प्रयो-जनं च १८५५; वर्णभेदेन परदाराभिर्मर्शेषु दण्डविधिः, तत्र अब्राह्मणस्यैव शारीरदण्डः; ब्राह्मणस्य तु मौण्ड्य-प्रवसनादिः १८५६; भर्तारं विलङ्घ्य अन्यपुरुष-गामिन्याः स्त्रियाः तल्लभपुरुषस्य च दण्डः १८६५; सव-र्णासवर्णादिकृते कन्यादूषणे दण्डविधिः १८६६; साह-सादीनां परस्त्रीसंग्रहणान्तानां दण्डनिबन्धानां पदानां उपसंहारः १८६९. याज्ञवल्क्यः— (१८७०-८०) स्त्रीसंग्रहणस्वरूपम्; संग्रहणलक्षणानि, परस्त्रीपुरुषसंभाषायां दण्डविधिः, वर्णभेदेन संग्रहणे दण्डविधिश्च १८७०; कन्याहरणे कन्यादूषणे च वर्णभेदेन दण्डविधिः १८७५; कन्यादोषख्यापनपशुगमनहीनस्त्रीगमनादौ दण्डविधिः १८७६; दास्यादिसाधारणस्त्रीगमने दण्डविधिः, प्रसङ्ग-विशेषेषु वैश्यावेतनविचारश्च १८७७; अयोनिपुरुषप्रव-ञ्जितान्त्यतमगमने दण्डविधिः १८७९. नारदः— (१८८०-८४) संग्रहणलक्षणानि १८८०; संग्रहणदोष-प्रतिप्रसवः १८८१; वर्णभेदेन संग्रहणे दण्डविधिः १८८२; कन्यादूषणे वर्णभेदेन दण्डविधिः; दास्यादि-साधारणस्त्रीगमने दोषविचारः १८८३; अन्त्यजपशु-वैश्यागमने दण्डविधिः; अगम्यागमने प्रायश्चित्तं राज-दण्डो वा १८८४. बृहस्पतिः— (१८८४-७) संग्रहण-प्रकाराः, तल्लक्षणानि च १८८४; वर्णभेदेन संग्रहणे दण्ड-विधिः १८८५; स्त्रीसंग्रहणे स्त्रीणां दण्डविधिः १८८६.

कात्यायनः— (१८८७-८) संग्रहणलक्षणानि १८८७; संग्रहणदोषप्रतिप्रसवः; स्त्रीपुरुषयोः संग्रहणे दण्डविधिः; स्वैरिणीगमनाविचारः १८८८. व्यासः— (१८८९-९०) संग्रहणलक्षणानि; स्त्रीसंग्रहणे दण्डविधिः; साधारणस्त्री-गमने दण्डविधिः १८८९. यमः— (१८९०) मातृ-श्रद्धादिगमने पातित्यम्; वर्णभेदेन स्त्रीसंग्रहणे दण्डविधिः; बन्धकीगमने दण्डविधिः; साहसिकादिदुष्टरहितराज्य-स्तुतिः. संवर्तः— (१८९०-९१) स्त्रीसंग्रहणलक्षणानि. स्त्रीसंग्रहणनिर्णयश्च १८९०. वृद्धहारीतः— (१८९१) परस्त्रीगमने दण्डविधिः. स्मृत्यन्तरम्— (१८९१) वर्णभेदेन परस्त्रीगमने दण्डविधिः. अग्निपुराणम्— (१८९१) संग्रहणोपक्रमनिषेधः; स्वयंवरानुज्ञा; वर्ण-भेदेन स्त्रियाः व्यभिचारदण्डः; वर्णानुलोभ्येन व्यभिचारे दण्डः. मत्स्यपुराणम्— (१८९२) प्रतिषिद्धानां परस्त्रियाः अगारप्रवेशे दण्डः; परस्त्रीसंग्रहणे दण्ड-विधिः; कन्यादूषणे दण्डविधिः; पशुगमनदण्डः. विष्णु-पुराणम्— (१८९२) पशुगमनायोनिगमननिषेधः.

द्यूतसमाह्वयम्

(पृ. १८९३-१९१५)

वेदाः— (१८९३-१९०३) द्यूतानुमतिः; अश्वक्रीडा दोषः; अश्वक्रीडायामनृतकरणे दोषः; अश्व-क्रीडा निषेधः १८९३; द्यूतविधिः १८९६; द्यूतनिन्दा; द्यूतपरिभाषा १८९७; द्यूते जयार्थं देवताह्वानं जयकर्म च १८९८; द्यूतकृतर्णदोषः १९०२. आपस्तम्बः— (१९०३) राजाधिकृतसमैवाधिदेवनाह्ना. विष्णुः— (१९०३) द्यूतसमाह्वययोर्मध्ये सभिक-जयि-राजभि-ग्रीह्याः पणांशाः, राजसभिकजयिजितानां कृत्यं च; द्यूतसमाह्वययोः मिथ्याचारिणां दण्डविधिः. कौटिली-यमर्थशास्त्रम्— (१९०४-५) द्यूतसमाह्वयम् १९०४. मनुः— (१९०५-७) द्यूतसमाह्वयप्रतिज्ञा; द्यूतसमाह्व-ययोर्लक्षणम्; द्यूतोपकरणानि; द्यूतसमाह्वयनिषेधः; द्यूत-समाह्वयकारिणां दण्डः; इतरकण्ठकदण्डश्च १९०५; अष्टादशपदोपसंहारः १९०७. याज्ञवल्क्यः— (१९०७-१०) द्यूतसमाह्वयस्वरूपम् १९०७; सभिकेन द्यूते द्यूत्यर्थं ग्राह्याः पणांशाः; सभिककृत्यं राज्ञे जेजे च

पणांशदापनम् १९०८; राजकृत्यं द्यूते जितद्रव्यदापनम्; द्यूते जयपराजयनिर्णयोपायः; द्यूते मिथ्याचारिणां दण्ड-विधिः १९०९; राजाधिकृतं द्यूतं कार्यम्; समाह्वये द्यूतधर्मातिदेशः १९१०. नारदः—(१९१०—१३) द्यूतसमाह्वययोर्लक्षणम् १९१०; सभिकेन द्यूते वृत्त्यर्थं प्राह्याः पणांशाः, राज्ञे पणांशदानं च; सभिकरहितं द्यूतं, तत्रापि राज्ञा पणांशो प्राह्यः; अक्षद्यूते जयपरा-जयलक्षणम्; द्यूते जयपराजयनिर्णयोपायः; कितवसभिकयोः परस्परं इतिकर्तव्यता १९११; राजानधिकृतद्यूते दण्डः अलाभश्च; पणपरिकल्पनं क्वचित् कृताकृतम् १९१२; कितवात् सभिको पणांशातिरिक्तं विशेषेण न गृह्णीयात्; द्यूते मिथ्याचारिणां दण्डविधिः १९१३. बृहस्पतिः—(१९१३—४) समाह्वयलक्षणम्; द्यूतस्य निषेधोऽभ्यनु-ज्ञानं च; द्यूते सभिकराजजयिभिः प्राह्याः पणांशाः १९१३; द्यूतसमाह्वययोः मिथ्याचारिणां दण्डविधिः; द्यूते जयपराजयनिर्णयोपायः; अष्टादशपदोपसंहारः १९१४. कात्यायनः—(१९१४—५) द्यूतस्य निषे-धोऽभ्यनुज्ञानं च; द्यूते सभिकराजजयिभिः प्राह्याः पणांशाः १९१४; अक्षद्यूते जयपराजयलक्षणम्; द्यूते जयपराजयनिर्णयोपायः १९१५.

प्रकीर्णकम्

(पृ. १९१६—१९६२)

प्रकीर्णकम्

(पृ. १९१६—४३)

गौतमः—(१९१६—८) नृपाश्रितो व्यवहारः— राजब्राह्मणाभ्यां दण्डोपदेशाभ्यां चतुर्वर्णाश्रमो लोकः पालनीयः प्रतिषिद्धाद्वारणीयः संकराच्च रक्षणीयः १९१६; देशादिधर्माः १९१८. आपस्तम्बः—(१९१८) नृपाश्रितो व्यवहारः— शास्त्रराजपुरोहितैः चतुर्वर्णाश्रमो लोकः स्वकर्मणि स्थाप्यः प्रतिषिद्धाद्वारणीयश्च; देशादि-धर्माः. बौधायनः—(१९१८—२०) नृपाश्रितो व्यवहारः—राज्ञा चतुर्वर्णाश्रमो लोकः स्वधर्मे स्थापयित्वा रक्षणीयः १९१८; देशादिधर्मपालनम् १९१९. वसिष्ठः—(१९२०—२१) नृपाश्रितो व्यवहारः—ब्राह्मणेन राज्ञा च उपदेशदण्डाभ्यां चतुर्वर्णाश्रमो लोकः पालनीयः

स्वकर्मणि स्थाप्यः प्रतिषिद्धाद्वारणीयश्च १९२०; राज्ञ विवाहव्यवस्था कार्या; देशादिधर्मपालनम् १९२१. विष्णुः—(१९२१—२) नृपाश्रितो व्यवहारः— राज्ञा चतुर्वर्णाश्रमो लोकः स्वकर्मणि स्थाप्यः प्रतिषिद्धादि-वारणीयश्च; नृपाश्रिताः केचिद्व्यवहाराः १९२१; देशा-दिधर्मपालनम् १९२२. शंखलिखितौ—(१९२२) नृपाश्रितो व्यवहारः—पितृमातृविवादे पुत्रः प्रष्टव्यः; नृपाश्रितव्यवहारेषु कानिचिद्वपवादस्थानानि. महा-भारतम्—(१९२२) देशधर्मपालनम्. कौटिलीयम-र्थशास्त्रम्—(१९२२—६) प्रकीर्णकानि १९२२; आचार्यशिष्यधर्मभ्रातृसमानतीर्थ्यानां वानप्रस्थयतिब्रह्म-चारिविषये अन्यथा वा व्यतिक्रमे दण्डविधिः १९२३; उपनिपातप्रतीकारः १९२४. मनुः—(१९२६—३१) ऋत्विग्याज्ययोरन्यतरेणान्यतरस्य त्यागे दण्डः; माता-पितास्त्रीपुत्राणामन्योन्यत्यागे दण्डः; आश्रमिद्विजानां कार्याणि तच्छिष्टैर्निर्णयानि, तत्समतौ राज्ञा १९२६; निमित्तविशेषेषु प्रातिवेश्यानुवेश्यद्विजानिमन्त्रणे दण्डः; श्रोत्रियाभोजने दण्डः; करदानानर्हाः; नेजककृत्यम्; तन्तुवायकृत्यम्; अर्घ्यस्थापना; क्रयविक्रयादौ राजनिय-मातिक्रमे दण्डविधिः; तुलामानप्रतीमानादिस्थापना; नौयाथिव्यवहारः; राज्ञा वैश्यशूद्रौ स्वकर्मणि प्रवर्तनीयौ; आपदि क्षत्रियवैश्यौ ब्राह्मणेन स्वस्वकर्मणा भर्तव्यौ; ब्राह्मणेन संस्कृतद्विजा दास्ये न नियोज्याः १९२७; शूद्रो दास्यमेवाहति; सप्तविधा दासाः; भार्यापुत्रदासा न धनस्वाम्यमर्हन्ति; ब्राह्मणेन शूद्रद्रव्यं हरणीयम्; राज्ञा प्रत्यहं व्यवहारोऽवेक्षणियः; व्यवहारप्रकरणोपसंहारः; नृपाश्रितो व्यवहारः—कण्ठकोद्धारः १९२८; सप्त-राज्यव्यसननिवारणचिन्तनम्; युगकृत् राजा; देवकार्य-करणात् देवतामयो राजा; ब्राह्मणरक्षणं राजधर्मः १९३०; लोकहितेषु भृत्यनियोजनम्; देशधर्मपालनम्; परस्वानादान-स्वार्थसंप्रहादयो राजधर्माः १९३१. याज्ञवल्क्यः—(१९३१—३) प्रकीर्णकस्वरूपम् १९३१; नृपाश्रितो व्यवहारः—राजशासनविपर्यासे पारदार्यचौर्यकर्तु-मोचने च दण्डः; नृपाश्रितो व्यवहारः—राजपुरुषाणां कर्मकारिणां कार्येष्वपराधविचारः; श्रोत्रियसत्कारः; नृपा-श्रितो व्यवहारः—पीडाकृद्द्रव्यः प्रजा रक्षणीया; नृपा-

श्रितो व्यवहारः—कुलजातिश्रेणिगणजानपद्रात्मको लोकः स्वकर्मणि स्थाप्यः प्रतिषिद्धाच्च वारणीयः; प्रकीर्णकत्वेन संग्रहीताः केचिद्व्यवहाराः १९३२. नारदः— (१९३३-४०) प्रकीर्णकपदस्य लक्षणं, तद्भेदाश्च १९३३; राज्ञा चतुर्वर्णाश्रमो लोकः स्वकर्मणि स्थाप्यः प्रतिषिद्धाच्च निवारणीयः; श्रुतिस्मृतिन्यायाविरोधिराजशासनं प्रवर्तननिवर्तनात्मकम्; कारुशिल्पिप्रभृतीनां वृत्तिसाधनानि न हरणीयानि १९३५; राजशासनं लोकैर्नातिक्रमणीयम्; राजदण्डप्रयोजनम्; राजशासनप्रामाण्यम्; देवकार्यकरणत् देवतामयो राजा, तस्य कर्तव्यानि; ब्राह्मणसेवा राजधर्मः; ब्राह्मणस्य विशेषाधिकाराः १९३६; आपदि ब्राह्मणवृत्तिः १९३७; ब्राह्मणस्य वृत्तिः राजप्रतिग्रहेण प्रशस्ता; राजधनप्रशंसा १९३९; अष्टौ मङ्गलानि १९४०. बृहस्पतिः— (१९४०-४१) प्रकीर्णकपदस्य लक्षणं तद्भेदाश्च १९४०; देशादिधर्मपालनम् १९४१. कात्यायनः— (१९४१-२) प्रकीर्णकपदस्य लक्षणं तद्भेदाश्च १९४१; नृपाश्रितो व्यवहारः—राजोपजीविनां राजक्रीडासक्तानां राज अप्रियवक्तुश्च दण्डः; देशादिधर्मपालनम् १९४२. पितामहः— (१९४२) देशधर्मपालनम्. व्यासः— (१९४२) नृपाश्रितो व्यवहारः—उत्कोचजीविराजपुरुषाणां दण्डः. देवलः— (१९४२) नृपाश्रितो व्यवहारः—प्रायश्चित्तनिर्देशो राज्ञा कार्यः; देशादिधर्मपालनम्. उशना— (१९४२) नृपाश्रितो व्यवहारः—राज्ञा करः कल्पनीयः; राजप्रशंसा. यमः— (१९४३) नृपाश्रितो व्यवहारः—पौराणिकधर्मप्रवर्तनम्; प्रकीर्णकप्रकरणोपसंहारः; पतितधनव्यवस्था. संवर्तः— (१९४३) नृपाश्रितो व्यवहारः—आमात्यपैशुन्ये पुरमानप्रभेदने च दण्डः. वृद्धहारीतः— (१९४३) नृपाश्रितो व्यवहारः—राज्ञा करः कल्पनीयः. अनिर्दिष्टकर्तृकवचनानि— (१९४३) देशधर्मपालनम्. अग्निपुराणम्— (१९४३) संकीर्णदण्डाः. देवीपुराणम्— (१९४३) नृपाश्रितो व्यवहारः—चतुर्वर्णाश्रमधर्मरक्षणार्थं चारनियोजनम्.

नौयायिव्यवहारः विशेषतस्तत्र तरशुल्कविचारः।

(घृ. १९४४-४७)

वसिष्ठः, विष्णुः, मनुः, याज्ञवल्क्यः—(१९४४-७)

नौयायिव्यवहारः, विशेषतस्तत्र तरशुल्कविचारः.

बालानाथधननिधिनष्टापहृतव्यवस्था

(घृ. १९४७-६२)

गौतमः—(१९४७-९) प्रनष्टास्वामिकधनव्यवस्था १९४७; निधिव्यवस्था; बालधनव्यवस्था १९४८; धने चौरहृते व्यवस्था १९४९. बौधायनः—(१९४९) प्रनष्टास्वामिकधनव्यवस्था; बालधनव्यवस्था. वसिष्ठः— (१९४९) बालधनव्यवस्था; प्रनष्टास्वामिकधनं राजगामि; निधिव्यवस्था. विष्णुः—(१९४९-५०) निधिव्यवस्था १९४९; बालानाथस्त्रीधनव्यवस्था; धने चौरहृते व्यवस्था १९५०. शंखः शंखलिखितौ च— (१९५०) बालानाथस्त्रीधनव्यवस्था. कौटिलीयमर्थशास्त्रम्—(१९५०) बालादिधनव्यवस्था. मनुः— (१९५१-८) बालानाथधनव्यवस्था १९५१; प्रनष्टास्वामिकधनव्यवस्था १९५३; निधिव्यवस्था १९५५; धने चौरहृते व्यवस्था १९५७. याज्ञवल्क्यः— (१९५८-६१) प्रनष्टास्वामिकधनव्यवस्था १९५८; निधिव्यवस्था; धने चौरहृते व्यवस्था १९६०. नारदः— (१९६१) निधिव्यवस्था; प्रनष्टास्वामिकधनव्यवस्था; धने चौरहृते व्यवस्था. बृहस्पतिः—(१९६१-२) प्रनष्टास्वामिकधनव्यवस्था १९६१. व्यासः—(१९६२) धने चौरहृते व्यवस्था. उशना— (१९६२) निधिव्यवस्था. अग्निपुराणम्— (१९६२) निधिव्यवस्था; प्रनष्टास्वामिकधनव्यवस्था; बालानाथधनव्यवस्था; धने चौरहृते व्यवस्था.

परिशिष्टम्

(घृ. १९६३-१९८९)

व्यवहारस्वरूपम्

(घृ. १९६३)

गौतमः— (१९६३) व्यवहारविभागाः.

सभा

(घृ. १९६३)

महाभारतम्—(१९६३) सभैः सत्यमेव वक्तव्यम्.

साक्षी

(घृ. १९६४)

महाभारतम्—(१९६४) मृपासाक्ष्यनिन्दा;

वाङ्मयः सत्यवज्रनापविदविषयो; वाङ्मयधनुः; कुलीनः
विष्णोः सभायां न नैयाः; अग्निपुराणम्—(१९६४)
कौटसाक्ष्यदण्डः.

दिव्यम्

(पृ. १९६४-६७)

महाभारतम्—(१९६४) अग्निविधिः. स्कन्द-
पुराणम्—(१९६५-७) शपथकोशघटविषामिततमांश-
फालतन्बुलजलानि दिव्यानि १९६५.

मानसंज्ञाः

(पृ. १९६७-६८)

अनिर्दिष्टकर्तृकवचनानि—(१९६७-८) मान-
संज्ञाः १९६७; पाञ्चरात्रवैखानसानुसारी निष्कप्रमाणम्
१९६८. विष्णुगुप्तः—(१९६८) मानसंज्ञाः.

निर्णयकृत्यम्

(पृ. १९६८)

नारदः; अग्निपुराणम्—(१९६८) पराजित-
दण्डविचारः.

पुनर्न्यायः

(पृ. १९६९)

अग्निपुराणम्—(१९६९) निवर्तनीयं कार्यम्;
पुनर्न्यायवादिनो दण्डः.

दण्डमातृका

(पृ. १९६९-७०)

महाभारतम्—(१९६९) ब्राह्मणाः स्त्रियश्चा-
वध्याः. मनुः—(१९६९) शूद्रदण्डधनविनियोगः. अनि-
र्दिष्टकर्तृकवचनानि—(१९६९) दण्डप्रयोजनम्; दण्डा-
ङ्गचिन्ता. अग्निपुराणम्—(१९६९-७०) दण्डेन प्रजा-
रक्षणं राजधर्मः १९६९; महापातकेषु अङ्कनानि. मान-
सोल्लासः—(१९७०) अपराधकृत्वर्षो दण्ड्यः; क्लेश-
दण्डप्रकाराः; अर्थदण्डप्रकाराः; दण्डप्रयोजनम्; सप्त-
विंशतिः राज्यस्थैर्यनिमित्तानि.

ऋणादानम्

(पृ. १९७१)

वेदाः—(१९७१) ऋणलिङ्गानि. निरुक्तम्—
(१९७१) कुसीदिनः.

उपनिधिः

(पृ. १९७१)

महाभारतम्—(१९७१) न्यासलिङ्गम्. अग्नि-
पुराणम्—(१९७१) निक्षेपभोगनासादौ दण्डः.

अस्वामिविक्रयः

(पृ. १९७२)

अग्निपुराणम्—(१९७२) अस्वामिविक्रेतुर्दण्डः.

संभूयसमुत्थानम्

(पृ. १९७२)

गौतमः—(१९७२) ऋत्विगाचार्यत्यागनियमः.
अग्निपुराणम्—(१९७२) मूल्यं गृहीत्वा शिल्पादाने
दण्ड्यः.

दत्ताप्रदानिकम्

(पृ. १९७२-७३)

गौतमः—(१९७२) दानाङ्गनियमः. आपस्तम्बः—
(१९७३) दानाङ्गनियमः. भारद्वाजः—(१९७३)
भयदानलक्षणम्. स्मृत्यन्तरम्—(१९७३) दानाङ्ग-
नियमः. अग्निपुराणम्—(१९७३) प्रतिश्रुत्याप्रदाने
दण्डः.

अभ्युपेत्याशुश्रूषा

(पृ. १९७३-७४)

आपस्तम्बः—(१९७३-४) अन्तेवासिगुरुवृत्तिः
१९७३. बौधायनः—(१९७४) अध्याप्यः शिष्यः.
वसिष्ठः—(१९७४) अध्याप्यः शिष्यः. मनुः—(१९७४)
अध्याप्याः शिष्याः. अग्निपुराणम्—(१९७४) भार्या-
पुत्रदासशिष्यादिताडनविशेषे दोषः.

वेतनानपाकर्म

(पृ. १९७५)

कात्यायनः—(१९७५) भाण्डवाहकधर्मः. लघु-
हारीतः—(१९७५) भाटकम्. अग्निपुराणम्—(१९७५)
स्वामिभृत्ययोः दोषे दण्डः; वेत्याधर्मः.

क्रयविक्रयानुशयः

(पृ. १९७५)

निरुक्तम्—(१९७५) स्त्रीपुरुषविक्रयविचारः.
विष्णुः—(१९७५) कन्याविषयानुशयादौ दण्डविधिः.

भारद्वाजः—(१९७५) परिवृत्तेः परिवर्तनावधिः. अग्नि-
पुराणम्— (१९७५) ऋग्विक्रयः—कन्याविषयानुशये
दण्डविधिः. मत्स्यपुराणम्— (१९७५) कन्या-
विषयानुशये दण्डविधिः.

स्वामिपालविवादः

(पृ. १९७६)

महाभारतम्— (१९७६) पशुपालनभृतिः.
नारदः—(१९७६) पशुनाशे व्यवस्था. व्यासः—
(१९७६) द्विजबान्धवगोक्रुतसस्यभक्षणं क्षम्यम्.
स्मृत्यन्तरम्—(१९७६) सस्यनाशे दण्डः. अनिर्दिष्ट-
कर्तृकवचनम्—(१९७६) सस्यनाशे दण्डः. अग्नि-
पुराणम्— (१९७६) पालधर्माः सस्यरक्षा च.

सीमाविवादः

(पृ. १९७६)

नारदः—(१९७६) बलाद्भूमिर्न हर्तव्या.
अग्निपुराणम्—(१९७६) गृहाद्याहरणे दण्डः.

स्त्रीपुंधर्माः

(पृ. १९७७-७९)

वेदाः— (१९७७) एका द्वयोः पत्नी; वेद्या.
त्रिसिद्धः— (१९७७) स्त्रीरक्षा, रजस्वलाधर्माश्च.
महाभारतम्— (१९७८) स्त्रीणां भर्तृशुश्रूषा
धर्मः; भार्यामहिमा; स्त्री अवध्या; बहुपत्नीकता नाधर्मः;
स्त्री त्याज्या. याज्ञवल्क्यः— (१९७८) व्यवहार-
प्रकरणे स्त्रीपुंधर्मपदव्यवस्था. नारदः— (१९७८)
कन्यादानकालः; चतुःस्रैरिणीदोषतारतम्यम्; प्रोषितभर्तृ-
कशूद्रावृत्तम्. उशना— (१९७८) ज्येष्ठपूर्वं यवीयसः
विवाहः. स्मृत्यन्तरम्— (१९७९) पतिप्रीणनं
धर्मः; कन्याविक्रयनिन्दा. अग्निपुराणम्—(१९७९)
विविधाः स्त्रीपुंधर्माः.

दायभागः

(पृ. १९७९-८८)

वेदाः—(१९७९-८२) पितुः कन्यायां संततिः;
यावज्जीवं भर्तृरहिताः कन्याः, तासां तत्पुत्राणां च भागः

१९७९; पुत्रप्रतिग्रहः (दत्तकलिङ्गम्); कानीतिः
१९८०; स्वयंदत्तः; ज्येष्ठत्वं पुत्रत्वं दाय्यादत्वं च पितुः
संकेताधीनम्; पितुः दाय्यादिसर्वस्वहरः. पुत्रः; पुत्रस्व-
गृहे पितुर्वासः; विद्यापणलब्धं द्रव्यम् १९८१; द्विमा-
तृकः—मातृद्वारा व्यामुष्यायणः; पुत्रप्रकाराः; ज्येष्ठपुत्रांशे
पितुः अस्वाम्यम्; मिश्रद्वौ अदेयौ १९८२. गौतमः—
(१९८२) स्त्रीधनमविभाज्यम्. हारीतः— (१९८२)
एकेनोद्धृतापि भूर्विभाज्या; अविभाज्यम्. वसिष्ठः—
(१९८२) पुत्रप्रशंसा. विष्णुः—(१९८२-३)
धनागमविचारः तत्प्रकाराश्च १९८२; पित्रा कृतः पुत्रो
भागहरः; अकृतः स्वस्थानानुसारेण; विभाज्याविभाज्य-
विवेकः १९८३. महाभारतम्—(१९८३-६) विभाग-
निन्दा; पितृपुत्रोरविभागप्रशंसा; ज्येष्ठकनिष्ठवृत्तिः;
भ्रातृणां सहवासविधिः; भागानर्हः; भ्रातृणां भागः;
विभाज्याविभाज्ये; मातरि तत्समासु च वृत्तिः १९८३;
ज्येष्ठमहिमा; व्यङ्गो ज्येष्ठः राज्यानर्हः; गुणश्रेष्ठ एव
राज्यार्हः तत्पुत्रादयश्च; पुत्रमहिमा १९८४; पुत्रमहिमा;
पुत्रप्रकाराः; पुत्रिका १९८५; दौहित्रमहिमा; नियोगेन
त्रिम्योऽधिका नोत्पाद्याः; पुत्रपुत्रीपरिग्रहः; पुत्रेषु मातृ-
पितृस्वाम्यं समम्; दत्तककन्या; राज्याधिकारः १९८६.
कौटिलीयमर्थशास्त्रम्—(१९८६) वानप्रस्थाद्या-
श्रमिरिकथविभागः. मनुः—(१९८६-७) धनागमाः
१९८६; ज्येष्ठमहिमा; अविभाज्यद्रव्यविशेषाः; स्त्रियोऽ-
विभाज्याः १९८७. बृहस्पतिः— (१९८७)
पुत्रमहिमा; गुणाधिक्ये भागाधिक्यम्. कात्यायनः—
(१९८७) विषमविभागहेतुः कर्मानुष्ठानतारतम्यम्.
वृद्धहारीतः—(१९८८) स्त्रीधनविभागः; अनेक-
पितृकाणां द्वैमातृकाणां च भागविधिः. लघु-
हारीतः—(१९८८) अविभाज्यम्; पितृप्रसाद-
लब्धमपि स्थावरं न भोक्तव्यम्; सर्वानुमत्या एव स्थावर-
द्विपदानां व्यवहारः. अग्निपुराणम्—(१९८८) गुण-
ज्येष्ठ एव ज्येष्ठांशभाक्; पतितस्त्रीणां वृत्तिः. शुक्रनीतिः—
(१९८८) गुणज्येष्ठ एव ज्येष्ठांशभाक्; पतितस्त्रीणां
वृत्तिः. शुक्रनीतिः—(१९८८) स्थावरे न पितुः पिता-
महस्य वा प्रभुत्वम्; स्वत्वार्थागमयोर्विचारः; पितृकृतो
विभागः; अपुत्रमृतरिकथहराः क्रमेण; अविभाज्यम्.

साहसम्

(पृ. १९८९)

स्मृत्यन्तरम्—(१९८९) शूद्रस्य विप्रवद्रेषधारणे
दण्डः; गर्भघातिनी तदन्तारश्च दण्ड्याः.

दण्डपारुष्यम्

(पृ. १९८९)

वेदाः—(१९८९) याननिमित्तकहिंसा.

ऋषिक्रमेण विषयानुक्रमणिका

[विवादपदेषु क्रमेण ये ऋषयः संगृहीताः तेषु निर्दिष्टानां विषयानां प्रकरणानुपूर्व्यां संग्रहः]

वेदाः

साहसम्—

अपराधविशेषाः अपराधकारणानि च; सप्तमर्यादा-
भङ्गापराधाः; कतिपयदोषाणां दोषत्वतारतम्यम्
१५९१-२. कतिपयदोषाः; पञ्च महापातकानि १५९२-३.
अभिशांसनम् — अभिशस्तिः १५९३. अभिशस्तत्यागः;
अभिशास्तस्य आर्त्विज्यानधिकारः; स्तेयानृताभिशांसनयो-
रपराधत्वम्; अभिशस्तनिष्कृतिः अभिशस्तत्यागश्च
१५९४-५. वीरहत्या — वीरहत्या, तद्दण्डश्च [मनुष्य-
हत्या, तद्दण्डश्च] १५९५-७. ब्रह्महत्या — ब्रह्महत्या
तदपनोदश्च १५९७-१६०१. भ्रूणहत्या, अन्ये च
महादोषाः १६०१-२.

स्तेयम्—

राजा स्तेनं बध्नाति; स्तेनत्वापवादः; स्तेयस्य दुष्टत्वं
शपथविभाव्यत्वं च; स्तेनो हन्तव्यः १६५६.

ब्राह्मणपारुष्यम्—

ब्राह्मणं प्रति अकुशलोक्तिनिषेधः १६७८.

दण्डपारुष्यम्—

ब्राह्मणविषयकदण्डपारुष्ये दण्डविधिः १७९३.

स्त्रीसंग्रहणम्—

भ्रातृभगिनीविवाहः तन्निषेधश्च; पितापुत्रीविवाहः
१८३६-७. भ्रातृभगिनीविवाहः; शूद्रकृतार्यस्त्रीसंग्रह-
णम्; स्त्रियाः व्यभिचारदोषः १८३७. शूद्रकृतार्य-
स्त्रीसंग्रहणं आर्यकृतशूद्रस्त्रीसंग्रहणं च; ब्राह्मणीसंग्रह-
दोषः १८३८-४०. परदारसंग्रहो दोषः; पितापुत्री-
भ्रातृभगिनीसङ्गः; पितापुत्रीविवाहनिषेधः; स्त्रियाः
व्यभिचारदोषः १८४०-४१. स्त्रियाः व्यभिचारदोषः;
श्रोत्रियदारसंग्रहदोषः; पितापुत्रीविवाहः १८४१.

द्यूतसमाह्वयम्—

द्यूतानुमतिः; अक्षक्रोडा दोषः; अक्षक्रीडायामनृत-
करणे दोषः; अक्षक्रीडानिषेधः १८९३-६. द्यूतविधिः
१८९६-७. द्यूतनिन्दा; द्यूतपरिभाषा १८९७-८. द्यूते
जयार्थं देवताह्वानं जयकर्म च १८९८-१९०२; द्यूत-
कृतर्णदोषः १९०२-३.

परिशिष्टम्

ऋणादानम्—

ऋणलिङ्गानि १९७१.

स्त्रीपुंभर्ताः—

एका द्वयोः पत्नी; वेत्या १९७७.

दायभागः—

पितुः कन्यायां संततिः; यावज्जीवं भर्तृरहिता. कन्याः, तासां तत्पुत्राणां च भागः १९७९-८०. पुत्रप्रतिग्रहः (दत्तकलिङ्गम्); कानीनः १९८०. स्वयंदत्तः; ज्येष्ठत्वं, पुत्रत्वं, दायादत्वं च पितुः संकेताधीनम्; पितुः दायादिसर्वस्वहरः पुत्रः; पुत्रस्य गृहे पितु-र्वासः; विद्यापणलब्धं द्रव्यम् १९८१-२. द्विमातृकः— पुत्रद्वारा द्यामुष्यायणः; पुत्रप्रकाराः; ज्येष्ठपुत्रांशे पितुः अस्वाम्यम्; भूमिशूद्रौ अदेयौ १९८२.

दण्डपारुष्यम्—

याननिमित्तकहिंसा १९८९.

निरुक्तम्

साहसम्—

सप्तमर्यादाव्याख्यानम् १६०३.

परिशिष्टम्

ऋणादानम्—

कुसीदीनः १९७१.

क्रयविक्रयानुशयः—

स्त्रीपुरुषविक्रयविचारः १९७५.

गौतमः

साहसम्—

निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा; साहसिका महान्तोऽपि नानुसरणीयाः १६०४. स्वधर्मातिक्रमसाहसदण्डः १६०५. स्तेयम्—

वर्णभेदेन स्तेयदण्डः १६५६-७. दण्डानर्हस्तेयम् १६५७. स्तेयमहापातकदण्डविधिः; दण्डोत्सर्गे राज्ञो दोषः; ब्राह्मणे विशेषः १६५८-९. चोरसाहाय्ये अधर्म-संयुक्तप्रतिग्रहे च दण्डः; स्तेयदोषप्रतिप्रसवः १६५९-६१. प्रकाशचौर्यप्रसङ्गात् करशुल्कस्थापनाविधिः १६६१-३. चोरहृतं राज्ञा स्वामिने प्रदेयमलब्धेऽपि चैरे १६६३.

वाक्पारुष्यम्—

शूद्रकृतवाग्दण्डपारुष्यदण्डसामान्यविधिः; वेदाध्या-यिशूद्रदण्डः १७६८. त्रैवर्णिककृतवाक्पारुष्ये दण्डः १७६९.

दण्डपारुष्यम्—

शूद्रकृते द्विजातिविषयके वाग्दण्डपारुष्ये दण्डविधिः; आर्यसाम्यप्रेप्सुशूद्रस्य दण्डः; शिष्यशासनरूपे दण्ड-पारुष्ये दण्डः १७९४.

स्त्रीसंग्रहणम्—

परदाराभिमर्शे दण्डसामान्यविधिः; आर्यत्व्यभिगाभि-शूद्रदण्डः १८४१-२. हीनपुरुषस्य उच्चस्त्रियाश्च व्यभि-चारे दण्डः १८४२-३. कन्याकृतकन्यादूषणदण्डः १८४३. प्रकीर्णकम्—

नृपाश्रितो व्यवहारः - राजब्राह्मणाभ्यां दण्डोपदे-शाभ्यां चतुर्वर्णाश्रमो लोकः पालनीयः प्रतिषिद्धाद्वार-णीयः संकराच्च रक्षणीयः १९१६-८. देशादिधर्माः १९१८.

बालानाथधननिधिनष्टापहृतव्यवस्था

प्रनष्टास्वामिकधनव्यवस्था १९४७-८. निधिव्य-वस्था; बालधनव्यवस्था १९४८. धने चोरहृते व्यवस्था १९४९.

परिशिष्टम्

व्यवहारस्वरूपम्—

व्यवहारविभागाः १९६३.

दत्ताप्रदानिकम्—

दानाङ्गनियमः १९७२-३.

दायभागः—

स्त्रीधनमविभाज्यम् १९८२.

हारीतः

स्तेयम्—

राज्ये चौरदोषः १६६३.

वाक्पारुष्यम्—

धसमवर्णकृतवाक्पारुष्यदण्डसामान्यविधिः; वेदा-ध्यायिशूद्रदण्डः; मिथ्यावाक्पारुष्ये दण्डसामान्यविधिः १७६९.

दण्डपारुष्यम्—

हीनवर्णकृतेषु उत्तमवर्णकृतेषु च वाग्दण्डपारुष्येणु दण्डविधिः १७९४.

स्त्रीसंग्रहणम्—

हीनपुरुषस्य उच्चस्त्रियाश्च व्यभिचारे दण्डः १८४३.

परिशिष्टम्

दायभागः—

एकेनोद्धृतापि भूर्विभाज्या; अविभाज्यम् १९८२.

आपस्तम्बः

साहसम्—

ब्राह्मणस्य शस्त्रग्रहणनिषेधप्रतिप्रसवौ; निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा; साहसिका महान्तोऽपि नानुसरणीयाः १६०५-६. महासाहसिकशूद्रादिदण्डः; ब्राह्मणे विशेषश्च १६०६.

स्तेयम्—

तस्करभयरहितराज्यरक्षणं मुख्यो राजधर्मः; शूद्रादीनां स्तेयादिमहापातकदण्डविधिः; ब्राह्मणे विशेषश्च १६६४-५. दण्डार्हानर्हस्तेयविचारः; दण्ड्योत्सर्गो राज्ञो दोषः; स्तेयदोषे आपदनापत्कालद्रव्यविशेषादिविचारः १६६५-६. दण्ड्यादण्डने दोषः; शुल्कस्थापना १६६६-७.

वाक्पारुष्यम्—

शूद्रकृतवाक्पारुष्ये दण्डः १७६९-७०.

दण्डपारुष्यम्—

दण्डपारुष्यनान्तर्भावशिष्यशासनम्; आर्यसाम्यप्रेप्सु-शूद्रस्य दण्डः १७९५.

स्त्रीसंग्रहणम्—

कन्यापरदारसंनिकर्षकरणे दण्डः; परदारमैथुने दण्डः १८४३. कन्यादूषणे दण्डः; कन्यादूषणे परदारदूषणे च राज्ञः कर्तव्यम्; प्रायश्चित्तोत्तरं कन्या परदाराश्च धर्माह-संबन्धाः; आर्यस्य शूद्रागमने दण्डः; आर्यस्यभिगामि-शूद्रदण्डः; परभुक्तस्त्रियाः प्रायश्चित्तम् १८४४.

घृतसमाह्वयम्—

राजाधिकृतसभैवाधिदेवनार्हा १९०३.

प्रकीर्णकम्—

नृपाश्रितो व्यवहारः— शास्त्रराजपुरोहितैः चतुर्वर्णा-श्रमो लोकः स्वकर्मणि स्थाप्यः प्रतिषिद्धाद्वारणीयश्च; देशादिधर्माः १९१८.

परिशिष्टम्

दत्ताप्रदानिकम्—

दानाङ्गनियमः १९७३.

अभ्युपेत्याशुश्रूषा—

अन्तेवासिगुरुवृत्तिः १९७३-४.

बौधायनः

साहसम्—

वधसाहसं तदण्डश्च १६०६. निमित्तविशेषे साह-सानुज्ञा १६०७-८.

स्तेयम्—

स्तेयमहापातकदण्डविधिः; दण्ड्योत्सर्गो राज्ञो दोषः; शुल्कस्थापना १६६७.

स्त्रीसंग्रहणम्—

शूद्रादीनां उच्चवर्णस्त्रीगमने दण्डः १८४४-५. चारणदाररङ्गावतारस्त्रीषु गमने दण्डाभावः; स्त्रीणां पर-पुरुषदूषितानां अदुष्टत्वम् १८४५.

प्रकीर्णकम्—

नृपाश्रितो व्यवहारः— राज्ञा चतुर्वर्णाश्रमो लोकः स्वधर्मे स्थापयित्वा रक्षणीयः १९१८. देशादिधर्म-पालनम् १९१९-२०.

बालानाथधननिधिनष्टापहतव्यवस्था

प्रनष्टास्वामिकधनव्यवस्था; बालधनव्यवस्था १९४९.

परिशिष्टम्

अभ्युपेत्याशुश्रूषा—

अस्याप्यः शिष्यः १९७४.

वसिष्ठः

साहसम्—

निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा; आततायिनः १६०८.

स्तेयम्—

स्तेयदुष्टलक्षणानि १६६७. स्तेयमहापातकदण्ड-विधिः; दण्ड्योत्सर्गो राज्ञो दोषः; अर्धस्थापना शुल्क-स्थापना च १६६८.

वाक्पारुष्यम्—

पातकाभिज्ञसने दण्डः १७७०.

दण्डपारुष्यम्—

वाग्दण्डपारुष्येषु दण्डसामान्यविधिः; वृक्षच्छेद-निषेधः १७९५.

स्त्रीसंग्रहणम्—

शूद्रादीनां उच्चवर्णस्त्रीगमने दण्डः १८४५. आर्य-स्त्रीणां शूद्रदूषितानां शुद्धिविधिः १८४६.

प्रकीर्णकम्—

नृपाश्रितो व्यवहारः— ब्राह्मणेन राज्ञा च उपदेश-

दण्डाभ्यां चतुर्वर्णाश्रमो लोकः पालनीयः स्वकर्मणि
स्थाप्यः प्रतिषिद्धाद्वारणीयश्च १९२०-२१. राज्ञा विवाह-
व्यवस्था कार्या; देशादिधर्मपालनम् १९२१.

नौयायिव्यवहारः । विशेषतस्तत्र तरशुल्कविचारः ।

नौयायिव्यवहारः । विशेषतस्तत्र तरशुल्कविचारः
१९४४.

बालानाथधननिधिनष्टापहतव्यवस्था

बालधनव्यवस्था; प्रनष्टस्वामिकधनं राजगामि;
निधिव्यवस्था १९४९.

परिशिष्टम्

अभ्युपेत्याशुश्रूषा—

अध्याप्यः शिष्यः १९७४.

स्त्रीपुंभर्माः—

स्त्रीरक्षा, रजस्वलाधर्माश्च १९७७-८.

दायभागः—

पुत्रप्रशंसा १९८२.

विष्णुः

साहसम्—

साहसप्रकाराः १६०८. महापातकसाहसदण्डविधिः; कूट-
शासनविषाग्निदान-प्रसह्यतास्कर्य-स्त्रीबालपुरुषघात-धान्या-
पहार-कन्यानृत-साहसदण्डविधिः; पशुपक्षिकीटतृणवनस्प-
तिघात-विमांसविक्रयसाहसेषु दण्डविधिः; अधिकृताना-
मपथदान-आसनाप्रदान-अपूजासु भोजननिमन्त्रणसंबन्ध्य-
तिक्रमेषु च दण्डविधिः १६०९. चतुर्वर्णानां अभक्ष्या-
पेयादिना दूषणे उद्यानभूम्यादिदूषणे च दण्डविधिः;
गृहभूकुल्यादिभेदन-गृहपीडाकरद्रव्यक्षेप साधारण्यापलाप-
प्रेषिताप्रदान - पितृपुत्रादित्यागादिदोषेषु दण्डविधिः
१६१०. पितापुत्रविरोधे साक्ष्यादीनां दण्डविधिः;
तुलामानकूटत्व - विक्रयदोष-शुल्कग्रहणदोषेषु दण्डविधिः;
जातिभ्रंशकरभक्षणे दण्डविधिः; अभक्ष्याविक्रयविक्रय-
द्वेषमूर्तिभेदनयोर्दण्डविधिः; कूटसाक्षि-उत्कोचजीवि-
सम्य-दण्ड्यमोचयितृ-अदण्ड्यदण्डयितृणां दण्डविधिः
१६११. राज्याङ्गदूषणसाहसदण्डविधिः; निमित्तविशेषे
साहसानुज्ञा; आततायिनः १६१२.

स्तेयम्—

प्रकाशवञ्चकानां शुल्कपरिहर्तृकूटतुलामानकर्त्रादीनां
दण्डः १६६८-९. अप्रकाशतस्कराणां पशुधान्यवञ्चभक्ष्य-

पेयरत्नादिद्रव्यहारिणां दण्डविधिः १६६९-७१. कर-
शुल्कस्थापना; चौरद्वत चौरऽलब्धेऽपि स्वामिने प्रत्य-
पणीयम् १६७१.

वाक्पारुष्यम्—

हीनवर्णकृतवाक्पारुष्ये दण्डः; वाक्पारुष्यविशेषाः;
तत्र दण्डाश्च १७७०-७१. समासमवर्णाक्रोशक्षेपादिषु
दण्डाः १७७१.

दण्डपारुष्यम्—

हीनवर्णकृतेषु उत्तमवर्णकृतेषु च दण्डपारुष्येषु दण्ड-
विधिः; आर्यसाम्यप्रेम्शुशुद्रस्य दण्डः; प्रहारोद्यमनपादादि-
लुण्ठनकरादिभङ्गचेष्टादिरोधप्रहारादिषु दण्डविधिः
१७९६. एकं बहूनां प्रहरतां दण्डः; पुरुषपीडायां पशु-
पक्षिकीटघातादिषु च दण्डः १७९७. वृक्षवह्नीतृणादि-
च्छेदे दण्डविधिः १७९८.

स्त्रीसंग्रहणम्—

स्त्रीसंग्रहणलक्षणानि; वर्णानुसारेण परस्त्रीगमने दण्ड-
विधिः १८४६-७. गुरुत्वगमने दण्डः; सकामहीनस्त्री-
गमने न उच्चपुरुषो दुष्यति; कन्यादूषणे दण्डः; पशु-
गमने दण्डः १८४७.

द्यूतसमाह्वयम्—

द्यूतसमाह्वययोर्मध्ये सभिक-जयि-राजभिर्ग्राह्याः
पणांशाः; राजसभिकजयिजितानां कृत्यं च; द्यूतसमाह्व-
ययोः मिथ्याचारिणां दण्डविधिः १९०३-४.

प्रकीर्णकम्—

नृपाश्रितो व्यवहारः - राज्ञा चतुर्वर्णाश्रमो लोकः
स्वकर्मणि स्थाप्यः प्रतिषिद्धान्निवारणीयश्च; नृपाश्रिताः
केचिद्रव्यवहाराः १९२१. देशादिधर्मपालनम् १९२२.
नौयायिव्यवहारः । विशेषतस्तत्र तरशुल्कविचारः ।
नौयायिव्यवहारः । विशेषतस्तत्र तरशुल्कविचारः
१९४४.

बालानाथधननिधिनष्टापहतव्यवस्था

निधिव्यवस्था १९४९-५०. बालानाथस्त्रीधन-
व्यवस्था; धने चौरद्वते व्यवस्था १९५०.

परिशिष्टम्

क्रयविक्रयानुशयः—

कन्याविषयानुशयादौ दण्डविधिः १९७५.

शायम्भोगः—

धनागसविचारः सत्प्रकाराश्च १९८२-३. पित्रा-
कृतः पुत्रो भागहरः, अकृतः स्वस्वयानुसारेण; विभाज्या-
विभाज्यविवेकः १९८३.

शंस्रः शंस्रलिखितौ च

साहसम्—

साहसप्रकाराः; मातापितापुत्राद्यन्योन्यत्यागादौ
मातापितागुर्वतिक्रमे च दण्डविधिः १६१२. प्रतिमा-
रामकृपादिभङ्गे कूटशासनतुल्यमानप्रतिमानकरणे वापी-
कृपादिदूषणेऽदासीदासदानादौ च दण्डविधिः; पितापुत्र-
विरोधसाक्ष्यादिदण्डविधिः १६१३.

स्तेयम्—

मानार्थस्थापनाविधिः; प्रकाशवञ्चक-कूटतुल्यमान-
व्यवहारादिदण्डविधिः; अप्रकाशतस्कराणां पशुपुरुष-
भाण्डाद्यपहाराणां दण्डविधिः १६७१-२. वर्णविशेषकृत-
चौर्यदण्डविधिः; चौर्यशङ्कितशोधनदण्डौ; दण्ड्यादण्डने
राजदोषः १६७२.

वाक्यारूपम्—

समासमवर्णाक्षेपातिक्रमादिषु दण्डाः; वर्णभेदेन
आक्रोशदण्डाः; अधिकृतविप्रगुरुभर्त्सने दण्डाः १७७१.
दण्डपारुष्यम्—

प्रहारोद्यमने निपातने च दण्डः १७९८.

स्त्रोसंग्रहणम्—

स्वदारनियमाद्यतिक्रमे दण्डविधिः; वर्णानुसारेण
परस्त्रीगमने दण्डविधिः १८४७-८. कन्यादूषणे वर्णानु-
सारेण दण्डविधिः; स्त्रीकृतकन्यादूषणे दण्डः १८४८.

प्रकीर्णकम्—

नृपाश्रितो व्यवहारः—पितृमातृविवादे पुत्रः प्रष्टव्यः;
नृपाश्रितव्यवहारेषु कानिचिदपवादस्थानानि १९२२.

बालानाथधननिधिनष्टापहतव्यवस्था

बालानाथस्त्रीधनव्यवस्था १९५०.

महाभारतम्

प्रकीर्णकम्—

देशधर्मपालनम् १९२२.

परिशिष्टम्

सभा—

सभ्यैः सत्यमेव व्रतव्यम् १९६२.

साक्षी—

मृषासाक्ष्यनिन्दा; साक्षिणां सत्यवचनापवादविषयः;
साक्षिलक्षणम्; कुलीनस्त्रियः सभायां न मेयाः १९६४.
दिञ्चम्—

अग्निविधिः १९६४.

दण्डमारुका—

ब्राह्मणाः स्त्रियश्चावध्याः १९६९.

उपनिधिः—

न्यासलिङ्गम् १९७१.

स्वामिपालविवादः—

पशुपालनश्रुतिः १९७६.

स्त्रीपुंसमां—

स्त्रीणां भर्तृशुश्रूषा धर्मः; भार्यामहिमा; स्त्री अवध्या;
बहुपत्नीकता नाधर्मः; स्त्री त्याज्या १९७८.

दायभागः—

विभागनिन्दा; पितृपुत्रोरोविभागप्रशंसा; ज्येष्ठकनिष्ठ-
वृत्तिः; भ्रातृणां सहवासविधिः; भागानर्हः; भ्रातृणां
भागः; विभाज्याविभाज्ये; मातरि उत्समासु च वृत्तिः
१९८३-४. ज्येष्ठमहिमा; व्यङ्गो ज्येष्ठः राज्यानर्हः;
गुणश्रेष्ठ एव राज्यार्हः तत्पुत्रादयश्च; पुत्रमहिमा
१९८४-५. पुत्रमहिमा; पुत्रप्रकाराः; पुत्रिका १९८५-
६. दौहित्रमहिमा; नियोगेन त्रिभ्योऽधिका नोत्पाद्याः;
पुत्र-पुत्रीपरिग्रहः; पुत्रेषु मातृपितृस्वाम्यं समम्;
दत्तककन्या; राज्याधिकारः १९८६.

कौटिलीयमर्थशास्त्रम्

साहसम्—

साहसम् १६१३-५. आशुमृतकपरीक्षा १६१५-७.
एकाङ्गवधनिष्कयः १६१७-८. शुद्धस्त्रिचश्च दण्डकल्पः
१६१८-२०. अतिचारदण्डः १६२०-२२.

स्तेयम्—

कारकक्षणम् १६७३-७. वेदेहरक्षणम् १६७७-
९. गूढाजीविनां रक्षा १६७९-८१. सिद्धव्यञ्जनैर्माणव-
प्रकाशनम् १६८१-२. शङ्कारूपकर्माभिग्रहः १६८२-
५. वाक्यकर्मानुयोगः १६८५-८. सर्वाधिकरणरक्षणम्
१६८८-९०.

वाक्यारूपम्—

वाक्यारूपम् १७७१-३.

दण्डपारुष्यम्—

∴ दण्डपारुष्यम् १७९८-१८०१.

कृत्सिंघ्रहणम्—

कन्याप्रकर्मा १८४९-५०, अतिचारदण्डः १८५०-५१.

भूतसमाह्वयम्—

द्यूतसमाह्वयम् १९०४-५.

प्रकीर्णकम्—

प्रकीर्णकानि १९२२-३. आचार्यशिष्यधर्मभ्रातृ-समानतीर्थ्यानां वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिविषये अन्यथा वा व्यतिक्रमे दण्डविधिः १९२३. उपनिपातप्रतीकारः १९२४-६.

बालानाथधननिधिनष्टापहतव्यवस्था

बालादिधनव्यवस्था १९५०.

परीशिष्टम्

दानभागः—

वानप्रस्थाद्याश्रमिरिक्थविभागः १९८६.

मनुः

साहसम्—

स्तेयसाहसयोर्निरुक्तिः; साहसिकः पापकृत्तमः, तस्यो-पेक्षा राज्ञा नैव कर्तव्या १६२२-३. निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा १६२३-७. महापातकिसाहसिकदण्डविधिः; मातापितास्त्रीपुत्राणामन्योन्यत्यागे दण्डः १६२७. निमित्त-विशेषेषु प्रातिवेश्यब्राह्मणाद्यभोजने दण्डविधिः; पिता-पुत्रविरोधसाक्ष्यादिदण्डविधिः; अभक्ष्यापेयादिप्राशयित्-प्रसितृदण्डविधिः १६२८. धर्मोपजीविनो धर्मच्युतस्य दण्डविधिः; उत्कृष्टकर्मभिर्जीवन् अधमजातीयो दण्डयः; तडाग-कोष्ठागार-देवतागार-जलमार्गादिभेदनाद्यपराधेषु दण्डविधिः १६२९-३०. विविधद्रव्यनाशापराधेषु दण्डविधिः; संक्रमध्वजप्रतिमादिद्रव्यभेदनदूषणादौ दण्ड-विधिः १६३०. राजमार्गदूषणे दण्डविधिः; अभिचार-मूलक्रियाकृत्यासु दण्डविधिः; राजपुरुषाणां धनलोभादि-दोषेषु दण्डविधिः १६३१-२.

स्तेयम्—

स्तेयविवादपदप्रतिज्ञा १६९०. स्तेयसाहसयोर्निरुक्तिः १६९१. राज्यकण्टकाः प्रकाशाप्रकाशतस्कराः; कण्टक-शुद्धिः, तदर्थं चाराद्यन्वेषकविधिः १६९२-५. तस्क-

रादिकण्टकान्वेषणविधिः १६९५-६. स्तेनातिदेशः १६९७-९. चौरादिकण्टकनिग्रहो राज्ञो धर्मः १६९९-१७०२. स्तेयमहापातकदण्डविधिः; दण्डयस्य मोक्षे राजा दोषभाक् १७०२-४. चौरस्य पापस्य च दण्डेन प्रायश्चित्तवच्छुद्धिः १७०४. प्रकाशतस्करदण्डाः १७०५-६. प्रकाशतस्करप्रकरणे प्रसङ्गात् अर्घमानादि-व्यवस्थाविधिः १७०७-८. प्रकाशतस्करदण्डाः (पूर्वतोऽ-नुवृत्ताः) १७०८-१०. अप्रकाशतस्करदण्डाः १७११-२०. अप्रकाशचौर्याभ्यासे शारीरो दण्डः १७२०. वर्णतः स्तेयदोषतारतम्यम् १७२१-२२. स्तेयदोषप्रति-प्रसवः १७२२-७. स्तेनप्रकरणोपसंहारः; करग्रहण-विचारः १७२७-८. वानपारुष्यम्—

समासमवर्णानां परस्पराक्रोशे दण्डाः १७७३-४. समवर्णाक्रोशे तदत्यन्तनिन्दायां च दण्डः १७७४-५. शूद्रकृते उच्चवर्णक्षेपे धर्मोपदेशे च दण्डाः १७७५-६. मिथ्याक्षेपे अङ्गवैकल्योक्तौ गुर्वाद्याक्षारणे च दण्डः १७७६-८. ब्राह्मणक्षत्रिययोः परस्पराक्रोशे विट्शूद्रयोः स्वजात्याक्रोशे च दण्डाः १७७८-९.

दण्डपारुष्यम्—

शूद्रकृतेषु त्रैवर्णिकविषयकदण्डपारुष्येषु दण्डविधिः; आर्यसाम्यप्रेम्पुशूद्रस्य दण्डः १८०१-३. सघर्षविष-यकदण्डपारुष्ये दण्डविधिः १८०३. वनस्पतिच्छेदने दण्डविधिः १८०४. प्राणिपीडने दण्डविधिः १८०५. गृहोपकरणादिद्रव्यभाण्डपुष्पमूलफलादिनाशने दण्ड-विधिः १८०६. यानसंबन्धिनिमित्तेषु प्राणिहिंसा-द्रव्यनाशेषु स्वाम्यादीनां दण्डविचारः १८०७-१०. प्राणिविशेषहिंसामेदेन दण्डभेदाः १८१०-११. भार्यापुत्रदासशिष्यादीनां ताडने कृते दण्डविचारः १८१२.

स्त्रीसंग्रहणम्—

संग्रहणलक्षणानि १८५१-३. परस्त्रीसंभाषायां दोष-विचारः १८५३-४. चारणदारादिस्त्रीभिः सह संभाषणे उपकारादौ च दोषविचारः १८५४-५. परदाराभिमर्शेषु दण्डः तत्प्रयोजनं च १८५५-६. वर्णभेदेन परदारा-भिमर्शेषु दण्डविधिः, तत्र अब्राह्मणस्यैव शारीरदण्डः; ब्राह्मणस्य तु मौण्डयप्रवसनादिः १८५६-६५. भर्तारं

विलङ्घ्य अन्यपुरुषगामिन्याः स्त्रियाः तल्लमपुरुषस्य च दण्डः १८६५-६. सवर्णासवर्णादिकृते कन्यादूषणे दण्डविधिः १८६६-९. साहसादीनां परस्त्रीसंग्रहणान्तानां दण्डनिबन्धनानां पदानां उपसंहारः १८६९-७०.

भूतसमाह्वयम्—

भूतसमाह्वयप्रतिज्ञा; भूतसमाह्वययोर्लक्षणम्; भूतोपकरणानि; भूतसमाह्वयनिषेधः; भूतसमाह्वयकारिणां दण्डः; इतरकण्टकदण्डश्च १९०५-७. अष्टादशपदोपसंहारः १९०७.

प्रकीर्णकम्—

ऋत्विग्याज्ययोरन्यतरेणान्यतरस्य त्यागे दण्डः; मातापितास्त्रीपुत्राणामन्योन्यत्यागे दण्डः; आश्रमिद्विजानां कार्याणि तच्छिष्टैर्निर्णयानि, तत्समतौ राज्ञा १९२६-७. निमित्तविशेषेषु प्रातिवेश्यानुवेश्यद्विजानिमन्त्रणे दण्डः; श्रोत्रियाभोजने दण्डः; करदानानर्हाः; नेजककृत्यम्; तन्तुवायकृत्यम्; अर्धस्थापना; क्रयविक्रयादौ राजनियमातिक्रमे दण्डविधिः; तुलामानप्रतीमानादिस्थापना; नौयाथिव्यवहारः; राज्ञा वैश्यशूद्रौ स्वकर्मणि प्रवर्तनीयौ; आपदि क्षत्रियवैश्यौ ब्राह्मणेन स्वस्वकर्मणा भर्तव्यौ; ब्राह्मणेन संस्कृतद्विजा दास्ये न नियोज्याः १९२७. शूद्रो दास्यमेवार्हति; सप्तविधा दासाः; भार्यापुत्रदासा न धनस्वाम्यमर्हन्ति; ब्राह्मणेन शूद्रद्रव्यं हरणीयम्; राज्ञा प्रत्यहं व्यवहारोऽवेक्षणीयः; व्यवहारप्रकरणोपसंहारः; नृपाश्रितो व्यवहारः— कण्टकोद्धारः १९२८-३०. सप्ताङ्गराज्यव्यसननिवारणचिन्तनम्; युगकृत् राजा; देवकार्यकरणात् देवतामयो राजा; ब्राह्मणरक्षणं राजधर्मः १९३०-३१. लोकहितेषु भृत्यनियोजनम्; देशधर्मपालनम्; परस्वानादान-स्वार्थसंग्रहादयो राजधर्माः १९३१.

नौयाथिव्यवहारः । विशेषतस्तत्र तरशुल्कविचारः ।

नौयाथिव्यवहारः । विशेषतस्तत्र तरशुल्कविचारः १९४५-७.

बालानाथधननिधिनष्टाव्यवस्था

बालानाथधनव्यवस्था १९५१-२. प्रनष्टास्वामिकधनव्यवस्था १९५३-५. निधिव्यवस्था १९५५-७. धने चोरहृते व्यवस्था १९५७-८.

विषयानु. ३

परिशिष्टम्

दण्डमातृका—

शूद्रदण्डधनविनियोगः १९६९.

अभ्युपेत्याशुश्रवा—

अध्याप्याः शिष्याः १९७४.

दायभागः—

धनागमाः १९८६-७. ज्जेष्ठमहिमा; अविभाज्य-द्रव्यविशेषाः; स्त्रियोऽविभाज्याः १९८७.

याज्ञवल्क्यः

साहसम्—

साहसनिवृत्तिस्तदण्डश्च; साहसकारयितृदण्डः १६३३. पूज्यातिक्रम-भ्रातृभार्याप्रहार-प्रतिश्रुताप्रदान-मुद्रासहित-ग्रहभङ्ग-सामन्तादिपीडाकरणापराधेषु दण्डविधिः; विधवा-गमन-परभयानिवारण-वृथाक्रोश-चाण्डालकृतस्पृश्यस्पर्शा-शूद्रप्रव्रजितादिभोजन-अयुक्तशपथ-अयोग्यकर्मकरण-पशुपुंस्त्वोपघात-साधारणपलाप-दासीगर्भपात-वितृपुत्राद्यन्योन्यत्यागेषु दण्डविधिः १६३४-५. तरिकेण स्थलज-शुल्कग्रहणे प्रातिवेश्यब्राह्मणानिमन्त्रणे च दण्डः; पिता-पुत्रविरोधसाक्ष्यादिदण्डविधिः १६३५. अभक्ष्यापेयादिना चातुर्वर्ण्यदूषणे दण्डविधिः; जारप्रच्छादन-शववस्तुविक्रय-गुरुताडन-राजयानाद्यारोहण-द्विनेत्रभेदन-राजद्विडुपजीवन-शूद्रकृतविप्रत्वोपजीवनेषु अपराधेषु दण्डविधिः १६३६-७. शस्त्राघात-गर्भपात-स्त्रीपुंवध-दुष्टस्त्रीकृतपुंवधादिदोषेषु दण्डविधिः १६३७-८. क्षेत्रवेश्मादिदाह-राजपत्नीगमनापराधेषु दण्डविधिः; राजपुरुषकृतापराधेषु दण्डविधिः १६३९-४०. अविज्ञातहन्तुरन्वेषणविधिः १६४०.

स्तेयम्—

स्तेयलक्षणम्; प्रकाशतस्करदण्डाः १७२८-३१. प्रकाशस्तेयप्रकरणे प्रसङ्गतः अर्धस्थापनाविधिः १७३१-२. प्रकाशस्तेयदण्डप्रकरणानुवृत्तिः १७३२-६. अप्रकाशतस्करदण्डाः १७३६-७. स्तेये दण्डविवेकसाधनो न्यायः; स्तेयप्रकाराश्च १७३८-४०. चौरान्वेषणम् १७४०-४१. स्तेनातिदेशः १७४२. स्तेनालभे हृतदानम् १७४३. स्तेयदोषप्रतिप्रसवः १७४४.

वाक्पाठ्यम्—

वाक्पाठ्यलक्षणविभागौ; समगुणेषु सवर्णेषु निष्ठुरा-

क्षेपे दण्डः १७७९. समगुणेषु; सर्वणेषु अश्लीलाक्षेपे दण्डः; विषमगुणेषु सर्वणेषु निष्ठुराश्लीलक्षेपेषु दण्डः १७८०. इन्द्रियनाशप्रतिज्ञयाक्षेपे, पाषाक्षेपे त्रैविद्य-नृपदेवजातिपूगग्रामदेशाक्षेपे च दण्डाः १७८१-३. असमवर्णेषु क्षेपे दण्डाः १७८३-४. दण्डपारुष्यम्—

दण्डपारुष्यलक्षणम् १८१२-३. दण्डपारुष्यनिर्णय-हेतुः १८१३. स्मृत्यनुक्तपारुष्ये दण्डविधिः; साधनभेदेन जातितो गुणतो वा समहीनोत्तमभेदेन च दण्डभेदाः १८१४. अब्राह्मणकृते ब्राह्मणविषये दण्डपारुष्ये दण्ड-विधिः; उच्चजातिकृते सजातीयकृते वा परगात्रविषये दण्डपारुष्ये दण्डाः १८१५-९. यानयुग्यगोगजाश्वदि-निमित्तेषु प्राणिहिंसाद्रव्यनाशेषु स्वाम्यादीनां दण्ड-विचारः १८१९-२१. द्रव्यविनाशे दण्डविधिः १८२१. पशुविषयदण्डपारुष्ये दण्डविधिः; वनस्पतिवृक्षलता-गुल्मादीनां छेदनादौ दण्डविधिः १८२२-४. स्त्रीसंग्रहणम्—

स्त्रीसंग्रहणस्वरूपम्; संग्रहणलक्षणानि, परस्त्रीपुरुष-संभाषायां दण्डविधिः; वर्णभेदेन संग्रहणे दण्डविधिश्च १८७०-७५. कन्याहरणे कन्यादूषणे च वर्णभेदेन दण्ड-विधिः १८७५-६. कन्यादोषरूपापनपशुगमनहीनस्त्री-गमनादौ दण्डविधिः १८७६. दास्यादिसाधारणस्त्री-गमने दण्डविधिः; प्रसङ्गविशेषेषु वेश्यावैतनविचारश्च १८७७-९. अयोनिपुरुषप्रत्रजितान्यतमगमने दण्डविधिः १८७९-८०.

द्यूतसमाह्वयम्—

द्यूतसमाह्वयस्वरूपम् १९०७. सभिकेन द्यूते वृत्त्यर्थं ग्राह्याः पणांशाः; सभिककृत्यं राज्ञे जेजे च पणांशदापनम् १९०८. राजकृत्यं द्यूते जितद्रव्यदापनम्; द्यूते जयपरा-जयनिर्णयोपायः; द्यूते मिथ्याचारिणां दण्डविधिः १९०९. राजाधिकृतं द्यूतं कार्यम्; समाह्वये द्यूतधर्मा-तिदेशः १९१०.

प्रकीर्णकम्—

प्रकीर्णकस्वरूपम् १९३१. नृपाश्रितो व्यवहारः-राज-शासनविपर्यासे पारदार्यचौर्यकर्तुर्मीचने च दण्डः; नृपा-श्रितो व्यवहारः-राजपुरुषाणां कर्मकारिणां कार्येष्वपराध-विचारः; श्रोत्रियसत्कारः; नृपाश्रितो व्यवहारः—पीडा-

कृद्भवः; प्रजाः रक्षणीया; नृपाश्रितो व्यवहारः—कुलजातिभ्रेगिगणजोनप्रदात्मिको लोकः स्वकर्माणि स्व्याप्यः प्रतिषिद्धाश्च वारणीयः; प्रकीर्णकत्वेन संग्रहीताः कश्चि-द्व्यवहाराः १९३२-३. नौयायिव्यवहारः । विशेषतस्तत्र तरशुल्कविचारः । नौयायिव्यवहारः । विशेषतस्तत्र तरशुल्कविचारः १९४७.

बालानाथधननिधिनष्टाव्यवस्था
प्रनष्टास्वामिकधनव्यवस्था १९५८-६०. निधि-व्यवस्था; धने चौरहृते व्यवस्था १९६०-६१.

परिशिष्टम्

स्त्रीपुंभर्माः—

व्यवहारप्रकरणे स्त्रीपुंभर्मापदव्यवस्था १९७८.

नारदः

साहसम्—

साहसनिरुक्तिः; त्रयश्चत्वारश्च साहसप्रकाराः; तत्र दण्डविधिश्च १६४१-४. अपराधविषयकपश्चात्तापे सति असति च कर्तव्यता १६४४. अविक्रियविक्रये ब्राह्मण-दण्डः; राजधृतवस्तुनि आक्रममाणो वधदण्डार्हः १६४५. स्तेयम्—

स्तेयलक्षणं स्तेयप्रकारश्च १७४४-५. तस्करप्रकाराः १७४५-६. प्रकाशतस्करदण्डाः १७४६-८. अप्रकाश-तस्करदण्डाः; अप्रकाशस्तेये दण्डविवेकसाधनो न्यायः १७४८-९. अप्रकाशतस्करदण्डप्रकरणानुवृत्तिः १७४९-५१. पश्चात्तस्तेनदण्डः १७५१. विदुषः स्तेनस्य वर्णभेदेन दण्डतारतम्यम्; स्तेयदोषप्रतिप्रसवः; चौरा-न्वेषणम् १७५२-५. स्तेनातिदेशः १७५५-६. स्तेना-त्यागे हृतदानम् १७५६-७.

वाक्पारुष्यम्—

वाक्पारुष्यनिरुक्तिः; तत्प्रकाराश्च १७८४-६. पात-काभिशांसने दण्डः १७८६-७. सर्वणक्षेपादौ दण्डाः १७८७. असवर्णक्षेपाभिशांसनादौ दण्डाः; शूद्रकृते ब्राह्मणराजन्याद्याक्षेपादौ दण्डाः; राज्ञः क्षेपे दण्डः १७८८.

दण्डपारुष्यम्—

दण्डपारुष्यलक्षणं तत्प्रकाराश्च १८२४. दण्ड-

पारुष्ये दोषराहित्यदण्डभाक्त्वविचारः, पञ्चप्रकारै-
स्तत्रापकृतविचारश्च १८२५-८. हीनवर्णकृते ब्राह्मण-
विषये दण्डपारुष्ये दण्डविधिः १८२८-९. राजनि-
दण्डपारुष्ये दण्डः; अश्वकीयकृतापराधे तत्प्रभोर्दण्ड-
विचारः; अप्रकाशदण्डपारुष्ये परीक्षाविधिः १८२९-३०.
स्त्रीसंग्रहणम्—

संग्रहणलक्षणानि १८८०-८१. संग्रहणदोषप्रतिप्रसवः
१८८१. वर्णभेदेन संग्रहणे दण्डविधिः १८८२. कन्या-
दूषणे वर्णभेदेन दण्डविधिः; दास्यादिसाधारणस्त्रीगमने
दोषविचारः १८८३. अन्यजपशुवेद्यागमने दण्डविधिः;
अगम्यागमने प्रायश्चित्तं राजदण्डो वा १८८४.

घृतसमाह्वयम्—

घृतसमाह्वययोर्लक्षणम् १९१०. सभिकेन घृते वृत्त्यर्थं
ग्राह्याः पणांशाः, राज्ञे पणांशदानं च; सभिकरहितं घृतं,
तत्रापि राज्ञा पणांशो ग्राह्यः; अक्षघृते जयपराजयलक्षणम्;
घृते जयपराजयनिर्णयोपायः; कितवसभिकयोः परस्परं
इतिकर्तव्यता १९११. राजानधिकृतघृते दण्डः अला-
भश्च; पणपरिकल्पनं क्वचित् कृताकृतम् १९१२. कित-
वात् सभिको पणांशातिरिक्तं विशेषणं न गृह्णीयात्; घृते
मिथ्याचारिणां दण्डविधिः १९१३.

प्रकीर्णकम्—

प्रकीर्णकपदस्य लक्षणं, तद्भेदाश्च १९३३-५. राज्ञा
चतुर्वर्णाश्रमो लोकः स्वकर्मणि स्थाप्यः प्रतिषिद्धाच्च
निवारणीयः; श्रुतिस्मृतिन्यायाविरोधिराजशासनं प्रवर्तन-
निवर्तनात्मकम्; कारुशिल्पिप्रभृतीनां वृत्तिसाधनानि न
हरणीयानि १९३५. राजशासनं लोकैर्नातिक्रमणीयम्;
राजदण्डप्रयोजनम्; राजशासनप्रामाण्यम्; देवकार्यकर-
णात् देवतामयो राजा, तस्य कर्तव्यानि; ब्राह्मणसेवा
राजधर्मः; ब्राह्मणस्य विशेषाधिकाराः १९३६. आपदि
ब्राह्मणवृत्तिः १९३७-९. ब्राह्मणस्य वृत्तिः राजप्रति-
ग्रहेण प्रशस्ता; राजधनप्रशंसा १९३९-४०. अष्टौ
मङ्गलानि १९४०.

बालानाथधननिधिनष्टापहतव्यवस्था

निधिव्यवस्था; प्रनष्टास्वामिकधनव्यवस्था; धने
चोरहृते व्यवस्था १९६१.

परिशीष्टम्

निर्णयकृत्यम्—

पराजितदण्डविचारः १९६८.

स्वामिपालविवादः—

पशुनाशे व्यवस्था १९७६.

सीमाविवादः—

बलाद्भूमिर्न हर्तव्या १९७६.

स्त्रीपुंभर्माः—

कन्यादानकालः; चतुःस्वैरिणीदोषतारतम्यम्; प्रोषित-
भर्तृकशूद्रावृत्तम् १९७८.

बृहस्पतिः

साहसम्—

साहसनिरुक्तिः; पञ्च त्रयश्च साहसप्रकाराः, तत्र
दण्डविधिश्च; साहसस्तेयं तत्र दण्डश्च १६४५-६. साह-
सिकवधदण्डविचारः; साहसिका राज्ञा नोपेक्षणीयाः;
साहसिकघातकतत्सहायाः तद्दण्डश्च १६४६-७. अवि-
ज्ञातघातकाद्यन्वेषणविधिः १६४७. आत्महत्यादोषः;
निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा; साहसकरूपदोषाः १६४८.
स्तेयम्—

स्तेनप्रकाराः १७५७-८. प्रकाशतस्करदण्डाः
१७५८-६०. अप्रकाशतस्करदण्डाः; चौरान्वेषणम्
१७६०. स्तेयदोषप्रतिप्रसवः १७६१.

वाक्पारुष्यम्—

पारुष्यभेदाः; वाक्पारुष्यप्रकाराः १७८८-९. समा-
समजातिगुणकृतवाक्पारुष्येषु दण्डाः १७८९-९०.
असमवर्णकृतवाक्पारुष्ये दण्डाः; शूद्रकृतद्विजक्षेपधर्मो-
पदेशादौ दण्डाः; वाक्पारुष्यप्रकरणोपसंहारः १७९०.
दण्डपारुष्यम्—

दण्डपारुष्यलक्षणम्; वाक्पारुष्यापेक्षया दण्डपारु-
ष्यस्य दण्डविधौ विशेषः; विविधदण्डपारुष्येषु समाधिक-
विषयेषु दण्डविधिः १८३०-३१. दण्डपारुष्येण
पीडकः पीडापरिहारव्ययं अपहृतं च दाप्यः; पीडि-
ताय दण्डदानं राज्ञे च; पशुपीडायां दण्डविधिः;
शूद्रकृते द्विजातिविषयके दण्डपारुष्ये दण्डविधिः; पर-
स्परं दण्डपारुष्ये कृते नीचकृते च विशेषतः दोषराहि-
त्यदण्डभाक्त्वदण्डदापयितृविचारः १८३१-२. अप्र-

काशदण्डपारुष्ये परीक्षाविधिः १८३२.

स्त्रीसंग्रहणम्—

संग्रहणप्रकाराः, तल्लक्षणानि च १८८४-५. वर्णभेदेन संग्रहणे दण्डविधिः १८८५-६. स्त्रीसंग्रहणे स्त्रीणां दण्डविधिः १८८६-७.

शूतसमाह्वयम्—

समाह्वयलक्षणम्; शूतस्य निषेधोऽभ्यनुज्ञानं च; शूते सभिकराजजयिभिः ग्राह्याः पणांशाः १९१३. शूतसमाह्वययोः मिथ्याचारिणां दण्डविधिः; शूते जयपराजयनिर्णयोपायः; अष्टादशपदोपसंहारः.

प्रकीर्णकम्—

प्रकीर्णकपदस्य लक्षणं तद्भेदाश्च १९४०-४१. देशादिधर्मपालनम् १९४१.

बालानाथधननिधिनष्टापहतव्यवस्था

प्रनष्टास्वामिकधनव्यवस्था १९६१-२.

परिशिष्टम्

दायभागः—

पुत्रमहिमा; गुणाधिक्ये भागाधिक्यम् १९८७.

कात्यायनः

साहसम्—

साहसनिरुक्तिः १६४८. द्रव्यनाशादिप्रथममध्यमोत्तमसाहसानि तद्दण्डविधिश्च १६४९-५०. साहसकृदन्वेषणविधिः; आततायिनः; निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा १६५०-५१.

स्तेयम्—

स्तेयसाहसयोर्लक्षणम्; प्रकाशतस्करदण्डाः; अप्रकाशतस्करदण्डाः १७६१-२. चौरान्वेषणम्; स्तेनातिदेशः; स्तेनालाभे हृतदानम् १७६२-३. स्तेयदोषप्रतिप्रसवः १७६३.

वाक्पारुष्यम्—

वाक्पारुष्यप्रकाराः; वाक्पारुष्यदोषाल्पत्वे अर्धो दण्डः; वाक्पारुष्यदोषतदपवादौ, तत्साधनं च १७९१-२. दण्डपारुष्यम्—

सजातीयेषु दण्डपारुष्ये दण्डविधिः १८३२-३. दण्डपारुष्ये प्रतिलोमानुलोमनीचेषु दण्डविधिः; पीडिताय पीडापरिहारव्ययद्वतभग्नादिदानविधिः १८३३-४. पशुपक्षिवनस्पतिषु दण्डपारुष्ये दण्डविधिः; अप्रकाश-

दण्डपारुष्ये परीक्षाविधिः १८३४.

स्त्रीसंग्रहणम्—

संग्रहणलक्षणानि १८८७-८. संग्रहणदोषप्रतिप्रसवः; स्त्रीपुरुषयोः संग्रहणे दण्डविधिः; स्वैरिणीगमनविचारः १८८८.

शूतसमाह्वयम्—

शूतस्य निषेधोऽभ्यनुज्ञानं च; शूते सभिकराजजयिभिः ग्राह्याः पणांशाः १९१४. अश्वशूते जयपराजयलक्षणम्; शूते जयपराजयनिर्णयोपायः १९१५.

प्रकीर्णकम्—

प्रकीर्णकपदस्य लक्षणं तद्भेदाश्च १९४१. नृपाश्रितो व्यवहारः—राजोपजीविनां राजक्रीडासक्तानां राज्ञ अप्रियवक्तुश्च दण्डः; देशादिधर्मपालनम् १९४२.

परिशिष्टम्

वेतनानपाकर्म—

भाण्डवाहकधर्मः १९७५.

दायभागः—

विषमविभागहेतुः कर्मानुष्ठानतारतम्यम् १९८७.

पितामहः

प्रकीर्णकम्—

देशधर्मपालनम् १९४२.

व्यासः

साहसम्—

वधसाहसकर्तुर्दण्डः; मिथ्याभैषज्यापराधः १६५१. स्तेयम्—

स्तेनप्रकाराः १७६३-४. प्रकाशतस्करदण्डाः १७६४. अप्रकाशतस्करदण्डाः; चौरान्वेषणम्; स्तेनालाभे हृतदानम्; स्तेयदोषप्रतिप्रसवः १७६५.

वाक्पारुष्यम्—

पातकाभिर्शंसने दण्डाः १७९२.

दण्डपारुष्यम्—

दण्डपारुष्यलक्षणम् १८३४.

स्त्रीसंग्रहणम्—

संग्रहणलक्षणानि; स्त्रीसंग्रहणे दण्डविधिः; साधारणस्त्रीगमने दण्डविधिः १८८९-९०.

प्रकीर्णकम्—

नृपाश्रितो व्यवहारः— उत्कोचजीविराजपुरुषाणां

दण्डः १९४२.

बालानाथधननिधिनष्टापहृतव्यवस्था

धने चोरहृते व्यवस्था १९६२.

परिशिष्टम्

स्वामिपालविवादः—

द्विजबान्धवगोकृतसस्यभक्षणं क्षम्यम् १९७६.

देवलः

साहसम्—

आत्महत्यादोषः; निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा १६५१.

प्रकीर्णकम्—

नृपाश्रितो व्यवहारः— प्रायश्चित्तनिर्देशो राजा कार्यः;

देशादिधर्मपालनम् १९४२.

उशना

साहसम्—

गर्भपातनसाहसे दण्डः; निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा १६५२.

स्तेयम्—

अप्रकाशतस्करदण्डः १७६६.

वाक्पारुष्यम्—

असवर्णकृतवाक्पारुष्ये दण्डाः; वाक्पारुष्यदोषाल्पत्वे अर्धो दण्डः; अनाम्नाते दण्डे विधिः १७९२.

प्रकीर्णकम्—

नृपाश्रितो व्यवहारः— राजा करः कल्पनीयः; राज-प्रशंसा १९४२.

बालानाथधननिधिनष्टापहृतव्यवस्था

निधिव्यवस्था १९६२.

परिशिष्टम्

स्त्रीपुंभर्माः—

ज्येष्ठपूर्वं यवीयसः विवाहः १९७८.

यमः

साहसम्—

विषामिद-चौर-वधकारि-तडागभेदकादि-साह-सिकेषु दण्डविधिः; साहसिकस्तेयादिक्वद्ब्राह्मणदण्डविधिः; आत्महत्यायत्नकरणे दण्डः १६५२.

स्तेयम्—

अप्रकाशतस्करदण्डः; स्तेयदोषप्रतिप्रसवः १७६६.

वाक्पारुष्यम्—

वेदाध्यायिशूद्रदण्डः १७९२.

दण्डपारुष्यम्—

भार्यापुत्रदासदासीशिष्यानां दण्डपारुष्यविचारः;

वधकृद्द्विजदण्डः १८३५.

स्त्रीसंग्रहणम्—

मातृश्वस्त्रादिगमने पातित्यम्; वर्णभेदेन स्त्रीसंग्रहणे दण्डविधिः; बन्धकीगमने दण्डविधिः; साहसिकादिदुष्ट-रहितराज्यस्तु तिः १८९०.

प्रकीर्णकम्—

नृपाश्रितो व्यवहारः—पौराणिकधर्मप्रवर्तनम्; प्रकी-र्णकप्रकरणोपसंहारः; पतितधनव्यवस्था १९४३.

भारद्वाजः

परिशिष्टम्

दत्ताप्रदानिकम्—

भयदानलक्षणम् १९७३.

ऋयविक्रयानुशयः—

परिवृत्तेः परिवर्तनावधिः १९७५.

संवर्तः

साहसम्—

निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा १६५३.

स्त्रीसंग्रहणम्—

स्त्रीसंग्रहणलक्षणानि, स्त्रीसंग्रहणनिर्णयश्च १८९०-९१.

प्रकीर्णकम्—

नृपाश्रितो व्यवहारः—अमात्यपैशुन्ये पुरमानप्रभेदेन च दण्डः १९४३.

लोकाक्षिः (लौगाक्षिः ?)

स्तेयम्—

अप्रकाशतस्करदण्डः १७६६.

बृद्धहारीतः

साहसम्—

निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा; साहसिकानां दण्डविधिः तत्र ब्राह्मणे विशेषश्च १६५३.

दण्डपारुष्यम्—

देवताब्राह्मणगुरुणां पादादिना प्रहारे दण्डविधिः १८३५.

स्त्रीसंग्रहणम्—

परस्त्रीसंग्रहणे दण्डविधिः १८९१.

प्रकीर्णकम्—

नृपाश्रितो व्यवहारः—राशा करः कल्पनीयः १९४३.

परिशिष्टम्

दायभागः—

स्त्रीधनविभागः; अनेकपितृकाणां द्वैमातृकाणां च भागविधिः १९८८.

लघुहारीतः

परिशिष्टम्

वेतनानपाकर्म—

भाटकम् १९७५.

दायभागः—

अविभाज्यम्; पितृप्रसादलब्धमपि स्थावरं न भोक्त-
व्यम्; सर्वानुमत्या एव स्थावरद्विपदानां व्यवहारः
१९८८.

सुमन्तुः

साहसम्—

निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा १६५३.

दण्डपारुष्यम्—

परस्परं पारुष्ये दण्डविधिः १८३५.

कण्वः

स्तेयम्—

अप्रकाशतस्करदण्डः १७६६.

पैठीनसिः

साहसम्—

घातकसहायादिसाहसिकदण्डविधिः १६५३.

वृद्धमनुः

स्तेयम्—

अप्रकाशतस्करदण्डः; स्तेनालाभे हृतदानम्
१७६६.

वृद्धकात्यायनः

दण्डपारुष्यम्—

दण्डपारुष्ये स्वयं प्राणत्यागे न दण्डः १८३५.

गालवः

साहसम्—

निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा १६५४.

जमदग्निः

वाक्पारुष्यम्—

असवर्णेषु वाक्पारुष्ये दण्डः १७९२.

विष्णुगुप्तः

परिशिष्टम्

मानसंज्ञाः—

मानसंज्ञाः १९६८.

परिशिष्टकारः

दण्डपारुष्यम्—

दण्डपारुष्यलक्षणम् १८३५.

स्मृत्यन्तरम्

स्त्रीसंग्रहणम्—

वर्णभेदेन परस्त्रीगमने दण्डविधिः १८९१.

परिशिष्टम्

दत्ताप्रदानिकम्—

दानाङ्गनियमः १९७३.

स्वामिपालविवादः—

सस्यनाशे दण्डः १९७६.

स्त्रीपुंघमाः—

पतिप्रीणनं धर्मः; कन्याविक्रयनिन्दा १९७९.

साहसम्—

शूद्रस्य विप्रवद्वेषधारणे दण्डः; गर्भघातिनी तद्वन्ता-
रश्च दण्ड्याः १९८९.

अनिर्दिष्टकर्तृकवचनानि

प्रकीर्णकम्—

देशधर्मपालनम् १९४३.

परिशिष्टम्

मानसंज्ञाः—

मानसंज्ञाः १९६७-८. पाञ्चरात्रवैखानसानुसारि

निष्कप्रमाणम् १९६८.

दण्डमातृका—

दण्डप्रयोजनम्; दण्डाङ्गचिन्ता १९६९.

स्वामिपालविवादः—

सस्यनाशे दण्डः १९७६.

अग्निपुराणम्

साहसम्—

मर्यादाभेदकादिषु दण्डविधिः; निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा; राजपुरुषाणां धनलोभादिदोषेषु दण्डविधिः; प्रतिमादिभेदने अभक्ष्यमक्षणे च दण्डः १६५४.

स्तेयम्—

प्रकाशतस्करदण्डः; स्तेयदोषप्रतिप्रसवः १७६६.

वाक्पारुष्यम्—

वैश्यशूद्रकृते उच्चवर्णक्षेपे धर्मोपदेशे च दण्डाः १७९२.

दण्डपारुष्यम्—

शूद्रकृते द्विजातिविषयके दण्डपारुष्ये दण्डविधिः; पशुवृक्षविषये दण्डपारुष्ये दण्डविधिः १८३५.

स्त्रीसंग्रहणम्—

संग्रहणोपक्रमनिषेधः; स्वयंव्वरानुज्ञा; वर्णभेदेन स्त्रियाः व्यभिचारदण्डः; वर्णानुलोम्येन व्यभिचारे दण्डः १८९१.

प्रकीर्णकम्—

संकीर्णदण्डाः १९४३.

बालानाथधननिधिनष्टापहतव्यवस्था

निधिव्यवस्था; प्रनष्टास्वामिकधनव्यवस्था; बालानाथधनव्यवस्था; धने चोरहृते व्यवस्था १९६२.

परिशिष्टम्

साक्षी—

कौटसाक्ष्यदण्डः १९६४.

निर्णयकृत्यम्—

पराजितदण्डविचारः १९६८.

पुनर्न्यायः—

निवर्तनीयं कार्यम्; पुनर्न्यायवादिनो दण्डः १९६९.

दण्डमालुका—

दण्डेन प्रजारक्षणं राजधर्मः १९६९-७०. महापातकेषु अङ्कनानि १९७०.

उपनिधिः—

निक्षेपभोगनाशादौ दण्डः १९७१.

भस्वामिविक्रयः—

अस्वामिविक्रेतुर्दण्डः १९७२.

संभूयस्सुत्यान्त्रम्—

मूल्यं गृहीत्वा शिल्पादाने दण्ड्यः १९७२.

दत्ताप्रदानिकम्—

प्रतिश्रुत्याप्रदाने दण्डः १९७३.

अभ्युपेत्याशुश्रूषा—

भार्यापुत्रदासशिष्यादिताडनविशेषे दोषः १९७४.

वेतनानपाकर्म—

स्वामिभृत्ययोः दोषे दण्डः; वेत्याधर्मः १९७५.

क्रयविक्रयानुशयः—

क्रयविक्रयः—कन्याविषयानुशये दण्डविधिः १९७६.

स्वामिपालविवादः—

पालधर्माः सस्यरक्षा च १९७६.

सीमाविवादः—

गृहाद्याहरणे दण्डः १९७६.

स्त्रीपुंधर्माः—

विविधाः स्त्रीपुंधर्माः १९७९.

द्रायभागः—

गुणज्येष्ठ एव ज्येष्ठशभाक्; पतितस्त्रीणां वृत्तिः १९८८.

ब्रह्मपुराणम्

साहसम्—

आततायिविशेषः १६५४.

स्कन्दपुराणम्

परिशिष्टम्

दिव्यम्—

ज्ञापथकोशघटविषामितसमाषफालतन्दुलजलानि

दिव्यानि १९६५-७.

मत्स्यपुराणम्

साहसम्—

राजप्रतिकूलसाहसिकदण्डविधिः; ब्राह्मणामन्त्रणसंबन्धिदोषे दण्डः; निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा; आततायिनः १६५५.

स्तेयम्—

प्रकाशतस्करदण्डः १७६७.

स्त्रीसंग्रहणम्—

प्रतिषिद्धानां परस्त्रियाः अगारप्रवेशे दण्डः; परस्त्री-

संग्रहणे दण्डविधिः; कन्यादूषणे दण्डविधिः; पशुगमन-
दण्डः १८९२.

परिशिष्टम्

क्रयविक्रयानुशयः—

कन्याविषयानुशये दण्डविधिः १९७५.

विष्णुपुराणम्

स्त्रीसंग्रहणम्—

पशुगमनायोनिगमननिषेधः १८९२.

देवीपुराणम्

प्रकीर्णकम्—

नृपाश्रितो व्यवहारः—चतुर्वर्णाश्रमधर्मरक्षणार्थं चार-
नियोजनम् १९४३.

भविष्यपुराणम्

साहसम्—

निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा १६५५.

शुक्रनीतिः

स्तेयम्—

कूटपण्यविक्रेतृदण्डः, स्तेयप्रसङ्गेन शिल्पिनां विविध-

भृतिविचारश्च १७६७.

परिशिष्टम्

दायभागः—

स्थावरे न पितुः पितामहस्य वा प्रभुत्वम्; स्वत्वा-
र्यागमयोर्विचारः; पितृकृतो विभागः; अपुत्रमृतारिक्थ-
हराः क्रमेण; अविभाज्यम् १९८८.

संग्रहकारः (स्मृतिसंग्रहः)

साहसम्—

साहसनिराक्तिः; निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा १६५५.

मानसोल्लासः

परिशिष्टम्

दण्डमातृका—

अपराधकृत्सर्वो दण्ड्यः; क्लेशदण्डप्रकाराः; अर्थदण्ड-
प्रकाराः; दण्डप्रयोजनम्; सप्तविंशतिः राज्यस्थैर्य-
निमित्तानि १९७०.

धर्मकोशः

व्यवहारकाण्डम्

साहसम्

वेदाः

अपराधविशेषाः अपराधकारणानि च

न स स्वो दक्षो वरुण ध्रुतिः सा सुरा
मन्युर्विभीदको अचित्तिः । अस्ति ज्यायान
कनीयस उपारे स्वप्रश्नेऽनृतस्य प्रयोता ॥

हे वरुण स स्वो दक्षः पुरुषस्य स्वभूतं तद्वलं पाप-
प्रवृत्तौ कारणं न भवति । किं तर्हि ध्रुतिः स्थिरोत्पत्ति-
समय एव निर्मिता दैवगतिः कारणम् । ध्रु गतिस्थैर्यथो-
रिति धातुः । सा च ध्रुतिर्वक्ष्यमाणरूपाः । सुरा प्रमाद-
कारिणी मन्युः क्रोधश्च गुर्वादिविषयः सन्ननर्थहेतुः ।
विभीदको द्यूतमाधनोऽक्षः । स च द्यूतेषु पुरुषं प्रेरयन्न-
नर्थहेतुर्भवति । अचित्तिः अज्ञानं अविवेककारणम् । अत
ईदृशी दैवकलतिरेव पुरुषस्य पापप्रवृत्तौ कारणम् ।
अपि च कनीयसोऽनृतस्य हीनस्य पुरुषस्य पापप्रवृत्तौ
उपार उपागते समीपे नियन्तृत्वेन स्थितो ज्यायानधिक
ईश्वरोऽस्ति । स एव तं पापे प्रवर्तयति । तथा चाप्रा
तम — ‘एष ह्येवासाधु कर्म कारयति तं यमधो
निनोपते’ (कौ. उ. ३।८) इति । एवं च सति स्वप्र-
श्ने स्वप्रोऽनृतस्य पापस्य प्रयोता प्रकृषेण मिश्रयिता
भवति । इदिति पूरकः । स्वप्ने कृतेरपि कर्मभिर्वह्नि
पापानि जायन्ते किमु वक्तव्यं जाग्रति कृतैः कर्मभिः

* भौतमापस्तम्बादिभिः चतुर्वर्णहत्यामु विविधो दण्डः प्राय-
श्चित्तप्रकरणे उक्तः, स प्रायश्चित्तरूपत्वात् नात्र संगृहीतः ।

(१) ऋसं. ७।८६।६; बृदे. १।५६.

पापान्युत्पद्यन्त इति । अतो ममापराधो दैवागत इति हे
वरुण त्वया श्रन्तव्य इति भावः । ऋसा.

सप्तमर्यादाभङ्गापराधाः

सप्त मर्यादाः कवयस्ततश्चरुतासामेकामिदभ्यं-
हुरो गान् । आयोर्हे स्कम्भ उपमस्य नीळे
पथां विसर्गे धरुणेपु तस्थौ ॥

कवयो मेधाविन ऋषयः सप्त मर्यादाः । कामजेभ्यः
क्रोधजेभ्यश्चोद्धृताः पानमक्षाः स्त्रियो मृगया दण्डः पारु-
ष्यमन्यदूपणमिति सप्त मर्यादाः । यद्वा — ‘स्तेयं गुरुत्वा-
रोहणं ब्रह्महत्यां भ्रूणहत्यां सुरापानं दुष्कृतकर्मणः पुनः पुनः
सेवा पातकेऽनृतोद्यम्’ इति (नि. ६।२७) निरुक्ते निर्दिष्टाः
सप्त मर्यादाः । अवस्थितास्ततश्चुः । तक्षतिः करोतिकर्मा ।
सुष्टु लङ्घनीयाश्चक्रुः त्यक्तवन्त इत्यर्थः । तासां मर्यादा-
नामेकामिदेकामेवांहुरः पापवान् पुरुषोऽभिगात् अभि-
गच्छति । यस्त्वेवं करोति स पापवान् भवतीत्यर्थः । कि-
ञ्चायोस्तस्य मनुष्यस्य स्कम्भः स्कम्भयिता निरोधकोऽ-
धिरुपमस्य समीपभूतम्यायोनांळे स्थाने पथामादित्यरूपस्य
स्वस्य रश्मीनां विसर्गे विमर्जनस्थानेऽन्तरिक्षमध्ये वर्त-
मानेषु धरुणेपूदकेषु तस्थौ विशुदात्मना तिष्ठति । अनेन
लोकत्रयवर्तित्वमिति । ऋसा.

कृतिपयदोषाणां दोषत्रयतरतम्यम्

तेऽतिमृजाना आयन् सूर्याभ्युदिते तेऽमृजत
सूर्याभ्युदितः सूर्याभिनिष्कृते सूर्याभिनिष्कृतः
कुनखिनि कुनखी श्यावइति श्यावदन् परि-

(१) ऋसं. १।१।५६; अंसं. ५।१।५६; नि. ६।२७;
कौ.सू. ७।६।२९, ७।९।१.

(२) कासं. ३।१।७; कसं. ४।७।७.

वित्ते परिवित्तः परिविविदाने परिविविदानो-
ऽग्नेदिधिषौ अग्नेदिधिषुर्दिधिषूपतौ दिधिषूपति-
वीरहणि वीरहा ब्रह्महणि ब्रह्महा भ्रूणहनि
भ्रूणहनमेनो नात्येति ।

ते देवा अतिमृजाना आयन् सूर्याभ्युदिते
तेऽमृजत यं सुप्रं सूर्योऽभ्युदेति सूर्याभ्युदितः
सूर्याभिनिष्पुक्ते सूर्याभिनिष्पुक्तः श्यावदति श्या-
वदन् कुनखिनि कुनख्यग्नेदधुष्यग्नेदधुः परिवित्ते
परिवित्तः परिविविदाने परिविविदानो वीरहणि
वीरहा भ्रूणहनि भ्रूणहनमेनो नात्येति ।

ते देवा आप्येष्वमृजत । आप्या अमृजत
सूर्याभ्युदिते । सूर्याभ्युदितः सूर्याभिनिष्पुक्ते ।
सूर्याभिनिष्पुक्तः कुनखिनि । कुनखी श्यावदति ।
श्यावदन्नग्नेदिधिषौ । अग्नेदिधिषुः परिवित्ते । परि-
वित्तो वीरहणि । वीरहा ब्रह्महणि । तद्ब्रह्महणं
नात्यच्यवत ।

आप्या एकतादयः । उदयास्तमयकालयोः सुतौ पुरु-
षावभ्युदिताभिनिष्पुक्तौ । तथा चोक्तम् - 'सुप्ते यस्मिन्न-
स्तमेति सुप्ते यस्मिन्नुदेति च । अंशुमानभिनिष्पुक्ताभ्युदितौ
तौ यथाक्रमम् ॥ ' इति । नववक्रत्वं दन्तमालिन्यं चात्र
रोगविशेषकृतम् । ज्येष्ठायामनुदायां कनिष्ठामूढा अव-
स्थितोऽग्नेदिधिषुः । ऊढवति कनिष्ठे सति विवाहरहितो
ज्येष्ठः परिवित्तः । वीरस्य क्षत्रियस्य हन्ता वीरहा । ब्राह्म-
णस्य हन्ता ब्रह्महा । एतेष्वाप्यानामेकतादीनां देवानां
पापलेपमार्जनायैव सृष्टत्वात्तेषु तन्मार्जनमुचितम् । सूर्या-
भ्युदितादीनां ब्रह्महान्तानां पापप्रवणत्वान्निष्प्रगामिनो जल-
स्येव लेपस्यापि तेषु प्रवाहो युक्तः । ब्रह्महत्यायाः पापा-
धिक्यतारतम्यविश्रान्तिभूमित्वात्तेषो ब्रह्महणं नातिक्रामति ।

तैब्रासा. [तैआ. १.१.८।१ (पृ. ११३-४)]

कतिपयदोषाः

३ चोरस्यान्नं नवश्राद्धं ब्रह्महा गुरुतल्पगः ।

(१) मैसं. ४।१।७. (२) तैआ. ३।२।८।११, १२.

(३) तैआ. १०।६४; मड. १९।१; बौध. ३।६।५;

विष्णु. ४।८।२१.

गोस्तेयं सुरापानं भ्रूणहत्या तिला शान्तिं
शमयन्तु स्वाहा ॥

चोरस्येति । हे परमात्मन् त्वदाज्ञया तिला एतन्म-
न्त्रोक्तानां पापानां शान्तिं विनाशं शमयन्तु कुर्वन्तु ।
तदर्धमिदं हविस्तुभ्यं स्वाहा । नवश्राद्धमेकोदिष्टाद्यन्न-
भोजनम् । भ्रूणो गर्भः शिशुर्वीरो वा । स्वष्टमन्यत् ।

तैआसा.

पञ्च महापातकानि

तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते
रमणीयां योनिमापद्येरन् ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिय-
योनिं वा वैश्ययोनिं वाथ य इह कपूयचरणा
अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापद्येरन् श्र-
योनिं वा सूकरयोनिं वा चण्डालयोनिं वा ।

अथैतयोः पथोर्न कतरेणचन तानीमानि
क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ति जायस्य
श्रियस्वत्येतत्तृतीयं स्थानं तेनासौ लोको न
संपूर्यते तस्माज्जुगुप्सेत तदेप श्लोकः ॥

स्तेनो हिरण्यस्य सुरां पिबंश्च गुरोस्तल्प-
मावसन् ब्रह्महा च एते पतन्ति चत्वारः पञ्च-
मश्चाचरं सैरिति ॥

तत् तत्र तेष्वनुशयिनां ये इह लोके रमणीयं शोभनं
चरणं शीलं येषां ते रमणीयचरणेनोपलक्षिताः शोभनोऽनु-
शयः पुण्यं कर्म येषां ते रमणीयचरणा उच्यन्ते । क्रौर्यान्वृत्त-
मायावर्जितानां हि शक्य उपलक्षयितुं शुभानुशयसद्भावः ।
तेनानुशयेन पुण्येन कर्मणा चन्द्रमण्डले भुक्तदोषेण अ-
भ्याशो ह क्षिप्रमेव, यदिति क्रियाविशेषणं, ते रमणीया
क्रौर्यादिवर्जितां योनिमापद्येरन् प्राप्नुयुः ब्राह्मणयोनिं
वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा स्वकर्मानुरूपेण । अथ
पुनर्ये तद्विपरीताः कपूयचरणोपलक्षितकर्माणः अशुभानु-
शया अभ्याशो ह यत्ते कपूयां यथाकर्म योनिमापद्येरन्
कपूयामेव धर्मसंबन्धवर्जितां जुगुप्सितां योनिमापद्येरन्
श्रयोनिं वा सूकरयोनिं वा चण्डालयोनिं वा स्वकर्मा-
नुरूपेणैव ।

(१) छाड. ५।१०.

तु रमणीयचरणा द्विजातयः, ते स्वकर्मस्थाश्रेदि-
ष्टादिकारिणः, ते धूमादिगत्या गच्छन्त्यागच्छन्ति च पुनः
पुनः, घटीयन्त्रवत् । विद्यां चेत्प्राप्नुयुः, तदा अर्चिरादिना
गच्छन्ति; यदा तु न विद्यासेविनो नापि इष्टादिकर्म
सेवन्ते, तदा अथैतयोः पथोः यथोक्तयोरर्चिर्धूमादि-
लक्षणयोः न कतरेण अन्यतरेण चनापि यन्ति । तानी
मानि भूतानि क्षुद्राणि दंशमशककीटादीन्यसकृदावर्तीनि
भवन्ति । अतः उभयमार्गपरिभ्रष्टा हि असकृज्जायन्ते
म्रियन्ते च इत्यर्थः । तेषां जननमरणसंततरनुकरणमिद-
मुच्यते । जायस्व म्रियस्व इति ईश्वरनिमित्तचेष्टा उच्यते ।
जननमरणलक्षणैव कालयापना भवति, न तु क्रियासु
शोभनेषु भोगेषु वा कालोऽस्तीत्यर्थः । एतत् क्षुद्रजन्तु-
लक्षणं तृतीयं पूर्वोक्तौ पन्थानावपेक्ष्य स्थानं संसरतां,
येनैवं दक्षिणमार्गगा अपि पुनरागच्छन्ति, अनधिकृतानां
ज्ञानकर्मणोरगमनमेव दक्षिणेन पथेति, तेनासौ लोको न
संपूर्यते । पञ्चमस्तु प्रश्नः पञ्चाग्निविद्यया व्याख्यातः ।
प्रथमो दक्षिणोत्तरमार्गभ्यामपाकृतः । दक्षिणोत्तरयोः
पथोर्व्यावर्तनापि — मृतानामग्नौ प्रक्षेपः समानः, ततो
व्यावर्त्य अन्येऽर्चिरादिना यन्ति, अन्ये धूमादिना, पुन-
रुत्तरदक्षिणायने षण्मासान्प्राप्नुवन्तः संयुज्य पुनर्व्याव-
र्तन्ते, अन्ये संवत्सरमन्ये मासेभ्यः पितृलोकं — इति
व्याख्याता । पुनरावृत्तिरपि क्षीणानुशयानां चन्द्रमण्डला-
दाकाशादिक्रमेण उक्ता । अमुष्य लोकस्यापूरणं स्वशब्देनै-
वोक्तं — तेनासौ लोको न संपूर्यते इति । यस्मादेवं कष्ट
संसारगतिः, तस्माज्जुगुप्सते । यस्माच्च जन्ममरणजनित-
वेदानानुभवकृतक्षणाः क्षुद्रजन्तवो ध्वान्ते च घोरं दुस्तरे
प्रवेशिताः — सागर इव अगाधेऽप्लवे निराशाश्रोत्तरणं प्राति,
तस्माच्चैवंविधां संसारगतिं जुगुप्सते वीमत्सेत घृणी भवेत्
— मा भूदेवंविधे संसारमहोदधौ घोरं पात इति ।
तदेतस्मिन्नर्थे एष श्लोकः पञ्चाग्निविद्यास्ततये ।

स्तेनो हिरण्यस्य ब्राह्मणसुवर्णस्य हर्ता, सुरां पितॄन्
ब्राह्मणः सन्, गुरोश्च तत्त्वं दारानावसन्, ब्रह्महा ब्राह्म-
णस्य हन्ता चेत्येते पतन्ति चत्वारः । पञ्चमश्च तैः सह
आचरन्ति ।

छायाम्भा.

स ह प्रातः संजिहान उवाच —
ऋ मे स्तेनो जनपदे न कर्दर्यो न मद्यपो
नानाहिताभिर्नानविद्वाभ स्वैरी स्वैरिणी कुतः ॥

स ह अन्येद्युः राजा प्रातः संजिहान उवाच विन-
येन उपगम्य — एतद्धर्मं मत्त उपादध्वमिति । तैः
प्रत्याख्यातो मयि दोषं पश्यन्ति नूनं, यतो न प्रतिष्-
ङ्गन्ति मत्तो धनं इति मन्वानः आत्मनः सदृत्तां प्रति-
पिपादयिषन्नाह — न मे मम जनपदे स्तेनः परस्वहर्ता
विद्यते; न कर्दर्यः अदाता सति विभवे; न मद्यपः द्विजो-
त्तमः सन्; न अनाहिताभिः शतगुः; न अविद्वान्
अधिकारानुरूपः; न स्वैरी परदारेषु गन्ता; अत एव
स्वैरिणी कुतः दुष्टचारिणी न संभवतीत्यर्थः ।

छायाम्भा.

* अभिशंसनम् — अभिशस्तिः

यो न आगो अभ्येनो भरात्यधीदधमघशंसे
दधात । जही चिकित्स्वो अभिशस्तिमेतामग्ने
यो नो मर्चयति द्वयेन ॥

यो मर्त्य आगोऽपराधमेनः पापं च नोऽस्मभ्यममि
मराति अभितः करोति । तस्मिन्नघशंसेऽत्रं पापमग्नि
दधात ददात्वग्निः । इदिति पूरणः । आगोऽपराधं यो
मह्यमिदं करोति तस्मा एवाग्निस्तत्करोत्वित्यर्थः । अथ
प्रत्यक्षेणोच्यते । हे अग्ने एतामभिशस्तिं ऋहि । उत्तरत्र
यच्छब्दश्रवणात्तदानगुण्येनैवमभिशंसकमिति व्याख्येयम् ।
योऽभिशस्ता नोऽस्मान् द्वयेनोक्तेनागसा एनसा वा
मर्चयति वाघते, तमिति । ऋषा.

* अभिशस्ति, अभिशस्तिपावन, अभिशस्तिपा, अभि-
शस्तिचातन इत्येतानि पदानि वेदेषु बहुस्यलेषु दृश्यन्ते, तत्र
वीरहत्यादिहिंसारूपदोषारोपरूपाया अभिशस्तेः प्राप्तौ त्यागदृष्ट-
प्रायश्चित्तादेरुत्थस्य प्रकृतोपयोगिनः अदर्शनात् तेषां संग्रहोऽत्र
न कृतः । परमेतदत्रावचार्थं अभिशस्तिपदं हिंसारूपमहादोषा-
रोपरूपायै एवाभिधया वेदेषु बहुस्यः दृश्यते, अभिशस्तिभया-
त्तद्वारणार्थं देवताश्च प्रार्थ्यन्ते इत्यपि तत्रागम्यते । अभि-
शस्तिः साहसरोप इत्यर्थोऽत्रसंभवते ।

(१) उव. ५११.

(२) ऋसं. ५३१०.

अभिशास्तत्यागः

वायव्यं गोमृगमालभेत यमजघ्नवाँसम-
भिशाँसेयुरपूता वा एतं वागृच्छति यमज-
घ्नवाँसमभिशाँसन्ति नैष ग्राम्यः पशुर्ना-
ऽऽरण्यो यद्गोमृगो नैवैष ग्रामे नारण्ये यम-
जघ्नवाँसमभिशाँसन्ति वायुर्वै देवानां
पवित्रं वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स
एवैनं पवयति ।

गोभिः सहारण्ये चरितुं गताद्रूपभात् कस्यांचिन्मृग्या-
मुत्पन्नो गोमृगः । उभयलक्षणदर्शनात्तथात्वं निश्चयम् ।
कश्चित्पुरुषो ब्राह्मणं न हतवांस्तथापि शङ्कया तादृशं यं
पुरुषं जना ब्रह्महेत्यपवदेयुस्तस्यायं पशुः । यद्यप्यस्य
पुरुषस्य ब्रह्महेत्याप्रयुक्तो नरको नास्ति तथाप्यपूता
वागृच्छति एतं निन्दारूपा वाक् शङ्कितैर्जनैः क्रियमाणा
प्रान्नोत्थेव । तामेव निन्दा निमित्तीकृत्येव विहितो गोमृगो
मुख्यो ग्राम्यो न भवति मृग्यामुत्पन्नत्वात् । नापि मुख्य
आरण्यो वृषभादुत्पन्नत्वात् । अभिशास्तस्य ग्रामे नास्ति
वासो बन्धुभिः सह व्यवहाराभावात्, नापि वानप्रस्था-
दिवदरण्ये ग्रामवासित्वात् । देवानां मध्ये वायोः पवित्रत्वं
द्रव्यशुद्धिहेतुत्वादवगम्यते । तच्च याज्ञवल्क्येन स्मर्यते —
' रथ्याकर्दमतोयानि स्पृष्टान्यन्त्यश्ववायमैः । मरुताक्रेण
शुष्यन्ति पक्षेष्टकचितानि च ॥' इति (यास्म. १।१९७) ।
अनुष्ठितेऽप्यस्मिन् पशौ निन्दां केचिन्नौकिका न परि-
त्यजन्तीति चेत्तर्हि निन्दन्तु नाम ते, तथाप्यसौ अभिज्ञैः
शिष्टैर्व्यवहार्य एव । तैसा.

अभिशास्तस्य आर्विज्यानधिकारः

अथ हैतदेव गीर्णं यद्विभ्यदात्विज्यं कारयत
उत वा मा न बाधेतोत वा मे न यज्ञवेशसं
कुर्यादिति तद्ध तत्पराडेव यथा गीर्णं न हैव
तद्यजमानं भुनक्ति ।

गीर्णमुदाहृत्य निषेधति — अथ हैतदेवेति । यजमानो
यस्मिन् ग्रामे यजते तत्र कश्चिद् ब्राह्मणो ग्रामणीः प्रभुर्भूत्वा
प्रयोगकौशलरहितोऽवतिष्ठते । तेनार्विज्यं वर्जयितुमयं यज-
मानो विभेति । केनाभिप्रायेणेति, तदुच्यते । अयमत्र प्रभु-

(१) तैसं. २।१।१०।२,३. (२) ऐत्रा. ३।४६.

मयि द्वेषं कृत्वा कालान्तरे मां बाधेत । अथवेदानीमेव
यज्ञवेशसं यज्ञविधातं कुर्यात् । तदुभयं मा भूदित्यनेनाभि-
प्रायेण तस्माद्गीर्णं प्राप्नुवन् आर्विज्यं तेन प्रभुणा कार-
यत इति यदस्ति तदेतद्गीर्णम् । यथा लोके गीर्णमुदरस्थं
पुनर्भोगयोग्यं न भवति तथा तद्ध तस्मिन् यागे तद्गीर्ण-
मात्रप्रयुक्तमार्विज्यं पराडेव निकृष्टमेव । तत्तादृशं प्रयोग-
कौशलरहितेन प्रभुणा कृतमार्विज्यं यजमानं न पालयति ।
ऐत्रासा.

स्तेयानृताभिशांसनयोरपराधत्वम्

अनेनसमेनसा सोऽभिशास्तादेनस्वतो वाऽपह-
रादेनः । एकातिथिमप सायं रुणद्धि विसानि
स्तेनो अप सो जहारेति * ॥

अभिशास्तनिकृतिः अभिशास्तत्यागश्च

एतामेवाभिशास्यमानाय कुर्यात् शमलं वा
एतमृच्छति यमश्रीला वागृच्छति यैवैनमसाव-
श्रीलं वावदति तामस्य त्रिवृतौ निष्टपतस्तेजस्वी
भवति य एतया स्तुते ।

एतामेव सूर्याख्या विष्टुतिं अभिशास्यमानाय परे-
निन्द्यमानाय यजमानायादगाता कुर्यात्, यं यजमानम-
श्रीला निन्दारूपा वाक् ऋच्छति प्राप्नोति, एतं यजमानं
शमलं पापमेव ऋच्छति प्राप्नोति । यैव सा वाक् एनम
श्रीलं अश्रीकरं निन्दारूपं वदति अस्य यजमानस्य
अश्रीलवादिर्नां वाचं अस्यां विष्टुतौ प्रयुज्यमानां उभय-
तस्त्रिवृतौ निष्टपतो निर्दहतः अश्रीलवादिन्यो वाचो
निर्दहो यजमानो निर्दोषो जायते इत्यर्थः । अन्योऽपि यो
यजमान एतया स्तुते स्तावयति सोऽपि तेजस्वी भवतीति ।
तासा.

अपघ्नन् पवते मृधोपसोमो अरात्र इत्य-
नृतमभिशास्यमानाय प्रतिपदं कुर्यात् ।

अरावाणो वा एते येऽनृतमभिशाँसन्ति
तानेवास्मादपहन्ति ।

*सायणभाष्यं स्थलनिर्देशश्च दिव्यप्रकरणे (पृ. ४२९)
दृश्यः ।

(१) तात्रा. २।१७।४. (२) तात्रा. ६।१०।६,७.

ऋक्षमन्त्रेण स्तोत्रेण यजमानस्याभिशांसनमपहृतं भवती-
स्यत्राह— अरावाणो वेति । अनृताभिशांसका एवारावाणो
अरावतः अरात्रः अपन्नं पवते मृधोपसोम इति श्रु-
माणप्रतिपत्त्रित्वं प्रयुञ्जान उद्राता अस्माद्यजमानात् ताने-
वारातीनेवापहन्ति । तासा.

इन्द्रो यतीन् सालावृकेयेभ्यः प्रायच्छत्तम-
श्लीला वागभ्यवदत् स प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा
एतमुपहव्यं प्रायच्छत्तं विश्वे देवा उपाह्वयन्त
यदुपाह्वयन्त तस्मादुपहव्यः ।

अथोपहव्यशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं दर्शयितुमाह— इन्द्रो
यतीनिति । पूर्वमिन्द्रः यतीन् ज्योतिष्टोमाद्यकृत्वा प्रकारा-
न्तरेण वर्तमानान् ब्राह्मणान् सालावृकेयेभ्य अरण्यश्वभ्यः
प्रायच्छत् । तं ब्राह्मणहन्तारं इन्द्रं अश्लीला निन्दिता
वाक् अभ्यवदत् सर्वे एन निनिन्दुरित्यर्थः । स इन्द्रः
तत्प्रमाणं प्रजापतिमुपागच्छत् । तस्मै एतमुपहव्यं एकाहं
प्रायच्छत् । स इन्द्रस्तमन्वतिष्ठदित्यर्थः । तेन विश्वे देवा
एनमिन्द्रमुपाह्वयन्त, एहि निर्दुष्टस्वममीत्यब्रुवन् । यस्मा-
दनेनोपाह्वयन्त अत उपाह्वानसाधनत्वादस्योपहव्यमिति
नाम । तासा.

अभिशास्यमानं याजयेत् ।

अथेन्द्रस्याभिशांसनपरिहारप्रसङ्गेनात्राधिकारिणमाह—
अभिशास्यमानमिति । अभिशास्यमानं अन्यैर्दोषारोपणेन
निन्द्यमानम् । तासा.

३ देवता वा एतं परिवृञ्जन्ति यमनृतमभि-
शांसन्ति देवता एवास्यान्नमादयन्ति ।

अभिशास्याय अयमुपहव्य उचित इत्याह— देवता
वेति । यं यजमानं अनृतमभिशांसन्ति जनाः एतं देवताः
परिवृञ्जन्ति वर्जयन्ति न तस्य हविराददत् इत्यर्थः । अत
एतदनुष्ठानेन देवता एवास्यान्नमादयन्ति याजका एनं
यजमानं देवताहर्हविकं कारयन्तीत्यर्थः । तासा.

तस्य पूतस्य स्वदितस्य मनुष्या अन्नम-
दन्ति ।

(१) तासा. १८११९. (२) तासा. १८१११०.

(३) तासा. १८११११. (४) तासा. १८१११२.

न केवलं देवाहं एवासौ किन्तु मनुष्यैरपि संव्यवहार्यं
इत्यत आह—तस्येति । स्वदितस्य स्वशब्दितस्य अनिन्दित
इति सर्वैर्व्यवहृतस्य अथवा माव्यपक्षायानि निर्देशः, स्वर्ग-
प्राप्तियोग्येत्यर्थः । तासा.

वीरहत्या—वीरहत्या, तद्दण्डश्च [मनुष्यहत्या, तद्दण्डश्च]

राकामहं सुहवां सुष्टुती हुवे शृणोतु नः
सुभगा बोधतु त्मना । सीव्यत्वपः सूच्या-
च्छिद्यमानया ददातु वीरं शतदायमुक्थ्यम् ॥

संपूर्णचन्द्रा पौर्णमासी राका । ता देवीं सुहवां स्वाहा-
नामाह्वानप्रयोजनकारिणीं सुष्टुती शोभनया स्तुत्याऽहं हुवे
आह्वयामि । सा च सुभगा शोभनधना नोऽस्माकमाह्वान
शृणोतु । श्रुत्वा च त्मना आत्मना स्वयमेव बोधतु
अस्मदभिप्रायं बुध्यताम् । बुद्ध्वा चापः कर्म पुत्रोत्पादन-
लक्षणं सूच्या सूचीस्थानीयया अच्छिद्यमानया अविच्छि-
न्नया अनुग्रहबुद्ध्या सीव्यतु संतनोतु । यथा वन्मादिकं
सूच्या स्यत् चिरं तिष्ठति एवमिदं करोतु । कृत्वा च
वीरं विक्रान्तं शतदायं बहुधनं बहुप्रदं वा उक्थ्यं प्रशस्य
पुत्रं ददातु । ऋसा.

उत घा नेमो अस्तुतः पुमाँ इति ब्रुवे
पणिः । स वैरदेय इत्समः ॥

उत घ अपि च । घेति पूरणः । नेमः । 'त्वो नेम
इत्यर्धस्य' इति निरुक्तम् (नि. ३२०) । नेमोऽर्धः ।
जायापत्योर्मिलित्वैककार्यकर्तृत्वादेक एव पदार्थः । 'अर्धं
शरीरस्य भार्या' इत्यादिस्मृतेः । शरीरस्य अर्धभूत-
स्तरन्तः पुमानस्तुतः इति ब्रुवे । बहुधा स्तुतोऽपि गुण-
स्यातिबाहुल्यादस्तुत एवेति ब्रुवे पणिः स्तोताहम् । स च
तरन्तो वैरदेये । वीरा धनाना प्रेरयितारो दानशीलः ।
तैर्दातव्यं धनं देयम् । तस्मिन् धने समः सर्वेभ्यो दाते-
त्यर्थः । इदिति पूरणः । ऋसा.

(१) ऋसं. २।३२।४; तैसं. ३।३।१।१५; कासं. १।३।१६;
मैसं. ४।१।२।६, ४।१।३।१०; असं. ७।४।८।१; सामब्रा.
१।१।३; आपगृ. ६।१।४।३; नि. १।१।३।१; आपश्रौ. १।१।०।७,
५।२।०।६; शाश्रौ. १।१।५।४, ८।६।१०; वैसू. १।१।६;
आगृ. १।१।४।३; शागृ. १।२।२।१२; गोगृ. २।७।७;
हियु. २।१।३; ऋग्वि. १।३।०।३.

(२) ऋसं. ५।६।१।८.

वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्वासयते न वा एतस्य ब्राह्मणा ऋतायवः पुराऽन्नमक्षन् पङ्क्तयो वाक्यामुक्ताः भवन्ति पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पुरुषो देवानेव वीरं निरवदायग्निं पुनरा धत्ते ।

देवानां मध्ये वीरोऽग्निः । तद्वधकारिणो यजमानस्या-
न्नमतायवः सत्यमिच्छन्तो ब्राह्मणाः पुरा नैवाक्षचैव भुक्त-
वन्तः । 'अश भोजने' इत्यस्य रूपम् । 'अग्ने तमद्याशं
न' इत्यादयश्चतस्र ऋचः पङ्क्तयः । तासु प्रधानहविषो
द्वे स्विष्टकृतो द्वे । ताभ्यामिकाण्डे - अग्निर्मूर्धेत्यनुवाक
इष्टकोपधानार्थत्वेनाम्नाताः । इह तु वाचनिकस्तद्विधिः ।
शास्त्रान्तरे तु याज्याप्रस्तावे समाम्नाताः । पुरुषस्य हस्तद्वय-
पादद्वयशिरोभिः पञ्चभिः पाङ्क्तवम् । देवानेव देवानामेव
मध्ये वीरमग्निं निरवदायोत्सर्जनलक्षणवधभयान्निष्कृष्य ।
तैसा.

वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्वासयते न वा एतस्य ब्राह्मणा ऋतायवः पुराऽन्नमक्ष-
न्नाग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेद्वैश्वानरं द्वादशकपालम-
ग्निमुद्वासयिष्यन् ।

वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुत्सादयते शतदायो वीरो यदेताऽशताक्षरा अक्षरपङ्क्तयो वीरमेवैतदेवानामवदयतेऽन्यस्यै वै प्रमाया आधे-
योऽन्यस्यै पुनराधेयो न वै तामाधेयेन स्पृणोति यस्यै पुनराधेयः पुनराधेयेन वाव तौ स्पृणोति जरा वै देवाहितमायुस्तावतीर्हि समा जीवति तस्मादाहुः शतदायो वीर इति यदेताः शताक्षरा अक्षरपङ्क्तयो भवन्ति यावदेव वीर्यं तदाप्नोति तत्स्पृणोत्यायुषा वा एष वीर्येण व्यृष्यते योऽग्निमुत्सादयते शतायुर्वै पुरुषः शतवीर्यं आयुर्वीर्यं हिरण्यं यावद्विरण्यं शत-
मानं ददात्यायुरेव वीर्यं पुनरालभते ।

- (१) तैसं. १।५।२।१. (२) तैसं. २।२।५।५.
(३) कासं. ९।१३; कण्ठं. ८।५; मैसं. १।७।५.

देवा वा असुरान् हत्वा वैरदेयादीषमाणास्ते दिशोऽमोहयन्नेन इदमन्योऽनु प्रजाना-
दिति ।

देवा वा असुरान् हत्वा वैरदेयादीषमाणास्त ऋतून् संवत्सरममोहयन् ।

देवा वा असुरान् हत्वा वैरदेयादीषमाणास्ते यज्ञं मध्यतः प्राविशन्नेतां वाव तदृचं प्राविशन् विराजमेव यद्विराजा यजति देवतानामभीष्ट्या ।

आदित्या वा असुरान् हत्वा वैरदेयादीषमाणास्ते देवान् प्राविशन् द्विदेवत्यान्वाव तत्प्रा-
विशन्नेते हि देवानां सह भूयिष्ठाः ।

नारकाय वीरहणम् ।

- (१) नारकाय वीरहणं नष्टाग्निं शूरं वा । शुम.
(२) नरकस्वामिने वीरहणमन्युद्वासिनम् । 'वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्वासयते' इति हि ब्राह्मणम् ।

तैत्रासा. ३।४।१।२

वैरहत्याय पिशुनम् ।

- (१) वैरहत्याय पिशुनं परवृत्तसूचकम् । शुम.
(२) वैरहत्याय वीरहत्याभिमानिने, पिशुनं प्रमोः कण्ठं परदोषसूचकम् । तैत्रासा. ३।४।७।२

उग्रं वचो अपावधी त्वेषं वचो अपा-
वधी स्वाहेति । अशनयापिपासे ह वा उग्रं वचः । एनश्च वैरहृत्यं च त्वेषं वचः । एत ह वाव तच्चतुर्धा विहितं पाप्मानं देवा अपजग्निरे ।

- (१) कासं. २३।८. (२) कासं. २८।२.
(३) कासं. २८।३. (४) कासं. २८।६.
(५) शुमा. ३०।५; तैत्रा. ३।४।१।१.
(६) शुमा. ३०।१३; तैत्रा. ३।४।७।१.
(७) तैत्रा. १।५।९।५; तैसं. १।२।१।२; कासं. २।८; मैसं. १।२।७; शुमा. ५।८; सासं. १।३।५३; श्राम्ना. ३।४।४।२३, २४, २५. (तैषिरीयमाह्वणं परितन्वन् अन्वेषु ग्रन्थेषु केचन 'उग्रं वचो अपावधी त्वेषं वचो अपावधी' इति मन्त्र एव संस्पृष्टवन्ते.)

क्षुत्पिपासे एवोमं वच उच्यते । क्षुधिताः स्मः पिपा-
सिताः स्मो नास्माकमन्नपाने विद्येते, इत्येतद्वाक्यं घोरं
कृपालवः श्रोतुं न सहन्ते । तदेतदुग्रत्वं यदेतद्दोषधादि-
रूपमुपपातकं, यच्च वीरहत्यादिरूपं महापातकं तदेतत्त्वेषं
वच इत्यनेनाभिधीयते । त्वेषशब्देन दीप्तिवाचिना चित्त-
क्लेशरूपा ज्वालोपचर्यते । उपपातकं महापातकं च निष्पन्न-
मिति श्रुतवताश्चित्ते महान् क्लेशो भवति । क्षुत्पिपासे महा-
पातकोपपातके इत्येवं फलरूपेण तत्साधनरूपेण चावस्थितं
चतुर्विधं पाप्मानं देवा उपसद्भोगेन विनाशितवन्तः ।

तैत्रासा.

अशनयापिपासे ह वा उमं वचः । एनश्च
वैरहत्यं च त्वेषं वचः । एतमेव तच्चतुर्धा
विहितं पाप्मानं यजमानो अपहृते ।

इन्द्रश्च वै नमुचिश्चासुरः समदधातां न
नौ नक्तं न दिवा हनन्नाद्रेण न शुष्केणेति
तस्य व्युष्टायामनुदित आदित्येऽपां फेनेन शिरो-
ऽच्छिनदेतद्वै न नक्तं न दिवा यत् व्युष्टा-
यामनुदित आदित्य एतन्नार्द्रं न शुष्कं यदपां
फेनस्तदेनं पापीयं वाचं वददन्ववर्तत वीरहन्न-
द्रुहो द्रुह इति तं नर्चा न साम्नाऽपहन्तु-
मशक्नोत् ।

इन्द्रश्च नमुचिर्नामासुरश्च पुरा समदधाता संधान-
मकुर्वाता, नावावयोरन्यतरोऽपि नक्तं रात्रौ न हनत् न
हन्तव्यः दिवा अहन्यपि मा हन्तु तथा आद्रेण च न हन्तु
नापि शुष्केण च नीरसेन वज्रादिनेति । एतत् उक्तं
भवति, इन्द्रः सर्वानसुरान् जित्वा सर्वेभ्योऽसुरेभ्योऽधिकं
नमुच्याख्यमासुरं बलात् जग्राह । स चासुरः इन्द्रादधिक-
बलः सन् तमेव जग्राह, गृहीत्वा च त्वा विसृजामि, यदि
त्वं मा अहोरात्रयोः आद्रेण शुष्केण न हन्यादिति एव-
मात्मकं संधायकं वाक्यामिन्द्रं प्रत्युक्तवानिति, तामिन्द्रः
ऋचा तथा साम्ना गानविशिष्टेन मन्त्रेण अपहन्तुं विना-
शयितुं नाशक्नोत् ।

तामा.

वीरहा वा एष देवानां यः सोममभिषु-

(१) तैत्रा. १।५।१।६. (२) ताब्रा. १।२।६।८.

(३) ताब्रा. १।६।१।१२.

णोति याः शतं वैरं तद्देवानवदयतेऽथ या
दशदशप्राणाः प्राणांस्तभिस्सृणोति यैकादश्या-
त्मानं तथा या द्वादशी सैव दक्षिणा ।

यो यजमानः सोममभिषुणोति एष देवानां मध्ये
वीरहा वै वीरो वीर्यवान् यः सोमः तस्य हन्ता खलु,
तस्मादस्य वीरहन्तृतालक्षणो दोषो जायत इत्यर्थः । तत्र
याः शतं शतसंख्याभावः तत्तेन शतेन वैरं वीरहननलक्षणं
पापं देवान् प्रत्यनवदयते निरस्यति । अथ शतादाधिकात्
दश या गावः ताभिः प्राणान् सृणोति प्रीणयति, 'दश-
संख्या हि प्राणा नव वै पुरुषे प्राणाः नाभिर्दशमी'ति हि
ब्राह्मणं, अथ या एकादशी गौः तयात्मानं सृणोति, अथ
या द्वादशी द्वादशमगव्यापूरणी सैव यज्ञस्य दक्षिणा । तामा.

वीरहत्यां वा एते घ्नन्ति । ये ब्राह्मणा-
स्त्रिसुपर्णं पठन्ति । ते सोमं प्राप्नुवन्ति ।
आसहस्रात्यङ्किं पुनन्ति ।

वेदशास्त्रतदनुष्ठानपरो ब्राह्मणोऽभिषिक्तो राजा वा
वीरः । तैआसा.

ब्रह्महत्या—ब्रह्महत्या, तदपनोदश्च

विश्वरूपो वै त्वाष्ट्रः पुरोहितो देवानामा-
सीत्स्वस्त्रीयोऽसुराणां तस्य त्रीणि शीर्षाण्या-
सन्त्सोमपानं सुरापानमन्नादनं स प्रत्यक्षं
देवेभ्यो भागमवदत्यरोक्षमसुरेभ्यः सर्वस्मै वै
प्रत्यक्षं भागं वदन्ति यस्मा एव परोक्षं
वदन्ति तस्य भाग उदितस्तस्मादिन्द्रोऽविभेदी-
दृङ्चै राष्ट्रं वि पर्यावर्तयतीति तस्य वज्रमा-
दाय शीर्षाण्यच्छिनद्यत्सोमपानमासीत्स कपि-
ञ्जलोऽभवद्यत्सुरापानं स कलविङ्को यदन्ना-
दनं स तित्तिरिः ।

विश्वानि बहुविधानि रूपाणि यस्यासौ विश्वरूपः ।
त्रिभिः शिरोभिः उपेतत्वाद्रिश्वरूपत्वम् । यो विश्वरूप-
नामकः त्वष्ट्रः पुत्रः स देवानां पुरोहितो न तु शरीरसंबन्धी,
असुराणां तु भागिनेयः । स च सात्त्विकेन शिरसा सोमं
पिबति । राजसेन अन्नमत्ति । तामसेन सुरा पिबति । स
च यज्ञमण्डपेषु गत्वा सर्वेषां श्रोत्रप्रत्यक्षं यथा भवति

(१) तैआ. १।०।५।०।१. (२) तैसं. २।५।१।१.

तथा देवेभ्यो हविर्भागो युक्त इति वदति । संवत्सरां परोक्षं यथा भवति तथा रहस्य ऋत्विग्भिः महान्यं हविर्भागोऽसुरेभ्यो युक्तोऽतस्तानेवोद्दिश्य प्रयच्छतेति स एवं वदति । तेषामृत्विजां तस्मिन्परोक्षवादे विश्राम उत्पन्नः । तस्य परोक्षवादस्य हृदयपूर्वकत्वात् । लोकेऽपि तवायं भाग इति सर्वस्मै पुरुषाय प्रीतिमुत्पादयितुं तस्मिन् सधे वदन्ति । हृदयपूर्वकत्वाभावात् स उदितो भवति । परोक्षं यदर्थं तु भाग उच्यते तस्यैव भागो हृदयपूर्वकत्वाद् उदितो भवति । एवं वृत्तान्तं श्रुत्वा तस्माद्भिश्चरुपादिन्द्रोऽपि भेत् । किमिति, ईदृक् स्वामिन्द्रोऽसर्वथा कृत्वा राष्ट्रं विपर्यावर्तयतीति । अस्मत्तोऽपनीयासुरेभ्यः समर्पणं विपर्यावृत्तिः । ततस्तस्य द्रोहिणः शिरस्सु छिन्नेषु तानि शिरामि पश्चित्ररूपेणोत्तन्नामि । तैसा.

तस्याञ्जलिना ब्रह्महत्यामुपागृह्णात्त्वात् संवत्सरमविभस्तं भूतान्यभ्यक्रोशन्ब्रह्महन्त्रिति ।

तस्येन्द्रस्य प्रत्यवायं जनाम्नां च दर्शयति—तस्येति । तस्यासुरस्य वधेन निष्पन्ना या ब्रह्महत्या तामञ्जलिना स्वी चकार । पापिना शिक्षायां ईश्वरेण नियुक्तानां यमचित्रगुप्तादीनां पुरतोऽञ्जलिं कृत्वा निर्भयः सन् ब्रह्महत्या मया बुद्धिपूर्वकमेव कृतयेवमङ्गी चकारेत्यर्थः । प्रार्थान्त्रमकृत्वा सवत्सरं निरन्तरं ब्रह्महत्यामङ्गी कृत्यैव तस्थो । आत्मतत्त्वज्ञानेन पापलेपाभावात् भीत्यभावस्तस्य युक्तः । अत एव कौपीताकिन इन्द्रवाक्यमेतदामनान्ति—‘यन्मां हि विजानीयास्त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रमहमंहनमरुन्मुग्वान् यतीन्सालावृकेभ्यः प्रायच्छम्’ इत्यादि । दुरिताभावेऽपि सर्वप्राणिनस्तमिन्द्रं ब्रह्महन्त्रित्वं संशोच्य अभितस्तस्य आक्रोशं कृतवन्तः । तैसा.

स पृथिवीमुपासीददस्यै ब्रह्महत्यायै तृतीयं प्रति गृह्णीतेति साऽब्रवीद्वरं वृषे खातात्पराभविष्यन्ती मन्ये ततो मा परा भूवभिति पुरा ते संवत्सरादपि रोहादित्यब्रवीत्तस्मात्पुरा संवत्सरात् पृथिव्यै खातमपि रोहति वारेवृतं ह्यस्यै तृतीयं ब्रह्महत्यायै प्रत्यगृह्णात्तत् स्वकृतमिरिणमभवत्तस्मादाहिताग्निः श्रद्धादेवः स्वकृत

इरिणे नाव स्येद्ब्रह्महत्यायै ह्येव वर्णः ।

ततस्तस्य जनाम्नादस्य परिहाराय इन्द्रेणानुष्ठितं उपायविशेषं दर्शयति— स पृथिवीमिति । उपासीददुषेत्प्रार्थितवान् । खातात्पराभविष्यन्ती मन्ये, जनाः स्वेच्छया तत्र तत्र भूमिं खनान्ति तदुपद्रवात्पराभूता पीडिता भविष्यामीति मनसा चिन्तयामि । खातप्रदेशः संतृणमन्तरेण पांसुप्रक्षेपणात्तृणाद्युत्पत्तेर्वाऽपि रोहात्पुरितो भूयादिति वरः । तदिदमस्यै वारेवृतमस्याः पृथिव्याः खातपूरणं वरेण लब्धम् । पृथिव्याः स्वीकृतः तृतीयो ब्रह्महत्याया भागः स्वकृतमिरिणमभवत् । इतस्तत आनीय प्रक्षिप्तं न भवतीति स्वतःसिद्धमपरोक्षमासीत् । यस्मादिरिणं ब्रह्महत्यायाः स्वरूपं तस्मादाहिताग्निः श्रद्धादेवः तस्मिन्निरिणे कदाचिदपि न तिष्ठेत् । यद्वा, देवयजनत्वेन नाध्यवस्येत् । श्रद्धैव देवो यस्यासौ श्रद्धावानित्यर्थः । तैसा.

स वनस्पतीनुपासीददस्यै ब्रह्महत्यायै तृतीयं प्रति गृह्णीतेति तेऽब्रुवन् वरं वृणामहे वृक्षणात्पराभविष्यन्तो मन्यामहे ततो मा परा भूमेत्याब्रुवन्नादो भूयाँस उत्तिष्ठानित्यब्रवीत्तस्मादाब्रुवन्नाद् वृक्षाणां भूयाँस उत्तिष्ठन्ति वारेवृतं ह्येषां तृतीयं ब्रह्महत्यायै प्रत्यगृह्णन्त्स निर्यासोऽभवत्तस्मान्निर्यासस्य न आउयं ब्रह्महत्यायै ह्येव वर्णोऽथो खलु य एव लोहितो यो वा आब्रुवन्नान्निर्येपति तस्य न आउयं काममन्यस्य इति ।

एकस्य ब्रह्महत्याभागस्य परिहारोपायमकृत्वा अपरस्य तं दर्शयति— स इति । वृक्षणात् छेदनात् । आब्रुवन्नाच्छिन्नप्रदेशाद्भूयासो ब्रह्मङ्कुरा उत्तिष्ठन्त्विति वरः । वृक्षाभिर्गत्य घनीभूतो रसो निर्यामः । ब्रह्महत्यायाः स्वरूपत्वान्निर्यामस्य स्वरूपं न भोज्यं भवति । अपि च पश्चान्तरमास्ति, न सर्वोऽपि निर्यासो निषिद्धः किन्तु यो लोहितवर्णो यश्च छिन्नवृक्षप्रदेशाभिर्गतस्तदेवोभयं निषिद्धम् । अन्यस्य तु निर्यासस्य स्वरूपमास्यं इच्छायां सत्यां अशितुं योग्यम् । तैसा.

सं स्त्रीषु सादमुपासीद्दस्यै ब्रह्महत्यायै तृतीयं प्रति गृहीतेति ता अनुवन् वरं वृणामहा ऋत्विष्यात्प्रजां विन्दामहे काममा विजनितोः सं भवामेति तस्माद्ऋत्विष्यात्स्त्रियः प्रजां विन्दन्ते काममा विजनितोः सं भवन्ति वारेवृतं ह्यासां तृतीयं ब्रह्महत्यायै प्रत्यगृह्णन्त्सा मलवद्वासा अभवत्तस्मान्मलवद्वाससा न सं वदेत न सह आसीत् नास्या अन्नमद्यात् ब्रह्महत्यायै ह्येषा वर्णं प्रतिमुच्य आस्तेऽथो खल्वाहुरभ्यञ्जनं वाव स्त्रिया अन्नमभ्यञ्जनमेव न प्रतिगृह्यं काममन्यदिति ।

त्रिषु ब्रह्महत्याभागेषु द्वयोः परिहारमुक्त्वा तृतीयस्यावशिष्टस्य परिहारं दर्शयति — स इति । स्त्रियः सम्यक् सीदन्ति विश्रम्भेणोपविशन्ति यस्या सभायामिति स्त्रीसभाविशेषः स्त्रीपसादः । ऋत्विष्यादतु-संबन्धाद्वीर्यात् प्रथमसंभोगादेव गर्भं जातेऽपि काममुद्दिश्य आ विजनितोरा प्रसवात्पुरुषेण संगच्छेमाहि । गर्भोपद्रवः प्रत्यवायश्च निषिद्धदिनकृतोऽस्माकं मा भूदिति वरः । अत एव याज्ञवल्क्यस्मृतिः— ‘यथाकामी भवेद्वापि स्त्रीणां वरमनुस्मरन्’ । इति । यो ब्रह्महत्यायाः तृतीयो भागः सा मलवद्वासा रजस्वला योपिदभवत् । यस्मादियं ब्रह्महत्याया रूपं शरीरे कञ्चुकवत् प्रतिमुच्य आस्ते तस्मात्तया सह संभाषणं न कुर्यात् । तया सहैकस्मिन् गृहे वासो न कर्तव्यः । तत्स्वामिकं तत्सृष्टं वाऽन्नं नाश्नीयात् । अपि च अभिज्ञाः केचिदेवमाहुः— स्त्रियाः शृङ्गारोपयोगित्वेनाभ्यञ्जनमेवान्नस्थानीयं, तदीयं तैलादिकमेव न गृह्णीयात् । तया वा स्वशरीराभ्यञ्जनं न कारयेत् । अन्यदन्नं सत्यामिच्छायां भोक्तव्यमिति । तैसा ।

यां मलवद्वाससं संभवन्ति यस्ततो जायते सोऽभिशस्तो, यामरण्ये तस्यै स्तेनो, यां परार्ची तस्यै ऋतमुख्यपगल्भो, या स्नाति तस्या अप्सु मारुको, या अभ्यङ्गते तस्यै दुश्मर्मा, या प्रलिखते तस्यै खलतिरपमारी, या आङ्गते तस्यै काप्रो, या दतो धावते

(१) तैसं. २।५।१।१.

(२) तैसं. २।५।१।१.

तस्यै श्यावदन्, या नखानि निकृन्तते तस्यै कुनखी, या कृणाति तस्यै ह्रीबो, या रज्जुं सृजति तस्या उद्वन्धुको, या पर्णेन पिबति तस्या उन्माहुको, या खर्वेण पिबति तस्यै खर्वः, तिस्रो रात्रीर्ब्रतं चरेदञ्जालिना वा पिबेदखर्वेण वा पात्रेण प्रजायै गोपीथाय ।

प्रसङ्गाद्रजस्वलाव्रतानि विधत्ते — यामिति । अभिशस्तो मिथ्यापवादयुक्तः । यामरण्ये, मलवद्वाससं संभवन्तीत्यनुवर्तते । पराचीमुच्चारणभीत्या लज्जया वा पराङ्मुखीम् । सभायामवाङ्मुखो वक्तुमशक्तो ऋतमुख्यपगल्भ इत्युच्यते । मारुको मरणशीलः । दुश्मर्मा कुप्री । प्रलिखते भित्तौ चित्रादिकं करोति । खलतिः केशाशून्यः । अपमारी दुर्मरणयुक्तः । काणः कुण्ठिताक्षः । श्यावदन्मालिनदन्तः । कृणाति तृणादि छिनत्ति । उद्वन्धुको रज्जुं बद्ध्वा मरणशीलः । खर्वेण वह्निपक्वेन शरावादिना । खर्वो वामनः । यस्मादुक्ता दोषा वर्तन्ते तस्मात्तत्परिहाराय रजस्वलाव्रतं संभवादिवर्जनरूपं नियममाचरेत् । भोजनेऽञ्जलिर्दग्धशरावादिर्वा साधनमस्तु । व्रताचरणमुत्पत्स्यमानायाः प्रजाया रक्षणार्थं भवति । अत्र मीमासा । तृतीयाध्यायस्य चतुर्थे पादे चिन्तितम् — ‘न संवदेत मलवद्वाससेत्यपि पूर्ववत् । पुमर्थः स्यात्कतौ कापि संवादस्याप्रसक्तितः ॥’ दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते — ‘मलवद्वाससा न संवदेत’ इति । अस्य निषेधस्य प्रकरणात् ऋत्वङ्गत्वमिति चेन्न । अप्रसक्तप्रतिषेधप्रसङ्गात् । ‘यस्य ब्रत्येऽहन् पत्न्यनालम्भुका भवति । तामुपरुध्य यजेत ।’ इति रजस्वलाया निःसारणान्न ऋतौ संवादप्रसक्तिः । तस्मात्केवलपुरुषार्थस्यास्य प्रकरणादुत्कर्षः । तैसा ।

सर्वस्य वा एषा प्रायश्चित्तिः सर्वस्य भेषजं सर्वं वा एतेन पाप्मानं देवा अतरन्नपि वा एतेन ब्रह्महत्यामतरन् सर्वं पाप्मानं तरति तरति ब्रह्महत्यां योऽश्रमेधेन यजते य उ चैनमेवं वेद ।

येयमश्रमेधानुष्ठितिः सैषा सर्वस्य पाप्मन उपपातक-

(१) तैसं. ५।३।१२।१,२.

रूपस्य महापातकरूपस्य च प्रायश्चित्तिर्भवति । किं च सर्वस्य व्याधिजातस्य तद्वेतुपापक्षयद्वारेणाश्वमेधानुष्ठानं भेषजम् । अत एवेदानीन्तना देवाः पूर्वस्मिन् मनुष्यजन्मनि एतेनाश्वमेधेन गोवधादिरूपमुपपातकं ब्रह्महत्यादिरूपं महापातकं च परिहृतवन्तः । तस्मादिदानीमपि योऽश्वमेधकृतुना यजते सोऽयमुपपातकमहापातके तरति । योऽपि च पुरुष एतमश्वमेधं शास्त्रोक्तप्रकारेण जानाति । ज्ञानं च द्विविधं अर्थनिर्णय उपासनं च । तत्रार्थनिर्णयः पदवाक्यप्रमाणपर्यालोचनया संपद्यते । उपासनाप्रकारस्तु सतमकाण्डस्यान्तिमानुवाके ' यो वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरो वेद ' इत्यास्मिन्नभिधास्यते । तस्मा.

१ गर्भेणाविज्ञातेन ब्रह्महाऽवभृथमव यन्ति ॥

२ ब्रह्महृत्यथै स्वाहा ॥

३ नैतां ते देवा अददुस्तुभ्यं नृपते अत्तवे ।
मा ब्राह्मणस्य राजन्य गां जिघत्सो अनाद्याम् ॥
अक्षद्रुग्धो राजन्यः पाप आत्मपराजितः ।
स ब्राह्मणस्य गामद्यादश् जीवानि मा श्वः ॥
आविष्टिताद्यविषा पृदाकूरिव चर्मणा ।
सा ब्राह्मणस्य राजन्य तृष्टैवा गौरनाद्या ॥

निर्वै क्षत्रं नयति हन्ति वचोऽग्निरिवारब्धो
वि दुनोति सर्वम् । यो ब्राह्मणं मन्यते अन्न-
मेव स विपस्य पिबति तैमातस्य ॥

य एनं हन्ति मृदुं मन्यमानो देवपीयु-
र्धनकामो न चित्तात् । सं तस्येन्द्रो हृदये-
ऽग्निभिन्ध उभे एनं द्विष्टो नभसी चरन्तम् ॥
न ब्राह्मणो हिंसितव्योऽग्निः प्रियतनोरिव ।
सोमो ह्यस्य दायाद इन्द्रो अस्याभिशास्तिपाः ॥
शतापाष्ठां नि गिरति तां न शक्नोति निःखिदन् ।
अन्नं यो ब्रह्मणां मत्वः स्वाद्वधीति मन्यते ॥

जिह्वा ज्या भवति कुल्मलं वाङ्नाडीका
दन्तास्तपसाभिदिग्धाः । तेभिर्ब्रह्मा विध्यति देव-
पीयून् हृद्बलैर्धनुर्भिर्देवजूतैः ॥

(१) तैसं. ६।५।१०।३.

(२) शुभा. ३९।१३; तैसं. १।४।३।५।१; शब्रा. १३।३।
५।३; तैआ. ३।२०।१; माश्रौ. ९।२।५.

(३) असं. ५।१८, १९.

तीक्ष्णेष्वो ब्राह्मणा हेतिमन्तो यामस्यन्ति
शरव्यां न सा मृषा । अनुहाय तपसां
मन्युना चोत दूरादव भिन्दन्त्येनम् ॥

ये सहस्रमराजन्नासन् दशशता उत ।
ते ब्राह्मणस्य गां जग्ध्वा वैतहव्याः पराभवन् ॥
गौरैव तान् हन्यमाना वैतहव्याँ अवातिरन् ।
ये केसरप्रावन्धायाश्चरमाजामपेचिरन् ॥

एकशतं ता जनता या भूभिर्व्यधूनुत ।
प्रजां हिंसित्वा ब्राह्मणीमसंभवं पराभवन् ॥

देवपीयुश्चरति मर्त्येषु गरगीर्णा भवत्यस्थिभू-
यान् । यो ब्राह्मणं देवबन्धुं हिनस्ति न स
पितृयाणमप्येति लोकम् ॥

अग्निर्वै नः पदवायः सोमो दायाद उच्यते ।
हन्ताभिशास्तेन्द्रस्तथा तद् वेधसो विदुः ॥

इपुखि दिग्धा नृपते पृदाकूरिव गोपते ।
सा ब्राह्मणस्येषुर्वोरा तथा विध्यति पीयतः ॥

अतिमात्रमवर्धन्त नोदिव दिवमस्पृशन् ।
भृगुं हिंसित्वा सृञ्जया वैतहव्याः पराभवन् ॥

ये बृहत्सामानमाङ्गिरसमार्पयन् ब्राह्मणं जनाः ।
पेत्वस्तेषामुभयादमविस्तोकान्यावयत् ॥

ये ब्राह्मणं प्रत्यष्टीवन् ये वास्मिन्कुल्कमीषिरे ।
अस्नस्ते मध्ये कुल्यायाः केशान् खादन्त आसते ॥

ब्रह्मगवी पच्यमाना यावत् साभि विजङ्गहे ।
तेजो राष्ट्रस्य निर्हन्ति न वीरो जायते वृषा ॥

क्रूरमस्या आशसनं नृष्टं पिशितमस्यते ।
क्षीरं यदस्याः पीयते तद्वै पितृषु किल्बिषम् ॥

उग्रो राजा मन्यमानो ब्राह्मणं यो जिघत्सति ।
परा तत् सिच्यते राष्ट्रं ब्राह्मणो यत्र जीयते ॥

अष्टापदी चतुरक्षी चतुःश्रोत्रा चतुर्हनुः ।
व्यास्या द्विजिह्वा भूत्वा सा राष्ट्रमव धूनुते ब्रह्मज्यस्य ॥

तद्वै राष्ट्रमा स्रवति नावं भिन्नाभिवोदकम् ।
ब्रह्मणं यत्र हिंसन्ति तद्राष्ट्रं हन्ति दुच्छुना ॥

तं वृक्षा अप सेधन्ति छायां नो मोपगा इति ।
यो ब्राह्मणस्य सद्धनमभि नारद मन्यते ॥

विषमेतदेवकृतं राजा वरुणोऽब्रवीत् ।
 न ब्राह्मणस्य गां जग्ध्वा राष्ट्रे जागार कश्चन ॥
 नवैव ता नवतयो या भूमिर्व्यधूनुत ।
 प्रजां हिंसित्वा ब्राह्मणीमसंभवं पराभवन् ॥
 यां मृतायानुब्रून्ति कूयं पदयोपनीम् ।
 तद्वै ब्रह्मज्य ते देवा उपस्तरणमब्रुवन् ॥
 अश्रूणि कृपमाणस्य यानि जीतस्य वावृतुः ।
 तं वै ब्रह्मज्य ते देवा अपां भागमधारयन् ॥
 येन मृतं स्नपयन्ती इमश्रूणि येनोन्दते ।
 तं वै ब्रह्मज्य ते देवा अपां भागमधारयन् ॥
 न वर्षं भैत्रावरुणं ब्रह्मज्यमभि वर्षति ।
 नास्मै समितिः कल्पते न मित्रं नयते वशम् ॥
 अपहृतं ब्रह्मज्यस्य ।

ब्रह्मज्यस्य ब्राह्मणानां मन्त्राणां वा क्षपयितुर्दुरात्मनो
 राक्षसस्यापहतमपघातं विनाशं कृतवन्त इति शेषः ।
 तैब्रासा.

प्रजापतेरक्षयश्चयत् । तत्परापतत्ततोऽश्वः सम-
 भवद्यदश्वयत्तदश्वस्याश्वत्वं तद्देवा अश्वमेधेनैवं
 प्रत्यदधुरेष ह वै प्रजापतिः सर्वं करोति
 योऽश्वमेधेन यजते सर्वं एव भवति सर्वस्य
 वा एषा प्रायश्चित्तिः सर्वस्य भेषजं सर्वं
 वा एतेन पाप्मानं देवा अंतरन्नपि वा एतेन
 ब्रह्महत्यामतरंस्तरति सर्वं पाप्मानं तरति ब्रह्म-
 हत्यां योऽश्वमेधेन यजते ।

ब्रह्महत्यायै स्वाहेति द्वितीयामाहुतिं जुहोति ।
 अमृत्युर्ह वा अन्यो ब्रह्महत्यायै मृत्युरेष ह वै
 साक्षान्मृत्युर्यद्ब्रह्महत्या साक्षादेव मृत्युमपजयति ।
 एतां ह वै मुण्डिभ औदन्यः । ब्रह्महत्यायै
 प्रायश्चित्तिं विदां चकार यद्ब्रह्महत्याया आहुतिं
 जुहोति मृत्युमेवाहुत्या तर्पयित्वा परिपाणं
 कृत्वा ब्रह्मन्ने भेषजं करोति तस्माद्यस्यैषाश्वमेध
 आहुतिर्हूयतेऽपि योऽस्यापरीषु प्रजायां ब्राह्मणं
 हन्ति तस्मै भेषजं करोति ।

एतेन हेन्द्रोतो वैषापः शौनकः । जनमेजयं
 पारिक्षितं याजयां चकार तेनेष्ट्वा सर्वा पाप-
 कृत्यां सर्वा ब्रह्महत्यामपजघान सर्वां ह वै
 पापकृत्यां सर्वा ब्रह्महत्यामपहन्ति योऽश्वमेधेन
 यजते ।

श्रेष्ठो ह वेदस्तपसोऽधिजातो ब्रह्मज्यानां
 क्षितये संबभूव ऋज्यद् भूतं यदसृज्यतेदं
 निवेशनमनृणं दूरमस्येति ।

ब्रह्महत्यां वा एने व्रन्ति । ये ब्राह्मणा-
 त्सिसुपर्णं पठन्ति । ते सोमं प्राप्नुवन्ति ।
 आसहस्रात्पङ्क्तिं पुनन्ति ।

ये ब्राह्मणात्सिसुपर्णं पठन्ति त्रिसुपर्णमन्त्रं सर्वदा जपन्ति,
 एते पुरुषा ब्रह्महत्यां विनाशयन्ति । ततस्ते निष्पापाः सन्तः
 सोमभागं प्राप्नुवन्ति । ते यस्यां ब्राह्मणपङ्क्तौ भोजना-
 र्थमुपविशन्ति ता पङ्क्तिं सहस्रब्राह्मणपर्यन्ता पुनन्ति
 शुद्धां कुर्वन्ति । तैआसा.

भ्रूणहत्यां, अन्ये च महादोषाः

येभिः पाशैः परिविक्तो विबुद्धोऽङ्गेअङ्ग
 आपितं उत्सितश्च । वि ते मुच्यन्तां विमुचो
 हि सन्ति भ्रूणघ्नि पूषन् दुरितानि मृक्ष्व ॥

येभिः यैः पापरूपैः पाशैः, परिविक्तः ज्येष्ठे अकृतदार-
 परिग्रहे पूर्वं गृहीतदारः पुरुषः, अङ्गेअङ्गे अवयवेऽवयवे,
 विबुद्धः विविधं वदः, आपितः आर्तिं प्रापितः, [उत्थितः]
 उक्कान्तावस्थितिश्च भवति, ते तथाविधाः पाशा वि
 मुच्यन्तां विसृज्यन्ताम् । हि यस्माद्, विमुचः विमोक्तारो
 देवाः सन्ति विद्यन्ते । तस्माद् विमुच्यन्तां इति संबन्धः ।
 हे पूषन् पोषक देव, भ्रूणघ्नि भ्रूणहर्नि । भ्रूणशब्दो गर्भ-
 वचनः । 'गर्भो भ्रूण इमौ समौ' इत्यभिधानात् । यद्वा
 'कल्पप्रवचनाध्यायी भ्रूणः' इति बोधायनस्मरणात् कल्प-
 प्रवचनसहितसाङ्गवेदाध्यायी भ्रूणः । तं हतवान् भ्रूणहा ।
 तस्मिन् भ्रूणघ्नि दुरितानि परिवेदनोद्भवानि पापानि मृक्ष्व
 मार्जय । भ्रूणहा पूर्वमेव पापी तत्रैव पापायतने इदमपि
 पापं निवेशयेत्यर्थः । असा.

(१) तैब्रा. ३।७।१।२. (२) शब्रा. १३।३।१।१.
 (३) शब्रा. १३।३।५।३,४.

(१) शब्रा. १३।५।४।१. (२) गोब्रा. १।१।९.
 (३) तैआ. १।०।४।८।१. (४) असं. ६।१।१।३.

मरीचीर्धूमान् प्र विशानु पाप्मन्नुदारान् गच्छोत वा नीहारान् । नदीनां फेनां अनु तान् वि नश्य भ्रूण्नि पूषन् दुरितानि मृक्ष्य ॥

हे पाप्मन् परिवेदनजनितपाप मरीचीः अग्निस्त्र्यादि-प्रभावशेषान् अनु प्र विश । परिवित्तं विसृज्य प्रगच्छेत्-र्थः । अथवा धूमान् अग्नेरुत्पन्नान् अनु प्र विश । यद्वा उदारान् ऊर्ध्वं गतान् मेघात्मना परिणतास्तान् गच्छ प्र-विश । उत वा अग्निं वा तज्जान्यान् नीहारान् अवस्थायान् गच्छ । तथा च तैत्तिरीये सृष्टिं प्रकथ्य आम्नायते— तस्मात् तेषानाद् धूमोऽजायत । तद् भूयोऽतप्यत । तस्मा-त्तेषानाम्मरीचयोऽजायन्त । तस्मात् तेषानाद् उदारो अ-जायन्त । तद् भूयोऽतप्यत । तद् अभ्रमिव समहन्यत' इति (तैब्रा. २।२।१।२) । हे पाप्मन् नदीनां सरितः तान् प्रसिद्धान् फेनान् फेनिलान् प्रवाहान् अनु वि विश्व अनुप्रविश्य विविधं गच्छ । असा.

रौज्जुदालमग्निष्ठं भिनोति । भ्रूणहत्याया अपहृत्यै । पौतुद्रवावभितो भवतः । पुण्यस्य गन्धस्यावसृद्ध्यै । भ्रूणहत्यामेवास्मादपहृत्य । पुण्येन गन्धेनोभयतः परिगृह्णाति ।

योऽयं श्लेष्मातकवृक्षजन्यो यूपस्तमेनमग्निष्ठं मिनोत्य-मित्तमपि यथा स्थितो भवति तथा प्रक्षिपेत् । तत्प्रक्षेपेण भ्रूणहत्या गर्भोदिवधदोषो विनाशितो भवति । देव-दारुवृक्षस्य गन्धः सुरभिः । अतस्ताभ्यां यूपान्यां पुण्य-गन्धप्राप्तिः । अग्निष्ठयूपप्रक्षेपेणास्माद्यजमानानाद् भ्रूणहत्यादि-दोषमपहृत्य देवदारुयूपद्वयेन यजमानस्योभयतः सुरभि-गन्धपरिग्रहो भवति । तैब्रासा.

भ्रूणहत्यायै स्वाहेत्यवभृथ आहुतिं जुहोति । भ्रूणहत्यामेवावयजते । तदाहुः । यद्भ्रूणहत्याऽ-पात्र्याऽथ । कस्माद्यज्ञेऽपि क्रियत इति । अमृ-त्युर्वा अन्यो भ्रूणहत्याया इत्याहुः । भ्रूणहत्या वाव मृत्युरिति । यद्भ्रूणहत्यायै स्वाहेत्यवभृथ आहुतिं जुहोति । मृत्युमेव आहुत्या तर्पयित्वा

(१) असं. ६।११३।२.

(२) तैब्रा. ३।८।२।०।१.

(३) तैब्रा. ३।१।१।५।२-३.

परिपाणं कृत्वा । भ्रूणघ्ने भेषजं करोति । एतां ह वै मुण्डिम औदन्यवः । भ्रूणहत्यायै प्रायश्चित्तं विदांचकार । यो हास्यापि प्रजायां ब्राह्मणं हन्ति । सर्वस्मै तस्मै भेषजं करोति ।

त्रिवेदिब्राह्मणः कल्पसहितः स्वशाखाध्यायी वा गर्भो वा भ्रूणः । तस्य हत्याभिमानिन्ये स्वाहुतमिदमस्तु । अ-नया आहुत्या दोषं विनाशयति । तत्र भ्रूणहत्याविषये चो-द्यवादिन एवमाद्याहुः । यद्यस्मात्कारणाद्या भ्रूणहत्या से-यमपात्र्या पुरुषस्यापात्रीकरणमर्हति । कर्मानुष्ठानादिषु पा-त्रं योग्यं सन्तं पुरुषमयोग्यं करोति । अथैवं सति कस्मा-त्कारणादस्मिन्नमध्येऽपि तस्या भ्रूणहत्याया आहुतिः क्रियते । न त्वियं कर्तुं युक्ता, किं त्वधिकारसिद्धये कृ-ष्माण्डादिहोमवत् कर्मादावेव आहुतिः कर्तव्येति चोद्यम् । अत्र शास्त्रार्थरहस्याभिज्ञा एवमाहुः— भ्रूणहत्याया इतरो यः पापविशेष एतामपेक्ष्य स सर्वोऽपि अमृत्युरेव पापान्तरेणेदृशवाधाभावात् । तस्मादतिबाधकत्वाद् भ्रूण-हत्यायै मृत्युरिति तेषां वचनम् । एवं सात अवभृथा-हुतिव्यतिरेकेण तस्य प्रतीकारो नास्ति । तस्मात् कर्ममध्येऽपि अवभृथे यद्येतामाहुतिं जुहुयात्तदानीं अ-नया आहुत्या मृत्युदेवतामेव तृतां कृत्वा यजमानं च परि-पाणं सर्वतः पात्रं कृत्वा भ्रूणघ्ने भ्रूणहत्यारूपाय पाप्मने भेषजं शमनं करोति । उदकमात्मन इच्छतीत्युदन्युर्जल-मात्राहारः कश्चित्तपस्वी मुनिस्तस्य पुत्र औदन्यवः । तस्य च मुण्डिम इति नामधेयम् । स चाश्रमेधावभृथ-मन्तरेण केवलामप्येतामाहुतिं भ्रूणहत्यायाः प्रायश्चित्तं मन्यते । तिष्ठतु मुण्डिमो वयं त्वेवं मन्यामहे । अस्या-श्रमेधयाजिनः प्रजायां पुत्रभृत्यादिरूपायामपि यः कश्चिद् ब्राह्मणं हन्ति तस्मै सर्वस्मै ब्रह्मवधदोषायेमामाहुतिं भेषजं करोति । किमु वक्तव्यमवभृथेऽनुष्ठीयमानेऽश्रमेधयाजिनो भ्रूणहत्यां नाशयतीति । तैब्रासा.

तद्वा अस्यैतत् । अतिच्छन्दोऽपहतपाप्मा-भयं रूपमशोकान्तरमत्र पितापिता भवति मातामाता लोका अलोका देवा अदेवा वेदा अवेदा यज्ञा अयज्ञा अत्र स्तेनोऽस्तेनो भवति

(१) शब्रा. १।४।७।१।२२; कृड. ४।३।२२.

भ्रूणहा भ्रूणहा पौलकसोऽपौलकसश्चाण्डालोऽचाण्डालः श्रमणोऽश्रमणस्तापसोऽतापसोऽनन्यागतः पुण्येनान्यागतः पापेन तीर्णो हि तदा सर्वाच्छोक्तान् हृदयस्य भवति ।

यदर्वाचीनमेनो भ्रूणहत्यायास्तस्मान्मोक्ष्यष्व इति । त एतैरजुहवुस्तेऽरेपसोऽभवन् ।

वेदत्रयविद्ब्राह्मणो भ्रूणः तदीयहत्याया अर्वाचीनं यत्पापं तस्मात्सर्वस्मान्मुक्ता भविष्यथेति । अरेपसः पापरहिताः । तैआसा.

कूडमाण्डैर्जुहुयाद्योऽपून इव मन्येत । यथा स्तेनो यथा भ्रूणहैवमेष भवति योऽयोनौ रेतः सिञ्चति । यदर्वाचीनमेनो भ्रूणहत्यायास्तस्मात् मुच्यते ।

यः पुमान् संदिग्धेन पापेन स्वस्य पूतत्वं नास्तीति मनसि शङ्कते स पुमान् कूडमा(ध्मा)ण्डहोमेन पूतो भवति । अयोनौ प्रतिपिद्धयोनौ यो रेतः सिञ्चति, एष सुवर्णस्तेयकारिणा भ्रूणहत्याकारिणा च समो भवति, सोऽपि कूडमाण्डैर्जुहुयात् । भ्रूणहत्यासमस्यापि मुख्य-भ्रूणहत्याया अर्वाचीनत्वात्तेन होमेन निवृत्तिर्युज्यते । तैआसा.

अकार्यकार्यवकीर्णी स्तेनो भ्रूणहा

गुरुतल्पगः ।

वरुणोऽपामघमर्षणस्तस्मात्पापात्प्रमुच्यते ॥

अकार्यं शास्त्रप्रतिषिद्धं कलञ्जभक्षणादिकं तत्कर्तुं शीलं यस्यासावकार्यकारी, प्रतिषिद्धस्त्रीगमनवानवकीर्णी । ब्राह्मण-सुवर्णहर्ता स्तेनः । वेदवेदाङ्गविद्ब्राह्मणो गभो वा भ्रूणस्तं हन्तीति भ्रूणहा । गुरुदारगामी तु गुरुतल्पगः । एता-दृशपापकारिणमपि मामघमर्षणः पापविनाशकोऽपां स्वामी वरुणस्तस्मात्सर्वस्मात्पापात्प्रमुच्यते मोचयति । तैआसा.

भ्रूणहत्यां वा एते प्रान्ति । ये ब्राह्मणा-स्त्रिसुपर्णं पठन्ति । ते सोमं प्राप्नुवन्ति । आ-सहस्रात्पङ्क्तिं पुनन्ति ।

(१) तैआ. २।७।१. (२) तैआ. २।८।१.

(३) तैआ. १०।१।१५; मड. ५।११.

(४) तैआ. १०।४९.

ब्राह्मणगर्भस्य राजगर्भस्य वा वधो भ्रूणहत्या ।

तैआसा.

प्रतर्दनो ह वै दैवोदासिरिन्द्रस्य प्रियं धामोपजगाम युद्धेन च पौरुषेण च तं हेन्द्र उवाच प्रतर्दन वरं वृणीष्वेति स होवाच प्रतर्दनस्त्वमेव वृणीष्व यं त्वं मनुष्याय हित-तमं मन्यस इति तं हेन्द्र उवाच न वै वरोऽवरस्मै वृणीते त्वमेव वृणीष्वेत्यवरो वै किल म इति होवाच प्रतर्दनोऽथो खल्विन्द्रः सत्यादेव नेयाय सत्यं हीन्द्रस्तं हेन्द्र उवाच मामेव विजानीह्येतदेवाहं मनुष्याय हिततमं मन्ये यन्मां विजानीयात्त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रमह-नमरुन्मुखान् यतीन् सालावृकेभ्यः प्रायच्छं बह्वीः संधा अतिक्रम्य दिवि प्रल्हादीनतृण-महमन्तरिक्षे पौलोमान्पृथिव्यां कालखञ्जांस्तस्य मे तत्र न लोम च नामीयते स यो मां वेद न ह वै तस्य केन च कर्मणा लोको मीयते न स्तेयेन न भ्रूणहत्याया न मातृवधेन न पितृवधेन नास्य पापं च न चकृषो मुखान्नीलं वेतीति ।

निरुक्तम्

सप्तमर्यादाव्याख्यानम्

सप्त मर्यादाः कवयस्ततश्चुस्तासामेकामिदभ्यं-हुरो गात् । सप्त एव मर्यादाः कवयश्चक्रुः । तासामेकामपि अभिगच्छन् अंहस्वान् भवति । स्तेयं तल्पारोहणं ब्रह्महत्यां भ्रूणहत्यां सुरापानं दुष्कृतस्य कर्मणः पुनः पुनः सेवां पातके-ऽनृतोद्यमिति ।

सप्त मर्यादाः सप्त स्थितीः कवयः मेधाविनः हिरण्य-गर्भमनुप्रभृतयः ततश्चुः कृतवन्तः । नित्या एव हि ताः, तैस्तु तत्प्रख्यायिकानुस्मरणार्थं ग्रन्थसंदर्भोऽभिव्याजितः, एतदेव करणमित्युपचर्यते । तासामेकामिदभ्यंहुरो गात् । इत् इत्यनर्थकः, अयथे वा । तासां मर्यादानां एकां अभिगच्छन् अभिक्रामन् अंहस्वान्

(१) शाआ. ५।१; कौड. ३।१. (२) नि. ६।२७.

भवति। गात् इत्येतत् अभेः समीप्साङ्गुष्णः एकामप्य-
भिगच्छन् इति । कतमाः पुनस्ताः मर्यादाः ? इति ।
स्तेयं, तल्यारोहणं इत्येवमाद्याः । दुभा.

* गौतमः

निमित्तविशेषे साहसानुशा

प्राणसंशये ब्राह्मणोऽपि शस्त्रमाददीत + ।

(१) प्राणग्रहणेन पुत्रदारहिस्ण्यादेरपि ग्रहणं, 'प्राणा
हेते बहिश्चराः' इति दर्शनात् । अपिशब्दाद्वैश्यशूद्रा-
वपि । क्षत्रियस्यार्थासिद्धत्वात् रक्षणगदौ प्रवृत्तेः । यद्वा
क्षत्रियस्यापि । मभा.

(२) प्राणसंशये सति ब्राह्मणोऽपि रक्षार्थं शस्त्र-
माददीत । 'तदलाभे क्षत्रवृत्तिरिति शस्त्रग्रहणे सिद्धे पुन-
रुपादानं ब्राह्मणवृत्तेः सतोऽप्यनिपेधार्थम् । अपिशब्दात् किं
पुनर्वैश्यशूद्रौ । गौमि.

(३) ब्राह्मणग्रहणं वैश्यस्यापि प्रदर्शनार्थम् ।

स्मृच. ३१३

दुर्बलहिंसायां चाविमोचने शक्तश्चेत् × ।

यत्र दुर्बलस्य हिंसा विनाशो भवति तत्र तद्विमोचने
विमोक्षणे शक्तश्चेत् तदविमोचने यावान् हन्तुदोषस्ता-
वानस्यापि भवति । चराब्दात् क्षुद्रव्याध्यादिपीडितस्यापि

*निबन्धकृद्भिः गौतम - आपस्तम्ब - बौधायन - वसिष्ठ - वचनानि
अन्यप्रकरणगतानि साहसप्रकरणे समुद्धृतानि । तानि न साक्षात्सा-
हसानुगतानि । यानि तु सूत्राणि स्तेयवाग्दण्डपारुष्यस्त्रीसंग्रहण-
विषयाणि साहसप्रतिपादकानि तानि तत्तत्पदेषु द्रष्टव्यानि ।

+ इदं वचनं आपदवृत्तिप्रकरणगतमातताधिप्रतीकाराभ्यनुज्ञानार्थं
अत्रोद्धृतं निबन्धकृद्भिः ।

× गौतमधर्मसूत्रे इदं वाक्यं प्रायश्चित्तप्रकरणे पठितम् । मेधा.
व्याख्यानं 'आत्मनश्च परित्राणे' इति मनुवचने द्रष्टव्यम् ।

(१) गौध. ७।२५; मभा.; गौमि. ७।२५; स्मृच.
३१३; रत्न. १२७; विता. ७५६; समु. १४७.

(२) गौध. २१।१९; मेधा. ८।३४८ चा(च); मभा.;
गौमि. २१।१९; स्मृच. ३१३ (चा०); रत्न. १२७ मेधावत्;
विता. ७५६ मेधावत्; समु. १४७ स्मृचवत्.

भक्तौपधाच्छादनाद्यदाने शक्तौ सत्यां तद्धनने यावान्
दोषस्तावान् एवास्यापि भवति । ननु चाहारार्थं यः प्र-
मापयति तद्विच्छेदेऽपि दोषः प्राप्नोतीति । उच्यते, अनु-
ल्यत्वादाहारप्राणविच्छेदयोः । आहारविच्छेदे मूलादि-
भिरपि क्षुन्निवृत्तेः शक्या कर्तुं, प्राणविच्छेदे तु न
कश्चिदस्ति प्रतीकार इति । *मभा.

साहसिका महान्तोऽपि नानुसर्णीयाः

दृष्टो धर्मव्यतिक्रमः । साहसं च महताम् ।

(१) इदानीं पूर्वपक्षीकरोति वेदविदां शीलं धर्ममूलं
न भवति यतः — दृष्ट इति । धर्ममूलत्वं न प्राप्नो-
तीति शेषः । यथा प्रजापतिः स्वां दुहितरमभ्यध्यायत्,
यथेन्द्रस्याहल्यागमनादि, यथा व्यासभीष्मादीनामनाश्र-
मावस्थानम् । किञ्च — साहसमिति । अत्रापि धर्म-
मूलत्वं न प्राप्नोतीति शेषः, चराब्दोपादानात् । सहस्र-
ब्देन बलमुच्यते । यथा च नारदः — 'सहो बलमिहोच्यते'
इति । तेन शास्त्रं लोकसंव्यवहारं चानवेक्ष्य यत् क्रियते
तत् साहसम् । महतां लोकविख्यातानामित्यर्थः । यथा
रामस्य ताटकादिस्त्रीवधः, जामदग्न्यस्य मातुः शिरश्छेदः,
वसिष्ठस्य जलप्रवेश इत्यादि । तेन अयुक्तं शीलस्य
धर्ममूलत्वमिति । कथं पुनर्धर्मव्यतिक्रमसाहसयोः भेदः ?
विषयाभिलोपेण यदयुक्तमाचर्यते स धर्मव्यतिक्रमः,
क्रोधाद्यभिभवेन यत् क्रियते तत् साहसम् । मभा.

(२) यदि शीलं प्रमाणं, अतिप्रसङ्गः स्यात् । कथं ?
कतकभरद्वाजौ व्यत्यस्य भार्ये जग्मतुः । वसिष्ठः चण्डाली-
मक्षमालाम् । प्रजापतिः स्वां दुहितरम् । रामेण पितृ-
वचनादावचारेण मातुः शिरश्छिन्नमित्यादिसाहसमपि
प्रमाणं स्यान्नेत्याह— दृष्ट इति । महतामेतादृशं साहस-
मपि धर्मव्यतिक्रम एव दृष्टो, न तु धर्मः । रागद्वेष-
निबन्धनत्वात् । गौमि.

न तु दृष्टार्थोऽवरदौर्बल्यात् ।

(१) अत्रोत्तरमाह— न त्विति । तुशब्दः पक्षनिवृ-

* गौमि. मभावत् ।

(१) गौध. १।३-४; मभा.; गौमि. १।३.

(२) गौध. १।५; मभा.; गौमि. १।४. 'अवरदौर्बल्यात्'

एतावदेव.

स्वर्थः । दृष्टार्थो दृष्टप्रयोजनः तस्मिन् दृष्टप्रयोजने शीलं धर्ममूलं न भवति । तथा च वसिष्ठः—‘अगृह्यमाणकारणो धर्मः’ इति । नैतद्विचचनं, दृष्टार्थं धर्मव्यतिक्रमसाहसे इति । तस्मिन् गृह्यमाणे ‘ईदूदेत्’ इत्यादिना प्रगृह्यसंज्ञाया सन्यां ‘दृष्टार्थं अवरदौर्बल्यात्’ इति पाठः प्राप्नोति । अवरदौर्बल्यात्, न वरः अवरो निकृष्टः द्वेषाद्यभिभूतः अग्रमार्थज्ञान इत्यर्थः, तस्य दौर्बल्यात् धर्माधर्म-परिज्ञानाशक्तेरित्यर्थः । एतच्चानेन ज्ञापितं भवति— महतामपि तद्विदा कदाचिदभिभवोऽस्तीति, शरीर-वतः प्रियाप्रिययोरवश्यंभावितात् । तस्माद्यावदंतेषां रागादिदोषेणाभिभवः, तावत्तेषां आचारोऽपि न ब्राह्मः । तथा च वसिष्ठः— ‘शिष्टः पुनरकामात्मा’ इति । अथवा—अवरशब्देनेदानीन्तनाः कलियुगपुरुषा उच्यन्ते, तेषां दौर्बल्यात् असामर्थ्यात् । मभा.

(२) न च तेषामेवंविधं दृष्टमित्येतावताऽस्मदादी-
नामपि प्रसङ्गः । कुतः— अवरंति । अवरंतेषामस्मदा-
दीनां दुर्बलत्वात् । तथा च श्रूयते— ‘तेषां तेजोवि-
शेषेण प्रत्यवायो न विद्यते । तदन्वीक्ष्य प्रयुञ्जानः
सीदत्यवरको जनः ॥’ इति । गौमि.

स्वधर्मातिक्रमसाहसदण्डः

शिष्टाकरणे प्रतिषिद्धसेवायां च नित्यं चेल-
पिण्डादूर्ध्वं स्वहरणम् ।

(१) नित्यं शिष्टाकरणे नित्यं विहितस्यानुष्ठाने,
न सकृत्, प्रतिषिद्धस्याभक्ष्यभक्षणोदेरासेवने, न
प्रमादात्, चेलपिण्डाच्छादनमात्राद्यदन्यत्तस्याप-
हारः कर्तव्यः । भक्ताच्छादनं तु यावदन्यस्य
द्रव्यस्यागमनकालस्तावदस्य मोक्तव्यम् । ततोऽपि
यद्यतिक्रामति पुनरस्य स्वमपहर्तव्यमेवेति । एवंकृते
दण्डभयात् स्वकर्मण्येव प्रवर्तत इति । चकारात्प्रार्थाश्चत्तं
च कारयितव्यम् । मभा.

(२) शिष्टं विहितम् । नित्यं शिष्टस्याकरणे नित्यं
च प्रतिषिद्धसेवायां, चैलपिण्डादूर्ध्वं चैलमाच्छादनं पिण्डो
ग्रासस्ताभ्यामूर्ध्वं यावता तयोर्निवृत्तस्ततोऽधिकं यत्त्वं
तस्य हरणं कार्यम् । आच्छादनासनार्थं यत्किञ्चित्परिहाण्या-
वशिष्टमस्य स्वं हर्तव्यमित्येवमतो निवृत्तेः । गौमि.

(१) गौध. १२१२४; मभा.; गौमि. १२१२४.

आपस्तम्बः

ब्राह्मणस्य शस्त्रग्रहणानिषेधप्रतिप्रसवौ । निमित्तविशेषे

साहसानुशा ।

परीक्षार्थोऽपि ब्राह्मण आयुधं नाऽऽददीत ॥
गुणदोषज्ञानं परीक्षा । तथा अर्थः प्रयोजनं यस्य
सः । एवंभूतोऽपि ब्राह्मण आयुधं न गृह्णीयात् किं पुन-
र्हिसार्थं इत्यपिशब्दार्थः । उ.

यो हिंसार्थमभिक्रान्तं हन्ति मन्युरेव मन्युं
स्पृशति न तस्मिन् दोष इति पुराणे ।

अस्य (पूर्वसूत्रस्य) प्रतिप्रसवः— यो हिंसार्थमिति ।
यस्तु हिंसार्थं मारणार्थमभिक्रान्तमभिपतितं हन्ति न
तस्मिन् दोषो विद्यत इति पुराणे श्रुतम् । दोषाभावे
हेतुः—यस्मान्मन्युरेव मन्यु स्पृशति न पुनः पुरुषः पुरु-
षम् । उ.

साहसिका महान्तोऽपि नानुसरणीयाः

दृष्टो धर्मव्यतिक्रमः साहसं च पूर्वेषाम् ।

यदि पूर्ववत्यादिषु मैथुने दोषः, कथं तर्हि उतथ्य-
भारद्वाजौ व्यत्यस्य भायें जग्मतुः, वसिष्ठश्चण्डालीमक्ष-
माला, प्रजापतिश्च स्वां दुहितरम् । तत्राह— दृष्ट इति ।
सत्यं, दृष्टोऽयमाचारः पूर्वेषाम् । स तु धर्मव्यतिक्रमः, न
धर्मः, गृह्यमाणकारणत्वात् । न चैतावदेव, साहसं च
पूर्वेषां दृष्टम् । यथा जामदग्न्येन रामेण पितृवचनाद-
विचारेण मातुः शिरदिच्छन्नम् । उ.

तेषां तेजोविशेषेण प्रत्यवायो न विद्यते ।
किमिदानीं तेषामपि दोषः ? नेत्याह—तेषामिति ।

ॐ मेधा., स्मृच. व्याख्यानं ‘शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं’ इति
मनुवचने द्रष्टव्यम् ।

(१) आध. १२११६; हिध. १२७; मेधा. ८१४८
(न ब्राह्मणः परीक्षार्थमपि शस्त्रमाददीत); मिता. २१२८६
(=) (ब्राह्मणः परीक्षार्थमपि शस्त्रं नाददीत); स्मृच. ३१३;
पमा. ४६६ (=) मितावत्; रत्न. १२७ थोऽपि (धर्मपि);
दधि. ८ (ब्राह्मणः परीक्षार्थमपि न शस्त्रमुपाददीत) बौधायनः;
व्यप्र. ४०० (=) मितावत्; व्यउ. १३३ रत्नवत्; विताः
७५६ रत्नवत्; समु. १४७.

(२) आध. १२११७; हिध. १२७.

(३) आध. २१३१७. (४) आध. २१३१८.

तादृशं हि तेषां तेजः यदेवंविधैरपि पाप्मभिर्न प्रत्यव-
यन्ति । 'तद्यथेषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हाऽस्य सर्वे
पाप्मानः प्रदूयन्ते' इति श्रुतेः (छाउ. ५।२४) । उ.

तदन्वीक्ष्य प्रयुञ्जानः सीदत्यवरः ।

न चैतावताऽर्वाचीनानामपि तथा प्रसङ्ग इत्याह
—तदन्वीक्ष्येति । तदिति 'नपुंसकमनपुंसकेन' इत्येकशेष
एकवद्भावश्च । तं व्यतिक्रमं तच्च साहसमन्वीक्ष्य दृष्ट्वा
स्वयमपि तथा प्रयुञ्जानोऽवर इदानीन्तनः सीदति प्रत्य-
वैति । न ह्यग्निः सर्वे दहतीत्यस्माकमपि तथा शक्ति-
रिति । उ.

महासाहसिकशूद्रादिदण्डः, ब्राह्मणे विशेषश्च

✽ पुरुषवधे स्तेये भूम्यादान इति स्वान्या-
दाय वध्यः ।

चक्षुनिरोधस्वेतेषु ब्राह्मणस्य ।

नियमातिक्रमिणमन्यं वा रहसि बन्धयेत् ।

आसमापत्तेः ।

असमापत्तौ नाशयः ।

आचार्य ऋत्विक् स्नातको राजेति त्राणं
स्युरन्यत्र वध्यात् ।

बौधायनः

वधसाहसं तदृण्डश्च

अवध्यो वै ब्राह्मणः सर्वापराधेषु । ब्राह्मणस्य
ब्रह्महत्यागुरुतल्पगमनसुवर्णस्तेयसुरापानेषु कुसि-
न्धभगासृगालसुराध्वजांस्तेप्रेनायसा ललाटेऽङ्क-
यित्वा विषयान्निर्धमनम् × ।

+ क्षत्रियादीनां ब्राह्मणवधे वधः सर्वस्वहरणं च ।

✽ एषां सूत्राणां व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च स्तेयप्रकरणे
दृष्टव्यः ।

× व्याख्यानं स्थलादिनिर्देशश्च दण्डमातृकायां (पृ. ५७०)
दृष्टव्यः ।

+ इमानि वचनानि वस्तुतो दण्डपारुष्यसंबन्धीन्यापि निबन्ध-
कारानुसारेणात्र संगृहीतानि ।

(१) आध. २।१३।९.

(२) बौध. १।१०।२०; अप. २।२७७; व्यक. १२२;
स्मृच. ३१२, ३२५; विर. ३७२; पमा. ४५४; रत्न. १२६;
विचि. १६४; दधि. ७०; सवि. ४७४; व्यग्र. ३९४ णवधे
(णस्य च) (च०); व्यउ. १३३ णवधे (णस्य वधे); विता. ७५१
दीनां (पां) शेषं व्यउवत्; समु. १४६.

तेषामेव तुल्यापकृष्टवधे यथाबलमनुरूपान्
दण्डान् प्रकल्पयेत् ।

क्षत्रियवधे गोसहस्रमृषभैकाधिकं राश उत्सृजेद्वैर-
निर्यातनार्थम् ।

शतं वैश्ये दश शूद्र ऋषभश्चात्राधिकः ।

शूद्रवधेन स्त्रीवधो गोवधश्च व्याख्यातोऽन्यत्रा-
ऽऽत्रेय्या वधात् ।

धेन्वनडुहोश्च वधे धेन्वनडुहोरन्ते चान्द्रायणं चरेत् ।

आत्रेय्या वधः क्षत्रियवधेन व्याख्यातः ।

हंसभासबार्हिणचक्रवाकप्रचलाककाकोलूककण्टकडि-
डुकमण्डूकडेरिकाश्रवभ्रुकुलादीनां वधे शूद्रवत् ।

(१) बांध. १।१०।२१; अप. २।२७७ पकृ (वकृ)
(यथा ... लयेत्०); व्यक. १२२ पकृ (वकृ) पान् (पं) ष्टान् (ण्ड);
स्मृच. ३१२ मेव + (तु) पान् (पं) ष्टान् (ण्ड) : ३२५ मेव +
(तु) तुल्याप (बला) पान् (पं) ष्टान् (ण्ड); विर. ३७२ पकृ (वकृ)
पान् (पं च) ष्टान् (ण्ड) (प्र०); पमा. ४५४ पान् (पं) ष्टान् (ण्ड);
रत्न. १२६ प्रकल्प (च कल्प) शेषं व्यकवत्; विचि. १६४ पान्
दण्डान् (पं च दण्डं); दधि. ७० प्रक (क) शेषं विविवत्;
व्यग्र. ३९४ पान् दण्डान् प्र (पं दण्डं च); व्यउ. १३३
व्यप्रवत्; विता. ७५१ मेव + (च) यथा ... प्र (अनुरूपं दण्डं);
समु. १४६ पमावत्.

(२) बौध. १।१०।२२-४; अप. २।२७७ क्षत्रिय ... कार्थिकं
(गोसहस्रमृषभधिकं) शतं (शतशतं) द्र ऋ (द्रे वृ); व्यक. १२२
ऋषभैका (वृषा) द्र ऋ (द्रे वृ); स्मृच. ३२५ भैका (भा);
विर. ३७२ भैका (भा) द्र ऋ (द्रे वृ) श्वात्रा (श्वा); विचि. १६४.५
ऋषभैका (वृषभा) द्वैर (द्वैरी) द्र ऋ (द्रे वृ) श्वात्रा (श्वा);
दधि. ७० (ऋषभैकाधिकं०) द्र ऋ (द्रे वृ); समु. १४६ स्मृचवत्.

(३) बौध. १।१०।२५-८; अप. २।२७७ ख्यातोऽ
ख्यातौ । अ) (वधात् ... श्व वधे०) डुहोरन्ते (डुहोश्चान्ते) प्रचलाक
(बलाका) कण्टक ... काश (नकुलमण्डूकहिण्डिकाभेरीकश्च); व्यक.
१२२-३; स्मृच. ३२५ (अन्यत्रा ... शूद्रवत्०); विर. ३७२
स्त्रीवधो गो (गोवधः स्त्री) (वधात् ... श्व वधे०) प्रचलाक (बलाका)
कण्टक ... वधे (भूषिकभैकतैलीकवभ्रुकुलादीनां वधः); विचि.
१६५ (वधात् ... श्व वधे०) रन्ते (श्चान्ते) ख्यातः + (अतो)
बार्हिण(बार्हि) प्रचलाक (बलाका) कण्टक ... काश (मण्डूकनकुल-
भेरीक) वधे (वधः); व्यनि. ५१९ (शूद्र ... व्याख्यातः०)
प्रचला (बला) कण्टक ... दीनां (मण्डूकभनकुलडैरिकवभ्रुकुला-
दीनां); दधि. ७०-७१ (वधात् ... श्व वधे०) प्रचलाक (बलाका)

(१) यत्तु बृहस्पतिनोक्तम्—‘प्रकाशवधकाराश्च तथा चोपांशुघातकाः । ज्ञात्वा सम्यक् धनं हृत्वा हन्त्वया विविधैर्वधैः ॥’ इति, तत् ब्रह्मभक्षत्रियादिविषयम् । यदाह बौधायनः—‘क्षत्रियादीनामित्यादि । स्मृच. ३१२

(२) क्षत्रियादीनामिति । सर्वत्र निकृष्टजातीयैःनोक्तृष्ट-जातीयवधे वधः सर्वस्वहरणं च दण्डो द्रष्टव्यः । तेषामेवेति । नुल्यापकृष्टता चात्र जातितोऽभिजनधनवर्तनादिभिः । यथावलं यथास्वशक्ति । तथा स्मृत्यन्तरम्—‘देशकालवयशक्तिबलं संचिन्त्य कर्मणि । तथाऽपराधं वाऽवेक्ष्य दण्डं दण्डयेयु पातयेत् ॥’ इति । क्षत्रियवध इति । दण्डः प्रायश्चित्तं चेतत् । यथा ‘श्रमिः खादये-द्राजा निहीनवर्णगमने स्त्रियं प्रकाशम्’ इति । राज्ञे पालयित्रे त्यजेत् । एवं च वैरनिर्यातनमपि कृतं भवति । वैरस्य पापस्य निर्यातनमपयातनं नाश इत्यनर्थान्तरम् । यद्वा—स्वजातीयानामित्तकोपप्रशमनम् । यथा—‘द्रव्याणि हिंस्याद्यो यस्य ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा । स तस्योत्पादयेत्तुष्टिम् ॥’ इति । शतमिति । सर्वत्र प्रायश्चित्तार्थं इति शेषः । एषोऽपि राज्ञे त्यागः । शूद्रवधेनेति । ऋषभैकादशगोत्यजनमत्रातिदिश्यते । इह चान्द्रायणस्याऽभ्युपचयो द्रष्टव्यः । आह च मनुः—‘स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रवधो नास्तिक्यं चोपपातकम् ।’ इति प्रस्तुत्य, ‘उत्तमातकसयुक्तो गोघ्नो मासं यवान् मित्रेत् ।’ इति । ‘एतदेव व्रतं कुर्युरुपपातकिनो द्विजाः । अवकीर्णिवर्जं शुद्धयर्थं चान्द्रायणमथापि वा ॥’ इति । अन्यत्रेति । तस्या वधे वक्ष्यति—‘आत्रेय्या वधः क्षत्रियवधेन व्याख्यातः’ इति । अनात्रेयीस्त्रीवधे ऋषभैकादशदानमित्यर्थः ।

धेन्वनडुहोश्चेति । वध इति शेषः । धेनुः पथस्विनी, अनड्वान् अनोवहनक्षमः पुङ्गवः । अयमपि ऋषभैकादशगोदानातिदेशः । वधे इति । ऋषभैकादशगोदानस्यान्ते तु नात्र दानतसोः समुच्चयः । अत एवैतत् ज्ञापितं भवति—धेन्वनडुहावत्र विशिष्टपुरुषसंबन्धिनावमिहोत्रादिविशिष्टोऽयोगार्थौ । दुर्भिक्षादिषु च बहुदोग्धत्वेन बहुवोदृत्वेन कण्टक ... काश (मण्डकनकुलाहिलजरीट) वधे (वधः); समु. १४६ स्मृचवत् : १६३ (शूद्रवधेन ... व्याख्यातः) प्रचलाक (बलाका) कण्टक ... शूद्रवत् (मण्डकनकुलभैरिक्वभ्रुकोकिलादीनां वधे क्षुद्रपशुवत्) .

प्रजासंरक्षणार्थौ वेति । अन्यथा शूद्रहत्यातः तस्य प्रायश्चित्तं गुरुतरं न स्यादिति । आत्रेय्या इति । ‘रजस्वलामृतु-स्नातामात्रेयीमाहुरत्र ह्येप्यदपत्यं भवति’ इति । गोवधे इत्यन्ये । क्षत्रियवधदण्डप्रायश्चित्तयोरुभयोरयमतिदेशः । हंसेति । शूद्रं हत्वा यत्प्रायश्चित्तं तत्प्रायश्चित्तमेतेषां वधे भवति । सर्वत्र चातिदेशे मानाधीनता । इह मण्डूक-ग्रहणं मार्जारदीनामपि प्रदर्शनार्थम् । आह च मनुः—‘मार्जारनकुलौ हत्वा चापं मण्डूकमेव च । श्वगोघोलूक-काकाश्च शूद्रहत्याव्रतं चरेत् ॥’ इति । प्रचलाको डिम्बः । डिडुिकः चुचुन्दरी । आदिग्रहणात् क्रुञ्चक्रौञ्चादेरपि ग्रहणम् । ‘क्रुञ्चक्रौञ्चौ शूद्रहत्यावत् प्रायश्चित्तम्’ इति स्मृत्यन्तरात् । एवं तावत् ‘शास्ता राजा दुरात्मनाम्’ इति मत्वा प्रायश्चित्तान्यपि राजा कारयितव्यानीत्यर्थः । तानि दिङ्मात्रेण दर्शयानि । वौवि. (पृ. ९२-४)

निमित्तविशेषे साहसानुशा

ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा वर्णानां वाऽपि संकरे । गृह्णीयातां विप्रविशौ शस्त्रं धर्मव्यतिक्रमे ॥

अथेदानीं विप्रविशोश्च शस्त्रग्रहणे कारणमाह—गवार्थे इति । अर्थशब्दश्चात्र रक्षणप्रयोजनवचनः । वर्णानां संकरः, अनर्हस्त्रीपुंसलक्षणः । शस्त्रग्रहणे हेतुः—धर्मव्यपेक्षयेति । धर्मबुद्धयेति यावत् ।

वौवि. (पृ. १४०-४१)

भार्यार्थमपि ब्राह्मण आयुधं नाददीत । पैट्स्वनभिचरन् पतति ।

भीतमत्तोन्मत्तप्रमत्तविसन्नाहस्त्रीबालवृद्धब्राह्मणैर्न युध्येत । अन्यत्राऽऽततायिनः ।

भीतः त्रस्तः । मत्तः सुरादिपानी । उन्मत्तो विरुद्धचेष्टः । प्रमत्तो विगतचेताः । विसन्नाहो विगलित-

(१) बौध. २।२।८० ब्राह्मणार्थे गवार्थे (गवार्थे ब्राह्मणार्थे) तिक्रमे (पेक्षया); स्मृच. ३१३; रस. १२७ विशौ (वैश्यौ); व्यग्र. ३९५-६ थें वा (मथें) वाऽपि (चापि) संक (ऋऋ); व्यउ. १३३ थें वा (थें च) नां वाऽ (नाम); चिता. ७५५-६; समु. १४७.

(२) स्मृच. ३१३; व्यग्र. ३९६ भार्या (हास्या) ब्राह्मण (मत्त); समु. १४७.

(३) स्मृच. ३१५; समु. १४७.

(४) बौध. १।१०।११-१२.

कवचादिबन्धः विगतव्यापारो वा । शेषाः प्रसिद्धाः ।
तेन युष्येत तान् न हिंस्यादित्यर्थः । तथा च
गौतमः— 'न दोषो हिंसायामाहवे । अन्यत्र व्यश्रसार-
ध्यायुधकृताञ्जलिप्रकीर्णकेशपराङ्मुखोपविष्टस्थलवृक्षाशुद्ध-
दूतगोब्राह्मणवादिभ्यः' इति (गौध. १.०।१६७) ।
व्यश्रसारशीत्यत्र व्यश्रो विसारधिगिति योजना ।
व्यश्रादिशब्दो दूतादिभिः प्रत्येकं संबन्धनीयः । अदूतो-
ऽपि दूतोऽहमिति यो वदति गौरहं ब्राह्मणोऽहमिति ।
पूर्वोक्तान् विशिनष्टि— अन्यत्राऽऽततायिन इति ।
आततायी साहसकारी । वौवि. (पृ. ९०—९१)

अथाऽप्युदाहरन्ति—

अध्यापकं कुले जातं यो हन्यादाततायिनम् ।
न तेन भ्रूणहा भवति मन्युस्तं मन्युमुच्छतीति ॥

तद्विद्यायां दोषाभावं परकीयमतेनोऽन्यस्यति—
अथेति । भ्रूणहा यज्ञसाधनवधकारी । भ्रूणो यज्ञः,
विभर्ति सर्वमिति । एवं ब्रुवतैतदभिप्रेतम्— आततायि-
विषयेऽपि ब्राह्मणवधे दोषोऽस्तीति । इतरथा 'न तेन
भ्रूणहा भवति' इति नाऽवश्यत् । वौवि. (पृ. ९१)

वसिष्ठः

निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा । आततायिनः ।

आततायिनं हत्वा नात्र प्राणच्छेत्तुः किञ्चित्किल्बि-
षमाहुः । षड्विधा ह्याततायिनः । अथाऽप्यु-
दाहरन्ति—

अभिदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः ।

क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते आततायिनः ॥

आततायिनमायान्तमपि वेदान्तपारगम् ।

जिघांसन्तं जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेत् ॥

(१) बौध. १।१०।१३-४.

(२) वस्मृ. ३।१६-८ (ख) प्राणच्छेत्तुः (त्राणमिच्छोः)
ह्य (रुवा).

(३) वस्मृ. ३।१९; गौरा. ८।३५० रहरश्चैव (रापहारी च);
स्मृच. ३।१५; रत्न. १.२८; द्द्वि. २३४ गौरावत्, मनुवसिष्ठौ;
विता. ४९१ (=) क्षेत्रदारहरश्चैव (स्त्रीहारी धनहारी च) उक्त. :
७६१; समु. १.४७.

(४) वस्मृ. ३।२०; स्मृच. ३।१४ पारगम् (गं रणे)

स्वाध्यायिनं कुले जातं यो हन्यादाततायिनम् ।
न तेन भ्रूणहा स स्यान्मन्युस्तं मृत्युमुच्छति ॥

यत्तु ब्रौधायनेनोक्तम्— 'षट्स्वनभिचरन् पतति' इति ।
पट्स्व आततायिष्विति शेषः । के पुनस्त इत्यपेक्षिते
वसिष्ठः—अभिद इति । उदाहरणभूतानां अत्यन्तप्रसिद्धानां
षड्विधत्वादुभयत्र षड्ग्रहणं, न पुनः परिसंख्यार्थं, विधा-
न्तरेणाततायिनां लोके विद्यमानत्वात् । × स्मृच. ३।१५
आत्मत्राणे वर्णसंकरे वा ब्राह्मणवैश्यौ शस्त्रमाददी-
याताम् ।

क्षेत्रियस्य तु तन्नित्यमेव रक्षणाधिकारात् ।

विष्णुः

साहसप्रकाराः

पैरदाराभिमर्शं स्तेयमुभयं पारुष्यं परहिंसा च ।

अत्र कात्यायनः 'सहसा यत्कृतं कर्म तत्साहसमुदाहृतम्'
इति । एतदेवाह नारदः—'सहसा क्रियते कर्म यत्किञ्चि-
द्दलदर्भितैः । तत्साहसमिति प्रोक्तं सहो बलमिहोच्यते ॥'
इति । साधारणपरधनयोर्हरणं बलावष्टम्भेन क्रियमाणं
साहसमित्यर्थः । अत एवाह याज्ञवल्क्यः 'सामान्यद्रव्यप्र-
सभहरणात्साहसं स्मृतम्' इति । एतच्चतुर्विधमित्याह विष्णुः
'परदाराभिमर्शं स्तेयमुभयं पारुष्यं परहिंसा च' इति ।
बृहस्पतिस्तु—'मनुष्यहरणं चौर्यं परदाराभिमर्शनम् । पारुष्य-
मुभयं चेति साहसं तु चतुर्विधम् ॥' इति वचनद्वये क्रमस्य
प्रयोजनाभावादधिवक्षितत्वमिति मन्तव्यम् । यत्तु शङ्ख-
लिखितोक्तम्—'चौर्यपारुष्यहिंसाः साहसप्रदवाच्याः' इति,
तत्र स्त्रीसंग्रहणस्य चौर्यान्तिरेकात् स्त्रीसंग्रहणस्तेये चौर्य-
पदेन संगृहीते इति मन्तव्यम् । सवि. ४.५१-५२

× अधिकं स्मृच. व्याख्यानं 'गुरुं वा बालवृद्धौ वा' इति
मनुवचने द्रष्टव्यम् । अन्ये आततायिनः कात्यायने द्रष्टव्याः ।

ब्रह्म (भ्रूण); रत्न. १.२७ पारगम् (गे रणे) ब्रह्म (भ्रूण); विता.,
७५८ पारगम् (गं रणे); समु. १.४७ स्मृचवत्.

(१) वस्मृ. ३।२१ (ख) स्तं मृत्यु (स्तन्मन्यु).

(२) वस्मृ. ३।२६; स्मृच. ३।१३ विष्णुः; रत्न. १.२७
संकरे (संसर्गे) विष्णुः; समु. १.४७ विष्णुः.

(३) वस्मृ. ३।२७. (४) सवि. ४.५२.

महापातकसाहसदण्डविधिः

अथ महापातकिनो ब्राह्मणवर्जं सर्वे वध्याः । न शारीरो ब्राह्मणस्य दण्डः । स्वदेशाद् ब्राह्मणं कृताङ्कं विवासयेत् । तस्य च ब्रह्महत्यायामाशिर्स्कं पुरुषं ललाटे कुर्यात् । सुगध्वजं सुगपाने । श्रपदं स्तये । भगं गुरुतल्गमने । अन्यत्रापि वध्यकर्मणि तिष्ठन्तं समप्रधनमक्षतं विवासयेत् ।

कूटशासनं—विशोधनं—प्रमत्तनास्कर्ष—स्त्रीबालपुरुषधान—

धान्यापहार—व. यानुन—लाहलदण्डविधिः

कूटशासनकर्तृश्च राजा हन्यात् । कूटलेख्यकार्गंश्च । गरदामिदप्रसह्यतस्करान् स्त्रीबालपुरुषघातेनश्च । ये च धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्योऽधिकमपहरेयुः । धरिममेयानां शतादभ्यधिकम् ।

ये चाकुलीना राज्यमभिकामयेयुः ।

सेतुभेदकांश्च ।

प्रसह्यतस्कराणां चावकाशभक्तप्रदांश्च । अन्यत्र राजाशक्तेः ।

स्त्रियमशक्तभर्तृकां तदतिक्रमणीं च * ।

सेत्विति । शङ्खलिखितवाक्यस्थसेतुमङ्गलिधियातिशयितसेतुमङ्गोऽत्र विवक्षित इति दण्डविकल्पोपपत्तिः ।

विर. ३६५

* स्थलादिनिर्देशः स्त्रीसंग्रहणप्रकरणे द्रष्टव्यः ।

(१) विस्मृ. ५।१-८.

(२) विस्मृ. ५।९-१०; अप. २।२९४ राजा हन्यात् (राजन्यात्) का (क); व्यक. १२२ का (क).

(३) विस्मृ. ५।११; व्यक. १२२; स्मृच. ३२४ (गर...रानु०); समु. १।५७ स्मृचवत्.

(४) विस्मृ. ५।१२-३.

(५) विस्मृ. ५।१४; व्यक. १२२ चा (वा); विर. ३६९; विचि. १६२; दवि. २६५; सेतु. ३०७.

(६) विस्मृ. ५।१५; व्यक. १२१ कांश्च (कृतश्च); विर. ३६५ व्यकवत्; विचि. १५८ कांश्च (कृतः); दवि. ३१२ व्यकवत्; सेतु. २५७ व्यकवत्.

(७) विस्मृ. ५।१६-७; व्यक. ११७ चाव (अव); विर. ३४० व्यकवत्; विचि. १४६ व्यकवत्; दवि. ८२ चाव (अव) प्रदां (दां) राजा (राज); बीभि. २।२७९ (षत.....दांश्च०); सेतु. २४९ व्यकवत्.

अकुलीना राजो यत्कुलं तदप्रस्ताः । विर. ३६९
दोषमनाख्याय कन्यां प्रयच्छेच्च । तां च विभृयात् । अदुष्टां दुष्टमिति ब्रुवन्नूत्तमसाहसम् ।

पशुपक्षिकोटनृगवनरपनिघात—विमानविक्रयसाहसेषु दण्डविधिः

* गजाश्रोष्ठ्रगोघाती त्वेककण्पादः कार्यः । विमांसविक्रयी च । ग्राम्यपशुघाती कार्पापणशतं दण्ड्यः । पशुस्वामिने तन्मूल्यं दद्यात् । आगण्य-पशुघाती पञ्चाशतं कार्पापणान् । पक्षिघाती मत्स्यघाती च दश कार्पापणान् । कोटोपघाती च कार्पापणम् । फलोपगमद्रुमच्छेदी तूत्तमसाहसम् । पुष्पोपगमद्रुमच्छेदी मध्यमम् । बह्लो-गुल्मलताच्छेदी कार्पापणशतम् । तृणच्छेद्येकम् । सर्वे च तत्स्वामिनां तदुत्पत्तिम् ।

अधिकृतानामपथदान—आननाप्रदान—अपुत्राम् भोजन-

निमन्त्रणमन्वन्धनिक्रमेषु च दण्डविधिः

येषां देयः पन्थास्तेषामपथदायी कार्पापणा-नां पञ्चविंशतिं दण्ड्यः । आसनाहस्यासनमद-दश्च । पूजार्हमपूजयंश्च । प्रातिवेश्यब्राह्मण-निमन्त्रणातिक्रामी च । निमन्त्रयित्वा भोजना-दायी च । निमन्त्रितस्तथेत्युक्त्वा चाभुञ्जानः सुवर्णमाषकं, निमन्त्रयितुश्च द्विगुणमन्नम् ।

येषामिति, येषां पन्था देयो भवति, तेषामपथदायी पथदार्थी न भवतीत्यर्थः । निकेतयितुर्निमन्त्रयितुः । प्राति-

* व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च दण्डपारुष्यप्रकरणे द्रष्टव्यः ।

(१) विस्मृ. ५।४५-७.

(२) विस्मृ. ५।९१-७ (क) णानां (ण) णनि (णे नि) क्रामी (क्रमे) दायी च (दायिनश्च) : (ख) णनि (णे नि) क्रामी (क्रमे) दायी च (दायिनश्च) त्युक्त्वा चा (त्युक्तवान्); अप. २।२६३ षामपथ (षां सू [त्व] पथ) णानां (ण) ददच्च (दत्त्वा) (णनिमन्त्र०) त्युक्त्वा चा (त्युक्तवान्) निमन्त्र (निकेत); व्यक. १२० मपथदा (मदा) णानां (ण) ति द (तिर्द) क्रामी (क्रमी) दायी च (दायी) त्युक्त्वा चा (त्युक्तवान्) निमन्त्र (निकेत); समु. ८।३९२ (प्राति-वेश्यब्राह्मणातिक्रमकारी च) एतावदेव; विर. ३५८ पञ्च (च) चाभु (अभु) निमन्त्र (निकेत) (अन्नम०); दवि. ३०४ णानां (ण) विंशतिं (विंशतिपणान्) दच्च (दत्) णनि (णे नि) क्रामी (क्रमे) निमन्त्र (निकेत); सेतु. ३०४ (पञ्च०) चाभु (अभु) निमन्त्र (निकेत).

वेश्यब्राह्मणनिमन्त्रणातिक्रामी असत्यपि दोषे प्राप्ते निमन्त्रणावसरे निरन्तरगृहवासिब्राह्मणनिमन्त्रणास्वीकारी ।

विर. ३५८

चतुर्वर्णानां अमक्ष्यापेयादिना दूष्णे उद्यानभूम्यादिदूष्णे च दण्डविधिः

अभक्ष्येण ब्राह्मणदूषयिता षोडश सुवर्णान् । जात्यपहारिणा शतम् । सुरया वध्यः । क्षत्रियं दूषयितुस्तदर्धम् । वैश्यं दूषयितुस्तदर्धमपि । शूद्रं दूषयितुः प्रथमसाहसम् ।

अस्पृश्यः कामचारेण स्पृशन् स्पृश्यान् वध्यः । रजस्वलां शिफाभिस्ताडयेत् ।

पथ्युद्यानोदकसमीपेऽप्यशुचिकारी पणशतम् । तच्छापास्यात् × ।

कामचारेण स्वेच्छया । रजस्वलां स्पृशन्तीमिति शेषः । शिफाभिर्वृक्षनेत्रैः । विर. ३५५

अभक्ष्यं विष्मूचादि । जात्यपहारि सुराव्यतिरिक्तं लशुनादि, सुरायाः पृथगुक्तत्वात् । शूद्रस्याभक्ष्यं कर्मला-दुग्धादि, निषिद्धं पञ्चनखमांसादि, तदर्धं तदर्धं इत्यत्रा-व्यवहितस्तत्पदार्थः । विर. ३६१

× व्याख्यानं स्थलादिनिर्देशश्च सीमाविवादप्रकरणे (पृ. ९२५) द्रष्टव्यः ।

(१) विस्मृ. ५।१८-१०३; अप. २।२९५ णदू (णस्य दू.); व्य. क्र. १२१; विर. ३६०-६१ णदूषयिता (णस्य दूषयित्वा) धर्मपि (धर्म); द्दीक. ५६ (अभक्ष्येण ब्राह्मणस्य दूषयिता षोडश सुवर्णान् दण्डयः) एतावदेव; विचि. १५५ णदूषयिता (णं दूषयित्वा) तुस्त (त्वा त) धर्मपि (धर्म) (शूद्रं...साहसम्०); द्दवि. ३०८ णदू (णस्य दू) यं दू (यदू) धर्मपि (धर्म) द्रं दू (द्रदू); सेतु. २९६ णदूषयिता (णं दूषयित्वा) सुरया+ (ब्राह्मणं दूषयित्वा) धर्मपि (धर्म).

(२) विस्मृ. ५।१०४ (क) स्पृशन् स्पृश्यान् (स्पृश्यं स्पृशन्); (ख) अस्पृश्यः ..... वध्यः (कामकारेणास्पृश्यस्यैवर्णिकं स्पृश्यन् वध्यः); व्य. क्र. १२० चा (का); विर. ३५५ स्पृश्यान् (अस्पृश्यान्); द्दवि. ३०२ स्पृशन् स्पृश्यान् (अस्पृश्यान् स्पृशन्).

गृहभूकुड्यादिभेदन-गृहपीडाकरद्रव्यक्षेप-साधारण्यापलाप-प्रेषिताप्रदान-पितृपुत्रादित्यागादिदोषेषु दण्डविधिः

गृहकुड्यादिभेत्ता मध्यमसाहसं, तच्च योजयेत् । गृहपीडाकरं द्रव्यं प्रक्षिपन् पणशतम् ।

साधारण्यापलापी च । प्रेषितस्याप्रदाता च । पितृपुत्राचार्ययाज्यर्त्विजामन्योन्यापतितत्यागी च । न च तान् जह्यात् । शूद्रप्रव्रजितानां दैवे पित्र्ये भोजकश्च । अयोग्यकर्मकारी च । समुद्रगृहभेदकश्च । अनियुक्तः शपथकारी । पशूनां पुंस्त्वोपघातकारी च ।

(१) तत् गृहकुड्यादिभेत्ता योजयेत् प्रतिसंस्क्रुयात् । पूर्वं याज्ञवल्क्येन कुड्यमात्रसंश्रान्धिनि भेदमात्रे दशपणात्मको दण्ड उक्तः, इह च गृहसाहितकुड्यादिगते प्रौढविदारणे मध्यमसाहसमित्यविरोधः ।

अत्र (गृहपीडेत्यत्र) पीडाकरद्रव्यस्य गृहे क्षेपं कुर्वतः षोडशपणदण्डाभिधानं याज्ञवल्क्यस्य, विष्णोश्च तत्रैव पणशतदण्डाभिधानम् । तदत्र पीडातिशयेतत्वाहेतुत्वाभ्यां व्यवस्था । विर. ३५४

प्रव्रजितशब्दोऽत्र बौद्धादिशब्दपरः । समुद्रगृहभेदकः मुद्रितगृहमुद्रामोचकः । अग्रे वर्तमानमनियुक्तमिति

(१) विस्मृ. ५।१०८-१० (क) कुड्यादिभेत्ता (भूकुड्याद्युपभेत्ता) साहसं+ (दण्डयः) गृहपी (गृहे पी) : (ख) तच्च (तं च) शेषं पूर्ववत्; व्य. क्र. १२० कुड्यादि (भङ्गाद्युप); विर. ३५४ दिभेत्ता (द्युपशो) प्रक्षिपन् (क्षिपन् दण्डयः); विचि. १५२-३; द्दवि. २९६ ह (हे) (गृहकु ... येत्०) : २९८ दिभे (द्युपभे) (गृहपी ... शतम्०); सेतु. २५५ चा (त्तारं) (गृहपी ... शतम्०) : २५३ प्रक्षिपन् (क्षिपन् दण्डयः) (गृहकु ... येत्०).

(२) विस्मृ. ५।१११-९; व्य. क्र. १२० ष्याप (णाप) दाता च (दानाच्च) न्याप (न्यमप) जितानां (जितान्) पित्र्ये भोजकश्च (पैत्र्ये च भोजकस्य) क्तः श (क्तश्) पशूनां+ (च) (च०); विर. ३५४-५ ष्याप (णाप) न्याप (न्यमप) जह्या (यज्या) ज्ये (त्रे) क्तः श (क्तश्) धकारी + (च) स्त्वोप (स्त्वाभि); द्दवि. ३०१ (अनियुक्तः शपथकारी) एतावदेव : ३०३ (पितृपुत्राचार्ययाज्यर्त्विजामन्योन्यापतितत्यागी । न च तान् जह्यात्) एतावदेव. 'पशूनां पुंस्त्वोपघातकारी च' इति वचनस्य अधिकाः पाठभेदाः दण्डपारुष्यप्रकरणे द्रष्टव्याः.

पदमत्रापि योज्यम् ।

विर. ३५५

(२) तान् पतितान् इति शेषः । त्यागो विहितस-
त्काराद्यनाचरणम् । अत्यागश्च निषिद्धसंभाषणाद्या-
चरणम् । अयं शतदण्डो विदुषोरन्योन्यत्यागे ।

दवि. ३०३-४

पितापुत्रविरोधे साक्ष्यादीनां दण्डविधिः

पितापुत्रविरोधे तु साक्षिणां दशपणो
दण्डः । यस्तयोश्चान्तरे स्यात्तस्योत्तमसाहसम् ।

(१) निर्वन्धातिशय एतत् । अय. २।२३९

(२) सान्तर्रीयः स्यादिति तयोर्मध्यगो भूत्वा विरोध-
मुत्पादयतीत्यर्थः । कामधेनौ यस्तयोरन्तरे स्यादिति
पठितम् । दवि. २६९

तुलामानकूटत्व-विक्रयदोष-शुल्कग्रहणदोषेषु दण्डविधिः

तुलामानकूटकर्तुश्च । तदकूटे कूटवादिनश्च ।
द्रव्याणां प्रतिरूपविक्रयिकस्य च । संभूयवणिजां
पण्यमनर्घेणावर्द्धताम् । प्रत्येकं विक्रीणतां च ।

गृहीतमूल्यं पण्यं यः क्रेतुर्नैव दद्यात्तस्यासौ
सोदयं दाप्यः । राज्ञा च पणशतं दण्ड्यः * ।

क्रीतमक्रीणतो या हानिः सा क्रेतुरेव स्यात् + ।
राजविनिधिद्धं विक्रीणतस्तदपहारः ।

तारिकः स्थलजं शुल्कं गृह्णन् दश पणान्
दण्ड्यः । ब्रह्मचारिवानप्रस्थभिक्षुगुर्विणोतीर्थानु-
सारिणां नाविकः शौल्किकः शुल्कमाददानश्च ।
तच्च तेषां दद्यात् + ।

* व्याख्यानं स्थलादिनिर्देशश्च क्रयविक्रयानुशये
(पृ. ८७८) द्रष्टव्यः ।

+ स्थलादिनिर्देशः क्रयविक्रयानुशये (पृ. ८९०) द्रष्टव्यः ।

÷ स्थलादिनिर्देशः प्रकीर्णके द्रष्टव्यः ।

(१) विस्मृ. ५।१२०-२१ (ख) रे (रः); अप. २।२३९
ता (च) धे तु (ध) श्वान्त (रन्त) (स्यात्०) सम् (सः); व्यक. १२०; दवि. २६९ (तु०) योश्चान्तरे (योः सान्तर्रीयः); सेतु. २९५-६ योश्चान्तरे (योः सान्तरः).

(२) विस्मृ. ५।१२२-६ (ख) मानकूट + (कर्म); व्यक. १११ प्रत्येकं (प्रत्येकस्य); विर. २९९ मान (नाणक) तदकूटे
(-तद) क्रयिक (क्रायक) प्रत्येकं (प्रत्येकस्य).

(३) विस्मृ. ५।१३०; अप. २।२६१ विनि (नि).

ग्रन्थिभेदकानां उत्क्षेपकाणां च करच्छेदः ।

वस्त्राञ्चल्लवद्धद्रव्यं उत्कृत्यापहरतां ग्रन्थिभेदकानाम् ।
ये वस्त्रात्राद्युत्क्षिप्यापहरन्ति ते उत्क्षेपकाः । वै.

जातिभ्रंशकरभक्षणे दण्डविधयः

जातिभ्रंशकरस्याभक्ष्यस्य भक्षयिता विवास्यः ।

भक्षयिता भोक्ता कामादिति शेषः । 'ग्रसितारः
स्वयं कार्या राज्ञा निर्विषयास्तु ते' इति मनुदर्शनात् ।

दवि. ३०९

अभक्ष्याविक्रेयविक्रय-शेवमूर्तिभेदनयोर्दण्डविधिः

अभक्ष्यस्याविक्रेयस्य च विक्रयो । देवप्रतिमा-
भेदकश्चोत्तमसाहसं दण्डनीयः ।

(१) अत्र प्रथमादिसाहसाना विकल्पः प्रतिमा-
पकर्षोत्कर्षाभ्या परिस्थाप्यः । विर. ३६४

(२) (अभक्ष्यस्य) इत्यपरं विष्णुवचनम् । सर्वत्रात्र
विक्रयो न दूषणपरः । अन्यथा औपधत्वेनापि तद्विक्रये
दोषः स्यात् । एवं चामीपां वाक्यानां उत्तमानुत्तम-
विषयतया वा व्यवस्था द्रष्टव्या । दवि. ३०९

कूटसाक्षि-उत्कोचजीविसभ्य-दण्ड्यमोचयितु- अदण्ड्य-
दण्डयितृणां दण्डविधिः

कूटसाक्षिणां सर्वस्वापहारः कार्यः । उत्कोच-
जीविनां सभ्यानां च * ।

* व्याख्यानं स्थलादिनिर्देशश्च सभाप्रकरणे (पृ. २६)
साक्षिप्रकरणे च (पृ. २४५) द्रष्टव्यः ।

(१) विस्मृ. ५।१३६.

(२) विस्मृ. ५।१७३; अप. २।२३३ विवा (निर्वा):
२।२९५; व्यक. १२१; विर. ३६२; विचि. १५६
क्षय (क्ष); दवि. ३०९ क्षयस्य + (च); सेतु. २९७.

(३) विस्मृ. ५।१७४ (क) स्य च (स्य); अप. २।२२३
स्य च (स्य); व्यक. १२१; विर. ३६४ स्या (स्य चा) स्य च
(स्य) दण्डनीयः (दण्ड्यः); विचि. १५८ क्रेय (क्रय्य) दण्डनीयः
(दण्ड्यः); दवि. ३०९ दण्डनीयः (दण्ड्यः); ३१२ (अभ
... ..क्री०) दण्डनीयः (दण्ड्यः); सेतु. २५६ स्य च (स्य)
दण्डनीयः (दण्ड्यः); ३०६ विरवत्.

दण्ड्यमुन्मोचयन् दण्डाद् द्विगुणं दण्डमावहेत् ।
नियुक्तश्चाप्यदण्ड्यानां दण्डकारी नराधमः ॥

दण्डादवरुद्धस्य यो दण्डस्तस्मात्, नियुक्तो राज-
पुरुषः । 'आलम्बकं रक्षेदर्थिप्रत्यर्थिनामिति वचनात् ।
यश्च दण्डनाधिकृतो दण्डानर्हादण्डत्वेन यावद्गृह्णाति स
तद्विगुणं दाप्य इत्यर्थः । अत्र व्योन्मोचने वध
दण्डस्य द्वैगुण्यासंभवाद्बधप्रतिनिपिद्धेन सुवर्णशतग्रहणा-
नन्तर वध इति प्रतिभाति । दवि. ३३५-६

राज्याद्दूषणभाहमदण्डविधिः

स्वाम्यमात्यदुर्गकोपदण्डगण्डभिन्नाणि प्रकृतयः ।
तद्दूषकांश्च हन्यात् ।

अमान्यशब्देन प्रधानशिष्टोऽत्र विवक्षितः । स्वराष्ट्र-
परराष्ट्रयोश्चरन्क्षुः स्याद् दुष्टांश्च हन्यात् । विर. ३७०
निमित्तविशेषे साहसानुशा । आततायिनः ।

आत्मत्राणे वर्णसंकरे वा ब्राह्मणवैश्यौ शस्त्र-
माददीयाताम् × ।

नैखिनां शृङ्गिणां चैव दंष्ट्रिणांमाततायिनाम् ।
हस्यश्रानां तथाऽन्येषां वधे हन्ता न दोषभाक् ॥
गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् ।
आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् ॥
नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ।
प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा मन्युस्तं मन्युमृच्छति ॥
उच्यतासिविषाभि च शापोद्यतकरं तथा ।

× स्थलादिनिर्देशः वसिष्ठे (पृ. १६०८) द्रष्टव्यः ।

(१) विस्मृ. ५।१९५ (क) ण्ड्यमुन्मो (ण्ड्यं प्रमो)
ण्डाद् (ण्ड्याद्) : (ख) ण्ड्यमुन्मो (ण्ड्यं प्रमो); अप. २।२४३
ण्ड्यमु (ण्डमु) ण्डाद् (ण्ड्याद्); व्यक. १२२ ण्ड्यमु (ण्डमु);
विर. ३६८; विचि. १६१ ण्ड्यमु (ण्ड्यानु); दवि. ३३५
वहे (हरे); सेतु. २५८ द्विगुणं (द्विशतं) वहे (हरे).

(२) विस्मृ. ३।३३-४; व्यक. १२२; स्मृच. ३२४;
विर. ३७० दुर्ग... त्राणि (सुहृ.कोषराष्ट्रदुर्गबलानि राज्याङ्गानि);
विचि. १६३ दुर्गं (सुहृद्) भिन्ना (दुर्गा) कांश्च (कान्); दवि.
२१३ दुर्गं (सुहृद्) : ३१७; समु. १५७.

(३) विस्मृ. ५।१८८ (ख) शृङ्गि (दंष्ट्रि) दंष्ट्रि (शृङ्गि).

(४) विस्मृ. ५।१८९; सेतु. १००. (५) विस्मृ. ५।१९०.

(६) विस्मृ. ५।१९१; व्यनि. ५२० सिवि (सि वि)
शा (चा) सुमन्तुः; दवि. २३४ सिविषा (सि करा) चैव
(चापि) सु (नि).

आथर्वणेन हन्तारं पिशुनं चैव राजसु ॥
भार्यातिक्रमिणं चैव विद्यात्समाततायिनः ।
यशोवित्तहरानन्यानाहुर्धर्मार्थहारकान् ॥

परदाराभिमर्शकः परक्षेत्रापहारी उद्यतासिः
अग्निदो गरदः परद्रव्यापहारी महाभियोगेपु
कूटसाक्षी भिष्यामहाभियोगी चेत्याततायिनः ।

अत्र परशब्देन ब्राह्मण उच्यते । ब्राह्मणदाराभिमर्शान्,
ब्राह्मणक्षेत्रापहारी, ब्राह्मणधनापहारी, ब्राह्मणे महायातका-
भियोक्ता, शस्त्रप्राणिः ब्राह्मणे, ब्राह्मणे महाभियोगे कूट-
साक्षी, ब्रह्मगृहव्यभिदः, ब्राह्मणे गरदश्चेति । अत्र गरदत्वं
औपध्यादिना निवृत्ते विषे । अन्यथा महापातकित्व-
प्रसङ्गात् । सवि. १५२ ३

उद्यतासिः प्रियाधर्षो धनहर्ता गरप्रदः ।

अथर्वहन्ता तेजोघ्नः पडेते आततायिनः ॥

तेजोघ्नश्चात्र यो मद्यदानेन ब्राह्मं तेजो हन्ति
सोऽभिप्रेतः । दवि. २३५

शङ्खः शङ्खलिखितौ च

साहसप्रकाराः

चौर्यपारुष्यहिंसाः साहसपदवाच्याः ः ।

मातापितापुत्राद्यन्योन्यायाणादौ मातापितागुरुनिक्रमे च
दण्डविधिः

न मातापित्रोरन्तरं इच्छेत्पुत्रः । कामं मातु-
रेव यत् सा हि साधारणी पोषणीया च । न

ः सवि. व्याख्यानं 'परदाराभिमर्श' इति विष्णुवचने
द्रष्टव्यम् ।

(१) विस्मृ. ५।१९२; व्यनि. ५२० पू., समन्तुः ;
दवि. २३४ पू.

(२) सवि. १५२. (३) दवि. २३४ बृहद्विष्णुः.

(४) सवि. ४५२.

(५) अप. २।२३७ (अत्याज्या माता तथा पिता सपिण्डा
गुणवन्तः सर्वे वाऽत्याज्याः, यस्त्यजेत्कामादपतितान् स दण्डं
प्राप्नुयाद् द्विगुणं शतम्) एतावदेव; व्यक. १२० इच्छे
(गच्छे); विर. ३५७; विचि. १५४ (पुत्रादीन् यस्त्यजेत्कामा-
त्स द्विशतं दण्डं प्राप्नुयाद्) शंखः, एतावदेव; व्यनि. ५१०;
वीभि. २।२३७ (यस्त्यजेत्कामादपतितान् स हि शतं दण्डं
प्राप्नुयाद्) शंखः, एतावदेव; सेतु. ३०४ विचिवत्, शंखः.

पुत्रः प्रतिमुच्येतान्यत्र सौत्रामणीयागाञ्जीवन्वृणा-
न्मातुः । एवमत्याज्या माता तथा पिता सपिण्डा
गुणवन्तः सर्व एवात्याज्याः । यस्यजेत्कामाद-
पतितान् स दण्डं प्रायाद् द्विशतम् ।

अत्र विष्णुयाज्ञवल्क्ययोः शतदण्डो विदुषोरन्योन्य-
त्यागे, मनूक्तस्तु पट्टशतदण्डो विदुषा कामादेकतरत्यागे,
शङ्खलिङ्गितयोर्द्विशतदण्डस्तु कामादविद्वत्तया एकतरेण
त्यागे । एवं च विदुषोरन्योन्यत्यागेऽप्यनयैव दिशा दण्ड
ऊह्यः । विर. ३५७

न मातापितरावतिक्रामेन्न गुरुं, त्रयाणाम-
तिक्रमेऽङ्गच्छेदः ।

अतिक्रमोऽत्र पदाभिघातः । अभिघातकरणस्यैवाङ्गस्य
छेदनम् । विर. ३५८

प्रतिमारामकूपदिभङ्गे कृत्शासनतुलामानप्रतिमानकरणे
वापीकूपादिदूषणेऽदासीदासदानादौ च दण्डविधिः

प्रतिमारामकूपसंक्रमध्वजसेतुनिपानभङ्गेषु तत्स-
मुत्थापनं प्रतिसंस्कारोऽष्टशतं च ।

(१) दण्ड इति शेषः । निपानं गवादिजलपानार्थं कूप-
समीपकृतजलाधारः, प्रतिसंस्कारः पुनः सजीकरणम् ।
उत्कृष्टप्रतिमादिभङ्गेष्वयं दण्डः । अनुत्कृष्टप्रतिमादि-
भङ्गे तु मानव इत्यविरोधः । विर. ३६४

(२) सर्वभङ्गे समुत्थापनं तज्जातीयस्य करणम् । एक
देशभङ्गे तस्यैव संस्कारः । हन्यादित्यनुवृत्तौ विष्णुः 'सेतु-
भेदकृतश्च' । याज्ञवल्क्यः 'सेतुभेदकरं चानु शिलां वदध्वा
प्रवेशयेत्' । अत्र प्रतिमाभङ्गे तदुत्कर्षार्थकर्मतारतम्यात्
तद्भङ्गकस्य धनिकाधनिकत्वाभ्या चोत्तमादिसाहसदण्डः
पणशातात्मकदण्डश्च व्यवस्थाप्यः । सेतुभङ्गे तु यद्य-
सावार्धिकं तद्भङ्गं कुर्यात् यथोक्तो वधः । अन्यत्र
शङ्खोक्तो दण्ड इति व्यवस्था । दवि. ३१२

(१) अप. २।२३७ णामतिक्रमेऽङ्ग (षां व्यतिक्रमादङ्ग) ;
विर. ३५८ ; विचि. १५५ न...च्छेदः (मातापित्रोर्गुरोश्चा-
तिक्रमेऽङ्गच्छेदः) शंखः ; दवि. २५५ विष्णुः ; सेतु. २५८
विचिबत्, शंखः .

(२) व्यक. १२१ ; विर. ३६४ ; विचि. १५८ प्रतिमाराम
(आरामप्रतिमा) पनं (न) शंखः ; दवि. ३१२ च+ (दण्डः) ;
सेतु. २५६ प्रतिमाराम (आरामप्रपा) पनं (नं) शंखः ; समु. १५८ .

वापीतडागोदपानभेदमार्गरसद्रव्यदूषणेऽदासी-
दाससंप्रदानकरणे ।

तीक्ष्णशलाकादिना मार्गदूषणे विपादिना रसद्रव्यदूषणे
अदास्याश्च दासाय दाने शारीरो वधात्मको दण्डः, स्वल्पे
तस्मिन् अङ्गच्छेदमात्रं वा । विर. ३६५-६

कूटशासनप्रयोगे राजशासनप्रतिषेधे कूटतुला-
मानप्रतिमानव्यवहारे शारीरोऽङ्गच्छेदो वा ।

(१) कूटशासनप्रयोगे कूटराजाज्ञादेरनुष्ठाने, राज-
शासनप्रतिषेधे राजाज्ञालङ्घने, मानं प्रस्थादि, शारीरो
मरणरूपः, अङ्गं येन तत्कुरुते, विकल्पस्त्वपराधोत्कर्षा-
पकर्षाभ्यां व्यवस्थितः । विर. ३६९-७०

(२) यत्तु प्रकाशतस्करप्रकरणे शारीरो मुण्डनादिरूप
इति तत्रैव व्याख्यात तत्कूटतुलादिव्यवहारमात्रविषयम् ।
+ दवि. २६४

पितापुत्रविरोधसाक्ष्यादिदण्डविधिः

^३पितापुत्रयोर्विरोधे साक्षी न तिष्ठेत् । यस्ति-
ष्ठेत् स दण्ड्यस्त्रीन् कार्यापणान् । यश्चान्तरे
तिष्ठेत् सोऽप्यष्टशतं दान्यः ।

मध्यमापराधविषयमेतत् । अप. २।२३९

× कौटिलीयमर्थशास्त्रम्

साहसम्

साहसम् । साहसमन्वयवत्प्रसभकर्म । निर-
न्वये स्तेयमपच्ययने च ।

+ शेषं विरवत् ।

× स्मृतिषु साहसे संगृहीताः अन्येऽपि अपराधाः सन्ति, ते
अर्थशास्त्रकारेण प्रकीर्णके निविष्टास्तत्र द्रष्टव्याः ।

(१) व्यक. १२१ ; विर. ३६५ ; विचि. १५८ वापी+
(कूप) रणे + (च) शंखः ; दवि. २९६ (मार्गरसद्रव्यदूषणे)
एतावदेव : ३१७ (अदासीदामसंप्रदानकरणे) एतावदेव ; सेतु.
३०६ विचिबत्, शंखः .

(२) अप. २।२९४ ; व्यक. १२२ ; विर. ३६९ ; विचि.
१६२ (प्रतिमान०) रे+ (च) शंखः ; व्यनि. ५०२ शारीरो
(शारीरे) दो (दे) : ५०४ (कूटशासनप्रयोगराजशासनप्रतिषेध-
कूटतुलामानप्रतिमाने व्यवहारेण) : ५१८ षेधे (क्षेपे) शारी
..... वा (शारीराङ्गच्छेदौ) ; दवि. २६४ राज ... .. षेधे
(राजाज्ञाप्रतिघाते) ; सेतु. ३०७ विचिबत् .

(३) अप. २।२३९. (४) कौ. ३।१७.

साहसमिति सूत्रम् । बलात् क्रियमाणं परस्वहरणादि साहसम् । यदाह नारदः— 'सहसा क्रियते कर्म यत् किञ्चिद् बलदर्पितैः । तत् साहसमिति प्रोक्तं सहो बलमिहोच्यते ॥' तदुच्यते इति सूत्रार्थः । तद् गताध्याये प्रस्तुतम् । तस्य स्वरूपं दण्डश्चात्राभिधीयते । साहसमिति । अन्वयवत्प्रसभकर्म, अन्वयः अनेकसाधारण्यं तद्वतोऽनेकसाधारणस्य द्रव्यस्य प्रसभकर्म एकेनानेकान्तर्गतेन बलादपहरणं, साहसम् । निरन्वये असाधारणद्रव्ये परकीयद्रव्ये इति यावत् । स्तेयं स्तेयव्यपदेश्यं अर्थात् प्रसभहरणं प्रच्छन्नहरणं वा । अपव्ययने च परकीयं गृहीत्वा न गृहीतमित्यपलापे च विषये, स्तेयं भवति ।

श्रीम्.

रत्नसारफल्गुकुप्यानां साहसे मूल्यसमो दण्ड इति मानवाः । मूल्यद्विगुण इत्यौशनसाः । यथापराध इति कौटल्यः । पुष्पफलशाकमूलकन्दपक्वान्नचर्मवेणुमृद्गाण्डादीनां क्षुद्रकद्रव्याणां द्वादशपणावरश्चतुर्विंशतिपणपरो दण्डः ।

कालायसकाष्ठरज्जुद्रव्यक्षुद्रपशुपटादीनां स्थूलकद्रव्याणां चतुर्विंशतिपणावरोऽष्टचत्वारिंशत्पणपरो दण्डः । ताम्रवृत्तकंसकाचदन्तभाण्डादीनां स्थूलकद्रव्याणां अष्टचत्वारिंशत्पणावरः षण्णवतिपरः पूर्वः साहसदण्डः । महापशुमनुष्यक्षेत्रगृहहिरण्यसुवर्णसूक्ष्मवस्त्रादीनां स्थूलकद्रव्याणां द्विशतावरः पञ्चशतपरः मध्यमः साहसदण्डः ।

स्त्रियं पुरुषं वाऽभिपद्य वप्रतो बन्धयतो बन्धं वा मोक्षयतः पञ्चशतावरः सहस्रपर उत्तमः साहसदण्ड इत्याचार्याः ।

रत्नसारफल्गुकुप्यानामित्यादि । मूल्यसमः रत्नादितत्तन्मूल्यतुल्यः । यथापराधः अपराधानुरूपः । शेषं सुगमम् । पुष्पफलेत्यादि । पुष्पादिपट्टकं प्रतीतं चर्मभाण्डं वेणुभाण्डं मृद्गाण्डं चेति त्रिकं एतदादीनां क्षुद्रकद्रव्याणां, साहसे, द्वादशपणावरश्चतुर्विंशतिपणपरो दण्डः, द्वादशपणोऽधमदण्डः चतुर्विंशतिपण उत्तमदण्डः ।

स्थूलकद्रव्याणां दण्डमाह—कालायसेत्यादि । ताम्रवृत्तेत्यादि । ताम्रभाण्डवृत्तभाण्डकंसभाण्डकाचभाण्डगज-

दन्तभाण्डादीनां स्थूलकद्रव्याणां, साहसे, अष्टचत्वारिंशत्पणावरः षण्णवतिपरः, दण्ड इति वर्तते, तत्र षण्णवतिपणदण्डः, पूर्वः साहसदण्डः पूर्वसाहसाख्यः । महापशुमनुष्येत्यादि । महापशुमनुष्यक्षेत्रप्रभृतीनां स्थूलकद्रव्याणां, साहसे, द्विशतावरः द्विशतपणाधमः पञ्चशतपरः पञ्चशतपणोत्तमः दण्डः । स च पञ्चशतपणः मध्यमः साहसदण्डः ।

स्त्रियमित्यादि । तां, पुरुषं वा, अभिपद्य प्रसह्य वप्रतः, बन्धयतः, बन्धं वा मोक्षयतः, पञ्चशतावरः पञ्चशतपणाधमः सहस्रपरः सहस्रपणोत्तमः दण्डः । स च उत्तमः साहसदण्डो नाम्ना । इत्याचार्या मन्यन्त इति शेषः ।

श्रीम्.

यैः साहसं प्रतिपत्तेति कारयति स द्विगुणं दद्यात् । यावद्विरण्यमुपयोक्ष्यते तावद् दास्यामीति स चतुर्गुणं दण्डं दद्यात् । य एतावद्विरण्यं दास्यामीति प्रमाणमुद्दिश्य कारयति स यथोक्तं हिरण्यं दण्डं च दद्याद् इति बार्हस्पत्याः ।

स चेत् कोपं मदं मोहं वाऽपदिशेत्, यथोक्तवद्दण्डमेनं कुर्यादिति कौटल्यः ।

दण्डकर्मसु सर्वेषु रूपमष्टपणं शतम् ।

शतावरेषु व्याजीं च विनात् पञ्चपणं शतम् ॥

प्रजानां दोषबाहुल्याद् राज्ञां वा भावदोषतः ।

रूपव्याज्यावधर्मिष्ठे धर्म्या तु प्रकृतिः स्मृता ॥

य इति । यः, साहसं, प्रतिपत्तेति 'अहमभ्युपगन्ता'

इत्युक्त्वा, कारयति, स द्विगुणं साहसार्थद्विगुणं दण्डं दद्यात् । 'यावद्विरण्यमुपयोक्ष्यते साहसकरणार्थं तावद् दास्यामि' इत्युक्त्वा यः साहसं कारयति, स चतुर्गुणं साहसार्थचतुर्गुणं, दण्डं दद्यात् । य इति । 'एतावद् हिरण्यं दास्यामि' इति प्रमाणं साहसार्थदेयद्रव्येयन्तां, उद्दिश्य निर्दिश्य, कारयति, स यथोक्तं हिरण्यं, दण्डं च दद्यात् । इति बार्हस्पत्याः ।

स्वमतमाह—स इति । स कारयिता, कोपं, मदं चित्तविभ्रमं, मोहं अज्ञानं वा, अपदिशेच्चेत् कारणाया हेतुं कथयेच्चेद्, एनं कारयितारं, यथोक्तवद्दण्डं कर्तृसमानदण्डं कुर्यात् । इति कौटल्यः ।

दण्डकर्मस्वित्यादि । सर्वेषु दण्डकर्मसु दण्डविधिषु, रूपं तत्संज्ञं दण्डादुपरि नियतप्राज्ञं द्रव्यं, विद्यात् जानीयात् । रूपं कियद्, अष्टपणं शते दण्डपणशतेऽष्टपणात्मकम् । शतावरेषु शतन्यनेषु दण्डकर्मसु, व्याजीं तत्संज्ञं दण्डद्रव्यादुपरि नियतप्राज्ञं द्रव्यं, विद्यात् । व्याजीं किमात्मिकां, पञ्चपणं शते शते पञ्चपणात्मिकाम् । शतमिति मान्तपाठश्चिन्त्यः ।

प्रजानामिति । तासां, दोषत्राहुल्याभिमुत्ताद्, राज्ञां वा भावदोषतः तासामदृष्टत्वेऽपि राज्ञां धनलिप्सालक्षणचित्रचिदोपाभिमुत्ताद् वा, कल्प्यमाने इति शेषः, रूपव्याज्यौ अधर्मिष्ठे धर्मिष्ठे न भवतः । अतस्तदकल्पनानुकूलं राजभिः प्रजाभिश्चान्तरितव्यमित्यभिप्रायः । अत एवाह—धर्म्या तु प्रकृतिः स्मृतिरिति । यथाविहितो दण्ड एव तु धर्म्यः स्मृतिषु कथितः । श्रीम्.

आशुमृतकपरीक्षा

आशुमृतकपरीक्षा । तैलाभ्यक्तमाशुमृतकं परीक्षेत । निष्कीर्णमूत्रपुरीषं वातपूर्णकोष्ठत्वक्कं शूनपादपाणिमुन्मीलिताक्षं सव्यञ्जनकण्ठं पीडननिरुद्धोच्छ्वासहतं विद्यात् ।

तमेव संकुचितबाहुसक्थिसुद्वन्धहतं विद्यात् । शूनपाणिपादोदरमपगतक्षिमुदृत्तनाभिर्भ्रुवरोपितं विद्यात् । निस्तब्धगुदाक्षं संदृष्टिजिह्वमाभ्यातोदरमुदकहतं विद्यात् । शोणितानुसिक्तं भ्रमभिन्नगात्रं काष्ठैरदिर्मभिर्वी हतं विद्यात् । संभ्रमस्फुटितगात्रमक्षिप्तं विद्यात् । श्यावपाणिपाददन्तनखं शिथिलमांसरोमचर्मणं फेनोपादिग्धमुखं विपहतं विद्यात् । तमेव सशोणितदंशं सर्पकीटहतं विद्यात् । विक्षिप्तवस्त्रगात्रमतिवान्तविरिक्तं मदनयोगहतं विद्यात् । अतोऽन्यतमेन कारणेन हतं हत्वा वा दण्डभयादुद्वन्धनिकृत्तकण्ठं विद्यात् ।

आशुमृतकपरीक्षेति सूत्रम् । अन्तरेण व्रणाभिघातादिकमकाण्डः मृतकमाशुमृतकः तस्य परीक्षाऽभिधीयते इति स्वार्थः । द्रव्याहारिणः कृत्वा प्रायुक्ताः, प्राणापहाः स्त्रियां हृदानीमुच्यन्ते । तैलेत्यादि । आशुमृतकं, तैलाभ्यक्तं

(१) कौ. ४।७. त्रिकाली ३३३ विद्यात् ३३३.

परीक्षेत तस्य कायमखिलं तैलेनाभ्यक्तं कृत्वा परीक्षेत । तैलाभ्यञ्जने हि कृते गूढाः प्रहारा व्यक्तीभवन्तीति तद्व्यक्तीभावानुरूपा परीक्षा प्रवर्तते इति । निष्कीर्णमूत्रपुरीषमिति । निःसृतकीर्णमूत्रपुरीषं, वातपूर्णकोष्ठत्वक्कं वातपूर्णमुदरं त्वक् च यस्य तं, शूनपादपाणिं प्रवृद्धपादपाणिं, उन्मीलिताक्षं अमीलितनेत्रं, सव्यञ्जनकण्ठं सचिह्नः पतितत्वरूपचिह्नयुक्तः कण्ठो यस्य तं, इत्थम्भूतं जन, पीडननिरुद्धोच्छ्वासहतं कण्ठपीडनकृतेनोच्छ्वासनिरोधेन हतं विद्यात् ।

तमेवेति । उक्तलक्षणमेव, संकुचितबाहुसक्थिं प्रातःसंकोचभ्रुजोरं, उद्वन्धहतं उल्लम्बनहतं, विद्यात् । शून्यादि । शूनपाणिपादोदरं, अपगताक्षं अन्तर्मग्नक्षुपं, उद्वृत्तनाभिं उद्वतनाभिं, अवरोपितं शूलरोपितं, विद्यात् । निस्तब्धगुदाक्षमिति । गुदमक्षि च निर्गतं यस्य तं, संदृष्टिजिह्वं, आभ्यातोदरं शूनोदरं, उदकहतं विद्यात् । शोणितानुसिक्तमित्यादि । स्फुटार्थम् । संभ्रमेत्यादि । अवक्षिप्तं प्रामादादिपातितम् । श्यावपाणीत्यादि । श्यावशब्दः कथिशार्थः । विपहतं वत्सनाभादिस्वावरविपहतम् । तमेवेति । श्यावपाणिपाददन्तनखत्वादियुक्तमेव । विक्षितेत्यादि । विक्षितवस्त्रगात्रं वस्त्रं गात्रं च तत इतो विसारितं येन तम् । मदनयोगहतं मदकररसदानहतं विद्यात् । निष्कीर्णेत्यादिनोक्तेषु कारणेषु अन्यतमदर्शनेन हतमनुमिनुयात्, हत्वा वा स्वदण्डभयादुद्वन्धनच्छिन्नकण्ठमनुमिनुयादित्याह—अत इत्यादि । श्रीम्.

विपहतस्य भोजनशेषं पयोभिः परीक्षेत । हृदयादुद्धृत्याग्नौ प्रक्षिप्तं चिदाचिदायदिन्द्रधनुर्वर्णं वा विपयुक्तं विद्यात् । दग्धस्य हृदयमदग्धं दृष्ट्वा वा ।

तस्य परिचारकजनं वाग्दण्डपारुष्यातिलब्धं मार्गेत । दुःखोपहतमन्यप्रसक्तं वा ह्योजनं, दायनिवृत्तिस्त्रीजनाभिमन्तारं वा बन्धुम् । तदेव हतोद्भ्रस्य परीक्षेत । स्वयमुद्भ्रस्य वा विप्रकारमयुक्तं मार्गेत ।

सर्वेषां वा स्त्रीदायाद्यदोषः कर्मस्पर्धा प्रसिद्धपक्षद्वेषः पण्यसंस्था समवायो वा विप्रदपदा-

(२) कौ. ४।७.

नामन्यतमं वा रोषस्थानम् । रोषनिमित्तो घातः ।

विप्रहतस्येत्यादि । हृदयादुद्धृत्य हृदयदेशात् खण्डम-
वदाय । चिटचिदायत् चिटचिटाशब्दं कुर्वत् ।

त्रिपदपरिज्ञानोपायमाह— तस्येति । विप्रहतस्य, परिचार-
कजनं, वाग्दण्डपारुष्यातिलब्धं वाक्पारुष्यदण्डपारुष्याभ्यां
पीडितं, मार्गंत अन्विष्येत्, तथाभूतो हि परिजनः
स्वामिनो विपदायी संभाव्यत इति । दुःखोपहतमिति ।
तथाभूतं, स्त्रीजनम् । अन्यप्रसक्तं वा पुरुषान्तरसक्तं वा
स्त्रीजनं, मार्गंतेति वर्तते । दायनिवृत्तिस्त्रीजनाभिन्तारं वा
'अमुकेन विभक्तव्यो दायस्तस्य मरणे निवृत्तो मामभिगमि-
ष्यती'त्यभिमानवन्तं तस्य स्त्रीजनो मन्द्रोग्यो भविष्यती-
त्यभिमानवन्तं च वा, बन्धुं मार्गंत । तदेव यथोक्त-
मेव, हतोद्बद्धस्य हत्वोल्लम्बितस्य, परीक्षेत । स्वयमुद्बद्धस्य
वेति । स्वयमुल्लम्बनमृतस्य, विप्रकारं अयुक्तं मात्रातिगं
पीडनं, मार्गंत केन कीदृशमुत्पादितमित्यन्विष्येत् ।

सामान्यतः परमारणनिमित्तान्याह— सर्वेषां वेति ।
जनसामान्यस्य, रोषस्थानं कोपहेतुः, स्त्रीदायाद्यदोषः स्त्री-
निमित्तो दायादत्वनिमित्तश्च दोषः, कर्मस्पर्धा राजकुलनि-
योगापचारादिकृतः संघर्षः, प्रतिपक्षद्वेषः शत्रुवैरं, पण्य-
संस्था वाणिज्यं अपचारादिद्वारेण, समवायो वा समूहो
वा प्राधान्यभङ्गद्वारेण, विवादपदानां अन्यतमं वा
पूर्वोक्तानां विवाहसंयुक्तादीनामेकतमं वा, भवतीति
शेषः । रोषनिमित्तो, घातः वधः । श्रीम् ।

स्वयमादिष्टपुरुषैर्वा चौरैरर्थनिमित्तं सादृश्या-
दन्यवैरिभिर्वा हतस्य घातमासन्नेभ्यः परीक्षेत ।
येनाहूतः सहस्थितः प्रस्थितो हतभूमिमानितो
वा, तमनुयुञ्जीत । ये चास्य हतभूमावासन्न-
चरास्तानेकैकशः पृच्छेत्—केनायमिहानीतो हतो
वा कः सशस्त्रः संगूहमान उद्विग्नो वा युष्माभिर्दृष्ट
इति । ते यथा ब्रूयुस्तथानुयुञ्जीत ।

अनाथस्य शरीरस्थमुपभोगं परिच्छेदम् ।
वक्षं वेषं विभूषां वा दृष्ट्वा तद्व्यवहारिणः ॥

(१) कौ. ४।७.

अनुयुञ्जीत संयोगं निवासं वासकारणम् ।
कर्म च व्यवहारं च ततो मार्गणमाचरेत् ॥
रज्जुशस्त्रविषैर्वाऽपि कामक्रोधवशेन यः ।
घातयेत् स्वयमात्मानं स्त्री वा पापेन मोहिता ॥
रज्जुना राजमार्गे तां चण्डालेनापकर्षयेत् ।
न श्मशानविधिस्तेषां न संबन्धिक्रियास्तथा ॥
बन्धुस्तेषां तु यः कुर्यात् प्रेतकार्यक्रियाविधिम् ।
तद्गतं स चरेत् पश्चात् स्वजनाद् वा
प्रमुच्यते ॥

संवत्सरेण पतति पतितेन समाचरन् ।
याजनाध्यापनाद् यौनात् तैश्चान्योऽपि
समाचरन् ॥

स्वयमिति । आत्मना हतस्य, आदिष्टपुरुषैः स्व-
नियुक्तपुरुषैर्वा हतस्य, चौरैः अर्थनिमित्तं धनार्थं हतस्य,
सादृश्यादन्यवैरिभिर्वा हतस्य हतादन्यस्मिन् वैरवद्भिः
'स एवायमि'ति सादृश्याद् मिथ्याबुद्धिं कृत्वा हतस्य,
घातं, आसन्नेभ्यः हतप्रत्यासन्नजनेभ्यः, परीक्षेत अन्वि-
ष्य जानीयात् । येनाहूत इत्यादि । संगूहमानः छन्नचरः ।
उद्विग्नः भीतः । शेषं सुबोधम् ।

अनाथस्येत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । अनाथस्य
मृतस्य, शरीरस्थं, उपभोगं माल्यादि, परिच्छेदं छत्रोपा-
नहादि, वक्षं, वेषं जटिलमुण्डितत्वादि, विभूषां वा,
दृष्ट्वा, तद्व्यवहारिणः माल्याद्युपभोगव्यवहर्तृन्
मालाकारादीन्, अनुयुञ्जीत पृच्छेत्, किं किं, संयोगं
सख्यं, निवासं, वासकारणं, कर्म च वृत्तिं च, व्यवहारं
च दानादानक्रियानुष्ठानं च, अर्थाद्धतस्य । ततो मार्गणं
घातकान्वेषणं, आचरेत् ।

रज्जुशस्त्रेत्यादि । श्लोकद्वयमेकान्वयम् । रज्जुना गुणेन,
पुंस्त्वमार्षे, 'रज्ज्वा वे'ति पाठ एव वा प्रमादाद् विरू-
पितः । संबन्धिक्रियाः शातिकार्याणि निवपनानि । शेषं
सुगमम् । रज्जुवस्त्रेति कापि पाठः ।

बन्धुस्तेषामित्यादि । तेषां आत्मघातिनाम् । स पश्चात्
तद्गतं चरेत् आत्मघातिप्रेतक्रियाकर्ता देहान्ते आत्म-
घातिगतिं प्राप्नुयात् । स्वजनाद् वा प्रमुच्यते स्वजनपरि-
त्यक्तश्च भवति, अर्थात् पतितत्वेन हेतुना ।

संवत्सरेणेति । पतितेन सह, याजनाध्यापनात्, यौनाद् विवाहसंबन्धाच्च, समाचरन् व्यवहरन्, संवत्सरेण वर्षेण-केन, पतति । तैश्च पतितसंसर्गपतितैश्च, समाचरन् व्यवहरन्, अन्योऽपि, संवत्सरेण पतति । श्रीम्.

एकाङ्गवधनिष्कयः

एकाङ्गवधनिष्कयः । तीर्थघातग्रन्थिभेदोर्ध्व-कराणां प्रथमेऽपराधे संदंशच्छेदनं चतुष्पञ्चाश-त्पणो वा दण्डः । द्वितीये छेदनं पणस्य शत्यो वा दण्डः । तृतीये दक्षिणहस्तवधश्चतुःशतो वा दण्डः । चतुर्थे यथाकामी वधः ।

पञ्चविंशतिपणावरेषु कुक्कुटनकुलमार्जारश्व-सूकरस्तेषु हिंसायां वा चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः, नासाम्रच्छेदनं वा । चण्डालारण्यचराणामर्ध-दण्डाः । पाशजालकूटावपातेषु वद्वानां मृगपशु-पक्षिव्यालमत्स्यानामादाने तच्च तावच्च दण्डः ।

मृगद्रव्यवनान्मृगद्रव्यापहारे शत्यो दण्डः । बिम्बविहारमृगपक्षिस्तेषु हिंसायां वा द्विगुणो दण्डः ।

कारुशिल्पिकुशीलवतपस्विनां क्षुद्रकद्रव्यापहारे शत्यो दण्डः । स्थूलकद्रव्यापहारे द्विशतः । कृषिद्रव्यापहारे च ।

एकाङ्गवधनिष्कय इति सूत्रम् । एकाङ्गं हस्तः पादः अङ्गुलिः कर्ण इत्येवमादि तस्य वधः छेदनं एकाङ्ग-वधः तद्युक्तो निष्कयः तत्प्रतिनिधिर्धनदण्डः एकाङ्ग-वधनिष्कयः सोऽभिधीयत इति सूत्रार्थः । पूर्वाध्याये 'शारीरमेव दण्डं भजेत, निष्कयद्विगुणं वा' इत्युक्तम् । कस्मिन्नपराधे शारीरदण्डः, स कस्याङ्गस्य, कियान् वा तस्य निष्कय इत्येतत्तु नोक्तम् । तदिह प्रतिपाद्यत इति संगतिः ।

तीर्थघातग्रन्थिभेदोर्ध्वकराणामिति । तीर्थघातः तीर्थे वस्त्राद्यपहर्ता ग्रन्थिभेदः बन्धच्छेत्ता संधिच्छेदको वा ऊर्ध्वकरः पृष्ठच्छेदकः ग्रहोर्ध्वपटलादौ प्रवेशद्वारकृद् वा एषां त्रयाणां, प्रथमे, अपराधे, संदंशच्छेदनं कनिष्ठिका-ङ्गुष्ठयोरच्छेदनं, दण्डः । वा अथवा संदंशच्छेदाभावपक्षे,

(१) कौ. ४१९०.

चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः । द्वितीये अपराधे, पणस्य छेदनं पणशब्देन व्यवहारसाधनाङ्गुलिलक्षणात् सर्वा-ङ्गुलिच्छेदनं, शत्यो वा दण्डः शतपणो वा निष्कयः । तृतीये अपराधे, दक्षिणहस्तवधः, चतुःशतो वा दण्डः निष्कयरूपः । चतुर्थेऽपराधे, यथाकामी वधः शुद्धश्चित्रो वा यथेच्छम् ।

पञ्चविंशतित्यादि । पञ्चविंशतिपणावरेषु पञ्चविंशति-पणाधस्तनमूल्येषु । हिंसायां वा अर्थात् कुक्कुटादीनाम् । अर्धदण्डाः सप्तविंशतिपणात्मकाः । पाशजालकूटाव-पातेध्वित्यादि । पाशः कर्णिका, जालं आनायः, कूटाव-पातः तृणादिच्छन्नो मृगपातनार्थो गर्तः, इत्येतेषु । तच्च तावच्च दण्डः अपहृतं च अपहृतसममन्यच्चेति द्वितयं दण्डः ।

मृगद्रव्यवनादित्यादि । मृगवनात् चन्दनादिपण्य-द्रव्यवनाच्च । विम्बविहारमृगपक्षिस्तेषु, विम्बो नानावर्णः कृकलासः, विहारमृगः क्रीडामृगः कृष्णसारादिः, विहार-पक्षी शुक्रादिः, तेषां स्तेषु ।

कारुशिल्पिकुशीलवतपस्विनामित्यादि । कारुः स्थूल-शिल्पिकारी, शिल्पी सूक्ष्मशिल्पकर्ता, कुशीलवः चारणः, तपस्वी तापसः, एतेषाम् । कृषिद्रव्यापहारे हलादिचौर्ये । श्रीम्.

दुर्गमकृतप्रवेशस्य प्रविशतः प्राकारच्छिद्राद् वा निक्षेपं गृहीत्वाऽपसरतः कन्धरावधो, द्विशतो वा दण्डः । चक्रयुक्तां नावं क्षुद्रपशुं वाऽपह-रत एकपादवधः त्रिशतो वा दण्डः । कूटकाक-ण्यक्षारलाशलाकाहस्तविषमकारिण एकहस्तवधः, चतुःशतो वा दण्डः ।

स्तेनपारदारिकयोः साच्चिव्यकर्मणि स्त्रियाः संगृहीतायाश्च कर्णनासाच्छेदनं, पञ्चशतो वा दण्डः । पुंसो द्विगुणः ।

महापशुमेकं दासं दासीं वाऽपहरतः प्रेत-भाण्डं वा विक्रीणानस्य द्विपादवधः, षट्छतो वा दण्डः ।

(१) कौ. ४१९०.

वर्णोत्तमानां गुरुणां च हस्तपादलङ्घने राजयानवाहनाद्यारोहणे चैकहस्तपादवधः सप्तशतो वा दण्डः ।

शूद्रस्य ब्राह्मणवादिनो देवद्रव्यमेवस्तृणतो राजद्विष्टमादिशतो द्विनेत्रभेदिनश्च योगाङ्गनैनीन्धत्वमष्टशतो वा दण्डः ।

चोरं पारदारिकं वा मोक्षयतो राजशासनमूनमतिरिक्तं वा लिखतः कन्यां दासीं वा सहिरण्यमपहरतः कूटव्यवहारिणो विमांसविक्रयिणश्च वामहस्तद्विपादवधो नवशतो वा दण्डः । मानुषमांसविक्रये वधः ।

देवपशुप्रतिमामनुष्यक्षेत्रगृहहिरण्यसुवर्णरत्नसस्यापहारिण उत्तमो दण्डः शुद्धवधो वा । पुरुषं चापराधं च कारणं गुरुलाघवम् । अनुबन्धं तदात्वं च देशकालौ समीक्ष्य च ॥ उत्तमावरमध्यत्वं प्रदेशा दण्डकर्मणि । राज्ञश्च प्रकृतीनां च कल्पयेदन्तरास्थितः ॥

अननुज्ञातप्रवेशस्य दुर्गं प्रविशतः, प्राकारच्छिद्रान्निक्षेपमपहृत्यापसरत इत्यनयोः, कन्धरावधः अर्थात् पादपश्चाद्भागगतसिराद्वयच्छेदनं दण्डः द्विशतपणो वा निष्कय इत्याह—दुर्गमित्यादि । चक्रयुक्तामित्यादि । धनयुक्तां शस्त्रयुक्तां वा । कूटकाकण्यक्षारलाशलाकाहस्तविपमकारिण इत्यादि । काकण्यक्षादयो द्यूतसमाह्वये उक्ताः । कूटकाकण्यक्षादिकारिणः हस्तविपमं हस्तकौशलात् काकण्यक्षादिचारवैषम्यकरणं तत्कारिणश्च ।

स्तेनपारदारिकयोरिति । साचिव्यकर्मणि साहाय्यकरणे । स्त्रियाः संगृहीतायाश्चेति चकारात् साचिव्यकर्तुर्जनस्य च । द्विगुणः सहस्रपणः ।

महापशुमित्यादि । महापशुर्गवाश्वमहिपादिः । प्रेतभाण्डं शवमुखपत्रादिकम् । द्विपादवधः चरणद्वयच्छेदनम् ।

वर्णोत्तमानामित्यादि । हस्तपादलङ्घने हस्तेन पादेन वा ताडने । एकहस्तपादवधः एकस्य हस्तस्य पादस्य च छेदनम् ।

शूद्रस्य ब्राह्मणवादिन इति । ब्राह्मणोऽहमिति वादिनः शूद्रस्य, देवद्रव्यं अवस्तृणतः अवच्छाद्यापहरतः,

राजद्विष्टः आदिशतः राजोऽनिष्टं मरणपरन्तर्क्रमणादिकं भविष्यत् कथयतो दैवज्ञादेः, दिनेत्रभेदिनश्च, योगाङ्गनैनीन्धत्वं अन्धङ्करणौघयुक्ताङ्गनलेपेनान्धजननं, अष्टशतो वा दण्डः निष्कयार्थः ।

चोरमित्यादि । मोक्षयतः बन्धनान्मोचयतः । सहिरण्यं अपहरतः अलङ्कारेण सहितं यथा भवति तथा हरतः । कूटव्यवहारिणः धूपितरञ्जितादिकूपटस्वर्णव्यवहर्तुः । विमांसविक्रयिणश्च अभक्ष्यं सुशालादिमांसं विक्रेतुश्च । वामहस्तद्विपादवधः स्वयंहस्तच्छेदनं पादद्वयच्छेदनं च ।

देवेत्यादि । देवसंघनिधयश्चादिनवकहर्तुः, उत्तमो दण्डः । शुद्धवधो वा अङ्गेशमारणं वा ।

प्रान्ते श्लोकावाह — पुरुषमित्यादि । प्रदेशा, राज्ञश्च, प्रकृतीनां अमात्यादीनां च, अन्तरास्थितः मध्यस्थः सन्, पुरुषं च, अपराधं च, कारणं च, गुरुलाघवं पुरुषादिगौरवलाघवं, अनुबन्धं आयति, तदात्वं च तत्कालफलं च, देशकालौ च, समीक्ष्य पर्यालोच्य, दण्डकर्मणि उत्तमावरमध्यत्वं उत्तमत्वं प्रथमत्वं मध्यमत्वं च कल्पयेत् ।

श्रीम् ।

शुद्धश्चित्रश्च दण्डकल्पः

शुद्धश्चित्रश्च दण्डकल्पः । कलहे घ्नतः पुरुषं चित्रो घातः । सप्तरात्रस्यान्तः मृते शुद्धवधः प्रक्षस्यान्तरुत्तमः । मासस्यान्तः पञ्चशतः समुत्थानव्ययश्च ।

शस्त्रेण प्रहरत उत्तमो दण्डः । मदेन हस्तवधः । मोहेन द्विशतः । वधे वधः । प्रहारेण गर्भं पातयत उत्तमो दण्डः । भैषज्येन मध्यमः । परिच्छेसेन पूर्वः साहसदण्डः ।

प्रसभस्त्रीपुरुषघातकाभिसारकनिग्राहकावधोषकावस्कन्दकोपवेधकान् पथिवेशमप्रतिरोधकान् राजहस्त्यश्वरथानां हिंसकान् स्तेनान् वा शूलानारोहयेयुः । यश्चैनान् दहेद् अपनयेद्वा स तमेव दण्डं लभेत, साहसमुत्तमं वा ।

शुद्धश्चित्रश्च दण्डकल्प इति सूत्रम् । शुद्धः अङ्गेशमारणं चित्रः क्लेशमारणं इति द्विप्रकारो दण्डविधिरुच्यत

इति सूत्रार्थः । पूर्वाध्याये वधः प्रल्लोहः । स कस्मिन्नप-
राधे कीदृशः कर्तव्य इत्येतदिहाभिधीयते । कलहे प्रत
इत्यादि । मृते अर्थाच्छ्लादिप्रद्वृते । समुत्थानव्ययश्च
त्रिकित्सनादिव्ययश्च ।

शस्त्रेणेति । तेन प्रहरतः, उक्तमो दण्डः । मदेन बल-
दपेण, प्रहरतः, हस्तवधः । मोहेन क्रोधेन, प्रहरतः, द्वि-
शतः पणशतद्वयदण्डः । वधे कृते सति, वधः हन्तुः । प्रहा-
रेणेत्यादि । भैषज्येन औषधेन, गर्भं पातयत इति संघ-
ध्यते । परिक्लेशेन कृच्छ्रकर्मानुष्ठापनेन ।

प्रसभेत्यादि । प्रसभस्त्रीपुरुषघातकः बलात्कारेण स्त्रियाः
पुरुषस्य वा घातकः प्रसभाभिसारकः स्त्रीहटाभिसरण-
कर्ता प्रसभनिग्राहकः बलाजानपदकर्णनासादिच्छेदकर्ता
अवघोषकः 'हरिष्यामि हनिष्यामि' इत्येवमवघोषणकर्ता
अवस्कन्दकः बलान्नगरग्रामाद्रेद्रव्यापहारकः उपवेधकः
भित्तिसंधिच्छेदनेन चौर्यकर्ता इत्येतान्, पथिवेदमप्रतिरोध-
कान् पान्थविश्रमशालापानीयशालयोश्चौर्यकारकान्, राज-
हस्त्यश्वरथानां राजसंबन्धनां गजाश्वसहितानां रथानां
हिंसकान्, स्तेनान् वा तेषामेव चोरान् वा, शूलान्
वध्यारोपणशस्त्रविशेषान् आरोहयेयुः । आरोपयेयुरिति
क्वचित् पाठः । यश्चैनानित्यादि । एतान् शूलरोपणमारि-
तान् । श्रीम्.

हिंसस्तेनानां भक्तवासोपकरणाग्निमन्त्रदानवैया-
पृत्यकर्मसूक्तमो दण्डः । परिभाषणमविज्ञाने । हिंसस्तेनानां पुत्रदारमसमन्त्रं विसृजेत्, समन्त्र-
माददीत । राज्यकामुकमन्तःपुरप्रधर्षकमटव्यमित्रो-
त्साहकं दुर्गराष्ट्रदण्डकोपकं वा शिरोहस्तप्रादीपिकं
घातयेत् । ब्राह्मणं तमः प्रवेशयेत् ।

मातृपितृपुत्रभ्रात्राचार्यतपस्विघातकं वा त्वक्छिरः-
प्रादीपिकं घातयेत् । तेषामाक्रोशे जिह्वा-
च्छेदः । अङ्गाभिरदने तदङ्गान्मोच्यः । यह-
च्छाघाते पुंसः, पशुयूथस्तेये च शुद्धवधः ।
दशावरं च यूथं विधात् ।

हिंसस्तेनानामिति । हिंसाणां स्तेनानां च, भक्तवासो-
पकरणाग्निमन्त्रदानवैयापृत्यकर्मसु भक्तदाने वासस्थानदाने

उपकरणदाने अग्निदाने मन्त्रदाने वैयापृत्यकर्मणि कैङ्कर्य-
करणे ज्ञ, उक्तमो दण्डः । परिभाषणमविज्ञाने । हिंसस्तेना
इत्यपरिज्ञानाद् भक्तदानादौ उपालम्भः दण्डः । हिंस-
स्तेनानां असमन्त्रं पुत्रदारं सहमन्त्रगरहितान् पुत्रान् दारां-
श्च, विसृजेद् निरपराधत्वात् । समन्त्रं पुत्रदारं, आददीत
अपराधित्वेन गृहीत्वा दण्डयेत् । राज्यकामुकमित्यादि ।
अटव्यमित्रोत्साहक अटवीचगणा पुलिन्द्रादीना अमि-
त्राणां उत्साहजनकम् । दुर्गराष्ट्रदण्डकोपकं दुर्गराष्ट्र-
वासिना सेनायाश्च कोपोत्पादकम् । शिरोहस्तप्रादीपिकं
घातयेत् शिरसि हस्ते च दीपितप्रदीपं कृत्वा मारयेत् ।
ब्राह्मणं तमः प्रवेशयेदिति । राज्यकामुकादिश्चेद् ब्राह्मणः
तं तमोगृहं प्रवेशयेदपुनर्निर्गमाय ।

मातृपित्रित्यादि । अत्यक्छिरःप्रादीपिकं घातयेत्
त्वग्वियोजिते शिरस्यग्निं दीपित्वा मारयेत् । तेषामाक्रोशे
मात्रादीना निन्दने । अङ्गाभिरदने नखादिना
मात्रायङ्गविलेखने, तदङ्गाद् मोच्यः करादिकमङ्गं यत्
तेषां विलेखितं तेनाङ्गेन विलेखनकर्ता वियोज्यः । यह-
च्छाया पुरुषवधे पशुयूथचौर्ये चाङ्गेशमारणं दण्ड इत्याह—
यहच्छाघात इत्यादि । यूथमानमाह—दशावरमित्यादि ।
श्रीम्.

उदकधारणं सेतुं भिन्दतस्तैत्रवाप्सु निमज्ज-
नम् । अनुदकमुत्तमः साहसदण्डः । भग्नोत्सृष्टकं
मध्यमः । विषदायकं पुरुषं स्त्रियं च पुरुषघ्नीमपः
प्रवेशयेदगर्भिणीम् । गर्भिणीं मासावरप्रजाताम् ।
पतिगुरुप्रजाघातिकां अग्निविषदां संधिच्छेदिकां
वा गोभिः पादयेत् ।

विचीतक्षेत्रखलवेदमद्रव्यहस्तिवनादीपिकमग्निना
दाहयेत् । राजाक्रोशकमन्त्रभेदकयोरनिष्टप्रवृत्तिकस्य
ब्राह्मणमहानसावलेहिनश्च जिह्वामुत्पाटयेत् । प्रहर-
णावरणस्तेनसनायुधीयमिषुभिर्घातयेत् । आयुधी-
यस्योत्तमः । मेढूफलोपघातिनस्तदेव छेदयेत् ।
जिह्वानासोपघाते संदंशवधः ।

एते शास्त्रेष्वनुगताः क्लेशदण्डा महात्मनाम् ।
अच्छिष्टानां तु प्रापानां धर्म्यः शुद्धवधः स्मृतः ॥

उदकधारणमिति । जलं चारयन्तं, सेतुं, भिन्दतः, तत्रैव सेतौ, अप्सु निमज्जनं दण्डः । अनुदकं सेतुं, भिन्दतः, उत्तमः साहसदण्डः । भ्रमोत्सृष्टकं, स्वयं भ्रम-संस्कृतविसृष्टं, सेतुं भिन्दतः, मध्यमः साहसदण्डः । विषदायकमिति । तादृशं, पुरुषं, स्त्रियं च, पुरुषघ्नीं पुरुषघातिनीं, अपः प्रवेशयेद्, अगर्भिणीं, सा चेद् गर्भिणी न भवति । गर्भिणीं मासावरप्रजातामिति । सा चेद् गर्भिणी, प्रसवानन्तरमेकमासेऽतीते तामप्सु प्रवेशयेत् । पतिगुरुप्रजाघातिकामित्यादि । संधिच्छेदिकां, संधिं छित्त्वा चौर्यकारिणीम् । गोभिः, पादयेत् पादाघातेन मारयेत् । 'प्रातिपदिकाद्वात्वर्थ' इत्यादिना पादशब्दात् पादाघात-वृत्तेर्णच् ।

विवीतक्षेत्रेत्यादि । विवीतक्षेत्राद्यादीपनकर्तारम् । राजा-क्रोशकमन्त्रभेदकयोरिति । तयोः, अनिष्टप्रवृत्तिकस्य राज-मरणाद्यनिष्ठवार्ताप्रसारकस्य, ब्राह्मणमहानसावलेहिनश्च ब्राह्मणमहानसादन्नमपहृत्य भुञ्जानस्य च, जिह्वां, उत्पाट-येत् छिन्द्यात् । प्रहरणावरणस्तेनमिति । आयुधस्यावरण-स्य च चोरं, अनायुधीयं अनल्लजीविनं, इषुभिः घा-तयेत् । आयुधीयस्योत्तमः स चेदायुधादिचोर आयुधजीवी तस्योत्तमसाहलः । मेढूफलोपघातिन इति । लिङ्गाण्डयोः रतिसामर्थ्यभङ्गकस्य, तदेव मेढूफलमेव, छेदयेत् । जिह्वानासोपघात इति । जिह्वाया रसास्वादनशक्त्युपघाते नासाया गन्धग्रहणशक्त्युपघाते च, संदंशवधः कनि-ष्ठिकाङ्गुष्ठयोश्छेदनं दण्डः ।

एत इति । एत उक्ताः क्लेशदण्डाः, महात्मनां मन्वा-दीनां, शास्त्रेषु, अनुगता अनुज्ञाता विहिताः । अक्लिष्टानां अदुष्कराणां अल्पानामित्यर्थः, पापानां, शुद्धवधः अक्लेशदण्डः, धर्म्यः न्याय्यः, स्मृतः । श्रीम् ।

अतिचारदण्डः

अतिचारदण्डः । ब्राह्मणमपेयमभक्ष्यं वा संग्रासयत उत्तमो दण्डः, क्षत्रियं मध्यमः, वैश्यं पूर्वः साहसदण्डः, शूद्रं चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः । स्वयंप्रसितारो निर्विषयाः कार्याः । परगृहाभिगमने दिवा पूर्वः साहसदण्डः, रात्रौ मध्यमः । दिवा रात्रौ

वा सशस्त्रस्य प्रविशत उत्तमो दण्डः । भिक्षुक-वैदेहकौ मत्तोन्मत्तौ बलादापदि चातिसंनिकृष्टाः प्रवृत्तप्रवेशाश्चादण्ड्याः, अन्यत्र प्रतिषेधात् । स्ववेश्मनो विरात्रादूर्ध्वं परिवार्यमारोहतः पूर्वः साहसदण्डः । परवेश्मनो मध्यमः । ग्रामाराम-वाटभेदिनश्च ।

अतिचारदण्ड इति सूत्रम् । अतिचारस्य अभक्ष्यभक्ष-णागम्यागमनादेर्दण्डोऽभिधीयत इति सूत्रार्थः । चोरादि-कण्टकशोधनकथनानन्तरमवशिष्टं स्वधर्मव्यतिक्रमिणां कण्टकानां शोधनमिह प्रतिपाद्यते । ब्राह्मणमपेयमित्यादि । संग्रासयतः संग्रसमानं प्रयोजयतः । शेषं स्फुटम् । स्वयं-प्रसितार इत्यादि । विनैव परप्रेरणां अपेयाभक्ष्यप्रासिनः, निर्विषयाः कार्याः देशाच्छिकासयितव्याः । परगृहाभिगमन इत्यादि । सशस्त्रस्य प्रविशतः शस्त्रसहितस्य परगृहं प्रवि-शतः । भिक्षुकवैदेहकाविति । तौ, मत्तोन्मत्तौ बलात् मधु-पानविकृतचित्तः विभ्रान्तचित्तश्चेत्येतौ बलात्कारेण, आप-दि च आपत्समये आपन्नाश्च, अतिसंनिकृष्टा बान्धवाः, प्रवृत्तप्रवेशाश्च सौहार्दारब्धप्रवेशाश्च, अदण्ड्याः अर्थात् परगृहं प्रविशन्तः । कदा, अन्यत्र प्रतिषेधाद् गृहजनप्रति-षेधाभावे । स्ववेश्मन इति । स्वगृहस्य, विरात्रादूर्ध्वं रात्रि-यामापगमात् परतः, परिवार्यं प्राकारकुड्यादिकं, आरो-हतः, पूर्वः साहसदण्डः । परवेश्मनः, परिवार्यमारोहतो, मध्यमः । ग्रामारामवाटभेदिनश्च ग्रामवृत्तिमुपवनवृत्तिं च भित्त्वा ग्राममुपवनं च प्रविशतश्च, मध्यमः इति संब-ध्यते । श्रीम् ।

ग्रामेष्वन्तः सार्थिका ज्ञातसारा वसेयुः । मुषितं प्रवासितं चैषामनिर्गतं रात्रौ ग्रामस्वामी दद्यात् । ग्रामान्तेषु वा मुषितं प्रवासितं विवीताध्यक्षो दद्यात् । अविचीतानां चोररज्जुकः । तथाप्यगुप्तानां सीमाव-रोधविचयं दद्युः । असीमावरोधे पञ्चग्रामी दशग्रामी वा ।

दुर्बलं वेश्म शकटमनुत्तब्धमूर्धस्तम्भं शस्त्रमन-पाश्रयमप्रतिच्छन्नं श्वञ्च कूपं कूटावपातं वा कृत्वा हिंसायां दण्डपारुष्यं विद्यात् ।

वृक्षच्छेदने दम्यरश्मिहरणे चतुष्पदानामदान्त-
सेवने वाहने काष्ठलोष्टपाषाणदण्डबाणबाहुविक्षेपणेषु
याने हस्तिना च संघट्टने 'अपेहि' इति प्रकोशश-
दण्ड्यः ।

ग्रामेष्वन्तरित्यादि । सार्थिका वणिजो यदि ग्रामा-
न्तर्वसेयुः, तर्हि स्ववशस्थितं सारद्रव्यं तद्ग्राममुख्यायावे-
द्यैव वसेयुः । मुपितं, प्रवासितं च अन्यत्र नीतं च,
एषा सार्थिकानां, अनिर्गतं रात्रौ नक्तं ग्रामादवहिर्गतं,
ग्रामस्वामी दद्यात् । ग्रामान्तेषु ग्रामसीमासु, मुपितं,
प्रवासितं, द्रव्यं, विवीताध्यक्षो दद्यात् । अविवीतानां
प्रदेशानां, चोररज्जुकः चोरग्रहणनियुक्तः, दद्यात् ।
तथाप्यगुप्तानां तेन प्रकारेणाप्यरक्षितानां, सीमावरोधवि-
चय दद्युः यस्य सीमायां मोषणं जातं तस्मीमास्वामी यथा
विचयं कुर्यात् तथावसरं दद्युः । असीमावरोधे सीमावरो-
धस्याप्यभावे, पञ्चग्रामी दशग्रामी वा अर्थात् मोषणदेश-
निकटवर्तिनी, दद्यात् सुष्ठं प्रत्यानीय प्रतिपादयेत् ।

दुर्बलमिति । दुर्बलं जीर्णदीर्णकुड्यं, वेश्म गृहं, कृत्वा,
शकटं अनुत्तब्धमूर्धस्तम्भं अनुद्धतशिरःस्थूणं, कृत्वा,
शकलं, अनपाश्रयं असम्यग्बद्धोर्ध्वाधारं, कृत्वा, अप्रति-
च्छन्नं अमृतपूरितं, श्वभ्रं गतं, कूपं, कूटावपातं वा कूट-
गतं वा, कृत्वा, हिंसायां, दण्डपारुष्यं तद्विहितं दण्डं,
विद्यात् हिंसितुः ।

वृक्षच्छेदन इति । वृक्षस्य छेदनावसरे, दम्यरश्मिहरणे
दम्यनस्यबन्धनावसरे, चतुष्पदानां, अदान्तसेवने वाहने
अदान्तशिक्षणार्थं वाहने, काष्ठलोष्टपाषाणदण्डबाणबाहु-
विक्षेपणेषु कलहायमानयोरन्योन्यं प्रति काष्ठलोष्टादिप्रेरणा-
वसरेषु, याने हस्तिना च गजमारुह्य गमनावसरे च,
संघट्टने छिन्नवृक्षसंघट्टनादितोऽङ्गभङ्गादिप्रसङ्गे, 'अपेही'-
ति प्रकोशान्, संघट्टनप्राप्तेः पूर्वमेव 'अपसरापसरे'ति
प्रकर्षेण क्रोशनं, अदण्ड्यः । श्रीमू.

हस्तिना रोषितेन हतो द्रोणाक्षं कुम्भं माल्यानुं-
लेपनं दन्तप्रमार्जनं च पटं दद्यात् । अश्वमेधाव-
भृथस्नानेन तुल्यो हस्तिना वध इति पाद-
प्रक्षालनम् । उदासीनवधे यातुरुत्तमो दण्डः ।

(१) कौ. ४।११३.

शृङ्गिणा दंष्ट्रिणा वा हिंस्यमानममोक्षयतः स्वामि-
नः पूर्वः साहसदण्डः । प्रतिक्रुष्टस्य द्विगुणः ।
शृङ्गिदंष्ट्रिभ्यामन्योन्यं घातयतस्तच्च तावच्च दण्डः ।
देवपशुमृषभमुश्राणं गोकुमारीं वा वाहयतः पञ्चशतो
दण्डः । प्रवासयत उत्तमः ।

लोमदोहवाहनप्रजननोपकारिणां क्षुद्रपशूनामा-
दाने तच्च तावच्च दण्डः । प्रवासने च, अन्यत्र
देवपितृकार्येभ्यः ।

छिन्ननस्यं भद्रयुगं तिर्यक्प्रतिमुखागतं च प्रत्या-
सरद्वा चक्रयुक्तं यानपशुमनुष्यसंबाधे वा हिंसाया-
मदण्ड्यः । अन्यथा यथोक्तं मानुपप्राणिहिंसायां
दण्डमभ्यावहेत् । अमानुषप्राणिवधे प्राणिदानं च ।

बाले यातरि, यानस्थः स्वामी दण्ड्यः । अस्वा-
मिनि यानस्थः प्राप्त्यवहारो वा याता । बालाधि-
ष्ठितमपुरुषं वा यानं राजा हरेत् । कृत्याभिचारा-
भ्यां यत् परमापादयेत् तदापादयितव्यः ।

हस्तिना रोषितेन हत इति । गजेन तद्रमनमार्गाभि-
मुखशयनकोपितेन हतः, द्रोणाक्षं द्रोणपरिमाणमोदनं,
कुम्भं मद्यकुम्भं, माल्यानुलेपनं, दन्तप्रमार्जनं पटं च
दन्तसक्तासृक्प्रमृष्टिसाधनं वस्त्रं च, दद्यात् हस्तिने । तेन
हस्तिसकाशादात्मघातमिच्छता पूर्वसज्जितं द्रोणाक्षादिकं
तन्मरणानन्तरं तदीयो बन्धुदद्यादित्यर्थः । कस्मादेवं हन्ता
पूज्यत इत्यत्राह — अश्वमेधावभृथस्नानेनेति । अश्वमेध-
यज्ञान्तस्नानेन, तुल्यः तुल्यपुण्यः, हस्तिना वध इति
हेतोः, पादप्रक्षालनं हस्तिनः पूजाविशेषोऽयमित्यर्थः ।
अरोषयितृवधे हस्त्यारोहस्योत्तमसाहसो दण्ड इत्याह—
उदासीनेत्यादि ।

शृङ्गिणेति । शृङ्गिणा गवादिना, दंष्ट्रिणा वा श्वादिना
वा, हिंस्यमानं, अमोक्षयतः, स्वामिनः हिंसकस्वामिनः,
पूर्वः साहसदण्डः । 'हिंसन्तं वार्ष' इत्यप्रतिक्रुष्टस्यायं
दण्डः, प्रतिक्रुष्टस्य त्वाह—प्रतिक्रुष्टस्य द्विगुण इति ।
शृङ्गिदंष्ट्रिभ्यामिति । ताभ्यां, अन्योन्यं शृङ्गिणा दंष्ट्रिणं
दंष्ट्रिणा शृङ्गिणं च, घातयतः, तच्च तावच्च तन्मूल्यं
तत्परिमाणमन्यच्च द्रव्यं, दण्डः । देवपशुमिति ।
देवसंबन्धिनं पशुं, ऋषभं, उक्षाणं देवगोवृन्दसेवतारं

पुक्कं, गोकुमारीं वा, वाहयतः हरतः, पञ्चशतो दण्डः ।
प्रवासयतः मारयतः, उत्तमः ।

लोमदोहवाहनप्रजननोपकारिणामिति । ऊर्णादिदानोप-
कारिणां, क्षुद्रपशूनां मेषादीनां, आदाने अपहरणे, तच्च
तावच्च दण्डः । प्रवासने च, तच्च तावच्च
दण्डः । अन्यत्र देवपितृकार्येभ्यः, देवपितृकार्याथं
प्रवासने तु न दोषः ।

छिन्ननस्यमिति । छिन्नबलीवर्दनासारज्जुकं, भग्नयुगं
भग्नेषान्तरदारुकं, तिर्यक्प्रतिमुखागतं च, तिर्यगागतम-
भिमुखागतं च, प्रत्यासरद् वा पश्चादपसरद् वा, चक्रयुक्तं
शकटं, यदा भवति तदेति शेषः, यानपशुमनुष्यसंवाधे
वा ततद्गतो गच्छतां यानपश्वदीनां भ्रमणसंकटे वा,
हिंसायां पशुमनुष्यवधसंभवे, अदण्ड्यः शाकटिकः ।
अन्यथा छिन्ननस्यत्वाद्यभावे, मानुषप्राणिहिंसायां, यथोक्तं
दण्डं अन्यावहेत् । अमानुषप्राणिवधे अजकुक्कुटादि-
वधे, प्राणिदानं च, कार्यम् ।

बाले यातरीति । यन्तरि अप्राप्तव्यवहारे सति,
यानस्थः स्वामी दण्ड्यः, शकटनिमित्तप्राणिहिंसासंभवे ।
अस्वामिनि याने, यानस्थो दण्ड्यः, प्राप्तव्यवहारो याता
वा यन्ता वा दण्ड्यः । बालाधिष्ठितमपुरुषं वेति ।
बालयन्तृकं प्रधानपुरुषरहितं वा, यानं, राजा हरत् ।
कृत्याभिचाराभ्यामिति । ताभ्यां, यत् मारणस्तम्भनादि,
परं अन्यजनं, आपादयेत् प्रापयेत्, तद्, आपादयितव्यः
अर्थात् कृत्याभिचारकारकः । श्रीम्.

मनुः

स्तेयसाहसयोनिरुक्तिः

स्यात्साहसं त्वन्वयवत् प्रसभं कर्म यत्कृतम् ।

निरन्वयं भवेत्स्तेयं ह्रत्वाऽपव्ययते च यत्*॥

साहसिकः पापकृत्तमः, तस्योपेक्षा राज्ञां नैव कर्तव्या

पेन्द्रं स्थानमभिप्रेतुं यशश्चाक्षयमव्ययम् ।

नोपेक्षेत क्षणमपि राजा साहसिकं नरम् ॥

* साहसपदनिरुक्तिः अव्यवहितोत्तरश्लोकरय मेषातिथि-
व्याख्यानं द्रष्टव्या । व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च स्तेये
द्रष्टव्यः ।

(१) मस्मृ. ८।३४४; स्मृतिः २६ (३); मनुः

१।५१; नन्दः क्षयं (क्षय्यः)

(१) सहो बलं, तेन वर्तते साहसिकः । दृष्टादृष्टदोषा-
नपरिगणय्य, बलमाश्रित्य, स्तेयहिंसासंग्रहणादिपरपीडा-
कषु वर्तमानः प्रकाशं पुरुषः साहसिकः । तदुक्तं, 'स्या-
त्साहसमि'ति । न स्तेयादिभ्यः पदार्थान्तरं साहसं, किन्तु
प्रसह्यकरणात् तान्येव साहसानि भवन्ति । यदप्यभिदाह-
वस्त्रपाटनादि साऽपि द्रव्यनाशात्मकत्वाद्भिन्नैवेति, तस्य
निग्रहं नोपेक्षेत न विलम्बेत क्षणमपि, यदा गृहीतस्तदैव
निग्रहीतव्यः । इन्द्रस्वामिकं स्थानं स्वर्गाख्यमैन्द्रं तदाभि-
मुख्येन प्राप्नुमिच्छन् । अथवा स्वमेव राज्यपदमैन्द्रमिव
इच्छन् अविचालित्वसामान्यं, निग्राह्य, निग्रहेण हि प्रता-
पानुग्रहाभ्यां प्रजा अनुप्रवर्तन्ते । तदुक्तं 'समुद्रमिव
सिन्धवः' इति । यशोऽक्षयमव्ययं च, द्वेषविशेष्यविशेषणे,
स्थानमव्ययं यशोऽक्षयमिति । अथोभयेनापि यशो विशि-
प्यते । क्षयो मात्रापचयः । व्ययो निरन्वयविनाशः ।
उभयमपि तन्नास्ति । न मालिनीभवति यशो न कदाचिद्वि-
च्छिद्यते । भूतार्थवादस्तुतिरियम् । + मेषा-

(२) इदानीं साहसमाह—पेन्द्रमिति । सर्वाधिपत्यलक्षणं
पदं चाविनाशनं अनपचयं ख्यातिं चाभिमुख्येन इच्छन्
राजा साहसेन बलवशेनापि अभिदाहवस्त्रपाटनादिकारिणं
मनुष्यं क्षणमपि नोपेक्षेत । गोरा-

(३) अक्षय्यं स्वरूपेण, अव्ययं फलेन । नन्दः
वाग्दुष्टात्तस्कराच्चैव दण्डेनैव च हिंसतः ।
साहसस्य नरः कर्ता विज्ञेयः पापकृत्तमः ॥

(१) अयमपरिधिवादो निग्रहविधिस्तुल्यः । वाचो
दुष्टो वाग्दुष्टः तस्करश्चौरः । दण्डेनैव दण्ड्योपेक्षितः,
दण्डः प्रहरणोपलक्षणार्थः । चिभ्य एतेभ्योऽनन्तराति-
क्रान्तेभ्यः पापकारिभ्योऽयमतिशयेन पापकृत्तमः ।

(२) वाग्दुष्टो वाक्पारिष्यकृतः, दण्डेन हिंसको दण्ड-
पारिष्यकृतः । मवि.

+ मवि., मच. मेषावत् । मसु. मेषावत् गोरावत् ।

* गोरा., मवि., मसु., मच., नन्द. मेषावत् ।

(१) मस्मृ. ८।३४५ [सतः (सकः, सकात्) Noted
by Jha.]

१ त्वास्तिद्वैवेति.

.३१।४ किं (१)

साहसे वर्तमानं तु यो मर्षयति पार्थिवः ।
स विनाशं ब्रजत्याशु विद्वेषं चाधिगच्छति ॥

(१) अयमप्यर्थवादः । साहसे स्थितं पुरुषं यो मर्षयति । प्रकृत्यर्थेऽयं णिच् । यो मृष्यति क्षमते, स विनाशं प्राप्नोति । द्वेष्यतां च प्रजासु प्राप्नोति, द्वेष्यश्चाभिभूयते ।
मेधा.

(२) स साहसकारिभिः क्षिप्रमेव विनाश्यते । गोरा.

(३) स पापकृतामुपेक्षणाद्धर्मबुद्ध्या विनश्यति ।
अप्रक्रियमाणराष्ट्रतया जनविद्वेषं च गच्छति । ममु.

नै मित्रकारणाद्राजा विपुलाद्वा धनागमात् ।
समुत्सृजेत्साहसिकान् सर्वभूतभयावहान् ॥

(१) अत आह, पार्श्वस्थस्य कस्यचित्स्नेहेहेतोरमात्या-
दिना प्रार्थमानो न मृष्येत् । अथवा स एवातिबहुधनं
ददातीति नोपेक्षेत । सर्वेषां भूतानां भयमावहन्ति साह-
सिकाः । अयमप्यर्थवादः ।
मेधा.

(२) अयं मित्रं भवतु मां नापकरोतु प्रत्युपकरि-
ष्यतीति वा । सर्वभूतभयावहानित्यनेन मामुपकरिष्यतीति
निरस्तम् ।
मच.

निमित्तविशेषे साहसामुशा

शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्मो यत्रोपरुध्यते ।
द्विजातीनां च वर्णानां विप्लवे कालकारिते ॥
आत्मनश्च परित्राणे दक्षिणानां च संगरे ।
स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ च ब्रन् धर्मेण न दुष्यति ॥

(१) मस्मृ. ८।१४६.

(२) मस्मृ. ८।३४७; स्मृचि. २६.

(३) मस्मृ. ८।३४८ [द्विजा ... ..प्लवे (विप्राणां विप्लवे
धर्मविप्लवे) Noted by Jha]; मिता. २।२१ (=)
पू., २।२८६ (=) पू.; स्मृच. ३१३; पमा. ४६७ (=)
पू.; रत्न. १२७; दधि. ९ त्रोप (त्राव); नृप्र. २०८. धर्मो
यत्रोप (यत्र धर्मोप) पू.; सवि. १५४ (=) पू.; व्यप्र. १५
(=) पू. : ३९५ : ४०० (=) पू.; व्यउ. ९ (=)
पू. : १३३ : १३७ पू., स्मृतिः; विता. ७५५ : ८०५
पू.; बाल. २।२१, २।२८६ उत्त.; समु. १४७.

(४) मस्मृ. ८।३४९ ग. ब्रन् धर्मेण (धर्मेण ब्रन्) [भ्युप
(भुप) दुष्यति (नश्यति) Noted by Jha]; मेधा.

१ नापे.

(१) 'वैणवीं धारयेद्यष्टिम्' इति विधानादनूदित-
शस्त्रग्रहणाः श्रोत्रियाः । स्वबलाविष्टं भवति च साहसिके
बलातिशयधायि च शस्त्रमतः साहसिकत्वाशङ्कया
शस्त्रग्रहणमप्राप्तं विधीयते—शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यमिति ।
एतावता वाक्यं विच्छिद्यते । अवशिष्टं तु 'ब्रन् धर्मेण'
इत्यनेनाभिसंबध्यते इत्यतो द्वे एते वाक्ये । ये त्वेतेष्वेव
निमित्तेषु ग्रहणमिच्छन्ति नान्यदेति तेषामतर्कितोपनता-
ततायिमुखपतितस्याशस्त्रस्य का गतिः । न हि ते शस्त्र-
ग्रहणं तस्य प्रतिपालयन्ति । अथैवं व्याख्यायते 'धर्मो
यत्रोपरुध्यते' 'विप्लवे कालकारिते' राजनि व्यतिक्रान्ते,
संस्थायां प्रवृत्तायां, शस्त्रं ग्राह्यम् । अन्यदा तु सौराज्ये
राजैव रक्षतीति । न हि प्रसार्य हस्तौ राजा प्रतिपुरुषं
आसितुं शक्नोति । भवन्ति केचिद्दुरात्मानो ये राज-
पुरुषानपि शूरतमामियुक्तान् बाधन्ते, शस्त्रवतस्तु विभ्य-
तीति सार्वकालिकं शस्त्रधारणं युक्तम् । किं पुनर्ग्रहणमर्थे
विभीषिकाजननमात्रम् ? नेत्याह । ब्रन्धर्मेण न दुष्य-
तीति हिंसापर्यन्तोऽयमुपदेशः । यत्त्वापस्तम्बेनोक्तं 'न
ब्राह्मणः परीक्षार्थमपि शस्त्रमाददीते'ति असति यथा-
भिहिते निमित्ते अकर्षणस्य प्रतिषेधो, न ग्रहणस्य,
विकोशा हि परीक्ष्यन्ते ।

धर्मस्योपरोधो यदा यज्ञादीनां विनाशः कैश्चित्क्रियते,
वर्णानां विप्लवोऽव्यवस्थानं वर्णसकरादि, कार्यकालकारिते
राजैमरणादौ, तत्र स्वधनकुटुम्बरक्षार्थं शस्त्रं ग्राह्यम् ।
अन्ये तु परार्थमर्थस्मिन्नवसरे । तथा च गौतमः—'दुर्बल-
हिंसाया चाविमोचने शक्तश्चेदि' ति । उक्तं यज्ञविनाशशङ्-
कानिवृत्त्यर्थं शस्त्रग्रहणम् । निमित्तान्तरमाह—आत्मनश्च
परित्राणे, परिः सर्वतोभावे । शरीरभार्याधनपुत्ररक्षार्थं
ब्रन्धर्मेण न दुष्यति । दक्षिणानां च संगरोऽवरोधः । यदि
यज्ञार्थं कल्पिता दक्षिणाः कैश्चिदपन्हियेरस्तदा तन्निमित्तं

भ्युप (भ्यव); मिता. २।२१ (=) दुष्यति (दण्डभाक्); स्मृच.
३१३ भ्युप (भ्यव); रत्न. १२७; दधि. ९; सवि. १५४
(=) आत्मनश्च (आत्मना स्व) प्राभ्युप (त्तादिवि) दुष्यति
(दूष्यते); व्यप्र. १५ (=), ३९५; व्यउ. ९ (=) उत्त. :
१३३; विता. ७५५ स्मृचवत्; बाल. २।२८६; समु.
१४७ स्मृचवत्; नन्द. स्मृचवत्.

१ मात्रं. २ थाभिहते.

योद्धव्यम् । अन्ये तु एवमभिसंब्रधन्ति । दक्षिणानां हेतोः संगरे । यदुपरोधः प्रवृत्ते धर्मेऽप्रवृत्ते दक्षिणासंगर इति(?) । विशेषाणामभ्यवपत्तिः परिभवः । यत्र स्त्रियः साध्व्यो हठात्केनचिदुपगम्यन्ते हन्यन्ते वा, एवं ब्राह्मणाः केनचिद्धन्यन्ते, तत्र घ्नन् खड्गादिना न दुष्यति, हिसाप्रतिषेधातिक्रमो न कृतो भवतीत्यर्थः । असति प्रतिषेधे कामचारप्राप्तौ विध्यन्तरपर्यालोचनया गौतमवचनमनुष्यायमानेन 'दुर्बलहिंसायां चाविमोचने शक्तश्चेत्' इत्यवश्यं हनने प्रवर्तितव्यम् । अथ प्रहारशङ्का भवति तदा सर्वत एवात्मानं गोपायेदित्युक्तेः । * मेधा.

(२) ब्राह्मणादिभिश्च खड्गाद्यायुधं ग्रहीतव्यम् । यस्मिन् काले वर्णाश्रमिणां चौरादिभिः धर्मं कर्तुं न दीयते तत्र, तथा द्विजानां ब्राह्मणादीनां राजाभावपरचक्राक्षेपकारादिभिः कालजनिते वर्णानां संकरे, तथा आत्मनश्च शरीरदारादिरक्षायां, दक्षिणासंबन्धिनि संगरे अपहारनिमित्ते संग्रामे, स्त्रीब्राह्मणरक्षायां च धर्मेण अकृष्टयुद्धेन तेन शस्त्रेणानेनानन्यगतिकः परान् हिंसन्न प्रत्यवैत्येवं चात्र साहसदण्डो न कार्यः । X गोरा.

(३) द्विजातिभिर्भिरपि ग्राह्यं किमुत राज्ञेत्यर्थः । धर्मस्योपरोधे बलात्साहसिकैरधर्मप्रवर्तने । द्विजातीनां विद्मव उत्तमया स्त्रिया अधमेन योगात्संकरे कालकारिते न तु देशकृते । तेषां तत्प्राप्यत्वेन निवर्तनासंभवात् । आत्मनः परित्राणे प्राणरक्षणे । दक्षिणानां दक्षिणार्थं तदपहारे केन चित्क्रियमाणे संगरे युद्धे । स्त्रीविप्रयोरभ्युपपत्तौ प्राणरक्षणे । धर्मेण विषटिग्धशराद्यधार्मिकप्रकारत्यागेन । मवि.

(४) मनुस्तु क्रोधादितः प्रेरितानां साहसिकानामुक्तो यो दण्डस्तस्याभावं दोषाभावकथनमुखेन विधितः प्रेरितानां साहसिकानां कथयति—शस्त्रमित्यादि । धर्मस्तथाकारामादिको भेदनच्छेदनादिना साहसिकैर्यत्र देशे काले चोपरुध्यते । तथा शूद्रेतरवर्णसंकरे परदाराक्रमणादिरूपे राजाभावकालकारिते, तथात्मनः परतः प्राणसंशये, तथा दक्षिणानां गवां संगरे ग्रहणनिमित्तकयुद्धे । तथा स्त्रीविप्राभ्यवपत्तौ दुर्बलहिंसानिवारणे, द्विजातिभिः क्षत्रियधर्माश्रयणरहितैरपि समर्थैः शस्त्रं ग्राह्यमिति संबन्धः ।

* मिता. व्याहृष्टानं दर्शनविधौ (पृ. ८३) द्रष्टव्यम् ।

X ममु., दवि., मच. गोरावत्.

क्षत्रियस्य प्रजामात्ररक्षणार्थं शस्त्रग्रहणं प्राप्तमिति तव्यतिरिक्तविप्रवैश्यविषयं द्विजातिग्रहणम् । तथा च बौधायनः—'ब्राह्मणार्थं गवार्थं वा वर्णानां वाऽपि संकरे । गृह्णीयातां विप्रविशौ शस्त्रं धर्मव्यतिक्रमे ॥' गौतमोऽपि—'प्राणसंशये ब्राह्मणोऽपि शस्त्रमाददीत । दुर्बलहिंसायां विमोचने शक्तश्चेदिति । ब्राह्मणग्रहणं वैश्यस्यापि प्रदर्शनार्थम् । अत एव विष्णुः—'आत्मत्राणे वर्णसंकरे वा ब्राह्मणवैश्यौ शस्त्रमाददीयाताम्' इति । यत्तु बौधायनेनोक्तं—'भार्यार्थमपि ब्राह्मण आयुधं नाददीत' इति, यदप्यापस्तम्बेन—'परीक्षार्थोऽपि ब्राह्मण आयुधं नाददीत' इति, उभयत्रापि अपिशब्देन त्रिभीषिकार्थं हिंसार्थं वा ब्राह्मणस्य शस्त्रग्रहणं दूरोत्सारितमिति गम्यते । तेन त्रिभीषिकार्थं ब्राह्मणस्य शस्त्रग्रहणविधानं पूर्वोक्तं विरुध्यते । सत्यम् । अत एव पूर्वोक्तधर्मोपरोधादिशस्त्रग्रहणविधिविषयादन्यत्र प्रतिषेधोऽवतिष्ठते इति व्यवस्थापनीयम् । 'घ्नन् धर्मेण न दुष्यति' इति वदता मनुना हिंसापर्यन्तोऽयं शस्त्रग्रहणोपदेशो न त्रिभीषिकामात्रसंजननायेति दर्शितम् । 'घ्नन् धर्मेण न दुष्यति' इत्यस्य यद्यपि क्षात्रयुद्धधर्मेण घ्नन् न दुष्यतीत्यर्थोऽवभाति तथापि धर्मोपरोधकादिहिंसाया अवश्यकर्तव्यत्वात्क्षत्रयुद्धधर्मेण प्रतियुद्धार्थयोगात् धर्मेण हिंसादिविधिना प्रेरितो भूत्वा घ्नन् दुष्यतीत्यर्थोऽवगन्तव्यः । एतदुक्तं भवति—धर्मोपरोधकादिहिंसायाश्चोदितत्वात्तत्कर्ता न दुष्यतीति । तथा च मनुवृत्तावुक्तम्—'स्तेनादीनां वधः क्षात्रधर्मेणेत्युक्तं, तद्धननस्यावश्यकर्तव्यत्वात् । तस्माद्धर्मेण शास्ता न दुष्यतीति द्रष्टव्यमिति । * स्मृच. ३१३

(५) धर्मेण हेतुना घ्नन् नार्थार्थेन दुष्यति, न साहसिको भवति । नन्द.

गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् ।

* व्यप्र. स्मृचवत् ।

(१) मस्मृ. ८।३५०; मिता. २।२१ (=); अप. २।२१ ब्राह्मणं (श्रोत्रियं); स्मृच. ३१३; रःन. १२७; दवि. ९ द्दौ (द्व); सवि. १।५२ (=); व्यप्र. १४ (=); व्यउ. ८ (=); व्यम. १०४; वित्ता. ७।५७; बाल. २।२८६; सेतु. १००; समु. १।४७.

आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् * ॥

(१) आत्मपरित्राणार्थमविचारेण योद्धव्यम् । तदनु-
दर्शयति— गुरुमिति । आतताय्युच्यते यः शरीरधनदार-
पुत्रनाशे सर्वप्रकारमुद्यतः । तमविचारयन्न विचारयन्
हन्यात् । गुर्वादिग्रहणमर्थवादः । एतेऽपि हन्तव्याः किमु-
तान्य इति । एतेषां त्वाततायित्वेऽपि वधो नास्ति । 'आचा-
र्यं च प्रवक्तारम्' इत्यनेनापकारिणामपि वधो निषिद्धः ।
'गुरुमाततायिनं' इति शक्यः संबन्धस्तथा सत्याततायि-
विशेषणमेतत्ततो गुर्वादिव्यतिरिक्तस्य आततयिनः प्रतिषेधः
कुतः स्याद्वाक्यान्तराभावात् । अथ 'नाततायिवधे दोषः'
इत्येतद्वाक्यान्तरं सामान्येनाभ्यनुज्ञापकमिति । तदपि न ।
विधेरश्रवणात् । पूर्वशेषतया चार्थवादत्वे प्रकृतवचनत्वात्
इह भवन्तस्त्वाहुर्ग्रपि आततायिनमित्येव विधिरवशिष्टो-
ऽर्थवादस्तथापि गुर्वादीना वधानुज्ञानं यतोऽन्यदपकारि-
त्वमन्यदाततायित्वं, यो ह्यन्यां कांचन पीडा करोति न सर्वेण
शरीरादिना सोऽपकारी, अन्यस्त्वाततायी, तथा च
पठ्यते— 'उद्यतासिर्विपामिभ्यां शापोद्यतकरस्तथा ।
आथर्वणेन हन्ता च पिशुनश्चापि राजतः ॥ भार्याति-
क्रमकारी च रन्ध्रान्वेषणतत्परः । एवमाद्यान्विजानीयात्स-
र्वानेवाततायिनः ॥' आयान्तमिति वचनादात्तशस्त्रो हन्तु-
मभिधावन्, दारान् वा जिहीर्षन् हन्तव्यः । कृते तु
दोषे किमन्यत्करिष्यतीति उपेक्षा इति ब्रुवते । तद्युक्तम् ।
यतः 'प्रकाशमप्रकाशं चे'ति वक्ष्यति । समानौ ह्येतौ करि-
ष्यन् कृतवांश्च, दुष्टौ चेति । तस्मादायान्तमित्यनुवादः
कर्तुमागतं कृत्वा वा गतमिति । आततायित्वाच्चासौ
हन्यते । न च कृतवत आततायित्वमपैति । नास्यात्मनो
रक्षार्थं एव वध 'आत्मनश्च परित्राणं' इत्यनेनोक्तः ।

×मेधा.

(२) आततायिनं हननप्रवृत्तं हन्यादेवाङ्गच्छेदादि-
रूपघातेन न त्वत्यन्तं, 'अन्यत्र गोब्राह्मणादि'ति गौतम-
स्मृतेः । मवि.

* मिता., अप., व्यप्र. व्याख्यानानि व्यवहारमातृकायां
प्रथमभागे दर्शनविधौ (पृ. ८३, ८४, ८५ इत्यत्र क्रमेण) द्रष्ट-
व्यानि । दवि., व्यप्र. मितावद्भवतः ।

× गौरा. मेधावत् ।

१ तस्त्वा. २ सृष्टश्चेदिति त.

(३) धर्मोपरोधकादिहननचोदना स्मृत्यनुमेया । न
प्रत्यक्षश्रुतेति दर्शयितुमुपक्रमस्मृतिवाक्यमाह मनुः —
गुरुमिति । अत्र गुर्वादिपदानि अन्यपरतया प्रयुक्तानीति
दर्शयितुं तेषां तात्पर्याथो वृत्तिकारेण दर्शितः । गुरुं वा
मान्यतमं वेत्यर्थः । बालवृद्धौ वा कृपाविषयमपीत्यर्थः ।
ब्राह्मणं वा बहुश्रुतं समस्तपात्रगुणयुक्तमित्यर्थः । उत्तरा-
र्धाथोऽपि तैनेव दर्शितः । वधार्थमधिकारविच्छेदा-
र्थमवश्यमेतीत्याततायिनमायान्तं प्रवृत्तं प्राणायग्रहारे
हन्यादेव, अविचारयन्निति अवधारणं नियमपरमिति ।
काल्यायनोऽपि — 'विनाशहेतुमायान्तं हन्यादेवाविचा-
रयन्' । विनाशहेतुं उदासीनम् (?) । जलभेदादिविनाश-
हेतुमाततायिनमिति यावत् । एतदुक्तं भवति । किमात-
तायिवधः सदोषो निर्दोषो वेति विचारो न कर्तव्यः ।
वैधत्वादिति । क्वचिदपि विचारयन्निति पाठादर्शनात् ।
वसिष्ठोऽपि वैधत्वं दर्शयति — 'आततायिनमायान्तमपि
वेदान्तगं रणे । जिघांसन्तं जिघांसीयान्न तेन भ्रूणहा
भवेत् ॥' इति । अत्र केचिदाहुः । आततायिवधविधि-
वाक्यत्रयेऽप्यायान्तमिति वचनादात्तशस्त्रो हन्तुमुमुखोऽ-
भिधावन् दारादीन् वा जिहीर्षन् हन्तव्यः । कृते त्वनर्थं
किमन्यत्करिष्यतीति उपेक्षणीय एवेति । तत्र कृते त्वनर्थं
इत्याद्ययुक्तमित्यपरे दूषयन्ति । करिष्यन् कृतवांश्च द्रावपि
दौष्ट्येन समौ वधाहांवेव । तस्मादायान्तमिति पदं
कृत्वाऽऽगतस्याप्याततायिन उपलक्षणार्थमुक्तमिति । अन्ये
पुनरेवमाहुः—वर्तमानार्थजिघांसन्तमिति विधिवाक्यस्थ-
पदपर्यालोचनया वर्तमानविषदानादिव्यापारा एवातता-
यिन उच्यन्ते । तद्व्यापारनिवारणं च यत्राततायिवधमन्त-
रेण न संभवति तत्रैव तद्द्रव्याभ्यनुज्ञा, सत्यां गतौ वध-
स्यानुचितत्वात् । तेन विषोपदानादौ व्याप्रियमाणः
प्रहरणादिमात्रेणानिवार्यः हन्तव्यः । विषदानादौ व्यापृतस्य
ग्रह(प्रहर)णादिमात्रेण निवारयितुं शक्यस्य वा वधो
दोषनिमित्तमेवेति । तदपि न । न हि विषदानादिव्यापारेषु
व्यापृतानां व्यापारनिवृत्तावपि पूर्वसिद्धं परशरीरादिविना-
शहेतुत्वलक्षणमाततायित्वमपैति, तदुक्तं मेधातिथिना—
'आततायित्वाच्चासौ हन्यते । न हि कृतवत आततायित्व-
मपैती' ति । तेन विषदानादौ व्यापृतोऽपि आततायित्वा-
ङ्गन्तव्य इति मेधातिथेरभिप्रायः ।

ननु च दारादिरक्षणार्थं वधे इति कृते दारोदिविह्वे वध्नादधो व्यर्थ इति उपेक्ष्य एव कृतवानाततायी, न हन्तव्यः। मेवम्। न दारादिरक्षणार्थं वधविधिः किन्तु दारादिविह्ववादिनिमित्ते वधो विधीयते। रक्षणार्थस्तु वधविधिरात्मनश्च परित्राप्य इत्यादौ क्वचिदेव, तस्मात्कृतवानित्याततायी नोपेक्ष्यः। स्मृच. ३१३-४

(४) गुरुवाल्लवृद्धबहुश्रुतब्राह्मणानामन्यतमं वधोद्यतमगच्छन्तं विद्यावित्तादिभिरुक्लृष्टं पलायनादिभिरपि स्वनिस्तरणाशक्तौ निर्विचारं हन्यात्। अत एवोशना— 'गृहीतशस्त्रमाततायिनं हत्वा न दोषः'। कात्यायनश्च भृगुशब्दोह्लेखेन मनुक्तश्लोकमेव व्यक्तं व्याख्यातवान्। 'आततायिनि चोत्कृष्टे तपःस्वाध्यायजन्मतः। वधस्तत्र तु नैव स्यात्पापं हीने वधो भृगुः ॥' मेधातिथिगोविन्दराजौ तु 'स्त्रीविप्राम्युपपत्तौ च ब्रध्नमैण न दुष्यति' इति पूर्वस्यामनुवादः। गुर्वादिकमपि हन्यात् किमुतान्यमपीति व्याचक्षाते। ममु.

(५) अथवा - दुरुक्तभाषणमेवात्र हिंसा 'वाग्भिसैस्तैर्जधान ताम्' इति वचनात्। अथवा प्रतिकूलाचरणे हन्तिप्रयोगो, यथा चात्र प्रतिभाति तथा द्वैतविवेके वक्ष्यामः। दवि. १०

(६) अविचारयन् गुर्वादीन् हन्यात्, त्यागं कुर्यात् न तु हिंसां कुर्यात्। हन हिंसागत्योरित्यस्य धातोर्गत्यर्थता, न हिंसाधर्मः। भाच.

अग्निदो गरदश्रैव शस्त्रपाणिर्धनापहः।

क्षेत्रदारहरश्रैव षडेते ह्याततायिनः॥

उद्यतासिर्विषाग्निभ्यां शापोद्यतकरस्तथा।

आथर्वणेन हन्ता च पिशुनश्चापि राजनि ॥

* 'अग्निदो' इत्यस्य श्लोकस्य व्याख्यानं वसिष्ठे (पृ. १६०८) द्रष्टव्यम्।

+ 'उद्यतासि' इत्यादिश्लोकयोर्व्याख्यानं एतत्समानकात्यायनवचनयोरुपरि अस्मिन्नेव प्रकारेण द्रष्टव्यम्।

(१) मस्मृ. ८।३५० इत्यस्योपरिष्ठात् प्रक्षिप्तश्लोकोऽयम्; गोरा. रहरश्रैव (रापहारी च) ह्या (आ) वसिष्ठः; मिता. २।२१ (=); मवि. गोरावत्, स्मृत्यन्तरम्; दवि. २३४ गोरावत्, मनुवसिष्ठौ; सवि. १५३ (=) रहरश्रैव (रापहर्ता च) ह्या (आ); मच. (=) सविवत्; व्यप्र. १४ (=) ह्या (आ); भाच. (=) गोरावत्. अधिकरलनिर्देशो वसिष्ठे द्रष्टव्यः।

(२) मस्मृ. ८।३५० इत्यस्योपरिष्ठात् प्रक्षिप्तश्लोकोऽयम्; मेधा. (=); भाच. (=).

भार्यारिक्षथापहारी च रन्ध्रान्वेषणतत्परः।

एवमाद्यान्विजानीभ्यस्त्वर्वानेवात्तायिनः॥

नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन।

प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा मन्युस्तं मन्युमृच्छति ॥

(१) न कश्चन इति नाधर्मो न दण्डो न प्रायश्चित्तमिति। प्रकाशं जनसमक्षं, अप्रकाशं विपादिदानेन येन केनचिदुपायेन। मन्युः क्रोधाभिमानिनी देवताऽसौ मन्युमृच्छति। नात्र हन्तृहन्तव्यभावोऽस्ति पुरुषयोः, अयं आततायिक्रोध इतरणं हन्यत इत्यर्थवादोऽयम्। यथा प्रतिग्रहकामः, क्रो मद्यं ददातु, नाहं प्रतिग्रहीता, न त्वं दाता, ततश्च कुतः प्रतिग्रहदोषो मामेवमत्रापि। इह साहसिके दण्डो नाम्नातः, स दण्डपारुष्ये द्रष्टव्यः। इह त्वधिकतरो यत उक्तं 'विशेषः पापकृत्तमः' इति। मेधा.

(२) हन्तृकृतो मन्युः क्रोधाभिमानिनी देवता तं मन्युं हन्यमानगतं क्रोधं निवर्तयति। साहसे चापराधापेक्षया प्रथममध्यमोत्तमसाक्षादङ्गच्छेदनिर्वासनादयो दण्डाः कार्याः। * गोरा.

(३) न कश्चन दोषो भवतीति ब्रह्महत्यादिकृतमपि पापं न तादृशं भवति। तथाहि प्रायश्चित्तमपि तत्राल्पमेव स्मृतिकारैर्निबद्धम्। हन्तुर्हिंसा आततायिनो हिंसां प्रति ऋच्छति तत्प्रतिरुद्धा न फलं प्रसूते। तन्न कर्तारि पापं जनयति हिंसितेन हिंसाकरणादिति तात्पर्यम्। मवि.

† विश्व., मिता. व्याख्याने व्यवहारमातृकायां (पृ. ८२, ८३) द्रष्टव्यम्।

* शेषं मेधावत्। ममु., मच. गोरावत्।

(१) मस्मृ. ८।३५० इत्यस्योपरिष्ठात् प्रक्षिप्तश्लोकोऽयम्; मेधा. (=) रिक्थापहारी (त्रिकमकारी); भाच. रन्ध्रा (छिद्रा) शेषं मेधावत्.

(२) मस्मृ. ८।३५१ [स्तं मन्युं (स्तंमन्युं) Noted by Jha]; विश्व. २।२१ (=) पू.; मिता. २।२१ (=) प्रकाशं वाऽ (प्रच्छन्नं वा) : २।२८६ (=); स्मृच. ३१४; पमा. ४६७ (=); रस. १२७; दवि. ९ पू.; नृप्र. २०८ नाततायि (न तवारि); सवि. १५२ (=) मितावत् : १५५ (=) पू.; व्यप्र. १४ (=), ४०० (=) मितावत्; व्यउ. ९ (=) पू. : १३७ पू., स्मृतिः; मिता. ४९१ पू. : ७५७; सेतु. १०० (=); समु. १४७.

(४) ऋतद्राज्यकारो मेधातिथिव्याचष्टे । नं कश्च-
नेति । मेहाधर्मो न दण्डो न प्रायश्चित्तम् । प्रकाशं
आभाष्य जनसमक्षम् । अप्रकाशं विषदानादिना येन-
केनचिदुपायेन । मन्युः क्रोधाभिमानिनी देवता । स
मन्युमुच्छति । नात्र हन्तृहन्तव्यभावोऽस्ति पुरुषयोः ।
आततायिक्रोधः इतरेण क्रोधेन हन्तव्य इत्यर्थवादोऽय-
मित्यादिग्रन्थेन अत्राप्रकाशवधेऽपि दोषाभावं वदन्
मनुरप्युपप्लवं कृत्वा गतेऽप्याततायिनि विषदानादिना
वधो न दोषायेति दर्शयति उपप्लवकरणसमये विषदाना-
संभवात् ।

+ स्मृच. ३१४

आचार्यं च प्रवक्तारं पितरं मातरं गुरुम् ।
न हिंस्याद्ब्राह्मणान् गाश्च सर्वाश्चैव तपस्विनः ॥

(१) आचार्यं उपनेता । प्रवक्ता अध्यापको
व्याख्याता । गुरुस्ताभ्यामन्यः पितृव्यमातुलादिः । सर्वा-
श्चैव तपस्विनः । प्रायश्चित्तप्रवृत्तान् पातकिनोऽपीति
सर्वग्रहणम् । अविशेषेण सर्वभूतानां तत्र तत्र हिंसा
निषिद्धा । पुनर्वचनमाचार्यादीनामाततायिनामपि निषे-
धार्थमिति केचित् । यस्तु 'गुरुं वा बालवृद्धौ वा'
इत्यादिरर्थवादोऽस्यैव प्रतिप्रसवः । उपाध्यायस्त्वाह
नायं प्रतिषेधः पर्यदासोऽयं संकल्पविधानार्थो 'नोद्यन्त-
मादित्यमीक्षेत' इतिवत् । अतः प्रयत्नेनातिक्रान्तं भवति
संकल्पप्रतिषेधश्चेति । अथवा दुरुक्तभाषणं हिंसा 'वाग्भि-
स्तैस्तैर्जघान ताम्' इति प्रयोगदर्शानात् । अथवा प्रति-
कृलान्नरणे हन्तिः प्रयुक्तः ।

* मेधा.

(२) आचार्यमध्यापयितारं चोपनयनमात्रकारिणं
श्लोकवत् (?) पितरं मातरं गुरुं 'अल्पं वा बहु वा यस्य'-
त्युक्तं, गोब्राह्मणतपोनिष्ठंशाततायिनोऽपि न हिंस्याद-
न्यथा सामान्यहिंसानिषेधे सतीदं पृथक् वचनं अनर्थकं
स्यात् ।

गोरा.

(३) आचार्यं उपनयनपूर्वकवेदाध्यापकं, प्रवक्तारं
वेदार्थव्याख्यातारं, गुरुं 'अल्पं वा बहु वा यस्य' इत्यु-

+ मेधावद्भावः, अयं ग्रन्थः मेधातिथिसमीक्षार्थं धृतः ।

* अन्यव्याख्यानानि अत्रैव गतार्थानि ।

(६) मस्मू. ४।१६२ [ब्राह्मणान् गाश्च (ब्रह्महं गां वा (?))
Noted by Jha]; अप. १।१५४ गान् (णं); दधि.
२.३९ गाश्च (गां च); समु. १.४७.

क्तम् । आचार्यादीस्तु न हिंस्यात् । प्रतिकूलचरणेऽत्र
हिंसाशब्दः । गोविन्दराजस्तु सामान्येन हिंसानिषेधा-
दाततायिनोऽप्येतात्र हिंस्यादिति व्याख्यातवास्तदयुक्तम् ।
'गुरुं वा बालवृद्धौ वा' इत्यनेन विरोधात् । ममु.

महापातकिसाहसिकदण्डविधिः

+ ब्रह्महा च सुरापश्च स्तेथी च गुरुतल्पगः ।
एते सर्वे पृथग्ज्ञेया महापातकिनो नराः ॥
चतुर्णामपि चैतेषां प्रायश्चित्तमकुर्वताम् ।
शारीरं धनसंयुक्तं दण्डं धर्म्यं प्रकल्पयेत् ॥
गुरुतल्पे भगः कार्यः सुरापाने सुराप्वजः ।
स्तेये च श्रपदं कार्यं ब्रह्महण्यशिराः पमान् ॥
असंभोज्या ह्यसंयाज्या असंपाठ्याविवाहिनः ।
चरेयुः पृथिवीं दीनाः सर्वधर्मबहिष्कृताः ॥
ज्ञातिसंबन्धिभिस्त्वेते त्यक्तव्याः कृतलक्षणाः ।
निर्दया निर्नमस्कारास्तन्मनोरनुशासनम् ॥
प्रायश्चित्तं तु कुर्वाणाः सर्ववर्णा यथोदितम् ।
नाङ्क्या राज्ञा ललाटे स्युर्दाप्यास्तुत्तमसाहसम् ॥
आगःसु ब्राह्मणस्यैव कार्यो मध्यमसाहसः ।
विवास्यो वा भवेद्ब्राह्मणत्सद्रव्यः सपरिच्छदः ॥
इतरे कृतवन्तस्तु पापान्येतान्यकामतः ।
सर्वस्वहारमर्हन्ति कामतस्तु प्रवासनम् ॥

मातापितास्त्रीपुत्राणामन्योन्यत्वेन दण्डः

न माता न पिता न स्त्री न पुत्रस्त्यागमर्हति ।
त्यजन्नपतितानेतान् राज्ञा दण्ड्यः शतानि षट् ॥

(१) माता न त्यागमर्हति । न त्याज्या । त्यागः
स्वर्गहानिष्कासनं, भ्रातृवृत्तेः स्वलिताया उपकारस्योप-
क्रियायामुदितायामकरणे । एवं पित्रादीनामपि व्याख्ये-
यम् । संबन्धे साहचर्यात् स्त्री भार्यैवाभिप्रेता । अपतितान-
नामेषां त्यागो नास्ति । मातुस्तु 'न माता पुत्रं प्रति
पततीत्येके' इति शातातयः । भार्यायाश्चापि त्यागोऽ-

+ 'ब्रह्महे'त्याद्यष्टश्लोकानां व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च
प्रथमभागे दण्डमातृकाप्रकरणे (पृ. ५८०-८९) द्रष्टव्यः ।

(१) मस्मू. ८।३८९; अप. २।२३७ दण्ड्यः (दाप्यः);
व्यक. १२० अपवत्; विर. ३५७; विधि. १५४ शा (शो) :
१८२ (=); दधि. ३७४; वीमि. २।२३७; सेतु. ३०३-४;
समु. १५७.

संभोगो गृहकार्यनिषेधश्च । भक्तवस्त्रादिदानं तु न निषि-
ध्यते । 'योषित्सु पतितास्वपि । वस्त्रान्नपानं देयं च
वसेयुः स्वगृहान्तिके ॥' इति पठ्यते । मेधा.

(२) मातृपितृभार्यापुत्राः त्यागं भरणशुभ्रुषाद्यकरणा-
त्मकं नार्हन्ति । अत एतानपतितानापि परित्यजन्
अन्योन्यपरित्यागे राज्ञा षट् शतानि दण्ड्यः । * गोरा.

(३) समुच्चितानां त्याग एतत् । अप. २।२३७

निमित्तविशेषेषु प्रातिवेश्यब्राह्मणाद्यभोजने दण्डविधिः

प्रातिवेश्यानुवेश्यौ च कल्याणे विंशतिद्विजे ।

अर्हावभोजयन्विप्रो दण्डमर्हति माषकम् ॥

(१) विशान्यस्मिन्निति वेशो निवासस्तत्प्रतिगतः
प्रतिवेश्यः गृहाभिमुखस्तत्र भवः प्रातिवेश्यः । प्रदीर्घपाठे
स्वार्थिकोऽण् । एवमनुवेश्यः पृष्ठतो वसन्, तौ चेन्न
भोजयेत् यदि स्वगृहमानीय कल्याणे विवाहाद्युत्सवे
विंशतिमात्रा यत्र द्विजा अन्ये भोज्यन्ते, तदा माषकं
सुवर्णं दण्डं दाप्यो, हिरण्यमित्युत्तरत्र विशेषणादिहापि
विज्ञायते । अर्हौ यदि तौ प्रातिवेश्यानुवेश्यौ योग्यौ
भवतो न द्विषन्तौ नात्यन्तनिर्गुणौ । † मेधा.

(२) प्रातिवेश्यो निरन्तरगृहस्थः । अनुवेश्यस्तद-
नन्तरः । कल्याणे उत्सवे । विंशतिब्राह्मणा यत्र भोज्यन्ते
तत्र । अर्हौ योग्यौ । विप्र इति वचनात् क्षत्रियस्य
तादृग्ब्राह्मणाभोजने न दोष इत्यर्थः । माषकं सुवर्णस्य ।

+ मवि.

(३) उत्तरत्र हैरण्यप्रहणादिह रौप्यमाषं दण्डमर्हति ।

× मसु.

(४) माषकश्चात्र रौप्यो बोद्धव्यः । उत्तरश्लोके मान-
वेन अधिके भूतितुल्यात्मके प्रातिवेश्यश्रोत्रियाभोजन-
रूपेऽपराधे विशिष्य हिरण्यमाषकदण्डाभिधानादिति हला-
युधः । × विर. ३५९

(५) स्वगृहस्याभिमुखं गृहं प्रतिवेशः, अभितः समी-
पस्थं गृहमनुवेशस्तत्रस्थौ प्रातिवेश्यानुवेश्यौ । नन्द.

* मवि., मसु. गोरावत् । ÷ गोरा. मेधावत् ।

+ मव., भाव. मविवत् । × शेषं मविवत् ।

(१) मस्मृ. ८।३९२ [प्राति (प्रति) Noted by
Jha]; अप. २।२३३; व्यक. १२०; विर. ३५८ प्रो
(प्रौ); दवि. ३०५; समु. १५७.

^१श्रोत्रियः श्रोत्रियं साधुं भूतिकृत्येष्वभोजयन् ।
तदन्नं द्विगुणं दाप्यो हैरण्यं चैव माषकम् ॥

(१) अप्रातिवेश्यार्थोऽयमारम्भः । सन्नहचारिणामयं
नियमः । श्रोत्रियस्तादृशमेव श्रोत्रियं गुणवन्तं, भूति-
कृत्येषु भूतिर्विभवस्तन्निमित्तेषु कार्येषु, विभवे धनसंपत्तौ
सत्यां यानि क्रियन्ते गोष्ठीभोजनादीनि, अथवा भूति-
प्रहणं कृत्यविशेषणं, भूतिमन्ति यानि कृत्यानि प्राचुर्येण
प्रभूततया विवाहादीनि क्रियन्ते, यत्र विंशतेरधिकनरा
भोज्यन्ते तादृशेष्वुत्सवेषु, अभोज्यंस्तदर्थमन्नं भूतिकृत्येषु
भोक्तव्यं तावद्द्विगुणं तस्मै दापयेत्, राज्ञे वा, उभयं,
हिरण्यं माषकं वा । मेधा.

(२) विद्याचारवांस्तथाविधमेव गुणवन्तं विभव-
कार्येषु विवाहादिषु प्रकृतत्वात्प्रातिवेश्यानुवेश्यावभोजयन्
तदन्नं भोजिताद्द्विगुणमन्नं दाप्यो हिरण्यमाषकं च राज्ञा ।
मसु.

पितापुत्रविरोधसाक्ष्यादिदण्डविधिः

^२पितापुत्रविरोधे तु साक्षिणां दशपणो दमः ।

यस्तयोः सान्तरः स्यात्तु तस्य तूत्तमसाहसम् ॥
सान्तरः स्यात् तयोर्मध्ययो भूत्वा विरोधमुत्पादयेत् ।

विर. ३६०

अभक्ष्यापेयादिप्राशयित्प्रसित्तदण्डविधिः

^३अभक्ष्यमथवाऽपेयं वैश्यादीन् प्राशयन् द्विजान् ॥
जघन्यमध्यमोत्कृष्टान् दण्डानाहुयंथाक्रमम् ॥

पैणाः शूद्रे भवेदण्डः चतुःपञ्चाशदेव तु ।

प्रसितारः स्वयं कार्या राज्ञा निर्विषयास्तु ते ॥

अत्र विष्णुक्तो दण्डो ब्राह्मणादिषु उत्तमेषु दूषितेषु,
मन्वाद्युक्तश्चानुत्तमेष्वित्यविरोधः । विर. ३६१

(१) मस्मृ. ८।३९३ है (हि) [तदन्नं (तदन्नं) हैरण्यं
चैव (दण्डं चैव स) Noted by Jha]; अप. २।२६३;
विर. ३५९; दवि. ३०५ प्वभो (पु भो); समु. १५७.

(२) विर. ३६०.

(३) अप. २।२३३ प्राश (भक्ष) शान् दण्डानाहुयं (द-
दण्डानह्येय); व्यक. १२१ नाहुयं (नह्येय); विर. ३६१
व्यकवत्; विधि. १५५; दवि. ३०८ वैश्यादीन् प्राश (ब्राह्म-
णान् प्राश) पू; सेतु. २९७ प्राशयन् (प्रासयेत्).

(४) अप. २।२३३; व्यक. १२१; विर. ३६१ प्रसि
(शासि); विधि. १५५ पू; दवि. ३०९ उत्त.; सेतु.
२९७ पू.

धर्मोपजीविनो धर्मच्युतस्य दण्डविधिः

यैश्चापि धर्मसमयात्प्रच्युतो धर्मजीवनः ।

दण्डेनैव तमप्योषेत्स्वकाद्धर्माद्धि विच्युतम् ॥

(१) धर्मजीवनो ब्राह्मणो, धर्मसमयात् च्युतः स्व-
कर्तव्यभ्रष्टः, दण्डेनैव तमप्योषेत्, दण्डेन विवासनादिना,
तमप्योषेत् दहेदित्यर्थः । मवि.

(२) याजनप्रतिग्रहादिना परस्य यागदानादिधर्म-
मुत्पाद्य यो जीवति स धर्मजीवनो ब्राह्मणः सोऽपि यो
धर्ममर्यादायाश्च्युतो भवति तमपि स्वधर्मात्परिभ्रष्टं
दण्डेनोपतापयेत् । * ममु.

(३) धर्मात् प्रच्युतो धार्मिकत्वख्यापनेन जीवश्चोर-
तुल्य इत्यभिप्रायः । नन्द.

उत्कृष्टकर्मभिर्जीवन् अधमजातीयो दण्ड्यः

यो लोभाद्धर्मो जात्या जीवेदुत्कृष्टकर्मभिः ।

तं राजा निर्धनं कृत्वा क्षिप्रमेव प्रवासयेत् ॥

यो जात्या अधमो निकृष्टः क्षत्रियादिः । सत्यपि
प्रकृतत्वे राजन्यस्य सर्वेषामयं ब्राह्मणवृत्तिप्रतिषेधः । एव-
मेवायं श्लोकः । उत्कृष्टो निरपेक्षो ब्राह्मण एव । कर्मभि-
रध्ययनादिभिर्जीवति । दण्डोऽयं सर्वस्वग्रहणप्रवासनैः ।

+ मेधा.

तडाग—कोष्ठागार—देवतागार—जलमार्गादिभेदनाद्यपराधेषु

दण्डविधिः

तडागभेदकं हन्यादप्सु शुद्धवधेन वा ।

यद्वापि प्रतिसंस्क्रुर्याहाप्यस्तूत्तमसाहसम् × ॥

* मच. ममुवत् । + अन्यव्याख्यानानि यथाश्रुतानि ।

× विर. व्याख्यानं 'यस्तु पूर्वनिविष्टस्य' इति श्लोके
द्रष्टव्यम् । दवि. व्याख्याने मवि., ममु. च अनूदितम् ।

(१) मस्मृ. १।२७३; व्यक. १६४; विर. ६२५
तमप्यो (समाप्तो); दवि. २६० तमप्यो (समाप्तो) द्वि वि
(द्विधि); बाल. २।२७६; सेतु. ३२८ वनः (विनः)
तमप्यो (समाप्तो) मांक्षि विच्युतम् (म्याद्विच्युतम्); समु.
१५८ वनः (विनः) क्रमेण यमः.

(२) मस्मृ. १०।९६ [लोभाद् (मोहाद्) Noted by
.Jha]; अप. २।२३३ प्रवा (विवा): २।३०३; व्यक.
१२१ पू; विर. ३६३ कर्मभिः (जातिभिः); विचि. १५७;
दवि. ३०२; वीमि. २।३०४ जात्या (जातो); सेतु.
२९७, ३०५.

(३) मस्मृ. १।२७९ ग. यद्वा (तद्वा) [तडागभेदकं

(१) तडागग्रहणमुपलक्षणार्थम् । न्युदकंहरणेऽप्ययं
दोष इति केचित् । तदयुक्तम् । महान् हि तडागभेदने
अपराधः । स्वल्पो नदीभेदने । तडागस्य हि वप्रभेदने-
नोदकहरणेऽप्ययमेव विधिः । मेधा.

(२) तडागभेदकं तडागजलस्य बहिर्निःसारकं
अप्सु मज्जयित्वा हन्यात् । शुद्धवधेन शिरच्छेदेन ।
यस्त्वङ्गुलीकरच्छेदादिको वधः सोऽतिदुःखहेतुत्वादशुद्ध-
वधः । एतत् कामतः । अकामे त्वाह तच्चापीति ।
तत्तडागादि विगुणीकृतं सम्यक्कृत्वोत्तमसाहसं दण्डं
दद्यात् । मवि.

(३) तडागमहत्त्वात्पत्नानुसारेणात्र दण्डविकल्पे
व्यवस्था कार्या । स्मृच. ३२६

(४) यः स्नानदानादिना जलोपकारकं भागं सेतु-
भेदादिना विनाशयति तमप्सु मज्जनेन प्रकारान्तरेण वा
हन्यात् । यद्वा यदि तडागं पुनः संस्क्रुर्यात्तदोत्तमसाहसं
दण्ड्यः । ममु.

(५) अनेककोटिजीवनाशकत्वाद्बार्हः । यदि वा
प्रतिसंस्क्रुर्यात्, विष्णादिना द्रव्येण दूषयेत्तदा संस्क्रुर्या-
दिति । * मच.

(६) शुद्धवधेन शस्त्रवधेन । नन्द.

कोष्ठागारायुधागारदेवतागारभेदकान् ।

हस्त्यश्वरथहर्तृश्च हन्यादेवाविचारयन् ॥

* शेषं मविवत् ।

(तडागभेदकान्) डाग (डाक) यद्वापि (तथापि) हाप्यस्तू
(हाप्यश्चो) Noted by Jha]; अप. २२७।५४ पूर्वार्धे
(तडागदेवतागारभेदकान् घातयेन्नृपः) पू; व्यक. १२१
यद्वा (तद्वा) हाप्यस्तू (इथाच्चो); मवि. यद्वा (तच्चा);
स्मृच. ३२६ डाग (टाक) यद्वा (तच्चा) हाप्यस्तू (इथाच्चो);
विर. ३६५ व्यकवत्; व्यनि. ५०९ डाग (टाक) हाप्यस्तू
(इथाच्चो); दवि. ३१३ यद्वा (तच्चा) हाप्यस्तू (इथाच्चो);
सवि. ४७४ डागभे (टाकले) यद्वापि (स यदि) हाप्यस्तू
(इथाच्चो); मच. यद्वापि (यदि वा); भाच. मविवत्.

(१) मस्मृ. १।२८०; मिता. २।२७३; अप. २।२७३
कोष्ठा (अग्न्या); व्यक. ११४ दकान् (दिनः); विर. ३२०
हर्तृश्च (हन्तृश्च) शेषं व्यकवत्; विचि. १३६ (=) रयन्
(रितः) शेषं व्यकवत्; व्यनि. ५०९ को (गो); दवि.
७४ हर्तृश्च (हन्तृश्च) उक्तः : १३८, १४२ विरवत्; नृप.

(१) कोष्ठागारं राजगृहम् । मवि.

(२) राजसंबन्धिधान्यादिषु धनागारायुधगृहयोर्देव-
प्रतिमाग्रहस्य च बहुधनव्ययसाध्यस्य विनाशकान् हस्त्यश्व-
रथस्य चापहर्तृन् शीघ्रमेव हन्यात् । यत्तु संक्रमध्वज-
यष्टिदेवताप्रतिमाभेदिनः पञ्चशतदण्डं वक्ष्यति सोऽस्मा-
देव देवतागारभेदकस्य वधविधानान्मृन्मयपूजितोज्जित-
देवताप्रतिमाविषयोऽत्र द्रष्टव्यः । ममु.

(३) अविचारयन् इत्यनेन सदस्यपि प्रश्नो न कार्यः ।
मच.

यस्तु पूर्वनिविष्टस्य तडागस्योदकं हरेत् ।

आगमं वाप्यपां भिन्द्यात्स दाप्यः पूर्वसाहसम् ॥

(१) हरेत् स्वसमीपतडागं प्रति नयेत् । आगमं
तडागे जलागमं रुन्ध्यात् । आगमं वाप्यपां भिन्नादिति
क्वचित्पाठः । स दाप्यः तत्सम्यक्करणपूर्वम् । + मवि.

(२) यः पुनः प्रजायर्थं पूर्वं केनचित्कृतस्य तडागस्यो-
दकमेव गृह्णाति । कृत्स्नतडागोदकनाशने वधदण्डः
प्रागुक्तः । तथोदकागमनमार्गं सेतुबन्धादिना यो नाशयति
सं प्रथमसाहसं दण्ड्यः । ममु.

(३) अत्र च (द्वितीयश्लोकेन) तडागभेदके
उत्तमसाहसाभिधानं पूर्वोक्ततडागापेक्षया उत्कर्षमादाये-
त्यविरोधः । तोयाधारविशेषादेव विकल्प इत्यन्ये ।
विर. ३६५

प्राकारस्य च भेत्तारं परिखाणां च पूरकम् ।
द्वाराणां चैव भङ्क्तारं क्षिप्रमेव प्रवासयेत् ॥

+ स्मृच. मविब्रह्मवः।

२६३ कोष्ठा (अग्न्य); वीमि. २।२७३ अपवत्; सेतु.
२३७-८ व्यकवत्; समु. १५८ को (गो) क्रमेण यमः.

(१) मस्मृ. १।२८१ भिन्धा (भिधा) [(डाग (डाक)
Noted by Jha]; व्यक. १२१; मवि. भिन्धात्
(रुन्ध्यात्); स्मृच. ३२६ डाग (टाक) वाप्यपां भिन्धात्
(वाप्युपारुन्ध्यात्); विर. ३६५ वाप्य (चाप्य); व्यनि. ५१०
पूर्वनि (पूर्व नि) डाग (टाक) बृहस्पतिः; दनि. ३१३
विरवत्; मच. मस्मृवत्; सेतु. २५७ विरवत्.

(२) मस्मृ. १।२८९; अप. २।२८२ भङ्क्ता (भेत्ता)
वास (माप); व्यक. १२२ स्य च (स्याव) शेषं अपवत्;
विर. ३६७ स्य च (स्यानु) भङ्क्ता (भेत्ता); विचि. १५९ भेत्ता
(हेत्ता) शेषं अपवत्; व्यनि. ५११ भङ्क्ता (भेत्ता);
दवि. २९९ व्यकवत्; वीमि. २।२८२ अपवत्; बाल.

(१) दुर्गगतानां प्राकारादीनां विनाशने प्रवासनं
दण्डः । परिखा भूभागाः खाताः । मेधा.

(२) राजगृहपुरादिसंबन्धिनः प्राकारस्य भेदकं तदी-
यानामेव परिखाणां पूर्यितारं तद्रतानां द्वाराणां भङ्क्तं
शीघ्रमेव देशान्निर्वासयेत् । ममु.

(३) परिखाः परितः सजलखाताः । ते चेत्स्थास्यन्ति
पुनः करिष्यन्तीति कृत्वा क्षिप्रं प्रवासनमिति । मच.

विविधद्रव्यनाशापराधेषु दण्डविधिः

*द्रव्याणि हिंस्याद्यो यस्य ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।

स तस्योत्पादयेत्तुष्टिं राज्ञे दद्याच्च तत्समम् ॥

चर्मचार्मिकभाण्डेषु काष्ठलोष्टमयेषु च ।

मूल्यात्पञ्चगुणो दण्डः पुष्पमूलफलेषु च ॥

संक्रमध्वजप्रतिमादिद्रव्यभेदनदूषणादौ दण्डविधिः

*संक्रमध्वजयष्टीनां प्रतिमानां च भेदकः ।

प्रतिकुर्याच्च तत्सर्वं पञ्च दद्याच्छतानि च ॥

(१) संक्रमः येन संक्रामन्ति मार्गोणावर्तन्ति जलोप-
स्यशादिना निर्मितेन, शुभ्रं वासः ध्वजः चिह्नं राजामा-
त्यादीनां देवायतनेषु च । यष्टिः ईदृशे च । प्रतिमाना-
मिति व्याख्यातम् (?) । प्रतिकुर्यात्समदधीताप्रत्यापत्तिं
नयेत् । मेधा.

(२) ध्वजो देवकुलादिध्वजः । यष्टिः ग्रामादिपताका-
यष्टिः । प्रतिमानां मनुष्यप्रतिकृतीनाम् । देवप्रतिमासु तु
वधस्तदायतनभेद एव वधोक्तेः । मवि.

(३) संक्रमो जलोपरि गमनार्थं काष्ठशिलादिरूपः,
ध्वजः चिह्नं राजद्वारादौ, यष्टिः पुष्करिण्यादौ, प्रति-
माश्च क्षुद्रा मृन्मय्यादयस्तासां विनाशकः पञ्चशतपणान्
दद्यात्तच्च विनाशितं सर्वं पुनर्नवं कुर्यात् । × ममु.

* एतौ श्लोकौ दण्डपारुष्ये मनुना आम्नातौ । अनयो-
र्व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च दण्डपारुष्यप्रकरणे द्रष्टव्यः ।

× विर., मच. ममुवत् ।

२।२२९; सेतु. २५७ अपवत्; समु. १५८ रस्य (राणां)
भङ्क्ता (भेत्ता) क्रमेण यमः

(१) मस्मृ. १।२८५; अप. २।२३३; व्यक. १२१
पञ्च दद्याच्छ (दद्यात्पञ्चश) उक्तः; विर. ३६३ च (त्स)
शेषं व्यकवत्; विचि. १५७ व्यकवत्; व्यनि. ५१० तत्सर्वं
(तत्पूर्वं); सेतु. २५६ विरवत्; समु. १५८ च तत्सर्वं
(यथापूर्वं) क्रमेण यमः.

अदूषितानां द्रव्याणां दूषणे भेदने तथा ।
मणीनामपवेधे च दण्डः प्रथमसाहसः ॥

(१) यानि स्वयमदुष्टानि द्रव्याणि लाभार्थी दूषयति, तथा धान्यविक्रयी क्षेत्रे निर्दोषं धान्यमुत्तमं तृणबुसैर्योजयति, कुङ्कुमादेश्च तेन अकुङ्कुमादिना द्रव्यान्तरैकीकरणं, मणयो मुक्तास्तेषां भेदनं द्विधाकरणम् । अत्र वेधतिभेदने विद्यते अनेकार्थत्वाद्भानुनाम् । वेधतेः रूपमेतत् । मणयो हीनमध्यमोत्कृष्टतमा भवन्ति । तत्र दण्डकल्पना कर्तव्या । मध्यमेपु मध्यम उत्तमेपूत्तमः ।

मेधा.

(२) अदुष्टद्रव्याणामपद्रव्यप्रक्षेपेण दूषणे, मणीना च माणिक्यादीनामभेद्याना विदारणे, वेध्यानामपि मुक्तादीनामनवस्थानवेधने प्रथमसाहसो दण्डः कार्यः । सर्वत्र परकीयद्रव्यनाशे द्रव्यान्तरदानादिना स्वामितुष्टिः कार्या । *ममु.

राजमार्गदूषणे दण्डविधिः

समुत्सृजेद्राजमार्गे यस्त्वभेध्यमनापदि ।

स द्वौ कार्षापणौ दद्यादभेध्यं चाशु शोधयेत् X ॥

अनार्तः सन् यो राजपदेषु पुरीषं कुर्यात्स कार्षापणद्वयं दण्डं दद्यात्स चाभेध्यं शीघ्रमेवापसारयेत् । ममु. आपद्रतस्तथा वृद्धो गर्भिणी बाल एव वा । परिभाषणमर्हन्ति तच्च शोध्यमिति स्थितिः + ॥

अभिचारमूलक्रियाकृत्यासु दण्डविधिः

अभिचारेषु सर्वेषु कर्तव्यो द्विशतो दमः ।

मूलकर्मणि चानाप्तैः कृत्यासु विविधासु च ॥

* विर., मच. ममुवत् ।

X मेधा. व्याख्यानं सीमाविवादप्रकरणे (पृ. ९३९) द्रष्टव्यम् ।

+ व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च सीमाविवादप्रकरणे (पृ. ९३९) द्रष्टव्यः ।

(१) मस्मृ. १।२८६ [मपवे (मपि वे) Noted by Jha]; अप. २।२३३ च (तु); व्यक. १२१ मपवे च (मववाधेषु); विर. ३६२-३ अपवत्; विचि. १५६ अपवत्; व्यनि. ५११ मप (मय); दवि. ३१०; सेतु. ३०५ मपवे (मुपरो) च (तु); समु. १५८ सः (सम्) क्रमेण यमः.

(२) अपु. २२७।५५ उत्तरार्धे (स हि कार्षापणं दण्ड्यस्तमभेध्यं च शोधयेत्). अवशिष्टस्थलादिनिर्देशः सीमाविवादप्रकरणे (पृ. ९३९) द्रष्टव्यः ।

(३) मस्मृ. १।२९० क., ख., घ., षैः (षैः) [षैः

(१) अदृष्टेनोपायेन मन्त्रादिशक्त्या मारणमभिचारः । तत्र प्रवृत्तानाममृतेऽभिचारीये दण्डोऽयम् । अनभिचारीयाभिचारेषु नैतावता मुच्यते । तत्र मनुष्यमारणदण्डश्च विशेषः । सर्वग्रहणं लौकिकवैदिकयोरविशेषेण दण्डार्थम् । वैदिकाः श्येनादयः । लौकिकाः पादपांशुग्रहणसूचीभेदनादयः । मूलकर्म वशीकरणादि । आता^३पितृभार्यादयस्ततोऽन्येऽनाताः । कृत्या अभिचारप्रकारा एव मन्त्रादिशक्तय उच्चाटनसुहृद्बन्धुकुलद्वेषविचिचीकरणादिहेतवो भूतविद्यादिपु प्रसिद्धाः । *मेधा.

(२) अनाते असंबन्धिनि विषये । मूलकर्मणि सुनादिप्रयोगरूपवशीकरणकर्मणि । भर्त्रादौ तु संबन्धिनि वशीकरणे कृते न दोषः । अनातैरिति पाठेऽसंबन्धिभिरित्यर्थः । कृत्यासु रोगाद्युत्पत्त्यर्थं मातृग्रहाद्युत्थापने + मवि.

(३) एवं मातृपितृभार्यादिव्यतिरिक्तैरसत्यैर्व्यामोह्यधनग्रहणाद्यर्थं वशीकरणे तथा कृत्यासुच्चाटनापाटवादिहेतुषु क्रियमाणसु नानाप्रकारसु द्विशतपणदण्ड एव कर्तव्यः । X ममु.

राजपुरुषाणां धनलोभादिदोषेषु दण्डविधिः

राज्ञो हि रक्षाधिकृताः परस्वादायिनः शठाः ।

भृत्या भवन्ति प्रायेण तेभ्यो रक्षोदिमाः प्रजाः ॥

(१) परस्वमादातुं शीलं येषां ते परस्वादायिनः, शठाः असभ्यकारिणः प्रायेणाधिकृताः सन्तो भवन्ति । प्राक्शुचयोऽपि रक्षन्ति वित्तानि । अतः प्राक्शुचित्वानुमानेन नोपेक्षणीयाः । यत्नतः प्रतिजागरितव्याः । तेभ्यो रक्षोदिमाः प्रजाः । न केवलं राजार्थनाशः अनवेक्षया, यावत्प्रजा अपि निर्धनीकुर्वन्ति । मेधा.

* विर. भेधावत् । + दवि. मविवत् ममुवच्च ।

X अत्रोद्धृतोऽनुद्धृतभागश्च मेधावत् ।

(सौ) Noted by Jha]; अप. २।२३३ चानाप्तैः (विद्वेषे); व्यक. १२१; मवि. षैः (षैः); विर. ३६२; विचि. १५६ मविवत्; व्यनि. ५११ मविवत्; दवि. ३०९; सेतु. ३०५; समु. १५८ क्रमेण यमः .

(१) मस्मृ. ७।२२३; व्यक. १२२ राज्ञो हि (राष्ट्रेषु); विर. ३६७ व्यकवत्; दवि. १२० व्यकवत्.

१ दण्डः स वि. २ पौत्रभा. ३ लादिदे. ४ माने नो.

(२) रक्षाधिकृता रक्षार्थमधिकृताः ग्रामाध्यक्षा-
दयो भृत्याः । मच.

ये कार्याधिकृत्योऽर्थमेव गृहीयुः पापचेतसः ।
तेषां सर्वस्वमादाय राजा कुर्यात्प्रवासनम् ॥

(१) ये रक्षाधिकृताः कार्याधिकृत्यो व्यवहर्तृभ्यो
व्यापारवद्भ्यो धनलाभोद्देशिकया दण्डयन्ति जनपदांस्तेषां
सर्वस्वहरणप्रवासने राजा कुर्यात् । ÷ मेधा.

(२) कार्याधिकृत्यो वादिप्रभृतिभ्य उत्कोचरूपेणार्थ-
मेव गृहीयुर्न राजकार्यं कुर्युः । * मवि.

ये नियुक्तास्तु कार्येषु हन्युः कार्याणि कार्याणाम् ।
धनोष्मणा पच्यमानास्ताग्निः स्वान्कारयेन्नृपः ॥

(१) ये कार्याणामर्थिप्रत्यर्थिनां कार्येषु व्यवहार-
दर्शनादिषु नियुक्ता अधिकृता राजस्थानीयप्रभृतयस्ते
धनोष्मणा पच्यमाना अन्यतरस्माद्धनं गृहीत्वा कार्याणि
नाशयेयुस्ताग्निः स्वान्कारयेत् सर्वस्वहरणं तेषां कार्यम् ।
संभ्यानामभ्यासेन वर्तमानानां सत्यपि वक्ष्यमाणे दण्डा-
न्तरविधावेष एव दण्डो न्याय्यः । येऽप्यन्ये सेनापति-
प्रभृतयः कस्यचित्साहाय्यके नियुज्यन्ते ततश्चार्थं गृहीत्वा
नाशयन्ति, तेऽप्येवमेव दण्ड्याः । अन्ये तु 'येऽनि-

÷ मच. मेधावत् मविवच्च । * ममु., विर. मविवत् ।

(१) मस्त्व. ७।१२४; व्यक. १२२ यिके (यि) मेव
(मेव हि) क्रमेण कात्यायनः; विर. ३६७ व्यकवत्; विचि.
१६० (=) व्यकवत्; दवि. १२० व्यकवत्; सेतु. ३०६
(=) व्यकवत्.

(२) मस्त्व. ९।२३१ [नृपः (हुधः) Noted by
Jha]; मेधा. 'येऽनियुक्ता' इति पाठः; व्यक. १२२
क्रमेण कात्यायनः; विर. ३६७ ये नि (विनि) कार्या (कर्मा)
नास्ताग्निः स्वा (नाग्निः स्वांस्ता); विचि. १६० (=) ये
नि (विनि) नास्ताग्निः स्वा (नाग्निः स्वांस्ता); दवि. १०६
नास्ताग्निः स्वा (ना निः स्वांस्ता); सेतु. ३०६ ये नि (विनि)
स्तु (श्च) स्ताग्निः स्वा (निमांस्ता) क्रमेण याज्ञवल्क्यः; समु.
१६५ नास्ता (नान् ता).

१ हल्लेशोदे. २ दशितादि. ३ सत्याना.

युक्ता' इत्यकारप्रश्लेषं पठन्ति । ये राजर्षाह्यभ्याद्वला-
तिशयाद्वाऽन्यस्य साहाय्यं कुर्वन्ति कार्यनाशनार्थं द्विती-
यस्य, तेषामयं दण्डः । धनोष्मणेत्याविवक्षितम् । अनि-
युक्ता इत्येतदेव प्रधानम् । +मेधा.

(२) ये नियुक्ताः प्राड्विवाकायाः हन्युरुत्कोच-
ग्रहणेन जितमप्यजितं कुर्वन्तः । धनोष्मणा पाकः, किं
नो भवति राजा चेजानीयादण्डमात्रं ग्रहीष्यतीत्यतिधन-
तया निर्भयता । निःस्वान् अपहृतसर्वस्वान् । × मवि.

(३) [धनोष्मणा पच्यमानाः] उत्कोचधनतेजसा
विकारं भजन्तः । ममु.

कूटशासनकर्तृश्च प्रकृतीनां च दूषकान् ।

स्त्रीबालब्राह्मणप्रांश्च हन्याद्द्विट्सेविनस्तथा ॥

(१) कूटशासनस्य कर्तारो, यन्नैव राजादिष्टं तद्राज-
कृतमिति वदन्ति । शासनं राजादेशः । एतस्य गृहे न
भोक्तव्यमस्य चायं प्रसाद आज्ञातः, इयं वा स्थिती
राज्ञा कृतेति पत्रकं राजाधिकृतलेखकलिखितमिति शासनं,
राजादेशसंबन्धिशासनं तत्कूटं कुर्वन्ति पालयन्ति । प्रकृ-
तीनां क्रुद्धलुब्धानां दूषका भेदकाः । स्त्रीबालयोर्ब्राह्मणस्यापि
हन्तारः । द्विट्सेविनी राजशत्रुसेविनः प्रच्छन्नं गतागति-
कान् । मेधा.

(२) द्विट्सेविनः शत्रुसेवकान् । द्वितीयपादस्तु
'स्वाम्यमात्यदुर्गाकोशदण्डराष्ट्रमित्राणि प्रकृतयः तद्दूष-
कांश्च हन्यादिति' विष्णुवचनादेव व्याख्यातः ।

स्मृच. ३२४

(३) कूटराजाशालेखकान्, अमात्यानां च भेद-
कान्, स्त्रीबालब्राह्मणघातिनः, शत्रुसेविनश्च राजा
हन्यात् । ममु.

+ ममु. मेधावत् । × मच. मविवत् ।

(१) मस्त्व. ९।२३२; अप. २।२९४; व्यक. १२२;
स्मृच. ३२४; विर. ३७०; विचि. १६२ स्त्रीबाल (बाल-
स्त्री); व्यनि. ५०४, ५०८; दवि. २६६, ३१७; सवि.
४७५ द्विट्सेविनस्त (संबननांस्त); सेतु. ३०७; समु.
१५७.

१ बल्लेख्याद.

याज्ञवल्क्यः

साहसनिश्चितस्तदण्डश्च

सामान्यद्रव्यप्रसभहरणात्साहसं स्मृतम् ।
तन्मूल्याद्द्विगुणो दण्डो निह्वेवे तु चतुर्गुणः ॥

(१) स्तेयमपि प्रसह्य कृतं साहसमेव यस्माद्, अतो नात्र स्तेयदण्डः । किं तर्हि— 'सामान्यप्रसभद्रव्यहरणात् साहसं स्मृतम् । तन्मूल्याद्द्विगुणो दण्डो निह्वेवे तु चतुर्गुणः ॥' सामान्यं द्रव्यं द्वयोर्दण्डतरेण प्रसभं प्रसह्यान्यतरं परिभूयापन्हियते, तत् स्तेयमपि प्रसह्य हरणात् साहसमिति स्मृतं महर्षिर्भिर्यस्मात्, तस्मान्न तत्र स्तेयदण्डः । किं तर्हि अपहृतद्रव्यमूल्याद् द्विगुणः साहसिकदण्ड इत्यभिप्रायः । प्रसह्यापहृत्य निह्वेवे कृते मूल्याच्चतुर्गुणः । सामान्यद्रव्यहरणं चोदाहरणार्थम् । अन्यदपि यत् प्रसह्य स्तेयमन्यद्वा क्रियते, तत् सर्वं साहसमेव । तथा च नारदः— 'सहसा क्रियते' इति । विश्व. २।२३६

(२) संप्रति साहसं नाम विवादपदं व्याचिख्यासुस्तल्लक्षणं तावदाह— सामान्येति । सामान्यस्य साधारणस्य यथेष्टविनियोगानर्हत्वाविशेषेण परकीयस्य वा द्रव्यस्यापहरणं साहसम् । कुतः । प्रसभहरणात् प्रसह्य हरणात् । बलावष्टम्भेन हरणादिति यावत् । एतदुक्तं भवति । राजदण्डं जनक्रोशं चोच्छ्रय्य राजपुरुषेतरजनसमक्षं यत्किञ्चिन्मारणहरणपरदारप्रधर्षणश्चिन् क्रियते तत्सर्वं साहसमिति साहसलक्षणम् । अतः साधारणजनपरधनयोर्हरणस्यापि बलावष्टम्भेन क्रियमाणत्वात्साहसत्वमिति ।

तत्र परद्रव्यापहरणरूपे साहसे दण्डमाह— तन्मूल्यादिति । तस्यापहृतद्रव्यस्य मूल्याद् द्विगुणो दण्डः । यः पुनः

(१) वासु. २।२३०; विश्व. २।२३६ द्रव्यप्रसभ (प्रसभद्रव्य); मिता.; अप. गात् (णं); व्यक. १२० तु (च) शेषं विश्ववत्; स्मृच. ६ अपवत्, पू. : ३१६ अपवत्, पू. : ३१७ उक्त.; विर. ३५१ द्रव्यप्रसभ (प्रसभद्रव्य) तु (च); पमा. ४५१ उक्त.; इत्न. १२८ अपवत्; विधि. १५१ द्रव्यप्रसभ (प्रसभद्रव्य) तु (च); स्मृधि. २६ पू.; दवि. २९४ उक्त.; सवि. ४५२ पू.; बीमि.; व्यप्र. ३९३ अपवत्; व्यड. १२९ पू. : १३१ उक्त.; वित्ता. ७४८; सेतु. २५८-९ विचिनत्; सजु. १४८ गात् (णं) स्या (श).

साहसं कृत्वा नाहमकार्षमिति निह्रुते तस्य मूल्याच्चतुर्गुणो दण्डो भवति । एतस्मादेव विशेषदण्डविधानात् प्रथमसाहसादिसामान्यदण्डविधानमपहारव्यतिरिक्तविषयं गम्यते ।

× मिता.

(३) सामान्यस्यानेकेषां भ्रात्रादीनां मध्यमकस्य धनस्य प्रसभं स्वामिसमक्षं तानवगणय्य हठादपहरणं साहसम् । एतच्च न साहसस्य लक्षणं किन्तूपलक्षणम् । तल्लक्षणं त्वाह नारदः— 'साहसादिति + अप.

(४) सामान्यद्रव्यं बहुजनैः प्रहरादिकालक्रमेण रक्ष्यमाणं द्रव्यं, एतच्छलेन हतुं न शक्यते, रक्षणे प्रमादासंभवात् । तेनास्य प्रायेण बलादपहरणम् । तदेतदभिसंधायोक्तं— 'सामान्यद्रव्यप्रसभहरणमिति । साहसं स्मृतं साहसलक्षणं स्तेयं स्मृतमित्यर्थः । * स्मृच. ३१६

साहसकारयितुदण्डः

यः साहसं कारयति स दाप्यो द्विगुणं दमम् ।
यश्चैवमुक्त्वाऽहं दाता कारयेत्स चतुर्गुणम् ॥

(१) अन्येनापि प्रयोक्तृतया— 'यः साहसं कारयति स दाप्यो द्विगुणं दमम् । यस्त्वेवमुक्त्वाहं दाता कारयेत् स चतुर्गुणम् ॥' पूर्वोक्ताद् द्विगुणं दण्डं कारयिता दाप्यः । यस्त्वेवमुक्त्वा कारयेत् 'क्रियतामिदं यद्यत्र कश्चिद् विरोधो भविष्यति, ततोऽहमेव निर्वहणं करिष्यामी'ति, स चोक्तद्विगुणदण्डाच्चतुर्गुणं दण्डय्य इत्यवसेयम् । विश्व. २।२३७

(२) साहसस्य प्रयोजयितारं प्रत्याह— यः साहसमिति । यस्तु साहसं कुर्वित्वेवमुक्त्वा कारयत्यसौ साह-

× शेषं मिता. व्याख्यानं 'सहसा क्रियते' इत्यादिषु नारदश्लोकेषु द्रष्टव्यम् । विर., दवि., वित्ता. मितावत् । बीमि. मितावत् अपवच्च ।

+ शेषं मितावत् ।

* शेषं मितावत् । व्यप्र. स्मृचवत् ।

(१) वासु. २।२३१; अपु. २५८।२६ श्वे (स्ते); विश्व. २।२३७ अपवत्; मिता.; अप.; व्यक. १२३; स्मृच. ३१२; विर. ३७५; पमा. ४५१; इत्न. १२८; विधि. १६६; दवि. ७५ यश्चै (तथै); सवि. ४६५; बीमि.; व्यप्र. ३९३ अहं दाता (हन्तारं); व्यड. १३१ क्त्वा (क्तो); व्यम. १०५; वित्ता. ७४८; सेतु. २०९; सजु. १४७.

सिकाहण्डाद्द्विगुणं दण्डं दाय्यः। यः पुनरहं तुभ्यं धनं दास्यामि त्वं कुर्वित्येवमुक्त्वा साहसं कारयति स चतुर्गुणं दण्डं दाय्योऽनुब्रन्धातिशयात् । ×मिता.

(३) तव दण्डसंभवे अहं तद्धनं दास्यामीत्येवमुक्त्वा यः साहसं कारयेत्, स साहसकर्तुश्चतुर्गुणं दण्डं दाय्यः । वीमि.

पूज्यातिक्रम - भ्रातृभार्याप्रहार-प्रतिश्रुताप्रदान - मुद्रासहितगृहभङ्ग - सामन्तादिपीडाकरणापरायेषु दण्डविधिः

अर्घ्याक्रोशातिक्रमकृद्भ्रातृभार्याप्रहारदः ।

संदिष्टस्याप्रदाता च समुद्रगृहभेदकृत् ॥

सामन्तकुलिकादीनामपकारस्य कारकः ।

पञ्चाशत्पणिको दण्ड एषामिति विनिश्चयः ॥

(१) साहसिकत्वादेव च — अर्घ्याक्रोशेत्यादि । स्पष्टार्थो श्लोकौ । विश्व. २।२३८

(२) साहसिकविशेषं प्रत्याह—अर्घ्याक्षेपेत्यादि। अर्घ्यस्यार्थाईत्याचार्यादिराक्षेपमाज्ञातिक्रमं च यः करोति, यश्च भ्रातृभार्यां ताडयति, तथा संदिष्टस्य प्रतिश्रुतस्यार्थस्याप्रदाता, यश्च मुद्रितं गृहमुदाटयति, तथा स्वगृहक्षेत्रादिसंस्कृतगृहक्षेत्रादिस्वामिनां कुलिकानां स्वकुलोद्भवानां आदिग्रहणात्स्वग्राम्यस्वदेशीयानां च योऽपकर्ता, ते सर्वे पञ्चाशत्पणपरिमितेन दण्डनीयाः । + मिता.

(३) संदिष्टस्य प्रेषितस्य । * विर. ३५६

(४) संदिष्टस्य परप्रेषितस्य हिरण्यादेः प्रतिधातुं गृही-

× अप., व्यक., स्मृच., विर., दवि. मितावत् ।

+ अप. मितावत् । * शेषं मितावत् । दवि. विरवत् ।

(१) यास्मृ. २।२३२; अपु. २५८।२७ अर्घ्या (आर्या) दः (कः) दकृत् (दकः); विश्व. २।२३८; मिता. (क) क्रोशा (क्षेपा) दः (कः); अप. दः (कः); व्यक. १२० दकृत् (दकः); विर. ३५५ दः (कः) शेषं व्यकवत्; पमा. ४५१; विचि. १५३ विरवत्; दवि. २५५ पू. : ३०० व्यकवत्; वीमि.; व्यप्र. ३९३ प्रहारदः (पहारकः); व्यउ. १३१ अपवत्; विता. ७४८ क्रोशा (क्षेपा); सेतु. ३०२ विरवत्; समु. १५६ अर्घ्या (आर्या) दः (कः).

(२) यास्मृ. २।२३३; अपु. २५८।२८; विश्व. २।२३९; मिता.; अप.; व्यक. १२०; विर. ३५५; पमा. ४५१; विचि. १५३ मपकारस्य (माकारस्याग्र) निश्च (निर्ण) ; दवि. ३००; वीमि.; व्यप्र. ३९३-४; व्यउ. १३१; विता. ७४८; सेतु. ३०२; समु. १५६.

तस्याऽप्रदाता । आदिपदात् श्रेण्यादयः तेषामन्यतमस्यापकारकर्ता । एषां पूर्वोक्तानां पञ्चाशत्पणमितो दण्ड इति धर्मशास्त्रे विनिश्चयः । चकाराद्वाचिकस्याऽप्रवक्तुः समुच्चयः । वीमि.

विधवागमन—परभयानिवारण—वृथाक्रोश—चाण्डालकृतस्पृश्यस्पर्श-शूद्रप्रव्रजितादिभोजन—अयुक्तशपथ—अयोग्यकर्मकरण—पशुपुंसवो-पघात—साधारणापलाप—दासीगर्भपात—पितृपुत्राद्यन्योन्यत्यागेषु दण्डविधिः

स्वच्छन्दं विधवागामी विकृष्टे नाभिधावकः ।

अकारणे च विक्रोष्टा चण्डालश्चोत्तमान् स्पृशन् ॥

शूद्रप्रव्रजितानां च दैवे पित्र्ये च भोजकः ।

अयुक्तं शपथं कुर्वन्नयोग्यो योग्यकर्मकृत् ॥

वृषक्षुद्रपशूनां च पुंसत्वस्य प्रतिघातकृत् ।

साधारणस्यापलापी दासीगर्भविनाशकृत् ॥

(१) यास्मृ. २।२३४; अपु. २५८।२९ न्दं (न्द) हे ना (हेना) रणे (रेण [रण ?]) चण्डा (चाण्डा); विश्व. २।२४० न्दं (न्द) हे ना (हेऽन); मिता. शन् (शेत); अप. विश्ववत्; व्यक. १२० न्दं (न्द) धावकः (घातकः) चण्डा (चाण्डा); विर. ३५५ न्दं (न्द) हे ना (हेऽन) धाव (धाय) चण्डा (चाण्डा); पमा. ४५१; विचि. १५३ पूर्वांशं विरवत्; स्मृचि. २६ न्दं (न्द); दवि. ३०० न्दं (न्द) हे ना (होऽन); सवि. ४६६ न्दं (न्द) णे च (णेन) मान् (मां); वीमि.; व्यप्र. ३९४ हे ना (हेना) णे च (णेन); व्यउ. १३१ न्दं (न्द) मान् (मां); विता. ७४८-९ न्दं (न्द) कृष्टे (कृष्टेऽ); सेतु. ३०२ पूर्वांशं विरवत्; समु. १५७ व्यउवत्.

(२) यास्मृ. २।२३५; अपु. २५८।३०; विश्व. २।२४१; मिता. (क) द्र (द्रः); अप.; व्यक. १२० ग्यो (ग्योऽ); विर. ३५६ व्यकवत्; पमा. ४५१; विचि. १५३ क्तं (क्त); स्मृचि. २६; दवि. ३०० ग्यो यो (ग्यायो); सवि. ४६६; वीमि.; व्यप्र. ३९४; व्यउ. १३१; विता. ७४९; सेतु. ३०२-३ पित्र्ये (पत्रै) ग्यो (ग्ये); समु. १५७.

(३) यास्मृ. २।२३६; अपु. २५८।३१ क्षुद्र (शूद्र); विश्व. २।२४२ तक्रृत् (तकः); मिता.; अप.; व्यक. १२०; विर. ३५६ वृष (वृक्ष) शकृत् (शकः); पमा. ४५१-२; विचि. १५३ विरवत्; स्मृचि. २६; दवि. ३०० तक्रृत् (तकः) पी + (च) शेषं विरवत्; सवि. ४६६ अपवत्; वीमि.; व्यप्र. ३९४; व्यउ. १३१ वृष (वृक्ष); विता. ७४९; सेतु. ३०३ विरवत्; समु. १५७.

पितापुत्रस्वभ्रूद्रदम्पत्याचार्यशिष्यकाः ।
एषामपतितान्योन्यत्यागी च शतदण्डभाक् ॥

(१) एतदपि श्लोकचतुष्टयं स्पष्टार्थमेव ।

विश्व. २।२४०-४३

(२) नियोगं विना यः स्वेच्छया विधवां गच्छति ।
चौरादिभयाकुलैर्विक्रुष्टे च यः शक्तोऽपि नाभिधावति ।
यश्च वृथाक्रोशं करोति । यश्च चण्डाले ब्राह्मणादीन्
स्पृशति । यश्च शूद्रप्रव्रजितान् दिगम्बरादीन् दैवे
पित्र्ये च कर्मणि भोजयति । यश्चायुक्तं 'मातरं गमि-
ष्यामी'त्येवं शपथं करोति । तथा यश्च अयोग्य एव
शूद्रादियोग्यकर्माध्ययनादि करोति । वृषो वलीवर्दः क्षुद्र-
पशवोऽजादयस्तेषां पुंस्त्वस्य प्रजननशक्तेर्विनाशकः ।
वृक्षक्षुद्रपशूनामिति पाठे हिंवाद्यौषधप्रयोगेन वृक्षादेः
फलप्रसूनानां पातयिता । साधारणमपलपति साधारण-
द्रव्यस्य च वञ्चकः । दासीगर्भस्य च पातयिता । ये च
पित्रादयोऽपतिता एव सन्तोऽन्योन्यं त्यजन्ति ते सर्वे
प्रत्येकं पणशतं दण्डार्हा भवन्ति । #मिता.

(३) स्वच्छन्देन स्वेच्छया न शास्त्रवशाद्विधवागामी,
चौरादिभिरभिभूयमानेन जनेन विक्रुष्टेन 'धावत धावते'-
त्यार्तस्वने कृते विक्रोष्टारं प्रत्यनभिधावकः, अकारणे चौरा-
द्युपद्रवविरहेऽपि विक्रोष्टा, उत्तमान् द्विजातीन् बुद्धिपूर्वं
चण्डालः स्पृशन्, शूद्राणां प्रव्रजितानां देवान्पितृन् वो-
द्दिश्य भोजयिता, अयुक्तमनर्हं कोशपानादिकं ब्राह्मणोऽपि
कुर्वन्, अयोग्योऽनुपनीतोऽकृतप्रायश्चित्तो वा यद्योग्यस्यो-
पनीतादेः कर्म कुर्वन्, वृषस्योक्षणः क्षुद्रपशूनामजावि-
कादीनां च पुंस्त्वप्रतिघातं वृषणमर्दनेन करोति, साधा-
रणं स्वस्यान्यस्य च यद्द्रव्यं तस्यापलापी, दास्या गर्भस्य

* विर., दवि. मित्तावत् ।

(१) यास्त्र. २।२३७; अपु. २५८।३२; विश्व. २।२४३;
मिता. (क) पिता (पितृ); अप.; व्यक. १२० शत
(शतं); विर. ३५३; पमा. ४५२ पिता (पितृ) शिष्यकाः
(ऋत्विजाम्); विचि. १५३ स्वस्र (सुहृद्) न्योन्य (नां च);
स्मृचि. २६; दवि. ३००; सवि. ४६६; वीमि.; व्यप्र.
३९४ पिता (पितृ); व्यड. १३१; विता. ७४९ धाम
(तान); सेतु. ३०३ पिता (पितृ) शेषं त्रिचिवत्; समु.
१५७ पमावत्.

नाशकः, पित्रादीनामपतितानामन्योन्यत्यागी च, शत-
संख्याकपणदण्डभाक् । अप.

(४) आद्येन चकारेण कारणेऽपि विक्रोशाकर्तुः,
द्वितीयेन पतितस्य, तृतीयेन पाखण्डिनां, चतुर्थेन
मनुष्यशस्य, पञ्चमेन वृषस्य, षष्ठेन मातापुत्रयोरन्योन्यं
त्यागिनः समुच्चयः — पितापुत्राद्योरेकतरेणैव अपरस्य
त्यागे तु शङ्खः — 'यस्त्यजेत्कामादपतितान् स हि शतं
दण्डं प्राप्नुयात्' । इदं तु अविदुषा त्यागे कृते । विदुषा
कृते त्यागे त्वाह मनुः— 'न माता न पिता न स्त्री
न पुत्रस्त्यागमर्हति । त्यजन्नपतितानेतान् राज्ञा दण्ड्यः
शतानि षट्' । + वीमि.

तरिकेण स्थलजशुल्कग्रहणे प्रातिवेश्यब्राह्मणानिमन्त्रणे च दण्डः

तरिकः स्थलजं शुल्कं गृह्णन् दाप्यः पणान् दश ।
ब्राह्मणप्रातिवेश्यानामेतदेवानिमन्त्रणे # ॥

पितापुत्रविरोधसाक्ष्यादिदण्डविधिः

पितापुत्रविरोधे तु साक्षिणां त्रिपणो दमः ।
अन्तरे च तयोर्यः स्यात्तस्याप्यष्टगुणो दमः ॥

(१) एवमादेयव्यवहारविषये तावद् दण्डव्यवस्थोक्ता ।
भ्रात्रादिभिरैव त्वनादेयव्यवहारे— 'पितापुत्रविरोधादौ
साक्षिणा द्विशतो दमः । सान्तरश्च तयोर्यः स्यात् तस्या-
प्यष्टशतो दमः ॥' सर्वत्र पितापुत्रादिविरोधेऽनादेयव्यव-

+ शेषं मित्तावत् ।

* व्याख्यासंग्रहः संभूयसमुत्थानप्रकरणे (पृ. ७७८) द्रष्टव्यः ।

(१) यास्त्र. २।२६३; व्यक. १२० उत्तरार्धे (ब्राह्मणः
प्रातिवेश्यांश्च तद्देवानिमन्त्रयन्); विर. ३५९ (=) श्याना...जे
(श्यांस्तु तद्देवानिमन्त्रयन्); सवि. ४९५ तरिकः (तरिते)
नारदः; सेतु. ३०४ (=) पू. अवशिष्टस्थलादिनिर्देशः
संभूयसमुत्थानप्रकरणे (पृ. ७७८) द्रष्टव्यः ।

(२) यास्त्र. २।२३९; विश्व. २।२४५ धे तु (धादौ)
त्रिपणो (द्विशतो) अन्तरे च (सान्तरश्च) गुणो (शतो); मिता.;
अप. च (तु); व्यक. १२०-२१ च (तु) गुणो (शतो);
विर. ३६० णां (णः) गुणो (शतो); पमा. ४५७ णां (णः)
रे च (रेण) क्रमेण नारदः; दवि. २६९ विरवत्; नृप्र. २७०
पमावत्, स्मरणम्; वीमि. रोधे (वादे) च (तु) गुणो
(पणो); विता. ७६७-८; राकौ. ४९२ (=); सेतु-
२९६ च (तु) शेषं विरवत्; समु. १५७ रोधे तु (वादेपु.)
रे च (रेव) स्याप्य (स्य चा).

हरे साक्षिणो द्रष्टारो वा ये स्युः, साक्षिवचनस्य लक्षणा-
र्थत्वात्, तेषां द्विशतो दमः । यस्तु पितापुत्रादीनां
सान्तरः विश्लेषकरः स्यात्, तस्याप्यष्टशतम् । यद्वा
तयोरेव पितापुत्रयोः सान्तरः स्यात् व्याजव्यवहर्तेत्यर्थः ।
द्वयमप्येतदविरोधाद् युक्तम् । विश्व. २।२४५

(२) पितापुत्रयोः कलहे यः साक्ष्यमङ्गीकरोति न
पुनः कलहं निवारयति असौ पणत्रयं दण्डयः । यश्च
तयोः सपणे विवादे पणदाने प्रतिभूर्भवत्यसौ, चकारात्त-
योः कलहं वर्धयति सोऽपि त्रिपणादष्टगुणं चतुर्विंशति-
पणान् दण्डनीयः । दम्पत्यादिष्वयमेव दण्डोऽनुसरणीयः ।
× मिता.

(३) अष्टशतो दमः, अष्ट शतानि यस्मिन् दमे
सोऽष्टशतो दमः । अत्र चोत्कृष्टगुणेन पित्रादिना विरोधे
विष्णूक्तो दमः, न्यूनगुणेन तु विरोधे याज्ञवल्कीय
इति ज्ञेयम् । * विर. ३६०

(४) यस्तु तयोर्विवादेऽन्तरे मध्ये प्रवेश्य कलहवर्धकः
स्यात्तस्य, अपिशब्दात्तत्र विवादे प्रतिभुवोऽष्टपणमितो
दमः कार्यः । वीमि.

अभक्ष्यापेयादिना चातुर्वर्ण्यदूषणे दण्डविधिः

अभक्ष्येण द्विजं दूष्य दण्ड उत्तमसाहसम् ।

मध्यमं क्षत्रियं वैश्यं प्रथमं शूद्रमर्धिकम् ॥

× अप. मितावत् । * दवि. विरवत् ।

(१) बास्व. २।२९६; अपु. २५८।७५ अभ. .... दूष्य
(अभक्ष्यैर्दूषयन् विप्रं) पू.; विश्व. २।२९९ पूर्वार्धे (अभक्ष्यै-
र्दूषयन् विप्रं दण्ड्य उत्तमसाहसम्) मध्यमं क्षत्रियं (क्षत्रियं
मध्यमं); मिता. (क) दूष्य (दूष्यो); अप. २।२९५ पूर्वार्धे
(द्विजं प्रदूष्याभक्ष्येण दण्ड्य उत्तमसाहसम्) मध्यमं क्षत्रियं
(क्षत्रियं मध्यमं); ध्वक. १२१ अभ... दूष्य (द्विजं प्रदूष्या-
भक्ष्येण) मध्यमं क्षत्रियं (क्षत्रियं मध्यमं); विर. ३६१ व्यक-
वत्; विचि. १५५ अभ... दूष्य (द्विजं प्रदूष्याभक्ष्येण) सम्
(सः) मध्यमं क्षत्रियं (क्षत्रियं मध्यमो) धमं (धमः) मर्धि
(मर्धं); दवि. ३०८ पूर्वार्धे विचिवत्, मध्यमं क्षत्रियं (क्षत्रियं
मध्यमं); सवि. ४९२; वीमि. षड उ (षडमु) शेषं अपुवत्;
ध्वक. १६५-६ मर्धि (मर्धं); ध्वम. १०९ दूष्य (दूष्यन्)
दण्ड (दण्ड्य) मर्धि (मर्धं); विता. ७६२ दूष्य (दुष्येत्)
सम् (सः); शकौ. ४९४ दण्ड (दण्ड्य) मर्धि (मर्धं);
सेतु. २९६ पूर्वार्धे विचिवत्, मध्यमं क्षत्रियं (क्षत्रियं मध्यमो)
धमं (धमः); ससु. १५७.

(१) यो राजप्रसादाद्यवष्टम्भात् प्रसह्य साहसिकत्वेन
—‘अभक्ष्यैर्दूषयन् विप्रं दण्ड्य उत्तमसाहसम् । क्षत्रियं
मध्यमं वैश्यं प्रथमं शूद्रमर्धिकम् ॥’ उपपत्तनीयाभक्ष्यै-
र्लशुनादिभिरयं दण्डोऽवसेयः । स्पष्टमन्यत् ।

+ विश्व. २।२९९

(२) प्रसंगात् नृपाश्रयव्यतिरिक्तव्यवहारविषयमपि
दण्डमाह— अभक्ष्येणेति । मूत्रपुरीषादिना अभक्ष्येण
भक्ष्यानर्हेण ब्राह्मणं दूष्यान्नपानादिमिश्रणेन स्वरूपेण
वा दूषयित्वा खादयित्वात्तमसाहसं दण्डयो भवति ।
क्षत्रियं पुनरेवं दूषयित्वा मध्यमम् । वैश्यं दूषयित्वा
प्रथमम् । शूद्रं दूषयित्वा प्रथमसाहसस्यार्थं दण्ड्यो
भवतीति संबन्धः । लशुनाद्यभक्ष्यदूषणे तु दोषतारतम्या-
दण्डतारतम्यमहनीयम् । × मिता.

जारप्रच्छादन—शववस्तुविक्रय—गुरुताडन—राजयानाधारोहण—
दिनेत्रभेदन—राजद्रिडुपजीवन—शूद्रकृतविप्रत्वोपजीवनेषु अपराधेषु
दण्डविधिः

जारं चौरैर्यभिवदन् दाय्यः पञ्चशतं दमम् ।

उपजीव्य धनं मुञ्चस्तदेवाष्टगुणीकृतम् ॥

(१) लोभादिना प्रच्छन्नं यदि तु—‘चोरं चोरेत्यतिवदन्
दाय्यः पञ्चशतं दमम् । उपजीव्य धनं मुञ्चस्तदेवाष्ट-
गुणीकृतम् ॥’ चोरमतिक्रम्याचोरेमेवान्यं चोरेति वदतः
पञ्चशतो दमः । द्रव्यमुपजीव्य मुञ्चस्तदेवोपभुक्तं द्रव्य-
मष्टगुणं दण्डं चेत्युक्तम् । ऋष्वन्यत् । विश्व. २।३०४

(२) स्ववंशकलङ्कमयाजारं पारदारिकं चौरं निर्गच्छे-
त्यभिवदन् पञ्चशतं पणानां पञ्च शतानि यस्मिन्
दमे स तथोक्तस्तं दमं दाय्यः । यः पुनर्जारहस्ताद्धन-
मुपजीव्य उत्कोचरूपेण गृहीत्वा जारं मुञ्चत्यसौ याव-
द्गृहीतं तावदष्टगुणीकृतं दण्डं दाय्यः । * मिता.

+ अप. विश्ववत् । × वीमि. मितावत् ।

* अप., विर., वीमि. मितावत् । दवि. मितावत्
विचिवत् ।

(१) बास्व. २।३०१; अपु. २५८।७७ जारं चौरैर्यभि
(अचौर्यं चौर्येऽभि) पू.; विश्व. २।३०४ जारं चौरैर्यभि
(चोरं चोरेत्यति); मिता.; अप. २।३००; ध्वक. १२१
कतिचिदेवाक्षराणि सयुपलभन्ते; विर. ३६२; विचि. १५६;
दवि. ३१०; सवि. ४९३; वीमि.; ध्वम. १०९ णीकृ-
(णं स्तु); विता. ७६४; सेतु. ३०५; ससु. १५७.

(३) उत्कोचामादाय तु तं त्यजन् पणानां पञ्चशती
अष्टगुणा दण्ड इत्यर्थः । उत्कोचामष्टगुणामित्यन्ये ।

विचि. १५६

मृताङ्गलप्रविक्रेतुर्गुरोस्ताडयितुस्तथा ।

राजयानासनारोदुर्दण्ड उत्तमसाहसः ॥

(१) साहसिकतयैव तु—मृताङ्गलप्रविक्रेतुरित्यादि ।

विश्व. २।३०६

(२) मृतशरीरसंबन्धिनो वस्त्रपुष्पादेर्विक्रेतुः, गुरोः
पित्राचार्यादेस्ताडयितुः, तथा राजानुमतिं विना तद्यानं
गजाश्वादि, आसनं सिंहासनादि आरोहतश्चोत्तमसाहसो
दण्डः ।

×मिता.

(३) तथाशब्देन रज्जुवेणुदण्डातिरिक्तेन पृष्ठभिन्नदेशे
वा भार्यापुत्रादिताडयितुस्संग्रहः ।

वीमि.

द्विनेत्रभेदिनो राजद्विष्टादेशकृतस्तथा ।

विप्रत्वेन च शूद्रस्य जीवतोऽष्टशतो दमः ॥

(१) द्विनेत्रग्रहणं कृत्स्नेन्द्रियलक्षणार्थम् । एतच्च पशु-

× अप. मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।३०३; अपु. २२७।६४ उक्त. :
२५८।७८-९ ण्ड उत्तम (ण्डो मध्यम); विश्व. २।३०६
याना (शय्या) शेषं अपवत् ; मिता. ; अप. २।३०२ अपवत् ;
व्यक. १२१ अपवत् ; स्मृच. ३३२ दुर्दण्ड उत्तम (हे दण्डो
मध्यम) उक्त. ; विर. ३६२ अपवत् ; पमा. ५८० उक्त. ;
विचि. १५६ अपवत् ; दवि. १०० (मृताङ्गलप्रविक्रेतुर्दण्डो
मध्यमसाहसः) एतावदेव : २६४ अपवत्, उक्त. ; सवि.
४९३ सः (सम्) क्रमेण नारदः ; वीमि. ; व्यप्र. ५७०
सः (सम्) शेषं स्थवत्, उक्त. ; व्यउ. १६५ (=) सः
(सम्) ; व्यम. ११० नासना (नसमा) सः (सम्) ;
विता. ८२९ ; राकौ. ४९५ ; सेतु. ३०५ अपवत् ; समु.
१६५.

(२) यास्मृ. २।३०४; अपु. २५८।८०; विश्व. २।३०७;
मित्त. ; अप. २।३०३ च (तु) ; व्यक. १०५ द्विष्टा
(दुष्टा) ; विर. २६६ अपवत् ; ३६३ अपवत्, उक्त. ; पमा.
५८१ त्वेन च (चिह्नेन) ; विचि. ११६ : १५७ अपवत्,
उक्त. ; दवि. २५७ (द्विनेत्रभेदिनश्चैव शूद्रस्याष्टशतो दमः)
एतावदेव : ३१८ (च०) : ३२३ उक्त. ; वीमि. ; व्यउ.
१६५ (=) ; व्यम. ११० ; विता. ८२९ ; राकौ. ४९५
राज (राहो) ; सेतु. २१९ अपवत् : २९७ अपवत्, उक्त. ;
समु. १६५ शतो (शतं).

विषयं द्रष्टव्यम् । राजा द्विष्टो यस्य स राजद्विष्टः ।
स्पष्टमन्यत् । विश्व. २।३०७

(२) यः पुनः क्रोधादिना परस्य नेत्रद्वयं भिनत्ति ।
यश्च ज्योतिःशास्त्रवित् गुर्वादिहितेच्छ्रुव्यतिरिक्तो राशो
द्विष्टमनिष्टं, संवत्सरान्ते तव राज्यच्युतिर्भविष्यतीत्येव-
मादिरूपमादेशं करोति । तथा यः शूद्रो भोजनार्थं
यज्ञोपवीतादीनि ब्राह्मणलिङ्गानि दर्शयति तेषां अष्टशतो
दमः । अष्टौ पणशतानि यस्मिन् दमे स
तथोक्तः । श्राद्धभोजनार्थं पुनः ' शूद्रस्य विप्रवेश-
धारिणस्तप्तशालाकया यज्ञोपवीतवद्रूप्यालिखेत ' इति
स्मृत्यन्तरोक्तं द्रष्टव्यम् । वृत्त्यर्थं तु यज्ञोपवीतादिब्राह्मण-
लिङ्गधारिणो वध एव । ' द्विजातिलिङ्गिनः शूद्रान्
घातयेत् ' इति स्मरणात् । मिता.

(३) यश्च राजद्विष्टस्य आज्ञाकारी । विप्रत्वेन जीवता
शूद्रेण यदि द्विजातिभिः सह ब्राह्मो यौनो वा संक्रन्ध
आचरितस्तदाऽसौ वध्य एव । + अप.

(४) तथाशब्देन संवत्सरान्ते तव राज्यच्युतिर्भविष्यती-
ति राजद्विष्टमाशंसतः संग्रहः । × वीमि.

शस्त्राघात-गर्भपात-स्त्रीपुंन-दुष्टस्त्रीकृतपुंनधादिदोषेषु दण्डविधिः

शस्त्राघाते गर्भस्य पातने चोत्तमो दमः ।

उत्तमो वाऽधमो वाऽपि पुरुषस्त्रीप्रमाणे ॥

(१) स्त्रीष्वदुष्टासु चोरयितुं—शस्त्राघाते गर्भस्य
पातने चोत्तमो दमः । उत्तमो वाधमो वापि पुरुषः
स्त्रीप्रमाणे ॥ ब्राह्मणस्त्रीशस्त्राघाते गर्भस्य चाविशो-
षेण व्यापत्ताकुत्तमो दण्डः कार्यः, वध इत्यर्थः ।
उत्तमो वा ब्राह्मणः, अधमो वा शूद्रादिः, अपिशब्दा-
न्मध्यमोऽपि क्षत्रियादिः पुरुषः स्त्रीप्रमाणे वध्य एवे-
त्याभिप्रायः । तथा च कात्यायनः—'गर्भस्य पातने स्तेनो
ब्राह्मण्यां शस्त्रपातने । अदुष्टां योषितं हत्वा हन्त्य्यो
ब्राह्मणोऽपि हि ॥' विश्व. २।२८१

+ शेषं मितावत् । × शेषं अपवत् ।

(१) यास्मृ. २।२७७; अपु. २५८।६४-५; विश्व.
२।२८१ पत्नी (षः स्त्री) ; मिता. ; अप. ; व्यक. १२२
चोत्तमो दमः (दण्ड उत्तमः) पू. ; विर. ३७० पाते (घाते)
पात (घात) पू. ; पमा. ४५२ ; विचि. १६३ पाते (घाते) ;
दवि. ३०३ पात (घात) पू. ; वीमि. ; समु. १५७.

(२) परगात्रेषु शस्त्रस्यावपातने दासीब्राह्मणगर्भ-
व्यतिरेकेण गर्भस्य पातने चोत्तमो दमो दण्डः । दासी-
गर्भनिपातने तु 'दासीगर्भविनाशकृदि'त्यादिना शत-
दण्डोऽभिहितः । ब्राह्मणगर्भविनाशे तु 'हत्वा गर्भमवि-
ज्ञातं' इत्यत्र ब्रह्महत्यातिदेशं वक्ष्यते । पुरुषस्य स्त्रियाश्च
प्रमाणे शीलवृत्ताद्यपेक्षयोत्तमो बाधमो वा दण्डो व्यव-
स्थितो वेदितव्यः । + मिता.

(३) ब्राह्मणीगर्भपातने तु—'हत्वा गर्भमविज्ञातमेत-
देव व्रतं चरेत्' इति प्रायश्चित्तमात्रातिदेशादप्राप्तो दण्डोऽ-
नेन विधीयत एव । पुरुषस्य स्त्रियाश्चैव वधे यथा-
संख्यमुत्तमाधमौ श्रेयौ । अधमः प्रथमसाहसः । वा-
शब्दद्वयाद्दण्डान्तरमपि गुणाद्यपेक्षया वेदितव्यम् । X अप.

(४) तत्र ब्राह्मणीगर्भवधे सर्वस्वहरणं यद्यपि शूङ्ग-
ग्राहिकतया न क्वचिदुक्तं तथाप्यौचित्यादेव तत्र
द्रष्टव्यम् । दवि. ३०३

(५) ब्राह्मणत्वादिविशिष्टपुरुषस्त्रियोः प्रमाणे मारणे
उत्तमसाहसः प्रथमसाहसो वा दण्डः । वृत्तशीलापेक्षया
वा विकल्पः । अपिशब्दाद्दृत्तशीलान्यतरसत्त्वे मध्यम-
साहसो दण्डः । चकारेण 'रत्नापहार्युत्तमसाहसमि'ति
विष्णुकृतस्याऽप्रकृष्टरत्नहरणस्य संग्रहः । X बीमि.

विप्रदुष्टां स्त्रियं चैव पुरुषघ्नोमगर्भिणीम् ।

सेतुभेदकरीं चाप्सु शिलां बद्ध्वा प्रवेशयेत् ॥

(१) स्तेयव्यतिरेकेणापि तु—विषप्रदामिति । औष-
धादिव्याजेन विषप्रदां स्त्रियम् । चशब्दात् पुरुषं च ।
एवकारोऽन्यत्र स्त्रीवधाभावज्ञापनार्थः । वधाभावेऽपि
विषादिमृत्युनिमित्तप्रयोक्त्री हन्तव्येत्यर्थः । पुरुषघ्नीं साह-

+ विर., दवि. मितावत् । X शेषं मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२७८; अपु. २५८।६५ (शिलां बद्ध्वा
क्षिपेदप्सु नरघ्नीं विषदां स्त्रियम्) एतावदेव; विश्व. २।२८२
प्रदुष्टां (षप्रदां); मिता.; अप. चैव (भ्रूण); व्यक. १२१
प्रदुष्टां (षाग्निदां) रीं चा (रे वा); विर. ३६६ प्रदुष्टां
(षाग्निदां); पमा. ४५२; विचि. १५९ विरवत्; व्यनि.
५०९ प्रदुष्टां (षाग्निदां) रीं चा (रीम); दवि. ३१२ रीं
चाप्सु (रं चाप्सु) उक्त. : ३१४ चाप्सु (चैव) शेषं विरवत्;
सवि. ४६४; बीमि.; राकौ. ४८३; सेतु. ३०८ विरवत्;
समु. १५८.

सिकपरपुरुषप्रसङ्गातिशयात् पुरुषमारणनिमित्तभूताम् ।
ज्ञात्यादिभयाच्च गर्भं पातयित्वा अगर्भिण्यहमिति या
वदति, तामगर्भिणीमाहुः । तथा च स्मृत्यन्तरं—'या
पातयित्वा स्वं गर्भं ब्रूयादहमगर्भिणी । तामप्सु प्रक्षिपेद्
राजा जारैश्च नरमारिणीम् ॥' इति । सेतुः कुल्यासंक्रमः,
मर्यादा वा । स्पष्टमन्यत् । विश्व. २।२८२

(२) विशेषेण प्रदुष्टा विप्रदुष्टा भ्रूणघ्नी स्वगर्भपातिनी
च । या च पुरुषस्य हन्त्री, सेतूनां भेत्री च एता
गर्भरहिताः स्त्रीर्गले शिलां बद्ध्वा अप्सु प्रवेशयेत् यथा
न प्रवन्ति । + मिता.

(३) विविधं प्रकषेण दुष्टामेनस्विनीं, तथा भ्रूणस्य
गर्भस्य पुरुषस्य हन्त्रीं, बहूनां लोकानामुपकारकस्य
सेतोभेत्रीमगर्भिणीं स्त्रियं शिलां बद्ध्वा जले निमज्जयेत् ।
अप.

(४) आद्यचकारेण विषाग्निदपुरुषसमुच्चयः । द्वितीय-
चकारेण 'वापीकूपतडागोदपानभेदमार्गरसद्रव्यदूषणेऽ-
दासीदाससंप्रदानकरणे चे'ति शङ्खोक्तसमुच्चयः । + बीमि.

विषाग्निदां पतिगुरुनिजापत्यप्रमाणिणीम् ।

विकर्णकरनासौष्टीं कृत्वा गोभिः प्रमाणयेत् ॥

(१) भर्त्रादीनां तु विषप्रदानादौ वधप्रकारमाह—
विषाग्निदामिति । गुरुः श्वशुरादिः । निजा भ्रात्रादयः ।
स्पष्टमन्यत् । विषाग्निदानेन च वधसिद्धावयं मारणविधिः ।
X विश्व. २।२८३

(२) अगर्भिणीमित्यनुवर्तते । या च परवधार्थमन्न-
पानादिषु विषं ददाति क्षिपति । या च दाहार्थं
ग्रामादिष्वग्निं ददाति । तथा या च निजपतिगुर्वपत्यानि
मारयति तां विच्छिन्नकर्णकरनासौष्टीं कृत्वा अदान्तैर्दुष्ट-
बलीवर्दैः प्रवाह्य मारयेत् । स्तेयप्रकरणे यदेतत्साहसिकस्य

+ शेषं मितावत् । X विर., दवि. विश्ववत् ।

(१) यास्मृ. २।२७९; अपु. २२७।६१-२ पणी (पिणी)
मापये (वासये) : २५८।६६ पति (निज); विश्व. २।२८३
सौ (सो); मिता.; अप. मापये (वासये); व्यक. १२१;
स्मृच. ३२५; विर. ३६६; पमा. ४५२; विचि. १५९
षाग्निदां (प्रदुष्टां); व्यनि. ५०९; दवि. ३१४; सवि.
४६४ सौ (सो); बीमि. कर्णकर (च्छिन्नकर्ण); राकौ.
४८३ कर्ण (वर्ण); सेतु. ३०८ विचिवत्; समु. १५८

दण्डविधानं तत्प्रासङ्गिकमिति मन्तव्यम् । *मिता.

(३) या तु मनुष्यमृत्यवे विषं, ग्रामादिदाहाय चाग्निं ददाति, तथा पतिं गुरुं पितरं श्वशुरं वा निजमपत्यं वा हन्ति, तस्याः कर्णो हस्तौ नासामोष्ठौ च छित्त्वा तां बली-वर्दमारोप्य देशाद्दहिः कुर्यात् । प्रमापयेदिति पाठे तां पादयोर्वरत्रया युगे बद्ध्वा बलीवर्दा यथा आकृष्य प्रमाप-यन्ति तथा कुर्यात् । अप.

क्षेत्रवेश्मादिदाहराजपत्नीगमनापराधेषु दण्डविधिः

क्षेत्रवेश्ममवनविधीतखलदाहकाः ।

राजपत्न्यभिगामी च दग्धव्यास्तु कटाग्निना ॥

(१) अन्विष्य घातकास्तथा वक्ष्यमाणाश्च— 'क्षेत्र-वेश्मग्रामवनविधीतादेश्च दाहकाः । राजपत्न्यभिगामी च दग्धव्यास्तु कटाग्निना ॥' चशब्दः श्रोत्रियादिस्वर्थः । स्पष्टमन्यत् । विश्व. २।२८६

(२) क्षेत्रं पक्वफलस्योपेतम् । वेश्म गृहम् । वनमटवीं क्रीडावनं वा । ग्रामम् । विवीतमुक्तलक्षणं खलं वा ये दहन्ति, ये च राजपत्नीमभिगच्छन्ति तान् सर्वान् कटैर्वीरणमयैर्वेष्टयित्वा दहेत् । क्षेत्रादेर्दाहकानां मारणदण्डप्रसंगाद्दण्डविधानम् । मिता.

(३) वेश्मनो महतो राजकीयादेः । +अप.

(४) चकारेण— 'प्राकारस्य च भेत्तारं परिखानां च पूरकम् । द्वाराणां चैव भेत्तारं क्षिप्रमेव प्रमापयेत् ॥' इति मनुक्तसमुच्चयः । तुशब्देन प्रकारान्तरेण तद्धननं व्यवच्छिनत्ति । +वीमि.

राजपुरुषकृतापराधेषु दण्डविधिः

ये राष्ट्राधिकृतास्तेषां चारैर्ज्ञात्वा विचेष्टितम् ।

साधून् संमानयेद्राजा विपरीतांश्च घातयेत् ॥

* वीमि. मितावत् । + शेषं मितावत् ।

(१) यास्त्व. २।२८२; अप. २.२७।६२-३ वन ... काः (ग्रामवनविदारकास्तथा नराः) : २५८।६७; विश्व. २।२८६ वनग्राम (ग्रामवन) तखल (तादेश्च) ; मिता. ; अप. ; व्यक. १.२१ वनग्राम (ग्रामवन) ; विर. ३.६६ व्यक-वत् ; पमा. ४.५२ ; विधि. १.५९ ; द्यनि. ५.०९ व्यास्तु (व्याः स्युः) शेषं व्यकवत् ; दवि. ३.१६ व्यकवत् ; सवि. ४.६७ व्यास्तु (व्याः स) ; वीमि. ; सेतु. २.५७ ; समु. १.५८.

(२) यास्त्व. १।३३८ ; विश्व. १।३३४ द्राजा (त्रिल))

उत्कोचजीविनो द्रव्यहीनान्कृत्वा विवासयेत् ।

सद्दानमानसत्कारान् श्रोत्रियान् वासयेत्सदा ॥

(१) कथं पुनः पीडाः प्रजाभ्यो विजानीयाद् राजा । ननुक्तं तत्र तत्र च निष्णातानध्यक्षान् कुर्यादिति । एत एव यदा विक्रयुस्तदा कथमिति चेत् । उच्यते— ये राष्ट्राधिकृता इति । यदा तु दुष्टजनाः सहाय्यक्षैरे-कीभूय लुब्धाः साधुजनं खलीकुर्युः, ततस्तानपि 'उत्को-चजीविनो द्रव्यहीनान् कृत्वा विवासयेत् ।' ये तु साध-वस्तान्— 'सदानमानसत्कारैः श्रोत्रियान् वासयेत् सदा' श्रोत्रियवचनं दृष्टान्तार्थम् । यद्वा दानादिभिरपि श्रोत्रि-यानेव वासयेत्, न करदानप्यविनीतानित्यर्थः । विश्व. १।३३४-५

(२) राष्ट्रे राष्ट्राधिकारेषु ये नियुक्तास्तेषां विचेष्टितं चरितं चारैरुक्तलक्षणैः सम्यक् ज्ञात्वा साधून् सुचरितान् संमानयेत् दानमानसत्कारैः पूजयेत् । विपरीतान् दुष्ट-चरितान् सम्यग्विदित्वा घातयेत् अपराधानुसारेण । ये पुनरुत्कोचजीविनस्तान् द्रव्यरहितान् कृत्वा स्वराष्ट्रात् प्रवासयेत् । श्रोत्रियान् सद्दानमानसत्कारैः सहितान् कृत्वा स्वराष्ट्रे स्वदेशे सदैव वासयेत् । मिता.

(३) ये राष्ट्रे करादानाय प्रजापालनाय चाधिकृता नियुक्तास्तेषां विचेष्टितं विविधं व्यापारत्वात् चारवचने-भ्योऽवधार्य साधून् यथोक्तकारिणो दानादिना संमानयेत् । विपरीतानसाधून् घातयेत् यथादोषं दण्डयेत् । उत्कोच-जीविनशीलान् द्रव्यहीनान् कृत्वा देशाभिर्वासयेत् । कार्यार्थं कार्यिणो धनादानमुत्कोचः । श्रोत्रियान् दानमान-

श्च (स्तु) ; मिता. ; अप. १।३३६-७ श्च (स्तु) ; व्यक. १.२२ त्वा वि (त्वापि) श्च (स्तु) ; स्मृच. ३.३२ ; विर. ३.६८ श्च (स्तु) ; विधि. १.६० विरवत् ; वीमि. विरवत् ; समु. १.६५ प्याधि (प्रेऽधि) श्च (स्तु).

(१) यास्त्व. १।३३९ ; विश्व. १।३३५ सदा (सदा) रान् (रैः) ; मिता. ; अप. १।३३७-८ सदा (सदा) ; व्यक. १.१२ पू. : १.२२ द्रव्य (द्रव्ये) सदा (सदा) ; स्मृच. ३.३२ पू., व्यासः ; विर. ३.०७ विवा (प्रवा) पू. : ३.६८ विवा (प्रवा) सदा (सदा) ; पमा. ५.८० पू., व्यासः ; विधि. १.३१ पू. : १.६० अपवत् ; दवि. १.०६ पू. ; वीमि. रान् (रैः) ; व्यग्र. ५.६९ पू., व्यासः ; सेतु. २.३२ पू. ; समु. १.६५ पू., व्यासः.

सत्कारं कृत्वा सर्वदा घोषयत् । मितिः प्रजासत्कारः
साधुव्यवहारो व्यापारिः । अप.

(४) धिक्वरीतिन् अक्षाधूनं घातयेत् इत्येत् ।
एतच्च बन्धनपराधेऽन्येभ्यः स्वपरोधानुसारेण दण्डये-
दिति ताश्चर्यायां अत एव नुराब्दस्तेषां पातनव्यवच्छेदा-
यैर्बन्धनानां दण्डयति धीमि.

अवधये यश्च बध्नाति बद्धं यश्च प्रमुञ्चति ।
अप्राप्तव्यवहारो च स दाप्यो दममुत्तमम् ॥

(१) वधोपायार्थकथया (१) तु—अवधये यश्च
बध्नाति बन्धये यश्च प्रमुञ्चति । अप्राप्तव्यवहारो च
दाप्यो दममुत्तमम् ॥ अप्राप्तव्यवहारो व्यवहारेणा-
स्पष्टकृतः । स्पष्टमन्यत् । विश्व. २।२४९

(२) यः पुनर्वन्धमानहर्मनपरार्थिने राज्ञोऽपि विना
बध्नाति यश्च बद्धं व्यवहारार्थमाहूतं अनिर्मुक्तव्यवहारं
चोत्सृजत्यसौ उत्तमसाहसं दाप्यः । + मिता.

(३) बन्धनानहं बध्नाति योऽधिकृतो बन्धनानहं
प्रमुञ्चति न बध्नाति व्यवहारार्थमाहूतं चाऽनिर्णीतव्यव-
हारं योऽधिकृतो मुञ्चति स उत्तमसाहसं दमं दाप्यः । चका-
रैरताडनीयताडनकर्तृबद्धोन्मोचयितुश्च संग्रहः । धीमि.

ऊनं वाऽभ्यधिकं वाऽपि लिखेद्यो राजशासनम् ।

पारदारिकचौरं वा मुञ्चतो दण्ड उत्तमः × ॥

अविज्ञातहन्तुरन्वेषणविधिः

अविज्ञातहतस्याशु कलहं सुतबान्धवाः ।

प्रष्टव्या योषितश्चास्य परपुंसि रताः पृथक् ॥

+ अप. मितावत् ।

× व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च प्रकीर्णकं द्रष्टव्यः ।

(१) यास्मृ. २।२४३; अपु. २।५८।३७ बद्धं (बन्धयं);
विश्व. २।२४९ बन्धयं (बन्धयं) बद्धं (बन्धयं); मिता.; अप.
बन्धयं (बन्धयं [बन्धयं]); व्यक. १।२२ बन्धयं (बन्धयं) श्व न
(स्तुं न) बद्धं (बन्धयं); विर. ३६८ बन्धयं (बन्धयं) बद्धं
(बन्धयं); पैमा. ४५७; विचि. १६०-६१ प्रमु (विमु);
द्वि. ३३५ बन्धयं (बन्धयं) बद्धं यश्च (यश्च बन्धयं) दम
(दण्ड); धीमि. विश्ववत्; विता. ७६८ श्व न (स्तु न);
सेतु. २५७ बद्धं (बन्धयं) अप्रा (संप्रा); समु. १५८ बन्धयं
(बन्धयं) बद्धं (बन्धयं) दम (दण्ड).

(२) यास्मृ. २।२८०; विश्व. २।२८४ तथा (तो नो);
मिता.; अप.; व्यक. १।२३; विर. ३७७; पैमा. ४५३

बाद्रव्यवृत्तिकामो वा केन वाऽयं गतः सह ।
मृत्युदेशसमासन्नं पृच्छेद्वाऽपि जनं शनः ॥

(३) भत्रादीनां विदानीं सामान्यनाविज्ञातकर्तृक-
बन्धनव्यवहारप्रकारमाह—अविज्ञातेति । हन्तुरवि-
ज्ञानानन्तरमेव शीघ्रं हतस्य पुत्राः स्वजनाश्च प्रष्टव्याः
कलहं, केन सहास्यं कलहो भूतपूर्वः । साधारः क एनं
प्रतीत्यर्थः । योषितश्चास्य भार्याः, किं कापि परपुरुषे
सक्ता इति । एवं पृथक् पृथग् ज्ञातयः प्रष्टव्याः । तत्रा-
तिवेश्यादौ वा योः परपुंसि रता योषितः पृथगेकैकशः
प्रष्टव्याः । तदीयभार्या एव वा सपत्न्यः परपुरुषप्रसक्ति-
मैस्थान्यं प्रष्टव्याः । प्रमाणान्तरमूलत्वादस्यार्थस्य तदनु-
सार्थन्वेषणं कार्यम् । किञ्च—स्त्रीवृत्तिद्रव्यकामो वेति ।
स्त्र्यादिकामो वाऽस्य कीदृश इत्येवं च पुत्रादयः प्रष्टव्याः ।
किमस्य क्वचित् परस्त्रीप्रसङ्ग आसीत् । का वाऽस्य वृत्तिः ।
किं वाऽस्य द्रव्यमभिप्रेतं, शरीरलभं वा । केन वा सहायं
पृष्टव्याः । केन वाऽस्य मैत्रम् । अनेकविधत्वाद् दुष्टजन-
वैतसां सर्वमेषमादि प्रष्टव्यम् । यत्र वाऽसौ व्यापादितः,
स देशभासन्नो गोपालादिजनः शनैः प्रष्टव्यः । कीऽत्र
तदीनां भवद्विद्वेष्ट इत्येवमनुमानकुशलतया घातकोऽन्वे-
ष्टव्यः । घातकश्चात्रोदाहरणार्थः । सर्वेषामेव त्वकार्य-
कारिणामेवमन्वेषणप्रकार इत्यवसेयम् ।

विश्व. २।२८४, ८५

(२) अविज्ञातकर्तृके हनने हन्तृशानोपायमाह—
अविज्ञातेति । अविज्ञातहतस्मिन् अविज्ञातपुरुषेण घातितस्य
संबन्धिनः सुताः प्रत्यासन्नबान्धवाश्च केनास्य कलहो
शु (पि); विचि. १६८; द्वि. ७०; सवि. ४६५; धीमि.;
व्यड. १२५, १२२; विता. ७५१; सेतु. २६०; समु-
१४६.

(१) यास्मृ. २।२८१; विश्व. २।२८५ द्रव्यवृत्ति (वृत्ति-
द्रव्य); मिता.; अप. मृत्यु (तत्र); व्यक. १।२३ वाऽयं
(चाऽयं) शेषं अपवत्; विर. ३७७ वाऽयं गतः सह (वा
सौहसं गतः) मृत्यु (तत्र) जनं (शनैः); पैमा. ४५३;
विचि. १६८ अपवत्; द्वि. ७० सन्नं (पुत्रं) दा (चा);
धीमि. अपवत्; व्यड. १२५ तः स (तस्विं) जनं (समं);
१३२ सन्नं (सीनं) जनं (समं); विता. ७५१; सेतु-
२६० वाऽयं (वाऽय) मृत्यु (तत्र) सन्नं (पुत्रं); समु-
१४६ दा (चा).

जात इति कल्लसम् प्रष्टव्याः । तथा मृतस्य संबन्धि-
न्यो योपितो माश्च परपुंसि रता व्यभिचारिण्यस्ता अपि
प्रष्टव्याः । कथं प्रष्टव्या इत्यत आह— स्त्रीद्रव्येति । किमयं
स्त्रीकामो द्रव्यकामो वृत्तिकामो वा, तथा कस्या (किंस्व-
न्धिण्या वा स्त्रियामस्य रतिरासीत्, कस्मिन् वा द्रव्ये
प्रीतिः, कुतो वा वृत्तिकामः, केन वा सह देशान्तरं गत
इति नानाप्रकारं व्यभिचारिण्यो योपितः पृथक्पृथक्
विश्रवस्य प्रष्टव्याः । तथा मरणदेशनिकटवर्तिनो गोपा-
टविकाया ये जनास्तेऽपि विश्रवसपूर्वकं प्रष्टव्याः । एवं
नानाप्रकारैः प्रश्नेहान्तरं निश्चिन्य तदुचितौ दण्डो विधा-
तव्यः ।

(३) चकारिणाऽयं कस्य भार्यायां रत इति प्रष्टव्यं
संश्लिष्यति, अप्रिकारेण प्रश्नं विनापि किञ्चिन्निरुद्धमनु-
सद्भ्यादिति समुच्चयते ।

नारदः

साहसनिवृत्तिः । त्रयक्षेत्रप्रश्नः साहसप्रकारस्य । तत्र दण्डविधिश्च ।

सहसा क्रियते कर्म यत्किञ्चिद् बलदपितैः ।
तत् साहसमिति प्रोक्तं सहो बलमिहोच्यते ॥

(१) नीरदेनापि साहसस्य स्वरूपं विवृतम्—सहसोति ।
तादृदं साहसं चौर्यवाग्दण्डपारुष्यस्त्रीसप्रहणेषु व्यासक्त-
मपि बलदपावष्टम्भोपाधितो भिद्यते इति दण्डातिरेकाय
पुनर्योग्यमिधानम् ।

(२) यत्किञ्चिन्मध्यगधनापहरणादिकमित्यर्थः ।

स्मृच. ५

(३) अत्र च साहसे बलं सक्षितुर्न ज्ञानवारणं,
चौर्यं तु तस्य ज्ञानवारणमिति विशेषः । * विर. ३४८

(४) सहसा बलेन बलवद्भिः प्रसह्य प्रतिज्ञात यत्कि-

* दवि विरवत् ।

(१) नासं. १५११; नास्मृ. १७११; अपु. २५३१२६
सहो बलमिहो (विवादपदम्); विश्व. २१२३६; मिता. २१२३०;
अप. २१७२ : २१२३० सहसा (साहसात्); व्यक. ११९;
स्मृच. ५; विर. ३४८; पमा. ४४९; रत्न. १२६;
विचि. १४९; ब्यनि. ५१७; स्मृचि. २५ सहो (महा);
दवि. २९३; सवि. ४५१-२; वीमि. २१२३०;
व्यप्र. ३९२; व्यउ. १३०; व्यम. १०३; विता. ७४६;
राकौ. ४९१; सेतु. २५३; समु. १४६; विद्य. ५३
मिति प्रोक्तं (मिल्युक्तं).

चित् कर्म क्रियते परस्वहरणादि, तत् साहसमिति चतु-
दंशं विवादपदं उच्यते । सहो बल, तस्मिन् भवं सह-
सम् ।

नामा. १५११ (पृ. १५९)

तस्यैव भेदः स्तेयं स्याद्विशेषस्तत्र तूच्यते ।

आधिः साहसमाक्रम्य स्तेयमाधिदण्डेन तु ॥

(१) आधिः पीडा, सा यत्रातिक्रम्य क्रियते तत्सा-
हसम् । छलेन त्वाधिकरणे चौर्यम् । व्यक. १०९

(२) आधिः क्रेशः । स आक्रम्यार्थहरणद्वारा क्रिय-
माणः साहसम् । छलेन पुनरर्थहरणद्वारा क्रियमाणः
स्तेयमित्यर्थः ।

* स्मृच. ७

(३) आधिर्द्रव्यहरणम् । तत्रदाक्रम्य रक्षकानवधीर्यं
विद्यते तत्साहसम् । यत्तु छलेन गोपनेन हृतं तत्स्तेयम् ।
एवं च तस्यैव भेदः इत्यत्र तस्यैवार्थः साहसं, तदिकदेशोऽ-
नैयाधिकद्रव्यहरणमीश्रीत्मको विधीक्षित इति मन्तव्यम् ।

विर. २८७

आक्रम्य रक्षितज्ञानि तस्यैव छलेन आधिः पीडनं
साहसम् । छलेन तु रक्षितज्ञानिवारणेन स्तेयमित्यर्थः ।

विर. ३४९

(४) प्रसह्य बलेन अप्रज्ञातमिदानीं स्तेयमित्युच्यते ।
एष एव तस्य साहसस्य भेदो विशेषश्च ।

नामा. १५११ (पृ. १६१)

मनुष्यधारणं स्तेयं पञ्चधा रम्यमिहोच्यते ।
पारुष्यमुभयं चेतौ साहसं पञ्चधा स्मृतम् ।

* व्यप्र. स्मृचवत् । X विचि, दवि. विरवत् ।

(१) नासं. १५११ स्यादि (तु. वि.) त् (चो) विः सा
(धेः सा); नास्मृ. १७१२ तूच्यते (वृश्चते); व्यक.
१०९ स्तेयं स्माद्भिः (स्यात् स्तेयं वि); स्मृच. ७; विर. २८७;
३४९ स्त्र तूच्यते (स्त्रव कील्यते); रत्न. १२३ स्तेयं
(स्तेयः); विचि. १५९ तूच्यते (कील्यते); दवि. २९३
उत्त. ; ब्यनि. ५१७ स्तेयं (त्रेधा) तु (च); वीमि.
२१२३० विरवत् ; व्यप्र. २२२, ३८५; व्यउ. १२३ (=);
विता. ७७६; सेतु. २५४ विचिवत् ; समु. १४८.

(२) नास्मृ. १५१२ उत्तरार्धे (पारुष्यं द्विविधं श्रेयं साहसं
च चतुर्विधम्), मिता. २१७२ (=) पञ्चधा रम्यतम् (स्याच्च-
तुर्विधम्); अप. २१७२ स्तेयं (चौर्यं) मर्शनम् (मर्षण
[शन] म्) पञ्चधा स्मृतम् (तु चतुर्विधम्) मनु. : २१२३०
स्तेयं (चौर्यं); व्यक. ११९ स्तेयं (चौर्यं) मुषयं (मुत्तमं);

अत्र प्रकाशकृतत्वलक्षणमाक्षितं सामान्यलक्षणम् । पञ्चधेति विभागः, प्राणिहिंसा स्तेयं परदारपरिग्रहो वाक्पारुष्यं दण्डपारुष्यमित्युद्देशः । इह च साहसे रक्षितुर्ज्ञानवारणं नास्ति, स्तेये तु तदस्तीति तस्यासाहसत्वादुक्तविभागानुपपत्तिः स्तेयलक्षणे साहसलक्षणे चाव्याप्तिः । रक्षिसमक्षकृतस्यापि परद्रव्यग्रहणस्यापह्नवे स्तेयत्वाद्गतस्मक्षकृतस्यापि परदारपरिग्रहादेः साहसत्वात् । अतस्तदुभयमनूद्याप्युपेक्ष्य—‘सहसा क्रियते कर्म यत्किञ्चिद्बलदर्पितैः । तत्साहसमिति प्रोक्तं सहो बलमिहोच्यते ॥’ इति नारदनेवोक्तम् । एवं च समारख्यानुगतं बलकृतत्वमात्रमेतन्मते साहसलक्षणम् । तदेतत् स्पष्टमाह—‘आधिः साहसमाक्रम्य स्तेयमाधिश्छलेन तु ।’ आधिः पीडनं तद्द्वेलेन यत्र क्रियते तत् साहसम् । यत्र तु रक्षितुरपवार्यं छलेन क्रियते तत् स्तेयमित्यर्थः । एतेन स्तेयस्य द्विरूपत्वमुक्तम् । अत एव स्तेयादीनामविशेषश्रुतावपि बलावष्टम्भेन क्रियमाणानामेषां साहसत्वम् । अतस्तत्रैव दण्डाधिक्यं न तु रहसि क्रियमाणानामिति । तत्र प्रतिपादोक्त एव दण्ड इति मिताक्षराकारः । एतदेवाभिसंधाय याज्ञवल्क्येन—‘सर्वः साक्षी संग्रहणे चौर्यपारुष्यसाहसे’ इति पृथगुपादानं कृतम् ।

दवि. २९३-४

तत्पुनस्त्रिविधं ज्ञेयं प्रथमं मध्यमं तथा ।

उत्तमं चेति शास्त्रेषु तस्योक्तं लक्षणं पृथक् ॥

विर. ३४८ स्तेयं (चौर्यं) शन (घण) ; स्मृसा. ११४ स्तेयं (चौर्यं) मर्ष (मर्द) चेति ... .. स्मृतम् (चैव साहसं स्यात् चतुर्विधम्) ; रत्न. १२५ मितावत् ; दीक. ५३ चेति (चैव) ; ब्यनि. ७६ स्तेयं (चौर्यं) शेषं मितावत्, कात्यायनः : ५१७ स्तेयं (चौर्यं) ; दवि. ३२ शन (घण) उत्तरार्थे (द्वे पारुष्ये प्रकीर्णं च दण्डस्थानानि षड् विदुः) : २९३ शन (घण) चेति (चैव) ; ब्यत. २१३ दवि (पृ. २९३) वत् ; ब्यप्र. १२० (=) स्तेयं (चौर्यं) शेषं मितावत् ; ब्यउ. १३० मितावत् ; विता. १६६ (=) स्तेयं (चौर्यं) शेषं मितावत् ; सेतु. १२० चेति (चैव) : २५३ स्तेयं (चौर्यं) शन (घण) ; भाच. ८७२ (=) मितावत् .

(१) नासं. १५१२; नास्मृ. १७३; मिता. २१२३०; ब्यक. ११९ ज्ञेयं (प्रोक्तं) ; स्मृच. ६; विर. ३४९ व्यक-वत् ; पमा. ४५०; रत्न. १२६ चेति (वेति) ; दीक. ५३;

(१) तस्य च दण्डवैचित्र्यप्रतिपादनार्थं प्रथमादिभेदेन त्रैविध्यमभिधाय तल्लक्षणं तेनैव विवृतम्—तत्पुनस्त्रिविधमिति । मिता. २१२३०

(२) तत् साहसं त्रिविधं, प्रथमं, मध्यमं, उत्तममिति । फल्गुसारादिविषयभेदेन मनुसंहितासु शास्त्रान्तरेषु च तस्य त्रिप्रकारस्यापि लक्षणमुक्तम् ।

नामा. १५१२ (पृ. १५९)

‘फलमूलोदकादीनां क्षेत्रोपकरणस्य च ।

भङ्गाक्षेपावमर्दाद्यैः प्रथमं साहसं स्मृतम् ॥

परपरिग्रहे फलमूलोदकशाकपुष्पादीनां क्षेत्रोपकरणस्य हल्युगवरत्रादेः भङ्गः, क्षेत्रोपकरणस्य फलकन्दशाकादीनामाक्षेपो हरणं, उदकादेश्च सेतोरवमर्दः, सत्यादेश्चाहरणं, सर्वेषां वा यथासंभवम् । एतत् प्रथमं साहसमल्पद्रव्यापहारविषयम् । नामा. १५१३ (पृ. १५९)

वासःपञ्चपानानां गृहोपकरणस्य च ।

एतेनैव प्रकारेण मध्यमं साहसं स्मृतम् ॥

ब्यनि. ५१७ खेषु (खशैः) ; स्मृचि. २६; सवि. ४५२ (=) ; ब्यप्र. ३९२; ब्यउ. १३०; विता. ७४७ (=) ; राकौ. ४९१; सेतु. २५३ व्यकवत् .

(१) नासं. १५१३; नास्मृ. १७१४ पाव (पोप) ; मिता. २१२३० नास्मृवत् ; ब्यक. ११९; स्मृच. ६, ३२३; विर. ३४९ पाव (पाप) ; पमा. ४५०; रत्न. १२६; दीक. ५३ विरवत् ; विधि. १४९-५० पाव (पाप) प्रथ....स्मृतम् (परदारप्रधर्षणम्) ; ब्यनि. ५१७ नास्मृवत् ; स्मृचि. २६ विरवत् ; सवि. ४५२ (=) पावमर्दा (पोऽसमर्था) ; ब्यप्र. ३९२; ब्यउ. १३० नास्मृवत् ; ब्यम. १०३ नास्मृवत् ; विता. ७४७ (=) नास्मृवत् ; राकौ. ४९१ नास्मृवत् ; सेतु. २५३; समु. १५६.

(२) नासं. १५१४; नास्मृ. १७१५; मिता. २१२३०; अप. २१२३० वासः (नाशः) पाना (याना) ; ब्यक. ११९ णस्य (णानि) ; स्मृच. ६, ३२३; विर. ३४९; पमा. ४५०; रत्न. १२६; दीक. ५३; ब्यनि. ५१७ पाना (धान्या) ; सवि. ४५२ (=) ; ब्यप्र. ३९२ पाना (पाला) हो (हा) ; ब्यउ. १३० पाना (याना) तेनै (तैरे) ब्यम. १०३; विता. ७४७ (=) ; राकौ. ४९१; सेतु. २५३ पाना (याना) एते (अने) ; समु. १५६.

वस्त्राणां पद्मनामजादीनां पक्वान्नस्य क्षीरादेर्गहोप-
करणस्य घटपीठकोल्खलमुसलशूर्पादेः पूर्ववद् भङ्गादि-
करणं मध्यमद्रव्यविषयत्वान्मध्यमं साहस्रम् ।

नाभा. १५।४ (पृ. १५९)

व्यापादो विषशस्त्राद्यैः परदारामिभर्शनम् ।

प्राणोपरोधि यच्चान्यदुक्तमुत्तमसाहस्रम् ॥

व्यापादो मारणं विषशस्त्रामिहस्तमुष्ट्यादिभिः ।

परदारानां चातिक्रमः । अन्यदपि येन म्रियते तस्यानु-
ष्ठानं पुत्रमरणकथनाद्यन्तं, तद् हि उत्कृष्टविषयत्वा-
दुत्तमसाहस्रम् । नाभा. १५।५ (पृ. १६०)

तस्य दण्डः क्रियापेक्षः प्रथमस्य शतावरः ।

मध्यमस्य तु शास्त्रैर्दृष्टः पञ्चशतावरः ॥

तस्य त्रिप्रकारस्य साहसस्य दण्डः, क्रियत इति
क्रिया द्रव्यं, तदपेक्षो द्रव्यतत्सारापेक्षो भिद्यते । तत्र
प्रथमस्य तावत् फलादिविशेषवशात् पञ्चशतादारभ्य
यावच्छतं, न शतादर्वाक् । अल्पेऽप्यपराधे बहुदण्ड-
वचनं प्रसङ्गनिवृत्त्यर्थम् । मध्यमसाहसस्य सहस्रादारभ्य
यावत् पञ्चशतानि । नाभा. १५।६ (पृ. १६०)

(१) नासं. १५।५ राभिमर्शनम् (रप्रर्षणम्); नास्त्व. १७।६; मिता. २।२३०; अप. २।२३० र्शन (र्ष [र्श] ण); ब्यक. १।१९ दो (रो) राभिमर्शनम् (रप्रर्षणम्) दुक्त... सम् (दुत्तमं साहसं स्मृतम्); स्मृच. ६ उत्तरार्धं व्यकवत् : ३२३; विर. ३४९ णो (णा) शेषं नासंवत्; पमा. ४५०; रत्न. १२६; दीक. ५३; विधि. १५० न्यदुक्तम् (धमध्यमो) उक्तः; ब्यनि. ५१७ राभिमर्शनम् (रप्रर्षणम्) उत्तरार्धं व्यकवत्; स्मृचि. २६; सवि. ४५२ (=) उत्तरार्धं व्यक-
वत्; ब्यप्र. ३९२; ब्यउ. १३० उत्तरार्धं व्यकवत्; ब्यम. १०३; विता. ७४७ (=); राकौ. ४९१ र्शन (र्षण); सेतु. २५३ नासंवत्; समु. १५६ उत्तरार्धं व्यकवत्.

(२) नासं. १५।६; नास्त्व. १७।७; मिता. २।२३०
पेक्षः (क्षेपः); अप. २।२३०; ब्यक. १।१९; स्मृच. ३२३; विर. ३५१; पमा. ४५०; रत्न. १२९; दीक. ५३ मितावत्; विधि. १५०; ब्यनि. ५०३, ५१८; स्मृचि. २६; दवि. २९४; नृप्र. २६७ (=); सवि. ४५२ (=) पूर्वार्धे (तस्य दण्डक्रियापेक्षा प्रथमस्य दशापरः) वरः (परः); ब्यप्र. ३९३ तस्य (तत्र); ब्यउ. १३० पेक्षः (क्षेपे); ब्यम. १०५ तु (च); विता. ७४७ (=) ण्डः (ण्ड); राकौ. ४९१; सेतु. २५९; समु. १५४.

उत्तमे साहसे दण्डः सहस्रावर इच्छते ॥

बंधः सर्वस्वहरणं पुराभिर्वासनाङ्कने ।

तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसे ॥

(१) वधादयश्चापराधतारतम्यादुत्तमसाहसे समस्त
व्यस्ता वा योज्याः । मिता. २।२३०

(२) तदङ्गच्छेदः साहसकरण्णीभूताङ्गच्छेदः ।

विर. ३५१

(३) वधस्ताडनादिः, सर्वस्वहरणं, ततो महति पुरा-
भिर्वासनं वधादि कृत्वा, ततोऽपि महति पूर्वत्रयमङ्कनं
च, येनाङ्केन हस्तेन पादेन वा साहसं कृतं तस्य छेदनम् ।
एवम्प्रकारो दण्ड उत्तमसाहसे । नाभा. १५।७ (पृ. १६०)

अविशेषेण सर्वेषामेष दण्डविधिः स्मृतः ।

वधादृते ब्राह्मणस्य न वधं ब्राह्मणोऽर्हति ॥

(१) नास्त्व. १७।८; मिता. २।२३०; पमा. ४५०;
रत्न. १२९; दीक. ५३; ब्यनि. ५१८; स्मृचि. २६;
दवि. २९४; नृप्र. २६७ (=); सवि. ४५३ (=) वर
इष्यते (पर उच्यते); ब्यप्र. ३९३; ब्यउ. १३०; ब्यम.
१०५; विता. ७४७ (=); राकौ. ४९१; समु. १५६.

(२) नासं. १५।७; नास्त्व. १७।८; मिता. २।२६ से
(सः) : २।१५५ (=) : २।२३० : २।२७४ उक्तः;
अप. २।२६ ण्ड उ (ण्डस्तु) से (सः) : २।१५५ (=)
पू. : २।२३०; ब्यक. १।१९ से (सम्); स्मृच. १२५,
३२३; विर. ३५१; पमा. ४०४ इत्युक्तो (इत्येको) से
(सः) स्मरणम् : ४४२, ४५०; रत्न. १२९ से (सः);
दीक. ५३ से (सः); विधि. १५०; ब्यनि. ५०३, ५१८;
स्मृचि. २६; दवि. १३३ से (सः) : २९४; नृप्र. ३२
से (सम्) : २६७ (=); सवि. ४५३ (=) नाङ्के
(नं तु वा); ब्यप्र. ३६६ से (सम्) स्मरणम् : ३९३;
ब्यउ. १०७ योगीश्वरः : ११० से (सम्) : १३०;
ब्यम. १०५ से (सः); विता. २९ (=) : ८५ वधः
(धन) से (सः) : ७४७ (=) से (सः); राकौ.
४९१; सेतु. २५९; प्रका. ७८; समु. १५६.

(३) नासं. १५।८; नास्त्व. १७।९; मिता. २।२६;
अप. २।२६ सर्वेषा (वर्णाना) पू : २।२७७; ब्यक. १२३
मेघ (मेवं); स्मृच. १२५ वधं (वन्धं); विर. ३७४; रत्न.
१२७ (=); विधि. १६६; वीमि. २।२८२ वधादृते
(वध्याXX); ब्यप्र. ३९३; ब्यउ. १३० उक्तः; ब्यम.
१०३; विता. ८५ पू : ८८ उक्तः : ७५४; प्रका. ७८-९;
समु. १५६.

शिरसो मुण्डने दण्डस्तस्य निर्वासनं पुरात् ।

ललाटे चाभिशास्ताङ्कः प्रयार्णं गर्दभेन च ॥

अविशेषेण । अविशेषेण क्षत्रियविट्शूद्रादीनामेव पञ्चविधो दण्ड उक्तमसाहसे । इतरयोरपि प्रथममध्यमयोरपि यथोक्तो वधं मुक्त्वा अन्यस्तुल्यः, ब्राह्मणस्य तु वधो नास्ति, तुल्यदोषत्वेऽपि जातेः पूज्यत्वात् ।

शिरस इति । ब्राह्मणस्योक्तमेव— शिरसो मुण्डनं पञ्चसटं कार्यम् । ततो महति पुराभिवास्यः । ततोऽपि महति ललाटेऽभिशास्ताङ्कनं कुक्कुटाद्यं क्रमात् कार्यम् । गर्दभेन चाधिष्ठाने भ्रामयितव्यः ।

नाभा. १५१८-९ (पृ. १६०-६१)

स्यातां सञ्चयवहार्यौ तौ धृतदण्डौ तु पूर्वयोः ।

धृतदण्डोऽप्यसंभाष्यो ज्ञेय उक्तमसाहसे ॥

प्रथममध्यमयोश्च कर्तारो दण्डितौ कृतप्रायश्चित्तौ च संभोज्जनादिमहत्तः न त्याज्यौ । उक्तमसाहसे तु धृतदण्डोऽपि त्याज्य एव, न संभोज्यः ।

नाभा. १५१० (पृ. १६१)

अपराधनिष्कृपश्चात्तापे सति असति च क्रमिकयता

अयुक्तं साहसं कृत्वा प्रत्यापत्तिं भजेत यः ।)

ब्रूयात् स्वयं वा सदसि तस्यार्थविनयः स्मृतः ॥

(१) नासं. १५१९ ङ्कः प्रया (झो निर्या) ; नास्मृ. १७१० ; भिता. २१२६ ; अप. २१२६, २१२७७ ; व्यक. १२३ ; स्मृच. १२५ (=) ; विर. ३७४ च (तु) ; पमा. २०५ (=) ; रत्न. ५४ : १२७ (=) ; विचि. १६६ विरवत् ; नृप्र. १७ च (वा) ; सवि. ४९४ चाभिशास्ताङ्कः (गर्दभस्याङ्कः) स्मरणम् ; वीमि. २१२८२ दण्डस्तस्य (तत्र दण्डो) ; व्यप्र. ३९३ ; व्यउ. १३० विरवत् ; व्यम. १०३ ; विसा. ८८, ७५४ चाभि (वाभि) च (वा) ; अका. ७८ मनुः ; समु. १५६.

(२) नासं. १५१० भाष्यो (भोज्यो) ; नास्मृ. १७१११ ; अप. २१२३० तौ (दौ) र्वयोः (र्वकौ) ; स्मृच. ३२३ तौ (दौ) से (सः) : ३२४ (=) से (सः) उक्तः ; विर. ३५१ तौ (दौ) ; रत्न. १२९ विरवत् ; विचि. १५० विरवत् ; व्यनि. ५०३ : ५१८ तौ (तु) ज्ञेय (दण्ड्य) ; सवि. ४७४ (=) धृत (कृत) उक्तः ; समु. १५६ विरवत्.

(३) नासं. २१२२० ; नास्मृ. ४१२४५ सदसि (सदिति) ; अभा. ७३ नास्मृवत् ; व्यक. १२३ जेत (जेतु) ; स्मृच. १२६ भजेत (ब्रजेतु) सार्थविनयः (स्य चाभौ दमः) ;

गूहमानस्तु दौशशील्यात् यदि पापः स हीयते ।
सभ्याश्वास्य न दुष्यन्ति तीव्रो दण्डश्च पाल्यते ॥

(१) अत्र अयुक्तं वियुक्तं विद्वद् किमपि कस्यापि कृत्वा अथवा चौर्यादिकं साहसमपि कस्यापि कृत्वा तेनावेदितः सन् धर्माधिकरणस्याग्रे यः प्रत्यापत्तिं करोति मिथ्या न करोति तस्याधममध्यमोत्तमानुसारेण यः शास्त्रे विहितो दण्डः तस्य विनयस्यार्थमेव विनयोऽस्य भवतीति । अनावेदितोऽपि यः स्वयमेव प्रातिपत्तिं करोति तस्यायमेव क्रम इति ।

गूहमानस्त्विति । यदि पुनरयुक्तसाहसादिकं कृत्वा करणावेदितोऽपि मिथ्या करोति, पश्चात्सं दिव्यादिक्रियाभिः पराजयीते च, तदा यस्य तस्य (?) सभ्याः कुपिता भवन्ति, तौ दण्डश्च तस्य द्विगुणादिक इति ।

अभा. ७३-४

(२) प्रत्यासत्तिर्वैयम्यकर्तृसान्निध्यं, ब्रूयाद्वा सदसि साहसं कृतं, तेन अवगहमानत्वमुक्तम् । तेन साहसमगूहमाने तत्कर्तारं अनधिकदण्डः, गूहमाने तु अधिक इति पूर्वोत्तरश्लोकार्थः । हलायधस्तु साहसकार्येऽप्येव्यायसाहसं कृत्वा यदि प्रत्यासत्तिं प्रायश्चित्तं भजेत, स्वयमेव वा साहसकर्तृत्वं निवेद्य दण्डो मेऽक्रियतामिति धेदत्, तस्य यथोक्तदण्डादर्धदण्डः । यस्तु दौःशील्यं गूहमानः तस्मादेव जीवति, तस्य त्विङ्गितादिभिः साहसकारित्वं निश्चित्य स्वल्पेऽपि साहसे तीव्रो दण्ड इत्यर्थमाह । विर. ३७६

विर. ३७६ पत्तिः (सति) ; यमा. २११ भजेत (ब्रजेतु) स्वयं (सर्व) सार्थविनयः (स्य वाऽभौ दमः) ; विचि. १६८ पत्ति (सति) भजेत (करोति) ; द्वि. ७८ विरवत् ; नृप्र. १७ स्वयं (सर्व) श्रेष्ठः स्मृचवत् ; सेतु. ३०८ विचिवत् ; समु. ६९ स्मृचवत्.

(१) नासं. २१२२१ पापः (पापं) पाल्यते (पार्थिवात्) ; नास्मृ. ४१२४६ दौशशील्यात् (वैचित्र्यात्) हीयते (जीयते) श्वास्य (स्तस्य) दु (तु) ; अभा. ७३ दौशशील्यात् (ये शल्यात् ?) हीयते (जीयते) श्वास्य (स्तस्य) दु (तु) ; व्यक. १२३ हीयते (जीवति) दु (तु) ; विर. ३७६ व्यकवत् ; विचि. १६८ ल्यात् (ल्यं) पापः (वातः) हीयते (जीवति) स्य न दु (न्येन तु) श्च पाल्यते (स्तु पथते) ; द्वि. ७९ हीयते (जीवति) न दु (प्रदु) ; सेतु. ३०८ पूर्वार्थं (गूहमानस्तु दुःशीलं यदि वाऽतः स जीवति) ण्डश्च (ण्डस्तु).

(३) श्रेयुक्तमिति यः अयुक्तः प्रतिषिद्धः चैश्वर्यप्रभातामि
कृत्वाः प्रोक्तापिः अस्ति, अश्वतेभस्तेमकर्म, मया, कृतं,
वास्वनीयोऽस्मि, प्रमादान्मश्रुत्वा, कृतमिति, प्रतिपद्यते
स्वयमेव, स्वयं वाऽकार्यस्यः नोदितोः राजकुले प्रणिपत्य
'इदं मयाभ्यर्च्य कृतं शोभयत मामिति' तस्य द्विप्रकारः
स्वपिः-अस्मिन् कार्मः शिहितो यो दण्डः तस्यार्धः स्मृतः ।
प्रायश्चित्तं तु (न) तद्वशेन, *ख्यापनानुतापादिना
प्राप्तस्य क्षयाद् इति, स्मरणात् । अन्योऽप्येवमा कार्पा-
दिव्यर्धदण्डः ।

गूहमानस्त्विति यस्तु स्वयं न प्रकाशयति गूहमान
एव, लिखितेऽपि व्यवहारे मित्येति ब्रुवन् पाप गूहमानो
धादि, हीयते, सत्याश्च साधवो न दुःश्रीर्षी, तीव्रश्च दण्डो
महान् पार्थिवात् । शिष्टविगर्हणा च परलोकविरुद्धा कष्टे-
यमवस्थितिं तीव्रो दण्डः । तस्माद् यदि प्रमादेन पाप
कुर्मन्नि गूहते । तथा सति प्रत्येवायो मन्दः शिष्ट-
विगर्हणाभावात् । दृष्टे चापि दण्डलाभ इति ।

नाभा. २।२२०-२१ (पृ. ८१-८२)

अविक्रयविक्रये ब्राह्मणदण्डः

अविक्रयाणि विक्रीणन् ब्राह्मणः प्रच्युतः पथः ।

मार्गे पुनरवस्थाप्यो राज्ञा दण्डेन भूयसा * ॥

अन्नं यानि अविक्रयाणि निर्दिष्टानि तानि विक्रीणन्
ब्राह्मणो मार्गच्युतो भवति । स च राज्ञा पुनरपि मार्गे
सस्थापनीयः । महता दण्डेनेति । अभा. ४६

राजधृतवस्तुनि आक्रममाणो बधदण्डार्हः

गन्धमाल्यमदत्तं तु भूषणं वास एव वा ।

पादुकेति राजोक्तं तदाक्रामन्बधमर्हति (?) * ॥

एतान्नि वस्तूनि राजकीयानि यो दर्पात्स्वयमाक्रामति
स राज्ञः सकाशाद्बधमर्हतीति । अभा. २६

* अयं श्लोकः प्रकरणान्तरस्योऽपि निबन्धकारानुसारेणात्रो-
द्धृतः ।

(१) नासं. २।६३, नास्मृ. ४।६७; अभा. ४६; अप्र.
२।२३३, व्यक. १।२१, विर. ३६४, दवि. ३११, सेतु.
३०६.

(२) नास्मृ. २।३५, अभा. उतरार्धे (ब्राह्मणं घाड-
केति राजोक्तोऽयं बध ? इति ?),

बृहस्पतिः

साहस्यनिरुक्तिः, एव च स्वयं साहस्यप्रकाशः

तत्र दण्डविधिश्च

स्तेनानामेतदाख्यातं सर्वेषां दण्डनिग्रहम् ।

साहसस्याधुना सम्यक् श्रूयतां वृधशासनम् ॥

मनुष्यमारणं चौर्यं परदारभिमर्शनम् ।

पारुष्यमुभयं त्रेविं साहसं पञ्चधा स्मृतम् * ॥

इति वचनाच्चपि स्त्रीसग्रहणचौर्यपादुध्याणां साह-
सत्वं तथापि तेषां स्वबलावष्टम्भेन जन्तुसमूहं क्रिय-
माणानां साहसत्वम् । रहसि क्रियमाणानां तु सग्रहणादि-
शब्दवाच्यत्वमिति तेषां साहसात्पृथगुपादानम् ।

मिता. २।७२

हीनमध्योत्तमत्वेन त्रिविधं तत्प्रकीर्तितम् ।

द्रव्यापेक्षो दमस्तत्र प्रथमो मध्यमोत्तमौ ॥

प्रथमो मध्यमोत्तमौ इति प्रथममध्यमोत्तमसाहस्यरूप
इत्यर्थः । इत्थं हीनादिद्रव्यापहारेषु प्रथमादिसाहसानां
व्यवस्थितत्वेऽपि तेषां हीनत्वादितारतम्यात् साहसानां
न्यूनधिकसंख्याभेदो व्यवस्थितो द्रष्टव्यः । दवि. १४१

साहसस्तेषां तत्र दण्डश्च

साम्प्रतं साहसस्तेषां श्रूयतां क्रोधलोभजर्म ।

साहसस्तेषां साहसलक्षणं स्तयमित्यर्थः । स्मृच. ३१६

* 'साहसं पञ्चधा प्रोक्तं' इत्यग्निमहस्पतिवचनानुसारेण
स्मृतिचन्द्रिकापाठ एव सम्यक् लगते ।

(१) धनि. ५।१७; समु. १।४६ उत्त.

(२) स्मृच. ६ : ३१२ पञ्चधा स्मृतम् (तु चतुर्विधम्);
पमा. ४।५० चेति (चैव) शेषं स्मृचवत् ; रत्न. १।२६ पञ्चधा
स्मृतम् (स्याच्चतुर्विधम्); नृप्र. २।६७ भयं चेति (तमं चैव)
शेषं रत्नवत्, सवि. ४।५२ मारणं, (हरण) शेषं स्मृचवत् ;
त्र्यसौ. ४।५ रत्नवत्, व्यप्र. ३।२२ रत्नवत्, व्यम. २
चौर्यं (स्तेयं) शेषं रत्नवत् : १०३ रत्नवत्, विता. ३।५
चौर्यं (स्तेयं) शेषं रत्नवत् : ७।४६ रत्नवत्, समु. १।४६.

(३) अप. २।२३० स्तत्र (श्वात्र) मध्यमोत्तमौ (मध्य
उत्तमः); व्यक. १।१९ मध्यमोत्तमौ (मध्य उत्तमः); विर.
३।५० मौ (मः); दवि. १।४१ विरवत् : २९४ व्यकवत् ;
सेतु. २।५४ व्यकवत्, मनु. २।५९ मनुः.

(४) स्मृच. ३।१६; रत्न. १।२८, सवि. ४।५८; व्यप्र.
३।९६ साहस (साहसं), विता. ७।७४ व्यप्रवत् ; समु.
१।४८.

क्षेत्रोपकरणं सेतुं पुष्पमूलफलानि च ।
 विनाशायम् हरन् दण्ड्यः शताद्यमनुरूपतः ॥
 पशुवस्त्राभ्यानानि गृहोपकरणं तथा ।
 हिंसयन् चौरवहाय्यो द्विशताद्यं दमं तथा ॥
 स्त्रीपुंसौ हेमरत्नानि देवविप्रधनं तथा ।
 कौशेयं चोत्तमं द्रव्यमेषां मूल्यसमो दमः ॥
 द्विगुणो वा कल्पनीयः पुरुषापेक्षया नृपैः ।
 हर्ता वा घातनीयः स्यात्प्रसङ्गविनिवृत्तये ॥

(१) तत्र तावत्साहस्रस्तोयकर्तृविषये दण्डानाह बृहस्पतिः—
 क्षेत्रेति । अत्र विनाशयन् हरन् हिंसयन् चोरयन् हन्ता

(१) अप. २।२३० पुष्पमूल (मूलपुष्प) ताष (तोष);
 व्यक. ११९; स्मृच. ३१६ तुं पुष्पमूल (तुमूलपुष्प) घ
 (क्षय); विर. ३५०; रत्न. १२८ सेतुं (चैव); विचि.
 १५० मनुः; दधि. १४१; व्यम. १०४ सेतुं (चैव);
 विता. ७७४ व्यमवत्; सेतु. २५४ मनुः; समु. १४८
 पूर्वार्ध स्मृचवत्; विष्य. ५३ क्षेत्रो...सेतुं (क्षेत्रं सदस्तथा
 धान्यं) शता...पतः (स च सस्यानुसारतः) मनुः.

(२) अप. २।२३० ता (तो); व्यक. ११९ हिंसयन्
 चौरवद् (हारयन् चोरयन्); स्मृच. ३१६ चौरवद् (चोर-
 यन्); विर. ३५०; रत्न. १२८ स्मृचवत्; विचि. १५० घं
 द (घद) शेषं स्मृचवत्, मनुः; दधि. १४१ नानि (नादि)
 बं (न्तं); व्यम. १०४ चौरवहायो (चोरयन् शास्यो);
 विता. ७७४ घं (घ); सेतु. २५४, २५९ स्मृचवत्, मनुः;
 समु. १४८ स्मृचवत्.

(३) अप. २।२३० त्तमं (त्तम); व्यक. ११९ अपवत्;
 स्मृच. ३१६ सौ (सो); विर. ३५० अपवत्; रत्न. १२८
 सौ (गो) कौशे (यौषे) त्तमं (त्तम); विचि. १५० सौ
 (गो) मनुः; दधि. १४१; व्यम. १०४ रत्नवत्; विता.
 ७७४ सौ (गो) कौशे (यौषे); सेतु. २५४ सौ (गो) धनं
 (धने) मनुः; २५९ सौ (गो) मनुः; समु. १४८ सौ
 (गो) त्तमं (त्तम).

(४) अप. २।२३० हर्ता (हन्ता); व्यक. ११९ हर्ता
 (हन्ता) विनिवृत्तये (प्रधनं तथा); स्मृच. ३१६ अपवत्:
 ३१७ पू; विर. ३५० णो वा कल्पनीयः (णः कल्पनीयश्च)
 वा घा (च घा); रत्न. १२८ अपवत्; विचि. १५० हर्ता
 ..... स्यात् (हर्तारो घातनीयाः स्युः) मनुः; दधि. १४१
 वा घा (च घा) : २५५ वा घा (च घा) उतैः; व्यम.
 १०५ त्म (त्मा); विता. ७७४ हर्ता वा (हन्ता च); सेतु.
 २५४, २५९ मनुः; समु. १४८.

वेति च वदन् इदं दण्डशास्त्रं साहस्रस्तोयकर्तृविषयं इति
 दर्शयति । तस्य कोधलोभवत्त्वेन हननोपेतस्तोयकारित्वात् ।
 हन्ता वा घातनीय इत्यब्राह्मणविषयम् । स्मृच. ३१६

(२) शताद्यं शतावरं द्विशतान्तः । अनुरूपतः विना-
 शितापहृतमूल्यानुसारेण । पुरुषापेक्षया आद्यदरिद्र-
 पुरुषापेक्षया । अत्र यस्य मूल्यमात्रं संभवति, तस्य
 तन्मात्रं, यस्य त्वधिकं, तस्य द्विगुणो दण्डः । यस्य तु
 न मूल्यमात्रमपि, चौयै चातिप्रसङ्गः, तस्य वध इति
 व्यवस्था ।

* विर. ३५०-५१
 साहसिकवधदण्डविचारः । साहसिका राज्ञा नोपेक्षणीयाः । साह-
 सिकघातकतत्सहायाः तदण्डश्च ।

साहसं पञ्चधा प्रोक्तं वधस्तत्राधिकः स्मृतः ।
 तत्कारिणो नार्थदमैः शास्या वध्याः प्रयत्नतः ॥
 प्रकाशवधका ये तु तथा चोपांशुघातकाः ।
 ज्ञात्वा सम्यक् धनं हत्वा हन्तव्या विविधैर्वधैः ॥
 मित्रप्राप्त्यर्थलोभैर्वा राज्ञा लोकहितैषिणा ।
 न मोक्तव्याः साहसिकाः सर्वभूतभयावहाः ॥
 लोभाद्भयाद्वा यो राजा न हन्यात्पापकारिणः ।
 तस्य प्रक्षुभ्यते राष्ट्रं राज्याश्च परिहीयते ॥

* दधि. विरवत् ।

(१) व्यक. १२२; स्मृच. ३१२; उक्त., नारदः; विर.-
 ३७१; विचि. १६३-४ (=); दधि. ६१; समु. १४६
 उक्त., नारदः.

(२) अप. २।२७७ वधका (घातका); व्यक. १२२
 हत्वा (हित्वा) हन्तव्या (हन्याद्वा); स्मृच. ३१२ ये तु
 (राश्व); विर. ३७१ तु (च) हत्वा (हित्वा); पमा. ४५४;
 रत्न. १२६ अपवत्; विचि. १६४ (=) शाला.....हत्वा
 (राज्ञा सम्यक्धनं हित्वा); सवि. ४५८ का ये तु (कार्येषु)
 काः (कान्); व्यम. ३९४ अपवत्; व्यड. १३२ अपवत्;
 व्यम. १०३ अपवत्; विता. ७५१ म्यक् धनं हत्वा
 (म्यक्तया त्वाशु); समु. १४६ स्मृचवत्.

(३) अप. २।२७७ लोभैर्वा (लोभे वा) भूत (लोक);
 व्यक. १२२ साहसिकाः (प्रयत्नेन); विर. ३७१; विचि.
 १६४ संदर्भेण कार्यायनः; दधि. ६२ भूत (लोक); बोमि.
 २।२८२ राजा (राज) काल्यायनः.

(४) अप. २।२७७ हन्यात्पाप (हन्यन्त्याय); व्यक.
 १२२; विर. ३७२; विचि. १६४ क्षुभ्य (अश्रय) संदर्भेण
 काल्यायनः; बोमि. २।२८२ प्रक्षु (प्रोज).

बन्धाभिविषशक्तेण परान् यस्तु प्रमापयेत् ।
क्रोधादिना निमित्तेन नरः साहसिकस्तु सः ॥
एकस्य बहवो यत्र प्रहरन्ति रुषान्विताः ।
मर्मप्रहारको यस्तु घातकः स उदाहृतः ॥
मर्मघाती तु यस्तेषां यथोक्तं दापयेद्मम ।
आरम्भकृत् सहायश्च दोषभाजौ तदर्धतः ॥
क्षैतस्याल्पमहत्त्वं च मर्मस्थानं च यत्नतः ।
सामर्थ्यं चानुबन्धं च ज्ञात्वा चिह्नैः प्रसाधयेत् ॥
(१) तत्कारिणः साहसलक्षणवधकारिणः ।

स्मृच. ३१२

(२) मित्रप्राप्त्यर्थलोभैर्न मोक्तव्या इत्यन्वयः ।
किन्तु राशा लोकहितैषिणा हन्तव्या इति संबन्धः ।
विर. ३७२

(१) व्यक. १२२; विर. ३७२; विचि. १६४ संदर्भेण
कात्यायनः.

(२) अप. २१२७७ को (दो); व्यक. १२३ यत्र
(यस्य) को यस्तु (दो यश्च); विर. ३७३ को यस्तु
(दोपस्तु) कः स (कस्य); रत्न. १२६; विचि. १६५-६
को यस्तु (दो यश्च); व्यनि. ४९४ एकस्य (कृतस्य) को
(दो) कात्यायनः; दवि. ७४ अपवत्; व्यप्र. ३९५;
व्यउ. १३३; व्यम. १०३; विता. ७५३; सेतु. २५८
विरवत्; समु. १४६ एकस्य (एकं तु) उत्तरार्धे (मर्मप्रहारी
यस्तेषां स घातक उदाहृतः).

(३) अप. २१२७७ मर्म (सम) जौ त (जस्त); व्यक.
१२३ जौ त (जस्त) बृहस्पतिः कात्यायनश्च; स्मृच. ३१२
उत्तरार्धस्तु मनोरित्युक्तम्; विर. ३७३-४ दमम् (द्वनम्)
जौ त (जस्त); पमा. ४५५ संदर्भेण कात्यायनः; रत्न.
१२६ दाप (प्राप) जौ (गी); विचि. १६५-६ यश्च
(याश्च) जौ त (जस्त); व्यनि. ४९५ तु (च) कृत् (कः)
यश्च (याश्च) जौ तदर्धतः (जस्तदर्धतः) कात्यायनः; दवि.
७४ ती तु यस्ते (तिनमेते) जौ त (जस्त); नृप्र. ४४
उत्त., स्मरणम्; व्यप्र. ३९५ रत्नवत्; व्यउ. १३३
रत्नवत्; विता. ७५३ दापये (प्राप्तुया) जौ (गी) र्धतः
(र्धकम्); सेतु. २५८ जौ त (जस्त); समु. १४६.

(४) अप. २१२७७ साध (साद); व्यक. १२३ साध
(शोध) बृहस्पतिः कात्यायनश्च; विर. ३७४; रत्न. १२६;
विचि. १६६ साध (काश); व्यप्र. ३९५; व्यउ. १३३;
विता. ७५३ साध (धार); सेतु. २५८ साध (नास).

एकस्य मर्मघातितदघातिरूपा बहवो यत्र प्रहारं
कुर्वन्ति, तत्र मर्मघातिनमेव यथोक्तं दण्डं दापयेदित्यर्थः ।
यथोक्तञ्च यजातीयस्य प्राणिनो घातकानधिकृत्य य
उक्तः सः, तदघातिनस्तु दण्ड आरम्भकृदित्यादिनोक्तः ।
मर्मघातित्व-तदघातित्वनिश्चयार्थं क्षतस्येत्यादि ।

विर. ३७४

अविशातघातकायन्वेषणविधिः

हृतः संदृश्यते यत्र घातकस्तु न दृश्यते ।
पूर्ववैरानुमानेन ज्ञातव्यः स महीभुजा ॥
प्रातिवेश्यानुवेश्यौ च तस्य मित्रारिबान्धवाः ।
प्रष्टव्या राजपुरुषैः सामादिभिरुपक्रमैः ॥
विज्ञेयोऽसाधुसंसर्गाश्चिह्नैर्होडेन वा नरैः ।
एषोदिता घातकानां तत्काराणां च भावना ॥

(१) अप. २१२८१ तः सं (तस्तु) कस्तु (कश्च) मानेन
(सारेण); व्यक. १२३; स्मृच. ३१२ तः सं (तस्तु);
विर. ३७७; पमा. ४५३; रत्न. १२६; दीक. ५५;
विचि. १६८ कस्तु (कश्च) क्रमेण याज्ञवल्क्यः; व्यनि. ४९४
संष्ट (स दृ); दवि. ७०; सवि. ४५८ हतः (घातः) वैरा
(मेवा) भुजा (भृता); व्यप्र. ३९४ अपवत्; व्यउ. १३२;
विता. ७५०; सेतु. २६० कस्तु (कश्च) मानेन (सारेण);
समु. १४६ स्मृचवत्.

(२) अप. २१२८१ प्रा (प्र); व्यक. १२३; विर.
३७७; पमा. ४५३ अपवत्; रत्न. १२६; विचि. १६८-९
प्रा (प्र) त्रारि (त्राणि) क्रमेण याज्ञवल्क्यः; व्यनि. ४९४
वेदयौ च (वेदयाश्च) त्रारि (त्राणि); दवि. ७० पुरु
(पूरु); व्यप्र. ३९४ अपवत्; व्यउ. १३२ अपवत्;
विता. ७५० अपवत्; सेतु. २६० अपवत्.

(३) अप. २१२८१ ह्यैर्हो (हहो) पू.; व्यक. १२३
ह्यैर्होडे (ह्येदे) च भा (विभा); स्मृच. ३१२ ह्यैर्होडेन वा
नरैः (हाडोडेन तस्करः); विर. ३७७ ह्यैर्हो (हहो) वा
नरैः (मानवैः); पमा. ४५३ ह्यैर्होडेन वा नरैः (हाडुद्वैश्च
लक्षणैः); रत्न. १२६; विचि. १६९ गांश्चिह्नैर्हो (गंश्चिह्नो)
रैः (रः); व्यनि. ४९४ योऽसाधु (यः साध्य) ह्यैर्हो
(हहो) पू.; सवि. ४५८ (विशेषः साधुसंसर्गः चिह्नैरोडेन
वा पुनः । एषोऽपि घातकानां तु तत्काराणां भवेदिति ॥); व्यप्र.
३९४; व्यउ. १३२ योऽसा (याः सा) गांश्चि (गांश्चि)
च भा (विभा); विता. ७५१ देन (डेन); सेतु. २६०
अपवत्; समु. १४६ स्मृचवत्.

गृहीतः शङ्कया यस्तु न तत्कार्यं प्रपद्यते ।
शपथेन विशोद्धव्यः सर्ववादेष्वयं विधिः ॥
दिव्यैर्विशुद्धो मोच्यः स्यादशुद्धो वधमर्हति ।
निग्रहानुग्रहाद्ब्राह्मः कीर्तिर्धर्मश्च वर्धते ॥
तत्कार्यं हननरूपं, न प्रतिपद्यते ष्टष्टः सन्नानुमन्यते ।
विर. ३७७

आत्महत्यादोषः

विषोद्धन्धनशस्त्रेण य आत्मानं प्रमापयेत् ।
मृतोऽमेध्येन लेप्यो नान्यं संस्कारमर्हति ॥

निमित्तविशेषे साहसानुशा

स्वाध्यायिनं कुले जातं यो हन्यादाततायिनम् ।
अहत्वा भ्रूणहा स स्यान्न हत्वा भ्रूणहा भवेत् ॥
नाततायिवधे हन्ता किल्बिषं प्राप्नुयात् क्वचित् ।
विनाशार्थिनमायान्तं घातयन्नापराध्नुयात् ॥
आततायिनमुत्कृष्टं वृत्तस्वाध्यायसंयुतम् ।
यो न हन्याद्वधप्राप्तं सोऽश्रमेधफलं लभेत् ॥

यत्तु कात्यायनेनोक्तं—‘आततायिनि चोत्कृष्टे तपः-
स्वाध्यायजन्मतेः । वधस्तत्र तु नैव स्यात्पापे हीने वधो

(१) व्यक. १२३ धेन (धैः स); विर. ३७७; रत्न. १२६ न विशो (नावको); विचि. १६९; व्यनि. ५१९ वादे (पापे) शेषं व्यकवत्, नारदः; व्यप्र. ३९४ रत्नवत्; व्यउ. १३२ रत्नवत्; विता. ७५१ रत्नवत्; सेतु. २६०; समु. १४६ व्यकवत्.

(२) अप. २।२८१ मोच्यः (मेध्यः) हादा (है रा); व्यक. १२४; स्मृच. ३१२ मोच्यः (मान्यः) पू; विर. ३७८; विधि. १६९; व्यनि. ५१९ नारदः; सेतु. २६१; समु. १४६ स्मृचवत्, मनुः.

(३) दीक. ५६.

(४) रत्न. १२७; व्यम. १०४; समु. १४७ दात (त्रात).

(५) स्मृच. ३१४; रत्न. १२७ पू; व्यनि. ५१९ शार्थिन (शनार्थ); व्यप्र. १८; व्यउ. ११; विता. ७५७ पू; समु. १४७.

(६) स्मृच. ३१५; रत्न. १२८; व्यनि. ५२०; व्यप्र. १९; व्यउ. ११ युत (वृत्); व्यम. १०४; विता. ७५८-९ द्रध (द्रद्ध); समु. १४७.

भृगुः ॥’ इति । तपःस्वाध्यायजन्मते उत्कृष्टे ब्राह्मणे न वध इत्यर्थः । यच्च बृहस्पतिनोक्तं—‘आततायिनमुत्कृष्टं वृत्तस्वाध्यायसंयुतम् । यो न हन्याद्वधप्राप्तं सोऽश्रमेधफलं लभेत् ॥’ उत्कृष्टं ब्राह्मणमित्यर्थः । वधप्राप्तं—‘स्वाध्यायिनं कुले जातं यो हन्यादाततायिनम्’ ‘न तेन भ्रूणहा भवेत्’ ‘मन्युस्तं मन्युमृच्छति’ इत्यादिवचनापातमात्राद्वधप्राप्तमित्यर्थः । तदेतद्वचनद्वयं पूर्वोक्तात्म-
त्राणव्यतिरिक्तविषये ब्राह्मणाततायिनि द्रष्टव्यम् ।
स्मृच. ३१५

साहसकल्पदोषाः

अधारितब्रह्मसूत्रं वृपलाशनसेविनम् ।
प्रत्यब्दं सर्वमादाय वेदविद्भयो निवेदयेत् ॥
त्यक्ताग्निं संध्यया हीनं नित्यमस्नायिनं द्विजम् ।
अर्कोपस्थानहीनं च शूद्रप्रेष्यकरं तथा ॥
अकर्ता नित्ययज्ञानां प्रत्यहं पणमाप्नुयात् ॥

कात्यायनः

साहसनिरुक्तिः

सहसा यत्कृतं कर्म तत्साहसमुदाहृतम् ॥
सान्वयस्त्वपहारो यः प्रसह्य हरणं च यत् ।
साहसं च भवेदेवं स्तेयमुक्तं विनिहवः ॥

(१) अन्वयो रक्षणकालक्रमप्राप्तपालकनरनैरन्तर्यै, तस्मिन् सति योऽपहारः स सान्वयोऽपहारः । स च प्रसह्य क्रियमाणः साहसं च स्तेयं च इत्येवं द्विरूपमापद्यते । उक्तप्रकारविपरीतोऽपि निहवो द्रव्यापहारः स्तेयरूपमेवापद्यत इति स्मृतावुक्तमित्यर्थः । स्मृच. ३१६
(२) अत्र सान्वयो रक्षकपुरुषसमश्च तदनभिभवेन विवक्षितः । प्रसह्य हरणमित्यनेन रक्षकमभिभूय हरणं विवक्षितम् ।
विर. २८७

(१) व्यनि. ५१६ सूत्रं (सूत्रः) सेविनम् (सेविकः) पण (पाप); समु. १५८.

(२) सवि. ४५१.

(३) व्यक. १०९ हरणं (करणं); स्मृच. ३१६; विर. २८७ स्वप (स्तु प्र) सं च (संतु); सवि. ४५७ वः (वे.); समु. १४८ सं च (संतु).

द्रव्यनाशादिप्रथममध्यमोत्तमसाहसानि तदण्डविधिश्च

क्षतं भङ्गोपमदौ वा कुर्याद्द्रव्येषु यो नरः ।

प्राप्नुयात्साहसं पूर्वं द्रव्यभाक् स्वाम्युदाहृतः ॥

क्षत किञ्चिन्नाशः, भङ्गोऽर्धनाशः, उपमदः सर्वनाशः ।
द्रव्यमिह कुञ्जातिरिक्तम् । महामूल्यमल्पाभिघातेना-
प्यनुपयुक्ततां यद्याति स्फटिकादि, तदभिप्रेतं, तेन न
' अभिघाते तथा भेदे ' इत्यादियज्ञवल्क्येन विरोधः ।
नापि परस्परलघुगुरूणां क्षतादीनां समानदण्डप्रयोजकत्व-
मिति । विर. ३५३

हरेद्विन्द्याहहेद्वाऽपि देवानां प्रतिमां यदि ।

तद्गृहं चैव यो भिन्द्यात् प्राप्नुयात् पूर्वसाहसम् ॥

प्राकारं भेदयेद्यस्तु पातयेच्छातयेत्तथा ।

बध्नीयादम्भसो मार्गं प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥

राजक्रीडामु ये सक्ता राजवृत्त्युपजीविनः ।

अप्रियस्य च यो वक्ता वधं तेषां प्रकल्पयेत् ॥

राजक्रीडामु राजासाधारणक्रीडामु ये सक्ताः तदनु-
मतिं विनेति शेषः । एवं राज्ञः प्रजापालनरूपां वृत्तिं
तदनुमतिं विना आलम्बन्ते ये ते, ये च राज्ञ एवाप्रिय-
वादशीलाः । विर. ३६८-९

(१) अप. २।२३० वा (च); विर. ३५३; विचि. १५२
ज्ञोपमदौ (ज्ञोऽवमदौ); दवि. ३०० क्षतं...दौ
(क्षतिर्भङ्गोऽवमदौ) व्येषु (व्येन); सेतु. २५५ ज्ञोप (ज्ञाव).

(२) अप. २।२३३ मां (मा); व्यक. १२१; स्मृच. ३२६;
विर. ३६४ दा (चा); विचि. १५७-८; व्यनि. ५१०;
दवि. ३१२ अपवत्; सवि. ४७४ मां यदि (मादिकम्)
चैव (चापि); सेतु. २५६; समु. १५८ अपवत्.

(३) व्यक. १२१ पात (पार) बध्नी...मार्गं (वा
बध्नीयादम्भमार्गं); विर. ३६७; दवि. २९९ तथा (त वा)
दम्भसो (दथवा).

(४) व्यक. १२२ सक्ता (शक्ता) च (तु); स्मृच. ३३२
कल्प (वर्त); विर. ३६८ च यो वक्ता (तु वक्तारो);
पमा. ५८० यस्य च (यं चास्य); विचि. १६१ सक्ता
(शक्ता) यो वक्ता (वक्तारो); दवि. २१४ उक्त. : २६५
च (तु); व्यप्र. ५७० पमावत्; सेतु. ३०६ विचिवत्;
समु. १६५ स्मृचवत्.

प्रतिरूपस्य कर्तारः प्रेक्षकाः प्रकारश्च ये ।

राजार्थमोषकाश्चैव प्राप्नुयुर्विविधं वधम् ॥

प्रतिरूपस्य राजवेशस्य राजानुमतिं विना कारकाः,
प्रेक्षणाः राजकार्यत्राधे नृत्यादिप्रेक्षकाः । प्रकार ये
दण्डाख्यं करं प्रकृष्टं गृह्णन्ति । विर. ३६९

प्रमाणेन तु कूटेन मुद्रया वाऽपि कूटया ।

कार्यं तु साधयेद्यो वै स दाप्यो दण्डमुत्तमम् ॥

प्रमाणं लिखितादि । स्मृच. ३२६

एकं चेद्बहवो हन्युः संरब्धाः पुरुषं नराः ।

मर्मघाती तु यस्तेषां स घातक इति स्मृतः ॥

तेन स एव वधापराधदण्डभाक् । स्मृच. ३१२

व्यापादनेन तत्कारी वधं चित्रमवाप्नुयात् ॥

तत्कारी साक्षाद्बधकारी । विर. ३७१

आरम्भकृतसहायश्च तथा मार्गानुदेशकः ।

आश्रयः शस्त्रदाता च भक्तदाता विकर्मिणाम् ॥

(१) व्यक. १२२ विविधं वधम् (द्विविधं दमम्); विर.
३६९ क्षकाः (क्षणाः); विचि. १६१; दवि. १२०
विरवत् : २६५ (प्रतिरूपस्य कर्तारः प्राप्नुयुर्विविधं वधम्)
एतावदेव : ३१६ उक्त.; सेतु. ३०६-७ काः प्र (कप्र).

(२) अप. २।२९४ ण्डमु (ण्ड उ); व्यक. १२२;
स्मृच. ३२६ दण्ड (दम); विर. ३७०; विचि. १६२;
दवि. २६५ वाऽपि कूटया (कूटयाऽपि वा); सवि. ४७५
वाऽपि कूटया (वाऽनुकूलया) दण्डमुत्तमम् (त्तमसाहसम्);
समु. १५८ स्मृचवत्.

(३) स्मृच. ३१२; पमा. ४५४; व्यप्र. ३९५;
व्यउ. १३३; समु. १४६.

(४) व्यक. १२२ नेन (ने तु); विर. ३७१; विचि.
१६४ व्यकवत्; दवि. ६१ (=) व्यकवत्.

(५) अप. २।२३१ यः श (यश); व्यक. १२३;
स्मृच. ३१२; विर. ३७५ मिं (र्म); पमा. ४५५
मार्गा (धर्मा); रत्न. १२६ विक (च क); विचि. १६७;
व्यनि. ४९५ भक्त...णाम् (भरदाता च कर्मणाम्) उक्त.,
कात्यायनः; दवि. ७५; सवि. ४६४ कृत्स (कः स) गांनु
(गौं) मिं (र्म); व्यप्र. ३९५ तथा मार्गानु (दोषवक्ताऽनु)
क्ताता (क्तादायो); व्यउ. १३३ श्च (स्तु) शेषं व्यप्रवत्;
व्यम. १०३; विता. ७५४; सेतु. ३०९ विरवत्; समु.
१४६ क्रमेण बहस्पतिः.

युद्धोपदेशकश्चैव तद्विनाशप्रवर्तकः ।

उपेक्षाकार्ययुक्तश्च दोषवक्ताऽनुमोदकः ॥

अनिषेद्धा क्षमो यः स्यात्सर्वे ते कार्यकारिणः ।

यथाशक्त्यनुरूपं तु दण्डमेषां प्रकल्पयेत् ॥

(१) अनुरूपं दोषानुरूपम् । स्मृच. ३१२

(२) तद्विनाशप्रवर्तकः युद्धोपदेशं विनेव विषादिना नाशप्रवर्तकः । उपेक्षाकारी निषेधे साक्षादक्षमोऽपि परादिनापि निषेधानुकूलकारी । अयुक्तो राज्ञाऽनियुक्तः, घातनीयदोषवक्ता, अयुक्तो घातकासंबन्ध इत्येके । विर. ३७५-६

साहसकृदन्वेषणविधिः

विना चिह्नैस्तु यत्कार्यं साहसाख्यं प्रवर्तते ।

शपथैः स विशोध्यः स्यात्सर्वावादेश्वयं विधिः ॥

स इति साहसकर्तृत्वेनाभियुक्तः परामृश्यते ।

स्मृच. ३१२

(१) अप. २।२३१ वर्त (दर्श) क्तश्च (क्तस्य) क्ताऽनु (वन्नतु); व्यक. १२३ क्षाकार्यं (क्षकोऽनि); स्मृच. ३१२ वर्त (दर्श) क्षा (क्षा); विर. ३७५; पमा. ४५५ कार्ययुक्तश्च (कारकश्चैव); रत्न. १२६; विचि. १६७ तद्विना (तथा ना); व्यनि. ४९५ युद्धो (युक्त्यो) शप्रवर्तकः (शः प्रदर्शकः) वक्ता (युक्ता); द्वि. ७५; सवि. ४६४ युद्धो (यद्धो) वर्त (दर्श); व्यप्र. ३९५; व्यउ १३३; व्यम. १०३; विता. ७५४; सेतु. ३०९ विचिवत्; समु. १४६-७ स्मृचवत्.

(२) अप. २।२३१ ते का (तत्का); व्यक. १२३ कत्य (व्दा) शेषं अपवत्; स्मृच. ३१२ अपवत्; विर. ३७५ तु (च); पमा. ४५५ ण्डमे (ण्डं ते) शेषं अपवत्; रत्न. १२६; विचि. १६७; व्यनि. ४९५ षेडा क्ष (षेधक्ष) पू; द्वि. ७५ तु (च); सवि. ४६५ उक्तः ४७३ स्यात्स (सन्स) पू, याहवल्क्यः; व्यप्र. ३९५; व्यउ. १३३; व्यम. १०३ कत्य (क्त्या); विता. ७५४ पूर्वार्धे (उपेक्षकः शक्तिमांश्च सर्वे ते घातकाः स्तुनाः); सेतु. ३०९; समु. १४७ अपवत्, क्रमेण बृहस्पतिः.

(३) स्मृच. ३१२; पमा. ४५३; नृप्र. २६९ वादे (पापे); समु. १४६ तैते (तितम्).

आततायिनः । निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा ।

उद्यतासिर्विषामिश्च शापोद्यतकरस्तथा ।

आथर्वणेन हन्ता च पिशुनश्चापि राजनि ॥

भार्यातिक्रमकारी च रन्धान्वेषणतत्परः ।

एवमाद्यान्विजानीयात्सर्वानेवाततायिनः ॥

यैशोयुत्तहरान् पापानाहुर्धर्मार्थहारकान् ॥

अनाक्षारितपूर्वो यस्त्वपराधे प्रवर्तते ।

प्राणद्रव्यापहारे च तं विद्यादाततायिनम् ॥

कात्यायनेनैव एवमाद्यानित्युक्तम् । एवमाद्या-
नेवंप्रकारानित्यर्थः । स्मृच. ३१५

प्राणद्रव्यापहारे अन्यास्मिन्नपि तत्तुल्यापराधे च यस्त्व-
नाक्षारितपूर्वोऽन्नाधितपूर्वः प्रवर्तते तं आततायिनं विद्या-
दित्यर्थः । अनेन अर्थादाक्षारितपूर्वो यः पूर्वोक्तविष-
दानाद्यपराधे प्रवर्तते नासावाततायीत्युक्तम् । एवं च
'आततायी वधोद्यतः' इत्यमरसिंहकृतोऽर्थनिर्देशः
क्षेत्रदारापहर्त्रादीनामर्थानां प्रदर्शनार्थमिति मन्तव्यम् ।
एवं च 'षट्स्वप्यनभिचरन् प्रतीति'ति आततायिवध-
मात्रमकुर्वन् पतितो भवतीत्यर्थोऽवगन्तव्यः । तदेतद्वि-
धायनवचनं आत्मत्यागाविषये तद्व्यतिरिक्तधर्माद्युपरोध-
विषयेऽपि गोब्राह्मणेतरशेषाततायिविषये द्रष्टव्यम् ।

(१) मिता. २।२१ (=); स्मृच. ३१५ विं (वि) शा (चा) श्चापि (श्चैव); रत्न. १२८ विं (वि) श्चापि (श्चैव); द्वि. २३४ (उद्यतासिं कराभिं च शापोद्यतकरं तथा। आथर्वणेन हन्तारं पिशुनं चापि राजनि ॥) विष्णुकात्यायनौ; सवि. १५३ (=) विं (वि) : १५४ (=) पूर्वार्धे (उद्यतासिं च विषदं शापोद्यतकरं तथा) पू.; व्यप्र. १५ (=) विं (वि); व्यम. १०४ विं (वि); विता. ७६१ श्चापि (श्चैव); समु. १४७-८ स्मृचवत्.

(२) मिता. २।२१ (=); स्मृच. ३१५ कारी (चारी); रत्न. १२८; द्वि. २३४ (भार्यातिक्रमिणं चैव विषात् ससाततायिनः) पतावदेव, विष्णुकात्यायनौ; सवि. १५३ (=); व्यप्र. १५ (=); व्यम. १०४ वीने (वांश्चै); विता. ७६२; समु. १४८.

(३) स्मृच. ३१५; समु. १४८.

(४) स्मृच. ३१५; रत्न. १२८; द्वि. २४० तं...
नम् (प्रवृत्तस्याततायिता); विता. ७६२ पू.; समु. १४८.

गवां पर्युदासवचनात्तदितरपश्चादितिर्यग्जातीनामप्यातता-
यिनां वधो विहित इत्यवगम्यते । अत एव कात्यायनेन
आततायिपश्चादिवधेऽपि दोषाभावो दर्शितः । 'नखिनां
शृङ्गीणां चैव दंष्ट्रिणां चाततायिनाम् । हस्त्यश्वानां
तथाऽन्येषां वधे हन्ता न दोषभाक् ॥' अन्येषां चञ्च्वा-
दिशालिनां पश्यादीनाम् । एवं चाततायिनां वधे यत्र
दोषाभाव उक्तस्तत्र घातकानां वधनिबन्धनदण्डाभावः
प्रत्येत्यः । अस्मिन् साहसख्यवधे दोषाभावकथनस्य
दण्डाभावप्रतिपत्त्यर्थात्वात् । स्मृच. ३१५-६

नखिनां शृङ्गीणां चैव दंष्ट्रिणां चाततायिनाम् ।
हस्त्यश्वानां तथाऽन्येषां वधे हन्ता न दोषभाक् *॥

विनाशहेतुमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् ॥

आततायिनमायान्तमपि वेदान्तपारगम् ।

जिघांसन्तं जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेत् ॥

गर्भस्य पातने स्तेनो ब्राह्मण्यां शस्त्रपातने ।

अदुष्टां योषितं हत्वा हन्तव्यो ब्राह्मणोऽपि हि ॥

उद्यतानां तु पापानां हन्तुर्दोषो न विद्यते ।

निवृत्तास्तु यदारम्भाद्ग्रहणं न वधः स्मृतः ॥

आततायिनि चोत्कृष्टे तपःस्वाध्यायजन्मतः ।

वधस्तत्र तु नैव स्यात् पापे हीने वधो भृगुः ॥

* स्मृच. व्याख्यानं पूर्वश्लोके, 'आततायिनमुत्कृष्टमि'ति
बृहस्पतिवचने च द्रष्टव्यम् ।

(१) स्मृच. ३१६; रत्न. १२८; व्यनि. ५२० नखि
(नखि) ; विता. ७६२ उक्तः ; समु. १४८.

(२) स्मृच. ३१४; समु. १४७.

(३) मिता. २१२१ (=) पारगम् (गं रणे) ; दवि.
२३९; सवि. १५२ (=) मितावत् ; व्यप्र. १४ (=)
मितावत् ; व्यउ. ८ (=) मितावत् ; व्यम. १०४;
सेतु. १००.

(४) विश्व. २१२८१.

(५) स्मृच. ३१५; व्यनि. ५२० वृत्ता (वृत्त) ;
व्यप्र. १९ स्तु यदा (नां तथा) ; समु. १४७.

(६) स्मृच. ३१५; समु. ८३५० पापे (पापं) ; रत्न.
१२७; दवि. २४९; मच. ८३५१ न्ततः (न्तनः) ; व्यप्र.
१९ पापे... भृगुः (पापं हीनवधे पुनः) ; व्यउ. ११ पापे...
भृगुः (पापं हीनवधे तु न) ; व्यम. १०३ जन्मतः (संयुते) ;

व्यासः

वधसाहसकर्तुर्दण्डः । मिथ्याभैषज्यापराधः ।

ज्ञात्वा तु घातकं सम्यक् ससहायं सवान्धवम् ।
हन्याश्चित्रैर्वधोपायैरुद्वेजनकरैर्नृपः ॥

आरम्भकृत्सहायश्चेति द्रव्यसहितसहायो विवक्षितः ।
इह त्वत्यन्तसंनिहितसहाय इति न तेन सह विरोधः ।
वान्धवाश्च ये साहसकर्तारं बुद्ध्यापि न तं परित्यजन्ति ।
विर. ३७८

भ्रिषजो द्रव्यभेदेन क्लेशयन्ति चिरं नरान् ।

व्याधिप्रकोपं कृत्वा तु धनं गृह्णन्ति चातुरान् ॥

देवलः

आत्महत्यादोषः । निमित्तविशेषे साहसानुशा ।

आत्मत्यागः परत्यागात्पापीयान् पातकादपि ।

पातके निष्कृतिः प्रोक्ता कथमात्मघ्ननिष्कृतिः ॥

आत्मानं बुद्धिसंपन्नं योग्यं सर्वार्थसिद्धिषु ।

श्रमदुःखभये त्यक्त्वा रौरवे परिपच्यते ॥

उद्यम्य शस्त्रमायान्तं भ्रूणमप्याततायिनम् ।

निहत्य भ्रूणहा न स्यादहत्वा भ्रूणहा भवेत् ॥

परवधार्हं (दि) पातकादात्मत्राणानास्थानादात्मत्यागः

पापीयानित्युक्तदोषमवैत्य भ्रूणमपि ब्राह्मणमपि दण्डापूप-

विता. ७५७ न्ततः (न्तभिः) ; बाल. २१२८६ भृगुः
(भवेत्) शेषं वितावत् ; समु. १४७.

(१) अप. २१२८१; व्यक. १२३; स्मृच. ३१२ त्रैवं
(त्रव) ; विर. ३७८ जनकरै (गजनकै) ; पमा. ४५४
स्मृचवत् ; विचि. १६९ विरवत् ; दवि. ७६ विरवत् ; सवि.
४५८ स्मृचवत् ; व्यप्र. ३९४ स्मृचवत् ; व्यउ. १३२
स्मृचवत् ; सेतु. २६०-६१ विरवत् ; समु. १४६ स्मृचवत्.

(२) अप. २१२४२.

(३) स्मृच. ३१५; रत्न. १२७ (=) ; व्यनि. ५१९
पर (परि) पातके (घातके) त्मघ्न (त्मह) ; विता. ७५८
त्यागः परत्यागा (नाशः परवधा) बृहस्पतिः ; समु. १४७
त्यागः परत्यागा (त्यागात् परत्यागः).

(४) स्मृच. ३१५; रत्न. १२७ (=) ; विता. ७५८
बृहस्पतिः ; समु. १४७.

(५) स्मृच. ३१५; व्यप्र. २०; व्यउ. ११; विता.
७५८ बृहस्पतिः ; सेतु. १०० कात्यायनः ; समु. १४७.

न्यायात् गामप्याततायिममात्मपरित्राणायावश्यं हन्यादित्यर्थः । यत्तूशनसा ब्राह्मणस्य रुधिरोत्पादननिमित्तदोषमभिधायामिहितम् 'गृहीतशस्त्रमाततायिनं हत्वा न दोषः स्यादिति तदपि पूर्वोक्तात्मपरित्राणविषये द्रष्टव्यम् ।

स्मृच. ३१५

उशना

गर्भपातनसाहसे दण्डः । निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा ।

परिक्लेशेन पूर्वः स्याद्भ्रैषज्येन तु मध्यमः ।

प्रहारेण तु गर्भस्य पातने दण्ड उत्तमः ॥

गृहीतशस्त्रमाततायिनं हत्वा न दोषः ।

यमः

विषाग्निद-चौर-वधकारि-तडागभेदकादि-साहसिकेषु दण्डविधिः

विषाग्निदायकाश्चौरा घातकाश्चोपघातकाः ।

स्वशरीरेण दण्ड्याः स्युर्भनुराह प्रजापतिः ॥

तडागभेदकं हन्यादप्सु शुद्धवधेन वा ।

तद्वाऽपि प्रतिसंस्क्रुयाद्दद्याद्भोक्तमसाहसम् ॥

यस्तु पूर्वनिपिद्धस्य तडागस्योदकं हरेत् ।

आगमं चाप्यपां भिन्यात्स दाप्यः पूर्वसाहसम् ॥

उपघातकाः अन्यद्वारा घातकाः । स्मृच. ३२६

साहसिकस्तेयादिकृद्ब्राह्मणदण्डविधिः

न शारीरो ब्राह्मणस्य दण्डो भवति कर्हिचित् ।

गुप्ते तु बन्धने बद्ध्वा राजा भक्तं प्रदापयेत् ॥

(१) अप. २।२७७ दण्ड (दम) ; विर. ३७१ ; विचि. १६३ ऋषज्ये (ऋषजे) ; व्यनि. ५१९ व्यासः ; दवि. ३०३ ; समु. १५७ व्यासः.

(२) स्मृच. ३१५ षः + (स्यात्) ; ममु. ८।३५० ; मच. ८।३५१ ; बाल. २।२८६ ; समु. १४७ स्मृचवत्.

(३) व्यक. १२१ विषा (उल्का) ; स्मृच. ३२५ ; विर. ३६६ व्यकवत् ; दवि. ७८ द्वितीयतृतीयपादौ : ३१५ विषा

.....श्चौरा (उल्कादिदायकाश्चैव) मंनुराह (नंरा आह) ; समु. १५८.

(४) अप. २।२३३ ; समु. १५८ डाग (टाक) दाऽपि (चापि).

(५) अप. २।२३३ ; समु. १५८ षिद्ध (विष्ट) डाग (टाक) चाप्यपां भिन्या (बाऽप्युपारुन्ध्या).

(६) अप. २।२७७ शारीरो ब्राह्मणस्य (ब्राह्मणस्य शारीरो) ;

अथवा बन्धनं रज्ज्वा कर्म वा कारयेन्नृपः ।
मासार्धमासं कुर्वीत कार्यं विज्ञाय तत्त्वतः ॥

यथापराधं विप्रं तु विकर्माण्यपि कारयेत् ।
राजदुष्टानि यो भाषेदण्डो निर्विषयः स्मृतः ॥

अवध्या ब्राह्मणा गावो लोकेऽस्मिन् वैदिकी
श्रुतिः ॥

(१) रक्षाकर्म पश्चादिपालनरूपं गृहीतम् ।

स्मृच. ३१७

(२) साहसचौर्ययोर्ममः- न शारीर इत्यादि । गुप्ते रक्षिते यतः पलायनं न भवति । विकर्माणि उच्छिष्ट-मार्जनादीनि । यो राजदुष्टानि भाषते, तस्य दण्डो निर्विषयः, निर्विषयत्वं देशान्निःसारणमिति यावत् ।

विर. ३७४-५

आत्महत्यायत्नकरणे दण्डः

आत्मानं घातयेद्यस्तु रज्ज्वादिभिरुपक्रमैः ।

मृतोऽमेध्येन लेप्त्रव्यो जीवतो द्विशतं दमः ॥

दण्ड्यास्तत्पुत्रमित्राणि प्रत्येकं पणिकं दमम् ॥

व्यक. १२३ ने (नं) ; स्मृच. ३१७ ; विर. ३७४ ; रत्न.

१२७ कर्हि (कस्य) ; विचि. १६६ णस्य (णे वै) ; व्यनि.

४९५ काल्यायनः ; दवि. ६७ ; सवि. ४६३ (=) पू. ;

वीमि. २।२८२ ; व्यप्र. ३९३ रत्नवत् ; व्यउ. १३१

कर्हि (कस्य) ने (नं) ; विता. ७५४ रत्नवत् ; समु. १४८,

(१) अप. २।२७७ ; व्यक. १२३ रज्ज्वा (कृत्वा) ;

स्मृच. ३१७ अथ...कर्म (अथवाप्यधनं रक्षाकर्म) ; विर.

३७४ ; विचि. १६६ ; दवि. ६७ ; वीमि. २।२८२ ;

समु. १४८ यं (यं).

(२) अप. २।२७७ पू. ; व्यक. १२३ ; स्मृच. ३१७

पू. ; विर. ३७४ ; विचि. १६६ पू. ; व्यनि. ४९५ विप्रं तु

...ण्याप (विप्रास्तु कर्माण्यपि च) पू., काल्यायनः ; दवि.

६७ पू. : ३१८ दु (द्वि) उक्तः ; सवि. ४६३ यथा (तथा)

पू. ; वीमि. २।२८२ पू. ; समु. १४८.

(३) व्यक. १२३ ध्या (ध्यो) णा (णो) ; विर. ३७४ ;

सवि. ४६३ ; समु. १४८.

(४) यमस्मृ. २०-२१ ; दवि. ३१९ रज्ज्वा (वज्रा)

जीवतो (जीवेत्तेत) शतं (शतो) तृतीयार्धं विना.

संवर्तः

निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा

आततायिन्यदोषोऽन्यत्र गोब्राह्मणात् ।

गोब्राह्मणं यदा हन्यात् तदा प्रायश्चित्तं कुर्यात् ।

वृद्धहारीतः

निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा । साहसिकानां दण्डविधिः, तत्र
ब्राह्मणे विशेषश्च ।

अग्निदं गरदं हिंस्रं चौरं दुर्वृत्तमेव च ।

धूर्तं पतितमित्यादीन् हन्यादेवाविचारयन् ॥

अङ्कयित्वा श्वपादेन गर्दभे चाधिरोह्य वै ।

प्रवासयेत्स्वराष्ट्रान्तु ब्राह्मणं पतितं नृपः ॥

कुलटां कामचारेण गर्भघ्नीं भर्तृहिंसिकाम् ।

निवृत्तकर्णनासोष्ठीं कृत्वा नारीं प्रमापयेत् ॥

परद्रव्यादिहरणं परदारारभिमर्शनम् ।

यः कुर्यात्तु बलात्तस्य हस्तच्छेदः प्रकीर्तितः ॥

ब्रह्मघ्नं च सुरापं वा गोस्त्रीवालनिपूदनम् ।

देवविप्रस्वहन्तारं शूलमारोपयेन्नरम् ॥

फलितं पुष्पितं वाऽपि वनं छिन्यात्तु यो नरः ।

तडागसेतुं यो भिन्नात्तं शूलेनानुरोहयेत् ॥

अग्निदं गरदं गोघ्नं बालस्त्रीगुरुघातिनम् ।

भगिनीं मातरं पुत्रीं गुरुदारान् स्नुषामपि ॥

साध्वीं तपस्विनीं वाऽपि गच्छन्तमतिपापिनम् ।

हिंस्रयन्त्रप्रयोक्तारं दाहयेद्वै कटाभिना ॥

अदण्डयित्वा दुर्वृत्तांस्तत्पापं पृथिवीपतिः ।

संप्राप्य निरयं गच्छेत्तस्मात्तान् दण्डयेत्तथा ॥

सुमन्तुः

निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा

नाततायिवधे दोषोऽन्यत्र गोब्राह्मणात् । यदा

हतः प्रायश्चित्तं स्यात् ।

(१) व्यप्र. १८; व्यउ. ११ (गोब्राह्मणम्०).

(२) बृहास्पृ. ७।१९०-१२० (३) बृहास्पृ. ७।२००.

(४) बृहास्पृ. ७।२०२. (५) बृहास्पृ. ७।२१८-२१.

(६) मिता. २।२१ ब्राह्मणात् (ब्राह्मणवधात्) (यदा...
स्यात्०); स्मृच. ३।१५ नात (आत) वधे + (न); रत्न.
१२८ (अन्यत्र गोब्राह्मणात्) एनावदेव; व्यनि. ५२०

गौः ब्राह्मणो वा आततायी यदा हतः तदा प्राय-
श्चित्तं स्यात्, दोषः स्यादित्यर्थः । आत्मपरित्राणव्यति-
रिक्तविषयमेतत् । यदाह देवलः— आत्मत्याग इति ।

स्मृच. ३।१५

पैठीनसिः

घातकमहायादिसाहसिकदण्डविधिः

हृन्ता मन्त्रोपदेशा च तथा संप्रतिपादकः ।

प्रोत्साहकः सहायश्च तथा मार्गानुदेशकः ॥

उपेक्षकः शक्तिमांश्च दोषवक्ताऽनुमोदकः ।

अकार्यकारिणामेषां प्रायश्चित्तं तु कल्पयेत् ॥

यथाशक्त्यनुरूपं च दण्डं चैषां प्रकल्पयेत् ॥

एवमन्येऽप्यवकाशदानादिना घातकोपकारिणः स्तेय-
प्रकरणीया इहोदाहरणीयाः । व्यासः—‘शाल्वा तु घातकं
सम्यक् ससहायं सवान्धवम् । हन्याच्चित्रैर्वधोपायैरुद्वेग-
जनकैर्नृपः ॥’ सहायोऽत्रात्यन्तसनिहितो विवक्षितः ।
वान्धवाश्च ये साहसकर्तारं ज्ञात्वाऽपि न तं परित्यजन्ति
ते एनात्रोक्ता इति रत्नाकरः ।

अत्र साक्षात्प्रयुक्त्यनुग्रहानुमतिनिमित्तभेदात् पञ्चविधो
वधः स चास्माभिर्द्वैतविवेके भेदप्रभेदाभ्या विस्तरेण
प्रपञ्चितः । तत्रानुग्राहकादीना प्रत्यासत्तिव्यवधानापेक्षया
व्यापारगतगुरुलाघवापेक्षया च फलगुरुलाघवात् प्राय-
श्चित्तगुरुलाघवं तत्रैव व्यवस्थितम् । यथा अनुग्राहकस्य
पादोनं, प्रयोक्तुरर्धम् । अनुमन्तुः सार्धपादः । निमित्तिनां
तु पाद इति ।

(आततायिन्यदोषः अन्यत्र गोब्राह्मणात्); सवि. १५४ नात

(आत) वधे + (न) णात् (गेभ्यः) (यदा... स्यात्०);

व्यप्र. १६ (यदा... स्यात्०) : १७ नात (आत) वधे +

(न) यदा... स्यात् (स्नातः प्रायश्चित्तं कुर्यात्); व्यउ. ९

मितावत् : १० यदा... स्यात् (स्नातः प्रायश्चित्तं कुर्यात्);

व्यम. १०३ (यदा... स्यात्०); विता. ७५७ मितावत्;

बाल. २।२६ (घृ. ३८) मितावत्; सेतु. १०० नात

(आत) वधे + (न) (यदा... स्यात्०); समु. १४७

नात... णात् (आततायिन्यदोषोऽन्यत्र ब्राह्मणात्).

(१) द्वि. ७६.

एवं व्यवस्थिते प्रायश्चित्ते यत्र विशेषवचनं नास्ति तत्र दण्डोऽप्येवमेव द्रष्टव्यः । द्वयोस्तुल्ययोगक्षेमत्वात् । उभयत्र व्यवधानाऽव्यवधानयोरनुरोधत्वात् । पैठीनसि-
वाक्ये द्वयोस्तुल्यवत्कल्पनीयत्वोपदेशाच्च । निमित्तिनस्तु आक्रोशनादिदण्ड एव न तु हिंसादण्डोऽपि, तत्र तस्या-
भिसंधानाभावात् । अत एवाततायिनि प्रमादमृते दण्डा-
भावमाह मिताक्षराकारः । यत्र तु विधिप्राप्तमाक्रोशनादि तत्र तद्दण्डोऽपि नास्ति । उक्तं च भवदेवमष्टेन । यदा विहितवाग्दण्डधनदण्डशारीरादिदण्डेष्वपराधानुरूपेषु गल-
पाशादिना म्रियते तदापि न दोषः । मन्युत्पादनेऽपि दण्डानां विहितत्वेन निषेधानवकाशात् । यतो न हिंस्यादित्यनेन साक्षात्परप्राणवियोगफलव्यापारकर्तृत्वं निषिध्यते । न च निमित्तिनो वाग्दण्डनिमित्तातिरिक्त-
व्यापारे कर्तृत्वमस्ति, तदेव हि मन्युत्पादनद्वारेण परम्परया वधकारणमतः कथं तस्य निषेधविषयत्वमपीति ।

एवं च प्रयोज्यस्यापि विध्यतिक्रमनिबन्धनं पापमात्रं न तु दण्डोऽपि । स्थपतेः स्वर्ग इव हिंसायां तस्य स्वरसा-
भावात् । परप्रयुक्त्या प्रवर्तमानस्य तत्पुत्रादिस्थानी-
यत्वात् । स्वामिप्रयुक्त-हय-हस्ति-कुङ्कुर-वानरादिवत् प्रवृत्तेः पराधीनत्वात् । एवं च यथा तत्र स्वामिन एव दण्डः । पुत्रापराधेन पितेत्यादिदण्डपारुष्यदण्डमातृका-
लिखितनारदवचनस्वरसात् । एवमिहापि प्रयोजक एव दण्डो न तु प्रयोज्योऽपि न्यायसाम्यात् । दर्शितं चैव तदर्थं बृहस्पतिवचनं स्तयदण्डमातृकायाम् । इत्थमपराधानु-
सारेण दण्डव्यवस्थितौ 'ज्ञात्वा तु घातकम्' इत्यादि-
व्यासवाक्ये रत्नाकरीयं बान्धवव्याख्यानं चिन्त्यम् ।

न हि साहसिकापरित्यागमात्रं प्ररूढो दोषो येन तत्र वधः स्यात् । साहसानभिसंधायिनोऽपि स्नेहादिनापि तत्संभवात् । तस्माद् ये बान्धवाः साहसिनं न निवार-
यन्ति प्रत्युत साहसफलार्थितया स्वयमपराधयन्तः परं प्रेरयन्ति तेषां तत्तुल्ययोगक्षेमत्वादायं दण्डविधिः ।

अन्यथा 'घातकाश्चोपघातकाः स्वशरीरेण दण्ड्याः स्युरिति यमवचने स्वशरीरेण दण्डोऽप्यत्रापराधानुरूपो विवक्षित इति रत्नाकरीयमेव व्याख्यानं विरुध्यते ।

दवि. ७६-८

गालवः

निमित्तविशेषे साहसानुशा

उद्यम्य शस्त्रमायान्तं भ्रूणमप्याततायिनम् ।
निहत्य भ्रूणहा न स्यादहत्वा भ्रूणहा भवेत् ॥

अग्निपुराणम्

मर्यादाभेदकादिषु दण्डविधिः

मर्यादाभेदकाः सर्वे दण्ड्याः प्रथमसाहसम् ॥
द्विगुणं दापयेच्छिन्ने पथि सीम्नि जलाशये ॥

निमित्तविशेषे साहसानुशा

गृहक्षेत्रापहर्तारं तथा पत्न्यभिगामिनम् ।
अग्निदं गरदं हन्यात्तथा चाभ्युद्यतायुधम् ॥
राजा गवाभिचारेभ्यो हन्याच्चैवाऽऽततायिनः ॥

राजपुरुषाणां धनलोभादिदोषेषु दण्डविधिः

रक्षार्थाधिकृतैर्यैस्तु प्रजाभ्योऽर्थो विलुप्यते ।
तेषां सर्वस्वमादाय राजा कुर्यात्प्रवासनम् ॥
ये नियुक्ताः स्वकार्येषु हन्युः कार्याणि

कर्मिणाम् ।

निर्घृणाः क्रूरमनसस्ताम्रिःस्वान् कारयेन्नृपः ॥

प्रतिमादिभेदने अभक्ष्यभक्षणे च दण्डः

प्रतिमासंक्रमभिदो दद्युः पञ्चशतानि ते ॥
अभक्ष्यभक्ष्ये विप्रे वा शूद्रे वा कृष्णलो दमः ॥

ब्रह्मपुराणम्

आततायिविशेषः

परदारान् रमन्तस्तु द्वेषात्तत्पतिभिर्हताः ॥

इति ब्रह्मपुराणदर्शनात् ब्राह्मणादेः प्रवृत्तक्रियस्य वधो गम्यत इति । तच्चिन्त्यं, वचनस्यास्य पातित्यं विधातुं वधानुवादरूपत्वात् 'पतितास्ते प्रकीर्तिताः' इत्युपसंहार-
दर्शनात् वधस्यानुवाद एव ।

(१) रत्न. १२७; व्यम. १०४.

(२) अ. २२७।२२. (३) अ. २२७।३३.

(४) अ. २२७।३९, ४०.

(५) अ. २२७।४७, ४८. (६) अ. २२७।५६.

(७) अ. २२७।६०.

(८) दवि. २३८.

सिद्धमाक्षिपतीति चेन्न, आक्षिपतु नाम, न त्वयं विधिपूर्वको हि नियमः प्रत्युत द्वेषादिति वचनाद् वैरिवधकोटिः कटाक्ष्यत इति ।

अत्रोच्यते, प्रियाधर्षिणो वचनादेवाततायित्वमाततायिवधे वचनादेव पापाभाव इति । एतच्च भवदेवमत-
माश्रित्योक्तम् । दवि. २३८

मत्स्यपुराणम्

राजप्रतिकूलसाहसिकदण्डविधिः

रौहः कोषापहन्तुं प्रतिकूलेष्ववस्थितान् ।

अरीणामुपकर्तृषु घातयेद्विविधैर्दमैः ॥

ब्राह्मणामन्त्रणसंबन्धिदोषे दण्डः

आमन्त्रितो द्विजो यस्तु वर्तमानः प्रतिग्रहे ।

निष्कारणं न गच्छेत्तु स दाप्योऽष्टशतं दमम् ॥

द्विजे भोज्ये तु संप्राप्ते पापे नास्ति व्यतिक्रमः ॥

निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा । आततायिनः ।

गुरं वा तापसं वाऽपि ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् ।

आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् ॥

नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ।

प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा मन्युस्तं मन्युमृच्छति ॥

गृहक्षेत्रापहर्तारं तथा पत्न्यभिगामिनम् ।

अग्निदं गरदं चैव तथा ह्यभ्युद्यतायुधम् ॥

अभिचारं च कुर्वाणं राजगामि च पैशुनम् ।

एतान् हि लोके धर्मज्ञाः कथयन्त्याततायिनः ॥

भविष्यपुराणम्

निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा

पुत्रः शिष्यस्तथा भार्या शासितश्चेद्विनश्यति ।
न शास्ता तत्र दोषेण लिप्यते देवसत्तम ॥

(१) दवि. ३१७.

(२) अप. २।२६३ अ (नि) तु (न); व्यक. १२०; विर. ३५९; दवि. ३०७ दमम् (दमः) विष्णुः; सेतु. ३०४.

(३) दवि. ३०७. (४) बाल. २।२१.

(५) दवि. २३४; बाल. २।२१ (गृहक्षेत्राभिहन्तारस्तथा पत्न्यभिगामिनः । अग्निदो गरदश्चैव तथैवाभ्युद्यतायुधः ॥ अभि-
चाराणि कुर्वाणो राजगामि च पैशुनम् । एते हि कथिता लोके धर्मज्ञैराततायिनः ॥). (६) दवि. २३१.

हृत्वा तु प्रहरन्तं वै ब्राह्मणं वेदपारगम् ।

कामतोऽपि चरेद्वीर द्वादशाब्दाख्यमुत्तमम् ॥

क्षिण्वानमपि गोविप्रं न हन्याद्वै कदाचन ॥

संग्रहकारः (स्मृतिसंग्रहः)

साहसनिरुक्तिः । निमित्तविशेषे साहसानुज्ञा ।

मनुष्यमारणादीनि कृतानि प्रसभं यदि ।

साहसानीति कथ्यन्ते यथाख्यान्यन्यथा पुनः ॥

मनु पारुष्यद्वयस्य साहसविशेषत्वात् पदान्तरत्वेनो-
क्तिरयुक्ता । सत्यम् । सहसा क्रियमाणस्य साहसविशे-
षत्वं, छलेन पुनः क्रियमाणस्य पदान्तरत्वमेव, साहस-
लक्षणाभावात् । तथा चोक्तं तेनैव—‘तस्यैव भेदः
स्तेयं स्याद्विशेषस्तत्र तूच्यते । आधिः साहसमाक्रम्य
स्तेयमाधिश्छलेन तु ॥’ आधिः क्लेशः । स आक्रम्या-
र्यहरणद्वारा क्रियमाणः साहसम् । छलेन पुनरर्थहरण-
द्वारा क्रियमाणः स्तेयमित्यर्थः । नन्वेनेन स्तेयस्य भेद
उक्तो न पारुष्यस्य । सत्यम् । अपृथगुद्दिष्टस्यापि भेद
उक्ते पृथगुद्दिष्टस्य सुतरामेव भेदो लक्ष्यत इति स्तेय-
मात्रस्योक्त-इत्यविरोधः । अतः पदान्तरत्वेनाप्युक्तियुक्तैव ।
अत एव संग्रहकारः—‘मनुष्यमारणादीनि कृतानि प्रसभं
यदि । साहसानीति कथ्यन्ते यथाख्यान्यन्यथा पुनः ॥’
अन्यथा पुनः यद्यप्रसभं कृतानि तदा यथाख्यानि
स्तेयस्त्रीसंग्रहणवाक्यपारुष्यदण्डपारुष्याख्यानीत्यर्थः ।

नन्वेवं स्तेयस्त्रीसंग्रहणयोरपि साहसात् पृथगुद्देशं
कार्यम् । सत्यम् । अत एव मनुना—‘स्तेयं च साहसं
चैव स्त्रीसंग्रहणमेव च’ इति पृथगुद्दिष्टम् । नारदेन तयोः
प्रायेण छलेनैव क्रियमाणत्वात् पदान्तरत्वं स्फुटमेवेति
साहसान्तर्भाव एवोद्देशादशायां दर्शितः, पारुष्यद्वयस्य तु
प्रायेण प्रसभं क्रियमाणत्वात् पदान्तरत्वमव्यक्तमिति
पृथगप्युद्देशः कृत इति सर्वमेनवद्यम् । स्मृच. ७

आततायिद्विजाग्न्याणां धर्मयुद्धेन हिंसनम् ।

कलौ युगे त्विमान् धर्मान् वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः ॥

(१) दवि. २३५; व्यप्र. १७; व्यउ. १०; सेतु. १०१ द्वीर (द्वीरो).

(२) दवि. २४०; व्यप्र. १८; व्यउ. ११.

(३) स्मृच. ७; व्यप्र. २२३; समु. १४६.

(४) व्यम. १०४ उत्तरार्धे (इमान् धर्मान् वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः); समु. १४७.

स्तेयम्

*वेदाः

राजा स्तेनं बभ्राति

अथ राजन् पशुवृषं न तायुं सृजा वत्सं न दाम्नो वसिष्ठम् ।

हे राजन् राजमान वरुण पशुवृषं न तायुं स्तैन्य-
प्रायश्चित्तं कृत्वावसाने घासादिभिः पशूनां तर्पितारं
स्तेनमिव दाम्नो रज्जोर्वत्सं न वत्समिव च वसिष्ठं मां
बन्धकात्पापादव सृज विमुञ्च । ऋसा.

स्तेनत्वापवादः

वैत्सप्रियं वै भालन्दनमृषयोऽध्यवदन्स्तेना
इति स एतत्सूक्तमपश्यत्तेनाधिवादमपजायत्तेनाप-
चितिमगच्छत् तदधिवादमेवैतेनापजयत्यपचितिमेव
गच्छति ।

स्तेयस्य दुष्टत्वं शपथविभाव्यत्वं च

अनेनसमेनसा सोऽभिशास्तादेनस्वतो वाऽपहरा-
देनः । एकातिथिमप सायं रुणद्धि विसानि स्तेनो
अप सो जहारेति + ॥

स्तेनो हन्तव्यः

पुरुषः सोम्योत हस्तगृहीतमानयन्त्यपहार्षीत्
स्तेयमकार्षीत् परशुमस्मै तपतेति स यदि तस्य
कर्ता भवति तत एवानृतमात्मानं कुरुते
सोऽनृताभिसंधोऽनृतेनात्मानमन्तर्धाय परशुं तप्तं
प्रतिगृह्णाति स दह्यतेऽथ हन्यते ।

अथ यदि तस्याकर्ता भवति तत एव सत्यमा-
त्मानं कुरुते स सत्याभिसंधः सत्येनात्मानमन्त-

* वेदेषु विविधस्तेनस्तेयदर्शकवचनानि परःशतानि उप-
लभ्यन्ते । परं तेषु दण्ड्यत्वदुष्टत्वबोधकनिर्देशाभावात् तेषामत्र
संग्रहो न कृतः ।

+ अस्य सायणभार्यं दिव्यप्रकरणे (पृ. ४२९) द्रष्टव्यम् ।

(१) ऋसं. ७।८।६।५. (२) मैसं. ३।२।२.

(३) ऐब्रा. ५।३०।११. (४) छाड. ६।१६.

र्धाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति स न दह्यतेऽथ मुच्यते ।

शृणु— यथा सोम्य पुरुषं चौर्यकर्मणि संदिह्यमानं
निग्रहाय परीक्षणाय च उत अपि हस्तगृहीतं बद्धहस्तं
आनयन्ति राजपुरुषाः । किं कृतवानयमिति पृष्टाश्च
आहुः—अपहार्षीद्धनमस्यायम् । ते च आहुः—
किमपहरणमात्रेण बन्धनमर्हति, अन्यथा दत्तेऽपि धने
बन्धनप्रसङ्गात् ; इत्युक्ताः पुनराहुः—स्तेयमकार्षीत्
चौर्येण धनमपहार्षीत् इति । तेषु एवं वदत्सु इतर अप-
ह्रुते— नाहं तत्कर्तेति । ते च आहुः— संदिह्यमानं
स्तेयमकार्षीः त्वमस्य धनस्येति । तस्मिंश्च अपह्रुवाने
आहुः—परशुमस्मै तपतेति शोधयत्वात्मानमिति । स
यदि तस्य स्तैन्यस्य कर्ता भवति ब्रह्मिश्चापह्रुते, स एवं-
भूतः तत एवानृतमन्यथाभूतं सन्तमन्यथात्मानं कुरुते ।
स तथा अनृताभिसंधोऽनृतेनात्मानमन्तर्धाय व्यवहितं
कृत्वा परशुं तप्तं मोहात्प्रतिगृह्णाति, स दह्यते, अथ
हन्यते राजपुरुषैः स्वकृतेनानृतताभिसंधिदोषेण ।

अथ यदि तस्य कर्मणः अकर्ता भवति, तत एव
सत्यमात्मानं कुरुते । स सत्येन तया स्तैन्याकर्तृतया
आत्मानमन्तर्धाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति । स सत्याभि-
संधः सन् न दह्यते सत्यव्यवधानात्, अथ मुच्यते च
मृषाभियोक्तृभ्यः । तप्तपरशुहस्ततलसंयोगस्य तुल्यत्वेऽपि
स्तेयकर्त्रकत्रोरनृतताभिसंधो दह्यते न तु सत्याभिसंधः ।
छाशाम्भा.

गौतमः

वर्णभेदेन स्तेयदण्डः

अष्टापाद्यं स्तेयकिल्बिषं शूद्रस्य ।

(१) साहसदण्डमुक्त्वा स्तेय इदानीमाह— अष्टा-
पाद्यमिति । स्तेयेन यदुपात्तमधर्मकारणात् तद्द्रव्यं

(१) गौध. १२।१२; मिता. २।२७५ (=); मभा. ;
गौमि. १२।१२; दवि. ३६ विष्णुः ; विता. ७८८; सशु.
१५१.

किल्बिषशब्देनोच्यते, स्तेयकिल्बिषं स्तेयधनमित्यर्थः । तदष्टगुणं दण्डः, 'समप्रेसुर्दण्ड्यः' इत्यत्र दण्ड्यशब्दस्य नदीस्रोतोन्वायेनाधिकृतस्यात्र षष्ठयनुरूपार्थं दण्ड इत्येवं भवतीति । किल्बिषशब्देन वा दण्ड उच्यते । स्तेय-किल्बिषं स्तेयदण्ड इत्यर्थः । स गृहीतः स्यादष्टगुण इति । तत्र ब्राह्मणसुवर्णवर्जं द्रष्टव्यं, तस्य महापातकमध्ये उपदेशाद्दण्डगौरवं भवतीति । मभा.

(२) उक्तः साहसदण्डः । स्तेयदण्डमाह— अष्टा-पाद्यमिति । स्तेयं चौर्यम् । स्तेयोपात्तं द्रव्यं किल्बिष-निमित्तत्वात्किल्बिषमुच्यते । स्तेयेनोपात्तं द्रव्यमष्टगुण-मापादनीयं शूद्रस्य । कर्तारि षष्ठयेषा । स्तेयकिल्बिषं शूद्रोऽष्टगुणमापादयेद्राज्ञे दण्डरूपेण प्रतिपादयेदिति । तत्रैको गुणः स्वामिने देयः, शेषो राज्ञे । उक्तं च 'चौरहृतमवजित्ये'त्यादिना । गौमि.

^१द्विगुणोत्तराणीतरेषां प्रतिवर्णम् ।

इतरेषां वैश्यादीनां स्तेयकिल्बिषाणि प्रतिवर्णं द्विगुणो-त्तराण्यापादनीयानि । वैश्यस्य षोडशगुणं, शत्रियस्य द्वात्रिंशद्गुणं, ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिगुणमिति । *गौमि.

^२विदुषोऽतिक्रमे दण्डभूयस्त्वम् ।

(१) जात्युत्कर्षवद्विज्ञानोत्कर्षादपि दण्डभूयस्त्वं द्रष्टव्यं, तत्स्वजातिविहितात् 'अर्धं विदुषो ज्ञेयम्' इति स्मृत्य-न्तरदर्शनात् । उपपन्नं चैतत्, यतोऽसौ ज्ञात्वाऽतिक्राम-तीति । विदुषो दण्डभूयस्त्वमिति सिद्धे अतिक्रमग्रहणं नियमार्थं, चौर्यविषय एवेदं, न साहसविषये । प्रायश्चित्त-विषयेऽपीति । एवं च ब्रुवता दण्डविधानात् प्रायश्चित्त-स्यापि गुरुलघुभावकल्पनाऽस्तीति प्रदर्शितं भवति । साहसप्रकरणे च यदुक्तं 'श्रोत्रियस्यार्धदण्डः' इति तच्चोपपन्नम् । मभा.

* मभा. गौमिवत् ।

(१) गौध. १२।१३; मिता. २।२७५ (=); मभा.; गौमि. १२।१३; दवि. ३६ विष्णुः; विता. ७८८; समु. १५१.

(२) गौध. १२।१४; मेधा. ८।३३७ क्रमे (क्रम); मिता. २।२७५ (=); मभा.; गौमि. १२।१४; दवि. ३६ विष्णुः; विता. ७८८; समु. १५१.

(२) कस्मादिदमेवमित्याह — विदुषोऽतिक्रम इति । यथा यथा वर्णोत्कर्षेण विद्योत्कर्षस्तथा तथा विहिताति-क्रमे दण्डभूयस्त्वं भवति । निषेधदोषं ज्ञात्वाऽपि प्रवर्तमानस्य दोषाधिक्यं भवति । अजानतस्त्वन्धकूप-पतनवदनुग्रहोऽस्ति । गौमि.

^१फलहरितधान्यशाकादाने पञ्चकृष्णलमल्पे ।

(१) अस्यापवादमाह — फलेति । फलानामाभ्रादीनां हरितधान्यस्य व्रीह्यादेः अपक्रसेत्यर्थः, शाकस्य च मूल-कादेरपहरणे माषमात्रदण्डः । कुतः 'पञ्चकृष्णलको माषः' इति स्मृत्यन्तरदर्शनात् । अल्पे उदरपूरणमात्रे । अधिके अन्यद्रव्ये वा अष्टापाद्यमित्येतदेव द्रष्टव्यम् ।

मभा.

(२) कृष्णलं गुञ्जाबीजप्रमाणम् । 'माषो विंशति-भागस्तु ज्ञेयः कार्षीपणस्य हि । कृष्णलस्तु चतुर्थांशो माषस्यैव प्रकीर्तितः ॥' इति । *गौमि.

दण्डानहंस्तेयम्

^१गोऽग्न्यर्थे तृणमेधान् वीरुद्धनस्पतीनां च पुष्पाणि स्ववदाददीत फलानि चापरिवृतानाम् ।

(१) ब्रह्मचारिप्रकरणे उक्तस्यादत्तादानप्रतिषेधस्य इदानीमपवादमाह— गोऽग्न्यर्थ इति । गवार्थं तृणानि । अग्निग्रहणेन श्रौतस्य स्मार्तस्यापि ग्रहणं, न लौकिकस्य, तदर्थमेधान् काष्ठानि । वीरुधा करवीरादीनां पुष्पाणि ।

* शेषं मभावत् ।

(१) गौध. १२।१५; व्यक. ११५; मभा.; गौमि. १२।१५ ल्पे (ल्पम्); विर. ३२५ लमल्पे (लं मन्ये); दवि. १४७ (धान्य०) मल्पे (मन्ये).

(२) गौध. १२।२५; मेधा. ८।३३९ (गो... ..तीनां च०); गोरा. ८।३३९ (पुष्पाणि फलानि अपरिवृतानाम्) एतावदेव; मिता. २।१६६ थं तृणमेधान् (थं तृणमेधांसि); अप. २।१६६ थं (थां); मभा.; गौमि. १२।२५; मवि. ८।३३९ (अपरिवृतानाम्) एतावदेव; समु. ८।३३९ (गो... ..धान्०) च पु (पु); विचि. १४७ (फलानि चा-गृहीतानि) एतावदेव; दवि. ४१ थं... ..रुद्ध (थं तृण-मेधास्तु वीरुधो व); मच. ८।३३९ (गो... ..धान्०) परिवृता (नृता); विता. ६६९ (फलानि चापरिवृतानाम्) एतावदेव; सेतु. २५० विचिवत्; समु. १५१ (वीरुद्ध०).

वनस्पतिशाब्दोऽत्र वृक्षपर्यायः । साक्षाद्वनस्पतीनां पुष्पा-
संभवात् । यथाह मनुः— 'अपुष्पाः फलवन्तो ये ते
वनस्पतयः स्मृताः ।' इति । पुष्पाणि देवार्चनार्थानि
नानुभवार्थानि, गोऽग्निसाहचर्यात् । चकारात्यत्राणि
ब्राह्मणभोजनार्थानि । वीरुद्वनस्पतिपुष्पाणि चेति वक्तव्ये
ओषधार्थं मूलादेरपि ग्रहणार्थमसमासः । स्ववत् यथा
तेषां पीडा न भवति तथा गृहीतव्यमिति । यथाह
व्यासः— 'पक्कपक्कं प्रचिन्वीत मूलच्छेदं तु वर्जयेत् ।
मालाकार इवारामे न यथाऽङ्गारकारकः ॥' इति ।
फलानि चात्रफलादीनि । आपत्सूचनार्थं पृथग्भि-
धानम् । चकाराच्छाकं च । अवरिवृत्तानामनारामीकृता-
नाम् । उभयविशेषणं चेदम् । एवं चारामे तृणादेरपि
प्रतिषेधः सिद्धः । मभा.

(२) एतानि तृणादीनि स्वामिभिरदत्तान्यपि स्ववदा-
ददीत् । यथा स्वामी निःशङ्कमादत्ते तद्वदाददीत् । ते
वीरुद्वनस्पतयोऽपरिवृताश्चेत्तेषां फलान्यपि स्ववदाददीत्
न स्वाम्यपेक्षा । फलविषयमेतदपरिवृत्तत्वं न तृणादि-
विषयम् । पृथग्वाक्यत्वात् । * गौमि.

स्तेयमहापातकदण्डविधिः । दण्डव्योत्सर्गे राज्ञो दोषः । ब्राह्मणे
विशेषः ।

स्तेनः प्रकीर्णकेशो मुसली राजानमियात्कर्मा-

चक्षाणः ।

यदि चैषां पुत्रादीनां पित्र्यमृणं न प्रतिकुर्यात्
कश्चित्, ततः स्तेनो भवतीति, अस्य 'अष्टापाद्यं
स्तेयकित्स्वियं' इति दण्डश्च विहित इत्यनेनैव प्रसङ्गेन
हिरण्यस्तेनस्यापि दण्ड उच्यते — स्तेन इति । स्तेनः
सुवर्णस्तेनः, अन्यद्रव्यापहारिणस्तु 'अष्टापाद्यं' इत्युक्त-
त्वात्, स्मृत्यन्तरदर्शनाच्च—'सुवर्णस्तेनकृद्भिर्गो राजानम-
भिगम्य तु । स्वकर्म खयापयन् ब्रूयात् मां भवाननुशा-
स्त्विति ॥' दण्डप्रकरणे गमनोपदेशः प्रायश्चित्तार्थः,
तथा च मनुः—'राजभिर्धृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि
मानवाः । निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ॥'
इति । स्तेये कृते स्तेनो भवति । स्तेयः परस्वापहारः ।

* गौमि. मभावत् ।

(१) गौ. १२।४०; मभा. मि (मी); गौमि. १२।४०.

बुद्धिपूर्वविषय एवेदम् । अबुद्धिपूर्वकस्तेयं नोपपद्यते
इति । महत्यपद्धते त्वेतद् द्रष्टव्यं, विशेषानारम्भात् ।
प्रकीर्णकेशो मुक्तकेशः मृतसममात्मानं मन्यमानः ।
मुसली स्ववधसाधनमुसलहस्तो राजानं च गच्छेत्, कर्म
कथयन् स्तेनोऽहमस्मीति । मभा.

(२) 'आयसः खादिरो वा मुसल' इति स्मृत्यन्तरं
तद्वान् । 'अंसे मुसलमाधाय' इत्यापस्तम्बः । * गौमि.

पूतो वधमोक्षाभ्याम् ।

तत एवमुपस्थितः—पूत इति । पूतः शुद्धो भवतीति ।
वधान्मारणाद्वा मोक्षाद्वा । वधस्ताडनं, तदपि सकृदेव,
स्मृत्यन्तरदर्शनात्, 'गृहीत्वा मुसलं राजा सकृद्वन्यात्
तं स्वयम् ।' इति । तत्र राज्ञा यदि निःशङ्केन ताडितो
न म्रियेत ततोऽपि पूत एव भवतीति द्रष्टव्यम् । अ-
ब्राह्मणविषयं चेदं ताडनं, 'न शरीरो ब्राह्मणदण्डः' इति
वक्ष्यमाणत्वात् । तथा च मनुः—'वधेन शुष्यति स्तेनो
ब्राह्मणस्तपसैव वा ।' इति । अत्रैवकारात् ब्राह्मणस्तप-
सैवेति भाष्यकृता व्याख्यातम् । ततश्च अब्राह्मणस्य
ताडनं, ब्राह्मणस्य मोक्ष इति द्रष्टव्यम् । तथापि ब्राह्मणस्य
स्वयंगमनपक्षे मोक्षः । यस्तु बलादानीयते तस्य मोक्षः
तपश्च द्रष्टव्यम् । एवं सर्वत्र स्वयंगमनपक्षे दण्ड एव,
बलादानयनपक्षे दण्डश्च प्रायश्चित्तं चेति द्रष्टव्यम् ।
तपस्त्वश्रोत्रियब्राह्मणस्य सान्तपनं द्रष्टव्यं अश्रोत्रियब्राह्म-
णस्य सुवर्णहरणं चेत् । तथाह मनुः—'चरेत्सान्तपनं कृच्छं
निर्यात्यात्मविशुद्धये ।' इति । निर्यात्येति सर्वस्तेयशेषत्वे-
नान्वेतीति द्रष्टव्यम् । श्रोत्रियस्यापस्तम्बोक्तं द्रष्टव्यम्—
'स्तेयं कृत्वा सुरां पीत्वा गुरुदारं च गत्वा ब्रह्महत्याम-
कृत्वा । चतुर्थकाला मितभोजिनः स्युः' इत्यादि । कथं
श्रोत्रियस्य गौरवमिति चेत् 'विदुषोऽतिक्रमे दण्डभूयस्त्वं'
इत्युक्तत्वात् । श्रोत्रियब्राह्मणसुवर्णहरणे त्वश्रोत्रियस्य
चैतदेव । श्रोत्रियस्य षड्वर्षं द्रष्टव्यम् । यथाहोशाना—
'सुवर्णस्तेयकृत् षड्वर्षं ब्राह्मणो व्रतं चरेत्' इति ।
क्षत्रियस्यापि यदा प्रायश्चित्तं समुच्चीयते तदा अश्रोत्रिय-
सुवर्णहरणे श्रोत्रियस्य भार्गवीयं द्रष्टव्यम्—'ब्राह्मणस्वं

* गौमि. मभावत् ।

(१) गौ. १२।४१; मभा.; गौमि. १२।४१.

हरेद्यस्तु चरेष्वान्द्रायणादिकम् ।' इति । अश्रोत्रियस्य पूर्वमुक्तमौशनसं द्रष्टव्यम् । श्रोत्रियस्वहरणे त्वेतदेव द्विगुणं 'श्रोत्रियस्वहरणे द्विगुणम्' इति कण्ववचनात् । वैश्यस्यापि क्षत्रियवद्द्रष्टव्यम्—'वैश्यस्य क्षत्रियवच्चोरदण्डः' इत्यौशनसवचनात् । श्रोत्रियस्वहरणे—'तपसाऽपनुनुस्तुस्तु सुवर्णस्तेयजं मलम् । चीरवासा द्विजोऽरण्ये चरेत् ब्रह्महणो व्रतम् ॥' इति मनुनोक्तं वा द्रष्टव्यम् । शूद्रस्य प्रायाश्चित्तं सर्वत्र 'निष्कालको वा घृताक्तो गोमयाग्निना पादप्रभृत्यात्मानमवदाहयेत्' इति वसिष्ठोक्तं द्रष्टव्यम् । अपहृतद्रव्यवशादपि प्रायाश्चित्तस्य गुणलघुभावः कल्प्यः । कुतः ? 'तथा परिमेयानां शतादाभ्यधिके वधः' इति लिङ्गात् । कार्षापणमूल्यादाधिक एव राशा ताडनम् । इतरत्र सर्वत्र तु मोक्ष एव द्रष्टव्यः । कार्षापणमूल्यादाधिक एव समस्तप्रायाश्चित्तप्रवेशः । 'अर्धे अर्धे पादे पादम्' इति च द्रष्टव्यम् । शूद्रस्य च वैश्यवत्कल्प्यम् 'अन्यन्भावे वैश्यवच्छूद्रस्य कल्प्यम्' इति शाङ्खवचनादिति ।

* मभा.

अघ्नञ्जेनस्वी राजा ।

दयादियोगादघ्नन् एनस्वी राजा भवति । चोरस्य यावत्पापं तावदस्य भवतीत्यर्थः । तथा च स्मृत्यन्तरम्—'स्तेनस्याप्नोति किल्बिषं' इति । यथा वधार्हस्यावधे दोषः एवं मोक्षार्हस्यामोक्षे दोषो द्रष्टव्यः । तथा च वसिष्ठः—'एनो राजानमृच्छत्युत्सृजन्तं सकिल्बिषम्' इति ।

मभा.

नै शारीरो ब्राह्मणदण्डः ।

कर्मवियोगविरुद्यापनविवासनाङ्ककरणानि । अ-

वृत्तौ प्रायाश्चित्ती सः + ।

* गौमि. मभावत् ।

+ एतद्भजनत्रयव्याख्यासंग्रहः व्यवहारमातृकायां (पृ. ५६७-५६८) द्रष्टव्यः ।

(१) गौध. १२।४२; मभा. ; गौमि. १२।४२.

(२) गौध. १२।४३; व्यक. ११६. [अवशिष्टस्थलादिनिर्देशः व्यवहारमातृकायां (पृ. ५६७) द्रष्टव्यः ।]

(३) गौध. १२।४४-५; व्यक. ११६. [अवशिष्टस्थलादिनिर्देशः व्यवहारमातृकायां (पृ. ५६८) द्रष्टव्यः ।]

चोरसाहाय्ये अधर्मसंयुक्तप्रतिग्रहे च दण्डः

चोरसमः सचिवो मतिपूर्वे ।

चोरस्य सचिवः सहायः बुद्धिपूर्वं प्रतिश्रयान्नादिदाने चोरवन्निग्राह्यः । एवं चाबुद्धिपूर्वं न दोषः । + मभा.

प्रतिग्रहीताऽप्यधर्मसंयुक्ते ।

अपिशब्दान्मतिपूर्वं इत्यनुवर्तते । योऽन्यस्य द्रव्यमनेन चोरितमिति जानन्नेव ततः प्रतिगृह्णाति सोऽपि तस्मिन्नधर्मसंयुक्ते प्रतिग्रहे चोरसमः । प्रकरणादेव सिद्धेऽधर्मसंयुक्तग्रहणमन्यत्रापि पापविषये प्रतिग्रहीतुस्तत्त्वापं भवतीति ज्ञापनार्थम् ।

× गौमि.

स्तेयदोषप्रतिप्रसवः

द्रव्यादानं विवाहसिद्धयर्थम् ।

(१) यदा पित्रादिर्दद्यात् तदा आच्छाद्यालङ्कृतां दद्यादित्युक्तम् । तत्र द्रव्याभावे कथमित्यत आह—द्रव्यादानमिति । द्रव्यस्य परकीयस्यादानं अननुज्ञातस्य स्वीकरणं विवाहसिद्धये यावता विवाहो निर्वर्तते आत्मीयाभावे तावदपहृत्य दद्यादित्यर्थः ।

मभा.

(२) द्रव्यमननुज्ञातमपि शूद्राच्चैलादिकमादेयं, विवाहसिद्धयर्थं यावता विवाहः सिद्धयति तावत् । अधिके दोषः ।

गौमि.

धर्मतन्त्रसङ्गे च ।

(१) धर्मतन्त्रस्याभिहोत्रादेः प्रवृत्तस्य विच्छेदः सङ्गः, तस्मिंश्च सति परस्वापहरणं कुर्यात् । तन्त्रग्रहणं यत् प्रक्रान्तमवश्यकर्तव्यं तस्यैव सङ्गे, न त्वप्रवृत्तस्य प्रवृत्त्यर्थम् । सिद्धयर्थमित्यस्यानुकर्षणार्थश्चकारः । यावता निर्वर्तते तावदेव गृह्णीयात् न ततोऽधिकमिति । एवं चाधिकग्रहणे स्तेयमेव भवति ।

मभा.

÷ गौमि. मभावत् । × मभा. गौमिवत् ।

(१) गौध. १२।४६; अप. २।२७६ पूर्वं (पूर्वम्); मभा. ; गौमि. १२।४६; व्यनि. ५०८ अपवत् ; समु. १५२.

(२) गौध. १२।४७; अप. २७६ क्ते (क्तव); मभा. ; गौमि. १२।४७; व्यनि. ५०८ (अधर्मसंयुक्ते ०); समु. १५२ (प्रतिग्राहिणश्च) एतावदेव.

(३) गौध. १८।२५; मभा. ; गौमि. १८।२४.

(४) गौध. १८।२६; मभा. ; गौमि. १८।२४ सङ्गे (संयोगे).

(२) तथा धर्मस्य पशुबन्धादेः प्रवृत्तस्य यत्तन्त्रमङ्ग-
मश्वादि तस्य संयोगेऽविच्छेदसिद्धयर्थं यावता तन्निर्वर्तते
तावदननुज्ञातमप्यादेयम् । गौमि.

शूद्रात् ।

कुतस्तदादेयमित्यत आह— शूद्रादिति । यशार्थं हि
घनम् । न च शूद्रस्य वैदिकेषु कर्मस्वधिकारः । अतः
प्रथमं तावच्छूद्रादाददीत । मभा.

अन्यत्रापि शूद्रात् । बहुपशोर्हीनकर्मणः ।

इतराभ्योऽपि दृश्यन्त इति पञ्चभ्याम्लल् । शूद्राद-
न्यतोऽपि द्रव्यमादेयं स चेद्बहुपशुस्तथा हीनकर्मा भवति
तदनुरूपं कर्म न करोति निषिद्धं वा कर्म सेवते । शूद्र-
ग्रहणं विधिरयं यथा स्यादिति । तेन शूद्रालाभे वैश्यात् ।
तदलाभे क्षत्रियात् । गौमि.

शैतणोरनाहिताभेः ।

अन्यकर्मकृतोऽपि शतगोः अग्न्याधानमकुर्वतः ।
शतग्रहणं द्रव्यपरिमाणोपलक्षणार्थं, शतनिष्कस्येत्यर्थः ।
एवं सर्वत्र । मभा.

सैहस्रगोश्चासोमपात् ।

यश्चाहिताभिरपि सहस्रगुः सोमं न पिबति तस्माद-
प्याददीत । चशब्दादन्यतोऽपि । यः प्रभूतधनत्वे सति
तदनुरूपं कर्म न करोति तस्मादप्याददीत । मभा.

सप्तमीं चाभुक्त्वाऽनिचयाय ।

(१) न केवलं निमित्तद्रव्यमेव परद्रव्यादाने । किञ्च—
सप्तमीमिति । सप्तमीं वेलामभुक्त्वा धनक्षयात्,
परद्रव्यादानं कुर्यात् । तथाह मनुः—‘तथैव सप्तमे भक्ते
भक्तानि षडनश्रता । अश्वस्तनविधानेन हर्तव्यं हीन-
कर्मणः ॥’ इति । हीनकर्माधिकाराथश्रकारः । तथोदा-
हृतं च मनुवचनम् । अनिचयाय उदरपूरणमात्रम् ।
मभा.

(२) सप्तम्यर्थे द्वितीया । षट्सु वेलामु भोज्यालाभे-

(१) गौध. १८१२७; मभा. ; गौमि. १८१२४.

(२) गौध. १८१२८-९; मभा. ; गौमि. १८१२५.

(३) गौध. १८१३०; मभा. ; गौमि. १८१२६.

(४) गौध. १८१३१; मभा. ; गौमि. १८१२७.

(५) गौध. १८१३२; मभा. ; गौमि. १८१२८.

नाभुक्त्वा सप्तम्यां वेलायां यावता वृत्तिस्तावदननुमतम-
प्यादेयम् । अनिचयः पुनस्तेन निचयो न कर्तव्यः । श्रो
भोज्यमपि नादेयम् । गौमि.

अप्यहीनकर्मभ्यः ।

अस्यामवस्थायामहीनकर्मभ्योऽप्यादेयम् । अपिशब्दः
कथाञ्चिदस्यानुज्ञातमिति दर्शयति । तेन प्राणसंशय एवेदं
भवति । गौमि.

आचक्षीत राज्ञा पृष्टः ।

(१) यद्यसावेवं कुर्वन् स्वामिभिर्गृहीतो राजसकाशं
नीतस्तेन पृष्टः किमिच्छमकर्षीरिति तदा स्वामवस्थामा-
चक्षीत । न तु मिथ्या वदेत् । गौमि.

(२) न तु स्वयं गत्वा कथयेत् । * मभा.

तेन हि भर्तव्यः श्रुतशीलसंपन्नश्चेत् ।

(१) हिशब्दो यस्मादर्थे । यस्मात्तेन हि भर्तव्यः
‘विभृयात् ब्राह्मणान् श्रोत्रियान्’ इति वचनात् । श्रुत-
शीलसंपन्नो यदि भवति । श्रुतेन वेदार्थविज्ञानेन, शीलिन
तच्चोदितकर्मानुष्ठानेनापि संपन्नः सम्यक् स्तुतः । ‘विभृ-
यात् ब्राह्मणान् श्रोत्रियान्’ इति श्रोत्रियाणां भरणो-
पदेशात् भर्तव्यवचनेनैव श्रुतिशीलसंपन्नता सिद्धेति चेत्,
उच्यते— अश्रोत्रियाणामपि भरणोपदेशात् ‘निरुत्साहांश्च
ब्राह्मणान्’ इति । एवं च परस्वापहरणे अब्राह्मणो न
भर्तव्य इति प्रदर्शितम् । तेनेति वचनं राज्ञो धर्मार्थ-
मेवास्य भरणं न वृत्त्यर्थमिति । मभा.

(२) हिशब्दार्थे, तेन च राज्ञा स न केवलमदण्ड्यः
किं तर्हि तत आरभ्य भर्तव्यः तवेयमवस्था मया न
ज्ञातेति सान्त्वयित्वा स चेच्छ्रुतवृत्तशीलसंपन्नो भवति ।
श्रुतं शास्त्रपरिज्ञानं शीलं तदनुकूल आचारः ।
इतरोऽपि न दण्ड्यो भरणं तु तस्य तादृशं न कार्यम् ।
दण्डाभावः पूर्वयोरपि निमित्तयोः समानः ।

गौमि.

* शेषं गौमिवत् ।

(१) गौध. १८१३३; मभा. ; गौमि. १८१२९.

(२) गौध. १८१३४; मभा. ; गौमि. १८१३०.

(३) गौध. १८१३५; मभा. ; गौमि. १८१३१.

धर्मतन्त्रपीडायां तस्य करणेऽदोषः ।

(१) यस्माद्भर्तव्यस्तस्मादस्य धर्मतन्त्रपीडायां—धर्म-
शब्देनाग्निहोत्रादय उच्यन्ते; तन्त्रशब्देन विवाहः, पीडा-
शब्देनात्मपीडा 'सप्तमीं चाभुक्त्वा' इत्यनेनोक्ता । धर्म-
विच्छेदे विवाहसिद्धये आत्मपीडायां चेत्यर्थः । तस्य
चौर्यस्य करणे अदोषः दण्डो नास्तीत्यर्थः । राज्ञ उपेक्षया
धर्मतन्त्रपीडायां सत्यां चौर्यं कृत्वा स्वदोषादागते चौर्ये
ब्राह्मणस्य दण्डपातनं न युक्तमित्यभिप्रायः ।

केचिद्व्याचक्षते--श्रुतशीलसंपन्नश्चेत् भर्तव्यत्वादाच-
क्षीत । अश्रोत्रियोऽप्याचक्षीत । यस्मात्तस्मादश्रोत्रियस्यापि
धर्मतन्त्रपीडायां दण्डो नास्ति इति ।

अपरे व्याचक्षते — विभृयाच्छ्रोत्रियानिति योऽसौ
भर्तव्यः सोऽस्मिन्नपराधेऽपि भर्तव्य एव । हिशब्द
एवशब्दार्थे, तदनु रूपोऽर्थः अस्यापि दातव्य इत्यर्थः ।
अश्रोत्रियमपि न दण्डयेत् यतस्तस्यापि तस्मिन्नपराधे
दण्डो नास्तीति । कुतः ? धर्मतन्त्रपीडायामित्यस्य सूत्रस्या-
श्रोत्रियार्थत्वादारम्भस्येति । मभा.

(२) यदि पशुबन्धादौ धर्मे प्रवृत्तस्य तदङ्गं पश्यादि
केनचित्पीडितं भवति हतमपहृतं वा तस्मिन्निवेदिते
तदैव तस्य प्रतिविधानं कार्यं राज्ञा । अकरणे दोषो
भवति । गौमि.

प्रकाशचौर्यप्रसङ्गात् करशुल्कस्थापनाविधिः

राज्ञे बलिदानं कर्षकैर्दशममष्टमं षष्ठं वा ।

(१) कर्षकैः क्षेत्रे यल्लब्धं तस्य दशमभागोऽष्टमः
षष्ठो वांऽशो राज्ञो बलिदानं कररूपेण देयः । अस्य राज्ञः
कर्षकैः क्षेत्रे यल्लब्धं तद्रक्षणनिमित्ता वृत्तिरेषा । कृष्टया
भूमेरतिभोगमध्यमभोगाल्पभोगविषयोऽयं व्यवस्थितो
विकल्पः । अतिभोगे दशमांशो मध्यमभोगेऽष्टमांशोऽल्प-
भोगे षष्ठांश इति । गौमि.

(२) अधुना रक्षणनिमित्तामस्य वृत्तिमाह— राज्ञे
बलिदानमिति । नियुक्ताय देयमिति राजग्रहणम् ।
प्रतिसंवत्सरं देयमिति बलिग्रहणम् । दानं कर्तव्यमिति
दोषः । कर्षकैः यावन्तः कृषिजीविनः, न तु वैश्येनैव

(१) गौध. १८।३६; मभा. ; गौमि. १८।३२ तस्य
करणे दोषः (तस्याकरणे दोषः).

(२) गौध. १०।२३; मभा. ; गौमि. १०।२४.

दशमं वाऽष्टमं वा, षष्ठं वा, अधममध्यमोत्तमभूभाग-
क्रमेण व्यवस्थितविकल्पो द्रष्टव्यः । मभा.

पशुहिरण्ययोरप्येके पञ्चाशद्भागः ।

(१) ये पशुभिर्जीवन्ति ये वा हिरण्यप्रयोक्तारो
वार्धुषिकासतैः पञ्चाशत्तमो भागो राज्ञे देय इत्येके ।
तद्यथा यस्य पञ्चाशत्पशवः सन्ति स प्रतिसंवत्सरमेकं पशुं
राज्ञे दद्यात् । यस्य वा पञ्चाशन्नैर्भैरुद्भिः प्रयोगः स
प्रतिसंवत्सरमेकैकं निष्कं राज्ञे बलिरूपेण दद्यादिति ।

गौमि.

(२) पशुपालनेनोपजीवतः सकाशात्पशूनां पञ्चा-
शद्भागं गृह्णीयात् । हिरण्यं वार्धुषिकसकाशात् । 'समार्थं
धनमुद्भृत्य महार्थं यः प्रयच्छति । स वै वार्धुषिको
नाम ब्रह्मवादिषु गार्हितः ॥' इति वार्धुषिकस्य प्रति-
षेधादेवास्याभावः प्राप्नोतीति चेत् — नैष दोषः, 'कामं
परिलुप्तकृत्याय पापीयसे दद्याताम्' इति वसिष्ठेन प्रका-
रान्तरेणाभ्यनुज्ञानात् । एकेग्रहणात् तु गौतमः, तत्र
येषामप्रतिप्रसवः तेषु न गृह्णीयात् । येषां प्रतिषेधा-
भावादेव वार्धुषिकत्वं स्यात्, तेषु गृह्णीयादित्येवं
द्रष्टव्यम् । मभा.

विंशतिभागः शुल्कः पण्ये । मूलफलपुष्पोषध-
मधुमांसतृणानां षाष्टः । तद्रक्षणधर्मित्वात् ।
तेषु तु नित्ययुक्तः स्यात् ।

(१) विंशतीति । यद्रणिर्भविर्क्रीयते तत्पण्यं तत्र
विंशतितमो भागो राज्ञे देयस्तस्यैव दीयमानस्य शुल्क

(१) गौध. १०।२४; मभा. ; गौमि. १०।२५.

(२) गौध. १०।२५-८; अप. २।२६।१ भागः शुल्कः
(भागाः शुल्कं) षाष्टः (षष्ठः) (तु०) ; व्यक. १।११ षाष्टः
(षाष्टम्) (तु०) नित्यं (नित्यं) ; मभा. षाष्टः (षाष्ट्यः) ;
गौमि. १०।२६-९ षाष्टः (षष्ठः) ; उ. २।२६।९ षष्ठं (षष्ठि)
षाष्टः (षाष्ट्यम्) (तद्रक्ष..... स्यात् ०) ; विर. ३०४
(फल०) षाष्टः (षाष्टं) (तु०) ; विधि. १२९ (फल०)
षष्ठमधुमांसं (षष्ठिमांसमधु) षाष्टः (तु षष्ठः) (तद्रक्ष.....
स्यात् ०) ; द्वि. ९४ (विंशति.....पण्ये०) (फल०)
षाष्टः (षष्टिः) तद्रक्षणं (क्षण) (तु०) ; सेतु. २९५ (मूल-
फल०) षष्ठमधुमांसं (षष्ठिमांसमधु) षाष्टः (षष्ठः) (तद्रक्ष
..... स्यात् ०).

इति संज्ञा । शुल्कप्रदेशाः 'प्रातिभाष्यं वणिक्शुल्कमि'-
त्यादयः ।

मूलेति । मूलं हरिद्रादि । फलमाग्रादि । पुष्पमुत्प-
लादि । औषधं त्रिल्वादि । शिष्टानि प्रसिद्धानि । एतेषु
पण्येषु षष्टितमो भागो राशे देयो विक्रेत्रा ।

कस्मात्पुनरेवं राशे देय इत्यत आह— तद्रक्षणेति ।
तेषां करदायिनां रक्षणरूपेण धर्मेण तद्रक्षात्तेषामयं रक्षक
इति कृत्वेति ।

तेष्विति । तेषु कर्षकादिषु नित्ययुक्तः स्याद्रक्षणे
नित्यमवाहितः स्यात् । अपर आह— तेषु बल्यादिषु
नित्ययुक्तः स्यात् । तात्पर्येणाऽऽददीत शुल्कं ह्यस्यैतद्धन-
मिति ।

गौमि.

(२) विशतीति । पण्यं पणनीयं यद्गणिग्भिर्विक्रीयते
हिंवादि तेषु विशतिभागं गृह्णीयात् । शुल्कग्रहणं संज्ञार्थं,
ततश्च 'प्रातिभाव्यवणिक्शुल्क' इत्यादौ व्यवहारसिद्धिः ।

मूलेति । मूलं हरिद्रादि, फलं मरीचादि, पुष्पं कुमु-
म्भादि, औषधं अभयादि, तृणं यत्किञ्चित् कटादि ।
शेषाः प्रसिद्धाः ।

कस्मात्पुनरेतद्राशो देयमित्यत आह— तद्रक्षणेति ।
तेषां करदायिनां रक्षणं तद्रक्षणं, स एव धर्मः यस्यासौ
तद्रक्षणधर्मी, तस्य भावस्तद्रक्षणधर्मित्वं, तस्मात्तद्रक्षण-
धर्मित्वात् तच्छीलित्वादित्यर्थः । वचनगम्येऽर्थे हेतुवचनं
देशकालपेक्षया उक्तपरिमाणान्यल्पतरभागग्रहणार्थं,
इतरथा सर्वमेव राजा रक्षतीति साधारणोऽयं हेतुः
स्यादिति । तथा चाहोशना— 'देशकाललाभानुरूपतः
करान् प्रकल्पयेत्' इति ।

तेष्विति । तेषु तु ब्रह्मदानेषु सर्वदा सत्यपि कार्य-
व्यग्रत्वे तत्परो भवेत् । तुशब्दो विशेषवाची अन्येष्वपि
द्रव्यार्जनोपायेषु धर्मादनपेतेषु तत्परो भवेत्, अत्र
विशेषत इति ।

मभा.

(३) पाष्ठं षष्टितमं भागम् । तेषु मूलादिषु रक्षण-
धर्मित्वाद्रक्षणे आगमधर्मित्वान्नित्ययुक्तः स्यान्नित्यावहितः
स्यादित्यर्थः । अत्र विशतिभागः परदेशागतं द्रव्यमपेक्ष्य,
वस्तुविशेषापेक्षया तु पाष्ठो भागो यथाश्रुत्यैव संकोचा-
भावात् ।

विर. ३०४-५

अधिके न वृत्तिः ।

(१) राशोऽधिकं रक्षणमिति यदुक्तं तद्द्वारेण यदा-
गतं धनं तदधिकं तेनात्मनः पोष्यवर्गस्य च हस्त्यश्वदीनां
च वृत्तिः स्यात् । न तु पूर्वैर्यत्संचित्य खातं कोशरूपेण
तेन जीवेत् । आपदि तु तेनापि जीवेत् । तथा च
व्याघ्रः— 'कुटुम्बपोषणं कुर्यान्नित्यं कोशं च धारयेत् ।
आपदोऽन्यत्र कोशात्तु न गृह्णीयात्कदाचन ॥' इति ।

गौमि.

(२) स्यादिति शेषः । कुटुम्बपोषणादधिकं यत्कोश-
रूपेणानुप्रविष्टं तस्मिन् कोशे वृत्तिर्न स्यात्, कुटुम्ब-
पोषणार्थं, अन्यत्रापदः, तस्मिन् न गृह्णीयादित्यर्थः ।
तथा च व्याघ्रः— 'कुटुम्बपोषणं कुर्यान्नित्यं कोशं च
वर्धयेत् । अन्यत्रापत्तितः कोशं न गृह्णीयात्कदाचन ॥'
इति । केचिद्रथाचक्षते— अधिकेन रक्षणद्वारा आगतेन
जीवनं स्यादिति । तत्र 'राशोऽधिकं' इत्यनेन पुनरुक्त-
प्रसङ्गोऽस्ति उत नास्तीति निरूपणीयम् ।

मभा.

शिल्पिनो मासि मास्येकैकं कर्म कुर्युः ।

एकेनाह्वा साध्यमेकं कर्म । शिल्पिनो लोहकारादयः ।
तेऽपि प्रतिमासं राशे स्वीयमेकमहःकर्म कुर्युः । एष एषां
शुल्कः ।

*गौमि.

एतेनात्मोपजीविनो व्याख्याताः ।

(१) आत्मोपजीविनो ये शरीरायासेन जीवन्ति काष्ठ-
वाहादयस्तेऽप्येते च शिल्पिपूक्तप्रकारेण व्याख्याताः,
मासि मास्येकैकं कर्म कुर्युरिति । नर्तकादिष्वप्येषैव
गतिः ।

गौमि.

(२) आत्मोपजीविनो नटनर्तकादयः, तेऽप्येकमहो
राशः कर्म कुर्युरिति, शिल्प्यात्मोपजीविन इति वक्तव्ये
पृथग्ग्रहणं आत्मोपजीविनामलोपकारित्वादनित्यत्वार्थम् ।
आत्मोपजीविनश्चेत्येवमपि न कृतं, स्मृत्यन्तरेऽपि

* मभा. गौमिवत् ।

(१) गौध. १०१२९; मभा. ; गौमि. १०१३० अधिके
न (अधिकेन).

(२) गौध. १०१३०; मभा. ; गौमि. १०१३१.

(३) गौध. १०१३१; मभा. ; गौमि. १०१३२ नात्मोप
(नात्मोप).

शिल्पिनो यद्यदुक्तं तस्य सर्वस्याप्यनुप्रवेशार्थम् ।
यथाहोशाना— 'शिल्पिनो मासि मासि कर्मैकं प्रोक्तं,
तदभावे कार्पापणं वा दद्यात्' इति । मभा.

नौचक्रीवन्तश्च ।

(१) नौचक्री चक्रं च नौचक्रे । चक्रशब्देन तद्वच्छकटं
लक्ष्यते । तद्वन्तो नौचक्रीवन्तः । 'आसन्दीवदष्टीविदि'-
त्यादिना कथञ्चिद्रूपसिद्धिः । नौचन्तो नौजीविनः ।
चक्रवन्तः शकटजीविनः । तेऽपि राज्ञ एकमहस्तत्कर्म
कुर्युः । गौमि.

(२) चक्रं शकटं, नौचक्राभ्यां य उपजीवन्ति ।
बहुवचनात् वर्षाकिनापितादयः । चकारात् वन्यमृग-
घातकादयः । पूर्ववदनित्यता मा भूदिति पृथग्रहणम् ।
मभा.

भक्तं तेभ्यो दद्यात् ।

(१) 'शिल्पिनो मासि मासी'त्यारभ्य येऽनुक्रान्ता-
स्तेभ्यः कर्म कुर्वद्भ्यो भक्तमन्नं दिवा भोजनं दद्याद्राजा ।
गौमि.

(२) तेभ्यः शिल्पिप्रभृतिभ्यः भक्तं भोजनं शुल्कं
दद्यात् । तद्ग्रहणमनन्तराणामेव मा भूदिति । मभा.

पैप्यं वणिग्भिर्घापचयेन देयम् ।

(१) मासि मास्येकैकमित्यनुवर्तते । विंशतिभागः
शुल्कः पण्य इत्युक्तम् । ततः शुल्कादधिकमिदं मासि
मास्येकं पण्यमर्थापचयेन प्राप्तस्य मूल्यस्य किञ्चिन्मूनतां
कल्पयित्वा वणिजो राज्ञे दद्युः । तत्र बृहस्पतिः—
'शुल्कं ददुस्ततो मासमेकैकं पण्यमेव च । अर्धावरं च
मूल्यान वणिजस्ते पृथक्पृथक् ॥' इति । गौमि.

(२) अर्धापचयः अर्धावरमूल्यम् । *मभा.

(३) अर्धापचये मूल्यापचये । तेन मूल्यापचये
पण्यमप्रयच्छन्नपि वणिक् न दण्ड्य इति तात्पर्यम् ।

विर. ३०३

* मभा. गौमिवत् ।

(१) गौध. १०१३२; मभा.; गौमि. १०१३३.

(२) गौध. १०१३३; मभा.; गौमि. १०१३४.

(३) गौध. १०१३४; ध्यक. १११; मभा.; गौमि.
१०१३५ रर्षा (रर्षा); विर. ३०३ चयेन (चये न); दवि.
१०० विरवद् .

चोरहतं राज्ञ स्वामिने प्रदेयमलब्धेऽपि चौरै

चौरहतमपजित्य यथास्थानं गमयेत् ।

(१) चौरैर्हृतं द्रव्यं तानपजित्य यथास्थानं गमयेत् ।
स्वामिन एव दद्यात् । जेतुस्तु जयफलं किञ्चित् ।
गौमि.

(२) चोराद्यपहतं तत आच्छिद्य स्वामिन एव
प्रत्यर्पयेत् । न तु 'जेता लभेत सांग्रामिकम्' (गौध.
१०११९) इत्यनेन कण्टकमर्दनव्याजेन वा किञ्चिदुप-
जीवेत् । आच्छिद्येति वक्तव्ये अपजित्येति वचनं
योऽप्यन्य आच्छिनन्ति असावप्यमुष्मे दापनीय इति ।
स्वामिने दद्यादिति वक्तव्ये 'यथास्थानं गमयेत्' इत्या-
रम्भः स्वाम्यभावेऽपि तद्भृत्येभ्यो यथाहृतोऽर्पयेदिति ।
चोरग्रहणं बलात्करणादेरप्युपलक्षणम् । मभा.

कोशाद्रा दद्यात् ।

(१) यद्यन्विष्यापि चोरा न दृष्टास्त एव वा जित्वा
गतास्तदा स्वकोशादादाय तावद्भनं स्वामिने दद्याद्यावद-
पहतं चौरैरिति । गौमि.

(२) अनपजये, दुर्गदेशादिषु गतत्वात्, यावन्मात्र-
मपहतं तत्स्वधनाद्दद्यात् । कोशाद्वेति नोक्तं, यथास्थानं
गमयेत् कोशाद्रा गमयेदिति मा भूदाशङ्केति । मभा.

(३) प्रथमपक्षकरणासमर्थविषये द्वितीयः पक्षः ।

स्मृच. १३४

हारीतः

राज्ये चौरदोषः

पौपास्तु यस्य राष्ट्राद्वै वर्धन्ते दस्यवः सदा ।
तत्यापमतिवृद्धं हि राज्ञो मूलं निकृन्तति ॥

(१) गौध. १०१४६; मिता. २१६, २१७२ मप
(मव); अप. २१६६ तमपजित्य (तं विजित्य); मभा.;
गौमि. १०१४६; स्मृच. १३४ जित्य (हृत्य); पमा. ४४९
मितावत्; ध्यउ. १२५; विता. ५६७, ७९५ मितावत्;
प्रका. ८४; समु. १५२ मितावत्.

(२) गौध. १०१४७; मिता. २१६ कोशाद्रा द (स्वको-
शाद्) : २१७२ कोशा (स्वकोशा); अर. २१६६;
मभा.; गौमि. १०१४७; स्मृच. १३४; पना. ४२९
कोशा (स्वकोशा); विता. ५६७ कोशाद्रा (कोशाद्) :
७९५ पमावत्; प्रका. ८४; समु. १५२.

(३) ध्यक. ११० राष्टो (राजा); विर. २९४.

आपस्तम्बः

तस्करभयरहितराज्यकरणं मुख्यो राजधर्मः

क्षेमकृद्राजा यस्य विषये ग्रामेऽरण्ये वा तस्कर-
भयं न विद्यते ।

यस्य राज्ञो विषये ग्रामेऽरण्ये च चोरभयं नास्ति
स एव राजा क्षेमकृत् क्षेमङ्करः । न त्वन्यः शतं तुभ्यं
शतं तुभ्यमिति ददानोऽपि । उ.

ग्रामेषु नगरेषु चार्यान् शुचीन् सत्यशीलान्
प्रजागुप्तये निदध्यात् । तेषां पुरुषास्तथागुणा
एव स्युः । सर्वतो योजनं नगरं तस्करेभ्यो
रक्ष्यम् । क्रोशो ग्रामेभ्यः ।

तत्र यन्मुष्यते तैस्तत्प्रतिदाप्यम् ।

ग्रामेष्विति । आर्यान् शुचीन् सत्यशीलानिति
व्याख्यातम् । एवंभूतान् पुरुषान् ग्रामेषु नगरेषु च
प्रजानां रक्षणार्थं निदध्यात् नियुञ्जीत । तेषामिति ।
तेषां नियुक्तानां ये पुरुषा नियोज्याः तेऽपि तथागुणा
आर्यादिगुणा एव स्युः । सर्वत इति । सर्वतः सर्वासु
दिक्षु योजनमात्रं नगरं तस्करेभ्यो रक्षणीयम् । रक्ष्य-
न्नित्यपपाठः । क्रोशो ग्रामेभ्य इति । ग्रामेभ्यस्तु
सर्वासु दिक्षु क्रोशो रक्ष्यः । ग्रामेभ्य इति 'यत-
श्चाध्वकालपरिमाणं तत्र पञ्चमी वक्तव्या' इति पञ्चमी ।
तत्रेति । तत्र योजनमात्रे क्रोशमात्रे वा यन्मुष्यते चोर्यते
ते नियुक्ताः स्वामिभ्यस्तत्प्रतिदद्द् राज्ञा तैस्तत् प्रतिदाप्यं
राजा तैः प्रतिदापयेदिति प्रायेण दन्त्योष्ठ्यं वकारं
पठन्ति (?) । उ.

शूद्रादीनां स्तेयादिमहापातकदण्डविधिः, ब्राह्मणे विशेषश्च

पुरुषवधे स्तेये भूम्यादाने इति स्वान्यादाय वध्यः ।

(१) आध. २।२५।१५; हिध. २।१८ यस्य (न
चास्य) (न०); व्यक. ११०; विर. २९४.

(२) आध. २।२६।४-७; हिध. २।१९ (नगरेषु०)
शीलान्+(धर्मार्थकुशलान्); व्यक. ११८; विर. ३४३
चार्यान् (आचार्यान्); विधि. १४७ तथागुणा एव (एव
तथागुणाः); द्वि. ८६ चार्यान् (आर्यान्); सेतु. २५०.

(३) आध. २।२६।८; हिध. २।१९; व्यक. ११८
दाप्यम् (दातव्यम्); द्वि. ८६ (अत्र यन्मुष्यते तैस्तु
प्रतिपाद्यम् ।) .

(४) आध. २।२७।१६; हिध. २।१९ भूम्यादाने-

चक्षुर्निरोधस्त्वेतेषु ब्राह्मणस्य ।

भूम्यादानं परक्षेत्रस्य बलात्स्वीकारः, पुरुषवधादिषु
निमित्तेषु शूद्रः सर्वस्वहरणं कृत्वा पश्चाद्बन्धुः मारयि-
त्व्यः । चक्षुर्निरोध इति । ब्राह्मणस्य त्वेषु निमित्तेषु
चक्षुषो निरोधः कर्तव्यः । पट्टबन्धादिना चक्षुषी निरो-
द्धव्ये, यथा यावज्जीवं न पश्यति । न तूपाटयितव्ये 'न
शारीरो ब्राह्मणदण्डः । अक्षतो ब्राह्मणो व्रजेत्' इति
स्मरणात् । चक्षुर्निरोध इति रेफलोपश्लान्दसः । उ.

नियमातिक्रमिणमन्यं वा रहसि बन्धयेत् ।
आसमापत्तेः । असमापत्तौ नाशयः । आचार्यं
ऋत्विक् स्नातको राजेति त्राणं स्युरन्यत्र
वध्यात् * ।

स्तेनः प्रकीर्णकेशोऽसे मुसलमाधाय राजानं
गत्वा कर्माऽऽचक्षीत । तेनैनं हन्याद्बधे मोक्षः ।

स्तेनो ब्राह्मणस्वर्णहारी । असे स्वे स्कन्धे । मुसल-
माधाय आयसं खादिरं वा धारयन् । राजानं गत्वा
कर्माऽऽचक्षीत, एवंकर्माऽस्मि, शाधि मामिति । स
तेन मुसलेन एनं स्तेनं हन्यात्, यथा मृतो भवति ।
वधेन स्तेयात् मोक्षो भवति । उ.

अनुज्ञातेऽनुज्ञातारमेनः स्पृशति ।

यदि राजा दयादिना तमनुजानीयात् गच्छेति, तदा
तमनुज्ञातारं राजानमेव तदेनः स्पृशति । उ.

अग्निं वा प्रविशेत् । तीक्ष्णं वा तप आयच्छेत् ।

* व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च व्यवहारमातृकायां
(पृ. ५६९) द्रष्टव्यः ।

(परदारानुपवेश) ; अप. २।२७० ; व्यक. ११६ ; विर.
३३० ; विधि. १४२ (पुरुषवधरेण्यभूम्यादानेषु) एतावदेव ;
द्वि. ६५ ; सेतु. २४४ (पुरुषवधस्तेयभूम्यादानेषु वधः) .

(१) आध. २।२७।१७ क्षुर्नि (क्षुनि) ; हिध. २।१९ ;
मिता. २।२६ धस्त्वेतेषु (धो) ; अप. २।२६ मितावदः
२।२७० धस्त्वेतेषु (धस्तु तेषु) ; व्यक. ११३ स्त्वेते (श्वेते) ;
स्पृच. १२४ मितावदः ; विर. ३३० स्त्वेतेषु (श्व तेषु) ;
द्वि. ६५ ; मिता. ८७ मितावदः ; सेतु. २४४ व्यकवदः ;
प्रका. ७८ मितावदः ; समु. ६८ मितावदः .

(२) आध. १।२५।४ ; हिध. १।२३-४ .

(३) आध. १।२५।५ ; हिध. १।२४ .

(४) आध. १।२५।६-७ ; हिध. १।२४ .

तीक्ष्णं तपः महापराकादि । तद्वा आयच्छेत् आवर्त-
येत् । उ.

भक्तापचयेन वाऽऽत्मानं समाप्नुयात् ।

भक्तमन्नम् । तस्यापचयो ऋषासः । प्रथमे दिने
यावन्तो प्रासाः ते एकेन न्यूना द्वितीये । एवं तृतीया-
दिष्वपि आ एकस्माद् प्रासात् । तत्रापि यदि न समाप्तिः
ततस्तत्रैव प्रासपरिमाणापचयः कर्तव्यः । एवं भक्ताप-
चयेनात्मानं समाप्नुयात् समापयेत् । उ.

कृच्छ्रसंवत्सरं वा चरेत् ।

अथ वा संवत्सरमेकं नैरन्तर्येण कृच्छ्रांश्चरेत् । एपा-
मेनस्तु गुरुषु गुरुणि, लघुषु लघुनीति व्यवस्था । उ.

अथाप्युदाहरन्ति । स्तेयं कृत्वा सुरां पीत्वा
गुरुदारं च गत्वा ब्रह्महत्यामकृत्वा । चतुर्थकाला
मितभोजिनः स्युः अपोऽभ्यवेयुः सवनानुकल्पम् ।
स्थानासनाभ्यां विहरन्त एते त्रिभिर्वर्षैरप पापं
नुदन्ते ।

अस्मिन्नेव विषये पुराणश्लोकमप्युदाहरन्तीत्यर्थः ।
ब्रह्महत्याव्यतिरिक्तानि स्तेयादीनि कृत्वा चतुर्थकाला-
श्रुतुथां भोजनकालो येषाम् । यथा— अद्य दिवा
भुङ्क्ते श्रो नक्तमिति, ते तथोक्ताः । तथापि मित-
भोजिनः न मृष्टादिनः । अपोऽभ्यवेयुः भूमिगतास्वप्नु
स्नानं कुर्युः । सवनानुकल्पं, यथा सवनानि प्रातःसव-
नादीन्यनुकृतानि अनुस्तान्यनश्रितानि भवन्ति तथा
त्रिपवणमित्यर्थः । तिष्ठेयुरहनि, रात्रावासीरन् । एवं
स्थानासनाभ्यां विहरन्तः कालक्षेपं कुर्यन्तः । एते
त्रिभिर्वर्षैस्तत्पापमपनुदन्ते । उ.

दण्डार्हानर्हस्तेयविचारः । दण्डोत्सर्गं राशो दापः ।

परपरिग्रहमविद्वानाददान एधोदके मूले पुष्पे

(१) आध. १।२५।८; हिध. १।२४.

(२) आध. १।२५।९; हिध. १।२४.

(३) आध. १।२५।१०-११; हिध. १।२४ कल्पम्
(कल्पयेत्); मभा. १।२।४१ (अथाप्युदाहरन्ति०) (अपो ...
...नुदन्ते०) ।

(४) आध. २।२८।११; हिध. २।२० पुष्पे फले (फले
पुष्पे) (गन्धे प्रासे०); दवि. १।५२ एधो (एवो) पुष्पे फले
(फले पुष्पे) ।

फले गन्धे प्रासे शाक इति वाचा बाध्यः ।

एधश्चोदकं च एधोदकम् । प्रासो गवाद्यर्थो यव-
सादिः । सर्वत्र विषयसप्तमी । यः परपरिग्रहोऽयमित्य-
विद्वान् अजानन् एधादिकमादत्ते गृह्णाति, स तस्मिन्
विषये तत्र नियुक्तेन राजपुरुषेण निष्ठुरया वाचा बाध्यः
निवार्यः । उ.

विदुषो वाससः परिमोषणम् ।

यस्तु विद्वानेवादत्ते तस्य वाससोऽपहारः कर्तव्यः ।

उ.

अदण्ड्यः कामकृते तथा प्राणसंशये भोजन-
माददानः ।

तथाशब्दस्य भोजनमित्यनेन संबन्धः । प्राणसंशय-
दशायामेधादकादेरादाने कामकृतेऽदण्ड्यः । तथा
भोजनमप्याददानः प्राणसंशये न दण्ड्य इति । उ.

प्राप्तनिमित्ते दण्डाकर्मणि राजानमेनः स्पृशति ।

प्राप्तं दण्डनिमित्तं यस्य तस्मिन् पुरुषे दण्डाकर्मणि
दण्डस्याऽक्रियायां यदि दययाऽर्थलोभेन वा प्राप्तदण्डं
न कुर्यात् तदा तदेनो राजानमेव स्पृशति । उ.

स्तेयदोषे आपदनापत्कालद्रव्यविशेषादिविचारः

यथा कथा च परपरिग्रहमभिमन्यते स्तेनो ह
भवतीति कौत्सहारीतौ तथा काण्वपुष्करसादी ।

यथा कथा च आपन्ननापदि वा भ्यांसमल्पं वा,
परपरिग्रहं परस्वमभिमन्यते ममेदमस्त्विति बुद्धौ कुरुते,
सर्वथा स्तेन एव भवतीति कौत्सादयो मन्यन्ते । उ.

संन्यपवादाः परपरिग्रहेष्विति वार्ष्यायणिः ।

वार्ष्यायणिस्तु मन्यते केषुचित्परपरिग्रहेषु स्तेयस्याप-
वादाः सन्तीति । उ.

(१) आध. २।२८।१२; हिध. २।२०; दवि. १।५२
(विद्वांश्चिदाससः परिमोषणे) ।

(२) आध. २।२८।१३; हिध. २।२०; दवि. १।५२
अदण्ड्यः (न दण्ड्यः) ।

(३) आध. २।२८।१४; हिध. २।२०.

(४) आध. १।२८।१; हिध. १।२६ काण्वपुष्क (काण्व-
पौष्क) ।

(५) आध. १।२८।२; हिध. १।२६ परपरि (पर) ।

शम्भोषा युग्यघासो न स्वामिनः प्रतिषेधयन्ति ।

शामी बीजकोशी तस्यामुप्यन्ते दृश्यन्ते कालवशेन पच्यन्ते इति शम्भोषाः कोशीधान्यानि मुद्गमाषचणकादीनि । युगं वहतीति युग्यः शकटवाही बलीवर्दः, तस्य घासो भक्षः तृणादिः युग्यघासः । एते आदीयमानाः स्वामिनो न प्रतिषेधयन्ति स्वामिभिः प्रतिषेधं न कारयन्ति । एतेष्व्वादीयमानेषु स्वामिनो न प्रतिषेद्धमर्हन्तीत्यर्थः । स्वयंग्रहणेऽपि न स्तेयदोष इति यावत् । अत्र स्मृत्यन्तरे विशेषः — ‘चणकव्रीहिगोधूमयवानां मुद्गमाषयोः । अनिषिद्धैर्ग्रहीतव्यो मुष्टिरेकोऽध्वनि स्थितैः ॥’ इति । मनुस्तु— ‘द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिर्द्वाविक्षू द्वे च मूलके । आददानः परक्षेत्राच्च दण्डं दातुमर्हति ॥’

उ.

अतिव्यवहारो व्यूढो भवति ।

शम्भोषादिष्वपि अतिव्यवहारो व्यूढो दुष्टो भवति, अतिमात्रापहारे स्तेयदोषो भवतीत्यर्थः ।

उ.

सर्वत्रानुमतिपूर्वमिति हारीतः ।

सर्वेषु द्रव्येषु सर्वास्ववस्थासु स्वाम्यनुमतिपूर्वमेव ग्रहणमिति हारीत आचार्यो मन्यते ।

उ.

दण्ड्यादण्डने दोषः

अत्रादे भ्रूणहा माष्टिं अनेना अभिशंसति ।

स्तेनः प्रमुक्तो राजनि याचन्ननुतसंकरे ॥

इति ।

पडङ्गस्य वेदस्याप्येता भ्रूणः । तं यो हतवान् स भ्रूणहा । सोऽन्नादे माष्टिं लिम्पति । किं ? प्रकरणदेन इति गम्यते । भ्रूणघ्नो योऽन्नमत्ति तस्मिन्स्तदेनः संक्रामति । तस्मात्तस्योद्यतमपि अभोज्यमिति प्रकरणसंगतः पादः । इतरत् पुराणश्लोके पठ्यमाने पठितम् । अनेनसं योऽभि-शंसति मिथ्यैव व्रते — इदं त्वया कृतमिति । स तस्मिन्नाभिशंसति तदेनो माष्टिं । मनुस्तु — ‘पतितं पतितेत्युक्त्वा चोरं चोरेति वा पुनः । वचनानुत्यदोषः

(१) आध. १।२८।३; हिध. १।२६.

(२) आध. १।२८।४; हिध. १।२६.

(३) आध. १।२८।५; हिध. १।२६.

(४) आध. १।१९।१५; हिध. १।१९.

स्यान्मिथ्या द्विदोषभागभवेत् ॥’ इति द्वैगुण्यमाह । तदभ्यासे द्रष्टव्यम् । ‘स्तेनः प्रकीर्णकेश’ इति वक्ष्यति । स एव तृतीयस्य पादस्यार्थः । कर्तृभेदादपौनरुक्त्यम् । संकरः प्रतिज्ञा प्रतिश्रवः । सत्यसंगर इति यथा । यः प्रतिश्रुत्य न ददाति सोऽनुतसंकर इति । ककारस्तु छान्दसः । तस्मिन् याचकः स्वयमेनो माष्टिं । तस्मात्प्रतिश्रुतं देयमिति ।

उ.

शुल्कस्थापना

धार्म्यं शुल्कमवहारयेत् ।

तत्र गौतमः—‘विंशतिभागः शुल्कः पण्ये’ इति (गौध. १०।२५) । यद्वणिग्भिर्विक्रीयते हिङ्गवादि, तस्य विंशतितमं भागं राजा गृह्णीयात् । तस्य शुल्क इति संज्ञा । एष धार्म्यः धर्म्यः शुल्कः । तमधिकृतैरेवाऽवहारयेत् ग्राहयेदिति । मूलादिषु विशेषस्तेनैवोक्तः—‘मूलफलपुष्पौषधिमधुमांसतृणैन्धनानां पाष्टिक्यमिति’ (गौध. १०।२६) ।

उ.

अकरः श्रोत्रियः ।

श्रोत्रियः करं न दाप्यः । अन्ये दाप्याः ।

उ.

सर्ववर्णानां च स्त्रियः ।

अकराः । वर्णग्रहणात् प्रतिलोमादिस्त्रियो दाप्याः ।

उ.

कुंभाराश्च प्राक् व्यञ्जनेभ्यः ।

व्यञ्जनानि श्मश्र्वादीनि । यावत्तानि नोत्पद्यन्ते तावदकराः ।

उ.

ये च विद्यार्था वसन्ति ।

विद्यामुद्दिश्य ये गुरुषु वसन्ति ते जातव्यञ्जना अप्यसमाप्तवेदा अकराः ।

उ.

तपस्विनश्च ये धर्मपराः ।

तपस्विनः कृच्छ्रचान्द्रायणादिप्रवृत्ताः । धर्मपराः, अफलाकाङ्क्षिणः नित्यनैमित्तिकधर्मनिरताः । धर्मपरा

(१) आध. २।२६।९; हिध. २।१९.

(२) आध. २।२६।१०; हिध. २।१९.

(३) आध. २।२६।११; हिध. २।१९ (च०).

(४) आध. २।२६।१२; हिध. २।१९.

(५) आध. २।२६।१३; हिध. २।१९.

(६) आध. २।२६।१४; हिध. २।१९.

इति किम् ? ये अभिचारकामा मन्त्रसिद्धये तपस्तप्यन्ते
ते अकरां मा भवन्ति । उ.

शूद्रश्च पादावनेक्ता ।

यस्त्रैवर्णिकानां पादावनेक्ता स शूद्रोऽप्यकरः । उ.

अन्धमूकबधिररोगाविष्टाश्च ।

एतेऽप्यकराः यावदान्ध्यादि । उ.

ये व्यर्था द्रव्यपरिग्रहैः ।

ये च परिव्राजकादयः द्रव्यपरिग्रहैर्व्यर्था निष्प्रयो-
जनाः शास्त्रतो येषां द्रव्यपरिग्रहः प्रतिषिद्धः तेऽप्यकराः ।
तथा च वसिष्ठः— 'अकरः श्रोत्रियो राजा पुमाननाथः
प्रव्रजितो बालवृद्धतरुणप्रशान्ताः' इति । उ.

बोधायनः

स्तेयमहापातकदण्डविधिः । दण्डोत्सर्गं राज्ञो दोषः ।

स्तेनः प्रकीर्य केशान् सैभ्रकं मुसलमादाय
स्कन्धेन राजानं गच्छेदनेन मां जहीति तेनैतं
हन्यात् । वधे मोक्षो भवति ।

ब्राह्मणस्वर्गं हरति बलेन वञ्चनया चौर्येण वा यो
ब्राह्मणः स स्तेन इति गीयते । तस्यैतत्प्रायश्चित्तम्—
प्रकीर्य केशानित्यादि । सैभ्रको दृढदारुनिर्मितः । सैभ्रकं
मुसलं स्कन्धेनादाय राजानं गच्छेदिति.संवन्धः ।

बौवि. (पृ.११०)

अथाप्युदाहरन्ति—

स्कन्धेनादाय मुसलं स्तेनो राजानमन्वियात् ।
अनेन शाधि मां राजन् क्षत्रधर्ममनुस्मरन् ॥
शासने वा विसर्गे वा स्तेनो मुच्येत किस्त्रिषात् ।
अशासनात्तु तद्राजा स्तेनादाप्रोति किस्त्रिषमिति ॥

अथेदानीं स्तेनशासनमपि राज्ञ आवश्यकमित्ये-
तत्प्रदर्शयितुं तदशासने दोषमाह— अथाऽपीति ।
शासनं वधः । विसर्गो मोक्षः । किस्त्रिषं पापम् ।

बौवि. (पृ.११०)

(१) आध. २।२६।१५; हिध. २।१९.

(२) आध. २।२६।१६; हिध. २।१९.

(३) आध. २।२६।१७; हिध. २।१९.

(४) बौध. २।१।१७. (५) बौध. २।१।१८-२०.

शुल्कस्थापना

सामुद्रः शुल्कः । वरं रूपमुद्धृत्य दशपणं शतम् ।
अन्येषामपि सारानुरूपेणानुपहृत्य धर्मं प्रकल्पयेत् ।

(१) सामुद्रः समुद्रागतपण्यगोचरः शुल्कः, तत्र
पण्येषु वरं रूपं मुक्ताफलादि उद्धृत्य गृहीत्वा शतपणमूल्ये
दशपणं शुल्कं गृह्णीयात् । अन्येषामपि लाभभूयस्त्व-
प्रयोजकदेशान्तरागतानां सारानुरूपेण श्रेष्ठं वस्तुद्धृत्य
गृहीत्वा धर्म्यं धर्मादनपेतं शुल्कं प्रकल्पयेत् गृह्णीयादि-
त्यर्थः । अनुपहृत्येत्यनेनैव वणिजो द्रव्योपघातो न कार्य
इत्युक्तम् । हलायुधस्तु उपहृत्येति पठित्वा गृहीत्वेति
व्याख्यातवान्, फलतो न विशेषः । विर. ३०५

(२) 'षड्भागभृतो राजा' (बौध. १।१८।१)
इत्युक्तम् । तस्य क्वचिदपवादमाह— सामुद्र इति ।
राज्ञो भवतीति शेषः । द्वीपान्तरादाहृतं सामुद्रं वस्तु
तत्संबन्धी सामुद्रः शुल्कः पणद्रव्यम् ।

तस्मिन् भागः क्रियानित्यत आह— वरमिति ।
गृह्णीयाद्राजेति शेषः । वरमुत्कृष्टद्रव्यरूपं रत्नादिद्रव्यं
स्वामिने प्रदाय शेषं शतधा विभज्य दशपणं गृह्णीयात् ।
अनेन सामुद्रे दशभागः शुल्क इत्युक्तं भवति ।

अन्येषामपीति । असामुद्राणामपि द्रव्याणां सारफल्गु-
त्वापेक्षया वरं रूपमनुपहृत्यैव धर्मं प्रकल्पयेदात्मार्थम् ।
तत्र सारफल्गुविभागो गौतमेनोक्तः— 'विंशतिभागः
शुल्कः पण्ये । मूलफलपुष्पौषधमधुमांसतृणेन्धनानां
पाष्ठयम्' इति । षष्ठतमं पाठ्यम् । बौवि. (पृ.९१)

वसिष्ठः

स्तेयदुष्टलक्षणानि

स्तेनोऽनुप्रवेशान्न दुष्यति शस्त्रधारी सहोढो
अशासपन्नश्च व्यपदिष्टस्त्वेकेषाम् ।

(१) बौध. १।१०।१५-६; अप. २।२६।१ सामुद्रः
(सामुद्र) रूप्येणा (सारेणा); व्यक. १।१ रूप्ये (रूपे)
धर्मं (धर्मे); विर. ३०५ दशपणं शतम् (शतपणमूल्ये
दशपणं) रूप्ये (रूपे) धर्मं (धर्म्यं); द्दवि. ९४ पणं (पर्लं)
धर्मं (धर्मे).

(२) वस्तु. १।१।२६ (क) ध्यति (ध्यते) नक्ष (न्नो),
(ख) (स्तेनाभिश्चरुदुष्टलक्षणधारिसहोऽन्नसंपन्नः व्यपदेष्ट्वेकेषाम्);
व्यक. १।१६; मभा. १।२।४ ध्यति (ध्यते); विर. ३३३
स्त्वे (स्त्रे).

अनुप्रवेशः चोरानुगमनमात्रम् । कस्तर्हि दुष्यतीत्य-
ब्राह्म शस्त्रधारी, शस्त्रग्रहणनिमित्तं विना तद्वारी, सहोदः
सलोन्त्रः, चोरचिह्नग्रणसंपन्नश्च, व्यपदिष्टश्रैकेषां शस्त्र-
ग्रहणादिभिर्विनैव आतोपन्यस्तचौर्यः । विर. ३३३

स्तेयमहापातकदण्डविधिः । दण्डोत्सर्गे राज्ञो दोषः ।

ब्राह्मणसुवर्णहरणे प्रकीर्य केशान् राजानमभि-
धावेत् स्तेनोऽस्मि भोः शास्तु मां भवानिति तस्मै
राजौदुम्बरं शस्त्रं दद्यात्तेनाऽऽत्मानं प्रमापयेत्,
मरणात् पूतो भवतीति विज्ञायते ।

निष्कालको वा घृताक्तो गोमयाभिना पाद-
प्रभृत्यात्मानमभिदाहयेत् मरणात्पूतो भवतीति
विज्ञायते ।

* दण्डोत्सर्गे राजैकरात्रमुपवसेत् त्रिरात्रं
पुरोहितः कृच्छ्रमदण्ड्यदण्डने पुरोहितस्त्रिरात्रं
राजा । अथाप्युदाहरन्ति—

अन्नादे भ्रूणहा मार्षि पत्यौ भार्योऽपचारिणी ।
गुरौ शिष्यश्च याज्यश्च स्तेनो राजनि किल्बिषम् ॥
राजभिर्यृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः ।
निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ॥
एनो राजानमृच्छति उत्तुजन्तं सकिल्बिषम् ।
तं चेद्दातयते राजा हन्ति धर्मेण दुष्कृतम् ॥ इति ॥

अर्थस्थापना शुल्कस्थापना च

गार्हस्थ्यजाणानां च मानोन्माने रक्षिते स्याताम् ।
अधिष्ठानान्निर्हारः सार्थानामर्धमानमानमूल्य-
मात्रं नैर्हारिकं स्यात् महामहयोः त्वनत्ययः स्याद्-
भयं च ।

* व्याख्यानं स्थलादिनिर्देशश्च व्यवहारमातृकायां (पृ. ५७०)
द्रष्टव्यः ।

(१) वस्मृ. २०।४५ (ख) हरणे (हरात्) (मां०)
दघात् (द्रघ्यात्).

(२) वस्मृ. २०।४६ (ख) मभि (मति); मभा.
१२।४१ मभि (मव) (मर ... यते०).

(३) वस्मृ. १९।९.

(४) वस्मृ. १९।१० (क) निर्हारः (त्र नीहारः)
सार्था ... हारिकं (सार्थानां मानमूल्यमात्रं नैर्हारिकं)
त्वन ... यं च (स्थानात्पथः स्यात्?), (ख) (अधिष्ठानान्नो

अधिष्ठानात् पत्तनादेयों निर्हारः निष्कृष्य हरणम् ।
सार्थानां पण्यपूर्णानां हरणपक्षेऽर्धमानं मूल्यमात्रं मानं
भाण्डं तन्मूल्यं यत्तेन मात्रा परिमाणं यत्सेति व्यधि-
करणेऽपि बहुव्रीहिः । तेन भाण्डस्य पत्तनादेर्निर्हारपक्षे
तन्मूल्यानुसारेण राजशुल्कं देयम् । नैर्हारिकं निर्हार-
संबन्धि । महामहयोर्महोत्सवयोः राज्ञः पुत्रजन्मादीन्द्र-
महादिरूपयोस्त्वित्थमपि निर्हारं कुर्वतोऽनत्ययोऽदण्डः
स्यादभयमताडनं चेत्यर्थः । विर. ३०३-४

शुल्के चापि मानवं श्लोकमुदाहरन्ति—

न भिन्नकार्षापणमस्ति शुल्कं
न शिल्पवृत्तौ न शिशौ न दूते ।
न भैक्षलब्धे न हृतावशेषे
न श्रोत्रिये प्रव्रजिते न यज्ञे ॥

भिन्नो न्यूनः कार्षापणो मूल्यं यस्य तद्विन्नकार्षापणं
पण्यं, शुल्कोऽपि भिन्नकार्षापणः तेन कार्षापणाद्वागु
यस्य मूल्यं तत्र वस्तुनि शुल्को न ग्राह्य इत्यर्थः । न
शिल्पवृत्तौ, न शिल्पिना शिल्पित्वात् प्राप्तवित्ते, शिशौ,
विक्रय्य गवादि वत्सादौ, दूते दूतवस्तुनि, कृतावशेषे
वणिजः शेषवस्तुनि । यज्ञे यज्ञार्थमानीयमाने द्रव्ये ।
हलायुधस्तु शिशुशिल्पित्तान् बुद्धिस्थीकृत्य एवं न शिशु-
प्रभृतिभ्यः वणिग्भ्यः क्वचिदपि शुल्कद्रव्यं ग्राह्यमित्यत्र
वाक्ये प्राह । विर. ३०५, ६

विष्णुः

प्रकाशवन्नधानां शुल्कपरिहर्तृकृतुलामानकर्त्रादीनां दण्डः

शुल्कस्थानमपक्रामन् सर्वापहारमाप्नुयात् ।

नीहारसार्थानामस्मान्न मूल्यमात्रं नैर्हारिकं स्यात् महामहयः
स्यात्; व्यक. १११; विर. ३०३.

(१) वस्मृ. १९।२४-५ (क) शुल्कं (शुल्के), (ख)
(शुल्के चापि०) भिन्न (रिक्त) दूते (धर्मे) लब्धे (वृत्तौ);
मिता. २।२६३ (शुल्के...हरन्ति०); अप. २।२६१
(शुल्के...हरन्ति०) भैक्ष (भैक्ष्य) हता (हुता); व्यक.
११२; विर. ३०५ हरन्ति (हरति) हता (कृता); विधि.
१३० (मानवं०) भैक्ष (भैक्ष्य); दवि. ९५ वृत्तौ (वित्ते)
भैक्षलब्धे (भैक्षसंघे) हता (कृता); धीमि. २।२६३
मितावत्; समु. ९१ (शुल्के...हरन्ति०) भिन्न (हीन) हता
(भृता) स्मृत्यन्तरम्.

(२) वस्मृ. ३।३१ (क) नमप (नादप); अप.

अनाक्रामन् परिहरन् । सबापहारं, अयं च सर्व-
स्वापहारो वारंवारशुल्कस्थानपरिहारे । याज्ञवल्कीयस्त्वष्ट्र-
गुणदण्डोऽनभ्यासे परिहारस्यैत्यविरोधः । विर. २९८

तुल्यमानकूटकर्तुश्च । तदकूटे कूटवादिनश्च ।
द्रव्याणां प्रतिरूपविक्रयिकस्य च । संभूयवणिजां
पण्यमनर्धेणावरुन्धताम् । प्रत्येकं विक्रीणतां च ।

प्रतिरूपकं च कृतकमुक्तादि । संभूयवणिजामित्यादि,
मिलित्वा वणिजामधिकमूल्यं पण्यमल्पमूल्येन क्रीणता-
मल्पमूल्यं च वस्त्वधिकेन विक्रीणतां च एकैकस्योत्तम-
साहसं दण्ड इत्यर्थः । विर. २९९

उत्तमं साहसं दण्डनीयो भिषङ्मिथ्याचरन्नुत्तमेषु
पुरुषेषु । मध्यमेषु मध्यमम् । तिर्यक्षु प्रथमम् ।

प्रान्धिभेदकानां करच्छेदः ।

द्यूते कूटाक्षदेविनां करच्छेदः । उपधिदेविनां
संदंशच्छेदः ।

२।२६२ सर्वा (सर्वस्वा); व्यक्र. १११ मप (मपा); विर.
२९८ मप (मना), दीक्र. ५३ मपक्रा (मनाक्र); विचि.
१२७ व्यकवत् ; दवि. ९३ विरवत् ; सेतु. २३१ दीकवत् :
३२१ माम (मवाम) .

(१) विस्मृ. ५।१२२-६ मानकूट+(कर्म); व्यक्र.
१११ मान (नाणक) (तदकूटे०) त्येकं (त्येकस्य); विर.
२९९ मान (नाणक) तदकूटे कूट (तदकूट) क्रयिक (कायक)
त्येकं (त्येकस्य) .

(२) विस्मृ. ५।१७४-७; अप. २।२४२ मध्यमेषु
मध्यमम् (मध्यमं मध्यमेषु); व्यक्र. ११२ अपवत् ; विर.
३०६ दण्डनीयो (दण्ड्यो); विचि. १३० (पुरुषेषु०)
मध्यमेषु... प्रथमम् (मध्यमं मध्यमेषु प्रथमं तिर्यक्षु) शेषं
विरवत् ; दवि. १०५ (पुरुषेषु०) शेषं विरवत् ; सेतु. २३२
विचिवत् .

(३) विस्मृ. ५।१३६.

(४) विस्मृ. ५।१३४-५; अप. २।२०२ द्यूते+(च)
कूटा (कपटा); व्यक्र. ११२ द्यूते+(च); विर. ३०८
(द्यूते०) : ६१७; पमा. ५७६ उप (उपा); रत्न. १२४
द्यूते+(च) (उप... छेदः०); विचि. २६० (द्यूते०);
व्यनि. ४८२ व्यकवत् ; दवि. १०८ विचिवत् ; धीमि.
२।२०३ कूटा (कपटा); व्यप्र. ३८८ व्यकवत्, (उपधि...
... छेदः०) : ५६७; व्यउ. १२६ व्यप्रवत् ; विता.

याज्ञवल्क्यः— 'राशा सचिह्नं निर्वास्याः कूटाक्षो-
पधिदेविनः ।' विष्णुः— 'कूटाक्षदेविनां करच्छेद उपधि-
देविनां संदंशच्छेदः ।' पूर्ववाक्ये चिह्नमपि यथायथं
करसंदंशच्छेदात्मकमेव विवक्षितमेकमूलत्वानुरोधात् ।
संदंशच्छेदश्च तर्जन्यङ्गुष्ठच्छेदः । एतच्चापराधातिशये
द्रष्टव्यम् । विर. ३०८

एते दोषानुरूपत एव दण्ड्याः । कूटमानाः
कूटतुलाः उत्कोचजीविनः कपटोपायाः कितवाः
पण्ययोपितः प्रतिरूपकराः नैगमाद्याश्च भूरिधना
अपि (न ?) धनदण्ड्या अपि तु दोषानुसारेण ।

एते प्रकाशतस्कराः । न पुनर्धनानुरूपत इत्यर्थः ।
प्रतिरूपकराः मिथ्यानाणकादिकारिणः मङ्गलादेशवृत्त-
यश्चकारेण समुच्चिताः । सवि. ४६०

अप्रकाशतस्कराणां पशुधान्यवस्त्रभक्ष्यपेयरत्नादिद्रव्यहारिणां
दण्डविधिः

गोऽश्वोष्ट्रगजापहार्येककरपादिकः कार्यः, अजा-
द्यपहार्येककरश्च ।

अजाद्यपहार्येककरः कार्य इत्यन्वयः । अत्र पूर्वं व्यासे-
नाजाविहरणे अर्धत्रयोदशपणा इत्यभिधानादनेनाजा-
विहरणे एककरत्वस्योक्तेर्विरोधस्य प्रसङ्गे धनशून्यचौरत्वे
यज्ञोपयुक्ताजाविहरणे वा विष्णुरिति परिहारः ।

विर. ३२०

धान्यापहार्येकादशगुणं दण्ड्यः । सस्यापहारी
च । सुवर्णरजतवस्त्राणां पञ्चाशतस्त्वभ्यधिकमप-
हरन् विकरः । तदूनमेकादशगुणं दण्ड्यः ।

७४० (उपधि... छेदः०); सेतु. २९०; समु. १६५.

(१) सवि. ४६०.

(२) विस्मृ. ५।७७-८ (क) पादिकः (पादः) घप
(व्यप), (ख) करपादिकः (पादकरः) घप (वाप);
व्यक्र. ११४; विर. ३२०; विचि. १३६ जापहार्येक (जाप-
हारकः एक); व्यनि. ५१०-११ पादिकः (पादः) घपहार्येक
(व्यपहारे एक); दवि. १३० (अजा... श्व०) : १३२
(गो... कार्यः०) घप (व्यप) करश्च (करः कार्यः);
सेतु. २३८ विचिवत् ; समु. १५० करपादिकः (पादः)
घप (व्यप) करश्च (करः) .

(३) विस्मृ. ५।७९-८२; व्यक्र. ११४ (सुवर्ण...
दण्ड्यः०); विर. ३२२ (=) व्यकवत् .

सूत्रकार्पासगीमयगुडदधिक्षीरतक्रतृणलवणमृद-
भस्मपक्षिमत्स्यघृततैलमांसमधुवैवल्येषुमृन्मयलोह-
भाण्डानामपहर्ता मूल्यात् त्रिगुणं दण्ड्यः ।
पक्वानानां च ।

पुष्पहरितगुल्मवल्लीलतापर्णानामपहरणे पञ्च
कृष्णलान् । शाकमूलफलानां च ।

रैतनापहार्युत्तमसाहसम् ।

अवध्यसधनविषयमेतत् । विर. ३२४

अनुक्तद्रव्याणामपहर्ता मूल्यसमम् ।

क्षुद्रद्रव्यापहारे मूल्याद् द्विगुणो दमः ।

एतदत्यप्रयोजनशरावादिविषयमिति वेदितव्यम् ।

सवि. ४५७

उत्तममध्यमाधमद्रव्याणां हरणे मूल्यानुसारतो
दण्डः ।

उक्तो दण्डः शूद्रवैश्यक्षत्रियब्राह्मणानां विदुषां
स्तेये द्विगुणोत्तराणि किल्बिषाणि ।

अयमर्थः--- यस्मिन्नपहारे यो दण्ड उक्तः स शूद्र-
कर्तृके अपहार्यद्रव्यस्य अष्टगुण आपादनीयः । वैश्य-
कर्तृके अपहारे षोडशगुणः । क्षत्रियकर्तृके अपहारे द्वा-
त्रिंशद्गुणः । ब्राह्मणकर्तृके अपहारे चतुष्पष्टिगुणो दण्ड
आपादनीयः । एवं वित्कूद्रादिकर्तृकेऽपहारे दण्ड
ऊहनीयः ।

सवि. ४५५-६

(१) विस्मृ. ५।८३-४ (ख) भाण्डा (दण्डा); व्यक्र. ११५
गुड ... .. तक्र (क्षीरतक्रगुड) पक्षिमत्स्य (मत्स्यपक्षि)
(तैल०); विर. ३२७ गुड ... .. वेणु (दधिक्षीरतक्रलवण-
गुडतृणमृद्भस्ममत्स्यपक्षितैलघृतमांसमधुवैणववेणु) त्रिगुणं (द्विगुणं);
द्वि. १४९ गुड ... .. तक्र (दधिक्षीरतक्रगुड) पाक्षि...वैदल
(मत्स्यपक्षितैलघृतमांसमधुविदल) त्रिगुणं (द्विगुणं).

(२) विस्मृ. ५।८५-६.

(३) विस्मृ. ५।८७; व्यक्र. ११४; विर. ३२४; विचि.
१३९; द्वि. १४५ रुम् (सः); धोमि. २।२७३;
सेतु. २४१.

(४) विस्मृ. ५।८८; व्यक्र. ११५; विर. ३२८; विचि.
१४१ समम् + (दमम्); द्वि. १५३ द्रव्या ... ..र्ता
(द्रव्यहरणे); सेतु. २४३ विचिबत्.

(५) सवि. ४५७.

(६) सवि. ४५५. (७) सवि. ४५५ शूद्रवै (शूद्रावै).

ब्राह्मणे शतगुणो वा पूर्णं वाऽपि शतं भवेत् ।

निकृष्टे द्विगुणं कल्पयेत् ।

निकृष्टो जात्या आचारेण धनेन वेति निबन्धन-
कारः । न च दिव्यमातृकायां 'द्विगुणार्थे यथाभिहिता
समयक्रिया वैश्यस्य, त्रिगुणार्थे राजन्यस्य, चतुर्गुणार्थे
ब्राह्मणस्य' इति विष्णुवचने शूद्रवैश्यक्षत्रियब्राह्मणाना-
मेकद्वित्रिचतुःसंख्यया दिव्यक्रियायां तारतम्यमुक्तं;
अत्रापि दण्डकल्पनमष्टमांशषोडशांशचतुर्विंशद्वात्रिंश-
कल्पनया भाव्यमिति वाच्यम् । दण्डविधायकदिव्याविधा-
यकशास्त्रयोर्बेदमूलत्वेन न्यायमूलत्वाभावात् वाचनिक-
मिदं तारतम्यम् । सवि. ४५६

दशकुम्भीधान्यहरणे एकादशगुणं दाप्यः ।

विंशतिद्रोणकं कुम्भी खारीपर्याय इति चन्द्रिका-
कारः । तद्द्विगुणापहारे एकादशगुणं तद्धनं दापयित्वा
अङ्गच्छेदनवधरूपदण्डा योज्या यथायोगम् ।

सवि. ४५६

मैणीनां प्राणकलञ्जापहारे हस्तच्छेदो वधः
कुकूलरोहणम् ।

प्राणो नाम चतुर्मापात्मकः परिमाणविशेषः ।
कलञ्जो नाम धरणम् । यथाह विष्णुगुप्तः----- 'पञ्च-
गुञ्जलको मापः प्राणस्तेषु चतुर्गुणैः । कलञ्जो धरणं
प्राहुः मणिमानविशारदाः ॥' इति । अत्र केचिच्चतुर्गुणैः
इति पदसामर्थ्याद्विंशतिगुणात्मको मापो न भवति,
विधेयस्यैव प्राधान्यात्, प्रधानपरामर्षस्य न्याय्यत्वात्,
षोडशमापात्मकः प्राण इत्याहुः । एतदेव सम्यक् ।
तथा व्यवहारात् । कलञ्जस्तु प्राणद्वितयं 'कलञ्जः
प्राणयुग्यकम्' इति लक्षणात् लोकाचारतो व्यवस्था ।
एतत्सर्वे दण्डकथनं ब्रह्मवधमभे वेदितव्यम् । साहसं
प्रकृत्य मन्वादिभिरुक्तत्वात् । सवि. ४५७

दोषानुविद्धाः प्रच्छन्नाः गूढतस्कराः । उत्क्षेपकः
संधिभेत्ता पशुस्त्रीप्रन्थिभेदकाः परस्परं दण्ड्याः ।

(१) सवि. ४५६. (२) सवि. ४५६.

(३) सवि. ४५६. (४) सवि. ४५७.

(५) सवि. ४६०.

दोषा रात्रिः । सवि. ४६०

कूटशासनकर्तृश्च राजा हन्यात् । कूटलेख्य-
कारांश्च* ।

गरदामिदप्रसह्यतस्करान् स्त्रीबालपुरुषघातिनश्च* ।
ये च धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्योऽधिकमप-
हरेयुः । धरिममेयानां शतादभ्यधिकम्* ।
प्रसह्यतस्कराणां चावकाशभक्तप्रदांश्च ।
अन्यत्र राजाशक्तेः* ।

राशश्चेच्चौरनिवारणे न शक्तिः, तदा ग्रामनिवासिनां
आत्मत्राणाय चौररक्षणेऽपि न वध इत्यर्थः । वै.
स्तेनाः सर्वे एवापहृतं धनिकस्य धनं दाप्याः ।
ततस्तेषामभिहितदण्डप्रयोगः ।

करशुल्कस्थापना

प्रजाभ्यो बल्यर्थं संवत्सरेण धान्यतः षष्ठमंशमा-
दद्यात् । सर्वसस्येभ्यश्च । द्विकं शतं पशुहिरण्येभ्यो
वस्त्रेभ्यश्च । मांसमधुघृतौषधिगन्धपुष्पमूलफल-
रसदारुपत्राजिनमृद्गाण्डाश्मभाण्डवैदलेभ्यः षष्ठ-
भागम् । ब्राह्मणेभ्यः करादानं न कुर्यात् । ते हि
राज्ञो धर्मकरदाः । राजा च प्रजाभ्यः सुकृतदुष्कृत-
पञ्चांशभाक् ।

स्वदेशपण्याच्च शुल्कांशं दशममादद्यात् । पर-
देशपण्याच्च विंशतितमम् ।

स्वदेशपण्ये वणिज उत्पन्ने लाभे दशमांशं राजा
गृह्णीयात् । परदेशपण्ये च उत्पन्ने लाभे विंशतितममंशं
गृह्णीयादित्यर्थः । विर. ३०४

* स्थलनिर्देशः साहस्रकरणे (पृ. १६०९) द्रष्टव्यः ।

(१) विस्मृ. ५।८९-९० वं एवाप (वंमप) (धनं०) ;
अप. २।२७५ (धनं०) ; व्यक. ११६ (स्तेनाः०) एवाप
(एव वाप) (धनं०) ; स्मृच. ३१८ (धनं०) : ३१९
(स्तेनाः सर्वे एवापहृतं दाप्याः) एतावदेव ; विर. ३३१ ;
विचि. १४३ (=) ; सेतु. २४४ ; समु. १५० अपवत् .

(२) विस्मृ. ३।२२-२८ .

(३) विस्मृ. ३।२९-३० ; व्यक. १११ ण्याच्च (ण्यात्) ;
विर. ३०४ ण्याच्च शुल्कांशं (ण्यात् शुल्कं) ; विचि. १२९
व्यकवत् ; सेतु. ३९५ व्यकवत् .

चौरहृतं चौरैऽलभ्येऽपि स्वामिने प्रत्यर्पणीयम्
चौरहृतं धनमवाप्य सर्वमेव सर्ववर्णेभ्यो
दद्यात् । अनवाप्य च स्वकोशदेव दद्यात् ।

शङ्खः शङ्खलिसितौ च

मानार्थस्थापनविधिः

तुलामानप्रतीमानव्यवहारार्थसंस्थापनं देश-
द्रव्यानुरूपं प्रत्ययितपुरुषाधिष्ठितम् ।

प्रकाशवञ्जक-कूटतुलामानव्यवहारादिदण्डविधिः

कूटतुलामानप्रतिमानव्यवहारे शारीरोऽङ्गच्छेदो वा ।

मानं प्रस्थादि । शारीरो मुण्डनादिरूपः । अङ्गच्छेदः
कर्णादिच्छेदः । अर्थगौरवागौरवाभ्यां विकल्पव्यवस्थितिः ।

विर. २९८

प्रतिषिद्धभाण्डनिर्हारे ।

शारीरोऽङ्गच्छेदो वा दण्ड इत्यनुवृत्तौ शङ्खलिसितौ
--प्रतीति । निर्हारे विक्रये । नाशितभाण्डमूल्यो यदि,
तदैवमित्यविरोधः । एवञ्च राजा निषिद्धमपि राजयोग्य-
मपि विक्रीय यदि मूल्यदानाशक्त एव कश्चित् स्यात्,
तदा तत्राप्ययं दण्डो न्यायतौल्यात् । विर. ३०१

अप्रकाशतस्कराणां पशुपुरुषभाण्डायपहारिणां दण्डविधिः

राजपुत्रापहारेऽष्टसहस्रं शारीरो वा दण्डः
तत्कुलीनेष्वर्धं स्त्रीपुरुषयोश्च ।

अष्टसहस्रमष्टाधिकसहस्रं, तच्च कार्पाणानाम् ।
तत्कुलीनेषु राजकुलीनेषु राजपुत्रव्यतिरिक्तेष्वर्धं अष्टा-
धिकसहस्रार्धं, स्त्रीपुरुषयोश्च राजकुलीनयोरर्धं अष्टाधिक-
सहस्रार्धं, शारीरो वेति विकल्पे धनवत्त्वाधनवत्त्वाभ्यां
व्यवस्था । विर. ३१८

(१) विस्मृ. ३।६६-७ ; व्यक ११८ चौर (चौराप)
(च०) ; विर. ३४५ चौर... मवाप्य (चौरापहृतं द्रव्यं)
(च०) ; दवि. ८८ व्यकवत् .

(२) व्यक. १११ ; विर. ३०२ ; दवि. ९७ संस्था
(स्था) .

(३) व्यक. १११ ; विर. ३९८ ; विचि. १२७ शंखः ;
दवि. ९० ; सेतु. २३० .

(४) विर. ३०१ ; दवि. ९२ .

(५) व्यक. ११४ ; विर. ३१८ ; दवि. १२७ अर्ध...
...श्च (पुत्रेष्वर्धं स्त्रीपुरुषयोः) .

हस्त्यभ्रथगोवृष्णान्नेषु शंसुप्रापहारवर्ण्डः ।

अज्विकेष्वर्धत्रयोदशपणाः नकुलशिङ्गालाप-
हरणे कार्ष्णपणाः ।

अत्र व्यासेन वाजिवारणहरणैः सर्वस्वग्रहणमुक्तं अनेन
त्वष्ट्रसहस्रमुक्तमिति विरोधो वाजिवारणगौरवागौरवाभ्यां
परिहार्यः ।

सुवर्णरजतापहारे शारीरोऽङ्गच्छेदो वा ।

शारीरो दण्डस्ताडनम् । अङ्गं कर्णादि । पञ्चाशदून-
विषयं निर्धनविषयं चैतत् ।

अष्टशतं सीताद्रव्यापहारे यथाकालम् ।

अष्टशतमष्टाधिकशतम् । सीता कृष्यमाणा भूमिः
तद्द्रव्यं हलकुद्दालादि, यथाकालं कर्षणसमये ।

विर. ३२४

कृतकाष्ठाशमकौलालचर्मवेत्रदलभाण्डेषु मूल्या-
त्पञ्चगुणस्त्रयो वा कार्ष्णपणाः । एकचक्रापहरणे
चत्वारिंशत्, शकटे त्वशीतिशतम् ।

कृतकाष्ठं घटितकाष्ठं, कौलालं कुलालनिर्मितं मृन्म-
यमिति यावत् । भाण्डपदमश्मादिभिः संबध्यते । एक-
चक्रमेकं रथाङ्गम् । चत्वारिंशत् पणा एव, अशीति-
शतमशीत्याधिकशतम् ।

विर. ३२७

(१) व्य. ११४ रथगो (गोरथ) के ..... पणा
(केऽर्धत्रयोदश) हरणे + (त्रयः) ; विर. ३१८ (अजा...
... कार्ष्णपणाः ०) : ३१९ (हस्त्य ..... ण्डः ०) ; दवि.
१३० (रथ ०) वृषया (वृषाय) (अजा ..... कार्ष्णपणाः ०) ;
१३२ (हस्त्य ..... ण्डः ०) केष्वर्ध (केऽर्ध) हरणे +
(त्रयः) .

(२) व्य. ११४; विर. ३२४ रजता (रत्ना) ; विचि.
१३९ शंखः; दवि. १४५ विरवत्; सेतु. २४१ शंखः

(३) व्य. ११५ हरणे... लम् (हारे च) ; विर. ३२४;
विचि. १३९ प (भि) शंखः; दवि. १४५ हरणे (हारे) ;
सेतु. २४१ प (भि) शंखः.

(४) व्य. ११५ द्रल (विदल) शतम् (तमः) ; विर.
३२७; दवि. १४७ (कृत ..... कार्ष्णपणाः ०) प
(ह) शकटे त्वशी (कटेऽशी) : १४९ (एक .....
शतम् ०) ; सेतु. २४२ (दल ०) दं त्वशी (टेऽशी) .

वर्णविशेषकृतचौर्यदण्डविधिः शोषः

ब्राह्मणो ब्राह्मणस्य समिहृष्वेषाम्निष्काष्ठ-
तृणोलपपुष्पफलमूलान्यपहरन् बलादविज्ञातो वा
हस्तच्छेदनमाप्नुयात् । कुशकरकामिहोत्रद्रव्यापहारे
प्रत्यक्षतोऽङ्गच्छेदः स्यात्, अप्रत्यक्षं यथाविदितो-
ऽयं किल्बिषीति ब्राह्मणः खरयानमवाप्नुयात् ।
मूत्रमौण्ड्यमितरेषां खरयानमेव च ।

ब्राह्मणोऽत्र यागादिपरः । अत्र ब्राह्मण एव कर्म-
वियोगविख्यापनविवासनाङ्ककरणानां वक्ष्यमाणत्वात् ।
समिदादीन्यत्र यागार्थमानीतानि, करकः कमण्डलुः ।
अग्निहोत्रद्रव्याणि हवनीयादीनि, किल्बिषी चौरः प्रक-
रणात् । मूत्रमौण्ड्यं मूत्रेण मुण्डनम् । इतरेषां क्षत्रिया-
दीनाम् ।

विर. ३२९-३०

अन्यूनभावे वैश्यवत् शूद्रस्य कल्प्यम् ।

चौर्यशङ्कितशोधनदण्डौ

असाक्षिप्रणिहिते दिव्यम् । अथवा मित्रैः
सज्जनैरात्मानं ना शोधयेदेव । स चेदण्ड्योऽर्थिनां
चार्थं दापयेत् ।

दण्ड्यादण्डने राजदोषः

अन्नादे भूणहा माष्टि पत्यौ भार्यापचारिणी ।

गुरौ शिष्यश्च याज्यश्च स्तेनो राजनि
किल्बिषम् ॥

(१) मेधा. ८।३३३ (कुशकरकामिहोत्रद्रव्याण्यपहरतोऽ-
ङ्गच्छेदः स्यात्) शंखः, एतावदेव; अप. २।२७५ पुष्प.....
हरन् (शष्पपुष्पधूपफलान्यपहरेत्) कुश + (चर्मभाण्ड)
व्यापहारे (व्याण्यपहरतः) मूत्र (मूत्र) मेव च (मेव) ;
व्य. ११५ यथाविदितो (यदा विदितो) शेषे अशुद्धि-
बाहुल्यम्; विर. ३२९ तृणोलप (तृणोपल) ; विचि. १४३
(ब्राह्मणस्य तु मौण्ड्यमितरेषां खरयानम् ।) शंखः, एतावदेव;
दवि. १५० तृणोलप (तृणोपल) न्यप (धप) बला ...
वा (वा बलादविज्ञातो) व्यापहारे (व्याण्यपहरेत्) यथावि
(यदा वि) मवाप्नु (मामु) ; सेतु. २४३ दाज्ये (धाये)
तृणोलप (तृण) ज्ञातो (ज्ञाते) (कुश ..... मेव च ०) .

(२) मभा. १२।४१ शंखः. (३) अप. २।२६९.

(४) चतुर्वर्गचिन्तामणिः Vol. III Part I Page
781. [Dharmasutra of Shankhalikhita
Page 46. edited by Prof. P. V. Kane].

कौटिलीयमर्थशास्त्रम्

कारुकरक्षणम्

प्रद्वेषारक्षणम्

कारुकरक्षणम् । प्रद्वेषारक्षणयोऽम्भत्याः

कण्टकशोधनं कुर्युः ।

अर्थ्यप्रकाराः कारुशासितारः संनिक्षेप्तारः
स्ववित्तकारवः श्रेणीप्रमाणा निक्षेपं गृह्णीयुः ।
विपत्तौ श्रेणी निक्षेपं भजेत् । निर्दिष्टदेशकालकार्यं
च कर्म कुर्युः । अनिर्दिष्टदेशकालकार्योपदेशम् ॥

अथ चतुर्थं कण्टकशोधनं नामाधिकरणमारभ्यते ।
कण्टकानां, कण्टकाः प्रजापीडाकरत्वात्, कण्टकतुल्याः
कारुकवैदेहकादयः, तेषां शोधनं तेभ्यः प्रजापीडा यथा
न भवेत् तथा तच्छमनं कण्टकशोधनम् । तदस्मिन्नधि-
करणे प्रस्तुतम् । तत्र प्रथमं सूत्रं — कारुकरक्षणमिति ।
नाडिन्धमतक्षायस्कारादयः कारुकाः तेभ्यः, प्रजानां
रक्षणमिति सूत्रार्थः । प्रद्वेषार इति । कण्टकशोधनाधि-
कृताः प्रद्वेषार इत्याख्यायन्ते । ते त्रयस्त्रयः, अमात्याः
जानपदत्वाद्यमात्यगुणयुक्ताः, कण्टकशोधनं कुर्युः । इह
वीप्सा कण्टकशोधनस्थानेषु सर्वेष्वपि प्रद्वेषुत्रित्वप्रति-
पत्त्यर्था ।

कीदृग्गुणाः कारवः निक्षेपं ग्रहीतुमर्हन्तीत्याह—
अर्थ्येत्यादि । अर्थ्यप्रकाराः अर्थनिपेतप्रकाराः शुचि-
स्वभावा इत्यर्थः अर्थनीयस्वभावा वा, अप्रतीकारा
इति क्वाचित्के पाठे अनाशंसनीयप्रतिकारा इत्यर्थो
वाच्यः । कारुशासितारः बहूनां कारुणामधश्चरणासुपरि-
स्थित्वा कर्तव्योपद्वेषारः, संनिक्षेप्तारः प्रातिवेशिकानु-
वेशिकसाक्षिकं निक्षेपग्रहणप्रत्यर्पणव्यवहर्तारः, स्ववित्त-
कारवः स्वधनेनापि भूषणशिल्पकारिणः, एतेन भक्षित-
निक्षेपनिष्क्रयार्पणशक्तत्वलक्षणां धनवत्तामाह । श्रेणी-
प्रमाणाः श्रेणीविधेयाः, उक्तविशेषणपञ्चकयुक्ताः, निक्षेपं
गृह्णीयुः । विपत्तौ ग्रहीतृमरणदीर्घप्रवासादिना निक्षेप-
हानिसंभवे श्रेणी निक्षेपं भजेत भागशो दद्यात् ।
निर्दिष्टदेशकालकार्यं चेति । अयं देशोऽयं काल इदं च
कार्यवस्तुस्वरूपमित्येवं निर्दिष्टं व्यवस्थापितं देशादिकं
यस्य तत्तथाभूतं, कर्म कुर्युः । अनिर्दिष्टदेशकाल-

कार्यप्रदेशं कर्म कुर्युरिति वर्तते । अस्मिद् यद् बहुतर-
देशेऽस्मैकसाध्यं । अनन्योद्धेख्यनामावैचित्र्ययोगकमनीय-
तया स्वरूपतोऽभिर्द्वेषारक्षकं त्वः भवति; तत् कर्म ।

श्रीमू.

कालातिपातने पादहीनं वेतनं तद्द्विगुणश्च
दण्डः । अन्यत्र भ्रेषोपनिपाताभ्यां नष्टं विनष्टं
वाभ्यावहेयुः । कार्यस्यान्यथाकरणे वेतननाशस्तद्-
द्विगुणश्च दण्डः ।

तन्तुवाया दशैकादशिकं सूत्रं वर्धयेयुः । वृद्धि-
च्छेदे छेदद्विगुणो दण्डः ।

सूत्रमूल्यं वानवेतनम् । श्रौमकौशियानामध्यर्ध-
गुणम् । पत्रोर्णाकम्बलदुकूलानां द्विगुणम् ।

मानहीने हीनावहीनं वेतनं तद्द्विगुणश्च दण्डः ।
तुलाहीने हीनचतुर्गुणो दण्डः । सूत्रपरिवर्तने
मूल्यद्विगुणः । तेन द्विपटवानं व्याख्यातम् ।

उर्णातुलायाः पञ्चपलिको विहननच्छेदो रोम-
च्छेदश्च ।

कालातिपातन इत्यादि । निर्दिष्टकालातिक्रमे पादहीनं
वेतनं, तद्द्विगुणश्च दण्डः । अन्यत्र भ्रेषोपनिपाताभ्या-
मिति । भ्रेषो व्यालकृत उपप्लवः उपनिपातो दैवाग्न्या-
दिकृतः तदतिरिक्तन निमित्तेन, नष्टं अत्यन्तनाशं गतं,
विनष्टं वा एकदेशलुप्तं वा, अभ्यावहेयुः निर्यातयेयुः ।
कार्यस्य अन्यथाकरणे निर्दिष्टप्रकारातिरिक्तप्रकारेण करणे,
वेतननाशः तद्द्विगुणश्च दण्डः ।

तन्तुवायकर्मणि— तन्तुवाया इति । कुविन्दकाः,
दशैकादशिकं सूत्रं वर्धयेयुः दशपलस्य सूत्रस्य
संकाशिकमेकादशपलाधिकमुत्तं सूत्रं दद्युः । वृद्धिच्छेदे
छेदद्विगुणो, दण्डः ।

वानवेतनमाह— सूत्रमूल्यं वानवेतनमिति । जति-
कर्मणो वेतनं सूत्रमूल्यं यावत् तावद् दातव्यम् । श्रौम-
कौशियानां वानवेतनं अध्यर्धगुणं सूत्रमूल्यसार्धगुणम् ।
पत्रोर्णाकम्बलदुकूलानां वानवेतनं द्विगुणं सूत्रमूल्य-
द्विगुणम् ।

मानहीने इति । निर्दिष्टायामविस्तारहानौ, हीनाव-
हीनं हीनस्यावहीनं अर्थादष्टहस्तायामचोदनायां सप्त-

हस्तायामवाने अष्टमांशहीनं वानवेतनं, देयम् । तद्वि-
गुणश्च दण्डः अयथोक्तवानकारिणो भवति । तुलाहीने
इति । अन्तरालसूत्रन्यूनतायां, हीनचतुर्गुणो दण्डः ।
सूत्रपरिवर्तने दत्तं सूत्रमपट्ट्यान्वयस्य सूत्रस्य प्रतिनिधाने,
मूल्यद्विगुणः, दण्डः । एष एवैकसूत्रवानविधिद्विसूत्र-
वानेऽपि ऊह्य इत्याह— तेन द्विपट्टवानं व्याख्यात-
मिति ।

ऊर्णातुलाया इति । शतपलाया ऊर्णायाः पञ्चपलो
विहननच्छेदः विहननं पिञ्जनं शोधनं तन्निमित्तच्छेदः ।
रोमच्छेदश्च पञ्चपलः, वाननिमित्तः । श्रीम् ।

रजकाः काष्ठफलकभ्रूक्षणाशिलासु वस्त्राणि
नेनिज्युः । अन्यत्र नेनिजतो वस्त्रोपघातं षट्पणं
च दण्डं दद्युः ।

मुद्राराङ्गादन्यद् वासः परिदधानास्त्रिपणं दण्डं
दद्युः । परवस्त्रविक्रयावक्रयाधानेषु च द्वादशपणो
दण्डः । परिवर्तने मूल्यद्विगुणो वस्त्रदानं च ।
मुकुलावदातं शिलापट्टशुद्धं धौतसूत्रवर्णं प्रमृष्टश्वेतं
चैकरात्रोत्तरं दद्युः ।

पञ्चरात्रिकं तनुरागं, षड्रात्रिकं नीलं, पुष्प-
लाक्षामञ्जिष्ठा रक्तं, गुरुपरिकर्म यत्नोपचार्यं जात्यं
वासः सप्तरात्रिकम् । ततः परं वेतनहानिं प्राप्नुयुः ।

श्रद्धेया रागविवादिषु वेतनं कुशलाः कल्पयेयुः ।

रजककर्माह— रजका इत्यादि । ते, काष्ठफलक-
भ्रूक्षणाशिलासु काष्ठफलकेषु मसृणशिलासु च, वस्त्राणि
नेनिज्युः शोधयेयुः । अन्यत्र खरशिलादौ नेनिजतः
नेजनं कुर्वन्तः, णिजेरभ्यस्ताच्छतरि जसि रूपमिदम् ।
वस्त्रोपघातं, षट्पणं दण्डं च दद्युः ।

मुद्राराङ्गादित्यादि । मुद्रारायुधप्रतिमोपरञ्जितात् ।
शेषं सुत्रोधम् । अर्पितवस्त्रप्रत्यर्पणकालनियमं तदतिक्रमे
दण्डं चाह— मुकुलावदातमिति । मुकुलवन्मसृणसितं,
शिलापट्टशुद्धं शिलापट्टस्वच्छं, धौतसूत्रवर्णं क्षालित-
सूत्रधवलं, प्रमृष्टश्वेतं च अत्यन्तधवलं च, एवं चतु-
ष्परकारधावल्यं वस्त्रं, एकरात्रोत्तरं पूर्वपूर्वापेक्षया एक-
रात्राधिकप्रत्यर्पणकालमुत्तरोत्तरं यस्मिंस्तत् तथाभूतं

दद्युः । तत्राद्यं मुकुलावदातमेकरात्रेण प्रत्यर्पणीयं द्वितीयं
द्विरात्रेण तृतीयं त्रिरात्रेण चतुर्थं चतुरात्रेणेति व्यवस्था ।

रञ्जनार्थान् दिवसानाह— पञ्चेत्यादि । तनुरागं
शोणशिलावृक्षत्वयोगसाधितकपायरञ्जनीयं वस्त्रं, पञ्च-
रात्रिकं पञ्चरात्रेण देयम् । नीलं नील्या महारसया
रक्तं, पुष्पलाक्षामञ्जिष्ठा रक्तं, पुष्पं कुङ्कुमकुसुम्भशोफालि-
कादि, लाक्षा अलक्तः, मञ्जिष्ठा अञ्जनवलिंकाख्या,
आभिः रञ्जितं, षड्रात्रिकम् । गुरुपरिकर्म बहुशिल्पं,
अत एव यत्नोपचार्यं यत्नसंस्कार्यं, जात्यं प्रशस्तं, वासः
नेत्रादि, सप्तरात्रिकं सप्तरात्रप्रत्यर्पणीयम् । ततः परं
विहितकालातिक्रमे वेतनहानिं प्राप्नुयुः ।

श्रद्धेया इति । आताः, कुशलाः रागगुणपरीक्षा-
निपुणाः, रागविवादिषु वेतनं कल्पयेयुः । श्रीम् ।

परार्थानां पणो वेतनं मध्यमानामर्धपणः,
प्रत्यवराणां पादः ।

स्थूलकानां माषद्विमाषकं द्विगुणं रक्तकानाम् ।
प्रथमनेजने चतुर्भागाः क्षयः । द्वितीये पञ्चभागः ।
तेनोत्तरं व्याख्यातम् ।

रजकैस्तुन्नवाया व्याख्याताः ।

सुवर्णकाराणां । अशुचिहस्ताद् रूप्यं सुवर्ण-
मनाख्याय सरूपं क्रीणतां द्वादशपणो दण्डः,
विरूपं चतुर्विंशतिपणः, चोरहस्तादष्टचत्वारिं-
शत्पणः । प्रच्छन्नविरूपमूल्यहीनक्रयेषु स्तेयदण्डः ।
कृतभाण्डोपधौ च ।

सुवर्णान्माषकमपहरतो द्विशतो दण्डः । रूप्य-
धरणान्माषकमपहरतो द्वादशपणः । तेनोत्तरं
व्याख्यातम् ।

वर्णोत्कर्षमसाराणां योगं वा साधयतः पञ्चशतो
दण्डः । तयोरपचरणे रागस्यापहारं विद्यात् ।

रागवेतनमाह --- परार्थानामिति । प्रशस्तानां
रागानां, पणो वेतनं, मध्यमानां अर्धपणः, प्रत्यवराणां
अधमानां पादः पादपणः ।

निर्णेजनभृतिमाह— स्थूलेत्यादि । स्थूलकानां निर्णे-
जने माषद्विमाषकं माषकं द्विमाषकं वा वेतनं अधम-

मध्यमोत्तमानुसारेण कल्प्यम् । रक्तकानां द्विगुणं द्विमाषक-
चतुर्माषकादि पूर्ववत् । नेजनाष्टत्तिकृतमर्षक्षयमाह—
प्रथमनेजन इति । तत्र, चतुर्भागः क्षयः क्रयणकालिक-
मूल्यस्य चतुर्भागो हीयते । द्वितीये नेजने, पञ्चभागः
क्षयः, अर्थात् प्रथमनेजनमूल्यस्य । तेनोत्तरं व्याख्यात-
मिति । अनया रीत्या तृतीयादौ नेजने द्वितीयादिनेजन-
मूल्यादेः षड्भागादिः क्षयो द्रष्टव्य इत्यर्थः ।

रजकैस्तुन्नवाया व्याख्याता इति । तुन्नवायाः सौ-
चिकाः । तैरपि वस्त्राणां सप्तरात्रेण प्रत्यर्पणं, विना-
शितानां प्रथमनेजनाद्यनुसारेण चतुर्भागादिहीनमूल्यदानं
च रजकवत् कर्तव्यमित्यर्थः ।

सुवर्णकाराणामिति । संबद्धमभिधीयत इति शेषः ।
अर्थात् तत्प्रतारणपरिहारोपायोऽभिधीयते । अशुचिहस्ता-
दिति । अशुचयो दासकर्मकरादयः तद्द्वारेण, सरूपं
भूषणाद्याकारयुक्तं, रूप्यं सुवर्णं च, अनाख्याय सौव-
र्णिकमनिवेद्य क्रीणतां, द्वादशपणो दण्डः । विरूपं तत्
क्राणतां चतुर्विंशतिपणः । चोरहस्तात् क्रीणतां, अष्ट-
चत्वारिंशत्पणो दण्डः । प्रच्छन्नविरूपमूल्यहीनक्रयेषु स्तेय-
दण्ड इति । अन्याविदितं विनाशितरूपं रूप्यसुवर्णं
हीनेन मूलेन क्रीणानस्य चोरदण्डः । कृतभाण्डोपधौ
च निर्मितभाण्डपरिवर्तने च, स्तेयदण्ड इति वर्तते ।
सुवर्णादिति । तस्मात्, माषकं सुवर्णषोडशभागम् ।
अपहरतः, द्विशतो द्विशत्पणो दण्डः । रूप्यधरणात्
धरणप्रमाणाद् रूप्यात्, माषकमपहरतः, द्वादशपणो
दण्डः । तेनोत्तरं व्याख्यातमिति । अनेन प्रकारेण
द्विमाषकाद्यपहारे दण्डद्वैगुण्यादिकं कल्पनीयमित्यर्थः ।

वर्णेत्यादि । वर्णात्कर्षे, असाराणां हीनवर्णानां, साध-
यतः, योगं वा सारैरसारयोगं वा साधयतः, पञ्चशतो
दण्डः । तयोरिति । कृत्रिमवर्णात्कर्षस्य असारयुक्तस्य
चेत्येतयोः, रागस्य वर्णस्य, अपचरणे यथाविध्यग्निप्रक्षे-
पेणापगमने, अपहारं विद्यात् । श्रीम् ।

माषको वेतनं रूप्यधरणस्य । सुवर्णस्याष्टभागः ।
शिक्षाविशेषेण द्विगुणा वेतनवृद्धिः । तेनोत्तरं
व्याख्यातम् ।

(१) कौ. ४।१.

ताम्रवृत्तकंसवैकृन्तकारकूटानां पञ्चकं शतं वेत-
नम् । ताम्रपिण्डो दशभागक्षयः । पलहीने हीन-
द्विगुणो दण्डः । तेनोत्तरं व्याख्यातम् ।

सीसत्रपुपिण्डो विंशतिभागक्षयः । काकणी चास्य
पलवेतनम् । कालायसपिण्डः पञ्चभागक्षयः । काक-
णीद्वयं चास्य पलवेतनम् । तेनोत्तरं व्याख्यातम् ।

रूपदर्शकस्य स्थितां पणयात्रामकोप्यां कोपयतः
कोप्यामकोपयतो द्वादशपणो दण्डः ।

व्याजीपरिशुद्धा पणयात्रा । पणान्माषकमुप-
जीवतो द्वादशपणो दण्डः । तेनोत्तरं व्याख्यातम् ।

कूटरूपं कारयतः प्रतिगृह्णतो निर्यापयतो वा
सहस्रं दण्डः । कोशे प्रक्षिपतो वधः ।

सरकपांसुधावकाः सारत्रिभागं लभेरन् । द्वौ
राजा रत्नं च । रत्नापहार उत्तमो दण्डः ।

खनिरत्ननिधिनिवेदनेषु षष्ठमंशं निवेत्ता लभेत ।
द्वादशमंशं भृतकः ।

कर्मवेतनमाह— माषको वेतनं रूप्यधरणस्येति ।
धरणप्रमाणस्य रूप्यस्य शिल्पकरणे रूप्यमापक एको
वेतनम् । सुवर्णस्य षोडशमापकमितस्य स्वर्णस्य शिल्पे,
अष्टभागः सुवर्णमाषस्याष्टमांशः, वेतनम् । शिक्षावि-
शेषेण शिल्पवैचित्र्येण, द्विगुणा वा वेतनवृद्धिः । तेनो-
त्तरं व्याख्यातमिति । अनेन प्रकारेण गुरुशिल्पकरणे
वेतनवृद्धिः कल्पनीया ।

ताम्रवृत्तकंसवैकृन्तकारकूटानामिति । ताम्रादीनां
पञ्चानां, पञ्चकं शतं तुलाप्रमाणस्य कर्मणि पञ्चपणं
वेतनम् । कर्मणि क्षयमानमाह— ताम्रपिण्ड इति ।
दशभागक्षयः कर्मकरणे दशभागहानिर्भवति । पलहीन
इत्यादि । कर्मण्येकपलहानौ, हीनद्विगुणो दण्डः ।
एवं द्विपलादिहानौ दण्डविधिरूय इत्याह— तेनोत्तरं
व्याख्यातमिति ।

सीसत्रपुपिण्ड इत्यादि । सुवोधम् ।

रूपदर्शकस्येति । पणपरीक्षको रूपदर्शकः तस्य,
स्थितां वर्तमानां, पणयात्रामकोप्यां अदूषणीयं पणव्यव-
हारं, कोपयतः दूषयतः, कोप्यामकोपयतः दूषणीयमदू-
षयतः, द्वादशपणो दण्डः ।

व्याजीपरिशुद्धा पणयोन्नेति । राजदेयं शक्ते पञ्चभागं
दत्त्वा पणयात्रां कुर्यात् । पणोदिति । पणोत् माषकं
उपजीवतः एकस्मिन् शुद्धे पणे माषमेकं हरतः लक्षण-
ध्वक्षस्य, द्वादशपणो दण्डः । एवमुपजीवनबहुत्वे दण्ड-
बहुत्वमूखमित्याह — तेनोत्तरमित्यादि ।

कृटरूपमिति । कपटनाणकं, कारयतः, प्रतिगृह्यतः
स्वीकुर्वतः, निर्यापयतो वा निर्गमयतो वा, सहस्रं
पणसहस्रं, दण्डः । कोशे प्रक्षिपतः अकृटरूपैः सह
मिश्रयतः, वधः ।

सरकेत्यादि । सरकपांसुधावकाः सरकं रत्नं खनिषु
रत्नसंपृक्तपांसुधाचनकर्मकराः, सारत्रिभागं तत्कर्मलब्ध-
सारवस्तुत्रिभागं लभेत् । द्वौ सारत्रिभागौ, रत्नं च,
राजा लभेत । रत्नापहारे उत्तमो दण्डः, सरकपांसुधाव-
कानाम् ।

खनिरत्ननिधिनिवेदनेष्विति । खन्यादीनामनर्हहस्त-
गतानां राज्ञे निवेदनेषु, षष्ठं अंशं, निवेत्ता निवेदयिता,
लभेत । भृतकः खन्यादिनिवेदनवृत्तिः, द्वादशमंशं
लभेत । श्रीम्.

शतसहस्रादूर्ध्वं राजगामी निधिः । ऊने षष्ठमंशं
दद्यात् । पौर्वपौरुषिकं निधिं जानपदः शुचिः स्व-
करणेन समग्रं लभेत । स्वकरणाभावे पञ्चशतौ
दण्डः । प्रच्छन्नादाने सहस्रम् ।

भिषजः प्राणावाधिकमनाख्यायोपक्रममाणस्य
विपत्तौ पूर्वः साहसदण्डः । कर्मापराधेन विपत्तौ
मध्यमः । मर्मवेधवैगुण्यकरणे दण्डपारुष्यं विद्यात् ।

निधिः क्रियद्द्रव्यमानादूर्ध्वं राजगामीत्याह— शत-
सहस्रादित्यादि । तावत्पणमानपर्यन्तस्त्पलबृगामीत्यर्थः ।
ऊने, षष्ठं अंशं, दद्यात् राज्ञे । पौर्वपौरुषिकमिति । पितृ-
पितामहादयः पूर्वपुरुषाः तैः स्थापितं, निधिं, जानपदः,
शुचिः सद्वृत्तः, स्वकरणेन साक्ष्यलेख्यादिभिः स्वत्व-
विभावनेन, समग्रं लभेत शतसहस्रातिगमपि । स्वकरणा-
भावे पञ्चशतौ दण्डः । प्रच्छन्नादाने अप्रकाश्य स्वायत्ती-
करणे, सहस्रं दण्डः ।

प्राणवाधाकरं रोगमनिवेद्य राज्ञे रोगिणं चिक्रित्सतो

वेद्यस्त्रं तद्विपत्तौ पूर्वः साहसदण्डः, चिक्रित्सतोदोषेण
तद्विपत्तौ मध्यम इत्याह— भिषज इत्यादि । मर्मवेध-
वैगुण्यकरण इति । मर्मणि शस्त्रक्रियान्यायाकरणे,
दण्डपारुष्यं विद्यात् तदाख्येन विवादपदेन भिषजमभि-
युञ्जीत, भिषक्क्रियादोषेण रोगिणो यदङ्गमुपहृतं तद्
भिषज उपहृत्यादित्यर्थः । श्रीम्.

कुशीलवा वर्षारात्रिमेकस्था वसेयुः । कामदान-
मतिमात्रमेकस्यातिवादं च वर्जयेयुः । तस्यातिक्रमे
द्वादशपणो दण्डः । कामं देशजातिगोत्रचरणमैथुना-
पहाने नर्मयेयुः ।

कुशीलवैश्चाराणा भिक्षुकाश्च व्याख्याताः । तेषां
मयश्शूलेन यावतः पणानभिवदेयुः, तावन्तः
शिफाप्रहारा दण्डाः । शेषाणां कर्मणां निष्पत्ति-
येतमं शिल्पिनां कल्पयेत् ।

एवं चोरानचोराख्यान् वणिक्सारकुशीलवान् ।

भिक्षुकान् कुहकांश्चान्यान् वारयेद् देश-
पीडनात् ॥

कुशीलवा इति । लङ्घनप्लवनगीतादिवृत्तयः, वर्षा-
रात्रिं वर्षाकालिकरात्रीः, एकस्था वसेयुः एकं स्थानमा-
श्रित्य वसेयुः, न तु स्थानात् स्थानान्तरं गच्छन्तः
स्ववृत्तिमनुतिष्ठेयुः, तदनुष्ठाने हि सति कर्मकाणां तदा-
सङ्गात् कृपिकर्मणे (णो) वर्षाकालकरणीयस्योपघातः
स्यादिति । कामदानमतिमात्रमिति । प्रीतिवशात् केनचित्
न्याय्यां मात्रामतिक्रम्य दीयमानं द्रव्यं, वर्जयेयुः न
स्वीकुर्युः । एकस्यातिवादं च बहुषु मध्ये एकस्यातिस्तुति
च, वर्जयेयुः । तस्यातिक्रमे द्वादशपणो दण्डः । काममिति ।
देशजातिगोत्रचरणमैथुनापहाने चरणः शाखाध्वेता शेषं
प्रतीतं, देशजात्याद्यपहासादिपरिहारे सति, कामं नर्मयेयुः
विनोदयेयुः प्रेक्षकान् ।

कुशीलवोक्तमेव विधानं चारणानां भिक्षुकाणां च
द्रष्टव्यमित्याह— कुशीलवैरित्यादि । चारणाः अङ्ग-
विक्षेपमात्रकर्तारः । तेषां निर्घनानां दण्डे विशेषमाह—
तेषामिति । तेषां, अयश्शूलेन हृदयतोदकत्वाद् अयश्शूल-
तुल्येन परममोद्घाटनेन निमित्तेन, यावतः पणान्,

अभिषेदेयुः दण्डत्वेन विद्वेषुर्धर्मस्थाः तावन्तः विहित-
पणतुल्यसंख्याः । मिश्रकर्महाराः दण्डाः धनदण्डप्रति-
विश्वयः कार्याः ।

शिल्पिनामुक्तातिरिक्तकर्मविषयं निष्पत्तिवैतनमूहनी-
ग्रमुक्तदिद्येत्याह— घोषाणामित्यादि । अध्यायान्ते
श्लोकमाह— एवमित्यादि । चोरान् अचोरसख्याम्
चोरकर्मकुर्वाणाम् अपि अचोरसंज्ञान् । कुहकान्
एन्द्रजालिकान् ।

वैदेहकरक्षणम्

वैदेहकरक्षणम् । संस्थाध्यक्षः पण्यसंस्थायां
पुराणभाण्डानां स्वकरणविशुद्धानामाधानं विक्रयं वा
स्थापयेत् । तुलामानभाण्डानि चावेक्षेत, पौतवा-
पचारात् ।

परिमाणीद्रोणयोरर्धपलहीनातिरिक्तमदोषः ।
पलहीनातिरिक्ते द्वादशपणो दण्डः । तेन पलोत्तरा
दण्डवृद्धिर्व्याख्याता ।

तुलायाः कर्षहीनातिरिक्तमदोषः । द्विकर्षहीना-
तिरिक्ते षट्पणो दण्डः । तेन कर्षोत्तरा दण्डवृद्धि-
र्व्याख्याता ।

आढकस्यार्धकर्षहीनातिरिक्तमदोषः । कर्षहीना-
तिरिक्ते त्रिपणो दण्डः । तेन कर्षोत्तरा दण्डवृद्धि-
र्व्याख्याता ।

तुलामानविशेषाणामतोऽन्येषामनुमानं कुर्यात् ।

वैदेहकरक्षणमिति सूत्रम् । वैदेहकाः वणिजः कण्टकेषु
प्रधानाः, तेभ्यो जनपदस्य रक्षणमभिधीयते इति
सूत्रार्थः । 'वणिक्कारुकुशीलवान्' इति वणिक्प्रस्तावात्
तद्रक्षणप्रकारो व्युत्पाद्यते । संस्थाध्यक्ष इति । विपणि-
मार्गाध्यक्षः, पण्यसंस्थायां पण्यशालायां, पुराणभाण्डानां
पुराणानां धान्यादिपण्यानां, पुराणत्वोक्तिः कालपरिवास-
संभावितगुणयोगार्था, स्वकरणविशुद्धानां विभावितस्त्वानां,
एतच्च चोरितत्वपरिहारार्थम् । आदानं ग्रहणं
प्रवेशनं, आधानपाठे निवेशनं, विक्रयं वा, स्थापयेत् ।
तुलामानभाण्डानि च परिमाण्यादीनि द्रोणाढकादीनि च,
अवेक्षेत परीक्षेत, पौतवापचारात् पौतवदोषं परिहर्तुम् ।

(१) कौ. ४।२.

परिमाणीद्रोणयोरिति । तुलादण्डधान्यमानविशेषयोः
अर्धपलहीनातिरिक्तं, अर्धपलन्यूनत्वमर्धपलभ्रष्टत्वं च,
अदोषः दोषाभावः । पलहीनातिरिक्ते एकपलहीनौ तद-
तिरिक्तेषु, द्वादशपणो दण्डः । तेन पलोत्तरा द्विपल-
हान्यतिरिक्ते चतुर्विंशतिपणो दण्ड इत्यादिरूपा, दण्डवृद्धिः
व्याख्याता ।

तुलाया इत्यादिस्तुलाया आढकस्येत्यादिराढकस्य
चार्षकैर्कर्मण्युनातिरिक्तविषयविधानग्रन्थः स्पष्टार्थः ।

अनुक्तानां तुलाविशेषमानविशेषाणां हीनातिरिक्त-
विषयं विधानमुक्तदिशानुमेयमित्याह — तुलामान-
विशेषाणामित्यादि ।

श्रीमू.

तुलामानाभ्यामतिरिक्ताभ्यां क्रीत्वा हीनाभ्यां
विक्रीणानस्य त एव द्विगुणा दण्डाः । गण्यपण्ये-
ष्वष्टभागं पण्यमूल्येष्वपहरतः षण्णवतिर्दण्डः ।
काष्ठलोहमणिमयं रज्जुचर्ममृन्मयं सूत्रवल्करोममयं
वा जात्यमित्यजात्यं विक्रयाधानं नयतो मूल्याष्ट-
गुणो दण्डः ।

सारभाण्डमित्यसारभाण्डं, तज्जातमित्यतज्जातं,
राढायुक्तमुपधियुक्तं समुद्रपरिवर्तितं वा विक्रयाधानं
नयतो हीनमूल्यं चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः, पणमूल्यं
द्विगुणः, द्विपणमूल्यं द्विशतः । तेनार्धवृद्धौ दण्ड-
वृद्धिर्व्याख्याता ।

कारुशिल्पिनां कर्मगुणापकर्षमाजीवं विक्रय-
क्रयोपघातं वा संभूय समुत्थापयतां सहस्रं दण्डः ।

तुलामानाभ्यामतिरिक्ताभ्यामिति । तुलाविशेषेण
भाजन्यादिना मानविशेषेण च प्रस्थकुडुवादिनातिरिक्तेन,
क्रीत्वा, हीनाभ्यां ताभ्यां, विक्रीणानस्य, त एव द्वादश-
पणादय एव, द्विगुणा दण्डाः । गण्यपण्येष्विति । तेषु
विषये, पण्यमूल्येषु अष्टभागं अपहरतः षण्णवतिर्दण्डः ।
काष्ठादिमयं पण्यं निकृष्टं श्रेष्ठव्यपदेशेन विक्रयमाधानं
च कुर्वतो मूल्याष्टगुणो दण्ड इत्याह काष्ठेत्यादि ।

सारेत्यादि । सारभाण्डमित्यसारभाण्डं कर्पूरादिकम-
कुत्रिमं सारपण्यमित्युक्त्वा तत् कुत्रिमं, हीनमूल्यं
पणावरमूल्यं, विक्रयाधानं नयतः, तज्जातमित्यतज्जातं

(१) कौ. ४।२.

तद्देशजमित्युक्त्वा अतद्देशजं, हीनमूल्यं विक्रयाधानं नयतः, रादायुक्तं रादा शोभा तथा गुणवद्रत्नलक्षणात् श्रेष्ठरत्नयुक्तं अर्थात् कृत्रिममौक्तिकादिकं, हीनमूल्यं विक्रयाधानं नयतः, उपधियुक्तं कृत्रिमपण्यमिश्रं, हीनमूल्यं विक्रयाधानं नयतः, समुद्रपरिवर्तिमं समुद्रस्य संपुटस्य पूर्वदर्शितस्य परिवर्तेन कृतं कस्मिंश्चित् समुद्रे पण्यं प्रदर्शयन्त्यस्मात् समुद्राद् उद्धृतमित्यर्थः, हीनमूल्यं विक्रयाधानं नयतः, चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः। पणमूल्यं एकपणमूल्यं असारभाण्डादिकं, विक्रयाधानं नयतः, द्विगुणः उक्तदण्डद्विगुणो दण्डः। द्विपणमूल्यं विक्रयाधानं नयतः, द्विशतः। तेन उक्तप्रकारेण, अर्धवृद्धौ त्रिपणचतुष्पणादिपण्यमूल्यवृद्धौ, दण्डवृद्धिः व्याख्याता।

कारुशिल्पिनामिति। कारूणां शिल्पिनां च, कर्मगुणापकर्षे 'एवंगुणकं भाण्डं निर्मातव्यमि'त्युक्ते 'तादृग्गुणं मा कुरु' इति प्रतिषेधेन कर्मगुणहानिं, संभूय ऐकमत्येन, समुत्थापयतां, आजीवं लाभं, संभूय समुत्थापयतां एकपणवेतनं कर्म पणद्वयवेतनं कल्पयतां, विक्रयक्रयोपघातं वा विक्रयोपघातं वा स्वपण्यविक्रये मूल्यातिरेचनेनोपघातं वा क्रयोपघातं वा परपण्यस्वीकरणे मूल्यपातनेनोपघातं वा, संभूय समुत्थापयतां, सहस्रं दण्डः पणसहस्रं प्रत्येकं दण्डः। श्रीम्.

वैदेहकानां वा संभूय पण्यमवरुन्धतामनर्घेण विक्रीणतां क्रीणतां वा सहस्रं दण्डः।

तुल्यमानान्तरमर्धवर्णान्तरं वा। धरकस्य मायकस्य वा पणमूल्यादष्टभागं हस्तदोषेणाचरतो द्विशतो दण्डः। तेन द्विशतोत्तरा दण्डवृद्धिर्व्याख्याता।

धान्यस्नेहक्षारलवणगन्धभैषज्यद्रव्याणां समवर्णोपधाने द्वादशपणो दण्डः।

यन्निसृष्टमुपजीवेयुः, तद्देशां दिवससंजातं संख्याय वणिक् स्थापयेत्। क्रेतृविक्रेत्रोरन्तरपतितमदायादन्यं भवति। तेन धान्यपण्यनिचयांश्चानुज्ञाताः कुर्युः। अन्यथानिचितमेषां पण्याध्यक्षो गृह्णीयात्। तेन धान्यपण्यविक्रये व्यवहरेतानुग्रहेण प्रजानाम्।

वैदेहकानां वेति। वणिजां च, संभूय ऐकमत्येन, पण्यं अवरुन्धतां अन्यत्र विक्रेतुमविसृजतां, अनर्घेण अयुक्तेन मूल्येन, विक्रीणतां, क्रीणतां वा, सहस्रं दण्डः प्रत्येकम्।

तुल्येयादि। तुल्यमानान्तरं आयमान्यादितुलाभ्य उत्पद्यमानो लाभविशेषः प्रस्थादिमानविशेषेभ्य उत्पद्यमानो लाभविशेषश्च, अर्धवर्णान्तरं वा मूल्यभेदनिमित्तो लाभविशेषश्च, पुस्तके लेख्यं इति वाक्यशेषः। धरकस्य तुलाधारकस्य, मायकस्य वा, पणमूल्यादष्टभागं एकपणमूल्यस्याष्टमांशप्रमाणं तुल्यमानान्तरं, हस्तदोषेण, आचरतः कुर्वतः, द्विशतो दण्डः। तेन उक्तविधिना, द्विशतोत्तरा चतुर्भागाद्याहरणे द्विगुणादिका, दण्डवृद्धिः व्याख्याता।

धान्यस्नेहक्षारलवणगन्धभैषज्यद्रव्याणामिति। धान्यादीनां, समवर्णोपधाने तुल्यवर्णोर्हीनमूल्यैर्धान्यादिभिर्मिश्रणे, द्वादशपणो दण्डः।

यन्निसृष्टमिति। यत् निसृष्टं उपजीव्यत्वेनानुमतं उपजीव्युः विक्रेत्रादयः। तद् एषां दिवससंजातं प्रतिदिनोत्पन्नं, संख्याय संख्याय परिच्छिद्य, वणिक् स्थापयेत् संस्थाध्यक्षः प्रकल्पयेत्। क्रेतृविक्रेत्रोरन्तरपतितमिति। क्रेतृविक्रेतृशब्दौ क्रयविक्रयोपलक्षकौ, क्रये विक्रये च पण्यानां संस्थाध्यक्षेण स्वयं क्रियमाणे अन्तरागतमधिकं धनं, अदायादन्यं दायादनानर्हं अन्याविभाज्यं भवति केवलराजग्राह्यमेव भवतीत्यर्थः। आदायादन्यमिति वृद्धपाटो मातृकासु चिन्त्यार्थः। अदायाद्यमित्येव वा पाठः शुद्धः संभाव्यते। तेनेति। धान्यपण्यनिचयांश्च, तेन संस्थाध्यक्षेण, अनुज्ञाताः कुर्युः। एषां अन्यथानिचितं अननुज्ञातनिचितं, पण्याध्यक्षो गृह्णीयात्। तेनेति। तेन निचितेन, धान्यपण्यविक्रये विप्रये, प्रजानां अनुग्रहेण व्यवहरेत प्रजानामुपकारो यथा स्यात् तथा समाचरेदित्यर्थः। श्रीम्.

अनुज्ञातक्रयादुपरि चैषां स्वदेशीयानां पण्यानां पञ्चकं शतमाजीवं स्थापयेत्। परदेशीयानां दशकम्। ततः परमर्धं वर्धयतां क्रये विक्रये वा भावयतां पणशते पञ्चपणाद् द्विशतो दण्डः।

तेनोर्ध्वद्वौर्ध्ववृद्धिर्बुद्ध्याताः ।

संभूयक्रये वैधर्म्ये अतिक्रान्तेऽन्ये संभूयक्रये
दद्यात् । पण्येषु धर्मे वैधर्म्येऽनुग्रहं कुर्यात् । पण्य-
काहुल्यात् ।

पण्याध्यक्षः सर्वपण्यान्येकमुखानि विक्रीणीत ।
तेष्वविक्रीतेषु नान्ये विक्रीणीरन् । तानि दिवस-
वेतनेन विक्रीणीरन् अनुग्रहेण प्रजानाम् ।

देशकालान्तरितानां तु पण्यानाम्—

प्रक्षेपं पण्यनिष्पत्तिं शुल्कं वृद्धिमवक्रयम् ।

व्ययानन्यांश्च संख्यायुः स्थापयेदर्धमर्धवित् ॥

किं तन्निसृष्टमित्याह— अनुज्ञातक्रयादुपरि— चेत् ।

स्वीकरणकालिकादघादुपरि, एषां वणिजां, स्वदेशीयानां
स्वदेशभयानां, पण्यानां, पञ्चक शतं आजीवं स्थापयेत्
शते पञ्चपणिकं लाभं व्यवस्थापयेत् । परदेशीयानां
पण्यानां, दशकं शतं शते दशपणिकं लाभं स्थापयेत् । ततः
परं उक्तलाभादधिकं, अर्धं मूल्यं, वर्धयतां, क्रये विक्रये
वा, भावयतां लाभमुत्पादयतां, पणशते पञ्चपणात् पण-
पञ्चकमात्रलाभभावनादपि, द्विशतो दण्डः । तेनेति ।
उक्तविधिना, अर्धवृद्धौ अर्धवर्धनेन लाभवर्धने,
दण्डवृद्धिः व्याख्याता पणशते दशपणभावनाच्चतुश्शतो
दण्ड इत्यादिरीत्या दण्डस्य वृद्धिः व्याख्याता ।

संभूयेत्यादि । एषां वणिजां, संभूयक्रये संभूयक्रान्ते,
अविक्रान्ते अकृतविक्रये सति, अन्ये संभूयक्रये, न
दद्यात् अर्थाद् वणिगन्तरेभ्यः । पण्योपघाते च जला-
ग्न्यादिजनिते पण्यदूषणे, एषां संभूयक्रयकारिणां, अनु-
ग्रहं उपकारं, कुर्यात्, पण्यबाहुल्यात् पण्यानां बहुल्ये
सति । इदमुत्तरवाक्येन वा संबध्यते ।

पण्याध्यक्ष इति । सः, सर्वपण्यानि, एकमुखानि
विक्रीणीत एकविक्रेतुद्वारेण विक्रीणीत । तेषु सर्वपण्येषु,
अविक्रान्तेषु सत्सु, अन्ये पूर्वाङ्गीकृतविक्रयकर्मभ्योऽति-
रिक्ताः, न विक्रीणीरन् । तानि पण्यानि दिवसवेतनेन
दिवसवेतनदानेन, विक्रीणीरन्, प्रजानां, अनुग्रहेण
आनुकूल्येन ।

देशकालव्यवहितपण्यविषयमाह — देशकालान्तरि-
तानां तु पण्यानामिति । इदं प्रक्षेपमित्यादिवक्ष्यमाण-

स्वीकान्वसि— देशव्यवहितमार्गं कालव्यवहितानां च
पण्यक्रान्ते, प्रक्षेपं वस्तुमूल्यं, पण्यनिष्पत्तिं, इदमित्येतां कालेन
निष्पद्यत इत्यमुमर्थं, शुल्कं, वृद्धिं, अवक्रयणीं कण्टकवर्ती-
वर्दादिभाटकं, अन्यान् व्ययान्, संख्यायुः, अर्धं, स्थानं स्थितं
कल्पयेत्, अर्धवृद्धिं अर्धवर्धनामिति— संख्यायुः— श्रीम्.

गूढाजीविनां रक्षाः

गूढाजीविनां रक्षा । समाहर्तृप्रणिधौ जनपद-
रक्षामुत्तमम् । तस्य कण्टकशोधनं वक्ष्यामः—
समाहर्ता जनपदे सिद्धतापसप्रभ्रजितधर्म-
चरचारणकुहकप्रच्छन्दककार्तान्तिकलैमित्तिकमौहू-
र्तिकचिकित्सकोन्मत्सुकबधिरजडान्धबैदेहककारु-
शिल्पिकुशीलवर्षेणशौण्डिकापूपिकपाकमांसिकौद-
निकव्यञ्जानान् प्रणिदध्यात् । ते ग्रामाणामध्यक्षाणां
च शौचाशौचं विद्युः । यं चामत्र गूढजीविनं शङ्केत,
तं सत्रिसवर्णेनापसर्पयेत् । धर्मस्थं प्रदेष्टारं वा
विश्रासोपगतं सत्रीः ब्रूयात्— असौ मे बन्धुरभि-
युक्तः, तस्यायमनर्थः प्रतिक्रियतां, अयं चार्थः
प्रतिगृह्यतां इति । स चेत् तथा कुर्यात्; उपदा-
ग्राहक इति प्रवास्येत ।

तेन प्रदेष्टारो व्याख्याताः ।

गूढाजीविनां रक्षेति सूत्रम् । गूढाजीविनः प्रच्छन्न-
लञ्चग्रहणजीविनाः कूटसाक्ष्यादयः तेषां रक्षा वारणं प्रति-
क्रियाभिधीयत इति सूत्रार्थः । प्रकटकण्टकाः प्रच्छन्न-
कण्टका इति द्विविधेषु कण्टकेषु कार्वादिप्रकटकण्टकरक्षणं
पूर्वमुक्तं, प्रच्छन्नकण्टकरक्षणं त्वधुनोच्यते । समा-
हर्तृप्रचारे जनपदरक्षणस्योक्तत्वात् पुनरपि रक्षणप्रस्तावः
किमर्थं इत्याशङ्क्य गूढकण्टकेभ्यो रक्षणस्यानुक्तस्याभि-
धानार्थं इत्यभिप्रायवानाह समाहर्तृप्रणिधावित्यादि ।

गूढकण्टकपरिज्ञानार्थमपसर्पप्रणिधानमाह— समा-
हर्तृत्यादि । सिद्धतापसेत्यादिपदे चक्रचरः अश्वस्तनिकः,
प्रच्छन्दकः स्वच्छन्दचरः, वेशो वेद्यावाटचरः, शोषाः
प्रतीताः । त इत्यादि । ते सिद्धतापसादिव्यञ्जनाः । प्रणि-
हिताः, ग्रामाणां ग्राममुख्यानां, अध्यक्षाणां च, शौचा-
शौचं विद्युः । यं चेति । अत्र ग्राममुख्येषु अध्यक्षेषु
च, यं गूढजीविनं शङ्केत, तं, सत्रिसवर्णेन सत्रिणा

(१) कौ. ४।४.

सवर्णेन, अपसर्पयेत् सापसर्पं कुर्यात् । धर्मस्वं, 'प्रदे-
ष्टारं वे'ति प्रक्षितं प्रतिभाति । विश्वासोपगतं विश्वस्तं,
सत्री प्रणिहितः, ब्रूयात् । वचनप्रकारः—असौ मे
बन्धुरित्यादि । स्पष्टार्थम् ।

तेनेति । उक्तेन धर्मस्थविधानेन, प्रदेष्टारः कण्टक-
शोधनाधिकृताः, व्याख्याताः उक्तविधाना बोद्धव्याः ।
श्रीम्.

ग्रामकूटमध्यक्षं वा सत्री ब्रूयात्— असौ जास्मः
प्रभूतद्रव्यः, तस्यायमनर्थः । तेनैनामाहारयस्वेति ।
स चेत् तथा कुर्याद्, उत्कोचकः इति प्रवास्येत ।

कूटकाभियुक्तो वा कूटसाक्षिणोऽभिज्ञातानर्थ-
वैपुल्येन आरभेत । ते चेत् तथा कुर्युः, कूटसाक्षिण
इति प्रवास्येरन् ।

तेन कूटश्रावणकारका व्याख्याताः ।

यं वा मन्त्रयोगमूलकर्मभिः इमाशानिकैर्वा
संघननकारकं मन्येत, तं सत्री ब्रूयात्— अमुष्य
भार्या स्तुषां दुहितरं वा कामये । सा मां प्रति-
कामयतां, अयं चार्थः प्रतिगृह्यताम् इति । स चेत्
तथा कुर्यात् संघननकारक इति प्रवास्येत ।

तेन कृत्याभिचारशीलौ व्याख्यातौ ।

ग्रामकूटमिति । ग्राममुख्यं, अध्यक्षं वा, सत्री
ब्रूयात्, किमिति, असौ जास्मोऽसमीक्ष्यकारी, प्रभूतद्रव्यः
प्रचुरधनः । तस्य अयं अनर्थः आगतित इति शेषः ।
तेन उपस्थितानर्थार्पदेशेन, एनं धनिकं, आहारयस्व
अर्थात् सर्वस्वं, इति । स चेदित्यादि स्पष्टम् ।

कूटसाक्षिपरीक्षणमाह— कूटकाभियुक्तो वेति ।
मृषाभियुक्तः सत्री, कूटसाक्षिणः अभिज्ञातान् शङ्कि-
तान्, अर्थवैपुल्येन प्रभूतधनार्पणोपधया, आरभेत
प्रलोभयेत् । ते चेदित्यादि स्पष्टम् ।

तेनेति । उक्तेन कूटसाक्षिविधानेन, कूटश्रावणकारकाः
अगृहीत एव ऋणो 'ऋणममुकेन मत्सकाशादेतावद्
गृहीतमि'त्येवं मृषार्थं प्रातिवेशिकानानुवेशिकांश्च
साक्ष्यार्थं ये श्रावयन्ति त एते कूटश्रावयितारः,
व्याख्याताः उक्तविधाना बोद्धव्याः ।

(१) कौ. ४।४.

यं वेत्यादि । यं वा पुंसं, मन्त्रयोगमूलकर्मभिः
मन्त्रोपायैरौषधप्रयोगैश्च, इमाशानिकैर्वा इमंशानकरणीय-
कर्मभिर्वा, संघननकारकं वशीकरणकर्तारं मन्येत, तं
सत्री ब्रूयात्, किमिति, अमुष्य भार्यामित्यादि । सुबो-
धम् ।

तेनेत्यादि । कृत्याभिचारशीलौ कृत्याशीलः पिशा-
चावेशनकर्ता अभिचारशीलौ मन्त्रप्रयोगेण मारणशीलः ।
श्रीम्.

'यं वा रसस्य वक्तारं क्रेतारं विक्रेतारं भैषज्या-
हारव्यवहारिणं वा रसदं मन्येत, तं सत्री ब्रूयात्
असौ मे शत्रुस्तस्योपघातः क्रियतां अयं चार्थः
प्रतिगृह्यतां इति । स चेत् तथा कुर्याद्, रसद
इति प्रवास्येत । तेन मदनयोगव्यवहारी व्याख्यातः ।

यं वा नानालोहक्षाराणां अङ्गारभस्मासंदंशमुष्टि-
काधिकरणीविम्बटङ्कमूषाणामभीक्षणं क्रेतारं मषी-
भस्मधूमदिग्धहस्तबल्ललिङ्गं कर्मरूपकरणसंवर्ग
कूटरूपकारकं मन्येत, तं सत्री शिष्यत्वेन संव्यव-
हारेण चानुप्रविश्य प्रज्ञापयेत् । प्रज्ञातः कूटरूप-
कारक इति प्रवास्येत ।

तेन रागस्यापहर्ता कूटसुवर्णव्यवहारी च
व्याख्यातः ।

आरब्धारस्तु हिंसाया गूढाजीवास्त्रयोदश ।
प्रवास्या निष्कुर्याथ वा दशुर्दोषविशेषतः ॥

यं वा रसस्येत्यादि । रसस्य विषस्य । भैषज्याहार-
व्यवहारिणं भैषजाभ्यवहार्ययोर्विप्रोपयोजनशीलम् । शेषं
सुगमम् । तेनेति । उक्तेन रसदविधानेन, मदनयोग-
व्यवहारी मदनयोगः मदनजनकौपधदानोपायः तद्व्यव-
हारी, व्याख्यातः ।

यं वेति । यं वा, नानालोहक्षाराणां नानाजातीयानां
लोहानां क्षाराणां च, अङ्गारादीनां अङ्गारो निर्वाणामिक-
मिन्धनं मन्त्रा ध्यानदृतिः संदंशः कङ्कमुखः मुष्टिका
कर्मरूपकरणभेदः अधिकरणी लोहाभिधाताधारः, विम्बः
प्रतिमा, टङ्कः दारणः, मूषा ताम्राद्यावर्तनी, इत्येतासां,
अभीक्षणं क्रेतारं, मषीभस्मधूमदिग्धहस्तबल्ललिङ्गं

(१) कौ. ४।४.

मध्याद्युपलितहस्तवस्त्रनिहं, कर्मारोगकरणसंवर्गं अयस्कार-
कर्मसाधनसंस्कृतं, कूटरूपकारकं मन्येत, तं सत्री
शिष्यत्वेन, संव्यवहारेण च परस्परव्यवहारेण च, अनु-
प्रविश्य आश्रित्य, प्रज्ञापयेत् ईदृग्व्यापारोऽयमिति राज्ञे
निवेदयेत् । प्रज्ञातः तथा विदितः, कूटरूपकारक इति,
प्रवास्येत ।

तेनेति । उक्तेन विधानेन, रागस्यापहर्ता स्वर्णादिवर्ण-
कस्य हानिकर्ता, कूटसुवर्णव्यवहारी च, व्याख्यातः
उक्तविधानो द्रष्टव्यः ।

आरब्धारस्त्विति । हिंसायाः लोकोपद्रवस्य, आरब्धारः
कर्तारः, गृहाजीवाः त्रयोदश धर्मस्थः प्रदेशा ग्राममुख्यः
अध्यक्षः कूटसाक्षी कूटश्रावकः संवननकर्ता कृत्याशीलः
अभिचारशीलः रसदः मदनयोग्यवहर्ता कूटरूपकर्ता
कूटसुवर्णव्यवहारीत्युक्तास्त्रयोदशसंख्याः, प्रवास्याः
स्वदेशान्निष्कासयितव्याः । दोषविशेषतो निष्क्रयार्थं वा
दद्युः अपराधतारतम्येन दण्डं च दद्युः । श्रीम्.

सिद्धव्यञ्जनैर्माणवप्रकाशनम्

सिद्धव्यञ्जनैर्माणवप्रकाशनम् । सन्निप्रयोगाद्ध्वं
सिद्धव्यञ्जना माणवा माणवविद्याभिः प्रलोभ-
येयुः । प्रस्वापनान्तर्धानद्वारापोहमन्त्रेण प्रतिरोध-
कान्, संवननमन्त्रेण पारतल्पिकान् ।

तेषां कृतोत्साहानां महान्तं संघमादाय राज्ञा-
वन्यं ग्राममुद्दिश्यान्त्यं ग्रामं कृतकस्त्रीपुरुषं गत्वा
ब्रूयुः— इहैव विद्याप्रभावो दृश्यताम् । कृच्छ्रः
परग्रामो गन्तुं इति । ततो द्वारापोहमन्त्रेण द्वारा-
ण्यपोह्य, 'प्रविश्यताम्' इति ब्रूयुः । अन्तर्धान-
मन्त्रेण जाग्रतामारक्षिणां मध्येन माणवानतिक्राम-
येयुः । प्रस्वापनमन्त्रेण प्रस्वापयित्वा रक्षिणः
शय्याभिर्माणवैः संचारयेयुः । संवननमन्त्रेण
भार्याव्यञ्जनाः परेषां माणवैः संमोदयेयुः ।

सिद्धव्यञ्जनैर्माणवप्रकाशनमिति सूत्रम् । सिद्ध-
व्यञ्जनाः मुण्डजटिलादयः पूर्वोक्ताः तैः माणवानां
चोरपारदारिकादीनां कुपुरुषाणां प्रकाशनमिति सूत्रार्थः ।
कण्टकविशेषपरिज्ञानोपायः सन्निप्रयोग उक्तः, अपर
इदानीमभिधीयते । सन्निप्रयोगादिति । तत ऊर्ध्वं,

सिद्धव्यञ्जना माणवाः, माणवविद्याभिः प्रस्वापनान्त-
र्धानादिकारिभिः कुमन्त्रैः, प्रलोभयेयुः, अर्थात् कण्ट-
कान् । तत्र विशेषमाह— प्रस्वापनेत्यादि । प्रतिरोध-
कान् चोरान् । पारतल्पिकान् पारदारिकान् ।

तेषामित्यादि । तेषां प्रतिरोधकपारतल्पिकानाम् ।
कृतोत्साहानां स्वव्यापाराकुतोभयानुष्ठानमार्गप्रदर्शकसिद्ध-
लाभजनितोत्साहानां, महान्तं संघं आदाय राज्ञौ अन्यं
ग्रामं उद्दिश्य, प्रस्थिता इति शेषः, अन्यं उद्दिष्टग्रामा-
दितरं, ग्रामं, कृतकस्त्रीपुरुषं कृतकाः कृत्रिमाः स्वप्रवृ-
त्त्यानुकूल्याय दत्तसंकेताः स्वविधेयाः स्त्रीपुरुषा यस्मिंस्त
तथाभूतं, गत्वा ब्रूयुः । किमिति, इहैव अस्मिन्नेव ग्रामे,
विद्याप्रभावः प्रस्वापनादिमन्त्रमहिमा, दृश्यताम् । पर-
ग्रामो गन्तुं कृच्छ्रः श्रमवशाद् विदूरत्वाच्चाशङ्क्यः इति ।
ततो द्वारापोहमन्त्रेण द्वारार्गलापोहनमन्त्रेण, द्वाराण्यपोह्य
पूर्वसंकेतापोहितागंलध्वेव द्वारेषु अर्गलापोहनमभिनीय
प्रविश्यतामिति ब्रूयुः । अन्तर्धानमन्त्रेण, जाग्रतां
जाग्रत्त्वेऽपि संकेतवशादपश्यन्तिमिवात्मानमभिनयतां, आर-
क्षिणां मध्येन, माणवान् अतिक्रामयेयुः । प्रस्वापनमन्त्रेण,
रक्षिणः, प्रस्वापयित्वा अस्वपत एव स्वापाभिनयं कार-
यित्वा, शय्याभिः रक्षिशयनीयवर्त्मना, माणवैः संचारयेयुः ।
प्रस्वापयित्वेति ल्यबकरणं समासाविवक्षया । प्रतिरोधक-
प्रत्यायकमुक्त्वा पारतल्पिकप्रत्यायकमाह— संवननेत्यादि ।
संवननमन्त्रेण, परेषां भार्याव्यञ्जनाः परदारच्छलधारिणीः
पूर्वदत्तसंकेता एव वनिताः, माणवैः, संमोदयेयुः वशी-
करणाभिनयद्वारेण सङ्गसुखमनुभावयेयुः । श्रीम्.

उपलब्धविद्याप्रभावानां पुरश्चरणाद्यादिशेयुर-
भिज्ञानार्थम् । कृतलक्षणद्रव्येषु वा वेदमसु कर्म
कारयेयुः, अनुप्रविष्टान् वैकत्र प्राहयेयुः ।

कृतलक्षणद्रव्यक्रयविक्रयाधानेषु योगसुरामत्तान्
वा प्राहयेयुः । गृहीतान् पूर्वापदानसहायाननु-
युञ्जीत । पुराणचोरव्यञ्जना वा चोराननुप्रविष्टा-
स्तथैव कर्म कारयेयुः प्राहयेयुश्च ।

गृहीतान् समाहर्ता पौरजानपदानां दर्शयेत्—
चोरग्रहणीं विश्रामधीते राजा, तस्योपदेशादिमे

चोरा गृहीताः, भूयश्च ग्रहीष्यामि, वारयितव्यो वः स्वजनः पापाचारः इति ।

उपलब्धविद्याप्रभावानामिति । एवं प्रत्यक्षदृष्टमन्त्र-महिम्नां, पुरश्चरणादि पुरश्चरणप्रभृतिकं मन्त्रसिद्ध्यङ्गं कर्म, आदिशेयुः, अभिज्ञानार्थं स्मरणार्थम् । कृतलक्षण-द्रव्येषु वेति । कृतस्वामिन्निहद्रव्योपेतेषु, वेदमसु, कर्म चौर्यं, कारयेयुः, पूर्वोक्तान् गृहीतमन्त्रान् माणवान् । अनुप्रविष्टान् वा अन्तः प्रविष्टांश्च, एकत्र कचिद् गृहे, ग्राहयेयुः ।

कृतलक्षणद्रव्यक्रयविक्रयाधानेष्विति । कृतलक्षण-द्रव्याणां मुष्टानां क्रयणविक्रयणाधीकरणावसरेषु, योग-सुरामत्तान् वा भेषजयुक्तमद्यपानमत्तान् वा, ग्राहयेयुः । गृहीतान् तथाग्रहणं प्राप्तान् माणवान्, पूर्वापदानसहा-यान् पूर्वकृतानि चौर्याणि चौर्यसहायांश्च, अनुयुञ्जीत पृच्छेत् । पुराणचोरव्यञ्जना वेति । पुरातनतस्करच्छन्नानो वा भूत्वा, चोरान् अनुप्रविष्टाः, तथैव पूर्वोक्तरीत्यैव, कर्म कारयेयुः ग्राहयेयुश्च ।

गृहीतानिति । ग्रहणं प्राप्तांश्चोरान्, समाहर्ता, पौर-जानपदानां दर्शयेत् । किं कृत्वा, चोरग्रहणीं विद्यामधीते राजेत्याद्युक्त्वा । श्रीम्.

यं चात्रापसर्पोपदेशेन शम्याप्रतोदादीनामपहर्तारं जानीयात्, तमेषां प्रत्यादिशेद्— एष राज्ञः प्रभाव इति ।

पुराणचोरगोपालकव्याधश्रगणिनश्च वनचोरा-टविकाननुप्रविष्टाः प्रभूतकूटहिरण्यकुप्यभाण्डेषु सार्थव्रजग्रामेष्वेनानभियोजयेयुः । अभियोगे गूढ-बलैर्घातयेयुः, मदनरसयुक्तेन वा पथ्यादनेन । अनु-गृहीतलोप्त्रभारानायतगतपरिश्रान्तान् प्रस्वपतः प्रहवणेषु योगसुरामत्तान् वा ग्राहयेयुः ।

पूर्ववच्च गृहीत्वैनान् समाहर्ता प्ररूपयेत् ।

सर्वज्ञख्यापनं राज्ञः कारयन् राष्ट्रवासिषु ॥

यं चात्रेति । यं च जनं, अत्र पुरादौ, शम्याप्रतो-दादीनां अपहर्तारं युगकीलकतोत्रादीनां चोरयितारं, अपसर्पोपदेशेन जानीयात्, तं, एषां पौरजानपदानां,

प्रत्यादिशेत् प्रज्ञापयेत्, किं कृत्वा, एष राज्ञः प्रभाव इति अत्यल्पविषयस्यापि चौर्यस्येदं परिज्ञानं राज्ञो माहात्म्यकृतमित्युक्त्वा ।

वनचोरग्रहणोपायमाह — पुराणचोरेत्यादि । पुराण-चोराः गोपालकाः व्याधाः श्रगणिनश्च, राजपुरुषभूता इति शेषः, वनचोराटविकान् वनचोरान् अटवीचरान् पुलिन्दादींश्च, अनुप्रविष्टाः, प्रभूतकूटहिरण्यकुप्यभाण्डेषु प्रभूतानि प्रचुराणि कृतानि फालानि हिरण्यानि कुप्य-भाण्डानि च येषु तेषु तथाभूतेषु, सार्थव्रजग्रामेषु वणिकसंगतागतमार्गेषु गोष्ठेषु ग्रामेषु च, एनान् वनचोराटविकान्, अभियोजयेयुः चौर्यायोजयेयुः । अभियोगे आरब्धे सति, गूढबलैः गूढसैन्यैः, घातयेयुः । मदनरसयुक्तेन मोहजनकविषयुक्तेन, पथ्यादनेन वा पथिभोजनेन वा, घातयेयुः । अनुगृहीतलोप्त्रभारान् उपगृहीतमुष्टद्रव्यभारान्, आयतगतपरिश्रान्तान्, दीर्घा-ध्वगमनपरिखिन्नान्, अत एव प्रस्वपतः एनान्, ग्राहयेयुः । प्रहवणेषु तुष्टिभोजनदानेषु, योगसुरामत्तान् वीर्यवन्मद्यपानमत्तान् वा, ग्राहयेयुः ।

अध्यायान्ते श्लोकमार्ह— पूर्ववच्चेति । समाहर्ता, पूर्ववत् पूर्वोक्तपुरराष्ट्रचोरवत्, एनान् वनचोराटवि-कान्, गृहीत्वा, राज्ञः सर्वज्ञख्यापनं 'चोरग्रहणीं विद्या-मधीते राजा सर्वोश्चोरान् जानाति तत्प्रभावादिमे चोरा गृहीताः' इत्येवं सर्वज्ञत्वख्यापनं, कारयन्, राष्ट्रवासिषु, प्ररूपयेद् दर्शयेत् । श्रीम्.

शङ्कारूपकर्माभिग्रहः

शङ्कारूपकर्माभिग्रहः । सिद्धप्रयोगादूर्ध्वं शङ्का-रूपकर्माभिग्रहः । क्षीणदायकुटुम्बमल्पनिर्वेशं विप-रीतदेशजातिगोत्रनामकर्मापदेशं प्रच्छन्नवृत्तिकर्माणं मांससुराभक्ष्यभोजनगन्धमाल्यवस्त्रविभूषणेषु प्रस-क्तमतिव्ययकर्तारं पुंश्र्वलीघूतशौण्डिकेषु प्रसक्तम-भीक्ष्णप्रवासिनमविज्ञातस्थानगमनमेकान्तरण्यनि-ष्कुटविकालचारिणं प्रच्छन्ने सामिषे वा देशे बहु-मन्त्रसंनिपातं सद्यःक्षतप्रणानां गूढप्रतिकारयितारं अन्तर्गृहन्तियमभ्यधिगन्तारं कान्तापरं परपरि-

ग्रहाणां परस्त्रीद्रव्यवेशमनामभीक्षणप्रष्टारं कुत्सित-
कर्मशस्त्रोपकरणसंसर्गं विरात्रे छन्नकुड्यच्छायासंचा-
रिणं विरूपद्रव्याणामदेशकालविक्रेतारं जातवैराश्यं
हीनकर्मजातिं विगूह्यमानरूपं लिङ्गेनालिङ्गिनं
लिङ्गिनं वा भिन्नाचारं पूर्वकृतापदानं स्वकर्मभिरपदिष्टं
नागरिकमहामात्रदर्शने गूह्यमानमपसरन्तमनुच्छ्वा-
सोपवेशिनमाविग्रं शुष्कभिन्नस्वरमुखवर्णं शस्त्रहस्त-
मनुष्यसंपातत्रासिनं हिंस्रस्तेननिधिनिक्षेपापहार-
वरप्रयोगगूढाजीविनामन्यतमं शङ्केतेति शङ्काभि-
ग्रहः ।

शङ्कारूपकर्माभिग्रह इति सूत्रम् । आत्मनः परान्
प्रति परेषामात्मानं प्रति चेति शङ्का द्विरूपा रूपं
लोचनं कर्म संधिच्छेदादि एतैर्लिङ्गैरभिग्रहः चोराणां
ग्रहणमभिधीयत इति सूत्रार्थः । गूढाजीविना रक्षा
प्रक्रान्ता । तत्र सिद्धव्यञ्जनादिभिर्ग्रहीतुं शक्याना गूढा-
जीविनां ग्रहणप्रकार उक्तः, तदग्राह्याणां शङ्कारूपकर्म-
भिर्ग्रहणप्रकार इदानीमुच्यते ।

सिद्धप्रयोगादूर्ध्वमिति । सिद्धव्यञ्जनप्रयोगात् परतः,
शङ्कारूपकर्माभिग्रहः, वक्ष्यत इति क्रियाध्याहारः ।
शङ्काभिग्रहं तावदाह— क्षीणदायकुटुम्बमिति । दायः
कुलक्रमागतं द्रव्यं कुटुम्बं कृषिः तदुभयं क्षीणं यस्य तं
तथाभूतं, अल्पनिवेशं भक्तव्ययापर्याप्तभृतिं कर्माननु-
रूपनिहीनभृतिं वा, विपरीतदेशजातिगोत्रनामकर्मापदेशं
अन्यथाकल्पितदेशजात्यादिव्यवहारं, प्रच्छन्नवृत्तिकर्माणं
अन्याविदितवृत्त्यर्थकर्मणं, मांससुरादिष्वष्टसु, प्रसक्तं
प्रकपेण सक्त, अतिव्ययकर्तारं, पुंश्रुलीयूतशौण्डिकेषु
प्रसक्तं, अभीक्षणप्रवासिनं पौनःपुन्यप्रवासशीलं अवि-
ज्ञातस्थानगमनं क्व तिष्ठति क्व गच्छतीत्यन्याविदित-
स्थानगमनं, एकान्तारण्यनिष्कुटविकालचारिणं विजने
वने गृहारामे च विकाले चरणशीलं, प्रच्छन्ने सामिषे
वा देशे बहुमन्त्रसंनिपातं अन्यदर्शनागोचरे देशे सामिषे
सद्रव्ये धनिकगृहनिकटदेशे वा बहुमन्त्रयन्तं बहुकुल्यो
गच्छन्तं च, सद्यःक्षतव्रणानां गूढप्रतिकारयितारं व्रण-
कारणोद्भेदशङ्कया रहसि चिकित्सयितारं, अन्तर्गृह-
नित्यं गर्भगृहनित्योपविष्टं, अभ्यधिगन्तारं आगच्छतोऽ-
भिमुखं झटिति गत्वा प्रतिनिवर्तमानं, कान्तापरं

स्त्रीलोलं, परपरिग्रहाणां परपरिजनानां, परस्त्रीद्रव्यवेशमनां
अभीक्षणप्रष्टारं, कुत्सितकर्मशस्त्रोपकरणसंसर्गं मारण-
चौर्यादिगार्हितकर्मोपयोगिषु शस्त्रेषु उपकरणेषु परिचय-
वन्तं, शास्त्रेत्यपि पाठः । विरात्रे अधरात्रे, छन्नकुड्य-
च्छायासंचारिणं छन्नं यथा भवति तथा कुड्यच्छायायां
संचरणशीलं, विरूपद्रव्याणां विनष्टस्वरूपाणां द्रव्याणां,
अदेशकालविक्रेतारं अदेशे अकाले च विक्रयकारिणं,
जातवैराश्यं, हीनकर्मजातिं, विगूह्यमानरूपं छाद्यमान-
स्वरूपं, लिङ्गेनालिङ्गिनं अनुपातलिङ्गिचिह्नं लिङ्गि-
व्रतेन युक्तं, लिङ्गिनं वा भिन्नाचारं उपातलिङ्गिचिह्नं
वा लिङ्गिव्रतरहितं, पूर्वकृतापदानं पूर्वमन्यत्र कृतचौर्यं,
स्वकर्मभिरपदिष्टं परदारग्रहणादिभिः ख्यातं, नागरिक-
महामात्रदर्शने नगररक्षिपुरुषस्य महामात्रस्य च दर्शने,
गूह्यमानमपसरन्तं स्वरूपं छादयन्तं निलीय चरन्तं च,
अनुच्छ्वासोपवेशिनं तूर्णीं वहिर्भूम्यादावुपवेशनशीलं,
आविग्रं भीतं, शुष्कभिन्नस्वरमुखवर्णं शुष्कः क्षामः
भिन्नः अयथाप्रकारश्च स्वरो मुखवर्णश्च यस्य तं तथा-
भूतं, शस्त्रहस्तमनुष्यसंपातत्रासिनं शस्त्रपाणिपुरुषागमन-
भीरुकं, एवम्भूतैर्विशेषणैर्यथासंभवं युक्तं जनं, हिंस्र-
स्तेनादीनां हिंस्रो घातुकः स्तेनश्चोरः निधिनिक्षेपापहारो
निधिनिक्षेपयोरपहतां वरप्रयोगः वरः क्रोधस्तन्निमित्तः
प्रयोगः शस्त्रप्रयोगो यस्य स तथाभूतः गूढाजीवी प्रतीतः
इत्येतेषां अन्यतमं, शङ्केत । 'वरो ना भूपजामात्रो-
दैवादेरीप्सिते क्रुधि' इति केशवः । इति शङ्काभि-
ग्रह इति । व्याख्यात इति शेषः । श्रीम् ।

रूपाभिग्रहस्तु । नष्टापहतमविद्यमानं तज्जात-
व्यवहारिषु निवेदयेत् । तच्चेन्निवेदितमासाद्य
प्रच्छादयेयुः, साचिव्यकरदोषमान्युः । अजा-
नन्तोऽस्य द्रव्यस्यातिसर्गेण मुच्येरन् । न चानि-
वेद्य संस्थाध्यक्षस्य पुराणभाण्डानामाधानं विक्रयं
वा कुर्युः ।

तच्चेन्निवेदितमासाद्येत, रूपाभिगृहीतमागमं
पृच्छेत् — कुतस्ते लब्धं इति । स चेद् ब्रूयाद्—
दायाद्यादवाप्तममुष्माल्लब्धं, क्रीतं कारितमाधि-
प्रच्छन्नं अयमस्य देशः कालश्चोपसंप्राप्तः, अय-

मस्यार्धः प्रमाणं लक्षणं मूल्यं च इति, तस्या-
गमसमाधौ मुच्येत ।

नाष्टिकश्चेत् तदेव प्रतिसंध्यात्, यस्य पूर्वं
दीर्घश्च परिभोगः शुचिर्वा देशस्तस्य द्रव्यमिति
विद्यात् । चतुष्पदानामपि हि रूपलिङ्गसामान्यं
भवति, किमङ्गपुनरेकयोनिद्रव्यकर्तृप्रसूतानां कुप्या-
भरणभाण्डानाम् इति ।

रूपाभिग्रहस्त्विति । वक्ष्यत इति शेषः । नष्टापहृत-
मिति । प्रमादभ्रष्टं चोरेणापहृतं द्रव्यं, अविद्यमानं,
तज्जातव्यवहारिषु तज्जातिद्रव्यव्यवहारिषु, निवेदयेत् ।
निवेदितं आसाद्य प्रच्छादयेयुश्चेत्, साचिव्यकरदोषं
चौर्यसाहाय्यकारिदण्डं, आप्नुयुः । अजानन्तः अमु-
कस्येदमित्यविदन्तः, अस्य द्रव्यस्य, अतिसर्गेण अपणेन,
मुच्येरन् अपराधमुक्ताः स्युः । न चेति । संस्थाध्यक्षस्य
पण्यसंस्थाधिकारिणः, अनिवेद्य, पुराणभाण्डानां,
आधानं विक्रयं वा, न च कुर्युः ।

तच्चेदिति । निवेदितं तद् नष्टापहृतं, आसाद्येत चेत्,
रूपाभिग्रहीतं जनं, आगमं पृच्छेत् -- कुतस्ते लब्धमिति ।
स चेद्ब्रूयात्, किमिति, दायाद्यादवातं दायादभावा-
ल्लब्धं, अमुष्माल्लब्धं, क्रीतं, कारितं नवनिर्मापितं,
आधिप्रच्छन्नं आधीकरणवशादियन्तं कालमप्रकाशतया
स्थितं, अयं अस्य देशः अस्यार्थस्यायं साक्षी यद्वा
अस्यायं प्रदेशः, उपसंप्राप्तः उपसंप्राप्तिमान्,
अस्यायं कालश्च उपसंप्राप्तिमान्, अयं अस्य
अर्धो रूपमूल्यं, इदं प्रमाणं लक्षणं मूल्यं च
इदमस्य सुवर्णकर्पादिमानं इदमस्य चिह्नं इदमस्य प्रकृ-
तिमूल्यं, इति, तर्हीति शेषः, तस्य द्रव्यस्य, आगम-
समाधौ आगमसमर्थने तति, मुच्येत रूपाभिग्रहीतः ।
अन्यथा तु तस्य चोरदण्ड इत्यर्थम् ।

नाष्टिकश्चेदिति । नाष्टिकोऽभियोक्ता, तदेव प्रतिसं-
ध्याच्चेत् रूपाभिग्रहीतप्रयुक्तमेव समाधानं यदि प्रतिसं-
दधेत, यस्य रूपाभिग्रहीतनाष्टिकयोरन्यतरस्य, पूर्वं, दी-
घश्च, परिभोगः अनुभवः, शुचिर्वा देशः विश्वास्यवचन-
श्च साक्षी, तस्य द्रव्यमिति, विद्यात् निर्णयेत् । न च
तदीयत्वमसंभावितमित्याह --- चतुष्पदानामपि हीति ।
तेषामपि हि भिन्नयोन्यादिप्रसूतानां, रूपलिङ्गसामान्यं

आकृतिसादृश्यं चिह्नसादृश्यं च, भवति । एवं स्थिते इति
शेषः, एकयोनिद्रव्यकर्तृप्रसूतानां, कुप्याभरणभाण्डानां
कुप्यनिमित्तभूषणपात्राणां, किमङ्गपुनः किमु वक्तव्यं,
तेषां रूपलिङ्गसामान्यं सुतरां भवतीत्यर्थः । इति अतः
कारणात् । श्रीम् ।

स चेद् ब्रूयात् --- याचितकमवक्रीतकमाहितकं
निक्षेपमुपनिधिं वैयापृत्यभर्मं वामुच्येति, तस्याप-
सारप्रीतसंधानेन मुच्येत ।

नैवं इत्यपसारो वा ब्रूयाद्, रूपाभिग्रहीतः
परस्य दानकारणमात्मनः प्रतिग्रहकारणमुपलिङ्गनं
वा दायकदापकनिबन्धकप्रतिग्राहकोपदेष्टृभिरुप-
श्रोतृभिर्वा प्रतिसमानयेत् ।

उज्झितप्रनष्टनिष्पतितोपलब्धस्य देशकाललाभो-
पलिङ्गनेन शुद्धिः । अशुद्धस्तच्च तावच्च दण्डं
दद्यात् । अन्यथा स्तेयदण्डं भजेत इति रूपाभि-
ग्रहः ।

स चेदिति । स रूपाभिग्रहीतः, याचितकं याञ्चया
लब्धं, अवक्रीतकं भाटकग्रहीतं, आहितकं आधित्वेन
ग्रहीतं, निक्षेपं भूषणभाण्डनिर्माणार्थं निक्षिप्तं, उपनिधिं
रक्षणाय विश्वासाद् दत्तं, वैयापृत्यभर्मं वा कर्मणः
कृतस्य दत्तां भृतिं वा, अमुच्येति ब्रूयाच्चेत् अमुकपुरुष-
संबन्धीत्येवं वदेच्चेत्, अर्थाच्चाष्टिकार्थितं रूपं, तस्य
द्रव्यस्य, अपसारप्रतिसंधानेन मदीयमेवेदं याचितका-
दीत्यपसारपुरुषकृतेनाभ्युपगमेन, मुच्येत, अर्थात् सः ।

नैवमित्यपसारो वा ब्रूयादिति । न मे याचितकादी-
त्यपसारो यदि वदेत्, रूपाभिग्रहीतः, परस्य अपसारस्य,
दानकारणं, आत्मनः प्रतिग्रहकारणं, उपलिङ्गनं वा
लिङ्गैरभिज्ञापनं च, प्रतिसमानयेत् निरूपयेत्, कैः,
दायकदापकनिबन्धकप्रतिग्राहकोपदेष्टृभिः उपश्रोतृभिर्वा,
वाशब्दश्चार्थे । तत्र निबन्धको लेखकः, उपदेश लेख-
नीयवाक्यवक्ता, शेषाः प्रतीताः ।

उज्झितेत्यादि । उज्झितप्रनष्टनिष्पतितोपलब्धस्य
उज्झितं विस्मृतं वस्त्राभरणादि प्रनष्टं स्वयूथच्युतं
गोमहिषादि निष्पतितं छन्नापसृतं दासीदासादि तस्योप-

लब्धस्य देशकालभ्रमोपलिङ्गनेन देशादीनां विभावेन,
शुद्धिः अभियोक्तुः । अशुद्धः अविभावितादिः सः,
तच्च तावच्च दण्डं दद्यात् यत् स्वीयमित्युक्तं तत्समं
अन्यच्च तत्समपरिमाणं दण्डं दद्यात् । अभियोक्ता ।
अन्यथा स्तेयदण्डं भजेत देशाद्युपलिङ्गनेन स्वत्वस्या-
विभावेन, चौर्यदण्डभाग् भवति । इति रूपाभिग्रह इति ।
व्याख्यात इति शेषः । श्रीम्.

कर्माभिग्रहस्तु । मुषितवेश्मनः प्रवेशनिष्कसन-
मद्वारेण, द्वारस्य संधिना बीजेन वा वेधं, उत्तमा-
गारस्य जालवातायननीव्रवेधं, आरोहणावतरणे च
कुड्यस्य वेधं उपखननं वा गूढद्रव्यनिक्षेपग्रहणो-
पायमुपदेशोपलभ्यं अभ्यन्तरच्छेदोत्करपरिमर्दोप-
करणमभ्यन्तरकृतं विद्यात् । विपर्यये बाह्यकृतम् ।
उभयत उभयकृतम् ।

अभ्यन्तरकृते पुरुषमासन्नं व्यसनिनं क्रूरसहायं
तस्करोपकरणसंसर्गं स्त्रियं वा दरिद्रकुलामन्यप्रसक्तां
वा परिचारकजनं वा तद्विधाचारमतिस्वप्नं निद्रा-
क्लान्तमाधिक्लान्तमाविष्टं शुष्कभिन्नस्वरमुखवर्णम-
नवस्थितमतिप्रलापिनमुच्चारोहणसंरब्धगात्रं वि-
लूननिघृष्टभिन्नपाटितशरीरवस्त्रं जातकिणसंरब्ध-
हस्तपादं पांसुपूर्णकेशनखं विलूनभुमकेशनखं वा
सम्यक्स्नातानुलिप्तं तैलप्रमृष्टगात्रं सद्योधौतहस्त-
पादं वा पांसुपिच्छिलेषु तुल्यपादपदनिक्षेपं प्रवेश-
निष्कसनयोर्वा तुल्यमाल्यमद्यगन्धवस्त्रच्छेदविले-
पनस्वेदं परीक्षेत । चोरं पारदारिकं वा विद्यात् ।

सगोपस्थानिको बाह्यं प्रदेष्टा चोरमार्गणम् ।

कुर्यान्नागरिकश्चान्तर्दुर्गे निर्दिष्टहेतुभिः ॥

कर्माभिग्रहस्त्विति । उच्यत इति शेषः । चौर्यं
नाम त्रिविधं— आभ्यन्तरकृतं बाह्यकृतं उभयकृत-
मिति । तत्राभ्यन्तरचौर्यमाह— मुषितवेश्मन इति ।
चोरितग्रहस्य, अद्वारेण पश्चाद्द्वारेण प्रवेशनिष्कसनं
प्रवेशो निर्गमनं च, द्वारस्य संधिना मुरुङ्गया बीजेन
वेधसाधनेन वा वेधं निर्माणं, उत्तमागारस्य उपरि-
भूमिकायाः जालवातायननीव्रवेधं आनायगवाक्षवलीक-

भेदनं, आरोहणावतरणे च कुड्यस्य वेधं पदन्यास-
स्थानकरणं, गूढद्रव्यनिक्षेपग्रहणोपायं कुड्यगूहितस्य
द्रव्यनिक्षेपस्य ग्रहणं प्रत्युपायभूतं, उपदेशोपलभ्यं उपदे-
शैकविशेषं, अभ्यन्तरच्छेदोत्करपरिमर्दोपकरणं अन्तर्गत-
कुड्यच्छेदपांस्त्करपरिमर्दनसाधनं, उपखननं वा कुड्य-
समीपभूखननं वा, अभ्यन्तरकृतं आभ्यन्तरजनकृतं,
विद्याद् अभ्यूहेत् । विपर्यये उक्तलक्षणवैपरीत्ये, बाह्यकृतं
विद्यात् । उभयतः उभयलक्षणसत्त्वे, उभयकृतं विद्यात् ।

अभ्यन्तरकृतत्वशङ्कायां परीक्षणमाह—अभ्यन्तरकृत
इति । अभ्यन्तरजनकृतं चौर्यमित्यूहे सति, पुरुषं आसन्नं
आभ्यन्तरं, परीक्षेत, कथम्भूतं परीक्षेत, व्यसनिनं द्यूतमद्य-
प्रसक्तं, क्रूरसहायं क्रुरास्त्यक्तात्मानस्तेषां सहायं, तस्करो-
पकरणसंसर्गं, स्त्रियं वा दरिद्रकुलां, अन्यप्रसक्तां स्त्रियं
वा, परिचारकजनं वा, तद्विधाचारं अन्यस्त्रीप्रसक्तं,
अतिस्वप्नं मोषणानन्तरदिवसेऽतिमात्रनिद्रं, निद्राक्लान्तं
स्वापाभावश्रान्तं, आधिक्लान्तं, आविष्टं भीतं, शुष्कभिन्न-
स्वरमुखवर्णं, अनवस्थितं, अतिप्रलापिनं, उच्चारोहणसंरब्ध-
गात्रं उच्चारोहणपरवशवपुषं, विलूननिघृष्टभिन्नपाटित-
शरीरवस्त्रमित्यादि विशेषणसतकं स्फुटार्थम् । पांसुपिच्छि-
लेषु तुल्यपादपदनिक्षेपं पांसुषु पङ्किलेषु च स्वपाद-
सदृशचरणन्यासं, प्रवेशनिष्कसनयोर्वा प्रवेशनिर्गमनयोर्वा,
तुल्यमाल्यमद्यगन्धवस्त्रच्छेदविलेपनस्वेदं मुषितवेश्मगतेन
माल्यमद्यगन्धेन समानगन्धं वस्त्रच्छेदेन समानवस्त्रच्छेदं
विलेपनस्वेदेन तुल्यविलेपनस्वेदम् । चोरं पारदारिकं वा
विद्यादिति । पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टं परीक्ष्य तस्कर इति
वा पास्तल्पिक इति वा जानीयात् ।

विधिशेषं श्लोकेनाह — सगोपस्थानिक इति । गोपो
दशकुलीपञ्चकुलीरक्षकः स्थानिको दुर्गजनपदचतुर्भागा-
रक्षी ताभ्यां सहितः, प्रदेष्टा कण्ठकशोधनाधिकृतः, बाह्यं
चोरमार्गणं कुर्यात् । नागरिकश्च, अन्तर्दुर्गे दुर्गान्तर्भागे,
निर्दिष्टहेतुभिः, चोरमार्गणं कुर्यात् । श्रीम्.

वाक्यकर्मानुयोगः

वाक्यकर्मानुयोगः । मुषितसंनिधौ बाह्यानाम-
भ्यन्तराणां च साक्षिणमभिशास्तस्य देशजातिगोत्र-
नामकर्मसारसहायनिषासनेनमुयुञ्जीत । तांश्चापदेशैः

प्रतिसमानयेत् । ततः पूर्वस्याहः प्रचारं रात्रौ निवासं च आ ग्रहणादिति अनुयुञ्जीत । तस्याप-
सारप्रतिसंधानि शुद्धः स्यात् । अन्यथा कर्मप्राप्तः ।

त्रिरात्रादूर्ध्वमप्राह्यः शङ्कितकः, पृच्छाभावा-
दन्यत्रोपकरणदर्शनात् ।

अचोरं चोर इत्यभिव्याहृतश्चोरसमो दण्डः,
चोरं प्रच्छादयतश्च ।

वाक्यकर्मानुयोग इति सूत्रम् । वाक्येन कर्मणा च
शङ्काभिग्रहीतस्य अनुयोगोऽभिधीयत इति सूत्रार्थः ।
शङ्कादिलिङ्गानां व्यभिचारसंभवाद् वस्तुतोऽचोरस्यापि
दण्डभयादिनानृतवादित्वदर्शनाच्च चोरत्वनिर्णयाय
वाक्यकर्मानुयोगः प्रस्तुयते ।

मुपितमंनिधाविति । चोरदूतधनस्य जनस्य संनिधौ,
ब्राह्मणा अभ्यन्तराणा च संनिधौ, साक्षिणं, अभिशस्तस्य
शङ्काभिग्रहीतस्य, देशं, जातिं, गोत्रं, नाम, कर्म,
सारं धनं, सहायं निवासं चेत्येतान् देशादीन् अष्टौ,
अनुयुञ्जीत । तांश्चेति । अभिशस्तदेशादीन्, अपदेशैः
निमित्तरूपपत्तिभिः, प्रतिसमानयेत् पर्यालोचयेत् सुष्ठु
न वेति । तत इति । पश्चात्, पूर्वस्य अहः प्रचारं,
रात्रौ निवासं च शयनं च, आ ग्रहणात् यावदभिशस्त-
ग्रहणकालं, इत्यनुयुञ्जीत अनुयोगोचितेन प्रकारेण
पृच्छेद्, अभिशस्तम् । तस्य अभिशस्तस्य, अपसार-
प्रतिसंधाने अपराधापसरणकारणोपलब्धौ, शुद्धः स्याद्,
अभिशस्तः । अन्यथा कर्मप्राप्तः कृतापराधः ।

त्रिरात्रादूर्ध्वमिति । तिस्रषु रात्रिषु अतीतासु,
शङ्कितकः, अप्राह्यः ग्रहीतुं योग्यो न भवति, कस्मात्,
पृच्छाभावात् मोषणदिवसपूर्वदिवसादिचरितस्य विस्मृति-
संभवेन प्रश्नायोगात्, अन्यत्रोपकरणदर्शनात् मोषण-
साधनानामचोरगृहेषूपलम्भसंभवाच्च ।

अचोरमिति । तं, चोर इति अभिव्याहरतः
प्रदेष्टुदेः, चोरसमो दण्डः । चोरं प्रच्छादयतश्च तं अचोर
इत्यभिव्याहरतश्च, अथवा चोरं गृहान्तरवस्थाप्याप्रकाश-
यतश्च, चोरसमो दण्डः ।

भीमू.

चोरेणाभिशास्तो वैरद्वेषाभ्यामपदिष्टकः शुद्धः

(१) कौ. ४।८.

स्यात् । शुद्धं परिवासयतः पूर्वः साहसदण्डः ।
शङ्कानिष्पन्नं उपकरणमन्त्रिसहाय्यरूपवैयानृत्य-
करान् विष्णादयेत् । कर्मणश्च प्रवेशद्रव्यादानांश-
विभागैः प्रतिसमापियेत् ।

एतेषां कारणानां अनभिसंधाने विप्रलपन्तम-
चोरं विद्यात् । दृश्यते ह्यचोरोऽपि चोरमार्गे
यदृच्छया संनिपाते चोरवेषशस्त्रभाण्डसामान्येन
गृह्यमाणो दृष्टः चोरभाण्डस्योपवासिनं वा यथा
हि भाण्डव्यः कर्मकेशभर्यादचोरः 'चोरोऽस्मि'
इति ब्रुवाणः ।

तस्मात् समाप्तकरणं नियमयेत् ।

मन्दापराधं बालं वृद्धं व्याधितं मत्तमुन्मत्तं
क्षुत्पिपासाध्वक्लान्तमत्याशितमामकाशितं दुर्बलं वा
न कर्म कारयेत् ।

चोरेणाभिशास्त इति । चोरेणान्यश्चोर इत्युक्तः, वैर-
द्वेषाभ्यां अपदिष्टकः वैरेण द्वेषेण च निमित्तेन कृताभि-
शासन इति विभावितश्चेत्, शुद्धः स्यात् । शुद्धं,
परिवासयतः अमोचयतः प्रदेष्टुः, पूर्वः साहसदण्डः ।

शङ्कानिष्पन्नमिति । शङ्काग्रहीतं, उपकरणादीन्
पञ्च, निष्पादयेत् पृष्ट्वा साधयेत् । तत्र रूपं लोपत्र,
शेषं प्रतीतम् । कर्मणश्च प्रवेशोत्यादि । चौर्धार्थं द्रव्य-
रक्षागृहे केन केन प्रवेशः कृतः केन द्रव्यं गृहीतं कस्य
कियानंशविभागः इति प्रवेशादिप्रश्नैस्तत्त्वं विचारयेत् ।

एतेषां कारणानामिति । उक्तानां चोरत्वसाधकानां,
अनभिसंधाने अपरिचिन्तने, विप्रलपन्तं भयादिना
विरुद्धवाचिनमपि, अचोरं विद्यात् । किमर्थं परीक्षा-
यत्नो महानुपदिश्यत इत्यत्राह — दृश्यते हीत्यादि ।
चोरभाण्डस्योपवासेन मुष्टद्रव्यस्य समीपस्थित्या ।
भाण्डव्यः आणिभाण्डव्यो नाम महर्षिः । स किलाचोर
एव राजपुरुषताडनादिक्लेशभीत्या चोरमात्मानं वदन्
विनैव परीक्षां तं चोरं मन्यमानेन राजा शूलमारोपित
इति महाभारते कथानुसंधेया ।

तस्मादिति अदण्ड्यदण्डप्रणयनं मा प्रसाङ्कीदिति
हेतोः, समाप्तकरणं सम्यग् बहुप्रकारपरीक्षावधारितापराधं,
नियमयेत् दण्डयेत् ।

मन्दापराधमित्यादि । अल्पापराधम् । अत्याशितं
अतिमात्रमुक्त्वात्रम् । आमकाशितं अजीर्णान्नम् ।

श्रीम्.

तुल्यशीलपुंश्रुलीप्रावादिककथावकाशभोजनदात्-
भिरपसर्पयेत् । एवमतिसंदध्यात् । यथा वा निक्षे-
पापहारे व्याख्यातम् ।

आप्तदोषं कर्म कारयेत् । न त्वेव स्त्रियं गर्भिणीं
सूतिकां वा मासावरप्रजाताम् । स्त्रियास्त्वर्धकर्म ।
वाक्यानुयोगो वा ।

ब्राह्मणस्य सत्रिपरिग्रहः श्रुतवतस्तपस्विनश्च ।
तस्यातिक्रम उत्तमो दण्डः कर्तुः कारयितुश्च कर्मणा
व्यापादनेन च ।

व्यावहारिकं कर्मचतुष्कं— षड् दण्डाः, सप्त
कशाः, द्वावुपरिनिबन्धौ, उदकनालिका च ।

चोरादीन् कथं जानीयादित्याह— तुल्यशीलित्यादि ।
तुल्यशीलादिभिः तुल्यशीलाः समानवृत्ताः पुंश्रुल्यो
बन्धक्यः प्रावादिकाः प्रवदनचारिणः दक्षभाषाः
कथावकाशभोजनदातारः कथादातारः कथकाः अव-
काशदातारो भोजनदातारश्च इत्येतैः, अपसर्पयेत्
अपसर्पैः कृतैर्जानीयात्, अर्थाच्चोरादीन् । एवमति-
संदध्यात् उक्तेन प्रकारेण तान् वञ्चयेत् । ज्ञानोपायान्तर-
मन्यत्रोक्तं चेहातिदिशति— यथा वेति । निक्षेपापहारे,
यथा व्याख्यातं 'क्षीणदायकुटुम्बमि'त्यादिना निरूपितं,
तथा वा जानीयादिति वाक्यशेषः ।

निश्चितापराधस्य दण्डमाह— आप्तदोषमिति ।
निश्चितापराधं, कर्म कारयेत् । गर्भिण्याः स्त्रियाः प्रसूता-
याश्चानतीतमासाया न दण्ड इत्याह— न त्वेवेत्यादि ।
स्त्रियास्त्वर्धकर्ममिति । पुंसो वावद् दण्डकर्म विहितं
तस्यार्धं स्त्रियाः । वाक्यानुयोगो वा वाचा परिभाषणं
वा कर्तव्यं अर्धस्याप्ययोगे ।

ब्राह्मणस्येति । तस्य, श्रुतवतो विदुषः, तपस्विनश्च,
सत्रिपरिग्रहः सत्रिभिः परिग्रहणं तथा परिग्रहणेन ततइतः
पर्यटनश्लेशयोजनेति यावत्, अर्थाद् दण्डः । तस्यातिक्रम
इति । उक्तदण्डातिरिक्तदण्डकरणे, कर्तुः, कारयितुश्च,

(१) कौ. ४।८.

व्य. कां. २१२.

उत्तमो दण्डः उत्तमसाहसः, कर्मणा, व्यापादनेन च
द्रोहन्तिन्तनेन च हेतुना ।

व्यावहारिकं कर्मचतुष्कमिति । लोकव्यवहारप्रसिद्धानि
चतुष्प्रकाराणि दण्डकर्माणि भवन्ति । षड् दण्डाः
दण्डाघाताः षडित्येकः प्रकारः, सप्त कशाः कशाप्रहाराः
इति द्वितीयः, द्वौ उपरिनिबन्धौ हस्तयोः पृष्ठतः कृत्वा
संश्लेषितयोर्वन्धनं तेन सह शिरसो बन्धनं चेति द्विरूपं
बन्धनमिति तृतीयः, उदकनालिका च नासायां
सलवणोदकनिषेचनं च इति चतुर्थः । श्रीम्.

परं पापकर्मणां नववेत्रलताद्वादशकं, द्वावूरुवेष्टौ,
विंशतिर्नक्तमाललताः, द्वात्रिंशत् तलाः, द्वौ वृश्चिक-
बन्धौ, उल्लम्बने च द्वे, सूची हस्तस्य, यवागूपीतस्य,
एकपर्षदहनमङ्गुल्याः स्नेहपीतस्य प्रतापनमेक-
महः, शिशिररात्रौ बल्बजाप्रशय्या चेत्यष्टादशकं
कर्म ।

तस्योपकरणं प्रमाणं प्रहरणं प्रधारणमवधारणं
च खरपट्टादागमयेत् । दिवसान्तरमेकैकं च कर्म
कारयेत् ।

पूर्वकृतापदानं, प्रतिज्ञायापहरन्तं, एकदेशदृष्ट-
द्रव्यं, कर्मणा रूपेण वा गुहीतं, राजकोशमवस्तु-
णन्तं, कर्मवध्यं वा राजवचनात् समस्तं व्यस्तम-
भ्यस्तं वा कर्म कारयेत् ।

सर्वापराधेष्वपीडनीयो ब्राह्मणः । तस्याभि-
शस्ताङ्को लालाटे स्याद् व्यवहारपतनाय । स्तेये
श्चा, मनुष्यवधे कबन्धः, गुरुतल्पे भगं, सुरापाने
मद्यध्वजः ।

ब्राह्मणं पापकर्माणमुदधुष्याङ्कृतव्रणम् ।

कुर्यान्निर्विषयं राजा वासयेदाकरेषु वा ॥

अन्यत् पापकर्मणां चतुर्दशभेदं दण्डनकर्माह— परं
पापकर्मणामिति । परं उक्तचतुष्कातिरिक्तं, पापकर्मणां,
नववेत्रलताद्वादशकं नवहस्तदीर्घवन्धनलतया द्वादश
प्रहाराः, द्वौ ऊरुवेष्टौ द्वाभ्या रज्जुभ्यां पादयोर्वेष्टनं
तेन सह शिरसोऽपि वेष्टनमिति द्विप्रकारावूरुवेष्टौ,
विंशतिर्नक्तमाललताः विंशतिः करञ्जलताप्रहाराः,

(१) कौ. ४।८,

द्वात्रिंशत् तलाः चोपेयाघाताः, द्वौ वृश्चिकबन्धौ वाम-
करस्य वामपादस्य च पृष्ठतः संयोज्य बन्धनमित्येको
वृश्चिकबन्धः दक्षिणकरस्य दक्षिणपादस्य च तथा
संयोज्य बन्धनमित्यपर इत्येव द्वौ, उल्लभने च द्वे संयुक्त-
बद्धकरद्वयस्य ऋजुर्ध्वलभने संयुक्तबद्धपादद्वयस्योर्ध्व-
लभने चेति द्विप्रकारे उल्लभने, सूची हस्तस्य करस्य
नखे सूचीप्रवेशने, यवागूर्पातस्य यवागृपानस्य कारणे(ने)ति
शेषः, यवागं पाथयित्वा मूत्रनिरोधनेनावस्थापनमित्यर्थः ।
अङ्गुल्या एषपर्वदहन, स्नेहपीतस्य प्रतापनमेकमहृषिति
पाथितसर्पिषि आतपेऽग्नौ वैकदिनप्रतापनं, शिशिरगतौ
बल्वजाग्रशय्या च जलाभक्तबल्वजाग्रशय्याशायनं च,
इत्यष्टादशकं पूर्वोक्तचतुष्केण महाप्रादशावयवक, कर्म ।

तस्येति । उक्तस्य कर्मणः, उपकरणं रज्ज्वादि,
प्रमाणं दण्डकशाद्यायामः, प्रहरणं वेत्रनक्तमालादि,
प्रधारणं दण्डनीयस्य स्थापनप्रकारः, अवधारणं च
शरीरानुगुणदण्डप्रकारनिर्धारणं च, खरपट्टात् कर्तृनाम
प्रसिद्धाच्चैर्यशास्त्राद्, आगमयेद् अभीयते ।

दिवसान्तरमित्यादि । दण्डित दिवसव्यवधानेनेकैकं
कर्म ऋच्छ्रव्यापारं, कारयेत् । इत्युत्सर्गः ।

विशेषविधिमाह — पूर्व्वेत्यादि । पूर्व्वकृतापदानं
पूर्व्वकृतनौये, प्रतिज्ञायापहरन्तं अपहरिष्यामीति प्रति-
श्रुत्यापहरन्तं, एकदशहष्टद्रव्यं नष्टद्रव्यैकदेशयुक्तं तत्र
लब्ध, कर्मणा गृहीतं अद्वारप्रवेशनिर्गममधिच्छेदनादे-
कर्मयुक्तत्वेन दष्टं, रूपेण वा गृहीतं लोचयुक्तं गृहीतं,
राजकांश अवस्तृणन्त राजधनमवच्छादयन्तं, कर्मवध्यं
वा कृतमहापराधं वा, राजवचनात्, समस्तं समुदितं,
व्यभन्तं तद्विपरीतं, अभ्यस्तं वा आवृत्तं वा, कर्म कारयेद्
यावत्प्राणवियोगम । स एष क्षत्रियादीनां दण्डविधिः ।

ब्राह्मणस्य विधिमाह — सर्वापराधेष्वित्यादि ।
वधताडनादिना दण्डेन न योज्यः । कस्तर्हि तस्य
दण्डस्तत्राह— तस्येति । ब्राह्मणस्य, अभिशस्ताङ्कः,
ललाटे स्थात् कर्तव्यः, किमर्थं, व्यवहारपतनाय व्यव-
हारात् पतनाय प्रच्युतये अज्ञानात् तेनात्यः सहव्यवहारं
मा कार्यादित्येतदर्थमित्यर्थः । अपराधभेदेनाङ्कभेदा-
नाह— स्तेय इति । तत्र, श्वा अभिशस्ताङ्कः कर्तव्यः,

मनुष्यवधे कबन्धः, गुरुत्वये गुरुदारगमने, भगं योनिः,
सुरापाने मद्यश्वजः ।

श्लोकमाह— ब्राह्मणमित्यादि । उद्गुप्य पापकर्मा-
मुक् इति पुरग्रामादिषु सधोपणं दर्शयित्वा । निर्विषय
कुर्यात् स्वदेशान्निष्कामयेत् । श्रीम्.

सर्वाधिकरणरक्षणम्

सर्वाधिकरणरक्षणम् । समाहर्तृप्रदेशारः पूर्व्व-
मध्यक्षणागमध्यक्षपुरुषाणां च नियमनं कुर्युः ।

खनिसारकर्मान्तेभ्यः सारं रत्नं वापहरतः शुद्ध-
वधः । फल्गुद्रव्यकर्मान्तेभ्यः फल्गु द्रव्यमुपस्करं
वा पूर्व्वः साहसदण्डः ।

पण्यभूमिभ्यो वा राजपण्यं मापमूल्यादूर्ध्वमा
पादमूल्यादित्यपहरतो द्वादशपणो दण्डः । आ
द्विपादमूल्यादिति चतुर्विंशतिपणः । आ त्रिपाद-
मूल्यादिति षट्त्रिंशत्पणः । आ पणमूल्यादित्यष्ट-
चत्वारिंशत्पणः । आ द्विपणमूल्यादिति पूर्व्वः
साहसदण्डः । आ चतुष्पणमूल्यादिति मध्यमः ।
आ अष्टपणमूल्यादित्युत्तमः । आ दशपणमूल्या-
दिति वधः ।

सर्वाधिकरणरक्षणमिति सूत्रम् । सर्वेषां अधिकरणानां
धनोत्पात्तस्थानानां अधिकरणस्थानां वा समाहर्त्रादीनां
रक्षणं धनहण्णाद् वागणं सर्वाधिकरणरक्षणं, तदुच्यते
इति सूत्रार्थः । जानपदादिकण्टकशोधनमुक्तम् । राज-
धनापहारिशोधनमधुनाभिधीयते ।

समाहर्तृप्रदेशार इति । समाहर्तारः प्रदेशारश्च, पूर्व्वं
कार्यारम्भात् प्राक्, अध्यक्षाणां, अध्यक्षपुरुषाणां च,
नियमनं व्यवस्थापनं कुर्युः ।

खनिसारकर्मान्तेभ्य इति । खनिकर्मान्तेभ्यः रत्नस्वर्ण-
रजतादिकर्मस्थानेभ्यः सारकर्मान्तेभ्यः चन्दनानुवादिकर्म-
स्थानेभ्यः, सारं रत्नं वा, अपहरतः, शुद्धवधः धन-
दण्डमिश्रो घातदण्डः । फल्गुद्रव्यकर्मान्तेभ्य इति ।
कार्पासादिद्रव्यकर्मान्तेभ्यः, फल्गु द्रव्यं, उपस्करं वा
वेशवारं वा, अपहरत इति वतते । पूर्व्वः साहसदण्डः ।

पण्यभूमिभ्यो वेति । जीरकाजमोदाद्युत्पत्तिभूमिभ्यः,

राजपण्यं, मापमूल्याद्धर्ष, आ पादमूल्यात् पादः पण-
चतुर्भागश्चतुर्मापाः आ चतुर्मापमूल्यात्, इत्येव अप-
हरतः द्वादशपणो दण्डः । आ द्विपादमूल्यादिति । चतु-
र्मापमूल्याद्धर्षमष्टमापमूल्यान्तं, अपहरतः, चतुर्विंशति-
पणः । आ त्रिपादमूल्यादिति षट्त्रिंशत्पण इत्यादि आ
दशपणमूल्यादिति वध इत्येतदन्त सुत्रोधम् । श्रीम्.

कोष्ठपण्यकुप्यायुधागारेभ्यः कुप्यभाण्डोपस्कराप-
हारेष्वर्धमूल्येष्वेत एव दण्डाः । कोशभाण्डागा-
राक्षशालाभ्यश्चतुर्भागमूल्येष्वेत एव द्विगुणा दण्डाः ।

चोरानामभिप्रधर्षणे चित्रो घातः । इति राज-
परिग्रहेषु व्याख्यातम् ।

वाह्येषु तु प्रच्छन्नमहनि क्षेत्रखलवेदमापणेभ्यः
कुप्यभाण्डमुपस्करं वा मापमूल्याद्धर्षमा पादमूल्या-
दित्यपहरतस्त्रिपणो दण्डः । गोमयप्रदेहेन वा
प्रलिप्यावधोपणम् । आ द्विपादमूल्यादिति पट्टपणः,
गोमयभस्मना वा प्रलिप्यावधोपणम् । आ त्रिपाद-
मूल्यादिति नवपणः, गोमयभस्मना वा प्रलिप्याव-
धोपणं, शरावमेग्वलया वा । आ पणमूल्यादिति
द्वादशपणः, मुण्डनं प्रत्राजनं वा । आ द्विपण-
मूल्यादिति चतुर्विंशतिपणः, मुण्डस्येष्टकाशकलेन
प्रत्राजनं वा । आ चतुष्पणमूल्यादिति पट्ट-
त्रिंशत्पणः । आ पञ्चपणमूल्यादिति अष्टचत्वारिं-
शत्पणः । आ दशपणमूल्यादिति पूर्वः साहसदण्डः ।
आ विंशतिपणमूल्यादिति द्विशतः । आ त्रिंशत्पण-
मूल्यादिति पञ्चशतः । आ चत्वारिंशत्पणमूल्यादिति
साहस्रः । आ पञ्चाशत्पणमूल्यादिति वधः ।

प्रसह्य दिवा रात्रौ वान्तर्यामिकमपहरतोऽर्ध-
मूल्येष्वेत एव द्विगुणा दण्डाः । प्रसह्य दिवा रात्रौ
वा सशस्त्रस्यापहरतश्चतुर्भागमूल्येष्वेत एव दण्डाः ।

कुटुम्बिकाध्यक्षमुख्यस्वामिनां कूटशासनमुद्रा-
कर्मसु पूर्वमध्यमोत्तमवधा दण्डाः । यथापराधं वा ।

कोष्ठपण्यकुप्यायुधागारेभ्य इति । कोष्ठगारात् पण्या-
गारात् कुप्यागाराद् आयुधागाराच्च, कुप्यभाण्डोपस्करा-
पहारेषु, अर्धमूल्येषु अर्धमापमूल्यादिद्विमापमूल्यान्तेषु

(१) कौ. ४।९.

विपये, एत एव द्वादशपणादयो, दण्डाः । कोशभाण्डा-
गाराक्षशालाभ्य इति । ताभ्यः, चतुर्भागमूल्येषु काकणी-
मूल्येषु मापमूल्यान्तेषु अपहृतेषु विपये, एत एव द्विगुणा
दण्डाः चतुर्विंशतिपणाष्टचत्वारिंशत्पणादयः ।

चोरानामभिप्रधर्षणे इति । स्वयमपहृतवतामेव राज-
पुरुपाणां चोरापहरणच्छलकल्पने, चित्रो घातः क्लेशवधः ।
इति अनेन प्रकारेण, राजपरिग्रहेषु राजकीयेषु प्रदेशेषु,
व्याख्यातम् ।

वाह्येषु त्वित्यादि । वाह्येषु राजकीयातिरिक्तेषु पौर-
जानपदक्षेत्रादिषु । शेषं सुगमम् । चोरस्य निर्धनत्वे
दण्डप्रकारमाह— गोमयप्रदेहेन वेति । गोशकृदुपलेपेन,
प्रलिप्य देहं प्रकपेण लिप्त्वा, अवधोपणं पट्टधोपण-
पुरस्सरं नगरमभितः संचारणम् । आ द्विपादमूल्यादिति-
त्यादि । स्पष्टम् । शरावमेग्वलया वेति । अवधोपणमिति
वर्तते, शरावो मृद्भाण्डविशेषः, प्रोतशरावा रशानां कण्ठे
वद्ध्वा पूर्ववन्नगरमभितः संचारणं गोमयभस्माभावपक्षे
दण्ड इत्यर्थः । आ पणमूल्यादिति द्वादशपण इत्यादि
आ पञ्चाशत्पणमूल्यादिति वध इत्यन्तं वाक्यजातं
स्पष्टार्थम् । यदत्र चतुर्विंशतिपणदण्डासामर्थ्यं मुण्डी-
कृत्येष्टकाव्यण्डप्रधेपेण देशाद् बहिर्निष्कासनमुक्तं, तत्
पट्टत्रिंशत्पणादिसहस्रपणान्तदण्डासामर्थ्यं दण्डापूपिका-
न्यायेन सिद्धं द्रष्टव्यम् ।

प्रसह्येति । बलात्कारेण, दिवा रात्रौ वा, अन्तर्या-
मिकं यामान्तरालकालरक्षाय्यापृत, अपहरतो मुण्णतः,
अर्धमूल्येषु मापमूल्याद्धर्मित्याद्युक्तमूल्यापेक्षार्धमूल्येषु
अर्थाद्धर्षमापमूल्यप्रभृतिषु द्विमापमूल्यान्तेषु विपये,
एत एव पूर्वोक्तास्त्रिपणादय एव वधान्ताः, द्विगुणाः
अर्थात् पट्टपणादयः, दण्डाः । इह द्विगुणा इति पाठो
नास्तीति भाषास्वरसतो गम्यते । अन्तर्यामिकमेव दिवा
रात्रौ वा प्रसह्य शस्त्रपाणंमुण्णतो मापचतुर्भाग (काकणी)
मूल्यादिषु मापमूल्यान्तेषु विपयेऽपि यथोक्ता एव दण्डा
इत्याह— प्रसह्य दिवा रात्रौ वा सशस्त्रस्येत्यादि ।

कुटुम्बिकाध्यक्षमुख्यस्वामिनामिति । कुटुम्बिनः
सुवर्णाध्यक्षादेर्ग्राममुख्यस्य समाहर्तुश्चेत्येतेषां चतुर्णां,
कूटशासनमुद्राकर्मसु कपटलेख्यकर्मसु कपटलक्षणकर्मसु

च, पूर्वमध्यमोत्तमवधाः दण्डाश्चत्वारो यथाक्रमं भवन्ति । यथापराध वा अपराधानुगुण्येन वा दण्डाः । श्रीम्.

*धर्मस्थीयाञ्चारकात्रिस्सारयतो बन्धनागाराच्छ-
य्यासनभोजनोच्चारसंचारं रोधबन्धनेषु त्रिपणोत्तरा
दण्डाः कर्तुः कारयितुश्च ।

चारकादभियुक्तं मुञ्चतो निष्पातयतो वा मध्यमः
साहसदण्डः अभियोगदानं च । बन्धनागारात्
सर्वस्वं वधश्च ।

बन्धनागाराध्यक्षस्य संरुद्धकमनाख्याय चारयत-
श्चतुर्विंशतिपणो दण्डः । कर्म कारयतो द्विगुणः ।
स्थानान्यत्वं गमयतोऽन्नपानं वा रुन्धतः षण्णव-
तिर्दण्डः । परिक्लेशयत उत्कोचयतो वा मध्यमः
साहसदण्डः । व्रतः साहस्रः ।

परिगृहीतां दासीमाहितिकां वा संरुद्धिकामधि-
चरतः पूर्वः साहसदण्डः । चोरडामरिकभार्या
मध्यमः । संरुद्धिकामार्यामुत्तमः । संरुद्धस्य वा
तत्रैव घातः । तदेवाध्यक्षेण गृहीतायामार्यायां
विद्यात् । दास्यां पूर्वः साहसदण्डः ।

चारकमभित्त्वा निष्पातयतो मध्यमः । भित्त्वा
वधः । बन्धनागारात् सर्वस्वं वधश्च ।

एवमर्थचरान् पूर्वं राजा दण्डेन शोधयेत् ।

शोधयेयुश्च शुद्धास्ते पौरजानपदान् दमैः ॥

बन्धनाध्यक्षशोधनमाह— धर्मस्थीयादिति । धर्म-
स्थपरिकल्पितात्, चारकात् संरोधागारात्, निस्सारयतः
लञ्चग्रहणेन तद्रतान् ब्रहिः संचारयतः, बन्धनागारात्
कारागृहात् निस्सारयतः, रोधबन्धनेषु रोधागारेषु
बन्धनागारेषु च शय्यासनभोजनोच्चारसंचारं शयनीया-
सनभोजनानि मूत्रपुरीषोत्सर्गस्थानं च, कर्तुः, कारयि-
तुश्च, त्रिपणोत्तराः उत्तरोत्तरत्रिपणाधिकाः, दण्डाः ।

चारकादिति । धर्मस्थीयसंरोधगृहात्, अभियुक्तं
मुञ्चतः, निष्पातयतो वा निष्पतनप्रतिकूलानाचरणा-

* धर्मस्थीयादित्यस्य प्राक् वर्तमानः 'धर्मस्थश्चेदि'त्यारभ्य
'तदष्टगुणं दण्डं दद्यादि'त्यन्तो भागः समाप्रकरणे
(पृ. २७-२८) द्रष्टव्यः ।

(१) कौ. ४।९.

निष्पतनं प्रयोजयतश्च, मध्यमः साहसदण्डः, अभियोग-
दानं च अभियुक्तदेयद्रव्यदानं च । बन्धनागारात्
प्रदेषुकारागृहात्, अभियुक्तं मुञ्चत इति वर्तते, सर्वस्वं
सर्वस्वहरणं, वधश्च दण्डः ।

संरुद्धं जनं बन्धनागाराध्यक्षाननुज्ञया चारयतश्चतु-
र्विंशतिपणो दण्डः, तद्विगुणः कर्म कारयत इत्याह—
बन्धनागाराध्यक्षस्येत्यादि । स्थानान्यत्वमित्यादि ।
स्थानान्यत्व स्थान दम् (?) । परिक्लेशयतः ताडना-
दिना दुन्वतः । उत्कोचयतः उत्कोचधनं दापयतः ।
शेषं स्पष्टम् ।

परिगृहीतामिति । क्रयाधिगतां, दासीं, आहितिकां
वा, सरुद्धिकां बन्धनागाररुद्धां, अधिचरतो गच्छतः,
पूर्वः साहसदण्डः । चोरडामरिकभार्या चोरभार्या डमर-
गतकभार्या च, अधिचरतः, मध्यमः । संरुद्धिकां,
भार्या कुलस्त्रियं, अधिचरतः, उत्तमः । तत्रैव संरुद्धस्य
वा बन्धनागार एव संरुद्धस्य च अर्थात् पूर्वोक्ताः
स्त्रीरधिचरतः, घातः वधः । तदेवेति । वधरूपं विधान-
मेव, अध्यक्षेण, गृहीतायां अधिचरितायां, आर्यायां,
विद्यात् । दास्यां, अध्यक्षेण गृहीतायामिति वर्तते, पूर्वः
साहसदण्डः, अध्यक्षस्य ।

चारकमिति । धर्मस्थीयसंरोधागारं, अभित्त्वा
निष्पातयतः अर्थात् संरुद्धं, मध्यमः साहसदण्डः ।
भित्त्वा निष्पातयतः, वधः । बन्धनागारात् निष्पातयतः,
सर्वस्वं सर्वस्वहरणं, वधश्च दण्डः ।

अध्यायप्रान्ते श्लोकमाह— एवमिति । अनेन
प्रकारेण, अर्थचरान् राजार्थव्यवहाराधिकृतान्, राजा,
दण्डेन शोधयेत् । ते च अर्थचराश्च, शुद्धाः, भूत्वेति
शेषः, पौरजानपदान्, दमैः दण्डैः, शोधयेयुः । श्रीम्.

मनुः

स्तेयविवादपदप्रतिज्ञा

एषोऽखिलेनाभिहितो दण्डपारुष्यनिर्णयः ।

स्तेनस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं दण्डविनिर्णये ॥

(१) मस्य. ८।३०१ [विधिं ... .. णये (त्रिविधं
दण्डनिर्णयम्) Noted by Jha]; व्यक. १०९ स्यातः
(स्याथ) णये (णयम्); विर. २८६ स्यातः (स्याथ);
सेतु. २२७.

एष निःशेषोक्तो दण्डपारुष्यनिर्णयो, १ निर्णयो दण्ड-
व्यवस्था । दण्डशब्दो हि साधनोपलक्षकतया विवाद-
पदेऽन्वितायां नामधेये पूर्वपदम् । स्तेनस्य चौरस्य
दण्डभेदानतःपरं वक्ष्यामीति उपसंहारोपन्यासाथः
श्लोकः । मन्धा.

स्तेयसाहसयोनिरुक्तिः

स्यात्साहसं त्वन्वयवत्प्रसभं कर्म यत्कृतम् ।

निरन्वयं भवेत्स्तेयं कृत्वापव्ययते च यत् ॥

(१) परद्रव्यापहरणं स्तेयमुच्यते । धात्वर्थप्रसिद्ध्या
चास्यैव कर्ता स्तेनः । तस्य कर्तव्यत्वेन इह तु विशेषे-
णाय व्यवहार इष्यते, तदर्थोऽयं श्लोकः । न परद्रव्या-
दानमात्रं स्तेयं, ऋणादाननिक्षेपादिष्वपि स्तेयदण्डप्रसङ्-
गात् । [३ किं तर्हि, निरन्वयं आरक्षकपुरुषवर्जितमवसरं
अभिज्ञाय यत् क्रियते तच्चौर्यम् । तथा सान्वयमनवसरे
प्रसह्य कृतमपि अपहृते च यत् 'कृतमिदं न मया'

(२) मसृ. ८।३३२ क., ख., घ., कृत्वा (हृत्वा),
ग., कृत्वापव्ययते (हृत्वापव्ययते), [कृत्वापव्ययते च यत्
(कृत्वा चापहृते भयात्, कृत्वा चापहृते च यः, कृत्वा चापहृते
च यत्) Noted by Jha]; गोरा. कृत्वापव्ययते (हृत्वा-
पहृते); मिता. २।२६६ व्ययते (हृवते) [कृत्वा ...
च यत् (कृत्वा यन्निहते भयात्) Noted by Jha];
व्यक. १०९ च यत् (च यः); स्मृच. ३१६ उक्तः;
विर. २८६, ३५०; पमा. ४३५ कृत्वा ..... यत् (हृत्वा-
पव्ययते यदि); दीक. ५३ रन्वयं (रन्वये) कृत्वा (हृत्वा)
च (तु); व्यनि. ५००-५०१ स्यात्साहस (साहसं स्यात्);
द्वि. ८०; सवि. ४५७ कृत्वा...यत् (वञ्चयित्वाऽपकर्ष-
णम्); व्यप्र. ३८५ कृत्वा.. यत् (कृत्वा यन्निहते भयात्);
व्यउ. १२३ मितावत्; वित्ता. ३५ मितावत् : ७७५
व्ययते (हृयते); सेतु. २२७; समु. १४८: नन्द.
८।३०१.

१ (निर्णयो०). २ व्येन. ३ किं तर्हि न च त्वयं
आरक्षपुरेण वर्जितमनिज्ञातेन यः क्रियते तच्चौर्यम् । दधथा
कृत्वापि चेत्तापहृते यत्तेकृतमिदं तन्मयेति विधायान्यत्र संकिप्या
इति । न तच्चौर्यं किं तर्हि स्यान्न साहसं अन्वयवत् मारक्षप्रदेशे
प्रसभ प्रसप्तप्रकाशं तथा कृतमध्यमपहृते चैस्तेयमेव संज्ञाभेदो
दण्डभेदामहि । (आदर्शपुस्तके पादटिप्पण्यां उल्लिखितोऽयं ग्रन्थः
उपरि संशोध्य समुल्लिखितः).

इति, तदपि स्तेयमेव । विद्ययाऽन्यत्र मंप्राप्त्या किं न
तच्चौर्यं ? किं तर्हि, स्यात्साहसं अन्वयवत् आरक्षक-
प्रदेशे प्रसभ प्रसह्य प्रकाशं कृतम् ।] संज्ञाभेदो दण्ड-
भेदार्थः । कर्म यत्कृतं परपीडाकरं वन्तूयाटनाभिदाह-
द्रव्यापहरणादि । अभिदाहो यद्यपि द्रव्यापहरणं नास्ति,
तथापि चौर्यमेव, रहसि करणादपहृत्वाच्च मन्यन्ते ।
चौर्यं हि द्रव्यविशेषाश्रयो दण्डः, सोऽत्र न स्यात् ।
एवमर्थमेव स्तेयप्रकरणे लक्षणं ' प्रसभं कर्म ' इति ।
कर्मग्रहणात् द्रव्यापहारादन्यदप्येवं कृतमयुक्तं साहसमेव ।
कस्तर्हि अभिदाहादौ अप्रसभं कृते दण्डः ? कण्टकशुद्धौ
वक्ष्यामः । अत एव संधिच्छेदे सत्यपि द्रव्यापहरणे
कण्टकशुद्धौ दण्डमामनन्ति, अन्यथा स्तेय एवावश्यत् ।
मेधा.

(२) यत्कर्म धान्यापहारादि द्रव्यस्वामिसमक्षमेव
प्रसह्य कृतं तत्साहसं स्यात् । अतस्तत्र स्तेयदण्डो न
कार्य इत्येतदर्थः स्तेयप्रकरणेऽस्योपदेशः । यत्पुनः परोक्ष
कृत तस्तेयं भवेत् । यदपि च हृत्वाऽपहृते तदपि
स्तेयमेव । * गोरा.

(३) अन्वयवत् द्रव्यरक्षिराजाध्यक्षादिसमक्षम् ।
प्रसभ बलावष्टम्भेन यत्परधनहरणादिकं क्रियते तत्साह-
सम् । स्तेयं तु तद्विलक्षणं निरन्वयं द्रव्यस्वाम्याद्यसमक्षं
वञ्चयित्वा यत्परधनहरणं तदुच्यते । यच्च सान्वयमपि
कृत्वा न मयेदं कृतमिति भयात् निहृते तदपि स्तेयम् ।
मिता. २।२६६

(४) अत्र साहसं सहमा अविचिच्य दोषगुणौ यदि
कृतं तदा, स्तेयमपि तथैवेत्याशङ्कां प्रसङ्गादपनयति —
स्यादिति । नैव तावन्मात्रं साहसं किन्तु प्रसभं हटा-
त्स्वामिसमक्षं बलवदन्वयवदनुबन्धि उत्तरकालमपि यत्र
न तद्रोप्यते साहसं तदित्यर्थः । निरन्वयं उत्तरकाल-
निह्वययत्नसहितं यच्च कृत्वा स्वामिनोऽपव्ययते तदैव
निह्ववाय यतते तद्द्रव्याहरणं स्तेयम् । एवं च युद्धा-
दिना यत्परस्वहरणं परमारणादि तत्साहसं, निह्ववप्रयत्न-
वता तु यत् परस्वमादीयते तत् स्तेयमित्यर्थः । तथा

* मसु., मच., नन्द., भाच. गोरावत् ।

१ दार्थः । अपहृत्य यत्तेन मया कृतमित्याह कर्म.

२ क्षणं 'स्तेयं प्रसभ . ३ एवमन्विच्छेदसत्य.

अनिहयेन चायत्नकलहादिनिमित्तकं ताडनादि क्रियते
तद्दण्डयाम्यमित्युक्तम् । मवि.

राज्यकण्टकाः प्रकाशाप्रकाशतस्कराः । कण्टकशुद्धिः, नदर्थं
चाराधन्वेषकविधिः ।

संम्यङ्गनिविष्टदेशस्तु कृतदुर्गश्च शास्त्रतः ।

कण्टकोद्धरणे नित्यमातिष्ठेद्यत्नमुत्तमम् ॥

(१) देशनिवेशो दुर्गकरणं च यत्सप्तमाध्याये उक्तं
तत्कृत्वा कण्टकोद्धरणं, तेनापि राष्ट्ररक्षा क्रियते ।
कण्टकशब्दः पीडाहेतुसामान्यात्तस्करादिषु प्रयुक्तः ।

मेधा.

(२) निविष्टदेशे जनाध्युषितदेशः । शास्त्रतः
शास्त्रोक्तविधिना । कण्टकानां क्षुद्रशत्रूणां तस्करादीना-
मुद्धरणे । मवि.

(३) 'जाङ्गलं सस्यमंपन्नम्' इत्युत्तरीत्या सस्यगा-
श्रितदेशस्तत्र सप्तमाध्यायोक्तप्रकारेण कृतदुर्गाश्चौरसाह-
सिकादिकण्टकनिराकरणे प्रकृष्टं यत्नं सदा कुर्यात् ।

ममु.

रक्षणार्थवृत्तानां कण्टकानां च शोधनात् ।

नरेन्द्रास्त्रिदिवं यान्ति प्रजापालनतत्पराः ॥

(१) एतदेव (कण्टकोद्धरणं) दर्शयति । आर्यवृत्तं
शास्त्रोदादितं, कर्तव्येतरानुष्ठाननिषेधौ, तद्वृत्तं येषा-
मित्युत्तरपदलोपी समासः । तेन दीनानाथश्रोत्रिया
अकरशुल्कदा गृह्यन्ते । तद्रक्षणोद्धि त्रिदिवगमनं युक्तम् ।
अन्येषां तु वृत्तिपरिकीर्तनादकरणे प्रत्यवायो यथोत्तरत्र
वक्ष्यते— 'स्वर्गाच्च परिहीयते' इति । रक्षणो तु वृत्ति-
निष्क्रयणेन प्रत्यवायाभावमात्रं न तु स्वर्गः । अथवा
वृत्तिनियमापेक्षं त्रिदिवप्राप्तिवचनं, यथोक्तं प्राक् ।
अन्ये तु वृत्तिपरिकीर्तनदर्शनादर्थवादमात्रं राज्ञः स्वर्ग-
वचनं, अवृत्तिदपरिपालनमपि वृत्तिप्रयुक्तं स्वराज्यभाग-
स्थानीयास्ते राज्ञः । यथैव च शिल्पिजीविनः 'शिल्पिनो

(१) मस्मृ. १।२५२ ग., शास्त्रतः (शाश्वतः) द्रवणे नि
(द्वारगौर्णि) [देशस्तु (देशेषु) दुर्गश्च (दुर्गस्तु) Noted
by Jha].

(२) मस्मृ. १।२५३.

१ (च०). २ ननिषेधस्तु. ३ रक्षानुवृ. ४ अन्येषां
तु. ५ त्वादशनमर्थ.

माभि मास्येकैकं कर्म कुर्युः' (गौध. १०।३०) इति
वृत्त्यर्थं शिल्पं कुर्वाणा राज्ञा कर्म कार्यन्ते करग्रहणाय,
एवं राजाऽपि वृत्तियुक्तः प्रजापालनप्रवृत्तौ नित्यकर्म-
वदार्थपरिपालनं कार्यते शास्त्रेण । यथैव हि कामश्रुतितो-
ऽग्न्याहितो नित्यान्यनुतिष्ठति न स्वर्गादिलाभाय । न हि
तानि फलार्थतया नोदितानि, अथ च क्रियन्ते,
तद्वदेतद्द्रष्टव्यम् । अतो यावती काचित्फलश्रुतिः सा
सर्वाऽर्थवाद इति कौबर(?) विष्णुस्वामी । यदत्र तत्त्व
तद्वर्षितमधस्तात् । मेधा.

(२) यस्मात्साध्वाचाराणा रक्षणोद्धारादीना च
शासनात्प्रजापालनयुक्ता राजानः स्वर्गं गच्छन्ति ।
तस्मात्कण्टकोद्धरणं यत्नं कुर्यात् । ममु.

अशासंस्तस्करान् यस्तु बलिं गृह्णाति पार्थिवः ।

तस्य प्रक्षुभ्यते राष्ट्रं स्वर्गाच्च परिहीयते ॥

(१) शासनं यथाशास्त्रं वधादि, दण्डमन्तरेण
तस्कराणां निर्ग्रहो रक्षा च न शक्यते । अतो वृत्तिं
गृहीत्वा यस्तस्करवधाज्जुगुप्सते तस्योभयो दोषः । इह
राष्ट्रकृतोऽमुत्र स्वर्गपरिहानिः । युक्ता च बलिपरिगृहीतस्य
तन्निष्कृतिमकुर्वतो दोषवत्ता । मेधा.

(२) यश्च पुनर्नृपतिश्चौरादीननिराकुर्वन् पट्टभागा-
द्युक्तं करं गृह्णाति तस्मै राष्ट्रवासिनो जनाः कुप्यन्ति ।
कर्मान्तराजिताऽप्यस्य स्वर्गप्राप्तिरनेन दुष्कृतेन प्रति-
वक्ष्यते । ममु.

(३) अशासन् अरक्षन् । भाच.

'निर्भयं तु भवेद्यस्य राष्ट्रं बाहुबलाश्रितम् ।

तस्य तद्वर्धते नित्यं सिच्यमान इव द्रुमः ॥

(१) प्रसिद्धमेवैतच्छ्लोके तस्करवैधविधिशेषतया
अनूद्यते । मेधा.

(१) मस्मृ. १।२५४ [तस्य (यस्य) गांश्च (गांस)
Noted by Jha]; व्यक. ११०; विर. २९४; विचि.
१२४; द्वि. ४ अशा..... रान् (अंशांशं तस्कराद्);
विच्य. ५१ यस्तु (यो हि).

(२) मस्मृ. १।२५५ [तस्य... ते (तस्याभिवर्धते)
सिच्य (सेच्य) Noted by Jha]; व्यक. ११० तु
(वा); विर. २९४ तु (हि).

१ ग्रहरक्षा न. २ धर्मविशेष.

(२) यस्य राज्ञो ब्राह्मणीयाश्रयेण राष्ट्रं चौगटिभय-
रहितं भवति तस्य नित्यं तद्वृद्धिं गच्छति । उदक-
मेकमेव वृक्षः । ममु.

विक्रोशनत्यो यस्य राष्ट्रं प्रियन्ते दस्युभिः प्रजाः ।
संपश्यतः सभृत्यस्य मृतः स न तु जीवति ॥

(१) पूर्वोक्तयुक्तताप्रमादयोग्यत्वात्वे दोषमाह ।
यदि सभ्यगुल्मस्थानानि प्रति न जागर्ति तदा छिद्रा-
न्वपिभिर्दस्युभिः चौरैः प्रजां न्हियन्ते । तामु किं
करिष्यति । अतस्तादृशो राजा मृत एव । जीवितं
मरणमेव । अतोऽप्रमत्तेन भवितव्यम् । विक्रोशनत्यः
आक्रन्दन्त्यः । न्हियन्ते मपश्यतः सभृत्यस्य । निर्दिष्टं
द्रश्यते । केवलं च भृत्यास्तदीयाः पश्यन्ति तानुधावन्ति
न मांशयन्ति । सर्वे ते मृतकल्पाः । मभा.

(२) यस्य राज्ञः सभृत्यस्य पश्यत एव राष्ट्रादाक्र-
न्दन्त्यः प्रजाः शत्रुप्रभृतिभिः अपन्हियन्ते स स्वजीवित-
कार्याभावात् मृत एव न तु जीवति । गोग.

द्विविधांस्तस्करान् विद्यात्परद्रव्यापहारिणः ।
प्रकाशांश्चाप्रकाशांश्च चारचक्षुर्महीपतिः ॥

(१) चाराः प्रच्छन्ना राष्ट्रं राजकृत्यज्ञानिनस्तं
चक्षुषी इव यस्य स चारचक्षुः । प्रकाशतस्कराणां
नास्ति तस्करव्यवहारो यथा लोकेऽन्येषामटवीगत्रि-
चराणामस्ति, तैः सामान्योपादानं तद्वन्नियमार्थं क्रियते ।
मभा.

(२) चार एव चौगज्ञानहेतुत्वाच्चक्षुर्गिव यस्यामौ
राजा, चारैरेव प्रकटतया गूढतया द्विप्रकारन्यायेन पर-
धनग्राहिणो जानीयात् । ममु.

(१) मस्सु. ७।१४३ [मृतः स (मृतगु) न तु (न
स, न च, स न) Noted by Jha]; व्यक. ११०
न तु (च न); विर. २९४ न तु (न हि).

(२) मस्सु. ९।२५६ हारिणः (हारकान्); व्यक. १०९;
स्मृच. ३।१७; विर. २८९; व्यनि. ५०१; सवि. ४६०
या (न्या); विता. ७७७ त्पर (त्पर); सेतु. २२७;
समु. १४९.

१ योरप्रमा. २ (न०). ३ शस्तरस्क. ४ नातिन.
५ माससैः .

प्रकाशवञ्चकास्तेषां नानापण्योपजीविनः ।
प्रच्छन्नवञ्चकास्त्वेते ये स्तेनाटविकादयः ॥

(१) तत्र ये क्रयार्थं मानतुलादिना मुष्णन्ति, द्रव्या-
णामागमस्थाननिर्गमनाश्रयं कुर्वन्ति ते प्रकाशवञ्चका
वार्णजकाः । प्रच्छन्नन्तु ये राज्ञौ मुष्णन्ति ते स्तेनाः,
आटविका विजने प्रदेशे वसन्ति । अपरे तु प्रत्य-
हारिणो न केवलमेत एव किं तर्हीमे चान्ये, यान्श्वं
वक्ष्यामः । मभा.

(२) तेषां पुनश्चौरादीनां मभ्याद्ये तुलाप्रतिमानोप-
चयापचयादिना हिरण्यादिपण्यविक्रयिणः परधनमनु-
चितेन गृह्णन्ति ते प्रकाशवञ्चकाः । स्तेनाश्चौराः सन्न-
विच्छेदादिना गुस्तादव्याश्रयाश्च परधनं गृह्णन्ति ते
प्रच्छन्नवञ्चकाः । ममु.

उत्कोचकाश्चौपधिका वञ्चकाः कितवास्तथा ।
मङ्गलादेशुत्ताश्च भद्राश्चक्षुणिकैः सह ॥

(१) उत्कोचका ये कस्याचिकीर्षे कस्याचिद्राजा-
मात्यादेः प्रवृत्तौ अर्थग्रहणेन कार्यसिद्धौ प्रवर्तन्ते । औप-
धिकाः छन्नव्यवहारिणः । अन्यद् व्रवन्ति अन्यदा-
चरन्ति । प्रत्यक्षं प्रीतिं दर्शयित्वा अपकारे वर्तन्ते ।
विनाऽप्यर्थग्रहणेन निर्मितान्तरतः अन्यतोऽपरस्य कार्य-
सिद्धिमवश्यं विज्ञाय मया तत्रैतिक्रियत इति परं

(१) मस्सु. ९।२५७ [स्तेषां (स्तेषां) स्त्वेत...दयः
(स्त्वेव स्तेनाटव्यादयो जनाः, स्त्वेते स्तेनाटव्यादयो जनाः,
श्चैव स्तेना अटविका जनाः, स्तेषा ये स्तेनाटविकादयः)
Noted by Jha]; व्यक. १०९ कास्त्वेते (का शेषा);
विर. २९१ स्त्वेते...दयः (स्तेषा स्तेनाटव्यादयो जनाः);
द्वि. ११८ पृ. : १२१ विरवत्, उत्त. : समु. १४९
ये स्तेना (स्तेना आ).

(२) मस्सु. ९।२५८ [पूर्वार्धे (उत्कोचकाश्चौपधिकान्
वञ्चकान् कितवास्तथा), वृत्ताश्च (वृत्तांश्च), भद्रा.. सह
(भद्राश्च प्रेक्षणिकैः सह, भद्राश्चक्षुणिकारनथा, भद्राश्चक्षुणिका-
स्तथा, भद्राश्चक्षुणिकारनथा) Noted by Jha]; व्यक.
१०९ काश्चौ (काः सो); विर. २९१ श्रे (श्वै) श्रेप
व्यकवत्; द्वि. ११८ उत्कोच (औत्कोचि) श्रे (श्वै);
समु. १४९ श्रे (श्वै).

१ त्कार्येण क. २ वृत्तो ग्रहणानिकार्यसिद्धौ. ३ वर्तते ।

गृह्णन्ति, भीषिकाप्रदर्शनं वा उपधिः । वञ्चकाः कितवा धनग्रहणार्थं सदा देविन इत्यर्थः । पृथगर्थे वा पदं वञ्चकाः, विप्रलम्भकाः । इदं कार्यं वयमेव करिष्यामस्तव नान्येऽत्रस्था इत्युक्त्वा न कुर्वन्ति, उपेत्य नानाकारैर्नानाविधैरुपायैर्प्राप्नीमान् मुष्णन्ति । शिवमाधवादयः शिवमादित्यं उपजीवन्ति । मङ्गलादेशवृत्ताः शान्त्युपदेशिका ज्योतिषिकादयः । अथवा एतां देवतां त्वदर्थेनाहं प्रीणयामि दुर्गां मार्तण्डं चेति तथा आढ्यानां धनमुपजीवन्ति । अथवा मङ्गलं तवास्त्विति वादिनः मङ्गलादेशवृत्ताः । अभद्रा भद्राः । प्रेक्षणिकाः सर्वस्य करदर्शनेन प्रशंसन्ति पुरुषलक्षणानि । मेधा.

(२) उत्कोचका उत्कोचग्राहिणः । औपधिकाः स्तुत्यादिकृतेनोपधिना छलेन गृह्णन्तः । वञ्चका वेषान्तरेण भ्रममुत्पाद्य आदातारः । कितवा द्यूतकृतः । मङ्गलादेशो मङ्गलस्तुतिपाठः वृत्तं चरितं येषाम् । भद्राः सुरूपतामात्मनो विधाय स्त्र्यादिव्यामोहकाः । ईक्षणिकाः प्रेक्षणीयकर्तारो नटादयः । मवि.

(३) उत्कोचका ये कार्यिभ्यो धनं गृहीत्वा कार्यमयुक्तं कुर्वन्ति । औपधिका भयदर्शनाद्ये धनमुपजीवन्ति । वञ्चका ये सुवर्णादि द्रव्यं गृहीत्वा परद्रव्यप्रक्षेपेण वञ्चयन्ति । कितवा द्यूतसमाह्वयदेविनः । धनपुत्रलाभादिमङ्गलमादिश्य ये वर्तन्ते ते मङ्गलादेशवृत्ताः । भद्राः कल्याणाकारप्रच्छन्नपापा ये धनग्राहिणः । ईक्षणिका हस्तरेखाद्यबलोकनेन शुभाशुभफलकथनजीविनः । ममु.

असम्यक्कारिणश्चैव महामात्राश्चिकित्सकाः ।

शिल्पोपचारयुक्ताश्च निपुणाः पण्ययोषितः ॥

(१) महामात्रा मन्त्रिपुरोहितादयो राजनैकटिकास्ते चेदसम्यक्कारिणः । चिकित्सका वैद्याः । शिल्पोपचार-

(१) मस्मृ. ९।२५९ [पचार (पकार) Noted by Jha]; व्यक. १०९; विर. २९१; दवि. ११८ पचार (पकार); समु. १४९.

१ उपधावनग्रहणार्थं. २ पादवञ्चकाः. ३ नान्यत्र. ४ कुर्वत उ. ५ कारणनाना. ६ (उप०). ७ यान्त्यु. ८ तथाऽस्त्विति. ९ सर्वस्य करवर्धने अभद्रा भद्राप्रेक्षणकाः प्रशंसिपुरुषलक्षणाः । १.

युक्ता चित्रपत्रच्छेदरूपकारादयः । उपचार उपायनं, अनुपयुज्यमानस्वशिल्पकौशलं दर्शयित्वाऽनुष्ठाय धनं नयन्ति, एवं पण्ययोषितो निपुणाश्चोपचारेणासत्प्रीतिदर्शनेन । असम्यक्कारिण इति सर्वत्रानुयुज्यते । मेधा.

(२) महामात्राः अमात्या राज्ञः, तथा चिकित्सका भिषजः । असम्यक्कारिणोऽयुक्तकारिणः । शिल्पयुक्ताः चित्रकारादयः । उपकारयुक्ताः केशादिसंस्कर्तारः । निपुणाः स्वस्ववृत्तिकुशलः । पण्ययोषितो वेद्याः । मवि.

(३) महामात्रा हस्तिशिक्षाजीविनः । चिकित्सकाः चिकित्साजीविनः । असम्यक्कारिण इति महामात्रचिकित्सकविशेषणम् । शिल्पोपचारयुक्ताः चित्रलेखाद्युपायजीविनः तेऽप्यनुपजीव्यमानशिल्पोपायप्रोत्साहनेन धनं गृह्णन्ति । पण्यस्त्रियश्च परवशीकरणकुशलाः । ममु.

(४) शिल्पोपचारयुक्ताः छत्रतालवृन्ताद्युपकारकारिणः । नन्द.

एवमाद्यान् विजानीयात्प्रकाशांलोककण्टकान् ।

निगूढचारिणश्चान्यान्यनार्थानार्थलिङ्गिनः ॥

(१) एवमाद्यान्, न शक्यते धूर्तानां परद्रव्यापहारीणां प्रकारान् संख्यातुमित्याद्यग्रहणं, तथा ह्यासक्तं कथयन्ति अवधीरयन्तीमनुरागिणीं, तथाऽभृत्यो भृत्यवदात्मानं दर्शयित्वा नयति हिरण्यं ऋजुप्रकृतेर्न चार्थभृतः, त्वं ब्रह्मा त्वं बृहस्पतिरित्युक्त्वा मूर्खादथाब्रयन्ति देहि प्रसादेन कतिपयैर्वाऽहोभिः प्रत्यर्पयामीति सिद्धे प्रयोजने तनुतरो भवति प्रियवाद्यप्रियवादी संपद्यते । निगूढचारिणः । मेधा.

(२) विजानीयात् किमन्याय्यं कुर्वन्तीति । प्रकाशान् धनिनः समक्षं ग्रहीतृन् । निगूढकारिणो निह्वेनाहर्तृन् । आर्यलिङ्गिनो ब्रह्मचर्यादिवेषान् । मवि.

(३) एवमादीन् प्रकाशां लोकवञ्चकान् चारैर्जानीयात् ।

(१) मस्मृ. ९।२६० माद्यान् (मादीन्) [विजानीयात् (विजातीयान्) Noted by Jha]; व्यक. १०९; मवि. चारि (कारि); विर. २९१; दवि. ११८; समु. १४९ विरवत्.

१ हाराणां. २ लक्षक्यं क. ३ वधार. ४ तथा भृत्यो.

अन्यानपि प्रच्छन्नचारिणः शूद्रादीन् ब्राह्मणादिवेष-
धारिणो धनग्राहिणो जानीयात् । ममु.

तान् विदित्वा सुचरितैर्गुणैस्तत्कर्मकारिभिः ।

चौरैश्चानेकसंस्थानैः प्रोत्साह्य वशमानयेत् ॥

(१) तत्कर्मकारिभिः तुल्यकर्मकारिभिर्विद्यापूर्वं ये
तत्कर्म कृतवन्तः । अथवा संप्रत्येव तत्कर्म कार्यन्ते
अन्तर्भावसिद्धयर्थं लब्धान्तरा आगत्य कथयिष्यन्ति ।
तथान्यैरपि चौरैरेकसंस्थानैः । मेधा.

(२) सुचरितैः सम्यक्चरद्भिः, तत्कर्मकारिभिः चोर-
त्वेन तेष्वत्मानं प्रकाशयद्भिः गुणैश्चौरैः अनेकसंस्थानैः
अनेकवेशैः प्रोत्साह्य चौर्यादिकरणे प्रवर्त्य वशमानयेत्
गृह्णीयात् । मवि.

(३) तानुक्तान् वञ्चकान् सभ्यैः प्रच्छन्नैः तत्कर्म-
कारिभिः वणिजां स्तेये वणिग्भिरत्येवमादिभिः पुरुषैरेत-
द्व्यातिरिक्तैः सप्तमाध्यायोपदिष्टकापटिकादिभिश्चौरैरेक-
स्थानस्थैश्चात्वा प्रोत्साह्य स्ववशान् कुर्यात् । ममु.

तेषां दोषानभिख्याप्य स्वे स्वे कर्मणि तत्त्वतः ।
कुर्वीत शासनं राजा सम्यक् सारापराधतः ॥

(१) दोषान् स्तेयादीन् अभिख्याप्य लोके लोकानु-
द्वेगार्थम् । स्वे स्वे कर्मणि वित्तग्रहणघातनादौ कृते ।
सारापराधत इति, मुषितवस्तुनः सारतां ज्ञात्वा सम्यक्
च चौरापराधं ज्ञात्वैत्यर्थः । मवि.

(२) तेषां प्रकाशप्रकाशतस्कराणां स्वकर्मणि चौर्यादौ

(१) मस्मृ. १.१२.६१ त्साह्य (त्साह्य) [त्साह्य (च्छद्य,
त्सार्थ) Noted by Jha]; व्यक. ११० मुच (तु च)
कारि (वेदि); विर. २.९३ मुच (तु च) गुणै (स्तैस्ते);
व्यनि. ५०४ मुच (तु च) कारि (चारि) प्रोत्साह्य
(प्रसह्य); समु. १.४९ व्यनिवत् .

(२) मस्मृ. १.१२.६२ [श्याप्य (श्याप्य) Noted by
Jha]; व्यक. ११० षानभिख्याप्य (षमभिख्याप्य); विर.
२.९३ प्य (य); विचि. १.२३ त्वतः (त्ततः); व्यनि.
५०४; दवि. ८१ पराधतः (नुसारतः); सेतु. २.२९
दविवत्, समु. १.४९.

१ (तत्कर्मकारिभिः ०). २ थाचैरपि चौरैस्तत्कर्म-
कारिभिरने.

व्य. कां. २१३

ये पारमार्थिका दोषाः संधिच्छेदादयस्तान् लोके प्रख्याप्य
तद्गतवनञ्चरीरादिसामर्थ्यापेक्षयाऽपराधापेक्षया च राजा
दण्डं कुर्यात् । ममु.

(३) अभिख्याप्य लोकैः कथयित्वा । सारशब्दोऽप-
द्व्यतघनपरः तेनापद्व्यतघनानुसारिणा अपराधेन तान्
दण्डयेदित्यर्थः । विर. २.९३

(४) सारापराधतः, सारतश्च अपराधतश्च । नन्द.

न हि दण्डादृते शक्यः कर्तुं पापविनिग्रहः ।

स्तेनानां पापबुद्धीनां निभृतं चरतां क्षितौ ॥

(१) पापविनिग्रहः पापाभिवृत्तिः स्तेनानाम् । मवि.

(२) यस्माच्चौराणां पापाचरणबुद्धीनां विनीतवेषेण
पृथिव्यां चरतां दण्डव्यतिरेकेण पापक्रियायां नियमं
कर्तुमशक्यमत एषां दण्डं कुर्यात् । ममु.

तस्करादिकण्टकान्वेषणविधिः

सभाप्रपापुपशालावेशमद्यान्नविक्रयाः ।

चतुष्पथाश्चैत्यवृक्षाः समाजाः प्रेक्षणानि च ॥

जीर्णोद्यानान्यरण्यानि कारुकावेशनानि च ।

शून्यानि चाप्यगाराणि वनान्युपवनानि च ॥

पर्वविधान्नुपो देशान् गुल्मैः स्थावरजङ्गमैः ।

तस्करप्रतिषेधार्थं चौरैश्चाप्यनुचारयेत् ॥

(१) सभा ग्रामनगरादौ नियतं जनसमूहस्थानं, प्रपा
जलदानगृहं, अपूपविक्रयवेश्म, पण्यस्त्रीगृहं, मद्यान्न-

(१) मस्मृ. १.१२.६३ [निभृत (निगृहं) Noted
by Jha]; व्यक. ११० पापवि (न्यायवि); विर.
२.९३ शक्यः कर्तुं (कर्तुं शक्यः).

(२) मस्मृ. १.१२.६४; अप. २.१२.६८ मनुनारदौ; व्यक.
११७; विर. ३.३६; व्यनि. ५०५ पूष (घृत) वेश
(वेश्म) याः (या) उत्तरार्थे (चतुष्पथं चैत्यवृक्षः समाज-
प्रेक्षणादि च); समु. १.४९ जाः (जः).

(३) मस्मृ. १.१२.६५; अप. २.१२.६८ र्जा (र्शी) चाप्य
(वाप्य) मनुनारदौ; व्यक. ११७; विर. ३.३६; व्यनि.
५०५; समु. १.४९.

(४) मस्मृ. १.१२.६६; अप. २.१२.६८ श्याप्य (रण्य)
मनुनारदौ; व्यक. ११७, विर. ३.३६; व्यनि. ५०५ स्मेः
सा (लमसा); समु. १.४९.

विक्रयस्थानानि, चतुष्पथाः, प्रख्यातवृक्षमूलानि, जन-
समूहस्थानानि, जीर्णवाटिकाः, अटव्यः, शिल्पगृहाणि,
शन्यगृहाणि, आम्रादिवनानि, कृत्रिमोद्यानानि । एवं-
प्रकारान् देशान् सैन्यैः पदातिसमूहैः स्थावरजङ्गमैरेक-
स्थानस्थितैः प्रचारिभिश्चान्यैः चारैः तस्करनिवारणार्थं
चारयेत् । प्रायेणैवंविधे देशेऽन्नपानस्त्रीसंभोगस्वप्रहर्त्रा-
द्यन्वेषणार्थं तस्करा अवतिष्ठन्ते । ममु.

(२) अपूपशाला कन्दुकशाला । वेशो वेश्यागृहं,
मद्यान्नविक्रया मद्यान्नविक्रयस्थानानि । चैत्यवृक्षाः
प्रौढपादपाः । सभाया उपात्तत्वात्तदन्यमेलके समाजपदं,
कदाचित्तत्रापि चौरसंभवात् । प्रेक्षणानि प्रेक्षणीय-
नृत्पादिस्थानानि । कारुकावेशनानि शिल्पिगृहाणि ।
गुल्मैः पदातिसमूहैः, अस्यैव विशेषणं स्थावरजङ्गमैः ।
तेन स्थितैः संचरद्भिः पदातिसमूहैः चारैश्च तस्कर
प्रतिपेधार्थं संभविचौराणि स्थानान्यनुचारयेदित्यर्थः ।

विर. ३३६-७

तैस्सहायैरनुगतैर्नानाकर्मप्रवेदिभिः ।

विद्यादुत्सादयेच्चैव निपुणैः पूर्वतस्करैः ॥

(१) तत्सहायैस्तेषामेव तस्कराणां सहायतां गतैः ।
सम्यक् तेषामनुगतैः । नानाकर्मप्रवेदिभिः तत्कर्मप्रवे-
दिभिः । नानाकर्मप्रचारिभिरिति क्वचित्पाठः । उत्साह-
येत् चौर्यं कुर्म इत्युक्त्वा उद्यमं कारयेत् । पूर्वतस्करैः
अन्यराष्ट्रे कृतचौर्यैः । मवि.

(२) तेषां साहाय्यं प्रतिपद्यमानैस्तच्चरितानुवृत्तिभिः
संधिच्छेदादिकर्मानुष्ठानवेदिभिः पूर्वचौरैः चाररूपैः चार-
मायानिपुणैस्तस्करान् जानीयात् उत्सादयेच्च । ममु.

(३) स्वानुगतैः आत्मवशैः । नन्द.

भक्ष्यभोज्योपदेशैश्च ब्राह्मणानां च दर्शनैः ।

शौर्यकर्मापदेशैश्च कुर्युस्तेषां समागमम् ॥

(१) मस्मृ. १।२६७; गोरा. [त्साद (त्साह)
Noted by Jha]; अप. २।२६८ तत्स (तान् स)
वेदि (वादि) त्साद (त्साह) क्रमेण मनुनारदौ; मवि.
' प्रचारिभिः ' इति क्वचित्पाठः, त्साद (त्साह); व्यनि.
५०५ यैरनु (यैः स्वानु); समु. १४९ यैरनु (यैः सहानु)
त्साद (त्साह); नन्द. त्साद (त्साह) शेषं व्यनिवत्.

(२) मस्मृ. १।२६८ [ज्योपदे (ज्यप्रदे) Noted

(१) ते पूर्वचौराश्चरभूताः आगच्छतास्मद्रूहं गच्छा-
मस्तत्र मोदकपायसादीन्यश्रीम इत्येवं भक्ष्यभोज्यव्याजेन,
अस्माकं देशे ब्राह्मणोऽस्ति सोऽभिलषितार्थसिद्धिं जानाति
तं पश्याम इत्येवं ब्राह्मणानां दर्शनैः, कश्चिदेक एव
बहुभिः सह योत्स्यते तं पश्याम इत्येवं शौर्यकर्मव्याजेन,
तेषां चौराणां राज्ञो दण्डधारकपुरुषाः समागमं कुर्यु
ग्राहयेयुश्च । ममु.

(२) समागमे राजपुरुरूपैर्ग्रहणयोग्ये देशे । नन्द.
' ये तत्र नोपसर्पयुर्मूलप्रणिहिताश्च ये ।

तान् प्रसह्य नृपो हन्यात् सभिन्नज्ञातिबान्धवान् ॥

(१) नोपसर्पयुर्जातशङ्काः । मूलप्रणिहिताः स्वराष्ट्र-
स्थितप्रकृत्यादिप्रेषिताः । प्रसह्य तत्र गत्वा बलात् ।

मवि.

(२) ये चौरास्तत्र भक्ष्यभोज्यादौ निग्रहणशङ्कया
नोपसर्पन्ति ये च मूले राजनियुक्तपुराणचौरवर्गं प्रणि-
हिताः सावधानभूताः तैः सह संगतिं भजन्ते तांश्चौरान्
तेभ्य एव ज्ञात्वा तदेकतापन्नमित्रपित्रादिज्ञातिस्वजन-
सहितान् बलादाक्रम्य राजा हन्यात् । ममु.

(३) तत्र समागमे ये यदृच्छ्या नोपसर्पयुरिति ।
मूलप्रणिहिताः प्रणिहितमूलाः ज्ञातकारणाः । भक्ष्य-
भोज्यापदेशेनात्मवधं जानन्त इति यावत् । नन्द.

नै होढेन विना चौरं घातयेद्भार्मिको नृपः ।
सहोढं सोपकरणं घातयेदधिचारयन् ॥

धार्मिको राजा हृतद्रव्यसंधिच्छेदोपकरणव्यतिरेकेण
अनिश्चितचौरभावं न घातयेत् किन्तु द्रव्येण चौर्योप-
करणेन च निश्चितचौरभावमविचारयन् घातयेत् । ममु.

by Jha]; अप. २।२६८ ज्योप (ज्याप) क्रमेण मनु-
नारदौ; व्यनि. ५०५ मां (मों) कुर्यु...गमम् (कुर्यात्तेषां
समागतम्); मच. अपवत्; समु. १४९ ज्योप (ज्याप)
शौ (चौर) कुर्युस्ते (कुर्यात्ति); नन्द. ज्योप (ज्याप)
गमम् (गमे).

(१) मस्मृ. १।२६९ [मित्र (पुत्र) Noted by
Jha]; व्यनि. ५०५ पूर्वार्थं (ये तत्र नोपसर्पन्ति मूलप्रणि-
हितान् जनान्) सख्य (गृह्य); समु. १४९.

(२) मस्मृ. १।२७०; अप. २।२७५; व्यनि. ५०५;
समु. १४९.

स्तेनातिदेशः

ग्रामेष्वपि च ये केचिच्चौराणां भक्तदायकाः ।
भाण्डावकाशदाश्रैव सर्वास्तानपि घातयेत् ॥

(१) भाण्डं मूलधनं शस्त्रादिक्रयणार्थम् । अवकाशः शयनादिस्थानम् । एतच्च चौरताज्ञाने सति । मवि.

(२) ग्रामादिष्वपि ये केचिच्चौराणां चौरस्त्वं ज्ञात्वा भक्तदाः, चौर्योपयुक्तभाण्डादि गृहावस्थानं ये ददति तानपि नैरन्तर्याम्यपराधगोचरापेक्षया घातयेत् । ममु.

अग्निदानं भक्तदांश्चैव तथा शस्त्रावकाशदानं ।
संनिधातृंश्च मोषस्य हन्याच्चौरानिवेश्वरः ॥

(१) शीतापनोदनाद्यर्थं येषां ददति, शस्त्रं कर्तारिकादि, मोषस्य संनिधातारः सर्वे चौरवत् ज्ञेयाः । शस्त्रावकाशद्रहणं प्रागुक्तमयुपसंहारार्थमुच्यते । मेधा.

(२) अग्निदानं गृहदाहाद्यर्थं ततः करिष्यतीति ज्ञात्वाऽपि । संनिधातृन् मोषस्थानसमीपनेतृन् । मोषस्य चोरस्य । मवि.

(३) ग्रन्थिभेदादिकारिणो विज्ञाय अभिभक्तशस्त्रावस्थानप्रदानं मुष्यत इति मोषश्चौरधनं तस्यावस्थापकान् चौरवद्राजा नियह्नीयात् । ममु.

(४) एकं भक्तपदं सिद्धान्नपरं, अपरं भक्तपदं तद्व्यतिरिक्ताशानीयपरं, भाण्डं शस्त्रान्यचौर्योपकरणं, अवकाशोऽवस्थानदेशः, अग्निश्रौयानुकूलः, संनिधातृंश्च मोषस्य, मोषणीयस्य द्रव्यस्यापहारानुकूलसंनिधानकारकान् । एतच्च भयाज्ञानविरहेण नेयम् । विर. ३३९

(१) मस्मृ. १.१२.७१; अपु. २.२.७.५२ वकाश (रकोश); अप. २.१२.७६ दाश्रै (दांश्रै); व्यक. १.१७; विर. ३.३९ घात (ताड); रस्त. १.२६; व्यनि. ५.०७ अपवत्, याज्ञवल्क्यः; विता. ७.९३ भाण्डा (भक्ता) उक्तः; बाल. २.१२.७६; समु. १.५२.

(२) मस्मृ. १.१२.७८ रानि (रमि) [मोषस्य (मोक्षस्य) Noted by Jha]; अप. २.१२.७६; व्यक. १.१७; विर. ३.३९ निवे (त्रे); विचि. १.४४; व्यनि. ५.०९ हन्यात् (शिष्यात्); दवि. ८२; बाल. २.१२.७६ रानिवेश्वरः (रमिवेश्वरम्); सेतु. २.४७; समु. १.५८ भक्त (गर) निधा (विधा) यमः; विव्य. ५२.

१ मोक्षस्य. २ तारः-(कर्तारः).

(५) किञ्च अभिदानिति । भक्तं भक्तसंयुक्तं गरदादि दातृन् । शस्त्रावकाशदानं शस्त्रैः शरीरस्यावकाशदातृन् तच्छेदकान् । संनिधातृन् मोषस्य, मुषस्य ज्ञात्वापि क्रयादिकारिणो वा भक्तदायकादीनामुक्तत्वात् । ईश्वर इत्यनेन समर्थः । सामन्ता अपि तथा कुर्युरिति ध्वनितम् । मच.

(६) मोषस्य मोषितद्रव्यस्य समोपसाधनस्य वा । नन्द.

(७) मोषस्य मुषितस्य वस्तुनः, संनिधातृन् समीपवर्तिनः, ईश्वरः चौरानिव शिष्यात् क्षिपेत् । भाच.

योऽदत्तादायिनो हस्तालिप्सेत ब्राह्मणो धनम् ।
याजनाध्यापनेनापि यथा स्तेनस्तथैव सः ॥

(१) अतिदेशोऽयम् । यो ब्राह्मणश्चौरानुपजीवति स चोरवद्दण्ड्यः । याजनाध्यापनेनापि । अपिः क्रियान्तर सूचकः । तेन प्रतिग्रहप्रीतिदाया अपि गृह्यन्ते । क्षत्रियादीनामन्यथैव वार्त्तादिस्वकर्मणा चोरधनं गृह्णाताम् । ब्राह्मणग्रहणं तु मया किल धर्मेणार्जितं याजयतेत्यभिमाननिवृत्त्यर्थम् । अदत्तमादत्ते गृह्णातीत्यदत्तादायी चोरः । लिप्सेत लब्धुमिच्छेदगृहीतास्वपि दक्षिणासु तत्संबन्धादेव चौरनिग्रहः । मेधा.

(२) अदत्तप्राहिणश्चौरस्य ब्राह्मणो याजनाध्यापनप्रतिग्रहैरपि परकीयं धनमण्वपि गृह्णाति सोऽपि चौरो विज्ञेयः । अतश्चासौ चौरवद्दण्ड्यः । #गोरा.

(३) अदत्तादायिनश्चौरस्य हस्ताद्यो ब्राह्मणो याजनाध्यापनप्रतिग्रहैरपि परकीयधनं ज्ञात्वा लब्धुमिच्छेत् स चौरवच्चौरतुल्यो ज्ञेयः, अतः स इव दण्ड्यः । ममु.

(४) अदत्तादायिनश्चौरस्य लिप्सेतेति ग्रहणपरं,

* मवि., भाच. गोरावत् ।

(१) मस्मृ. ८.१३.४०; मिता. २.१.१.४ नेना (नादा); अप. २.१२.७६ योऽद (अद); व्यक. १.१८ नापि (नैव); विर. ३.४०; पमा. ४.८२ (=); विचि. १.४४; दवि. ८४; सवि. २.८७ योऽद (अद) नो हस्ता (नश्चोरा) वा (त्र) स्पृह्यन्तरम्; व्यप्र. ४.१५-६; विता. २.७९ (=); राकौ. ४.४२; बाल. २.१२.७६; सेतु. २.४७; समु. १.८; विव्य. ५२.

सन्प्रयोगस्य निदिध्यासनादिवदार्पत्वेनाविवक्षितत्वात् ।
धनमिति परकीयमिति ज्ञात्वेति शेषः ।

इहापि मनुष्यमारणप्रकरणपरिसमाप्तिनिरुक्तन्यायाद्
यथा तथेति श्रवणाच्च स्तेनद्रव्यकृतुस्तत्परिग्रहीतुश्च
स्तेनत्वातिदेशमात्रमेव, वास्तवस्य स्तेयस्याभावात् ।
तदपि तदुक्तदण्डप्राप्त्यर्थमेव प्रकरणात्, न तु प्राय-
श्चित्ताद्यतिदेशसम् । अतः स्तेनहस्ताद्ब्राह्मणस्वमपि
सुवर्णं क्रीत्वा गृहीत्वा वा महाघातकित्वं न भवतीति
ध्येयम् । दधि. ८४

(५) अदत्तादायतुं शील यस्य सोऽदत्तादायी तस्य
यज्ञार्थधनस्यत्वानुत्पत्तेरिति भावः । मच.

(६) अदत्तादायीति स्तेनसाहसिकयोर्ग्रहणम् । नन्द.

राष्ट्रेषु रक्षाधिकृतान् सामन्तांश्चैव चोदितान् ।

अभ्याघातेषु मध्यस्थान् शिष्याञ्चौरानिव द्रुतम् ॥

(१) कृतौ (?) सामन्तान् समीपवासिनः, चोदितान्
आहूतान् । अभ्याघातेषु चौरैः क्रियमाणेषु घातेषु ।
मध्यस्थान् उदापीनता स्थितान् । मधि.

(२) ये राश्ट्रे रक्षानियुक्ताः, ये च सीमान्तवासिनः
क्रूराः सन्तः चौर्योपदेशे मध्यस्था भवन्ति तान् चौरवत्
क्षिप्रं दण्डयेत् । मसु.

(३) राश्ट्राधिकृतान् ग्रामवासिनः, देशितान् ग्रामा-
दिरक्षार्थमादिष्टान्, प्रजानां चौरादिभिरुपहतेषु क्रिय-
माणेषु मध्यस्थान् उपेक्षकान् चौरवद्दण्डयेदिति
वाक्यार्थः । विर. ३४१

(४) अभ्याघातेषु चौरादपहृतद्रव्येषु चौरघातकेषु
वा, मध्यस्थान् चोरोऽपि न चोरोऽयमिति वादिनः ।

मच.

(१) मसु. १।२७२ [राश्ट्रे रक्षाधि (राश्ट्रे पुरे वाधि)
द्रुतम् (द्रुतान्) Noted by Jha]; अप. २२७।५२
(राश्ट्रेषु राश्ट्राधिकृतान् सामन्तान् पाणिनो हरेत्) एतावदेव;
अप. २।२७६ रक्षा (राश्ट्रे) ध्याञ्चौ (ध्याञ्चौ); व्यक. ११८
रक्षाधिकृतान् (राश्ट्राधिकृतान्); विर. ३४१ रक्षा
(राश्ट्रे) चोदि (देशि) घाते (गते); विचि. १४६ चोदि
(देशि) धाते (गते) रानिव (रमिव); दधि. ८३ चोदि
(देशि) निव द्रुतम् (निवधरः); बाल. २।२७६; सेतु.
२४९ धि (दि) चोदि (देशि) रानिव (रमिव); समु.
१५२ रक्षा (राश्ट्रे) श्वे चोदि (श्व यथोदि); विव्य. ५२.

यश्चापि धर्मसमयात्प्रच्युतो धर्मजीवनः ।

दण्डेनेव तमप्योपेत्स्वकाद्रुमाद्वि विच्युतम्* ॥

ग्रामघाते हिताभङ्गे पथि मोषाभिदर्शने ।

शक्तितोऽनभिधावन्तो निर्वास्याः सपरिच्छदाः ॥

(१) शक्तौ सत्यामालस्यादिना । ते निर्वास्याः ।
ये तु चौरैः कृतमंकेतास्तपां पूर्वत्र वध उक्तो घातयेदिति ।
परिच्छदो गवाश्चादिः । तदपि निर्वासेनापहर्तव्यं, नास-
त्परिच्छदः ईतयो धनं तु हर्तव्यम् । मेधा.

(२) तदाभङ्गे सेत्वादिभङ्गे । हिताभङ्ग इति
कचित्पाठः । हिता नदीमध्यसेतुः । पथि मोषादि
चौर्यसाहसादि तपां मर्षणे सहने । मार्व.

(३) ग्रामलण्डने तस्कराद्यामः क्रियमाणे, हिताभङ्गे
जलमत्भङ्गे जाते । 'क्षेत्रोत्पन्नमस्यनाशने वृत्तिभङ्गे च'
इति मेधातिथिः । पथि चौरदर्शने तसिकटवर्तिनो
यथाशयिते ये रक्षां न कुर्वन्ति ते शय्यागवाश्चादि-
परिच्छदमहिता देशान्निर्वासनीयाः । मसु.

राज्ञः कोपापहर्तृश्च प्रतिकूलेषु च स्थितान् ।

घातयेद्विधैर्दण्डैररीणां चोपजापकान् ॥

* व्याख्यातग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च साहसप्रकरणे (पु.
१६२९) द्रष्टव्यः ।

(१) मसु. १।२७४ तोऽन (तो ना) [हिताभङ्गे
(इडाभङ्गे, तडाभङ्गे, सेतुभङ्गे) Noted by Jha];
अप. २।२७६ हिता (हिटा); व्यक. ११८; मधि.
हिता (तया) भिदर्शने (दिमर्षणे); विर. ३४१; विचि.
१४६; बाल. २।२७६ तोऽन (तो ना); सेतु. २४९
ऽनभि (न हि); समु. १५२ हिता (हिटा) मोषाभिद
(चोराभिम्) शक्तितोऽन (शक्तास्त्वन); विव्य. ५३ पाभि
(पादि).

(२) मसु. १।२७५ [प्रतिकूलेषु च (प्रातिकूल्येष्वव,
प्रतिकूलेषु वा, प्रतिकूल्येष्वव) घात...कान् (अरीणासुप-
धावतो घातयेद्विधैर्दण्डैः) Noted by Jha]; मिता.
२।३०२ जाप (कार); अप. २।२८२; व्यक. १२२ पु
च (ऽथना) चोप (चाप); विर. ३६७ हर्तुं (हन्तुं) पु च
(ध्वव) [ररीणां (वीराणां) Noted by Jha];
पमा. ५८१ ररीणां...कान् (हरेत् सर्वस्वमेव च); विचि.
१६० राज्ञ (राज) हर्तुं (हन्तुं) पु च (ध्वव); विव्य.

१ कर्तव्यो.

(१) कोशो राज्ञां धनसंचयस्थानं, तत्रापहर्तारो द्रव्यजातिपरिमाणानपेक्षमेव बध्वाः । ये च प्रातिकूल्येन वर्तन्ते, यद्राज्ञां देशान्तरादानेतुमभिप्रेतं तद्देशदुर्लभमै-जाविकाश्चादि, प्राच्यानामुदीच्यानां कलिङ्गदेशोद्भव-हस्त्यादि तदानयनप्रतिबन्धे ये वर्तन्ते, तथा यानि मित्राणि तानि शत्रून् कुर्वते कृत्वा शत्रुभिः मयोज-यन्ति । अरीणामुपजापकाः प्रोत्साहकास्तान् घातयेत्, स्वतन्त्रप्रयोजनत्वान्नावश्यं घातनमित्युक्तम् । मेधा.

(२) अरीणां संवन्धिधन उपजापकान् स्वप्रभृति-भेदकान् । मवि.

(३) राज्ञो धनग्रहाद्भनापहारिणः, तथा तदाज्ञा-व्याघातकारिणः, शत्रूणां च राज्ञा सह वैरवृद्धिकारिणोऽप-राधापक्षया करचरणजिह्वाच्छेदनादिभिर्नानाप्रकारदण्डै-र्घातयेत् । ममु.

(४) उपजापकान् तत्पक्षपातिनो भूत्वा राजशिल्प-प्रकटकान् । मच.

(५) अरीणामुपजतृन् मित्राण्यरयो यथा भवेयुस्तथा भेदकान् इत्यर्थः । कृतसन्धीनामरीणामुपजापकानिगि-ति वा । नन्द.

चिकित्सकानां सर्वेषां मिथ्याप्रचरतां दमः ।

अमानुषेषु प्रथमो मानुषेषु तु मध्यमः ॥

(१) चिकित्सका भिपजस्तेषां मिथ्याप्रचाराणा-मौषधदानमुभयथा संभवति । यदि वाऽविज्ञातशास्त्र-

५०८ (राजः कोशापहर्तृश्च हन्यादेवाविचारयन्) नारदः, एतावदेव : ५०८ प्रतिकूलेषु च (प्रातिकूल्येष्वेव) उत्तरार्धे (अरीणामुपजा-पकां घातयेद्विधिवैधैः) ; दवि. ३१६ विरवत् ; सवि. ४९३ (=) मितावत् ; धीमि. २।३०२ पु च (व्यव) जाप (जाय) ; व्यग्र. ५६९ पु च (धव) शेषं पमावत् ; व्यउ. १६५ जाप (जीव) क्रमेण यासवत्क्यः ; व्यम. ११० पु च (धव) ; विता. ८२७ ; बाल. २।२७६ ; सेतु. ३०६ पूर्वार्धे (कोषाणामपहर्तृश्च प्रतिकूले-ष्ववस्थितान्) यासवत्क्यः ; समु. १६५ व्यमवत् ; भाच. जाप (याज) .

(१) मस्मृ. १।२८४ ; व्यनि. ५१० बृहस्पतिः ; समु. १५८ क्रमेण यमः .

१ माजनेयाश्चादि.

प्रयोगतया शास्त्रे परिचितेऽपि वाऽतत्परतयाऽर्थलिप्सया । अमानुषेषु गवाश्वहस्त्यादिषु प्रथमः साहसदण्डोऽनुष-क्तव्यः । एवं मानुषेषु तु मध्यम इति । तथाप्रचारेण यत्राश्वेव विपद्येत तदा महान् दण्डः कल्पनीयः ।

मेधा.

(२) सर्वेषां कायशल्यादिभिपजां दुश्चिकित्सां कुर्वतां दण्डः कर्तव्यः । तत्र गवाश्वदिविपये दुश्चिकित्सायां प्रथममाहसदण्डो मानुषविपये पुनर्मध्यमसाहसः । ममु.

चौरादिकण्डकानिग्रहो राज्ञो धर्मः

परमं यत्नमातिष्ठेस्तेनानां निग्रहे नृपः ।

स्तेनानां निग्रहादस्य यशो राष्ट्रं च वर्धते ॥

(१) कश्चित् करुणान् 'कूरं हिमार्कम' इति मन्यमानो न प्रवर्तते । अतस्तत्प्रवृत्त्यर्थं स्तेननिग्रह-स्तुत्यर्थवादः प्रक्रम्यते । नात्र हिमादोपोऽस्ति प्रत्युत दृष्टा-दृष्टोपकारहेतुत्वात्स्तेनहिमैव श्रेयस्करौ । वेदतुल्यतां च ख्यापयितुमर्थवादा भ्यामस्तत्र हि प्रायेण सार्थवादका विभ्युदेशा इति तत्प्रतीत्यनुसरणेन वैदिकोऽयमर्थ इति प्रसिद्धिः । भवन्ति चात्र केचित्प्रतिपत्तारो ये स्तुति-भिर्तितरां प्रवर्तन्ते । परमं यत्नं प्रकृष्टमतिशयवत्तात्पर्यं आश्रयेत् चरैश्चारयेत् साक्षात्प्रकाशं चातिप्रयत्नतः । स्तेनाः चौराः । निग्रहो नियमनवधवधनादि । एवं कृते यशः ख्यातिर्भवति । निरुपद्रवोऽस्य राज्ञो देशः, स्तेना नाभिमवन्ति, निशा दिवा तुल्या तत्र, इति सर्वत्र स्थितं भवति । राष्ट्रं वर्धते । राष्ट्रं जनपदस्त-स्मिन्निवामिनश्च पुरुषाश्चैरनपद्रयमाणा वर्धन्ते । श्रीभिः प्रमोदमाना बहुपर्यन्तैर्देशान्तरस्था अपि निरुपद्रवं राष्ट्र-माश्रयन्ते । ततो वर्धते । मेधा.

(२) चौरनियमं प्रकृष्टमभियोगं राजा कुर्यात् । यस्मात्तन्निग्रहान् राज्ञः प्रजा निरुपद्रवतया च देशो जनधनबाहुल्येन वृद्धिमिति । *गोरा.

* ममु. गोरावत् ।

(१) मस्मृ. ८।३०२ [हाद (हात्वा) Noted by Jha]; गोरा. यशो (प्रजा) ; व्यक. ११० राष्ट्रं च (राज्यं वि) ; निर. २९३ ; विचि. १२४ ; स्मृचि. २५ ; सेतु. २२९ ; विव्य. ५१ हाद (हेणा) .

१ शब्दोऽनु. २ रिति. ३ न्ते दे.

अभयस्य हि यो दाता स पूज्यः सततं नृपः ।
सत्रं हि वर्धते तस्य सदैवाभयदक्षिणम् ॥

(१) अभयं चोरादिभ्योऽधिकृतेभ्यश्चासहृण्डनिवारणेन यो ददाति स सर्वदैव पूज्यो भवति स्वैरकथास्वपि राज्याच्युतो वनस्थोऽपि । सत्रं क्रतुविशेषो गवामयनादि, तदस्य वर्धते निष्पद्यते । सर्वाङ्गमुत्पन्नं एवंगुणमित्येतद्वर्धत इत्यनेनाह । अहरहः सत्रफलं प्राप्नोतीत्यर्थः । अभयं यत्र दक्षिणा । अन्येषु सत्रेषु दक्षिणा नास्ति । इदं तु सर्वेभ्योऽपि विशिष्टं यद्दक्षिणा । वत्सगवाश्वैदिभिः (१) दक्षिणा विलक्षणा इत्यर्थवान् सत्रव्यतिरेकः । मेधा.
(२) चौरपापस्य निग्रहणेन साधूनामभयं ददाति स सदा सर्वस्य पूज्यो भवति । यस्मात् सत्रं क्रतुविशेषवत् स्तेननिग्रहः संपद्यते । स्तेननिग्रहाख्यं तस्यान्यसत्रविलक्षणमतिशयेन संपद्यते । अन्यत् किल सत्रं नियतकालं भवति, इदं सदैव भवति च, अदक्षिणं च अन्यत् सत्रं, इदं पुनरभयं दक्षिणा यस्य तदभयदक्षिणम् ।

* गोरा.

सर्वतो धर्मपङ्कभागो राज्ञो भवति रक्षतः ।
अधर्मादपि पङ्कभागो भवत्यस्य ह्यरक्षतः ॥

(१) सर्वतः सकाशाद्यज्ञादेः तथा ग्रामवासिभिः वनवासिभिश्च कृताद्धर्मात् पङ्कभागं राजा लभते । एवमधर्मादपि चौरैः प्रलब्धकृताद्राज्ञः पङ्कभागो भवति, न केवलं स्तेनैर्वै मुप्यन्ते तदरक्षातो राज्ञामधर्मो, यावद्ये हरन्ति तेषामपि चौरभावेनाधर्मोदयस्तदशेनापि राजानः संबध्यन्ते । तान् निग्रह्णान् अदृष्टदोषसंबन्धनिवारणमपि । रक्ष्याणां रक्षणे अधिकृतस्य राजस्तदकरणाद्युक्तः प्रत्यवायः । ननु च भृतिपरिक्रीतत्वाद्धर्मपङ्कभागवचनम-

* ममु. गोरावत् ।

(१) मस्मृ. ८।३०३; व्यक. ११० सत्रं हि वर्धते (वृत्तं हि वर्धते); विर. २९३-४ हि व (विव); विचि. १२४ हि यो (तु यो); स्मृचि. २५; सेतु. २२९ विचिवत्.

(२) मस्मृ. ८।३०४ [भवत्यस्य (भवत्येव) Noted by Jha]; विचि. २६३ राज्ञो भवति (भवत्यस्य हि) पू.; दवि. ५ ह्यरक्षतः (ह्यरक्षणात्).

१ श्वादिभिः + (ये मुप्यन्ते तदरक्षातो राज्ञामधर्मो यावद्ये हरन्ति). २ प्रका. ३ चौरैर्भा. ४ तानि निग्रहणतः. ५ रक्षैव । तत्राधि.

युक्तम् । उक्तं दीमानाथपरिव्रजितादयः सन्न्यकरप्रदाः परिपूर्णस्वधर्मपौलने च न काप्यनुपपत्तिः । मेधा.

(२) सर्वतो भृतिप्रदानव्यतिरिक्ताच्च श्रोत्रियादीनां साधूनां सकाशाद्धर्मपङ्कभागो राज्ञः प्रजारक्षणाद्भवति । अरक्षतश्च अधर्मादपि लोके चर्यमाणात् पङ्कभागोऽस्य भवति । तस्माच्चतनतः स्तेननिग्रहेण प्रजासंरक्षणं कुर्यात् । न च वृत्तिपरिक्रीतत्वाद्वाज्ञो धर्मप्राप्तिरयुक्ता । वृत्तिपरिक्रयवद्धर्मभागपरिक्रयस्यापि शास्त्रीयत्वात् । गोरा.

(३) प्रजा रक्षतो राज्ञः सर्वस्य भृतिदातुर्वणिगादेः भृत्यदातुश्च श्रोत्रियादेः सकाशाद्धर्मपङ्कभागो भवति । * ममु.

यदधीते यद्यजते यद्दाति यदर्चति ।

तस्य षड्भागभाप्रजा सम्भ्यग्भवति रक्षणात् ॥

(१) यदुक्तं सर्वत इति तस्य प्रपञ्चोऽयम् । अध्ययनादयो धर्मार्थतयाऽन्यत्र ज्ञापिताः प्रसिद्धरूपाश्च । अर्चनं देवगुरूणां पूजनम् । तस्येति कर्मणोऽध्ययनादेः पदार्थस्येति योजनीयम् । क्रियायाः स्त्रीलिङ्गत्वात् । न च षड्भाग इति वैचनात् कर्तुः षड् कर्मफलार्थोः षष्ठो नृपतेः, समग्रकर्मफलभोक्तृत्वस्याधिकारतः कर्तुरवगतत्वात् । अपि तु सम्यग्रक्षणात्स्वकर्मानुष्ठानात् तावन्मात्रं राज्ञः फलमुपपद्यत इति । नान्यकृतस्य शुभरयाशुभस्य वा अन्यत्र गमनं, नाकर्तुः फलमस्तीति स्थितम् । मेधा.

(३) यः कश्चिदध्ययनयजनयाजनदेवतार्चनादि करोति तस्य यत्फलं तस्य फलस्य राज्ञा सम्भ्यक् प्रजापालनात् षड्भागः प्राप्यते । गोरा.

रक्षन् धर्मेण भूतानि राजा वध्यांश्च घातयन् ।
यजतेऽहरहर्ह्यज्ञैः सहस्रशतदक्षिणैः ॥

(१) भूतानि स्थावरजङ्गमानि चौरैर्भ्यो रक्षन्, वध्यांश्च शास्त्रतो वधार्हास्तांश्च घातयन् सहस्रशतदक्षि-

* शेषं गोरावत् ।

(१) मस्मृ. ८।३०५ [यद्दाति (यज्जुहोति) Noted by Jha]; विचि. २६३.

(२) मस्मृ. ८।३०६; विचि. २६३-४; स्मृचि. २५ यजतेऽ (यजेता).

१ पलिनकानुप. २ (न च०). ३ वचनं क. ४ शात् ष.

णानां पौण्डरीकादीनां क्रतूनां फलमन्वहं राजा प्राप्नो-
तीति स्तुतिः । मेधा.

(२) भूतानि स्थावरजङ्गमानि शास्त्रव्यवस्थया
राजा रक्षन् वध्यान् स्तेनादीन् यथाशास्त्रं घातयन्
लक्षदक्षिणानां यज्ञानां संबन्धि फलं प्रत्यहमर्जयति ।
तत्र महाप्रयासकर्मसंबन्धि फलं कथमल्पप्रयासात्कर्मणः
प्राप्यते । तथा सति को नाम प्रयासेषु वर्तेत इति
चोदनीयम् । फलोपभोगकालाल्पभूयस्त्वे च विशेष-
संभवात् । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । गोरा.

योऽरक्षन् बलिमादत्ते करं शुल्कं च पार्थिवः ।
प्रतिभागं च दण्डं च स सद्यो नरकं व्रजेत् ॥

(१) बलिप्रभृतीनि राजग्राह्यकरनामानि देशभेदेर्भू-
यानि माणवकवत्प्रसिद्धानि, तत्र बलिर्धान्यादेः पशु-
भागः, करो द्रव्यादानं, शुल्कं वणिक्प्राप्यभागः, प्रति-
भागं फलाभरणिकाद्युपायनम् । राजैतद् गृह्णाति चौरै-
भ्यश्च न रक्षति, स सद्य आयुःक्षयान्नरकं गच्छेत् ।
गृहीत्वा राजभागं रक्षा कर्तव्या । नरकायुःक्षयभयादिति
श्लोकात्पर्यम् । मेधा.

(२) यो राजा प्रजासंरक्षणमकुर्वन् धान्यादेः पड्ड-
भागादिकं करं गुल्मदास्यादिकं स्थलपथादिजीविभ्यो
गतागतिभ्यो भूतेभोगं फलं फलकुसुमाद्युपायनं शुल्कं
दण्डं व्यवहारादौ गृह्णाति स आयुःक्षयेण सत्यमेव नरकं
याति । गोरा.

(३) प्रीतिभोगमिति क्वचित्पाठः, तत्र प्रीत्योप-
दौकितं फलादीत्यर्थः । मवि.

(४) यो राजा रक्षामकुर्वन्, बलिं धान्यादेः
षड्भागं, ग्रामवासिभ्यः प्रतिमासं वा भाद्रपौषनियमेन
ग्राह्यं (करं), शुल्कं स्थलजलपथादिना वणिज्याकारितेभ्यो
नियतस्थानेषु द्रव्यानुसारेण ग्राह्यं दानमिति प्रसिद्धं,
प्रतिभागं फलकुसुमशाकतृणाद्युपायनं प्रतिदिनग्राह्यं,

(१) मस्मृ. ८।३०७ [प्रतिभागं (सतिभागं, प्रतिभोगं,
प्रीति भोगं) Noted by Jha]; गोरा. प्रतिभागं
(भूतिभोगं); मवि. भागं (भोगं) ' प्रीतिभोगमि'ति
क्वचित्पाठः; स्मृचि. २५ मविवत्; दवि. ५ मविवत्; मच.
प्रतिभागं (प्रीतिभोगं); नन्द. मचवत्; भाच. मचवत्.

१ सुपे मा. २ लभ.

दण्डं व्यवहारादौ गृह्णाति स मृतः सन् सद्य एव
नरकं याति । ममु.

अरक्षितारं राजानं बलिषड्भागहारिणम् ।
तमाहुः सर्वलोकस्य समग्रमलहारकम् ॥
पूर्वस्य शेषोऽयं निन्दार्थवादः । न रक्षति, अत्तोप-
जीविता प्रजानां राजभागग्रहणेन । एतदेव स्पष्टयति ।
बलिषड्भागहारिणं तं तादृश राजानमाहुः शिष्टाः सर्व-
लोकस्य सर्वस्याः प्रजायाः समग्रं मलं पापं तस्य हारकं
स्वीकर्तारं, सर्वेण प्रजापापेन दृष्यत इत्यर्थः । मेधा.

अनपेक्षितमर्यादं नास्तिकं विप्रलुम्पकम् ।
अरक्षितारमत्तारं नृपं विद्यादधोगतिम् ॥

मर्यादा शास्त्रशिष्टसमाचारनिरुद्धा धर्मव्यवस्था या
साऽनपेक्षिताऽतिक्रान्ता येन । नास्ति परलोको नास्ति
दत्तं नास्ति हुतमिति नास्तिकः । प्रथमो रागादिना त्यक्त-
धर्मो, द्वितीयो वस्तुविपरीतनिश्चयः । विलुम्पति हरति
धनान्यसदृष्टैः प्रजानां, तत्तुल्योऽरक्षिता । तमभोगतिं
विद्यान्नरकपतितमभोगतं विद्यान्नरकपतितमेवाचिरात् ।
पाठान्तरं, ' असत्यं च नृपं त्यजेत् ।' अन्यदुक्त्वा
अन्यत्करोति यस्तं त्यजेत् द्विषये नासीत् ।

मेधा.

अधार्मिकं त्रिभिर्न्यायैर्निगृह्णीयात् प्रयत्नतः ।
निरोधनेन बन्धेन विविधेन बधेन च ॥
निग्रहेण च पापानां साधूनां संग्रहेण च ।
द्विजातय इवेज्याभिः पूयन्ते सततं नृपाः * ॥
क्षन्तव्यं प्रभुणा नित्यं क्षिपतां कार्याणां नृणाम् ।
बालवृद्धातुराणां च कुर्वता हितमात्मनः ॥

* अनयोर्व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च दण्डमानृकायां
(पृ. ५७७) द्रष्टव्यः ।

(१) मस्मृ. ८।३०८ ख., राजानं (अत्तारं) [हारकम्
(हारिणम्) Noted by Jha]; मेधा. राजानं
(अत्तारं); मवि. मेधावत्.

(२) मस्मृ. ८।३०९ [प्रलुम्प (प्रलोप) विद्याद
(गच्छेद्) Noted by Jha]; मेधा. पेक्षि (वेक्षि)
नृपं ... .. तिम (असत्यं च नृपं त्यजेत्) इति पाठान्तरम् ;
भाच. पेक्षि (वेक्षि).

१ (द्वितीयो).

यः क्षिप्रो मर्षयत्यातैस्तेन स्वर्गे महीयते ।
 यस्तैश्चर्यान्न क्षमते नरकं तेन गच्छति* ॥
 स्तेयमहापातकदण्डविधिः । दण्डव्यस्य मोक्षे राजा दोषभाक् ।
 राजा स्तेनेन गन्तव्यो मुक्तकेशेन धावता ।
 आचक्षाणेन तत्स्तेयमेवंकर्माऽस्मि शाधि माम् ॥
 स्कन्धेनादाय मुसलं लगुडं वाऽपि खादिरम् ।
 शक्तिं चोभयतस्तीक्ष्णामायसं दण्डमेव वा ॥

(१) अविशेषोपादाने सुवर्णहारी स्तेनो द्रष्टव्यः ।
 तस्यैव शास्त्रान्तरे गमनविधानात् । न चेदमागमनपरं
 विधिशास्त्रं दण्डविधित्वात् । उक्तं हि 'स्तेनस्यातः
 प्रवक्ष्यामि विधिं दण्डविनिर्णये' इति (मस्मृ. ८।३०१) ।
 अतोऽनुवादमात्रं राजसकाशं सुवर्णचौरेण गन्तव्यमिति ।
 मुक्तकेशेन धीमता धैर्यवता । धावतेति पाठान्तरम् ।
 आचक्षाणेन कथयता पथि तत्पातकमेवंकर्माऽस्मि
 ब्राह्मणस्य मयेयत्सुवर्णं हृतमिति कुरु निग्रहं मे ।

स्कन्धेनेति । वर्णानामनुक्रमेण मुसलादीनामुपदेशं
 मन्यन्ते । तदयुक्तम् । वाशब्दो न समर्थितः स्यात् ।
 न च ब्राह्मणस्येदं प्रायश्चित्तमिच्छन्ति, तत्प्रायश्चित्तेषु
 निरूपयिष्यामः । खदिरजातिलगुड एव, न मुसलेना-
 नुपक्तव्यः । मेधा.

(२) 'सुवर्णस्तेयकृद्भिः' (मस्मृ. ११।९९) इत्या-
 दिना प्रायश्चित्तप्रकरणे वक्ष्यमाणस्तेनकर्तव्यः (?) अनेन
 श्लोकद्वयेन अस्मिन् दण्डप्रकरणेऽनूद्यते सुवर्णस्तेनं
 प्रति दण्डाख्यराजकर्तव्यस्योपदेशार्थः । ब्राह्मणसुवर्ण-
 चौरेण मुक्तकेशेनादराद्वेगगतिना ब्राह्मणसुवर्णामियन्मया-
 ऽग्रहृतं इत्येवं तत्स्तेयं ख्यापयता मुसलाख्यमायुधं
 खदिरमयं वा लगुडं शक्त्याख्यं चायुधं तीक्ष्णोभयप्रान्त-

* अनयोर्व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च दर्शनविधौ
 (पृ. ७८) द्रष्टव्यः ।

(१) मस्मृ. ८।३१४ ख., धावता (धीमता); मेधा.
 धावता (धीमता); अप. ३।२५७ पू.

(२) मस्मृ. ८।३१५ [वाऽपि (वाऽथ) Noted by
 Jha]; मिता. ३।२५७ लगुडं (लकुटं) शक्तिं... .. क्षणा
 (असि चोभयतस्तीक्ष्ण) ; अप. ३।२५७ शक्तिं... .. क्षणा
 (अभि वोभयतस्तीक्ष्ण).

१ दमगमनस्यात्र रा. २ व्यम् ।

मयोमयं वा दण्डं स्कन्धेन गृहीत्वा राजसमीपं गन्तव्यम् ।
 गत्वा च ब्राह्मणसुवर्णापहारी चाहं, अनेन मुसलादिना
 मां जहीत्येवं रात्रे वक्तव्यम् । गोरा.

सुवर्णस्तेयकृद्भिः राजानमभिगम्य तु ।
 स्वकर्म ख्यापयन् ब्रूयान्मां भवाननुशास्त्विति ॥
 गृहीत्वा मुसलं राजा सकृद्धन्यास्तु तं स्वयम् ।
 वधेन शुद्ध्यति स्तेनो ब्राह्मणस्तपसैव तु ॥
 तैपसाऽपनुनुत्सुस्तु सुवर्णस्तेयजं मलम् ।
 चीरवासा द्विजोऽरण्ये चरेद्ब्रह्महणो व्रतम् ॥
 एतैर्भ्रतैरपोहेत पापं स्तेयकृतं द्विजः* ॥
 शासनाद्वा विमोक्षाद्वा स्तेनः स्तेयाद्विमुच्यते ।
 अशासित्वा तु तं राजा स्तेनस्याप्रोति किल्बिषम् ॥

(१) शासनान्मुसलादिभिः प्रहरणात् क्षत्रियादिः
 पापान्मुच्यते । विमोक्षादुत्सर्गात् । गच्छ क्षान्तमिति ।
 'ब्राह्मणस्तपसैव' इति वधतपसी विहिते । तत्र वधस्तावत्
 ब्राह्मणस्य नास्ति, तपस्तु प्रायश्चित्तम् । न च तैपसि
 इच्छातो राजाभिगमनमस्ति । तस्मात् क्षत्रियादीनामेष
 विमोक्षः । स च धनदण्डं गृहीत्वा । यत आह अशा-
 सित्वेत्यादि । न च विमोक्षणात् शुद्धौ सत्यां राजस्तद-

* एषां व्याख्यासंग्रहः प्रायश्चित्तकाण्डे संग्रहीष्यते ।

(१) मस्मृ. ११।९९; अपु. १६९।२०; गौमि.
 १।२।४०. [अवशिष्टस्थलादिनिर्देशः प्रायश्चित्तकाण्डे संग्रहीष्यते ।]

(२) मस्मृ. ११।१००; मस्मृ. ८।३१५ इत्यस्योपरिष्ठात्
 प्रक्षिप्तत्वेनायमेव श्लोकः समुद्धृतः, ति (ते) व तु (व वा);
 अपु. १६९।२१ तु तं स्वयम् (त्वर्यगतम्) द्यति (द्यते)
 व तु (व वा); मिता. ३।२५७ व तु (व वा); मभा.
 १।२।४१ मित्वावत्; गौमि. १।२।४१ पू., स्मरणम् : १।२।४३
 व तु (व च) उक्त. [अवशिष्टस्थलादिनिर्देशः प्रायश्चित्तकाण्डे
 संग्रहीष्यते ।]

(३) मस्मृ. ११।१०१ [हणो (हणि, हति) Noted
 by Jha]; मभा. १।२।४१. [अवशिष्टस्थलादिनिर्देशः प्राय-
 श्चित्तकाण्डे संग्रहीष्यते ।]

(४) मस्मृ. ११।१०२.

(५) मस्मृ. ८।३१६; गोरा. अशासित्वा (प्रशाधित्वा);
 मभा. १।२।४२ चतुर्थपादः, स्मृत्यन्तरम्.

१ तप इ. २ क्षणशु.

शासनात् दोषोपपत्तिः । न च शासनमपि विहितं मोक्षोऽपि विहितः, तत्र यस्मिन्पक्षे शासनं तदपेक्षं दोषवचनम् । पाक्षिकं हि तथा कल्पेत । न च नित्यवच्छ्रुतस्य पाक्षिकत्वं युक्तं कल्पयितुम् । तथा च सामान्येन वसिष्ठादय आहुः—‘एनो राजानमृच्छति उत्सृजन्तं सक्लिषमम् । तं चेत् घातयते गजा ब्रह्म धर्मेण न दुष्यति ॥’ (वस्मृ. १९।३१) । नायं विकल्पो युक्तः ।

कचिदियं हिंसा प्रतिषिद्धा ‘न हिंस्याद्भूतानि’ इति रागादिना पुरुषार्थतया प्राप्ता । कचिद्विहिता क्रत्वर्थत्वेन ‘यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयभि’ति । इयं तु शासनविमोक्षणवचनात् न हि नाम प्रतिषिद्धा उक्ते सति विधौ । कथं न प्रतिषेधो, ‘न हिंस्याद्भूतानी’ति सामान्यतः प्रतिषेधो विधिविशेषमन्तरेण न शक्यो बाधितुम् ।

अथोच्यते । नैवायं प्रतिषेधस्य विषयः । कर्मार्यत्वात् । कथं पुनरन्तरेण विधिं कर्मार्यता शक्याऽवगन्तुम् । लोकत इति चेन्नैकैकिकी तर्हि प्रवृत्तिः । कथं तर्हि (न) प्रतिषेधस्तत्रावतरेत् । ननु च प्रधाने प्रवृत्तिर्निरूप्यताम् । यदि तावद्वैदिकी प्रवृत्तिस्ततस्तदङ्गे हिंसायामपि तत एव, एका हि प्रवृत्तिरङ्गप्रधानयोः । अथ लिप्सातोऽङ्गेऽपि तैत एव प्रवृत्तिः । सुतरां तर्हि हिंसेयं लौकिकी । जीविकार्थिनो हि प्रजापालनाधिकारनियमोऽत्र वैधः । तेनेयमङ्गस्थाऽपि हिंसा श्येनेन तुल्यत्वात्प्रतिषेधविषयः । न च लौकिकमस्या नियतमङ्गत्वम् । न हिंसामन्तरेण प्रजापालनमशक्यम् । निरोधादिनाऽपि शक्यत्वात् । नैष नियम एकरूपाङ्गप्रधानयोः प्रवृत्तिरिति । श्येनाग्नीषोमीययोरेनेन न विशेषः स्यादतो लिप्सारक्षणोऽपि प्रधानेऽङ्गे विधिलक्षणमभ्युपेतव्यम् । न चैषां हिंसा विधिलक्षणा शक्याऽभ्युपगन्तुं, स्वरूपस्य कार्यस्य च लौकिकत्वात्पालनस्य हिंसायाश्च । अथ विधिलक्षणा, षोडशग्रहणवद्विकल्पितुमर्हति शासनवचनेन प्रतिषिद्धा ।

अन्ये तु मन्यन्ते । द्वे एते वाक्ये । शासनादिति स्तेनस्य शुद्धिरुच्यते । परेणाधेनं राशस्तदशासने दोषः ।

१ वचना न. २ युक्तो स. ३ तत्र प्र. ४ नो हिं. ५ स्यान्नाभी. ६ (न०). ७ चैष हि. ८
व्य.कां. २१४

तत्र यदि राजा शासनदोषमात्मन्यङ्गीकृत्य मुञ्चेत् मुच्ये-
तैवेनसः । एवं ब्राह्मणस्यापि स्वयमागतस्य वधः शुद्धि-
हेतुः ‘लक्ष्यं वा स्याज्जन्ये शस्त्रभूतामि’ति (गौध. २.२।२)
वचनात् । ‘न शारीरो ब्राह्मणदण्डः’ इति (गौध. १.२।४३) ।
तेन राजा यदि प्रतिषेधातिक्रमेण हन्यात् ब्राह्मणः शुच्ये-
देव । अशासित्वा मुसलादिभिरहत्वा स्तेनस्य यत्पापं
तेन युज्यते । मेधा.

(२) राजसंबन्धिहनेनेन परित्यागेन वा स चौरस्त-
स्मात्पापात् प्रमुच्यते । तं पुनः स्तेनं ‘न जातु ब्राह्मणं
हन्यात्सर्वपापेष्वपि स्थितम्’ इति (मस्मृ. ८।३८०) वश्य-
माणत्वात् ब्राह्मणतस्करहन्ता राजा तस्य संबन्धि यत्पापं
प्राप्नोति तस्मादसौ राजा न हन्तव्यः । इत्येवम्परमेत-
त्सर्वमिहाभिधानम् । गौरा.

(३) सकृन्मुसलादिप्रहारेण प्राणपरित्याजनान्मृतक-
कल्पस्य जीवतोऽपि परित्यागाद्वा स चौरस्तस्मात्पापात्
प्रमुच्यते । अत एव याज्ञवल्क्यः—‘मृतकल्पः प्रहारातो
जावन्नपि विशुध्यति’ इति । तं पुनः स्तेनं करुणादिभि-
रहत्वा स्तेनस्य यत्पापं तद्राजा प्राप्नोति । ममु.

(४) किल्पिपं पापं सहस्रदण्डं वा । *मच.

अत्रादे भ्रूणहा मार्षिं पत्यौ भार्याऽपचारिणी ।
गुरौ शिष्यश्च याज्यश्च स्तेनो राजनि किल्पिमम् ॥

(१) अन्नमतीत्यन्नादो भ्रूणहा ब्रह्महा तदीयमन्नं यो
भुङ्क्ते तस्मिन्स्तदब्रह्महत्यापापं मार्षिं निरस्य न्यैस्यति
श्लेषयति । यथा मलिनं वस्त्रमुदके मृज्यते तन्मलं तत्र
संक्रामत्येवं, अर्थवादश्चायम् । तस्य तत्पापमुत्पद्यते, न
पुनर्ब्रह्महो नश्यति । पत्यौ भर्तरि, भार्याऽपचारिणी
जारिणी, स चेतक्षमते । अत्रापि भर्तृहत्यायते पापं, न
तत्र तस्या अपैति । गुरौ शिष्यश्च याज्यश्च, शिष्यः
सूर्याभ्युदितादिभिरपराय्य तु गुरौ क्षममाणे तत्पापं प्रक्षि-
पति । एवं याज्यो याजके । सोऽपि गुरुरेवेत्यतो याजक-
ग्रहणं न कृतम् । एवं चौरौ राजनि । न चेद्राज्ञा
निगृह्यते । याज्योऽपि कर्मणि प्रवृत्ते विधिमपक्रामति

* शेषं ममुवत् ।

(१) मस्मृ. ८।३१७.

१ न रा. २ रस्यति. ३ नर्भक्षो विशिष्यति.

चेद्याजकवचने नावतिष्ठते तदा त्याज्यो न पुनस्तस्य ताडनादि शिष्यवल्कर्तव्यम् । अन्नादादिषु सर्वेष्वन्यत्र विधिरस्तीति नासिद्धिरतोऽर्थवादोऽयम् । + मेधा.

(२) स्तेनश्च राजनि सहमाने सति । असति तस्मात् राज्ञा वक्तव्यः । * गोर।

(३) स्तेनस्य परस्य पापेन राजा तज्जातीयपापवान् भवतीति स्तेनदृष्टान्तेनान्येषामपि परपापवत्त्वमाह— अन्नाद इति । अन्नादे तदन्नभोक्ता भ्रूणहा स्वकिल्बिषं मार्ष्टि संक्रामयतीत्यन्वयः । पतिपदमुपलक्षणं येन येन संगता तं तमपि । अत एवोक्तं 'निःश्वासाद्वात्रसंस्पर्शादि'त्यादि । याज्यश्च याजक इति शेषः । एतेनान्यपापेनान्यस्यापि तज्जातीयपापजन्म विवक्षितं न तु पापिनः पापनाश इति केचित् । तत्र 'दानेनाकार्यकारिणः' (मस्मृ. ५.१०७) इति वचनात् शुध्यन्त्येव ते सर्वदा, अन्यथा बहुवित्तव्ययायासप्रायश्चित्तादे तादृशे कोऽपि न प्रवर्तते । अत एव यो यस्यान्नं समश्नान्ति स तस्याश्नाति किल्बिषमिति संगतम् । अत्र भ्रूणहेत्यादित्रयं सिद्धवत्कृत्य राजनि पापसंक्रान्तिरुक्ता, अतश्चतुर्णां परस्परदृष्टान्तता तेन पापिनोऽन्नं न भोक्तव्यं भार्यादिकं च शासनीयमिति भावः । मच.

चौरस्य पापस्य च दण्डेन प्रायश्चित्तवच्छुद्धिः

राजभिर्धृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः ।
निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ॥

(१) यदुक्तं पापकारिणो निग्रहेण कर्मकृतो रक्षन्त इति तत्स्फुटयति । धृतो विनिर्यातितो दण्डो येषां राजभिस्ते कृत्वा पापानि कृतपापा राजनिग्रहेण निर्मला निरस्तपापा भवन्ति । अपगते च पापे यदेषां स्वर्गारोहकं कर्म तेन स्वर्गं प्राप्नुवन्ति । महद्धि पापं शुद्धस्य कर्मणः फलस्य प्रतिबन्धकम् । सुकृतिनो नित्यं सुकृतकर्मकारिणः । यथा सन्तो धार्मिकास्तद्वत् । असतामधर्मो

+ मसु. मेधावत् । * शेषं मेधावत् ।

(१) मस्मृ. ८।३।१८ क., घ., भिर्धृत (भिः कृत), ग., भिर्धृत (निर्धृत), [भिर्धृत (निर्धृत, निर्धृत) Noted by Jha]; मभा. १.२।४०; उ. २।२९।१९; विचि. १८९ (=); दवि. ११.

१ नाशुद्धि. २ पातिते द.

नैवोत्पद्यते । एषामुत्पन्नो निग्रहेण विनाशित इति प्राक्प्रध्वंसाभावयोर्विशेषः । मानवग्रहणं तु प्रकरणाच्चौराणामेव । दण्डशब्दस्तु शारीरनिग्रहविषयो न हि प्रकरणमतिक्रामति । धनदण्डो हि राजार्थः । वृत्तिर्हि सा राज्ञः । शारीरे तु दण्डे दण्ड्यमानार्थता न शक्यते निह्नोतुम् । त्वक्संस्कारो हिंसा । अथेयं बुद्धिः, पालननेव हिंसामन्तरेण न निष्पाद्यते, तच्च राजार्थमिति कुतो मार्यमाणार्थता मारणस्य । अथ किम् । पालनं न पाल्यमानार्थदृष्टमेवापह्नयते । न हि तद्राष्ट्रमुपादेयं, राजैव स्वरक्षां च करशुल्कादिभृत्या उपादीयते । अतः सुतरां रक्षोपयोगित्वं हिंसायां हिंस्यमानार्थता सिद्धिः । कथं वा हिंसया विना न रक्षानिवृत्तिर्यदि तावदेवमर्थं निगृह्यन्ते, पुनरकार्यमावर्तयिष्यते, तन्निरोधनादपि शक्यते नियन्तुम् । अथ तान्निगृहीतान् दृष्ट्वा भयादन्ये न प्रवर्तयिष्यन्त इति । धनदण्डेनापि शक्यते दुःखयितुम् । हन्यमानेष्वपि सहस्रशः प्रवर्तन्ते । तस्मादियं हिंसा रक्षा सती हिंस्यमानसंस्कार इति मन्तव्यम् । अतश्च कैरणादिच्छेदने नियमो हस्त्यादिविधिश्च दण्ड्येऽदृष्टमाधास्यति न राजार्थो भविष्यति । तस्माच्छारीरदण्डे पापान्मुक्तिर्न धनदण्ड इति स्थितम् तथा च महापातकिनां हृतसर्वस्वानामप्सु प्रवेशितदण्डानां संव्यवहारपरिहारार्थमङ्कनं वक्ष्यति । यदि च धनदण्डेन शुध्येयुः पुनरङ्कनमनर्थकं स्यात् । अत्र च स्वयमागतस्य नानीतस्य च विशेषो यः स्तेन एव विशेषो भवतु । इदं तु सर्वं शारीरदण्डविषयम् । मेधा.

(२) ते समुद्धृताः पापानि कृत्वा, पूर्वार्जनं तथा क्रतुवरान् कृत्वा, स्वर्गमपापाः सन्तः शिष्टा इव शुभकारिणो ब्रजन्ति, ये तस्यापनिमित्तं राजभिः कृतदण्डा भवन्ति । इह पापानिती बहुवचनात् हिरण्यस्तेनविषय एव दण्डेन न कार्यनिष्कृतिः अपि तु सकलैस्त्रिविधेत्यवसीयते । न च स्वयमागतविषयैव । दण्डेन पापनिष्कृतिः, न हृददण्डितविषये इति मन्तव्यम् । हृददण्डितस्यापि 'यदि संसाधयेत्तच्चे'त्यादिनिष्कृतेर्दर्शितत्वात् । साम्ययातनाभिर्वा कथं परवशस्य निष्कृतिः स्यात् । गोर।

१ हणानु प्र. २ कार. ३ (च०).

(३) सुवर्णस्तेयादीनि पापानि कृत्वा पश्चाद्वाज-
भिर्विहितदण्डा मनुष्याः सन्तः प्रतिक्रमकतुरिताभावा-
त्पूर्वाजितपुण्यवशेन साधवः सुकृतकारिण इव स्वर्गं
गच्छन्ति । एवं प्रायश्चित्तवद्दण्डस्यापि पापक्षयहेतुत्व-
मुक्तम् । ममु.

प्रकाशतस्करदण्डाः

समैर्हि विषमं यस्तु चरेद्वै मूल्यतोऽपि वा ।

स प्राप्नुयाद्दमं पूर्वं नरो मध्यममेव वा ॥

(१) येषां द्रव्याणां समत्वेन विनिमय उक्तो यथा
‘तिला धान्येन तत्समाः’ इति (मस्मृ. १.१.१९४) ।
तत्र यदि विषममाचरति, व्यवहारार्थं तिल दत्त्वा
बहुधान्यं व्रीह्यादि गृह्णीयात्, असति वा विनिमये
मूल्यतः क्रयव्यवहारेण व्रीह्यादिधान्येभ्योऽधिकेन मूल्येन
क्रीणाति । अथवा कस्यचिदुत्तरीयमुपबर्हणमस्ति विक्रेतव्यं,
कस्यचिदन्तरे शाटकाः, तत्र यस्त्रोपबर्हणमस्ति तस्यान्तर
उपयुज्यन्ते, उपबर्हणेन च ते सममूलाः, तत्र तदीयां
कार्यवत्तां ज्ञात्वा समत्वेन न ददात्यधिकमूल्यं, गृह्णाति,
स उच्यते समैर्विषमं चरति मूल्येन, तयोः क्रेतुर्विक्रेतुश्च
तौ दण्डौ, चरति मूल्यतः इत्येकार्थः, तथैव वाशब्दोऽ-
स्मिन्क्षेपादपूरण एव । प्रथममध्यमोक्त्या क्रयविक्रयौ
विकल्पितौ, द्रव्यसारापेक्षया । मेधा.

(२) समैः सममूल्यदातृभिः सहोत्कृष्टापकृष्टविषय-
द्रव्यदानेन यो व्यवहरत्यसौ पूर्वसाहसं प्राप्नोति । समे
च द्रव्ये बहूल्यं च मूल्यमाददानो मध्यमसाहसमित्यर्थः ।
अप. २।२४४

(३) समैर्ऋजुशीलैः विषमं वक्रं विचरेत् व्यवहारं
कुर्यात् । मूल्यतो विषमं चरेत् अधिकं गृह्णीयात् ।
व्यवहारमात्रे पूर्वं दमम् । मूल्यतो मध्यमम् । मवि.

(१) मस्मृ. १।२८७ स प्रा (समा) [ममेव (म एव)
Noted by Jha]; अप. २.२७।५६-७ (समैश्च विषमं
यो वा चरते मूल्यतोऽपि वा । समाप्नुयात्तत्रः पूर्वं दमं मध्यममेव
वा ॥); अप. २।२४४; व्यक. १।१०; विर. २.९६ द्वै (द्वा);
विचि. १.२५ मेव वा (मेव च); द्वि. ९० हिं (श्व)
यस्तु (यत्र) द्वै (द्वा); सेतु. २.३०; समु. १.५९ चरेद्वा
(कारयेत्).

१ तौ क्र.

(४) समैः सममूल्यदातृभिः सहोत्कृष्टापकृष्टद्रव्य-
दानेन यो विषमं व्यवहरति, सममूल्यं द्रव्यं दत्त्वा
यः कस्यचिद्बहुमूल्यं कस्यचिदल्पमूल्यमिति विषमं
मूल्यं गृह्णाति, सोऽनुबन्धविशेषापेक्षया प्रथमसाहसं
मध्यमसाहसं वा दण्डं प्राप्नुयात् । ममु.

(५) समैः सममूल्यदातृभिः नानापुरुषैः सह
उत्कृष्टापकृष्टविषमद्रव्यदानेन यो व्यवहरति असौ पूर्व-
साहसं प्राप्नोति । समैर्वा द्रव्यैः क्रेतव्यैर्मूल्यतो विषमं
चरन् योऽधिकमूल्यं गृह्णन् मध्यमसाहसं प्राप्नोतीत्यर्थः ।
हलायुधस्तु विनिमयप्रवृत्तयोरेकतरस्यार्थित्वं ज्ञात्वा
अल्पमूल्येन बहुमूल्यस्य विनिमयव्यवहारं विषमं
यश्चरति, यो वा क्रेतुर्ार्थिताविशेषं ज्ञात्वा अल्पमूल्यं
वस्तु बहुमूल्येन विक्रीणीति, स धनापेक्षया प्रथमं साहसं
मध्यमं साहसं वा दण्ड्य इत्याह । विर. २.९६

(६) समैः साधारणैर्वस्तुभिर्विषमं विलक्षणं वस्तु
परिवर्तनं मूल्येन वा गृह्णन् पञ्चभागहानौ सार्धपणशतद्रव्यं,
पञ्चमादिभागहानौ तु पञ्चपणशतं दमं दाप्य इत्यर्थः ।
विचि. १.२५

(७) द्वयोः सकाशात् समं मूल्यं तयोरेकस्योत्कृष्ट-
मन्यस्यापकृष्टं पण्यं वैषम्येण ददानः पूर्वसाहसं दाप्यः ।
समे द्रव्ये क्रेतव्ये क्वचिदधिकं मूल्यं वैषम्येण गृह्णन्
मध्यमसाहसं दाप्य इत्यर्थं इति रत्नाकरः ।

१. विनिमयप्रवृत्तयोः क्रयप्रवृत्तयोर्वा द्वयोरेकतरस्यार्थित्वं
ज्ञात्वाऽल्पमूल्येन बहुमूल्यं परिवर्तयन् अल्पमूल्ये विक्रेये
बहुमूल्यं गृह्णन् पूर्वसाहसं मध्यमसाहसं वा धनापेक्षया
दाप्य इत्यर्थं इति हलायुधः ।

अत्र पूर्वव्याख्याने पूर्वमध्यमसाहसयोर्वा विषम-
व्यवस्था श्रूयते साऽपहृतद्रव्यन्यूनाधिकभावमादाय
समर्थनीया अन्यथा अदृष्टार्थत्वापातात् ।

दवि. ९०-९१

(८) समपण्ये मानतुलादिना यो विषमं चरेत्, यो
वा मूल्यतो विषमं चरेत्, पूर्वं दमं प्रथमं साहसम् ।
नन्द.

अंबीजविक्रयी चैव बीजोत्कृष्टा तथैव च ।

मर्यादाभेदकश्चैव विकृतं प्राप्नुयाद्दधम् ॥

(१) मस्मृ. १।२९१ ग., घ., बीजोत्कृष्टा (बीजोत्कृष्ट)

(१) अबीजं बीजमित्युक्त्वा विक्रीणीते स्वरूप-
लोपेन, धान्यशाकादीनां बीजानि चिरप्रोक्षितानि
क्षेत्रे प्ररोहन्ति न च तानि शक्यन्ते वन्ध्यानीति ।
क्षेत्रात्तु बीजमुत्कर्षति शोभनं यद्बीजं क्षिप्रं प्ररोहति
तदुत्कृष्टं तदाभासं प्रतिधान्यादि क्षिप्त्वा विक्रीणीते ।
अथवा न्युप्तं बीजं क्षेत्रादेवोद्भूतं नयन्ति । मर्यादा
शास्त्रदेशाचारानिरूढा स्थितिः । विकृतं कर्णनासादि-
कर्तनम् । मेधा.

(२) अबीजविक्रयी बीजमेतदित्युक्त्वा । बीजस्यो-
त्कृष्टा बीजकाले महर्षताकामोत्कर्षकारी । मर्यादाया
ग्रामादिसमयस्य भेदकः । विकृतं कुत्सितं नासाच्छेदादि ।
मवि.

(३) अबीजं बीजप्ररोहासमर्थं व्रीह्यादि प्ररोहसमर्थ-
मिति कृत्वा यो विक्रीणीते, तथाऽपकृष्टमेव कतिपयोत्कृष्ट-
प्रक्षेपेण सर्वमिदं सोत्कर्षमिति कृत्वा यो विक्रीणीते,
यश्च ग्रामनगरादिसीमां विनाशयति स विकृतनासाकर-
चरणकर्णारिरूपं वधं प्राप्नुयात् । मसु.

(४) अबीजविक्रयी, अबीजं बीजतया यो विक्रीणीते;
बीजोत्कर्षी, उप्तं बीजं बलेन योऽपहरति; मर्यादाभेदकः,
देशजातिकुलशास्त्रराजलोकस्थित्यतिक्रमकारी ।

विर. २९६

(५) यश्च परोप्तं क्षेत्रं बलेन वहति स बीजोत्क्रोष्टेति
भिन्नाः । दवि. ९२

[बीजोत्कृष्टा (बीजात्कृष्टा, बीर्यात्कृष्टा, बीजोत्कृष्टयः, बीजो-
त्कृष्टः, बीजात्कृष्टाः, बीजोत्कृष्टोः) विकृतं (विविधं) Noted
by Jha]; अप. २।२४४ चैव (यश्च) कश्चै (नाचै)
द्वयम् (द्वयम्); व्यक. १।१० कृष्टा (कृष्टा); विर. २९६
चैव (यस्तु) कृष्टा (कृष्टी); विचि. १०२-३ कृष्टा
(कृष्टा) विकृतं प्राप्नुयात् (प्राप्नुयाद्विकृतं) : १२५-६ चैव
(यस्तु) विकृतं प्राप्नुयात् (प्राप्नुयाद्विकृतं); दवि. ९१ चैव
... .. ष्ट (यस्तु बीजोत्क्रोष्टा) : २६१ चैव (यस्तु)
कृष्टा (कृष्टा) विकृतं (विचित्रं); सेतु. १९६ कृष्टी
(कृष्टे) कृष्टा (कृष्टी) श्वैव (स्यैव) विकृतं प्राप्नुयात्
(प्राप्नुयाद्विकृतं) : २३१ विरवत्; समु. १।५९; विव्य. ४८
कृष्टा (कृष्टा).

१ चिरप्रोषिता.

राज्ञः प्रख्यातभाण्डानि प्रतिषिद्धानि यानि च ।
तानि निर्हरतो लोभात् सर्वहारं हरेन्नृपः ॥

(१) राज्ञः संबन्धितया प्रख्यातानि यानि भाण्डानि
राजोपयोगितया, यथा प्राच्येषु हस्तिनः, काश्मीरेषु
कुङ्कुमं पट्टोर्णादीनि, प्रतीच्येष्वश्वाः, दाक्षिणात्येषु
मणिमुक्तादीनि, यद्यस्य राज्ञो विषये सुलभं अन्यत्र
दुर्लभं तत् तत्र प्रख्यातं भवति । तेन हि राजान
इतरेतरं संदधते । प्रतिषिद्धानि यानि राज्ञा मदीया-
देशान्नैतदन्यत्र नेयं अत्रैव वा विक्रेयं, यथा दुर्भिक्षे
धान्यमित्येवमादीनि । लोभाभिर्हरतो देशान्तरं नयतो
विक्रीणानस्य वा सर्वहारं हरेत्, सर्वहरणं सर्वहारः ।
अयं धनलोभात्नयतो दण्डः । राजान्तरोपायनार्थं
त्वधिकतरः शारीरोऽपि दुर्गावरोधादिः । * मेधा.

(२) तानि लोभादन्यत्र देशे विक्रीणानस्य वणिजो
राजा सर्वहारं कुर्यात्, यत्किञ्चित् भाण्डेनार्जितं तत्सर्वं
हरेदित्यर्थः । विर. ३०१

शुल्कस्थानं परिहरन्नकाले क्रयविक्रयी ।

मिथ्यावादी च संख्याने दाप्योऽष्टगुणमत्ययम् ॥

(१) क्रयविक्रयी वाणिजक उच्यते । शुल्कस्थानं
परिहरन् उत्पथेन गच्छन्नकाले वा रात्रौ शुल्काध्यक्षेषु
गतेषु । संख्याने मिथ्यावादी न्यूनं कथयति गणना-
याम् । उपलक्षणं चैतत्संख्याने, तेन प्रच्छादनेऽप्येष
एव विधिः । दाप्योऽष्टगुणमत्ययं, दण्डं, यावदपहृते
तावदष्टगुणं, यावान्वा तस्यापहृतस्योचितः शुल्कस्तम-
ष्टगुणं दाप्यः । आयमेव युक्तम् । अत्ययशब्दो हि तत्र
समञ्जसः तद्देतुत्वाद्द्रव्ये । अन्ये त्वकाले क्रयविक्रयी
इति संबन्धं कुर्वन्ति । अकालश्लाघ्नीते शुल्के रहसि वा,

* व्याख्यानान्तराणि मेधावत् ।

(१) मस्मृ. ८।३९९ [हरेन्नृपः (नृपो हरेत्) Noted
by Jha]; अप. २।२५० निर्हरतो (निक्षिपतो) :
२।२६१ राज्ञः (राजा) हारं हरे (स्वं हारये) ; व्यक. १।११;
विर. ३००; विचि. १२९; दवि. ९२; बाल. २।२६१;
सेतु. ३०२ राज्ञः (राज) ; समु. १।५९.

(२) मस्मृ. ८।४००; व्यक. १।१० स्थाने (स्थाने) ;
विर. २९७; दवि. ९३; बाल. २।२६२; समु. १।५९.

१ दण्डो या. २ क्रय इ.

प्रतिषेधोऽयम् ।

मेधा.

(२) शुल्कमोपणयोत्पयेन गच्छति । अकाले रात्र्यादी वा क्रयविक्रयं करोति । शुल्कखण्डनार्थं विक्रेय-द्रव्यस्याल्पां संख्यां वक्ति । राजदेयमपलिपितमष्टगुण दण्डरूपतया दाप्यः ।

ममु.

प्रकाशतरकप्रकरणे प्रसङ्गात् अर्धमानादिव्यवस्थाविधिः

आगमं निर्गमं स्थानं तथा वृद्धिक्षयावुभौ ।

विचार्य सर्वपण्यानां कारयेत्क्रयविक्रयौ ॥

(१) आपणभूमौ ये विक्रेतारस्ते न स्वेच्छया मूल्यं कर्तुं लभेरन् नापि राजा क्रीणीयात् स्वरचिकित्तेन मूल्येन । कथं तर्हीदमिदं निरूप्य, आगमं, किं प्रत्या-गच्छति देशान्तरादुत न, तथेयतो दूरादागच्छति । एवं निर्गमस्थाने, किं संप्रत्येव विक्रीयत उत तिष्ठति । संप्रति निष्कामतो द्रव्यस्य स्वल्पोऽपि लाभो महाफलः तदुत्थितेन मूल्येन द्रव्यान्तराविषयेण पुनर्लाभो स्थानात् । वृद्धिक्षयौ, कियत्यस्य वृद्धिस्तिष्ठति कीदृशो वा क्षय इति, एतत्सर्वं परीक्ष्य स्वदेशे क्रयविक्रयौ कारयेत् । यथा न वणिजां पीडा भवति नापि क्रेतुणां, तथाऽर्षं व्यवस्थापयेत् ।

मेधा.

(२) आगममेतावता व्यधेनागमनमत्रेति । एवं निर्गमश्चकारात् स्थानमेतदवशिष्टं तिष्ठतीति । वृद्धिमेताव-द्रर्धत इति । क्षयमानीयमानद्रव्यस्यैवापचय इतस्ततः पातेन ।

मवि.

(३) आगमं देशान्तरीयस्य विक्रय्यस्य दूरदुर्गमासन्न-सुगमदेशादेशवर्तिन आगमनम् । निर्गमं निर्गमन स्वदेशीयपण्यस्य तादृशदेशे गमनम् । स्थानं त्रिरमचिर वा कालमेतस्मिन् क्रीते इयान् भक्तादिव्ययो वृत्त इत्यवस्थानम् । तथा वृद्धिक्षयौ एतावान् लाभ उपक्षयो वा भवति इति विचार्य परामृष्य यथा क्रयकर्तृणाम-नुचिते लाभहानी न भवतः, तथा राजा क्रयविक्रयौ कारयेत् ।

विर. ३०१-२

(१) मस्मृ. ८।४०१ [विचार्य (विज्ञाय) Noted by Jha]; अर. २।२५१ निर्गमं (निगमं) सर्वं (सर्वं); व्यक. १११; विर. ३०१ पण्या (शस्या); दवि. ९८ विरवत्; बाल. २।२५३; समु. ९०.

(४) शस्यपदमुपलक्षणमाद्यर्थं वा, बहुवचनं कडारा इतिवत् । तेन पञ्चविधपण्यपरिग्रहः । दवि. ९८

पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे पक्षे पक्षेऽथवा गते ।

कुर्वीत चैषां प्रत्यक्षमर्घसंस्थापनं नृपः ॥

(१) आगमनिर्गमनादेर्द्रव्यस्यानित्यत्वादुपचयाप-चयावर्धस्यानेकरूपौ । ततोऽर्घसंस्थापनं पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे प्रत्यक्षीकार्यं, न सकृत्कृतं मन्तव्यं, नापि वणिजो विश्वसितव्याः । किं तर्हि, स्वयं प्रतिजागरणीयम् । यद्द्रव्यं चिरेण निष्कामति तत्र पक्षेऽर्घगवेषणमन्यत्र पाञ्चरात्रिकम् ।

मेधा.

(२) आगमनिर्गमोवाययोगादेः पण्यानामनियतत्वाद्-स्थिरार्धादीनां पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे गते, स्थिरप्रायार्धाणां पक्षे पक्षे गते वणिजामर्घविदां प्रत्यक्षं नृपतिराप्तपुरुषैः व्यवस्थां कुर्यात् ।

ममु.

तुलामानं प्रतीमानं सर्वं च स्यात्सुलक्षितम् ।

षट्सु षट्सु च मासेषु पुनरेव परीक्षयेत् ॥

(१) तुला प्रसिद्धा, मानं प्रस्थो द्रोग इत्यादि । प्रतीमानं सुवर्णादीनां परिच्छेदार्थं यत्क्रियते, सर्वं तत्सुलक्षितं राजचिह्नैरङ्कितं कार्यं, स्वयं प्रत्यक्षेण परि-च्छेद्य स्वमुद्रया । परीक्षयेत् षट्सु षट्सु मासेषु पुनः परीक्षां कारयेदातैरधिकारिभिः यथा न विचालयन्ति केचित् ।

* मेधा.

* गोरा., ममु., मच., भाच. मेधावत् ।

(१) मस्मृ. ८।४०२; मिता. २।२५१ पक्षेऽथवा (मासे तथा); अप. २।२५१ पूर्वार्धे (पञ्चरात्रे सप्तरात्रे पक्षे मासे तथा गते); व्यक. १११; विर. ३०१; पमा. ४६१; दवि. ९८; नृप. २६०. पक्षेऽथ (मासेऽथ) चैषां (चैव); दीमि. २।२५१ मितावत्, विता. ७७३ मर्घ (मर्घ्य) शेषं मितावत्; राकां. ४९३ मितावत्; समु. ९१ अपवत्.

(२) मस्मृ. ८।४०३ [सर्वं च स्यात्सुलक्षितम् (सर्वं तु स्यात्सुलक्षितम्, सर्वं तत्स्यात्सुलक्षितम्, सर्वं स्यात्सुपरीक्षितम्, सर्वतः स्यात्सुलक्षितम्) Noted by Jha]; अप. २।२४४ च स्यात्सुल (तत्स्यात्सुल); व्यक. १११ अवत्; मवि. च स्यात्सुल (पार्थिवल); विर. ३०१; दवि. ९७; मच. च स्यात्सुल (तत्स्यात्स्वल); बाल. २।२५१ सुल (त्वल); समु. ९१ मविवत्.

१ इमा. २ सर्वतोभागे त.

(२) तुलामानं कार्पासादितुलारूपं मानम् । प्रती-
मानं माषकादिप्रतिकृत्यसाणम् । पार्थिवेन लक्षितं मुद्रि-
तम् । मवि.

शुल्कस्थानेषु कुशलाः सर्वपण्यविचक्षणः ।

कुर्युर्धं यथापण्यं ततो विंशं नृपो हरेत् ॥

(१) येषु प्रदेशेषु शुल्कमादीयते तानि शुल्कस्थानानि
राजभिर्वणिगिर्मैश्च प्रतिदेशनियतानि कल्पितानि ।
तेषु स्थानेषु ये कुशलाः शौल्किन्काः ये धूर्तेन च शक्यन्ते
ब्रह्मयितुं, तथा सर्वेषां पण्यानामागमक्षेयक्रयसारासारादि-
विधिज्ञाः विचक्षणारते भाण्डस्यागतस्य देशान्तरे नीय-
मानस्य वाऽर्धं कुर्युः । ततो विंशतिभागं राजा गृह्णी-
यात् । किं पुनरर्धकरणेन, एतावदेव वक्तव्यं, पण्यानां
विंशतिभागमिति । सत्यम् । यदा स्वरूपेण द्रव्यं राजा
न गृह्णाति, स्वरूपकान्युपयुज्यन्ते शाटकादीनि, विंशति-
विंशतिभागः प्राविंशतेन पाटनमन्तरेणोपपद्यत इत्येव-
मर्धमर्धकरणम् । अधिक्रियाणामात्मोपयोगिनां नास्ति
शुल्क इति ज्ञापयितुं यथापण्यम् । एवं कालानुरूपेण,
न सर्वपण्यं सर्वदा विक्रीयत एकरूपेणाधेण, अतो देश-
कालापेक्षया पण्यानामर्धव्यवस्था न नियतोऽर्ध इति ।

मेधा.

(२) शुल्कस्थानेषु पण्यविक्रयस्थानेषु । अर्धं मूल्यं
कुर्युर्व्यवस्थापयेयुः नियुक्ताः । विंशं विंशतिभागैकभागं
हरेदधकरणमिति मवि.

(३) स्थलजलपथव्यवहारतो राजग्राह्यो भागः
शुल्कम् । तस्यावस्थानेषु ये कुशलाः तथा सर्वपण्यानां
सारासारज्ञास्ते पण्येषु यमर्धं मूल्यमनुरूपं कुर्युस्ततो
लाभधनाद्विंशतिभागं राजा गृह्णीयात् । *ममु.

(४) एतच्च परदेशपण्याभिप्रायं विष्ववनुसारात् ।
विर. ३०४

* गोरा. ममुवत् । गोरा. व्याख्यानं अशुद्धिसंदेहान्न सं-
गृहीतम् ।

(१) मसू. ८३९८ [नृपो हरेत् (हेन्नृपः) Noted
by Jha]; अप. २१२६१; व्यक. १११; विर. ३०४;
विचि. १२९; बाल. २१२६१; समु. ९१.

१ गिभः स्वप्न. २ क्रयविक्रयसारसादि. ३ स्यान्वदे.
४ न्तरानी. ५ साट.

(५) एवं राजकीयदण्डस्य राजसूयवत्प्राकृत्यधिकत्वा-
च्छुल्कादेरपि तदन्तर्गतत्वं प्रकटयन्नाह—शुल्केति । क्रय-
स्थानेषु जलस्थलव्यवहर्तृभ्यो ग्राह्यो भागः शुल्कः । अयं
तु मूल्यनिर्णयनिमित्तः । सर्वपण्यविचक्षणः तत्सारा-
सारज्ञाः । अर्धं मूल्यम् । यथापण्यं, पण्यं विक्रयद्रव्यं
तदनुरूपम् । ततो लाभधनाद्विंशतिभागं, हरेदित्यन्वयः ।

मच.

प्रकाशतत्परदण्डः (पूर्वतोऽनुवृत्ताः)

सर्वकण्टकपापिष्ठं हेमकारं तु पार्थिवः ।

प्रवर्तमानमन्याये छेदयेत्त्वण्डशः क्षुरैः + ॥

(१) यावन्तः केचन कण्टकाः पूर्वमुक्तास्तेषां पाप-
तमः सुवर्णकारः । यदि निर्धारणे पृष्टी । कथं न 'न
निर्धारण' इति (व्यासू. २।२।१०) समासाभावः । तस्य
च पापतमत्वं स्वल्पेनैवापहरणेन महत् एनम उत्पत्ति-
ब्राह्मणस्वर्णापहरणे च महापातकं अतस्तमन्याये प्रवर्त-
मानं छेदयेत्त्वण्डशः । परिवर्तनतुलान्तरतापच्छेदादिभिः
अपहरन्ति, गृह्णते । न चात्र न्हियमाणद्रव्यपरिमाणापेक्षा,
न स्वामिजात्यपेक्षा । अभ्यासस्त्वपेक्षयत इति, महत्त्वा-
दण्डस्य । अन्याये तु प्रवृत्तौ धनदण्डेन क्षुरमांसलव-
च्छेदो विनिमातव्यः । शारीरनिग्रहे निगृह्यमाणानां पाप-
मपैतीति प्रतिपादितम् । मेधा.

(२) तद्देवब्राह्मणराजस्वर्णविषयं द्रष्टव्यम् ।

* मिता. २।२९७

(३) तद्ब्राह्मणसुवर्णापहारिसुवर्णकारविषयम् ।

अप. २।२९६

(४) सर्वेभ्यः कण्टकेभ्यः क्षुद्रशत्रुभ्यः पापिष्ठम् ।

मवि.

(५) सर्वकण्टकानां मध्येऽतिशयेन पापतमं सुवर्ण-
कारं तुलाच्छन्नकषपरिवर्तापद्रव्यप्रक्षेपादिना हेमादिचौर्ये

+ भाच. व्याख्यानं अशुद्धिसंदेहान्नोद्धृतम् ।

* सवि. मितावत् ।

(१) मसू. ९।२९२; मिता. २।२९७; अप. २।२९६;
व्यक. ११२; विर. ३०९; रत्न. १२४; विचि. १२१;
व्यनि. ५१२; दवि. १०१; सवि. ४९३; बीमि. २।२९७
(=); व्यग्र. ३८८ प्रवर्त (अवर्त) ; व्यउ. १२६ व्यप्रवत् ;
विता. ७८०; सेतु. २३३; समु. १५९.

प्रवर्तमानमनुबन्धापेक्षया अङ्गाविक्षेपेण सर्वदेहं वा खण्डशच्छेदयेत् ॥ १ ॥ ममु.

(६) कण्टकः प्रकाशतस्करः । + विर. ३०९

(७) प्रवर्तमानमिति नित्यप्रवृत्तौ कण्टकः । तेनाभ्यासे शास्त्रिरियमित्याहुः ॥ १ ॥ विचि. १३१

शाल्मलीफलके श्लक्ष्णे नेनिज्यानेजकः शनैः ॥ १ ॥ न च वासांसि वासोभिर्निर्हरेन्न च वासयेत् ॥ १ ॥

(१) शाल्मली नाम वृक्षस्तद्विकारे फलके । स हि प्रकृत्यैव दृढो भवति । न च वासंसोऽपि पातैरवयवा अस्य च्यवन्ते । ते हि च्युता वासः पाटयेयुः । न चार्थं जातिनियमोऽदृष्टाय । तेनान्यदपि यत्काष्ठमेवं स्वभावं तत्फलके न दोषः । श्लक्ष्णेऽपरुषे च । वासांस्यन्यदीयानि अन्यदीयैर्वासोभिर्न निर्हरेत्, बद्धोपरिवेष्टय तीर्थं प्रक्षालयितुं न नयेत् । बन्धनाद्वाससां विनाशी मा भूत् । अधिकं हि तानि पीडितानि भवन्ति । न च वासयेत् अन्यदीयानि वासांस्यन्यस्यै न प्रयच्छेत्, वसनार्थं न दद्यात् । एतद्धि वासनं वस्तेऽपरस्तं रजको वासयति । अश्रुतत्वाद्दण्डस्य प्रकृतमापकयोजना कर्तव्या ।

मेधा.

(२) वासोभिर्वद्ध्वा वासांसि न नयेत् । न वासयेत्त्वगृहे न स्थापयेदित्यर्थः । धनमादायाच्छादनार्थं न दद्यादित्यर्थः । अप. २।२३८

(३) नेनिज्यात् क्षालयेत् । नेजकश्चैलनिर्णेजकः । निर्हरेत् परिवर्तयेत् । वासयेत् चिरं स्थापयेत् । × मवि.

+ शेषं मेधावत् । मिता. व्याख्यानं 'वसानस्त्रीन् पणान् दण्ड्य' इति याश्वल्क्यवचने द्रष्टव्यम् । × भाव. मविवत् ।

(१) मस्मृ. ८।३९६; मिता. २।२३८ ली (ले) नेनि .....शनैः (निज्याद्वासंसि नेजकः); अप. २।२३८ मितावत्; व्यक. ११३ च (च वि); विर. ३१३ नेनिज्या (निर्णिज्या); पमा. ४५६; दीक. ५३ उक्तः; दवि. ११२ ली (ले) श्लक्ष्णे (सक्ष्मे) नेनिज्या (निर्णिज्या) निर्ह (निर्ह) च वास (विवास); व्यप्र. २८९ मितावत्; विता. ५७०, ७६४ मितावत्; समु. ८९ ली (ले) नेनि .....शनैः (श्रुत्याद्वासंसि नेजकः) निर्ह (न ह).

१ प्रयच्छन् वस.

(४) शाल्मल्यादिवृक्षसंवन्धिफलके अपरुषे रजकः शनैः शनैः वासांसि प्रक्षालयेन्न परकीयैर्वस्त्रैरन्यवस्त्राणि नयेन्न चान्यवासांस्यन्यपरिधानार्थं दद्यात् । यन्नेवं कुर्यात्तदाऽसौ दण्ड्यः स्यात् । अप. २।२३८ ममु.

(५) वासयेदाच्छादयेत् अन्यं स्वं वा ॥ मच.

(६) न निर्हरेत् न मेलयेत् । × व्यप्र. २८९

तन्तुवायो दशपलं दद्यादेकपलाधिकम् । अतोऽन्यथा वर्तमानो दाप्यो द्वादशकं दमम् ॥

(१) तन्तुन् वयति तन्तुवायः कुविन्दः, शाटकादेः पटस्य कर्ता । स सूत्रपलानि दश गृहीत्वा शाटकं वयन्नैकपलाधिकं वस्त्रं दद्यात् । अनया वृद्ध्या सर्वं दद्यात् । स्थूलसूत्रादिवाससां रोमवतां च कल्पना कर्तव्या । अन्यथा द्वादशपणो दण्डः । वृद्धयदानेऽयं दण्डो, मूलच्छेदे तु सूत्राणि गणोक्तः । एवं विंशतिपलं यदि न ददाति वृद्धिं, द्विगुणो दण्डः । एवं कल्पना कार्या त्रिगुणश्चतुर्गुण इत्यादि । अन्ये तु दण्डं राजभागमित्याहुः । मेधा.

(२) द्वादशकार्पाणपरिमाणो दण्डो द्वादशकः ।

अप. २।१८१

(३) तन्तूनां दशपलं गृहीतमेकपलाधिकं संमाय स्वामिने पटादीन् कृतान् प्रयच्छेत् । एवं गणनयैव सर्वत्र संख्यानम् । द्वादशकं तस्य तन्तोद्वादशं भागम् । मवि.

(४) तन्तुवायो वस्त्रनिर्माणार्थं दश पलानि सूत्रं गृहीत्वा पिष्टभक्ष्याद्यनुप्रवेशादेकादशपलं वस्त्रं दद्यात् । यदि ततो न्यूनं दद्यात् तदा द्वादश पणान् राज्ञा दाप्यः स्वामिनश्च तुष्टिः कर्तव्यैव । *ममु.

(५) स्थूलसूत्रविषयमेतदग्रिमानुसारात् । याज्ञवल्क्यः— 'शते दशपला वृद्धिरौणे कार्पाणिके तथा । मध्ये पञ्चपला + गौरा. ममुवत् । × शेषं मितावत् ।

* भाव. ममुवत् ।

(१) मस्मृ ८।३९७ वायो दशपलं (वायः पलं दत्त्वा) पलं.....पलाधि (फलं ..... फलादि) Noted by Jha]; अप. २।१८१; व्यक. ११३; विर. ३१२; व्यनि. ५१३ पलं (पलात्); समु. ९०.

१ शाकटका.

तौलं सूक्ष्मे तु द्विपला स्मृता ॥' (यास्मृ. २।१७९) । स्थूलमध्यमयोर्विशिष्योपादानेन 'शते दशपला वृद्धिर'-त्यत्र तदतिरिक्तं स्थूलं सूत्रं लगति । *विर. ३१२

(६) पट्टकृद्दशपलाद्दशभ्यो लाभेभ्यः एकफलाधिक-मेकमाधिकं लाभं राशौ दद्यात् । द्वादशकं फलद्वादश-भागम् । नन्द.

१ कितवान् कुशीलवान् क्रूरान् पाषण्डस्थांश्च मानवान् ।

विकर्मस्थान् शौण्डिकांश्च क्षिप्रं निर्वासयेत्पुरात् ॥

(१) कितवान् द्यूतसमाह्वयकर्तृन् । कुशीलवान् नदान् । केरानतिवक्रचेष्टितान् । पापण्डान् बौद्धादीन् । विकर्मस्थानधर्महेतुर्कर्मकर्तृन् । पतितानन्यजादीन् । शौण्डिकान् मद्यविक्रेतृन् । निर्वासयेत् बहिरेव वासयेत् । मवि.

(२) कितवानां नीचकारित्वप्रख्यापनायात्र कुशील-वाद्यनेकेनीचमाहर्च्यकरणमिति मन्तव्यम् । दूःसङ्केन कुमार्गित्वं अविलम्बेन प्रजानामापद्यत इति क्षिप्रग्रहणं कृतम् । स्मृच. ३३०

(३) द्यूतादिसोविनो, नर्तकगायकान्, वेदविद्विषः, श्रुतिस्मृतिब्राह्मव्रतधारिणः, अनापदि परकर्मजीविनः, शौण्डिकान् मद्यकरान् मनुष्यान् क्षिप्रं राजा राष्ट्रा-न्निर्वासयेदिति । कितवप्रसङ्केनान्येषामभियानम् । ममु.

(४) कितवा वञ्चकाः द्यूतकाराः । कुशीलवाः स्वकौशलबलेनानिच्छतोऽपि पुरुषान् ये वञ्चयन्ति ते मताः । केराः परस्त्रीपुरुषसंकेतकारिणः । पाषण्डस्थाः

* शेषं ममुवत् ।

(१) मस्मृ. १।२२५ [कुशीलवान् (शीलवान्) क्रूरान् (केतान्) Noted by Jha]; व्यक. ११३; मवि. क्रूरान् (केरान्) निर्वा (न वा); स्मृच. ३३० कितवान् कुशीलवान् क्रूरान् (कुशीलवांश्च कितवान्); विर. ३१५ क्रूरान् (केरान्); पमा. ५७८ क्रूरान् (कौलान्) षड्रथांश्च (षडानपि); द्वि. ११५ विरवत् : १५५ विरवत्, प्रथम-चतुर्षुपादौ; मच. विरवत्; बाल. २।२०३ शीलवान् (शीलान्) क्रूरान् (चौरान्); समु. १६४ स्मृचवत्; नन्द. क्रूरान् (कैलान्); भाच. क्रूरान् (चौरान्).

क्षपणकादिपापण्डाभ्रिताः । विकर्मस्था अत्यन्तविरुद्ध-कर्मशीलाः । शौण्डिका अत्यन्तमद्यपानप्रसक्ताः ।

विर. ३१५

(५) एवञ्च कुशीलवादीनां वञ्चनादिभिरर्थापहारित्वं अपेक्षितम् । पूर्वापरनिबन्धेषु स्तेयप्रकरणे पाठस्वरसात् शौण्डिकादेरपि तादृशस्यैवायं दण्डो न च तत्तज्जाति-मात्रस्य अदृष्टार्थत्वापातात् ।

कुल्लूकभेदेन तु वाक्यस्यास्य द्यूतप्रकरणान्तःपाति-त्वात् कितवप्रसङ्केनान्येषामभिधानमित्युक्तम् ।

नारायणेन तु निर्वासयेत् बहिरेव वासयेत् इति व्याख्यातम् । अतः कुशीलवान्नदानित्यादिव्याख्यानाच्च प्रकाशतस्करत्वमेषामेव न मन्यत इति गम्यते । अथ येषु प्रकाशतस्करत्वेनोपदिष्टेषु विशिष्य दण्डो नोपदिष्ट-स्तेषु कथं तन्निर्णयो दोषानुसारादिति प्राञ्चः ।

तथाहि सर्वानेतानभिधाय—'नैगमाद्या भूरिधना दण्ड्या दोषानुसारतः । यथा ते नातिवर्तन्ते तिष्ठन्ति समये यथा ॥' इति व्यासवचनं निबन्धेषु पठितम् । तत्र प्रतिभाति, समभिध्याद्दूतानामेकत्र यो दण्डः श्रुतः स एवान्यत्रापि बोद्धव्यः साहचर्यात् । तेषु द्वित्राणां यत्र दण्डभेदश्रुतिस्तत्रापराधस्य गौरवलाघवाभ्याम-भ्यासानभ्यासाभ्यां वा दण्ड्यस्य धनवत्त्वाधनवत्त्वादि-भिर्व्यवस्था ।

यत्र तु एकत्रापि दण्डश्रुतिर्नास्ति तत्र तुल्यन्यायतया दोषानुसारेण वा तत्कल्पनमिति । सोऽयं प्रकार एव-जातीयेऽन्यत्रापि द्रष्टव्यः । दवि. ११५-६

एते राष्ट्रे वर्तमाना राज्ञः प्रच्छन्नतस्कराः ।

विकर्मक्रियया नित्यं बाधन्ते भद्रिकाः प्रजाः ॥

(१) एते कितवादयः तथा प्रच्छन्नतस्करा वेषान्तर-धराश्चौरा विकर्मक्रियया सज्जनेष्वपि द्यूतादिक्रियाप्रवर्त-नेन बाधन्ते बाधां कुर्वन्ति । भद्रिकाः सद्वृत्ताः । अत्र कितवप्रसङ्गादप्युक्तम् । मवि.

(२) एते कितवादयो गृहचौरा राष्ट्रे वसन्तो नित्यं वञ्चनात्मकक्रियया सज्जनान् पीडयन्ति । *ममु.

* भाच. ममुवत् ।

(१) मस्मृ. १।२२६; स्मृच. ३३०; विर. ३१५; बाल. २।२०३; समु. १६४ राष्ट्रे (राष्ट्रे).

(३) प्रच्छन्नतस्करास्तत्तुल्याः । विर. ३१५

(४) अत एषां निरासे यत्नाधिक्यं सूचयति— एत इति । वर्तमानाः स्वस्वकर्मणा विकर्मक्रियया विकर्मणा चौर्यादिना क्रियया देहधारणादितया बाधन्ते साधुभिः संगमय्य स्वदोषैस्तान् दूषयन्तीति भावः । भद्रिका भद्रेण साधुना धनपुत्रादिसूचककर्मणा जीवतीः । मच.

(५) भद्रिकाः सुरीलाः बाधन्ते दुःशीलाः कुर्वन्ति । नन्द.

अप्रकाशतस्करदण्डाः

संधिं भित्त्वा तु ये चौर्यं रात्रौ कुर्वन्ति तस्कराः ।
तेषां छित्त्वा नृपो हस्तौ तीक्ष्णे शूले निवेशयेत् + ॥

(१) संधिः गृहवास्तुगर्भः । मवि.

(२) यतो हस्तदिछन्नसत्र शूलद्वयं निवेशयेदित्यर्थः ।
अप. २।२७३

(३) तानिति शेषः । स्मृच. ३१८

(४) ये रात्रौ संधिच्छेदं कृत्वा परधनं तस्करा मुष्णन्ति तेषा राजा हस्तद्वयं छित्त्वा तीक्ष्णे शूले तानारोपयेत् । ममु.

(५) तानिति विभक्तिव्यत्ययेनानुपङ्गः । विर. ३१६

(६) संधिं भित्तिम् । मच.

(७) संधिः कपाटयन्त्रादिकम् । नन्द.

÷ मिता. व्याख्यानं ' क्षुद्रमध्यमहाद्रव्य ' इति याज्ञवल्क्यवचने द्रष्टव्यम् ।

(१) मस्मृ. १।२७६ क., घ., भित्त्वा (छित्त्वा), ग., भित्त्वा (छित्त्वा) तीक्ष्णे (तीक्ष्ण) ; अपु. २२७।५३-४ भित्त्वा (कृत्वा) ; मिता. २।२७५ (क) तीक्ष्णे (तीक्ष्ण) (ख) भित्त्वा (छित्त्वा) तीक्ष्णे (तीक्ष्ण) ; अप. २।२७३ ; इयक. ११३ अपुवत् ; स्मृच. ३१८ ; विर. ३१६ अपुवत् ; रत्न. १२४ ; विचि. १३३-४ तीक्ष्णे (तीक्ष्ण) शेषं अपुवत् ; इयनि. ५०८ भित्त्वा (छित्त्वा) ; द्वि. १२४ तीक्ष्णे (तीक्ष्ण) शेषं व्यनिवत् ; नृप्र. २६५ दविवत्, स्मरणम् ; सवि. ४६१ तीक्ष्णे (तीक्ष्ण) ; व्यप्र. ३८८ सविवत् ; इयड. १२७ सविवत् ; इयम. १०२ सविवत् ; विता. ७८२ सविवत् ; सेतु. २३५ अपुवत् ; समु. १५० ; विच्य. ५१ विपिवत्.

व्य. कां. २१५

पुरुषाणां कुलीनानां नारीणां च विशेषतः ।

मुख्यानां चैव रत्नानां हरणे वधमर्हति + ॥

(१) सत्कुले जाताः विद्यादिगुणयोगिनः कुलीनाः, नारीणां च विशेषतो गुणरूपसौभाग्यसंपन्नानामित्यर्थः । चशब्दात् कुलीनानामित्येव । परस्परापेक्षाणि नारीणां विशेषणानि । मुख्यानि उत्तमानि । रत्नानि वज्रवैडूर्यमरकतप्रभृतीनि । अत्रापि सुवर्णशततुल्यानीत्यपेक्ष्यं अन्यथोत्तमत्वमापेक्षिकमिति दण्डो न व्यवतिष्ठेत् । वधमर्हत्यनुबन्धाद्यपेक्षया सर्वत्रार्ह्यर्थो योजनीयः । अकुलीनानामविशिष्टानाममुख्यानां च हरणे त्वेकादशगुण इत्येव । मेधा.

(२) वधः उत्कृष्टापकृष्टापेक्षया मारणाङ्गछेदादिः ।
मवि.

(३) महाकुलजातानां मनुष्याणां विशेषेण स्त्रीणां महाकुलप्रसूतानां श्रेष्ठानां च रत्नानां वज्रवैदूर्यादीनामपहारे वधमर्हति । ममु.

(४) नारीणां विशेषतः कुलजानाम् । कपिञ्जलानितिवत् त्रित्वं विवक्षितम् । मच.

(५) न्हियर्माणहरणयोर्जातिगुणाद्यपेक्षया वधशब्दार्थः कल्पनीयः छेदनरूपो मारणरूपो वा । नन्द.

असंदितानां संदाता संदितानां च मोक्षकः ।
दासाश्चरथहर्ता च प्राप्तः स्याच्चौरकिल्बिषम् ॥

+ मिता. व्याख्यानं ' क्षुद्रमध्यमहाद्रव्य ' इति याज्ञवल्क्यवचने द्रष्टव्यम् ।

(१) मस्मृ. ८।३२३ ; मिता. २।२७५ च वि (वा वि) मुख्या...त्नानां (रत्नानां चैव सर्वेषां) ; व्यमा. ३१६ मुख्या...त्नानां (रत्नानां चैव सर्वेषां) उक्त. ; अप. २।२७५ ; इयक. ११३-४ : ११५ उक्त. ; विर. ३१७ : ३२४ उक्त. ; पमा. ४४३ मुख्या...त्नानां (रत्नानां चैव मुख्यानां) ; द्वि. १२५ : १४५ उक्त. ; नृप्र. २६५ व्यमावत् ; सवि. ४५६ व्यमावत् ; व्यप्र. ३९० ; इयड. १२८ क्रमेण व्यासः ; इयम. १०२ उक्त. ; विता. ७८३ उक्त. : ७८४ (=) व्यमावत् ; सेतु. २३६ : २४१ उक्त. ; समु. १५० पमावत्.

(२) मस्मृ. ८।३४२ ग., पूर्वाधे (असंदितानां संधाता संधितानां च मोक्षकः), [संदाता (संधाता) Noted by

१ विशेषे त्वे.

(१) पश्चादयो विमुक्तशुक्लादिबन्धना मुस्तादियव-
भूयिष्ठेषु विजनेषु वार्यन्ते । ततश्चेन्निद्रायति स्वामिनि
पाले वा कश्चित् संदानवतः कुर्यात् । खलीनकबन्धा-
दिना नूनं निनीपत्यसाविति शङ्क्या चौरवदण्ड्यः ।
यस्तु स्वामिगृहच्युतं यूथभ्रंशागतं वा रक्षितुमेव वा
वधीयान्न तस्य दोषः, एवं गवादीनामपि गले दामादि-
संदाने एष एव दमः । ये च संदिताः पादस्थशुक्ला-
दिना, तेषां मोक्षकः । दासांश्च रहसि प्रोत्साह्य
भक्तदासादीनपहरति 'अहं ते बहु ददामि किमेतं भजसे'
इति । कुलीनानां हरणे वध उक्तः 'पुरुषाणामित्यत्र
(मस्मृ. ८।३२३), अनेन दासानामुच्यते । यत एव
तत्रैव कुलीनानामित्युक्तं, एवं प्रोत्साह्य नयनग्रहणं न
कर्तव्यम् । तैश्च बलादिना चौर्येण वेति । अश्वरथहर्तेति ।
अश्वानां रथानां च । महापशूनामित्यत्र राजसंबन्धिनो-
ऽश्वा, इमे तु जानपदानाम् । तत्र राजेच्छया दण्डः ।
इह तु नियतो वधः । यद्यपि ब्रह्मश्चोरदण्डास्तथापि
स्मृत्यन्तरे 'बन्दिग्राहांस्तथा वाजिकुञ्जराणां च हारिणः ।
प्रसह्य घातिनश्चैव शूलमारोपयेन्नरान् ॥' इति (यास्मृ.
२।२७३) । इहापि सामान्यदण्डो येन येनेत्युपक्रम्य
तत्तदेव हरोदिति । अन्ये त्वश्वयुक्तो रथ इति सामान्यं
मन्यन्ते प्रदर्शनाच्चाश्वगोरथादीनाम् । तत्र केवला-
नामश्वानां रथस्य च दण्डश्चिन्त्यः । स्मृत्यन्तरे केवला-
नामश्वानां चोरदण्डस्योक्तत्वात् रथयुक्तानामपि सिद्धः ।
ये तु प्रोत्साह्य नयनं हरणं मन्यन्ते तेषामश्वरथशब्देन
रथकारो लक्ष्यते, रथकर्तेति । तच्च सर्वाशिल्प्यर्थम् ।
शिल्पिनां हरणे चौरदण्डः । अश्वानामपि प्रोत्साहनं
वडवादर्शनेन । मेधा.

(२) असंदितानां अब्रह्मनां अस्वामिकतयोत्सृष्टानां
संवाहनादिकर्ता संदाता । संदितानामन्यपशूनां तद्वि-

Jha]; व्यक. ११४; विर. ३१९ पूर्वार्धे (असंघितानां
संघाता संघितानां विमोक्षकः); विचि. १३६ च मो
(विमो) हर्ता (हन्ता); दवि. १२८ उक्त. : १२९ च मो
(विमो); समु. १५७ पूर्वार्धे (असंघितानां संघाता
संघितानां च मोक्षकः).

१ संजात ए. २ च्यन्ते । यद्येवं तत्रैव कुलीन-
मित्युक्तमेवं प्रो. ३ तत्र प्रबला.

शोघाञ्चणरबुद्धया मोक्षकः । दासाश्वरथहर्ता कथञ्चित्
प्रतारणादिना तैः स्वकर्म कारयन् । तेन तदस्तेयेऽपि
तत्कर्मस्तेयात्तस्तेयातिदेशः । मवि.

(३) अब्रह्मनामश्वानीनां परकीयानां यो दर्पेण
बन्धयिता, ब्रह्मनां मन्दुरादौ मोचयिता, यो दासा-
श्वरथापहारी स चौरदण्डं प्राप्नुयात् । स च गुरुलध्व-
पराधानुसारेण मारणाङ्गच्छेदनधनाद्यपहाररूपो बोद्धव्यः ।
* ममु.

(४) संघाता हरणहेतुबन्धनकारी, मोक्षकोऽपि
हरणहेतुमोक्षणकारी विवक्षितः । चौरकिल्बिषं चौरदण्डं
शारीरमार्थं वा । विर. ३१९

महापशूनां हरणे शस्त्राणामौषधस्य च ।

कालमासाद्य कार्यं च राजा दण्डं प्रकल्पयेत् ॥

(१) महापशवा हस्यश्वदयः, तेषां हरणे, काल-
कार्यापेक्षा दण्डप्रकल्पतिः । ननु च सर्वत्रैव कालाद्य-
पेक्षोक्ता । तथा च 'कालदेशवयःशक्तीश्चिन्त्येदण्ड-
कर्मणी'ति । सत्यम् । विज्ञाते दण्डस्वरूपे न्यूनाधिक-
भावोऽनुबन्धाद्यपेक्षः । यथा वधविधौ ताडनमारणादि-
कल्पनापेक्षया । इहात्यन्तविलक्षणो दण्डः । तथाहि
विंशतिपणोऽपि खड्गः शत्रोरुद्यतशस्त्रस्य संनिधौ यदि
न्हियते तेन कार्यातिशयेन तेन च कालेन मारणं
दण्डः । अन्यदा द्विगुण एकादशगुणो वा । तथौषध-
मलभ्यत्वेन महाप्रयोजनं तदुपयोगवेलयां न्हियते ।
लभ्यमानमपि काथाद्यपेक्षं कालातिक्रमणेन महदातुरस्य
दुःखं जनयतीति । तत्र महान् दण्डः । अन्यदा तु
स्वल्प इति । न तत्रान्तरमन्तरेणेदृशं वैषम्यं लभ्यते ।
अन्यथा स एवैकः श्लोको दण्डविधौ पठितव्यः स्यात् ।
तस्माद्ब्रह्मविमिदं विग्रहकालेऽश्वानीनां राजापेक्षो दण्डः ।
शस्त्राणां राजोपयोगिनां कदाचित् क्षमा कदाचित्
महान् दण्डः । गोमहिष्यादीनां तु प्रजासंबन्धिनानां न

* गौरा, ममुवत् । गौरा, व्याख्यानं अशुद्धिसंदेहाच्चोद्धृतम् ।

(१) मस्मृ. ८।३२४ राजा दण्डं (दण्डं राजा); अप.
२।२७५; व्यक. ११४; विर. ३१९; विचि. १३५ राजा
दण्डं (राजदण्डं); दवि. १२९ रणे (रणात्) शेषं मस्मृ-
वत् ; सेतु. २३७.

१ राज्यापे.

राज्ञा क्षन्तव्यं, कार्यं च यदश्वदिभिः कर्तव्यं तदप्य-
पेक्ष्यम् । विग्रहोऽपि यदि पर्वतादौ भवति तत्र
नातीवाश्वैः प्रयोजनं, भवन्त्येव दण्डादयः । कालमासाद्य
ज्ञात्वा निरूप्य, दण्डं कल्पयेत् । स एवात्र प्रभवति
न शास्त्रम् । मेधा.

(२) हस्यश्वगोमहिष्यादीनां महतां पशूनां हरणे
खड्गादीनां कल्याणघृतादेश्च, कालं विग्रहदुर्भिक्षात्मकं,
कार्यं चापहारप्रयोजनं द्यूतवैररज्ज्ववसादादिरूपं
पर्यालोच्य राजा न्यूनाधिकं दण्डं प्रकल्पयेत् । अनुबन्ध
परिज्ञाय । अनेनैतल्लाघवार्थमपि सादरार्थमुच्यते ।
शस्त्रौपधस्ताद्यपहारे विग्रहादौ स्थूलानर्थोत्पादनात् ।

*गोरा.

(३) महापशूनामश्वदीनां हरणे वधः । शस्त्राणा-
मौपधस्य च हरणे तदेकादशगुणमित्यादिः कार्यबहुत्वाल्प-
त्वमपश्य दण्डः । तथा शस्त्रादीनां युद्धकालादौ हरणे
ततो द्विगुणमित्याद्युन्नेयमित्यर्थः । मवि.

गोषु ब्राह्मणसंस्थासु छूरिकायाश्च भेदने ।

पशूनां हरणे चैव सद्यः कार्योऽर्धपादिकः ॥

(१) ब्राह्मणसंस्था ब्राह्मणाश्रिता ब्राह्मणस्वामिकाः ।
तासां हरणे पशुवधे सप्तमी । पशूनां चाजैडकादीनाम् ।
बहुवचनं सर्वत्रात्र विवक्षितम् । सद्यस्तत्क्षणादविचार्य ।
पादस्यार्धमर्धपादं तदस्यास्तीत्यर्धपादिकः । तच्च संभवति
यदि पादार्थं छिद्यते, तेन स्तेनार्धपादच्छेदनं कर्तव्यमिति
वाक्यार्थः । खरिका यया गोरथक्षेत्रादौ बाह्यते बलीवर्दः ।
भेदने, बाह्यमानायाः प्रतोदेन पीडोत्पादनं भेदने,
वाहनोपलक्षणार्थं व्याचक्षते । पूर्वोऽवश्यं वाहयन्

* ममु., मच., नन्द., भाच. गोरावत् ।

(१) मस्मृ. ८।३२५ [छूरिका (खरिका, खुरिका)
Noted by Jha]; गोरा. छूरि (नामि); व्य. १. ११४
छूरि (स्थूरि) हरणे चैव (चैव हरणे); मवि.
छूरि (स्थूरि); ममु. गोरावत्; विर. ३१९ छूरि (स्फुरि)
हरणे चैव (चैव हरणे); विचि. १३५ छूरि (तूलि);
उनि. १३१ विरवत् : १३९ मविवत्; मच. मविवत्;
समु. २३७ विचिवत्; समु. १५१ पादि (पाद) शेषं
मविवत्; दिव्य. ५२ रणे (रतः) शेषं विचिवत्.

१ क्षम. २ दार्थं तेन छिद्यते तेना.

दुःखयति, अवश्यमयं दण्ड इत्येवान्ये पठन्ति । अन्ये
तु पादस्य पश्चाद्भागं चतुर्थं (?) खरिकामाहुः ।
खरिकेति या प्रसिद्धा । पलायनशील्यायाः पालोऽर्ध-
पादिकः कार्यः । अन्ये त्वधिकरणसप्तमीं मत्वा गोसंस्थ-
दध्यादीन्यध्याहरन्ति । तदयुक्तम् । श्रुतपदसंबन्धसंभवे
कृतोऽध्याहारः । मेधा.

(२) ब्राह्मणसंस्थासु ब्राह्मणसंबन्धिनीषु । स्थूरिषु
भारवोढा वृषः तद्भारः स्थूरिका तस्या भेदने पाटयित्वा
तद्गतधान्यादेरपहार इत्यर्थः । पशूनां महिषादीनाम् ।
अर्धपादिकः छिन्नार्धपादद्वयः । मवि.

(३) ब्राह्मणसंबन्धिनीनां गवामपहारे वन्ध्यायाश्च
गोर्वाहनार्थं नासाच्छेदने पशूनां चाजैडकादीनां दण्ड-
भूयस्त्वाद्यागाद्यर्थानां हरणेऽनन्तरमेव छिन्नार्धपादिकः
कार्यः । *ममु.

(४) स्फुरिका वन्ध्या, भेदनमिह वाहनार्थं नासा-
भेदनम् । पशवश्चात्र अवित्रिडालनकुलव्यतिरिक्तक्षुद्र-
पशवः । विर. ३२०

(५) तलिका नासा, भेदनं रन्ध्रकरणम् ।

विचि. १३५

(६) पशवोऽत्राजाविकविडालनकुलव्यतिरिक्ताः क्षुद्र-
पशव इति रत्नाकरः । मध्यमाः पशव इति प्रति-
भाति । ब्राह्मणस्वामिकया गवा साहचर्यात् पशूनां
महिषादीनामिति नारायणव्याख्यानाच्च । न च नारदीय-
स्फुराच्छेदनविरोधः । तन्मतेऽपि तुल्यत्वात् ।

वस्तुतस्तु नारदवचने गोपदमुत्कृष्टगवीपरं, मनुवचने
त्वप्रकृष्टगवीपरं, पशुपदं चात्राब्राह्मणस्वामिकाप्रकृष्ट-
गवादिपरमिति न विरोधगन्धः । अर्धपादिकः छिन्नार्ध-
पादद्वय इति नारायणः । दवि. १३१

कोष्ठागारायुधागारदेवतागारभेदकान् ।

हस्यश्वरथहर्तृश्च हन्यादेवाविचारयन् ॥

अङ्गुली ग्रन्थिभेदस्य छेदयेत्प्रथमे ग्रहे ।

द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये वधमर्हति ॥

* गोरा., मच. ममुवत् ।

+ व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च साहसप्रकरणे (पृ.
१६२९) द्रष्टव्यः ।

(१) मस्मृ. ९।२७७ ली (लीः); मिता. २।२७४

(१) ग्रन्थि भिनत्तीति ग्रन्थिभेदः । भेदनं मोक्षो ग्रन्थेः, वस्त्रप्रान्तादौ ग्रन्थिः । यद्वा यद्द्रव्यं गृहीतं तत्केनचिच्छलेन ग्रन्थिमवमोच्य ये निनीपन्ति ते ग्रन्थिभेदाः । तेषां प्रमथायां प्रवृत्तौ अङ्गुलीनां छेदः, द्वितीयस्यां प्रवृत्तौ हस्तचरणयोस्तृतीयस्यां मारणम् ।
*मेधा.

(२) अङ्गुली अङ्गुष्ठतर्जन्यौ, ग्रन्थिभेदस्य ग्रन्थि विस्त्रस्य सुवर्णादि हरतः प्रथमे ग्रहे प्रथमवारे । एवं द्वितीय इत्यादौ । एतेनान्यत्रापि पुनः पुनः करणे दण्डाधिक्यं द्रष्टव्यम् ।
मवि.

क्षेत्रिकस्यात्यये दण्डो भागाद्दशगुणो भवेत् ।

ततोऽर्धदण्डो भृत्यानामज्ञानात्क्षेत्रिकस्य तु ॥

(१) क्षेत्रस्वामिनः स्वक्षेत्रेऽत्ययोऽतिक्रमोऽपराधो यदि भवेत्स्वकृतः, अकाले वापनं, निदाधे अयोग्य-त्रीजवापः, स्वपशुभिर्मक्षणं, गृहे वाऽविदितफलप्रवेश इत्यादि, तदा राज्ञो यावान् भाग आगच्छति तं दशगुणं दण्डनीयः । अथ तस्याज्ञातमेतत्प्रयुक्तैर्भृत्यैः क्षेत्रजागर्यानियुक्तैर्वा अपराद्धं, तदा अर्धदण्डो भृत्यानामत्यये क्षेत्रिकस्य दण्ड इति संग्रहः । क्षेत्रप्रसङ्गादत्र (स्वामिपालविवादे) इदमुक्तम् ।
मेधा.

(२) क्षेत्राधिकृतस्यैव पशुभिः सस्यात्यये कृते राज्ञो ग्राह्यस्वभागाद्दशगुणोऽन्योऽपि भागो दण्डत्वेन ग्राह्यः ।

* ममु., मच., नन्द. मेधावत् ।

(ख) ली (लीः); अप. २।२७४; स्मृच. ३१८; विर. ३२१; पमा. ४४० मिनावत्; रत्न. १२५; विचि. १३६ ली (लीं) मे ग्रहे (मागमे) [मे ग्रहे (मागसि) Noted by Jha]; व्यनि. ५०८-९ ली ग्रन्थि (लि संधि); दवि. १३२ चरणौ (पादौ च); नृप्र. २६४; सवि. ४६२ छेदयेत्प्रथमे (भेदयेत्प्रथम); व्यप्र. ३८९; व्यउ. १२७; व्यम. १०२ (=); विता. ७८२ ली (लीं); समु. १५०.

(१) मस्मृ. ८।२४३ क., घ., कस्या (यस्या); व्यक. ११४; विर. ३२२ ततो (अतो); विचि. १३७-८ (=); दवि. १३९; सेतु. २३९ नाक्षेत्रि (नात्कर्ष); समु. ११८.

१ कृते अ. २ निदानं अ. ३ गिरणं वा विदितफलके प्रायश इत्यादि. ४ क्षेत्रक.

क्षेत्रिकाज्ञाने पालमात्रदोषात्तत्राशे ग्राह्यस्वभागात्पञ्चगुणो भागो भृत्यानां पालानां दण्डः । भृत्येन च क्षेत्रिकाय सदो देयस्तुल्यन्यायत्वात् ।
मवि.

(३) क्षेत्रकर्षकस्यात्मपशुसस्यभक्षणेऽयथाकालं वपनादौ वाऽपराधे सति यावतो राजभागस्य तेन हानिः कृता ततो दशगुणदण्डः स्यात् । क्षेत्रिकाविदिते भृत्यानामुक्तापराधे क्षेत्रिकस्यैव दशगुणार्धदण्डः । क्षेत्रसस्य-प्रसङ्गाच्चेदमुक्तं (स्वामिपालविवादे) ।
*ममु.

(४) मनुः— 'धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतो ह्यधिको वधः । शेषेऽप्येकादशगुणं दाप्यस्तस्य च तद्धनम् ॥ क्षेत्रिकस्यात्यये दण्डो भागाद्दशगुणो भवेत् । अतोऽर्धदण्डो भृत्यानामज्ञानात्क्षेत्रिकस्य तु ॥' कुम्भो विशतिः प्रस्थाः, शेषे दशकुम्भाधिकन्यूने । तस्य च तद्धनं स्वामिनो यदपहृतं तदाप्यः । क्षेत्रिकस्यात्यये कृषीवलभागापहरणे 'धान्यापहार्येकादशगुणं दण्ड्यः शस्यापहारी च' (विस्मृ. ५।७९-८०) । मनुक्त-धान्यापहारे एकादशगुणदण्डाभिधानं स्वामिने च हृत-धान्यदानं च प्रथमधान्यचौर्यविषयम् । बार्हस्पत्यं तु स्वामिने एकादशगुणधान्यदानं राज्ञश्च तद्द्विगुणधनदानं चौर्याभ्यासधिपयमित्यविरोधः । हलायुधस्तु द्वितीये श्लोके क्षेत्रस्वामिनोऽत्ययेन दोषेण यदा शस्यनाशो भवति, तदा राज्ञा स्वग्राह्यभागाद्दशगुणं दण्डनीयः । एतज्ज्ञानाच्च । भृत्यदोषेण शस्यनाशे भृत्य एव तदधनं दण्ड्य इत्यर्थमाह ।
विर. ३२२-३

धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्याधिकं वधः ।
शेषेऽप्येकादशगुणं दाप्यस्तस्य च तद्धनम् + ॥

(१) कुम्भशब्दः परिमाणविशेषे वर्तते न घटमात्रे । क्वचिद्विशतिप्रस्थाः क्वचिद्द्वाविंशतिरिति देशभेदात् व्यवस्था । दशभ्योऽधिकं हरतो वधविधिरुक्तायोऽनु-

* गौरा., मच., भाच. ममुवत् । गौरा., नन्द. अशुद्धि-सिंहेहाज्ञोद्धतम् ।

+ विर. व्याख्यानं 'क्षेत्रिकस्यात्यये दण्डो' इति पूर्वश्लोके द्रष्टव्यम् ।

(१) मस्मृ. ८।३२०; अपु. २२७।३५-६ दाप्यस्त ..... नम् (तस्य दण्डं प्रकल्पयेत्); मिता. २।२७५ शेषेऽप्ये (शेषे); अप. २।२७५; व्यक. ११४ धिकं (धिको);

बन्धादिना नियम्यते । शेषेषु दशसु प्राकृत एकादशगुणो
दण्डः । तस्य च तद्धनमिति सर्वत्र स्तेये योज्यम् ।
धान्यं व्रीहियवादिसतदशानीति स्मर्यते । मेधा.

(२) विंशतिद्रोणकः कुम्भः । × मित्ता. २।२७५

(३) कुम्भो द्रोणद्वयम् । तदुक्तम्—‘पलद्वयं तु प्रसृतं
द्विगुणं कुडवं मतम् । चतुर्भिः कुडवैः प्रस्थः प्रस्था-
श्चत्वार आढकः ॥ आढकैस्तैश्चतुर्भिश्च द्रोणस्तु कथितो
बुधैः । कुम्भो द्रोणद्वयं सूर्यः खारी द्रोणास्तु षोडश ॥’
इति । दशभ्यः कुम्भेभ्योऽधिकधान्यहारिणो वधः ।
शेषेऽनाधिके हृते यत्र धान्यापहारे यो दण्डस्तमेकादश-
गुणं दण्डं दाप्यः । यावदपहृतं तावच्च स्वामिने ।
अप. २।२७५

(४) कुम्भः पलशतद्वयम् । वधस्ताडनादि । ब्राह्म-
णादिद्रव्ये त्वङ्गच्छेदादिः । शेषे ततः प्राक् तस्य तद्धनं
दाप्य इत्युभयत्र । मवि.

(५) शेषशब्दो यद्यप्युक्तसंख्यातिरिक्ते न्यूनाधिक-
संख्याके वर्तितुमर्हति, तथाऽपि लघुदण्डमिधानान्यून-
संख्याक एव वर्तते इति मन्तव्यम् । कुम्भशब्दः खारी-
पर्यायः, तत्र क्वचिद्देशे कुम्भशब्दप्रयोगात् । खार्याः पुन-
रियत्ता स्मृत्यन्तरे दर्शिता— ‘अङ्गुल्यग्रयग्राह्या
शाणमित्यभिधीयते । शाणं पाणितलं मुष्टिः प्रसृतिश्च
तथाऽञ्जलिः ॥ कुडपश्च तथा प्रस्थ आढको द्रोण एव
च । मानी खारी च विज्ञेयाः संख्यायाश्चतुरुत्तराः ॥’
इति । ‘दाप्यस्तस्य च तद्धनम्’ इत्यनेन यद्यपि प्रकृतं
धान्यात्मकमेव धन तस्स्वामिने स्तेनापहृतं दाप्य इति

× शेषं ‘धुद्रमध्यमहाद्रव्य’ इति याज्ञवल्क्यवचने द्रष्टव्यम् ।
स्मृच. ३१९; विर. ३२२ ऽभ्यधिकं (षाधिको); पमा.
४४२; रत्न. १२५ धिकं (धिके); विचि. १३७ भ्यधि
(प्यधि) बृहस्पतिः; स्मृचि. २५ रत्नवत्; द्रवि. ३८ कं
वधः (को दमः) पू. : १३४ भ्यधि (प्यधि); नृप्र. २६४
भ्यधिकं (प्यधिको); द्यप्र. ३९० शेषेऽप्ये (शेषेष्वे) द्नम्
(द्नात्); व्यउ. १२८ रत्नवत्; व्यम. १०२ भ्यधिकं
(प्यधिके) शेषेऽप्ये (शेषेष्वे); विता. ७८३ धिकं (धिके)
शेषेऽप्ये (शेषेष्वे); बाल. २।२७५ ‘ शेषे त्वे ’ इति पाठः;
सेतु. २३८ (=) भ्यधि (प्यधि); समु. १५१; विन्ध.
ऽभ्यधि (षाधि) क्रमेण याज्ञवल्क्यः.

१ तत्तस्य.

प्रतिमाति, तथाऽपि ‘स्तेनाः सर्व एवापहृतं दाप्याः’
इति विष्णुस्मरणात् सर्वत्र कृते स्तेये योज्यम् । स्मृच. ३१९

(६) द्विपलशतं द्रोणो विंशतिद्रोणश्च कुम्भः, दश-
संख्येभ्यः कुम्भेभ्योऽधिकं धान्यं हरतो वधः । स हर्तृ-
स्वामिगुणवत्तापेक्षया ताडनाङ्गच्छेदमारणात्मको ज्ञेयः ।
शेषे पुनरेकस्मादारभ्य दशकुम्भपर्यन्तहरणे निहृतेकादश-
गुणं दण्डं दाप्यः । स्वामिनश्चापहृतं दाप्यः । *ममु.

(७) प्रमाणस्थपुरुषस्य प्रमाणस्थकरचरणस्य द्वाद-
शभिः प्रसृतिभिः कुडवो भवति । चतुर्भिः कुडवैः
प्रस्थो भवति । विंशतिप्रस्थैः कुम्भ इति रत्नाकरादयः ।
ईदृशदशकुम्भाश्च पुरुषाहारमानेन खारीति मैथिलाः ।
इतोऽप्यधिकं धान्यमपहरन् मारणीयः । न्यूनं
त्वपहरन् तत्समं धान्यं स्वामिनि तदेकादशगुणं च
राजनि दण्डत्वेन दाप्य इत्यर्थः । अन्ये तु— ‘पलं च
कुडवः प्रस्थ आढको द्रोण एव च । धान्यमानेन
बोद्धव्याः क्रमशोऽमी चतुर्गुणाः ॥ द्रोणैः षोडशभिः
खारी विंशत्या कुम्भ उच्यते । कुम्भैस्तु दशभिर्वाहो
धान्यसंख्या प्रकीर्तिता ॥’ विंशत्या द्रोणैरित्यन्वयः ।
एतद्वाक्यानुसारेण च कुम्भमाहः । विचि. १३७

(८) कुम्भो विंशतिः प्रस्था इति रत्नाकरः ।
विंशतिद्रोण इति मिताश्रकारः । कुल्लूकभट्टोऽप्याह
द्विपलशतं द्रोणः, विंशतिद्रोणः कुम्भ इति । यत्तु
घृतद्रोणेन परिमितः कुम्भ इति गोपथब्राह्मणं तद्द्रव-
द्रव्यविषयम् । मापकं पञ्चकृष्णलम्— ‘मापकाणि
चतुःषष्टिः पलमेकं विधीयते । द्वात्रिंशत्पलिकं प्रस्थं
स्वयमुक्तमथर्वणा ॥ आढकस्तु चतुःप्रस्थैश्चतुर्भिर्द्रोणं
आढकैः ॥’ स्कन्दपुराणे— ‘पलद्वयं हि प्रसृतिस्तद्वयं
कुडवं स्मृतम् । चतुर्भिः कुडवैः प्रस्थमाढकैश्च चतु-
र्गुणैः ॥ चतुर्गुणो भवेद्द्रोण इत्येतद्द्रव्यमानकम् ॥’
तमेनं द्रोणं पूर्णपात्रं व्यवहरन्ति । चतुर्वर्गचिन्तामणौ
द्रवद्रव्यविषये स्कन्दपुराणमिति कृत्वा वचनमिदमव-
तारितम् । एवमेव प्रसृतिप्रभृति द्रोणान्तमुक्त्वा भविष्य-
पुराणे— ‘कुम्भो द्रोणद्वयं सूर्यः खारी द्रोणास्तु षोडश ।
सूर्य इति द्रोणस्य नामान्तरं, केचित्सूर्य इति पठन्ति ।
विष्णुधर्मोत्तरे कुडवप्रभृति द्रोणान्तमुक्त्वा— ‘द्रोणैः

* मच. ममुवत् ।

पोडशभिः खारी विशल्या कुम्भ उच्यते । कुम्भैस्तु दशभिः खारी धान्यसंज्ञा प्रकीर्तिता ॥' इत्युक्तम् । विशल्येति द्रोणैरित्यनुपङ्गः । धान्येति यवादीनामपि द्रवद्रव्याणामपि चोपलक्षणं स्कन्दपुराणीयसामान्याभिधानस्वरसादिति महार्णवकारः ।

बालभूषणे चण्डेश्वरः—'कुडवाद्या वेदगुणा प्रस्थाद-द्रोणमानकाः स्वार्थः । कुम्भो विशतिस्वार्था दृष्टो लोके यथाक्रमशः ॥' लोके मिथिलादौ । तदेव द्रोणद्वयेन विशस्या द्रोणैरिति च द्विविधः कुम्भः । दानविवेके तु पणसहस्रपरिमितः कुम्भ इत्युक्तम् । एवं च नानार्थ एव कुम्भशब्दः । वराहपुराणे—'पलद्वयं तत्प्रसृतिर्मुष्टिरैक-पलं स्मृतम् । अष्टमुष्टिर्भवेत् कुष्ठिः कुष्ठयोऽष्टौ च पुष्कलम् ॥ पुष्कलानि च चत्वारि आढकः परि-कीर्तितः । चतुराढको भवेद्द्रोण इत्येतन्मानलक्षणम् ॥' तथा—'चतुर्भिः सेरिकाभिश्च प्रस्थ एकः प्रकीर्तितः ॥' तत्र हेमाद्रिः—'सेरिका कुडवः । तथा कल्पतरुः—'सेरिका कुडवः स च द्वादशप्रसृतिपरिमितः । द्वादश-प्रसृतिभिः सेरिका तच्चतुष्टयं प्रस्थ इति समयप्रकाश-रत्नाकर-स्मृतिमागरेष्वयुक्तम् ।

तथा भूपालपद्धतौ प्रमाणस्थपुरुषस्य प्रमाणस्थकर-चरणस्य द्वादशप्रसृतिभिः कुडव उत्तरोत्तरं चतुर्गुणाः प्रस्थाढकद्रोणा भवन्ति । ततश्चतुःपष्टया कुडवैर्द्रोण इत्युक्तम् । एवमेव कल्पतरुकारः । यत्तु पठन्ति—'पञ्चकृष्णलको मापसैश्चतुःपष्टिभिः पलम् । द्वात्रिंशता पलैः प्रस्थो मागधेषु व्यवस्थितः ॥ आढकसैश्चतुर्भिस्तु द्रोणः स्याच्चतुराढकः ॥' तथा—'सर्वेषामेव मानानां मागधं श्रेष्ठमुच्यते ॥' तदेतन्मागधमात्र इत्याहुः । तत्र, गोपथब्राह्मणसंवादिद्वेन साधारण्यौचित्यात् माग-धेष्विति व्यवहरणपरम् । एवञ्च श्रेष्ठतापि न परिमाणा-धिक्यात्, अपि तु वेदमूलकत्वादिति ध्येयम् ।

दवि. १३४-६

(९) कुसलात् किञ्चिन्न्यूने धान्यभाजनं कुम्भः, दशभ्यः कुम्भेभ्य इत्येकपुरुषस्य संवत्सरभोजनपर्यन्त-धान्यग्रहणं, ततोऽभ्यधिकं हरणे दण्डः स्यात् । दशभ्यः कुम्भेभ्यो न्यूने हरणे हृतादेकादशगुणं धान्यं हर्ता दण्डत्वेन दाप्यः । धान्यस्वामिने तद्गतं धान्यं च

दाप्यम् । ब्राह्मणधान्यहरणे क्षत्रियादीनामयमेव दण्डो-ऽवगन्तव्यः । नन्द.

(१०) अभ्यधिकं हरतः वधः ताडनादि । एत-द्विप्रविपयम् । क्षत्रियादाववगच्छेदित्यर्थः । भाच.

तथा धरिममेयानां शतादभ्यधिके वधः ।

सुवर्णरजतादीनामुत्तमानां च वाससाम् * ॥

(१) धरणं धरिमा, तुला, तेन मीयन्ते परिच्छिद्यन्ते तानि धरिममेयानि । घृतादीनां द्रवाणा प्रस्थादिमेयताऽ-स्तीति, कठिनानां परिमेयता भवतीति, तदर्थमाह सुवर्णरजतादीनाम् । आदिग्रहणादेव रजते लब्धे पुनरुपादानात्सुत्यग्रहणात्थात् प्रवालादीनि गृह्यन्ते । न तु ताम्रलोहादीनि । तेषां शतादूर्ध्वं हरणे वधः । किं पुनरतच्छतं, पलानामुत कर्पाणामेव कार्पाणानां वा । केचिदाहुः पलानामिति । न त्वत्र विशेषो हेतुरास्ति, तस्माद्यस्मिन् देशे धरिममानकाले यथा संख्यया व्यव-हारः । शतमिदं सुवर्णस्य, क्वचित्तोलेके क्वचित्पलेषु, यथादेशं व्यवस्था । उत्तमानां च वाससा कौशेयपट्टादी-नामिति । शतादभ्यधिकं वध इत्यनुपङ्गः । अत्रापि शाटकयुगमेकमिति संख्यायते । पुष्पपट्टाद्युपवर्हणं त्वेक-मेवेति । ननु च सुवर्णरजतादीनामित्येव सिद्धे परिमेय-ग्रहणमनर्थकम् ? नानर्थकं, कर्पूरागरुकस्त्रिकादीनां

* दण्डविवेके उक्तानां ग्रन्थानामनुवादः ।

(१) मसू. ८।३२९; गोरा. उत्तमानां (महापर्षाणां); मिता. २।२७५ तथा धरिममेयानां (रत्नानां चैव सर्वेषां); अप. २।२७५; व्यक. ११४; मभा. १२।४१ (=) धरिममेयानां (परिमेयानां) पू.; स्मृच. ३१९ धरिम (गणिम); चिर. ३२३; पमा. ४४२ तथा ... वधः (रत्नानां चैव सर्वेषां शतादभ्यधिकं वधः); रत्न. १२५ उक्त.; विचि. १३८ तथा (तुला) भ्यधि (प्यधि); स्मृचि. २५; दवि. १४३ के वधः (को दमः); नृप्र. २६४ मितावत् ; सवि. ४६२ वाससाम् (साहसाः) शेषं मितावत् ; व्यप्र. ३९० उक्त.; व्यउ. १२८ उक्त., क्रमेण व्यासतः ; व्यम. १०२ उक्त.; सेतु. २४१ तथा धरिम (तुलापरिम) भ्यधि (प्यधि); समु. १५०. [मिता., पमा., सवि., नृप्र. एषु ग्रन्थेषु श्लोकार्थो व्यत्यासेन पठितौ].

१ वधः केचिदाहुः । पलानामिति । न तत्र विशेषहेतु-रित्यनु.

महाघर्षाणां ग्रहणार्थम् । आदिग्रहणाद्धि तैजसानि गृह्यन्ते, निष्कादिपरिमाणव्यपदेश्यानि वा । न हि कर्पूरादीनां कर्पादिव्यपदेशोऽस्ति । यद्यपि सुवर्णवद्रजतेऽपि शतसंख्या तथापि प्रायश्चित्तभेदवद्दण्डभेदोऽपि युक्तो विषमसमीकरणस्य न्याय्यत्वादतो यावत्सुवर्णगतस्य मूल्यं तावति रूपे गृहीते वधः । कर्पूरादीनां तु पलानामेव शतसंख्या । ×मेधा.

(२) धरिमेण तुलया मीयन्त इति धरिममेयानि, तान्येव सुवर्णरजतादीनामित्यनेन विशेषितानि । यदि सुवर्णरजतादीनामित्येतावन्मात्रमुच्यते ततो लोहानामेव ग्रहणं स्यात् । अथ धरिममेयानामित्येवोच्येत, तदा गुडादीन्यपि गृह्येरन् । उभयोपादाने तु लोहव्यतिरिक्तानामपि मुक्ताप्रवालादीनां तुलामेयानां परिग्रहः । महार्घत्वेन सुवर्णरजतप्रकारत्वात् । प्रकारवचनश्राय-मादिशब्दः । अत एव गुडादीनां धरिममेयत्वेऽपि निवृत्तिः । अमहार्घत्वेन सुवर्णतुल्यताविरहात् । तेन लोहानामपि त्रपुसीसादीनामसाराणां नेह ग्रहणम् । उक्त-मानि च वासांसि पत्तो (त्रो)र्णनेत्रपटीप्रभृतीनि ।

अप. २।२७५

(३) धरिमा तुला तन्मेयानां सुवर्णरजतव्यतिरिक्तानां ताम्रादीनां, शतात् निष्कशतात् । एतच्च षोडशमाषक-रूपसुवर्णचतुष्टयरूपनिष्कव्यवस्थया ग्राह्यम् । अत्रापि वधो मारणं ब्राह्मणद्रव्यत्वे अन्यत्र त्वङ्गच्छेदादि । सुवर्णेति । सुवर्णरजतोत्तमवाससामल्पानामपि हरणे वध एवेत्यर्थः । *मवि.

(४) यथा धान्येन वध उक्तस्तथा तुलापरिच्छेद्यानां सुवर्णरजतादीनामुक्कृष्टानां च वाससां पट्टादीनां पल-शताधिकेऽपहृते वधः कर्तव्य एव । विषमसमीकरणं चात्र देशकालपहर्तुद्रव्यस्वामिजातिगुणापेक्षया परिहर-णीयम् । एवमुत्तरत्रापि श्रेयम् । +ममु.

(५) हेम्नो रजतस्य वा शतकर्पाधिकस्य तथा वाससो वा शताधिकमूल्यस्य हर्ता वध्यः । विचि. १३८

(६) धरिमेति, धरणं तुला तेन परिच्छेद्यानां कार्पासादिद्रव्याणां पलशताधिकेऽपहृते वधः । +मच.

× गोरा., स्मृच. मेधावत् । * भाच. मविवत् ।

+ मेधावद्भावः । ÷ शेषं ममुवत् ।

पञ्चाशतस्त्वभ्यधिके हस्तच्छेदनमिष्यते ।

शेषेष्वेकादशगुणं मूल्याद्दण्डं प्रकल्पयेत् ॥

(१) सुवोधोऽयम् । मूल्यादिति नापहृतमेव द्रव्यं देयं, क्वचित्जातीयं नैव प्राप्यते । अतो रूपकैर्धान्या-दिना वा विनिमेयम् । मेधा.

(२) पञ्चाशत इति ताम्रादिविषयम् । शेषे पञ्चाशत ऊने । ×मवि.

(३) पूर्वोक्तानां पञ्चाशदूर्ध्वं शतं यावदपहारे कृते हस्तच्छेदनं मन्वादिभिरभिहितम् । शेषेष्वेकपलादारभ्य पञ्चाशत्पलपर्यन्तापहारे अपहृतगुणादेकादशगुणं दण्डं दाय्यः । +ममु.

सीताद्रव्यापहरणे शस्त्राणामौषधस्य च ।

कालमासाद्य कार्यं च राजा दण्डं प्रकल्पयेत् ॥

(१) कृष्यमाणा भूमिः सीता, तद्द्रव्याणि लाङ्गल-कुदालकादीनि, तदपहरणे दण्डः प्रकल्प्यः । किं इच्छ-यैव ? नेत्याह । कालमासाद्य कार्यं च, कर्षणकाले प्रत्या-सन्ने महान् दण्डः । अकृष्टे च यदा तस्मिन् महतः फलस्य नाशस्तदा भूयानेव । आसाद्यासन्नं ज्ञात्वेत्यर्थः । अन्यदा तु द्रव्यजात्याद्यनुरूपः । एवं शस्त्राणां च खङ्गा-दीनां युद्धकाले, औषधस्य भेषजार्थमुपयोगकाले, तेन चौपधेन हृतेनानुपयुक्तेन यद्यातुरस्य महती पीडा

× भाच. मविवत् । + गोरा., मच., नन्द. ममुवत् ।

(१) मस्मृ. ८।३२२ ध्वेका (त्वेका) [मिष्यते (मुच्यते) ध्वेका (चैका) Noted by Jha], मिता. २।२७५; अप. २।२७५ ध्वेका (त्वेका); व्यक. ११४ ल्याह (ल्यं द); स्मृच. ३।१९; विर. ३२३ ध्वेका (ऽध्वेका); पमा. ४४३ अपवत्; रत्न. १२५ विरवत्; विचि. १३८ विरवत्; स्मृचि. २५ ल्याह (ल्यद) शेषं विरवत्; दवि. १४३ विरवत्; नृप्र. २६४-५; सवि. ४६२ शेषे (शते); व्यप्र. ३९०; व्यउ. १२८ विरवत्, क्रमेण व्यासः; व्यम. १०२ दण्डं (दण्डः); विता. ७८४ नारदः; सेनु. २४१ विरवत्; समु. १५०.

(२) मस्मृ. ९।२९३ [प्रकल्पयेत् (प्रवर्तयेत्) Noted by Jha]; मवि. शस्त्राणां (शष्पाणां); विर. ३२४ हरणे (हारे तु); दवि. १४६ हरणे (हारे तु) काल ..... च (कार्यं [फालो] माषोदकानां च); समु. १५१.

जायतेऽन्यच्च तस्मिन् काले न लभ्यते तल्लभ्यमपि बाध-
कादिसंस्कारापेक्षया चिरेणोपयोगार्थमेवमाद्यपेक्षा राज-
दण्डप्रकल्पनायै प्रभवेत् । शस्त्राणां राजोपकरणानाम् ।
अन्यथाऽपि जनपदस्य भ्रातृव्यतस्कराशङ्किकनस्तदा
महान् दण्डः । स्वल्पे स्वल्पः । मेधा.

(२) सीताद्रव्यं हलादि । शष्पाणां औषधिद्रव्याणाम् ।
शस्त्राणामिति क्वचित् । कालं कृषिसमयादिं, कार्यं
दुर्भिक्षादिना बहुप्रयोजनतां ज्ञात्वा दण्डतारतम्यं
कुर्यात् । मवि.

(३) कृष्यमाणभूमिद्रव्याणां हलकुद्दालादीनामपहरणे,
खड्गादीनां च शस्त्राणां, औषधस्य च कल्याणघृतादे-
श्रौच्ये सत्युपयोगकालेतरकालापेक्षया प्रयोजनापेक्षया च
राजा दण्डं कुर्यात् । मसु.

यस्तु रज्जुं घटं कृपाद्धरेद्भिन्द्याश्च यः प्रपाम् ।
स दण्डं प्राप्नुयान्मापं तच्च तस्मिन् समाहरेत् ॥

(१) प्रपित्रन्त्यस्यामिति प्रपा, जलाधारस्थानं उद्धृत-
जलनिधानं वा । मापस्य जातिर्न निर्दिष्टा । सा मरु-
जाङ्गलानूपभेदा द्रष्टव्या । तच्च रज्ज्वादि समाहरेद्दद्या-
त्तस्मिन् स्थाने न राजनि । मेधा.

(२) कूपममीपे रज्जुघटयोजलोद्धारणाय घृतयो रज्जुं
घटं वा हरेत् । यो वा पानीयदानगृहं विदारयेत् स
सौवर्णं मापं दण्डं प्राप्नुयात् । 'यन्निर्दिष्टं तु सौवर्णं
मापं तत्र प्रकल्पयेत्' इति कात्यायनवचनात् । तच्च
रज्ज्वादि तस्मिन् कूपे समर्पयेत् । मसु.

सूत्रकार्पासकिण्वानां गोमयस्य गुडस्य च ।

दध्नः क्षीरस्य तक्रस्य पानीयस्य तृणस्य च ॥

* गौरा., मवि., मच., नन्द., भाच. मसुवत् ।

(१) मसु. ८।३१९ क., घ., द्विन्धा (द्विधा), ग.,
तच्च (तं च); अपु. २२७।३४-५ यः प्रपाम् (तां प्रपाम्)
उत्तारथे (स दण्डं प्राप्नुयान्मापं दण्ड्यः स्यात्प्राणिताडने);
अप. २।२७५ स दण्डं (दण्डं स); व्यक. ११५; विर. ३२८;
विचि. १४१ रज्जुं घटं (रज्जुघटं); स्मृचि. २५
विचिन्वत्; दवि. १५०; सेतु. २४३ रज्जुं घटं (रज्जुघटं)
प्रपाम् (प्रपा) तच्च (तं च); समु. १५१.

(२) मसु. ८।३२६ [गोमयस्य (आवसस्य) Noted
by Jha]; अप. २।२७५; व्यक. ११५; विर. ३२६;

वेणुवैणवभाण्डानां लवणानां तथैव च ।

मृन्मयानां च हरणे मृदो भस्मन एव च ॥

मैत्स्थानां पक्षिणां चैव तैलस्य च घृतस्य च ।

मांसस्य मधुनश्चैव यच्चान्यत्पशुसंभवम् ॥

अन्येषां चैवमादीनां मद्यानामोदनस्य च ।

पक्वान्नानां च सर्वेषां तन्मूल्याद्द्विगुणो दमः ॥

(१) सूत्रमूर्णासणादि । लवणानि सैन्धवविडलवणादीनि ।
यच्चान्यत्पशुसंभवमामिपादि । अन्येषामपूपमोदकादी-
नाम् । आदिशब्दः प्रकारे, प्रकारः सादृश्यं तुल्यता
सदृशकार्यकरणोपयोगादिरूपा । तथा च सर्पिमण्डेशु-
खण्डशर्कराकिलोट्कूर्चिकाद्या अपूपा गृह्यन्ते । पशुसंभवं
राङ्कवाजिनाद्यपीच्छन्ति केचित् । आदिग्रहणात्प्रकृते-
र्विकृतिरपि । यच्चोभयोपादानं दध्नः क्षीरस्य चेति
तदुदाहरणार्थम् । एवं सूत्रग्रहणेन सूत्रमयं वासोऽपि
गृह्यते । नलिकादीनां सत्यपि सूत्रमयत्वे पशुसंभवत्वे
उत्तमत्वादुत्तमानां चेति अयमपवादविषयः । प्रकृत्यन्तरे

पमा. ४४४; विचि. १४०; दवि. १४८; व्यप्र. ३९१;
व्यउ. १२९ क्रमेण नारदः; सेतु. २४१-२ : ३२३
किण्वानां (द्विन्नानां); समु. १५१.

(१) मसु. ८।३२७ वैणव (वैदल); अप. २।२७५;
व्यक. ११५; विर. ३२६; पमा. ४४४; विचि. १४०;
दवि. १४८; व्यप्र. ३९१; व्यउ. १२९ (=); सेतु.
२४२, ३२३; समु. १५१.

(२) मसु. ८।३२८; अप. २।२७५; व्यक. ११५
यच्चा (यद्वा); विर. ३२६; पमा. ४४४ मत्स्थानां
(अजानां); विचि. १४०; दवि. १४८; व्यप्र. ३९१
तैलस्य च (लवणस्य) शेषं पमावत्; व्यउ. १२९ पमावत्;
सेतु. २४२, ३२३; समु. १५१ मांस (माष) शेष
पमावत्.

(३) मसु. ८।३२९ नां म (नाम); अप. २।२७५;
व्यक. ११५ षां चैव (पाभेव); विर. ३२६ ज्ञानां च (नां
चैव) शेषं व्यकवत्; मसु. श्लोकव्याख्याने ' नां मद्यानां '
इति पाठः स्वीकृतः; पमा. ४४४; विचि. १४० षां चैव
(पाभेव) उत्तारथे (फलानां चैव सर्वेषां हरणे द्विगुणो दमः ॥);
दवि. १४८ व्यकवत्; व्यप्र. ३९१; व्यउ. १२९ मद्याना
(माषाणां); सेतु. २४२, ३२३ विचिन्वत्; समु. १५१;
नन्द. नां मद्या (नामाद्या); भाच. नां मद्या (नामद्या).

तैलशब्दः ज्ञेहवाची, नं तिलविकार एव । तेनातंसी-
प्रियङ्गुपञ्चाङ्गुलतैलादयोऽपि गृह्यन्ते । मेधा.

(२) ऊर्णादिसूत्रस्य कार्पासिकस्य च किण्वस्य
सुराबीजद्रव्यस्य च, सूक्ष्मवेणुखण्डनिर्मितजलाहरणभाण्डा-
दीनां, यदप्यन्यत्पशुसंभवं च मृगचर्मखड्गशृङ्गादि,
अन्येषामप्येवंविधानामसारप्रायाणां मनःशिलादीनां,
मद्यानां द्वादशानां, पक्वान्नानामोदनव्यतिरिक्तानामप्य-
पूपमोदकादीनां च कार्पासादिशब्दार्थानां प्रसिद्धानां
चापहारे कृते मूल्याद्विगुणो दण्डः कार्यः । ममु.

(३) किण्वं सुराप्रकृतिद्रव्यम् । आद्यानां भक्ष्या-
णाम् । नन्द.

(४) अद्यानां अदनीयानाम् । भाच.

पुष्पेषु हरिते धान्ये गुल्मवल्लीनगेषु च ।

अन्येष्वपरिपूतेषु दण्डः स्यात्पञ्चकृष्णलः ॥

(१) नवमालिकादीनि पुष्पाणि । हरितं धान्यं
क्षेत्रस्थं अपक्वम् । नगा वृक्षाः । अन्येष्वपरिपूतेषु बहु-
वचनात्परिपवनस्य च धान्येष्वेव तुपलालादिविमोक्ष-
रूपस्य संभवात्तुरश्लोके धान्यग्रहणमेवाकृष्यते । गुल्मा-
दीनां हि सत्यपि पलाशैश्यामिश्रत्वे पुष्पाणां च, न परि-
पूतव्यवहारः । सप्तमी हरणापक्षा । तत्तु पूर्वस्मादनुवर्तते ।
अत्र पञ्चकृष्णलो दण्डः । कृष्णलानां द्रव्यजातिः अल्प-
त्वमहत्त्वप्रयोजनापेक्षा । सुवर्णस्येति पूर्वं । मेधा.

(२) पुष्पेषु नीलीक्षेत्रेषु धान्येषु गुल्मलतावृक्षेषु पुरुष-
भारप्रायेषु वक्ष्यमाणात् श्लोकात् परिपवनसंभवाच्च धान्येषु
खलवासितापद्धतेषु, देशकालापेक्षया सुवर्णस्य रूप्यस्य वा
पञ्चकृष्णलपरिमाणो दण्डः स्यात् । गोरा.

(३) हरिते माषादौ शमीधान्ये, धान्ये शूकधान्ये ।
एष्वल्पेषु तथाऽपरिपूतेष्वपृथक्कृतवृत्तेषु । मवि.

(१) मस्मृ. ८।३३० [पुष्पेषु (लतासु) Noted by
Jha]; गोरा. [अन्ये (अल्पे) Noted by Jha];
व्यक. ११५ अन्ये (अल्पे) लः (लाः); मवि. अन्ये (अल्पे);
विर. ३२५ व्यकवत्; विचि. १३९ पुष्पे... धान्ये (पुष्पे
हरितधान्ये च) शेषं व्यकवत्; द्बि. १३८ मविवत् : १४६
व्यकवत्; सेतु. २३९ व्यकवत्; समु. १५१.

१ हरति धा. २ शे व्या. ३ (ज०).

व्य. कां. २१६

(४) पुष्पेषु, हरिते क्षेत्रस्थे धान्ये, गुल्मलतावृक्षेष्व-
परिवृतेषु अनपावृतवृक्षेषु, वक्ष्यमाणश्लोके धान्यादिषु
निर्देशात्परिपवनसंभवाच्च धान्येषु अन्येषु समर्थपुरुषभार-
हार्येषु हृतेषु देशकालापेक्षया सुवर्णस्य रूप्यस्य वा
पञ्चकृष्णलमापपरिमाणो दण्डः स्यात् । ममु.

(५) हरिते धान्ये क्षेत्रस्थघासरूपे धान्येऽपद्धते ।
नगो वृक्षः । अल्पेषु एकपुरुषोद्वाद्यादपि न्यूनेषु । अपरि-
पूतेषु अनपद्धतकल्केषु । धान्येष्विति वचनविपरिणामे-
नान्वयः । * विर. ३२५

(६) सुवर्णमापः 'पञ्चकृष्णलको माप' इत्युक्तेः; न
तु रूप्यमापकः । X मच.

परिपूतेषु धान्येषु शाकमूलफलेषु च ।

निरन्वये शतं दण्डः सान्त्वयेऽर्धशतं दमः ॥

(१) मूलं इक्षुः, फलं द्राक्षादि । निरन्वये द्रव्यहरणे ।
अन्वयोऽनुनयः स्वामिनः प्रीत्यादिप्रयोगः । यत्त्वदीयं
तन्मदीयमेवेत्यनया बुद्ध्याऽहं प्रवृत्तो न चेदेव तद्गृहाणे-
त्येवमादिवचन, तद्यत्र न क्रियते तन्निरन्वयम् । साहस-
प्रकारत्वादधिको दण्डः । अन्वयेन सह सान्वयः । येन
सह कश्चिदपि संबन्धो नास्त्येकग्रामवासादिस्ततः
शतं दण्ड्यः । अथवा अनारश्चं निरन्वयम् । सति तु
रक्षके उभययाराधादल्पो दण्डः । खलस्थेषु धान्येष्वय
दण्डः । तत्र हि परिपूयन्ते । गृहस्थेषु त्वेकादशगुणः
प्रागुक्तः । + मेधा.

(२) अपासितेषु शोषेषु शाकादिषु वाऽपद्धतेषु
स्वामिना सह सग्रामेऽपहारे षणशतं दण्डः । संगतेषु
पुनः पञ्चाशतं दण्डः । गोरा.

(३) परिपूतेष्वपास्तबुसेषु । शाकमूलफलेषु बहु-
मूल्यात्यन्तोपयुक्तेषु । निरन्वये तद्द्रव्यसंबन्धयोग्यता-

* दवि. विरवत् मचवच्च । X शेषं ममुवत् ।

+ विर. मेधावत् । भाव. मेधातिथ्युक्तद्वितीयपक्षवत् ।

(१) मस्मृ. ८।३३१; व्यक. ११५ मनुयमौ; विर.
३२४; विचि. १३९; द्बि. १३७, १४६ दण्डः (दण्ड्यः);
सेतु. २३९ उत्तरार्धे (निरन्वयः शतं दण्ड्यः सान्त्वयोऽ-
र्धशतं दमम्); समु. १५१ उत्तरार्धे (निरन्वयः शतं दण्ड्यः
सान्त्वयो द्विशतं दमम्).

१ मूलमिक्षुद्राक्षादि ।

पाककानोष्णक्षिकोऽन्वयो यस्तमभिधाय यत्र हरणं न भवति तत्र । तद्विपरीतं सान्वयम् । मवि.

(४) निष्पुलाकीकृतेषु वृक्षेषु धान्येषु शाकादिषु चापहृतेषु, अन्वयो द्रव्यस्वामिनां संबन्धः, येन सह कश्चिदपि संबन्धो नास्त्येकग्रामवासादिस्तत्र शतं दण्डयः । सान्वये तु पञ्चाशत्पणो देयः । खलस्थेषु च धान्येष्वयं दण्डस्तत्र हि परिपूयन्ते । गृहेष्वेकादशगुणो दण्डः प्रागुक्तः । ममु.

(५) तद्विशेषेषु धान्यादिचतुष्टयेषु व्यवस्थया शत-मर्शशतं वा दमं दापयन् तान् उद्दिशति— परीति । परिपूतेषु यज्ञाद्यर्थं संस्कृतेषु अपसारितपेषु वा । निरन्वये संपूर्णहृते, द्रव्यस्वामिना एकग्रामवासाद्यसंबन्ध इति केचित् । ×मच.

यश्चैतान्युपकल्पानि द्रव्याणि स्तेनयेन्नरः ।

तं शतं दण्डयेद्राजा यश्चाग्नि चोरयेद्गृहात् * ॥

(१) एतानि सूत्रादीनि, उपकल्पानि प्रत्यासन्न-दानोपभोगादिकार्यकालानि, अथवा संस्कृतानि कृत-सम्पत्त्याधानानि । यथा तदेव सूत्रं तन्तवायहस्ते वायनार्थं दत्तं किञ्चिद् द्विगुणीक्रियते, किञ्चित्परिवर्त्यते, एवं दधि मन्थनमरीचशर्करादिसंस्कृतं, श्रीरं वृतमित्यादेः संस्कारः, तत्र शतं दण्डः । आयमिति पाठे प्रथमसाहसः । अग्निं गृहात्, परिगृहीतं शाल्याग्निहोत्रेत्याद्यर्थं, हेमन्ते वा शीतार्दितानां दरिद्राणामप्रणीतमपि, अग्नेरुपकल्पनं पाककाले शीतादिनिवृत्त्यर्थं वा तापनकाले । अविशेषे-णायमग्नेर्दण्डः स्वल्पस्य बहोरुपकल्पतस्यानुपकल्पतस्य च । सत्यपि सूत्रादिदण्डे आदिग्रहणेनाग्नेस्तन्मूल्यादि न संभवति । क्रयविक्रयव्यवहाराप्रसिद्धेः । यावता वेन्धने-

× नन्द. मचवत् । * दण्डविवेके गोविंदराजसर्वश-नारायणकुल्लकरनाकराणामनुवादः ।

(१) मस्मृ. ८।३३३ यश्चै (यस्त्वे): क., ग., घ., तं शतं (तमाद्यं); अणु. २२७।३७; अप. २।२७५ यश्चैता (यशाथी); विर. ३२६; विचि. १४०; दधि. १४८; सेतु. २४२ उक्त. : ३२३; समु. १५१ यश्चै (यस्त्वे) तं शतं (तमाद्यं).

१ त्यादि सं. २ अक्षिगृ. ३ दिक् हे. ४ कालः शी. ५ कालः । अ. ६ (न०).

नाभिरुपहृत्य परिमाण उत्पद्यते यावतीभिर्दक्षिणाभिरस्त-न्मूल्याद्द्विगुणो दण्डः संभवति, शक्यते व्यपदेष्टुं, तुष्टयुत्पत्तिश्च स्वामिनः स्थितैव । अतस्त्रेताग्निहरणे यावत्पुनराधाने गच्छति प्रायश्चित्तेष्टौ च तावदग्निमते दाय्यः । अतोऽयमग्नेर्दण्डः शालाप्रणीताग्निविषय एव, स्वल्पत्वात् । त्रेतायां तु तन्मूल्याद्द्विगुण इति । तथा च सुलभेष्वधिकारनिवृत्तमकुर्वत्सु यागाङ्गद्रव्येष्वपनिहयमा-णेषु 'कुशकरकामिहोत्रद्रव्याण्यपहरतोऽङ्गच्छेदः स्यात्' इति शङ्कः । अग्निषु तु हतेष्वधिकार एव निवर्तते । तत्र कथं महान् दण्डो न स्यात् ? मधा.

(२) एतानि सूत्रादीनि द्रव्याणि उपभोगार्थमुद्य-मितानि यो मनुष्यश्चोरयेत्, यश्चाग्निं लौकिकमपि चोरयेत् तं प्रथमसाहसं राजा दण्डयेत् । अग्नेश्च मूल्य-व्यवहाराप्रसिद्धेस्तन्मूल्यात् द्विगुणो दम इत्येतदमभवे सति सूत्रादिभ्यः पृथग्ग्रहणम् । गोरा.

(३) उपकल्पानि भोजनादिप्रयोजनार्थं सजितानि । आद्यं प्रथमसाहसम् । अग्निं त्रेताग्निमाधानादिसंस्कृतम् । मवि.

(४) यः पुनरेतानि सूत्रादिद्रव्याण्युपभोगार्थं कृत-संस्काराणि मनुष्यश्चोरयेत्, यश्च त्रेताग्निं गृह्याग्निं वाऽग्निगृहाचोरयेत्तं राजा प्रथमं साहसं दण्डयेत् । अग्नि-स्वामिनश्चाधानोपक्षयो दातव्यः । गोविन्दराजस्तु लौकिकाग्निमपि चोरयतो दण्ड इत्याह, तदयुक्तम् । अल्पापराधे गुरुदण्डस्यान्याय्यत्वात् । * ममु.

(५) उपकल्पानां कार्यार्थं संनिधापितानाम् । अग्निरिह लौकिकः । 'विषये लौकिकं स्यादिति' नयात्, विषये संशये । विर. ३२६

अपक्राशचौर्याग्न्यासे शारीरो दण्डः

'येन येन यथाङ्गेन स्तेनो नृषु विचेष्टते ।

तत्तदेव हरेत्तस्य प्रत्यादेशाय पार्थिवः ॥

(१) भूयोभूयः प्रवृत्तस्यायं दण्डः । यो धनेन दण्डितोऽपि न मार्गे अवतिष्ठते तस्य त्रिचतुर्दण्डितस्या-

* विचि., मच., माच. मयुवत् ।

(१) मस्मृ. ८।३३४; मेधा. ८।२९ पू.; समु. १५१.

१ दातव्यः अ.

नवतिष्ठमानस्य द्रव्यजातिपरिमाणानपेक्षः 'संधिच्छेदाद्य-
नपेक्षः चौर्यक्रियामात्राश्रितोऽङ्गच्छेदः । यस्य यस्याङ्गस्य
बलमाश्रित्यावतिष्ठते स्तेनश्रौर्ये प्रवर्तते तत्तदस्य हरेत्
छिन्द्यात् । यथा कश्चित्पादबलमाश्रित्यावष्टभ्य पलायते
न मामनुगन्तुं कश्चिदपि शक्नोतीति तस्य पादच्छेदः ।
अन्यः संधिभेदज्ञोऽर्हमिति, तस्य हस्तच्छेदः । प्रत्या-
देशाय प्रतिरूपफलदर्शनाय । स्वावष्टम्भेन साभिमानं
सक्रोधं सावज्रं न्यक्करणं वा प्रत्यादेशः । य एवं करोति
तस्य तस्याहमेवं कर्तेति व्याख्यापनं प्रत्यादेशः । मेधा.

(२) यच्च येन हस्तपादादिकाङ्गेन येन प्रकारेण
ग्रन्थिच्छेदनिःश्रेण्यारोहणादिना चोरो मनुष्येषु विरुद्धं
धनापहारादि कर्तुमीहते तत्तदेवाङ्गं तस्याभ्यासप्रवृत्तौ
सत्या तदपराधच्छेदनाय राजा छेदयेत् । गोरा.

(३) विचेष्टते विरुद्धं चेष्टते द्रव्यं हरति । हरेदपनये-
दतिशायतापराधे । प्रत्यादेशान्यस्यापि निषेधाय ।
मवि.

(४) येन येनाङ्गेन हस्तपादादिना येन प्रकारेण
संधिच्छेदादिना चोरो मनुष्येषु विरुद्धं धनापहारादिकं
चेष्टते तस्य तदेवाङ्गं प्रसङ्गनिवारणाय राजा छेदयेत् ।
तत्र धनस्वाम्युत्कर्षापेक्षया अयमङ्गच्छेदः । *ममु.

वर्णतः स्तेयदोषतारतम्यम्

अष्टापाद्यं तु शूद्रस्य स्तेये भवति किल्बिषम् ।
घोडशैव तु वैदस्यस्य द्वात्रिंशत्क्षत्रियस्य तु ॥
ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिः पूर्णं वाऽपि शतं भवेत् ।
द्विगुणा वा चतुःषष्टिस्तद्दोषगुणविद्धि सः × ॥

* मच., नन्द., भाच. ममुवत् । × मिता. व्याख्यानं
'सुद्रमध्यमहाद्रव्य' इति याश्वल्क्यवचने द्रष्टव्यम् ।

(१) मस्मृ. ८।३३७ स्य तु (स्य च) [व तु (व च)
Noted by Jha]; मिता. २।२७५; अप. २।२७५;
ब्यक. १।१८ अष्टपाद्यं तु (अष्टपादं हि); विर. ३४२ यं
तु (यं हि) स्य तु (स्य च); पमा. ४४२ स्य तु (स्य च);
विचि. १।४४ य तु (य च) शैव (शास्य) याश्वल्क्यः;
व्यनि. ५।१४ यं तु (यं हि.); दवि. ३७ त्रि (त्रि); नृप्र.
२६४ षम् (षी); ब्यप्र. ३।१०; ब्यउ. १।२६; विता.
७८८; सेतु. ३।२८ याश्वल्क्यः; समु. १।५१.

(२) मस्मृ. ८।३३८; मिता. २।२७५ विद्धि सः

१ हं त.

(१) 'तद्दोषगुणविद्धि स' इति हेत्वभिधानाद्विदुषां
दण्डोऽयम् । यत्र खलु जन एकं कार्यापणं दौष्यते तत्रै
विद्वान् शूद्रोऽष्टगुणं, अष्टभिः आपाद्यते संवध्यते
यत्किञ्चिन्नं पापं, तदेवमुच्यते । अष्टभिर्वा आपाद्यत
आहन्यते गुण्यत इति यावत्, उभयथाऽप्यष्टगुणस्य
वाचकोऽष्टापाद्यशब्दः । एवं तदेव द्विगुणं वैश्यस्य, स
हि साक्षादध्ययनज्ञानयोरधिकृतः । शूद्रस्तु कथञ्चिद्
ब्राह्मणापाश्रितस्तत्संगत्या कियदपि ज्ञास्यति । क्षत्रियस्तु
रक्षाधिकारदोषेण समाने विद्वत्त्वे ततोऽपि द्विगुणं दण्ड्यते ।
ब्राह्मणे तु दण्डविधौ न तृप्यति । चतुःषष्टिः शतमष्ट
विंशतिः कशतमिति वा । तस्य हि प्रवचनमुपदेष्टृत्वं वा.
अधिकं च रक्षा ततो भवेत् । प्राकृतजनस्य तिर्यक्प्रख्यस्य
कोऽपराधः । अविद्वानसो गुणदोषानभिज्ञा अकार्यं
प्रवर्तन्ते । विद्वानपि तथैव चेद्वर्तेत, हन्त हंतं जगत्,
तृतीयस्य शिशुत्वरभावात्, तदुक्तं 'द्वौ लोके धृतव्रतौ
राजा ब्राह्मणश्च बहुश्रुतः' इति (गौध. ८।१) । राज्ञः
पूर्वेण दण्डाधिक्यमनेन ब्राह्मणस्य, आधिक्यमात्र-
विधिश्चायं न यथाश्रुतसंख्याविधिः ब्राह्मणदण्डेऽनवस्था-
श्रवणात्, अयं वा अयं वर्तते, न च विकल्पो युक्तो
व्यवस्थाहेतुत्वाभावात् । तुल्यबलस्यैव विषयस्या-
नुपपत्तेः । को हि राजा द्विगुणमुत्सृज्य चतुःषष्टिं
प्रहीप्यति । यदि परमदृष्टार्थं दण्डे विकल्पः, उपपद्यते ।
न चादृष्टार्थोऽयमित्युक्तम् । तथा च गौतमो (१।२।१४)
'विदुषोऽतिक्रमे दण्डभ्यस्त्वम्' इत्याह । तस्मादनवस्था-
विधित्वं व्याहरन्ति । न च गुणापेक्षो विकल्पो युक्तो
अष्टादिश्लोकेनैव सिद्धत्वात् । अर्थवादाच्चात्र विर्यवर्गातः

(वेदिनः); अप. २।२७५ विद्धि (वद्धि); ब्यक. १।१८
वाऽपि (चाऽपि) विद्धि सः (विद्धिपः); पमा. ४४२ [वाऽपि
(चाऽपि) दोषगुणविद्धि सः (दानगुणवेदिनः) Noted by
Jha]; विचि. १।४४; ब्यनि. ५।१४; दवि. ३७ मिता-
वत्; नृप्र. २६४ दोषगुणविद्धि सः (देशगुणवेदिनः);
ब्यप्र. ३।१० मितावत्; ब्यउ. १।२८ मितावत्; विता. ७८८
पू.; सेतु. ३।२८ पूर्णं (पूर्वं) णा (णं) याश्वल्क्यः; समु.
१।५१ मितावत्.

१ लज. २ गुणामष्ट. ३ चष्टिशतमष्टविंशं वा शत-
मिति । त. ४ हन्त ज. ५ मात्रावि. ६ चेति.
७ नष्टा. ८ ध्यगतिः.

स चाधिक्यविधौ लब्धालम्बन इति न यथाश्रुतपरि-
कल्पने विकल्पने समर्थः । *मेधा.

(२) यस्मिंस्तेये यो दण्ड उक्तः स गुणदोषज्ञस्य
शूद्रस्याष्टभिरापाद्यते गुणतोऽष्टगुणः कार्यः । षोडशगुणो
विदुषो वैशस्य, द्वात्रिंशद्गुणः शास्त्रोक्तस्य क्षत्रियस्य,
चतुःषष्टिगुणो ब्राह्मणस्य द्विचतुःषष्टिगुणो वा पूर्णं वा
शतं गुणातिशयापेक्षया, यस्मादसौ ब्राह्मणः स्तेयगुण-
दोषज्ञः । × गौरा.

(३) अष्ट दण्डा आपाद्या येन किल्बिषेण स्तेयेन
तदष्टापाद्यम् । + अय. २।२७५

(४) अष्टापाद्यमष्टगुणं, यदपहृतं द्रव्यं तन्मूल्यादष्ट-
गुणितो दण्डो ग्राह्य इत्यर्थः । एतच्च प्रागुक्तप्रतिनियत-
दण्डरज्जुघटादिस्तेयव्यतिरेकेण, किंविषयस्यापराधस्याष्ट-
गुणत्वं, अष्टगुणदण्डापनोद्यतैव ।

ब्राह्मणस्येति । ब्राह्मणस्य पञ्चत्रयं निर्गुणगुणवदति-
गुणापेक्षया । अत एव तृतीये हेतुतया ज्ञानमुक्तम् ।
दोषः पापः गुणः पुण्यम् । केचित्तु दोषगुणित्वं सर्व-
विशेषणम् । तथा च तदज्ञस्य शूद्रस्य स एवाष्टगुणः,
एवं क्षत्रियादेरपीत्याहुः । अन्ये तु शूद्रादिपदानि
राजसेवकशूद्रादिपराणि, अत्र तेषामितरशूद्राद्यपेक्षयाऽ-
ष्टगुणत्वादित्याहुः । मवि.

(५) तद्दोषगुणविद्धि स इति सर्वत्र संबध्यते ।

÷ ममु.

(६) ब्राह्मणस्य तु चतुःषष्ट्यादिविकल्पस्तपोविद्यादि-
क्रमापेक्षया । ब्राह्मणस्य दण्डाधिक्ये हेतुस्तद्दोषेत्यादि ।
अन्येषां तद्वत्त्वं विप्रोपदेशादिति भावः । विदुषि विप्रे
चतुःषष्टि, तपोयुक्ते तस्मिन् शतं, तपोऽभियुक्ते तस्मिन्
अष्टाविंशत्युत्तरशतमित्युन्नेयम् । ÷ मच.

(७) ज्ञानतारतम्यतश्च दण्डतारतम्यं श्लोकद्वयेनाह—
अष्टापाद्यं त्विति । स्तेये कृते आपाद्यमापादायितव्यं
किल्बिषं दण्डः शूद्रस्याष्ट भवति अपहृतद्रव्याष्टगुणं
भवतीत्यर्थः अज्ञत्वात् । वैश्ये तु षोडशगुणमल्पज्ञत्वात् ।
क्षत्रियस्य द्वात्रिंशद्गुणं ज्ञत्वात् ।

* विर. मेधावर । × विचि., व्यप्र. गौरावर ।

+ शेषं मेधावर । ÷ शेषं गौरावर ।

ब्राह्मणस्येति । ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिगुणं शतमत्वात् ।
ब्राह्मणविषये विज्ञानतारतम्याभिप्रायेणोक्तं पूर्णं वाऽपी-
त्यादि, तद्दोषगुणवित्तस्य स्तेयस्य करणं दोषोऽकरणं गुण
इत्येवं वेत्ति । यद्वा गुण आवर्तनमुत्तरोत्तराधिक्यं
वेत्तीति तद्दोषगुणविद्धि यस्मात् स ब्राह्मणः तस्मात्तस्य
दण्डो देय इति । एवं हेतुवचनबलादेवैष ज्ञानवैषम्य-
प्रयुक्तो दण्डे वैषम्यविधिः क्षत्रियादिष्वपि कल्पनीयः ।
अन्ये त्वाहुः । किल्बिषशब्दोऽयं दोषवचनः नार्थदण्ड-
वचनः, तत्र हेतुवार्गदण्डपारुष्ययोजान्त्युत्कर्षवशेन दण्ड-
लाघववचनमिति । * नन्द.

(८) शूद्रस्य अष्टभिर्भागो ग्राह्यो भवति । वैश्यस्य
षोडशो भागः हरेत् । किल्बिषं दण्डनिमित्तापराधम् ।

भाच.

स्तेयदोषप्रतिप्रसवः

वानस्पत्यं मूलफलं दार्वग्न्यर्थं तथैव च ।

तृणं च गोभ्यो प्रासार्थमस्तेयं मनुरब्रवीत् ॥

(१) वनस्पतरेव वानस्पत्यं वृक्षाः । स्वार्थं प्रत्ययः ।
प्रासार्थं गृह्यमाणमस्तेयं वंशाङ्कुरादि । मूलफलं
वनस्पतीनां, अन्यत् त्रिससस्यादि । सूत्रादिगणे ('सूत्र-
कार्पास' मस्य. ८।३२६) अप्रासार्थं मूलफलाहरणे दण्ड
उक्तः । अस्तेयवचनं प्रासार्थं, मात्रार्थमक्षीणवृत्तेरपि
कथञ्चिज्जातलैल्यस्य स्मृत्यन्तरदर्शनात्स्वापरिवृत्तेश्च
दण्डः । तथा च गौतमः — 'पुण्याणि स्ववदाददीत
फलानि चापरिवृतानाम्' (गौध. १।२।२५) इति । दार्व-
ग्न्यर्थं, आहिताग्नेरसंनिहिते वनस्पताबुद्रात्यग्नौ तद्धार-
णार्थं काष्ठमदोषं, पालाशीर्वा समिधो व्यादध्यात् ।
अप्रचुरपलाशे च प्राप्ते कथं स्यादिति यदि गृह्येन्न न
दोषः । तृणं च गोभ्यः । तादर्थ्यं चतुर्थी । गोग्रहणात्
प्रस्तार्थं दोष एव । ये तु प्रासार्थपदेन गवामभि-

* दण्डविवेके नन्दनावतरणवद्भावः ।

(१) मस्य. ८।३२९; विचि. १४७ ग्न्यर्थं (ग्न्यर्थे);
व्यनि. ५१५ दा (द); बाल. २।२७५ मूलफलं (फलं
मूलं); सेतु. २५० ग्न्यर्थं (न्याये) र्थम (र्थ न); ससु.
१५२; विचि. ५३.

१ सप्त एव बा.

संबन्धमिच्छन्ति तेषां गोभ्य इति नोपपद्यते । षष्ठी हि तत्र युक्ता ।

मेघा.

(२) 'पुष्पाणि फलानि अपरिवृत्तानाम्' इति गौतमस्मरणात् अपरिवृत्तवनस्पत्यादिसंबन्धि मूलफलं, गवामिसाहचर्ये दृष्टार्थे, शास्त्रिताग्न्यर्थे च दाह, गत्यन्तराभावे च गोप्रासार्थं तृणं परकीयमपि अस्तेयं मनुराह, अतश्चात्र दण्डाद्यभावः ।

गोरा.

(३) वानस्पत्यं वनस्पतिवृक्षमात्रं तद्भवम् । तेनौषधी- मात्रव्यवच्छेदः । एतच्चारण्यगतं, 'अपरिवृत्तानाम्' इति गौतमस्मरणात् । अपरिवृत्ताऽपरिग्रहीता अत्रेष्टा । अग्न्यर्थं वैतानिकाग्न्यर्थम् । एवं च वृक्षास्तृणकाष्ठादीनि च गृहाच्छादनाद्यर्थमरण्यादपि राजाऽननुमत्या नीतानि सैन्यनिमित्तान्येवेत्युक्तम् ।

मवि.

(४) तस्मान्न दण्डो नाऽप्यधर्मः ।

* मसु.

(५) उपसंहारस्य फलवादेन राज्ञो महत्कार्ये दण्ड- मित्यत्र सूचितस्य प्रतिप्रसवमाह— वानस्पत्यमिति । वानस्पत्यं वनस्पत्युद्भवम् । 'ग्राम्येच्छया गोप्रचारो भूमी राजवशेन वा । द्विजस्तृणैधःपुष्पाणि सर्वतः स्ववदा- हरेत् ॥' इति याज्ञवल्क्योक्तेः (यास्मृ. २।१६६) । गोप्रचारः गोचरणार्था भूमिः । स्ववदात्मीयवत् । तथा गौतमोऽपि— 'वीरुद्धनस्पतीनां च पुष्पाणि स्ववदाददीत फलानि चापरिवृत्तानाम्' (गौध. १०।२५) । मच.

(६) वनस्पतयो वृक्षवत्यादयस्तत्र भवः वानस्पत्यः मूलफलादिरहित इति शेषः, अग्न्यर्थं, गोभ्यो गवाम् ।

नन्द.

द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिर्द्वाविक्षू द्वे च मूलके ।

आददानः परक्षेत्रात् दण्डं दातुमर्हति ॥

(१) द्विजग्रहणं शूद्रप्रतिषेधार्थम् । अध्वगो नैकग्रामवासी । तत्रापि क्षीणवृत्तिः क्षीणपथ्योदनः । द्वाविक्षू दण्डौ, मूलके, प्रदर्शनार्थं चैतत्परिमितहरीतक-

* शेषं गोरावत् ।

(१) मस्मृ. ८।३४१; मिता. २।२७५; पमा. ४४४; विचि. १४६; मृप्र. २६५; सवि. ४६५; व्यप्र. ३९१; व्यउ. १२९; विता. ७९६; सेतु. २४९; समु. १५२; विष्व. ५३.

मुद्रादिशमीधान्यानाम् । तथा च 'शमीत्रपुसयुग्यघासेषु च न प्रतिषेधः' इति स्मृत्यन्तरम् । परक्षेत्रात् परकीय- स्थानादित्यर्थः परिवृत्तादपि ।

मेघा.

(२) द्विजातिः पथिकः क्षीणपाथेयः द्वाविक्षू द्वे च मूलके त्रपुसादि परक्षेत्रात् गृह्णन् दण्डं दातुं योग्यो न भवति ।

* गोरा.

(३) आददानो अनुक्त्वाऽपि ।

मवि.

(४) इक्षुमूलयोर्ग्रहणं प्राणधारणार्थानां फलादीनाम- ध्युपलक्षणार्थम् ।

नन्द.

चणकत्रीहिगोधूमयवानां मुद्गभाषयोः ।

अनिषिद्धैर्ग्रहीतव्यो मुष्टिरकः पथि स्थितैः ॥

येज्ञश्चेत्प्रतिरुद्धः स्यादेकेनाङ्गेन यज्वनः ।

ब्राह्मणस्य विशेषेण धार्मिके सति राजनि ॥

यो वैश्यः स्याद्बहुपशुर्हीनक्रतुरसोमपः ।

कुटुम्बात्तस्य तद्द्रव्यमाहरेद्यज्ञसिद्धये ॥

(१) अत्राङ्गग्रहणात् केवलं सर्वासां दक्षिणानाम- संपत्तौ । वैश्यानामिदमाहरणं विधीयते । अपि च तस्मिन्नपि पशवादावाहरेदिति तत्स्वीकारोत्पत्तिमात्रमुच्यते । नोपायविशेषः । अतश्च याज्ञव्या विनिमयेन चौयेंग वाऽ- पहर्तव्यम् । ननु च चौयेंग स्वाम्यं नोत्पद्यत इत्युक्तम् । नैष दोषः । इह स्वशब्देनैवोक्तं हर्तव्यमिति । एवं ह्याह, 'हर्तव्यं हीनकर्मणः' इति (मस्मृ. १।१।१६) अयं चापहारः प्रागारब्धयागस्य सर्वाङ्गोपेतस्यैकाङ्गासंपत्तौ प्रारिप्स्य- मानस्य वेति न विशेषहेतुरस्ति, ब्राह्मणस्य विशेषेणेति वचनात् क्षत्रियवैश्ययोःरप्यस्ति, तदेकाङ्गग्रहणमस्मि- न्निमित्ते । ननु 'न क्षत्रियो याचेदि'ति क्षत्रियस्य याज्ञा प्रतिषिद्धा । अत्यल्पमिदमुच्यते । ब्राह्मणस्यापि चौयें निषिद्धम् । तस्मात्तस्मिन्निमित्ते नास्त्यर्जनोपायनियमः । धार्मिके सतीत्यनुवादोऽयम् । यो हि धर्मज्ञो राजा

* मसु. गोरावत् ।

(१) मिता. २।२७५; पमा. ४४४ कः (का); दवि. ४१ व्यो (व्या) कः (का); मृप्र. २६५; सवि. ४६५ दविवत्; व्यप्र. ३९१ पमावत्; व्यउ. १२९; विता. ७९६; समु. १५२.

(२) मस्मृ. १।१।११. (३) मस्मृ. १।१।१२.

तस्मिन्निमित्ते चौर्ये विहितमिति ; अन्यस्य तु निगृहीत-
त्वात्कुतः प्रवृत्तिः । बहुपशुग्रहणं धनमात्रोपलक्षणार्थम् ।
(हीनक्रतुरित्युपलक्षणार्थं) कुतः, कर्मयोगादन्यदपि
दानादि न करोति । (आहिताग्नौ) सत्यप्यसोमपे ।
कुटुम्भात् गृहादित्यर्थः । गृहाद्धि चौर्ये दोषवत्तरमत-
स्तदनुज्ञायते । न पुनरप्येवमेव नियमोऽन्यतोऽपि यत्
खलादेः संपद्यते तत्कर्तव्यमेव । वक्ष्यति च 'खलाश्चेत्राद-
गाराद्वा' (मस्मृ. ११।१७) इति । मेधा.

(२) क्षत्रियादेर्यजमानस्य यदि यज्ञ इतराङ्गसंपत्तौ
सत्यामकेनाङ्गेन धिना निरुद्धः स्यात्तदा यो वैश्यो
बहुपशवादिधनः तस्य प्राक् यज्ञसिद्धयर्थं चौर्येणाहरेत् ।
एतच्च धर्मप्रधाने राजनि सति कार्यम् । स हि शास्त्र-
मनुतिष्ठन्तं उपेक्षते । गोरा.

(३) यज्वनः क्षत्रियस्य विशेषेण तु ब्राह्मणस्य ।
एकेनाङ्गेनाप्रातेन आज्यस्य पशोर्वस्त्रादीनां वा दक्षिणा-
नामन्यतमस्याभावेन प्रतिरुद्धः प्रतिबद्धः । धार्मिके
सतीत्यधार्मिकस्य राज्ञो यज्ञसंपत्त्यनुरोधेन वैश्यधनापहर-
णानुपपत्तेरुक्तम् ।

य इति । हीनक्रतुरकृतपञ्चमहायज्ञः । असोमपः
अपीतसोमः । एतेन सोमपस्य पञ्चयज्ञाकरणेऽपि श्रेष्ठ-
तोक्ता । तस्य वैश्यस्य कुटुम्भात् कुटुम्भार्थधनादाकृष्यै-
कमंशं राजा ब्राह्मणाय दद्यात् । मवि.

(४) क्षत्रियादेर्यजमानस्य विशेषतो ब्राह्मणस्य यदि
यज्ञ इतराङ्गसंपत्तौ सत्यामकेनाङ्गेनासंपूर्णः स्यात्तदा यो
वैश्यो बहुपशवादिधनः प्राकयज्ञादिरहितोऽसोमयाजी तस्य
गृहात्तदङ्गांचित द्रव्यं ब्रलेन चौर्येण वाहरेत् । एतच्च
धर्मप्रधानं सति राजनि कार्यम् । स हि शास्त्रार्थमनु-
तिष्ठन्तं न निगृह्णाति । मसु.

(५) विहितदक्षिणा तु शूद्रादिप्रतिग्रहेणापि देयेत्याह—
यज्ञश्चेति पञ्चभिः । प्रतिरुद्धः असमातकल्पः । एकेन
दक्षिणारूपेण । धार्मिक इति विशेषणाद्ब्रह्मादपि वैश्या-
दिभ्यो दक्षिणा ग्राह्येति शेषः । ब्राह्मणस्य विशेषेणेति
विशेषणं दक्षिणार्थं क्षत्रियस्यापि भिक्षासूचकम् ।

किञ्च य इति । कुटुम्भात् गृहादपि ग्राह्यम् । यज्ञ-
सिद्धये यज्ञसमाप्तये । तद्द्रव्यं दक्षिणारूपमिति भावः ।

मंच.

(६) अथ वर्षत्रयपर्याप्तभृत्यवृत्तिना वक्ष्यमाणेन
किञ्चिन्न्यूनधनेन स्नातकेन निवेदितस्य कोशाहीनस्य राज्ञः
कर्तव्यमाह— यज्ञश्चेत्प्रतिरुद्धः स्यादिति । श्लोकद्वयमेकं
वाक्यं, सति राजनि दानशीले राजनि विद्यमानेऽपि
एकेनाङ्गेनैकाङ्गवैकल्येन यज्ञः प्रतिरुद्धश्चेद्विधितश्चेत्
राज्ञः कोशाभावादिति भावः ।

य इति । हीनक्रतुः अनग्न्याधानादिकान्तस्य वैश्यस्य
कुटुम्भात् गृहायज्ञसिद्धये एकाङ्गहीनयज्ञस्य समाप्तये
यावता द्रव्येण स यज्ञः सिद्धयति तावद्द्रव्यमाहरेत्
प्रसह्य गृह्णीयात्, स राजेति विपरिणामः । राजैव कर्ता
न यज्वा, कुत एतत् ? राज एवाहरणत्रलोपपत्तेः । महा-
भारतेऽप्यस्य वचनस्य चतुर्थः पादो 'यज्ञार्थं पार्थिवो
हरेत्' इति पठ्यते । तेनापि राजैव कर्ता व्याख्येयो न
यज्वेति । नन्द.

आहरेत् त्रीणि वा द्वे वा कामं शूद्रस्य वेश्मनः ।
न हि शूद्रस्य यज्ञेषु कश्चिदस्ति परिग्रहः ॥

(१) वैश्यासंभवे शूद्रादप्याहर्तव्यम् । त्रीणि वा द्वे
वेत्यङ्गप्रकरणादङ्गानि वेदितव्यानि । अत्रार्थवादो न हि
शूद्रस्येति । यद्यपि पूर्वमनेकोपायकृतमाहरणं विहितं
तथापि भिक्षणमत्र नास्ति । न यज्ञार्थं धनं शूद्राद्विप्रो
भिक्षेतेति । ननु च स्मृत्यन्तरेऽविशेषेण शूद्रधनेन यागः
प्रतिपिद्धः । अस्योपदेशस्य सामर्थ्याच्छूद्रात्प्रतिगृहीतेति
द्रष्टव्यम् । अन्ये त्वाहुः । ब्राह्मणेन स्वीकृतवान्नैव
तच्छूद्रधनमिति । यस्तु प्रतिषेधः स शूद्रस्य शान्तिक-
पौष्टिकादि येन धनेन करोति ऋत्विग्वत्तत्र द्रष्टव्यः ।
इह तु भूतपूर्वगत्या शूद्रधनव्यपदेशोऽस्य स्यात् ।
सांप्रतिकत्वाभावे च सा । मेधा.

(२) यज्ञस्य द्वित्राङ्गवैकल्ये सति, तानि त्रीणि
वाऽङ्गानि द्वे वाऽङ्गे, निर्विकल्पं शूद्रगृहाच्चौर्येण आहरेत्,
यस्मात् शूद्रस्य यज्ञसंबन्धो मनागपि नास्ति । यज्ञार्थं
च धनम् । तथा च 'यज्ञाय सृष्टानि धनानि धात्रा'
इति स्मर्यते । भिक्षितशूद्रधनस्य प्रतिषेधो भविष्यति
'न यज्ञार्थं धनं शूद्रादि'ति । गोरा.

(३) यदि तु यज्ञाङ्गद्वयत्रयस्यासंपत्तिस्तदा शूद्रस्य

(१) मस्मृ. ११।१३.

तथाविधस्य धनादित्याह— आहरेदिति । यज्ञेषु परि-
ग्रहो यज्ञनिमित्तधनपरिग्रहो, यज्ञार्थता धनस्य । मवि.

(४) यज्ञस्य द्वित्र्यङ्गवैकल्ये सति तानि त्रीणि
चाऽङ्गानि द्वे वाऽङ्गे वैश्यादलाभे सति निर्विशङ्कं
शूद्रस्य गृहाद्वलेन चौयंग वाहरेत् । यस्माच्छूद्रस्य
कचिदपि यज्ञसंबन्धो नास्ति । 'न यज्ञार्थं धनं शूद्राद्विप्रो
भिक्षेत' इति वक्ष्यमाणप्रतिषेधः । शूद्राद्याचनस्य न तु
वल्लग्रहणादेः । ममु.

(५) कश्चिदिति यज्ञोद्देशेन 'न यज्ञार्थं धनं'
इत्यादिवचनविरोधात् तत्संभोष्यर्थं तु न दोषः । मंच.

(६) वैश्याभावे राजा किं कुर्यादित्यपेक्षायामाह—
आहरेत् त्रीणि वा द्वे वेति । न केवलमङ्गं राजा शूद्रस्य
गृहादाहरेत् किन्तु त्रिभिरङ्गैः । यज्ञप्रतिग्रहहेतुरुत्तराधे-
नाक्तः, परिग्रहः संबन्धः । नन्द.

योऽनाहिताग्निः शतगुरुर्यज्वा च सहस्रगुः ।

तयोरपि कुटुम्बाभ्यामाहरेद्विचारयन् ॥

(१) ब्राह्मणश्रित्याभ्यामप्येवंविधाभ्यां आहृतव्यमिति
श्लोकार्थः । गोग्रहणं तावत्परिमाणधनोपलक्षणार्थम् ।
अयज्वाऽसोमयाजी । *मेधा.

(२) योऽनाहिताग्निर्गोशतपरिमाणधन आहिताग्निरपि
वा असोमयाजी गोमहस्यपरिमाणधनस्तयोरपि गृहाभ्यां
प्रकृतमङ्गद्वयं त्रयं वा धिप्रमाहरेत् । वैश्यादपहरण-
स्योक्तत्वात् ब्राह्मणाच्च वक्ष्यमाणत्वात् इदं श्रितिय-
विषयम् । ×गोरा.

(३) द्विप्राणामाहरणे तेषां क्लेशाभावात् । मंच.

आदाननित्याच्चादातुराहरेदप्रयच्छतः ।

तथा यशोऽस्य प्रथते धर्मश्चैव प्रवर्धते ॥

(१) अयं सर्ववर्णविषयः श्लोकः । आदाननित्यो
यः सर्वकालं कृपिप्रतिग्रहकुसीदादिभिर्धनमर्जयति, न
च ददाति, तत उपायान्तराण्याश्रयणीयानि । अदातु-

* ममु., मंच., नन्द., भाच. मेधावत् ।

× मवि. गोरावत् ।

(१) मस्त्व. १११४ [तयोरपि (द्वयोरपि) Noted
by Jha]; व्यनि. ५१६; समु. १५२.

(२) मस्त्व. १११५ [तथा (यथा) प्रवर्धते (विवर्धते,
प्रवर्धते) Noted by Jha].

रित्ययागशीलस्यापि द्रष्टव्यम् ।

मेधा.

(२) प्रतिग्रहादिना आदानं धनग्रहणं नित्यं
यस्यासौ आदाननित्यो ब्राह्मणस्तस्मादिष्टापूर्तदानरहितात्
यज्ञाङ्गयाच्चायां कृतायामददन् चौयंगं हेरत् । एवंकृते
अस्यापहर्तुः ख्यातिः प्रकाशते धर्मश्च वृद्धिमेति ।

* गोरा.

(३) अदातुरदानशीलादादाननित्यान्नित्यार्जकात् अ-
प्रयच्छतः तदा तद्धनमददतोऽपि त्रैवर्णिकादाहरेत् ।
एकमङ्गं द्वयं त्रयमित्यन्येषूक्तमतस्तु ब्रह्मपि ग्राह्यम् ।
ब्राह्मणस्य त्वयज्वनोऽपि धनमनादेयमिति वक्ष्यति ।
एतच्च राजा स्वकोशे सत्यपि गृहीत्वा दद्यादिति
ग्राह्यम् । मवि.

(४) आदाननित्यात् प्रतिग्रहपरात् । अदातुः स्वर-
सतः । अप्रयच्छतः अनिषेधकात् । अस्य अयज्वनो
यज्वनो वा । यशोऽमुकस्य धनेनास्मद्यागः समाप्त इति
वर्धते परधर्मोत्पादकत्वोपकारात् । मंच.

(५) एवं कुर्वतो राज्ञः फलमाह— आदाननित्या-
च्चादातुरिति । अदातुरित्यप्रयच्छतोऽदातुः कर्द्व्यादिति
यावत् । तद्द्रव्यमाहरेत्तथा कुर्वतो राज्ञो यशः प्रयते ।
नन्द.

तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि पडनश्रता ।

अश्वस्तनविधानेन हर्तव्यं हीनकर्मणः ॥

(१) आत्मकुटुम्बावसादेऽपि पूर्ववत्परादानं कर्त-
व्यम् । अश्वस्तनग्रहणादेकदिननिवृत्त्यर्थमेवानुजानाति
नाधिकम् । हीनकर्मण इति 'किमर्थम् ? स्मृत्यन्तरं—
'हीनादादेयमादौ स्यात्तदलाभे समादपि । असंभवे
त्वाददीत विशिष्टादपि धार्मिकात् ॥' सप्तमे भक्ते, त्र्यहं
येन न भुक्तं चतुर्थेऽहनि प्रातर्भोजनार्थं परादाने प्रव-
र्तेत । 'सायंप्रातर्भुञ्जीते' त्यहन्यहनि भक्तद्वयं विहितम् ।
मेधा.

* ममु. गोरावत् ।

(१) मस्त्व. १११६; मिता. २१२७५ के (कं);
पमा. ४४४; दवि. ४१; नृप्र. २६५ मितावत्; व्यप्र.
३९१ भक्ता (नक्ता) कर्मणः (कर्मणा) : ४२४; व्यउ.
१२९ श्रता (श्रतः) पू; विता. ७९७; समु. १५२;
नन्द. विधा (निधा).

१ कर्मार्थम्.

(२) सायंप्रातर्भोजनोपदेशात् त्र्यहमभुक्ते चतुर्थे प्रातः सप्तमे भक्ते यागादिकर्मरहितादाहिकमात्रपर्याप्तं यथैव यज्ञप्रतिरोधस्तथैव हर्तव्यम् । * गोरा.

(३) हीनकर्मणः पतितादेरपि । मवि.

(४) अनश्रता चातुर्वर्ण्येन । हीनकर्मणः कदर्यादपि । मच.

(५) एवं यज्ञापदि राज्ञः कर्तव्यमुक्तमधुना क्षुत्पीडापदि पुरुषेण कर्तव्यमाह—तथैव सप्तमे भक्त इति । सप्तमे भक्तानि षडनश्रता त्र्यहमभुञ्जानेन सप्तमे भक्ते सप्तम्यां भुक्तं तु चतुर्थेऽहनि हीनकर्मणः स्वस्माद्हीनकर्मणः पुरुषात्, अश्वस्तननिधानाय श्रो भवं श्वस्तनं निधानं न्यासः श्वस्तनं च तन्निधानं चेति श्वस्तननिधानं तदभावायाश्वस्तननिधानाय, एवमापद्विषये परस्वहरणं यथोक्तं कुर्वन् राज्ञा न दण्ड्यः । नन्द.

(६) हीनकर्मणः शूद्रात् । भाच.

खलात्क्षेत्राद्गाराद्वा यतो वाऽप्युपलभ्यते ।

आख्यातव्यं तु तत्तस्मै पृच्छते यदि पृच्छति ॥

(१) यतो वाऽपीति, आरामादेरपि, आख्यातव्यं पृच्छत इत्येव । यदि पृच्छतीति वचनं, न हटात्पुनः प्रेषणादिना प्रश्नसौ कारयितव्यः । अथवा पृच्छते धनस्वामिने । यदि पृच्छति राजेति । राजपुरापनीत एव विषयभेदां दर्शयितव्यः । तथा च गौतमः—‘आचक्षीत राज्ञा पृष्ट’ इति (गौध. १.८।३४) । भक्तच्छेदे यज्ञप्रतिबन्धतः प्रकरणविशेषाद्बुभयत्रायं विधिज्ञेयः । मेधा.

(२) धान्यादिश्रोदनात् क्षेत्राद्वा यतो वाऽन्यस्माद्देशाद्हीनकर्मसंबन्धेन लभ्यते ततो हर्तव्यं, यदि वाऽसौ धनस्वामी पृच्छति तदा तस्य पृच्छतः तच्चौर्ये सनिमित्तकम् । * गोरा.

(३) खलादेरपि राक्षतात् स्वयमेवाहर्तव्यं प्रार्थनेन वा ग्राह्यम् । न तेनास्य पतितग्रहणदोषः । दिने वारद्वयभोजननियमाद्भोजनद्वयं भवतीति व्यवस्थया सप्तमे भक्त इत्युक्तम् । आख्यातव्यमिति । तस्मै तथाऽन्यस्मा

* मयु. गोरावत् ।

(१) मस्यू. ११।१७; इयप्र. ४२४ तु (च).

अपि अरक्षितादाने कुतः प्राप्तमिदमिति पृष्टेन नाक्षेतव्यं, तथा पत्युरित्यर्थः । मवि.

(४) अश्वस्तननिधानाय भक्तं द्रव्यं कुतो हर्तव्यमित्यपेक्षायामाह—खलात्क्षेत्राद्गाराद्देति । यतो वाऽप्युपलभ्यते ततो हर्तव्यमित्यनुषङ्गनीयम् । नन्द.

ब्राह्मणस्वं न हर्तव्यं क्षत्रियेण कदाचन ।

दस्युनिष्क्रिययोस्तु स्वमजीवन् हर्तुमर्हति ॥

(१) क्षत्रियेणेति क्षत्रियग्रहणं वैश्यशूद्रयोरपि प्रदर्शनार्थम् । कदाचनेति महत्यामापदीत्यर्थः । दस्युनिष्क्रियोर्ब्राह्मणयोरेव । दस्युस्तस्करो निष्क्रियस्त्वकर्मानाश्रमी । मेधा.

(२) उक्तेष्वपि निमित्तेषु ब्राह्मणधनं क्षत्रियेण न हर्तव्यम् । अर्थाच्च वैश्यशूद्राभ्यामपि न हर्तव्यम् । प्रतिषिद्धकृद्दिहितानुष्ठानयोः पुनर्ब्राह्मणयोरत्यन्तापदि क्षत्रियो हर्तुमर्हति । * गोरा.

(३) दस्युः शूद्रः, निष्क्रियौ क्षत्रियविशौ, तेषां वित्तमजीवन् क्षत्रियो राजा गृह्णीयात् । मवि.

(४) तत्र प्रतिप्रसवमाह—ब्राह्मणेति । क्षत्रियेणेत्युपलक्षणं वैश्यशूद्रयोः दस्युनिष्क्रिययोः अजीवन् वृत्त्यन्तराभावात् । निष्क्रियो धर्महीनः । मच.

(५) तद्द्रव्यं तस्मै स्वामिने ज्ञात्या स्वस्मादपकृष्टाद्धर्तव्यं नोत्कृष्टादित्याह—ब्राह्मणस्वं न हर्तव्यमिति । ब्राह्मणक्षत्रियग्रहणमुत्कृष्टापकृष्टजात्युपलक्षणार्थम् । अस्यापवादोत्तरार्धेनोक्तं दस्युः सहिसः निष्क्रियस्त्यक्तनिजधर्मक्रियः, दस्युनिष्क्रियोर्ब्राह्मणयोरिति विपरिणामः, अजीवन् वृत्तिहीनः । नन्द.

(६) दस्यति यः स दस्युः निष्क्रियः तस्करानाश्रमिणौ तयोः स्वं द्रव्यं क्षत्रियः अजीवन् हर्तुं स्वीकर्तुं अर्हति । भाच.

योऽसाधुभ्योऽर्थमादाय साधुभ्यः संप्रयच्छति ।

स कृत्वा प्लवमात्मानं संतारयति तावुभौ ॥

(१) इवः समुद्रतरणः । उभौ यस्यापहरति यस्मै

* मयु. गोरावत् ।

(१) मस्यू. ११।१८; इयनि. ५१६; समु. १५२.

(२) मस्यू. ११।१९; इयनि. ५१६; समु. १५२.

च प्रयच्छति । शेषोऽर्थवादः ।

मेधा.

(२) यो हीनकर्मादिभ्यः संप्रयच्छति स कृत्वा प्रव-
मात्मानमुक्तेभ्यो विहितेषु निमित्तेषु उक्तरूपं यज्ञाङ्गादि-
धनं हृत्वा साधुभ्य ऋत्विगादिभ्यो ददाति स यस्याप-
हरति तं धनसंरक्षणदुःखाद्यस्मै ददाति तं दौर्गत्यादेरि-
त्येवं द्वावपि तौ नौरूपमात्मानं कृत्वा दुःखान्मोचयति ।

गोरा.

(३) आत्मानं प्रवं कृत्वेत्यात्मनस्तरणं तारणं पर-
स्येति दर्शयति । तथा च राज्ञा दस्युनिष्क्रिययोर्द्रव्यं
गृहीत्वाऽपि देयमित्यर्थः । तावुभावित्यर्थलाभेन साधून-
न्यांश्च तद्विचित्रिनियोगेन ।

मवि.

(४) यो हीनकर्मादिभ्य उत्कृष्टेभ्योऽभिहितेष्वपि
निमित्तेषूक्तानुरूपं यज्ञाङ्गादि साधनं कृत्वा साधुभ्य
उत्कृष्टेभ्य ऋत्विगादिभ्यो धनं ददाति स यस्यापहरति
तद्दुरितं नाशयति यस्मै तद्ददाति तद्दौर्गत्याभिघातादि-
त्येवं द्वावप्यात्मानं उडुपं कृत्वा दुःखान्मोचयति ।

×मसु.

(५) चानुर्वर्ण्यस्य ब्रह्मबुद्धिमतः उपायान्तरमाह—
य इति । असाधुभ्यो दस्त्वादिभ्यः । साधुभ्यो यागादि-
शील्यैः । उभौ दातृप्रतिग्राहकौ । प्रवं प्रवस्थानीयम् ।

मच.

(६) अपरमपि परस्वादानविषयमाह— योऽसाधु-
भ्योऽर्थमादायेति । असाधुभ्योऽयज्ञशील्यैः, तौ उभौ
तानुभवान् ।

नन्द.

यैद्धनं यज्ञशीलानां देवस्वं तद्विदुर्बुधाः ।

अयज्वनां तु यद्विचित्रमासुरस्वं तदुच्यते ॥

(१) अयमस्यार्थवाद एव । गुणवद्भयो नापहर्तव्यं
निर्गुणैभ्यस्तु न दोषः ।

मेधा.

(२) यजनस्वभावाना संबन्धि यद्द्रव्यं तद्यागादौ
विनियोगाद्देवस्वं विद्वांसो मन्यन्ते । यागशून्यानां
यत्पुनर्द्रव्यं तद्विकर्मविनियोगाद्धर्माभावादसुरसंबन्धि ।

× भोच. मसुवत् ।

(१) मस्सु. ११२०; व्यनि. ५१६ त्रु (च) मासु
(मसु); ससु. १५२ मासु (मसु).

व्य.कां. २१७

अतस्तदपहृत्य यागसंपादनेन देवस्वं कर्तव्यम् ।

×गोरा.

(३) यज्वाऽयज्वनोर्धनेषु देवासुरस्वदृष्टिमारोपयति—
यदिति ।

मच.

(४) अत्रोपपत्तिमाह—यद्धनं यज्ञशीलानामिति ।
नन्द.

नं तस्मिन् धारयेदण्डं धार्मिकः पृथिवीपतिः ।

क्षत्रियस्य हि बालिश्याद्ब्राह्मणः सीदति क्षुधा ॥

(१) अस्मिन्निति चौरत्वेनानीतेभ्यो राज्ञा दण्डो
न कर्तव्यो यतस्तस्यैव बालिश्यान्मौख्यात् क्षुधाऽव-
सीदन्ति । क्षुधेत्यविवक्षितम् । उभयोः प्रकरणादर्थाद्-
च्चात् ।

मेधा.

(२) तस्मिन्निति चौर्ये कुर्वाणे ब्राह्मणे धर्मप्रधानो
राजा दण्डं न कुर्यात् । यस्माद्राजमौख्यात् ब्राह्मणः
क्षुदवसादं प्राप्नोति ।

×गोरा.

(३) आरोपस्य फलमाह— नेति ।

मच.

स्तेनप्रकरणोपसंहारः

अनेन विधिना राजा कुर्वाणः स्तेननिग्रहम् ।

यशोऽस्मिन् प्राप्नुयाल्लोके प्रेत्य चानुत्तमं सुखम् ॥

अनेनानन्तरप्रक्रान्तेन मार्गेण चौरनिग्रहं कुर्वाणो,
यशः सकलजनसाधुवादो, अस्मिँल्लोके यावज्जीव, प्रेत्य
मृतश्चानुत्तमं स्वर्गाख्यं सुखमश्नुते इति । प्रकरणोप-
संहारोऽयम् ।

मेधा.

करग्रहणविचारः

अन्धो जडः पीठसर्पी सप्तत्या स्थविरश्च यः ।

श्रोत्रियेषूपकुर्वश्च न दाप्याः केनचित्करम् ॥

(१) सप्तत्या स्थविरः, प्रकृत्या विरूप इतिवचृतीया ।
सप्तसिर्वर्षाणि यस्य जातस्य स एवमुच्यते । श्रोत्रियेषु
वेदाध्यायिषूपकुर्वन् पादशुश्रूषादिना कारुर्मणा वा,
एते न कर्मवत्कारुण्यलिपिनो, 'मासि मासी'त्यादि दाप्याः ।

× मसु. गोरावत् ।

(१) मस्सु. ११२१.

(२) मस्सु. ८१३३; व्यनि. ५१६.

(३) मस्सु. ८१३५ [दाप्याः केनचित्करम् (दाप्यः
केनचिदमम्) Noted by Jha]; मच. दाप्याः (दाप्यः).

१ त्वाच. २ नान्त.

क्षीणकोशेनापि न दाप्याः इति केनचिद्ग्रहणम् । मेघा.
(२) अन्धत्रधिरपङ्कवः सततिवर्पात्प्रभृति च वृद्धः
श्रोत्रियाणां च शुश्रूपादिनोपकारकः केनचिदपि क्षीण-
कोशेनापि राज्ञा धान्यपट्टभागं शुल्कदानादिकं राजदेयं
न दापनीयः । *गोरा.

(३) जडः विकलवागादिः । पीठसर्पी पीठद्वयेन
गच्छन् खड्गः । श्रोत्रियेषूपकुर्वन् तेषां परिचर्यापरः
शूद्रादिः । करं निवासनिमित्तकम् । मवि.

(४) दण्डप्रसङ्गेन करदानं बुद्धिस्थं क्वचिन्निवर्तयति
अन्ध इति । जडो त्रधिरः, पीठसर्पी पट्टगुः परायत्त-
गमनेन पीठवत्सर्पुं शीलमस्येति, सतत्या स्थविरः
नसत्युत्तरवयाः एतांश्चतुरः शुश्रूपाया धनैर्वोपकुर्वन् न
करं दाप्य इत्यन्वयः । श्रोत्रियेष्विति विपयसतमी ।
केनचिद्राज्ञा, करपदं दण्डशुल्कयोरुपलक्षणम् । मच.

(५) पीठसर्पी पट्टगुः, सतत्या वयसा सतत्या,
अब्राह्मणा अप्येते करं न दाप्याः । नन्द.

श्रोत्रियं व्याधितार्तां च बालवृद्धावकिञ्चनम् ।

महाकुलीनमार्यं च राजा संपूजयेत् सदा ॥

(१) संपूजनमनुग्रहः । अनेकार्थत्वाद्दातॄणां न हि
बालादीनामन्या पूजोपपद्यते । श्रोत्रियोऽत्र ब्राह्मण एवेति
स्मरन्ति । आर्तः प्रियवियोगादिना । अकिञ्चनो दुर्गतः ।
महाकुलीनः ख्यातिधनविद्याशौर्यादिगुणे कुले जातो
महाकुलीनः । आर्यः ऋजुप्रकृतिरवक्रः । एतेषां दान-
मानादिभिरनुग्रहः कर्तव्यः । केचिदकिञ्चनं महाकुलीन-
विशेषणं व्याचक्षते । मेघा.

(२) अध्ययनानुष्ठानवन्तं ब्राह्मणं रोगिणं प्रिय-
वियोगाक्रान्तं बालवृद्धदरिद्रमहाकुलीनोत्पन्नार्जवोपेतान्
राजा दानमानप्रियकरणेन सर्वदा पूजयेत् । गोरा.

(३) आर्यं आर्यप्रधानम् । मवि.

(४) न केवलमनादानं यदि ते निःस्वास्तेभ्यः
प्रत्युत्तान्धादिद्वादशेभ्यो दानमेवेत्याह— श्रोत्रियमिति ।
आर्तः पुत्रादिनाशेन । अकिञ्चनः निःस्वः । आर्योऽ-
वक्रबुद्धिर्व्यवहारेऽपि । मच.

* ममु. गोरावत् ।

(१) मस्मृ. ८।३९५ [व्याधितार्तां (व्याधितार्तं)
Noted by Jha].

(५) पुनर्वृद्धग्रहणं आदरातिशयार्थम् । नन्द.

याज्ञवल्क्यः

स्तेयलक्षणम्

इदानीं स्तेयं प्रस्तूयते । तल्लक्षणं च मनुनाऽभिहि-
तम्— 'स्यात्साहसं त्वन्वयवत्प्रसभं कर्म यत्कृतम् ।
निरन्वयं भवेत्स्तेयं कृत्वाऽपह्नुवते च यत् ॥' इति
(मस्मृ. ८।३३२) । अन्वयवत् द्रव्यरक्षिराजाध्यक्षादि-
समक्षम् । प्रसभं बलावष्टम्भेन यत्परधनहरणादिकं
क्रियते तत्साहसम् । स्तेयं तु तद्विलक्षणं निरन्वयं द्रव्य-
स्वाम्याद्यसमक्षं वञ्चयित्वा यत्परधनहरणं तदुच्यते ।
यच्च सान्वयमपि कृत्वा न मयेदं कृतमिति भयान्निहृते
तदपि स्तेयम् । नारदेनाप्युक्तम्— 'उपायैर्विधिधैरेषां
ल्लयित्वाऽपकर्षणम् । सुप्तमत्तप्रमत्तेभ्यः स्तेयमाहुर्मनी-
षिणः ॥' इति । मिता.

प्रकाशतस्करदण्डाः

मानेन तुलया वाऽपि योऽशमष्टमकं हरेत् ।

दण्डं स दाप्यो द्विशतं वृद्धौ हानौ च कल्पितम् ॥

(१) अकूटेनैव कौशलात्— 'मानेन तुलया वाऽपि
योऽशमष्टमकं हरेत् । दण्डं स दाप्यो द्विशतं वृद्धौ
हानौ च कल्पितम् ॥' एतदपि स्तेयद्रव्यसारतापेक्षया
व्यवस्थापनीयम् । स्पष्टमन्यत् । विश्व. २।२५०

(२) यः पुनर्वणिक् ब्रीहिकर्पासादेः पण्यस्याष्टममंशं
कूटमानेन कूटतुलया वा अन्यथा वा परिहरति असौ
पणानां द्विशतं दण्डनीयः । अपहृतस्य द्रव्यस्य पुनर्वृद्धौ
हानौ च दण्डस्यापि वृद्धिहानी कल्प्ये । *मिता.

(३) मानेन कुडवादिना । + अप.

(४) मानं प्रस्थद्रोणादि, तुला सुवर्णादितुलनदण्डः ।

* विर., पमा., विचि. मितावत् । + शेषं मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२४४; अपु. २५८।३८ दण्डं... शतं
(द्वाविंशतिपणान् दाप्यो); विश्व. २।२५०; मिता. ; अप. ;
व्यक. ११०; विर. २९५ योऽशमष्टमकं (यो योऽशमष्टमं);
पमा. ४५८; विचि. १२४-५ मकं ह (ममाह); दवि. ८९
योऽश... रेत् (यो हरेदंशमष्टमम्) स (प्र); चामि.;
त्रिता. ७६८; राकौ. ४९३ विरवत्; सेतु. २३० विचि-
वत्; समु. १५९ मकं ह (ममाह) च (प्र); विच्य.
५१ शमष्टमकं (शादधिकमा).

एतच्च प्रतिमानस्याप्युपलक्षणम् । षड्वि. ८९

(५) अपिशब्देन गणनावञ्चनादिपरिग्रहः । चकारान्मूल्यविशेषापहृतद्रव्यस्य न्यूनाधिकभावः समुच्यते । षड्वि. ८९

भेषजस्नेहलवणगन्धधान्यगुडादिषु ।

पण्येषु प्रक्षिपन् हीनं पणान् दाप्यस्तु षोडश ॥

(१) साट्यादिना क्रेतुभ्रंमं चिकीर्षुः— 'भेषजस्नेहलवणगन्धधान्यगुलादिषु । पण्येषु हीनं क्षिपतः पणान् दाप्यस्तु षोडश ॥' हीनं हीनमूल्यम् । ऋज्वन्त्यत् । विश्व. २।२५१

(२) भेषजमोपधद्रव्यम् । स्नेहो घृतादिः । लवणं प्रसिद्धम् । गन्धद्रव्यमुसीरादि । धान्यगुडौ प्रसिद्धौ आदिशब्दाद्विड्गुमरीचादि । एतेष्वसारद्रव्यं विक्रयार्थं मिश्रयतः षोडशपणो दण्डः । * मित्ता.

(३) हीनं अल्पमूल्यम् । षड्वि. ८९

(४) हीनमपद्रव्यं, एतच्च विक्रेतव्ये प्रक्षेपमात्रेण षोडश्व्यम् । बृहस्पतिस्तु तादृशे विक्रीते सति द्विगुणपण्यदानं दण्डं च वदतीत्यविरोधः । विर. २९७

(५) यथोक्तं द्रव्यं विक्रीणन्परद्रव्येण विमिश्रित्य यो विक्रीणीते तस्य षोडशपणा दण्ड इत्यर्थः । गुरुमूल्यकद्रव्येषु बृहस्पत्युक्ता लघुमूल्यकेषु याज्ञवल्क्योक्ता व्यवस्था इत्यविरोधः । विचि. १२६

(६) अत्राऽपद्रव्यप्रक्षेपस्य विक्रयपर्यन्ततायां दोषत्वमन्यथाऽदृष्टार्थत्वाभिपातः । अभिसंधिमात्रस्याऽपि दण्डप्रयोजकत्वकल्पनायामतिप्रसंगश्च स्यात्, अतो वचनमिदमल्पव्यामिश्रणपरं श्रुतभेषजादिमात्रविषयं वा । तस्य कस्यचित् स्वरूपेणैवाल्पत्वात् क्वचिदपकर्षस्याल्पः षेपं मित्तावत् । * पमा. मित्तावत् ।

(१) यास्मृ. २।२४५; अपु. २५८।३९; विश्व. २।२५१ प्रक्षिपन् हीनं (हीनं क्षिपतः); मित्ता.; अप. उत्तरार्धे (पण्येषु हीनं क्षिपतः पणा दण्डस्तु षोडश); व्यक्र. ११० उत्तरार्धे (पण्येषु हीनं क्षिपतः पणा दण्डस्त्रयोदश); विर. २९७ अपवत्; पमा. ४५८ दाय (दण्ड्य); विचि. १२६ अपवत्; द्यनि. ५११ अपवत्; दवि. १०० अपवत्; बीमि.; विता. ७६८; राकौ. ४९३ गन्ध (हिड्गु); समु. १५९ धान्य (द्रव्य).

स्यैव समवायादिति प्रतिभाति । दवि. १०१

(७) तुशब्देन द्विशतादिपूर्वोक्तदण्डव्यवच्छेदः । षड्वि. ८९

तुलाशासनमानानां कूटकृन्नाणकस्य च । एभिश्च व्यवहर्ता यः स दाप्यो दममुत्तमम् ॥

(१) स्वाभिप्रेतव्यवहारसिद्धयर्थं— 'तुलाशासनमानानां कूटकृन्नाणकस्य च । एभिश्च व्यवहर्ता यः स दाप्यो दममुत्तमम् ॥' शासनग्रहणं सर्वलेख्यलक्षणार्थम् । मानानि संतिकाप्रस्थप्रभृतीनि । स्पष्टमन्यत् । विश्व. २।२४६

(२) तुला तोलनदण्डः । शासनं पूर्वाक्तम् । मानं प्रस्थद्रोणादि । नाणकं मुद्रादिचिह्नितं द्रम्मनिष्कादि । एतेषां यः कूटकृत् देशप्रसिद्धपरिमाणादन्यथा न्यूनत्वमाधिक्यं वा द्रम्मादेरव्यवहारिकमुद्रात्वं वा ताम्रादिगर्भत्वं वा करोति, यश्च तैः कूटैर्जानन्नपि व्यवहरति, तावुभौ प्रत्येकमुत्तमसाहसं दण्डनीयौ । × मित्ता.

(३) शासनं 'दत्त्वा भूमि निबन्धं च' इत्यत्रोक्तम् । षड्वि. ८९

(४) शासनं राजनिबद्धचिह्नमुद्रा । विर. २९९

(५) आद्यचकारेण कूटकारयितुर्द्वितीयचकारेण कूटव्यवहारयितुः संग्रहः । षड्वि. ८९

अकूटं कूटकं ब्रूते कूटं यश्चाप्यकूटकम् ।

स नाणकपरीक्षी तु दाप्य उत्तमसाहसम् ॥

षेपं मित्तावत् । × पमा. मित्तावत् ।

(१) यास्मृ. २।२४०; अपु. २२७।६०-६१ मानानां (कर्ता च) णकस्य (शकस्य) : २५८।३४ दम (दण्ड); विश्व. २।२४६; मित्ता.; अप.; व्यक्र. १११; विर. २९९; पमा. ४५७ श्च (स्तु); विचि. १२७ न्नाण (ल्कान); दवि. ९६ दम (दण्ड); नृप्र. २६९ न्नाण (न्नाण [श]) श्च (स्तु); धीमि.; विता. ७६८ कृन्ना (कं ना); राकौ. ४९२ दविवत्; सेतु. २३१; समु. १५९ दविवत्.

(२) यास्मृ. २।२४१; अपु. २५८।३५ क्षी तु (क्षायं) उत्तम (प्रथम); विश्व. २।२४७ उत्तम (प्रथम); मित्ता.; अप.; व्यक्र. १११; विर. २९९ अकूटं (न कूटं); पमा. ४५७; विचि. १२७ नाण (कान); दवि. ९७ अकूटं

(१) जानन्नपि तु लोभादिना— 'अकूटं कूटकं ब्रूते कूटं यश्चाप्यकूटकम् । स नाणकपरीक्षी तु 'दाप्यः प्रथमसाहसम् ॥' तुशब्दः सुवर्णमाणिक्यादावतिरिक्त-दण्डज्ञापनार्थः । विश्व. २।२४७

(२) नाणकपरीक्षणं प्रत्याह— अकूटमिति । यः पुनर्नाणकपरीक्षी ताम्रादिशर्भमेव द्रम्मादिकं सम्यगिति ब्रूते, सम्यक् वा कूटकमिति असाधुत्तमसाहसं दण्ड्यः । +मिता.

(३) यो नाणकस्य द्रम्मादेः परीक्षया जीवति स चेदकूटं समीचीनमसमीचीनमिति ब्रूयात्कूटं चाकूट-मिति । तदैव स उत्तमसाहसं दण्ड्यः । एतच्च तत्त्व-वेदिनो रागद्वेषादिवशादन्यथा ब्रुवतो दमविधानम् ।

*अप.

(४) कानको मुद्रापयो मुद्रापरीक्षकः । ×विचि. १२८

(५) इदं आशयापराधे, तद्व्यतिरेके तूत्तमादल्प-मर्हतीत्याहुरिति रत्नाकरः । अत्र यद्यप्याशयापराधभावे दण्डाभाव एव उचितस्तथापि परीक्षणसमर्थस्य तत्र प्रवृत्तिरेव दोष इत्यभिसंधाय दण्डाभिधानमिति प्रति-भाति । दवि. ९७

(६) चकारेण कूटं जानन्नपि न जानामीति ब्रूते इति समुच्चीयते । -वीमि.

^१संभूय कुर्वतामर्धं सबाधं कारुशिल्पिनाम् ।

अर्धस्य न्हासं वृद्धिं वा जानतां दम उत्तमः ॥

+ पमा. मितावत् । * विर. अपवत् ।

× शेषं अपवत् । ÷ शेषं मितावत् ।

(अकूटे) कूटं (कूटे); वीमि. प्यकूटकम् (प्यकूटकत्); विता. ७६८; राकौ. ४९३ अकूटं (अकूटे) दाप्य (दण्ड्य); सेतु. २३२; समु. १५९.

(१) यास्वृ. २।२४९; अपु. २५८।४० उत्तरार्धे (अर्धस्य न्हासं वृद्धिं वा सहस्रो दण्ड उच्यते); विश्व. २।२५५ सबा (साबा) उत्तरार्धे (अर्धस्य हानौ वृद्धौ वा साहस्रो दण्ड उच्यते); मिता. नतां (नतो); अप. सबा (संबा) उत्तरार्धे (अर्धस्य न्हासे वृद्धौ वा साहस्रो दण्ड उच्यते); व्यक. १११ सबा (साबा) उत्तरार्धे (अर्धस्य हानिं वृद्धिं च साहस्रो दण्ड उच्यते); विर. ३०० सबा (साबा) उत्तरार्धे (अर्धस्य हानिं वृद्धिं च साहसं दण्ड

(१) एवं तावत् प्रत्येकव्यतिक्रमेऽनुशासनमुक्तम् । इदानीं कारुकादीनां संभूयव्यतिक्रमेऽनुशासनमाह— संभूयेति । संभूयैकमत्येन कारुशिल्पिनां सबाधं पीडा-करमन्यशिल्पिजनस्य तन्निष्पादितद्रव्यस्य वा कुर्वतां कार्पापणसहस्रं दण्डः शिल्पाधस्य हानौ वृद्धौ वा कर्तव्यः । ये हि भाजनादीनि द्रव्याणि स्वयमेव कृत्वा विक्रीणन्ति, ते शिल्पिनः कांस्यकारादयः । ये तु परकी-यान्येव गृह्यादीनि निष्पादयन्ति, ते कारवः । तेषामा-गन्तुकशिल्पिजनस्यानवकाशार्थं कारयितृजनार्थिताति-शयाद्वा अर्धस्य हानिं वृद्धिं वा यदा कुर्युः, तदाऽयं दण्ड इत्यवसेयम् । विश्व. २।२५५

(२) वणिजः प्रत्याह—संभूयेति । राजनिरूपिता-धस्य न्हासं वृद्धिं वा जानन्तोऽपि वणिजः, संभूय मिलित्वा, कारुणां रजकादीनां, शिल्पिनां चित्रकारा-दीनां, सबाधं पीडाकरमर्धान्तरं लामलोभात् कुर्वन्तः पणसहस्रं दण्डनीयाः । ×मिता.

(३) पण्यानां राजकृतमर्धं विदित्वा ततोऽन्यथाभूत-मर्धं वाणिज्याजीविनां कारुशिल्पिप्रभृतिजनस्य संबाधं पीडाकरं कुर्वतां राजकृतार्धापेक्षयाऽर्धस्य न्हासे वृद्धौ वा पणसहस्रपरिमितो दण्डः कार्यः । *अप.

(४) कारवोऽत्र प्रतिमाघटकादयः, शिल्पिनश्चित्र-कारादयः । तेषां सबाधमतिपीडाकरमर्धं ये वणिजः संभूय कुर्वन्ति, ये वा राजस्थापितस्य मूल्यस्य न्हासं वृद्धिं च संभूय कुर्वन्ते तेषां सहस्रपणात्मको दण्ड इत्यर्थः । +विर. ३००

^१संभूय वणिजां पण्यमनर्धेणोपरुन्धताम् ।

विक्रीणतां वा विहितो दण्ड उत्तमसाहसः ॥

× पमा., वीमि., विता. मितावत् । * मितावद्भावः ।

+ विचि., दवि. विरवत् ।

उच्यते); पमा. ४५८; विचि. १२८ व्यकवत्; दवि. ९७ तामर्धं सबा (तां सर्वं साबा) उत्तरार्धो व्यकवत्; वीमि.; विता. ७६९ न्हासं वृद्धिं (वृद्धिं न्हासं) नतां (नतो); राकौ. ४९३ सबा (साबा); सेतु. ३०१-२ उत्तरार्धे (अर्धस्य हानिं वृद्धिं च सहस्रो दण्ड उच्यते); समु. ९१ सबा (साबा).

(१) यास्वृ. २।२५०; विश्व. २।२५६; मिता.; अप.

(१) उक्तादेव हेतोः— 'संभूय वणिजां पण्यमनघे-
णोपरुन्धताम् । विक्रीणतां वा विहितो दण्ड उत्तम-
साहसः ॥' विश्व. २।२५६

(२) ये पुनर्वणिजो मिलित्वा देशान्तरादागतं पण्य-
मनघेण हीनमूल्येन प्रार्थयमाना उपरुन्धन्ति, महाघेण
वा विक्रीणते, तेषामुत्तमसाहसो दण्डो विहितो मन्वा-
दिभिः । *मिता.

(३) राजनिर्मितमर्धमगणयित्वा स्वयं कल्पितेन
महताऽघेण वणिजां मिलितानां वणिगन्तैरराद्धतं पण्य-
मुपरुन्धतां विरुद्धं विक्रयं कुर्वतां, तथा राजकृतादर्धा-
द्विहीनार्धापादनेन स्वकीयस्य पण्यस्य निर्गम(मं)
कुर्वतामुत्तमसाहसो दण्डः । अप.

(४) अनघेण अनुचितमूल्येन । दवि. ९२

प्रकाशरोयप्रकरणे प्रसंगतः अर्धस्थापनाविधिः

राजनि स्थाप्यते योऽर्धः प्रत्यहं तेन विक्रयः ।

क्रयो वा निःस्रवस्तस्माद्वणिजां लाभकृत् स्मृतः ॥

(१) केन तर्ह्यघेण पण्यानां विक्रय इति । उच्यते—
'राजनि स्थाप्यते योऽर्धः प्रत्यहं तेन विक्रयः । क्रयो
वा ।' कार्य इति शेषः । यश्चासौ राजकुलाधिष्ठितनिपुण-
वणिङ्गनिरूपितो दिवसार्धः, तेन क्रीतानां पुनर्विक्रयः
कस्मात्, यस्माच्च— 'विक्रयो वाऽपि वणिजां लाभतः
स्मृतः ॥' स्मृत इति वचनाह्लाभेनापि विक्रयो धर्म
इति ज्ञायते । विश्व. २।२५७

* विर., पमा., विचि., दवि., वीमि., विता. मितावत् ।

तां वा वि (तामभि); **व्यक.** १११ सः (सम्); **विर.**
३०० णोप (णाव) वा वि (वाभि); **पमा.** ४५८ जां
(जा) वा (च); **विचि.** १२८ णोप (णाव); **दवि.**
९२ विरवत्; **वीमि.**; **विता.** ७६९; **सेतु.** ३०२ जां
(जः) णोप (णाप); **समु.** ९१.

(१) **यास्मृ.** २।२५१; **अपु.** २५८।४१ वः (र्धः)
निःस्रव (विक्रय); **विश्व.** २।२५७ निःस्रवस्तस्माद्
(विक्रयो वाऽपि व) कृत् (तः); **मिता.**; **अप.** राजनि स्थाप्यते
(राजभिः स्थापितो) कृत् (कः); **व्यक.** १११ जां (जो)
कृत् (कः); **विर.** ३०२ निःस्रव (निश्चय) जां (जो);
पमा. ४५८; **दवि.** १०० राजनि स्था (राज्ञा संस्था) पू. ;
वीमि.; **विता.** ७७० निःस्र (विस्र); **राकौ.** ४९३ प्यते
(पिते); **समु.** ९१ राजनि स्थाप्यते (राजभिः स्थापितो).

(२) केन पुनरघेण पणितव्यमित्यत आह—राजनीति ।
राजनि संनिहिते सति यस्तेनार्धः स्थाप्यते निरूप्यते
तेनार्धेण प्रतिदिनं क्रयो विक्रयो वा कार्यः । निर्गतः
स्रवो निःस्रवो विशेषस्तस्माद्राजनिरूपितार्धाद्यो निःस्रवः
स एव वणिजां लाभकारी न पुनः स्वच्छन्दपरिकल्पि-
तात् । मनुना चार्धकरणे विशेषो दर्शितः— 'पञ्चरात्रे
पञ्चरात्रे पक्षे मासे तथा गते । कुर्वीत चैषां प्रत्यक्षमर्ध-
संस्थापनं नृपः ॥' इति । +मिता.

(३) राजभिर्योऽर्धः स्थापितो निर्मितस्तेन वणिग्भिः
प्रत्यहं विक्रयः क्रयश्च कार्यः । तस्मादर्धाद्यो निःस्रवो
द्रव्योत्कर्षः स एव वणिजां प्रशस्तो लाभः । नान्यथा ।
*अप.

(४) राजनि राजविषये राज्ञे वा योऽर्धः स्थापितः
तेनैव क्रयविक्रयौ, तस्मात्क्रयाद्विक्रयाद्वा यो निश्चयो
लाभः स एव तेषां लाभकृत् उपचयकृत् नान्यो
दण्डापादकत्वादिति द्वितीयश्लोकार्थः । *विर. ३०३

(५) अथैवं दण्डवर्जनं वृत्तिश्च तेषां कथं स्यादत
आह— राजनीत्यादिना । राजसंनिधौ तदनुमत्या
वणिग्भिर्योऽर्धां व्यवस्थाप्यते, प्रत्यहं तेनार्धेण विक्रयः
क्रयश्च वणिजां कार्यः । तस्मात् क्रयविक्रेयाद्यो निर्गतः
स्रवोऽवशेषः वृद्धिभाग इति यावत् स एव लाभकृद्वणिजां
वृत्तेर्हेतुरित्यर्थः । *वीमि.

स्वदेशपण्ये तु शतं वणिग् गृहीत पञ्चकम् ।

दशकं पारदेश्ये तु यः सद्यः क्रयविक्रयी ॥

(१) लाभकल्पना तु वणिजां किं यदृच्छयैव ।
नेत्युच्यते । कथं तर्हि— 'स्वदेशपण्ये तु शतं वणिग्
गृहीत पञ्चकम् । दशकं पारदेश्ये तु यः सद्यः क्रय-
विक्रयी ॥' इति । यो यस्य पण्यस्य सद्यः क्रयविक्रयी,
स तस्य दशकं पञ्चकं वा गृह्णीयादित्यर्थः ।

विश्व. २।२५८

+ पमा. मितावत् । * मितावद्भावः ।

(१) **यास्मृ.** २।२५२; **अपु.** २५८।४२; **विश्व.**
२।२५८; **मिता.**; **अप.** श्ये (शे); **व्यक.** १११; **विर.**
३०२; **पमा.** ४५८; **दवि.** ९९; **सवि.** ३१२ शतं वणिग्
(वणिक् शतं) उत्तरार्धे (परदेशे तु दशकं यः सद्यः पण्य-
विक्रयी); **वीमि.**; **विता.** ७७०; **राकौ.** ४९३; **समु.** ९१
देश (देश्य) पार (पर).

(२) स्वदेशप्राप्तं पण्यं गृहीत्वा यो विक्रीणीति असौ पञ्चकं शतं पणशते पणपञ्चकं लाभं गृह्णीयात् । परदेशात्प्राप्ते पुनः पण्ये शतपणमूल्ये दशपणान् लाभं गृह्णीयात् । यस्य पण्यस्य ग्रहणदिवस एव विक्रयः संपद्यते । यः पुनः कालान्तरे विक्रीणीति तस्य कालोत्कर्षवशालाभोत्कर्षः कल्प्यः । एवं च यथापे निरूपयिते पणशते पञ्चपणो लाभो भवति तथैवापे रारा स्वदेश-पण्यविषये स्थापनीयः ।

*मिता.

पण्यस्योपरि संस्थाप्य व्ययं पण्यसमुद्भवम् ।

अर्धोऽनुग्रहकृत्कार्यः क्रेतुर्विक्रेतुरेव च ॥

(१) रारा तु किं यदृच्छयैवार्धः स्थाप्यः । नेत्याह— 'पण्यस्योपरि संस्थाप्य व्ययं पण्यसमुद्भवम् । अर्धोऽनुग्रहकृत्कार्यः क्रेतुर्विक्रेतुरेव च ॥' विश्व. २।२५९

(२) पारदेश्यपण्येऽर्धनिरूपणप्रकारमाह— पण्यस्योपरीति । देशान्तरादागते पण्ये देशान्तरगमनप्रत्यागमन-भाण्डग्रहणशुल्कादिस्थानेषु यावानुपयुक्तोऽर्थस्तावन्तमर्थं परिगणय्य पण्यमूल्येन सह मेलयित्वा, यथा पणशते दशपणो लाभः संपद्यते तथा क्रेतुर्विक्रेत्रोरनुग्रहकार्ययो रारा स्थापनीयः ।

मिता.

(३) क्रयदिनाद्दिनान्तरविक्रयविषयमाह— पण्यस्योपरीति । स्वदेशपरदेशादागतस्य पण्यस्योपरि तन्प्रतिबद्धो व्ययः संस्थाप्यः, पण्येनैव तन्निबन्धनं सकलं व्ययं परिशोध्य क्रेतुर्विक्रेतुश्च तुल्यानुग्रहहेतुरर्धो रारा परिकल्पनीयः ।

अप.

(४) दूरदेशस्थत्वादिना चिरविक्रयविलम्बे तु दत्त-पण्यमूल्योपरि पण्यानयनरक्षणार्थमुद्भवं व्ययं व्ययितं धनं संस्थाप्य मेलयित्वा मूल्यव्यययोर्मिलितयोः शतपण-मूल्यकयोस्तु देशविदेशभेदेन पञ्चदशपणो यो निःस्वो भवति, तथा क्रेतुर्विक्रेतुश्चाऽनुग्रहकृतुपकारी अर्धो रारा कार्यः । चकारात्परजनस्य समुच्चयः । एवकारेण राराऽर्धकरणे उपेक्षा व्ययच्छिद्यते ।

वीमि.

* अप., विर., पमा., दवि., वीमि., विता. मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२५३; अणु. २५८।४३; विश्व. २।२५९; मिता.; अप. ग्रहणत् (ग्राहकः); व्यक. १११; विर. ३०२; पमा. ४५९; वीमि.; विता. ७७३ (=); समु. ९१.

प्रकाशस्तेयदण्डप्रकरणानुवृत्तिः

^१ भिषङ्मिथ्याचरन् दाप्यस्तिर्यक्षु प्रथमं दमम् ।
मानुषे मध्यमं राजपुरुषेषूत्तमं दमम् ॥

(१) अज्ञानाद् विपर्ययतो वा— 'भिषङ्मिथ्या-चरन् दाप्यस्तिर्यक्षु प्रथमं दमम् । मानुषे मध्यमं दाप्य उत्तमं राजमानुषे ॥' पशवो वर्णापशदाश्च तिर्यञ्चः । विट्छूद्राः मानुषम् । क्षत्रिया ब्राह्मणाश्च राजमानुषम् । एवं मिथ्याचरतो वैद्यस्य प्रथमसाहसादयो दण्डाः । उदाहरणार्थं चैतत् । सर्वथा चिकित्स्यस्वरूपं पीडाविशेषं च वैद्यकृतमालोच्य यथाहै दण्डकल्पनेत्यवसेयम् ।

विश्व. २।२४८

(२) चिकित्सकं प्रत्याह— भिषङ्मिथ्याचरन्निति । यः पुनर्भिषक् मिथ्या आयुर्वेदानभिज्ञ एव जीवानार्थं चिकित्सितज्ञोऽहमिति तिर्यङ्मनुष्यराजपुरुषेषु चिकित्सा-माचरत्यसौ यथाक्रमेण प्रथममध्यमेत्तमसाहसान् दण्डनीयः । तत्रापि तिर्यगादिषु मूल्यविशेषेण वर्णविशे-षेण राजप्रत्यासत्तिविशेषेण दण्डानां लघुगुरुभावः कल्पनीयः ।

मिता.

(३) तिर्यक्षु गवादिषु मिथ्याचिकित्सामाचरन् वैद्यः प्रथमसाहसं दण्डं दाप्यः । मानुषे मध्यमसाहसं, राजसंन्धिमानुषे तु पुनरुत्तमसाहसं दाप्यः । अयथा-शास्त्रं मिथ्या ।

+अप.

कूटस्वर्णव्यवहारी विमांसस्य च विक्रयी ।

त्र्यङ्गहीनस्तु कर्तव्यो दाप्यश्चोत्तमसाहसम् ॥

+ वीमि. अपवत् ।

(१) यास्मृ. २।२४२; अणु. २५८।३६ पुरुष...दमम् (मानुषेषूत्तमं तथा); विश्व. २।२४८ उत्तरार्धे (मानुषे मध्यमं दाप्य उत्तमं राजमानुषे); मिता. दाप्य (दण्ड्य); अप. पुरुषेषु (मानुषे तू); व्यक. ११२ अपवत्; विर. ३०६ अपवत्; पमा. ४५७ मितावत्; दवि. १०४ पुरुषे... दमम् (मानुषे तूत्तमं तथा); वीमि. मितावत्; राकौ. ४९३ अपवत्; विता. ७६८; समु. १५८ पुरु (मानु).

(२) यास्मृ. २।२९७; अणु. २५८।७५-६ स्वर्णव्यव (वादी स्वर्ण) त्र्यङ्गहीनस्तु (अङ्गहीनश्च); विश्व. २।३०० नस्तु (नास्तु) ल्यो (ध्या) प्य (ध्या); मिता. (ख) व्य (अ); अप. २।२९६; व्यक. ११२ व्य (अ) शेषं विश्व-

(१) प्रच्छन्नतास्कर्ययोगान्तु— 'कूटस्वर्णव्यवहारी विमांसस्य च विक्रयी । व्यङ्गहीनास्तु कर्तव्या दाप्या-श्चोत्तमसाहसम् ॥' धूपितरञ्जितादि कूटस्वर्णम् । श्व-सृगालादिप्रभवं विमांसम् । तद्विशेषोपेक्षयैव धनदण्डः । व्यङ्गहीनत्वं च व्यस्तसमस्ततया योज्यम् । द्वौ हरता-वेकश्च पादस्वयङ्गानि । स्पष्टमन्यत् । विश्व. २।३००

(२) रसवेधाद्यापादितवर्णोत्कर्षैः कूटैः स्वर्णैर्व्यवहार-शीलो यः स्वर्णकारादिः, यश्च विमांसस्य कुत्सितमांसस्य श्वादिसंब्रद्धस्य विक्रयशीलः सौनिकादिः । चशब्दात्कूट-रजतादिव्यवहारी च । ते सर्वे प्रत्येकं नासाकर्णकै-स्त्रिभिरङ्गैर्हानाः कार्याः । चशब्दात्स्वयङ्गच्छेदेन समुचित-मुत्तमसाहसं दण्डं दाप्याः । यत्पुनर्मनुनेक्तं—'सर्वकण्टक-पापिष्ठं हेमकारं तु पार्थिवः । प्रवर्तमानमन्याये छेदये-ल्लवशः क्षुरैः ॥' इति (मस्मृ. ९।२९२) । तदेव-ब्राह्मणराजस्वर्णविषयम् । *मिता.

(३) असुवर्णं सुवर्णबुद्धिं परस्योत्पाद्य यो व्यवहरति, यश्च विरुद्धं विड्वराहादिमांसं समीचीनमांसबुद्धिमुत्पाद्य विक्रीणीते, स त्रिभिरङ्गैर्नासाकर्णहस्तैर्हानः कार्यः । उत्तमसाहसं च दण्ड्यः । +अप.

(४) त्रिभिर्नासादन्तकैः । विर. ३०९

(५) आद्येन चकारेण ब्राह्मणस्य शरीरदण्डानहस्य निर्वासनादि समुच्चिनोति । द्वितीयेन मिलितस्य दण्ड-द्वयस्य कर्तव्यत्वमभिप्रेति । तुशब्देन— 'सर्वकण्टक-पापिष्ठमिति देवब्राह्मणस्वर्णपरमन्यत्र व्यवच्छिनत्ति । वीमि.

मृच्चर्ममणिसूत्रायःकाष्ठवल्कलवाससाम् ।

अजातौ जातिकरणे विक्रेयाष्टगुणो दमः ॥

* दवि. मितावत् । + मितावद्भावः । विचि. अपवत् । वत् ; विर. ३०९ नस्तु (नाश्च) व्यो (व्या) प्यश्चो (व्यास्तू) काल्यायनः ; विचि. १३१ च्य (अ) नस्तु (नः प्र) ; व्यनि. ५१२ विमां (कुमां) ; दवि. १०२, ३०८ नस्तु (नास्तु) व्यो (व्याः) दाप्य (शास्या) ; सवि. ४९२ व्यनिवत् ; वीमि. ; व्यउ. १६४ ; व्यम. १०९ मितावत् ; विता. ७६३ मितावत् ; राकौ. ४९४ च्य (अ) दाप्य (दण्ड्य) ; सेतु. २२४, २३३ विचिवत् ; समु. १५९ मितावत् ; विव्य. ५१ विमां (अमां) नस्तु (नः प्र).

(१) यास्मृ. २।२४६ ; विश्व. २।२५२ उत्तरार्धे (अजा-

(१) क्रेतुः पण्यस्वरूपाज्ञत्वमभिप्रेत्य— 'मृच्चर्ममणि-सूत्रायःकाष्ठवल्कलवाससाम् । अजातेर्जातिकरणाद् विक्रये-ऽष्टगुणो दमः ॥' मृदादीनामजात्यं जात्यमिति कृत्वा विक्रीणन्नक्तपोडशपाणादष्टगुणं दण्ड्यः । स्पष्टमन्यत् ।

विश्व. २।२५२

(२) न विद्यते बहुमूल्या जातिर्यास्मिन्मृच्चर्मादिके तदजाति, तस्मिन् जातिकरणे, विक्रयार्थं, गन्धवर्णरसा-न्तरसंचारणेन बहुमूल्यजातीयसादृश्यसंपादनेन । यथा मल्लिकामोदसंचारेण मृत्तिकाया सुगन्धामलकमिति । मार्जारचर्मणि वर्णोत्कर्षापादनेन व्याघ्रचर्ममिति । स्फटिक-मणौ वर्णान्तरकरणेन पद्मराग इति । कार्पासिके सूत्रे गुणोत्कर्षाधानेन पद्मसूत्रमिति । कालायसे वर्णोत्कर्षा-धानेन रजतामिति । त्रिल्वकाष्ठे चन्दनामोदसंचारणेन चन्दनमिति । कङ्कोले त्वगाख्यं लवङ्गमिति । कार्पासिके वाससि गुणोत्कर्षाधानेन कौशियमिति । विक्रेयस्यापादितसादृश्यमृच्चर्मादेः पण्यस्याष्टगुणो दण्डो वेदितव्यः । *मिता.

(३) मृदादीनां मध्ये किंचिदनुकृष्टजातीयमपि तदु-त्कृष्टजातीयद्रव्यसादृश्यमापाद्य क्रेतारं प्रति समीचीनमे-तदिति भ्रान्त्यापादनेनासमीचीनं द्रव्यं दत्त्वा यः समीचीनद्रव्यमूल्यमादत्ते, तस्य तत एव मूल्यादष्टगुणो दण्डः । +अप.

समुद्रपरिवर्तं च सारभाण्डं च कृत्स्नमम् ।

आधानं विक्रयं वाऽपि नयतो दण्डकल्पना ॥

* विर., विचि., दवि., वीमि., विता. मितावत् ।

+ मितावद्भावः । विचि. अपवत् ।

तेर्जातिकरणाद् विक्रेयेऽष्टगुणो दमः ; मिता. ; अप. केया (क्रयेऽ) ; व्यक. ११२ ; विर. ३०९ केया (श्रेयोऽ) काल्या-यनः ; पमा. ४५८ ; विचि. १३२ विरवत्, उत्त. ; व्यनि. ५१२ त्रायः (त्राणां) तौ जा (तेर्जा) केया (क्रयेऽ) ; दवि. १०२ वल्कल (पापाण) के (क्री) ; वीमि. ; विता. ७६८ ; सेतु. २३३ मृदा (मुद्रा) जाति (जात) केया (श्रेयोऽ) काल्यायनः ; समु. १५९.

(१) यास्मृ. २।२४७ ; विश्व. २।२५३ ; मिता. (ख) मुद्र (मुद्र) ; अप. ; व्यक. ११२ वा (चा) ; विर. ३१० विश्ववत्, काल्यायनः ; पमा. ४५८ वा (चा) ;

१ भिन्ने पणे तु पञ्चाशत्पणे तु शतमुच्यते ।

द्विपणे द्विशतो दण्डो मूल्यवृद्धौ च वृद्धिमान् ॥

(१) यदि तु समुद्रगादिस्थं दर्शयित्वा समुद्रकान्त-परिवर्तनेन कर्पूरादिसारद्रव्यं कृत्रिमकरणेन वा कश्चिदाधानं विक्रयं वा कुर्यात्, तस्यापि व्याजव्यवहारिणः— 'समुद्रपरिवर्तं च सारभाण्डं च कृत्रिमम् । आधानं विक्रयं वाऽपि नयतो दण्डकल्पना ॥' उक्तार्थः श्लोकः ।

किं स्वमत्तैव दण्डकल्पना । नेत्याह — 'भिन्ने पणे तु पञ्चाशत्पणे तु शतमुच्यते । द्विपणे द्विशतो दण्डो मूल्यवृद्धौ तु वृद्धिमान् ॥' अनिर्दिष्टविषये तु द्रव्ये मूल्यानुसारिणी दण्डकल्पनेत्यभिप्रायः ।

विश्व. २।२५३-४

(२) मुद्रं पिधानम् । मुद्रेण सह वर्तत इति समुद्रं करण्डकम् । परिवर्तनं व्यत्यासः योऽन्यदेव मुक्तानां पूर्णं करण्डकं दर्शयित्वा हस्तलाघवेनान्यदेव स्फटिकानां पूर्णं करण्डकं समर्पयति, यश्च सारभाण्डं कस्तूरिकादिकं कृत्रिमं कृत्वा विक्रयमाधिं वा नयति, तस्य दण्डकल्पना वक्ष्यमाणा वेदितव्या । कृत्रिमकस्तूरिकादेर्मूल्यभूते पणे भिन्ने न्यूनं । न्यूनपणमूल्य इति यावत् । तस्मिन् कृत्रिमे विक्रीते पञ्चाशत्पणो दण्डः । पणमूल्ये पुनः शतम् । द्विपणमूल्ये द्विशतो दण्डः, इत्येवं मूल्यवृद्धौ दण्डवृद्धिरुच्येयम् ।

+मिता.

(३) मुद्रया द्वारबन्धेन सह वर्तत इति समुद्रम् । तदन्यत्समीचीनं प्रदर्शयन्त्यततोऽपकृष्टं केन्द्रे चोत्तमर्णाय वा कौशलेन भ्रान्तिं जनयन्नर्पयति । यश्चासारमल्पमूल्यं

+ पमा., विचि., वीमि., विता. मितावत् ।

विचि. १३२ (=) विश्ववत्; दवि. १०३ विश्ववत्; वीमि. विश्ववत्; विता. ७६९; सेतु. २३४ विश्ववत्, कालायनः; समु. १५९.

(१) यास्त्र. २।२४८; विश्व. २।२५४ च (तु); मिता. (क) तु प (च प); अप. विश्ववत्; व्यक. ११२; विर. ३१० द्विपणे (द्विगुणो) कालायनः; पमा. ४५८ भिन्ने (हीने) च (तु); विचि. १३२ द्विपणे (द्विगुणो); दवि. १०३; वीमि. विश्ववत्; विता. ७६९ विश्ववत्; सेतु. २३४ कालायनः; समु. १५९ पमावत्.

मृदादिकं सारभाण्डतया कस्तूरिकादिमहार्घपण्यतया परं प्रत्याधानकृते नयति विक्रीणीते वा तस्य दण्डकल्पनोच्यते । भिन्ने पणे पणादल्पमूल्ये द्रव्ये आहिते विक्रीते वा पञ्चाशत्पणो दण्डः । पणमूल्ये तु पणशतम् । द्विगुणमूल्ये तु द्वे पणशते । इत्थं यावन्तः पणा मूल्यस्य वर्त- (र्धे)न्ते तावन्ति पणशतानि दण्डे वर्धनीयानि । Xअप.

(४) समुद्रं संपुटं, कृत्वेति पूरणीयम् । जनसुवर्णादि पूर्णसंपुटपरिवर्तं कृत्वा आधानं धारणं नयतः, सारभाण्डं च कस्तूरिकादि कृत्रिमं कृत्वा विक्रयं नयतः, दण्डकल्पना कार्या । * विर. ३१०

अग्नौ सुवर्णमक्षीणं रजते द्विपलं शते ।

अष्टौ त्रपुणि सीसे च ताम्रे पञ्च दशायसि ॥

(१) आवर्तनायाम्नौ क्षिप्तं सुवर्णमक्षीणं, तावदेवेत्यर्थः । रजतादौ पलशताद् द्विपलादिकः क्षयः । अनेन प्रकारेणोपक्षीणं सुवर्णकारादयो न दापनीयाः । विश्व. २।१८२

(२) दोह्यादिपरीक्षाप्रसंगेन स्वर्गादिरपि परीक्षामाह— अग्नौ सुवर्णमक्षीणमिति । वह्नौ प्रताप्यमानं सुवर्णं न क्षीयते । अतः कटकदिनिर्माणार्थं यावत्स्वर्णकारहस्ते प्रक्षिप्तं तावत्तुलितं तैः प्रत्यर्पणीयम् । इतरथा क्षयं दाप्या दण्ड्याश्च । रजते तु शतपले प्रताप्यमाने पलद्वयं क्षीयते । अष्टौ त्रपुणि सीसे च । शते इत्यनुवर्तते । त्रपुणि सीसे च शतपले प्रताप्यमानेऽष्टौ पलानि क्षीयन्ते । 'ताम्रे पञ्च दशायसि' ताम्रे शतपले पञ्चपलानि । अयसि दशपलानि क्षीयन्ते । अत्रापि शत इत्येव । कांस्यस्य तु त्रपुताम्रयोनित्वात्तदनुसारेण क्षयः कल्पनीयः ।

X मितावद्भावः । * शेषं मितावत् । दवि. विरवत् ।

(१) यास्त्र. २।१७८; अपु. २५७।२९ रजते द्विपलं (द्विपलं रजते); विश्व. २।१८२ रज... शते (द्विपलं रजते शतम्) त्रपुणि (तु त्रपु); मिता.; अप.; व्यक. ११३ त्रपुणि सीसे च (तु त्रपुसीसेषु) शेषं अपुवत्; विर. ३११ रज... शते (द्विपलं रजते शतम्) त्रपुणि सीसे च (तु त्रपुसीसेषु); विचि. १३३ रजते द्विपलं (द्विपलं राजते) त्रपुणि सीसे च (हि त्रपुसीसे तु); व्यमि. ५१३ पूर्वार्धे विश्ववत्, ताम्रे (ताम्रः); मच. ८।३९७ रजते द्विपलं (द्विपलं रजते) उत्तरार्धे (अष्टौ तु त्रपुसीसेषु ताम्रे पञ्च दशानि तु); वीमि.; व्यप्र. २८९; व्यम. ८५; विता. ५७१; राकौ. ४७३; सेतु. २३४ अपुवत्; समु. ९०.

ततोऽधिकक्षयकारिणः शिल्पिनो दण्ड्याः । * मिता.

(३) दशायसि शुद्धे । विर. ३१२

(४) चकारेण कांस्यस्य त्रपुताम्रयोनिकस्य तदंशानु-
सारेण क्षयः समुचीयते । × वीमि.

शते दशपला वृद्धिरौर्णे कार्पाससौत्रिके ।
मध्ये पञ्चपला वृद्धिः सूक्ष्मे तु त्रिपला मता ॥

(१) तौलिकादिभिस्तु बल्लनिर्माणायार्पिते सूत्रे—
'शते दशपला वृद्धिरौर्णे कार्पासिके तथा । मध्ये पञ्चपला
हानिः सूक्ष्मे तु त्रिपला मता ॥' पलशते दशपलान्यौर्ण-
कार्पासिकयोर्वृद्धिः स्थूले सूत्रे स्यात् । मध्यमे तत्तद्वृद्धितः
पञ्चपलहान्या वृद्धिरित्यर्थः । सूक्ष्मे तु त्रिपला वृद्धिः ।
तथा च नारदो दशपलां वृद्धिमुक्त्वाह— 'स्थूलसूत्र-
वतामेपां मथ्यानां पञ्चकं शतम् । त्रिपलं तु सुसूक्ष्मा-
णाम्...॥' इति । विश्व. २।१८३

(२) क्वचित्कम्बलादौ वृद्धिमाह— शते दशपलेति ।
स्थलेनौर्णसूत्रेण यत्कम्बलादिकं क्रियते तस्मिन् शतपले
दशपला वृद्धिर्वेदितव्या । एवं कार्पाससूत्रनिर्मिते पटादौ
वेदितव्यम् । मध्ये अनतिसूक्ष्मसूत्रनिर्मिते पटादौ
पञ्चपला वृद्धिः । सुसूक्ष्मसूत्ररचिते शते त्रिपला वृद्धि-
वेदितव्या । एतच्चाप्रक्षालितवासोविषयम् ।

+ मिता.

* अप. भितावत् । × शेषं भितावत् ।

+ अप., विर., वीमि. भितावत् ।

(१) यास्मृ. २।१७९; अपु. २५७।३० ससौत्रिके (सिके
तथा) वृद्धिः सू. (शेषा सू.); विश्व. २।१८३ ससौत्रिके
(सिके तथा) वृद्धिः सू. (हानिः सू.); मिता.; अप.
ससौत्रिके (सिके तथा); व्यक. ११३ ससौत्रिके (सिके तथा)
वृद्धिः सू. (सौत्रे सू.); विर. ३१२ ससौत्रिके (सिके तथा)
वृद्धिः ... मता (तौले सूक्ष्मे तु द्विपला स्मृता); विचि.
१३३ मता (स्मृता) शेषं व्यकवत्; व्यनि. ५१४ ससौत्रिके
(सिके तथा) वृद्धिः सू. (सूत्रे सू.); मच. ८।३९७ व्यनिवत्;
वीमि. वृद्धिः सू. (सौत्रे सू.); व्यप्र. २८९ सौत्रि (सूत्र);
व्यम. ८६ रौर्णे (रौर्णे); विता. ५७१ व्यप्रवत्; राकौ.
४७३ दश (दशा) रौर्णे (रौर्णे) वृद्धिः सू. (सूत्रे सू.); संतु.
२३५ कार्पा (कर्पा) शेषं विचिवत्; समु. ९० रौर्णे
(रूर्णा) सौत्रि (सूत्र) सूक्ष्मे तु (सुसूक्ष्मे).

व्य. कां. २१८

कार्मिके रोमबद्धे च त्रिशङ्गागः क्षयो मतः ।
न क्षयो न च वृद्धिश्च कौशेये वल्कलेषु च ॥

(१) अस्य विशेषेऽपवादः— चार्मिक इति ।
चर्मकृतं चार्मिकं कुरुणादि । रोमबद्धं दूष्यपटादि ।
तत्र हि छेदनात् त्रिशङ्गागः क्षयः । कौशेयवाल्कलयोस्तु
साम्यमेव । कौशेयं त्रसरीमयम् । स्पष्टमन्यत् ।
विश्व. २।१८४

(२) द्रव्यान्तरे विशेषमाह— कार्मिक इति ।
कार्मिकं कर्मणा चित्रेण निर्मितम् । यत्र निष्पन्ने पटे
चक्रस्वस्तिकादिकं चित्रं सूत्रैः क्रियते तत्कार्मिक-
मित्युच्यते । यत्र प्रावारादौ रोमाणि बन्ध्यन्ते स
रोमबद्धः; तत्र त्रिशक्तमो भागः क्षयो वेदितव्यः ।
कौशेये कोशप्रभवे वाल्कलेषु वृक्षत्वङ्निर्मितेषु वसनेषु
वृद्धि-हासौ न स्तः किन्तु यावद्वयनार्थं कुविन्दादिभ्यो
दत्तं तावदेव प्रत्यादेयम् । श्रमेता.

(३) चकारैर्गोधूमादीनां बहूनामनुक्तानां पेपणादौ
क्षयवृद्धयोरभावः समुचीयते । × वीमि.

देशं कालं च भोगं च ज्ञात्वा नष्टे बलाबलम् ।
द्रव्याणां कुशला ब्रूयुर्यत्तहाप्यमसंशयम् ॥

(१) वृद्धयनुसारेणैव क्षयमालोच्य रजकादिभिर्वल्हा-
दीनाम्—'देशं कालं च भोगं च ज्ञात्वा नष्टे
बलाबलम् । द्रव्याणां कुशला ब्रूयुर्यत् तद् दायमसं-
शयम् ॥' स्वदेशोत्पन्नं परदेशोत्पन्नं चिरन्तनमल्पकालिकं

* अप. भितावत् । × शेषं भितावत् ।

(१) यास्मृ. २।१८०; अपु. २५७।३१ श्व (स्तु);
विश्व. २।१८४ का (चा) वृद्धिश्च (वृद्धिः स्यात्) वल्कलेषु च
(वाल्कले तथा); मिता. (क) वल्क (वाल्क); अप. वृद्धिश्च
(वृद्धिः स्यात्) वल्क (वाल्क); व्यक. ११२ त्रिशङ्गागः (त्रिश-
भागः) शेषं अपवत्; विर. ३१३ वृद्धिश्च (वृद्धिः स्यात्);
मच. ८।३९७ दे च (दे तु) वृद्धिश्च (वृद्धिस्तु) वल्क
(वाल्क); वीमि.; व्यप्र. २८९-९० दे (न्ने) वल्क (वाल्क);
व्यम. ८६; विता. ५७१ दे (न्ने); समु. ९० वितावत्.

(२) यास्मृ. २।१८१; अपु. २५७।३२; विश्व.
२।१८५; मिता.; अप. प्यम (प्या अ); व्यक. ११३;
विर. ३१४; व्यनि. ५१४; दवि. ११३ भोगं च (विशाय;
सवि. ४९५ (=), वीमि.; राकौ. ४७३; समु. ९०.

भुक्तमभुक्तं दुर्लभमदुर्लभं वेत्येवं नष्ट्रं द्रव्ये बलाबलं
ज्ञात्वा द्रव्याणां बलाबलज्ञानकुशला यन्मूल्यं ब्रूयुः,
तन्निर्विचारं नाशयिता दद्यात् । राज्ञा चाददद् दाप्यः ।
एवं परीक्ष्य क्रीते क्रेतुर्वाभिचारतो राजदण्डादिप्रसङ्गः ।
न च विक्रेता व्यभिचरन्नपि विक्रातं प्राप्नुयादिति
स्थितम् । तथा च स्वायम्भुवम् — 'परेण तु दशाहस्य
न दद्यान्नापि दापयेत् । आददानो ददच्चैव दण्ड्यो राज्ञा
शतानि पट् ॥' इति (मस्मृ. ८।२२३) । विश्व. २।१८५

(२) द्रव्यानन्त्यात्प्रतिद्रव्यं क्षयवृद्धिप्रतिपादनाशक्तेः
सामान्येन न्हासवृद्धिज्ञानोपायमाह— देशं कालमिति ।
शाणक्षौमादौ द्रव्ये नष्ट्रे न्हासमुपगते द्रव्याणां कुशलाः
द्रव्यवृद्धिक्षयाभिज्ञाः देशं कालमुपभोगं तथा नष्ट्रद्रव्यस्य
बलाबलं सारासारतां च परीक्ष्य यत्कल्पयन्ति तदंशशयं
शिल्पिनो दाप्याः । + मिता.

(३) चकारेण न्हासयोग्यस्थाने न्हासनीयमिति
समुच्चीयते । * वीमि.

वसानस्त्रीन् पणान् दण्ड्यो नेजकस्तु परांशुकम् ।
विक्रयावक्रयाधानयाचितेषु पणान् दश ॥

(१) प्रक्षालनार्थमर्पितम्—'वसानस्त्रीन् पणान्
दाप्यो रजकस्तु परांशुकम् । विक्रयापक्रयाधानयाचितेषु
पणान् दश ॥' परांशुकमुत्कृष्टं वस्त्रम् । तत्परिधाने
रजकस्य त्रिपणो दमः । एवं मध्यमाधमेषु पणापचय-
कल्पना । तथाऽभ्यासापेक्षया व्यतिरेककल्पना । विक्रयादि-
करणेषु तु स्वामिनो मूल्यं, राज्ञे दण्डश्चेत्यवसेयम् ।
भाण्ड(ट) केनार्पणमपक्रयः । आधमनमाधानम् ।
स्पष्टमन्यत् । विश्व. २।२४४

(२) साहसप्रसङ्गात्तत्सदृशापराधेषु निर्णेजकादीनां

+ अप. मितावद्भावः । * शेषं मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२३८; अपु. २५८।३३ याव (याप);
विश्व. २।२४४ दण्ड्यो ने (दाप्योर) याव (याप);
मिता.; अप. दण्ड्यो (दाप्यो); व्यक. ११३ अपवत्;
विर. ३१३ अपवत्; पमा. ४५५; दीक. ५३ नेज (रज);
विचि. १३१ अपवत्; दवि. ११३ अपवत्; नृप्र. २७०;
वीमि. अपवत्; व्यप्र. २८९; व्यम. ८५;
विता. ५६९ परां (वरां): ७६४; राकौ. ४९२ दण्ड्यो
ने (दाप्यो र); सेतु. २३२-३ राकौवत्; समु. ९०.

दण्डमाह— वसानस्त्रीनिती । नेजको वस्त्रस्य धावकः
स यदि निर्णेजनार्थं समर्पितानि वासांसि स्वय-
माच्छादयति तदा असौ पणत्रयं दण्ड्यः । यः पुनस्तानि
विक्रीणीते, अवक्रयं वा, एतावत्कालमुपभोगार्थं वस्त्रं
दीयते मद्यमेतावद्धनं देयमित्येवं भाटकेन यो ददाति,
आधित्वं वा नयति, स्वमुद्दृष्ट्यो याचितं वा ददाति,
असौ प्रत्यपराधं दशपणान् दण्डनीयः । तानि च
वस्त्राणि श्लक्ष्णशाल्मलीकलके क्षालनीयानि न पाषाणे,
न च व्यत्यसनीयानि, न च स्वगृहे वासयितव्यानि,
इतरथा दण्ड्यः । 'शाल्मलीकलके श्लक्ष्णे निज्याद्वासांसि
नेजकः । न च वासांसि वासोभिर्निर्हेरन्न च
वासयेत् ॥' इति मनुस्मरणात् (मस्मृ. ८।३९६) । यदा
पुनः प्रमादात्तानि नाशयति तदा नारदेनोक्तं द्रष्टव्यम्—
'मूल्याष्टभागो हीयेत सकृद्धौतस्य वाससः । द्विः
पादस्त्रिस्तृतीयांशश्चतुर्थोऽर्धमेव च ॥ अर्धक्षयात्तु परतः
पादांशापचयः क्रमात् । यावत्क्षीणदशं जीर्णं जीर्णस्या-
नियमः क्षये ॥' इति । अष्टपणक्रीतस्य सकृद्धौतस्य
वस्त्रस्य नाशितस्याष्टमभागपणोनं मूल्यं देयम् । द्विर्धौतस्य
तु पादोनं पणद्वयोनं, त्रिर्धौतस्य पुनस्तृतीयांशन्यूनम् ।
चतुर्धौतस्यार्धं पणचतुष्टयं देयम् । ततः परं प्रति-
निर्णेजनमवशिष्टं मूल्यं पादाद्यपचयेन देयं यावज्जीर्णम् ।
जीर्णस्य पुनर्नाशितस्येच्छातो मूल्यदानकल्पनम् ।

*मिता.

(३) अवक्रयोऽत्र भाटकम् । आधानं बन्धकम् ।
याचितं सुहृदे याचितस्य दानम् । Xविर. ३१४

अप्रकाशतस्करदण्डाः

बन्दिप्राहांस्तथा वाजिकुञ्जराणां च हारिणः ।
प्रसह्य घातिनश्चैव शूलमारोपयेन्नरान् ॥

* अप., वीमि. मितावत् । X विचि., दवि. विरवत् ।

(१) यास्मृ. २।२७३; अपु. २५८।६१-२; विश्व. २।२७७;
मेधा. ८।३४२; मिता. शूलमा (शूलाना); अप.;
व्यक. ११४; स्मृच. ३१२ मितावत्, रमृत्यन्तेरम्; विर. ३२०
ग्रा (ग्र); पमा. ४४१ घातिन (घातकां) रान् (रः) शेषं
मितावत्; ररन. १२६ मितावत्; विचि. १३५ विरवत्;
व्यनि. ५०९ नश्चै (नं चै); दवि. १३० विरवत्;
नृप्र. २६३; सवि. ४५८ बन्दिग्रा (बन्दीग्र) वाजि (राज)
शेषं मितावत्; वीमि.; व्यप्र. २८९ रान् (रः)

(१) चोरादिविशेषे तु वधप्रकारमाह — बन्दिग्राहां-
स्तथेति । तथाशब्दः प्रकारार्थः । नरवचनमब्राह्मणा-
र्थम् । स्पष्टमन्यत् । विश्व. २।२७७

(२) अपराधविशेषेण दण्डविशेषमाह— बन्दि-
ग्राहांस्तथेति । बन्दिग्राहादीन् बलावष्टम्भेन घातकांश्च
नरान् शूलानारोपयेत् । अयं च वधप्रकारविशेषोपदेशः ।
'कोष्ठागारायुधागारदेवतागारभेदकान् । हस्त्यश्वरथहर्तृश्च
हन्यादेवाविचारयन् ॥' इति मनुस्मरणात् (मस्मृ.
१।२८०) । मिता.

(३) शूलारोपणं च वधपर्यन्तम् । प्रसह्य घातिनो
जनसमक्षं मनुष्यादिहन्तारः । अप.

(४) मिताटीका— ननु 'शूलानारोपयेन्नरान्' इत्य-
नेन बन्दिग्राहादीनां शूलारोपणमात्रं प्रतीयते न वधः ।
ततश्च 'श्रोत्रियायोपकल्पयेत्' इत्यत्र यथा विधिसिद्धि-
स्तथा शूलारोपणमात्रेणैव विधिसिद्धेस्तन्मात्रमेव कृत्वा
पुनरुत्तरणीया न वध्याः स्युरित्यत आह । अयं च
वधप्रकार इति । अग्न्यगारेति मनुवचनेनैवैतेषामपि
वधसिद्धौ केन प्रकारेण वध इत्याकाङ्क्षायां शूलारोपण-
रूपवधप्रकारविशेषोऽस्मिन् वचने विधीयत इत्यर्थः ।

* सुबो.

(५) बन्दीकृत्य धनवतः पुरुषान् गृह्णन्ति तान्
बन्दिग्राहान् अश्वगजान्यतरहारिणो बलान्मनुष्यघातिनश्च
चौरान् नरान् शूले वधार्थमारोपयेत् । वीमि.

उत्क्षेपकग्रन्थिभेदौ करसंदंशहीनकौ ।

कार्यौ द्वितीयापराधे करपादैकहीनकौ ॥

* बाल. सुबोवत् ।

शेषं मितावत् ; व्यउ. १२७ व्यप्रवत् ; व्यम. १०३ मितावत् ;
बिता. ७५१ मा (म्र) शेषं मितावत् ; सेनु. २३७ ;
समु. १४६ मितावत्, स्मृत्यन्तरम् ; विव्य. ५२ रिणः
(रकः) घातिन (ग्राहिण) .

(१) यास्मृ. २।२७४ ; अपु. २५८।६२-३ ; विश्व. २।२७८ या (येऽ) ; मिता. ; अप. ; व्यक. ११४ संदंश
(नासावि) ; विर. ३२१ दंशहीन (दंशभेद) या (येऽ) ;
रत्न. १२४ ; विचि. १३७ दंशहीन (दंशभेद) पू. ; दवि. १३३ विश्ववत् ; नृप्र. २६३ दैक (देन) ; सवि. ४६१
पू. ; वीमि. ; व्यप्र. ३८८ ; व्यउ. १२६ ; व्यम. १०२
पादैक (पादवि) ; बिता. ७८२ ; समु. १५०.

(१) द्रव्यादिविशेषापेक्षया तु— 'उत्क्षेपकग्रन्थिभेदौ
करसंदंशहीनकौ । कार्यौ द्वितीयेऽपराधे करपादैक-
हीनकौ ॥' उत्क्षेपकः पटाक्षेपकः । ग्रन्थिभेदको ग्रन्थि-
भेत्ता । ताडुभावापि करसंदंशहीनौ प्रथमेऽपराधे कार्यौ ।
करसंदंशोऽङ्गुलयः, तद्धीनौ । यद्वा करसंपुटः कर-
संदंशः, तद्धीनौ । अन्यतरहस्तच्छेदनमित्यर्थः । द्वितीये-
ऽपराधे त्वेको हस्तः पादश्च । स्पष्टमन्यत् ।

विश्व. २।२७८

(२) बल्लागुल्किपति अपहरतीत्युत्क्षेपकः । बल्लादि-
बद्धं स्वर्णादिकं विस्त्रस्योत्कृत्य वा योऽपहरति असौ
ग्रन्थिभेदः । तौ यथाक्रमं करेण संदंशसदृशेन तर्जन्या-
ङ्गुष्ठेन च हीनौ कार्यौ । द्वितीयापराधे पुनः, करश्च
पादश्च करपादं तच्च तदेकं च करपादैकं तद्धीनं ययोस्तौ
करपादैकहीनकौ कार्यौ । उत्क्षेपकग्रन्थिभेदकयोरेकमेकं
करं पादं च छिन्द्यादित्यर्थः । एतदप्युत्तमसाहसप्राप्ति-
योग्यद्रव्यविषयम् । 'तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तम-
साहसः' इति नारदवचनात् । तृतीयापराधे तु वध
एव । तथा च मनुः— 'अङ्गुलीग्रन्थिभेदस्य छेदये-
त्प्रथमे ग्रहे । द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये वधमर्हति ॥'
इति (मस्मृ. १।२७७) । * मिता.

(३) योऽङ्गुष्ठाङ्गुलिभ्यां परस्वमुत्क्षिपति अपहरति,
यश्च ग्रन्थि भिनत्ति, तौ करसंदंशेनाङ्गुष्ठाङ्गुलिभ्याम-
पराधहेतुभूताभ्यां हीनौ कार्यौ । द्वितीयेऽपराध एकेन
करेणैकेन च पादेन हीनौ कार्यौ । अप.

(४) करसंदंशः कराङ्गुष्ठप्रदेशिन्यौ, करसंदंशस्य
भेदो ययोस्तौ तथेति व्यधिकरणेऽपि बहुव्रीहिः ।

विर. ३२१

(५) यश्चौरार्थं परपशूनभ्याजयति बन्धनविमोक्षं
वा तेषां करोति तस्याङ्गुष्ठतर्जन्यौ छेद्ये इत्यर्थः ।

विचि. १३७

(६) अत्र मिताक्षराकारः— एतद्ब्रजनमुत्तमसाहस-
प्राप्तियोग्यापहारविषयम् । 'तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड
उत्तमसाहसः' इति नारदवचनादित्याह । तच्चिन्त्यं,
'तन्मूल्याद्द्विगुणो दण्ड' इत्यादौ साहसप्रकरणीये वाक्ये
प्रथमसाहसादिसामान्यदण्डविधानमपहारव्यतिरिक्तविषय-

* वीमि. मितावत् ।

मिति स्वोक्तिविरोधात् ।

विमांसविक्रयादावसाहसेऽपि याज्ञवल्क्येन करादि-
च्छेदस्य विधानात् । नारदवचनस्य विषयान्तरेषु
चरितार्थत्वात् तस्य सामान्यमुखप्रवृत्तत्वेन दण्डविशेषा-
नवरुद्धविषयकत्वाच्च ।

तथा हि तदङ्गं साहसकरणभूतमङ्गमिति सर्वेषु निव-
न्धेषु व्याख्यातम् । न चोत्क्षेपकग्रन्थिभेदौ संदंशमात्र-
साध्यौ न वा पादस्य तत्रोपयोगो दण्डसमुच्चयश्च वचना-
भावेऽनुवन्धगौरवाद्यभावे च दुर्बल एव प्रमाणाभावात् ।
संदंशादिच्छेदविधेरुपास्थितेन ग्रन्थिभेदोत्क्षेपलक्षणेन निमि-
त्तेनान्वये निमित्तान्तरानपेक्षितत्वाच्च । दवि. १३३-४

(७) अङ्गुष्ठतर्जन्योर्ग्रन्थिमोचने साधकतत्वेनात्र
संदंशशब्देन तयोर्ग्रहणम् । व्यप्र. ३८८

स्तेये दण्डविवेकसाधनो न्यायः, स्तेयप्रकाराश्च

क्षुद्रमध्यममहाद्रव्यहरणे सारतो दमः ।

देशकालवयःशक्ति संचिन्त्यं दण्डकर्मणि ॥

(१) यश्चायमुक्तः शारीरो दण्डः, यश्च स्मृत्यन्त-
रोक्तो धनदण्डः, तत्र सर्वत्र साधारणोऽयं न्यायबीज-
संक्षेपः— क्षुद्रमध्येति । अन्यत्रापीति शेषः ।

विश्व. २।२७९

(२) जातिद्रव्यपरिमाणतो मूल्याद्यनुसारतो दण्डः
कल्पनीय इति जातिद्रव्यपरिमाणपरिग्रहविनियोगवयः-
शक्तिगुणदेशकालादीनां दण्डगुरुलघुभावकारणानामान-
न्यात्प्रतिद्रव्यं वक्तुमशक्तेः सामान्येन दण्डकल्पनोपाय-
माह— क्षुद्रमध्येति । क्षुद्राणां मध्यमानामुत्तमानां च
द्रव्याणां हरणे सारतो मूल्याद्यनुसारतो दण्डः कल्पनीयः ।
क्षुद्रादिद्रव्यस्वरूपं च नारदेनोक्तम्— ‘मृद्राण्डासन-
खट्वास्थिदारुचर्मतृणादि यत् । शमीधान्यं कृतान्नं च
क्षुद्रं द्रव्यमुदाहृतम् ॥ वासः कौशेयवर्जं च गोवर्जं पशव-
स्तथा । हिरण्यवर्जं लोहं च मध्यं व्रीहियवा अपि ॥
हिरण्यरत्नकौशेयस्त्रीपुङ्गोगोजवाजिनः । देवब्राह्मणराज्ञां

(१) यास्मृ. २।२७५; विश्व. २।२७९; मिता.; अप.;
व्यक. ११५ उत्तरार्धे (देशं कालं वयः शक्तिं संचिन्त्यं दण्ड-
कर्मणि); विर. ३२८ व्यकवत्; स्मृचि. २५ देश ... ..क्ति
(देशं कालं वयः शक्तिः); दवि. १४२ व्यकवत्; बीमि.;
विता. ७८४ क्ति (क्तिः) न्यं (न्य); समु. १५१.

च द्रव्यं विशेष्यमुत्तमम् ॥’ त्रिप्रकारेष्वपि द्रव्येष्वौत्सर्गिकः
प्रथममध्यमोत्तमसाहसरूपो दण्डनियमस्तेनैव दर्शितः—
‘साहसेषु य एवोक्तस्त्रिषु दण्डो मनीषिभिः । स एव
दण्डः स्तेयेऽपि द्रव्येषु त्रिष्वनुक्रमात् ॥’ इति ।
मृन्मध्येषु मणिकमल्लिकादिषु गोवाजिव्यतिरिक्तेषु च
महिषमेघादिपशुषु ब्राह्मणसंवन्धिषु च कनकधान्यादिषु
तरतमभावोऽस्तीति उच्चावचदण्डविशेषाकाङ्क्षायां
मूल्याद्यनुसारेण दण्डः कल्पनीयः ।

तत्र च दण्डकर्मणि दण्डकल्पनायां तद्धेतुभूतं देश-
कालवयःशक्तीति सम्यक् चिन्तनीयम् । एतच्च जाति-
द्रव्यपरिमाणपरिग्रहादीनामुपलक्षणम् । तथाहि— ‘अष्टा-
पाद्यं स्तेयकिल्बिषं शूद्रस्य । द्विगुणोत्तराणीतेरेषां प्रति-
वर्णम् । विदुषोऽतिक्रमे दण्डभूयस्त्वम् ।’ इति (गौध.
१२।१२-१४) । अयमर्थः— किल्बिषशब्देनात्र दण्डो
लक्ष्यते । यस्मिन्नपहारे यो दण्ड उक्तः स विद्वच्छूद्र-
कर्तृकेऽपहारेऽष्टगुण आपादनीयः । इतेरेषां पुनर्विद्व-
क्षत्रब्राह्मणादीनां विदुषां स्तेये द्विगुणोत्तराणि किल्बि-
षाणि षोडशद्वात्रिंशच्चतुःषष्टिगुणा दण्डा आपादनीयाः ।
यस्माद्विद्वच्छूद्रादिकर्तृकेष्वपहारेषु दण्डभूयस्त्वम् । मनु-
नाऽप्ययमेवार्थो दर्शितः— ‘अष्टापाद्यं तु शूद्रस्य
स्तेये भवति किल्बिषम् । षोडशैव तु वैश्यस्य द्वात्रिं-
शत्त्रयस्य तु ॥ ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिः पूर्णं वाऽपि
शतं भवेत् । द्विगुणा वा चतुःषष्टिस्तद्विषगुणवेदिनः ॥’
इति (मस्मृ. ८।३३७-८) । तथा परिमाणकृतमपि
दण्डगुरुत्वं दृश्यते । यथाह मनुः— ‘धान्यं दशम्यः
कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिकं वधः । शेषेष्वेकादशगुणं
दाप्यस्तस्य च तद्धनम् ॥’ इति (मस्मृ. ८।३२०) ।
विंशतिद्रोणकः कुम्भः । हर्तुर्हिण्यमाणस्वामिगुणापेक्षया
सुभिक्षदुर्भिक्षकालाद्यपेक्षया ताडनाङ्गच्छेदनवधरूपा
दण्डा योज्याः । तथा संख्याविशेषादपि दण्डविशेषो
रत्नादिषु— ‘सुवर्णरजतादीनामुत्तमानां च वाससाम् ।
रत्नानां चैव सर्वेषां शतादभ्यधिके वधः ॥ पञ्चाशत-
स्त्वभ्यधिके हस्तच्छेदनमिष्यते । शेषेष्वेकादशगुणं
मूल्याद्दण्डं प्रकल्पयेत् ॥’ (मस्मृ. ८।३२१-२) ।
तथा द्रव्यविशेषादपि ‘पुरुषाणां कुलीनानां नारीणां वा
विशेषतः । रत्नानां चैव सर्वेषां हरणे वधमर्हति ॥’

(मस्मृ. ८।३२३) । अकुलीनानां तु दण्डान्तरम् — 'पुरुषं हरतो दण्डः प्रोक्त उत्तमसाहसः । स्यपराधे तु सर्वस्वं कन्यां तु हरतो वधः ॥' इति । क्षुद्रद्रव्याणां तु मापतो न्यूनमूल्यानां मूल्याल्पञ्चगुणे दमः । 'काष्ठभाण्ड-तृणादीनां मृन्मथानां तथैव च । वेणुवैणवभाण्डानां तथा स्नाय्वस्त्रिचर्मणां ॥ शाकानामार्द्रमूलानां हरणे फलमूलयोः । गोरसेक्षुविकाराणां तथा लवणतैलयोः ॥ पक्वानानां कृतानानां मत्स्यानामामिषस्य च । सर्वेषां मूल्यभतानां मूल्याल्पञ्चगुणे दमः ॥' इति नारदस्मरणात् ।

यः पुनः प्रथमसाहसः क्षुद्रद्रव्येषु शतावरः पञ्चशत-पर्यन्तोऽसौ मापमूल्ये तदधिकमूल्ये वा यथायोग्यं व्यवस्थापनीयः । यत् पुनर्मानवं क्षुद्रद्रव्यगोचरवचनं 'तन्मूल्याद्द्विगुणे दम' इति तदल्पप्रयोजनशरावादि-विषयम् । तथाऽपराधगुरुत्वादपि दण्डगुरुत्वम् । यथा — 'संधि भित्त्वा तु ये चौर्यं रात्रौ कुर्वन्ति तस्कराः । तेषां छित्त्वा नृपो हस्तौ तीक्ष्णशूले निवेशयेत् ॥' इत्येवं सर्वेषामानन्त्यात्प्रतिद्रव्यं वक्तुमशक्तेर्जातिपरिमाणादिभिः कारणैर्दण्डगुरुलघुभावः कल्पनीयः । पथिकादीनां पुनरल्पापराधे न दण्डः । यथाह मनुः — 'द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिर्द्वाविभू द्वे च मूलके । आददानः परक्षेत्राज दण्डं दातुमर्हति ॥' (मस्मृ. ८।३४१) । तथा — 'चणकत्रीहिगोधूमयवानां मुद्रमाषयोः । अनिषिद्धैर्ग्रही-त्वयो मुष्टिरैकः पथि रित्यैतैः ॥ तथैव सप्तमे भक्तं भक्तानि षडननता । अश्वस्तनविधानेन हर्तव्यं हीनकर्मणः ॥' इति (मस्मृ. १।११६) ।

× मिता.

(३) क्षुद्रद्रव्याणि मृद्भाण्डादीनि, मध्यमानि वस्त्रा-दीनि, महाद्रव्याणि हिरण्यादीनि, तेषां सारतो यथासारं दमो धनापहाराङ्कनगात्रच्छेदवधात्मा चौराणां कल्प्यः । देशश्च कालश्च वयश्च शक्तिश्च देशकालवयःशक्ति । एतस्त्वं दण्डे कार्ये ब्राह्मणैः सह नृपेण चिन्तनीयम् ।

* अप.

(४) मिताटीका — परिग्रहविनियोगेति । 'ब्राह्मण-परिग्रहीतायाः गोहर्णेऽधिको दण्डः' इति । ब्राह्मणपरि-ग्रहो अधिकदण्डकारणं तथा सा गौर्दोहाय, यद्यसिहोत्रे

× वीमि. मितावद्भावः । * मितावद्भावः ।

विनियुक्ता तस्या हरणे ततोऽप्यधिको दण्ड इति विनि-योगोऽप्यधिकदण्डकारणम् । एवंविधपरिग्रहविनियोग-योरभावो न्यूनदण्डकारणं इत्यवबोद्धव्यम् । 'साहसेषु य एवोक्त' इत्यनेन नारदवचनेन क्षुद्रमध्यमोत्तमद्रव्या-पहारेष्वविशेषेण यथाक्रमं प्रथममध्यमोत्तमसाहसदण्ड-प्राप्तौ विशेषप्रापकं मूलवचनं पूर्वार्धे तात्पर्यतो व्याचष्टे । मृन्मथेषु मणिमल्लिकार्दिष्विति । अत्र मृन्मथेष्विति मध्य-द्रव्यस्योपलक्षकम् । 'गोव्यतिरिक्तेष्विति मध्य-मस्य, 'ब्राह्मणसंश्रिद्धिष्विति उत्तमस्येति विवेकः । मूल्या-द्यनुसारेण दण्डः कल्पनीय इत्युक्तम् । तत्रादिशब्द-वाच्यान् प्रदर्शयिषुर्मूलवचनस्योत्तरार्धे व्याचष्टे । तत्र दण्डकल्पनायामिति ।

नन्वत्र वचन उपात्ता देशकालवयःशक्तय एव किं दण्डकल्पनायां हेतव इत्याशङ्क्य नैवमपि तु हेत्वन्तरा-ण्यन्येन देशादिकेनोपलक्ष्यन्ते इत्याह । एतच्च जाति-द्रव्येति । जात्यपेक्षया गुणापेक्षया च दण्डविधिं दर्शयति । तथा ह्यष्टापाद्यमिति । विट्क्षत्रियब्राह्मणादीनामिति । अत्र 'विदुषामित्येतत् विट्क्षत्रियादिविशेषणम् । शूद्र-त्वद्विजात्यपेक्षया विद्वत्स्वरूपगुणापेक्षया च दण्डविधान-मिति जातिगुणापेक्षा ।

ननु 'हरतोऽभ्यधिकं वध' इति मनुना वधदण्डोऽ-भिहितः । वधशब्देन च ताडनादिप्राणवियोजनान्ता व्यापाराः कथ्यन्ते । ते सर्वत्र समुचिता एव प्रयोक्तव्या इत्यत आह । हर्तुर्निहयमाणेति । हर्तुर्गुणापेक्षया निहय-माणस्य द्रव्यस्वामिनो गुणापेक्षया चेत्यर्थः ।

द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिरिति । क्षीणवृत्तिः क्षीणपाथेयः । अध्वगः पथिकः । द्विजो द्विजातिः । अध्वगक्षीण-वृत्तिपदे द्विजविशेषणे । हीनकर्मण इति । हीनकर्मणोऽ-ल्पाचाराद्धर्तव्यम् । न पुनरुत्कृष्टादित्यर्थः । * सुब्रो.

चौरं प्रदाप्यापहतं घातयेद्विधैर्वधैः ।

सचिह्नं ब्राह्मणं कृत्वा स्वराष्ट्राद्विप्रवासयेत् ॥

* बाल. सुबोवद्भावः ।

(१) यास्मृ. २।२७०; अपु. २५८।५९; विश्व. २।२७४; मिता.; दा. २२४ पू.; अप. २।२७० : २।२७४ पू.; व्यक्र. ११६; विर. ३३१; पमा. ४४५ उत्त.; रत्न. १२५ पू.; विचि. १४३; ध्यनि. ५०७ द्विप्र (दि प्र);

महापराधिनमपि ब्राह्मणं नैव घातयेत् ॥

(१) लोप्रादिभिश्चौर्यं स्पष्टीकृते— 'चोरं प्रदाप्या-
पहते घातयेद् विविधैर्वधैः ।' स्मृत्यन्तरोक्तदण्डैः शारी-
रैश्च नेत्राद्युद्धारलक्षणैः प्राणहरणशूलारोपणादिभिश्चेत्य-
भिप्रायः ।

एवमब्राह्मणम् । ब्राह्मणं तु कथं कुर्यात्— 'सचिह्नं
ब्राह्मणं कृत्वा स्वराष्ट्राद् विप्रवासयेत् ।' सचिह्नं श्रपदा-
द्यङ्कितम् । स्पष्टमन्यत् । विश्व. २।२७४

(२) चौरैः दण्डमाह— चौरमिति । यस्तु प्रागुक्त-
परीक्षया तन्निरपेक्षं वा निश्चितचौर्यस्तं स्वामिने अपहृतं
धनं स्वरूपेण मूल्यकल्पनया वा दापयित्वा विविधै-
र्वधैर्घातैर्घातयेत् । एतच्चोत्तमसाहसदण्डप्राप्तियोग्योत्तम-
द्रव्यविषयम् । न पुनः पुष्पवस्त्रादिशुद्धमध्यमद्रव्यापहार-
विषयम् । 'साहसेषु य एवोक्तस्त्रिषु दण्डो मनीषिभिः ।
स एव दण्डः स्तेयेऽपि द्रव्येषु त्रिष्वनुक्रमात् ॥' इति
नारदवचनेन वधरूपस्योत्तमसाहसस्योत्तमद्रव्यविषये
व्यवस्थापितत्वात् । यत्पुनर्वृद्धमनुवचनम्— 'अन्यायोपात्त-
वित्तत्वाद्धनमेपां मलात्मकम् । अतस्तान् घातयेद्राजा
नार्थदण्डेन दण्डयेत् ॥' इति, तदपि महापराधविषयम् ।

चौरविशेषेऽपवादमाह— सचिह्नमिति । ब्राह्मणं
पुनश्चौरं महत्यप्यपराधे न घातयेदपि तु ललाटेऽङ्क-
यित्वा स्वदेशान्निष्कासयेत् । अङ्कनं च श्रपदाकारं
कार्यम् । तथा च मनुः— 'गुरुतल्पे भगः कार्यः
सुरापाने सुराध्वजः । स्तेये च श्रपदं कार्यं ब्रह्महण्यशिराः
पुमान् ॥' इति (मस्मृ. १।२३७) । एतच्च दण्डोत्तर-
कालं प्रायश्चित्तमकिचीर्षतो द्रष्टव्यम् । यथाह मनुः—

नृप्र. २६१ पू., २६२ उक्त.; सवि. ४६७ प्रवा (निवा)
उक्त., मनुः; धीमि.; व्यप्र. ३९०; व्यउ. १२७ पू.,
१२८ उक्त.; व्यम. १०२; विता. ७९० पू., ७९२ उक्त.;
बाल. २।८१ उक्त.; सेतु. २४४; समु. १५० पू., १५७
उक्त.

(१) पमा. ४४५. [(इदमुत्तरार्धं मुद्रितवाशवल्क्यरमुद्रित-
पुस्तकेषु नोपलभ्यते । मत्संगृहीतनाडपत्रविलिखितपुस्तके तु वर्तते
एव । व्याख्यातं चैतत् विशानेश्वरेण । तस्य नासंमतमिति
प्रतिभाति । मुद्रितमिताक्षरायां पुनर्नोपलभ्यते) — इयं टिप्पणी
पराशरमाधवे ४४५ श्लोके द्रष्टव्या] .

'प्रायश्चित्तं तु कुर्वाणाः सर्वे वर्णा यथोदितम् ।
नाङ्क्या राशा ललाटे तु दाप्यास्तुत्तमसाहसम् ॥' इति
(मस्मृ. १।२४०) । * मिता-

(३) इदं मध्यविधब्राह्मणपरम् । विचि. १४३
चौरान्वेषणम्

ग्राहकैर्गृह्यते चौरौ लोप्रेणाथ पदेन वा ।
पूर्वकर्मापराधी च तथा चाशुद्धवासकः ॥

(१) यदि पुनः प्रत्येकं प्रतिग्रहादिना संभूयात्विज्या-
दिना वा कृच्छार्जितं द्रव्यं कश्चिदपहृत्य गच्छेत् स
कथं ज्ञातव्यः । ज्ञातस्य वा किं तस्य कर्तव्यमित्यपेक्षिते
स्तेनस्वरूपनिरूपणायाह— ग्राहकैरिति । अपहृतद्रव्य-
स्वामिभिश्चोरत्वप्रतिपादनेन ग्राहकैर्गृह्यते चोरः । अथवा
लोप्रेण अपहृतद्रव्येण, अपहरणदेशाद्वा निपुणैरुच्चीय-
मानेन पदेन, यद्वा पूर्वकर्मणा संभावितचौर्यापराधात्,
तथाऽन्यैरपि स्मृत्यन्तरोक्तचोरत्वप्रतिपादकैर्वक्ष्यमाणैर-
शुद्धवासकादिभिः । अशुद्धो वासो यस्यासौ अशुद्धवासकः
कुतस्त्योऽयमित्यविज्ञायमानो लुब्धवेद्यादिगृहनिवासी ।

विश्व. २।२७०

(२) तत्र तस्करग्रहणपूर्वकत्वाद्दण्डस्य ग्रहणस्य
ज्ञानपूर्वकत्वात् ज्ञानोपायं तावदाह— ग्राहकैरिति ।
यश्चौरोऽयमिति जनैर्विख्याप्यते असौ ग्राहकै राजपुरुषैः
स्थानपालप्रभृतिभिर्गृहीतव्यः । लोप्रेणापहृतभाजनादिना
वा चौर्यचिह्नेन नाशदेशादारभ्य चौर्यपदानुसारेण वा
ग्राह्यः । यश्च पूर्वकर्मापराधी प्राक् प्रख्यातचौर्यः ।
अशुद्धोऽप्रज्ञातो वासः स्थानं यस्यासावशुद्धवासकः
सोऽपि ग्राह्यः । + मिता.

* अप., वीमि., व्यप्र., व्यम., विता. मितान्त ।

+ व्यप्र., व्यउ., विता. मितान्त ।

(१) यास्मृ. २।२६६; अपु. २५।८।५ च तथा चा
(वा तथैवा); विश्व. २।२७० धी च तथा चा (धाद्वा
तथैवा); मिता.; अप.; व्यक. ११६ धी च तथा चा (धात्
तथा वा); स्मृच. ३१८ पू.; विर. ३३४; पमा. ४३६;
रत्न. १२५; स्मृचि. २५ तथा चा (यथा वा); नृप्र. २६१
(=) धी च (धाच्च); सवि. ४५९ धी (धे); धीमि. तथा चा
(तथैवा); व्यप्र. ३८५; व्यउ. १२३; विता. ७९० चा
(वा); राकौ. ४८२ न वा (न च); सेतु. २४६ धीमिवत्;
समु. १४९ धीमिवत्.

(३) चौरस्य दण्डनार्थं परिज्ञानोपायमाह --
ग्राहकैरिति । ग्राहकैश्चौरग्रहणाधिकृतैः लोपत्रादिना चौरौ
गृह्यते अवगम्यते । लोपत्रमपहृतद्रव्यैकदेशः । पांसुकर्ममा-
दिवर्ती पादाङ्कः पदं तस्य पुरुषस्य पादेन संमितम् ।
यस्य गृहं प्रति नष्टदेशादारभ्य पदपरम्परा जाता सोऽपि
चौरः । अपहृतस्य गवादेः पदपरम्परा यस्य गृहं प्रति
प्रवृत्ता सोऽपि चौरः । एतच्च चौर्याव्यभिचारिधर्म-
जातस्य प्रदर्शनार्थम् । तेन यन्नष्टावशिष्टं तण्डुलादि
परस्परगृहे दृश्यते तस्यैकप्रकारकत्वे परस्परचौरत्वं
श्रूयते । यश्च पूर्वं पूर्वं कृतेन चौर्यकर्मणाऽपराधीति
ज्ञातः, यश्चाशुद्धवासको, न विद्यते शुद्धः समीचीनो
वासो निवासस्थानं यस्य सोऽशुद्धवासकः, सोऽपि
चौरः । अप.

(४) अशुद्धवासकः अपरिचितदेशवासः ।

+ विर. ३३५

(५) यश्चानिश्चितवासस्थलः सोऽपि गृह्यते चौर्य-
कारित्वेन शङ्क्यते । + वीमि.

अन्येऽपि शङ्क्या ग्राह्या जातिनामादिनिह्वयैः ।

द्यूतस्त्रीपानसक्ताश्च शुष्कभिन्नमुखस्वराः ॥

पैरद्रव्यगृहाणां च पृच्छका गूढचारिणः ।

निराया व्ययवन्तश्च विनष्टद्रव्यविक्रयाः ॥

+ शेषं मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२६७; अपु. २५।५६; विश्व. २।२७१; मिता.; अप. जातिनामा (नामजाल्या); व्यक. ११६ शुष्कभिन्न (भिन्नशुष्क) शेषं अपवत्; विर. ३३४ व्यकवत्; पमा. ४३६; रत्न. १२५; स्मृचि. २५; नृप्र. २६१ (=); सवि. ४५९ न्ये (न्यो) ह्य (ह्यः); वीमि. अपवत्; व्यप्र. ३८५; व्यउ. १२३; विता. ७९० शङ्क्या (शङ्किता); सेतु. २४६ व्यकवत्; समु. १४९.

(२) यास्मृ. २।२६८; अपु. २५।५७; विश्व. २।२७२ णां (णा); मिता. (क) घृ (प्र); अप.; व्यक. ११६; विर. ३३५ घृ (प्र) या व्य (यव्य); पमा. ४३६ घृ (प्र); रत्न. १२५ या व्य (यव्य); स्मृचि. २५; नृप्र. २६१ णां च (णां वा) घृ (प्र); सवि. ४५९ णः (भिः); वीमि.; व्यप्र. ३८५ रत्नवत्; व्यउ. १२३; विता. ७९० रत्नवत्; सेतु. २४६ रत्नवत्; समु. १४९ विरवत्.

(१) लोपत्रादिवच- अन्येऽपि शङ्क्या ग्राह्या इति । प्रमाणान्तरमूलत्वाद्दस्याः स्मृतेस्तदनुसारेणैव विविच्य व्याख्या कार्या । पदार्थास्तु निगदोक्ता एव ।

विश्व. २।२७१-२

(२) न केवलं पूर्वोक्ता ग्राह्याः किन्तु अन्येऽपि वंक्ष्यमाणैर्लिङ्गैः शङ्क्या ग्राह्याः । जातिनिह्वयेन नाहं शूद्र इत्येवंरूपेण, नामनिह्वयेन नाहं लपित्थ इत्येवंरूपेण, आदिग्रहणात्स्वदेशग्रामकुलाद्यपलापेन च लक्षिता ग्राह्याः । द्यूतपण्याङ्गनामद्यपानादिव्यसनेष्वतिप्रसक्तास्तथा 'कुत-
स्त्योऽसि त्वमि'ति चौरग्राहिभिः पृष्ठो यदि शुष्कमुखो भिन्नस्वरो वा भवति तर्ह्यसावपि ग्राह्यः । बहुवचनात् स्वन्नललाटादीनां ग्रहणम् ।

तथा ये निष्कारणं कियदस्य धनं किं वाऽस्य गृहमिति पृच्छन्ति, ये च वेषान्तरधारणेनात्मानं गूहयित्वा चरन्ति, ये च आयाभावेऽपि बहुव्ययकारिणः, ये वा विनष्टद्रव्याणां जीर्णवस्त्रभिन्नभाजनादीनामविज्ञात-
स्वामिकानां विक्रायकास्ते सर्वे चौरसंभावनया ग्राह्याः ।

एवं नानाविधचौर्यलिङ्गान् पुरुषान् गृहीत्वा एते चौराः किं वा साधव इति सम्यक् परीक्षेत न पुनर्लिङ्ग-
दर्शनमात्रेण चौर्यनिर्णयं कुर्यात् । अचौरस्यापि लोपत्रादि-
चौर्यलिङ्गसंबन्धसंभवात् । यथाह नारदः—'अन्यहस्ता-
त्परिभ्रष्टमकामादुत्थितं भुवि । चौरिण वा परिक्षितं लोपत्रं यत्नात्परीक्षयेत् ॥' तथा—'असत्याः सत्य-
संकाशाः सत्याश्चासत्यसंनिभाः । दृश्यन्ते विविधा भावास्तस्मादुक्तं परीक्षणम् ॥' * मिता.

(३) विनष्टद्रव्यविक्रयाः हृतद्रव्यैकदेशभूतद्रव्य-
विक्रयकर्तारः । विर. ३३५

गृहीतः शङ्क्या चौर्ये नात्मानं चेद्विशोधयेत् ।
दापयित्वा हृतं द्रव्यं चौरदण्डेन दण्डयेत् ॥

* अप., वीमि., व्यप्र., व्यउ., विता. मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२६९; अपु. २५।५८; विश्व. २।२७३; मिता. हृतं (गतं); अप. ये नात्मानं चेदि (र्य आत्मानं चेन्न); व्यक. ११७ नात्मानं चेदि (आत्मानं चेन्न); विर. ३३८ ये नात्मानं चेदि (रो यथात्मानं न) द्रव्यं (दण्डं); रत्न. १२५; दवि. ८४ चौर्ये ..... चेदि

(१) उक्तन्यायानुसारेण च— 'गृहीतः शङ्कया चौर्ये नात्मानं चेद्विशोधयेत् । दापयित्वा हृतं द्रव्यं चौरदण्डेन दण्डयेत् ॥' स्मृत्यन्तरानुसारेण यथाहं दण्डकल्पना । विश्व. २।२७३

(२) एवं चौर्यशङ्कया गृहीतेनात्मा संशोधनीय इत्याह— गृहीतः शङ्कयेति । यदि चौर्यशङ्कया गृहीतस्तन्निस्तरणार्थमात्मानं न शोधयति तर्हि वक्ष्यमाण-धनदापनवधादिदण्डभाग् भवेत् । अतो मानुषेण तदभावे दिव्येन वा आत्मा शोधनीयः । ननु नाऽहं चौर इति मिथ्योत्तरे कथं प्रमाणं संभवति । तस्याभावरूपत्वात् । उच्यते । दिव्यस्य तावद्भावाभावगोचरत्वं 'रुच्या वाऽन्यतरः कुर्यात्' इत्यत्र प्रतिपादितम् । मानुषं पुनर्यद्यपि साक्षाच्छुद्धमिथ्योत्तरे न संभवति तथापि कारणेन संसृष्टे भावरूपमिथ्याकारणसाधनमुखेनाभावमपि गोचरयत्येव । यथा नाशापहारकाले अहं देशान्तरस्य इत्यभियुक्तैर्भाविते चौर्याभावस्याप्यर्थात्सिद्धेः शुद्धिर्भवत्येव । मिता.

(३) शङ्कया सदेहेन चौर्यविषयेण गृहीतोऽभियुक्तो यद्यात्मानं दिव्येन मानुषेण वा प्रमाणेन न शोधयेत् व्यपेतचौर्यशङ्कं न कुर्यात्, तदाऽपहृतं द्रव्यं दापयित्वा वक्ष्यमाणेन चौरदण्डेन दण्डनीयः । न चात्र वाच्यं चौरत्वेन आशङ्कितस्य प्रमाणानर्हता मिथ्यावादित्वादिति । यतो न मिथ्यावादित्वमात्रं साधनानर्हत्वे प्रयोजकम् । किन्तु प्रथमवादिनोऽवष्टम्भाभियोकृतत्वे सति । अतोऽत्र युक्तं यच्छङ्कितः प्रमाणं कुर्यादिति । न च चौर्याद्यभावे प्रमाणाभावः । तथा हि सति 'महाभियोगेष्वेतानि' 'रुच्या वाऽन्यतरः कुर्यात्' 'राजाभिः शङ्कितानां च' इत्यादिवचनानि नैवाऽऽरभ्येरन् । न च वाच्यं मानुषप्रमाणानामभावो न साध्य इति । यस्माच्चौर्याद्यभावाव्यभिचारिणं भावविशेषं साधयतो सिध्यत्येवाभावसाधकत्वमपि । यथा यत्र कालेऽस्य द्रव्यं केनाप्यपहृतं तदा ततोऽपहारप्रदेशादतिदूरेऽहं व्यवस्थितो महता व्याध्यादिना क्लान्त इत्यादि भावयन् साधयत्येव (यस्तु स्वमात्मानं न); नृप्र. २६१ द्रव्यं (दण्डं); वीमि. १००० चेद्वि (२ आत्मानं चैत्र); विता. ७९२; राकौ. ४८२; समु. १५०.

आत्मनश्चौर्याद्यभावमिति । अत एव शङ्कः— 'असाक्षि-प्रणिहिते दिव्यम्' इत्युक्त्वा 'अथवा मित्रैः सजनै-रात्मानं ना शोधयेदेव । स चेद्दण्ड्योऽर्थिनां चार्थं दापयेत् ।' इत्युक्तवान् । अप.

(४) तत्र न चौरत्वातिदेशः, अपि तु संसर्गादिदर्शनेन चौरतया अभियुक्तस्य विचारवैमुख्यं चौरतामेव निश्चाययतीति युक्तं ततो हृतदापनम् । दवि. ८४

(५) अथशब्देन लोप्त्रलाभानन्तार्थकेन तदसत्त्वं एव पदचिह्नाद्यनुसरणमिति सूचयति । चकाराचौरप्रीतं तथाशब्देन निश्चितकुलादिकं च समुच्चिनोति । एवकारः पूर्वार्धेऽन्वितोऽन्यकोटिव्यवच्छेदार्थकतया निश्चयबोधनार्थः । अपिकारेण चकारैश्च चौरभक्ताश्रयदानादिकारिणो नानास्मृत्युक्तान् बहून् समुच्चिनोति । *वीमि. स्तेनातिदेशः

भक्तावकाशाग्न्युदकमन्त्रोपकरणव्ययान् ।

दत्त्वा चौरस्य वा हन्तुर्जानतो दम उत्तमः ॥

(१) चौरोऽयं साहसिको वा प्रसह्य हन्तीत्येवं जानतश्चौरसाहसिकयोर्भक्तादिदानं कुर्वतो दण्ड उत्तमसाहसः । स्पष्टमन्यत् । विश्व. २।२८०

(२) अचौरस्यापि चौरोपकारिणो दण्डमाह—भक्तेति । भक्तमशनम् । अवकाशो निवासस्थानम् । अग्निश्चौरस्य शीतापनोदाद्यर्थः । उदकं तृपितस्य । मन्त्रः चौर्यप्रकारोपदेशः । उपकरणं चौर्यसाधनम् । व्ययः अपहारार्थं देशान्तरं गच्छतः पाथेयम् । एतानि चौरस्य हन्तुर्वा दुष्टत्वं जानन्नपि यः प्रयच्छति तस्योत्तमसाहसो दण्डः ।

* 'ग्राहकैर्गृह्यते' इत्यारभ्य प्रकृतश्लोकपर्यन्तं व्याख्यानमिदम् ।

(१) यास्मृ. २।२७६; अपु. २५८।६३-४ वा हन्तुर्जा (हन्तुर्वा शा); विश्व. २।२८० वा हन्तुर्जा (हन्तुर्वा जा) दम (दण्ड); मिता.; अप. व्ययान् (व्ययम्) वा हन्तुर्जा (हन्तुर्वा जा); व्यक. ११७ दत्त्वा (कृत्वा) शेषं विश्ववत्; विर. ३३९ व्यकवत्; पमा. ४४६ मन्त्रो (शस्त्रो); विचि. १४५ व्यकवत्; दवि. ८१ विश्ववत्; सवि. ४६४ वा (जा); वीमि. विश्ववत्; व्यप्र. ३९१; व्यउ. १२९ भक्ता (भुक्ता) रण (रणे); विता. ७९४ हन्तु (हन्तु); सेतु. २४८ दत्त्वा (कृत्वा) दम (दण्ड) शेषं अपुवत्; समु. १५२ विश्ववत्.

चौरपेक्षिणामपि दोषः— 'शक्ताश्च य उपेक्षन्ते तेऽपि तद्दोषभागिनः ।' इति नारदस्मरणात् । * मिता.

सेनालाभे हतदानम्

घातितेऽपहृते दोषो ग्रामभर्तुरनिर्गते ।

विवीतभर्तुस्तु पथि चौरोद्धर्तुरवीतके ॥

(१) प्रयत्नेनान्विष्यमाणघातकचौराद्यनुपलब्धौ तु कथमिति— 'घातितापहृते दोषो ग्रामभर्तुरनिर्गते ।' पदादौ प्रयातचिह्न इति शेषः । 'विवीतभर्तुस्तु पथि ।' विविताद्युपकण्ठ इति शेषः । 'तुशब्दोऽन्यस्यापि समर्थस्य यथासंनिधानं दोषवत्त्वज्ञापनार्थः । 'चौरोद्धर्तुरवीतके ।' पूर्वोक्ताद्यभावे चौरोद्धर्तुरेव दोषः । सर्वथा चाऽपहृतं द्रव्यं प्रयत्नेनान्विष्य राजा लब्धव्यमित्यभिप्रायः । यद्वा अपहृते द्रव्ये घातिते च सद्व्यक्तं चौरं द्रव्यानुपलब्धौ कस्य दोष इत्यपेक्षिते ग्रामभर्तुरनिर्गत इत्यादि समानम् ।

विश्व. २।२७५

(२) चौरादर्शने अपहृतद्रव्यप्राप्त्युपायमाह— घातित इति । यदि ग्राममध्ये मनुष्यादिप्राणिवधो धनापहरणं वा जायते तदा ग्रामपतेरेव चौरपेक्षादोषः तत्परिहारार्थं स एव चौरं गृहीत्वा राज्ञेऽर्पयेत् । तदशक्तौ हृतं धनं धनिने दद्याद्यदि चौरस्य पदं स्वग्रामान्निर्गतं न दर्शयति । दर्शिते पुनस्तत्पदं यत्र प्रविशति तद्विषयाधिपतिरेव चौरं धनं वाऽर्पयेत् । तथा च नारदः— 'गोचरे यस्य लुप्येत तेन चौरः प्रयत्नतः । ग्राह्यो दाप्योऽथवा शेषं पदं यदि न निर्गतम् ॥ निर्गते पुनरेतस्मान्न चेदन्यत्र पातितम् । सामन्तान् मार्गपालांश्च दिक्पालांश्चैव दापयेत् ॥' इति । विवृते त्वपहारे विवृते स्वामिन एव दोषः । यदा त्वध्वन्येव तद्दृतं भवत्यवीतके वा विवृतादन्यत्र क्षेत्रे तदा चौरोद्धर्तुर्मार्गपालस्य दिक्पालस्य वा दोषः ।

+मिता.

* अप., वीमि. मितावत् । + वीमि. मितावत् ।

(१) यास्व. २।२७१; अपु. २५८।६० पू.; विश्व. २।२७५ तेऽप (ताऽप); मिता.; अप.; व्यक. ११८ तेऽपह (तेऽथ ह); विर. ३४३ पूर्वाधे (ग्रामेषु च भवेद्दोषो ग्रामभर्तुर-वीक्षिते) स्तु (श्व) रोद्ध (रथ); पमा. ४४७; व्यउ. १२५; विता. ७९४-५; समु. १५२.

व्य. कां. २१९

(३) विवृते तृणादिप्रयोजनम् । +अप.

(४) ग्रामः ग्रामाध्यक्षः । ग्रामग्रामबहिःसीमाम्यन्तरतद्बहिःसीमाम्यन्तरतद्बहिर्भूतदेशेषु चोरितं राजा ग्रामरक्षकबहिःसीमारक्षकेभ्यो दापयितव्यम् । विर. ३४४

स्वसीमि दद्याद्ग्रामस्तु पदं वा यत्र गच्छति । पञ्चग्रामी बहिः क्रोशाद्दशग्रामस्यथवा पुनः ॥

(१) असंनिहिते तु ग्रामभर्तुरि— 'स्वसीमि दद्याद्ग्रामस्तु पदं वा यत्र गच्छति । पञ्चग्रामी बहिः कृष्टाद्दशग्रामस्य वा तथा ॥' स्वशब्दो धनज्ञात्यर्थः । यत्र द्विपदचतुष्पदाद्यनवरतं संचरति, सा स्वसीमा । स्पष्टमन्यत् । विश्व. २।२७६

(२) यदा पुनर्ग्रामाद्बहिः सीमापर्यन्ते क्षेत्रे मोषादिकं भवति तदा तद्ग्रामवासिन एव दद्युः, यदि सीमो बहिश्चौरपदं न निर्गतम् । निर्गते पुनर्यत्र ग्रामादिके चौरपदं प्रविशति स एव चौरार्पणादिकं कुर्यात् । यदा त्वनेकग्राममध्ये क्रोशामात्राद्बहिः प्रदेशे घातितं मुषितं वा, चौरपदं च जनसंमर्दादिना भ्रमं, तदा पञ्चानां ग्रामाणां समाहारः पञ्चग्रामी दशग्रामसमाहारो दशग्रामी वा दद्यात् । विकल्पवचनं तु यथा तत्प्रत्यासत्त्यपहृतधनप्रत्यर्पणादिकं कुर्यादित्येवमर्थम् । यदा त्वन्यतोऽपहृतं द्रव्यं दापयितुं न शक्नोति तदा स्वकोशादेव राजा दद्यात् । 'चौरहृतमवजित्य यथास्थानं गमयेत् स्वकोशाद्वा दद्यात्' इति गौतमस्मरणात् (गौध. १०।४६-७) । मुषितामुषितसंदेहे मानुषेण दिव्येन वा निर्णयः कार्यः । 'यदि तस्मिन् दाप्यमाने भवेन्मोषे तु संशयः । मुषितः शपथं दाप्यो बन्धुभिर्वाऽपि साधयेत् ॥' इति वृद्धमनुस्मरणात् । मिता.

(३) ग्रामसीमन्येव यदि मोषो भवति, तदा स एव ग्रामो मुषितं दद्यात् । यदि तु पदं चौरमागौ ग्रामसीमो

÷ शेषं मितावत् ।

(१) यास्व. २।२७२; अपु. २५८।६०-६१ म्यथ (म्योऽथ); विश्व. २।२७६ क्रोशा ... पुनः (कृष्टाद्दशग्रामस्य वा तथा); मिता.; अप.; विर. ३४४ क्रोशाद् (कृष्टा द); पमा. ४४७; नृप्र. २६३ द्ग्रामस्तु (द्रूयस्तु) को (को); व्यउ. १२५; व्यम. १०२; विता. ७९५ क्रमेण नारदः; समु. १५२.

ब्रह्मिः कंचन ग्रामं प्रति यायात्तदा स एव ग्रामो दद्यात् । यदा तु क्रोशमात्रव्यवस्थितानामनेकेषां ग्रामाणां मध्ये चौर्यं भवति, तदा तुल्याध्वानः पञ्च ग्रामाः समाहृता मोषं दद्युः । यदा पुनर्दश ग्रामा मोषस्थानात्तुल्यान्तराला भवन्ति तदा दशाऽपि समाहृता हृतं दद्युः । अप.

(४) यदि पदं वा गच्छति, यदि तु पदमेव गच्छति, तदा तत्स्वामिभ्य एव, यदा तु ब्रह्मिःसीमायां चौरोद्धर्ता न कृतः, समन्ततश्च तस्यां वधश्चोरणं वा कृतं, तदा तत्संनिहितग्रामे समाधेयं तत्, तत्र पञ्चत्व-दशत्वयोः प्रायिकतयाऽनुवादः । विर. ३४४

(५) मिताटीका— विकल्पवचनं तु यथा तत्प्रत्यासत्तीति । अपहृतभूप्रदेशाद्ये ग्रामाः संनिहिता त एव दद्युर्न पुनः पञ्चग्राम्येव दशग्राम्येवेत्येवं नियम इति । नियमनिवृत्त्यर्थं अथवेति विकल्पवचनमित्यर्थः । सुत्रो.

स्तेयदोषप्रतिप्रसवः

बुभुक्षितस्त्र्यहं स्थित्वा धान्यमब्राह्मणाद्धरेत् । प्रतिगृह्य तदाख्येयमभियुक्तेन धर्मतः ॥

(१) दुस्तरत्वादेव चापदाम्— 'बुभुक्षितस्त्र्यहं स्थित्वा धनमब्राह्मणाद्धरेत् । प्रतिगृह्य तदाख्येयमभियुक्तेन धर्मतः ॥' स्वरूपपरिमाणान्वयप्रतिपत्त्येत्यर्थः । विश्व. ३।४३

(२) यदा कृष्यादीनामपि जीवनहेतूनामसंभवस्तदा कथं जीवनमित्यत आह— बुभुक्षित इति । धान्याभावेन त्रिरात्रं बुभुक्षितोऽनभन् स्थित्वा अब्राह्मणाच्छूद्रात्तदभावे वैश्यात् तदभावे क्षत्रियाद्वा हीनकर्मण एकाहपर्याप्तं धान्यमाहरेत् । यथाह मनुः— 'तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि षडनभता । अश्वस्तन-विधानेन हर्तव्यं हीनकर्मणः ॥' इति (मस्मृ. १।१।१६) । तथा च प्रतिग्रहोत्तरकालं यदपहृतं तद्धर्मतो यथावृत्त-माख्येयम्, यदि नाष्टिकेन स्वामिना त्वयेदं किं नामापहृतमित्यभियुज्यते । यथाह मनुः— 'खलात्क्षेत्राद्-गाराद्वा यतो वाऽऽयुपलभ्यते । आख्यातव्यं तु तत्तस्मै पृच्छते यदि पृच्छति ॥' इति (मस्मृ. १।१।१७) । मिता.

(१) यास्मृ. ३।४३; विश्व. ३।४३ धान्य (धन) ; मिता.; अप. ३।४२ तदा (तथा) ; वीमि.

(३) बुभुक्षितोऽनभन्त्र्यहं त्रिरात्रं यावदास्थाय ब्राह्मणव्यतिरिक्तस्य स्वामिनो धान्यं हरेच्चोरयेत्तच्च धान्यं प्रतिगृह्योपादाय, किमिति त्वयैतदस्मदीयं धान्यं गृहीतमित्याक्षितेन धर्मतस्तथ्यमेव तस्य कथनीयम् । मया त्रिरात्रमभुञ्जानेन स्थितवता प्राणधारणार्थं भव-दीयं धान्यमपहृतमिति । × अप.

पुष्पे शाकोदके काष्ठे तथा मूलफले तृणे ।

अदत्तादानमेतेषामस्तेयं तु यमोऽब्रवीत् ॥

तृणं काष्ठं फलं पुष्पं प्रकाशं वै हरन् द्विजः । गोब्राह्मणार्थं गृह्णन् वै न स पापेन लिप्यते ॥

नारदः

स्तेयलक्षणं स्तेयप्रकाराश्च

सहसा क्रियते कर्म यत्किञ्चिद् बलदपितैः ।

तत् साहसमिति प्रोक्तं सहो बलमिहोच्यते ॥

तस्यैव भेदः स्तेयं स्याद्विशेषस्तत्र तूच्यते ।

आधिः साहसमाक्रम्य स्तेयमाधिश्छलेन तु ॥

तैदपि त्रिविधं प्रोक्तं द्रव्यापेक्षं मनीषिभिः ।

क्षुद्रमध्योत्तमानां तु द्रव्याणामपकर्षणात् ॥

(१) अपकर्षणमपहरणम् । दवि. १४०

(२) तदपि स्तेयं द्रव्यापेक्षं त्रिविधं जनमध्यमो-त्तमम् । क्षुद्रद्रव्यापकर्षणादल्पं, मध्यमद्रव्यापकर्षणान्मध्य-मं, उत्तमद्रव्यापकर्षणादुत्तमम् ।

नाभा. १५।१२ (पृ. १६१)

× वीमि. अपवत् ।

* व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च साहसप्रकरणे (पृ. १६४१) द्रष्टव्यः ।

(१) व्यनि. ५१५; समु. १५२ पुष्पे (पुष्प) नारदः.

(२) व्यनि. ५१५; समु. १५२ हरन् (हरेत्) स्मृत्यन्तरम्.

(३) नासं. १५।१२ नीषि (हर्षि); नास्मृ. १७।१३; व्यक. १०९; स्मृच. ८ प्रोक्तं (श्रेयं) कर्षणात् (हारतः); विर. २८८-९; पमा. ४३६ प्रोक्तं (श्रेयं) उत्तरार्थं (क्षुद्र-मध्यमसुख्यानां द्रव्याणामपहारतः); रस्न. १२३; व्यनि. ५०२ उक्तः; दवि. १४० द्रव्या (सर्वा) तु (च); व्यप्र. ३८६ प्रोक्तं (श्रेयं); व्यउ. १२३ व्यप्रवत्; विता. ७७७ त्रि (द्वि) श्रेयं व्यप्रवत्; समु. १४८ स्मृचवत्.

मृद्भाण्डासनखट्वास्थिदारुचर्मतृणादि यत् ।
शमीधान्यं कृताञ्जं च क्षुद्रद्रव्यमुदाहृतम् ॥
वासः कौशेयवर्जं च गोवर्जं पशुघस्तथा ।
हिरण्यवर्जं लोहं च मध्यं व्रीहियवा अपि ॥
^३हिरण्यरत्नकौशेयस्त्रीपुंगोगजवाजिनः ।
देवब्राह्मणराज्ञां च विज्ञेयं द्रव्यमुत्तमम् ॥

(१) नासं. १५१३ शमीधान्यं (फलं चान्य); नास्मृ. १७१४; मिता. २१२७५ (क) क्षुद्र (क्षुद्रं); अप. २१२७५ खट्वास्थिदारु (खट्वादि चारु); व्यक. १०९; स्मृच. ८; विर. २८८ यत् (कम्); पमा. ४३६ दारु (तनु) क्षुद्र (क्षुद्रं) हारीतः; रत्न. १२३; व्यनि. ५०२; स्मृचि. २५; द्वि. १४० खट्वा (खर्वा) यत् (कम्); सवि. ४५५ शमीधान्यं (शिविराञ्जं) मनुः; धीमि. २१२७३ क्षुद्र (क्षुद्रं); व्यप्र. ३८५ क्षुद्र (क्षुद्रं); व्यउ. १२३; व्यम. १०१; विता. ७७५ स्थि (दि); समु. १४८ दारु (चारु).

(२) नासं. १५१४ वर्जं च (वर्जं यद्); नास्मृ. १७१५; मिता. २१२७५ वर्जं (वर्ज्यं); अप. २१२७५ वा अपि (वं तथा); व्यक. १०९; स्मृच. ८ वर्जं च (वर्जं तु) अपि (दि च); विर. २८८ अपि (अपि); पमा. ४३६ वर्जं च (वर्जं तु) मध्यं...अपि (मध्यव्रीहियवा-दिकम्) हारीतः; रत्न. १२३ अपि (दि च); व्यनि. ५०२; स्मृचि. २५; द्वि. १४०; सवि. ४५५ मध्यं... अपि (मध्यमं व्रीहयस्तथा) मनुः; धीमि. २१२७३ गोवर्जं (गोचर्यं); व्यप्र. ३८५ रत्नवत्; व्यउ. १२३ रत्नवत्; व्यम. १०१ रत्नवत्; विता. ७७५ रत्नवत्; समु. १४८ स्मृचवत्.

(३) नासं. १५१५ नः (नाम्) विज्ञेयं द्रव्यं (द्रव्यं विज्ञेयं); नास्मृ. १७१६; मिता. २१२७५ (क) विज्ञेयं द्रव्यं (द्रव्यं विज्ञेयं), (ख) शेष (शेषं) विज्ञेयं द्रव्यं (द्रव्यं विज्ञेयं); अप. २१२७५ विज्ञेयं द्रव्यं (द्रव्यं विज्ञेयं); व्यक. १०९ शेष (शेषं) गो (सौ); स्मृच. ८; विर. २८८ शेष (शेषं) गो (सौ) शेषं अपवत्; पमा. ४३६ गो (स) हारीतः; रत्न. १२३ प्यरत्न (प्यं रत्न) शेष (शेषं); व्यनि. ५०२ प्य (प्यं) शेष (शेषं); स्मृचि. २५; द्वि. १४० विरवत्; सवि. ४५५ गो (सा) नः (भिः) शेषं अपवत्, मनुः; धीमि. २१२७३ अपवत्; व्यप्र. ३८५ प्य (प्यं); व्यउ. १२३ शेष (शेषं); व्यम. १०१ शेष

उपायैर्विविधैरेषां छलयित्वाऽपकर्षणम् ।
सुप्तमत्तप्रमत्तेभ्यः स्तेयमाहुर्मनीषिणः ॥

(१) शमीधान्यं शिम्बिधान्यं माषमुद्रादि । कृताञ्जं सिद्धान्नम् । कौशेयमतसीमयम् । हिरण्यं सुवर्णं रजतं च । अप. २१२७५

(२) शमीधान्यं शिम्ब्यां भवं मुद्रादि । लोहशब्दो धातुपरः । मध्यमिति मध्यमद्रव्यमित्यर्थः । उपायैः कूट-तुलनसंधिभेदनादिभिः । छलयित्वा गोपयित्वा । अप-कर्षणं अपहरणम् । विर. २८८

(३) मृद्भाण्डेति । मृन्मयं षटादि, आसनं पीठिका, खट्वा, अस्थि कङ्कतादि, काष्ठचर्मतृणादि, माषादिफलं, पकान्नादि, क्षुद्रद्रव्याणि । एषामपहरणे प्रथमं स्तेयम् । वास इति । कौशेयादन्यद् वस्त्रम् । कौशेयपर्युदासात् तत उत्कृष्टपत्रपट्टेणादिव्युदासोऽर्थात् । गोवर्जमजादयः पशवः । गोवर्जनाद् हस्यादिर्वर्जितम् । हिरण्यवर्जितानि ताम्रायस्त्रपुसीसादीनि । अत्रापि मण्यादिपर्युदासो द्रष्टव्यः । व्रीहियवादि द्रव्यं, तेषां हरणे मध्यमस्तेयम् ।

हिरण्येति । गतार्थः श्लोकः । एतदपहरणादुत्तम-स्तेयम् ।

उपायैरिति । उपायैर्विविधैः संदेशकूटलेख्यसंधि-च्छेदग्रन्थिभेदाद्यैरेषां त्रिप्रकाराणां च वञ्चयित्वा स्वामिनोऽपहरणं सुप्तमत्तप्रमत्तेभ्यश्च त्रिप्रकारं स्तेय-माहुः । नाभा. १५१३-६ (पृ. १६१-२)

तस्करप्रकाराः

^२द्विविधास्तस्करा ज्ञेयाः परद्रव्यापहारिणः ।
प्रकाशाश्चाप्रकाशाश्च तान् विद्यादात्मवान् नृपः ॥

(श्रेयं); विता. ७७५ प्य (प्यं) शेष (शेषं); समु. १४८ गो (स).

(१) नासं. १५१६; नास्मृ. १७१७ धैरेषां छल (धैः सर्वैः कल्प) मत्तप्र (प्रमत्त); मिता. २१२६६; व्यक. १०९ तेभ्यः (तेषु); स्मृच. ८ छल (वञ्च); विर. २८८ षां (वं); पमा. ४३५; रत्न. १२३; व्यनि. ५०२ स्मृचवत्; स्मृचि. २५; नृप. २६० छल (कल्प); व्यप्र. ३८५; व्यउ. १२३; विता. ७७५; राकौ. ४८२ रेषां (स्तेषां); समु. १४८.

(२) नासं. १५१३; नास्मृ. २१११ विद्या (विन्वा).

परद्रव्यापहरणशीला द्विप्रकाराश्चोराः प्रच्छन्नाश्च
प्रकाशाश्च । ते राज्ञा ज्ञेयाः ।

नाभा. १९१५३ (पृ. १८१)

प्रकाशवञ्चकास्तत्र कूटमानतुलाश्रिताः ।
उत्कोचकाः सोपधिकाः कितवाः पण्ययोषितः ॥
प्रतिरूपकराश्चैव मङ्गलादेशवृत्तयः ।
इत्येवमादयो ज्ञेयाः प्रकाशास्तस्करा भुवि ॥

(१) नैगमादिच्छन्नना परद्रव्यापहारिणश्चेत् प्रकाश-
तस्करा न स्वरूपत इत्यवगन्तव्यम् । स्मृच. ३१७

(२) सोपधिकाः ये भयमाशां वा दर्शयित्वा
परस्य धनमपहरन्ति । कितवाः छन्ननाऽर्थहराः ।
मङ्गलादेशकारिणः अनादेश्यमङ्गलादेशद्वाराऽर्थहराः ।
इत्येवमादय इत्यादिपदेन वाक्यान्तरस्थप्रकाशतस्कर-
ग्रहणम् । विर. २९०

(३) प्रकाशेति । तत्र द्विप्रकाराणां मध्ये प्रकाश-
चोरा एते वक्ष्यमाणाः । कूटमानाश्रिताः कूटतुलाश्रिताश्च
वणिजः, उत्कोदका उत्कोचभक्ताः राजकुलाद्याश्रिताः,
सोपधिका विप्रलम्भकाः, कितवाश्च, वेद्याश्च ।

प्रतिरूपेति । कूटशासनकार्पापणविवर्णादिकराः,
ज्योतिषनैमित्तिकेक्षणिकादयः । एवमादयः प्रकाशा

(१) नासं. १९१५४ चकाः सो (दकाः सो); नास्मृ. २११२
स्तत्र (स्तु ते) सोपधि (साहसि); व्यक. १०९ कितवाः
(वञ्चकाः); स्मृच. ३१७ लाश्रि (लाः स्मृ); विर. २९०;
पमा. ४३८; रत्न. १२४ व्यकवत्; व्यनि. ५०३
वञ्चका (तस्करा) शेषं व्यकवत्; दधि. ११८ उत्कोच
(औत्कोचि); सवि. ४६० श्रिताः (स्तथा); व्यप्र. ३८६-७
व्यकवत्; व्यउ. १२४ व्यकवत्; व्यम. १०१
कितवाः पण्य (वञ्चकाः पाप) स्मृत्यन्तरम्; विता. ७७८
व्यकवत्; सेतु. २२८; समु. १४८ स्मृचवत्.

(२) नासं. १९१५५ शास्तस्करा भुवि (शा लोकवञ्चकाः);
नास्मृ. २११३ शास्तस्करा भुवि (श्लोकतस्कराः); व्यक.
१०९; स्मृच. ३१७; विर. २९० वृत्तयः (कारिणः);
पमा. ४३८; रत्न. १२४; व्यनि. ५०३; सवि. ४६०
पू.; व्यप्र. ३८७; व्यउ. १२४; व्यम. १०१ स्मृत्य-
न्तरम्; विता. ७७८; सेतु. २२८ शारत (शत) शेषं
विरवत्; समु. १४८.

लोकचोराः । तत्र यत्नः कर्तव्यः प्रतिमासतुलाद्यवेक्षणा-
दिना । नाभा. १९१५४-५ (पृ. १८१)

अप्रकाशास्तु विज्ञेया बहिरभ्यन्तराश्रिताः ।
सुप्तमत्तप्रमत्तार्तान् मुष्णन्त्याक्रम्य ये नराः ॥

देशग्रामगृहघनाश्च पथिघना ग्रन्थिमोचकाः ।
इत्येवमादयो ज्ञेया अप्रकाशास्तु तस्कराः ॥

अप्रकाशास्त्विति । प्रच्छन्नचोरास्तु बहिर्ग्रामाद-
टव्याद्याश्रिताः ग्रामजनपदनगरपथ्यन्तराश्रिताश्च, सुप्ता-
दीनां केचिच्छन्नना, प्रसह्य केचित् । तान् विदित्वा
निगृह्णीयात् ।

देशेति । देशघातका ग्रामघातका गृहघातकाश्च
मार्गमुषः ग्रन्थिच्छेत्तार एवम्प्रकाराः प्रच्छन्नचोराः ।
नाभा. १९१५६-७ (पृ. १८१-२)

तान् विदित्वा तु कुशलैश्चरैस्तत्कर्मवेदिभिः ।
अनुसृत्य तु गृह्णीयाद्गूढप्रणिहितैश्चरैः ॥

तानेवम्प्रकारान् बुद्ध्वा कुशलैश्चरैः तत्कर्मकारिभि-
श्चोरव्यञ्जनैः पुराणचौरैश्चानुसृत्य गृह्णीयात् । अमुत्रासत
इति तैश्चारयित्वा गृह्णीयात् । अथवा चोरव्यञ्जनास्तैः
सहैकार्थीभूताश्चोराः कस्मिंश्चिद् गृहे फल्गु द्रव्यं तत्र
निधाय तान् नीत्वा मोषयित्वा प्रत्ययमुत्पाद्य पुनः
ग्रामान्तरेषु मनुष्यान् गूढान् निधाय तत्र प्रवेश्य
ग्राहयेयुः । नाभा. १९१५८ (पृ. १८२)

प्रकाशनस्करदण्डाः

लोहानामपि सर्वेषां हेतुरग्निः क्रियाविधौ ।
क्षयः संस्क्रियमाणानां तेषां दृष्टोऽभिसंगमात् ॥

(१) नासं. १९१५६ उत्तरार्धे (सुप्तान् मत्तान् प्रमत्तांश्च
मुष्णन्त्याक्रम्य चैव ये); नास्मृ. २११४ स्तु (श्च) उत्तरार्धे
(मुष्णां प्रसक्तताश्च नरा मुष्णन्त्याक्रम्य चैव ते); व्यक. १०९
त्तार्तान् (चांश्च); विर. २९२; व्यनि. ५०३ व्यकवत्;
सेतु. २२८ सुप्त (सम) मुष्णन्त्या (संतुष्या); समु. १४८.

(२) नासं. १९१५७; नास्मृ. २११५ पथि (यज्ञ)
स्तु (श्च).

(३) नासं. १९१५८ (तान् विदित्वा सुनिपुणैश्चरै-
स्तत्कर्मकारिभिः । अनुसृत्य ग्रहीतव्या गूढैः प्रणिहितैर्नरैः ॥);
व्यक. ११० श्वरैः (नरैः); विर. २९२.

(४) नासं. १०११०; नास्मृ. १२११०; शिः क्रियाविधौ

सुवर्णस्य क्षयो नास्ति रजते द्विपलं शतम् ।
शतमष्टपलं ज्ञेयं क्षयस्तु त्रपुसीसयोः ॥

ताम्रे पञ्चपलं विद्याद्विकारा ये च तन्मयाः ।
तद्घातूनामनेकत्वादयसोऽनियमः क्षये ॥

(१) क्रियाविधौ घटनकर्मणि, लोहानां घातूनां, सुवर्णशब्दोऽत्र शुद्धपरः अन्यादृशे तत्रापि क्षयात् । रजते द्विपलं शतं, पलशते ध्यायमाने पलद्वयं क्षयो भवति, एवमुत्तरत्रापि । तन्मयास्ताम्रमयाः कांस्यादयः, तद्घातूनामयोहेतुभूतानां पाषाणमृत्तिकादीनामनेकत्वाद्वाहुल्यादनियमः क्षये न नियमः कर्तुं शक्यते, अयःशब्दोऽपि शुद्धायोव्यतिरिक्तायःपरः । शुद्धे तु नियमोऽप्रत एव उक्तः । उक्तक्षयादप्यधिकक्षये सुवर्णकारादयो दण्ड्याः, तद्वाप्याश्चेति परिगणनफलम् । विर. ३११

(२) लोहानामपीति । लोहानामपि, न वस्त्राणामेव । सुवर्णादीनां सर्वेषां हेतुरग्निः कटकादिक्रियाविधौ । न ह्यग्निसंयोगमन्तरेणाविलीनानां कटकादयः शक्याः कर्तुम् । ततोऽग्निसंगमात् संस्क्रियमाणानां यः क्षयो दृष्टः स उच्यते क्रमेण ।

सुवर्णस्येत्यादि । सुवर्णं न क्षीयते । रजतं पलशते द्वे पले क्षीयते । पात्रादिकरणे त्रपुसीसयोः क्षयः शतेऽष्टौ पलानि । शते पञ्चपलं ताम्रे क्षयः । ताम्र-विकारंषु सर्वेष्वेवम् । अयसो लोहस्य न क्षयनियमः तन्निमित्तानां येभ्यो लोहमुत्पद्यते तेषामनेकत्वात् कुतश्चिदुत्पन्नस्य कश्चित् क्षय इत्यनियमः ।

नाभा. १०।१०-१२ (पृ. ११२-३)

(सिक्त्रिया विधौ); व्यक. ११३; विर. ३११; व्यनि. ५१३ सिः (सि) षां दृ (षामि); नृप्र. १८४ सिः (सि) क्षय... ..णानां (संक्षयः स्तूयमानानां); समु. ९० नामपि (नां चैव) सिः (सि) षां दृ (षामि).

(१) नासं. १०।११ ते (तं) यस्तु (यः स्यात्); नास्मृ. १२।११ रज (राज); व्यक. ११३ णस्य (णेषु) रज (राज); विर. ३११ णस्य (णै तु); व्यनि. ५१३ शतमष्ट (शते त्वष्ट) यस्तु (यं तु); नृप्र. १८४ यस्तु (यः स्यात्); समु. ९० लं शतम् (लं शते) शेषं व्यनित्व.

(२) नासं. १०।१२ तद्वा (तद्धे); नास्मृ. १२।१२ दय (दाय); व्यक. ११३; विर. ३११ विद्या (दद्या) च (तु);

तान्तवस्य च संस्कारे क्षयवृद्धी उदाहृते ।
तत्र कार्पासिकोर्णानां वृद्धिर्दशपला शते ॥

तन्तुविकारस्य वस्त्रकम्बलादेः संस्कारे कार्पासोर्णसूत्रयोः दशभिः पलैः कृतमेकादशपलं भवति । एवं शतपलस्य दशोत्तरं शतं भवति । तन्तुविकाराणामेषा वृद्धिरुक्ता ।
नाभा. १०।१३ (पृ. ११३)

स्थूलसूत्रवतामेषां मध्यानां पञ्चकं शतम् ।

त्रिपलं तु सुसूक्ष्माणामतः क्षय उदाहृतः ॥

स्थूलसूत्रपटादीनामेषा वृद्धिरुक्ता— दशपलं शते । मध्यानां शते पञ्चपला वृद्धिः । सूक्ष्माणां शते त्रीणि पलानि सत्रिभागानि । एतेनान्तरालावस्थानामनुपातेन कर्तव्यो विभागः । क्षयमुदाहृतं वक्ष्यामः ।

नाभा. १०।१४ (पृ. ११३)

^३ त्रिंशांशो रोमबद्धस्य क्षयः कर्मकृतस्य च ।
कौशेयवल्कलानां तु नैव वृद्धिर्न च क्षयः ॥

(१) उक्तादधिकक्षये शिल्पी दण्ड्यः । अप. २।१८०

(२) रोमबद्धः कम्बलादिः । कर्मकृतः कृतकर्म-निष्पन्न एव कृतचित्रादिः । विर. ३१३

व्यनि. ५१३ ऽनियमः (नियमं); नृप्र. १८४ विषात् (ज्ञेया [ये]); समु. ९० याः (लाः).

(१) नासं. १०।१३ तत्र (यत्र) ला (लं); नास्मृ. १२।१३ तत्र (सत्र) ला शते (लं शतम्); अप. २।१८० च (तु); व्यक. ११३ च (तु); विर. ३१२; नृप्र. १८४-५ वस्य च (वानां तु) ङी उदाहृते (ङिरुदाहृता) तत्र (सु[त्] त्र) नां (नि) पला शते (पलं श [सृ] तम्).

(२) नासं. १०।१४ षां (षा) शतम् (शते) मतः (मन्तः); नास्मृ. १२।१४ तामे (तां ते) सुसू (ससृ) मतः ... .. हतः (मेषा वृद्धिरुदाहृता); विश्व. २।१८३ चतुर्थपादं विना; अप. २।१८० शतम् (शते) लं (ला); व्यक. ११२; विर. ३१३ कं शतम् (विंशतिः); नृप्र. १८४ सूत्र (स्तन्तु) पलं (शतं).

(३) नासं. १०।१५ बद्ध (विद्ध); नास्मृ. १२।१५ स्य च (स्य तु) नै (सै); अप. २।१८० नां तु (दीनां); व्यक. ११३ स्य च (स्य तु) शेषं अपवत्; विर. ३१३ पूः; व्यनि. ५१४ बद्ध (बन्ध) कर्म (चर्म) नां तु (दीनां); नृप्र. १८५ तु (च).

(३) पुष्पद्वानां च रोमविद्वस्य छेदकृतः क्षयः त्रिंशत्शः । उत्पादितशिल्पविशेषाणां तु कौशेयानां वल्कलानां च न वृद्धिर्न च क्षयः समान्येव सूत्राण्येतानि भवन्ति । नाभा. १०।१५ (पृ. ११३)

मूल्याष्टभागो हीयेत सकृद्धौतस्य वाससः ।

द्विः पादस्त्रिभिर्भागस्तु चतुर्धौतेऽर्धमेव च ॥

अर्धक्षयात्तु परतः पादांशापचयः क्रमात् ।

यावत्क्षीणदशं जीर्णं जीर्णस्यानियमः क्षये * ॥

(१) सकृद्धौतस्य वाससः अष्टपणमूल्यवाससः

मूल्याष्टभागमपनीय सप्तपणान् रजको दान्यः । द्विः-कृत्वो धौतस्य पादश्चतुर्थो भागः, त्रिःकृत्वो धौतस्य तृतीयो भागः, चतुःकृत्वो धौतस्यार्धम् । अर्धक्षयात्तु परतः यावत्क्षीणदशं वस्त्रं, तावत् क्रमेण पादस्यांशस्यापचयः । जीर्णं त्वनियमः, तत्र मध्यस्थैरुक्तानुसारेणोद्दः कर्तव्य इत्यर्थः । × विर. ३१४

(२) मूलेति । सकृद्धौतस्य दीनारमूल्यस्य पादार्धं हीयेत । तन्मूल्यार्धैकादशभिर्भाग्यम् । द्विर्धौतस्येव सर्वत्र । द्विर्धौतस्य पाद ऊनः, त्रिर्धौतस्य त्रिभागोनः, एवं चतुर्धौतमर्धमूल्यं भवति ।

* श्लोकद्वयस्य मिता.व्याख्यानं ' वसानस्त्रीन् पणान् दण्ड्यः ' इति याज्ञवल्क्यवचने (पृ. १७३६) द्रष्टव्यम् ।

× दवि. विरवत् ।

(१) नासं. १०।८ स्तु (श्व); नास्वृ. १२।८ चतुर्धौते (चतुःकृत्वो); मिता. २।२३८ त्रिभागस्तु (स्तुतीयांशः); अप. २।१८१ व च (व तु) शेषं नास्वृवत्; व्यक. १।१३ अपवत्; विर. ३।१४ चतुः.....च (चतुःकृत्वाऽर्धमेव तु); पमा. ४।५६ मितावत्; दवि. १।१३ नास्वृवत्; नृप्र. १।८५ अपवत्; व्यप्र. २।८९ मितावत्; व्यम. ८।५ गो (गे) शेषं मितावत्; विता. ५।६८ पू. : ५।६९ मितावत्, उक्त. : ७।६७ मितावत्; राकौ. ४।२२ मितावत्; समु. ८।९ मितावत्.

(२) नासं. १०।९; नास्वृ. १२।९; मिता. २।२३८ (क) क्षये (क्षयः); अप. २।१८१ जीर्णं (वस्त्रं) क्षये (क्षयः); व्यक. १।१३ दांशाप (दशोऽप) जीर्णं (वस्त्रं); विर. ३।१४ जीर्णं (वस्त्रं); पमा. ४।५६ क्षये (क्षयः); दवि. १।१३ जीर्णं जीर्णस्या (वस्त्रं जीर्णः स्यात्); नृप्र. १।८३-४; व्यप्र. २।८९ पू.; व्यम. ८।५ पू.; विता. ५।६९ पू., ७।६७; राकौ. ४।२२ विरवत्; समु. ८।९ पू. : ९० पमावत्, उक्त.

अर्धेति । पञ्चमादारम्याष्टमो भागोऽपच्यते । पञ्चमे साष्टभागमर्धम् । षष्ठे सपादम् । एवं यावत् क्षीणदशं जीर्णम् । ततः क्षयनियमो नास्ति । इच्छातः क्रयः ।

नाभा. १०।८-९ (पृ. ११२)

अप्रकाशतस्करदण्डाः

स्वदेशघातिनो ये स्युस्तथा मार्गनिरोधकाः ।

तेषां सर्वस्वमादाय राजा शूले निवेशयेत् ॥

(१) यस्य राज्ञो देशे चौरा वसन्ति, तद्राजदेशः तेषां चौराणां स्वदेशः, तद्घातिनः, स्वदेशघातिनः, एतेन परदेशघाते चौरैः क्रियमाणे तेषां सर्वस्वग्रहणं न कर्तव्यं तद्राजानुकूलत्वात्, परेण तु करणीयमेव सामर्थ्ये सतीति भावः । विर. ३।१७

(२) अत्र वाक्यस्यास्य रत्नाकरादौ पान्थमुषमुप-क्रम्यावतारणेऽपि तत्र परिसंख्यायकस्य स्वदेशीयमार्ग-निरोधस्य समभिव्याहारदर्शनेऽपि परदेशीयद्विचतुष्पद-हारिणेऽपि दण्डाभावो न्यायसाम्यादिति प्रतिभाति । एवञ्च 'परदेशाद्गतं द्रव्यमि'त्यादिकात्यायनवचनेन सममेकमूलकत्वमेवेति । दवि. १२५

(३) स्वदेशं भ्रन्ति ये मार्गं च, तेषां सर्वस्वं गृहीत्वा धनं भूयो हस्तपादादिच्छेदनं, मरणं न विद्यते, निन्दा यस्यां क्रियायामिति (तां) प्रवर्तयेत् ।

नाभा. ११।६७ (पृ. १८४)

अप्रकाशस्तेषु दण्डविवेकसाधनो न्यायः

प्रथमे प्रन्थिभेदानामङ्गुल्यङ्गुष्ठयोर्वधः ।

द्वितीये चैव यच्छेषं तृतीये वधमर्हति ॥

(१) अङ्गुल्यङ्गुष्ठयोर्वधः छेदनम् । शेषमत्र

(१) नासं. ११।६७ मार्गनिरोधकाः (मार्गोपरोधिनः) राजा ... .. येत् (भूयो निन्दां प्रवर्तयेत्); नास्वृ. २।१।७ मार्गनिरोधकाः (यशावरोधिनः) राजा ... .. येत् (भूयो निन्दां प्रकल्पयेत्); व्यक. १।१३ रोधकाः (रोधिनः); विर. ३।१७ नारदकात्यायनौ; व्यनि. ५०८ व्यकवत्, नारदकात्यायनौ; दवि. १२५ नारदकात्यायनौ; सेतु. २।३६ नारदकात्यायनौ.

(२) नासं. ११।९०-९१ तृती....ति (दण्डः पूर्वश्च साहसः); नास्वृ. २।१।३२ यच्छे....ति (तज्ज्ञेयं दण्डः पूर्वस्तु साहसः); विर. ३।२२; पमा. ४।४१; रत्न. १२५ पू.; व्यप्र. ३।८९ ल्यङ्गुष्ठ (ग्रहस्त) पू.; व्यउ. १२७.

करचरणरूपमेव पूर्ववाक्यानुसारात्, तृतीये वधं
मारणमेव । विर. ३२२

(२) ग्रन्थिच्छेदानां प्रथमे ग्रहणे अङ्गुल्यङ्गुष्ठयोः
छेदः दक्षिणहस्तस्य । द्वितीये पुनरपि ग्रहणे शेषस्या-
ङ्गुलित्रयस्य छेदः । नाभा. १९।९०-९१ (पृ. १८८)

गोषु ब्राह्मणसंस्थासु स्थूरायाश्छेदनं भवेत् ।

दासीं तु हरतो नित्यमर्धपादावकर्तनम् ॥

(१) ब्राह्मणसंस्थासु ब्राह्मणस्वामिकासु । स्फुरा
पाणोरुपरिभागः । विर. ३१९

(२) ब्राह्मणसंस्थासु ब्राह्मणस्वामिकासु । एवञ्च
दासीषु ब्राह्मणस्वत्वेन गौरवाद्दण्डाधिक्यदर्शनाद्दासेष्वपि
ब्राह्मणस्वामिकेषु चौरदण्डः शारीरमार्थं वाऽधिकं
वाच्यमन्यस्वामिकेष्वल्पमिति प्रतिभाति । दवि. १२८

येन येन यथाङ्गेन स्तेनो नृषु विचेष्टते ।

छेत्तव्यं तत्तदेवास्य तन्मनोरनुशासनम् ॥

हस्तादीनां येनाङ्गेन चौर्यं करोति, तदेव छेत्तव्यम् ।

नाभा. १९।९२ (पृ. १८८)

गैरीयसि गरीयांसमगरीयसि वा पुनः ।

स्तेने निपातयेद्दण्डं न यथा प्रथमे तथा ॥

महति महान्तमल्पमल्पे दण्डं निपातयेत् चोरे ।

सर्वत्र द्वितीयादिषु ततोऽधिकं, न तुल्यम् ।

नाभा. १९।९३ (पृ. १८८)

अप्रकाशतस्करदण्डप्रकरणानुवृत्तिः

महापशून् स्तेनयतो दण्ड उत्तमसाहसः ।

मध्यमो मध्यमपशून् पूर्वः क्षुद्रपशौ हते ॥

(१) नासं. १९।९१; नास्मृ. २।१३३ दाव (दवि);
व्यक. १।१४ उत्तरार्धे (दासी च हरतो मध्यस्तथा पादस्य
छेदनम्); विर. ३१९ स्थू (स्फु) उत्तरार्धे (दासीषु हरतो
मध्यस्तथा पादस्य छेदनम्); दवि. १२८ स्थू (स्फु) उत्तरार्धे
(दासीं तु हरतो मध्यस्तथा पादस्य छेदनम्) : १३१ स्थ
(स्फु) पू.

(२) नासं. १९।९२; नास्मृ. २।१३४ छेत्तव्यं तत्त-
देवास्य (तत्तदेवास्य छेत्तव्यं); व्यक. १।१५ नास्मृवत्.

(३) नासं. १९।९३; नास्मृ. २।१३५.

(४) नास्मृ. २।१२९ शू स्ते (शंस्तु) उत्तरार्धे (मध्यमो

(१) मध्यमं मध्यमसाहसम् । पूर्वं प्रथमसाहसम् ।
स्मृत्र. ३१९

(२) अत्रापि महापशवो विरुद्धदण्डा अनवरुद्धा
विवक्षिताः । विर. ३२१

(३) महापशवो हस्त्यश्वादयः । विचि. १३५

(४) महान्तः पशवो हस्त्यादयः, मध्यमा वृषा-
दयः । एतद्विशेषविहितेतरविषयम् । दवि. १२९

कौष्ठभाण्डतृणादीनां मृन्मयानां तथैव च ।

वेणुवैणवभाण्डानां तथा स्नाय्वस्थिचर्मणाम् ॥

शाकानामार्द्रमूलानां हरणे फलपुष्पयोः ।

गोरसेक्षुविकाराणां तथा लवणतैलयोः ॥

मध्यमपशुं पूर्वः क्षुद्रपशुं हरन्); अप. २।२७५ क्रमेण मनुः;
व्यक. १।१४ सः (सम्) मो (मं); स्मृच. ३।१९ पूर्वः (पूर्व)
शेषं व्यकवत्; विर. ३२१ मपशू (मपशौ); रत्न. १२५
पशौ हते (पशुं हतः) शेषं स्मृचवत्; विचि. १३५;
व्यनि. ५।१० शौ हते (शोर्हतौ); दवि. १२८ क्षुद्र (क्षुद्रे);
सवि. ४६२ शू स्ते (शु स्ते) उत्तरार्धे (मध्यमं मध्यमपशौ पूर्व
शूद्रपशौ हते); व्यप्र. ३८९ शौ हते (शू हतः);
व्यउ. १२७ शौ हते (शू हतः) शेषं स्मृचवत्;
व्यम. १०२ ण्ड उ (ण्डमु) शौ हते (शू हते) शेषं स्मृचवत्;
विता. ७८३ स्तेन (शोर) शेषं व्यप्रवत्; सेतु. २३७;
समु. १।५० मो (मं) पूर्वः (पूर्व).

(१) नासं. १९।८२ भाण्ड (काण्ड); नास्मृ. २।१२२
भाण्ड (काण्ड) तथा... ..गाम् (वेतसस्यास्थिचर्मणीः);
मिता. २।२७५; अप. २।२७५ क्रमेण मनुः; व्यक. १।१५;
विर. ३२७; पमा. ४४३; विचि. १।४०-४१; दवि. १।४९
चर्म (चर्मि); सवि. ४५६-७; व्यप्र. ३९१; व्यउ. १२८;
विता. ७८४ भा स्नाय्वस्थि (थाऽस्नाय्वस्थि); सेतु. २।४२ तथा
स्नाय्व (तथान्नाय्व); समु. १।५१.

(२) नासं. १९।८२-३ नामार्द्रं (हरित); नास्मृ. २।१२३
कानामार्द्रं (कहरित) फल (तृण); मिता. २।२७५ पुष्प
(मूल); अप. २।२७५ नामार्द्रं (नां सार्द्रं) क्रमेण मनुः;
व्यक. १।१५; विर. ३२७; पमा. ४४३ मितावत्; विचि.
१।४१ क्षुवि (तद्वि); दवि. १।४९ मितावत्; सवि. ४५७
शाका (शाखा) पुष्प (मूल); व्यप्र. ३९१ मितावत्; व्यउ.
१२८ मितावत्; विता. ७८४ मितावत्; सेतु. २।४२
विचिवत्; समु. १।५१ मितावत्.

पक्वभानां कृताभानां मशानामामिषस्य च ।

सर्वेषामल्पमूल्यानां मूल्यात्पञ्चगुणो दमः ॥

(१) इदं प्रचुरकाष्ठादिविषयम् । विचि. १४१

(२) काण्डशब्देन पूर्वार्धन्व(?)शारादय उच्यन्ते ।

तृणशब्देन दर्भमुज्जादय उच्यन्ते । हरितशब्देन घास उच्यते यवसादिः । मूलं कन्दादि । पक्वान्नं मोदकादि । कृतान्नं सक्तुप्रथुकलाजादि ।

नाभा. १९।८२-४ (पृ. १८७)

तुलाधरिममेयानां गणिमानां च सर्वशः ।

एभ्यस्तूक्छमूल्यानां मूल्याद्दशगुणो दमः ॥

(१) तुलाधरिमं कर्पूरादि, मेयं व्रीह्यादि, गणिमं पूगादि । एभिः काष्ठादिभिः । विर. ३२३

(२) तुलाधरिमं कर्पूरादि । मेयं व्रीह्यादि । गणिमं पूगैलाप्रभृति । एभिः काष्ठादिभिः । तेन पूर्वोक्तकाष्ठाद्य-पेक्षयाऽधिकमूल्यानां धरिममेयगणिमानामन्यतमस्यापहारे तन्मूल्याद्दशगुणो दण्ड इत्यर्थः । विचि. १३८

(३) तुलाधारिमं कार्पासादि । मेयं व्रीह्यादि । गणिमं हरीतकीविभीतकादि । एतेषां हृतानां यन्मूल्यं, तस्य पञ्चगुणो दण्डः । एभ्यः काष्ठादिभ्यः उत्कृष्ट-मूल्यानां वस्त्रकुङ्कुमचन्दनादीनां हरणे मूल्याद् दशगुणो दण्डः । दीनारमूले हृते दश दीनारा दाप्याः, एको मुषितस्य, नव राशः ।

नाभा. १९।८४-५ (पृ. १८७)

(१) नासं. १९।८३-४; नास्मृ. २१।२४; मिता. २।२७५ मथा (मत्स्या) धामल्पमूल्यानां (षां मूल्यभूतानां); अप. २।२७५ मथा (मधू) क्रमेण मनुः; व्यक. ११५ मामिष (मोदन); विर. ३२७-८ व्यकवत्; पमा. ४४३ मथा (मत्स्या); विचि. १४१ व्यकवत्; दवि. ३७ उक्त. : १५० धामल्प (षां स्वल्प) शेषं व्यकवत्; सवि. ४५७ पमावत्; व्यप्र. ३९१ धानामामिष (त्सानामौषध); व्यउ. १२८ व्यप्रवत्; विता. ७८४ व्यप्रवत्, पू. ; सेतु. २४२ ल्यात्पञ्चगुणो (ल्यात्स्यात् षड्गुणो) शेषं व्यकवत्; समु. १५१ न्नानां (नां तु) शेषं पमावत्.

(२) नासं. १९।८४-५ धरि (धारि); नास्मृ. २१।२५ शः (तः) दश (दष्ट); अप. २।२७५ क्रमेण मनुः; व्यक. ११४ धरि (धारि) एभ्य (एभि); विर. ३२३ एभ्य (एभि); विचि. १३८; दवि. १४३ भ्यस्तू (मिरु); सेतु. २४० धरि (परि) शेषं विरवत्.

धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिकं वधः । न्यूनं वैकादशगुणं दण्डं दाप्योऽब्रवीन्मनुः ॥

धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्योऽभ्यधिकं हरतो वधः । पुण्ड्र-वर्धनश्रीवर्धनादीनामेकादशगुणमित्येव । समं मुषितस्य, शेषं राशः । नाभा. १९।८५-६ (पृ. १८७)

सुवर्णरजतादीनामुत्तमानां च वाससाम् ।

रत्नानां चैव सर्वेषां शतादभ्यधिके वधः ॥

रत्नानां वज्रमणिमुक्तादीनां शतादभ्यधिकं हरतो वधः । नाभा. १९।८६-७ (पृ. १८७)

पुरुषं हरतः पात्यो दण्ड उत्तमसाहसः ।

सर्वस्वं स्त्री तु हरतः कन्यां तु हरतो वधः ॥

(१) हस्ताविति छित्तेति शेषः । कामधेनौ— दृष्ट-मिति पठितम् । सर्वस्वमिति नारीं हरतः सर्वस्वग्रहणं दण्ड इत्यर्थः । दवि. १२६

(२) पुरुषस्त्वविशिष्टः । हरत उत्तमसाहसः । स्त्रियं हरतः सर्वस्वम् । कन्यां तु वधः ।

नाभा. १९।८७-८ (पृ. १८७)

सौहसेषु य एवोक्तस्त्रिषु दण्डो मनीषिभिः ।

स एव दण्डः स्तेयेऽपि द्रव्येषु त्रिष्वनुक्रमात् ॥

(१) नासं. १९।८५-६ न्यूनं वै (धृते त्वे); नास्मृ. २१।२६.

(२) नासं. १९।८६-७ सुवर्ण (हिरण्य) सर्वेषां (मुख्यानां); नास्मृ. २१।२७ सर्वेषां (मुख्यानां); अप. २।२७।३६ (सुवर्णरजतादीनां नृत्नीणां हरणे वधः) एतावदेव; व्यक. ११४; विर. ३२४; रत्न. १२५; दवि. १४४; नृप्र. २६४ (=); व्यम. १०२; विता. ७८३-४.

(३) नासं. १९।८७-८ पात्यो दण्ड उ (वासो दण्डस्तू) हर...वधः (कन्यां तु हरतो वध एव च); नास्मृ. २१।२८; व्यक. ११४ पालो (हस्तौ) स्त्रीं तु हरतः (हरतो नारीं); रत्न. १२५ स्त्रीं तु हरतः (हरतो नारीं) उक्त. ; दवि. १२६ व्यकवत्; व्यप्र. ३८९ रत्नवत्, उक्त. ; व्यउ. १२७ रत्नवत्, उक्त. ; व्यम. १०२ रत्नवत्, उक्त. ; विता. ७८३ तु (च) शेषं रत्नवत्, उक्त. ; बाल. २।२७५ (सर्वस्वं हरतः स्त्री तु कन्यापहरणे वधः ।) उक्त. , कालायनः; समु. १५० रत्नवत्, उक्त.

(४) नासं. १५।२०; नास्मृ. १७।२१; मिता. २।२७०, २७५; अप. २।२७५ द्रव्येषु त्रि (त्रिषु द्रव्ये);

(१) त्रिषु प्रथममध्यमोत्तमेषु, द्रव्येषु त्रिषु क्षुद्र-
मध्यमहस्तु, एष प्रथममध्यमोत्तमसाहसदण्डातिदेशः
क्षुद्रमध्यमहस्तु द्रव्येषु विरुद्धदण्डानवरुद्धेषु द्रष्टव्यः ।

विर. ३२९

(२) यथैव साहसेषु प्रथममध्यमोत्तमेषु क्रमेण
प्रथममध्यमोत्तमसाहसदण्डाः प्रोक्ताः, तथा क्रमेण
क्षुद्रमध्यमोत्तमानि द्रव्यणि मृद्गाण्डवासोहिरण्यादीनि,
क्षुद्रमध्यमोत्तमद्रव्यापहारेषु प्रथममध्यमोत्तमसाहस-
दण्डाः, देशकालपुरुपापराधान् परीक्ष्य सर्वत्र ।

नाभा. १५।२० (पृ. १६३)

न त्वहोढान्विताश्चौरा वध्या राज्ञा ह्यनागसः ।

सहोढान् सोपकरणान् क्षिप्रं राजा प्रवासयेत् ॥

(१) सहोढान् सलोपान्, सोपकरणान् ससाधि-
भेदनादीन् । विर. ३३१

(२) लोप्यादिरहिता अनागममविचार्य न वध्याः ।
चोरा ये तु सहोढाः सधिच्छेदाद्युपकरणयुक्ताश्च,
क्षिप्रमेव हन्तव्याः पूर्वांक्तेन न्यायेन ।

नाभा. १९।६६ (पृ. १८७)

पश्चात्तप्तस्तेनदण्डः

राजा स्तेनेन गन्तव्यो मुक्तकेशेन धावता ।

आचक्ष्माणेन तत्स्तेयमेवंकर्मास्मि शाधि माम् ॥

पश्चात्तापेनैव कर्तव्यम् । इदं मयामुष्य हृतं, शाधि
मामिति । नाभा. १९।१०४ (पृ. १९०)

अनेना भवति स्तेनः स्वकर्मप्रतिवेदनात् ।

राजानं तत्स्पृशेदेन उत्सृजन्तं सकिल्बिषम् ॥

व्यक. ११५; विर. ३२८ वेऽपि (येषु); पमा. ४४२
एवोक्तस्त्रि (एवास्ते त्रि); रत्न. १२५; विचि. १४१ विरवत्;
दवि. १४३ विरवत्; नृप्र. २६२; सवि. ४५५ मनुः;
व्यप्र. ३८९; व्यउ. १२७; विता. ७७७; राकौ. ४८२
अपवत्, मनुः; सेतु. २४३ विरवत्; समु. १५१.

(१) नासं. १९।६६ पूर्वांके (लोप्यादिरहिताश्चोरा राज्ञा-
ऽवध्या ह्यनागमम्) क्षिप्रं राजा प्र (चोरान् क्षिप्रं वि); नास्मृ.
२१।६ ह्यना (अना) उत्तरार्थे (सहोढान् स्तेयकारणात्क्षिप्रं
चोरान्प्रशासयेत्); व्यक. ११६ गसः (गमाः) वास
(माप); विर. ३३१ गसः (गमाः).

(२) नासं. १९।१०४ धावता (धीमता); नास्मृ.
२१।४६.

(३) नासं. १९।१०५; नास्मृ. २१।४७ स्तेनः (तेन)

व्य.कां. ३२०

चोरस्तेनापापो भवति । दुष्टमुत्सृजन्तं तत्कृतं पापं
राजानं गच्छति । स तत्फलं भुङ्क्ते ।

नाभा. १९।१०५ (पृ. १९०)

राजभिरुत्तदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः ।

निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ॥

(१) दण्ड्यास्तु तेन दण्डेन क्षीणपापा भवन्तीत्याह
नारदः— राजभिरिति । स्मृच. १२८

(२) तत् प्रायश्चित्तदण्डरूपदण्डपरम् । प्रकरणात् ।
अत एव कल्पतरौ सुवर्णस्तेयमुसलाघातप्रकरणे एव
तल्लिखितमिति । विचि. १८९

(३) एतत् प्रतिपाद्यते— न शासनं शिष्टपरि-
पालनार्थमेवादृष्टार्थमपि । तेऽप्येवमनुगृहीता भवन्ति ।
सर्वहितत्वमेव राज्ञ इति । नाभा. १९।१०६ (पृ. १९०)
शासनाद्वाऽपि मोक्षाद्वा स्तेनो मुच्येत किल्बिषान् ।
अशासनं तमसौ राजा स्तेनस्याप्रोति किल्बिषम् ॥

यदि शिष्यते अथ मुच्यते सर्वथा स्तेनः शुद्धो
भवति । अशासत् तेन कृतं पापं राजा आप्रोति ।
तस्मादवश्यं धर्मार्थमधर्मनिवृत्त्यर्थं दृष्टार्थं चोरार्थं च
शासयेदिति बहुफलत्वमनुशासनस्योक्तम् ।

नाभा. १९।१०७ (पृ. १९०)

गुरुरात्मवतां शास्ता राजा शास्ता दुरात्मनाम् ।

अतः प्रच्छन्नपापानां शास्ता वैवस्वतो यमः ॥

इहाशिष्टा यमेन शास्यन्ते, शिष्टास्तु न यमेन ।
तस्मादिह शासनं सुष्ठु दृष्टार्थमिति तेषां वृत्त्यर्थमेव ।
शास्तेति । 'अनित्यमागमशासनमित्येतत् ज्ञापितं
'युवोरनाकौ' इत्यादिना ।

नाभा. १९।१०८ (पृ. १९०)

वेद (पाद) उत्तरार्थे (राजा ततः स्पृशेदेनमुत्सृजेत् ह्यकिल्बि-
षम्).

(१) नासं. १९।१०६; नास्मृ. २१।४८; स्मृच.
१२८; विचि. १८९; प्रका. ८१; रसु. ७०.

(२) नासं. १९।१०७; नास्मृ. २१।४९ नाद्राऽपि
(नाद्रा वि) मुच्येत (मुच्यति) सत् तमसौ राजा (सनात्
तद्राजा).

(३) नासं. १९।१०८ अतः (अथ); नास्मृ. २१।५०
राजा शास्ता (शास्ता राजा).

अष्टापाद्यं तु शूद्रस्य स्तेये भवति किल्बिषम् ।

अष्टापाद्यं तु वैश्यस्य द्वात्रिंशत् क्षत्रियस्य तु ॥

ब्राह्मणस्य चतुष्पष्टि मनुः स्वायम्भुवोऽप्रवीत् ।

विद्यापि च विशेषेण विद्वत्स्वभ्यधिकं भवेत् ॥

हृतस्याष्टगुणं शूद्रस्य स्तेये दण्ड इति केचित् ।
अन्येऽष्टगुणोऽधर्मः तस्य हृतस्य य उक्तः स्तेय इति ।
पूर्वपूर्वाद् द्विगुणमुत्तरोत्तरस्य । शूद्रादीनां वा स्वहरणे
एवमेव धर्म इति । हृतं वा दापयित्वा ततोऽष्टगुणं दण्डः
शूद्रस्य, षोडशगुणं वैश्यस्य, द्वात्रिंशद्गुणं क्षत्रियस्य,
चतुष्पष्टिगुणं ब्राह्मणस्य इति ।

नाभा. १९।१०९-१० (पृ. १९१)

स्तेयदोषप्रतिप्रसवः

समित्युषोदकादानेष्वस्तेयं सपरिमहात् * ॥

वैर्तमानोऽध्वनि श्रान्तो गृह्णन्नेकाशनः स्वयम् ।

ब्राह्मणो नापराप्नोति द्वाविक्षू पञ्च मूलिकान् × ॥

चौरान्वेषणम्

सहोदम्रहणात्स्तेयं होढेऽसत्युपभोगतः ।

शङ्का त्वसज्जनैकार्थ्यादनायव्ययतस्तथा ॥

(१) सहोदम्रहणात् सलोत्रम्रहणात् होढेऽसत्युप-
योगतः असति होढे लोत्र उपयोगतः अन्यथालभ्यकर्पूरा-
द्युपयोगतः स्तेयं ज्ञेयम् । शङ्का तु स्तेयस्य असज्जनैका-

* व्याख्यानं स्थलादिनिर्देशश्च दण्डमातृकाप्रकरणे
(पृ. ५९९) द्रष्टव्यः ।

× व्याख्यानं दण्डमातृकाप्रकरणे (पृ. ५९९) द्रष्टव्यम् ।

(१) नासं. १९।१०९; नास्मृ. २।१।५१ ब्रह्मपाद्यं तु
(द्विरष्टापाद्यं) .

(२) नासं. १९।११० पू.; नास्मृ. २।१।५२ चतुष्पष्टि
मनुः (चतुष्पष्टीत्येवं) .

(३) व्यनि. ५।१५ ज्ञेकाशनः (ज्ञनशनं) पञ्च मूलिकान्
(द्वे च मूलके) . [अत्रशिशुस्थलादिनिर्देशः दण्डमातृकाप्रकरणे
(पृ. ५९९) द्रष्टव्यः] .

(४) नासं. १।५।१७ ल्युप (ल्यति) ; नास्मृ. १।७।१८
होढेऽस (होढन) कार्थ्यादनाय (कत्वादन्याय) ; अप.
२।२६८ णास्ते (णे स्ते) ढेऽस (ढे स) ; व्यक. १।१६
भोग (योग) स्तथा (स्तदा) ; विर. ३३३ भोग (योग) ;
सेतु. २।४५ ढेऽस (ढे स) भोग (योग) .

शङ्कित् त्वसज्जनैर्नृचपुर्णान्यासपैलमप्रेहाभ्यर्षित् (एकप्रयो-
जनेनैकप्रयत्नं) शङ्कनामर्थव्ययसक्तस्य शङ्केति शङ्काम्यम-
श्लोकार्थः । विर. ३३४

(२) लोत्रेणापहृतद्रव्यैकदेशेन सह ग्रहणाद्वसरा-
भावे स्तेयम् । लोत्राभावे अतिभोगात् पूर्वावस्थाया
गन्धमाल्यवस्त्रादीनाम् । शङ्कया सर्वे दृष्ट्वा शङ्कित
इवोद्विग्न इव भवति, तत्रापि स्तेयं संभाव्यम् । शङ्का-
भावे न निश्चयः तदन्वसज्जनैर्नृतकदासीपत्यादिदुष्टजनै-
रेकार्थत्वात् संभाव्यं स्तेयम् । न विद्यते (आयः)
आगमो यस्य सोऽनायः । अनायस्य व्ययोऽनायव्ययः ।
अनायव्ययाच्च संभाव्यमेवम् ।

नाभा. १५।१७ (पृ. १६२)

अन्यहस्तात्परिभ्रष्टमकामादुत्थितं भुवि ।

चौरेण वा परिक्षिप्तं लोत्रं यत्नात् परीक्षयेत् ॥

तस्माच्चौरत्वनिश्चयो दृष्टेनादृष्टेन वा प्रमाणेनैवेति
स्थितम् । दवि. ८१

अहोढान् विमृशेच्चौरान् गृहीत्वा परिशङ्कया ।

भयोपधाभिश्चित्राभिर्ब्रूयुस्तथ्यं यथा हि ते ॥

(१) अहोढान् होढरहितान्, तथा गृहीतपरि-
शङ्कया उपधाभिश्चित्राभिर्व्याजैर्नानाविधैः देशादिकं
प्रष्टव्यास्ते यथातथ्यं ब्रूयुरित्युत्तरश्लोकार्थः । विर. ३३४

(२) सलोत्रानपि चोरान् सहोदा दृष्टा इत्येतावता
न शासितव्याः, विचारयेदेव अचोरशङ्कया । माण्डव्य-

(१) मिता. २।२६७; पमा. ४३७ ण वा (णापि) ;
दवि. ८१ स्थितं भुवि (द्रुतं पथि) परि (प्रति) ; नृप्र.
२६१ दुत्थितं (दन्वितं) परि (प्रति) लोत्रं यत्नात्
(लोचयन् तत्) ; सवि. ४५९ भुवि (तु वा) चौरेण वा
परि (चौरैर्वापि प्रति) ; व्यप्र. ३८६ परि (प्रति) ; व्यउ.
१२४ व्यप्रवत्; विता. ७९१ व्यप्रवत्; समु. १।४९.

(२) नासं. १।५।६८ अहो (सहो) युस्तथ्यं (युः सत्यं) ;
नास्मृ. २।१।८ त्वा परि (तान् यदि) उत्तरार्थे (भयो-
पधाभिश्चिन्ताभिर्ब्रूयुस्तथा यथा कृतम्) ; अप. २।२६८ त्वा
परिशङ्क (तान् परिसंख्य) ; व्यक. १।१६ अहो (सहो)
त्वा प (तप) भयो (नयो) ; विर. ३३४ त्वा प (तप) भयो
(तथो) ; व्यनि. ५०६ (=) उक्तः; सेतु. २।४५ गृहीत्वा
(गृहीत) भयो (तथो) ; समु. १।४९ उक्तः, स्मृत्यन्तरम् .

वदसोरस्याकिंश्रीकृष्णप्रभाङ्गवदस्यमिन्द्राजिप्रभ्रुवो
दृष्टमिति । इतदभावे प्रभोत्यादिति । कौशिकेणैवैतन्निरूपितम् ।
दारुच्छेदनागस्तिप्रदायकप्रभिमि (१) वर्षा । ३।तेषु संज्ञकसु
सत्यं वदन्ति । इत्यत्र । नाभा. १९।६४ (पुनः १८४)

देशं प्राग् दिशं नाम जाति वा संप्रतिश्रवम् ।
कृतं कार्यं सहाय्यम् । प्रष्टव्याः स्युर्निगृह्य ते ॥

देशं कुतस्त्वा ययुषमिति, कस्मिन् काले इहागताः,
कस्यां दिशि कस्मिन् देशे कुतो वा प्रविष्टाः, जातिर्भवतां
का, किं नाम रूपं च, केन वेषेण प्रविष्टा इहेति. प्रति-
श्रयश्चेह कासीदागच्छतां वेति, ज्यौषण चेहत्या भक्त-
दानोपकरणप्रच्छादनादिना साहाय्यं के कृतवन्त इति
निगृह्य प्रष्टव्याः । नाभा. १९।६९ (पृ. १८४)

वर्णस्वराकारभेदात् ससंदिग्धनिवेदनात् ।

अदेशकालदृष्टत्वाभिवासस्याविशोधनात् ॥

वर्णभेदात् पृष्टः सन् विवर्णो भवति । स्वरभेदात्
सगद्गदो भवति । आकारभेदात् त्रासविषादादियोगास्पृष्टः
स्पष्टं ब्रवीति । अदेशे च विविक्ते शून्ये, अकाले च
रात्र्यादौ दृष्टे, कोषित इति तस्य स्पष्टं निर्णयावचनात्
परिच्छिद्यते चोर इति । नाभा. १९।७० (पृ. १८४)

असद्व्ययात्पूर्वचौर्यादसत्संसर्गाकारणात् ।

लेशैरप्यवगन्तव्या न होढेनैव केवलम् ॥

(१) नासं. १९।६९ पूर्वार्धे (देशं कालं तथा जातिं नाम
रूपं प्रतिश्रयम्) कृतं... याश्च (कृत्यं कर्म सहायांश्च); नास्त्. २१।९
ग्रामं (कालं) नाम जातिं (जातिं नाम) उत्तरार्धे (कृत्यं
कर्मकरा वा स्युः प्रष्टव्यास्ते विनिग्रहे); अप. २।२६८ कृतं
कार्यं (कृतकार्यं) निं (विं); व्यक. ११६ वा सं (वासं) कृतं
कार्यं (कृतकार्यं); विर. ३३४ याश्च (यास्तु) शेषं व्यकवत् ;
व्यनि. ५०६ (=) निं (विं); सेतु. २४५ विरवत् ; समु. १४९
सहायाश्च (सभायां च) स्मृत्यन्तरम्.

(२) नासं. १९।७० त्रिवासस्या (त्रासस्याप्य) ; नास्त्. २१।१०
ससंदिग्ध (संसदि त्व) शेषं नासंवत् ; अप. २।२६८ दृष्टत्वाभिवासस्या
(द्रष्टृत्वाभिवेशरय) ; व्यक. ११६ काल (काले)
स्यावि (स्य वि) ; विर. ३३४ ससंदिग्ध (संदिग्धवि) दृष्ट
(वृत्त) ; व्यनि. ५०६ स्यावि (स्य वि) ; सेतु. २४५ विरवत् ;
समु. १४९ वर्णस्वरा (स्वरवर्णा) शोध (रोध) स्मृत्यन्तरम्.

(३) नासं. १९।७१ ; नास्त्. २१।११ लेशै (लक्ष्यै) ;

। प्रष्टव्यं वर्णस्वराकारभेदात् ससंदिग्धनिवेदनात् ।
पूर्वकार्येणोपवेनेनोपश्रयप्रति । इति । इति । इति ।
दृष्टे, सद्, संसर्गात् । एतैर्लेशैश्चैव । आह्याः । न
लोचनेन, लोचनभावे एतैर्लेशैर्लक्ष्येत् ।

नाभा. १९।७१ (पृ. १८५)

दस्युवृत्ते यदि नरे शङ्का स्यात् तस्करेऽपि वा ।

यदि स्पृश्यते लेशेन कार्यः स्याच्छपथं नरः ॥

(१) लेशेन युक्तिलेशेन मुक्तशोषणादिना ।

विर. ३३८

(२) अशुभवृत्ते मनुष्ये चोरो न वेति शङ्का

स्याद् यदि, स यथोक्तानामन्यतमेन लेशेन युक्तः स्यात्,
गोबीजकाञ्चनपुत्रमस्तकादिभिः दिव्यैर्वा शपथं कार-
यितव्यः । 'तस्करेऽपि चे'ति पाठे दस्युवृत्ते शङ्कायां
मानुषः शपथः, तस्करे दिव्य इति ।

नाभा. १९।७२ (पृ. १८५)

गवादिषु प्रनष्टेषु द्रव्येष्वपहृतेषु वा ।

पदेनान्वेषणं कुर्युरा मूलात्तद्विदो जनाः ॥

(१) गवादिषु द्रव्येषु प्रनष्टेषु स्वयमेवापभ्रष्टेषु
केनापि हृतेषु वा तत्यादेनान्वेषणं कार्यम् । विर. ३३६

(२) गवादिषु गोऽजाविमहिषाश्वादिषु प्रनष्टेषु,
द्रव्येषु वा संधिच्छेदनादिनाऽपहृतेषु गवादिषु, मनुष्य-
पदेन यतोऽपहृतं द्रव्यं तत आरभ्य यत्र प्रविष्टं गच्छेत्
घोषे वा तावदन्वेषणं कुर्युः अपूर्वमानुषादिपदज्ञान-
कुशलाधिष्ठिताः । नाभा. १५।२१ (पृ. १६३)

व्यक. ११६ प्यव (प्यनु) ; विर. ३३४ व्यकवत् ; व्यनि.
५०६ (=) लेशै (एतै) व्या (व्यो) देनैव केवलम् (दैरपि
केवलैः) ; सेतु. २४५ लेशैरप्यव (शेषैरप्यनु) ; समु. १४९
लेशै (एतै) देनैव केवलम् (दैरैव केवलैः) स्मृत्यन्तरम्.

(१) नासं. १९।७२ रेऽपि (रो न) ; नास्त्. २१।१२
नरः (ततः) ; व्यक. ११७ ; विर. ३३८ शङ्का स्यात् (शङ्कते)
श्येत (शति) पथं नरः (पथस्तथा).

(२) नासं. १५।२१ ; नास्त्. १७।२२ पदेना (पदस्या),
अप. २।२६८ वा (च) ; व्यक. ११६ अपवत्, पू. ; विर.
३३५ वा (च) पदे (पादे) ; सेतु. २४६-७ पु प्र (प्वप)
ष्वपह (वूपह) वा (च).

ग्रामे ब्रजे विधीते वा यत्र तन्निपतेत् पक्वम् ।
बोद्धव्यं तद्भवेत्तेन न चेत्सोऽन्वयत्र तन्नयेत् ॥

(१) ततो यस्य ग्रामे ब्रजे विधीते वा तत्पदं निप-
तेत्, तेन ग्रामादिमता तद्बोद्धव्यं, अपगतं गवादि देय-
त्वेन स्वीकार्यम् । विर. ३३६

(२) ग्रामादौ यत्र तत्पदं प्रविष्टं, तेन ग्रामादिना
चोरदोषोऽनुभवितव्यः, स ग्रामादिस्ततो ग्रामान्निर्गत्या-
न्यत्र न नयेच्चेत् । अन्यत्र स मुच्यते यो नयेत् । इतर-
स्याप्येषैव गतिः । नामा. १५।२२ (पृ. १६३)

पदे प्रमूढे भग्ने वा विषमत्वाज्जनास्तिके ।
यस्त्वासन्नत्तरो ग्रामो ब्रजो वा तत्र पातयेत् ॥

(१) पदे कियद्दृष्टेऽग्ने, तथाऽपरिचिते तत्संनिहित-
ग्रामे पातयेत् । विर. ३३६

(२) ग्रामाद् बहिरटव्यां प्रमूढं न ज्ञायते तत्पदमत-
श्चेतश्च पदबहुत्वात् । भग्नं वोपर्युपरि गमागमवैषम्यात् ।
यत्र पदं भग्नं प्रनष्टं प्रमूढं वा, तस्य देशस्य संनिक्वृष्टरे
ग्रामे ब्रजे वा तच्चौर्यं पातयेत् । तथा सति त एव
रक्षिष्यन्ति तन्नयात् । एवं कृते चोराणां प्रवेशनिर्गमा-
भावाग्निश्चोरता भवति । नामा. १५।२३ (पृ. १६३)

समेऽध्वनि द्वयोर्यत्र स्तेनप्रायोऽशुचिर्जनः ।
पूर्वापराधैर्दुष्टो वा संसृष्टो वा दुरात्मभिः ॥

(१) संनिहितग्रामद्वेषे यत्र ग्रामे स्तेनप्रायो दुर्जनो
वसति तत्र पातयेत् । विर. ३३६

(२) यत्र तत्पदं भग्नं प्रमूढं वा तस्य देशस्य तुल्या-
ध्वान्तौ ग्रामौ यदि स्यातां, यस्मिन् देशे चोरप्रायो

(१) नासं. १५।२२ तन्नि (संनि); नास्मृ. १७।२३ वीति
(वित्ते) तन्नि (संनि); अप. २।२६८; विर. ३३५; सेतु.
२४७ बोद्धव्यं (बोद्धव्यं).

(२) नासं. १५।२३; नास्मृ. १७।२४; अप. २।२६८;
व्यक. ११६ पदे (पादे); विर. ३३५ प्रमू (प्रमू); सेतु.
२४७ ज्जना (ज्जला) पात (यात).

(३) नासं. १५।२४ स्तेन (स्तेय) राधैर्दु (दानैर्दु);
नास्मृ. १७।२५ स्तेन (तेन) राधै (वादे); अप. २।२६८;
व्यक. ११७; विर. ३३५ समे (सीमा) दुं (दुं); सेतु. २४७
समे (सीमा) पू.

निःसत्यधीवो जनः पूर्वकार्य एष संभावितः निषाद-
दावीपतिष्णूतकरशौण्डिकादिभिः संसृष्टः, तत्र पातये-
दित्येव । तत्र हि संभाव्यते चोरत्वम् । तथाभूतो जनः
शक्तोऽत्यनार्यप्रायः । तस्मिन् सत्यनार्यप्राये न्याय्यं
पातयितुम् । नामा. १५।२४ (पृ. १६४)

ग्रामेष्वन्वेषणं कुर्युश्चण्डालवधकादयः ।

रात्रिसंचारिणो ये च बहिः कुर्युर्बहिश्चराः ॥

ग्रामेषु चोरान्वेषणं कुर्युः । ग्रामग्रहणे नगरस्यापि
द्रष्टव्यम् । चण्डालाश्च वधकाश्च चेटिकागोमलिका-
शौण्डिकादयश्चराः, रात्रिसंचारिणो ये च भाण्डवाहि-
कुभिण्डकपुरुषाः, ग्रामादिषु बहिरन्वेषणं कुर्युरित्येव ।
नामा. १५।२५ (पृ. १६४)

नैवान्तरीक्षान्न दिवो न समुद्रान्न चान्यतः ।

दस्यवः संप्रवर्तन्ते तस्मादेवं प्रकल्पयेत् ॥

संभाप्रपापूपशालववेशमद्यान्नविक्रयाः ।

चतुष्पथाश्चैत्यवृक्षाः समाजप्रेक्षणानि च ॥

ज्ञान्यागाराण्यरण्यानि देवतायतनानि च ।

चारैर्विचेयान्येतानि चोरग्रहणतत्परैः ॥

सभादीनि नित्यं चारैः परीक्ष्याणि तेऽत्र चोरचिह्नैः
ग्रहीतव्याः, तदन्वेषणतत्परैः परीक्ष्य एतैर्ग्रहीतव्यास्ते ।

नामां. १९।५९-६० (पृ. १८२)

तथैवान्ये प्रणिहिताः श्रद्धेयाश्चित्रवादिनः ।

चोरा ह्युत्साहयेयुस्तांस्तस्करान् पूर्वतस्कराः ॥

तथाऽन्ये प्रणिहिताश्चोराः तैः संहत्य दर्शितप्रत्ययाः

‘अन्तर्धानमन्त्रोऽयं अनेन मन्त्रेणापिहितो न दृश्यते

(१) नासं. १५।२५; नास्मृ. १७।२६; अप. २।२६८;
व्यक. ११७; विर. ३३६; क्षण्डा (क्षण्डा).

(२) अप. २।२६८; विर. ३३५; सेतु. २४७ वः संप्र
(वक्ष प्र).

(३) नासं. १९।५९; अप. २।२६८ जप्रेक्ष (जाः प्रेक्ष)
मनुनारदौ.

(४) नासं. १९।६०; व्यक. ११७ चारैः... ..तानि
(विचित्रैश्चारैश्चारैः) उक्तः; विर. ३३७ व्यकवत्, उक्त.

(५) नासं. १९।६१; व्यक. ११७; विर. ३३७
तथैवा (तथा चा) चोरा (चारा) ह्ये (ह्ये).

मनुष्यः' इति पूर्वं राज्ञा संकेतिते गृहे दिवस एव प्रविश्य भाजनादि गृहीत्वा निष्कामन्ति । गृहजनश्च नृष्णीमास्ते । ततोऽपरस्मिन् गृहे गूढमनुष्ये प्रवेश्य ते तथोत्पादितप्रत्ययाः चित्रवादिनः 'इदं चेदं चास्मिन् गृहेऽस्ति पर्याप्तमेतदस्माकमि'ति प्रोत्साह्य प्रवेश्य ग्राहयेयुः । नामा. १९१६१ (पृ. १८२)

अन्नपानमहादानैः समाजोत्सवदर्शनैः ।

तथा चौर्यापदेशैश्च कुर्युस्तेषां प्रसर्पणम् ॥

श्रद्धेयवाक्याः पुराणचोराः तैः सहैकीभूता भोजनं चोद्दिश्य पानं वा 'यूयं निमन्त्रिताः आगच्छतास्मद्गृहे भोक्तुमि'ति दारकस्य बहुदण्डनमिति निमित्तेषुद्दिश्य, महादानं वा अहमस्मिन् देशे वस्तुमुत्सहे देशान्तरं यास्यामि यन्ममास्ति तद् युष्मभ्यं दास्यामि अमनुष्यायां वेलायामागच्छतेति, समाजं वा पुत्रं वा पश्यामः उत्सवं वेति, राज्ञावागच्छत अदो गृहं तन्मुष्याम इति, एवमेषां समागमं कारयेयुः । समागतान् ग्राहयेयुः ।

नामा. १९१६२ (पृ. १८३)

'ये तत्र नोपसर्पन्ति चौरैः प्रणिहितैरपि ।

तेऽपि स्युः संग्रहीतव्याः सपुत्रज्ञातिबान्धवाः ॥

ये तथा प्रणिहिता अपि तस्मिन् समागमे नोपसर्पन्ति, ये गताः तेऽप्यनुगत्य सपुत्रदाया(?) ग्रहितव्याः ।

नामा. १९१६३ (पृ. १८३)

अचौरा अपि दृश्यन्ते चौरैः सह समागताः ।

यदृच्छया नैव तु तान् नृपो दण्डेन संस्पृशेत् ॥

अचोरा अपि यदृच्छया चौरैः समागता दृश्यन्ते । तान् विचार्य राजा मुञ्चेत् । न तावता अविचार्यैव शासितव्याः, चौरैः सह दृष्टा ह्येत्येतावता नाविचार्य

(१) नासं. १९१६२; व्यक. ११७ चौ (शो) प्रसर्पणम् (समागमम्); विर. ३३७ अन्नपान (अर्थदानैः) र्या (रो) प्रसर्पणम् (समागमम्).

(२) नासं. १९१६३ चौरैः (सृताः) तैरपि (ता अपि) पि स्युः सं (भिसृत्य) ज्ञाति (पशु); अप. २१२६८ सर्पन्ति (सर्पेयुः) पुत्र (मित्र); व्यक. ११७; विर. ३३७.

(३) नासं. १९१६४ उत्तरार्धे (यादृच्छिकान् नैव तु तान् राज्ञ दण्डेन शासयेत्); अप. २१२६८ मनुनारदौ; व्यक. ११७; विर. ३३७; व्यनि. ५०६; समु. १४९-५०.

शासितव्याः । विचार्यैव शासयेदित्यर्थः ।

नामा. १९१६४ (पृ. १८३)

योस्तत्र चोरान् गृहीयान्तान् विताड्य निबध्य च । अवघुष्य च सर्वत्र हन्याश्चित्रवधेन तु ॥

तथा गृहीतान् चोरान् ताडयित्वा लगुडादिना, गर्दभादिना च भ्रामयित्वा, अवघुष्य च सर्वत्र चतुष्पथ-चत्वरशृङ्गाटकेष्वेवंकर्माण इति छेदनताडनदहनादिभिर्मारयितव्यास्ते अन्ये मैवं कुरुतेति प्रत्यादेशार्थम् ।

नामा. १९१६५ (पृ. १८३)

सेनातिदेशः

चोराणां भक्तदा ये स्युस्तथाप्युदकदायकाः ।

आवासदा देशिकदास्तथैवान्तरदायकाः ॥

क्रेतारश्चैव भाण्डानां प्रतिग्राहिण एव च ।

समदण्डाः स्मृताः सर्वे ये च प्रच्छादयन्ति तान् ॥

(१) आह्वायकाश्चोराणां प्रेरकाः तेषामादेशकारिणः । अथवा आदेशकरास्तेषां प्रेरकाः । अन्तरदायकाश्चौराव-

(१) नासं. १९१६५ विताड्य (आताड्य) हन्याच्च (वध्याश्चि) तु (ते); अप. २१२६८ यात्ता (युस्ता) निबध्य (विडम्ब्य) घुष्य (घोष्य) मनुनारदौ; व्यक. ११७ निबध्य (विडम्ब्य); विर. ३३७ यां (तां) ताड्य निबध्य (भाव्य विलोभ्य); पमा. ४४९ ड्य निबध्य (ड्याभिवन्ध्य) घुष्य (कृष्य); व्यनि. ५०६ निबध्य (विलुप्य); समु. १४९ बध्य (बध्य) घुष्य (जिल्य).

(२) नासं. १९१७३; नास्मृ. २११३ प्यु (न्सु) कशस्त (काश्च त) वान्तर (वोत्तर); व्यक. ११७ (आह्वायका-देशकारास्तथा चान्तरदायकाः) उक्त.; विर. ३४० (आह्वायका-देशकरास्तेषामन्तरदायकाः) उक्त.; रत्न. १२६ (आह्वायकादेश-करास्तथैवान्तरदायकाः) उक्त.; विचि. १४५ (आह्वायकादेश-करास्तथा चान्तरदायकाः) उक्त.; दधि. ८३ (आह्वायकादेश-करास्तथा चान्तरदायकाः) उक्त., कात्यायनः; वीमि. २१२७३ व्यकवत्, उक्त.; विता. ७९४ (आह्वायकादेशकरास्तथा चान्तरदायकाः) उक्त.; सेतु. २४८ दविवत्, उक्त.

(३) नासं १९१७४; नास्मृ. २११४ ताः सर्वे (तास्तु ते); अप. २१२७६, व्यक. ११७ उक्त.; विर. ३४० उक्त.; रत्न. १२६ मवे (खेने) उक्त.; विचि. १४५ उक्त.; दधि. ८३ उक्त., कात्यायनः; वीमि. २१२७३ उक्त.; विता. ७९४ रत्नवत्, उक्त.; सेतु. २४८ रत्नवत्, उक्त.

काशदायकाः । समदन्डाश्चौराणां शक्तिः । चौराणां शक्तिः ।
विर. ३४०

(२) देशिककथा । चौराणां शक्तिः । चौराणां शक्तिः ।
छिद्रदाः । क्रैतारश्चाप्यशक्तिः । चौराणां शक्तिः ।
मूलेना प्रतिग्राहिणश्च, चौराणां शक्तिः । चौराणां शक्तिः ।
ये प्रच्छादयन्ति च । चौराणां शक्तिः । चौराणां शक्तिः ।

नामा. १९।३२-४ (पृ. १८५).
भक्तावकाशदातारः स्तेनानां ये प्रसर्पताम् । चौराणां शक्तिः ।
शक्ताश्च ये उपेक्षन्ते तेऽपि तद्दोषभागिनः ॥

स्तेनानां मुषितुं गच्छतां, मुषित्वा वेषसर्पतां, ये
भक्ताः ज्ञानपूर्वकमवकाशदातारश्च प्रच्छादनार्थं मोष-
निधानार्थम् । 'जनिकर्तुः प्रकृतिः' (व्यासू. १।४।३०)
इति शापकात् तृजन्तेन समांसः । अभिधावतेत्युद्घोषिते
त्रातुं शक्ताः सन्तो ये चौदासीन्येन आसते, ते सर्वे
चोरतुल्याः । नामा. १५।१८ (पृ. १६२)

उत्क्रोशतां जनानां च चिह्नयमाणे धने तथा ।
श्रुत्वा ये नाभिधावन्ति तेऽपि तद्दोषभागिनः ॥
अपि चेति न पूर्वं एव एतेऽपीति समुच्चयार्थः ।
उत्क्रोशतां धनं गृहीत्वा चोरा गच्छन्ति परित्रायध्वं
परित्रायध्वमिति, धने चिह्नयमाणे आह्वानं कुर्वतां ये न
धावन्ति शक्ता अशक्ता वा, तेऽपि तद्दोषेण संबन्ध्यन्ते ।

नामा. १५।१९ (पृ. १६२-३)

राष्ट्रेषु राष्ट्राधिकृताः सामन्ताश्चैव चोदिताः ।
अभ्याघातेषु विज्ञेया यथा चोरास्तथैव ते ॥

(१) नासं. १५।१८ शक्ताश्च (शक्तौ च) ; नास्मृ. १७।१९ ; मिता. २।२७६ उक्त. ; व्यक. ११७ ; विर. ३३९ नां ये (नां तु) ; पमा. ४४७ उक्त. ; रत्न. १२६ ; विवि. १४५ नां ये (नां च) ; दधि. ८३ ; नृप्र. २६६ उक्त. ; सवि. ४६४ उक्त. ; शीमि. २।२७३ ; व्यप्र. ३९२ ये उ (यदु) उक्त. ; व्यउ. १२९ उक्त. ; व्यम. १०२ ; विता. ७९४ स्तेनानां (चौराणां) ; सेतु. २४८ नां ये (नां च) ये उ (यदु) ; समु. १५२ ; विव्य. ५२ विचिवत् .

(२) नासं. १५।१९ ने तथा (नेऽपि च) ; नास्मृ. १७।२० ; अप. २।२७६ धने (जने) ; पमा. ४४७ च (तु) ; व्यनि. ५०८ च (तु) ; व्यप्र. ३९२ च (तु) ; व्यउ. १२९ नाभि (नापि) ; समु. १५२ तथा (तदा) .

(३) नासं. १९।७५ ; नास्मृ. २१।१५ पु विज्ञेया

राष्ट्रेषु राष्ट्रिकृताः सामन्तानि चोदिताः ।
अभ्याघातेषु विज्ञेया यथा चोरास्तथैव ते ॥
अभ्याघातेषु विज्ञेया यथा चोरास्तथैव ते ॥
अभ्याघातेषु विज्ञेया यथा चोरास्तथैव ते ॥
अभ्याघातेषु विज्ञेया यथा चोरास्तथैव ते ॥
नामा. १९।७५ (पृ. १८५)

स्तैनालाभे हतदानम्
गोचरे यस्यां मुष्येत तेन चौरः प्रयत्नतः ।
ग्राह्यो दाप्योऽथवा मोषं पदं यदि निर्गतम् ॥
(१) गोचरे विषये । विर. ३४४

(२) यस्य वर्सत्यां मुषितं ग्रामस्य ग्रामण्यो वा, तिनं
प्रयत्नतः चोरा मृग्याः । अन्यथा मोषं दाप्यः । पदं
चिह्नं ततो ग्रामात् निर्गतं यदि न दर्शयेत् । अथान्यस्य
गोचरं प्रविष्टनष्टं चोरलिङ्गं दर्शयेत्, शुद्धो भवति ।
नामा. १९।७६ (पृ. १८५)

निर्गते तु पदे तस्मात् न चेदन्यत्र पातितम् ।
सामन्तान् मार्गपालान्श्च दिक्पालान्श्चैव दापयेत् ॥
(१) पदे चौरमार्गे तस्माद्ग्रामान्निर्गते, तथादि न
ग्रामान्तरे षीतितं चौरैण तदा सामन्तादीन् दापयेत् ।
अप. २।२७१

(तु मध्यस्था) .
(१) नासं. १९।७६ मुष्येत (मुषितं) ग्राह्यो (गृह्य) थवा (न्यथा) ; नास्मृ. २१।१६ चौरः (चौराः) ग्राह्यो (मृग्या) थवा (न्यथा) ; मिता. २।२७१ मुष्ये (लुप्ये) मोषं (शेषं) ; अप. २।२७१ ; व्यक. ११८ थवा (न्यथा) ; विर. ३४४ मुष्येत (दृश्येत) ग्राह्यो दाप्योऽथ (मृग्यो वाप्यथ) ; पमा. ४४८ मोषं (द्रव्यं) ; नृप्र. २६२ गोचरे (गोपदे) मोषं (शेषं) ; २६६ पमावत् ; व्यउ. १२५ ; व्यम. १०२ पमावत् ; विता. ७९५ ; समु. १५२ पमावत् .

(२) नासं. १९।७७ न चेद ... तम् (नष्टेऽन्यत्र निपातिते) ; नास्मृ. २१।१७ पूर्वार्धे (निर्गते तु यत्र यस्मिन्नष्टेऽन्यत्र न पातयेत्) ; मिता. २।२७१ तु पदे (पुनरे) ; अप. २।२७१ ; व्यक. ११८ ; विर. ३४४ ; पमा. ४४८ गते (गते) पातितम् (याति तत्) शेषं मितावत् ; नृप्र. २६२ तु पदे तस्मात् (पुनरेतस्यात्) ; २६६ तु पदे तस्मात् (पुनरेतस्य) ; व्यउ. १२५ चेद (तद) शेषं मितावत् ; व्यम. १०२ मितावत् ; विता. ७९५ गते (गते) शेषं मितावत् ; समु. १५२ मितावत् .

चौरैः हतं द्रव्यं मुषिते प्रयत्नेन सरूपं यथाभूतं
स्थाभूतं प्रतिपादयेद् इदं द्रव्यं दीनारादि यच्च न
चास्माद्द्रव्यस्मादिपुरादि(?) ज्ञेति । अप्रतिपादनेनानिती
मोषे क्षिप्तवदिते मूल्यं चोरसमं दण्ड्यः ।

(३) नष्टेऽन्यत्र निपातिते निर्गुणे तस्माद् गोन्वराद-
न्यगोचरं प्राप्य नष्टे, अन्यत्र तु निपातिते तस्य पूर्वैव
गतिः, अनिपातिते नष्टे सामन्तादयो दाप्याः ।

नामा. १९।७७ (पृ. १८६)

गृहे वै मुषिते राजा चौराहांस्तु दापयेत् ।

आरक्षकान् राष्ट्रिकांश्च यदि चौरौ न लभ्यते ॥

यदि वा दाप्यमानानां तस्मिन् मोषे ससंशये ।

मुषितः शपथं कार्यो मोषवैशोध्दकारणात् ॥

तेषां दाप्यमानानां दण्डवासिकादीनां च यदि मोषे
संशयः स्यात् नारूपं मोष इति, मुषितः शपथं
कारयितव्यः मोषविशोधननिमित्तप्रत्ययकारणात् । कृते
शपथे, दाप्याः । अथ न संशयस्तेषां, दाप्या एव ।

नामा. १९।७९ (पृ. १८६)

अचोरे दापिते मोषे चोरान्वेषणकारणात् ।

उपलब्धे लभेरस्ते द्विगुणं तत्र दापितात् ॥

अचोरे अविद्यमानचोरे मिथ्याभियोगान्मोषे दापिते
चोरान्वेषणार्थमुपलब्धे मिथ्याभावे अभियोक्ता तेभ्यो
द्विगुणं दाप्यः । राजकुले च यथाहं दण्ड्यः । अन्य
आह— अनुपलभ्यमाने चोरे मिथ्यादापिते मोषे यदि
चोरमन्विष्यानयेयुः, चोरो द्विगुणं तेभ्यो दाप्यः । मोषं
च मुषितस्य, राजकुले च दण्डमिति ।

नामा. १९।८० (पृ. १८६)

चौरैर्हतं प्रयत्नेन सरूपं प्रतिपादयेत् ।

तदभावे तु मूल्यं स्याद् दण्डं दाप्यश्च तत्समम् ॥

(१) नासं. १९।७८ वै (तु) चौर... येत् (दापये-
दण्डवासिकान्) आर...कांश्च (आरक्षिकान् बाहिकांश्च);
नास्मृ. २१।१८.

(२) नासं. १९।७९; नास्मृ. २१।१९ दाप्यमानानां
(दोषकर्तैव) ससं (तु सं) कार्यो मोषवैशोध्द (शाप्यो
मोषे वै शुद्धिः).

(३) नासं. १९।८०; नास्मृ. २१।२० (अचौरौ बोधितो
मोषं चौरौ वै शुद्ध्यकारणात् । चोरे लब्धे लभेयुस्ते द्विगुणं
प्रतिपादिताः ॥).

(४) नासं. १९।८१; नास्मृ. २१।२१ चौरैर्हतं प्रयत्नेन

चौरैः हतं द्रव्यं मुषिते प्रयत्नेन सरूपं यथाभूतं
स्थाभूतं प्रतिपादयेद् इदं द्रव्यं दीनारादि यच्च न
चास्माद्द्रव्यस्मादिपुरादि(?) ज्ञेति । अप्रतिपादनेनानिती
मोषे क्षिप्तवदिते मूल्यं चोरसमं दण्ड्यः ।

नामा. १९।८१ (पृ. १८६)

स्तेनेष्वलभ्यमानेषु राजा दद्यात् स्वकाद्वनात् ।

उपेक्षमाणो ह्येनस्वी धर्मादर्थान्च हीयते ॥

चोरेष्वलभ्यमानेषु राजा स्वधनाद् दद्यात् तद्वन,
नास्ति तस्य रक्षितव्यस्यारक्षणात् स्वदोषाच्छ्रवत्वात् ।
उपेक्षमाणोऽदत्त स्वधनाच्चोरमन्विष्यादापयंश्च
स्वार्थात् तन्निमित्ताद्दीयते । तस्माद् यथोक्तं कर्तव्यम् ।

नामा. १९।२६ (पृ. १६४)

वार्त्ता त्रयीमप्यथ दण्डनीतिं

राजाऽनुवर्तेत सदाऽप्रमत्तः ।

हन्यादुपायैर्विधैर्गृहीत्वा

पुरे च राष्ट्रे च विघुष्य चोरान् ॥

वार्त्ता कृषिगोरक्षवाणिज्यलक्षणां, त्रयीमृग्यजुस्साम-
लक्षणां, दण्डनीतिं च सदा राजा अनुवर्तेत । कुटुम्बिनो
ब्राह्मणादीन् न पीडयेदित्यर्थः । अर्थशास्त्रं च मनसा
नित्यमवेक्षेत्यर्थः । अथवा कृष्यादि सदा कुर्यात् ।
तेनोक्तानि च कर्माणि नित्यं कुर्यात् । अर्थशास्त्रे च
यथोक्तं तथा कुर्यात् । किञ्च उपायैर्यथोक्तैरनेकप्रकारै-
श्चोरान् गृहीत्वा पुरे च राष्ट्रे च चकाराद् ग्रामे च
विघुष्य प्रकाशयान्यमोषत्रासजननार्थं हन्यादित्युप-
संहारार्थः ।

नामा. १९।११९ (पृ. १९२)

बृहस्पतिः

स्तेनप्रकाराः

प्रैकाशाश्चाप्रकाशाश्च तस्करा द्विविधाः स्मृताः ।

प्रज्ञासामर्थ्यमायाभिः प्रभिन्नास्ते सहस्रधा ॥

(चौरहृतं प्रपथैव); विध्य. ५३ सरू (स्वरू).

(१) नासं. १९।२६; नास्मृ. १७।२७ द्रवात् (द्रुहात्);
व्यनि. ५१४ काढ (तो ध); समु. १५२ स्तेने (चोरे) काढ
(तो ध).

(२) नासं. १९।११९; नास्मृ. २१।६१ त्रयीम (तु
यां चा) तैत सदाऽप्र (तैन्मनात्प्र) हन्या ... .. चोरान्
(हन्यादुपायैर्निघुष्यैर्गृहीतान् तथैव शास्त्रेव निगूष्य पापान्)..

(३) व्यक. १०९; स्मृच. ३१७ तस्करा द्विविधाः

प्रज्ञा परद्रव्यहरणानुकूला, माया परव्यामोहनम् ।

विर. २८९

नैगमा वैद्यकितवाः सभ्योत्कोचकवञ्चकाः ।

दैवोत्पातविदो भद्राः शिल्पज्ञाः प्रतिरूपकाः ॥

अक्रियाकारिणश्चैव मध्यस्थाः कूटसाक्षिणः ।

प्रकाशतस्करा हेते तथा कुहकजीविनः ॥

(१) के पुनः प्रकाशतस्करा इत्यपेक्षिते स्वयमेवाह
— नैगमा इति । प्रतिरूपकाः प्रतिरूपकराः ।

स्मृच, ३१७

(२) नैगमा अत्र कपटतुलादिधारणद्वारा अर्थहारिणः।

वैद्या रोगं प्रकोप्यार्थहारिणः । कितवा कूटदेवनद्वारा

अर्थहारिणः । सभ्याः पार्षदाः अर्थलोभेनान्यायवादिनः ।

उत्कोचकाः कार्याधिकृताः सन्तः उत्कोचग्राहकाः ।

वञ्चकाः संभूयोयतानां प्रच्छाद्येतरार्थग्राहिणः । दैवं

भाग्यमुत्पातोद्भूतं तद्विदो मिथ्योक्त्याऽर्थहराः । भद्राः

शान्तिनियुक्ताः शान्तिमकृतवैवार्थहराः । शिल्पज्ञाः कूट-

शिल्पेनार्थहराः । प्रतिरूपकाः कूटशिवाङ्गादिद्वारा अर्थ-

हराः । अक्रियाकारिणो भृतका भृतिं गृहीत्वा अक्रिया-

कारिणः । मध्यस्था मूल्यव्यवस्थापकाः कूटमूल्यव्यवस्था-

पनेनार्थहराः । कूटसाक्षिणोऽयथावादेन परव्यवहार-

साक्षिणः । कुहकजीविन इन्द्रजालादिनार्थहारिणो

विवक्षिताः । विर. २८९-९०

(३) वञ्चकाः संभूयोयतानां प्रच्छाद्यैकतरार्थहारिण

(द्विविधास्तस्कराः) ; विर. २८९ तस्क ... .. सृताः

(द्विविधास्तस्करा मताः) स्रधा (स्रशः) ; पमा. ४३७ ;

रत्न. १२४ ; सवि. ४६० ; व्यग्र. ३८६ ; व्यड. १२८

स्रधा (स्रशः) ; विता. ७७७ उत्त. ; सेतु. २२७ स्रधा

(स्रशः) शेषं स्मृचवत् ; समु. १४८.

(१) व्यक. १०९ ; स्मृच. ३१७ ; विर. २८९ ; पमा.

४३८ ; रत्न. १२४ ; दवि. ११६ भ्योत्को (भ्या उ) रूप

(रूपि) ; व्यग्र. ३८६ ; व्यड. १२४ ; व्यम. १०१ विदो

भद्राः (कराः शुद्राः) क्रमेण नारदः ; विता. ७७८ ; सेतु.

२२७ ; समु. १४८.

(२) व्यक. १०९ ; स्मृच. ३१७ हेते (एते) जीवि

(जीव) ; विर. २८९ ; पमा. ४३८ ; रत्न. १२४ ; दवि.

११७ ; व्यग्र. ३८६ ; व्यड. १२४ ; व्यम. १०१ क्रमेण

नारदः ; विता. ७७८ ; सेतु. २२८ ; समु. १४८.

इति रत्नाकरः । ये सुवर्णादिद्रव्यं गृहीत्वाऽपद्रव्यप्रक्षेपेण

वञ्चयन्ति इति मनुटीका । दैवं भाग्यमुत्पातोद्भूतं तद्विदो

मिथ्योक्त्या अर्थहारिण इति रत्नाकरः । हलायुधस्तु

'तथैवोत्पातविद' इति पठित्वा ये मिथ्यैवोत्पातदर्शनेन

गृह्णन्तीत्याह । भद्राः शान्तिनियुक्ताः शान्तिमकृतवै-

वार्थहरा इति रत्नाकरः । कल्याणाकारतया प्रच्छन्नपापा

धनग्राहिण इति मनुटीकायां कुल्लूकभट्टः । स्वरूपतामा-

त्मनो निधाय स्यादिव्यामोहका इति सर्वज्ञः । शिल्पज्ञाः

कूटशिल्पेनार्थहराः प्रतिरूपकाः कूटशिवाङ्गादिद्वारा

अर्थहरा इति रत्नाकरः । मिथ्याश्रमणलिङ्गदण्डादि-

धारिण इति हलायुधः । *दवि. ११७

संधिच्छिदः पान्थमुषो द्विचतुष्पदहारिणः ।

उत्क्षेपकाः शस्यहरा ज्ञेयाः प्रच्छन्नतस्कराः ॥

उत्क्षेपकाः रक्षकस्याग्रत एवानवहितस्य दृष्टिं वञ्च-

यित्वा अर्थहारिणः । शस्यहरशब्देन एतद्वाक्यपूर्वोक्त-

प्रच्छन्नहारकमात्रं विवक्षितम् । ×विर. २९२

प्रकाशतस्करदण्डाः

शुल्कं दद्युस्ततो मासमेकैकं पण्यमेव च ।

अर्धावरं च मूल्येन वणिजस्ते पृथक् पृथक् ॥

प्रच्छाद्य द्रौपं व्यामिश्रस्य पुनः संस्कृत्य विक्रीयी ।

पण्यं तद्विगुणं दाप्यो वणिगदण्डं च तत्समम् ॥

* शेषं विरवत् । × दवि. विरवत् ।

(१) विर. २९२ पान्थ (प्रान्त) ; पमा. ४३८ ; व्यनि.

५०३ ष्पद (ष्पाद) ; दवि. १२१ व्यनिवत् ; सेतु. २२८ ;

समु. १४८ नारदः.

(२) मभा. १०१३४ दद्युस्त (दद्यात्) अर्धावरं च

(अर्धांवर) ; गौमि. १०१५.

(३) अप. २१२४४ पूर्वांशे (प्रच्छन्नद्रौपव्यामिश्रं पुनः

संस्कृतविक्रीयी) पण्यं (पण्ये) ; विर. २९७ पण्यं तद्वि

(पण्यं तु दि) पूर्वांशे अपवत् ; पमा. ४३९ इत्य (श्रं) दण्डं

(दण्डव्यः) ; रत्न. १२४ ; विधि. १२६ च्छाद्य (च्छन्न) इत्य

(श्रं) त्य (त) ; व्यनि. ५१३ प्रच्छा...श्य (अभिन्नद्रौष-

व्यामिश्रं) वणि...मम् (मणिगण्डश्च तत्समः) ; दवि. १००

तद्वि (च दि) शेषं अपवत् ; व्यग्र. ३८७ ; व्यड. १२६ ;

व्यम. १०१ दण्डं (ददत्त) ; विता. ७७९ पण्यं (पण्यान्) ;

सेतु. २३१ पूर्वांशे (प्रच्छन्नद्रौषव्यामिश्रपुनःसंस्कृतविक्रीयी) ;

समु. १५०.

(१) प्रच्छन्नदोषो गोपितदोषः । व्याभिभ्रमनभि-
मतद्रव्येण । पुनः संस्कृतं पुरातनमेव संभावनादिना
नवीकृतम् । विर. २९७

(२) संगुप्तदोषमपद्रव्यमिश्रितं वा शाणादिना
पुनर्नवीकृतं वा यो विक्रीणीते स कृतभाजनाद्द्विगुणं
भाजनादिकं क्रेतरि क्रीतद्रव्यसमं च दण्डं राजनि दाप्य
इत्यर्थः । विचि. १२६

अल्पमूल्यं तु संस्कृत्य नयन्ति बहुमूल्यताम् ।
स्त्रीबालकान् वञ्चयन्ति दण्ड्यास्तेऽर्थानुसारतः ॥
हेममुक्ताप्रवालाद्यान् कृत्रिमान् कुर्वते तु ये ।
क्रेतुर्मूल्यं प्रदाप्यास्ते राज्ञा तद्द्विगुणं दमम् ॥
द्विगुणं विक्रीततादृग्द्रव्यमूल्यापेक्षया ।

विर. ३११

अज्ञातौषधिमन्त्रस्तु यश्च व्याधेरतत्त्ववित् ।
रोगिभ्योऽर्थं समादत्ते स दण्ड्यश्चौरवद्भिषक् ॥

(१) अप. २।२४६ सारतः (रूपतः); व्यक. ११२
अपवत्; विर. ३१० ण्ड्यास्तेऽ (ण्ड्या अ); पमा. ४३९;
रत्न. १२४; विचि. १३२ अल्प (स्वल्प) ण्ड्यास्तेऽर्था-
नुसारतः (ण्ड्या अर्थानुरूपतः); व्यनि. ५१३; दवि. १०१;
व्यप्र. ३८८; व्यउ. १२६; व्यम. १०१ अल्प (स्वल्प)
स्त्रीबालकान् (ये चाशकान्); विता. ७७९-८० अल्प (स्वल्प)
स्त्री (ये); सेतु. २३४ ण्ड्यास्तेऽर्थानुसारतः (ण्ड्या अर्थानु-
रूपतः); समु. १५०.

(२) अप. २।२४६ चान् कृत्रिमान् (चं कृत्रिमं) क्रेतुर्मू
(क्रेत्रे मू); व्यक. ११२ अपवत्; विर. ३१०-११ चान्...
... वंते (चं कुर्वते कृत्रिमं) क्रेतुर्मू (क्रेत्रे मू) ज्ञा तद्वि (ज्ञे च
दि); पमा. ४४० मुक्ता (रत्न); रत्न. १२४ पमावत्;
विचि. १३३ विरवत्; व्यनि. ५१३ चान् कृत्रिमान् (नां
कृत्रिमं) क्रेतु...स्ते (ते तन्मूल्यं प्रदाप्यास्तु); दवि. १०१
विरवत्; व्यप्र. ३८८ पमावत्; व्यउ. १२६ पमावत्;
व्यम. १०१ मुक्ता (रत्न) तद्वि (च दि); विता. ७८०
पमावत्; सेतु. २३४ विरवत्; समु. १५० मुक्ता (रत्न)
ज्ञा (ज्ञे).

(३) अप. २।२४२ पूर्वार्धे (अजानत्रौषधं तन्त्रं यश्च
व्याधेरतत्त्ववित्) समा (उपा); व्यक. ११२ ज्ञातौषधि
(जातौषध); विर. ३०६ षधि (षध); पमा. ४३९; रत्न.
१२४; व्यनि. ५१० षधि (षध) यश्च (यस्तु) ऽर्थं समा
(धर्षेणा); दवि. १०४ मनुः; व्यप्र. ३८७; व्यउ. १२६
व्य. कं. २२१

अन्यायवादिनः सभ्यास्तथैवोक्तोचजीविनः ।
विभ्रस्तवञ्चकाश्चैव निर्वास्याः सर्व एव ते ॥
सभ्याः पार्षदाः । अर्थालाभेनान्यायवादिनः । विस्त्रध-
वञ्चकाः सम्यङ्निर्णयानुकूलवञ्चनव्यतिरिक्तवञ्चनकर्तारः ।
उक्तोच्चादायिनो द्विविधाः— उक्तोच्चादायिणस्तदा-
जीविनश्च । दवि. १०५

कूटाक्षदेविनः क्षुद्रा राजभागहराश्च ये ।
गणका वञ्चकाश्चैव दण्ड्यास्ते कितवाः स्मृताः * ॥
ज्योतिर्ज्ञानं तथोत्पातमविदित्वा तु ये नृणाम् ।
श्रावयन्त्यर्थलोभेन विनेयास्ते प्रयत्नतः ॥
अर्थलोभेनेति वचनादर्थानुसारी दण्डः ।
दवि. ११२

दण्डाजिनादिभिर्भुक्तमात्मानं दर्शयन्ति ये ।
हिंसन्ति छद्मान् नृणां वध्यास्ते राजपूरुषैः ॥
मध्यस्था वञ्चयन्त्येकं स्नेहलोभादिना यदा ।
साक्षिणश्चान्यथा ब्रूयुर्दाप्यास्ते द्विगुणं दमम् ॥

* व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च घृतसमाह्वये द्रष्टव्यः ।
ज्ञातौ (ज्ञानौ); व्यम. १०१; विता. ७७९; समु. १५०.
(१) व्यक. ११२; विर. ३०७ श्वस्त (श्रव्य); पमा.
४३९; रत्न. १२४; विचि. १३०-३१ विरवत्; दवि. १०५
विरवत् : ३३८ (अन्यायवादिनः सभ्या निर्वास्याः सर्व एव ते)
एतावदेव; व्यप्र. ३८७; व्यउ. १२६; व्यम. १०१;
विता. ७७९; सेतु. २३२ विरवत्.

(२) व्यक. ११२; विर. ३०८ प्रयत्नतः (ऽपि यत्नतः);
पमा. ४३९; रत्न. १२४; दवि. ११२ विरवत्; व्यप्र.
३८७; व्यउ. १२६; व्यम. १०१ तु ये (तथा) श्राव-
यन्त्यर्थलोभेन (शकुनादि च ये ब्रूयुः); विता. ७७९; सेतु.
२३२ विरवत्.

(३) व्यक. ११२ दिभिर्भु (दिना यु); स्मृच. ३२५
दिभिर्भु (दिना यु) नृणां (श्लेये); विर. ३०८-९ व्यकवत्;
पमा. ४३९ न्ति छ (न्त्तच्छ); रत्न. १२४; विचि. १३१
पूर्वार्धे (दण्डादियुक्तमात्मानं दर्शयन्ति मृषा तु ये) नृणां
(नूनं ये); दवि. ११५, ११७ दिभिर्भु (दिना यु) नृणां
(चार्थं); व्यप्र. ३८८; व्यउ. १२६; विता. ७७९ नृणा
(नृंश्च); समु. १५० दिभिर्भु (दिना यु) हिंस (गृह्ण)
नृणां (चार्थं).

(४) व्यक. ११३ यदा (यतः); विर. ३१४; पमा.

सन्धौपीथिकलात्किञ्चित्स्थान्ति दक्षिणस्थिते ये ।
मूलकर्म च कुर्वन्ति निर्वासितस्य महीमुजोः ॥
अप्रकाशतस्करदण्डः विर. ३१५

अप्रकाशतस्करदण्डः विर. ३१५

सन्धिच्छेदकृतो ज्ञात्वा शूलमाप्राहयेत् प्रभुः ।

तथा पान्थमुपो वृक्षे गले बद्ध्वाऽवलम्बयेत् ॥

एकस्मिन् यत्र निधनं प्रापिते दुष्टचारिणि ।

बहूनां भवति क्षेमस्तस्य पुण्यप्रदो वधः ॥

सन्धुष्यहारिणो राज्ञा दग्धव्यास्तु कटाग्निना ।

गोहर्तुर्नामिकां छित्त्वा बद्ध्वाऽम्भसि निमज्जयेत् ॥

कटेन वेष्टयित्वा तत्प्रभवेणाग्निना दाह्या इत्यर्थः ।
विर. ३१७

प्रथमे प्रन्थिभेदानां अङ्गुल्यङ्गुप्रयोर्वधः ।

द्वितीये हस्तपच्छेदं तृतीये वधमर्हति ॥

४४०; रत्न. १२४; द्रवि. १०६ यदा (तथा); व्यप्र. ३८८; व्यउ. १२६; व्यम. १०१ वज्रयन्त्येक खेह (वज्रकाः रघुश्रेद्राग), विता. ७८० स्या वज्रयन्त्येकं (स्यो वज्रयेलोक); समु. १५० खेह (राग).

(१) व्यक. ११३; स्मृच. ३२६; विर. ३१५

तन्भ्रान्तिं दर्श (घावग्नि वज्र); द्रवि. ११५; सवि. ४७५

आ (श्रा) दर्श (जन); समु. १५८.

(२) अप. २१७३ पूर्वापे (सन्धिच्छिद्रो हतं त्याज्याः

शूलमारोपयेत्ततः); व्यक. ११३; स्मृच. ३१८ उक्त.; विर. ३१७

पूर्वापे (सन्धिच्छिद्रो हतं त्याज्याः शूलमारोपयेत्ततः);

पमा. ४४० गले (गले); रत्न. १२५ उक्त.; द्रवि. १२४

पूर्वापे (सन्धिच्छिद्रो हतं दाप्याः शूलमारोपयेत्ततः); सवि. ४६१

पमावत्, उक्त.; व्यप्र. ३८८ वृक्षे (वृक्षं); व्यउ. १२७;

व्यम. १०२ उक्त.; विता. ७८२ ऽवल (चल) उक्त.;

सेतु. २३५ (सन्धिच्छिद्रोऽसकृद्ये तान् शूलमारोपयेत्ततः) पू. :

२३६ उक्त.; समु. १५०.

(३) स्मृच. ३१८; समु. १५०.

(४) व्यक. ११४ द्ध्वाऽम्भसि नि (द्ध्वा चाम्भसि);

स्मृच. ३१८ उक्त.; विर. ३१७ पू.; पमा. ४४० स्तु (स्ते)

छित्त्वा....नि (छित्त्वात् बद्ध्वा वाऽम्भसि); रत्न. १२५

उक्त.; विचि. १३४; द्रवि. १२५ पू.; सेतु. २३६ पू.; समु. १५० व्यास्तु (व्या वै); विव्य. ५१ पू.

(५) स्मृच. ३१८ दानां (दान्तं) पू.; सवि. ४६२

पू.; समु. १५०.

गिरिच्छेपकेस्य संदंशच्छिद्रोः शिजपूरुषैः ।

धान्यहर्ता दक्षिणुर्गोदाप्यः स्याद्द्विगुणं धर्मम् ॥

तृणे वा यदि वा काष्ठं पुष्पं वा यदि वा फलम् ।

अनाष्टच्छय तु गृह्णातो हस्तच्छेदनमर्हति ॥

(१) तृणमिति, तदा द्विजयतिरिक्तविषयमनापद्रिपयं

वा गवादिर्व्यातिरिक्तविषयं वेति । मिता. २१६६

(२) तृणमिति बृहस्पतिवचनमप्यतिप्रसङ्गविषयमेव ।

तृणाद्यनहारविषयेण मूर्त्यद्विपञ्चगुणदण्डेन समं हस्त-

च्छेदस्य वैषम्येण विकल्पायोगादिति द्रष्टव्यम् ।

द्रविः ३४२

वृत्तस्वाध्यायवान् स्तेयी बन्धनान् छिद्यते चिरम् ।

स्वाभिने तद्धनं दाप्यः प्रायश्चित्तं च कार्यते ॥

ईष्टकापूर्णसंयुक्तो रक्तमालयविभूषितः ।

घोषितस्तेन चौर्येण स्तेनो राज्ञा निहन्यते ॥

अन्नप्रदाता स्तेनानां स्तेन एव स उच्यते ।

तस्य हत्वा तु सर्वस्वं श्रपदं तु मुखेऽङ्कयेत् ॥

भित्त्वा गृहं गृहीत्वा स्वं कृत्वा संस्कारमेव च ।

राजा साहसिकं राष्ट्रात् .....त्यजेत् ॥

चौरान्वेषणम्

संसर्गचिह्नलोपैश्च विज्ञाता राजपूरुषैः ।

प्रदाप्यापहृतं शास्या दमैः शास्त्रप्रचोदितैः ॥

(१) स्मृच. ३१८ संदंश (संदेशः) पू.; विर. ३२२

हर्ता (हारा) प्यः स्या (प्यास्त) उक्त.; पमा. ४४० स्य

संदंशच्छे (स्तु संदंशैर्मे); रत्न. १२४ पू.; व्यप्र. ३८८ पू.;

व्यउ. १२६ पू., व्यातः; विता. ७८२ पू.; समु. १५०.

(२) मिता. २१६६ (=) पृच्छय तु (पृच्छन् हि);

अप. २१६६ पृच्छय (पृष्टं) स्मृत्यन्तरम् : २१७५ पृच्छय

तु (पृच्छंस्तु) स्मृतिः ; व्यक. ११५; विर. ३२९;

विचि. १४२; द्रवि. ४२ (=) तु (हि) : १४२;

विता. ६६९ (=) तु (हि); सेतु. २४३-४ पृच्छय (पृष्टं); समु. १५१ स्मृत्यन्तरम्.

(३) अप. २१७० नात् छि (ने छे); विर. ३३१ च

कार्यते (तु कारयेत्); विचि. १४३-४ च (न); द्रवि.

६७; सेतु. २४५ वृत्त (व्रत) च (न).

(४) व्यनि. ५०७.

(५) व्यक. ११०; स्मृच. ३१८ सर्गः (सर्गः) ता (ती)

(१) संसर्गाङ्कुसितसंसर्गैः । चिह्नं चौर्यसंधन-
संप्रहवत्त्वादिकम् । लोप्त्रं स्तेयावार्तं धनम् । प्रदाप्यः
स्वामिर्न इति शेषः । स्मृच. ३१८

(२) संसर्गो निर्णीतचौरैः सह मिलनम् । चिह्नम-
साधारणं चौर्यादिचिह्नलिङ्गम् । लोप्त्रं मुषितद्रव्यम् ।
विर. २९३

(३) संसर्गः प्रमितैश्चौरैः सह मिलनम् । चिह्नं चौर-
त्वलिङ्गं संधिखनित्रादि । लोप्त्रं चोरितद्रव्यम् । एषाम-
न्यतमेनापि चौरमवधार्य चोरितद्रव्यं तद्द्वारा द्रव्य-
स्वामिर्न प्रदाप्य राजा शास्त्रदृष्टेन दण्डेन तं शमये-
दित्यर्थः । विचि. १२४

(४) इह संसर्गादिकं राजपुरुषाणां ग्रहणनिमित्तं न
तु निश्चायकमविनाभावाभावात् । दवि. ८१

स्तेयदोषप्रतिप्रसवः

त्रैपुपे वारुके द्वे तु पञ्चाम्रं पञ्चदाडिमम् ।
खर्जूरवदरादीनां मुष्टिं गृह्णन्न दुष्यति ॥

कात्यायनः

स्तेयसाहसयोर्लक्षणम्

प्रेच्छन्नं वा प्रकाशं वा निशायामथवा दिवा ।
यत्परद्रव्यहरणं स्तेयं तत्परिकीर्तितम् ॥
सान्वयस्त्वपहारो यः प्रसह्य हरणं च यत् ।
साहसं च भवेदेवं स्तेयमुक्तं विनिह्वः * ॥

प्रकाशतस्करदण्डाः

तुल्यमानप्रतीमानप्रतिपरूकलक्षितैः ।

चरन्नलक्षितैर्वाऽपि प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥

* व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च साहसप्रकरणे (पृ. १६४८) द्रष्टव्यः ।

प्या (प्योऽ) स्या (स्यो) ; विर. २९३; पमा. ४३९ लोत्रै
(रूपै) शास्या (दण्ड्या) ; रत्न. १२५ ता (तो) स्या
(स्यो) ; विचि. १२३-४; व्यनि. ५०४ शाता (श्यो)
प्या (प्योऽ) शास्या (रासा) ; दवि. ८० चिह्नलोत्रै (लोप्त्र-
चिह्नै) चोदि (देशि) ; विता. ७९० स्या (स्यो) उक्त. ;
सेतु. २२९ वितावत् ; समु. १५० चिह्नलोत्रै (लोप्त्रचिह्नै) .

(१) कात्यायनस्मृतिसारोद्धारः (By Prof. P. V. Kane) Page 99 Verse 822 A. गृहस्थरत्नाकर.

(२) दा. २२४; दात. १८२ उक्त. ; विच. ९६ उक्त.

(३) व्यक. ११०; विर. २९५ प्रती (प्रति) ; विचि.

(१) प्रतिमानं परिमाणमिति प्रसिद्धम् । तुल्यमान-
प्रतिमानैः प्रतिरूपकैराभासलक्षितैर्वा चरन् व्यवहरन्
पूर्वसाहसं प्राप्नुयात् । अतश्चाष्टांशाधिकहरणपक्षे, तेन
न पूर्वसाहसवत्त्वेन किरौथः । विर. २९५-६

(२) तच्च सुवर्णादिमाननिश्चयार्थं राजचिह्नलिङ्गितं
शिलाशकलादि, प्रतिमानेति प्रसिद्धम् । दवि. ८९

अविद्वान् याजको वा स्यात् प्रवक्ता चानवस्थितः ।

तावुभौ चोरदण्डेन विनीय स्थापयेत्यथि ॥

उत्कोचजीविनो मत्तान् शोधयित्वा स्वमण्डलात् ।

सर्वस्वहरणं कृत्वा राजा विप्रान् विवासयेत् ।

इतरानपि तच्छ्रुत्वा बधाद्यैरेव योजयेत् ॥

अप्रकाशतस्करदण्डाः

स्वदेशघातिनो ये स्युस्तथा मार्गनिरोधकाः ।

तेषां सर्वस्वमादाय राजा शूले निवेशयेत् * ॥

येन येन परद्रोहं करोत्यङ्गेन तस्करः ।

छिन्यात्तत्तु नृपस्तस्य न करोति यथा पुनः ॥

इति कात्यायनवचनं तद्रव्यकमेवातिप्रसङ्गविषयं न
करोति यथा पुनरित्यभिधानात् । एवञ्च यत्र दण्डे
विशेषो न श्रूयते तत्रैव तद्रव्यकव्यवस्थानुसारेणैव
तत्कल्पनमिति प्रतिभाति । दवि. १४२

सर्वस्वं हरतः स्त्री तु कन्यापहरणे वधः ।

वाजिवारणबालानां चाददीत बृहस्पतिः ॥

* व्याख्यासंग्रहः नारदे असिनेत्र प्रकरणे (पृ. १७४८)
द्रष्टव्यः ।

१२५; दवि. ८९ प्रतीमान (प्रतिमानैः) ; विव्य. ५१ पूर्व-
साहसम् (त्स शतद्रव्यम्) .

(१) विश्व. ३१२५२; कात्यायनस्मृतिसारोद्धारः (By
Prof. P. V. Kane) Page 100 Verse 828.

(२) समु. १६५.

(३) अप. २१२७३; विर. ३१७ नारदकाल्यायनौ; व्यनि.
५०८ धकाः (धिनः) नारदकाल्यायनौ; दवि. १२५ नारद-
काल्यायनौ; सेतु. २३६ नारदकाल्यायनौ.

(४) अप. २१२७४ ल्येन (त्यंशेन) तत्तु (दङ्ग) ;
व्यक. ११५ तत्तु (त्तं तं) ; विर. ३२९; विचि. १४१-२
तु नृ (तन्मृ) ; दवि. १४२ तु नृपतस्य (त्त्य नृपतिः) .

(५) व्यक. ११४; विर. ३१८ उक्त. ; रत्न. १०५

सर्वस्वमित्यनुषङ्गः, हरणे इत्यपि पूरणीयम् ।

विर. ३१८

मानवाः सद्य एवाहुः सहोढानां प्रवासनम् ।

गौतमानामनिष्ठं यत्प्राण्युच्छेदाद्विगर्हितम् ॥

सहोढमसहोढं वा तत्त्वागमितसाहसम् ।

प्रगृह्य चिह्नमावेद्य सर्वस्वैर्विनियोजयेत् ॥

अयःसंदानगुप्ताश्च मन्दभक्ता बलान्विताः ।

कुर्युः कर्माणि नृपतेरामृत्योरिति कौशिकः ॥

(१) अत्र कात्यायनवाक्ये वृत्तस्वाध्यायवतः प्रवा-

सनं, तच्छून्यस्य धनवतः सर्वस्वहरणं, निर्धनस्य तु तथाविधस्य बन्धनादिकमभिप्रेतं ब्राह्मणविषयं चैतत् । तत्त्वागमितसाहसं तत्त्वेन आगमितं ज्ञापितं साहसं चौर्यं यस्य स तथा । पूर्वं बलान्विताः सन्तः अयः-संदानगुप्ता लौहनिगडबद्धाः मन्दभक्ताः कर्ममात्रौप-यिकत्रलजनकभोजनभाजः कर्माणि कुर्युरामृत्योरिति योजना ।

विर. ३३२

(२) सहोढं लोप्यम् । सर्वस्वेनेति । इदं तु वृत्त-

स्वाध्यायरहितधनवद्ब्राह्मणपरम् । निगडबन्धनफिञ्चि-न्द्रक्षयदानराजदास्याचरणं तु तादृशनिर्धनब्राह्मणपरम् ।

विचि. १४३

पँरदेशाद्भृतं द्रव्यं स्वदेशे यः समाहरेत् ।

गृहीत्वा तस्य तद्द्रव्यमदण्डं तं विसर्जयेत् ॥

बाला (लोहा) चाद (वाद) उक्तः; दवि. १३० उक्तः, व्यासः; व्यप्र. ३८९ बाला (लोहा) उक्तः, नारदः; व्यउ. १२७ व्यप्रवत्, नारदः; व्यम. १०२ व्यप्रवत्, नारदः; विता. ७८३ रत्नवत्, नारदः; बाल. २।२७५; सेतु. २३७; समु. १५० व्यप्रवत्, नारदः.

(१) व्यक. ११६ पू.; विर. ३३२; दवि. ६६ पू.

(२) अप. २।२७५ ह्य चिह्न (ह्याऽऽच्छिन्न) विनियो (विप्रयो); विर. ३३२ प्रगृ (संगृ); विचि. १४३ तत्त्वा (मत्वा) ह्य चि (ह्याच्चि) स्वैर्विनि (स्वेन वि); दवि. ६६ (सहोढमसहोढं वा सर्वस्वैर्विप्रयोजयेत्) एतावदेव; सेतु. २४४.

(३) अप. २।२७५ दान (धान) श्च (स्तु); विर. ३३२; विचि. १४३ बला (गुणा); दवि. ६६ बलान्विताः (महाबलाः); सेतु. २४४-५ दानगुप्ता (धानयुक्ता).

(४) अप. २।२७५ स्वदे...हरेत् (वैदेश्येन यदा भवेत्);

वैदेश्येन देशान्तरादागतेन-इति-हलायुधः । तदेतद-साधारणनिमित्तकमपि सर्वजातिसाधारणमुक्तम् ।

दवि. ४२

^१येन दोषेण शूद्रस्य दण्डो भवति धर्मतः ।

तेन चेत्क्षत्रविप्राणां द्विगुणो द्विगुणो भवेत् ॥

अविद्वच्छूद्रापेक्षया विदुषः शूद्रस्याष्टगुणो यो दण्डः तादृशमेव विद्वक्षत्रविप्राणां तेन द्विगुणो द्विगुणः षोडशगुणद्वात्रिंशद्गुणचतुःषष्टिगुणो दण्ड इत्यर्थः ।

विर. ३४२

चौरान्वेषणम्

अन्यहस्तात्परिभ्रष्टमकामादुद्धृतं भुवि ।

चौरेण वा परिक्षिप्तं लोप्यं यत्नात् परीक्षयेत् ॥

स्तेनातिदेशः

^३चौराणां भक्तदा ये स्युस्तथान्युदकदायिनः ।

क्रेतारश्चैव भाण्डानां प्रतिग्राहिण एव च ।

समदण्डाः स्मृता ह्येते ये च प्रच्छादयन्ति तान् ॥

(१) भाण्डानां चोरितद्रव्याणां, प्रतिग्राहिणः तेषां मुषितधनप्रतिग्रहकर्तारः ।

विर. ३४०

(२) चोरितद्रव्याणां तथा ज्ञातानां क्रेता ग्रहीता संगोता च चौरसमदण्ड्य इत्यर्थः ।

विचि. १४५

स्तेनालामे हृतदानम्

गृहेषु मुषितं राजा चौरग्राहंस्तु दापयेत् ।

आरक्षकांस्तु दिक्पालान् यदि चौरौ न लभ्यते ॥

विर. ३३३; दवि. ४२ स्वदे...रेत् (वैदेश्येन यदा भवेत्).

(१) विर. ३४२ चेत (विट्) अवशिष्टस्थलादिनिर्देशः दण्डमातृकाप्रकरणे (पृ. ५९५) द्रष्टव्यः ।

(२) अप. २।२६८; विर. ३३७.

(३) व्यक. ११७ दायिनः (दायकाः) ह्येते (सर्वे); विर. ३४० ह्येते (सर्वे) अन्यार्थद्वयम्; पमा. ४४६ दायिनः (दायकाः); दीक. ५४ विरवत्, अन्यार्थद्वयम्; विचि. १४५ श्वैव (श्वौर) अन्यार्थद्वयम्; व्यनि. ५०७ विरवत्, अन्यार्थद्वयम्; दवि. ८३ विरवत्, अन्यार्थद्वयम्; व्यप्र. ३९२ क्रेता (छेता); व्यउ. १२९ व्यप्रवत्; सेतु. २४८-९ अन्यार्थद्वयम्; समु. १५२; विव्य. ५२ ता ह्येते (ताश्वैव) अन्यार्थद्वयम्.

(४) अप. २।२७१ पु (तु) आरक्षकांस्तु (अरक्षकांश्च);

(१) चौरग्राहकौरान्वेषणे विशिष्य नियुक्तः । आरक्षको ग्रामरक्षानियुक्तः । दिक्पालो दिक्षु नियुक्तो, देशपतिर्यस्य प्रसिद्धिः । अत्र च गृहेष्विति उपलक्षणं यथा-संभवमुपितदातुत्वम् । विर. ३४३

(२) गृहेष्वित्युपलक्षणम् । यदि चौरोऽन्विष्यमाणो न लभ्यते तदा तदनुसंधायकद्वारा वा देशपतिद्वारा वा चोरितं धनं राजा दापयेदित्यर्थः । आरक्षकः कोटवार इति प्रसिद्धः । देशपतिस्तद्देशरक्षाधिकृतः ।

विचि. १४७

(३) दिक्पालो दिक्षु नियुक्तः स च स्थानपाल इति मिताक्षरा । देशपतिरिति प्रसिद्धो देशपाल इति रत्नाकरः । यत्र ग्रामे विशिष्टरक्षानियुक्तो नास्ति तद्विषयमिदम् । #दवि. ८६-७

अंचौराहापितं द्रव्यं चौरान्वेषणतत्परैः ।

उपलब्धे लभेरंस्ते द्विगुणं तत्र दापयेत् ॥

ग्रामान्तेषु हृतं द्रव्यं ग्रामाध्यक्षं प्रदापयेत् ।

विवीते स्वामिना देयं चौरोद्धर्ता त्ववीतके ॥

विवीते अरण्ये । स्वामिना राजा चौरोद्धर्ता चौराश्रयभूतेनाविवीते क्षेत्रादौ । विचि. १४८

स्वदेशे यस्य यत्किञ्चित् हृतं देयं नृपेण तत् ।

गृह्णीयात्तत्स्वयं नष्टं प्राप्तमन्विष्य पार्थिवः ॥

चौरैर्हृतं प्रयत्नेन स्वरूपं प्रतिपादयेत् ।

तदभावे तु मूल्यं स्यादन्यथा किल्बिषी नृपः ॥

* शेषं विरवत् ।

व्यक. ११८ षितं (षिते) काल्यायननारदौ; विर. ३४३;

विचि. १४७ हांस्तु (हांश्च); दवि. ८६; सेतु. २५०.

(१) व्यक. ११७; विर. ३३८; दवि. ८४ स्ते (स्तत्).

(२) अप. २।२७१ न्तेषु (न्तरे) त्ववी (विवी); व्यक. ११८ न्तेषु (न्ते तु) त्ववी (विवी); विर. ३४५; विचि. १४८ ङर्ता (ङर्ता) त्ववी (विवी); दवि. ८७ पू.; सेतु. २५० विचिवत् .

(३) अप. २।२७१ ण तत् (ण तु); व्यक. ११८; विर. ३४५ यत्कि (वा कि); विचि. १४८; सेतु. २५१ मन्विष्य (मन्यस्य).

(४) अप. २।२७१; व्यक. ११८ नारदकाल्यायनौ;

लब्धे तु चौरै यदि च मोषस्तस्मान्न लभ्यते ।

दद्यात्तमथवा चौरं दापयेत्तु यथेष्टतः ॥

(१) चौरं वा धनं वेति विकल्पः । विर. ३४५

(२) मोषो मुषितद्रव्यं स यत्र चौरसकाशात्न लभ्यते तत्र मूल्यं वा राजा स्वयं स्वामिने दद्यात् चौरमेव वा तस्मिन् विमुजेत् । इच्छया तु तथा कुर्याद्यथा चौरस्तस्मै ददातीत्यर्थः । दवि. ८६

स्तेयदोषप्रतिप्रसवः

त्रैपुषे वारुके द्वे तु पञ्चाग्रं पञ्चदाडिमम् ।

स्वर्जूरबदरादीनां मुष्टिं गृह्णन्न दुष्यति ॥

व्यासः

स्तेनप्रकाराः

प्रैकाशाश्चाप्रकाशाश्च द्विविधास्तस्कराः स्मृताः ।

स्वचिह्नैरेव विज्ञेयाश्चरैस्तस्करवेदिभिः ॥

स्वचिह्नैः चौरचिह्नैर्माणादिभिः । विर. २८९

प्रैकाशापणसंस्थाश्च नानापण्योपजीविनः ।

प्रकाशवञ्चका ज्ञेया भिषक्प्रभृतयोऽपरे ॥

आपणः पण्यवीथी । विर. २९१

तुलामानविशेषेण लेख्येन गणनेन च ।

अर्थस्य वृद्धिच्हासेन मुष्णन्ति वणिजो नरान् ॥

विर. ३४५ तु (ऽपि) नृपः (नरः); विचि. १४८ पाद (दाप) नृपः (नरः); दवि. ८६; सेतु. २५१.

(१) अप. २।२७१ ब्धे तु (ब्धेऽपि) च (तु); व्यक. ११८ च (वा); विर. ३४५ ब्धे तु (ब्धे च) येत्तु यथेष्टतः (येद्वा यथेच्छतः); दवि. ८६ ब्धे तु (ब्धे च); सेतु. २५१ मथवा (दर्थं वा) येत्तु यथेष्टतः (येद्वा यथोदितः).

(२) काल्यायनस्मृतिसारोद्धारः (By Prof. P. V. Kane) Page 99 Verse 822 A. गृहस्थरत्नाकर.

(३) व्यक. १०९ द्विविधास्तस्कराः (तस्करा द्विविधाः) स्व (सु); विर. २८९; रत्न. १२५ व्यकवत्; सेतु. २२७ उक्त., मनुः.

(४) व्यक. १०९; विर. २९१.

(५) व्यक. ११०; विर. २९५; विचि. १२४ अर्थ (अर्थ) नरान् (जनान्); दवि. ९० गणनेन (गणितेन) पू.; सेतु. २२९ नरान् (जनान्); विचि. ५१ नरान् (परान्).

तद्द्रव्यसदृशैरन्यैर्हीनमूल्यैर्विमिश्रणम् ।

कुर्वन्त्यौपधिकाश्चान्ये पण्यानां परिवर्तने ॥

अनिच्छन्तमभूमिज्ञं संयोज्य व्यसने नरम् ।

अपकर्षन्ति तद्द्रव्यं वेद्याकितवशिल्पिनः ॥

अनिच्छन्तं प्रवृत्त्यनुमुखम् । अभूमिज्ञं कार्याकार्य-
ज्ञानहीनम् । एतेनैषां विश्रब्धवञ्चकत्वमुक्तम् ।

विर. ३०७

न्यायस्थाने येऽधिकृता गृहीत्वार्थं विनिर्णयम् ।

कुर्वन्त्युक्तोचकास्ते तु राजद्रव्यविनाशकाः ॥

विनिर्णयं विरुद्धनिर्णयम् । विर. ३०७

स्त्रीपुंसौ वञ्चयन्तीह मङ्गलादेशुत्तयः ।

गृह्णन्ति छद्मना चार्थमनार्यास्त्वार्थलिङ्गिनः ॥

उत्क्षेपकः संधिभेत्ता पान्थमुट् ग्रन्थिभेदकः ।

स्त्रीपुगोऽश्वपशुस्तेयी चौरौ नवविधः स्मृतः ॥

(१) व्यक. ११० श्रणम् (श्रितम्, तने (तनम्);
विर. २९५ पधि (पाधि); विचि. १२४ द्रव्यसदृशैरन्यै
(द्रव्यं सदृशैरन्यै) पधि (पधि) तने (तनम्); सेतु. २३०
रन्यै (द्रव्यै) पधि (पधि); विव्य. ५१ पधि (पधि).

(२) व्यक. ११२; विर. ३०७; विचि. १३०; दवि.
१०५; सेतु. २३२.

(३) व्यक. ११२; स्मृच. ३३२; विर. ३०७ येऽधि
(ह्यधि); पमा. ५८० येऽधि ... .. र्थं (गृहीत्वार्थं अधर्मेण)
उत्तरार्धे (करोत्युत्तरकार्याणि राजद्रव्यविनाशकाः); दवि. १०५
येऽधि (धधि); व्यप्र. ५६९ येऽधि... ..त्वार्थं (गृहीत्वार्थ-
मधर्मेण); समु. १६५ न्याय (न्यास).

(४) व्यक. ११२ यास्त्वा (याश्वा); स्मृच. ३१७ सौ
(सो); विर. ३०८ यास्त्वा (या आ); रत्न. १२४;
दवि. ११९ वृत्तयः (कारिणः) रत्वा (श्वा); सवि. ४६०
चा (ह्य) जिनः (जकाः); व्यप्र. ३८७; व्यउ. १२५;
समु. १४९.

(५) व्यक. १०९ गोऽश्व (सोश्व); स्मृच. ३१८;
विर. २९२ गोऽश्व (सयोः); पमा. ४३८ मुट् ग्रन्थि-
भेदकः (उद्ग्रन्थिकादयः) उत्तरार्धे (स्त्रीपुंसयोः पशुस्तेयी चौरा
नवविधाः स्मृताः); व्यनि. ५०३ मुट् ग्रन्थि (उद्ग्रन्थि);
रत्न. १२४; सवि. ४६१ गोऽश्व (सोश्व) नारदः; दवि.
१२१ संधिभेत्ता (च संधिशो) गोऽश्व (मोपः); व्यप्र.
३८७; व्यउ. १२४; व्यम. १०१ भेदकः (मोचकः);

उत्क्षेपको धनिनामनवधानमवधार्यान्तिकस्थं धन-
मुद्गत्य ग्राहकः । संधिभेत्ता गृहाणं विच्छेदाय कृत-
संचरस्थाने वृष्टसंधावस्थाय तत्रत्यमितिभेत्ता । पान्थमुट्
उत्कटकान्तरादौ पधिकानां धनापहारकः । ग्रन्थिभेदकः
परिधानादिग्रथितधनं ग्रहीतुं तद्ग्रन्थिमोचकः । स्त्रीपुंगो-
ऽश्वपशुस्तेयीति द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणः शब्दः प्रत्येकमभि-
संबध्यते । अत एव नवविध इत्युक्तम् ।

स्मृच. ३१८

साधनाङ्गान्विता रात्रौ विचरन्त्यविभाविताः ।

अविज्ञातनिवासाश्च ज्ञेयाः प्रच्छन्नतस्कराः ॥

(१) रात्राविति प्रायिकाभिप्रायेणोक्तम् । दिवा-
ऽप्यरण्यादावविभावितानां विचरतां संभवात् ।

स्मृच. ३१८

(२) साधनाङ्गान्विताः स्तेयकरणस्वनित्राद्यन्विताः ।
अविज्ञातनिवेशाः अनवगतप्रवेशकाः । विर. २९२

प्रकाशनस्कारदण्डाः

नैगमाद्या भूरिधना दण्ड्या दोषानुरूपतः ।

यथा ते नातिवर्तन्ते तिष्ठन्ति समये तथा ॥

दोषानुरूपतो दण्ड्या न पुनर्धनानुरूपत इत्यर्थः ।
दोषानुरूपतोऽस्मिन् दोषे ग्राह्य एतावान् दण्ड इति
विध्यनुरूपत इत्यर्थः । ते च विधयो विस्तारभयान्न
प्रदर्शिताः, ग्रन्थान्तरे द्रष्टव्याः । स्मृच. ३१७

विता. ७८१ मधि (कुड्य) गोऽश्व (सोश्व) नव (नाना);
समु. १४९.

(१) व्यक. १०९ निवासा (विशेषा) तस्कराः (वञ्चकाः);
स्मृच. ३१७ नाङ्गा (नाद्य) तस्कराः (वञ्चकाः); विर.
२९२ वासा (वेशा); पमा. ४३८; व्यनि. ५०३; दवि.
१२१ साद्य (शोध) विच (ये च) वासा (वेशा); सवि.
४६१ नाङ्गा (नाद्य) नारदः; व्यप्र. ३८७; व्यउ. १२४;
व्यम. १०१ पूर्वार्धे (साधनाद्यन्विता रात्रौ यदि प्रच्छन्न-
चारिणः); विता. ७८१ पूर्वार्धे (साधनाद्यन्विता रात्रौ
विरता भविता दिवा); समु. १४९.

(२) व्यक. ११३; स्मृच. ३१७; विर. ३१५ तथा
(यथा); रत्न. १२४; दवि. ११६ रूपतः (सारतः)
तथा (यथा); व्यप्र. ३८७ नाति (न ति); व्यउ. १२६;
समु. १४९.

अप्रकृतसैन्यकरदण्डाः

संधिच्छेत्ताऽनेकविधं धनं प्राप्नोति वै गृहान् ।
प्रदाप्यः स्वामिने सर्वं तीक्ष्णशूले निवेशयेत् ॥

(१) यः प्राप्नोति तं प्रदाप्य पश्चाच्छूले निवेशये-
दित्यर्थः । १२५ । १३४ स्मृच. ३१८

(२) तस्य हृतदापनमात्रे तात्पर्यमिषेकधनलाभाभि-
धानं तु पक्षप्राप्तानुवाद एव । १२४ दवि. १२४

स्त्रीहर्ता लोहशयने दग्धव्यो वै कटाग्रिमा ।
नरहर्ता हस्तपादौ छित्त्वा स्थाप्यश्रुतुषपथे ॥

पुरुषं हरतः प्रोक्तो दण्ड उक्तमसाहसः ।
सर्वस्वं हरतो नारीं कन्यां तु हरतो वधः ॥

(१) अत्र चैकवस्तुहरणे परस्परविरुद्धशारीरार्थ-
दण्डानां हारकोत्कृष्टापकृष्टजातीयत्वधनवत्त्वाधनवत्त्व-
कार्योत्कर्षापकर्षव्यवस्था कार्या । १२५ विर. ३१८

(२) इदं (नरहर्तेति) मध्यविधपुरुषापहरणे । इदं
(सर्वस्वमिति) अपकृष्टनार्यपहरणे । विचि. १३५

अश्वहर्ता हस्तपादौ कटिं छित्त्वा प्रमाप्यते ।
पशुहर्तुस्त्वर्धपादं तीक्ष्णशस्त्रेण कर्तयेत् ॥

(१) स्मृच. ३१८ संधिच्छेत्ता (संधि भित्त्वा); विर.
३१६ तीक्ष्ण (हृत); विचि. १३४ दाप्यः (दाप्य)
तीक्ष्ण (हृतं), दवि. १२४ शूले (नृपे) शेषं विचिक्तवत्;
सवि. ४६१ संधिच्छेत्ता (संधि छित्त्वा) दाप्यः (दाप्य);
सेतु. २३५ (=) तीक्ष्ण (कृतं); समु. १५० स्मृचवत्;
विच्य. ५१ विरवत्.

(२) व्यक. ११४; स्मृच. ३१८ नर (नृ) दौ+ (च);
विर. ३१७-८; रत्न. १२५; विचि. १३४ बृहस्पतिः;
दवि. १२५; सवि. ४६२ दग्धव्यो वै (दग्धो वा); व्यप्र.
३८९; व्यउ. १२७, व्यम. १०२; विता. ७८२; सेतु.
२३६ विचिक्तवत्; समु. १५० स्मृचवत्; विच्य. ५१ विचिक्तवत्.

(३) मिता. २१२७५ (=) तः प्रोक्तो दण्ड (तो दण्डः
प्रोक्त) सर्व...री (स्यपराधे तु सर्वस्वं); अप. २१२७५ (=)
प्रोक्तो (हस्तौ); विर. ३१८; विचि. १३५; सवि. ४५६
तः प्रोक्तो दण्ड (तो दण्ड उक्त) शेषं मितावत्, मनुः;
विता. ७८४ (=) मितावत्; सेतु. २३६; समु. १५०
संधिवत्, स्मृचन्तरम्; विच्य. ५१.

(४) अप. २१२७३ स्त्व (श्वा); व्यक. ११४ अपवत्;
स्मृच. ३१९ श्वहर्ता हस्त (श्रापहरणे); विर. ३२१ अप-

एतच्च विशिष्टाश्वहर्णे, सामान्याश्वहरणे विष्णुना
एककरपादिकत्वप्रतिपादनात् । एतदपि (पशुहर्तुरिति)
विरुद्धदण्डनमनविरुद्धहरणे । विर. ३२१

उत्क्षेपकग्रन्थिभेदौ संदशेन वियोजयेत्
मध्यहीनद्रव्यहारी पुष्पमूलफलस्य च ।

दाप्यस्तु द्विगुणं दण्डमथवा पञ्च कृष्णलान् ॥
मध्यहीनद्रव्यं लवणादि । पञ्च कृष्णलान् कृष्ण-

शब्देन त्रियवमितद्रव्यमभिप्रेतम् । विर. ३२५
अल्पधान्यापहरणे क्षीरे तद्विकृतौ तथा ।

स्वामिने तत्समं दाप्यो दण्डं च द्विगुणं नृपे ॥
अत्र पञ्चगुणदण्डावरुद्धक्षीरादितोऽल्पे शीगतद्विकृती

ग्राह्ये इत्याविरोधः । विर. ३२८
चौरान्वेषणम्

ते पदेनानुगन्तव्या विभाव्या लोचन्द्रशैनेः ।
शूतस्त्रीपानसकत्त्या च निरायव्ययकर्मभिः ॥

सेनालाभे ह्यदानम्
प्रत्याहर्तुमशक्तस्तु धनं चौरैर्हृतं यदि ।
स्वकोशात्तद्वि देयं स्यादशक्तेन महीक्षिता ॥

सेयदोषप्रतिप्रसवः
पकंपकं प्रचिन्वीत मूलच्छेदं तु वर्जयेत् ।
मालाकार इवारामे न यथाऽङ्गारकारकः ॥

वत्; रत्न. १२५ उक्त.; विचि. १३५ पू., १३६ उक्त.,
स्त्व (श्वा) तीक्ष्णशस्त्रेण (अतीक्ष्णे शस्त्रे); दवि. १३०
पू. : १३२ स्त्वर्धपादं (श्वार्धपादः) उक्त.; सवि. ४६२
प्येते (पयेत्) र्धं (ग्र) शेषं स्मृचवत्; व्यप्र. ३८९ उक्त.;
व्यउ. १२७ उक्त.; व्यम. १०२ उक्त.; विता. ७८३
उक्त.; सेतु. २३७ पू. : २३८ स्त्व (श्वा) उक्त.; समु.
१५० स्मृचवत्; विच्य. ५२ प्येते (पयेत्) उक्त.

(१) व्यक. ११४; विर. ३२१; दवि. १३२ वि (नि).
(२) व्यक. ११५; विर. ३२५; दवि. १४७ स्तु
(स्तद्); सेतु. २४१ दविवत्.

(३) व्यक. ११५; विर. ३२८ धान्या (मूल्या);
विचि. १४०; सेतु. २४१, २४३.

(४) व्यनि. ५०६; समु. १४९.

(५) व्यम. ८८ क्षिता (भृता) कृष्णद्वैपायनः; विता.
५६७ रैहं (रह); समु. १५२-३.

(६) मभा. १२१२५.

उशना

अप्रकाशतस्करदण्डः

सुवर्णस्तेयकृत् षड्वर्षं ब्राह्मणो व्रतं चरेत् ।
वैश्यस्य क्षत्रियवचोरदण्डः ।

यमः

अप्रकाशतस्करदण्डः

फलेषु हरिते धान्ये शाकमूले ससिमुजे ।
अल्पेषु परिपूतेषु दण्डः स्यात् पञ्चकृष्णलाः ॥
स्तेयदोषप्रतिप्रसवः

अस्तेयमग्नये काष्ठमस्तेये च वृणं भवेत् ।
कन्याहरणमस्तेये याऽवरा याऽनलङ्कृता ॥
अन्यस्मै दातुमलङ्कृतां नाहरेत् । व्यनि. ५१५
पथिकः क्षीणवृत्तिस्तु द्वाविभू द्वे च मूलके ।
आददानः परक्षेत्रान् न दण्डं दातुमर्हति ॥

लोकाक्षिः (लौगाक्षिः?)

अप्रकाशतस्करदण्डः

अनुभूतचिह्नानि मुषित्वा गृह्यतः पूर्वसाहसं
दण्डः, तद्द्रव्यद्विगुणं च राजा हरेत् ।

कण्वः

अप्रकाशतस्करदण्डः

श्रोत्रियस्वहरणे द्विगुणम् ।

वृद्धमनुः

अप्रकाशतस्करदण्डः

अन्यायोपात्तवित्त्वाद्धनमेपां मलात्मकम् ।
ततस्तान् घातयेद्राजा नार्थदण्डेन दण्डयेत् ॥

(१) मभा. १२।४१. (२) व्यक. ११५.

(३) व्यनि. ५१५; समु. १५१ भवेत् (गवे).

(४) व्यनि. ५१५. (५) मभा. १०।४२.

(६) मभा. १२।४१.

(७) मित्ता. २।२७० तत (अत); व्यक. ११६ मित्ता-
वत्, बृहस्पतिः; विर. ३३२ नमे (नं ये); दीक. ५४ तत
(अत) शेषं विरवत्; विचि. १४२-३ नमे (नं ते) नारदः;
द्वि. ५९; वीमि. २।२७३ मित्तावत्, मनुः; समु. १५०
मित्तावत्, स्मृत्यन्तरम्.

(१) इति, तदपि महापराधविषयम् ।

मिता. २।२७०

(२) एतत् ब्राह्मणेतरचौरविषयम् । विर. ३३२
स्तेनालाम् हेतदानम्

तस्मिंश्चेद्वाप्यमानानां भवेन्मोषे तु संशयः ।
मुषितः शपथैः शाप्यो बन्धुभिर्वा विशोधयेत् ॥
यस्मादपहृताल्लब्धं द्रव्यात्स्वल्पं तु स्वामिना ।
तच्छेषमाप्नुयात्तस्मात्प्रत्यये स्वामिना कृते ॥

(१) मुषितामुषितसंदेहे मानुषेण दिव्येन वा निर्णयः
कार्यः । मित्ता. २।२७२

(२) इयन्मुषितं इयद्वेति मुषितः शपथं कारयितव्यो
निर्णयार्थं बन्धुभिर्वा विशोधयेत् । इयन्मुषितं मयेति
मुषितेन प्रत्यये कृते, तदेकदेशे चौराल्लब्धे, तस्मादेव
शेषो प्राह्यः यद्यसौ बलवत्प्रमाणं स्वकर्तृकशेषानपहारे
दर्शयतीत्यर्थः । विर. ३४६

अग्निपुराणम्

प्रकाशतस्करदण्डः

द्रव्यमादाय वणिजामनर्धेणावरुन्धताम् ।
राजा पृथक्पृथक् कुर्याद्दण्डमुत्तमसाहसम् ॥
द्रव्याणां दूषको यश्च प्रतिच्छन्दकविक्रयी ।
मध्यमं प्राप्नुयाद्दण्डं कूटकर्ता तथोत्तमम् ॥

स्तेयदोषप्रतिप्रसवः

ब्राह्मणः शाकधान्यादि ह्यल्पं गृह्यन्न दोषभाक् ।
गोदेवार्थं हरंश्चाऽपि हन्याद्दुष्टं वधोद्यतम् ॥

(१) मित्ता. २।२७२ तस्मिंश्चेद्वाप्यमानानां (यदि तस्मिन्
दाप्यमाने) यैः शा (थं दा) विशो (ऽपि सा); अप.
२।२७१ न्मोषे (होषे) यैः शा (थं दा) कात्यायनः; व्यक.
११८ यैः शा (थान् दा) वां वि (वांऽपि); विर. ३४५;
पमा. ४४९ मित्तावत्; द्वि. ८८ यैः शा (थान् दा);
विता. ७९२ विशोध (ऽपि दाप) शेषं मित्तावत्; समु.
१५२ मित्तावत्.

(२) अप. २।२७१ क्रमेण कात्यायनः; व्यक. ११८;
विर. ३४६; विचि. १४८; सेतु. २५१.

(३) अपु. २२७।५७-५९.

(४) अपु. २२७।३८.

मत्स्यपुराणम्

प्रकाशितस्करदण्डः

वासांसि फलके सूक्ष्मे निर्णेज्यानि शनैः शनैः ।
अतोऽन्यथा यः कुर्वति दण्डः स्याद्रूप्यमाषकम् ॥

स्तेयदोषप्रतिप्रसवः

त्रिपुषोर्वारुके द्वे द्वे तावन्मात्रं फलेषु च ।
शाकं स्तोत्रप्रमाणेन गृह्णानो नैव दुष्यति ॥

शुक्रनीतिः

कूटपण्यविक्रेतृदण्डः, स्तेयप्रसङ्गेन शिल्पिनां विविधभृति-
विचारश्च

कूटपण्यस्य विक्रेता स दण्ड्यश्चौरवत्सदा ॥
दृष्ट्वा कार्याणि च गुणान् शिल्पिनां भृतिमावहेत् ।
पञ्चमांशं चतुर्थांशं तृतीयांशं तु कर्षयेत् ॥
अर्धं वा राजताद्राजा नाधिकं तु दिने दिने ।
विद्रुतं न तु हीनं स्यात्स्वर्णं पलशतं शुचि ॥

(१) दवि. ११२. (२) दवि. ४०.

(३) शुनि. ४।८।१५-२६.

चतुःशतांशं रजतं ताम्रं न्यूनं शतांशकम् ।
वङ्गं च जसदं सीसं हीनं स्यात्षोडशांशकम् ॥
अयोऽष्टांशं त्वन्यथा तु दण्ड्यः शिल्पी सदा नृपैः ।
सुवर्णं द्विशतांशं तु रजतं च शतांशकम् ॥
हीनं सुघटिते कार्ये सुसंयोगे तु वर्धते ।
षोडशांशं त्वन्यथा हि दण्ड्यः स्यात्स्वर्णकारकः ॥
संयोगघटनं दृष्ट्वा वृद्धिं ऋासं प्रकल्पयेत् ।
स्वर्णस्योत्तमकार्ये तु भृतिस्त्रिंशतांशकी मता ॥
षष्ट्यंशकी मध्यकार्ये हीनकार्ये तदर्धकी ।
तदर्धा कटके ज्ञेया विद्रुते तु तदर्धकी ॥
उत्तमे राजते त्वर्धा तदर्धा मध्यमा स्मृता ।
हीने तदर्धा कटके तदर्धा संप्रकीर्तिता ॥
पादमात्रा भृतिस्ताम्रे वङ्गे च जसदे तथा ।
लोहेऽर्धा वा समा वाऽपि द्विगुणा त्रिगुणाऽथवा ॥
धातूनां कूटकारी तु द्विगुणो दण्डमर्हति ।
लोकप्रचारैरुत्पन्नो मुनिभिर्विधृतः पुरा ॥
व्यवहारोऽनन्तपथः स वक्तुं नैव शक्यते ॥

वाक्पारुष्यम्

वेदाः

ब्राह्मणं प्रति अकुशलोक्तिनिषेधः

न त्वेवान्यत्कुशलाद्ब्राह्मणं ब्रूयादतियुञ्ज एव
ब्राह्मणं ब्रूयान्नातियुञ्जेन च ब्राह्मणं ब्रूयान्नमोऽस्तु
ब्राह्मणेभ्य इति शौरधीरो माण्डूकेयः ।

गौतमः

शूद्रकृतवाग्दण्डपारुष्यदण्डसामान्यविधिः

शूद्रो द्विजातीनभिसंधायाभिहृत्य च वाग्दण्ड-
पारुष्याभ्यामङ्गं मोच्यो येनोपहन्त्यात् ।

‘दण्डो दमनादित्याहुस्तेनादान्तान् दमयेत्’ इति
सामान्येनाभिहितम् । तत्र कापराधे कियान् दण्ड इति
तद्वक्तव्यमित्याह — शूद्र इति । शूद्र उक्तः । स द्विजा-
तीनुपनीतान् ब्राह्मणादीनतिसंधाय बुद्धिपूर्वमतिक्रम्य न
तु परिहासादिना । अभिहृत्य च अभिशब्दो बुद्धिपूर्व-
ज्ञापनार्थः । अभिहृत्य ताडयित्वा । क्रमेण वाग्दण्ड-
पारुष्याभ्याम् । तत्र वाक्पारुष्येणातिसंधाय दण्ड-
पारुष्येणाभिहृत्येति क्रमो द्रष्टव्यः । वाक्पारुष्येणाति-
क्रमणमतिक्रम्य परुपादिवचनम् । परुपशब्द उग्रपर्यायः ।
उग्रया वाचा अतिक्रम्य उग्रेण च दण्डेनाभिहृत्य
चेत्यर्थः । ततश्च उपलादिना न दोषः । अङ्गं
शरीरावयवः मोच्यः छेद्यः येन हस्तादिना उपहन्त्यात्
पीडयेत् । एवञ्च विनाऽपि दण्डेन दण्डपारुष्यं भवतीति

(१) शाभा. ७।९, १०, ११.

(२) गौध. १२।१; अप. २।२०७ तीनभि (तिमभि)
च्यो येनो (च्यं यो नाभि); व्यक. १०३ याभि (य नि);
मभा. नमि (ननि); गौमि. १२।१ मङ्गं (मङ्ग);
उ. २।२७।१४ मभावत्; विर. २।५२ नभि (न्वाचाऽभि)
च वाग्दण्डपारुष्याभ्यामङ्गं (दण्डेनाङ्गं); विचि. १११
व्यकवत्; व्यप्र. ३८२; व्यउ. १२१; सेतु. २।१२ याभि
(य नि) नोप (नाप).

ज्ञापयति । वाक्पारुष्ये वाक्छेदनम् । हस्तादिना
दण्डपारुष्ये तदङ्गछेदनमिति द्रष्टव्यम् । चशब्दादुभया-
पराधे उभयं मोच्यः । *मभा.

वेदाध्यायिशूद्रदण्डः

अथ हास्य वेदमुपशृण्वतस्त्रपुजतुभ्यां श्रोत्रपूरण-
मुदाहरणे जिह्वाच्छेदो धारणे शरीरभेदः ।

पञ्चवर्षादूर्ध्वमयं, अथशब्दोपादानात् । तथा च
स्मृत्यन्तरम्—‘वेदं श्रुत्वा तु पञ्चाब्दः शूद्रश्चेद्दण्ड-
भागभवेत् । अप्राप्तपञ्चवर्षो न दण्डमर्हति कुत्रचित् ॥’
इति । हशब्दो बुद्धिपूर्वसूचनार्थः । न गोप्तुरेवेत्येवमर्थ-
मस्यशब्दस्योपादानम् । वेदं साङ्गम् । कुतः ? ‘साङ्गो
वेदः स्त्रीशूद्रसकाशे नाध्येतव्यः’ इति गृह्यस्मृतिदर्शनात् ।
उपशब्देन समीपवाचिना अक्षरश्रवण एव दोष इति
दर्शयति । ततश्च ध्वनिमात्रश्रवणे न दोषः । हशब्देन
बुद्धिपूर्व एव दण्डविधानात् प्रमादात् कदाचिदक्षर-
श्रवणेऽपि दोषाभावो द्रष्टव्यः । त्रपुजतुभ्यां त्रपुणा
जतुना चेति द्रष्टव्यम् । तप्ताभ्यामिति च द्रष्टव्यं,
पूरणोपदेशसामर्थ्यात् । श्रोत्रद्वयपरिग्रहार्थः प्रतिशब्दः
उदाहरणे द्विजातिभिः सह जिह्वाच्छेदः कर्तव्यः । धारणे
स्वयमेवोदाहरण इत्यर्थः । परशुना शरीरभेदः कर्तव्यः ।

×मभा.

* गौमि., विर., व्यप्र. मभावत् ।

× गौमि. मभावत् ।

(१) गौध. १२।४; अप. २।२०७ थ हा (था) णे जि
(णाञ्जि); व्यक. १०३ थ हा (था); मभा. श्रोत्र+
(प्रति); गौमि. १२।४ मभावत्; विर. २।५४ थ हा (था)
श्रोत्र (कर्ण); विचि. १११ थ हा (था) भ्यां (ना);
व्यनि. ४८८ थ हा (था) शेषं मभावत्; दवि. ३२१
थ हा (था) ण्वत (णुत) श्रोत्र (कर्ण) धारणे+ (च) भेदः
(छेदः); सेतु. २।१७ भेदः (छेदः) शेषं व्यकवत्;
समु. १।६१ व्यनिवत्.

त्रैमूर्णिककृतवाक्पारुष्ये दण्डः

शतं क्षत्रियो ब्राह्मणाक्रोशे ।

क्षत्रियश्चेद् ब्राह्मणमाक्रोशेद्वाचा परुषया निन्देत् ततः शतं दण्ड्यः । दण्डप्रकरणे सर्वत्र ताम्रिकस्य कार्पापणस्य ग्रहणमिति स्मार्तां व्यवहारः । शतं कार्पापणानि दण्ड्यः । दण्डपारुष्ये द्विगुणम् । अथाह बृहस्पतिः— 'वाक्पारुष्ये कृते यस्य यथा दण्डो विधीयते । तस्यैव द्विगुणं दण्डं कारयेन्मरणदृष्टे ॥' इति । × गौमिः

अध्यर्धं वैश्यः ।

वैश्यस्तु ब्राह्मणाक्रोशेऽध्यर्धं शतं दण्ड्योऽर्धाधिकं पञ्चाशदधिकं शतं दण्ड्यः । गौमिः

ब्राह्मणस्तु क्षत्रिये पञ्चाशत् ।

आक्रुष्टे इति वर्तते । ब्राह्मणेन क्षत्रिये आक्रुष्टे ब्राह्मण अश्रोत्रियश्चेत् कुतः? तुशब्दोपादानात्, पञ्चाशद्दण्ड्यः । समवर्णेषु द्वादश वा कल्प्यं अवचनीयेषु द्विगुणं कल्प्यम् । *मभा.

तैर्द्धं वैश्ये ।

वैश्ये आक्रुष्टे ब्राह्मणः पञ्चेविंशतिर्दण्ड्यः । *मभा.

शूद्रे न किञ्चित् ।

आक्रुष्टे न किञ्चिद् ब्राह्मणो दण्ड्यः । अवचनादेव सिद्धमिति चेत् न, क्षत्रियवैश्ययोर्दण्डप्रापणार्थत्वात् । एवञ्च तद्विषये दण्डः कल्प्यः, क्षत्रिये चतुर्विंशतिर्षणं, पट्त्रिंशतं वैश्य इति । तथाह उशाना—'शूद्रमाक्रुश्य क्षत्रियश्चतुर्विंशतिर्दण्डभाग् वैश्यः पट्त्रिंशत्' इत्यादि । *मभा.

ब्राह्मणराजन्यवत्क्षत्रियवैश्यौ ।

× मभा. गौमिवत् । * गौमि. मभावत् ।

(१) गौध. १२।६; मभा.; गौमि. १२।६.

(२) गौध. १२।७; मभा.; गौमि. १२।७.

(३) गौध. १२।८; मभा.; गौमि. १२।८.

(४) गौध. १२।९, मभा.; गौमि. १२।९.

(५) गौध. १२।१०; मभा.; गौमि. १२।१० शूद्रे न (न शूद्रे).

(६) गौध. १२।११; मेधा. ८।२६८; मिता. २।२०७ श्यौ (श्योः); मभा.; गौमि. १२।११; नृप्र. २७७ (वत्) श्यौ (श्योः); विसा. ७२७ मितावत्.

11 यत् ब्राह्मणक्षत्रिययोः परस्परक्रोश उक्तं तत् क्षत्रिय-वैश्ययोरपि द्रष्टव्यम् । क्षत्रिये शतं वैश्ये पञ्चाशदिति । एवमन्तरजानामपि द्रष्टव्यम् । तथाह जमदग्निः— 'मातृतुल्यमनुलोमानां पितृतुल्यं प्रतिलोमानाम्' इति ।

*मभा.

हारीतः

असमवर्णकृतवाक्पारुष्यदण्डसामान्यविधिः

अधोवर्णानामुत्तमवर्णाक्रोशाक्षेपाभिभवे अष्टौ पुराणाः+ ।

अनृताभिंशसने तदङ्गच्छेदः पञ्चशतं वा । आग्नेषु पादो न वा किञ्चित् । स्वामित्वादादिवर्णत्वाच्च । उत्तमानामीशान्तमो ब्राह्मणः+ ।

वेदाभ्याथिशूद्रदण्डः

तस्माद्वेदश्रुतिश्रवणे शूद्रस्य त्रपुमीमौ विप्लाव्य कर्णौ पूयेत् ।

विप्लाव्य द्रवीकृत्य ।

विर. २५४

मिथ्यावाक्पारुष्ये दण्डसामान्यविधिः

2 मिथ्यादूषिणां मेलकानां च राजा जिह्वां छिन्यात् दण्डयेद्वा सहस्रम् ।

मिथ्यादूषिणा मिथ्यावाक्पारुष्यकारिणा, मेलकाना वाक्पारुष्यमेलयितृणां, कचित्पाटो मिथ्यादृष्टीनामितं, तत्रापि स एवार्थो विवक्षितः ।

विर. २५९

आपस्तम्बः

शूद्रकृतवाक्पारुष्ये दण्डः

3 जिह्वाच्छेदनं शूद्रस्य आर्यं धार्मिकमाक्रोशतः ।

* गौमि. मभावत् ।

+ व्याख्यामंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च दण्डपारुष्यप्रकरणे द्रष्टव्यः ।

(१) विर. २५४; दवि. ३२९.

(२) व्यक. १०४ (च०) छिन्धात् (छिन्वा); विर. २५८ (च राजा०) 'मिथ्यादृष्टीनां' इति कचित्पाठः; दवि. २१५ षिणां (षितानां) (च राजा०) सह (साह); व्यप्र. ३८४ (सहस्रम्०); व्यउ. १२२ व्यप्रवत्.

(३) भाध. २।२७।१४; हिध. २।१९; व्यक. १०३; विर. २५३ आर्यं (अति); व्यप्र. ३८२; व्यउ. १२९.

शूद्रो द्विजातीनामन्यतमं धार्मिकं स्वकर्मस्यं यथा-
क्रोशति निन्दति गहृते, तदा तस्य जिह्वा छेत्तव्येति । उ.

वसिष्ठः

पातकाभिर्शंसने दण्डः

पतितं पतितेत्युक्त्वा चौरं चौरैरिति वा पुनः ।
वचनात्तुल्यदोषः स्यात् मिथ्या द्विदोषतां ब्रजेत् ॥

विष्णुः

हीनवर्णकृतवाक्पारुष्ये दण्डः

हीनवर्णोऽधिकवर्णस्य येनाङ्गेनापराधं कुर्यात्
तदेवास्य शातयेत् * ।

आक्रोशयिता च विजिह्वः ।

द्वेषेण धर्मोपदेशकारिणो राजा तप्तमासेचयेत्तैल-
मास्ये ।

द्रोहेण च नामजातिग्रहणे दशाङ्गुलोऽस्य
शङ्कुर्निखेयः ।

उत्तमवर्णस्य धर्मोपदेशकारिणाम् । अस्य हीनवर्णस्य
मुखे ज्वलन्नयोमयः शङ्कुः । वै.

प्रातिलोभ्येन पारुष्ये द्विगुणो दमः ।

अयमर्थः— द्विगुणास्त्रिगुणा दमाः ब्राह्मणाक्षेपकारिणोः
क्षत्रियवैश्ययोः पञ्चाशत्पणापेक्षया द्विगुणाः शतं पणाः,
त्रिगुणाः सार्धशतं पणा दण्डो वेदितव्य इति ।

सवि. ४७८

वाक्पारुष्यविशेषाः, तत्र दण्डाश्च

श्रुतदेशजातिकर्मणामन्यथावादी कार्षापणशतद्वयं
दण्ड्यः ।

काणखञ्जादीनां तत्त्ववाद्यपि कार्षापणद्वयम् ।

* स्थलादिनिर्देशः दण्डपारुष्यप्रकरणे द्रष्टव्यः ।

(१) वस्मृ. २०१४०. (२) विस्मृ. ५१२३.

(३) विस्मृ. ५१२४. (४) विस्मृ. ५१२५.

(५) सवि. ४७८.

(६) विस्मृ. ५१२६; अप. २१२०७ शतद्वयं (शतं);
व्यक. १०३; विर. २५५ (शत०).

(७) विस्मृ. ५१२७ तत्त्व (तथा); व्यक. १०२ काण
(दण्डः. काण) तत्त्व (तथा) बृहस्पतिः; विर. २४८ काण

गुरूनाक्षारयन् कार्षापणशतम् ।

परस्य पतनीयाक्षेपे कृते तूत्तमसाहसम् । उप-
पातकयुक्ते मध्यमम् । त्रैविद्यवृद्धानां क्षेपे जाति-
पूगानां च । ग्रामदेशयोः प्रथमम् ।

न्यङ्गतायुक्ते क्षेपे कार्षापणशतम् ।

मातृयुक्ते तूत्तमम् ।

(१) परस्येति । उत्तमवर्णाक्षेपविषयमेतत् । त्रैविद्ये-
ति । अल्पाशयदोषविषयमेतत् ।

अप. २१२१०-११

(२) तत्त्वं याथार्थ्यं, सगुणातिदरिद्रविषयमेतत् ।

विर. २४८

एतदपि व्यङ्गता शक्ते बोद्धव्यम् । बाह्यादयश्चा
ज्ञानि ।

विर. २५०

त्रैविद्यवृद्धानामित्यत्र उत्तमसाहसमित्यनुपङ्गः,
जातिपूगानामित्यत्र मध्यमित्यनुपङ्गः । विर. २५६

(३) उपपातकं गोवधादि, पूगानां सभ्यादिसंघा-
नाम् । न्यङ्गमश्लीलम् । वै.

काणं वाऽप्यथवा खञ्जमन्यं वाऽपि तथाविधम् ।
तथ्येनाऽपि वदन् दाप्यो दण्डं कार्षापणावरम् ॥

(दण्ड्यः काण); विचि. ११० (काणखञ्जादीनां तथा)
एतावदेव, बृहस्पतिः; व्यनि. ४८६ द्रथम+(दण्डः); दवि.
२१० विरवत्; व्यप्र. ३८४ तत्त्ववत्, अपि (तथावाक्यपि);
व्यउ. १२२ व्यप्रवत्; सेतु. २१० (काणखञ्जादीनाम्)
एतावदेव; समु. १६० द्रथम+(दण्ड्यः)

(१) विस्मृ. ५१२८ क्षारयन् (क्षिपन्); अप. २१२०५
णश (णं श); व्यक. १०३; विर. २५०; व्यप्र. ३८२;
व्यउ. १२१; सेतु. २१४.

(२) विस्मृ. ५१२९-३२ धमम् (धमसाहसम्); अप.
२१२१०-११ नीया (नीये) क्षेपे जाति (जाति); व्यक.
१०४; विर. २५६ तूत्त (उत्त); दवि. २०८ तूत्त (उत्त);
व्यप्र. ३८४ परस्य (परस्परं) युक्ते+(तु); व्यउ. १२२
व्यप्रवत्.

(३) विस्मृ. ५१३३ (ख) युक्ते (युक्ता); व्यक. १०२
न्यङ्ग (व्यङ्ग); विर. २५० न्यङ्गतायु (व्यङ्गता उ).

(४) विस्मृ. ५१३४; व्यक. १०३ तमम् (तमसाहसम्);
विर. २५२.

(५) विर. २४७-८ मनुनारदविष्णवः.

कार्षापणावरं कार्षापणद्वयं कार्षापणोऽवरः कनिष्ठो
यस्येति व्युत्पत्त्या । विर. २४८

तुल्यकालं रूक्षयोः सम एव दण्डः ।

समासमवर्णाक्षेपादिषु दण्डाः

समवर्णाक्रोशने द्वादश पणान् दण्ड्यः । हीन-
वर्णाक्रोशने षट् ।

यथाकालमुत्तमसवर्णाक्षेपे तत्प्रमाणो दण्डः ।
त्रयो वा कार्षापणाः । शुक्तवाक्याभिधाने त्वेवमेव ।

(१) अल्पधनविषयमेतत् । अप. २।२०४

(२) समवर्णाक्रोशने समवर्णमात्राक्रोशने ।

विर. २४७

(३) कालोऽत्राक्षेपकालस्तमनतिक्रम्येति यथाकालम् ।
तत्प्रमाणः षट्कार्षापणप्रमाणो दण्डः कार्यः । वै.

शङ्खः शङ्खलिखितौ च

समासमवर्णाक्षेपातिक्रमादिषु दण्डाः

यथाकालमुत्तमवर्णाक्षेपे तत्प्रसादो दण्डरूपो
वा कार्षापणाः । शुक्तवाक्याभिधानेऽप्येवमेव ।

सर्ववर्णव्यतिक्रमे द्वादश कार्षापणाः । यथारूप-
विशिष्टाक्षेपे ह्यविशिष्टस्य चतुर्विंशतिरविशिष्टातिक्रमे
च विशिष्टस्य ततोऽर्धम् ।

(१) सवि. ४७७.

(२) विस्मृ. ५।३५-६ षट्+ (दण्ड्यः) ; अप. २।२०४
षट् (तु षट्) ; व्यक. १०२ (सम... .. दण्ड्यः०) ; विर.
२४७ ; विचि. ११० (सवर्णाक्रोशने सार्धद्वादशपणो दण्डः ।
हीनवर्णे काङ्गिण्यधिकषट्पणो दण्डः ।) बृहस्पतिः ; व्यप्र. ३८०
(हीन... ..षट्०) ; व्यउ. ११९ व्यप्रवत् ; व्यम. ९९
व्यप्रवत् ; सेनु. २१० समव (सव) पणान् (पणा) ; समु.
१६० शने (शे) शेषे व्यप्रवत्.

(३) विस्मृ. ५।३७-९ (ख) शुक्त (शुष्क) ; अप.
२।२०४ मव (ममव) शुक्त (शुल्क) .

(४) व्यक. १०२ वर्णा (सवर्णा) ; विर. २४८ .

(५) अप. २।२०४ ; व्यक. १०२ द्वाक्षेपे
(द्वे क्षेपे) द्वातिक्रमे + (च) ; विर. २४८ (ह्य०)
(अविशिष्टातिक्रमे ... .. धर्म०) ; व्यप्र. ३८०
सवर्ण ... .. पणाः (समवर्णव्यतिक्रमे द्वादशपणाः)
द्वातिक्रमे (द्वास्यातिक्रमे) ; व्यउ. १२० (कार्षा०) द्वातिक्रमे
(द्वास्यातिक्रमे) .

तत्प्रसादो वाक्पारुष्यकृता कार्यः, दण्डो राजस्वयो
वा कार्षापणा देयाः । वाशब्दः समुच्चये । शुक्तं परुषं
परुषवाक्येऽतिदेशात्तदन्वयावाक्पारुष्यपरः । उत्तमवर्णा-
क्षेप इत्यत्राक्षेपशब्दः यथारूपविशिष्टस्य जाल्यादिमतो-
ऽविशिष्टेन जाल्यादिहीनेनाक्षेपे कृते तस्य चतुवशतिः
पणाः । अविशिष्टस्य विशिष्टेनाक्षेपे कृते वाक्पारुष्ये
तदर्धमित्यर्थः । विर. २४८

वर्णभेदेन आक्रोशदण्डाः

आक्रोशे ब्राह्मणस्य क्षत्रियः पणशतं दण्ड्यः,
शतार्धं वैश्यस्य, पञ्चविंशतिं शूद्रस्य ।

अधिकृतविप्रगुरुभर्त्सने दण्डाः

तथाऽधिकृतान् विप्रान् गुरुंश्च निर्भर्त्सनेन
मुण्डनं ताडनं वा, गोमयानुलेपनं खरारोहणं
दर्पहरो दण्डो वा ।

(१) आक्रोश इत्यधिकृत्याहुतुः शंखलिखितौ —
तथेति । अप. २।२०५

(२) क्रोशत इत्यनुवृत्तौ शङ्खलिखितौ — तथेति ।
अपराधतारतम्यमपेक्षयात्र व्यवस्थितविकल्पः ।

विर. २५०

कौटिलीयमर्थशास्त्रम्

वाक्पारुष्यम्

वाक्पारुष्यम् । वाक्पारुष्यमुपवादः कुत्सन-
मभिभर्त्सनमिति ।

शरीरप्रकृतिश्रुतवृत्तिजनपदानां शरीरोपवादेन
काणखज्जादिभिः सत्ये त्रिपणो दण्डः । मिथ्योप-
वादे षट्पणो दण्डः ।

(१) व्यक. १०३ ; विर. २५१ णस्य (णः) यः
पणशतं (यस्य शतं) ; व्यप्र. ३८१ ; व्यउ. १२० .

(२) अप. २।२०५ त्सेनं (त्सेयतो) (ताडनं वा०)
नुले (ले) रोह (रोप) हरो (हारो) ; व्यक. १०२ ताडनं
वा (ताडनं) नुले (ले) दर्पहरो (द्रव्यहारो) ; विर. २५०
विप्रान् गुरुंश्च (गुरुन् विप्रांश्च) मुण्डनं ताडनं वा (ताडनं) ;
दवि. २१२ नुले (प्रले) शेषं विरवत् ; व्यप्र. ३८२ भर्त्से
(वोस) हरो दण्डो (हरणं वाग्दण्डो) ; व्यउ. १२१ व्यप्रवत्.

(३) कौ. ३।१८.

शोभनाक्षिदन्त इति काणखञ्जादीनां स्तुति-
निन्दायां द्वादशपणो दण्डः ।

वाक्पारुष्यमिति सूत्रम् । वक्तव्यवचनं वाक्पारुष्यम् ।
तच्च, तद्दण्डश्चाभिधीयत इति सूत्रार्थः । तत् त्रिधा
विभज्यते—वाक्पारुष्यमित्यादि । उपवादोऽङ्गवैकल्यादि-
वचनं, कुत्सनं कुष्ठोन्मादादिवचनं, अभिभर्त्सनं घाता-
दिभयोपदर्शनम् ।

शरीरेत्यादिः । शरीरं प्रकृतिः स्त्रीपुरुषादिलक्षणा
श्रुतं वृत्तिर्जनपद इति पञ्च विषया वाक्पारुष्यस्य, तेषां
शरीरादीनां मध्ये, काणखञ्जादिभिः काण एकदृक् खञ्जः
कोलः असादिना कुण्दिदन्तुरादिग्रहणं एतैः काणखञ्जकुणि-
शब्दैः शरीरोपवादेन, सत्ये काणत्वाद्दी यथार्थे सति
त्रिपणो दण्डः । मिथ्योपवादे पट्पणो दण्डः ।

शोभनाक्षिदन्त इतीति । शोभनाक्षः शोभनदन्त
इति रीत्या, काणखञ्जादीनां, स्तुतिनिन्दायां स्तुति-
व्याजेन निन्दायां कृत्यायां, द्वादशपणो दण्डः । श्रीम् ।

कुष्ठोन्मादकैव्यादिभिः कुत्सायां च । सत्य-
मिथ्यास्तुतिनिन्दासु द्वादशपणोत्तरा दण्डास्तुत्येषु ।
विशिष्टेषु द्विगुणः । हीनेष्वर्धदण्डः । परस्त्रीषु द्वि-
गुणः । प्रमादमदमोहादिभिरर्धदण्डाः ।

कुष्ठोन्मादयोश्चिकित्सकाः संनिष्ठाः पुमांसश्च
प्रमाणम् । क्लीवभावे स्त्रियः मूत्रफेनः अप्सु विष्टा-
निमज्जनं च ।

प्रकृत्युपवादे ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रान्तावसायि-
नामपरेण पूर्वस्य त्रिपणोत्तराः दण्डाः । पूर्वणापरस्य
द्विपणाधराः । कुब्राह्मणादिभिश्च कुत्सायाम् ।

तेन श्रुतोपवादो वाग्जीवनानां, कारुकुशीलवानां
वृत्त्युपवादः, प्राग्भूणकगान्धारादीनां च जनपदोप-
वादा व्याख्याताः ।

कुत्सनविषयमाह— कुष्ठोन्मादकैव्यादिभिः कुत्सायां
चेति । कुष्ठी उन्मत्तः क्लीव इत्यादिप्रकारेण कुत्सने च,
द्वादशपणो दण्डः इति वर्तते । सत्यमिथ्यास्तुतिनिन्दासु
कुष्ठोदिसत्यत्वे तन्मिथ्यात्वे कुष्ठ्यादीन् प्रति कल्प इत्या-

दिरीत्या स्तुतिनिन्दायां च, द्वादशपणोत्तराः उत्तरोत्तर-
द्वादशपणाधिकाः द्वादशपणश्चतुर्विंशतिपणः षट्त्रिंशत्पणः
इत्येवंरूपाः दण्डा भवन्ति, तुल्येषु समानेषु विषये ।
विशिष्टेषु गुणाधिकेषु विषये, द्विगुणः दण्डः । हीनेषु
अर्धदण्डः । परस्त्रीषु विषये द्विगुणः । प्रमादमदमोहा-
दिभिः कुत्सायां अर्धदण्डाः उक्ताः सर्वे दण्डा अर्ध-
हीनाः ।

कुत्सनस्य सत्यासत्यविषयत्वनिर्णयप्रमाणापेक्षायामाह
—कुष्ठोन्मादयोश्चिकित्सका इत्यादि । क्लीवभावे, स्त्रियः,
मूत्रफेनः अनुपलभ्यमानो मूत्रे फेनः, अप्सु विष्टानि-
मज्जनं च, प्रमाणम् ।

प्रकृतिविषयस्योपवादस्य दण्डमाह— प्रकृत्युपवादे
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रान्तावसायिनामपरेण पूर्वस्येत्यादि ।
अन्तावसायिना चण्डालेन शूद्रस्य, शूद्रेण वैश्यस्य,
वैश्येन क्षत्रियस्य, क्षत्रियेण ब्राह्मणस्य, चोपवादे, उत्तरो-
त्तरत्रिपणाधिकाः दण्डाः । पूर्वेण अपरस्य उपवादे
द्विपणाधराः उत्तरोत्तरद्विपणाधराः दण्डाः । कुब्राह्मणा-
दिभिश्च कुत्सायां, द्विपणाधरा इत्येव ।

प्रकृत्युपवाददण्डविधानं श्रुतोपवादादिष्वितिदिशति—
तेनेति । उक्तेन प्रकृत्युपवादेन, वाग्जीवनानां श्रुतोपवादः
विद्याकुत्सनं, कारुकुशीलवानां वृत्त्युपवादः जीविका-
कुत्सनं, प्राग्भूणकगान्धारादीनां दूणका नाम जनपद
विशेषः कामगियुत्तरतोवृत्तिरुदीच्यः तस्य पूर्वावयवः
प्राग्भूणकाः भाषायां तु 'चण्डा(ल)राष्ट्रमित्युक्तम् ।
गान्धाराः प्रसिद्धाः तदादीनां जनपदोपवादाश्च जनपद
दोषोद्भावनेन कुत्सनानि च, व्याख्याताः । प्राग्भूणकेति
चायं भाषापाठः । अर्थशास्त्रस्यादर्शे तु क्वचित् प्राकारण-
कारयोर्मध्ये वर्णस्यैकस्य लेखनस्थानमुत्सृष्टम् । क्वचित्
प्राणकेति पाठः । श्रीम् ।

यः परं 'एवं त्वां करिष्यामि' इति करणेना-
भिभर्त्सयेदकरणे, यस्तस्य करणे दण्डः ततोऽर्ध-
दण्डं दद्यात् ।

अशक्तः कोपं मदं मोहं वाऽपदिशेत्, द्वादश-
पणं दद्यात् ।

जातवैराशयः शक्तश्चापकर्तुं यावज्जीविकावस्थ
दद्यात् ।

स्वदेशग्रामयोः पूर्वं मध्यमं जातिसंघयोः ।

आक्रोशाद् देवचैत्यानामुत्तमं दण्डमर्हति ॥

अभिभर्त्सनविषयमाह — य इति । यः परं अन्य,
‘एवं त्वां करिष्यामि’ इति ‘तव पादं भङ्क्ष्यामि भुज
भङ्क्ष्यामि’ इत्येवं, करणेन शरीरावयवेन, अभि-
भर्त्सयेत् तर्जयेत्, अकरणे उक्तस्याक्रियायां, तस्य अभि-
भर्त्सकस्य, करणे यो दण्डः ‘पाणिपाददन्तभङ्गं’ इत्यादिना
दण्डपारुष्ये वक्ष्यमाणः, ततोऽर्धदण्डं दद्यात् ।

अशक्त इति । उक्तपादभङ्गादिकरणाशक्तः, कोप
मदं मोहं वा, अपदिशेत् पादभङ्गादेरुक्तिकारणं
वदेच्चेत्, द्वादशपण दण्डं स दद्यात् । शक्तस्य
कोपाद्यपदेशो न स्वीकार्य इत्यभिप्रायः ।

जातवैराशय इति । तथाभूतः, अयकर्तुं शक्तश्च
जनः, उक्तविधमभिभर्त्सनं कुर्वन्निति शेषः, यावज्जी-
विकावस्थ यावज्जीवस्थेयं आस्वमरणप्रतिभुवं, दद्याद्
धर्मस्थेभ्य इत्यर्थम् ।

अध्यायान्ते श्लोकमाह— स्वदेशग्रामयोरिति । तयोः,
आक्रोशात् निन्दनात्, पूर्वं दण्डं पूर्वसाहस अर्हति ।
जातिसंघयोः अर्थात् स्वीययोः, आक्रोशात् मध्यम
मध्यमसाहसं दण्डं, अर्हति । देवचैत्यानां आक्रोशात्
उत्तम उत्तमसाहसं दण्डं, अर्हति । श्रीम्.

मनुः

समासमवर्णानां परस्परक्रोशे दण्डाः

एषोऽखिलेनाभिहितो धर्मः सीमाविनिर्णये ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वाक्पारुष्यविनिर्णयम् ॥

(१) पूर्वोपसंहारोऽपरसंक्षेपोपन्यासः श्लोकार्थः ।

दण्डंवाचिके ईत्युक्तौ क्रमभेदो लाघवात्, वाक्पारुष्यं
स्यात्ततो दण्डव्यापारः । द्वन्द्वे चेतरेतरयोगात् व्यस्तक्रम-
समासार्थप्रतिपत्तरेकैकस्योभयार्थप्रतिपादनात् दण्डशब्देन

(१) मस्मृ. ८।२६६; विर. २४२ धर्मः (धर्म्यः) ण्ये
(ण्यः) त ऊर्ध्वं (तः परं); सेतु. २०२ ण्ये (ण्यः)
त ऊर्ध्वं (तः परं); समु. १५९ उक्त.

१ इत्युक्त्वा क्र.

वागर्थोऽप्युपात्त इति कः क्रमभेदः । तथा च यथासंख्य-
सूत्रारम्भो महाभाष्यकारेण समर्थितः एतदेव दर्शन-
माश्रित्य, संज्ञासमासनिर्देशादिति । मेधा.

(२) एषोऽनन्तरोक्तो धर्मादनपेतः सीमाविनिर्णयो
निःशेषेणोक्तः । अनन्तरं परुषभाषणविषयनिर्णयं
प्रकरणेण वक्ष्यामि, दण्डपारुष्यतो वाक्पारुष्यस्य प्रायेणा-
सहत्वम् । प्रथमं वाक्पारुष्यविचारः अनुक्रमण्यां पुनः
‘पारुष्ये दण्डवाचिके’ इति, वृत्तानुरोधाद्दण्डशब्दस्य
पूर्वोभिधानम् । गोरा.

(३) एष सीमानिश्चये धर्मो निःशेषेणोक्तः । अत
ऊर्ध्वं वाक्पारुष्यं वक्ष्यामि । दण्डपारुष्याद्वाक्पारुष्य-
प्रवृत्तेः पूर्वोभिधानम् । अनुक्रमश्रुत्यां तु ‘पारुष्ये दण्ड-
वाचिके’ इति दण्डशब्दस्य अल्पस्वरत्वात्पूर्वनिर्देशः ।
ममु.

शतं ब्राह्मणमाक्रुश्य क्षत्रियो दण्डमर्हति ।

वैश्योऽर्धशतं द्वे वा शूद्रस्तु वधमर्हति ॥

(१) परुषवचनमाक्रोशः । म च बहुधा, नृशंसा-
श्रीलभापणात् मर्मणि तोदः, अभिशापः अकारणं ‘हन्त
वृपलो भूयाः’, अमता दुःखोत्पादनं ‘कन्या ते गर्भि-
णी’ति, पातकोपपातकेर्योजनमिति । तत्र द्वयोर्ब्राह्मणाक्रोशे
क्षत्रियवैश्ययोरयं दण्डः । अन्यत्र ‘पतनीये कृते क्षेपे
दण्डो मध्यममाहसः’ इत्यादिः (यास्मृ. २।२१०) स्मृत्य-
न्तरोक्तः । तस्य शूद्रस्य च वधः । ताडनजिह्वाच्छेदन-
मारणादिरूपः आक्रोशभेदात् वेदितव्यः । मेधा.

(१) मस्मृ. ८।२६७ ध्यर्थ (प्यर्थ) [ऽध्यर्थ (सार्ध, वर्ध)
Noted by Jha]; अपु. २२७।२३ माक्रुश्य (मानस्य)
उत्तरार्धे (वैश्यश्च द्विशतं राम शूद्रश्च बन्धमर्हति); मिता.
२।२०७; अप. २।२०७ मस्मृवत्; व्यक. १०३ मनुनारदौ;
विर. २५० ध्यर्थ (ध्यर्थ); पमा. ४३१ मस्मृवत्; रत्न.
१२०; व्यनि. ४८६ र्धशतं द्वे वा (र्ध शतं चैव) मनुनारदौ;
स्मृचि. २४ विरवत्; दवि. २०५ द्वे वा (त्वेव); नृप्र.
२७७ मस्मृवत्; सवि. ४७८ मस्मृवत्; व्यप्र. ३८१;
व्यउ. १२०; व्यम. ९९; वित्ता. ७२७ द्वे वा (विधात्)
शेषं विरवत्; सेतु. २११ ऽध्य (ह्य) द्वे वा (द्वेषा); समु.
१६० द्वे वा (चैव).

१ अकरणहन्ता वृपलभूयाः । असतां दुःखो. २ णक्रो.
३ यावै.

(२) 'वादेष्विति' (मस्मृ. ८।२६९) वक्ष्यमाणत्वात् मातृभगिन्याद्यस्त्रीलपत्नीयवर्जं पुरुष, ब्राह्मणमाक्रुश्य पणशतं क्षत्रियो, वैश्योऽप्यर्धशतं द्वे वा, शूद्रस्तु वधमर्हति । पुनराक्रोशविशेषापेक्षया ताडनजिह्वाकर्तनाद्यमर्हति । गोरा.

(३) आक्रुश्य 'त्वं पापिष्ठोऽसि' इत्यादिना । अर्धशतं सार्धशतं अल्पाक्षेपे । द्वे वेत्यतिशयिते । एते सर्वे पणाः । वधस्ताडनम् । मवि

(४) द्विजस्य चैरेत्याक्षेपरूपं परुषमुक्त्वा क्षत्रियः पणशतं दण्डमर्हति । एवं सार्धशतं द्वे वा शते लाघवगौरवापेक्षया वैश्यः । शूद्रोऽप्येवं ब्राह्मणाक्रोशे ताडनादिरूपं वधमर्हति । ममु.

(५) आक्रुश्य मध्यमेन वाक्पारुष्येणेति शेषः, इति पारिजातः । अर्धशतं सार्ध शतं, द्वे वेति आक्रोशगौरवापेक्षया । वधस्ताडनजिह्वाच्छेदाद्यात्मकः ।

विर. २५०-५१

(६) इदमत्र चिन्त्यं वाक्यस्यास्य मध्यपारुष्यविषयत्वेनान्तरोक्तं वैश्यमित्यादि बृहत्यातिवचनं प्रथमपारुष्यविषयं प्राप्तं दण्डलाघवदर्शनात् । तथा च शूद्रस्योत्तमं पारुष्ये को नाम दण्डोऽस्तु न तावज्जिह्वाच्छेद एव मध्यमेनावरोधात् । नान्यः— अनभिधानादिति ।

अत्र उत्तमे ब्राह्मणाक्षेपे जिह्वाच्छेदो द्रष्टव्य औचित्यात्, 'अनृताभिशांसने तदङ्गच्छेदः' इति हारीतवाक्ये रत्नाकरकृतैव तीव्राक्रोशे जिह्वाच्छेदव्याख्यानाच्चेति ।

दवि. २०६

(७) द्वे वेति गुणवद्ब्राह्मणापेक्षया । वध ताडनादिरूपं, हुङ्कारायल्पाक्रोशे, उत्तरत्र जिह्वाच्छेदस्य वक्ष्यमाणत्वात् । *मच.

पञ्चाशदब्राह्मणो दण्ड्यः क्षत्रियस्याभिशांसने ।

वैश्ये स्यादर्धपञ्चाशत् शूद्रे द्वादशको दमः ॥

* नन्द., भाच. मचवत् ।

(१) मस्मृ. ८।२६८; अपु. २२७।२४ दण्ड्यः (दम्यः) स्याद (वाऽप्य); मिता. २।२०७; अप. २।२०७ इये स्याद (इयस्याऽप्य); ब्यक. १०३; विर. २५१ पञ्चाशद्ब्राह्मणो (विप्रः पञ्चाशतं) इये स्यादर्ध (इयस्य त्वर्धं) द्वादशको (तु द्वादशो); पमा. ४३१; रत्न. १२० पञ्चाशद्ब्राह्मणो (विप्रः

(१) अभिशांसनं सर्वप्रकार आक्रोशः । पतनीयादन्यः । तत्र दण्डान्तरविधानात् । निमित्तसप्तमी चैषा । वैश्य इति विषयसप्तमी । ब्राह्मणस्याक्रोशुराक्रुश्यमानस्य च दण्ड उक्तः । क्षत्रियादीनां स्वितरेतरं स्मृत्यन्तरमन्वेपणीयम् । तथा च गौतमः—'ब्राह्मणराजन्यवत् क्षत्रियवैश्यौ' (गौध. १२।११) परस्परक्रोशे । क्षत्रियश्चैद्वैश्यमाक्रोशेत् पञ्चाशतं दण्ड्यः । वैश्यः क्षत्रियं, शतम् । एवं क्षत्रियः शूद्रमाक्रोशेत् पञ्चविंशतिर्दण्ड्यः । वैश्यः पञ्चाशतम् । शूद्रस्य तु तदाक्रोशे गुणापेक्षिको दण्डो वक्ष्यते । मेधा.

(२) ब्राह्मणेन क्षत्रियवैश्यशूद्रेषु उक्ताद्याक्षेपे कृते पञ्चाशत् पञ्चविंशतिः द्वादश पणान् यथाक्रमं ब्राह्मणो दण्ड्यः । * गोरा.

(३) अभिशांसने आक्रोशे । वैश्ये आक्रुश्यमाने विप्रेण । एवं शूद्र इत्यत्रापि । मवि.

विप्रक्षत्रियवत्कार्यो दण्डो राजन्यवैश्ययोः ।
वैश्यक्षत्रिययोः शूद्रे विप्रे यः क्षत्रशूद्रयोः ।
समुत्कर्षापकर्षाभ्यां विप्रदण्डस्य कल्पना ।
राजन्यवैश्यशूद्राणां वधवर्जमिति स्थितिः ॥
समुत्कर्षेति । क्षत्रादीनामपि स्वावरवर्णेष्वक्रोशे विप्रस्येव दण्डकल्पातिरित्यर्थः । मवि.

समवर्णाक्रोशे तदत्यन्तनिन्दायां च दण्डः

समवर्णे द्विजातीनां द्वादशैव व्यतिक्रमे ।
वादेष्ववचनीयेषु तदेव द्विगुणं भवेत् ॥

* ममु., मच., नन्द. गोरावत् ।

पञ्चाशतं); दीक. ५१ रत्नवत्; व्यनि. ४८७ पञ्चाशद्ब्राह्मणो दण्ड्यः (विप्राः पञ्चाशतं दण्ड्याः) मनुनारदौ; स्मृचि. २४ को (मो); सवि. ४७८ इये स्यादर्ध (इयस्य त्वर्धं); ब्यप्र. ३८१ रत्नवत्; व्यउ. १२० रत्नवत्; विता. ७२७; सेतु. २११ रत्नवत्; समु. १६० णो दण्ड्यः (णे दण्डः).

(१) मस्मृ. ८।२६९ इत्यस्योपरिष्ठात् प्रक्षिसक्कोऽयम् ।

(२) मस्मृ. ८।२६९ इत्यस्योपरिष्ठात् प्रक्षिसक्कोऽयम्, पार्श्वानां (पार्श्वे) वध (धन); स्मृचि. २४.

(३) मस्मृ. ८।२६९; अप. २।२०४ (=) णे (र्णे); ब्यक. १०२ मनुनारदौ; स्मृच. ३२६ णे द्विजातीनां (णोस्तु सर्वेषां) मे (मः) पू.; विर. २४९ मनुनारदौ;

(१) द्विजातिग्रहणमतन्त्रम् । समवर्णे द्वादश व्यतिक्रमे परस्परक्रोशे दण्डः । साम्यं च जातिवित्तवन्धुव्ययः-कर्मविद्याभिः, विशेषानुपदेशात् । तत्र समानजातीये वित्ताधिके द्विगुणं, तस्मिन्नेव बन्धुत्वाधिके त्रिगुणं, यावत्सर्वगुणातिगुणस्य षड्गुणम् । वादा आक्रोशा अवचनीया अत्यन्तनृशंसाः मातृभगिनीभार्यादिगताः । तदेव द्विगुणं दण्डपरिमाणम् । नपुंसकलिङ्गात् । सर्वशेषोऽयं न समवर्णविषय एव । अथवा तदेव शतमिति योजना । लिङ्गसामर्थ्याच्छतस्य च प्रथमश्लोके श्रुतत्वात् । अतोऽवचनीयेषु समवर्णेष्वपि द्विशतो दमः । लिङ्गोपपत्त्यर्थं परिमाणपदमश्रुतमध्याहर्तव्यम् । शते तु व्यवहितकल्पना ज्यायसी । मेधा.

(२) द्विजातीनां समजातिविषये उक्तरूपे आक्रोशे कृते व्यतिक्रमे सति द्वादशैव पणान् दण्ड्यः । अवचनीयेषु वादेषु मातृभगिन्याद्यश्लीलरूपेषु 'शतं ब्राह्मण-माक्रुश्य' इत्यादि यदुक्तं तदेव दण्डं द्विगुणं दण्डात् भवति । *गोरा.

(३) द्विजातीनां त्रयाणां व्यतिक्रमे आक्रोशे । अवचनीयेष्वश्लीलेषु 'त्वं स्वसृगामी'त्यादिषु आक्रोश-मात्रतात्पर्येणोक्तेषु समवर्णेषु । मवि.

(४) द्विजातिपदमत्रातन्त्रं, व्यतिक्रमे वाक्पारुष्ये अप्रकाशनीयप्रकाशादन्यस्मिन्निति यावत् । वादेष्ववचनीयेष्वित्यनेन अप्रकाश्यप्रकाशको वादो विवक्षितः । विर. २४९

(५) व्यतिक्रमेऽल्पवाक्पारुष्ये । यदिदं द्वादशेत्युक्तं तदेव द्विगुणं भवेत् । नन्द.

(६) द्विजातीनां व्यतिक्रमे द्विजस्य द्विजः क्षत्रियस्य क्षत्रियः वैश्यस्य वैश्यः शूद्रस्य शूद्रः, व्यतिक्रमे द्वादशैव पणान् दण्ड्यः । व्यतिक्रमे द्विगुणं चतुर्विंशतिपणाः । भाच.

* मसु. गोरावत् ।

द्वि. २०४ मनुनारदौ; सवि. ४७६ वर्णे द्विजातीनां (जातो तु सर्वेषां) पू.; व्यप्र. ३८० मनुनारदौ; श्वंड. ११९-२० णे (र्ण); समु. १६०.

व्य. कं. २२३

शूद्रकृते उच्चवर्णक्षेपे धर्मोपदेशे च दण्डाः

एकजातिद्विजातीस्तु वाचा दारुणया क्षिपन् । जिह्वायाः प्राप्नुयाच्छेदं जघन्यप्रभवो हि सः ॥

(१) एकजातिः शूद्रः । स त्रैवर्णिकान् क्षिपन् आक्रोशम् दारुणया पातकादियोगिन्या वाचा नृशंसादिरूपया जिह्वाच्छेदं लभते । जघन्यप्रभव इति । पादान्यां ब्रह्मण उत्पन्न इति । हेत्वभिधानं प्रतिलोमानामपि ग्रहणार्थम् । तेऽपि जघन्यप्रभवा एव 'नास्ति पञ्चमः' इति वर्णान्तरनिषेधात् । मेधा.

(२) अत्यन्ताभ्यासे एतत् । अप. २।२०७

(३) शूद्रो द्विजातीन् पातकाभियोगिन्या वाचा आक्रुश्य जिह्वाच्छेदं लभेत । यस्मादसौ पादाख्यात्रिकृष्टा-ज्जाजातः । *मसु.

(४) एकजातिरिह शूद्रः उपनयनाभावात्, दारुणया मर्मस्पृशा पातित्यादिबोधिकया, जघन्यप्रभवः श्रुतौ पद्भ्यामुत्पन्नत्वेन बोधितत्वात् । एतेन संकरजातानामपि द्विजातिं प्रति दारुणाक्षेपे अयं दण्डः, तेषामपि जघन्य-जातत्वात् । विर. २५४

(५) सः द्विजातिः जघन्यस्य शूद्रस्य प्रभवः । भाच.

नामजातिग्रहं तेषामभिद्रोहेण कुर्वतः । निक्षेप्योऽयोमयः शङ्कुर्ज्वलन्नास्ये दशाङ्गुलः ॥

* गोरा., मच., नन्द. ममुवत् ।

(१) मसृ. ८।२७० [तीस्तु (तिं च) Noted by Jha]; अप. २।२०७ तीस्तु (ति तु) पन् (पेत); व्यक. १०३ तीस्तु (ति तु) मनुनारदौ; विर. २५३ मनुनारदौ; पमा. ४३४ मनुनारदौ; व्यनि. ४८७ मनुनारदौ; स्मृचि. २४; दवि. २०६ तीस्तु (ति तु) च्छेदं (च्छेदं) मनुनारदौ; बाल. २।२०७; सेतु. २।१२ तीस्तु (ति तु) प्राप्नुयाच्छेदं (छेदमाप्नोति) मनुनारदौ; समु. १६१.

(२) मसृ. ८।२७१ तेषां (त्वेषा); अप. २।२०७ हं ते (हांस्ते); व्यक. १०३ क्षेप्यो (खेयो) शेषं मसृवत्, मनुनारदौ; विर. २५३ क्षेप्यो (खेयो) मनुनारदौ; पमा. ४३४ तेषा (त्रेषा) क्षेप्यो (खेयो) मनुनारदौ; व्यनि. ४८७ व्यकृत्, मनुनारदौ; स्मृचि. २४ मभि (मति) क्षेप्यो (पेयो); दवि. २०६ तेषा (त्वेषा) निक्षेप्योऽयो (विषेयोऽय) मनुनारदौ; मच. विरवत्; धीमि. २।२११ निक्षेप्यो

(१) अभिद्रोह आक्रोशः कुत्साबुद्धिः, ब्राह्मणक त्वं मा मया स्पर्धिष्ठाः । एवमन्यदपि योज्यम् । ग्रहणं प्रहः । निरुपपदं नाम गृह्णाति कुत्साप्रत्यययोगेन वा, 'देवदत्तके'ति । अभिद्रोहेण क्रोधेनाभिद्रोहः क्रोधः गर्हा क्षेपः । न प्रणयेन । निक्षेप्यः प्रक्षेप्यः । शङ्कुः कीलकः । ज्वलन्नग्निना दीप्यमानोऽयोमयो लोहमयः ।

* मेधा.

(२) अत्यन्ताभ्यासे एतत् । अप. २।२०७

(३) नामग्रहं मैत्र इति । जातिग्रहं ब्राह्मण इति । अभिद्रोहेणाक्रोशाभिमानेन कुर्वतः शूद्रस्य । ज्वलन्नतिततः । मवि.

(४) अमुकनामाऽसि त्वं अमुकजातिस्त्वम् । अभिद्रोहेण आक्रोशाभिमानेन ग्रहं कलहं कुर्वतः यस्तस्य आस्ये मुखे अयोमयः शङ्कुः दशाङ्गुलः ज्वलन् स्थाप्यः । भाच.

धर्मोपदेशं दर्पेण विप्राणामस्य कुर्वतः ।

तप्तमासेचयेत्सैलं वक्त्रे श्रोत्रे च पार्थिवः ॥

(१) अयं ते स्वधर्मः, इयं वा अत्रेतिकर्तव्यता, मैवं कार्पाः, छान्दसोऽसीत्येवमादि व्याकरणलेशज्ञतया दुन्दुकव्नेन दर्पवन्तः शूद्रा उपदिशन्ति । तेषामेष दण्डः । यस्तु प्रणयात् ब्राह्मणापश्रयादेव व्युत्पन्नो विस्मृतं कथञ्चिदेशकालविभागं स्मारयेत्, पूर्वाह्नकालं नातिक्रामय, क्रियतां दैवं कर्म, देवांस्तर्पयोपवीती भव, मा प्राचीनावीतं कार्पीरिति, तस्य न दोषः । तप्तमग्निसंबन्धात् पीडाकरम् । आसेचयेत् क्षारयेत् । युक्तं वक्त्रे, मुखेनोपदेशकत्वात् । श्रोत्रस्य कोऽपरार्धः ? प्रागसत्तर्कादि-

* गोरा., ममु., विर., मच., नन्द. मेधावत् । दवि. व्याख्यानं पूर्वग्रन्थेषु गतार्थम् ।

(विधेयो); सेतु. २१२ मभि (मति) मनुनारदौ; समु. १६१ ग्रहं तेषा (ग्रहे दोष) क्षेप्यो (खेयो).

(१) मस्मृ. ८।२७२ [दर्पेण (धर्मेण) Noted by Jha]; अप. २।२०७ विप्राणा (द्विजाना); व्यक. १०३ अपवत्, मनुनारदौ; विर. २५४ अपवत्, मनुनारदौ; स्मृचि. २४; दवि. ३२१ अपवत्, मनुनारदौ; समु. १६१.

* गर्भः क्षे. २ ज्ञानतया.

श्रवणम् ।

+मेधा.

(२) कथञ्चिद्धर्मलेशमवगम्यायं ते धर्मोऽनुष्ठेय इति ब्राह्मणस्याहङ्कारादुपदिशतोऽस्य शूद्रस्य मुखे कर्णयोश्च ज्वलत्सैलं राजा प्रक्षेपयेत् । ममु.

मिथ्याक्षेपे अन्नवैकल्योक्तौ गुर्वाचाक्षारणे च दण्डः

श्रुतं देशं च जातिं च कर्म शरीरमेव च ।

वितथेन ब्रुवन् दर्पादाप्यः स्याद्द्विशतं दमम् ॥

(१) सत्ये च श्रुते, नैतदनेन सम्यक् श्रुतमित्याह । श्रुतमेव वाक्षिपति । नैतसंस्कारकं यदनेन श्रुतमिति । ब्रह्मावर्तीयमभिजनाभिमानिनं ब्राह्मणोऽयमित्याह । एवं जातिब्राह्मणं क्षत्रियोऽयमित्याह, क्षत्रियं वा हेलया ब्राह्मण इति । कर्म, स्नातक इति । शरीरावयवः शारीरमव्यङ्गं, दुश्चर्ममिति । वितथेन, वितथमनृतम् । 'प्रकृत्यादिभ्यः' इति तृतीया । अथवाऽयं धर्मो वैतथ्यं, तस्य वाच्यं प्रति कारणता युक्तैव । स्वगुणमदात् परावज्ञानं दर्पः । अज्ञानात् परिहासतो वा न दोषः । कस्य पुनरयं दण्डः । सर्वपामिति ब्रूमः । शूद्राधिकाराच्छूद्रस्यैवेति परे । द्विजातिविषये वैतथ्ये । मेधा.

(२) शारीरं कर्म भारवहनादि, वितथेन ब्रुवन्न त्वश्रुतादि । दर्पादभिमानात् । अश्रुताद्यभिमानेन ब्रुवन् द्विज एव दण्ड्यो न तु शूद्रस्तस्य तु वध एव । *मवि.

(३) समानजातिविषयमिदं दण्डलाघवात् न तु शूद्रस्य द्विजात्याक्षेपविषयम् । न त्वयैच्छुतं, न भवान् तद्देशजातो, न तवेयं जातिर्न तव शरीरसंस्कारमुपनयनादि कृतमित्यहङ्कारेण मिथ्या ब्रुवन् द्विशतं दण्डं दाप्यः स्यात् । वितथेनेति तृतीयाविधाने 'प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्' इति तृतीया । Xममु.

+ सर्वव्याख्यानानि मेधावत् ।

* दवि. मविवत् ममुवत् विरवच्च, सर्वेपामनुवादात् । भाच. मविवत् ।

X गोरा. ममुवत् । गोरा. व्याख्यानमशुद्धिसंदेशान्नोऽष्टम् ।

(१) मस्मृ. ८।२७३; व्यक. १०३; विर. २५४ ब्रुवन् (वदन्); विचि. १११ (=); स्मृचि. २४ दमम् (दमः); दवि. २०७; सेतु. २१३.

१ रेऽव्यङ्गं.

(४) कर्म तपश्चर्यादिरूपं, शारीरं शरीरावयवं, वितथेनासत्येन । तेन श्रुतदेशजातितपश्चर्याशरीरावयव- विशेषमधिकृत्य दर्पादसत्यं वदति तत्र द्विशतं दण्डः । वितथेनेति 'प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानमि'ति वृतीया । श्रुतादिवितथवचनोदाहरणानि । नानेन वेदः श्रुतः । नास्यार्यावर्तो देशः । नायं यिप्रः । नानेन तपः कृतम् । नायमदुश्चर्मा इत्यादि । दर्पः स्वगुणदाढ्यज्ञानेन पराव- शानम् । विर. २५५

(५) समवर्णे आह— श्रुतमिति । न त्वं द्विजातिर्न तवायमुचितो देश इत्येवं वितथेन वितथं ब्रुवन्, शूद्रः शूद्रस्यैव ब्रुवन् । 'प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानमि'ति वृतीया । अथवा स्वख्यात्यर्थं दर्पात् मिथ्या वदन् शूद्रो दण्डनीय इत्याह— श्रुतमिति । मयैतत्पुराणादिकं श्रुतं, मम मध्येदेशे वसतिः, अतीव कुलीनोऽहं, अतीव सत्कर्माऽस्मि, ममातीव चूडादिसंस्कारो वृत्त इति । अन्यथा वितथेनेत्यनुपपत्तेरिति । मच.

(६) सर्ववर्णानामविशेषेण दण्डमाह— श्रुतं देशं चेति । देशं जन्मभूम्यादिकम् । कर्म यज्ञादिकम् । शारीरमुपनयनादिकम् । वितथेन वैतथ्येन । नन्द. काणं वाऽप्यथवा खञ्जमन्यं वाऽपि तथाविधम् । तथ्येनापि ब्रुवन् दाप्यो दण्डं कार्षापणावरम् * ॥

(१) एकेनाक्षणा विकलः काणः । खञ्जः पादविकलः । तथाविधं कुणिं चिपटं, तथ्येन नासत्येन, अपिशब्दात् वितथेन, अकाणे काणे च काण इत्युक्ते कार्षापणावरो दण्डः । अत्यन्ताल्पो यदि दण्डः कथञ्चिदनुग्राह्यतया तदा कार्षापणोऽवरो दण्डः । अन्यथा द्वौ त्रयः पञ्च वा पुरुषविशेषापेक्षयाऽपि दण्ड्यः शूद्रः, सर्वे वा पूर्ववत् । मेधा.

* मिता. व्याख्यानं ' सत्यासत्यान्यास्तास्तैः ' इति याज्ञवल्क्यवचने द्रष्टव्यम् ।

(१) मस्मृ. ८।२७४; मिता. २।२०४; अप. २।२०४ ऽप्यथ (यदि) पणा (पणं); व्यक. १०२ मनुनारदौ; विर. २४७-८ ब्रुवन् (वदन्) मनुनारदविष्णवः; पमा. ४३१; रत्न. १२१; स्मृचि. २४ मयं (मन्वं); नृप्र. २७६; व्यप्र. ३८४ मनुनारदौ; व्यउ. १२२ मनुनारदौ; विता. ७२४; समु. १६०.

१ वितपं त.

(२) काणं पादविकलं वा अन्यमपि वा तथास्यं अङ्गविकलमन्धादिकं काणादिशब्देन सत्येनापि ब्रुवन् यदि सर्वनिकृष्टं कार्षापणं दण्डं दाप्यः । *गोरा.

(३) तदाक्षेपुरत्यन्तोत्कर्षे स्वल्पे वा आशयदोषे ग्राह्यम् । अप. २।२०४

(४) ब्रुवन् काणस्त्वं इत्यादिकमभिमानात् कार्षापणोऽ- त्यन्तावरो यत्र दण्डे तम् । अधिकसंभवे तु ततोऽपि किञ्चिदधिकं दाप्य इत्यर्थः । मवि.

(५) किञ्चान्यत् वस्तुतोऽङ्गहीनस्य तथावदने दण्ड- माह—काणमिति । तथाविधं विरूपम् । तथ्येनापीत्यत्रा- पेखधारणार्थत्वात् परिहासवारणाय । कार्षापणावर पणा- दपि न्यूनं पुनः प्रसङ्गवारणाय । मच.

भ्रातरं पितरं जायां भ्रातरं श्वशुरं गुरुम् ।

आक्षारयन् शतं दाप्यः पन्थानं चाददद्गुरोः ॥

(१) आक्षारणं भेदनं द्वेषजननमनृतेन । 'एषा ते माता न स्नेहवती द्वितीये पुत्रेऽत्यन्ततृष्णावती कनक- मयमङ्गुलीयकं रहसि तस्मै दत्तवती' इत्येवमाद्युक्त्वा भेदयति । एवं पितापुत्रौ जायापती भ्रातृन् गुरुशिष्यौ । तनयग्रहणं द्वितीयसंबन्धिप्रदर्शनार्थम् । अन्यथा मातर- मित्युक्ते मातरं पुत्राद्भिन्दतो दण्डः स्यात् न पुत्रं मातुः । यद्यपि भेदनमुभयाधिष्ठानं तथापि यन्मुखेन क्रियते स एव भेदयितव्य इति व्यवहारः । तत्रासति तनयग्रहणे प्रदर्शनार्थं यदैव मातरमाह—'नैष ते पुत्रोऽभक्तो दुःशीलश्च' इत्येवमादिना मातरमाक्षारयति तत्रैव स्यान्न पुत्रं, यथा दर्शितम् । अन्ये तु चित्तकदर्थनोत्पादनमा-

* ममु., नन्द., भाच. गोरावत् ।

(१) मस्मृ. ८।२७५ श्वशुरं (तनयं); अपु. २२७।२८ जायां (ज्येष्ठं) दाप्यः (दण्ड्यः); मिता. २।२०४; व्यक. १०२ मस्मृवत्; विर. २५० मस्मृवत्; पमा. ४३१ चा (वा); रत्न. १२०; व्यनि. ४८५ गुरुम् (गुरुन्) शेषं मस्मृवत्; स्मृचि. २४ चा (वा) शेषं मस्मृवत्; दवि. २११ मस्मृवत्; २१२ आक्षारयन् (आकोशयन्) इति धर्मकोषे पाठान्तरम्; नृप्र. २७६ भ्रातरं श्वशुरं (श्वशुरं भ्रातरं); वीमि. २।२०४; व्यप्र. ३८२; व्यउ. १२१ चा (वा); व्यम. ९९; विता. ७२४ चा (वा); राकौ. ४८८-९; सेतु. २१४ दाप्यः (दण्ड्यः) शेषं मस्मृवत्; समु. १६०

क्षारणमाहुः । प्रवत्स्यामि धनं श्रुतं वाऽर्जयितुं तीर्थायुप-
सेवितुं, तत्प्रवासशङ्कया च मानसी तृष्णया पीडा
भवतीति तथा न कर्तव्यम् । यावद्गुरवस्ते जीवेयु-
स्तावन्नान्यं समाचरेन्न तैरननुज्ञात इति च । यत्तु वि-
द्वेषणादिना चित्ते खेदोत्पादनं तत्र शतान्न मुच्यते प्रति-
रोद्धा गुरोरिति महत्त्वाद्दोषस्य । जायाया अनुकूलायाः
पुत्रवत्याः, करोत्यन्यं विवाहमित्येतदाक्षारणम् । एवं
गुणवतः पुत्रस्याक्षारणेऽन्यकरणम् । गुरोः सर्वप्रकारं
पन्थानमत्यजतः शतं दण्डः । मेधा.

(२) 'क्षारिताक्षारितौ सद्भिरभिशास्ताबुदाहृतौ' इति
त्रिकाण्डदर्शनात् मातृपितृभार्याभ्रातृपुत्रगुरूणां महा-
पातकाभिशापमुत्पादयन् गुरोश्च पन्थानमददत् शतं
दण्ड्यः । अभ्यासानभ्यासाक्षारणेन वाऽत्र मातृभार्यादीनां
दण्डस्य विषमसमीकरणं परिहरणीयम् । गोरा.

(३) यदा पुनः पुत्रादयो मात्रादीन् शपन्ति
तदा शतं दण्डनीया इति तेनैवोक्तम् -- मातरमिति ।
एतच्च सापराधेषु मात्रादिषु गुरुषु निरपराधायां च
जायायां द्रष्टव्यम् । मिता. २।२०४

(४) आक्षारयन् अगम्यमैथुनेनाभिशांसन् । जाया-
संनिधेर्जायाया एव मातरं पितरं चेति ग्राह्यम् । तेनात्र
जायां प्रति तव माता स्वैरिणीत्यादिरभिशापो द्रष्टव्यः ।

*मवि.

(५) 'आक्षारितः क्षारितोऽभिशाप्तः' इत्याभि-
धानिकाः । मात्रादीन् पातकादिनाऽभिशापन्, गुरोश्च
पन्थानमत्यजन् दण्ड्यः । भार्यादीनां गुरुलघुपापाभि-
शापेन दण्डसाम्यं समाधेयम् । मेधातिथिस्तु आक्षारणं
भेदनमित्युक्त्वा मातृपुत्रपित्रादीनां परस्परभेदनकर्तुरयं
दण्डविधिरिति व्याख्यातवान् । Xममु.

(६) आक्षारयन् वाक्पारुष्यविषयीकुर्वन् ।

विर. २५०

(७) मिथ्याभिशापेन योजयन्निति हलायुधः ।
आक्षारयन् अगम्यमैथुनेनाभिशांसन्, तेन जायां प्रति

* भाच. मविवत् ।

X गोरावद्भावः । मच. ममुवत् ।

तव माता स्वैरिणीत्यादिरभिलापो द्रष्टव्यः । एवं मात्रा-
दिष्वपीति नारायणः ।

धर्मकोषे तु 'आक्रोशयन्' इति पठित्वा 'आक्रोशनं
साक्षेपाह्वानमिति व्याख्यातम् । *दवि. २११-१२

(८) आक्षारयन् वाक्पारुष्येण क्रोधयन् मातापितृ-
गुरुज्येष्ठभ्रातृणामाक्षारणे सकृत्कृते अन्येषामसकृत्कृते
दण्डः, अतुल्यकक्षित्वात् । नन्द.

पतितं पतितेत्युक्त्वा चौरं चौरैति वा पुनः ।

वचनात्तुल्यदोषः स्यान्मिथ्या द्विदोषतां ब्रजेत् ॥

पतितं पातकिनम् । उक्त्वा आक्रोशबुद्ध्या तुल्य-
दोषोऽतस्तुल्यो दण्डः । एवं द्विदोषतां द्विगुणदोषता-
मित्यादि । मवि.

ब्राह्मणक्षत्रिययोः परस्पराक्रोशे विदग्धयोः स्वजात्याक्रोशे

च दण्डाः

ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां तु दण्डः कार्यो विजानता ।

ब्राह्मणे साहसः पूर्वः क्षत्रिये त्वेव मध्यमः ॥

(१) ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां परस्पराक्रोशे कृते तयोरेयं
दण्ड इत्येवमभ्याहारेण योजना । तादर्थ्यं चतुर्थी वा ।
तद्विनयाय दण्डः कर्तव्यः । पातकस्याक्रोशे कृते अयं
दण्डो दुःखोत्पादनरूपे । Xमेधा.

(२) वर्णानां स्वजातिविषये वाक्पारुष्यातिशये दण्डे
श्लोकद्वयेनाह—ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां त्विति । विजानता
राज्ञा । ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां वाक्पारुष्यातिशये कृते तयो-
र्दण्डौ कार्यावित्यर्थः । तावुत्तरार्धेनोक्तौ । नन्द.

* शेषं मेधा., मिता., ममु., विर. इत्येतेषां विवरणम् ।

X सर्वव्याख्यानानि मेधावत् ।

(१) मस्मृ. ८।२७७ इत्यस्योपरिष्ठात् प्रक्षिप्तश्लोकोऽयम् ।

(२) मस्मृ. ८।२७६ [तु दण्डः (च दण्डः)
Noted by Jha]; व्यक. १०३; विर. २५५ त्वेव
(त्वेव); दवि. २०१ विरवत्; वीमि. २।२११ विजानता
(विधानतः) त्वेव (त्वेव); व्यग्र. ३८३ त्वेव (त्वेष);
व्यउ. १२१; बाल. २।२०७; सेतु. २१२ त्वेव (त्वेव);
समु. १६० सः पूर्वः (सं पूर्व) त्वेव मध्यमः (मध्यमं
सृतम्).

विट्शूद्रयोरेवमेव स्वजातिं प्रति तत्त्वतः ।
छेदवर्जं प्रणयनं दण्डस्येति विनिश्चयः ॥

(१) एवमेव प्रथममध्यमौ साहसावित्यतिदिश्यते । तेनैव क्रमेण वैश्यस्य शूद्राक्रोशे प्रथमः । शूद्रस्य वैश्याक्रोशे मध्यमः । छेदवर्जं दण्डस्य प्रणयनमिति 'एकजाति-द्विजातीनि'त्यनेन जिह्वाच्छेदं प्राप्तं निवर्तयति । स्वजातिं प्रतीति । नैवं मन्तव्यं समानजातीयं प्रतीति । किं तर्हि, याऽत्र जातिरुपात्ता वैश्यशूद्राविति । स्वग्रहणं श्लोकाभि-प्रायं, परस्परक्रोशे यावत् । स्वजातिमिति पूर्वत्रापि संबन्धनीयम् । प्रणयनं प्रवर्तनम् । क्षत्रियस्य वैश्यशूद्रा-क्षारणे प्रथमार्धसाहसः । एवं ब्राह्मणस्य वैश्यशूद्रयोः कल्प्यम् । मेधा.

(२) वैश्यशूद्रयोः परस्परजातिं प्रति पतनीयाक्रोशं ब्राह्मणक्षत्रियवत् । प्रथममध्यमसाहसाम्कं जिह्वाच्छेद-वर्जं यथावद्दण्डस्य करणम् । एवं च ब्राह्मणक्षत्रियाक्रोशे एवं शूद्रस्य जिह्वाच्छेदनमवतिष्ठते । *गोरा.

(३) विट्शूद्रयोरेवमेवान्योन्याक्षारणे प्रथमो वैश्यस्य शूद्रस्य मध्यमः । तयोस्तु स्वस्वजात्याक्षारणे छेदवर्जं तत्त्वजात्युचितदण्डमात्रप्रणयनम् । तेनार्थाद् ब्राह्मण-क्षत्रियाक्षारणे छेद एवेत्यर्थः । मवि.

(४) वैश्यशूद्रयोरप्येवमेव । स्वजातिं प्रति तुल्यजातिं प्रति तत्त्वतः स्वरूपगुणोत्कर्षाकर्षलक्षणत्वात् । छेदवर्ज-मिति जिह्वाच्छेदनिवृत्त्यर्थम् । Xविर. २५६

(५) उक्तदण्डमन्यत्रातिदिशति --- विडिति । शूद्राक्रोशिनि वैश्ये प्रथमः । वैश्याक्रोशिनि शूद्रे मध्यमः । स्वजातिं प्रति संनिधेः स्वस्य जातिर्यदनन्तरं तत्स्वजातिस्तेन वैश्यः क्षत्रियमाक्रुश्य प्रथमसाहसं दद्यात् । वैश्यमाक्रुश्य शूद्रो मध्यमसाहसं दद्यात् । अन्यथा

* मसु. गोरावत् । X दवि. विरवत् ।

(१) मस्मृ. ८।२७७ [स्वजातिं (सजातिं) विनिश्चयः (विनिर्णयः) Noted by Jha]; मिता. २।२०७ पृ.; व्यक. १०४ रेव (स्वेव); विर. २५६ व्यकवत्; दवि. २०१ व्यकवत्; व्यप्र. ३८३ व्यकवत्; व्यउ. १२२ स्येति (श्येति) शेषं व्यकवत्; विता. ७२७ पू.; बाल. २।२०७ उक्त.; समु. १६०.

१ जातीयप्र. २ हणश्लो.

'समवर्णे द्विजातीनामि'ति वैश्यस्य द्वादशस्योक्तत्वात्तत्त्वतः परिहासं विना छेदवर्जं जिह्वाच्छेदं विना । अतो ब्राह्मण-क्षत्रियाक्रोशिनि शूद्रे जिह्वाच्छेदः प्रथमोक्तः पर्याप्तः ।

मच.

(६) एवमेवेति मध्यमसाहसातिदेशः स्वजातिं प्रति वाक्पारुष्य इति शेषः । अपरार्धेऽपि स्वजातिं प्रती-त्यनुषङ्गः । शूद्रस्येति च विपरिणामः, तेनायमर्थः शूद्रस्य जिह्वाच्छेदवर्जनं दण्डप्रणयनं स्वजातिविषये न द्विजातिविषये इति । नन्द.

याज्ञवल्क्यः

वाक्पारुष्यलक्षणविभागी

इदानीं वाक्पारुष्यं प्रस्तूयते । तल्लक्षणं चोक्तं नारदेन— 'देशजातिकुलादीनामाक्रोशं न्यङ्गसंयुतम् । यद्वचः प्रतिकूलार्थं वाक्पारुष्यं तदुच्यते ॥' इति । देशादीनामाक्रोशं न्यङ्गसंयुतम् । उच्चैर्भाषणमाक्रोशः, न्यङ्गमवयवं तदुभययुक्तं यत्प्रतिकूलार्थमुद्वेगजननार्थं वाक्यं तद्वाक्पारुष्यं कथ्यते । तत्र कलहप्रियाः खलु गौडा इति देशाक्रोशः । नितान्तं लोहपाः खलु विप्रा इति जात्याक्रोशः । क्रूरचरिता ननु वैश्रामित्रा इति कुला-क्षेपः । आदिग्रहणात्स्वविद्याशिल्पादिनिन्दया विद्र-च्छिल्पादिपरुषाक्षेपो गृह्यते । तस्य च दण्डतारतम्यार्थं निष्ठुरादिभेदेन त्रैविध्यमभिधाय तल्लक्षणं तेनैवोक्तम्— 'निष्ठुराश्लीलीतीव्रत्वादपि तत्त्रिविधं स्मृतम् । गौरवानु-क्रमात्तस्य दण्डोऽपि स्यात्कमाद्गुरुः ॥ साक्षेपं निष्ठुरं ज्ञेयमश्लीलं न्यङ्गसंयुतम् । पतनीयैरुपाक्रोशैस्तीव्रमाहु-र्मनीषिणः ॥' इति । तत्र धिङ्मुखं जालममित्यादि सा-क्षेपम् । अत्र न्यङ्गमित्यसम्भ्यम् । अवयव भगिन्यादिगमनं तद्युक्तमश्लीलम् । सुरापोऽसीत्यादिमहापातकाद्याक्रोशै-र्युक्तं वचस्तीव्रम् । मिता. २।२०४

समगुणेषु सवर्णेषु निष्ठुराक्षेपे दण्डः

संत्यासत्यान्यथास्तोत्रैर्न्यूनाङ्गेन्द्रियरोगिणाम् ।
क्षेपं करोति चेद्दण्ड्यः पणानर्धत्रयोदशान् ॥

(१) यास्मृ. २।२०४; अपु. २५८।१ दशान् (दश); विश्व. २।२०८ न्यू (हीं) शेषं अपुवत्; मिता.; अप.; व्यक. १०२; विर. २४७ अपुवत्; पमा. ४३०; रत्न. १२१ दण्ड्यः (दण्ड्यः); स्मृचि. २४; व्यनि. ४८६; दवि. २१०; नृप्र. २७६; सवि. ४७७; वीमि. ;

(१) प्राथेण द्यूतप्रभवत्वाद् वाग्दण्डपारुष्ययोर्वि-
नाशकारणत्वसामान्याद्वा द्यूतव्यवहारानन्तरमारम्भः ।
तत्रापि दण्डपारुष्यस्यापि कारणभूतत्वाद् वाक्पारुष्यमेव
तावदुच्यते — सत्यासत्येति । हीनाङ्गाः खड्गादयः ।
हीनेन्द्रियाः काणादयः । कुष्ठाद्यभिभूता रोगिणः । तेषां
यद्यनपराधिनामेव चापलाद् विद्यमानेन्द्रियवैकल्यादिना
सत्येनैव दुष्टया वाचा क्षेपं कुर्यात्, असत्येनापि हे
काण इत्यकाणमेवाधिक्षिपेत् । अन्यथास्तोत्रेण वा साति-
शयस्तुतिपदैः प्रसिद्धं मूर्खं हे चतुर्वेदिन्, इत्येवं वदन्
अर्धत्रयोदशपणान् राजावेदने कृते दण्ड्यः । स्मृत्यन्त-
राच्च तस्यापि प्रसादनं कार्यम् । विश्व. २।२०८

(२) तत्र निष्ठुराक्रोशे सवर्णविषये दण्डमाह —
सत्यासत्येति । न्यूनाङ्गाः करचरणादिविकलाः । न्यूने-
न्द्रिया नेत्रश्रोत्रादिरहिताः । रोगिणो दुश्मन्प्रभृतयः ।
तेषां सत्येनासत्येनान्यथास्तोत्रेण च निन्दार्थया स्तुत्या ।
यत्र नेत्रयुगलहीन एषोऽन्ध इत्युच्यते तत्सत्यम् । यत्र
पुनश्चक्षुष्मानेवान्ध इत्युच्यते तदसत्यम् । यत्र विकृता-
कृतिरेव दर्शनीयस्त्वमसीत्युच्यते तदन्वथास्तोत्रम् । एवं-
विधैर्यः क्षेपं निर्भर्त्सनं करोत्यसौ अर्धाधिकत्रयोदशपणान्
दण्डनीयः । 'काणं वाऽप्यथवा खड्गमन्यं वाऽपि तथा-
विधम् । तथ्येनापि ब्रुवन् दाप्यो दण्डं कार्पापणावरम् ॥'
इति (मस्मृ. ८।२७४) यन्मनुवचनं तदतिदुर्वृत्त-
वर्णविषयम् । यदा पुनः पुत्रादयो मात्रादीन् शपन्ति
तदा शतं दण्डनीया इति तेनैवोक्तम् — 'मातरं पितरं
जायां भ्रातरं श्वशुरं गुरुम् । आक्षारयन् शतं दाप्यः
पन्थानं चाददद्गुरोः ॥' इति (मस्मृ. ८।२७५) । एतच्च
सापराधेषु मात्रादिषु गुरुषु निरपराधायां च जायायां
दृष्टव्यम् । मिता.

(३) द्वादश पणान् सार्धान् दण्ड्यः । अर्धः त्रयो-
दशो येषां पणानां तेऽर्धत्रयोदशाः पणाः । * अप.

(४) प्रथमवाक्पारुष्ये समजातिगुणविषयमेतत् ।
+ विर. २४७

* शेषं मितावत् । पमा. अपवत् । वीमि. अपवत् विरवच्च ।
+ दवि., व्यप्र. विरवत् ।

व्यप्र. ३८०; व्यउ. ११९; व्यम. ९९ अपवत्; विता. ७२४; राकौ. ४८८; सेतु. २१० अपवत्; समु. १६०.

समगुणेषु सवर्णेषु अश्लीलाक्षेपे दण्डः

अभिगन्ताऽस्मि भगिनीं मातरं वा तवेति ह ।
शपन्तं दापयेद्राजा पञ्चविंशतिकं दमम् ॥

(१) राजावेदने एव च— 'अभिगन्तासि भगिनीं
मातरं वा तवेति हि । शपन्तं दापयेद् राजा पञ्चविंश-
तिकं दमम् ॥' अयं च सवर्णानां समानगुणानां च
दण्डकल्पः । विश्व. २।२०९

(२) अश्लीलाक्षेपे दण्डमाह— अभिगन्ताऽस्मीति ।
त्वदीयां भगिनीं मातरं वा अभिगन्ताऽस्मीति शपन्तं,
अन्यां वा त्वजायामभिगन्तेत्येवं शपन्तं, राजा पञ्च-
विंशतिकं पणानां पञ्चाधिका विंशतिर्यस्मिन् दण्डे स
तथोक्तस्तं दमं दापयेत् । मिता.

(३) प्रथमे वाक्पारुष्ये दण्ड उक्तः संप्रति मध्यमे
वाक्पारुष्ये दण्डमाह—अभिगन्ताऽस्मीति । अप.

(४) तव भगिनीं मातरं वा अभिगन्ताऽस्मि मिथुनं
भूयोऽपि भोक्ष्यमाणोऽहमिति शपन्तं उद्वेजयन्तं सम-
जातिगुणं राजा पञ्चविंशतिपणमितं दमं दापयेत् ।
वाशब्दो अनास्थायां, तेन पुत्रीं जायां वा तवाभिगन्ता-
ऽहमित्यादिकमपि संगृहीतम् । हशब्दः पादपूरणे । वीमि.

विषमगुणेषु सवर्णेषु निष्ठुराश्लीलाक्षेपेषु दण्डः

अर्धोऽधमेषु द्विगुणः परस्त्रीषूत्तमेपु च ॥

(१) यास्मृ. २।२०५; अपु. २५८।२ ह (च);
विश्व. २।२०९ सि (सि) ह (हि); मिता. २।२०५;
अप.; व्यक. १०२; विर. २४९ सि (सि) वा (च) ह
(हि); पमा. ४३३ अपवत्; रत्न. १२० अपवत्; दीक.
५१ तवेति ह (तथाविधम्); विचि. ११०-११ सि (सि)
वा तवेति ह (यभयेरिह) शपन्तं (पणं तु); व्यनि. ४८६;
स्मृचि. २४; दवि. २११ वा (च) ह (हि), विवाद-
चिन्तामणौ ' मातरं यन्मेति हि ' इति पठितम्; नृप्र. २७६;
वीमि.; व्यप्र. ३८३; व्यउ. १२१ ह (हि); व्यम. ९९
तवे (न वे) ह (च); विता. ७२५; राकौ. ४८८; सेतु.
२१०; समु. १६०.

(२) यास्मृ. २।२०६; अपु. २५८।३; विश्व. २।२१०;
मिता.; अप.; व्यक. १०२; विर. २४५; रत्न. १२०;
विचि. ११०; दवि. २००; नृप्र. २७६; वीमि.;
व्यप्र. ३८१ धौ (धौ); व्यउ. १२०; विता. ७२६;
सेतु. २०९; समु. १६०.

(१) गुणवर्णवैपम्ये पुनः-‘अर्धोऽधमेषु द्विगुणः परस्त्री-
पूक्तमेषु च । दण्डप्रणयनं कार्यं वर्णजात्युत्तराधरम् ॥’
निरूप्येति शेषः । उक्तदण्डार्धत्रयोदशपणावधिकाद्
वर्णगुणाद्यधमेषु अर्धदण्डः । द्विगुणं च परस्त्रीषु । पर-
शब्द उक्तृशार्थः । परैरुक्तृष्टैः गुणतो वर्णतो वा परि-
णीताः परस्त्रियः, तास्वधिक्षितासु । उत्तमेषु च गुण-
वर्णादिभिः पुरुषेषु स्त्रीषु वा । अर्धवचनं द्विगुणवचनं
चोभयमपि यथाहृदण्डोपलक्षणाथमित्येतद् दर्शयति ।
दण्डप्रणयनं कार्यमिति न्यूनतया आधिक्येन वा यथाह
वर्णजात्युत्तराधरमालोच्येत्यभिप्रायः । जातिशब्दश्च जन्म-
निमित्तत्वाद् वयोवचनतया गुणलक्षणार्थोऽवसेयः ।

विश्व. २।२१०

(२) एवं समानगुणेषु वर्णिषु दण्डमभिधाय विषम-
गुणेषु दण्डं प्रतिपादयितुमाह-‘अर्धोऽधमेष्विति । अधमेषु
आक्षेपत्रपेक्षया न्यूनवृत्तादिगुणेष्वर्धो दण्डः । पूर्ववाक्ये
पञ्चविंशतेः प्रकृतत्वात्तदपेक्षयार्धः सार्धद्वादशपणात्मको
द्रष्टव्यः । परभार्यासु पुनरविशेषेण द्विगुणः पञ्चविंशत्य-
पेक्षयैव पञ्चाशत्पणात्मको वेदितव्यः । तथोक्तमेषु च
स्वापेक्षयाऽधिकश्रुतवृत्तेषु दण्डः पञ्चाशत्पणात्मक एव ।

*मिता.

(३) प्रथमे मध्यमे च वाक्पारुष्ये सवर्णानां दण्ड
उक्तः । तस्यैव दण्डनीयगुणसदसद्भावकृतं विशेषमाह-
‘अर्धोऽधमेष्विति । विद्यानुष्ठानादिगुणवताऽधमेषु अधम-
गुणेषु आकृष्टेषूक्तस्यार्धमेव दण्डः स्यात् । तत्र प्रथमे
वाक्पारुष्ये षट्पणाः । पणचतुर्थांशश्च दण्डार्थं, मध्यमे
तु द्वादश सार्धाः । यस्तु परस्त्रीराक्षिपति, तथाऽल्प-
गुणश्च सन्नुत्तमगुणांस्तस्योक्तो द्विगुणो दण्डः । तत्र
प्रथमे वाक्पारुष्ये पञ्चविंशतिः ।

+अप.

(४) अर्धता चापराधानरूपा । दण्डस्य अधमता
वर्णतो गुणतश्च ।

विचि. ११०

इन्द्रियनाशप्रतिज्ञाक्षेपे पापाक्षेपे त्रैविद्यनृपदेवजातिपूगग्राम-

देशक्षेपे च दण्डाः

बाहुग्रीवानेत्रसक्थिविनाशे वाचिके दमः ।

शत्यस्तदर्धिकः पादनासाकर्णकरादिषु ॥

* विर., व्यप्र. मितावत् । दवि. विरवत् विचिवच्च ।

+ वीमि. अपवत् ।

(१) यास्मृ. २।२०८; अपु. २५८।५ दर्धि (तोऽर्धि);

(१) वधप्रतिज्ञया तु वाक्पारुष्ये— ‘बाहुग्रीवा-
नेत्रसक्थिविनाशे वाचिके दमः । शत्यस्तदर्धिकः
पादनासाकर्णकरादिषु ॥’ इति । बाह्वादिच्छेदस्ते मया
कर्तव्य इत्येवं तथाकरणममर्थस्य ब्रुवतः शत्यो दमः
कार्यः । शतेनाभिनिर्वृत्तः शत्यः । शतं दण्ड्य इत्यर्थः ।
पादादिच्छेदनप्रतिज्ञायां तु ततोऽर्धं, पञ्चाशदित्यर्थः ।
आदिशब्दश्च दण्डपारुष्योक्तदन्तभङ्गाद्यर्थः । ऊर्वस्थि
सक्थीत्युच्यते । स्पष्टमन्यत् । विश्व. २।२१२

(२) पुनर्निष्ठुराक्षेपमधिकृत्याह—बाहुग्रीवेति । बाह्वा-
दीनां प्रत्येकं विनाशे, वाचिके वाचा प्रतिपादिते तव
बाहू छिनच्चीत्येवंरूपे शत्यः शतपरिमितो दण्डो वेदि-
तव्यः । पादनासाकर्णकरादिषु आदिग्रहणात् स्फिगादिषु
वाचिके विनाशे तदर्धिकः तस्य शतस्यार्धं तदर्धं
तद्यस्यास्त्यसौ तदर्धिकः पञ्चाशत्पणिको दण्डो वेदितव्यः ।

*मिता.

(३) अत्र बाह्वादिपदेन प्रधानाङ्गविवक्षा, पाद-
नासाकर्णकरादिपदेन चाऽप्रधानाङ्गविवक्षा । शत्यः
शतपरिमितः ।

विर. २४९

(४) दमः समानगुणजातिमतः । +वीमि.

अशक्तस्तु वदन्नेवं दण्डनीयः पणान् दश ।

तथा शक्तः प्रतिभुवं दाप्यः क्षेमाय तस्य तु ॥

(१) प्रागुक्तं शक्तसंबन्धितया बाह्वादिच्छेदवाक्यम्—
‘अशक्तस्तु वदन्नेवं दण्डनीयः पणान् दश । तथा
शक्तः प्रतिभुवं दाप्यः क्षेमाय तस्य तु ॥’ वाङ्मात्रेणापि

* अप. मितावत् । + शेषं मितावत् ।

विश्व. २।२१२; मिता.; अप. अपुवत्; व्यक. १०२ अपु-
वत्; विर. २४९; पमा. ४३३; रत्न. १२०; व्यनि.
४८६ धिकः (धिके); स्मृचि. २४-५; दवि. २११ नासा-
कर्ण (कर्णनासा); सवि. ४७८ धि (र्ध); वीमि.; व्यप्र.
३८३; व्यउ. १२१ के (को); व्यम. ९९; विता.
७२९; समु. १६०.

(१) यास्मृ. २।२०९; अपु. २५८।६ दाप्यः
(दद्यात्), विश्व. २।२१३; मिता.; अप.; व्यक. १०२;
विर. २४९; पमा. ४३२; रत्न. १२०; व्यनि. ४८६;
दवि. २११; वीमि.; व्यप्र. ३८३; व्यउ. १२१; व्यम.
९९; विता. ७२९; समु. १६०.

वदतः कर्तुमशक्तस्य दशपणो दण्डः । शक्तस्तु प्रागुक्तदण्डं दाप्यः । त्रिसापनौदनाय च समर्थं क्षेमाय प्रतिभुवं दाप्यः । विश्व. २।२१३

(२) यः पुनर्ज्वरादिना क्षीणशक्तिस्त्वद्वाहाद्यङ्ग-मङ्गं करोमीत्येवं शपत्यसौ दशपणान् दण्डनीयः । यः पुनः समर्थः क्षीणशक्तिं पूर्ववदाक्षिपत्यसौ पूर्वोक्तशतादिदण्डोत्तरकालं तस्याशक्तस्य क्षेमार्थं प्रतिभुवं दापनीयः । मिता.

(३) सामान्येनोक्तस्य विषयविशेषे व्यवस्थामाह—अशक्तस्त्विति । बाह्यादिच्छेदं कर्तुं समर्थः स यदि तं ब्रूयात्तदोक्तं दण्डं गृहीत्वा क्षितस्य क्षेमाय परिरक्षणार्थं प्रतिभुवं दाप्यः । बाह्यादिच्छेदासमर्थस्तु चेद्दशैव पणान् दाप्यः । अप.

(४) तुशब्देनाधिकतमशक्तकव्यवच्छेदः । तथा-शब्देन प्रतिभुवोऽभावे राज्ञा बन्धनीय इति समुचीयते । उत्तमाधमभेदेनात्रापि न्यूनाधिक्यम् । *वीमि.

पतनीयकृते क्षेपे दण्डो मध्यमसाहसः ।

उपपातकयुक्ते तु दाप्यः प्रथमसाहसम् ॥

(१) ब्रह्महा गोप्तो वा त्वमित्येवमादिके क्षेपे—‘पतनीयकृते क्षेपे दण्डो मध्यमसाहसम् । उपपातकयुक्ते तु दाप्यः प्रथमसाहसम् ॥’ विश्व. २।२१४

(२) तीव्राक्रोशे दण्डमाह—पतनीयेति । पातित्य-हेतुभिर्ब्रह्महत्यादिभिर्वर्णिनामाक्षेपे कृते मध्यमसाहसं दण्डः । उपपातकसंयुक्ते पुनर्गोघ्नस्त्वमसीत्येवमादिरूपे क्षेपे प्रथमसाहसं दण्डनीयः । Xमिता.

* शेषं मितावत् । X अप. मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२१०; अणु. २५८।७; विश्व. २।२१४ ण्डो (ण्ड्यो) सः (सम्); मेधा. ८।२६७ नीय (नीये) पू., स्मृत्यन्तरम् ; मिता.; अप.; व्यक. १०३; विर. २५५ नीय (नीये) सः (सम्); पमा. ४३३; रत्न. १२१ नीय (नीये); दवि. २०८ कृते (कृता) सः (सम्); सवि. ४७८ कृते (कृति) तु (च); वीमि.; व्यप्र. ३८३ ण्डो मध्य (ण्ड उक्तं); व्यउ. १९१ व्यपवत् ; विता. ७३०; राकौ. ४८९ रत्नवत् ; सेहु. २११ विरवत् ; ससु. १६०.

(३) मध्यमसाहसादिकं प्राग्लक्षितम् । इदं च समानगुणादिपरम् । उत्तमाधमभेदेन न्यूनाधिक्यं चोहनीयम् । वीमि.

त्रैविद्यानृपदेवानां क्षेपं उत्तमसाहसः ।

मध्यमो जातिपूगानां प्रथमो ग्रामदेशयोः ॥

(१) नृपग्रहणमाचार्यपितृश्रोत्रियादीनामपि सामान्या-लक्षणाार्थम् । पूगशब्दश्चात्र गणमात्रवचनः । ततश्च जातिपूगानां जातिमतां गणानां क्षत्रियादिसमुदायाना-मित्यर्थः । स्पष्टमन्यत् । विश्व. २।२१५

(२) त्रैविद्याः वेदत्रयसंपन्नास्तेषां, राज्ञां, देवानां च क्षेपे उत्तमसाहसो दण्डः । ये पुनर्ब्राह्मणमूर्धाव-सिक्तादिजातीनां पूगाः संघास्तेषामाक्षेपे मध्यमसाहसो दण्डः । ग्रामदेशयोः प्रत्येकमाक्षेपे प्रथमसाहसो दण्डो वेदितव्यः । मिता.

(३) ऋग्यजुःसामवेदिनां नृपतेर्ब्राह्मणादिदेवानां वा क्षेप्तुरुत्तमसाहसो दण्डः कार्यः । ब्राह्मणादिजातीनां पूगानां परिपदादीनां व्यवहारनिर्णयाद्येककार्यकारिणां विदुषामाक्षेप्तुर्मध्यमसाहसः, ग्रामस्य जनपदस्य वा क्षेपं कुर्वतः प्रथमसाहसः । अप.

(४) ग्रामदेशयोः प्रथम इत्यत्राप्युपपातकयुक्त इत्यनुपज्ञो युक्तः साहचर्यादिति केचित् । तन्न । आक्षेपविशेषेणैवाप्यनाक्षेप्याक्षेप्यतारतम्यापेक्षया यथोत्तरं दण्डापकर्षविधानात् पापपरत्वस्य स्मृत्यन्तरसंवादात् ।

दवि. २०९

इति याज्ञवल्क्यवचनं तत्र लघुतः क्षेपो विविधितः ।

दवि. २१४

(५) क्षत्रियादेस्तु द्वैगुण्यादिकमूहनीयम् । पतनीया-क्रोशे मनुः — ‘ब्राह्मणक्षत्रियान्यां तु दण्डः कार्यो

(१) यास्मृ. २।२११; अणु. २५८।८ जाति (शाति); विश्व. २।२१५; मिता.; अप.; व्यक. १०४; विर. २५६-७ देवा (देशा); पमा. ४३४; रत्न. १२१ क्षेप (दण्ड) पू.; व्यनि. ४८८; दवि. २०९ ; २१४ पू.; सवि. ४७९; वीमि.; व्यप्र. ३८४ उक्त.; व्यउ. १२२ उक्त.; व्यम. ९९ रत्नवत्, पू.; विता. ७३०; सेहु. २१४ विरवत् ; संहु. १६१.

विधानतः । ब्राह्मणे साहसः पूर्वः क्षत्रिये चैव मध्यमः ॥
शूद्रानुवृत्तौ बृहस्पतिः — 'विक्रोशकस्तु विप्राणां
जिह्वाच्छेदनमर्हति ॥' तथा — 'नामजातिग्रहं तेषाम-
भिद्रोहेण कुर्वतः । विधेयोऽयोमयः शङ्कुर्ज्वलन्नास्ये
दशाङ्गुलः ॥' इदं तु मात्सर्यानुबन्धातिशयपूर्वकाक्रोश-
परमित्याभाति । वीमि.

राज्ञोऽनिष्टप्रवक्तारं तस्यैवाक्रोशकारिणम् ।

तन्मन्त्रस्य च भेत्तारं छित्त्वा जिह्वां प्रवासयेत् ॥

(१) प्रसह्यकारितया तु— 'राज्ञोऽनिष्टप्रवक्तारं
तस्यैवाक्रोशकं तथा । तन्मन्त्रस्य च भेत्तारं छित्त्वा
जिह्वां प्रवासयेत् ॥' विश्व. २।३०५

(२) राज्ञोऽनिष्टस्यानभिमतस्यामित्रस्तोत्रादेः प्रकर्षेण
भूयोभूयो वक्तारं, तस्यैव राज्ञ आक्रोशकारिणं
निन्दाकरणशीलं, तदीयस्य च मन्त्रस्य स्वराष्ट्रविवृद्धि-
हेतोः परराष्ट्रापक्षयकरस्य वा भेत्तारं अमित्रकरणेषु
जपन्तं तस्य जिह्वामुत्कृत्य स्वराष्ट्रान्निष्कासयेत् । कोशा-
पहरणादौ पुनर्वध एव । 'राज्ञः कोशापहर्तृश्च प्रतिकूलेषु
च स्थितान् । घातयेद्विधैर्दण्डैररीणां चोपकारकान् ॥'
इति (मस्मृ. १।२७५) मनुस्मृणात् । विविधैः सर्वस्वा-
पहाराङ्गच्छेदवधरूपैरित्यर्थः । सर्वस्वापहारेऽपि यद्यस्य
जीवनोपकरणं तन्नापहर्तव्यं चौपकरणं विना । यथाह
नारदः — 'आयुधान्यायुधीयानां बाह्यादीन् बाह्य-
जीविनाम् । वेद्यास्त्रीणामलङ्कारान् वाद्यतोद्यादि
तद्विदाम् ॥ यच्च यस्योपकरणं येन जीवन्ति कारुकाः ।
सर्वस्वहरणेऽप्येतन्न राजा हर्तुमर्हति ॥' इति । ब्राह्मणस्य
पुनः 'न शारीरो ब्राह्मणे दण्डः' इति निषेधाद्ब्रह्मस्थाने
शिरोमुण्डनादिकं कर्तव्यम् । 'ब्राह्मणस्य वधो मौण्ड्यं

पुराभिर्वासनाङ्कने । ललाटे चाभिशास्ताङ्कः प्रयाणं
गर्दभेन तु ॥' इति मनुस्मरणात् । *मिता.

(३) राज्ञो जनपदादिपालकस्य यदनिष्टमप्रियं शत्रु-
प्रशंसादि तस्यातिशयेन वक्तारं, तथा राजविषयस्या-
क्रोशस्य शपथस्य कर्तारं, तदीयमन्त्रस्य च संधिविग्रहा-
दिविषयस्य भेत्तारं प्रकाशयितारं छिन्नजिह्वं कृत्वा
प्रवासयेत् । अप.

(४) आद्यचकारेण— 'अपवक्तुश्च राजानं धर्मं च
स्वे व्यवस्थितम् । जिह्वाच्छेदाद्भवेत् शुद्धिः सर्वस्वहरणे
न चेत् ॥' इति नारदोक्तसर्वस्वापहारसमुच्चयः ।
द्वितीयचकारेण— 'राज्ञः कोशापहर्तृश्च प्रतिकूले
व्यवस्थितान् । घातयेद्विधैर्दण्डैररीणां चोपजापकान् ॥'
इति मनुक्तस्य (मस्मृ. १।२७५) तत्तदपराधेषु
समुच्चयः । वीमि.

असमवर्णेषु क्षेपे दण्डाः

दण्डप्रणयनं कार्यं वर्णजात्युत्तराधरैः + ॥

(१) वर्णानां मूर्धावसिक्तादीनां च परस्परक्षेपे
दण्डकल्पनामाह—दण्डप्रणयनमिति । वर्णा ब्राह्मणादयः ।
जातयो मूर्धावसिक्ताद्याः । वर्णाश्च जातयश्च वर्णजातयः ।
उत्तराश्च अधराश्च उत्तराधराः वर्णजातयश्च ते उत्तरा-
धराश्च वर्णजात्युत्तराधराः तैः वर्णजात्युत्तराधरैः, पर-
स्परमाक्षेपे क्रियमाणे दण्डस्य प्रणयनं प्रकर्षेण नयनमूहन
वेदितव्यम् । तच्च दण्डकल्पनमुत्तराधरैरिति विशेषेणोपा-
दानादुत्तराधरभावापेक्षयैव कर्तव्यमित्यवगम्यते । यथा
मूर्धावसिक्तं ब्राह्मणादीनां क्षत्रियादुत्कृष्टं चाक्रुश्य ब्राह्मणः
क्षत्रियाक्षेपनिमित्तात् पञ्चाशत्पणदण्डात् किञ्चिदधिकं
पञ्चसप्तत्यात्मकं दण्डमर्हति । क्षत्रियोऽपि तमाक्रुश्य

* दवि. मितावत् ।

+ विश्व. व्याख्यानं 'अर्धोऽधनेषु' इति पूर्वार्धे (पृ. १७८१)
द्रष्टव्यम् ।

(१) यास्मृ. २।२०६; अपु. २५८।३; विश्व. २।२१०
धरैः (धरम्); मिता.; अप.; व्यक. १०२; विर. २४५;
रत्न. १२०; दवि. २००; नृप्र. २७६; सवि. ४७७ (=)
रेः (रे); वीमि.; व्यप्र. ३८१; व्यड. १२०; विता.
७२६; समु. १६०.

(१) यास्मृ. २।३०२; अपु. २५८।७८-९ कारिणं
(कं तथा); विश्व. २।३०५ अपवत्; मिता.; अप.
२।३०१; व्यक. १०४ अपवत्; विर. २५७ अपवत्;
विधि. १११ अपवत्; व्यनि. ४८९ अपवत्; दवि. २१३
अपवत्, शकारिणम् (शिनं तथा) इति मिताक्षरायां श्याह;
व्यप्र. ३८४ अपवत्; व्यड. १२२ अपवत्; १६४ च
(उ); व्यम. १०९; विता. ८२७; राक्षी. ४९५ अपवत्;
सोतु. २१३ विरवत्; समु. १६५.
व्य. कां. २१४

ब्राह्मणाश्रेयनिमित्ताच्छतदण्डाद्धीनं पञ्चसप्ततिमेव दण्ड-
मर्हति । मूर्धावसिक्तोऽपि तावाक्रुश्य तमेष
दण्डमर्हति । मूर्धावसिक्ताम्बुधयोः परस्परश्लेषे ब्राह्मण-
शत्रिययोः परस्परक्रोशनिमित्तकौ यथाक्रमेण दण्डौ
वेदितव्यौ । एवमन्यत्राप्यूहनीयम् । * मिता.

(२) इदानीं ब्राह्मणादिवर्णानां मूर्धावसिक्तद्विजाती-
नामन्योन्यमाक्रोशक्रोशकभावे राज्ञा दण्डः कल्पनीय
इत्याह — दण्डप्रणयनमिति । वर्णानां जातीनां च
मध्यादुत्तरेश्वाधराणामधैरेश्वतरेपामाक्षेपे कृते स्वयमभ्यूह्य
दण्डप्रणयनं राजा कुर्यात् । तत्र मूर्धावसिक्ता अम्बुध्यादयः ।
अनुलोमजा मानृभिस्तुल्यवर्णाः । ततश्च ते शत्रियादि-
वदेव दण्डभाजः । अप.

(३) तत्रोत्तराधरेरिति विशेषानुपादानाद्याह्नुत्तरा-
धरभावस्तादृगपेक्षयैव कार्यम् । विर. २४६

प्रातिलोम्यापवादेषु द्विगुणत्रिगुणा दमाः ।
वर्णानामानुलोम्येन तस्मादर्धार्धहानितः ॥

(१) एतदेवोदाहरणेन स्पष्टयति — प्रतिलोमापवादे-
ष्विति । वर्णान्त्याः शूद्राः । तेषां प्रतिलोमापवादे
ब्राह्मणादिक्रमेणोक्तदण्डस्य चतुर्गुणादिकल्पनम् । एवं
वैश्यशत्रियानुलोमान्तरप्रभवयोरुणाद्युत्कर्षेऽपि योज्यम् ।
आनुलोम्येन तु तस्मादेवार्धहानतः उक्तदण्डादर्धाप-
चयेन । शूद्रापवादे अर्धदण्डो वैश्यस्य, पादः क्षत्रियस्य,
अर्धपादो ब्राह्मणस्य । एवं गुणाद्यानुलोम्येऽपि योज्यम् ।
विश्व. २।२११

(२) एवं सबर्णविषये दण्डमाभिधाय वर्णानामेव
प्रतिलोमानुलोमाक्षेपे दण्डमाह—प्रातिलोम्यापवादेऽपि ।
अपवादा अधिक्षेपाः । प्रातिलोम्येनापवादाः प्राति-

* दवि., व्यप्र. मितावत् ।

(१) याम्. २।२०७; अपु. २५८।४ दर्धा (देवा);
विश्व. २।२११ (प्रतिलोमापवादेषु चतुर्द्विगुणा दमाः । वर्णा-
न्त्येवानुलोम्येन तस्मादेवार्धहानतः); मिता.; अप. प्रा (प्र)
म्या (मा); व्यक. १०२ अश्वत् ; विर. २४४ प्रा (प्र);
पमा. ४१८; दवि. २०० म्येन. (म्ये तु); सुप्र. २७६;
सत्रि. ७७८ (=) वादे (राष्ट्रे) णात्रि (णास्त्रि) हानितः
(भागिनः); धीमि. द्विगुरात्रि ह चतुस्त्रिद्वि. द्विवितर. ७२७;
समु. १६० णत्रि (णास्त्रि).

लोम्यापवादास्तेषु ब्राह्मणाक्रोशकारिणोः क्षत्रियवैश्ययो-
र्यथाक्रमेण पूर्ववाक्याद्द्विगुणपदोपात्तपञ्चाशत्पणापेक्षया
द्विगुणाः शतपणाः, त्रिगुणाः सार्धशतपणाः दण्डा वेदि-
तव्याः । शूद्रस्य ब्राह्मणाक्रोशे ताडनं जिह्वाच्छेदनं वा
भवति । यथाह मनुः — 'शतं ब्राह्मणं आक्रुश्य
शत्रियो दण्डमर्हति । वैश्योऽध्यर्धशतं द्वे वा शूद्रस्तु
वधमर्हति ॥' इति (मस्मृ. ८।२६७) । विदूशद्रयो-
रपि शत्रियादनन्तरैकान्तरयोस्तुल्यन्यायतया शतमध्यर्ध-
शतं च यथाक्रमेण क्षत्रियाक्रोशे वेदितव्यम् । शूद्रस्य च
वैश्याक्रोशे शतम् । आनुलोम्येन तु वर्णानां शत्रियविदू-
शद्राणां ब्राह्मणेनाक्रोशे कृते तस्माद् ब्राह्मणाक्रोशनिमि-
त्ताच्छतपरिमितात् क्षत्रियदण्डात् प्रतिवर्णमर्धस्यार्धस्य
हानिं कृत्वाऽवशिष्टं पञ्चाशत्पञ्चविंशतिसार्धद्वादशपणा-
त्मकं यथाक्रमं ब्राह्मणो दण्डनीयः । तदुक्तं मनुना—
'पञ्चाशद्ब्राह्मणो दण्ड्यः क्षत्रियस्याभिर्शसने । वैश्ये
स्यादर्धपञ्चाशच्छूद्रे द्वादशको दमः ॥' इति (मस्मृ.
८।२६८) । क्षत्रियेण वैश्ये शूद्रे वाकुप्रे यथाक्रमं
पञ्चाशत्पञ्चविंशतिकौ दमौ । वैश्यस्य च शूद्राक्रोशे
पञ्चाशदित्यूहनीयम् । ' ब्राह्मणराजन्यवत्क्षत्रियवैश्ययोः '
इति गौतमस्मरणात् । ' विदूशद्रयोरिवमेव स्वजातिं प्रति
तत्त्वतः । ' इति (मस्मृ. ८।२७७) मनुस्मरणाच्च ।
*मिता.

नारदः

नाकपारुष्यनिरुक्तिः, तल्पकाराश्च

'देशजातिकुलादीनामाक्रोशन्यङ्गसंयुतम् ।
यद्वचः प्रतिकूलार्थं वाक्पारुष्यं तदुच्यते ॥

* अप., विर., दवि., वीमि. मितावत् ।

(१) नासं. १६, १७१ संयु (संहि); नास्मृ. १८।१;
अपु. २५३।२७ शन्यङ्ग (शान्यङ्ग); मिता. २।२०४ क्रोश
(क्रोशं); अप. २।२०४ नामा.....तम् (नां क्रोशने
न्यङ्गसंशितम्); व्यक. १०५ शन्य.....तम् (शं व्यङ्गसंशि-
तम्); स्मृ. ६; विर. २४२ संयु (संहि); पमा. ४२८;
संस्. ११२; दवि. ७१; विचि. १०८-९ न्यङ्ग (न्यङ्कु);
द्वि. ४८ ई. विरवत् ; स्मृ. २४ मितावत् ; दवि. १९६
विरेवत्, विचि. ७७; सुप्र. २७५ व्यङ्ग (व्यङ्ग) वा.....ते
(तद्वाक्पारुष्यमुच्यते); संवि. ४७६ शन्यङ्ग (शं व्यङ्ग) ;
४६६. ३६. ३६

(१) देशादीनामाक्रोशं न्यङ्गसंयुतम् । उच्चैर्भाषण-
माक्रोशः, न्यङ्गमवयं तदुभययुक्तं यत्प्रतिकूलार्थ-
मुद्देगजननार्थं वाक्यं तद्वाक्पारुष्यं कथ्यते । तत्र कल्ह-
प्रियाः खलु गौडा इति देशाक्रोशः । नितान्तं लोडुपाः
खलु विप्रा इति जात्याक्रोशः । क्रूरचरिता ननु
वैश्रामित्रा इति कुलाक्षेपः । आदिग्रहणात्स्वविद्या-
शिल्पादिनिन्दया विद्वच्छिल्पादिपरुषाक्षेपो गृह्यते ।
*मिता. २।२०४

(२) क्रोशानं आक्रोशनमाक्षेपः । न्यङ्गमसभ्यवचनम् ।
+ अप. २।२०४

(३) यद्वचनं देशाद्याक्षेपार्थबोधकं, यच्चाल्यन्त-
दुःखकरार्थकं तद्वाक्पारुष्यम् । स्मृच. ६

(४) आक्रोश आक्षेपः । आदिशब्देन बुद्ध्या-
देरुपादानम् । न्यङ्गसंज्ञितं निकृष्टाङ्गसंज्ञावत् ।
× विग्र. २४२

(५) आक्रोश उच्चैर्भाषणं, न्यङ्कु अवयं ताभ्या
संयुतं यत्प्रतिकूलार्थकं वचनं तद्वाक्पारुष्यमिति सामान्य-
लक्षणम् । मिताक्षराऽप्येवम् । अन्यन्तु सकलमपि
व्याख्यानमयुक्तम् । सामान्यलक्षणाक्षमत्वात् ।
विचि. १०९

(६) यत्तु आक्रोशान्यङ्कुसंयुतमिति पठित्वा उच्चै-
र्भाषणमाक्रोशः, न्यङ्कु अवयं तदुभयसंयुक्तं यत्
प्रतिकूलार्थमुद्देगजनकं वाक्यं तद्वाक्पारुष्यमिति सामान्य-
लक्षणपरमिति मिताक्षराकृता व्याख्यातम् । तच्चिन्त्यम् ।
यत्रोच्चैरवयवभाषणं नास्ति तत्र हूङ्कारानुकारादावव्याप्तेः ।
दवि. १९६-७

(७) यो यस्मिन् देशे जातस्तद्देशसंबद्धं, जातिव्राह्म-
णादिः तज्जातिसंबद्धं च, तत्कुलसंबद्धं च, विद्याशिल्प-
स्वजनादिसर्वसंबद्धं चाक्रोशनं न्यङ्गरूपम् । तेषां तत्रा-
क्रोशः प्रसिद्ध एव । न्यङ्गं मर्मगोप्यम् । तदुभयसंयुक्तं

* सवि., व्यप्र., व्यउ., विता. मितावत् ।

+ शेषं मितावत् । × उदाहरणानि मितावत् ।

दीभि. २।२०४ क्रोश (क्षेपं); व्यप्र. ३७९; व्यउ. ११८;
विता. ७२१ मितावत्; राकौ. ४८८; सेतु. २०२ विचि-
वत्; समु. १५९ क्रोश (क्षेप); विव्य. ४९ विचिवत् ।

देशादिविषयं प्रतिकूलाभिधेयं वचनः (वाक्)पारुष्य-
मुच्यते । --नाभा. १६, १७।१ (पृ. १६५)

निष्ठुराश्रीलतीत्रत्वात्तदपि त्रिविधं स्मृतम् ।

गौरवानुक्रमात्तस्य दण्डोऽपि स्यात् क्रमाद्गुरुः ॥

अपि तावत् साहस त्रिविधमित्युक्तं, तथैव वाक्पा-
रुष्यमपि त्रिविधं निष्ठुरत्वादश्रीलत्वात् तीव्रत्वाच्च ।
गौरवानुक्रमात्तस्य त्रिविधस्य गौरवं क्रमेण । निष्ठुरा-
दश्रीलं गुरु, ततोऽपि तीव्रं, तेनैव क्रमेण दण्डोऽपि
त्रिविध एव लघुर्लघौ गुरौ गुरुः ।

नाभा १६, १७।२ (पृ. १६५)

साक्षेपं निष्ठुरं ज्ञेयमश्रीलं न्यङ्गसंयुतम् ।

पतनीयैरुपक्रोशैस्तीव्रमाहुर्मनीषिणः ॥

(१) तत्र थिङ्मूर्त्यं जान्ममित्यादि साक्षेपम् । अत्र
÷ मितावद्भावः ।

(१) नासं. १६, १७।२ तस्य (दस्य) स्यात् क्रमाद्गुरुः
(त्रिविधः स्मृतः); नास्मृ. १८।२ पि स्यात् (प्यत्र);
मिता. २।२०४ (क) तदपि त्रि (दपि तत्रि); अप. २।२०४ पू.,
कात्यायनः; व्यक. १०१ पि स्यात् (प्युक्तः); स्मृच. ६ पू.;
विर. ०४२-३ व्यकवत्; पमा. ४२९ नास्मृवत्; रत्न. ११९;
विचि. १०९ तस्य (तेषां) पि स्यात् (प्युक्त); व्यनि. ४८४
तस्य (दस्य) शेषं नास्मृवत्, कात्यायनः; स्मृचि. २४
तस्य (तेषां) शेषं मितावत्; दवि. १९६ तस्य (तेषां)
शेषं व्यकवत्; नृप्र. २७५; व्यप्र. ३७९; व्यउ. ११९ (=);
विता. ७२२; सेतु. २०३ दविवत्; समु. १५९ व्यकवत्.

(२) नासं. १६, १७।३; नास्मृ. १८।३ पत (पात);
मिता. २।२०४ रूप (रुपा); अप. २।२०४ आक्षेप
(आक्षेपो) रयु (रयि) रूप (रुपा) कात्यायनः; व्यक. १०१
न्यङ्कुसंयु (न्यङ्कुसंयु) रूप (रुपा); स्मृच. ६; विर. २४३
संयु (संयु) पत (ताप); पमा. ४२९ पत (पात); रत्न. ११९
मितावत्; विचि. १०९ न्यङ् (न्यङ्कु) शेष विरवत्; व्यनि. ४८४
संयु (संयु) पत (ताप); स्मृचि. २४ विचिवत्, दवि. १९६
न्यङ्कुसंयु (न्यङ्कुसंयु) क्रोशै (न्यासै); नृप्र. २७५
न्यङ्ग (व्यङ्ग) पक्रोशैः (पक्रोशं); व्यप्र. ३७९ मितावत्;
व्यउ. ११९ विरवत्; विता. ७२२ मितावत्; राकौ. ४८८
व्यनिवत्; सेतु. २०३ पूर्वार्ध व्यनिवत्, पत (ताप); समु. १५९;
विव्य. ५० विचिवत्.

न्यङ्कमित्यसभ्यम् । अवद्यं भगिन्यादिगमनं तद्युक्त-
मश्लीलम् । सुरापोऽसीत्यादिमहापातकाद्याक्रोशैर्युक्तं वच-
स्तीव्रम् । * मिता. २।२०४

(२) डिङ्मुखान्त्यजेत्यादि साक्षेपं, न्यङ्कुरिहासत्य-
मवद्यं तेन भगिन्यादिगमनयुक्तमश्लीलं, सुरापोऽसीत्या-
दिमहापातकाक्रोशयुक्तं वचस्तीव्रमिति मिताश्रकारः ।

अत्राक्रोशन्यङ्कुसहितप्रतिकूलार्थानां त्रयाणामेषा
विवरणमिति व्यवहारस्तरङ्गे गणेश्वरमिश्राः ।

युक्तं चैतत् — तथाहि अन्वर्थसंज्ञावगमितं वाक्क-
रणकमनोविरूक्षणलक्षणं सामान्यलक्षणं देशाद्याक्रोशो
न्यङ्कुसंज्ञितं निष्ठुरार्थमिति विभागः । तेषां लाघव-
गौरवातिगौरवानुसारिण्यो ल्युगुरुगुरतरदण्डसंवादिन्यो
निष्ठुरादयः संज्ञाः, तासां विवरणं साक्षेपमित्यादि ।

दवि. १९६

(३) साक्षिपेपं मातैवंरूपा तव पिता च त्वमपि न
किञ्चित् जानासि इत्यादि निष्ठुरम् । न्यङ्कसंयुतं अश्ली-
लम् । पतनीयैः चोरस्त्वं गुरुतल्पग इत्यादिभिरपवादैर्युतं
वचस्तीव्रमुच्यते । उत्तरोत्तरो गुरुः ।

नाभा. १६, १७३ (पृ. १६५)

उद्दिश्यात्मानमन्यं वा क्षिपेद्यस्तु निरूप्य च ।

आक्रोष्टैव स मन्तव्यो यदि संस्पर्शनं तयोः ॥

आक्षिपेन्नन्दयेत्, निरूप्य अभिसंधाय । यदि
संस्पर्शनं तयोः, यदि आक्षेपतुराक्षेप्यद्वेषः, एतच्चाभि-
संधानज्ञापनार्थम् ।

विर. २४४

पातकाभिज्ञंसने दण्डः

पतितं पतितेत्युक्त्वा चौरं चौरैति वा पुनः ।

वचनात्तुल्यदोषः स्यान्मिन्ध्या द्विदोषतां व्रजेत् ॥

(१) सत्यवादित्वेऽपि वाक्पारुष्यदण्डो नापैतीत्याह

* स्मृच., व्यप्र., व्यउ., विता. मितावत् ।

(१) विर. २४४.

(२) नासं. १६, १७।२० तां व्रजेत् (भाग् भवेत्);
नास्मृ. १।२१; व्यक. १०४; स्मृच. ३२७; विर.
२५७-८; रत्न. १२१; व्यनि. ४८९ तां व्रजेत् (वाग्
भवेत्); सवि. ४७९ चतुर्थपादं विना, बृहस्पतिः; व्यप्र.
३८४; व्यउ. १२२; व्यम. ९९; सेतु. २१३; समु.
१६०.

वचोभङ्ग्या नारदः— पतितमिति । वचनात्तथ्यवच-
नात् । * स्मृच. ३२७

(२) वचनाच्छास्त्ररूपात् । विर. २५८

(३) 'द्विदोषतां व्रजेदित्यन्यः । कृतप्रायश्चित्तं
राज्ञा च दण्डितमपवदन् दण्ड्य इत्युक्तम् । कारणं
चात्रोक्तम् । ब्राह्मणो राजा चाप्रतिहतौ ताभ्यां पूर्वं
भृतत्वादिति । दण्डस्त्वविशेषित इति स विशेष्यते ।
द्वाभ्यामुक्ताभ्यां युद्धं पूर्वं पतितं पतितेत्युक्त्वा प्रत्यक्ष-
मामन्थ्य, चोरं च तथा सुयुद्धं चोरेत्यामन्थ्य अस्मादेव
वचनात् पतितचोरतुल्यदोषः स्यात् । अस्मिन् व्याख्याने
'मिथ्या द्विदोषतामि' ति दुर्गमं एवं नेतव्यं स्यात् ।
अकारणमेवैवं दण्डितस्त्वं, एवञ्च तस्य प्रायश्चित्तं
चरितमिति मिथ्यावचने द्विदोषत्वम् । अथवा न
सभ्यगुभयं कृतं, तस्माच्चोरः पतित इत्येवमुक्त्वा
तुल्यदोषः स्यादसभ्यकरणे । सभ्यकरणे तु मिथ्यावच-
नाद् द्विदोषत्वमिति । आ (सु ?) युक्तैर्वा दृष्टे व्यवहारे
दण्डिते चोरेति ब्रुवंस्तुल्यदोषः, तेषां राज्ञा प्रमाणीकृत-
त्वात् । पुनः राज्ञा दृष्टे सभ्यगेव स्यात् द्विदोषतामिति ।
तथा वसिष्ठेनाप्युक्तं — 'भ्रूणहा प्रायश्चित्तं चरन् भ्रूण-
हणे भिक्षां देहीति ब्रूयाद् निरुक्ते ह्येनः कनीयो भवति'
इत्युक्त्वेदमाह— 'पतितं पतिते'ति । एतद्विषयमेतदिति ।
स न वक्तव्यः इत्यस्य दृष्टान्तत्वेन चार्थवादः । भृगु-
संहितायामपि 'काणं वाऽप्यथवा खञ्जमन्यं वाऽपी'-
त्यनन्तरं वाक्पारुष्यप्रकरणे यत् पठितं, केपाश्चिन्नास्येव ।
तत्रापि संरब्धयोरक्रोशे सम्यङ्मिथ्यावचनयोर्दोष इत्या-
द्येतावत् । कृतपावनं दण्डितं च न किल्बिषेणापवदेत्
इति सर्वाविषयवचनान्चोरपतितयोरेव विशेषेण वदतः
संबोधनं च न सभ्यक् विलक्ष्यते । प्रदर्शनार्थं वा
कल्पनीयः । सर्वेष्वेव व्याख्यानेषु युक्तं विचार्यम् ।
यश्चौर्यादि न करोति, कथं तं चोरेति वचनात् तुल्य-
दोषता, मिथ्या वा द्विदोषता । अनेन न वक्तव्यमित्ये-
तावतोऽर्थवादो मिथ्या द्विरिति वचने दण्ड्य इति, तत्
पूर्वश्लोकेनैवोक्तत्वादनर्थकम् । द्विरिति च क्रियाभ्या-
वृत्तिवचनो दुर्गमः । असमासे दोषतामित्यसंबद्धं, कथं
पुरुषो दोषतां व्रजेत् । अथ समासः, सुजर्थो नास्ति

* व्यप्र. स्मृचवत् ।

उत्तरपदस्याक्रियावचनात् । तस्माच्चिन्त्यम् । अथवा
अयमर्थः— वाक्पारुष्ये पठितत्वात् पतितं पतितबुद्धयैव
न अदुष्टकर्मा क्रीडार्थक्रियया वा पतितेति समक्षमा-
मन्व्य । 'पूर्वत्रासिद्धम्' (व्यासू. ८।२।१) इति
चासिद्धत्वादसंहिता (?) । ततश्च पतित इत्युक्त्वा
रोपेण चोरमपि तथैव । सकृद्वचनात् द्विरित्युक्तम् ।
अत्र वचनात् तुल्यदोषः स्यात् । तुल्यशब्दः साधारण-
दोषः स्याद्वा । दोषसंबन्धे वचनमात्रानुरूपो दण्डः ।
मिथ्या ब्रुवन् सकृदज्ञानाद् वदन्ननुरूपदण्ड इति द्वि-
र्वचनादपेक्ष्यते । तथा च मुञ्जर्थः संपन्नो भवति ।
सकृत् प्रमादाद् ब्रूयात् । द्वितीयं न प्रमादेन ब्रवीति,
बुद्धिपूर्वं परोपघातार्थमेव । अतः परोपघातसामान्याद्
दोषभाग् भवति । पूर्वमंशस्योक्तत्वादिति समस्तचोर-
दोषभाग् भवेत् । बुद्धिपूर्वमुभयोः परोपघातस्य तुल्य-
त्वात् । नाभा. १६, १७।२० (पृ. १६९-७०)

दुष्टस्यैव तु यो दोषान् कीर्तयेत् क्रोधकारणात् ।
अन्यापदेशवादी च वाग्दुष्टं तं नरं विदुः ॥

(१) क्रोधकारणादिति वदन् दुष्टपरिहरणकारणाद्दोष-
कीर्तनं न दोषकारीति दर्शयति । * स्मृच. ३२७

(२) अदुष्टस्यैवेत्येवकारोऽप्यर्थः । अन्यापदेशवादी
योऽन्यमपदिश्यान्यदोषान् वदति । वाग्दुष्टं वाक्पारुष्य-
कर्तारम् । × विर. २४५

नै किल्बिषेणापवदेत् शास्त्रतः कृतपावनम् ।

न राज्ञा धृतदण्डं च दण्डभास्तत्र्यतिक्रमात् ॥

(१) कृतपावनं कृतकिल्बिषनाशन, अपवदेत्
आक्रोशेत्, उदधृतदण्डं कृतदण्डम् । अत्र हेतुर्दण्ड-

* व्यप्र. स्मृचवत् । × दवि. विरवत् ।

(१) व्यक. १०२ तु यो (हि यान्) कात्यायनः ;
स्मृच. ३२७; विर. २४५ दुष्टस्यैव तु (अदुष्टस्यैव) क्रोध
(दोष) क्रमेण कात्यायनः; रत्न. १२१; व्यनि. ४८५ दुष्ट-
स्यैव तु (अदुष्टस्यैव) क्रोध (कोप) कात्यायनः; दवि.
१९९ क्रोध (दोष) क्रमेण कात्यायनः; व्यप्र. ३८०; व्यउ.
११८; समु. १६०.

(२) नासं. १६, १७।१८ भाक्त... मात् (येत् तद्धति-
क्रमे); नास्मृ. १८।१९; अप. २।२०७ शा (शो) च
(तु); व्यक. १०३ शा धृ (शोद्धृ); विर. २५५ (=)
व्यकवत्; दवि. २०९ व्यकवत्.

भाक् तद्व्यतिक्रमादाक्रोशकर्ता यतः । विर. २५५

(२) कृतशास्त्रोक्तप्रायश्चित्तं राज्ञा च दण्डितं,
व्यस्तसमस्तग्रहणं, न दोषेण दूषयेत् । दूषयन्तं दण्डयेत् ।
नाभा. १६, १७।१८ (पृ. १६८)

लोकेऽस्मिन् द्वाववक्तव्याववधौ च प्रकीर्तितौ ।
ब्राह्मणश्चैव राजा च तौ हीदं विभृतो जगत् ॥

अत्र हेतुरुच्यते— लोकेऽस्मिन्निति । यतो लोकेऽ-
स्मिन् द्वाववक्तव्यौ यथाब्रूतां तथा कर्तव्यम् । यच्च
ताभ्यां कृतं तन्न विचार्य प्रमाणीकर्तव्यम् । अदण्ड्यौ च
अन्यथाकृतेऽपि । तत् प्रमाणमेव ब्राह्मणश्च राजा च ।
यतस्तौ जगद् विभृतः । ब्राह्मणः प्रतिग्रहादिनेतरान् धर्मं
स्थापयति । 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।
आदित्याजायते वृष्टिर्दृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥' इत्यादिना ।
राजा च पालनदानादिना । तस्मान्नापवदेत् ताभ्यां
शोधितमिति । नाभा. १६, १७।१९ (पृ. १६८-९)

सवर्णक्षेपादौ दण्डाः

सैमवर्णे द्विजातीनां द्वादशैव व्यतिक्रमं ।

वादेष्ववचनीयेषु तदेव द्विगुणं भवेत् ॥

ब्राह्मणस्य ब्राह्मणे क्षत्रियस्य क्षत्रिये वैश्यस्य वैश्येऽ-
तिक्रम आक्रोशे प्रकृतत्वाद् द्वादशैव सर्वथा वचनं पणः ।
अवचनीयेषु चतुर्विंशतिः ।

नाभा. १६, १७।१६ (पृ. १६८)

ब्राह्मणोऽपि स्वजातीयमृणादिव्यपदेशतः ।

वाक्पारुष्यं प्रकुर्वाणः स भवेदुपपातकी ॥

कैाणं वाऽप्यथवा खञ्जमन्यं वाऽपि तथाविधम् ।
तथ्येनापि ब्रुवन् दाप्यो दण्डं कार्पापणावरम् ॥

(१) नासं. १६, १७।१९ वधौ (दण्ड्यौ); नास्मृ.
१८।२० विभृ (विभ्र); व्यक. १०४; विर. २५७; व्यनि.
४८९ विभृ (विभ्र) शेषं नासंवत्; दवि. २१३; सेतु. २१३;
समु. १६१ व्यनिवत्.

(२) नासं. १६, १७।१६ णे (णं) जाती (जादी);
नास्मृ. १८।१७ णे द्वि (णद्वि); व्यक. १०२ मनुनारदौ;
विर. २४९ मनुनारदौ; दवि. २०४ मनुनारदौ; व्यप्र.
३८० मनुनारदौ.

(३) व्यनि. ४८९.

(४) नासं. १६, १७।१७ ऽप्यथ (यदि) णावरम्

(१) कार्पाणगावरं कार्पाणद्वयं कार्पाणोऽवरः कनिष्ठो
यस्येति व्युत्पत्त्या । विर. २४८

(२) काणस्त्रिकुण्ठिधिरादींस्तथ्येनापि 'काणे'त्यादि
ब्रुवन् दण्डं दाप्यः कार्पाणगादधिकम् ।

नामा. १६, १७।१७ (पृ. १६८)

असवर्णक्षमाभिर्शंसनादौ दण्डाः

शतं ब्राह्मणमाक्रुश्य क्षत्रियो दण्डमर्हति ।

वैश्योऽध्यर्धं शतं द्वे वा शूद्रस्तु वधमर्हति ॥

ब्राह्मणमाक्रुश्य वाक्पारुष्येण क्षत्रियादयो यथोक्तं
दण्ड्याः । नामा. १६, १७।१४ (पृ. १६७)

पञ्चाशद्ब्राह्मणो दण्ड्यः क्षत्रियस्याभिर्शंसने ।

वैश्ये स्यादर्धपञ्चाशच्छूद्रे द्वादशको दमः ॥

ब्राह्मणोऽपीतरानाक्रुश्य यथोक्तं पञ्चाशत् पञ्चविंशतिः
द्वादश च दण्ड्यः । नामा. १६, १७।१५ (पृ. १६८)

शूद्रकुले ब्राह्मणराज्यायाक्षेनादौ दण्डाः

एकजातिर्द्विजातींस्तु वाचा दारुणया क्षिपन् ।

जिह्वायाः प्राप्नुयाच्छेदं जघन्यप्रभवो हि सः ॥

नामजातिग्रहं तेषामभिद्रोहेण कुर्वतः ।

निखेयोऽयोमयः शङ्कुज्वलन्नास्ये दशाङ्गुलः ॥

(णात्परम्); नास्मृ. १८।१८ णं वाऽ (णम्) दाप्यो दण्डं
(दण्ड्यो राज्ञा); व्यक. १०२ मनुनारदौ; विर. २४७-८
ब्रुवन् (वदन्) मनुनारदविष्णवः; व्यग्र. ३८४ मनुनारदौ;
व्यउ. १२२ मनुनारदौ.

(१) नासं. १६, १७।१४; नास्मृ. १८।१५; व्यक. १०३
ध्यर्धं (ध्यर्धं) मनुनारदौ; व्यनि. ४८६ द्वे वा
(चैव) मनुनारदौ.

(२) नासं. १६, १७।१५ पञ्चा... णो (विप्रः पञ्चाशतं)
श्ये स्याद (श्यं चैवा) द्वे (द्रं); नास्मृ. १८।१६;
व्यनि. ४८७ पञ्चा... दण्ड्यः (विप्राः पञ्चाशतं दण्ड्याः)
मनुनारदौ.

(३) नास्मृ. १८।२२; व्यक. १०३ तांस्तु (ति तु)
मनुनारदौ; विर. २५३ मनुनारदौ; पमा. ४३४ मनुनारदौ;
व्यनि. ४८७ मनुनारदौ; दवि. २०६ तांस्तु (ति तु)
च्छेदं (छेदं) मनुनारदौ; सेतु. २१२ तांस्तु (ति तु)
प्राप्नुयाच्छेदं (छेदनामिति) मनुनारदौ.

(४) नासं. १६, १७।२१ शङ्कुज्वलन्नास्ये (शङ्कुः शूद्र-

शूद्रस्येति वचनात् तेषामिति बहुवचनाद्
द्विजातीनां रोपेण नाम गृहीत्वा आक्रोशतः, नामग्रहणं
सौतिलक दत्तिलकेति, जातिग्रहणं वा ब्राह्मणस्त्वमित्यादि
कुर्वतो लोहमयः शङ्कुरष्टादशाङ्गुलो मुखे निखेयः ।

नामा. १६, १७।२१ (पृ. १७०)

धर्मोपदेशं दर्पेण द्विजानामस्य कुर्वतः ।

तप्तमासेचयेत्तैलं वक्त्रे श्रोत्रे च पार्थिवः ॥

शूद्रस्य दर्पाद् धर्मोपदेशं वेदवेदाङ्गस्मृतिशास्त्रार्थो-
पदेशं कुर्वतः प्रतिपिद्धकरणत्वात् ततं तैलं मुखे श्रोत्रे
च दापयेद् राजा । दण्डाभिप्रायेण वचनादग्निवर्णमिति
गम्यते, नोष्णमात्रम् । नामा. १६, १७।२२ (पृ. १७०)

राजः क्षेपे दण्डः

अवक्रुश्य च राजानं वर्त्मनि स्वे व्यवस्थितम् ।

जिह्वाच्छेदाद्भवेच्छुद्धिः सर्वस्वहरणेन वा ॥

बृहस्पतिः

पारुष्यभेदाः । वाक्पारुष्यप्रकाराः ।

अप्रियोक्तिस्ताडनं च पारुष्यं द्विविधं स्मृतम् ।

एकैकं तु त्रिधा भिन्नं दमश्चोक्तस्त्रिलक्षणः ॥

स्याष्टा); नास्मृ. १८।२३ तेषां (त्वेषा); व्यक. १०३ नारम्-
वत्, मनुनारदौ; विर. २५३ मनुनारदौ; पमा. ४३४ तेषा
(चैषा) मनुनारदौ; व्यनि. ४८७ नास्मृवत्, मनुनारदौ; दवि.
२०६ नास्मृवत्, मनुनारदौ; सेतु. २१२ मभि (मति)
खेयो (क्षेप्यो) मनुनारदौ.

(१) नासं. १६, १७।२२; नास्मृ. १८।२४; व्यक. १०३
मनुनारदौ; विर. २५४ मनुनारदौ; पमा. ४३४ दपे
(धमे) द्विजाना (विप्राणा) सेच (सिञ्च) बृहस्पतिः; व्यनि.
४८८ बृहस्पतिः; दवि. ३२१ मनुनारदौ; सेतु. २१७.

(२) नासं. १६, १७।२७ अव (उप); नास्मृ. १८।३०
अव (उप) च (तु) वर्त्मनि (कर्मणि) द्विः (द्वः); व्यक. १०४;
विर. २५७ वर्त्मनि (कर्मणि) हरणे (ग्रहणे); विचि. १११
पूर्वार्धे (आक्रुश्य चैव राजानं धमे ग्ये हि व्यवस्थितम्) वा
(च); व्यनि. ४८८ अव (उप); दवि. २१३ द्विः (द्वः)
हरणे (ग्रहणे); श्रीमि. २।३०२ अवक्रुश्य च (अपवन्तुश्च)
वर्त्मनि (धमे स्वे) च्छुद्धिः (द्यूद्धिः) णेन वा (णे न चैत्);
व्यग्र. ३८४; व्यउ. १२२; सेतु. २१३ क्रुश्य (क्रम्य)
वर्त्मनि स्वे (धर्माथं च); समु. १६१ अव (अप) द्विः (द्वः).

(३) अप. २।२०४; व्यक. १०१; विर. २४३

देशग्रामकुलादीनां क्षेपः पापेन योजनम् ।
द्रव्यं विना तु प्रथमं वाक्पारुष्यं तदुच्यते ॥
भगिनीमातृसंबन्धमुपपातकशंसनम् ।
पारुष्यं मध्यमं प्रोक्तं वाचिकं शास्त्रवेदिभिः ॥
अभक्ष्यापेयकथनं महापातकदूषणम् ।
पारुष्यमुत्तमं प्रोक्तं तीव्रं ममाभिघट्टनम् ॥

(१) द्रव्यं विनेत्यत्र द्रव्यशब्दोऽभिधेयपरः । तेनो-
च्यमानार्थव्यतिरेकेणैवंविधमभिधानं वाक्पारुष्यमित्यर्थः ।

अप. २।२०४

(२) द्रव्यं विना द्रव्यवैशिष्ट्यं विनेत्यर्थः । स्मृच. ६

(३) द्रव्यं विनेति द्रव्यशब्दोऽयमभिधेयपरः ।
तेनैवमभिधेयमभिधानं विनापि वाक्पारुष्यमित्यर्थः ।
भगिनीमातृसंबन्धमुपपातकशंसनं तव भगिनी तव माता
मया ग्राह्येत्यभिकीर्तनमित्यर्थः । विर. २४४

(४) द्रव्यं विना पदार्थं विना तेनासत्यम् । इदं

तु त्रिधा (च द्विधा); विचि. १०९ दम (दण्ड); सेतु. २०३
विचिवत्; विव्य. ५०.

(१) अप. २।२०४ ग्राम (धर्म); व्यक. १०१ पेन
(पे नि); स्मृच. ६; विर. २४३-४ पेन (पनि); पमा.
४२९ द्रव्यं (शब्दं); रत्न. ११९ क्षेपः (क्षेपं); विचि. १०९
ग्राम (काल) शेषं व्यकवत्; व्यनि. ४८५ ग्राम (जाति);
वीमि. २।२११ निचिवत्; व्यप्र. ३८०; व्यउ. ११९;
व्यम. ९८ व्यकवत्; विता. ७२२ रत्नवत्; सेतु. २०३
ग्राम (काल) पेन (पनि); समु. १५९.

(२) अप. २।२०४ मातृ (भ्रातृ) बन्ध (बद्ध); व्यक.
१०२; स्मृच. ६ न्यमु (न्य उ); विर. २४४; पमा.
४३०; रत्न. ११९; विचि. १०९ स्मृचवत्; व्यनि. ४८५;
द्वि. १९८; वीमि. २।२११; व्यप्र. ३८०; व्यउ.
११९; व्यम. ९८ स्मृचवत्; विता. ७२२ संबन्धमु (संयोग
उ) वाचिकं (चाधिकं); सेतु. २०३-४; समु. १५९.

(३) अप. २।२०४ ब्र... नम् (ब्रमर्मातिपातनम्);
व्यक. १०२; स्मृच. ६; विर. २४४ कथ (प्रथ); पमा.
४३०; रत्न. १२०; विचि. १०९; व्यनि. ४८५ दूषणम्
(शंसनम्) तीव्रं... नम् (तीव्रमाहुर्मनीषिणः); द्वि.
७९८; वीमि. २।२११ व्यप्र. ३८०; व्यउ. ११९;
व्यम. ९८; विता. ७२२; सेतु. २०३; समु. १५९.

तु सर्वान्वयि । तेनासत्यं पापमिधानं प्रथमम् । असत्य-
मुपपातकाभिधानं द्वितीयम् । असत्यमहापातकाभिधान-
मुत्तमं वाक्पारुष्यमित्यर्थः । विचि. १०९-१०

(५) वस्तुतस्तु मातृपदं मातृमपत्नीपरं तेन भगिनीं
मातृसपत्नीं वा गतौ यतामीति कीर्तनमित्यर्थः । यथा-
व्याख्यानात्तस्योपपातकाभावात् । दवि. १९८

(६) अभिघट्टनं उत्पाटनम् । व्यप्र. ३८०

ममाममजातिगुणकृतवाक्पारुष्येषु दण्डाः

समानजातिगुणानां तु वाक्पारुष्ये परस्परम् ।

विनयोऽभिहितः शास्त्रे पणा अर्धत्रयोदशाः ॥
अर्धस्त्रयोदशो येषां ते अर्धत्रयोदशाः सार्धद्वादशे-
त्यर्थः । *रत्न. १२०

समानयोः समो दण्डो न्यूनस्य द्विगुणस्तु सः ।
उत्तमस्यार्धिकः प्रोक्तो वाक्पारुष्ये परस्परम् ॥

(१) अयुगपत्संप्रवृत्तयोः समानयोरपि विपमो

* स्मृच., सवि., व्यप्र. रत्नवत् । स्मृच. व्याख्यान अशुद्धि-
संदेहात्प्रोद्धतम् ।

(१) अप. २।२०४ णा अ (णस्त्व) दशाः (दशः);
स्मृच ३२६ दशाः (दश); विर. २४७ तु (च)
णा अ (णान) दशाः (दश); पमा. ४३० णा अ (णान)
दशाः (दश); रत्न. १२०; विचि. ११० णा अ (णस्त्व)
दशाः (दश); द्वि. २१० तु (च) दशाः (दश);
सवि. ४७६ ऽ मि (वि); वीमि. २।२११ हिनः (मतः)
दशाः (दश); व्यप्र. ३८० सविवत्; व्यउ. ११९
सविवत्; विता. ७२३ (=); सेतु. २१० दविवत्; समु.
१६०.

(२) अप. २।२०६; व्यक. १०२; स्मृच. ३२६
धिकः (धिकः); विर. २४५; रत्न. १२० स्मृचवत्;
विचि. ११० स्तु (श्च); व्यनि. ४८६ णस्तु सः (णः
स्मृतः) प्रोक्तो (दण्डो); द्वि. २०० धिकः (धिको) शेषं
व्यनिवत्; सवि. ४७७ न्यून... सः (न्यूनं स्याद्विगुणः
स्मृतः) धिकः प्रोक्तो (धिकं प्रोक्तं); वीमि. २।२११
स्याधिकः प्रोक्तो (स्यधिकत्प्रोक्तो) ध्ये (ध्यं); व्यप्र. ३८१
णस्तु सः (णो दमः); व्यउ. १२० धिकः (धिकः); शेषं
व्यप्रवत्; विता. ७२३ स्मृचवत्; सेतु. २०९ विचिवत्;
समु. १६० स्मृचवत्; विव्य. ५० णस्तु सः (णः स्मृतः)
नास्वः...

दण्डः । तथा च नारदः— 'पूर्वमाक्षारयेद्यस्तु नियतं स्यात्स दोषभाक् । पश्चाद्यः सोऽप्यसत्कारी पूर्वं तु विनयो गुरुः ॥' स्मृच. ३२६-७

(२) परस्परं वाक्पारुष्ये वृत्ते आक्षेपकस्य दण्डे यद्यसावाक्षेप्येण समो जात्यादिभिस्तदा समो दण्डोऽथ न्यूनः तदा तस्योक्ताद्द्विगुणः । अथोत्कृष्टस्तदा तस्योक्तादधो दण्ड इत्यर्थः । विर. २४५

^१ क्षिपन् स्वस्त्रादिकं दद्यात् पञ्चाशत्पणिकं दमम् ॥

^२ देशादिकं क्षिपन् दण्ड्यः पणानार्धत्रयोदश ।

पापेन योजयन् दर्पाद् दण्ड्यः प्रथमसाहसम् ॥

असमवर्णकृतवाक्पारुष्ये दण्डाः

^३ विप्रे शतार्धं दण्डस्तु क्षत्रियस्याभिंशंसने ।

विशस्तथाऽर्धपञ्चाशत् शूद्रस्यार्धत्रयोदश ॥

विप्रे आक्षेपतीति शेषः । अभिंशंसनमाक्रोशः ।

दवि. २०५

संच्छूद्रस्यायमुदितो विनयोऽनपराधिनः ।

गुणहीनस्य पारुष्ये ब्राह्मणो नापराध्नुयात् ॥

^४ वैश्यस्तु क्षत्रियाक्रोशे दण्डनीयः शतं भवेत् ।

तदर्धं क्षत्रियो वैश्यं क्षिपन् विनयमर्हति ॥

(१) अप. २।२०५; व्यक. १०३; विर. २५०; पमा. ४३१; व्यनि. ४८६; दवि. २१२; व्यप्र. ३८१ स्वस्त्रा (विप्रा) : ३८३ स्वस्त्रा (श्वश्र्वा); व्यउ. १२० स्वस्त्रा (विप्रा) : १२१ स्वस्त्रा (श्वश्र्वा); सेतु. २१४; समु. १६० स्पणि (त्पण).

(२) अप. २।२११ दण्ड्यः (दाप्यः) दश (दशान्); विर. २५७; दवि. २०९ दश (दशान्); व्यप्र. ३८४ दण्ड्यः (दाप्यः); व्यउ. १२२.

(३) व्यक. १०३; विर. २५१ विशस्तथाऽर्धं (वैश्यस्य त्वर्धे); रत्न. १२०; दवि. २०५ विशस्तथाऽर्धं (वैश्यस्य चार्धं); व्यप्र. ३८२ थार्धं (थार्धं); व्यउ. १२० व्यप्रवत्; व्यम. ९९; सेतु. २११ प्रे (प्रः) ण्डस्तु (ण्ड्यस्तु) शेषं दविवत्; समु. १६०.

(४) व्यक. १०३; स्मृच. ३२७ उक्त.; विर. २५१; पमा. ४३४ मुदितो (मुदिष्टो); रत्न. १२०; व्यनि. ४८७ पमावत्; दवि. २०५; सवि. ४७९ उक्त.; व्यप्र. ३८२; व्यउ. १२०; समु. १६० पमावत्.

(५) व्यक. १०३; विर. २५२ क्रोशे (क्षेपे); पमा.

शूद्राक्रोशे क्षत्रियस्य पञ्चविंशतिको दमः ।

वैश्यस्य चैतद्द्विगुणः शास्त्रविद्विरुदाहृतः ॥

शूद्रकृतद्विजक्षेपयमोपदेशादौ दण्डाः

^१ वैश्यमाक्षारयन् शूद्रो दाप्यः स्यात्प्रथमं दमम् ।

क्षत्रियं मध्यमं चैव विप्रमुत्तमसाहसम् ॥

(१) प्रथमं दमं पणानां द्वे शते सार्धे, मध्यमं पञ्चशतानि, उत्तमं सहस्रम् । विर. २५२

(२) जिह्वाच्छेदनरूपोऽत्रोत्तमसाहसो द्रष्टव्यः ।

व्यप्र. ३८२

धर्मोपदेशकर्ता च वेदोदाहरणान्वितः ।

आक्रोशकस्तु विप्राणां जिह्वाच्छेदेन दण्ड्यते ॥

शूद्र इत्यनुवृत्तौ बृहस्पतिः— धर्मोपदेशेति ।

विर. २५२

वाक्पारुष्यप्रकरणोपसंहारः

एष दण्डः समाख्यातः पुरुषापेक्षया मया ।

समन्यूनाधिकत्वेन कल्पनीयो मनीषिभिः ॥

४३२ स्तु (स्य) शतं (प्रदो); रत्न. १२०; व्यनि. ४८७; दवि. २०५ विरवत्, पू.; व्यप्र. ३८२; व्यउ. १२०; सेतु. २११-२ विरवत्; समु. १६०.

(१) व्यक. १०३ गुणः (गुणं) हतः (हतम्); विर. २५२ क्रोशे (क्षेपे) पञ्च (पण) चै... ..णः (चेत्त्याद्-द्विगुणं) हतः (हतम्); पमा. ४३२ वैश्य... ..णः (बृहस्वे द्विगुणं तत्र) हतः (हतम्); रत्न. १२० व्यकवत्; व्यनि. ४८७ तद्वि (व द्वि); दवि. २०५ क्रोशे (क्षेपे) शेषं व्यकवत्; व्यप्र. ३८२; व्यउ. १२०; सेतु. २१२ विरवत्, पू.; समु. १६० व्यकवत्.

(२) अप. २।२०७; व्यक. १०३; विर. २५२; पमा. ४३२; रत्न. १२०; व्यनि. ४८७; दवि. २०५; व्यप्र. ३८२; व्यउ. १२०; समु. १६०.

(३) अप. २।२०७ स्तु (श्च) च्छेदे... ..ते (च्छेदन-मर्हति); व्यक. १०३; विर. २५२ स्तु (श्च); रत्न. १२०; विचि. १११ देन (दात्स); दवि. ३२१ विरवत्; वीमि. २।२११ आ (वि) च्छेदे... ..ते (च्छेदनमर्हति) उक्त.; व्यप्र. ३८२; व्यउ. १२१; व्यम. ९९; सेतु. २१२ विरवत्; समु. १६१ विरवत्.

(४) अप. २।२११; व्यक. १०४; विर. २५७ मनीषिभिः (महर्षिभिः); दवि. २०९; व्यप्र. ३८४; व्यउ. १२२.

कात्यायनः

वाक्पारुष्यप्रकारः

यस्त्वसत्संज्ञितैरङ्गैः परमाक्षिपति कश्चित् ।
अभूतैर्वाथ भूतैर्वा निष्ठुरा वाक् स्मृता तु सा ॥
न्यङ्गावगूरणं वाचा क्रोधात्तु कुरुते यदा ।
वृत्तदेशकुलानां तु अश्लीला सा बुधैः स्मृता ॥
(१) न्यङ्गावगूरणं निकृष्टाङ्गप्रकाशनेन तिरस्करणम् ।

अप. २।२०४

(२) कल्पतरौ न्यङ्गावगूरणमिति पठित्वा निकृष्टाङ्गप्रकाशनेन तिरस्करणमिति व्याख्यातम् । न्यग्भावकरणमिति तु माधवादिंसमतः पाठः । व्यप्र. ३७९
महापातकयोक्त्री च रागद्वेषकरी च या ।
जातिभ्रंशकरी वाऽथ तीव्रा सा प्रथिता तु वाक् ॥
हुङ्कारं कासनं चैव लोके यच्च विगर्हितम् ।

* व्यक., विर., दवि. अपवत् ।

(१) अप. २।२०४ शितै (शकै) ; व्यक. १०१ यस्व (यस्व) ; स्मृच. ६ तु सा (बुधैः) शेषं व्यकवत् ; विर. २४३ वांथ (रथ) ; पमा. ४२९ माक्षि (स्याक्षि) अभूतै (अमूलै) भूतै (मूलै) तु सा (बुधैः) ; व्यनि. ४८४ पति (पता) शेषं व्यकवत् ; दवि. १९७ व्यकवत् विरवच्च ; व्यप्र. ३७९ व्यकवत् ; व्यउ. ११९ व्यकवत् ; सेतु. २०३ दविवत् ; समु. १५९ स्मृचवत् .

(२) अप. २।२०४ क्रोधा (ऽऽक्रोशा) यदा (यदि); व्यक. १०१ तु (च); स्मृच. ६ न्यङ्गावगूरणं (न्यग्भावकरणं) त्तदे (त्तदै) तु अक्षी (चाप्यक्षी); विर. २४३ तु (च); पमा. ४२९ न्यङ्गावगूरणं (न्यग्भावकरणं) त्तदे (त्तदै) तु अ (वाऽप्य); व्यनि. ४८४ त्तदे (त्तदै) तु (च); दवि. १९८ गूरणं वाचा (पूरणं वचो) तु (च), कामधेनावङ्गैति पठितामित्याह; व्यप्र. ३७९ न्यङ्गावगूरणं (न्यग्भावकरणं); व्यउ. ११९ व्यप्रवत्; सेतु. २०३ न्यङ्गावगूरणं (न्यक्कार-गूहनं) तु (च); समु. १५९ स्मृचवत् .

(३) अप. २।२०४; व्यक. १०१; स्मृच. ६; विर. २४३ वाऽथ (या च); पमा. ४२९; व्यनि. ४८४ योक्त्री च रागद्वे (युक्ता च जगद्वे) वाऽथ (याऽथ) तु (च); दवि. १९८ रागद्वेप (राजस्नेय) वाऽथ (या च); व्यप्र. ३७९ वाऽथ (चाथ); व्यउ. ११९; सेतु. २०३ वाऽथ (या च); प्रथि (कथि); समु. १५९ योक्त्री (युक्ता) सा प्र (संप्र).

(४) अप. २।२०४; व्यक. १०१; स्मृच. ६ रं (रः);

व्य. कां. २२५

अनुकुर्यादनुजूयाद्वाक्पारुष्यं तदुच्यते ॥

योऽगुणान् कीर्तयेत्क्रोधात् निर्गुणे वा गुणज्ञताम् ।
अन्यसंज्ञानियोजी च वाग्दुष्टं तं नरं विदुः ॥

(१) कात्यायनस्त्वन्यानपि वाक्पारुष्यभेदानाह—
हुङ्कार इति । स्मृच. ६

(२) अगुणान् कीर्तयेद्गुणिनीति शेषः । अन्यसंज्ञानियोजी निन्दितसंज्ञाव्यपदेशकारी । * विर. २४५
वाक्पारुष्यदोषाल्पत्वे अर्धो दण्डः

मोहात्प्रमादात्संहर्यात् प्रीत्या वोक्तं मयेति यः ।
नाहमेवं पुनर्वक्ष्ये दण्डार्थं तस्य कल्पयेत् ॥

परिहार्यवाक्पारुष्यकाराभिप्रायमेतत् । विर. २४६
वाक्पारुष्यदोषतदपवादौ, तत्साधनं च

यत्र स्यात्परिहारार्थं पतितस्तेनकीर्तनम् ।

वचनात्तत्र न स्यात्तु दोषो यत्र विभावयेत् ॥

(१) वचनात् पतितादिकीर्तनादित्यर्थः । यत्राभियोगादौ पातित्यादिकं साधयेत् तत्रापि वचनाद्दोषो न स्यादित्यर्थः । स्मृच. ३२७

(२) यत्र परिहारार्थं पतितः।दिसंसर्गपरिहारार्थं पातित्यादि कीर्तितमिति विभावयति तत्र न दोष इत्यर्थः ।
विर. २५८

* दवि. विरवत् ।

विर. २४२ मनुः; व्यनि. ४८३ कासनं चैव (चैव त्वङ्कारं) दनुर् (दथ ब्र); समु. १५९-६० स्मृचवत्.

(१) व्यक १०२; स्मृच. ६ नियोजी च (नियोगी वा) तं नरं (त्वन्तरं); विर. २४४-५ (क्रोधात् (द्वेष्टात्); दवि. १९९ योऽगु (अगु); व्यप्र. ३८०; व्यउ. ११८; समु. १६० स्मृचवत्.

(२) व्यक. १०२ कात्यायनोशनसौ; विर. २४६ कात्यायनोशनसौ; विचि. ११० वोक्तं (चोक्तं) कात्यायनोशनसौ; व्यनि. ४८५ प्रमा ... .. पात (प्रमोहात्संधर्षात्); दवि. २०४ वोक्त (चोक्तं) नाहमेवं (आह नैवं) कात्यायनोशनसौ; सेतु. २१० वोक्तं ... यः (चोक्तमपैति यत्) कात्यायनोशनसौ.

(३) व्यक. १०४ कीर्तनम् (कीर्तितः); स्मृच. ३२७; विर. २५८; रत्न. १२१ हारा (हासा) षो य (षम); दवि. २१४ स्नेन (त्वेन) नारदः; व्यप्र. ३८१ पूर्वधं (यच्च स्यात्परिहासार्थं पतितत्वेन कीर्तितम्); व्यउ. ११८ कीर्तनम् (कीर्तितम्); विता. ७३० हारा (हासा); सेतु. २१३ न स्या (तस्या) शेषं व्यकवत्; समु. १६०.

अन्यथा तुल्यदोषः स्यान्मिथ्योक्तौ तूत्तमः स्मृतः॥

अन्यथा संसर्गपरिहारार्थमन्तरेण । विर. २५८

महता प्रणिधानेन वाग्दुष्टं साधयेन्नरम् ।

अतश्च श्रावितं राजा प्रयत्नेन विचारयेत् ॥

अनृताख्यानशीलानां जिह्वाच्छेदो विशोधनम् ॥

वाग्दुष्टोऽत्र वाक्पारुष्यकारी । साधयेत् सत्यमसत्यं
वा अनेनोक्तमिति चिन्तयेत् । जिह्वाच्छेद इत्यब्राह्मण-
विषयम् । विर. २५८

व्यासः

पातकाभिंशंसने दण्डः

पौपोपपापवक्त्रो महापातकशंसकाः ।

आद्यमध्येत्तमान् दण्डान् दद्युस्त्वेते यथाक्रमम् ॥

(१) उपपातकगणे यत्र निर्दिष्टं शास्त्रतः प्रतिपिद्धं
च तदिह पापशब्दवाच्यम् । अप. २।२१०

(२) अत्र महापातकं प्रसिद्धं ततो न्यूनमुपपाप-
मुपपातकमिति यावत् । ततो न्यूनं पापम् । तत्र पापे
अधमो दण्डः, उपपापे मध्यमो महापातके तूत्तमः ।

विर. २५६

उशना

असवर्णकृन्वावपाकस्थे दण्डः

शूद्रमाक्रुश्य क्षत्रियश्चतुर्विंशतिपणान् दण्डभाग्
वैश्यः षट्त्रिंशत् ।

(१) व्यक. १०४ तुल्य (त्वल्प) स्मृतः (डमः) ;
विर. २५८; दवि. २१४ क्तौ तू (क्ताडु) नारदः .

(२) व्यक. १०४ प्रणिधानेन (तु प्रयत्नेन) श्रावितं
(श्रावितं) ; विर. २५८; दवि. २१५ उक्त., नारदः .

(३) व्यक. १०४ दो वि (दाडि) ; विर. २५८; दवि.
२१५ नारदः; व्यप्र. ३८४; व्यउ. १२२ ख्यानशीलानां
(स्वयंलभानां) .

(४) अप. २।२१० स्त्वेने (स्ते ते) ; व्यक. १०४
स्त्वेने (स्ते वै) ; विर. २५६; पमा. ४३३ मनुः; व्यनि.
४८८ अपवत्, मनुः; दवि. २०८ अपवत्; व्यप्र. ३८३
अपवत्; व्यउ. १२२ मनुः; सेतु. २११ स्त्वेने (स्ते) ;
समु. १६०-६१ अपवत्, मनुः .

(५) मभा. १२।१० (पणान्) ; गौमि. १२।१०.

वाक्पारुष्यदोषाल्पत्वे अर्थो दण्डः

मोहात्प्रमादात्संहर्णात् प्रीत्या वोक्तं मयेति यः ।

नाहमेवं पुनर्वक्ष्ये दण्डार्थं तस्य कल्पयेत् ॥

आनाम्नाते दण्डे विधिः

यत्र नोक्तो दमः पूर्वैरानन्त्यात्तु महात्मभिः ।

तत्र कार्यं परिज्ञाय कर्तव्यं दण्डधारणम् ॥

यमः

वेदाध्यायिशूद्रदण्डः

खण्डशश्छेदयेज्जिह्वामृचं वै यद्युदाहरेत् ॥

जमदग्निः

असवर्णेषु वाक्पारुष्ये दण्डः

मौतुल्यमनुलोमानां पितृतुल्यं प्रतिलोमानाम् ।

अग्निपुराणम्

वैश्यशूद्रकृते उच्चवर्णेषु धर्मोपदेशे च दण्डः

क्षत्रियस्याप्रयाद्वैश्यः साहसं पूर्वमेव तु ।

शूद्रः क्षत्रियमाक्रुश्य जिह्वाच्छेदनमाप्नुयात् ॥

धर्मोपदेशं विप्राणां शूद्रः कुर्वश्च दण्डभाक् ।

श्रुतदेशादिवितथी दाप्यो द्विगुणसाहसम् ॥

उत्तमः साहसस्तस्य यः पापैरुत्तमान् क्षिपेत् ।

प्रमादाद्यैर्मया प्रोक्तं प्रीत्या दण्डार्धमर्हति ॥

(१) अप. २।२११ वोक्तं (चोक्तं) ; व्यक. १०२
काल्यायनोशनसौ; स्मृच. ३२७ हर्षा (घर्षा) ; विर. २४६
काल्यायनोशनसौ; रत्न. १२१ स्मृचवत्; विचि. ११०
अपवत्, काल्यायनोशनसौ; दवि. २०४ वोक्तं (चोक्तं)
नाहमेवं (आह नैवं) काल्यायनोशनसौ; व्यप्र. ३८४ स्मृच-
वत्; व्यउ. १२२ स्मृचवत्; व्यम. ९९ स्मृचवत्; विता.
७३० हर्षा (घर्षा) वोक्तं (चोक्तं) ; सेतु. २१० वोक्तं....
यः (चोक्तमपैति यत्) काल्यायनोशनसौ.

(२) व्यक. १०४; स्मृच. ३२८ पूर्वै (सर्वै) ; विर.
२५९ तु (च) ; विचि. १११-२ पूर्वैरानन्त्यात्तु (सर्वै
राजन्याच्च) कर्तव्यं (मर्वस्वं) ; दवि. २१४; सवि. ४८३
परि (प्रति) शेषं स्मृचवत्; सेतु. २१४ पूर्वै (सर्वै) तु
(तु) ; समु. १६४ स्मृचवत्.

(३) व्यनि. ४८८; समु. १६१.

(४) मभा. १२।११. (५) अपु. २२७।२५.

(६) अपु. २२७।२६, २७.

दण्डपारुष्यम्

वेदाः

ब्राह्मणविषयकदण्डपारुष्ये दण्डविधिः

१ देवा वै यज्ञस्य स्वगाकर्तारं नाविन्दन्ते शंयुं बार्हस्पत्यमब्रुवन्निमं नो यज्ञं स्वगा कुर्विति । सोऽब्रवीद्वरं वृणै यदेवाब्राह्मणोक्तोऽश्रद्धधानो यजाते सा मे यज्ञस्याशीरसदिति तस्माद्यद्ब्राह्मणोक्तोऽश्रद्धधानो यजते शंयुमेव तस्य बार्हस्पत्यं यज्ञस्याशीर्गच्छत्येतन्ममेत्यब्रवीत् किं मे प्रजाया इति योऽपगुराते शतेन यातयाद्यो निहनत्सहस्रेण यातयाद्यो लोहितं करवद्यावतः प्रस्कन्ध पांसून् संगृह्णात्तावतः संवत्सरान् पितृलोकं न प्र जानादिति तस्माद्ब्राह्मणाय नाप गुरेत न नि हन्यान्न लोहितं कुर्यादेतावता हैनसा भवति ।

यस्मै देवाय यद्धविर्विहितं तस्य हविषः सांकर्यमन्तरेण तस्य तस्य देवस्य स्वगतं कुर्विति बृहस्पतिपुत्रं शंयुनामानं प्रति देवा अब्रुवन् । तदाऽसौ शंयुरप्येवं चिन्तितवान्— एतत्काम एतेन यज्ञेन यजेतेत्येतादृशेन ब्राह्मणेनानुक्तो यः कश्चिद्यजेत स्वेच्छयैव, यश्चान्यः श्रद्धारहितो यजते, तयोरुभयोर्यज्ञफलं ममास्त्विति वरः । तत आरभ्य तत्फलद्वयं शंयुमेव प्राप्नोति । पुनरपि शंयुरेवमुवाच— तदेतदुभयं मम संपन्नं, मदीयायाः पुत्रपौत्रादिरूपायाः प्रजायाः किं दास्यतेति । ततो देवा अपगोरणादिकर्तुर्यातना त्वत्पुत्राधीना भवत्विति वरं दत्तवन्तः । अपगोरणं ताडनोद्योगः । तमुद्योगं ब्राह्मणविषये यः करोति तं पुरुषं शतनिष्कदण्डेन यातयात् क्लेशयेत् । यो निहनत्ताडयेत्तं सहस्रनिष्कदण्डेन क्लेशयेत् । यस्तु ब्राह्मणशरीरे लोहितं ताडनेन ग्राहयति, लोहितं भूमौ पतित्वा यावतः परमाणून् व्याप्नोति तावतः संवत्सरानयं पितृलोकं न प्राप्नोति,

(१) तैसं. २।६।१०।१-२.

किन्तु यमयातनामनुभवति तत्सर्वं त्वत्प्रजाधीनमिति वरः । यस्मादुक्तरीत्या ब्राह्मणाधिकेपादौ प्रत्यवायोऽस्ति तस्मात्तन्न कुर्यात् । करणे चैतावता पूर्वांक्तपापेन युक्तो भवति । तैसा.

* अभिक्रुद्धावगोरणे ब्राह्मणस्य वर्षशतमस्वर्ग्यम् ।

अभिक्रुद्धेन, न परिहासादिना, अवगोरणे प्रहरणाद्यमने ब्राह्मणस्यानपराधिनः । अपराधिनः आततायित्वप्रसङ्गेन न दोष इति । वर्षशतमस्वर्ग्यं नरकपतनम् । समानजातीयविषयमिदम् । क्षत्रियादिभिः कृते— 'द्विगुणत्रिगुणं चैव चतुर्गुणमथापि वा । क्षत्रविट्शूद्रजातीनां ब्राह्मणस्य वधे कृते ॥' इति प्राजापत्यस्मृतिलिङ्गात् । वर्षाणामपि द्विगुणत्रिगुणत्वादि कल्प्यम् । अनेनैव न्यायेन ब्राह्मणेन कृते क्षत्रविट्शूद्रजातीनां त्रिपादमधं पादमिति द्रष्टव्यम् । ब्राह्मणक्षत्रियवत् क्षत्रियवैश्ययोरपि, एवं क्षत्रियवश्यवद्वैश्यशूद्रयोरपि कल्प्यम् । एवं सर्वस्योत्तमस्योत्तमस्य नीचेन नीचेन वधे कृते द्रष्टव्यम् । मभा.

१ निघाते सहस्रम् ।

आयुधेन पाणिना वा निघाते सहस्रं वर्षाणामस्वर्ग्यं, अधिकृतत्वात् । मभा.

२ लोहितदर्शने यावतस्तत्प्रस्कन्ध पांसून् संगृह्णीयात् ।

रुधिरोत्पादने कृते तद्रुधिरं ब्राह्मणादवसृत्य यावतः पांसून् संगृह्णीयात् पिण्डीकुर्यात् तावन्ति वर्षसहस्राणि नरकपतनं, अपरिमितकालमित्यर्थः । दोषाविशेषकथनं प्रायश्चित्तविशेषज्ञापनार्थम् । यथाह कण्वः— 'अवर्ग्यं

* उपरिनिर्दिष्टश्रुतिवचनं गौतमेन मायणापेक्षया अन्यथा व्याख्यातमित्येतत्प्रदर्शनार्थं गौतममन्त्राणि समुद्धृतानि ।

(१) गौध. २१।२०; मभा.; गौमि. २१।२० गोरणे (गोरणं).

(२) गौध. २१।२१; मभा.; गौमि. २१।२१.

(३) गौध. २१।२२; मभा.; ङौमि. २१।२२.

चरेत्कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने । कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कुर्वीत
विप्रस्योत्पाद्य शोणितम् ॥' इति प्रायश्चित्तविशेषात्
दण्डविशेषो द्रष्टव्यः । मभा.

गौतमः

शूद्रकृते द्विजातिविषयके वाग्दण्डपारुष्ये दण्डविधिः

शूद्रो द्विजातीनभिसंधायाभिहृत्य च वाग्दण्ड-
पारुष्याभ्यामङ्गं मोच्यो येनोपहन्यात् * ॥

आर्यसाम्यप्रेप्सुशूद्रस्य दण्डः

आसनशयनवाक्पथिषु समप्रेप्सुर्दण्ड्यः ।

आसनादिध्वार्यैस्तुल्यत्वं स्वेच्छया कामयमानः ।

आसनादिपूच्छ्रितादिगुणेषु समत्वं, वाक्साम्यं समकालो-
च्चारणं, पथि साम्यं पृष्ठतो मुक्त्वा सह गमनम् ।
दण्डः स्थानाद्यपेक्षया शतादर्वाग् द्रष्टव्यः । × मभा.

शिष्यशासनरूपे दण्डपारुष्ये दण्डः

शिष्यशिष्टिरवधेन । अशक्तौ रज्जुवेणुविद-
लाभ्यां तनुभ्याम् । अन्येन घनत्राह्ना शास्यः+ ।

हारीतः

हीनवर्णकृतेषु उत्तमवर्णकृतेषु च वाग्दण्डपारुष्येषु

दण्डविधिः

अधोवर्णानामुत्तमवर्णाक्रोशाक्षेपाभिभवे अष्टौ
पुराणाः. श्रीवासञ्जनगलस्तनकचवक्त्रग्रहणेषु

त्रिंशत् । रोमोत्पाटनतर्जनावगूणेषु त्रिषष्टिः ।
शिखाकर्णाङ्गभङ्गच्छेदेषु द्विशतम् । पादताडनेऽ-
नृताभिंशंसने तदङ्गच्छेदः पञ्चशतं वा । आद्येषु
पादो न वा किञ्चित् । स्वामित्वादादिवर्णत्वाच्च ।
उत्तमानामीशानतमो ब्राह्मणः ।

* व्याख्यानं स्थलादिनिर्देशश्च वाक्पारुष्यप्रकरणे (पृ.
१७६८) द्रष्टव्यः ।

× गौमि. मभावत् ।

+ व्याख्यानं अभ्युपेत्याशुश्रूपाप्रकरणे (पृ. ८१५)
द्रष्टव्यम् ।

(१) गौध. १२१५; मभा.; गौमि. १२१५; विर.
२६९ सम (समत्वं) दण्ड्यः+(शतम्); दवि. ३२२
सम...ण्ड्यः (समत्वेप्सुर्दण्ड्यः शतम्).

(२) गौध. २१४९-५१; व्यक. १०६ विद (द);
विर. २७२ व्यकवत्; समु. ९८. अवशिष्टस्थलादिनिर्देशः
अभ्युपेत्याशुश्रूपाप्रकरणे (पृ. ८१५) द्रष्टव्यः ।

(३) व्यक. १०३ अष्टौ (षष्टौ) (श्रीवा... पाद-

(१) अधोवर्णोऽनन्तरो वर्णो विप्रस्य क्षत्रिय
इत्यादिः । पुराणशब्दोऽत्र द्वात्रिंशद्रूप्यकृष्णलपरः ।

विर. २५१

अनृताभिंशंसनमाक्रोशः, अङ्गमत्र जिह्वा, अपकृष्ट-
वर्णेषु उत्कृष्टवर्णं प्रति मिथ्यातीव्राक्रोशे जिह्वाच्छेदः,
पञ्चाशतं वा दण्ड्यः, आद्येषु उत्कृष्टवर्णेषु निकृष्टं प्रति
मिथ्यातीव्राक्रोशे पञ्चाशत्पादः । मतान्तरमाह— न
वा किञ्चित्, अत्र हेतुः, स्वामित्वादादिवर्णत्वाच्च,
आदिवर्णत्वाच्छूद्रापेक्षया वैश्यादीनां प्रथमवर्णत्वात् ।

विर. २५३

त्रिंशत्पुराणा इत्यर्थः । एवमुत्तरत्र । आद्येष्वित्या-
दिना हीनवर्णस्य दण्डमुक्त्वा अधिकस्याप्युक्तः ।

विर. २६७

(२) [आदौ रत्नाकरानुवादः, तदुत्तरमेष ग्रन्थः]—
वस्तुतस्तु, अभिंशंसनमेव आक्रोशः । तस्मिन् अस-
त्यार्थेऽतितीव्रे जिह्वाच्छेदोऽन्यत्र पञ्चशतपुराणो दण्डः ।
विषमयोस्तुल्यवद्विकल्पानुपपत्तेः, सत्ये तु पारिशेष्यादष्टौ
पुराणाः ।

यद्वा पादच्छेदनेऽनृताभिंशंसने इति समभिव्याहार-
दर्शनात् पादताडने तदङ्गच्छेदः । अनृताभिंशंसने
पञ्चशतदण्ड इति व्यवस्थेति प्रतिभाति ।

तथा न वा किञ्चिदिति मतं यद्यप्यसंकुचितविषय-
मिति युक्तं त्रैवर्णिकोपक्रमत्वात् हेतुसाधारण्याच्चेति ।
तथापि ब्राह्मणमात्रपरतया नेयम् । उपसंहारे ईशान-
ताडने०) पादो न वा किञ्चित् (पादोनं वा) (ईशानतमो
ब्राह्मणः०) : १०५ क्षेपाभिभवे (भिभवाक्षेपेषु) सञ्जन
(भञ्जन) पादो न वा किञ्चित् (पादोनं वा) मीशानतमो
ब्राह्मणः (मीशानां मध्यमानामधोवर्णानामीशानतमा ब्राह्मणाः) ;
विर. २५१ (क्रोशा०) अष्टौ (षष्टौ) (श्रीवा.....
ब्राह्मणः०) : २५३ (अधोवर्णा.....पादताडने०) पञ्चशतं
(पञ्चाशतं) (किञ्चित्०) (ईशानतमो ब्राह्मणः०) :
२६६-७ पादो न वा किञ्चित् (पादोनं वा) दादि (दाघ) ;
दवि. २०२ अधो...क्रो (अधमवर्णस्योत्तमवर्णानामाक्रो)
(श्रीवा... द्विशतम्०) पाद.....शंसने (अनृताभिंशंसने
पादताडने) वा । आद्येषु (त्वेषु) तमो+(हि) : २५४
अधो... क्रो (अधोवर्णस्योत्तमवर्णानामाक्रो) गलस्तन (गल-
हस्तन) ग्रहणेषु (प्रहरणेषु) पादो न वा (पादोनं)
तमो+(हि) .

तमो ब्राह्मण इत्यनुवाददर्शनात् । उपदधाति इत्यत्र सामान्येन प्राप्तेऽञ्जनद्रव्ये 'तेजो वै धृतम्' इत्यनुवाददर्शनेन तद्विशेषपरिनिष्ठावत् । न च स्वामित्वस्यैवायमित्यनुवाद इति वाच्यम् । ईशानतम इति तमोपादानविरोधात् । अनुवादमात्रस्य वैयर्थ्याच्च ।

न च, यथा— 'तिलांश्च विकिरेत्त्र परितो बन्धयेदजाम् । असुरोपहतं श्राद्धं तिलैः शुद्धयत्यजेन च ॥' इत्यत्र अजानात्मकदेशे फलसंबन्धप्रतिपादनार्थमजेनेत्यनृद्यते । तथा इह किञ्चित् प्रयोजनमस्ति तस्मात् कामं पूर्वपूर्वो वर्णं उत्तरोत्तरस्यादित्वादभ्यर्हितत्वेन स्वामी । ब्राह्मणस्तु स्वामितमः स्वामिस्वामित्वात् । अतस्तस्यैव दण्डाभावो वैयक्षत्रिययोस्तु स्वाम्यतारतम्यानुसारी दण्डलेशोऽस्त्येवेति तात्पर्यार्थो गम्यते ।

स चायं दण्डाभावो निर्गुणशूद्रपरत्वेन व्यतिष्ठते । गुणहीनस्येत्यादिवक्ष्यमाणबृहस्पतिवचनसंवादात् । अन्यत्र सर्वत्र दण्डोपदेशात् ब्राह्मणपदं च न कृषीवलादिसाधारणजातिमात्रपरमपि तु गुणवदभिप्रायम् । तस्यैवेशानसामर्थ्यात् । तदेवं न वेति विकल्पस्य विषयव्यवस्थायामष्टदोषदुष्टत्वमप्यपास्तं भवतीति चतुरस्रम् ।

दवि. २०२-४

आपस्तम्बः

दण्डपारुष्यानन्तर्भाविशिष्यशासनम्

अपराधेषु चैनं सततमुपालभेत ।

अभित्रास उपवास उदकोपस्पर्शनमदर्शनमिति दण्डा यथामात्रमानिवृत्तेः ।

(१) अपराधेषु कृतेष्वेनं शिष्यं सततमुपालभेत— इदमयुक्तं त्वया कृतमिति ।

अभित्रास इति । अभित्रासो भयोत्पादनम् । उपवासो भोजनलोपः । उदकोपस्पर्शनं शीतोदकेन स्नापनम् । अदर्शनं यथा आत्मानं न पश्यति तथा करणम् ।

(१) आध. १।८।२९-३०; हिध. १।८ नमद (नान्यद); व्यक. १०६; विर. २७२ अभि (अति) (उपवास०) (अदर्शनं०); विचि. ११९ अभि.....मिति (अत्रिास-मुपवासमुदकोपरपर्शनमिति); व्यग्र. ३७८ अभि (अति) (अदर्शनं०) मात्रमानिवृत्तेः (तन्मात्रनिवृत्तेः); व्यउ. ११८ व्यप्रवत्; सेतु. २२१ चैनं (चैवं) शेषं विचिवत्.

गृहप्रवेशनिषेधः । सर्वत्र प्यन्तात् प्रत्ययः । इत्येते दण्डाः शिष्यस्य यथामात्रं यावत्पराधमात्रा तदनु रूपं व्यस्ताः समस्ताश्च । आनिवृत्तेः यावदसौ न ततोऽपराधान्नवर्तते तावदेते दण्डाः । उ.

(२) उपालभेत रूक्षोक्तिभिस्तिरस्कुर्वात् । अत्रिासोऽतिभीत्युत्पादनम् । उदकोपस्पर्शनमतिशयितजाड्यकाले । यथामात्रं सामर्थ्यापराधानुरूपमात्रम् । आनिवृत्तेः अपराधस्येति शेषः । विर. २७३

आर्थसाम्यप्रेप्सुशूद्रस्य दण्डः

वाचि पथि शय्यायामासन इति समीभवतो दण्डताडनम् ।

(१) यस्तु शूद्रो वागादिष्वार्यैः समीभवति, न तु न्यग्भूतः, तस्य दण्डेन ताडनं कर्तव्यम् । स दण्डेन ताडयितव्यः । अयमस्य दण्डः । उ.

(२) शूद्र इत्यनुवृत्तावापस्तम्बः— वाचीति । पूर्ववाक्ये अस्मिन्नेव विषये दण्ड्यत्वाभिधानं पारुष्यकर्तुर्धनवत्पक्षे, इदं तु निर्धनवत्पक्षे दण्डताडनमित्यविरोधः । विर. २६९

वासिष्ठः

वाग्दण्डपारुष्येषु दण्डसामान्यविधिः

दण्डस्तु देशकालधर्मवयोविद्यास्थानविशेषैर्हिंसाक्रोशयोः कल्प्य आगमाद् दृष्टान्ताच्च ।

वृक्षच्छेदनिषेधः

पुष्पफलोपगान् पादपान् न हिंस्यात् कर्षणकरणार्थं चोपहन्यात् । गार्हस्थ्यार्ङ्गानां च ।

(१) आध. २।२७।१५; हिध. २।१९; व्यक. १०६; गौमि. १२।५; विर. २६९; विचि. ११८ न इति (ने च); दवि. ३२२ (वाचि०) ण्डता (ण्डस्ता); सेतु. २२० विचिवत्.

(२) वस्तु. १९।७.

(३) वस्तु. १९।८-९ (ख) स्थाङ्गानां च (र्थ्यं गां च); व्यक. १०९ पुष्पफलो (फलपुष्पो) ज्ञानां (ज्ञे); विर. २८६ पुष्प...नां च (फलपुष्पोपगमान् वृक्षान् न हिंस्यात्कर्षणार्थं चोपहन्यात् । गार्हस्थ्यार्ङ्गे च); दवि. २३० (फलपुष्पोपयोगान् पादपान् हिंस्यात्) एतावदेव : ३२५ पुष्पफलो (फलपुष्पो) णकरणार्थं (णार्थं) चोप (चोप)

कर्पणाथं कृषिहेतुहलाद्यर्थम् । संभवासंभवनमित्तक-
विकल्पपरो वाशब्दः । गार्हस्थ्यार्हं गृहस्थकर्म दृष्टमदृष्टं
वा, येन गृहोपकरणं यज्ञोपकरणं च सिद्धयति । लक्ष्मी-
धरेण तु कार्पाणमिति पठितम् । तत्र अग्रिमस्वरसम्भङ्ग-
प्रसङ्गात् प्रकाशहलायुधपारिजातविरोधान्मूलस्मृत्यदर्शना-
च्चोपेक्षितम् ।

विर. २८६

विष्णुः

हीनवर्णकृतेषु उत्तमवर्णकृतेषु च दण्डपारुष्येषु दण्डविधिः ।

आर्यनाभ्यप्रेम्नुशूद्रस्य दण्डः ।

हीनवर्णोऽधिकवर्णस्य येनाङ्गेनापराधं कुर्यात्त-
देवास्य शातयेत् ।

ऐकासनोपवेशी कट्यां कृताङ्को निर्वास्यः ।
निष्ठीव्योऽप्यद्वयविहीनः कार्यः । अवशर्धयिता च
गुदहीनः ।

प्रहारोद्यमपादाऽत्रिलुण्ठनकरादिभङ्गनेष्टादिरोधप्रहारादिषु

दण्डविधिः

हैस्तेनोद्गूरयित्वा दश कार्पाणान् । पादेन
विंशतिम् । काष्ठेन प्रथमसाहसम् । पापाणेन
मध्यमम् । शस्त्रेणोत्तमम् ।

(१) अधमो यदा शस्त्रेणोत्तमस्योद्गूरणं करोति,
तदा असौ उत्तमसाहसं दण्ड्य इति शस्त्रेणोत्तममित्य-
स्यार्थः ।

विर. २६३

ज्ञानां (ज्ञे) ; सेतु. २९४ पुष्प...नां च (फलपुष्पोपभोगात्
वृक्षात् हिमवान्, कर्षणार्थं वोपहन्यात् गार्हस्थ्यरथाङ्गे च) .

(१) विस्मृ. ५।१९.

(२) विस्मृ. ५।२०-२२; व्यक. १०६ (निष्ठीव्यो...
हीनः०); विर. २६८ व्यकवत्; दवि. ३२२ एका
(उल्लुष्टेन एका) वेशी + (अपकृष्टजः) .

(३) विस्मृ. ५।६०-६४ (क) यित्वा (यिता), (ख)
नोद्गूरयित्वा (नावगोरयिता); व्यक. १०५ तिम् (तिः)
(पापाणेन मध्यमम्०); विर. २६३ व्यकवत्; विचि. ११३-४
उद्गूरयित्वा (द्योरयिता) (पापाणेन मध्यमम्०)
त्तमम् (त्तमसाहसम्); दवि. २५० त्वा + (तु) (पापा-
णेन मध्यमम्०); व्यप्र. ३७२ (पापाणेन मध्यमम्०);
व्यउ. ११३ व्यप्रवत्; सेतु. २१६ त्तमम् (त्तमसाहसम्)
शेषं व्यप्रवत् .

(२) सजातीयविषयं सर्वमेतत् । 'हीनवर्णोऽधिक-
वर्णस्य येनाङ्गेनापराधं कुर्यात् तदेवास्य शातयेत्' इति
सामान्यसूत्रात् ।

वै.

पादकेशांशुकरलुण्ठने दश पणान् दण्ड्यः ।
शोणितेन विना दुःखमुत्पादयिता द्वात्रिंश-
त्पणान् । सह शोणितेन चतुःषष्टिम् ।

कैरपाददन्तभङ्गे कर्णनासाधिकर्तने मध्यमम् ।

चेष्टाभोजनवाप्तौ प्रहारदाने च ।

नेत्रकन्धरावाहुसकथ्यंसभङ्गे चोत्तमम् । उभय-
नेत्रभेदिनं राजा यावज्जीवं बन्धनान्न विमुञ्चेत् ।
तादृशमेव वा कुर्यात् ।

(१) शोणितेनेति । एतत्तु शस्त्रकरणकदुःखोत्पादने ।

विर. २६४

(२) नेत्रेति । पादमूलयोः संधिः सक्थि । तादृशं
यादृशमन्यं कृतवान् ।

विचि. ११६

(३) प्रहारदाने च नेत्रकन्धरासकथामिति चकारो
मध्यममित्यस्यानुप्रकर्षकः । भङ्गे चेति नेत्रादीनामित्य-
न्वयः ।

दवि. २५७

(१) विस्मृ. ५।६५.

(२) विस्मृ. ५।६६-७; व्यक. १०५ शोणितेन विना
(दण्ड्यः शोणितेन विना); विर. २६४ द्वात्रिंशत्प (त्रिंशत् ५)
शेषं व्यकवत्; विचि. ११५ विरवत्; दवि. २५५ व्यकवत्;
वीमि. २।२२९ द्वात्रिंशत्प (त्रिंशत् ५); व्यप्र. ३७२ ता
(त्वा); व्यउ. ११३ व्यप्रवत्; सेतु. २१८ विरवत् .

(३) विस्मृ. ५।६८; दवि. २५० विक (वक) .

(४) विस्मृ. ५।६९; अप. २।२२०; दवि. २५७
(च०) .

(५) विस्मृ. ५।७०-७२; अप. २।२१९ (नेत्र...
त्तमम्०) बन्ध...ञ्चेत् (न मुञ्चेन्न्यनात्) : २।२२०
सकथ्यंस (सक्थि) (उभय...कुर्यात्०) ; व्यक. १०५
सकथ्यंस (सकथां); विर. २६५ सकथ्यंस (सकथां च) विमु
(मु); दीक. ५६ (नेत्रक... त्तमम्०) भेदिनं (भेदकं) याव...
ञ्चेत् (बन्धनात् यावज्जीवं न मुञ्चेत्) ; विचि. ११६ कन्धरा
(स्कन्ध) सकथ्यंसभङ्गे (सक्थिभङ्गेषु) बन्ध...ञ्चेत् (न बन्ध-
नान्मोचयेत्) (वा०) ; दवि. २५७ बाहुसकथ्यंस (सकथां च)
भेदिनं (भजनं) विमु (मु); सेतु. २१९ रावा... भङ्गे
(रसक्थिभङ्गेषु) भेदिनं (भेदनं) विमुञ्चेत् (मोचयेत्) (वा०) .

एकं बहूनां प्रहरतां दण्डः

एकं बहूनां निघ्नतां प्रत्येकमुक्तादण्डाद् द्विगुणः।
उत्क्रोशन्तमनभिधावतां तत्सभीपवर्तिनां संसरतां
च।

प्रत्येकस्य प्रत्येकमित्यर्थः। स्मृच. ३२९

पुरुषपीडाया पशुपीडायां पशुपक्षिकीघ्नानादिपु च दण्डः

सर्वे च पुरुषपीडाकरास्तदुत्थानव्ययं दद्युः।

ग्राम्यपशुपीडाकराश्च।

पैशूनां पुंसत्वोपघातकारी च।

कार्पापणशतं दण्ड्य इत्यनुवृत्तौ विष्णुः— पशूना-
मिति। पुंसत्वोपघातोऽण्डच्छेदः। विर. २७८

(१) विस्मृ. ५।७३-४ (ख) निघ्न (विघ्न); अप. २।२२१ निघ्न (घ्न) कमुक्ता (कं स्वोक्ता) (संसरतां०); व्यक. १०६ निघ्न (विघ्न) मुक्तादण्डाद् (श उक्तो दण्डो) संसरता (सता) च (वा); स्मृच. ३२९ बहूनां निघ्नतां (घ्नतां बहुनां) मुक्तादण्डाद् (स्योक्तदण्डो) (उक्तो...च०); विर. २६९ निघ्न (विघ्न) मुक्तादण्डाद् (श उक्तो दण्डो) संसरतां (सतां); रत्न. १२२ मुक्तादण्डाद् (स्योक्तो दण्डो) (संसरतां०); दवि. २४९ मुक्ताद् (स्योक्तद्) (उक्तो . . . च०); ३०२ मुक्ताद् (स्योक्तद्) (संसरतां०); व्यप्र. ३७५ निघ्न (घ्न) मुक्तादण्डाद् (श उक्तो दण्डो) उक्तो (क्तो) संसरतां (सतां); व्यउ. ११४ निघ्न (घ्न) मुक्तादण्डाद् (श उक्तदण्डो) संसरतां च (सतां वा); व्यम. १०० मुक्तादण्डाद् (श उक्तो दण्डो) (उक्तो.....च०); वित्ता. ७३८ मुक्ता.....गुणः (श उक्तो द्विगुणो दण्डः) उक्तो (द्विगुण उक्तो) संसरतां (शतं); समु. १६२ स्मृचवत्.

(२) विस्मृ. ५।७५-६; व्यक. १०६; स्मृच. ३२९ स्थान (स्थं) दद्युः (दाप्याः); विर. २७१ स्तदु (स्समु); पमा. ४२० स्तदु (स्समु) दद्युः (दाप्याः); रत्न. १२२ (च०) शेषं पमावत्; दवि. २२१ च पु (पु) स्तदु (स्समु); व्यप्र. ३७५ च पु (पु) शेषं पमावत्; वित्ता. ७४१ (अमुत्थानव्ययं दाप्यो ग्राम्यं पशुपीडाकरश्च) पतावदेव; समु. १६३ स्मृचवत्.

(३) विस्मृ. ५।११९ (ख) (च०); अप. २।२२६ (च०); व्यक. १०७ अपवत्; विर. २७८ अपवत्; ३५५ स्वोप (स्वाभि); पमा. ४२३ अपवत्; विचि. १२२; व्यनि. ४९६ स्वो...च (स्वघाती); व्यप्र. ३७७ घातकारी च (घानी); व्यउ. ११६ व्यप्रवत्; सेतु. २२४; समु. १६३ व्यप्रवत्.

गजाश्वोष्ट्रगोघाती त्वेककरपादः कार्यः। विमांस-
विक्रयी च।

(१) विमांसं विरुद्धमांसं श्वशृगालादिमांसमिति
यावत्। विर. २७९

(२) विरुद्धमांसं श्वविड्वराहादेस्तद्विक्रयशीलो
विमांसविक्रयी। वै.

ग्राम्यपशुघाती कार्पापणशतं दण्ड्यः। पशु-
स्वामिने च तन्मूल्यं दद्यात्।

ग्राम्यपशुपीडातिशयेन पशुमरणे त्वाह— ग्राम्येति।
स्मृच. ३२९

आरण्यपशुघाती पञ्चाशतं कार्पापणान्। पक्षि-
घाती मत्स्यघाती च दश कार्पापणान्। कीटोप-
घाती कार्पापणम्।

(१) विस्मृ. ५।४८-९, अप. २।२२६ गजाश्वो (अश्वो); व्यक. १०७ त्वे (ह्ये); विर. २७९ गजा.....कर (गवाश्व-
गजाष्ट्रपघाती त्वेककर); पमा. ४२३ गो.....कार्यः (गोघात-
उप्येकपादः) विमांस (मांस); विचि. १२२ गजा (अजा)
(गो०) त्वे (ह्ये); व्यनि. ४९६ त्वेककर (ह्येक) विमांस
(मांस); दवि. २२२ श्वोष्ट्र....कर (श्वगोष्ट्रोपघाती चक)
(विमां.....च०) : ३०९ (गजा... कार्यः०); व्यप्र. ३७७ (च०); व्यउ. ११६ गजा (गवा) (गो०) (च०); बाल. २।२२९ (च०); सेतु. २२४ (च०) शेषं विचिवत्; विव्य. ५० गजा (अजा) त्वे (ए) (विमां... च०).

(२) विस्मृ. ५।५०-५१ (च०); अप. २।२२६ म्य
(म) तीम(च) ने च (नश्च); व्यक. १०७ तीम(च)
पणशतं (पणं); स्मृच. ३२९ पणशतं (पणं) ने च (नश्च);
विर. २७९ ने च (नश्च); पमा. ४२० घाती (घानि)
पणशतं (पणं) च (तु) : ४२३ पणशतं दण्ड्यः (पणम्)
ने च तन्मू (नश्च पशुमू); विचि. १२२ म्य (म) तीम(च)
ने च (नः); व्यनि. ४९६ तीम(च) ने च (नश्च);
दवि. २२२ विरवत्; व्यप्र. ३७५ पणशतं (पणं) च (तु) :
३७७ म्य (म) तीम(च); व्यउ. ११५ व्यप्र (पृ. ३७५)
वत् : ११६ म्य (म); बाल. २।२२९ म्य (म); सेतु.
२२४ तीम(च) (च०).

(३) विस्मृ. ५।५२-४ ती का (ती च का); अप. २।२२६
पञ्चाशतं कार्पापणान् (पञ्चशतं कार्पापणानाम्); व्यक. १०७
शतं (शत्); विर. २७९ आर (अर) शतं कार्पापणान्
(शतं कार्पापणानाम्); पमा. ४२३; विचि. १२२ आर (अर)

अतर्ज्जीविनामंष दण्ड इति कृत्यसागरस्मृतिसारौ ।
हलायुधस्त्वाह—परपरिग्रहीतकीटमत्स्यादिवधे दण्डोऽयं
स्वामिने मूल्यदानाभिधानादिति । दवि. २२२

वृक्षवल्लीतृणादिच्छेदे दण्डविधिः

फलोपभोगद्रुमच्छेदी तूत्तमसाहसम् । पुष्पोप-
भोगद्रुमच्छेदी मध्यमम् । वल्लीगुल्मलताच्छेदी
कार्पापणशतम् । तृणच्छेद्येकम् । सर्वे च
तत्स्वामिनां तदुत्पत्तिम् ।

(१) सर्वे फलोपभोगद्रुमच्छेदकादयः, तत्स्वामिनां
छिन्नद्रुमादिस्वामिनां, तदुत्पत्तिं फलोपभोगद्रुमाद्युत्पत्तिं
पुनः प्ररोपितद्रुमादिभोगकालपर्यन्तं दाप्या इति शेषः ।

स्मृच. ३३०

(२) द्युरिति शेषः । विर. २८६

(३) इहास्वामिकेषु वृक्षलतादिषु स्वयं परद्वारा वा
छिन्नेषु छेत्तुर्दण्डो विध्यतिक्रमात् तेषामपि वृथाच्छेदस्य
निषिद्धत्वात् । 'फलपुष्पोपयोगान् पादवान्न हिंस्यात्'
इत्यादिवसिष्ठादिवचनदर्शनात् । 'फलदानां तु वृक्षाणां
छेदने जप्यमुकृशतम् । गुल्मवल्लीलतानां च पुष्पितानां
च वीरुधाम् ॥' इत्यादिप्रायश्चित्तोपदेशाच्च । स च
दण्डः प्रकीर्णकप्रकरणे विस्तरेण वक्ष्यते । सस्वामिकेषु
तु तत्स्वामिने तत्प्रतिनिधितन्मूल्ययोरेकतरदानमपीति
विशेषः । दवि. २३०

(४) फलैरुपगम्यन्त इति फलोपगमाः । फलोप-
कारिणः पनसाम्नादयः । पुष्पैरुपगम्यन्त इति पुष्पोप-
गमाः । पुष्पोपकारिणश्चम्पकादयः । वै.

पञ्चा (च पञ्चा) पक्षि ... .. णान् (पक्षिमत्स्यघाती च दश
कार्पापणम्) (कीटो ... .. णम्०) ; न्यनि. ४९६ आर
(अर) पञ्चा ... णान् (कार्पापणपञ्चाशतम्) कीटो (कीटो) ;
दवि. २२२ आर (अर) ; व्यप्र. ३७७ व्यकवत् ; व्यउ. ११६
व्यकवत् ; बाल. २।२२९ ; सेतु. २२४ दविवत्.

(१) विसृ. ५।५५-९ भोग (गम) ; अप. २।२२०
साहसम्+ (दण्ड्यः) पुष्पो ... .. द्रुम (पुष्पोपभोग) ; व्यक.
१०८ भोग (ग) ; स्मृच. ३३० पुष्पो ... .. ध्यमम् (पुष्पो-
पभोगच्छेदी मध्यमनाहसम्) धेकम्+ (च) ; मसु. ८।२८५
तूत्तम (तूत्तमं) धेकम्+ (कार्पापणं च) (सर्वे ... .. त्तिम्०) ;
विर. २८५ भोग (ग) ध्यमम् (ध्यमसाहसम्) ; पमा. ४२६

शङ्खलिखितौ

प्रहारोद्यमने निपातने च दण्डः

प्रहारोद्यमे षट्पञ्चाशत्रिपातने तद्द्विगुणम् ।

प्रन्हियतेऽनेनेति प्रहारोऽश्मदण्डादिः, षट्पञ्चाशत्
षडधिकपञ्चाशत्, इदं चोत्तमवर्णेनाधमवर्णस्य दण्डो-
द्यमने बोद्धव्यम् । * विर. २६३

कौटिलीयमर्थशास्त्रम्

दण्डपारुध्यम्

दण्डपारुध्यम् । दण्डपारुध्यं स्पर्शनमवगूर्णं
प्रहतमिति ।

नाभेरधःकायं हस्तपङ्कभस्मपांसुभिरिति स्पृशत-
स्त्रिपाणो दण्डः । तैरेवामेधैः पादश्रीविकाभ्यां
च पट्पणः । छर्दिमूत्रपुरीपादिभिर्द्वादशपणः ।
नाभेरुपरि द्विगुणाः । शिरसि चतुर्गुणाः समेषु ।

विशिष्टेषु द्विगुणाः । हीनेषु अर्धदण्डाः ।
परस्त्रीषु द्विगुणाः । प्रमादमदमोहादिभिरर्ध-
दण्डाः ।

पादवस्त्रहस्तकेशावलम्बनेषु पट्पणोत्तरा दण्डाः ।
पीडनावेष्टनाञ्जनप्रकर्षणाध्यासनेषु पूर्वः साहस-
दण्डः । पातयित्वाऽपक्रमतोऽर्धदण्डाः ।

* दवि. विरवत् ।

तूत्तम (तूत्तमं) ध्यमम्+ (साहसम्) ; रत्न. १२३ फलोप
(फल) ध्यमम् (ध्यमसाहसम्) ; विचि. १२३ भोग (ग) .
धेकम्+ (कार्पापणम्) ; दवि. २३० (फलोपगद्रुमच्छेदी
तूत्तमसाहसम्) एतावदेव : ३२४ विरवत् ; मच. ८।२८५
च्छेदी तू (च्छेत्ता तू) धेकम्+ (पणम्) (सर्वे ... .. त्तिम्०) ;
व्यप्र. ३७६ पुष्पो ... .. मम् (पुष्पोपभोगच्छेदी मध्यमसाह-
सम्) सर्वे च (सर्वे) ; व्यउ. ११६ धेकम् (धर्धकम्) शेषं
व्यप्रवत् ; विता. ७४५ भोग (भोग्य) पुष्पोपभोगद्रुम
(पुष्पोपभोग्य) सर्वे च (सर्वे) ; सेतु. २९४ तू (उ) सर्वे च
(सर्वे) ; मसु. १६३ पुष्पो ... .. मम् (पुष्पोपभोगच्छेदी
मध्यमसाहसम्) .

(१) व्यक.. १०५ षट्... .. णम् (षट्कं च संनिपाते
तु द्विमापकः) ; विर. २६३ ; दवि. २५१ ; सेतु. २१७
तद्द्वि (द्वि) .

(२) कौ. ३।१९.

शूद्रो येनाङ्गेन ब्राह्मणमभिहन्त्यात् तदस्य छेद-
येत् । अवगूर्णे निष्क्रयः, स्पर्शेऽर्धदण्डः । तेन
चण्डालाशुचयो व्याख्याताः ।

दण्डपारुष्यमिति सूत्रम् । दण्डग्रहणं हस्तादेरप्युप-
लक्षणम् । दण्डहस्तादिभिः प्रहरणमिति सूत्रार्थः । तस्य
त्रीन् प्रकारानाह— दण्डपारुष्यमिति । स्पर्शनं केवलं
परामर्शनं, अवगूर्णं उद्यमनं, प्रहतं ताडनम् ।

नाभेरित्यादि । तस्य, अधःकायं हस्तपङ्कमस्मपांसुभिः
तत्प्रकारैश्च, स्पृशतः त्रिपणो दण्डः । तैरेवामेधै-
रिति । हस्तादिभिरेवासुद्धैः, स्पृशतः, पादद्वीविकाभ्यां
च पादेन मुखकफादिनिरसनेन च, स्पृशतः, षट्पणः ।
छर्दित्यादि स्पष्टम् ।

समेषु दण्डमुक्त्वा उत्कृष्टादिष्वह— विशिष्टेष्वि-
त्यादि ।

पादेत्यादि । पादादीनां ग्रहणेषु, षट्पणोत्तराः यथो-
त्तरं षट्पणाधिकाः पादग्रहणे षट् वस्त्रग्रहणे द्वादश
हस्तग्रहणेऽष्टादश केशग्रहणे चतुर्विंशतिरिति रीत्या
दण्डाः ।

पीडनावेष्टनाङ्गनप्रकर्षणाध्यासनेष्वित्यादि । अवमर्दने
परिवेष्टने कज्जलादिलेपने भूप्रकर्षणे देहोपर्यारुह्योपवेशने
च, पूर्वः साहसदण्डः । पातयित्वाऽप्रकमतः भूमौ
निपात्यापक्रमणाद्, अर्धदण्डः अर्धप्रथमसाहसदण्डः ।

शूद्र इत्यादि स्पष्टम् । अवगूर्णं इति । हस्ताद्यङ्गो-
द्यमने, निष्क्रयः एकाङ्गवधनिष्क्रयः कण्टकशोधने
वक्ष्यमाणो दण्डः । स्पर्शे उद्यतहस्तादिना स्पर्शनमात्रे,
अर्धदण्डः अर्धनिष्क्रयः । तेन उक्तविधिना, चण्डाला-
शुचयः चण्डालप्रभृतयोऽशुचयः अर्थाद् ब्राह्मणाभि-
हननं स्वाङ्गेन कुर्वाणाः, व्याख्याताः विहितदण्डा
वेदितव्याः । अनया रीत्या तेषामपि दण्डा यथोचित-
मूह्या इत्यर्थः ।

कौ.

हस्तेनावगूर्णे त्रिपणावरो द्वादशपणपरो दण्डः ।
पादेन द्विगुणः । दुःखोत्पादनेन द्रव्येण पूर्वः
साहसदण्डः । प्राणाबाधिकेन मध्यमः ।

काष्ठलोष्टपापाणलोहदण्डरज्जुद्रव्याणामन्यतमेन

(१) कौ. ३।१९.

व्य.कां. २२६

दुःखमशोणितमुत्पादयतश्चतुर्विंशतिपणो दण्डः ।
शोणितोत्पादने द्विगुणः अन्यत्र दुष्टशोणितात् ।

मृतकल्पमशोणितं घ्नतो हस्तपादपारश्चिकं वा
कुर्वतः पूर्वः साहसदण्डः । पाणिपाददन्तभङ्गे
कर्णनासाच्छेदने व्रणविदारणे च अन्यत्र दुष्ट-
व्रणोभ्यः ।

सक्थिप्रीवाभङ्गने नेत्रभेदने वा वाक्यचेष्टा-
भोजनोपरोधेषु च मध्यमः साहसदण्डः । ममु-
त्थानव्ययश्च । विपत्तौ कण्टकशोधनाय नीयेत ।

महाजनस्यैकं घ्नतः प्रत्येकं द्विगुणो दण्डः ।

अवगूर्णविधिमाह— हस्तेनेत्यादि । करेण अवगूर्णं
उद्यमने, त्रिपणावरो द्वादशपणपरो दण्डः । पादेनावगूर्णं,
द्विगुणः चतुर्विंशतिपणः । दुःखोत्पादकेन द्रव्येण
कण्टकादिना, अवगूर्णे, पूर्वः साहसदण्डः । प्राणाबाधि-
केन प्राणनाधाकरेण सर्पादिना, अवगूर्णे, मध्यमः
साहसः ।

काष्ठेत्यादि । काष्ठादीनां पण्णामन्यतमेन, दुःखं
अशोणितं अरक्तं, उत्पादयतः, चतुर्विंशतिपणो दण्डः ।
शोणितोत्पादने, द्विगुणः अष्टान्तरवारिशल्पणः । अन्यत्र
दुष्टशोणिताद् दुष्टशोणितातिरिक्ते विपये, कुष्ठदिदुष्ट-
शोणितोत्पादने तु न द्विगुणः, किन्तु अर्धमौचित्यात् ।

मृतकल्पमिति । मृततुल्यत्वं यथा भवेत्तथा,
अशोणितं अरक्तं, घ्नतः, हस्तपादपारश्चिकां हस्तस्य
पादस्य वा पराश्चिकां पराङ्गनं अन्यथाभावं सधि-
विघटनमिति यावत् । परोपसृष्टादञ्चेर्धात्वर्थनिर्देशो
ष्वल् । पारश्चिकमिति पाठे त्वर्थव्युत्पत्ती चिन्त्ये । तां वा
कुर्वतः, पूर्वः साहसदण्डः । पाणिपादेत्यादि । पाण्यादि-
भङ्गे, कर्णनासाच्छेदने, दुष्टव्रणव्यतिरेकेण व्रणानामुद्धेदने
च, पूर्वः साहसदण्ड इति वर्तेते ।

सक्थीत्यादि । ऊरुकण्टभङ्गे नेत्रभेदने वा वचन-
संचरणाभ्यवहरणशक्तिप्रतिबन्धेषु च मध्यमः साहस-
दण्डः । समुत्थानव्ययश्च यथावत्कार्यक्रियापाटवं
समुत्थानं तत्प्रत्यापत्त्यर्थो व्ययश्च, अपराधिना देयः ।
विपत्ताविति । मरणे, कण्टकशोधनाय कण्टकशोधनोक्त-
विधानाय, नीयेत ।

महाजनस्येति । जनेसमूहस्य, एकं जनं, व्रतः, प्रत्येकं द्विगुणो दण्डः एकस्यैकं व्रतो यो दण्डस्तद्द्विगुणो दण्डः । कौ.

पर्युषितः कलहोऽनुप्रवेशो वा नाभियोज्य इत्याचार्याः ।

नास्त्यपकारिणो मोक्ष इति कौटल्यः ।

कलहे पूर्वागतो जयति, अक्षममाणो हि प्रधावति । इत्याचार्याः । नेति कौटल्यः । पूर्वं पश्चाद् वागतस्य साक्षिणः प्रमाणम् । असाक्षिके घातः कलहोपलिङ्गनं वा ।

घाताभियोगमप्रतिब्रुवतस्तदहरेव पश्चात्कारः ।

कलहे द्रव्यमपहरतो दशपणो दण्डः ।

क्षुद्रकद्रव्यहिंसायां तच्च तावच्च दण्डः ।

स्थूलकद्रव्यहिंसायां तच्च द्विगुणश्च दण्डः ।

वस्त्राभरणहिरण्यसुवर्णभाण्डहिंसायां तच्च पूर्वश्च साहसदण्डः ।

परकुड्यमभिघातेन क्षोभयतस्त्रिपणो दण्डः ।

छेदनभेदने षट्पणः । पातनभञ्जने द्वादशपणः प्रतीकारश्च ।

दुःखोत्पादनं द्रव्यमन्यवेश्मनि प्रक्षिपतो द्वादशपणो दण्डः । प्राणाबाधिकं पूर्वं साहसदण्डः ।

क्षुद्रपशूनां काष्ठादिभिर्दुःखोत्पादने पणो द्विपणो वा दण्डः । शोणितोत्पादने द्विगुणः ।

महापशूनामैतेष्वेव स्थानेषु द्विगुणो दण्डः, समुत्थानव्ययश्च ।

पुरोपवनवनस्पतीनां पुष्पफलच्छायावतां प्ररोहच्छेदने षट्पणः । क्षुद्रशाखाच्छेदने द्वादशपणः । पीनशाखाच्छेदने चतुर्विंशतिपणः । स्कन्धवधे पूर्वं साहसदण्डः । समुच्छित्तौ मध्यमः ।

पुष्पफलच्छायावद्गुल्मलतास्वर्धदण्डः । पुण्यस्थानतपोवनश्मशानद्रुमेषु च ।

सीमवृक्षेषु चैलेषु द्रुमेष्वालक्षितेषु च ।

त एव द्विगुणा दण्डाः कार्या राजवनेषु च ॥

पर्युषित इति । चिरातीतः, कलहः, अनुप्रवेशो वा

(१) कौ. ३।१९.

द्वतद्रव्यायत्तीकरणं वा, नाभियोज्यः अभियोक्तुमर्हो न भवति । इत्याचार्याः ।

कलहानुप्रवेशलक्षणापराधकारिणः अपराधः पर्युषित इत्येतावता मोक्षणं न भवति, किन्तु चिरादपि सोऽभियोज्य एवेत्येवं स्वमतमाह—नास्त्यपकारिण इत्यादि ।

कलह इति । कलहे, पूर्वागतः पूर्वावेदकः, जयति । कुतः हि यतः, अक्षममाणः प्रधावति परकृतमावाधमसहमानो धर्मस्थायावेदयितुं त्वरितः पूर्वं गच्छति, अर्थात् पश्चादागतः पराजयते । इत्याचार्याः ।

नेति कौटल्य इति । पूर्वागमनं पश्चादागमनं वा यद्यकिञ्चित्करं, किं तर्हि तत्त्वनिर्णयसाधनमित्याकाङ्क्षायामाह—पूर्वं पश्चाद्वेत्यादि । असाक्षिके घातः कलहोपलिङ्गनं वेति । साक्ष्यभावे घातदर्शनेन तत्त्वनिर्णयः घातादर्शने लिङ्गैः कलहस्याभ्यूहनम् ।

घाताभियोगमिति । घातविषयमभियोगं, तदहरेव तस्मिन्नेव दिने, अप्रतिब्रुवतः, पश्चात्कारः पराजयः ।

कलह इत्यादि । कलहायमानयोर्द्वयोर्द्रव्यमपहरतोऽन्यस्य दशपणो दण्डः । अपहृतद्रव्यप्रत्यानयनं तु सिद्धमेव । इह 'द्विशतपणो दण्डः' इति तु भाषानुसारेण पाठोऽनुमेयः ।

क्षुद्रकेत्यादि । क्षुद्रकद्रव्यहिंसायां क्षुद्रकद्रव्याणां पुष्पफलादीनां हिंसायां कलहकारिभिरुपहनने, तच्च हिंसितं क्षुद्रद्रव्यं च स्वामिने देयमिति शेषः । तावच्च तत्परिमाणं द्रव्यं च दण्डो भवति ।

स्थूलकेत्यादि । कालायसादिस्थूलकद्रव्यहिंसायां, तच्च, द्विगुणः तद्द्रव्यद्विगुणो दण्डश्च ।

वस्त्राभरणेत्यादि शोणितोत्पादने द्विगुण इत्येतदन्तं सुबोधम् । 'पातनभञ्जने द्वादशपणः' इति क्वचिन्न पठ्यते ।

महापशूनामिति । गवादीनां, एतेष्वेव स्थानेषु दुःखोत्पादनादिषु क्षुद्रपशूक्तेषु विषयेषु, द्विगुणो दण्डः । समुत्थानव्ययश्च तत्त्वस्वीकरणार्थं व्ययश्च देयः ।

पुरोपवनेत्यादि । प्ररोहच्छेदने पल्लवच्छेदने, स्कन्धवधे प्रघाणभञ्जने । समुच्छित्तौ उन्मूलने । शेषं स्पष्टम् ।

पुष्पफलच्छायावद्गुल्मलतास्विति । पुष्पादिमत्सु

स्तम्बेषु वल्लीषु च विषये प्ररोहच्छेदनादौ, अर्धदण्डः वनस्पत्युक्तदण्डस्यार्थम् । पुण्यस्थानतपोवनश्मशानदुमेषु च, अर्धदण्ड इति संबध्यते ।

सीमवृक्षेष्वित्यादिरध्यायान्तश्लोकः सुबोधः । कौ.

मनुः

शूद्रकृतेषु त्रैवर्णिकविषयकदण्डपारुष्येषु दण्डविधिः ।

आर्थसाम्यप्रेम्बुशूद्रस्य दण्डः ।

एष दण्डविधिः प्रोक्तो वाक्पारुष्यस्य तत्त्वतः ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि दण्डपारुष्यनिर्णयम् ॥

(१) दण्डपारुष्यं दण्डेन दुःखोत्पादनं, यथा कण्टकादेः परुषस्य स्पर्शः पीडाकर एव पीडाकरत्व-सामान्यात् पारुष्यशब्दप्रयोगः । तत्र निर्णयो दण्ड-विशेषनिर्णयः । पूर्वप्रकरणोपसंहारापरौपन्यासार्थः श्लोकः । मेधा.

(२) एषोऽनन्तरो वाक्संबन्धिनः पारुष्यस्य दण्ड-प्रकारो र्थः प्रागुक्तोऽस्मादनन्तरं हस्तकाष्ठशस्त्रादि-संबन्धिनः पारुष्यस्य दुःखोत्पादनहेतोः ताडनहिंसमा-देर्दण्डनिर्णयं वक्ष्यामि । *गोरा.

(३) तत्त्वतो धर्मतः । मंवि.

(४) दण्डपारुष्यस्य प्रतिव्यक्ति दण्डनिर्णयं अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामीत्यर्थः । दण्डपारुष्यव्यक्तयस्तु दिव्यात्रतः परिशिष्टकारेण प्रदर्शिताः— 'दुःखं रक्तं व्रणं मङ्गं छेदनं भेदनं तथा । कुर्याद्यः प्राणिनां तद्धि दण्डपारुष्य-मुच्यते ॥' स्मृच. ३२७

येन केनचिदङ्गेन हिंस्याच्छ्रेयांसमन्त्यजः ।

छेत्तव्यं तत्तदेवास्य तन्मनोरनुशासनम् ॥

(१) अन्त्यजः शूद्रश्चण्डालपर्यन्तः । श्रेष्ठः त्रैवर्णिकः ।

* ममु., मच. गोरावत् ।

(१) मस्मृ. ८।२७८; स्मृच. ३२७; विर. २५९; सवि. ४८० तत्र (सच) ; सेतु. २१४; समु. १६१.

(२) मस्मृ. ८।२७९ च्छ्रेयांस (च्छेच्छेष्ठ) [च्छ्रेयांस-मन्त्यजः (च्छेदवक्रुष्टजः) Noted by Jha]; मेधा. ८।२९ उक्तः; मिता. २।२१५; अप. २।२१५; व्यक. १०५; गौमि. १।२।१ (येनाङ्गेनावरो वर्णो ब्राह्मणस्याप- १ पुरुष. २ हारोपन्या.

तं चेद्विंशत्यादङ्गेन केनचित् साक्षाद्दण्डङ्गादिप्रहरण-व्यवधानेन वा तदङ्गमस्य छेत्तव्यम् । हिंसा च क्रोधेन प्रहरणं, ताडनेच्छया हस्ताद्यद्यम्य वेगेन निपातनं न मारणमेव । तत्तदिति वीत्या अङ्गमिति छेत्तव्यमिति त्रैकत्वविवक्षा मा विशापीति, तेनानेकेनाङ्गेन प्रहरणोऽ-नेकस्यैव छेदः । अनुशासनमुपदेशः, मनुकृतौषा मर्यादा । अनुशासनप्रहणं कारुणिकस्य राज्ञः प्रवृत्त्यर्थम् । मेधा.

(२) अन्त्यजः शूद्रो येन केनचिद्वस्तपादादिना वा न साक्षाद्दण्डादिना व्यवहितेन वा द्विजमेव प्रहरंत्तत्र-देवाङ्गमस्य छेदनीयमित्येवं मनुसंबन्धी उपदेशः । मनुप्रहणमादरार्थं, अस्यैवोत्तरप्रपञ्चः । *गोरा.

(३) द्विजातिमात्रस्यापराधे शूद्रस्याङ्गच्छेदविधाना-द्वैश्यस्यापि क्षत्रियापकारिणोऽयमेव दण्डस्तुल्यन्यायत्वात् । Xमिता. २।२१५

(४) अत्र च श्रेयांसमिति वचनात् क्षत्रियवैश्य-पीडाकरमपि शूद्राङ्गं छेद्यम् । अप. २।२१५

(५) अथ दण्डपारुष्यमाह— येन केनचिदिति । श्रेयांसं स्वस्य पूर्ववर्णम् । अन्त्यजस्तस्मादपरवर्णः । नन्द.

(६) अन्त्यजः शूद्रः श्रेष्ठं विप्रं येन केनचित् अङ्गेन हिंस्यात् करेण पादेन वा तत्तदेव अङ्गमस्य शूद्रस्य छेत्तव्यं, तन्मनोरनुशासनम् । भाच.

पाणिमुद्यम्य दण्डं वा पाणिच्छेदनमर्हति ।

पादेन प्रहरन् कोपात् पादच्छेदनमर्हति ॥

* ममु., स्मृच., विर., पमा., दवि., मच., व्यप्र. गोरावत् ।

X सवि. मितावत् ।

राधुयात् । तदङ्गं तस्य छेत्तव्यं तन्मनोरनुशासनम् ॥); उ. २।२७।१४ गौमिवत्; स्मृच. ३२८; विर. २६८; पमा. ४१७ च्छ्रेयांस (च्छेच्छेष्ठ); रत्न. १२२; विधि. ११७; स्मृचि. २३ पमावत्; दवि. २५२; नृप्र. २७३; सवि. ४८१ भृगुः; व्यप्र. ३७४; व्यउ. ११४; व्यस. १००; विता. ७३७; सेतु. २१७, २२०; समु. १६२.

(१) मस्मृ. ८।२८०; मिता. २।२१५; अप. २।२१५; व्यक. १०५ हरत् (हरेत्); स्मृच. ३२८; विर. २६८; पमा. ४१८; रत्न. १२२ पू.; विधि. ११४, १ श्रापितेना. २ पदेशोपनुक्त. ३ स्वर्थः.

(१) उद्यम्य उत्क्षिप्यैव कोपात्ताडनेच्छोस्तदङ्ग(?)
मनिपातर्यतोऽप्यस्य पाणिश्छेत्तव्यः । दण्डग्रहणं समान-
पीडाकरस्य हिंसासाधनस्योपलक्षणार्थम् । तेन मृदु-
शिफादावन्यो दण्डः । पादेन प्रहरन्निति । अत्राप्युद्यम्ये-
त्यपेक्षितव्यम् । अवगुरतोऽप्येष एव । मेधा.

(२) हस्तं दण्डं वाऽवगूर्य हस्तच्छेदनयोग्यो भवति ।
पादेन क्रोधेन प्रहरन् पादच्छेदनाहो भवति । +गोरा.

(३) उद्यममात्रे त्वाह— पाणिमिति । प्रहरन्
प्रहारार्थमुद्यमं कुर्वन् प्रहरश्च । मवि.

(४) येनकेनचिदङ्गनेति सामान्योक्तिं स्वयमेव
मनुर्विशेषनिघां कर्तुमाह— पाणिमिति । पाणिं दण्डं
वोद्यम्येत्यत्र प्रहरन्नित्यनुपज्यते । स्मृच. ३२८-९

(५) येनेत्यस्य विवरणं पाणिमिति पञ्चभिः । दण्डः
लगुडादिः । अस्थिभेदनपर्यन्तं कोपादित्यनुवर्तते, तद-
भावे वाग्दण्डादिः । मच.

(६) उक्तमर्थं चतुर्भिः श्लोकैः प्रपञ्चयति । पाणि-
मुद्यम्येति । पादेन प्रहरन् पादप्रहारहेतोः पादमुद्यम्ये-
त्यर्थः । नन्द.

(७) पाणिं हस्तं वा उद्यम्य हिंस्यात्तर्हि पाणि-
च्छेदनं अर्हति । भाच.

सहासनमभिप्रेप्सुरुत्कृष्टस्यापकृष्टजः ।
कट्यां कृताङ्को निर्वास्यः स्फिचं वाऽस्यावकर्तयेत् ॥

+ ममु. गोरावत् ।

११७; स्मृचि. २३; दवि. २५५; सवि. ४८२ उत्तरार्धं
तु यमस्य; वीमि. २।२९; व्यप्र. ३७४; व्यउ. ११४
पू.; व्यम. १०० पू.; विता. ७३७ पू.; सेतु. २१७ वा
(तु); समु. १६२; विव्य. ५०.

(१) मस्मृ. ८।२८१; अप. २।२१५ पङ्क (वङ्क) स्फिचं
(स्फिचौ) स्याव (प्यस्य); व्यक. १०५ पङ्क (वङ्क) मनु-
नारदौ; गोमि. १।२।५ कृष्टजः (कृष्टकः) चं वाऽस्याव (जौ
वाऽप्यस्य); विर. २६८ स्याव (स्य प्र) मनुनारदौ; पमा.
४१९; विचि. ११४ : ११७-८ पङ्क (वङ्क); व्यनि.
४९३ स्याव कर्त्त (स्य निकृन्त) मनुनारदौ; स्मृचि. २३
पङ्क (वङ्क) स्फिचं (स्फिजं); दवि. ३२१ वाऽस्या... येत्
(चास्यावकर्षयेत्) धर्मकोपे तु 'मेदं वाऽप्यस्य कर्तयेदिति'
पठितं इत्युक्तं, मनुनारदौ; वीमि. २।२९९ पङ्क (वङ्क); समु.

१ यतोऽस्य.

(१) उत्कृष्टो ब्राह्मणो जातितो दौःशील्यादवकृष्टोऽपि,
इतरे वर्णा औत्तराधयेण परस्परापेक्षयोत्कृष्टाश्चावकृष्टाश्च,
तत्रेहावकृष्टज इति जनिना जन्मावकर्ष उपात्तः, तत्सं-
निधानादुत्कर्षोऽपि जन्मनैव । जन्मना च निरपेक्षो-
त्कर्षो ब्राह्मणस्य नापकर्षः । तेन शूद्रस्यायं ब्राह्मणेन
सहैकमासनमारूढवतो दण्डः । कटिः श्रोणी, तत्र कृत-
चिह्नः । अङ्गविधौ न सुधाकुङ्कुमादिना चिह्नकरण-
मात्रमपि । अयं तु दण्डख्यापनार्थम् । अतिक्रमाद्विभि-
युरिति । तेन देशान्तरे यदनपायि तच्चिह्नमायसो लेखना-
दुपदिश्यते । तथा च वक्ष्यति 'उद्वेजनकैर्दण्डैश्चिह्नयित्वे'-
ति (मस्मृ. ८।३५२) । राष्ट्रञ्च निष्कास्यः । स्फिक्
श्रोण्येकदेशः । सव्यो दक्षिणश्च । तं चावकर्तयेत् चिह्नेन ।
विकल्पविधानात्तावन्मात्रच्छेदो न सर्वस्य स्फिजः । अभि-
प्रेप्सुरिति च नेच्छामात्रेण । किं तर्हि । प्राप्तवत् एव ।
इच्छाया शक्यापहवत्वाद्दण्डस्य च महत्त्वात् । * मेधा.

(२) ब्राह्मणेन सहैकस्मिन्नासने निकृष्टजन्मा शूद्र
उपविशन् कट्यां कृततप्तायःस्थिरचिह्नो देशान्निर्वास-
नीयः । स्फिजाख्यं वा श्रोण्यधः कर्तनं कुर्यात् । Xगोरा.

(३) उत्कृष्टस्योत्तमजातेः । अपकृष्टः क्षत्रियादिः ।
कट्यामिति क्षत्रविशोः । शूद्रस्य च तदुभयस्य सहा-
सनेच्छायाम् । स्फिचमिति शूद्रस्य ब्राह्मणसहासने-
च्छायाम् । मवि.

(४) ब्राह्मणेन सहासनेोपविष्टः शूद्रः कट्यां तत-
लोहकृतचिह्नोऽपदेशो निर्वासनीयः, स्फिचं वाऽस्य यथा
न भ्रियेत तथा छेदयेत् । +ममु.

(५) गुणदोषवशाद्विकल्पः । नन्द.
अवनिष्ठीवतो दर्पाद्द्वाबोष्ठी छेदयेन्नृपः ।
अवमूत्रयतो मेद्रमवशार्थयतो गुदम् ॥

* विर. मेधावत् । दण्डविवेके मन्वर्थविवृतिविवादारत्ना-
करयोरुद्धारः ।

X भाच. गोरावत् । + मच. ममुवत् ।

१६२-३ स्फिचं वाऽस्याव (स्फिजौ वास्य नि); विव्य. ५०
पङ्क (वङ्क).

(१) मस्मृ. ८।२८२ [मेदं (शिश्रं) Noted by
Jha]; अपु. २.२७।३० अवमू (अपमू) मवशार्थ
(मपशब्द); मिता. २।२१५; अप. २।२१५; व्यक. १०५

(१) मूत्रेणावसिञ्चतोऽभिमुखं वा तदवमानार्थं क्षिपतोऽसत्यपि संस्पर्शोऽवमानयते मूत्रेणेति, निष्कर्तव्यः, समानफलत्वाद्देतस्यापि दण्डोऽयम् । निष्ठीवनं नासिकास्यश्रावः, तस्य घ्राणेन क्षेपे नासापुटच्छेदः 'त्रेनाङ्गेन' इत्युक्तत्वात् । शर्धनं कुत्सितो गुदशब्दः । दर्पान्न प्रमादात् । मेधा.

(२) निष्ठीवनेन श्लेष्मणा अमर्षेण श्लेष्माणं वमयन् शूद्रस्य द्वावप्योष्ठौ छेदयेत्, एवं मूत्रेणावमानयतो लिङ्गं, अधमाङ्गध्वनिना अवमानयतः पायुं छेदयेत् । गौरा.

(३) अवनिष्ठीवतः उत्तमस्योपरि निष्ठीवतः । एवमवमूत्रणमुष्परि मूत्रणम् । अवशर्धनं कुत्सितगुदशब्दकरणं तदुपरि । *मवि.

(४) कोपाद्दर्पादिति च वदन् मोहप्रमादादिना प्रहारवावनिष्ठीवनादिकं कुर्वन् न दण्ड्य इति दर्शयति । स्मृच. ३२९

(५) दर्पेण श्लेष्मणा ब्राह्मणानपमानयतः शूद्रस्य राजा द्वावोष्ठौ छेदयेत् । मूत्रप्रक्षेपेणापमानयतो मेद्रम् । शर्धनं कुत्सितो गुदशब्दस्तेनावमानयतो दर्पान्न प्रमादाद्गुदं छेदयेत् । मसु.

केशेषु गृह्यते हस्तौ छेदयेदविचारयन् ।

पादयोर्दाढिकायां च ग्रीवायां वृषणेषु च ॥

* विर. मविवत् ।

मनुनारदौ; स्मृच. ३२८; विर. २६८ मनुनारदौ; पमा. ४१८; विचि. ११४, ११८ निष्ठीवतो (ष्ठीवयो); व्यनि. ४९३ मनुनारदौ; स्मृचि. २३; दवि. २५३ शर्ध (शब्द) मनुनारदौ; सवि. ४८२ शर्ध (मेह) यमः; वीमि. २।२२९ विचिवत्; व्यप्र. ३७४ मनुनारदौ; व्यउ. ११५ ष्ठीवतो (ष्ठीवतो) मनुनारदौ; विता. ७३७; सेतु. २१७ शर्ध (शब्द); समु. १६२ शर्ध (शर्द); विव्य. ५० मूत्र (मेह) शेषं विचिवत्.

(१) मस्मृ. ८।२८३ [हस्तौ (हस्तं) दाढिकायां (नासिकायां) Noted by Jha]; अप. २।२१५ यां च (यां तु) पु च (शु तु); व्यक. १०५ मनुनारदौ; स्मृच. ३२९ दविचा (दवधा); विर. २६८ मनुनारदौ; पमा. ४१९; विचि. ११४, ११८; व्यनि. ४९३ द्वादि-

(१) दर्पादित्यनुवर्तते । परिभवबुद्ध्या केशेषु ब्राह्मणं गृह्यतः शूद्रस्य हस्तौ छेदयेत् । द्विवचनमेकेनापि द्वाभ्यां तुल्यपीडाकरणे उभयच्छेदो नैकस्यैव । दाढिका श्मश्रु । अन्यदपि यदङ्गं गृह्यमाणं ग्रीवादित्युल्यपीडाकरं तत्र सर्वथाऽप्ययमेव दण्डः । अविचारयन् पीडा कियत्यस्य गृहीतस्य संजाता महती स्वल्पा वेति । एतदनुबन्धश्लोकप्राप्तं विचारणं निवार्यते । ग्रहणमात्रे दण्डः । *मेधा.

(२) केशपादश्मश्रुग्रीवावृषणानां चान्यतमस्मात् ब्राह्मणं शूद्रस्य हस्ताभ्यामाकर्षयतो हस्तौ अविलम्बमानो राजा छेदयेत् । गौरा.

(३) वृषणेषु वृषणादिष्वित्यर्थः । नान्यथा बहुवचनोपपत्तिः । अप. २।२१५

(४) केशेष्वेकेन हस्तेन गृह्यतोऽप्युभयहस्तच्छेदनविधिः द्विवचनात् गम्यते । दाढिका पुरुषस्य प्रधानं लिङ्गमुच्यते । स्मृच. ३२९

(५) दर्पादित्यनुवर्तते । अहङ्कारेण केशेषु ब्राह्मणं गृह्यतः शूद्रस्य पीडाऽस्य जाता न जाता वेत्यविचारयन् हस्तौ छेदयेत् । पादयोः श्मश्रुणि च ग्रीवायां वृषणे च द्विसार्थं गृह्यते हस्तद्वयच्छेदमेव कुर्यात् । †मसु.

(६) पादयोरित्यादिषु गृह्यत इत्येव । नन्द.

सवर्णविषयकदण्डपारुष्ये दण्डविधिः

त्वग्भेदकः शतं दण्ड्यो लोहितस्य च दर्शकः ।

मांसभेत्ता तु षण्णिष्कान् प्रवास्थस्त्वस्थिभेदकः ॥

* मवि. मेधावद्भावः । + मच. मसुवत् ।

कायां (नासिकायां) पु च (तथा) मनुनारदौ; स्मृचि. २३; दवि. २५४ मनुनारदौ; सवि. ४८२ पु., यमः; वीमि. २।२२९; व्यप्र. ३७४ मनुनारदौ; व्यउ. ११५ मनुनारदौ; सेतु. २१७; समु. १६२; विव्य. ५०.

(१) मस्मृ. ८।२८४ [भेत्ता (भेदी, भेदे) Noted by Jha]; मिता. २।२१८ तु (च); अप. २।२१८; व्यक. १०५; स्मृच. ३२८; विर. २६४ च दर्शकः (प्रवर्तकः); पमा. ४१५ भेत्ता तु षण्णिष्कान् (च्छेदे शतं नि); रत्न. १२२; विचि. ११५; व्यनि. ४९१; स्मृचि. २३; दवि. २५६ च द (प्रद); सवि. ४८० भेद (वृद्धे)

१ कर उभ.

(१) द्विजातीनामयं परस्वरांपराधे, शूद्रस्य तु शूद्रापराधे मन्थते । यः केवलामेव त्वचं भिन्द्यात् विदारयेत् न लोहितं दर्शयेत् तस्य शतं दण्डः । तावदेव लोहितदर्शने । यद्यपि त्वग्भेदमन्तरेण न लोहितं दृश्यते तथाप्यधिकापराधादधिकदण्डे प्राप्तेः शतवचनं नियमार्थम् । अन्ये तु कर्णनासिकादेरपि खवति शोणितं ब्रह्मस्वग्भेदेऽपि तदर्थमुच्यते इत्याहुस्तद्व्युक्तम् । अन्तर्भेदे हि महत्त्वात् महादण्डो युक्तस्तस्माद्यत्रैषत्ववति शोणितं तत्र शतं शिरोभेदे तु मांसवत् । निष्कशब्दः सुवर्णपरिमाणवाचीत्युक्तम् । प्रवास्योऽश्वां भेदकस्तत्प्रयोजक इति । घञन्तेन समासं कृत्वा तं करोतीति पठितव्यः, अस्थिभेदकृदिति । प्रवासनमर्थशास्त्रप्रवृत्त्या मारणं निर्वासनं वा । दण्डविधौ ह्यर्थशास्त्रश्रवणं दृश्यते । तथाहि दशबन्धमिति बाह्यस्य औशनस्ये च प्रयोगः । निर्वासनं ब्राह्मणस्य नान्येषाम् ।

(२) चर्ममात्रभेदकृतं समानजातिः, न तु शूद्रो ब्राह्मणस्य, दण्डलाघवात् पणशतं दण्डनीयः । तथा रुधिरत्वादी शतमेव दण्ड्यः । मांसभेदकृतं षण्णिकान् दण्ड्यः । अस्थिभेदी देशान्निवास्यः । #गोरा.

(३) निबन्धातिशये सति लोहितदर्शकस्य शत-मन्यथा चतुःषष्टिः । अप. २।२१८

(४) त्वग्भेदक इत्यादि समावकृष्टविषयापराधकरणे । शतं पणान् । षण्णिकान् दीनारान् । प्रवास्यो देशान्निवास्यो गृहीतसर्वस्वः । अरिंभेदकोऽस्थिभङ्गप्रहारकृत् । मंवि.

(५) मांसभेत्ता व्रणकर्ता । स्मृ. च. ३२८

(६) अत्र 'सह शोणितेने'त्यनेन विष्णुना शोणितेन चतुःषष्टिपणदण्डाभिधानादधिकत्वग्भेदादिप्रयुक्तशोणिते इदं बोद्धव्यम् । विर. २६४

(७) निष्कोऽत्र राजतो विशेषणाभावात् आनु-

* मसु., मच., भाच. गोरावत् ।

च दर्शकः (तदर्धकः) भेत्ता (च्छेत्ता) ; वीमि. २।२२० मित्तावत् ; व्यग्र. ३७९ ; व्यड. ११३ मित्तावत् ; विताः ७३८ मित्तावत् ; सेतु. २१८ ; ससु. १६२ ; विव्यं. ५० भेत्ता तु (स्य भेत्ता) .

रुत्याच्च ।

मदवि. २५६

वनस्पतिच्छेदने दण्डविधिः

वनस्पतीनां सर्वेषामुपभोगो यथायथा ।

तथातथा दमः कार्यो हिंसायामिति धारणा ॥

(१) वनस्पतिग्रहणं सर्वस्थावरप्रदर्शनार्थम् । फलपुष्पपत्रच्छायादिना महोपभोग्यस्य वृक्षस्य हिंसायां विनाशे दमः दण्ड उक्तमसाहसः । स मध्यमस्य मध्यमो निकृष्टस्य प्रथमस्तथा स्थानविशेषो द्रष्टव्यः, पत्रच्छेदः फलच्छेदः शाखाच्छेद इति । फलानामपि विशेषो महार्थता दुष्प्रापता, तथा स्थानविशेषोऽपि द्रष्टव्यः । सीम्नि चतुष्पथे तपोवन इति । X मेधा.

(२) वनस्पतिवृक्षाणां सर्वेषां येन येन प्रकारेण उपभोगः छायादानात्मकेन निकृष्टः कुसुमदानरूपेण मध्यमः फलदानात्मकेन उत्कृष्टः तदपेक्षया छेदने दण्डः कार्यः । छायामात्रोपभोगिनि वटादौ स्वस्यो दण्डः, पुष्पोपभोगिनि मल्लिकादौ मध्यमः, फलोपभोगिन्याम्रादौ उत्कृष्टः । #गोरा.

(३) नृकायदण्डप्रसङ्गेन स्थावरस्यापि । 'योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः स्थाणुमन्ये नु संयन्तीति श्रुतेः, 'तस्मात्पश्यन्ति पादपाः' इति स्मृतेः, तेषां कायाभिमानित्वेन हिंस्यत्वात्कर्तुः प्रथमसाहसादिदण्डो ज्ञेय इत्याह — वनस्पतीनामिति । तथाच विष्णुः— 'फलोपभोगद्रुमच्छेत्ता तूत्तमसाहसं पुष्पोपभोगच्छेदी कार्षापणशतं तृणच्छेद्येकपणम्' इति । छेद्यत्र हिंसकः । धारणा शास्त्रमर्यादा । मच.

+ शेषव्याख्याते सर्वज्ञानारायणकुल्लूकभट्टयोरुद्धारः ।

X विर., दवि., व्यप्र. मेधावत् ।

* मवि., मसु., नन्द., भाच. गोरावत् ।

(१) मसु. ८।२८५ क., ख., भोगो (भोगं) ; अप. २।२२९ ; व्यक. १०८ ; विर. २८४ काल्यायनः ; पमा. ४२५ ; रत्न. १२३ ; विधि. १२२ ; दवि. ३८ पांमुप-भोगो (पां विनियोगो) काल्यायनः : २२९ भोगो (योगो) : ३२३ काल्यायनः ; सवि. ४८४ भोगो यथायथा (भोगे यथातथम्) मिति धारणा (मविचारणे) ; व्यप्र. ३७६ ; व्यड. ११६ ; व्यम. १०० ; विता. ७४४ ; ससु. १६३ .

१ नाशमाह दण्डः

प्राणिपीडने दण्डविधिः

मनुष्याणां पशूनां च दुःखाय प्रहृते सति ।

यथायथा महद्दुःखं दण्डं कुर्यात्तथातथा ॥

(१) यदुक्तं त्वग्भेदक इति तस्य विशेषोऽयम् ।

असति मनुष्यग्रहणे प्राणिमात्रहिंसाविषयत्वेऽस्य श्लोकस्य महापशूनां क्षुद्राणां च पशुपक्षिमृगाणां तुल्यदण्डता मा भूदिति तदर्थमिदम् । यथायथा महद्दुःखमिति । म्वल्पे भेदने शोणिते च प्राणिनां महत्त्वादल्पत्वं प्रहारस्य शतादूनोऽपि दण्डः, महति शतादभ्यधिकोऽपि । अन्ये तु महद्ग्रहणं महति दुःखे दण्डवृद्धयर्थं, नाल्पेऽपचयार्थं, यथाश्रुतमेव । तत्र दुःखाय प्रहृते दुःखोत्पत्त्यर्थं प्रहारे । प्रमादे तु न वृद्धिः । 'अनुबन्धं परिज्ञाय' इति अस्यैव श्लोकद्वयमुदाहरणं भङ्ग्या व्याख्येयम् । मेधा.

(२) मनुष्याणां पशूनां च पीडोत्पादनार्थं प्रहारे दत्ते सति यथायथा महती पीडा त्वग्भेदादावपि मर्म-भेदनादिना भवति तथातथा त्वग्भेदकरो शतं दण्ड्य इत्येवमादितोऽधिकमपि दण्डं कुर्यात् । * गोरा.

(३) दुःखाय न मरणाय । मवि.

(४) मनुष्याणां पशूनां पीडोत्पादनार्थं प्रहारे कृते सति यथायथा पीडाधिक्यं तथातथा दण्डमप्यधिकं कुर्यात् । एवं च मर्मस्थानादौ त्वग्भेदनादिषु कृतेषु 'त्वग्भेदकः शतं दण्ड्यः' इत्युक्तादप्यधिको दण्डो दुःख-विशेषापेक्षया कर्तव्यः । ममु.

(५) दुःखाय दुःखोदयमभिसंधाय, तेन प्रमादकृते, बलादिकृते च न दोष इति दर्शितम् । Xविर. २६६

* ममु., मच., नन्द. गोरावत् ।

X दवि. विरवत् ।

(१) मस्मृ. ८।२८६ [महद्दुःखं (भवेद्दुःखं) Noted by Jha]; व्यक. १०५ हृते (हृते); स्मृच. ३२८; विर. २६६ हृते (कृते); पमा. ४१७ हृते (हृते) महद्दुःखं (भवेद्दुःखं) काल्यायनः; विचि. ११६-७; व्यनि. ४९२; स्मृचि. २४; दवि. २५८ विरवत्; सवि. ४८३ (=); व्यप्र. ३७३ व्यकवत्, काल्यायनः; व्यउ. ११४ काल्यायनः; सेतु. २२०; समु. १६२ हृते (सृते) काल्यायनः.

१ हणात् म. २ दस्त.

अङ्गावपीडनायां च व्रणशोणितयोस्तथा । ।

समुत्थानव्ययं दाप्यः सर्वदण्डमथापि वा ॥

(१) अङ्गानामवपीडना दृढरज्ज्वादिग्रहणसंधिविश्लेषणादिना, तत्र यावता धनेन पथ्यभिपगौपधादिमूल्येन प्रत्यापत्तिमायाति तावदेवै पीडितस्य दाप्यः । एवं प्राणशोणितयोरवपीडनौयामिति समस्तमपि योज्यम् । अथवा प्राणशोणितयोः समुत्थानव्ययं दाप्य इति संबन्धः, सामर्थ्यादपचितयोरिति लभ्यते । समुत्थानं प्रकृत्यापत्तिः । प्राणो ब्रह्म । प्रहारेणास्वस्थस्य भोजनादृते कार्शार्थोत्पत्तौ बलमपचीयते । तत्राङ्गेऽनष्टे प्रत्यागते च यावद्बलमस्तावत्तदुपयोगे यत्किञ्चिद्द्रव्यतैलादि दापनीयः । एवं शोणिताद्युत्पत्तौ तद्दुर्बलीभूतस्य व्याप्यन्तरं वा प्राप्तस्याप्रकृतशरीरावस्थाप्राप्तेः समुत्थानव्ययं दाप्यः । न चेत्तद्गृह्णाति तदा तच्च दण्डं च परिपिण्ड्य सर्वे राज्ञे दद्यात् । मेधा.

(२) अङ्गेनोदरबाह्वादीना येन वस्त्रादिवन्धनादिना पीडनानि कृतानि, तथा प्राणस्य वायोर्धेन निरोधादिना पीडनानि कृतानि, रुधिरस्यापि येन दृढमुष्टिरज्ज्वाद्या-कर्पणेन बहिःस्त्रवणवर्जितमपि पीडनं कृतं, स शरीरस्य प्राग्रूपापत्त्युत्पादकमौपधादिव्ययं तस्य राज्ञा दापनीयः आत्मीयश्च दण्डं, यदाऽसौ समुत्थानव्ययं न गृह्णाति तदा तद्व्ययं दण्डं चोभयमपि दण्डार्थं राज्ञा दापनीयः । गोरा.

(३) अङ्गावपीडनमङ्गभङ्गः । व्रणो मांसभेदः । शोणितं त्वग्भेदेन रक्तोत्पादः । समुत्थानं संरोहणम् । तथावता भवति भ्रमादीनां तावत् भ्रमाङ्गादिभ्यो

(१) मस्मृ. ८।२८७ [समुत्थानव्ययं (संवर्धनव्ययं) Noted by Jha]; मेधा. व्रण (प्राण); गोरा. नायां (नानां) व्रण (प्राणे) सर्वे (शत); व्यक. १०६ व्रण (प्राण); मवि. प्राणपदं व्रणपदस्थाने क्वचित् पठ्यते; विर. २७० व्यकवत्; व्यनि. ४९४ नायां च (ने चास्य); स्मृचि. २४ व्यकवत्; दवि. २२० ज्ञाव (ज्ञानां) समुत्थानव्ययं (सर्वत्वं च व्ययं); मच. मेधावत्; बाल. २।२२२ ज्ञाव (ज्ञानां) व्रण (प्राण); समु. १६२ स्तथा (रपि) सर्वं (सर्वं).

१ ग्रहणसंबन्धि. २ दपीडि. ३ नानामि. ४ युपपत्तौ.

दापनीयः । प्राणपदं व्रणपदस्थाने कचित्पठयते, तत्र प्राणो बलं तस्य समुत्थानं प्राणवस्थाप्राप्तिः । तथा सर्वे दण्डं प्रागुक्तं यथायोग्यं दण्ड्यः । वेति समुच्ये । *मवि.

(४) अङ्गानां कर्त्तरणादीनां व्रणशोणितयोश्च पीडनायां सत्यां समुत्थानव्ययं यावता कालेन पूर्वावस्थाप्राप्तिः समुत्थानसंवन्धो भवति तावत्कालेन पथ्यौपधादिना यावान् व्ययो भवति तमसौ दापनीयः । अथ तं व्ययं पीडोत्पादको न दातुमिच्छति, तदा यः समुत्थानव्ययो यश्च दण्डस्तमेनं दण्डत्वेन राज्ञा दाप्यः । ममु.

(५) तेषामेव पीडाविशेषनिमित्तं दण्डविशेषमाह— अङ्कति । अङ्गानां कर्त्तरणादीनाम् । प्राणे निश्वासावरोधनं कृते । समुत्थानव्ययं येन व्ययेनौपधादिना समुत्थातुमर्हति तं दातुं नेच्छति तावदेवासौ दाप्यः 'त्वग्भेदकः शतमित्यनेनोक्तं सर्वं तावद्भावे सर्वस्वं देयमित्याह— सर्वेति । एतत्तु वधमुद्दिश्य पीडामात्र इति पूर्वस्माद्भेदः । मच.

(६) अङ्गावपीडनायां कृतायां व्रणशोणितयोश्च कृतयोः समुत्थानं नामावृत्त्यावर्तितं तदर्थं व्ययं समुत्थानव्ययमपीडिताय राज्ञा विचिकित्सादिहेतोर्दाप्यः, अपि च सर्वे दण्डम् । अथवैतस्मिन्निति यावद्वाजः प्रदेय दण्डात्मकं द्रव्यं तावत्पीडितायापि पीडको दाप्यः । नन्द.

गृहोपकरणादिद्रव्यभाण्डपुष्पमूलफलादिनाशने
दण्डविधिः

द्रव्याणि हिंस्याद्यो यस्य ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।
स तस्योत्पादयेत्तुष्टिं राज्ञे दाद्याच्च तत्समम् ॥

* दवि. मविवत् ।

(१) मस्मृ. ८।२८८ [द्रव्याणि (द्रव्यादि) Noted by Jha]; अपु. २२७।३३-४ हिंस्याद्यो यस्य (यो हरेयस्य) उत्तरार्धे (स तस्योत्पाद्य तुष्टिं तु राज्ञे दद्यात्तनो दमम्); मित्ता. ३।२६४ द्रव्याणि... यस्य (यो यस्य हिंस्याद् द्रव्याणि); अप. २।२३०; व्यक. १।१९ राज्ञे (राज्ञो); विर. ३।५२; विचि. १।५१; व्यनि. ५।१८ राज्ञे दद्याच्च (राज्ञो दण्डं च); स्मृचि. २४; दवि. २९५ हिंस्याद्यो (हिंस्यो); समु. १।५८ दविवत्, क्रमेण यमः; विध्य. ५३.

(१) द्रव्याणि गृहोपकरणानि शूर्पोल्लखलघटस्थालीपिठरादीनि अन्यानि वाऽनुक्तदण्डविशेषाणि तेषां हिंसा प्राग्रूपनाशः सत्यपि कार्यक्षमत्वे । ज्ञानतोऽज्ञानत इति, प्रमादकृते बुद्धिपूर्वं चाविशेषेण हिंस्ता, तस्य द्रव्यस्वामिनो जनयेत्परितोषं तद्रूपान्यदानेन मूल्येन प्रणयेन वा । राज्ञे तु द्रव्यमूल्यं द्रव्यं वा दद्यात् । अस्य कचिदपवादः 'चर्मचार्मिकेत्यादि । मेधा.

(२) चर्मचार्मिकादिवक्ष्यमाणातिरिक्तानि कटकाङ्गदादीनि द्रव्याणि यस्य संवन्धीनि यो हटात् प्रमादाद्वा नाशयेत्स तस्य प्रतिस्कारादिना तुष्टिमुत्पादयेत्, राज्ञे विनाशितद्रव्यसमानं दण्डं दद्यात् । *गोरा.

(३) हिंस्यात् विनाशमङ्गादिना । तुष्टिमुत्पादयेत् वाचाऽपि । तत्समं तन्मूल्येन तुल्यं दण्डम् । ज्ञानतोऽज्ञानतस्त्वर्धमित्यर्थसिद्धत्वात्क्रोक्तम् । तुष्ट्युत्पादने तु न विशेष इति तदपेक्षया ज्ञानतोऽज्ञानत इत्युक्तम् । X मवि.

(४) द्रव्यनाशोऽपि हिंसाविशेषोऽतस्तत्रापि स्वामिनो मूल्यद्रव्यादिना तुष्टिं विदधदपि राजकीयदण्डमर्हतीत्याह— द्रव्याणीति । तुष्टिं प्रणिपातेन धनेन वा । राज्ञस्तु तत्समं नाशितद्रव्यमूल्यसमं दद्यात् । मच.

(५) द्रव्याणि वस्त्रादीनि, तुष्टिमुत्पादयेत्तदा द्रव्यदानादिना । तत्समं हिंसितद्रव्यसमं, अज्ञानतो हिंसायां तुष्टिः, ज्ञानतो हिंसायां तुष्टिः राज्ञे तत्समं द्रव्यदानं च । नन्द.

चर्मचार्मिकभाण्डेषु काष्ठलोष्टमयेषु च ।

मूल्यात्पञ्चगुणो दण्डः पुष्पमूलफलेषु च ॥

(१) चर्मचार्मिकयोर्द्वन्द्वं कृत्वा भाण्डपदन विशेषेण समासः । अथवा चार्मिकभाण्डयोर्विशेषणसमासं कृत्वा चर्मशब्देन द्वन्द्वः । चर्मविकाराच्चार्मिकाणि

* ममु. गोरावत् । X मच. मविवत् ।

(१) मस्मृ. ८।२८९; अप. २।२३०; व्यक. १।१९; विर. ३।५२ लोष्ट (लोष्ट); विचि. १।५२ पु च (ऽपि च); व्यनि. ५।१८; दवि. २९५ विरवत्; सेतु. २।५४ येषु च (येऽपि च) ; ३०८-९ लेपु च (लेपु ह); समु. १।५८ काष्ठ (कांस्य) क्रमेण यमः .

१ द्रव्याणि गृहोपकरणान्यानि वाऽनुक्तदण्डविशेषाणि शूर्पोल्लखलघटस्थालीपिठरादीनि. २ धार्मिक.

भाण्डानि कटिसूत्रवरत्रादीनि, चर्माण्यविकृतानि गवा-
दीनाम् । अथवा चर्मभाण्डानि केवलचर्मभयानि, चर्मा-
वनद्धानि चार्मिकाणि । काष्ठमयभाण्डान्युल्लखलमुसल-
फलकादीनि । लोष्टो मृद्विकारः, पापाणाकृतिः पिण्डी-
भूता मृत् तन्मयानि स्वल्पपाकाधानादीनि । तन्नाशने
मूल्यात्पञ्चगुणो दण्डस्तुष्टयुत्पत्तिश्च स्वामिनः स्थितैव ।
मेधा.

(२) चर्मसु चर्मकाष्ठमृन्मयेषु भाण्डेषु पुष्यमूलफलेषु
च परकीयेषु च नाशितेषु तन्मूल्यात् पञ्चगुणो दण्डो
राज्ञो देयस्तुष्टयुत्पत्तिश्च स्वामिनः कार्या । *गोरा.

(३) चर्मादिभाण्डेषु नष्टेषु चर्मास्यायं चार्मिकः
मूल्यात्पञ्चगुणो दण्डः द्रव्यस्वामिने मूल्यं पञ्चगुणं
देयम् । भाच.

यानसंबन्धिमित्तेषु प्राणिहिंसाद्रव्यनाशेषु स्वाम्या-
दीनां दण्डविचारः

यानस्य चैव यातुश्च यानस्वामिन एव च ।
दशातिवर्तनान्याहुः शेषे दण्डो विधीयते ॥

(१) सत्यामपि हिंसायां क्वचिद्दोषो नास्तीत्येतदनेन
प्रकरणेन प्रदर्श्यते । यानं गन्ध्यादि यदारुह्य यान्ति
पन्थानम् । तच्च गन्ध्यादि बलीवर्दगर्दभमहिपादिवाह्यम् ।
त एव वा गर्दभादयः पृष्ठारोह्या यानानि । याता तदा-
रूढः सारथ्यादिः । यानस्वामी यस्य तत्स्वयानम् ।
तत्रैषां चक्रवेगादिभी रथ्याकर्षणयुक्तैर्वाश्वादिभिः कस्य-
चिद्द्रव्यस्य नाशो वा मरणं तत्र पशुस्वामिपालव्यतिक्रम-
न्याये प्राप्ते कदाचिद्यातुर्दोषः कदाचित्स्वामिनः कदा-
चिदुभयोः कदाचिन्न कस्यचिदपीति यो विशेषस्तत्र
नोक्त इहैवैष्यते स उच्यते । अतिवर्तनानि अतिक्रम्य
हिंसादण्ड वर्तन्ते । नात्र दण्डोऽस्ति । दण्डनिमित्तानि
न भवन्तीति यावत् । शेषे दण्डः, उक्तेभ्यो निमित्तेभ्यः ।
अन्यत्र तान्यपि वक्ष्यन्ते । मेधा.

* मर्वि., ममु., मच., नन्द. गोरावत् ।

(१) मस्मृ. ८।२९० [यातुश्च (गन्तुश्च) Noted
by Jha]; व्यक. १०८ यातुश्च (यन्तुश्च); मवि.
अभिवर्तनानीति क्वचित्पाठः; त्रिर. २८०-८१ स्य चैव
यातुश्च (स्यैव हि यन्तुश्च); दवि. २२४ स्य चैव यातुश्च
(स्यैव हि जन्तोश्च); बाल. २।२९९; समु. १६३.

व्य. कां. २२७

(२) यानस्य गन्ध्यादेर्यातुश्च सारथ्यादेः यानस्वामिनः
यत्संबन्धियानं तेषां छिन्ननासास्यत्वादीनि वक्ष्य-
माणानि निमित्तादीनि अतिवर्तनानि दण्डं चातिक्रम्य
वर्तन्ते । तेषु सत्सु यानेन प्राणिहिंसाद्रव्यविनाशयोरपि
कृतयोः सारथ्यादेः दण्डो न भवतीति मन्वाद्य आहुः ।
तन्निमित्तव्यतिरेकेषु पुनर्दण्डः क्रियते । * गोरा.

(३) यानस्य यद्यपि पश्वादेर्न दण्डस्तथापि शिविका-
वाहकमनुष्यादिरूपस्यास्तीति यानग्रहणम् । यातु-
र्यापयितुर्नेतुः सारथ्यादेः । यानस्वामिनोऽधिकृतस्य ।
वक्ष्यमाणान्यतिवर्तनानि दण्डातिवृत्तेर्दण्डातिभावस्था-
नानि । अभिवर्तनानीति क्वचित्पाठः । तत्र दण्डार्थं
निवर्तनं विरोधनं नास्तीत्यर्थः । मवि.

^१ छिन्ननस्ये भ्रमयुगे तिर्यकप्रतिमुखागते ।

अक्षभङ्गे च यानस्य चक्रभङ्गे तथैव च ॥

^२ छेदने चैव यन्त्राणां योक्त्ररश्म्योस्तथैव च ।

आक्रन्दे चाऽप्यपैहीति न दण्डं मनुरब्रवीत् ॥

(१) यत्र नास्ति दोषस्तानि तावदाह । नासायां भवं
नास्य, 'शरीरावयवाद्यत्' (व्यासू. ५। १। ६), नासिका-

* ममु., विर., मच., नन्द. गोरावत् ।

(१) मस्मृ. ८।२९१ नस्ये (नास्ये); मिता. २।२९९;
अप. २।२९८ अक्षभङ्गे (अक्षभावे) चक्रभङ्गे (चक्रभावे);
व्यक. १०८ नस्ये भग्न (नासे भिन्न); स्मृच. ३२९ छिन्न
(छिन्ने) भ्रमयुगे (युगे भग्ने); विर. २८१ नस्ये (नास्ये)
भग्न (भिन्न) च या (तु या); पमा. ४२१ मस्मृवत्;
दवि. २२४ भग्न (भिन्न); सवि. ४८४ स्मृचवत्; व्यप्र.
३७५ स्मृचवत्; व्यउ. ११५ छिन्न (छिन्ने) भ्रमयुगे (युगे
भिन्ने); विता. ७६३ यानस्य (युगमस्य); सेतु. २२५
नस्ये भग्न (नास्ये भिन्न); समु. १६३ स्मृचवत्.

(२) मस्मृ. ८।२९२; मिता. २।२९९ योक्त्र (योक्त्र)
चाऽप्य (सत्य) ; अप. २।२९८ योक्त्र (योक्त्र); व्यक.
१०८ चा (वा); स्मृच. ३२९ श्यो (श्ये) चा (वा);
विर. २८१ छेद (भेद); पमा. ४२१; दवि. २२४ छेद
(भेद) चा (वा) दण्डं (दण्डो); सवि. ४८५ पै (वै)
दण्डं (दण्डो); व्यप्र. ३७५; व्यउ. ११५ चाऽप्यपैहीति
(वाऽपि याहीति); विता. ७६३ न्दे चा (न्दने) दण्डं
(दोषं) उक्तः; सेतु. २२५ चा (वा); समु. १६३
अपवत्.

पुटसंयोगिनी बलीवर्दानां रज्जुः, अश्वाना खलीनं, हस्तिनामङ्कुशस्तस्मिन् छिन्ने त्रुटिते । युगे च भग्ने, रथाङ्गकाष्ठं युगम् । छिन्नं नास्यमस्येति बहुव्रीहिणा रथ उच्यते, पशुर्वा । उभयोरपि साक्षात् पारम्पर्येण संबधात् । तिर्यक्प्रतिमुखागते याने, तिरश्चीनं वा प्रतीचीनं वा कथञ्चिद्भूवैपम्यात् पशुत्रासाद्वा यानं गच्छेत् कञ्चिद-पराध्येन दुष्येत् । प्राजको हि संमुखीनान् शक्तो रक्षितुं, तिर्यक्प्रत्यगवरिथतौ त्वदृश्यमानस्य कथं शक्तो रक्षितुम् । प्रतिमुखागतं प्रत्यागावृत्तिः । अन्ये तु तिर्यगागते हिंस्यमाने ऋजुगामिन्येव याने न दोषमाहुः । प्रतिमुखं चाभिमुखं मन्यन्ते । अभिमुखागतः किमिति चक्रिणं दृष्ट्वा पन्थानं न ददाति । अक्षचक्रे रथाङ्गे प्रसिद्धे । यन्त्राणि चर्मबन्धनानि शकटकाष्ठानाम् । योक्त्रं पशुप्रीवाकाष्ठम् । रश्मिः प्रग्रहो हस्तवृद्धिः युग्यानां संचरणनियमनार्थः । आक्रन्दः उच्चैः शब्दः, अपेहीत्य-पसरेत्यर्थः । इतिकरणो भाषाप्रसिद्धतदर्थशब्दोच्चारणार्थो न त्वयमेव शब्दः प्रयोक्तव्यः । अविधेयेषु युग्येष्वप-सरापसरेति क्रोशतः प्राजकस्य पथो नातिक्रामन्तं यदि हिंस्यान्न दोषः । * मेधा.

(२) छिन्ननासिकारज्जौ बलीवर्दे, भग्ने युगाख्ये काष्ठे, गन्त्यादौ भूमिवैषम्यादिना तिरश्चीनं वा गते प्रतीचीनं वा, तथा यानस्य गन्त्यादेरक्षप्रविष्टकीलकादि तस्य भङ्गे, यन्त्राणां च चर्मबन्धानां छेदने, योक्त्राख्य-पशुप्रीवाकाष्ठरज्जुच्छेदने, अपसरापसरेत्येवं सारथ्यादि-संबन्धिनि चाह्वाने सति यानेन प्राणिहिंसाद्रव्यविना-शयोः कृतयोः सारथ्यादेर्दण्डो न भवतीति मनुराह । गोरा.

(३) यन्त्राणां काष्ठसंधिघटनानाम् । योक्त्रं युगादि-बन्धनरज्जुः । रश्मिः अश्वपकर्षणरज्जुः । आक्रन्दे सारथिना अन्येन वा आक्रुष्टे । अशक्यनिवर्तनत्वे सतीदम् । × मवि.

(४) नासायां भवं नास्यम् । 'शरीरावयवाद्यत्' (व्यास. ५।१।६) । सा चेह बलीवर्दानासासंबन्धिनी रज्जुः । छिन्ननास्यरज्जौ बलीवर्दादिके, भग्नेयुगाख्ये

* स्मृच. मेधावत् । × दवि. मविवत् ममुवच्च ।

१ (शक्तो०). २ वधियु. ३ मन्यदि.

काष्ठे, रथादौ भूमिवैषम्यादिना तिरश्चीनं वा गते, तथा चक्रान्तःप्रविष्टाक्षकाष्ठभङ्गे, यन्त्राणां चर्मबन्धनानां छेदने, योक्त्रस्य पशुप्रीवारज्जोः, रश्मिः प्रहरणस्य च छेदने, अपसरापसरेत्युच्चैःशब्दे सारथ्यादिना कृते च यानेन प्राणिहिंसाद्रव्यविनाशयोः कृतयोः सारथ्यादेर्दण्डो नास्तीति मनुराह । * ममु.

(५) योक्त्रस्य छेदने च यन्तुर्यानस्वामिनो याना-रूढानां वा दण्डं मनुब्रवीत् । नन्द.

यत्रापवर्तते युग्यं वैगुण्यात्प्राजकस्य तु ।

तत्र स्वामी भवेद्दण्ड्यो हिंसायां द्विशतं दमम् ॥

(१) प्राजको यानसारथिस्तस्य वैगुण्यमशिक्षितत्वं, न तु प्रमादः । प्रमादे हि शिक्षितस्य स्वामिनो न दोषः । तस्माद्धेतोर्यदि युग्यं सहसा अपवर्तते स्पष्टं मार्गं हित्वा तिर्यक् पश्चाद्वा गच्छेत् गतं च किञ्चिन्नाशयेत्तत्र स्वामी दण्ड्यः । अशिक्षितः प्राजकः किमित्यारोपितः । 'मनुष्य-मारणे क्षिप्रं' (मस्मृ. ८।२९६) इत्यादिवक्ष्यमाणेन प्राणिभेदेन द्रव्यभेदेन च दण्डान्तरविधानात् द्विशतं इति (न ?) विवक्षितम् । दण्डनिमित्तमेतदित्येतावतैव वाक्यस्यार्थवत्त्वात्, उत्तरत्र न कश्चिदन्योऽर्थः श्रूयते येन वाक्यं तत्र संख्याविधायकमित्युच्येत । मेधा.

(२) यत्र पुनः सारथेरकौशलात् यानमन्यथा व्रजति तत्र हिंसायां अकुशलसारथिकरणाद्यानस्वामी द्विशतं दण्डं दाय्यः । सारथेश्च 'मनुष्यमारणे क्षिप्रं' इत्येवं वक्ष्यमाणो भवति । एवं च द्विशतग्रहणस्योत्तरश्लोके च शतग्रहणस्याविवक्षितत्वमाहुस्तदसत् । अप्रमादाभि-धायित्वाह्वेः । ×गोरा.

(३) प्राजकः सारथिः । स्वामी रथी ।

अप. २।२९८

* विर., मच. ममुवत् ।

× ममु., विर., मच. गोरावत् ।

(१) मस्मृ. ८।२९३ क., युग्यं (युग्यं); अप. २।२९८; व्यक. १०८ शतं दमम् (शतो दमः); स्मृच. ३२९; विर. २८२ पव (तिव); दवि. २२५; सवि. ४८५ पव (पि व); वीमि. २।३०० त्वा (चो); व्यप्र. ३७६; व्यउ. ११५ त्राप (त्र प्र) युग्यं (युग्यं); बाल. २।३००; सेतु. २२५ (=) विरवत्; समु. १६३ त्वा (द्वा).

(४) अपवर्तते व्यातवर्ते युग्यं रथादि । वैगुण्याद-
शानात् । स्वामी दण्ड्यः तादृक्सारथिकरणात् । अङ्ग-
भङ्गादिरूपायां हिंसायां भूतायां द्विभ्रतं पणान् दण्ड्यो
नान्यथा । मवि.

(५) प्राजकस्य नोदकस्य, शकटादिनेतुरिति यावत् ।
द्विशतप्रहणं तत्तत्प्राणिहिंसायां विशेषविहितदण्डोप-
लक्षणार्थम् । प्राजकस्य वैगुण्यात् एकहस्तत्वादिक्तात्
स्वामिना वेतनलाघवार्थमनुमतात् । स्मृच. ३२९-३०

(६) यत्र निमित्ते युग्यं यानं रथादिकं प्राजकस्य
वैगुण्यात् सारथेरसामर्थ्यात् अपवर्तते विषमं प्रवर्तते तत्र
निमित्ते मनुष्यपश्वादिहिंसायां द्विशतं दमं स्वामी दण्ड्यो
भवेदनात्प्राजकनियोगात् । प्राजकस्य 'मनुष्यमारणे क्षिप्रं
चोरवदि'त्यादिश्लोकद्वये वक्ष्यमाणः, सर्वजनसामान्येऽपि
एवं दण्ड इत्यवगन्तव्यम् । नन्द.

प्राजकश्चेद्भवेदाप्तः प्राजको दण्डमर्हति ।
युग्यस्थाः प्राजकेऽनाप्ते सर्वे दण्ड्याः शतं शतम् ॥

(१) यदि पुनः सारथिः कुशलस्तदा सारथिरेव
'मनुष्यमारणे' इत्यादिवक्ष्यमाणं अर्हति दण्डं, न स्वामी
द्विशतं, अकुशले तु सारथौ स्वाम्यतिरिक्ता अन्येऽपि
यानारूढाः अकुशलसारथिकयानारोहणात् सर्वे शतं शतं
दण्ड्याः । सारथेस्तु 'मनुष्यमारणे' इत्यादिः स्थित एव ।

* गौरा.

(२) आप्तो विशः प्राजको दण्ड्यः स्वाम्यपराधा-
भावात् । तत्रानाप्ते अज्ञे युग्यस्थानरथस्थाः सारथि-
पक्षपूरकतया विशताः स्वामिना नियुक्तास्ते दण्ड्याः ।
अनःस्वामी ते च सर्वे शतं प्रत्येकं दण्ड्याः । × मवि.

(३) प्रगुणप्राजकप्रमादादिना प्रवृत्ते युग्ये न स्वामी
दण्ड्यः, किन्तु प्राजक इत्याह स एव — प्राजकश्चे-
दिति । आप्तः प्रगुण इत्यर्थः । स्मृच. ३३०

* ममु., मच. गौरावत् । × भाच. मविवत् ।

(१) मस्मृ. ८।२९४; मिता. २।३०० पू.; अप. २।२९८;
व्यक. १०८; स्मृच. ३३० पू.; विर. २८२; पमा. ४२२ पू.;
दवि. २२५ केऽनाप्ते (कोऽनाप्तः); व्यप्र. ३७६ पू.;
व्यउ. ११६ प्रा (त्रा) पू.; विता. ७६३ दासः (त्प्राप्तः) पू.;
बाल. २।३०० उक्त.; सेतु २२५ पू.; समु. १६३ प्रा (त्रा) पू.

(४) प्राजक आप्तश्चेन्मनुष्यपश्वादिहिंसायां प्राजक
एव दण्डमर्हति न स्वामी । नन्द.

सं चेत्तु पथि संरुद्धः पशुभिर्वा रथेन वा ।

प्रमापयेत्प्राणभृतस्तत्र दण्डोऽविचारितः ॥

(१) उक्तो हिंसायां दमः । तत्र विशेषं वक्तुमिद-
माह । स प्राजकः पथि संरुद्धोऽग्रजघनावसर्पिणा संरुद्धो
निरुद्धगतिः पश्चात्स्थितेन असुशिक्षितत्वात् प्रमा-
दाद्वा वेगेन धुर्याश्चोदिताः पुनः स्थिरयतश्चेन्निकटो
रथस्तेन च तस्य वेगनिरोधे कृते यदि पुरोरथस्था-
वेगपातात् पशुभी रथयुक्तैरश्वादिभिः रथेन रथावयवैर्वा
प्राणिनो मनुष्यादीन् मारयेत् ततो दण्डस्य विचारो
नास्ति । स्थित एव दण्डः । अथवा जवोत्पतिता अश्वाः
पथि संरोधकसंमुखीनरथदर्शनेन बलाद्विधायमाना-
स्तिर्यग्गत्या गच्छेयुः पार्श्वकीयान् प्रत्यगवस्थितत्वात्तथा
हन्युस्तत्र दण्डोऽविचारितो, नास्ति प्राजके दोषाभावात् ।
अथवा पथि स्थितो वर्तमानः, संरुद्धो विध्रियमाणः,
विचारितो विशेषेण विहितो विशेषित इतिवैत् ।

मेधा.

(२) स प्राजकः संमुखागतयानान्तरादवरुद्धैर्बली-
वर्दादिभिः संरुद्धयानो रथान्तरेण वा भूमिवैषम्यात्प्रत्य-
गपसर्पिणा अकुशलत्वात् प्राणिनो रथेन प्रमापयेत्तत्र
दण्डो मन्वादिभिर्विचारितः । गौरा.

(३) अशक्यविषये तु हिंसायामाह—स चेदिति । स
युग्यादिः । पशुभिर्हस्त्यादिभिः । उपलक्षणं चैतत् । प्रपात-
गमनोच्चारोहणतिर्यग्गमनादिनाऽपीत्यशक्यप्रतीकारागन्तु-
निमित्तवशादित्यर्थः । दण्डोऽविचारितो न निर्णतो
मुनिभिः नास्त्येवेत्यर्थः । * मवि.

* भाच. मविवत् । दण्डविवेके रत्नाकरसर्वज्ञनारायणोल्लेखः ।

(१) मस्मृ. ८।२९५ [ऽविचारितः (विचारितः,
विचलितः) Noted by Jha]; अप. २।२९८ पथि
(प्रति) ऽविचारितः (विचारतः); व्यक. १०८ ऽविचारितः
(विचारतः); विर. २८२; दवि. २२६; बाल. २।२२९
उक्त. : २।३००; सेतु. २२५-६ चेत्तु पथि संरुद्धः (चेत्पथि
न संरुद्धं) ऽविचारितः (विचारितः).

१ पथितो न स्थि. २ ङो न विध्रियमाणोऽथवा वि.

३ चेत् ।

(४) स चेत्प्राजकः संमुखगतैः प्रचुरगवादिभी रथान्तरेण वा संरुद्धः स्वरथगमनानवधानात् प्रत्यक्-सर्पणाक्षमः संकटेऽपि स्वरथतुरगान् प्रेरयन्, तुरगै रथेन वा रथावयवैर्वा प्राणिनो व्यापादयति तत्राविचारितो दण्डः कर्तव्य एव । * ममु.

(५) प्रकारान्तरेण दण्डमाह—स चेदिति । पशुभिः गजादिभिः स्वरथसंबन्धव्यतिरिक्तैः रथेन रथान्तरेण वा बद्धो गन्तुमशक्तः सन् परावृत्तत्वात् उक्तातिरिक्त-पाश्चात् । प्रमापयेत् हिंस्यात् । अकुशलो भूत्वा लोभायत्तो यतः प्रवृत्तः, अतो दण्डार्हः । अविचारितः पूर्वं विचारो न कृतः केवलं किन्तु दण्डोऽस्तीति । मच.

(६) योऽयं स्वामिप्राजकरथस्थानां दण्ड उक्तस्तत्र प्राजकं प्रति नियममाह—स चेत्त्विति । स आतोऽनातो वा प्राजकः पथि पथिकैः संरुद्धः पशुभिः स्वरथ-वाहिभिर्बलीवर्दादिभी रथेन वा प्राणभृतः प्रमापयति चेत्तत्र प्रमाणे दण्डः अविचारितोऽसंदिग्धः, पुनस्तद्भ्यात्पथोऽपक्रमणनिमित्तरूपपतनादिहेतुके प्रमाणन्न हति । नन्द.

प्राणिनिशेषाहिसामेदेन दण्डभेदाः

मनुष्यमारणे क्षिप्रं चौरवत्किल्बिपं भवेत् ।

प्राणभृत्सु महत्स्वर्धं गोगजोष्ट्रह्यादिषु ॥

(१) तादृशे प्राजके रथपशुभिर्मनुष्यश्चेन्मार्यते तदा चौरवत्तस्य किल्बिपं, दण्डः । यद्यपि चौरस्य वैधसर्व-स्वहरणादयो दण्डास्तथापीह धनदण्ड एव गृह्यते न वधः । महत्स्वर्धमिति तत्रैवार्धसंभवात् । स चोत्तम-साहसः कैश्चिदभ्युपगतः, यतश्च क्षते क्षुद्रकपशूनां तृतीय-

* विर. ममुवद्भावः ।

(१) मस्मृ. ८।२९६; मिता. २।३०० पं (षी); अण. २।२९८; व्यक. १०८; विर. २८३ क्षिप्रं (क्षिप्तं) भृत्सु (वस्तु); पमा. ४२४; व्यनि. ४९७ गजोष्ट्रह्यादिषु (खरोष्ट्रगवादिषु) काल्यायनः; स्मृचि. २४ मितावत्; दवि. २६६ भृत्सु (वस्तु); सवि. ४९३ पं (षी) प्राण... .. र्धं (प्राणिहस्तु महत्स्वार्धं) याशवत्क्यः; व्यम. १०९ मितावत्; वित्त. ७६४ मितावत्; बाल. २।२२९; सेतु. २२६ दविवत्; समु. १६३.

१ मौनु. २ वधः स.

स्थानप्राप्तानां द्विशतो दमोऽतः प्रथमस्थानां मनुष्याणा-मुत्तमो युक्त इति । प्राणभृतः प्राणवन्तो मनुष्यतिर्यक्-पक्ष्यादयः । महत्सु, महत्त्व गवां प्रभावतो, हस्त्यादीनां प्रमाणतः । आदिग्रहणाद्द्वेभाश्चतस्व्याघ्रादयश्च कथञ्चित्परिगृह्यन्ते । वयं तु ब्रूमः 'सहस्रम्' इत्येवमवश्यत् यद्यन्ये चौरवद्दण्डा नाभिप्रेता अभविष्यन्, तस्मादर्ध-ग्रहणाद्बधो मा भूत्, धनदण्डास्तु सर्वस्वहरणादयः सर्वे चौरोक्ताः पुरुषापेक्षया अतिदिश्यन्ते । ननु च मनुष्य-मारणेऽन्यस्य चौरदण्डस्यातिदेशो युक्तः । स प्रतिपदं मनुष्यहनने विहितः । स च 'पुरुषाणां कुलीनानां' इति (मस्मृ. ८।३२३) वध एव । तत्र किमिति वाक्यान्तरगतार्धशब्दानुरोधेनैव व्याख्यायते । वरमर्धस्यैव गुणतः काञ्चिद्भित्तिराश्रीयताम् । सत्यं, यद्यर्धशब्दो मार-णेन संबन्ध्यमानोऽन्यथोपपद्येत, न च चौरवदित्यस्यानु-पङ्गागतस्यार्थान्तरवृत्तिः पूर्वपरवाक्ययोः शक्या । मेधा.

(२) प्राजकस्याकौशलेन मनुष्यमारणे सत्यपि चौर-वत्तस्य उत्तमसाहसो न तु वधादि चौरदण्डः । प्राण-भृत्सु महत्स्वर्धं दर्शनात्, महत्सु च प्राणिषु प्रभावतो गवादिषु प्रमाणतः स्यात्, मारितेषु उत्तमस्य साहस-स्यार्धं पञ्चशतानि दण्डो भवेत् । * गौरा.

(३) अथ लगुडादिना बुद्धिपूर्वं मारणे दण्डमाह—मनुष्यमारण इति । प्राणभृत्सु महत्सु गवादिषु अर्धे यस्य चौर्ये यावान् दण्डो धनकृतस्तदर्थम् । मवि.

(४) सकृदपराधे कीदृश इत्याह—मनुष्यमारण इति । ममु.

(५) एवं यानेन प्रमाणे दण्ड उक्तः । अथ पारुष्येण मनुष्यपश्चादिमारणे दण्डं श्लोकत्रयेणाह—मनुष्यमारण इति । किल्बिपं दण्डः स चार्धविषय एव, अर्थविषयसामर्थ्यात् चौरकिल्बिपं उत्तमसाहसः, गवा-दीनां प्रभावतो महत्त्वम् । नन्द.

क्षुद्रकाणां पशूनां तु हिंसायां द्विशतो दमः ।
पञ्चाशत्तु भवेद्दण्डः शुभेषु मृगपक्षिषु ॥

* ममु., विर., मच. गौरावत् ।

(२) मस्मृ. ८।२९७; मिता. २।३०० द्रकाणां (द्राणां च);

१ कदाचि. २ पद्यते न.

(१) अपचितपरिमाणाः क्षुद्रकाः । ते च केचि-
द्वयसः वत्सकिशोरककलभादयः । केचिज्जातिस्वभावतोऽ-
जैडकादयः । तत्राजाविकानां पञ्च माषान् वक्ष्यति ।
परिशेषाणां गवादीनामेवायं दण्डोऽल्पपरिमाणानाम् ।
शुभा मृगाः पृषतादयः आकारतो लक्षणतश्च । पक्षिणो
हंसशुकसारिकादयः । अशुभाः काकोलूकश्वशृगालादयः ।
पशुशब्दश्चतुष्पाजातिवचनः । हिंसामात्रेण दण्डमिमं
इच्छन्ति । न प्रकृतयानविधिहेतुं ब्रुवते । 'तत्र दण्डो
विचारित' इत्यनेनैव यानप्रकरणं व्यवच्छिन्नम् । विचा-
रितः समासविचार इत्यर्थः । इदानीमेतत्प्रकरणनिरपेक्ष्य-
मुच्यत इति । एवं तु 'प्राणभृत्सु महत्त्वर्थ' इति
हस्तादिच्छेदो न मारणमित्यर्धशब्दो नेयः स्मृत्यन्तरात्
[इयं पङ्क्तिः पूर्वश्लोकभाष्यांशः, लेखकप्रमादात्
ततो भ्रष्टा इति भाति] । मेधा.

(२) अजाविकानां वक्ष्यमाणत्वादपचितप्रमाणानां
वत्सकिशोरादीनां पशूनां हिंसायां द्विशतो दण्डः कार्यः ।
पुनर्मृगपक्षिषु वराहादिषु हिंसायां पञ्चाशत्पणो दण्डो
भवेत् । गोरा.

(३) क्षुद्रपशूनां मृगपश्यादीनां द्विशत इत्युत्तमदण्डो-
पदर्शनमेतत् । तत्र तत्र तु क्षुद्रत्वे ऋसः क्रमणोह्यः ।
एतच्च परिग्रहीतविषये । अपरिग्रहीतेऽप्याह—पञ्चाश-
त्त्विति । शुभेषु चित्रमृगशुकादिषु । मवि.

(४) क्षुद्रकाणां पशूनां जातितो विशेषापदिष्टेतरेषा
वनचरादीनां वयसा च किशोरादीनां मारणे द्विशतो
दण्डः स्यात् । शुभेषु मृगेषु रुरुपृषतादिषु पक्षिषु च
शुकहंससारसादिषु पक्षिषु हतेषु पञ्चाशद्दण्डो भवेत् ।
*ममु.

* दण्डविवेके सर्वज्ञनारायणकुल्लूकादीनामनुवादः । मच.
ममुवत् ।

अप. २।२९८; विर. २७९ (=) तु भवेद् (दुत्तरो द)
उत्त. : २८३ नां तु (नां च); पमा. ४२४; व्यनि.
४९७ नां तु (नां च) द्विशतो (दशमो) शतु (शं)
काल्यायनः; स्मृचि. २४; दवि. २२८ नां तु (नां च);
सवि. ४९३ याशवल्बयः; व्यम. १०९ सायां (सने)
दण्डः (दण्डं); विता. ७६४; बाल. २।२२९; सेतु. २२४
तु भवेद् (दुत्तमो द) उत्त. : २२६ दविवत्; समु. १६३.
१ श्व श. २ प्रकृतया न विधि.

(५) क्षुद्राणां मार्जारादीनां, मृगपक्षिषु हिंसितेषु ।
नन्द.

गर्दभाजाविकानां तु दण्डः स्यात्पञ्चमाषिकः ।
माषिकस्तु भवेद्दण्डः श्वसूकरनिपातने ॥

(१) पञ्च माषाः परिमाणमस्येति पाञ्चमाषिकः ।
माषस्य च द्रव्यजातेरनुपपादनात् मध्यमकल्पनायाश्च
न्याय्यत्वात् रौप्यस्य निर्देशोऽयमित्याहुः । हिरण्यं तु
युक्तमेवं तत्सममिति न बाधितं भवति । अनुबन्धाद्य-
पेक्षया तु द्रव्यजातिः कल्प्येति सिद्धान्तः । मेधा.

(२) खरच्छागाविविषयवधे रूप्यमाषकपरिमाणो
दण्डः स्यात्, उत्तरोत्तरमपचितदण्डाभिधानदर्शनादहै-
रण्यं माषग्रहणं, पूर्वदण्डानून्त्वात् नापि ताम्रिकस्य
करणं अत्यन्तलघुत्वात् । एवं श्वशूकरमारणेऽपि रूप्य-
माषकपरिमाणो दण्डः स्यात् । गोरा.

(३) पञ्चमाषिकः सुवर्णमाषाः पञ्च तन्निष्पाद्यो
माषकः सुवर्णमाषकः । सूकरो ग्राम्यः । वराहे त्वधि-
कम् । मवि.

(४) गर्दभच्छागौडकादीनां पुनर्मारणे पञ्चरूप्यमाष-
कपरिमाणो दण्डः स्यात् । न चात्र हैरण्यमाषग्रहणं,
उत्तरोत्तरलघुदण्डाभिधानात् । श्वसूकरमारणे तु पुना
रौप्यमाषपरिमाणो दण्डः स्यात् । * ममु.

गोकुमारीदेवपशुनुक्षणं वृषभं तथा ।
वाहयन् साहसं पूर्वं प्राप्नुयादुत्तमं वधे ॥

* मच. ममुवत् ।

(१) मसृ. ८।२९८ ख., त्पञ्च (त्पाञ्च), ग., माषिकस्तु
(माषकस्तु), [माषिकस्तु (माषिकस्तु) Noted by
Jha]; भिता. २।३०० षिकः (षकः) षिकस्तु (षकस्तु);
अप. २।२९८ मितावत्; व्यक. १०८ मितावत्, विर. २८३
नां तु (नां च) षिकस्तु (षकस्तु); पमा. ४२५; व्यनि.
४९७ मितावत्, काल्यायनः; स्मृचि. २४; दवि. २२८
विरवत्; सवि. ४९३ श्व (स) तने (नितैः) शेषं मितावत्,
याशवल्बयः; व्यम. १०९ काना तु (कान् हन्तुः) शेष
मितावत्; विता. ७६४ गर्दभा (गवया) षिकः (षकः)
षिकस्तु (षकश्च), बाल. २।२२९ अपवत्; सेतु. २२६
नां तु (नां च); समु. १६३ सेतुवत्.

(२) अप. २।२२६ रीदे (रीद्रे); व्यक. १०८; विर.

गोकुमारी वृषेण संयुक्ता गौः । देवपशुः देवाय दत्तः पशुः । उक्षा 'उक्ष सेचने' इत्यनुसारात् बीजसेक्ता वृषः । वृषभपदेन जीर्णवृषोऽत्र उक्तः । विर. २७९

भार्यापुत्रदासशिष्यादीनां ताडने कृते दण्डविचारः

भार्या पुत्रश्च दासश्च शिष्यो भ्राता च सोदरः ।
प्राप्तापराधास्ताड्याः स्यू रज्ज्वा वेणुदलेन वा ॥

(१) प्राप्ता अपराधं प्राप्तापराधाः, अपराधो व्यतिक्रमः नीतिभ्रंशः । स यदा तैः कृतो भवति तदा ताडयितव्याः । ताडनमपि हिंसेत्युक्तम् । सा च 'न हिंस्याद्भूतानी'ति प्रतिषिद्धाऽपराधे निमित्ते भार्यादीनां प्रतिप्रसूयते । संबन्धिशाब्दाश्चैते । यस्य भार्या यश्च यस्य दासः स तेनानुशासनीयः । मार्गस्थापनोपाय-विधिपरश्चायम् । न ताडनविधिरेव । तेन वाग्दण्डा-द्यपि कर्तव्यम् । अपराधानुरूपेण कदाचित्ताडनम् । सोदरस्थाने कनीयान् पठितव्यः । भ्राता तथाऽनुजः । स हि ज्येष्ठस्य पुत्रवत्ताडनार्हः । वैमात्रेयोऽपि चेद-पितृको गुणवज्ज्येष्ठतन्त्रश्च सोऽप्युन्मार्गगामी ताडनादि-पर्यन्तैरुपायैर्निवारणीयः । वेणुदलं वंशत्वक् । एतदप्यु-पलक्षणं तथाविधानां मृदुपीडासाधनानां शिफादीनाम् ।
मेधा.

(२) भार्यादयः कृतापराधा रज्ज्वा वेणुत्वचा

२७९; पमा. ४२४ नुक्षणं (नक्षमं) नास्त्वयं श्लोकः मुद्रित-मनुस्मृतिपुस्तकेषु । अस्मत्संगृहीतप्राचीनतमपुस्तके वर्तते । तत्र तु— 'गां कुमारीं ग्राम्यपशूनुक्षणं वाजिनं तथा । दारयन् साहसं त्वर्थं प्राप्नुयात् धातने समम् ॥' इत्येवं पाठो दृश्यते ।
व्यनि. ४९६ शनु (शुशु); दवि. ३१८ दुत्तमं (दष्टमं); सेतु. २२४; समु. १६३ री (रीं) शेषं व्यनित्व.

(१) मस्मृ. ८।२९९ क., ख., घ., शिष्यो (प्रेष्यो); गौरा. पुत्रश्च दासश्च शिष्यो (शिष्यश्च दासश्च पुत्रो); अप. २।६ च सोदरः (सहोदरः); २।२२२; व्यक. १०६ व्याः स्यू (व्यास्तु); विर. २७९; विचि. ११९ धास्ताड्याः स्यू (धस्ताड्यः स्याद्); स्मृचि. २४ नारदः; दवि. २३१; व्यप्र. ३३ अपवत्; ३७८ दासश्च शिष्यो (शिष्यश्च दासो) ता च (ताऽथ); व्यउ. २० अपवत्; ११७ व्यप्र (पृ. ३७८)वत्; बाल. २।२२९ शिष्यो (प्रेष्यो); सेतु. २२१; विभ. १ धास्ताड्याः (धा दण्ड्याः) शेषं अपवत्; समु. १६४.

वा दण्डनीयाः स्युरिति हिंसादण्डापवादः । साधने नियमार्थश्चारम्भः । * गौरा.

(३) अथ भार्यापुत्रादीनामनुशासनप्रकारमन्यथा-नुशांसने दण्डविधानार्थमाह— भार्या पुत्रश्चेति । नन्द.

(४) भार्यादयः प्राप्तापराधा रज्ज्वा वेणुदलेन वा ताड्याः ताडनीयाः । सोदरः भ्राता च अन्यमातृजो न । भाच.

पृष्ठतस्तु शरीरस्य नोत्तमाङ्गे कथञ्चन ।

अतोऽन्यथा तु प्रहरन् प्राप्तः स्याच्चौरकिल्बिषम् ॥

(१) उक्तताडनसाधनाभ्यामन्येन प्रकारेण घ्नन्नश्या-दिषु लगुडादिभिर्वा चौरदण्डं प्राप्नोति । निन्दैषा । न त्वयमेव दण्डः । योऽन्यत्र हिंसाया दण्डः सोऽत्र भवती-त्युक्तं भवति । मेधा.

(२) ते पुनः शरीरस्य पृष्ठदेशे ताडनीयाः न तु कदाचित् उक्तमाङ्गे न वक्षसि । उक्तप्रकारव्यतिरेकेण ताडयित्वा दण्डरूपेण वाग्दण्डरूपचौरदण्डं प्राप्नुयात् । गौरा.

(३) चौरकिल्बिषं ताडितस्यामरणे स्तेयदण्डः, मरणे तु भूयस्त्वमूह्यमित्यर्थः । मवि.

(४) रज्ज्वादिभिरपि देहस्य पृष्ठदेशे ताडनीयाः न तु शिरसि । उक्तव्यतिरेकेण प्रहरणे वाग्दण्डधनदण्डरूपं चौरदण्डं प्राप्नुयात् । ममु.

(५) पृष्ठतोऽमर्मणि, नोत्तमाङ्गे न मर्मणीत्यर्थः । न्यायसाम्यात् । विर. २७१

याज्ञवल्क्यः

दण्डपारुष्यलक्षणम्

संप्रति दण्डपारुष्यं प्रस्तूयते । तत्स्वरूपं च नारदे-नोक्तम्— 'परगान्नेष्वभिद्रोहो हस्तपादायुधादिभिः । भस्मादिभिश्चोपधातो दण्डपारुष्यमुच्यते ॥' इति ।

* ममु., मच. गौरावत् ।

(१) मस्मृ. ८।३००; अप. २।६ कथञ्च (कदाच); २।२२२; व्यक. १०६; विर. २७९ अपवत्; विचि. ११९ तस्तु (तश्च) कथञ्च (कदाच); स्मृचि. २४ नारदः; दवि. २३१ अपवत्; व्यप्र. ३३, ३७८; व्यउ. २०-२१, ११७; बाल. २।२२९ अपवत्; सेतु. २२१ अपवत्; समु. १६४.

परगात्रेषु स्थावरजङ्गमात्मकद्रव्येषु हस्तपादायुधैरादि-
ग्रहणाद्ग्रावादिभिर्योऽभिद्रोहो हिंसनं दुःखोत्पादनं तथा
भस्मना आदिग्रहणाद्रजःपङ्कपुरीषाद्यैश्च य उपघातः
संस्पर्शनरूपं मनोदुःखोत्पादनं तदुभयं दण्डपारुष्यम् ।
दण्ड्यतेऽनेनेति दण्डो देहस्तेन यत्पारुष्यं विरुद्धाचरणं
जङ्गमादेर्द्रव्यस्य तद्दण्डपारुष्यम् । तस्य चावगोरणादि-
करणभेदेन त्रैविध्यमभिधाय हीनमध्यमोत्तमद्रव्यरूपकर्म-
त्रैविध्यात् पुनत्रैविध्यं तेनैवोक्तम्— 'तस्यापि दृष्टं
त्रैविध्यं हीनमध्योत्तमक्रमात् । अवगोरणानिःशङ्कपातन-
क्षतदर्शनैः ॥ हीनमध्योत्तमानां च द्रव्याणां समति-
क्रमात् । त्रीण्येव साहसान्याहुस्तत्र कण्टकशोधनम् ॥'
इति । निःशङ्कपातनं निःशङ्कप्रहरणम् । त्रीण्येव
साहसानि त्रिप्रकाराण्येव सहसा कृतानि दण्डपारुष्या-
णीत्यर्थः ।

तथा वाग्दण्डपारुष्ययोरुभयोरपि द्वयोः प्रवृत्त-
कलहयोर्मध्ये यः क्षमते तस्य न केवलं दण्डाभावः
किन्तु पूज्य एव । तथा पूर्वं कलहे प्रवृत्तस्य
दण्डगुरुत्वम् । कलहे च बद्धवैरानुसंधातुरेव दण्ड-
भाक्त्वम् । तथा तयोर्द्वयोरपराधविशेषापरिज्ञाने दण्डः
समः । तथा श्रपचादिभिरार्याणामपराधे कृते सज्जना
एव दण्डदापनेऽधिकारिणस्तेषामशक्यत्वे तान् राजा
घातयेदेव, नार्थं गृह्णीयादित्येवं पञ्च प्रकारा विधयस्ते-
नैवोक्ताः— 'विधिः पञ्चविधस्तुक्त एतयोरुभयोरपि ।
पारुष्ये सति संरम्भादुत्पन्ने क्रुद्धयोर्द्वयोः ॥ स मन्यते
यः क्षमते दण्डभाग् योऽतिवर्तते । पूर्वमाक्षारयेद्यस्तु
नियतं स्यात्स दोषभाक् ॥ पश्चाद्यः सोऽप्यसत्कारी पूर्वं
तु विनयो गुरुः । द्वयोरपन्नयोस्तुल्यमनुबध्नाति यः
पुनः ॥ स तयोर्दण्डमानोति पूर्वो वा यदि वेतरः ।
पारुष्यदोषावृत्तयोर्गुणापत्संप्रवृत्तयोः ॥ विशेषश्चेन्न लक्ष्येत
विनयः स्यात्समस्तयोः । श्रपाकषण्डचण्डालव्यङ्गेषु
वधवृत्तिषु ॥ हस्तिप्रम्रात्यदासेषु गुर्वाचार्यनृपेषु च ।
मर्यादातिक्रमे सद्यो घात एवानुशासनम् ॥ यमेव ह्यति-
वर्तेरन्ते सन्तं जनं नृषु । स एव विनयं कुर्यान्न तदि-
नयभाङ्गनृपः ॥ मला ह्येते मनुष्याणां धनमेषां मला-
त्मकम् । अतस्तान् घातयेद्राजा नार्थदण्डेन दण्डयेत् ॥'
इति ।

मिता. २।२१२

दण्डपारुष्यनिर्णयहेतुः

असाक्षिकहते चिह्नैर्युक्तिभिश्चागमेन च ।

द्रष्टव्यो व्यवहारस्तु कूटचिह्नकृतो भयात् ॥

(१) वाक्यारुष्यपूर्वकत्वाद् दण्डपारुष्यस्थानन्तरमा-
रम्भः । पाण्यादिना अभिघातादिकं दण्डपारुष्यम् । तत्र
निर्जनेऽभिहत्य न मयाऽयमभिहत इत्येवं मिथ्यावादि-
दौष्ट्यातिशयाद्वा क्षताद्यात्मनः कृत्वा निर्दोषजनाध्या-
रोपे कथं स्यादित्येवक्षिते आह—'असाक्षिकहते चिह्नै-
र्युक्तिभिश्चागमेन च । द्रष्टव्यो व्यवहारस्तु कूटचिह्नकृता-
द्भयात् ॥' असाक्षिकेऽभिहते क्षतादिभिश्चिह्नैस्तद्व्यभि-
चारे वा कूटचिह्नकारिदुष्टपुरुषभयाद् व्यवहार एव
प्रागुक्तन्यायेन चतुष्पाद्युक्त्यागमानुसारेणैव विद्वज्जन-
समक्षं स्वयं वा राज्ञा द्रष्टव्यः । अयं च सर्वव्यवहारपद-
साधारणः श्लोकः कार्यगौरवप्रतिपत्त्यर्थमिहाम्नात इत्य-
वसेयम् ।

विश्व. २।२१६

(२) एवमूतदण्डपारुष्यनिर्णयपूर्वकत्वाद्दण्डप्रणयनस्य
तत्स्वरूपसंदेहे निर्णयहेतुमाह—असाक्षिकेति । यदा कश्चि-
द्रहस्यहमनेन हत इति राज्ञे निवेदयति तदा 'चिह्नै-
र्व्रणादिस्वरूपगतैर्लिङ्गैर्युक्त्या कारणप्रयोजनपर्यालोचना-
त्मिकया आगमेन जनप्रवादेन चशब्दादिव्येन वा कूट-
चिह्नकृतसंभावनाभयात् परीक्षा कार्या । *मिता.

(३) अथ दण्डपारुष्यनिमित्ते दण्डविधिः । दण्ड-
पारुष्यं नाम शरीरस्य ताडनेनामध्यसंयोजनेन ताडनार्थ-
मवगूरणेन वा परस्य दुःखोत्पादनम् । तत्रापराधसदस-
द्भावसंदेहे निर्णयहेतुस्तावदाह—असाक्षिक इति ।

* व्यप्र. मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२१२; अपु. २५८।९ तो म (ताद्र);
विश्व. २।२१६ अपुवत्; मिता.; अप. क्षिक (क्षिके)
कृतो भयात् (कृतादृते); व्यक. १०७ न च (न वा) शेषं
अपुवत्; स्मृच. २५ क्षिक (क्षिके) शेषं अपुवत्; विर.
२७४ अपुवत्; पमा. ४० स्मृचवत्; ४१२; रत्न. १२१
अपुवत्; व्यनि. ४९४ अपुवत्; नृप्र. २७२-३ कृतो
(युतो); वीमि.; व्यप्र. ३७१ : ३७८ चिह्नैर्यु (चिह्ने यु);
व्यउ. ११२ न च (न वा) : ११८ अपुवत्; वित्ता.
७३४-५; राकौ. ४९० अपुवत्; प्रका. १४ क्षिक (क्षिके)
चिह्नैर्यु (चिह्ने यु) शेषं अपुवत्; समु. १० अपुवत्.

१ चिह्नैर्वर्णादि.

असाक्षिके देशेऽहमनेन हत इति केनचिद्राशे निवेदिते राज्ञा सम्यैश्च द्वेषादिकृतमिध्याचिह्नं वर्जयित्वाऽन्यैश्चिह्नैर्युक्तिभिरागमेन आसवाक्येन चकारादिव्यैश्च विवादोऽयं वादी साधुरयमसाधुरयमिति विचार्य निर्णेतव्यः । चिह्नं क्षतादि । युक्तिभिर्हन्तृहन्तव्ययोः संनिधानं द्वेषहेतुसंभव इत्यादिभिः । आगम आसवाक्यम् । केचित्पठन्ति— 'कूटचिह्नकृताद्भयात्' इति । तस्यार्थः— न ऋणादिदर्शनमात्रेण विना विचारो निर्णयः कार्यः । यतो मत्सरादिवशात् कूटं कृत्रिममपि चिह्नं कर्तुं शक्यते ।

*अप.

(४) चिह्नैर्हन्तुरसाधारणैरुपवीतादिभिः ।

×विर. २७४

(५) असाक्षिकं रहसि हते पादायुधादिना ताडिते हन्त्रा विप्रतिपत्तौ च कृतायां स व्यवहारश्चिह्नैर्ऋणादिभिर्देहस्थैर्युक्तिभिः प्रयोजनपर्यालोचनादिभिः आगमेन जनप्रवादेन चकारात् दिव्येन द्रष्टव्यो निर्णेतव्यः । कूटेति कपटचिह्नातिरिक्तैरित्यर्थः । तुशब्देनाहमनेन ताडित इति वाङ्मात्रेण दण्डप्रणयनादि व्यवच्छिन्नन्ति । वीमि.

स्मृत्यनुक्तपारुध्ये दण्डविधिः

यत्र नोक्तो दमः सर्वैः प्रमादेन महात्मभिः ।

तत्र कार्यं परिज्ञाय कर्तव्यं दण्डधारणम् ॥

नानभिधानभ्रान्त्यानध्यवसायः कार्यः, किं तर्हि उक्तमनुक्तं वा द्वयोर्युगादिभिरनुबन्धादिभिश्च स्वरूपमालोच्य पीडानुसारेण सर्वत्र दण्डमानकर्तव्यताध्यवसानमित्यभिप्रायः । विश्व. २।२।७

साधनभेदेन जातितो गुणतो वा समहीनोत्तमभेदेन च दण्डभेदाः

भैस्मपङ्करजःस्पर्शे दण्डो दशपणः स्मृतः ।

अमेध्यपार्ष्णिनिष्यूतस्पर्शने द्विगुणः स्मृतः ॥

* स्मृत्तुव्याख्यानं अपराकौ गवार्थम् ।

× शेषं मितावत् ।

(१) विश्व. २।२।७.

(२) यास्मृ. २।२।३; अपु. २।५।१०; विश्व. २।२।८; मिता. (क) गुणः स्मृतः (गुणस्ततः); अप. मितावत्; व्यक. १०४; विर. २६१ मितावत्; पमा. ४१३; रत्न. १२२; विचि. ११२; व्यनि. ४९०; दवि.

संमेष्वेवं परस्त्रीषु द्विगुणस्तूत्तमेषु च ।

हीनेष्वर्धदमो मोहमदादिभिरदण्डनम् ॥

(१) एतदेवोदाहरणमात्रतया प्रपञ्चयति—भस्मेति ।

मेध्यत्वेऽपि भस्मकर्दमधूलिप्रक्षेपणे निर्दोषस्य कृते दशपणो दण्डः स्मृत इत्यल्पोऽपि स्मरणानुसारादविरुद्ध इत्यवसेयम् । अमेध्यादिस्पर्शे तु ततो द्विगुणः विंशतिपण इत्यर्थः । निष्यूतप्रहणं निष्यूतसदृशमेध्यस्य प्रतिपत्त्यर्थम् । तथा च मूत्रपुरीषादौ दण्डातिरेकसिद्धिः ।

यच्चैतदुक्तं— 'संमेष्वेवं परस्त्रीषु द्विगुणस्तूत्तमेषु च । हीनेष्वर्धदमो मोहमदादिभिरदण्डनम् ॥' कृतव्याख्यानमेतत् । विश्व. २।२।८-९

(२) एवं निश्चिते साधनविशेषेण दण्डविशेषमाह— भस्मेति । भस्मना पङ्केन रेणुना वा यः परं स्पर्शयत्यसौ दशपणं दण्डं दाप्यः । अमेध्यमिति अश्रुश्लेष्मनख-केशकर्णविट्दूषिकाभुक्तोच्छिष्टादिकं च गृह्यते । पार्ष्णिनिः पादस्य पश्चिमो भागः । निष्यूतं मुखनिःसारितं जलम् । तैः स्पर्शने ततः पूर्वाद्दशपणाद्द्विगुणो विंशतिपणो दण्डो वेदितव्यः । पुरीषादिस्पर्शने पुनः कात्यायनेन विशेष उक्तः— 'छर्दिमूत्रपुरीषाद्यैरापायः स चतुर्गुणः । षड्गुणः कायमध्ये स्थान्मूर्ध्नि त्वष्टगुणः स्मृतः ॥' इति । आयग्रहणाद्द्रसाशुक्रासृज्जाजानो गृह्यन्ते ।

एवम्भूतः पूर्वोक्तो दण्डः सर्वविषये द्रष्टव्यः । परभार्यासु चाविशेषेण । तथोत्तमेषु स्वापेक्षयाऽधिकश्रुतवृत्तेषु पूर्वोक्ताद्दशपणाद्द्विगुणो दण्डो दशपणाच्च दण्डाद्द्विगुणो २५२ मितावत्; नृप्र. २७३; सत्रि. ४८१ पणः (गुणः); वीमि. मितावत्; व्यप्र. ३७१; व्यउ. ११२ मितावत्; व्यम. १००; विता. ७३५; राकौ. ४९० मितावत्; सेतु. २१५; समु. १६२.

(१) यास्मृ. २।२।४; अपु. २।५।११ ध्वर्ध (ध्वर्ध); विश्व. २।२।९; मिता. (क) ध्वेवं (ध्वेव); अप. मोह (म; प्रोक्तो); व्यक. १०४; स्मृच. ३२९ उक्तः; विर. २६१ मितावत्; पमा. ४१३; रत्न. १२२ मितावत्; विचि. ११२ मितावत्; व्यनि. ४९०; दवि. ३९ (मोह; मदादिभिरदण्डनम्) एतावदेव : २५२ अपुवत्; नृप्र. २७३ मोहमदा (मोहभस्मा); सवि. ४८१ पू; वीमि.; व्यप्र. ३७१; व्यउ. ११३; व्यम. १००; विता. ७३५; राकौ. ४९० अपवत्; सेतु. २१५ मितावत्; समु. १६२.

दण्डो वेदितव्यः । हीनेषु स्वापेक्षया न्यूनवृत्तश्रुतादिषु पूर्वोक्तस्यार्थदमः पञ्चपणो दशपणश्च वेदितव्यः । मोहश्चित्तवैकल्यम् । मदो मद्यपानजन्योऽवस्थाविशेषः । आदिग्रहणात् ग्रहावेशादिकम् । एतैर्युक्तेन भस्मादि-स्पर्शने कृतेऽपि दण्डो न कर्तव्यः । मिता.

(३) जातितो गुणतो वा तुल्यं परं भस्मकर्दम-धूलिभिर्योजयतो दशपणो दण्डः । यदि पुनरमेव्यादिभिः संयोजयति तदा विंशतिपणः । अत्र यदि परस्त्रीमात्रे, तथा जातितो गुणतो वोक्तश्रेयु नरेपूक्तमपराधं कुर्यात्तदा पूर्वोक्तादण्डाद्द्विगुणो दण्डः कार्यो विंशतिपणः स्यात् । यत्र विंशतिपणस्तत्र चत्वारिंशत्पणः स्यात् । जातितो वा गुणतो वा हीनविषय उक्तस्यार्थं दण्डनीयः । मदादिना लुप्तज्ञानस्यापराधाभावतो दण्डाभावः । अमेव्यं वसाशुक्रादिशरीरमलात्मकम् । पार्थिणः पादा-परभागः । निष्ठयत् न निष्ठीवनम् । अप.

(४) पार्थिणश्चरणस्य पश्चिमो भागः । चरण एव तात्पर्यमस्येत्येके । * विर. २६१

(५) अथात्र दण्डपारुष्यनिश्चयानन्तरकृत्यं दण्डं यथायथमाह प्रकरणसमाप्तिपर्यन्तेन — भस्मेति । भस्म-पङ्करजोभिः प्रत्येकं परस्य स्पर्शं योजने तत्कर्तुर्दशपणमितो दण्डः । अमेव्यमश्रुप्रभृति, पार्थिणश्चरणस्य पश्चान्द्रागः, निष्ठयत् मुखश्लेष्म एतैः परस्य स्पर्शने कृते तत्कर्तुस्ततो दशपणाद्द्विगुणो दण्डः । एवं दण्डः समेषु सर्वाण्यु द्रष्टव्यः । परभार्यासूत्तमेषु च वर्णेषु विषये तादृशापराधे कृते समेषूक्तादण्डात् द्विगुणो दमः । हीनेषु वर्णेषु विषये तादृशापराधे समेषूक्तस्य दण्डस्यार्थो दमः कार्यः । मोहोऽनभिज्ञता, मदो मद्यादिभिः । आदिपदेनोन्माद-परिग्रहः । एतैर्भस्मादिस्पर्शने कृतेऽपि दण्डाभावः । चकारेणोत्तरोत्तरं त्रिगुणचतुर्गुणौ दण्डाविति समुच्चीयते । वीमि.

अब्राह्मणकृते ब्राह्मणविषये दण्डपारुष्ये दण्डविधिः

विप्रपीडाकरं छेद्यमङ्गमब्राह्मणस्य तु ।
उद्गूर्णे प्रथमो दण्डः संस्पर्शे तु तदर्धिकः ॥

* शेषं मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२।१५; अपु. २।५।१२ धिकः (धकः); विश्व. २।२२० संस्पर्शे (स्पर्शने); मिता.; अप.; व्यक.

(१) अयं चान्यो विशेषः— विप्रपीडाकरमिति । उद्गूर्णानिपाते प्रथमसाहसो दण्डः । प्रहारायोद्गूर्णेनैव विस्त्रम्भेणाब्राह्मणस्य ब्राह्मणशरीरस्पर्शनेऽर्धदण्डः । स्पष्ट-मन्यत् । विश्व. २।२२०

(२) प्रातिलोभ्यापराधे दण्डमाह— विप्रपीडाकर-मिति । ब्राह्मणानां पीडाकरमब्राह्मणस्य क्षत्रियादेर्यदङ्गं करचरणादिकं तच्छेत्तव्यम् । क्षत्रियवैश्ययोरेपि पीडां कुर्वतः शूद्रस्याङ्गच्छेदनमेव । 'येन केनचिदङ्गन हिंस्याच्छ्रेयांसमन्यजः । छेत्तव्यं तत्तदेवास्य तन्मनोरतु-शासनम् ॥' इति (मस्मृ. ८।२।७९) । द्विजातिमात्र-स्यापराधे शूद्रस्याङ्गच्छेदविधानात् वैश्यस्यापि क्षत्रिया-पकारिणोऽयमेव दण्डस्तुल्यन्यायत्वात् । उद्गूर्णे वधार्थ-मुच्यते शस्त्रादिके प्रथमसाहसो दण्डो वेदितव्यः । शूद्रस्य पुनरुद्गूर्णेऽपि हस्तादिच्छेदनमेव । 'पाणिमुद्यम्य दण्डं वा पाणिच्छेदनमर्हति' इति मनुस्मरणात् (मस्मृ. ८।२।८०) । उद्गूर्णार्थं शस्त्रादिस्पर्शने तु तदर्धिकः प्रथमसाहसादर्धदण्डो वेदितव्यः । भस्मादिसंस्पर्शं पुनः क्षत्रियवैश्ययोः प्रातिलोभ्यापवादेषु द्विगुणत्रिगुणा दमा इति वाक्पारुष्योक्तन्यायेन कल्प्यम् । शूद्रस्य तत्रापि हस्तच्छेद एव । 'अवनिष्ठीवतो दर्पाद् द्वावांशौ छेदये-न्तुपः । अवमुच्यते मद्देमवशार्थयतो गुदम् ॥' इति मनुस्मरणात् (मस्मृ. ८।२।८२) । + मिता.

(३) तुशब्दापटे ब्राह्मणाङ्गच्छेदव्यवच्छेदः । वीमि. उच्चजातिकृते सजातीयकृते वा परगात्रविषये दण्डपारुष्ये दण्डाः उद्गूर्णे हस्तपादे तु दशविंशतिकौ दमौ । परस्परं तु सर्वेषां शस्त्रे मध्यमसाहसः ॥

+ अप., विर., दवि, वीमि., व्यप्र. मितावत् ।

१०५; विर. २६७ अपुवत्; पमा. ४१७; रत्न. १२२ करं (करे) शेषं अपुवत्; व्यनि. ४९२ संस्पर्शं (स्पर्शने) धिकः (धकः); दवि. २५० अपुवत्; नृप्र. २७३ उद्गृ (उद्ग्री) शौ तु (शौन) धिकः (धकम्); सवि. ४८१ स्य तु (स्य च) शेषं अपुवत्; वीमि. स्य तु (स्य च); व्यप्र. ३७३; व्यउ. ११४ धिकः (धकम्); व्यम. १००; वित्ता. ७३६; समु. १६२.

(१) यास्मृ. २।२।१६; अपु. २।५।१३ शस्त्रे (शस्त्रे); विश्व. २।२२१; मिता.; अप.; व्यक. १०५ हस्त (हत्त)

(१) अनुक्कृष्टविपयत्वे तु— 'उद्गूर्णे हस्तपादे तु दशविंशतिकौ दमौ । परस्परं तु सर्वेषां शस्त्रे मध्यमसाहसः ॥' तुशब्दः प्रत्येकमवधारणार्थः । हस्ते एवोद्गूर्णे दशकः, पाद एव विंशतिकः । तथाच समुच्चये समुच्चयसिद्धिः । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । एतच्च सर्ववर्णानां तुल्यगुणादियोगे स्यात् । शस्त्रोद्गूर्णे तु मध्यमसाहसो दण्डः । विश्व. २।२२१

(२) एवं प्रातिलोम्यापराधे दण्डमभिधाय पुनः सजातिमधिकृत्याह — उद्गूर्ण इति । हस्ते पादे वा ताडनार्थमुद्गूर्णे यथाक्रमं दशपणो विंशतिपणश्च दण्डो वेदितव्यः । परस्परवधार्थं शस्त्रे उद्गूर्णे सर्वेषां वर्णानां मध्यमसाहसो दण्डः । ×मिता.

(३) हस्ते परयोडाथर्ममुद्यमि ते दशमो दमः । पादे विंशतिको दमः । शस्त्रे मध्यमसाहसः । उद्यमन एवैतन्न तु निपातने, तत्र दण्डान्तरविधानात् । परस्परमिति वचनात् सजातिविषयमेतत् । हीनजाते-रुक्तमजातिं प्रत्युद्गूर्णमानस्य दण्डान्तरविधानात् । अप.

(४) आद्यतुशब्देन निपातनव्यवच्छेदः । द्वितीयतु-शब्देनासमानजातीयानामुक्तदण्डव्यवच्छेदः । *वीमि.

पादकेशांशुककरोल्लुञ्जनेषु पणान् दश ।

पीडाकर्पांशुकावेष्टपादाध्यासे शतं दमः ॥

× विर., पमा., दवि., व्यप्र. मितावत् ।

* शेषं मितावत् ।

रं तु (रस्य) सः (सम्); विर. २६३ रं तु (रस्य) सः (सम्); पमा. ४१४; रत्न. १२२; विचि. ११४ सः (सम्); दवि. २५० विरवत्; नृप्र. २७३; सवि. ४८२ दश (परं) सः (सम्); वीमि.; व्यप्र. ३७२; व्यउ. ११३; व्यम. १००; विता. ७३७ विचिवत्; सेतु. २१७ विरवत्; समु. १६२.

(१) यास्मृ. २।२१७; अपु. २५८।१४; विश्व. २।२२२ करोल्लुञ्ज (करालुञ्ज) कर्पांशुकावेष्ट (कर्पाञ्जना-वेष्ट); मिता.; अप. रोल्लु (रोल्लु); व्यक. १०४ अपवत्; स्मृच. ३२८ ल्लुञ्ज (ल्लुञ्ज); विर. २६२; पमा. ४१५ पीडा (पिण्डा); रत्न. १२२; विचि. ११३ करो.....दश (कराकर्पणेषु पणा दश); दवि. २५३ रोल्लुञ्ज (रोन्सुञ्ज) पादाध्यासे (पादन्यासे); नृप्र. २७४; सवि. ४८२ शांशुक-करोल्लुञ्ज (शाडकुशकरोल्लुञ्ज) पांशुका (पांडकुशा) ध्यासे

(१) जाल्यादिसाम्य एव तु— 'पादकेशांशुककरालु-ञ्जनेषु पणान् दश । पीडाकर्पाञ्जनावेष्टय पादाध्यासे शतं दमः ॥' पादकेशवस्त्राणामालुञ्जने अवधूनने साक्षेपं दशपणो दण्डः स्यात् । पीडाकर्पाञ्जनेन त्वावेष्टय ग्रीवादौ पादन्यासे शतं दण्ड्यः । आज्ञनं ध्यामीकरणं [ध्यामीकरणं श्यामीकरणं मलिनी-करणमित्यर्थः । 'ध्यामं दमनके गन्धतृणे श्यामेऽभिधेय-वत्' इति विश्वः— इति पादटिप्पण्यम्] । पीडया कर्पणेनाञ्जनं पीडाकर्पाञ्जनम् । आज्ञनेन ध्यामीकरणेन त्वावेष्टय वशं नीत्वित्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ।

विश्व. २।२२२

(२) पादकेशवस्त्रकराणामन्यतमं गृहीत्वा य उल्लु-ञ्जति झटित्याकर्षयति असौ दशपणान् दण्ड्यः । पीडा च कर्पश्चांशुकावेष्टश्च पादाध्यासश्च पीडाकर्पांशुकावेष्ट-पादाध्यासं तस्मिन् समुचिते शतं दण्ड्यः । एतदुक्तं भवति । अंशुकेनावेष्टय गाढमापीड्याकृष्य च यः पादेन षट्पयति तं शतं पणान् दापयेदिति । *मिता.

(३) पादयोः केशानामंशुकस्य वस्त्रस्य हस्तयोर्वा समानजातीयस्य पुंस आलुञ्जन आकर्षणे दश पणान् दण्ड्यः । पीडादीनां समुचितानां करणे पणशतं दमः । पीडा निष्पीडनम् । आकर्ष आक्रोश आकर्षणम् । अंशुकावेष्टो ग्रीवादौ वस्त्रवन्धनम् । पादाध्यासो मूर्धादौ पादन्यासः । अप.

शोणितेन विना दुःखं कुर्वन् काष्ठादिभिर्नरः ।
द्वात्रिंशतं पणान् दण्डयो द्विगुणं दर्शनेऽसृजः ॥

* विर., वीमि., व्यप्र., व्यउ., व्यम., विता. मितावत् ।

(चाने); वीमि.; व्यप्र. ३७३; व्यउ. ११४; व्यम. १००; विता. ७३७; सेतु. २१८ रोल्लुञ्जनेषु (राकर्पणेषु); समु. १६२ रोल्लुञ्ज (राकुञ्ज) पणान् (पणा).

(१) यास्मृ. २।२१८; अपु. २५८।१५ दण्ड्यो (दाप्यो); विश्व. २।२२३ दुःखं कुर्वन् (कुर्वन् दुःखं); मिता.; अप. दुःखं (पीडां) शेषं अपुवत्; पमा. ४१५; रत्न. १२२ शतं (शत्) गुणं (गुणो); व्यनि. ४९१ पणान् दण्ड्यो (पणं दाप्यो); नृप्र. २७४ कुर्वन् (कुर्वत्); सवि. ४८२ (=) त्रिंशतं (विंशति) दर्शनेऽसृजः (दर्शने ऽन्यजः); वीमि. अपुवत्; व्यप्र. ३७२ पणान् (पणं)

(१) साम्य एव— 'शोणितेन विना कुर्वन् दुःखं काष्ठादिभिर्नरः । द्वात्रिंशत् पणान् दण्डयो द्विगुणं दर्शनेऽसृजः ॥' असृजो लोहितस्येत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ।

विश्व. २।२२३

(२) यः पुनः शोणितं यथा न दृश्यते तथा मृदु-
ताडनं काष्ठलोष्टादिभिः करोत्यसौ द्वात्रिंशत् पणान् दण्ड्यः ।
यदा पुनर्गाढताडनेन लोहितं दृश्यते तदा द्वात्रिंशतो
द्विगुणं चतुःपष्टिपणान् दण्डनीयः । त्वङ्मांसास्थिभेदे
पुनर्विशेषो मनुना दर्शितः— 'त्वग्भेदकः शतं दण्ड्यो
लोहितस्य च दर्शकः । मांसभेत्ता च पणिकांश्च
प्रवास्यस्त्वस्थिभेदकः ॥' इति (मस्मृ. ८।२८४) ।

*मिता.

(३) शोणितमदर्शयित्वैव काष्ठादिभिः परस्य समान-
जातीयस्य दुःखमुत्पादयन् द्वात्रिंशत् पणान् दाप्यः ।
शोणितदर्शने तु चतुःपष्टिम् । अप.

कैरपाददतो भङ्गे छेदने कर्णनासयोः ।

मध्यो दण्डो व्रणोद्भेदे मृतकल्पहते तथा ॥

(१) निकृष्टविषयत्वे तु— 'करपाददन्तभङ्गे
छेदने कर्णनासयोः । मध्यो दण्डो व्रणोद्भेदे मृतकल्पहते
तथा ॥' साम्ये हि शस्त्रोद्गूरणमात्र एव मध्यमस्योक्त-
त्वान्निकृष्टविषयमेतदिति व्याख्येयम् । ऋज्वन्यत् ।

विश्व. २।२२४

(२) करपाददन्तस्य प्रत्येकं भङ्गे कर्णनासस्य च

* अप., विर., पमा., वीमि., व्यप्र., व्यउ., विता.
मितावत् ।

गुणं (गुणो); व्यउ. ११३; व्यम. १०० विना (समं)
गुणं (गुणो); विता. ७३७ ऽसृजः (स्मृतः); समु. १६२
अपुवत्.

(१) यास्मृ. २।२१९; अपु. २५८।१६; विश्व.
२।२२४ दतो (दन्त); मिता.; अप. विश्ववत्; व्यक.
१०५ विश्ववत्; विर. २६५ विश्ववत्; पमा. ४१५;
रत्न. १२२ छेद (भेद); विचि. ११६ कल्प (कल्पे) शेषं
विश्ववत्; दवि. २५७ विचिवत्; सवि. ४८२-३ (=)
पाददतो भङ्गे (वदन्तभङ्गे च) मध्यो (मध्ये); वीमि.;
व्यप्र. ३७३; व्यउ. ११४; व्यम. १०० रत्नवत्;
विता. ७३७; सेतु. २१९ कल्प (कल्पे); समु. १६२.

प्रत्येकं छेदने रूढव्रणस्योद्भेदने मृतकल्पो यथा भवति
तथा हते ताडिते मध्यमसाहसो वेदितव्यः । अनुबन्धा-
दिना विषयस्य साम्यमत्रापादनीयम् । × मिता.

(३) मिताटीका— ननु कर्णनासच्छेदाद्यपेक्षया
करपाददन्तभङ्गस्याल्पत्वेनैकरूपेण सर्वत्र मध्यमसाहसं
दण्डविधानमनुपपन्नं स्यादित्यत आह— अनुबन्धादि-
नेति । अनुबन्धो दोषोत्पादः । 'दोषोत्पादेऽनुबन्धः
स्यादित्यमरः । अग्निशब्दात् व्यवहारसौकर्यं गृह्यते ।
कर्णनासच्छेदनरूढव्रणोद्भेदनादौ दोषाधिक्यं प्रत्यक्ष-
सिद्धम् । करपादयोस्तु साक्षाच्छरीरावयवत्वेन तद्भङ्ग
व्यवहारसौकर्याभावेन शरीरयात्रायाः दुर्लभत्वात् दोषा-
धिक्यम् । दन्तभङ्गेऽभ्यवहारसौकर्याभावेन परम्परया
जीवनसंकोचाद्दोषाधिक्यं इत्यनुबन्धादिना करपाददन्त-
भङ्गादिरूपस्य विषयस्य साम्यमह्यमित्यर्थः । सुवो.

(४) तथापदेनाङ्गुलिच्छेदसंग्रहः । *वीमि.

'चेष्टाभोजनवाप्रोधे नेत्रादिप्रतिभेदने ।

कन्धरावाहुसक्त्रां च भङ्गे मध्यमसाहसः ॥

(१) चेष्टादिप्रतिरोधकेऽभिघाते अश्यादीन्द्रियाधि-
ष्ठानप्रत्येकभेदने कन्धरादिभेदने चोत्तमसाहसो दण्डः ।
चेष्टानिरोधो मूर्च्छा । भोजननिरोधोऽत्यभिघाताद् भोक्तु-
मशक्तिः । वागुच्चारणाशक्तिर्वाप्रोधः । कन्धरा गलस्कन्ध-
संचारिणी सिरा । स्पष्टमन्यत् । विश्व. २।२२५

(२) गमनभोजनभाषणनिरोधे नेत्रस्य आदिग्रहणा-
जिह्वायाश्च प्रतिभेदने । कन्धरा ग्रीवा, बाहुः प्रसिद्धः ।
सक्त्रि जरुस्तेषां प्रत्येकं भङ्गने मध्यमसाहसो दण्डः ।
+मिता.

× अप., विर., पमा., विचि., दवि., वीमि., व्यप्र.
मितावत् ।

* शेषं मितावत् । + पमा., व्यप्र. मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२२०; अपु. २५८।१७; विश्व.
२।२२५ मध्यम (उत्तम); मिता.; अप. सक्त्रां च
(सक्त्र्यङ्गि); व्यक. १०५ प्रति (प्रवि) सः (सम्);
विर. २६५ प्रति (पु वि); पमा. ४१६; रत्न. १२२;
दवि. २५७ प्रति (प्रवि); सवि. ४८३ (=) भोजन
(भेदन) धे (ध) भेद (रोध) सः (सम्); वीमि.;
व्यप्र. ३७३; व्यउ. ११४; विता. ७३६; समु. १६२
भङ्गे (भेदे).

(३) चेष्टा गमनागमनमूत्रपुरीषोत्सर्गादिः । भोजन-
मभ्यवहारः । वाग्व्याहारः । एषां कस्यचिद्रोधे प्रति-
बन्धे, नेत्रादेश्च ज्ञानेन्द्रियाधिष्ठानस्य प्रतिभेदने तदधि-
ष्ठानत्वविनाशे, कन्धराया ग्रीवाया बाहोः सक्थो जघन-
स्याङ्घ्रेः पादस्य वा भङ्गे मध्यमसाहस एव दण्डः ।
पूर्वमिदं च वाक्यं ब्राह्मणव्यतिरिक्तस्य समानजाती-
यस्यापराधुवतो दण्डविधायकम् । विष्णुः—‘चेष्टा-
भोजनवाग्रोधे प्रहारदाने च नेत्रकन्धराबाहुसक्थिभङ्गे
चोत्तमम्’ (विस्म. ५।६९-७०) । उत्तममुत्तमसाहसः,
दण्ड इति शेषः । अत्र क्षत्रियस्य वैश्यमपराधुवतो
वैश्यस्य क्षत्रियमपराधुवतो यथाक्रमं दण्डदाने मध्यमोत्तम-
साहसयोर्विषयव्यवस्था । अथवा मध्यमसाहसविधिः
शूद्रस्य समानजातीयापराधे । उत्तमसाहसस्तु समान
जातीयापराध एव क्षत्रियवैश्ययोः । अप.

(४) चकारेण पार्थिवप्रभृतिसंग्रहः । *वीमि.

एकं घ्नतां बहूनां च यथोक्ताद्द्विगुणो दमः ।

कलहापहृतं देयं दण्डश्च द्विगुणस्ततः ॥

(१) सर्वत्रैवास्मिन् प्रकरणे— ‘एकं घ्नतां बहूनां
तु यथोक्ताद् द्विगुणा दमाः । कलहापहृतं देयं दण्डश्च
द्विगुणस्ततः ॥’ कलहापहृतादित्यर्थः । एतच्चाभिहतायैव
देयं राजदण्डव्यतिरेकेणेत्यवसेयम् । तथा च बृहस्पतिः—
‘दण्डस्तवभिहतायैव दण्डपारुष्यकल्पितः । हृते तद्द्विगुणं
चान्यद् राजदण्डस्ततोऽधिकः ॥’ इति । यत्तु नारदीयं—

* शेषं मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२२१; अणु. २२७।५९ उक्त. :
२५८।१८ णो दमः (णा दमाः) ण्डश्च (ण्डस्तु) णरततः
(णः स्मृतः); विश्व. २।२२६ नां च (नां तु) णो दमः
(णा दमाः); मिताः; अप. नां च (नां तु) स्ततः
(स्तथा); व्यक. १०६ दण्डश्च ... स्ततः (दण्डं च
द्विगुणं ततः) शेषं विश्ववत्; स्मृच. ३२९ नां च (नां तु)
पू.; विर. २६९-७०; पमा. ४१६ पू. : ४२० स्ततः
(स्तथा) उक्त.; विचि. ११९ णरततः (णः स्मृतः); दवि.
२२० उक्त. : २४९ पू.; नृप्र. २७४ णो (णं) पू.;
सवि. ४८३ (=) पू.; वीमि.; व्यप्र. ३७३ पू. : ३७५
उक्त.; व्यउ. ११४ पू. : ११५ श्व (श्वेत्) उक्त.; विता.
७३८ पू. : ७४१ उक्त.; सेतु. २२१ विचिवत्; समु. १६२
नां च (नां तु) पू. : १६३ उक्त.

‘यमेव ह्यतिवर्तरेते सन्तं जनं नृषु । स एव विनयं
कुर्यान्न तद्विनयमाङ् नृपः ॥’ इति । एतच्छूद्रविषयं
द्रष्टव्यम् । शूद्राणां ह्युत्कृष्टापराधे राज्ञा अर्थदण्डो न
प्राह्यः । किं तर्हि । अनावेद्य स्वयमेवोत्कृष्टैरर्थदण्डेन
विनयः कार्यः । राज्ञा त्वावेदिते वध एव । तथा चान-
न्तरमेवाह—‘मला ह्येते मनुष्येषु धनमेषां मलात्मकम् ।
अतस्तान् घातयेद्राजा नार्थदण्डेन दण्डयेत् ॥’ इति ।
स्पष्टमन्यत् । विश्व. २।२२६

(२) यदा पुनर्बहवो मिलिता एकस्याङ्गभङ्गादिकं
कुर्वन्ति तदा यस्मिन् यस्मिन् अपराधे यो
यो दण्ड उक्तस्तत्र तस्माद्द्विगुणो दण्डः प्रत्येकं वेदि-
तव्यः । अतिक्रूरत्वात्तेषां प्रातिलोभ्यानुलोभ्यापराधयो-
रप्येतस्यैव सवर्णविषयेऽभिहितस्य दण्डजातस्य वाक्पा-
रुष्योक्तक्रमेण हानि वृद्धि च कल्पयेत् । ‘वाक्पारुष्ये
य एवोक्तः प्रातिलोभ्यानुलोमतः । स एव दण्डपारुष्ये
दाप्यो राज्ञा यथाक्रमम् ॥’ इति स्मरणात् ।

किञ्च । कलहे वर्तमाने यद्येनापहृतं तत्तेन प्रत्यर्प-
णीयम् । अपहृतद्रव्याद्द्विगुणश्चापहारनिमित्तो दण्डो
देयः । *मिता.

(३) यदा पुनरेकं प्रति बहवो हन्तारो दण्डपारुष्य-
कर्तारो भस्मकर्दमपांसुसंयोगकर्तारो भवन्ति तदा तेषां
तस्मिन् विषये यो दण्ड उक्तस्तस्माद्द्विगुणो दण्डः प्रत्येकं
कार्यः । कलहे च वर्तमाने येन यस्य यदपहृतं तेन
तस्मै तद्दत्त्वा ततो द्विगुणं धनं राज्ञे देयम् । अप.

(४) बहूनां प्रत्येकं द्विगुणो दमो न पुनः समुदा-
यस्य प्रहारकस्य, प्रत्येकमेवापराधाधिक्यात् । अत एव
विष्णुः— ‘एकं घ्नतां बहूनां प्रत्येकस्योक्तदण्डो द्विगुणः’
इति (विस्म. ५।७३) । प्रत्येकस्य प्रत्येकमित्यर्थः ।
*स्मृच. ३२९

(५) एकं बहवो यत्र घ्नन्ति तत्रैकस्य हन्तृत्वे यो
दण्डो यत्रोक्तस्तद्द्विगुणस्तस्मिन्नपरे दण्ड इत्यर्थः, न
हीनोत्तमभेदे । न चात्र दण्डाधिक्यन्यूनते द्रष्टव्ये ।
*वीमि.

* विर., पमा., विचि., दवि., व्यप्र., व्यउ., विता.
मितावत् । × शेषं अपवत् ।

दुःखमुत्पादयेद्यस्तु स समुत्थानजं व्ययम् ।
दाप्यो दण्डं च यो यस्मिन् कलहे समुदाहृतः ॥

(१) यो दुःखमुत्पादयेत्, तेन यावत् सम्यगस्थो-
त्थानं निर्दुःखता भवति, तावद् यो व्ययः स समुत्था-
नजो व्ययः, स देयः । चकारात् राजावेदनप्रवृत्त्युप-
क्षयश्च । राज्ञे च यथोदाहृतो दण्डः । स्वयं चाददद्
राज्ञा दाप्यः । स्पष्टमन्यत् । विश्व. २।२२७

(२) यो यस्य ताडनाद्दुःखमुत्पादयेत् स तस्य
व्रणरोपणादौ औपधार्यं पथ्यार्थं च यो व्ययः क्रियते तं
दद्यात् । समुत्थानं व्रणरोपणम् । यस्मिन् कलहे यो
दण्डस्तं च दद्यान्न पुनः समुत्थानजव्ययमात्रम् । मिता.

(३) यस्तु शस्त्रादिताडनेन परस्य दुःखमुत्पादयेत्
स व्रणरोपणादौ समुत्थाने यो धनव्ययस्तं दद्यात् ।
यश्च यस्मिन् कलहे दण्डपारुष्ये दम उक्तस्तं च राज्ञे
दद्यात् । अप.

(४) दुःखमुत्पादयेत् मनुष्यग्राम्यशूनामिति शेषः ।
स्मृच. ३२९

(५) चकारेण च समुच्चयार्थकेन विकल्पं वार-
यति । + वीमि.

यानयुग्मयोगजाश्चादिनिमित्तेषु प्राणिहिसाद्रव्यनाशेषु
स्वाम्यादीनां दण्डविचारः

चतुष्पादकृतो दोषो नापैहीति प्रजल्पतः ।

काष्ठलोष्टेषुपाषाणबाहुयुग्मकृतस्तथा ॥

(१) अकामतस्तु प्रवृत्तत्वात् — 'चतुष्पादकृते

+ शेषं मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२२२; अपु. २५८।१९; विश्व. २।२२७;
मिता.; अप. स समुत्थानजं (समुत्थानधन);
व्यक. १०६ दाहृतः (दीरितः); स्मृच. ३२९ पू.;
विर. २७०; पमा. ४२० नजं (नकं); व्यनि. ४९५ पू.;
वीमि.; व्यप्र. ३७५; व्यउ. ११५ जं व्ययम् (जो व्ययः);
विता. ७४१; समु. १६३.

(२) यास्मृ. २।२९८; विश्व. २।३०१ कृतो (कृते)
पै (पे) जल्प (भाप) युग्मकृतः (युद्धकृते); मिता.;
अप. २।२९७ बाहु (बाह्य); व्यक. १०८ जल्प (भाप)

१ अपैहीति पाठोऽपाणिनीयः । बहुनिबन्धग्रन्थेषु दृष्टत्वात्त-
थैव स्थापितः ।

दोषो नापैहीति प्रभापतः । काष्ठलोष्टेषुपाषाणबाहुयुद्धकृते
तथा ॥ 'दुष्टोऽयं बलीवर्दादिः, अपसर्पणाय त्वर्यताम्'
इत्येवंवादिनः स्वामिनश्चतुष्पादकृतोऽपराधे न दोषः ।
एवमेव चास्यासावर्थः । काष्ठादि क्षिपतोर्बाहुयुद्धेन वा
संबन्धयोः । तथाशब्दादनभिकृष्टे सदीपतैवेति गम्यते ।

विश्व. २।३०१

(२) विषयविशेषे दण्डाभावमाह— चतुष्पादेति ।
चतुष्पादैर्गोणजादिभिः कृतो यो दोषो मनुष्यमारणादि-
रूपोऽसौ गवादिस्वामिनो न भवति अपसरेति प्रकर्मणो-
च्चैर्भाषमाणस्य । तथा लकुटलोष्टसायकपाषाणोत्क्षेपणेन
बाहुना युग्मेन च युगं वहता अश्वादिना कृतो यः
पूर्वोक्तो दोषः सोऽपि काष्ठादीन् प्रास्यतो न भवत्य-
पसरेति प्रजल्पतः । काष्ठाद्युत्क्षेपणेन हिंसायां दोषाभाव-
कथनं दण्डाभावप्रतिपादनार्थम् । प्रायश्चित्तं पुनरबुद्धि-
पूर्वकरणनिमित्तमस्त्येव । काष्ठादिग्रहणं च शक्तितोमरादे-
रुपलक्षणार्थम् । * मिता.

(३) विषयविशेषे दण्डापवादमाह— चतुष्पादेति ।
चतुष्पादैर्गोणजाश्चादिभिः कृतो मनुष्यमारणादिरपराध-
स्तद्दाहकस्य दण्डनिमित्तं भवति । यत्रसावृच्चैरपैहीति
परं प्रति ब्रूयात्, काष्ठादि व्यापारयतश्चापैहीत्युच्चैर्भाष-
माणस्य काष्ठादिकृतोऽपराधो दण्डनिमित्तं न भवति ।
लोष्टो मृत्पिण्डः । इषुर्घाणः । युग्यं यानम् । अप.

(४) अस्यार्थः— अमनुष्यैः पशुपक्ष्यादिभिः स्वत
एव कृतो हिंसादोषः तस्वामिनां तेषु बलवर्धन-
घासादिदायित्वेऽपि न भवति । तथाऽन्यप्रेरितकाष्ठलोष्ट-
पाषाणपृष्ठयानवाहादिकृतो हिंसादोषः प्रेरकस्यापसरेति
पुनः पुनरुच्चैरुच्चरितुः न भवतीति । ततोऽत्र दण्डो
नास्तीत्यभिप्रायः । स्मृच. ३२५

(५) काष्ठलोष्टेषुपाषाणबाहुयुग्मकृतः काष्ठलोष्टेषु-

* विना. मितावत् ।

ष्टेषु (ष्टेष्ट) युग्य (योग्या); स्मृच. ३२५ चतुष्पाद (अमनुष्य)
बाहुयुग्य (बाहायुध); विर. २८० ष्पाद (ष्पद) शेषं
व्यकत्वत्; द्वि. २२३ ष्पाद (ष्पद) जल्प (भाप) ष्टेषु
(ष्टेषु) युग्य (योग्या); वीमि. पै (पे); विता. ७६३ ना
(वा) कृतस्त (कृते त); समु. १५८ युग्य (युग्म).

पाषाणबाहुभिरभ्यासकरणे यः परमो घातो दण्डौचित्य-
लक्षणो दोषः प्रथममेव अपैहीति भाषमाणस्य न भवती-
त्यर्थः । एतच्च एवंविधस्यान्यस्याप्यभ्यासकरणस्योप-
लक्षणं न्यायसाम्यात् । विर. २८०

(६) चतुष्पदमश्रगवादिकमारुह्यान्यथा वा नय-
तस्तथा काष्ठादिना न्यायसाम्यात् अन्यैर्वा द्रव्यैर्योग्यम-
भ्यासं कुर्वतः परोपघातशङ्कया प्रथममेव दूरमपैहीति
प्रजल्पतः प्रकंपोच्चैर्भाषमाणस्याश्चादिकृतमनुप्यादि-
दोषोऽश्चादिनेतुरभ्यासकर्तुश्च न भवतीत्यर्थः ।

दवि. २२३-४

(७) अपेहीति प्रकंपेणोच्चैर्जल्पतः चतुष्पादेन
हस्तवृत्तादिना कृतो मारणादिरूपो दोषोऽपराधस्तस्वामि-
नो न भवति । तथा अपेहीति प्रजल्पतः शकटस्थितै-
र्युगभिन्नैः सर्वैरेव व्यापार्यमाणैर्वा काष्ठादिभिः कृतो
दोषो न भवति । तथापदेन तथोक्तच्छेदसंग्रहः । वीमि.

छिन्ननस्येन यानेन तथा भग्नयुगादिना ।

पश्चाच्चैवापसरता हिंसने स्वाम्यदोषभाक् ॥

(१) अनभिप्रेतत्वादेव च— 'छिन्ननस्येन यानेन
तथा भग्नयुगेन च । पश्चाच्चैवापसरता हिंसिते स्वाम्य-
दोषभाक् ॥' नस्तादिरहितवलीवदादियुक्तं छिन्न-
नास्यम् । तथाशब्दः प्रकारार्थः । स्पष्टमन्यत् ।

विश्व. २।३०२

(२) नसि भवा रज्जुर्नस्या छिन्ना शकटादियुक्त-
वलीवर्दनस्या रज्जुर्यस्मिन् याने तत् छिन्ननस्यं शकटादि-
तेन । तथा भग्नयुगेन आदिग्रहणात् भग्नाक्षचक्रादिना
च यानेन पश्चात्पृष्ठतोऽपसरता, च शब्दात्तिर्यगपगच्छता
प्रतिमुखं चागच्छता च, मनुप्यादिहिंसने स्वामी
प्राजको वा दोषभाक् न भवति । अतल्पयत्नजनितत्वा-
द्धिसनस्य । तथा च मनुः— 'छिन्ननस्ये भग्नयुगे
तिर्यक्प्रतिमुखागते । अक्षभङ्गे च यानस्य चक्रभङ्गे
तथैव च ॥ छेदने चैव यन्त्राणां योक्तुरश्वोस्तथैव
च । आक्रन्दे सत्यपैहीति न दण्डं मनुस्मृवीत् ॥' इति

(१) यास्मृ. २।२९९; विश्व. २।३०२ नस्ये (नास्ये)
युगादिना (युगेन च) हिंसने (हिंसिते); मिता.; अप.
२।२९८; विर. २८० नस्ये (नास्ये) सरता (सरतां) दोष
(दण्ड) ; वीमि.; विता. ७६३ पस (तुस); समु. १५८.

(मस्मृ. ८।२९१-२) ।

* मिता.

(३) चकारात्पश्चादपसरणव्यतिरिक्ता अपि यानस्य
गतयः परिगृह्यन्ते । Xअप.

शक्तोऽप्यमोक्षयन् स्वामी दंष्ट्रिणां शृङ्गिणां तथा ।
प्रथमं साहसं दद्याद्विक्रुष्टे द्विगुणं तथा ॥

(१) हिंसतः परिगृहीतस्य वलीवदादेः— 'शक्तोऽ-
प्यमोक्षयन् स्वामी शृङ्गिणो दंष्ट्रिणस्तथा । प्रथमं साहसं
दाप्यो विक्रुष्टे द्विगुणं तथा ॥' तथाशब्दोऽपराधविशेषा-
नुसारेण दण्डविशेषकल्पनाप्रतिपत्त्यर्थः । प्रसिद्धमन्यत् ।

विश्व. २।३०३

(२) उपेक्षायां स्वामिनो दण्डमाह— शक्तोऽप्य-
मोक्षयन्निति । अप्रवीणप्राजकप्रेरितैर्दंष्ट्रिभिर्गजादिभिः
शृङ्गिभिर्गवादिभिर्वध्यमानं समर्थोऽपि तस्वामी यद्य-
मोक्षयन्नुपेक्षते तदा अकुशलप्राजकनियोजनमिमित्तं
प्रथमसाहसं दण्डं दद्यात् । यदा तु मारितोऽहमिति
विक्रुष्टेऽपि न मोक्षयति तदा द्विगुणम् । यदा पुनः प्रवीण-
मेव प्राजकं प्रेरयति तदा प्राजक एव दण्ड्यो न स्वामी ।
यथाह मनुः— 'प्राजकश्चन्द्रवेदात् प्राजको दण्डमर्हति'
इति (मस्मृ. ८।२९४) । प्राजको यन्ता । आप्तोऽभि-
युक्तः । प्राणविशेषाच्च दण्डविशेषः कल्पनीयः । यथाह
मनुः— 'मनुष्यमारणे क्षिप्रं चौरवत्किल्बिपी भवेत् ।
प्राणभ्रत्सु महत्स्वर्धं गोगजोष्ट्रहयादिषु ॥ क्षुद्राणां च
पशूनां तु हिंसायां द्विशतो दमः । पञ्चाशत्तु भवेद्दण्डः
शुभेषु मृगपक्षिषु ॥ गर्दभाजाविकानां तु दण्डः स्यात्प-

* वीमि. मितावत् । X शेषं मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।३००; अपु. २५८।७६-७ ऽप्य (ह्य)
णां शृङ्गिणां (णः शृङ्गिणः); विश्व. २।३०३ दंष्ट्रिणां शृङ्गिणां
(शृङ्गिणो दंष्ट्रिणः) दद्यादि (दाप्यो वि); मिता.; अप.
२।२९९; व्यक. १०६; स्मृच. ३२५ ऽप्य (ह्य); विर.
२७३ ऽप्यमोक्ष (ह्यमोच) दंष्ट्रि ... तथा (पक्षिणां
शृङ्गिणामपि) दद्यादि (दण्ड्यो वि); विचि. १२० ऽप्य (ह्य)
दद्यादि (दण्ड्यो वि); व्यनि. ४९४ मोक्ष (मोष); दवि. २२३
ऽप्यमोक्ष (ह्यमोच) दद्यादि (दण्ड्यो वि); वीमि. ऽप्य (ह्य)
दंष्ट्रिणां शृङ्गिणां (शृङ्गिणो दंष्ट्रिणः); व्यम. १०९ विचिवत् ;
विता. ७६३ ऽप्य (ह्य) द्विगुणं (मध्यमं); राकौ.
४९४ विचिवत् ; सेतु. ३०१ स्मृचवत् ; समु. १५८
ऽप्य (ह्य) णं तथा (णं ततः).

अमापकः । मापकस्तु भवेद्दण्डः श्वशूकरनिपातने ॥
इति (मस्मृ. ८।२९६-८) । *मिता

(३) दंष्ट्रिणां गजादीनां शृङ्गिणां ब्रलीवर्दादीनां
स्वामी प्राणिव्यापादने प्रवर्तमानानां तन्निवारणे शक्तः
सन् यो न निवारयति, तस्य प्रथमसाहसो दण्डः ।
यस्तु व्यापाद्यमानेन त्रायस्वेति विक्रुष्टेऽपि न निवार-
यति तस्य पूर्वोक्ताद्विगुणो दण्डः । अप.

(४) स्वीयं शृङ्गिणमपसारयेत्यसकृदाक्रोशे । कृते
विक्रुष्ट इति । विर. २७३

द्रव्यविनाशे दण्डविधिः

अभिघाते तथा छेदे भेदे कुड्यावपातने ।

पणान् दाप्यः पञ्च दश विंशतिं तद्व्ययं तथा ॥

(१) दर्वणैव च— 'अभिघाते तथा भेदे छेदे
कुड्यावपातने । पणान् दाप्यः पञ्च दश विंशतिं तद्व्ययं
तथा ॥' प्रातिवेशिकग्रहाणां दौरात्म्यात् पापाणादिना
अभिघाते कृते पञ्च पणान् दाप्यः । तथा भेदेऽभिघात-
संज्ञासाज्जाते दश पणान् दाप्यः । छेदने तु तद्द्वैधी-
भावे कुड्यावपातने वा विंशतिम् । व्ययं तु व्यापन्न-
समाधानार्थं गृहिणे दद्यात् सर्वत्र साहसिकत्वात् ।
विश्व. २।२२९

(२) मुद्गरादिना कुड्यस्याभिघाते विदारणे द्विधा-
करणे च यथाक्रमं पञ्चपणो दशपणो विंशतिपणश्च दण्डो
वेदितव्यः । अवपातने पुनः कुड्यस्यैते त्रयो दण्डाः
समुच्चिता ग्राह्याः । पुनः कुड्यसंपादनार्थं च धनं
स्वामिने दद्यात् । *मिता.

* वीमि. मितावत् ।

× पमा., सवि., व्यप्र., व्यउ., विता. मितावत् । दण्ड-
विवेके मिताक्षरारत्नाकरयोश्चकारः, हल्ययुधमतं च मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२२३, अपु. २५८।२१ छेदे भेदे
(भेदे छेदे) तद्व्ययं (तद्द्वयं) ; विश्व. २।२२९ छेदे भेदे
(भेदे छेदे) ; मिता. ; अप. ; व्यक. ११९ तद्व्ययं (तद्द्वयं)
शेषं विश्ववत् ; विर. ३५१ छेदे भेदे (भेदे छेदे) पात (घात)
तद्व्ययं (तद्द्वयं) ; पमा. ४२८ ; विचि. १५१ पणान् (पणा)
शेषं विरवत् ; दवि. २९८ दाप्यः (दण्ड्यः) शेषं विरवत्
कामधेन्वादावपि तद्व्ययमिति पाठः श्लाह ; सवि. ४८३ (=) ;
वीमि. ; व्यप्र. ३७७ ; व्यउ. ११७ तद्व्ययं (तत्त्रयं) ;

(३) कुड्यस्यापहर्ता पञ्च पणान् दाप्यः । छेत्ता
दश । भेत्ता विंशतिम् । पातयिता तु कुड्यव्ययं
स्वामिने दाप्यः । अप.

(४) अभिघातो बन्धशिथिलीकरणहेतुः, भेदः
क्वापि बन्धादिविघटनं, छेदो द्वैधीकरणं, एभ्यो बलवान्
विमर्दोऽभिघातनं एषु कुड्याभिघातादिषु यथाक्रमं पञ्च-
दशविंशतिचत्वारिंशत्पणा दण्डाः । अभिघातादौ तु
यावत्कुड्यं मन्दीभूतं, तावदपेक्षयाऽपि साहसकर्तृपार्श्वे ।
विर. ३५२

(५) परकीयकुड्याभिघाते शिथिलीकरणे पञ्चदश
पणाः । भेदे बन्धशिथिलीकरणे विंशतिं, छेदे द्विधा-
करणे तथा विमर्दे अवघातने उभयत्रापि चत्वारिं-
शत्पणदण्डः । तत्सजीकरणं च ' स तस्योत्पादयेत्तुष्टिम्'
इति मनुवचनात् । * विचि. १५१

(६) तद्व्ययं कुड्यस्य पुनः करणार्थं व्ययितं धनम् ।
तथाशब्दन साहित्य विवाक्षितम् । + वीमि.

दुःखोत्पादि गृहे द्रव्यं क्षिपन् प्राणहरं तथा ।

षोडशाद्यः पणान् दाप्यो द्वितीयो मध्यमं दमम् ॥

(१) परकीये— 'दुःखोत्पादि गृहे द्रव्यं क्षिपन्
प्राणहरं तथा । षोडशाद्ये पणान् दाप्यो द्वितीये मध्यमं
दमम् ॥' दुःखोत्पादि द्रव्यं कण्टकादि । प्राणहरं
सर्पादि । स्पष्टमन्यत् । विश्व. २।२३०

(२) परगृहे दुःखजनकं कण्टकादि द्रव्यं प्रक्षिपन्
षोडशपणान् दण्ड्यः । प्राणहरं पुनर्विपभुजङ्गादिकं

* दण्डविवेके तु रत्नाकरवत् मिश्राः शयुक्तम् ।

+ शेषं मितावत् ।

विता. ७४१ ; सेतु. २५५ पूर्वार्धे (अवघाते तथा भेदे छेदे
कुड्यादिघातने) तद्व्ययं (तद्विधं) ; समु. १६४ विश्ववत्.

(१) यास्मृ. २।२२४ ; अपु. २५८।२२ द्वितीयो
(द्विगुणो) ; विश्व. २।२३० शाद्यः (शाद्ये) तीयो (तीये) ;
मिता. ; अप. ; व्यक. ११९ ; विर. ३५३ दाप्यो (दण्ड्यो) ;
पमा. ४२८ ; विचि. १५२ दाप्यो (दण्ड्यो) तीयो (तीये) ;
द्वि. २९६ विरवत् ; सवि. ४८३ (=) ; वीमि. ; व्यप्र.
३७७ विरवत् ; व्यउ. ११७ विरवत् ; विता. ७४१ दाप्यो
(दण्ड्यो) दमम् (तथा) ; सेतु. २५५-६ क्षिपन् (क्षिपं)
दाप्यो (दण्ड्यो) ; समु. १६४-

प्रक्षिपन् मध्यमसाहसं दण्ड्यः ।

* मिता.

(३) दुःखहेतुद्रव्यं कण्टकविष्टाग्रावास्थादि ।

विता. ७४१

पशुविषयदण्डपारुष्ये दण्डविधिः

दुःखे च शोणितोत्पादे शाखाङ्गच्छेदने तथा ।

दण्डः क्षुद्रपशूनां तु द्विपणप्रभृतिः क्रमात् ॥

(१) द्विगुण इति शेषः । शोणितोत्पादशाखाङ्ग-
च्छेदनेषूत्तरोत्तरो द्विगुणः । शृङ्गकर्णपुच्छादीनि शाखाः ।
चक्षुरादीन्यङ्गानि । क्षुद्रपशवश्छागादयः । स्पष्टमन्यत् ।

विश्व. २।२३१

(२) पशुभिद्रोहे दण्डमाह — दुःखे चेति ।

क्षुद्राणां पशूनां अजाविकहरिणप्रायाणां ताडनेन दुःखो-
त्पादने असूक्ष्मावणे शाखाङ्गच्छेदने । शाखाशब्देन
चात्र प्राणसंचाररहितं शृङ्गादिकं लक्ष्यते । अङ्गानि
करचरणप्रभृतीनि । शाखा चाङ्गं च शाखाङ्गं तस्य
छेदने द्विपणप्रभृतिर्दण्डः । द्वौ पणौ यस्य दण्डस्य स
द्विपणः । द्विपणः प्रभृतिरादिर्यस्य दण्डगणस्यासौ द्वि-
पणप्रभृतिः । स च दण्डगणो द्विपणः चतुष्पणः पट्ट-
पणोऽष्टपण इत्येवंरूपो न पुनर्द्विपणस्त्रिपणश्चतुष्पणः
पञ्चपण इति । कथमिति चेदुच्यते । अपराधगुस्त्वात्ता-
वत् प्रथमदण्डादगुरुतरमुपरितनं दण्डत्रितयमवगम्यते ।
तत्र चाश्रुतत्रित्वादिसंख्याश्रयणाद्वरं श्रुतद्विसंख्याया
एवाभ्यासाश्रयणेन गुरुत्वसंपादनमिति निरवयवम् ।

×मिता.

* अप., विर., पमा., विचि., दवि., सवि., वीमि.,
व्यप्र., व्यउ. मितावत् ।

× अप., पमा., सवि., वीमि., व्यप्र., विता. मितावत् ।
दण्डविवेके हलायुधमतं विरवत्, मिताक्षरा चोद्धृता ।

(१) यास्मृ. २।२२५; अपु. २५।२।२३ तु (स्यात्)
तिः (ति); मिता.; अप. खे च (खेऽथ); व्यक. १०७
खे च (खिते) द्विपणप्रभृतिः (द्विपणा द्विगुणाः); विर.
२७८ खे च (खेषु) तु (च) पणप्रभृतिः (पणात् द्विगुणः);
पमा. ४२२; रत्न. १२३; दीक. ५२ द्वि...मात्
(द्विगुणात् द्विगुणक्रमः); व्यनि. ४९६ तु (च); दवि.
२२१ खे च (खेषु) पणप्रभृतिः (पणात् द्विगुणः); सवि.
४८१ (=) तु (च) पण (गुण); वीमि. त्पादे (त्रेदे)
तु (स्यात्); व्यप्र. ३७६; व्यड. ११६; व्यम. १००;

(३) शाखा अनारम्भकशृङ्गादिरूपा, अङ्गमारम्भकं
करचरणादि । तेन क्षुद्रपशूनामजादीनां शोणितं विना
दुःखोत्पादे, शोणितोत्पादे, शाखाच्छेदे, अङ्गच्छेदे
यथाक्रमं द्विपणचतुष्पणाष्टपणोडशपणा दण्डाः ।

विर. २७८

१ लिङ्गस्य छेदने मृत्यौ मध्यमो मूल्यमेव च ।

महापशूनामेतेषु स्थानेषु द्विगुणो दमः ॥

(१) परकीयानां तु— 'लिङ्गस्य छेदने मृत्यौ
मध्यमो मूल्यमेव च । महापशूनामेतेषु स्थानेषु
द्विगुणा दमाः ॥' स्वकीये द्विपणादिमध्यमान्ता यथास्थानं
दण्डाः, परकीये तु दण्डो मूल्यं चेति योज्यम् । महा-
पशवो गवादयः । तेषां प्रागुक्तशोणितदुःखोत्पादादिपु
स्थानेषु द्विपणात्पुक्तदण्डाद् द्विगुणा यथास्थानं दण्डाः
कार्याः ।

विश्व. २।२३२

(२) तेषां क्षुद्रपशूनां लिङ्गच्छेदने मरणे च
मध्यमसाहसो दण्डः । स्वामिने च मूल्यं दद्यात् ।
महापशूनां पुनर्गोणजवाजिप्रभृतीनामेतेषु स्थानेषु ताडन-
लोहितस्त्रावणादिषु निमित्तेषु पूर्वोक्तादृष्टाद्द्विगुणो
दण्डो वेदितव्यः ।

* मिता.

वनरपतिवृक्षलतागुल्मादीनां छेदनार्थो दण्डविधिः

प्रैरोहिशाखिनां शाखास्कन्धसर्वविदारणे ।

उपजीव्यद्रुमाणां च विशतेर्द्विगुणो दमः ॥

* अप., विर., पमा., दवि., वीमि., व्यप्र., व्यउ.,
विता. मितावत् ।

विता. ७४३; समु. १६३.

(१) यास्मृ. २।२२६; अपु. २५।२।२४ च (वा) णो
दमः (णा दमाः); विश्व. २।२३२ णो दमः (णा दमाः);
मिता.; अप.; व्यक. १०७; विर. २७८; पमा. ४२२;
रत्न. १२३; व्यनि. ४९६ मध्यमो (मध्यमे); दवि. २२१
मध्यमो (अधमो); वीमि.; व्यप्र. ३७६; व्यंउ. ११६;
व्यम. १०० पशूनामेतेषु (पशुषु चैतेषु); विता. ७४३;
समु. १६३.

(२) यास्मृ. २।२२७; अपु. २५।२।२५ च (तु) णो
दमः (णा दमाः); विश्व. २।२३३ हिशाखिनां (हशाखिका)
च (तु) तोर्द्विगुणो दमः (तिद्विगुणा दमाः); मिता.;
अप. णो दमः (णा दमाः); व्यक. १०८ च (तु) शेषं
अपवत्; विर. २८४; पमा. ४२६; विचि. १२२ च (तु);

(१) आरामारोपितानां सपरिग्रहाणां— 'प्ररोह-शाखिकाशाखास्कन्धसर्वविदारणे । उपजीव्यद्रुमाणां तु विंशतिद्विगुणा दमाः ॥' उपजीव्यद्रुमा आम्रादयः । तेषां प्ररोहच्छेदने विंशतिपणो दमः । शाखिकादिच्छेदनेषु चतुरोत्तरद्विगुणकल्पना । प्ररोहः पल्लवः । अल्पाः शाखाः शाखिकाः । स्पष्टमन्यत् । विश्व. २।२३३

(२) प्ररोहा अङ्कुरास्तद्वन्त्यः शाखाः प्ररोहिण्यः याश्छिन्नाः पुनरुक्ताः प्रतिकण्डं प्ररोहन्ति ताः शाखाः येषां वटादीनां ते प्ररोहिशाखिनस्तेषां शाखाच्छेदने । यतो मूलशाखा निर्गच्छन्ति स स्कन्धस्तस्य छेदने समूलवृक्षच्छेदने च यथाक्रमं विंशतिपणदण्डादारभ्य पूर्वस्मात् पूर्वस्मादुत्तरोत्तरो दण्डो द्विगुणः । एतदुक्तं भवति । विंशतिपणश्चत्वारिंशत्पणोऽशीतिपण इत्येवं त्रयो दण्डा यथाक्रमं शाखाच्छेदनादिष्वपराधेषु भवन्तीति । अप्ररोहिशाखिनामप्युपजीव्यवृक्षाणामाम्रादीनां पूर्वोक्तेषु स्थानेषु पूर्वोक्ता एव दण्डाः, अनुपजीव्याप्ररोहिशाखिषु पुनर्वृक्षेषु कल्याः । * मिता.

(३) प्ररोहिणां न्यग्रोधादीनामुपजीव्यानां च टङ्काम्रादीनां शाखिनां वृक्षाणां च शाखायाः स्कन्धस्य सर्वस्य वृक्षस्य च भेदने यथाक्रमं त्रयो दण्डा भवन्ति । तत्र शाखाया भेदने विंशतिः । स्कन्धस्य द्विगुणाश्चत्वारिंशत् । सर्वस्य द्विगुणा अशीतिः । प्ररोहो न्यग्रोधः । स्कन्धः प्रधानशाखामूलम् । अप.

(४) प्ररोहिशाखिनो येषां शाखा अपि प्ररोहन्ति ते वटादयः । उपजीव्यद्रुमाः येषां छायाद्युपजीव्यते ते आम्रादयः । +विर. २८४

(५) चकारेण प्ररोहिणामेव ग्रामादिस्थैरुपवेशनाद्यर्थमुपजीव्यत्वे तद्विदारणे पुनस्तद्द्वैगुण्यमिति समुचीयते । वीमि.

* पमा., सवि., व्यप्र., विता. मितावत् ।

+ शेषं मितावत् । विचि., दवि. विरवत् ।

दवि. ३२३; नृप्र. २७४; सवि. ४८४ (=); वीमि.; व्यप्र. ३७७ च (तु); व्यउ. ११६ रोहि (रोह) च (तु); विता. ७४३; राकौ. ४९० रोहि (रोह); सेतु. २९३ च (तु); समु. १६३.

व्य.कां. १२९

चैत्यश्मशानसीमासु पुण्यस्थाने सुरालये ।

जातद्रुमाणां द्विगुणो दमो वृक्षेऽथ विश्रुते ॥

(१) उपजीव्यानामेव च— 'चैत्यश्मशानसीमान्त-पुण्यस्थाने नृपालये । जातद्रुमाणां द्विगुणा दमा वृक्षे च विश्रुते ॥' चातुर्थिकाद्यपनोदनसमर्थः पिप्पलादिवृक्षो विश्रुतः । स्पष्टमन्यत् । विश्व. २।२३४

(२) वृक्षविशेषान् प्रत्याह— चैत्येति । चैत्यादिषु जातानां वृक्षाणां शाखाच्छेदनादिषु पूर्वोक्तादण्डाद्द्विगुणः । विश्रुते च पिप्पलपलाशादिके द्विगुणो दण्डः । मिता.

(३) चैत्यादिस्थानजातानां द्रुमाणां शाखास्कन्ध-सर्वविदारणेषु विश्रुतद्रुमविषयेषु पूर्वोक्ता विंशत्यादयो दमा द्विगुणा वेदितव्याः । चैत्यं मनोहरस्थानम् । अप.

(४) चकारेण समुत्थानव्ययदानं समुचीयते ।

* वीमि.

गुल्मगुच्छक्षुपलताप्रतानौषधिवीरुधाम् ।

पूर्वस्मृतादर्धदण्डः स्थानेषूक्तेषु कर्तने ॥

(१) चैत्यादिजातानामेव तु— 'गुल्मगुच्छक्षुपलता-प्रतानौषधिवीरुधाम् । पूर्वस्मृतादर्धदण्डः स्थानेषूक्तेषु कृन्तने ॥' गुल्मादीनामुक्तेषु चैत्यादिस्थानेषु जातानां कृन्तने प्रागुक्तप्ररोहादिक्रमेणैव स्मृतादेकगुणादर्धदण्डाः

* शेषं मितावत् ।

(२) यास्मृ. २।२२८; विश्व. २।२३४ सीमासु (सीमान्त) सुरा (नृपा) णो दमो वृक्षेऽथ (णा दमा वृक्षे च); मिता. (क) क्षेऽथ (क्षे च); अप. णो दमो वृक्षेऽथ (णा दमा वृक्षे च); व्यक. १०८; विर. २८४ णो दमो (णा दमा); पमा. ४२७; विचि. १२२ विरवत्; दवि. ३२४ मितावत्; नृप्र. २७४ सीमासु (स्थानेषु); सवि. ४८४ (=) पुण्य (अन्य) क्षेऽथ (क्षेपु); वीमि. मितावत्; व्यप्र. ३७७; व्यउ. ११७ मितावत्; विता. ७४४ स्थाने (स्थान) क्षेऽथ (क्षे च); सेतु. २९३; समु. १६४.

(२) यास्मृ. २।२२९; विश्व. २।२३५ कर्तने (कृन्तने); मिता.; अप.; व्यक. १०८ विश्रवत्; विर. २८४ पूक्तेषु (ष्वेतेषु); पमा. ४२७; विचि. १२२ विश्रवत्; दवि. ३२४; नृप्र. २७४; वीमि.; व्यप्र. ३७७; व्यउ. ११७; विता. ७४४; सेतु. २९४-५ पूक्तेषु (पु च वि); समु. १६३.

कल्प्याः । गुल्मः गुञ्जादि । गुच्छः कुन्दादि । क्षुपो जात्यादिविद्युतः । लता प्रसिद्धा । प्रताना वल्ली । ग्राम्या ओषधयः । आरण्या वीरुधः । विश्व. २।२३५

(२) गुल्मादीन् प्रत्याह— गुल्मेति । गुल्मा अनति-दीर्घनिविडलता मालत्यादयः । गुच्छा अवल्लीरूपाः असरलप्रायाः कुरण्टकादयः । क्षुपाः करवीरादयः सरल-प्रायाः । लता दीर्घयायिन्यो द्राक्षातिमुक्ताप्रभृतयः । प्रतानाः काण्डप्ररोहरहिताः सरलयायिन्यः सारिवाप्रभृ-तयः । ओषधयः फलपाकावसानाः शालिप्रभृतयः । वीरुधः छिन्ना अपि या विविधं प्ररोहन्ति ताः गुडूची-प्रभृतयः । एतेषां पूर्वांक्तेषु स्थानेषु विकर्तने छेदने पूर्वोक्ताद्दण्डादर्धदण्डो वेदितव्यः । * मिता.

(३) वृक्षेभ्यो न्यूनपरिमाणो उद्भिजा गुल्माः कुरु-वकादयः । ततो न्यूनपरिमाणो गुच्छाः । ततोऽपि नृसी-यांसः क्षुपाः । लता वल्लयः । ता एव स्थूलाः प्रतानाः । व्रीहियवादयः फलपाकान्ता ओषधयः । व्रीजकाण्डप्ररो-हिण्यो वीरुधः । आसां पूर्वोक्तेषु दण्डनिमित्तेषु पूर्वो-क्तदण्डानामर्धमर्धं ग्राह्यम् । अप.

(४) स्थानेषु स्कन्धशाखामूलेषु । ×विर. २८५

(५) समुत्थानव्ययदानं चात्रापि द्रष्टव्यम् । वीमि.

नारदः

दण्डपारुष्यलक्षणं तत्प्रकाराश्च

परगात्रेष्वभिद्रोहो हस्तपादायुधादिभिः ।

भस्मादिभिश्चोपघातो दण्डपारुष्यमुच्यते + ॥

* पमा., दवि., व्यप्र. मितावत् । × शेषं मितावत् ।

+ मिताक्षराव्याख्यानं 'असाक्षिकहने चिह्नैः' इति याज्ञवल्क्य-वचनादौ (पृ. १८१३) द्रष्टव्यम् । पमा., रत्न., व्यप्र. मितावत् ।

(१) नासं. १६, १७।४; नास्मृ. १८।४ दिमिश्रोप-घातो (दीनामुपक्षैपैः); अपु. २५३।२८ भस्मा... घातो (अग्न्यादिभिश्चोपघातैः); मिता. २।२१२; अप. २।२१२ भस्मादि (तरभादे) घातो (घाते); व्यक. १०४; स्मृच. ७; विर. २६० श्रोप (श्वाव); पमा. ४०९ नास्मृवत्; रत्न. १२१; स्मृचि. २३ श्रोप (श्वाप); दवि. ३३ श्रोप (श्वाभि); नृप्र. २७१; सवि. ४८०; वीमि. २।२१२; व्यप्र. ३६९; व्यउ. १११ भस्मा (भस्मा); व्यम. १००; विता. ७३१ व्यउवत्; राकौ. ४९०; सेतु. २१५ विरवत्; समु. १६१.

(१) परगात्रेषु स्थावरजङ्गममूर्तिषु । दण्डो द्रोहः । पारुष्यं निष्ठुरता । स्मृच. ७

(२) अभिघातस्ताडनम् । *दवि. ३३

(३) वाक्पारुष्यं निरूप्य दण्डपारुष्यं प्रस्तौति— परगात्रेष्विति । रोषात् परशरीरेष्वभिद्रोहः प्रहरणं हस्तादिभिः भस्मादिभिश्चोपघातो रज्जुपापाणादिभिश्च भस्मधूलीपानीयाशुच्यादिना, दण्डपारुष्यमुच्यते ।

नाभा. १६, १७।४ (पृ. १६५)

तस्यापि दृष्टं त्रैविध्यं हीनमध्येत्तमक्रमात् ।

अवगोरणनिःशङ्कपातनक्षतदर्शनैः ॥

हीनमध्येत्तमानां तु द्रव्याणां समतिक्रमात् ।

त्रीण्येव साहसान्याहुस्तत्र कण्टकशोधनम् ॥

(१) निःशङ्कपातनं निःशङ्कप्रहरणम् । त्रीण्येव साहसानि त्रिप्रकाराण्येव सहसा कृतानि दण्डपारुष्याणी-त्यर्थः । +मिता. २।२१२

* मिताक्षराव्याख्यानमपि समुद्धृतम् ।

+ पमा., रत्न., व्यप्र. मितावत् ।

(१) नासं. १६, १७।५ तस्या (तत्रा) हीन (सुदु) गोरणनिःशङ्क (गूरणनिःसङ्ग); नास्मृ. १८।५ हीन (सुदु) त्तम (त्तमं); मिता. २।२१२ (क) निःशङ्क (निःसङ्ग), (ख) स्यापि (स्योप) निःशङ्क (निःसङ्ग); अप. २।२१२ उत्तरार्धे (अवगूरणनिःसङ्गपातनक्षतदर्शनैः); व्यक. १०४ तस्या (तत्रा) हीन (सुदु) गोर... तन (गूरणनिःसङ्ग-पीडना); स्मृच. ७; विर. २६० हीन (सुदु) गो (गृ); पमा. ४१० गो (गृ); रत्न. १२१; व्यनि. ४९० हीन (सुदु) निःशङ्क (निःसङ्ग); स्मृचि. २३ हीन (सुदु); दवि. २१९ हीन (सुदु) गो (गृ) शङ्क (शक्क); नृप्र. २७१; सवि. ४८० तस्या (अस्या) अव (अप) निः... क्षत (निःमङ्गपातनक्षतज) मनुः; व्यप्र. ३६९; व्यउ. १११ क्षत (क्षम); विता. ७३१-२; सेतु. २१५ हीन (सुदु) गोरण (गृहन); समु. १६१ नक्षत (क्षतज).

(२) नासं. १६, १७।६ हुस्तत्र (हुः प्रोक्तं); नास्मृ. १८।६ समतिक्रमात् (अपकर्षणात्); अप. २।२१२ द्रव्याणां (वर्णानां) पू.; व्यक. १०४ द्रव्याणां (त्रयाणां) साहसा (साधना) धनम् (धने); स्मृच. ७ पू.; विर. २६० तु (च) धनम् (धने); पमा. ४१० सम (अन); रत्न. १२१ पू.; व्यनि. ४९० द्रव्याणां (त्रयाणां) धनम् (धने); स्मृचि. २३ तु (च) पू.; दवि. २१९ तु (च) पू.;

(२): कर्तृव्यापारतारतम्यात्, कर्माभूतद्रव्यवैशिष्ट्य-
तारतम्याच्च, प्रथममध्यमोत्तमभावेन त्रैविध्यमित्यर्थः ।
ननु पारुष्यद्वयस्य साहसविशेषत्वात् पदान्तरत्वेनोक्तिर-
युक्ता । सत्यम् । सहसा क्रियमाणस्य साहसविशेषत्वं
छलेन पुनः क्रियमाणस्य पदान्तरत्वमेव । साहसलक्षणा-
भावात् । तथा चोक्तं तेनैव— 'तस्यैव भेदः स्तेयं
स्याद्विशेषस्तत्र तूच्यते । आधिः साहसमाक्रम्य स्तेय-
माधिश्लेहेन तु ॥' आधिः क्लेशः । स आक्रम्यार्थ-
हरणद्वारा क्रियमाणः साहसम् । छलेन पुनरर्थहरणद्वारा
क्रियमाणः स्तेयमित्यर्थः । नन्वेतेन स्तेयस्य भेद उक्तो
न पारुष्यस्य । सत्यम् । अपृथगुद्दिष्टस्यापि भेद उक्तं
पृथगुद्दिष्टस्य सुतरामेव भेदो लक्ष्यत इति स्तेयमात्र-
स्योक्त इत्यविरोधः । अतः पदान्तरत्वेनाप्युक्तिर्युक्तैव ।
अत एव संग्रहकारः— 'मनुष्यमाराणादीनि कृतानि
प्रसभं यदि । साहसानीति कथ्यन्ते यथाख्यान्यन्यथा
पुनः ॥' अन्यथा पुनः यत्रप्रसभं कृतानि तदा यथा-
ख्यानि स्तेयस्त्रीसंग्रहणवाक्पारुष्यदण्डपारुष्याख्यानी-
त्यर्थः । नन्वेवं स्तेयस्त्रीसंग्रहणयोरपि साहसात् पृथगुद्दे-
शनं कार्यम् । सत्यम् । अत एव मनुना 'स्तेयं च
साहसं चैव स्त्रीसंग्रहणमेव च ।' (मस्मृ. ८।६) इति
पृथगुद्दिष्टम् । नारदेन तु तयोश्छलेनैव क्रियमाणत्वात्
पदान्तरत्वं स्फुटमेवेति साहसान्तर्भाव एवोद्देशदशायां
दर्शितः । पारुष्यद्वयस्य तु प्रायेण प्रसभं क्रियमाणत्वात्
पदान्तरत्वमव्यक्तमिति पृथगप्युपदेशः कृत इति सर्व-
मनवद्यम् । स्मृच. ७

(३) अवगूरणं शस्त्राद्युल्लासनम् । निःशङ्कपातनं
निर्देयं शस्त्रादिना घातनमरुधिरं मध्यममेव । निःशङ्क-
पातनं सरुधिरं क्षतदर्शनपदेन विवक्षितमुत्तमम् ।

नारदीय एवावगूरणादिभेदेन त्रैविध्यमभिधायाम्ने-
द्रव्यभेदेन प्रत्येकमेषां त्रैविध्यमाह— 'हीनमध्योत्तमानां
च द्रव्याणां समतिक्रमात् । त्रीण्येव साहसान्याहुस्तत्र
कण्टकशोधने ॥' कण्टकशोधने दण्डे कर्तव्ये साहसानि
अवगूरणादिद्रव्यभेदेन त्रीणि प्रत्येकमधममध्यमोत्तम-

नृप्र. २७१-२; सवि. ४८० इस्तत्र क (इस्तदक) मनुः ;
व्यप्र. ३६९ तु (च) ; व्यउ. १११ तु (च) ; विता.
७३२ सम (अन) ; समु. १६१.

भावेन त्रीण्याहुरित्यर्थः । एष च पाठो मिताक्षरा-
प्रकाश-हलायुध-पारिजातेषु दृष्टः । लक्ष्मीधरेण तु त्रयाणां
समतिक्रमात् त्रीण्येव साधनानीति पठितं तस्यापि
त्रीण्येव साधनान्याहुरिति पाठतस्त्रयाणां त्रित्वमेव
विवक्षितम् । विरः २६०

(४) अवगूरणं शस्त्राद्युत्थापनं निःशङ्कपातनम-
रुधिरं शस्त्रादिघातनम् । अत्र प्रहरणस्य प्रारम्भो
निष्पात्तिः फलानुबन्ध इत्यस्य वैचित्र्यात् त्रैविध्यमुक्तं
मृदुमध्यमोत्तमक्रमादित्यनेन यथोत्तरं बलवत्त्वमुक्तम् ।

सर्वविधं चैतत् स्वयंकृतमन्यद्वारकृतं चेति द्विवि-
धम् । तथा द्वयोः परस्परेण प्रवर्तितमेकतरेण वेति
द्विविधम् । प्रहर्ता चैकानेकभावादुत्तमादिभेदाच्चाक-
विधः स्थावरजङ्गमभेदाद्द्विपदचतुष्पदभेदाच्चास्य
द्वैविध्यमधिकम् ।

एवमाढ्यत्वानाढ्यत्वादयोऽपि द्रष्टव्यास्तत्र ते विशोपा
दण्डविशेषोपयोगिनः प्रमुख एवानुसंधेयाः । तथा
स्वामिने हृतभग्नदानमपहर्तुर्दण्डद्वैगुण्यं गाढप्रहर्तुः
समुत्थानव्ययदानमित्यादिकं च दण्डोपदेशकाल एवा-
कल्पनीयम् । दवि. २१९-२०

(५) तत्रापीति । दण्डपारुष्येऽपि त्रैविध्यं त्रिप्रकारत्वं
दृष्टमधममध्यमोत्तमक्रमेण । अवगूरणेन मन्दः ।
निःसङ्गप्रहरणैर्मध्यमः । शोणितोत्पादनैरुत्तमः ।

हीनेति । निकृष्टमध्यमोत्तमानां द्रव्याणां हरणात्
त्रीणि साहसान्युक्तानि । तान्येवैतानि दण्डपारुष्याणि ।
तेषां च शोधनमुक्तं पूर्वस्मिन् विवादापदे 'सहोद-
दर्शनात् स्तेयमित्यादिना । दण्डश्रोक्तः । तस्य चास्य
चैकत्वमुक्तेतेन । नाभा. १६, १७।५-६ (पृ. १६५-६)

दण्डपारुष्ये दोपराहित्यदण्डभाक्त्वविचारः, पञ्चप्रकारैस्तत्रा-
पकृतविचारश्च

१विधिः पञ्चविधस्तुक्त एतयोरुभयोरपि ।

विशुद्धिर्दण्डभाक्त्वं च तत्र संबध्यते यथा #॥

* पञ्चविधविधेः मिताक्षराव्याख्यानं 'असाक्षिकहते' इति
याज्ञवल्क्यवचने (पृ. १८१३) द्रष्टव्यम् । पमा., दवि., व्यप्र.
मितावत् ।

(१) नासं. १६, १७।७; नास्मृ. १८।७; मिता.
२।२१२ पू.; व्यक. १०७; विर. २७४; पमा. ४१० पू.;

(१) विधिः क्रिया । अत्र वाक्पारुष्यं त्रिधा निष्ठुराश्लीलतीव्रत्वात् । एवं दण्डपारुष्यं द्विधा अभिद्रोहाघातरूपत्वात् । विशुद्धिः दण्डाभावः । यथा तथा वक्ष्यते इति शेषः । विर. २७४-५

(२) अथवा पूर्वश्लोके यथा त्रीणि साहसानि कण्टकशोधनमिति, न च दण्डपारुष्यसाहसयोरेतयोरुभयोरप्युपलब्धो विधिः पञ्चविध उक्तः । असज्जनैकार्थ्यादीनां विशुद्धिश्च, प्रथमसाहसादिना दण्डभाक्त्वं चाकार्यकारिणां यथा भवति ' भक्तावकाशदातार' इत्यादिना, तदेवात्राप्युक्तं द्रष्टव्यम् । नामा. १६, १७।७ (पृ. १६६)

पारुष्ये सति संरम्भादुत्पन्ने क्षुब्धयोर्द्वयोः ।
स मान्यते यः क्षमते दण्डभाग् योऽतिवर्तते ॥

(१) क्षुब्धयोः क्रुद्धयोः । मान्यते पूज्यते न दण्ड्यते इत्यर्थः । क्षमते पारुष्यं नानुव्रणाति, अतिवर्तते पारुष्यं तनोति । विर. २७५

(२) [रत्नाकरव्याख्यानोद्धारानन्तरमुक्तम्]— वस्तुतस्तु यः क्षमते सहते न तु स्वयमपि प्रतिपारुष्यं प्रवर्तयति स मान्यते वाचा पूज्यते, यस्तु तादृशमप्यतिवर्तते पुनराक्षरयति स दण्डभाग् दण्ड्यते ।

दवि. २१६

(३) संरम्भात् क्षुभितयोः पारुष्य उत्पन्ने सति यः क्षमते स पूज्यो न दण्ड्यः । यस्त्वतिवर्तते आक्रोशैः प्रहरणेन वा, स दण्ड्यः ।

नामा. १६, १७।८ (पृ. १६६)

पारुष्यदोषावृत्तयोर्युगपत्संप्रवृत्तयोः ।

विशेषश्चेन्न दृश्यते विनयः स्यात्समस्तयोः ॥

दवि. ३३ पू. ; नृप्र. २७२ पू. ; व्यप्र. ३७० पू. ; व्यउ. ११२ पू. ; विता. ७३२ पू. ; समु. १६१ पू.

(१) नासं. १६, १७।८; मिता. २।२१२ क्षुब्ध (क्रुद्ध) मान्य (मन्य) ; अप. २।२१२ रम्भा (बन्धा) ; व्यक. १०७ न्ने (न्न) ; विर. २७५; पमा. ४१०-११; रत्न. १२१; दवि. २१५ न्ने क्षुब्ध (न्नक्रोध) ; नृप्र. २७२ न्ने ... योः (न्नेनूर्ध्वमूर्ध्वयोः) ऽतिवर्तते (निवर्तते) ; व्यप्र. ३७० क्षुब्ध (क्रुद्ध) ; व्यउ. ११२ व्यप्रवत् ; विता. ७३२ क्षुब्ध (क्रुद्ध) योऽति (यो नि) ; समु. १६१ क्षुब्ध (क्रुद्ध) योऽति (योऽनु) .

(२) नासं. १६, १७।९ पावृत्त (षधुत) ; नास्व.

(१) विशेषदर्शने तु तदनुसारेण विषम एव दमः स्यादित्यभिप्रायः । स्मृच. ३२६

(२) विशेषोऽयमेवं पूर्वं कृतवानित्याद्याकारः ।

विर. २७५

(३) यद्यपि प्रहारयोः पूर्वापरभावेऽज्ञाते वादिनोः शपथादिना निर्णयात्तयोर्निश्चयः, अन्यथा विवादानारोहात् । तथापि मल्लयोरिव मेषयोरिव वाऽवास्तवं यत्र यौगपद्यं यत्र च प्रधानयोः कलहे तत्तद्देश्यानां संमदं प्रहारप्राथम्यं दुर्वोधं तद्विषयमिदम् ।

उपलक्षणं चैतत्, तेन यत्रैकस्यारम्भकत्वेऽन्यस्यानुबन्धित्वे यत्र चैकस्यात्येऽपि पारुष्ये प्राथमिके अन्यस्य पश्चात्तनेऽपि तस्मिन्नधिके अपराधसाध्यं तत्रापि सम एव दण्डः । एतदभिप्रायकमेव रत्नाकरीयमादिपदम् ।

दवि. २३२

(४) पारुष्यदोषधुतयोर्वाग्दण्डपारुष्यदोषधुतयोः रोपाविष्टयोरन्यतरोऽपि न क्षमते । युगपद् घाताघातादि कुर्वतोर्विशेषभावे घाते प्रतिघातः आक्रोशे प्रत्याक्रोशः, उभयोस्तुल्यो दण्डः । नामा. १६, १७।९ (पृ. १६६)

पूर्वमाक्षारयेद्यस्तु नियतं स्यात्स दोषभाक् ।

पश्चाद्यः सोऽप्यसत्कारी पूर्वं तु विनयो गुरुः ॥

१।८; मिता. २।१० पारु ... तयोर्यु (पारुष्ये साहसे वाऽपि यु) दृश्यते (लभ्येत) : २।२१२ दृश्यते (लक्ष्येत) ; अप. २।१० दृश्यते (लभ्येत) : २।२१२; व्यक. १०७; स्मृच. ३२६ स्मृत्यन्तरम् ; विर. २७५ वृत्त (च्च त) ; पमा. ४११ दृश्यते (लक्ष्येत) ; रत्न. १२० स्मृत्यन्तरम् ; स्मृचि. २४ दोषा (दोष) शेषं पमावत् ; दवि. २३२ विरवत्, कालायनः ; नृप्र. २७२ पमावत् ; व्यत. २०२ पारु ... तयोर्यु (पारुष्ये साहसे चैव यु) दृश्यते (लभ्येत) ; सवि. ४७६ वृत्त (दुम) यः स्यात् (यश्चेत्) सुमन्तुः ; व्यसौ. २८ मिता. २।१० वत् ; व्यप्र. ९७ व्यतवत् : ३७० पमावत् ; व्यउ. ११२ अपवत् ; व्यम. ९९ स्मृत्यन्तरम् ; विता. १०० मिता. २।१० वत् : ७२५ पारु ... तयोर्यु (पारुष्ये साहसे चैव यु) याज्ञवल्क्यः : ७३३ वृत्त (दुम) दृश्यते (लभ्येत) ; सेतु. १०१-२ मिता. २।१० वत् ; समु. १६१.

(१) नासं. १६, १७।१०; नास्व. १।८।९; मिता. २।१०, २।१२; अप. २।१०, २।१२; व्यक. १०७; स्मृच. ३२७; विर. २७५; पमा. ८६ कालायनः : ४११. क्षार

(१) पूर्वे त्वाक्षारणे निमित्ते तन्निमित्तको विनयः पश्चादाक्षारणनिमित्तकविनयादभ्यधिको भवेदित्यर्थः ।

स्मृच. ३२७

(२) पूर्वं प्रथममाक्षारयेत् पारुष्यं कुर्यात् । दोषभाक् दण्ड्यः । असत्कारी अपराधवान् । पूर्वं तु विनयो गुरुरित्यनेन तदन्यस्मिन् लघुर्विनय इत्युक्तम् ।

श्विर. २७५

(३) यः पूर्वमाक्रोशेनातिक्रामेत् तर्जनादिना, स नित्यं दोषभाक् । पश्चादपि य आक्षारयेत्, न क्षमेत्, सोऽप्यसत्कारी अशोभनकारी दण्ड्य इत्यर्थः । तयोः पूर्वस्य महान् दण्डः प्रथमातिक्रमात् । इतरस्य प्रथमं क्षमणादल्पः, पश्चादप्यतिक्रामन् दण्ड्यः ।

नाभा. १६, १७।१० (पृ. १६६)

द्वयोरपन्नयोस्तुल्यमनुबध्नाति यः पुनः ।

स तयोर्दण्डमाप्नोति पूर्वो वा यदि वोत्तरः ॥

(१) वर्णादितः समयोर्निबन्धे तु विशेषदर्शने तन्निमित्तमपि विनयगौरवं भवतीत्याह स एव — द्वयोरपन्नयोरिति । तुल्यमापन्नयोः समत्वेनैव आक्षेपकरयोरिति यावत् । तयोर्दण्डमवाप्नोति तुल्यमापन्नयोर्द्वयोः । दण्डो मिलितयोर्वावान् तावन्तमाप्नोतीत्यर्थः ।

स्मृच. ३२७

* दवि. विरवत् ।

(क्षर); रत्न. १२० वें तु (वें च); विचि. १२० प्यसत् (प्यतत्) यो (ये); व्यनि. २१, ४९२; दवि. २३२ दोष (दण्ड); नृप्र. २७२ क्षार (कार); व्यत. २०२; सवि. ४७७ घः सोऽप्य (बस्योघ); व्यसौ. २७-८; व्यप्र. १७, ३७०; व्यउ. ११२; व्यम. १९; विता. १००, ७२५-६, ७३२; सेतु. १०१ स्यात्प्र (स्यान्न); समु. १६१.

(१) नासं. १६, १७।११ वोत्तरः (वेतरः); नास्मृ. १८।१०; मिता. २।२१२ नासंवत्; अप. २।२१२ वोत्तरः (वा परः); व्यक. १०७; स्मृच. ३२७ पुनः (पुमान्) स तयोर्दण्डमाप्नोति (तयोर्दण्डमवाप्नोति); विर. २७५ यः पुनः (योऽधिकम्); पमा. ४११ विरवत्; दवि. २३२ विरवत्; नृप्र. २७२ पुनः (परः); व्यप्र. ३७० नासंवत्; व्यउ. ११२ (नासंवत्); विता. ७३२ नासंवत्; समु. १६१ स्मृचवत्.

(२) द्वयोरपन्नयोस्तुल्यं पारुष्ये तुल्यं प्रवृत्तयोः । अनुबध्नाति असकृत् कलहं करोति । X विर. २७५

(३) द्वयोः संरम्भादुपशान्तयोः यः पुनः पुनरनुद्रवति, अपसर्पे न ददाति, स दण्ड्यः, यदि पूर्वं मारयति यदि पश्चाद्वा । इतर उपशान्तो न दण्ड्यः । नाभा. १६, १७।११ (पृ. १६६)

श्वपाकपण्डचण्डालव्यङ्गेषु वधवृत्तिषु ।

हस्तिपत्रालयदासेषु गुर्वोचार्यातिगेषु च ॥

मैर्यादातिक्रमे सद्यो घात एवानुशासनम् ।

न च तदण्डपारुष्ये दोषमाहुर्मनीषिणः ॥

(१) श्वपाकः क्षत्रियायामुग्राजातः, उग्रस्तु— 'शूद्रायां क्षत्रियाजातं प्राहुरग्रमिति द्विजाः' इति देवलेन दर्शयिष्यते । पशुशब्दः क्लीबपरः । चाण्डालः शूद्रात् ब्राह्मण्यां जातः । वधकवृत्तिः परवध एव वृत्तिर्जीवनं

X दवि. विरवत् ।

(१) नासं. दासेषु (दारेषु) तिगे (न्ते), अयं श्लोको मूले नोपलभ्यते, परन्तु भाष्यस्योपलभ्यमानत्वात् अयं श्लोको मूले वर्तते इत्यनुमीयते, पाठभेदास्तु भाष्यानुसारेण निर्दिष्टाः; नास्मृ. १८।११ पण्ड (मेद); मिता. २।२१२ पण्ड (षण्ड) र्यातिगेषु (यन्तुपेषु); अप. २।२१२ व्यङ्गेषु (वेद्यासु) दासेषु (दारेषु); व्यक. १०७ व्यङ्गेषु (वेद्यासु) वध (बक); विर. २७६ पूर्वाधे (श्वपाकपशुचाण्डालवेद्यावधकवृत्तिषु); पमा. ४११ पूर्वाधे (श्वपाकपण्डपाखण्डव्यङ्गेषु बधिरेषु च) तिगे (न्तिके); विचि. १२१ व्यङ्गेषु वध (वेद्यावधक) तिगे (न्ते); दवि. २१७ विरवत् : २६१ तिगेषु (तिगमेषु) उत्तः, नृप्र. २७२ पण्ड (मेद [चण्ड]); व्यप्र. ३७० मितावत्; व्यउ. ११२ पण्ड (शिलिपि) तिगे (न्त्ये); विता. ७३३ पण्ड (षण्ड) ब्राह्म (ब्राह्म); बाल. २।२१२ तिगे (नुगे) : पण्ड (पशु) व्यङ्गेषु वध (वेद्यासुकर) इति कल्पतरौ पाठः; सेतु. २२२ व्यङ्गेषु वध (वेद्यावधक); समु. १६१ दासे (देशे) तिगे (न्तिके).

(२) नासं. अयं श्लोको मूले नोपलभ्यते, परन्तु भाष्यस्योपलभ्यमानत्वात् मूले वर्तते इत्यनुमीयते; नास्मृ. १८।१२ दोष (स्तेय); मिता. २।२१२ पूः; अप. २।२१२ त एवा (तयेच्चा); व्यक. १०७; विर. २७७; पमा. ४११ पूः; विचि. १२१; दवि. २१७ : २६१ पूः; नृप्र. २७२ पूः; व्यप्र. ३७० पूः; व्यउ. ११२ पूः; विता. ७३३ पूः; सेतु. २२३; समु. १६१ पू.

यस्य स-वधकर्तृत्विः स्वार्थे कन् । हस्तिपको हस्त्यधि-
रोहकः । दांसोऽत्र रहजातादिः । गुर्वाचार्यातिगः गुर्वा-
चार्यवचनलङ्घनकर्ता । मर्यादा धर्मव्यवस्था । सद्योऽ-
विलम्बितम् । घात एव ताडनमेव । विर. २७७

(२) कामधेनौ कल्पतरौ च 'वेश्यासु वधकर्तृषु'
इति स्पष्टमेव पठितम् । अत्र मिताक्षरायां 'व्यङ्गेषु वध-
कर्तृषु' इति पाठः । *दवि. २१७

(३) श्रपाकः सौबलः । पण्डः षण्डः । व्यङ्गो
हीनाङ्गः । वधवृत्तयो वधकारिणः घाल्यघातकाः । हस्तिपा
हस्त्यारोहाः । ब्राह्म्याः संस्कारहीना द्विजातयः । गुरवः
पितृव्यतिरिक्ता मातुलादयः । अन्तगाः शिष्याः ।
एतेषां दारेषु मर्यादातिक्रमेण गमने सद्यो वध एव
दण्डः । तेऽपि यदि ताडनमारणादि कुर्युः, न दण्ड-
पारुष्यदोषमाप्नुयुः, न दण्ड्याः न साधुकृतमित्यनु-
ज्ञातव्या राज्ञा । एवं ब्रुवता अन्यैः स्वयं निग्रहो न
करणीय इत्युक्तं भवति । अयमत्रार्थः—'श्रपाकपण्ड-
चण्डालेष्वन्तस्थवधकारिषु' इति श्रपाकादयो मर्यादा-
भिगम इति हस्तिपकादिदारेषु गच्छेयुः । गुर्वाचार्याति-
क्रमे च तथा वाग्दण्डपारुष्येषु हन्तव्याः । एतेन दण्ड-
पारुष्यदोषः । एतेषु दण्डपारुष्यनिग्रहो वध एवेति ।
नाभा. (पृ. १६७)

यमेव ह्यतिवर्तेरन्नेते सन्तं जनं नृपु ।

स एव विनयं कुर्यान्न तद्विनयभाङ् नृपः ॥

(१) श्रपाकादयो येषु पारुष्यं कुर्वते, त एवैषां
घातरूपं दण्डं कुर्युः । ×विर. २७७

(२) यमेव सज्जनमेतेऽतिवर्तेरन् संसर्गवाग्दण्डपारु-
ष्यादिना, स एव विनयं वधादि कुर्यात् । न तत्र

* शेषं विरवत् । × दवि. विरवत् ।

(१) नासं. १६,१७।१२; नास्मृ. १८।१३ तैरन्नेते
(तैत नीचः); विश्व. २।२२६; मिता. २।२१२; अप. २।२१२
जनं (जना) भाङ् नृपः (भागधेवत्); व्यक. १०७; विर. २७७;
पमा. ४११ नास्मृवत्; विचि. १२१ पूर्वाधे (यमेते
ह्यतिवर्तेरन्नेतस्तान् नृपं नयेत्); दवि. २१७ नृपु (प्रति);
व्यप्र. ३७० पू; व्यउ. ११२ ह्यति (त्वति); चिता. ७३३;
सेतु. २२३ विचिवत्; समु. १६१ ह्यति (व्यति).

राजैव शिष्यादिति नियमोऽस्ति ।

नाभा. १६,१७।१२ (पृ. १६७)

मला ह्येते मनुष्याणां धनमेषां मलात्मकम् ।

अतस्तान् घातयेद्राजा नार्थदण्डेन दण्डयेत् ॥

(१) तेषामसामर्थ्ये तु राजा घातरूपमेव दण्डं
कुर्यान्नार्थदण्डं, अत्र हेतुः— मला ह्येते इत्यादि ।

* विर. २७७

(२) घात एव, धनदण्डो नेत्यत्र कारणमाह—
मनुष्येषु मलाः पापा एते शास्या एव । तद्धनं पाप-
करम् । तस्माद् घात एव दण्डः ।

नाभा. १६,१७।१३ (पृ. १६७)

हीनवर्णकृते ब्राह्मणविषये दण्डपारुष्ये दण्डविधिः

येनाङ्गेनावरो वर्णो ब्राह्मणस्यापराधनुयात् ।

तदङ्गं तस्य छेत्तव्यमेवं शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

(१) अवरो हीनवर्णः । विर. २६७

(२) येनाङ्गेन हस्तेन पादेन वा शूद्रो ब्राह्मणं
प्रहरेत् तदेवाङ्गं छेत्तव्यम् । एवं शुद्धिः, न धनदण्डेन ।

नाभा. १६,१७।२७ (पृ. १७०)

सैहासनमभिप्रेप्सुरुत्कृष्टस्यापकृष्टजः ।

कट्यां कृताङ्गो निर्वास्यः स्फिचौ वाऽस्यावकर्तयेत् ॥

* दवि. विरवत् ।

(१) नासं. १६,१७।१३ ष्याणां (ष्येषु); नास्मृ. १८।१४
ष्याणां (ष्येषु) अतस्ता (अपि ता); विश्व. २।२२६ नासंवत्;
मिता. २।२१२; अप. २।२१२ धनमेषां मला (मलमेषां धना)
अतस्ता (अपि ता); व्यक. १०७ अतस्ता (अपि ता); विर. २७७
व्यकवत्; पमा. ४१२; विचि. १२१; दवि. २१७ व्यकवत्; व्यप्र. ३७०;
व्यउ. ११२; चिता. ७३३ ह्येते (एते) धन (द्रव्य); सेतु. २२३;
समु. १६१.

(२) नासं. १६,१७।२३ ङं तस्य (ङ्गमेव); नास्मृ. १८।२५
वरो (वर); व्यक. १०५; विर. २६७; विचि. ११७; व्यनि. ४९२
येनाङ्गेना (येन येना); व्यप्र. ३७४ शुद्धि (बुद्धि); व्यउ. ११४;
सेतु. २१७, २२०.

(३) नासं. १६,१७।२४ उत्तरार्थे (कविदेशेऽङ्ग्य
निर्वास्यः स्फिग्देशं वास्य कर्तयेत्); नास्मृ. १८।२६ स्याप
(स्याव); व्यक. १०५ नास्मृवत्, मनुनारदौ; विर. २६८
स्फिचौ वाऽस्याव (स्फिचं वाऽस्य प्र) मनुनारदौ; व्यनि. ४९३
स्फिचौ.....येत् (स्फिचं वाऽस्य निष्कन्तयेत्).

(१) सहासनमभिप्रेप्सुरेकासनोपवेशी, अभिप्रेप्सु-
पदस्य अभिप्राप्तिपरत्वात् । तथा च विष्णुः—
'एकासनोपवेशी कथ्यां कृताङ्को निर्वास्यः' इति ।
उत्कृष्टो ब्राह्मणः । अपकृष्टजः शूद्रः । कृताङ्कः तत-
लोहशलाकया कृतचिह्नः । सिक्क् श्रोण्येकदेशः ।
विर. २६८

(२) एकमासनं य इच्छति, सहास्त इत्यर्थः,
उत्कृष्टस्योत्कृष्टस्यावरावरवर्णजः । अङ्कयित्वा कटिदेशे
निर्वास्यः सिक्कं वाऽस्य छित्त्वा ।

नाभा. १६, १७।२४ (पृ. १७०)

अवनिष्ठीवतो दर्पाद्द्वोष्यौ छेदयेन्नृपः ।
अवमूत्रयतो मेढ्रमवशर्धयतो गुदम् ॥

(१) अवनिष्ठीवतो दर्पादुपरि निष्ठीवनं दर्पात्
कुर्वतः । अवमूत्रयतः मूत्रेण सेकं कुर्वतः । अवशर्ध-
यतो गुदं, गुदेन कुत्सितशब्दं कुर्वतः । विर. २६९

(२) दर्पादवमत्योपनिष्ठीवतः शूद्रस्य द्विजातेरोष्ठ-
द्वयस्य छेदः, तथा मूत्रयतः शिश्रस्य, तथा पातक-
कर्मादि कुर्वतो गुदस्य छेदः ।

नाभा. १६, १७।२५ (पृ. १७१)

केशेषु गृह्णतो हस्तौ छेदयेद्विचारयन् ।

पादयोर्दाढिकायां च ग्रीवायां वृषणेषु च ॥

(१) हस्ताविति द्विवचनं एकेनापि करेण ग्रहणे
हस्तच्छेदनार्थम् । दाढिका श्मश्रु । विर. २६९

(२) एतेषु गृह्णतस्तत्क्षणमेव स हस्तौ छेदयेदिति ।

नाभा. १६, १७।२६ (पृ. १७१)

मनुनारदौ; दवि. ३२१ सिक्कौ... ..येत् (सिक्कं चास्याव-
कर्षयेत्) .

(१) नासं. १६, १७।२५ तो मेढ्र (तः शिश्र) ; नास्मृ.
१८।२७ नासंवत् ; व्यक. १०५ मनुनारदौ ; विर. २६८
मनुनारदौ ; व्यनि. ४९३ शर्ध (शर्द) मनुनारदौ ; दवि.
२५३ शर्ध (शब्द) मनुनारदौ ; व्यप्र. ३७४ मनुनारदौ ;
व्यउ. ११५ वतो (कृतो) मनुनारदौ .

(२) नासं. १६, १७।२६ दाढिकायां च (नासिकायां ना) ;
नास्मृ. १८।२८ यां च (यां तु) ; व्यक. १०५ मनुनारदौ ;
विर. २६८ मनुनारदौ ; व्यनि. ४९३ पु च (तथा)
मनुनारदौ ; दवि. २५४ मनुनारदौ ; व्यप्र. ३७४ मनुनारदौ ;
व्यउ. ११५ मनुनारदौ .

त्वक्छेदकः शर्तं दण्ड्यो लोहितस्य च दर्शकः ।
मांसभेत्ता तु षणिष्कान् प्रवास्यस्त्वस्थिभेदकः ॥

राजनि दण्डपारुष्ये दण्डः .

राजनि प्रहरेद्यस्तु कृतागस्यपि दुर्मतिः ।

शूल्यं तमग्नौ विपचेद्ब्रह्महत्याशतातिगम् ॥

(१) योऽब्राह्मणः । कृतागसि कृतापराधे । शूल-
मारोप्य यत्संस्क्रियते तत् शूल्यं तेन प्रथमतस्तस्य शूल-
भेदेन पीडां विधाय अभिविपाकेन पीडा कर्तव्येत्यर्थः ।
विर. २६७-८

(२) यो राजनि कृतापराधेऽपि प्रहरेत्, शूले
प्रोत्थैनमग्नौ विविधं पचेद् ब्रह्महत्याशतादभ्यधिकं
पापम् । नाभा. १६, १७।२८ (पृ. १७१)

अश्वकीयकृतापराधे तत्प्रभोर्दण्डविचारः

पुत्रापराधे न पिता श्ववान् शुनि न दण्डभाक् ।
न मर्कटे च तत्स्वामी तेनैव प्रहितो न चेत् ॥

पुत्रे दोषवति न पिता दण्ड्यः, शुनि च दोषवति
तत्स्वामी । मर्कटे चैवम् । न चेत् ते पित्रादिभिः
प्रयुक्ताः । प्रयुक्ताश्चेत् पित्रादयो दण्ड्याः ।

नाभा. १६, १७।२९ (पृ. १७१)

अप्रकाशदण्डपारुष्ये परीक्षाविधिः

केश्विक्त्वाऽऽत्मनश्चिह्नं द्वेषात्परमभिद्रवेत् ।
हेत्वर्थगतिसामर्थ्यैस्तत्र युक्तं परीक्षणम् ॥

(१) नास्मृ. १८।२९ .

(२) नासं. १६, १७।२८ शूल्यं (शूले) तिगम् (धिकम्) ;
नास्मृ. १८।३१ नासंवत् ; व्यक. १०५ ; विर. २६७ ;
विचि. ११७ ; दवि. २५८ ; व्यप्र. ३७४ तिगम् (नि च) ;
व्यउ. ११४ ; सेतु. २२० .

(३) नासं. १६, १७।२९ श्ववान् शुनि न (न श्ववान्
शुनि) तेनैव (तैरेव) ; नास्मृ. १८।३२ श्ववान् शुनि न
(नाश्वे न शुनि) ; अप. २।२२२ शुनि न (न शुनि) हितो
न (हता [तो] तु) ; व्यक. १०६ शुनि न (न शुनि) ;
स्मृच. ३३० श्ववान् शुनि न (न स्वाभीति) तेनैव (तैरेव) ;
विर. २७३ ; विचि. ११९-२० श्ववान् शुनि न (श्वान्श्व
शुनि) च (तु) ; व्यनि. ४९४ श्ववान् शुनि न (नाश्वेन
शुनि) टे च (टे न) प्रहितो (प्रेषिता) ; दवि. २२३ राधे
(राद्धे) ; सेतु. ३०१ च (तु) ; समु. १६३ नासंवत् .

(४) अप. २।२१२ हेत्वर्थे... .. य्यैस्त (युक्तिहेत्वर्थ-

आत्मनश्चिह्नं त्रणादिरूपं, परमभिद्रवेत् अहमनेन
त्रणवान् कृतोऽयं दण्ड्यतामित्यनुयुञ्ज्यात् । हेतुर्गद्गद-
स्वरादिः, अर्थः प्रयोजनं, गतिः संनिधिगमनं, सामर्थ्यं
प्रहारक्षमता । विर. २७४

बृहस्पतिः

दण्डपारुष्यलक्षणम्

हस्तपाषाणलगुडैर्भस्मकर्दमपांसुभिः ।

आयुधैश्च प्रहरणं दण्डपारुष्यमुच्यते ॥

(१) परमात्रेष्विति शेषः । स्मृच. ७

(२) अत्र भस्मादिभिर्दण्डादिभिरायुधैरिति करण-
त्रैविध्यात् प्रहरणस्य त्रिविधत्वमुक्तं तत्र यथोत्तरं
बलवत् । दवि. २१९

वाक्पारुष्यापेक्षया दण्डपारुष्यस्य दण्डविधौ विशेषः

वाक्पारुष्ये कृते यस्य यथा दण्डो विधीयते ।

तस्यैव द्विगुणं दण्डं कारयेन्मरणादृते ॥

विविधदण्डपारुष्येषु समाधिकविषयेषु दण्डविधिः

भस्मादीनां प्रक्षेपणं ताडनं च करादिना ।

प्रथमं दण्डपारुष्यं दमः कार्योऽत्र मापिकः ॥

(१) माषिकः माषमितः । विर. २६१

(२) माषिको राजतः माषमितः । विचि. ११२

(३) ताडनमत्रोद्यमनमात्रमिति प्रहेश्वरमिश्राः ।

एवमेव हरिनाथोपाध्यायाः । एवं व्याख्याने कामं
प्रथममिति घटते दण्डगौरवं तु दुर्घटम् । 'उद्गूराणस्तु
संबन्धैस्त); व्यक. १०७ नारदबृहस्पती; विर. २७३-४
तत्र युक्तं (युक्तं तत्र); व्यप्र. ३७८ गति (मति) नारद-
बृहस्पती; व्यउ. ११८ व्यप्रवत्; सेतु. २२२ विरवत्.

(१) अप. २।२।२ रणं (रणैः); व्यक. १०४;
स्मृच. ७; विर. २५९; दीक. ५१ हस्त (दण्ड);
व्यनि. ४८९; दवि. २१९; सेतु. २१४-५; समु. १६१.

(२) मभा. १।२।६; गौमि. १।२।६.

(३) अप. २।२।४ क्षे (क्षि); व्यक. १०४; स्मृच.
३२८ दीनां प्रक्षे (दिना प्राक्षि) षिकः (षकः); विर. २६१;
विचि. ११२; दवि. २५१ कारयोऽत्र (कर्षोऽत्र); सवि.
४८१ दीनां प्रक्षे (दिना प्र [क्षि] क्षे) षिकः (षकः);
सेतु. २१५ प्रक्षेपणं (क्षेपणं च); समु. १६१ स्मृचवत्;
विच्य. ५० माषिकः (आषिकः).

हस्तस्य कार्यो द्वादशको दमः । स एव द्विगुणः प्रोक्तः
पातनेषु सजातिषु ॥' इति कात्यायनविरोधात् । तस्मात्
प्रहरणमेव ताडनपदार्थः प्रत्युत ताडनं चेति चकारः
समुच्चयार्थः । न्यूनश्च ताडयिता । प्रथममित्यस्य तु
मुख्यमिदं पारुष्यमित्यर्थं इति भाति । दवि. २५१-२

ईष्टकोपलकाष्टैश्च ताडने तु द्विमाषकः ।

द्विगुणः शोणितोद्भेदे दण्डः कार्यो मनीषिभिः ॥

एष दण्डः समेषूक्तः परस्त्रीष्वधिकेषु च ।

द्विगुणस्त्रिगुणो ज्ञेयः प्राधान्यापेक्षया बुधैः ॥

समेषु जात्यादिभिस्तुल्येषु । विर. २६१

उच्यतेऽश्मशिलाकाष्ठे कर्तव्यः प्रथमो दमः ।

परस्परं हस्तपादे दशविंशतिकस्तथा ॥

(१) अयं चोभयोरेव समानजात्योर्दण्ड इति मन्त-
व्यम् । विर. २६३

(२) उभयोरिदं हस्ते दश पादे विंशतिः काष्ठादौ
द्वादश । इदमपि समयोरेव । विचि. ११३

मध्यमः शस्त्रसंधाने सयोज्यः क्षुब्धयोर्द्वयोः ।

कार्यः क्षतानुरूपस्तु लग्ने घाते दमो बुधैः ॥

यदा तु शस्त्रेण क्षतमेव करोति, तदा क्षतगौरवा-

(१) अप. २।२।६ षकः (षिकः); स्मृच. ३२८ पू.;
विर. २६४; विचि. ११५ षैश्च ता (षाष्टैस्ता); व्यनि.
४९१; दवि. २५५ श्च (स्तु) तु (च) षिकः (षकः);
सवि. ४८१ इष्ट... श्च (इष्टकाफलकाष्ठैश्च) पू.; व्यप्र.
३७२ षैश्च (षेन); व्यउ. ११३ व्यप्रवत्; सेतु. २१८
विचिवत्; समु. १६१ पू. : १६२ उक्त.

(२) अप. २।२।४; व्यक. १०४; स्मृच. ३२८;
विर. २६१; विचि. ११२; दवि. २५१ पूक्तः (युक्तः);
सवि. ४८१; सेतु. २१५ प्राधान्या (प्रधाना); समु. १६२.

(३) व्यक. १०५ पू.; विर. २६३; विचि. ११३;
व्यनि. ४९१ तेऽश्म (ते तु); दवि. २५० काष्ठे (काष्ठैः)
पू.; व्यप्र. ३७२ पू.; व्यउ. ११३ पू.; सेतु. २१६ पादे
(पाते); समु. १६२ तेऽश्म (तेऽस्त्र) कस्तथा (कौ दमौ).

(४) अप. २।२।६ क्षता (कृता); स्मृच. ३२८
अपवत्, उक्त.; विर. २६४; विचि. ११४-५; दवि.
२५५ रूपस्तु (रूपं तु) उक्त.; सवि. ४८१ क्षता (कृता)
पस्तु (पैस्तु) उक्त.; व्यप्र. ३७२ धाने (पाते) क्षता (कृता);
व्यउ. ११३ व्यप्रवत्; सेतु. २१८ उक्त.

गौरवानुसारेण दण्डः कार्यं इत्युत्तरखण्डार्थः ।

विर. २६४

स्वभेदे प्रथमो दण्डो मांसभेदे तु मध्यमः ।

उत्तमस्त्वस्थिभेदे तु घातने तु प्रमापणम् ॥

घातने वधे, प्रमापणं वध एव । विर. २६५

कर्णनासाकरच्छेदे दन्तभेदेऽङ्घ्रिभेदने ।

कर्तव्यो मध्यमो दण्डो द्विगुणः पतितेषु च ॥

पतितेषु स्वस्थानात् च्यावितेषु । विर. २६५

दण्डपारुष्येण पांडकः पांडापरिहारव्ययं अपहृतं च दाप्यः

अङ्गावपीडने चैव भेदने छेदने तथा ।

समुत्थानव्ययं दाप्यः कलहापहृतं च यत्न ॥

समुत्थानव्ययं भग्नसंघटनार्थं भेजजपथ्यादिजनक-

धनव्ययम् ।

विर. २७०

पीडिताय दण्डदानं गधे च

दण्डस्त्वभिहतायैव दण्डपारुष्यकल्पितः ।

हृते तद्द्विगुणं चान्यद् राजदण्डस्ततोऽधिकः ॥

पशुपीडायां दण्डविधिः

श्रान्तान् श्लुधार्तान् तृपितानकाले वाहयेत्तु यः ।

स गोत्रो निष्कृतिं कार्यो दाप्यो वा प्रथमं दमम् ॥

(१) अप. २।२।१८ तु घातने (स्यात् घातेन); व्यक. १०५ ने तु (ने च); विर. २६४ (=); विचि. ११५ मस्त्व (मश्वा) तने (तके); व्यनि. ४९१; दवि. २२७ चतुर्थपादः : २५६ स्थिभेदे (स्थिभङ्गे); सेतु. २१८-९ दे तु घा (देन घा); समु. १६२ तु घा (च घा); विव्य. ४७ मस्त्व (मश्वा) तु घातने तु (च घातके च).

(२) व्यक. १०५; विर. २६५; विचि. ११५; व्यनि. ४९१ भेदेऽङ्घ्रि (भेदाङ्ग) पु च (सति); दवि. २५६ भेदे (भङ्गे) च (तु); सेतु. २१९; समु. १६२ ऽङ्घ्रि (ऽङ्ग) पु च (सति); विव्य. ५०.

(३) अप. २।२।२२ पीडने (भेदने) भेदने (पीडने); व्यक. १०६; स्मृच. ३२९ चैव (ध्वेव) स्थान (स्थानं); विर. २७० भेदने छेदने (छेदने भेदने) च यत् (तथा); पमा. ४२० भेदने छेदने (छेदने पीडने); रत्न. १२२; विचि. ११८; व्यनि. ४९४; व्यप्र. ३७५; विता. ७४०; सेतु. २२१ च यत् (तथा); समु. १६२ चैव (ध्वेव).

(४) विश्व. २।२।२६.

(५) व्यक. १०८; विर. २८०; दवि. ३१८ वा प्रथमं

व्य. कां. २३०

वृषाधिकारे बृहस्पतिः — श्रान्तानिति । एवञ्च दण्डप्रायश्चित्तयोर्विकल्पदर्शनात् दण्डेनापि पापं क्षीयते इत्याहुः । विर. २८०

शूद्रकृते द्विजातिविषयके दण्डपारुष्ये दण्डविधिः

'येनाङ्गेन द्विजातीनां शूद्रः प्रहरते रूपा ।

छेत्तव्यं तद्भवेत्तस्य मनुना ममुदाहृतम् ॥

परस्परं दण्डपारुष्यं कृते नीचकृते च विशेषतः दोगादित्य-

दण्डभाक्त्वदण्डदापयित्त्विवारः

द्वयोः प्रहरतोर्दण्डः समयोस्तु समः स्मृतः ।

आरम्भकोऽनुवन्धी च दाप्यः स्यादधिकं दमम् ॥

परस्परपारुष्यकारिषु दममाह बृहस्पतिः — द्वयो-
रिति । स्मृच. ३२९.

आक्रुष्टस्तु समाक्रोशंस्ताडितः प्रतिताडयन् ।

हत्वाततायिनं चैव नापराधी भवेन्नरः ॥

पश्चात्कारिणि योऽप्यदण्ड उक्तो नारदेन अमावसु-
बन्धकलेह, अननुबन्धे तु बृहस्पतिनाऽनपराधाभिधानं,
तदपि तन्मनसमानौ प्रति मन्तव्यम् । अधिकं प्रति
एवंविधेषुपि अपराधस्योक्तत्वात् । तथा च — 'वाक्पा-
रुष्यादिना नीचो यः सन्तमभिलङ्घयेत् । स एव
ताडयस्तस्य नान्वेष्टव्यो महीभृता ॥' विर. २७६

वाक्पारुष्यादिना नीचो यः सन्तमभिलङ्घयेत् ।
स एव ताडयंस्तस्य नान्वेष्टव्यो महीभुजा ॥

(१) नीचोऽनुत्तमः, सन्तमुत्तमम् । स एव उत्तम
(वाऽप्यथवा); सेतु. ३०१ प्रथमं (मध्यमं).

(२) स्मृच. ३२८; समु. १६२.

(२) अप. २।२।१२; स्मृच. ३२९; विर. २७५;
व्यनि. ४९२; दवि. २३३; समु. १६२.

(३) अप. २।२।१२ आक्रुष्टस्तु (पूर्वोक्तः); व्यक. १०७; विर. २७६; पमा. ४१२ क्रुष्ट (क्रुष्ट) हत्वाततायिनं (हत्वाऽपराधिनं); रत्न. १२१ हत्वाततायिनं (हत्वाऽपराधिनं); विचि. १२०-२१; व्यनि. ४९२, ५१९; दवि. २१५ प्रथमचतुर्थपादौ : २३३; व्यत. २०१ समा (यदा); व्यप्र. ३७१ रत्नवत्; व्यउ. ११२ ताडयन् (दापयेत्) शेषं रत्नवत्; व्यम. १०० रत्नवत्; सेतु. ९९ समा (यदा); २२२; समु. १६२ रत्नवत्.

(४) अप. २।२।१२; व्यक. १०७; विर. २७६ मुजा (भृता); विचि. १२१; दवि. २१६; सेतु. २२२.

एव, तस्य ताडयन्निति हिंसाथं पृष्ठी, न अन्वेष्टव्यः न तस्य दण्डः करणीय इत्यर्थः । विर. २७६

(२) नीचः शूद्रादिः । सन्तं ब्राह्मणादिकम् । स एव ब्राह्मणादिस्तस्य शूद्रादेः । हिंसाथं पृष्ठी । नान्वेष्टव्यो न दण्ड्य इत्यर्थः । विचि. १२१

(३) दण्डश्चायं द्विधा प्रमक्तः । वाक्पारुष्ये तस्यै-
वौचित्यादनुचितस्य दण्डपारुष्यस्य प्रणयनात् राज-
कर्तव्यस्य तस्य स्वयंकरणाच्च, तदुक्तं ताडयन्निति, स
एवेति, एतच्च श्रवाकादिपरं नारदवचननैकमूलकत्वे
लाघवात् । अस्तु वा तदितरपरमपि न्यायसाभ्यात् ।
दवि. २१६

प्रातिलोम्यास्तथा चान्याः पुरुषाणां मलाः स्मृताः ।
ब्राह्मणातिक्रमे वध्या न दातव्या धनं क्वचित् ॥
दातव्या दापयितव्या इत्यर्थः । विर. २७७

अप्रवारादण्डपारुष्ये परीक्षाविधिः

विविक्ते ताडितो यस्तु हेतित्देश्यो न वा भवेत् ।
हन्ता तदनुमानेन विज्ञेयः शपथेन वा ॥

अन्तर्वैशमन्यरण्ये वा निशायां यत्र ताडितः ।

शोणितं तत्र दृश्येत न पृच्छेत्तत्र साक्षिणः ॥

विविक्ते ताडितो यस्तु ताड्येन ताडकेऽदृश्यमानं
मध्यस्थेऽसति अदृश्यमानं वा ताडित इत्यर्थः । अनु-
मानेन अविनाभूतेन धर्मेण । शोणितं ताडकत्वाविना-
भूतम् । विर. २७३

कैश्चित्कृत्वात्मनश्चिह्नं द्वेषात्परमभिद्रवेत् ।

हेत्वर्थगतिसामर्थ्यैस्तत्र युक्तं परीक्षणम् ॥

कात्यायनः

सजातीयेषु दण्डपारुष्ये दण्डविधिः

उद्गूरणे तु हस्तस्य कार्यो द्वादशको दमः ।

स एव द्विगुणः प्रोक्तः पातने तु सजातिषु ॥

(१) व्यक. १०७ धनं (दमं); विर. २७७.

(२) व्यक. १०७ [व्यवहारकल्पतरौ इमौ श्लोकौ नोप-
लभ्येते, व्याख्यानस्योपलभ्यमानत्वात् स्थलनिर्देशः समुद्धिखितः];
विर. २७३.

(३) व्यक. १०७ नारदबृहस्पती; व्यप्र. ३७८ गति
(मति) नारदबृहस्पती.

(४) व्यक. १०४; विर. २६२ ने तु (नेषु); पमा.

उद्गूरणे हस्तस्य प्रहारार्थं हस्तोद्यमे, पातने हस्तस्यैव
यथाक्रमं द्वादशपणः चतुर्विंशतिपणो दण्ड इत्यर्थः ।

विर. २६२-३

छर्दिमूत्रपुरीपाद्यैरापाद्यः स चतुर्गुणः ।

पडगुणः कायमध्ये स्यात् मूर्ध्नि त्वष्टगुणः स्मृतः ॥

(१) पुरीपादिस्पर्शने पुनः कात्यायनेन विशेष
उक्तः— छर्दिमूत्रेति । आद्यग्रहणाद्वासुक्रासृक्काजानो
गृह्यन्ते । मिता. २।२१४

(२) आदिग्रहणाद्वासुक्रादयो ग्राह्याः, आपाद्यः स
चतुर्गुणः, कायमध्यशिरोव्यतिरिक्तसर्वाङ्गस्पर्शने चतुर्गुण
इत्यर्थः । चतुर्गुणो दशपणात्, एवं पडगुणादिकमपि ।
×विर. २६२

(३) वान्तमूत्रादिना समस्य परस्याधःकांय योजने
दाप्यो दशपणश्चतुर्गुणः । एवं मध्याङ्गादौ पडगुणादि-
रित्यर्थः । विचि. ११३

कृणौष्ट्राणपादाक्षिजिह्वाशिशकरस्य च ।

छेदने चोत्तमो दण्डो भेदने मध्यमो भृगुः ॥

× दवि. विरक्त ।

४१४ ने तु स (नेषु स्व); विचि. ११३ ने तु (ने च)
ने तु स (ने च द्वि); व्यनि. ४९०; दवि. २५१ ने तु
(णात्) ने तु (नेषु); व्यप्र. ३७२; व्यउ. ११३;
सेतु. २१६ ने तु स (नेषु द्वि); समु. १६२ उद्गू (उद्गो).

(१) मिता. २।२१४; अप. २।२१४; व्यक. १०४
स्यात् (तु); विर. २६२ स्यात् (तु) त्वष्ट (चाष्ट);
पमा. ४१३ धैरापाद्यः स (धैः पादादौ च) स्यात् (तु); रत्न.
१२२; विचि. ११२-३ रापाद्यः स (रथःसु च) स्यात्
(तु); व्यनि. ४९० रापाद्यः स (रथोनामेः) स्यात् (तु)
स्मृतः (दमः); दवि. २५३ विरक्त; सवि. ४८१; वीमि.
२।२१४ व्यकवत्; व्यप्र. ३७१ धैरापाद्यः (धैः स्पर्शने);
व्यउ. ११३; व्यम. १००; विता. ७३६; सेतु. २१६
रापाद्यः स (राथे स स्यात्) स्यात् (तु); समु. १६२.

(२) अप. २।२१९ (=) भृगुः (गुरुः); व्यक. १०५
स्य च (स्य तु); स्मृच. ३२८; विर. २६५ पादा (नासा)
शेषं व्यकवत् : ६५८ मो दण्डो (मं दद्यात्) ध्यमो (ध्यमं);
पमा. ४१७ दाक्षि (दादि) शिश (नासा); रत्न. १२२;
विचि. ११५; व्यनि. ४९१; दवि. २५६ व्यकवत्;
सवि. ४८० शिश (मुख) भृगुः (गुरुः) यमः; व्यप्र. ३७३;

छेदने स्वस्थानात् च्यावने, भेदने विदारणे ।
विर. २६५

आभीषणेन दण्डेन प्रहरेद्यस्तु मानवः ।
पूर्वं वा पीडितो वाऽथ स दण्ड्यः परिकीर्तितः ॥
आभीषणेन खड्गादिना । विर. २७६

शिष्यं क्रोधेन हन्याच्चेदाचार्यो लतया विना ।
येनात्यन्तं भवेत्पीडा वादः स्याच्छिष्यतः पितुः* ॥
दण्डपारुष्ये प्रतिलोमानुलोमनीचेपु दण्डविधिः

वाक्पारुष्ये यथैवोक्ताः प्रतिलोमानुलोमतः ।
तथैव दण्डपारुष्ये पात्या दण्डा यथाक्रमम् + ॥

कात्यायनस्तु वाक्पारुष्योक्तप्रतिव्यक्तितदण्डनिर्णय
इहानुक्तदण्डविषये क्वचिदनुमधेय इति दर्शयति—
वाक्पारुष्य इति । एव चात्र प्रतिव्यक्ति दण्डनिर्णयः
प्रातिलोम्यादावपि कात्यायनेन स्मृत इति न क्वचिद-
स्मृता दण्डाः पात्याः । नन्वेवमपि क्वचिदत्रापराधानु-

* स्थलादिनिर्देशः व्यवहारस्वरूपप्रकरणे (पृ. ५)
द्रष्टव्यः ।

+ मिताक्षराभ्याख्यानं 'एकं घ्रातं बहूनां' इति याज्ञवल्क्य-
वचने (पृ. १८१८) द्रष्टव्यम् ।

व्यउ. ११३; व्यम. १०० कर्णौ... दाक्षि (कर्णघ्राण-
पदाक्षीणि); सेतु. २१९; समु. १६२ घ्राणपादा (पादघ्राणा)
चोक्त (तूत्).

(१) अप. २।२१२ वा पी (चाऽऽपी); व्यक. १०७
आभी (अभी); विर. २७६; पमा. ४१२ आभी (अभी);
विचि. १२०; दवि. २३३ उत्तरार्धे (पूर्वं वाऽऽकृतो वाऽथ
सोऽपि दण्डोऽधिकं भवेत्).

(२) मिता. २।२२१ यथै... लोमा (य एवोक्तः
प्रातिलोम्या) तथैव (स एव) पात्या दण्डा (दाप्यो राज्ञा)
स्मरणम्; व्यक. १०६; स्मृच. ३२८ प्रति... मतः
(प्रातिलोम्यानुलोम्यतः); विर. २६९ क्ताः (क्तः) पात्या
दण्डा (पात्यो दण्डो); पमा. ४१८ विरक्त; रत्न. १२२
प्रतिलोमा (प्रातिलोम्या); विचि. ११८ क्ताः (क्तः);
व्यनि. ४९३; सवि. ४८१ यथै... लोमा (यथा प्रोक्ताः
प्रातिलोम्या) दण्ड (दण्डे); व्यप्र. ३७४ रत्नवत्; व्यउ.
११४-५ रत्नवत्; व्यम. १०० रत्नवत्; विता. ७३८
तथैव (त एव) पात्या दण्डा (राज्ञा कार्या) मनुः; सेतु.
२२०-२१; समु. १६२ स्मृचवत्.

सारेण कल्पिता दण्डाः पात्याः, अनन्तव्यक्तिपु प्रति-
व्यक्ति दण्डनिर्णयस्मरणायोगात् । सत्यम् । अत एवो-
क्तमुशनसा— 'यत्र नोक्तो दमः सर्वैरानन्त्यासु
महात्मभिः । तत्र कार्यं परिज्ञाय कर्तव्य दण्डधारणम् ॥'
स्मृच. ३२८

अस्पृश्यधूर्तदासानां म्लेच्छानां पापकारिणाम् ।
प्रातिलोम्यप्रसूतानां ताडनं नार्थतो दमः ॥

पापकारिणोऽतिशयेन प्रातिलोम्यप्रसूता निपादादयः ।
विर. २७८

पीडिनाय पीडापरिहारव्ययहनभग्नादिदानविधिः

वाग्दण्डस्ताडनं चैव येपूक्तमपराधिपु ।
हृतं भग्नं प्रदाप्यास्ते शोष्यं निःस्वैस्तु कर्मणा ॥
(१) निःस्वैर्निर्धनेः, कर्मणा सेवादिरूपेण, शोष्यं
पूरणीयम् । विर. २७०

(२) भग्नं ग्रहरथ्यादि । दवि. २२०

देहेन्द्रियविनाशे तु यथा दण्डं प्रकल्पयेत् ।

तथा तुष्टिकरं देयं समुत्थानं च पण्डितैः ।

समुत्थानव्ययं चासौ दद्यादाव्रणरोपणम् ॥

(१) अप. २।२१२ प्रातिलोम्य (प्रतिलोम); व्यक.
१०७; विर. २७८; ६५५ म्लेच्छानां (नराणां) शेषं
अपवत्; विचि. १२२; दवि. ५८ ताडनं (ताडयेत्);
सेतु. ३१२ म्लेच्छानां (नराणां); समु. ६९ सेतुवत्;
विव्य. ५०.

(२) अप. २।२२१; व्यक. १०६; विर. २७० राधिपु
(कारिपु) प्रदा (तु दा); दवि. २२० प्रदा (च दा)
स्वैस्तु (स्वैः स्व).

(३) अप. २।२२२ पणम् (पणात्); व्यक. १०६;
स्मृच. ३२९ देयं (ज्ञेयं) त्थान (त्थानं) पणम् (पणात्);
विर. २७१ पण्डितैः (पीडितैः) दा (द्रा); पमा. ४१९
यथा (यदा) तथा (तदा) तृतीयार्धं विना : ४२० त्थान
(त्थानं) तृतीयार्धः; रत्न. १२२; व्यनि. ४९५ पणम्
(पणात्) तृतीयार्धः; दवि. २२१ पणम् (हणात्); सवि.
४८४ चासौ... पणम् (दाप्यः कलहाय कृतं च यत्);
व्यप्र. ३७४ तृतीयार्धं विना : ३७५ तृतीयार्धः; व्यउ. ११५
तथा (व्रणि) चासौ (वासौ); व्यम. १०० तृतीयार्धं विना;
विता. ७४०; समु. १६३ अपवत्.

(१) ब्रणादिदुःखेषु अतिदुःसहेषु जातेष्व्याह कात्या-
यनः—देहेन्द्रियेति । तुष्टिकरं दुस्सहव्रणतुष्टिकरं देयं
दुस्सहव्रणादिकारिणा देयम् । समुत्थानं व्ययं पण्डितैः
व्रणगुरुत्वानुसारेण कल्पितमिति शेषः । समुत्थानं च
आव्रणरोपणाद्वेयम् । 'समुत्थानव्ययं चागौ दद्यादा व्रण-
रोपणात्' इति तन्नैवोक्तत्वात् । समुत्थानव्ययं भिषग्भे-
पजपथ्यपानाद्यर्थं क्रियमाणं व्ययम् । स्मृच. ३२९

(२) व्रणपदमत्र पीडाहेतुमुपलक्षयति । रोपणपदं
शान्तिपरम् । विर. २७१

प्रमापणे प्राणभृतां प्रतिरूपं तु दापयेत् ।

तस्यानुरूपं मूल्यं वा दाप्य इत्यत्रवीन्मनुः ॥

(१) प्रतिरूपं प्रमापितस्य गुणादिना समम् । एतत्तु
स्वामिने प्रतिरूपादिदानम् । विर. २८४

(२) पशुकीयाणां द्विचतुष्पदानां दण्डपातनजनिता
या हिंसा या रथाद्यभिघातप्रभवा तदुभयसाधारणमिदं
वचनम् । प्रतिरूपं प्रमापितस्य गुणादिना सदृशम् ।
एतच्च प्रतिरूपादिदानं प्रमापितस्वामिनः ।

दवि. २२९

पशुपक्षिवनस्पतिषु दण्डपारुष्ये दण्डविधिः

श्रान्तान् क्षुधार्तान् तृपितानकाले वाहयेत्तु यः ।

खरगोमहिषोष्ट्रादीन् प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥

त्रिपणो द्वादशपणो वधे तु मृगपक्षिणाम् ।

सर्पमार्जारनकुलश्वसूकरवधे नृणाम् ॥

अत्रात्यन्तामृगमृगपक्षिघातेषु त्रिपणः, उत्कृष्टतदा-

(१) व्यक. १०८; विर. २८४; पमा. ४२५ प्रति...

येत् (दद्यात् तत्प्रतिरूपकम्) दाप्य (दद्यात्); दवि. २२९;
सेतु. २२६ दाप्य (दण्ड); समु. १६३ पमावत् .

(२) अप. २।२२६ पूर्वार्धे (श्रान्तान् तृपितान् क्षुधितान-
काले वाहयेन्नरः); व्यक. १०८ क्षुधार्तान् तृपितान् (तृपितान्
क्षुधितान्) तु यः (नरः); विर. २८०; व्यनि. ४९६
अकाले (नाकाले) तु यः (नरः); दवि. ३१९; समु.
१६३ क्षुधार्तान् तृपितान् (तृपितान् क्षुधितान्) येत्तु यः
(यन्नरः) मनुः .

(३) व्यक. १०८; विर. २७९ वधे तु (घाते तु)
मृग (पशु); पमा. ४२४ त्रि (द्वि); व्यनि. ४९६;
दवि. २२३ वधे तु (घाते तु); व्यप्र. ३७७ त्रिपणो
(द्विपण) पणो (पणा) श्वसूकर (शूकराश्व); व्यउ. ११६

तेषु द्वादशपणः । विष्णुस्तु पञ्चाशत्पणोऽत्यन्तोत्कृष्टमृग-
पक्षिवधविषयः । 'पञ्चाशदुत्तरो दण्डः शुभेषु मृगपक्षिषु'
इति वचनात् । विर. २७९

गोकुमारीदेवपशुमुक्ष्णं वृषभं तथा ।

वाहयन् साहसं पूर्वं प्राप्नुयादुत्तमं वधे ॥

गोकुमारी वृषेण संयुक्ता गौः । देवपशुर्देवतोद्देशे-
नोत्सृष्टपशुः । उक्त्वा 'उक्ष सेचने' इति धात्वर्थानुसारा-
द्वीजमोक्ता वृषः । वृषभो जीर्णवृषः । दवि. ३१८

वनस्पतीनां सर्वेषामुपभोगो यथायथा ।

तथातथा दमः कार्यो हिंसायामिति धारणा * ॥

वनस्पतिशब्द उपयुक्तसर्वस्थावरोपलक्षणार्थो न्याय-
साम्यात् । तथातथा उपयोगीरोखलाद्यनुसारेण ।

विर. २८४

मनुष्याणां पशूनां च दुःस्वाय प्रहृते सति ।

यथायथा महद्दुःखं दण्डं कुर्यात्तथातथा * ॥

उपक्रान्तदण्डपारुष्यं परीक्ष. विधिः

हेत्वादिभिर्न पश्येच्चेद्दण्डपारुष्यकारणम् ।

तदा साक्षिकृतं तत्र दिव्यं वा विनियोजयेत् ॥

साक्ष्यभावे च दिव्यम् । विचि. १२०

व्यासः

दण्डपारुष्यलक्षणम्

भस्मादिना प्रक्षिपणं ताडनं च करादिना ।

आवेष्टनं चांशुकाद्यैर्दण्डपारुष्यमुच्यते ॥

* अन्यव्याख्या ग्रहः रथ्यादिनिर्देशश्च मनौ अस्मिन्नैव
श्लोके (घृ. १८०४-५) द्रष्टव्यः ।

त्रि (द्वि) श्वसूकरवधे (शूकरवधे); सेतु. २२४ त्रिपणो
(त्रिपणो) वधे तु (घाते तु); समु. १६३ .

(१) व्यप्र. ३७७; व्यउ. ११६. [अपराकैकल्पतर्वादियन्त्रेषु
मनोरथं श्लोकः, मनुस्मृतौ तु नोपलभ्यते ।]

(२) अप. २।२१२ तदा... ..तत्र (तत्र साक्षिकृतं चैव);
व्यक. १०७ तदा (तदा) वा वि (वाऽथ); विर. २७४
वा वि (चापि); विचि. १२०; व्यनि. ४९५ हेत्वा (हेत्वा)
तदा साक्षि (तदसाक्षी) वा विनि (वाऽवनि); व्यप्र. ३७९
वा वि (न वि); व्यउ. ११८; सेतु. २२२; समु. १०
तदा (तदा) वा वि (चैव) नारदः .

(३) स्मृच. ७, ३२८; रत्न. १२१ भस्मादिना प्रक्षि
(हस्तादिना प्राक्षि) चांशु (वांशु); व्यप्र. ३७० भस्मादिना

आदिग्रहणेनोपरि प्रक्षपणाद्दुःखकरं कर्दमपांसुमलादि
द्रव्यं गृह्यते । करादिनेत्यनेनादिशब्देन लगुडपापणेष्टका-
युधादिद्रव्यं, आद्यग्रहणेन रज्जुशृङ्खलादि द्रव्यम् ।

स्मृ. च. ३२८

यमः

भार्यापुत्रदासदासीशिष्यानां दण्डपारुष्यविचारः

भार्या पुत्रश्च दासश्च दासी शिष्यश्च पञ्चमः ।
प्राप्तापराधास्ताड्याः स्यू रज्ज्वा वेणुदलेन वा ॥

अधस्तात्तु प्रहर्तव्यं नोत्तमाङ्गे कथञ्चन ।

अतोऽन्यथा प्रवृत्तस्तु यथोक्तं दण्डमर्हति ॥

वधकृद्द्विजदण्डः

वैध्ये कर्मणि तिष्ठन्तं समग्रधनसंयुतम् ।

विवासयेत् द्विजं राजा दोषं विख्याप्य संसदि ॥

वृद्धहारीतः

देवनाब्राह्मणगुरूणां पादादिना प्रहारे दण्डविधिः

दैवतं ब्राह्मणं गां च पितृमातृगुरुस्तथा ।

पादेन ताडयेद्यस्तु तस्य तच्छेदनं स्मृतम् ॥

तेषामुपरि हस्तं तु दोष्णोश्छेदं तु कामतः ॥

(भस्मादीनां); व्यउ. १११ भस्मादिना (हस्तादिना) चांशु
(बांशु); वित्ता. ७३२ भस्मादिना (हस्तादिना); समु.
१६१ व्यप्रवत्.

(१) व्यमा. २८५; विर. २७२; व्यनि. ४९५
शिष्यश्च (भृत्यश्च) मनुः; व्यप्र. ३७८; व्यउ. ११७;
बाल. २१३५ (घृ. १८५) (=) पूर्वार्धे (पुत्रः शिष्यस्तथा
भार्या दासी दासस्तु पञ्चमः); सेतु. ९२१.

(२) व्यमा. २८५ कथञ्च (कदाच); विर. २७२ तैव्यं
(तैव्या) कथञ्च (कदाच); विचि. ११९ उक्तं; व्यनि.
४९३ तैव्यं (तैव्या) मनुः; व्यप्र. ३७८; व्यउ. ११७;
सेतु. २२१ तैव्यं (तैव्या).

(३) व्यनि. ४९८. (४) बृहास्पृ. ७।२०३-४.

सुमन्तुः

परस्परं पारुष्ये दण्डविधिः

पारुष्यदोपादुभयोर्युगपत्संप्रवृत्तयोः ।

विशेषश्चेन्न दृश्येत विनयश्चेत्समस्तयोः ॥

वृद्धकात्यायनः

दण्डपारुष्ये स्वयं प्राणत्यागे न दण्डः

उक्त्वा परुपमुक्तस्तु ताडयित्वा तु ताडितः ।

यमुद्दिश्य त्यजेत्प्राणान्तेन न स्यात्स किलिबपी ॥

परिशिष्टकारः

दण्डपारुष्यलक्षणम्

दुःखं रक्तं व्रणं भङ्गं छेदनं भेदनं तथा ।

कुर्याद्यः प्राणिनां तद्धि दण्डपारुष्यमुच्यते ॥

स्थावरजङ्गमप्राणिनां प्राण्यन्तरकृतं नखादिना त्वग्मे-
दादिभवं दुःखं रक्तव्रणादिकं च दण्डपारुष्यमुच्यत
इत्यर्थः ।

स्मृ. च. ३२८

अग्निपुराणम्

अन्यजातिर्द्विजाति तु येनाङ्गेनापराध्नुयात् ।

तदेव छेदयेत्तस्य क्षिप्रमेवाविचारयन् ॥

उत्कृष्टासनसंस्थस्य नीचस्याधो निष्कन्तनम् ।

यो यदङ्गं च रुजयेत्तदङ्गं तस्य कर्तयेत् ॥

अर्धपादकराः कार्या गोगजाश्वोष्ट्रघातकाः ।

वृक्षं तु विफलं कृत्वा सुवर्णं दण्डमर्हति ॥

(१) सवि. ४७६.

(२) व्यनि. ४९२.

(३) स्मृ. च. ३२७; रत्न. १२१; सवि. ४८० रक्तं
व्रणं (व्रणं रक्त) घः (घत्); व्यप्र. ३७०; व्यउ. १११;
वित्ता. ७३२; समु. १६१.

(४) अणु. २२७।२९.

(५) अणु. २२७।३१, ३२.

स्त्रीसंग्रहणम्

वेदाः

भ्रातृभगिनीविवाहः तन्निषेधश्च

*ओ चित्सखायं सखा ववृत्तां तिरः पुरु चिदर्णवं जगन्वान् । पितुर्नपातमा दधीत वेधा अधि क्षमि प्रतरं दीध्यानः ॥

न ते सखा सख्यं वष्ट्रेतत्सलक्ष्मा यद्विष्टुरूपा भवाति । महस्पुत्रासो असुरस्य वीरा दिवो धर्तार उर्विया परि ख्यन् ॥

उशन्ति घा ते अमृतास एतदेकस्य चिच्यजसं मर्त्यस्य । नि ते मनो मनसि धाय्यस्मे जन्युः पतिस्तन्वमा विविश्याः ॥

न यत्पुरा चकृमा कद्ध नूनमृता वदन्तो अनृतं रपेम । गन्धर्वो अप्स्वप्या च योपा सा नो नाभिः परमं जामि तन्नौ ॥

गर्भे नु नौ जनिता दम्पती कर्देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपः । नाकिरस्य प्र मिनन्ति व्रतानि वेद नावस्य पृथिवी उत द्यौः ॥

को अस्य वेद प्रथमस्याहः क ई ददर्श क इह प्र वोचत् । बृहन्मित्रस्य वरुणस्य धाम कहु ब्रव आहनो वीच्या नृन् ॥

यमस्य मा यम्यं काम आगन्त्समाने योनौ सहश्रेय्याय । जायेव पत्ये तन्वं रिरिच्यां वि चिद्बृहेव रथ्येव चक्रा ॥

न तिष्ठन्ति न नि मिपन्त्येते देवानां स्पश इह ये चरन्ति । अन्येन मदाहनो याहि तूयं तेन वि बृह रथ्येव चक्रा ॥

* 'ओ चित् सखायं' इत्याद्यारभ्य 'अन्यमू षु' इत्यन्तानां चतुर्दशमन्त्राणां सायणभाष्यं स्थलनिर्देशश्च स्त्रीपुंभर्म-प्रकरणे (पृ. १७५-७८) द्रष्टव्यः ।

रात्रीभिरस्मा अहभिर्दशस्येत्सूर्यस्य चक्षुर्मुहुरु-
न्मिमीयात् । दिवा पृथिव्या मिथुना सबन्धू यमी-
र्यमस्य विभृयादजामि ॥

आ घा ता गच्छानुत्तरा युगानि यत्र जामयः
कृणवन्नजामि । उप वृष्टिहि वृषभाय बाहुमन्य-
मिच्छस्व सुभगे पति मत् ॥

किं भ्रातासद्यदनाथं भवाति किमु स्वसा यन्नि-
र्ऋतिर्निगच्छात् । काममूता बहेतद्रपामि तन्वा मे
तन्वं सं पिपृग्धि ॥

न वा उ ते तन्वा तन्वं सं पृच्यं पापमाहुर्यः
स्वसारं निगच्छात् । अन्येन मत्प्रमुदः कल्पयस्व
न ते भ्राता सुभगे वष्टयेतत् ॥

वतो व्रतासि यम नैव ते मनो हृदयं चाविदाम ।
अन्या किल त्वां कश्येव युक्तं परि ष्वजाते
लिवुजेव वृक्षम् ॥

अन्यमू षु त्वं यम्यन्य उ त्वां परि ष्वजाते
लिवुजेव वृक्षम् । तस्य वा त्वं मन इच्छा स वा
तवाधा कृणुष्व संविदं सुभद्राम् ॥

पिनापुत्रीविवाहः

प्रथिष्ट यस्य वीरकर्मिष्णदनुष्ठितं नु नर्यो
अपौहत् । पुनस्तदा बृहति यत्कनाया दुहितुरा
अनुभृतमनवां ॥

यथा स्वाशेन भगवान् रुद्रः प्रजापतिर्वास्तोष्पतिं रुद्र-
मसृजत् तदेतदादिभिस्तिष्ठभिर्वदति । यस्य प्रजापते-
रिष्णदेपणवद् वीरकर्मम् । लिङ्गव्यत्ययः । वीरकर्म ।
रेत इत्यर्थः । येन रेतसोत्पन्ना वीरा भवन्ति तादृशैः
प्रथिष्ट प्रथितमासीत् तद्रेतोऽनुष्ठितं प्रजापतिनापत्यार्थं
निषिक्तं नर्यो नरेभ्यो हितो यद्वा नेतृभ्यो देवेभ्यो हितो

रुद्रोऽपौहत् अगोहति । तदेवाह । पुनस्तद्रेत आ वृहति । सर्वत उत्खिदति । उद्रमयति पुरुपाकारेण स्वयमुत्पन्नः सन् । कीदृश रेतः । यद्रेतः कनायाः कान्ताया दुहितुः स्वपुत्र्याः । तस्यामित्यर्थः । तत्र प्रजापतिनानुभृतमाः आसीत् । कीदृशो रुद्रः । अनर्वाण्यस्मिन्नप्रत्युतः । 'प्रजापतिर्वै स्वां दुहितरमभ्यध्यायद्विवमित्यन्य आद्गुरुपसमित्यन्ये ।' (ऐत्रा ३।३३) इति ब्राह्मणम् । ऋसा.

मंध्या यत्कर्त्तव्यमभवद्भीके कामं कृण्वाने पितरि युवत्याम् । मनानग्नेतो जहतुर्वियन्ता सानौ निपिक्तं मुकृतस्य योनौ ॥

कामं यथेच्छं कृण्वाने कुर्वाणं पितरि प्रजापतौ युवत्यां दुहितर्युपमि दिवि वा । दिवमित्यन्य इति हि ब्राह्मणं प्रदर्शितम् । मंध्या तयोर्मध्येऽन्तरिक्षमध्ये वाभीके समीपे यत्कर्त्तव्यं कर्माभवत् मिथुनीभावाख्यं तदानीं मनानगल्पं रेतो जहतुः त्यक्तवन्तां । किं कुर्वाणाविति तत्राह । वियन्तौ परस्परमभिगच्छन्तौ । प्रजापतिना सानौ समुच्छ्रिते स्थाने मुकृतस्य यज्ञस्य योनौ निपिक्तं मासीदित्यर्थः । ततो रुद्र उत्पन्न इत्यर्थः । ऋसा.

पिता यस्त्वां दुहितरमधिष्कन्क्षमया रेतः संजग्मानो नि पिञ्चत् । स्वाध्योऽजनयन् ब्रह्म देवा वास्तोष्पतिं व्रतपां निरतक्षन् ॥

पिता प्रजाप्रतिर्यद्यदा स्वां दुहितरं दिवमुपसं वाधिष्कन् अन्ध्यस्कन्दत् तदानीमेव क्षमया पृथिव्या सह संजग्मानः संगच्छमानः प्रजापतिरस्मिँल्लोके रोहितो भूत्वा रेतो नि पिञ्चत् निपेकमकरोत् । 'तामृश्यो भूत्वा रोहितं भूतामभ्यैदिति ब्राह्मणं (ऐत्रा. ३।३३) । तदानीं स्वाध्यः सुध्यानाः सुकर्माणो वा देवा ब्रह्माजनयन् उदपादयन् । किं तद्व्रतेति तदाह । वास्तोष्पतिं यज्ञवास्तुस्वामिनं व्रतपां व्रतस्य कर्मणो रक्षःप्रभृतिभ्यः पालकं निरतक्षन् समुदपादयन् । यज्ञवास्तुस्वामित्वं दत्त्वा कर्मरक्षकत्वेन निर्मितवन्त इत्यर्थः । ऋसा.

भ्रातृभगिनीविवाहः

यैस्त्वा भ्राता पतिर्भूत्वा जारो भूत्वा निपद्यते । प्रजां यस्ते जिघांसति तमितो नाशयामसि ॥

हे योपित् यो राक्षसो भ्राता भ्रातृरूपो भूत्वा पतिर्भूत्वरूपो वा भूत्वा त्वां निपद्यते अभिगच्छति । अथवा जार उग्रपतिरूपो वा भूत्वाभिगच्छति । एवंभूतो यो राक्षसादिस्तं तव प्रजा जिघांसति हन्तुमिच्छति । स्पष्टमन्यत् । ऋसा.

शूद्रकार्यस्त्रीसंग्रहणम्

शूद्रा यद्दर्यजारा न पोपाय धनायति ।

यद्यदा शूद्रा काचिदासी कदाचिदर्यः स्वकीयः स्वामी जारो यस्याः मेयमर्यजाग भवति, तदानीं सा दासी स्वामिस्वीकारमात्रेणात्यन्तं हृष्यति, न तु स्वकीयकुटुम्बपोपाय धनायति धनमात्मन इच्छति । न हि स्वामिस्वीकाराद्धनं अधिकं मन्यते । तैसा.

स्त्रियाः व्यभिचारदोषः

ऋतं वै सत्यं यज्ञोऽनृतं स्यन्नृतं वा एषा करोति या पत्युः क्रीता सत्यथान्यैश्चरत्यनृतमेव निरवदाय ऋतं सत्यमुपैति यन्मिथुया प्रतिब्रूयात्प्रियतमेन याजयेदथ यद्वाचयति मेध्यामेवैनां करोत्यामपेपा भवन्ति सर्वस्या हंसोऽवेष्ट्रै यद्भृज्येयुरनवेष्ट्रमहः स्यात्पात्रेभ्यो वै ताः प्रजा वरुणोऽगृह्णाद्यत्पात्राणि पात्रेभ्य एवैना वरुणान्मुञ्चति प्रतिपुरुषं भवन्ति प्रतिपुरुषमेवा होऽवयजत्येकमधि भवति गभभ्यस्तेन निरवदयतेऽन्नाद्वै ताः प्रजा वरुणोऽगृह्णाञ्शूर्पेणात्रं बिभ्रति तस्माञ्शूर्पेण जुहुतः स्त्रीपुं सौ जुहुतो मिथुना एव प्रजा वरुणान्मुञ्चतः पुरस्तात्प्रत्यञ्चौ तिष्ठन्तौ जुहुतः पुरस्तादेवा होऽवयजतो यत्पात्राणि य एव द्विपादः पशवो मिथुनास्तेषामेतत्पुरस्ताद् होऽवयजतोऽथ यन्मेपश्च मेपी च य एव चतुष्पादः पशवो मिथुनास्तेषामेतदुपरिष्ठाद् होऽवयजत उभयत एवा होऽवयजतः पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च ।

मागृ. २।१८।२.

(१) तैसं. ७।४।१९।२-३; मैसं. ३।१३।१; कासं. ४।८; शुभा. २।३।३०; तैत्रा. ३।१।७।३; शशा. १।३।१।२।८; शाश्रौ. १।६।४।४.

(२) मैसं. १।१०।११; कासं. ३।६।६; तैत्रा. १।६।५।४; माश्रौ. १।७।४.

(१) ऋसं. १०।६।१।६. (२) ऋसं. १०।६।१।७.

(३) ऋसं. १०।१६।२।५; अंसं. २०।९।१।१५;

शूद्रकृतार्यस्त्रीसंग्रहणं आर्यकृतशूद्रस्त्रीसंग्रहणं च
यद्हरिणो यवमत्ति न पुष्टं पशु मन्यते ।

शूद्रो यदर्यजारा न पोषाय धनायति ॥

(१) क्षत्ता पालागलीमभिमेथयति— यद्हरिणः । यदा हरिणो मृगः यवं सस्यं अत्ति भक्षयति । अथ तदा क्षेत्री । न पुष्टं पशु । पशुमिति प्राप्ते विभक्तिलोपः । पुष्टं पशुं मन्यते अवगच्छति । मम क्षेत्रं भक्षितमिति यथा । एवं शूद्रा यत् यस्य शूद्रस्य भर्तुः । अर्यजारा अर्यः वैश्यः जारो यस्याः सा अर्यजारा भवेत् तदा स शूद्रः क्षेत्री न पोषाय ममैतदिति मन्यते । न च तस्यां धनायति धनमिव च तां न मन्यते परस्योपभोग्यत्वात् । शुउ.

(२) वैश्यो यदा शूद्रां गच्छति तदा शूद्रः पोषाय न धनायते पुष्टिं न इच्छति मन्द्रार्या वैश्यन भुक्ता सती पुष्टा जातेति न मन्यते किं तु व्यभिचारिणी जातेति दुःस्मितो भवतीत्यर्थः । शुम.

यद्हरिणो यवमत्ति न पुष्टं बहु मन्यते ।

शूद्रो यदर्यायै जारो न पोषमनुमन्यते ॥

(१) पालागली प्रत्याह— यद्हरिणो यवमत्ति न पुष्टं बहु मन्यते क्षेत्रीति । यदुक्तं भवतोऽप्येतदवमिति सोल्लुण्ठमाह । इयांस्तु विशापः । शूद्रो यत् अर्यायै अर्यायाः वैश्यायाः जारः जारयिता । तदा क्षेत्री वैश्यः आत्मनः पोषं नानुमन्यते । न हि सा तस्य पोष्या निकृष्टश्च शूद्रः उत्कृष्टा वैश्या इति । शुउ.

(२) यत् यदा शूद्रः अर्यायै अर्याया वैश्याया जारो भवति तदा वैश्यः पोषं पुष्टिं नानुमन्यते मम स्त्री पुष्टा जातेति नानुमन्यते किं तु शूद्रेण नीचेन भुक्तेति क्लिश्यतीत्यर्थः । शुम.

ब्राह्मणीसंग्रहदोषः

तेऽवदन् प्रथमा ब्रह्मकिल्बिपेऽकूपारः सलिलो मातरिश्वा । वीळुहरास्तप उग्रो मयोभूरापो देवीः प्रथमजा ऋतेन ॥

(१) शुमा. २३।३०, ३१; तैसं. ७।४।१९।२; मैसं. ३।१३।१; कासं. ४।८; शब्रा. १।३।२।९।८ ; १।३।५।२।८; तैब्रा. ३।१।७।२; शाश्रौ. १।६।४।४, ६.

(२) असं. ५।१७।१ पेऽकू (पे कू) उग्रो (उग्रं) ऋतेन

अत्रेतिहासमाचक्षते । जुहूरिति वाङ्नाम । सा ब्रह्मणो जाया च । बृहस्पतेर्वाचस्पतित्वाद्बृहस्पतेर्जुहूर्नाम भार्या बभूव । कदाचिदस्य किल्बिपमस्या दौर्भाग्यरूपेणासांचक्रे । अत एव स एनां पर्यायासीत् । अनन्तरमादित्यादयो देवा मिथो विचार्यनामकिल्बिपां कृत्वा पुनर्बृहस्पतये प्रादुरिति । तदत्र वर्ण्यते । प्रथमा मुख्यास्ते देवा ब्रह्मकिल्बिपे । ब्रह्मणो बृहस्पतेः किल्बिपे पापे जुहूदौर्भाग्यरूपे विपयेऽवदन् । निष्कृत्युपायमवोचन् । के ते । अकूपारः । अत्र यास्कः—आदित्योऽप्यकूपार उच्यतेऽकूपारो भवति दूरपारः । इति (नि. ४।१८) । अकुत्सितपारो महागतिरादित्यः सलिलोऽब्दवता वरुणो मातरिश्वा वायुर्वीळुहराः । हस्तेरमुनि रूपं हर इति । हरति विनाशयति तमांसीति हस्तेजः । प्रभूतेजस्कः । तपः । तपसा तापनोऽग्र उद्गूणांऽग्निमयोभूः सुव्यस्य भावयिता सोमो देवीदंध्य आपः । कीदृश्यः । ऋतेन सत्यभूतेन ब्रह्मणा प्रथमजा आदित एवोत्पादिताः । एत उपायमुक्त्वा प्रायश्चित्तमप्यकारयन्निति भावः । ऋसा.

सोमो राजा प्रथमो ब्रह्मजायां पुनः प्रायच्छदहणीयमानः ।

अन्यर्तिता वरुणो मित्र आसीदग्निर्होता हस्तगृह्या निनाय ॥

प्रथमो मुख्यः सोमो राजाहणीयमाणः । पापापगमनेनालजमानः संस्तामेनामकिल्बिपां ब्रह्मजायां पुनर्बृहस्पतये प्रायच्छत् । ततो वरुणोऽन्यर्तिता । ऋतिः सौत्रो धातुर्घृणायां वर्तते । तस्य वृत्ति रूपम् । सोममनुमोदयितासीत् । सर्वथा त्वं परिग्रहणेति दयामकार्षात् । तथा मित्रश्च । अनन्तरं होता देवानामाह्वता मनुष्याणां होमनिष्पादको वाग्निर्हस्तगृह्य तां हस्ते गृहीत्वा निनाय आनैपीत् प्रादादित्यर्थः । ऋसा.

हस्तेनैव ग्राह्य आधिरस्या ब्रह्मजायेयमिति चेदवोचन् । न दूताय प्रह्ये तस्थ एषा तथा राष्ट्रं गुपितं क्षत्रियस्य ॥

(ऋतस्य); ऋसं. १०।१०।१।१; कौसू. ४।८।११.

(१) असं. ५।१७।२; ऋसं. १०।१०।१२.

(२) असं. ५।१७।३ येयमिति (येति) वोचन् (वोचत्) प्रह्ये (प्रह्येया); ऋसं. १०।१०।१३.

... देवा बृहस्पतिमुचुः । हे बृहस्पते अस्मि अस्मिन् ;
आधीयन्त आभरणान्यत्रेति आधिः शरीरम् । अस्याः
हस्तेनैव प्राणो ग्रहितव्युमेव । पुनस्ते देवा इदा-
नीमियं ब्रह्मजायेत्येवावोचन् अवादिषुः । चशब्दश्चेदर्थः ।
एषा ब्रह्मजाया पुरा प्रह्ये । हि गतौ वृद्धी च । प्रहिताय
त्वया भार्यान्वेषणार्थं प्रिहिताय दूताय तथा न तस्थे ।
स्वात्मानं न प्रकाशयति । तत्र दृष्टान्तः । यथा क्षत्रियस्य
राज्ञो गुपितं रक्षितं राष्ट्रं राज्यं शत्रवे यथा न प्रकाशयति
तद्वदसौ दौर्भाग्ययुक्ततया तस्मै स्वात्मानं न प्रकाशय-
वती । इदानीं तु तद्राहित्येन प्रकाशमानेयं ब्रह्मजायैवे-
त्यशुवन् । ऋसाः

यामाहुस्तारकैषा विकेशीति दुच्छुनां ग्राममव-
पद्यमानाम् । सा ब्रह्मजाया वि दुनोति राष्ट्रं यत्र
प्रापादि शश उल्कुषीमान् ॥

ब्रह्मचारी चरति वेविषद्विषः स देवानां भवत्ये-
कमङ्गम् । तेन जायामन्वविन्दद्बृहस्पतिः सोमेन
नीतां जुह्वं न देवाः ॥

एवं स्वपतिर्मांलभतेति जुहूः परोक्षतया वदति । हे
देवाः पूर्वं स ब्रह्मचारी जात्राभावेन ब्रह्मचारी चरति ।
अत एव विषः सर्वेषु यज्ञेषु व्याप्तवान् देवान् वेविषत्
स्तुतिभिर्हविर्भिश्च व्याप्तवान् देवानामेकमङ्गं भवति ।
जायापती यज्ञस्य द्वे अङ्गे खलु । तेन देवानां परिचरणेन
बृहस्पतिर्जायां जुह्वनामिकां मामन्वविन्दत् अनुगम्या-
लभत । नशब्द उपमार्थे । पूर्वं यथा सोमेन नीतां
सोमो ददद्ब्रन्धर्वाय (ऋसं. १०।८।५।४१) । इत्यादि-
क्रमेण नीतां जुह्वं जुह्वं यथा लब्धवान् तद्वदिदानीमपि ।
ऋसाः

३ देवा एतस्यामवदन्त पूर्वं सप्तऋषयस्तपसे ये
निषेदुः । भीमा जाया ब्राह्मणस्योपनीता दुर्धा
दधाति परमे व्योमन् ॥

पूर्वं चिरन्तना देवा आदित्यादय एतस्यां विषयेऽ-

(१) असं. ५।१७।४; कौसू. १२३।९.

(२) असं. ५।१७।५; ऋसं. १०।१०९।५.

(३) असं. ५।१७।६ देवां(वा) पसे (पसा); ऋसं.

१०।१०९।४.

अ. कां. २३१

वदन्तीं ऋषयः सप्तऋषयस्तपसे तपसा येः सप्तर्षयः
सप्तसंख्याका ऋषयस्तपसे तपसा येः सप्तर्षयः
निषण्णा
वभूवुः । तेऽप्यवादिषुः । ततो भीमा शत्रुघ्नाणां
पापानां भयङ्करी सुकृतवत्येषा जाया ब्राह्मणस्य
बृहस्पतेरुपनीता समीपे देवैः स्थापिता । तथाहि ।
तपःप्रभावो दुर्धा दुर्धानामपि परमे व्योमन् व्योमन्युक्तमे
स्थाने दधाति विदधाति खलु । तस्मादेनामपि देवता-
परिग्रहरूपस्तपोमहिमा बृहस्पतेरन्तिके स्थापयति ।
ऋसा

ये गर्भा अवपद्यन्ते जगद् यच्चापलुप्यते ।
वीरा ये तुह्यन्ते मिथो ब्रह्मजाया हिनस्ति तान् ॥

उत यत्पतयो दश स्त्रियाः पूर्वं अब्राह्मणाः ।

ब्रह्मा चेद्धस्तमग्रहीत् स एव पतिरेकधा ॥

ब्राह्मण एव पतिर्न राजन्यो न वैश्यः ।

तत् सूर्यः प्रशुवन्नेति पञ्चभ्यो मानवेभ्यः ॥

पुनर्वै देवा अददुः पुनर्मनुष्या उत ।

राजानः सत्यं कृण्वाना ब्रह्मजायां पुनर्ददुः ॥

लामहेतुमाह । देवा ब्रह्मजायां जुह्वं बृहस्पतये
पुनरददुः । वैशब्दः प्रसिद्धिवाची । उताप्यर्थे ।
मनुष्या अपि पुनरददुः । एवं देवमनुष्यैः कृतं दानं
सत्यं यथार्थं कृण्वानाः कुर्वाणा राजानोऽपि पुनस्तस्मै
ददुः । एतमव्यवहार्यनिमित्तं पापमपि व्यनाशयन्निति
भावः । ऋसाः

पुनर्दाय ब्रह्मजायां कृत्वी देवैर्निकिल्बिषम् ।

ऊर्जं पृथिव्या भक्तवायोरुगायमुपासते ॥

देवैः देवा निकिल्बिषं तस्याः किल्बिषाभावं, कृत्वी
कृत्वा, ब्रह्मजायां ब्रह्मणो बृहस्पतेर्भार्यां, पुनर्दाय
पुनर्दत्त्वा । पृथिव्या ऊर्जं रसभूतमन्नं हवीरूपं, भक्तवाय
भक्त्वा विभज्य, उरुगायं बहुकीर्तिं बहुभिः स्तोतव्यं
वा ब्राह्मणस्य यज्ञमुपासते सेवन्ते । ऋसाः

(१) असं. ५।१७।७-९.

(२) असं. ५।१७।१० उन (अददुः) कृण्वा (गृणा);
ऋसं. १०।१०९।६.

(३) असं. ५।१७।११. कृत्वी (कृत्वा); ऋसं.
१०।१०९।७.

नास्य जाया शतवाही कल्याणी तल्पमा शये ।
 यस्मिन् राष्ट्रे निरुध्यते ब्रह्मजायाचित्या ॥
 न विकर्णः पृथुशिरास्तस्मिन् वेदमनि जायते ।
 यस्मिन् ० ॥
 नास्य क्षत्ता निष्कधीवः सूनानामेत्यग्रतः ।
 यस्मिन् ० ॥
 नास्य श्वेतः कृष्णकर्णो धुरि युक्तो महीयते ।
 यस्मिन् ० ॥
 नास्य क्षेत्रे पुष्करिणी नाण्डीकं जायते विसम् ।
 यस्मिन् ० ॥
 नास्मै पृश्निं वि दुहन्ति येऽस्या दोहमुपासते ।
 यस्मिन् ० ॥
 नास्य धेनुः कल्याणी नानड्वान्त्सहते धुरम् ।
 विजानिर्यत्र ब्राह्मणो रात्रिं वसति पापया ॥

परदारसंग्रहो दोषः

यैस्मा ऋणं यस्य जायामुपैमि यं याचमानो
 अभ्यैमि देवाः । ते वाचं वादिषुर्मोक्षं मद्देवपत्नी
 अप्सरसावधीतम् * ॥

पितापुत्री-भ्रातृभगिनीसङ्गः

यैस्त्वा स्वप्ने निपद्यते भ्राता भूत्वा पितेव च ।
 बजस्तान्त्सहतामितः क्लीबरूपांस्तिरीटिनः ॥

हे गर्भिणि यो राक्षसादिः त्वा त्वां स्वप्ने निद्रावस्थायां
 भ्राता सहोत्पन्न इव भूत्वा विश्वासं जनयन् निपद्यते
 निपतति अभिगच्छति । तथा यश्च पितेव जनक इव
 तद्रूपधारी भूत्वा स्वप्ने त्वां निपद्यते । यद्वा तान् इति
 बहुवचनेन निर्देशात् यः कश्चित् स्वप्ने स्वकीयसहजरूपेण
 निपद्यते यश्च भ्राता भूत्वा यस्तु पितेव भूत्वेति योज्यम् ।
 भ्रात्रादिरूपेणागत्य गर्भध्वंसनं अन्यत्राप्याम्नायते —
 'यस्त्वा भ्राता पतिर्भूत्वा जारो भूत्वा निपद्यते । प्रजां
 यस्ते जिघ्रांसति तं इतो नाशयामसि ॥' इति (ऋसं.
 १०।१६।२।५) । तान् सर्वान् वजः श्वेतसर्पपः सहतां
 अभिभवतु इतः अस्माद् गर्भिणीसकाशात् । तथा
 क्लीबरूपान् षण्ढरूपं धृत्वा आगतान् तिरीटिनः अन्तर्धा-

* सायणभाष्यं ऋणादानप्रकरणे (पृ. ६०३) द्रष्टव्यम् ।

(१) असं. ५।१७।१२-८.

(२) असं. ६।११।८।३. (३) असं. ८।६।७.

नेन अटतम् । सहतां इति संबन्धः । असा.

पितापुत्रीविवाहनिषेधः

प्रजापतिर्वै स्वां दुहितरमभ्यध्यायदिवमित्यन्य
 आहुरुषसमित्यन्ये तामृश्यो भूत्वा रोहितं
 भूतामभ्यैतं देवा अपश्यन्नकृतं वै प्रजापतिः
 करोतीति ते तमैच्छन् एनमारिष्यति ।

पुरा कदाचित्प्रजापतिः स्वकीयां दुहितरमभिलक्ष्य
 भार्यात्वेन ध्यानमकरोत् । तस्यां दुस्तरि महर्षाणां
 मतभेद आसीत् । अन्ये केचन महर्षयो दिवं युलोक-
 देवतां ध्यातवानित्याहुः । अपरे तु महर्षय उषसमुष-
 कालदेवतां ध्यातवानित्याहुः । ऋश्यो मृगविशेषः ।
 तथा चाभिधानकार आह— गोकर्णगृषतैणर्षरोहिताश्र-
 मरो मृगा इति । स प्रजापतिस्तथाविध ऋश्योऽभूत् ।
 सा च दुहिता रोहितं लोहितं भूता प्राप्ता । ऋतुमती
 जातेत्यर्थः । तादृशीं तां दुहितरमभ्यैदभिगतवान्मिथुनधर्म
 प्राप्तवानित्यर्थः । तं दुहितृगामिनं प्रजापतिं देवाः
 परस्परमिदमब्रुवन् । अयं प्रजापतिरकृतं वै, अकर्तव्यमेव
 निभिद्धाचरणं करोतीति विचार्य यः पुरुष एनं प्रजापति-
 मारिष्यति, आर्तिं प्रापयितुं क्षमस्तादृशं पुरुषमैच्छन्न-
 न्वेषणं कृतवन्तः । ऐत्रासा.

स्त्रियाः व्यभिचारदोषः

पत्नीं वाचयति । मेध्यामैवेनां करोति । अथो
 तप एवैनामुप नयति । यज्जारं सन्तं न प्रब्रूयात् ।
 प्रियं ज्ञातिं रुन्ध्यात् । असौ मे जार इति
 निर्दिशेत् । निर्दिश्यैवेनं वरुणपाशेन ग्राहयति ।

पितापुत्रीविवाहनिषेधः

प्रजापतिर्हि वै स्वां दुहितरमभिदध्यौ । दिवं
 वोषसं वा मिथुन्येनया स्यामिति तां संबभूव । तद्वै
 देवानामाग आस । य इत्थं स्वां दुहितरमस्माकं
 स्वसारं करोतीति । ते ह देवा ऊचुः । योऽयं देवः
 पशूनामीष्टेऽतिसन्धं वा अयं चरति य इत्थं स्वां
 दुहितरमस्माकं स्वसारं करोति विध्येममिति तं
 रुद्रोऽभ्यायत्य विव्यध तस्य सामि रेतः प्रचस्कन्द
 तथेन्नूनं तदास । तस्मादेतद्विषणाभ्यनूक्तम् ।

(१) ऐत्रा. ३।३३. (२) तैत्रा. १।६।५।२.

(३) शत्रा. १।७।४।१-४.

पिता यत्स्वां दुहितरमधिष्कन् क्षमया रेतः संजग्मानो निषिञ्चदिति तदाभिमाकृतमित्युक्तं तस्मिन्स्तद्व्याख्यायते यथा तदेवा रेतः प्राजनयंस्तेषां यदा देवानां क्रोधो व्यैदथ प्रजापतिमभिषज्यंस्तस्य तं शल्पं निरकृन्तन्स वै यज्ञ एव प्रजापतिः ।

स्त्रियाः व्यभिचारदोषः

अथ प्रतिप्रस्थाता प्रतिपरैति । स पत्नीमुदानेष्यन्पृच्छति केन चरसीति वरुण्यं वा एतस्त्री करोति यदन्यस्य सत्यन्येन चरत्यथो नेन्मेऽन्तःशल्पा जुह्वदिति तस्मात्पृच्छति निरुक्तं वा एनः कनीयो भवति सत्यं हि भवति तस्माद्वेव पृच्छति सा यन्न प्रतिजानीत ज्ञातिभ्यो हास्यै तदहितं स्यात् ।

श्रोत्रियदारसंग्रहदोषः

अथ यस्य जायायै जारः स्यात् । तं चेद्द्विष्यादामपात्रेऽग्निमुपसमाधाय प्रतिलोमं शरवर्हिस्तीर्त्वा तस्मिन्नेतास्तिस्त्रः शरभृष्टीः प्रतिलोमाः सर्पिपात्त्वा जहुयान्मम समिद्धेऽहौषीराशापराकाशौ त आददेऽसाविति नाम गृह्णाति मम समिद्धेऽहौषीः पुत्रपशून्त आददेऽसाविति नाम गृह्णाति मम समिद्धेऽहौषीः प्राणापानौ त आददेऽसाविति नाम गृह्णाति स वा एष निरिन्द्रियो विसुकृदस्मालोकात्प्रैति यमेवंविद्ब्राह्मणः शपति तस्मादेवंविच्छ्रोत्रियस्य जायाया उपहासं नेच्छेदुत ह्येवंवित्परो भवति ।

पितापुत्रीविवाहः

प्रजापतिरुपसमध्यैत् स्वां दुहितरं तस्य रेतः परापतत् तदस्यां न्यषिच्यत तदश्रीणादिदं मे मादुषदिति तत्सदकरोत् पशूनेव ।

पूर्वं प्रजापतिः स्वदुहितरमेवोपसमध्यैदध्यगच्छत् तस्य रेतः परापतत् तदस्यां पृथिव्यां त्रिषिच्य च तदश्रीणात् अपचत् केनाभिप्रायेण मादुषदिति दुष्टं मा भूदिति तत्पक्वं रेतः सदकरोत् तदेव विवृणोति पशूनकरोदिति एतत् श्रायन्तीयमभवदिति शेषः । तासां ।

गौतमः

परदाराभिर्मर्शे दण्डसामान्यविधिः

परदाराभिर्मृष्टः स्तब्धश्चेद्ब्राह्मणः ।

- (१) शब्रा. २।५।२।२०. (२) शब्रा. १।४।१।४।११.
(३) ताब्रा. ८।२।१०. (४) सवि. ४६८.

स्तब्धः स्पर्शने क्षमते । तथा च मनुः—'स्त्रियं स्पृशेददेशे यः स्पृष्टो वा मर्षयेत्तदा । परस्परस्यानुमते सर्वे संग्रहणं स्मृतम् ॥' इति । सवि. ४६८

प्रतिषेधे पुमान् दण्ड्यः तदर्धं स्त्री ।

अस्यार्थो विवृतो निबन्धनकारेण— पतिपित्रादिभियेन संभाषणं निषेच्यं तत्र प्रवर्तमाना स्त्री शतपणं दण्ड्यां । पुरुषोऽप्येवं निषिद्धः सन् प्रवर्तमानो द्विशतं दण्ड्य इति । सवि. ४६८-९

आर्यस्त्र्यभिगमिशूद्रदण्डः

आर्यस्त्र्यभिगमने लिङ्गोद्धारः सर्वस्वहरणं च ।

(१) शूद्र इति प्रकृतं षष्ठ्यन्तमपेक्षते । आर्यास्त्रैवर्णिकाः । तेषां चेत्स्त्रियं शूद्रोऽभिगच्छेत्तस्य लिङ्गोद्धारो लिङ्गोत्पादनं कार्यं यच्च यावच्च स्वं तस्य च हरणं दण्डः । आर्याभिगमनमित्येव सिद्धे स्त्रीग्रहणं आर्यगृहीतायां शूद्रायामपीति सूचनार्थम् । तत्र वैश्यस्त्रियां स्वहरणं क्षत्रियायां लिङ्गोद्धारः । ब्राह्मण्यामुभयमिति । गौमि.

(२) आर्याणां ब्राह्मणादीनां आर्यवृत्तं चेत् स्त्री । कुत एतत्, स्त्र्यभिगमन इति वक्तव्ये आर्यस्त्र्यभिगमन इत्यारम्भात् एवं च वेश्यरूपेण स्थितायामदण्ड्यः । स्त्रियामेवाभिगमनप्रसिद्धेरार्यागमन इत्येव सिद्धे स्त्रीग्रहणमार्थपरिगृहीतायां शूद्रायामपीत्येवमर्थम् । अभिगमने कृते अभिशब्दो बुद्धिपूर्वार्थः । ततश्च स्वप्रादावबुद्धस्य तथैव कृतस्य लघुतरो दण्डो द्रष्टव्यः । लिङ्गस्योद्धारः उत्पादनं सर्वस्वहरणं च कर्तव्यं, तद्विङ्गोद्धारो धनस्य चेति वक्तव्ये स्वहरणं चेत्यभिधानात् । चकारः समुच्चयार्थः, विकल्पो मा भूदित्यसमासः, क्षत्रिय-

(१) सवि. ४६८.

(२) गौध. १।२।२; मेधा. ८।३।७४; अप. २।२।८६; व्यक. १।२६ सर्वस्व (स्व); मभा. व्यकवत्; गौमि. १।२।२ व्यकवत्; उ. २।२।७।९ व्यकवत्; स्मृच. ३।२२; ममु. ८।३।७४ (च०); विर. ३।९।१ स्त्र्यभि (स्त्री); पमा. ४।६।६; रत्न. १।३।१; विचि. १।७।९ ममुवत्; दवि. १।७।२ हरणं (ग्रहणं); वीमि. २।२।८६ (च०); व्यम. १।०।६ आर्य (आचार्य); बाल. २।२।८६ सर्वस्व (सर्व); सेतु. २।६।८ स्त्र्यभि (स्त्री) (सर्वस्वहरणं च०) : २।६।९ (च०); समु. १।५।५.

वैश्वस्त्रीगमनेः यथासंख्येनैकैकं, ब्राह्मणस्य तूभयमिति ।
*मभा.

गुप्ता चेद्बधोऽधिकः ।

स यदि शूद्रस्तासां गोप्ता रक्षिता भवति तदा वधः
कार्यः । अधिकप्रहणात्पूर्वोक्तदण्डद्वयमपि भवति ।

*गौमि.

अंगुष्ठामप्युत्कृष्टवर्णां शूद्रो गच्छेद्विद्मच्छेदन-
मर्हति ।

अत्रापिशब्दो व्युत्क्रमेण संबन्धनीयः । लिङ्गच्छेदन-
मर्हतीति तेन सर्वस्वापहारसमुच्चयः सिद्धः । सवि. ४७०

वैधः सर्वस्वापहारो गुप्तां तु व्रजतोऽस्य च ।

अस्य शूद्रस्येत्यर्थः । सवि. ४७०

हीनपुरुषस्य उच्चस्त्रियाश्च व्यभिचारे दण्डः

श्रुभिः खादयेद्राजा निहीनवर्णगमने स्त्रियं प्रकाशम् ।

अत्र निहीनवर्णगमने स्त्रियाः पातित्यमुक्तम् । तस्याः
सामान्यतः पतितप्रायश्चित्ते प्रात आह—श्रुभिः खाद-
येदिति । निहीनवर्णां व्याख्यातः—‘भ्रूणहनि हीनवर्ण-
सेवायां च’ इत्यत्र । तद्रामने तां श्रुभिः खादयेद्राजा
प्रकाशं जनसमक्षम् । तथाह. मनुः— ‘भर्तारं
लङ्घयेद्या तु जातिस्त्रीगुणदर्पिता । तां श्रुभिः खादयेद्राजा
संस्थाने बहुसंस्थिते ॥’ इति । अबुद्धिपूर्वे अयं राजदण्डः,

* गौमिवद्भावः । × मभा. गौमिवत् ।

(१) गौध. १२३; मेधा. ८१३७४ गुप्ता (गुप्तां)
(वधोऽधिकः०); व्यक. १२६ द्वधोऽधिकः (द्वधादिकः);
मभा. गुप्ता (गोप्ता); गौमि. १२३ मभावत्; उ.
२१२७१; स्मृच. ३२२; मसु. ८१३७४ गुप्ता (गुप्तां);
विर. ३९१, ३९५; रत्न. १३१ ममुवत्; विचि. १७९
ममुवत्; दवि. १७२ द्वधो (द्वरो); वीमि. २१२६;
व्यम. १०६; बाल. २१२६ मभावत्; सेतु. २६९
मभावत्; ससु. १५५ ममुवत्.

(२) सवि. ४७०. (३) सवि. ४७०.

(४) गौध. २३११४; व्यक. १०६; मभा.; गौमि.
२३११४ श्रुभिः खा (श्रुभिरा); विर. ३९७ निहीन
(हीन); विचि. १८५ मिः + (तु) निहीन (हीन)
(प्रकाशम्०); दवि. १७३ मिः + (च) निहीन (हीन);
सेतु. २७२ गमने (गमे) शेष विचिवत्; विव्य. ५५
विचिवत्.

बुद्धिपूर्वे वसिष्ठोक्तं द्रष्टव्यम्—‘शूद्रो ब्राह्मणीमुपगच्छेत्
वीरगैर्वैष्टयित्वा शूद्रमग्नौ प्राप्स्येत् । ब्राह्मण्याः शिरसि
वपनं कारयित्वा सर्पिपाऽभ्यज्य नम्रां कृष्णस्वरमारोप्य
महापथमनुसंब्राजयेत् पूता भवतीति विज्ञायते । वैश्यश्चेत्
ब्राह्मणीमुपगच्छेत्लोहितदभैर्वैष्टयित्वा वैश्यमग्नौ प्राप्स्येत् ।
ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं कारयित्वा सर्पिपाऽभ्यज्य नम्रां
गौरस्वरमारोप्य महापथमनुसंब्राजयेत् पूता भवतीति
विज्ञायते । राजन्यश्चेत् ब्राह्मणीमुपगच्छेच्छरपत्रैर्वैष्टयित्वा
राजन्यमग्नौ प्राप्स्येत् । ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं कारयित्वा
सर्पिपाऽभ्यज्य नम्रां श्वेतस्वरमारोप्य महापथमनुसंब्राजयेत्
पूता भवतीति विज्ञायते । एवं वैश्यो राजन्यायां शूद्रश्च
राजन्यवैश्ययोः’ इति । निहीनवर्णगमन इत्युक्तत्वात्
श्रुत्रियवैश्याभ्यां बुद्धिपूर्वगमने ब्राह्मण्याः कल्प्यम् । यथाह
मनुः—‘जघन्यं मेवमानां तु संयतां वासयेद्दृष्टे । उक्तमां
सेवमानस्तु जघन्यो वधमर्हति ॥’ इति । अयमेव श्रुत्रिया-
वैश्यागमनेऽपि द्रष्टव्यः, सामान्येनोक्तत्वात् । एवञ्च
निहीनवर्ण इत्ययमपि दण्डो द्विजातिस्त्रीणां सामान्यः,
सामान्येनोक्तत्वादेव । अनुलोमसंपर्के तु व्याघ्र आह—
‘वर्णानामनुलोमानां परस्परसमागमे । व्युत्क्रमेण ततो
राजा खादयेद्भानरैः स्त्रियम् ॥ स्रगालैर्बुद्धिपूर्वं चेत् पुरुषो
वधमर्हति । अयमेवानुलोमानां स्वजातिव्युत्क्रमेणवपि ॥’
इति । प्रतिलोमसमागमे बुद्धिपूर्वं चाबुद्धिपूर्वं च मनुनोक्तं
द्रष्टव्यं—‘प्रतिलोमे वधः पुसां स्त्रीणां नासादिकर्तनम्’
इति । ननु च—‘एतदेव विधिं कुर्याद्योपित्सु पतितास्वपि’
इति, ‘यत्पुंसः परदारेषु तच्चैनां चारयेद्ब्रतम्’ इति च
सिद्धे अयं दण्डविधिरनर्थक इति । अत्रोच्यते या स्वय-
मेव राजानं गच्छति तस्या दण्ड एव, यया तु बलादानी-
यते तस्या दण्डश्च प्रायश्चित्तं च, या स्वयमपि
न गच्छति न बलादानीयते तस्याः प्रायश्चित्त-
मेवेति । अयमेव न्यायः सर्वत्र दण्डप्रायश्चित्त-
योर्द्रष्टव्यः । अत्र प्रतिलोमानां स्वजातिव्युत्क्रमे
‘प्रतिलोमास्तु धर्महीनाः’ इति प्रायश्चित्ताभावा-
दन्येषां संकरदोषपरिहारार्थं दण्डः कल्प्यः । एवं च
‘प्रतिलोमे वधः पुसां स्त्रीणां नासादिकर्तनम्’ इति
तेषामपि द्रष्टव्यम् । तथा पातकोपपातकविषयेऽपि
ब्राह्मण्या अनुलोमानन्तरजस्य यो दण्ड उक्तः तस्याधै

द्रष्टव्यं, तथैकान्तरद्वयन्तरयोश्च, कुतः ? 'चण्डालस्य समीपे तु नाध्येतव्यं कदाचन । तथा पारशवस्यापि चण्डालार्थो हि स स्मृतः ॥' इति व्याघ्रधर्मलिङ्गात् ।

× मभा.

पुमांसं घातयेत् ।

(१) अनन्तरोक्ते विषये गन्ता पुमान् राज्ञा घातयितव्यः । वधप्रकारश्चानन्तरमेव वसिष्ठवचनेन दर्शितः ।
गौमि.

(२) प्रकाशमित्यनुवर्तते । घातनप्रकारश्च वसिष्ठोक्तो द्रष्टव्यः । उदाहृतश्च विशेषात् । बुद्धिपूर्वेऽबुद्धिपूर्वे सकृद्गमने अभ्यासे च विशेषवचनान्तराभावाच्च सर्वत्र हननमेव द्रष्टव्यम् । एवं वर्णानामनुलोमानां प्रतिलोमानां च स्ववर्गव्युत्क्रमे परस्परव्युत्क्रमे च हननमेव द्रष्टव्यम् । तथा च स्मृत्यन्तरवाक्यानि चोदाहृतानि । एवञ्च स्त्रीणामपि सकृद्गमनेऽभ्यासे च पूर्वोक्त एव दण्ड इति द्रष्टव्यम् ।
मभा.

यथोक्तं वा ।

(१) लिङ्गोद्धार इत्यादि यथोक्तं वा दण्डप्रणयनं कर्तव्यम् । सप्रत्ययाप्रत्ययाभ्यासानभ्यासापेक्षोऽयं विकल्पः ।
गौमि.

(२) लिङ्गोद्धार इत्यादि यथोक्तं वा शद्रस्य द्रष्टव्यम् । तत्र सच्छद्रस्य यथोक्तमितरस्येदमिति द्रष्टव्यम् ।
मभा.

कन्याकृतकन्यादूषणदण्डः

कैन्यैव कन्यां दूषयति तदङ्गच्छेदो वा. मौण्ड्यं वा ।

हारीतः

हीनपुरुषस्य उच्चस्त्रियाश्च व्यभिचारे दण्डः

श्रेयसः शयनशायिनं राजा बद्ध्वा श्वभिः

× गौमि. मभावत् ।

(१) गौध. २३।१५; व्यक. १२६; मभा.; गौमि. २३।१५; विर. ३९७; दवि. १७३.

(२) गौध. २३।१६; व्यक. १२६; मभा.; गौमि. २९।१६; विर. ३९७; दवि. १७३.

(३) सवि. ४७२.

(४) व्यक. १२६; विर. ३९६; विचि. १८५

खादयेत् काष्ठैश्चैनां दहेत्. १ :

श्रेयस उत्कृष्टवर्णस्य शयनशायिन स्त्रीगामिनम् । एनामुत्कृष्टवर्णस्त्रियम् ।
विर. ३९७

आपस्तम्बः

कन्यापरदारसंनिकर्षकरणे दण्डः

अबुद्धिपूर्वमलङ्कृतो युवा परदारमनुप्रविशन् कुमारीं वा वाचा बाध्यः । बुद्धिपूर्वं तु दुष्टभावो दण्ड्यः ।

(१) यत्र परदारा आसते कुमारी वा पतिवरा, तत्र युवा अलङ्कृतः अबुद्धिपूर्वमज्ञानादनुप्रविशन् वाचा बाध्यः — अत्रेयमास्ते, माऽत्र प्रविशेति । बुद्धिपूर्वमिति । यस्तु जानन्नेव दुष्टभावः प्रलोभनार्थं प्रविशति स दण्ड्यो द्रव्यानुरूपमपराधानुरूपं च । दुष्टभावग्रहणमाचार्यादि-प्रेषितस्य प्रवेशे दण्डो मा भूदिति ।
उ.

(२) यद्यदुष्टाशय एवाज्ञानादलङ्कृतः परस्त्रियाः परकन्यायाश्च समीपमुपसर्पति, स वाचा बाध्यः भर्त्सनीयः ।
विर. ३८५

परदारमैथुने दण्डः

संनिपाते वृत्ते शिदनस्य छेदनं सवृषणस्य ।

संनिपातो मैथुनं, तस्मिन् वृत्ते शिदनच्छेदनं दण्डः । सवृषणस्येत्युपसर्जनस्यापि शिदनस्य विशेषणम् । सवृषणस्य शिदनस्य छेदनमिति ।
उ.

(काष्ठैश्चैनां दहेत्०) ; दवि. १७३ श्वैनां (श्वैनां) ; वीमि. २।२८६ श्वैनां दहेत् (श्वैनां दाहयेत्) ; सेतु. २७१ दहेत् (दाहयेत्) .

(१) आध. २।२६।१८-९; हिध. २।१९; अप. २।२८४ वाचा बाध्यः (ऽवाच्यः) शंखलिखितां; व्यक. १२५; विर. ३८५ युवा परदारमनु (वा परदारेषु) वा वाचा (वाचा) (दुष्टभावो०) ; व्यनि. ३९९; दवि. १५६ (कुमारी वा०) (दुष्टभावो०) ; सेतु. २६६ दारमनुप्र (दारानुप) वाचा बाध्यः (चावध्यः) (दुष्टभावो०) ; समु. १५४ दारम (दारान) बाध्यः (ताव्यः) तु (चेत्) शंखः .

(२) आध. २।२६।२० शिश्रस्य छेदनं (शिश्रच्छेदनं) ; हिध. २।१९ आधवत् ; व्यक. १२५ ; विर. ३८९ ; दवि. १६० संनिपाते वृत्ते (पूर्वसंनिपाते) ; सेतु. २६७ (वृत्ते०) सवृष (वृष) .

कन्यादूषणे दण्डः

कुमार्यो तु स्वान्यादाय नाश्यः ।

(१) कुमार्यो तु संनिपाते वृत्ते सर्वस्वहरणं कृत्वा
देशान्निर्वास्यः, न शिदनच्छेदः । उ.

(२) स्वानि धनानि आदाय नाश्यो निर्वास्यः ।
एतच्च हीनायामकामायाम् । विर. ४०२

कन्यादूषणे परदारदूषणे च राज्ञः कर्तव्यम्

अथ भृत्ये राज्ञा ।

अथ संनिपातात्प्रभृति ते परदारकुमार्यो राज्ञा भृत्ये
प्रासाच्छादनप्रदानेन भर्तव्ये । उ.

रक्ष्ये चात ऊर्ध्वं मैथुनात् ।

अथ प्रथमात् संनिपातात् ऊर्ध्वं मैथुनाच्च रक्ष्ये
यथा पुनः मैथुनं नाचरतः तथा कार्ये । उ.

निर्वेषाम्युपाये तु स्वामिभ्योऽवसृजेत् ।

यदि ते एवं निरुद्धे निर्वेषणमभ्युपेतः अभ्युपगच्छतः
तदा निर्वेषाम्युपाये तु स्वामिहस्ते अवसृजेत् दद्यात् ।
परदारं भर्त्रे श्वशुराय वा, कुमारीं पित्रे भ्रात्रे वा ।
अनभ्युपगमे तु प्रायश्चित्तस्य यावज्जीवं निरोधः । उ.

प्रायश्चित्तोत्तरं कन्या परदारराश्र धर्माहंसंबन्धाः

चरिते यथापुरं धर्माद्धि संबन्धः ।

चरिते तु निर्वेषे यथापुरं यथापूर्वं धर्मात्, तृती-
याथे पञ्चमी । धर्मेण संबन्धो भवति । हिशब्दो हेतौ ।
यस्मादेवं तस्मात् अवश्यं प्रायश्चित्तं कारयितव्ये । ततो
यज्ञविवाहादौ न कश्चिद्दोष इति । उ.

आर्यस्य शूद्रागमने दण्डः

नाश्य आर्यः शूद्रायाम् ।

(१) आर्यः त्रैवर्णिकः, शूद्रायां परभार्यायां प्रसक्तो
राज्ञा राष्ट्राद्नाश्यः निर्वास्यः । उ.

(१) आध. २।२६।२१; हिध. २।१९ नाश्यः

(वास्यः); व्यक. १२७; विर. ४०२; दत्रि. १८४.

(२) आध. २।२६।२२; हिध. २।१९ भृत्ये राज्ञा

(राज्ञा भृत्ये).

(३) आध. २।२६।२३; हिध. २।१९.

(४) आध. २।२६।२४; हिध. २।१९.

(५) आध. २।२७।१; हिध. २।१९.

(६) आध. २।२७।९; हिध. २।१९; विर. ३९३;

विचि. १८४ आर्यः (आर्यस्तु); दवि. १७१.

(२) आर्यो ब्राह्मणादिः, नाश्यो निर्वास्यः ।

बृहस्पतेर्हीनायामार्धिकस्तत इति वाक्ये अन्यपूर्वा शूद्रा
विवाश्रता, इह त्वनन्यपूर्वा, तेन न निर्वासदण्डविधि-
विरोध इति, शूद्रायामनन्यपूर्वायामिति विशेषयतः कल्प-
तरुकारस्याभिप्रायः । शूद्राव्यतिरिक्तहीनविषयमेव बृह-
स्पतिवाक्यमित्यन्ये । विर. ३९३

आर्यस्यभिगामिशूद्रदण्डः

वैध्यः शूद्र आर्यायाम् ।

शूद्रस्तु त्रैवर्णिकस्त्रियां प्रसक्तो वैध्यः । एतच्च
योऽन्तःपुरादिष्वधिकृतो रक्षकः सन् स्वयं गच्छति, तस्य
भवति । अन्यस्य तु पूर्वोक्तं शिश्नच्छेदनमेव । तथा चं
शूद्राधिकारे गौतमः— 'आर्यस्यभिगमने लिङ्गोद्धारः
स्वहरणं च । गोप्ता चेद्ब्रधोऽधिकः' इति । याज्ञवल्क्येन
प्रातिलोभ्येन गमनमात्रे वध उक्तः— 'सजातावुत्तमो-
दण्डः आनुलोभ्ये तु मध्यमः । प्रातिलोभ्ये वधः पुंसां
स्त्रीणां नासादिकृन्तनम् ॥' इति । सोऽनुबन्धा-
भ्यासाद्यपेक्षो द्रष्टव्यः । तथा 'नाश्य आर्यशूद्रायामि'-
त्याचार्यवचनमप्यन्यासापेक्षं, ब्राह्मणादेः क्रमविवाहे या
शूद्रा तद्विषयं वा द्रष्टव्यम् । उ.

परमुक्तस्त्रियाः प्रायश्चित्तम्

दारं चास्य कर्शयेत् ।

अस्य शूद्रस्य या दारभूता तेन भुक्ता त्रैवर्णिकस्त्री
तां च कर्शयेत् व्रतनियमोपवासैः । या प्रजाता न
भवति तद्विषयमेतत् । 'ब्राह्मणक्षत्रियविशां स्त्रियः
शूद्रेण संगताः । अप्रजाता विशुद्धयन्ति प्रायश्चित्तेन
नेतराः ॥' इति स्मरणात् । उ.

बौधायनः

शूद्रादीनां उच्चवर्णस्त्रीगमने दण्डः

शूद्रं कटाग्निना दहेत् ।

(१) आध. २।२७।९; हिध. २।१९; विर. ३९५;
विचि. १८५; दवि. १७३.

(२) आध. २।२७।१०; हिध. २।१९; विर. ३९५
दारं... येत् (दारंश्चास्य चाकर्षयेत्); विचि. १८५ दारं...
येत् (दारंश्चास्यापकर्षयेत्); दवि. १७३ विचिबत्.

(३) बौध. २।२।५९; विर. ३९५; विचि. १८५;
वीमि. २।२८६; सेतु. २७१.

(१) द्विजस्त्रीगमने इति शेषः । कटो वीरणः ।
विर. ३९५

(२) राज्ञोऽयमुपदेशः । मरणान्तिकं चैतत् । कटः
कटप्रकृतिद्रव्यं वीरणानि । उक्तं च—‘शूद्रश्चेद्ब्राह्मणी-
मभिगच्छेत् वीरणैर्वेष्टयित्वा शूद्रमग्नौ प्रास्येत्’ इति ।
बौवि. (पृ. १३६)

अथाप्युदाहरन्ति—

अब्राह्मणस्य शारीरो दण्डः संग्रहणे भवेत् ।

सर्वेषामेव वर्णानां दारा रक्ष्यतमा धनात् ॥

अब्राह्मणः क्षत्रियः वैश्यश्च । तयोः शारीरो दण्डः
अग्नौ प्रक्षेपः कर्तव्यः । क्व ? संग्रहणे पारदार्ये । निगुप्त-
ब्राह्मणीगमने मतिपूर्वं वैश्यो लोहितदर्भैर्वेष्टयित्वाऽग्नौ
प्रक्षेप्तव्यः । राजन्यः शरपत्रैरिति । अथ प्रपञ्चः—
सर्वेषामिति । अपीति शेषः । बौवि. (पृ. १३६-७)

चारणदाररङ्गावतारस्त्रीषु गमने दण्डाभावः

न तु चारणदारेषु न रङ्गावतारे वधः ।

संसर्जयन्ति ता ह्येतान्निगुप्तांश्चालयन्त्यपि ॥

अब्राह्मणवध उक्तः । अत्रापवदति— न त्विति ।
चारणदाराः देवदास्यः । रङ्गावतारः पण्यस्त्रियः । तासु
संग्रहणे वधो न कर्तव्यः । येन ताः संसर्जयन्ति संबन्ध-
यन्ति आत्मना निगुप्तान् रक्षितानपि पुंसो द्रव्यलिप्सया ।
तानेव क्षीणद्रव्यांश्चालयन्ति उत्सृजन्ति च । एवंस्वभाव-
त्वादासा तद्रमने प्रायश्चित्तमप्यहमेव । ‘पशुं वेद्यां च
यो गच्छेत् प्राजापत्येन शुद्धयति’ इति । तथाऽन्यत्रापि
—‘जात्युक्तं पारदार्यं च गुरुतल्पत्वमेव च । चारणादि-
स्त्रीषु नास्ति कन्यादूषणमेव च ॥’ इति । बौवि. (पृ. १३७)

स्त्रीणां परपुरुषदूषितानां अदुष्टत्वम्

स्त्रियः पवित्रमतुलं नैता दुष्यन्ति कर्हिचित् ।

मासि मासि रजो ह्यासां दुरितांन्यपकर्षति ॥

अथ नानात्रीजायतनत्वात्पवित्रं स्त्रीश्चेत्त्रम् । ततस्तत्रो-
त्पन्नमपि क्षेत्रजगूढोत्पन्नकानीनसहोदपौनर्भवाख्यमपत्य-
मप्यपवित्रमेतन्मूत्रच्छर्दिदसंख्यवहार्थमित्याशङ्क्याह—
स्त्रियः पवित्रमिति । परपुरुषसंसर्गाविषयाणि मानसानि
वाचिकानि च दुरितानि पापानि । न पुनर्हिंसादि-

(१) बौध. २।२।६०-६१.

(२) बौध. २।२।६२.

(३) बौध. २।२।६३.

निमित्तान्यपकर्षति ।

बौवि. (पृ. १३७)

सोमः शौचं ददत्तासां गन्धर्वः शिक्षितां गिरम् ।
अग्निश्च सर्वभक्ष्यत्वं तस्माभिष्कल्मषाः स्त्रियः ॥

तासां स्त्रीणां सोमः शौचं दत्तवान् । यत एव देवता
ताभ्यो वरं ददौ तस्मात्ताभिर्यदशौचं क्रियते तद्गर्त्रा
नैवाऽवेक्षणीयम् । देवताप्रसादप्रसङ्गादिदमन्यदुच्यते—
गन्धर्वः शिक्षितां गिरं भाषणप्रकारम् । अतोऽनुचित-
भाषणेऽपि तासु क्षान्तेन भवितव्यम् । तथा चोक्तं पात्र-
लक्षणे ‘स्त्रीषु क्षान्तम्’ इति । अग्निश्च सर्वभक्ष्यत्वं सर्व-
भोग्यत्वं दत्तवान्, यत एवं देवताभ्यो लब्धवराः स्त्रियः
तस्मात् निष्कल्मषाः विगतकल्मषाः काञ्चनसमाः, अप-
राधेष्वपि न त्याज्या इत्यभिप्रायः ।

बौवि. (पृ. १३७-८)

वसिष्ठः

शूद्रादीनां उच्चवर्णस्त्रीगमने दण्डः

शूद्रश्चेद्ब्राह्मणीमभिगच्छेद्वीरणैर्वेष्टयित्वा शूद्र-
मग्नौ प्रास्येत् । ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं कारयित्वा
सर्पिषा समभ्यज्य नग्नां कृष्णं खरमारोप्य महापथ-
मनुसंब्राजयेत् पूता भवतीति विज्ञायते । वैश्यश्चेद्-
ब्राह्मणीमधिगच्छेत्लोहितदर्भैर्वेष्टयित्वा वैश्यमग्नौ
प्रास्येत् । ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं कारयित्वा सर्पि-
षाऽभ्यज्य नग्नां गौरं खरमारोप्य महापथमनुसं-
ब्राजयेत् पूता भवतीति विज्ञायते । राजन्यश्चेद्ब्राह्म-
णीमभिगच्छेत्छरपत्रैर्वेष्टयित्वा राजन्यमग्नौ प्रास्येत्,
ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं कारयित्वा सर्पिषा सम-
भ्यज्य नग्नां श्वेतं खरमारोप्य महापथमनुसंब्राजयेत्
पूता भवतीति विज्ञायते । एवं वैश्यो राजन्यायां
शूद्रश्च राजन्यावैश्ययोः ।

(१) बौध. २।२।६४.

(२) वस्तु. २।१।१-६ (ख) वपनं (वापनं) समभ्यज्य
नग्नां कृष्णं ... संत्रा (अभ्यज्य नग्नां खरमारोप्य महा-
पथमनुत्रा) वैश्यश्चेद्ब्राह्मणीमधिग (वैश्यश्चेद्ब्राह्मणीमभिग) गौरं
खर (गोरथ) राजन्यम् ... वपनं (राजन्यमग्नौ प्रास्येत्
ब्राह्मण्याः शिरोवापनं) समभ्यज्य नग्नां श्वेतं ... विज्ञायते
(अभ्यज्य नग्नां रत्तखरमारोप्य महापथमनुत्राजयेत्); व्यक.
१२६ वपनं ... नग्नां कृष्णं (वापनं कृत्वा सर्पिषाभ्युक्ष्य

नगनां) संव्राज (व्राज) मधिगच्छे (माभिगच्छे) वपनं (वापनं)
 नगनां गौरं (वापनं कृत्वा सर्पिषाभ्युक्ष्य नगनां) संव्राज
 (व्राज) शरपत्रै (शस्त्रै) वनपं ... .. नगनां श्वेतं (वापनं
 कृत्वा सर्पिषाभ्युक्ष्य नगनां) संव्राज (व्राज) वपनं कारयित्वा
 (वापनं कृत्वा) ; **मभा.** २३।१४ शूद्रश्चेद् (शूद्रो)
 मभिगच्छे (सुपगच्छे) समभ्यज्य (अभ्यज्य) कृष्णं खरं
 (कृष्णखर) मधिगच्छे (सुपगच्छे) गौरं खर (गौरखर)
 मभिगच्छे (सुपगच्छे) समभ्यज्य (अभ्यज्य) श्वेतं खर
 (श्वेतखर) राजन्यावैश्ययोः (राजन्यवैश्ययोः) ; **गौमि.**
 २३।१४ वीरणे (तृणै) प्रास्येत् (प्रास्य) समभ्यज्य
 (अभ्यज्य) (कृष्णं०) मधिगच्छे (मभिगच्छे) (गौरं०)
 समभ्यज्य (अभ्यज्य) (श्वेतं०) राजन्यावैश्ययोः (राजन्य-
 वैश्ययोः) ; **ममु.** ८।३७७ (वैश्यं लोहितदर्भैः क्षत्रियं शर-
 पत्रैर्वीवेष्य) एतावदेव ; **विर.** ३९७-८ आभिगच्छेद्दीर (गच्छे-
 दीर) वपनं कारयित्वा (वापनं कृत्वा) समभ्यज्य नगनां
 कृष्णं ... .. नुसं (अभ्युक्ष्य नगनां खरमारोप्य महापथं)
 अधिगच्छे (गच्छे) गौरं ... संव्रा (खरमारोप्य महापथमनुव्रा)
 समभ्यज्य नगनां श्वेतं ... .. संव्रा (अभ्यज्य नगनां खरमारोप्य
 महापथमनुव्रा) राजन्यायां शूद्रश्च (राजन्यायां मैथुनमाचरन्
 शूद्रस्तु) ; **विचि.** १८० (वैश्यो लोहितदर्भैः क्षत्रियः
 शरपत्रैरविष्य) एतावदेव : १८५-६ अभिगच्छेद्दीरणै
 (गच्छेद्दीरणे) वपनं कारयित्वा (वापनं कृत्वा) समभ्यज्य
 नगनां कृष्णं ... .. संव्रा (अभ्युक्ष्य नगनां खरमारोप्य
 महापथमनुव्रा) अधिगच्छे लोहितदर्भैः (गच्छेच्छरपत्रै) भ्यज्य
 नगनां गौरं (अभ्युक्ष्य नगनां) मनुसं (मनु) पत्रै (पणै) सम-
 भ्यज्य नगनां श्वेतं (अभ्युक्ष्य नगनां) राजन्यायां शूद्रश्च
 (राजन्यायां मैथुनमाचरन् शूद्रस्तु) ; **दवि.** १७०
 (वीरणैः शूद्रं लोहितदर्भैर्वैश्यं शरपत्रैः क्षत्रियं वेष्ट-
 यित्वाऽनौ प्रास्येत्) एतावदेव ; **मच.** ८।३७७
 (लोहितदर्भैः संवेष्ट्य क्षत्रियः वैश्यस्तु शरपत्रैः)
 एतावदेव ; **व्यम.** १०७ (राजन्यश्चेद्ब्राह्मणीमभिगच्छेच्छरपत्रै-
 वेंष्टयित्वा राजन्यमनौ प्रास्येदेवं वैश्यो राजन्यायां मैथुनमाचरन्
 शूद्रस्तु राजन्यवैश्ययोः) एतावदेव ; **विता.** ८०५ (राजन्य-
 श्वेद्ब्राह्मणीमधिगच्छेच्छरपत्रैर्वेंष्टयित्वा राजन्यमनौ प्रास्येदेवं
 वैश्यो राजन्यायां शूद्रो राजन्यवैश्ययोः) एतावदेव ; **बाल.**
 २।२८६ अभिगच्छे (अभिगच्छे) कारयित्वा (कृत्वा) सम-
 भ्यज्य (अभ्यज्य) (कृष्णं०) मनुसं (मनु) (गौरं०)
 (श्वेतं०) न्यायां (न्याया मैथुनमाचरन्) ; **सेतु.** २७२
 मनुसं (मनु) अभ्यज्य (अभ्युक्ष्य) (गौरं०) (श्वेतं०)
 शेषं विरक्त ; **समु.** १५५ व्यमवत् .

आर्यस्त्रीणां शूद्रदूषितानां शुद्धिविधिः

ब्राह्मणक्षत्रियविशां स्त्रियः शूद्रेण संगताः ।
 अप्रजातां विशुद्धयन्ति प्रायश्चित्तेन नेतराः ॥
 प्रतिलोमं चरेयुस्ताः कृच्छ्रं चान्द्रायणोत्तरम् ॥

विष्णुः

स्त्रीसंग्रहणलक्षणानि

संलोभनापाङ्गदर्शनविहसनसहैकत्रनिवासाः

संग्रहणमकाः ।

मोहादियं मया भुक्तेति यो वदति स तु ग्राह्यः ।

मोहो दर्पादीनामुपलक्षकः । सवि. ४६८

वर्णानुसारेण परस्त्रीगमने दण्डविधिः

प्रतिषिद्धे प्रवर्तमानयोः स्त्रीपुंसयोः संग्रहणे
 वर्णानुसारेण दण्डः ।

एतच्चावरोधस्त्रीविषयमिति भारुचिः । सवि. ४६९

गुप्तपरदारमभिगमने साशीतिपणसाहस्रम् ।

एतच्च गुरुस्त्रीभार्यादिव्यतिरिक्तविषयं द्रष्टव्यम् ।

सवि. ४६९

राजन्यवैश्यौ ब्राह्मणीं गुप्तं सेवमानौ कटाग्निना
 दग्धव्यौ ।

अनुलोम्येन वा असवर्णं वा ब्रजन्त्याः नासादेः

कर्तनं वधदण्डो वा कल्प्यः ।

पारजायी सवर्णागमने तूत्तमसाहसं दण्ड्यः ।

हीनवर्णागमने मध्यमम् । गोगमने च । अन्यागमने
 वध्यः । उत्तमागमने च ।

(१) वस्मृ. २।१।१४ जाता (जाता) ; उ. २।२।७।१०

वस्मृवत्, स्मरणम् ; स्मृच. २४६ ; दवि. २३७ स्त्रियः
 (भार्याः) स्मरणम् ; विभ. १६ दविवत्, स्मृत्यन्तरम् ;
 समु. १२२ .

(२) सवि. ४६८ .

(३) सवि. ४६८ .

(४) सवि. ४६९ .

(५) सवि. ४६९ .

(६) सवि. ४७० .

(७) सवि. ४७० .

(८) विस्मृ. ५।४०-४३ (उत्तमागमने च०) ; व्यक.

१२६ ध्यमम् (ध्यमः) (अन्या ... ने च०) ; विर. ३९०
 वध्यः (च वधः) ; विचि. १८३ (पार ... मध्यमम्०) च ।
 अन्या (वा । अन्या) वध्यः (वा वधः) ; दवि. १९४
 जायी सवर्णा (जातीया सवर्णाभिः) ; सेतु. २६८ च । अन्या
 (अन्या) वध्यः (वा वधः) .

अन्यागमने असृष्ट्याभिगमने, पारजायी पार-
दारिकः । विर. ३९०

स्त्रियमशक्तभर्तृकां तदतिक्रामणीं च ।

(१) हन्यादित्यनुवृत्तौ विष्णुः—स्त्रियमिति । अव-
शक्तभर्तृकां अनुपयुक्तभर्तृकां तदतिक्रामणीं अन्यपुरुष-
गामिनीं, मिलितमिदं हनननिमित्तम् । विर. ३९९

(२) असक्तभर्तृकामनुपयुक्तभर्तृकाम् । क्वचिद-
शक्तेति तालव्यपक्षोऽपि दृश्यते । >दवि. १७५

गुरुतल्पगमने दण्डः

अथ महापातकिनो ब्राह्मणवर्जं सर्वे वध्याः । न
शारीरो ब्राह्मणस्य दण्डः । स्वदेशात् ब्राह्मणं कृताङ्गं
विवासयेत् । भगं गुरुतल्पगमने* ।

सकामहीनस्त्रीगमने न उच्चपुरुषो दुष्यति

अनुलोमासु कामतो न दोषः ।

अयमर्थः—हीनवर्णां सानुरागां कन्यां योऽपहरति
तस्य न दोषः । दोषाभावादेव दण्डाभाव इति दण्डापू-
षिकया गम्यते । अयमेवासुरविवाह इत्याहुरसहाय-
प्रभृतयः । यथाह याज्ञवल्क्यः—‘सकामास्वनुलोमासु न
दोषस्त्वन्यथा दमः’ इति । सवि. ४७१—२

कन्यादूषणे दण्डः

कन्यादूषको मिथ्यावादी द्विशतं तदर्धं वा ।

दण्ड्य इति शेषः । अयमर्थः—मिथ्याभिशासनैर्द्विशतं
दण्ड्यः । नित्यदूषणे शतं दण्ड्य इति । अपस्मारराज-
यक्ष्मादिदीर्घरोगकुत्सितरोगसंसृष्टिमैथुनत्वादिदूषणानि ।

सवि. ४७३

पशुगमने दण्डः

पशुगमने कार्षापणशतं दण्ड्यः ।

× शेषं विरक्त ।

* स्थलादिनिर्देशः दण्डमातृकायां (घृ. ५७१) द्रष्टव्यः ।

(१) विस्मृ. ५।१८ काम (क्रम); व्यक. १२७ मशक्त
(मसक्त) क्राम (क्रम); विर. ३९९ मशक्त (मवशक्त);
विचि. १८६; दवि. १७५ मशक्त (मसक्त); सेतु.
२७३ दविवत्.

(२) सवि. ४७१.

(३) सवि. ४७३.

(४) विस्मृ. ५।४४ दण्ड्यः (दण्डः); विर. ४०७.

व्य. कां. २३२

शङ्खः शङ्खलिखितौ च

स्वदारानियमाघतिक्रमे दण्डविधिः

सर्वेषां स्वदारानियमः स्वकर्मप्रतिपत्तिश्च, येन
येनाङ्गेनापराधं कुर्यात् तत्तस्य छेत्तव्यमष्टसहस्रं वा
दण्डोऽन्यत्र ब्राह्मणात् । अदण्ड्यो हि ब्राह्मणः ।

येन येनाङ्गेन हस्तादिना, ब्राह्मणवर्जमयं दण्डः
सर्वेषां, ब्राह्मणवर्जमित्यन्वयात् । विर. ३८८

वर्णानुसारेण परस्त्रीगमने दण्डविधिः

अनिवेदितप्रवेशे तत्रोत्तममुत्तमायां, विपर्यये
मध्यमसाहसं, प्रतिलोमैकान्तरावस्कन्दने सर्वस्वं
वधो वा, विपर्यये संनिरोधः सर्वस्वं वा ।

अनिवेद्य स्त्रीगृहं प्रविश्य उत्तमां ब्राह्मणस्त्रियमभि-
गच्छतो ब्राह्मणस्योत्तमसाहसो दण्डः । विपर्यये ब्राह्मणस्य
क्षत्रियादिगमने मध्यमसाहसो दण्डः । प्रतिलोमैकान्तराव-
स्कन्दने प्रतिलोमस्य शूद्रादेरेकान्तरितद्विजातिस्त्रीगमने
वधः सर्वस्वापहारसहितो दण्डः । वाशब्दः समुच्चये ।
‘आर्यस्त्रीगमने लिङ्गोद्धारः सर्वस्वहरणं च, गुप्ता चेद्द्रोऽ-
धिकः’ इति गौतमवचनात् । विपर्यये संनिरोधः, ब्राह्मण-
स्यागुप्तपत्नीगमने वैश्यस्य संवत्सरं बन्धनागारे तिरो-
हितस्य सर्वस्वापहारो दण्डः, ‘वैश्ये सर्वस्वदण्डः स्यात्सं-
वत्सरनिरोधतः’ इति मनुवचनादिति लक्ष्मीधरेण व्याख्या-
तम् । हलायुधस्तु यो हीनजातिरुत्तमजातीयस्त्रीगृहमनिवेद्य
प्रविशति, तदासौ दुष्टत्वमुन्नीय उत्तमसाहसं दण्ड्यः ।
यदि तूत्तमजातीय एव हीनजातीयायाः पूर्ववद्गृहं प्रविशति,
तदासौ मध्यमसाहसं दण्ड्यः । यदि तु प्रतिलोमो हीनः
एकान्तरितामुत्तमजातीयां स्त्रियमभिगच्छति, यथा ब्राह्मणो

(१) व्यक. १२५ पत्तिश्च + (धर्मो) तत्तस्य (तत्तदे-
वास्य) सहस्रं (शतं); विर. ३८७-८; विचि. १७४
(सर्वेषां... पत्तिश्च०) विष्णुः; दवि. १५९ स्वकर्म
(स्वकार्यं) पत्तिश्च + (धर्मो) तत्तस्य (तदेवास्य) दण्डोऽन्यत्र
(दण्ड इत्यन्यत्रैवं); व्यम. १०७ (येन येनाङ्गेनापराधं
कुर्यात्तत्तस्य छेत्तव्यमन्यत्र ब्राह्मणात्) एतावदेव; विता. ८०६
व्यमवत्; सेतु. २६३ (सर्वेषां... पत्तिश्च०) (दण्डो०); समु.
१६२ व्यमवत्, शंखः; विच्य. ५४ (सर्वेषां... पत्तिश्च०)
धं कुर्यात् तत्तस्य छेत्तव्य (धस्तस्य कर्तन) सह (साह) शंखः.

(२) व्यक. १२६ प्रवेशे + (स्त्रीगृहेषु); विर. ३९०.

वैश्यां, क्षत्रियः शूद्राः *तदा तस्य संनिरोधो बन्धनं सर्व-
स्वहरणं वा अपराधमहस्वामहत्त्वाभ्यां व्यवस्था कार्या ।
संवत्सरनिरोधितस्य सर्वस्वापहरणं दण्डो वैश्ये — 'वैश्ये
सर्वस्वदण्डः स्यादिति' मनुवचनात् । विर. ३९०—९१

क्षत्रियवैश्ययोरन्योन्यस्वभिमगने दण्ड्यावुभौ ।

अत्र विज्ञानेशः—यथाक्रमं सहस्रशतपणात्मको दण्डो
वेदितव्यौ । यथाह मनुः—'वैश्यश्चेत् क्षत्रियां गुतां वैश्यां
वा क्षत्रियो व्रजेत् । यो ब्राह्मण्यमगुतायां तावुभौ दण्ड-
मर्हतः ॥' इत्याह । भारुचित्स्वन्यथा व्याचष्टे —
वैश्यस्य भार्यायां यः क्षत्रियः व्रजति तस्यैव
भार्यायां वैश्यो व्रजति चेच्छतपणात्मको दण्डो वेदितव्यः ।
तथा अन्यस्य यस्य कस्यचिद्वैश्यस्य भार्यायां क्षत्रियो
गच्छति सहस्रपणान् दण्ड्यः । क्षत्रियायां वैश्यो गच्छन्
सहस्रपणान् दण्ड्य इति । सवि. ४७१

कन्यादूषणे वर्णानुसारेण दण्डविधिः

कन्यायामसकामायां ब्रह्मदण्डच्छेदो दण्डः ।
उत्तमायां वधो जघन्यस्य । समायां शुल्कमाभरणं
द्विगुणं च स्त्रीधनं दत्त्वा प्रतिपद्येत ।

सकामायां दण्डः षट्शतरूपो मनुक्तो द्यूङ्गुल-
च्छेदसहकारी आसुरविवाहोक्तदानवत्, द्विगुणं स्त्रीधनं
शुल्कं च कन्यायै तद्व्युत्थयश्च दत्त्वा तां गृह्णीयात्,
समायामिच्छन्त्यामिति शेषः । इदमन्यद्यूङ्गुलिसाध्य-
मैथुनविषयम् । हरिहरस्तु द्यूङ्गुलपरिमाणलिङ्गच्छेद
इत्याह । X विर. ४०३

* अत्र ब्राह्मणो वैश्यः, क्षत्रियां शूद्र इति वक्तव्यम् ।

X विचि., दवि. विरवत् ।

(१) सवि. ४७१.

(२) अफ. २।२८८ दण्डः + (च) समायां + (सका-
मायां च) पद्येत + (स्व [स] कन्याम्); व्यक. १२७
दण्डः + (च) पद्येत + (स्वकन्याम्); विर. ४०२ द्विगुणं
च (च द्विगुणं) पद्येत (पाद्येत); विचि. १७६ (कन्या ...
जघन्यस्य०) समायां ... पद्येत (समां शुल्कमाभरणं द्विगुणं
स्त्रीधनं च दत्त्वा प्रतिपद्येत) शंखः; दवि. १८२ दण्डः +
(च) (समायां ... पद्येत०) : १८४ (कन्या ... जघन्यस्य०)
प्रतिपद्येत (प्रपद्येत कन्याम्); वीभि. २।२९४ (कन्या ...
जघन्यस्य०) समायां (समां) शंखः; सेतु. २७५ (कन्या ...
जघन्यस्य०) समायां (समां) च स्त्रीधनं (स्त्रीधनं च) शंखः;

स्त्रीकृतकन्यादूषणे दण्डः

या स्त्री योन्यङ्गुलिप्रवेशेन कन्यां दूषयेत् तं
शिरसो मुण्डनं कृत्वा गर्दभेन राजमार्गे गमनं
कारयेत् ।

कौटिलीयमर्थशास्त्रम्

कन्याप्रकर्म

कन्याप्रकर्म । सवर्णामप्राप्तफलां कन्यां प्रकुर्वतो
हस्तवधश्चतुःशतो वा दण्डः । मृतायां वधः ।
प्राप्तफलां प्रकुर्वतो मध्यमाप्रदेशिनीवधो द्विशतो वा
दण्डः । पितुश्चावहीनं दद्यात् । न च प्राकाम्यमका-
मायां लभेत । सकामायां चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः,
स्त्रियास्त्वर्धदण्डः । परशुल्कावरुद्धायां हस्तवधश्चतुः-
शतो वा दण्डः, शुल्कदानं च ।

सप्तार्तवप्रजातां वरणादूर्ध्वमलभमानां प्रकृत्य
प्राकामी स्यात्, न च पितुरवहीनं दद्यात् । ऋतु-
प्रतिरोधिभिः स्वाम्यादपक्रामति । त्रिवर्षप्रजातार्त-
वायास्तुल्यो गन्तुमदोषः । ततः परमतुल्योऽप्यन-
लङ्कृतायाः । पितृद्रव्यादाने स्तेयं भजेत ।

कन्याप्रकर्मति सूत्रम् । कन्यायाः योनिक्षतेन दूषण-
मित्यर्थः । दण्डप्रस्तावात् तन्निमित्तो दण्डविधिरिहोच्यते ।
सवर्णामित्यादि । अप्राप्तफलां अनुद्भिन्नपुष्पाम् । मृतायां
योनिक्षतवशेन प्रमीतायां सत्याम् । प्राप्तफलमित्यादि ।
मध्यमाप्रदेशिनीवधः ज्येष्ठातर्जन्योश्छेदः । पितुश्च, अव-
हीनं नष्टं तत्प्रार्थितं, दद्यात् । न चेत्यादि । अकामायां
कन्यायां, प्राकाम्यं इच्छापूर्ति, न च लभेत । अतो दण्ड-
मात्रलाभफलं तद्रमणमित्युपदेशः । सकामायामिति ।
इच्छन्त्यां तस्यां, चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः । स्त्रियास्तु,
अर्धदण्डः सप्तविंशतिपणः । परशुल्कावरुद्धायामिति । पर-
शुल्कग्रहणप्रतिबद्धायां कन्यायां, हस्तवधः, चतुःशतो वा
दण्डः, अर्थात् प्रकुर्वतः । शुल्कदानं च पूर्वदत्तशुल्काय
परस्मै कर्तव्यं, पक्षद्वयेऽपि ।

सप्तार्तवप्रजातामिति । सप्त आर्तवानि प्रजातानि

विश्व. ५४ (कन्या ... जघन्यस्य०) च स्त्रीधनं (स्त्रीधनं च) पद्येत (पाद्येत) शंखः .

(१) विश्व. ५५ शङ्खः .

(२) कौ. ४।१२.

यस्यांस्त्वां तेषाभूतां, वर्षणादूर्ध्वं अलभमानां कृतवरणं पुरुषे। तावन्तं काल्मनासादयन्तीं, प्रकृत्य, प्राकामी प्राकाम्यवान् यथच्छेभोक्ता, स्यात्। न च पितुः, अवहीनं शुल्कं, दद्यात्। कुतः, ऋतुप्रतिरोधिभिः आर्तब्रह्मैस्तस्करैर्निमित्तभूतैः, स्वाम्याद् अपक्रामति स्वामित्वादपैति, पिता। त्रिवर्षप्रजातार्तवाया इति। वर्षत्रयोपजातरजस्काया विषये, तुल्यो गन्तुं अदोषः सजातीयस्तां गच्छन् निर्दोषः। ततः परं वर्षत्रयादूर्ध्वं, अतुल्योऽपि गन्तुं अदोषः, अनलङ्कृतायाः पितृद्रव्य-रहितायाः विषये। पितृद्रव्यादाने स्तेयं भजेतेति। पितृ-द्रव्यसहितायाः ग्रहणे चौर्यदण्डं प्राप्नुयात्। श्रीमू.

परमुद्दिश्यान्यस्य विन्दतो द्विशतो दण्डः। न च प्राकाम्यमकामायां लभेत। कन्यामन्यां दर्शयित्वा न्यां प्रयच्छतः शत्यो दण्डस्तुल्यायां, हीनायां द्विगुणः। प्रकर्मण्यकुमार्याश्चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः शुल्कव्ययकर्मणी च प्रतिदद्याद् अवस्थाय। तज्जातं पश्चात् कृता द्विगुणं दद्यात्। अन्यशोणितो-पधाने द्विशतो दण्डः, मिथ्याभिर्शंसिनश्च पुंसः। शुल्कव्ययकर्मणी च जीयेत। न च प्राकाम्यम-कामायां लभेत।

स्त्री प्रकृता संकामां समानां द्वादशपणं दण्डं दद्यात्, प्रकत्री द्विगुणम्। अकामायाः शत्यो दण्डः आत्मरागार्थं, शुल्कदानं च। स्वयं प्रकृता राजदास्यं गच्छेत्।

परमुद्दिश्येत्यादि। योऽभिप्रेतः स एवाहमित्यात्मानं व्यपदिश्य तदन्यस्य कन्यां विवहतो द्विशतो दण्डः। न च कामचारमकामायां तस्यां विन्देत। कन्यामन्या-मित्यादि। तुल्यायां सजातीयायां सत्याम्। हीनायां हीनजातीयायां सत्याम्। प्रकर्मण्यकुमार्या इति। अकु-मार्याः दत्ताया अक्षतयोनेः क्षतयोनीकरणे, चतुष्पञ्चा-शत्पणो दण्डः। शुल्कव्ययकर्मणी च पूर्वप्रतिग्रहीतृदत्तं शुल्कं तत्कृतं कर्मव्ययं च, प्रतिदद्यात्, अवस्थाय विवाहप्रतिभुवे। पश्चात् कृता द्वितीयानन्तरं तृतीयेन स्वीकृता; तज्जातं दण्डं, द्विगुणं अष्टोत्तरशतपणं, दद्यात्। अन्यशोणितोपधानः इति। क्षतयोनित्वप्रदर्शनार्थं अन्य-

कधिरस्य स्ववस्त्रलेपने, द्विशतो दण्डः, स्त्रियाः। मिथ्या-भिर्शंसिनश्च। पुंसः। अक्षतयोनिमेव, क्षतयोनिरिति मिथ्या वदतः पुरुषस्य च, द्विशतो दण्डः। शुल्क-व्ययकर्मणी च जीयेत शुल्कं कर्मव्ययं च दाप्येत्। न च प्राकाम्यमित्यादि प्रतीतम्।

स्त्रीति। सकामा, समाना तुल्यजातीया स्त्री, प्रकृता क्षतयोनितां नीता, द्वादशपणं दण्डं दद्यात्। प्रकत्रीं तद्योनिक्षतिकत्रीं, द्विगुणं चतुर्विंशतिपणं दद्यात्। अकामायाः शत्यो दण्ड इत्यादि। अनिच्छन्त्या एव पुंसा स्वरागार्थं प्रकर्मणि कार्यमाणे, कारयितुः शत्यो दण्डः। शुल्कदानं च। स्वयं प्रकृता स्वयं कृतयोनि-क्षतिः, राजदास्यं राजदासीभावं, गच्छेत्। श्रीमू.

बहिर्ग्रामस्य प्रकृतायां मिथ्याभिर्शंसने च द्विगुणो दण्डः। प्रसह्य कन्यामपहरतो द्विशतः। ससुवर्णामुत्तमः। बहूनां कन्यापहारिणां पृथग् यथोक्ता दण्डाः। गणिकादुहितरं प्रकुर्वतश्चतु-ष्पञ्चाशत्पणो दण्डः, शुल्कं मातुर्भोगः षोडशगुणः। दासस्य दास्या वा दुहितरमदासीं प्रकुर्वतश्चतुर्वि-ंशतिपणो दण्डः शुल्कावन्ध्यदानं च। निष्क्रया-नुरूपां दासीं प्रकुर्वतो द्वादशपणो दण्डः वस्त्रा-वन्ध्यदानं च। साचिव्यावकाशदाने कर्तृसमो दण्डः।

प्रोपितपतिकामपचरन्तीं पतिवन्धुस्तत्पुरुषो वा संगृहीयात्। संगृहीता पतिमांकाङ्क्षेत। पतिश्चेत् क्षमेत, विसृज्येतोभयम्। अक्षमायां स्त्रियाः कर्णनासाच्छेदनम्। वधं जारश्च प्राप्नुयात्। जारं चोर इत्यभिहरतः पञ्चशतो दण्डः। हिरण्येन मुञ्चतस्तदष्टगुणः।

बहिरिति। ग्रामस्य, बहिर्देशे विजने, प्रकृतायां सत्यां, द्विगुणः चतुर्विंशतिपणः दण्डः, स्त्रियाः। मिथ्या-भिर्शंसने च प्रकृत्य न प्रकृतेति मिथ्यावादे च द्विगुणो दण्डः, पुंसः। प्रसह्य कन्यामित्यादि। उत्तमः साहस-दण्डः। पृथक् प्रत्येकम्। गणिकादुहितरमिति। तां, प्रकुर्वतः, चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः। शुल्कं मातुर्भोगः षोडशगुणः शुल्कं मात्रे देयं उक्तदण्डषोडशगुणं चतुष्पष्टय-

धिकाष्टशतपणात्मकं भवति । दासस्य दास्या वेत्यादि । शुल्काबन्धदानं च शुल्काभरणयोर्दानं च । निष्क्या-
नुरूपां दास्यमोक्षणानुरूपां रूपादिमत्तया । साचिव्या-
वकाशदान इति । कन्यादूषणं प्रति साहाय्यदाने प्रदेश-
दाने च, कर्तृसमः दूषकदण्डतुल्यः, दण्डः । प्रोषितपति-
कामित्यादि । अपचरन्तीं व्यभिचरन्तीम् । तत्पुरुषः
पतिभृत्यः । संगृह्णीयात् नियम्य रक्षेत् । आकाङ्क्षेत
प्रतीक्षेत । उभयं विसृज्येत जारो जारिणी च न दण्ड्येत ।
जारमित्यादि । अभिहरतः व्यभिचारगोपनार्थमभिवदतः ।
हिरण्येन मुञ्चतस्तदग्रगुण इति । हिरण्यमुल्कोचं गृहीत्वा
जारं मुञ्चतो रक्षिपुरुषस्य गृहीतहिरण्याष्टगुणो दण्डः ।

श्रीमू.

केशाकेशिकं संग्रहणम् । उपलिङ्गनाद् वा शरीरो-
पभोगानां, तज्जातेभ्यः, स्त्रीवचनाद् वा ।

परचक्राटवीहृतामोघप्रव्यूढामरण्येषु दुर्भिक्षे वा
त्यक्तां प्रेतभावोत्सृष्टां वा परस्त्रियं निस्तारयित्वा
यथासंभाषितं समुपभुञ्जीत । जातिविशिष्टामकामा-
मपत्यवतीं निष्कुर्येण दद्यात् ।

चोरहस्तान्नदीवेगाद् दुर्भिक्षाद् देशविभ्रमात् ।
निस्तारयित्वा कान्तारात्राणां त्यक्तां मृतेति वा ॥
भुञ्जीत स्त्रियमन्येषां यथासंभाषितं नरः ।
न तु राजप्रतापेन प्रसुंक्तां स्वजनेन वा ॥
न चोत्तमां न चाकामां पूर्वापत्यवतीं न च ।
ईदृशीं त्वनुरूपेण निष्कुर्येणापवाहयेत् ॥

संग्रहणज्ञानोपायमाह—केशाकेशिकं संग्रहणमिति । पर-
स्परकेशग्रहणपुरस्सरारब्धा कामकेलिः केशाकेशि तदेव
केशाकेशिकं, तत्प्रत्यक्षदष्टं कर्तृभूतं, संग्रहणं, बोधयतीति
शेषः । उपलिङ्गनाद्वा शरीरोपभोगानां कस्तूर्याद्युप-
भोगलिङ्गदर्शनाद् वा, संग्रहणं जानीयात् । तज्जातेभ्यः
तद्विषयेङ्गितज्ञेभ्यो जानीयात् । स्त्रीवचनाद् वा परमृष्ट-
स्त्रीवाक्याद् वा जानीयात् ।

दण्डानर्हं परस्त्रीग्रहणप्रकारमाह—परचक्राटवीहृता-
मिति । परचक्रापहृतां आटविकहृतां च, ओघप्रव्यूढां
नदीप्रवाहनीतां, अरण्येषु दुर्भिक्षे वा त्यक्तां, प्रेतभावो-

त्सृष्टां वा रोगोन्मुञ्चनात् मृतत्वबुद्ध्या परित्यक्तां वा,
परस्त्रियं, निस्तारयित्वा विपदुत्तीर्णां कृत्वा, यथासंभा-
षितं समुपभुञ्जीत परस्परसंविदनुरोधेन भार्यीकृत्य
दासीकृत्य वा सम्यक् उपभुञ्जीत । इह निस्तारयित्वेति
समासाकरणमार्थम् । जातिविशिष्टां जात्युत्कर्षवतीं,
अकामां सजातित्वेऽप्यकामां, अपत्यवतीं, निष्कुर्येण
दद्यात् निस्तरणश्रमवेतनग्रहणेन तत्स्वामिनेऽर्पयेत् ।

अध्यायान्ते श्लोकानाह—चोरहस्तादित्यादि । राज-
प्रतापेन स्वजनेन वा प्रसुंक्तां राजकोपत्यक्तां स्वजनपरि-
त्यक्तां वा । न तु भुञ्जीतेत्यत्र संबन्धनीयम् । एवं तृतीय-
श्लोकपूर्वाधेऽपि न च भुञ्जीतेति योजनीयम् । ईदृशीं
उत्तमजातिं अनिच्छन्तीं पूर्वापत्यवतीं च । अपवाहयेत् ।
अपनाययेत् । प्रदापयेदिति कापि पाठः । श्रीमू.

अतिचारदण्डः

कामं भार्यायामनिच्छन्त्यां कन्यायां वा दारा-
र्थिनां भर्तारि भार्याया वा संवननकरणम् । अन्यथा
हिंसायां मध्यमः साहसदण्डः ।

मातापित्रोर्भगिनीं मातुलानीं आचार्यानीं स्तुषां
दुहितरं भगिनीं वाधिचरतस्त्रिलिङ्गच्छेदनं वधश्च ।
सकामा तदेव लभेत । दासपरिचारकाहितकमुक्त्वा
च ।

ब्राह्मण्यामगुप्तायां, क्षत्रियस्योत्तमः, सर्वस्वं
वैश्यस्य । शूद्रः कटाग्निना दह्येत । सर्वत्र राज-
भार्यागमने कुम्भीपाकः ।

श्रपाकीगमने कृतकबन्धाङ्कः परविषयं गच्छेत्,
श्रपाकत्वं वा शूद्रः । श्रपाकस्त्यार्यागमने वधः,
स्त्रियाः कर्णनासाच्छेदनम् । प्रव्रजितागमने चतु-
र्विंशतिपणो दण्डः । सकामा तदेव लभेत । रूपाजी-
वायाः प्रसह्योपभोगे द्वादशपणो दण्डः । बहुनामे-
कामधिचरतां पृथक् चतुर्विंशतिपणो दण्डः ।
स्त्रियामयोनीं गच्छतः पूर्वः साहसदण्डः । पुरुष-
मधिमेहतश्च ।

मैथुने द्वादशपणः तिर्यग्योनिष्वनात्मनः ।

दैवतप्रतिमानां च गमने द्विगुणः स्मृतः ॥

अदण्ड्यदण्डने राज्ञो दण्डस्त्रिशद्गुणोऽम्भसि ।
वरुणाय प्रदातव्यो ब्राह्मणेभ्यस्ततः परम् ॥
तेन तत्पूयते पापं राज्ञो दण्डापचारजम् ।
शास्ता हि वरुणो राज्ञां मिथ्या व्याचरतां नृषु ॥

भार्यायामनिच्छन्त्यां विषये भर्तुः संवननकरणं, कन्यायामनिच्छन्त्यां दारार्थिनां संवननकरणं, भर्तरि अनिच्छति भार्यायाः संवननकरणं चाभ्यनुजानाति—कामं भार्यायामित्यादि । अन्यथा उक्तातिरिक्विषये, हिंसायां संवननादिना हिंसने, मध्यमः साहसदण्डः ।

मातापित्रोर्भगिनीमित्यादि । मातुलानीं मातुलभार्याम् । आचार्यानीं आचार्यपत्नीम् । त्रिलिङ्गच्छेदनं मेदृमुष्कच्छेदनम् । सकामा तदेव लभेतेति । मातापितृभगिन्यादिः सकामा चेत् त्रिलिङ्गच्छेदनं सस्तनभगच्छेदनं, वधं च, लभेत । दासपरिचारकाहितकभुक्ता च तदेव लभेत तुल्यन्यायात् दासादिरपि तदेव लभेत ।

ब्राह्मण्यामगुतायामिति । तस्यां स्वतन्त्रायां, क्षत्रियस्य गन्तुः, उत्तमः साहसदण्डः । सर्वस्वं सर्वस्वहरणं, वैश्यस्य दण्डः । शूद्रः ब्राह्मणीगन्ता, कटाग्निना दक्षेत अग्निप्रदीपनेन नगरं परिगमय्य दग्धव्यः । सर्वत्र क्षत्रियादिषु सर्वेषु विषये, राजभार्यागमने, कुम्भीपाकः तप्तभ्राष्ट्रभर्जनं दण्डः ।

श्रपाकीगमन इत्यादि पुरुषमधिमेहतश्चेत्येतदन्तं चाक्याष्टकं सुबोधम् ।

मैथुन इत्यादि । तीर्थग्योनिषु गवादियोनिषु । अनात्मनः दुरात्मनः । द्विगुणः चतुर्विंशतिपणः ।

अदण्ड्यदण्डन इति । दण्डानर्हस्य दण्डने, राज्ञो दण्डः त्रिशद्गुणः, गृहीताद् दण्डात्, स कस्मै दातव्यः, अम्भसि वरुणाय प्रदातव्यः जले वरुणमुद्दिश्य प्रक्षेप्तव्यः । ततः परं ब्राह्मणेभ्यः, प्रदातव्यः ।

तेनेति । तेन तथा प्रदानेन, राज्ञो दण्डापचारजं दण्डान्यथाप्रणयनजनितं, तत् पापं, पूयते शोध्यते । लूयत इति पाठे छिद्यत इत्यर्थः । कस्माद् वरुणाय दानेन राजपापं पूयते, हि यस्मात् कारणाद्, वरुणः, नृषु, मिथ्या अनृतं, व्याचरतां विधिमाचरतां, राज्ञां, शास्ता शासकः । 'मिथ्या च चरताम्' इत्यापि पाठः ।

श्रीम् ।

मनुः

संग्रहणलक्षणानि

परस्त्रियं योऽभिवदेत्तीर्थेऽरण्ये वनेऽपि वा ।
नदीनां वाऽपि संभेदे स संग्रहणमाप्नुयात् ॥

(१) परस्य पत्येति प्रकृते पुनः परस्त्रीग्रहणं मातृभगिनीगुरुपत्न्यादीनामप्रतिषेधार्थम् । न हि ताः सत्यपि परसंबन्धित्वे परस्त्रीव्यपदेश्याः । तीर्थमुच्यते येन मार्गेण नदीतडागादिभ्यो जलमानेतुमवतरन्ति, स हि विजनप्रायो भवति । नानुदकार्थेन तत्र संनिधीयते । संकेतस्थानं तादृशमत्र कल्पितायामवश्यमेव गन्तव्यग्रहणमपि संनिधीयमानो नाशङ्क्यो भविष्यामीति उदकार्थं दिवा शौचाचारं वा करिष्यन् प्रतिपालयतीति जना मंस्यन्ते । प्रदेशान्तरे तु किमत्रायं प्रतिपालयतीति शङ्का स्यादतस्तीर्थे प्रतिषेधः । अरण्यं हि ग्रामाद्विजनो देशो गुल्मवृक्षलतादिगहनः । वनं वृक्षसंततिः, नदीनां संभेदः समागमः । सोऽपि हि संकेतस्थानम् । स संग्रहणं प्राप्नुयात् । परस्त्रीकामत्वं संग्रहणम् । अतश्च यस्तत्र दण्डः सोऽस्य स्यादित्युक्तं भवति । अनाक्षारितस्यापि सत्यपि कारणेऽयं प्रतिषेधः । यत्वापस्तम्बेनोक्तं 'नासं-भाध्य स्त्रियमतिव्रजेदि'ति तदन्येषु संनिहितेष्वेतच्छास्त्र-ज्ञेषु प्रकाशे एतच्छास्त्रं, भगिनी नमस्ते इत्याद्यभिवादन-मविलम्बमानेन कर्तव्यम् । मेघा.

(२) उदकावतरणे ग्रामाद्बहिर्निर्जने प्रदेशे वृक्ष-गुल्मलताकीर्णे वा देशे नदीनां वा संगमे, यः परस्त्रियं अनाक्षारितोऽपि पूर्वं कारणादपि संभाषेत, स वक्ष्यमाणं दोषं प्राप्नुयात् । सम्यग्गृह्यते ज्ञायतेऽस्य स्त्रिया संबन्ध इति येन तत्संग्रहणम् । गोश्र.

(३) संग्रहणं समीचीनं ग्रहणं परस्त्रिया आत्मीयता-करणं तत्र य उक्तो दण्डः परस्य पत्येत्यत्र प्रथम-

(१) मस्य. ८।३५६; स्मृच. ९ (=) स्त्रियं...देवी (स्त्रियाऽभिभाषेत ती) वने (गृहे) वाऽपि (चैव); विचि. १७३ वने (गृहे); स्मृचि. २६; मच. वने इत्यत्र गृहे इत्यपि पाठः; बाल. २।२८४; सेतु. २६४ विचिब्द; ससु. १५३ स्त्रियं योऽभिवदेती (स्त्रिया यो भाषेत ती) वने (गृहे).

१ यच्चिति. २ वनवृ. ३ काश्ये प.

साहसः तं प्राप्नुयादित्यर्थः ।

* मवि.

(४) तीर्थारण्यवनादिकं निर्जनदेशोपलक्षणमात्रम् । यः पुरुषः परस्त्रियमुदकावतरणमार्गेंऽरण्ये ब्रामाद्बहिर्गुल्मलताकीर्णं निर्जने देशे वने बहुवृक्षसंतते नदीनां संगमे पूर्वमनाक्षारितोऽपि कारणादपि संभाषेत स संग्रहणं सहस्रपणदण्डं वक्ष्यमाणं प्राप्नुयात् । सम्यग्गृह्यते ज्ञायते वेन परस्त्रीसंभोगाभिलाष इति संग्रहणम् । X ममु.

(५) अथ स्त्रीसंग्रहणं, प्रथमं तावत्तस्य लक्षणमाह— परस्त्रीं योऽभिभाषेतेति । अरण्ये कान्तारे, वने उपवने । नन्द.

उपचारक्रिया केलिः स्पर्शो भूषणवाससाम् ।

सह खट्वासनं चैव सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥

(१) संग्रहणं स्मृतं, या न केनचित्संबन्धेन संबन्धिनी तस्या वस्त्रमाल्यादिदानेनोपकारकरणं, तद्वात्रोपक्रान्तं भोजनपानादिना, केलिः परिहासो वक्रमणितादिना । भूषणं हारकटक्यादि तदङ्गलम्, तदीयमेतद्वेति ज्ञात्वा विनाप्रयोजनेनान्यगृहीतमपि, स्पृश्यते । एकस्यां खट्वायामसंस्काङ्गयोरपि सहासनं, सर्वमेतत्सुह्यदण्डम् । मेधा.

(२) अङ्गानुलेपनाद्युपचारकरणं क्रीडा अलङ्करण-वाससां स्पर्शनं एकखट्वासनं एकयानगमनं इत्येतत्सर्वं संग्रहणं मन्वादिभिः स्मृतम् । -गोरा.

(३) उपचारक्रिया उद्वर्तनादि । भूषणवाससामङ्ग-स्थानाम् । संग्रहणं तावदण्डविषयः । अत्र तु व्यापाराधिक्येन द्वैगुण्यादि कल्यम् । मवि.

(४) उपकारक्रिया हिताचरणं, केलिर्नर्म, उत्तममिति शेषः । +विर. ३८१

(५) संग्रहणान्याह— उपचारेति द्वाभ्याम् । उपचार-क्रिया स्रक्सुगन्धानुलेपनकेशप्रसाधनजलक्षेपादि । केलि-

* शेषं गोरावत् । भाच. मविवत् ।

X मच. ममुवत् ।

÷ ममु. गोरावत् । + विचि. विरवत् ।

(१) मस्मृ. ८।३५७; व्यक. १२४ चार (कार) नारदः मनुश्च; स्मृच. ९ (=) व्यकवत्; विर. ३८१ चार (कार) खट्वा (शय्या); विचि. १७१ विरवत्, क्रमेण व्यासः; व्यनि. ३९९ व्यकवत्; स्मृचि. २६; सेतु. २६३ विरवत्; समु. १५३ व्यकवत्.

स्तदुचितपरिहासादिः । भूषणवाससां स्पर्शोऽन्योन्याकर्षणम् । सर्वं संग्रहणं सम्यक् गृह्यते ज्ञायतेऽनेनेति परस्त्रीषु संभोगाभिलाष इति । मच.

१ स्त्रियं स्पृशेददेशे यः स्पृष्टो वा मर्षयेत्तया ।

परस्परस्यानुमते सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥

(१) अदेशस्पर्शस्तु यत्र विनैव तत्स्पर्शनं गमना-गमनादि संसिध्यति । महाजनसंकुले न दोषः । तथा शरीरावयवोऽपि देशरतत्र, हस्तस्कन्धस्पृष्टभाण्डावरोपणे तत्स्पर्शो न दोषः । ओष्ठचिबुकस्तनादिषु दोषः । तथा वा स्तनादिस्पर्शेनोत्पीडितो यदि कश्चित्सहते, 'भवति मा कार्षीरि'त्यादिना न प्रतिषेधति । परस्परस्यानुमते, मतिपूर्वमेतास्मिन् कृते दोषोऽयम् । न पुनः कर्मादौ । तत्रै खलु पुरुषं कण्ठेऽवलम्बते, पुरुषो वा स्तनान्तरे स्त्रियं, तद्भस्तगृहीतद्रव्यादानप्रवृत्तेः । शुभके पतिष्यामीति कर्दमे पततीतिवत्, तावपि न दुष्येताम् । मेधा.

(२) योऽदेशे स्तनयोरङ्गे वा, निर्जने प्रदेशे वा स्पृशेत् । तथा वा अप्रदेशे श्रौण्यादौ निर्जने वा देशे स्पृष्टः तूष्णीमासीत्, तदेतदन्योन्यस्याङ्गीकरणे सति संग्रहणं मन्वादिभिः स्मृतम् । *गोरा.

(३) परस्परस्यानुमते न त्वज्ञानेऽपि । मवि.

(४) अदेशे विविक्तदेशे अस्पृश्ये स्तनादौ वा । नन्द.

(५) एतत्सर्वं संग्रहणं स्मृतं दण्डस्य ग्रहणं स्मृतम् । भाच.

* ममु., मच. गोरावत् ।

(१) मस्मृ. ८।३५८ [मते (मतेः) Noted by Jha]; मिता. २।२८४ तथा (तथा); व्यक. १२४ मितावत्, नारदः मनुश्च; पमा. ४६३; रत्न. १३२ मितावत्; विचि. १७१ स्पृशेद (स्पृशत्य) ष्टो... ..तया (ष्टा चामर्षयेत् या) क्रमेण व्यासः; स्मृचि. २६ मितावत्; दवि. १५६ मते सर्वं (मर्त तच्च); नृप्र. २०७; सधि. ४६८ तया (तया); व्यप्र. ३९८ मितावत्; व्यड. १२५ मितावत्; विता. ७९९ मितावत्; सेतु. २६३ मितावत्; समु. १५३.

१. स्य य. २. कस्तसहते भवेत् का. ३. खलं पुर.

४. चाशुक्ले प.

दर्पाद्वा यदि वा मोहाच्छ्लोषया वा स्वयं वदेत् ।
पूर्वं मयेयं भुक्तेति तच्च संग्रहणं स्मृतम् × ॥

परस्त्रीसंभाषायां दोषविचारः

परस्य पत्न्या पुरुषः संभाषां योजयन्नहः ।
पूर्वमाक्षारितो दोषैः प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥

(१) संभाषां संभाषणं, तस्त्रिया आलापं कुर्वन् संग्रहणादिदोषैः तस्त्रीप्रार्थनादिभिः पूर्वमाक्षारितोऽभि-
शस्तः अयमेनामुपजपतीति अन्यत्र दृष्टदोषः शङ्क्य-
मानदोषो वा चंपलः रहः उद्रातादौ निषिद्धसंभाषण
इति केचित् । स कारणादप्यन्यपत्न्या संभाषणं कुर्वन्
प्रथमसाहसं दण्डं प्राप्नुयाद्वापयितव्य इत्यर्थः । मेधा.

(२) परदारगमनपूर्वदोषैः पूर्वमुत्पन्नाभिशापः पर-
भार्यया सह संभाषणं कुर्यात् स प्रथमसाहसं दण्डं
प्राप्नुयात् । *गोरा.

(३) तस्त्रीप्रार्थनादिदोषैः पूर्वमुत्पन्नैरपवाद-
प्रार्थनाभिशापादिभिः पुरुषः उचितकारणव्यतिरेकेण
परभार्यया संभाषणं कुर्वन् प्रथमसाहसं दण्डं प्राप्नुयात् ।
+ममु.

यैस्त्वंनाक्षारितः पूर्वमभिभाषेत कारणात् ।
न दोषं प्राप्नुयात्किञ्चिन्न हि तस्य व्यतिक्रमः॥

× मिता. व्याख्यानं ' नीवीस्तन ' इति याज्ञवल्क्यवचने
द्रष्टव्यम् ।

* मवि., विर. गोरावत् । + मच., भाच. ममुवत् ।

(१) मिता. २।२८४ (ख) मयेयं (ममेयं); पमा.
४६४; सवि. ४६८; नृप्र. २०७ दर्पा (द्वेषा) श्लोषया
(च्छलाघो); व्यप्र. ३९८ मनुनारदौ; व्यउ. १३६; विता.
७९९.

(२) मस्मृ. ८।३५४; गोरा. भाषां योजयन्नहः (भाषं
योजयेत् सह); अप. २।२८४ पुरु...हः (संभाषं पुरुषो
योजयन् सह); व्यक. १२५ भाषां...न्नहः (भाषं यो भजे-
द्रहः); विर. ३८४ गोरावत्; रत्न. १३० भाषां...न्नहः
(भाषं योजयेद्रहः); विचि. १७२ परस्य पत्न्या (परपत्न्या
तु); व्यम. १०६ भाषां योजयन्नहः (भाषे योजयेत्सह);
विता. ७९९ गोरावत्; सेतु. २६४ विचिवत्, बृहस्पतिः;
समु. १५४.

(३) मस्मृ. ८।३५५; मिता. २।२८४; अप. २।२८४
१ षः सं. २ तमालपितुं कुर्वन् सं. ३ नादिति पू.

(१) पूर्वस्य प्रत्युदाहरणमेतत् । अनाक्षारितोऽप्य-
कारणात् संभाषयन् मिश्रयन् पूर्वदण्डभाक् । मेधा.

(२) यः पुनः पूर्वाभिशापरहितः कारणेन केन-
चिज्जनसमक्षं अभिभाषणं कुर्यात् स न दण्डं प्राप्नुयात्
यस्मान्न कश्चिदपराधोऽस्ति । + गोरा.

(३) अनाक्षारित इत्यसंभावितपरदारगामित्वमिष्टम् ।
सोऽपि कारणादावश्यकनिमित्ताद्देवाभिभाषेतान्यथा तु
पूर्ववद्दण्ड्यः । मवि.

(४) संभाषणमात्रं न दण्डावहमित्याह — यस्त्विति ।
कारणात् क्रयविक्रयभिक्षादिभ्यः । व्यतिक्रमोऽपराधः ।
मच.

भिक्षुका बन्दिनश्चैव दीक्षिताः कारवस्तथा ।
संभाषणं सह स्त्रीभिः कुर्युप्रतिवारिताः ॥

(१) भिक्षुका भिक्षाजीवनो भिक्षायाचनारूपं संभा-
षणमवारिताः कुर्युर्गदि स्वाभिना न निषिद्धाः । अथवा
नैते वारयितव्याः । बन्दिनः स्तावकाः । दीक्षिता यज्ञे
भूतिवचनार्थं संभाषेरन् । कारवः सूफकारादय एते
तीर्थादिष्वपि न निवार्याः । * मेधा.

(२) भिक्षाजीविनः स्तावकाः यज्ञार्थं कृतदीक्षाः
सूफकारादयो भिक्षादिस्वरूपार्थं गृहे स्त्रीभिः सह संभा-
षणं अनिवारिता एव कुर्युः । तेषां निवारणात् नास्त्येव
संग्रहणाभावः । गोरा.

(३) केषाञ्चित्परदारसंभाषणे देहयात्रादिकार्यानुत्पत्तेः
प्रतिप्रसवतया तत्संभाषणमाह — भिक्षुका इति । भिक्षुवो
ब्रह्मचारिसंन्यासिनः 'भवति भिक्षां देही'ति तद्विना
+ ममु. गोरावत् । * ममु. मेधावत् ।

रितः पूर्वमभि (रितो दोषैरभि); व्यक. १२५; विर. ३८४;
रत्न. १३०; विचि. १७२-३; सवि. ४६८ क्षारितः पूर्व-
मभिभाषेत (कारितः पूर्वं विभाषेतापि); व्यप्र. ४०१;
विता. ७९९ त्किञ्चिन्न (त्किञ्चिन्न) क्रमः (क्रमम्); सेतु.
२६४; समु. १५४.

(१) मस्मृ. ८।३६०; अप. २।२८५; व्यक. १२५
सह (गृहे); विर. ३८६ व्यकवत्; दीक. ५५; विचि.
१७० व्यकवत्; व्यनि. ३९९; स्मृचि. २७; दवि. १५६
सह (गृहे); बाल. २।२८४; सेतु. २६२ व्यकवत्; समु.
१५४.

भिक्षाऽलम्बेः । श्रुतिः बन्दिनः स्तुतिपाठकाः 'वदान्यात्वमसि कर्मलनयने विष्णुमित्रस्य पुत्री'त्यादिनाऽभिमुखीकृत्य वस्त्राणां प्राथयमानाः । दीक्षिता यत्र वृता ऋत्विजः हविष्कृदेहीत्याह्वानं कुर्वन्ति हविष्कृद्यजमानफलनीति । कारवः शूर्पकारादयः । मच.

(४) अप्रतिवारिताः स्त्रीबन्धुभिरनिषिद्धाश्चेत् । नन्द.

न संभाषां परस्त्रीभिः प्रतिषिद्धः समाचरेत् । निषिद्धो भाषमाणस्तु सुवर्णं दण्डमर्हति ॥

(१) केचिद्भिक्षुकादीनां निवारितानां संभाषणे दण्डोऽयमिति मन्यन्ते । तदसत् । नैव ते निवार्या इत्युक्तम् । कुतश्च भिक्षुकाणां सुवर्णो दण्डः । तस्मात्कोऽपि प्रकाशमनाक्षारितोऽपि कथञ्चिन्निषिद्धः स्वामिना, समाचरन् सुवर्णं दण्ड्यः । मेधा.

(२) स्वामिना निषिद्धः सन् स्त्रीभिः संभाषणं न कुर्यात् । निषिद्धः संभाषमाणस्तु राज्ञे सुवर्णं दण्डं दद्यात् । *गोरा.

(३) प्रतिषिद्धः भिक्षुकादिरपि । सुवर्णमेकम् । Xमवि.

आरण्यदारादिस्त्रीभिः सह संभाषणे उपकारादौ च दोषविचारः

नैष चारणदारेषु विधिर्नात्मोपजीविषु ।

सज्जयन्ति हि ते नारीर्निगूढाश्चारयन्ति च ॥

* मयु., विर., दवि., नन्द. गोरावत् ।

X मच., भाच. मविवत् ।

(१) मस्मृ. ८।३६१; गोरा. भाषां पर (भाषं सह); अप. २।२८५ गोरावत्; व्यक. १२५ संभाषां (भाषणं); विर. ३८६ गोरावत्; विचि. १७३; व्यनि. ३९९ पर (सह); स्मृचि. २७ गोरावत्; दवि. ५५७ न संभाषां (संभाषणं) समा (न चा); बाल. २।२८६; सेतु. २६४; समु. १५४ व्यनिवत्.

(२) मस्मृ. ८।३६२ [नारीनिं (दारास्त्री) Noted by Jha]; मिता. २।२८५ नारीनिं (नारीं नि); अप. २।२८५ मितावत्; व्यक. १२५; विर. ३८७; रत्न. १३०; विचि. १७४-५ मितावत्; दवि. १५८ मितावत्; वीमि. २।२८५; व्यप्र. ४०१ नारीनिं (नारीनिं); विता. ८०१ च (वा) शेषं मितावत्; सेतु. २६५ मितावत्; समु. १५४.

(१) यः संभाषणप्रतिषेध उपकारक्रियाप्रतिषेधश्च नैष चारणदारेषु स्यात् । चारणा नटगायनाद्याः प्रेक्षणकारिणः । तथा आत्मोपजीविषु वेषेण जीवत्सु, ये दाराः, अथवा आत्मा जायैव 'अर्धो ह वा एष आत्मेति' तां य उपजीवन्ति, उत्कृष्टमाकारं सज्जयन्ति संश्लेषयन्ति ते, चारणपुरुषेण निगूढाः प्रच्छन्नमापणभूमौ प्रतिष्ठन्ते । गृह-वेषत्वादेव ताः प्रसिद्धवेश्याभ्यो भिद्यन्ते । चारयन्ति च, ता मैथुनं प्रवर्तयन्ति, नेत्रभ्रूविलासपरिहासादिभिः पुरुषानाकर्षयन्ति तदनुशाताः । सज्जनं चारणं संप्रयोग एव । अथवा स्वा नारीः सज्जयन्ति अन्याश्च स्त्रीभिश्चारयन्ति प्रवर्तयन्ति, वेश्यात्वं कुट्टिनीत्वं च स्वदाराणां कारयन्तीत्यर्थः । मेधा.

(२) परस्त्रियं योऽभिवदेदित्यादिकः संभाषणनिषेध-विधिः नटगायनादिदारेषु वेशजीविदारेषु च नास्ति । यतश्चारणा आत्मोपजीविनश्च स्वभार्याः परपुरुषे संश्लेषयन्ति प्रच्छन्नाश्च भूत्वा नैतत्किलस्माभिः ज्ञातमितिकृत्वा वेशकर्मणि सूचयन्त्यतस्तद्वाराणां वेश्याप्रकारत्वात् नास्ति संभाषणे निषेधः । *गोरा.

(३) चारणा नटादयः । ते चारणाः नारीः स्वदारान् निरूढानिहुतनटभार्यात्वादिवस्वरूपाः चारयन्ति भ्रामयन्ति तत्र तत्र पुरुषलाभार्थमतस्तेषां तद्वृत्तित्वात्तदोषः । मवि.

(४) 'परस्त्रियं योऽभिवदेत्' इत्यादिसंभाषणनिषेध-विधिर्नटगायनादिदारेषु नास्ति । तथा 'भार्या पुत्रः स्वका तनुः' इत्युक्तत्वाद्भार्यात्वात्मा तयोपजीवन्ति धनलाभाय तस्या जारं क्षमन्ते ये, तेषु नटादिव्यतिरिक्तेषु अपि ये दारास्तेष्वप्येवं निषेधविधिर्नास्ति । यस्माच्चारणा आत्मोपजीविनश्च परपुरुषानानीय तैः स्वभार्या संश्लेषयन्ते । स्वयमागतांश्च परपुरुषान् प्रच्छन्ना भूत्वा स्वाज्ञानं विभावयन्तो व्यवहारयन्ति । ममु.

(५) चारणो नटः । 'भार्या पुत्रः स्वका तनुः' इत्यादिस्मरणदिह आत्मा भार्या तेनात्मानं भार्या जीवनाश्रमुपजीवतीति, आत्मोपजीवी शैलूपादिः । एतौ हि स्वां स्त्रियमप्यलङ्कृत्य व्यभिचारयत इत्यतो

* मयु., विर., विचि. गोरावत् ।

१ सुधाराणां.

नैतत्संग्रहे दण्डः । अभिगमदण्डस्त्वत्रापि, स तु बन्धक्य-
भिगमप्रकरणे वक्ष्यते । Xविचि. १७५

(६) आत्मोपजीविषु वेद्याजनेष्विति नारायणः + ।
दवि. १५८

(७) परदाररतानां स्त्रीविशेषे उक्तदण्डाभावमाह—
नैष इति द्वाभ्याम् । एष उक्तदण्डविधिर्न पञ्चसु
परदारेषु चारणनटगायनाद्यात्मोपजीविषु, आत्माऽत्र
आत्मभार्या तां भोगार्थं विक्रीय जीविनस्तेषु । तत्र
दृष्टार्थतामाह—सज्जयन्तीति । सज्जयन्ति परपुरुषैः सह
स्वस्त्रियः श्लेषयन्ति, चारयन्ति स्वागतात् पुरुषान्
निगूढाः स्वयं प्रच्छन्ना भूत्वा अज्ञानं विभावयन्तो
मैथुनादिना स्वपरस्त्रिया सह । मच.

(८) चारणदारेषु रङ्गोपजीविनां दारेषु, संभाषिते-
ष्विति विपरिणामः, एष पूर्वोक्तः सुवर्णदण्डविधिर्न
स्यात् । आत्मोपजीविषु रूपाजीवासु वेद्यासु कस्यचिद्द्वार-
त्वेन स्थितास्त्वित्यर्थः । ते चारणा नारीः पुरुषेषु
सज्जयन्ति अभिसारयन्ति । एवं तेषां शीलं तस्मान्नैष
दण्डविधिरिति । नन्द.

(९) एष विधिः आत्मोपजीविषु चारणदारेषु
नटादिस्त्रीषु न कतव्यः । भाच.

किञ्चिदेव तु दाप्यः स्यात्संभाषां ताभिराचरन् ।

प्रेष्यासु चैकभक्तासु रहः प्रव्रजितासु च ॥

(१) रहोऽप्रकाशं विजने देशे चारणनारीभिः
संभाषां कुर्वन् किञ्चित्सुवर्णादित्यन्तात्सं स त्रिंशद्भाग-
दिकं जातिप्रतिष्ठाने अपेक्ष्य दण्ड्यः । यतो न परिपूर्णं
तासु वेद्यात्वम् । भर्तृभिरनुज्ञाता हि ताः प्रणयन्ते । तत्र
भर्तृविज्ञानार्थं दूतीमुखेन व्यवहर्तव्यम् । न तु साक्षात्ता-

X मसुवद्भावः ।

+ एष अंश उपलब्धसर्वज्ञनारायणटीकायां नास्ति ।

* अस्य श्लोकस्य नन्द. व्याख्यानं अशुद्धिसंवेहाशुद्धतम् ।

(१) मसू. ८।३६३; गोरा. संभाषां ताभिरा (द्रहः
संभाषणं); अप. २।२८५ तु (हि) भाषां (भाषं) प्रै (प्रे)
क्तासु (क्तास्तु); द्बक. १२५ भाषां (भाषं) प्रै (प्रे);
विर. ३८७; विचि. १७३-४ तु (हि) प्रै (प्रे); द्बि.
१५८ (तु०) भाषां (भाषं); बाल. २।२८५; सेतु. २६५
विचिवत्; ससु. १५४ प्रै (प्रे).

१ कत्यन्ता. २ गिकं.

व्य. कां. २३३

भिरस्वतन्त्रत्वात् । प्रकाशं तु नृत्यन्तीनां गायन्तीनां वाऽ-
भिनयतालादिनिरूपणावसरे कीदृशमेतदित्यादिप्रश्नद्वारं
संभाषणमनिषिद्धम् । प्रेष्या दास्यः सप्तभिर्दास्योनि-
भिरुपनताः । एकं भजन्ते एकभक्ता एकैनावरुद्धाः ।
तत्रान्योऽप्यस्ति दण्डलेशः । किं पुनरयं दासीशब्दः
संबन्धिशब्दो य एव यस्याः स्वामी तस्यैव दासी उत
सुपकारादिशब्दवत् कर्ममूलकः । इह तावदाद्या एव
स्थितिः विशेषेणोपादानेऽसामर्थ्यात् । या यस्य दासी
वेद्यावच्चान्यैः संसृज्यते । राजदासीव दासी वा सा
निगूह्यते । सा चेन्नावरुद्धा न दोषः संग्रहणे । अव-
रुद्धायामनेन दण्ड उक्तः । रिक्तविभागे चैतन्निर्गुणं
वक्ष्यामः । प्रव्रजिताः अरक्षकाः शीलमित्रादयः । ता
हि कामुक इव लिङ्गप्रच्छन्नाः । मेधा.

(२) चारणात्मोपजीविस्त्रीभिः रहोऽप्रकाशं संभाषणं
कुर्वन् किञ्चिदेव स्वल्पं इण्डं दापनीयः । दासीभिरव-
रुद्धाभिर्वैद्वाभिर्मत्चारिणीभिश्च सह संभाषणं कुर्वन्
काञ्चित् दण्डमात्रा दाप्यः स्यात् । * गोरा.

(३) किञ्चिद्दाप्यः शक्यनुरूपम् । मवि.

(४) प्रेष्यासु दासीषु, एकभक्तासु एकपुरुषमात्रा-
वरुद्धासु, प्रव्रजितासु बौद्धादिब्रह्मचारिणीषु । किञ्चि-
न्मनुनैव दर्शितसुवर्णापेक्षया अल्पम् । विर. ३८७

(५) ताभिः सह व्यवहरन्नपि किञ्चिद्दाप्य इत्याह—
किञ्चिदिति । स्त्रीषणं विना पुनः प्रसक्तिवारणाय ।
तासामपि परदारत्वात् । प्रेष्यासु दासीषु प्राकाराव-
रुद्धासु । एकभक्तासु भुजिष्यासु । तदुक्तं याज्ञवल्क्येन—
'अवरुद्धासु दासीषु भुजिष्यासु तथैव च । मम्यास्वपि
पुमान् दाप्यः पञ्चाशत्पणिकं दमम् ॥' इति । प्रव्रजितासु
बौद्धादिब्रह्मचारिणीषु नित्यंब्रजनशीलासु कुलटासु
वा । मच.

परदाराभिमर्शदोषेषु दण्डः तत्प्रयोजनं च

परदाराभिमर्शेषु प्रवृत्तान्महीपतिः ।

उद्वेजनकरैर्दण्डैः चिह्नयित्वा प्रवासयेत् ॥

* मवि., मसु., विर., विचि., भाच. गोरावद्भावः ।

(१) मसू. ८।३५२ चिह्न (छिन्न) [पूर्वार्धे (परदारोप-
सेनयां चेटमान्प्रचारिणः), चिह्नयित्वा (परिचिह्नय)
Noted by Jha]; अप. २।२८३ सान्नु (सेपु);

(१) विवाहसंस्कृतायां स्त्रियां दारशब्दो वर्तते । आत्मनोऽन्यः परः, अभिमर्शः संभोग आलिङ्गनादारभ्य, आलिङ्गनं जनद्वयसमवायैः भोगजन्यायाः प्रीतेः प्रवृत्तिः प्रारम्भस्तन्निवृत्त्यर्थं दूतीसंप्रेषणादिना प्रोत्साहनम् । अथ च संग्रहणमभिमर्शनं प्रचक्षते । अयमर्थः— परभार्यागमने प्रवृत्तं पुरुषं ज्ञात्वोद्वेजनकरैस्तीक्ष्णाग्रैः शक्तिशूलदिभिरङ्कयित्वा नासाच्छेदादिभिर्विवासयेत् । सर्वत्रात्र विशेषदण्डस्योक्तत्वादस्य विषयभावो, न सामान्यदण्डोऽयं, किं तर्हि, पुनः पुनः प्रवृत्तौ । इदं तु युक्तम् । अलभ्यमानस्य विषयान्तरं प्रवासस्य धन-दण्डस्य च कार्यभेदात्समुच्चयः । तथा दर्शयिष्यामः ।

मेधा.

(२) स्त्रीसंग्रहणमिदानीमाह—परदारभिमर्शेष्विति । परदारसंभोगेषु बहुषु प्रवृत्तान् मनुष्यान् पीडाकरैर्दण्डैर्नासौष्ठकर्तनादिभिरङ्कयित्वा राजा देशान्निर्वासयेत् ।

+ गोरा.

(३) दण्डैः शिश्रच्छेदादिभिः । मवि.

(४) त्रीन् ब्राह्मणतरान् । उद्वेजनकरैः कर्णनासिकादिच्छेदरूपैः । विचि. १७४

(५) परदारभिरतस्य स्वजातौ दण्डमाह पट्टत्रिंशता श्लोकैः— परदारोति । नृनिति विशेषणादेवतिर्यक्षु च दोषः । उद्वेगजनकैः नासौष्ठकर्तनादिभिः । सर्वत्र ब्राह्मणं तु विवासयेत् । मच.

तत्समुत्थो हि लोकस्य जायते वर्णसंकरः ।

- येन मूलहरोऽधर्मः सर्वनाशाय कल्पते ॥

+ ममु. गोरावत् ।

व्यक. १२५ चिह्न (चित्र); विर. ३८८ मशेषु (मपं तु) जनकरैः (गजनकैः); रत्न. १३१ पु प्रवृत्तान्मृन् (तु प्रवृत्तं तु) बृहस्पतिः; विचि. १७४ पु (तु) तान्मृन् (त स्त्रीन्); व्यनि. ४००; दवि. १५९ मशेषु (मपं तु) तान्मृन् (तान्मृन्); स्मृचि. २६ राभि (राप) प्रवासयेत् (विसर्जयेत्) शेषं विरक्तं; मच. जनकरैः (गजनकैः); ध्यम. १०७ रत्नवत्, बृहस्पतिः; वितो. ८०५ पु प्रवृत्तांमृन् (तु प्रवर्तन्तं) उदे... चिह्न. (उद्वेगजनकैश्चिह्नैरङ्क.) बृहस्पतिः; समु. १५४ पु (तु); सिन्धु. ५४ विचिवत्.

(१) मसृ. ८१५३. [लोकस्य जायते (जायते लोकानां)] १ नार. ३ यम्भे.

(१) समुत्थानमुत्पत्तिः ततः परदारगमनात्, संकरोऽवान्तरवर्णरूपो जायते । येन जातेन अधर्मो— मूलमस्य लोकस्य दिवः पतिता वृष्टिस्तां— हरति । अधर्मः— धमं हि सति 'आदित्याजायते वृष्टिः', न च संकरे सत्यपि कारीर्यागो, नापि पात्रे दानं अतो दानयागहोमानां सस्योत्पत्तिहेतुभूतानाम-भावात्सर्वजगन्नाशसमर्थो भवति । तस्मात्परदारिकान्-अधर्ममूलवर्णसंकरः स्यादिति, सस्यादिनिष्पत्तिमूलां च वृष्टिं रक्षन्-प्रवासयेत् । मेधा.

(२) यस्मात्परदारसंगमनसमुद्भूतो लोकस्य वर्ण-संकर उत्पद्यते येन वर्णसंकरेण यागाद्यधिकृतयजमाना-भावात् 'अग्नौ प्रास्ते'लेतदभावे सति वृष्ट्याख्यजगन्मू-लविनाशोऽधर्मो मूलच्छेदेन विनाशाय संपद्यते । Xगोरा.

(३) ननु तद्रव्यस्य तथैव स्थाने किमिति दण्डनीयं तत्राह— तदिति । वर्णसंकरो शूद्रादि-मिश्रणम् । संकरोऽपि किं स्यात्तत्राह— येनेति । 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदि-त्याजायते वृष्टिवृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥' इति प्रजोत्पत्ति-हेतुराहुतिः । सा च संकरजेन हुता न फलतीति मूलहरोऽधर्मः । मूलं ब्राह्मण्यादि वा । मच.

(४) दण्डप्रकर्षे हेतुमाह— तत्समुत्थो हीति । तत्समुत्थः परदारभिमर्शनसंभूतः, येन वर्णसंकरेण, अधर्म इति पदं, मूलं हरेद्धर्मस्य मूलहरः । नन्द.

(५) तत्समुत्थः असत्स्त्रीपुरुषसंयोगात् समुत्थः । वर्णसंकरः येन वर्णसंकरेण मूल धर्मः तस्य हरः अधर्मः सर्वनाशाय कल्पते । भाच.

वर्णभेदेन परदारभिमर्शेषु दण्डविधिः । तत्र अब्राह्मण-स्यैव शारीरदण्डः, ब्राह्मणस्य तु मौण्ड्यप्रवसनादिः ।

अब्राह्मणः संग्रहणे प्राणान्तं दण्डमर्हति ।

चतुर्णामपि वर्णानां दारो रक्ष्यतमाः स्मृताः ॥

(X) मसृ. गणवत् ।

Noted by Bha]; अप. २।२८३; व्यक. १२५; विर. ३८८; दवि. १५९ लोकस्य (नो कस्य); स्मृचि. २९.

(१) मसृ. ८।३५९ स्मृताः (सदा); मेधा. ८।३७५ चतुर्णामपि (सर्वधामेव) स्मृताः (सदा) उच. ; अप.

(१) उक्तं संग्रहणस्वरूपम् । दण्ड इदानीमत्रोच्यते । अब्राह्मणः क्षत्रियादिः, संग्रहणे कृते, चतुर्णामपि वर्णानां हीनोत्तमजातिभेदमनपेक्ष्य, प्राणान्तं प्राणत्याजने मारुपे पर्यवसितं, दण्डमर्हति । कथं पुनर्ब्राह्मण्यां शूद्रायां च सगृहीतस्य समो दण्डः । अत्र हेतुस्वरूपमर्थमाह । दारा रक्ष्यतमाः सदा । सर्वस्य कस्यचिद्राशा दारा धन-शरीरभ्योऽतिशयेन रक्ष्याः । तुल्यश्च संकरे शूद्रस्यापि कुलनाशः । एतदुक्तं भवति । वाचनिकोऽयमर्थोऽत्र हेतुर्वक्तव्यः । उक्तोऽसौ । अत्र पूर्वं व्याचख्युः, न सर्वस्मिन् संग्रहणे प्रागुक्तदण्डोऽयम् । किं तर्हि, मुख्ये स्पर्शविशेषजन्यप्रीतिविशेषात्मके गमने । कथं हि तीर्थदिष्वभिवदनं गमनं च समदण्डानुपपद्येयाताम् । तस्माद्ब्राह्मणः शूद्रो द्विजातिस्त्रीगमने प्राणच्छेदाहो नान्यः । न हि विषमसमीकरणं न्याय्यमतश्च प्रागुक्तेषु संग्रहणेष्वनुबन्धाद्यपेक्षया दण्डः कल्प्यः । यत्रैवं निश्चित, गमनार्थं एवायनुपकारक्रियादिरूपक्रमस्तत्र मुख्यदण्ड एव युक्तो न ह्यत्र पेशम्यमस्ति । दृष्टं चैतदण्डहत्वाऽ-गीति (?) । यच्चैदमुक्तं, यत्रत्रायं दण्डो, मुख्ये संग्रहणे किं करिष्यतीति । नैवान्यन्मुख्यसंग्रहणमस्ति । न ह्यस्य लौकिकः पदार्थोऽवधृतो येन परस्य दारोपचारादौ प्रयुक्त इत्येवमस्यैव, यं च भवान् मुख्यं संग्रहणं मन्यते तत्र महान्दण्डः । प्रतिपिद्धं परस्त्रीगमनं शास्त्रपर्यनुयोज्य-मिति चेत् उपकारादावपि प्रतिषेधं विद्धि । प्रतिषेध-वद्धि प्रायश्चित्तमपि तुल्यप्रसक्तमिति चेत्का नामेय-मनिष्ठापत्तिः । किन्तु प्रसज्येत यदा संग्रहणशब्देन तदुच्येत, सिक्ते हि रेतसि तच्छब्देनाभिधानं, यत्र यादृशो दण्डस्तत्र तत्समानं दुःखं प्राप्तम् । अतोऽस्मि-न्विपर्यये रेतःसेकनिमित्तं तच्छब्देनाभिधानात् उपका-

२।२८५ मस्युक्त, उक्त. ; व्यक. १२५; विर. ३८८; रत्न. १३१ पू., बृहस्पतिः; विचि. १७४ पू.; व्यनि. ४००; स्मृचि. २६; दवि. १६० दण्ड (वध) वर्णानां (चैतेषां) : २३६ चतुर्णामपि (सर्वेषामेव) उक्त. ; व्यम. १०७ दण्ड (वध) पू., बृहस्पतिः; विता. ८०५ पू., बृहस्पतिः; सेतु. २६३ पू.; समु. १५४.

१ षे ज. २ दख्यनुकारादौ. ३ दुच्यते सि.

४ गन्धेनाद्यभि.

रादौ कल्प्यम् । यदि च संलापादौ स्वल्पो दण्डः स्या-त्तदा प्रवर्तेरन् । ततश्च परस्त्रीसंलार्पादिभिः व्यादीपित-मन्मथाः स्मरशराकृष्यमाणाः शरीरनिरपेक्षा राजनिग्रहं न गणयेयुः । आद्यायामेव तु प्रवृत्तौ निग्रहमाणेष्वप्रबन्धवृत्तौ रागे शक्यं निराकरणं, तस्मात्परस्त्रीमुपजपतामेव महादण्डो युक्तः । इह त्वन्तग्रहणादादिभूतेनान्येन दण्डेन भवि-तव्यम् । न ह्यसत्यादावन्तो भवति । प्राणोऽन्तो यस्य प्राणान्तस्तावत्पातयितव्यो यावत् प्राणेषु पतति । तेन सर्वस्वग्रहणाङ्गच्छेदाद्ययुक्तं भवति । एकैकस्य च दण्ड-त्वमन्यत्र ज्ञातं समुदाये दण्ड्यते । इति बहुदण्डेष्व-प्रातेषु स महान् यो द्विजातीयस्त्रीसंग्रहणेऽब्राह्मणस्य, इति युक्तैव कल्पना । न सर्वत्र । तत्र कुलस्त्रीभिरनि-च्छन्तीभिः भर्तृमतीभिः संग्रह्यमाणस्य प्रागापहरणं हीनजातीयाभिरपि । मेधा.

(२) दण्डभयस्त्वादब्राह्मणः शूद्रो ब्राह्मण्यामनि-च्छन्त्या संग्रहणे प्राणान्तं दण्डमर्हति । चतुर्णामपि वर्णानां धनपुत्रादीनां मत्वात् दारा अतिशयेन रक्षणीयाः । अत उत्कृष्टसंग्रहणादापि वर्णैः भार्या संरक्षणीया । *गोरा.

(३) अब्राह्मणः संग्रहण इत्यत्र ब्राह्मण्या इति शेषः । व्यक. १२५.

(४) संग्रहणे परदारमैथुने न तु संभाषादौ । ब्राह्मणस्य तु दण्डनमेत्येवार्थः । मवि.

(५) अब्राह्मणः संग्रहणे प्रातिलोभ्येनेति शेषः ।

+विर. ३८८

(६) अत्र प्रतिभाति एतद्वाक्यद्वयं [‘परदाराभिमर्षे’ ‘तत्समुत्थो’; ‘अब्राह्मणः संग्रहणे’] यद्यप्यभिगमविषय-मित्युचितं पूर्वत्र स्वदारानियम इति लिङ्गात्, उत्तरत्र परदाराभिमर्षे त्विति सामान्याभिधानस्वरसात् तत्समुत्थो हीत्यादिहेतुमन्निगदसंबन्धाच्च । उभयत्र दण्डगौरवाच्च संग्रहणे परदारमैथुने न तु संभाषादाविति सर्वज्ञीय-व्याख्यानदर्शनाच्च । तथापि ‘पूर्वसंनिपाते शिश्रस्य छेदनं सवृषणस्य’ इत्यापस्तम्बसंवादादङ्गपदस्यापि शिश्रपरत्व संभाविते येन येनेति वीप्सानुपपत्तेर्बाधकत्वादङ्गेन हस्तादिनेति रत्नाकरदर्शनाच्च । उत्तरत्र संग्रहणस्य साक्षा-

* समु., मच. गोरावत् । + विचि. विरवत् ।

१ पादिभूतेनान्येनाभिवक्षता व्या.

देवाभिधानात् दण्डगौरवे व्यवस्थाया वक्ष्यमाणत्वात् ।

दारा रक्ष्यतमा इत्युपसंहारस्यातिप्रसङ्गवारणपरतया-
ऽऽयुपसत्तेरुभयोरपि वाक्ययोः सर्वेषु पूर्वनिबन्धेषु
संग्रहप्रकरणे अवतारणाच्च संग्रहविषयत्वं निश्चितम् ।
किन्तु हस्तादिच्छेद—सहस्रदण्ड—प्रवासन—वधानाम-
तुल्यरूपाणां संग्राह्यस्त्रीप्रातिलोभ्यमात्रेण समञ्जयितुम-
शक्यत्वादियमत्र व्यवस्था । ब्राह्मणस्य संग्रहणस्य गौरवे
तदभ्यासे च सचिह्नप्रवासनमन्यत्र सहस्रपणात्मको
दण्डः । अब्राह्मणस्य तु प्रतिलोमोत्तमसंग्रहे तदभ्यासे
च वधः । अन्यत्र धनिकस्य सहस्रदण्डो निर्धनस्य
हस्तच्छेद इति । Xदवि. १६०—६१

सहस्रं ब्राह्मणो दण्ड्यो गुप्तां विप्रां बलाद्ब्रजन् ।

शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादिच्छन्त्या सह संगतः ॥

(१) गुप्ता भ्रष्टशीलाऽपि यदि केनचिद्रक्ष्यते पित्रा
भ्रात्रा वन्धुभिर्वा तां हठाद्गच्छन् सहस्रं ब्राह्मणो दाप्यः ।
गुप्ता शीलवती चेत्प्रवासनाङ्कने चाधिके । अथापि
शीलवत्यपि गुप्तशब्देनोच्येत । तथापि सहस्रमात्राद्-
ब्राह्मणो नै मुच्येत । अङ्कनप्रवासने सर्वत्र सुखीक्रियते
परदाराभिगमने । मेधा.

(२) ब्राह्मणो रक्षितां ब्राह्मणीं हठात् गच्छन् सहस्रं
दण्ड्यः । इच्छन्त्या तु पुनः सह मैथुने पञ्चशतानि
दण्डनीयः । *गोरा.

X व्यक., मवि., ममु. व्याख्यानानि च समुद्धृतानि ।

÷ मिताक्षराव्याख्यानं 'सजातादुत्तमो दण्ड' इति याज्ञ-
वल्क्यवचने द्रष्टव्यम् । * ममु., मच. गोरावत् ।

(१) मस्मृ. ८।३७८; मिता. २।८१ पू., स्मरणम् :
२।२८६; स्मृच. ३२० गुप्तां विप्रां (विप्रां गुप्तां) पू. :
३२१ उक्त.; विर. ३९३; पमा. ४६४; विचि. १८०;
व्यनि. ४०१ गुप्तां विप्रां (विप्रां गुप्तां); दवि. १६७;
सवि. १५१ (=) पू. : ४६९; वीमि. २।२८६; व्यप्र.
३९६ स्मृचवत्, पू. : ३९९; व्यउ. १३४ स्मृचवत्, पू. :
१३६ पञ्च दण्ड्यः (पञ्च-दण्डः) गतः (गते) उक्त.; व्यम.
१०५ स्मृचवत्, पू. : १०६ उक्त.; विता. १८७ ब्रजन्
(भजन्) पू., स्मृतिः : ८०२; बाल. २।८६ पू., स्मृतिः
: २।२८६ 'ब्रजेत' इति पाठः; सेतु. २७० संगतः (संगमः);
समु. १५४ स्मृचवत्; विव्य. ५५ क्रमेण बृहस्पतिः.

१ नोच्यते । २ (न०). ३ मुच्यते ।

(३) गुप्तां स्वनियमेन रक्षिताम् । स्मृच. ३२०

यत्तु मनुना सानुरागया ब्राह्मण्या सह संगतस्य
मध्यमसाहसमुक्तं 'शतानी'ति तदरक्षितचरितशालिनी-
विषयम् । स्मृच. ३२१

मौण्ड्यं प्राणान्तिको दण्डो ब्राह्मणस्य विधीयते ।
इतरेषां तु वर्णानां दण्डः प्राणान्तिको भवेत् ॥

(१) यत्र क्षत्रियादीनां वध उक्तस्तत्र ब्राह्मणस्य
मौण्ड्यं, यथा—'अब्राह्मणः संग्रहणात् प्राणान्तं दण्डमर्हति'
तथा तु 'पुमांसं दाहयेदि'ति । प्राणानामन्तं गच्छति
प्राणान्तं वा करोति प्राणान्तकः । 'अन्येष्वपि दृश्यते'
(व्याम्. ३।२।१०१) इति दण्डः । अन्ये तु प्राणान्तिक
इति पाठान्तरं, प्राणान्ते भवः प्राणान्तिकः अध्यात्मा-
दित्वाद्ब्रज्, इतरेषां ब्राह्मणादन्येषां क्षत्रियादीनां
वर्णानां प्राणान्तिक एव, श्रुतं मारणादि पूर्वमेव,
तदनन्तरमिदमुच्यते, उच्यमानं मौण्ड्यं, तच्छेषतया
सहस्रं दण्डो विधीयत इति मन्यन्ते । अन्यथा
ब्राह्मणस्य प्राणान्तदण्डविधानात् कः प्रसङ्गो ब्राह्मणस्य
येनैवमुच्यते 'मौण्ड्यं प्राणान्तिक' इति, 'पुमांसं
दाहयेदि'ति सामान्यविधानप्रसक्तमिति चेत्तत्रैव कर्तव्यं
स्यात्तथा हि स्फुटं तद्विषयत्वं प्रतीयते । मेधा.

(२) ब्राह्मणस्य वधदण्डस्थाने शिरोमुण्डनं शाले-
णोपदिश्यते । क्षत्रियादीनां पुनश्चतेषु वधदण्डो भवति ।

*गोरा.

(३) उत्तमसाहस इति शेषः । स्मृच. १२५

न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्वपि स्थितम् ।
राष्ट्रादेनं बहिः कुर्यात् समग्रधनमक्षतम् ॥

* मवि., ममु., विर., विचि., मच., नन्द. गोरावत् ।

(१) मस्मृ. ८।३७९ ख., दण्डः प्राणान्तिको (दण्डः
प्राणान्तिको); अप. २।८३; स्मृच. १२५; विर. ३९३;
पमा. २०९; विचि. १८०; व्यनि. ४०१; दवि. १६३
न्तिको दण्डो (न्तिके दण्डे); नृप्र. १०५ (=) पूर्वार्धे
(ब्राह्मणस्य वधस्थाने मौण्ड्यं [दण्डो] विधीयते); सवि.
४९५ प्राणान्तिको (प्राणान्तिको); व्यप्र. १२९; विता.
८८; बाल. २।२६; सेतु. २७०; प्रका. ७८; समु. ६८;
विव्य. ५५ पू., क्रमेण बृहस्पतिः .

न ब्राह्मणवधाद्भूयानधर्मो विद्यते भुवि ।
तस्मादस्य वधं राजा मनसाऽपि न चिन्तयेत्-॥

सर्वपापकारिणमपि ब्राह्मणं कदाचिदपि न हन्यात् ।
अपि सर्वधनसंयुक्तमश्वतशरीरं राष्ट्रान्निर्वासयेत् । ब्राह्मण-
वधादपि अधिकोऽन्यः पृथिव्यामधर्मो नास्ति । ब्राह्मणं
सर्वपापकारिणमपि राजा मनसाऽपि न हन्यात् ।
+गोरा.

वैश्यश्चेत्क्षत्रियां गुतां वैश्यां वा क्षत्रियो व्रजेत् ।
यो ब्राह्मण्यामगुप्तायां तावुभौ दण्डमर्हतः × ॥

(१) अगुतायां ब्राह्मण्या गमने 'वैश्यं पञ्चशतं
कुर्यात् क्षत्रियं तु सहस्रिणमिति' तत्र वैश्यस्य पञ्चशतः,
य एव परियालयति स एव चेन्नाशयति युक्तं तस्य दण्ड-
महत्त्वम् । मेघा.

(२) वैश्यो यदि रक्षितायां क्षत्रियायां गच्छेत्
क्षत्रियो वा वैश्यां तदा यो ब्राह्मण्यामरक्षितायां गमने
क्षत्रियवैश्ययोः दण्डो 'वैश्यं पञ्चशतं कुर्यात् क्षत्रियं तु
सहस्रिणम्' इति तं दण्डं तौ क्षत्रियवैश्यौ चार्हतः ।
अतश्च वैश्यस्य क्षत्रियागमने पञ्चशतानि क्षत्रियस्य
वैश्याधिगमने रक्षाधिकृतत्वादधिकगुणत्वात् दण्ड-
सहस्रमिति । *गोरा.

(३) 'वैश्यं पञ्चशतं कुर्यात् क्षत्रियं तु सहस्रिणम्'
इति उक्तं दण्डमर्हत इत्यर्थः । प्रातिलोभ्येऽप्यल्पदण्डा-
हत्वाय अत्यन्तनिर्गुणपतिपत्नीविषय एव वैश्यदण्डोऽयं

÷ शंभुद्वयस्य स्थलादिनिर्देशः व्याख्यानान्तराणि च
दण्डमातृकायां (पृ. ५७९) द्रष्टव्यानि ।

+ ममु., मच., नन्द., भाच. गोरावत् ।

× मिताक्षराव्याख्यानं 'सजातावृत्तमो दण्ड' इति
याज्ञवल्क्यवचने द्रष्टव्यम् ।

* मर्व., पमा., व्यप्र., भाच. गोरावत् ।

(१) मस्मृ. ८।३८२; मिता. २।२८६; अप.
२।२८६; स्मृच. ३२२ व्रजेत् (व्रजन्); विर. ३९३
व्रजेत् (व्रजन्) तावुभौ (तत्समं); पमा. ४६७; विचि.
१८१; दवि. १६७ तावुभौ (तत्समं); सवि. ४७१;
वीमि. २।२८६; व्यप्र. ४००; व्यउ. १३६ यो ब्राह्मण्याम
(ब्राह्मण्यां यद्य); व्यम. १०६; विता. ८०५; बाल.
२।२८६; सेतु. २७१ दविवत्; समु. १५५ स्मृचवत्;
विष्य. ५५.

द्रष्टव्यः । आनुलोभ्येऽपि गुरुदण्डार्हत्वायात्यन्तसगुणपति-
पत्नीविषय एवायं क्षत्रियदण्डो द्रष्टव्यः । एवञ्च पारि-
शेष्यात् 'वैश्यः सर्वस्वदण्डः स्यात्' इत्यनेनोक्तो
गुरुदण्डः स्वजातावेवात्यन्तसगुणपतिपत्नीविषय एवाव-
तिष्ठेत् इत्यवगन्तव्यम् । स्मृच. ३२२

(४) अयं च वैश्यस्य रक्षितक्षत्रियागमने पञ्चशत-
रूपो दण्डो लघुत्वादगुणवद्वैश्यस्य निर्गुणजातिमात्रोप-
जीविक्षत्रियायाः शूद्राभ्रान्त्यादिगमनविषयो बोद्धव्यः ।
क्षत्रियस्य रक्षितवैश्यायां ज्ञानतो युक्तः सहस्रं दण्डः ।
+ममु.

(५) दण्डमर्हतः इत्यत्र दण्डो मध्यमसाहसः ।

विर. ३९३

क्षत्रियां चैव वैश्यां च गुप्तां तु ब्राह्मणो व्रजन् ।
न मूत्रमुण्डः कर्तव्यो दाप्यस्तूतमसाहसम् ॥

न मूत्रमुण्ड इति । मौण्ड्यमत्र विषेयं तद्विधौ च
क्षत्रियवन्मूत्रेण तन्मा भूदित्येतदर्थं मूत्ररूपविशेषण-
निषेधः । तथा च मूत्रार्द्रशिरस्त्वस्य विशेषणमात्रस्य
निषेधो मुण्डना तु कर्तव्यैव । मवि.

सहस्रं ब्राह्मणो दण्डं दाप्यो गुप्ते तु ते व्रजन् ।
शूद्रायां क्षत्रियविशोः साहसो वै भवेद्दमः * ॥

(१) गुप्ते क्षत्रियावैश्ये गच्छन् ब्राह्मणः सहस्रं
दण्ड्यः । प्रवासनाङ्कने स्थिते एव । शूद्रायां गमने
क्षत्रियवैश्ययोः साहसो दण्डः । सहस्रमेव साहस्रं

+ यथाश्रुतव्याख्या गोरावत् । विचि., मच. ममुवत् ।

* मिताक्षराव्याख्यानं 'सजातावृत्तमो दण्ड' इति याज्ञ-
वल्क्यवचने द्रष्टव्यम् ।

(१) मस्मृ. ८।३८२ इत्यस्योपरिष्ठात्प्रक्षिप्तलोकोऽयम् ।

(२) मस्मृ. ८।३८३; मिता. २।२८६ साहसो वै
(सहस्रं तु); अप. २।२८६; स्मृच. ३२१ पृ. [मैसुर-
मुद्रितस्मृतिचन्द्रिकायां (पृ. ७४६) 'दण्डोऽगुप्ते' इति पाठः];
विर. ३९३; पमा. ४६४ मितावत्; दीक. ५५; विचि.
१८१; दवि. १६७ सहस्रं (साहस्रं) साहसो (साहसो);
सवि. ४६९ मितावत्; वीमि. २।२८६ दण्डं...ते (दाप्यो
गृहं गुप्तं ततो) द्रायां (द्राणां) हसो (हस्रं); व्यप्र. ३९९
मितावत्; व्यम. १०६ पृ.; विता. ८०२ मितावत्, उच.;
सेतु. २७१ हसो (हस्रं) उच.; समु. १५४ मितावत्.

स्वार्थिकोऽण् । सहस्रं वा अस्यास्ति साहस्रो दण्डोऽन्यै-
पदार्थः । मत्वर्थोऽण् । मेधा.

(२) क्षत्रियावैश्ये रक्षिते ब्राह्मणो गच्छन् सहस्रं
दण्ड्यः । क्षत्रियवैश्यौ रक्षितां शूद्रां गच्छतोः सहस्र-
परिमाणो दण्डः स्यात् । ✕गोरा.

(३) यत्तु ब्राह्मणस्य शूद्रेतरानुलोभ्ये तेनोक्तम्—
'सहस्रं ब्राह्मणो दण्डं दाप्यो गुप्ते तु ते ब्रजन्' इति ।
ते क्षत्रियावैश्ये । अत्र गुप्ते मानसव्यभिचारानवकाशाय
गृहव्यापारासक्तचित्ततया सुरक्षिते विवक्षिते । न तु
स्वगृहेऽवरुद्धे गुरुतरदण्डत्वात् । स्मृच. ३२१

(४) तत्रापि पूर्वं क्षत्रियभुक्तायां वैश्यस्य गमने
साहस्रः सहस्रगणनियतः । †मच.

क्षत्रियायामगुप्तायां वैश्ये पञ्चशततो दमः ।

मूत्रेण मौण्ड्यमिच्छेत्तु क्षत्रियो दण्डमेव वा ॥

(१) वैश्यस्य पञ्चशतानि दण्डः । अगुप्तां च
क्षत्रियां गच्छतः क्षत्रियस्य स एव, यदि वा मौण्ड्यं
मुण्डनमृच्छेत्प्राप्नुयाद्गर्दभमूत्रेण, एष एव वैश्यागमन
उभयोर्दण्डः । *मेधा.

(२) अरक्षितक्षत्रियागमने वैश्यस्य पञ्चशतानि
दण्डः स्यात् । क्षत्रियस्य त्वरक्षितागमने गर्दभमूत्रेण
मुण्डनं पञ्चशतरूपं वा दण्डमाप्नुयात् । †ममु.

(३) (वैश्ये) व्रजति, इति विपरिणामः । नन्द.
अगुप्ते क्षत्रियावैश्ये शूद्रां वा ब्राह्मणो ब्रजन् ।
शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यात्सहस्रं त्वन्यजस्त्रियम् ॥

✕ ममु., भाच., नन्द. गोरावत् । + शेषं गोरावत् ।

* अरिमन् श्लोके गोविन्दराजीया नोपलभ्यते ।

÷ विर., दवि., मच., भाच. ममुवत् ।

(१) मस्मृ. ८।३८४ शतो (शतं) ; मेधा. शतो (शतं)
मिच्छे (मृच्छे) ; विर. ३९६ लक्ष्मीधरेण तु दण्डमेवैत्यस्य स्थाने
मौण्ड्यमेवेति पठितम् ; विचि. १८१ वैश्ये (वैश्यस्य) ;
दवि. १७० मिच्छे (मृच्छे) वा (च) ; बाल. २।२८६ ;
सेतु. २६७ मिच्छे (मृच्छे) ; समु. १५४ सेतुवत् ; भाच.
सेतुवत् .

(२) मस्मृ. ८।३८५ [पूर्वाधे (विप्रः क्षत्रियविट्शूद्रस्त्री-
रगुप्ताः परिब्रजन्) Noted by Jha] ; अप. २।२८६
क्षत्रियावैश्ये (वैश्यराजन्ये) दण्ड्यः (दाप्यः) ; स्मृच. ३२१

† दण्डोऽस्ति. ३ व पदा. ३ ति क्ष.

(१) ब्राह्मणस्य क्षत्रियाद्यगुप्तास्त्रीगमन उभयोर्दण्डः ।
अन्यजश्चण्डालश्चपचादिस्तत्र सहस्रम् । तत्रायं सहस्र-
पणदण्डसंग्रहः ब्राह्मणस्य । चतुर्ध्वपि वर्णेषु गुप्तागमने
सहस्रं, श्रोत्रियदारेषु प्रवासनाङ्कने, अन्यत्र प्रवासनमेव,
श्रोत्रियदारेषु प्रायश्चित्तमहत्त्वादेव कल्प्यते । अगुप्तागमने
पञ्चशतानि प्रवासनाङ्कने च । यद्यप्यगुप्तापरदाराव्यपदेश्या
भवति विवाहसंस्कारे सति तथापि स्वैरिणी भर्तृस्वता-
मतिक्रान्ता, अब्राह्मणस्य प्राणान्तो गुप्तागमने दण्डो
बलात्, सकामागमने साहस्रो दण्डः प्रवासनाङ्कने च,
अगुप्तागमने 'वैश्यं पञ्चशतं कुर्यात् क्षत्रियं तु सहस्रिण-
मि'ति । मेधा.

(२) वैश्यां क्षत्रियां शूद्रां रक्षिता ब्राह्मणो ब्रजन्
पञ्चशतानि दण्ड्यः स्यात् । चण्डालादिस्त्रियं गच्छन्
पुनः सहस्रं दण्ड्यः । ✕गोरा.

(३) अन्यजातयः रजकचर्मकृच्छटबुरुडकैत्रतमेद-
मिह्लाः स्मृत्यन्तरोक्ताः । एवं स्त्रीसंग्रहणान्तं समर्थितं
उत्तरे चाध्याये शेषं वाच्यम् । मवि.

(४) क्षत्रियावैश्ये इति द्वितीयादिवचनं, अन्यज-
स्त्री रजकादिस्त्री । एवञ्चान्यागमने दधोक्तिब्राह्मण-
व्यतिरिक्तभिपया । विर. ३९४

(५) शूद्रां गुप्तामगुप्तां वेति नारायणः । अत्र
शूद्रामित्यत्र 'हीनायामधिकं' इति बृहस्पतिवाक्यं
हीनायामित्यत्र चान्यपूर्वा शूद्रा विवक्षिता, अनन्यपूर्वाया
निर्वासनस्मरणात् । तथा चापस्तम्भः— 'नाश्य आर्यः
शूद्रायाम्' तद्ब्राह्मणपरिणीतानन्यपूर्वाशूद्राविपयम् ।
आर्यो ब्राह्मणादिर्नाश्यो निर्वास्यः । अत एवात्र शूद्राया-
मनन्यपूर्वायामिति कल्पतरुकृता व्याख्यातम् । यत्तु

✕ ममु. गोरावत् ।

क्षत्रियावैश्ये (वैश्यराजन्ये) जस्त्रियम् (जः स्मृतः) ; विर.
३९४ ; पमा. ४७१ चतुर्थः पादः ; दीक. ५५ त्सहस्र
(त्साहस्रं) ; विचि. १७८ अगु...श्ये (अगुप्तां क्षत्रियां वैश्यां)
स्रं त्व (स्रम) : १८१-२ ; व्यनि. ४०१ क्षत्रियावैश्ये
(वैश्यराजन्ये) वा (च) ; दवि. १७१ ; वीमि. २।२९४ ;
व्यप्र. ४०४ चतुर्थः पादः ; व्यम. १०६ क्षत्रियावैश्ये
(वैश्यराजन्ये) ; विता. ८०२ व्यमवत् : ८१२ चतुर्थः पादः ;
बाल. २।२८६ ; समु. १५४ व्यमवत् .

१ गुप्ता.

शद्राव्यतिरिक्तहीनाविषयं बृहस्पतिवचनमिति केन-
चिदित्युक्तं, तन्न, दण्डविंशवादात् निर्वासनापेक्षया
मध्यमदण्डस्य लघुत्वात् । दधि. १७१

(६) अगुप्ततिसृष्वपि ब्राह्मणं प्रति दण्डमाह—
अगुप्त इति । अन्यजस्त्रियं चण्डालादिजातिमिति
अन्यजगुप्तागुप्तसाधारणविषयं, चतुर्णां संनिधेः प्रकर-
णस्य बलीयस्त्वात् । मच.

(७) शूद्रां च, अगुप्तामिति विपरिणामः । नन्द.

संवत्सराभिशास्तस्य दुष्टस्य द्विगुणो दमः ।

ब्राह्मण्या सह संवासे चाण्डाल्या तावदेव तु ॥

(१) अभिशास्तस्तत्पापकारीत्याभिशाब्दितः । यो यस्या
स्त्रिया संगृहीतः सोऽभिशास्तो दण्डितः । स चेत्संवत्सरं
प्रतिपाल्य अतीते संवत्सरे पुनस्तस्यामेव संगृह्यते तदा
तस्यैकं वारमभिशास्तस्य संवत्सरे गते पुनर्दुष्टस्य द्विगुणो
दण्डः । संवत्सराभिशास्तस्येति समासपाठे कथञ्चिद्योजना ।
ब्राह्मण्या सह संवासे तावदेव, किं यावदेव पुनर्दुष्टस्य,
नेति ब्रूमः, तत्राप्युक्तमाधममध्यमानामनेकविधो दण्डः ।
तत्र कोऽसाविह ? द्विगुण इति न ज्ञायते । किं
तर्हि ? चाण्डाल्या सवासे यावदेव तावदेव ब्राह्मण्येति ।
'सहस्रं त्वन्यजस्त्रियमि'ति । व्रातः पूगः संघः तेन चरति
पुंश्चली, कर्तव्यं, अथवा व्रातमर्हति ब्राह्मण्यस्तु यकारो
दण्डादिः । का च व्रातमर्हति ? याऽनेकपुरुषोपभोग्या
पुंश्चली सा हि पुरुषव्रातमर्हति । अथवाऽनेकपुरुष-
स्वामिका ग्रामस्य दास्यश्च ब्राह्म्याः । ये तूद्वाहहीनां
ब्राह्म्या मन्यन्ते, तेषां मते न मुख्यः शब्दार्थः । अयं
हि ब्राह्म्यशब्दः स्मृतिकारैः सावित्रीपतितेषु प्रयुक्तः,
न च स्त्रीणा तत्संभवः । अथ स्त्रीणा विवाहश्च तदापत्ति-
वचनादुपनयनं, तद्धीनपुरुषवद्ब्राह्म्या, गौणस्तर्हि न
मुख्यः । यदि नामोपनयनशब्दोऽनुपनयने विवाहं
प्रयुक्तः तथाप्युपनयनहीनो ब्राह्म्य इत्युक्ते न विवाहहीन
इति प्रतीयते । यथाऽसिंहोऽयं देश इत्युक्ते न सिंह-
शब्दस्य माणवके प्रयुक्तस्यापि देशस्यामाणवकत्वं

(१) मस्य. ८।३७३; मेधा. राभि (रेऽभि); विर.
३९४; विचि. १७८ तावदेव (वा स एव); न्यनि. ४०१;
दधि. १६१ : १७८ उक्त. ; ससु. १५४ चाण्डा (चण्डा).

१ चरितं. पुं. २ (बा०).

प्रतीयते । अस्ति तत्र मुख्ये, इहासंभव इति चेन्नासंभव-
मात्रनिबन्धना गौणी प्रतीतिः । किं तर्हि ? सबन्धमपरम-
पेक्ष्य भवेदुपनयनशब्दो विवाहे गौगः । ब्राह्म्यशब्दस्तु
गौण इति को हेतुः । गौणत्वेऽपि विवाहाभावनिबन्धन
इति दुरुपपादम् । ब्राह्म्याऽपि काकाजातः काकः
श्येनाजातः श्येन इति ब्राह्म्येति शङ्कयते । बहुसबन्ध-
प्रत्यासत्त्या हि तत्र रूपातिदेशप्रतिपत्तिः । ब्राह्म्यभार्या
तु सत्यपि सबन्धे न ब्राह्म्यशब्देन शक्याभिधातुं,
सोऽयमित्यभिसंबन्धे हि पुंयोगादाख्यायामिति तथा
भवितव्यं, तावत्श्रायं भेदविवक्षायां तद्धितेनेति ।
तस्माद्यदि गौणो ब्राह्म्यशब्दो ग्रहीतव्यस्तज्जाताः
प्रत्येयाः । अथ शब्दार्थं, व्रातमर्हतीति । विवाहभ्रष्ट
तु न मुख्या न गौणीति । न च विवाहकालः स्त्रीणां
नियतो यत्कालाद्ब्रह्म ब्राह्म्याः स्युः, यदि प्रागुतोर्विवाहाः
तदपि स्वयवरश्च ऋतुमत्याः, विना तत् परेणाभ्यनुज्ञात्-
मेव काममामरणं तिष्ठेद्गृहे कन्या इति । मेधा.

(२) परस्त्रीगमनदोषेण पुंसो दण्डितस्य पुनः
संवत्सरेऽतीते तस्यामेवाभिशास्तस्य तस्य यथोपदेशस्य
द्विगुणो-दण्डः कर्तव्यः ब्राह्म्यागमने दण्डः कल्पते । इह
चाण्डाल्या सह निर्देशात् 'सहस्रं त्वन्यजस्त्रियं' इति
चाण्डालीगमनतुल्य एव, स पुनः संवत्सरेऽतीते तामेव
ब्राह्म्यां गच्छतो द्विगुणो दण्डः कार्य इति । चाण्डाली-
गमने दण्डः 'सहस्रं त्वन्यजस्त्रियमि'ति चाण्डालीं
संवत्सरेऽतीते तामेव चाण्डालीं पुनर्गच्छति तदा
द्विगुणः कर्तव्यः ।

×गोरा.

(३) वस्तुतो दुष्टस्य लोकैरभिशास्तस्य संवत्सरपर्यन्तं
तच्छोधनमकुर्वतस्तद्दोषार्हदण्डाद्द्विगुणो दमः । ब्राह्म्या
योपिदुपनयनस्थानीयविवाहकालेऽपरिणीतया कन्यया
प्रवृत्तरजसा सकृत्संयोगे तेन ब्राह्म्या सकृत्संबन्धमात्रेण
तज्जातीयगमनदण्डाद्द्विगुणो दण्ड इत्यपेक्षितम् । न तु
संवत्सराभिशास्तस्येत्यत्राप्यन्वयः । प्रायश्चित्तं तु पृथगे-
वाचरणीयम् । एवं चाण्डाल्यापि संवासे तावदेवेति
यावान् ब्राह्म्या सह संवासे सर्वातिशयितो द्विगुणीभूतो
दण्डस्तावानेव दण्डः । प्रायश्चित्तं त्वन्यदेवेत्यर्थः । *मवि.

× मच. गोरावत् । * मच. मविवत् ।

१ त एव. २ (शति०).

(४) परस्त्रीगमनेन दुष्टस्य पुंसो दण्डितस्य च संवत्सरातिक्रमेणाभिशास्तस्य पूर्वदण्डाद्द्विगुणो दमः कार्यः । तथा ब्रात्यजायागमने यो दण्डः परिकल्पितः चाण्डाल्या सह निर्देशाच्चाण्डालीगमनरूपः, तथा चाण्डालीगमने यो दण्डः 'सहस्रं त्वन्त्यजस्त्रियम्' इति । संवत्सरे त्वतीति यदि तामेव ब्रात्यजायां तामेव चाण्डालीं पुनर्गच्छति तदा द्विगुणः कर्तव्यः । एतत्पूर्वस्यैवोदाहरणद्वयं ब्रात्यजायागमनेऽपि चाण्डालीगमनदण्डप्रदर्शनार्थम् । सर्वस्यैव तु पूर्वाभिशास्तदण्डितस्य संवत्सरातिक्रमे पुनस्तामेव गच्छतः पूर्वस्माद्द्विगुणो दण्डो बोद्धव्यः । ममु.

(५) संवत्सराभिशास्तस्येति यत्राभिगमे यो दण्ड उक्तः, संवत्सराव्यापकश्चेत् तन्मूले दण्डो द्विगुणो ग्राह्यः । एवञ्च समयाधिक्यमादायैव तदनुसारेणेति परमार्थः । तथा 'ब्रात्यया सह संवासे चाण्डाल्या तावदेव तु' ब्रात्या धर्मभ्रष्टाचारा 'अवसन्नकर्मधर्मा च ब्रात्ये'ति हारीतोक्तेः । हलायुधस्तु ब्रात्याऽतिक्रान्तविवाहकाला कन्येत्याह । विर. ३९४

(६) आदौ परस्त्रीगमनदोषेण दुष्टस्य संवत्सरोपरि तस्यामेवाऽभिशास्तस्य प्रथमदमाद्द्विगुणदमः । ब्रात्येत्यादि । ब्रात्या ब्रात्यजाता । ब्रात्यश्च भ्रष्टधर्माचारः । 'अवसन्नकर्मधर्माचारो ब्रात्यः' इति हारीतवचनात् । 'ब्रात्या अतिक्रान्तविवाहकाला कन्या' इति हलायुधः । ब्रात्यागमने चाण्डालीगमने च दमः सहस्रपणरूपः, स एव पुनर्गमने द्विगुणः कार्यः । तेन सर्वत्रैव सजातीयव्यभिचारे सत्यभ्यासे द्वितीये प्रथमदण्डद्वैगुण्यमित्यर्थः । विचि. १७९

(७) यत्राभिगमे यो दण्ड उक्तः संवत्सराव्यापके तस्मिन् द्विगुणो ग्राह्यः । एतच्च समयाधिक्यमादायै- तदनुसारेणाधिको दण्ड इति परमार्थ इति रत्नाकरः । कल्पतरौ तु व्याख्यातम्— संवत्सरमनेनोपभुक्ता परस्त्रीति यस्याभिशापः स संवत्सराभिशास्तस्तस्य संवत्सरमुपभुक्तायां यो दण्ड उक्तः स द्विगुणः स्यात् । दुष्टस्येति न केवलमभिशास्तस्य किन्तु दुष्टस्य स्वरूपतो दोषभाज इति । मनुटीकायां तु— परस्त्रीगमनदोषेण दुष्टस्य पुंसो दण्डितस्य संवत्सरातिक्रमे पुनस्तस्यामेवाभिशास्तस्य पूर्वदण्डात् द्विगुणो दण्डः कार्य इति

व्याख्यातम् । ब्रात्या प्रभ्रष्टधर्माचारा । 'अनुपपन्नकर्मधर्माचारा ब्रात्या' इति हारीतोक्तेरिति रत्नाकरः । लक्ष्मीधरोऽप्याह ब्रात्या अत्यन्तदुराचारा, वधवन्धोपजीविप्रभृतय इति । अतिक्रान्तविवाहकाला कन्येति हलायुधः । एवमेव मनुटीकायां नारायणः । कुल्लूकभट्टस्तु ब्रात्यजाता ब्रात्येत्याह । ब्रात्यां चाण्डालीं च गत्वाऽदण्डितस्य वत्सरान्त एव गच्छतः 'सहस्रं त्वन्त्यजस्त्रियम्' इति मनुक्तो दण्डो द्विगुणः कार्य इति मनुक्तस्यैवमुदाहरणद्वयम् । तच्च— ब्रात्यागमने चाण्डालीगमनदण्डप्राप्त्यर्थमिति कुल्लूकभट्टः । नारायणस्त्वाह— विवाहकालेऽप्यपरिणीतया कन्यया प्रवृत्तरजसा सकृत् संयोगमात्रेण तज्जातीयगमनदण्डात् द्विगुणो दण्डो न त्वन्यत्रापि संवत्सराभिशास्तस्येत्यस्यान्वय इति । यः स्वरूपतो दुष्टो वर्षावच्छिन्नपरस्त्रीगमनेनाभिशास्तः सकृदपि ब्रात्यां चाण्डालीमभिगच्छति तस्य वर्षावच्छिन्नपरदारगमनदण्डाद्द्विगुणो दण्ड इति कल्पतरुस्वरसः । तथा— 'मौण्ड्यं प्राणान्तिके दण्डे ब्राह्मणस्य विधीयते । इतरेषां तु वर्णानां दण्डः प्राणान्तिको भवेत् ॥' यत्राभिगमे प्राणान्तिको दण्ड उक्तस्तत्र ब्राह्मणस्य शिरोमुण्डनमेव दण्ड इत्यर्थः । दवि. १६१-३

शूद्रो गुप्तगुप्तं वा द्वैजातं वर्णमावसन् ।
अगुप्तमङ्गसर्वस्वैर्गुप्तं सर्वेण हीयते ॥

(१) मस्मृ. ८।३७४ [गुप्तमङ्ग (गुप्ते चाङ्ग) Noted by Jha]; मेधा. सर्वस्वैर्गु (सर्वस्वी गु); मिता. २।२८६; अप. २।२८६ अगु... गुप्तं (अगुप्तैकाङ्गसर्वस्वी गुप्ते); मवि. अगु...स्वैर्गु (अगुप्तैकाङ्गसर्वस्वी गु); स्मृच. ३२२ सर्वस्वैर्गु (सर्वस्वी गु); विर. ३९६ अपवत्; पमा. ४६६ मविवत्; रत्न. १३१; विचि. १७९ (=) वसन् (विशन्); दवि. १७२ अगु... गुप्तं (अगुप्तैकाङ्गसर्वस्वैर्गुप्ते) कल्पतरौ तु 'अगुप्तमङ्गसर्वस्वी गुप्तं सर्वेण हीयते' इति पाठः; सवि. ४७० वसन् (विशेत्) उत्तरार्धे (गुप्तौ लिङ्गाङ्गसर्वस्वे अगुप्तौ द्रव्यमात्रकम्) हारीतः; व्यग्र. ४०० अपवत्; व्यड. १३६ जातं (जात्यं) वसन् (विशेत्) शेषं अपवत्; व्यम. १०६ ममङ्गसर्वस्वैर्गु (मं लिङ्गसर्वस्वं गु); विता. ८०४-५ अगु... गुप्तं (अगुप्तैकाङ्गसर्वस्वं गुप्ते); बाल. २।२८६ उक्तः; सेतु. २९८ वसन् (विशन्) अगु... गुप्तं (अगुप्तैकाङ्गसर्वस्वैर्गुप्ते); सगु. १।५५ गुप्तमगुप्तं (गुप्तमगुप्तां) ममङ्गसर्वस्वैर्गु (मं लिङ्गसर्वस्वी गु)।

(१) शूद्र आचाण्डालात्, गुप्तं वर्णं द्वैजातं द्विजा-
तीनां स्त्रियः, आवसन् मैथुनेन गच्छन्, रक्षिता भर्त्रा-
दिभिः, स नियमेन दण्ड्यः । को दण्ड इति चेदगुप्तां
चेद्रच्छत्यङ्गसर्वस्वी हीयते । अङ्गं च सर्वस्वं च तद्वान्,
केन हीयते ? प्रकृतत्वात्ताभ्यामेव, अन्यस्यानिर्देशाद्विशेष-
स्यानुपादानात्, अपराधानन्तरमेवाङ्गं, गुप्तं चेद्रच्छति,
सर्वेण हीयते, नैकेनाङ्गेन, यावच्छरीरेणाऽपि, हान्युद्देशे-
नाङ्गच्छेदनसर्वस्वहरणमरणान्युपदिष्टानि भवन्ति, हानि-
रस्य कर्तव्येत्यर्थः । तथा च गौतमः—‘आर्यस्य-
भिगमने लिङ्गोद्धारः सर्वस्वहरणं च । गुप्तां चेत् ।’

मेधा.

(२) शूद्रो यदि भर्त्रा रक्षितामरक्षितां वा पुनर्गच्छेत्तदा
स्त्रीं अरक्षितां गच्छन् लिङ्गच्छेदसर्वस्वापहाराभ्यां योज-
नीयः । रक्षितां पुनर्गच्छन् शरीरधनहीनः कर्तव्यः ।
कार्यानुबन्धापेक्षया दण्डस्य गुरुलघुभावः कल्पनीयः ।

* गोरा.

(३) द्वैजातं वर्णं द्विजातित्रयस्य स्त्रियः । अगुप्ते,
बाह्येकाङ्गकर्तनं सर्वस्वग्रहणं चेत्येकाङ्गसर्वस्वं, तद्वान-
गुप्तैकाङ्गसर्वस्वी । सर्वेण शरीरेण हीयते वियोज्यते ।

मवि.

(४) गुप्तायां संग्रहे तु सर्वेण लिङ्गेन शरीरेण च
हीयते इति ।

× स्मृच. ३२२

(५) द्वैजातं वर्णं द्विजस्त्रियमावसन्नभिगच्छन्नगुप्तै-
काङ्गसर्वस्वी अगुप्तायामेकाङ्गेन सर्वस्वेन च हीयते ।
सर्वेण अङ्गेन सर्वस्वेन च ।

विर. ३९६

(६) कल्पतरौ तु —‘अगुप्तमङ्गसर्वस्वी गुप्तं सर्वेण
हीयते’ इति पठित्वा अगुप्तमरक्षितं अङ्गसर्वस्व-
सहितो हीयते । तेन येनाङ्गेनापराध्यते तेन सर्वस्वेन च
हीयते इत्यर्थः । रक्षितं तु व्रजन् सर्वेणाङ्गेन हीयते
इत्यत्र इति व्याख्यातम् । एतन्मते रक्षिताभिगन्तुः सर्व-
स्वग्रहणं नास्ति । शूद्रस्येत्यनुवृत्तौ गौतमः—‘आर्यस्य-
भिगमने लिङ्गोद्धारः सर्वस्वग्रहणं च । गुप्ता चेद्रक्षोऽ-
धिकः ।’ आर्यस्त्री त्रैवर्णिकस्त्री । एतद्दर्शनात् पूर्ववाक्ये

* मिता., अप., ममु., पमा., विचि., व्यप्र., व्यम.,
मिता. गोरावत् ।

× शेषं गोरावत् ।

व्य. कां. २३४

एकमङ्गं लिङ्गमेव, सर्वाङ्गच्छेदो वध एव । एकमूल-
त्वानुरोधात् ।

दवि. १७२

(७) द्वैजातं द्विजातिसंबन्धिनं वर्णमावसन् रक्षा-
युक्तां द्विजातिस्त्रियं गच्छन् । अत्र द्विजातिशब्दः क्षत्रिय-
वैश्यस्त्रीविषयो ब्राह्मण्या उक्तपूर्वत्वात् । अगुप्ते रक्षा-
रहितद्विजातिस्त्रीगमने एकाङ्गसर्वस्वेन च हीयते ।
एकाङ्गेन हस्तादिना सर्वस्वेन च हीयते, अगुप्तै-
काङ्गेत्यत्र शाकल्यमतेन यकारलोपे कृते छन्दो-
साराद्यकारलोपस्यासिद्धत्वमनाद्यत्वं वृद्धिविधानं, गुप्ते
रक्षितद्विजातिस्त्रीगमने सर्वेणाङ्गेन सर्वस्वेन च हीयते ।

× नन्द.

‘वैश्यः सर्वस्वदण्डः स्यात् संवत्सरनिरोधतः ।

सहस्रं क्षत्रियो दण्ड्यो मौण्ड्यं मूत्रेण चार्हति ॥

(१) वैश्यस्य सर्वस्वदण्ड उक्तः । इह तु साहचर्यात्
सत्यपि द्विजातित्वे न वैश्यस्य समानजातियागमे
दण्डोऽयं, किं तर्हि ? ब्राह्मणक्षत्रिययोरेव । एवं क्षत्रियस्य
ब्राह्मणीगमने सहस्रं मौण्ड्यं च मूत्रेण, उदकस्थाने
गर्दभमूत्रं ग्रहीतव्यम् । अन्ये व्याचक्षते । अन्यस्यानु-
पादानात् समानजातीय एव संवत्सरनिरोधनेन
दण्डाधिक्यं यदि संवत्सरमवरुद्धं करोति ततोऽयं दण्डः ।
आद्यमेव तु व्याख्यानं न्याय्यम् । न च सम-
हीनोत्तमानां कथं समदण्डत्वमिति वाच्यम् । यत उक्तं
‘सर्वेषामेव वर्णानां दारा रक्ष्यतमाः सदा’ इति । मेधा.

(२) वैश्यो गुप्तब्राह्मणीगमने संवत्सरबन्धने च
स्थाप्यः सर्वस्वं दण्डनीयः । क्षत्रियागमने वैश्यस्य
‘वैश्यश्चेत् क्षत्रियां गुप्तां’ इति वक्ष्यति । क्षत्रियो गुप्त-
ब्राह्मणीगमने सहस्रं दण्डनीयः । शिरोमुण्डनं खरमूत्रे-
णास्य कार्यम् ।

* गोरा.

(३) संवत्सरनिरोधः संवत्सरं बन्धनागारे तस्य

× भाच. द्विजातिपदं नन्दवत् । शेषं गोरावत् ।

* ममु., विचि., दवि., मच. गोरावत् ।

(१) मस्मृ. ८।३७५; व्यक. १२६ खदण्डः (स्वं
दण्ड्यः) धतः (धितः) पू.; स्मृच. ३२२ धतः (धितः);
विर. ३९१ वैश्यः (वैश्ये) पू. : ३९६ स्मृचवत्; विचि.
१८० (=) सर्वस्वदण्डः (सहस्रं दण्ड्यः); दवि. १३९.
मूत्रेण (शूद्रस्य); बाल. २।२८६; समु. १५५ स्मृचवत्.

स्थापनं कृत्वा सर्वस्वं दण्ड्य इत्यर्थः । एतच्च ब्राह्मणी-
तरगुतागमने वैश्यस्य । मूत्रेण मुण्डनं नरमूत्रेणाद्रिं शिरः
कृत्वा मुण्डनम् । मवि.

(४) निरोधतः काराग्रहनिरुद्धः । इच्छन्त्यां ब्राह्मण्यां
वर्तमानयोरयं दण्डः । × नन्द.

ब्राह्मणीं यद्यगुतां तु गच्छेतां वैश्यपार्थिवौ ।
वैश्यं पञ्चशतं कुर्यात् क्षत्रियं तु सहस्रिणम् ॥

(१) अगुता व्याख्याता । भ्रष्टशीलाऽनाथा च ।
तद्गमने वैश्यं पञ्चशतं कुर्यात् । करोतिः प्रकरणाद्दण्डे
वर्तते । दण्डयेदित्यर्थः । पञ्च शतान्यस्येति पञ्चशतः ।
बहुव्रीहिर्मन्वर्थीयः । तथा कर्तव्यं यथा पञ्चशतान्यस्य
भवन्ति । किं यदधिकं तत्तस्यापहर्तव्यमित्यर्थः ? नेति
ब्रूमः । तथा सति यस्य पञ्च वै शतानि धनं वान्यूतं
तस्य दण्डो न कश्चिदुक्तः स्यात्, कस्तर्ह्यर्थः पञ्चशतं
कुर्यादिति । दण्डाधिकाराद्दण्डं पञ्चशतसंबन्धिधनं कुर्यात् ।
एवं सहस्रिणं क्षत्रियमिति । सहस्रमस्यास्ति दण्डो, न
गृहे धनम् । अङ्गसर्वस्वीति व्याख्येयं तथा कर्तव्यं
यथाङ्गं सर्वस्वं च तस्य दण्डो भवति । क्षत्रियस्याधिको
दण्डो, रक्षाधिकृतो रक्षति तत्, पुनः स एवापराध्यति ।

मधा.

(२) अरक्षितां पुनर्ब्राह्मणीं यदि वैश्यक्षत्रियौ गच्छेतां
तदा वैश्यः पञ्चशतं दण्ड्यः । क्षत्रियं पुना रक्षाधि-
कृतत्वाद्वैश्यादधिकदण्डः सहस्रदण्डोपेतः कार्यः । *गोरा.

(३) पञ्चशतं दण्डम् । क्षत्रियं सहस्रिणमिति ।
तस्य रक्षाधिकृतत्वादधिको दण्डः । अन्ये तु पञ्चशतं
पञ्चशतशेषमात्रवित्तम् । सहस्रिणं सहस्रमात्रशेषवित्तमि-
त्याहुः । मवि.

× भाच. यथाश्रुतार्थः । * नन्द. गोरावत् ।

(१) मस्यु. ८१३७६ [यद्यगुतां तु (यद्यगुतायां)
Noted by Jha]; मिता. २।२८६ गच्छेतां (सेवेतां);
अप. २।२८६; स्मृच. ३२२ यद्यगुतां तु (तु यदाऽगुतां);
विर. ३९६ गच्छे... वी (सेवेयातामिति स्थितिः) पू.; पमा.
४६५; रत्न. १३१ स्मृचवत्; विचि. १८०; दवि. १६९;
सवि. ४७० स्त्रिणम् (स्रकम्) शेषं मितावत्; वीमि.
२।२८६ मितावत्; व्यग्र. ४०० मितावत्; व्यम. १०६
स्मृचवत्; विता. ८०३ मितावत्; सेतु. २६८ विरवत्;
समु. १५५ स्त्रिणम् (स्रकम्).

(४) पञ्चशतं कुर्यात्पञ्चशतकार्पापणदण्डेन दण्डये-
दित्यर्थः । स्मृच. ३२२

(५) अरक्षितां तु ब्राह्मणीं यदि वैश्यक्षत्रियौ गच्छे-
तस्तदा वैश्यं पञ्चशतदण्डयुक्तं कुर्यात् । क्षत्रियं पुनः
सहस्रदण्डोपेतम् । वैश्ये चायं पञ्चशतदण्डः शूद्राभ्रमा-
दिना निर्गुणजातिमात्रोपजीविब्राह्मणीगमनविषयः । तदि-
तरब्राह्मणीगमने वैश्यस्यापि सहस्रं दण्ड एव । + ममु.

(६) अगुताविषयकमाह— ब्राह्मणीमिति । पञ्च-
शतं पञ्चशतानि दण्डनीयत्वेनास्य सन्तीति तादृशं वैश्यं
कुर्यादेवं क्षत्रियं सहस्रिणम् । आदौ क्षत्रियमुक्तामन्यथा
न वैश्यस्य दण्डलघुता बहुपुंभोग्यत्वेन प्रायश्चित्तलघु-
त्वादतो गच्छेतामिति साहित्यमुक्तम् । वैश्यं सहस्रिण-
मिति मेधातिथिः । शूद्राभ्रमादिति पञ्चशतमिति
कुल्लुकः । धनदण्डमात्रमत्र । मच.

उभावपि तु तावेव ब्राह्मण्या गुप्तया सह ।

विप्लुतौ शूद्रवदण्ड्यौ दग्धव्यौ वा कटाग्निना ॥

(१) तावेव क्षत्रियवैश्यौ गुप्तया ब्राह्मण्या विप्लुतौ
कृतमैथुनौ मैथुनप्रवृत्तावेव विप्राशूद्रवदण्ड्यौ 'गुप्ते
सर्वेण हीयते' इति । दग्धव्यौ वा कटाग्निना वाशब्दे
वधप्रकारविकल्पे, वधविकल्पे न । न हि शूद्रस्य गुप्ते
वधादन्यो दण्ड आग्रातः । मेधा.

(२) तावेव द्वावपि क्षत्रियवैश्यौ रक्षितया ब्राह्मण्या
सह कृतमैथुनौ शूद्रवत् 'गुप्ते सर्वेण हीयते' इति दण्ड्यौ ।
कटाग्निना वा सर्वथा दग्धव्याविति चात्यन्तश्रीत्रियदार-
गुणवद्ब्राह्मणीविषयं दण्डगुरुत्वात् । 'वैश्यः सर्वस्वदण्ड्यः
स्यात् सहस्रं क्षत्रियस्तथा' इत्युक्तत्वात् । *गोरा.

(३) शूद्रवदण्ड्यौ एकाङ्गच्छेदसर्वस्वग्रहणाभ्याम् ।
कटाग्निना शवाग्निना । × मवि.

+ विचि. ममुवत् । * ममु., विचि., दवि. गोरावत् ।

× भाच. मविवत् ।

(१) मस्यु. ८।३७७; मिता. २।२८६ तु (हि); अप.
२।२८६; स्मृच. ३२२; विर. ३९६ विप्लुतौ (गुतां केत्)
ण्ड्यौ (ण्ड्यौ) व्यौ (व्यो) उक्त.; पमा. ४६५; रत्न.
१३१ मितावत्; विचि. १८० (=) तु (च) वा (तु);
दवि. १६९; वीमि. २।२८६ मितावत्; व्यग्र. ४००
मितावत्; व्यम. १०६ मितावत्; विता. ८०३ मितावत्;
सेतु. २६८ विरवत्, उक्त.; समु. १५५.

(४) शूद्रवद्दण्डौ लिङ्गेन धनेन शरीरेण हीनौ कार्यप्रवित्यर्थः । स्मृच. ३२२

(५) गुप्तायां तु तस्यां समेत्य गमने शूद्रवद्दण्डेन विकल्पमाह— उभावपीति । विप्लुतौ कृतमैथुनौ । शूद्रवच्छरीरसर्वस्वं वैश्यस्य क्षत्रियस्याङ्गसर्वस्वमिति भेदः । अगुणवद्ब्राह्मणीविषयको दण्डः, दाहस्तु गुणवद्ब्राह्मणीविषयः । कटाग्निना शरपत्रेण । तत्रापि 'लोहित-दमैः संवेष्टय क्षत्रियः, वैश्यस्तु शरपत्रैरिति वसिष्ठोक्तेः । मच.

भर्तारं विलङ्घ्य अन्यपुरुषगामिन्याः स्त्रियाः तल्लग्नपुरुषस्य च दण्डः

भर्तारं लङ्घयेद्या तु स्त्री ज्ञातिगुणदर्पिता । तां श्वभिः खादयेद्राजा संस्थाने बहुसंस्थिते ॥

(१) लङ्घनं भर्तारमतिक्रम्यान्यत्र पुरुषे^१ गमनं, तच्चेत् स्त्री करोति दर्पेण—ब्रह्मो मे ज्ञातयो ब्रह्मिणो द्रविणसंपन्नाः, स्त्रीगुणो रूपसौभाग्यातिशयसंपत्, किमनेन शीलरूपेणेत्येवं— दर्पेण । तां श्वभिः खादयेद्यावन्मृता । संस्थानं देशः । बहवः संस्थिता यत्र जनाश्चत्वरदौ । मेधा.

(२) या स्त्री बलवदात्मपित्रादिबान्धवदर्पेण रूपवैदग्ध्याद्गुणगणगर्विता पूर्वं च भर्तारं पुरुषान्तरकरणेन उल्लङ्घयेत् तां राजा बहुजनाकीर्णं प्रदेशे श्वभिर्भक्षयेत् । × गोरा.

(३) लङ्घयेदन्यपुरुषगमनेन पित्रादिज्ञातिदर्पिता स्त्रीणां गुणैश्च दर्पिता स्त्री । बलेति कचित्पाठः, तत्रापि बलं गुण एव । संस्थाने सभायां, बहुसंस्थिते बहुभिरधिष्ठितायाम् । मवि.

(४) स्त्रीप्रसङ्गेन तस्याः प्रकारान्तरेण दण्डमाह—

× ममु., विर., विचि. गोरावत् ।

(१) मस्मृ. ८।३७१; व्यक. १२७ स्त्री ज्ञाति (ज्ञातिस्त्री); मवि. 'गुण' इत्यत्र 'बल' इति पाठः; स्मृच. ३२३ व्यकवत्; विर. ३९९ व्यकवत्; विचि. १७८ (=) गुण (बल); स्मृचि. २८ विचिवत्; दवि. १७४ व्यकवत्; सेतु. २७३ विचिवत्; समु. १५५ स्त्री ज्ञाति (जातिस्त्री); विव्य. ५४ तु स्त्री ज्ञातिगुण (स्त्री पित्रादिबल) नारदः.

१ पाग.

भर्तारमिति । भर्तारं लङ्घयेत् रतिविशेषलोभेन त्यजेन्नाशयेद्वा । ननु तत्यागे जीवनं कुत इत्यत्राह । ज्ञातिः सत्कुलप्रचुरधनादियुक्तपित्रादिः, गुणः सौन्दर्यं पुंजोपणादि ताभ्यां गर्विता दर्पिता । तां श्वभिरेव खादयेत् । संस्थाने संस्थाप्यते मार्यतेऽत्रेति वधस्थले बहुसंस्थिते बहुजनाकीर्णं तां दृष्ट्वा यथाऽन्याः न कुर्युरिति भावः । मच.

(५) अथ स्त्रीणां व्यभिचारे दण्डमाह—भर्तारं लङ्घयेदिति । लङ्घयेद्व्यभिचरेत्, ज्ञातिगुणदर्पिता ज्ञातिगुणेन पित्रादिसकाशाल्लङ्घनीधनादिगौरवेण, स्त्रीगुणेन सौभाग्यसौन्दर्यादिना च गर्विता बहुसंस्थिते बहुभिर्जनैर्दृते, संस्थाने वध्यघातस्थाने अथवा बहुभिः पुरुषैरारूढे ऊरुमूलप्रदेशे । नन्द.

पुमांसं दाहयेत्पापं शयने तप्त आयसे ।

अभ्यादध्युश्च काष्ठानि तत्र दह्येत पापकृत् ॥

(१) योऽसौ पत्न्या जारः स आयसे लोहशयने ततेऽग्निसमे कृते दाहयितव्यः । तत्र च शयनस्थितस्य काष्ठानि वध्यघातिनोऽभ्यादध्युरुपरि क्षिपेयुः । यावत्काष्ठप्रहारैरग्निज्वालाभिः शयनतापेन च मृतः । मेधा.

(२) तं दर्पिताजारं पुरुषं दाहयेदिति । तं पापकारिणं पुरुषं अयोमये शयने अग्निज्वलिते राजा दाहयेत् । काष्ठानि निक्षिपेयुः यावदसौ पापकृद्दग्धः स्यात् । * गोरा.

(३) तस्य उपपतेर्दण्डमाह— पुमांसमिति । पापं पापिनमिति वक्तव्ये अत्यन्तपापख्यापनार्थम् । शयने अधोनिवेशनसाम्यात्तसे प्रज्वलिते । यथाऽर्धदग्धो न पलायते तथा कुर्यादित्याह— अभ्यादध्युरिति । तस्माद्देहत् अब्राह्मणं चेत् । ब्राह्मणं चेद्दिवासायदेव 'न जातु

* ममु., विर., विचि., दवि. गोरावत् ।

(१) मस्मृ. ८।३७२; गोरा. पुमांसं (पुरुषं); अप. २।२८६ पुमांसं दाह (पुमान्साह) दध्यु (दद्यु); व्यक. १२६; विर. ३९१ पुमांसं दाह (पुसां संदाह) पू. : ३९२ तत्र (यत्र) उक्त. ; विचि. १७८ (=) दध्यु (दद्यु); स्मृचि. २८; दवि. १६६ पू. : १७५ अभ्यादध्यु (अस्था दद्यु); समु. १५५ विचिवत्.

ब्राह्मणं हन्यादि'ति उदर्कनिषेधात् । मच.

(४) ब्राह्मण्याः शूद्रगमनेऽयं दण्डः ब्राह्मण्यां दूषयितुः शूद्रस्य दण्डमाह— पुमांसं दाहयेदिति । पुमांसं शूद्रं दाहयेद्द्वेतेत भस्मीक्रियेत । नन्द.

(५) काष्ठानि आज्येन अभ्यादध्युः अवसिञ्चेत्, तत्र दक्षेत पापकृत् । भाच.

कामाभिपातिनी या तु नरं स्वयमुपव्रजेत् ।

राज्ञा दास्ये नियोज्या सा कृत्वा तद्दोषघोषणम् ॥

सवर्णासवर्णादिकृते कन्यादूषणे दण्डविधिः

योऽकामां दूषयेत्कन्यां स सद्यो वधमर्हति ।

सकामां दूषयंस्तुल्यो न वधं प्राप्नुयान्नरः ॥

(१) प्रासङ्गिकमिदम् । तुल्यः समानजातीयः ।

सोऽनिच्छन्तीं कुमारीं दूषयेत्कौमार्यादपन्यावयेल्लीपुरुषसंभोगेन सद्यस्तस्मिन्नेवाहन्यविलम्बं हन्तव्यः । सकामाया दूषणं नास्ति, कुतो वधप्राप्तिः? यच्चात्र भविष्यति तद्वक्ष्यामः । यद्यपि तुल्यवध इत्येवान्न भुक्तं, वधेऽपि जात्यपेक्षायामवश्यम्भाविन्यां प्रत्यासत्त्या संबध्यते ।

मेघा.

(२) यस्तुल्यजातीयोऽनिच्छन्तीं कन्यां दूषयति गच्छति स तत्क्षणादेव ब्राह्मणवर्जं लिङ्गच्छेदादिकं वधमर्हति । सकामां दूषयंस्तुल्यो न वधं प्राप्नुयात् ।

* गोरा.

(३) दूषयेत् मैथुनेन । एतच्च सजातित्वेऽपि । तुल्यः सजातीयः न वधं प्राप्नुयाद्दण्डमात्रं तु प्राप्नुयादेव ।

मवि.

कन्यां भजन्तीमुत्कृष्टं न किञ्चिदपि दापयेत् ।

जघन्यं सेवमानां तु संयतां वासयेद्गृहे ॥

* ममु., विर., मच. गोरावत् ।

(१) मस्मृ. ८।३५८ इत्यस्योपरिष्ठात् प्रक्षिप्तश्लोकोऽयम् ।

(२) मस्मृ. ८।३६४; गोरा. स सद्यो (समानां); मिता. २।२८८; अप. २।२८८; व्यक. १२७; विर. ४०१; पमा. ४७१; विचि. १७५-६; स्मृचि. २७; दवि. १८३; नन्द. स सद्यो (सवर्णां); व्यग्र. ४०३; व्यड. १३८; विता. ८१७; सेतु. २७४; समु. १५६ प्राप्नुयान्नरः (प्राप्नुमर्हति); विव्य. ५४ स्तुल्यो (स्वन्व्यो).

(३) मस्मृ. ८।३६५; मिता. २।२९० पू.; अप.

(१) जातिधनशीलविद्यानामन्यतमेनापि पितृकुल-दुत्कृष्टं भजन्तीं प्रवर्तितमैथुनां न किञ्चिद्दण्डयेत् । कन्यायाः स्वातन्त्र्याभावाच्चद्रक्षाधिकृतानां पित्रादीनां दण्डे प्राप्ते प्रतिषेधः । जघन्यं जाल्यादिभिर्हीनं सेवमानां मैथुर्नायानुकूलयन्तीं संयतां निवृत्तक्रीडाविहारां कञ्चुकिभिरधिष्ठितां पितृगृह एव वासयेद्यावन्निवृत्ताभिलाषा संजाता । अथ हीनजातीये निवृत्तप्रीतिविशेषा तदा आऽन्त्योच्छ्वासात्संयतैव तिष्ठेत् । मेघा.

(२) उत्कृष्टं पुरुषं कन्यां सेवमानां न किञ्चिदपि दण्डं राज्ञा दापयेत् । हीनजातिं पुनः सेवमानां रक्षितां पितृगृहे स्थापयेत् यावदनिवृत्ताभिलाषा स्यात्, वृत्त-हीनजातिसंप्रयोगाद्यावज्जीवं स्थापयेत् । * गोरा.

(३) न दापयेत् कन्यां पुरुषं च । संयतां बद्धाम् । मवि.

(४) उत्कृष्टं उत्तमं विप्रं पुरुषं भजन्तीं कन्यां किञ्चिद्दण्डमपि न दापयेत् । जघन्यं शूद्रं सेवमानां कन्यां संयतां अवरुद्धां गृहे वासयेत् । भाच.

उत्तमां सेवमानस्तु जघन्यो वधमर्हति ।

शुल्कं दद्यात्सेवमानः समामिच्छेत्पिता यदि X।

(१) अकामाया दूषणे ब्राह्मणवर्जमविशेषेण हीनोत्तमानां वध एव दण्ड इत्युक्तम् । सकामाया दूषणे त्विदमाहुः । उत्तमां रूपयौवनजाल्यादिभिः । जघन्योऽ-

* ममु., मच., नन्द. गोरावत् ।

X मिता. व्याख्यानां 'दूषणे तु कच्छेद्' इति याज्ञवल्क्यवचने द्रष्टव्यम् । पमा., सवि., व्यग्र. मितावत् ।

२।२८८; व्यक. १२७; विर. ४०४; विचि. १७७ नारदः; स्मृचि. २७ न किञ्चिदपि (किञ्चिदाप्यं न) सेव (सेव्य); दवि. १८४; सेतु. २७५-६ नारदः; समु. १५६; विव्य. ५४ नारदः.

(१) मस्मृ. ८।३६६; अपु. २.२७।४१ नस्तु (नः स्त्रीं) पू.; गोरा. दधात् (दाप्यः); मिता. २।२८८; अप. २।२८८; व्यक. १२७; विर. ४०२ समा...यदि (सम्प्र-गच्छेत्समामपि); पमा. ४७१; विचि. १७६ (=) मां सेव (मां भज) समामिच्छे (सम इच्छे); स्मृचि. २७ सेव (सेव्य) पू.; दवि. १८१ पू., १८३ उक्त.; सवि. ४७२ पू.;

१ नायोक्तल.

त्यन्तिकृष्टो नातिसाम्येऽपि गुणैर्वध्यः । समां तु गच्छन् सकामां स शुल्कमासुरविवाह इव पित्रे दद्यात् । न चेदिच्छति पिता तदा राशे दण्डं तावन्तम् । ननु च गान्धर्वोऽयं विवाहः 'इच्छयाऽन्योन्यसंयोग' इति, तत्र न युक्तो दण्डः । केनोक्तं गान्धर्वे नास्ति दण्डः । अत एव नायं सतीधर्मः । न चायं विवाहः, अग्नि-संस्काराभावात् । यदपि शाकुन्तले व्यासवचनम्— 'अमन्त्रकमनग्निमिति तद्दुष्ट्यन्तेन कामपीडितेनैवं कृतं, न चेच्छासंयोगमात्रं विवाहः, स्वीकरणोपायभेदा-दग्नौ विवाहाः, न पुनर्विवाहभेदात्, वृत्तवरणं तत्र पुनः कर्तव्यमेवमिति ।

अथवा ऋतुदर्शनोत्तरकालं गान्धर्वः । प्रागृतोः शुल्को दण्डो वा । अथ कन्यायाः का प्रतिपत्तिः । तस्मा एव देया निवृत्ताभिलाषा चेत्काममन्यत्र प्रति-पाद्या । शुल्कग्रहणं चात्रापि सकृदुपभोगनिष्कृत्यर्थम-स्त्येव । वरश्चेन्ननिवृत्ताभिलाषो हठाद्ग्राहयितव्यः । मेधा.

(२) उत्कृष्टजातीयां कन्यां इच्छन्तीमनिच्छन्तीं वा हीनजातिर्गच्छन् जात्यपेक्षया अङ्गच्छेदमारणात्मकं चधमर्हति । समानजातीयां पुनरिच्छन्तीं गच्छन् यदि रिता इच्छति तदा पितुः शुल्कमनुरूपमासुरवदद्यात् नु दण्ड्यः, अथ पिता नेच्छति तदा राशे शुल्कपरिमाणं दाप्यः ।

॥गोरा.

(३) उत्तमां स्वोत्तमाजाति कन्याम् । शुल्कं पित्रे मूल्यं दद्यात् । अनुमन्यते यदि तस्मै दातुमिच्छेत् अनिच्छया त्वन्यस्मै कन्यां दद्यात् । मवि.

(४) उत्तमामिच्छन्तीं, समां सजातीयाम् । शुल्कं उभयसंप्रतिपन्नद्रव्यमासुरविवाहवत् । विर. ४०२

(५) पुंस्कृतके त्वाह— उत्तमामिति । उत्तमां उत्कृष्ट-जातिं जघन्यो जातितो न्यूनः शूद्रो वधमङ्गच्छेदन-मारणादिकम् । क्षत्रियादिजातिः समानजातीयां सेवमानः शुल्कं दद्यात् । शुल्कदाने पितुरिच्छैव कारणमित्याह—

* ममु., विवि., नन्द., भाच. गोरावत् ।

मच. समा (स्वार्थ); व्यप्र. ४०३; व्यउ. १३७ पृ., १३८ उक्त.; विता. ८१७; सेतु. २७४ मां सेव (मां भज) समाभिच्छे (संप्रयच्छे); समु. १५६; विव्य. ५४ मां सेव (मां भज).

इच्छेदिति । स्वार्थं कन्यार्थं वा । जघन्यां गृह्णीयादेव पितुरिच्छया । य इत्यादिश्लोकत्रये एतस्योत्कृष्टरागो द्रष्टव्यः । अन्यथा तत्कर्मणो रागं विनाऽनुपपत्तेः । मच.

(६) तेन सकामाया दूषणे न तस्या एव दानं अकामाया दूषणे वरस्य वधः पुनर्विवाहश्चेत्यर्थः । वधश्च ब्राह्मणभिन्नस्यैव 'न जातु ब्राह्मणं हन्यात् सर्वपापेष्ववस्थितम्' इति मनूक्तेः । तस्य तु सर्वस्व-हरणादि । पुनर्विवाहाभावे कथं मनुर्वरस्य वधं ब्रूयात् ।

विता. ८१७

अभिषह्य तु यः कन्यां कुर्याद्दूषेण मानवः ।

तस्याशु कर्त्ये अङ्गुल्यौ दण्डं चाहति षट्शतम् ॥

(१) यद्यपि सकामा कन्या, पित्रादयस्तु तस्याः संनिहिताः ताननिच्छतोऽभिषह्याभिभूय दूषेण बलेन 'कः किं कर्तुं मे शक्तः', कन्यानुरागमात्राश्रितः कन्यां कुर्यात् विकुर्यात् दूषयेत् । अनेकार्थः करोतिः । तस्याशु कर्त्याः छेत्तव्याः अर्धाङ्गुलयः, षट्शतानि वा दण्ड्यः । अन्ये तु योऽकामां दूषयेदित्यस्यैव वधार्थस्योपसंहारोऽ-यम् । ताडनात्प्रभृति मारणं यावद्बधार्थः, तत्र समां निकृष्टजातीयां च दूषयन्न मार्येतेऽपि त्वङ्गुली अस्य छिद्येत । मेधा.

(२) मनुष्यः प्रसह्य हठात् अहङ्कारेण समानं

* मिताक्षराव्याख्यानं 'दूषणे तु करच्छेद' इति याज्ञ-वल्क्यवचने द्रष्टव्यम् । दण्डविवेके मिताक्षराव्याख्यानं सर्वघ-नारायणव्याख्यानं च समुद्धृतम् । पमा., व्यप्र., विता. मितावत् ।

(१) मसु. ८।३६७ [कर्त्ये अङ्गुल्यौ (कर्त्या अङ्गुल्यः) चाहति (वाहति) Noted by Jha]; मिता. २।२८८ (ख) अभि (अवि); अप. २।२८८; व्यक. १२७ पञ्च (पज्य) कर्त्ये (कल्प्ये); मवि. कर्त्ये (कल्प्ये); विर. ४०३ मविक्र; पमा. ४७०; विधि. १७६ (=) पञ्च (सञ्च) कर्त्ये अ (कर्तेद); व्यनि. ४०२ तस्याशु... ल्यौ (छेत्तव्ये अङ्गुली तस्य); दवि. १८२ अङ्गु... शतम् (चाङ्गुल्यौ दण्डः षट्शतमर्हति); मच. पञ्च (पज्य) इति पाठः; वीमि. २।२८६; व्यप्र. ४०३; व्यउ. १३७ अभि-षह्य तु (अगुसां खलु) कर्त्ये अ (कर्तेद); विता. ८१६ षट्शतम् (तत्समम्); सेतु. २७५ कर्त्ये अ (कर्तेद); समु. १५६ अभिषह्य (अविषह्यां) दूषेण (दूषेण) तस्या... ल्यौ (छेत्तव्ये अङ्गुली तस्य).

समानजातीयां गमनवर्जं अङ्गुलिप्रक्षेपमात्रेणैव नाशये-
त्तस्य क्षिप्रमेवाङ्गुलिद्वयं कर्तनीयं दण्डं षट्शतमसौ
दापनीयः । * गोरा.

(३) अभिषह्य प्रसह्य, कन्यां क्षतयोनित्वेन दुष्टां
कुर्यादित्यर्थः । तस्याविलम्बेनाङ्गुल्यौ कन्यादूपणहेतुभूते
कल्पे छेदे । अप. २।२८८

(४) अभिषह्य प्रसह्य कन्यां कुर्यात् योनावङ्गुलि-
प्रक्षेपेण विवृतयोनिं कुर्यात् । कल्पे कल्पे । एतच्चाधम-
जातिपुरुषविषयम् । उत्तमसमयोराह--दण्डमिति । चकारो
वाकारार्थे । एतच्च कन्यायाश्चाकामत्वे । मवि.

(५) अभिषह्य अभिभूय, कुर्यात् दूपयेत्, कल्पे
छेदे । विर. ४०३

(६) ऋते मैथुनं कन्यादूपकस्य अङ्गुलिच्छेदरूपं
दण्डमाह—अभिषज्येति । अभिषज्य प्रसह्य कन्यामात्रं
घनादेर्दर्पादङ्गुलिप्रवेशादिना विरोधिलक्षणया तामेव
कन्यां क्षतयोनिं कुर्यादित्यर्थः । कन्यां कुर्यादिकुर्यादिति
मेधातिथिः । अङ्गुल्यौ तर्जन्यङ्गुष्ठौ । मच.

सकामां दूषयन्तुल्यो नाङ्गुलिच्छेदमाप्नुयात् ।
द्विशतं तु दमं दाप्यः प्रसङ्गविनिवृत्तये ॥

(१) सकामामित्यनुवादः । पूर्वस्यापि सकाम-
विषयत्वात् । अभिषह्य करणे पूर्वदण्डोऽप्रकाशं चौर्य-
वद्विशतोऽङ्गुलीच्छेदवार्जितः । अथवा कस्मिंश्चित्पुरुषे

* ममु., विचि. गोरावत् ।

(१) मस्मृ. ८।३६८ [दूषयन्तुल्यो (दुषयेषस्तु)
Noted by Jha]; मिता. २।२८८ (क) दूषयन्तुल्यो
(दूषयन् कन्यां) माप्नुयात् (मर्हति), (ख) माप्नुयात्
(मर्हति); अप. २।२८८ लिच्छेदमाप्नुयात् (ली छेदमर्हति);
व्यक. १२७ यन्तुल्यो (यानस्तु) इगुलि (इगुली); विर.
४०३ दूषयन्तुल्यो (दूषमाणस्तु); पमा. ४७० माप्नुयात्
(मर्हति); विचि. १७७ (=); व्यनि. ४०२; दवि.
१८४ विरवत्; सवि. ४७२ यन्तुल्यो (यानस्तु) शेषं पमा-
वत्; वीमि. २।२८६; व्यप्र. ४०३ यन्तुल्यो (यन्कन्यां)
शेषं पमावत्; व्यउ. १३७ दमं (पणं) शेषं सविवत्; विता.
८१६ व्यप्रवत्; सेतु. २७५; समु. १५६ यन्तुल्यो
(यन्कन्यां) शेषं अपवत्; विव्य. ५४ यन्तुल्यो (यन्तुल्यो)
शेषं पमावत्.

१ पूर्व द.

अनुरागवती कन्या तेन संयुज्यमाना कन्यात्वनिवृत्तौ
सकामा येन विकृतीक्रियते तस्यायं दण्डः । अथवा
हस्तस्पर्शमात्रमिह दूपणं, प्रार्थनीयायाः कन्याया हस्त-
स्पर्शः, मया स्पृष्टां ज्ञात्वा नान्य एतामर्थथिध्यत्यन्य-
स्मिन्ननुरागिणीं मन्यमानः । मेधा.

(२) समानजातिरिच्छन्तीं कन्यामङ्गुलिमात्रप्रक्षेपेण
नाशयन् अङ्गुलिच्छेदं न प्राप्नुयात् । किन्तु पौनः-
पुन्येन एष प्रसङ्गाच्चावर्तते तदर्थं शतद्वयं दण्डं दाप्यः ।

* गोरा.

(३) हीनकन्याविषयमेतत् । विर. ४०३

(४) रागस्य वैचित्र्यात्तथेच्छन्तीं दूपयन्न दण्डभागि-
त्याह—सकामामिति । प्रसङ्गविनिवृत्तये पुनःप्रसक्ति-
वारणाय तेनैव तामनुरज्य यः संभोगस्तन्निवृत्तये च
प्रतिलोमजाऽनुलोमजकन्यामात्रे घनदण्डमात्रमङ्गुलि-
प्रक्षेपाद्यैरधिकदूपणाभावात् । मच.

(५) प्रसङ्गविनिवृत्तये इति अतिप्रसङ्गनिवारणार्थ-
मित्यर्थः । संभोगनिवृत्त्यर्थमिति भारुचिः । सवि. ४७२

(६) प्रसङ्गविनिवृत्तयेऽन्यत्र पुनरेवंकरणविनिवर्त-
नाय । नन्द.

कन्यैव कन्यां या कुर्यात्तस्याः स्याद्विशतो दमः ।
शुल्कं च द्विगुणं दद्याच्छिफाश्चैवाप्नुयादश × ११

(१) बालभावादद्रूपादिद्वेषाद्वा कन्यैव कन्यां नाश-

* ममु., विचि., सवि. गोरावत् ।

× मिताक्षराख्यानं 'दूपणे तु करच्छेद' इति यासवत्य-
वचने द्रष्टव्यम् । दण्डविवेके मिताक्षराकुल्लकनारायणनन्दनादी-
नामुद्धारः ।

(१) मस्मृ. ८।३६९; गोरा. द्विगु (त्रिगु) फा (खा);
मिता. २।२८८ स्याद् (तु) पू.; अप. २।२८८ द्विगु
(त्रिगु); व्यक. १२७ कन्यां या (या कन्यां) द्विगु (त्रिगु);
विर. ४०३ तस्याः स्याद् (त्सात्तस्या); पमा. ४७०;
विचि. १७७; दवि. १८६ द्विगु (त्रिगु) श्रैवा (श्र प्रा);
सवि. ४७२ कन्यां या (कन्यायाः) स्याद् (तु) पू.;
वीमि. २।२८६ मितावत्; व्यप्र. ४०३ मितावत्, पू.;
विता. ८१७ मितावत्, पू.; बाल. २।२८८ (=) उक्त.;
सेतु. २७६ नारदः; समु. १५६ तो दमः (तं दमम्) द्विगु
(त्रिगु); विव्य. ५४ च्छिफाश्चै (द्वित्वा चै) नारदः;
नन्द. च्छिफा (च्छिफा).

येत्सा द्विशतं दाप्या । शुल्कश्च त्रिगुणः । किं पुनः शुल्कस्य परिमाणम् ? एषामन्यद्रूपसौन्दर्याद्यपेक्षं सौभाग्यापेक्षं च । शिफाः रज्जुलताप्रहाराः । मेधा.

(२) या कन्यैव कन्या अपरां अङ्गुलिप्रक्षेपेण नाशयेत्स्या द्विशतो दण्डः स्यात् । शुल्कं वाऽसौ कन्या-मितुर्दद्यात्, शिखाप्रहाराश्च दश प्राप्नुयात् । × गोरा.

(३) अयमर्थः— या कन्या केनापि हेतुनाऽङ्गुल्यादिना कन्या श्रतयोनिं कुर्यात्सा पणशतद्वयं रात्रे दद्यात् । तथा यच्छुल्कं मूल्यं कन्याऽर्हति, तत्रिगुणं तस्यै दूषितायै दत्त्वा दश शिफाश्चाप्नुयात् । रज्जुप्रहारो लताप्रहारो वा शिफा । अप. २।२८८

(४) कन्या स्वयमन्यां कन्यां कुर्यात् अङ्गुलीप्रक्षेपेण । शुल्कं कन्याशुल्कं पित्रे स्पृष्टमैथुनताशङ्क्याऽन्येनापरिणयनात् । शिफा वृक्षजटाः दश दशकृत्वस्ताभिस्ताडनं प्राप्नुयात् । मवि.

(५) द्विगुणं द्विशतापेक्षया । विर. ४०४

(६) कुर्यादविपद्येत्यनुवर्तते । येन शुल्केन तां पिता दास्यति तत्रिगुणम् । दशशिखाश्चाप्नुयात्तस्याः शिरसि दशशिखाश्च कारयेत् । शिफा इति वा पाठः । शिफा जटा । #नन्द.

या तु कन्यां प्रकुर्यात्स्त्री सा सद्यो मौण्ड्यमर्हति । अङ्गुल्योरेव वा छेदं खरेणोद्धहनं तथा ॥

(१) स्त्रिया कन्यानां कन्यालिङ्गं नाशयन्त्या मौण्ड्यं

× ममु., विचि., मच. गोरावत् ।

* भाच. नन्दवत् ।

(१) मस्मृ. ८।३७० ग., वा (च) [या तु...स्त्री (कन्यां प्रकुर्याद्या तु स्त्री) रेव वा छेदं (श्छेदनं चैव) Noted by Jha]; मिता. २।२८८ (ख) वा (च); अप. २।२८८ वा (च); व्यक. १२७; विर. ४०३-४ तु कन्यां (कन्यां वि) सा सद्यो (सद्योऽसौ) वा (च); पमा. ४७०; विचि. १७७ (=) रेव वा (रचयेत्); दवि. १८६ सा सद्यो (सद्योऽसौ) वा (च) ब्रहनं (द्वरणं); सवि. ४७२ उत्तरार्धे (अङ्गुल्यादेरवच्छेदः करणोद्धहनं तथा); योमि. २।२८६ वा (च); व्यग्र. ४०३ ब्रहनं (द्वासनं); व्यउ. १३७; विता. ८१७; सतु. २७६ (=) वा (च); समु. १५६ तथा (ततः).

केशवपनं दण्डोऽङ्गुलिच्छेदो वा, खरेणोद्धहनं केशच्छेद-पक्षे । कन्याजात्यादिभेदान्निग्राह्यभेदात् त्रैवर्णिकस्त्रीणां ब्राह्मणादिक्रमेणैव दण्डमिच्छन्ति, मुद्राश्च कल्पयन्ति ते प्रमाणाभावाद्युपेक्षणीयाः । मेधा.

(२) या पुनः स्त्री कन्यां नाशयेत् सा तत्क्षणादेव शिरोमुण्डनमनुबन्धापेक्षया अङ्गुल्योरेव छेदनमर्हति । तथा खरेण राजमार्गं वहनमर्हति इदं चात्र पूर्वाभ्यां विकल्पिताभ्यां समन्वितम् । गोरा.

(३) स्त्री चात्र कन्याव्यतिरिक्ता वेदितव्या । कन्यायाः पूर्वमुक्तत्वात् । अप. २।२८८

(४) स्त्री युवती । मौण्ड्यं ब्राह्मणी । खरेणोद्धहनं क्षत्रिया । इतरे अङ्गुलीच्छेदम् । #मवि.

(५) या पुनः कन्यामङ्गुलिप्रक्षेपेण स्त्री नाशयेत्सा तत्क्षणादेव शिरोमुण्डनं, अनुबन्धापेक्षयाऽङ्गुल्योरेव छेदनं, गर्दभेण च राजमार्गं वहनमर्हति । × ममु.

(६) शोपित्कर्तृकेऽपि तस्मिन्दण्डमाह— या त्विति । स्त्रीपदमत्र क्लीबोपलक्षकं न्यायस्य तुल्यत्वात् । पूर्वं तु कन्यापदं गोत्रलीवर्दन्यायेन दण्डविशेषार्थम् । मौण्ड्यं शिरोमुण्डनं, विकल्पश्छिद्रतारतम्यापेक्षया । अत्रापि पूर्वोक्ता हेतवोऽधिकं तु द्वेषमात्रम् । मच.

(७) या तु युवती स्त्री कन्यां प्रकुर्यात् कन्यायाः संभोगं कुर्यात् सा स्त्री सद्यः मौण्ड्यं मुण्डस्य भावः मौण्ड्यं दण्डं अर्हति । तथा खरेण गर्दभेन उद्धहनं च पुनः अङ्गुल्योश्छेदनं कर्तनम् । भाच.

साहसदीनां परस्त्रीसंग्रहणान्तानां दण्डनिबन्धनानां पदानां उपसंहारः

यस्य स्तेनः पुरे नास्ति नान्यस्त्रीगो न दुष्टवाक् । न साहसिकदण्डनौ स राजा शकलोकभाक् ॥

(१) यस्य राज्ञः पुरे देशे राष्ट्रे स्तेनश्चौरो नास्ति स शकस्येन्द्रस्य लोकं स्थानं भजते स्वर्गं प्राप्नोति । नान्यस्त्रीगोऽन्यस्य या स्त्री भार्याऽवकृद्धा पुनर्भुक्त्वा, स्त्रीसंग्रहणमभार्याया अप्यसंबन्धिन्याः प्रतिषेधार्थम् । दुष्टवाक् त्रिविधस्याक्रोशस्य कर्ता । साहसिक उक्तः ।

* दवि. मविवत् । × विचि. ममुवत् ।

(१) मस्मृ. ८।३८६ ख., श्रौ (श्रौ); व्यक. १२८; विर. ४०८; विचि. २६४; दवि. ३३; सेतु. २७९.

दण्डेन हन्ति दण्डपारुष्यकृत् । शक्रलोकभागिति सर्वत्रानु-
पङ्कः । स्तेनादीनां शरीरनिग्रहशोषोऽयमर्थवादः । मेधा.

(२) यस्य राज्ञो राष्ट्रे चौरपारदारिकवाक्पारुष्य-
दण्डपारुष्याभिदाहादिसाहसकारिणः न सन्ति स राजा
स्वर्गं व्रजेत् । *गोरा.

(३) अत्रान्तरा उच्चावचाननुक्तान् कांश्चिद्राज-
धर्मान् प्रसङ्गादाह—यस्येति । दुष्टवाक् दुष्टपारुष्यकृत् ।
दण्डभ्रो दण्डपारुष्यकृत् । मवि.

(४) राजाऽवश्यं स्तेनादिपञ्चसु दण्डपरो भवेदित्ये-
तच्छक्यमाविष्कुर्वन् आह— यस्येति द्वाभ्याम् । अन्य-
स्त्रीगः पारदारिकः । स शक्रलोकभाक् मृत्वेति शेषः ।

मच.

(५) य एते वाक्पारुष्यदण्डपारुष्यस्तेयसाहसस्त्री-
संग्रहणरूपाः पञ्च दोषा उक्तास्तेषु प्रवर्तमानानां
निग्रहेण राज्ञां फलमाह— यस्य स्तेन इति । यस्य पुरे
स्तेनो नास्ति दण्डभयाद्यस्य विषये चोरो नास्ति ।
दण्डेन हन्तीति दण्डघ्नः दण्डपारुष्यकृत् । पुर इति
राष्ट्रस्याप्युपलक्षणम् । नन्द.

एतेषां निग्रहो राज्ञः पञ्चानां विषये स्वके ।

साम्राज्यकृत्सजात्येषु लोके चैव यशस्करः ॥

(१) साम्राज्यं परप्राणवित्तस्वातन्त्र्यं, सजात्येषु
समानेषु मूर्धनि, राजानः सजात्या अभिप्रेतास्तेषु
मूर्धन्यधितिष्ठति, तस्याशकराः संभवन्तीत्यर्थः । लोके
च यशस्करः, स्थायिमुत्पादयति । उभयत्रापि निग्रह एव
कर्ता हेतुत्वात् । जनमारकोऽयं क्रोधन इति नै वदन्त्यपि
तु स्तुवन्ति । मेधा.

(२) एतेषां स्तेनादीनां स्वराष्ट्रे राज्ञो निग्रहः सम-
जातीयेषु मध्ये राजत्वस्य कारको लोके च ख्याते-
रुत्पादकः । *गोरा.

(३) साम्राज्यं समीचीनं राज्यम् । स्वजात्येषु मध्ये ।
मवि.

* ममु. गोरावत् ।

(१) मस्मृ. ८।३८७ [त्सजात्येषु (त्स्वराज्येषु) Noted
by Jha]; विर. ४०८; विचि. २६४ कृत्सजात्येषु (कृत्-
साजाले); सेतु. २८०.

१ रसंग्र. २ समानस्वधिर्नो रा. ३ इत्युत्पादयन्ति ।
४ (न०).

(४) पञ्चानां स्तेनादीनाम् । विषये राष्ट्रे । स्वजात्येषु
राजसु मध्ये साम्राज्यकृत् एवं कुर्वन् चक्रवर्ती स्यादिति
भावः । यशस्करः लोके स्वानुरूपं यशो धत्ते । मच.

याज्ञवल्क्यः

स्त्रीसंग्रहणस्वरूपम्

स्त्रीसंग्रहणाख्यं विवादपदं व्याख्यायते । प्रथम-
साहसादिदण्डप्राप्त्यर्थं त्रेधा तत्स्वरूपं व्यासेन विवृतम्—
'त्रिविधं तत्समाख्यातं प्रथमं मध्यमोत्तमम् । अदेशकाल-
भाषाभिर्निर्जने च परस्त्रियाः ॥ कटाक्षावेश्मणं हास्यं
प्रथमं साहसं स्मृतम् । प्रेपणं गन्धमाल्यानां धूपभूषण-
वाससाम् ॥ प्रलोभनं चान्नपानैर्मध्यमं साहसं स्मृतम् ।
सहासनं विविक्तेषु परस्परमुपाश्रयः ॥ केशाकेशिग्रहश्चैव
सम्यक् संग्रहणं स्मृतम् ॥' स्त्रीपुंसयोर्मिथुनीभावः संग्रह-
णम् । मिता.

संग्रहणलक्षणानि, परस्त्रीपुरुषसंभाषायां दण्डविधिः, वर्णभेदेन
संग्रहणे दण्डविधिश्च

पुमान् संग्रहणे ब्राह्मः केशाकेशि परस्त्रिया ।

सद्यो वा कामजैश्चिह्नैः प्रतिपत्तौ द्वयोस्तथा ॥

(१) राजपत्न्यभिगमनप्रसङ्गात् परपरिग्रहीतस्त्री-
मात्राश्रयं संग्रहणविधिमाह—पुमानिति । पुंग्रहणं पुंसो
दमातिरेकार्थम् । केशाकेशिग्रहणं यन्त्रारूढग्रहणार्थम् ।
साद्यैर्वा कामजैर्नखदन्तक्षतादिभिश्चिह्नैः, द्वयोरेव वा
संप्रतिपत्तौ । विश्व. २।२८७

(२) संग्रहणज्ञानपूर्वकत्वात्कर्तुर्दण्डविधानं तज्ज्ञा-
नोपायं तावदाह—पुमानिति । संग्रहणे प्रवृत्तः पुमान्
केशाकेश्यादिभिर्लिङ्गैर्ज्ञात्वा ग्रहीतव्यः । परस्परं केश-
ग्रहणपूर्विका क्रीडा केशाकेशि । 'तत्र तेनेदमिति सरूपे'
इति बहुव्रीहौ सति 'इच् कर्मव्यतिहारे' इति समासान्त
इच्प्रत्ययः । अव्ययत्वाच्च लुप्ततृतीयाविभक्तिः । ततश्चा-
यमर्थः । परभार्यया सह केशाकेशिक्रीडनेनाभिनवैः
कररुहदशनादिकृतवर्णैः रागकृतैर्लिङ्गैर्द्वयोः संप्रतिपत्त्या

(१) यास्मृ. २।२८३; अपु. २५८।६८ स्त्रिया (स्त्रियाः)
पू.; विश्व. २।२८७ स्त्रिया (स्त्रियाः) सद्यो वा (साद्यैर्वा);
मिता. अपुवत्; अप.; व्यक. १२४; विर. ३८१; पमा.
४६३; रत्न. १३२ अपुवत्; नृप्र. २०६; वीमि.; व्यग्र.
३९८; व्यउ. १३५ अपुवत्; व्यम. १०८ अपुवत्; विता.
७९८; राकौ. ४८४ अपुवत्; समु. १५३.

वा ज्ञात्वा संग्रहणे प्रवृत्तो ब्रह्मीतव्यः । परस्त्रीग्रहणं नियुक्तावरुद्धादिव्युदासार्थम् । * मिता.

(३) अथ परस्त्रीसंभोगात्मके संग्रहणे निमित्ते पुरुषस्य ग्राह्यतायां कारणमाह— पुमानिति । संग्रहणे परस्त्रिया सह मिथुनीभावे निमित्ते दण्डयितुं पुमान् ग्राह्यः । केन हेतुनेत्यपेक्षित उक्तं— केशाकेशि, परस्त्रिया सह परस्परकेशग्रहणवत्या क्रीडया पुमान् ग्राह्य इत्यन्वयः । बहुव्रीहिसमासात्मकं तृतीयान्ता(न्त)-वृत्तीन्समासान्तं केशाकेशीत्यव्ययम् । न केवलमयमेव हेतुः, किन्तु सद्यः संभूतानि परस्परमिथुनीभावाभिलाषा-दुत्पन्नानि दन्तनखक्षतादीनि चिह्नानि सुरत(ता)-व्यभिचारीणीति, तैरपि हेतुभिर्ग्राह्यः । उक्तहेत्वभावेऽपि द्वयोः स्त्रीपुंसयोः सिद्धो मिथुनीभाव आवयोरित्येवं-रूपायां संप्रतिपत्तौ सत्यामपि ग्राह्यः । अप.

(४) तत्रादौ संग्रहणस्य मिथुनीभावस्वरूपज्ञापकमाह— पुमानिति । केशाकेशि परस्परकेशग्रथननीव्याद्याकर्षणं, अदेशकाले निर्जननिशीथादौ संभाषा सहावस्थानं च यथा स्यात्तथा परस्त्रिया संग्रहणे मिथुनीभावे पुरुषो ग्राह्यः, तन्मैथुनकर्तृत्वेन निश्चेयः । सद्य एव कामा-ब्जातैर्नखक्षतादिभिश्चिह्नैश्च ग्राह्यः । द्वयोः स्त्रीपुंसयोस्तथा प्रतिपत्तौ परस्परमैथुनभावयोरित्येवं संप्रतिपत्तौ च ग्राह्यः । नीवी परिधानग्रन्थिः, स्तनप्रावरणं बन्धनांशुकं, सक्थिनिरूढाः केशाश्च, एषामवमर्शनं यथा स्यात् । चकारेण गन्धमाल्यप्रेषणादिसमुच्चयः । एवकारेणाऽन्यथा-स्तिद्विशङ्कया उक्तस्थलेषु व्यवच्छेदः । +वीमि.

(५) द्वयोरित्यनेनान्यतरेण प्रतिपत्तेऽपि व्यभिचारे न निश्चयः । व्यम. १०८

नीवीस्तनप्रावरणसक्थिकेशावमर्शनम् ।

अदेशकालसंभाषं सहावस्थानमेव च X ॥

* पमा., विता. मित्तावत् ।

+ उत्तरश्लोकं समीत्येदं व्याख्यानं कृतम् । विर., व्यप्र. वीमिवद्भावः । X वीमि. व्याख्यानं पूर्वश्लोके द्रष्टव्यम् ।

(१) यास्मृ. २।२८४; अपु. २५८।६९-७० सक्थि (नाभि) मर्श (मर्द); विश्व. २।२८९ सक्थि (नाभि) भाषं (भाषां); मिता. सहावस्थान (सहैकासन); अप. सहाव (सहैक); व्यक. १२४ सक्थि... नम् (मूर्केशाम-व्य. कां. २३५

(१) अन्यतरानिच्छायां तु पुमान् योषिद्वा— 'नीवी-स्तनप्रावरणनाभिकेशावमर्शनम् । अदेशकालसंभाषां सहावस्थानमेव च ॥ स्त्री निषिद्धा शतं दण्ड्या कुर्वती द्विशतं पुमान् । अनिषेधे तयोर्दण्डो यथा संग्रहणे तथा ॥' नीव्यादिस्पर्शनादेशकालसंभाषणसहावस्थानादि पुंसा निवारिता स्त्री कुर्वती शतं दण्ड्या । स्त्रिया निवारितः पुमान् द्विशतं दण्ड्यः । द्वयोरपि त्वन्योन्यमिच्छया संग्र-हणोक्त एव दण्डः । नीवी रथानापरिवर्तिकादेशः । रहो-विवक्षया संभाषणमदेशकालसंभाषणम् । स्पष्टमन्यत् ।

विश्व. २।२८९-९०

(२) यः पुनः परदारपरिधानग्रन्थिप्रदेशकुचप्रावरण-जघनमूर्धरुहादिस्पर्शनं सामिलाष इवाचरति । तथा अदेशे निर्जने जनताकीर्णे वान्धकाराकुले अकाले संल-पनं करोति । परभार्यया वा सहैकमञ्जकादौ रिरंसयेवाव-तिष्ठते यः सोऽपि संग्रहणे प्रवृत्तो ग्राह्यः । एतच्चाशङ्क्य-मानदोषपुरुषविषयम् । इतरस्य तु न दोषः । यथाह मनुः—'यस्त्वनाक्षारितः पूर्वमभिभाषेत कारणात् । न दोषं प्राप्नुयात्किञ्चिन्न हि तस्य व्यतिक्रमः ॥' इति । यः परस्त्रिया स्पृष्टः क्षमतेऽसावपि ग्राह्य इति तेनैवोक्तम् । 'स्त्रियं स्पृष्टेदेशे यः स्पृष्टो वा मर्षयेत्तथा । परस्परस्या-नुमते सर्वे संग्रहणं स्मृतम् ॥' इति । यश्च मयेयं विदग्धाऽसकृद्रमितेति श्लाघया भुजङ्गजनसमक्षं ख्यापय-त्यसावपि ग्राह्य इति तेनैवोक्तम्—'दर्पाद्वा यदि वा मोहाच्छ्लाघया वा स्वयं वदेत् । पूर्वं मयेयं भुक्तेति तच्च संग्रहणं स्मृतम् ॥' इति । * मिता.

(३) संग्रहणे ग्राह्य इत्यनुवर्तते । यः परस्त्रीणां नीव्यादिस्पर्शं करोति, यत्र देशे च काले च परस्त्रिया सह भाषमाणः शिष्टैर्न गर्ह्यते ततोऽन्यो देशः कालश्चा-देशकालम् । तत्र यः परस्त्रीसंभाषणं कुरुते, यश्चैकत्र

* विर., पमा., रत्न., व्यप्र., व्यउ., विता. मित्तावत् । दर्शनम्); विर. ३८१-२ सक्थि (मूर्) मर्श (दर्श); पमा. ४६३ भाषं सहाव (भाषा सहैक); रत्न. १३२ अप-वत्; नृप्र. २०६ पमावत्; वीमि. अपवत्; व्यप्र. ३९८ अपवत्; व्यउ. १३५ अपवत्; विता. ७९९ सक्थि (जड्धा) शेषं अपवत्; राक्ती. ४८४ अपवत्; समु. १५३ पमावत्.

शयन आसने वा परस्त्रिया सहावतिष्ठते, स पुमान्
संग्रहणे ग्राह्यः । नीवी परिधानग्रन्थिः । कुचयोरावरणं
स्तनप्रावरणम् । सक्थि जघनम् । अप.

स्त्री निषेधे शतं दद्यात् द्विशतं तु दमं पुमान् ।
प्रतिषेधे तयोर्दण्डो यथा संग्रहणे तथा * ॥

(१) प्रतिषिद्धयोर्द्वयोः स्त्रीपुंसयोः पुनः संलापादिकरणे
दण्डमाह—स्त्रीति । प्रतिषिध्यत इति प्रतिषेधः पतिपित्रा-
दिभिर्येन सह संभाषणादिकं निषिद्धं तत्र प्रवर्तमाना
स्त्री शतपणं दण्डं दद्यात् । पुरुषः पुनरेवं निषिद्धे
प्रवर्तमानो द्विशतं दद्यात् । द्वयोस्तु स्त्रीपुंसयोः प्रतिषिद्धे
प्रवर्तमानयोः संग्रहणे संभोगे वर्णानुसारेण यो दण्डो
वक्ष्यते स एव विज्ञेयः । एतच्च चारणादिभार्या-
व्यतिरेकेण । 'नैष चारणदारेषु विधिर्नात्मोपजीविषु ।
सजयन्ति हि ते नारीं निगूढाश्चारयन्ति च ॥'
इति मनुस्मरणात् । ×मिता.

(२) उभावपि निवारितौ चेत् परस्परमालयतस्तदा
द्वौ प्रत्येकं प्रथमसाहसं दण्ड्यावित्यर्थः । + विचि. १७३
(३) अत्र मानवं वचनमभ्यासविषयं धनिकविषयं
वा । याज्ञवल्कीयं त्वनभ्यासनिर्घनविषयमिति प्रतिभाति ।
+ दवि. १५७

(४) स्त्रीपुरुषौ द्वावपि चेत्प्रतिषिद्धौ परस्परमाल-
पादिकं कुरुतः तदा संग्रहणे यथा उत्तमसाहसो दण्ड-
स्तथा तयोर्दण्ड इत्यर्थः । तुशब्देन द्वितीयस्य निषेधो
व्यवच्छिद्यते । +वीमि.

* विश्व. व्याख्यानं पूर्वश्लोके द्रष्टव्यम् ।

× अप., विर., रत्न., व्यप्र., व्यम., विता. मितावत् ।

+ शेषं मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२८५; अपु. २५८।७०-७१; विश्व. २।२९० निषेधे... दमं (निषिद्धा शतं दण्ड्या कुर्वती द्विशतं)
प्रति (अनि); मिता.; अप.; व्यक. १२५ दद्यात्
(दण्ड्या); विर. ३८६ व्यकवत्; रत्न. १३० व्यकवत्;
विचि. १७३ व्यकवत्; व्यनि. ३९९; दवि. १५७ व्यक-
वत्; वीमि. प्रतिषेधे (निषिद्धयोः); व्यप्र. ४०१; व्यम. १०६ व्यकवत्; विता. ८०१ व्यकवत्; सेतु. २६५ व्यक-
वत्; समु. १५४ व्यकवत्.

सजातावुत्तमो दण्ड आनुलोम्ये तु मध्यमः ।
प्रातिलोम्ये वधः पुंसो नार्याः कर्णादिकर्तनम् ॥

(१) अनुमानकौशलात् प्रत्यक्षोपलम्भनाद्वा स्पष्टी-
कृते संग्रहणे—'सजातावुत्तमो दण्ड आनुलोम्ये तु
मध्यमः । प्रातिलोम्ये वधः पुंसां स्त्रीणां नासादि-
कृन्तनम् ॥' आनुलोम्यादिविशेषे स्मृत्यन्तरानुसारद्
धनदण्डवधदण्डयोर्यथाह व्यवस्था कल्पनीया । उदा-
हरणार्थं चैतदाचार्येणोक्तमित्यवसेयम् । ऋज्वन्त्यत् ।

विश्व. २।२८८

(२) तदिदानीं संग्रहणे दण्डमाह—सजातावुत्तम
इति । चतुर्णामपि वर्णानां बलात्कारेण सजातीयगुणपर-
दाराभिगमने साश्रीतिपणसहस्रं दण्डनीयः । यदा त्वानु-
लोम्येन हीनवर्णा स्त्रियमगुप्तामभिगच्छति तदा मध्यम-
साहसं दण्डनीयः । यदा पुनः सर्वणामगुप्तामानुलोम्येन
गुप्तां वा ब्रजति तदा मानवे विशेष उक्तः—'सहस्रं ब्राह्मणे
दण्ड्योऽगुप्तां विप्रां बलाद्ब्रजन् । शतानि पञ्च दण्ड्यः
स्यादिच्छन्त्या सह संगतः ॥' तथा—'सहस्रं ब्राह्मणे
दण्डं दाप्यो गुप्ते तु ते ब्रजन् । शूद्रायां क्षत्रियविशोः
सहस्रं तु भवेद्दमः ॥' इति । एतच्च मुरुसखिभार्यादि-
व्यतिरेकेण द्रष्टव्यम् । 'भाता मातृष्वसा श्वश्रूमांतुलानी
पितृष्वसा । पितृव्यसखिशिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी स्नुषा ॥
दुहिताचार्यभार्या च सगोत्रा शरणागता । राश्री प्रब्रजिता
धात्री साध्वी वर्णोत्तमा च या ॥ आसामन्यतमां गच्छन्

(१) यास्मृ. २।२८६; अपु. २५८।६८-९ सज्य
(स्वजा) पुंसो (पुंसां) णादि (र्णाव); विश्व. २।२८८
पुंसो... तनम् (पुंसां स्त्रीणां नासादिकृन्तनम्); मिता.;
अप.; व्यक. १२५-६ सजा (स्वजा) पुंसो (पुंसां);
स्मृच. ३२१; विर. ३९० प्राति (प्रति); पसा. ४६४;
रत्न. १३०; विचि. १८३ सजा (स्वजा); व्यनि. ४००
पुंसो (पुंसां) नार्याः कर्णादि (स्त्रीणां नासादि); स्मृचि.
२६ विचिवत्; दवि. १६६ उक्त., व्रमधेनाववकर्तनमिति
पठितम् : १६७ विचिवत्, पू.; नृप्र. २०७ सजातावु
(अज्ञानावु) म्ये वधः (म्येऽधमः); सवि. ४६९ सजातावु
(सजात्यावु); वीमि.; व्यप्र. ३९९; व्यउ. १३६ विचि-
वत्; व्यम. १०६; विता. ८०१ सजा (स्वजा) म्ये तु
(म्येऽध); राकौ. ४८४ विचिवत्; सेतु. २६७-८; विव्य.
६५ विचिवत्.

शुद्धतल्पग उच्यते । शिश्रस्योत्कर्तनात्त्र नान्यो दण्डो
 विधीयते ॥' इति नारदस्मरणात् । प्रातिलोम्ये उत्कृष्ट-
 वर्षस्त्रीगमने क्षत्रियादेः पुरुषस्य वधः । एतच्च गुप्ता-
 विषयम् । अन्यत्र तु धनदण्डः—'उभावपि हि तावेव
 ब्राह्मण्या गुप्तया सह । विप्लुतौ शूद्रवद्दण्ड्यौ दग्धव्यौ
 वा कयामिना ॥ ब्राह्मणीं यद्यगुप्तां तु सेवेतां वैश्य-
 पार्थिवौ । वैश्यं पञ्चशतं कुर्यात्क्षत्रियं तु सहस्रिणम् ॥'
 इति मनुस्मरणात् । शूद्रस्य पुनरगुप्तामुत्कृष्टवर्णां स्त्रियं
 ब्रजतो लिङ्गच्छेदनसर्वस्वापहारौ । गुप्तां तु व्रजतस्तस्य
 वधसर्वस्वापहारविति तेनैवोक्तम्—'शूद्रो गुप्तमगुप्तं
 वा द्वैजातं वर्णमावसन् । अगुप्तमङ्गसर्वस्वैर्गुप्तं सर्वेण
 हीयते ॥' इति । नार्याः पुनर्हीनवर्णो व्रजन्त्याः कर्णयो-
 रादिग्रहणात्सासादेश्च कर्तनम् । आनुलोम्येन वा सर्वर्ण
 वा व्रजन्त्याः दण्डः कल्प्यः । अयं च वधायुपदेशो राज्ञ
 एव तस्यैव पालनाधिकाराच्च द्विजातिमात्रस्य । तस्य
 'ब्राह्मणः परीक्षार्थमपि शस्त्रं नाददीत' इति शस्त्रग्रहण-
 निषेधात् । यदा तु राज्ञो निवेदनेन कालविलम्बनेन
 कार्यतिपाताशङ्का तदा स्वयमेव जारादीन् हन्यात्—
 'शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्मो यत्रोपरुच्यते' । तथा 'नात-
 ताश्विधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन । प्रकाशं वाऽप्रकाशं
 वा मन्युस्तं मन्युमृच्छति ॥' इति शस्त्रग्रहणाभ्यनु-
 ज्ञानाच्च । तथा क्षत्रियवैश्ययोर्न्योन्यस्त्र्यभिगमने यथा-
 क्रमं सहस्र-पञ्चशतपणात्मकौ दण्डौ वेदितव्यौ ।
 तदाह मनुः—'वैश्यश्चेत्क्षत्रियां गुप्तां वैश्यां वा क्षत्रियो
 ब्रजेत् । यो ब्राह्मण्यामगुप्तायां तावुभौ दण्डमर्हतः ॥'
 इति । * मिता.

(३) सर्वेषां वर्णानां सजातौ सवर्णं यत्संग्रहणं तत्रो-
 च्तमसाहसो दण्डः । आनुलोम्ये ब्राह्मणादेः क्षत्रियादि-
 स्त्र्यभिगमने तु मध्यमसाहसो दण्डः । गुप्तां बलाद्रच्छत
 एतत् । यदाह मनुः—'सहस्रं ब्राह्मणो दण्डं दान्यो गुप्ते तु
 ते व्रजन् । शूद्रायां क्षत्रियत्रिशोः साहसो वै भवेद्दमः ॥'
 ते क्षत्रियावैश्ये । तथा—'अगुप्ते वैश्यराजन्त्ये शूद्रां वा
 ब्राह्मणो व्रजन् । शतानि पञ्च दान्यः स्यात्सहस्रं त्वन्त्यज-
 स्त्रियम् ॥' प्रातिलोम्ये हीनवर्णः पुरुष उत्तमवर्णा स्त्री-

* रुचि., बीमि., व्यप्र., विता. मितावद् ।

त्येवंरूपे संग्रहणे पुंसो वधः । स्त्रियास्तु कर्णकरनासौष्ठ-
 च्छेदनं कार्यम् । गुप्तायां स्त्रियामेतत् । अप.

(४) स्त्रीपुंसयोः परस्परानुरागजोपगमने तु दण्डमाह
 याश्वल्क्यः— सजाताविति । अत्र नार्या अपि दण्डा-
 भिधानात् अन्योन्यानुरागजोपभोगविषयमिदं वचनमिति
 गम्यते, गुरुदण्डाभिधानात्, संबन्धिभिः प्रसह्य परि-
 पालितचरितशालिनीविषयमिति च गम्यते । मध्यमो
 दण्डः चत्वारिंशत्सहितपञ्चशतकर्पापणात्मकः । एवं च
 पञ्चशताधिकत्वात् अयमपि गुरुदण्डः । 'ऋणं वा यदि
 वा दण्डः प्रायश्चित्तमथापि वा । यत्र पञ्चशतादिः
 स्यात्तत्कार्यं गुरु कीर्तितम् ॥' इति स्मरणात् । तेन गुरु-
 त्वान्मध्यमोऽपि पूर्वोक्तगुप्ताविषय एव । कर्णादिकर्तनं
 तु प्रातिलोम्ये एव, तदनन्तराभिधानात् वधार्धतुल्य-
 त्वाच्च । एवं च सजातावानुलोम्ये च नार्याः पुंसोऽभिहि-
 तार्धदण्डः कल्पनीय इति वधार्धतुल्यकर्णादिकर्तनाभि-
 धानादेवावगन्तव्यम् । स्मृच. ३२१

(५) कर्णादीत्यादिशब्दः केशादिपरः । एवञ्च पुंसः
 कार्योऽधिकार्यामिति बृहस्पतिवाक्येऽपि स्त्रीकर्णादिसहित-
 मेव प्रमापणं द्रष्टव्यम् । विर. ३९०

(६) चतुर्णामपि वर्णानां बलात्कारेण सजातीय-
 गुप्तपरभार्यागमने साशीतिपणसहस्रो दण्डः । यदा
 त्वानुलोम्येन हीनवर्णगुप्तपरभार्यागमनं तदा मध्यम-
 साहसो दण्डः । Xपमा. ४६४

(७) यत्तूक्तं रत्नाकरकृता बृहस्पतिवाक्येऽपि स्त्रीणां
 कर्णादिकर्तनसहितमेव प्रमापणमिति, तत्रोत्तमस्त्रिया
 हीनाभिगमानुमतावभिलाषप्रकाशने वा कर्णच्छेदो न
 त्वन्यत्राऽपराधाभावादिति प्रतिभाति । *दवि. १६६-७

(८) एतच्चानुरागजसंग्रहणविषयम् । स्त्रिया अपि
 दण्डाभिधानात् । बलात्कारोपधिकृतयोस्तु स्त्रिया अनप-
 राधित्वेन दण्डाभावात् । अस्मादेव प्रातिलोम्येन गमने
 पुरुषस्य वधं विधाय स्त्रियास्तदर्धतुल्यकर्णनासादिकर्तन-
 विधानात् सजातीयागमने पुरुषस्य यावुक्तावुत्तममध्यम-
 साहसौ दण्डौ तदर्धं स्त्रिया दण्ड इति सूचितम् ।

Xव्यप्र. ३९९

X शेषं मितावद् ।

* शेषं मितावद् विरवच्च ।

पितुः स्वसारं मातुश्च मातुलानीं स्तुषामपि ।
मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्यतनयां तथा ॥
आचार्यपत्नीं स्वसुतां गच्छंस्तु गुरुतल्पगः ।
छित्त्वा लिङ्गं वधस्तस्य सकामायाः स्त्रिया अपि ॥

(१) प्रायश्चित्तातिरेकार्थं तु भेदेनाह—पितृष्वसा-
मित्यादि । अत्र एवशब्दार्थे तुशब्दस्योत्कृष्य योजना,
गच्छन् गुरुतल्पग एवेति । एतदुक्तं भवति—युक्तं
सखिभार्यादिषु समत्ववचनं पितृष्वसादिषु गुरुतल्पग
एव, यथाभ्यर्हिते मन्त्रिणि किमयं राजसम इत्युच्यते
ध्रुवमयं राजैवेति । एवञ्च वदता पितृष्वसादिषु गुरुतल्पा-
न्यूनत्वं तत्समातिरेकश्च दर्शितो भवति । अन्ये तु मुख्य-
मेव गुरुतल्पं व्याचक्षते । (तदयुक्तं ?) तत्त्वह मातुर-
नुपादानात् (अयुक्तम्) । स्मृत्यन्तरे च 'ब्रह्महसुरापगुरु-
तल्पग' इत्युक्त्वा 'मातापितृयोनिसेवन्ध्याग' इत्युक्तं,
'नुपायां गवि च तत्समोऽवकर इत्येके' इति च । तद-
समञ्जसं स्यात्, अतः पूर्वैव व्याख्या व्यायसी । मातुः
सपत्नीति चासवर्णाभिप्रेता इतरासु तु गुरुतल्पसमत्वं
मुख्यमेव यतः । स्पष्टमन्यत् । विश्व. ३।२।२७-८

(२) गुरुतल्पातिदेशमाह—पितुरिति । पितृष्वसा-
दयः प्रसिद्धास्ताः गच्छन् गुरुतल्पगस्तस्य लिङ्गं छित्त्वा
राज्ञा वधः कर्तव्यो दण्डार्थं प्रायश्चित्तं च तदेव ।
चशब्दाद्राज्ञीप्रव्रजितादीनां ग्रहणम् । यथाह नारदः—
'माता मातृष्वसा श्वश्रूमातुलानी पितृष्वसा । पितृव्य-
सखिशिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी स्तुषा ॥ दुहिताचार्य-

(१) यास्मृ. ३।२।३२; विश्व. ३।२।२७ पूर्वार्धे (पितृ-
ष्वसां मातुलानीं स्तुषां मातृष्वसामपि); मिता.; अप.; स्मृच.
३२२; विर. ३९२ पू.; रत्न. १३३; विचि. १८४ पू.;
व्यनि. ४०० उक्त.; दवि. १७९; वीमि.; व्यम. १०७;
विता. ८०३; सेतु. २७० पू.; समु. १५५.

(२) यास्मृ. ३।२।३३; विश्व. ३।२।२८ याः स्त्रिया
अपि (याश्च योषितः); मिता. छित्त्वा लिङ्गं (लिङ्गं छित्त्वा);
अप. गच्छंस्तु (गच्छंश्च) छित्त्वा लिङ्गं (लिङ्गं छित्त्वा) अपि (तथा);
व्यक. १२७ अपि (तथा) उक्त.; स्मृच. ३२२ व्यकवत्; विर.
३९२ व्यकवत्; ३९९ व्यकवत्, उक्त.; रत्न. १३१ व्यकवत्;
विचि. १८४ व्यकवत्; व्यनि. ४०० स्त्रिया अपि (स्त्रिय-
स्तथा); दवि. १७९ व्यकवत्; वीमि.; व्यम. १०७;
विता. ८०३; सेतु. २७० व्यकवत्; समु. १५५ व्यकवत्.

भार्या च सगोत्रा शरणागता । राज्ञी प्रव्रजिता धात्री
साध्वी वर्णोत्तमा च या ॥ आसामन्यतमां गच्छन् गुरु-
तल्पग उच्यते । शिश्रस्योत्कर्तनात्तत्र नान्यो दण्डो
विधीयते ॥' इति । राज्ञी राज्यस्य कर्तुर्भार्या, न क्षत्रि-
यस्यैव । तद्गमने प्रायश्चित्तान्तरोपदेशात् । धात्री मातृ-
व्यतिरिक्ता स्तन्यदानादिना पोषयित्री । साध्वी व्रतचारिणी ।
वर्णोत्तमा ब्राह्मणी । अत्र मातृग्रहणं दृष्टान्तार्थम् । अयं
च लिङ्गच्छेदवधात्मको दण्डो ब्राह्मणव्यतिरिक्तस्य । 'न
जातु ब्राह्मणं हन्यात् सर्वपापेष्ववस्थितम् ।' इति तस्य
वधनिषेधात् वधस्यैव प्रायश्चित्तरूपत्वात् । अस्य च
विषयं गुरुतल्पप्रायश्चित्तप्रकरणे प्रपञ्चयिष्यामः । अत्र
स्तुषामगिन्योः पूर्वश्लोकेन गुरुतल्पसमीकृतयोः पुनर्ग्रहणं
प्रायश्चित्तविकल्पार्थम् । यदा पुनरेताः स्त्रियः सकामाः
सत्य एतानेव पुरुषान् वशीकृत्योपभुञ्जते तदा तासा-
मपि पुरुषवद्बध एव दण्डः प्रायश्चित्तं च । एतानि
गुर्वधिक्षेपादितनयागमनपर्यन्तानि महापातकतिदेशविष-
याणि सद्यःपतनहेतुत्वात्पातकान्युच्यन्ते । यथाह यमः—
'मातृष्वसा मातृसखी दुहिता च पितृष्वसा । मातुलानी
स्वसा श्वश्रूगत्वा सद्यः पतेन्नरः ॥' इति । गौतमेन
पुनरन्येषामपि पातकत्वमुक्तम्—'मातृपितृयोनिसेवन्ध्याग-
स्तेननास्ति कनिन्दितकर्माभ्यासिपतितात्याग्यपतित्यागिनः
पतिताः । पातकसंयोजकाश्चेति । तेषां च महा-
पातकोपपातकमध्यपाठान्महापातकान्यूनत्वमुपपातकञ्च
गुरुत्वमवगम्यते । तदुक्तम्—'महापातकतुल्यानि पापा-
न्युक्तानि यानि तु । तानि पातकसंज्ञानि तन्न्यूनमुप-
पातकम् ॥' इति । तथा चाङ्गिराः—'पातकेषु सहस्रं
स्यान्महस्तु द्विगुणं तथा । उपपापे तुरीयं स्यान्नरकं
वर्षसंख्यया ॥' इति । * मिता.

अन्याभिगमने त्वङ्कयः कुबन्धेन प्रवासयेत् ।
शूद्रस्तथान्य एव स्यादन्यस्यार्यागमे वधः ॥

* अप., स्मृच., विर., विचि., वीमि., व्यम., विता.
मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२९४; अपु. २५८।७३ (कुबन्धेना-
ङ्कय गमयेदन्याप्रव्रजितागमे) एतावदेव; विश्व. २।२९७ ऊ
(क) धान्य (धाङ्कय); मिता.; अप. २।२९३ त्वङ्कय-
(त्वाङ्कय) शेषं विश्ववत्; विर. ३९४ त्वङ्कयः (त्वङ्क)

(१) कामतस्तु त्रैवर्णिकानां— 'अन्याभिगमने त्वङ्कथः कञ्चनेन प्रवासयेत् । शूद्रस्तथाङ्क्य एव स्यादन्त्यस्यार्यागमे वधः ॥' अन्त्यशब्दोऽयं शूद्रान्ति-
कृष्टाप्रशदवचनः । तामन्त्यामपशदस्त्रियं गच्छंस्त्रैवर्णिकः कञ्चनेनाङ्कयित्वा स्वराष्ट्राद्ग्रहिकार्यः । शूद्रस्तथाङ्क्य एव स्यात् न ब्रह्मिकार्यः । प्रायश्चित्तं त्वकुर्वतः कामतो वाऽभ्यासादेतद् द्रष्टव्यम् । ततश्च शूद्रस्याप्रवासनं दासत्व-
ज्ञानार्थम् । दासीकृत्य च प्रायश्चित्तं कारयितव्यम् । अन्त्यस्य त्वपशदस्य शूद्राद्यार्यस्यभिगमे वध एव । अन्या दिशा संग्रहणस्वरूपपरिज्ञानोपायदण्डप्रपञ्चः कार्यः । विश्व. २।२९७

(२) अन्या चाण्डाली तद्गमने त्रैवर्णिकान्प्राय-
श्चित्तानभिमुखान् 'सहस्रं त्वन्त्यजस्त्रियम्' इति मनु-
वचनात्पणसहस्रं दण्डयित्वा कुञ्चनेन कुत्सितवन्धेन भगाकारेणाङ्कयित्वा स्वराष्ट्रात्प्रवासयेत् । प्रायश्चित्ता-
भिमुखस्य पुनर्दण्डनमेव । शूद्रः पुनश्चाण्डाल्याभिगमेऽ-
न्य एव चाण्डाल एव भवति । अन्त्यजस्य पुनश्चाण्डा-
लादेरुत्कृष्टजातिस्थभिगमे वध एव । * मिता.

(३) अन्याश्चाण्डालक्षत्रायोगवस्त्रियः । तदभिगन्तारं
द्विजातिं प्रायश्चित्तमकुर्वानं कञ्चनेन शिरोरहितेन पुंसा
ललाटेऽङ्कयित्वा स्वराष्ट्रात्प्रवासयेत् । शूद्रस्तु प्रायश्चित्तं
कुर्वाणोऽप्यङ्क्य एव । अन्त्यस्य चण्डालादेरुत्तमवर्णो
गच्छतो वध एव । अप.

(४) अङ्ककञ्चनः अशिरस्कपुरुषाकारपुरुषाङ्कः
तेनाङ्कयित्वा त्रैवर्णिकं निर्वासयेत् । तथा शूद्रोऽङ्क्य
एव स्यात्, एवकारेण प्रवासनमात्रनिषेधः । तेनान्त्या-

* पमा. मितावत् । दण्डविवेके विवाहरत्नाकरमते मिता-
क्षारमते च अनूदितम् ।

शेषं विश्ववत्; पमा. ४७१ थान्त्य (थाङ्क्य) मूलपाठोऽपि
धृतः; रत्न. १३२ कु (क); विचि. १७९ (=) त्वङ्क्यः
कुञ्चनेन (त्वङ्कवन्धेनैव) थान्त्य (थाङ्क्य); व्यनि. ४०१
त्वङ्क्यः (ऽङ्कित्वा); दवि. १७६ त्वङ्क्यः (त्वङ्कं) शेषं
विश्ववत्, कामधेनौ कल्पतरौ चाङ्कयेति पठितम् ।; सवि. ४७३
बन्धेन (दण्डेन) र्यागमे (भिगमे); वीमि.; व्यप्र. ४०४
त्वङ्क्यः (त्वङ्क्य); व्यउ. १३८ त्वङ्क्यः कु (त्वाङ्क्य
क) मनुः; व्यम. १०७ पमावत्; विता. ८११; समु.
१५५; विव्य. ५५.

भिगमे वधोक्तेरविरोधः । अन्त्यस्यार्यागमे वधः । आर्यो
त्रैवर्णिकस्त्री, तदभिगमे, अन्त्यश्चाण्डालो वध्य इत्यर्थः ।
पारिजाते तु 'शूद्रस्तथान्त्य एव स्यादिति' पठितं
व्याख्यातं च अन्त्य एव स्यात् पुनः शूद्रेषु प्रवेक्ष्य
इति । अत्राविरोधो व्यक्त एव । विर. ३९४-५

(५) शूद्रस्त्वन्त्याभिगमे तथा भगाद्याकारेणाङ्क्य
एव, न तु प्रवास्यः स्यात् । * वीमि.

कन्याहरणे कन्यादूषणे च वर्णभेदेन दण्डविधिः

अलङ्कृतां हरन् कन्यामुत्तमं ह्यन्यथाधमम् ।

दण्डं दद्यात्सवर्णासु प्रातिलोभ्ये वधः स्मृतः ॥

(१) संग्रहणप्रायत्वात् कन्याहरणमपि प्रसङ्गादाह—
अलङ्कृतामिति । अलङ्कृतोपकृतसविवाहा । स्पष्ट-
मन्यत् । विश्व. २।२९१

(२) पारदार्यप्रसङ्गात्कन्यायामपि दण्डमाह—
अलङ्कृतामिति । विवाहाभिमुखीभूतामलङ्कृतां सवर्णा
कन्यामपहरन्नुत्तमसाहसं दण्डनीयः । तदनभिमुखीं
सवर्णां हरन् प्रथमं साहसम् । उत्कृष्टवर्णजां कन्यामप-
हरतः पुनः क्षत्रियादेर्वध एव । दण्डविधानाच्चापहर्तु-
सकाशादाच्छिद्यान्यस्मै देयेति गम्यते । + मिता.

(३) भारुच्यादयस्तु, राज्ञा दण्डनीय एव । किन्तु
तस्य वरसंपत्तिरस्ति चेत् तस्मै देयेति पैशाचविवाहस्य
सद्भावादित्याहुः । धारेश्वरादयस्तु, वरसंपत्तिप्रतिपादनं
ह्यर्थदण्डान्तरम् । सवर्णां चेत्तस्मै देयेत्याहुः । सवि. ४७१

(४) अलङ्कृतामिति विवाहार्थमलङ्कृतां कन्यां
सवर्णासु मध्ये सवर्णामिति यावत् संभोगार्थमकामां

* शेषं मितावत् ।

+ अप., विर., पमा., विचि., दवि., सवि., व्यप्र.,
विता. मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२८७; विश्व. २।२९१ ह्यन्य (त्वन्त्य)
वर्णासु (वर्णस्तु); मिता. (ख) हरन् (हरेत्); अप. ह्यन्य
(त्वन्त्य) वर्णासु (वर्णा तु); व्यक. १२७; विर. ४०४;
पमा. ४६९; विचि. १७७; स्मृचि. २७ दण्डं दद्यात्
(दण्डः स्यात्); दवि. १८५ स्मृतः (तथा); सवि. ४७१
उत्तमं (द्युत्तमं); वीमि.; व्यप्र. ४०२ ह्यन्य (त्वन्त्य);
व्यउ. १३७ हरन् (हरेत्) ह्यन्य (त्वन्त्य); विता. ८१६
हरन् (हरेत्); सेतु. २७६; समु. १५६ व्यप्रवत्; विव्य.
५५.

हरन्तुत्तमसाहसं, अन्यथा विवाहार्थमलङ्कृतत्वाभावे
सवर्णामकामां कन्यां हरन्नधमं प्रथमसाहसं दण्डं दद्यात् ।
प्रातिलोभ्येऽपकृष्टेनोत्कृष्टवर्णकन्याहरणे भर्तुर्वधः स्मृतः ।

वीमि.

सकामास्वनुलोमासु न दोषस्त्वन्यथा दमः ।

दूषणे तु करच्छेद उत्तमायां वधस्तथा ॥

(१) कन्यास्वेव— 'सकामास्वनुलोमासु न दोष-
स्त्वन्यथाधमः ॥' इच्छन्तीषु कन्यासु सवर्णास्वनुलोमासु
वा प्रदूष्यापहृतासु न दोषः, गान्धर्वविवाहविषयत्वात् ।
यस्तुनलङ्कृतापहरणे अधमो दण्डः, सोऽन्यथा निष्का-
मास्वित्यर्थः । दूषणे तु कन्याभिगमने करच्छेदः, अनि-
च्छायामेव । अन्यथा त्वङ्गुलिच्छेदः स्मृत्यन्तरानु-
सारत् । प्रातिलोभ्येन तु कन्यादूषणे वध एव । तथा-
शब्दः स्मृत्यन्तरोक्तशुल्यारोहणादिप्रकारार्थः । स्पष्ट-
मन्यत् ।

विश्व. २।२९२

(२) आनुलोभ्यापहरणे दण्डमाह—सकामास्विति ।
यदि सानुरागां हीनवर्णां कन्यामपहरति तदा दोषा-
भावान्न दण्डः । अन्यथा त्वनिच्छन्तीमपहरतः प्रथम-
साहसो दण्डः । कन्यादूषणे दण्डमाह— दूषणे त्विति ।
अनुलोमास्वित्यनुवर्तते । यद्यकामां कन्यां बलात्कारेण
नलक्षतादिना दूषयति तदा तस्य करः छेत्तव्यः । यदा
पुनस्तामेवाङ्गुलिप्रक्षेपेण योनिक्षतं कुर्वन् दूषयति तदा
मनुकृष्टशतसहितोऽङ्गुलिच्छेदः । 'अभिपह्य तु यः
कन्यां कुर्याद्वर्षेण मानवः । तस्याशु कल्ये अङ्गुल्यौ
दण्डं चाहति पट्टशतम् ॥' इति । यदा पुनः सानुरागां
पूर्ववद्दूषयति तदापि तेनैव विशेष उक्तः— 'सकामा
दूषयन् कन्यां नाङ्गुलिच्छेदमर्हति । द्विशतं तु दमं
दाप्यः प्रसंगविनिवृत्तये ॥' इति । यदा तु कन्यैव

(१) यास्मृ. २।२८८; विश्व. २।२९२ दमः (ऽधमः);
मिता.; अप. विश्ववत्; व्यक. १२७; विर. ४०४; पमा.
४६९ धस्तथा (धः स्मृतः); विचि. १७७ च्छेद उक्त (च्छेद-
स्तुत); व्यनि. ४०२ उत्तरार्धे (अन्यथा प्रातिलोभ्येन गमने वध
रूप्यते); दवि. १८५ दोषस्त्व (दोषो ह्य) दमः (ऽधमः)
शेषं विचिवत्; १८२ उक्त.; सवि. ४७२ पू.; वीमि.;
व्यप्र. ४०३ पमावत्; व्यउ. १३७; विता. ८१६; सेतु.
२७६ स्वनुलोमा (सानुलोभ्या) शेषं विचिवत्; समु. १५६
पमावत्.

कन्यां दूषयति विदग्धा वा तत्रापि विशेषस्तेनैवोक्तः ।

'कन्यैव कन्यां या कुर्यात्तस्यास्तु द्विशतो दमः । या
तु कन्यां प्रकुर्यात्स्त्री सा सद्यो मौण्ड्यमर्हति ॥ अङ्गु-
ल्योरेव वा छेदं खरेणोद्ग्रहणं तथा ॥' इति । कन्यां
कुर्यादिति कन्यां योनिक्षतवतीं कुर्यादित्यर्थः । यदा
पुनरुत्कृष्टजातीयां कन्यामविशेषात्सकामामकामां वाभि-
गच्छति तदा हीनस्य क्षत्रियादेर्वध एव । 'उत्तमां
सेवमानस्तु जघन्यो वधमर्हति ।' इति मनुस्मरणात् ।
यदा सवर्णां सकामाभिगच्छति तदा गोमिथुनं शुल्कं
तत्रिन्ने दद्यात् यदीच्छति । पितरि तु शुल्कमनिच्छति
दण्डरूपेण तदेव राज्ञे दद्यात् । सवर्णामकामां तु गच्छतो
वध एव । यथाह मनुः— 'शुल्कं दद्यात्सेवमानः
समामिच्छेत्पिता यदि । योऽकामां दूषयेत्कन्यां स
सद्यो वधमर्हति । सकामां दूषयंस्तुल्यो न वधं प्राप्नु-
यान्नरः ॥' इति ।

* मिता.

(३) उत्तमवर्णेन हीनवर्णासु सकामासु कन्यास्वप-
हृतासु नास्त्यपहर्तुर्दोषः । अन्यथा त्वकामास्वधमः
प्रथमसाहसः । एतच्चापहारमात्रे दण्डविधानम् । कन्या
दूषयतोऽधुना दण्डमाह— दूषणे इति । यस्तु कन्याया
अङ्गुल्या योनिक्षतं कृत्वा दूषणं करोति, तस्य करच्छेदो
दण्डः । अस्मिन्दोष उत्तमवर्णकन्याविषये दूषयितुर्वधः ।
करशब्दोऽत्राङ्गुल्यां वर्तते । अप.

(४) अन्यथा तु तस्या अकामत्वे हर्तुर्दमः ।
नारदः— 'सकामायां तु कन्यायां सवर्णे नास्त्यतिक्रमः ।
किन्त्वलङ्कृत्य सत्कृत्य स ण्वैनां समुद्भवेत् ॥' अका-
मायां तु हृतायां शंखः— 'समां शुल्कमाभरणं द्विगुणं
च स्त्रीधनं दत्त्वा प्रतिपद्येत् ।' Xवीमि.

कन्यादोषस्यापनपशुगमनहीनस्त्रीगमनादौ दण्डविधिः
शतं स्त्रीदूषणे दद्यात् द्वे तु मिथ्याभिशांसने ।

पशून् गच्छन् शतं दाप्यो हीनां स्त्रीं गां च

मध्यमम् ॥

* पमा., विर., विचि., दवि., सवि., व्यप्र., व्यउ.,
विता. मितावत् ।

X शेषं मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२८९; अप. २५८।७१ दद्यात् (दाप्यो)
गं च (गाश्च) उक्त.; विश्व. २।२९३ दद्यात् (दाप्या)
शंसने (शंसिता) हीनां स्त्रीं (हीनस्त्रीं); मिता.; अप.

(१) दूषयितुर्दण्ड उक्तः । दूष्या तु कन्या— 'शतं स्त्री दूषणे दाप्या द्वे तु मिथ्याभिर्शंसिता । पशून् गच्छन् शतं दाप्यो हीनस्त्रीं गां च मध्यमम् ॥' स्त्रीत्वेनोपगम्य दूषिता कन्या स्त्रीत्युक्ता । सा दूषणे कृते शतं दण्ड्या । यदि त्वदुष्टामेव दूषितेयमिति ब्रूयात्, ततो मिथ्याभिर्शंसिता द्वे शते दण्ड्यः । गोव्यतिरिक्ता-श्वादिपशुगमने शतं दण्ड्यः । हीनां त्वनुलोमां स्त्रियं गां च गच्छतो मध्यमो दण्डः । हीनस्त्रीवचनं गवादिष्वपि स्त्रीवद् दण्डदानदृष्टान्तत्वेन । अन्यथा तु प्रागेवोक्तत्वात् पुनरुक्तैव स्यात् । तस्मात् पश्वादिष्वपि स्त्रीष्विव गन्तुर्दण्डादिकल्पनं परिग्रहविशेषाश्रयं योज्यम् ।

विश्व. २।२९३

(२) स्त्रीशब्देनात्र प्रकृतत्वात्कन्याऽवमृश्यते । तस्या यदि कश्चिद्विद्यमानानेवापस्सारजयक्ष्मादिदीर्घकुत्सित-रोगसंसृष्टमैथुनत्वादिदोषान् प्रकाशयेयमकन्येति दूषयति असौ शतं दाप्यः । मिथ्याभिर्शंसने तु पुनरविद्यमान-दोषाद्विकारेण दूषणे द्वे शते दापनीयः । गोव्यतिरिक्त-पशुगमने तु शतं दाप्यः । यः पुनर्हीनां स्त्रियमन्याव-साथिनीमविशेषात् सकामामकामां वा गां चाभिगच्छ-त्यसौ मध्यमसाहसं दण्डनीयः ।

मिता.

(३) स्त्रियाः कन्याया दूषणं क्षतशोनित्वादिक्केना-कन्यात्वाभिधानम् । तत्कर्तुः पणशतं दण्डः । तदेव चेन्मिथ्या ब्रूयात्पणशतद्वयं दण्ड्यः । गोव्यतिरिक्तं पशुं गच्छन् पणशतं दाप्यः । अन्यजां स्त्रीं गां च गच्छतो मध्यमसाहसो दण्डः । हीनस्त्रीं गच्छतो ब्राह्मणव्यति-रिक्तस्यायं दण्डः । ब्राह्मणस्य तु सहस्रं, 'सहस्रं त्वन्यजस्त्रियम्' इति वचनात् ।

अप.

(४) हीनाङ्गीं छिन्ननासादिकाम् । विर. ४०७

शंसने (शंसिता) पशून् (पशुं) हीनां स्त्रीं (हीनस्त्री) ; व्यक. १२८ (=) हीनां स्त्रीं गां च (हीनाङ्गीं चैव) उक्त. ; विर. ४०७ दाप्यो ... च (दण्ड्यो हीनाङ्गीं चैव) उक्त. ; पमा. ४६९ हीनां स्त्री (हीनस्त्री) ; स्मृचि. २७ दयात् (दाप्यो) शेषं पमावत् ; दवि. १९१ व्यकवत्, उक्त. : २१० शंसने (शंसिता) पू. ; वीमि. ; व्यप्र. ४०३ ; व्यउ. १३८ ; व्यम. १०८ हीनां (दीनां) ; विता. ८१९ ; सेतु. २७९ (=) विरवत्, उक्त. ; समु. १५६.

(५) वरस्य तु मिथ्यादोषाभिर्भायित्वे : 'दूषयंस्तु मृषा शतम्' इति प्रथमाध्याये दण्ड उक्तः । यथार्थं दोषाभिर्भायित्वे तु वरस्य न दोषः । पशूनिर्ति-रिक्तपशून् छाग्यादिकानित्यर्थः । हीनां स्त्रीं शूदां गां वा गच्छन्मध्यमं साहसं दाप्यः । चकारेण गुप्तधत्रिया-वैश्ययोर्गमने उत्तमसाहसं दाप्य इति पूर्वादाहृतं मनु-वाक्यसिद्धं समुच्चीयते ।

* वीमि.

दास्यादिसाधारणस्त्रीगमने दण्डविधिः, प्रसङ्गविशेषेषु
वैश्यावेतनविचारश्च

अवरुद्धासु दासीषु भुजिष्यासु तथैव च ।

गम्यास्वपि पुमान्दाप्यः पञ्चाशत्पणिकं दमम् ॥

(१) परिग्रहानुसारेणैव च— 'अवरुद्धासु दासीषु भुजिष्यासु तथैव च । गम्यास्वपि पुमान् दाप्यः पञ्चा-शत्पणिकं दमम् ॥' भुजिष्याः कर्मकारिण्यो दास्यः । तास्वपि स्वामिकर्मपरिहापणेनाक्रम्य गच्छतो दण्डः । गम्यास्वपि शूद्रादीनामुपरतभर्तृकासु भ्रातृभार्यासु पुण्या-ञ्जल्याद्यनुपनीतासु । पुंवचनमवरुद्धादिस्त्रीणामर्धदण्ड्यत्व-ज्ञापनार्थम् ।

विश्व. २।२९४

(२) साधारणस्त्रीगमने दण्डमाह—अवरुद्धास्विति । गच्छन्नित्यनुवर्तते । उक्तलक्षणां वर्णस्त्रियो दास्यस्ता एव स्वामिना शुश्रूषाहानिव्युदासार्थं गृह एव स्यातव्य-मित्येवं पुरुषान्तरोपभोगतो निरुद्धा अवरुद्धाः । पुरुष-नियतपरिग्रहा भुजिष्याः । यदा दास्योऽवरुद्धा भुजिष्या वा भवेयुस्तदा तासु, तथा चशब्दाद्वैश्यास्वैरिणीनामपि साधारणस्त्रीणां भुजिष्याणां च ग्रहणं ; तासु च सर्वपुरुष-साधारणतया गम्यास्वपि गच्छन् पञ्चाशत् पणान् दण्ड-नीयः । परपरिग्रहीतत्वेन तासां परदारतुल्यत्वात् । एतच्च

* शेषं मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२९० ; अपु. २५८।७२ ; विश्व. २।२९४ ; मिता. ; अप. ; व्यक. १२८ ; विर. ४०६ ; पमा. ४६७ ; रत्न. १३२ ; स्मृचि. २७ ; व्यनि. ४०३ ; दवि. १८९ ; नृप्र. २०८-९ णिकं (णकं) ; मच. ८।३६३ ; सवि. ४७३ अव (अप) पञ्चाशत्पणिकं (पञ्चशत्यधिकं) ; वीमि. ; व्यप्र. ४०१ ; व्यउ. १३८ ; व्यम. १०७ ; विता. ८०८ ; बाल. २।१३४ ; सेतु. २७८ ; समु. १५५ नृप्रवत्.

स्पष्टमुक्तं नारदेन— 'स्वैरिण्याब्राह्मणी वेद्या दासी निष्कासिनी च या । गम्याः स्युरानुलोभ्येन स्त्रियो न प्रतिलोमतः ॥ आस्वेव तु भुजिष्यासु दोषः स्यात्परदारवत् । गम्यास्वपि हि नोपेयाद्यत्ताः परपरिग्रहाः ॥' इति । निष्कासिनी स्वाम्यनवरुद्धा दासी ।

ननु च स्वैरिण्यादीनां साधारणतया गम्यत्वाभिधानमुक्तम् । न हि जातितः शास्त्रतो वा काश्चन लोके साधारण्यः स्त्रिय उपलभ्यन्ते । तथाहि । स्वैरिण्यो दास्यश्च तावद्वर्णस्त्रिय एव । 'स्वैरिणी या पतिं हित्वा सर्वेण कामतः श्रयेत् । वर्णानामानुलोभ्येन दास्यं न प्रतिलोमतः ॥' इति मनुस्मरणात् । न च वर्णस्त्रीणां षत्वौ जीवति मृते वा पुरुषान्तरोपभोगो घटते । 'दुःशीलः कामवृत्तो वा गुणैर्वा परिवर्जितः । परिचर्याः स्त्रिया साध्या सततं देवत्वपतिः ॥ कामं तु क्षपयेद्देहं पुष्पमूलफलैः शुभैः । न तु नामापि गृह्णीयात्पत्न्यौ प्रेते परस्य तु ॥' इति निषेधस्मरणात् । नापि कन्यावस्थायाः साधारणत्वम् । पित्रादिपरिरक्षितायाः कन्याया एव दानोपदेशात् । दात्रभावेऽपि तथाविधया एव स्वयं-वरोपदेशात् । न च दासीभावात्स्वधर्माधिकारच्युतिः । पारतन्त्र्यं हि दास्यं न स्वधर्मपरित्यागः । नापि वेद्या साधारणी वर्णानुलोमजव्यतिरेकेण गम्यजात्यन्तरासंभवात् । तदन्तःपातित्वे च पूर्ववदेवागम्यत्वम् । प्रतिलोमजे तु तासां नितरामगम्यत्वम् । अतः पुरुषान्तरोपभोगे तासां निन्दितकर्माभ्यासेन पातित्यात् पतितसंसर्गस्य निषिद्धत्वाच्च न सकलपुरुषोपभोगयोग्यत्वम् ।

सत्यमेवम् । किं तत्र स्वैरिण्याद्युपभोगे पित्रादिरक्षकराजदण्डभयादिदृष्टदोषाभावाद्गम्यत्ववाच्युक्तिः । दण्डाभावश्चावरुद्धासु दासीष्विति नियतपुरुषपरिग्रहोपाधितो दण्डविधानात्तदुपाधिरहितास्वर्यादवगम्यते । स्वैरिण्यादीनां पुनर्दण्डाभावो विधानाभावात् । 'कन्यां मजन्ती-मुत्कृष्टां न किञ्चिदपि दापयेत् ।' इति लिङ्गनिदर्शनाच्चावगम्यते । प्रायश्चित्तं तु स्वधर्मस्खलननिमित्तं गम्यानां गन्तॄणां चाविशेषाद्भवत्येव । यत्पुनर्वेश्यानां जात्यन्तरासंभवेन वर्णान्तःपातित्वमनुमानादुक्तं— 'वेद्या वर्णानुलोमाद्यन्तःपातित्वो मनुष्यजात्याश्रयत्वात् ब्राह्मणादिवत्' इति । तत्र । तत्र कुण्डगोलकादिभिरनैकान्तिकत्वात् ।

अतो वेद्याख्या काचिज्जातिरनादिर्वेश्यायामुत्कृष्टजातेः समानजातेर्वा पुरुषादुत्पन्ना पुरुषसंभोगवृत्तिर्वेश्येति ब्राह्मण्यादिवह्नोक्तप्रसिद्धिबलादभ्युपगमनीयम् । न च निर्मूल्यं प्रसिद्धिः । स्मर्यते हि स्कन्दपुराणे— 'पञ्चचूडा नाम काश्चनाप्सरसस्तसंततिर्वेश्याख्या पञ्चमी जातिः' इति । अतस्तासां नियतपुरुषपरिणयनविधिविधुरतया समानोत्कृष्टजातिपुरुषाभिगमने नादृष्टदोषो नापि दण्डः । तासु चानवरुद्धासु गच्छतां पुरुषाणां यद्यपि न दण्डस्तथाप्यदृष्टदोषोऽस्त्येव । 'स्वदारनियतः सदा' इति नियमात् । 'पशुवेश्याभिगमने प्राजापत्यं विधीयते' इति प्रायश्चित्तस्मरणाच्चेति निरवद्यम् । * मिता.

(३) अवरुद्धासु दासीषु अन्येनावरुध्य धृता या दास्यः तासु अनुलोमजास्वपि । विर. ४०६

(४) हीनां स्त्रीमित्युक्तमपवदति— अवरुद्धास्वित्यादि । दासी पुरुषविशेषेण विवाहा परिग्रहीता च त्रिविधा, एकेन पुरुषेण स्वभोगार्थं पुरुषान्तरभोगतो निरुद्धा भुजिष्या वेद्या चेति । भुजिष्या च स्वमित्त-पुरुषान्तरोपभोगविषयः स्वपरिचर्याकारिणी । तासु त्रिविधासु आद्यचरमकथितासु नियतपुरुषेण गम्यास्वपि परः पुमान् गच्छन् पञ्चाशत्पणमितं दमम् । वीभि.

प्रसह्य दास्यभिगमे दण्डो दशपणः स्मृतः । बहूनां यद्यकामाऽसौ चतुर्विंशतिकः पृथक् ॥ (१) अदत्तैव शुक्लं— 'प्रसह्य दास्यभिगमे दण्डो दशपणः स्मृतः । बहूनां यद्यकामासौ द्विर्द्वादशपणः पृथक् ॥' अकामाभिगमने बहूनामेकस्यामेव

* अप., पमा., रत्न., दवि., सवि., व्यप्र., व्यउ., व्यम., विता. भितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२९१; अपु. २।५८।७३ पू.; विश्व. २।२९५ चतुर्विंशतिकः (द्विर्द्वादशपणः); भिता.; अप.; व्यक. १२८ उक्त.; विर. ४०६ दास्यभिगमे (दास्या गमने); पमा. ४६८; विचि. १८७-८ बहूनां (बहुना) शेषं विरवत्; व्यनि. ४०३ दास्यभिगमे (वेद्यागमने); दवि. १९० (=) दण्डो ... .. स्मृतः (पञ्चाशत्पणिको दमः) शेषं विरवत्; सवि. ४७३ ऽसौ (सा) तिकः (तितः); वीभि.; व्यप्र. ४०२; व्यउ. १३८; विता. ८१०; बाल. २।१३४ पू.; सेतु. २७८ विरवत्; समु. १।५५ बहूनां (बहुवो).

दास्यां प्रत्येकं चतुर्विंशतिपणो दण्डः । विश्व. २।२९५

(२) 'अवरुद्धासु दासीषु' इत्यनेन दासीस्वैरि-
ष्यादिभुजिष्याभिगमने दण्डं विदधतस्तास्वभुजिष्यासु
दण्डो नास्तीत्यर्थादुक्तं तदपवादमाह— प्रसङ्गेति ।
पुरुषसंभोगजीवासु दासीषु स्वैरिष्यादिषु शुल्कदान-
विरहेण प्रसङ्ग बलात्कारेणाभिगच्छतो दशपणो दण्डः ।
यदि बहव एकामनिच्छन्तीमपि बलात्कारेणाभिगच्छन्ति
तर्हि प्रत्येकं चतुर्विंशतिपणपरिमितं दण्डं दण्डनीयाः ।
यदा पुनस्तदिच्छया भाटिं दत्त्वा पश्चादनिच्छन्तीमपि
बलाद्ब्रजन्ति तदा तेषामदोषः, यदि व्याध्याद्यभिभव-
स्तस्या न स्यात् । 'व्याधिता सश्रमा व्यग्रा राज-
कर्मपरायणा । आमन्त्रिता चेन्नागच्छेददण्ड्या वडवा
स्मृता ॥' इति नारदवचनात् । मिता.

(३) परदासीं हठादभिगच्छतो दशपणो दण्डः ।
अनिच्छन्तीं बहूनामभिगच्छतां प्रत्येकं चतुर्विंशतिपणः ।
अप.

(४) एवं च सकामाया वेश्याया एकेन बहुभिवा-
ऽभिगमे दण्डाभावः । अवरुद्धाभुजिष्ययोरपि नियत-
पुरुषस्याभिगमे दण्डाभावः, गम्यास्वित्यभिधानादिति
मिताक्षरास्वरसः । मिश्रास्तु— 'वेश्यागामी द्विजो दण्ड्यो
वेश्याशुल्कं पणं स्मृतम् ।' इति नारदेन शुल्कतुल्यदण्डो
मध्यमसाहसुरूपो ब्राह्मणस्योक्त इति न कापि दण्डाभाव
इत्याहुः । तेषां चायमाशयः— 'बहुभिर्भुक्तपूर्वा या तां
गच्छेयुर्नराधमाः । तस्यां वेश्यावदिच्छन्ति दण्डनं न
तु दारवत् ॥' इति व्यासेन नराधमत्वेनोपन्यासात्
सामान्यत एव भुक्तपूर्वागमने दण्ड उक्तः । 'स्वदार-
निरतश्चैवेति ग्रन्थकृता प्रथमाध्याये स्वदारव्यतिरिक्त-
गमनमर्थतः प्रतिषिद्धमिति गम्यास्वित्यनेन नान्यापेक्षा-
त्पददण्डप्रयोजकगमनयोग्यास्वित्येव विवक्षणीयं, न च
निषिद्धेऽपि वेश्यागमने मानाभावाद्दण्डाभावः । 'अग-
म्यागामिनः शास्तिर्दण्डो राज्ञः प्रकीर्तितः । प्रायश्चित्त-
विधानं तु पापराशेर्विशोधनम् ॥' इति प्रायश्चित्तदण्ड
उक्तो नारदेन, ग्रन्थकृता तु दशपणादिरिति विरोध इति
बाह्यं, प्रकृतदण्डस्य शूद्रपरत्वात् । एवं च पञ्चाशत्पणो
यत्र शूद्रस्योक्तो ग्रन्थकृता तत्र ब्राह्मणस्य पञ्चशतपरि-
मितो दण्डः, क्षत्रियस्य प्रथमसाहसो, वैश्यस्य तदर्ध-

ब्य. कां. २३६

मित्युक्तम् । एवं दशपणस्थलेऽपि द्वैगुण्यं वैश्यादः
कल्पनीयमित्याभाति । वीमि.

गृहीतवेतना वेश्या नेच्छन्ती द्विगुणं बहेत् ।
अगृहीते समं दाप्यः पुमानप्येवमेव हि ॥

यदा तु शुल्कं गृहीत्वा स्वस्यापि अर्थपतिं नेच्छति
तदा द्विगुणं शुल्कं दद्यात् । तथा शुल्कं दत्त्वा स्वय-
मनिच्छतः स्वस्थस्य पुंसः शुल्कहानिरिव । 'शुल्कं गृहीत्वा
पण्यस्त्री नेच्छन्ती द्विगुणं बहेत् । अनिच्छन् दत्तशुल्कोऽपि
शुल्कहानिमवाप्नुयात् ॥' इति तेनैवोक्तम् । तथान्योऽ-
पि विशेषस्तेनैव दर्शितः— 'अप्रयच्छंस्तथा शुल्कमनुभूय
पुमान् स्त्रियम् । अक्रमेण च संगच्छन् पाददन्तनखा-
दिभिः ॥ अयोनी वाऽभिगच्छेद्यो बहुभिर्वाऽपि वासयेत् ।
शुल्कमष्टगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु ॥ वेश्याप्रधाना
यास्तत्र कामुकास्तद्गृहोषिताः । तत्समुत्थेषु कार्येषु
निर्णयं संशये विदुः ॥' इति । मिता.

अयोनिपुरुषप्रव्रजितान्यतमगमने दण्डविधिः

अयोनी गच्छतो योषां पुरुषं वाऽपि मेहतः ।
चतुर्विंशतिको दण्डस्तथा प्रव्रजितागमे ॥

(१) अविशेषेण तु— 'अयोनी गच्छतो योषां
पुरुषं चाभिमेहतः । द्विर्द्वादशपणो दण्डस्तथा प्रव्रजिता-
गमे ॥' आस्यपादादौ पुरुषस्य शिश्नप्रक्षेपणं पुरुष-
मेहनम् । व्यभिचारिणीत्वाद् ज्ञातिभिरस्यक्ता स्त्री
प्रव्रजिता । स्पष्टमन्वत् । विश्व. २।२९६

(१) यास्मृ. २।२९२; मिता.; अप. अयं श्लोको नोप-
लभ्यते; विता. ८११ दाप्यः (दाप्या).

(२) यास्मृ. २।२९३; विश्व. २।२९६ वाऽपि (चाभि)
चतुर्विंशतिको (द्विर्द्वादशपणो); मिता.; अप. २।२९२
वाऽपि (चाभि); व्यक. १२८ चतुर्विंशतिको (चत्वारिंशत्पणो);
विर. ४०६-७ योषां (रागात्) चतुर्विंशतिको (चत्वारि-
शत्पणो); पमा. ४७१ (=) प्रव्रजितागमे (प्रव्रजितासु च);
विचि. १८८ तो योषां (तस्तेषां) शेषं व्यकवत्; व्यनि.
४०३; दवि. १७९ व्यकवत्, उक्त. : १९२ व्यकवत्;
वीमि.; व्यप्र. ४०४ वाऽपि (वाऽभि); व्यउ. १३९
व्यप्रवत्; व्यम. १०८ पुरुषं वाऽपि (पुरीषं वाऽभि);
विता. ८११ व्यप्रवत्; सेतु. ३२५ व्यकवत्; समु. १५६
व्यप्रवत्.

(२) यस्तु स्वयोषां मुखादावभिगच्छति पुरुषं वाभिमुखो मेहति तथा प्रव्रजितां वा गच्छत्यसौ चतुर्विंशतिपणान् दण्डनीयः । मिता.

(३) यः पुनर्योनौ मुखादौ योषां योषितं गच्छति, यश्च पुरुषमधि पुरुषस्योपरि मेहं मूत्रपुरीषं चोत्सृजति, यश्च प्रव्रजितां श्रमणिकादिकामुपैति, तस्य चतुर्विंशतिपणो दण्डः । चत्वारिंशत्पणो दण्ड इति वा पाठे चत्वारिंशत्पणरूपः । अप.

(४) यद्यकामाऽसौ बहुभिर्गम्यते तदा पृथक् पृथक् चतुर्विंशतिपणो दण्डः । अयोनौ पुरुषं मेहतः अतिरागेण पुरुषमभिगच्छतः । प्रव्रजिता शाक्यादिस्त्री तस्या गमे अभिगमे । विर. ४०७

(५) अयोनौ स्त्रिया एव मुखादौ गच्छतः मेदप्रयोगं कुर्वतः । पुरुषं मेहतः अतिरागेण पुरुषमभिगच्छतः । प्रव्रजिता तापसी । विचि. १८८

(६) तत्राऽयोनपदं मानुषीयोनव्यतिरेकपरं, तस्य द्वौ भेदौ, स्त्रीपुंसयोरवयवान्तरं गवादियोनिश्च । तयोरङ्गान्तराभिगमे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः— ‘अयोनौ गच्छतो योषां पुरुषं वापि मेहतः । चत्वारिंशत्पणो दण्डस्तथा प्रव्रजितागमे ॥’ मिताक्षरायां चतुर्विंशतिको दण्ड इति पठितम् । अयोनौ योषामिति— अयोनौ मुखे, द्रविडोत्कलादौ दृष्टत्वात् कामागमेषु श्रुतत्वाच्च । तत्र हीदमौपरिष्टकमित्याख्यायते जघन्यस्य कर्मणः उपरिष्ठात् प्रवर्त्यमानत्वात् । आह च वात्स्यायनः— तस्या वदने यजघनकर्म तदौपरिष्टकमिति । इह याः स्वौपरिष्टकमिच्छन्ति, न ताभिः सह युज्यन्ते इत्यादिवचनाद्देश्यादास्यादौ फलतः तस्यावगमात्, ‘धर्मपत्न्यां सुव्रतायां मुखे मैथुनकारिणः । पत्नी विधातुर्भवति..... ॥’ इति कर्मविपाकसमुच्चयवचनसंवादाच्च धर्मपत्नीमात्रे निषेधः पर्यवस्यति, एवञ्च तत्रैवायं दण्डः । तस्य निषेधेन सममेकविषयत्वात् । स्वयोषां यो मुखादावभिगच्छतीति विशानेश्वरीयव्याख्यानदर्शनाच्चेति केचित् । तत्र— ‘अयोनौ गच्छतो योषामि’ति सामान्यश्रुतौ बाधकाभावात् । निषेधस्यापि तथाविधक्रियामात्रविषयत्वात् । दण्डभेदप्रकरणोपदर्शितविष्णुपुराणसंवादात् । पुरुषं वापि

मेहत इत्यतिरागेण पुरुषमेवाभिगच्छत इत्यर्थः ।

दवि. १९२-३

(७) अपिकारेण गन्तव्यात्वे पूर्वदण्डाधिक्यं समुचिनोति । वीभि.

नारदः

संग्रहणलक्षणानि

घोरस्त्रिया सहाकालेऽदेशे वा पुरुषस्य तु ।
स्थानसंभाषणामोदाख्यः संग्रहणक्रमाः ॥

(१) अकाले रात्र्यादौ, अदेशे निर्जनादौ, स्थानमेकत्र स्थितिः, आमोदः परिहासः । विर. ३८०

(२) संग्रहणमिति, सम्यग्रगृह्यते तदनुरक्ततया प्रमीयते आशयो येन तत्संग्रहणम् । अनन्यथासिद्धपरस्त्री-संलापादि तेन कर्मणा वचसा च परस्परमनुरक्तावनुमीयेते । अनन्यथासिद्धत्वबलादेवाज्ञतया ऋजुतया कार्योत्कण्ठ्यादिना अनन्यथाभिसंधिना वा कृतः संलापादिर्न संग्रहणम् । एतत्परमेव मनुवचनमपि— ‘भिधुका बन्दिनश्चैव दीक्षिताः कारवस्तथा । संभाषणं गृहे स्त्रीभिः कुर्युरप्रतिवारिताः ॥’ इति । विचि. १७०

(३) परभार्यया सहाकाले रात्र्यादौ अदेशे दिवाप्यपवरकादौ मिथः परस्परतो रहसि वा, उभयत्र महाजनमध्ये प्रकाशमदोष इत्युक्तं भवति, पुरुषस्य सहस्थानसंभाषणामोदा इति क्रीडारतिविखम्भाख्य एते संग्रहणारम्भाः संग्रहणान्येव ।

नामा. १३१६२ (पृ. १३७-८)

नदीनां संगमे तीर्थेष्वारामेषु वनेषु च ।

स्त्रीपुंसौ यत्समेयातां तच्च संग्रहणं स्मृतम् ॥

नदीसंगमादिषु व्याजेन रहः स्त्रीपुंसौ संगच्छेयातां,

(१) नासं. १३१६२ पुरुषस्य तु (भवतो मिथः); नास्तु. १५१६२ नासंवत्; स्मृच. ८; विर. ३८० उदेशे च (अदेशे); विचि. १७० विरवत्; सेतु. २६१ उदेशे च पु (अदेशे पू); समु. १५३ दाख्यः (दाः स्त्रियाः).

(२) नासं. १३१६३ उत्तरार्धे (स्त्री पुमांश्च समेयातां ग्राह्यं संग्रहणं भवेत्); नास्तु. १५१६३ तस्मे (तस्मी); द्यक. १२४ तच्च (तत्तु); विर. ३८०; विचि. १७० तीर्थेषु (तीर्थे आ) तस्मे (तस्मी); द्यनि. ३९९ च्वा (ऽप्या); सेतु. २६१-२ विचिवत्; समु. १५३ च्वा (ऽप्या).

क्त संग्रहणं ब्राह्मम् । नाभा. १३।६३ (पृ. १३८)

दूर्तीप्रस्थापनैर्वाऽपि लेखसंग्रहणैरपि ।

अन्यैश्च विविधैर्दोषैर्ब्राह्मं संग्रहणं बुधैः ॥

दूर्तीप्रस्थापनमपि मावदोषलिङ्गम् । एवं लेखा-
संग्रहणमपि । परभार्यायां परपुरुषस्य वा परस्परतः कः
प्रसङ्गः ? दुष्टैरन्यैरपि प्रेक्षितप्रकाशनपरिहासादिभिः
संग्रहणमेवासंबद्धानाम् । नाभा. १३।६४ (पृ. १३८)

स्त्रियं स्पृशेददेशे यः स्पृष्टो वा मर्षयेत्तथा ।

परस्परस्यानुमतं सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥

स्त्रियं परः स्पृशेत् स्तनोष्ठादौ, तथा वा तत्र स्पृष्टो
मर्षयेत् । अन्योन्यानुमते प्रीयमाणवाप्रीयमाणौ वा न
रुष्टौ, सर्वमेव रूपं संग्रहणं भवेत् ।

नाभा. १३।६५ (पृ. १३८)

बैखैराभरणैर्मांल्यैः पानैर्भक्ष्यैस्तथैव च ।

संग्रह्यमाणैर्गन्धैश्च वेशं संग्रहणं बुधैः ॥

भक्ष्यादिप्रेषणैरप्यसंबद्धानां संग्रहणम् ।

नाभा. १३।६६ (पृ. १३८)

उपकारक्रिया केलिः स्पर्शां भूषणवाससाम् ।

सह खट्वासनं चैव सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥

उपचारक्रिया उद्यतवस्त्रालङ्कारदानादि, केलिर्नर्म-
हासः, भूषणवासस्पर्शाः, एकलव्त्वासनादि सर्वं संग्रह-

(१) नासं. १३।६४ वाऽपि लेख (श्वैत्र लेखा) उत्तरार्धे
(अन्यैरपि व्यतीचारेः सर्वं संग्रहणं स्मृतम्); नास्मृ. १।५।६४;
विर. ३८० प्रस्थापनै (संग्रहणै) उत्तरार्धे (अन्यैर्वाऽपि
व्यभिचरैराद्यं संग्रहणं स्मृतम्); विचि. १७० प्रस्थापनै
(संग्रहणै) उत्तरार्धे (अन्यैर्वाऽपि व्यभिचरैराद्यं संग्रहणं
स्मृतम्).

(२) नासं. १३।६५ तथा (तया) मतं... स्मृतम् (मते
तच्च संग्रहणं भवेत्); नास्मृ. १।५।६५; अप. २।२८४
व्यासः; व्यक. १२४ मतं (मते) नारदः मनुश्च; स्मृच. ९
मतं (मते): .

(३) नासं. १३।६६ पूर्वार्धे (भक्ष्यैर्वा यदि वा भोज्यैर्वस्त्रै-
र्मांल्यैस्तथैव च) वेशं (सर्वं) बुधैः (भवेत्); नास्मृ.
१।५।६८.

(४) नासं. १३।६७ उपकार (उपचार); नास्मृ.
१।५।६६; अप. २।२८४ कार (कारः) खट्वा (शय्या)
व्यासः; व्यक. १२४ नारदः मनुश्च.

णम् ।

नाभा. १३।६७ (पृ. १३८)

दूर्पाद्वा यदि वा मोहाच्छ्लेषघया वा स्वयं वदेत् ।

पूर्वं मयेयं भुक्तेति तच्च संग्रहणं स्मृतम् ॥

दर्पान्मोहाद् वेदशोऽहमिति श्लाघमानो वा स्वयमे-
वाकस्माद् ब्रूयात् मयेयं भुक्तपूर्वेति अन्तर्गतं गूहितम-
शक्तः, तदपि संग्रहणम् । नाभा. १३।६८ (पृ. १३८)

पाणौ यश्च निगृहीयाद्वेण्यां वस्त्राञ्चलेऽपि वा ।

तिष्ठ तिष्ठेति वा ब्रूयात् सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥

पाणिग्रहणाद्यपि संग्रहणलिङ्गं प्रीतिप्रकाशनात् ।

नाभा. १३।६९ (पृ. १३८)

संग्रहणदोषप्रतिप्रसवः

नाथवत्या परगृहे संयुक्तस्य स्त्रिया सह ।

दृष्टं संग्रहणं तच्चैर्नागतायाः स्वयं गृहे ॥

(१) नाथवत्यास्तावत्संग्रहणं दृष्टं दण्डयतात्रीजं
यदि सैव संग्रहीतुर्गृहं स्वेच्छया समागत्य संग्राहयति तदा
तदपि न दुष्टमित्यर्थः । विचि. १७५

(२) नाथवद्ग्रहणं वेश्यादिनिवृत्त्यर्थम् । गु (तायाः?
तया) । पुरुषस्यास्वगृहे परगृहे संयुक्तस्य परस्त्रिया सह
संग्रहणञ्चैः संग्रहणं दृष्टं ज्ञातम् । स्वयमागतायां पुरुषस्य
गृहे संयुक्तायां न संग्रहणम् । नात्र पुरुषस्य दोषः ।

नाभा. १३।६० (पृ. १३७)

अदुष्टयुक्तदारस्य स्त्रीवस्याक्षमकस्य च ।

स्वेच्छानुपेयुषो दारात्र दोषः साहसे भवेत् ॥

(१) नासं. १३।६८ पूर्व...तच्च (मयेयं भुक्तपूर्वेति सर्वं);
नास्मृ. १।५।६९ पूर्व...ति (मयेयं भुक्तपूर्वेति); अप.
२।२८४; व्यक. १२४; विर. ३८१; विचि. १७२;
व्यग्र. ३९८ मनुनारदौ; समु. १।५३.

(२) नासं. १३।६९ अले (न्तरे); नास्मृ. १।५।६७
यश्च (यच्च); अप. २।२८४; व्यक. १२४; स्मृच. ९;
विर. ३८१ यश्च नि (यश्चापि) द्वेष्यां (द्वेष्यां); विचि.
१७२ विरवत्; समु. १।५३.

(३) नासं. १३।६०; नास्मृ. १।५।६० नाथवत्या
(नाप्यपत्य); व्यक. १२५; विर. ३८५ दृष्टं (दृष्ट);
विचि. १७५ विरवत्; द्वि. १।५७ विरवत्, कात्यायनः;
सेतु. २६६ विरवत्; विज्य. ५४ विरवत्.

(४) नासं. १३।६९ अदु (प्रदु) स्याक्ष (स्य क्ष)

(१) तेन क्लीबस्याक्षमस्य वा स्वेच्छान् स्वच्छन्दान् दारान् तथादुष्टत्यक्तान् स्वच्छन्दान् दारानुपगच्छतः पुरुषस्य न दण्ड इत्यर्थः । स्वेच्छान् दारान् उपेयुष इत्यन्वयः । विर. ३८६

(२) परित्यक्तान् क्लीबपतिकानक्षमपतिकान् वा परदारान् स्वेच्छांस्तद्गृहेऽपि संगृह्यतो अभिगच्छतो वा न दण्ड इत्यर्थः । विचि. १७५

(३) प्रदुष्टा एव त्यक्ताः प्रदुष्टत्यक्ताः ता दारा यस्य, दुष्टेत्युत्सृष्टा भार्या येन, क्लीबस्य च क्षमकस्य च गच्छन्ती परेणेच्छति, तस्य दारैरिच्छद्भिः संगच्छतो न साहसदोषः संग्रहणमित्यर्थः । पूर्वस्यापवादः ।

नामा. १३।६१ (पृ. १३७)

वर्णभेदेन संग्रहणे दण्डविधिः

स्वजात्यतिक्रमे पुंसांमुक्तमुत्तमसाहसम् ।

विपर्यये मध्यमस्तु प्रतिलोमे प्रमापणम् ॥

स्वजातीयाया ब्राह्मण्या ब्राह्मणस्य, क्षत्रियायाः क्षत्रियस्येत्यादि, संग्रहणे उत्तमसाहसं सहस्रमिति । विपर्यये ब्राह्मणस्योनया क्षत्रिययेत्यादि, मध्यमसाहसं पञ्च शतानि । प्रतिलोमे ब्राह्मण्याः क्षत्रियस्य, क्षत्रियाया वैश्यस्येत्यादि, संग्रहणे मरणमेव दण्ड इति ।

नामा. १३।७० (पृ. १३९)

माता मातृष्वसा श्रुश्रूमातुलानी पितृष्वसा ।

पितृव्यसखिशिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी स्नुषा ॥

स्वेच्छानु (स्वेच्छैव) दारान् (दारैर्न) साहसे (साहसो); नास्मृ. १५।६१ स्याक्षमक (स्य क्षयिक) स्वेच्छा (सेच्छ); व्यक. १२५ अदु (प्रदु) नारदकाल्यायनौ; विर. ३८६ विष्णुः; विचि. १७५ स्याक्षमकस्य (स्याप्यक्षमस्य) विष्णुः; दवि. १५८ अदु (प्रदु) स्वेच्छा (सेच्छा) नारदकाल्यायनौ; सेतु. २७० स्वेच्छा (सेच्छा) विष्णुः; विव्य. ५४ साहसे (संग्रहे).

(१) नासं. १३।७०; नास्मृ. १५।७० (सञ्चालतिशये पुंसां दण्ड उत्तमसाहसः । मध्यमस्तवानुलोम्येन प्रातिलोम्ये प्रमापणम् ॥).

(२) नासं. १३।७३; नास्मृ. १५।७३; मित्वा. २।२८६; अप. २।२८६; व्यक. १२६; स्मृच. ३२२; विर. ३९२; पमा. ४६५; रत्न. १३१; विचि. १८४; व्यनि. ४००; स्मृचि. २६; दवि. १७८; सवि. ४६९; व्यप्र. ३९९; व्यउ. १३४; व्यम. १०७; विवा. ८०३; सेतु. २६९; समु. १५५; विव्य. ५५ पृ.

दुहिताऽऽचार्यभार्या च सगोत्रा शरणागता ।
राज्ञी प्रव्रजिता धात्री साध्वी वर्णोत्तमा च यः ॥
आसामन्यतमां गत्वा गुरुतल्पग उच्यते ।
शिभ्रस्योत्कर्तनात्तत्र नान्यो दण्डो विधीयते ॥

(१) ब्राह्मणव्यतिरिक्तगुरुतल्पगविषयमेतत् ।

अप. २।२८६

(२) स्वजातावपि क्वचित् शारीरदण्डं अपराधाधिक्यं प्रदर्शयन्नाह नारदः— मातेति । अन्योऽस्मान्मन्यून इति शेषः । अधिकस्य विधानात् (यास्मृ. ३।२३३ इत्यत्र) । स्मृच. ३२२

(३) माताऽत्र जननीव्यतिरिक्ता पितृपत्नी, गुह्यविषयमेतत् । विर. ३९२

(४) माताऽत्र जननीव्यतिरिक्ता पितृपत्नी, गुरुतल्पग उच्यते इत्यतिदेशसामर्थ्यात् । मातृग्रहणं दृष्टान्त्वार्थमिति मिताक्षराकारः । पितृव्यपदं भ्रात्रादिपरमपि तुल्यन्यायात् । एवं भगिनीसखीवि दुहित्रादिसखीपरमपि न्यायसाम्यात् । राज्ञी राज्यकर्तुर्भार्येति मिताक्षराकारः । युक्तं चैतत् क्षत्रियागमने दण्डान्त्वरोपदेशात् ।

(१) नासं. १३।७४; नास्मृ. १५।७४; मित्वा. २।२८६; अप. २।२८६; व्यक. १२६; स्मृच. ३२२; विर. ३९२ धात्री सध्वी (साध्वी धात्री); पमा. ४६५; रत्न. १३२; विचि. १८४ च या (तु या); व्यनि. ४००; स्मृचि. २६; दवि. १७८ च या (ऽपि या) शेषं विरक्तव; सवि. ४६९; व्यप्र. ३९९; व्यउ. १३४; व्यम. १०७; विवा. ८०३; सेतु. २६९; समु. १५५; विव्य. ५५.

(२) नासं. १३।७५ नात्तत्र नान्यो दण्डो (नं दण्डो नान्यस्तत्र); नास्मृ. १५।७५ नात्तत्र (नं तस्य); मित्वा. २।२८६ गत्वा (गच्छन्); अप. २।२८६; व्यक. १२६ नात्तत्र (नं तत्र); स्मृच. ३२२ व्यक्तव; विर. ३९२; पमा. ४६५ गत्वा (गच्छन्) नात्तत्र (नं तस्य); रत्न. १३१ मितावत्; सुबो. २।२९३ नान्यो (नास्य) शेषं मितावत्; विचि. १८४; व्यनि. ४०० कर्तृ (कर्त्त); स्मृचि. २७ चत्र...येते (दान्यो दण्डः स्यात्सर्ववर्षिकः) शेषं मितावत्; दवि. १७८; सवि. ४६९ मितावत्; व्यप्र. ४०० मितावत्; व्यउ. १३४ विधी (ऽभिधी) शेषं मितावत्; व्यम. १०७ मितावत्; विवा. ८०३ मितावत्; सेतु. २६९; समु. १५५ व्यक्तव; विव्य. ५५.

सगोत्रेत्यनेन प्राप्तायाः स्यन्तीमात्रादेः पुनश्चादानं शिश्रच्छेदादधिकस्य वधदण्डताडनादेः प्राप्त्यर्थम् । नान्यो दण्डो विधीयते इति तु शिश्रच्छेदस्यावश्यकत्वव्य- त्वपरं शिश्रच्छेदं विहाय दण्डान्तरं न कार्यमिति वाक्यार्थ- पर्यवसानादिति प्रतिभाति । तथा स्त्रीणां प्रव्रज्यानिषे- धात् प्रव्रजिता श्रुतिस्मृतिविहितयथावद्विधवाधर्मवती विरक्ततया संन्यासितुल्याचारा विवक्षिता, राश्रीसमभि- व्याहारेण पूज्यतमत्वावगमात् । यत्तु—‘चत्वारिंशत्पणो दण्डस्तथा प्रव्रजितागमे ।’ इति याज्ञवल्क्येनोक्तम् । तत्र प्रव्रजिता शाक्यादिस्त्री विवक्षिता दास्यादिसमभि- व्याहारेण हीनात्वप्रतिपत्तेरिति न दण्डविरोधः । वर्णो- च्छमा ब्राह्मणीति मिताक्षराकारः । तदिदं वचनं गुप्ता- विषयमिति रत्नाकरः । दवि. १७८-९

(५) मात्रादयो गुरुतल्पः तद्गमने गुरुतल्पमः । पितृव्यस्त्री सखिस्त्री शिष्यस्त्री भगिनी भगिन्या अपि सखी भगिनीवदेव । साध्वीति वर्णोत्तमाविशेषणम् । आसामन्यतमागमने शिश्रच्छेद एव दण्डः । नान्य इति वचनं लोभादिना धनादिदण्डनिवृत्त्यर्थम् ।

नाभा. १३। ७३-५ (पृ. १४०)

कन्यादूषणे वर्णभेदेन दण्डविधिः

कन्यायामसकामायां द्वयङ्गुलस्यावकर्तनम् ।
उत्तमायां वधस्त्वेव सर्वस्वहरणं तथा ॥

(१) द्वयङ्गुलस्य अङ्गुलिद्वयस्य, अङ्गुलीसाध्य- मैथुनविषयमेतत् । येन येनाङ्गेनापराधनुयात्तत्तदेवास्य छिन्यादिति सामान्यप्राप्तत्वादिति पारिजातः ।

*विर. ४०२

(२) कन्यायामसकामायामनिच्छन्त्यां स्वजात्यस्या- कन्याकरणे द्वयङ्गुलस्य छेदनम् । उत्तमायामनिच्छन्त्या- मधमजात्यस्य वध एव । ताडनं वध इति केचित्, अधमस्य सिसृक्षाभावादिति । मारणमित्यन्ये । द्वयङ्गु- लच्छेदादतिरिक्तेन भवितव्यम् । सिसृक्षापि किं न संभ- वतीति संसर्ग एवैतदन्यदुच्यते इत्यन्ये । सर्वस्वहरणं च ।

नाभा. १३। ७१ (पृ. १३९)

* दवि. विरवत् ।

(१) नासं. १३। ७१ स्याव (स्याप); नास्मृ. १। ५। ७। १ स्वहरणं (संग्रहणं); व्यक. १२७; विर. ४०२ स्त्वेव (स्वेवं); दवि. १८१ विरवत्; सेतु. २७५ विरवत्.

सकामायां तु कन्यायां सवर्णे नास्त्वतिक्रमः ।
किन्त्वलङ्कृत्य सत्कृत्य स एवैनां समुद्भवेत् ॥
इच्छन्त्यां सवर्णे नास्ति दोषः । किन्तु सत्कृत्याल-
ङ्कृत्य स एवोद्भवेत् । अन्यथा दण्ड्यः ।

नाभा. १३। ७२ (पृ. १३९)

योऽकामां दूषयति प्रतिलोमे वधः स्मृतः ।
सकामायां तु गमनाद्धनदण्डः प्रकीर्तितः ॥

दास्यादिसाधारणस्त्रीगमने दोषविचारः

स्वैरिण्याब्राह्मणी वेद्या दासी निष्कासिनी च या ।
गम्याः स्युरानुलोम्येन स्त्रियो न प्रतिलोमतः + ॥

(१) स्वैरिणी स्वरसात् पुंश्रली । अब्राह्मणीति विशेषणेन क्षत्रियाद्येति यावत् । दासी स्वीया कर्मकरी निष्कामिनी कुटुम्बनिर्गता पुंश्रली । गम्याः स्युरिति निषेधमात्रं न तु पापनिषेधः । विर. ४०६

(२) स्वैरिणी पत्यादित्यक्ता यथेष्टाचारा । अ- ब्राह्मणी ब्राह्मण्या अन्या क्षत्रिया, वैद्या, दासी च । निष्कामिनी अनिरुद्धा । एताः स्त्रियो गम्याः तद्गमने न दण्ड्याः । आनुलोम्येन ब्राह्मणः क्षत्रियादिस्वैरिण्यां, क्षत्रियो वैद्यादिस्वैरिण्यामित्यादि । विपरीते दण्ड्यः ।

नाभा. १३। ७८ (पृ. १४०)

आस्वेव तु भुजिष्यासु दोषः स्यात्परदारवत् ।
गम्या अपि हि नोपेया यत्ताः परपरिग्रहाः ॥

+ मिता. व्याख्यानं याज्ञवल्क्यवचने द्रष्टव्यम् ।

(१) नासं. १३। ७२; नास्मृ. १। ५। ७२ सवर्णे (संगमे); अप. २। २८ सत्कृत्य (संस्कृत्य); व्यक. १२७; विर. ४०२; विधि. १७६; व्यनि. ४०३; दवि. १८३ अपकृत्य; वीभि. २। २८६; सेतु. २७५; समु. १। ५६ स्थूलन्तरम्.

(२) स्मृवि. २७.

(३) नासं. १३। ७८ प्रतिलोम (प्रातिकोम्य); नास्मृ. १। ५। ७८; मिता. २। २९० (ख) सिनी (सनी); व्यक. १२८; अप. २। २९०; विर. ४०५ सिनी (गिनी); पञ्जा. ४६८; रत्न. १३२ च या (तथा); दवि. १८८; मुप्र. २०९ मितावत्; व्यग्र. ४०२; व्यड. १३८; व्यस. १०७; विता. ८०८; सेतु. २७७ निष्कासिनी (निष्कामिणी); समु. १। ५६ सिन्नावत्.

(४) नासं. १३। ७९ वा यत्ताः पर (यास्ताभेदन्य); नास्मृ. १। ५। ७९; मिता. २। २९० अपि (स्वपि) या यत्ताः (यायत्ताः); व्यक. २। २९० यत्ताः पर (गतस्ताः स)

(१) भुजिष्यासु अन्येनावरुध्य भुज्यमानासु ।
सपरिग्रहाः परेणावरुद्धाः । विर. ४०६

(२) आस्वेव स्वैरिण्यादिषु नियतपुरुषपरिग्रहासु
परदारवदेव दोषः । गमने दण्डश्च । गम्या अपि अमु-
ञ्जिष्याः विप्लुता अप्यगम्याः यदि कस्यचित् परिग्रहे
वर्तेरन् यावत्कालं तावत् । नाभा. १३।७९ (पृ. १४०)

अन्यजपशुवेद्यागमने दण्डविधिः

पशुयोनावतिक्रामन्विनेयः स दमं शतम् ।

मध्यमं साहसं गोषु तदेवान्यावसायिषु ॥

(१) सदृशं शतं दशाधिकपणशतम् । स दमं शत-
मेति लक्ष्मीधरः । तत्र स गन्ता पणशतं दमं दद्यादिति
स्फुट एवार्थः । पूर्वं गोगमने वध उक्तः शूद्रस्य, अयं
तु मध्यमसाहसः क्षत्रियवैश्ययोरिति पूर्वेण सम्मविरोधः ।
विर. ४०७

(२) पशुरजमहिष्यादिः । योनिग्रहणमन्यप्रदेश-
निवृत्त्यर्थम् । गत्वा दण्ड्यो दशोत्तरं शतम् । गोषु योन्या-
मतिक्रम्य मध्यमसाहसम् । तदेव मध्यमसाहसमन्तावसा-
यिषु चण्डालादिषु । नाभा. १३।७६ (पृ. १४०)
सुवर्णं तु भवेदण्ड्यो गां ब्रजन् मनुजोत्तमः ।
वेद्यागामी द्विजो दण्ड्यो वेद्याशुल्कसमं दमम् ॥

व्यक. १२८ अपवत्; विर. ४०५ अपवत्; पमा. ४६८;
रत्न. १३२; दवि. १८८ अपवत्; नृप्र. २०९ अपि
(स्वपि) या यत्ताः पर (यावत्स्ताः स); व्यप्र. ४०२
मितावत्; व्यउ. १३८ अपि (स्वपि) यत्ताः पर (यत्तस्मात्
स); व्यम. १०७ पू.; विता. ८०८ मितावत्; सेतु.
२७७ यत्ताः पर (यत्स्ताः स); समु. १५६ नृप्रवत्.

(१) नासं. १३।७६ पूर्वाधे (पशुयोन्यामतिक्रम्य विनेयः
सदृशं शतम्) न्या (न्ता); नास्मृ. १५।७६; व्यक. १२८;
विर. ४०७ स दमं (सदृशं); विचि. १८८; व्यनि. ४०३
न्या (न्ता) शेषं विरवत्; बाल. २।२८९ विनेयः स दमं
(विनेयः सततं) तदेवा (भवेद); सेतु. २७८ दमं शतम्
(शतं दमम्); समु. १५६ स दमं शतम् (स्याच्छतं
दमम्) तदेवान्या (तथैवान्या); विव्य. ५५.

(२) व्यक. १२८ दमम् (पणम्); विर. ४०८;
विचि. १८८ समं दमम् (पणं स्मृतम्); दवि. १९०
दमम् (दमः) उक्तः. १९४ पू., मत्स्यपुराणम्; वीमि.
२।२८६ शुल्कसमं दमम् (शुल्कं पणं स्मृतम्) उक्तः;
सेतु. २७९.

यद्वेद्यागमने शुल्कं पञ्चशतपणरूपं तावान् वेद्या-
गामिनो ब्राह्मणस्य दण्डः । विचि. १८८

अगम्यागमने प्रायश्चित्तं राजदण्डो वा

अगम्यागामिनः शास्ति दण्डो राज्ञा प्रकीर्तितः ।

प्रायश्चित्तविधाचं तु पापानां स्याद्विशोधनम् ॥

अगम्यागामिनो यथोक्तो दण्डो राज्ञा प्रणीतः
शास्ति । प्रायश्चित्तविधावत्र नान्यो दण्डोऽस्ति । तस्मा-
द्यथोक्तो दण्डो न प्रमाद्यः । तेषामप्यनुग्रहो भवत्येव ।
इतरथोभयोः प्रत्यवायः स्यात् ।

नाभा. १३।७७ (पृ. १४०)

बृहस्पतिः

संग्रहणप्रकाराः, तलक्षणानि च

पारुष्यं द्विविधं प्रोक्तं साहसं च द्विलक्षणम् ।

पापमूलं संग्रहणं त्रिप्रकारं निबोधत ॥

(१) संग्रहणं परस्त्रिया सह पुरुषस्य सवन्धः ।
स्मृच. ८

(२) तत्र परदारपदेन स्वभार्याव्यतिरिक्ता स्त्री
विवक्षिता । सा द्विविधा परिणीता अपरिणीता चेति ।
तयोः परिणीता अनेकविधा साध्वी वन्धकीति, उत्तमा
हीनेति स्वजना अस्वजनेति, गुप्ता अगुप्ता चेति,
ह्लीवादिभार्या अन्येति ।

अपरिणीता त्रिविधा कन्या ब्राह्म्या वेश्येति । एते
विभाजकोपाधयो बलछलानुरागादिप्रयोगवद्दण्डभेदाद्य
भवन्तीति परिभाषान्यायेन प्रमुखे दर्शिताः । आसाम-
भिमर्षणमपि द्विविधं संग्रहणमभिगमश्च । तत्र संग्रहणं
नाम समीचीनं ग्रहणं परस्त्रिया आत्मीयताकरणम् ।

(१) नासं. १३।७७ कीर्तितः (चोदितः) नं तु पापानां
स्याद् (वत्र प्रायश्चित्तं); नास्मृ. १५।७७ नः शास्ति
(नश्चास्ति) कीर्तितः (चोदितः); व्यक. १२८; विर. ४०८
स्ति द (स्तिर्द); विचि. १८९ पापानां स्याद्वि (पापराशेवि);
दवि. १८९ विरवत्; वीमि. २।२८६ स्ति द (स्तिर्द);
राज्ञा (राज्ञः) शेषं विचिवत्; सेतु. २७९.

(२) अप. २।२८३; व्यक. १२४; स्मृच. ८ उक्तः;
विर. ३७८ द्विलक्ष (त्रिलक्ष) त्रिप्र (त्रिरा); पमा. ४६२
उक्तः; रत्न. १२९ उक्तः; व्यनि. ३९८ उक्तः; दवि.
१५४; व्यप्र. ३९७ उक्तः; व्यउ. १३५ उक्तः; समु.
१५३ उक्तः.

त्तद्विभजते बृहस्पतिः— पारुष्यमिति । दवि. १५४

बैलोपाधिकृते द्वे तु तृतीयमनुरागजम् ।
तत्पुनस्त्रिविधं प्रोक्तं प्रथमं मध्यमोत्तमम् ॥
अनिच्छन्त्या यत्क्रियते सुप्तोन्मत्तप्रमत्तया ।
प्रलपन्त्या वा रहसि बलात्कारकृतं तु तत् ॥
छद्मना गृह्मानीय दत्त्वा वा मदकारणम् ।
संयोगः क्रियते यस्याः तदुपाधिकृतं विदुः ॥

अन्योन्यचक्षुराणेन दूतीसंप्रेषणेन वा ।
कृतं रूपार्थलोभेन ज्ञेयं तदनुरागजम् ॥

कार्मणं कर्मणा वशीकरणम् । स्मृच. ८

(१) अप. २।२८३; व्यक. १२४; स्मृच. ८ पाधि (पधि) [उत्तरार्धः 'ज्ञेयं तदनुरागजं' इत्यस्य उत्तरं पतितः]; विर. ३७९, मात्त (मुत्त); पमा. ४६२; रत्न. १२९ स्मृचवत्, पू.; व्यनि. ३९८ स्मृचवत्; दवि. १५४ कृते (ह्ये); व्यप्र. ३९७ स्मृचवत्; व्यउ. १३५ प्रोक्तं (धेयं); समु. १५३ पू., १५४ उक्त.

(२) अप. २।२८३; व्यक. १२४; स्मृच. ८ सुप्तो (मत्तो) वा (च) : ३१९; विर. ३७९; पमा. ४६२ पूर्वाधे (अनिच्छया त्वपकृतं मत्तोन्मत्तकृतं तथा) प्रलपन्त्या वा (प्रलये यत्तु); रत्न. १२८ कृतं तु तत् (कृतस्तथा) : १२९ सुप्तो (मत्तो); व्यनि. ३९८ सुप्तो (मत्तो) वा (ऽपि); दवि. १५५ वा रहसि (रहसि वा); व्यप्र. ३९६, ३९७ सुप्तो (मत्तो); व्यउ. १३० : १३५ व्यप्रवत्; विता. ८१३ तं तु तत् (तानि च); समु. १५३.

(३) अप. २।२८३ मदकारणम् (मद्यकार्मणम्); व्यक. १२४ अपवत्; स्मृच. ८ अपवत्; विर. ३७९ दत्त्वा... रणम् (गत्वा वा तत्त्वसम्बन्धि); पमा. ४६२ यस्याः (यत्तु); रत्न. १३० यस्याः तदु (यत्तु तत्तु); व्यनि. ३९८ वा (च); दवि. १५५ मदकारणम् (मद्यकार्मणम्); व्यप्र. ३९७ दत्त्वा वा (दत्त्वास्या) यस्याः तदुपा (यत्र तत्तुप); व्यउ. १३५ दत्त्वा वा (दत्त्वास्या) यस्याः तदु (यत्तु तत्तु); समु. १५३ यस्याः तदु (यस्यां तत्तु) शेषं अपवत्.

(४) अप. २।२८३ वा (च); व्यक. १२४ अपवत्; स्मृच. ८; विर. ३७९ वा (च) र्थलोभेन (बलिकेन); पमा. ४६२ चक्षू (मनु) दूती (दूत); रत्न. १२९ अपवत्; व्यनि. ३९८; दवि. १५५; व्यप्र. ३९७; व्यउ. १३५ रूपार्थलोभेन (लोभार्थरूपेण); समु. १५३.

अपाङ्गप्रेक्षणं हास्यं दूतीसंप्रेषणं तथा ।
स्पर्शो भूषणवस्त्राणां प्रथमः संग्रहः स्मृतः ॥
प्रेषणं गन्धमाल्यानां फलमद्यान्नवाससाम् ।
संभाषणं च रहसि मध्यमं संग्रहं विदुः ॥
पैकशय्यासनं क्रीडा चुम्बनालिङ्गनं तथा ।
एतत्संग्रहणं प्रोक्तमुत्तमं शास्त्रवेदिभिः ॥

वर्णभेदेन संग्रहणे दण्डविधिः

त्रयाणामपि चैतेषां प्रथमो मध्य उत्तमः ।
विनयः कल्पनीयः स्यादधिको द्वविणाधिके ॥

(१) त्रयाणामप्येतेषां प्रथममध्यमोत्तमसाहसकारिणाम् । यथाक्रमं प्रथममध्यमोत्तमदण्डाः, अधिकधनस्य तु प्रथमादिभ्योऽधिकोऽपि दण्ड इत्यर्थः । विर. ३८४

(२) एषु त्रिषु संग्रहणेषु यथाक्रमं प्रथममध्यमो-

(१) व्यक. १२४; स्मृच. ८; विर. ३७९; पमा. ४६२ दूती (दूत) भूषण (भूषणं); दीक. ५५ संग्रहः (साहसः); रत्न. १३०; विचि. १७०; व्यनि. ३९८ प्रेषणं (प्रेषणं); दवि. १५५; व्यप्र. ३९७ व्यासबृहस्पती; व्यउ. १३५; सेतु. २६९; समु. १५४; विच्य. ५३.

(२) व्यक. १२४ च (वा); स्मृच. ८ फलमद्यान्न (धूपमध्वन्न) च रहसि (रहसि च); विर. ३८०; पमा. ४६२-३ फलमद्यान्न (धूपमध्वान्न) च रहसि (रहसि च); दीक. ५५ मद्यान्न (सद्गन्ध); रत्न. १३० च (वा); विचि. १७१; व्यनि. ३९८; व्यप्र. ३९८ मद्यान्न (धूपान्न) व्यासबृहस्पती; व्यउ. १३५; सेतु. २६२ व्यप्रवत्; समु. १५४ स्मृचवत्.

(३) व्यक. १२४; स्मृच. ८ लिङ्गनं (लिङ्गने); विर. ३८० स्मृचवत्; पमा. ४६३; दीक. ५५; रत्न. १३०; विचि. १७१; व्यनि. ३९८; दवि. १५६; व्यप्र. ३९८ व्यासबृहस्पती; व्यउ. १३५; विता. ७९७ 'परस्परमथाश्रयः' इति वा पाठः, पू.; सेतु. २६३ एकशय्यासनं (एकत्र शयनं) लिङ्गनं (लिङ्गने); समु. १५४ स्मृचवत्; विच्य. ५३.

(४) अप. २।२८४; व्यक. १२४; विर. ३८४; दवि. ५२ मध्य उत्तमः (तममध्यमः) : १५६; विचि. १७२; व्यप्र. ३९९; व्यउ. १३६ धिके (धिकः); व्यम. १०६ को द्वविणाधिके (कोऽपि बलाद्रहः); विता. ७९८ क्रमेण व्यासः; सेतु. २६४ (=); समु. १५४ व्यमवत्.

त्तमसाहसा दण्डा अधिकधनस्य त्वधिकोऽपि दण्ड इत्यर्थः । विचि. १७२

सहसा कामयेद्यस्तु धनं तस्याखिलं हरेत् ।

उत्कृत्य लिङ्गवृषणौ भ्रामयेद्गर्दभेन तु ॥

(१) ब्राह्मणेतरसवर्णाविषये तु बृहस्पतिरपराधिनो दण्डमाह— सहसेति । कामयेत् परस्त्रियं व्रजेदित्यर्थः ।

स्मृच. ३२०

(२) यः सहसा बलेन परस्त्रियमनिच्छन्तीमेवाभिगच्छति, तस्य सर्वस्वं गृहीत्वा लिङ्गवृषणौ छित्त्वा गर्दभेन पुरपरिभ्रामणं दण्डः । विर. ३८९

छद्मना कामयेद्यस्तु तस्य सर्वहरो दमः ।

अङ्कयित्वा भगाङ्केन पुराभिर्वासयेत्ततः ॥

(१) छद्मना कामयेत् वञ्चनया संगच्छेत् । सर्वहरः सर्वस्वहरणं, तद्गणाङ्ककरणानन्तरमित्यर्थः ।

स्मृच. ३२०

(२) यस्तु छद्मना छलेन परस्त्रियमनिच्छन्तीमेवाभिगच्छति, तस्य सर्वस्वमादाय भगाङ्केनाङ्कयित्वा पुराभिर्वासनं दण्डः । विर. ३८९

दूमोऽन्तिमः समायां तु हीनायामधिकस्ततः ।

पुंसः कार्योऽधिकायां तु गमने संप्रमापणम् ॥

(१) अप. २।२८६ सहसा कामयेद्यस्तु (सहसायः कामयेते); व्यक. १२५; स्मृच. ३२०; विर. ३८८; पमा. ४६६; रत्न. १२९; दवि. १६५ लिङ्ग (लिङ्ग); सवि. ४६७; व्यप्र. ३९६; व्यउ. १३४ क्रमेण मनुः; व्यम. १०५ दविवत्; विता. ८१३ उत्तरार्धे (उत्कृत्य लिङ्गवृषणौ प्रकुर्वीत परिग्रहम् । उत्कृत्य लिङ्गवृषणौ भ्रामयेद्गर्दभेन तु); सेतु. २६६ काम (कार); समु. १५३-४.

(२) अप. २।२८६; व्यक. १२५; स्मृच. ३२०; विर. ३८९; पमा. ४७२ काम (कार); रत्न. १३०; विचि. १८२-३ छद्मना (सहसा); दवि. १६५ सर्वहरो दमः (स्युर्वहरो दमाः); व्यप्र. ३९८; व्यउ. १३६; व्यम. १०५; सेतु. २६६-७ पमावत्; समु. १५४.

(३) व्यक. १२५; स्मृच. ३२० ऽन्तिमः (नेयः) संप्र (सप्र); विर. ३८९; रत्न. १३० स्मृचवत्; विचि. १८३ कस्ततः (कः स्मृतः) मने (मनं); दवि. १६५; व्यप्र. ३९७ मधिं (मधि) शेषं स्मृचवत्; व्यउ. १३४ (=) ऽन्तिमः (त्रेयः) संप्रमापणम् (सप्रमापणे); व्यम. १०६ ऽन्तिमः

(१) तस्यात्रायमर्थः । समायां जारसवर्णपरभायां गमनविषये 'छद्मना कामयेदि'त्यादिवाक्योक्तो दमो नेयः पुमांसं जारभूतं प्रापणीयः । हीनायां जारतो हीनवर्णायां गमने ततः छद्मना गमननिमित्तकाद्दमादधिकोऽर्धो दमः पुंसः कार्यः । अधिकायां जारतोऽधिकवर्णायां गमने संप्रमापणं प्रमापणमपि पुंसः कार्यम् । सर्वस्वहरणं कृत्वा प्रमापयेदित्यर्थः । अत्रापि पुंस एवापराधित्वात्तस्यैव दण्डाभिधानमिति मन्तव्यम् । तेनात्रापि स्त्रिया नास्ति दण्डः । तथापि परपुरुषसंपर्कजदोषसद्भावादसंव्यवहार्यताऽस्ति । ततश्चात्रापि — 'अनिच्छन्ती तु या भुक्ता गुतां तां वासयेद्गृहे । मलिनाङ्गीमधःशय्यां पिण्डमात्रोपजीविनीम् ॥ कारयेन्निष्कृतिं कृच्छं पराक वा समे गताम् । हीनवर्णोपभुक्ता या त्याज्या वध्याऽथवा भवेत् ॥' इत्युक्तमनुसंधयम् ।

स्मृच. ३२१

(२) यस्तु बलच्छले विहाय दूतादिप्रेषणद्वारा समानजातीयां परस्त्रियं गच्छति, तस्यान्तिमः उत्तमो दण्डः, हीनायां तु बलच्छले विहाय गच्छतो मध्यमो दण्डः । उत्कृष्टजातीयां तु दूतादिप्रेषणद्वारा बलच्छलाभ्यां वा गच्छतो मारणमेवेत्यर्थः । विर. ३८९

(३) एतद्दर्शनाद्बलच्छलाभ्यां सजातीयाभिगमे उत्तमाधिको दण्डो हीनजातीयाभिगमे उत्तम इति गम्यते, हीनस्य बलेनोत्तमाभिगमे विचित्रो वध इति शेषः । अपराधगौरवात् । 'पुमांसं दाहयेत् पापं शयने तप्त आयसे' इति वचनाद्वा । दर्पगमनाधिकारे मनु रिति कृत्वा कामधेन्वादावस्यावतारणात् । *दवि. १६६

सुगुप्तां ब्राह्मणीं यान्तो दग्धव्यास्तु कटाभिना ॥

स्त्रीसंग्रहणे स्त्रीणां दण्डविधिः

गृहमागत्य या नारी प्रलोभ्य स्पर्शनादिना ।

कामयेत्तत्र सा दण्ड्या नरस्यार्धदमः स्मृतः ॥

* शेषं विरवत् ।

(नेयः) समायां तु (समायां यो); विता. ८१३-४ मोऽन्तिमः (मः समः) मधिं (मधि); सेतु. २६७; समु. १५४ ऽन्तिमः (नेयः).

(१) विव्य. ५५.

(२) व्यक. १२६; स्मृच. ३२३; विर. ३९८ (=);

छिन्ननासौष्ठकर्णा तां परिभ्राम्यासु मज्जयेत् ।
खादयेद्वा सारमेयैः संस्थाने बहुसंस्थिते ॥

तत्र ता दण्ड्या, यः स्त्रियं प्रलोभ्य संगच्छतः पुरुषस्य
दण्डः तेन दण्ड्या, तदण्डार्धः पुरुषस्य । छिन्नेत्यादिना
तस्या एवाधिको वैकल्पिक उक्तः । बहुसंस्थिते बहु-
भिराकीर्णं । विर. ३९८-९

अनिच्छन्ती तु या मुक्ता गुप्तां तां वासयेद् गृहे ।

मलिनाङ्गीमधःशय्यां पिण्डमात्रोपजीविनीम् ॥

कैरयेन्निष्कृतिं कृच्छ्रं पराकं वा समे गताम् ।

हीनवर्णोपमुक्ता या त्याज्या वध्याऽथवा भवेत् ॥

गुप्तां पुनः संभोगरहितां वासयेद्विशुद्धिपर्यन्तमिति
शेषः । समे गतां समवर्णे पुंसि संगतामित्यर्थः ।
हीनवर्णोपमुक्ताविषये वचनान्तरपर्यालोचनया यद्वक्तव्यं
तद्विस्तरभयादिह नोक्तम् । स्वावसरे प्रायश्चित्तकाण्डे
वक्ष्यते । स्मृच. ३२०

कात्यायनः

संग्रहणलक्षणादि

यानि कर्माण्यभिलषन् पुमान् नै कुरुते क्वचित् ।

आरम्भास्ते तु निर्दिष्टा गर्हिताः कामसाधकाः ॥

रत्न. १३२; विचि. १८६; व्यनि. ४०२; दवि. १६४;
वीमि. २।२९४; व्यप्र. ४०४; व्यउ. १३९; व्यम. १०७
नारदः; विता. ८७७; सेतु. २७३; समु. १५५.

(१) व्यक. १२६; कर्णां तां (कर्णां तु); विर. ३९८
(=) खाद...मेयैः (खादयेत्सारमेयैर्वा); विचि. १८६ छिन्न
(मिन्न); व्यनि. ४०२ कर्णां तां (कर्णां तु) भ्राम्या (भ्राम्या);
दवि. १६४ कर्णां तां (कर्णां तां); वीमि. २।२९४ प्सु
मध्य (शु भञ्ज) पू; सेतु. २७३; समु. १५५ व्यकवत्.

(२) व्यक. १२७; स्मृच. ३२०, ३२१; विर. ४००;
व्यनि. ४०२; व्यम. १०५ क्रमेण कात्यायनः; विता.
८१४ न्ती तु या मुक्ता (न्तीं तु यां मुक्ता) नाङ्गी (नाङ्गा);
सेतु. २७३; विभ. १६ पूर्वाधे (व्यभिचरन्तीं दत्तभक्तां शुद्धां
तां रक्षयेद्गृहे) पिण्डमात्रोप (भिक्षामाश्रित्य); समु. १५४.

(३) व्यक. १२७; स्मृच. ३२०, ३२१; विर. ४००
ऽथवा (च सा); व्यनि. ४०२ समे (समा) या (सा);
व्यम. १०५ उक्त., क्रमेण कात्यायनः; विता. ८१४ क्त्वा
(क्वृतिः) वर्णोप (वर्णेन); सेतु. २७३; विभ. १६ ऽथवा
भवेत् (च धर्मतः); समु. १५४.

(४) व्यक. १२४; विर. ३८२.

व्य. कां. २३७

परस्त्रियमभिलषन् यावन्तं कर्मकलापं पुमान् करोति,
सर्वोऽसौ संग्रहणारम्भः । विर. ३८२

दूतोपचारयुक्तश्चेदवेलास्थानसंगतः ।

कण्ठकेशाम्बरग्राही कर्णनासाकरादिषु ॥

एकस्थानासनाहारः संग्रहो नवधा स्मृतः ।

न ग्राह्यो ह्यन्यथाकारी ग्राहको दण्डमर्हति ॥

(१) अञ्चलं वस्त्रप्रान्तम् । स्मृच. ८

(२) अत्र करादिभित्त्यादिशब्देन कण्ठकेशकर्णनासा-
तिरिक्तं अङ्गं ग्राह्यम् । तेन भूतोपचारयुक्तस्ताम्बूला-
द्युपकरणयुक्तः । कण्ठे केशेऽम्बरे कर्णे नासायां करादा-
विति षट्सु स्पृशति, एकस्थान एकासन एकाहारश्च
भवति, स नवप्रकारः संग्रहो ग्राहकैर्निश्चेतव्य इत्यर्थः ।
न ग्राह्य इत्यादिनार्थेन एतैरेव चिह्नैर्भावान्तरप्रयुक्तैर्न
संग्रहो निश्चेतव्यः । यस्तु तेनैव तथात्वनिश्चयं कुरुते, स
एव दण्ड्यः । विर. ३८२-३

गर्भपातो नखानां च दर्शनं गर्भधारणम् ।

धारणं परवस्त्राणां अलङ्कारायुधस्य च ॥

एभिश्चिह्नैः सदा ज्ञेया व्यभिचाररताः स्त्रियः ॥

गर्भपात इत्यादिना, एभिर्गर्भपातादिभिर्निमित्तै-
र्व्यभिचाररता इति ज्ञेयमित्युक्तम् । विर. ३८३

गन्धमात्याम्बरैश्चैव लेख्यसंप्रेषणैरपि ।

ग्राहकं सर्वमेव स्यादात्मभरणं हि तत् ।

अस्मादकार्यसंसर्गात् ग्रहं संग्रहणं विदुः ॥

(१) व्यक. १२४ संगतः (संस्थितः); स्मृच. ८ संगतः
(संस्थितः) शम्बरग्राही (शाञ्चलग्राहः); विर. ३८२ दूतो
(भूतो); समु. १५३ संगतः (संस्थितः) शम्बरग्राही
(शाञ्चलग्राहः).

(२) व्यक. १२४ वारी (वामी); स्मृच. ८ हाराः
(हाराः) पू; विर. ३८२ नवधा (मुनिभिः); समु. १५३
स्मृचवत्, पू.

(३) व्यक. १२४; विर. ३८२; व्यनि. ३९९; समु.
१५३ गर्भपातो (दन्तपाद) धारणं परवस्त्राणां (परवस्त्राय
धारणं) स्मृत्यन्तरम्.

(४) व्यक. १२४; विर. ३८२; व्यनि. ३९९; समु.
१५३ स्मृत्यन्तरम्.

(५) व्यक. १२४ श्वैव (श्वापि) रपि (स्तथा) तत्
(यत्); विर. ३८३ अस्मादकार्य (अस्मादुकार्य).

कामी तु संस्थितो यत्र आरम्भकामसाधके ।

तत्तस्माद्ग्रहणं तस्य प्राह संग्रहणं ह्यतः ॥

ग्राहकं ग्रहणस्यावरोधस्य निमित्तमिति हलायुधः ।

विर. ३८४

संग्रहणदोषप्रतिप्रसवः

अतोऽन्येन प्रकारेण प्रवृत्तौ ग्रहणं भवेत् ।

स्वयमेवागतयां तु पुंगृहे न तु दोषभाक् ॥

(१) अभिगमनानुवृत्तौ कात्यायनः— अत इति ।

व्यक. १२५

(२) अभिगमनानुवृत्तौ विष्णुः— अत इति ।

विर. ३८५

(३) पुंगृह इति । स्वग्रहं गते पुंसि स्त्रियां स्वयमुप-

स्थितायां अधिकः पुंसो न दोष एवेत्यर्थः । एतद्वचनं कल्पतरो संग्रहणप्रकरणे पठितम् । रत्नाकरे त्वभिगमनानुवृत्तौ कात्यायन इति कृत्वा तत्रैवावतारितम् ।

दवि. १५७-८

प्रदुष्टप्रयुक्तदारस्य स्त्रीवस्याक्षमकस्य च ।

स्वेच्छयोपेयुषो दारान्न दोषः साहसे भवेत् ॥

अस्यार्थः— प्रदुष्टास्त्यक्ताः स्वदारा येन तस्य दुष्टान् दारान् तथा स्त्रीव्याक्षमयोर्दारारामेवेच्छयोपगच्छन् न दण्डनीय इति ।

व्यक. १२५

स्त्रीपुरुषयोः संग्रहणे दण्डविधिः

स्त्रीषु वृत्तोपभोगः स्यात्प्रसह्य पुरुषो यदा ।

वधस्तत्र प्रवर्तेत कार्यातिक्रमणं हि तत् ॥

तदगुणवतो जायायां द्रष्टव्यम् । अत्र मन्वादिभिः

पुरुषस्यैव दण्डाभिधानं दण्डप्रापकस्त्रीगतापराधाभावादिति मन्तव्यम् । तथापीतरपुरुषसंसर्गजं पापं नार्याः संपद्यते । ततश्चासंबन्धवहार्यता अत्रापि दण्ड्यायामिव समाना । सा प्रायश्चित्तेन क्वचिदपैति क्वचिन्नेत्याह

(१) व्यक. १२४; विर. ३८३ प्राह संग्रहणं (प्रासङ्गग्रहणं).

(२) व्यक. १२५; विर. ३८६ पुंगृहे (स्वग्रहे) विष्णुः; दवि. १५७ न तु (स न).

(३) व्यक. १२५ नारदकात्यायनौ; विर. ३८६ प्रदुष्ट (प्रदुष्ट) स्वेच्छयो (स्वेच्छानु) विष्णुः; दवि. १५८ स्वेच्छयो (स्वेच्छानु) नारदकात्यायनौ.

(४) व्यक. १२५; स्मृच. ३२० वधस्तत्र (वधे तत्र); विर. ३८९ भोगः (योगः); व्यग्र. ३९७ वृत्तो (कृतो);

बृहस्पतिः— अनिच्छन्तीति । स्मृच. ३२०

सर्वेषु चापराधेषु पुंसो योऽर्थदमः स्मृतः ।

तदर्थं योषितो द्युः वधे पुंसोऽङ्गकर्तनम् ॥

योषितो द्युः इति, पुरुषवदपराधकर्त्र्य इति शेषः ।

स्मृच. ३२१

नास्यतन्त्राः स्त्रियो ग्राह्याः पुमांस्तत्रापराध्यते ।

प्रभुणा शासनीयास्ता राजा तु पुरुषं नयेत् ॥

(१) तद्व्रताचरणार्हास्वतन्त्रासु द्रष्टव्यम् । स्मृच. ३२०

(२) सतन्त्राः सस्वामिकाः स्त्रियो राजा न ग्राह्या न कर्षणीयाः, राजा तु पुरुषं नयेत् स्त्रीस्वामिनं पुरुषं प्रापयेत् । स्वामिद्वारैव तद्दण्डो ग्राह्य इति तात्पर्यम् ।

विर. ४००

प्रोषितस्वामिका नारी प्रापिता यद्यभिग्रहे ।

तावत्सा बन्धने स्थाप्या यावत्स्यादागतः प्रभुः ॥

अभिग्रहे अभिसारनिमित्तग्रहे सति राजपुरुषैर्यदि

राजग्रहं नीता ।

विर. ४००

स्वैरिणीगमनविचारः

कामार्तो स्वैरिणी या तु स्वयमेव प्रकामयेत् ।

राजादेशेन भोक्तव्या विख्याप्य जनसंनिधौ ॥

व्यउ. १३५ वृत्तो (कृतो) शेषं स्मृचवत्; व्यम. १०५ वृत्तो (कृतो) वधस्तत्र (वधे तस्य); विता. ८१४ वृत्तोप (यः कृत) शेषं स्मृचवत्; सेतु. २६७ विरवत्; समु. १५३ स्मृचवत्.

(१) स्मृच. ३२१ चतुर्थपादं विना; रत्न. १३०; व्यग्र. ३९९ योऽर्थं (व्यर्थ); व्यउ. १३६-७; व्यम. १०६; समु. १५४.

(२) व्यक. १२७ ध्यते (ध्यति); स्मृच. ३२३ व्यकवत्; विर. ४०० नास्व (न स); विचि. १८७ वास्ता (या सा) शेषं व्यकवत्; दवि. १६४; सेतु. २७४ तु (च); समु. १५५ व्यकवत्.

(३) व्यक. १२७ तस्यादा (त्प्रत्या); स्मृच. ३२३ व्यकवत्; विर. ४००; विचि. १८७; दवि. १६५; सेतु. २७४; समु. १५५ व्यकवत्.

(४) अप. २।२९०; व्यक. १२८; विर. ४०५ काम (काम); व्यनि. ४०३ कामा ... या तु (यं कामार्तो स्वैरिणी या) राजा ... क्तव्या (राजा देशादिमोक्तव्या) व्यासः; सेतु. २७७; समु. १५५ राजा ... क्तव्या (राजा देशादिमोक्तव्या) व्यासः.

व्यासः

संग्रहणलक्षणानि

संग्रहस्त्रिविधो ज्ञेयः प्रथमो मध्यमस्तथा ।
उत्तमश्चेति शास्त्रेषु तस्योक्तं लक्षणं पृथक् ॥
त्रिविधं तत्समाख्यातं प्रथमं मध्यमोत्तमम् * ॥
अदेशकालसंभाषा निर्जने च परस्त्रिया ।
अपाङ्गप्रेक्षणं हास्यं प्रथमः संग्रहः स्मृतः ॥
एतच्च रिरंसया विशेषणीयम् । विर. ३७९
प्रेषणं गन्धमाल्यानां धूपधूपणवाससाम् ।
प्रलोभनं चान्नपानैर्मध्यमः संग्रहः स्मृतः ॥

* अयमर्धश्लोकः पूर्वश्लोकार्धदशकः पूर्वश्लोकार्थाने पठनीयः ।

(१) अप. २।२८४; व्यक. १२४ ज्ञेयः (प्रोक्तः);
स्मृच. ८; विर. ३७९; रत्न. १३०; विचि. १६९ ज्ञेयः
(प्रोक्तः) ध्यमरतथा (ध्य उत्तमः) उत्तमश्चेति (उक्तश्चेति स्व);
व्यग्र. ३९७; सेतु. २६१; समु. १५३; विव्य. ५३ ज्ञेयः
(प्रोक्तः) मरतथा (मोत्तमः) उत्तमश्चेति (उक्तश्चेति स).

(२) मिता. २।२८३; स्मृवि. २६; सवि. ४६७
नारदः; वीमि. २।२८३; विता. ७९७; राकौ. ४८४.

(३) मिता. २।२८३ संभाषा (भाषाभिः) या (याः)
अपाङ्गमे (कटाक्षावे) मः ... .. स्मृतः (मं साहसं स्मृतम्);
अप. २।२८४ निर्जने (अरण्ये) प्रथ... स्मृतः (पूर्वसंग्रहणं
स्मृतम्); व्यक. १२४ अपवत्; स्मृच. ८ अपाङ्गप्रे (कटा-
क्षावे); विर. ३७९ काल (काले) षा (ष्य) निर्जने (अरण्ये)
या (याः); विचि. १६९ काल (काले) निर्जने (अरण्ये)
या (याः) प्रथ... .. स्मृतः (पूर्व संग्रहणं स्मृतम्); स्मृचि.
२६ या (याः) अपाङ्गमे (कटाक्षावे) मः ... .. स्मृतः
(मं साहसं स्मृतम्); सवि. ४६७-८ या (याम्) उत्तरार्धे
(कटाक्षवीक्षणं हास्यं प्रथमं साहसं स्मृतम्) नारदः; वीमि.
२।२८३ काल (काले) पू.; विता. ७९७ मितावत्; राकौ.
४८४ स्मृचिवत्; सेतु. २६१ काल (काले) निर्जने (अरण्ये)
प्रथ... स्मृतः (पूर्व संग्रहणं स्मृतम्); समु. १५३ मितावत्;
विव्य. ५३ या (याः) प्रथ... स्मृतः (प्रथमं संग्रहणं स्मृतम्).

(४) मिता. २।२८३ मः संग्रहः स्मृतः (मं साहसं
स्मृतम्); अप. २।२८४ क्रमेण मनुः; व्यक. १२४; स्मृच.
८; विर. ३८०; विचि. १७१ बृहस्पतिः; स्मृचि. २६
चाल (वात्र) मः ... स्मृतः (मं समुदाहृतम्); दवि. १५६
धूप (पूग) मः ... स्मृतः (मः साहसः स्मृतः); सवि. ४६८
मितावत्, नारदः; वीमि. २।२८३ मः ... स्मृतः (मं समु-

शय्यासने विविक्ते तु परस्परमुपाश्रयः ।
केशकेशिग्रहश्चैव ज्ञेय उत्तमसंग्रहः ॥
विविक्ते रहसि । केवाकेशिग्रहैः परस्परकेशग्रहण-
पूर्वकक्रीडाभिः । स्मृच. ८
अपाङ्गप्रेक्षणं हास्यं दूतीसंप्रेषणं तथा ।
स्पर्शो भूषणवस्त्राणां प्रथमः संग्रहः स्मृतः ॥
प्रेषणं गन्धमाल्यानां फलधूपान्नवाससाम् ।
संभाषणं च रहसि मध्यमं संग्रहं विदुः ॥
एकशय्यासनं क्रीडा चुम्बनालिङ्गनं तथा ।
एतत् संग्रहणं प्रोक्तमुत्तमं शास्त्रवेदिभिः ॥

स्त्रीसंग्रहणे दण्डविधिः

गुप्तायाः संग्रहे दण्डो यथोक्तः परिकीर्तितः ।
इच्छन्त्यामागतायां तु गच्छतोऽर्धदमः स्मृतः ॥
यथोक्त उत्तमसाहसरूपः । एष त्वर्धदण्डः क्लीवादि-
भार्याव्यतिरिक्तासु, क्लीवादिभार्यासु दण्डाभावोक्तः ।

विर. ३९२

साधारणस्त्रीगमने दण्डविधिः

बहुभिर्भुक्तपूर्वा या गच्छेद्यस्तां नराधमः ।
तस्य वेदयावदिच्छन्ति दण्डनं न तु दारवत् ॥

दाहृतम् उक्तः; विता. ७९७ वीमिवत्; राकौ. ४८४
वीमिवत्; सेतु. २६२; समु. १५३; विव्य. ५३ बृहस्पतिः.

(१) मिता. २।२८३ शय्या... तु (सहासनं विविक्तेषु)
ज्ञेय... संग्रहः (सम्यक् संग्रहणं स्मृतम्); अप. २।२८४ मुपा
(समा) क्रमेण मनुः; व्यक. १२४ मुपा (मपा); स्मृच. ८
सने (सनं) मुपा (मपा) हश्चै (हैश्चै); विर. ३८१ मुपा
(मपा); विचि. १७१ विरवत्; स्मृचि. २६ शय्यासने
(सहासनं) ज्ञेय... संग्रहः (सम्यक् संग्रहणं स्मृतम्); सवि.
४६८ स्मृचिवत्, नारदः; वीमि. २।२८३ स्मृचिवत्; विता.
७९८ स्मृचिवत्, उक्तः; राकौ. ४८४ कते (कतं) शेषं
स्मृचिवत्; सेतु. २६३; समु. १५३ स्मृचिवत्.

(२) व्यग्र. ३९७-८ व्यासबृहस्पती. [वस्तुतस्तु एते श्लोका
व्यासस्य न सन्ति उपर्युक्तैः पुनरुक्तेः ।]

(३) स्मृच. ३२१ तायाः (तायां) परिकीर्तितः (स्मु-
दाहृतः); विर. ३९२ हे (हो); रत्न. १३१ स्मृचिवत्;
व्यनि. ४०१ स्मृतः (मतः) उक्तः; दवि. ५० कीर्तितः
(कवियतः) : १६४; सेतु. २७०; समु. १५४ स्मृचिवत्.

(४) अप. २।२९०; व्यक. १२८; विर. ४०५;

परोपरुद्धागमने पञ्चाशत्यणिको दमः ।
प्रसह्य वैश्यागमने दण्डो दशपणः स्मृतः ॥

यमः

मातृष्वसादिगमने पातित्यम्

मातृष्वसा मातृसखी दुहिता च पितृष्वसा ।
मातुलानी स्वसा श्वश्रूर्गत्वा सद्यः पतेद्विजः ॥

वर्णभेदेन स्त्रीसंग्रहणे दण्डविधेः

शूद्रं तु घातयेद्राजा शयने तप्त आयसे ।
दहेत्यापकृतं तत्र काष्ठैः पर्णैस्तृणैस्तथा ॥
ब्राह्मणीगन्तारमित्यनुवृत्तौ यमः — शूद्रमिति ।

विर. ३९५

वृषलं सेवते या तु ब्राह्मणी मदमोहिता ।
तां श्वभिः खादयेद्राजा संस्थाने वध्यघातिनाम् ॥

(१) 'मदमोहिते'ति वदन् वधदण्डस्यासार्वत्रिकत्वं दर्शयति । तेन 'नार्याः कर्णादिकर्तनम्' इति प्रागुक्तो दण्डो रागादत्यन्तासक्ताविषय इति मन्तव्यम् । अत्यन्तासक्तिरहिताविषये तु न शारीरो दण्डः । संव्यवहारार्थं 'यत्पुंसः परदारेषु तच्चैनां चारयेद्ब्रतम्' इति प्रायश्चित्तविधानात् । स्मृच. ३२३

(२) वध्यघातिनां संस्थाने, वध्यान् ये घातयन्ति चाण्डालादयः, तैरधिष्ठिते देशे । विर. ३९८

विचि. १८९ गच्छ...धमः (तां गच्छेयुर्नाराधमाः) तस्य (तस्या); व्यनि. ४०३ पूर्वा या (पूर्वा तु) दण्डनं न तु (दण्डं न पर); दवि. १८८; वीमि. २।२८६ गच्छे...धमः (तां गच्छेयुर्नाराधमाः) तस्य (तस्यां); सेतु. २७७; समु. १५५ पूर्वा या (पूर्वा तु) दण्डनं न तु (दण्डं तु पर)।

(१) अप. २।२९०; व्यक. १२८; स्मृच. ३२३ त्वणि (त्वण); विर. ४०६ परोप (पराव); रत्न. १३२; विचि. १८७ विरवत्; दवि. १९० (=) उक्तः; व्यग्र. ४०२; सेतु. २७८ विरवत् : २७९ उक्तः; समु. १५५ स्मृचवत्.

(२) दवि. १८०.

(३) विर. ३९५; विचि. १८५; दवि. १७४ पर्णे (पत्रे); सेतु. २७१.

(४) व्यक. १२६; स्मृच. ३२३; विर. ३९८; रत्न. १३२; विचि. १८६; व्यनि. ४०१ घाति (खादि); दवि. १७४; वीमि. २।२८६; व्यम. १०७; विता. ८०७ तां श्वभिः (श्वभिस्तां); सेतु. २७२; समु. १५५; विव्य. ५४ ब्राह्मणी (कुमारी).

(३) एतद्दर्शनात् गौतमवाक्ये पुरुषवधे प्रकाश-
त्वाभिधानात् स्त्रियाः श्वभिः खादनं निभृतमिति भ्रमो
हेयः । दवि. १७४

वैश्यं वा क्षत्रियं वाऽपि ब्राह्मणी सेवते तु अ ।
शिरसो मुण्डनं तस्याः प्रयाणं गर्दभेन तु ॥

इह ब्राह्मण्या नम्रायाः शिरोमुण्डन-सर्पिरभ्युक्षण-
स्वरासेहण-राजपथानुव्रजनानि वशिष्ठेन विहितानि पूता
भवतीत्युपसंहारदर्शनात् प्रायश्चित्तरूपाणि । अत एव
कल्पतरौ— शूद्रममौ प्रास्येदित्यन्तमेव तदाक्यं पठित्त-
मतस्तदिहोपेक्षितम् । अत एव 'अनिच्छन्ती च या
भुक्त्वे'त्यादि बृहस्पतिवचनमपि नात्रावतारितम् ।

दवि. १७४

बन्धकीगमने दण्डविधिः

परदारो स्ववर्णासु दण्ड्याः स्युः पञ्चकृष्णालान् ।
असवर्णास्वानुलोम्ये दण्डो द्वादशकः स्मृतः ॥

(१) बन्धकीमधिकृत्याह यमः — परेति । द्वादशकरो
द्वादशपणः । अम. २।२९०

(२) द्वादशको द्वादशकार्पापणमित्यर्थः । तदेतद्बन्ध-
कीविषयम् । स्मृच. ३२३

साहसिकादिदुष्टरहितराज्यस्तुतिः

दुष्टाः साहसिकाश्चण्डाः कितवा बाधकास्तथा ॥
यस्य राष्ट्रे न सन्तीह स राजा शक्रलोकभाक् ॥

संवर्तः

स्त्रीसंग्रहणलक्षणानि, स्त्रीसंग्रहणनिर्णयश्च

नेच्छन्त्या यानि चिह्नानि बलात्कारकृतानि च ।
परपुंसः प्रसङ्गेषु नारीणां तानि शृण्वतः ॥

(१) व्यक. १२६; स्मृच. ३२३; विर. ३९८; रत्न. १३२; विचि. १८६; व्यनि. ४०१; दवि. १७४ तु या (यदा); वीमि. २।२८६ तस्याः (तस्य) भेन तु (भेन च); व्यम. १०७; विता. ८०७; सेतु. २७२; समु. १५५.

(२) अप. २।२९०; व्यक. १२८ स्मृतः (मतः); स्मृच. ३२३ दारे (दार) स्मृतः (मतः); विर. ४०५; दवि. १८८ दण्ड्याः (दाप्याः) स्मृतः (मतः); सेतु. २७७ पर (पार) स्मृतः (दमः); समु. १५६ स्मृचवत्, पू-

(३) व्यक. १२८ बाधका (बन्धका); विर. ४०८; सेतु. २८०.

(४) स्मृच. ३१९; रत्न. १२८; सवि. ४६५ परपुंसः

नेखदन्तक्षतक्षामा सकचग्रहविक्षिता ।

सद्यो विध्वंसिता नारी बलात्कारेण दूषिता ॥

उच्चैर्विक्रोशयन्ती च रुदन्ती लोकसंनिधौ ।

तस्य नाम्ना वदन्ती च यथाहं तेन दूषिता ॥

शोचेदेवंविधैर्लिङ्गैः त्रणीकृतपयोधरा ।

छिन्नालङ्कारकेशैश्च व्याकुलीकृतलोचना ॥

राज्ञा सभ्यैः सभां नीत्वा स्वयमन्विष्य तत्क्षणात् ।

यद् ब्रूयात् सहजं वाक्यं तत्कर्तव्यं प्रयत्नतः ॥

विवादे साक्षिणामत्र न कुर्वीत परिग्रहम् ।

प्रार्थनादभिशास्तस्य न दिव्यं दातुमर्हति ॥

बलात्कारेण सद्यो विध्वंसिता दूषिता नारी या नखदन्तक्षताद्यन्विता विध्वंसकस्य नाम्ना तत्कृतविध्वंसनप्रकारं वदन्ती शोचेत्, तां तत्क्षणाद्राजा स्वयमन्विष्य सभ्यैः सह सभां प्राप्य का तव पीडिति पृच्छेत् । ततस्तदा तयाऽऽवेदितं तदाकर्ण्य चिह्नैरेवात्र राज्ञा निर्णेतव्यमित्यर्थः । स्मृच. ३२०

(पुनः पुनः) ; व्यप्र. ३९६ ; व्यउ. १३४ ; विता. ८१३ शृण्वतः (शृण्वन्ते) उक्त., बृहस्पतिः ; समु. १५३ च (तु).

(१) स्मृच. ३१९ सक...क्षता (कचग्रहविविक्षिता) ; रत्न. १२८ ; सवि. ४६५ क्षतक्षामा (क्षता क्षामा) विक्षता (पीडिता) ; व्यप्र. ३९६ विक्षता (वीक्षिता) विध्वंसिता (विश्वासिता) ; व्यउ. १३४ विध्वंसिता (विश्वासिता) ; विता. ८१३ बृहस्पतिः ; समु. १५३ सकचग्रहविक्षता (कचग्रहविविक्षिता).

(२) स्मृच. ३१९ ; रत्न. १२९ ; सवि. ४६५ रुदन्ती (रुदती) ; व्यप्र. ३९६ ; व्यउ. १३४ ; विता. ८१३ बृहस्पतिः ; समु. १५३.

(३) स्मृच. ३१९ त्रणीकृत (वामीकृत) ; रत्न. १२९ छिन्ना (चिह्ना) ; सवि. ४६५ बृहस्पतिः ; व्यप्र. ३९६ रत्नवत् ; व्यउ. १३४ रत्नवत् ; समु. १५३ स्मृचवत्.

(४) स्मृच. ३१९ ; रत्न. १२९ ; सवि. ४६६ ; व्यप्र. ३९६ वाक्यं (तत्र) ; व्यउ. १३४ व्यप्रवत् ; विता. ८१३ बृहस्पतिः ; समु. १५३.

(५) स्मृच. ३२० ; रत्न. १२९ न कुर्वीत (प्रकुर्वीत) ; सवि. ४६६ प्रार्थना (वर्तना) ; व्यप्र. ३९६ रत्नवत् ; व्यउ. १३४ रत्नवत् ; विता. ८१३ नादभि (नेऽप्यभि) शेषं रत्नवत्, बृहस्पतिः ; समु. १५३.

बृहदारीतः

परस्त्रीगमने दण्डविधिः

प्रत्येकं दण्डनं कुर्याद्दुर्वृत्तस्य परस्त्रियाम् ॥

चुम्बने तालुविच्छेदो द्वौ हस्तौ परिरम्भणे ।

हस्तस्याङ्गुलिच्छेदः केशादिग्रहणे स्त्रियाः ॥

दाहयेत्प्रतैलेन हस्तमुष्टया च ताडनम् ।

सुरतं याचमानस्य जिह्वाच्छेदं च कामतः ॥

पैरद्रव्यादिहरणं परदारामिर्शनम् ।

यः कुर्यात्तु बलात्तस्य हस्तच्छेदः प्रकीर्तितः ॥

यो गच्छेत्परदारांस्तु बलात्कामाच्च वा नरः ।

सर्वस्वहरणं कृत्वा लिङ्गच्छेदं च दापयेत् ॥

दहेत् कटाग्निना देहं गुरुस्त्रीगामिनं तथा ॥

कामेङ्गितेषु सर्वत्र ताल्वोश्च दहनं स्मृतम् ।

दृष्ट्वा मुहुः प्रेरणे तु नेत्रयोः स्फोटनं चरेत् ॥

स्मृत्यन्तरम्

वर्णभेदेन परस्त्रीगमने दण्डविधिः

अनुलोम्येन...स्त्रिया नासादिकर्तनम् ।

असवर्णानुगमने वधदण्डः प्रकीर्तितः ॥

अयं च दण्डस्याप्युपदेशो राज एव । तस्यैव पालने अधिकारात् । न द्विजातिमात्रस्य । ब्राह्मणः परीक्षार्थमपि शस्त्रं नाददीतेति शस्त्रग्रहणनिषेधात् । 'धिग्दण्डो वाग्दमश्चैव विप्रायत्तातुभाविमौ' इति निषेधाच्च ।

सवि. ४७०-७१

अग्निपुराणम्

संग्रहणोपक्रमनिषेधः । स्वयंवरानुशा । वर्णभेदेन स्त्रियाः

व्यभिचारदण्डः । वर्णानुलोम्येन व्यभिचारे दण्डः ।

परस्त्रियं न भाषेत प्रतिषिद्धो विशेषज्ञ हि ॥

अदण्ड्या स्त्री भवेद्राज्ञा वरयन्ती पतिं स्वयम् ॥

भर्तारं लङ्घयेद्या तां श्रुभिः संघातयेत्स्त्रियम् ।

ज्यायसा दूषिता नारी मुण्डनं समवाप्नुयात् ।

वैश्यागमे तु विप्रस्य क्षत्रियस्यान्त्यजागमे ॥

क्षत्रियः प्रथमं वैश्यो दण्ड्यः शूद्रागमो भवेत् ॥

(१) बृहास्पृ. ७२०४-६.

(२) बृहास्पृ. ७२००-२०२. (३) बृहास्पृ. ७२०७-

(४) सवि. ४७०. (५) अणु. २२७।४०.

(६) अणु. २२७।४१. (७) अणु. २२७।४२-४.

मत्स्यपुराणम्

प्रतिषिद्धानां परस्त्रियाः अगारप्रवेशे दण्डः

भिक्षुकोऽप्यथवा नारी योऽपि स्यात्तु कुशीलवः ।
प्रविशेत् प्रतिषिद्धस्तु प्राप्नुयात् द्विशतं दमम् ॥
येस्तु संचारकस्तत्र पुरुषः स तथा भवेत् ।
पारदारिकवहण्ड्यो यश्च स्यादवकाशदः ॥

परस्त्रीसंग्रहणे दण्डविधिः

बैलात्संदूषयेद्यस्तु परभार्या नरः क्वचित् ।
वधदण्डो भवेत्तस्य नापराधो भवेत्स्त्रियाः ॥

(१) अप. २।२८५; व्यक. १२५; विर. ३८५; द्विशतं
दमम् (पूर्वसाहसम्).

(२) अप. २।२८५; व्यक. १२५; विर. ३८५;
विचि. १७४ : १८२ यस्तु (यश्च) षः स तथा (षस्तु तदा)
यश्च स्यादव (यश्चागाराव); दवि. १५५ स तथा (स्यथ
ना); सेतु. २६५; विव्य. ५४.

(३) व्यक. १२७; विर. ४००; विचि. १८७ नरः
क्वचित् (कश्चन) वधदण्डो (वधो दण्डो); दवि. १६३
भवेत्स्त्रियाः (परस्त्रियाः); वीमि. २।२८६ विचिवत्; सेतु.
२७४ नरः (पुनः); विव्य. ५५ (=) भवेत्स्त्रियाः (ऽस्ति
शोधितः) शेषं विचिवत्.

गुप्तास्त्रेवं भवेदण्डः सुगुप्तास्त्रधिकं भवेत् ॥
अद्रव्यां मृतपत्नीं तु संगृह्णापराधुयात् ।
बलात् परिगृहाणस्तु सर्वस्वं दण्डमर्हति ॥

कन्यादूषणे दण्डविधिः

अकामां दूषयेत्कन्यां स सद्यो वधमर्हति ।
सकामां दूषमाणस्तु प्राप्तः प्रथमसाहसम् ॥

पशुगमनदण्डः

तिर्यग्योनौ तु गोवर्जं मैथुनं यो निषेवते ।
स पणं प्राप्नुयाद्दण्डं तस्याश्च यवसोदकम् ॥

विष्णुपुराणम्

पशुगमनायोनिगमननिषेधः

नान्ययोनावयोनौ वा ।

(१) दवि. १६९.

(२) व्यक. १२७ धनुयात् (धनुते); विर. ४०९;
दवि. १६३ बलात् (सात्रां).

(३) व्यक. १२७ अकामां (योऽकामां) माणस्तु (यानस्तु)
प्रथम (परम); विर. ४०९; दवि. १८३ श्लोकस्तु नोप-
लभ्यते, परन्तु व्याख्यानात् व्यकवत् पाठोऽनुमीयते.

(४) व्यक. १२८; विर. ४०७; दवि. १९४ तु (च);
बाल. २।२८९ पणं (शतं); सेतु. २७९.

(५) दवि. १६९.

द्यूतसमाह्वयम्

वेदाः

ध्यानमतिः

मा वो घ्नन्तं मा शपन्तं प्रति वोचे देवयन्तम् ।
सुमैरिद्र आ विवासे ॥

हे मित्रादयो देवा देवयन्तं देवान् कामयमानं यजमानं यः शत्रुर्हन्ति घ्नन्तं तादृशं शत्रुं वो युष्मभ्यं मा प्रति वोचे दुरुक्तकथनभीत्या अहं न कथयामि । तथा यजमानं यः शत्रुः शपति तमपि शपन्तं मा प्रति वोचे । भवद्भिरेव विचार्य शिक्षणीय इत्यर्थः । अहं तु सुमैरित् धनैरेव वो युष्माना विवासे । सर्वतः परिचरामि । ऋसा.

चतुरश्रिद्विद्विभयादा निधातोः । न दुरुक्ताय स्पृहयेत् ॥

घ्नन्तं शपन्तं च मा प्रति वोचे इति यदुक्तं तत्रोपपत्तिरुच्यते । दुरुक्ताय न स्पृहयेत् दुष्टं वाक्यं न कामयेत् किन्तु दुरुक्ताद्विभयात् । तत्रावशिष्टो मन्त्रभागः सर्वोऽपि दृष्टान्तः । चिदिति उपमार्थं वर्तते । अक्षयूतं कुर्वतोरुभयोर्मध्ये यः पुमान् चतुरश्रतुःसंख्याकान् कपर्दकान् ददमानाद्ददतो हस्ते धारयतः पुरुषात् आ निधातोः कपर्दकनिपातपर्यन्तं विभीयात् अस्य जयो भविष्यति । न भविष्यतीत्यन्यो भीतिं प्राप्नुयात् । अत्र यथा भयं तथा दुरुक्ताद्भेदव्यमिति धर्मरहस्यम् । तस्मादहं घ्नन्तं शपन्तं मा प्रतिवोच इत्यभिप्रायः । ऋसा.

अक्षक्रीडा दोषः

न स स्वो दक्षो वरुण ध्रुतिः सा सुरा मन्युर्विभीदको अचित्तिः । अस्ति ज्यायान् कनीयस उपारे स्वप्रश्नेदन्तस्य प्रयोता * ॥

* सायणभाष्यं रथलनिर्देशश्च साहस्रप्रकरणे (पृ. १५९१) द्रष्टव्यः ।

(१) ऋसं. १।४।१८.

(२) ऋसं. १।४।१९; नि. ३।१६.

अक्षक्रीडायामनृतकरणे दोषः

यदि वाहमनृतदेव आस मोघं वा देवा अप्यूहे अग्ने । किमस्मभ्यं जातवेदो हृणीषे द्रोघवाचस्ते निर्ऋथं सचन्ताम् ॥

यदि वाहमनृतदेवोऽनृता असत्यभूता देवा यस्य तादृशो यद्यहमास अस्मि । अथवा मोघं वा निष्फलं वा देवानप्यूहे उपगच्छामि । अहं यद्युक्तरूपोऽस्मि हे अग्ने तर्हि मां वाधस्व । न ह्यहं तथाविधोऽस्मि । एवं सति हे जातवेदो जातानां वेदितरग्ने अस्मभ्यं किंकारणं हृणीषे कुप्यसि । तव क्रोधोऽस्मासु न जायतामित्यर्थः । द्रोघवाचोऽनृतवाचो राक्षसास्ते तव निर्ऋथम् । निष्पूर्वाऽर्तिर्हिसायां वर्तते । निर्ऋथं निःशेषेणार्तिं हिंसां सचन्ता सेवन्ताम् । ऋसा.

अक्षक्रीडानिषेधः

प्रावेपा मा बृहतो मादयन्ति प्रवातेजा इरिणे वर्चुतानाः । सोमस्येव मौजवतस्य भक्षो विभीदको जागृविर्मह्यमच्छान् ॥

बृहतो महतो विभीतकस्य फलत्वेन संबन्धिनः प्रवातेजाः प्रवणे देशे जाता इरिण आस्फारे वर्चुतानाः प्रवर्तमानाः प्रावेपाः प्रवेपिणः कम्पनशीला अक्षा मा मां मादयन्ति हर्षयन्ति । किञ्च जागृविर्जयपराजययोर्हर्ष-शोकाभ्यां कितवानां जागरणस्य कर्ता विभीदको विभीतकविकारोऽक्षो मह्यं मामच्छान् अचच्छदत् । अत्यर्थं मादयति । तत्र दृष्टान्तः । सोमस्येव यथा सोमस्य मौजवतस्य । मुजवति पर्वते जातो मौजवतः तस्य । तत्र ह्युत्तमः सोमो जायते । भक्षः पानं यजमानान् देवांश्च मादयति तद्वदित्यर्थः । तथा च

(१) ऋसं. ७।१०।१४; असं. ८।४।१४ देव आस (देवो अस्मि); बृदे. ६।३०.

(२) ऋसं. १।०।३।१; नि. ९।८; ऋग्वि. ३।१०।१; बृदे. ७।३६.

यास्कः — 'प्रवेपिणो मा महतो विभीतकस्य फलानि मादयन्ति । प्रवातेजाः प्रवणेजा इरिणे वर्तमाना इरिणं निर्ऋणमृणातेरपाणं भवत्यपरता अस्मादोषभय इति वा सोमस्येव मौजवतस्य भक्षो मौजवतो मुजवति जातो मुजवान् पर्वतो मुञ्जवान् मुञ्जो विमुच्यत इषीकयेषी-केषतेर्गतिकर्मण इयमपीतरेपीकैतस्मादेव विभीतको विभेदनात् जागृविर्जागरणान्मह्यमचच्छदत् ।' इति (नि. १।८) । ऋसा.

नै मा मिमेथ न जिहीळ एषा शिवा सखिभ्य उत मह्यमासीत् । अक्षस्याहमेकपरस्य हेतोरनुव्र-
वामप जायामरोधम् ॥

एषा अस्मदीया जाया मा मां कितवं न मिमेथ न च चुक्रोध न जिहीळे न च लजितवती । सखिभ्योऽ-
स्मदीयेभ्यः कितवेभ्यः शिवा सुखकर्यासीत् अभूत् ।
उतापि च मह्यं शिवा आसीत् । इत्थमनुव्रतामनुकूलं
जायामेकपरस्यैकः परः प्रधानं यस्य तस्याक्षस्य हेतोः
कारणादहमपारोधं परित्यक्तवानस्मीत्यर्थः । ऋसा.

द्वेष्टि श्वश्रूरप जाया रुणद्धि न नाथितो विन्दते
मर्डितारम् । अश्वस्येव जरतो वस्यस्य नाहं वि-
न्दामि कितवस्य भोगम् ॥

श्वश्रूजायाया माता गृहगतं कितवं द्वेष्टि निन्दती-
त्यर्थः । किञ्च जाया भार्याप रुणद्धि निरुणद्धि । अपि
च नाथितो याचमानः कितवो धनं मर्डितारं धन-
दानेन सुखयितारं न विन्दते न लभते । इत्थं बुद्ध्या
विमृशन्नहं जरतो वृद्धस्य वस्यस्य । वस्त्रं मूल्यम् ।
तदहंस्याश्वस्येव कितवस्य भोगं न विन्दामि न लभे ।
ऋसा.

अन्ये जायां परि मुशन्त्यस्य यस्यागृधद्वेदने
वाज्यक्षः । मीसा माता भ्रातर एनमाहुर्न जानीमो
नयता बद्धमेतम् ॥

यस्य कितवस्य वेदने धने वाजी बलवानक्षो देवोऽ-
गृधत् अभिकाङ्क्षां करोति तस्यास्य कितवस्य जायां
भार्यामन्ये प्रतिकितवाः परि मुशन्ति वस्त्रकेशात्राकर्षणेन
संस्पृशन्ति । किञ्च पिता जननी च भ्रातरः सहोदरा-

(१) ऋसं. १०१३४।२. (२) ऋसं. १०१३४।३.

(३) ऋसं. १०१३४।४.

श्रैतं कितवमाहुः वदन्ति । न वयमस्मदीयमेतं जानीमः ॥
रज्ज्वा बद्धमेतं कितवं हे कितवाः यूयं नयत यथेष्टदेशं
प्रापयतेति । ऋसा.

यदादीध्ये न दविषाण्येभिः परायद्भ्योऽव हीये
सखिभ्यः । न्युप्ताश्च बभ्रवो वाचमक्रत एमीदेपां
निष्कृतं जारिणीव ॥

यद्यदाऽहमादीध्ये ध्यायामि तदानीमेभिरक्षैर्न दवि-
षाणि न दूषये न परितपामि । यद्वा न दविषाणि न
देविष्यामीत्यर्थः । परायद्भ्यः स्वयमेव परागच्छद्भ्यः
सखिभ्यः सखिभूतेभ्यः कितवेभ्योऽव हीये अवहितो
भवामि । नाहं प्रथममक्षान् विसृजामीति । किञ्च
बभ्रवो बभ्रवर्णा अक्षा न्युप्ताः कितवैरवक्षिताः सन्तो
वाचमक्रत शब्दं कुर्वन्ति । तदा संकल्पं परित्यज्याक्ष-
व्यसनेनाभिभूयमानोऽहमेपामक्षाणां निष्कृतं स्थानं
जारिणीव यथा कामव्यसनेनाभिभूयमाना स्वैरिणी
संकेतस्थानं याति तद्वदेमीत् गच्छाम्येव । ऋसा.

संभामेति कितवः पृच्छमानो जेष्यामीति तन्या
शूशुजानः । अक्षासो अस्य वि तिरन्ति कामं
प्रतिदीन्ने दधत आ कृतानि ॥

तन्वा शरीरेण शूशुजानः शोशुचानो दीप्यमानः
कितवः कोऽत्रास्ति धनिकस्तं जेष्यामीति पृच्छमानः
पृच्छन् सभां कितवसंबन्धिनीमेति गच्छति । तत्र
प्रतिदीन्ने प्रतिदेविन्ने कितवाय कृतानि देवनोपयुक्तानि
कर्माण्या दधतो जयार्थमाभिमुख्येन मर्यादया वा
दधतोऽस्य कितवस्य काममिच्छामक्षासोऽक्षा धि तिरन्ति
वर्धयन्ति । ऋसा.

अक्षास इदं कुशिनो नितोदिनो निष्कृतानस्तप-
नास्तापयिष्णवः । कुमारदेष्णा जयतः पुनर्हणो
मध्वा संपृक्ताः कितवस्य बर्हणा ॥

अक्षास इदक्षा एवाङ्कुशिनोऽङ्कुशवन्तो नितो-
दिनो नितोदितवन्तश्च निष्कृतानः पराजये निकर्तन-
शीलाः छेत्तारो वा तपनाः पराजये कितवस्य संताप-
कास्तापयिष्णवः सर्वस्वहारकत्वेन कुटुम्बस्य संतापन-
शीलाश्च भवन्ति । किञ्च जयतः कितवस्य कुमारदेष्णा

(१) ऋसं. १०१३४।५. (२) ऋसं. १०१३४।६.

(३) ऋसं. १०१३४।७.

धनदानेन धान्यतां लम्भयन्तः कुमारानां दातारो भवन्ति । अपि च मध्वा मधुना संपृक्ताः प्रतिकितवेन बर्हणा परिवृद्धेन सर्वस्वहरणेन कितवस्य पुनर्हणः पुनर्हन्तारो भवन्ति । ऋसा.

त्रिपञ्चाशः क्रीळति व्रात एषां देव इव सविता सत्यधर्मा । उग्रस्य चिन्मन्यवे ना नमन्ते राजा चिदेभ्यो नम इत्कृणोति ॥

एषामक्षाणां त्रिपञ्चाशः त्र्यधिकपञ्चाशत्संख्याको व्रातः सङ्घः क्रीळति आस्फारे विहरति । अक्षिकाः प्रायेण तावद्भिरक्षैर्दीव्यन्ति हि । तत्र दृष्टान्तः । सत्यधर्मा सविता सर्वस्य जगतः प्रेरकः सूर्यो देव इव । यथा सविता देवो जगति विहरति तद्वदक्षाणां सङ्घ आस्फारे विहरतीत्यर्थः । किञ्चोग्रस्य चित् क्रूरस्यापि मन्यवे क्रोधाथैतेऽक्षा न नमन्ते न प्रह्वीभवन्ति न वशे वर्तन्ते । तं नमयन्तीत्यर्थः । राजा चिजगत ईश्वरोऽप्येभ्यो नम इत्कृणोति देवनवेलायां कृणोति नावज्ञां करोतीत्यर्थः । ऋसा.

नीचा वर्तन्त उपरि स्फुरन्त्यहस्तासो हस्तवन्तं सहन्ते । दिव्या अङ्गारा इरिणे न्युप्ताः शीताः सन्तो हृदयं निर्दहन्ति ॥

अपि चैतेऽक्षा नीचा नीचीनस्थले वर्तन्ते । तथाप्युपरि पराजयाद्गीतानां द्यूतकराणां कितवानां हृदयस्योपरि स्फुरन्ति । अहस्तासो हस्तरहिता अप्यक्षा हस्तवन्तं द्यूतकरं कितवं सहन्ते पराजयकरणेनाभिभवन्ति । दिव्या दिवि भवा अपकृता अङ्गारा अङ्गारसदृशा अक्षा इरिण इन्धनरहित आस्फारे न्युप्ताः शीताः शीतस्पर्शाः सन्तोऽपि हृदयं कितवानामन्तःकरणं निर्दहन्ति । पराजयजनितसंतापेन भस्मीकुर्वन्ति । ऋसा.

जाया तप्यते कितवस्य हीना माता पुत्रस्य चरतः क्व स्वित् । ऋणावा विभ्यद्धनमिच्छमानोऽन्येषामस्तमुप नक्तमेति ॥

क्व स्वित् कापि चरतो निर्वेदाद्गच्छतः कितवस्य जाया भार्या हीना परित्यक्ता सती तप्यते । वियोगज

- (१) ऋसं. १०१३४१८. (२) ऋसं. १०१३४१९.
(३) ऋसं. १०१३४१९०.

संतापेन संतप्ता भवति । माता जनन्यपि पुत्रस्य कापि चरतः कितवस्य संबन्धाद्दीना तप्यते । पुत्रशोकेन संतप्ता भवति । ऋणावाक्षपराजयादृणवान् कितवः सर्वतो विभ्यद्धनं स्तेयजनितमिच्छमानः कामयमानोऽन्येषां ब्राह्मणादीनामस्तं गृहं, अस्तं पत्स्यमिति गृहनामसु पाठात् । नक्तं रात्रावुपैति चौर्यार्थमुपगच्छति । ऋसा.

स्त्रियं दृष्ट्वाय कितवं ततापान्येषां जायां सुकृतं च योनिम् । पूर्वाह्णे अश्वान् युयुजे हि बभ्रून्स्तो अग्नेरन्ते वृषलः पपाद ॥

कितवं कितवः । विभक्तिव्यत्ययः । अन्येषां स्वव्यतिरिक्तानां पुरुषाणां जायां जायाभूता स्त्रियं नारीं मुत्नेन वर्तमानां सुकृतं सुष्ठु कृतं योनिं गृहं च दृष्ट्वाय मजाया दुःखिता गृहं चासंस्कृतमिति ज्ञात्वा तताप तप्यते । पुनः पूर्वाह्णे प्रातःकाले बभ्रून् बभ्रुवर्णान् अश्वान् व्यापकानश्वान् युयुजे युनक्ति । पुनश्च वृषलो वृषलकर्मा स कितवो रात्रावग्नेरन्ते समीपे पपाद शीतार्तः सन् शेते । ऋसा.

यो वः सेनानीर्महतो गणस्य राजा व्रातस्य प्रथमो बभूव । तस्मै कृणोमि न धना रुणधिम दशाहं प्राचीस्तदहं वदामि ॥

हे अक्षाः वो युष्माकं महतो गणस्य संघस्य योऽक्षः सेनानीर्नेता बभूव भवति व्रातस्य च । गणव्रातयोरल्लोभेदः । राजेश्वरः प्रथमो मुख्यो बभूव तस्मा अश्वाय कृणोम्यहं अञ्जलिं करोमि । अतः परं धना धनान्यक्षार्थमहं न रुणधि न संपादयामीत्यर्थः । एतदेव दर्शयति । अहं दश दशसंख्याका अङ्गुलीः प्राचीः प्राङ्मुखीः करोमि । तदेतदहं ऋतं सत्यमेव वदामि नादृतं ब्रवीमीत्यर्थः । ऋसा.

अक्षैर्मा दीव्यः कृपिमित्कृपस्य वित्ते रमस्व बहु मन्यमानः । तत्र गावः कितव तत्र जाया तन्मे वि चष्टे सवितायमर्थः ॥

हे कितव बहु मन्यमानो मद्वचने विश्वासं कुर्वस्व-मक्षैर्मा दीव्यः द्यूतं मा कुरु । कृपिमित् कृपिमेव कृपस्य कुरु । वित्ते कृप्या संपादिते धने रमस्व मति कुरु ।

- (१) ऋसं. १०१३४१९१. (२) ऋसं. १०१३४१९२.
(३) ऋसं. १०१३४१९३; बृदे. १।५२.

तत्र कृपौ गावो भवन्ति । तत्र जाया भवति । तदेव धर्मरहस्यं श्रुतिस्मृतिकर्ता सविता सर्वस्य प्रेरकोऽयं दृष्टिगोचरोऽयं ईश्वरो वि चष्टे विविधमाख्यातवान् ।

ऋसा.

मित्रं कृणुध्वं खलु मृळता नो मा नो घोरेण चरताभि धृष्णु । नि वो नु मन्युर्विशतामरातिरन्वो बध्नाणां प्रसितौ न्वस्तु ॥

हे अक्षाः यूयं मित्रं कृणुध्वम् । अस्मासु भैत्रीं कुरुत । खल्विति पूरणः । नोऽस्मान् मृळत सुखयत च । नोऽस्मान् धृष्णु धृष्णुना । तृतीयार्थे प्रथमा । घोरेणासद्येन माभि चरत मा गच्छत । किञ्च वो युष्माकं मन्युः क्रोधोऽरातिरस्माकं शत्रुर्नि विशतां । अस्मच्छत्रुषु तिष्ठत । अन्योऽस्माकं शत्रुः कश्चिद् बध्नाणां बध्नुवर्णानां युष्माकं प्रसितौ प्रबन्धने नु क्षिप्रमस्तु भवतु । ऋसा.

धृतविधिः

निरुप्तं हविरुपसन्नमप्रोक्षितं भवत्यथ मध्याधिदेयनमवोक्ष्याक्षान्नुप्य जुहोति । निपसाद् धृतत्रतो वरुणः पस्त्यास्वा । साम्राज्याय सुक्रतुरिति त्रिवै विराड् व्यक्रमत गार्हपत्यमाहवनीयं मध्याधिदेवनं, विराज एवैनं विक्रान्तमनुचिक्रमयति प्रत्येव तिष्ठति गच्छति प्रतिष्ठां, धर्मधृत्या जुहोति धर्मधृतमेवैनं करोति सवितारं धारयितारं, गां घ्नति तां विदीव्यन्ते तां सभासद्भ्य उपहरन्ति तेनास्य सोऽभीष्टः प्रीतो भवति, प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिरित्यामन्त्रणे जुहोति मन्त्रवत्या वैश्वदेव्या, मन्त्रमेवास्मै गृह्णाति तमभिसमेत्य मन्त्रयन्ते । सह वै देवाश्च मनुष्याश्चौदनपचन आसंस्ते मनुष्या देवानत्यचरंस्तेभ्यो देवा अन्नं प्रत्युह्य गार्हपत्यमभ्युदक्रामंस्तौस्तस्मिन्नवागच्छंस्ते मनुष्या एव देवानत्यचरंस्तेभ्यो देवाः पशून् प्रत्युह्याहवनीयमभ्युदक्रामंस्तौस्तस्मिन्नवागच्छंस्ते मनुष्या एव देवानत्यचरंस्तेभ्यो देवा यज्ञं प्रत्युह्य सभामभ्युदक्रामंस्तौस्तस्यामन्वागच्छंस्ते मनुष्या एव देवानत्यचरंस्तेभ्यो देवा विराजं प्रत्युह्यामन्त्रणमभ्युदक्रामंस्तौस्ततो नानु-

(१) ऋसं. १०।३।१४.

(२) कासं. ८।७; कसं. ७।४.

प्राच्यवन्तैते वै देवानां संक्रमाः श्रेयांसं श्रेयांसं लोकमभ्युत्क्रामति य एत्र वेदैतद्वै देवानां सत्यमनभिजितं यदामन्त्रणं तस्मादामन्त्रणं सु प्रातर्गच्छेत्सत्यमेव गच्छति तस्मादामन्त्रणं नाहुत एयात्तस्मादामन्त्रणे नानृतं वदेद्ब्रह्मिवै नामौदनपचन आस्य वह्निर्जायते य एवं वेद गृह्य गार्हपत्यो गृहवान् भवति य एवं वेद धिष्ण्या आहवनीय उपैनं यज्ञो नमति य एवं वेद सप्रथा मध्याधिदेवनं प्रथते प्रजया पशुभिर्य एवं वेदानात् आमन्त्रणं नैनमाप्नोति य ईप्सति य एवं वेद ।

त्रिवा इदं विराड् व्यक्रमत गार्हपत्यमाहवनीयं सभ्यं तद्विराजमापदन्नं वै विराडन्नं वावैतदापन्मध्याधिदेवने राजन्यस्य जुहुयाद्धारुण्य ऋचा वरुणो वै देवानां राजा राज्यमस्मा अवरुन्धे हिरण्यं निधाय जुहोत्याग्निमत्येव जुहोत्यायतनवत्यन्धोऽध्वर्युः स्याद्यदनायतने जुहुयात्शतमस्मा अक्षान् प्रयच्छेत्तान् विचिनुयान्शतायुर्वै पुरुषः शतवीर्या आयुरेव वीर्यमाप्नोति गामस्य तदहः सभायां दीव्येयुस्तस्याः परूषि न हिंस्युस्तां सभासद्भ्या उपहरेत्तया यद्गृह्णीयात्तद्ब्राह्मणभ्यो देयं तत्सभ्यमन्नमवरुन्धे ।

तेन स्येनाधिदेवनं कुर्वन्ति तत्र पशौही विदीव्यन्त आशा वा एप उपाभिषिञ्चत आशा पशौह्याशमेवास्मा अकस्ततश्चतुःशतमक्षणवोह्याह । उद्भिन्नं राज्ञः । इति चत्वारो वै पुरुषा ब्राह्मणो राजन्यो वैश्यः शूद्रस्तेषामेवैनमुद्भेदयति ततः पञ्चाक्षान् प्रयच्छन्नाह दिशो अभ्यभूदयमितीमा एवास्मै पञ्च दिशोऽन्नाद्याय प्रयच्छति क्षेत्रं ददाति तेन क्षेत्रे धृतो भवति वरं वृणीते सोऽस्मै कामः समुध्यते यत्कामो भवति मङ्गल्यनाम्नो ह्ययति यत्पूर्वं व्याहार्पं तन्नेन्मोघमसदित्यसा अमुष्य पुत्रोऽमुष्यासौ पुत्र इति नामनी व्यतिषजति स्वर्गस्य लोकस्य समष्टयै ।

अभिभूरस्येतास्ते पञ्च दिशः कल्पन्ताम् ।

(१) मैसं. १।६।११. (२) मैसं. ४।४।६.

(३) शुमा. १०।२८; शुका. १।१।८।३ रस्ये (रस्य यानामे).

(१) पञ्चाक्षान् पाणावावपति । अभिभूरसि । कृत-
त्रेताद्वापरकलयश्चत्वारोऽक्षाः पञ्चमो रमणः । तत्र कलिः
सर्वानन्यान् अभिभवति स उच्यते । यजमानो वा
तत्संवन्धेन । अभिभूरसि अभिभविताऽसि । एतास्तव
पञ्चदिशः कपटोपलक्षिताः क्लृप्ताः भवन्तु । शुउ.

(२) 'अभिभूरित्यस्मै पञ्चाक्षान् पाणावाधाये'ति ।
यजमानहस्ते द्यूतसाधनभूतान् पञ्चाक्षान् सौवर्णकपर्दान्
निदध्यात् । अक्षा यजमानो वा देवता । चतुर्णामक्षाणां
कृतसंज्ञा पञ्चमस्य कलिरिति । यदा पञ्चाप्यक्षाः एकरूपाः
पतन्ति उत्ताना अवाञ्चो वा तदा देवितुर्जयः । तत्र कलिः
सर्वानक्षानभिभवति तं प्रत्युच्यते, तत्संवन्धेन यजमानं
प्रति वा । हे अक्ष, यद्वा हे यजमान, त्वमभिभूरसि
अभिभविता अभितो व्यातासि । एताः कपर्दिकोप-
लक्षिताः पञ्च दिशः पूर्वादयश्चतस्र ऊर्वा चेति पञ्च
दिशः ते त्वदर्थे कल्पन्तां त्वत्प्रयोजनसमर्था भवन्तु ।
क्लृः सर्वाक्षाभिभावकत्वात्सुन्वतोऽपि जयापेक्षित्वात्
पञ्चाक्षव्यापकत्वमिति भावः । शुम.

'दिशोऽभ्यय' राजाऽभूदिति पञ्चाक्षान् प्रय-
च्छति । एते वै सर्वेयाः । अपराजयिनमेवैनं करोति ।
अजस्रं त्वां सभापालाः । विजयभागं समिन्ध-
ताम् । अग्ने दीदाय मे सभ्य । विजित्यै शरदः
श्रतम् ।

अन्नमावसथीयम् । अभिहराणि शरदः शतम् ।
आवसथे श्रियं मन्त्रम् । अहिर्बुध्नियो नियच्छतु ।

अथ सभ्याग्नेरुपस्थानमन्त्रमाह—अजस्रमिति । यत्रा-
क्षैर्दोष्यन्ति विजयन्ते सा सभा तस्यां सभायां साधुः
सोऽग्निः सभ्यः । हे सभ्य त्वामस्मदीयाः सभापालकाः
समिन्धतां सम्यग्दीप्यन्ताम् । कीदृशं त्वां अजस्रमन-
वरतं विजयभागं विजयेन लभ्यो भागो यस्य तादृशम् ।
हे सभ्याग्ने मे मम शतं शरदः शतसंख्याकान् संवत्स-
रान् विजित्यै विजयाय त्वं दीदाय दीप्यस्व ।

अथावसथोपस्थानमन्त्रमाह—अन्नमिति । अहि द्यूते
विजयं प्राप्ताः पुरुषा आगत्य यत्र भोजनार्थं निवसन्ति
स प्रदेश आवसथस्तत्रानीतमावसथीयं तादृशमन्नमभि-
हराप्याभिमुख्येनोपहरामि । कञ्चिदपि न हिनस्तीत्यहिः ।

(१) तैत्रा. १।७।१०।५. (२) तैत्रा. ३।७।४।५, ६.

बुध्ने मूले जगदादौ भवो बुध्नियः । अहिर्बुध्निय इत्येत-
न्नामकः पञ्चमोऽग्निः शतं शरदः शतसंख्याकान् संव-
त्सरान् आवसथेऽस्मदीये गृहे श्रियं घनादिसमृद्धि
मन्त्रमृगादिसमृद्धिं च नियच्छतु ददातु । तैत्रासा.

अथास्मै पञ्चाक्षान् पाणावावपति । अभिभूरस्ये-
तास्ते पञ्च दिशः कल्पन्तामित्येष वाऽअयानभि-
भूर्यत्कलिरेष हि सर्वानन्यानभिभवति तस्मादाहाभि-
भूरसीत्येतास्ते पञ्च दिशः कल्पन्तामिति पञ्च वै
दिशस्तदस्मै सर्वा एव दिशः कल्पयति ।

द्यूतनिन्दा

त्रेया वै नैर्ऋता अक्षाः स्त्रियः स्वप्नो यद्दीक्षते
तेनाक्षैश्च स्त्रीभिश्च व्यावर्तते यां प्रथमां दीक्षितो
रात्रीं जागर्ति तथा स्वप्नेन व्यावर्तते ।

अथ श्वोभूते । अक्षावापस्य च गृहेभ्यो
गोविकर्तस्य च गवेधुकाः संभृत्य सूर्यमानस्य गृहे
रौद्रं गावेधुकं चरुं निर्वपति ते वा एते द्वे सती
रत्ने एकं करोति संपदः कामाय तद्यदेतेन यजते
यां वा इमां सभायां प्रान्ति रुद्रो हैतामभि-
मन्यतेऽग्निर्वै रुद्रोऽधिदेवं वा अग्निस्तस्यैतेऽ-
अङ्गारा यदक्षास्तमेवैतेन प्रीणाति तस्य ह वा-
एषानुमता गृहेषु हन्यते यो वा राजसूयेन यजते
यो वैतदेवं वेदैतद्वा अस्यैकं रत्नं यदक्षावापश्च
गोविकर्तश्च ताभ्यामेवैतेन सूयते तौ स्वावनप-
क्रमिणौ कुरुते तस्य द्विरूपो गौर्दीक्षिणा शितिबाहुर्वा
शितिवालो वासिर्नखरो वालदाभ्राक्षावपनं प्रबद्ध-
मेतदु हि तयोर्भवति ।

द्यूतपरिभाषा

अक्षराजाय कितवं कृतायादिनवदर्शं त्रेतायै
कल्पिनं द्वापरायाधिकल्पिनमास्कन्दाय सभास्थानुम् ।
अक्षराजाय कितवं धूर्तं, कृताय आदिनवदर्शं आदि-
नवो दोषस्तं पश्यति तथाभूतं, त्रेतायै कल्पिनं कल्पकं,
द्वापराय अधिकल्पिनं अधिकल्पनाकर्तारम् । अथ
दशमे यूगे । आस्कन्दाय सभास्थानुं सभायां स्थिरम् ।

शुम.

(१) शाम्ना. ५।४।४।६. (२) मैसं. ३।६।३.

(३) शाम्ना. ५।३।१।१०. (४) शुमा. ३।०।१८.

ये वै चत्वारः स्तोमाः । कृतं तत् । अथ ये पञ्च । कलिः सः । तस्माच्चतुष्टोमः । तच्चतुष्टोमस्य चतुष्टोमत्वम् ।

पूर्वांकास्त्रिवृत्पञ्चदशः सप्तदश एकविंश इत्येवं-
रूपाः स्तोमा ये सन्ति ते कृतयुगस्य स्वरूपभूताः ।
कृतयुगे हि धर्मस्य चत्वारः पादा विद्यन्ते । ये त्वन्येन
केनचित्स्तोमेन सह पञ्च स्तोमास्तेषां कलियुगरूपत्वम् ।
तत्र तन्मध्यगतानां चतुर्णां कृतयुगार्थत्वेन विभागे सति
कलेरसाधारणस्तोम एक एव परिशिष्यते । धर्मश्च कलि-
युग एकपादेव । ततः कलिस्वरूपत्वेन पञ्चस्तोमपक्षस्य
निन्दितत्वाच्चतुष्टोमपक्षस्य कृतयुगस्वरूपत्वेन प्रशस्तत्वा-
दयं सोमयागश्चतुष्टोम एव कर्तव्यः । चत्वारः स्तोमा
अत्रेति व्युत्पत्त्या सोमयागस्य चतुष्टोमत्वं संपन्नम् । तैत्रासा.

अक्षराजाय कितवम् । कृताय सभाविनम् ।
त्रेताया आदिनवदर्शन् । द्वापराय बहिःसदम् ।
कलये सभास्थानुम् ।

अक्षा द्यूतसाधनविशेषास्तेषां राजा तदभिमानी
देवविशेषस्तस्मै कितवं द्यूतकुशलम् । कृताय कृतयुगा-
भिमानीने सभाविनं द्यूतसभाया अधिष्ठातारम् । त्रेतायै
त्रेतायुगाभिमानीन आदिनवदर्शं मर्यादायां देवनस्य
द्रष्टारं परीक्षकम् । द्वापराय द्वापरयुगाभिमानीने बहिः-
सदं बहिःसदनशीलं स्वयमदीव्यन्तम् । कलये कलियुगा-
भिमानीने सभास्थानुमदेवनकालेऽपि सभां यो न
मुञ्चति सोऽयं स्तम्भसमानत्वात्सभास्थानुस्तम् । तैत्रासा.

यथा कृतायविजितायाधरेयाः संयन्त्येवमेनं
सर्वं तदभिसमैति यत्किञ्च प्रजाः साधु कुर्वन्ति
यस्तद्वेद यस्त वेद स मयैतदुक्त इति ।

यथा लोके कृतायः कृतो नामायो द्यूतसमये प्रसिद्ध-
श्चतुरङ्कः, स यदा जयति द्यूते प्रवृत्तानां, तस्मै
विजिताय तदर्थमितरे त्रिद्व्येकाङ्का अधरेयाः त्रेताद्वापर-
कलिनामानः संयन्ति संगच्छन्तेऽन्तर्भवन्ति, चतुरङ्क
कृताये त्रिद्व्येकाङ्कानां विद्यमानत्वात्तदन्तर्भवन्तीत्यर्थः ।
यथा अयं दृष्टान्तः, एवमेनं रैकं कृतायस्थानीयं त्रेता-
द्ययस्थानीयं सर्वं तदभिसमैति अन्तर्भवति रैके । किं

(१) तैत्रा. १।५।११।१. (२) तैत्रा. ३।४।१६।१.

(३) छाउ. ४।१।४,६.

तत् ? यत्किञ्च लोके सर्वाः प्रजाः साधु शोभनं धर्मजातं
कुर्वन्ति, तत्सर्वं रैकस्य धर्मेऽन्तर्भवति, तस्य च फले
सर्वप्राणिधर्मफलमन्तर्भवतीत्यर्थः । तथा अन्योऽपि
कश्चित् यः तत् वेद्यं वेद । किं तत् ? यत् वेद्यं सः
रैकः वेद, तद्वेद्यमन्योऽपि यो वेद, तमपि सर्वप्राणि-
धर्मजातं तत्फलं च रैकमिवाभिसमैतीत्यनुवर्तते । सः
एवंभूतः अरैकवोऽपि मया विद्वान् एतदुक्तः एवमुक्तः,
रैकवत्स एव कृतायस्थानीयो भवतीत्यभिप्रायः ।

छाशाम्भा.

द्यूते जयार्थं देवताहानं जयकर्म च

उद्भिन्दती संजयन्तीमप्सरां साधुदेविनीम् ।

ग्लहे कृतानि कृष्णानामप्सरां तामिह हुवे ॥

उद्भिन्दती पणवन्धेन धनस्य उद्भेदनं कुर्वती
संजयन्तीं सम्यक् जयं प्राप्नुवतीं साधुदेविनीं जयोपाय-
परिज्ञानेन अक्षशलाकादिभिः शोभनं क्रीडन्तीं एवं-
गुणविशिष्टामप्सरां द्यूतक्रियाधिदेवतां अप्सरोजातीयां
अहं स्तौमीति शेषः । अपि च ग्लहे, गृह्यते पणवन्धेन
कल्प्यत इति द्यूतक्रियाज्येयोऽर्थो ग्लहः तस्मिन् ग्लहे
निमित्ते कृतानि द्यूतजयचिह्नानि कृतत्रेतादिशब्द-
वाच्यानि अयसंज्ञकानि कृष्णानां कुर्वाणाम् । कृताय-
लाभो हि महान् द्यूतजयः । तदुक्तं द्यूतक्रियामधिकृत्य
आपस्तम्बेन — ‘कृतं यजमानो विजिनाति’ इति
(आप. ५।२०।१) । एवम्भूतां तां अप्सरां इह
अस्मिन् द्यूतजयकर्मणि अहं हुवे आह्वयामि । आगत्य
सा मम जयं करोतु इत्यर्थः । असा.

विचिन्वतीमाकिरन्तीमप्सरां साधुदेविनीम् ।

ग्लहे कृतानि गृह्णानामप्सरां तामिह हुवे ॥

विचिन्वतीं एकत्र निर्वाधे कोष्ठे त्रिचतुरान् अज्ञान्
विशेषेण समुच्चिन्वतीं संधीकुर्वतीम् । पुनस्तानेव
जयार्थं बहुषु कोष्ठेषु आकिरन्तीं समन्ताद् विक्षिपन्तीम् ।
अन्यद् व्याख्यातम् । असा.

ययैः परिनृत्यत्याददाना कृतं ग्लहान् ।

सा नः कृतानि सीषती प्रहामाप्रोतु मायया ।

सा नः पयस्वत्यैतु मा नो जैषुरिदं धनम् ॥

(१) असं. ४।३८।१; कौसू. ४।१।१३.

(२) असं. ४।३८।२. (३) असं. ४।३८।३.

या गन्धर्वस्त्री अयैः अक्षगतसंख्याविशेषैः कृतादि-
शब्दवाच्यैः परिनृत्यति अभिमतजयप्राप्त्या परितुष्टा
नर्तनं करोति । कीदृशी । ग्लहात् गृह्यमाणात् पण-
चन्धात् कृतं एतत्संज्ञं अयं आदधानः आदधाना
कुर्वाणा । कृतग्लहत्वं तस्या असाधारणो गुणः । सा
तादृशी नः अस्माकं कृतानि कृतशब्दवाच्यान् चतुः-
सख्यायुक्तान् अयान् शेषन्ती अवशेषयन्ती प्रहान्
प्रहन्तव्यानश्चान् मायया व्यामोहकशक्त्या आप्नोतु
अभितिष्ठतु । एकादयः पञ्चसंख्यान्ता अक्षविशेषा
अयाः । तत्र चतुर्णां कृतं इति संज्ञा । तथा च
तैत्तिरीयकम् — 'ये वै चत्वारः स्तोमाः कृतं तत् ।
अथ ये पञ्च कलिः सः' इति (तैत्रा. १।५।१११) ।
तस्य च कृतस्य लाभान् द्यूतजयो भवति । अत एव
दाशतय्यां लब्धकृतायात् कितवाद् भीतिराम्नाता—
'चतुरश्रिद् ददमानाद् विभीयाद् आ निधातोः' इति
(ऋसं. १।४।११९) । तत्र च निरुक्तम् — 'चतुरोऽ-
श्चान् धारयत इति तद् यथा कितवाद् विभीयात्' इति
(नि. ३।१६) ।

सा द्यूताधिदेवता पयस्वती द्यूतजितेन पयउपलक्षि-
तेन गवादिधनेन तद्वती नः अस्मान् एतु आगच्छतु ।
नः अस्माकं इदं पणितव्यत्वेन कल्पितं धनं अन्ये
कितवा मा जैपुः मापहापुः । असा.

या अक्षेपु प्रमोदन्ते शुचं क्रोधं च विभ्रती ।

आनन्दिनीं प्रमोदिनीमप्सरां तामिह हुवे ॥

या गन्धर्वस्त्री द्यूतक्रियासु उक्ता अक्षेपु द्यूतसाधनेषु
प्रमोदते प्रहृष्यति । किं कुर्वती । शुचं इष्टजयवियोगात्
शोकं पुनर्जिगीषया क्रोधं कोपं च विभ्रती धारयन्ती ।
आनन्दिनीं द्यूतजनितहर्षयुक्तां प्रमोदिनीं द्यूतासक्तान-
न्यानपि प्रमोदयन्तीम् । यद्वा आनन्दिनीं सुखवतीं
प्रमोदिनीं प्रहर्षवतीं ईदृशीं तां प्रागुक्तां अप्सरां इह
द्यूतकर्मणि जयार्थं अहं हुवे आह्वयामि । असा.

यैथा वृक्षमशनिर्विश्वाहा हन्यप्रति ।

एवाहमद्य कितवानक्षैर्वध्यासमप्रति ॥

अशनिः वैद्युतोऽग्निः अप्रति । न विद्यते प्रति प्रति-

(१) असं. ४।३८।४.

(२) असं. ७।५२।१; कौसू. ४।१।१३.

निधिः समानो यस्य अप्रतिमः सन् विश्वाहा विश्वेषु
सर्वेष्वहःसु यथा वृक्षं तर्कं हन्ति बाधते । यद्वा विश्वस्य
हन्ता । अशनिः अप्रति अप्रतिपक्षं यथा वृक्षं विनाश-
यति एव एवं अहं अप्रति अप्रतिनिधिः सन् । प्रति-
कितवपराजये मम सदृशः अन्यो नास्तीत्यर्थः । यद्वा
अप्रति अप्रतिपक्षं वध्यासं इति संबन्धः । अद्य इदानीं
कितवान् । कितवः किं तवास्तीति शब्दानुकृतिरिति
यास्कः (नि. ५।२२) । अक्षैर्दोष्यन् पुरुषः परैरपन्हिय-
माणधनः किं तवास्ति न किञ्चिद् इति सर्वैर्भाष्यत
इत्यर्थः । तादृशान् कितवान् अक्षैः देवनसाधनैः अप्रति
अप्रतिपक्षं वध्यासं हनिष्यामि । यथा प्रतिकितवा द्यूत-
क्रियायां मम प्रतिस्पर्धिनो न भवन्ति तथा अक्षैः परा-
जितान् करिष्यामीत्यर्थः । असा.

तुराणामतुराणां विशामवर्जुषीणाम् ।

समैतु विश्वतो भगो अन्तर्हस्तं कृतं मम ॥

तुराणां द्यूतकर्मणि त्वरमाणानां अतुराणां अत्वर-
माणानाम् । अहमेव प्रथमः अक्षप्रक्षेपेण प्रतिवादिनं
जेष्यामि अहमेवेति अहमहमिकया त्वरमाणान्पुराः ।
विमृश्यकारिण्यः अतुराः । तासां अवर्जुषीणां अवर्जन-
शीलानां प्रतिकितवैः पराजयेऽपि पुनरहमेव जेष्यामीति
द्यूतक्रियां अपरित्यजन्तीनां पुनः पुनर्जयलाभाद् अवर्ज-
यन्तीनां वा । सर्वदा द्यूतव्यसनवतीनामित्यर्थः । विशां
प्रजानां भगः भाग्यं जयलक्षणं विश्वतः सर्वतः समैतु
सम्यग् अभिमुखं आगच्छतु । द्यूतजयकामिनं मामिति
शेषः । न केवलं तत एव जयप्रार्थना अपि तु मम
अन्तर्हस्तं हस्तमध्ये कृतम् । कृतशब्दवाच्यश्रुतःसंख्या-
युक्तः अक्षविषयः अयः । स हस्तमध्ये स्थितो वर्तते ।
एकादयः पञ्चसंख्यान्ता अक्षविषया अयाः । तत्र
चतुर्णां कृतं इति संज्ञा । तथा च तैत्तिरीयकम् — 'ये
वै चत्वारः स्तोमाः कृतं तत् । अथ ये पञ्च कलिः सः'
इति (तैत्रा. १।५।१११) । तत्र कृतस्य लाभान् द्यूत-
जयो भवति । अत एव दाशतय्यां लब्धकृतायात् कित-
वाद् भीतिराम्नायते—'चतुरश्रिद् ददमानाद् विभीयाद्
आ निधातोः' इति (ऋसं. १।४।११९) । तत्र निरु-
क्तम् — 'चतुरोऽश्चान् धारयत इति तद् यथा

(१) असं. ७।५२।२.

कितवाद् निभीयाद्' इति (नि. ३।१६) । असा-
'ईडे अग्निं स्वावसुं नमोभिरिह प्रसक्तो वि-
चयत् कृतं नः । रथैरिव प्र भरे वाजयद्भिः प्रद-
क्षिणं मरुतां स्तोममृध्याम् ॥

स्ववसुं स्वकीयधनं स्वकीयेभ्यः स्तोतृभ्यो हीयमानं
धनं यस्य तं अग्निं नमोभिः स्तोत्रैः ईळे स्तौमि । इह
द्यूतकर्मणि प्रसक्तः प्रकषेण आसक्तोऽग्निः देवनकर्माधि-
पतिः नः अस्माकं दीव्यतां कृतं कृतशब्दवाच्यं लाभहेतुं
अयं वि चयत् विचिनोतु करोत्वित्यर्थः । वाजयद्भिः
वाजं अत्रं कुर्वद्भिः । अन्नलाभकारणैः रथैरिव स्थितैरक्षैः
प्र भरे प्रहरे । प्रतिकितवान् इति शेषः । ततः मरुताम् ।
देवोपलक्षणम् । सर्वेषां देवनां स्तोमं स्तोत्रं संघं वा
प्रदक्षिणं अनुक्रमेण ऋध्यां समर्धयेयम् । ऋसा.

वयं जयेम त्वया युजा वृतमस्माकमंशमुदवा
भरेभरे । अस्मभ्यभिन्द्र वरीयः सुगं कृधि प्र
शत्रूणां मघवन् वृष्ण्या रुज ॥

हे इन्द्र त्वया युजा सहायेन वृतं वृणोति अक्षैः
संरुणद्धीति वृत् प्रतिकितवः । तादृशं कितवं वयं
जयेम । तथा भरेभरे सग्रामेसंग्रामे द्यूतलक्षणे अस्माकं
जिगीषूणां अंशं जयलक्षणं उद् अव उद्रमय । किञ्च
अस्मभ्यं वरीयः उरुतरं धनं सुगं सुगमनं कृधि कुरु ।
हे मघवन् धनवन् इन्द्र शत्रूणां शातयितृणां प्रतिकित-
वानां वृष्ण्या वृष्ण्यानि वृष्णि भवानि । वीर्याणि जय-
लक्षणानि प्र रुज निवारय । यथा प्रतिकितवा अस्मान्
न जयेयुः यथा तान् वयं जयेम जयेन च तेभ्यो धनं
स्वीकुर्याम तथा कुर्विति इन्द्रः प्रार्थ्यते । असा.

अजैषं त्वा संलिखितमजैषमुत संरुधम् ।

अवि वृको यथा मथदेवा मग्नामि ते कृतम् ॥

लोकै हि कितवाः अस्मिन् पदे प्रतिकितवं अश-
शब्दादिभिः संरोत्स्यामीति अङ्गान् कुर्वन्ति तत्रैव च
संरुन्धन्ति । तादृशः प्रतिकितवोऽत्र संबोध्यते । हे

कितव संलिखितं पदेषु सम्यग् अङ्गान् लिखितवन्तमपि
त्वा त्वां अजैषं अहमेव जयामि । उत अप्यर्थे । संरुधं
संरोद्धारमपि त्वां अजैषं जयामि । यद्वा संलिखितं
सम्यग् लिखितं चिह्नितं पदमभिलक्ष्य त्वां जयामि ।
उत अपि च संरुधं, संरुन्धन्ति अत्रेति अधिकरणे
कप्रत्ययः । तादृशं स्थानमभिलक्ष्य त्वां जयामि । किञ्च
वृकः अरण्यश्वा अवि अजं यथा मथत् मग्नाति एक
एवं ते तव कृतं कृतशब्दवाच्यं लाभहेतुं अयं मग्नामि
विनाशयामि । असा-

उत प्रहामतिदीवा जयति कृतमिव श्रुती वि-
चिनोति काले । यो देवकामो न धनं रुणद्धि
समित् तं रायः सृजति स्वधाभिः ॥

उत अपि च अतिदीवा अतिशयेन दीव्यन् पुरुषः ।
प्रहां अक्षैः प्रहन्तारं प्रतिकितवं जयति । यतः श्रुती,
'श्रुती कितवो भवति स्वं हन्ति स्वं पुनराहृतं भवतीति
यास्कः (नि. ५।२२) । परस्वस्य हन्ता कितवः काले
द्यूतकाले कृतमिव । इवशब्द एवार्थे । कृतशब्दवाच्यं
लाभहेतुं अयमेव वि चिनोति मृगयते । हस्तस्थेष्वक्षेषु
प्रागेव निधानात् कृतत्वं अक्षाणां लाभाय अन्विष्यते
अतो जयातीति संबन्धः । यो देवकामः देवान् कामय-
मानः दीव्यन् पुरुषः धनं न रुणद्धि द्यूतलब्धं धनं न
व्यर्थं स्थापयति किं तु देवतार्थं विनियुङ्क्ते तं राया-
धनेन स्वधाभिः अन्नैर्बलैर्वा सं सृजत्येव संयोजयत्येव ।
इन्द्र इति देवता गम्यते । इत् अवधारणे । असा-

गोभिष्टरेमामति दुरेवां यवेन वा क्षुधं पुरुहूत
विश्वे । वयं राजसु प्रथमा धनान्यरिष्टासो-
वृजनीभिर्जयेम ॥

हे इन्द्र दुरेवां दुष्टगमनां दारिद्र्यात् आगतां अमतिं
दुर्बुद्धिं गोभिः पशुभिः तरेम । हे पुरुहूत बहुभिराहृतं
इन्द्र विश्वे सर्वे वयं यवेन वा । यवशब्दो धान्योपलक्षणम् ।
धान्येन वा क्षुधं बुभुक्षां तरेम निवारयेम । राजसु-
वृषेषु राजमानेषु दीव्यत्सु वा पुरुषेषु । स्थितानीति शेषः ।

(१) अंसं. ७।५२।३; ऋसं. ५।६०।१; मैसं.

४।१४।११; तैत्ति. २।७।१२।४; भाश्रौ. २।१३।२;
बुदे. ५।४८.

(२) अंसं. ७।५२।४; ऋसं. १।१०।२।४.

(३) अंसं. ७।५२।५.

(१) अंसं. ७।५२।६; २०।८९।९; ऋसं. १०।४२।९.

(२) अंसं. ७।५२।७; २०।१७।१०; २०।८९।१०;
२०।९४।१०; ऋसं. १०।४२।१०, १०।४३।१०, १०।४४।
१०.

प्रथमा प्रथमानि मुख्यानि प्रकृष्टतमानि धनानि वयं
अरिष्टासः अहिंसिताः प्रतिकितवैरपरजिताः सन्तः वृज-
नीभिः बलकारिणीभिरक्षशलाकाभिः जयेम साधयेम ।
असा.

कृतं मे दक्षिणे हस्ते जयो मे सव्य आहितः ।
गोजिद् भूयासमश्वजिद् धनंजयो हिरण्यजित् ॥

मे मम दक्षिणे हस्ते पाणौ कृतं कृतशब्दवाच्यो
स्याभहेतुः अयः अस्ति । कृतायलाभो हि महान् द्यूतजयः ।
तद् उक्तं द्यूतक्रिया अधिक्त्रत्य आपस्तवेन—‘कृतं
‘जमानो विजिनाति’ इति (आप. ५।२०।१) । तथा
मे मम सव्ये हस्ते जय आहितः कृतायसाच्यो जयो
निहितोऽस्ति । अतः अहं गोजित् परकीयानां गवां
जेता भूयासम् । अश्वजित् प्रतिकितवसंश्वन्धिनां अश्वानां
जेता । धनंजयः, धनशब्दः सामान्यवाची, दासी-
भूम्यादिधनस्य जेता । हिरण्यजित् सुवर्णस्य जेता भूया-
सम् । लोके हि कितवा द्यूतकर्मणि गवादिधनं शुल्कं
कृत्वा दीव्यन्ति तत्र ये जयन्ति ते तद्धनं स्वीकुर्वन्ति ।
अत्र जयस्य पूर्वार्धेन उक्तत्वाद् गवादिधनजयलाभः
उत्तरार्धेन प्रार्थ्यते । असा.

अक्षाः फलवतीं युवं दत्त गां क्षीरिणीमिव ।

सं मा कृतस्य धारया धनुः स्नात्रेव नह्यत ॥

अनया देवनसाधनभूतान् अक्षान् जयाय प्रार्थयते ।
हे अक्षाः युवं द्यूतक्रिया फलवतीं फलोपेतां दत्त प्रय-
च्छत । यथा द्यूतेन धनलाभो भवति तथा कुरुतेत्यर्थः ।
तत्र दृष्टान्तः क्षीरिणीं गामिवेति । फलं कस्माद् भवति
तं आह । कृतस्य कृतशब्दवाच्यस्य चतुःसंख्यायुक्ताक्ष-
विषयस्य लाभहेतोः अयस्य धारया संतत्या उपर्युपरिलाभ-
हेतुकृतायप्रवाहेण मा मां सं नह्यत संयोजयत । तत्र
दृष्टान्तः धनुः स्नात्रेवेति । यथा धनुः कर्मुकं स्नात्रा
स्नाननिर्मितया मौर्व्यां संनह्यन्ति । यथा मौर्वीसंनद्धं
कर्मुकं जयकारि भवति एवं मां कृतायपरम्परया जयिनं
कुरुतेत्यर्थः । असा.

इदमुग्राय बभ्रवे नमो यो अक्षेषु तनूवशी ।

घृतेन कलि शिक्षामि स नो मृडातीदृशे ॥

(१) असं. ७।५२।८ (२) असं. ७।५२।९.

(३) असं. ७।११।११; वैसू. ६।१०; कौसू. ४।११३.

उग्राय उद्गूर्णत्रलाय बभ्रवे बभ्रुवर्णाय एतत्संशकाय
द्यूतजयकारिणे देवाय इदं नमः नमस्करणम् । भवतु
इति शेषः । यो बभ्रुः अक्षेषु देवनसाधनेषु तनूवशी
यथाकामी स्वेच्छाधीनजय इत्यर्थः । घृतेन आज्येन
मन्त्राभिमन्त्रितेन कलिम् । पराजयहेतुः पञ्चसंख्यायुक्तोऽ-
क्षविषयोऽयः कलिरित्युच्यते । तं शिक्षामि ताडयामि
हन्मीत्यर्थः । एकादयः पञ्चसंख्यान्ता अक्षविषया अयाः ।
तत्र पञ्चानां कलिरिति संज्ञा । तथा च तैत्तिरीयकम्—
‘ये वै चत्वारः स्तोमाः कृतं तत् । अथ ये पञ्च कलिः
सः’ इति (तैत्रा. १।५।११।११) । तत्र कलिशब्दवाच्यस्य
अयस्य आगमने पराजयो भवति । तं अनेन आज्येन
विनाशयामि । अहं अन्यैर्न पराजीये किं तु अन्यान्
अहमेव जयामीत्यर्थः । कलि शिक्षामि शक्तं समर्थं
कर्तुमिच्छामि । यथा कलिः स्वयं पराजयसमर्थः
पराजयवान् भवति तथा करोमीत्यर्थः । अस्मिन्नये
देवतानुग्रहं आशास्ते । स नमस्कृतः अक्षद्यूतदेवता
बभ्रुः ईदृशे देवननिबन्धने कलिपराभावनरूपे जयलक्षणे
च फले नः अस्मान् मृडाति मृडयतु सुखयतु । असा.

धृतमप्सराभ्यो वह त्वमग्ने पांसुनक्षेत्र्यः
सिकता अपश्च । यथाभागं हव्यदाति जुषाणा
मदन्ति देवा उभयानि हव्या ॥

हे अग्ने त्वं अप्सराभ्यः । अप्सु सरन्त्यश्वरन्त्यः
अन्तरिक्षचारिण्यो वा । ताभ्यः तदर्थं घृतं अक्षाभ्य-
ञ्जनसाधनं आज्यं वह प्रापय । अस्माकं जयार्थमिति
शेषः । तथा अक्षेभ्यः अक्षशब्देन तैदीव्यन्तः प्रति-
कितवा उच्यन्ते । अक्षहस्तेभ्यः प्रतिकितवेभ्यः पांसुन्
सूक्ष्मान् भूरजःकणान् सिकताः शर्कराः अपः उदकानि
च प्रापय । यथा तेषां पराजयो भवति तथा तन्मुखेषु
पांस्वादीन् प्रक्षिपेत्यर्थः । किं च यथाभागं भागं अनतिक्रम्य
स्वीयस्वीयभागानुसारेण हव्यदाति हविषः प्रदानं जुषाणाः
सेवमाना देवा इन्द्राद्या उभयानि द्विप्रकाराणि औषध-
पाशुकभेदेन सोमाज्यभेदेन श्रौतस्मार्तकर्मभेदेन वा
द्विविधानि हव्या हव्यानि हवींषि । आस्वाद्येति शेषः ।
मदन्ति माद्यन्ति तृप्ता भवन्ति । ते देवा अपि अस्माकं
द्यूतजयं कुर्वन्तु इति प्रार्थना । असा.

(१) असं. ७।११।१२.

अप्सरसः सधमादं मदन्ति हविर्धानमन्तरा सूर्यं च । ता मे हस्तौ सं सृजन्तु घृतेन सपत्नं मे कित्तवं रन्धयन्तु ॥

अप्सरसः द्यूतक्रियादेवताः सधमादं सह संभूय मादः मादनं यस्मिन् मदनकर्मणि तत् । सहमदनं यथा भवति तथा मदन्ति माद्यन्ति । कुत्रेति तद् उच्यते । हविर्धानं हविर्धायते अत्रेति हविर्धानो भूलोकः । तं सूर्यं सूर्याधिष्ठितं ध्रुलोकं तं च अन्तरा द्यावापृथिव्योर्मध्ये अन्तरिक्षलोके माद्यन्ति । ताः अप्सरसः मे मम हस्तौ देवनसाधनौ पाणी घृतेन घृतवत् सारभूतेन जयलक्षणेन फलेन सं सृजन्तु संयोजयन्तु । तथा सपत्नं प्रतिदीव्यन्तं कित्तवं मे मम रन्धयन्तु वशयन्तु स्वाधीनं कुर्वन्तु ।

असा.

आदिनवं प्रतिदीन्ने घृतेनास्माँ अभि क्षर ।

वृक्षमिवाश्या जहि योऽस्मान् प्रतिदीव्यति ॥

प्रतिदीन्ने प्रतिकूलं दीव्यते प्रतिकितवाय प्रतिदिवानं जेतुं आदिनवं आदीव्यामि अक्षैः आदीवनं करोमि । अस्मान् आदीव्यतः घृतेन घृतवत्सारभूतेन जयलक्षणेन फलेन अभि क्षर संयोजय । देवनक्रियाभिमानी देवः संबोध्यते । यः कित्तवः अस्मान् प्रतिदीव्यति जेतुं प्रतिकूलं द्यूतं करोति तं अशान्या विद्युता वृक्षं शुष्कं तरुमिव जहि तिरस्कुरु ।

असा.

ये नो द्युवे धनमिदं चकार यो अक्षाणां ग्लहनं शेषणं च । स नो देवो हविरिदं जुषाणो गन्धर्वैभिः सधमादं मदेम ॥

यो देवः नः अस्माकं द्युवे द्यूताय तदर्थं, यद्वा द्युवे दीव्यते नः । मह्यम् । अथ वा नः अस्मदीयाय द्युवे दीव्यते पुरुषाय इदं प्रतिकित्तवसंबन्धि धनं चकार जयेन संपादितवान् । यश्च देवः अक्षाणां परकीयानां ग्लहनं ग्रहणं स्वकीयैरक्षैर्जित्वा स्वीकरणं शेषणं स्वीयानां अक्षाणां जयाह्वस्थाने अवशेषणं च कृतवान् । स देवः द्यूताभिमानी नः अस्मदीयं इदं हविः जुषाणः मेवमानो भवतु । वयं च गन्धर्वैभिः गन्धर्वैः अक्षाधिष्ठायकैः सधमादं सहमदनं यथा तथा मदेम हृष्यास्म । असा.

(१) असं. ७।११४।३ : १४।२।३४.

(२) असं. ७।११४।४. (३) असं. ७।११४।५.

संवसव इति वो नामधेयमुग्रंपश्या राष्ट्रभृतो ह्यक्षाः । तेभ्यो व इन्दवो हविषा विधेम वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥

हे गन्धर्वाः अक्षा वा यूयं संवसव इति संप्रातधनाः संप्रापितधना यतो भवथ अतो वः युष्माकं संवसव इति नामधेयं भवति । हि यस्माद् उग्रंपश्या उग्रंपश्यायाः राष्ट्रभृतः । इदं द्वयं अप्सरोविशेषनामधेयम् । तयोः संबन्धिनो भवन्ति अक्षाः । अक्षाणां एतत्संबन्धित्वं तैत्तिरीये श्रूयते— 'उग्रंपश्ये राष्ट्रभृच्चाचराणि यद् अक्षवृत्तं अनुवृत्तं एतत्' इति (तैआ. २।४।१) । तेभ्यः गन्धर्वाप्सरोभ्यः तदधिष्ठितेभ्यः अक्षेभ्यो वा वः युष्मभ्यं युष्मदर्थं इन्दवः इन्दुमन्तः सोमवन्तः सोमोपलक्षितहविर्युक्ता वयं हविषा उचितेन विधेम परिचरेम । अनन्तरं वयं दीव्यन्तः रयीणां धनानां पतयः स्वामिनः स्याम भवेम । द्यूते प्रतिकित्तवजयेन धनवन्तः स्यामेत्यर्थः ।

असा.

देवान् यन्नाथितो हुवे ब्रह्मचर्यं यदूपिम ।

अक्षान् यद् बभ्रुनालभे ते नो मृडन्वीदृशे ॥

नाथितः उपतप्तः देवान् अग्न्यादीन् हुवे आह्वयाभि धनलाभार्थं इति यत् । ब्रह्मचर्यं वेदग्रहणार्थं ब्रह्मचारि-नियमं ऊषिम उपितवन्त इति यत् । बभ्रुन् बभ्रुवर्णान् बभ्रुणा अक्षाभिमानीना देवेन अधिष्ठितान् वा अक्षान् देवनसाधनभूतान् आलभे देवितुं स्पृशामीति यत् तेन कारणेन ते देवादयः ईदृशे जयलक्षणे फले नः अस्मान् मृडन्तु सुखयन्तु ।

असा.

द्यूतकर्णदोषः

यद्भस्ताभ्यां चकृम किल्बिपाण्यक्षाणां गन्तुमुप-लिप्तमानाः । उग्रंपश्ये उग्रजितौ तद्द्याप्सरसावनु दत्तामृणं नः * ॥

उग्रंपश्ये राष्ट्रभृत् किल्बिपाणि यदक्षवृत्तमनु दत्तं न एतत् । ऋणान्नो नर्णमेत्सीमानो यमस्थ लोके अधिरज्जुरायत् * ॥

* सायणभार्यं स्थलनिर्देशश्च ऋणादानप्रकरणे (पृ. ६०२-६०३) द्रष्टव्यः ।

(१) असं. ७।११४।६. (२) असं. ७।११४।७.

यस्मा ऋणं यस्य जायामुपैमि यं याचमानो
अभ्यैमि देवाः । ते वाचं वादिपुर्मोत्तरां महेवपत्नी
अप्सरसावधीतम् * ॥

आपस्तम्बः

राजाधिकृतसमैवाधिदेवनाहं

सभाया मध्येऽधिदेवनमुद्धत्यावोक्ष्याक्षान्निवपे-
द्युम्मान् वैभीतकान् यथार्थान् ।

पूर्वोक्तायाः सभाया मध्ये अधिदेवनं यस्योपरि
कितवा अक्षैर्द्व्यन्ति तत्स्थानमधिदेवनम् । तत् पूर्वं
काष्ठादिना उद्धन्ति उद्धत्यावोक्षति । अवोक्ष्य तत्राक्षान्
युष्मसंख्याकान् वैभीतकान् विभीतकवृक्षस्य विकारभूतान्
यथार्थान् यावन्निर्द्यूतं निर्वर्तते, तावतो निवपति । कः ?
यस्तत्र राज्ञा नियुक्तः सभिको नाम । उ.

आर्याः शुचयः सत्यशीला दीवितारः स्युः ।

आर्याः द्विजातयः । शुचयोऽर्थशुद्धाः । सत्यशीलाः
सत्यवादिनः । एवम्भूता एव पुरुषास्तत्र दीवितारः
स्युः । त एव तत्र दीव्यैरुत्थित्यर्थः । ते च तत्र देवित्वा
यथाभाषितं पणं सभिकाय दत्त्वा गच्छेयुः । स च राज्ञे
तन्मायमहरहः प्रतिमासं प्रतिवत्सरं वा दद्यात् । स एव
च स्थानान्तरं दीव्यतो दण्डयेत्, सभास्थाने च कलह-
कारान् । तत्र याज्ञवल्क्यः— 'ग्लहे शतिकवृद्धेस्तु
सभिकः पञ्चकं शतम् । गृह्णीयाद्भूर्तिकवादितराद्दशकं
शतम् ॥ स सम्यक्पालितो दद्याद्राज्ञे भागं यथाकृतम् ।
जितमुद्राहयेज्जैत्रं दद्यात्सत्यं वचः क्षमी ॥' इति
(यास्मृ. २।१९९-२००) । उ.

विष्णुः

श्रुतसमाह्वययोर्मध्ये सभिक-जयि-राजभिर्ग्राह्याः पणांशाः,
राजसभिकजयिजितानां कृत्यं च

द्वैन्द्रयुद्धे समाह्वये पणचतुर्थांशो राज्ञे दातव्यः ।

पणचतुर्थांश इत्यनेन उभाभ्यां दातव्यः कर इति
प्रतीयत इत्याह भारुचिः । सवि. ४८७

* सायणभार्य स्थलनिर्देशश्च ऋणादानप्रकरणे (पृ. ६०३)

द्रष्टव्यः ।

(१) आध. २।२५।१२; हिध. २।१८.

(२) आध. २।२५।१३; हिध. २।१८.

(३) सवि. ४८७.

श्व. कां. २३९

मंल्लमहिषवर्जं समाहूतं जयिने दद्यात् पराजितं
पणं चापि दद्यात् ।

अयमर्थः—समाहूतं समाह्वय इति इष्टमल्लमहिषान्
वर्जयित्वा मेषकुक्कुटातिरिक्तादिकं मृतं वा हीनं वा
जयिने दद्यात् । यदि न ददाति राज्ञा दातव्य इति ।
सवि. ४८७

ग्लहवृद्धिं गृह्णीयात् सभिकः ।

श्रुतसभाधिकारिणो वृत्तिमाह—ग्लहेति । सभिकः
सभ्यः श्रुत इत्यनुवर्तते । सवि. ४८७

श्रुतं कारयेत्सभिको देयं च दद्यात्तत्कृतम् ।
तस्य कर्तव्यमाह विष्णुः— श्रुतमिति । तथा च
नारदः— 'सभिकः कारयेद् श्रुतं देयं दद्याच्च तत्कृतम्'
इति । तत्र विशेषमाह याज्ञवल्क्यः— 'स सम्यक्पालितो
दद्याद्राज्ञे भागं यथाकृतम् । जितमुद्राहयेज्जैत्रे दद्यात्
सत्यं वचः क्षमी ॥' (इति यास्मृ. २।२००) । जितमुद्रा-
हयेत् जितसकाशादुद्धरेत्तज्जैत्रे दद्यात् । श्रुतकारिणां
विश्वाससाधनं सकृत्सकृत्सत्यवाक्यं दद्यात् । सवि. ४८७
जितो यदि पणं सभिकाय न दद्यात् राज्ञा
दाप्यः ।

अदत्तराजभागे प्रच्छन्ने श्रुते जितं पणं न दापये-
दिति स्पष्टार्थः । सवि. ४८८

श्रुतसमाह्वययोः मिथ्याचारिणां दण्डविधिः

श्रुते कृत्वाक्षदेविनां करच्छेदः । उपधिदेविनां
संदंशच्छेदः * ।

संदंशोऽङ्गुष्ठतर्जन्यौ ।

विर. ६१७

गौञ्जिकचार्मिकादयः प्रतारका विवास्याः ।
गौञ्जिकाश्चार्मिकाः चर्मणा व्यवहरन्ति । अत्र
भारुचिः—गौञ्जिकचार्मिकग्रहणेनोभयोश्चातुर्येणैकविषय-
त्वेन चौर्यमेवेति, अयं गौञ्जिकादिव्यक्तिरेकैव कितवा
[अयं गौञ्जिकादिः कितवव्यतिरिक्त एक एव (!)] ।
इतरस्तु वञ्चनीयकोटिरेवेति गौञ्जिकादयो न दण्ड्याः,

* व्याख्यानान्तरं स्थलादिनिर्देशश्च स्तेयप्रकरणे (पृ. १६६९)
द्रष्टव्यः ।

(१) सवि. ४८७. (२) सवि. ४८७.

(३) सवि. ४८७. (४) सवि. ४८८.

(५) सवि. ४८८.

अपि तु देशान्निवास्याः । अतश्च 'द्यूतं निषिद्धं मनुना'
इत्यादिवचनजातं कपटद्यूतविषयमिति मन्तव्यम् ।
सवि. ४८७-८

कौटिलीयमर्थशास्त्रम्

द्यूतसमाह्वयम्

द्यूतसमाह्वयम् । द्यूताध्यक्षो द्यूतमेकमुखं कार-
येत् । अन्यत्र दीव्यतो द्वादशपणो दण्डः गूढा-
जीविज्ञापनार्थम् ।

द्यूताभियोगे जेतुः पूर्वः साहसदण्डः । परा-
जितस्य मध्यमः । बालिशजातीयो ह्येष जेतुकामः
पराजयं न क्षमत इत्याचार्याः । नेति कौटिल्यः
पराजितश्चेद् द्विगुणदण्डः क्रियेत न कश्चन
राजानमभिसरिष्यति । प्रायशो हि कितवाः कूट-
देविनः ।

तेषामध्यक्षाः शुद्धाः काकणीरक्षांश्च स्थापयेयुः ।
काकण्यक्षणात्मन्योपधाने द्वादशपणो दण्डः ।
कूटकर्मणि पूर्वः साहसदण्डः, जितप्रत्यादानम् ।
उपधौ स्तेयदण्डश्च ।

जितद्रव्याध्यक्षः पञ्चकं शतमाददीत, काकण्य-
क्षारलाशलाकावक्रयमुदकभूमिकर्मक्रयं च । द्रव्या-
णामाधानं विक्रयं च कुर्यात् । अक्षभूमिहस्त-
दोषाणां चाप्रतिषेधने द्विगुणो दण्डः ।

तेन समाह्वयो व्याख्यातः अन्यत्र विद्याशिल्प-
समाह्वयादिति ।

द्यूतसमाह्वयमिति सूत्रम् । द्यूतं अक्षशलाकाद्यप्राणि-
क्रीडा समाह्वयो मल्लमेषकुक्कुटादिप्राणिदेवनं तयोः
समाहारो द्यूतसमाह्वयं, तत्संबद्धो व्यवहारो दण्डश्चाभि-
धीयत इति सूत्रार्थः । पारुष्यप्रसङ्गात् सर्वविधपारुष्य-
विसंवादादिदोषनिदानस्यास्येह कथनसंगतिः ।

द्यूताध्यक्ष इति । सः, द्यूतं एकमुखं एकमार्गं
एकस्मिन् प्रदेशे इत्यर्थः, कारयेत् । अन्यत्र प्रदेशान्तरे,
दीव्यतः द्वादशपणो दण्डः । ननु च द्यूतमेव ताव-
न्निन्दितं प्रतिषिद्धं च शास्त्रेषु— 'प्रकाशमेतत्तास्कर्ये
यद् देवनसमाह्वयम्' इति, 'प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा द्यूतं
राष्ट्रे निवारयेद्' इति च स्मृतौ, 'अक्षैर्मा दीव्यः' इति

(१) कौ. ३।२०.

चाम्नाये । तत् कुतोऽस्य प्रवर्तनविधिः कुतस्तरां
चैकमुखत्वनियमनमित्याशङ्कामपाकर्तुमेकमुखत्वनियमस्य
प्रयोजनमाह— गूढाजीविज्ञापनार्थमिति । गूढाजीविन-
स्तस्करसाहसिकादयो लोकेकण्टकाः तज्ज्ञापनार्थम् ।
अयमाशयः— प्रतिषेधातिक्रमेण प्रवृत्तौ श्येनादिवदयं
द्यूतसमाह्वयस्य विधिः । तच्च लोके कण्टकप्रायजनभूयिष्ठ-
सेव्यं सुरापानवदधर्मरूपमप्येकमुखतया प्रवर्त्यमानं
कण्टकज्ञानसाधनीभूय तदुद्धरणरूपधर्मान्तरोपायतां प्रति-
पद्यत इति तदेकमुखत्वनियमोऽप्युपपद्यत इति ।

द्यूताभियोगे जेतुरित्यादि । द्यूतविषयमभियोगं
द्यूतजेता कुर्वन् पूर्वसाहसं दण्ड्यः, द्यूतपराजितस्तद्द्विगुणं
दण्डं मध्यमसाहसम् । पराजितस्य दण्डाधिक्ये अधर्म्य-
जयकामुकता हेतुरित्याह— बालिशजातीयो हीत्यादि ।
बालिशजातीयो मूर्खप्रायः । नेति कौटिल्य इत्याचार्य-
मतप्रतिषेधे कारणमाह— पराजितश्चेदिति । स चेद्
द्विगुणदण्डः क्रियेत, न कश्चन राजानमभिसरिष्यति
न कोऽपि पराजितो जेतुकृतमात्मदुःखं राज्ञे निवेदयि-
तुमागमिष्यति । माभिसरतु को दोष इति चेत् तत्राह—
प्रायशो हि कितवाः कूटदेविन इति । प्रायेण हि धूर्ताः
कपटदेवनशीलाः । अतश्च तेभ्य एकान्तजयिभ्य आपत-
तोऽनर्थजातात् कूटानभिज्ञतया नित्यपराजयिनामानिर्मोक्ष
एवापद्येतेत्यभिप्रायः ।

तेषामिति । कितवानां, अध्यक्षः द्यूतकर्मप्रत्यवेक्षकाः,
शुद्धाः कूटरहिताः, काकणीः कपर्दान्, अक्षांश्च पाश-
कांश्च तथाविधान्, स्थापयेयुः देवनाथम् ।

काकण्यक्षणात्मिति । तेषां, अन्योपधाने अन्येषां
स्थापितातिरिक्तानां तज्जातीयानां उपधाने, द्वादशपणो
दण्डः । इहान्यशब्दस्य सापेक्षत्वेऽपि समास आर्षः ।
कूटकर्मणीति । कपटाक्षादिसृष्टौ, पूर्वः साहसदण्डः,
जितप्रत्यादानं जितद्रव्यापहरणं च । उपधौ स्थापितेष्वे-
वाक्षादिषु रेखाव्यत्ययकरणलक्षणे व्याजे मणिमन्त्रादिना
बुद्धिवञ्चनायां वा, स्तेयदण्डश्च, चकारात् पूर्वोक्तं च ।

जितद्रव्यादिति । जिताद् द्रव्याद्, अध्यक्षः, पञ्चकं
शतं आददीत शते विंशतिभागं गृह्णीयात्, आत्मवृत्त्य-
र्थम् । काकण्यक्षारलाशलाकावक्रयं काकण्यः कपर्दाः
अक्षाः पाशकाः अरलाः चर्मपट्टिकाजातीयाः साधनभेदाः

शलाकां दन्तादिमय्यो दीर्घचतुरस्राः काकण्यादीनां देवनसाधनानां भवक्रयं भाटकं, उदकभूमिकर्मक्रयं च, आददीत, जेतृसकाशात् । द्रव्याणां आधानं विक्रयं च कुर्याद् द्यूतकरैराधीयमानानि विविक्रीयमाणानि च द्रव्याणि स्वीकुर्यात् । अक्षभूमिहस्तदोषाणां च अक्षदोषस्य मृमिदोषस्य हस्तदोषस्य च, अप्रतिषेधने प्रतिषेधाकरणे, द्विगुणः स्वादियद्रव्यभागद्विगुणः, दण्डः अध्यक्षस्य ।

अप्राणिद्यूतोक्तं दण्डविधानं द्विपदचतुष्पदादि-प्राणिद्यूते विद्याशिल्पसमाह्वयातिरिक्तेऽतिदिशति—तेनेत्यादि । श्रोमू.

मनुः

द्यूतसमाह्वयप्रतिज्ञा

अयमुक्तो विभागो वः पुत्राणां च क्रियाविधिः । क्रमशः क्षेत्रजादीनां द्यूतधर्मं निबोधत ॥

(१) द्यूतं वक्तुमुपक्रमते अयमिति । पुत्राणां क्षेत्रजादीनां क्रियाविधिः पुत्रत्वोत्पादनविधिः क्रमेण । द्यूतधर्मं निबोधतेत्यन्वयः । मवि.

(२) एष दायभागः पुत्राणां क्षेत्रजादीनां क्रमेण विभागकरणप्रकारो युष्माकमुक्तः । इदानीं द्यूतव्यवस्थां शृणुत । ममु.

(३) विभागप्रकरणमुपसंहरन् द्यूतं प्रतिजानीते—अयमिति । पुत्राणामौरसादीनाम् । क्रियाविधिः सिण्डदानं च । मच.

द्यूतसमाह्वयोलक्षणम्

अप्राणिभिर्यत्क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते ।

प्राणिभिः क्रियते यस्तु स विज्ञेयः समाह्वयः ॥

(१) मस्मृ. ९।२२० ग., धर्म (धर्मान्) [विभागो (हि भागो) Noted by Jha]; भाच. धर्म (धर्मान्).

(२) मस्मृ. ९।२२३; मिता. २।१९९ क्रियते यस्तु (क्रियमाणस्तु); अप. २।१९९; व्यक. १६२; स्मृच. ९ मितावत् : ३३०; विर. ६१०; पमा. ५७२; रत्न. १६४; विचि. २५८; व्यनि. ४७८ यस्तु (यत्तु); स्मृचि. ३६; दवि. १०७ तल्लोके (लोके तत्) शेषं मितावत्; नृप्र. २७७ मितावत्; सवि. ५७८ ते यस्तु (माणं तु) निषण्डः; वीमि. २।१९९; व्यप्र. ५६५ मितावत्; व्यउ. १६३ सविवत्; विता. ७१६ मितावत्; राकौ. ४८६ मितावत्; सेतु. २८८; समु. १६४; नन्द. ८।७ सविवत्.

(१) द्यूतं अप्राणिभिरक्षशलाकादिभिर्यत्क्रियते, पणेन क्रीडनम् । प्राणिभिर्मैगादिभिः युद्धकरणेन यत्नेन नियम्य क्रीडनं तत्समाह्वयः । मवि.

(२) अक्षशलाकादिभिरप्राणैर्यत्क्रियते तल्लोके द्यूतं कथ्यते । यः पुनः प्राणिभिर्मेषकुक्कुटादिभिः पणपूर्वकं क्रियते स समाह्वयो ज्ञेयः । लोकप्रसिद्धयोरप्यनयोर्लक्षणकथनं परिहारार्थम् । ममु.

(३) प्राणिभिर्मेषकुक्कुटादिभिः यत्कर्म पणपुरःसरमिति शेषः । * मच.

(४) द्यूतसमाह्वययोः करणत एव भेदो न स्वरूपत इत्यभिप्रायेणाह—अप्राणिभिर्यदिति । अप्राणिभिर्दान्तशाङ्गदारवमार्तिकैरक्षैः प्राणिभिः कृकवाकुमेपमहिपवत्यादिभिः । + नन्द.

द्यूतोपकरणानि

काकिन्यो वधिकाश्रैव शलाका मौर्य एव च । अक्षाः सबीजाः कुहका द्यूतोपकरणानि पट् ॥

द्यूतसमाह्वयनिषेधः । द्यूतसमाह्वयकारिणां दण्डः, इतरकण्टकदण्डश्च ।

द्यूतं समाह्वयं चैव राजा राष्ट्राभिवारयेत् । राज्यान्तकरणावैतौ द्वौ दोषौ पृथिवीक्षिताताम् ॥

(१) अत्र च तुल्यविषयत्वात् समाह्वयमप्येकीकृत्य दर्शयति — द्यूतमिति । मवि.

(२) निवारणमत्र निर्वासनेन न दण्डेन । अत एव निवारणाय निर्वासनमाह स एव—कुशीलवांश्चेति । स्मृच. ३३०

(३) द्यूतसमाह्वयौ वक्ष्यमाणलक्षणौ राजा स्वराष्ट्रा-

* शेषं ममुवत् । + भाच. नन्दवत् ।

(१) अप. २।१९९.

(२) मस्मृ. ९।२२१ क., ख., घ., राज्या (राजा), [निवारयेत् (निवासयेत्) Noted by Jha]; व्यक. १६३; स्मृच. ३३० पू.; विर. ६११ निवार (द्विवान) राज्या (राष्ट्र) दोषौ (द्वेष्यौ) क्षिताम् (भृताम्); पमा. ५७८ राज्यान्तकरणा (राजान्तकारिणा); रत्न. १६४ विरवत्; व्यनि. ४७९ द्यूत्रि (द्यू नि) राज्या .... तौ (राज्यस्थानकरवैतौ); स्मृचि. ३६ द्यूत्रि (द्यू नि); व्यप्र. ५६८ राष्ट्रि (राज्ये नि); बाल. २।२०३; समु. १६४ द्यूत्रि (द्यू नि) करणा (कारिणा).

निर्वर्तयेत् । यस्मादेतौ द्वौ दोषौ राज्ञां राज्यविनाश-
कारिणौ । ममु.

प्रकाशमेतत्तास्कर्यं यदेवनसमाह्वयौ ।

तयोर्नित्यं प्रतीघाते नृपतिर्यत्नवान् भवेत् ॥

(१) तास्कर्यं तस्करत्वम् । यत्नवान् भवेत्
यत्नवान् भूत्वा तौ निवारयेत् । स्मृच. ३३०

(२) प्रकटमेतच्चौर्यं यद्द्यूतसमाह्वयौ, तस्मात्त्रि-
वारणे राजा नित्यं यत्नयुक्तः स्यात् । ममु.

द्यूतं समाह्वयं चैव यः कुर्यात्कारयेत् वा ।

तान् सर्वान् घातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः * ॥

(१) घातयेत्ताडनादिना । द्विजलिङ्गिनो द्विजलिङ्गो-
पवीतादिधरान् । मवि.

(२) द्यूतसमाह्वयौ यः कुर्यात् यो वा सभिकः
कारयेत्प्रागपराधापेक्षया राजा हस्तच्छेदादिवधं कुर्यात् ।
यज्ञोपवीतादिविजलिङ्गधारिणः शूद्रान् हन्यात् । ममु.

(३) निमित्तमनुवदन्नैमित्तिकमाह— द्यूतमिति ।
कारयेत्सभिकः । घातयेत् अपराधानुरूपेण हस्तच्छेदं
कुर्यात् । तत्रैव ब्राह्मणत्वेन प्रतीयमाना अपि ये शूद्रा-
स्तान् प्रत्याह— द्विजलिङ्गिन इति । एतेऽवश्यमन-
पेक्ष्यतया देशान्निःसारणीया इति भावः । मच.

* मिता.व्याख्यानं ' राजा सचिह्नं निर्वास्याः ' इति
याज्ञवल्क्यवचने द्रष्टव्यम् । अप., विर., पमा., विचि., वीमि.,
व्यप्र., व्यम., विता, मितावद्भावः ।

(१) मस्मृ. ९।२२२; विश्व. २।२०६ ह्यौ (हयम्)
पू.; व्यक. १६३ पूर्वार्धे; संदिग्धतया समुपलभ्यते; स्मृच.
३३०; विर. ६११; पमा. ५७८; रत्न. १६४; विचि.
२५८; स्मृचि. ३६; सवि. ४८६ नित्यं (नित्य) ; व्यप्र.
५६८; बाल. २।२०३; सेतु. २८८; समु. १६४.

(२) मस्मृ. ९।२२४; मिता. २।२०२; अप. २।२०२
त्कारयेत् वा (अथ कारयेत्) : २।३०३ उक्तः; विर. ६११
अपवत्; पमा. ५७७; दीक. ५१ त्कारयेत् वा (यस्तु
कारयेत्); विचि. २५८ अपवत्; व्यनि. ४७९ अपवत्;
स्मृचि. ३६ अपवत्; नृप्र. २७९; वीमि. २।२०३ वा
(च) : २।३०४ उक्तः; व्यप्र. ५६७; व्यउ. १६३ (=);
व्यम. १०९ तान् सर्वान् (सर्वांस्तान्); विता. ७२०;
राकौ. ४८७; सेतु. २८८-९ अपवत्; समु. १६४ यः ...
वा (ये कुर्युर्वाश्च कारयेत्).

द्यूतमेतत्पुराकल्पे दृष्टं वैरकरं महत् ।

तस्माद्द्यूतं न सेवेत हास्यार्थमपि बुद्धिमान् ॥

(१) पुराकल्पे पुराणकथासु । मवि.

(२) नेदानीमेव परं किन्तु पूर्वस्मिन्नपि कल्पे द्यूत-
मेतदतिशयेन वैरकरं दृष्टम् । अतः प्राज्ञः परिहासार्थ-
मपि तन्न सेवेत । ममु.

(३) द्यूतस्यानर्थावहत्वं ऐतिह्येनाह— द्यूतमिति ।
पुराकल्पे संसारानादितया ब्रह्मभद्रदन्तवक्त्रयुधिष्ठिर-
दुर्योधनादिकाले । हास्यार्थं कुतूहलार्थमपि । द्यूतपदं
समाह्वयोपलक्षकं, धनकारित्ववैरकरत्वहेतोर्भयसाधार-
ण्यात् । मच.

(४) द्यूतस्य दोषमाह, स्वयमपि राजा द्यूतं न
कार्यमिति चाह— द्यूतमेतत्पुराकल्पे दृष्टमिति । पुराकल्पे
पूर्वस्मिन् काले वैरकरं दृष्टं नल्लयुधिष्ठिरादिषु । नन्द.

प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा तन्निषेवेत यो नरः ।

तस्य दण्डविकल्पः स्याद्यथेष्टं नृपतेस्तथा ॥

(१) विविधः कल्पो विकल्पः । सम एव राज्ञो-
च्यते । ' द्यूतधर्मं निबोधत ' इति तत् आरभ्य द्वित्राः
श्लोका विधायकाः । अन्यः सर्वोऽप्यर्थवादः । मेधा.

(२) प्रकाशं कर्तव्यवृत्त्युत्पादनेन । यथेष्टं यस्मिन्
यथेच्छति नृपस्तस्य तथा कार्यो दण्डभेदः । न त्वत्र
शास्त्रे दण्डो नियम्यत इत्यर्थः । मवि.

(३) यो मनुष्यस्तद्द्यूतं गूढं प्रकटं वा कृत्वा सेवेत
तस्य यथा नृपतेः इच्छा भवति तथाविधो दण्डो भवति ।
ममु.

(४) तस्मात्तकारी दण्डार्ह इत्याह— प्रच्छन्नमिति ।
तत् द्यूतसमाह्वयं प्रच्छन्नम् । यथा स्यात् प्रकाशं
यथा स्यादिति । नृपतेरिच्छया दण्डो वधो वेत्यन्वयः ।

(१) मस्मृ. ९।२२७; विर. ६११ वैरकरं (वै विकृतं);
व्यनि. ४७९ पूर्वार्धे (द्यूतापुरातने कल्पे दृष्टं वैरकरं महत्);
स्मृचि. ३६; बाल. २।२०३; सेतु. २८९; समु. १६४.

(२) मस्मृ. ९।२२८; विश्व. २।२०६ तन्निः... नरः
(द्यूतं राष्ट्रे निवारयेत्) पू.; विर. ६११; रत्न. १६४ प्रच्छ
... वा (प्रकाशे वाऽप्रकाशे वा); स्मृचि. ३६ थेष्टं (थोक्तं);
बाल. २।२०३; सेतु. २८९; समु. १६४.

१ (अन्यः०).

यद्वा 'पणे सहस्रं नृपतेः' इत्युक्तम् । मच.

(५) दण्डविकल्पः दण्डभेदोऽर्थहरणादिलक्षणः ।

नन्द.

(६) तद् द्यूतं यः निषेवेत तस्य दण्डविकल्पः शतदण्डः स्यात्, यथेष्टं नृपतेः तथा वा दण्डः । भाच.

कितवान् कुशीलवान् क्रूरान् पाषण्डस्थांश्च मानवान् ।

विकर्मस्थान् शौण्डिकांश्च क्षिप्रं निर्वासयेत् पुरात् * ॥

एते राष्ट्रे वर्तमाना राज्ञः प्रच्छन्नतस्कराः । विकर्मक्रियया नित्यं बाधन्ते भद्रिकाः प्रजाः*॥

अष्टादशपदोपसंहारः

उदितोऽयं विस्तरशो मिथो विवदमानयोः ।

अष्टादशसु मार्गेषु व्यवहारस्य निर्णयः ॥

(१) सर्वव्यवहारोपसंहारार्थः श्लोकः । मेधा.

(२) अष्टादशसु ऋणादानादिषु व्यवहारपदेषु परस्परं विवदमानयोरर्थप्रत्यर्थिनोः कार्यनिर्णयोऽयं विस्तरेणोक्तः । ममु.

एवं धर्म्याणि कार्याणि सम्यक्कुर्वन् महीपतिः ।

देशानलब्धांल्लिप्सेत लब्धांश्च परिपालयेत् ॥

(१) अलब्धांल्लिप्सेतेति संतोपपरेण न भवितव्यमित्यर्थः । मेधा.

(२) राजकृत्यशेषमाह— एवमिति । मवि.

(३) अनेनोक्तप्रकारेण धर्मानुपेतं निर्णयं कुर्वन् राजा जनानुरागाद्देशाल्लब्धुमिच्छेत् लब्धांश्च सम्यक्पालयेत् । एवं सम्यग्व्यवहारदर्शनस्यालब्धप्रदेशप्राप्त्यर्थत्वमुक्तम् । ममु.

* व्याख्यासंग्रहः स्याद्विनिर्देशश्च स्तेयप्रकरणे (पृ. १७१०-११) द्रष्टव्यः ।

(१) मस्मृ. ९।२५०; व्यक. १६३ विस्तरशो (विस्तरेण) हारस्य (हारवि); विर. ६१८ ऽयं विस्तरशो (विस्तरेणायं) हारस्य (हारवि); सेतु. ३२९ मिथो (मिथ्या) शेषं विरवत्.

(२) मस्मृ. ९।२५१; व्यक. १६३ धर्म्याणि कार्याणि (कार्याणि सर्वाणि); विर. ६१८ पूर्वार्धे (एवं कार्याणि सर्वाणि कुर्वन् सम्यक् महीपतिः); सेतु. ३२९ पूर्वार्धे (एवं कार्याणि सर्वाणि पश्यन् सम्यक् महीपतिः) लब्धांल्लिप्सेत (लब्धानीप्सेत).

(४) महीपतित्वं द्योतयति— देशानिति । मच.

(५) कुर्वेल्लिप्सेत नाकुर्वन् । नन्द.

(६) अलब्धान् अमात्यान् लिप्सेत । भाच.

अनेन विधिना राजा मिथो विवदतां नृणाम् । साक्षिप्रत्ययसिद्धानि कार्याणि समतां नयेत् * ॥

(१) अनेनेति पूर्वोक्तप्रकारप्रत्ययवमर्शः । विधिना प्रकारेण । साक्षिप्रत्ययौ । सिद्धशब्दः प्रत्येकमपि संबध्यते । साक्षिभिः सिद्धानि निर्णीतानि । प्रत्ययः अनुमानं देवी वा क्रिया । कार्याणि न केवलं ऋणादानं अन्यदपि समतां नयेदर्थिप्रत्यर्थिविप्रतिपत्तिमपाकुर्यादैकमत्यं उत्पादयेत् । उपसंहृतमृणादानं, समाप्तो व्यवहारः । सर्वत्र जयपराजयप्रकाराणामेवंरूपत्वात् । न हि साक्ष्यादिभ्य ऋते किञ्चिदुत्तरेषु विवादेषु विप्रतिपत्तिनिरासनिमित्तम् । केवलं दण्डविशेषस्तत्स्वरूपं च वक्तव्यमित्युत्तरः प्रपञ्चः । कीदृशोऽस्वामिविक्रयः कीदृशोऽनुशय इति स्वरूपं व्यवस्थाप्यते । मेधा.

(२) परस्परं विवदमानयोरर्थिप्रत्यर्थिनोः अनेनोक्तप्रकारेण राजा साक्षिनिर्णीतानि अनुमानशपथादिप्रत्ययनिर्णीतानि कार्याणि अर्थिप्रत्यर्थिविप्रतिपत्तिरोधेन समीकुर्यात् । + मोरा.

याज्ञवल्क्यः

द्यूतसमाह्वयस्वरूपम्

अधुना द्यूतसमाह्वयस्य विवादपदमधिक्रियते । तत्स्वरूपं च नारदेनाभिहितम्— 'अश्वघ्नशलाकाचैर्देवनं जिहकारितम् । पणक्रीडा वयोभिश्च पदं द्यूतसमाह्वयम् ॥' इति । अक्षाः पाशकाः । वध्रश्चर्मपट्टिका । शलाका दन्तादिमय्यो दीर्घचतुरस्राः । आद्यग्रहणाच्च तुरङ्गादिक्रीडासाधनं करितुरङ्गरथादिकं गृह्यते । तैरप्राग्भिर्देवनं क्रीडा पणपूर्विका क्रियते । तथा वयोभिः

* अयं श्लोको वस्तुतः ऋणादानोपसंहारे एव निवेश्यः, तत्रैव सम्यक् लगने । परन्तु निबन्धकाराणामनुसारेण अस्माभिरत्र निविष्टः ।

+ व्याख्यानान्तरेषु गोरावद्भावः ।

(१) मस्मृ. ८।१७८; व्यक. १६३ मिथो (मिथ्या); विर. ६१८ समतां (शमतां); सेतु. ३२९ व्यकवत्.

१ प्रत्ययः सि. २ प्रति.

शक्तिभिः कुक्कुटपारावतादिभिः चशब्दान्मलमेघमहिषा-
दिभिश्च प्राणिभिर्या पणपूर्विका क्रीडा क्रियते तदुभयं
यथाक्रमेण द्यूतसमाह्वयाख्यं विवादपदम् । द्यूतं च
समाह्वयश्च द्यूतसमाह्वयम् । तदुक्तं मनुना—‘अप्राणि-
भिर्याक्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते । प्राणिभिः क्रियमाणस्तु
स विज्ञेयः समाह्वयः ॥’ इति (मस्मृ. १।२२३) ।

मिता.

सभिकेन द्यते द्यूत्यर्थे ग्राह्याः पणांशाः

ग्लहे शतिकवृद्धेस्तु सभिकः पञ्चकं शतम् ।

गृहीयाध्वूर्तकितवादितराद्दशकं शतम् ॥

(१) विसंवादप्रसङ्गेनाखिलविसंवादैककारणभूतं द्यूत-
समाह्वयव्यवहारमाह— गलत्सभिकेति । तुशब्दोऽ-
वधारणार्थः । गलत्सभिकवृद्धिरेव सभिकस्य, नान्यदपि
स्वपरिभाषितमुखपट्टादीत्याभिप्रायः । गलितं निर्गलित
यत् सभिकहस्तात् पराजितानां देवनार्थं द्रव्यं, यच्च
द्यूतोपकरणमक्षादि, तद् गलत्सभिकं द्रव्यम् । तदर्था
वृद्धिर्गलत्सभिकवृद्धिः । तां सभिको द्यूतसभायोजको
धूर्तकितवाजेतुः द्यूतोपकरणनिमित्तम् । इतरात् परा-
जितात् प्रयुक्तस्वद्रव्यनिमित्तं दशकं शतमित्यर्थः ।

विश्व. २।२०३

(२) तत्र द्यूतसभाधिकारिणो वृत्तिमाह— ग्लह
इति । परस्परसंप्रतिपत्त्या कितवपरिकल्पितः पणो ग्लह
इत्युच्यते । तत्र ग्लहे तदाश्रया शतिका शतपरिमिता
तदधिकपरिमाणा वा वृद्धिर्यस्यासौ शतिकवृद्धिस्तस्मात्
धूर्तकितवात्पञ्चकं शतमात्मवृत्त्यर्थं सभिको गृहीयात् ।
पञ्चपणा आयो यस्मिन् शते तत्पञ्चकं शतम् । ‘तदस्मिन्
वृद्धयायलभ’ (व्यासू. ५।१।४७) इत्यादिना कन् ।
जितग्लहस्य विंशतितमं भागं गृहीयादित्यर्थः ।

(१) यास्मृ. २।१९९; अपु. २५७।४९; विश्व. २।२०३
ग्लहे... .. स्तु (गलत्सभिकवृद्धिस्तु) व्याख्यायां तु गलत्सभिक-
वृद्धिं तु इति पाठो धृतः; मिता. ; अप. ; उ. २।२५।१३;
विर. ६।१३; पमा. ५७३; व्यनि. ४८० गृही ... .. शकं
(गृहीयुर्धूर्तकितवाः तस्करा दशकं); स्मृचि. ३६; नृप्र.
२७८ वृद्धेस्तु (वृत्तिस्तु); सवि. ४८७ धूर्त (द्यूत);
वीमि. दशकं (पञ्चकं); व्यप्र. ५६५; व्यउ. १६४;
विता. ७१७; समु. १६४.

सभां कितवनिवासायां यस्यास्यसौ सभिकः । कल्पिता-
क्षादिनिखिलक्रीडोपकरणस्तदुपचितद्रव्योपजीवी सभा-
पतिरुच्यते । इतरस्मात्पुनरपरिपूर्णशतिकवृद्धेः कितवाद्द-
शकं शतं जितद्रव्यस्य दशमं भागं गृहीयादिति यावत् ।
* मिता.

(३) तत्र सभापतिना यावती वृद्धिर्यतश्च ग्राह्या
तदाह— ग्लह इति । यः सभां कृत्वा द्यूतोपकरणानि च
प्रगुणीकृत्य कितवेष्यो देवितुं वृद्धया धनं प्रयच्छति स
सभिको धूर्तकितवाद्भूतां विजयी वा कितवो द्यूतकर्ता
स धूर्तकितवस्तस्माच्छतिकवृद्धेः शतसंख्याकग्लहं पणं
विषयभूते यो वृद्धिं जितवान् स शतिकवृद्धिस्तस्मान्
पञ्चकं शतं गृहीयात् । यः पराजितः स इतरस्मात्
दशकं शतम् । + अप.

(४) [मिताश्वरामन्याह] हल्ययुधस्तु शतिका शत-
परिमाणा यस्य वृद्धिः स शतिकवृद्धिः येन शतमेकं
जितमिति यावत्, तस्मात् पञ्चकं शतं सभिको गृही-
यादितराद्दशकं शतं येन शतमेकं पराजितं तस्माद्दशक
शतं गृहीयादित्यर्थं इत्याह । विर. ६।१३

(५) इतरात् शतन्यूनवृद्धेर्दशकं शतं दश मापान्
गृहीयादित्यर्थः । तुशब्देन पराजितात् पञ्चकशतादि-
ग्रहणं व्यवच्छिद्यते । × वीमि.

सभिककृत्यं राशे जेत्रे च पणांशदापनम्

सं सम्यक्पालितो दद्याद्वाज्ञे भागं यथाकृतम् ।
जितमुद्ग्राहयेजेत्रे दद्यात्सत्यं वचः क्षमी ॥

(१) स्वार्थहेतोरेव च राज्ञा—‘स सम्यक्पालितो दद्याद्
राज्ञे भागं यथाकृतम् । जितमुद्ग्राहयेजेत्रे दद्यात् सत्य-
वचाः क्षमी ॥’ यथाकृतं यथापरिभाषितं यथा वा
स्मृत्यन्तरे निरूपितमित्यर्थः । तद्यथा बृहस्पतौ—‘राज-

* पमा., सवि., व्यप्र., व्यउ., विता. मितावत् ।

+ नितान्नावः । × शेषं मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२००; अपु. २५७।५०; विश्व. २।२०४
सत्यं वचः (सत्यवचाः); मिता. ; अप. दद्या...
कृतम् (भागं राशे दद्याद्यथाश्रुतम्); उ. २।२५।१३ जेत्रे
(जेत्रं); विर. ६।१३ विश्ववत्; पमा. ५७४ जितमुद्ग्रा
(जितं तद्वा); स्मृचि. ३६-७; दवि. १०७ जेत्रे (जेत्रं);
नृप्र. २७८; सवि. ४८७; वीमि. ; व्यप्र. ५६५-६;
व्यउ. १६४; विता. ७१८ दविवत्; समु. १६४.

वृद्धिः सक्तिवात् सभिकाद् दशकं शतम् । यथासमयं वा स्याद्' इति । किञ्च जितं यत् कितवैः, तत् पराजितेभ्यः सभिक उद्ग्राहयेत् । जेत्रे च येन जितं तस्मै, सभिक एव सत्यवचनो भूत्वाऽविसंवादेन क्षमी ज्ञानुत्तापवान् पुनर्दद्यादित्यवसेयम् । विश्व. २।२०४

(२) एवं क्लृप्तवृत्तिना सभिकेन किं कर्तव्यमित्याह—स इति । य एवं क्लृप्तवृत्तिर्धूताधिकारी स राज्ञा धूर्तकितवेभ्यो रक्षितस्तरमै राज्ञे यथासंप्रतिपन्नमंशं दद्यात् । तथा जितं यद्द्रव्यं तदुद्ग्राहयेत् बन्धकग्रहणेनान्यथादिना च पराजितसकाशादुद्धरेत् । उद्धृत्य च तद्धनं जेत्रे जयिने सभिको दद्यात् । तथा क्षमी भूत्वा सत्यं वचो विश्वासार्थं शूतकारिणां दद्यात् । तदुक्तं नारदेन—'सभिकः कारयेद् शूतं देयं दद्याच्च तत्कृतम्' इति । * मिता.

(३) स सभिकः पूर्वांक्तो राज्ञा सम्यक्पालितः कितवेभ्यः सम्यग्रक्षितो राज्ञे यथाश्रुतमङ्गीकृतं स्वकीयाद्धनान्द्रागं दद्यात् । जितं धनं पराजिताकितवाद्दुद्ग्राहयेत् उत्कालयेत् । तथैतावति काले तुभ्यमियद्धनं दास्यामीति जेत्रे सत्यं वचस्तद्विश्वासाय क्षमी संदद्यात् । अप.

(४) सत्यवाक् क्षमी संदद्यात् सत्यं वचः इति दृष्टमूलभूतयाज्ञवल्क्यमिताक्षरयोर्दृष्टं, तत्र जितं सत्यवचाश्च जेत्रे दद्यादित्यर्थः । इति फलतो न विशेषः ।

विर. ६१३-४

राजकृत्यं शूते जितद्रव्यदापनम्

प्राप्ते नृपतिना भागे प्रसिद्धे धूर्तमण्डले ।
जितं ससभिके स्थाने दापयेदन्यथा न तु ॥

* पमा., दवि., नृप्र., सवि., वीमि., व्यप्र., व्यउ., विता. मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२०१; अपु. २५७।५१; विश्व. २।२०५ तिना भागे (तिभागे तु); मिता. ; अप. नृपतिना भागे (भागे च नृपतिः) न तु (तु न); विर. ६१५ धूर्त (शूत) शेषं विश्ववत् ; पमा. ५७५ ; स्मृसा. ८० विरवत् ; स्मृचि. ३६ तिना भागे (तिभागे च); दवि. ११० धूर्त (शूत); नृप्र. २७८ ; वीमि. न तु (स तत्); व्यप्र. ५६६ ; व्यउ. १६४ ; व्यम. १०८ ; विता. ७१९ ; राकौ. ४८६ तु (तत्) शेषं विश्ववत् ; सेतु. २९० विरवत् ; समु. १६५ विश्ववत्.

(१) यथाकृत एव—'प्राप्ते नृपतिभागे तु प्रसिद्धे धूर्तमण्डले । जितं ससभिके स्थाने दापयेदन्यथा न तु ॥' स्पष्टार्थः श्लोकः । विश्व. २।२०५

(२) यदा पुनः सभिको दापयितुं न शक्नोति तदा राज्ञा दापयेदित्याह— प्राप्ते नृपतिनि । प्रसिद्धे अप्रच्छन्ने राजाध्यक्षसमन्विते ससभिके सभिकसहिते कितवसमाजे सभिकेन च राजभागे दत्ते राजा धूर्तकितवमविप्रतिपन्नं जितं पणं दापयेत् । अन्यथा प्रच्छन्ने सभिकरहिते अदत्तराजभागे शूते जितपणं जेत्रे न दापयेत् । * मिता.

(३) धूर्ता शूतकारास्तन्मण्डले ससभिके नृपतिः प्रसिद्धे यथापरिभाषिते भागे प्राप्ते जितं दापयेदन्यथा नैव । अप.

शूते जयपराजयनिर्णयोपायः । शूते मिथ्याचारिणां दण्डविधिः ।
द्रष्टारो व्यवहाराणां साक्षिणश्च त एव हि ।

राज्ञा सचिह्नं निर्वास्याः कूटाक्षोपधिदेविनः ॥

(१) स्पष्टार्थः श्लोकः । नन्वेतद् शूतं स्वयम्भुवा निषिद्धं—'प्रकाशमेतत्तास्कर्यं यद् देवनसमाह्वयम्' इति । तथा चोक्तं—'प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा शूतं राष्ट्रे निवारयेत्' इति च । वेदेऽपि 'अक्षैर्मा दीव्यः' इति प्रतिषेधः । सत्यम् । प्रतिषेधातिक्रमेण प्रवृत्तौ श्येनादिवदयं विधिरित्यविरोधः । मानवस्तु दण्डविधिर्धर्मविरोधितया नानामुखत्वेन वेति । विश्व. २।२०६

(२) जयपराजयविप्रतिपत्तौ निर्णयोपायमाह—द्रष्टार इति । शूतव्यवहाराणां द्रष्टारः सभ्यास्त एव कितवा एव राज्ञा नियोक्तव्याः । न तत्र 'श्रुताध्ययनसंपन्नाः' इत्यादिर्नियमोऽस्ति । साक्षिणश्च शूते शूतकारा एव कार्याः । न तत्र 'स्त्रीबालवृद्धकितवे'त्यादिनिषेधोऽस्ति । क्वचित् शूतं निषेधुं दण्डमाह—राज्ञेति । कूटैरक्षा-

* पमा., व्यप्र., व्यउ. मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२०२; अपु. २५७।५२ चिह्नं (चिह्ना); विश्व. २।२०६ अपुवत् ; मिता. ; अप. ; व्यक. ११२, १६२ उक्त. ; विर. ३०८, ६१७ उक्त. ; पमा. ५७५ पू. : ५७६ उक्त. ; विचि. २६० विश्ववत्, उक्त. ; व्यनि. ४८२ उक्त. ; दवि. १०८ उक्त. ; नृप्र. २७९ ; सवि. ४८८ ; वीमि. ; व्यप्र. ५६७ ; व्यउ. १६४ पू. ; व्यम. १०९ उक्त. ; विता. ७१९ ; राकौ. ४८६ ; समु. १६५.

दिभिरुपधिना च मतिवञ्जनहेतुना मणिमन्त्रौषधादिना ये दीव्यन्ति तान् श्वपदादिना अङ्कयित्वा राजा स्वराष्ट्रा-
न्निर्वासयेत् । नारदेन तु निर्वासने विशेष उक्तः—
'कूटाक्षदेविनः पापान् राजा राष्ट्राद्विवासयेत् । कण्ठेऽ-
क्षमालामासज्य स ह्येषां विनयः स्मृतः॥' इति । यानि
च मनुवचनानि द्यूतनिषेधपराणि—'द्यूतं समाह्वयं चैव
यः कुर्यात् कारयेत् वा । तान् सर्वान् घातयेद्राजा
शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः ॥' इत्यादीनि, तान्यपि कूटाक्ष-
देवनविषयतया राजाध्यक्षसभिकरहितद्यूतविषयतया च
योष्यानि । # मिता.

राजाधिष्ठितं द्यूतं कार्यम् । समाह्वये द्यूतधर्मातिदेशः ।

द्यूतमेकमुखं कार्यं तस्करज्ञानकारणात् ।

एष एव विधिर्ज्ञेयः प्राणिद्यूते समाह्वये ॥

(१) प्रयोजनान्तरापेक्षया तु—'द्यूतमेकमुखं कार्यं
तस्करज्ञानकारणात् । एष एव विधिर्ज्ञेयः प्राणिद्यूते
समाह्वये ॥' एकमुखमेकमार्गं एकस्मिन् प्रदेशे राज-
कीयचारपुरुषाद्यधिष्ठितं तस्करादिप्रजाकण्ठकपरिज्ञानार्थ-
मधर्मरूपमपि धर्मान्तरोपायतया महतेऽभ्युदयाय संपद्यत
इति । अतः कार्यमेवेत्याभिप्रायः । ये वाऽखिलस्वधर्म-
त्यागेनापद्यपि द्यूतैकनिरताः तद्विषयतया स्वायम्भुवे
दण्डादिवचनान्यवसेयानि । एतेन पाषण्डादिधर्मो
व्याख्यातः । यश्चायमक्षाद्यप्राणिदेवने द्यूताख्ये विधि-
रुक्तः, समाह्वयसंज्ञकेऽपि कुक्कुटमेषादिभिः सपणप्राणि-
द्यूतेऽयमेव विधिर्ज्ञेयः सभिकाधीनत्वराजवृद्धिदानादिक
इत्यभिप्रायः । विश्व. २।२०७

(२) यत्पूर्वोक्तं द्यूतं तदेकमुखं एकं मुखं प्रधानं
यस्य द्यूतस्य तत्तथोक्तं कार्यम् । राजाध्यक्षाधिष्ठितं राज्ञा
कारयितव्यमित्यर्थः । तस्करज्ञानकारणात् । तस्करज्ञान-

* अप., पमा., सवि., वीमि., व्यप्र., विता. मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।२०३; अपु. २५।७।२३; विश्व. २।२०७; मिता. ; अप. ; विर. ६।१२ द्यूते स (द्यूतस) ; पमा. ५७७ उक्तः; रत्न. १६४ विरवत्; विधि. २५९; व्यनि. ४८१ विरवत्; स्मृचि. ३६; दवि. १०७ पू. : १०८ विरवत्, उक्तः; नृप्र. २७९; सवि. ४८८; वीमि.; व्यप्र. ५६८; व्यउ. १६३ पू.; व्यम. १०९ उक्तः; विता. ७२०; राकौ. ४८७ उक्तः; सेतु. २८९ विरवत्; ससु. १६४ पू. : १६५ उक्तः.

रूपं प्रयोजनं पर्यालोच्य प्रायशश्रौर्यार्जितधना एव
कितवा भवन्त्यतश्चौरविज्ञानार्थमेकमुखं कार्यम् ।

द्यूतधर्मं समाह्वयेऽतिदिशन्नाह— एष एवेति । ग्लहे
शतिकवृद्धेरित्यादिना यो द्यूतधर्म उक्तः स एव प्राणि-
द्यूते मल्लमेषमहिषादिनिर्वर्त्य समाह्वयसंज्ञके ज्ञातव्यः ।
मिता.

नारदः

द्यूतसमाह्वययोर्लक्षणम्

अश्ववध्रशलाकाचैर्देवनं जिह्मकारितम् ।

पणक्रीडावयोभिश्च पदं द्यूतसमाह्वयम् + ॥

(१) अक्षाः पाशकाः । वध्रश्चर्मादिवलयवेधः ।
शलाका कितवेभ्यो ज्ञेया । आद्यशब्दादन्येषामपि कपर्दका-
दीनां ग्रहणम् । देवनं क्रीडा, विजिगीषा वा । जिह्मं
कुटिलम् । जिताद्यद्रव्यं गृह्यते स पणः । वयांसि
पक्षिणः । अक्षादिभिरचेतनैर्वयःप्रभृतिभिश्च चेतनैर्जिह्वेन
कुटिलभावेन देवनं द्यूतम् । अप. २।१९९

(२) वध्रं चर्ममयपट्टिका । आद्यशब्देन कपर्दकादयो
गृह्यन्ते । अक्षादिभिः पणपूर्वं देवनं क्रीडनं जिह्मकारितं
कौटिल्येन कृतं द्यूताख्यम् । तथा वयोभिः कुक्कुटादि-
पक्षिभिः पणपूर्वं देवनं समाह्वयाख्यम् । तद्द्रव्यं मिलितं
द्यूतसमाह्वयाख्यमेकमेव पदमित्यर्थः । वयोग्रहणं प्राण्युप-
लक्षणार्थम् । स्मृच. ९

* अप., विर., पमा., विचि., दवि., सवि., वीमि., व्यप्र.,
विता. मितावत् ।

+ मिता. व्याख्यानं ' ग्लहे शतिकवृद्धेस्तु ' इति याज्ञवल्क्य-
वचने द्रष्टव्यम् । पमा., रत्न., नृप्र., सवि., व्यप्र., व्यउ.,
विता. मितावत् ।

(१) नासं. १८।१ वध्र (वध्रं); नास्मृ. १९।१ वध्र
(वध्र); अपु. २५३।२९ वध्र (वध्र) जिह्मकारितम् (द्यूत-
मुच्यते) पण (पशु) पदं... .. यम् (प्राणिद्यूतं समादिशेत्);
मिता. २।१९९ (ख) वध्र (वध्र); अप. २।१९९;
व्यक. १६२; स्मृच. ९ क्रीडा (पूर्व) वध्र (वध्र); विर.
६।१० वध्र (बन्ध) ह्वयम् (ह्वयः); पमा. ५७२; रत्न.
१६४; व्यनि. ४७८ वध्र (वधि) जिह्म (जल्प); स्मृचि.
३६ वध्र (बन्ध); नृप्र. २७७ नास्मृवत्; सवि. ४८६
नासंवत्; व्यप्र. ५६५ नास्मृवत्; व्यउ. १६३ नासंवत्;
विता. ७१६-७; राकौ. ४८६; ससु. १६४.

(३) अक्षाः पाशकाः, बन्धाश्चर्मपट्टिकाः, शलाका दन्तादिघटिताश्चतुरस्रा देवनविशेषात्मिकाः । आद्य-शब्देन चतुरङ्गादिसाधनानां करितुरगादीनां ग्रहणम् । अक्षबन्धशलाकाद्यैः देवनं द्यूतं वयोभिश्च पणक्रीडा समाह्वयः । वयःशब्दः पक्षिवाची प्राण्यन्तरमप्युपलक्ष्यति । विर. ६१०

(४) अक्षैः वधैः शलाकादिभिर्वराटिकादिभिश्च समविपमादिभिश्च देवनं क्रीडया विजिगीषया वा परस्परं छलप्रायं द्रष्टव्यम् । पणं कृत्वा क्रीडा वयोभिश्च योधनं 'मदीये जितेऽयं वः पणः, हर्तव्योऽयं त्वदीय' इति कुक्कुटत्रालमेपयुद्धबलीवर्दधावनादिभिः । पूर्वं द्यूतं नाम, एतत्परं समाह्वयं, षोडशं विवादपदम् ।

नाभा. १८।१ (पृ. १७१-७२)

सभिक्तेन द्यूते वृत्त्यर्थं ग्राह्याः पणांशाः, राक्षे पणांशदानं च सैभिकः कारयेत् द्यूतं देयं दद्याच्च तत्कृतम् । दशकं तु शतं वृद्धिस्तस्य स्यात् द्यूतकारिता ॥ सभिको देवयिता । स कारयेत् । तन्निमित्तं च देयं राजकुले । जेतुश्च तस्य वृद्धिर्लाभः । शताद् दशकं द्यूतकरणनिमित्ता वृद्धिः । नाभा. १८।२ (पृ. १७२)

सभिकरहितं द्यूतं, तत्रापि राक्षे पणांशो ग्राह्यः

अथवा कितवो राज्ञे दत्त्वा भागं यथोदितम् ।

प्रकाशं देवनं कुर्यादेवं दोषो न विद्यते ॥

(१) अथवा सभिकं विना कितव एव राजभागं दत्त्वा प्रकटं देवनं कुर्यात् । कितव इति जात्यभि-

(१) नासं. १८।२ देयं दद्याच्च (दद्याद् देयं च) शतं (शताद्); नास्मृ. १९।२ तु (च) कारिता (कारणः); स्मिता. २।२०० पू; अप. २।२०० तांकृतम् (तद्रतम्); विर. ६१३-४ तांकृतम् (तत्कृतः); व्यनि. ४८१ दद्याच्च तत्कृतम् (दद्याच्छानं नृपे) तु (च); सवि. ४८७ पू; व्यप्र. ५६५ स्तस्य (स्तवः) कारिता (कारणः); ५६६ पू; व्यउ. १६४ पू; विता. ७१८ कः (कं) पू; समु. १६४.

(२) नास्मृ. १९।८ कितवो (कितवा) यदेवं (युरेवं); अप. २।२०० दितम् (चितम्); स्मृच. ३३१ कालायनः; विर. ६१३ काशं (वाश); पमा. ५७३; व्यनि. ४८१; सवि. ४८६ (=); व्यप्र. ५६५ भागं (लाभं); समु. १६४ कालायनः.

व्य. कं. २४०

प्रायेणैकवचनम् ।

अप. २।२००

(२) दोषो राजवञ्चनलक्षणो द्यूतकारित्वलक्षणो वा । स्मृच. ३३१

अक्षद्यूते जयपराजयलक्षणम्

^१ द्विरभ्यस्ताः पतन्त्यक्षा ग्लहे यस्याक्षदेविनः ।

जयं तस्यापरस्याहुः कितवस्य पराजयम् ॥

द्विरभ्यस्ताः एकरूपाः तृतीयोऽन्यः सत्त्वस्य (?) ।

तस्मिन् पतिते स जयति, इतरो जितो भवति तं पणम् ।

नाभा. १८।३ (पृ. १७२)

द्यूते जयपराजयनिर्णयोपयः

^२ कितवेष्वेव तिष्ठेन् कितवाः संशयं प्रति ।

त एव तत्र द्रष्टारस्त एवैषां तु साक्षिणः ॥

संशये कितवेष्वेव तिष्ठेयुः, नान्यत्र राजकुलदौ । त

एव प्रमाणम् । व्यवहारदर्शने त एव कितवाः साक्षिणः ।

न तत्र साक्षिपरीक्षा । नाभा. १८।४ (पृ. १७२)

कितवसभिकयोः परस्परं इतिकर्तव्यता

अंशुद्धः कितवो नान्यदाश्रयेत् द्यूतमण्डलम् ।

प्रतिहन्यान्न कितवं दापयन्तं स्वभिष्टतः ॥

(१) अदत्तदेयोऽशुद्धः स्वं स्वकीयं धनं साधयति कितवस्तं राजा न वारयेत् । अप. २।२००

(२) अशुद्धोऽशोधितहारितधनः, स्वं स्वलभ्यमर्थमित्यर्थः । विर. ६१४

(३) असंमतौ दानग्रहणे नान्यं द्यूतमण्डलमाश्रयेत्, अन्यसभिकमण्डले न दीव्येत् । न च सभिको दापयन्तं रोधनादिना प्रतिहन्यात् । न किञ्चित् कुर्यात्,

(१) नासं. १८।३ ग्लहे (गेहे); नास्मृ. १९।३ यस्याक्षदेविनः (यक्षक्षेदेविनः); विर. ६१४; व्यनि. ४८१ जयं तस्या (जयस्तस्य); समु. १६५ व्यनिवत्.

(२) नासं. १८।४ छेन् (छेयुः) तत्र (तस्य) स्त एवैषां तु (सस्युस्त एव च); नास्मृ. १९।४ तत्र (तस्य) एवैषां तु (एव स्युस्तु); अप. २।२०२ तु (च); विर. ६१७ खेव (खव) स्त एवैषां तु (स्त्र चैते तु); पमा. ५७६ त एव (य एव) विष्णुः; व्यनि. ४८३ पमावत्, विष्णुः; व्यप्र. ५६७ पमावत्, विष्णुः; समु. १६५ विष्णुः.

(३) नासं. १८।५ ङः (ङं) न्यदाश्र (न्यमाश्र) कितवं (सभिको); नास्मृ. १९।५ कितवं (सभिकं) यन्तं स्व (येत्स्व); अप. २।२००; विर. ६१४ छतः (च्छतः).

यथेष्टं दापयितुं लभेत । नाभा. १८।५ (पृ. १७२)

राजानधिकृतद्यूते दण्डः अलामश्व

अनिर्दिष्टस्तु यो राज्ञा द्यूतं कुर्वीत मानवः ।

न स तं प्राप्नुयात्कामं विनयं चैव सोऽर्हति ॥

(१) अनिर्दिष्टो यो भूपेनानियुक्तः सन् द्यूतं कुर्वीत ससभिको भवन् स तं कामं सभिकलभ्यं भागं न लभेत दण्डं च प्राप्नुयात् । अप. २।२०१

(२) यत्तु वदन्ति राजाविदिते द्यूते जितमपि जयी न लभते प्रत्युत दण्ड्यः । 'प्राते नृपतिना भागे प्रसिद्धे द्यूतमण्डले । जितं ससभिके स्थाने दापयेदन्यथा न तु ॥' इति याज्ञवल्कीयात् । 'अनिर्दिष्टस्तु यो राज्ञा द्यूतं कुर्वीत मानवः । न स तं प्राप्नुयात्कामं विनयं चैव सोऽर्हति ॥' इति नारदवचनाच्चेति । तत्रेदं प्रतिभाति यदा पुनः पराजितं स सभिको दापयितुं न शक्नोति तदा राजा दापयेत् इत्याहेति कृत्वा मिताक्षरायां पराशरभाष्ये च याज्ञवल्क्यवचनमिदमवतारितम् । तथा च यथा ऋणादानप्रकरणे अधमणैर्जैह्व्याददीयमानं ऋणं साधयते राज्ञे साधितादार्थाद्विशत्यंशो धनिकेन दीयते अन्यथा तु न साधनं न वा तस्मै दानं, तथा प्रकृतेऽपि वाच्यम् । तुल्यन्यायात् । एवञ्च राजभागे प्राप्त एव राजा पराजितमर्थं जयिने दापयेन्न त्वन्यथेति वाक्यार्थः । द्यूतमण्डले ससभिके जितमित्यपि तत्परमेव तथैव राजांशपरिकल्पनात् ।

एवं राजादेशं विना यः स्वेच्छया द्यूतं प्रवर्तयेत् स तत्र जितमपि न प्राप्नुयात् न खलु जिह्वाः कितवा राजबलं विना शक्या दापयितुमिति नारदीयपादोनश्लोकवाक्यार्थः । एवं स्थिते यस्मिन् राजव्यापारं विना जितोऽप्यर्थः प्राप्तुमशक्यो राजा च भृतिं विना न व्याप्रियत इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामवधृतमतो राजभागं परिकल्प्य राजाज्ञामादायैव प्रवर्तितव्यमिति वाक्ययोरेकवाक्यतया तात्पर्यार्थो गम्यते ।

(१) नास्मृ. १९।७; अप. २।२०१; विर. ६१५ ष्टु (षं तु); पमा. ५७७; स्मृसा. ८० स तं (च तं); विचि. २६०; व्यनि. ४८२; दवि. ११०; चन्द्र १०० विरवत्; वीमि. २।२०३ ष्टु (षं तु) कुर्वीत (कुयोतु); व्यग्र. ५६७; सेतु. २९० स तं (स तत्); समु. १६५.

यच्च नारदीयवाक्यप्रतीके दण्डः श्रूयते तत्र यथा तरिमत्यां नद्यां तरशुल्कभिया बाहुभ्यामुत्तरतस्तथा प्रकृतेऽपि राजदेयखण्डनमेव दण्ड्यमानस्यापराधो न त्वन्यत् । 'बाहुभ्यामुत्तरन् पणशतं दण्ड्यः' इति वसिष्ठवचनेनैकमूलकत्वात् तस्माद्राजाज्ञां विना प्रवर्तितं द्यूतं वा ततो जयो वा न सिद्ध्यति तत्सिद्धावपि पराजितं न लभ्यते इत्येवमाद्यर्थपरिकल्पने वाक्यस्यादृष्टार्थत्वं स्यात् ।

तस्माद्राजदण्डमगणयित्वा स्वयं जितार्थसाधनमध्यवसाय राजाज्ञां विनापि कृते द्यूते परिपणितं पराजितेन देयं, यदि तवाक्षा द्विरभ्यस्ताः पतन्ति यदि वा मन्मेषस्त्वन्मेषादपसरति तदा शतं ते ददामीति स्वरस्तः प्रकृतिस्थाभ्युपगमेऽपवादकाभावादिति । दवि. ११०-११

पणपरिकल्पने क्वचित् कृताकृतम्

परिहासकृतं यच्च यच्चाप्यविदितं नृपे ।

तत्रापि नाप्नुयात्काममथवाऽनुमतं तयोः ॥

(१) क्वचित्पणपरिकल्पनं कृताकृतमित्याह नारदः— परिहासकृतमिति । काम्यत इति कामः पणः, नाप्नुयात् द्यूतस्य तत्रालस्यापनोदनार्थत्वादित्यभिप्रायः । तयोर्जितुजितयोर्देवनात् प्रागनुमतं कामं परिहासकृतादावपि जेता प्राप्नुयादिति शेषः । स्मृच. ३३१

(२) नारदः— 'अनिर्दिष्टं तु यो राज्ञा द्यूतं कुर्वीत मानवः । परिहासकृतं यच्च यच्चाप्यविदितं नृपे ॥ न स तं प्राप्नुयात्काममथवा नाशमाप्तयोः ॥' अथवेति समुच्चये । 'न स तं प्राप्नुयात्कामं विनयं चैव सोऽर्हति ।' तेन परिहासकृते अविदितकृते च सभिकोऽपि तं कामं तयोः पार्श्वे नाप्नुयात्, तच्चयोरिति पाठे तु तत्स्वलभ्यमित्यर्थः । विर. ६१५

(१) स्मृच. ३३१; विर. ६१५ उत्तरार्धे (न स तं प्राप्नुयात्काममथवा नाशमाप्तयोः); पमा. ५७७ क्लाम (क्लाम्य); स्मृसा. ८० उत्तरार्धे (तत्रापि नाप्नुयात्कामं विनयं चैव सोऽर्हति । अथानुमतं तयोर्दोषयेत्सकृदेव तु ॥); विचि. २६० उत्तरार्धे (तत्रापि नाप्नुयात्कामं नियमं चैव सोऽर्हति । अथानुमतं तयोर्दोषयेत्सकृदेव तु ॥); चन्द्र. १०० पू.; वीमि. २।२०३ अथवा ... .. तयोः (विनयं चैव सोऽर्हति); व्यग्र. ५६६; सेतु. २९० तत्रापि ना (न स तं प्रा); समु. १६५.

कित्नाद् सभिको पणांशातिरिक्तं विशेषेण न गृह्णीयात्

भक्ष्यभोज्यान्नपानानि स्वल्पान्यन्यानि कानिचित् ।
प्रीत्या तु सकृदाजीवेत् प्रसङ्गं तु विवर्जयेत् ॥

आजीवेत् उपजीवेत् । तेन सभिको भक्ष्यभोज्या-
दीनि स्वल्पानि कितवपार्श्वे गृह्णीयात् न तु बहूनि प्रीत्या-
प्रीत्यर्थः । विर. ६१५

द्यूते भिक्ष्याचारिणां दण्डविधिः

कूटाक्षदेविनः पापान् राजा राष्ट्राद्विवासयेत् ।

कण्ठेऽक्षमालामासज्य स ह्येषां विनयः स्मृतः ॥

कूटाक्षैर्देवनशीलानधर्मपुरुषान् कण्ठे मालामक्षेत्र्थि-
तामासज्य द्यूतमण्डलाद् देवनस्थानानिवांसयेत् ।

नाभा. १८१६ (पृ. १७२)

बृहस्पतिः

समाह्वयलक्षणम्

अन्योन्यं परिगृहीताः पक्षिमेषवृषादयः ।

प्रहरन्ते कृतपणास्तं वदान्तं समाह्वयम् ॥

द्यूतस्य निषधोऽभ्यनुज्ञानं च

द्यूतं निषिद्धं मनुना सत्यशौचधनापहम् ।

अभ्यनुज्ञातमन्यैस्तु राजभागसमन्वितम् ॥

सभिकाधिष्ठितं कार्यं तस्करज्ञानहेतुना ॥

(१) स्मृच. ३३१ तु स (ऽनुस); विर. ६१५;
स्मृसा. ८० स्मृचवत्; विचि. २६० चित (च); समु.
१६५.

(२) नासं. १८१६ राजा....येत् (निर्भजेद् द्यूतमण्ड-
लात्); नास्मृ. १९१६ राजा...येत् (निर्हरेद् द्यूतमण्डलात्)
शेषां (शेषु); मिता. २१२०२; व्यक. ११२, १६३ पूर्वार्धः
नास्मृवत्; विर. ३०७, ६१६ व्यकवत्; पमा. ५७६;
दीक. ५१; व्यनि. ४८२ पूर्वार्धः नास्मृवत्, मासज्य स
शेषां (मात्रध्य सर्वेषां); स्मृचि. ३७; दवि. १०९ व्यकवत्;
न्यप्र. २७९; सवि. ४८८ पापान् (प्रासान्); वीमि.
२१२०३; व्यप्र. ५६७; विता. ७२०; राकौ. ४८६;
समु. १६५.

(३) अप. २१९९ न्यं प (न्यप); व्यक. १६२;
स्मृच. ९ स्तं व (स्तद); विर. ६१० वृषा (मृगा);
पमा. ५७३ अपवत्; रत्न. १६४; विचि. २५८ विरवत्;
व्यनि. ४७८ गृहीताः (गृह्णीतां) वृषा (मृगा); वीमि.
२१२०३ विरवत्; सेतु. २८८; समु. १६४ स्मृचवत्.

(४) अप. २१२०३ सत्य (सस्य) अभ्यनुज्ञात्, (तत्प्रवर्तित)

(१) राजभागरहितं न प्रवर्तयितव्यमित्यर्थः ।

अप. २१२०३

(२) अस्यायमर्थः—द्यूतं तावद्राज्ञा सर्वथा निवर्त-
नीयम् । यदि तु तस्करज्ञापनाय कियते तदा उक्त-
क्रमेणेति । विर. ६१२

द्यूते सभिकराजजयिभिः ग्राह्याः पणांशाः

राजवृद्धिः सकितवात् सभिकाद् दशकं शतम् ।
यथासमयं वा स्यात् ..... ॥

सभिको ग्राहकस्तत्र दद्याज्जेत्रे नृपाय च ॥

द्यूतराजितकितवानां तु बन्धनादिना पणग्राहको
भवेत् । पणग्रहणात्प्रागेव स्वद्रव्यं जेत्रे नृपाय च यथा-
भागं दद्यात् सभिकं इत्यर्थः । स्मृच. ३३१

द्वन्द्वयुद्धेन यः कश्चिदवसादमवाप्नुयात् ।

तत्स्वामिना पणो देवो यस्तत्र परिकल्पितः ॥

द्वन्द्वयुद्धे मल्लमेषादिद्वन्द्वयुद्धे, अवसादं पराजयम् ।

विर. ६१४

रहो जितोऽनभिज्ञश्च कूटाक्षैः कपटेन वा ।

मोच्योऽभिज्ञोऽपि सर्वस्वं जितं सर्वं न दापयेत् ॥

तृतीयार्धं विना; स्मृच. ३३१; विर. ६११-२ अभ्य...स्तु
(तत्प्रवर्तितमन्यैश्च) ज्ञानहेतुना (ज्ञानं हि तत्); पमा.
५७३ तृतीयार्धमेवः ५७८; विचि. २५९ विरवत्; व्यनि.
४८० अभ्यनुज्ञात् (तत्प्रवर्तित) ज्ञानहेतुना (ज्ञानं हि तत्);
स्मृचि. ३६ विरवत्; सवि. ४८६ (=); व्यप्र. ५६८;
सेतु. २८९ विरवत्; समु. १६४.

(१) विश्व. २१२०४.

(२) स्मृच. ३३१ कस्तत्र (को द्रव्यं); विर. ६१२
कस्तत्र (कस्तस्य); पमा. ५७४; स्मृचि. ३६ च (वा);
व्यप्र. ५६६; सेतु. २९० विरवत्; समु. १६४ स्मृचवत्.

(३) अप. २१२००; स्मृच. ३३१; विर. ६१४ द्वेन
(द्वे तु); पमा. ५७७; विचि. २५९; व्यनि. ४८२;
सवि. ४८६ मिना (मिने); वीमि. २१२०३; व्यप्र. ५६६
यस्तत्र (यस्त्वत्र); सेतु. २८९ यस्तत्र... ..तः (यतस्तत्र
निरूपितः); समु. १६५.

(४) अप. २१२०१ दापयेत् (दाप्यते); व्यक. १६३;
विर. ६१६; दीक. ५०-५१ जितं (जितः) शेषं अपवत्;
स्मृचि. ३७.

द्यूतसमाह्वययोः मिथ्याचारिणां दण्डविधिः

कूटाक्षदेविनः क्षुद्रा राजभागहराश्च ये ।

गणका वञ्चकाश्चैव दण्ड्यास्ते कितवाः स्मृताः ॥

ग्लहः प्रकाशः कर्तव्यो निर्वास्याः कूटदेविनः ॥

गणनावञ्चकाः गणनायां वञ्चकाः असम्पग्गणना-
कारिण इत्यर्थः । विर. ६१६

द्यौ जयपराजयनिर्णयोपायः

स एव साक्षी संदिग्धौ सभ्यैश्चान्यैस्त्रिभिवृतः ॥

सभिकानुवृत्तौ बृहस्पतिः— स एवेति ।

अप. २।२०२

उभयोरपि संदिग्धौ कितवाः स्युः परीक्षकाः ।

यदा विद्वेषिणस्ते तु तदा राजा विचारयेत् ॥

अष्टादशपदोपसंहारः

एवं वादिकृतान् वादान् प्रपश्येत्प्रत्यहं नृपः ।

नृपाश्रयास्तथा चान्ये विद्वद्भिर्ब्राह्मणैः सह ॥

कात्यायनः

द्यूतस्य निषेधोऽभ्यनुष्ठानं च

द्यूतं नैव तु सेवेत क्रोधलोभविबर्धनम् ।

असाभुजननं क्रूरं नराणां द्रव्यनाशनम् ॥

(१) व्यक. ११२ भाग (भाव्य) गणका (गणानां) :

१६३ गणका (गणानां); विर. ३०८ भाग (द्रव्य) गणका (गणानां) : ६१६ क्षुद्रा (पापा) का वञ्च (नावञ्च); पमा. ४३९ भाग (भार्या); रत्न. १२४ भाग (भाव्य); स्मृसा. ८०; विचि. २६० (=) क्षुद्रा (पापा) गणका (गणानां); दवि. १०८ का वञ्च (नावञ्च); व्यप्र. ३८७ रत्नवत्; व्यउ. १२६ रत्नवत्; व्यम. १०१ रत्नवत्; विता. ७७९; सेतु. २९० क्षुद्रा (पापा) गणका वञ्चकाश्चैव (सगणो वञ्चकश्चैव); समु. १५० रत्नवत्.

(२) व्यक. ११२, १६३; विर. ३०७, ६१६; स्मृसा. ८०; विचि. २५९ ग्लहः (ग्रहः); दवि. १०८ ग्लहः (गूढः); वीमि. २।२०३; सेतु. २९० दविवत्.

(३) अप. २।२०२ गधौ (गधे); व्यक. १६३; विर. ६१७.

(४) अप. २।२०२ गधौ (गधं) वाः स्युः (वास्तु); व्यक. १६३ वाः स्युः (वास्तु); विर. ६१८ व्यकवत्; पमा. ५७६; व्यप्र. ५६७; समु. १६५.

(५) व्यक. १६३; विर. ६१८.

(६) विर. ६११; रत्न. १६४; विचि. २५९ धेनम् (धितम्).

ध्रुवं द्यूतात्कलिर्यस्माद्विषं सर्पमुखादिव ।

तस्माद्राजा निवर्तेत विषये व्यसनं हि तत् ॥

वर्तेत चेत्प्रकाशं तु द्वारावस्थिततोरणम् ।

असंमोहार्थमार्याणां कारयेत्तत्करप्रदम् ॥

द्यूते सभिकराजयिभिः ग्राह्याः पणांशाः

सैभिकः कारयेद् द्यूतं देयं दद्यात्स्वयं नृपे ।

दशकं तु शते वृद्धिं गृह्णीयाच्च पराजयात् ॥

जेत्रे राज्ञे च दत्तस्य स्वद्रव्यस्य पणप्रतिनिषेः वृद्धिः पणग्रहणकाले पणेन सह सभिकेन ग्राह्या । ' दशकं तु शते वृद्धिं गृह्णीयात् पराजयात् ' इति तेनैवोक्तत्वात् । पराजयात् पराजितादित्यर्थः । स्मृच. ३३१

जेतुर्दद्यात्स्वकं द्रव्यं जितं ग्राह्यं त्रिपक्षकम् ।

सद्यो वा सभिकेनैव कितवात्तु न संशयः ॥

त्रिपक्षकमित्यनेन यथासामर्थ्यमा त्रिपक्षात् पणदान-काले देय इति दर्शितम् । स्मृच. ३३१

प्रसह्य दापयेद्द्रव्यं तस्मिन् स्थाने न चान्यथा ।

जितं वै सभिकस्तत्र सभिकप्रत्ययात्क्रिया ॥

(१) विर. ६११; रत्न. १६४; विचि. २५९; व्यनि. ४७९ ये व्य (यव्य); समु. १६४ ये व्य (यव्य) स्मृत्यन्तरम्.

(२) विर. ६११; रत्न. १६४; व्यनि. ४८० वर्तेत (वर्तेते) तु (तत्) द्वारावस्थित (द्वारावस्थित); समु. १६४ पूर्वार्धे (वर्तेते चेत्प्रकाशं तत् द्वारावस्थितौ नृणाम्) स्मृत्यन्तरम्.

(३) अप. २।२०० त्वयं नृपे (च यन्तु) तु शते (च शतं); स्मृच. ३३१ याच (यात्तु) उक्तः; विर. ६१२ शते (शतं) जयात् (जये); व्यनि. ४८१ त्वयं नृपे (च तं नृपे) तु शते (च शतं) याच पराजयात् (यात्स पराजितात्); स्मृचि. ३६ त्वयं नृपे (च तच्छतम्) शते (शतं); समु. १६४ स्मृचवत्, उक्तः.

(४) अप. २।२०० क्षकम् (क्षिकम्); स्मृच. ३३१ जितं ग्राह्यं (जिताद्ग्राह्यं); विर. ६१२ त्वकं (त्वयं) त्रिप (त्रिप) तु न संशयः (द्दनसंशये); पमा. ५७५; व्यनि. ४८१; स्मृचि. ३६; व्यप्र. ५६६ क्षकम् (क्षिकम्) सभिकेनैव (कितवेनैव) कितवात्तु (सभिकात्तु); समु. १६४ स्मृचवत्.

(५) अप. २।२०१ येद्द्रव्यं (येदेयं) यात्क्रिया (या क्रिया); विर. ६१५.

अनभिद्धो जितो मोच्योऽभिद्धो वाऽपि जितो रहः ।

सर्वस्वेऽपि जितेऽभिद्धं न सर्वस्वं प्रदापयेत् ॥

अक्षयूते जयपराजयलक्षणम्

एकरूपा द्विरूपा वा द्यूते यस्याक्षदेविनः ।

दृश्यते च जयस्तस्य यस्मिन्नक्ष व्यवस्थिताः ॥

(१) अप. २।२०१ ऽभिद्धो वापि (ऽमोच्योऽभिद्धो) ऽपि
जितेऽभिद्धं (विजितेऽभिद्धे); विर. ६१६; स्मृचि. ३७ नारदः.

(२) विर. ६१४ नक्ष व्यवस्थिताः (नक्ष व्यवस्थिता);
व्यनि. ४८२ एक ... .. द्यूते (एकरूपो द्विरूपो वा द्यूतो)
च जय (विजय); समु. १६५ च जय (विजय).

द्यूते जयपराजयनिर्णयोपायः

विग्रहे च जये लाभे करणे कूटदेविनाम् ।

प्रमाणं सभिकस्तत्र शुचिः स्यात् सभिको यदि ॥

म्लेच्छश्चपाकधूर्तानां कितवानां तपस्विनाम् ।

तत्कृताचारभेतृणां निश्चयो न तु राजनि ॥

राजनीति पूर्वोक्तसकलसभ्योपलक्षणार्थम् । तेन श्रुता-

ध्ययनसंपन्ना इत्याद्युक्ताः सभ्या म्लेच्छादिविवादिषु
नादरणीयाः । अप. २।२०२

(१) अप. २।२०२ हे च (हेऽथ) शुचिः स्यात् (शुचिश्च);
व्यक. १६३ शुचिः स्यात् (शुचिश्च); विर. ६१७.

(२) अप. २।२०२ भेतृणां (भेतृणां); व्यक. १६३;
विर. ६१७ निश्चयो (निश्चये).

प्रकीर्णकम्

गौतमः

नृपाश्रितो व्यवहारः । राजब्राह्मणाभ्यां दण्डोपदेशाभ्यां चतुर्वर्णा-
श्रमो लोकः पालनीयः प्रतिषिद्धाद्वाराणीयः संकराच्च रक्षणीयः ।

द्वौ लोके धृतव्रतौ राजा ब्राह्मणश्च बहुश्रुतः * ।

(१) आपद्बृत्तिमाश्रितो यदि तत्रैव रमेत केनासौ
निवार्यत इत्याह— द्राविति । लोको राष्ट्रं वीप्सालोप-
श्चात्र द्रष्टव्यः लोके लोके, धृतव्रतौ व्रतानां कर्मणां
धारयितारौ द्वौ राजा बहुश्रुतश्च ब्राह्मणः तौ सर्वस्य
सर्वाप्दो दण्डोपदेशाभ्यां निवारयितारौ । गौमि.

(२) द्वौ राजबहुश्रुतब्राह्मणौ धृतव्रतौ परेषां धर्म-
रक्षणव्रतसंकल्पौ । विर. ६२६

तैयोश्चतुर्विधस्य मनुष्यजातस्यान्तःसंज्ञानां च
चलनपतनसर्पणानामायत्तं जीवनम् ।

(१) चतुर्विधस्य मनुष्यजातस्य चातुर्वर्ण्यस्यान्तर-
प्रभवास्त्वनुलोमादयस्तन्मूलत्वात् पृथक् नोक्ताः । अन्तः-
संज्ञाः वृक्षादयः स्थावरा वृद्धिक्षयवन्तो येषामन्तःसंज्ञा
न बहिस्ते तथोक्ताः । तथा च मनुः—‘तमसा बहुरूपेण
चेष्टिताः कर्महेतुना । अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते सुखदुःख-
समन्विताः ॥’ इति । चलनाः पश्चादयः । पतनाः
पक्षिणः । सर्पणाः सरीसृपा भुजगादयः । एषां मनुष्या-
दीनां जीवनं तयो राजब्राह्मणयोरायत्तं तदधीनम् । राजा
तु परिपन्थिनिग्रहदिना तेषां जीवनहेतुः । इतरस्तु कथं
बहुश्रुत इत्यत आह—‘अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगा-
दित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः
प्रजाः ॥’ इत्यादिन्यायेन जीवने हेतुः । गौमि.

* मभा. व्याख्यानं स्थलादिनिर्देशश्च सभाप्रकरणे (पृ. २४)
द्रष्टव्यः ।

(१) गौष. ८१२; व्यक. १३४ शानां च (शानां);
मभा.; गौमि. ८१२ व्यकवत्; विर. ६२५ मनु.....शानां
च (मनुष्यस्य) सर्पणानामा (सर्पणामा).

(२) यतः— तथोरिति । तयोः समुदितयोः समान-
निर्देशात् । चतुर्विधस्य मनुष्यजातस्य चातुर्वर्ण्यस्येत्यर्थः ।
अन्तःसंज्ञाः अनुलोमप्रतिलोमाः चकारात् देवानां च,
‘इतः प्रतिदानाद्धि देवा उपजीवन्ति’ इति श्रुतेः ।
चलनाः स्थावराः वृक्षादयः, पतनाः पक्षिणः, सर्पणाः
कीटादयः, एतेषामायत्तमधीनं जीवनं प्राणधारणम् ।
कथं? ब्राह्मणेनानुगृह्यमाणा वर्णाश्रमिणः दृष्टादृष्टार्थ-
क्रियानुष्ठानात् वृष्ट्यादिनिमित्तद्वारेण लोकोपकारे वर्तन्त
इति तावद्ब्राह्मणायत्तम् । तथा च मनुः—‘अग्नौ
प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते’ इत्यादि । राजा च
परिपन्थिनिग्रहद्वारेण हिंसानिग्रहद्वारेण च साक्षाज्जीवन-
हेतुरिति । मभा.

(३) चतुर्विधस्य ब्राह्मणादिभेदवतः, चलनाः संकर-
जातयः, पतनाः पक्षिजातयः, सर्पिणः कीटजातयः ।

विर. ६२६

प्रसूतिरक्षणमसंकरो धर्मः ।

न च जीवनमात्रमेव तदधीनं किं तर्हि— प्रसूति-
रक्षणमिति । प्रसूतिरभिवृद्धिः । दण्डोपदेशाभ्यां यथोक्त-
कारितया वृष्ट्यादिद्वारेण रोगायुपद्रवशान्त्या चाभिवृद्धि-
र्भवति । चोरनिग्रहाद्रक्षणमपि । दण्डप्रायश्चित्तोपदेशाभ्यां
भवति वर्णानामसंकरोऽसंमेलनमपि । विहितोपदेशात्
प्रतिषिद्धसेवायां दण्डधारणाच्च धर्मोऽपि भवति ।
एतत्सर्वं तयोरायत्तम् । Xगौमि.

राजा सर्वस्येष्टे ब्राह्मणवर्जम् * ।

वर्णानाश्रमांश्च न्यायतोऽभिरक्षेत् ।

X मभा. गौमिवत् ।

* व्याख्यानं स्थलादिनिर्देशश्च दण्डमातृकाप्रकरणे (पृ-
५६७) द्रष्टव्यः ।

(१) गौष. ८१३; व्यक. १६४; मभा.; गौमि. ८१३;
विर. ६२५.

(२) गौष. १११९; मभा.; गौमि. १११९.

(१) वर्णा ब्राह्मणादयः । आश्रमा ब्रह्मचर्यादयः । तान् न्यायतो यथाशास्त्रं षष्ठ्यादिभागस्वीकारेणाभिरक्षेत् । अभितो रक्षेत् । यथा वर्णाश्रमधर्मानुष्ठानेन निरपायास्ते भवेयुः । अथ वा न्यायत इति यथा देशादिधर्माणां भङ्गो न भवति तथा रक्षेदिति । अनुलोमादयोऽवान्तर-प्रभवा वर्णा एष्वेवान्तर्भूताः । रक्षणं सर्वभूतानामिति चोरादिभ्यो रक्षणं पूर्वोक्तम् । इदं तु वचनं वर्णाश्रम-धर्मेषु संकरो मा भूदिति । गौमि.

(२) वर्णा अनुपनीता ब्राह्मणादयः । उत्तरकाल-माश्रमाः । न्यायतः लोकशास्त्राविरुद्धेन मार्गेण यथैषां शास्त्रविहितकर्मानुष्ठानोपद्रवो लोकव्यवस्थाभङ्गश्च न भवति तथा रक्षेदित्यर्थः । अभिग्रहणमाभिमुख्यार्थं, ततश्च स्वयमेव विचार्य रक्षेत् । येषां वर्णत्वमाश्रमत्वं च नास्ति प्रतिलोमानां, तेषामपि रक्षणार्थो विसमासः । येषां वर्णत्वं नास्ति आश्रमत्वमेवानुलोमानां तेषामप्युप-संग्रहार्थमाश्रमग्रहणम् । तेषां तु 'शूद्रश्चतुर्थो वर्णः' इत्यत्र वर्णत्वनिराकरणात् । 'प्रतिलोमास्तु धर्महीनाः' इत्यत्र उपनयनविधानादाश्रमत्वमेवेति । इतरथा वर्णा-नामेवाश्रमविधानादाश्रमत्वे सत्यपि वर्णत्वानपगमाच्च वर्णग्रहणेनैव लभ्यमानत्वादिति । चकाराद्देवताप्रतिमाश्च । तथा च व्याघ्रः— 'ब्राह्मणान् क्षत्रियान् वैश्यान् शूद्रानन्तरजांस्तथा । देवताप्रतिमाश्चापि रक्षेद्भूपः प्रयत्नतः ॥' इति । 'रक्षणं सर्वभूतानाम्' इति चोरादिभ्यो रक्षण-स्योक्तत्वात् । अन्योन्यासंकरार्थं इहोपदेशः । मभा.

चलतश्चैतान् स्वधर्मं स्थापयेत् ।

एतान् पूर्वोक्तान् यद्यालस्यादिना ये चलन्ति न कुर्वन्ति तान् निरुह्य स्वधर्ममेव कारयेदित्यर्थः । चकारात् प्रतिषिद्धसेवने च । ×मभा.

धर्मस्य हांशभागभवतीति विज्ञायते ।

कस्मादेवं करोतीत्याह— धर्मस्येति । हिशब्दो हेत्वर्थः । यस्माद्रक्षणतः धर्मस्यांशो भवतीति अरक्षणतोऽप्यधर्मस्येत्यर्थसिद्धम् । अंशः षष्ठो भागः । तथा च

× गौमि. मभावत् ।

(१) गौध. ११११०; मभा.; गौमि. ११११०.

(२) गौध. १११११; मभा.; गौमि. १११११ (विज्ञा-यते०).

मनुः— 'सर्वतो धर्मषड्भागो राज्ञो भवति रक्षणात् । अधर्मादपि षड्भागो भवत्यस्य ह्यरक्षतः ॥' इति (मस्मृ. ८।३०४) । अमूर्तस्य धर्मस्य विभागासंभवात् यावान् वर्णाश्रमाणां धर्म उत्पद्यते ततः षष्ठांशपरिमाणो राज्ञोऽपि विहितकर्मानुष्ठानादुत्पद्यत इति द्रष्टव्यम् । इतिकरणश्चोपसंहारप्रदर्शनार्थः, यतः एतदेवमतो रक्षेत् स्थापयेच्चेति । विज्ञायत इति श्रुतिसूचनार्थम् । तदपि सर्वधर्माणां श्रुतिमूलत्वाद्रक्षणे गौरवोत्पादनार्थम् । ×मभा.

दण्डो दमनादित्याहुस्तेनादान्तान् दमयेत् * ।

अथ दौःशील्यात् व्यवस्थां नानुमन्यन्ते ततः—

दण्ड इति । दमनयोगाद्दण्डशब्दस्य दण्डत्वमित्याहु-धर्मज्ञाः । तेनादान्तान् अवस्थान् दमयेद्वशं नयेत् । दण्डेनादान्तान् दमयेदित्येवं सिद्धे दण्डः— 'धिग्दण्डं प्रथमं कुर्याद्वाग्दण्डं तदनन्तरम् । तृतीयं धनदण्डं तु वधदण्डं ततः परम् ॥ देवदानवगन्धर्वा रक्षांसि पतगो-रगाः । तेऽपि भोगाय कल्पन्ते दण्डेनैव निपीडिताः ॥' इति । +गौमि.

वर्णाश्रमाः स्वस्वधर्मनिष्ठाः प्रेत्य कर्मफलमनुभूय ततः शेषेण विशिष्टदेशजातिकुलरूपायुःश्रुतवृत्त-वित्तसुखमेधसो जन्म प्रतिपद्यन्ते ।

वर्णा ब्राह्मणादयः । आश्रमा ब्रह्मचर्यादयः । ते स्वधर्मनिष्ठा वर्णप्रयुक्तानाश्रमप्रयुक्तानुभयप्रयुक्तान् धर्माननुष्ठितवन्तः । प्रेत्य मरणेन लोकान्तरं गत्वा तस्य तस्य कर्मणः फलं स्वर्गादिकमनुभूय ततस्तदनन्तरं शेषेण भुक्त्वाविशिष्टेन कर्मणा विशिष्टदेशादिकान् भुक्त्वा जन्म प्रतिपद्यन्ते । तत्र विशिष्टशब्दो देशादिभिः सर्वैः संब-ध्यते । विशिष्टो देश आर्यावर्तादिः । विशिष्टजातिर्ब्राह्मण-जातिः । विशिष्टकुलमध्यनादिसंपन्नम् । विशिष्टरूपं कान्तिमद्विशिष्टायुः सप्तोडशं वर्षशतम् । 'स ह षोडशं वर्षशतमजीवति' इति दर्शनात् । रोगरहितत्वमप्यायुषो

× गौमि. मभावत् ।

* रथलादिनिर्देशः दण्डमातृकाप्रकरणे (पृ. ५६७) द्रष्टव्यः ।

+ मभा. गौमिबद्धावः ।

(१) गौध. १११११; मभा. वर्णाश्रमाः स्वस्वधर्मनिष्ठाः (वर्णा आश्रमाश्च स्वधर्मनिष्ठाः); गौमि. १११२९ चित्त (चित्त) व्याख्यानानुसारे तु 'वित्त' इति पाठः .

विशेषः । विशिष्टभुक्तं 'ब्राह्मणश्च बहुभुक्तः' इत्यत्र व्याख्यातम् । विशिष्टभुक्तमनुपाधि चारित्रम् । विशिष्टवित्तं चर्मांकितं धर्मं प्रयुज्यमानं च । सुखं निरपायस्थाना-
विद्यानेनानिषिद्धसुखसेवनम् । विशिष्टमेधा ग्रन्थार्थयो-
र्ग्रहणशक्तिरिति । मेधाशब्दे सकारान्तत्वमार्थं सुमेधसो
कुमेधस इत्यादिष्वेव दर्शनात् । कर्माणि भुज्यमानानि
पुण्यान्यपुण्यानि च सशेषाप्येवं भुज्यन्ते । ऐहिकस्य
शरीरग्रहणादेरपि पुण्यापुण्यनिबन्धनत्वात् । * गौमि.

विश्वञ्चो विपरीता नश्यन्ति ।

ये वर्णाश्रमाः स्वानि कर्माणि यथावचानुतिष्ठन्ति ते
विपरीता विश्वञ्चो नानायोनीर्गच्छन्तो नश्यन्ति । अनर्थ-
परम्परामनुभवन्तीति । * गौमि.

तान्नाचार्योपदेशो दण्डश्च पालयते ।

तान् विपरीतान् यथोक्तमकुर्वतो वर्णानाश्रमांश्चाचा-
र्योपदेशस्तावत्पालयते । तत्राप्यतिष्ठतो राजदण्डः ।
* गौमि.

तैस्माद्वाजाचार्यावनिन्द्यौ ।

तस्माद्धेतो राजाचार्यौ मान्यावनिन्द्यौ इति । यद्यपि
नियमनकाले हितैषितया प्रमुखपुरुषौ भवतस्तथापि तयो-
र्निन्दा न कार्या । * गौमि.

× देशादिधर्माः

* देशजातिकुलधर्माश्चाप्रायैरविरुद्धाः प्रमाणम् ÷ ।

आपस्तम्बः

नृपाश्रितो व्यवहारः । शास्त्रराजपुरोहितैः चतुर्वर्णाश्रमो

लोकः स्वकर्मणि स्थाप्यः प्रतिषिद्धाद्वारणीयश्च ।

+ शास्त्रैरधिगतानामिन्द्रियदौर्बल्याद्विप्रतिपन्नानां

* मभा. गौमिवद्भावः ।

× अस्मिन् प्रकरणे देशधर्मवचनानि प्रकीर्णके केनापि
निबन्धकारेण नोद्धृतानि । अस्माभिस्तु प्रकीर्णकविषयानुगतत्वात्
स्थित्तिचन्द्रिकामालोच्य तदीयाह्निकप्रकरणत्वं समुद्धृतानि ।

÷ व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च दर्शनविधौ (पृ. ६७)
द्रष्टव्यः ।

+ सर्वेषां सूत्राणां उज्वलाव्याख्यानं स्थलादिनिर्देशश्च दण्ड-
मातृकाप्रकरणे (पृ. ५६८-९) द्रष्टव्यः ।

(१) गौध. १११३२; मभा.; गौमि. १११३०.

(२) गौध. १११३३; मभा.; गौमि. १११३१.

(३) गौध. १११३४; मभा.; गौमि. १११३२.

(४) स्मृच. १० मांश्वा (मां अ).

शास्ता निर्वेषमुपदेशेद्यथाकर्म यथोक्तम् ।

तस्य चेच्छास्त्रमतिप्रवर्तेरन् राजानं गमयेत् ।

राजा पुरोहितं धर्मार्थकुशलम् ।

स ब्राह्मणान् नियुञ्ज्यात् ।

बलविशेषेण वधदास्यवर्जं नियमैरुपशोषयेत् ।

इतरेषां वर्णानामा प्राणवियोगात्समवेक्ष्य तेषां
कर्माणि राजा दण्डं प्रणयेत् ।

न च संदेहे दण्डं कुर्यात् ।

सुविचितं विचित्या दैवप्रभ्रेभ्यो राजा दण्डाय
प्रतिपद्येत । एवंवृत्तो राजोभौ लोकावभिजयति ।

देशादिधर्माः

एतेन देशकुलधर्मा व्याख्याताः ।

'ज्येष्ठो दायद' इत्यादिकं शास्त्रविप्रतिषेधादप्रमाण-
मित्युक्तम् । एतेन देशधर्माः कुलधर्माश्च व्याख्याताः ।
शास्त्रविप्रतिषिद्धा मातुलसुतापरिणयनादयोऽप्रमाणं विप-
रीताः प्रमाणमिति । गौतमोऽप्याह—'देशकुलधर्माश्चा-
प्रायैरविरुद्धाः प्रमाणमिति । उ.

बौधायनः

नृपाश्रितो व्यवहारः । राशा चतुर्वर्णाश्रमो लोकः स्वधर्मं

स्थापयित्वा रक्षणीयः ।

षड्भागभृतो राजा रक्षेत् प्रजाम् ।

रक्षकभावे सति आगः प्रवर्तते । ततश्च वर्णसंकरोऽपि
जायते । अतस्तत्परिहारार्थमाह—षड्भागेति । षट्शब्दोऽत्र
लुप्तपूरणप्रत्ययो द्रष्टव्यः । भृतिर्वेतनं धनं तद्ग्राही भृतः ।
राजा चात्राभिपिक्तः । स चापि तासां प्रजानां षष्ठभाग-
भाग् भवति । ब्राह्मणस्यानुरक्षितस्य धर्मषड्भागभाग्
भवति । तथा च वसिष्ठः—'राजा तु धर्मेणानुशासन् षष्ठं
धनस्य हरेदन्यत्र ब्राह्मणात् । इष्टापूर्तस्य तु षष्ठमंशं
भजति' इति । इष्टं वर्णसामान्याधिकारावष्टम्भेन विहितो
ज्योतिष्टोमादिः । पूर्तं तु साधारणो धर्मः सर्वेषां सत्यम-
क्रोधो दानमहिंसा प्रजननमित्यादि । अभिपिक्तस्य प्रजा-
परिपालनं धर्मः । गौतमश्च तदेवाधिकृत्य वदति—'चलत-
श्चैनान् स्वधर्मं स्थापयेत् । धर्मस्य ह्यंशभाग् भवति'
इति (गौध १११०-११) । वसिष्ठश्च—'स्वधर्मां राजः

(१) आध. २।१५।१.

(२) बौध. १।१०।१.

वरिपालनं भूतानाम्' इति (वस्म. १९।१) । आचार्यश्च स्वधर्मेषु रथापनमेव रक्षणमिति मत्वा भस्वेमे स्वधर्मा इत्याह ।
बौवि. (पृ. ८८-९)

देशादिधर्मपालनम्

पञ्चधा विप्रतिपत्तिर्दक्षिणतस्तथोत्तरतः ।

दक्षिणेन नर्मदामुत्तरेण कन्यातीर्थम् । उत्तरतस्तु दक्षिणेन हिमवन्तमुदग्विन्ध्यस्य । एतद्देशप्रसूतानां शिष्टानां प्रस्पर्षं पञ्चधा विप्रतिपत्तिः विसंवादः 'यान् पदार्थान् अनुतिष्ठन्ति दाक्षिणात्याः न तानुदीच्याः । यानुदीच्या न तान् दाक्षिणात्याः' इति । बौवि. (पृ. ६)

यानि दक्षिणतस्तानि व्याख्यास्यामः ।

निगदव्याख्यातमेतत् । बौवि. (पृ. ६)

यथैतदनुपेतेन सह भोजनं स्त्रिया सह भोजनं पर्युषितभोजनं मातुलपितृष्वसदुहितृगमनमिति । तत्रेमान्युदाहरणानि— यथेति । मातुलदुहितृगमनं पितृष्वसदुहितृगमनमिति संबन्धः । ऋष्वन्यत् ।

बौवि. (पृ. ६)

अथोत्तरतः ऊर्णाविक्रयः शीधुपानमुभयतोद्वि-
व्यवहारः आयुधीयकं समुद्रसंयानमिति ।

ऊर्णायास्तद्विकारस्य च कम्बलादेर्विक्रयः । उभयतो दन्ता अश्वाद्यः । व्यवहारः विक्रयादिः । आयुधीयकं शस्त्रधारणम् । समुद्रसंयानं नावा द्वीपान्तरगमनम् ।

बौवि. (पृ. ६)

इतरदितरस्मिन् कुर्वन् दुष्यतीतरदितरस्मिन् ।

इतरत् अनुपेतेन सह भोजनादि, इतरस्मिन्नुत्तरापथे कुर्वन् दुष्यति तत्रत्यैश्शिष्टैः दूष्यत इत्यर्थः । एवमूर्णा-
विक्रयादीनि कुर्वन्नितरत्र । तस्मादनुपेतेन सह भोज-
नादीनि दाक्षिणात्यैश्शिष्टैराचर्यमाणत्वात् दोषाभावाच्च तैरेव कर्तव्यानि । ऊर्णाविक्रयादीनि चोदीच्यैरेव ।

(१) बौध. १।१।१९; स्मृच. १०.

(२) बौध. १।१।२०; स्मृच. १०.

(३) बौध. १।१।२१; स्मृच. १० पतेन (पनीतेन)
स्त्रिया (भार्याया च).

(४) बौध. १।१।२२; स्मृच. १०.

(५) बौध. १।१।२३; स्मृच. १० (इतरस्मिन् कुर्वन्
दुष्यतीति । इतर इतरस्मिन्).

व्य. कां. २४१

तदेतद्भट्टकुमारिलैर्निरूपितम्— 'स्वमातुलसुतां प्राप्य दाक्षिणात्यस्तु तुष्यति' इति । तथाहि— अहिच्छत्र-
ब्राह्मण्यः सुरां पिबन्ति । इति च । बौवि. (पृ. ६-७)

तत्र तत्र देशप्रामाण्यमेव स्यात् ।

ननु किमिति व्यवस्था ? यावता मूलश्रुतिरेषामविशेषेण कल्प्यते यथा होलाकादीनाम् । यथा वा बौधायनीयं धर्मशास्त्रं कैश्चिदेव पठ्यमानं सर्वाधिकारं भवति । गौतमीयगोभिलीये छन्दोगैरेव पठ्येते, वासिष्ठं तु ब्रह्मचैः, अथ च सर्वाधिकाराणि । यथा वाऽन्यानि शास्त्राणि यथा वा गृह्यशास्त्राणि सर्वाधिकाराणि, तद्वदनुपनीत-
सहभोजनादीन्यपि समानि कस्मान्न भवन्तीत्याशङ्क्याह— तत्र तत्रेति । एवं व्यवस्थितविषयैव मूलश्रुतिः कल्प्यते । किन्नामाऽनुपपत्तिर्न कल्पयतीत्यभिप्रायः । तस्माद्व्यवस्थितविषयमेवानुष्ठानं तद्वर्जनं च ।

बौवि. (पृ. ७)

मिथ्यैतदिति गौतमः ।

गौतमग्रहणमादरार्थम्, नात्मीयं मतं पर्युदसितुम् । स ह्येवमाह— 'देशजातिकुलधर्माश्चाग्रायैरविरुद्धाः प्रमा-
णम्' । तद्विरुद्धो देशादिधर्मो न कर्तव्यः । तद्विरुद्ध-
श्चायम् । आह च गृत्समदः— 'अनुपनीतसहभोजने द्वादशरात्रमुच्छिष्टभोजने द्विगुणम्' इति । प्रायश्चित्त-
विधानान्निषेधः कल्प्यते । तथा 'स्त्रिया सह भोजने त्रिरात्रोपवासो घृतप्राशनं चे'ति । तथा 'पर्युषितभोजने अहोरात्रोपवासः' इति संवर्तः । तथा मातुलदुहितृगमने-
ऽप्याह— 'सखिभार्या समासह्य मातुलस्यात्मजां तथा । चान्द्रायणं द्विजः कुर्यात् श्वश्रूमपि तथैव च ॥' इति ।

तथा विवाहेऽपि— 'पञ्चमीं मातृवन्धुभ्यः सप्तमीं पितृवन्धुतः' इति । आह च— 'पैतृष्वसेयीं भगिनीं स्वस्तीयां मातुरेव च । मातुश्च भ्रातुरातां च गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥' एवमूर्णाविक्रयादिष्वपि आग्राय-
विरोधः प्रसिद्धः । ऊर्णां तावदपण्येषु पठिता । शीधु-
पाने गौतमः— 'नित्यं मद्यमपेयं ब्राह्मणस्य' इति । तथोभयदन्तव्यवहारे वसिष्ठः— 'अश्वलवणमपण्यम्'

(१) बौध. १।१।२४; स्मृच. १० (देशप्रामाण्यात्)
एतावदेव.

(२) बौध. १।१।२५.

इति प्रकृत्य 'ग्राम्यपशूनामेकशफाः केशिनश्च' इत्याह ।
तथा च श्रुतिः— 'य उभयादत्प्रतिगृह्णात्यश्वं वा पुरुषं
वा वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्' इति प्रायश्चित्तम् ।
तथा आयुधीयकेऽपि 'परीक्षार्थोऽपि ब्राह्मण आयुधं
नाददीत' इति । स्वयमेव पतनीयेषु समुद्रसंयानं वक्ष्यति ।
एवमादीन्यालोच्य आम्रायैरविरुद्धाः प्रमाणमित्युक्तम् ।
अतो 'मिथ्यैतदिति गौतमः' इत्युपपन्नं भवति ।
बौवि. (पृ. ७-८)

उभयं चैव नाद्रियेत ।

एतदेव स्वमतमित्याह— उभयमिति । चशब्दः
पक्षव्यावृत्त्यर्थः । अनुपेतादिसहभोजनमूर्णाविक्रयादि
चोभयमपि न कर्तव्यमित्यभिप्रायः । बौवि. (पृ. ८)
'शिष्टस्मृतिविरोधदर्शनात् शिष्टागमविरोधदर्शनाच्च ।
कस्मादित्याह— शिष्टेति । शिष्टागमविरोधस्तावत्
स्वयमुदितः 'पञ्चधा विप्रतिपत्तिः' इत्यत्र । स्मृतिविरोध-
श्रानुपनीतादिसहभोजने प्रायश्चित्तविधानात् । शिष्टस्मृति-
विरोधः मनुविरोधः । शिष्टो हि मनुः । तद्विरोधश्च ।
तत्स्मृतिः शिष्टस्मृतिः । शिष्टस्मृतिविरोधः सोऽपि दर्शित
एव । एकसूत्रतां त्वेके मन्यन्ते । यथा होलाकादयो व्यव-
स्थितदेशविषया अप्यव्यवस्थिताः कर्तव्याः इत्थमिमेऽ-
पीत्यस्य चोद्यस्य व्यवस्थितदेशश्रुत्यनुमानमुक्तं 'तत्र
तत्र देशप्रामाण्यमेव स्यात्' इति । तत्राह— 'उभयं
चैव नाद्रियेत शिष्टस्मृतिविरोधदर्शनात्' इति । स च
विरोध उक्तः । तस्मादविरुद्धत्वाद्दोलाकाद्यनुष्ठानं सर्वाधि-
कारकम् । इह विरोधादनुपनीतसहभोजनादिवर्जनं सर्वा-
धिकारमिति विशेषः । आहुश्च न्यायविदः 'विरोधे
त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानम्' इति ।

(बौवि. पृ. ८-९)

प्रागदर्शनात्प्रत्यक्कालकवनाहक्षिणेन हिमवन्त-
मुदक्पारियात्रमेतदार्यावर्तं तस्मिन् य आचारः स
प्रमाणम् ।

तत्रापि शिष्टस्मृतिविरोधेऽनपेक्ष्यमेव । बौवि. (पृ. ९)

(१) बौध. १।१।२६.

(२) बौध. १।१।२६ (क) (शिष्टागमविरोधदर्शनाच्च०).

(३) बौध. १।१।२७ (क) गदशेना (पिवनशना) कवना
(कादना).

गङ्गायमुनयोरन्तरमित्येके ।

आर्यावर्तत्वे विकल्पः । बौवि. (पृ. ९)

अथाप्यत्र भाल्लविनो गाथामुदाहरन्ति ।

आर्यावर्तान्तरप्रदर्शनार्थं भाल्लविनः छन्दोगविशेषाः
गाथा श्लोकः । बौवि. (पृ. ९)

पैश्चात्सिन्धुर्विसरणी सूर्यस्योदयनं पुरः ।

यावत्कृष्णो विधावति तावद्धि ब्रह्मवर्चसमिति ॥

कृष्णः कृष्णमृगः । ब्रह्मवर्चसं अध्ययनज्ञानानुष्ठाना-
भिजनसंपत् । स्लेच्छदेशस्त्वतः परम् । बौवि. (पृ. ९)

वसिष्ठः

नृपाश्रितो व्यवहारः । ब्राह्मणेन राज्ञा च उपदेशदण्डाभ्यां
चतुर्वर्णाश्रमो लोकः पालनीयः स्वकर्मणि स्थाप्यः प्रतिभिद्धा-
द्वारणीयश्च ।

त्रयो वर्णा ब्राह्मणस्य वशे वर्तेरन् । तेषां ब्राह्मणो
धर्मान् प्रब्रूयात् । तं राजा चानुशिष्यात् ।

राजा तु धर्मेणानुशासत् पष्टं पष्टं धनस्य हरेत् ।
अन्यत्र ब्राह्मणात् । इष्टापूर्तस्य तु पष्टमंशं भजतीति
ह ब्राह्मणो वेदमाद्यं करोति, ब्राह्मण आपद् उद्ध-
रति तस्मात् ब्राह्मणोऽनाद्यः । सोमोऽस्य राजा
भवतीति ह प्रेत्य चाभ्युदयिकमिति ह विज्ञायते ।

वर्णग्रहणमुपनयनादपि प्राङ्निदेशवर्तित्वप्राप्त्यर्थम् ।
निदेश आज्ञा । विर. ६२६

स्वधर्मो राज्ञः पालनं भूतानां तस्यानुष्ठानात्
सिद्धिः । भयकारुण्यहानं जरामयं (यं) वै तत्सत्र-

(१) बौध. १।१।२८.

(२) बौध. १।१।२९.

(३) बौध. १।१।३० (क) सरणी (धरणी) णो विधावति
(ष्णा विधावन्ति).

(४) वस्मृ. १।४०-४२ (ख) धर्मान् प्र (धर्मं यद्) तं...
शिष्यात् (तत् राजा चानुशिष्यत्); व्यक. १६४ वशे (निदेशे)
(तेषां०) (तं०); मभा. २८।५० (ब्राह्मणे धर्मान् प्रब्रूयात्)
एनावदेव; विर. ६२६ व्यकवत् .

(५) वस्मृ. १।४३-६; व्यक. १६६ (राजा तु ... मंशं
भजतीति ह०) सोमोऽस्य (सोमो); विर. ६३३-४ व्यकवत् .

(६) वस्मृ. १।१।१-६ (ख) स्वधर्मो (धर्मो) भय-
कारुण्य ... ... सामर्थ्याच्च (भयकारणं ह्यपालनं वै एतत् सत्र-

माहुर्विद्वांसस्तस्माद्गार्हस्थ्यनैयमिकेषु पुरोहितं
दध्यात् । विज्ञायते, ब्रह्मपुरोहितं राष्ट्रमृध्नोतीति ।
उभयस्य पालनादसामर्थ्याच्च । देशधर्मजातिकुल-
धर्मान् सर्वानेवैताननुप्रविश्य राजा चतुरो वर्णान्
स्वधर्मे स्थापयेत् । तेष्वपचरत्सु दण्डं धारयेत् ।

राशा विवाहव्यवस्था कार्या

उद्गाहकारिणं त्वागमयेत्कस्य न सह विवाहो
युज्यते इति वर्णविभागप्रतिपादनाय संप्रदानं
रक्षेत * ।

देशादिधर्मपालनम्

आर्यावर्तः प्रागादर्शात् प्रत्यक्कालकवनादुदकपा-
रियात्राद्दक्षिणेन हिमवत उत्तरेण च विन्ध्यस्य ।
तस्मिन् देशे ये धर्मा ये चाचारास्ते सर्वत्र प्रत्ये-
तव्याः । न त्वन्ये प्रतिलोमकल्पधर्माणः । एत-
दार्यावर्तमित्याचक्षते । गङ्गायमुनयोरन्तरेऽप्येके ।
यावद्वा कृष्णमृगो विचरति तावद्ब्रह्मवर्चसमित्यन्ये ।
अथापि भाह्विनो निदाने गाथामुदाहरन्ति ।

पश्चात्सिन्धुर्विहरिणी सूर्यस्योदयनं पुरः ।

यावत्कृष्णोऽभिधावति तावद्ब्रह्मवर्चसम् ॥

त्रैविद्यवृद्धा यं ब्रूयुर्धर्म धर्मविदो जनाः ।

पवने पावने चैव स धर्मो नात्र संशयः ॥ इति ।

देशधर्मजातिधर्मकुलधर्मान् श्रुत्यभावादब्रवीन्मनुः ।

विष्णुः

नृपाश्रितो व्यवहारः । राशा चतुर्वर्णाश्रमो लोकः स्वकर्माणि

स्थाप्यः प्रतिपिद्धान्निवारणांयश्च ।

अथ राजधर्माः । प्रजापरिपालनम् । वर्णा-
श्रमाणां स्वे स्वे धर्मे व्यवस्थापनम् । राजा च

* एतद्वचनं परनिहिततरङ्गे निधिविचारे विवाहदत्तनाकरकारेण
लिखितं, तत्र तस्यार्थो न लगते ।

माहुर्विद्वांसस्तस्माद्गार्हस्थ्यनैयमिकेषु । पुरोहिते दद्यात् विज्ञायते
ब्राह्मणः पुरोहितो राष्ट्रं दधातीति । तस्य भयमपालनादसाम-
र्थ्याच्च) जातिकुल (जातिधर्मकुल) नैवैता (न वैता) तेष्वप
... धारयेत् (तेष्वधर्मपरिषु) .

(१) विर. ६४५.

(२) वस्मृ. १।७-१६.

(३) विस्मृ. ३।१-२१.

जाङ्गलं पशव्यं सस्योपेतं देशमाश्रयेत् । वैश्यशूद्र-
प्रायं च । तत्र धन्वन्महीवारिवृक्षगिरिदुर्गाणा-
मन्यतमं दुर्गमाश्रयेत् । तत्र स्वस्वग्रामाधिपान्
कुर्यात् । दशाध्यक्षान् । शताध्यक्षान् । देशाध्य-
क्षांश्च । ग्रामदोषाणां ग्रामाध्यक्षः परीहारं कुर्यात् ।
अशक्तो दशग्रामाध्यक्षाय निवेदयेत् । सोऽप्यशक्तः
शताध्यक्षाय । सोऽप्यशक्तो देशाध्यक्षाय ।
देशाध्यक्षोऽपि सर्वात्मना दोषमुच्छिन्द्यात् ।
आकरशुल्कतरनागवनेष्वामान् नियुञ्जीत । धर्मिष्ठान्
धर्मकार्येषु । निपुणानर्थकार्येषु । शूरान् संप्राम-
कर्मसु । उप्रानुप्रेषु । षण्ढान् स्त्रीषु ।

महीदुर्गं मह्यामेवेषुकापाषाणादिनिमित्तं दुर्गम् ।
महौवो(मह्यामेवो)ञ्चावचप्रदेशप्रदेशप्रचुरदुर्गमित्यन्ये । तत्र
दुर्गं स्थितः सन् । तरस्तीर्यते नद्यादि येनेति तरो
नौकादिस्तजं शुल्कं जलजं शुल्कमिति यावत् । नागा
गजाः । वनानि अरण्यानि । नागवन्ति वनानीति वा ।
नगः पर्वतः, तत्संबन्धि नागम् । गिरिदुर्गमिति वा ।
अर्थकार्येषु सुवर्णादिपरीक्षासु । यद्वा ऊहापोहादिनिर्णय-
वत्सु कार्येषु निपुणान् पण्डितान् नियुञ्जीत । वै.

नृपाश्रिताः केचिद्ब्रह्महाराः

आज्ञाप्रतिघाते द्विगुणो दमः ।

अयमर्थः— द्विगुण इति द्वैगुण्योक्त्यैवाज्ञतं द्रव्यं
तस्मै दापयितव्यमिति ज्ञायत इति भारुचिः ।

सवि. ४९७

अनादिष्टः सन्नध्यक्षतां व्रजति तदनुसारेण
दण्ड्यः ।

पुत्रसंशये माता तमङ्कमारोपयेद्विकृतिश्चेन्निर्णे-
तव्यः ।

विकृतिः कामविकारः । तद्विशतिवर्षीयमातृकपञ्च-
दशवर्षीयपुत्रविषयम् (?) । सवि. ४९८

अत्र राज्ञो हृदयमेव प्रमाणम् ।

एकेनापि प्रकारेण निर्णयाभावे अभिपिक्तस्य राज्ञो
हृदयमेव प्रमाणमित्याह विष्णुः— अत्रेति ।

सवि. ४९८

(१) सवि. ४९७. (२) सवि. ४९७.

(३) सवि. ४९८. (४) सवि. ४९८.

देशादिधर्मपालनम्
परदेशावाप्तौ तद्देशधर्मात्प्रोच्छिन्त्यात् ।

शङ्खलिखितौ

नृपाश्रितो व्यवहारः—पितृमातृविवादे पुत्रः प्रष्टव्यः ।

स्वपन्तं पुत्रमाहूय ज्ञातव्यम् ।

पितापुत्रसंशये निर्णयप्रकारमाह विष्णुः— 'पुत्रसंशये माता तमङ्कमारोपयेद्विकृतिश्चेन्निर्येतव्यः' इति । विकृतिः कामविकारः । तद्विंशतिवर्षीयमातृकपञ्चदशवर्षीयपुत्र-विषयम् (?) । वृद्धमातृविषये तदभावात्निर्णयान्तरमाहतुः शङ्खलिखितौ— स्वपन्तमिति । सवि. ४९८

नृपाश्रितव्यवहारेषु कानिचिदपवादस्थानानि

नै वैष्टिकं जाड्यधिकं क्षेत्रद्रव्यापहरणं पुष्पमूल-प्रचयनं स्वयमर्जितप्रवेशनं निष्क्रमणप्रवेशनेष्व-निवेदनं स्कन्धवाह्येषु शुल्को गणसमयश्रेणीपूग-चरणव्यवहारनिष्ठा स्वामिनः परिज्ञातारोऽन्यत्र राजाभिद्रोहात् नगरनिवासिनां विप्रेतराणामपि परिग्रहा अनपराधाः ।

न वैष्टिकं विष्टिः कर्मकरः तत्संबन्धि देयं वैष्टिकम् । जाड्यिकं जङ्गाजन्यदेयं, स्वयमर्जितस्य पण्यस्य राज्ञे अनिवेद्यापि प्रवेशनमनपराधः । निष्क्रमणप्रवेशनेष्व-निवेदनं राजपुरुषेभ्य इति शेषः । स्कन्धवाह्येषु शुल्कः स्कन्धे वहनयोगेषु शुल्कदानम् । गणो ब्राह्मणसमुदायः । समयः पापण्डादीनां, श्रेणी शिल्पिसमूहः, पूगो वणि-जादिसमूहः, गणादीनां चरणमाचारः, व्यवहारो विवादः तत्र निष्ठा निर्णयः । स्वामिनः तत्र प्रधानभूताः परि-ज्ञातारः स्वे स्वे वृत्ते आचारव्यवहारप्रवर्तकत्वेन लक्षण-परिज्ञातारः । अन्यत्र राजाभिद्रोहाद्राणाभ्यन्तरेष्वपि राजद्रोहकारिणु न ते प्रभवः, किन्तु राजैव, तेन राज-द्रोहादन्यत्र नगरवासिगणादिषु मुख्यानां स्वातन्त्र्येणा-चारविवादपरिच्छेदो न दण्डायेत्यर्थः ।

* विर. ६६२

* 'गणसमयश्रेणीपूग' इत्यस्य वचनस्य व्याख्यानं सभा-प्रकरणे (पृ. २६) समुद्धृतमप्यत्र अर्थसंगत्यर्थं पुनरुद्धृतम् ।

(१) विस्मृ. ३।४२. (२) सवि. ४९८.

(३) विर. ६६२.

महाभारतम्

देशधर्मपालनम्

जातिश्रेण्यधिवासानां कुलधर्माश्च सर्वतः ।

वर्जयन्ति च ये धर्मं तेषां धर्मो न विद्यते ॥

कौटिलीयमर्थशास्त्रम्

प्रकीर्णकानि

प्रकीर्णकानि । प्रकीर्णकं तु । याचितकावक्रीत-काहितकनिक्षेपकाणां यथादेशकालमदाने, याम-च्छायासमुपवेशसंस्थितीनां वा देशकालातिपातने, गुल्मतरदेयं ब्राह्मणं साधयतः, प्रतिवेशानुवेशयो-रुपरि निमन्त्रणे च द्वादशपणो दण्डः ।

संदिष्टमर्थमप्रयच्छतो, भ्रातृभार्या हस्तेन लङ्घयतो, रूपाजीवामन्योपरुद्धां गच्छतः, पर-वक्तव्यं पण्यं क्रीणानस्य, समुद्रं गृहमुद्दिन्दतः, सामन्तचत्वारिंशत्कुल्या बाधामाचरतश्चाष्टचत्वारिंशत्पणो दण्डः ।

कुलनीवीग्राहकस्यापव्ययने, विधवां छन्द-वासिनीं प्रसह्याधिचरतः, चण्डालस्यार्यां सृशतः, प्रत्यासन्नमापद्यनभिधावतो, निष्कारणमभिधावनं कुर्वतः, शाक्यजीवकादीन् वृषलप्रव्रजितान् देव-पितृकार्येषु भोजयतः शत्यो दण्डः ।

शपथवाक्यानुयोगमनिसृष्टं कुर्वतो, युक्तकर्म चायुक्तस्य, क्षुद्रपशुवृषाणां पुंस्त्वोपघातिनो, दास्या गर्भमौपधेन पातयतश्च पूर्वं साहसदण्डः ।

पितापुत्रयोर्दम्पत्योर्भ्रातृभगिन्योर्मातुलभागिने-ययोः शिष्याचार्ययोर्वा परस्परमपतितं त्यजतः सार्थाभिप्रयातं ग्राममध्ये वा त्यजतः पूर्वं साहस-दण्डः । कान्तारे मध्यमः । तन्निमित्तं श्रेष्यत् उत्तमः । सहप्रथायिष्वन्येष्वर्धदण्डः । पुरुषम-बन्धनीयं वध्नतो बन्धयतो बन्धं वा मोक्षयतो बालमप्राप्तव्यवहारं वध्नतो बन्धयतो वा सहस्र-दण्डाः ।

प्रकीर्णकानीति सूत्रम् । प्रकीर्णानि विक्षितानि परि-शिष्टानि च, तत्र किञ्चित् किञ्चित् विवाहसंयुक्तादिशेषं किञ्चित् किञ्चिदध्यक्षप्रचारकण्टकशोधनान्तर्गतम् । तान्यु-

(१) भा. १२।३६।१९. (२) कौ. ३।२०.

च्यन्त इति सूत्रार्थः । प्रकीर्णकं त्विति । प्रतिपाद्यत इति शेषः । याचितकेत्यादि । याचितकावक्रीतकाहितकानि प्रतीतानि, निक्षेपको भूषणादिनिर्माणार्थमर्पितं सुवर्णादि, एतेषां, यथादेशकालं अदाने द्वादशपणो दण्डः । यामच्छायासमुपवेशसंस्थितीनां वा देशकालातिपातनं 'नक्तममुकयामे दिवाऽमुकच्छायानालिकायां चामुकदेशे संभूयोपवेष्टव्यमि'त्येवं कृतसंकेतानां समुपवेशव्यवस्थानां देशकालातिक्रामणे वा द्वादशपणो दण्डः । इदं समयस्यानपाकर्मशेषम् । गुल्मतरदेयं गुल्मतारणभृतिं नदीतारणभृतिं च, ब्राह्मणं साधयतः ब्राह्मणात् प्रयत्नेन गृह्यतः द्वादशपणो दण्डः । प्रतिवेशानुवेशयोपरि निमन्त्रणं च प्रतिवेशः प्रतिमुखगृहं अनुवेशोऽनन्तरगृहं तयोर्विद्यमानं श्रोत्रियमतिक्रम्यान्यस्य निमन्त्रणे च, द्वादशपणो दण्डः ।

संदिष्टमिति । प्रतिश्रुतमर्थमप्रयच्छतः, भ्रातृभार्या हस्तेन लङ्घयतः अवलम्बमानस्य, रूपाजीवां गणिकां, अन्योपरुद्धां गच्छतः, अष्टचत्वारिंशत्पणो दण्डः । इदं साहसशेषम् । परवक्तव्यं परपरीवादगोचरं पण्यं क्रीणानस्य, अष्टचत्वारिंशत्पणो दण्डः । इदमस्वामि-विक्रयशेषम् । समुद्रं सुद्रया युक्तं गृहं उद्भिन्दतः, अष्टचत्वारिंशत्पणः । इदं साहसशेषम् । सामन्त-चत्वारिंशत्कुल्याः सामन्तिकानां चत्वारिंशतः कुलानां याथां आचरतश्च, अष्टचत्वारिंशत्पणो दण्डः । इदं वास्तुकशेषम् ।

कुलनीवीप्राहकस्यापव्ययन इति । कलसाधारणं धनं गृहीत्वाऽपलपने, विधवां छन्दवासिनीं स्वच्छन्दवार्तिनीमकामां, प्रसह्याधिचरतः बलाद् गच्छतः, चण्डालस्य आर्यां स्पृशतः, प्रत्यासन्नं अन्तिकस्थं आपदि अनभिधावतः अभिधाव्यारक्षतः, निष्कारणमभिधावनं कुर्वतः, शाक्यजीवकादीन् शाक्यान् क्षपणकादींश्च वृषलप्रव्रजितान् देवपितृकार्येषु भोजयतः, शत्यो दण्डः शतपण-दण्डः ।

शपथवाक्यानुयोगमनिस्सुष्टं कुर्वत इति । आधिकर-णिकाः साक्ष्याद्यनुयोगं शपथपूर्वं यमनुतिष्ठन्ति स शपथवाक्यानुयोगः तं धर्मस्थाननुज्ञातं कुर्वतः, युक्तकर्म चायुक्तस्य अनधिकृतस्याधिकृतकर्म कुर्वतश्च,

क्षुद्रपशुवृषाणां, पुंस्त्वोपघातिनः, दास्या गर्भे औषधेन पातयतश्च सावयतश्च, पूर्वः साहसदण्डः ।

वितापुत्रयोरित्यादि । सार्थाभिप्रयातं ग्राममध्ये त्यजतः संघसाह्याश्रयेण प्रस्थितं रोगादिवशात् ग्रामान्तरे त्यक्त्वा गच्छतः सार्थमुख्यस्य । शेषं सुबोधम् । कान्तारे मध्यम इति । दुर्गमे अरण्ये त्यजतो मध्यमसाहसः । तन्निमित्तं भ्रेषयतः कान्तारत्यागेन निमित्तेन विगत-जीवितं कुर्वतः, उत्तमसाहसः । सहप्रस्थायिषु अन्येषु सार्थान्तर्गतेषु विषये, अर्धदण्डः । श्रीम्.

आचार्यशिष्यधर्मभ्रातृसमानतीर्थानां वानप्रस्थयतिव्रह्मचारि-
विषये अन्यथा वा व्यतिक्रमे दण्डविधिः

'विवादपदेषु चैषां यावन्तः पणा दण्डाः तावती रात्रीः क्षपणाभिषेकाभिकार्यमहाकृच्छ्रवर्धनानि राज्ञश्चरेयुः । अहिरण्यसुवर्णाः पाषण्डाः साधवः । ते यथास्वमुपवासव्रतैराराधयेयुः अन्यत्र पारुष्यस्ते-साहससंग्रहणेभ्यः । तेषु यथोक्ता दण्डाः कार्याः । प्रब्रज्यासु वृथाचारान् राजा दण्डेन वारयेत् । धर्मा ह्यधर्मोपहतः शास्तरं हन्त्युपेक्षितः ॥

विवादपदेषु चैषामिति । व्युत्क्रामगतानामाचार्यादीनां विवादपदेषु रिक्तविषयेषु, यावन्तः पणाः दण्डाः पराजि-तानां शालोक्ताः, तावतीः तत्समानसंख्याः, रात्रीः, क्षपणाभिषेकाभिकार्यमहाकृच्छ्रवर्धनानि क्षपणमुपवासः अभिषेकः स्नानं अभिकार्यं होमः महाकृच्छ्रं चान्द्रायण-प्राजापत्यादिकं प्रशस्तव्रतं तैर्वर्धनानि श्रेयोयोजनानि, राज्ञश्चरेयुः राजार्थं कुर्युः, अर्थात् पराजिता आचार्यादयः । वर्तनानीति पाठे क्षपणादीनां महाकृच्छ्रान्तानां वर्तनानि अनुष्ठानानि राजार्थं कुर्युरित्यर्थः । अहिरण्यसुवर्णा इति । हिरण्यसुवर्णहीनाः, पाषण्डाः, साधवः धर्मशीलाः । ते कथञ्चिद् विवादपदेषु पराजयदण्डं प्राप्ता इत्यर्थे, यथास्वं उपवासव्रतैः, आराधयेयुः धर्ममुपासीरन् राज-श्रेयोऽर्थे । तत्रापवादमाह— अन्यत्र पारुष्यस्तेयसाहस-संग्रहणेभ्य इति । वक्ष्यमाणवाक्पारुष्यदण्डपारुष्यस्तेया-दिविवादव्यतिरेकेण । के तर्हि तेषां पारुष्यादिषु दण्डा-स्तत्राह— तेष्विति । तेषु विषये, यथोक्ताः पारुष्यादि-प्रकरणोक्ताः, दण्डाः, कार्याः । अप्यायान्ते श्लोकमाह—

प्रवज्यास्वित्यादि । प्रवज्यासु वृथाचारान् चतुर्थाश्रमेषु
मिथ्याचारान् । शेषं सुगमम् । श्रीमू.

उपनिपातप्रतीकारः

उपनिपातप्रतीकारः । दैवान्यष्टौ महाभयानि—
अग्निरुदकं व्याधिर्दुर्भिक्षं मूषिका व्यालाः सर्पा
रक्षसांसीति । तेभ्यो जनपदं रक्षेत् ।

ग्रीष्मे बहिरधिश्रयणं ग्रामाः कुर्युः । दशकुली-
संग्रहेणाधिष्ठिता वा । नागरिकप्रणिधावग्निप्रति-
पेधो व्याख्यातः । निशान्तप्रणिधौ राजपरिग्रहे च ।

बलिहोमस्वस्तिवाचनैः पर्वसु चाग्निपूजाः कार-
येत् । वर्षारात्रमनूपग्रामाः पूरवेलासुत्सृज्य वसेयुः ।
काष्ठवेणुनावश्चावगृह्णीयुः ।

उह्यमानमलाबूढतिप्लवगण्डिकावेणिकाभिस्तर-
येयुः । अनभिसरतां द्वादशपणो दण्डः अन्यत्र
प्लवहीनेभ्यः ।

पर्वसु च नदीपूजाः कारयेत् । मायायोगविदो
वेदविदो वर्षमभिचरेयुः । वर्षावग्रहे शचीनाथ-
गङ्गापर्वतमहाकच्छपूजाः कारयेत् ।

उपनिपातप्रतीकार इति सूत्रम् । उपनिपाता नाम
दैव्योऽग्न्यादिनिमित्ता विपदः, तेषां प्रतीकारोऽभिधीयत
इति सूत्रार्थः । कण्टकास्तावद् द्विविधा मनुष्यकण्टका
देवकण्टकाश्चेति । तत्र मनुष्यकण्टकाः कारुकादय
उक्ताः, देवकण्टकास्त्वधुनोच्यन्ते । दैवान्यष्टावित्यादि ।
स्पष्टार्थम् ।

तेष्वष्टसु अग्नितो रक्षणप्रकारमाह — ग्रीष्म इति ।
तस्मिन्, ग्रामाः, अधिश्रयणं पाकस्थाल्याश्चुल्यां निवे-
शनं, बहिः गृहबहिर्देशे, कुर्युः । दशकुलीसंग्रहेण दश-
कुलीरक्षकेण गोपनाग्रा, रक्षकेणेत्येव भाषापाठः । अधि-
ष्ठिता वा 'इहाधिश्रयणं कर्तव्यमिति' चोदिता वा,
कुर्युः । नागरिकप्रणिधौ, अग्निप्रतिपेधः अग्निभयपरिहार
विधिः, व्याख्यातः 'अग्निप्रतीकारं च ग्रीष्मे' इत्यादि-
नोक्तः । निशान्तप्रणिधौ राजपरिग्रहे च व्याख्यातः
'मानुषेणाग्निना त्रिरपसव्यं परिगतमन्तःपुरमग्निरन्यो न
दहती'त्यादिनोपदिष्टः ।

बलीत्यादि । पर्वसु पूर्णिमादिषु, बलिहोमस्वस्तिवाचनैः

(१) कौ. ४।३.

भूतबलिभिः रक्षाहोमैः शान्तिकैः स्वस्तिवाचनैश्च, अग्नि-
पूजाः कारयेत् ।

अथ जलप्रतिपेधमाह— वर्षारात्रमिति । वर्षाकालिक-
रात्रीः, अनूपग्रामाः जलप्रायप्रदेशवातिनः, पूरवेलां
उत्सृज्य जलप्रवाहसंनिक्वृष्टं तटं परिहृत्य, वसेयुः । इह
वर्षापूर्वपदकाद् रात्रिशब्दात् अचप्रत्ययोऽन्वेप्यः । रात्रि-
मिति वा पाठः । काष्ठवेणुनावश्च काष्ठं वेणुं नावं च
जलप्रवाहतरणार्थाः, अवगृह्णीयुः संगृह्णीयुः ।

उह्यमानमिति । प्रवाहेण नीयमानं बाहुतरणाक्षमं,
अलाबूढतिप्लवगण्डिकावेणिकाभिः अलाबूढत्सुम्भीफलं दृतिः
चर्मभस्त्रा प्लव उडुपं गण्डिका तरुप्रकाण्डकं वेणिका
जलतरणसाधनभेदः ताभिः, तारयेयुः । अनभिसरतां
तारायितुमनभिगच्छतां, द्वादशपणो दण्डः । अन्यत्र
प्लवहीनेभ्य इति । तरणसाधनहीनाश्चेदनभिसरन्तो नाप-
राध्यन्तीत्यर्थः ।

पर्वसु चेति । अमावास्यादिषु, नदीपूजाः कारयेत्
जलविपत्प्रशमार्थम् । मायायोगविद इति । शैवादयो
मान्त्रिकाः, वेदविदः अथर्ववेदनिपुणाः, वर्षं अतिवृष्टिं,
अभिचरेयुः जपहोमादिना प्रशमयेयुः । वर्षावग्रह इति ।
वृष्टिप्रतिबन्धे सति, शचीनाथगङ्गापर्वतमहाकच्छपूजाः
इन्द्रजाह्नवीशैलसमुद्रपूजाः कारयेत् । श्रीमू.

व्याधिभयमौपनिषदिकैः प्रतीकारैः प्रतिकुर्युः ।
औषधैश्चिकित्सकाः, शान्तिप्रायश्चित्तैर्वा सिद्ध-
तापसाः ।

तेन मरको व्याख्यातः । तीर्थाभिषेचनं महा-
कच्छवर्धनं गवां श्मशानावदोहनं कबन्धदहनं
देवरात्रिं च कारयेत् ।

पशुव्याधिमारके स्थानान्यर्थनीराजनं स्वदैवत-
पूजनं च कारयेत् ।

दुर्भिक्षे राजा बीजभक्तोपग्रहं कृत्वानुग्रहं
कुर्यात् । दुर्गसेतुकर्म वा भक्तानुग्रहेण । भक्तसं-
विभागं वा । देशनिक्षेपं वा । मित्राणि वा
व्यपाश्रयेत् । कर्शनं वमनं वा कुर्यात् ।

निष्पन्नसस्यमन्यविषयं वा सजनपदो यायात् ।
समुद्रसरस्तटाकानि वा संश्रयेत् । धान्यशाकमूल-

(१) कौ. ४।३.

फलावापान् सेतुषु कुर्वीत । मृगपशुपक्षिव्याल-
मत्स्यारम्भान् वा ।

अथ व्याधिभयप्रतीकारः । व्याधिस्तावद् द्विविधः
कृत्रिमोऽकृत्रिमश्च । आद्य औपनिषदिकोक्तविषधूम-
विषाम्बवादोषप्रभवः, द्वितीयो धातुदोषजः । तत्र
कृत्रिमव्याधिभयं औपनिषदिकोक्तैर्विधानैः प्रतिकुर्युः,
अकृत्रिमव्याधिभयं भिपज औषधैः सिद्धतापसाश्च
शान्तिकर्मभिर्ब्रतोपवासादिभिः प्रतिविध्युरित्याह—
व्याधिभयमित्यादि ।

तेनेति । उक्तेन व्याधिशमनप्रकारेण, मरको मारी-
नामा महाव्याधिः व्याख्यातः उक्तप्रतीकारः ।
विशेषं त्वाह—तीर्थाभिषेचनमिति । गङ्गादितीर्थस्नानं,
महाकच्छवर्धनं समुद्रपूजनं, गवां श्मशानावदोहनं
श्मशाने दोहनं, कवन्धदहनं तण्डुलसक्तुनिर्मितस्य
कवन्धस्य श्मशाने दहनं, देवरात्रिं च देवं क्वचित्
स्थानेऽर्चयित्वा रात्रिजागरणं च, कारयेत् ।

पशुव्याधिमरक इति । पशूनां गजाश्वादीनां व्याधौ
मरके च, स्थानानि भिन्नस्थानस्थितौ, अर्थनीराजनं
नीराजनद्रव्यैर्नीराजनं, स्वदैवतपूजनं च कारयेत् । तत्र
गजस्य स्वदैवतं सुब्रह्मण्यः, अश्वस्याश्विनौ, गोः पशुपतिः,
महिषस्य वरुणः, वेसरस्य वायुः, अजस्याग्निरिति
बोद्धव्यम् ।

दुर्भिक्षभयप्रतीकारमाह— दुर्भिक्ष इति । दुर्भिक्षसमये,
राजा, वीजभक्तेःपग्रहं प्रजानां वीजभक्ताभ्यामनुकूल-
चरणं कृत्वा, अनुग्रहं कुर्यात् । दुर्गसेतुकर्म वा दुर्गकर्म
सेतुनिर्माणकर्म वा, भक्तानुग्रहेण भक्तदानेन, कुर्यात् ।
भक्तसंविभागं वा दुर्गसेतुकर्माभावेऽपि केवलान्नदानं,
कुर्यात् । देशनिक्षेपं वा अनन्तरदेशे तद्देशराजान्तिके
'प्रजा इमा मे कञ्चित् कालं रक्षित्वा प्रत्यर्पय' इत्युक्त्वा
प्रजानिक्षेपणं वा, कुर्यात् । मित्राणि वा धनदानान्युपकार-
श्रमाणि, व्यपाश्रयेत प्रजाभक्तार्थम् । कर्शनं निरूपयोग-
जनानां तत्काले देशान्तरप्रेषणेनाल्पत्वकरणं, वमनं वा
सुभिक्षविदेशप्रेषणं वा, कुर्यात् ।

निष्पन्नसस्यमिति । सस्यसमुद्भं, अन्यविषयं वा अन्य-
देशं वा, सजनपदो जानपदसहितो, यायात् उपजीव-
नार्थम् । समुद्रसरस्तटाकानि वा संश्रयेत, मत्स्यपक्षि-

कर्मादिजलचरजन्तुभक्षणेन जीवनार्थम् । धान्यशाकमूल-
फलावापान्, सेतुषु कुर्वीत जलाधारान् निर्माय तत्र
कुर्वीत । मृगपशुपक्षिव्यालमत्स्यारम्भान् वा मृगादीनां
वधारम्भान् वा कुर्वीतेति वर्तते । श्रीम् ।

मूषिकभये मार्जारनकुलोत्सर्गः । तेषां ग्रहण-
हिंसायां द्वादशपणो दण्डः । शुनामनिग्रहे च
अन्यत्रारण्यचरेभ्यः ।

सुहिक्षीरलिप्तानि धान्यानि विसृजेत् । उप-
निषद्योगयुक्तानि वा । मूषिककरं वा प्रयुञ्जीत ।
शान्तिं वा सिद्धतापसाः कुर्युः । पर्वसु च मूषिक-
पूजाः कारयेत् ।

तेन शलभपक्षिक्रिमिभयप्रतीकारा व्याख्याताः ।
व्यालभये मदनरसयुक्तानि पशुशवानि प्रसृ-
जेत् । मदनकोद्रवपूर्णान्यौदर्याणि वा ।

लुब्धकाः श्रगणिनो वा कूटपञ्जरावपातैश्चरेयुः ।
आवरणिनः शस्त्रपाणयो व्यालानभिहन्युः । अन-
भिसर्तुर्द्वादशपणो दण्डः । स एव लाभो व्याल-
घातिनः ।

पर्वसु च पर्वतपूजाः कारयेत् । तेन मृगपक्षि-
सङ्घग्रहप्रतीकारा व्याख्याताः ।

सर्पभये मन्त्रैरोषधिभिश्च जाङ्गलीचिदश्चरेयुः ।
संभूय वोपसर्पान् हन्युः । अथर्ववेदविदो वाभि-
चरेयुः । पर्वसु च नागपूजाः कारयेत् । तेनोदक-
प्राणिभयप्रतीकारा व्याख्याताः ।

रक्षोभये रक्षोघ्नान्यथर्ववेदविदो मायायोगविदो
वा कर्माणि कुर्युः । पर्वसु च वितर्दिच्छत्रोल्लोपिका-
हस्तपताकाच्छागोपहारैः चैत्यपूजाः कारयेत् । चरुं
वश्चराम इत्येवं सर्वभयेष्वहोरात्रं चरेयुः ।

सर्वत्र चोपहतान् पितेवानुगृहीयात् ।
मायायोगविदस्तस्माद् विषये सिद्धतापसाः ।
वसेयुः पूजिता राज्ञा दैवापत्प्रतिकारिणः ॥

मूषिकप्रतीकारमाह— मूषिकभय इति । तस्मिन्नु-
त्पन्ने, मार्जारनकुलोत्सर्गः मार्जाराणां नकुलानां चोत्सर्गः
ग्रहेषु स्वैरसंचारघटना कर्तव्या । तेषां मार्जारनकुलानां,
ग्रहणहिंसायां ग्रहणे हिंसने वा, द्वादशपणो दण्डः । शुनां

अनिग्रहे च परोपद्रवादिनिवारणे च द्वादशपणो दण्डः ।
अन्यत्रारण्यचरेभ्य इति । वनेचराणां शुनामनिग्रहे दण्डा-
भावः ।

स्तुहीत्यादि । स्तुहिक्षीरलिप्तानि धान्यानि, विसृजेद्
विकिरेत्, तानि हि भक्षयित्वा मूपिका म्रियेरन्निति ।
उपनिषद्योगयुक्तानि वा उपनिषदुक्तौपधयुक्तानि वा,
धान्यानि विसृजेत् । मूपिककरं वा प्रयुञ्जीत अमुकग्रहे
प्रतिदिनमेतावन्तो मूपिका देया इति मूपिकरूपं करं वा
कल्पयेत् । शान्तिं वा मूपिकशमनार्थं जपहोमादिकर्म वा,
सिद्धतापसाः कुर्युः । पर्वसु च पूर्णिमादिषु च, मूपिकपूजाः
कारयेत् ।

उक्तरीत्या शलभभयपक्षिभयकिमिभयानां प्रतीकारा
द्रष्टव्या इत्याह— तेन शलभेत्यादि ।

व्यालभयप्रतीकारमाह— व्यालभय इति । व्यालाः
हिंस्रमृगाः व्याघ्रादयः तत्कृते भये, मदनरसयुक्तानि
उपनिषदुक्तेन मदनरसेन युक्तानि, पशुशवानि पशूनां
गोमहिषमेषादीनां उद्भक्ष्याणां शवानि कुणपान्, प्रसृजेत्
तद्गोचरे क्षिपेत् । मदनकोद्रवपूर्णानि वनकोद्रवेण
वरकेण च पूर्णानि, औदर्याणि वा पशुकोष्ठान् वा
प्रसृजेत् । व्याल हि तद्भक्षणान्म्रियन्ते ।

लुब्धका इति । व्याधाः, श्रगणिनो वा श्रभिर्मृगान्
ये ग्राहयन्ति ते वा, कूटपञ्जरावपतैः कपटकुलायैः
तृणादिच्छन्नैः पातनगतैश्च चरेयुः व्यवहरेयुः । आवर-
णिनः सावरणाः, शस्त्रपाणयस्तीक्ष्णाः, व्यालान् अभि-
हन्युः । अनभिसर्तुरिति । व्यालेन दुह्यमाणं दृष्ट्वानभि-
गच्छतः, द्वादशपणो दण्डः । स एव लाभो व्यालघातिन
इति । व्यालं हतवते द्वादशपणं पारितोषिकं देयम् ।

पर्वसु चेति स्फुटार्थम् ।

सर्पप्रतीकारमाह— सर्पभय इति । तस्मिन् सति, मन्त्रैः
गारुडादिभिः, ओषधिभिश्च विपद्भीभिः, जाङ्गलीविदः
विषचिकित्सितकुशलाः, चरेयुः प्रतीकारव्यवहारं कुर्युः ।
संभूय वा, उपसर्पान् दृष्टिगोचरमुपगतान् सर्पान्, हन्युः
अर्थात् पौराः । अथर्ववेदविदो वा अभिचारमन्त्राभिज्ञा
वा, अभिचरेयुः मन्त्रप्रयोगैः सर्पान् हन्युः । पर्वसु च
नागपूजाः सर्पपूजाः, कारयेत् । तेन उक्तप्रकारेण,
उदकप्राणिभयप्रतीकाराः व्याख्याताः नक्रादिजलचर-

प्राणिभयस्य प्रतिविधय ऊह्याः ।

रक्षःप्रतीकारमाह— रक्षोभय इति । तस्मिन् सति,
अथर्ववेदविदो, मायायोगविदो वा, रक्षोघ्नानि रक्षोघात-
काराणि, कर्माणि कुर्युः । पर्वसु च कृष्णचतुर्दश्यष्टम्यादिषु
च, वितर्दिच्छत्रोच्छ्रोत्रोपिकाहस्तपताकाच्छागोपहारैः वितर्दि-
वेदिका छत्रमातपत्रं उच्छ्रोत्रोपिका भक्ष्यभेदः हस्तपताका
क्षुद्रध्वजः छागोपहारः छागत्रलिदानं इत्येतैः, चैत्यपूजाः
चिताङ्कै रक्षःपूजाः, कारयेत् । चरं वश्वराम इति
युष्मभ्यं हविः पचाम इत्येषं वदन्तः सन्तः, सर्वभयेषु
अहोरात्रं नक्तन्दिवं, चरेयुः संचरेयुः ।

सर्वत्र चेति । सर्वेषु भयेषु, उपहतान् पीडितान्
जनान्, पितेव अनुग्रहणीयात्, राजा ।

श्लोकमाह— मायेत्यादि । तस्मात् विपत्प्रतीकार-
करणेन जनाः सर्वथानुग्राह्या इत्येतस्मात् कारणात् ।
शेषं सुबोधम् । श्रीमू.

* मनुः

ऋत्विजाज्ययोरन्यतरेणान्यतरस्य त्यागे दण्डः

ऋत्विजं यस्त्यजेद्याज्यो याज्यं चर्त्विक् त्यजेद्यदि ।
शक्तं कर्मण्यदुष्टं च तयोर्दण्डः शतं शतम् + ॥

मातापितास्त्रीपुत्राणामन्योन्यत्यागे दण्डः

न माता न पिता न स्त्री न पुत्रस्त्यागमर्हति ।
त्यजन्नपतितानेतान् राज्ञा दण्डयः शतानि षट् × ॥
आश्रमिद्विजानां वार्याणि तच्छिष्टैर्निर्णयानि, तत्संमतौ राज्ञा
आश्रमेषु द्विजातीनां कार्ये विवदतां मिथः ।
न विब्रूयान्द्रूपो धर्मं चिकीर्षन् हितमात्मनः-॥

* अत्र येषां श्लोकानां व्याख्यासंग्रहो नोद्धृतस्तेषां व्याख्या-
संग्रहः तत्प्रकारेण द्रष्टव्यः ।

* अन्येषु विवादपदेषु अस्माभिर्निवेशिताः श्लोका अपि अत्र
संगृहीताः । मनुना साधारणव्यवहारमातृकायां तथा स्वयं परि-
गणिताष्टादशपदेषु वा ये श्लोका व्यवस्थया नोक्तारतेऽत्र प्रकीर्ण-
कत्वेन धृताः, यतः एतानधिकृत्यैव अन्यैः स्मृतिकारैः प्रकीर्णकं
नाम पदान्तरं समुद्दिष्टम् ।

+ व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च संभूयसमुत्थानप्रकरणे
(पृ. ७७६) द्रष्टव्यः ।

× व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च साहसप्रकरणे (पृ.
१६२७) द्रष्टव्यः ।

÷ व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च सभाप्रकरणे (पृ. ३७)
द्रष्टव्यः ।

यथाहमेतानभ्यर्च्य ब्राह्मणैः सह पार्थिवः ।
सान्त्वेन प्रशमय्यादौ स्वधर्मं प्रतिपादयेत् * ॥

निमित्तिवशेषु प्रातिवेश्यानुवेश्यद्विजानिमन्त्रणे दण्डः
प्रातिवेश्यानुवेश्यौ च कल्याणे विशतिद्विजे ।
अर्हावभोजयन्विप्रो दण्डमर्हति मापकम् = ॥

श्रोत्रियामोजने दण्डः

श्रोत्रियः श्रोत्रियं साधुं भूतिकृत्येष्वभोजयन् ।
तदन्नं द्विगुणं दाप्यो ह्यैरण्यं चैव मापकम् = ॥

करदानानर्हाः

अन्वो जडः पीठसर्पी सप्रत्या स्थविरश्च यः ।
श्रोत्रियेषूपकुर्वश्च न दाप्याः केनचित्करम् ॥
श्रोत्रियं व्याधितातौ च वालवृद्धावकिञ्चनम् ।
महाकुलीनमार्यं च राजा संपूजयेत्सदा × ॥

नेजयकृत्यम्

शाल्मलीफलके श्रद्धणे नेनिज्यान्नेजकः शनैः ।
न च वासांसि वासोभिर्निर्हरेन्न च वासयेत् ÷ ॥

तन्तुवायकृत्यम्

तन्तुवायो दशपलं दद्यादेकपलाधिकम् ।
अतोऽन्यथा वर्तमानो दाप्यो द्वादशकं दमम् ॥

अर्धस्थापना

शुल्कस्थानेषु कुशलाः सर्वपण्यविक्रमाः ।
कुर्युर्घं यथापण्यं ततो विशं नृपो हरेत् ॥
क्रयविक्रयादौ राजनियमातिक्रमे दण्डविधिः
राज्ञः प्रख्यातभाण्डानि प्रतिपिद्धानि यानि च ।
तानि निर्हरतो लोभात् सर्वहारं हरेन्नृपः ॥
शुल्करथानं परिहरन्नकाले क्रयविक्रयी ।
मिथ्यावादी च संख्याने दाप्योऽष्टगुणमत्ययम् ॥

* व्याख्यासंग्रहः रथलादिनिर्देशश्च सभाप्रकरणे (पृ. ३७)
द्रष्टव्यः ।

= व्याख्यासंग्रहः रथलादिनिर्देशश्च साहसप्रकरणे (पृ.
१६२८) द्रष्टव्यः ।

× व्याख्यासंग्रहः रथलादिनिर्देशश्च स्तेयप्रकरणे (पृ.
१७२७-८) द्रष्टव्यः ।

÷ 'शाल्मलीफलके' इत्यारभ्य 'तुलामानं प्रतीमानं'
इत्यन्तानां श्लोकानां व्याख्यासंग्रहः रथलादिनिर्देशश्च स्तेयप्रकरणे
(पृ. १७०६-९) द्रष्टव्यः ।

व्य. कां. २४२

आगमं निर्गमं स्थानं तथा वृद्धिक्षयावुभौ ।
विचार्य सर्वपण्यानां कारयेत्क्रयविक्रयौ ॥
पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे पक्षे पक्षेऽथवा गते ।
कुर्वीत चैषां प्रत्यक्षमर्धसंस्थापनं नृपः ॥

तुलामानप्रतीमानादिरथापना

तुलामानं प्रतीमानं सर्वं च स्यात्सुलक्षितम् ।
पट्सु षट्सु च मासेषु पुनरेव परीक्षयेत् ॥

नौयायिव्यवहारः

पणं यानं तरे दाप्यं पौरुषोऽर्धपणं तरे ।
पादं पशुश्च योपिञ्च पादार्धं रिक्तकः पुमान् + ॥
भाण्डपूर्णानि यानानि तार्यं दाप्यानि सारतः ।
रिक्तभाण्डानि यत्किञ्चित् पुमांसश्चापरिच्छदाः ॥

दीर्घाध्वनि यथादेशं यथाकालं तरो भवेत् ।
नदीतीरेषु तद्विद्यात् समुद्रे नास्ति लक्षणम् ॥
गर्भिणी तु द्विमासादिस्तथा प्रव्रजितो मुनिः ।
ब्राह्मणा लिङ्गनश्चैव न दाप्यास्तारिकं तरे ॥
यन्नावि किञ्चिद्दाशानां विशीर्येतापराधतः ।
तद्दाशैरेव दातव्यं समागम्य स्वतोंऽशतः ॥
एष नौयायिनामुक्तो व्यवहारस्य निर्णयः ।
दाशापराधतस्तोये दैविके नास्ति निग्रहः ॥

राज्ञा वैश्यशूद्रौ स्वकर्मणि प्रवर्तनीयौ

वाणिज्यं कारयेद्वैश्यं कुसीद कृपिमेव च ।
पशूनां रक्षणं चैव दास्यं शूद्रं द्विजन्मनाम् * ॥

आपदि क्षत्रियवैश्यौ ब्राह्मणेन रवस्वकर्मणां भर्तव्यौ

क्षत्रियं चैव वैश्यं च ब्राह्मणो वृत्तिकर्षितौ ।
बिभ्र्यादानुशंस्येन स्वानि कर्माणि कारयेत् ॥

ब्राह्मणेन संस्कृतद्विजा दास्ये न नियोज्याः

दास्यं तु कारयेन्मोहाद्ब्राह्मणः संस्कृतान् द्विजान् ।
अनिच्छतः प्राभवत्याद्राज्ञा दण्डयः शतानि षट् ॥

+ 'पणं यानं' इत्यारभ्य 'एष नौयायिनां' इत्यन्त-
श्लोकानां व्याख्यासंग्रहः रथलादिनिर्देशश्च अग्रे नौयायिव्यवहारे
द्रष्टव्यः ।

* 'वाणिज्यं कारयेद्' इत्यारभ्य 'वैश्यशूद्रौ प्रयत्नेन'
इत्यन्तानां श्लोकानां व्याख्यासंग्रहः रथलादिनिर्देशश्च अग्रे नौयायिव्यवहारे
शुश्रूषाप्रकरणे (पृ. ८१९-२३) द्रष्टव्यः ।

शूद्रो दास्यभेवाहति
 शूद्रं तु कारयेदास्यं क्रीतमक्रीतमेव वा ।
 दास्यायैव हि सृष्टोऽसौ स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥
 न स्वामिना निसृष्टोऽपि शूद्रो दास्याद्विमुच्यते ।
 निसर्गजं हि तत्तस्य कस्तस्मात्तदपोहति ॥

सप्तविधा दासाः

ध्वजाहृतो भक्तदासो गृहजः क्रीतदत्त्रिमौ ।
 पैतृको दण्डदासश्च सप्तैते दासयोनयः ॥

भार्यापुत्रदासा न धनस्वाम्यमहति

भार्या पुत्रश्च दासश्च त्रय एवाधनाः स्मृताः ।
 यत्ते समधिगच्छन्ति यस्यैते तस्य तद्धनम् ॥

ब्राह्मणेन शूद्रद्रव्यं हरणीयम्

विस्वधं ब्राह्मणः शूद्राद्द्रव्योपादानमाचरेत् ।
 न हि तस्यास्ति किञ्चित्स्वं भर्तृहार्यधनो हि सः ॥
 वैश्यशूद्रौ प्रयत्नेन स्वानि कर्माणि कारयेत् ।
 तौ हि च्युतौ स्वकर्मभ्यः क्षोभयेतामिदं जगत् ॥

राशा प्रत्यहं व्यवहारोऽवेक्षणीयः

अहन्यहन्यवेक्षेत कर्मान्तान् वाहनानि च ।
 आयव्ययौ च नियतावाकरान् कोशमेव च ॥

(१) राजधर्माणामनुसंधानार्थं कर्मान्ताः कृपिशुल्क-
 स्थानानि, वाहनानि हस्त्यादि आयव्ययमिदमस्य
 प्रविष्टमिदं निर्यातमित्येवं सततं गवेक्षणीयम् । आकरा
 धातवः सुवर्णाद्युत्पादे भवन्ति भूमयः । कोशो द्रव्य-
 निश्चलस्थानम् । मेधा.

(२) प्रत्यहं कर्मान्तान् कृपिशुल्कादिस्थानानि धन-
 संचयं च, योगक्षेमार्थं प्रति जाग्रथादिति व्यवहारदर्शना-
 शक्तस्यापि राजधर्मापरित्यागार्थं पुनर्वचनम् । गोरा.

(३) कर्मान्तान् शस्त्रपातादिकर्मशालाः । आकरान्
 सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानानि । मवि.

(४) प्रत्यहं तदधिकृतद्वारेण प्रारब्धदृष्टदृष्टार्थ-
 कर्मणां निष्पत्तिं नृपतिर्निरूपयेत् । तथा हस्त्यश्वादीनि
 किमद्य प्रविष्टं किं निःसृतामिति, सुवर्णरत्नोत्पत्ति-
 स्थानानि, भाण्डागारं चावेक्षेत । व्यवहारदर्शनाशक्तोऽपि

(१) मस्मृ. ८।४।१९.

१ स्थानादपवाहनम् । हस्त्यादि.

राजा धर्मान्न परित्यजेदिति दर्शयितुमुक्तस्यापि पुन-
 र्वचनम् । ममु.

(५) 'राजधर्मान् प्रवक्ष्यामि' इत्युपक्रम्याध्यायद्वय-
 समाप्यं सार्थवादमुपसंहरति— अहन्यहन्येति द्वाभ्याम् ।
 *मच.

(६) कर्मान्तान् कर्मनिष्पत्तिं, नियतौ राजशास्त्र-
 सिद्धौ । नन्द.

व्यवहारप्रकरणोपसंहारः

एवं सर्वानिमान् राजा व्यवहारान् समापयन् ।
 व्यपोह्य किल्बिषं सर्वं प्राप्नोति परमां गतिम् ॥

(१) उक्तेन प्रकारेण व्यवहारानृणादीन् समापयन्
 निर्णयावसानं कुर्वन्, यत्किञ्चित्सर्वमविज्ञातदोषं
 तत्सर्वं व्यपोह्यापनुद्य पापं परमां गतिमभिप्रेतां स्वर्गाप-
 वर्गभूमिं प्राप्नोति लभते । मेधा.

(२) एवमुक्तनीत्या एतानृणादानादीन् व्यवहारान्
 निर्णयेनान्तं नयन् राजा अपक्षपातव्यवहारदर्शनेन शास्त्र-
 दानसामर्थ्यात् प्रमादकृतसंचितपापं अपनुद्य ब्रह्मलोकं
 प्राप्नोति इति समस्तव्यवहारासमाप्तावपि प्रधानविवाद-
 समाप्त्याभिप्रायेणेदं फलकथनम् । गोरा.

(३) ब्रह्मार्थविषयत्वेनाध्यायस्य दीर्घत्वादतः परम-
 ध्यायानुसंतानेऽतिदीर्घता स्यादिति अपर्यवसित एव
 प्रतिज्ञातार्थेऽध्यायमुपसंहरति—एवमिति । समापयन्
 संस्थां नयन्, व्यपोह्य निरुह्य । परमां गतिं ब्रह्मप्राप्ति-
 लक्षणामिति । मवि.

(४) एवमुक्तप्रकारेणैतान् सर्वान् ऋणादानादीन्
 व्यवहारांस्तत्त्वतो निर्णयेनान्तं नयन् पापं सर्वमपहाय
 स्वर्गादिप्राप्तिरूपामुत्कृष्टां गतिं लभते । ममु.

नृपाश्रितो व्यवहारः—कण्टकोद्धारः

एवं धर्म्याणि कार्याणि सम्यक्कुर्वन् महीपतिः ।
 देशानलब्धांल्लिप्सेत लब्धांश्च परिपालयेत् × ॥

* शेषं ममुवत् ।

× अत्र संगृहीतानां कण्टकोद्धारविषयकश्लोकानां व्याख्या-
 संग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च स्तेयसाहससीमाविवाददिप्रकरणेषु
 द्रष्टव्यः । अन्ये च श्लोका राजनीतिकाण्डे संग्रहीत्यन्ते । अत्र
 च दण्डमातृकार्यां ये श्लोका न संगृहीतास्त एव संगृहीताः ।

(१) मस्मृ. ८।४।२०; गोरा. किल्बिषं (कल्मषं);
 पमा. ५८३; दीक. ५६ किल्बिषं (कल्मषं) पू. : ५७ उत्त.;

सम्यङ्निविष्टदेशस्तु कृतदुर्गश्च शास्त्रतः ।
 कण्टकोद्धरणे नित्यमातिष्ठेद्यत्नमुत्तमम् ॥
 रक्षणादार्यवृत्तानां कण्टकानां च शोधनात् ।
 नेन्द्रास्त्रिदिवं यान्ति प्रजापालनतत्पराः ॥
 अशासंस्तस्करान् यस्तु बलिं गृह्णाति पार्थिवः ।
 तस्य प्रक्षुभ्यते राष्ट्रं स्वर्गाच्च परिहीयते ॥
 निर्भयं तु भवेद्यस्य राष्ट्रं बाहुबलाश्रितम् ।
 तस्य तद्वर्धते नित्यं सिञ्च्यमान इव द्रुमः ॥
 द्विविधांस्तस्करान्विद्यात्परद्रव्यापहारिणः ।
 प्रकाशांश्चाप्रकाशांश्च चारचक्षुर्महीपतिः ॥
 प्रकाशवञ्चकास्तेषां नानापण्योपजीविनः ।
 प्रच्छन्नवञ्चकास्त्वेते ये स्तेनाटविकादयः ॥
 उत्कोचकाश्चौपधिका वञ्चकाः कितवास्तथा ।
 मङ्गलादेशवृत्ताश्च भद्राश्चेक्षणिकैः सह ॥
 असम्यक्कारिणश्चैव महामात्राश्चिकित्सकाः ।
 शिल्पोपचारयुक्ताश्च निपुणाः पण्ययोपितः ॥
 एवमाद्यान् विजानीयात्प्रकाशांलोककण्टकान् ।
 निगूढचारिणश्चान्यानार्यानार्यलिङ्गिनः ॥
 तान् विदित्वा सुचरितैर्गूढैस्तत्कर्मकारिभिः ।
 चारैश्चानेकसंस्थानैः प्रोत्साह्य वशमानयेत् ॥
 तेषां दोषानभिल्याप्य स्वे स्वे कर्मणि तत्त्वतः ।
 कुर्वीत शासनं राजा सम्यक्सारापराधतः ॥
 न हि दण्डादृते शक्यः कर्तुं पापविनिग्रहः ।
 स्तेनानां पापबुद्धीनां निभृतं चरतां क्षितौ ॥
 सभाप्रपापूपशालावेशमद्यान्नविक्रयाः ।
 चतुष्पथाश्चैत्यवृक्षाः समाजाः प्रेक्षणानि च ॥
 जीर्णोद्यानान्यरण्यानि कारुकावेशनानि च ।
 शून्यानि चाप्यगाराणि वनान्युपवनानि च ॥
 एवंविधान् नृपो देशान् गुल्मैः स्थावरजङ्गमैः ।
 तस्करप्रतिषेधार्थं चारैश्चाप्यनुचारयेत् ॥
 तत्सहायैरनुगतैर्नानाकर्मप्रवेदिभिः ।
 विद्यादुत्सादयेच्चैव निपुणैः पूर्वतस्करैः ॥
 भक्ष्यभोज्योपदेशैश्च ब्राह्मणानां च दर्शनैः ।

शौर्यकर्मापदेशैश्च कुर्युस्तेषां समागमम् ॥
 ये तत्र नोपसर्पेयुर्मूलप्रणिहिताश्च ये ।
 तान् प्रसह्य नृपो हन्यात् समित्रज्ञातिबान्धवान् ॥
 न होढेन विना चौरं घातयेद्दार्मिको नृपः ।
 सहोढं सोपकरणं घातयेद्विचारयन् ॥
 ग्रामेष्वपि च ये केचिच्चौराणां भक्तदायकाः ।
 भाण्डावकाशदाश्चैव सर्वोस्तानपि घातयेत् ॥
 राष्ट्रेषु रक्षाधिकृतान् सामन्तांश्चैव चोदितान् ।
 अभ्याघातेषु मध्यस्थान् शिष्याच्चौरानिव द्रुतम् ॥
 यश्चापि धर्मसमयात्प्रच्युतो धर्मजीवनः ।
 दण्डेनैव तमप्योपेत्यकाद्वर्माद्धि विच्युतम् ॥
 ग्रामघाते हिताभङ्गे पथि मोपाभिदर्शने ।
 शक्तितोऽनभिधावन्तो निर्वास्याः सपरिच्छदाः ॥
 राज्ञः कोपापहर्तृश्च प्रतिकुलेषु च स्थितान् ।
 घातयेद्विविधैर्दण्डैररीणां चोपजापकान् ॥
 संधिं भित्त्वा तु ये चौर्यं रात्रौ कुर्वन्ति तस्कराः ।
 तेषां छित्त्वा नृपो हस्तौ तीक्ष्णे शूले निवेशयेत् ॥
 अङ्गुली ग्रन्थिभेदस्य छेदयेत्प्रथमे ग्रहे ।
 द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये वधमर्हति ॥
 अग्निदानं भक्तदांश्चैव तथा शस्त्रावकाशदानं ।
 संनिधातृंश्च मोपस्य हन्याच्चौरमिवेश्वरः ॥
 तडागभेदकं हन्यादप्सु शुद्धवधेन वा
 यद्वाऽपि प्रतिसंस्कर्याद्दाप्यस्तूत्तमसाहसम् ॥
 कोष्ठागारायुधागारदेवतागारभेदकान् ।
 हस्त्यश्वरथहर्तृश्च हन्यादेवाविचारयन् ॥
 यस्तु पूर्वनिविष्टस्य तडागस्योदकं हरेत् ।
 आगमं वाऽप्यपां भिन्यात्स दाप्यः पूर्वसाहसम् ॥
 समुत्सृजेद्राजमार्गे यस्त्वमेध्यमनापदि ।
 स द्वौ कार्यापणौ दद्यादमेध्यं चाशु शोधयेत् ॥
 आपद्रतस्तथा बुद्धो गर्भिणी बाल एव वा ।
 परिभाषणमर्हन्ति तच्च शोध्यमिति स्थितिः ॥
 चिकित्सकानां सर्वेषां मिथ्याप्रचरतां दमः ।
 अमानुषेषु प्रथमो मानुषेषु तु मध्यमः ॥
 संक्रमध्वजयष्टीनां प्रतिमानां च भेदकः ।
 प्रतिकुर्याच्च तत्सर्वं पञ्च दद्याच्छतानि च ॥
 अदूषितानां द्रव्याणां दूषणे भेदने तथा ।

व्यनि. ५३४ पयन् (पयेत्) प्राप्नोति (स याति); सवि.
 ५०३ समापयन् (सदा नयन्) प्राप्नोति परमां गतिम् (ब्रह्म-
 लोके महीयते); समु. १६५.

मणीनामपवेधे च दण्डः प्रथमसाहसः ॥
 सभैर्हि विपमं यस्तु चरेद्वै मूल्यतोऽपि वा ।
 स प्राप्नुयाद्दमं पूर्वं नरो मध्यममेव वा ॥
 बन्धनानि च सर्वाणि राजा मार्गे निवेशयेत् ।
 दुःखिता यत्र दृश्येरन् विकृताः पापकारिणः ॥
 प्राकारस्य च भेत्तारं परिखाणां च पूरकम् ।
 द्वाराणां चैव भङ्गकारं क्षिप्रमेव प्रवासयेत् ॥
 अभिचारेषु सर्वेषु कर्तव्यो द्विशतो दमः ।
 मूलकर्मणि चानाप्तैः कृत्यासु विविधासु च ॥
 अवीजविक्रयी चैव बीजोत्क्रष्टा तथैव च ।
 मर्यादाभेदकश्चैव विकृतं प्राप्नुयाद्ब्रधम् ॥
 सर्वकण्टकपापिष्ठं हेमकारं तु पार्थिवः ।
 प्रवर्तमानमन्याये छेदयेद्ब्रधशः क्षुरैः ॥
 सीताद्रव्यापहरणे शस्त्राणामौपधस्य च ।
 कालमासाद्य कार्यं च राजा दण्डं प्रकल्पयेत् ॥

सप्ताङ्गराज्यव्यसननिवारणचिन्तनम्

स्वाम्यमात्यौ पुरं राष्ट्रं कोशदण्डौ सुहृत्तथा ।
 सप्त प्रकृतयो ह्येताः सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते ॥
 सप्तानां प्रकृतीनां तु राज्यस्यासां यथाक्रमम् ।
 पूर्वं पूर्वं गुरुतरं जानीयाद्यसनं महत् ॥
 सप्ताङ्गस्येह राज्यस्य विष्टब्धस्य त्रिदण्डवत् ।
 अन्योन्यगुणवैशेष्यान्न किञ्चिदतिरिच्यते ॥
 तेषु तेषु तु कृत्येषु तत्तदङ्गं विशिष्यते ।
 येन यत्साध्यते कार्यं तत्तस्मिन् श्रेष्ठमुच्यते ॥
 चारेणोत्साहयोगेन क्रिययैव च कर्मणाम् ।
 स्वशक्तिं परशक्तिं च नित्यं विशान्महीपतिः ॥
 पीडनानि च सर्वाणि व्यसनानि तथैव च ।
 आरभेत ततः कार्यं संचिन्त्य गुरुलाघवम् ॥
 आरभेतैव कर्माणि श्रान्तः श्रान्तः पुनः पुनः ।
 कर्माण्यारभमाणं हि पुरुषं श्रीनिपेवते ॥

युगकृत् राजा

कृतं त्रेतायुगं चैव द्वापरं कलिरेव च ।
 राज्ञो वृत्तानि सर्वाणि राजा हि युगमुच्यते ॥
 कलिः प्रसुप्तो भवति स जाग्रद्द्वापरं युगम् ।
 कर्मस्वभ्युद्यतस्त्रेता विचरंस्तु कृतं युगम् ॥

(१) मस्मृ. ९।२९४-३२५.

देवकार्यकरणत् देवतामयो राजा

इन्द्रस्यार्कस्य वायोश्च यमस्य वरुणस्य च ।
 चन्द्रस्याग्नेः पृथिव्याश्च तेजोवृत्तं नृपश्चरेत् ॥
 वार्षिकान्श्चतुरो मासान् यथेन्द्रोऽभिप्रवर्षति ।
 तथाऽभिवर्षेत्स्वं राष्ट्रं कामैरिन्द्रव्रतं चरन् ॥
 अष्टौ मासान् यथादित्यस्तोयं हरति रश्मिभिः ।
 तथा हरेत् करं राष्ट्रान्नित्यमर्कव्रतं हि तत् ॥
 प्रविश्य सर्वभूतानि यथा चरति मारुतः ।
 तथा चारैः प्रवेष्टव्यं व्रतमेतद्वि मारुतम् ॥
 यथा यमः प्रियद्वेष्यौ प्राप्ते काले नियच्छति ।
 तथा राज्ञा नियन्तव्याः प्रजास्तद्वि यमव्रतम् ॥
 वरुणेन यथा पार्श्वेर्द्ध एवाभिट्श्यते ।
 तथा पापान्निगृहीयाद्व्रतमेतद्वि वारुणम् ॥
 परिपूर्णं यथा चन्द्रं दृष्ट्वा हृष्यन्ति मानवाः ।
 तथा प्रकृतयो यस्मिन् स चान्द्रव्रतिको नृपः ॥
 प्रतापयुक्तस्तेजस्वी नित्यं स्यात्पापकर्मसु ।
 दुष्टसामन्तहिस्रश्च तदाग्नेयं व्रतं स्मृतम् ॥
 यथा सर्वाणि भूतानि धरा धारयते समम् ।
 तथा सर्वाणि भूतानि विभ्रतः पार्थिवं व्रतम् ॥
 एतैरुपायैरन्यैश्च युक्तो नित्यमतन्द्रितः ।
 स्तेनान् राजा निगृहीयात्स्वराष्ट्रे पर एव च ॥

ब्राह्मणरक्षणं राजधर्मः

परामप्यापदं प्राप्ते ब्राह्मणात् प्रकोपयेत् ।
 ते ह्येनं कुपिता हन्युः सद्यः सबलवाहनम् ॥
 यैः कृतः सर्वभक्ष्योऽग्निरपेयश्च महोदधिः ।
 क्षयी चाप्यायितः सोमः को न नश्येत्प्रकोप्य तान् ॥
 लोकानन्यान् सृजेयुर्ये लोकपालान्श्च कोपिताः ।
 देवान् कुर्युर्देवान्श्च कः क्षिप्वंस्तान् समृध्नुयात् ॥
 यानुपाश्रित्य तिष्ठन्ति लोका देवाश्च सर्वदा ।
 ब्रह्म चैव धनं येषां को हिंस्यात्तान् जिजीविषुः ॥
 अविद्वान्श्चैव विद्वान्श्च ब्राह्मणो दैवतं महत् ।
 प्रणीतश्चाप्रणीतश्च यथाभिदैवतं महत् ॥
 इमशानेष्वपि तेजस्वी पावको नैव दुष्यति ।
 ह्ययमानश्च यज्ञेषु भूय एवाभिवर्धते ॥
 एवं यद्यप्यनिष्टेषु वर्तन्ते सर्वकर्मसु ।
 सर्वथा ब्राह्मणाः पूज्याः परमं दैवतं हि तत् ॥

क्षत्रस्यातिप्रवृद्धस्य ब्राह्मणान् प्रति सर्वशः ।
 ब्रह्मैव संनियन्तु स्यात्क्षत्रं हि ब्रह्मसंभवम् ॥
 अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्नमनो लोहमुत्थितम् ।
 तेषां सर्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति ॥
 नाब्रह्म क्षत्रमृषोति नाक्षत्रं ब्रह्म वर्धते ।
 ब्रह्म क्षत्रं च संपृक्तमिह चामुत्र वर्धते ॥
 दत्त्वा धनं तु विप्रेभ्यः सर्वदण्डसमुत्थितम् ।
 पुत्रे राज्यं समासृज्य कुर्वीत प्रायणं रणे ॥

लोकहितेषु भृत्यनियोजनम्

एवं चरन् सदा युक्तो राजधर्मेपु पार्थिवः ।
 हितेषु चैव लोकस्य सर्वान् भृत्यान् नियोजयेत् ॥
 एषोऽखिलः कर्मविधिरुक्तो राज्ञः सनातनः ॥

देशधर्मपालनम्

देशधर्मान् जातिधर्मान् कुलधर्माश्च शाश्वतान् ।
 पापण्डगणधर्माश्च शास्त्रेऽस्मिन्नुक्तवान् मनुः ॥
 सद्विराचरितं यत्स्याद्दार्मिकैश्च द्विजातिभिः ।
 तद्देशकुलजातीनामविरुद्धं प्रकल्पयेत् * ॥

परस्वानादान-स्वार्थसंग्रहादयो राजधर्माः

अनादेयं नाददीत परिक्षीणोऽपि पार्थिवः ।
 न चादेयं समृद्धोऽपि सूक्ष्ममप्यर्थमुत्सृजेत् ॥

करदण्डशुल्कादि शास्त्रविहितं वर्जयित्वा अन्यत्पौरधन-
 मनादेयं राज्ञः क्षीणकोशस्यापि । यत्तु शास्त्रन्यायागतं
 रक्षानिवेशधनं तत्सूक्ष्मं कार्पापणमात्रमपि न त्यजेत् ।
 तदुक्तं— 'वल्मीकपथवद्राजा कोशवृद्धिं तु कारयेत्'
 इति । मेधा.

अनादेयस्य चादानादादेयस्य च वर्जनान् ।
 दौर्बल्यं ख्याप्यते राज्ञः स प्रेत्येह च नश्यति ॥

अनादानाहमनादेयम् । अहं कृत्यस्तच्च दर्शितम् ।
 दौर्बल्यं ख्याप्यते प्रकृतिभिरस्मान् दण्डयति स्तेनाटविक-
 सामन्तादीन् न शक्तो विजेतुमिति । परे अस्याशक्तिं

* व्याख्यासंग्रहः स्वलादिनिर्देशश्च दर्शनविधौ (पृ. ७७)

द्रष्टव्यः ।

(१) मसृ. १११८.

(२) मसृ. ८१७०; समु. ७०.

(३) मसृ. ८१७१.

१ स्वश.

प्रथयन्ति राष्ट्रीयाः अतस्तैरभिशोच्यमानो विरक्तप्रकृति-
 रिह नश्यति आदानादिह, प्रेत्य वाधर्मदण्डनात् । मेधा.
 स्वादानाद्वर्णसंसर्गात्त्वबलानां च रक्षणान् ।
 बलं संजायते राज्ञः स प्रेत्येह च वर्धते ॥

स्वस्य न्यायप्रातस्यादानं, शोभनं वाऽऽदानं,
 भव्यमेव शोभनं, वर्णयोरेव संसर्गः समानजातीयैर्वर्ण-
 संसर्गः द्विष्टत्वात्संसर्गस्य च संबन्धिनोरश्रुतत्वाद्द्वर्णानां
 प्रस्तुतत्वात्तत्रैवापेक्षा युक्ता । यस्तु वर्णानामवान्तरप्रभवैः
 संसर्गो नासौ वर्णानामेव संबन्धितया व्यपदेष्टुं शक्यते ।
 कश्चित्तु नकारं पठति वर्णसंसर्गादिति, सर्वथा वर्ण-
 संकरप्रतिषेधानुवादोऽयम् । दुर्बलानां बलवद्विद्वेषिभिरभि-
 भूयमानानां तेभ्यस्त्राणाद्धेतोः राज्ञो बलं संजायते ।
 सम्यग्व्यवहारदर्शनं कर्तव्यं अधर्मदण्डनं च न कर्तव्यमि-
 त्येतद्विशेषाः पठिष्यन्ते श्लोकानामर्थवादाः । मेधा.

तस्माद्यम इव स्वामी स्वयं हित्वा प्रियाप्रिये ।

वर्तेत याम्यया वृत्त्या जितक्रोधो जितेन्द्रियः ॥

तथा चैतदेव प्रपञ्चयति । अयं सेवक आत्मीयोऽतः

प्रियः न केवलं राष्ट्रवासी, यस्यैव राष्ट्रं तमेवावतिष्ठतेऽतो-
 ऽप्रियः (!) । तद्धि हित्वा यमवत्प्रजासु तुल्यः परिपालने
 व्यवहारे च स्यात् । ईदृशी हि यमस्य वृत्तिर्दृष्टा ।
 यमस्येत्यगो वाधकं तत्रौपसंख्यानिकं यकारमिच्छन्ति ।
 कः पुनर्यमतुल्यतां भजति जितक्रोधो जितेन्द्रियः । राग-
 द्वेषौ जयेत् प्रसङ्गाख्यानेन । मेधा.

याज्ञवल्क्यः

प्रकीर्णकस्वरूपम्

सांप्रतं प्रकीर्णकाख्यं व्यवहारपदं प्रस्तूयते । तल्लक्षणं
 च कथितं नारदेन—'प्रकीर्णकेषु विशेषा व्यवहारा नृपा-
 श्रयाः । राज्ञामाज्ञाप्रतीघातस्तकर्मकरणं तथा ॥ पुरः-
 प्रदानं संभेदः प्रकृतीनां तथैव च । पाखण्डिनैगमश्रेणी-
 गणधर्मविपर्ययाः ॥ पितापुत्रविवाद्श्च प्रायश्चित्तव्यति-
 क्रमः । प्रतिग्रहविलोपश्च कोपश्चाश्रमिणामपि ॥ वर्णसं-
 करदोषश्च तद्वृत्तिनियमस्तथा । न दृष्टं यच्च पूर्वेषु सर्वं

(१) मसृ. ८१७२; मेधा. द्र्णसं (द्र्णोसं); गोरा.
 बलं ... राज्ञः (बलवान् ख्याप्यते राजा); मच. द्र्णं (द्र्मं).

(२) मसृ. ८१७३; व्यक. ५; स्मृच. २४ याज्ञ-
 वल्क्यः; नृम. ७ मम (द्र्मं); प्रका. ३७ याज्ञवल्क्यः; समु.
 ९ याज्ञवल्क्यः.

तस्यात् प्रकीर्णकम् ॥' इति । प्रकीर्णके विवादपदे ये विवादा राजाशोलङ्घनतदाशाकरणादिविषयास्ते नृपसमवायिनः । नृप एव तत्र स्मृत्याचारव्यपेतमार्गे वर्तमानानां प्रतिकूलतामास्थाय व्यवहारनिर्णयं कुर्यात् । एवं च वदता यो नृपाश्रयो व्यवहारस्तत्प्रकीर्णकमित्यर्थाल्लक्षितं भवति । मिता.

नृपाश्रितो व्यवहारः — राजशासनविषयांते पारदार्थ्य-
चौर्यकर्तुर्मोचने च दण्डः

ऊनं वाऽप्यधिकं वाऽपि लिखेद्यो राजशासनम् ।
पारदारिकचौरं वा मुञ्चतो दण्ड उत्तमः ॥

(१) यत्पूर्वप्रकरणेष्वनुक्तं, तत् पूर्वनिर्णीतव्यवहार-परिपूरणायैदानीमाह — न्यूनमिति । शासनवचनं सर्व-लख्यलक्षणार्थम् । लेखयिता लेखको वा न्यूनातिरिक्तादि-लेख्यदोषकर्ता, रक्षणार्पितं पारदारिकादिकं मोक्तुकाम उत्तमसाहसं दण्ड्यः । विश्व. २।२९८

(२) तत्रापराधविशेषेण दण्डविशेषमाह — ऊन-मिति । राजदत्तभूमेर्निबन्धस्य वा परिमाणान्यूनत्वमा-धिक्यं वा प्रकाशयन् राजशासनं योऽभिलिखति यश्च पारदारिकं चौरं वा गृहीत्वा राजेऽनर्पयित्वा मुञ्चति तावुभावुत्तमसाहसं दण्डनीयौ । मिता.

(३) अधुना प्रकीर्णकाख्यं विवादपदं प्रस्तौति—ऊन-मिति । दत्तस्य भूम्यादे राजनिर्दिष्टं यत्परिमाणं तच्छासने न लिखति, किन्तु ततो न्यूनमधिकं वा यः शासन-लेखनेऽधिकृतः स लिखेत् । यश्चौरादिग्रहणेऽधिकारी चौरं पारदारिकमन्यं वा दण्डनीयं गृहीत्वा राजाज्ञामन्तरेण मुञ्चेत् स उत्तमसाहसं दण्डनीयः । अप.

(१) यास्मृ. २।२९५; अपु. २२७।६३-४ दारिकचौरं वा (जायिकचौरौ च) : २५८।७४; विश्व. २।२९८ ऊनं वाऽप्य (न्यूनमभ्य) चौरं (चौरौ); मिता. वाऽप्य (वाऽभ्य); अप. २।२९४ लिखेद्यो (यो लिखेद्) चौरं (चौरौ); व्यक्र. १२२ चौरं (चौरौ) यमः; स्मृच. ३३२ वाऽप्य (वाऽभ्य) चौरं (चौरौ); विर. ३६९ व्यकवत्; पमा. ५८० ऊनं (न्यूनं) शेषं मितावत्; विचि. १६२ ऊनं (न्यूनं) लिखेद्यो (लिखतो) चौरं (चौरान्); दवि. २६५ लिखेद्यो (लिखतो) चौरं वा (चौराणां) : ३३६ चौरं वा (चौरौ च) उक्तः; वीमि. ; व्यग्र. ५६९ पमावत्; व्यम. १०९ व्यकवत्; वित्ता. ८२७ ऋतो (ऋते) शेषं मितावत्; राकौ. ४९४ ऊनं

(४) राजाज्ञाप्रतीघातविशेषे केनचित्कृते राज्ञा स्वय-मन्विष्य भाविते दण्डमाह याश्वल्क्यः — ऊनमिति । अन्यूनानतिरेकेण लेखनस्यादुष्टलक्षणस्य च राजादिष्टस्या-तिक्रमे तदाज्ञाप्रतिघातकत्वेनातिदौष्ट्यादुत्तमसाहस-दण्डोऽत्र ग्राह्य इत्यर्थः । स्मृच. ३३२

(५) आद्येनापिकारेण विरुद्धार्थशिष्टस्य, द्वितीयेन लेखनस्य समुच्चयः । × वीमि.

नृपाश्रितो व्यवहारः—राजपुरुषाणां कर्मकारिणां कार्येष्वप-
राधविचारः । श्रोत्रियसत्कारः ।

ये राष्ट्राधिकृतास्तेषां चारैर्ज्ञात्वा विचेष्टितम् ।
साधून् संमानयेद्राजा विपरीतांश्च घातयेत् * ॥
उत्कोचजीविनो द्रव्यहीनान् कृत्वा विवासयेत् ।
सहानमानसत्कारान् श्रोत्रियान् वासयेत्सदा * ॥
नृपाश्रितो व्यवहारः—पीडाकृद्भयः प्रजा रक्षणीया
चाटतस्करदुर्वृत्तमहासाहसिकादिभिः ।

पीड्यमानाः प्रजा रक्षेत्कायस्थैश्च विशेषतः = ॥

नृपाश्रितो व्यवहारः — कुलजातिश्रेणिगणजानपदात्मको लोकः
स्वकर्माणि स्थाप्यः प्रतिपिडाच्च वारणीयः

कुलानि जातीः श्रेणीश्च गणान् जानपदानपि ।
स्वधर्माच्चलितान् राजा विनीय स्थापयेत्पथि + ॥

+ प्रकीर्णकत्वेन संगृहीताः केचिच्चवहाराः

अभक्ष्येण द्विजं दूष्य दण्ड उत्तमसाहसम् ।
मध्यमं क्षत्रियं वैश्यं प्रथमं शूद्रमधिकम् ॥
कूटस्वर्णव्यवहारी विमांसस्य च विक्रयी ।
अङ्गहीनस्तु कर्तव्यो दाप्यश्चोत्तमसाहसम् ÷ ॥

(न्यूनं) चौरं (चौरौ); सेतु. ३०७ विचिवत्; समु. १६५ मितावत्.

× शेषं मितावत् ।

* व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च राजनीतिकाण्डे संग्रहीष्यते ।

= व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च दण्डमातृकाप्रकरणे (पृ. ५८४) द्रष्टव्यः ।

+ अत्र याश्वल्क्येन अन्यप्रकरणेषु अनुक्तोऽध्यायान्ते चोक्तो व्यवहारः संगृहीतः । व्याख्यानादिकं च तत्तत्प्रकरणे द्रष्टव्यम् ।

† व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च साहसप्रकरणे (पृ. १६३६) द्रष्टव्यः ।

÷ व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च रतयप्रकरणे (पृ. १७३२-३) द्रष्टव्यः ।

चतुष्पादकृतो दोषो नापैहीति प्रजल्पतः ।
 काष्ठलोष्टेषुपाषाणबाहुयुग्यकृतस्तथा ॥
 छिन्ननस्येन यानेन तथा भग्नयुगादिना ।
 पश्चाच्चैवापसरता हिंसने स्वाम्यदोषभाक् ॥
 शक्तोऽप्यमोक्षयन् स्वामी दंष्ट्रिणां गृह्णिणां तथा ।
 प्रथमं साहसं दद्याद्विक्रुष्टे द्विगुणं तथा ॥
 जारं चैरेत्यभिवदन् दाप्यः पञ्चशतं दमम् ।
 उपजीव्य धनं सुञ्चस्तदेवाष्टगुणीकृतम् ÷ ॥
 राज्ञोऽनिष्टप्रवक्तारं तस्यैवाक्रोशकारिणम् ।
 तन्मन्त्रस्य च भेत्तारं छित्त्वा जिह्वां प्रवासयेत् ॥
 मृताङ्गलम्विक्रेतुर्गुरोस्ताडयितुस्तथा ।
 राजयानासनारोहुर्दण्ड उत्तमसाहसः * ॥
 द्विनेत्रभेदिनो राजद्विष्टादेशकृतस्तथा ।
 विप्रत्वेन च शूद्रस्य जीवतोऽष्टशतो दमः * ॥
 दुर्दृष्टांस्तु पुनर्दृष्ट्वा व्यवहारान्नुपेण तु ।
 सभ्याः सजयिनो दण्डया विवादाद्द्विगुणं दमम्+ ॥
 यो मन्येताजितोऽस्मीति न्यायेनापि पराजितः ।
 तमायान्तं पुनर्जित्वा दापयेद्द्विगुणं दमम् + ॥
 राज्ञोऽन्यायेन यो दण्डो गृहीतो वरुणाय तम् ।
 निवेद्य दद्याद्विभ्रेभ्यः स्वयं त्रिशद्गुणीकृतम् × ॥

नारदः

प्रकीर्णकपदस्य लक्षणं, तद्भेदाश्च

प्रकीर्णके पुनर्ज्ञेया व्यवहारा नृपाश्रयाः ।

राज्ञामाज्ञाप्रतीघातस्तत्कर्मकरणं तथा ॥

॥ व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च दण्डपारुष्यप्रकरणे (पृ. १८१९-२०) द्रष्टव्यः ।

÷ व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च साहसप्रकरणे (पृ. १६३६) द्रष्टव्यः ।

§ व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च वाक्पारुष्यप्रकरणे (पृ. १७८३) द्रष्टव्यः ।

* व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च साहसप्रकरणे (पृ. १६३७) द्रष्टव्यः ।

+ व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च पुनर्न्यायप्रकरणे (पृ. ५४७) द्रष्टव्यः ।

× व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च दण्डमातृकाप्रकरणे (पृ. ५८६) द्रष्टव्यः ।

(१) नासं. १९११; नास्मृ. २०११ ज्ञेया ... .. श्रयाः (ज्ञेयो व्यवहारो नृपाश्रयः); अपु. २५३।३० पूर्वीषे (प्रकी-

पुंरप्रदानं संभेदः प्रकृतीनां तथैव च ।

पाषण्डनैगमश्रेणीगणधर्मविपर्ययः ॥

पितापुत्रविवादश्च प्रायश्चित्तव्यतिक्रमः ।

प्रतिग्रहविलोपश्च कोप आश्रमिणामपि ॥

वैर्णसंकरदोषश्च तद्दृष्टिनिवयमस्तथा ।

न दृष्टं यच्च पूर्वेषु सर्वं तत्स्यात्प्रकीर्णकम्* ॥

* मिता. व्याख्यान 'ऊनं वाऽप्यधिकं' इति यावत्स्वय-
 वचने (पृ. १९३१) द्रष्टव्यम् । पमा., वीमि., व्यप्र., व्यउ.
 मितावत् ।

र्णकः पुनर्ज्ञेयो व्यवहारो निराश्रयः) त्कर्म (त्कर्मा) ; मिता. २।२९५ (क) णके पुनर्ज्ञेया (णकेषु विशेष्या) ; व्यक. १६३ बहून्यक्षराणि गलितानि, अतः पाठो नोद्भूतः; स्मृच. ९ : ३३१ उक्तः; विर. ६२१ पूर्वीषे (प्रकीर्णकः पुनर्ज्ञेयो व्यवहारो नृपाश्रयः); पमा. ५७९ मितावत्; व्यनि. ५२३ विरवत्; दवि. २६२ नास्मृवत्; सवि. ४९६ त्कर्मकरणं तथा (त्कर्माकरणानि च) ; वीमि. २।२९५ मितावत्; व्यप्र. ५६८; व्यउ. १६४; राको. ४९४ त्कर्म (त्कर्मा) शेषं मितावत्; बाल. २।२९५ ' प्रकीर्णकं पुनर्ज्ञेयो व्यवहारो नृपाश्रयः ' इति कल्पतरुपाठः; समु. १६५.

(१) नासं. १९१२ प्रदानं (प्रधान) र्ययः (र्ययाः); नास्मृ. २०।२; मिता. २।२९५ पुर (पुरः) षण्ड (खण्डि) र्ययः (र्ययाः); व्यक. १६३ पुरप्रदानं (पुरःप्रधान); स्मृच. ९ प्रदानं (प्रमाणं) र्ययः (र्ययाः) : ३३२ प्रदानं (प्रमाणं); विर. ६२१ षण्ड (पण्डि) शेषं नासंवत्; पमा. ५७९ पुरप्रदानं (पुनः प्रमाण) र्ययः (र्ययाः); व्यनि. ५२३ प्रदानं (प्रधान); दवि. २६२ व्यनिवत्; सवि. ४९६ प्रदानं संभेदः (प्रमाणसंभेदाः) र्ययः (र्ययाः); वीमि. २।२९५ संभेदः (भेदश्च) षण्ड (खण्डि) र्ययः (र्ययाः); व्यप्र. ५६८ पुरप्रदानं (पुरः प्रमाणं) षण्ड (खण्ड) र्ययः (र्ययाः); व्यउ. १६४ षण्ड (खण्डि); समु. प्रदानं (प्रमाणं).

(२) नासं. १९१३ पिता (पितृ); नास्मृ. २०।३; मिता. २।२९५ (क) कोप आ (कोपश्चा) ; व्यक. १६३; स्मृच. ९, ३३२; विर. ६२१ कोप (लोप) शेषं नासंवत्; पमा. ५७९ कोप (लोप); व्यनि. ५२३ नासंवत्; दवि. २६२ ग्रह ... .. कोप (ग्रहावलोपश्च लोप); सवि. ४९६ क्रमः (क्रमाः) कोप (लोप); वीमि. २।२९५ मितावत्; व्यप्र. ५६९; व्यउ. १६४; समु. १६५.

(३) नासं. १९१४ सर्वं ... णकम् (तत्सर्वं स्यात्प्रकीर्णके); नास्मृ. २०।४ नासंवत्; मिता. २।२९५. (ख) णकम्

(१) नृपेण यद्यत्स्वाशातिक्रमादौ प्रतिवादित्वमास्थाय निर्णेतव्यं, यच्च ऋणादानादिपूर्वोक्तपदेषु नोक्तं, तत्सर्वं प्रकीर्णकाख्यं पदमित्यर्थः । स्मृच. ९

प्रतीघातो भङ्गः । तत्कर्म सिंहासनाधिरोहणादि-राजकर्म । पुरप्रमाणं पौरचरितलेख्यप्रमाणम् । संभेदः प्रकृतीनां राज्याङ्गानां मर्मोद्भेदो दूषणैः प्रसिद्धैः । पाषण्डादयः प्राग्नेकधा व्याख्याताः । परधर्माणां करणं धर्मविपर्ययः । पितापुत्रविवादोऽत्र ऋणादानाद्यनन्तर्भूतोऽभिहितः । न दृष्टं यच्च पूर्वेष्विति प्रागुक्त-सर्वशेषतयाऽभिधानात् । स्मृच. ३३२

(२) पुरशब्दश्च पुरवासिलोकपरः । नैगमा वणिजः, श्रेण्यः अन्यदेशपण्योपजीविनो वणिजः, तद्वृत्तिनियम-स्तेषां वर्णानां वृत्तिनियमः, पूर्वेषु विवादपदेषु यत्किञ्चिद्विधेयं निषेधं च पूर्वं नोक्तं, तत्प्रतिपादनाय प्रकीर्ण-कमारभ्यते । विर. ६२२

(३) राज्ञ आज्ञाप्रतीघात आदेशलङ्घनं, तत्कर्म-करणं तदसाधारणक्रियाचरणम् । पुरशब्दः पुरवासि-लोकपरः, नैगमाः अत्र वणिजः, नानापौरसमूह इति हलायुधः । श्रेण्यो वणिज एवान्यदेशपथोपजीविनः । एककर्मप्रवृत्ता वणिकृष्णीवलादय इति कल्पतरुः । तद्वृत्ति-नियमस्तेषां वर्णानां प्रवृत्तिनियमः । दवि. २६२

(४) एतद्वचनं नारदीयम् । नारदोक्ताष्टादशविवाद-पदमध्यगतसप्तदशविवादिषु यत्रोक्तं तदेव प्रकीर्णकं कथि-तम् । अस्मदीयस्मृतिनिबन्धस्तु सर्वस्मृतिसमुच्चय इति तदनुसारेण प्रतिपाद्ये तत्तदाकाङ्क्षावशात् तत्र तत्र विवादपदे राजैकनियता अपि व्यवहारा निर्णीताः । अत्र व्यवहारपदे प्रकीर्णकाख्ये मदीयग्रन्थानुसारेण नारदीयानुसारेण च यत्पूर्वं नोक्तं तदेव कथ्यते । तथा हि— राज्ञाज्ञाप्रतीघात इत्यस्यार्थः, राज्ञाऽस्मै ब्राह्मणाय क्षत्रियाय वा एतावद्द्रव्यं देयं इत्याज्ञायां दत्तायां यस्तु न करोति तेन द्रव्यं तस्मै

(र्णके); व्यक. १६३; स्मृच. ९, ३३२; मसु. ८।८ उक्तः; विर. ६२२; पमा. ५७९; व्यनि. ५२३ दोषश्च (हेतुश्च) शेषं नासंबतः; दवि. ३५, १२२ उक्तः; २६२ पू; सवि. ४९६ वर्ष (धर्म); व्यप्र. ५६९ त्तिनि (त्तिनि); व्यउ. १६४; विता. ८२६ उक्तः; समु. १६५.

दापयित्वा स तद्विगुणं दण्ड्य इति । तदाह विष्णुः— 'आज्ञाप्रतिघाते द्विगुणो दमः' इति । अय-मर्थः— द्विगुण इति द्वैगुण्योक्त्यैवाज्ञतं द्रव्यं तस्मै दापयितव्यमिति ज्ञायत इति भारुचिः । तत्कर्मकरणानी-त्यस्यार्थः— तस्य राज्ञः कर्म राज्यं तस्य करणं मुद्रिका-मगृहीत्वेति शेषः । 'अनादिष्टः सन्नध्वक्षतां व्रजति तदनुसारेण दण्ड्यः' इति विष्णुस्मरणात् । पुरप्रमाण-संभेदाः— पुरं प्रसिद्धं प्रमाणानि साधनानि हस्त्यश्च-रथपदातिप्रभृतीनि तेषां संभेदः शत्रूणां आवेदनं मर्मो-द्धाटनमिति यावत् । प्रकृतीनां त्वमात्यानां परस्पर-पैशुन्यकथनेन भेदकरणम् । तथा च संवर्तः—'अमा-त्यानां च पैशुन्ये पुरमानप्रभेदने । मध्यमं चोत्तमं चैव दण्ड एष क्रमोदितः ॥' इति । यथाक्रमं प्रकृतीनां पैशुन्ये मध्यमसाहसं पुरप्रमाणमर्मकथने उत्तमसाहसं दण्ड्यः । चकाराच्छारीरो दण्डो यथार्ह इति । अत्र पैशुन्यशब्दः भावे ष्ययन्तः । पिशुनस्य भावः पैशुन्यम् ।

पापण्डनैगमश्रेणिगणधर्मविपर्यया इति । अस्यार्थः— पापण्डिनां धर्माः पट्टणे अस्मिन् स्थले पापण्डिनः स्थापयितव्याः, नैगमा अपि श्रेण्योऽपि गणा अपीत्यादिप्रतिनियतस्थलावस्थानानि धर्माः तेषां विपर्ययो न तु कुङ्कुमवसन्तान्दोलिकादयस्तेषां समयानपाकर्माख्ये प्रतिपादितत्वात् । तेषां विवादानां वादिप्रतिवादिस्त्रावे चतुर्व्यापित्वसद्भावात् राजैकनियतत्वाभावाच्च ।

पितापुत्रविवादश्चेति । अयमर्थः— यः कश्चिद्द्वन्द्वीकृतो वा देशान्तरगतो वा चिरकालमपि स्थित्वा समागत्यासौ मम पिता असौ पुत्र इत्यादि, पितृपुत्रग्रहणं पत्न्यादीना-मुपलक्षकम् । असौ मम पतिरियं पत्नीत्यादि, अत्र साक्षिणो न सन्ति स्वयं तु न जानन्ति दिव्यादिकं नाव-नरति शपथादिभिः शोधयितुमनुचितमिति, अतश्च राजैकनियतत्वात् राजैव निर्णयः कार्य इति । पितापुत्र-संशये निर्णयप्रकारमाह विष्णुः— 'पुत्रसंशये माता तमङ्गमारोपयेद्विकृतिश्चेन्नित्यः' इति । विकृतिः काम-विकारः । तद्विशतिवर्षीयमातृकपञ्चदशवर्षीयपुत्रविप-यम् (?) वृद्धमातृविषये तदभावाग्निर्णयान्तरमाहतुः शङ्क-लिखितौ— 'स्वपन्तं पुत्रमाहूय ज्ञातव्यम्' इति । एकेना-पि प्रकारेण निर्णयाभावे अभिधत्तस्य राज्ञो हृदयमेव

प्रमाणमित्याह विष्णुः— 'अत्र राज्ञो हृदयमेव प्रमाणम्' इति । अत एवाह कालिदासः— 'सतां हि संदेहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणस्य वृत्तयः' इति । प्रायश्चित्तव्यतिक्रम इत्यस्यार्थः— प्रायश्चित्तकरणव्यतिक्रमः । तद्व्यतिक्रमे प्रायश्चित्तं कारयितव्यमिति प्रायश्चित्तकरणस्य राजैकनियतत्वात् राजैव प्रायश्चित्तं कार्यमिति । तथा च देवलः— 'कृच्छ्राणां दापको राजा निर्देष्टा धर्मपालकः' इति । महापापेषु कृच्छ्राणां प्रायश्चित्तानां दापको राजा भवति । ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तेषु राजाज्ञां विना द्विजाद्यैः प्रायश्चित्तं न प्रवर्तयितव्यमित्यणवकारः ।

प्रतिग्रहविलोपश्चेति प्रतिग्रहशब्देन स्वाध्यायग्रहणं लक्ष्यते । परकृतोपसर्गात्त्रैविद्यवृद्धानामाक्रोशं वेदाध्ययनविषयं कृत्वा तत्परिपालनं कर्तव्यम् । तस्य राजैकनियतत्वात् ।

लोप आश्रमिणामपीति, अस्यार्थः— आश्रमिणां ब्रह्मचारिणहिवानप्रस्थयतीनां तद्विशेषाणां कुटीचक्रबृहदकहंसपरमहंसानां एकतीर्थ्यादीनां लोपः तद्धर्मलोपः स च निर्वाहः । यतीनां मध्ये यस्तु भ्रष्टः स तु राज्ञो दास इति पूर्वमेव प्रतिपादितत्वात् तदेतद्विषयं न भवतीत्यवगन्तव्यम् ।

सर्वसकरदोषः स्पष्ट एव । तद्वृत्तिनियमः सोऽपि स्पष्टः । न दृष्टं यच्च पूर्वेष्विति । अयमर्थः— यस्तु ग्रामेऽभिशास्तः प्रत्यर्थी नास्ति ग्रामीणास्तु अभिशाप इति वदन्ति तत्र राज्ञा निर्णयः कार्यं इत्याद्यूह्यम् ।

सवि. ४९६-९

(५) राजाश्रया व्यवहाराः प्रकीर्णकेऽस्मिन् विवादपदे । एते व्यवहाराः— राजाज्ञाप्रतीघातस्तस्य यत्कर्म तत्करणं स्वयं निग्रहकरणं तेन वा यत् कर्म कर्तव्यं एवं चैवं चेति । एते एवमादयः । पूर्वेषु च वादेषु यत्रोक्तमृणादानादिषु परीक्षोपायादि तत्सर्वं प्रकीर्णके द्रष्टव्यम् । यथैवैते दोषा न संभवन्ति, तथा कर्तव्यमित्येव संक्षेपः ।

नाभा. १९१-४ (पृ. १७३)

व्य. कां. २४३

राज्ञा चतुर्वर्णाश्रमो लोकः स्वकर्मणि स्थाप्यः प्रतिषिद्धाच्च निवारणीयः

राजा स्ववहितः सर्वानाश्रमान् परिपालयेत् ।
उपायैः शास्त्रविहितैश्चतुर्भिः प्रकृतीस्तथा * ॥
यो यो वर्णोऽवहीयेत यश्चोद्रेकमनुव्रजेत् ।
तं तं दृष्ट्वा स्वतो मार्गात्प्रच्युतं स्थापयेत्पथि* ॥
अशास्त्रोक्तेषु चान्येषु पापयुक्तेषु कर्मसु ।
प्रसमीक्ष्यात्मना राजा दण्डं दण्ड्येषु पातयेत्* ॥
राजेति । चतुर्भिः सामादिभिः । गतार्थः शोषः ।
यो य इति । यो यो वर्णः स्वमार्गादपहीयेत उत्सृजेत्, यो बोद्रेकं गच्छेत्, तं तं नियम्यानुगृह्य स्वमार्गं स्थापयेत् ।

अशास्त्रोक्तेष्विति । अशास्त्रोक्तेषु प्रवर्तमानेष्वनुसूतं दण्डं धारयेत् । नाभा. १९५-७ (पृ. १७३)

श्रुतिस्मृतिन्यायाविरोधिराजशासनं प्रवर्तननिवर्तनात्मकम्

श्रुतिस्मृतिविरुद्धं च भूतानामहितं च यत् ।
न तत् प्रवर्तयेद्राजा प्रवृत्तं च निवर्तयेत् + ॥
न्यायापेतं यदन्येन राज्ञाऽज्ञानकृतं भवेत् ।
तदप्यन्यायविहितं पुनर्न्याये निवेशयेत् + ॥
राज्ञा प्रवर्तितान् धर्मान् यो नरो नानुपालयेत् ।
दण्ड्यः स पापो वध्यश्च लोपयन् राजशासनम् + ॥

कारुशिरिपप्रभृतीनां वृत्तिसाधनानि न हरणीयानि

आयुधान्यायुधीयानां बाह्यादीन् बाह्यजीविनाम् ।
वेश्यास्त्रीणामलङ्कारान् वाचातोद्यादि तद्विद्वाम् × ॥

यच्च यस्योपकरणं येन जीवन्ति कारुकाः ।

सर्वैस्वहरणेऽप्येतत् न राजा हर्तुमर्हति × ॥

* स्थलादिनिर्देशः दण्डमातृकाप्रकरणे (पृ. ५८६) द्रष्टव्यः ।

+ स्थलादिनिर्देशः दर्शनविधिप्रकरणे (पृ. ९०) द्रष्टव्यः ।
'न्यायापेतं' इत्यस्य नाभा, व्याख्यानं दण्डमातृकाप्रकरणे (पृ. ५८६) द्रष्टव्यम् । व्याख्यानान्तराणि च दर्शनविधौ कारुकायने (पृ. १०४) द्रष्टव्यानि ।

÷ स्थलादिनिर्देशः दण्डमातृकाप्रकरणे (पृ. ५८७) द्रष्टव्यः ।

× व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च दण्डमातृकाप्रकरणे (पृ. ५९०-९१) द्रष्टव्यः ।

राजशासनं लोकैर्नातिक्रमणीयम् । राजदण्डप्रयोजनम् ।

राजशासनप्रामाण्यम् ।

अनादिश्चाप्यनन्तश्च द्विपदां पृथिवीपतिः ।
 दीप्तिमत्त्वाच्छुचित्वाच्च यदि स्यान्न पथश्च्युतः*॥
 यद्दि राजा न सर्वेषां नियतं दण्डधारणम् ।
 कुर्यात्पथे व्यपेतानां विनश्येयुरिमाः प्रजाः ॥
 ब्राह्मण्यं ब्राह्मणो हन्यात् क्षत्रियः क्षात्रमुत्सृजेत् ।
 श्यकर्म जह्याद् वैश्यश्च शूद्रः सर्वान् विशेषयेत् ॥
 राजानश्चेन्नाभविष्यन् पृथिव्यां दण्डधारणे ।
 शूले मस्त्यानिवापक्ष्यन् दुर्बलान् बलवत्तराः ॥
 सतामनुग्रहो नित्यमसतां निग्रहस्तथा ।
 एष धर्मः स्मृतो राज्ञामर्थश्चापीडयन् प्रजाः ॥
 न लिप्यते यथा वह्निर्दहन शश्वदिमाः प्रजाः ।
 तथा न लिप्यते राजा दण्डं दण्ड्येषु पातयन् ॥
 आज्ञा तेजः पार्थिवानां सा च वाचि प्रतिष्ठिता ।
 ते यद् ब्रूयुरसत्सद्वा स धर्मो व्यवहारिणाम् ॥
 राजा नाम चरत्येष भूमौ साक्षात् सहस्रदृक् ।
 न तस्याज्ञां व्यतिक्रम्य संतिष्ठेन् प्रजाः क्वचित् ॥
 रक्षाधिकारादीशत्वाद् भूतानुग्रहदर्शनात् ।
 यदेव कुरुते राजा तत्प्रमाणमिति स्थितिः ॥
 विगुणोऽपि यथा स्त्रीणां पूज्य एव पतिः सदा ।
 प्रजानां विगुणोऽप्येवं पूज्य एव नराधिपः ॥
 राज्ञामाज्ञाभयाद्यस्मान्न च्यवेरन् पथः प्रजाः ।
 व्यवहारादतो ज्ञेयं संवृत्तं राजशासनम् ॥
 स्थित्यर्थं पृथिवीपालैश्चरित्रविपयाः कृताः ।
 चरित्रेभ्योऽस्य तत्प्राहुर्गरीयो राजशासनम् ॥
 तपःक्रीताः प्रजा राज्ञा प्रभुरासीत् ततो नृपः ।
 तस्मात्तद्वचसि स्थेयं वार्ता चासां तदाश्रया ॥
 देवकार्यकरणात् देवतामयो राजा, तस्य कर्तव्यानि
 पञ्च रूपाणि राजानो धारयन्त्यमितौजसः ।
 अग्नेरिन्द्रस्य सोमस्य यमस्य धनदस्य च + ॥

* 'अनादिश्चाप्यनन्तश्च' इत्यारभ्य 'तपःक्रीताः प्रजा राजा' इत्यन्तानां श्लोकानां व्याख्यानं स्थलादिनिर्देशश्च दण्डमातृका-प्रकरणे (पृ. ५८७) द्रष्टव्यः ।

+ 'पञ्च रूपाणि' इत्यारभ्य 'तस्य वृत्तिः प्रजारक्षा' इत्यन्तानां श्लोकानां व्याख्यानं स्थलादिनिर्देशश्च दण्डमातृकाप्रकरणे (पृ. ५८८) द्रष्टव्यः ।

कारणान्निर्निमित्तं वा यदा क्रोधवशं गतः ।
 प्रजा दहति भूपालस्तदाभिरभिधीयते ॥
 यदा तेजः समालम्ब्य विजगीषुरुदायुधः ।
 अभियाति परान् राजा नदेन्द्रः समुदाहृतः ॥
 विगतक्रोधसंतापो हृष्टरूपो यदा नृपः ।
 प्रजानां दर्शनं याति सोम इत्युच्यते तदा ॥
 धर्मासनगतः श्रीमान् दण्डं धत्ते यदा नृपः ।
 समः सर्वेषु भूतेषु तदा वैवस्वतो यमः ॥
 यदातिथिगुरुप्राज्ञान् भृत्यादीनवनीपतिः ।
 अनुगृह्णाति दानेन तदा स धनदः स्मृतः ॥
 तस्मात्तं नावजानीयान्नाक्रोशेच्च विशेषतः ।
 आज्ञायां चास्य तिष्ठेत् मृत्युः स्यात्तद्व्यतिक्रमे ॥
 तस्य वृत्तिः प्रजारक्षा वृद्धप्राज्ञोपसेवनम् ।
 दर्शनं व्यवहाराणामात्मनश्चाभिरक्षणम् ॥

ब्राह्मणसेवा राजधर्मः

ब्राह्मणानुपसेवेत नित्यं राजा समाहितः ।
 संयुक्तं ब्राह्मणैः क्षत्रं मूलं लोकाभिरक्षणे + ॥

ब्राह्मणस्य विशेषाधिकाराः

ब्राह्मणस्यापरीहारोऽजघन्यासनमग्रतः ।
 प्रथमं दर्शनं प्रातः सर्वेषां चाभिवदानम् × ॥
 अग्रं नवेभ्यः सस्येभ्यो मार्गदानं च गच्छतः ।
 भैश्चहेतोः परागारे प्रवेशश्चानिवारितः ॥
 समित्पुष्पोदकादानेष्वस्तेयं सपरिग्रहात् ।
 अनाक्षेपः परेभ्यश्च संभाषश्च परस्त्रिया ॥
 नदीष्ववेतनस्तारः पूर्वमुत्तारणं तथा ।
 तरेष्वशुल्कदानं च न चेद् वाणिज्यमस्य तत् ॥
 वर्तमानोऽध्वनि श्रान्तो गृह्णेत्रेकाशनः स्वयम् ।
 ब्राह्मणो नापराप्नोति द्वाविक्षू पञ्च मूलिकान् ॥
 नाभिश्शस्तान्न पतितान्न द्विषो न च नास्तिकान् ।
 न सोपधानान्निमित्तं न दातारं प्रपीड्य च ॥

+ व्याख्यानं स्थलादिनिर्देशश्च दण्डमातृकाप्रकरणे (पृ. ५८८) द्रष्टव्यः ।

× 'ब्राह्मणस्यापरीहारो' इत्यारभ्य 'वर्तमानोऽध्वनि' इत्यन्तानां लोकानां व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च दण्डमातृकाप्रकरणे (पृ. ५९१) द्रष्टव्यः ।

(१) नासं. १९१३८; नास्मृ. २०१४० न च (नापि) उत्तरार्धे (नोपसन्नान्निर्निमित्तं दातारं न प्रपीड्य च) ।

ब्राह्मणेन ब्राह्ममित्युक्तं, तदपवादः । अभिशस्ताञ्च
ब्राह्मम् । न पतितात् । न द्विषः वैरिणः नास्तिकाञ्च ।
भिन्नमर्यादो हि स भवति । सोपधाञ्च, व्याजेन यो
जीवति, सः । अनिमित्तं च । यज्ञादिनिमित्तमुद्दिश्य यो
ददाति, तस्यापीडया ब्राह्मम् । न ददातीत्येव सर्वम् ।
नाभा. १९।३८ (पृ. १७८)

आपदि ब्राह्मणवृत्तिः

आपत्स्वनन्तरा वृत्तिर्ब्राह्मणस्य विधीयते ।

वैश्यवृत्तिस्ततश्चोक्ता न जघन्या कथञ्चन ॥

(१) इदानीं आपद्ब्राह्मणवृत्तिरुच्यते — आपत्स्विति ।
ब्राह्मणस्य आपत्सु स्वकीयवृत्त्या कुटुम्भावर्तनपीडामु
अनन्तरवृत्तिरविरुद्धा । क्षत्रियवृत्तिरित्यर्थः । तथा
अवृष्ट्या कुटुम्भावर्तनपीडासु वृत्त्यसंभवे ततो वैश्यवृत्ति-
रुक्ता । न जघन्या कथमपि शूद्रवृत्तिर्न तस्येति ।
अभा. ४५

(२) आपत्प्रदर्शनार्थमुच्यते । आपत्स्विति बहुवचन-
निर्देशान्नैकस्यामापदीति गम्यते । अजीवनावस्थायामि-
त्यर्थः । तथाऽन्यत्राप्युक्तम् — ‘अजीवन्तस्त्वधमोणा-
नन्तरां पापीयसीं वृत्तिमातिष्ठेयुरिति । अनन्तरा
ब्राह्मणस्य क्षत्रियवृत्तिः, सा विधीयते । क्षत्रवृत्ती राज-
धर्मेषूक्ता । तत इति । तथाऽन्यजीवतो वैश्यवृत्तिरुक्ता ।
न जघन्या शूद्रवृत्तिः कस्याञ्चिदापदि । जघन्यशब्दो
ब्राह्मणवृत्त्यपेक्षया सर्वासां जघन्यत्वेऽपि सति द्वयोरनु-
शातत्वाद् वैश्यवृत्त्यनन्तरवचनाच्च शूद्रवृत्तिविषयः ।

नाभा. २।५२ (पृ. ३६)

न कथञ्चन कुर्वीत ब्राह्मणः कर्म वार्षलम् ।

वृषलः कर्म न ब्राह्मं पतनीये हि ते तयोः ॥

(१) वृषलशब्देन शूद्र उच्यते । तस्य कर्म सर्वा-
शित्वं सर्वधिक्रयत्वं च । एतद्वार्षलं कर्म ब्राह्मणः
कथमपि आपद्गतोऽपि न कुर्यात् । तथा ब्राह्मणस्य
यत्कर्म तत् शूद्रः सन् यज्ञोपवीतवेदाभ्ययनव्याहृतिहोमा-
दिकं न कथञ्चन कुर्वीत । पतनीये हि ते तयोः । इतरे-

(१) नासं. २।५२; नास्मृ. ४।५६; अभा. ४५.

(२) नासं. २।५३ ये हि ते (यौ हि तौ) ; नास्मृ.
४।५७; अभा. ४५.

तरविरुद्धकर्मणा । तयोर्ब्राह्मणवृषलयोः । पतनीये भवत
इत्यर्थः । अभा. ४५

(२) ब्राह्मणस्य वृषलवृत्तिनिषेधार्थं ‘न जघन्ये’ति
निषिद्धोऽर्थः पूर्वेणाधेनान्श्रुते । उत्कृष्टस्य निकृष्टकर्म-
प्रतिषेधात् निकृष्टस्योत्कृष्टकर्म गुणवत् स्यादिति
तन्निवृत्त्यर्थमाह न केनचिदपि प्रकारेण शौद्रं कर्म
ब्राह्मणः कुर्वीत शुश्रूपादि, शूद्रोऽपि तथैव ब्राह्मणकर्मा-
ध्यापनादि । यथा ब्राह्मणस्य शूद्रकर्म पतनीयं, तथा
शूद्रस्यापि ब्राह्मणकर्म । शूद्रस्य ब्राह्मणकर्मप्रतिषेधात्
क्षत्रियवैश्ययोरापदि अध्यापनाद्यस्तीति गम्यते । तथा च
श्रुतावप्युक्तं — ‘स ह श्वोभूते समित्याणिः केशिनी
राजानमाजगामे’ति । नाभा. २।५३ (पृ. ३६)

उत्कृष्टं चापकृष्टं च तयोः कर्म न विद्यते ।

मध्यमे कर्मणी हित्वा सर्वसाधारणे हि ते ॥

(१) शूद्रस्य ब्राह्मं उत्कृष्टं, ब्राह्मणस्य शूद्रकर्माप-
कृष्टम् । तत एव तयोस्ते कर्मणी निषिद्धे । ये तु मध्यमे
द्वे कर्मणी क्षत्रवृत्तिवैश्यवृत्तिश्च एते ब्राह्मणस्यापि
क्वचिदापत्काले विहिते । शूद्रस्यापि क्वचिदधिकापत्काले
विहिते इति । अभा. ४५

(२) उत्कृष्टनिकृष्टे ब्राह्मणशूद्रयोः कर्मणी न विद्येते ।
नोभे उभयोर्निषिद्धेते । ब्राह्मणस्यापकृष्टं शूद्रस्योत्कृष्टम् ।
कुत एतत् । द्वयोरात्मीययोर्विहितत्वात् । पूर्वोक्त एवा-
यमर्थः प्रयत्नेन वर्जनार्थः । मध्यमे कर्मणी हित्वा
वर्जयित्वा सर्वेषां त्रयाणां साधारणत्वात् तयोरापदि अना-
पदीति विशेषः । सर्वग्रहणाद् ब्राह्मणकर्मणः शूद्रस्य पत-
नीयवचनाच्च कृष्यादि पालनादि च शूद्रस्यापि कस्यां
चिदवस्थायां अनुजानाति । नाभा. २।५४ (पृ. ३६)

आपद् ब्राह्मणस्तीर्त्वा क्षत्रवृत्त्या भृते जने ।

उत्सृजेत् क्षत्रवृत्तिं तां कृत्वा पावनमात्मनः ॥

(१) यदा आपदा ब्राह्मणः क्षत्रियवृत्तिं कारितः,
तामापदं तीर्त्वा तां क्षत्रियवृत्तिमुत्सृजेत् । कृत्वा पावन-
मात्मनः । ब्राह्मणेपु प्रसह्य प्रायश्चित्तं भवतीत्यर्थः ।

अभा. ४५

(१) नासं. २।५४; नास्मृ. ४।५८; अभा. ४५.

(२) नासं. २।५५; नास्मृ. ४।५९ वृत्त्या भृते जने
(वृत्त्यजितैर्धनैः); अभा. ४५ भृते (श्रिते).

(२) आपत्सु ब्राह्मणः क्षत्रवृत्तिमाश्रयेदित्युक्तं, तत् क्रियन्तं कालमिति न ज्ञायते इत्यतो विशिनष्टि । आपदं तीर्त्वाऽतिक्रम्य । क्षत्रवृत्त्या भृते जने, क्षत्रवृत्त्येतद् भृते जन इत्यनेनापि संबध्यते । आपदां तरणं देवपितृकर्माद्यनुष्ठानं कृत्वा कलत्रं च भृत्वा जीवयित्वाऽतिक्रान्तायामापद्युत्सृजेत् क्षत्रवृत्तिम् । यथा आरोग्यार्थमौषधपानं रोगनिवृत्तावुत्सृज्यते, तथोत्सृज्य । पावनं शुद्धिं प्रायश्चित्तं, पूयते येन तत् पावनम् । यदत्रोक्तं तत् कुर्यात् ।
नाभा. २।५५ (पृ. ३७)

तस्यामेव तु यो वृत्तौ ब्राह्मणो रमते सदा ।

काण्डपृष्ठप्रश्नयुतो मार्गादपाङ्क्त्येयः प्रकीर्तितः ॥

(१) यः पुनस्तत्रैव रतिं चध्नाति स ब्राह्मणः काण्डपृष्ठ इति । पतितः क्षत्रिकः पतिताका स्त्रीवत्(?) स्वर्गात् च्यवतेऽसौ, पितृश्राद्धकर्मादिपु अपाङ्क्त्येयः प्रकीर्तितः ।
अभा. ४५

(२) यो नोत्सृज्यतिक्रान्तायामापदि, तस्यामेव क्षत्रवृत्तौ रमते रसात् तस्मिन्वास्वादात्, काण्डपृष्ठ आयुधजीवित्वं आपन्नः क्षत्रियभूत इत्यर्थः । मार्गाद् ब्राह्मणधर्मात् च्युतः प्रतिसिद्धसेवनाद् अपाङ्क्त्येयः । काण्डपृष्ठ इति स उक्तः । एतेन वैश्यवृत्तिरपि व्याख्याता—अस्यामप्येपा गतिः किं पुनर्वैश्यवृत्तिरिति ।
नाभा. २।५६ (पृ. ३७)

वैश्यवृत्ताविक्रेयं ब्राह्मणस्य पयो दधि ।

घृतं मधु मधूच्छिष्टं लाक्षाक्षाररसासवाः ॥

मांसौदनतिलक्षौमसोमपुष्पफलोपलाः ।

मनुष्यविपशस्त्रान्बुलवणापूपवीरुधः ॥

चेलकौशेयचर्मास्थिकुतपैकशफा मृदः ।

उदश्रित्केशपिण्याकशाकाद्रौपधयस्तथा ॥

(१) अत्र प्रसिद्धानि प्रतीतानि । मधूच्छिष्टं तुच्छकं मदनं (तुच्छकमदनं) च तदुच्यते (?) । धारा गुडाद्याः । रसा घृततैलाद्याः । आसवः सुरा । ओदनः कूरः । क्षौमं तसरः । सोमः यज्ञद्रव्यम् । उपलाः पाषाणाः । मनुष्यः पुरुषः । अम्बु पानीयम् । अपूपाः

(१) नासं. २।५६ ब्राह्म...सदा (रमते ब्राह्मणो रसात्) दपा (स्तोऽपा) ; नास्मृ. ४।६० ; अभा. ४५.

(२) नासं. २।५७-९ चेल (नील) द्रौष (दौष) ; नास्मृ. ४।६१-३ वृत्ताववि (वृत्त्या चावि) ; अभा. ४५.

पक्वान्मम् । वीरुधः गुल्मलतादयः । कौशेयं पट्टसूत्रम् । कुतपं ऊर्णासंभूतम् । एकशफाः एकसंतततसुरा अश्वसमाः । उदश्रित्कम् । केशाः चमराद्याः । पिण्याकः खलः । शाकानि आद्रौपधयः, एतद् ब्राह्मणस्याविक्रेयम् । श्लोकत्रयोद्दिष्टमिति । अभा. ४६

(२) वैश्येति । वैश्यवृत्त्या यदा जीवति, तदा अपवाद उच्यते । पयआदीन्यविक्रेयाणि । एतस्मादेव गम्यते वैश्यस्य पयआदिविक्रेये न दोष इति । मधूच्छिष्टं सिकथम् । धारा गुडादयः । रसास्तैलादयः । आसवः सुरा ।

मांसौदनेति । क्षौमग्रहणात् कार्पासानामदोषः । सोमो यज्ञे न विक्रेयः । उपला रत्नादयो दृपदन्ताः । वीरुधो लतावल्गवः । नील्या रक्तं नील वस्त्रादि । कौशसंभूतं कौशेयम् । छागरोमभिः क्रियते प्रस्तरणं कुतपः । एकशफा अश्वदयः । मृद्ग्रहणादन्येषां पार्थिवानां हरितालादीनामदोषः । केशाश्चामरादयः । शाकाद्या ओषधयः । ओषध्यः फलपान्ताः । नाभा. २।५७-९ (पृ. ३७-८)

ब्राह्मणस्य तु विक्रेयं शुष्कं दारु तृणानि च ।

गन्धद्रव्यैरकावेत्रतूलमूलकुशाहते ॥

(१) ब्राह्मणस्य तु वैश्यवृत्तावपि वर्तमानस्य शुष्कदारुणि तृणानि च शुष्काणि विक्रेयाणि । तत्र गन्धद्रव्यं उशीरवालकमुस्ताद्यम् । एरका पर्णिपुष्पग्रन्थीनि । वेत्रतूलमूलकुशाश्च प्रसिद्धाः । एतान् विना ऋते ।
अभा. ४६

(२) अविक्रेयवचनादेव शेषाणां विक्रेयत्वेऽवगतेऽपि विक्रेयवचनं विक्रेयप्रदर्शनार्थम् । एवं च किलाटकूर्चिकादीनां प्रतिषेधः सिद्धो भवति । ब्राह्मणस्य तु विक्रेयमुच्यते— शुष्कदारु तृणानि च । अनेनोत्सर्गणं प्राप्तानां प्रतिषेध उच्यते— गन्धद्रव्याणि चन्दनागरुकालेयकादीनि, एरका, तूलं शाल्मलीतूलादि, मूलं कन्दादि, तुषम् । एतेभ्यो विना । नाभा. २।६० (पृ. ३८)

स्वयं शीर्णं च विदलं फलानां बदिरेङ्गुदे ।

रज्जुः कार्पासिकं सूत्रं तच्चेदविकृतं भवेत् ॥

(१) नासं २।६० शुष्कं (शुष्क) कावेत्र (कालेय) कुशा (तुषा) ; नास्मृ. ४।६४ ; अभा. ४६.

(२) नासं. २।६१ शीर्णं च (विशीर्णं) बदिरे (बदेरे) ; नास्मृ. ४।६५ ; अभा. ४६.

(१) अत्र स्वयं शीर्णं च यदन्यदपि फलं किञ्चित्पतितं भवति । तथा विदलं मुद्गमाषाढकीवल्क्याद्यम् । फलाद्यं फलानां मध्ये बदिराणि इङ्गुदानि च । रज्जुः बलिवसु-वादिकम् । तथा यच्च कार्पासोद्भवं सूत्रं तद्यदि अविकृतं रक्तं न भवेत् । एतानि ब्राह्मणस्य विक्रेयाणीति ।

अभा. ४६

(२) विक्रेयमित्यनुवर्तते । स्वयं विक्रीणीं वंशादि, ओषधीग्रहणेन प्रतिपिद्धस्य पुनः प्रतिप्रसवः फलत्वात् प्रतिपिद्धयोर्बदरैङ्गुदयोरनुज्ञा । रज्जुः शुल्बादि । कार्पासक सूत्रम् । भेदेन वा कार्पासिकं वस्त्रादि । एवञ्च क्षीमप्रतिषेधोऽर्थवान् भवति । सूत्रमविशेषेण । तदुभय-मविकृतं यदि भवति लाक्षाकुसुम्भादिरक्तं यदि न भवति ।

नाभा. २।६१ (पृ. ३८)

अशक्तौ भेषजस्यार्थं यज्ञहेतोस्तथैव च ।

यद्यवश्यं तु विक्रेयास्तिला धान्येन तत्समाः ॥

(१) अत्र तिला यथा अन्यद्धान्यं विक्रेयम् । तथा तेऽपि तिला धान्यसमा एव यज्ञार्थमभ्यनुज्ञाताः । अथवा अशक्तौ अपाटवे भेषजार्थं चेति ।

अभा. ४६

(२) अशक्तौ व्याधितः औषधार्थं यज्ञसिद्धयर्थं च विक्रीयमाणेषु तिलेषु असंभवे अवश्यं विक्रेयत्वे तिला धान्येन समा विक्रेयाः । प्रतिपिद्धानां विशिष्टे विषये प्रतिप्रसवः ।

नाभा. २।६२ (पृ. ३८)

अविक्रेयाणि विक्रीणन् ब्राह्मणः प्रच्युतः पथः ।

मार्गे पुनरवस्थाप्यो राज्ञा दण्डेन भूयसा ॥

(१) अत्र यानि अविक्रेयाणि निर्दिष्टानि तानि विक्री-णन् ब्राह्मणो मार्गच्युतो भवति । स च राज्ञा पुनरपि मार्गे संस्थापनीयः । महता दण्डेनेति । इति ऋणादाने आपद्ब्राह्मणवृत्तिः ।

अभा. ४६

(२) अविक्रेयाणि प्रतिपिद्धानि विक्रीणानो ब्राह्मणः प्रच्युतः स्वमार्गात् स्वधर्माद् राज्ञा पुनः स्वधर्मेऽवस्था-पयितव्यः, भूयसा दण्डेन । भूयोग्रहणं न दण्डमात्रार्थं, यावता दण्डेन भीतो न भूयो विक्रीणीते तावतेति ।

नाभा. २।६३ (पृ. ३८)

(१) नासं. २।६२; नास्मृ. ४।६६; अभा. ४६.

(२) नासं. २।६३; नास्मृ. ४।६७; अभा. ४६.

ब्राह्मणस्य वृत्तिः राजप्रतिग्रहेण प्रशस्ता । राजधनप्रशंसा ।

अर्थानां भूरिभावाच्च देयत्वाच्च महात्मनाम् ।

श्रेयान् प्रतिग्रहो राज्ञामन्येभ्यो ब्राह्मणादृते ॥

राज्ञामर्थानां प्रभूतत्वावश्यं देयत्वाच्च महात्मानः स्वार्थं द्रव्यमार्जयन्ति । तस्मात् पीडाभावाद् राज्ञः सकाशाच्छ्रेयान् प्रतिग्रहो ब्राह्मणस्यान्येभ्यः । ब्राह्मणान्तु ततोऽपि श्रेयान् ।

नाभा. १९।३९ (पृ. १७९)

ब्राह्मणश्चैव राजा च द्वावप्येतौ धृतव्रतौ ।

नैतयोरन्तरं किञ्चिन् प्रजाधर्माभिरक्षणान् ॥

ब्राह्मणाच्च राजश्च प्रतिग्रहः प्रशस्यतर इत्युक्तः । तत्र कारणमुच्यते । द्वावप्येतौ धृतव्रतौ । नानयोर्विशेषोऽस्ति प्रजारक्षणात्, एकः पालनेन इतरो धर्मो-पदेशेन ।

नाभा. १९।४० (पृ. १७९)

धर्मज्ञस्य कृतज्ञस्य रक्षार्थं शासतोऽशुचीन् ।

मेध्यमेव धनं प्राहुस्तीक्ष्णस्यापि महीपतेः ॥

सदसदुपादानतो मेध्यमेव धनं प्राहुः । तीक्ष्णस्याप्य-य(?)त्वादशुद्धं राज्ञो धनम् । तस्मान्नातः प्रतिग्रहः श्रेया-नित्याशङ्कानिवृत्त्यर्थमाह—धर्मज्ञस्येत्यादि । साधूनां रक्ष-णार्थं अशुचीन् दण्डयतो यथोक्तकारिणोऽपि, किं पुन-धर्मज्ञस्येति । धर्मज्ञस्य शुद्धमित्येवंपरमेतद्, न तीक्ष्णस्य शुद्धताप्रतिपादनार्थम् । तस्य प्रतिपिद्धत्वात्—‘यो राज्ञः प्रतिगृह्णीयात्लुब्धस्योच्छास्त्रवर्तिनः । स पर्यायेण याती-मान् नरकानेकविंशतिम् ॥’ इति ।

नाभा. १९।४१ (पृ. १७९)

यो राज्ञः प्रतिगृह्णाति लुब्धस्योच्छास्त्रवर्तिनः ।

स पर्यायेण यातीमान् नरकानेकविंशतिम् ॥

शुचीनामशुचीनां च संनिपातो यथाम्भसाम् ।

समुद्रे समतां याति तद्ब्रह्माज्ञां धनागमः ॥

(१) नासं. १९।३९; नास्मृ. २०।४१ अर्थानां भूरि (अर्थानां भूरी) प्रति (परि) शामन्येभ्यो (शां सर्वेषां).

(२) नासं. १९।४०; नास्मृ. २०।४२ धृत (दृढ) नैत (नान) धर्माभिरक्षणात् (धर्मेण रक्षतोः).

(३) नासं. १९।४१; नास्मृ. २०।४४.

(४) नासं. १९।४१ ज्ञाति (ज्ञायात्) [‘धर्मज्ञस्य कृतज्ञस्य’ इत्यस्य व्याख्यानावसरे समुद्धृतोऽयं श्लोकः]; नास्मृ. २०।४३.

(५) नासं. १९।४२ समुद्रे (स तत्र); नास्मृ. २०।४५ शां (शो).

अत्र दृष्टान्त उच्यते—शुचीनामिति । गतार्थः
श्लोकः । नामा. १९।४२ (पृ. १७९)

यथा ह्यग्नौ स्थितं दीपे शुद्धिमायाति काञ्चनम् ।
एवं धनागमाः सर्वे शुद्धिमायान्ति राजसु ॥

द्वितीयो दृष्टान्तः—अग्नौ स्थितं दीपे अशुद्धमपि
काञ्चनं निर्मलं शुद्धं भवति यथा, एवमेवागमा असदु-
पादाना अपि राजसु स्थिता राजपरिशुद्धिताः शुद्धा
भवन्ति । नामा. १९।४३ (पृ. १७९)

यै एव कश्चित्स्वद्रव्यं ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।
तद्ब्राह्मण्यनुमन्तव्यमेव धर्मः सनातनः ॥
अन्यप्रकारादुचितात् भूमेः पङ्कभागसंज्ञितात् ।
बलिः स तस्य विहितः प्रजापालनवेतनम् ॥

राज्ञा अनुमन्तव्यमित्युक्तम् । तत्र कारात्, कारः
करः, उचितात् पङ्कभागाद् धनात् (द ?) नुमन्तव्यम् ।
विहितो बलिवृत्तिः स तस्य प्रजापालनवृत्तिः । तस्माद्
राज्ञा नानुमन्तव्यम् । नामा. १९।४५ (पृ. १८०)

शक्यं तत्पुनरादातुं यन्न ब्राह्मणसात्कृतम् ।

ब्राह्मणाय तु यद् दत्तं न तस्याहरणं पुनः ॥

ब्राह्मणस्य कराननुमानने हेतुः— ब्राह्मणादादातुम-
शक्यं यथा अन्येषां दत्तं शक्यं न तथा तस्य, पुनरा-
दाने प्रत्यवायात् । पङ्कभागेन विना वृत्त्यभावात् ।
नामा. १९।४६ (पृ. १८०)

दानमध्ययनं यज्ञः कर्मास्योक्तं त्रिलक्षणम् ।

याजनाध्यापने वृत्तिस्तृतीयस्तु प्रतिग्रहः ॥

त्रीण्यदृष्टार्थानि कर्तव्यानि । त्रीणीच्छतो जीवनानि ।

नामा. १९।४७ (पृ. १८०)

(१) नासं. १९।४३ यथा ह्यग्नौ (यदा चाग्नौ) मायानि
(मामोति) एवं धना (एवमेवा) नास्मृ. २०।४६.

(२) नासं. १९।४४ य एव (यदा च) त्वद्र (त्वं द्र) ;
नास्मृ. २०।४७.

(३) नासं. १९।४५ प्रकारा (त्र कारा) वेतनम् (वेतनः);
नास्मृ. २०।४८; व्यनि. ५३२-३ कारा (करा) सञ्चि
(संस्थि).

(४) नासं. १९।४६ यन्न (यद्) ; नास्मृ. २०।४९
दातुं (हर्तुं) णाय (णेभ्यः) तस्या (तस्य).

(५) नासं. १९।४७; नास्मृ. २०।५० स्तु (श्व).

स्वकर्मणि द्विजस्तिष्ठन् वृत्तिमाहारयेत् कृताम् ।
नासद्भ्यः प्रतिगृह्णीयात् वर्णेभ्यो नियमे सति ॥

स्वधर्मे ब्राह्मणस्तिष्ठन्, न क्षत्रधर्मादौ, कृतां विप्रः
कामेनोक्तां वृत्तिं गृह्णीयात् । न वृत्तिसंकरं कुर्यात् ।
असद्भ्यो वर्णेभ्यो न प्रतिगृह्णीयात् । प्रशस्तेभ्य एव
गृह्णीयादित्यर्थः । नियमे सति अनापदीत्यर्थः ।

नामा. १९।४८ (पृ. १८०)

अंशुचिर्वचनाद्यस्य शुचिर्भवति पूरुपः ।

शुचिश्चैवाशुचिः सद्यः कथं राजा न दैवतम् ॥

विदुर्य एव देवत्वं राज्ञो ह्यमिततेजसः ।

तस्य ते प्रतिगृह्णन्तो न लिप्यन्ते कथञ्चन ॥

अथै मङ्गलानि

लोकेऽस्मिन् मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हुताशनः ।

हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाष्टमः ॥

एतानि सततं पश्येन्नमस्येदर्चयेच्च तान् ।

प्रदक्षिणं च कुर्वीत तथा ह्यार्युर्न हीयते ॥

बृहस्पतिः

प्रकीर्णकपदस्य लक्षणं तन्नेदाश्व

एष वादिकृतः प्रोक्तो व्यवहारः समासतः ।

नृपाश्रयं प्रवक्ष्यामि व्यवहारं प्रकीर्णकम् ॥

(१) वादिकृतः अर्थिप्रत्यर्थिभ्यां राजनि मिथो

विसंवादमावेद्य कृतः । स च ऋणादानादिद्यूतान्त-
विषयो न द्यूतमात्रविषय इति । एषशब्दोऽत्र प्रागुक्त-
सप्तदशपदान्तर्गताशेषराणे वर्तते, न पुनरनन्तरोक्तद्यूत-
समाह्वयान्तर्गतविशेषेष्वेवावतिष्ठते । समासत इत्युभयत्र

(१) नासं. १९।४८; नास्मृ. २०।५१ पूर्वार्धे (स्वधर्मे
ब्राह्मणस्तिष्ठेद्वृत्तिमाहारयेन्नृपात्) प्रति (परि).

(२) नासं. १९।४९; नास्मृ. २०।५२ पूरुपः (मानवः)
सद्यः (सम्यक्).

(३) नासं. १९।५० र्य एव (र्यस्यैव) तस्य ते (तस्य हि)
कथञ्च (कदाच) ; नास्मृ. २०।५३.

(४) नासं. १९।५१; नास्मृ. २०।५४.

(५) नासं. १९।५२; नास्मृ. २०।५५ च तान् (त्वयम्)
तथा ... ..ते (यथास्यायुः प्रवर्धते).

(६) व्यक. १६३; स्मृच. ३३१; विर. ६२१; दवि.
२५९; सवि. ४९६; व्यप्र. ५६८; समु. १६५.

संबध्यते । नृपाश्रयं दुष्टचेष्टेपेताश्रयान्तरसापेक्षनृपाश्रयम् । एकाश्रयव्यवहाराभावात् प्रकीर्णकं प्रकीर्णकव्यपदेश-योगिनं, तद्योगश्च विप्रकीर्णानां नृपाश्रयाणामेकत्र संनिवेशात् । स्मृच. ३३१

(२) यद्यपि मनुष्यमारणादिव्यवहारा अपि नृपाश्रिता एव तथापि तेषु वादिप्रतिवादिभ्यां स्वस्वपक्षेषु दर्शितेषु विचार्य तयोरेकतरस्यापराधिना राजानुशासनम् । प्रकीर्णकं तु शिरोवादिनं विनाऽपि चरादिमुखाद्वर्णाश्रमिणां दोषं श्रुत्वा विचार्य तेषां यथाविहितं दण्डं निश्चय भ्रम्यं पथि स्थापनमित्येवास्य तेभ्यो भेदः ।

दवि. २५९६०

(३) पूर्वेषु सप्तदशसु प्रकरणेषु व्यवहारस्य चतुर्व्यापित्व प्रतिपादितम् । चतुर्व्यापित्व नाम अर्थिप्रत्यर्थि-सम्भाराजरूपान् अवयवान् चतुरो व्याप्नोतीति । अत्र प्रकीर्णकाख्ये राजैकनियतत्वमिति संगतिः । एष इति सप्तदशविवादपदात्मकः । सवि. ४९६

पड्भागकरशुल्कं च गर्ते देयं तथैव च ।

संग्रामचौरभेदी च परदाराभिमर्शकः ॥

गोत्राह्वणजिघांसा च शस्यव्याघातकृत्ता ।

एतान् दशापराधांस्तु नृपतिः स्वयमन्विषेत् ॥

निष्कृतीनामकरणमाज्ञासेधव्यतिक्रमः ।

वर्णाश्रमविलोपश्च वर्णसंकरलोपनम् ॥

निधिर्निष्कुलवित्तं च दरिद्रस्य धनागमः ।

एतांश्रारैः सुविदितान् स्वयं राजा निवारयेत् ॥

अनाम्नातानि कार्याणि क्रियावादांश्च वादिनाम् ।

प्रकृतीनां प्रकोपश्च संकेतश्च परस्परम् ॥

(१) व्यक. १६४; विर. ६२२ (=) पड्भाग (सङ्गाग) मर्शकः (मर्दनम्); दवि. २६३ गकर (गस्त्र) चतुर्थ-पादं विना.

(२) व्यक. १६४; विर. ६२३ (=); दवि. २६३ व्याघात (घातन) चतुर्थः पादः.

(३) व्यक. १६४ विलोपश्च (विरोधश्च); विर. ६२३ (=); दवि. २६३ श्रमविलो (श्रमाणां लो).

(४) व्यक. १६४; विर. ६२३ निष्कुल (निष्फल) (=); दवि. २६३ पू.

(५) व्यक. १६४; विर. ६२३ (=); दवि. २६३ वादांश्च (वादाश्च).

अशास्त्रविहितं यच्च प्रजायां संप्रवर्तते ।

उपायैः सामभेदाचैरेतानि शमयेन्नुपः ॥

अत्र पड्भागपद प्रनष्टाधिगतसुवर्णादिपरं, तत्र राज्ञः पड्भागग्रहणसंबन्धात् वैश्वदेवमन्त्रमिति वत् । आज्ञासेध-व्यतिक्रमः राजाज्ञया वादिनोर्यस्य आसेधोऽवरोधस्तस्य ताभ्यामतिक्रमणं तच्च व्यवहारवर्गं स्फुटम् । निधिर्द्विविधो वक्ष्यमाणलक्षणः । निष्कुलवित्तमुच्छन्नबन्धोर्मुतस्य धनसंबन्धिना ग्राहकस्य दण्डहेतुरित्यर्थः । दरिद्रस्य धनागम आकस्मिकः, अन्यमुपायं विना निध्यादिलाभनिश्चयात् दण्डहेतुः । दधि. २६३

देशादिधर्मपालनम्

* देशजातिकुलानां च ये धर्माः प्राक्प्रवर्तिताः ।

तथैव ते पालनीयाः प्रजा प्रभुभ्यतेऽन्यथा ॥

जनापरक्तिर्भवति वलं कोशश्च नश्यति ॥

उदुह्यते दाक्षिणात्यैर्मातुलस्य सुता द्विजैः ।

मध्यदेशे कर्मेकराः शिल्पिनश्च गवाशिनः ॥

मत्स्यादाश्च नराः पूर्वे व्यभिचाररताः स्त्रियः ।

उत्तरे मद्यपा नार्यः स्पृष्टया नृणां रजस्वलाः ॥

खशजाताः प्रगृह्णन्ति भ्रातृभार्यामभर्तृकाम् ।

अनेन कर्मणा नैते प्रायश्चित्तदमार्हकाः ॥

कात्यायनः

प्रकीर्णकपदस्य लक्षणं तद्देशाद्य

पूर्वोक्तादुक्तशेषं स्यादधिकारच्युतं च यत् ।

आहृत्य परतन्त्रार्थनिबद्धमसमञ्जसम् ॥

दृष्टान्तत्वेन शास्त्रान्ते पुनरुक्तक्रियास्थितम् ।

अनेन विधिना यच्च वाक्यं तस्यात्प्रकीर्णकम् ॥

राजधर्मान् स्वधर्माश्च संदिग्धानां च भाषणम् ।

पूर्वोक्तादुक्तशेषं च सर्वं तस्यात्प्रकीर्णकम् ॥

* व्याख्यासंग्रहः रथलादिनिर्देशश्च दर्शनविधौ (पृ. १०१) द्रष्टव्यः । स्मृतिचन्द्रिकायां आचाराध्याये देशधर्मप्रकरणे (पृ. १०) एते श्लोकाः समुपलभ्यन्ते ।

(१) व्यक. १६४; विर. ६२३ (=); दवि. २६३ प्रवर्तते (प्रकीर्त्यते) ।

(२) व्यक. १६३ न्नार्थ (न्नाच्च); विर. ६२२.

(३) व्यक. १६३; विर. ६२२.

(४) व्यक. १६४ च भाषणम् (विशेषणम्) उत्तरार्धे

नृपाश्रितो व्यवहारः—राजोपजीविनां राजक्रीडासक्तानां

राज्ञ अप्रियववतुश्च दण्डः

राजक्रीडासु ये सक्ता राजवृत्त्युपजीविनः ।
अप्रियस्य च यो वक्ता वधं तेषां प्रकल्पयेत् * ॥

देशादिधर्मपालनम्

× यद्यदाचर्यते येन धर्म्यं वाऽधर्म्यमेव वा ।
देशस्याचरणान्नित्यं चरित्रं तद्धि कीर्तितम् ॥
न्यायशास्त्रविरोधेन देशदृष्टेस्तथैव च ।
यं धर्मं स्थापयेद्राजा न्याय्यं तद्राजशासनम् ॥
धर्मं च व्यवहारं च चरित्रं चापि (?) लोपयेत् ।
स्थित्यैतत् स्थापयेद्राजा धर्म्यं तद्राजशासनम् ॥
प्रतिलोमप्रसूतेषु तथा दुर्गनिवासिषु ।
विरुद्धं नियतं प्राहुस्तं धर्मं न विचालयेत् ॥
तस्माच्छास्त्रानुसारेण राजा कार्याणि साधयेत् ।
वाक्याभावे तु सर्वेषां देशदृष्टमतं नयेत् ॥
यस्य देशस्य यो धर्मः प्रवृत्तः सार्वकालिकः ।
श्रुतिस्मृत्यविरोधेन देशदृष्टः स उच्यते ॥
गोत्रस्थितिस्तु या येषां क्रमादायाति धर्मतः ।
कुलधर्मं तु तं प्राहुः पालयेत्तं तथैव च ॥
लिङ्गिनः श्रेणिपूगाश्च षण्णिव्रातास्तथापरे ।
स्वधर्मैर्णैव कार्याणां कुर्युस्ते निश्चयं सदा ॥
देशपत्तनगोष्ठेषु पुरग्रामेषु वादिनाम् ।
तेषां स्वसमयैर्धर्मः शास्त्रतोऽन्येषु तैः सह ॥

(प्रागुक्ता ... शेषं ... वक्ष्याम्येतत्प्रकीर्णकम्) ; विर. ६२२ ;
व्यनि. ५२३ धर्मान् स्वधर्माश्च (धर्माश्च दण्डाश्च) च भाषणम्
(विशेषतः) उत्तरार्धे (प्रागुक्तार्धस्य शेषं च वक्ष्याम्येतत्प्रकीर्णके) ;
द्वि. २६३ स्वध (त्वध) पू. ; सेतु. २९१ च सर्वं ...
र्णकम् (यत् तत्प्रकीर्णकमुच्यते) उत्त. ; समु. १६५ धर्मान्
स्वधर्माश्च (धर्माश्च दण्डाश्च) च भाषणम् (विशेषणम्) उत्तरार्धं
व्यनिवत्, बृहस्पतिः .

* व्याख्यानं स्थलादिनिर्देशश्च साहसप्रकरणे (पृ. १६४९)
द्रष्टव्यः ।

× व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च दर्शनविधौ (पृ. १०३-४)
द्रष्टव्यः ।

पितामहः

देशधर्मपालनम्

देशपत्तनगोष्ठेषु पुरग्रामेषु वासिनाम् ।
तेषां स्वसमयैर्धर्मशास्त्रतोऽन्येषु तैः सह + ॥

व्यासः

नृपाश्रितो व्यवहारः—उत्कोचजीविराजपुरुषाणां दण्डः
न्यायस्थाने येऽधिकृता गृहीत्वार्थं विनिर्णयम् ।
कुर्वन्त्युत्कोचकास्ते तु राजद्रव्यविनाशकाः * ॥
उत्कोचजीविनो द्रव्यहीनान् कृत्वा विवासयेत् ॥

देवलः

नृपाश्रितो व्यवहारः— प्रायश्चित्तिनिर्देशो राज्ञ कार्यः
कृच्छ्राणां दापको राजा निर्देष्टा धर्मपालकः ॥

देशादिधर्मपालनम्

^३ येषु देशेषु ये देवा येषु देशेषु ये द्विजाः ।
येषु देशेषु यत्तोयं या च यत्रैव मृत्तिका ॥
येषु स्थानेषु यच्छौचं धर्माचारश्च यादृशः ।
तत्र तन्नाशमन्येत धर्मस्तत्रैव तादृशः ॥
यस्मिन् देशे पुरे ग्रामे त्रैविद्ये नगरेऽपि वा ।
यो यत्र विहितो धर्मस्तं धर्मं न विचारयेत् ॥

उशना

नृपाश्रितो व्यवहारः— राज्ञा करः कल्पनीयः

^४ देशकाललाभानुरूपतः करान् प्रकल्पयेत् ।
^५ शिल्पिनो मासि मासि कर्मैकं प्रोक्तं, तद्भावे
कार्षापणं वा दद्यात् ।

राजप्रशंसा

प्रकृतीनां बलं राजा ।

+ स्थलादिनिर्देशः दर्शनविधौ (पृ. १०५) द्रष्टव्यः ।

* व्याख्यानं स्थलादिनिर्देशश्च स्तेपप्रकरणे (पृ. १७६४)
द्रष्टव्यः ।

(१) स्मृच. ३३२ ; पमा. ५८० ; समु. १६५. [वस्तु-
तरतु नेदं व्याख्यानं याज्ञवल्क्ये अर्यार्षस्य समुपलभ्यमानत्वात्
(यासृ. १।३३९) ।] .

(२) सवि. ४९८. (३) स्मृच. १०.

(४) मभा. १०।२७. (५) मभा. १०।३१.

(६) मेधा. ८।४९.

यमः

नृपाश्रितो व्यवहारः — पौराणिकधर्मप्रवर्तनम्
यैत्किञ्चित्कुरुते राजा शुभं वा यदि वाऽशुभम् ।
भृत्यास्तदनुकुर्वन्ति नर्तक्यो नर्तनं यथा ॥
तस्मात्पौराणिकान् धर्मान् निपुणैर्मन्त्रिभिः सह ।
प्रशिष्यात् नृपतिः सम्यक् ब्रह्मक्षत्रविद्वद्वये ॥

प्रकीर्णकप्रकरणोपसंहारः

स्तेनाः सुरापा ब्रह्मघ्ना गुरुदाराभिगाभिनः ।
न सन्ति यस्य राष्ट्रेषु स राजा शक्रलोकाभाक् ॥
पतितधनव्यवस्था

पतितस्य धनं हृत्वा राजा पर्षदि दापयेत् ।
सर्वस्वं तु हरेद्राजा चतुर्थं वाऽवशेषयेत् ॥
भृत्येभ्योऽन्नं स्मरन् धर्मं प्राजापत्यमिति श्रुतिः ॥

संवर्तः

नृपाश्रितो व्यवहारः — अमात्यपैशुन्ये पुरमानप्रभेदेने च दण्डः
अमात्यानां च पैशुन्ये पुरमानप्रभेदेने ।
मध्यमं चोत्तमं चैव दण्ड एव क्रमोदितः ॥
यथाक्रमं प्रकृतीनां पैशुन्ये मध्यमसाहसं पुरप्रमाण-
मर्मकथने उत्तमसाहसं दण्ड्यः । चकाराच्छारीरो दण्डो
यथाहं इति । अत्र पैशुन्यशब्दः भावे ष्यञन्तः । पिशु-
नस्य भावः पैशुन्यम् । सवि. ४९७

बृद्धहारीतः

नृपाश्रितो व्यवहारः — राशा करः कल्पनीयः
न्यायेन पालयेद्राजा धर्मात् षड्भागमाहरेत् ।
त्रिभागमाहरेद्धान्यात् धनात् षड्भागमेव च ॥

अनिर्दिष्टकर्तृकवचनानि

देशधर्मपालनम्

विरुद्धास्तु प्रदृश्यन्ते दाक्षिणात्येषु संप्रति ।
स्वमातुलसुतोद्वाहो मातृबन्धुत्वदूषितः ॥

- (१) व्यक. १६४ नृपतिः (भूपतिः) ; विर. ६२५.
(२) विर. ६३७ ; सेतु. ३२९ मनुः.
(३) विर. ६३८ द्वितीयार्थं विना ; व्यनि. ५३२ भ्योऽन्नं
(भ्योऽनु) ; दवि. ५० प्रथमार्थः ; समु. ७० व्यनिवत्.
(४) सवि. ४९७.
(५) बृहास्पृ. ७२१२.
(६) स्पृष्ट. १०-११.

अभर्तृकभ्रातृभार्याग्रहणं चातिदूषितम् ।
कुले कन्याप्रदानं च देशेष्वन्येषु दृश्यते ॥
तथा मातृविवाहोऽपि पारसीकेषु दृश्यते ॥
तथैकादशरात्रादौ श्राद्धे मुक्तं तु यैर्द्विजैः ।
तेभ्यः श्राद्धं पुनर्दानं केचिन्नेच्छन्ति देशिनः ॥
दत्त्वा धान्यं वशं त्वन्ये शरदि द्विगुणं पुनः ।
गृह्णन्ति बद्धक्षेत्रं च प्रविष्टे द्विगुणे धने ॥
भुज्यतेऽन्यैरप्रविष्टे मूले तच्च विरुध्यते ।
इत्थं विरुद्धानाचारान् प्रभूतान्विनिवर्तयेत् ॥
देशजात्यादिधर्मस्य प्रामाण्यमविरोधिनः ।
शास्त्रेणातो नृपः सर्वं शास्त्रं दृष्ट्वा प्रवर्तयेत् ॥

अग्निपुराणम्

संकीर्णदण्डाः

शूद्रादीन् घातयेद्राजा पापान् विप्रान् प्रवासयेत् ।
महापातकिनां वित्तं वरुणायोपपादयेत् ॥
आह्वानकारी वध्यः स्यादनाहृतमथाऽऽह्वयन् ।
दाण्डिकस्य च यो हस्तादभियुक्तः पलायते ॥
हीनः पुरुषकारेण तं दण्ड्याहाण्डिको धनम् ॥

देवीपुराणम्

नृपाश्रितो व्यवहारः — चतुर्वर्णाश्रमधर्मरक्षणार्थं
चारनियोजनम्

वेश्यादिभवने यस्य राष्ट्रे भुञ्जीत संयमी ।
ब्रह्मचारी व्रती यत्र वेश्यादिवृषलीकृतम् ॥
अन्नं भुञ्जीत वै तत्र जायते लोकसंक्षयः ॥
मैत्र्याद्यैर्गार्हितैश्च संकरश्चैव योगिनाम् ।
नृपराष्ट्रभयं तत्र कारणस्यान्यथागमः ॥
काषायवस्त्रभूयिष्ठो यतिवेशो यतिव्रतम् ।
सङ्गं वेश्यादिभिः कुर्यात्तदा लोकभयं भवेत् ॥
तस्माद्राजा समाचारं धर्माधर्मे व्यवस्थितः ।
सिद्धान्तवेदशास्त्राणां पालनाय नियोजयेत् ॥

- (१) अणु. २२७।५१. (२) अणु. २२७।६६,६७.
(३) विर. ६२४ ; दवि. २७०.
(४) विर. ६२४ ; दवि. २७१ करश्चैव (करः शिव)
णस्यान्य (णं चान्य).
(५) विर. ६२४ ; दवि. २७० पूर्वार्धे (काषायेण तु
भूमिष्ठो यती वा त्यजति व्रतम्).
(६) विर. ६२४.

नौयायिव्यवहारः । विशेषतस्तत्र तरशुल्कविचारः ।

वसिष्ठः

संयाने दशवाहावाहिनी द्विगुणकरणा स्याद्-
दशपुरुषवती प्रत्येकं प्रपाः स्युः पुंसां चावरार्थं वाहं
वहेत्, अभ्यर्थाः स्त्रियः स्युस्तरोऽष्टौ मापाः शर-
मध्याया अशरमध्यायाः पादः कार्पापणस्य निरुद-
कस्तरो माप्यः ।

संयात्यनेनेति व्युत्पत्त्या संयानशब्दो नदीपरः तत्र
वाहिनी नौः, वाहयन्तीति वाहाः, ते दश यस्यां
सा दशवाहा, सा चासौ वाहिनी चेति दशवाहा-
वाहिनी । द्विगुणकरणा द्विगुणानि अरित्रादीनि
यस्याः सा नौस्तथा एकविधा नौः कार्या । तथा
दशपुरुषवती वाहकादन्ये दश पुरुषाः, तेषां प्रयोजनमाह
त एव प्रपाः स्युः त एव दश वाहानां प्रपाः प्रकरणेण परि-
पालकाः स्युः । अस्यां नावि यावान् भार आरोप्यस्तमाह
पुंसामित्यादिना, सा नौर्यावन्तं भारं वहति तदपेक्षयावरार्थं
अवरं न्यूनमर्थं यस्मिन् वाहे स वाहो भारः । तेन
यावतः पुरुषानसौ परमविधुरा वहति तावन्न तु सम-
धिकमारोप्यमित्यर्थः । अभ्यर्थाः स्त्रियः पुरुषापेक्षया
तासामतिभीरुत्वात्, तरः शुल्कः मापः पुराणस्य विंशति-
तमो भागः । शरमध्यायाः यस्या नद्यां धनुष्मता क्षिप्त-
शरो मध्ये पतति तस्याः, अशरमध्याया यां शरो लङ्घ-
यति तस्याः, पादः कार्पापणस्य चतुर्भागाः । निरुदकोऽ-
ल्पोदकः, माप्यः मापपरिमाणः । विर. ६३९

(१) वस्मृ. १९।११-५ (क) संयाने दशवाहावाहिनी
द्विगुणकारिणी स्यात् । प्रत्येकं प्रपास्यः पुमान् (?) । पुंसां
शतावरार्थं चाऽऽहवयेद्व्यर्थाः स्त्रियः स्युः । कराष्टौलमापः
शरमध्यापः पादः कार्पापणाः स्युः निरुदकस्तरो मोध्यः ।),
(ख) (संमानयेदवाहावाहनीयद्विगुणकारिणी स्यात् प्रत्येकं
प्रपास्यः पुमान्, शतं वा वार्धं तदेतद्व्यर्थाः स्त्रियः कराष्टौ
मानधारमध्यमाः पादः कार्पापणस्य निरुदकोऽन्तरो माना ।);
विर. ६३८-९.

अकरः श्रोत्रियो राजा पुमाननाथः प्रव्रजितो
बालशुद्धतरुणप्रजाताः प्रागमिकः कुमार्यो मृत-
पत्यश्च । बाहुभ्यां तरन् शतगुणं दाप्यः ।

राजा पुमाननाथश्च स्वजनरहितो रोगातौ वा तरुण-
प्रजाता अचिरप्रसूताः प्रागमिको लेखहारकादिः मृतपत्यो
विधवाः । विर. ६४१

नदीकक्षवनदाहशैलोपभोगा निष्कराः स्युस्त-
दुपजीविनो वा दशुः ।

विष्णुः

तारिकः स्थलजं शुल्कं गृह्णन् दश पणान्
दण्ड्यः । ब्रह्मचारिवानप्रस्थभिष्णुगुर्विणीतीर्थानु-
सारिणां नाविकः शौत्तिकः शुल्कमाददानश्च ।
तच्च तेषां दद्यात् ।

तरिकस्तररूपशुल्कनियुक्तः, आददानश्च दाप्य इत्य-
नुषङ्गः, तच्च तरशुल्कं तेषां ब्रह्मचार्यादीनां जह्यात्
त्यजेत् । विर. ६४१

(१) वस्मृ. १९।१५-६ (क) राजा पुमाननाथः प्रव्र-
जितो (राजपुमाननाथप्रव्रजित) गमिकः (ग्नामिकाः) पत्यश्च
(पत्यश्च) तरन् (उत्तरन्) दाप्यः (दद्यात्), (ख) राजा
पुमाननाथः प्रव्रजितो (राजपुमाननाथ प्रव्रजित) जाताः प्राग
(दाता प्रागा) मृतपत्यश्च (मृतापत्यश्च) तरन् (उत्तरन्)
दाप्यः (दद्यात्); उ. २।२६।१७ प्रजाताः (प्रशान्ताः)
(प्रागमि ... .. दाप्यः ०); विर. ६४०-४१; द्द्वि. १।११,
२।७६ (अकरः ... .. पत्यश्च ०) बाहुभ्यां ... .. दाप्यः (बाहु-
भ्यामुत्तरन् पणशतं दण्ड्यः); २।७५ वृद्ध (वृद्धा) (बाहुभ्य
..... दाप्यः ०).

(२) वस्मृ. १९।१७ (ख) दाह...भोगा (शैलोपमाङ्गा).

(३) विस्मृ. ५।१३१-३; विर. ६४१ तारिकः स्थलजं
(तरिकश्च स्थल) दण्ड्यः (दाप्यः) (नाविकः शौत्तिकः ०)
दद्यात् (जह्यात्); द्द्वि. २।७५ तारिकः स्थलजं (तरिकः स्थल)
दण्ड्यः (दाप्यः) (शौत्तिकः ०) दद्यात् (जह्यात्).

मनुः

पणं यानं तरे दाप्यं पौरुषोऽर्धपणं तरे ।

पादं पशुश्च योषिष्व पादार्धं रिक्तकः पुमान् ॥

(१) नदीतीरे यानं गन्त्रीशकटादि तरे पणं दाप्यम् ।

भाण्डपूर्णांनामुत्तरत्रोपदेशाद्रिक्तभाण्डानां यानानां यान-
द्रव्यानयनार्थमुत्तार्यमाणानामयं राजभागः । पौरुषवाह्यो
मारो द्रव्यानयनार्थमाननीयमानोऽर्धपणं दाप्यः । पशुगो-
महिष्यादिः पादं स्त्री च, रिक्तको न किञ्चिद्यो गृहीतवान्
भारं स पुमान् पादार्धं दाप्यः । रिक्तस्य पुंसो नदी-
लङ्घनसामर्थ्यसंभावनया लघवादल्पमादानम् । स्त्री,
अशक्तत्वात्स्वयं तैरणे, बहु दाप्यते, तरे तरनिमित्तम् ।

मेधा.

(२) भाण्डपूर्णाणि यानानीति वक्ष्यति । अतो रिक्तं
गन्त्यादि तरमूल्यं पणं राज्ञा दाप्यम् । एवं पुरुषवाह्यो
भारोऽर्धपणं दाप्यः । गवादिश्च पशुः स्त्री च पणचतु-
र्भागं दापनीयः । भाररहितो मनुष्यः पणाष्टभागं दाप-
नीयः ।

* गोरा.

(३) पशुः छागो मेष इत्यादिः । मवि.

भाण्डपूर्णाणि यानानि तार्यं दाप्यानि सारतः ।

रिक्तभाण्डानि यत्किञ्चित्पुमांसश्चापरिच्छदाः ॥

(१) भाण्डं द्रव्यं वस्त्रव्रीह्यादि तेन पूर्णाणि यानानि
सारतस्तार्यं तारार्थं दाप्यानि । यदि महार्धं वस्त्रादि
तत्र बह्मारोपितं तदा बहु दाप्यानि, अथ व्रीह्यादिना
नातिसैरेण तदाऽल्म । एवं नद्याः सुतरदुस्तरत्वेन
कल्पना कर्तव्या । रिक्तभाण्डानि यानानि यत्किञ्चित्पण-
पादानि । भाण्डशब्दोऽत्र धनवचनः । ये च परिच्छदा-
कोशतो (?)ऽपरिच्छदास्ते न पादार्धमपि तु यत्किञ्चि-

* मसु., मच., नन्द., भाच. गोरावत् ।

(१) मसुट्. ८।४०४ [पुमान् (नरः) Noted by
Jha]; अप. २।२६३ तरे दाप्यं (तरे [रं] दाप्यः) पौ
(पु) तरे (तरम्) रिक्तकः (द्विकरः); विर. ६४० पूर्वार्धे
(पणं याने तरं दद्यात्पौरुषेऽर्धपणं तरम्) रिक्तकः (रिक्तिकः);
वीमि. २।२६३ दाप्यं पौरुषे (दाप्यः पौरुषे); वित्ता.
५८६ पौ (पु); ससु. ९१ पौ (पु).

(२) मसुट्. ८।४०५; मिता. २।२६३; अप. २।२६३;
विर. ६४०; वीमि. २।२६३; वित्ता. ५८६; ससु. ९१.
१ तरेण पादं दा. २ तरेण. ३ चारेण तदा.

त्तोऽधिकं न्यूनं वा, अत्र न शक्यो नियमोऽतः कल्प-
नैव शास्त्रार्थः । मेधा.

(२) द्रव्यपूर्णाणि गन्त्यादीनि द्रव्यगतोत्कर्षार्थ-
गुरुलघुभावापेक्षया तरमूल्यं दाप्यानि । पुमांसश्च परि-
च्छदाहानं वणिकप्रभृतयोऽपि अपरिच्छदा आयाता यत्कि-
ञ्चिद्दापनीयाः । अन्यस्य पुंसः 'पादार्धं रिक्तकः पुमान्'
इत्युक्तं, अत्र नियमस्य कर्तुमशक्यत्वात् । एतावदेवो-
पदेशार्थं, एवं द्रव्यरहितानि मञ्जूषादिनि भाण्डानि
यत्किञ्चित् स्वयं दाप्यानि । गोरा.

(३) भाण्डपूर्णाणि पण्यद्रव्यपूर्णाणि । रिक्तभाण्डानि
चर्मभाण्डादीनि । अपरिच्छदाः परिकरशून्याः । अत्र
यानादीनां दापनं तन्नेतृपुरुषदापनपरम् । मवि.

(४) पण्यद्रव्यपूर्णाणि शकटादीनि द्रव्यगतोत्कर्षा-
पेक्षया तरं दाप्यानि । द्रव्यरहितानि च गोणीकम्बला-
दीनि, यत्किञ्चित्स्वल्पं तार्यं दाप्यम् । अपरिच्छदा दरिद्राः
उक्तपदार्थदानापेक्षया यत्किञ्चिद्दापनीयाः । *मसु.

(५) सारतः तार्यं भाण्डसारूप्येण तार्यं तरः,
भाण्डानि भाररहितानि यानानि यत्किञ्चिद्द्रव्यं तत्काल-
संनिहितं तार्यं दाप्यानि, परिहितयत्किञ्चित्ताम्रूलादिकं
तार्यं दाप्याः । नन्द.

दीर्घाध्वनि यथादेशं यथाकालं तरो भवेत् ।

नदीतीरेषु तद्विद्यात्समुद्रे नास्ति लक्षणम् ॥

(१) पारावारोत्तारणे पूर्वं दानम् । अयं नावा ग्रामा-
न्तरगमने । दीर्घाध्वनि योजनादिपरिमाणेन गन्तव्ये ।
यथादेशं यस्मिन् देशे यत्तरिदानं नाविकैः स्थापितं
तदेव । यथाकालं कालो वर्षादि बहुदकस्तत्रान्यन्मूल्यम् ।
स्वल्पोदकायां सरिति चिरेण ग्रामप्राप्तौ नाधिकानामधि-
कतरायासवतामधिकमूल्यं, तरमूल्ये कारणे कार्यशब्द-
स्तरो भवेदिति । यावद्यावदीर्घो देशस्तावत्तरणो वर्षते ।
एतच्च नदीतीरेषु विद्यात् । समुद्रे सागरे नास्ति तरलक्ष-
णम् । न शक्यते लक्षयितुं कति योजनानि नौर्व्यूढा येन
तदनुसारेण मूल्यं कल्प्यते । नदनदीपु शक्यते ज्ञातुमयं
पन्था योजनमात्रो द्वियोजन इति । तत्र हि तत्र ग्रामाः

* विर., मच., भाच. मसुवत् ।

(१) मसुट्. ८।४०६; विर. ६४०; बाल. २।२६३;
ससु. ९१.

परिमाणचिह्नं तत्रैकयोजनेऽध्वनि यन्मूल्यं द्विगुणं तद्द्वि-
योजने । समुद्रे तु बहुवाह्या नौः, न च सुष्टु शक्यते
योजनादिपरिच्छेदः कर्तुम् । अत एवोक्तं समुद्रे नास्ति
लक्षणमिति । मेधा.

(२) पारावारतरणार्थं पूर्वमुक्तम् । दूराध्वनि पुनः
नदीमागंण नावादिना यातव्ये स्वल्पनाद्युपलायुपेतदूर-
देशापेक्षया ग्रीष्महेमन्तादिकालापेक्षया तन्मूल्यं कल्पयि-
तव्यम् । एतच्च नदीतीरेषु शोद्धव्यम् । समुद्रे पुनर्वात-
वशतः पोतवहनात् स्वायत्तत्वाभावे सति तन्मूल्यविशेष-
ज्ञापकं नदीवद्योजनादिकं नास्त्यतोऽत्रोचितमेव शुल्कं
ग्राह्यम् * गोरा.

(३) यथादेशं क्रोशमात्रं नदीप्रायमित्याद्यनुरूपेण ।
यथाकालमल्पवर्त्मत्वेऽपि स्रोतसा विलम्बादिना, नदी-
तीरेषु तद्विद्यादिति । एतद्द्रव्यं नदीतीरेष्वेवेत्यर्थः । समुद्रे
नास्ति लक्षणं, नियामकं, तत्र विलम्बादि न नियन्तुं
शक्यमतस्तत्तरेऽधिकग्रहोऽपि न दोषाय । मवि.

(४) दीर्घाध्वन्यनेकदिनगन्तव्याध्वनि दैर्घ्यानुगुण्येन,
तरः शुल्कं 'पणं यानं' इत्यादिनोक्तस्य विषयमुत्तरार्धेन
नियच्छति, लक्षणं शुल्कनिर्णयम् । नन्द.

गर्भिणी तु द्विमासादिस्तथा प्रव्रजितो मुनिः ।

ब्राह्मणा लिङ्गिनश्चैव न दाप्यास्तारिकं तरे ॥

(१) द्वाभ्यां मासाभ्यां ऋतुदर्शनस्य व्यक्तगर्भा स्त्री
भवति तस्या अनुग्राह्यत्वात्तरपणो न ग्राह्यः । प्रव्रजित-
श्रुतार्थाश्रमी, मुनिस्तापतः । ब्राह्मणा लिङ्गिनो ब्रह्मचा-
रिणः, ब्राह्मणग्रहणं विशेषणम् । तेन ब्राह्मणप्रज्यालिङ्ग-
धारिणां नैव विधिः । तरप्रयोजनं तारिकं पणादि तर-
निमित्तं न दाप्याः । वृत्तानुरोधात्तारिकमिति सिद्धे
तरग्रहणम् । मेधा.

(२) गृहीतगर्भा स्त्री मासद्वयादूर्ध्वं, प्रव्रजितो मुनिः
मिश्रुः वानप्रस्थो ब्राह्मणश्च लिङ्गिनो ब्रह्मचारिणः
तरमूल्यं ते न दाप्याः । + गोरा.

* ममु., मन्., भाच. गोरावत् ।

+ मवि., ममु., मच. गोरावत् ।

(१) मस्य. ८।४०७ [तरे (कस्म) Noted by
Jha]; मिवा. २।२६३ तरे (नराः); अप. २।२६३
ब्राह्मणा (ब्राह्मणो) कं तरे (कान्तरे); विर. ६४०; बाल. २।२६३; समु. ९१.

(३) मुनिर्वानप्रस्थः, लिङ्गिनस्तीर्थयात्रादिपराः,
ब्राह्मणग्रहणेन सिद्धेऽपि प्रव्रजितग्रहणं क्षत्रियस्य क्वचि-
त्समूल्यन्तरे संन्यासो भवेदिति । तारिकं तरशुल्कम् ।

नन्द.

(४) प्रव्रजितः यतिः मुनिर्वानप्रस्थः लिङ्गिनो
गौरिकादिना तरे कैवतं तारिकं मूल्यं न दाप्याः, न
दातुं योग्याः । भाच.

यत्रावि किञ्चिद्दाशानां विशीर्येतापराधतः ।

तद्दाशैरेव दातव्यं समागम्य स्वतोऽशतः ॥

(१) नाव्यारोपितभाण्डं तरणिकायां यदि दाशानां
नाविकानामपराधादावर्तमानजलेन प्रदेशेन नयतां वा
तत्स्थानं ज्ञात्वा दृढबन्धनेन जलप्रवेशमकुर्वतां बन्ध्या-
दिनहनीभिरयोमयीभ्रमर्भन्धैः सूत्रबन्धैर्वा शिथिली-
कृतवतां यदि भाण्डं विशीर्येत विनाश्येत तदा तैरेव
दातव्यं स्वतोऽशतः स्वभागान्द्राण्डस्वामिने समागम्य
यावन्तो नाव्यारूढा दाशाः । मेधा.

(२) यत्किञ्चिद्द्रव्यं नाविकापराधेन विपद्येत तन्नावा-
रूढैः संभूय स्वांशाद्दातव्यम् । गोरा.

(३) दाशानामपराधत इति किञ्चिद्गणिजो विशीर्येत
नश्येत । स्वतोऽशतः स्वधनात् न राजधनात् । मवि.

(४) नौकारूढानां यत्किञ्चिन्नाविकापराधेन नष्टं
द्रव्यं तन्नाविकैरेव मिलित्वा यथाभागं दातव्यम् ।

* ममु.

एष नौयायिनामुक्तो व्यवहारस्य निर्णयः ।

दाशापराधतस्तोये दैविके नास्ति निग्रहः ॥

(१) नौभिर्यान्ति तच्छीला नौयायिनस्तेषामेव
विधिरुक्तो, यथा दाशापराधात् यद् भ्रष्टमुदकं तद्दुः ।
दैविके दोष उत्पाते वातादिना नौभङ्गे नास्ति नाविकानां
द्रव्यनाशे निग्रहः । एष स्थले भाण्डवाहकानां

* मच., नन्द., भाच. ममुवत् ।

(१) मस्य. ८।४०८; गोरा. तद्दाशै... व्यं (नावारूढैः
प्रदेयं तत्); विर. ६४१ दाशा (दासा) दाशे (दासै);
समु. ९१.

(२) मस्य. ८।४०९; विर. ६४१ स्य नि (विनि)
निग्रहः (विग्रहः); समु. ९१.

१. न्यनजल.

भारिकाणां वा न्यायः, यद्यप्रमादेन प्रक्रामति भारिको गृहीतदण्डावलम्बनो दृढबद्धोपरिभागः, अकस्माद्द्विष्ट्या पथि कर्दमीकृते पतितस्य भाण्डं नश्येन्न भारिकस्य दोषः स्यात् । मेधा.

(२) नाविकापराधेन यदुक्तं तत्सर्वं नाविकैर्दातव्यं इत्येव नौयाथिनां व्यवहारनिर्णय उक्तः । दैविके पुन-
दोषे उत्पातवातनौभङ्गादौ स च न नाविकानां दण्ड-

१ सादृष्ट्या प.

बन्धनादिनिग्रहो विद्यते ।

• गोरा.

(३) दैविके वात्यादिना द्रव्यनाशे । निग्रहो तद्-
द्रव्यग्रहः । + मवि.

याज्ञवल्क्यः

तरिकः स्थलजं शुल्कं गृह्णन् दाप्यः पणान् दश × ॥

* ममु., मच., भाच. गोरावत् ।

+ नन्द. मविवत् ।

× व्याख्यासंग्रहः स्थलादिनिर्देशश्च संभूयसमुत्थानप्रकरणे
(पृ. ७७८-९) द्रष्टव्यः ।

बालानाथधननिधिनष्टापहृतव्यवस्था

गौतमः

प्रनष्टास्वामिकधनव्यवस्था

प्रनष्टमस्वामिकमधिगम्य राज्ञे प्रब्रूयुः ।

(१) प्रनष्टं स्वामिसकाशात्प्रभ्रष्टम् । अस्वामिकं अज्ञायमानस्वामिकम् । अधिगम्य भूमौ पतितमुपलभ्य जनपदपालने नियुक्ता एते राज्ञे प्रब्रूयुः । अन्ये वा ये केचिद्दृष्टवन्तस्तेऽपि ब्रूयुः । गौमि.

(२) प्रनष्टं स्वामिसकाशादपगतं अस्वामिकं अवि-
ज्ञायमानस्वामिकं—ज्ञायमानस्वामिकं तु स्वामिन एव कथयेत् । अधिगम्य लब्ध्वा राज्ञे नामात्यादिभ्यः प्रब्रूयुः, प्रशब्दादमायया कथयेयुः, इदमस्मिन् देशे एवं चासादितं, अन्विष्यता कस्यैतदिति । बहुवचनप्रयोगात् सामन्तादिभिरपि वक्तव्यमेवेति । मभा.

(१) गौध. १०१३५; मिता. २१३३ एमस्वा (ष्टस्वा) (राज्ञे प्रब्रूयुः०) : २११७२ एमना (ष्टस्वा); अप. २११७३ राज्ञे (राज्ञः); व्यक्र. ११८ एमस्वा (ष्टस्वा); मभा. ; गौमि. १०१३६; स्मृच. १३३; विर. ३४७ प्रब्रूयुः (तु ब्रूयुः); दवि. २७४ मिता. २१३३ वत्; नृप्र. १७३ प्रब्रूयुः (ब्रूयुः); विता. ५६४ दविवत्; सेतु. २५१ एमस्वा (ष्टस्वा) प्रब्रूयुः (ब्रूयुः); प्रका. ८४; समु. ७२ नष्ट (नष्टा).

१ विख्याप्य संवत्सरं राज्ञा रक्ष्यम् × ।

(१) विख्याप्य, इदमेवजातीयकं वस्त्वासादितं रक्ष्यते यस्यैतस्य तत्स आगच्छत्विति नगरे पटहेन घोष-
यित्वा संवत्सरं रक्ष्यम् । प्राक् चेत्संवत्सरात् स्वाम्या-
गच्छति ततो लक्षणानि पृष्ट्वा साम्यं चेत्तत्समै देयम् ।
वैपम्ये स दण्ड्यः । तथा च याज्ञवल्क्यः— 'प्रनष्टाधि-
गतं देयं नृपेण धनिने धनम् । विभावयेन्न चेच्छिङ्गैस्त-
त्समं दण्डमर्हति ॥' एवमधिगम्याप्रब्रुवन्तो दण्ड्याः । गौमि.

(२) रक्षणस्य तदायत्तत्वात् अधिकाराच्च लब्ध-
स्यापि राजशब्दस्योपन्यासः तद्रक्षणो अत्याता नियो-
क्तव्या इति तथा चाहोशाना—विद्याभिजनयुक्तान्

× मिता. व्याख्यातं 'प्रनष्टाधिगतं' इति याज्ञवल्क्यवचने
द्रष्टव्यम् ।

(१) गौध. १०१३६; मिता. २१३३ (विख्याप्य०) :
२११७३ (क) ख्याप्य (स्यातं); अप. २११७३; व्यक्र.
११८; मभा.; गौमि. १०१३७; स्मृच. १३३; विर.
३४७; दवि. २७४ (विख्याप्य०) संवत्सरं (वत्सरं); नृप्र.
१७३ रक्ष्यम् (रक्ष्यः); विता. ५६४ (विख्याप्य०); सेतु-
२५२; प्रका. ८४; समु. ७२.

पूर्वदृष्टप्रमाणान् वृद्धान्निधिपालने नियुञ्ज्यात्' इति ।

* मभा.

ऊर्ध्वमधिगन्तुश्चतुर्थं राज्ञः शेषः ।

संवत्सरात्परतो येनाख्यातं तस्मै चतुर्थं, राज्ञः शेषम् ।

आख्यातुश्चतुर्थं दत्त्वा शेषं स्वयं गृह्णीयात् उत नियु-
क्ताय देयमिति संदेहः स्यादिति तन्निराकरणार्थं शेषं
राज्ञ इत्युक्तम् । + मभा.

निधिव्यवस्था

१ निध्यधिगमो राजधनम् ÷ ।

(१) अथ प्रनष्टाधिगताधिगन्तुश्चतुर्थमित्यस्यापवाद-
माह—निध्यधिगम इति । निधिश्वेदधिगतस्तद्राजधन-
मेव भवति । अधिगन्त्रे अनुग्रहानुरूपं किञ्चिद्देयमिति ।
गौमि.

(२) प्रनष्टाधिगताधिगन्तुश्चतुर्थमुक्तं तद्विशिनष्टि-
निध्यधिगम इति । निधेः पूर्वनिहितस्याधिगमो लाभः
स राज्ञ एव, न ततोऽधिगन्तुश्चतुर्थः एवञ्च निधे-
रन्यद्द्रव्यं यत्तस्मादेव चतुर्थांश इति द्रष्टव्यम् । ननु च
निधेर्यदन्यद्द्रव्यं राज्ञः कथं तत्प्राप्तिः, अधिगमस्य
साधारणत्वानोक्तत्वात् येन पूर्वमधिगम्यते तेनैव तस्य
गृह्यमाणत्वादिति अत्रोच्यते— यस्मिन्ननुभूतचिह्नानि
दृश्यन्ते तद्राज्ञे कथयेत् इतरत् स्वयं गृह्णीयादिति एवं
चानुभूतचिह्नानि मुषित्वा गृह्णतो दोषः, यथाह लोकाक्षिः
—' अनुभूतचिह्नानि मुषित्वा गृह्णतः पूर्वसाहसं दण्डः

* शेषं गौमिवत् ।

+ गौमि. मभावत् ।

÷ विश्व. व्याख्यानं ' इतरेण निधौ ' इति याज्ञवल्क्यवचने
द्रष्टव्यम् । मेधा. व्याख्यानं ' ममायमिति ' मनुवचने द्रष्टव्यम् ।

(१) गौध. १०१३७; मिता. २१३३ श्वतुर्थं (श्वतुर्थोऽशो)
शेषः (शेषम्); व्यक. ११८ शेषः (शेषम्); मभा.;
गौमि. १०१३७; स्मृच. १३३ श्वतुर्थं (श्वतुर्थो); विर.
३४७ व्यकवत्; दवि. २७४ मितावत्; विता. ५६४ मितावत्;
सेतु. २५२ व्यकवत्; प्रका. ८४ स्मृचवत्; समु. ७२.

(२) गौध. १०१४२; विश्व. २१३७; मेधा. ८१३५;
मिता. २१३५ धनम् + (भवति); अप. २१३५; मभा.;
गौमि. १०१४३; स्मृच. १३४; विर. ६४३ गमो + (न);
विता. ५६४ राजधनम् (राज्ञो धनम्); सेतु. २९२ गमो
राजधनम् (गमे न राजा धनम्); समु. ७३.

तद्द्रव्यद्विगुणं च राजा हरेत्' इति असति धनग्रहणे
निध्यधिगमो राज्ञ इत्युक्ते अराज्ञ इति प्रतिषेधोऽप्या-
शङ्कयेत् । मभा.

न ब्राह्मणस्याभिरूपस्य * ।

(१) अभिरूपः पट्कर्मनिरतः तस्य ब्राह्मणस्य चेन्नि-
ध्यधिगमो न तद्राजधनं किं तर्हि अधिगन्तुर्ब्राह्मण-
स्यैवेति । गौमि.

(२) तस्य कर्मसाधनत्वात् । X मभा.

अब्राह्मणोऽप्याख्याता षष्ठं लभेतेत्येके ।

(१) अब्राह्मणोऽपि निधिमधिगम्य यथाचष्ट इद-
मित्थमासादितमिति स तस्य निधेः षष्ठं लभेतेत्येके
स्मार्तारो मन्यन्ते । ब्राह्मणेऽनभिरूपे कल्प्यः । गौमि.

(२) अब्राह्मणः क्षत्रियादिः, आख्याता पूर्वं ज्ञाप-
यिता, षष्ठमंशं लभेतेत्येके मन्यन्ते, चारित्रिकशफलं हि
तदिति, एक इति वचनात् न तु गौतमः, अपरिमित-
सारत्वान्निधीनाम् । अतो यत्किञ्चिदस्य देयमिति न तु
षष्ठ एवांश इति । अपिशब्दात् ब्राह्मणोऽप्यनभिरूप
इति । मभा.

बालधनव्यवस्था

३ रक्ष्यं बालधनमा व्यवहारप्रापणात् समावृत्तेर्वा ।

* विश्व. व्याख्यानं ' इतरेण निधौ ' इति याज्ञवल्क्य-
वचने द्रष्टव्यम् ।

X शेषं गौमिवत् ।

(१) गौध. १०१४३; विश्व. २१३७ स्याभि (स्यानभि);
मिता. २१३५; अप. २१३५ न त्रा (तद्भा); मभा.;
गौमि. १०१४४ नकारस्तु पतित इति भाति; विर. ६४३
(न०); विता. ५६४; सेतु. २९२ (न०); समु. ७३.

(२) गौध. १०१४४; विश्व. २१३७; मिता. २१३५
(क) णोऽप्या (णो व्या) षष्ठं (षष्ठमंशं), (ख) षष्ठं
(षष्ठमंशं); अप. २१३५ ख्याता (ख्यातं) षष्ठं (षष्ठमंशं);
मभा.; गौमि. १०१४५; विर. ६४३ णोऽप्या (ण आ)
षष्ठं लभेते (षष्ठमंशं लभत इ); विता. ५६४ ऽप्याख्या
(पाख्या) षष्ठं (षष्ठमंशं); सेतु. २९२ (अब्राह्मण आख्यात्वा
षष्ठमंशं लभते इत्येके); समु. ७३ (इत्येके०).

(३) गौध. १०१४५; अप. २१२५ प्रापणात् (प्राप्तेः)
(समावृत्तेर्वा०); मभा.; गौमि. १०१४८-९; व्यप्र. ४६०
अपवत्, विष्णुः.

(१) बालोऽप्राप्तषोडशवर्षः । तस्य यदि हितैषिणो रक्षकाश्च पित्रादयो न सन्ति सन्तो वा मूर्खांश्चाधार्मिकाश्च तदा तद्धनं राशा रक्ष्यम् । आ कुतः । व्यवहार-प्रापणात् । यावदसौ व्यवहारप्राप्तः षोडशवर्षो भवति । आङ्गनुवर्तते । अधीतवेदस्य गुरुकुलान्निवृत्तिः समावृत्तिः । आ वा तस्या इति । गौमि.

(२) बालः अप्राप्तषोडशवर्षः तद्ग्रहणमन्येषामपि रक्षणासमर्थानामुपलक्षणम् । तद्धनं ग्रन्थुभ्यो रक्षेत् । अन्येभ्यस्तु रक्षणस्य 'रक्षणं सर्वभूतानां' इत्यनेनैव सिद्धत्वात् । आ व्यवहारप्रापणात् रक्षणसामर्थ्योपजननात्, आ समावृत्तेर्वा सत्यपि सामर्थ्यलक्षणे । विकल्पस्तु अध्ययनाद्यभियोगापेक्षया वर्णनीयः । मभा.

धने चोरहते व्यवस्था

चौरहृतमपजित्य यथास्थानं गमयेत् । कोशाद्वा दद्यात् * ।

बौधायनः

प्रनष्टस्वामिकधनव्यवस्था

अब्राह्मणस्य प्रनष्टस्वामिकं रिक्थं संवत्सरं परिपाल्य राजा हरेत् ।

असावस्य द्रव्यस्य प्रभुरित्यज्ञानमात्रे प्रनष्टशब्दः । ब्रह्मस्वमिति तु विज्ञाते ब्राह्मण एवाददीत । उक्तं चैतच्छौचाधिष्ठानाध्याये 'न तु कदाचिद्राजा ब्राह्मणस्य स्वमाददीत' इति । बौवि. (पृ. ९१-९२)

बालधनव्यवस्था

^२तेषामप्राप्तव्यवहारारणामंशान् सोपचयान् सुनिगुप्तान् निदध्युराव्यवहारप्रापणात् ।

अप्राप्तव्यवहाराश्च बाला आ षोडशाद्वर्षात् । तथा हि—'गर्भस्थैः सद्यशो ज्ञेय आष्टमाद्वत्सराच्छिशुः । बाल आ षोडशादज्ञेयः पौगण्डश्चेति शब्द्यते ॥' तेषां पुत्राणा

* व्याख्यासंग्रहः स्थलनिर्दिशश्च स्तेयप्रकरणे (पृ. १६६३) द्रष्टव्यः ।

(१) बौध. १।१०।१७; व्यक. १४०; विर. ११७; विचि. ४८; बाल. २।१७३; सेतु. १४३; विव्य. ३५.

(२) बौध. २।२।४२; व्यक. १६१; विर. ५९९ अंशान्... निदध्युरा (सोपचयानंशान् सुगुप्तान् निदध्यादा); स्मृसा. १३७ सुनियु... ध्युरा (सुगुप्तान् निदध्यादा).

मध्ये बालानामंशान् सोपचयान् गुप्तान्निदध्युः । उपचयो नैय्यायिकी वृद्धिः । तथा बालानां द्रव्यं वर्धयेत् । उपचीयमानांश्चांशान् वा सुगुप्तान् रक्षितान् परैरनुपहतान् आव्यवहारप्रापणान्निदध्युः । बौवि. (पृ. १३४)

वसिष्ठः

बालधनव्यवस्था

^१संपन्नं च रक्षयेत् राजा, बालधनान्यप्राप्तव्यवहारारणां प्राप्तकाले तु तदद्यात् ।

प्रनष्टस्वामिकधनं राजगामि

प्रहीणद्रव्याणि राजगामीनि भवन्ति ।

निधिव्यवस्था

अप्रज्ञायमानं वित्तं योऽधिगच्छेद्राजा तद्दरेदधिगन्त्रे षष्ठमंशं प्रदाय ।

ब्राह्मणश्चेदधिगच्छेत् षट्कर्मसु वर्तमानो न राजा हरेत् ।

विष्णुः

निधिव्यवस्था

आकरेभ्यः सर्वमादद्यात् ।

^६निधिं लब्ध्वा तदर्धं ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् । द्वितीय-

(१) वस्मृ. १६।६ (क) राजा (राज) तदद्यात् (तद्यत्), (ख) (संपन्नतामाचरेत् । राजा बालानामप्राप्तव्यवहारारणां प्राप्तकाले तु तदद्यत्).

(२) वस्मृ. १६।१७ (ख) प्रहीण (गृहिणां).

(३) वस्मृ. ३।१४; मिता. २।३५ अधिगन्त्रे... प्रदाय (षष्ठमंशमधिगन्त्रे दद्यात्); अप. २।३५ न वित्तं (नवित्तं); स्मृच. १३४; विर. ६४३ तदरे (तदुद्धरे); मपा. २२५-६ अप्रज्ञा (अज्ञा) दधिगन्त्रे (दधिकं तु); दीक. ३५ (अप्रज्ञायमानं वित्तं यो गच्छेद्राजा तमुद्धरेत् । अधिगन्त्रे षष्ठमंशं प्रदाय स तु सर्वशः); दवि. २८७; वीमि. २।३५ यो (सो) तदरे (तदुद्धरे) प्रदाय (प्रदद्यात्); विता. ५६४ प्रदाय (प्रदद्यात्); सेतु. २९२ षष्ठमंशं (अष्टमंशं); प्रका. ८४; समु. ७३.

(४) वस्मृ. ३।१५; अप. २।३५ गच्छेत्... हरेत् (गच्छति षट्सु कर्मसु वर्तमानः सर्वं हरेत्); मभा. १।२।४२ षट् (षट्सु); स्मृच. १३४ न राजा (सर्वं); विर. ६४३; मपा. २२६; दवि. २८९; प्रका. ८४; समु. ७३.

(५) विस्मृ. ३।५५; विर. ६४४.

(६) विस्मृ. ३।५६-६०; विर. ६४४ दद्यात् + (दत्त्वा)

मर्ध कोशे प्रवेशयेत् । निधिं ब्राह्मणो लब्ध्वा सर्वमादद्यात् । क्षत्रियश्चतुर्थमंशं राज्ञेऽपरं चतुर्थमंशं ब्राह्मणेभ्योऽर्धमादद्यात् । वैश्यस्तु चतुर्थमंशं राज्ञे दद्यात् ब्राह्मणेभ्योऽर्धमंशमादद्यात् ।

शूद्रश्चावाप्तं द्वादशधा विभज्य पञ्चांशान् राज्ञे दद्यात् पञ्चांशान् ब्राह्मणेभ्योऽशद्वयमादद्यात् । अनिवेदितविज्ञातस्य सर्वमपहरेत् ।

स्वनिहिताद्वाजे ब्राह्मणयर्जं द्वादशमंशं दद्युः । परनिहितं स्वनिहितमिति ब्रूयंस्तत्समं दण्डमावहेत् ।

ब्राह्मणेभ्योऽर्धं दद्यादित्यनुपञ्जनीयम् । अंशं परिशिष्टं ब्राह्मणो लब्ध्वा सव (लब्ध्वा ब्राह्मणः स्वय) राज्ञेऽपरं (राजे दद्याच्छेषं) भ्योऽर्धमंशमा (भ्यो दद्यादर्धमा) वैश्यस्तु (वैश्यः) ऽर्धमंशमा (ऽर्धमंशमंशं स्वयमा) ; मपा. २२५ (निधि लब्ध्वा ... प्रवेशयेत्०) निधि ... मादद्यात् (निधि च ब्राह्मणो लब्ध्वा सर्वमादद्यात् । क्षत्रियश्चतुर्थमंशं राजे दद्याच्चतुर्थमंशं ब्राह्मणेभ्योऽर्धमादद्यात् । वैश्यश्चतुर्थमंशं राजे दद्याद्ब्राह्मणेभ्योऽशमादद्यात्) ; व्यनि. ५३३ श्वतुर्थमंशं राज्ञेऽपरं चतुर्थमंशं (श्वतुर्थंशं राजे दद्यात् । चतुर्थं वैश्यस्तु (वैश्यः) ऽर्धमंशमा (र्धम् । चतुर्थमंशमा) ; दवि. २८८ (निधि लब्ध्वा ब्राह्मणेभ्यस्तदर्धं दत्त्वा द्वितीयमर्धं कोषे प्रवेशयेत् । निधि लब्ध्वा ब्राह्मणः स्वयमेवादद्यात् । क्षत्रियश्चतुर्थमंशं राजे दद्यात् चतुर्थमंशं ब्राह्मणेभ्यः, अर्धं स्वयमेवादद्यात् । वैश्यश्चतुर्थंशं राजे दद्यात् ब्राह्मणेभ्योऽर्धं स्वयमंशद्वयमादद्यात्) ; सेतु. २९३ (क्षत्रियश्च चतुर्थमंशं राजे दद्याच्चतुर्थमंशं ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा अर्धमादद्यात् । वैश्यश्चतुर्थमंशं राजे दद्यात् ब्राह्मणेभ्योऽर्धमंशं स्वयमादद्यात्) एतावदेव.

(१) विस्मृ. ३।६१-२; विर. ६४४ (शूद्रस्त्ववाप्तं द्वादशधा विभज्य पञ्चमं राजे दद्यात् ब्राह्मणेभ्योऽशद्वयमेव दद्यादवशिष्टं सर्वं स्वयमादद्यात्) ; व्यनि. ५३३ वाप्तं (वाप्त-निधि) भ्योऽश (भ्यः स्वयमंश) सर्वं (सर्वस्व) ; दवि. २८८ पञ्चांशा ... दद्यात् (पञ्चांशं राजे पञ्चांशं ब्राह्मणेभ्योऽशद्वयं स्वयमादद्यात्) (अनि ... हरेत्०) : २९२ (शद्र ... दद्यात्०) सर्वमप (सर्वस्वमा) ; सेतु. २९३ पञ्चांशान् ब्राह्म ... दद्यात् (ब्राह्मणेभ्योऽशद्वयमेव दद्यात्) शातस्य ... हरेत् (शानस्य सर्वस्वमादद्यात्) .

(२) विस्मृ. ३।६३-४; विर. ६४२ भुवंस्त ... वहेत् (वदन्तस्तत्समं दण्डमावहेयुः) ; मपा. २२५ द्राक्षे (द्राक्षे) ; दवि. २८६ विरवत् ; सेतु. २९१ ब्राह्मण + (धन) (पर...वहेत्०) .

स्वयमादद्यात् ।

विर. ६४४

बालानाथस्त्रीधनव्यवस्था

बालानाथस्त्रीधनानि च राजा परिपालयेत् । अनाथोऽपेक्षकरहितोऽन्धपङ्ग्वादिः । मध्येऽनाथपद-प्रयोगादुभयत्रान्वयेन बालस्त्रियोरप्यनाथत्वं गम्यते । वै.

धने चौरहते व्यवस्था

चौरहृतं धनमवाप्य सर्वमेव सर्ववर्णेभ्यो दद्यात् । अनवाप्य च स्वकोशादेव दद्यात् * ।

शङ्खः शङ्खलिखितौ च

बालानाथस्त्रीधनव्यवस्था

रक्षेत्राजा बालानां धनान्यप्राप्तव्यवहारानां श्रोत्रियवीरपत्नीनां प्रहीणस्वामिकानि राजगामीनि भवन्ति ।

श्रोत्रियवीरपत्नीनां श्रोत्रिये वीरे प्रोपितेऽपगते वा तत्पत्नीनाम् ।

विर. ५९९

न हार्य स्त्रीधनं राज्ञा तथा बालधनानि च ।

नार्याः षड्भागं वित्तं बालानां पैतृकं धनम् ॥

कौटिलीयमर्थशास्त्रम्

बालादिधनव्यवस्था

प्राप्तव्यवहारानां विभागः । अप्राप्तव्यवहारानां देयविशुद्धं मातृबन्धुषु ग्रामवृद्धेषु वा स्थापयेयुर्व्यवहारप्रापणात् । प्रोषितस्य वा । संनिविष्टसममसंनिविष्टेभ्यो नैवेशनिकं दद्युः । कन्याभ्यश्च प्रादानिकम् + ।

अदायादकं राजा हरेत् स्त्रीवृत्तिप्रेतकार्यवर्जमन्यत्र श्रोत्रियद्रव्यात् । तत् त्रैविद्येभ्यः प्रयच्छेत् × ।

* स्थलनिर्देशः स्तेयप्रकरणे (पृ. १६७१) द्रष्टव्यः ।

÷ व्याख्यानं स्थलनिर्देशश्च दायभागप्रकरणे (पृ. १४७३) द्रष्टव्यः ।

+ व्याख्यानं स्थलनिर्देशश्च दायभागे (पृ. ११९९-१२००) द्रष्टव्यः ।

× व्याख्यानं स्थलनिर्देशश्च दायभागे (पृ. १४७४) द्रष्टव्यः ।

(१) विस्मृ. ३।६५; व्यक. १६१; विर. ५९८ (च०) ; स्मृसा. ७४ च राजा (राजा तु) : १३७ : १४४ (च०) .

(२) व्यक. १६१; विर. ५९९; स्मृसा. १३७.

मनुः

बालानाथधनव्यवस्था

बालदायादिकं रिक्तं तावद्राजानुपालयेत् ।

यावत्स स्यात्समावृत्तो यावच्चातीतशैशवः ॥

(१) ननु च व्यवहारदर्शनं वक्तव्यतया प्रस्तुतम् ।

तत्र कः प्रसङ्गो बालधनरक्षायः । उच्यते । विवादपद-
तामेवैतद्विषयान्निवर्तयितुमिदमारभ्यते । बालधनं राजा
स्वधनवत्परिपालनीयम् । अन्यथा पितृव्यादिवान्धवा
मयेदं रक्षणीयं मयेदमिति विवदेरन् । न चान्यः
प्रसङ्गोऽस्ति । आशङ्क्यमानव्यवहारवच्च । न केवलेषु
राजधर्मेषूपदिश्यते अतोऽस्मिन्नेवावसरं वक्तव्यम् । बालो
दायादोऽस्य तदिदं बालदायादिकम् । दायादः स्वाम्यत्रो-
च्यते । बालस्वामिकं धनं तावद्राजा रक्षेद्यावदसौ समा-
वृत्तो गुरुकुलात्प्रत्यागतो यावद्वाऽतीतशैशवः अतिक्रान्त-
बालभावः । अयं च विकल्पो यो गृहशैशवो भवति
तदर्थमतीतशैशव इत्युच्यते । यस्तु व्रतकः स नितृत्तेऽपि
शैशवे आ समावर्तनात्प्रतिपाल्यधनः स्यात् । अथवा
द्विजातीनां समावर्तनमवधिरन्येषां शैशवात्ययः । *मेधा.

(२) अनुपालयेत् स्वगोचरीकृत्य स्थापयेत् । समा-
वृत्तः षट्त्रिंशदब्दादिषु । तन्मध्ये चेद्धनेन कार्यं तदा
यावद्वैत्यव्यन्तरम् । शैशवं षोडशाब्दात्प्राक् । मवि.

(३) अविद्यमानात्पुरुषविषयमेतत् । स्मृ. च. १३२

(४) अनाथबालस्वामिकं धनं पितृव्यादिभिरन्यायेन
गृह्यमाणं तावद्राजा रक्षेत् । यावदसौ षट्त्रिंशदब्दादिक
ब्रह्मचर्यमित्याद्युक्तेन प्रकारेण गुरुकुलात्समावृत्तो न भवति
तादृशस्यावश्यकत्वात्प्रविगमात् । यस्त्वशक्त्यादिना बाल
एव समावर्तते सोऽपि यावदतीतबाल्यो भवति तावत्तस्य
धनं रक्षेत् । बाल्यं च षोडशवर्षपर्यन्तम् । 'बाल
आषोडशाद्ब्रह्मात्' इति नारदवचनात् । ममु.

* गोरा. मेधावत् । मच. मेधागतं ममुगतं च ।

(१) मस्मृ. ८।२७ ख., यावच्चा (यावद्वा); व्यक.
१६१ दिकं (गतं) यावच्चा (यावद्वा); मवि. मस्मृवत् ;
स्मृच. १३२ त्त स्यात् (तस्यात् स) शेषं मस्मृवत् ; विर.
५९८ व्यकवत् ; स्मृसा. १३७ मस्मृवत् ; विचि. २४४
यादिकं (यगतं) त्त स्यात् (तस्यात्स); प्रका. ८३ स्मृचवत् ;
समु. ७२ स्मृचवत्.

व्य. कां. २४५

(५) कार्यादिसामर्थ्यापेक्षया व्यवस्थापनीयो
विकल्पः । नन्द.

(६) बालस्य बन्धुरहितस्य । समावृत्तः लब्धानुज्ञः ।
भाच.

वंशाऽपुत्रासु चैवं स्याद्रक्षणं निष्कुलासु च ।

पतिव्रतासु च स्त्रीषु विधवास्वानुरासु च ॥

(१) यः कश्चिदनाथस्तस्य सर्वस्य धनं राजा यथाव-
त्परिरक्षेत् । तथा चोदाहरणमात्रं वशादयः । एवं प्रजा-
पालनमनुष्ठितं भवति । पूर्वस्तु श्लोकः कालनियमार्थः ।
वशा वन्ध्या, अपुत्राऽसमर्थपुत्राऽविद्यमानपुत्रा दुर्गतपुत्रा
वा । वशाश्चापुत्राश्चेति द्वन्द्वः । ननु च वशाऽप्यपुत्रैव ।
सत्यम् । उभयोपादानं तु सत्यपि भर्तुरितस्याः संरक्षणार्थं,
तस्या ह्यधिधिन्नाया भर्ता निरपेक्षो भवति । निष्कुला-
ग्रहणं तासां विशेषणं, यासां न कश्चिदेवरपितृव्यमातु-
लादिः परिरक्षकोऽस्ति स्त्रीत्वाच्च स्वयमसमर्थाः, बान्ध-
वास्तु मत्सरिणः, तासां च तदुच्यते । बन्धुभिर्हि स्त्रीणां
शीलशरीरधनानि रक्षितव्यानि । तदुक्तं—'विनियोगात्म-
रक्षासु भरणे च स ईश्वरः ॥ परिरक्षिणे पतिकुले निर्मनुष्ये
निराश्रये । तत्सपिण्डेषु वाऽस्तसु पितृपक्षः प्रभुः स्त्रियाः ॥
पक्षद्वयावसाने तु राजा भर्ता प्रभुः स्त्रियाः ॥'

या तु स्वयमेव कथञ्चिच्छकता न तत्र बान्धवानां
व्यापारोऽस्ति । अत एवाह । आतुरास्विति । असामर्थ्य-
मेतेन लक्ष्यते । अन्यैस्त्वातुरभर्तृका आतुरा व्याख्याता ।
अविधवाऽपि भर्तुरसामर्थ्याद्राज्ञैव रक्षया स्यादिति । निर्म-
नुष्याणामेतत् । कुलं बन्धुजातं यासां नास्ति ताः
निष्कुलाः । अन्ये तु कुलटां निष्कुलामाहुः । तासामपि
वेशाद्युपार्जितं धनं अपतितानां राजा रक्ष्यम् । अस्मिंश्च
पक्षे स्वतन्त्रनिष्कुलाग्रहणम् । पतिव्रतासु विधवासु ।
मृतभर्तृका विधवा । धव इति भर्तृनाम । तद्विरहिता
विधवा । ताश्चेत्पतिव्रता भवन्ति तदा ता रक्ष्यधनाः ।
व्यभिचाररतानां तु स्त्रीधनानर्हत्वं स्मृत्यन्तरे पठ्यते
'अपकारक्रियायुक्ता निर्लज्जा चार्थनाशिका । व्यभि-
चाररता या च स्त्रीधनं न तु साऽर्हति ॥' इति ।

(१) मस्मृ. ८।२८; गोरा. वशा (वन्ध्या); व्यक.
१४८; स्मृच. १३२; विर. ५१२; दवि. ३१९; विता.
४४५ स्वातु (स्वासु) मनुनारदौ; प्रका. ८४; समु. ७२.

तस्यास्तु निष्कासनं विहितम् । निष्कासनं च प्रधानवेश्मनो बहिरवस्थापनम् । न तु निर्वासनमेव । यतः पतितानामपि तासां गृहान्तिके वासो भक्ताच्छादन-मात्रदानं च विहितम् । 'एवमेव विधिं कुर्याद्योषित्सु पतितास्वपि । वस्त्रान्नपानं देयं च वसेयुश्च गृहान्तिके ॥' तेन यः कश्चित्स्त्रीणां निर्वासनविधिः 'स्त्रीधनं द्रव्य-सर्वस्वम्' इत्यादिषु श्रूयते स एवंविषय एव द्रष्टव्यः । तथापि यावद्भिश्चोत्सर्पणादिना किञ्चिदर्जितं तदर्हत्येव । न वान्धवा अपहरेयुः । इह त्वस्मिन्नेव निमित्ते आधिवेदनं विहितं न तु स्त्रीधनापहारः । तथा ह्याह 'मद्यपाऽसाधुवृत्ता च प्रतिकूला च या भवेत् । व्याधिता चाधिवेत्तव्या हिंसाऽ-र्थघ्नी च सर्वदा ॥' अतश्च मानवस्मृतिवलेन च 'स्त्रीधनं न तु साऽर्हति' इत्येषा स्मृतिरेवं व्याख्यायते । आधिवेद-निकं स्त्रीधनमेवा नार्हति, नैतस्यै देयमित्यर्थः । यदुक्तम् 'अधिविन्नस्त्रियै दद्यादाधिवेदनिकं समम्' इति, न तु प्राग्दत्तमस्या अपहर्तव्यम् । वयं तु ब्रूमः । पुरुषद्वेषिण्या व्यभिचाररतायाश्च युक्त एवापहारः । यत इहाप्युक्तं— 'अतिक्रामेत्प्रमत्तं या मत्तं रोगार्तमेव वा । सा त्रीन्मासान्परित्याज्या विभूषणपरिच्छेदा ॥' भूषणपरि-च्छेदैर्वियुक्ता कर्तव्येत्यर्थः । * मेधा.

(२) यथा बालधनस्य राज्ञा रक्षणं स्यादेवं सत्यपि भर्तारि वन्ध्यासु स्त्रीधनप्रजासु निष्कुलासु च कन्यकासु मृतप्रोषितभर्तृकासु साध्वीषु व्याधितासु च रक्षणं स्यात् । अत्र गोत्रलीवर्दन्यायेनानेकशब्दोपादानम् । गोरा.

(३) वशा वन्ध्या । अपुत्रा मृतपुत्रा अजातपुत्रा वा । तदा यावत्तत्कुल्यगोचरेण तयोर् यदि सिद्धिस्तावत्तद्विच्छेदं रक्ष्यं तत्प्रोषणं च कार्यं ते यदि निष्कुले रक्षकस्वकुल्य-रहिते स्यातां तदाऽप्येवं यावज्जीवरक्षणं स्वगोचरेण स्थापनं च राज्ञा कार्यम् । एवंविधासु च पतिव्रतासु पत्युद्देशेन ब्रह्मचर्यादिव्रतकारिणीषु वा । मवि.

(४) निष्कुलाः स्वपक्षहीनाः । स्मृ.च. १३२

(५) वशामु वन्ध्यासु कृतदारान्तरपरिग्रहः स्वामी निर्वाहार्थोपकल्पितधनोपायासु निरपेक्षः । अपुत्रासु च स्त्रीषु प्रोषितभर्तृकासु, निष्कुलासु सपिण्डरहितासु, साध्वीषु च

* मच., नन्द., भाच. मेधावत् ।

स्त्रीषु, विधवासु, रोगिणीषु च यद्धनं तस्यापि बालधन-स्येव राज्ञा रक्षणं कर्तव्यम् । अत्र चानेकशब्दोपादाणे गोत्रलीवर्दन्यायेन पुनरुक्तिपरिहारः । मसु.

एवमेव विधिं कुर्याद्योषित्सु पतितास्वपि ।

वस्त्रान्नपानं देयं च वसेयुश्च गृहान्तिके ॥

जीवन्तीनां तु तासां ये तद्धरेयुः स्ववान्धवाः ।

ताच्छिष्याच्चौरदण्डेन धार्मिकः पृथिवीपतिः ॥

(१) बान्धवानां स्त्रीधनमपहरतामयं चोरदण्डः । ते हि बहुभिरुपधिभिरपहरन्ति । अस्वतन्त्रैषा स्त्री, किं ददाति किं वा भुङ्क्ते, वयमत्र स्वामिन इति अचौर्याशङ्क्या, चोरदण्डो विधीयते । जीवन्तीनां तासां स्ववान्धवा देवरादयस्तद्धनं ये हरेयुस्तान् शिष्यात् पृथिवीपति-निगृह्णीयात् । चोरदण्डो वक्ष्यमाणः 'येन येन यथाङ्गेन स्तेनो वृषु विचेष्टते । तत्तदेव हरेत्तस्य प्रत्यादेशाय पार्थिवः ॥' इति (मसु. ८।३३४) । स्ववन्धुभ्यश्चैत-द्विशेषेण राज्ञा रक्षितव्यम् । चौररक्षा तु संवराट्प्रविषया विहिता । मेधा.

(२) भाविस्वाम्यादस्मादधीनत्वादिव्याजेन ये बान्धवास्तासां जीवन्तीनां धनं हरेयुः । वक्ष्यमाणचौर-दण्डेन धर्मप्रधानो राजा दण्डयेत् । + गोरा.

(३) यदि तु तासां वित्तं संभवति तदाह— जीवन्तीनामिति । मवि.

(४) स्त्रीधनस्य रक्षणीयप्रकरणे तदपहर्तृदण्डविधान-माह— जीवन्तीनां त्विति । स्वदेवरादयो बान्धवाः सोदरादयः । जीवन्तीनामिति विशेषणान्मृतासु बान्धवा-नामेव स्त्रीधने स्वामित्वं गम्यते । नन्द.

+ मवि., मसु., मच., भाच. गोरावत् ।

(१) मसु. ८।२८ इत्यस्योपरिष्ठात् प्रक्षिप्तश्लोकोऽयम्, ख. पुस्तके नाथं प्रक्षिप्तत्वेनोद्धृतः; ससु. १२२ त्रपानं (त्रमापां) यं च (यं तु) ।

(२) मसु. ८।२९ [तद्धरेयुः स्ववान्धवाः (हरेयु-वान्धवा धनम्) Noted by Jha]; मिता. २।१४७; अप. २।१४३; व्यक. १४८; स्मृ.च. १३२, २८४; विर. ५१२; रत्न. १६२; मपा. ६७०; दवि. ३२०; व्यम. ७०; विता. ४४५ तासां ये (तासां यत्) मनुनारदौ; प्रका. ८४; ससु. ७२.

प्रनष्टस्वामिकधनव्यवस्था

प्रनष्टस्वामिकं रिक्थं राजा त्र्यब्दं निधापयेत् ।

अर्वाकं त्र्यब्दाद्धरेत्स्वामी परतो नृपतिर्हरेत् * ॥

(१) यद्द्रव्यं स्वामिनो नष्टं प्रमादात्कथञ्चित्पथि गच्छतो भ्रष्टमरण्ये कान्तारे वा स्थापयित्वाऽरण्यपालै-
रन्वैर्वा राजपुरुषैर्लब्धं राजसकाशमानीतं तद्राज्ञा स्वां
रक्षां कृत्वा राजद्वारे राजमार्गे वा प्रकाशं स्थापयितव्यम् ।
पटहधोषणेन वा कस्य किं हारितमिति प्रकाशयितव्यम् ।
यतः प्रदेशाल्लब्धं तस्मिन्नेव प्रदेशे रक्षितपुरुषाधिष्ठितं
कर्तव्यम् । एवं त्रीणि वर्षाणि स्थापयितव्यम् । तत्रा-
र्वाकं त्रिभ्यो वर्षेभ्यो यः कारणत आत्मीयं ज्ञापयेत्स्यो-
द्धृतवक्ष्यमाणपट्टभागादिभागकं समर्पयितव्यं परतः स्व-
कोष्ठे प्रवेशनीयमिति ।

प्रनष्टः स्वामी यस्य रिक्थस्य तत्प्रनष्टस्वामिकं, प्रन-
ष्टोऽविज्ञातः, रिक्थं धनं, त्रयाणामब्दानां समाहारस्यब्दं
त्रिवर्षवत् । त्र्यब्दे डीवभावः । अब्दशब्दः संवत्सरपर्यायः ।
निधापयेत्स्थापयेत् । अर्वाक्यब्दात्पूर्वं त्रिभ्यो वर्षेभ्यः ।
हरेत्स्वामी स्वीकुर्यात् । अर्वाक्यब्दोऽवधौ दिग्देशा-
दिकान् पूर्वानाह ।

अन्ये तु नृपतिः हरेदिति भोगानुज्ञानमपहारमाहुः ।
न हि ऊर्ध्वमपि त्रिभ्यो वर्षेभ्यः परकीयस्य द्रव्यस्यापहारो
युक्तस्तस्मात्त्रिभ्यो वर्षेभ्य ऊर्ध्वमनागच्छति स्वामिनि
राज्ञा भोक्तव्यम् । तैरयं श्लोकः कथं व्याख्यापनीयो
'यत्किञ्चिद्दशवर्षाणीति । यदि च परकीयस्यापहारो
न युक्त इत्युच्यते भोगोऽपि नैव युक्तः । परकीयं वस्त्रादि
च भुज्यमानं नश्यत्येव तत्रानपहारवाचोयुक्तिरेवापहार-

* मित्रा, व्याख्यान 'प्रनष्टाधिगतं' इति याज्ञवल्क्यवचने
द्रष्टव्यम् ।

(१) मस्मृ. ८।३० परतो (परेषु); मिता. २।३३:
२।१७३ रिक्थं (द्रव्यं); अप. २।१७३ मितावत्; स्मृच.
१३३; मपा. २२६ त्र्यब्द (अब्दं) त्र्यब्दात् (अब्दात्)
परतो (परेण); दवि. २७३ रिक्थं... त्र्यब्दं (द्रव्यं त्र्यब्दं
राजा); नृप्र. १७४ पूर्वार्धे (प्रनष्टस्वामिकद्रव्यं रात्रे चैतन्नि-
शामयेत्) त्र्यब्दाद्धरेत् (संवत्सरात्); वीमि. २।१७३
प्रनष्ट... रिक्थं (प्रनष्टाधिगतं द्रव्यं); व्यप्र. २१७ मितावत्;
व्यम. ८७ मितावत्; वित्ता. ५६३ राजा (राज्ञा); राकौ.
४६८ मितावत्; प्रका. ८४; समु. ७२.

फलस्य सद्भावात् । गजतुरगादेस्तु कीदृशो भोग इति
वाच्यम् । तस्मान्न यथाश्रुतार्थत्यागे कारणमस्ति । हर-
तिश्च गृह्णात्यर्थं असकृद्द्रष्टप्रयोग ऋक्थं हरेदित्यादौ ।
तस्मात्परेण नृपतिर्हरेत्स्वीकुर्यादित्ययमेवार्थः । * मेधा.

(२) अज्ञायमानस्वामिकं धनं राजा कस्य किं प्रनष्ट-
मित्येवं पटहादिना ख्याप्य द्वारादौ वर्षत्रयं स्थापयेत् ।
वर्षत्रयादर्वाकं स्वाभ्यायातो गृह्णीयादूर्ध्वं पुनर्नृपतिर्गृह्णी-
यात् । यावत्स्वाभ्यागच्छति तावदपहरेत् । एवं परकी-
यस्य धर्मतो वर्षशतैरपि स्वापहारस्यान्याय्यत्वात् प्रनष्ट-
इत्यादि सोऽर्वाकं । गोरा.

(३) उत्कृष्टगुणब्राह्मणे स्वामिन्येतत् । अप. २।१७३

(४) प्रनष्टोऽदृश्यमानः स्वामी यस्य तद्राजभृत्यैर्लब्धं
धनं प्रनष्टस्वामिकं हरेत् स्वामी कृत्स्नं, परेण नृपतिर्हरेत्
रक्षकभागमात्रं वक्ष्यमाणम् । मवि.

(५) तदत्यन्तदूरदेशस्वामिस्थितिसभावनाविषयम् ।
निधापनं च स्वधनामिश्रभावेन राज्ञा कार्यम् ।

ननु नृपतिः हरेदित्येतत्परद्रव्यापहारप्रतिषेधकशास्त्र-
विरुद्धम् । सत्यम् । अत एवास्य पृथङ्निहितस्थानात्
नृपतिः स्वधनस्थानमाहरेत् इत्यर्थोऽवगन्तव्यः । एवं
चावधिमतिक्रम्यागतायापि स्वामिने रूपसंख्यादिभिर्भा-
वितं प्रनष्टाधिगतं देयमेव । किन्तु ततः किञ्चिद्द्रव्यमव-
ध्यतिक्रमापराधात् नृपो गृह्णीयात् । × स्मृच. १३३

(६) तद्गृह्युक्तसंपन्नब्राह्मणविषयमिति मदनरत्ने ।
ब्राह्मणमात्रविषयमिति केचित् । व्यप्र. २१७

ममेदमिति यो ब्रूयात्सोऽनुयोज्यो यथाविधि ।

संवाद्य रूपसंख्यादीन् स्वामी तद्द्रव्यमर्हति ॥

(१) कथं पुनः स्वामी प्रनष्टे धने स्वामित्वं
ज्ञापयितुमलम् ? आह । यः कश्चिदागत्य ममेद
स्वं द्रव्यमिति ब्रूयात्सोऽनुयोज्यो यथाविधि । अनु-
योज्यः प्रष्टव्य इत्यर्थः । कोऽसावनुयोगविधिः, 'को
भवान्, किं द्रव्यं हारितं, किं रूपं, किं परिमाणं,
किं संख्याकं, संपतितमपतितं वा, यदि पतित
कस्मिन्देशे, तथा कुत आगमितं त्वया' इत्येवं पर्यनुयोगः

* मसु., मन्. मेधावत् । × भाच. स्मृचवत् ।

(१) मस्मृ. ८।३१; व्यक. ११८ रूप (रूपं);
स्मृच. १३३ऽनुयो (नियो); विर. ३४७ व्यकवत्; मपा.
२२६; सेतु. २५२; प्रका. ८४ स्मृचवत्; समु. ७२.

कर्तव्यः । स यदि संवादयति रूपसंख्यादीन्, रूपं प्राणिवस्त्रादिविषयं, शुक्लं वस्त्रं गौर्वैलेवमादि । तथा संख्या दश गावो वा युगानि वा । आदिग्रहणाद्धस्तादि-प्रमाणं सुवर्णादिप्रमाणं प्रकीर्णरूपकं वा एतत्सर्वं संवादयति तदाऽसौ स्वामी भवति । अतस्तद्द्रव्यमर्हति स्वीकर्तुम् । संवाद उच्यते, यादृशमेकेन प्रमाणेन परिच्छिन्नं तादृशमेवास्यानेन परिच्छिद्यते । रूपसंख्यादिग्रहणं च प्रदर्शनार्थं स्वामित्वकारणानामन्येषामपि साक्षादीनाम् ।

* मेधा.

(२) रूपं नीलत्वदीर्घत्वादि । मवि.

(३) सभ्यैः संवाद्य सभ्यानां सम्यक् वेदयित्वा । नन्द.

अवेदयानो नष्टस्य देशं कालं च तत्त्वतः ।

वर्णं रूपं प्रमाणं च तत्समं दण्डमर्हति ॥

(१) मिथ्या प्रवर्तमानस्य दण्डोऽयमुच्यते । यो न ज्ञापयति नष्टस्य धनस्य देशं कालं चास्मिन्देशे काले वा हारितं, तत्त्वतः परमार्थतो वर्णं शुक्लादिकं रूपं पटी शाटकयुगं वेत्यादिकमाकारं प्रमाणं पञ्चहस्तायामं सप्तहस्तमात्रं वाऽवेदयानस्तदा तत्समं यावति द्रव्ये मिथ्या-प्रवृत्तस्तत्तुल्यं दण्डमर्हति ।

मेधा.

(२) नष्टद्रव्यस्य देशकालौ यथासंभवं च वर्णं शुक्लादिकं आकारं कटकत्वादिकं प्रमाणं च यथावदज्ञानतः तत्तुल्यं दण्डमिति ।

+ गौरा.

(३) अवेदयन्नप्रतिपादयन् । देशमस्मिन्देश इति । वर्णं नीलत्वादि । रूपं कटकत्वादि । प्रमाणं दैर्घ्याद्येकत्वादि ।

× मवि.

(४) तत्त्वतो वेदयानोऽपि विसंवादं कुर्वाणः तत्समं प्रनष्टाधिगतसमम् ।

स्मृच. १३३

* गौरा., मसु., मच. मेधावत् ।

+ मसु. गौरावत् । × भाच. मविवत् ।

(१) मस्मृ. ८।३२ [वर्णं रूपं (वर्णरूप) Noted by Jha]; व्यक. ११९ यानो (यंस्तु); स्मृच. १३३; विर. ३४७ व्यकवत्; दवि. २७२; सेतु. २५२ देशं (देश) शेषं व्यकवत्; प्रका. ८४; समु. ७२ यानो... कालं (यन् प्रनष्टस्य देशकालौ); भाच. देशं कालं (देशकालौ).

(५) प्रमाणं संख्यां साक्ष्यादि वा । मच.
आददीताथ पड्भागं प्रनष्टाधिगतान्प्रः ।

दशमं द्वादशं वाऽपि सतां धर्ममनुस्मरन् * ॥

(१) आददीत गृह्णीयात्पञ्चं भागं दशमं द्वादशं वा प्रनष्टलब्धाद्द्रव्यात्, अवशिष्टं स्वामिनेऽर्पयेत् । तत्र प्रथमे वर्षे द्वादशो भागो द्वितीये दशमस्तृतीये षष्ठ इति । अथवा रक्षाक्लेशक्षयोपक्षो भागविकल्पः । सतां धर्ममनुस्मरन् शिष्टानामेष समाचार इति जानानः ।

+ मेधा.

(२) अब्दात्परं यदग्राह्यं तदाह— आददीतेति । अतिनिर्गुणवदतिगुणवदपेक्षया विकल्पः । सतां धर्ममिति व्यवहारसिद्धं यावत्तावद्वैत्यर्थः । × मवि.

(३) अथेत्यतिक्रान्तावधेः स्वामिनः समागमनानन्तर्यमुच्यते । समागमनस्यात्यन्तविलम्बे पद्यो भागः नातिविलम्बे तु दशमो भागो विलम्बाभावे तु द्वादशो भाग इति व्यवस्थाऽवगन्तव्या । यत्तु गौतमेनोक्तम् 'ऊर्ध्वमधिगन्तुश्चतुर्थः रात्रः शेषः' इति तदतिक्रान्तावधिकस्य स्वामिनो नाशनिश्चयधिपये द्रष्टव्यम् । स्वामिनि धियमाणे त्वधिगन्तुर्नृपभागचतुर्थांशो भवतीत्यस्मादेव वचनात् गम्यते ।

स्मृच. १३३

(४) पूर्वं प्रनष्टः देशान्तरं गतः आगतः पश्चादधिगतः तस्मात्पुरात् राजा पड्भागं आददीत स्वीकुर्यात् ।

भाच.

प्रनष्टाधिगतं द्रव्यं तिष्ठेशुक्तैरधिष्ठितम् ।

यांस्तत्र चौरान् गृह्णीयात्तान् राजेभ्यं घातयेत् ॥

* मित्ता. व्याख्यानं ' प्रनष्टाधिगतं ' इति याशवल्क्यवचने द्रष्टव्यम् ।

+ गौरा., अप., विर. मेधातिथिद्वितीयपक्षवत्, मच. मेधातिथिप्रथमपक्षवत् ।

× मसु. विकल्पव्यवस्था मविवत्, शेषं मेधावत् । नन्द. मविवत् मेधातिथिद्वितीयपक्षवत् ।

(१) मस्मृ. ८।३३; मित्ता. २।३३, २।१७३; अप. २।१७३; व्यक. ११९ वाऽपि (चाऽपि); स्मृच. १३३; विर. ३४७; मपा. २२६; दवि. २७३; नृप्र. १७४ ताथ (त तु); व्यम. ८७; विता. ५६४; प्रका. ८४; समु. ७२.

(२) मस्मृ. ८।३४; व्यक. ११९; स्मृच. १३३

(१) प्रनष्टमधिगतं प्रनष्टाधिगतं पूर्वं प्रनष्टं पश्चादधिगतमधिष्ठितं युक्तैस्तत्परैरारक्षपुरुषैस्तिष्ठेत् तथास्थितमपि यदि केचन चोरा गृह्णीयुस्तान् राजा इमेन हस्तिनाघातयेत् । हस्तिप्रहणं अष्टप्राथम्यम् । मेधा.

(२) यद्द्रव्यं कस्याचित्प्रनष्टं सद्राजपुरुषैर्लब्धं तद्रक्षयेत् । नियुक्तं रक्षितं कृत्वा राजा स्थाप्यं तस्मिंश्च द्रव्ये यान् चौरान् राजा गृह्णीयात् तान् शतादभ्यधिके वध इति दर्शनात् सुवर्णशतमूल्यादिचौर्ये सति हस्तिनाघातयेत् । +गोरा.

(३) यद्द्रव्यं कस्यापि प्रनष्टं सत् राजपुरुषैः प्राप्तं रक्षायुक्तैः रक्षितं कृत्वा स्थाप्यम् । तस्मिंश्च द्रव्ये यांश्चौरान् गृह्णीयात्तान् हस्तिनाघातयेत् । गोविन्दराजस्तु 'शतादभ्यधिके वधः' इति दर्शनादत्रापि शतसुवर्णस्य मौल्यादिकद्रव्यहरणे वधमाह । तत्र । तत्र संधिं कृत्वा तु यचौर्यमिति यस्त्वाभ्येऽपि प्रनष्टराज्जरक्षितद्रव्यहरणेनैव विशेषेण वधविधानाच्छतादभ्यधिके वध इत्यस्य विशेषोपदिष्टवधेतरविषयत्वात् । *ममु.

निधिव्यवस्था

ममायमिति यो ब्रूयान्निधिं सत्येन मानवः ।

तस्याददीत षड्भागं राजा द्वादशमेव वा ॥

(१) निखातायां भूमौ गुप्तं स्थापितं धनं निधिरुच्यते । वर्षशतिका वर्षसहस्रिकाश्च निधयो भवन्ति । तत्र यदि भूमेर्विदार्यमाणयाः कथञ्चित्केनचिन्निधिरासाद्यते स तु राजधनम् । तथा च गौतमः— 'निध्यधिगमो राजधनम्' इति । एतच्चास्मर्यमाणनिधातृके निधौ द्रष्टव्यम् । तस्य आख्याता पष्ठं

+ मवि. गोरावद्वावः ।

* मच. ममुवत् ।

यांस्त... यात् (ये तत्र चोरा गृह्णीयुः); विर. ३४७ घातयेत् (ताडयेत्); विचि. १४९; दवि. १२३ चुक्तै (त्युक्तै); प्रका. ८४ स्मृचवत्; समु. ७२ स्मृचवत्.

(१) मस्मृ. ८१३५ [ममाय (ममेद) मानवः (हेतुना) Noted by Jha]; मिता. २१३५; अप. २१३५; स्मृच. १३४; विर. ६४२ मानवः (हेतुतः); मपा. २२६; दवि. २८६ विरवत्; वीमि. २१३५; व्यम. ८८ वा (च); विता. ५६५; सेतु. २९१ वा (च) शेषं विरवत्; प्रका. ८४; समु. ७३.

लभेतेत्युक्तम् । अयं तु श्लोको यत्राख्यातैव निधाता तस्युरुषो वा पितृपितामहादिस्तद्विषयो द्रष्टव्यः । ममायं निधिरिति यो ब्रूयात्सत्येन प्रमाणेन ज्ञापयेदित्यर्थः ; तस्याददीत षड्भागमिति निश्चिते तत्स्वामिकत्वे राज्ञः पश्चादिभागग्रहणम् । विकल्पश्च आख्यातृगुणापेक्षया ।

+ मेधा.

(२) तत्संवन्धीदं निधानमित्येवं निधिं अन्येन वा तथ्ये सति तयोः रूपसंख्यादि पूर्वप्रतिज्ञासंवादेन मनुष्यो ब्रूयात्तस्य ततो निधानाद्देशकालवर्णाद्यपेक्षया षड्भागं द्वादशमेव वा राजा गृह्णीयात् शिष्टं तस्योऽत्युजेत् ।

× गोरा.

अनृतं तु वदन् दण्ड्यः स्ववित्तस्यांशमष्टमम् । तस्यैव वा निधानस्य संख्यायाल्पीयसीं कलाम् ॥

(१) यस्तु मयाऽयं निहितो मत्पूर्वजेन वेति प्रतिज्ञां न साधयति सोऽसत्यवादी दण्ड्यः । यावत्तस्य वित्तमस्ति ततोऽष्टम भागं तस्यैव वा निधानस्याल्पीयसीं कला मात्रां भागमित्यर्थः । न तु तदेव द्रव्यं सुवर्णादिकं दापयेत्किन्तु तत्परिमाणमन्यद्वा सममूल्यं यया धनमात्रया दण्डितोऽवसादं न गच्छेद्विनयं वा ग्राह्येत । अनुबन्धादिविशेषापेक्षया पुरुषगुणापेक्षया च विकल्प आश्रयणीयः । आतिशयनिकात्पूर्वदण्डात्स्वल्पो दण्ड इति ज्ञापयति । तेन यस्य बहु वित्तं स्वल्पो निधिस्तत्र निध्यपेक्षा मात्रामष्टमां अर्वाचीनां दण्ड्यः । सा ह्यल्पीयसी भवति । मेधा.

(२) अस्वीयं स्वीयं ब्रुवन् स्वधनस्याष्टमं भागं दण्ड्यः । यद्वा तस्यैव निधानस्यात्यन्ताल्पं भागं विगण्य स विषादं न गच्छति विनयं च गृह्णीयात्तं दण्ड्यः । गुणवदगुणापेक्षया विकल्पः । ÷ गोरा.

(३) तस्यैवेति ब्राह्मणस्य दण्डः । तस्य निधानस्य शततमो भागो यावान्भागस्तावतीमल्पीयसीं कलामंशम् । संख्याय व्यवस्थाप्य । मवि.

+ अप., ममु., मच., नन्द. मेधावत् ।

× मिता. गोरावत् । ÷ ममु., मच. गोरावत् ।

(१) मस्मृ. ८१३६ ख, संख्याया (संख्यया); अप., २१३५ पू.; स्मृच. १३४ स्ववि (स वि) पू.; विर. ६४२ दण्ड्यः (दाप्यः) संख्याया (संख्यया); दवि. २८७ मस्मृवत्; सेतु. २९१ संख्याया (मुख्यस्या); प्रका. ८४ स्मृचवत्, पू.; समु. ७३.

(४) स्ववित्तस्य अष्टमं अंशं दण्ड्यः । वा पश्चान्तरं, तस्यैव निधानस्य द्रव्यपूर्णकुम्भस्य संख्यायाल्पीयसीं कलां तुच्छककलाम् । कला तु षोडशो भाग इत्यमरः । षोडशी गृह्णीयादित्यर्थः । भाचः ।

विद्वांसु ब्राह्मणो दृष्ट्वा पूर्वोपनिहितं निधिम् ।
अशेषतोऽप्याददीत सर्वस्याधिपतिर्हि सः ॥

(१) यदा विद्वान् ब्राह्मणः पूर्वंः पित्रादिभिरुपहितं निधिं पश्येत्तदा सर्वमेवाददीत । न राज्ञे पूर्वोक्तं भागं दद्यात् । अस्यार्थवादः सर्वस्याधिपतिर्हि सः । तथा चोक्तं सर्वस्वं ब्राह्मणस्येदमिति । एतच्चाशेषतो ग्रहणं यो ब्राह्मणस्वामिक एव निधिः । यस्त्वविज्ञातस्वामिकः तस्मिन्विद्वद्ब्राह्मणदृष्टेऽप्यस्त्येव राज्ञो भागः । यतो वक्ष्यति 'निधीनां तु पुराणानाम्' इति । × मेधा.

(२) शास्त्रविपुनर्ब्राह्मणः पित्रादिस्थापितं निधिं दृष्ट्वा राज्ञो भागं न दद्यात् । अशेषं गृह्णीयाद्यस्मात्सर्वस्य धनजातस्य ब्राह्मणः प्रभुः इत्यशेषग्रहणार्थवादः । एवं च ममायमिति । अयमविद्वद्ब्राह्मणविषयः क्षत्रियादिविषयश्च । +गोरा.

(३) विद्वद्ग्रहणं पट्कर्मिणोऽप्युल्लक्षणार्थम् ।

स्मृच. १३४

(४) विद्वान्पुनर्ब्राह्मणः पूर्वमुपनिहितं निधिं दृष्ट्वा सर्वं गृह्णीयात् । न षड्भागं दद्यात् । यस्मात्सर्वस्य धनजातस्य प्रभुः । अत एवोक्तम् 'सर्वस्वं ब्राह्मणस्येदम्' इति । तस्मात्परनिहितविषयमेतद्वचनम् । तथा च नारदः— 'परेण निहितं लब्ध्वा राजा ह्यपरहरेन्निधिम् । राजा स्वामी निधिः सर्वः सर्वेषां ब्राह्मणादृते ॥' याज्ञवल्क्योऽप्याह—'राजा लब्ध्वा निधिं दद्याद्द्विजेभ्योऽर्धं द्विजः पुनः । विद्वानशेषमादद्यात्स सर्वस्य प्रभुर्यतः ॥' अतो यन्मेधातिथिगोविन्दराजाभ्यां 'ममायमिति यो ब्रूयात्' इत्युक्तं, राजदेयार्थनिरासार्थं पित्रादिनिहितविषयत्वमेवास्य वचनस्य व्याख्यातं तदनाप्यम् । नारदा-

× मवि. मेधावत् । + शेषं मेधावत् ।

(१) मस्मृ. ८।३७ [निधिम् (धनम्) Noted by Jha]; अप. २।३४; स्मृच. १३४; मपा. २२६ लोऽप्या (मप्या); दवि. २८९; प्रका. ८४; समु. ७३ स्याधि (स्थापि).

दिमुनिव्याख्याविपरीतं स्वकल्पितं न मेधातिथिगोविन्दराजव्याख्यानमाद्रिये । ममु.

(५) इति मनुवचने विद्वत्त्वमपि षट्कर्मनिरतब्राह्मणपरमेव । दवि. २८९

[मन्वर्थमुक्तावलीमतं खण्डयति] तत्र यद्यपि नारदवाक्ये सर्वेषामिति षष्ठ्यन्तादुपस्थितेषु स्वामिषु ब्राह्मणादृते इत्यनेन ब्राह्मणस्वामिकस्य निधेः राजगामित्वं प्रतिपिच्यते, न तु ब्राह्मणाधिगतस्य याज्ञवल्क्यवाक्ये च ब्राह्मणस्य सर्वप्रभुत्वश्रुतिरर्थवादमात्रं सर्वस्वं ब्राह्मणस्येदमित्यादिवत् ।

अन्यथा बहुविरोधोऽतिप्रसङ्गश्च स्यादतो न तदभिधानवैफल्यापत्तेरपि परनिधिपरत्वं कल्प्यते ।

तथापि राजा लब्ध्वेत्यत्र निधिपदस्य परनिधिरत्वप्रौव्यादादद्यादित्यत्रापि तस्यैवान्वयत उपस्थितत्वात् । स च ब्राह्मणस्वामिकोऽपि यदि तत्त्वेन न निश्चीयते तदा तं राजा हरेदेव । अन्यथा अनध्यवसायेनापरिग्रहे निधिग्राहकानेकवचनवैफल्यात् ।

अथ यदि निधिपात्रलिखनाद्वा दैवज्ञप्रश्नादेर्वा तत्तथावधियते तदा राजापि न हरेत् । ब्राह्मणादृते इति नारदवचनात् । तस्मादेनं प्राप्य ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् ब्रह्मस्वं ब्राह्मणो नयेदिति संभूयसमुत्थानप्रकरणीयवृहस्पतिवचनसंवादात् ततः सजातिरित्यनपत्यधनप्रकरणीयनारदवचनस्वरसाच्च ।

नन्वेवं परस्वादानं ब्राह्मणस्य स्यादिति चेत् न अस्मादेव वचनात् परकीयेऽपि निधौ तस्य स्वत्वावगमात् । 'स्वामी रिक्थक्रयविभागपरिग्रहाधिगमेष्विति गौतमस्मरणाच्च । अधिगमो निध्यादेः प्राप्तिरिति निबन्धेषु व्याख्यानात् । दवि. २९०

ब्राह्मणस्तु निधिं लब्ध्वा क्षिप्रं राज्ञे निवेदयेत् ।
तेन दत्तं तु भुञ्जीत स्तेनः स्यादनिवेदयन् ॥
यं तु पश्येन्निधिं राजा पुराणं निहितं क्षितौ ।
तस्माद्द्विजेभ्यो दत्त्वाऽर्धमर्धं कोशे प्रवेशयेत् ॥

* मच. ममुवत् ।

(१) मस्मृ. ८।३७ इत्यस्योपरिष्ठात् प्रक्षिप्तश्लोकोऽयम् ।

(२) मस्मृ. ८।३८; अप. २।३४ यं तु (यत्र)

(१) यो राज्ञा स्वयं निधिरधिगतस्तस्मान्निधेरयं ब्राह्मणेभ्यो दाननियमो राज्ञः । कोशशब्देन वित्तसंचय-स्थानमुच्यते । पुराणं निहितं क्षिताविति निधिरूपानु-वादः । मेधा.

(२) यं पुनः चिरन्तनमस्वामिकं भूमिप्रक्षिप्तं निधिं लभेत तस्मादर्धं ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा अर्धमात्मनोऽर्थागारं प्रवेशयेत् । + गोरा.

निधीनां तु पुराणानां धातूनामेव च क्षितौ ।
अर्धमाप्रक्षणाद्राजा भूमेरधिपतिर्हि सः ॥

(१) अन्येनापि दृष्टस्य निधेः राज्ञा भागः पूर्वोक्तो ग्रहीतव्य इत्यस्य विधेरर्थवादोऽयं निधीना हि पुराणाना-मिति । धातूनामेव च क्षितावयं त्वप्राप्तविधिः । सुवर्ण-रूप्यादि बीजम् । मृदः सिन्दूरकालाञ्जनाद्याश्च धातवः । सुवर्णाद्याकरभूमिर्धः खनांते यो वा पर्वतादिषु गैरि-कादिधातूनुपजीवति तेनापि पूर्ववद्रात्रे भागो दातव्यः । अर्धभागिति अर्धशब्दोऽशमात्रवचनः समासनिर्देशात् । यथा ग्रामार्धो नगरार्धमिति । नपुंसकलिङ्गस्तु समप्रवि-भागः । इह तु समासे लिङ्गविशेषप्रतिपत्त्यभावात्पूर्वस्य चशब्दवशात् पङ्कशब्दादशादेर्भागस्य प्रकृतत्वात्तद्वचनो विज्ञायते । अर्धं भजत एकदेशं गृह्णातीत्यर्थः । अत्र हेतुः रक्षणादिति । यद्यपि क्षितौ निहितस्य केनचिदज्ञा-नात्त राजकीयरक्षोपयुज्यते, तथापि तस्य ब्रवताऽपहारः संभाव्यते अतोऽस्त्येव रक्षया अर्थवत्त्वम् । एतदर्थ-मेवाह । भूमेरधिपतिर्हि सः । प्रभुरसौ भूमेस्तदीयायाश्च भुवो यल्लब्धं तत्र युक्तं तस्य भागादानम् । × मेधा.

(२) चिरन्तनाना निधीनामस्वामिकानां अन्येनापि

+ मवि., स्मृच., ममु., मच., नन्द. गोरावत् ।

× नन्द. मेधावत् ।

प्रवे (निवे); स्मृच. १३४ धर्मर्ष (र्षं शेषं) शेषं अपवत् ;
विरः ६४५ यं तु (यत्) प्रवे (निवे); मपा. २२६; सेतु.
२९३ यं तु (यस्तु) णं नि (णनि) प्रवे (निवे); प्रका.
८४ स्मृचवत् ; समु. ७३ तस्माद् (तस्य) प्रवे (निवे).

(१) मस्मृ. ८१९; मेधा. नां तु (नां हि); स्मृच.
१३४ मेधावत् ; विर. ६४५ मेव च क्षितौ (माकरस्य च)
अर्ध...द्राजा (रक्षणादर्धमात्राजा); मच. मेधावत् ; सेतु. २९३
निधीनां तु (निधानानां) शेषं विरवत् ; प्रका. ८४ मेधावत् ;
समु. ७३ मेधावत् ; नन्द. मेधावत्.

लब्धानां भूमिगतानां च सुवर्णानां अर्धहरो राज्ञा यस्माद्रक्षणादसौ भूमिस्वामीति । गोरा.

(३) धातूनां हेमादीनामाकरस्थानां चकाराद्रत्ना-नां च । रक्षणादिति भूमेरधिपतिरिति च हेतुद्वयम् । मवि.

(४) तत् उक्तलक्षणब्राह्मणाधिगतास्मर्यमाणस्वामिक-निधिविषयं, पुराणानामित्यभिधानात् । यत्तु वसिष्ठे-नोक्तम्— ‘अप्रज्ञायमानं वित्तं योऽधिगच्छेद्राजा तद्धरदधिगन्त्रे पष्ठमंशं प्रदाय’ इति (वस्मृ. ३।१४) । तदुक्तलक्षणरहिताधिगन्तुविषयम् । स्मृच. १३४

(५) निधीनां पुरातनानामस्वकीयानां विद्वद्ब्राह्मणे-तरलब्धानां सुवर्णयुत्पत्तिस्थानानां चार्धहरो राजा । यस्मादसौ रक्षति भूमेश्च प्रभुः । +ममु.

धने चौरहने व्यवस्था

दातव्यं सर्ववर्णेभ्यो राज्ञा चौरैर्हृतं धनम् ।

राजा तदुपयुञ्जानश्चौरस्याप्रोति किल्बिषम् ॥

(१) चौरैः यत्नीतं किञ्चिद्धनं तद्राजा प्रत्याहृत्य नात्मन्युपयुञ्जीत । किं तर्हि य एव मुपितास्तेभ्य एव प्रतिपादयितव्यम् । सर्वग्रहणेन च चण्डालेभ्योऽपि देयमिति । ‘चौराहृतम्’ इत्यन्यस्मिन्पाठे चौरैः समाहृतमिति विशुद्ध साधनं कृतेति समासः । पाठान्तरे चौरहृतमिति तृतीयेति योगविभागात्पूर्ववद्वा समासः । अयं त्वत्रार्थो, यच्चौरैः हृतमशक्यप्रत्यान-यनं तद्राज्ञा स्वकोशादातव्यम् । उत्तरश्लोकार्थ एव योजनीयः । राजा तदुपयुञ्जान इति । अनेकार्थ-त्वाद्धातूनामुपपूर्वो युजिर्लक्षणया वाऽप्रतिपादन एव द्रष्टव्यः । यो ह्यन्यस्मै प्राप्तकालं धनं न ददाति स्वप्रयोजनेषु विनियुङ्क्ते तेन तदीयमेव तदुपयुक्तं भव-तीति युक्तमुच्यते । राजा तदुपयुञ्जानश्चौरस्याप्रोति किल्बिषं पापम् । * मेधा.

+ मच. ममुवत् । अर्धशब्दो मेधावत् ।

* गोरा. मेधावत् ।

(१) मस्मृ. ८।४०; मेधा. चौराहृतं इति, चौरहृतं इति पाठः; मिता. २।३६ चौरैर्हृतं (चौरहृतं); अप. २।३६ मितावत् ; वीमि. २।३६; व्यम. ८८ युष्ठा (मुष्ठा); विता. ५६७ व्यमवत् ; समु. १५२; नन्द. मितावत् ; भाच. मितावत्.

(२) यच्चौरैर्दत्तं लोकानां धनं तद्राज्ञा चौरैभ्यश्चा-
द्वृतं धनं तेभ्यो देयम् । यस्मात् राजा स्वीकुर्वन् चौरस्य
यावत्पापं तावत्प्राप्नोति । +गोरा.

(३) यद्धनं चौरैल्लोकानामपहृतं तद्राज्ञा चौरैभ्य
आहृत्य धनस्वामिभ्यो देयम् । तद्धनं राजा स्वयमुप-
युञ्जानश्चौरस्य पापं प्राप्नोति । -ममु.

याज्ञवल्क्यः

प्रनष्टास्वाभिकधनव्यवस्था

प्रनष्टाधिगतं देयं नृपेण धनिने धनम् ।

विभावयेन्न चेद्विद्वैस्तत्समं दण्डमर्हति ॥

(१) यस्माच्च राजा व्यवहारविधावगम्यो दण्ड-
धरः, तस्मात्—‘प्रनष्टाधिगतं देयं नृपेण धनिने धनम् ।
विभावयेन्न चेद्विद्वैस्तत्समं दण्डमर्हति ॥’ कस्यचित्
प्रनष्टं यदि राज्ञान्येन वाधिगतं लब्धं तद् यदि धनिना
प्रार्थ्यते । ततः, किं तत्, कियत्संख्यं चेत्येवं प्रपूर्वावि-
संवादकस्यान्विष्यार्पणीयम् । न चेदेवं विभावयेत् तत्समं
दण्ड्यः । विश्व. २।३५

(२) परावर्त्य व्यवहारमुक्त्वा इदानीं परावर्त्य
द्रव्यमाह— प्रनष्टाधिगतमिति । प्रनष्टं हिरण्यादि शौल्कि-
कस्थानपालादिभिरधिगतं राज्ञे समर्पितं यत्तद्राज्ञा धनिने
दातव्यम् । यदि धनी रूपसंख्यादिभिल्लिङ्गैर्भावयति ।
यदि न भावयति तदा तत्समं दण्ड्यः । असत्यवादि-
त्वात् । अधिगमस्य स्वत्वनिमित्तत्वात्स्वत्वे प्राप्ते तत्परा-
वृत्तिरनेनेक्ता । अत्र च कालावाधिं वक्ष्यति—‘शौल्कि-
कैः स्थानपालैर्वा नष्टापहृतमाहृतम् । अर्वाकसंवत्सरात्स्वामी
हरेत् परतो नृपः ॥’ इति । मनुना पुनः संवत्सरत्रयमव-
धित्वेन निर्दिष्टम्—‘प्रनष्टस्वामिकं रिक्तं राजा व्यदं
निषापयेत् । अर्वाक्यव्याद्वरेत्स्वामी परतो नृपतिर्हरेत् ॥’
इति । तत्र वर्षत्रयपर्यन्तमवश्यं रक्षणीयम् । तत्र यदि
संवत्सरादर्वाक् स्वाम्यागच्छेत्तदा कृत्स्नमेव दद्यात् ।
यदा पुनः संवत्सरादूर्ध्वमागच्छति तदा षड्भागं रक्षण-

+ नन्द. गोरावत् ।

÷ मवि., मच., भाच. मसुवत् ।

(१) यास्मृ. २।३३; अपु. २५३।६१-२ दण्ड (दातु);
विश्व. २।३५; मिता.; अप.; गौमि. १०।३७; स्मृच.
१३३ पू.; दवि. २७२; सवि. ४९० देयं (द्रव्यं); वीमि.;
विता. ५६३; प्रका. ८४ पू.; समु. ७२.

मूल्यं गृहीत्वा शेषं स्वामिने दद्यात् । यथाह— ‘ आद-
दीताथ षड्भागं प्रनष्टाधिगतान्द्रुपः । दशमं द्वादशं
वापि सतां धर्मेमनुस्मरन् ॥’ इति । तत्र प्रथमे वर्षे
कृत्स्नमेव दद्यात्, द्वितीये द्वादशं भागं, तृतीये दशमं,
चतुर्थादिषु षष्ठं भागं गृहीत्वा शेषं दद्यात् । राजभागस्य
चतुर्थोऽशोऽधिगन्त्रे दातव्यः । स्वाम्यनागमे तु कृत्स्नस्य
धनस्य चतुर्थमंशमधिगन्त्रे दत्त्वा शेषं राजा गृह्णीयात् ।
तथाह गौतमः—‘प्रनष्टस्वामिकमधिगम्य संवत्सरं राज्ञा
रक्ष्यमूर्ध्वमधिगन्तुश्चतुर्थोऽशो राज्ञः शेषम्’ इति । अत्र
संवत्सरमित्येकवचनमविवक्षितम् । ‘राजा व्यदं निषाप-
येत्’ इति स्मरणात् — ‘हरेत् परतो नृपः’ इत्येतदपि
स्वामिन्यनागते व्यददादूर्ध्वं व्ययीकरणाभ्यनुज्ञापरम् ।
ततः परमागते तु स्वामिनि व्ययीभूतेऽपि द्रव्ये राजा
स्वांशमवतार्य तत्समं दद्यात् । एतच्च हिरण्यादिधिपयम् ।
गवादिधिषये वक्ष्यति—‘पणानेकशफे दद्यात्’ इत्यादिना ।
मिता.

(३) न चेद्विभावयति तदा स्तैयप्रवृत्तत्वात्प्रनष्टद्रव्य-
समेन धनेन दण्डनीयः । +अप.

(४) ‘व्यवहारान्न यः पश्ये’दित्युक्तं तत्र न केवल-
मुक्तलक्षण एव व्यवहारो द्रष्टव्यः, किन्तु प्रतिवादिशून्यो-
ऽपि साक्ष्यादिनिबन्धननिर्णयफलकतया पराजयनिबन्धन-
दण्डग्रहणफलकतया च व्यवहारप्रतिरूपकः संदिह्यमान-
स्वत्वनिध्यादौ ममायमिति प्रतिज्ञातत्साधकप्रमाण-
निर्देशरूपोऽपि तथेत्यभिप्रेत्य निध्यादौ व्यवस्थामाह
चतुर्भिः— प्रनष्टाधिगतमिति । निधिस्तावत्पूर्वनिखातं
चिरप्रतिष्ठं धनम् । तच्च स्वस्वपित्रादिनिहितपरनिहित-
भेदाद्द्विधा । तत्राद्यं प्रनष्टमथाऽधिगतं धनिना
राजपुरुषादिना धनं निधिरूपं वा धनिने ममेदं
धनमिति ब्रुवते नृपेण देयं चेत् लिङ्गैः प्रमाणैस्तद्धनं
विभावयेत् स्वीयतया प्रमापयेत् । न चेद्विभावयेत्तदा
विवादविषयीभूतनिधिसमं दण्डं तादृगनृताभिधानापरा-
धेनार्हति । वीमि.

हृतं प्रनष्टं यो द्रव्यं परहस्तादवाप्नुयात् ।

अनिवेद्य नृपे दण्ड्यः स तु षण्णवर्ति पणान् ॥

+ शेषं विश्ववत् ।

(१) यास्मृ. २।१७२; अपु. २५७।२३; विश्व.

(१) यतश्चैतदेवं अतः— 'हृतं प्रनष्टं यो द्रव्यं पर-
हस्तादवाप्नुयात् । अनिवेद्य नृपे दण्ड्यः स तु पण्णवतिं
पणान् ॥' स्पष्टार्थाः श्लोकः । विश्व. २।१७६

(२) तस्करस्य प्रच्छादकं प्रत्याह— हृतमिति । हृतं
प्रनष्टं वा चौरादिहस्तस्थ द्रव्य अनेन मदीयं द्रव्यमप-
हृतमिति नृपस्यानिवेशैव दर्पादिना यो गृह्णाति असौ
षडुत्तरान्नवति पणान् दण्डनीयः । तस्करप्रच्छादकत्वेन
दुष्टत्वात् । *मिता.

(३) अव्यवस्थायां मूलधनानुसारेण वृद्धिक्षयौ ।
व्यवस्थायां तु व्यवस्थानुसारेणैव तावित्यर्थः । विचि. ४५

(४) अस्वामिनो विक्रेतुस्तत्सकाशात् क्रेतुश्च प्रच्छा-
देन स्वामिनो दण्डमाह—हृतमिति । तुशब्देन निवेदने
दण्डं व्यवच्छिन्नति । वीमि.

शौलिककैः स्थानपालैर्वा नष्टापहतमाहृतम् ।

अर्वाकस्वत्सरात्स्वामी हरेत् परतो नृपः ॥

(१) अर्वाकं स्वत्सरात् स्वामी गृह्णीयात् । परतो
नृपतिर्गृह्णीयात् । विश्व. २।१७७

(२) राजपुरुषानीतं प्रत्याह— शौलिककैरिति ।
यदा तु शुल्काधिकारिभिः स्थानरक्षिभिर्वा नष्ट-
मपहृतं द्रव्यं राजपार्श्वं प्रत्यानीतं तदा स्वत्सरादर्वाकं
प्राप्तश्चेत् नाष्टिकस्तद्द्रव्यमवाप्नुयात् । ऊर्ध्वं पुनः स्वत्स-

* अप., स्मृच., विर., पमा., दवि., व्यप्र., विता.
मितावत् ।

२।१७६; मिता.; अप.; व्यक. १३८; स्मृच. २१३;
विर. ११०; पमा. २९१; विचि. ४४; व्यनि. २७६;
स्मृचि. १७; दवि. ३२९; नृप्र. १७१; सवि. ४९५
(=); वीमि.; व्यप्र. २९२; विता. ५७४; राकौ. ४६८;
सेतु. १४०; समु. १०४.

(१) यास्मृ. २।१७३; अपु. २५७।२४ शौलिक
(शौलिक) हरेत् (लभते); विश्व. २।१७७ हरेत् (लभते);
मिता. २।३३, १७३; अप.; व्यक. ११८; स्मृच. १३३;
विर. ३४६; विचि. १४८ हरेत् (हरेत्तु); सवि. ४९०
पूर्वार्धे (शौलिकके स्थानपाले वा निष्ठापहतमाहृतम्) त पर
(तत्पर); वीमि.; व्यप्र. २९७; व्यम. ८७; विता.
५६३ त पर (तत्पर); राकौ. ४६८ हरेत् (उद्धरेत्);
सेतु. २५१ विचिवत्; प्रका. ८४; समु. ७२; विव्य. ५३
विचिवत्.

व्य. कां. २४६

राद्राजा गृह्णीयात् । स्वपुरुषानीतं च द्रव्यं जनसमूहेपू-
द्गोष्य यावत्स्वत्सरे राज्ञा रक्षणीयम् । यथाह गौतमः—
'प्रनष्टस्वामिकमधिगम्य राज्ञे प्रवृथुर्विख्यातं स्वत्सरे
राज्ञा रक्षयम्' इति । यत्पुनर्मनुना विश्वन्तरमुक्तम्—
'प्रनष्टस्वामिकं द्रव्यं राजा व्यब्दं निधापयेत् । अर्वाकं
व्यब्दाद्धरेत्स्वामी परतो नृपतिर्हरेत् ॥' इति तत् श्रुत-
वृत्तसपन्नब्राह्मणविषयम् । रक्षणनिमित्तपङ्कभागादिग्रहणं
च तेनैवोक्तम्—'आददीताथ पङ्कभागं प्रनष्टाधिगतात्
नृपः । दशमं द्वादश वापि सतां धर्ममनुस्मरन् ॥'
इति (मस्मृ. ८।३३) । तृतीयद्वितीयप्रथमस्वत्सरेषु
यथाक्रमं पञ्चादयो भागा वेदितव्याः । प्रपञ्चितं
चैतत्पुरस्तात् । + मिता.

(३) प्रनष्टाधिगतं स्वत्सरादर्वागेव प्रहीतुम-
र्हतीत्याह याज्ञवल्क्यः—शौलिककैरिति । स्मृच. १३३

पणानेकशफे दद्याच्चतुरः पञ्च मानुषे ।

महिषोष्ट्रगवां द्वौ द्वौ पादं पादमजाविके ॥

(१) पास्तोषिकान् राज्ञे—'पणानेकशफे दद्याच्चतुरः
पञ्च मानुषे । महिषोष्ट्रगवां द्वौ द्वौ पादं पादमजाविके ॥'
विश्व. २।१७८

(२) मनुक्तपङ्कभागादिग्रहणस्य द्रव्यविशेषेऽपवाद-
माह—पणानेकशफे दद्यादिति । एकशफे अश्वदौ
प्रनष्टाधिगते तत्स्वामी राज्ञे रक्षणनिमित्तं चतुरः
पणान् दद्यात् । मानुषे मनुष्यजातीये द्रव्ये पञ्च
पणान् । महिषोष्ट्रगवां रक्षणनिमित्तं प्रत्येकं द्वौ द्वौ
पणौ अजाविके पुनः प्रत्येकं पादं पादम् । दद्यादिति
सर्वत्रानुषण्यते । अजाविकमिति समासनिर्देशेऽपि पादं
पादमिति वीप्साबलत्प्रत्येकं संबन्धोऽवगम्यते ।

× मिता.

+ अप., वीमि. मितावत् ।

× स्मृतिकन्द्रिकायां मिताक्षराऽपराकांनुवादः । वीमि.
मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।१७४; अपु. २५७।२५; विश्व.
२।१७८; मिता.; अप.; व्यक. ११८; स्मृच. १३३;
विर. ३४६; दवि. २७४ गवां द्वौ (गवादौ); नृप्र. १७४;
वीमि.; व्यम. ८७; राकौ. ४६९; सेतु. २५२ मादुषे
(मांशके); प्रका. ८४; समु. ७२-३.

(३) द्रव्यविशेषं प्रति यावदधिगमे देयं तदाह—
पणानिति । एतच्च प्रतिव्यक्ति देयम् । न तु प्रतिजाति ।

× अप.

निधिव्यवस्था

राजा लब्ध्वा निधिं दद्याद्द्विजेभ्योऽर्धं

द्विजः पुनः ।

विद्वानशेषमादद्यात्स सर्वस्य प्रभुर्यतः ॥

(१) यत्तूत्सन्नस्वामिकं निधादिकं तत्र का कथा ।
उच्यते—राजा लब्ध्वा निधिं दद्यादिति । स सर्वस्य
प्रभुरित्यनेन प्रतिग्रहाद्यभावेऽपि स्वत्वसंबन्धोऽस्तीति
ज्ञापयति । * विश्व. २।३६

(२) रथ्याशुल्कशालादिनिपतितस्य मुवर्णादेर्नष्टस्या-
धिगमं विधिमुक्त्वा अधुना भूमौ चिरनिखातस्य सुव-
र्णादेर्निधिसादवाच्यस्याधिगमे विधिमाह— राजेति ।
उक्तलक्षणं निधिं राजा लब्ध्वा अर्धं ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा
शेषं कोशे निवेशयेत् । ब्राह्मणस्तु विद्वान् श्रुताध्य-
यनसंपन्नः सदाचारो यदि निधिं लभत तदा सर्वमेव
गृहीयात् । यस्मादसौ सर्वस्य जगतः प्रभुः । मिता.

इतरेण निधौ लब्धे राजा पञ्चांशमाहरेत् ।

अनिवेदितविज्ञातो दाप्यस्तं दण्डमेव च ॥

(१) इतरेण ब्राह्मणेनैवानभिरूपेणेत्यर्थः । गौतमीयं
त्वब्राह्मणविषयं 'निध्यधिगमो राजधनम्' इति । यावान्
निध्यधिगमः स सर्वां राजधनमित्यर्थः । तथा च

× शेषं मितावत् ।

* अप., वीमि., विश्ववत् ।

(१) यास्मृ. २।३४; विश्व. २।३६; मिता.; अप.;
मसु. ८।३७; विर. ६।३-४; ज्यनि. ५।३३ निधिं (निधीन्);
द्वि. २।८९; दात. १।८३; वीमि.; व्यम. ८८; विता.
५।६४ लब्ध्वा निधिं (लब्धनिधिः); सेतु. २।९२; समु.
७.३; विच. ९.७.

(२) यास्मृ. २।३५; विश्व. २।३७ स्तं द (स्तद्);
मिता.; अप.; स्मृच. १।३४ माहरेत् (मामुयात्); विर.
६।४४ शान्तो (शान्तं) शेषं विश्ववत्; ज्यनि. ५।३३ दाप्यस्तं
(राक्षस्तद्); द्वि. २।८७ पू.; २।९२ उक्त.; दात. १।८३;
मच. ८।३९ अनि (अना); वीमि.; व्यम. ८८ शान्तो
(शान्तो); विता. ५।६४; सेतु. २।९२ पू.; प्रका. ८४
स्मृचवत्, पू.; समु. ७.३; विच. ९.७

'न ब्राह्मणस्यानभिरूपस्य' इत्युक्त्वाह— 'अब्राह्मणोऽ-
प्याख्याता षष्ठं लभेतेत्येके' इति । अनाख्याय तु गृह्णन्
ब्राह्मणोऽपि सर्वमादाय शक्यनुरूपेण दण्ड्यः स्यात् ।
विद्वान्स्तु 'स सर्वस्य प्रभुरिति' वचनादनाख्यायापि
गृह्णन् न दोषभागित्यर्थः । विश्व. २।३७

(२) इतरेण तु राजविद्वद्ब्राह्मणव्यतिरिक्तेन अविद्व-
द्ब्राह्मणक्षत्रियादिना निधौ लब्धे राजा पञ्चांशमधिगन्त्रे
दत्त्वा शेषं निधिं स्वयमाहरेत् । यथाह वसिष्ठः—'अप्रज्ञा-
यमानं वित्तं योऽधिगच्छेद्राजा तदहरेत् पञ्चमशमधिगन्त्रे
दद्यात्' इति । गौतमोऽपि—'निध्यधिगमो राजधनं
भवति, न ब्राह्मणस्याभिरूपस्य, अब्राह्मणोऽप्याख्याता
पञ्चमशं लभेतेत्येके' इति । अनिवेदित इति कर्तारि
निष्ठा । अनिवेदितश्चासौ विज्ञातश्च राज्ञेऽप्यनिवेदित-
विज्ञातः, यः कश्चिन्निधिं लब्ध्वा राजे न निवेदितवान्
विज्ञातश्च राज्ञा स सर्वं निधिं दाप्यो दण्डं च शक्य-
पेक्षया । अथ निधेरपि स्वाम्यागत्य रूपसख्यादिभिः
स्वत्वं भावयति तदा तस्मै राजा निधिं दत्त्वा षष्ठं
द्वादशं वांशं स्वयमाहरेत् । यथाह मनुः—'ममायमिति
यो ब्रूयान्निधिं सत्येन मानवः । तस्याददीत पट्टभागं
राजा द्वादशमेव वा ॥' इति (मस्मृ. ८।३५) । अंश-
विकल्पस्तु वर्णक्रमाद्यपेक्षया वेदितव्यः । + मिता.

धने चोरहने व्यवस्था

'देयं चौरहृतं द्रव्यं राज्ञा जानपदाय तु ।

अददद्वि समाप्नोति किल्बिषं यस्य तस्य तत् ॥

(१) यतश्च निध्यादिष्वस्वामिकेषु राज्ञः प्रभुत्वं,
तत एव च—'देयं चोरहृतं द्रव्यं राज्ञा जनपदाय तु ।'
कस्मात् । यस्माद्—'अददद्वि समाप्नोति किल्बिषं तस्य
यस्य तत् ।' पालकत्वेन हि राजगामिता निध्यादेः ।
पालकश्चेत् किमिति परकीयं चोरादिहृतं न प्रयच्छेदित्य-
भिप्रायः । जनपदग्रहणं सर्वार्थम् । न ब्राह्मणायैवेत्यर्थः ।

+ अप., वीमि. मितावत् ।

(१) यास्मृ. २।३६; अतु. २।५३।६२ जान (जन);
विश्व. २।३८ जान (जन) यस्य तस्य (तस्य यस्य);
मिता.; अप. विश्ववत्; ज्यनि. ५।३२ अपुवत्, पू., नारदः;
द्वि. ८।५ तु (च) दद्वि (दत् स) यस्य तस्य (तस्य
यस्य); वीमि.; विता. ५।६७ अद (आद) यस्य तस्य (तस्य
यस्य); समु. १।५२.

तथा च बृहस्पतिः—‘चौरपहृतं तु सर्वेभ्योऽन्विष्यार्णीयं अलाभे स्वकोशाद् वा, अददच्चोरकिल्बिषी स्यात्’ इत्यादि । विश्व. २।३८

(२) चौरहृतं प्रत्याह—देयमिति । चौरैर्हृतं द्रव्यं चौरैभ्यो विजित्य जानपदाय स्वदेशनिवासिने यस्य तत् द्रव्यं तस्मै राज्ञा दातव्यम् । हि यस्मात् अददत् अप्र यच्छन् यस्य तदपहृतं द्रव्यं तस्य किल्बिषमप्नोति । तस्य चोरस्य च । यथाह मनुः—‘दातव्यं सर्ववर्णैभ्यो राज्ञा चौरैर्हृतं धनम् । राजा तदुपयुञ्जानश्चौरस्याप्नोति किल्बिषम् ॥’ इति । यदि चौरहस्तादादाय स्वयमुप-भुङ्क्त तदा चौरस्य किल्बिषमप्नोति । अथ चौरहृतमुपेक्षते तदा जानपदस्य किल्बिषम् । अथ चौरहृताहरणाय यतमानोऽपि न शक्नुयादाहृतं तदा तावद्धनं स्वकोशाद् दद्यात् । यथाह गौतमः—‘चौरहृतमवजित्य यथास्थानं गमयेत्कोशाद्वा दद्यात्’ इति । कृष्णद्वैपायनोऽपि—‘प्रत्याहृतं न शक्तस्तु धनं चौरैर्हृतं यदि । स्वकोशात्तद्धि देयं स्यादशकेन महीक्षिता ॥’ इति । + मिता.

नारदः

निधिव्यवस्था

परेण निहितं लब्ध्वा राजन्युपहरोन्निधिम् ।

राजगामी निधिः सर्वैः सर्वेषां ब्राह्मणाहृते ॥

परेण निहितं निधिं यो लभेत स राज्ञे दौकयेत् ।

अत्र हेतुमाह—अस्वामिक राजगामि यतः सर्वे तस्मात् तस्योपहरेद् ब्राह्मणवर्जम् । तेन यल्लब्धं तदात्मन एव । इतरो यद् राजा तुष्टो ददाति तदेव लभत इति ।

नाभा. ८।६ (पृ. १०७)

ब्राह्मणोऽपि निधिं लब्ध्वा क्षिप्रं राज्ञे निवेदयेत् ।
तेन दत्तं च भुञ्जीत स्तेनः स्यादनिवेदयन् ॥

+ अप., बीमि. मितावत् ।

(१) नासं. ८।६; नास्मृ. १०।६; मसु. ८।३७ राजन्यु (राजा ह्य); विर. ६४३; मपा. २२६ राजन्यु (राजैवो); दीक. ३४-५; दवि. २८९ : २९२ पू.; नृप्र. १७४ परेण निहितं (चिरेण पिहितं); सेतु. २९२ लब्ध्वा (दृष्ट्वा).

(२) नासं. ८।७; नास्मृ. १०।७; विर. ६४३ राज्ञे निवे (राजनि वे) च (तु) वेदयन् (वेदने); मपा. २२७ च (तु); दीक. ३५ मपावत्; दवि. २९२ च (तु)

ब्राह्मणोऽपि लब्ध्वा निधिं राज्ञे निवेदयेत् अयं मया लब्ध इति । तेनानुज्ञातो भुञ्जीत, अन्यथा चोरः स्यात् ।

नाभा. ८।७ (पृ. १०७)

प्रनष्टास्वामिकधनव्यवस्था

अस्वामिकमदायादं दशवर्षस्थितं ततः ।

राजा तदात्मसात्कुर्यादेवं धर्मो न हीयते * ॥

अस्वामिकं प्रमीतस्वामिकमदायादं दायदादिकृत्कथ-हरशून्यम् । अत्र च एकाब्दव्यवदशाब्दानां शङ्कित-दूरदूरतरदूरतमाद्यवस्थितदायादागमनापेक्षया व्यवस्था कार्या । विर. ११७

स्वमप्यर्थं तथा नष्टं लब्ध्वा राज्ञे निवेदयेत् ।

गृहीयात्तत्र तं शुद्धमशुद्धं स्यात्ततोऽन्यथा ॥

आत्मीयमप्यर्थं नष्टमित्यवघोषितं पुनर्लभेत चेत् तथैव राज्ञे निवेदयेत् । अनुज्ञातं तच्छुद्धं भवति, अशुद्धमन्यथा स्यात् । नाभा. ८।८ (पृ. १०७)

धने चौरहृते व्यवस्था

स्तेनेष्वलभ्यमानेषु राजा दद्यात् स्वकाद् धनात् ।

उपेक्षमाणो ह्येनस्वी धर्मादर्थाच्च हीयते × ॥

बृहस्पतिः

प्रनष्टास्वामिकधनव्यवस्था

राजाददीत पड्भागं नवमं द्वादशं तथा ।

शुद्रविद्वक्षत्रजातीनां विप्राद्गृहीत विशकम् ॥

* स्थलादिनिर्देशः संभूयस्सु.स्थानप्रकरणे (पृ. ७८२) द्रष्टव्यः ।

× व्याख्यानं स्थलादिनिर्देशश्च स्तेयप्रकरणे (पृ. १७५७) द्रष्टव्यः ।

वेदयन् (वेदने) उक्तः; नृप्र. १७४ क्षिप्रं राज्ञे (क्षत्रियाय) पू.; सेतु. २९२ दविषत्.

(१) नासं. ८।८ शुद्धं स्यात् (शुद्धः स्यात्); नास्मृ. १०।८; विर. ६४२ तत्र तं (तु ततः); नृप्र. १७४ उक्त-राधे (गृह्णन् शुद्धोऽप्यशुद्धः स्यात्ततो दण्ड्यस्तु नाग्यथा) उक्तः; सेतु. २९१ लब्ध्वा राज्ञे (लब्धं राधि) तत्र तं (तु ततः) शेषं नासंवत्.

(२) व्यक. १४०; विर. ११६; विचि. ४७ द्वादश (दशमं); ध्यनि. २८१ जातीनां (जानानां); बाल. २।१७३; सेतु. १४३; मसु. ७२ व्यनित्; विव्य. ३५ नारदः.

त्र्यम्बदादूर्ध्वं तु नागच्छेद्यत्र स्वामी कथञ्चन ।
तदा गृहीत तद्राजा ब्रह्मस्वं ब्राह्मणान् श्रयेत् ॥

ब्राह्मणान् श्रयेत् अन्यब्राह्मणेभ्योऽर्पयेदित्यर्थः ।

विर. ११६

चोरापहृतं तु सर्वेभ्योऽन्विष्यार्पणीयं अलाभे
स्वकोशाद्वा, अददच्चोरकिल्बिषी स्यात् ।

व्यासः

धने चोरहते व्यवस्था

प्रत्याहर्तुमशक्तस्तु धनं चौरैर्हृतं यदि ।

स्वकोशात्तद्धि देयं स्यादशक्तेन महीक्षिता * ॥

उशना

निधिव्यवस्था

विद्याभिजनयुक्तान् पूर्वदृष्टप्रमाणान्वृद्धान्निधि-
पालने नियुञ्ज्यात् ।

* स्थलादिनिर्देशः स्तेयप्रकरणे (पृ. १७६५) द्रष्टव्यः ।

(१) व्यक. १४० षत्र (तत्र); विर. ११६; विचि.

४८ त्र्यम्बदा (अम्बदा) ब्राह्मणान् (ब्राह्मणं); व्यनि. २८२
विचिवत्; बाल. २।१७३ व्यकवत्; सेतु. १४३ ब्राह्मणान्
(ब्राह्मणं); समु. ७२ विचिवत्; विव्य. ३५ विचिवत्,
नारदः.

(२) विश्व. २।३८.

(३) मभा. १०।३६.

अग्निपुराणम्

निधिव्यवस्था

कोपे प्रवेशयेदर्थं नित्यं चार्धं द्विजे ददेत् ।

निधिं द्विजोत्तमः प्राप्य गृहीयात्सकलं तथा ॥

चतुर्थमष्टमं भागं तथा षोडशमं (कं) द्विजः ।

वर्णक्रमेण दद्याच्च निधिं पात्रे तु धर्मतः ॥

प्रनष्टास्वामिकथनव्यवस्था

अनृतं तु वदन्दण्ड्यः सुवित्तस्यांशमष्टमम् ।

प्रनष्टस्वामिकमृकथं राजा त्र्यम्बदं निधापयेत् ॥

अर्वाकत्र्यम्बदाद्धरेत्स्वामी परेण नृपतिर्हरेत् ।

ममेदमिति यो ब्रूयात्सोऽर्थयुक्तो यथाविधि ॥

संपाद्य रूपसंख्यादीन् स्वामी तद्द्रव्यमर्हति ॥

बालानाथधनव्यवस्था

बालदायादिकमृकथं तावद्राजाऽनुपालयेत् ।

यायत्स्यात्स समावृत्तो यावद्वाऽतीतशैशवः ॥

बालपुत्रासु चैवं स्याद्रक्षणं निष्कुलासु च ।

पतिव्रतासु च स्त्रीषु विधवास्वातुरासु च ॥

जीवन्तीनां तु तासां ये संहरेयुश्च बान्धवाः ।

तान् शिष्याञ्चौरदण्डेन धार्मिकः पृथिवीपतिः ॥

धने चोरहते व्यवस्था

सामान्यतो हृतं चौरैस्तद्वै दद्यात्स्वयं नृपः ।

चौररक्षाधिकारिभ्यो राजाऽपि हृतमाप्नुयात् ॥

अहृते यो हृतं भ्रूयान्निःसार्यो दण्ड्य एव सः ।

न तद्राज्ञा प्रदातव्यं गृहे यद्गृहगैर्हृतम् ॥

(१) अणु. २२३।१४-२३.

परिशिष्टम्

व्यवहारस्वरूपम्

गौतमः

व्यवहारविभागाः

^१द्विरुत्थानो द्विगतिः * ।

व्यवहार इत्यनुपज्यते । तत्र निवन्धनकारेण ऋणा-
दानादिदायविभागान्तानां देयनिवन्धनता साहसादिपञ्च-
कस्य दण्डनिवन्धनत्वमिति द्विरुत्थानतेत्यर्थ इति । यद्यपि
मन्वादिभिः—‘तेपामाद्यमृणादानं निक्षेपोऽस्वामिविक्रयः ।
संभूय च समुत्थानं दत्तस्थानपकर्म च ॥ वेतनस्यैव चादानं
संविदश्च व्यतिक्रमः । क्रयविक्रयानुशयौ विवादः स्वामि-
पालयोः ॥ सीमाविवादधर्मश्च पारुष्ये दण्डवाचिके ।
स्तेयं च साहसं चैव स्त्रीसंग्रहणमेव च ॥ स्त्रीपुंघर्मो
विभागश्च द्यूतमाह्वय एव च । पदान्यष्टादशैतानि व्यव-
हारं विदुर्बुधाः ॥’ इत्येवमुक्तप्रकारेण क्रमिकाणि व्यवहार-
पदान्युक्तानि । अत्र वाक्पारुष्यं दण्डपारुष्यं-स्त्रीसंग्रहणा-
नन्तरं दायविभागः क्रमिकः, निवन्धनकारेण तु—त्रयोदश-
विवादपदं दाय इत्युक्तम् । उभयोर्महान् विरोधः । स

* अस्मिन् प्रकारेण पूर्व (पृ. १) एतद्वचनं समुद्धृतमपि
तत्र टीकायाः संपूर्णतयाऽनुद्धारादत्र पुनरुद्धृतम् ।

(१) सवि. ४५०.

परिह्रियते, तथोक्तं नारदेन—‘ऋणादानं ह्युपनिधिः
संभूयोत्थानमेव च । दत्तस्य पुनरादानं अद्युश्रूपाऽभ्युपेत्य
च ॥ वेतनस्थानपाकर्म तथैवास्वामिविक्रयः । विक्रीयासं-
प्रदानं च क्रीत्वानुशय एव च ॥ समयस्थानपाकर्म
विवादः क्षेत्रजस्तथा । स्त्रीपुंसयोश्च संवन्धो दायभागोऽय
साहसम् ॥ वाक्पारुष्यं तथा प्रोक्तं दण्डपारुष्यमेव च ।
द्यूतं प्रकीर्णकं चैव..... ॥’ इति नारदवचनानु-
सारिनिवन्धनकारवचनम् । अतश्च तद्व्याख्येयस्यापि
गौतमग्रन्थस्य नारदवचनानुसारित्वमेव । एतदनुसारेणैवा-
स्माभिरप्युक्ता विवादपदानां संगतिः । अतश्च ऋणादा-
नादिदायविभागान्तानां देयनिवन्धनत्वेन प्रतिपादनं साह-
सादिपञ्चकस्य दण्डनिवन्धनत्वमिति सूचयितुं ‘अथ साहस-
मित्यथशब्दः प्रयुक्तः । अतश्च देयप्रतिपादनानन्तरं
दण्डप्रतिपादनस्यावसर इति संगतिः । अत्रापि वाक्पा-
रुष्यदण्डपारुष्याणां परस्परं भेदाभावेऽपि दण्डाल्पत्व-
महत्त्वार्थं पृथग्रहणम् । अतश्च प्रकरणत्रयस्यापि संगति-
रुक्तैव । अनेन विज्ञानयोगिना यदुक्तं विवादपदानां
परस्परं संगतिर्नास्तीति, तत्परास्तं वेदितव्यम् ।

सवि. ४५०—५१

सभा

-

महाभारतम्

सभ्यैः सत्यमेव व्रतव्यम्

सभां प्रपद्यते ह्यार्यः प्रज्वलन्निव हव्यवाद् ।
तं वै सत्येन धर्मेण सभ्याः प्रशमयन्त्युत ॥
धर्मप्रश्रमतो ब्रूयादार्थः सत्येन मानवः ।
विब्रूयुस्तत्र तं प्रश्रं कामक्रोधबलातिगाः ॥
यो हि प्रश्रं न विब्रूयाद्धर्मदर्शी सभां गतः ।
अन्तुते या फलावाप्तिस्तस्याः सोऽर्थं समश्नुते ॥

(१) भा. २।६।६०, ६१, ६३, ७७-८०.

विद्धो धर्मो ह्यधर्मेण सभां यत्रोपपद्यते ।

न चास्य शल्यं कृन्तन्ति विद्वास्तत्र सभासदः ॥

अर्धं हरति वै श्रेष्ठः पादो भवति कर्तुषु ।

पादश्चैव सभासत्सु ये न निन्दन्ति निन्दितम् ॥

अनेना भवति श्रेष्ठो मुच्यन्ते च सभासदः ।

एनो गच्छति कर्तारं निन्दार्हो यत्र निन्द्यते ॥

वितथं तु वदेयुर्ये धर्मं प्रल्हाद पृच्छते ।

इष्टापूर्तं च ते व्रन्ति सप्त सप्त परावरान् ॥

साक्षी

००००

महाभारतम्

शृषासाक्ष्यनिन्दा । साक्षिणां सत्यवचनापवादविषयः ।

पृष्ठो हि साक्षी यः साक्ष्यं जानमानोऽन्यथा वदेत् ।

स पूर्वानात्मनः सप्त कुले हन्यात्तथा परान् ॥

आदित्यचन्द्रावनिलानलौ च

द्यौर्भूमिरापौ हृदयं यमश्च ।

अहश्च रात्रिश्च उभे च संध्ये

धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम् ॥

न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति

न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले ।

प्राणात्यये सर्वधनापहारे

पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥

पृष्ठं तु साक्ष्ये प्रवदन्तमन्यथा

वदन्ति मिथ्योपहितं नरेन्द्र ।

एकार्थतायां तु समाहितायां

मिथ्या वदन्तमनृतं हिनस्ति ॥

ज्ञानन्नविब्रुवन्प्रशान्कामाक्रोधाद्भयात्तथा ।

सहस्रं वारुणान् पाशानात्मनि प्रतिमुञ्चति ॥

साक्षी वा विब्रुवन्साक्ष्यं गोकर्णशिथिलश्चरन् ।

सहस्रं वारुणान्पाशानात्मनि प्रतिमुञ्चति ॥

तस्य संवत्सरे पूर्णे पाश एकः प्रमुच्यते ।

तस्मात्सत्यं तु वक्तव्यं जानता सत्यमञ्जसा ॥

(१) भा. (भाण्डा.) १।७।३.

(२) भा. (भाण्डा.) १।६।२९.

(३) भा. (भाण्डा.) १।७।१६, १७.

(४) भा. २।६।७४-८५.

विद्धो धर्मो ह्यधर्मेण सभां यत्रोपपद्यते ।

न चास्य शल्यं कृन्तन्ति विद्धास्तत्र सभासदः ॥

अर्धं हरति वै श्रेष्ठः पादो भवति कर्तुषु ।

पादश्चैव सभासत्सु ये न निन्दन्ति निन्दितम् ॥

अनेना भवति श्रेष्ठो मुच्यन्ते च सभासदः ।

एनो गच्छति कर्तारं निन्दाहो यत्र निन्दते ॥

वितथं तु वदेयुर्ये धर्मं प्रल्हाद पृच्छते ।

इष्टापूर्तं च ते घ्नन्ति सप्त सप्त परावरान् ॥

हृत्स्वस्य हि यद्दुःखं हतपुत्रस्य चैव यत् ।

ऋणिनः प्रति यच्चैव स्वार्थाद्भ्रष्टस्य चैव यत् ॥

स्त्रियाः पत्या विहीनाया राज्ञा प्रस्तस्य चैव यत् ।

अपुत्रायाश्च यद्दुःखं व्याघ्राघातस्य चैव यत् ॥

अध्यूढायाश्च यद्दुःखं साक्षिभिर्विहतस्य च ।

एतानि वै समान्याहुर्दुःखानि त्रिदिवेश्वराः ॥

तानि सर्वाणि दुःखानि प्राप्नोति वितथं ब्रुवन् ॥

साक्षिलक्षणम्

समक्षदर्शनात्साक्षी श्रवणाच्चेति धारणात् ।

तस्मात्सत्यं ब्रुवन्साक्षी धर्मार्थाभ्यां न हीयते ॥

कुलीनस्त्रियः सभायां न नेयाः - -

धर्म्या स्त्रियं सभां पूर्वं न नयन्तीति नः श्रुतम् ।

स नष्टः कौरवे येषु पूर्वो धर्मः सनातनः ॥

अग्निपुराणम्

कौटसाक्ष्यदण्डः

^२ कौटसाक्ष्यं तु कुर्वाणांस्त्रीन् वर्णांश्च प्रदापयेत् ।

विवासयेत् ब्राह्मणं तु भोज्यो (अन्यो) विधिर्न

हीरितः ॥

(१) भा. २।६।९. (२) अणु. २.२।७।७, ८.

दिव्यम्

महाभारतम्

अग्निविधिः

त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरसि नित्यदा ।

(१) भा. (भाण्डा.) १।५।२३.

साक्षिवत्पुण्यपापेषु सत्यं ब्रूहि कवे वचः ॥

धर्मं प्रयतमानस्य सत्यं च वदतः समम् ।

पृष्ठो यद्ब्रुवं सत्यं व्यभिचारोऽत्र को मम ॥

(१) भा. (भाण्डा.) १।७।२.

स्कन्दपुराणम्

शपथकोशघटविपाग्निगतमापफालतन्दुलजलानि दिव्यानि
 ऐवंविधस्त्यसौ देवो भट्टादित्योऽत्र तिष्ठति ।
 भूयानतोऽपि बहुशः पापहा धर्मवर्धनः ॥
 दिव्यमष्टविधं चात्र सद्यः प्रत्ययकारकम् ।
 पापानां चोपभुक्तं हि यथा पार्थ हलहलम् ॥

अर्जुन उवाच—

दिव्यप्रकारमिच्छामि श्रोतुं चाहं मुनीश्वर ।
 कथं कार्याणि कानीह स्फुटं येः पुण्यपापकम् ॥

नारद उवाच—

शपथाः कोशघटकौ विपाग्नी तप्रमापकौ ।
 फालं च तन्दुलं चैव दिव्यान्यष्टौ विदुर्बुधाः ॥
 अमाश्रिक्रेपु चार्थेषु भिद्यो विवदमानयोः ।
 राजद्रोहाभिशापेषु साहसेषु तथैव च ॥
 अविदस्तच्चतः सत्यं शपथेनाभिलङ्घयेत् ।
 महर्षिभिश्च देवैश्च सत्यार्थाः शपथाः कृताः ॥
 जवनो नृपतिः क्षीणो मिथ्याशपथमाचरन् ।
 वसिष्ठे वर्षमध्ये सान्वयः किल भारत ॥
 अन्धः शत्रुग्रहं गच्छेद्यो मिथ्याशपथांश्चरेत् ।
 रौरवस्य स्वयं द्वारमुद्गाटयति दुर्मतिः ॥
 मन्यन्ते वै पापकृतो न कश्चित्पश्यतीति नः ।
 तांश्च देवाः प्रपश्यन्ति स्वस्यैवान्तरपूरुषाः ॥
 आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं
 यमश्च ।

अहश्च रात्रिश्च उभे च संध्ये धर्मो हि जानाति
 नरस्य वृत्तम् ॥

एवं तस्मादभिज्ञाय सत्यार्थशपथांश्चरेत् ।
 वृथा हि शपथान्कुर्वन्प्रेत्य चेह विनश्यति ॥
 इदं सत्यं वदामीति बुवन् साक्षी भवान्यतः ।
 शुभाशुभफलं देहि शुचिः पादौ रवेः स्पृशेत् ॥

अथ शास्त्रस्य विप्रोऽपि शस्त्रस्यापि च क्षत्रियः ।
 मां संपृशंस्तथा वैश्यः शूद्रः स्वगुरुमेव च ॥

मातरं पितरं पूज्यं स्पृशेत्साधारणं त्विदम् ।
 कोशस्य रूपं पूर्वं ते व्याख्यातं पाण्डुनन्दन ॥

(१) स्कन्दपुर. (कौमारिकाखण्ड) अध्यायः ४३, ४४.

विप्रवर्जं तथा कोशं वर्णिनां दापयेन्नृपः ।
 यो यो यद्देवताभक्तः पाययेत्तस्य तं नरम् ॥
 समभक्तं च देवानामादित्यस्यैव पाययेत् ।
 सर्वेषां चोग्रदेवानां स्नापयेदायुधास्त्रकम् ॥
 स्नानोदकं वा संकल्पं गृहीत्वा पाययेन्नवम् ।
 त्रिसप्तत्रयमध्ये च फलं कोशस्य निर्दिशेत् ॥
 अतः परं महादिव्यविधानं शृणु यद्भवेत् ।
 संशयच्छेदि सर्वेषां धाष्ट्र्यात्तदिव्यमेव च ॥
 सशिरस्कं प्रदातव्यमिति ब्रह्मा पुराऽब्रवीत् ।
 महोघ्राणां च दातव्यमशिरस्कमपि स्फुटम् ॥
 साधूनां वर्णिनां राजा न शिरस्कं प्रदापयेत् ।
 न प्रवाते धटं देयं नोष्णकाले हुताशनम् ॥
 वर्णिनां च तथा फालं तन्दुलं मुग्धरोणिणाम् ॥
 कुष्ठपित्तादितानां च ब्राह्मणानां च नो विपम् ।
 तप्रमापकमर्हन्ति सर्वे धर्म्यं निरत्ययम् ॥
 न व्याधिमरके देशे शपथान्कोशमेव च ।
 दिव्यान्यामुरकैर्मन्त्रैः स्तम्भयन्तीह केचन ॥
 प्रतिघातविदस्तेषां योजयेद्धर्मवत्सलान् ।
 दिव्यानां स्तम्भकान् ज्ञात्वा पापान्नित्यं महीपतिः ॥
 विवासयेत्स्वकाद्राष्ट्रात्ते हि लोकस्य कण्टकाः ।
 तेषामन्येषणे यत्नं राजा नित्यं समाचरेत् ॥
 ते हि पापसमाचारास्तस्करेभ्योऽपि तस्कराः ।
 प्राग्दृष्टदोषान् स्वल्पेषु दिव्येषु विनियोजयेत् ॥
 महत्त्वपि न चार्थेषु धर्मज्ञानं धर्मवत्सलान् ।
 न मिथ्यावचनं येषां जन्मप्रभृति विद्यते ॥
 श्रद्धयात्पार्थिवस्तेषां वचनादेव भारत ।
 ज्ञात्वा धर्मिष्ठतां राजा पुरुषस्य विचक्षणः ॥
 क्रोधाह्लोभात्कारयंश्च स्वयमेव प्रदुष्यति ।
 तस्मात्पापिषु दिव्यं स्यात्तत्रादौ प्रोच्यते धटे ॥
 सुसमायां पृथिव्यां च दिग्भागे पूर्वदक्षिणे ।
 यज्ञिस्य तु वृक्षस्य स्थाप्यं स्यान्मुण्डकद्वयम् ॥
 स्तम्भकस्य प्रमाणं च सप्तहस्तं प्रकीर्तितम् ।
 द्वौ हस्तौ निखनेत्काष्ठं दृश्यं स्याद्धस्तपञ्चकम् ॥
 अन्तरं तु तयोः कार्यं तथा हस्तचतुष्टयम् ।
 मुण्डकोपरि काष्ठं च दृढं कुर्याद्विचक्षणः ॥
 चतुर्हस्तं तुलाकाष्ठमत्रणं कारयेत्स्थिरम् ।
 खदिरार्जुनवृक्षाणां शिशापालजं त्वथ ॥

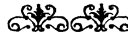
तुलाकोष्ठे तु कर्तव्यं तथा वै शिक्यकद्वयम् ।
 प्राङ्मुखो निश्चलः कार्यः शुचौ देशे धटस्तथा ॥
 पाषाणस्यापि जायेत स्तम्भेषु च धटस्तथा ।
 वणिक्सुवर्णकारो वा कुशलः कांस्यकारकः ॥
 तुलाधारधरः कार्यो रिपौ मित्रे च यः समः ।
 श्रावयेत्प्राङ्ग्विवाकोऽपि तुलाधारं विचक्षणः ॥
 ब्रह्मघ्ने ये स्मृता लोका ये च स्त्रीवालघातके ।
 तुलाधारस्य ते लोकास्तुलां धारयतो मृषा ॥
 एकस्मिंस्तोलयेच्छिलक्ये ज्ञातं सुषोषितं नरम् ।
 द्वितीये मृत्तिकां शुभ्रां गौरां तु तुलयेद्बुधः ॥
 इष्टिकाभस्मपापाणकपालास्थीनि वर्जयेत् ।
 तोलयित्वा ततः पूर्वं तस्मात्तमवतारयेत् ॥
 मूर्ध्नि पत्रं ततो न्यस्य न्यस्तपत्रं निवेशयेत् ।
 पत्रे मन्त्रस्त्वयं लेख्यो यः पुरोक्तः स्वयंमुवा ॥
 ब्रह्मणस्त्वं सुता देवि तुलानाम्नेति कथ्यते ।
 तुकारो गौरवे नित्यं लकारो लघुनि स्मृतः ॥
 गुरुलाघवसंयोगात्तुला तेन निगद्यसे ।
 संशयान्मोचयस्वेनमभिज्ञस्तं नरं शुभे ॥
 भूय आरोपयेत्तं तु नरं तस्मिन् सपत्रकम् ।
 तुलितो यदि वर्धेत शुद्धो भवति धर्मतः ॥
 हीयमानो न शुद्धः स्यादिति धर्मविदो विदुः ।
 शिक्यच्छेदे तुलाभङ्गे पुनरारोपयेन्नरम् ॥
 एवं निःसंशयं ज्ञानं यच्चान्यायं न लोपयेत् ।
 एतत्सर्वं रवौ वारे कार्यं संपूज्य भास्करम् ॥
 अथातः संप्रवक्ष्यामि विषदिव्यं शृणुष्व मे ॥
 द्विप्रकारं च तत्प्रोक्तं घटसर्पविषं तथा ।
 शृङ्गिणो वत्सनाभस्य हिमशैलभवस्य वा ॥
 यवाः सप्त प्रदातव्या अथवा पङ्घृतप्लुताः ।
 मूर्ध्नि विन्यस्तपत्रस्य पत्रे चैवं निवेशयेत् ॥
 त्वं विष ब्रह्मणः पुत्र सत्यधर्मे व्यवस्थितः ।
 त्रायस्वैनं नरं पापात्सत्येनास्य भवामृतम् ॥
 येन वेगैर्विना जीर्णं छर्दिमूर्च्छाविवर्जितम् ।
 तं तु शुद्धं विजानीयादिति धर्मविदो विदुः ॥
 क्षुधितं क्षुधितः सर्पं घटस्थं प्रोच्य पूर्षवत् ।
 सप्तशोचालिकाः सप्त न दशेच्छुध्यतीति सः ॥

आग्निदिव्यं यथा प्राह विरञ्चिस्तच्छृणुष्व मे ।
 सप्तमण्डलकान्कुर्याद्देवस्याग्ने रवेस्तथा ॥
 मण्डलान्मण्डलं कार्यं पूर्वेणैति विनिश्चयः ।
 षोडशाङ्गुलकं कार्यं मण्डलान्तावदन्तरम् ॥
 आर्द्रवाससमाहूय तथा चैवाप्युपोषितम् ।
 कारयेत्सर्वदिव्यानि देवब्राह्मणसंनिधौ ॥
 प्रत्यक्षं कारयेद्व्यं राज्ञो वाधिकृतस्य वा ।
 ब्राह्मणानां श्रुतवतां प्रकृतीनां तथैव च ॥
 पश्चिमे दिनकाले हि प्राङ्मुखः प्राञ्जलिः शुचिः ।
 चतुरस्रे मण्डलेऽन्ये कृत्वा चैव समौ करौ ॥
 लक्षयेयुः कृतादीनि हस्तयोस्तस्य हारिणः ।
 सप्ताश्र्वत्स्य पत्राणि वध्नीयुः करयोस्ततः ॥
 नवेन कृतसूत्रेण कार्पासेन दृढं यथा ।
 ततस्तु सुप्तमं कृत्वा अष्टाङ्गुलमथायसम् ॥
 पिण्डं हुताशसंतप्तं पञ्चाशत्पलिकं दृढम् ।
 आदौ पूजां रवेः कृत्वा हुताशस्याथ कारयेत् ॥
 रक्तचन्दनधूपाम्भ्यां रक्तपुष्पैस्तथैव च ।
 अभिशस्तस्य पत्रं च वध्नीयाच्चैव मूर्धनि ॥
 मन्त्रेणानेन संयुक्तं ब्राह्मणाभिहितेन च ।
 त्वमग्ने वेदाश्र्वत्वारस्त्वं च यज्ञेषु हूयसे ॥
 पापं पुनासि वै यस्मात्तस्मात्पावक उच्यसे ।
 त्वं मुखं सर्वदेवानां त्वं मुखं ब्रह्मवादिनाम् ॥
 जठरस्थोऽसि भूतानां ततो वेत्सि शुभाशुभम् ।
 पापेषु दर्शयात्मानमर्चिष्मानभव पावक ॥
 अथवा शुद्धभावेषु शीतो भव महाबल ।
 ततोऽभिज्ञस्तः शनकैर्मण्डलानि परिक्रमेत् ॥
 परिक्रम्य शनैर्जह्याल्लोहपिण्डं ततः क्षितौ ।
 विपत्रहस्तं तं पश्चात्कारयेद् व्रीहिमर्दनम् ॥
 निर्विकारौ करौ दृष्ट्वा शुद्धो भवति धर्मतः ।
 भयाद्वा पातयेद्यस्तु तद्दधो वा विभाव्यते ॥
 पुनस्त्वाहारयेहोहं विधिरेप प्रकीर्तितः ।
 अथातः संप्रवक्ष्यामि तप्तमापविधिं शृणु ॥
 कारयेदायसं पात्रं ताम्रं वा षोडशाङ्गुलम् ।
 चतुरङ्गुलखातं तु मृन्मयं वापि कारयेत् ॥
 पूर्येद्घृततैलाभ्यां पलैर्विशतिभिस्ततः ।
 सुतप्ते निक्षिपेत्तत्र सुवर्णस्य तु माषकम् ॥

बह्व्युक्तं विन्यसेन्मन्त्रमभिशास्तस्य मूर्धनि ।
 अङ्गुष्ठाङ्गुलियोगेन तप्तमाषं समुद्धरेत् ॥
 शुद्धं ज्ञेयमसदिग्धं विस्फोटादिविवर्जितम् ।
 फलशुद्धिं प्रवक्ष्यामि तां शृणु त्वं धनंजय ॥
 आयसं द्वादशफलं घटितं फालमुच्यते ।
 अष्टाङ्गुलमदीर्यं च चतुरङ्गुलविस्तृतम् ॥
 बह्व्युक्तं विन्यसेन्मन्त्रमभिशास्तस्य मूर्धनि ।
 त्रिः परावर्तयेज्जिह्वां लिहन्नस्मात्षडङ्गुलम् ॥
 गवां क्षीरं प्रदातव्यं जिह्वाशोधनमुत्तमम् ।
 जिह्वापरीक्षणं कुर्याद्गधा चेन्न विमोच्यते ॥
 तं विशुद्धं विजानीयाद्विशुद्धा चेत्तु जायते ।
 तन्दुलस्याथ वक्ष्यामि विधिधर्मं सनातनम् ॥
 चौर्ये तु तन्दुला देया न चान्यत्र कथंचन ।
 तन्दुलानुदके सिक्त्वा रात्रौ तत्रैव स्थापयेत् ॥
 प्रभाते कारिणे देया भक्षणाय न संशयः ।
 त्रिःकृत्वः प्राङ्मुखश्चैव पत्रे निष्ठीवयेत्ततः ॥

पिप्पलस्याथ भूर्जस्य न त्वन्यस्य कथंचन ।
 तांस्तु वै कारयेच्छुद्धांस्तन्दुलान् शालिसंभवाम् ॥
 मृन्मये भाजने कृत्वा सवितुः पुरतः स्थितः ।
 तन्दुलान्मन्त्रयेच्छुद्धान् मन्त्रेणानेन धर्मतः ॥
 दीयसे धर्मतच्चङ्गेर्मानुषाणां विशोधनम् ।
 स्तुतस्तन्दुल सत्येन धर्मेतन्नातुमर्हसि ॥
 निष्ठीवने कृते तेषां सवितुः पुरतः स्थिते ।
 शोणितं दृश्यते यस्य तमशुद्धं विनिर्दिशेत् ॥
 एवमष्टविधं दिव्यं पापसंशयच्छेदनम् ।
 भट्टादित्यस्य पुरतो जायते कुरुनन्दन ॥
 जलदिव्यं तथा प्राहुर्द्विप्रकारं पुराविदः ।
 जलहस्तं स्मृतं चैकं मज्जनं चापरं विदुः ॥
 बाणक्षेपस्तथादानं यावद्दीर्यवता कृतम् ।
 तावत्तं मज्जयेज्जीवेत्तथा तच्छुद्धिमादिशेत् ॥
 एवंविधमिदं स्थानं भट्टादित्यस्य भारत ।
 ममैव कृपया भानोजातमेतन्महीतले ॥

मानसंज्ञाः

अनिर्दिष्टकर्तृकवचनानि

भावसाध्यत्वभावोऽपि केचित्स्यात्संशयेषु च ।
 साक्ष्यादीनामभावेऽत्र दिव्याभावे च कुत्रचित् ॥
 दिव्ये तु मूर्द्धदण्डाभ्यां साध्यर्धं हेम कल्पयेत् ।
 तत्रारभ्यार्धकाकण्याः शूद्रो दूर्वाकरः शपेत् ॥
 त्रिकाकण्यूनषण्मानात् कृष्णलालितहस्तकः ।
 द्विगुणाद्रूप्याणिस्तु त्रिगुणात् काञ्चनं दधत् ॥
 चतुर्गुणात् करे कृत्वा मृत्तिकां लाङ्गलोद्धृताम्
 नीचः पञ्चगुणात्पुत्रदारैरन्यत्रपातकैः ॥
 पणानां दशमानानां दशकाद्धर्मशोधनम् ।
 तत्रैवार्थेषु लेढव्यं फालं फालोपजीविना ॥
 स्यात्पञ्चदशकात्कोशः त्रिंशतस्तण्डुलाः स्मृताः ।

(१) व्यनि. २१८-२२०.

चत्वारिंशत्तत्ता (?) तु तप्तमाषसमुद्धृतिः ॥
 पञ्चाशतस्तुला ज्ञेयाः सप्तषष्ठे जलं भवेत् ।
 पञ्चसप्ततिकादग्निः शातात्स्यात् विषभक्षणम् ॥
 एतानि शूद्रस्योक्तानि द्विगुणेऽर्थे विशः स्मृताः ।
 चत्वारिंशद्धान्यमापः तौ यवः तौ च कृष्णलम् ॥
 कृष्णलद्वितयं प्रोक्तं अण्विकाऽप्यत्र (?)
 पणोऽप्यसौ ।
 तिस्रोऽण्विकाः कृष्णलं च हेममाप इतीर्यते ॥
 शाणोण्विकाश्चतस्रस्तु दीनारस्था (ख्यः?) चतुर्दश ।
 अण्विका विंशतिः निष्कं शाणं साष्टाण्विकं तु तत् ॥
 अष्टाण्विकाधिकं निष्कद्वितयं चित्रको भवेत् ।
 सषोडशाण्विकं निष्कद्वयं कर्षक उच्यते ॥

दशभिर्षाः पणं चैका दशभिस्तु चतुष्पणैः ।
 निष्कैर्द्वादशभिर्वेति लौकिको मानसंप्रदः ॥
 यो राजसर्षपस्यार्धो लौकिकः काकणिस्तु सः ।
 काकणिकितयं गौरो माषः स्यादर्धतण्डुलः ॥
 स काकणिद्वयं मानद्वितयं मध्यमो यवः ।
 काकणिद्वितयं न्यूनसप्तमाषस्तु कृष्णलः ॥
 कार्षापणस्त्वष्टमानो दशमानपणः परः ।
 शाणोणिका चतुष्का स्यात् लौकिकेऽप्येवमेव सः ॥
 षट्काकणिकमानाद्यो माषोऽन्यश्चतुरणिकः ।
 कार्षापणोऽन्यो निष्का मा पूर्वदेशे प्रवर्तते ॥
 सुवर्णोऽष्टाणिकायुक्तं निष्कद्वयमिहोच्यते ।
 सुवर्ण एव दीनारः चित्रकश्चेति कथ्यते ॥
 अक्षार्धं द्वयणुकाद्यर्धमानयुक्तं द्विनिष्ककम् ।
 रूप्यमानेन (तु) माषः स्यात् मानैर्धचतुर्दशैः ॥
 सप्ताणिकाधिकं निष्कं पुराणं (णं ?) मानं
 (मानवं ?) च तत् ॥

शतमानं पलं च स्यात् निष्कैर्धचतुर्दशैः ।
 तैरेष राजतं निष्कं अथ तान्त्रिकमुच्यते ॥

पाञ्चरात्रवैखानसानुसारि निष्कप्रमाणम्
 स्यादणिकाचतुष्केण त्रिनिष्कः कर्षकः पणः ॥
 पूर्णोऽर्धपादपादोननिष्कषोडशको भवेत् ।
 साहसो द्विगुणो मध्य उत्तमः स्याच्चतुर्गुणः ॥
 अर्धपादोननिष्को द्विनिष्कषोडशकोऽथवा ।
 पूर्वस्तद्विगुणो मध्ये मध्याद् द्विगुण उत्तमः ॥
 यवश्च कृष्णलं माषः सुवर्णो रूप्यनिष्ककः ।
 मानवोक्तयवादिभ्यः षष्टांशो नास्ति वैष्णवे ॥

विष्णुगुप्तः

पञ्चगुञ्जलको माषः प्राणस्तेषु चतुर्गुणैः ।
 कलञ्जो धरणं प्राहुः मणिमानविशारदाः ॥

(१) सवि. ४५७.

निर्णयकृत्यम्

नारदः

पराजितदण्डविचारः

मिथ्याभियोगिनो ये स्युर्द्विजानां शूद्रयोनयः ।
 तेषां जिह्वां समुत्कृत्य राजा शूले निवेशयेत् ॥
 द्विजानां शूद्रयोनयः प्रेषणकारिण एव विहिताः ।
 यदा पुनस्ते एव शूद्रा द्विजानामेव मिथ्याभियोगिनो
 ये स्युः भवन्ति । दर्पाद्वा निजदुर्वचनात् विक्षेपकारिणो

(१) नास्मृ. २।३७ निवेशयेत् (निधापयेत्); अभा. २६ नास्मृवत्; व्यक्र. १०१; दीक. ३२; व्यधि. ९७; दवि. ३५१ जिह्वां (जिह्वाः); चन्द्र. १६८; व्यसौ. ९२.

भवन्ति तदा तान् शूद्रान् राजा खण्डितबिह्वान् कृत्वा
 शूले निधापयेत् । ततस्तेन पापेन न गृह्यते । अन्यथा
 शिष्टपालनार्थं दुष्टनिग्रहार्थं कर्त्त्राहिणो निर्मितस्य राज्ञ
 एव स दोष इति । अभा. २६

अग्निपुराणम्

पराजितदण्डविचारः

यो यावद्विपरीतार्थं मिथ्या वा यो वदेत्तु तम् ।
 तौ नृपेण ह्यधर्मज्ञौ दाप्यौ तद्विगुणं दमम् ॥

(१) अपु. २२७।६-७.

पुनर्न्यायः

ॐ नमः

अग्निपुराणम्

निवर्तनीयं कार्यम् । पुनर्न्यायवादिनो दण्डः ।

अमात्यः प्राड्विवाको वा यः कुर्यात्कार्यमन्यथा ।

(१) अणु. २२७।४९.

तस्य सर्वस्वमादाय तं राजा विप्रवासयेत् ॥
यो मन्येताजितोऽस्मीति न्यायेनापि पराजितः ।
तमायान्तं पुनर्जित्वा दण्डयेद्द्विगुणं दमम् ॥

(१) अणु. २२७।६५.

दण्डमातृका

महाभारतम्

ब्राह्मणाः स्त्रियश्चावध्याः

न तु ते ब्राह्मणं हन्तुं कार्या बुद्धिः कथंचन ।
अवध्यः सर्वभूतानां ब्राह्मणो ह्यनलोपमः ॥
द्विजोत्तम विनिर्गच्छ तूर्णमास्यादपावृतात् ।
न हि मे ब्राह्मणो वध्यः पापेष्वपि रतः सदा ॥
अवध्याः स्त्रिय इत्याहुर्धर्मज्ञा धर्मनिश्चये ।
धर्मज्ञान् राक्षसानाहुर्न हन्यात्स च मामपि ॥
अवध्यास्तु स्त्रियः सृष्टा मन्यन्ते धर्मचिन्तकाः ।
तस्माद्धर्मेण धर्मज्ञ नास्मान् हिंसितुमर्हसि ॥

मनुः

शूद्रदण्डधननिर्वाणयोगः

शूद्रोत्पन्नांशपापीयान्नैवं मुच्येत किल्बिपात् ।
तेभ्यो दण्डाहृतं द्रव्यं न कोशे संप्रवेशयेत् ॥

(१) भा. (भाण्डा०) १।२४।३.

(२) भा. (भाण्डा.) १।२५।२.

(३) भा. (भाण्डा.) १।१४६।२९.

(४) भा. (भाण्डा.) १।२०९।४.

(५) मरु. ८।३८५ इत्यरयोपरिष्ठात् एते प्रक्षिप्तश्लोकाः ।

अयाजिकं तु तद्राजा दद्याद् भृतकवेतनम् ।
यथा दण्डगतं वित्तं ब्राह्मणेभ्यस्तु लम्भयेत् ॥
भार्यापुरोहितस्तेना ये चान्ये तद्विधा द्विजाः ॥

अनिर्दिष्टकर्तृकवचनानि

दण्डप्रयोजनम्

दुर्बलानामनाथानां बालवृद्धतपस्विनाम् ।
अनार्यैः परिभूतानां सर्वेषां पार्थिवो गतिः ॥
यदि नैताः प्रजा राजा दण्डेनातोद्य पालयेत् ।
ततोऽन्योन्यमभिन्नन्त्यो विनश्येयुः परस्परम् ॥

दण्डाङ्गचिन्ता

कालदेशवयःशक्तीश्चिन्तयेत् दण्डकर्मणि ।

अग्निपुराणम्

दण्डेन प्रजारक्षणं राजधर्मः

दण्डे सर्वं स्थितं दण्डो नाशयेददुष्प्रणीकृतः ।
अदण्ड्यान् दण्डयन्नश्येदण्ड्यान्

राजाऽप्यदण्डयन् ॥

(१) अभा. ३. शंखलिकितस्मृतौ (आनन्दाश्रम, श्लोकः २५)
समुपलभ्यते अयं श्लोकः ।

(२) अभा. ३.

(३) मेधा. ८।३२४.

(४) अणु. २२६।१४-२०.

देवदैत्योरगनराः सिद्धा भूताः पतत्रिणः ।
 उत्क्रमेयुः स्वमर्यादां यदि दण्डान्न पालयेत् ॥
 यस्माद्दान्तान् दमयत्यदण्ड्यान् दण्डयत्यपि ।
 दमनादण्डनाच्चैव तस्माद्दण्डं विदुर्बुधाः ॥
 तेजसा दुर्निरीक्ष्यो हि राजा भास्करवत्ततः ।
 लोकप्रसादं गच्छेत दर्शनाच्चन्द्रवत्ततः ॥
 जगज्ज्याप्नोति वै चारैरतो राजा समीरणः ।
 दोषनिग्रहकारित्वाद्राजा वैवस्वतः प्रभुः ॥
 यदा दहति दुर्बुद्धिं तदा भवति पावकः ।
 यदा दानं द्विजातिभ्यो दद्यात्तस्माद्द्वनेश्वरः ॥
 घनधाराप्रवर्षित्वाद्देवादौ वरुणः स्मृतः ।
 क्षमया धारयँल्लोकान्पार्थिवः पार्थिवो भवेत् ॥
 उत्साहमन्त्रशक्त्याद्यै रक्षेद्यस्माद्धरिस्ततः ॥

महापातकेषु अङ्कानि

गुरुस्तल्पे भगः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः ।
 स्तेयेषु श्वपदं विद्याद्ब्रह्महत्या (घाते) शिरः पुमान् ॥

मानसोल्लासः

अपराधकृत्सर्वो दण्ड्यः

ऋत्विक् पुरोहितः पुत्रो भ्राता बन्धुस्तथा
 सुहृत् ।

अदण्ड्यो नृपतेर्नास्ति स्वधर्माच्चलितो नरः ॥

छेशदण्डप्रकाराः

केशानां कर्णयोरक्ष्णोर्नासिकायास्तथैव च ।

जिह्वायाः करयोस्तद्वदङ्गुलीप्रजनस्य च ॥

(१) अणु. २२७।५०.

(२) मासो. २।२०।१२४५, १२८८-१३००.

पादयोरेवमादीनामङ्गानां छेदनं च यत् ।
 अपराधानुसारेण छेशदण्डः स उच्यते ॥
 बन्धनं ताडनं वाचा रूक्षया भर्त्सनं तथा ।
 एवंविधप्रकारोऽपि छेशदण्डः प्रकीर्तितः ॥

अर्थदण्डप्रकाराः

पणानां द्वे शते सार्धे प्रथमः साहसः स्मृतः ।
 मध्यमः पञ्च विज्ञेयः सहस्रं चैव चोत्तमः ॥
 विवादेन समः कापि द्विगुणः कापि कथ्यते ।
 त्रिगुणो वा क्वचित् प्रोक्तः क्वचिदुक्तश्चतुर्गुणः ॥
 सर्वस्वस्याधिकः कापि दमः सर्वस्वमेव वा ।
 दोषद्रव्यानुसारेण दण्डोऽर्थहरणः स्मृतः ॥

दण्डप्रयोजनम्

दण्डो रक्षति मर्यादां दण्डो धर्मं प्रवर्तयेत् ।
 निवारयेदधर्माच्च तस्माद् दण्डं प्रयोजयेत् ।
 दण्डहीने यतो राष्ट्रे मात्स्यो न्यायः प्रवर्तते ।
 तस्माद् दण्डं प्रयुञ्जीत दुष्टानां धार्मिको नृपः ॥
 दण्डपातभयाल्लोको धर्मे तिष्ठति सूत्रितः ।
 करीव विजयो मत्तोऽप्यङ्कुशेन वशीकृतः ॥
 तीव्रदण्डभयाल्लोके भृशमुद्विजते जनः ।
 तस्मान्मृदुप्रयोगेण प्रजापालनमाचरेत् ॥
 यथोक्तदण्डविन्यासाद् भूपतेर्धर्मचारिणः ।
 यशो धर्मस्तथा राष्ट्रं कोशश्च परिवर्धते ॥

सप्तविंशतिः राज्यस्थैर्यनिमित्तानि

एवमङ्गानि राज्यस्य सप्त शक्तित्रयं तथा ।
 षाड्गुण्यं च तथा प्रोक्तमुपायश्च चतुर्विधः ॥
 राज्यस्थैर्यनिमित्तानि प्राप्तराज्यस्य भूपतेः ।
 विंशतिः सोमभूपालः कृतवान् नीतिकोविदः ॥

ऋणादीमम्

वेदाः

कीर्तिः ऋणलिङ्गानि

न्यक्रतून् प्रथिनो मृध्रवाचः पणीन् अश्रद्धाँ
अवृधाँ अयज्ञान् ।
प्रप्र तान्दस्यूरभिर्विवाय पूर्वश्चकारापरौ
अयज्यून ॥

अक्रतूनयज्ञान् प्रथिनो जल्पकान् मृध्रवाचो हिंसित-
वचस्कान् पणीन् पणिनामकान् वार्धुषिकान्श्रद्धान् यज्ञा-
दिषु श्रद्धारहितानवृधान् स्तुतिभिरग्निमवर्धयतोऽयज्ञान्
यज्ञहीनान् तान् दस्यून वृथा कालस्य नेतूनग्निः
प्रप्र अत्यन्तं नि विवाय । नितरां गमयेत् । तदेवाह ।
अग्निः पूर्वं मुख्यः सन् अयज्यूनयजमानानपरात्
जघन्यान् चकार । ऋसा.

कदू महीरधृष्टा अस्य तविषीः कदु वृत्रघ्नो
अस्तृत्म् ।

इन्द्रो विश्वान् बेकनाटाँ अहर्दृश उत क्रत्वा
पणीन् अभि ॥

कदू कदा खल्वस्येन्द्रस्य तविषीर्वलान्यधृष्टा अधृष्टा-
न्यधर्षकाण्यासन् । कदु कदा नु खलु वृत्रघ्नो
वृत्रहन्तुरिन्द्रस्य हन्तव्यमस्तृतमहिंसितमभवत् । न कदा-
चिदित्य....व्ययंहं अभवदित्यर्थः । अथवास्य महान्ति
वलानि सेनालक्षणानि कदाप्यधृष्टान्यन्यत्रैरहिंसितानि
तथा वृत्रघ्नो शारीरं बलमस्तृतमन्यैरहिंस्यम् । ईदृशेन

(१) ऋसं ७६।३. (२) ऋसं. ८।६।१०.

द्विविधेन बलेनेन्द्रो विश्वान् सर्वान् बेकनाटान् । अनेन
कुसीदिनो वृद्धिजीविनो वार्धुषिका उच्यन्ते । कथं
तद्व्युत्पत्तिः । वे इत्यपभ्रंशो द्विशब्दार्थे । एकं कार्षा-
पणं ऋणिकाय प्रयच्छन् द्वौ मखं दातव्यः.....नयेन
दर्शयन्ति ततो द्विशब्देनैकशब्देन च नाटयन्तीति
बेकनाटाः । तानहर्दृशः । अहःशब्देन तदुत्पादक
आदित्योऽभिधेयो भवति । तं पश्यन्तीत्यहर्दृशः । ननु
सर्वे सूर्ये पश्यन्ति कोऽत्रातिशय इति उच्यते । इहैव
जन्मनि सूर्ये पश्यन्ति न जन्मान्तरे । लुब्धका अय-
ष्टारोऽन्धे तमसि मज्जन्ति । अथवा लौकिकान्येवाहानि
पश्यन्ति न पारलौकिकान्यदृष्टानि । दृष्टप्रधाना हि
नास्तिकाः । अतो.....शान् पणीन् पणिसदृशान् शूद्र-
कल्पान् । उतशब्द एवार्थे । ऋत्वोत् कर्मणैव ताडनादि-
व्यापारेणैवाभि भवतीति शेषः । यद्वा । पणीनुत् पणी-
नेवाभिभवति न यष्टारम् । पणीनां निन्दा स्मर्यते—
'गोरक्षकानापणिकांस्तथा कारुकुशीलवान् । प्रेष्यान्
वार्धुषिकांश्चैव विप्रान् शूद्रवदाचरेत् ॥' (मस्यु.
८।१०२) इति । ऋसा.

निरुक्तम्

कुसीदिनः

'बेकनाटाः खलु कुसीदिनो भवन्ति द्विगुण-
कारिणो वा द्विगुणदायिनो वा द्विगुणं कामयन्त
इति वा ।

(१) नि. ६।२६.

उपनिधिः

महाभारतम्

न्यासलिङ्गम्

कुंत एव परित्यक्तुं सुतां शक्ष्याम्यहं स्वयम् ।
बालामप्राप्तवयसमजातव्यञ्जनाकृतिम् ॥
भर्तुरर्थाय निक्षिप्तां न्यासं धात्रा महात्मना ।
यस्यां दौहित्रजंलोकानाशंसे पितृभिः सह ।
स्वयमुत्पाद्य तां बालां कथमुत्सृष्टमुत्सहे ॥

(१) भा. (भाण्डा.) १।१४५।३४,३५.

अग्निपुराणम्

निक्षेपभोगनाशादौ दण्डः

'निक्षेपस्य समं मूल्यं दण्ड्यो निक्षेपभुक्त्या ॥
वस्त्रादिकस्य धर्मज्ञ तथा धर्मो न हीयते ॥
यो निक्षेपं घातयति यश्चानिक्षिप्य याचते ।
तावुभौ चौरवच्छास्यौ दण्ड्यौ वा द्विगुणं दमम् ॥

(१) अणु. २२७।८-१०.

अस्वामिविक्रयः

अग्निपुराणम्

अस्वामिविक्रितुर्दण्डः

अज्ञानाद्यः पुमान् कुर्यात् परद्रव्यस्वं विक्रयम् ।

(१) अणु. २२७।१०.

'निर्दोषो ज्ञानपूर्वं तु चौरवदण्डमर्हति ॥

(१) अणु. २२७।११.

संभूयसमुत्थानम्

गौतमः

ऋत्विगाचार्यत्यागनियमः

अज्ञानादनध्यापनादृत्विगाचार्यो पतनीयसेवायां च हेयौ । अन्यत्र हानात्पतति ।

अज्ञानादनध्यापनादिति । यदि कर्मणि प्रवृत्त ऋत्विक् मन्त्रान् कर्मपद्धतिं वा न जानाति स च, य आलस्यादिना नाध्यापयत्याचार्यस्तावुभौ हेयौ त्याज्यौ । इदं पति-

(१) गौध. २१।१२, १३; मेधा. ८।३८८ अज्ञा ... दृत्वि (अथायाजकावृत्ति) ; मभा. नादनध्या (नाध्या) ; गौमि. २१।१२, १३.

तेन सह शयनासनादेः सेवायां प्रागप्यन्दात्परित्यागार्थम् । तर्हि संवत्सरेण पततीति वचनमनर्थकम् । न तादृश-
स्त्यागोऽत्र विवक्षितः । किं तर्हि ऋत्विगाचार्यान्तरमुपादे-
यम् । अनुपादाने दोष इति ।

अन्यत्रेति । अन्यत्राज्ञानादनध्यापनादन्यत्र तयो-
स्त्यागो न कर्तव्यः । कुर्वन् पतति । गौमि.

अग्निपुराणम्

मूल्यं गृहीत्वा शिल्पादाने दण्ड्यः

मूल्यमादाय यः शिल्पं न दद्यादण्ड्य एव सः ॥

(१) अणु. २२७।११.

दत्ताप्रदानिकम्

गौतमः

दानाङ्गनियमः

स्वस्ति वाच्य भिक्षादानमपूर्वम् ।

स्वस्तीति भिक्षुकं वाचयित्वा तत उदकदानपूर्वमस्मै भिक्षादानं कर्तव्यम् । भिक्षादाने स्त्रिया अधिकारात् तस्या एव च याचितत्वादतस्तामेवं कारयेत् गृहस्थः । केचिद्व्याचक्षते वैश्वदेवानन्तरमेव विधानादग्रभैक्षस्यायं विधिर्न सामान्यस्येति । तेषां पक्षे स्वस्तिवाचनं पुरुषेणैव

(१) गौध. ५।१९; मभा.; गौमि. ५।१६; सवि. २८४; समु. ९७.

कारयितव्यमिति द्रष्टव्यम् ।

मभा.

ददातिपु चैवं धर्म्येपु ।

ददातिशब्देन हिरण्यादिदानमुच्यते । धर्म्यग्रहणात्तद्व्याप्तं मित्रादिभ्यो दानम् । एवमेव उदकपूर्वं दद्यात् । चकारादेव सिद्धे एवंशब्दः समस्तप्रापणार्थः । ततश्च यथा भिक्षादानं स्त्रीकृतमपि भर्तुरनुज्ञया प्रमाणं भवति तद्वत् हिरण्यादिदानमपि प्रमाणं भवति । तथा च नारदः— 'स्त्रीकृतान्यप्रमाणानि कार्या-

(१) गौध. ५।२०; मभा.; गौमि. ५।१७; सवि. २८४ ददातिपु (तथाऽतिथिपु); समु. ९७.

ण्याहुरनापदि । विशेषतो गृहक्षेत्रदानधर्मान्नविक्रयाः ॥
एतान्येव प्रमाणानि भर्ता यद्यनुमन्यते ॥' इत्यादि ।
भिक्षादानमपि भर्तुरनुशया विना न कार्यम् । तथा च
मनुः—'बालया वा युवत्या वा वृद्धया वाऽपि योषितां ।
न स्वातन्त्र्येण कर्तव्यं कार्यं किञ्चिदगृहेष्वपि ॥' मभा.

आपस्तम्बः

दानाङ्गनियमः

सर्वाण्युदकपूर्वाणि दानानि ।
सर्वाणीति वचनात् भिक्षाऽप्युदकपूर्वमेव देया । उ.
यथाश्रुति विहारे ।

विहारे यज्ञकर्मणि यानि दानानि दक्षिणादीनि, तानि

(१) आध. २।१।८; हिध. २।४; सवि. २८४;

समु. ९७.

(२) आध. २।१।९; हिध. २।४.

यथाश्रुत्येव । नोदकपूर्वाणि ।

उ.

भारद्वाजः

भयदानलक्षणम्

आक्रोशादर्थहीनानां प्रतीकारं च यद्भयात् ।
प्रदीयते तत्कर्तृभ्यो भयदानं तदुच्यते ॥

स्मृत्यन्तरम्

दानाङ्गनियमः

दद्यात्कृष्णाजिनं पुच्छे गां पुच्छे करिणं करे ।
केसरेषु तथैवाश्वान् दासीं शिरसि दापयेत् ॥

अग्निपुराणम्

प्रतिश्रुत्याप्रदाने दण्डः

प्रैतिश्रुत्याप्रदातारं सुवर्णं दण्डयेन्नृपः ॥

(१) सवि. २८६.

(२) समु. ९७.

(३) अणु. २२७।१२.

अभ्युपेत्याशुश्रूषा

आपस्तम्बः

अन्तेवासिगुरुवृत्तिः

तस्मिन् गुरोर्वृत्तिः ।

तस्मिन्नन्तेवासिनि गुरोर्वृत्तिः । वृत्तेः प्रकारो वक्ष्यते ।
उ.

पुत्रमिवैनमनुकाङ्क्षन् सर्वधर्मेष्वनपच्छादयमानः
सुयुक्तो विद्यां ग्राहयेत् ।

एनं शिष्यं पुत्रमिव अस्याभ्युदयः स्यादिति अनु-
काङ्क्षन् सर्वेषु धर्मेषु किञ्चिदप्यनपच्छादयमानः अगूहन्
सुयुक्तः सुष्ठु अवहितः तत्परो भूत्वा विद्यां ग्राहयेत् ।
उ.

नै चैनमध्ययनविघ्नेनात्मार्षेषूपरुन्ध्यादानापत्सु ।
न चैनं शिष्यमध्ययनविघ्नेन आत्मप्रयोजनेष्वना-
पत्सूरुन्ध्यात् । उपरोधः अस्वतन्त्रीकरणम् । 'अनाप-
त्स्वि'ति वचनादापद्यध्ययनविघ्नातेनाऽप्युपरोधे न दोषः ।
उ.

(१) आध. १।८।२४; हिध. १।८.

(२) आध. १।८।२५; हिध. १।८.

(३) आध. १।८।२६; हिध. १।८.

अन्तेवास्यनन्तेवासी भवति विनिहितात्मा गुरा-
वनैपुणमापद्यमानः ।

'आपद्यमान' इत्यन्तर्भावितप्यर्थः । योऽन्तेवासी
विनिहितात्मा द्वयोरुपचार्ययोः विविधं निहितात्मा गुरा-
वनैपुणमापादयति— न अनेन अयं प्रदेशः सम्यगुक्त
इति, सोऽन्तेवासी न भवति । स त्याज्य इत्यर्थः ।
अपर आह— योऽन्तेवासी वाङ्मनःकर्मभिरनैपुणमाप-
द्यमानो गुरौ विसदृशं निहितात्मा भवति अनुरूपं न
शुश्रूषते सोऽन्तेवासी न भवतीति । उ.

आचार्योऽप्यनाचार्यो भवति श्रुतात्परिहरमाणः ।
आचार्योऽप्यनाचार्यो भवतीति, त्याज्य इत्यर्थः ।
किं कुर्वन् ? श्रुतात्परिहरमाणः तेन तेन व्याजेन
विद्याप्रदानमकुर्वन् । उ.

अपराधेषु चैनं सततमुपालभेत ।
अपराधेषु कृतेष्वेनं शिष्यं सततमुपालभेत, इदमयुक्तं
त्वया कृतमिति । उ.

(१) आध. १।८।२७; हिध. १।८.

(२) आध. १।८।२८; हिध. १।८.

(३) आध. १।८।२९; हिध. १।८.

अभिन्नास उपवास उदकोपस्पर्शनमदर्शनमिति
दण्डा यथामात्रमानिवृत्तेः ।

अभिन्नासो भयोत्पादनम् । उपवासो भोजनलोपः ।
उदकोपस्पर्शनं शीतोदकेन स्नापनम् । अदर्शनं यथा
आत्मानं न पश्यति तथा करणम् । गृहप्रवेशनिषेधः ।
सर्वत्र प्यन्तात् प्रत्ययः । इत्येते दण्डाः शिष्यस्य यथामात्रं
यावत्परार्धमात्रा तदनुरूपं व्यस्ताः समस्ताश्च । आनिवृत्तेः
यावदसौ न ततोऽपराधान्निवर्तते तावदेते दण्डाः । उ.
निवृत्तं चरितब्रह्मचर्यमन्येभ्यो धर्मेभ्योऽनन्तरो
भवेत्यतिसृजेत् ।

एवं चरितब्रह्मचर्यं निवृत्तं गुरुकुलात् कृतसमावर्तन-
मित्यर्थः । एवंभूतमन्येभ्यो धर्मेभ्यो यमसौ आश्रमं प्रति-
पित्सते तत्र तेभ्योऽनन्तरो भव यथा त्वमन्तरितो न
भवसि तथा भवेत्युक्त्वाऽतिसृजेत् । तं तमाश्रमं प्रति-
पत्तुमुत्सृजेत् । उ.

बौधायनः

अध्याप्यः शिष्यः

धर्मार्थौ यत्र न स्यातां शुश्रूषा वाऽपि तद्विधा ।
विद्यया सह मर्तव्यं न चैनामूषरे वपेत् ॥

अनर्हाय विद्या न दातव्येत्याह—धर्मार्थौ यत्रेति ।
यथा कृषीवलः शुभं बीजमूषरे न वपति । तथा शुश्रूषा-
दिवर्जिते विद्या न दातव्येत्यर्थः । बौवि. (पृ. २०)
अग्निरिव कक्षं दहति ब्रह्मपृष्ठमनाहतम् ।

तस्माद्वै शक्यं न ब्रूयात् ब्रह्म मानमकुर्वतामिति ॥

अयोग्याध्यापने दोषमाह— अग्निरिव कक्षमिति ।
शक्यं मानमिति संबन्धः । वैशब्दः पादपूर्णः । ब्रह्म
विद्या मानं पूजा । बौवि. (पृ. २०)

वसिष्ठः

अध्याप्यः शिष्यः

विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मां शेष-
धिस्तेऽहमस्मि । असूयकायानृजवेऽयताय न मां
ब्रूया वीर्यवती तथा स्याम् ॥

यमेव विद्याः शुचिमप्रमत्तं मेधाविनं ब्रह्मचर्यो-

(१) आध. १।८।३०; हिध. १।८.

(२) आध. १।८।३१; हिध. १।८.

(३) बौध. १।२।४८. (४) बौध. १।२।४९.

(५) वस्तु. २।१४-८.

पपन्नम् । यस्तेन द्रुह्येकतमश्च नाह तस्मै मां ब्रूया
निधिपाय ब्रह्मन् ॥

य आतृणर्य्यवितयेन कर्मणा बहुदुःखं कृर्वन्न-
मृतं संप्रयच्छन् । तं मन्येत पितरं मातरं च तस्मै
न द्रुह्येकतमश्च नाह ॥

अध्यापिता ये गुरुं नाऽऽद्रियन्ते विप्रा वाचा
मनसा कर्मणा वा । यथैव ते न गुरोर्भोजनीया-
स्तथैव तान्न भुनक्ति श्रुतं तत् ॥

दहत्यभिर्यथा कक्षं ब्रह्मपृष्ठमनाहतम् ।

न ब्रह्म तस्मै प्रब्रूयाच्छक्यं मानमकुर्वत इति ॥

मनुः

अध्याप्याः शिष्याः

* आचार्यपुत्रः शुश्रूषुर्ज्ञानदो धार्मिकः शुचिः ।
आप्तः शक्तोऽर्थदः साधुः स्वोऽध्याप्या दश धर्मतः ॥

नापृष्टः कस्यचिद्ब्रूयान्न चान्यायेन पृच्छतः ।
जानन्नपि हि मेधावी जडवल्लोक आचरेत् ॥

अधर्मेण च यः प्राह यश्चाधर्मेण पृच्छति ।

तयोरन्यतरः प्रैति विद्वेषं वाधिगच्छति ॥

धर्मार्थौ यत्र न स्यातां शुश्रूषा वापि तद्विधा ।

तत्र विद्या न वक्तव्या शुभं बीजमिवोषरे ॥

विद्ययैव समं कामं मर्तव्यं ब्रह्मवादिना ।

आपद्यपि हि घोरायां न त्वेनामिरिणे वपेत् ॥

विद्या ब्राह्मणमेत्याह शेषधिष्टेऽस्मि रक्ष माम् ।

असूयकाय मां मादास्तथा स्यां वीर्यवत्तमा ॥

यमेव तु शुचिं विद्याः नियतब्रह्मचारिणम् ।

तस्मै मां ब्रूहि चिप्राय निधिपायाप्रमादिने ॥

अब्राह्मणादध्ययनमापत्काले विधीयते ।

अनुब्रज्या च शुश्रूषा यावदध्ययनं गुरोः ॥

अग्निपुराणम्

भार्योपुत्रदासशिष्यादिताडनविशेषे दोषः

भार्यो पुत्राश्च दासाश्च शिष्यो भ्राता च सोदरः ।

कृतापराधास्ताड्याः स्यू रज्जा वेणुदलेन वा ।

पृष्ठे न मस्तके हन्याच्चौरस्याप्रोति किल्बिषम् ॥

* मनुस्मृतौः ध्वजारप्रकरणे एतेषां श्लोकानामभावात् टीका
नोद्धता ।

(१) मन्सू. २।१०९-११५, २४१.

(२) अणु. २२७।४५-६.

वेतनानपाकर्म

कात्यायनः

भाण्डवाहकधर्मः

भाण्डवाहकदोषेण वणिजो यदि द्रव्यं नश्येत्
तद्भाण्डवाहको दद्यात् ।

लघुहारितः

भाटकम्

अनुच्छिष्टं तु यद्द्रव्यं दासक्षेत्रगृहादिकम् ।
स्वबलेनैव भुञ्जानश्चौरवद्दण्डमर्हति ॥

(१) मेधा. ८।२।१५.

(२) लहासू. ५०,५१.

अनइवाहं च धेनुं च दासीदासं तथैव च ।
फलभुक् प्रत्यहं दद्याद्भोगं पणचतुष्टयम् ॥

अग्निपुराणम्

स्वामिभृत्ययोः दोषे दण्डः

भृतिं गृह्य न कुर्याद्यः कर्माष्टौ कृष्णला दमः ।
अकाले तु त्यजन् भृत्यं दण्ड्यः स्यात्तावदेव तु ॥

वेश्याधर्मः

गृहीत्वा वेतनं वेश्या लोभादन्यत्र गच्छति ।
वेतनं द्विगुणं दद्याद्दण्डं च द्विगुणं तथा ॥

(१) अपु. २२७।१२-३.

(२) अपु. २२७।४४-५.

क्रयविक्रयानुशयः

निरुक्तम्

स्त्रीपुरुषविक्रयविचारः

स्त्रीणां दानविक्रयातिसर्गा विद्यन्ते न पुंसः ।
पुंसोऽपीत्येके शौनःशेषे दर्शनात् * ।

विष्णुः

कन्याविपयानुशयादौ दण्डविधिः

दोषमनाख्याय कन्यां प्रयच्छंश्च । तां च
विभ्रयात् । अदुष्टां दुष्टामिति ब्रुवन्तुत्तमसाहसम् ।

भारद्वाजः

परिवृत्तेः परिवर्तनावधिः

संधिश्च परिवृत्तिश्च विभागश्च समा यदि ।
आदशाहान्निवर्तन्ते विषमा नववत्सरात् × ॥

अग्निपुराणम्

क्रयविक्रयः—कन्याविपयानुशये दण्डविधिः

क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चिद्यस्येहानुशयो भवेत् ।

* व्याख्यानं दायभागे (पृ. १२५५) द्रष्टव्यम् ।

× स्थलादिनिर्देशः दायभागे (पृ. १५८२) द्रष्टव्यः ।

(१) नि. ३।४.

(२) विस्म. ५।४५-७.

(३) अपु. २२७।१३-७.

सोऽन्तर्दशाहात्तस्वामी दद्याच्चैवाददीत च ॥
परेण तु दशाहस्य नादद्यान्नैव दापयेत् ।
आददद्धि ददच्चैव राज्ञा दण्ड्यः शतानि पद् ॥
वरदोषानविख्याप्य यः कन्यां वरयेदिह ।
दत्ताऽप्यदत्ता सा तस्य राज्ञा दण्ड्यः शतद्वयम् ॥
प्रदाय कन्यां योऽन्यस्मै पुनस्तां संप्रयच्छति ।
दण्डः कार्यो नरेन्द्रेण तस्याप्युत्तमसाहसः ॥
सत्यङ्कारेण वाचा च युक्तं पुण्यमसंशयम् ।
लुब्धोऽन्यत्र च विक्रेता पद्शतं दण्डमर्हति ॥

मत्स्यपुराणम्

कन्याविपयानुशये दण्डविधिः

यस्तु दोषवतीं कन्यामनाख्याय प्रयच्छति ।
तस्य कुर्यान्नृपो दण्डं स्वयं पणवति पणान् ॥
यः कन्यां दर्शयित्वाऽन्यां वोढुरन्यां प्रयच्छति ।
उत्तमं तस्य कुर्वीत राजा दण्डं तु साहसम् ॥
वरो दोषं समासाद्य यः कन्यां संहरोदिह ।
दत्ताऽप्यदत्ता सा तस्य राज्ञा दण्ड्यः शतद्वयम् ॥

(१) दवि. १८५-६.

स्वामिपालविवादः

महाभारतम्

पशुपालनभूतिः

वैश्यस्यापि हि यो धर्मस्तं ते वक्ष्यामि शाश्वतम् ।
दानमध्ययनं यज्ञः शौचेन धनसञ्चयः ॥
पितृवत्पालयेद्वैश्यो युक्तः सर्वान्पशूनिह ।
विकर्म तद्भवेदन्यत्कर्म यत्स समाचरेत् ॥
रक्षया स हि तेषां वै महत्सुखमवाप्नुयात् ।
प्रजापतिर्हि वैश्याय सृष्ट्वा परिददौ पशून् ॥
ब्राह्मणाय च राज्ञे च सर्वाः परिददे प्रजाः ।
तस्य वृत्तिं प्रवक्ष्यामि यच्च तस्योपजीवनम् ॥
पण्णामेकां पिबेद्रेणुं शताच्च मिथुनं हरेत् ।
लब्धाच्च सप्तमं भागं तथा शृङ्गे कला खुरे ॥
सस्यानां सर्ववीजानामेवा सांवत्सरी भूतिः ।
न च वैश्यस्य कामः स्यान्न रक्षेयं पशूनिहि ॥
वैश्ये चेच्छ्रुतिं नान्येन रक्षितव्याः कथञ्चन ॥

नारदः

पशुनाशे व्यवस्था

वालाश्चर्मापरे सक्थी वस्तिस्नायूनि रोचनाम् ।
दद्यात्पशुमते सर्वं मृतेष्वङ्गांश्च दर्शयेत् ॥

व्यासः

द्विजबान्धवगोकृन्मस्यभक्षणं क्षम्यम्

आक्रम्य च द्विजैर्भुक्तं परिक्षीणं च बान्धवैः ।
गोभिश्च नरशार्दूल वाजपेयाद्विशिष्यते ॥

(१) भा. १२।६०।२१-७.

(२) Dr. Jolly—Narada Preface page
3—Nepalese MS.

(३) स्मृच. २१२ च द्विजैर्भुक्तं (यद्द्विजैर्भुक्तं) णं च

स्मृत्यन्तरम्

सस्यनाशे दण्डः

वत्सानां द्विगुणः प्रोक्तः सवत्सानां चतुर्गुणः ॥

अनिर्दिष्टकर्तृकवचनम्

सस्यनाशे दण्डः

गुरोः क्षुद्रात् पशो रात्रावह्नि कामादकामतः ।
महानल्पः शस्यनाशो दण्डभेदाय भिद्यते ॥

अग्निपुराणम्

पालधर्माः सस्यरक्षा च

दद्याद्रेणुं न यः पालो गृहीत्वा भक्तवेतनम् ।
स तु दण्ड्यः शतं राज्ञा सुवर्णं वाऽप्यरक्षिता ॥
धनुःशतं परीणाहो ग्रामस्य तु समन्ततः ।
द्विगुणं त्रिगुणं वाऽपि नगरस्य च कल्पयेत् ॥
वृत्तिं तत्र प्रकुर्वीत यामुष्ट्रो नावलोकयेत् ।
तत्रापरिवृते धान्ये हिंसिते नैव दण्डनम् ॥

(गैश्च) ; व्यउ. १०१; व्यप्र. ३५३; विता. ६८२-३
णं च (गैश्च) नर (राज) ; समु. १०४ च (यत्) णं च
(गैश्च).

(१) पमा. ३८१; दवि. २८४ (सन्नानां द्विगुणो दण्डो
वसतां तु चतुर्गुणः) नारदः.

(२) दवि. २८२.

(३) अपु. २२७।१८-२१.

सीमाविवादः

नारदः

बलाद्भूमिर्न हर्तव्या

अतो भूमिर्न हर्तव्या जानता भूमिजं भयम् ।
बलाद्धृताया भूमेस्तु करणं न प्रमाणकम् ॥

(१) स्मृचि. २३.

अग्निपुराणम्

गृहाघाहरणे दण्डः

गृहं तडागमारामं क्षेत्रं वा भीषया हरन् ।
शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादज्ञानाद्द्विशतो दमः ॥

(१) अपु. २२७।२१-२२.

स्त्रीपुंघर्माः

००००००००

वेदाः

एका द्वयोः पत्नी

आ वां रथं दुहिता सूर्यस्य कार्पमेवातिष्ठदर्वता
जयन्ती ।

विश्वे देवा अन्वमन्यन्त ह्यद्भिः समु श्रिया
नासत्या सचेथे ॥

सविता स्वदुहितरं सूर्याख्यां सोमाय राज्ञे प्रदातुमै-
च्छत् । तां सूर्यां सर्वे देवा वरयामासुः । तेऽन्योन्यमचुः ।
आदित्यमवधिं कृत्वाजिं धावाम । योऽस्माकं मध्ये
उज्जेष्यति तस्येयं भविष्यतीति । तत्राश्विनावुदजयताम् ।
सा च सूर्या जितवतोस्तयोः रथमारुरोह । अत्र प्रजा-
पतिर्वै सोमाय राज्ञे दुहितरं प्रायच्छत् (ऐत्रा. ४।७) ।
इत्यादिकं ब्राह्मणमनुसंधेयम् । इदं चाख्यानं सूर्याविवा-
हस्य स्तावकेन सत्येनोत्तभिता भूमिरिति सूक्तेन विस्पष्ट-
यिष्यते । हे अश्विनौ वां युवयो रथं कार्पमेव । कार्प-
शब्दः काष्ठवाची । यथा काष्ठमाजिधावनस्यावधितया
निर्दिष्टं लक्ष्यमाशुगामी कश्चित् सर्वेभ्यो धावन्नयः पूर्वं
प्राप्नोति एवमेव सर्वेभ्यो देवेभ्यः पूर्वमर्वता शीघ्रमवधिं
प्राप्नुवता युग्मदीयेनाश्वेन करणभूतेन युवाभ्यां जयन्ती
जीयमाना सूर्यस्य सवितुर्दुहितातिष्ठत् आरूढवती ।
विश्वे सर्व इतरे देवा एतदारोहणस्थानं ह्यद्भिर्द्वयैरन्व-
मन्यन्त अन्वजानन् । तदानीं हे नासत्यावश्विनौ श्रिया
ऋक्सहस्रलाभरूपया संपदा कान्त्या वा युवां स सचेथे
संगच्छेथे ।

ऋसा,

वेद्या

कामाय पुंश्चलम् । नर्माय पुंश्चलम् ।

वसिष्ठः

स्त्रीरक्षा, रजस्वलाधर्माश्च

अस्वतन्त्रा स्त्री पुरुषप्रधाना । अनग्निकाऽ-
नुदक्या वा अनृतमिति विज्ञायते ।

(१) ऋसं. १।११६।१७.

(२) शुमा. ३०।५, २०.

(३) वस्म. ५।१-१६.

अथाप्युदाहरन्ति—

पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।

पुत्रश्च स्थाविरै भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥

तस्या भर्तुरभिचार उक्तः प्रायश्चित्तरहस्येषु ।

मासि मासि रजो ह्यासां दुष्कृतान्यपकर्षति ॥

त्रिरात्रं रजस्वलाऽशुचिर्भवति, सा नाञ्ज्यान्ना-

भ्यञ्ज्यान्नाप्सु स्नायात्, अधः शयीत्, दिवा न
स्वप्यात्, नाग्निं स्पृशेत्, न रज्जुं सृजेत्, न दन्तान्
धावयेत्, न मांसमश्रीयात्, न ग्रहान्निरीक्षेत्,
न हसेत्, न किञ्चिदाचरेत्, अखर्वेण पात्रेण
पिबेत्, अञ्जलिना वा पिबेत्, लोहितायसेन वा ।

विज्ञायते हीन्द्रस्त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रं हत्वा पाप्मगृहीतो
महत्तमाधर्मसंबद्धोऽहमित्येवमात्मानं अमन्यत, तं
सर्वाणि भूतान्यभ्याक्रोशन, भ्रूणहन् भ्रूणहन्
भ्रूणहन्निति, स स्त्रिय उपाधावत्, अस्यै मे ब्रह्म-
हत्यायै तृतीयं भागं प्रतिगृहीतेति गत्वैवमुवाच, ता
अब्रुवन्, किं नोऽभूदिति, सोऽब्रवीद्वरं वृणीध्व-
मिति, ता अब्रुवन्तौ प्रजां विन्दामहा इति,
काममा विजनितोः संभवाम इति, तथेति ताः
प्रतिजगृह्णुस्त्वृतीयं भ्रूणहत्यायाः । सैषा भ्रूणहत्या
मासि मास्याविर्भवति । तस्माद्रजस्वलान्नं नाश्रीयात् ।
अतश्च भ्रूणहत्याया एवैषा रूपं प्रतिमुच्य आस्ते
कञ्चुकमिव । तदाहुर्ब्रह्मवादिनः । अञ्जनाभ्यञ्ज-
नमेवास्या न प्रतिग्राह्यम् । तद्वि स्त्रिया अन्नमिति ।
तस्मात्तस्यास्तत्र न च मन्यन्ते । आचारायाश्च
योपित इति सेयमुपयाति ।

उदक्यास्त्वासते येषां ये च केचिदनग्रयः ।

कुलं चाश्रोत्रियं येषां सर्वं ते शूद्रधर्मिणः ॥ इति ।

ऋतुकालगामी स्यात्पर्ववर्ज स्वदारेणु । अतिर्य-
गुपेयान् ।

अथाप्युदाहरन्ति —

यस्तु पाणिगृहीताया आस्ये कुर्वति भैद्युनम् ।

भवन्ति पितरस्तस्य तन्मासं रेतसो भुजः ॥

(१) वस्म. १२।१८-२४.

या स्यादनित्यचारेण रतिः साऽधर्मसंश्रिता ॥
अपि च काठके विज्ञायते । अपि नः श्रो
विजनिष्यमाणाः पतिभिः सह शयीरन्निति स्त्रीणा-
मिन्द्रदत्तो वर इति ।

महाभारतम्

स्त्रीणां भर्तृशुश्रूषा धर्मः । भार्यामहिमा । स्त्री अवध्या ।

बहुपत्नीकता नाधर्मः । स्त्री त्याज्या ।

भार्या पुत्रोऽथ दुहिता सर्वमात्मार्षमिष्यते ॥
एतद्धि परमं नार्याः कार्यं लोके सनातनम् ।
प्राणानपि परित्यज्य यद्भर्तृहितमाचरेत् ॥
उत्सृष्टमभिपं भूमौ प्रार्थयन्ति यथा खगाः ।
प्रार्थयन्ति जनाः सर्वे पतिहीनां तथा स्त्रियम् ॥
व्युष्टिरेषा परा स्त्रीणां पूर्वं भर्तुः परां गतिम् ।
गन्तुं ब्रह्मन्सपुत्राणामिति धर्मविदो विदुः ॥
यज्ञैस्तपोभिर्नियमैर्दानैश्च विविधैस्तथा ।
विशिष्यते स्त्रिया भर्तुर्नित्यं प्रियहिते स्थितिः ॥
इष्टानि चाप्यपत्यानि द्रव्याणि सुहृदः प्रियाः ।
आपद्धर्मप्रमोक्षाय भार्या चापि सतां मतम् ॥
आपदर्थे धनं रक्षेदारान् रक्षेद्धनैरपि ।
आत्मानं सततं रक्षेद्दरैरपि धनैरपि ॥
दृष्टादृष्टफलार्थं हि भार्या पुत्रो धनं गृहम् ।
सर्वमेतद्विधातव्यं बुधानामेव निश्चयः ॥
एकतो वा कुलं कृत्स्नमात्मा वा कुलवर्धनः ।
न समं सर्वमेवेति बुधानामेव निश्चयः ॥
अवध्यां स्त्रियमित्याहुर्धर्मज्ञा धर्मनिश्चये ॥
न चाप्यधर्मः कल्याण बहुपत्नीकृतां नृणाम् ।
स्त्रीणामधर्मः मुमहान्भर्तुः पूर्वस्य लङ्घने ॥
भृशं दुःखपरीताङ्गी कन्या तावभ्यभाषत ॥
धर्मतोऽहं परित्याज्या युवयोर्नात्र संशयः ।
त्यक्तव्यां मां परित्यज्य त्रातं सर्वं मयैकया ॥
इत्यर्थमिष्यतेऽपत्यं तारयिष्यति मामिति ॥
आत्मा पुत्रः सखा भार्या कृच्छं तु दुहिता किल ॥

(१) भा. १।१५८।३,४,१२,२२,२४, २६-२९, ३१,
३६.

(२) भा. (भाण्डा.) १।१४७।१,३,४,११.

याज्ञवल्क्यः

व्यवहारप्रकरणे स्त्रीपुंश्रमपदव्यवस्था

व्यवहारप्रकरणमध्ये स्त्रीपुंसयोगाख्यमप्यपरं विवाद-
पदं मनुनारदाभ्यां विवृतम् । तत्र नारदः— 'विवाहा-
दिविधिः स्त्रीणां यत्र पुंसां च कीर्त्यते । स्त्रीपुंस-
योगसंज्ञं तद्विवादपदमुच्यते ॥' इति । मनुरप्याह—
'अस्वतन्त्राः स्त्रियः कार्याः पुरुषैः स्वैर्दिवानिगमम् ।
विषयेषु च सज्जन्त्यः संस्थाप्या ह्यात्मनो वशे ॥' इत्यादि ।
यद्यपि स्त्रीपुंसयोः परस्परमर्थिप्रत्यर्थितया नृपसमक्षे
व्यवहारो निषिद्धस्तथापि प्रत्यक्षेण कर्णपरम्परया वा
विदिते तयोः परस्परानिचारे दण्डादिना दम्पती निज-
धर्ममार्गं राज्ञा स्थापनीयौ । इतरथा दोषभागभवति ।
व्यवहारप्रकरणे राजधर्ममध्येऽस्य स्त्रीपुंसधर्मजातस्यो-
पदेशः । एतच्च विवाहप्रकरण एव सप्रपञ्चं प्रतिपादित-
मिति योगीश्वरेण न पुनरत्रोक्तम् । मिता. २।२९५

नारदः

कन्यादानकालः

वैश्वानरेस्तु समुत्पन्नः सोमो भुङ्क्तेऽथ योषितः ।
पयोधरस्तु गान्धर्वा रजस्यग्निः प्रकीर्तितः ॥
तस्मादव्यञ्जनोपेतामरजामपयोधराम् ।
अमुक्तपूर्वा सोमाद्यैर्दद्याद्दुहितरं पिता ॥
चतुःसैरिणीदोषतारतम्यम्
स्वैरिणीनां चतसृणां सा श्रेष्ठा तूचरोत्तरा ।
विकल्पं तदपत्यानां रिक्थपिण्डोदकादिषु ॥

प्रोषितभर्तृकशूद्रावृत्तम्

न शूद्रायाः स्मृतः कालो न च धर्मव्यतिक्रमः ।
विशेषतोऽप्रसूतायाः संवत्सरपरा स्थितिः ॥
प्रजाप्रवृत्तौ भूतानां दृष्टिरेषा प्रजापतेः ।
जीवति श्रूयमाणे तु स्यादेव द्विगुणो विधिः ॥

उशना

ज्येष्ठपूर्वं यवीयसः विवाहः

प्रैत्रजिते ज्येष्ठे क्षपणं नास्ति सद्य एव निविशेत् ।

(१) Dr. Jolly—Narada preface page
11—Nepalese MS.

(२) Dr. Jolly—Narada Preface page
12—Nepalese MS. (३) मभा. १।८।१९.

स्मृत्यन्तरम्

पतिप्रीणनं धमेः

यद्यदिष्टतमं लोके यद्यत्पत्युः समीहितम् ।
तत्तद्गुणवते देयं पतिप्रीणनकाम्यया ॥

कन्याविक्रयनिन्दा

तं देशं पतितं मन्ये यत्रास्ते शुल्कविक्रयी ।

अग्निपुराणम्

विविधाः स्त्रीपुंथर्माः

विप्रदुष्टां स्त्रियं भर्ता निरुन्ध्यादेकवेश्मनि ।
यत्पुंसः परदारेषु तदेनां चारयेद् व्रतम् ॥
साध्वीस्त्रीणां पालनं च राजा कुर्याच्च धार्मिकः ।
स्त्रिया प्रहृष्टया भाव्यं गृहकार्यैकदक्षया ॥

- (१) दात. १९०. (२) मच. ९।९८.
(३) अपु. १६९।३९. (४) अपु. २२२।१९-२६.

सुसंस्कृतोपस्करया व्यये चामुक्तहस्तया ।
यस्मै दद्यात्पिता त्वेनां शुश्रूषेत्तं पतिं सदा ॥
मृते भर्तारि स्वर्ग्याद्ब्रह्मचर्ये स्थिताऽङ्गना ।
परवेश्मरुचिर्न स्यान्न स्यात्कलहशालिनी ॥
मण्डनं वर्जयेन्नारी तथा प्रोषितभर्तृका ।
देवताराधनपरा तिष्ठेद्भर्तृहिते रता ॥
धारयेन्मङ्गलार्थाय किञ्चिदाभरणं तथा ।
भर्त्राऽग्निं या विशेन्नारी साऽपि स्वर्गमवाप्नुयात् ॥
श्रियः संपूजनं कार्यं गृहसंमार्जनादिकम् ।
द्वादश्यां कार्तिके विष्णुं गां सवत्सां ददेत्तथा ॥
सावित्र्या रक्षितो भर्ता सत्याचारव्रतेन च ।
सप्तम्यां मार्गशीर्षे तु सितेऽभ्यर्च्य दिवाकरम् ॥
पुत्रानाप्नोति च स्त्रीह नात्र कार्या विचारणा ॥

दायभागः

वेदाः

पितुः कन्यायां संततिः । यावज्जीवं भर्तुरहिताः
कन्याः, तासां तत्पुत्राणां च भागः ।

द्यौर्मै पिता जनिता नाभिरत्र बन्धुर्मै माता
पृथिवी महीयम् । उत्तानयोश्चम्बोर्योनिरन्तरत्रा
पिता दुहितुर्गर्भमाधात् ॥

दीर्घतमा ब्रवीति । मे मम द्यौर्युलोकः पिता पालकः ।
न केवलं पालकत्वमात्रं अपि तु जनिता जनयितोत्पाद-
यिता । तत्रोपपत्तिमाह । नाभिरत्र नाभिभूतो भौमो
रसोऽत्र तिष्ठतीति शेषः । ततश्चान्नं जायते अन्नाद्रेतः
रेतसो मनुष्य इत्येवं पारम्पर्येण जननसंबन्धिनो हेतो
रसस्यात्र सद्भावात् । अनेनैवाभिप्रायेण जनिंतल्युच्यते ।
अत एव बन्धुर्बन्धिका तथेयं मही महती पृथिवी मे
माता मातृस्थानीया स्वोद्भूतौषध्यादिनिर्मात्रीत्यर्थः ।
किञ्चोत्तानयोरूर्ध्वतनयोश्चम्बोः सर्वस्यात्योर्भोगसाध-
नयोः द्यावापृथिव्योरन्तर्मध्ये योनिः सर्वभूतनिर्माणाश्रय-

- (१) ऋसं. १।१६४।३३; असं. ९।१०।१२; नि.
४।२१.

मन्तरिक्षं वर्तते इति शेषः । अत्रास्मिन्नन्तरिक्षे पिता
द्युलोकः । अधिष्ठात्रधिष्ठानयोरभेदेन आदित्यो द्यौरुच्यते ।
स्वरश्मिभिः । अथवा इन्द्रः पर्जन्यो वा । दुहितुर्दूरे
निहिताया भूम्या गर्भे सर्वोत्पादनसमर्थे वृष्टयुदकलक्षण-
माधात् । सर्वतः करोति । ऋसा.

अमाजूरिव पित्रोः सचा सती समानादा सद्-
सस्त्वामिये भगम् । कृधि प्रकेतमुप मास्या भर
दद्धि भागं तन्यो येन मामहः * ॥

वन्नीभिः पुत्रमश्रुवो अदानं निवेशनाद्धरिव आ
जभर्थ । व्यन्धो अख्यदहिमाददानो निर्भूदुख-
च्छित्समरन्त पर्व × ॥

उत त्वं पुत्रमश्रुवः परावृक्तं शतक्रतुः । उक्थे-
ष्विन्द्रं आभजत् ॥

* व्याख्यानां स्थलनिर्देशश्च दायभागे (पृ. १४१५)
द्रष्टव्यः ।

× व्याख्यानां स्थलनिर्देशश्च स्त्रीपुंथर्मप्रकरणे (पृ. ९७१)
द्रष्टव्यः ।

- (१) ऋसं. ४।३०।१६.

उतापि च शतक्रतुः शतैकमैन्द्रस्त्यं तं प्रसिद्धमप्रुवः
एतन्नाम्न्याः पुत्रं परावृक्तमेतन्नामकमुक्थेषु स्तोत्रेष्वामजत्
भागिनं कृतवान् । ऋसा.

वातोपधूत इषितो वशाँ अनु वृषु यदन्ना वेवि-
पद्वितिष्ठसे । आ ते यतन्ते रथ्यो यथा पृथक्
शर्धास्यमे अजराणि धक्षतः ॥

हे अग्ने यद्यदा त्वं वातोपधूतो वायुना कम्पितो
वशान् कान्तान् वनस्पतीननु प्रति वृषु क्षिप्रमिपितः
प्रेरितश्च सन् अन्नान्यदनीयानि वनस्पत्यादीनि स्थाव-
राणि वेविपध्वान्नुवन् धितिष्ठसे इतस्ततो गच्छसि तदानीं
धक्षतः काननानि दहतस्ते तवाजराणि जरारहितानि
शर्धांसि तेजांसि यथा रथ्यो रथिनस्तद्वत् पृथगा यतन्ते
गच्छन्ति । ऋसा.

पुत्रप्रतिग्रहः (दत्तकलिङ्गम् ?)

ये यज्ञेन दक्षिणया समक्ता इन्द्रस्य सख्यममृ-
तत्वमानश । तेभ्यो भद्रमङ्गिरसो वो अस्तु प्रति
गृष्णीत मानवं सुमेधसः ॥

नाभानेदिष्टः स्वपित्रा मनुनाभ्यनुज्ञातः सत्रमासीनान्
अङ्गिरसोऽभ्येत्य मां प्रतिगृह्णीत युष्मभ्यं यज्ञं प्रज्ञापया-
मीति यदुक्तवान् तदुच्यते । इतिहासस्त्वदमित्थेति पूर्व-
सक्ते नाभानेदिष्टं शंसति नाभानेदिष्टं वै मानवमिति
ब्राह्मणानुसारेण 'मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजदिति तैत्ति-
रीयब्राह्मणानुसारेण च सप्रपञ्चमभिहितः । तथा चास्या
ऋचोऽयमर्थः । यज्ञेन यजनीयेन हविषा दक्षिणयत्विग्भ्यो
देयया समक्ताः संगता येऽहीनैकाहसत्राणि कुर्वन्तो ययं
इन्द्रस्य सख्यं सखिकर्म अत एवामृतत्वमरणधर्मं देव-
त्वमानश आनशिष्वे प्राप्ताः स्थ । हे अङ्गिरसः तेभ्यो
वो युष्मभ्यं भद्रं कल्याणं कर्मास्तु । हे सुमेधसः सुप्रज्ञा
हे अङ्गिरसः ते यूयमिदानीमागतं मानवं मनोः पुत्रं मां
प्रति गृष्णीत प्रतिगृह्णीत । मधि प्रतिगृहीते सति यज्ञं
साधु करिष्यामीति तदर्थं प्रतिगृह्णीत । ऋसा.

(१) ऋसं. १०।९।१७; भैसं. ४।१।१४; सासं.
२।३३३; आपश्रो. ३।१।५; माश्रो. ५।१।७।३७.

(२) ऋसं. १०।६।२।१; ऐत्रा. ५।१।१२; कौत्रा.
२।३।८; आश्रो. ८।१।२१; शाश्रो. १०।८।१४, १२।८।८,
१६।१।१३०.

यं उदाजन् पितरो गोमयं वस्वृतेनाभिन्दन् परि-
वत्सरे वलम् । दीर्घायुत्वमङ्गिरसो वो अस्तु प्रति
गृष्णीत मानवं सुमेधसः ॥

हे अङ्गिरसः पितरोऽस्माकं पूर्वजत्वेन पितृभूता ये
यूयं गोमयं गवात्मकं पणिभिरपहृतं वसु धनमुदाजन्
तैरधिष्ठितात्पर्वतादुदगमयन् । किञ्चर्तेन सत्यभूतेन यज्ञेन
परिवत्सरे पर्यागते वत्सरे संपूर्णं सत्रान्त इत्यर्थः । तत्र
वलं वलनामानं गवामपहृत्तारमसुरमभिन्दन् व्यनाशयन्
तेभ्यो वो युष्मभ्यं दीर्घायुत्वं प्रभृतजीवनमस्तु । शेषं
पूर्ववत् । ऋसा.

यं ऋतेन सूर्यमारोहयन् दिव्यप्रथयन् पृथिवीं
मातरं वि । सुप्रज्ञास्त्वमङ्गिरसो वो अस्तु प्रति
गृष्णीत मानवं सुमेधसः ॥

हे अङ्गिरसः ये भवन्त ऋतेन सत्यभूतेन यज्ञेन
दिवि द्युलोके सूर्यं सुष्टु सर्वस्य प्रेरकमादित्यमारोहयन्
अस्थापयन् किञ्च मातरं सर्वेषां निर्मात्रां पृथिवीं व्यप्र-
थयन् प्रसिद्धामकुर्वन् सत्रादिकर्मकरणेन तेभ्यो
युष्मभ्यं सुप्रज्ञास्त्वं सुपुत्रत्वमस्तु । ऋसा.

अयं नाभा वदति वल्गु वो गृहे देवपुत्रा
ऋपयस्तत् शृणोतन । सुब्रह्मण्यमङ्गिरसो वो
अस्तु प्रति गृष्णीत मानवं सुमेधसः ॥

हे देवपुत्रा देवानां पुत्रा अग्नेः पुत्रा ऋपयोऽतीन्द्रि-
यार्थस्य दृष्टारो हे अङ्गिरसः अयं नाभा नाभानेदिष्टः
पुरोवर्ती जनो वो युष्माकं गृहे गृहभूते यज्ञे वल्गु
कल्याणं वचो वदति । तद्वाक्यं यूयं शृणोतन महतादरेण
शृणुत । तेभ्यो युष्मभ्यं सुब्रह्मण्यं शोभनं ब्रह्मवर्चसमस्तु ।
इदानीं आगतं मानवं मां प्रति गृष्णीत प्रतिगृह्णीत ।

ऋसा.

धानीनः

भ्रमदे कुमारीपुत्रम् ।

सिलाची नाम कानीनोजवभु पिता तव ।

अश्रो यमस्य यः श्यावस्तस्य हास्नास्युक्षिता ॥

(१) ऋसं. १०।६।२।२. (२) ऋसं. १०।६।२।३.

(३) ऋसं. १०।६।२।४.

(४) शुमा. ३।०।६ ; तैत्रा. ३।४।१।२ भदे (मुदे).

(५) असं. ५।५।८.

स्वयंदत्तः । ज्येष्ठत्वं पुत्रत्वं दायारत्वं च पितुः संकेताधीनम् ।

अथ ह शुनःशेषो विश्वामित्रस्याङ्गमाससाद् स होवाचजागीर्गतः सौयवसिर्ऋषे पुनर्मै पुत्रं देहीति नेति होवाच विश्वामित्रो देवा वा इमं मह्यमरास-तेति स ह देवरातो वैश्वामित्र आस तस्यैते कापिलेयवाभ्रवाः * ।

अथाभिषेचनीयसमाक्षेपनन्तरं हरिश्चन्द्रसहितेषु ऋत्विक्षु विस्मितेषु स शुनःशेष इत ऊर्ध्वं कस्य पुत्रोऽस्त्विति विचारे सति तदीयेच्छंव नियामिकेति महर्षीणा वचनं श्रुत्वा शुनःशेषः स्वेच्छया विश्वामित्रपुत्रत्वमङ्गीकृत्य सहसा तदीयमङ्कमाससाद् । पुत्रो हि सर्वत्र पितुरङ्के निपोदति । तदानीं सुयवसपुत्रोऽजीगतो विश्वामित्रं प्रत्येव-मुवाच । हे महर्षे मदीयपुत्रमेन पुनरपि मङ्घं देहीति, स विश्वामित्रो नेति निराकृत्यैवमुवाच । प्रजापत्यादयो देवा एवेमं शुनःशेषं मह्यमरासत दत्तवन्तस्तस्मात्तुभ्यं न दास्यामीति । स च शुनःशेषो देवैर्दत्त्वाद्देवरात इति नामधारी विश्वामित्रपुत्र एव आस । तस्य च देव-रातस्यैते कपिलगोत्रोत्पन्ना बभ्रुगोत्रोत्पन्नाश्च ग्रन्धवोऽ-भवन् । ऐत्रासा ।

यथैवाङ्गिरसः सन्नुपेयां तव पुत्रतामिति, स होवाच विश्वामित्रो ज्येष्ठो मे त्वं पुत्राणां स्यास्तव श्रेष्ठा प्रजा स्यात् । उपेया दैवं मे दायं तेन वै त्वोपमन्त्रय इति * ।

विश्वामित्रेणैवं बोधितः शुनःशेषः पुनरपि गाथया विश्वामित्रं प्रत्येवमुवाच । अयं विश्वामित्रो जन्मना क्षत्रियः सन् स्वकीयेन तपोमहिम्ना ब्राह्मण्यं प्राप्तवानि-त्येवं तद्भूतान्तं सूचयितुं हे राजपुत्रति संबोधितवान् । स वै तथाविधो राजजातीय एव सन् यथा येन प्रकारेण नोऽस्माभिः सर्वैरा समन्ताज्जपय ब्राह्मणत्वेन ज्ञायसे तथै-वास्मद्विषयेऽपि त्वं वद । कथं वदितव्यमिति तदुच्यते । अहमिदानीमङ्गिरोगोत्रः सन् तत्परित्यागेन तव पुत्रत्वं येनैव प्रकारेणोपेयां तथैवानुगृहाणेति शेषः । ऐत्रासा ।

* पूर्वमिदं वचनं अस्मिन् प्रकरणे (पृ. १२६०) गृहीत-मपि व्याख्यानोद्धरणार्थं पुनरुद्धृतम् ।

(१) ऐत्रा. ३३।५. (२) ऐत्रा. ३३।५.

पितुः दाय्यादिसर्वस्वहरः पुत्रः । पुत्रस्य गृहे पितुर्वासः ।

अथातः पितापुत्रीयं संप्रदानमिति चाचक्षते पिता पुत्रं प्रेषयाह्वयति नवैस्तृणैरगारं संस्तीर्याभि-मुपसमाधाय उदकुम्भं सपात्रं उपनिधायान्नेन वाससा संप्रच्छन्नः श्येत एत्य पुत्र उपरिष्ठादभि-निपद्यत इन्द्रियैरस्येन्द्रियाणि संपृश्यापि वास्याभि-मुखत एवासीताथास्मै संप्रयच्छति वाचं मे त्वयि दधानीति पिता वाचं ते मयि दध इति पुत्रः प्राणं मे त्वयि दधानीति पिता प्राणं ते मयि दध इति पुत्रश्चक्षुर्मे त्वयि दधानीति पिता चक्षुस्ते मयि दध इति पुत्रः श्रोत्रं मे त्वयि दधानीति पिता श्रोत्रं ते मयि दध इति पुत्रो मनो मे त्वयि दधानीति पिता मनस्ते मयि दध इति पुत्रोऽन्नरसान्मे त्वयि दधा-नीति पिता अन्नरसांस्ते मयि दध इति पुत्रः कर्माणि मे त्वयि दधानीति पिता कर्माणि ते मयि दध इति पुत्रः सुखदुःखे मे त्वयि दधानीति पिता सुखदुःखे ते मयि दध इति पुत्र आनन्दं रतिं प्रजातिं मे त्वयि दधानीति पिता आनन्दं रतिं प्रजातिं ते मयि दध इति पुत्र इत्यां मे त्वयि दधानीति पिता इत्यां ते मयि दध इति पुत्रो धियो विज्ञातव्यं कामान्मे त्वयि दधानीति पिता धियो विज्ञातव्यं कामांस्ते मयि दध इति पुत्रोऽथ दक्षिणावृदुपनिष्क्रामति तं पिताऽनुमन्त्रयते यशो ब्रह्मचर्यसमन्नाद्यं कीर्तिस्त्वा जुपतामित्यथेतः सव्यमंसमन्ववेक्षते पाणिनान्त-र्धाय वसनान्तेन वा प्रच्छाद्य स्वर्गां लोकान् कामा-नवाप्नुहीति स यद्यगदः स्यात् पुत्रस्यैश्वर्ये पिता वसेत्परि वा ब्रजेद्ययुर्वै प्रेयाद्यदेवैर्न समापयति तथा समापयितव्यो भवति ।

विद्यापणलब्धं द्रव्यम्

जनको ह वैदेहः । बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे तत्र ह कुरुपञ्चालानां ब्राह्मणा अभिसमेता बभूवुस्तस्य ह जनकस्य वैदेहस्य विजिज्ञासा बभूव कः स्विदेषां ब्राह्मणानामनूचानतम इति ।

स ह गवां सहस्रमवस्तुरोह । दश दश पादा

(१) कौउ. २।१५.

(२) ब्रा. १।४।१।१-३.

एकैकस्याः शृङ्गयोराद्यद्वा बभूवुस्तान् होवाच
ब्राह्मणा भगवन्तो यो वो ब्रह्मिष्ठः स एता गा उद-
जतामिति ते ह ब्राह्मणा न दधुषुः ।

अथ ह याज्ञवल्क्यः । स्वमेव ब्रह्मचारिणमुवा-
चैताः सौम्योदज सामश्रवा इति ता होदाचकार ते
ह ब्राह्मणाश्चुकुधुः कथं नु नो ब्रह्मिष्ठे ब्रुवीतेति ।

दिमात्कः— मातृद्वारा ब्यामुध्यायणः

भारद्वाजीपुत्रो वात्सीमाण्डवीपुत्रात् वात्सी-
माण्डवीपुत्रः पाराशरीपुत्रात् गार्गीपुत्रः पाराशरी-
कौण्डिनीपुत्रात् पाराशरीकौण्डिनीपुत्रो गार्गी-
पुत्रात् । शौनकीपुत्रः काश्यपीबालाक्यामाठरीपुत्रात्
काश्यपीबालाक्यामाठरीपुत्रः कौत्सीपुत्रात् ।

पुत्रप्रकाराः

अथोदक्षेत्रजकृत्रिमपुत्रिकापुत्रस्त्रीद्वारजासुराध्यू-
दजदक्षिणाजानां पित्रोश्च ।

ज्येष्ठपुत्रांशे पितुः अस्वाम्यम् । भूमिशूद्रौ अदेयौ ।

ज्येष्ठं पुत्रमपभज्य भूमिशूद्रवर्जं योगाविशेषात्स-
र्वेषाम् ।

ज्येष्ठपुत्रस्य विभागं दत्त्वा भूमिशूद्रवर्जं ददाति ।
कुत एतत् ? सर्वमनुष्याणां हि भूम्या योगोऽविशिष्टः ।
धारणं चङ्क्रमद्वारेण शूद्रस्य च शुश्रूषोपनततेति ।

कर्कभाष्यम् (पृ. ८७५)

शूद्रदानं वा दर्शनाविरोधाभ्याम् ।

वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । शूद्रस्य दानं भवति । दृश्यते
हि शूद्रस्य दानं पुरुषमेधे स पुरुषं प्राचीदिग्धोतुरिति ।
न च विरोधो गर्भदासस्य । तस्माच्छूद्रो दीयत एव ।
अनेन च न्यायेन भूमेरप्येकदेशदाने नैव विरोधः ।
कचिच्च दृश्यते सभूमि सपुरुषमिति ।

कर्कभाष्यम् (पृ. ८७५)

गौतमः

स्त्रीधनमविभाज्यम्

दायं तु न भजेरन् ।

- (१) शब्रा. १४।९।४।३०-३१.
(२) दमी. ८ (सत्याषाढसूत्रमेतत्)
(३) काश्रौ. २२।१०. (४) काश्रौ. २२।११.
(५) गौध- २।१।९६; मभा.; गौमि. २।१।९६.

दायं तदीयं धनं न भजेरन् न गृह्णीयुरित्यर्थः । मातु-
दायं स्त्रीधनम् । दायाभावे आत्मीयादपि द्रव्यादशना-
च्छादने दातव्ये इति तुशब्दोपादानम् । निस्त्वयोः पति-
तावस्थायामपि अशनाच्छादनचोदनादपतितयोरप्यर्थ-
सिद्धम् । अत्र पतिताया अपि मातुस्त्यागो नास्तीति द्रष्ट-
व्यम् । कुतः ? स्मृत्यन्तरदर्शनात् । यथाह वसिष्ठः—‘माता
तु पुत्रं प्रति न पतति’ इत्यादि । पतितावस्थायामपि
पुत्रेण माता न त्यक्तव्येत्यभिप्रायेण तदुक्तमिति । मभा.

हारीतः

एकेनोद्धृताऽपि भूर्विभाज्या

चिरप्रनष्टां वसुधामेक एवोद्धरेच्छ्रमात् ।

भागं तुरीयकं दत्त्वा विभजेयुर्यथांशतः ॥

अविभाज्यम्

योगक्षेमं प्रचारान् न विभजेरन् ।

अप्राप्तस्य प्राप्तियोगः । प्राप्तस्य रक्षणं क्षेमः ।

सवि. ३७०

वसिष्ठः

पुत्रप्रशंसा

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

उपासते सुतं जातं शकुन्ता इव पिप्पलम् ॥

मधुमांसैश्च शाकैश्च पयसा पायसेन वा ।

एष नो दास्यति श्राद्धं वर्षासु च मघासु च ॥

संतानवर्धनं पुत्रमुद्यतं पितृकर्मणि ।

देवब्राह्मणसंपन्नमभिनन्दन्ति पूर्वजाः ॥

नन्दन्ति पितरस्तस्य सुवृष्टैरिव कर्मकाः ।

यद्रयास्थो ददात्यन्नं पितरस्तेन पुत्रिणः ॥

विष्णुः

धनागमविचारः तत्प्रकाराश्च

अथ गृहाश्रमिणस्त्रिविधोऽर्थो भवति । शुक्रः

(१) चिर. ४९९ (पूर्वनष्टान्तु यो भूमिमेक एवोद्धरेच्छ-
मात् । यथाभागं लभन्तेऽन्ये दत्त्वांशन्तु तुरीयकम् ॥); स्मृसा.
६१ मेक... मात् (मेकः पूर्वोद्धरेच्छदि); स्मृचि. ३०
मेक... मात् (मेक उद्धरते यदि).

(२) सवि. ३७०.

(३) वस्मृ. १।१।३६-९ (क)नन्दन्ति (तन्वन्ति) वृष्टे (कृष्टे)
(ख) एष नो (अधनो) त्रमुद्यतं (त्रं तुयन्तं).

(४) विस्मृ. ५८।१-१२.

शबलोऽसितश्च । शुक्लेनार्थेन यदौर्ध्वदेहिकं करोति
तेनास्य देवत्वमासादयति । यच्छबलेन तन्मानुष्यम् ।
यत्कृष्णेन तत्तिर्यक्त्वम् । स्ववृत्त्युपार्जितं सर्वेषां
शुक्लम् । अनन्तरवृत्त्युपात्तं शबलम् । एकान्तरवृत्त्यु-
पात्तं च कृष्णम् ।

क्रमागतं प्रीतिदायः प्राप्तं च सह भार्यया ।
अविशेषेण सर्वेषां धनं शुक्लमुदाहृतम् ॥
उत्कोचशुल्कसंप्राप्तमविक्रयस्य विक्रयैः ।
कृतोपकारादाप्तं च शबलं समुदाहृतम् ॥
पार्श्विकग्रूतचौर्याप्तप्रतिरूपकसाहसैः ।
व्याजेनोपार्जितं यच्च तत्कृष्णं समुदाहृतम् ॥
यथाविधेन द्रव्येण यत्किञ्चित्कुरुते नरः ।
तथाविधमवाप्नोति स फलं प्रेत्य चेह च ॥
पित्रा कृतः पुत्रो भागहरः, अकृतः स्वस्थानानुसारेण
कृतत्वेन प्रथमं धनपिण्डभागित्वं अकृतत्वेन च
स्वस्थाने ।

विभाज्याविभाज्यविवेकः

अपित्र्यं गार्भं धर्मं मैत्रं वैद्यमाकस्मिकमा-
दशाब्दं प्रविभाज्यमत ऊर्ध्वं सर्वमविभाज्यम् ।
अत्राह भारुचिः— अपित्र्यं अविद्यमान-
पितृद्रव्यम् । एतत् त्रितयविशेषणम् । गार्भं स्त्रीधनम् ।
धर्मं इष्टापूर्तादिकम् । मैत्रं मित्रसकाशाल्लब्धम् । वैद्यं
विद्यातो लब्धम् । आकस्मिकं अकस्माल्लब्धं निध्या-
दिकं प्रतिग्रहादिना वा लब्धम् । सवि. ४४७

महाभारतम्

विभागनिन्दा

आसीद्विभावसुर्नाम महर्षिः कोपनो भृशम् ।
भ्राता तस्यानुजश्चासीत्सुप्रतीको महातपाः ॥
स नेच्छति धनं भ्रात्रा सहैकस्थं महामुनिः ।
विभागं कीर्तयत्येव सुप्रतीकोऽथ नित्यशः ॥
अथाब्रवीच्च तं भ्राता सुप्रतीकं विभावसुः ।
विभागं बहवो मोहात्कर्तुमिच्छन्ति नित्यदा ।
ततो विभक्ता अन्योन्यं नाद्रियन्तेऽर्थमोहिताः ॥

(१) दमी. ४१.

(२) सवि. ४४७.

(३) भा. (भाण्डा.) १२५।१०-१७.

ततः स्वार्थपरान् मूढान् पृथग्भूतान् स्वकैर्धनैः ।
विदित्वा भेदयन्त्येतानमित्रा मित्ररूपिणः ॥
विदित्वा चापरे भिन्नानन्तरेषु पतन्त्यथ ।
भिन्नानामतुलो नाशः क्षिप्रमेव प्रवर्तते ॥
तस्माच्चैव विभागार्थं न प्रशंसन्ति पण्डिताः ।
गुरुशास्त्रे निबद्धानामन्योन्यमभिशाङ्किनाम् ॥
नियन्तुं न हि शक्यस्त्वं भेदतो धनमिच्छसि ।
यस्मात्तस्मात्सुप्रतीक हस्तित्वं समवाप्स्यसि ॥
शप्तस्त्वेवं सुप्रतीको विभावसुमथाब्रवीत् ।
त्वमप्यन्तर्जलचरः कच्छपः संभविष्यसि ॥

पितृपुत्रोरविभागप्रशंसा

न च पित्रा विभज्यन्ते नरा गुरुहिते रताः ।
युञ्जते धुरि नो गाश्च कृशाः संधुक्षयन्ति च ॥
ज्येष्ठकनिष्ठवृत्तिः । भ्रातृणां सहवासविधिः । भागानहं । भ्रातृणां
भागः । विभाज्याविभाज्ये । मातरि तत्समासु च वृत्तिः ।

युधिष्ठिर उवाच ।

येथा ज्येष्ठः कनिष्ठेषु वर्तेत भरतर्षभ ।
कनिष्ठाश्च यथा ज्येष्ठ वर्तेरस्तद्ब्रवीहि मे ॥
भीष्म उवाच ।
ज्येष्ठवत्तात वर्तस्व ज्येष्ठोऽसि सततं भवान् ।
गुरोर्गरीयसी वृत्तिर्या च शिष्यस्य भारत ॥
न गुरावकृतप्रज्ञे शक्यं शिष्येण वर्तितुम् ।
गुरोर्हि दीर्घदर्शित्वं यत्तच्छिष्यस्य भारत ॥
अन्धः स्यादन्धवेलायां जडः स्यादपि वा बुधः ।
परिहारेण तद्ब्रूयाद्यस्तेषां स्याद्व्यतिक्रमः ॥
प्रत्यक्षं भिन्नहृदया भेदयेयुः कृतं नराः ।
श्रियाऽभितप्ताः कौन्तेय भेदकामास्तथारयः ॥
ज्येष्ठः कुलं वर्धयति विनाशयति वा पुनः ।
हन्ति सर्वमपि ज्येष्ठः कुलं यत्रावजायते ॥
अथ यो विनिकुर्वीत ज्येष्ठो भ्राता यवीयसः ।
अज्येष्ठः स्यादभागश्च नियम्यो राजमिश्च सः ॥
निकृती हि नरो लोकान्पापाङ्गच्छत्यसंशयम् ।
विदुलस्येव तत्पुष्पं मोघं जनयितुः स्मृतम् ॥

(१) भा. (भाण्डा.) १।५७।११.

(२) भा. १३।१०५.

सर्वानर्थः कुले यत्र जायते पापपूरुषः ।
 अकीर्तिं जनयत्येव कीर्तिमन्तर्दधाति च ॥
 सर्वे चापि विकर्मस्था भागं नार्हन्ति सोदराः ।
 नाप्रदाय कनिष्ठेभ्यो ज्येष्ठः कुवांत यौतकम् ॥
 अनुपपन्नं पितुर्दायं जङ्घाश्रमफलोऽध्वगः ।
 स्वयमीहितलब्धं तु नाकामो दातुमर्हति ॥
 भ्रातृणामविभक्तानामुत्थानमपि चेत्सह ।
 न पुत्रभागं विपमं पिना दद्यात्कदाचन ॥
 न ज्येष्ठो वाऽवमन्येत दुष्कृतः सुकृतोऽपि वा ।
 यदि स्त्री यद्यवरजः श्रेयश्चेत्तदाचरेत् ॥
 धर्मं हि श्रेय इत्याहुरिति धर्मविदो जनाः ।
 दशाचार्यानुपाध्याय उपाध्यायान्पिता दश ॥
 दश चैव पितृन्माता सर्वा वा पृथिवीमपि ।
 गौरवेणाभिभवति नास्ति मातृसमो गुरुः ॥
 माता गरीयसी यच्च तेनैतां मन्यते जनः ।
 ज्येष्ठो भ्राता पितृसमो मृते पितरि भारत ॥
 स ह्येषां वृत्तिदाता स्यात्स चैतान्प्रतिपालयेत् ।
 कनिष्ठस्तं नमस्येरन् सर्वे छन्दानुवर्तिनः ॥
 तमेव चोपजीवेरन् यथैव पितरं तथा ।
 शरीरमेतौ सृजतः पिता माता च भारत ॥

आचार्यशास्ता या जातिः सा सत्या साऽजराऽमरा ।
 ज्येष्ठा मातृसमा चापि भगिनी भरतर्षभ ॥
 भ्रातुर्भार्या च तद्वत्स्याद्यस्या बाल्ये स्तनं पिबेत् ॥

ज्येष्ठमहिमा

ज्येष्ठस्त्राता भवति वै ज्येष्ठो मुञ्चति कृच्छ्रतः ।
 ज्येष्ठश्चेन्न प्रजानाति कनीयान् किं करिष्यति ॥

ज्येष्ठो ज्येष्ठः राज्यानर्हः । गुणश्रेष्ठ एव राज्यार्हः तत्पुत्रादयश्च ।
 ज्येष्ठोऽयमिति राज्ये च स्थापितो विकलोऽपि सन् ।
 निर्जित्य परराष्ट्राणि पाण्डुर्महर्ष न्यवेदयत् ॥
 कुलधर्मस्थापनाय ज्येष्ठोऽहं ज्येष्ठभाङ्गुन च ।
 बहूनां भ्रातृणां मध्ये श्रेष्ठो ज्येष्ठो हि श्रेयसा ॥
 कनीयानपि स ज्येष्ठः श्रेष्ठः श्रेयान्कुलस्य वै ।
 तस्माज्ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च पाण्डुर्धर्मभृतां वरः ॥

(१) भा. (भाण्डा.) १।२२३।४.

(२) भा. (भाण्डा. परिशिष्टं) १।८२।११-१६ (पंक्तिः).

जैज्ञे क्रमेण चैतेन तेषां दुर्योधनो नृपः ।
 जन्मतस्तु प्रमाणेन ज्येष्ठो राजा युधिष्ठिरः ॥
 युधिष्ठिरो राजपुत्रो ज्येष्ठो नः कुलवर्धनः ।
 प्राप्तः स्वगुणतो राज्यं न तस्मिन्वाच्यमस्ति नः ॥
 अयं त्वनन्तरस्तस्मादपि राजा भविष्यति ।
 एतद्वि व्रूत मे सत्यं यदत्र भविता ध्रुवम् ॥
 प्रज्ञाचक्षुरचक्षुष्ट्वाद्भृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।
 राज्यमप्राप्तवान् पूर्वं स कथं नृपतिर्भवेत् ॥
 स एष पाण्डोर्दायाद्यं यदि प्राप्नोति पाण्डवः ।
 तस्य पुत्रो ध्रुवं प्राप्तस्तस्य तस्येति चापरः ॥

पुत्रमहिमा

नै हि धर्मफलैस्तात न तपोभिः सुसंचितैः ।
 तां गतिं प्राप्नुवन्तीह पुत्रिणो यां व्रजन्ति ह ॥
 तपो वाप्यथवा यज्ञो यच्चान्यत्पावनं महत् ।
 तत्सर्वं न समं तात संतत्येति सतां मतम् ॥
 भार्या पतिः संप्रविश्य स यस्माज्जायते पुनः ।
 जायाया इति जायात्वं पुराणाः कवयो विदुः ॥
 यदागमवतः पुंसस्तदपत्यं प्रजायते ।
 तत्तारयति संतत्या पूर्वप्रेतान्पितामहान् ॥
 पुत्रान्मनो नरकाद्यस्मात्पितरं त्रायते सुतः ।
 तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयंभेव स्वयंभुवा ॥
 न वाससां न रामाणां नापां स्पर्शस्तथा सुखः ।
 शिशोरालिङ्ग्यमानस्य स्पर्शः सूनोर्यथा सुखः ॥
 ब्राह्मणो द्विपदां श्रेष्ठो गौर्वरिष्ठा चतुष्पदाम् ।
 गुरुर्गरीयसां श्रेष्ठः पुत्रः स्पर्शवतां वरः ॥
 स्पृशतु त्वां समाश्लिष्य पुत्रोऽयं प्रियदर्शनः ।
 पुत्रस्पर्शासुखतरः स्पर्शा लोके न विद्यते ॥
 त्रिषु वर्षेषु पूर्णेषु प्रजाताहमरिंदम ।
 इमं कुमारं राजेन्द्र तव शोकप्रणाशनम् ॥

(१) भा. (भाण्डा.) १।१०७।२४, २६, २७.

(२) भा. (भाण्डा.) १।१२९।५, १५.

(३) भा. (भाण्डा.) १।१३।२१.

(४) भा. (भाण्डा.) १।४।१२८.

(५) भा. (भाण्डा.) १।६।३६-३८, ५५-६५.

आहर्ता षाजिमोधस्य शतसंख्यस्य पौरव ।
 इति षागन्तरिक्षे मां सूतकेऽभ्यवदत्पुरा ॥
 ननु नामाङ्कमारोप्य स्नेहाद्ग्रामान्तरं गताः ।
 मूर्ध्नि पुत्रानुप्राणाय प्रतिनन्दन्ति मानवाः ॥
 वेदेष्वपि वदन्तीमं मन्त्रवादं द्विजातयः ।
 जातकर्मणि पुत्राणां तवापि विदितं तथा ॥
 अङ्गादङ्गात्संभवसि हृदयादभिजायसे ।
 आत्मा वै पुत्रनामालि स जीव शरदः शतम् ॥
 पोषो हि त्वदधीनो मे संतानमपि चाक्षयम् ।
 तस्मात्त्वं जीव मे वत्स सुसुखी शरदां शतम् ॥
 त्वदङ्गेभ्यः प्रसूतोऽयं पुरुषात्पुरुषोऽपरः ।
 सरसीवामलेऽऽत्मानं द्वितीयं पश्य मे सुतम् ॥
 यथा ह्याहवनीयोऽग्निर्गार्हपत्यात्प्रणीयते ।
 ततः त्वत्तः प्रसूतोऽयं त्वमेकः सन्दिधा कृतः ॥

पुत्रमहिमा । पुत्रप्रकाराः ।

कुलवंशप्रतिष्ठां हि पितरः पुत्रमब्रुवन् ।
 उत्तमं सर्वधर्माणां तस्मात्पुत्रं न संत्यजेत् ॥
 स्वपत्नीप्रभवान्पञ्च लब्धान्क्रीतान्विवर्धितान् ।
 कृतानन्यासु चोत्पन्नान् पुत्रान्वै मनुरब्रवीत् ॥
 धर्मकीर्त्यावहा नृणां मनसः प्रीतिवर्धनाः ।
 त्रायन्ते नरकाज्जाताः पुत्रा धर्मप्लवाः पितृन् ॥
 स त्वं नृपतिशार्दूल न पुत्रं त्यक्तुमर्हसि ।
 आत्मानं सत्यधर्मौ च पालयानो महीपते ।
 नरेन्द्रसिंह कपटं न वोढुं त्वमिहार्हसि ॥
 वरं कूपशताद्वापी वरं वापीशतात्क्रतुः ।
 वरं क्रतुशतात्पुत्रः सत्यं पुत्रशताद्वरम् ॥
 एतावदुक्त्वा वचनं प्रातिष्ठत शकुन्तला ।
 अथान्तरिक्षे दुःषन्तं वागुवाचाशरीरिणी ।
 ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैर्मन्त्रिभिश्चावृतं तदा ॥
 भस्त्रा माता पितुः पुत्रो येन जातः स एव सः
 भरस्व पुत्रं दुःषन्तं मावमंस्थाः शकुन्तलाम् ॥
 रेतोधाः पुत्र उन्नयति नरदेव यमक्षयात् ।
 त्वं चास्य धाता गर्भस्य सत्यमाह शकुन्तला ॥
 जाया जनयते पुत्रमात्मनोऽङ्गं द्विधा कृतम् ।
 तस्माद्भरस्व दुःषन्तं पुत्रं शाकुन्तलं नृप ॥

(१) भा. (भाण्डा.) १।६९।१७-२१, २८-३३.

अभूतिरेषा कस्यज्याजीवञ्जीवन्तमात्मजम् ।
 शाकुन्तलं महात्मानं दौःषन्ति भर पौरव ॥
 भर्तव्योऽयं त्वया यस्मादस्माकं वचनादपि ।
 तस्माद्भवत्वयं नाम्ना भरतो नाम ते सुतः ॥
 भृशं दुःखपरीताङ्गी कन्या तावभ्यभाषत ॥
 धर्मतोऽहं परित्याज्या युवयोर्नात्र संशयः ।
 त्यक्तव्यां मां परित्यज्य त्रातं सर्वं मयैकया ॥
 इत्यर्थमिष्यतेऽपत्यं तारयिष्यति मामिति ।
 तस्मिन्नुपस्थिते काले तरतं प्लवधन्मया ॥
 इह वा तारयेद्दुर्गादुत वा प्रेत्य तारयेत् ।
 सर्वथा तारयेत्पुत्रः पुत्र इत्युच्यते बुधैः ॥
 आकाङ्क्षन्ते च दौहित्रानपि नित्यं पितामहाः ।
 तान्स्वयं वै परित्रास्ये रक्षन्ती जीवितं पितुः ॥
 आत्मा पुत्रः सखा भार्या कृच्छ्रं तु दुहिता किल ।
 स कृच्छ्रान्मोचयामात्मानं मां च धर्मेण योजय ॥
 वाक्यं चोवाच । स्वचापल्यादिदं प्राप्तवानहम् ।
 शृणोमि च नानपत्यस्य लोकाः सन्तीति ॥

पुत्रिका

तैः सर्वास्त्वनवद्याङ्गयः कन्याः कञ्जललोचनाः ।
 पुत्रिकाः स्थापयामास नष्टपुत्रः प्रजापतिः ॥
 ददौ स दश धर्माय सप्तविंशतिमिन्दवे ।
 दिव्येन विधिना राजन्कश्यपाय त्रयोदश ॥
 ततः पञ्चाशतं कन्याः पुत्रिका अभिसन्दधे ।
 प्रजापतिः प्रजा दक्षः सिसृक्षुर्जनमेजय ॥
 ददौ स दश धर्माय कश्यपाय त्रयोदश ।
 कालस्य नयने युक्ताः सप्तविंशतिमिन्दवे ॥
 पुत्रो ममेयमिति मे भावना पुरुषोत्तम ।
 पुत्रिका हेतुविधिना संज्ञिता भरतर्षभ ॥
 एतच्छुल्कं भवत्वस्याः कुलकृज्जायतामिह ।
 एतेन समयेनेमां प्रतिगृह्णीष्व पाण्डव ॥

(१) भा. (भाण्डा.) १।१४।७१, ३-६, ११.

(२) भा. (भाण्डा.) १।९।६७.

(३) भा. (भाण्डा.) १।६०।११, १२.

(४) भा. (भाण्डा.) १।७०।७, ८.

(५) भा. (भाण्डा.) १।२०।७१-३.

स तथेति प्रतिज्ञाय कन्यां तां प्रतिगृह्य च ।
उवास नगरे तस्मिन्कौन्तेयब्रिहिमाः समाः ॥

दौहित्रमहिमा

एवं राजा स महात्मा ह्यतीव

स्वैर्दौहित्रैस्तारितोऽभिन्नसाहः ।

त्यक्त्वा महीं परमोदारकर्मा

स्वर्गं गतः कर्मभिर्व्याप्य पृथ्वीम् ॥

नियोगेन त्रिभ्योऽधिका नोत्पाद्याः

नातश्चतुर्थं प्रसवमापत्स्वपि वदन्त्युत ।

अतः परं चारिणी स्यात्पञ्चमे बन्धकी भवेत् ॥

स त्वं विद्वन्धर्ममिमं बुद्धिगम्यं कथं नु माम् ।

अपत्यार्थं समुत्क्रम्य प्रमादादिव भाषसे ॥

पुत्र-पुत्री-परिग्रहः

तैयोः पुमांसं जग्राह राजोपरिचरस्तदा ।

स मत्स्यो नाम राजासीद्धार्मिकः सत्यसंगरः ॥

या कन्या दुहिता तस्या मत्स्या मत्स्यसगन्धिनी

राज्ञा दत्ताऽथ दाशाय इयं तव भवत्विति ॥

पुत्रेषु मातृपितृस्वाम्यं समम्

मातापित्रोः प्रजायन्ते पुत्राः साधारणाः कवे ।

तेषां पिता यथा स्वामी तथा माता न संशयः ॥

दत्तककन्या

वैशंपायन उवाच ।

शूरो नाम यदुश्रेष्ठो वसुदेवपिताऽभवत् ।

तस्य कन्या पृथा नाम रूपेणासदृशी भुवि ॥

पैतृष्वसेयाय स तामनपत्याय वीर्यवान् ।

अग्न्यमग्रे प्रतिज्ञाय स्वस्यापत्यस्य वीर्यवान् ॥

राज्याधिकारः

सैयं त्वामनुसंप्राप्ता विक्रमेण वसुन्धरा ।

निर्जिताश्च महीपाला विक्रमेण त्वयाऽनघ ॥

तेषां पुराणि राष्ट्राणि गत्वा राजन्सुहृद्दृष्टः ।

भ्रातृपुत्रांश्च पौत्रांश्च स्वे स्वे राज्येऽभिषेचय ॥

(१) भा. (भाण्डा.) १।८।२६.

(२) भा. (भाण्डा.) १।११।६५, ६६.

(३) भा. (भाण्डा.) १।५७।५१, ५४.

(४) भा. (भाण्डा.) १।९।२८.

(५) भा. (भाण्डा.) १।१०।४१, २.

(६) भा. १।२।३।४२-४.

बालानपि च गर्भस्थान् सान्त्वेन समुदाचरन् ।
रञ्जयन् प्रकृतीः सर्वाः परिपाहि वसुन्धराम् ॥

कौटिलीयमर्थशास्त्रम्

वानप्रस्थाशास्त्रमिरिक्थविभागः

आश्रमिणः पाषण्डा वा महत्यवकाशे परस्पर-
मबाधमाना वसेयुः । अल्पां बाधां सहेरन् । पूर्वा-
गतो वा वासपर्यायं दद्यात् । अप्रदाता निरस्येत ।

वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणामाचार्यशिष्यधर्मभ्रातृ-
समानतीर्थ्या रिकथभाजः क्रमेण ।

आश्रमिण इत्यादि । सुत्रोधम् । अल्पां बाधां सहेर-
न्निति । अमहति अवकाशे परस्परबाधमत्वं जायमानं
क्षमेरन् । पूर्वागतो वा, वासपर्यायं वासवारं, दद्यात्
नवागताय । अप्रदाता पूर्वागतः, निरस्येत बहिष्क्रियेत ।

वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणामित्यादि । तत्र धर्मभ्राता
सखा, समानतीर्थ्यः समानगुरुकुलवासी । क्रमेण
आचार्याभावे शिष्यः शिष्याभावे धर्मभ्रातेत्यादिक्रमेण ।
शेषं प्रतीतम् । श्रीम्.

मनुः

धनागमाः

श्रुतशौर्यतपःकन्यायाज्यशिष्यान्वयागतम् ।

धनं सप्तविधं शुद्धं उभयोऽप्यस्य तद्विधः * ॥

तत्र श्रुततपसी प्रतिग्रहनिमित्तं, एकोऽपि प्रतिग्रहो
निमित्तभेदान्नेदेनोक्तः । प्रतिग्राह्यगुणा अपि सामर्थ्या-
त्तत्र द्रष्टव्याः, यदि नात्यन्तदुष्टो दाता भवति तस्मादागतं
शुद्धं भवति । याज्यशिष्यशब्दाभ्यां याजनाध्यापने
गृह्येते । अन्वयागतं पितृपैतामहादि । कन्यादानकाले
श्वशुरगृहाह्लब्धम् । शौर्येण क्षत्रियस्य । कन्यान्वयौ
सर्वसाधारणौ । मेधा.

कुंसीदृष्टृषिवाणिज्यशिल्पसेवानुवृत्तितः ।

कृतोपकारादाप्तं च शबलं समुदाहृतम् ॥

सेवा प्रेष्यकरत्वं, यथेच्छविनियोज्यता अनुवृत्तिः
प्रियतानुकूला । तत्र कुंसीदृष्टृषिवाणिज्यान्यवैश्यस्य ।
वैश्यस्य प्रशस्तान्येव । सेवा द्विजातिशुश्रूषा शूद्रस्य

* मेधातिथिभाष्ये एतत् श्लोकत्रयं समुपलभ्यते ।

(१) कौ. ३।१६. (२) मस्य. ४।२२७.

(३) मस्य. ४।२२८.

प्रशस्तैव । अन्या तु तस्य निन्दिता । शबलप्रहणेनाचिर-
स्थायिता फलस्योच्यते । नै यावज्जीवं तत्फलं भवति ।
मेधा.

पार्श्विकद्यूतचौर्यातिप्रतिरूपकसाहसैः ।

व्याजेनोपार्जितं यच्च तत्कृष्णं समुदाहृतम् ॥

पार्श्विकः पार्श्वस्थः उत्कोचादिना धनमर्जयति ।
ज्ञात्वा धनागमं कस्यचिदहं ते दापयामि मह्यं त्वया
किञ्चिदातव्यमिति यो गृह्णाति स पार्श्विकः । न कर्ता
कारयिता, तटस्थो न त्वज्जतया गृह्णाति । यथा च
गृहीत्वाऽधमर्गाय प्रतिभूत्वेनावतिष्ठते । प्रतिरूपको
दाम्भिकः । कुसुम्भाद्युपहितकुङ्कुमादिविक्रयो व्याजः ।
आर्तिः परपीडा । प्रच्छन्नहरणं चौर्यम् । प्रसभं साहसम् ।
ननु चौर्यसाहसाम्यां स्वाम्यमेव नास्ति तन्निमित्तेष्वपठित-
त्वात् । 'स्वामी रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेष्विति ।
तथा 'विद्याशिल्यं भूतिमेवं'त्यादि । तथा 'सप्त वित्ता-
गमा धर्म्याः' इति च । अथास्मादेव वचनात्स्वाम्य-
कारणत्वमनयोरिति । कथं तर्हि बलाद्भुक्तं न जीर्यतीति ।

केचित्तावदाहुः । नैवायं पाठोऽस्ति 'द्यूतचौर्याति'ति ।
अपि तु वैर्यतीति, वैरिणः सकाशात्तत् गृह्यते संधान-
काले, यद्येतावद्दासि तदा त्वया संधिं करोमि, शक्तिवि-
हीनतया ददाति । साहसमपि न प्रसह्य हरणं, किं तर्हि,
यत्प्राणसदेहेनाज्यते पोतयौतृतया, रहसि राजप्रतिषिद्ध-
प्रतिक्रयेण च । अन्ये तु मन्यन्ते । नैव बलादपहरणेन
स्वाम्यं भोगेन वा जरणं विरुध्यते, यत्र बल प्रथम-
मपहारकाले, असत्यपि बले उपेक्षया भोगस्तत्र स्वाम्यम् ।
यत्र त्वारम्भात्प्रभृति सार्वकालिको बलोपभोगस्तत्र
जीर्यतीति कथ्यते । तस्मादुभयमविरुद्धम् । इदं युक्तं,
यच्चौर्यसाहसाम्यां स्वत्वानुत्पत्त्या पाठविभर्गः कृतः,
अन्यैश्च स्मृतिकारैः स्वत्वहेतुष्वपरिगणनात् । मेधा.

ज्येष्ठमहिमा

ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः ।

पितृणामनृणश्चैव स तस्मात्सर्वमर्हति ॥

(१) मस्मृ. ४।२२९.

(२) मस्मृ. ९।१०६, १०७.

१ (न०). २ यातुत. ३ यतो ब. ४ त्वस.

५ त्यत्तिपा. ६ गङ्गां अ.

यस्मिन्नृणं संनयति येन चानन्यमश्नुते ।
स एव धर्मजः पुत्रः कामजानितरान् विदुः* ॥
मेधातिथिना तु "उत्पन्नमात्रेण ज्येष्ठेन संस्काररहिते-
नाभि मनुष्यः पुत्रवान् भवति । ततश्च नापुत्रस्य लोकोऽ-
स्तीत्यलोकता परिहृता । तथा 'प्रजया पितृभ्यः' इति श्रुतेः
'पुत्रेण जातमात्रेण पितृणामनृणश्च' इत्युक्तम् । यस्मिन्नृण-
मिति तु साधारणम् । अत एव तत्र यस्मिन् जाते ऋणं
शोधयति येन जातेनामृतत्वं च प्राप्नोति । तथा च
श्रुतिः 'ऋणमस्मिन्नि'ति । स एव पितृधर्मेण हेतुना
जातः पुत्रो भवति । तेनैकेनैव ऋणापनयनानुपकारस्य
कृतत्वात् । इतरांस्तु ऐच्छिकान्मुनयो जानन्ति" इति
तेनोक्तम् । मेधा. (बाल. २।१३५) [पृ. २४१]

अविभाज्यद्रव्यविशेषाः, स्त्रियोऽविभाज्याः

तैण्डुलानि च वस्त्राणि अलङ्कारश्च वाहनम् ।
उदकं च स्त्रियश्चापि न विभाज्याः समा अपि ॥

बृहस्पतिः

पुत्रमहिमा

वृषोत्सर्गं गयाश्राद्धमिष्टापूर्तं तथैव च ।
पालयिष्यति वार्धक्ये श्राद्धं दास्यति चान्वहम् ॥
यथा जलं कुप्लवेन तरन् मज्जति मानवः ।
तथा पिता कुपुत्रेण तमस्यन्धे निमज्जति ॥

गुणाधिक्ये भागाधिक्यम्

वैयोविद्यातपोभिश्च द्व्यंशं हि लभते धनम् ॥

कात्यायनः

विषमविभागहेतुः कर्मानुष्ठानतारतम्यम्

यथा यथा विभागात्तं धनं यागार्थतामियात् ।
तथा तथा विधातव्यं विद्वद्भिर्भागगौरवम् ॥

* इदं श्लोकद्वयं पूर्वं दायभागे (पृ. ११९६) समुद्धृतमपि
बालम्भट्ट्यां समुपलब्धमेधातिथिभाष्यस्य समुद्धरणार्थं पुनः समु-
द्धृतम् ।

(१) सवि. ३७२ (मनुस्मृतौ नोपलभ्यते).

(२) विर. ५८६.

(३) विर. ५८६; दात. १७२; विच. ८०.

(४) नृप्र. २१८.

(५) स्मृच. २६५ गाप्तं (गाच) यागा (याथा); पमा.
४९०; नृप्र. ३५; दानि. २ गाप्तं (गस्थं); समु. १२८.

तत्रापि कर्मानुष्ठातृत्वतारतम्येन लभ्यधनपरिमाण-
तारतम्यं भवति न पुनर्विद्यातारतम्येनेति । अत आह
कात्यायनः— यथा यथेति । द्रव्यत्राहुल्ये सतीति
शेषः । स्मृच. २६५

वृद्धहारीतः

स्त्रीधनविभागः । अनेकपितृकाणां द्वैमातृकाणां च भागविधिः ।

यैत्पैतृकं धनं पुत्रा विभजेयुः सुनिर्णयम् ।
मातृकं चेद्दुहितरस्तदभावे तु तत्सुतः ॥
अविभक्तपितृकाणां पितृतो भागकल्पना ॥
द्वैमातृणां मातृतश्च कल्पयेद्वा समोऽपि वा (?) ॥

लगुहारीतः

अविभाज्यम् । पितृप्रसादलब्धमपि स्थावरं न भोक्तव्यम् । सुर्व-
नुमत्या एव स्थावरद्विपदानां व्यवहारः ।

अविभाज्यं सगोत्राणामासहस्राद्धनादपि ।
यज्ञं क्षेत्रं च पत्रं च कृतान्नमुदकं स्त्रियः ॥
पितृप्रसादात् भुज्यन्ते धनानि विविधानि च ।
स्थावरं न तु भुज्येत प्रसादे सति पैतृके ॥
स्थावरं द्विपदं चैव यद्यपि स्वयमर्जितम् ।
असंभूय सुतान् सर्वात्र दानं न च विक्रयः ॥

आग्निपुराणम्

गुणज्येष्ठ एव ज्येष्ठांशभाक्

निवर्तयेरंस्तस्मात्तु ज्येष्ठांशं भाषणादिके ।
ज्येष्ठांशं प्राप्नुयाच्चास्य यवीयान् गुणतोऽधिकः ॥
पतितस्त्रीणां वृत्तिः

एवमेव विधिं कुर्युर्योषित्सु पतितास्वपि ।
वस्त्रान्नपानं देयं तु वसेयुश्च गृहान्तिके ॥

(१) बृहास्मृ. ७।२२५, २६०, २६१.

(२) लहास्मृ. ११४, ११६, ११७.

(३) अणु. १७०।५-८.

शुक्रनीतिः

स्थावरे न पितुः पितामहस्य वा प्रभुत्वम्

र्मणिमुक्ताप्रवालानां सर्वस्यैव पिता प्रभुः ।
स्थावरस्य तु सर्वस्य न पिता न पितामहः ॥

स्वत्वाधार्गमयोर्विचारः

वर्तते यस्य यद्वस्ते तस्य स्वामी स एव न ।
अन्यस्वमन्यहस्तेषु चौर्याद्यैः किं न दृश्यते ॥
तस्माच्छास्त्रत एव स्यात्स्वाम्यं नानुभवादपि ।
अस्यापहृतमेतेन न युक्तं वक्तुमन्यथा ।

विदितोऽर्थागमः शास्त्रे यथावर्णं पृथक् पृथक् ॥
शास्ति तच्छास्त्रधर्मं यत् म्लेच्छानामपि तत्सदा ।
पूर्वाचार्यैस्तु कथितं लोकानां स्थितिहेतवे ॥

पितृकृतो विभागः । अपुत्रमृतरिवधरः क्रमेण । अविभाज्यम् ।

सैमानभागिनः कार्याः पुत्राः स्वस्य च वै स्त्रियः ।
स्वभागार्धहरा कन्या दौहित्रस्तु तदर्धभाक् ॥
मृतेऽधिपेऽपि पुत्राद्या उक्तभागहराः स्मृताः ।
मात्रे दद्याच्चतुर्थांशं भगिन्यै मातुरर्धकम् ॥
तदर्धं भागिनेयाय शेषं सर्वं हरेत्सुतः ।
पुत्रो नप्ता धनं पत्नी हरेत्पुत्री च तत्सुतः ॥
माता पिता च भ्राता च पूर्वालाभाच्च तत्सुतः ॥
पित्रादिधनसंबन्धहीन यद्यदुपार्जितम् ।
येन स काममश्नीयादविभाज्यं धनं हि तत् ॥

(१) शुनी. ४।८०३-४.

(२) शुनी. ४।८०५-८. [एतस्मिन् श्लोकाः अस्मिन्
प्रकरणे संग्रहकारे निर्दिष्टाः (पृ. ११४२)].

(३) शुनी. ४।८०९-१२, ८१४-१५.

साहसम्

७.०७

स्मृत्यन्तरम्

शूद्रस्य विप्रवद्वेषधारणे दण्डः

शूद्रस्य विप्रवेषधारिणस्तप्तशलाकया यज्ञोपवीत-
वद्वपुष्यालिखेत् ।

(१) मिता. २।३०४; अप. २।३०३ यशो... .. लिखेत्

गर्भघातिनी तदन्तारश्च दण्ड्याः

या पातयित्वा स्वं गर्भं ब्रूयादहमगर्भिणी ।

तामप्सु प्रक्षिपेद्राजा जारैश्च नरमारिणीम् ॥

(यशोपवीतं दद्यादपुर्थाप लिखेत्); विता. ८२९ लिखेत्+
(वृत्त्यर्थं तल्लिङ्गधारणं वध एव ।).

(१) विश्व. २।२८२.

दण्डपारुष्यम्

वेदाः

याननिमित्तकहिंसा

वृशो वैजानस्यरुणस्य त्रैधात्वस्यैक्ष्वाकस्य पुरो-
हित आसीत्स ऐक्ष्वाकोऽधावयत् ब्राह्मणकुमारं रथेन
व्यच्छिनत्स पुरोहितमब्रवीत्त्व मा-पुरोधायामिद-
मीदृगुपागादिति तमेतेन साम्ना समैरयत्तद्वाव स
तर्ह्यकामयत कामसनि साम वार्श काममेवै-
तेनावरुन्धे ।

विजानस्य पुत्रो वृशो नाम कश्चिदृषिः स ऐक्ष्वा-
कस्य इक्ष्वाकुकुलजस्य त्रैधात्वस्य त्रिधातुः पुत्रस्य व्यरु-
णस्य एतन्नाम्नो राज्ञः पुरोहितः पुरोधा आसीत् स च

(१) तात्रा. १।३।१२.

ऐक्ष्वाको राजा रथवाहनाश्वानधावयत् शीघ्रं गमयत्,
पथो मध्ये व्यवस्थितं कश्चिद्ब्राह्मणकुमारं ब्राह्मणपुत्रं
रथेन रथावयवेन चक्रेण व्यच्छिनत् विच्छिन्नावयवमक-
रोत्, स कुमारः पुरोहितं वृशमब्रवीत् तव पुरोधयां
पौरोहित्ये वर्तमाने मां इदानीं ईदृक् एवंप्रकारं हिंसनं
उपागात् प्राप्नोदिति एवमुक्तवन्तं एतेन वार्शेन साम्ना
समैरयत् सङ्गतावयवमकरोत् तद्वाव तत् खलु तर्हि
तस्मिन् काले स ऋषिरकामयत यस्मादेवं तस्माद्वार्शं साम
कामसनि कामप्रदं अतोऽनेन स्तुवन् एतेन साम्ना
अभिलषितं सर्वमेव काममेति कामयितव्यं फलं अवरुन्धे
लभते । तासा.

॥ समाप्तं व्यवहारकाण्डम् ॥

श्लोकार्थानुक्रमणिकायां निर्दिष्टाः संक्षेपाः

अङ्गिः	अङ्गिराः
अत्रिः	अत्रिः
अनिः	अनिर्दिष्टकर्तृकवचनानि
अपुः	अग्निपुराणम्
आदिः	आदिपुराणम्
आपः	आपस्तम्बः
आश्वः	आश्वलायनः
उत्तः	उत्तथ्यः
उशः	उशाना
ऋष्यः	ऋष्यशृङ्गः
कण्वः	कण्वः
कात्याः	कात्यायनः
कार्ष्णाः	कार्ष्णाजिनिः
कालिः	कालिकापुराणम्
कालौः	कातीयलौगाक्षिसूत्रम्
कौः	कौटिलीयमर्थशास्त्रम्
गरुः	गरुडपुराणम्
गार्ग्यः	गार्ग्यः
गुप्तः	विष्णुगुप्तः
गोभिः	गोभिलः
गौतमः	गौतमः
जातूः	जातूकर्णः
जाबालिः	जाबालिः
जैमिः	जैमिनीयसूत्रम्
दक्षः	दक्षः
देवः	देवलः
देवीः	देवीपुराणम्
नारः	नारदः
निः	निरुक्तम्
निघः	निघण्टुकारः
पञ्चाः	पञ्चाव्यायी
पद्मः	पद्मपुराणम्

पराः	पराशरः
परिः	परिशिष्टकारः
पारः	पारस्करः
पिताः	पितामहः
पैठीः	पैठीनसिः
प्रचेः	प्रचेताः
प्रजाः	प्रजापतिः
प्रवः	प्रवरध्यायः
वृषः	वृहत्पराशरः
वृमः	वृहन्मनुः
वृथः	वृहथमः
वृहः	वृहस्पतिः
बौकाः	बौधायनकारिका
बौधाः	बौधायनः
बौशेः	बौधायनगृह्यशेषसूत्रम्
ब्रह्मः	ब्रह्मपुराणम्
भविः	भविष्यपुराणम्
भाः	महाभारतम्
भारः	भारद्वाजः
भाष्यः	भाष्यकारः
मत्स्यः	मत्स्यपुराणम्
मनुः	मनुः
मरीः	मरीचिः
मार्कः	मार्कण्डेयपुराणम्
मासोः	मानसोद्वासः
यमः	यमः
याज्ञः	याज्ञवल्क्यः
लहाः	लघुहारीतः
लिङ्गः	लिङ्गपुराणम्
लौगाः	लौगाक्षिः, लौकाक्षिः
वसिः	वसिष्ठः
वाराः	वाल्मीकिरामायणम्

विधः	विष्णुधर्मः
विपुः	विष्णुपुराणम्
विराः	विराट्
विष्णुः	विष्णुः
वृकाः	वृद्धकात्यायनः
वृगौः	वृद्धगौतमः
वृप्रः	वृद्धप्रथितामहः
वृमः	वृद्धमनुः
वृयाः	वृद्धयाज्ञवल्क्यः
वृवः	वृद्धवसिष्ठः
वृशाः	वृद्धशातातपः
वृहाः	वृद्धहारीतः
वेदाः	वेदाः
व्याघ्रः	व्याघ्रः
व्यापाः	व्याघ्रपात्
व्यासः	व्यासः
शंखः	शंखः शंखलिखितौ च
शाकः	शाकलः
शाताः	शातातपः
शुनीः	शुक्रनीतिः
शौनः	शौनकः
षट्त्रिः	षट्त्रिंशन्मतम्
संग्रः	संग्रहकारः
संवः	संवर्तः
सुमः	सुमन्तुः
सूतः	सूतः
स्कन्दः	स्कन्दपुराणम्
स्मृत्यः	स्मृत्यन्तरम्
हरिः	हरिवंशः
हारीः	हारीतः

* एतच्चिह्नाङ्कितानि वचनानि पाठभेदरूपाणि स्थलादिनिर्देशे द्रष्टव्यानि ।

+ वचनस्योपरि २, ३ इत्याद्यङ्कः तत्पत्रगततद्वचनसंख्याबोधकः ।

× एतच्चिह्नाङ्कितानि निरुक्तवचनानि व्याख्याग्रन्थे समुद्रवृत्तान्यपि श्लोकार्थानुक्रमणिकायां तेषां संग्रहस्यावश्यकत्वात् संगृहीतानि ।

विवादपदेषु निर्दिष्टश्लोकार्थानुक्रमणिका

श्लोकः	ऋषिः	पृष्ठम्	श्लोकः	ऋषिः	पृष्ठम्	श्लोकः	ऋषिः	पृष्ठम्
अंशं च लभे	कौ.	८६२	अङ्कुर्वन्तस्तु	कात्या.	६५६	अक्षय्या वृद्धि	नार.	६२६
*अंशं दायार्द्र	मनुः	१२४६	*अङ्कुर्वन्तं त	"	८७६	अक्षराजाय	वेदाः	१८९७,
अंशं हरेत्	देव.	१५२६	*अङ्कुर्वन्म त	"	"			१८९८
*अंशं हरेत् द	"	"	अङ्कुर्वन्स्वामि	बृह.	९५४	*अक्षवज्रश	नार.	१९१०
अंशप्राहिभि	विष्णुः	१३८९	अवृत्तं कृट	याज्ञ.	१७२९	अक्षवध्रिश	"	"
अंशपिण्डवि	नार.	१३४७;	*अकृष्टे कृट	"	१७३०	*अक्षवध्रिश	"	"
	देव.	१४०४	अकृतः स तु	मनुः	७६०;	अक्षरयाहमे	वेदाः	१८९४
अंशभाजं न	शौन.	१३६५	नार.	यमः	७६९	अक्षाः फलव	"	"
अंशमंशं य	मनुः	११९१	अकृतामपि	विष्णुः	६१०	अक्षान् यद्	वेदाः	१९०१
*अंशांशं तस्क	"	१६९२	अकृता वा कृ	मनुः	१३००;	अक्षान् यद्	"	१९०२
अवन्यति तु	"	८८२;		देव.	१३५०	*अक्षाभावे च	मनुः	१८०७
	नार.	१०९७	* " " "	बृह.	१५१६	अक्षार्थं घृणु	अनि.	१९६८
अकरः श्रोत्रि	आप.	१६६६;	*अकृतो वा कृ	मनुः	१३००	अक्षावापस्य	वेदाः	१८९७
	वसि.	१९४४	अकृत्वा प्रेत	शंखः	१४७३	अक्षास इदं	"	१८९४
अकरणे द्वा	कौ.	८६२	अकृत्कर्म क	वेदाः	६०४	अक्षासो अस्य	"	"
अक्रदाः प	"	९३२	अक्रन्निर्मं पि	"	११२२	अक्षुण्वेद	शंखः	१२८१
अकर्ता नित्य	बृह.	१६४८	*अक्रमेण च	नार.	८५१	अक्षुण् मृग	भा.	१०३१
अकर्मा दस्यु	वेदाः	८१०	अक्रमेण तु	"	"	अक्षैर्मा दीव्यः	वेदाः	९७९,
अकर्मिणः	बौधा.	१३८७	अत्रमोडा सु	कात्या.	१३५०,			१८९५
अकस्मात्क्रोध	भा.	८६१			१४०३	अक्ष्यौ नौ मधु	"	९९७
अकामतः का	याज्ञ.	९१४	अक्रियाकारि	बृह.	१७५८	अक्ष्यौ वृषण्य	"	९९६
अकाममन	कात्या.	६५५	अक्रिष्टं फल	भा.	१२८४	*अगतस्यापि	वृम.	८५५
अकामां दूष	मत्स्य.	१८९२	अक्रिष्टानां तु	कौ.	१६१९	अगन्स देवः	वेदाः	१००३
अकामायाः श	कौ.	१८४९	अक्षता च क्ष	याज्ञ.	१०८८	अगम्यागामि	नार.	१८८४
अकामे पित	शंखः	११४८	*अक्षताभिः स	नार.	८३३	अगस्त्यः खन	वेदाः	९६८,
अक मो वा स	भा.	१२८६	अक्षता भूयः	विष्णुः	१२७९			११२०
*अकारणं च	याज्ञ.	१६३४	अक्षतायां क्ष	याज्ञ.	१३३१	अगुणान् की	कात्या.	१७९१
अकारणे च	"	"	*अक्षता वा क्ष	"	१०८८;	*अगुप्तं लिङ्ग	मनुः	१८६२
*अकारणेन	"	"	अक्षदुग्धो रा	मनुः	१३००	अगुप्तमङ्ग	"	"
अकार्यकारि	पैठी.	१६५३		वेदाः	१४६४,	*अगुप्तां क्षत्रि	"	१८६०
अकार्यकार्य	वेदाः	१६०३			१६००	*अगुप्तां खलु	"	१८६७
अकार्यमेत	वृम.	१११६	*अक्षबन्धश	नार.	१९१०	अगुप्तमाम्यु	गौत.	१८४२
अकार्यवश	वारा.	१०७७	*अक्षब्रान्धश	"	"	अगुप्ते क्षत्रि	मनुः	१८६०
अकाले तु त्य	अपु.	१९७५	अक्षभङ्गे च	मनुः	१८०७	*अगुप्तेजैक	"	१८६२
अकीर्तिं जन	भा.	१०८४	*अक्षभङ्गे तु	"	"	*अगुप्ते वैद्य	"	१८६०
अकीर्तिः परि	"	१०२६,	अक्षभूमिह	कौ.	१९०४	*अगुप्तेकाङ्ग	"	१८६२
		१३९०	अक्षमां चान	कात्या.	१११०	अग्रहीते स	याज्ञ.	८४६,
*अकुर्वन्तं त	कात्या.	८७६	अक्षमायां छि	कौ.	१८४९			१८७९
अकुर्वन्तस्त	"	"	अक्षमाला व	मनुः	१०५१	अगोपयन्तो	व्यासः	७८९.
*अकुर्वन्स्तु त	"	"	अक्षया वृद्धि	वसि.	६०९	अनये यवि	वेदाः	९२४

अग्निं पुरस्ता	वेदाः ११४४	अग्रतस्ते ग	वारा. १०७५,	अच्छलेनैव	मनुः ७४१;
अग्निं प्रजाप	बृह. १३४८;		१०७६		नार. ७४८
	जाबा. १३५६	अग्रदिधिषुः	वेदाः १५९२	अच्छिन्नं तन्तुं	वेदाः १००६
अग्निं वा प्रवि	आप. १६६४	अप्राह्याः कर्म	कौ. ६८०	अजसं त्वां स	,, १८९७
अग्निं हृद्ग्यं	वेदाः ९९७	अग्न्यमग्ने प्र	भा. १९८६	*अजातेर्जाति	याज्ञ. १७३३
अग्निः पुत्रस्य	,, ११६२	अघोरचक्षु	वेदाः ९८६,	अजातेष्वेव	कात्या. ९१९
अग्निः शुश्रूषि	कात्या. ११०९		१००२	अजातौ जाति	याज्ञ. १७३३
अग्निः मुभगां	वेदाः १००१	अध्वनेनस्वी	गौत. १६५९	*अजातौषध	बृह. १७५९
अग्निचित्ता स्त्री	,, ९९५	अङ्कयित्वा भ	बृह. १८८६	अजायषा	विष्णुः १६६९
*अग्निदं गर	बृहा. १६५३	अङ्कयित्वा श्व	बृहा. १६५३	अजानन्तोऽस्य	कौ. १६८३
,, "	अगु. १६५४;	*अङ्गहीनः प्र	याज्ञ. १७३३	*अजानन्तौ ष	बृह. १७५९
	मत्स्य. १६५५	*अङ्गहीनश्च	,, १७३२	*अजानन्त यः	विष्णुः ७५७
*अग्निदानं गर	मनुः १६९७	अङ्गहीनस्तु	,, १९३२	*अजानां पक्षि	मनुः १७१८
अग्निदानं भक्त	,, "	*	,, १७३२	*अजानानः प्र	विष्णुः ७५७
	१९२९	अङ्गादङ्गात्स	वेदाः १२६२,	अजाययो गृ	वांसि. ११८४
		१४१५; बौधा. १२६८;	१४१५; भा. १९८५	*अजायापहा	विष्णुः १६६९
अग्निदिव्यं य	स्कन्द. १९६६	वृह. १५१५; भा. १९८५	नि. १२५५	*अजाविकं च	मनुः १२०८
अग्निदो गर	वासि. १६०८;		वेदाः १००४	*अजाविकं चै	,, "
	मनुः १६२६	अङ्गादङ्गाद्	शौन. १३६४	अजाविकं तु	,, "
	मत्स्य. १६५५	अङ्गादङ्गत्यु	मनुः १८०५	*अजाविकं त्वे	,, "
* " "	बौधा. १९७४	*अङ्गानां पीड	वेदाः ९९८	अजाविकं सै	,, "
अग्निं न्तस्मा	वेदाः ६०१	अङ्गान्यजप्र	कौ. १६१९	*अजाविकस	नार. ९१७
अग्निर्मा तस्मा	,, ६०४	अङ्गाभिरद	मनुः १८०५;	*अजाविके च	,, "
अग्निर्वाव य	,, ६०१,	अङ्गावपीड	बृह. १८३१	*अजाविके त	,, ९१६
	६०४			अजाविके तु	मनुः ९०९;
अग्निर्वै नः प	,, ११४३,	*अङ्गावभेद	,, "	*अजाविके द्वौ	नार. ९१६
	१६००	अङ्गिरस इ	वेदाः ११६१	*अजाविकेऽर्ध	गौत. ९०४
अग्निर्हि प्रम	भा. १०३३	*अङ्गुलिं संधि	मनुः १७१४	*अजाविकेषु	शंखः १६७२
अग्निशिष्टादि	कात्या. ११०९	*अङ्गुलीं ग्रन्थि	,, "	अजाविकेष्व	मनुः ९०९
अग्निश्च सर्व	बौधा. १८४५	अङ्गुलीं ग्रन्थि	,, १७१३,	अजाविकेष्व	शंखः १६७२
अग्निष्टोमादि	कौ. ७७२		१९२९	अजाविके स	नार. ९१७
*अग्निधृत्वा तस्मा+	वेदाः १००३	*अङ्गुलीं ग्रन्थि	,, १७१३	अजाविषु द्वौ	गौत. ९०४
अग्निहोत्रं ग	अनि. १३७४	*अङ्गुल्यादेर	,, १८६९	*अजाव्यपहा	विष्णुः १६६९
अग्निहोत्रं त्र	शंखः १२८१;	*अङ्गुल्यो रच	,, "	*अजाश्वोष्ट्रगो	,, १७९७
	भा. १२८३	अङ्गुल्योरेव	,, "	*अजाश्वोष्ट्रघा	,, "
अग्ने दीदाय	वेदाः १८९७	*अङ्गुल्योदछेद	,, "	अजिह्वैरश	भा. ८१९
अग्नेरनुत्र	,, ९९१	अङ्गुष्टाङ्गुलि	स्कन्द. १९६७	अजीवन्स्वेच्छ	वृहा. ७३२
	,, १०००	अचिन्तयन्ती	वारा. १०७६	*अजुष्टमेव	कात्या. ८९७
* " "	,, १०००	अचेतयद	वेदाः ८१०	अजैष त्वा सं	वेदाः १९००
अग्नेरिन्द्रस्य	नार. १९३६	अचेतयमा	नि. १२५३	अज्ञातदोषा	नार. ११८०
अग्नेरेवास्य	वेदाः ९९७	अचोरं चोर	कौ. १६८६	*अज्ञातदोषे	,, "
अग्ने सपत्न	,, ९९१	अचोरे दापि	नार. १७५७	*अज्ञातपितृ	,, १३४७
अग्नेो सुवर्ण	याज्ञ. १७३४	अचौरा अपि	,, १७५५	अज्ञातयोन	कण्वः ८३९
*अग्न्यगारायु	मनुः १६३०	अचौराद्दापि	कात्या. १७६३	*अज्ञातशंस	कात्या. १२२५
*अग्न्यागारायु	,, १६२९	*अचौर्यं बोधि	नार. १७५७	*अज्ञातौषध	बृह. १७५९
*अग्न्यादिभिश्चो	नार. १८२४	*अचौर्यं चौर्यं	याज्ञ. १६३६	अज्ञातौषधि	,, "
अग्न्याधानादि	शौन. १३६३				
अग्रं नवेभ्यः	नार. १९३६				

अज्ञानतः प्र	विष्णुः	७५७
*अज्ञानतः यः	”	”
अज्ञानदोषा	नार.	११००
अज्ञाननाशि	कात्या.	७५४
अज्ञानाज्ज्ञान	मनुः	७५९
अज्ञानादन	गौत.	१९७२
*अज्ञानादुत्त	याज्ञ.	१८७२
अज्ञानायः पु	मत्स्य.	७६९;
	अपु.	१९७२
*अज्ञानाध्याप	गौत.	१९७२
*अज्ञानेन हि	कात्या.	९५८
*अज्ञानोक्तान्	”	”
*अज्ञानोक्तौ तु	”	”
अज्ञानोक्तौ द	”	”
*अज्ञानोपधि	बृह.	१७५९
अज्ञायमानं	वसि.	१९४९
अज्येष्टः स्याद	भा.	१९८३
अज्येष्टवृत्ति	मनुः	११९८
अज्जनं रोच	भा.	१०२८
अज्जनाभ्यञ्ज	वसि.	१०७७
अष्विका विश	अनि.	१९६७
अतः परं चा	भा.	१९८६
अतः परं प्र	मनुः	८४४,
		१०६४
* ” ”	”	१७७३
अतः परं म	स्कन्द.	१९६५
*अतः पितृवि	विष्णुः	१२८१
अतः पुत्रेण	नार.	६९२
अतः प्रच्छन्न	”	१७५१
*अतः प्रवृत्तौ	”	१०९६
अत ऊर्ध्वं गु	बौधा.	१०२०
*अत ऊर्ध्वं पि	नार.	६९०
	”	११५२
अत ऊर्ध्वं प्र	शंखः	१०२४;
कात्या.	११०९; मनुः	८६४,
		१७७३, १८०१
* ” ”	”	८४४
अत ऊर्ध्वं रि	शंखः	११४८
अत ऊर्ध्वं वि	अनि.	७५६
अत ऊर्ध्वं स	वसि.	१०२२;
	मनुः	१४७६
अत ऊर्ध्वम	कौ.	१०३५
अत एतानि	भा.	१२८५
अतथ्यं ध्रावि	कात्या.	१७९२
*अतथ्यं साधि	”	”
अतश्च भ्रूण	वसि.	१९७७

अतश्च सुत	कात्या.	८०५
अतश्चैवाह	वारा.	१०७५
अतस्तद्विप	बृह.	१४०२
*अतस्तान् घा	बृम.	१७६६
”	नार.	१८२८
”	बृह.	१४०२
*अतस्तु विप	भा.	१२४३
अतस्ते निय	कौ.	९३२
अतिकर्मणे	नार.	८५१
*अतिक्रमेण	वृम.	९६२
अतिक्रामन्ति	मनुः	६१८
अतिक्रामन्दे	”	१०५६,
अतिक्रामेत्प्र	”	१३९३
	कौ.	१६२०
अतिचारद	वेदाः	१६०२
अतिच्छन्दोऽप	”	१०१०
अति तिस्रो ब्रा	आप.	१७९५
*अतित्रास उ	”	”
*अतित्रासमु	भा.	१०२९
अतिथिनामा	वेदाः	११८१
अतिथेराति	”	१६००
अनिमात्रम	कौ.	८४३
अनिघात्रा तु	भा.	८१८
अनिक्रमेण	वसि.	१९७७
अतिर्यगुपे	आप.	१६६६
अतिव्यवहा	वसि.	६०९
अतिप्रत् भ्रूण	बौधा.	१३८७
अतीतव्यव	मनुः	१४३९;
*अतीतायाम	याज्ञ.	१४४४; वृका.
याज्ञ.	१४६३	
”	मनुः	१४४०
”	भा.	१२४३
अतीवसंश	”	१०२९
अतीवाज्ञाम	जैमि.	७७०
अतुल्याः स्युः प	कात्या.	६५८
*अतोऽन्तरा ध	नार.	११००
*अतोऽन्यगम	कौ.	१६१५
अतोऽन्यतमे	नार.	१५५२
अतोऽन्यथांश	”	९४७
अतोऽन्यथा क्ले	”	११००;
अतोऽन्यथाग	देव.	१११३
	मनुः	१८१२
अतोऽन्यथा तु	नार.	१५५३
*अतोऽन्यथाऽनं	”	१५५२
*अतोऽन्यथा नां	यमः	१८३५
अतोऽन्यथा प्र	भा.	८१९
अतोऽन्यथा म	मत्स्य.	१७६७
अतोऽन्यथा यः		

अतोऽन्यथा व	नार.	११०२;
मनुः	१७०९,	१९२७
अतोऽन्येन प्र	कात्या.	१८८८
अतोऽपत्यं द्व	नार.	११०३
अतोऽप्रवृत्ते	”	१०९६
अतो भूमिर्न	”	१९७६
*अतोऽध्रदण्डो	मनुः	१७१४
अतोऽर्वाक् प	बृह.	८९५
अत्ययो यथा	कौ.	१०३५
*अत्याज्या माता	शंखः	१६१२
अन्यारात्पर	बृह.	९५३
अत्र गाथा य	भा.	१२८६
अत्र गाथा वा	मनुः	१०७१
अत्र नो मुख	भा.	१२८६
*अत्र भ्रातृणां	वसि.	१४६९
*अत्र यन्मुख्ये	आप.	१६६४
*अत्र शक्तिवि	नार.	७२४
*अत्रामभर	देव.	१४६१
अत्रायुदाह	भा.	१०३२
* ” ”	वसि.	१२७३
अत्रिरददा	वेदाः	१२५८
अथ ऋत्विजि	शंखः	७७१
अथ कार्यवि	कात्या.	७५५
अथ केन प्र	भा.	१२८६,
		१४७३
अथ धत्ता पा	वेदाः	१००९
अथ गृहाश्र	विष्णुः	१९८२
अथ चेच्छूद्रा	”	१२४०
अथ चेत्प्रति	शंखः	७७१
अथ चेत्स द्वि	कात्या.	१४५६
*अथ चेदनु	शंखः	७७१
अथ चेदनृ	नार.	१४५५
अथ चेदन्य	भा.	१२४४
अथ चेदबा	शंखः	७७१
*अथ चेदत्वि	”	”
अथ चेद्दक्षि	देव.	१५२६
*अथ चेद्दत्त	कालौ.	१३५६
अथ तस्यापि	बृम.	८५५
*अथ तेषाम	शंखः	१२८२
अथ त्रयो वा	वेदाः	१२६२
अथ त्विदं प्र	भा.	१०२७,
		१२८४
अथ दक्षिणां	बौधे.	१३८५
*अथ दत्तक	पैठी.	१३५६
अथ दत्तक्री	”	”
*अथ देयम	नार.	७९८

अथ देया तु	भा. १२८७
*अथ द्वयोर	कात्या. ७६८
अथ द्वादश	विष्णुः १२७९
अथ पन्त्याचा	हारी. १०१४
अथ पुत्रस्य	” १२६४;
वासि. १२७२; विष्णुः १२७९;	
शंखः १२८२; मनुः १२८९	
*अथ प्रच्छन्न	नार. १७५१
अथ प्रतिप्र	वेदाः १००८,
	१८४१
अथ प्रवृत्ति	शंखः १०२४;
	कात्या. ११०९
अथ प्रागेव	” १०५
अथ बन्धूनां	” १३८४
अथ ब्रह्मा म	वेदाः १००९
अथ ब्राह्मण+	विष्णुः १२४०
अथ ब्राह्मणो	वेदाः ७९२
अथ भृत्ये रा	आप. १८४४
अथ भ्रातृणां	वसि. ११८४,
	१४०७, १४६९
अथ महापा	विष्णुः १६०९,
	१८४७
अथ मूलम	मनुः ७५९
अथ य आत्मा	वेदाः ९२५
अथ यदि त	” १६५६
अथ यदेव	” १२६२
अथ यद्यपः	” ८१३
अथ यथेषां	कालौ. १३५६;
	प्रव. १३८४
अथ यस्माद्	वेदाः ८१४
अथ यस्मान्न	” १००८
अथ यस्य जा	” १८४१
अथ ये दत्त	कालौ. १३५६
अथ ये पञ्च	वेदाः १८९८
अथ यो दक्षि	” ७९१
अथ यो विनि	भा. १९८३
अथ राजघ	विष्णुः १९२१
*अथ राज्ञा भृ	आप. १८४४
अथस्विजि मृ	विष्णुः ७७०
अथर्ववेद	कौ. १९२५
अथर्वहन्ता	विष्णुः १६१२
*अथ वज्राक्ष	ब्रह्म. १३७४
अथवा कित	नार. १९११
*अथवाप्यध	यमः १६५२
अथवा बन्ध	” ”
*अथवा ब्राह्म	विष्णुः १२४०

अथवा भर्त	भा. १०३०
अथवा मित्रैः	शंखः १६७२
अथवा याव	विष्णुः १४२८
अथवार्थमा	कौ. ८१७
अथवा शुद्ध	स्कन्द. १९६६
अथवाऽहम	वेदाः १०१०
अथ विष्णुप्र	भा. १०३०
अथ व्याहृति	बौशे. १३८५
अथ शक्तिवि	नार. ७२४
अथ शान्तिस्थ	स्कन्द. १९६५
अथ शूद्रापु	विष्णुः १२४१
अथ श्वोभृते	वेदाः १८९७
अथ संग्राम	ब्रह्म. १३७८
*अथ संसृष्टि	गौत. १४६५
×अथ म ओकः	नि. १२५४
अथ सप्तमे	वेदाः ६०४
अथ संपण	नार. ९१८
अथ मोमम	वेदाः ११८१
अथ स्त्रीणां भ्र	विष्णुः १०२३
*अथ स्त्रीधर्माः	” ”
अथ स्त्रीभ्यः पु	वेदाः १००८
अथ ह याज्ञ	” १०१०,
	१४०५, १४२४, १९८२
अथ ह विश्वा	” १२६१
अथ ह शुनः	” १२६०,
	१९८१
अथ ह सीता	” १००६
अथ हास्य वे	गौत. १७६८
अथ हैतदे	वेदाः १५९४
अथ होता प	” १००९
अथागच्छेत्स	कात्या. ११०९,
	१४३०; नार. १४५०
अथातः पिता	वेदाः १९८१
अथातः पुत्र	बौशे. १३८४
अथातः संप्र	वेदाः १२६२
” ” +	स्कन्द. १९६६
अथातो दक्षि+	वेदाः ७९२
अथादायाद्	वसि. १२७३
*अथादायादा	” ”
अथावर्त्युः कु	वेदाः १००९
अथान्तरिक्षे	भा. १९८५
अथापि तस्मा	आप. ११६६
अथापि नित्या	” ”
अथापि भाल्ल	वसि. १९२१
*अथापुत्रस्य	शंखः १४७१
अथाप्यत्र प्र	हारी. ११६३

अथाप्यत्र भा	बौधा. १९२०
अथाप्युदाह	” १०२०,
१२६८, १२६९, १२७०, १३९८,	
१४६९, १६०८, १६६७, १८४५;	
वसि. १६०८, १६६८, १५७७;	
आप. १६६५	
अथाब्रवीच्च	भा. १९८३
अथाभ्यगच्छ	” १०३३
*अथायाजका	गौत. १९७२
*अथार्पितान्	याज्ञ. ९१२
अथावस्कन्दं	कौ. ८६३
अथावेद्य प्र	कात्या. ७६०
अथासदद्रव्य	हारी. ७९४
अथासपत्नी	वेदाः ९९०
अथार्थं पञ्चा	” १८९७
*अथस्य वेद	गौत. १७६८
*अथस्यानुम	नार. ७६३
अथैकपुत्रा	विष्णुः १२४०
अथैको दर्श	वृह. ६७१
अथैतयोः प	वेदाः १५९२
×अथैतां जाभ्या	नि. १२५४
×अथैतां दुहि	” १२५५
अथैनं वज्र	बौशे. १३८५
अथैनामक	वेदाः ९९८
अथो खल्वाहु	” ९९४
अथोदक्षेत्र	” १९८२
अथो ततस्य	” ९२२
अथो.तप ए	” १००६,
	१८४०
अथोत्तमर्णो	विष्णुः ६१०
अथोत्तरतः	बौधा. १९१९
अथोदस्थात्स	वेदाः ९७०
अथोदीच्यः प	कात्या. ८९८;
	सुम. ९००
अथोद्गाता वा	वेदाः १००९
अथो नि शुष्य	” ९९७
अथोपगम	नार. ८३२
अथो यो मन्यु	वेदाः ९९७
अथोऽष्टांशं त्व	शुनी. १७६७
अदण्डयित्वा	वृहा. १६५३
*अदण्डो मुच्य	मनुः ७५९
अदण्ड्यः काम	आप. १६६५
अदण्ड्यदण्ड	कौ. १८५१
अदण्ड्याः काण	उश. ९२०
अदण्ड्यागन्तु	नार. ९१९;
	उश. ९२०

*अदण्ड्या गर्भि	नार.	११९	*अदायकं रा	कात्या.	१५२३	अदेयदान	गौत.	७९४
अदण्ड्यान् द	अपु.	१९६९	अदायादकं	कौ.	१४७४,	*अदेयदाय	नार.	८०१
अदण्ड्या मृत	उश.	९२०			१९५०	अदेयदेय	बृह.	८०२
अदण्ड्याश्रोत्स	”	”	* ” ”	देव.	१५२६	* ” ”	”	७२७
अदण्ड्या स्त्री	अपु.	१८९१	अदायादा भ	कौ.	१३९१	अदेयमथ	नार.	७९८
अदण्ड्या हरिस्त	नार.	११९९;	*अदायिकं तु	देव.	१५२६	*अदेयमाहु	”	७९९
	उश.	९२०	अदायिकं रा	कात्या.	१५२३	अदेयादिक	बृह.	८३४
*अदण्ड्यो मुच्य	मनुः	७६०	अदास इति	नार.	८३३	अदेयान्याहु	नार.	७९८
अदण्ड्यो नृप	मासो.	१९७०	*अदास इत्य	”	”	* ” ”	बृह.	८०२
अदण्ड्यो मुच्य	मनुः	७५९	*अदासीदास	शंखः	१६१३	अदेवृष्ण्यप	वेदाः	१००२
अदण्ड्यो हि प्रा	शंखः	१८४७	अदितिकौशि	कौ.	८६३	अदेशकाल	नार.	१७५३;
*अदण्ड्यौ काण	उश.	९२०	अदितिगिव	वेदाः	९९४,	याज्ञ. १८७१; व्यासः	१८८९	
*अदत्तं तु क्ष	नार.	८००			१००७	*अदेशकाले	नार.	१७५३;
अदत्तं तु भ	”	”	अदीयमाना	मनुः	१०४२	व्यासः	१८८९	
अदत्तं त्यक्त	कात्या.	७६७	अदीव्यन्नुणं	वेदाः	६०४	अदो यत् ते	वेदाः	९९७
*अदत्तं यश्च	मनुः	७९६;	अदुर्मङ्गलीः	”	९८६	अदीपस्त्यक्तु	कौ.	७७२
	नार.	८०१	अदुर्मङ्गली	”	१००३	अद्भिर्दत्ता स्व	वारा.	१०७६
अदत्तात्यक्त	कात्या.	७६७	*अदुष्टं ऋत्वि	नार.	७८३	अद्भिर्ददौ सु	हरि.	१३७६
अदत्तभोक्ता	बृह.	८०४	अदुष्टं चत्वि	”	” ;	अद्भिर्वाचा च	वसि.	१०२१
*अदत्तमूल्ये	नार.	८८८		शुनी.	७९०	*अद्भिश्च वाचा	”	”
अदत्तादान	याज्ञ.	१७४४	*अदुष्टं वर्त्वि	नार.	७८३	अदभ्योऽभिर्ब्रह्म	मनुः	१९३१
*अदत्तादाय	नार.	८०१	अदुष्टत्यक्त	”	१८८१	अद्भ्यसन्न स	वेदाः	९६५
*अदत्तादायि	मनुः	१६९७	* ” ”	कात्या.	१८८८	अद्यप्रभृति	भा.	१०२६,
अदत्तान्याहु	भार.	८०७	*अदुष्टमान	दक्षः	१११५		१३९०	
अदत्तायां तु	ब्रह्म.	१३७४	अदुष्टमेव	कात्या.	८९७	अद्याप्यनुवि	”	१०२७,
*अदत्ता सुता	वसि.	१२७३	*अदुष्टश्चात्वि	नार.	७८३		१२८४, १२८५	
अदत्तेऽन्यत्र	नार.	८८८	अदुष्टश्चेद्	”	१०९७	अथैव त्वं व	भा.	१२८६
अदत्तेऽर्थेऽस्ति	बृह.	६५१	*अदुष्टस्यैव	”	१७८७	अद्रव्यां मृत	मत्स्य.	१८९२
*अदत्त्वा तन्मृ	कात्या.	८०६	*अदुष्टां च त्य	याज्ञ.	१०७९	अद्धारि न च	भा.	१०२८
*अदत्त्वा तु गृ	”	”	अदुष्टां तु त्य	”	”	अद्भैधमुप	वारा.	१०७७
अदत्त्वा तु मृ	”	७१०,	अदुष्टां दुष्टा	विष्णुः	१६०९,	अधः पश्यस्व	वेदाः	९७४
		८०६			१९७५	*अधनस्य स्त्री	विष्णुः	६७८
*अदत्त्वाऽपि मृ	”	”	*अदुष्टां यस्त्य	याज्ञ.	१०७९	अधनस्य ह्य	नार.	७००
अददत्त्वर	नार.	८५०	अदुष्टां योषि	कात्या.	१६५१	अधनास्त्रय	”	८३४,
*अददत् स	याज्ञ.	१९६०	अदुष्टां लभ	देव.	१११२		१४०२	
अददद्भि स	”	”	अदुष्टापति	परा.	१११७	*अधनो दास्य	वसि.	१९८२
अददद्याच्य	नार.	७०५	अदुष्टास्ते तु	बृह.	९५१	अधमः सर्व	कालि.	१३७७
*अदम्या हस्ति	उश.	९२०	अदृषितानां	मनुः	१६३१,	अधमर्णाञ्च	शुनी.	७३१
*अदर्शयंश्च	मनुः	६६२	अदृषितां	१९२९		अधमर्णाथे	मनुः	७१८
अदर्शयन् स	”	”	अदृष्या हि लि	भा.	१०२६	*अधमवर्ण	हारी.	१७९४
अदर्शयित्वा	”	६८१	अदृष्टबुद्धि	”	१०३२	अधमोत्तम	कात्या.	९२०
अदातरि पु	”	६६४	*अदृष्टमेव	कात्या.	८९७	अधमो भार	नार.	८२८
अदायमोऽव	वेदाः	११२२	अदेर्यं दत्त्वा	शंखः	७९४	अधर्ममूलै	भा.	१२८६
अदान्मे पौरु	”	८११	अदेर्यं न दे	विष्णुः	”	अधर्मादपि	मनुः	१७००
*अदायकं च	देव.	१५२६	अदेर्यं यश्च	मनुः	७९६	अधर्मैण च	”	१५७४
अदायकं तु	”	”	अदेयदानं	हारी.	७९४	अधर्मैण न	भा.	१२८६

अधस्तात् प्र	यमः १८३५	अध्यूढः सम	भा. १२८७	*अनर्थशीला	नार. १०२९
अधस्ते अरम	वेदाः ९९९	अध्यूढायाश्च	” १९६४	अनर्थित्वान्म	भा. १०३२
अध स्या योष	” ८११	अध्वयुश्च य	वेदाः ८१४	अनर्पितं तु	नार. ७६४
अधा चिदोक्तः	” १२५३	*अनंशाश्चाश्च	वसि. १३८९	²अनर्हता रा+	भा. ८१९
अधारितत्र	बृह. १६४८	अनंशास्त्वाश्च	” ”	अनर्हता लो	” ”
अधार्मिकं त्रि	मनुः १७०१	अनंशो क्लीब	मनुः १३९२	अनर्हमय	वारा. १०७५
अधा सरस्व	वेदाः १००२	अनगनंभावु	वेदाः १००४	अनर्हेषु च	भार. ८०७
अधिकं तव	हारी. ६३६	अनभना चाप्र	शुनी. १११९	अनवाय च	विष्णुः १६७१,
अधिकं वाऽपि	नार. ७९९	अनगिनकाऽनु	वसि. १९७७		१९५०
अधिकस्य च	बृय. १४६२	अनइवाहं च	लहा. १९७५	*अनवाय स्व	” १६७१
अधिका किल	भा. १२८३	अनइवाहं त	नार. ७६४	*अनवेक्षित	मनुः १७०१
अधिकधिक	विष्णुः ८१६	अननुगच्छ	कौ. ९३२	अनश्रवोऽन	वेदाः ९७८
अधिके न वृ	गौत. १६६२	*अननुज्ञातां	विष्णुः ९०५	अनसां दोह्या	विष्णुः ८९१
*अधिकेन वृ	” ”	अननुज्ञातो	” ”	अनाकारित	नार. ६२६
अधिकेयत	नार. ६४८	अननुज्ञाप्य	कात्या. ८९८	अनाकालभृ	” ८२९,
अधि पेगांसि	वेदाः ८४१	*अनन्तरं स	मनुः १४७६		८३१
अधिक्रमा वि	” ८११	अनन्तरः स	” ”	*अनाकाले भृ	” ”
अधिविचित्रि	याज्ञ. १४४२	अनन्तरः स्मृ	नार. ११०४,	अनाक्षरित	कात्या. १६५०
अधिविज्ञा तु	मनुः १०५७;		११०५	अनाक्षपः प	नार. १९३६
	याज्ञ. १०८७	अनन्तरम	भा. १०२९	अनाख्यतं व्य	बृह. ७५०
अधिष्ठता ऋ	बृह. ७०८;	अनन्तरवृ	विष्णुः १९८३	अनाख्यय द	याज्ञ. १०७९
	कात्या. ७१४	अनन्ताः पुत्रि	वांस. १२७१	अनागमस्त्वा	वेदाः ११४३
*अधिष्ठानात्र	वसि. १६६८	अनन्यकर्मा	भा. १०३२	अनाचरन्ती	वारा. १०७६
अधिष्ठानाभि	” ”	अनन्यपुरु	हारी. १०१५	अनाच्छेद्यक	बृह. ८७२
*अधिष्ठानात्रो	” ”	अनन्यभावा	वारा. १०७६	अनाजानन्म	वेदाः ६०५
*अर्थति देव	वेदाः १२६१	अनन्वयिनः	बृह. १४०३	अनाभायस्य	शंखः ७५७
अर्थीयत दे	” ”	अनपत्यः शु	भा. १२८४	अनाथस्य श	कौ. १६१६
*अधोवर्गस्यो	हारी. १७९४	अनपत्यतै	” १२८३	अनाथान्कृप	भा. १०२९
अधोवर्गाना	” १७६९,	अनपत्यरि	विष्णुः १४७१	अनादिश्वाप्य	नार. १९३६
	१७९४	*अनपत्यस्य	” १४७०	अनादिष्टः स	विष्णुः १९२१
*अध्यग्न्यध्याव	मनुः १४३१;	” ”	मनुः १४७४;	अनादियं ना	मनुः १९३१
नार. १४४९;	कात्या. १४५२		बृह. १४०३,	अनादियम	कौ. ९३२
अध्यग्न्यध्यावा	मनुः १४३१;	Xअनपत्योऽश	नार. १५५२	अनादियस्य	मनुः १९३१
नार. १४४९;	कात्या. १४५२	अनपत्योऽस्मि	वारा. १३२९	अनापदि पु	गौत. ७९४
*अध्यग्न्यध्याह	मनुः १४३२;	अनपेक्षित	मनुः १७०१	अनापदिस्थः	कात्या. ८३८
नार. १४४९	नार. १४४९	अनभिज्ञो जि	कात्या. १९१५	*अनापृच्छंस्तु	बृह. १७६०
अध्यर्थ वैश्यः	गौत. १७६९	अनभिसर्	कौ. १९२४	*अनापृच्छन्	” ”
अध्यापकं कु	बौधा. १६०८	अनभिसर्तु	” १९२५	अनापृच्छय तु	” ”
अध्यापिता ये	वसि. १९७४	*अनयंश्चापि	नार. ८५०	*अनापृच्छय हि	” ”
*अध्यावसानि	कात्या. १४५३	*अनयन्नाद	” ”	*अनापृष्टं तु	” ”
*अध्यावहनि	” १४५२	अनयन्भाट	” ”	अनाप्रातानि	” १९४१
अध्यावाहनि	” ”	*अनयन्भाण्ड	” ”	अनायैः परि	अनि. १९६९
	अनि. १४६३	*अनयन्भार	” ”	अनावृतं चे	नार. ९१६
* ” ”	कात्या. १४५३	अनयन् वाह	” ”	अनावृताः कि	भा. १०२७,
*अध्यावहनि	” ”	अनर्थजन	” ११००		१२८४
अध्यूढं विद्म	भा. १२८७	अनर्थशीलां	” १०९९	अनावृताः पु	अनि. १११८

अनावृता हि	भा. १०२७, १२८५	अनिवेदित विष्णुः १९५०; याज्ञ. १९६०	शंखः १८४७;	अनुपूर्वव अनुबन्धं त	वेदाः १००० कौ. १६१८
*अनावृते चे	नार. ९१७	अनिवेद्य नृ	” १९५८	अनुभूतचि	लौगा. १७६६
अनावृष्टिः क	हरि. १३७६	अनिश्चित्य मृ	” ८४७	अनुमत्तन्वि	वेदाः ९९७
*अनविदित	याज्ञ. १९६०	अनिषिद्धा य	कात्या. ९५९	अनुमानेन	बृह. १५८१
अनविद्य तु	बृह. ७२७	अनिषिद्धैर्ग्र	मनुः १७२३	अनुमार्गेण	कात्या. ७५३
अनाव्याधां दे	वेदाः १००१	*अनिषेधक्ष	कात्या. १६५०	अनुयुञ्जीत	कौ. १६१६
अनाश्रित्य पि	व्यासः १२३०	*अनिषेधे त	याज्ञ. १८७२	*अनुरूपाम	नार. १०९९
अनाहिताग्निः	कौ. ७७२;	अनिषेद्धा क्ष	कात्या. १६५०	अनुलोमासु	विष्णुः १८४७
	हारी. १०१६	*अनिष्टां न ल	देव. १११२	अनुवर्तेत	विरा. १११७
अनिगृहीते	कौ. ८६३	*अनिष्टां लभ	” ”	अनुव्रज्या च	मनुः १९७४
*अनिच्छतः प्र	मनुः ८२०	अनिगृष्टोप	कौ. ६३८	अनुव्रतः पि	वेदाः ९९८
अनिच्छतः प्रा	” ”	अनीशाः पूर्व	बृह. १५६७	अनुगत्ये	विष्णुः ८९१
	” ”	*अनीशाः पूर्व	” ”	*अनुशास्य च	नार. ८२६
अनिच्छन्तम	व्यासः १७६४	अनीशाः स्त्रीध	कात्या. १४५८	अनुशास्यश्च	” ”
*अनिच्छन्तीं तु	बृह. १८८७	अनाश्वराः पि	कौ. ११४९	*अनुशास्यस्स	” ”
अनिच्छन्तीं तु	” ”	अनीश्वराः स	” १२३४	अनुशास्याथ	” ”
अनिच्छन्त्या य	” १८८५	अनीश्वरा वि	भा. ८६०	*अनुशास्यो गु	” ”
*अनिच्छन् दत्त	नार. ८५१	अनुकुर्याद्	कात्या. १७९१	अनुशिष्टा ज	वारा. १०७७
अनिच्छन् शुल्क	” ”	अनुकूलक	दक्षः १११५	अनुशिष्टाऽस्मि	” १०७६
*अनिच्छथा त्व	बृह. १८८५	अनुकृला त्व	” १११४	*अनुशिष्य च	नार. ८२६
*अनिन्द्रिया अ	मनुः १०४९	अनुकृत्याम	नार. १०९९	*अनुशिष्यश्च	” ”
अनियम्यांश	कात्या. ७८९	*अनुक्तद्रव्य	विष्णुः १६७०	*अनुशिष्य प्र	” १७४६
अनियुक्तः श	विष्णुः १६१०	अनुक्तद्रव्या	” ”	अनुश्रुत्य तु	” ”
*अनियुक्तश	” ”	अनुक्तानां द्वि	” ६१०	अनुस्मृतिः कृ	प्रजा. ८९९
अनियुक्तस्तु	कात्या. ८०६	*अनुक्तानां हि	” ”	*अनुस्मृतिः कृ	” ”
अनियुक्ता तु	नार. ११०१,	अनुक्रमत्र	नार. १०९५	अनुहाय त	वेदाः १४६४,
	१४०२	*अनुक्रमात्तु	” ”		१६००
अनियुक्ताया	वसि. १०२२,	अनुगृहीत	कौ. १६८२	*अनूढानां क	विष्णुः १४१६
	१२७२	अनुगृणाति	नार. १९३६	*अनूढानां च	” ”
अनियुक्ता मु	मनुः १३९५	अनुच्छिद्यं तु	लहा. १९७५	अनूढानां तु	” ”
*अनिरुद्धा य	कात्या. ९५९	*अनुज्ञया त	नार. १०९५	*अनूढानां स्व	” ”
अनिर्गते द	बृह. ६५३	अनुज्ञया व	” ”	अनूढानाम्	” ”
अनिर्देशाहा	मनुः ९११	अनुज्ञातक	कौ. १६७८	*अनुकथभाज	नार. १३४७
अनिर्दिष्टं च	कात्या. ६५७	अनुज्ञाता त्व	भा. १२८६	अनुक्षरा ऋ	वेदाः ९८२
अनिर्दिष्टं तु	नार. ७६४	अनुज्ञातेऽनु	आप. १६६४	अनुष्णा अस्मि	” ६०२
* ” ”	” १९१२	अनुज्ञातो गु	शंखः १०२४	अनुष्णा गृहा	” ६०४
अनिर्दिष्टे	कौ. १६७३	अनुत्पन्नप्र	नार. ११०१	अनुत्तं तु व	मनुः १९५५;
अनिर्दिष्टस्तु	नार. १९१२	अनुदकमु	कौ. १६१९		अपु. १९६२
*अनिर्दिष्टाच्च	कात्या. ६५७	अनुद्दिष्टं तु	नार. ७६४	अनुत्तं सत्य	भा. १०३२
*अनिर्दिष्टो धा	बृह. ७८५	अनुनोऽस्यां पृ	वेदाः ११४४	अनुत्तं स्त्री अ	वेदाः ९९५
अनिर्दिष्टो वा	” ”	अनुपघ्नन्	विष्णुः १२०५,	*अनुत्ताख्यमे	कात्या. १७९२
*अनिर्मुक्तस्य	मनुः ६३८	१२१२; भा. १९८४	मनुः १२१२	अनुत्ताख्यान	” ”
अनिर्वृतं नि	” १०६५	* ” ”	” ७६०;	अनुत्तान्मे भ	भा. १०२८
*अनिर्वृत्तं नि	” ”	अनुपस्थाप	” ७६०;	अनुत्तान्मोक्ष्य	” ”
*अनिर्वृत्तं नि	” ”		कात्या. ७६७	अनुत्ताभिर्शं	हारी. १७६९

*अनृताभिर्षा	हारी. १७९४	*अन्तरेण त	याज्ञ. १६३५	अन्यं वृणीष्व	भा. ८१८
अनृतावृतु	मनुः १०५९	*अन्तरे तु त	" "	*अन्यक्षेत्रे तु	कात्या. ९६०
अनृते तु पृ	याज्ञ. ९४१	*अन्तरेव त	" "	" "	प्रजा. ९६१
अनृतेऽपि हि	भा. १०३१	अन्तरे वा मृ	कौ. ७३६	अन्यक्षेत्रेषु	कात्या. ९६०
अनृते या फ	" १९६३	*अन्तर्गृहव	बृह. ७६५	अन्यक्षेत्रोप	नार. ९४६
अनेकदोष	कात्या. १११०	अन्तर्गृहे व	" ७६४	अन्यगोत्राय	स्मृत्य. १११८
अनेकधा कृ	बृह. ११०९,	२ अन्तर्धनं च+	प्रजा. १५६१	अन्यग्रामात्स	बृह. ९५१
	१३४९	*अन्तर्धनं तु	" "	अन्यग्रामोत्त	भार. ९००
अनेकधा ते	" ८३४	अन्तर्धनम	कौ. १६८१	Xअन्यतरः सं	नि. १२५४
*अनेकधा त्व	" "	अन्तर्वैद्यां तु	नार. १०९८	अन्यतरादा	कौ. ७३७
अनेकपितृ	याज्ञ. १२००;	अन्तर्वैद्यामृ	कौ. १०३४	अन्यतराभा	आप. १०१७;
	विष्णुः १२८०	अन्तर्वैदमन्य	बृह. १८३२	कौ. १०३४,	१४१०
अनेकानि स	मनुः १०६२	अन्तिमा स्वैरि	नार. ७०२	Xअन्यतरोऽर्द्ध	नि. १२५४
अनेकार्थाभि	नार ७४९	अन्तेवासी गु	याज्ञ. ८२४	*अन्यत्तु ब्राह्म	नार. १५१२
अनेकेभ्योऽपि	कात्या. ११०९	*अन्तेवासी वा	आप. १४६६	*अन्यत्र करा	" १९४०
अनेके यस्य	बृह. १५८८	अन्तेवासी स	नार. ८२८	अन्यत्र क्षेत्र	" "
अनेकमूका	हार्गि. ११९५	अन्तेवास्यन	आप. १९७३	अन्यत्र गोघ्न	भा. १२८७
*अनेन कर्म	मनुः ७७६	अन्यजातिर्द्वि	अपु. १८३५	*अन्यत्र जाम	सुम. १६५३
" "	बृह. १९४१	अन्यवृद्धौ प्र	विष्णुः ६३६	अन्यत्र दीव्य	भा. १२८६
अनेन किं न	वृव. ६७७	अन्ययागमने	" १८४६	अन्यत्र नैनि	कौ. १९०४
*अनेन क्रम	मनुः ७७६	अन्यथाभिगम	याज्ञ. १८७४	अन्यत्र ब्राह्म	" १६७४
अनेन क्रमे	विष्णुः १२४१	अन्धः शत्रुगृ	स्कन्द. १९६५	अन्यत्र श्रेषो	नार. १५१२;
अनेन तु वि	मनुः १२९४	अन्धः स्यादन्ध	भा. १९८३	अन्यत्र मिथु	वसि. १९२०
अनेन नारी	" १०६४	अन्धजडक्री	बौधा. १३८७	अन्यत्र राज	कौ. १६७३
अनेन विधि	" ७५९,	अन्धमूकव	आप. १६६७	अन्यत्र रज	वेदाः १०१०
	७७६, १०७५, १७२७,	अन्धादिपु श	व्यासः ८०६	*अन्यत्र राज	विष्णुः १६०९
	१९०७; याज्ञ. ७७९,	*अन्धोऽचिकित्स	याज्ञ. १३९८	अन्यत्र राजा	" "
	१०८९; कात्या. ८०५,	अन्धोऽचिकित्स्य	" "	" "	१६७१
	१९४१	अन्धो जडः पी	मनुः १७२७,	अन्यत्र संप्र	वसि. १०२२
अनेन शाधि	बौधा. १६६७	अन्नं पानं च	१९२७	*अन्यत्र संस्था	" "
अनेनसमे	वेदाः १५९४,	अन्नं भुञ्जीत	भा. १२४४	अन्यत्रातता	बौधा. १६०७
	१६५६	अन्नं यो ब्रह्म	देवी. १९४३	अन्यत्रापि व	विष्णुः १६०९
अनेन सर्व	नार. ९१६	अन्नं ह प्राणः	वेदाः १४६४,	अन्यत्रापि शू	गौत. १६६०
अनेना भव	" १७५१;		१६००	अन्यथा कर्म	कौ. १६८६
	भा. १९६३, १९६४	अन्नपानम	" १००५,	अन्यथा कारि	कात्या. ६३१
अनेनाधेण	कौ. ९२८	अन्नप्रदाता	१२६०	अन्यथा क्रिय	बृह. ७३४
अनेनैव क्र	स्मृत्य. १३७३	अन्नमावस	वेदाः १८९७	अन्यथा चैत्क	" ८९६
अनेनैव गृ	नार. ९४६	*अन्नाकालभृ	नार. ८३०,	*अन्यथा तु न	" "
*अनेनैव प्र	" १६४२		८३१	अन्यथा तु भ	" "
अनो मनस्म	वेदाः १०००	*अन्नाच्छादन	कात्या. १४५७	*अन्यथा तुल्य	कात्या. १७९२
अन्तः कृणुष्व	" ९९७	अन्नादे भ्रूण	आप. १६६६;	अन्यथा त्वल्प	" "
अन्तःकोशमि	" ९९६	वसि. १६६८; मनुः १७०३;	शंखः १७६२	*अन्यथा द्विगु	व्यासः ७८९
अन्तकः पव	भा. १०३२	वृह. १५२०		*अन्यथा न तु	कात्या. ८०४
अन्तमाजो वै	वेदाः १००५			अन्यथा न प्र	" "
अन्तरं तु त	स्कन्द. १९६५				
अन्तरे च त	याज्ञ. १६३५				

अन्यथा न भ	बृह.	९५१
अन्यथा नश्य	हारी.	६३६
* " " "	कात्या.	६५८
अन्यथा निक्षे	कौ.	७३७
अन्यथा निचि	"	१६७८
अन्यथा पूर्वः	"	९३२
*अन्यथा प्राति	याज्ञ.	१८७६
अन्यथा यथो	कौ.	१६२१
अन्यथा राज	भा.	१०३३
अन्यथा वा नि	कौ.	७३५
अन्यथा शास्त्र	नार.	११५५
अन्यथा स्तेय	कौ.	१६८४
अन्यथा हिंसा	"	१८५०
अन्यदीया तु	कात्या.	८३९
अन्यदुत्तं जा	मनु.	१०७१
अन्यद्रव्यव्य	नार.	७४७
अन्यप्रकारा	"	१९४०
अन्यमुद्दिश्य	मत्स्य.	८५५
अन्यमूषु त्वं	वेदाः	८५७, ९७८, १८३६
अन्यवर्णस्त्री	शंख.	१२४३
अन्यशास्त्रोद्भू	वसि.	१२७८
अन्यशोणितो	कौ.	१८४९
अन्यसंज्ञानि	कात्या.	१७९१
*अन्यसंज्ञानु	भा.	"
अन्यसंज्ञां ग	मनु.	१०३१
*अन्यस्मिंश्च नि	मनु.	१०६६
*अन्यस्मिन् वि	"	"
अन्यस्मिन् हि	"	"
अन्यस्मै विधि	बौधा.	१०१९;
	वसि.	१०२१
अन्यस्यां यो म	नार.	१०९५
अन्यस्या गर्भे	वेदाः	१२५७
अन्यस्यापि ज	वारा.	१०७६
अन्यस्यै वै प्र	वेदाः	१५९६
अन्यस्वमन्य	संघ.	११४२;
	शुनी.	१९८८
अन्यहस्तात्प	नार.	१७५२;
	कात्या.	१७६२
अन्यहस्ते च	याज्ञ.	८८५
* " " "	नार.	८८८
*अन्यहस्ते तु	याज्ञ.	८८५;
	नार.	८८८
*अन्यहस्तेन	याज्ञ.	८८५
अन्यां चेद्दर्श	मनु.	८८१
अन्या किल त्वां	वेदाः	९७८,

अन्यापदेश	नार.	१७८७
अन्यामिच्छ पि	वेदाः	९८२
अन्यामिच्छ प्र	"	"
अन्यायच्छन्न	नार.	९१६
अन्यायवादि	बृह.	१७५९
अन्यायोपात्त	श्रुम.	१७६६
*अन्या वो अन्या	वेदाः	८५७
अन्यासां चैव	उश.	१११३
*अन्याहृतादि	बृह.	७२५
अन्यनभावे	शंख.	१६७२
अन्ये जायां प	वेदाः	१८९४
अन्ये त्वाहुर	बृह.	१३४८
अन्येन प्रज्जा	गौत.	८१५
अन्येन मत्प्र	वेदाः	९७८,
		१८३६
अन्येन मदा	"	९७७,
		१८३६
*अन्येनानुम	बौधा.	१२६९
*अन्येनापह	याज्ञ.	१५७२
अन्येऽपि शङ्क	"	१७४१
*अन्येऽपि शङ्कि	"	"
अन्ये वा स्वप्र	कौ.	७७२
अन्येषां चैव	नार.	६२६;
	मनु.	१७१८
*अन्येषां त्वा प्र	वसि.	१३८९
अन्येषां लग्न	बृह.	७८६
अन्येषामपि	भा.	१२८६;
	बौधा.	१६६७
*अन्येषामेव	मनु.	१७१८
अन्येष्वपरि	"	१७१९
*अन्यैरपि व्य	नार.	१८८१
*अन्यैर्वाऽपि व्य	"	"
अन्यैश्च विवि	"	"
अन्यो अन्यम	वेदाः	९९८
अन्यो अन्यस्मै	"	"
अन्योदर्यस्तु	याज्ञ.	१५४६;
	श्रुया.	१५६२
*अन्योदर्यस्य	याज्ञ.	१५४६
*अन्यो धर्मोऽस्ति	अङ्गि.	१११६
अन्योन्यं त्यज	नार.	१०९९
अन्योन्यं नाभि	भा.	८६१
अन्योन्यं परि	बृह.	१९१३
अन्योन्यगुण	मनु.	१९३०
अन्योन्यचक्षू	बृह.	१८८५
*अन्योन्यपरि	"	१९१३

*अन्योन्यमनु	बृह.	१८८५	
अन्योन्यस्याव्य	मनु.	१०५४	
अन्योन्यापह	याज्ञ.	१५७२;	
	कात्या.	१५७४	
*अन्योन्यापाह	याज्ञ.	१५७२	
अन्योन्यार्थस्य	श्रुव.	६७७	
*अन्योऽपि शङ्क	याज्ञ.	१७४१	
अन्योऽप्यथ न	भा.	१२८६	
*अन्योऽयसति	नार.	७८२	
अन्यो यदि द	कात्या.	१५२३	
अन्यो वाऽसति	नार.	७८२	
*अन्यवे सति	याज्ञ.	७९६	
अन्वर्तिता व	वेदाः	१८३८	
*अन्वादेयं च	मनु.	१४३९	
*अन्वाधानादि	शौन.	१३६३	
अन्वाधेयं च	मनु.	१४३८	
अन्वाधेयं त	कात्या.	१४५३	
*अन्वाधेयं तु	मनु.	१४३९;	
	कात्या.	१४५३	
अन्वारूढा जी	बृह.	११०७	
अन्वाहितं च	दक्ष.	८०७	
अन्वाहितं या	नार.	७९८	
अन्वाहितादि	बृह.	७२५	
अन्वाहिते या	"	७५२	
*अन्वेक्षणं चा	आप.	८४२	
अपकर्षन्ति	व्यास.	१७६४	
अपकारकिं	कात्या.	१४५७	
अपकारक्ष	"	६७३	
*अपकारप	"	१४५७	
*अपकुर्य च	नार.	१७८८	
अपघ्नन्नेषि	वेदाः	९७५	
अपघ्नन् प	"	१५९४	
*अपचारकिं	कात्या.	१४५७	
Xअपततं भ	नि.	१२५३	
अपतत्रसि	भा.	८६०	
अपतिरप	गौत.	१०१२	
अपतानां तु	भा.	१०२६,	
		१३९०	
अपत्यं कर्म	"	१२८३	
Xअपत्यं कस्मा	नि.	१२५३	
अपत्यं गुण	भा.	१२८४	
अपत्यं जड	गौत.	१३८६	
अपत्यं धर्म	भा.	१०३३,	
	१२८४;	मनु.	१०५२
अपत्यं नाम	भा.	१२८४	
*अपत्यं ध्रातु	मनु.	१३१८	

अपत्यमन	भा. १२८४	*अपालकायाः	विष्णुः ९०५	अपुत्रस्य ध	विष्णुः १४७०
अपत्यमुखाः	नार. ११०२	*अपालान्ता वि	मह्यः ९११	अपुत्रस्य प	व्यासः १५३४
*अपत्यलोभा	देव. १११२	*अपालान्ता सं	" "	अपुत्रस्य पि	बृह. १३६२
अपत्यलोमा	मनुः १०६३	अपालायाः स्वा	विष्णुः ९०५	*अपुत्रस्य प्र	बृह. १५६३
अपत्यहेतो	भा. १०३१	*अपालयान्तु	" "	*अपुत्रस्य ध्रा	शंखः १४७१
अपत्यार्थं म	वारा. १३२९	अपाले स्वामि	स्मृत्य. ९२१	अपुत्रस्य मृ	परा. १५२७
अपत्यार्थं स	भा. १९८६	अपास्ताश्च त	भा. १०३३	अपुत्रस्य स्व	शंखः १४७१;
अपत्यार्थं स्त्रि	नार. ११०२	अपास्तत् त	वेदाः १००३	पैठी. १५२७; यमः १५२७	देव. १५२५
अपत्यार्थां श्वे	भा. १२८५	अपास्य. श्रोत्रि	काल्या. १५२३	* " " "	काल्या. १५२१
अपत्येनानृ	" १२८३	अपास्याः केदयं	वेदाः १००४	अपुत्रस्याथ	" "
अपत्योत्पाद	" १२८४	अपि च काठ	वसि. १९७८	*अपुत्रस्यार्य	" "
अपथ्या तु म	दक्षः १११४	*अपि च प्रापि	बौधा. १४६७	*अपुत्रस्यास्य	" "
*अपथ्याऽभि म	" "	अपि ताः संप्र	भा. १०३२	अपुत्रां गुर्वे	याज्ञ. १०८९
अपदेशैश्च	मनुः ७४२	*अपि तान् घा	नार. १८२८	*अपुत्राः क्षत्र	बृह. १५१८
अपपान्त्रित	शंखः १३९०	अपितृका ब	कौ. ११९९	*अपुत्रा चेतस	" १४५०
*अपपान्त्रीकृ	वेदाः ६०२	अपितृद्रव्या	" १५४३	अपुत्रा जात	यमः १११३
अपमित्य धा	" "	अपितृयं गर्भं	विष्णुः १९८३	*अपुत्रा दुहि	वसि. १२७३
अपमित्यम	" "	*अपितृयं तद्ध	काल्या. १४०३	अपुत्रा पति	कौ. १४३०
*अपमूत्रय	मनुः १८०२	अपितृयं द्रवि	" "	अपुत्रापुत्र	उश. १५२६
*अपत्रातित	शंखः १३९०	अपि नः श्वा वि	वसि. १९७८	अपुत्रा प्राणु	यमः १११३
*अपयात्रिते	" "	अपि या निर्न	वारा. १०७५	*अपुत्रा मृत	शौन. १३६३
अपराजयि	वेदाः १८९७	अपि वस्त्राञ्च	ब्रह्म. १३७४	अपुत्रायां मृ	मनुः १२९८
अपराधेषु	आप. १७९५,	अपि वा कर्म	जैमि. ७७०	अपुत्रायाः दु	कौ. १४३०
	१९७३	अपि वा गुण	बौधा. १०१९	अपुत्रायाश्च	स्मृत्य. १४६३;
*अपरिगृही	गौत. १३८६	Xअपि वा धव	नि. १२५७		भा. १९६४
*अपरुद्धासु	याज्ञ. १८७७	अपि विश्वकृ	भा. १०३३	*अपुत्रायास्तु	पार. १४६२
अपरेभ्यस्त्र	नार. ११०५	अपि वृश्च पु	वेदाः ८१०	अपुत्रा योषि	याज्ञ. १४००;
अपरौ दुह्या	वेदाः १००५	*अपि सपेण	नार. ९१८	वृहा. १४०४	काल्या. १४५६,
*अपवक्तुश्च	नार. १७८८	अपीव योषा	वेदाः ९७०	अपुत्रा शय	१५२०; बृम. १५२७
अपविद्धः प	वसि. १२७८	*अपुत्रकस्य	देव. १५२५	*अपुत्राश्च पि	व्यासः १४१४
अपविद्धः स	शंखः १२८३;	अपुत्रको द्वि	शाक. १३५५	*अपुत्रिकस्य	देव. १५२५
	यमः १३५१	*अपुत्रधनं	विष्णुः १४७०	अपुत्री भार्य	भा. १२८५
अपविद्धश्च	ब्रह्म. १३७४	अपुत्रपितृ	काल्या. १५२४	अपुत्रेण तु	ब्रह्म. १३७४
अपविद्धस्त्वे	विष्णुः १२७९	अपुत्रपौत्र	विष्णुः १४७१	अपुत्रेण प	याज्ञ. १३४२
अपव्ययमा	कौ. ८४३	*अपुत्रमृत	परा. १५२७	अपुत्रेण सु	मनुः १३१६;
अपहतं ब्र	वेदाः १६०१	अपुत्रकर्तृस्य	विष्णुः १२४०	बृह. १३४८; यमः १३५२	अत्रिः १३५२
अपहवे तद्	मनुः ७२०	अपुत्रस्त्वङ्ग	वारा. १३२९	अपुत्रेणैव	मनुः १२९४
*अपहवे तु	" "	*अपुत्रस्य अ	पैठी. १५२७	अपुत्रोऽनेन	" १३०५;
अपां प्रचार	शंखः १२०७	*अपुत्रस्य ऋ	विष्णुः १२४०	अपुत्रो ब्राह्म	अनि. १३७४
अपाः सोमम	वेदाः ९७०	अपुत्रस्य ग	गरु. १३७६	अपुत्रो मृत	शौन. १३६३
अपासूहन्	" १००४	" " +	कालि. १३७७	अपुत्रो पुत्र	कालि. १३७७
अपाङ्गप्रक्ष	बृह. १८८५	*अपुत्रस्य च +	बृय. १३५५	अपूर्णं तु प्र	बृह. ६५३
" " +	व्यासः १८८९	* " "	काल्या. १५२१	*अपूर्णोऽपि प्र	" "
*अपाङ्गप्रेष	बृह. १८८५	" "	देव. १५२५	अपो मा प्राप	वेदाः १००४
अपात्रे पात्र	नार. ८००	*अपुत्रस्य जा	पैठी. १५२७		
अपापां लज	भा. १०३०	*अपुत्रस्य तु	देव. १५२५		

अप्यकार्यश	मनुः ११९४	*अप्रवृत्ती तु	नारदः १११००	अब्राह्मणाश्व	भा. ८१९
अप्यन्योन्वम् प्र	भा. १०६२	अप्रवृत्ती स्म	” ” ;	*अब्राह्मणोपा	गौत. १९४८
अप्यहीनक	गौत. १६६०	अप्रशस्तस्त्वु	देव. १११२	अब्राह्मणोऽप्या	” ”
*अप्रकाशाश्च	नार. १७४६	अप्रसन्नापि	विष्णुः १३९०	अब्राह्मणो ब्रा	शंखः १६७२
अप्रकाशास्तु	” ”	अप्रसूतां प्र	कत्या. ७१४	*अब्राह्मणोऽप्या	मौत. १९४८
*अप्रजःस्त्रीध	याज्ञ. १४४५	अप्रसूता च	भा. १०३०	*अभक्षणे प्र	हारी. ६६१
अप्रजस्त्रीध	” ”	अप्रसूता तु	देव. १११२	अभक्ष्यभक्ष्ये	अपु. १६५४
अप्रजस्य म	भा. १२८३	अप्राणिभिर्य	नार. ११००	अभक्ष्यमथ	मनुः १६२८
अप्रजां दश	बौधा. १०२०	अप्राप्तव्यव	मनुः १९०५	*अभक्ष्यस्य चा	विष्णुः १६११
अप्रजां नव	हारी. १०१६	कौ. ११९९, १९५०;	नार. ६९५;	अभक्ष्यस्यावि	” ”
* ” ”	बौधा. १०२०	कात्या. १२०१; याज्ञ. १६४०	मनुः १०४१	अभक्ष्येण द्वि	वृह. १७८९
*अप्रजाः सन्तु	वसि. १२७१	अप्राप्तमपि	कात्या. ७५५	अभक्ष्येण ब्रा	विष्णुः १६१०
अप्रजाः सन्त्व	” ”	*अप्राप्तेऽपि स	” ”	*अभक्ष्येदूष	याज्ञ. १६३६
*अप्रजा चेत्स	वृह. १४५०	*अप्राप्तेऽर्थकि	” ”	अभयवन	कौ. ९०६
अप्रजाता वि	वसि. १०२२	*अप्राप्तेऽर्थे कृ	” ”	*अभयस्य तु	मनुः १७००
* ” ”	” ”	अप्राप्तेऽर्थे कि	” ”	अभये प्रत्य	” ”
*अप्रजायां मृ	मनुः १२९८	अप्राप्ते वै स	” ”	अभर्तुकभ्रा	हारी. ६६१
अप्रजायां ह	देव. १४६२	अप्रियं च हि	” ”	अभत्रदुःख	अनि. १९४३
अप्रजायाम	मनुः १४३९;	*अप्रियं चास्य	भा. १०२९	अभावयस्त	भा. ८४०
याज्ञ. १४४४; यमः १४६२;	वृका. १४६३	अप्रियं प्रिय	कात्या. १६४९	अभावयस्त	वृह. ७६५
* ” ”	मनुः १४४०	अप्रियशीलां	भा. १०३२	*अभावेऽशह	कात्या. १५६०
अप्रजा विध	प्रजा. १३५०	अप्रियस्य च	शंखः १०२४	*अभावे च दु	नार. १५१२
अप्रजास्ता वि	वसि. १८४६	*अप्रियस्य तु	कात्या. १६४९,	अभावे ज्ञात	याज्ञ. १०८३
*अप्रजास्त्रीध	याज्ञ. १४४५	अप्रियोक्तिस्ता	१९४२	अभावे ज्ञातृ	” ९४१
अप्रज्ञायमा	वसि. १०४९	अप्सरसः स	” १६४९	*अभावे ज्ञान	” ”
अप्रतिवादि	वेदाः ८१३,	*अप्सु जलूका	वृह. १७८८	अभावे तद	कात्या. १४५९
अप्रतिविहि	१००५	अबन्ध्यं यश्च	वसि. १०२१	अभावे तु दु	नार. १५१२
अप्रतीकारे	कौ. १०३९	*अबन्ध्यं यस्तु	याज्ञ. १६४०	*अभावे त्वन	विष्णुः १०२३
अप्रत्ता चेत्स	” ९३०	अबन्धके स्या	” ”	*अभावे दुहि	नार. १४४९,
अप्रत्ता दुहि	वृह. १४५०	*अबन्ध्यं यश्च	वृहा. ७३१	अभावे पूर्व	१५१२
अप्रत्तायास्तु	वसि. १२७३	अबन्धेके द	याज्ञ. १६४०	अभावेऽर्थह	कालि. १३७७
अप्रदाता नि	पार. १४६२	अबीजविक्र	वेदाः ६०३,	अभिकुद्धाव	कात्या. १५६०
अप्रदाता नि	कौ. १९८६	अबुद्धिपूर्व	६०६	*अभिगन्ताऽसि	वेदाः १७९३
अप्रपन्नाऽपि	कात्या. ७१४	*अब्दादूर्ध्वं तु	मनुः १७०५,	अभिगन्ताऽस्मि	याज्ञ. १०८०
अप्रमत्ता च	भा. १०२८	अब्दान्मण्यादि	१९३०	अभिगम्य प	” १७८०
अप्रमत्ता र	आप. १२६७;	अब्राह्मणं तु	आप. १८४३	अभि गावो अ	भा. १०२६,
अप्रमत्ता स	बौधा. १२७१	अब्राह्मणः सं	वृह. १९६२	अभिघाते त	१३९०
अप्रमत्तो र	भा. १०२८	अब्राह्मण आ	विष्णुः ८९१	अभिचारं च	वेदाः ९७५
अप्रमादं पु	पैठी. १११५	अब्राह्मणस्य	भा. १२४३	*अभिचारेषु	याज्ञ. १८२१
अप्रमोदात्पु	भा. १०२९	अब्राह्मणस्तु	मनुः १८५६	अभिचारेषु	मत्स्य. १६५५
अप्रयच्छस्त	मनुः १०५३	अब्राह्मणस्तु	गौत. १९४८	अभिजिघ्रन्ती	” ”
अप्रयच्छस्त	नार. ८५१	अब्राह्मणस्तु	बौधा. १८४५,	वेदाः १६३१,	” ”
अप्रयच्छन् दौ	गौत. १०१२	अब्राह्मणस्तु	१९४९	१९३०	” ”
अप्रयच्छन् पि	वृह. ११०६	अब्राह्मणाद	मनुः १९७४	१९३०	वेदाः ९६९
अप्रयच्छन् स	याज्ञ. १०७८				

अभिज्ञानेन	कौ.	७३७	*अभ्याघाते तु	नार.	१७५६	अमृत्युर्ह वा	वेदा:	१६०१
अभिज्ञानैश्च	नार.	९४५	अभ्याघातेषु	मनु:	१६९८,	अमेध्यं शोध	कात्या.	९५९
अभिज्ञाऽस्मि य	वारा.	१०७७	१९२९; नार.	१७५६	अमेध्यपाणिं	याज्ञ.	१८१४	
अभि तिष्ठामि	वेदा:	९९९	*अभ्यादद्युश्च	मनु:	१८६५	अमेध्यो वा ए	वेदा:	७९१
*अभि तेऽर्थां स	”	९९०	अभ्यादध्युश्च	”	”	अमोक्षो धर्म	कौ.	१०३६
अभिज्ञास उ	आप.	१७९५,	अभ्यावर्तां च्वा	वेदा:	८११	अमोक्ष्या भर्तु	”	”
		१९७४	अभ्युपगम्य	बौधा.	१२६८	अम्बष्टोऽत्रौ त	नार.	११०५
अभि त्वा मनु	वेदा:	९९७	अभ्युपेताद्	नार.	६९८	अम्बष्टो माग	”	”
अभि त्वा योष	”	९७५	*अभ्युपेत् च	”	८२४	*अम्बुवाताह	मनु:	१०७४
अभि द्वितीयां	”	१००५	अभ्युपेत् तु	”	”	अम्बे अम्बिके	वेदा:	८४१
अभि नः सुष्ठु	”	१००६	अभ्रातर इ	वेदा:	९९६,	अयं त्वनन्ति	भा.	१९८४
*अभिज्ञदोष	बृह.	१७५८	अभ्रातरो न	”	१७०	अयं द्विजैर्हि	मनु:	१०६८
अभि प्रवन्त	वेदा:	९७१	अभ्रातृकां प्र	वसि.	१२७३;	अयं धर्मान्	भा.	८१९
अभिभूरस्ये	”	१८९६,	Xअभ्रातृका इ	मनु:	१२७४	अयं भारस्त्व	वेदा:	१९८०
		१८९७	अभ्रातृका पुं	नि.	१२५९	अयं गोनिश्च	शुनी.	८५६
अभियाति प	नार.	१९३६	*अभ्रातृका हि	वसि.	१२७२	अयं राजा द	वेदा:	९७०
अभियोक्ता ध	कात्या.	७६७	Xअभ्रातृकेव	”	”	अयःसंदान	वारा.	१३२९
अभियोगे गू	कौ.	१६८२	अभ्रातृको ह	नि.	१२५५	अयःसंदान	कात्या.	१७६२
अभि वर्धतां	वेदा:	९९९	अभ्रातृर्णो व	याज्ञ.	१३३८	*अयःसंधान	”	”
अभिवाद्याऽभ्य	भा.	१२८६	Xअभ्रातृमती	वेदा:	१००१	अयज्ञिया वै	वेदा:	१००५
अभिशास्तस्य	स्कन्द.	१९६६	अभ्रातेव पुं	वेदा:	१२५४	अयज्ञो वा ए	”	१००६
अभिशास्यमा	वेदा:	१५९५	*अभि्रि वोभय	मनु:	१७०२	अयज्वनां तु	मनु:	१७२७
अभिशापाद् गु	नार.	१०९४	अमतेनैव	कात्या.	७११	*अथशास्त्र	नार.	११५५
*अभिषज्य तु	मनु:	१८६७	*अमनुष्यकृ	याज्ञ.	१८१९	अयमुक्तो वि	मनु:	१९०५
Xअभिषहमा	नि.	१२५४	अमाजुरश्चि	वेदा:	९७९	अयमेमि वि	वेदा:	८१०
अभिषय तु	मनु:	१८६७	अमाजूरिव	”	१४१५,	अयाजिकं तु	मनु:	१९६९
अभिषेकं क	वारा.	१०७६	अमात्यः प्राङ्	अपु.	१९६९	अयुक्तं चैव	कात्या.	८७६
अभिषेक्तुका	भा.	१३९१	अमात्यानां च	संव.	१९४३	*अयुक्तं तत्र	”	”
अभिसंधिमा	गौत.	१२६२	अमानुषप्रा	कौ.	१६२१	अयुक्तं शप	याज्ञ.	१६३४
*अभिसय तु	मनु:	१८६७	अमानुषेषु	मनु:	१६९९,	अयुक्तं साह	नार.	१६४४
अभिहराणि	वेदा:	१८९७	अमावास्या च	वेदा:	८४२	*अयुक्तशप	याज्ञ.	१६३४
*अभीषणेन	कात्या.	१८३३	अमितस्य प्र	शुनी.	१११९	अयुक्ते कार	कात्या.	७११
अमुक्तपूर्वा	नार.	१९७८	अमितस्य हि	वारा.	१०७७	अयुक्तं कर्म	विष्णु:	१६१०
अभूतं गोपा	वेदा:	९८१,	अमी ये सुभ	वेदा:	६०५	अयुक्तं क्रम	नार.	८५१
		१००१	अमुक्तहस्त	विष्णु:	१०२३	अयोनौ गच्छ	याज्ञ.	१८७९
अभूतं वा प	कौ.	९२६	अमू च मां च	वेदा:	९९७	अयोनौ यः स	नार.	८५१
अभूतिरेषा	भा.	१९८५	*अमू ये दिवि	”	६०५	*अयोनौ वाऽभि	”	”
*अभूतैरथ	कात्या.	१७९१	अमूर्या यन्ति	”	९९६,	*अयोनौ वा स	”	”
अभूतैर्वाथ	”	”	अमृत दत्त	”	१२५९	अरं दासो न	वेदा:	८१०
अभूम यज्ञि	वेदा:	१००४	अमृत्युर्वा अ	कात्या.	१७९१	अरक्तमन	भा.	१०३३
अभोगभुक्तिः	कात्या.	९५४		वेदा:	११५९	*अरक्षवांश्च	कात्या.	१७६२
*अभोगे भुक्तिः	”	”		”	१६०२	अरक्षमाणः	भा.	१०३१
अभ्यङ्क्ते तस्यै	वेदा:	९९२		”	”	अरक्षितां गृ	मनु:	१०४८
अभ्यनुजात	बृह.	१९१३		”	”	अरक्षितारं	”	१७०१
अभ्यन्तरकृ	कौ.	१६८५		”	”	अरक्षितारं	”	”
अभ्यागच्छद्दि	भा.	१२८४		”	”	अरजांति च	भा.	१०२८

✕अरणस्य रे	नि.	१२५३
अरण्यपशु	विष्णुः	१७९७
अग्निद्वय	कात्या.	९५९
अराजकाः प्र	भा.	८६०
*अराजदैव	कात्या.	७५३;
	याज्ञ.	८४६
अराजदैवि	कात्या.	७५३;
	याज्ञ.	८४६
अरावाणो वा	वेदाः	१५९४
अरिक्थभाज	नार.	१३४७;
	शंखः	१३९०
अग्निं यत्कि	वेदाः	१०११
अग्निं स	”	१००४
अग्निं विजि	भा.	८६१
अग्निमुप	मत्स्यः	१६५५
* ” ”	मनुः	१६९८
अरुनुदः सू	बृह.	८७४
अरुन्धतीव	भा.	१०२८
*अरुणं रूप	मनुः	१०४८
अरुणस्थान	बृह.	१६४८
अरुणतने	कौ.	७३७
अरुणक्षेप	याज्ञ.	७७८
अरुणशाद	विष्णुः	८७८
*अरुणेश्वर	नार.	८८७
अरुणेश्वर	”	”
*अरुणेश्वर	”	”
*अरुणस्य वृद्धि	याज्ञ.	१७३०
*अरुणस्य वृद्धि	व्यासः	१७६३
*अरुणस्य हानि	याज्ञ.	१७३०
*अरुणस्य हानौ	”	”
अरुणस्य न्हासं	”	”
*अरुणस्य न्हासे	”	”
*अरुणान्तेदप	नार.	८८७
*अरुणान्तेदेव	”	”
*अरुणाध्वर	बृह.	१७५८
अरुणानुग्रह	याज्ञ.	१७३२
*अरुणानुग्रह	”	”
अरुणाक्रोशाति	”	१६३४
*अरुणाक्षपाति	”	”
*अर्थं प्रक्षेप	”	७७८
अर्थकार्यं पु	भा.	१०२९
अर्थदानम	सुम.	९००
अर्थदानम	कौ.	७९४
*अर्थदानैर्म	नार.	१७५५
*अर्थधर्मप	शंखः	११४८
अर्थधर्मयो	”	”

अर्थप्रत्यय	भार.	६६०;
	मरी.	”
*अर्थमार्गेण	कात्या.	७५३
अर्थमिद्धा उ	वेदाः	९६४
*अर्थगस्त्वाग	बृह.	१५६९
*अर्थसग्राम	ब्रह्म.	१३७४
अर्थस्य वृद्धि	व्यासः	१७६३
अर्थस्य संग्र	मनुः	१०४७
*अर्थस्य न्हासं	याज्ञ.	१७३०
अर्थाः प्रत्यव	भा.	८६१
*अर्थाच्चेदव	नार.	८८७
अर्थानां भृगि	”	१९३९
*अर्थानां मार्ग	”	६२५
अर्थाध्ववाधि	भा.	८६१
*अर्थानां भृगि	नार.	१९३९
अर्थिप्रत्यर्थि	”	९४४
अर्थेन च स	जैमि.	१४२४
अर्थेऽपव्यय	मनुः	७१९
*अर्थे पैताम	विष्णुः	११७५
*अर्थे विवद	मनुः	७१९
अर्थेऽविशेषि	विष्णुः	६६२;
	नार.	६७०
अर्थेष्वधिकृ	”	८२८
अर्थेष्वकाराः	कौ.	१६७३
*अर्थे त्रयोद	याज्ञ.	९१२
अर्थे द्वयोर	बृह.	७६६;
	कात्या.	७३८
*अर्थे द्वयोरु	बृह.	७६६
अर्थे भार्या म	भा.	१०२६
अर्थे वा राज	शुनी.	१७६७
अर्थे हरति	भा.	१९६३,
	नार.	१९६४
अर्थक्षयात्	नार.	१७४८
अर्थत्रयोद	याज्ञ.	९१२
अर्थपादक	अपु.	१८३५
अर्थपादोन	अनि.	१९६८
अर्थभाप्रक्ष	मनुः	१९५७
अर्थाध्वमेपु	याज्ञ.	१७८०
अर्थाधिके क	कात्या.	८९८
अर्थाधिकेन	वृका.	९०१
अर्थाधिक्ये क	व्यासः	८९९
अर्थाध्वरं च	बृह.	१७५८
अर्थाध्वमेपु	याज्ञ.	१७८०
अर्थाध्वमेपु	वेदाः	९९४,
अर्थाध्वमेपु	१००७	
*अर्थाध्वमेपु	कात्या.	८५४

अर्थाध्वमेपु	वेदाः	९०३
अर्थाध्वमेपु	”	११५८
*अर्थाध्वमेपु	नार.	८८७
अर्थाध्वमेपु	मनुः	१९५३;
अर्थाध्वमेपु	अपु.	१९६२
अर्थाध्वमेपु	कात्या.	८९८
*अर्थाध्वमेपु	मनुः	१९५३
”	याज्ञ.	१९५९
अर्थाध्वमेपु	भा.	१३९१
अर्थाध्वमेपु	वेदाः	८११
अर्थाध्वमेपु	मनुः	१६२८.
अर्थाध्वमेपु	”	१९२७
अर्थाध्वमेपु	”	१०४२
अर्थाध्वमेपु	आप.	१४१५
अर्थाध्वमेपु	याज्ञ.	१८७५
अर्थाध्वमेपु	भा.	१०२९
अर्थाध्वमेपु	कौ.	८६३
अर्थाध्वमेपु	भा.	१०३२
अर्थाध्वमेपु	कालि.	१३७७
अर्थाध्वमेपु	अनि.	१११८
अर्थाध्वमेपु	भा.	१२४३
अर्थाध्वमेपु	व्यासः	१७६५
अर्थाध्वमेपु	बृह.	१७५९
अर्थाध्वमेपु	व्यासः	१७६५
*अर्थाध्वमेपु	कौ.	१९८६
अर्थाध्वमेपु	वारा.	१०७६
*अर्थाध्वमेपु	कात्या.	७५५
अर्थाध्वमेपु	यमः	१७६६
*अर्थाध्वमेपु	मनुः	१७१९
अर्थाध्वमेपु	भा.	१२८६
*अर्थाध्वमेपु	नार.	१७५५
*अर्थाध्वमेपु	”	१७८८
अर्थाध्वमेपु	कात्या.	८९८
अर्थाध्वमेपु	भार.	९७०
अर्थाध्वमेपु	सुम.	९००
अर्थाध्वमेपु	नार.	१७८८
*अर्थाध्वमेपु	”	१८२४
अर्थाध्वमेपु	कौ.	१७९९
*अर्थाध्वमेपु	नार.	१८२४
अर्थाध्वमेपु	”	”
*अर्थाध्वमेपु	याज्ञ.	१८२१
अर्थाध्वमेपु	नार.	१७५५
*अर्थाध्वमेपु	”	”
अर्थाध्वमेपु	वेदाः	९९९
अर्थाध्वमेपु	”	१००३

अवयामिव	वेदाः	१७०
*अव यामिव	”	१९९
*अवधेनाथ	नार.	८२६
*अवध्यं यस्तु	याज्ञ.	१६४०
अवध्यः सर्वे	भा.	१०६९
अवध्यां स्त्रिय	”	१९७८
अवध्याः स्त्रिय	”	१९६९
अवध्या ब्राह्म	यमः	१६५२
अवध्यास्तु स्त्रि	भा.	१९६९
*अवध्या ब्राह्म	यमः	१६५२
अवध्यां वै ब्रा	बौधा.	१६०६
अवनिष्ठीकृ	मनुः	१८०३
अवनिष्ठीव	”	१८०२
”	”	१८२९
अवमूत्रय	मनुः	१८०२;
”	नार.	१८२०
अवमेहय	मनुः	१८०३
अव राजन्	वेदाः	१६५६
अवरुद्धं व	वारा.	१०७७
अवरुद्धासु	याज्ञ.	१८७७
अवरुध्य प	आप.	९०४
अवरोधनं	”	८४२
*अवर्तमान	मनुः	१७०८
अवशर्धाधि	विष्णुः	१७९६
अवशिनः की	आप.	८४२
अवशिष्टं हि	”	१०१८
अवश्यं भर	भा.	८१८
अवश्यं हि ध	”	१२४३
अवश्यकार्याः	नार.	१५८४
अवश्यपोष्य	शुनी.	८५६
*अवष्ठीवय	मनुः	१८०३
अवस्करं ध्र	कौ.	९२६
अवस्करस्थ	नार.	९४६
अवहार्यो भ	मनुः	७५८
अवहीनान् वा	कौ.	८६२
अवानुष्टानु	व्यासः	११११
अवाच्या वै प	भा.	८१८
अवासार्थस्त	कौ.	८६३
अविं वृको य	वेदाः	१९००
अविक्रयं सु	वारा.	१३२९
अविक्रयाणि	नार.	१६४५,
”	”	१९३९
अविज्ञातं तु	कात्या.	८९७
अविज्ञातक	बृह.	७६६;
”	कात्या.	७६८
अविज्ञातानि	मरी.	७९९;

व्यासः	१७६४	
*अविज्ञातवि	”	
अविज्ञातस्था	कात्या.	७६८
अविज्ञातह	याज्ञ.	१६४०
अविज्ञाताथ	बृह.	७६६;
”	कात्या.	७६८
अविज्ञातोप	”	८०५
अविदस्तत्त्व	स्कन्द.	१९६५
अविद्यमाने	बौधा.	१०१९;
”	नार.	११०२, १५८४
*अविद्याः समं	गौत.	१२०४
*आवेद्यानां च	मनुः	१२११
अवेद्यानां तु	”	”
अविद्वान् श्रैव	”	१९३०
अविद्वान् या	कात्या.	१७६१
*अविधानं वि	वृगौ.	१३७१
अविधाय वि	बृम.	१३६२;
”	वृगौ.	१३७१
अविधिनाथ	नार.	८२६
*अविभक्तं वि	देव.	१२०३
अविभक्तं स्था	यमः	१५६१
*अविभक्तध	कात्या.	१५२२
अविभक्तप	स्मृत्य.	१५२९
अविभक्तपि	बृहा.	१९८८
अविभक्तवि	देव.	१२०३
अविभक्ताः पृ	अनि.	१५८९
अविभक्ताः सु	”	”
अविभक्ता ऋ	कात्या.	७१४
अविभक्ता वि	बृह.	८०३;
”	आश्व.	१५८८
* ” ”	नार.	६९०;
”	बृह.	१५८५
*अविभक्ते कु	याज्ञ.	६८२
अविभक्ते ध	कात्या.	१५२२
अविभक्ते नि	”	१२०१
*अविभक्तेऽनु	”	”
*अविभक्ते मृ	”	”
*अविभक्ते सु	”	”
अविभक्तैः कु	याज्ञ.	६८२
अविभक्तैः कृ	विष्णुः	६७९
अविभक्तैश्च	स्मृत्य.	१५८९
अविभज्य पृ	कात्या.	७८८
*अविभागः स	व्यासः	१२३१
*अविभागः स्त्री	गौत.	१२०४
अविभाज्यं स	व्यासः	१२३१;
उश.	१२३२; लहा.	१९८८

अविभाज्ये च	लौगा.	१२३३
*अविभाज्ये तु	”	”
*अविभाव्य स	गौत.	१२०४
अविरोधेन	कात्या.	८७५
अविधान्याय	गौत.	११८२
अविवाह्याः स	नार.	१०९४
अविवीतानां	कौ.	१६२०
अविशेषेण	नार.	११३१,
”	१६४३; वेदाः	१३८५;
”	विष्णुः	१९८३
”	नि.	१२५५
”	”	१४१५
*अविषय्य तु	मनुः	१८६७
*अविषयां तु	”	”
*अवीक्ष्य बीजं	कात्या.	८३७
अवीरामिव	वेदाः	९८७
अवृत्तिर्कशि	मनुः	१०६०;
”	बृह.	११०७
अवृत्तौ प्राय	गौत.	१६५९
अवेक्ष्य बीजं	कात्या.	८३७
*अवेदयस्तु	मनुः	१९५४
*अवेदयन्	”	”
अवेदयानो	”	”
अवैद्याः समं	गौत.	१२०४
*अवैद्यानां तु	मनुः	१२११
अव्यक्तमेव	शुनी.	७६९
अव्युष्टा इन्नु	वेदाः	५९९
अशक्तः कुत्सि	कौ.	८४४
अशक्तः कौपं	”	१७७२
*अशक्तः प्रेत	नार.	९४८
अशक्तप्रेत	”	”
अशक्तस्तु व	याज्ञ.	१७८१
अशक्तस्तूर्ण	नार.	९१६
अशक्तालस	बृह.	७८४
*अशक्तावभि	नार.	९१६
अशक्तितो न	कात्या.	९६०
अशक्तो दश	विष्णुः	१९२१
अशक्तो बन्ध	कात्या.	७२९
*अशक्तौ बन्ध	”	”
अशक्तौ भेष	नार.	१९३९
अशक्तौ रज्जु	गौत.	८१५,
”	”	१७९४
अशानयापि	वेदाः	१५९६,
”	”	१५९७
*अशानादिभृ	नार.	८२९
अशान्तलाभे	बृह.	६५१

अशासं त्वा वि	वेदाः १८९	अश्वमेधाव	कौ. १६२१	असंभोज्या ह्य	मनुः १६२७
अशासंस्तस्क	मनुः १६९२,	*अश्वस्तननि	मनुः १७२५	असंमोहाथे	कात्या. १९१४
	१९२९	अश्वस्तनवि	" "	*असंसृष्टवि	गौत. १४६५
अशासत् त	नार. १७५१	अश्वस्तुष्टो ग	विष्णुः ९०५	असंसृष्टिवि	" "
अशासनात्तु	बौधा. १६६७	अश्वस्थेव ज	वेदाः १८९४	*असंसृष्टोऽपि	याज्ञ. १५४६
* " "	नार. १७५१	अश्वहर्ता ह	व्यासः १७६५	असंसृष्टयपि	" "
अशासित्वा तु	मनुः १७०२	*अश्वपहर	" "	असंसंस्कृता भ्रा	" " ;
अशान्नविहि	बृह. १९४१	अश्वो यमस्य	वेदाः १९८०	असंसंस्कृताम	बृह. १५८६
अशान्नोक्तेषु	नार. १९३५	अश्वोऽग्रगोघा	विष्णुः १९९७	*असंसंस्कृताश्च	बौधा. १२७०
अशातिभागं	मनुः ६११;	अश्वधा तु भ	भा. १२४४	असंसंस्कृतास्तु	याज्ञ. १४१९
	नार. ६२४	*अश्वपादं हि	मनुः १७२१		" " ;
अशातिभागो	याज्ञ. ६१९;	अश्वमांशाधि	व्यासः ८९९;	*असंसंस्कृते तु	व्यासः १४२२, १५८७
बृह. ६३१;	वृहा. ७३१		स्मृत्य. ९०१	असंसंस्कृतेन	व्यासः ९६१
अशुचयो हि	कौ. ७३७	अश्वशतं सी	शंखः १६७२	*असंसंस्कृतेनां	कात्या. १५२३
अशुचिर्वच	नार. १९४०	अश्वान्गुलम	स्कन्द. १९६७	*असंसंस्कृतेनां	मनुः १७१२
अशुचिहस्ता	कौ. १६७४	अश्वान्विकाधि	अनि. "	*असंस्कृतासु	बृह. ७८४
*अशुद्धं कित	नार. १९११	अश्वपादौ च	मनुः १९०७	असंस्कृतं प्र	भा. १०३३
अशुद्धः कित	" "	*अश्वपादं च	वेदाः १६००	*असति पित	बौधा. ११८३
अशुद्धस्तच्च	कौ. १६८४	अश्वपादं तु	मनुः १७२१	असत्प्रतिप्र	कौ. ७७२
अशुभं कर्म	नार. ८२९	अश्वपादं स्ते	" " ;	असत्प्रलापो	व्यासः ११११
अशुभं दास	" "	*अश्वपादं हि	नार. १७५२	असत्यः सर्व	वारा. १०७६
*अशुल्कोपग	" १३४७	अश्वशीतिस	गौत. १६५६	असत्यशीला	" "
अशुल्कोपन	" ११०२,	*अश्वो तु त्रपु	मनुः १७२१	असत्यामपि	संप्र. १५३०
	१३४७	अश्वो त्रपुणि	यमः १११३	असत्सङ्गे वि	बृह. ११०६
*अशुल्कोपह	" ११०२	अश्वो दश द्वा	याज्ञ. १७३४	असत्सु देव	नार. ७०३,
अशुश्रवाक	बौधा. १०२०	अश्वो पुत्रासो	" "		११०३
अशुश्रवाऽभ्यु	नार. ८२४;	अश्वो मासान्	वसि. १०२२	असत्स्वङ्गजे	बौधा. १४६८
	बृह. ८३४	अश्वो वर्षाभ्यु	वेदाः ९८२	*असत्स्वङ्गेषु	" "
*अशुश्रवामु	नार. ८२५	अश्वो विप्रसु	मनुः १९३०	असद्धर्मस्त्व	भा. १०३२
अशेषतोऽप्या	मनुः १९५६	अश्वो विवाहा	नार. ११००	असद्वा हसि	" १०२८
*अशेषमप्या	संप्र. १५२९	अश्वो संस्कार	देव. १११२	असद्भयात्पू	नार. १७५३
अशेषात्मज	व्यासः ९६१	*अश्वो हि त्रपु	विष्णुः १०२३	*असमर्क्षं स	व्यासः ७८९
अश्मकृटाश्च	मनुः ९३४	अश्वो विवाहा	नार. १०९८	असमप्रदा	विष्णुः ६७९
अश्मनोऽस्थीनि	नार. १८२४	अश्वो संस्कार	स्मृत्य. १४२२	*असमग्न्याव	" "
*अश्मादिभिश्चो	वेदाः ७९२	अश्वो विवाहा	याज्ञ. १७३४	असमज्ञ इ	वारा. १३२९
अश्रद्धयाऽदे	" ९६४	अश्वो विवाहा	कौ. ६७९	असमानप्र	गौत. १०११
अश्रवं हि भू	" ९७३	अश्वो विवाहा	नार. ७४७	असमापतौ	आप. १६०६,
अश्रीर इव	" ९८४	अश्वो विवाहा	मनुः १७११		१६६४
अश्रीरा तनू	" १६०१	*अश्वो विवाहा	नार. ७८१	असमाते तु	कौ. ७७२
अश्रुणि कृप	" ९८४	अश्वो विवाहा	" "	असमाहारि	कात्या. ७६७
*अश्लीला तनू	" १००९	अश्वो विवाहा	" "	असम्यक्कारि	मनुः १६९४,
अश्वं यजमा	" ९९६	अश्वो विवाहा	मनुः १७११		१९२९
अश्वः कनिक	नार. ६९५	अश्वो विवाहा	व्यासः ७६८	*असवर्णः प्र	कात्या. १३५०
अश्वः खरो वृ	शंखः ९०५	अश्वो विवाहा	" १५८७	असवर्णप्र	" "
*अश्वतरग	गौत. ९०४	अश्वो विवाहा	" " ;	*असवर्णाः स	" १३४९
अश्वमीहयो		अश्वो विवाहा	लहा. १९८८	असवर्णा प्रा	कौ. १२२८

*असवर्णात्प्र	कात्या. १३५०	अस्मभ्यामिन्द्र	वेदाः १९००	अहं पितेव	वेदाः ११६०
असवर्णानु	स्मृत्य. १८९१	अस्माकमपि	भा. १२८५	अहं वदामि	,, ९९७
*असवर्णाप्र	कात्या. १३५०	*अस्मात्कार्ये	कात्या. १८८७	अहं विशिष्टः	भा. ८१९
असवर्णास्वा	यमः १८९०	अस्मादकार्ये	,, ,	अहं वि घ्यामि	वेदाः १००१
*असवर्णा तु	कात्या. ८३६	अस्मिन्स्तु लोके	भा. १०२७,	अदत्त्वा भ्रूण	बृह. १६४८
असाक्षिकह	याज्ञ. १८१३		१२८४	अहन्यहन्य	मनुः १९२८
असाक्षिके घा	कौ. १८००	अस्मै कामायो	वेदाः ९९८	अहमग्नि स	वेदाः ९९०
असाक्षिकेषु	स्कन्द. १९६५	अस्य स्तुषा श्व	,, १००६	अहश्च रात्रि	भा. १९६४;
*असाक्षिके ह	याज्ञ. १८१३	*अस्यां जनिष्य	वसि. १२७३		स्कन्द. १९६५
असाक्षिप्रणि	शंखः १६७२	अस्यां यो जाय	,, ,	अहश्च रात्री	वेदाः ८४२
असाधुजन	कात्या. १९१४		मनुः १२९४	अहि शमिनो पि	,, ६०४
असाध्वी या प	हारी. १०१७	*अस्या दशुश्च	,, १८६५	अहितानि च	भा. १०२८
असाध्यथापि	भा. १०३३	अस्यान्यथाक	विष्णुः ८५९	अहिष्यम्	कौ. १०२३
असाध्यस्तु स	,, ,	अस्यापहत	संघ. ११४२;	अहिर्गुणयो	वेदाः १८९७
असारं बाल	कौ. ६६२		शुनी. १९८८	अहते यो ह	अपु. १९६२
*असिं चोभय	मनुः १७०२	*अस्यापि दृष्टं	नार. १८२४	अहोदान् वि	नार. १७५२
असितस्य ते	वेदाः ९९६	*अस्यापमर्त्यं	शंखः १२८२	अहोरात्रसु	मनुः १३९२
असिन्यन्दैः	,, ११२०,	अस्येदं क्रय	कात्या. ८९८	आ अष्टपण	कौ. १६८८
	११५९	*अस्वतन्त्रत	संघ. ११५७	आकरगुल्फ	विष्णुः १९२१
असि सत्य ऋ+	,, ५९९	*अस्वतन्त्रता	विष्णुः १०२३	आकरभयः स	,, १९४३
असिमावरो	कौ. १६२०	*अस्वतन्त्राः पि	शंखः ११४७	आकाङ्क्षते च	भा. १९८५
असुतस्य प्र	बृह. १५१३	अस्वतन्त्राः स्त्रि	मनुः १०४४	आकाङ्क्षताष्ट	देव. १११२
*असुताः स्वपि	व्यासः १४१४	अस्वतन्त्रा घ	गौत. १०१२	*आकाममन	कात्या. ६५५
*असुताश्च पि	,, ,	अस्वतन्त्रा स्त्री	वसि. १९७७	आकाशभूत	,, ६५७
असुतास्तु पि	मनुः १४०८;	अस्वतन्त्रेण	बृह. ८८९	आकुर्वते स	नि. १२५७
	व्यासः १४१४	अस्वतन्त्र्यं प	देव. १११२	*आकृष्टस्तु स	बृह. १८३१
असूयकाय	मनुः १९७४	अस्वातन्त्र्यम	नार. १०९८,	*आक्रन्दनेऽप्य	मनुः १८०७
असूयकाया	वसि. ,		१५५५	आ क्रन्दय घ	वेदाः ९९८
असूयवस्त्व	भा. १२८६	अस्वामिकम	,, ७८२,	आक्रन्दे चाऽप्य	मनुः १८०७
असौ च या न	वेदाः ९२२	,, १९६१	भा. १२८७	*आक्रन्दे वाऽपि	,, ,
असौ मे कामः	,, १००६	अस्वामिकस्य	शुनी. ७६९	*आक्रन्दे वाऽप्य	,, ,
असौ मे जार	,, ,	अस्वामिकेभ्य	मनुः ७६०;	*आक्रन्दे सत्य	,, ,
	१८४०	अस्वामिना कृ	नार. ७६२; यमः ७६९	आक्रमणे	वेदाः ९२४
असौ मे स्मर	,, ९९७	अस्वामिनि या	कौ. १६२१	*आक्रमेण च	नार. ८५१
असौ वा आदि	,, १०१०	अस्वामिप्रति	,, ९२८	आक्रम्य च द्वि	व्यासः १९७६
*अस्कन्धवेद	शंखः १२८१	अस्वामिप्रति	,, ७५७;	*आक्रम्य यद्	,, ,
अस्तं ननक्षे	वेदाः ९८८	अस्वामिविक	कात्या. ७६६	*आकुर्वन् चैव	नार. १७८८
अस्ति ज्यायान्	,, १५९१,		,, ८३९	*आकुर्वस्तु य	बृह. १८३१
	१८९३	अस्वाम्यं तु भ	देव. ११५६	*आकुर्वस्तु स	,, ,
अस्ति वै तव	भा. १२८४	* ,, ,	,, ,	*आक्रोशश्च	,, १७९०
अस्ति वै पत्न्या	वेदाः १००७	अस्वाम्यं हि भ	,, ,	आक्रोशकस्तु	,, ,
अस्तेयमग्न	यमः १७६६	अस्वाम्यनुम	नार. ७६३;	*आक्रोशयन्	मनुः १७७७
अस्थिर त्वा गा	वेदाः १००७		कात्या. ९६०	आक्रोशयिता	विष्णुः १७७०
अहस्ते मभ्ये	,, १६००	अहं गमिष्या	वारा. १०७६	आक्रोशादर्थ	भार. १९७३
अस्पृश्यः काम	विष्णुः १६१०	अहं चाप्यनि	भा. १०२७	आक्रोशाद् दे	कौ. १७७३
अस्पृश्यधूर्ते	कात्या. १८३३	अहं दुर्गं ग	वारा. १०७६	आक्रोशो ब्राह्म	शंखः १७७१

आक्रोष्टैव स	नार.	१७८६
आक्षारयन्	मनुः	१७७७
*आक्षिप्तमोघ	नार.	१०९४
”	”	१०९५
” आक्षिप्तो मोघ	”	१०९४
*आक्षिप्तो निष्ठु	”	१७८५
*आख्यातव्यं च	मनुः	१७२६
आख्यातव्यं तु	”	”
आख्याय प्रोषि	कौ.	१०४०
आगःसु ब्राह्म	मनुः	१६२७
आगच्छत आ	वेदाः	९९९
आगच्छन्त्याश्च	वारा.	१०७७
आगतं तु प	भा.	१०२९
*आगतस्यापि	यम.	८५५
आगधिता प	वेदाः	९६६
आगन्तुकाः क्र	बृह.	७८६
आगमं च प्र	”	९५०
*आगमं चाय	मनुः	१६३०
”	यमः	१६५२
*आगमं निर्ग	मनुः	१७०७
आगमं निर्ग	”	१९२७
आगमं वाप्य	”	१६३०,
”	”	१९२९
*आगमं वाप्यु	”	१६३०;
आगमेनोप	यमः	१६५२
आ गभसंभ	याज्ञ.	७६२
आ घा ता गच्छा	”	१०८९
”	वेदाः	९७७,
”	”	१८३६
आ घा योषेव	”	९६३
आचक्षणेन	मनुः	१७०२;
”	नार.	१७५१
आचक्षीत रा	गौत.	१६६०
आचतुरं वा	वेदाः	१०१०
आ चतुर्थीत्तु	कात्या.	१२०२
आ चतुष्पण	कौ.	१६८८,
”	”	१६८९
आ चत्वारिंश	”	”
आचारहीनः	बृह.	१४०२
आचारायाश्च	वासि.	१९७७
आचार्यं च प्र	मनुः	१६२७
आचार्यं धर्म	शौन.	१३६३
आचार्यः शिक्ष	नार.	८२७
आचार्य ऋत्वि	आप.	१६०६,
”	”	१६६४

आचार्यपत्नीं	याज्ञ.	१८७४	
आचार्यपुत्रः	मनुः	१९७४	
आचार्यशास्ता	भा.	१९८४	
*आचार्यस्त्रयमि	गौत.	१८४१	
आचार्यस्य व	नार.	८२७	
आचार्यस्याप्य	संघ.	१५३०	
आचार्यं त्रिगु	बृह.	८०३	
आचार्योऽप्यना	आप.	१९७३	
आचूडान्तं न	कालि.	१३७७	
आचूडान्मध्य	स्मृत्य.	१३७३	
आजामि त्वाज	वेदाः	९९८	
आजीवन्स्वेच्छ	याज्ञ.	७४६	
आज्ञयाऽपि क्र	वृका.	९०१	
आज्ञा तेजः पा	नार.	१९३६	
आज्ञाधिर्नाम	मरी.	६६०;	
”	भार.	”	
आज्ञाधिस्तत्क	”	९००	
आज्ञाप्रतिघा	विष्णुः	१९२१	
आज्ञायां चास्य	नार.	१९३६	
आज्ञासंपादि	याज्ञ.	१०८८,	
”	”	१४००	
आज्यं विना य	बृह.	१३४८	
आञ्जनस्य म्	वेदाः	९९७	
आढकं भर्तृ	प्रजा.	१५२६	
आढकर्यार्थ	कौ.	१६७७	
आढकांस्तु च	नार.	१४०२	
*आढकास्तु च	”	”	
आढ्यां वा रूप	भा.	१०३०	
आण्डान् पत	वेदाः	१००३	
आततायिद्धि	संघ.	१६५५	
आततायिनं	वासि.	१६०८	
आततायिन	”	”	
”	”	”	
विष्णुः	१६१२;	मनुः	१६२५;
बृह.	१६४८;	कात्या.	१६५१;
”	”	”	”
मत्स्य.	१६५५	”	”
कात्या.	१६५१	”	”
संव.	१६५३	”	”
सुम.	”	”	”
* ” ”	”	”	”
*आततायिव	”	”	”
आतिपातिका	कौ.	८७९	
आ ते नयतु	वेदाः	९९८	
आ ते यतन्ते	”	१९८०	
आत्मजं पुत्र	भा.	१२८७	
आत्मजाः पर	देव.	१३५०	
*आत्मज्ञे शत	बृह.	८०३	
आत्मत्यागः प	देव.	१६५१	

*आत्मत्यागात् प	देव.	१६५१	
आत्मत्राणे व	वासि.	१६०८;	
”	विष्णुः	१६१२	
आत्मनश्च प	मनुः	१६२३	
*आत्मनाशः प	देव.	१६५१	
*आत्मना स्वप	मनुः	१६२३	
आत्मनो जन्म	भा.	१०२७	
आत्मनो मृग	”	१२८४	
आत्मन्वत्युर्व	वेदाः	१००२	
*आत्मपितुः स्व	वृशा.	१५२८	
आत्मपितृष्व	”	”	
*आत्मभावेन	नार.	८४९	
आत्ममातुल	वृशा.	१५२८	
आत्मवंशस्व	भा.	१०३०	
आत्मवत्तस्य	”	१२८७	
आत्मवद्वं प्र	”	”	
आत्मविक्रयि	कौ.	८१७	
आत्मशुक्राद्	भा.	१२८४	
आत्मात्मनैव	”	१०२६	
आत्माधिगतं	कौ.	८१७	
आत्मानं घात	यमः	१६५२	
*आत्मानं दश	मनुः	१३०९	
आत्मानं पित	वेदाः	१०००	
आत्मानं बुद्धि	देव.	१६५१	
आत्मानं सत	भा.	१९७८	
आत्मानं सत्य	”	१९८५	
आत्मानं स्पश	मनुः	१३०९	
आत्मानमात्म	”	१०४८	
आत्मा पुत्रः स	भा.	१९७८,	
”	”	१९८५	
आत्मा पुत्र इ	शंखः	१२८१	
आत्मा पुत्रश्च	भा.	१२८६	
आत्मार्थं विनि	कात्या.	८७६	
Xआत्मा वै पुत्र	नि.	१२५५	
”	”	”	
” वेदाः	१४१५;	भा.	१९८५
*आत्मासि पुत्र	वेदाः	१४१५	
आत्मा हि जज्ञे	”	१२६०	
आत्मिके शत	बृह.	८०३	
आत्मीकृत्य तु	लिङ्ग.	१३७६	
आत्मीकृत्य सु	स्कन्द.	१३७५	
आत्मीयस्य वि	कात्या.	८९७;	
”	व्यासः	८९९	
आत्मैवेदम	वेदाः	१०१०	
आ त्रिशत्पण	कौ.	१६८९	
आ त्रिपक्षादि	”	८७९	

आ त्रिपादम्	कौ. १६८८, १६८९	आदौ मध्येऽव	नार. ८४८	आधिचेदनि	विष्णुः १४२८;
आत्रिभोगात्	सुम. ९००	*आदौ मध्ये वि	, ,	याज्ञ. १४४३; वृह. १४६२	भार. ६६०
आत्रियया वधः	बौधा. १६०६	आद्यमथ्योत्त	व्यासः १७९२	आधिश्चतुर्वि	भार. ६६०
आथर्वणेन	विष्णुः १६१२;	*आथे तु वित	विष्णुः ६६२;	*आधिश्च द्विवि	नार. ६४९;
मनुः १६२६; कात्या.	१६५०	आथेषु पादो	याज्ञ. ६६५	कात्या. ६६०	
आददद्वि द	अपु. १९७५	आथै तु वित	हारी. १७६९, १७९४	*आधिश्च भुज्य	याज्ञ. ६८५
*आददद्वि स	याज्ञ. १९६०	आथौ तु वित	विष्णुः ६६२;	*आधिस्तु त्रिवि	भार. ६६०
आददानः प	मनुः १७२३;	याज्ञ ६६५; वृह. ६७१	याज्ञ ६६५; वृह. ६७१	*आधिस्तु द्विगु	नार. ६४९
	यमः १७६६	आ द्विपणमू	कौ. १६८८, १६८९	आधिस्तु द्विवि	, , ;
आददानो द	मनुः ८८०	आ द्विपादमू	, , १६८८, १६८९	* , ,	वृहा. ७३१
*आददीत तु	, , १९५४	आधत्त पित	वेदाः १२५९;	आधिस्तु भुज्य	भार. ६६०
आददीत न	, , १०४३	शंखः १२८१	नार. ८३२	*आधिस्तु सौद	याज्ञ. ६८५
आददीताथ	, , १९५४	*आधत्तोऽथ ध	कात्या. ६६०	आधीकृतं तु	वृह. ६५३
आददीताथ	कात्या. ७२७	आधयो द्विवि	, , ६५६	आधीकृतं का	कात्या. ६५५
आदद्यादव्रा	, , ८३८	आधाता यत्र	, , , ;	आधिः प्रवेश	वेदाः ९९८
आदध्यात् त	, , ६५७	आधानं विक	याज्ञ. १७३३	आधिः समधि	कात्या. ६६०;
आ दशपण	कौ. १६८८, १६८९	आधानविक	कौ. ७३५	भार. , ,	हारी. ६३६
*आदशाहं नि	भार. १५८२	आधाने हि स	आप. १०१७	*आधिः साहस	नार. १६४१
आ दशाहाभि+	व्यासः ८९९	आधारपरि	कौ. ९३०	आधिः स्वीकर	याज्ञ. ६४१
, ,	सुम. , ,	आधारभूतः	नार. ७८०	*आधौ तु वित	, , ६६५
१५८२; भार. १५८२,	१९७५	*आधारभूताः	, ,	*आधौ नष्टे तु	कात्या. ६५६
*आदातरि पु	मनुः ६६४	आध्यायिणि वि	भा. ८१८	आधौ नष्टे ध	हारी. ६३६
आदानकालि	कात्या. ७३०	आधि दुष्टेन	कात्या. ६५६	आधौ प्रतिग्र	याज्ञ. ७३२;
आदाननित्या	मनुः १७२५	आधि प्रविश्य	स्मृत्य. ६६१	वृहा. ७३४	भार. ७३१
*आदाने च वि	कात्या. १४५८	आधि विना ल	हारी. ६०८	नार. ६४९	
*आदाने वाऽपि	, ,	आधिः प्रणश्ये	याज्ञ. ६४३	आध्यार्थस्त्वृणि	लौगा. १४६३
आदाने वा वि	, ,	आधिः साहस	नार. १६४१, १७४४	आध्यादि तत्कृ	विष्णुः ६३६
*आदाय तनु	देव. १५२६	आधिक्यं न्यून	कात्या. ९५४	आधुपभोगे	वेदाः ९८५
*आदाय दद्या	वृह. १५१३	*आधिदृष्टेन	, , ६५६	आ नः प्रजां ज	, , ९९५
आदाय दाप	, , ;	आधिपालकृ	पिता. ६७५	आनन्दाय स्त्री	, ,
	प्रजा. १५२६	आधिपालप्र	कौ. ६३८	आनन्दिनीं प्र	, , १८९९
आदित्यं चरं	वेदाः ९९१	आधिभोगस्त्व	कात्या. ६३१	आनयित्वा त	भा. १२८८
आदित्यः सत्य	, , १००६	आधिमन्यं स	, , ६५५	आ नस्तुजं र	वेदाः ११५९
आदित्यचन्द्रा	भा. १९६४;	आधिमेकं द्व	, , ६५६	आनुपूर्व्येण	भा. १०२७, १२४३
	स्कन्द. १९६५	आधिरन्यः प्र	कात्या. ६३१	आनुलोम्येक	देव. १२५२
आदित्या वा अ	वेदाः १५९६	आधिरन्योऽथ	, , ६५५	*आनुलोम्येन	, ,
आदिनवं प्र	, , १९०२	* , ,	, , ६५६	, , +	नार. ११०५
आदिप्रभृति	भा. १०३०	आधिर्बन्धः स	स्मृत्य. ६६१	, ,	, , ११०४;
आदिशेत्प्रथ	बौधा. १२६८	*आधिर्यो द्विवि	नार. ६५०	विष्णुः १८४६; स्मृत्य.	१८९१
*आहतायां तु	ब्रह्म. १३७४		स्मृत्य. ६६१	आनुष्याथं हि	, , १३७३
*आदौ कोऽहं द	वृह. ६७१		नार. ६५०;	आनुशंस्यं प	भा. १२४४
*आदौ पितृकृ	, , ७०७		स्मृत्य. ६६१	आ नो अमे सु	वेदाः ९९७
आदौ पूजां र	स्कन्द. १९६६		वृह. ६५०	आ नो भर प्र	, , ६००
*आदौ प्रतिग्र	याज्ञ. ७३२		नार. ६४९	आन्तरेऽधिपि	भा. १०२८

आपः सप्त सु	वेदाः १००३	आवन्ध्यानिय	कौ. १४३०	आरभैतैव	मनुः १९३०
आ पञ्चपण	कौ. १६८९	आभाषितश्च	भा. ८६०	*आरम्भकः स	बृह. १६४७;
आ पञ्चाशत्प	" "	आभिर्मत्प्रता	वेदाः ८१४		कात्या. १६४९
आ पणमूल्या	" १६८८,	आभिर्विश्वा अ	" ८१०	आरम्भकृतस	बृह. १६४७;
	१६८९	आभीषणेन	कात्या. १८३३		१६४९
आपत्कालकृ	कात्या. ६३१	आभूतिरेषा	वेदाः १००५	आरम्भकोऽस्तु	" १८३१
* " "	नार. ६९८	आभ्यन्तरं भ	भा. ८६१	आरम्भास्ते तु	कात्या. १८८७
* आपत्कालाद्	" "	आमन्त्रिता च	नार. ८५१	*आरामप्रति	शंखः १६१३
आपत्काले कु	स्मृत्य. १५८८	*आमन्त्रिता चे	" "	आरामायत	याज्ञ. ९४२
* आपत्काले कृ	कात्या. ६३१	*आमन्त्रिता तु	" "	आरुह्य संश	कात्या. १२२७
आपत्काले तु	" ८०४	आमन्त्रितो द्वि	मत्स्य. १६५५	आ रोह चर्मो	वेदाः १००२
* आपत्कालेऽपि	" "	आमोहमस्मि	वेदाः १००४	आ रोह तल्पं	" "
* आपत्काले प्र	" "	आमनाये स्मृति	बृह. १५१२	आरोहत सूर्या	" "
आपत्कृताद्	नार. ६९८	*आयच्छेच्छक्ति	" ९१९	आ रोह सूयै	" १००१
आपत्सु च नि	अनि. १११८	आयल्यां च त	भा. ८६०	आ रोहोऽस्तु	" १००३
आपत्स्वनन्त	नार. १९३७	आयव्ययज्ञैः	बृह. ७८४	*आर्तः कुर्यात्सु	मनुः ८४५
* आपत्स्वपि च	" ७९८	आयव्ययेऽन्न	" ११०६	आर्तस्तु कुर्या	" "
आपत्स्वपि न	दक्षः ८०७	*आयव्ययेऽर्थ	" "	आर्तार्ते सुदि	बृह. ११०७
आपत्स्वपि हि	नार. ६२७,	आयव्ययौ च	मनुः १९२८	*आर्तोऽपि कुर्या	मनुः ८४५
	७९८	*आयव्ययौ य	नार. ७८१	आर्द्रवासस	स्कन्द. १९६६
आपदं निस्त	" ६२७	आयसं द्वाद	स्कन्द. १९६७	आर्षणात्पूर्व	भार. ६६०
आपदं ब्राह्म	" १९३७	आयान्ति पुत्र	कालि. १३७७	आर्षेपुत्र पि	वारा. १०७५
आपदर्थे ध	भा. १९७८	आयुः सा हर	विष्णुः १०२३	आर्षेप्राणो ध्व	कौ. ८१७
आपद्रतस्त	मनुः ९३९,	आयुधानां चा	नार. ६२६	*आर्षेष्वांगम	गौत. १८४१
	१६३१, १९२९	आयुधान्यायु	" १९३५	आर्षेऽन्यभिग	" "
* आपद्रतोऽथ	" ९३९	आयुधी चोत्त	बृह. ८३५	आर्षाः शुचयः	आप. १९०३
आपद्रतोऽभ्यु	हारी. १२६६	*आयुधी तूत्त	नार. ८२८;	*आर्षाक्रोशाति	याज्ञ. १६३४
आपद्रतो ह्यु	यमः १३५२		बृह. ८३५	आर्षवर्तः प्रा	वसि. १९२१
आपद्रमेप्र	भा. १९७८	आयुधीयस्यो	कौ. १६१९	आर्षे किमव	वारा. १०७७
आपद्रपत्य	मनुः १०७५,	आयुधैश्च प्र	बृह. १८३०	*आर्षेऽथैव हि	नार. १०९८
	११२७	*आयुर्हरति	विष्णुः १०२३	आर्षेऽथैवाथ	" "
* आपद्यपि च	नार. ७९८	आयुषः क्षप	लहा. १४०४;	आर्षे गोमिथु	भा. १२८६
" "	दक्षः १३५२;		हारी. १४६६	आवपातिक	शंखः १३९०
	संप्र. १३८४	*आयुषः रक्ष	" "	*आवरणिनः	कौ. १९२५
आपद्यपि वि	हारी. ७९४	आयुषा वा ए	वेदाः १५९६	*आवर्तनं नि+	वेदाः ९०२
आपद्यपि हि	मनुः १९७४	आयुष्कामेन	मनुः १०७१	आवसथे श्रि	" १८९७
आपस्तत्सत्य	वेदाः १००६	*आयुष्यक्षप	हारी. १४६६	आवहेयुर्भे	नार. ८७१
*आ पुनः संस्का	हारी. १०१४	*आये व्ययेऽन्न	बृह. ११०६	आवहेयुर्भे	वेदाः ९८६
आपो न सिन्धु	वेदाः ९२४	आयोर्ह स्कम्भ	वेदाः १५९१	" "	" १००३
आपो वरुण	" १००५	आरक्षकांस्तु	कात्या. १७६२	आ वां रथं दु	" १९७७
आप्तः शक्तोऽर्थ	मनुः १९७४	आरक्षकान्	नार. १७५७	आ वामगस्तु	" ९८१,
आप्तदोषं क	कौ. १६८७	*आरक्षिकान्	" "		१००१
आप्तभावेन	नार. ८४९	आरण्यपशु	विष्णुः १६०९,	आवासदा दे	नार. १७५५
*आनुयात्साह	कात्या. ८५४		१७९७	आवाहायामि	भा. १२८६
*आनोति तस्य	बृह. १५५८	आरवधारस्तु	कौ. १६८०	आ विंशतिप	कौ. १६८९
आप्या अमृज	वेदाः १५९२	आरभेत त	मनुः १९३०	आ विद्याग्रह	नार. ८२६

आविष्टिताघ	वेदाः १४६४, १६००	आऽस्थार्थं वक्रा	वेदाः १००६	इतरेण नि	याज्ञ. १९६०
आ वृषायस्व	,, ९९६	*आस्येनास्यं प	नार. ११०१	इतरेणानु	स्मृत्य. १५८९
आवेदयित्व	बृह. ६५४	आस्वेव तु भु	,, १८८३	इतरेषां तु	पैठी १११५;
आवेष्टनं चां	व्यासः १८३४	आहं खिदामि	वेदाः ९९६	भा. १२४४; मनुः	१८५८
*आवेष्टनं वां	,, ,,	आहं तनोमि	,, ,,	इतरेषां व	आप. १९१८
आ वै मऽइद्	वेदाः १४२४	*आह नैवं पु	कात्या. १७९१;	*इतरेषु तु	पैठी १११५
आशसनं वि	,, ९८४	Xआहर नः प्र	उश. १७९२	इतस्ताः सर्वा	वेदाः ९९९
आशासाना सौ	,, ९९१,	*आहरन्मूल	नि. ६००	इति कुन्ति वि	भा. १२८४
	१०००	*आ हरेतैव	कात्या. ७६६	इति क्षत्रप	कौ. ९०६
आशुद्धेः संप्र	याज्ञ. १०८४	आहरेत् त्री	मनुः १३२६	इति चत्वारो	वेदाः १८९६
आशुमृतक	कौ. १६१५	आहरेद्विधि	,, १७२४	इति ते कथि	भा. १०३०
आश्रमिणः पा	मनुः १९८६	आहरेन्मूल	याज्ञ. १०९१	इति तेन पु	,, १०२७,
आश्रमेषु द्वि	मनुः १९२६	आहर्ता वाजि	कात्या. ७६६		१२८५
आश्रयः शस्त्र	कात्या. १६४९	आहर्ता काले	भा. १९८५	इति त्रयो वा	वेदाः ९०३
*आश्रयशस्त्र	,, ,,	आहारमयं	कात्या ७२८	इति दत्तस्था	कौ. ७९४
आश्रितस्तद्	,, ७११	*आहितं चैव	शंखः १०२५	इति द्वेषः	,, १०३६
आ संयतमि	वेदाः ८०९	आहिताभिश्चे	दक्षः ८०७	इति निष्पत	,, १०३८
*आ संस्कारं भ	नार. १५५४	आहितोऽपि घ	हारी. १०१६	इति पथ्यनु	,, ,,
आ संस्कारात्	,, ,,	आ हि यावापृ	नार. ८३२	इति पारुष्य	,, १०३५
आसंस्काराद्	शंखः १४७३	आ हि ष्मा सून्	वेदाः ११५९	इति पुनत्ये	वेदाः ९०३
आसनशय	गौत. १७९४	आहुरूपद	,, ११५८	इति पृष्टा सु	भा. १०२८
आसनानि च	भा. ८६०	आहुता तत्स	मनुः १०७०	इति प्रतिषे	कौ. १०३७
आसनार्हस्या	विष्णुः १६०९	*आहूय स्थाप	भा. १०२९	इति भर्तृव्र	भा. १०२९
आसनेनोप	भा. १०२८	आहृत्य पर	बृह. ८७२	इति भर्म	कौ. १०३५
आसन्नमेते	कौ. १०४४	आहृत्य स्त्रीध	कात्या. १९४१	इति मर्यादा	,, ९२९
आ सप्तमात्	नार. १०९४	आहृत्य स्थाप	,, ७११	इति यास्ताः क	भा. १०३२
आसप्तमाह	अनि. १५२९	आहृको दर्श	बृह. ८७२	इति राजप	कौ. १६८९
आसमापत्तेः	आप. १६०६,	आह्वानकारी	,, ६७१	इति रुद्रदि	वेदाः ९०३
	१६६४	*आह्वानकारी	अपु. १९४३	इति वागन्त	भा. १०८५
आसहस्रात्प	वेदाः १५९७,	*आह्वानकारी	नार. १७५५	इति वास्तुवि	कौ. ९२९
	१६०१, १६०३	*आह्वानकारी	,, ,,	इति विवाह	,, १४३०
आसां भोगे न	कात्या. १११०	इक्ष्वाकूणां कु	वारा. १३२९	इति स्त्रीधन	,, ,,
आसां शुद्धौ वि	भा. १०३०	इच्छतः स्वामि	नार. ८२९	इत्थं विरुद्धा	अनि १९४३
आसामन्यत	नार. १८८२	इच्छन्ति पित	,, ६९२	इत्यतिचारः	कौ. १०३६
आसीतामर	मनुः १०६२	इच्छन्तीमिच्छ	,, १०९८	इत्यनुलोमाः	,, १२८८
आसीत् सुन	पद्म. १३७६	इच्छन्त्यामाग	व्यासः १८८९	इत्यर्थमित्थ	भा. १९७८,
आसीद्विभाव	भा. १९८३	इच्छाकृता का	अनि. ६३५		१९८५
आसीनोऽधो गु	नार. ८२६	इच्छामि सरि	वारा. १०७६	इत्याचार्याः	कौ. १८००
आसुरादिधि	भा. १२८६	इच्छेयं सुखि	,, ,,	*इत्यादिप्रत्य	कात्या. ६५८
आसुरादिषु	कात्या. १४५९;	इडा देवी भा	वेदाः १००६	इत्याधिः प्रत्य	,, ,,
	यमः १४६२	इतरदित	बौधा. १९१९	इत्युक्ताहं त	भा. १२८६
आसेधयस्व	बृह. ७२७	*इतरस्मिन् कु	,, ,,	इत्येतेऽदाया	वसि. १२७८
आस्तृत्य साधु	शुनी. १११९	इतरा तु घ	दक्षः १११४	इत्येते दाय	,, १२७३
आस्मै रीयन्ते	वेदाः ९८०	*इतरानपि	मनुः ९३६	इत्येतेऽन्ये चा	कौ. ११८५
आस्य श्रवस्था	,, ९७१	,, ,,	कात्या. १७६१	*इत्येते मुनि	यमः १३५१
		इतरे कृत	मनुः १६२७	इत्येते वै स	भा. १२८७

इत्येते संक	यमः १३५१
इत्येवं मुनि	मार्क. १५३०
इत्येवमाद+	नार. १७४६
*इत्येष मुनि	मार्क. १५३०
इदं खनामि	वेदाः १९७
इदं तदग्रे	,, ६०२
इदं तद्रूपं	,, १००१
इदं सत्यं व	स्कन्द. १९६५
इदं सु मे न	वेदाः १००२
इदं हिरण्यं	,, ९९८
इदमन्यञ्च	भा. १०३२
इदमस्येति	काल्या. ८९७
इदमुग्राय	वेदाः १९०१
इदानीं भाग	वृय. १३५५
इदानीमह	बौधां. १२७१
इदानीमिवा	आप. १२६७
इदाक्तरा	वेदाः ८४२
इन्द्रं जुषाणा	,, १००६
इन्द्रं दुरः क	,, १००५
इन्द्र आसीत्सी	,, ९२४
इन्द्रं क्रतुं न	,, ११५९
इन्द्रश्च विष्णो	,, ११८०
इन्द्रश्च वै न	,, १५९७
इन्द्रश्चिद्धा त	,, ९७४
इन्द्रस्य वृत्र	,, ९९९
इन्द्रस्यार्कस्य	मनुः १९३०
इन्द्राम्नी धावा	वेदाः १००१
इन्द्राणीमासु	,, ९८७
इन्द्राणीव सु	,, १००२
इन्द्राणीवावि	,, १००७
इन्द्रापतिष्नीं	,, १००१
इन्द्रियं वै सो	,, १००५
इन्द्रियमेव	,, "
इन्द्रेण प्रेषि	,, ११४३
इन्द्रो मरुत्वा	,, ७९१
इन्द्रो यतीन्	,, १५९५
इन्द्रो विश्वस्य	,, ८०९
इन्द्रो विश्वान्	,, १९७१
इन्द्रो वै वृत्र	,, ११८१
इमं कुमारं	भा. १९८४
इमं धर्मप	,, १०२८
*इयं निगूह्य	मनुः ७४३
इमं नु सोम	वेदाः ९६८
इमं लोकम्	भा. १०२८
इमं वि ध्यामि	वेदाः ९९१
इमं हि सर्वे	मनुः १०४६

इमां खनाम्यो	वेदाः ९९०
इमां त्वमिन्द्र	,, ९८६
इमाः प्रजा म	भा. १०३३
*इमान् धर्मा	संग्र. १६५५
इमानप्यनु	मनुः ९३६
इमा नरीर	वेदाः ९७८
इमानि त्रीणि	,, ९२२
इमा रामाः स	,, ८१४
इमे मयूखा	,, १०००
इमे ये नार्वा	,, ११२१
इमे वै बन्धु	भा. १२८४
इयं नारी प	वेदाः १००४, १४२३
इयं नार्युप	,, १००४
इयं भूमिर्हि	मनुः १०७१
इयं ह मर्या	वेदाः ९९७
इयमग्रे ना	,, "
इयमददा	,, ६००, १२५८
इरा पुंश्चली	,, ८४२
इषवस्तस्य	नार. ९४७, ९४८, ११३१
इषिरेण ते	वेदाः ११५९
इषुः कामस्य	,, ९९८
इषुरिव दि	,, १६००
इष्टताहाव	,, ९२३
इष्टं दत्तं त	भा. १२८४
*इष्टं विना तु	बृह. १७८९
इष्टकाङ्गार	व्यासः ९६१
इष्टकापूर्ण	बृह. १७६०
*इष्टकाफल	,, १८३०
इष्टकाफल	,, "
*इष्टतः स्वामि	नार. ८२९
इष्टानि चाप्य	भा. १९७८
इष्टापूर्तं च	,, १९६३, १९६४
इष्टापूर्तस्य	वसि. १९२०
इष्टिकाभस्म	स्कन्द. १९६६
इह कीर्तिम	हारी. १०१६
* , ,	मनुः १०६४;
इह तस्मात्प्र	याज्ञ. १०८५
इह प्रजां ज	भा. १२८४
इह प्रियं प्र	वेदाः १००२
इह प्रेत्य च	,, ९८३
*इह लोकम्	वारा. १०७५
	मनुः १०६४

इह लोके च	वारा. १०७६
इह वा तार	भा. १९८५
इहाग्न्यां कीर्ति	मनुः १०६४
इहेदसाथ	वेदाः ९९८, १०००
इहेमाविन्द्र	,, १००४
इहैव सन्तः	,, ६०२
इहैव सन्धि	,, ६०१
*इहैव सा च	वसि. १०२१
इहैव सा ति	,, १०२२;
	यमः १११३
इहैव सा शु	याज्ञ. १०८५
इहैव स्तं मा	वेदाः ९८५
ईक्षितः प्रति	भा. ८६०
ईडे अभि स्वा	वेदाः १९००
ईदृशां धर्म	भा. १०३०
ईदृशां त्वनु	काल्या. १११०;
	कौ. १८५०
ईर्ष्यापण्डश्च	नार. १०९४
ईर्ष्यापण्डाद	,, १०९५
ईर्ष्यायां ध्रा	वेदाः ९९७
ईर्ष्यारोषो ब	वारा. १०७५
*ईर्ष्यापण्डाद	नार. १०९५
*ईर्ष्यासूयस	,, ११०२
ईर्ष्यासूयास	,, "
ईशानासः पि	वेदाः ११२०, ११५८
ईशाना स्त्री ध	लौगा. १४६३
ईशा वशस्य	वेदाः १०००
ईशास्तु सर्वै	भा. १८१८
ईषच्च कुरु	,, १०३२
उक्तं तुष्टिक	काल्या. ७१३
उक्तं ते विधि	भा. १२४४
उक्तलाभक	वृका. ९०१
उक्तलाभात्सं	भार. ९००
उक्तलाभाद्द्व	,, "
उक्तलाभे आ	विष्णुः ८९१
उक्तवाक्ये मु	वारा. १३२९
*उक्तश्चेति स	व्यासः १८८९
*उक्तश्चेति स्व	,, "
उक्तादल्पत	काल्या. ८९८
उक्ता पञ्चगु	बृह. ६३०
उक्तो दण्डः शू	विष्णुः १६७०
उक्तो नियोगो	बृह. ११०९
*उक्त्वा नियोगो	,, "
उक्त्वा परुष	वृका. १८३५

उक्थेष्विन्द्रं आ	वेदाः १९७९	उत्कोचकाश्चौ	मनुः १६९३,						
उग्रं पर्यच	भा. १२८५		१९२९			उत्तमानां तु	भा. १०२९		
उग्रंपर्या च	वेदाः ६०५	उत्कोचजीवि	विष्णुः १६११;			उत्तमानामी	हारी. १७६९		
उग्रं पर्याच्च	,, ६०१	याज्ञ. १६३९,	१९३२; कात्या.			उत्तमायां व	शंखः १८४८;		
उग्रंपर्ये उ	,, ६०२,	१७६१;	व्यासः १९४२				नार. १८८३		
	१९०२	*उत्कोचधृत	नार. ११३०			उत्तमावर	कौ. १६१८		
उग्रं पर्येद्रा	,, ६०१	उत्कोचशुल्क	विष्णुः १९८३			*उत्तमा स्वैरि	नार. ७०२		
उग्रंपर्ये रा	,, ६०३,	*उत्कोदकाः सो	नार. १७४६			उत्तमेभ्यश्च	,, ११०४		
	६०५, १९००	उत्कम्य तु वृ	,, ९१७			उत्तमे राज	शुनी. १७६७		
उग्रं गुयुज्म	,, ६०२	उत्क्रोशतां ज	,, १७५६			उत्तमे साह	नार. १६४३		
उग्रं वचो अ	,, १५९६	उत्क्रोशन्तम	विष्णुः १७९७			उत्तमो वाऽध	याज्ञ. १६३७		
उग्रः पारश	नार. ११०४	*उत्क्षेपकः कु	व्यासः १७६४			*उत्तमो ह्यायु	नार. ८२८		
उग्रस्य चिन्म	वेदाः १८९५	उत्क्षेपकः सं	विष्णुः १६७०;			उत्तराहमु	वेदाः ९९०		
उग्रानुग्रेषु	विष्णुः १९२१		व्यासः १७६४			उत्तरे मघ	बृह. १९४१		
उग्रानुग्रेषायां	कौ. ११८५	उत्क्षेपकग्र	याज्ञ. १७३७;			उत्तरेषु च	भा. १०२७,		
उग्रो राजा म	वेदाः १४६४,		व्यासः १७६५				१२८४		
	१६००	*उत्क्षेपकश्च	,, १७६४			उत्तरेषु म	,, १२८५		
उचितस्तस्य	कौ. ११८५	*उत्क्षेपकस्तु	बृह. १७६०			उत्तरोत्तर	बृह. ७३४		
उच्चैःश्रवा हि	भा. ८४०	उत्क्षेपकस्य	,, ,			*उत्तरौ च वि	,, ६७१		
उच्चैर्विक्रोश	संव. १८९१	उत्क्षेपकाः श	,, ,			उत्तरौ तु वि	,, ,		
उच्छेद्याः सर्व	कात्या. ८७६	उत्तमं चेति	नार. १६४२			उत्तानपणे	वेदाः ९९०		
उज्झितप्रन	कौ. १६८४	उत्तमं तस्य	मत्स्य. १९७५			उत्तानयोश्च	,, १९७९		
उज्जामादिक	बृह. ७०८	उत्तमं द्वाद	स्मृत्य. १३७३			उत्तिष्ठतः कि	,, १००२		
उत त्यं पुत्र	वेदाः १९७९	*उत्तमं वेति	नार. १६४२			उत्तिष्ठतो वि	,, ,		
उत घा नेमो	,, ९७२,	उत्तमं सर्व	भा. १९८५			उत्तुदस्त्वैत्	,, ९९८		
	१५९५	उत्तमं साह	विष्णुः १६६९			उत्थाप्य शय	शुनी. १११९		
उत त्वा स्त्री श	,, ९७१	*उत्तमः कार्य	नार. ८२८			*उत्पत्त्यैवार्थ	गीत. ११२४		
उत दासा प	,, ८१०	उत्तमः साह	अपु. १७९२			उत्पत्त्यैवार्थ	,, ,		
उत प्रहाम	,, १९००	उत्तममध्य	विष्णुः १६७०			उत्पद्यते गृ	मनुः १३०६		
उत यत्पत	,, १८९८,	*उत्तमर्णणे	बृह. ७०८			उत्पन्नसाह	नार. ७०३,		
	१८३९	उत्तमर्णश्चे	विष्णुः ७१६				११०३		
उत वै याच	,, ८१४	उत्तमर्णाध	नार. ६९२;			*उत्पन्ने चौर	कात्या. १३४९		
उताश्विनाव	,, १००४		बृह. १४०२			उत्पन्ने त्वौर	,, ,		
उताहमस्मि	,, ९८७	*उत्तमश्चायु	नार. ८२८			उत्पन्ने स्वामि	याज्ञ. ९४३		
उतो अह ऋ	,, ९७४	*उत्तमश्चास्थि	बृह. १८३१			उत्पादको य	कात्या. ८३९		
उत्क्रमेयुः स्व	अपु. १९७०	उत्तमश्चेति	व्यासः १८८९			उत्पादनम	मनुः १०५२		
उत्कर्ष योषि	मनुः १०५१	उत्तमस्त्वस्थि	बृह. १८३१			उत्पादयितुः	आप. १२६७		
*उत्कृत्य लिङ्गं	बृह. १८८६	उत्तमस्त्वायु	नार. ८२८			उत्पादयेत्पु	मनुः १३०८		
उत्कृत्य लिङ्ग	,, ,	*उत्तमस्याधि	बृह. १७८९			उत्सवे तु पि	बृह. ११०६		
उत्कृष्टं चाप	नार. १९३७	*उत्तमस्याधि	,, ,			*उत्सवे पितृ	,, ,		
उत्कृष्टायाभि	मनुः १०४१	उत्तमस्यार्धि	,, ,			उत्साहमन्त्र	अपु. १९७०		
उत्कृष्टसन	अपु. १८३५	*उत्तमां भज	मनुः १८६६			उत्सृजेत् क्ष	नार. १९३७		
*उत्कृष्टेन ए	विष्णुः १७९६	उत्तमां सेव	,, ,			उत्सृष्टमामि	भा. १९७८		
*उत्कोचकाः सा	नार. १७४६	*उत्तमां सेव्य	,, ,			उत्सृष्टृषुष	विष्णुः ९०५		
*उत्कोचकाः सो	मनुः १६९३	उत्तमागम	विष्णुः १८४६			उत्सृष्टौ गृह्य	याज्ञ. १३३४		
,, ,	नार. १७४६	उत्तमादव	भा. १०३३,			उदकं च खि	मनुः १९८७		

उदकं चैव	कात्या. १२२८
उदकधार	कौ. १६१९
उदकयोग	गौत. १२०४
उदकुम्भान	वेदाः ८११
उदक्यास्त्वास	वसि. १९७७
*उदगतां भ	वेदाः ६०५
उदपत्राण्य	कौ. १२०७
उदरदास	” ८१६
उदवसानी	वेदाः ७९१, ८१४
उदधित्केश	नार. १९३८
उदासीनव	कौ. १६२१
उदितः स्यात्	कात्या. १२२९
उदितोऽयं वि	मनुः १९०७
*उदितो विस्त	” ”
उदीची च प्र	सुम. ९००; जातू. ९०१
उदीर्घ्व नार्थ	वेदाः ९७८, १००४, १२५७
उदीर्घ्वान्तः प	” ९८२
उदीर्घ्वान्तो वि	” ”
उदुद्यते दा	बृह. १०४१
*उदुर्गाणं प्रथ	याज्ञ. १८१५
*उदुर्गाणात्	कात्या. १८३२
उदुर्गणे तु	” ”
उदुर्गणं प्रथ	याज्ञ. १८१५
उदुर्गणं हस्त	” ”
*उदुर्गणे तु	कात्या. १८३२
उद्दालकस्य	भा. १०२७, १२८५
उद्दिश्यात्मान	नार. १७८६
उद्दिष्टमेव	” ७६४
उद्दिष्टानां से	कौ. ९२९
*उद्द्वारन्ति त	कात्या. ९५७
उद्द्वारन्ति पु	” ”
*उद्द्वर्ताऽन्यस्य	श्रुम. ८५५
उद्द्वारं ज्याय	बृह. १२३७; मनुः १२४९
उद्द्वारादिक	कात्या. ७१४
उद्द्वारेऽनुभृद्	मनुः ११९०
उद्द्वारो न द	” ”
उद्द्वृत्तद्रव्या	विष्णुः १२८१
उद्द्वृत्य कूप	बृह. १२२२
उद्द्वृत्यान्यस्तु	श्रुम. ८५५
उद्द्विन्दती स	वेदाः १८९८
उद्द्विर्भै राज्ञः	” १८९६

उद्यच्छ्वम	वेदाः १००१
उद्यतानां तु	कात्या. १६५१
*उद्यतासिं क	विष्णुः १६१२; कात्या. १६५०
*उद्यतासिं च	” ”
*उद्यतासिं वि	विष्णुः १६१२
उद्यतासिः प्रि	” ”
उद्यतासिर्वि	मनुः १६२६; कात्या. १६५०
उद्यतासिवि	विष्णुः १६१२
* ” ”	कात्या. १६५०
*उद्यते तु शि	बृह. १८३०
उद्यतेऽरमशि	” ”
*उद्यतेऽरमशि	” ”
उद्यन्नद्य वि	वेदाः ११६३
उद्यम्य शन्न	देव. १६५१; गालवः १६५४
उद्यास्यन्वाऽअ	वेदाः १४०५, १४२४
उद्विणं सिञ्चे	” ९२३
उद व ऊर्मिः	” १०२२
*उद्वसतः क्री	आप. ८४२
उद्वहेपञ्च	स्मृत्य. १११८
उद्व्राहकारि	वसि. १९२१
उद्व्राहिता तु	शाता. १११६
उद्व्राहिताऽपि	नार. ११०१
उद्वेगजन	मनुः १८५६
उद्वेजनक	” १८५५
उन्मत्तं पति	” १०५६, १३९३
उन्मत्तः किल्बि	स्मृत्य. १११८
*उन्मत्तः पति	नार. १०९८
उन्मत्तजड	मनुः १३९२
उन्मत्तपति	नार. १०९८
*उन्मत्ताजड	मनुः १३९२
उन्मुञ्च पाशां	वेदाः ९९९
उपकारं य	पैठी. १११५
उपकारः क्रि	नार. १८८१
*उपकारकि	मनुः १८५२
” ”	नार. १८८१
*उपकुर्य च	” १७८८
*उपकुर्य तु	” ”
उपगच्छेत्प	” ७०३, ११०३
उपचर्यः स्त्रि	मनुः १०६०
उपचारकि	” १८५२

*उपचारकि	नार. १८८१
उपचारस्त	” ६४८
उपचाराभि	भा. १२८६
*उपचाराध्या	शंखः १२०७
*उपचार्यः स्त्रि	मनुः १०६०
*उपचिह्नानि	” ९३४
उपच्छन्नानि	” ”
उपजव्यद्गु	याज्ञ. १८२२
उपजीव्य ध	” १६३६, १९३३
उप तेऽधां स	वेदाः ९९०
उप ते स्तोमा	” ९०२
उप त्वाऽयानि	” १००६
उपधाभिश्च	मनुः ७४४
*उपधाभिस्तु	” ”
उपधिदेवि	विष्णुः १६६९, १९०३
उपधौ स्तेय	कौ. १९०४
उपनिधिः ऋ	” ७३५
उपनिधिभो	” ”
उपनिपात	” १९२४
उपनिषदे	वेदाः १००७
उपनिषद्यो	कौ. १९२५
*उपन्यस्ते च	कात्या. १२२५
उपन्यस्ते तु	” ”
*उपन्यस्तेन	” ”
*उपन्यस्तेषु	” ”
*उपन्यस्य तु	” ”
उपपन्नो गु	मनुः १३२६
उपपातक	विष्णुः १७७०; याज्ञ. १७८२
उप प्र जिन्व	वेदाः ९६३
उपप्लवनि	कात्या. ७१२
उप बर्बुहि	वेदाः ९७७, १८३६
उपभोक्ता तु	नार. ७६४
उपभोगनि	कौ. ७३५
उपमङ्क्ष्यति	वेदाः ७९२
उप मा वर्त	” १०७६
उप मा श्यावाः	” ८१०
उपरि निवि	कौ. ९३०
उपलब्धवि	” १६८१
उपलब्धिक्रि	कात्या. ८०५
उपलब्धे ल	नार. १७५७; कात्या. १७६३
उपलिङ्गना	कौ. १८५०

उपनासांश्च	व्यासः ११११, १५२४	उप्यते याद्धि	मनुः १०७१	उशमा वेद	भा. १०३२
उपश्रवण	कात्या. ९५७	उभयं चैव	बौधा. १९२०	उशन्ति घा ते	वेदाः ९७६, १८३६
उपसंगृह्य	नार. ७४८; अनि. ७५६	उभयं तु स	मनुः १०७०	उशान् ह वै	,, ७९१
उपसर्जनं	मनुः १३१७	उभयं दृश्य	भा. १०३३	उष ऋणेव	,, ६०१
उप स्तृणीहि	वेदाः १००२	उभयत उ	कौ. १६८५	उषस्तमस्यां	,, ८०९
उपस्थानाय	नार. ६६९	उभयनेत्र	विष्णुः १७९६	उषाः पुंश्रुली	,, ८४२
उपस्थान्यवि	बृह. ६७१	उभयस्य पा	वसि. १९२१	उह्यते वा मृ	वृम. १११६
उपस्थितम	कौ. ८४४	उभये प्राजा	वेदाः ११४३	उह्यमानम	कौ. १९२४
उपस्थितस्य	याज्ञ. ६४५; बृहा. ७३१	२ " " +	,, ११४४	ऊढया कन्य	कात्या. १४५३
उपस्थितस्या	कौ. ६३८	*उययोरथ	यमः १३५१	ऊढाऽपि देया	शाता. १११६
उपस्पृष्टं ग	भा. १२८७	उभयोरपि	बृह. १९१४	*ऊढायाः कन्य	कात्या. १४५३
उपहन्तृषु	कौ. ६६२	उभयोरप्य	याज्ञ. ८४८, १३४२	ऊढायाः पुन	आदि. १३८४
उपहन्येत	नार. ८८७	उभयोरर्थ	यमः १३५२	ऊनं वाऽयधि	याज्ञ. १९३२
*उपांशु जन	बृह. ७६४	उभयोश्चित्त	लिङ्ग. १३७६	ऊनं वाऽभ्यधि	,, १६४०
उपांशु येन	,, "	उभा जिभयथु	वेदाः ११८०	* " "	,, १९३२
*उपागच्छेत्प	नार. ७०३	उभावन्यत्र	भार. ९००	ऊनां चेत षोड	विष्णुः ६३७
*उपाधिदेवि	विष्णुः १६६९	*उभावपि च	मनु. १८६४	*ऊना चेत्तु सु	,, "
*उपानयति	नार. ९१५	उभावपि तु	,, "	*ऊना चेत षोड	,, "
*उपानयेद्वां	,, "	*उभावपि हि	,, "	*ऊनाधिकवि	याज्ञ. ११६९
उपानयेद्वा	,, "	उभा हिरण्य	वेदाः ९७४	ऊने षष्टमं	कौ. १६७६
*उपानयेद्वा	,, "	उभे त एक	मनुः ८८१	ऊर्जं पृथिव्या	वेदाः १८३९
उपायनीकृ	कौ. ८०८	उभे धुरौ व	वेदाः ९८९	ऊर्णालुलायाः	कौ. १६७३
उपायैः शास्त्र	नार. १९३५	उभे सहस्व	,, ९९०	ऊर्ध्व गच्छति	*भा. १०३०
उपायैः साम	बृह. १९४१	उभौ क्रियानु	वसि. ७३२	*ऊर्ध्व च पञ्च	कालि. १३७७
उपायैर्विवि	नार. १७४५	उभौ चार्थानु	बृह. ७३४	ऊर्ध्व तु काला	मनुः १०४२
*उपार्जितं ज्ये	शंख. १२८३	*उभौ तौ चौर	मनुः ७४३	ऊर्ध्व तु पञ्च	कालि. १३७७
उपासते सु	देव. १३५०; वसि. १९८२	उभौ तौ नार्ह	,, ७९६	ऊर्ध्व दायदं	कौ. १४३०
उपासन्ते हि	भा. ८६१	*उभौ निगृह्य	,, ७४३	ऊर्ध्व पितुः पु	गौत. ११४४
*उपेक्षकः श	कात्या. १६५०	उभौ वर्णावृ	वेदाः ९६८, ११२०	ऊर्ध्व पितुश्च	मनुः ११४९
" "	पैठी. १६५३	*उभौ वार्थानु	११२०	ऊर्ध्व मासत्र	कात्या. ६३२
उपेक्षकोऽनि	कात्या. १६५०	उहं लोकं सु	बृह. ७३४	* " "	,, ६३३
उपेक्षणाद्वि	स्मृत्य. ७५६	उरुगूलाया	वेदाः १००१	*ऊर्ध्व मासप्र	,, ६३२
उपेक्षमाणो	नार. १७५७, १९६१	उर्वशी हाप्स	,, ८१२	*ऊर्ध्व लब्धं च	,, १४५४
उपेक्षया वि	बृह. ६५४	उर्वारुकमि	,, १००९	ऊर्ध्व लब्धं तु	,, १४५३
*उपेक्षाकार	कात्या. १६५०	उर्वारुखले प	,, १००८	ऊर्ध्व विभागा	मनुः १५६३; नार. १५६७
उपेक्षाकार्य	,, "	*उल्कामिदाय	नार. ७६४	ऊर्ध्व संवत्स	कात्या. ६३३; मनुः १०५५, १३९३
*उपेक्षी कार्य	,, "	*उल्कादिदाय	यमः १६५२	ऊर्ध्व सप्तमा	गौत. १०११
उपेया दैवं	वेदाः १२६१, १९८१	उवाच चैनां	,, "	ऊर्ध्वमाधिग	,, १९४८
उपोप मे प	,, ९६६	उवाच नर	वारा. १०७६	*ऊषरं मुषि	बृह. ७८७
उत्ते बजि प	कात्या. ११११	उवाच वच	,, १३२९	ऊषरं मूष	,, ७८६
		उवास नग	भा. ८४०	*ऊषरं मूषि	,, ७८७
		उवे अम्ब सु	,, १९८६	*ऋक्थं प्रीतिप्र	कात्या. १२०२
		उशतीः कन्य	वेदाः ९८६	*ऋक्थं मृतायां	बौधा. १४२७
			,, १००३		

* ऋक्थं मृतायाः	बौधा.	१४२७	* ऋणं स दाप	कात्या.	७१०	ऋग्निः प्रति	भा.	१९६४
* ऋक्थगोत्रे ज	मनुः	१३२७	ऋणं सखाभं	,,	६५८	ऋग्निष्वप्रति	नार.	६६९
* ऋक्थग्राहिण	विष्णुः	१३८९	ऋणं ह वै जा	वेदाः	१२६१	* ऋग्नी च न ल	बृह.	६५२
ऋक्थग्राहिभि	,,	,,	ऋणं ह वै पु	,,	६०४	* ऋग्नी न प्राप्नु	,,	६५३
* ऋक्थन्यायेन	बृह.	१२२३	* ऋणग्राहिणि	विष्णुः	६७८	ऋग्नी न लभ	,,	६५२;
ऋक्थपिण्डप्र	,,	१३४८	ऋणभाग् द्र	बृह.	७०८	ऋग्नी न लभ	कात्या.	६६०
* ऋक्थपिण्डाम्बु	,,	,,	ऋणमस्मिन्सं	वेदाः	६०४,	ऋणे देये प्र	मनुः	७२०
* ऋक्थपिण्डार्ध	,,	,,	१२५९;	वसि.	१२७१;	ऋणे धने च	,,	१५७१
* ऋक्थादर्धं स	नार.	१३४७	ऋणमासीय	विष्णुः	१२७९	ऋणेष्वज्ञाय	गोभि.	७१५
* ऋक्थादर्धाया	,,	१३४६	* ऋणमेवं कृ	बृह.	७०७	ऋणैश्चतुर्भिः	भा.	१२८३
ऋक्थभिर्वा प	कात्या.	८०४	ऋणमेवं वि	कात्या.	१२२९	* ऋणोदये प्र	मनुः	७२०
ऋक्सामाभ्याम	वेदाः	१०००		नार.	६९७;	ऋतं वै सत्यं	वेदाः	१८३७
ऋग्वेदवादा	ब्रह्म.	१११९		कात्या.	७१२,	ऋतस्य योनौ	,,	९८३
* ऋणं क्षेत्रं गृ	बृह.	१५६९		७१३,	१२२९	ऋतावृत्तौ रा	भा.	१२८५
ऋणं गृहीत्वा	कात्या.	७१४	ऋणरिक्थयोः	कौ.	१२०७	ऋतुकालगा	वसि.	१९७७
* ऋणं च कार	बृह.	७८५	ऋणा च धृष्णुः	वेदाः	६००	ऋतुकाले तु	भा.	१०३०
* ऋणं च सोद	नार.	८३२	ऋणा चियत्र	,,	६००	ऋतुत्रयसु	विष्णुः	१०२२
* ऋणं चात्मीय	बृह.	७०७	* ऋणाच्च मोक्षि	नार.	८३०	ऋतुत्रयस्यो	कात्या.	६३२
* ऋणं चोदुः स	नार.	७००	ऋणात्पिता मो	,,	६९२	ऋतुत्रये व्य	विष्णुः	१०२२
* ऋणं तदमं	हारी.	७९४,	* ऋणात्पिता स	,,	,,	ऋतुप्रतिरो	कौ.	१८४८
		८०८	ऋणादहम	भा.	१२८५	ऋतुप्रतासु	भा.	१०२८
ऋणं तयोः प	नार.	७०२	ऋणादानं प्र	बृह.	७५०	ऋतुमत्यां हि	वसि.	१०२१;
ऋणं तु दाप	कात्या.	७१०	ऋणादानप्र	,,	६२८		मनुः	१०४२
ऋणं तु सोद	नार.	८३२	* ,, ,,	,,	७५०	ऋतुस्नातां तु	बौधा.	१०१९
* ऋणं दद्यात्प	याज्ञ.	६८३	* ऋणादानोद्ग्र	,,	६२८	ऋतुस्नातां न	,,	१०२०
ऋणं दद्यात्पि	नार.	६९६	ऋणानां सर्वे	नार.	६२५	* ऋतुस्नातां भ्रा	यमः	१११३
ऋणं दातुम	मनुः	६८०;	ऋणानुरूपं	बृह.	७२६	ऋतुस्नाता तु	मनुः	१०५७
	अनि.	७३१	ऋणाक्षो नर्ण	वेदाः	६०३,	* ऋतौ तु तस्यां	यमः	१११३
* ऋणं दाप्यं तु	कात्या.	६५८		१९०२	ऋतौ नोपैति	बौधा.	१०१९	
ऋणं दाप्यस्तु	,,	,,	ऋणार्थमाह	कात्या.	७११	ऋतौ विसृज	भा.	१०३०
ऋणं दाप्याः प्र	व्यासः	६७६	ऋणावा विभ्य	वेदाः	६००,	ऋतौ स्नातायां	यमः	१११३
* ऋणं देयं मू	प्रजा.	७१५		१८९५	* ऋत्विक् च त्रि	नार.	७८३	
ऋणं देयम	नार.	६२२	* ऋणिकं तं प्र	नार.	६७०	ऋत्विक् तु त्रि	,,	,,
* ऋणं धर्मादि	बृह.	७०९	* ऋणिकं निर्ध	बृह.	७२६	ऋत्विक् पुरो	मासो.	१९७०;
* ऋणं पतिकृ	नार.	६९९	ऋणिकः सध	नार.	७२४;		भा.	१९८५
ऋणं पुत्रकृ	बृह.	७०८;	ऋणिकस्तं प्र	यमः	७३०	ऋत्विगाचार्या	वसि.	७७०
	कात्या.	७१३		विष्णुः	६६२;	* ऋत्विग्यदि मृ	मनुः	७७३
ऋणं पैताम	व्यासः	६७६	* ऋणिकस्तु प्र	नार.	६७०	ऋत्विग्यदि वृ	,,	,,
* ऋणं प्रदाप	कात्या.	७१०	ऋणिकस्य ध	,,	,,	ऋत्विग्याज्यम	नार.	७८३;
ऋणं प्रीतिप्र	,,	१२०२	ऋणिकस्यापि	भार.	७३१		शुनी.	७९०
* ऋणं लाभं च	,,	६५८	ऋणिकस्यार्थ	नार.	७०६	* ऋत्विग्वा तद	आप.	१४६६
ऋणं लेख्यं गृ	बृह.	१५६९	* ऋणिकेन कृ	भार.	७३१	ऋत्विङ्न्यायेन	बृह.	१२२३;
ऋणं लेख्यकृ	याज्ञ.	६८५	ऋणिकेन तु	कात्या.	६३१	ऋत्विजं यस्त्व	कात्या.	१२२५
* ऋणं लेख्यग	,,	,,	ऋणिको दाप्य	,,	,,		मनुः	७७६,
* ऋणं वा यत्कृ	नार.	६९६	ऋणिकेन त	बृह.	७२५		१९२६	
ऋणं वोदुः स	,,	७००		वृ.	६७७		,,	७७३

ऋत्विजां व्यस	नार.	७८३
*ऋत्विजा येन	कात्या.	१२२५
ऋषभषोड	गौत.	१२३३
ऋषभोऽधिके	"	"
* " "	शंख.	१२८३
ऋषयो वै स	वेदाः	८१२
ऋषिदेवम	भा.	१२८४
ऋषिपुत्रस्त	"	१०२७,
		१२८५
ऋषिपुत्रोऽथ	"	१०२७,
		१२८५
ऋषीणामपि	"	१०२७
ऋषीनध्यासि	"	"
*एकं धर्ता ब	विष्णुः	१७९७
"	याज्ञ.	१८१८
एकं चक्षुर्य	भा.	१२८३
एकं चेद्बह	कात्या.	१६४९
*एकं तु बह	बृह.	१६४७
एकं बहुनां	विष्णुः	१७९७
एकं भवेद्वि	बृह.	११४१
एकं रजस	वेदाः	८१२
एकं वृषभ	मनुः	१२३५
एकं शूद्रः+	विष्णुः	१२४०
एक एव प	भा.	१०२६,
		१३९०
एक एव स	देव.	१२०३
एक एव सो	वेदाः	१०१०
एक एवौर	मनुः	१३२४;
	बृह.	१३४८
*एककूलनि	"	९५२
एकक्रियानि	कात्या.	६५६
*एकक्रियाप्र	बृह.	७८६
*एकक्रियावि	कात्या.	६५६
एकचक्राप	शंख.	१६७२
*एकचक्राह	"	"
*एकच्छायां प्र	कात्या.	७१२
*एकच्छायाकृ	"	"
एकच्छायाप्र	"	"
एकच्छायाग्नि	याज्ञ.	६६७;
कात्या.	विष्णुः	१२८१
*एकच्छायास्थि	याज्ञ.	६६७
एकजातिर्द्वि	मनुः	१७७५,
		१७८८
एकतो वा कु	भा.	१९७८
एकत्र कूल	बृह.	९५२
*एकत्र जल	"	"

*एकत्र शय	बृह.	१८८५
एकदेशद	कौ.	१०४०
एकदेशे स	"	८६३
एकद्वित्रिच	कात्या.	७८८
एकधनेन	आप.	११६४
एकपदीप्र	कौ.	९२६
एकपाकेन	बृह.	११४१;
देव.	शाक.	१५८८;
	आश्व.	"
*एकपाके नि	बृह.	११४१
*एकपात्रे च	कात्या.	८७६
*एकपात्रेण	"	"
एकपात्रेऽथ	"	"
*एकपात्रे स	"	"
एकपुत्रो ह्य	भा.	१२८३
एकभागाति	कात्या.	८०८
एकमुत्पाद	मनुः	१०६५
एकमेव क	कालि.	१३७७
एकया प्रज	भा.	१२८५
एकरूपा द्वि	कात्या.	१९१५
*एकरूपो द्वि	"	"
एकवर्णं वि	भा.	१०३०
एकवासा घृ	यमः	१११३
एकव्रतस्क	हारी.	१०१४
*एकव्रते क	"	"
एकदातं ता	वेदाः	१६००
*एकशफद्वि	गौत.	११८३
एकशय्यास	बृह.	१८८५;
	व्यासः	१८८९
	नार.	९४५
एकश्वेदुञ्ज	"	"
*एकश्वेव न	"	"
एकस्तु चतु	आश्व.	१५८८
एकस्त्रीपुत्रा	कौ.	११८४
एकस्थानास	कात्या.	१८८७
एकस्था हि श	कौ.	८६३
एकस्मिस्तोल	स्कन्द.	१९६६
एकस्मिन् य	बृह.	१७६०
*एकस्य चेत्त	नार.	७८२
एकस्य चेत्स्या	"	"
एकस्य चैव	अनि.	११९४
एकस्य बह	बृह.	१६४७
एकस्य बह्व्यो	भा.	१०२७
एकस्यां बह	अनि.	११९४
एकस्यापि सु	बृह.	१३४८;
	संघ.	१३८४
एकां वृद्धिम	अनि.	६३५

एकां स्त्रीं कार	बृह.	१२२३
एकान्नवध	कौ.	१६१७
एका चेत्युत्रि	बृह.	१३४८;
बृप.	१३६२; संघ.	१३८४
एकातिथिम	वेदाः	१५९४,
		१६५६
एकादशगु	याज्ञ.	८६८
एकादश पृ	ब्रह्म.	१३७४
एकादशे स्त्री	मनुः	१०५७
एकाधिकं ह	"	११९१
एकान्तचर्या	भा.	१०२९
एकान्तरघृ	विष्णुः	१९८३
एकान्तरस्तु	नार.	११०५
एकान्तेनैव	कात्या.	६३१
एका माता द्व	विष्णुः	१२४३
एकामुत्कम्य	देव.	१११२
एकाम्बरा कृ	शुनी.	१११९
एकार्थतायां	भा.	१९६४
एका शताधि	"	१२८३
एकानसोप	विष्णुः	१७९६
*एकाहे ग्रह	कात्या.	७२९
एकाहे लिखि	"	"
*एकेच्छया कृ	याज्ञ.	६६७
एकेनैवावि	मरी.	१५८७
*एकैकं च द्वि	बृह.	१७८९
एकैकं तु त्रि	"	१७८८
एकैकं पुन	बृह.	८३४
एकैकं वा ध	गौत.	११८२
एकैकः पुन	बृह.	८३४
एकैकमित	गौत.	११८२
एकैकस्मिन्तृ	बौधा.	१०१९
एकैव हि भ	भा.	१२४४
एकोदानाम	विष्णुः	१२७९
एकोदरे जी	ब्रम.	१५६२
एकोद्विष्टं पि	कालि.	१३७७
एकोऽपि स्थाव	स्मृत्य.	१५८८
*एकोऽप्यनीशः	बृह.	१५८५
एको बह्वीर्जा	वेदाः	९९४
एको भर्ता हि	अग्नि.	१११८
एको यद्वञ्च	कात्या.	९५७
एको विद्वर्ण	भा.	१२८७
एकोऽश्रीयाद्य	विष्णुः	६३७
एको ह्यनीशः	बृह.	८०३,
	१५८५; व्यासः	१५८७
एजदेजद	वेदाः	९९८
*एतं दण्डवि	मनुः	८६५

एतँ ह वाव	वेदाः १५९६	एताँ ह वै मु	वेदाः १६०१,	एतेनैव प्र	नार. १६४२
*एतच्च गुरु	नार. ८२६		१६०२	एते पतिभ्य	वेदाः ९९८
एतच्छुक् भ	भा. १९८५	एताः कृत्याश्च	भा. १०३३	एते पापस्य	भा. १२८६
एतत्तदमे+	वेदाः ६०१	*एतानपति	याज्ञ. १६३५	*एते राज्ये व	मनुः १७१०
” ”	” ६०४	एतानाहृत्य	शौन. १३६३	एते राष्ट्रे व	” ” १९०७
एतत्तु न प	मनुः १०४४	*एतानि कुम्भे	बृह. ९५०	एते वै सर्वे	वेदाः १८९७
एततो सर्वे	भा. १२८७	एतानि तु य	भा. १२८३	एते शास्त्रेष्व	कौ. १६१९
एतत्पतिव्र	” १०२९	एतानि लोक	आदि. १३८४	एतेषां कार	” १६८६
एतत्पुरुष	नार. ६९२;	एतानि वै स	भा. १९६४	एतेषां निग्र	मनुः १८७०
	वृप्र. ७१५	एतानि शूद्र	अनि. १९६७	एतेषां परि	वसि. ८१६
*एतत्पूर्वश्च	नार. ८३०	एतानि सत	नार. १९४०	एतेषां पूर्वः	विष्णुः १२८०
एतत्संग्रह	बृह. ११०६,	एतानुक्रम्य	कौ. १०४०	*एतेषां यः पू	” ”
१८८५; व्यासः	१८८९	एतान् दशाप	नार. १९४१	एतेषु विहि	भा. १२४३
एतत्संबोध	भा. १३९१	एतान् हरन्तृ	” ७०४	एते सर्वे पृ	मनुः १६२७
एतत्सर्वे पि	कात्या. १२२४	एतान् हि लो	मत्स्य. १६५५	*एते हि कथि	मत्स्य. १६५५
एतत्सर्वे प्र	” ७१२	एतामेतस्ये	वेदाः ९९७	*एतैरप्यव	नार. १७५३
एतत्सर्वे म	भा. १२४३	एतामेवाभि	” १५९४	एतैरुपाय	मनुः १०४७
एतत्सर्वे य	” १२८७	एतावता का	शुनी. ८५६	एतैरुपायै	” १९३०
एतत्सर्वे र	स्कन्द. १३६६	एतावतीं श्रु	” ”	*एतैरेव प्र	नार. १६४२
एतत्सर्वे वि	कात्या. १२२७	एतावदुक्त्वा	भा. १९८५	एतैलिङ्गैर्न	मनुः ९३५
*एतत्सर्वे स	” ७६८	एतावदेव	बृह. १५२०	एतैर्नैतैर	” १७०२
*एतदष्टाद	बृह. ८७५	एतावद्विऋ	नार. ७०३	एधन्ते अस्या	वेदाः ९८३
एतदाख्याय	भा. १०२८	एतावानथैः	कौ. १५७१	एनश्च वैर	” १५९६,
एतदाचष्ट	” १२८८	एतावानेव	मनुः १०७२	”	१५९७
एतदार्याव	वसि. १९२१	एतावान् पु	वेदाः १०१०	एना पत्या त	” ९८३
एतादिच्छामि	भा. १०३१,	एताश्चान्याश्च	मनुः १०५१	एनो गच्छति	भा. १९६३,
	१२४३	एतासां यान्य	हारी. १०१७	”	१९६४
एतादिच्छाम्य	” ८६१	*एतासामौर	बृह. १४५०	एनो राजान	वसि. १६६८
एतदद्वयं स	बृह. ७६६;	एता हि मनु	भा. १०३३	*एभिरुक्कृष्ट	नार. १७५०
	कात्या. ७६८	एता हि स्वीय	” १०३२	एभिरिव गु	दक्षः १११४
एताद्धि पर	भा. १९७८	एते कर्मक	नार. ८२५	एभिश्च व्यव	याज्ञ. १७२९
एताद्धि ब्रूत	” १९८४	एते दोषानु	विष्णुः १६६९	एभिश्चिहैः स	कात्या. १८८७
एतद्राजन्	” ८१९	एते द्वादश	देव. १३५०	*एभिस्तु व्यव	याज्ञ. १७२९
एतद्वः सार	मनुः १०७५	एतेन देश	आप. १९१८	*एभिस्तुक्कृष्ट	नार. १७५०
एतद्विधाध	कात्या. १२२५	एतेन मिथः	कौ. ७३७	एभ्यस्तुक्कृष्ट	” ”
एतद्विधान	मनुः ९११,	एतेन वै दे	वेदाः १३८५	एमं पन्थाम	वेदाः १००२
	१२४५	एतेन वैया	कौ. ७३७	एयमगन् प्र	” ९९६
एताद्विसृज्य	भा. १०३०	एतेन सम	भा. १९८५	*एवं कार्याणि	मनुः १९०७
एतद्वै ब्राह्म	वेदाः १००५	*एतेन सर्वे	नार. ९१६	एवं काल्म	कात्या. ७०९
एतन्म आन्व	” १००६	एतेन स्कन्धा	कौ. ८६३	एवं कृतव	भा. १२८५
एतन्मम ध	भा. ८१९	एतेन हि प	वेदाः १०१०	एवं क्रियाप्र	बृह. ७८६
एतमेव त	वेदाः १५९७	एतेन हेन्द्रो	” १६०१	एवं गच्छति	भा. १०३०
एतमेव वि	मनुः १३९३	*एतेनात्मनो	गौत. १६६२	एवं गच्छन्	याज्ञ. १०८०
एतस्मात्कार	भा. १०२६,	एतेनात्मोप	” ”	एवं गते ध	अनि. १११८
	१०३१	एतेनादेशो	कौ. ६३८	एवं चरन्	मनुः १९३१
एतांश्चारैः सु	बृह. १९४१	*एतेनैव गृ	नार. ९४६		

एवं चैव व	भा. १०२७	एवं वृत्तां स	मनुः १०७५	एवा त्वं सन्ना	वेदाः १०००
एवं चोरान	कौ. १६७६	एवंवृत्तो रा	आप. १९१८	एवा दुष्कृत्यं	,, ६०७,
एवं जातिषु	भा. ११८४,	एवं वृद्धिवि	भार. ६३५	एवा नि शुष्य	,, ६०१
	१२४५	एवं वैश्यो रा	वसि. १८४५	एवा नि हन्मि	,, ९९७
एवं तयोर्वि	शंखः १२८२	एवं व्याधित	शंखः ७७१	एवा परि ष्व	,, ,,
एवं तस्माद्	स्कन्द. १९६५	एवं व्रतस	भा. १०३०	एवा पर्येमि	,, ,,
एवं ते जीवि	भा. ८१९	*एवं षड्भिर्मा	हारी. ६०८	एवा भगस्य	,, ९९८
एवं ते सम	,, ८४०	एवं सद्विमा	,, ,,	एवा मथ्नामि	,, ९९६
एवं दण्डवि	मनुः ८६५	एवं समुद्भू	मनुः ११९०	एवामामभि	,, ,,
एवं दासीत्व	ब्रह्म. ८४०	एवं सर्वानि	,, १९२८	एवाहमद्य	,, १८९९
एवं दुहित	भा. १२८८	एवं सह व	,, ११२८	एवेषूने यु	,, ९७९
*एवं द्वित्रिच	कात्या. ७८८	*एवं स्त्रीपुंस	,, १०७५,	एष एव क	कौ. १०४०;
एवं धनाग	नार. १९४०		११२७	एष एव वि	भा. १२४४
एवं धर्मं वि	मनुः १०७२	एवं स्वभावं	,, १०४९	याज्ञ. ९४२, १९१०	नार. ७४९;
एवं धर्मम	भा. १४२९	एवं हि भार्या	भा. १०३१	एष एवोदि	बृह. ७५२
*एवं धर्मवि	मनुः ८६५	एवं हि विन	नार. ९१८	एष ते रुद्र	वेदाः ९९१,
*एवं धर्मोऽखि	,, ८४६	एवं ह्याह अ	शंखः १२८१	१४१५	बृह. १७९०,
एवं धर्मो द	कात्या. ८८९	एवं ह्याह अ	मासो. १९७०	एष दण्डः स	१८३०
*एवं धर्म्येवि	मनुः ८६५	एवमज्ञानि	कौ. १६८७	एष दण्डवि	मनुः १८०१
एवं धर्म्याणि	,, १९०७,	एवमतिंसं	शंखः १६१३	एष दायवि	भा. ११८४
	१९२८	एवमत्याज्या	कात्या. ८५४	एष दास्यति	शंखः १२८१;
एवं नार्यो न	भा. १०३१	*एवमन्वा ग	कौ. १६९०	यमः १३५१	वारा. १०७५
एवं निःसंश	स्कन्द. १९६६	एवमर्थच	स्कन्द. १९६७	एष धर्मः पु	बृह. ७८७;
*एवं पञ्च ब्रा	वसि. १०२२	एवमष्टवि	वारा. १०७६	एष धर्मः स	मनुः १०५४
एवं परम्प	बृह. ९५०	एवमस्मात्स्व	कौ. ८६३	एष धर्मः स्मृ	नार. १९३६
एवं परिच	शुनी. १११९	एवमादिषु	मनुः १६९४	एष धर्मोऽखि	मनुः ८४६
एवं प्रवर्त	भा. १०३०	*एवमादीन्	,, १६९४,	एष धर्मो ग	,, १०७४
एवं प्रव्याह	,, १०२७	एवमाद्यान्	,, १९२९	एष धर्मो ध्रु	भा. १०२७
एवं ब्राह्मणी	वसि. १०२२	एवमाद्यान्वि	,, १६२६;	एष नः सम	,, ,,
एवं भगस्य	वेदाः १००६		कात्या. १६५०	एष नो दास्य	देव. १३५०;
एवंभूतोऽपि	भा. १०३०	एवमुक्तः श्वे	भा. १२८५	वसि. १९८२	मनुः १९२७,
एवं मृताया	,, ,,	एवमुक्ता त	,, ,,	१९४६	वेदाः १२६०
एवं यत्राणि	बृह. ७२७	एवमुक्ता तु	वारा. १०७५	एष वः कुशि	,, १२६१
एवं यद्याय	मनुः १९३०	एवमुद्भूत्य	परा. १११७	एष वादिकृ	बृह. १९४०
*एवं यस्त्रुणि	बृह. ७२७	एवमुभय	कौ. ८६२	एष वृद्धिवि	नार. ६२७
एवं ये भूति	भा. ८६०	एवमेतद्य	भा. १०२८	एष स्त्रीपुंस	मनुः १०७५,
एवं राजा स	,, १९८६	एवमेतन्म	,, १२८३	११२७	११४६
एवं वर्षस	वारा. १०७६	एवमेतासु	,, १०३३	एष पन्था उ	वेदाः १२६०
एवं वादिकृ	बृह. १९१४	*एवमेव वि	मनुः १३९३	एष वः कुशि	,, १२६१
एवंविधप्र	मास्त्रि. १९७०	,, ,,	,, १९५२;	एष वादिकृ	बृह. १९४०
एवंविधमि	स्कन्द. १९६७		अपु. १९८८	एष वृद्धिवि	नार. ६२७
एवंविधस्त्व	,, १९६५	एवमेव स	भा. १४२९	एष स्त्रीपुंस	मनुः १०७५,
एवंविधान्त्रु	मनुः १६९५,	*एवमेव वाग	नार. १९४०	११२७	११२७
	१९२९	एवमेवैता	वेदाः ६०४	एष स्वभावो	वारा. १०७६
एवंविधाश्च	वारा. १०७७	एवमेवोप	संघ. १५३०	*एषां चैताः कि	नार. १५८०
*एवं विधिश्च	नार. ७४९	एवा कामस्य	वेदाः ९९७	*एषां ज्येष्ठः क	मनुः १५४४

एषां तु धर्म्या	नार. १०९८
*एषां पतित	देव. १४०४
एषां लोकाना	वेदाः १००६
एषां षड्बन्धु	नार. १३४६
* " " "	देव. १३५०
एषां हि विर	मनुः १०५९
एषाऽखिलेना	बृह. ८०२
एषा ते कुल	वेदाः ९९६
एषा ते राज	" "
एषा त्रयी पु	भा. १२८३
*एषा धर्मवृ	हारी. ६०८
एषा धर्म्या वृ	" "
एषामपति	याज्ञ. १६३५
एषामभावे	" १४७९;
	देव. १५२५
*एषामेताः किं	नार. १५८०
एषा हि स्वामि	बृह. ८७२
एषैव्या चिद्र	वेदाः ९९०
एषोऽखिलः क	मनुः १९३१
एषोऽखिलेना	" १६९०,
	१७७३
एषोदिता घा	बृह. १६४७
एषोदिता लो	मनुः १०५१
*एषोऽपि घात	बृह. १६४५
एष्वव्या बह	वारा. १३२८;
	अत्रिः १३५२
एहि सार्धं म	भा. ८४०
Xएतु नो वाजी	नि. १२५४
एन्द्रं स्थानम	मनुः १६२२
*एन्द्रस्थानम	" "
Xओक इति नि	नि. १२५४
*ओषवाताह	मनुः १०७४
ओषवाताह	" ;
नार. ११०२; परा.	१११७
ओ चित्सखायं	वेदाः ९७५,
	१८३६
ओत्सूर्यमन्या	" ९९८
*ओत्कोचिकाः सो	नार. १७४६
*ओत्कोचिकाश्ची	मनुः १६९३
ओद्धत्याद्वा ब	बृहा. ७३१
ओपनिधिक	कौ. ७३५
*औरसं तं वि	मनुः १३०३
औरसं पुत्रि	बौधा. १२७०
औरसः क्षेत्र	शंखः १२८२;
	मनुः १३२०; नार. १३४६;
	परा. १३५२; कापु. १३७६

औरसः पुत्रि	स्मृत्य. १३७३
औरसक्षेत्र	मनुः १३२५
* " " "	याज्ञ. १३९९
औरसाः क्षेत्र	" "
औरसा अपि	नार. १४०१
औरसानपि	वारा. १३२९
औरसे तूत्प	बौधा. १२३९;
	कौ. १२८८
औरसेन स	बृह. १३५५
औरसे पुन	देव. १३५१
औरसो दत्त	बृहा. १३५५
औरसो धर्म	याज्ञ. १३३०
औरसो नाम	देव. १३५०
औरसो यदि	ब्रह्म. १३७४
औरसो विभ	मनुः १३२४
औषधैश्चिकि	कौ. १९२४
क आसं जन्याः	वेदाः १०००
क इमं दश	" ८७८,
	११२०
*कटाक्षवीक्ष	व्यासः १८८९
*कटाक्षावेक्ष	" "
*कटिदेशेऽङ्क्य	नार. १८२८
कट्यां कृताङ्को	मनुः १८०२;
	नार. १८२८
कठोरणि न	भा. १०२९
कण्टकोद्गर	मनुः १६९२,
	१९२९
*कण्टकोद्गर	" १६९२
*कण्टकेशाञ्च	कात्या. १८८७
कण्टकेशाम्ब	" "
कण्टेऽक्षमाला	नार. १९१३
कण्डूषाय त्व	हरि. १३७६
कण्वे हि पित	भा. १२८८
कथं कार्याणि	स्कन्द. १९६५
कथं ज्येष्ठान	भा. १३९१
कथं तत्र वि	मनुः १२३५
कथं धर्मोऽप्य	भा. १०३१.
कथं शुक्रस्य	" १३९१
कथमस्य प्र	" १२८७
कथितं दाय	संभ्र. ११४२
कदञ्चं च कु	नार. १०९९,
	१४०२
*कदञ्चं वा कु	" १०९९
कदलीकमु	प्रजा. ९६२
*कदा कश्चित्प्र	बृह. १५५८
कदाचिच्चिन्त	ब्रह्म. ८४०

*कदाचिद्वा प्र	बृह. १५५८
कदा सूनुः पि	वेदाः ९८९
कदू महीर	" १९७१
कदूश्चापि त	ब्रह्म. ८४०
*कदवा ममाभ	" "
कनात्कार्भां न	वेदाः १००६
कनिष्ठाश्च य	भा. १९८३
कनिष्ठास्तं न	" १९८४
कनीयानपि	" "
कनीयानु ज्ये	मनुः १३१६
कनीस्वुनदि	वेदाः १००६
कन्धराबाहु	याज्ञ. १८१७
कन्यकानां त्व	कात्या. १४२१
कन्यां च बहु	भा. १०३०
कन्यां चेद्दशे	शाता. १११६
कन्यां तां ऋष्य	वारा. १३२९
*कन्यां प्रकुर्या	मनुः १८६९
कन्यां भजन्ती	" १८६६
कन्यां लक्षण	लिङ्ग. १३७६
कन्यां वा जीवि	भा. १२८६
कन्यां शुल्के चा	" ८६०
कन्या इव व	वेदाः ९७१
कन्या कुत्सिता	सुम. १११७
कन्यागतं तु	कात्या. १२२८
कन्यागर्भः का	कौ. १९८८
कन्या चास्य म	वारा. १३२९
कन्यादानं क	कौ. १०३४
कन्यादूषको	विष्णुः १८४७
कन्यादोषमौ	कौ. ८७९
कन्यादोषो च	नार. १०९८
कन्या नर्तुमु	" १०९६
कन्यानां विश्व	वेदाः ९९६
कन्यानामस	आदि. १३८४
कन्याप्रकर्म	कौ. १८४८
कन्याप्रदः पू	याज्ञ. १०७७
कन्याभ्यश्च पि	देव. १४२२
कन्याभ्यश्च प्रा	कौ. १२००,
	१४१७, १९५०
*कन्याभ्यस्तु पि	देव. १४२२
कन्यामन्यां द	कौ. ८७९,
	१८४९
कन्यामाहिति	" ८१७
कन्यायां दत्त	वसि. १०२१;
	मनुः १०४३
कन्यायां प्राप्त	नार. १०९७
*कन्या याऽक्षत	" ७०३

कन्यायामस	शंखः १८४८; नार. १८८३	*कर्ता ममेदं *कर्ताऽहमेत	नार. ८०० " "	कल्हे घ्नतः कल्हे तीक्ष्णाः	कौ. १६१८ " ८६३
कन्यायास्तद्ध	व्यासः १२३१	*कर्तुं वा कृत कर्तुमर्हसि	भा. १०३३ " १०२७	कल्हे द्रव्य कल्हे पूर्वा	" १८०० " "
कन्यावैवाहि	कात्या. ७१२; पैठी. १४२२, १४६३	कर्मकरस्य कर्म कारय	कौ. ८४३ " १६९०	कलिः प्रसुप्तो कलिः सः	मनुः १९३० वेदाः १८९८
कन्याहरण	यमः १७६६	कर्मकालानु कर्म कुर्यात्प्र	" ८४३ बृह. ८३५	कलौ पञ्च न कलौ युगे त्वि	आदि. १३८४ स्मृत्य. १३७३; संभ. १६५५
कन्यैव तन्वा	वेदाः ९६५	कर्म च व्यव कर्मणश्च प्र	कौ. १६१६ " १६८६	कल्पितं मूल्य कल्यां तेन तु	कात्या. ८९८ भा. ८१८
कन्यैव कन्यां	गौत. १८४३; मनुः १८६८	*कर्मणा क्षत्र कर्मणाऽपि स	कात्या. ७२९ मनुः ७०२	कल्याणे च वि *कल्याणेषु वि	भार. ८०७ " "
*कन्यैव कन्या	" "	कर्मणा वच कर्मणा वैष्यो	भा. १०२९ कौ. ११८५	*कश्चित्च संस कश्चित्चेत्संच	नार. ७८२ " "
कन्यैव या क	" "	कर्मणा व्यव कर्मण्यवसि	कात्या. ७२७ भा. १२८४	कश्चित्कृत्वात्म	" "
कन्यैवाक्षत	नार. ७०३, ११०३	कर्मण्यसमा कर्म तस्वामि	कौ. ७७२ बृह. ८३४	कश्चित्तु संश कस्ताः शक्तो र	" १८२९; बृह. १८३२ भा. १२४३
कमयुवं वि	वेदाः ९८२	कर्मनिष्ठाप कर्मनिष्ठाकं	बृह. ८३४ कौ. ८४४	कास्मात्तु विष कास्माद्यज्ञेऽपि	" १०३३ " १२४४
करणं कार	बृह. ७८५	कर्मवियोग कर्म शूदे कृ	गौत. १६५९ भा. ८१८	*कस्मिंश्चित्प्रति *कस्मैचिद्याच	वेदाः १६०२ वसि. १२७७
करणहीनं	कौ. ७३७	कर्मस्वभ्युद्य कर्माकरणे	मनुः १९३० कौ. ८६१	कस्यचित्तं कु कस्यापराधा	मनुः ७९५ विष्णुः ६७९
करदं तु प्र	" ९३२	कर्माकुर्वन् कर्माण्यारभ	नार. ८४९ मनुः १९३०	काकणद्वित काकणिस्त्रित	ब्रह्म. ८४० अनि. १९६८
करदाः कर	" "	कर्मानुरूप कर्मापराधे	मनुः १९३० कौ. १६७६	काकणी चास्य काकणीद्वयं	" "
करपादद	विष्णुः १७९६; याज्ञ. १८१७	कर्मापराधे कर्मापि द्विवि	नार. ८२९ कौ. १६८५	काकण्यक्षाणा काकिन्यो वद्वि	" "
*करवहन्त	" "	कर्माभिग्रह कर्मारम्भं तु	कात्या. ८५३ कौ. ९३१	काङ्क्षन्ति पित काश्चिद् वृद्धिं	मनुः १९०५ बृह. १३४९
*कराणुद्धोप	नार. ११३१	कर्मापकर कर्शनं वम	कात्या. ८४९ कौ. १९२४	काणं खड्गं च *काणं खड्गं वि	कात्या. ६५८ बृह. ७८७ " "
करार्थं कर	कात्या. ८९८	कर्षकः सस्या कर्षकगोपा	नार. ८४९ कौ. १९२४	काणं वाऽप्यथ मनुः १७७७; नार. १७८७	विष्णुः १७७०; " १७८७
करिष्यति वृ	बृह. १३४९	कर्षकवैदे कर्षकस्य प्रा	" ८४३ " ९२९	*काणं वा यदि काणः खोडः कू	मनुः १७७७; नार. १७८७ गौत. ११८२
करिष्ये सर्व	वारा. १०७७	कर्षकानां त्रि कर्षकान् क्षत्र	" ७७१ " ८६१	काणखज्जादी काणखोरकू	विष्णुः १७७० गौत. ११८१
करीव विज	मासो. १९७०	कर्षणे पूर्वं कर्षेर्हानाति	नार. ८४९ कौ. १९२४	काणलिङ्गास्ते काण्डपृष्ठदच्यु	नार. १९३८ " ११८४
करीषमिष्ट	मनुः ९३४ बृह. ९५०	कलजो धर कलये सभा	गुप्त. १९६८ वेदाः १८९८	कानीनं च स	बौधा. १२७०
*" "	बृह. ९५०	कलहापह	याज्ञ. १८१८		
करीषास्थितु	" "				
*करोति क्षेत्रि	मनुः १०७४				
करोति ब्राह्म	पैठी. १११५				
*करोत्युत्तर	व्यासः १७६४				
कर्णकीलाय	कौ. ९२६				
*कर्णग्राणप	कात्या. १८३३				
कर्णनासाक	बृह. १८३१				
कर्णौ चर्म च	मनुः ९०९				
कर्णौष्ठग्राण	कात्या. १८३२				
*कर्णौष्ठपाद	" १८३३				
कर्तव्यं वच	याज्ञ. ८६७, ८६८; बृह. ८७४				
कर्तव्यमित	कात्या. १५२३				
कर्तव्या न प्र	" ९५५				
कर्तव्या भ्रातृ	नार. १५८४				
*कर्तव्यास्त्ववि	कात्या. ९५५				
कर्तव्यो मध्य	बृह. १८३१				
कर्ता ममायं	नार. ८००				

*कानीनं तं व	मनुः १३०६
कानीनः कन्य	याज्ञ. १३३१
कानीनः पञ्च	वसि. १२७३;
	विष्णुः १२७९
कानीनश्च स	मनुः १३२०;
नार.	१३४६, १३४७;
बृह.	१३४९; कापु. १३७६
कानीनसहो	गौत. १२६३
कानीनाध्यूढ	भा. १२८७
कानीयान्मम	,, १३९१
कान्तारगास्तु	याज्ञ. ६२०
कान्तारे मध्य	कौ. १९२२
कान्तारेष्वपि	भा. १०२६
कामं तां नाभि	नार. ११००
कामं तु क्षप	मनुः १०६२
कामं दिने प्रो	हारी. ११४६
कामं देशजा	कौ. १६७६
कामं पतित	शंखः ७७१
*कामं भर्तुर	,, १०२५
कामं भार्याया	कौ. १८५०
कामं मातुरे	शंखः १६१२
*कामं वसेयु	,, ११९५
कामं वा परि	वसि. ६०९
कामं सह व	शंखः ११९५
कामकारणी	कौ. १४३०
*कामकारेणा	विष्णुः १६१०
कामक्रोधसु	नार. ६९५
कामक्रोधास्व	कात्या. ८०५
कामचारवि	भा. १०२७,
	१२८४
कामचारिणी	शंखः १०२४,
	१३९०,
*कामतः संश्रि	कात्या. ८३८
कामतश्च मि	भा. १०२८
कामतश्च शू	बृह. १४०३
*कामतस्तु भ	नार. ७०३,
	११०३
कामतो नाभि	,, ११००
कामतोऽपि च	भवि. १६५५
कामदानम	कौ. १६७६
*कामदाने प्रो	हारी. ११४६
*कामपतित	शंखः ७७१
काममात्मानं	आप. ८१६
काममा मर	मनुः १०४२
काममूता ब	वेदाः ९७७,
	१८३६

काममेवं वि	वारा. १०७६
कामयेत्तत्र	बृह. १८८६
कामवक्तव्य	वारा. १०७७
कामस्य तृप्ति	वेदाः १००६
कामाचारः स	कौ. ११८५,
	१३९१
कामाच्चेदप	शंखः ७७१
कामातु संश्रि	कात्या. ८३८
कामात्पारश	बौधा. १२७०
कामात्पुरीषं	बृह. ९५४;
	कात्या. ९५९
*कामात्संज्ञ	,, ८३८
कामात्समाश्र	नार. ७०३,
	११०३
*कामाद्या संश्र	,, ७०३
कामानामपि	भा. १०३२
कामाभिपाति	मनुः १८६६
कामाय पुंश्च	वेदाः १९७७
कामार्ता स्वैरि	कात्या. १८८८
कामी तु संस्थि	,, "
कामेजितेषु	बृहा. १८९१
*कामे दाने प्रो	हारी. ११४६
काम्बोजसुरा	कौ. ८६२
कायकेशेन	भा. १०२९
कायाविरोधि	नार. ६२४;
	व्यासः ६३४
कायिकां भोग	बृह. ६२९
कायिका कर्म	,, "
*कायिका काय	,, "
कायिका कालि	नार. ६२४;
	बृह. ६२९
कारणादाने	कौ. ९२९
कारणाभिर्नि	नार. १९३६
*कारणे तु वि	व्यासः ७३०
कारणे विधि	,, "
कारयेत्तद्	कात्या. ११०९
कारयेत्प्रत्य	,, ६७३
कारयेत्सर्वे	स्कन्द. १९६६
कारयेदाय	,, "
कारयेद्दास	कात्या. ८३६
कारयेद्वा ऋ	बृह. ७२६;
	यमः ७३०
*कारयेद्वा ध	बृह. ७२६
कारयेत्त्रिंशु	,, १८८७
कारिता कायि	गौत. ६०७
कारिता च शि	बृह. ६२९

*कारिताऽथ शि	बृह. ६२९
कारुकरक्ष	कौ. १६७३
कारुहं त	वेदाः ११२१
कारुशिल्पिकु	कौ. ८४३,
	१६१७
कारुशिल्पिनां	,, १६७७
कार्तान्तिकव्य	,, ८६३
कार्तान्तिकादि	,, "
कार्मारो अस्म	वेदाः ११२१
कार्मिके रोम	याज्ञ. १७३५
कार्यं तु साध	कात्या. १६४९
*कार्यं वा धर्म	बृह. ८०४
कार्यं संप्रति	कात्या. ९१९
*कार्यैः कृतानु	बृह. १८३०
कार्यैः क्षतानु	,, "
कार्यमाना का	शुनी. ८५६
कार्यमुच्छ्रव	बृह. १५८४
कार्यस्थान्यथा	कौ. १६७३
कार्यानु रूपं	शुनी. ७९०
कार्यार्थे निर्ग	भा. १०२८
*कार्यविरोधि	व्यासः ६३४
कार्ये चाधर्मे	बृह. ८०४
*कार्ये नाधर्मे	,, "
कार्यो द्वितीया	याज्ञ. १७३७
*कार्यो द्वितीये	,, "
कार्षापणस्त्व	अनि. १९६८
कार्षापणोऽन्यो	,, "
*कार्षाणिकाष्ठं गां	वसि. ११८४
कार्षाणयसं गृ	,, "
*कार्ष्यं (फालो) मा	मनुः १७१७
कालदेशव	अनि. १९६९
कालमासाद्य	मनुः १७१२,
	१७१७, १९३०
कालस्य नय	भा. १९८५
कालहीनं द	कात्या. ७५४
*कालहीने द	,, "
कालातिपात	कौ. १६७३
कालायसका	,, १६१४
कालायसपि	,, १६७५
*कालिका कारि	नार. ६२४
काले कालकृ	याज्ञ. ६४३
काले तु विधि	कात्या. ७१०
कालेऽदाता पि	मनुः १०४५
*काले द्विगुणं	हारी. ६०८
कालेऽपूर्णं त्य	नार. ८४९
*कालेऽप्यतीति	कात्या. ६७४

*काले प्रतीते	कात्या.	६७४
*काले विनीत	"	१२२७
*काले व्यतीते	"	६७४
*काशान् कुञ्ज	मनुः	९३४
काषायवस्त्र	देवी.	१९४३
*काषायेण तु	"	"
*काष्ठकाण्डतृ	नार.	१७४९
काष्ठभाण्डतृ	"	"
काष्ठलोष्टपा	कौ.	१७९९
काष्ठलोष्टेषु	याज्ञ.	१८१९,
		१९३३
*काष्ठलोष्टेष्ट	"	१८१९
*काष्ठलोष्टेषु	कौ.	१६७७
काष्ठलोहम	"	१९२४
काष्ठवेणुना	भार.	६३५
काष्ठानां चन्द	विष्णुः	१७९६
काष्ठेन प्रथ	भा.	८४०
किं कारणं म	स्मृत्य.	१३७३
किं चापयनु	वेदाः	१२६०
किं नु मलं कि	वारा.	१०७७
किं पुनर्यो गु	वेदाः	९७७,
किं भ्रातासद्य		१८३६
किं शरपत्नि	"	९८७
किं सुबाहो स्वं	"	"
किञ्चित्च द्रव्य	भार.	९००
*किञ्चिदूनं प्र	कात्या.	७५४;
	व्यासः	७५६
किञ्चिदेव तु	मनुः	१८५५
किञ्चिदेव दा	"	"
*किञ्चिदेव हि	"	"
*किञ्चिन्न्यूनं तु	व्यासः	७५६
किञ्चिन्न्यूनं प्र	कात्या.	७५४;
	व्यासः	७५६
*किष्ककर्पास	विष्णुः	६१०
किष्ककर्पासि	"	"
कितवान् कु	मनुः	१७१०,
		१९०७
*कितवान् शी	"	१७१०
*कितवेष्वव	नार.	१९११
कितवेष्वेव	"	"
किन्त्वपुत्रस्य	विष्णुः	१४७१
किन्त्वलङ्कृत्य	नार.	१८८३
किमस्मभ्यं जा	वेदाः	१८९३
किमाहत्य वि	भा.	८४०
किमिदं भाष	वारा.	१०७५

किमु श्रेष्ठः किं
किमेतयोर्ब
क्रियती योषां
क्रियत्स्विदिन्द्रो
किंकुमात्रमा
कीटोपघाती

कीदृशः कृत
कीदृशी संत्य
कीदृश्यां कीदृ
कीनाशशिल्पि
कीनाशो गोवृ
कीर्तिते यदि
कीर्तिश्च यश
कुटुम्बं विभृ
कुटुम्बकामा
कुटुम्बभक्त
कुटुम्बभर
कुटुम्बदिलो
कुटुम्बहेतो
कुटुम्बात्तस्य
कुटुम्बार्थम
*कुटुम्बार्थे चो
कुटुम्बार्थेषु

कुटुम्बार्थे स
कुटुम्बिकाध्य
कुटुम्बिनो ध
कुत एव प
कुतो हि साध्वी
कुत्सितात्सीद
कुनखी श्याव
कुपितं वाऽर्थ
कुप्यं पद्मगु
*कुम्भेनाङ्क्य
कुम्भान्णादि
कुमारकान्
कुमारदेष्णा
कुमाराश्च प्रा
कुमारि ह्ये
कुमार्या तु स्वा
कुमार्युतुम
कुरुते दान
*कुर्याच्च प्रति
कुर्याच्चानुदि
कुर्याच्चैत्रप्रति

वेदाः ११४३
वसि. ७३२
वेदाः ९७९
" १२५७
कौ. ९२६
विष्णुः १६०९,
१७९८
भा. १२८७
" १०३१
" १२८६
बृह. ९५१
मनुः १२४६
कात्या. ९५८
वेदाः ८४२
नार. १२२१
कौ. १४३०
बृह. ८०२
नार. ७९९
कौ. १०३९
नार. ६९६
मनुः १७२३
कात्या. ७१२
नार. ११९८
" " "
१५८४
भा. १०२८
कौ. १६८९
आप. १४०७
भा. १९७१
कौ. १०३८
बृह. ६२८
वेदाः १५९२
भा. १०२९
कात्या. ६३२
याज्ञ. १८७४
कौ. १७७२
" ८६२
वेदाः १८९४
आप. १६६६
वेदाः १००९
आप. १८४४
वसि. १०२१
बृह. ९५२
पिता. ६७६
व्यासः १५२४
पिता. ६७६

कुर्याच्छशुर
कुर्यात्पथो व्य
*कुर्यादनुदि
कुर्याद्यः प्राणि
*कुर्याद्यत् प्रा
*कुर्याद्वानुदि
*कुर्याद्विनिर्ण
कुर्यान्नागरि
कुर्यान्निर्विष
कुर्यान्न्यूनाधि
कुर्यान्माताम
कुर्यामहं जि
कुर्युः कर्माणि
कुर्युः पृथक्
कुर्युरधे य
कुर्युर्भयाद्वा
कुर्युयथाहं
*कुर्युयथाहं
कुर्युयथेष्टं
कुर्युस्ते भ्रात
कुर्युस्ते व्यभि
कुर्युस्ते व्यव
कुर्युं राजान
कुर्वन्ति क्षेत्रि
कुर्वन्त्युक्चोच
कुर्वन्त्यौपधि
*कुर्वन्त्यौपधि
कुर्वन्त्यौपाधि
* " " "
*कुर्वीत चैव
कुर्वीत चैषां
कुर्वीत जीव
कुर्वीत शास
कुर्वीताराध
कुलं काण्डमि
कुलं चाश्रोत्रि
कुलजे वृत्त
कुलटां काम
*कुलत्रयं पु
कुलधर्मं तु

याज्ञ. १०८५
नार. १९३६
व्यासः १५२४
परि. १८३५
" "
व्यासः १५२४
मनुः ७४४
कौ. १६८५
" १६८७
बृह. ७३४
यमः १३५१
भा. ८१९
कात्या. १७६२
आश्व. १५८८
मनुः १७०८,
१९२७
कात्या. ९५७
मनुः ७७३
" "
नार. १५८३
अनि. १५८९
नार. ७८१
" "
भा. ८६०
मनुः १०७४
व्यासः १७६४,
१९४२
" १७६४
" "
" ८९९
" १७६४
मनुः १७०७
" १७०७,
१९२७
कात्या. १२०१
मनुः १६९५,
१९२९
विध. १११९
हारी. १२६६;
यमः १३५२
वसि. १९७७
मनुः ७३८;
नार. ७४७
बृह. १६५३
अग्नि. १११६
कात्या. १९४२

कुलधर्मस्था	भा.	१९८४
कुलनीवीप्रा	कौ.	१९२२
कुलवशाप्र	भा.	१९८५
कुलश्रेणिग	बृह.	८७४
*कुलश्रेणिग	"	"
कुलसंतान	नार.	११०१
कुलानि जातीः	याज्ञ.	१९३२
कुलानुबन्ध	बृह.	१५८१
कुलान्येव न	विष्णुः	१०२३
*कुलायन नि	बृह.	८७३
कुलायननि	"	"
कुलाय हि स्त्री	आप.	१०१८
कुलानदक्षा	बृह.	७८४
कुलीना रूप	भा.	१०३२
कुले कन्या प्र	अनि.	१९४३
कुले तदव	नार.	११०१
कुले विनीत	कात्या.	१२२७
कुलेषु क्ल	भा.	८६१
*कुन्या दुहित	देव.	१५२५
*कुन्यानयन	बृह.	८७३
कुन्याभावे तु	"	८०३
कुन्याभावे स्व	"	१२५१
कुन्येषु विद्य	"	१५१३
कुशकरका	शंखः	१६८२
*कुशचर्मभा	"	"
*कुशीलवाश्च	मनुः	१७१०
कुशीलवा व	कौ.	१६७६
कुशीलवैश्वा	"	"
कुष्ठापित्तादि	स्कन्द.	१९६५
*कुष्ठिनी पति	देव.	१११२
कुष्ठिनीमुन्म	कौ.	१०३४
कुष्ठोन्मादकै	"	१७७२
कुष्ठोन्मादयो	"	"
कुसीदं पशू	गौत.	६०७
कुसीदं वा ए	वेदाः	६०४
कुसीदकृषि	नार.	११३०
	मनुः	१९८६
कुसीदपथ	"	६१४
*कुसीदपद	"	"
कुसीदश्रद्धि	गौत.	६०६
	मनुः	६१२
कुसीदादिवि	बृह.	६५३
कुह स्विदोषा	वेदाः	१२५७
कृटकर्मणि	कौ.	१९०४
कृटकाकण्य	"	१६१७
कृटतुलामा	शंखः	१६७१

कृटपण्यस्य	शुनी.	१७६७
कृटमानाः कू	विष्णुः	१६६९
कृटरूपं का	कौ.	१६७५
कृटलेख्यका	विष्णुः	१६०९,
		१६७१
*कृटवादिन	"	१६६९
*कृटवादी स्व	याज्ञ.	१७३२
कृटशासन	विष्णुः	१६०९,
		१६७१; शंखः १६१३;
	मनुः	१६३२
कृटमाक्षिणां	विष्णुः	१६११
*कृटस्य बह	बृह.	१६४७
कृटस्वर्णव्य	याज्ञ.	१७३२,
		१९३२
*कृटाक्षदेवि	विष्णुः	१६६९
" "	नार.	१७५९,
		१९१३, १९१४
कृपं तटाकं	बृह.	८९६
कृपवप्रख	भार.	६६०
*कृपवापीत	बृह.	९५०
कृपोद्यानत	कात्या.	९६०
कृष्माण्डैर्जहु	वेदाः	१६०३
कृच्छ्रं चान्द्राय	मनुः	१०५८
कृच्छ्रः परब्रा	कौ.	१६८१
कृच्छ्रसंवत्स	आप.	१६६५
कृच्छ्रणां दाप	देव.	१९४२
कृच्छ्रान्मानुष	कात्या.	१११०
कृच्छ्रस्वापत्सु	भा.	८६१
कृतं कार्यं स	नार.	१७५३
कृतं चेदेक	बृह.	७३४
*कृतं चैकत्र	"	"
कृतं तत्	वेदाः	१८९८
कृतं तीर्थं सु	"	९८१
*कृतं तु यद्	नार.	६९६
कृतं त्रतायु	मनुः	१९३०
कृतं मे दक्षि	वेदाः	१९०१
कृतं यत्रैक	वसि.	७३२
कृतं रूपार्थ	बृह.	१८८५
*कृत रूपव	"	"
*कृत लोभार्थ	"	"
*कृतं वा यदि	नार.	६९६
कृतं वा यद्	"	"
कृतं संवादि	कात्या.	७१३
कृतकाभियु	कौ.	१६८०
*कृतकार्यस	नार.	१७५३
कृतकार्या त	भा.	१२८७

कृतकालव्य	नार.	८३२
*कृतकालव्यु	"	"
*कृतकालव्यु	"	"
*कृतकालाप	"	६४८
*कृतकालभ्यु	"	८३२
*कृतकालेऽप	"	६४८
कृतकालोप	"	"
कृतकाष्टादम	शंखः	१६७२
कृतकल्या भ	भा.	१२८३
कृतसौ दृढ	"	८६०
कृतत्वेन प्र	विष्णुः	१९८३
*कृतदण्डोऽप्य	नार.	१६४४
कृतपूर्वाह्न	शुनी.	१११९
कृतप्रन्युप	कात्या.	८०६
कृतमायकृ	"	८९८
*कृतर्णालभ्यु	नार.	८३२
कृतलक्षण-	कौ.	१६८१
कृतलक्षणे	"	७३७
कृतशिल्पोऽपि	याज्ञ.	८२४
*कृतशिष्योऽपि	"	"
कृतशौचा पु	शुनी.	१११९
कृतस्य वेत	कौ.	८४४
कृताऽकृता वा	बृह.	१५१६
कृताञ्जलिह	वारा.	१०७७
कृतानन्यामु	भा.	१९८५
कृतानीदस्य	वेदाः	६००
कृतानुसारा	मनुः	६१४
कृताञ्चं चाकृ	बृह.	१२२२
*कृताञ्चं वाकृ	"	"
कृताञ्चसाध	शुनी.	१११९
कृतापरभा	अपु.	१९७४
कृताय सभा	वेदाः	१८९८
*कृता वाप्यकृ	बृह.	१५१६
*कृताश्चैकत्र	"	७३४
कृते कर्मणि	"	८५३
*कृतेऽकृते वा	"	१५६९
कृतेऽकृते वि	"	"
कृते देवाति	हारी.	१०१५
कृते परिग्र	बृहा.	७३४
कृते पौनर्भ	कालि.	१३७७
*कृतोद्धारम	कात्या.	६३२
कृतोद्धारस्य	स्मृत्य.	१२७३
कृतोपकारा	नार.	११३०;
	विष्णुः	१९८३; मनुः
कृत्यं कर्मक	नार.	१७५३
*कृत्यं कर्म स	"	"

कृत्यपक्षोप	कौ.	८६२	कैकेयी सुम	भा.	१०२८	*कमते ते प्र	नार.	१३४६
कृत्याभिचारा	"	१६२१	को अस्य वेद	वेदाः	१७६,	क्रमादभ्याग	याज्ञ.	१२१५
कृत्येषा पद	वेदाः	९८३			१८३६	क्रमादव्याह	नार.	६९१
कृत्रिमः कण्ट	"	१००४	को घोष इति	"	११४४	क्रमादृते तु	कात्या.	१११०
कृत्रिमः पञ्च	ब्रह्म.	१३७५	*कोटिशते तु	नार.	६९५	क्रमादृते प्र	नार.	१३४६
*कृत्वा चौरस्य	याज्ञ.	१७४२	को दम्पती स	वेदाः	९८९	*क्रमाद्विधेते प्र	"	"
*कृत्वा तदर्थे	आप.	१४६६	कोपात्कमल	भा.	१०२७,	*क्रमायाते गृ	व्यासः	११८०
कृत्वा तदाधि	प्रजा.	६६०			१२८४	*क्रमेण स वि	मनुः	७५९
कृत्वाऽनुज्ञात	गीत.	८१५	कोऽर्थः पुत्रेण	बृह.	१४०२	क्रमेणाचार्य	याज्ञ.	१५०९
कृत्वा पौनर्भ	कालि.	१३७७	*कोऽर्थस्तेन तु	"	"	क्रमेणैते त्र	भा.	१२८८
*कृत्वा मूल्यं तु	नार.	८९३	को वा शयुत्रा	वेदाः	९८०,	क्रयः प्रोषित	कात्या.	७५२
कृत्वोद्धारम	कात्या.	६३२			१२५७	क्रय एवं भ	सुम.	८९९
*कृत्स्नमेवं ल	मनुः	७७४	कोशभाण्डागा	कौ.	१६८९	क्रय एव भ	वृका.	९०१
कृत्स्नमेव ल	"	"	कोशस्य रूपं	स्कन्द.	१९६५	क्रयकाले प	बृह.	८८९
कृधि प्रकृत	वेदाः	१४१५,	*कोशाद् दद्या	गीत.	१६६३	क्रयक्रीता तु	स्मृत्य.	१११८
		१९७९	कोशाद्वा दद्या	"	"	क्रयमूल्यं क	कात्या.	७५४
कृमिचौरव्या	नार.	९१६	*कोशानां स्यात्	भार.	६३५	क्रययोग्या नि	स्मृत्य.	९०१
कृमिचौरव्या	बृह.	९१९	*कोशेण लेख	बृह.	८७३	क्रयविक्रय	नार.	८८६;
कृशातिवृद्धं	"	७८७	*कोशे तु लेख्य	"	"	बृह.	८८९; प्रजा.	८९९;
*कृषिकान् क्ष	कात्या.	७२९	कोशेन लेख्य	"	"	सुम.	९००; विष्णुः	१५७५
कृषिगौरक्ष्य	नार.	११३१	कोशे प्रक्षिप	कौ.	१६७५	२ " "+	कात्या.	८९८
कृषिद्रव्याप	कौ.	१६१७	*कोषाणामप	मनुः	१६९९	क्रयविक्रया	बृह.	९४९
कृषिपण्यादि	शुनी.	१११९	ोषे प्रवेश	अपु.	१९६२	क्रयसिद्धिस्तु	स्मृत्य.	९०१
कृष्णं च तस्य	नार.	११२०.	कोषकाङ्क्षण	कौ.	९२७	क्रयसिद्धि(द्धि)स्तु	बृह.	८९६
कृष्णद्वैपाय	भा.	१२८५	कोष्ठपण्यकु	"	१६८९	क्रयस्य धर्म	जैमि.	१४२४
कृष्णलद्वित	अनि.	१९६७	कोष्ठगारासु	मनुः	१६२९,	क्रयेण स वि	मनुः	७५९
कृष्णवालम	भा.	८४०		१७१३, १९२९		क्रयो मूल्यस्य	व्यासः	८९९
*कृष्यमाणेषु	नार.	९४८	कौटसाक्ष्यं तु	अपु.	१९६४	क्रयोऽर्थस्य प	कात्या.	८९७
*केदारारागर	"	९४५	कौमारं पति	नार.	७०३,	क्रयो वा निःस्र	याज्ञ.	१७३१
केदाराराम	कौ.	९३०;			११०३	*क्रयो वा निश्च	"	"
	नार.	९४५	कौले रिक्थवि	वृया.	१५८८	*क्रयो वा विक्र	"	"
केन प्रतिवि	भा.	१२४४	कौलोत्सववि	लहा.	"	*क्रयो वा विस्त्र	"	"
केन वा किं त	"	१२४३	कौशेयं चोत्त	बृह.	१६४६	क्राणा यदस्य	वेदाः	११६०
केन वृत्तेन	"	१०२८	कौशेयवल्क	नार.	१७४७	क्रियते स्वं वि	संघ.	११४२
*केनाप्यंशेन	कात्या.	८९८	क्रमशः कथ्य	बृह.	८३४	*क्रियर्पादिषु	नार.	७३३
केनायमिहा	कौ.	१६१६	*क्रमशः कल्प्य	"	"	क्रियाभ्युपग	मनुः	१०७४
केनेशानीं प्र	संघ.	१५२९	क्रमशः क्षत्रे	मनुः	१९०५	क्रियासमूह	कात्या.	१५८२
केवलः प्रथ	भार.	७३१	क्रमशः संप्र	बृह.	६२८	*क्रियाहानिर्ये	बृह.	७८५
केवलमेवं	कौ.	११८५	क्रमस्वशो इ	वेदाः	९९६	*क्रियोपकर	नार.	८४९
केशनीवीद्	"	१०३६	क्रमागतं गृ	अनि.	८०७;	क्रीडते पति	व्यासः	११११;
केशकेशिकं	"	१८५०		स्मृत्य.	१५८९		अङ्गि.	१११६
केशाकेशिप्र	व्यासः	१८८९	क्रमागतं प्रां	नार.	११३१;	क्रीडां शरीर	याज्ञ.	१०८५
केशानां कर्ण	मासो.	१९७०		विष्णुः	१९८३	*क्रीडा शरीर	"	"
केशानां गृह	मनुः	१८०३;	क्रमागते गृ	व्यासः	११८०	*क्रीडोपघाती	विष्णुः	१७९८
	नार.	१८२९	क्रमागतेष्वे	नार.	७८३	*क्रीणीयाद्यत्त्व	मनुः	१३०८
	स्मृत्य.	१९७३	*क्रमागते स्व	"	"	क्रीणीयाद्यस्त्व	"	"

क्रीतं क्षेत्रादि	स्मृत्य.	८९०
क्रीतं तत्स्वामि	कात्या.	८९७
क्रीतमक्रीण	विष्णुः	८९०, ६६११
क्रीतश्च ताभ्यां	याज्ञ.	१३३४
क्रीतश्च नव	विष्णुः	१२७९
*क्रीतश्च पञ्च	यमः	१३५१
*क्रीतस्तु ताभ्यां	याज्ञ.	१३३४
क्रीतस्तृतीय	वसि.	१२७८
क्रीतानुशय	नार.	८९३
क्रीता या रामि	कालि.	१३७७
(क्रीते) क्रेते च	बृह.	८९६
*क्रीतेऽपि विक्रे	"	"
*क्रीत्वा गच्छत्य	कात्या.	८९७
क्रीत्वा गच्छन्न	"	"
क्रीत्वा चानुश	"	"
*क्रीत्वा त्वनुश	"	"
क्रीत्वा नानुश	याज्ञ.	८९२;
	नार.	८९५
*क्रीत्वानुशय	"	८९३;
	कात्या.	८९७
क्रीत्वा पण्यम	कौ.	८७९
*क्रीत्वाऽन्यनुश	कात्या.	८९७
क्रीत्वा प्राप्तं न	"	८८९
क्रीत्वा मूल्येन+	नार.	८९३
*क्रीत्वा वानुश	कात्या.	८९७
क्रीत्वा विक्रीय	मनुः	८७९, ८८१; अपु. १९७५
क्रीत्वा सदोषं	बृह.	७६५
* " "	"	८८९
*क्रीत्वा सानुश	कात्या.	८९७
क्रीळन्तौ पुत्रे	वेदाः	९८५
कुर्दं तं तु पि	भा.	१०२७, १२८५
*कुदृष्टप्र	बृह.	८०४
कुदृष्टप्र	"	"
कुदृष्टभी	गौत.	७९३
क्रूरमस्या आ	वेदाः	१६००
*क्रूरमेतत्क	"	९८४
क्रेता पण्यं प	नार.	८९४
*क्रेता मूल्यं स	याज्ञ.	७६१
*क्रेतामूल्यम	विष्णुः	७५७
" "	याज्ञ.	७६१
केतारश्चैव	नार.	१७५५;
	कात्या.	१७६२
*केतारश्चौर	"	"

केतुर्मूल्यं प्र	बृह.	१७५९
*केतुराज्ञोर्ध	"	७६५
*केतुराज्ञोर्म्	"	"
केतुविक्रेत्रो	कौ.	१६७८
*केत्रा नानुश	याज्ञ.	८९२
*केत्रे मूल्यं प्र	बृह.	१७५९
केत्रे राज्ञे मू	"	७६५
केत्रे स दाप्य	भार.	९००
क्रोधं कामस्य	भा.	१०३३
क्रोधादिना नि	बृह.	१६४७
क्रोधाहोभात्का	स्कन्द.	१९६५
क्रोधो भेदो भ	भा.	८६१
*क्रोशन्तमन	विष्णुः	१७९७
क्रोशो प्रामेभ्यः	आप.	१६६४
क्रीचं त्यक्त्वा प	बौधा.	१२७०
क्रीचं विहाय	कात्या.	१३५०
क्रीचभावे खि	कौ.	१७७२
क्रीचोऽथ पति	याज्ञ.	१३९८
क्रीचोन्मत्तप	वसि.	१३८९
क्वचिच्च कृत	भा.	१२८७
*क्वचित्समान	विष्णुः	१०२३
Xक्व खिद्रात्रौ भ	नि.	१२५७
क्वकं चक्र वा	वेदाः	९८२, १०००
*क्षणधर्मित्वा	गौत.	१६६१
क्षणस्त्रीसङ्ग	भा.	१०३३
*क्षतं भङ्गाव	कात्या.	१६४९
क्षतं भङ्गोप	"	"
*क्षतं भङ्गोऽव	"	"
क्षतस्याल्पम	बृह.	१६४७
*क्षतायामक्ष	याज्ञ.	१३३१
*क्षतिर्भङ्गोऽव	कात्या.	१६४९
क्षतायामुप्रा	कौ.	११८५
क्षतारं क्षत्रि	नार.	११०५
क्षत्रं वै यमो	वेदाः	११२२
*क्षत्रजातास्त्रि	याज्ञ.	१२४९
क्षत्रजास्त्रिये	"	" ;
	बृह.	१२५१
क्षत्रविट्शूद्र	कात्या.	८३६
क्षत्रस्यातिप्र	मनुः	१९३१
*क्षत्रायाः प्रति	नार.	११०५
क्षत्रियं चैव	मनुः	८२०, १९२७
	कौ.	८१७
क्षत्रियं त्रिगु	विष्णुः	१६१०
क्षत्रियं दूष	याज्ञ.	१६३६
*क्षत्रियं मध्य		

क्षत्रियं मध्य	बृह.	१७९०
क्षत्रियः प्रथ	अपु.	१८९१
*क्षत्रियदूष	विष्णुः	१६१०
*क्षत्रियब्राह्म	मनुः	१३९६
क्षत्रियवधे	बौधा.	१६०६
क्षत्रियवर्जं	विष्णुः	१२४०
*क्षत्रियवैश्य	"	"
" "	कौ.	१२४५;
	शंखः	१८४८
*क्षत्रियवैश्यौ	विष्णुः	१२४०
क्षत्रियश्चतु	"	१९५०
क्षत्रियस्य क्ष	"	"
क्षत्रियस्य तु	वसि.	१६०८
क्षत्रियस्य रा	विष्णुः	१२४०
क्षत्रियस्य वि	गौत.	११२३
क्षत्रियस्य शू	कौ.	१२८८
क्षत्रियस्य हि	मनुः	१७२७
क्षत्रियस्यापि	भा.	१२४४
क्षत्रियस्याप्यु	अपु.	१७९२
क्षत्रियां चैव	मनुः	१८५९
*क्षत्रिया चेत्	गौत.	१२३९
क्षत्रियाचेत्	"	"
*क्षत्रियाणां क्ष	शौन.	१३६५
*क्षत्रियाणां स	"	"
क्षत्रियाणां स्व	"	"
क्षत्रियात्सूतः	कौ.	११८५
क्षत्रियादीनां	बौधा.	१६०६
क्षत्रियादेस्तु	नार.	१५१२;
	कात्या.	१५२४
क्षत्रियापुत्र	विष्णुः	१२४०
क्षत्रियायां त	भा.	१२४४
क्षत्रियायाम	मनुः	१८६०
क्षत्रियायास्त	भा.	१२४४
क्षत्रियायास्तु	"	१२४३
क्षत्रियाया ह	"	१२४४
क्षत्रिया षट्	नार.	११००;
	देव.	१११२
*क्षत्रियेण वै	विष्णुः	१२४१
क्षत्रिये त्रिगु	बृह.	८०३
क्षत्रियो हि स्व	भा.	१२४४
क्षन्तव्यं प्रभु	मनुः	१७०१
क्षमया धार	अपु.	१९७०
क्षयं वृद्धिं च	याज्ञ.	८९५
	नार.	८९५
क्षयः संस्क्रिय	"	१७४६
*क्षयवृद्धिं च	"	८९५

क्षयव्ययभ	भा.	८६१	क्षेत्रं सरास्य	बृह.	९५२	क्षेत्रिकस्यात्य	मनुः	१७१४
क्षयव्ययौ त	नार.	७८१	*क्षेत्रं साधार	,,	१५६९	क्षेत्रिकस्यावि	शंखः	१२८२
*क्षयहानिर्ये	बृह.	७८५	क्षेत्रकूपत	मनुः	९३७;	क्षेत्रिकस्यैव	मनुः	१०७४
*क्षयाक्षर्यौ त	नार.	७८१	क्षेत्रजं केचि	कात्या.	९५८	* , , ,	,,	१३१८
क्षयी चाप्यापि	मनुः	१९३०	क्षेत्रजः कानि	भा.	१२८७	क्षेत्रिकाउम	नार.	११०३
क्षये मूल्यं स्ते	कौ.	७५७	क्षेत्रजः क्षेत्र	बृहा.	१३५५	* , , ,	कात्या.	१३४९
क्षयोदयेन	बृह.	९५२	*क्षेत्रजादिसु	याज्ञ.	१३३०	क्षेत्रिणः पुत्रो	वसि.	१२७२
क्षयोदयौ जी	,,	,,	क्षेत्रजादीन्सु	मनुः	१३१०	क्षेत्रियः पार	गौत.	१३८७
क्षयो हानिर्ये	,,	७८५	क्षेत्रजादीन्सु	,,	,,	*क्षेत्रियस्य म	कात्या.	१३४९
क्षिप्वानमपि	भवि.	१६५५	क्षेत्रजायाः सु	बृह.	१३४८	*क्षेत्रियस्यात्य	मनुः	१७१४
*क्षिपन् विप्रा	बृह.	१७९०	क्षेत्रजेषु च	नार.	११९२	*क्षेत्रियस्यावि	शंखः	१२८२
*क्षिपन् श्वश्रवा	,,	,,	क्षेत्रजेष्वपि	,,	,,	क्षेत्री तल्लभ	परा.	१११७
क्षिपन् स्वस्ना	,,	,,	क्षेत्रजो गर्हि	बृह.	१३४९	क्षेत्रे वा जन	कौ.	१२८८
*क्षिप्यतेऽन्यगृ	,,	७५०	क्षेत्रजो वाऽप्य	भा.	१२८७	क्षेत्रेष्वन्येषु	मनुः	९११
क्षीणदायक	कौ.	१६८२	क्षेत्रदारह	वसि.	१६०८;	क्षेत्रोपकर	बृह.	१६४६
क्षीणांश्च विभ	हारी.	११६३	*क्षेत्रदाराप	मनुः	१६२६	क्षेत्रोपमोग	मक.	९६२
क्षीबोऽन्यो यदि	शाता.	१११६	क्षेत्रबीजस	वसि.	१६०८;	क्षेपं करोति	याज्ञ.	१७७९
क्षीरं यदस्याः	वेदाः	१६००	क्षेत्रभूता स्मृ	मनुः	१६२६	*क्षेमं पूर्तं या	लौगा.	१२३३
*क्षीरादपतं	बृह.	८९६	क्षेत्रमर्यादा	,,	१०७०	क्षेमं पूर्तं यो	,,	,,
क्षीरेण स्नातः	वेदाः	९६४	क्षेत्रमिव वि	शंखः	९२६	क्षेमकृद्राजा	आप.	१६६४
क्षुद्रकद्रव्य	कौ.	१८००	*क्षेत्रमेकं त	वेदाः	९२२	*क्षेमपूर्यो	लौगा.	१२३३
क्षुद्रकाणां प	मनुः	१८१०	क्षेत्रमेकं द्व	बृह.	६५४	क्षेमकौशेया	कौ.	१६७३
क्षुद्रद्रव्याप	विष्णुः	१६७०	*क्षेत्रवस्तुत	,,	,,	खण्डशःछेद	यमः	१७९२
क्षुद्रपशवः	शंखः	९०५	क्षेत्रवास्तुत	कात्या.	९५५	खदिरार्जुन	स्कन्द.	१९६५
*क्षुद्रपशवो	,,	,,	क्षेत्रविवादं	,,	,,	खनिरत्ननि	कौ.	१६७५
क्षुद्रपशुम	कौ.	९३१	*क्षेत्रवेश्मग्रा	,,	,,	खनिसारक	,,	१६८८
क्षुद्रपशूनां	,,	९०६,	क्षेत्रवेश्मव	कौ.	९२९	खरगोमहि	कात्या.	१८३४
	याज्ञ.	१७३८	क्षेत्रेश्मस्य स	याज्ञ.	१६३९	खजूरबद	बृह.	१७६१;
* , , ,	नार.	१७४४	क्षेत्रसामावि	,,	,,	खलाक्षेत्राद	कात्या.	१७६३
क्षुद्रमथोत्त	,,	,,	क्षेत्रस्य हर	बृह.	९५२	खशजाताः प्र	मनुः	१७२६
क्षुद्रशाखाच्छे	कौ.	१८००	क्षेत्रादिकं य	नार.	९४४	खातखातस्य	बृह.	१९४१
*क्षुद्राणां च प	मनुः	१८१०	क्षेत्राद्युपेतं	याज्ञ.	९४२		नार.	९४८,
क्षुधितं क्षुधि	स्कन्द.	१९६६	*क्षेत्राधिकारा	बृह.	६५२		११३१	
क्षुरधारा वि	भा.	१०३२,	क्षेत्राधिकारो	,,	८९६	खातप्रावृत्ति	कौ.	९३०
		१०३३	क्षेत्राधिकारो	नार.	९४४	खातसोपान	,,	९२७
क्षेत्रं गृह्णात्वा	बृह.	९५४;	क्षेत्राभावे त	,,	,,	खादकौ वित्त	हारी.	६६१
	व्यासः	९६१	क्षेत्रारामगृ	भार.	७३१	*खादयेत्सार	बृह.	१८८७
क्षेत्रं चेद वि०	नार.	९४८	क्षेत्रारामादि	कात्या.	८९८,	खादयेद्वा सा	,,	,,
क्षेत्रं तत्पदृ	शंखः	७५७;	क्षेत्रिकस्य त	१२०१	,,	खिलोपचारं	नार.	९४८
	कात्या.	७६७	क्षेत्रिकस्य तु	,,	९२०	खेदमास्थाय	भा.	१०३३
क्षेत्रं त्रिपुरु	नार.	९४९	क्षेत्रिकस्य म	बृहा.	७३१	गङ्गायमुन	बौधा.	१९२०;
क्षेत्रं परिगृ	आप.	८४२	क्षेत्रिकस्य य	कात्या.	९६०	*गच्छतः स्वामि	वसि.	१९२१
क्षेत्रं बीजव	नार.	११०२	क्षेत्रिकस्याक्षि	मनुः	१३१८	गच्छेत या तु	नार.	८२९
*क्षेत्रं सदस्त	बृह.	१६४६		कात्या.	१३४९	*गजाश्वगवो	अनि.	१११८
*क्षेत्रं समस्त	,,	९५२		नार.	११०२	गजाश्वोग्रौ	विष्णुः	१७९७
				कौ.	९३२		,,	१६०९,

गणका वञ्च	बृह. १७५७, १७१४
गणद्रव्यं ह	याज्ञ. ८६७
गणद्रव्यस्या	विष्णुः ८५९
*गणनावञ्च	बृह. १९१४
गणमुख्यैस्तु	भा. ८६१
गणमुद्दिश्य	कात्या. ८७६
*गणवृद्धाद	नार. ९४६
गणानां च कु	भा. ८६१
*गणानां वञ्च	बृह. १९१४
गणानां वृत्ति	भा. ८६१
गणानां श्रेणि	कात्या. ८७६
गणिकादुहि	कौ. १८४९
*गणितं तुलि	नार. ८८६
*गणिनां शिल्पि	कात्या. ८७६
गणिम तुलि	नार. ८८६
*गणिवृद्धाद	” ९४६
गण्यपण्येष्व	कौ. १६७७
गन्तुं ब्रह्मन्स	भा. १९७८
गन्धद्रव्यस्य	स्मृत्य. १११८
गन्धद्रव्यैर	नार. १९३८
गन्धमाल्यम	” १६४५
गन्धमाल्याम्ब	कात्या. १८८७
गन्धमाल्यैः स	बृह. १२२३
गन्धर्वाप्सर	वेदाः १००८
गन्धर्वाप्सरो	” ”
गन्धर्वो अप्स्व	” ९७६, १८३६
गम्यं त्वभावे	याज्ञ. १०७८
गम्याः स्युरानु	नार. १८८३
गम्या अपि हि	” ”
गम्यास्वपि पु	याज्ञ. १८७७
*गम्यास्वपि हि	नार. १८८३
गम्येन वा पुं	कौ. १०३८
गयां यास्यति	बृह. १३४९
गयायां च त	शाता. १३५२
गयायां पिण्ड	देव. १३५०
गरंदाग्निद	विष्णुः १६०९, १६७१
गरीयसि ग	नार. १७४९
Xगतेः सभास्था	नि. १२५५
गर्तानपुं सु	बृह. ७८७
Xगर्तारोहिणी	नि. १२५५
गर्दभाजावि	मनुः १८११
*गर्भन्नीमध	हारी. १०१४

गर्भन्नीमधो	हारी. १०१४
गर्भपातो न	कात्या. १८८७
गर्भभर्तृव	वसि. १०२१; याज्ञ. १०८६
गर्भस्थैः सह	नार. ६९५
गर्भस्य पात	कात्या. १६५१
*गर्भानपुं सु	बृह. ७८७
गर्भिणा मासा	कौ. १६१९
गर्भिणी तु द्वि	मनुः १९२७, १९४६
गर्भिणी या सं	विष्णुः १२७९
गर्भेणाविज्ञा	वेदाः १६००
गर्भे नौ नां ज	” ९७६, १८३६
गर्भे भर्तृव	याज्ञ. १०८६
गर्ह्यः स पापो	कात्या. ८७६
*गर्ह्यश्च पापो	” ”
*गलत्सभिक	याज्ञ. १९०८
गवत्रं गोमि	नार. ९१८
*गवत्रं स्वामि	” ”
*गवयाजावि	मनुः १८११
गवां क्षीरं प्र	स्कन्द. १९६७
*गवां क्षीरमृ	मनुः ९०७
गवां निर्गच्छ	कात्या. ९१९
*गवां शतं व	नार. ९१५
गवां शताद्	” ”
गवादिषु प्र	” १७५३
*गवादिष्वप	” ”
*गवार्थे ब्राह्म	बौधा. १६०७
गवाश्वखरा	कौ. ९०६
*गवाश्वगजो	विष्णुः १७९७
*गवाश्वेषूष्वा	” ”
गान्धर्वासुरो	कौ. १४३०
गायन्तः स्त्रियः	वेदाः ९९४
*गर्हस्थ्यं गां च	वसि. १७९५
गर्हस्थ्याज्ञानां	” १६६८, १७९५
*गर्हस्थ्याज्ञे च	” ”
गावः पादं प्र	नार. ९१७
*गावस्तु गोमि	” ९१८
गावो घृतस्य	वेदाः ९९६
गावो नवत्	भा. १०३२
गावो यवं प्र	वेदाः ९०२
गिरा च श्रुष्टिः	” ९२३
*गिरिभैक्ष्यं कु	मनुः ११२७
गुडे मधुनि	बृह. ६३०

हारी. १०१४	*गुणवान् अ
कात्या. १८८७	गुणवान् हि
वसि. १०२१;	गुणश्रेष्ठ ए
याज्ञ. १०८६	गुणहीनस्य
नार. ६९५	*गुणाधिकस्य
कात्या. १६५१	गुणाधिकाय
बृह. ७८७	गुणापेक्षं भ
कौ. १६१९	गुप्तगुह्या स
मनुः १९२७,	गुप्तपरदा
१९४६	*गुप्तां चेत शू
विष्णुः १२७९	गुप्तां चेद्वधो
वेदाः १६००	गुप्ताङ्गस्पर्श
” ९७६,	*गुप्ता चेद्वधा
१८३६	गुप्ता चेद्वधो
याज्ञ. १०८६	*गुप्ता चेद्वरो
कात्या. ८७६	*गुप्तायां संप्र
” ”	गुप्तायाः संप्र
याज्ञ. १९०८	गुप्तास्वेवं भ
नार. ९१८	गुप्ते तु बन्ध
” ”	*गुप्तो लिङ्गाङ्ग
मनुः १८११	गुरवस्तोषि
स्कन्द. १९६७	गुरुं वा ताप
मनुः ९०७	गुरुं वा बाल
कात्या. ९१९	
नार. ९१५	गुरुतल्पे भ
” ”	
” १७५३	गुरुत्वादस्य
” ”	गुरुप्रसूता
बौधा. १६०७	गुरुरात्मव
कौ. ९०६	गुरुरग्रीय
विष्णुः १७९७	गुरुलाघव
” ”	गुरुवच्च स्तु
कौ. १४३०	गुरुशास्त्रे नि
वेदाः ९९४	गुरुणां चैव
वसि. १७९५	गुरुनाक्षार
” १६६८,	*गुरुनाक्षिप
१७९५	गुरोः क्षुद्रात्
” ”	गुरोर्गरीय
” ”	गुरोर्हि दीर्घ
नार. ९१७	गुरोर्हि वच
” ९१८	गुरोर्हि वच
वेदाः ९९६	गुरोर्हि वच
भा. १०३२	गुरोर्हि वच
वेदाः ९०२	शंखः १६७२; मनुः १७०३
” ९२३	गुर्वाचार्थत्
मनुः ११२७	*गुर्वादेशनि
बृह. ६३०	गुर्वादेशानि

बौधा. १२३९	
” ”	
भा. १९८४	
बृह. १७९०	
” ९५२	
” ”	
नार. १०९६	
भा. १०२८	
विष्णुः १८४६	
मनुः १८६४	
गौत. १८४२	
नार. ८२९	
गौत. १८४२	
” ”	
” ”	
व्यासः १८८९	
” ”	
मत्स्य. १८९२	
यमः १६५२	
मनुः १८६२	
भा. १२८३	
मत्स्य. १६५५	
विष्णुः १६१२;	
मनुः १६२४	
” १६२७;	
अपु. १९७०	
नार. ९४५	
गौत. १०१२	
नार. १७५१	
भा. १९८४	
स्कन्द. १९६६	
मनुः १०६६	
भा. १९८३	
” १०२८	
विष्णुः १७७०	
” ”	
अनि. १९७६	
भा. १९८३	
” ”	
” १०२८	
वसि. १६६८;	
शंखः १६७२; मनुः १७०३	
कात्या. ९५९	
संप्र. १५२९	
” ”	
याज्ञ. १८२३	

*गुल्मानन्याश्च	मनुः	१३३
गुल्मानवेणुश्च	"	"
गुहा चरन्ती	वेदाः	१६७
गुह्याङ्गस्पर्शा	नार.	८२९
गूढं चैवाप	बौधा.	१२७०
*गूढः प्रकाशः	बृह.	१९१४
गूढजं चाप	बौधा.	१२७०
*गूढजं वाप	"	"
*गूढद्रव्यवि	कात्या.	१२३०
*गूढद्रव्यादि	"	"
गूढद्रव्याभि	"	"
*गूढां द्विजाति	बृह.	१२५१
गूढाजीविनां	कौ.	१६७९
*गूढोत्पन्नः ष	विष्णुः	१२७९
गूढोत्पन्नश्च	ब्रह्म.	१३७४
गूढोत्पन्नोऽप	मनुः	१३२०;
	कालि.	१३७६
गूढमानस्तु	नार.	१६४४
गूढयित्वात्म	शाता.	१११६
गूढनामि ते सौ	वेदाः	९८५
गूढं क्षेत्रं च	नार.	९४९
गूढं क्षेत्रमा	कौ.	९२६
गूढं गृहस्य	कात्या.	९५६
गूढं तडाग	मनुः	१३९९;
	अपु.	१९७६
गूढं द्विजात	बृम.	१२५२
गूढकुड्यादि	विष्णुः	१६१०
*गूढकुड्याद्यु	"	"
गूढक्षेत्रयो	शंख.	९२५
गूढक्षेत्रवि	वसि.	" ;
	बृह.	९५१
गूढक्षेत्राणि	प्रजा.	१२३२
गूढक्षेत्राप	अपु.	१६५४;
	मत्स्य.	१६५५
*गूढक्षेत्राभि	"	"
*गूढक्षेत्रे च	नार.	९४९
गूढजातदा	कौ.	८१७
गूढजातस्त	नार.	८२९
गूढद्वाराद्यु	"	"
गूढपीडाक	विष्णुः	१६१०
*गूढप्रसादा	कात्या.	९५८
गूढप्रसादा	"	"
*गूढभक्षाद्यु	विष्णुः	१६१०
*गूढभार्याप	बृह.	६५४
*गूढभूकुड्या	विष्णुः	१६१०
गूढमध्ये त	शौन.	१३६४

गूढमागल्य	बृह.	१८८६
गूढमेधा भ	ऋष्य.	१११७
*गूढमेधी भ	"	"
गूढवायोप	बृह.	६५४;
	कात्या.	८५४
गूढवासः सु	दक्षः	१११४
गूढविभागे	स्मृत्य.	१२३३
गूढस्थः सह	गौत.	१०११
गूढस्थो विना	वसि.	१०२०
*गूढतोषः फ	बृह.	६२९
*गूढातोषः श	"	"
गूढात् स्तोमः	"	"
गूढान्गच्छ गृ	वेदाः	९८३,
		१००४
गूढाभ्रमात्प	दक्षः	१११४
*गूढीणां द्रव्या	वसि.	१९४९
गूढीतं पाल	बृह.	७५१
गूढीतं स्त्री ध	याज्ञ.	१४४७
गूढीतः शङ्क	बृह.	१६४८;
	याज्ञ.	१७४१
*गूढीतगर्भा	वसि.	१४२७
*गूढीतदोषा	कात्या.	६५८
*गूढीतदोषो	"	"
*गूढीतद्रव्य	बृह.	७५१
गूढीतधन	विष्णुः	६३६
गूढीतबन्धो	व्यासः	६७६
गूढीतमूल्यं	विष्णुः	८७८,
		१६११; याज्ञ. ८८३
*गूढीतमूल्यः	विष्णुः	८७८
*गूढीतमूल्या	ब्रह्म.	९२१
गूढीतमूल्यो	"	"
* " " "	विष्णुः	८७८
गूढीतमौप	याज्ञ.	७४५
गूढीतवेत	"	८४६.
		१८७९; बृह. ८५३
* " " "	नार.	८५१
गूढीतशस्त्र	उश.	१६५२
गूढीताशिल्पः	नार.	८२८
गूढीतासुक	याज्ञ.	७२२
गूढीतान् पू	कौ.	१६८१
गूढीतान् स	"	"
गूढीतायाम	"	८६३
*गूढीतार्थः ऋ	याज्ञ.	७२२
*गूढीते शिल्पि	नार.	८२८
गूढीत्वा तस्य	कात्या.	१७६२
गूढीत्वा पञ्च	अनि.	१३७४;

गूढीत्वाऽपहु	कालि.	१३७७
गूढीत्वा बन्ध	बृह.	७५१
गूढीत्वा मुस	कात्या.	६७४
गूढीत्वा वाह	मनुः	१७०२
गूढीत्वा वेत	बृह.	९५४
	कौ.	८४४;
	मत्स्य.	८५५; अपु. १९७५
* " " "	बृह.	८५३
गूढीत्वोपग	नार.	७०५
गूढे गूढोत्प	बौधा.	१२६९
गूढे च गूढ	यमः	१३५१
गूढे च गूढो	वसि.	१२७३;
	विष्णुः	१२७९
*गूढे जातस्त	नार.	८३०
*गूढे तु गूढ	यमः	१३५१
*गूढे तु मुषि	नार.	१७५७;
	कात्या.	१७६२
*गूढे पीडाक	विष्णुः	१६१०
गूढे प्रच्छन्न	याज्ञ.	१३३१
गूढे वै मुषि	नार.	१७५७
गूढेषु मुषि	कात्या.	१७६२
गूढीद्यानत	"	९६०
गूढोपभोग	व्यासः	६३४
*गूढोपभोग्य	"	"
गूढोपयोगि	नार.	७८४
गूढोपस्कर	बृह.	१२२२;
	कात्या.	१२३०,
		१४५४
*गूढन्ति छद्म	बृह.	१७५९
" " "	व्यासः	१७६४
गूढन्ति बद्ध	अनि.	१९४३
*गूढन् शूद्रो	नार.	१९६१
गूढान्यदत्तं	"	८०१
गूढीयातां वि	बौधा.	१६०७
गूढीयात्तत्र	"	१९६१
गूढीयात्तस्व	कात्या.	१७६३
*गूढीयात्तु त	नार.	१९६१
*गूढीयाद् षु	याज्ञ.	१९०८
गूढीयाद्दत्त	"	"
*गूढीयुर्धृते	"	"
*गूढते तु क्षे	बृह.	६२९
*गूढा दायोऽन्य	नार.	१७५६
गूढा चेत कुटु	कौ.	८१७
गौ अश्वमिह	वेदाः	८१४,
		९२४
*गोकुमारीं दे	मनुः	१८१२

गोकुमारीदे	मनुः १८११;
	कात्या. १८३४
*गोकुमारीदे	मनुः १८११
गोगमने च	विष्णुः १८४६
*गोगन्यर्थं तृण	गौत. १६५७
*गोगन्यर्थी तृण	" "
गोऽन्यर्थे तृण	" "
*गोघातेऽप्येक	विष्णुः १७९७
गोचरे यस्य	नार. १७५६
*गोचर्ममात्रा+	विष्णुः ६३७
*गोजग्धं गोमि	नार. ९१८
गोजिद भूया	वेदाः १९०१
गोत्रऋक्थानु	मनुः १३२७
*गोत्रजेनाथ	नार. १४०१
गोत्रजेनापि	" "
गोत्रजैश्चाप	शंखः १५७५
*गोत्रजैश्चाप	" "
गोत्रद्वयेऽप्य	प्रव. १३८४
गोत्रभागवि	शंखः १५७५
गोत्ररिक्थे ज	मनुः १३२७
गोत्रसाधार	बृह. १५६९
गोत्रस्थितिस्तु	कात्या. १९४२
गोत्रस्य नाश	भा. ८६१
गोत्रान्तरप्र	मरी. १३५२;
	संप्र. १३८४
गोत्रेण विव	स्मृत्य. १११८
गोदेवार्थं ह	अपु. १७६६
गोपः क्षीरभृ	मनुः ९०७
*गोपदे यस्य	नार. १७५६
*गोपशाकुनि	" ९४४
गोपशौण्डिक	विष्णुः ६७९;
	याज्ञ. ६८३
गोपस्ताड्यस्तु	" ९१४
गोपाः शाकुनि	नार. ९४४
*गोपाः सीमाक	याज्ञ. ९४०
गोपाः सीमाकृ	" "
	वृहा. ९६२
*गोपाः सीप्रः कृ	याज्ञ. ९४०
गोपालहस्त	ब्रह्म ९२१
*गोप्ता चेद्वधो	गौत. १८४२
गोप्ता तस्माद्	भा. ८६०
गोप्याधि द्विगु	कात्या. ६५९
*गोप्याधिभोग	याज्ञ. ६४२
*गोप्याधिभोगि	" "
गोप्याधिभोगे	" "
	वृत् ७३१

गोप्याधिद्विगु	बृह. ६५४
गोप्याधिस्तु प	भार. ६६०;
	मरी. "
गोप्रचारश्च	कात्या. १२२८
गोब्राह्मणं य	संव १६५३
गोब्राह्मणजि	बृह. १५४१
गोब्राह्मणार्थं	याज्ञ. १५४४
गोभिर्विनाशि	उश. ९२०
गोभिश्च नर	व्यासः १९७६
*गोभिश्च भक्षि	नार. ९१८
गोभिष्टरेमा	वेदाः १९००
गोभिस्तु भक्षि	नार. ९१८
गोमयप्रदे	कौ. १६८९
गामिथुनादा	" १०३४
गामिनामेव	मनुः १०७३;
	वसि. १२७२
गोरक्षऋणां	कौ. ८७८
गोरसधान्या	हारी. १०१५
गोरसेष्टुवि	नार. १७४९
*गोरसे तद्वि	" "
गोऽश्वेषूगजा	विष्णुः १६६९
*गोऽश्वेषूदास	मनुः १०७३
गोषु ब्राह्मण	" १७१३;
	नार. १७४९
*गोष्ठागारायु	मनुः १६२९
गोसहस्रं च	देव. १५२६
*गोसहस्रमृ	बौधा. १६०६
गोस्तेयं सुरा	वेदाः १५९२
*गोस्वाम्यनुभू	मनुः ९०७
गोस्वाम्यनुभू	" "
गोहर्तुर्नासि	बृह. १७६०
गौः प्रसूता द	नार. ९१९
गौजिकचार्मि	विष्णुः १९०३
गौतमानाम	कात्या. १७६२
गौरवानुक	नार. १७८५
गौरवेणाभि	भा. १९८४
गौरैव तान्	वेदाः १४६४,
	१६००
गौश्वेतदर्थ	विष्णुः ९०५
ग्रन्थिभेदका	" १६११,
	१६६९
प्रसितारः स्व	मनुः १६२८
प्रसेत्प्रविरथ	कात्या. ९१९
*प्रहणं प्रकाशः	बृह. १९१४
प्रहणं तत्प्र	कात्या. ९२०
प्रहणं रक्ष	" ७२९

*प्रहणं लक्ष	कात्या. ७२९
*प्रहीता निहु	बृह. ७५१
*प्रहीताऽपहु	" "
प्रहीता प्रति	व्यासः ७५६
प्रहीता यदि	मनुः ६८०
प्रहीतुं वा न	स्मृत्य. १३७४
प्रहीतुः सह	नार. ७४८;
	कात्या ७५३
प्रहीतुराभ	नार. ८५२
*प्रहीतुर्वा भ	" "
*प्रहीतुदोषं	कात्या. ६५८
प्रहीतुदोषा	" "
प्रहीतुद्रव्य	बृह. ७५१
ग्रामकूटम	कौ. १६८०
ग्रामक्षेत्रगृ	बृह. ९४९
*ग्रामघाते इ	मनुः १६९८
*ग्रामघाते त	" "
*ग्रामघाते से	" "
ग्रामघाते हि	" "
	१९२९
ग्रामचारी नृ	ब्रह्म. ९२१
ग्रामजातिस	मनुः ८६५
ग्रामदेववृ	कौ. ९०६
ग्रामदेशयोः	विष्णुः १७७०
ग्रामदोषाणां	" १९२१
*ग्रामद्वयम	शंखः ९२६
*ग्रामपशुघा	विष्णुः १७९७
ग्रामयोरुभ	बृह. ९५२;
	व्यासः ९६१
ग्रामशोभाश्च	कौ. ८६२
ग्रामश्रेणिग	बृह. ८७२
*ग्रामश्रेणीग	" "
*ग्रामसामन्त	स्मृत्य. ९०१
*ग्रामसीमादि	कात्या. ९५५
ग्रामसीमासु	नार. ९४४;
	कात्या. ९५५
ग्रामादयश्च	" ६५७
ग्रामान्तरं व्र	अनि. १५८९
*ग्रामान्तरातु	याज्ञ. ६२०
ग्रामान्तराह	हारी. १०१५
*ग्रामान्तरे ह	कात्या. १७६३
*ग्रामान्ते तु ह	" "
ग्रामान्तेषु वा	कौ. १६२०
ग्रामान्तेषु ह	कात्या. १७६३
ग्रामारामवा	कौ. १६२०
ग्रामार्थेन ग्रा	" ९३२

ग्रामिकस्य ग्रामौ.	९३२	ग्लहे शतिक	याज्ञ.	१९०८	चतस्रश्च जा	वेदाः	७९१,	
*ग्रामीणककु	मनुः	९३६	घनधाराप्र	अपु.	१९७०		८१४	
*ग्रामीयककु	"	"	*घातः संदश्य	बृह.	१६४७	चतस्रस्तु प	वसि. १०२१;	
*ग्रामि एककु	"	"	*घातके निष्कृ	देव.	१६५१		व्यासः ११११	
ग्रामेच्छया गो	याज्ञ.	९१२	घातयेत् स्वय	कौ.	१६१६	चतस्रो जाया	वेदाः १००९	
ग्रामेयककु	मनुः	९३६	घातयेद्विवि	मनुः	१६९८,	चतस्रो विहि	भा. १२४३	
ग्रामे व्रजे वि	नार.	१७५४			१९२९	चतुःशातांशं	शुनी. १७६७	
*ग्रामेषु च भ	याज्ञ.	१७४३	घाताभियोग	कौ.	१८००	*चतुःशालं स्य	बृह.	९५३
*ग्रामेषु चार्या	आप.	१६६४	*घातितेऽथ ह	याज्ञ.	१७४३	*चतुःशालः स्य	"	"
ग्रामेषु नग	"	"	घातितेऽपह	"	"	चतुःशालस्य	"	"
ग्रामेष्वन्तः सा	कौ.	१६२०	घृतं मधु म	नार.	१३३८	*चतुःशाले स्य	"	"
ग्रामेष्वन्वेष	नार.	१७५४	*घृतं वस्त्रम	कात्या.	१२२८	*चतुःशाल्यं स्य	"	"
ग्रामेष्वपि च	मनुः	१६९७;	घृतप्रतीका	वेदाः	१००६	चतुःशाल्यं स्य	"	"
		१९२९	घृतमप्सरा	"	१९०१	चतुःशाल्यं स्य	वेदाः १००६	
*ग्रामेष्वेककु	"	९३६	घृतस्य स्तोत्रं	"	९८९	चतुःशाल्यं स्य	कात्या.	८९८;
ग्रामे ससीम्नि	नार.	९४७	*घृतस्याष्टगु	नार.	६२६	सुम. ९००; जातु.	९०१	
ग्रामो ग्रामस्य	कात्या.	९५६	"	भार.	६३५	*चतुःसुवर्णं	मनुः	८६४;
ग्रामोपात्ते च	नार.	९१६	"	नार.	१७५०	चतुःसुवर्णं	"	"
*ग्रामोपात्ते तु	"	"	*घृते त्वेकाद	वेदाः	१९०१	चतुःसुवर्णाः	"	"
*ग्रामोपात्तेषु	"	"	घृतेन कलिं	नार.	११०१	चतुःसुवर्णा	मनुः	८६४
ग्राम्यपशुघा	विष्णुः	१६०९,	घृतेनाभ्यज्य	"	"	*चतुरंशान्	"	१२४७
		१७९७	*घृतेनाभ्युक्ष्य	वेदाः	९६५	चतुरङ्गुल	स्कन्द.	१९६६
ग्राम्यपशुपी	"	"	घोषायै चित्पि	बृह.	१७६०	चतुरश्विद्	वेदाः	१८९३
*ग्राम्येच्छया गो	याज्ञ.	९१२	घोषितस्तेन	कौ.	१६९०	चतुरस्रे म	स्कन्द.	१९६६
ग्रासाच्छदन	वसि.	१०२२;	घृतः साहस्रः	भा.	१०२७,	चतुरोऽशान्	बृह.	७८८;
वृया. १३५५; कौ.		१३९१;	चकार चैव		१२८५	विष्णुः १२४०; मनुः	१२४७	
मनुः १३९३; कात्या.		१४०३,	Xचकारैनां ग	नि.	१२५४	*चतुर्गुणं चा	बृह.	६२८
		१४५७	चक्रकालवृ	गौत.	६०७	चतुर्गुणं वा	"	"
ग्राहकं सर्व	"	१८८७	चक्रयुक्तां ना	कौ.	१६१७	चतुर्गुणात्	अनि.	१९६७
*ग्राहकस्य च	"	७५३	चक्रशुद्धिं स	मनुः	६१८	चतुर्गुणा स्या	भार.	६३५
*ग्राहकस्य तु	"	"	चक्रशुद्धिः का	"	६१५	चतुर्णां वर्णा	बौधा.	११८३
ग्राहकस्य हि	"	"	चक्रशुद्धिश्च	नार.	६२४	चतुर्णामपि	मनुः	१६२७,
ग्राहकैर्गो	याज्ञ.	१७४०	*चक्रशुद्धिस्त	"	"		१८५६	
ग्राहकैो यदि	नार.	६९६	*चक्रशुद्धिस्तु	"	"	चतुर्थं तस्य	भा.	८६०
*ग्राहो तु यदि	"	"	*चक्रशुद्धिस्तु	कात्या.	७५४	*चतुर्थः पौन	विष्णुः	१२७९
ग्राह्यं स्याद् द्वि	कात्या.	७२९	"	"	८९८	चतुर्थः सांप्र	मनुः	१३१५
*ग्राह्यः स पापो	"	८७६	चक्रशुद्धया वि	"	७५४	चतुर्थकाला	आप.	१६६५
ग्राह्यस्तूपनि	"	७५४	चक्षुनिरोध	आप.	१६०६	चतुर्थपुरु	कार्णार्ण.	१३५६
ग्राह्या गृहाः सं	वेदाः	१२५९	*	"	"	चतुर्थमन्या	कौ.	११८५,
ग्राह्यो दाप्योऽथ	नार.	१७५६	चक्षुरेकं च	भा.	१२८३		१३९१	
*ग्राह्यो दाप्योऽन्य	"	"	चक्षुर्नाशे ते	"	"	चतुर्थमष्ट	अपु.	१९६२
ग्रामे बहिर	कौ.	१९२४	चक्षुनिरोध	आप.	१६६४	चतुर्थाशभा	गौत.	१२६४
ग्लहं दीव्यामि	भा.	८१९	*चक्षुर्निरोधो	"	"	*चतुर्थाशिन	"	"
ग्लहः प्रकाशः	बृह.	१९१४	चणकत्रीहि	मनुः	१७२३	*चतुर्थाशिनी	"	"
ग्लहद्वादि ग	विष्णुः	१९०३	चण्डालारण्य	कौ.	१६१७	*चतुर्थेन तु	कात्या.	७०९
*ग्लहे कृतार्नि+	वेदाः	१८९८	चण्डालो जाय	नार.	११०५	चतुर्थेन न	"	"

*चतुर्थेन य	कात्या.	७०९
चतुर्थे पति	अनि.	१११८
चतुर्थे यथा	कौ.	१६१७
चतुर्थो भागो	विष्णुः	८९१
चतुर्दशवि	नार.	१०९४
चतुर्धौतस्य	विष्णुः	८९१
चतुर्विंशति	कौ.	१०३४,
१४३१;	याज्ञ.	१८७९
चतुर्विधः क	नार.	८२५
*चतुर्विधाः क	"	"
चतुर्हस्तं तु	स्कन्द.	१०६५
चतुर्होतारं	वेदाः	१००६
चतुष्टयीं वृ	बृह.	६२९
*चतुष्पथं चै	मनुः	१६९५
चतुष्पथसु	नार.	९४६
चतुष्पथश्चै	मनुः	१६९५,
१९२९; नार.		१७५४
*चतुष्पथेष्व	"	९४६
*चतुष्पदकृ	याज्ञ.	१८१९
चतुष्पदाना	कौ.	१६८४
चतुष्पदानाभा	"	११८४
चतुष्पादकृ	याज्ञ.	१८१९,
		१९३३
चतुष्प्रकारः	बृह.	६७१
चतुस्त्रिद्विक	याज्ञ.	१२४९;
	बृह.	१२५१
चत्वारिंशत्	अनि.	१९६७
*चत्वारिंशत्प	याज्ञ.	१८७९
चत्वारिंशद्धा	अनि.	१९६७
चन्द्रस्याभिः पृ	मनुः	१९३०
चरन्नालक्षि	कात्या.	१७६१
चरिते यथा	आप.	१०१८,
		१८४४
*चरित्रं बन्ध	याज्ञ.	६४५
चरित्रबन्ध	"	"
चरित्रेभ्योऽस्य	नार.	१९३६
चरं वक्षरा	कौ.	१९२५
चरेयुः पृथि	मनुः	१६२७
चर्मकाष्ठेष्ट	व्यासः	८९९
चर्मचार्मिक	मनुः	१६३०,
		१८०६
*चर्मवर्मास्थि	वसि.	६०९
चर्मशस्यास	कात्या.	६३३
चलतश्चैता	गौत.	१९१७
चलस्वभावा	भा.	१०३२
चाटचारण	स्मृत्य.	७१५

चाटचोरभ	बृह.	८७२
चाटतस्कर	याज्ञ.	१९३२
चाण्डालदास	मार्क.	८३९
चाण्डालेनान	"	"
चाण्डालो ब्रात्य	भा.	१२८७
चातुर्वर्ण्यपु	कौ.	१२४५
चारकमाभि	"	१६९०
चारकादभि	"	"
*चारचोरभ	बृह.	८७३
चारमन्त्रब	भा.	८६१
चारमन्त्रवि	"	"
चारा ह्युत्साद	नार.	१७५४
चारेणोत्साह	मनुः	१९३०
चारैर्विचिया	नार.	१७५४
चारैश्चानेक	मनुः	१६९५,
		१९२९
*चार्मिके रोम	याज्ञ.	१७३५
चिकित्सकानां	मनुः	१६९९,
		१९२९
चिकित्स्यश्वाचि	नार.	१०९४
चित्तिरा उप	वेदाः	१०००
चिरकालं प्रो	बृह.	१५६९
चिरकालप्रो	"	"
*चिरकालव्य	गौत.	६०७
*चिरकालात्प्रो	बृह.	१५६९
*चिरकालाव	गौत.	६०७
चिरप्रनष्टां	हारी.	१९८२
चिरप्रवासः	कौ.	६११
चिरस्थाने द्वै	गौत.	६०७
चिरावसन्ने	बृह.	९५४;
	व्यासः	९६१
*चिरावस्थाने	गौत.	६०७
*चिरेण पिहि	नार.	१९६१
*चिह्नालङ्कार	संव.	१८९१
चीरवासा द्वि	मनुः	१७०२
चीर्णाः पीताश्च	नार.	९१५
चुम्बने ताळ	बृह.	१८९१
चूडया यदि	कालि.	१३७७
*चूडोपनय	"	"
*चूडोपायन	"	"
*चेटचारण	स्मृत्य.	७१५
*चेद्भक्षयित्वो	विष्णुः	९०५
चेलकौशेय	नार.	१९३८
*चेष्टाभेदन	याज्ञ.	१८१७
चेष्टाभोजन	विष्णुः	१७९६;
	याज्ञ.	१८१७

चैत्यदैवत	कौ.	८६३
चैत्यश्मशान	याज्ञ.	१८२३
*चौरं चोरेत्य	"	१६३६
चौरं त्वभय	कौ.	७७२
चौरं पाददा	"	१६१८,
		१६८५
चोरडामरि	"	१६९०
*चौरतः सलि	कात्या.	७८८
चौरसमः स	गौत.	१६५९
चौरस्यान्नं न	वेदाः	१५९२
चोरहस्तान्न	कौ.	१८५०
चौराणां भक्त	नार.	१७५५
*चौराणां मुख्य	कात्या.	७८९
चौराणामभि	कौ.	१६८९
चौरापहृतं	बृह.	१९६२
*चौरापहृत	नार.	८३३
*चौरोपहृत	"	"
चोरा ह्युत्साह	"	१७५४
चोरेणाभिश्च	कौ.	१६८६
*चोरेष्वलभ्य	नार.	१७५७
चौरं प्रदाया	याज्ञ.	१७३९.
चौरतः सलि	कात्या.	७८८
चौररक्षाधि	अपु.	१९६२
*चौरराजारा	बृह.	७५०
चौरहस्तान्न	कात्या.	१११०
चौरहृतं ध	विष्णुः	१६७१,
		१९५०
*चौरहृतं प्र	नार.	१७५७
*चौरहृतं वि	गौत.	१६६३
चौरहृतम	"	"
		१९४९
चौराणां भक्त	कात्या.	१७६२
*चौराणां मुख	"	७८९
चौराणां मुख्य	"	"
*चौरापहृतं	विष्णुः	१६७१
चौरापहृत	नार.	८३३
चौरेण वा प	"	१७५२;
	कात्या.	१७६२
*चौरेण वा प्र	नार.	१७५२
*चौरेणापि प	"	"
*चौरे लब्धे ल	"	१७५७
*चौरैर्वाऽपि प्र	"	१७५२
चौरैर्हृतं ज	मनुः	७४१;
	नार.	७४८
चौरैर्हृतं प्र	"	१७५७;
	कात्या.	१७६३

*चौर्यकर्माप	मनुः १६९६
चौर्यपारुष्य	शंखः १६१२
चौर्यं तु तन्दु	स्कन्दः १९६७
छत्रं वेष्टन	भा. ८११
छद्मना काम	बृह. १८८६
*छद्मना कार	" "
छद्मना गृह	" १८८५
*छद्मना याच	" ७२५
छद्मना याचि	" "
छन्दः पक्षे उ	वेदाः ९९३
छन्दस्वती उ	" "
छन्दाःस्येव त	" ९९४
छदिमूत्रपु	कात्या. १७९८, १८३२
छलमेतदि	कौ. १२०७
छागवृषभा	शंखः ९०५
छायेवानुग	शुनी. १११९
छित्त्वा लिङ्गं व	याज्ञ. १८७४
छिद्रं च पूर	मनुः ९१०
*छिद्रं च वार	" "
*छिद्रं निवार	" "
*छिन्यात्तं तं नृ	कात्या. १७६१
*छिन्यात्ततन्तु	" "
*छिन्यात्तस्य	" "
छिन्यात्तपु नृ	" "
*छिन्यादङ्गं नृ	" "
छिन्नस्यं भ	कौ. १६२१
छिन्नस्येन	याज्ञ. १८२०, १९३३
छिन्नस्ये भ	मनुः १८०७
*छिन्नस्ये भि	" "
*छिन्ननासे भि	" "
छिन्ननासौष्ठ	बृह. १८८७
*छिन्ननास्येन	याज्ञ. १८२०
*छिन्ननास्ये भ	मनुः १८०७
*छिन्ननास्ये भि	" "
छिन्नभोगे गृ	नार. १५८१
छिन्नालङ्कार	संव. १८५१
छिन्ने दाधेऽथ	वृहा. ७३१
*छिन्ने नस्ये यु	मनुः १८०७
छेत्तव्यं तप्त	नार. १७४९; मनुः १८०१
छेत्तव्यं तद्ग	बृह. १८३१
छेत्तव्याः क्षेत्रि	प्रजा. ९६२
*छेत्तव्ये अङ्गु	मनुः १८६७
*छेत्तव्ये द्यङ्गु	" "

*छेत्तारश्चैव	कात्या. १७६२
छेदने चैव	मनुः १८०७
छेदने चोत्त	कात्या. १८३२
*छेदने तूत्त	" १८३३
छेदनभेद	कौ. १८००
छेदवर्जं प्र	मनुः १७७९
जगध्याप्नोति	अपु. १९७०
जम्भतुः खगृ	भा. ८४०
जग्राह ब्राह्म	" १०२७, १२८५
जघनाधो वा	वेदाः १००७
जघनेन गा	" १००९
जघन्यं सेव	मनुः १८६६
जघन्यं सेव्य	" "
जघन्यकर्म	नार. ८२९
जघन्यजाश्च	बृह. १५६७
*जघन्यजास्तु	" "
जघन्यमध्य	मनुः १६२८
जघन्यशायी	नार. ८२६
*जघन्याश्चैव	बृह. १५६७
जघन्यासन	" ११०६
*जघन्यास्तेऽपि	नार. ९४५
जङ्गमं स्थाव	बृह. ६५०, ८८९, १५१३; कात्या. ६५५; प्रजा. १५२६
जङ्गमेषु द्वा	कात्या. ८९८;
जज्ञिष इत्या	वृका. ९०१
जज्ञे क्रमेण	वेदाः ९८९
जठरस्थोऽसि	भा. १९८४
*जडङ्गीवी तु	स्कन्द. १९६६
जडङ्गीवी भ	गौत. १३८६
जडोन्मत्तान्ध	" "
जनकस्य कु	कौ. १३९१
जनको ह वै	संग्र. १३८४
*जननार्था म	वेदाः १९८१
*जननी त्वध	मनुः १०५१
जननेनैव	देव. १४१४
*जनने मर	संग्र. १३८४
जनन्यस्वध	ब्रह्म. १३७४
जनन्यां संस्थि	देव. १४१४
जनमेजयं	मनुः १४३२
जनयामास	वेदाः १६०१
जनयितुः पु	भा. १२८७; हरि. १३७६
	आप. १२६७;
	बौधा. १२७१

जनयितुर	कौ. १२८८
जनापरक्ति	बृह. १९४१
जनियन्ति ना	वेदाः १००४
जनिष्ट योषा	" ९८०
जनिष्टो अपो	" ९८८
जनीरिव प	" ९७३
*जन्मज्येष्ठस्य	मनुः १२३६
जन्मज्येष्ठेन	" "
*जन्मज्येष्ठस्य	" "
*जन्मज्येष्ठ्येन	" "
जन्मतस्तु प्र	भा. १९८४
जन्मनामप	बृह. १५६९
जन्मनामस्मृ	बृम. १५२७
*जन्मनाम्नोः स्मृ	" "
जन्मना स्वत्व	विष्णुः ११२५
जन्मप्रभृति	अनि. ८०७
जन्मविद्यागु	बृह. ११९३
जपं तपस्ती	शुनी. १११९
Xजमतेर्वा स्या	नि. १२५४
जयं तस्याप	नार. १९११
*जयस्तस्य प	" "
जयावेदत्र	वेदाः ९६७
जरतीभिरो	" ११२१
जरा वै देव	" १५९६
जलतस्कर	शुनी. ७९०
जलदिव्यं त	स्कन्द. १९६७
जलमार्गादि	बृह. ८९६
जलहस्तं स्मृ	स्कन्द. १९६७
*जल्लूका रक्त	दक्षः १११४
*जल्लूकावत्	" "
*जल्लूकेव क्षि	" "
जले क्षितं त	प्रजा. ७१५
जल्लूका रक्त	दक्षः १११४
जल्लूकावत्	" "
जल्लूकेव क्षि	" "
जवनो नृपं	स्कन्द. १९६५
*जवीयान् ज्ये	मनुः १३१६
जही चिकित्वा	वेदाः १५९३
जडूनां चाऽऽधि	" १२६१
जातं पुत्रं प्र	शंखः १२८१; यमः १३५१
*जातकर्मक	नार. ८२५
जातकर्मणि	भा. १९८५
जातकर्मं वा	कौ. ८६३
जातकामाना	" "
जातद्रुमाणो	याज्ञ. १८२३

जातमात्रेण	अत्रिः १३५२
जातमुसृज्य	भा. १२८७
जातवैराश	कौ. १७७३
जातशस्यात्	बृह. ८३५
*जातसस्यत्रि	” ८५२
*जातसस्यात्	” ८३५
जातसस्यात्त्रि	” ८५२
*जातसस्यो त्रि	” ”
जाता जनिष्या	” ”
जातानां सम	भा. ११८४
*जातान्धबन्धि	बृह. ७०७
जातापत्यां ना	यमः १११३
जाता ये त्वनि	नार. १३४७
*जातिकर्मक	” ८२५
जातिकर्मक	” ”
जातिश्रंशक	विष्णुः १६११;
	कात्या. १७९१
जातिविशिष्टा	कौ. १८५०
जातिशुद्धाः क	बृह. १३४८
जातिश्रेण्याधि	भा. १९२२
जातिष्वपि च	” १०२९
जातिसंज्ञाधि	नार. ७२५
जातेष्वन्येषु	वृगौ. १३७२
जातोऽस्मिन्संश	भा. १२४३
जातोऽपि दास्यां	याज्ञ. १३३८
*जातो हि दास्यां	” ”
जात्यन्धपति	बृह. ७०७
जात्यपहारि	विष्णुः १६११
जात्या च सह	भा. ८६१
*जात्या निसृष्टं	कात्या. १४५७
जानन्नपि हि	मनुः १९७४
जानन्नविभु	भा. १९६४
जामयो यानि	मनुः १०५३
जामिः सिन्धूनां	वेदाः ९६३
जामिमिच्छ पि	” १००२
Xजामिरन्धेऽस्यां	नि. १२५४
जामिवदस्मे	वेदाः ९७९
जायऽएहि स्वो	” १००८
जायमानो वै	” १२५८
जायां जनिर्वा	” १०००
जयां यामस्मा	” ९९९
जायाः पुत्राः सु	” ९९८
जाया जनय	भा. १९८५
जाया तप्यते	वेदाः १८९५
जायानाशे कु	हारी. १०१४
जायापति व	वेदाः १४२३

जाया पत्ये म	वेदाः ९९८
जायापत्योर्न	आप. १४०५
*जायापत्योर्वि	” ”
जायायां रक्ष	स्मृत्य. १११८
*जायायाः स्याद्धि	मनुः १०४७
जायाया अनु	वेदाः १००५
जायाया अन्ते	” १००९
जायाया इति	भा. १८९४
जायायास्तद्धि	” १०२६;
	मनुः १०४७
जायेदस्तं म	वेदाः ९७०
जायेव पत्य	” १२५४
जायेव पत्ये	” ९७७,
	१८३६
जारं चोर इ	कौ. १८४९
जारं चौरैत्य	याज्ञ. १६३६,
	१९३३
जारजातम	नार. ११०१,
	१४०२
जारस्त्रीदातृ	कौ. १०४०
जिघांसन्तं जि	वसि. १६०८;
	कात्या. १६५१
*जितं तद्वाह	याज्ञ. १९०८
जितं वै सभि	कात्या. १९१४
जितं ससभि	याज्ञ. १९०९
जितद्रव्याद्	कौ. १९०४
जितमुद्रग्राह	याज्ञ. १९०८
जितो यदि प	विष्णुः १९०३
जिह्वं त्यजेयु	याज्ञ. ७७९
जिह्वाच्छेदनं	आप. १७६९
जिह्वाच्छेदाद्भ्र	नार. १७८८
जिह्वा ज्या भव	वेदाः १४६४,
	१६००
जिह्वानासोप	कौ. १६१९
जिह्वापरीक्ष	स्कन्द. १९६७
जिह्वायाः कर	मासो. १९७०
जिह्वायाः प्राप्नु	मनुः १७७५;
	नार. १७८८
*जिह्वायादछेद	मनुः १७७५;
	नार. १७८८
जीर्णोद्यानान्य	मनुः १६९५,
	१९२९
जीवं रुदन्ति	वेदाः ९८०,
	१००१
जीवतश्च क्षे	गौत. १२६३
जीवतामपि	कात्या. ७११

जीवति क्षेत्र	हारी. १२६४
जीवति पित	” ११४६;
	शंखः ११४८
जीवति भर्त	कौ. १४३०
*जीवति वा पि	शंखः ११४८
जीवति श्रूय	नार. ११००,
	१९७८; देव. १११२
*जीवतैव वा	हारी. ११६३
जीवतो वाक्य	देव. १३५०
*जीवत्पुत्रेभ्यो	आप. ११६४
जीवत्यर्धश	बृह. १५१३
*जीवत्यर्धे श	” ”
*जीवद्विभाग	” ११७२
जीवद्विभागे	कौ. ११४९;
	बृह. ११७२; कात्या. ११७३
*जीवन्ती तद्धि	विरा. १११७
जीवन्तीनां तु	मनुः १९५२;
	अपु. १९६२
जीवन्त्याः पति	कात्या. १४५८
जीवन्त्या हि द्वि	वारा. १०७५
जीवन्नेव वा	हारी. ११६३
*जीवन्नेव वि	” ”
*जीवन्नेवार्थ	” ”
जीवन् पुत्रे	आप. ११६४,
	१३८७
जीवन्वाऽपि पि	कात्या. ६६३
जीवितविवा	कौ. ६६२
जीवितुं चेच्छ	भा. ८१९
*जीविनामपि	कात्या. ७११
जीविद्भर्तृहि	विरा. १११७
जुष्टा वरेषु	वेदाः १९७
जेतुर्दद्यात्स्व	कात्या. १९१४
जैहम्ये त्रिरात्रि	विष्णुः ७९४
ज्ञातयः कुल	स्मृत्य. १३७३
ज्ञातयो वा ह	याज्ञ. ७७९
*ज्ञातिचिह्नवि	बृह. ९५१
ज्ञातित्वं च नि	मरी. १३५२
ज्ञातिबन्धुसु	बृह. १२५२
ज्ञातिभिर्भागा	नार. १५७९
ज्ञातिसंबन्धि	बृह. ७८६;
	मनुः १६२७
ज्ञातिसामन्त +	कात्या. ८९८
” ”	बृह. ८९६;
	प्रजा. ८९९; भार. ९००;
	पश्चा. ९०१; कौ. ९२८
ज्ञातिहस्ताद	कौ. १४३०

ज्ञातीनामपि	भा.	८६०
*ज्ञातृचिह्नवि	बृह.	९५१
*ज्ञातृचिह्नवि	"	"
ज्ञातृचिह्नवि	"	"
शाल्यादिप्रत्य	"	८९६;
	कात्या.	८९८
शाल्यादीनन	"	" ;
	सुम.	९००
*शाल्याधिप्रत्य	बृह.	८९६
ज्ञात्वा तु घात	व्यासः	१६५१
ज्ञात्वा द्रव्यवि	कात्या.	७५३
ज्ञात्वा धर्मिष्ठ	स्कन्द.	१९६५
ज्ञात्वा निसृष्टं	कात्या.	१४५७
*ज्ञात्वा विसृष्टं	"	"
ज्ञात्वा सदीर्घं	बृह.	८८९
*ज्ञात्वा सम्यक्त	"	१६४६
ज्ञात्वा सम्यक् ध	"	"
ज्ञानवृद्धाः प्र	भा.	८६१
*ज्ञानेन हि वि	कात्या.	९५८
ज्यायसा दूषि	अपु.	१८९१
ज्यायसीमपि	वसि.	१०२२
ज्यायसो ज्याय	नार.	१३४६
ज्यायस्वन्तश्चि	वेदाः	९९८
ज्येष्ठं पुत्रम	"	१९८२
Xज्येष्ठं पुत्रिका	नि.	१२५४
ज्येष्ठं प्रति य	भा.	१३९१
ज्येष्ठं माता सू	वेदाः	११५९
ज्येष्ठं यदुम	भा.	१३९१
ज्येष्ठं वा श्रेष्ठ	याज्ञ.	११६८;
	नार.	११७०
*ज्येष्ठं श्रेष्ठवि	"	"
ज्येष्ठः कुलं व	मनुः	११९७;
	भा.	१९८३
ज्येष्ठः पूज्यत	मनुः	११९७
ज्येष्ठ एव तु	"	११९६
*ज्येष्ठ एव पि	शंखः	११४७
*ज्येष्ठ एव प्र	मनुः	११९६
ज्येष्ठता च नि	"	१३९२
ज्येष्ठपुत्रप्र	शंखः	१२८१
*ज्येष्ठपुत्रस्य	"	"
ज्येष्ठभार्या क	नार.	११०१
*ज्येष्ठमासि न	मनुः	९३३
ज्येष्ठवत्तात	भा.	१९८३
ज्येष्ठश्चेन्न प्र	"	१९८४
ज्येष्ठश्चैव क	मनुः	११८९
ज्येष्ठस्तु जातो	"	१२३६

ज्येष्ठत्वाता भ	भा.	१९८४
ज्येष्ठस्य दक्षि	कात्या.	१२०१
ज्येष्ठस्य दश	देव.	११९३;
	उश.	११९४
ज्येष्ठस्य भागो	भा.	११८४
ज्येष्ठस्य विंश	मनुः	११८६
*ज्येष्ठस्यांशोऽधि	नार.	११९२
*ज्येष्ठांशं ज्याय	बृह.	१२३७
ज्येष्ठांशं प्रानु	मनुः	१९३२;
	अपु.	१९८८
	गात.	१२३८
ज्येष्ठांशर्हान	भा.	१९८४
ज्येष्ठा मातृस	विष्णुः	११८४
ज्येष्ठाय श्रेष्ठ	नार.	११९२,
ज्येष्ठायांशोऽधि		१४२१
ज्येष्ठवर्धि स	अनि.	६६१
ज्येष्ठेन जात	मनुः	११९६,
		१९८७
ज्येष्ठेन वा क	बृयु.	१३५५
ज्येष्ठेन हि कृ	"	१५८८
ज्येष्ठे मासि न	मनुः	९३३
*ज्येष्ठे मासे न	"	"
ज्येष्ठे ज्येष्ठिने	वेदाः	१०१०
ज्येष्ठे दायद	आप.	११६५
ज्येष्ठे भ्राता पि	भा.	१९८४
ज्येष्ठोऽयमिति	"	"
ज्येष्ठो यवीय	मनुः	१०६४
ज्योक् पितृष्व	वेदाः	९९६
ज्योतिर्ज्ञानं त	बृह.	१७५९
तं कानीनं व	मनुः	१३०६
*तं कानीनं वि	"	"
तं कामजम	"	१३९६
*तं चार्थं साध	नार.	७४८
तं चेत्संधो नि	कौ.	८६३
तं चेत्संभूय	"	८६२
तं चेद्दातय	वसि.	१६६८
तं चेद्द्विष्या	वेदाः	१८४१
तं चैव धर्म	भा.	१०२७,
		१२८४
तं छन्दोभिर	वेदाः	११४४
तं जानीयादु	नार.	७४७
तं तं दृष्ट्वा स्व	"	१९३५
*तं ततः कारि	कात्या.	६३३
तं ततोऽकारि	"	"
Xतं तत्र यापु	नि.	१२५५
तं तु शुद्धं वि	स्कन्द.	१९६६

तं ते तपाभि	वेदाः	९९७
तं त्रयो वेदा	"	१००६
तं देशं पति	स्मृत्य.	१९७९
*तं तृपोऽकारि	कात्या.	६३३
तं पत्नीभिर	वेदाः	९९३
तं पत्न्योऽपघा	"	१०१०
तं पशुभिश्च	"	११६१
तं परयन्ति प	"	१२६०
तं पुत्रं प्रति	बौशे.	१३८४
*तं प्रदात्याकृ	याज्ञ.	९४३
तं मन्थेत पि	वसि.	१९७४
तं राजा चानु	मनुः	१६२९
तं राजा निर्ध	वृह.	७३२
तं वनस्थम	भा.	१२८७
तं वने विज	स्कन्द.	१९६७
तं विशुद्धं वि	वेदाः	१४६४,
तं वृक्षा अप		१६००
तं वै पुनाति	अग्नि.	१११६
तं वै ब्रह्मज्य+	वेदाः	१६०१
तं वै सत्येन	भा.	१९६३
तं शतं दण्ड	मनुः	१७२०
तं शुश्रूषेत	"	१०५९
तं ह करयपो	वेदाः	७९२
तं ह कुमार	"	७९१
तं ह स्मोत्थितं	"	"
*तं हीनवेग	नार.	१०९५
तं हीनवेध	"	"
तं हौवाच+	वेदाः	१००६
तं आसं जन्वा	"	१०००
त एते प्रति	कौ.	११८५
त एते वाच	वेदाः	११२१
त एवागम्य	कौ.	१०३७
त एतैरजु	वेदाः	१६०३
त एव तत्र	नार.	१९११
*त एव तस्य	"	"
*त एव दण्ड	कात्या.	१८६३
त एव द्विगु	कौ.	१८००
तकमन् व्याल	वेदाः	८१२
तक्षा रिष्टं रु	"	११२०
तच्चतुष्टोम	"	१८९८
तच्च तेषां द	विष्णुः	१६११,
		१९४४
तच्च द्रव्यं रा	कौ.	७५७
*तच्चत्वापि प्रति	मनुः	१६२९;
	यमः	१६५२

२ तच्चेन्निवेदि+ तच्छक्यं नाधु	कौ. १६८३ बृह. ११०९, १३४९	ततः प्रभृति	नार. ८३३; मनुः १०६८	ततो विभक्ता	भा. १९८३
*तच्छात्रविप्र	आप. ११६६	ततः सकुल्याः	भार. ९००	*तत्कर्म स्वामि	बृह. ८३५
*तच्छात्रे विप्र	,, ,	*ततः सजातिः	नार. १५१२	तत्कारिणो ना	,, १६४६
तच्छात्रैर्विप्र	,, ,	ततः सजात्याः	,, ,	तत्कालकृत	याज्ञ. ६४६; बृहा. ७३१
तच्छेषमानु	वृम. १७६६	ततः सा विन	भा. ८४०	तत्कालावधि	बृह. ६५४
तच्छ्रुत्वा ताप	भा. १२८४	ततः सीतां म	वारा. १०७७	*तत्कालिकास्तु	व्यासः ८९९
तज्जातं पश्चा	कौ. १८४९	ततः स्वमातृ	मनुः १२३६	तत्कुसांदिमि	नार. ६२४
*तज्जानीयादु	नार. ७४७	ततः स्वार्थप	भा. १९८३	तत् कृप्मो ब्र	वेदाः ८५८, ९९८
तज्जाया जाया	वेदाः १००५	तत उर्ध्वं न	आप. ९०४	तत्कृताचार	कात्या. १९१५
तज्जाया स्थाव	बृह. १५१८	तत कस्मै मां	वेदाः ७९१	तत्तथा स्थाप	मनुः ९३७
*तज्जेयं क्षेत्रि	मनुः १०७४	ततश्चतुर्थे	बौधा. १०१९	तत्तदेव ह	,, १७२०
*तटाकछेद	,, १६२९	ततस्त ईर्ष्या	वेदाः ९९७	तत्तदेवाग्र	कात्या. ७२९
*तटाकभेद	,, , ;	ततस्तद्वच	नार. ११०२	*तत्तदेवास्य	नार. १७४९
तटाकसेतु	यमः १६५२	ततस्तद्यज्ञ	कौ. ८६३	तत्तद्गुणव	स्मृत्य. १९७९
*तडाकभेद	कौ. ९३०	ततस्तान् घा	ब्रम. १७६६	तत्तन्नाऽऽदृश्यां	वेदाः १००५
*तडाकौद्यान	मनुः १६२९	ततस्तान् सुस	स्कन्द. १९६६	*तत्तन्मूलात्तु	कात्या. ९५७
*तडागदेव	कात्या. ९५५	ततस्ते तं ह	भा. ८४०	तत्तस्माद्ग्रह	,, १८८८
तडागभेद	मनुः १६२९	ततस्तेषाम	विष्णुः १६७१	*तत्तस्य नाप	व्यासः १२३१
१९२९; यमः १६५२	,, ,	ततस्तौ तेन	कालि. १३७७	तत्तारयति	भा. १९८४
तडागसेतु	बृहा. १६५३	ततस्त्वं पुन	वेदाः ९९७	तत्तु दत्तं ह	,, १२४३
तडागान्युद	मनुः ९३४	ततो दायम	देव. १५२५	तत्तुर्थे पञ्च	कात्या. ८९८
तडागोद्यान	कात्या. ५५९	ततो दास्याद्वि	भा. ८४०	*तत्तुल्यः पुत्रि	बृह. १३४८
तडागोऽष्टश	अनि. ९६२	ततो देवाः	वेदाः ११४४	,, ,	देव. १३५०
तण्डुलानि च	मनुः १९८७	ततो दौहित्र	भा. १२८३	तनुल्या पुत्रि	बृह. १३४८
ततं तन्तुम	वेदाः ६०३, ६०५	ततो द्वारापो	कौ. १६८१	तनु स्त्रीधनं	कौ. १४३०
ततः कदाचि	कालि. १३७७	*ततोऽनाकारि	कात्या ६३३	तत् ते विद्वा	वेदाः ८१२
ततः कालान्त	कौ. ७३७	*ततोऽन्तरा ध	,, ६५८	तत् त्रैविद्ये	कौ. १४७४, १९५०
ततः कोटिश	नार. ६९५	ततोऽन्नसाध	शुनी. १११९	तत्परापत	वेदाः १६०१
ततः त्वत्तः प्र	भा. १९८५	ततोऽन्यमुप	कौ. ८४४	तत्पापमति	हारी. १६६३
ततः पञ्चाश	,, ,	ततोऽन्ये बाह्याः	,, ९२८	*तत्पिण्डदाः क्षे	बृह. १४०२
ततः पतिश्च	वेदाः १०१०	*ततोऽन्ये ये ज्ये	मनुः १२३५	तत्पिण्डदाः श्रो	,, ,
ततः पतिसौ	कौ. १०४०	ततोऽन्योन्यम	अनि. १९६९	तत्पुत्राः पितृ	देव. १४०४
ततः परं क	,, ६११	ततोऽपरैऽज्ये	वेदाः ८१२	तत्पुत्राः पित्र	बृह. ११९३, १२००, १२२२
ततः परं ध	,, १०४०	ततोऽपि बान्ध	मनुः १२३५	तत्पुत्रा विष	बृह. ११९३, १२००, १२२२
ततः परं वे	,, १६७४	ततोऽभिशास्तः	जातू ९०१	*तत्पुनः भाग	बृह. १५५७
ततः परम	,, १६७८, १८४८	ततो मनुं व्या	स्कन्द. १९६६	तत्पुनर्द्वाद	नार. ११३०
ततः पुत्रार्थी	,, १०३४, १४३१	ततो महीं प	भा. ८६०	तत्पुनस्त्रिवि	,, ११२९, १६४२; बृह. १८८५
ततः पूर्वस्या	,, १६८६	ततो यथाद	,, ,	तत्पुरस्तात्ति	वेदाः १००७
ततः पोगण्ड	बृह. ९५०	२ ततो यदि स्वा+	वेदाः ९९९	*तत्प्रदेशस	याज्ञ. १६४०
ततः प्रकाश	कौ. ८६३	ततो राजा द	वारा. १३२९	तत्प्रदेशानु	नार. ९४५
		ततोऽर्धं मध्य	मनुः ११८६	तत्प्रमाणं तु	बृह. ९५१
		ततोऽर्धदण्डो	,, १७१४	*तत्प्रवर्तित	,, १९१३
		ततो लभेत	बृह. ८७५		
		*ततो लभ्येत	,, ,		

तत्राज्ञेन वि	मनुः १०७१	तत्र स्यात्सह	याज्ञ. ११७५	*तत्सपिण्डाः श्रो	बृह. १४०२
तत्र कर्म च	नार. ८२७	तत्र स्यात्स्वामि	,, ८४७	तत्सपिण्डा बा	,, १५१४;
तत्र कार्पासि	,, १७४७	तत्र स्वमाद	कात्या. १४५७	तत्सपिण्डेषु	प्रजा. १५२६
तत्र कार्यं प	याज्ञ. १८१४	तत्र स्वस्वग्रा	विष्णुः १९२१	तत्समुत्थेषु	नार. १५५५
तत्र कार्यं प्र	उश. १७९२	तत्र स्वामी भ	मनुः १८०८	तत्समुत्थो हि	,, ८५१
तत्र कोट्यन्त	वृका. ९०१	तत्र ह्यष्टाव	नार. ७९८	तत्समा द्विगु	मनुः १८५६
तत्र क्षेत्रं प्र	भा. १२८७	*तत् राजा चा	वसि. १९२०	तत्सर्वं न स	हारी. ६३६
तत्र गावः कि	वेदाः ९७९,	तत्रादानेन	भा. ८६१	तत्सर्वं लभ	भा. १९८४
	१८९५	तत्राधावप्र	नार. १०९५	तत्सर्वमकृ	,, १०२९
तत्र चेदनु	शंखः ७७१	*तत्राधिं दाप	बृह. ६५१	*तत्सर्वस्यैव	प्रजा. १२३२
*तत्र जाताः स	मनुः १२४९	*तत्राधिरन्यः	नार. ६५०	*तत्सहायैः स	वृगौ. १३७२
तत्र जातेषु	भा. १२४३	तत्रान्यं दाप	बृह. ६५१	*तत्सहायैः स्वा	मनुः १६९६
तत्र जातिष्व	,, ,	*तत्रान्यं दाप्य	,, ,	तत्सहायैर	,, ,
तत्र ज्येष्ठत	हारी. १२६६;	*तत्रान्यं प्राप्य	,, ,	तत् साहस	,, ,
	यमः १३५२	तत्रापरिवृ	मनुः ९१०;		१९२९
	बौधा. १९१९		अपु. १९७६		नार. १६४१,
तत्र तत्र दे	देव. १९४२	*तत्रापि गम	बृह. ८७२		१७४४
तत्र तत्राव	भा. १२४३	तत्रापि गूह	कौ. १०३८	*तत्सुतश्च ध	बृह. १४५०
तत्र त्रैज्येन	,, १२८४	तत्राऽपि गृही	,, ७१६	*तत्सुताः पितृ	देव. १४०४
*तत्र त्वष्टाव	नार. ७९८	तत्रापि दण्ड्यः	नार. ७४८;	तत्सुता गोत्र	याज्ञ. १४७९
*तत्र दण्डः कि	,, १६४३		व्यासः ७५६	*तत्सुता वा ध	बृह. १४५०
तत्र धन्वन्	विष्णुः १९२१	*तत्रापि दृष्टं	नार. १८२४	*तत्सुतो गोत्र	याज्ञ. १४७९
तत्र पूर्वं पू	गौत. ८१५	तत्राऽपि दोष	आप. १२६६	,, ,	लहा. १५२७
तत्र पूर्वश्च	नार. ८३०	तत्रापि नाप्नु	नार. १९१२	*तत्सुतो बान्ध	बृह. १४५०
*तत्र प्राप्तं तु	कात्या. १२२७	तत्रापि नाशु	कात्या. ८३६	तत्सुतो वा ध	,, ,
तत्र ब्राह्मणी	विष्णुः १२४०	*तत्रापि स भ	नार. ७४८	तत् सूर्यः प्र	वेदाः ९९९,
तत्र भुक्तानु	वसि. ११२६	तत्राप्यसह	व्यासः ८९९		१८३९
तत्र भेदमु	बृह. ८७३	तत्राप्येष म	भा. १२४४	तत्स्त्रीणां जीव	नार. १५१२
तत्र मूलं द	,, ७६५	तत्रारभ्यार्ध	अनि. १९६७	*तत्स्त्रीणामपि	कात्या. ७१४
तत्र मे गच्छ	वेदाः ९९६	तत्रासन्नत	कात्या. ८९८	तत्स्त्रीणामुप	,, ,
तत्र यदृक्थ	मनुः १३१९	*तत्रेहाष्टाव	नार. ७९८	*तत्स्त्रीभ्यो जीव	नार. १५१२
तत्र यन्मुष्य	आप. १६६४	*तत्रैव त्राय	हारी. १२६४	तत्स्यात्पालय	बृह. ७५०
तत्र यल्लभ	अनि. १४६३	तत्रैवार्थेषु	अनि. १९६७	तत्स्यादेवंवि	कात्या. ७०९
*तत्र यो रिक्थ	मनुः १३१९	तत्रोत्तमो द	कौ. ७९४	तत्त्वं तस्यैव	वृगौ. १३७२
तत्रर्णो सोद	कात्या. ६५५	*तत्रोपगम	बृह. ८७२	*तत्स्वभावेन	नार. ८४९
तत्रर्णो नाप्नु	बृह. ६५३	तत्रोपविश्य	वेदाः १००२	तत्स्वामिना प	बृह. १९१३
*तत्र लब्धं च	कात्या. १२२७	तत्रोपशम	बृह. ८७२	*तत्स्वामिने प	,, ,
तत्र लब्धं तु	,, ,	तत्रोभयथा	वसि. १२७२	*तत्स्वामिनो भो	याज्ञ. ९४३
तत्र विद्या न	मनुः १९७४	तत् संलभ	वेदाः १००४	मनुः १७१६	
तत्र वै त्राय	हारी. १२६४	तत्संभूयस	नार. ७८०	तथा च श्रुत	,, १०५०
तत्र श्लोकः	वसि. १२७२	तत्संविदं य	विष्णुः ८५९	तथा चान्यार्थ	जैमि. १४२४
*तत्र साक्षीकृ	कात्या. १८३४	तत्संशयान्नो	गौत. १२६३	*तथा चान्ये प्र	नार. १७५४
तत्र सा भर्तृ	व्यासः ११११;	*तत्संसकतेषु	कात्या. ९५५	तथा चारैः प्र	मनुः १९३०
	अग्नि. १११६	तत्संसकतैस्तु	,, ,	*तथा चौरौप	नार. १७५५
तत्र सोपाधि	कात्या. १४५४	तत्सधर्मा ब	कौ. १२८८	तथा चौर्याप	,, ,
*तत्र सोपाधि	,, ,	तत्सधर्मा मा	,, ,	तथाजाविक	,, ९१७;

काल्या. ९२०; स्मृत्य.	९२१
*तथा तं च नि	मनुः ९३६
तथातथा द	” १८०४;
काल्या.	१८२४
तथा तथा वि	” १९८७
*तथा तां च नि	मनुः ९३६
*तथाऽतिथिषु	गौत. १९७२
तथा तुष्टिक	काल्या. १८३३
तथा त्वमपि	भा. १२८४
तथा दत्तक	” १२८६
तथा धरिम	मनुः १७१६
तथाऽधिकृता	शंखः १७७१
तथा धेनुमृ	बृह. ९१९
तथा न लिप्य	नार. १९३६
तथा नश्यति	मनुः १०७२
तथाऽनाथद	बृह. ८७३
तथा नित्यं य	मनुः १०५५
तथानियुक्तो	नार. ११०१
*तथाऽन्यहस्त	” ८८८
तथाऽन्यहस्ते	” ”
*तथापरार्थं	यमः १६५२
तथा परिमे	मनुः १७१६
तथा पशुप	आप. ८४२
*तथा पशुपा	” ८४३
तथा पान्थमु	बृह. १७६०
तथा पानान्नि	मनुः १९३०
*तथा पिता कु	बृह. १९८७
*तथापि नित्या	आप. ११६६
*तथापि प्रति	मनुः १६२९
*तथा पुण्याक्रि	आप. १४०५
तथा पुण्यफ	” ६२
तथाप्यगुता	कौ. १६२०
तथा प्रकृत	मनुः १९३०
तथा प्रतिषि	कौ. १०३७
तथा प्रत्युद्र	हारी. १०१५
*तथा प्रगैव	काल्या. ८०६
तथा नृवाणा	वारा. १०७६
तथा ब्रूहि म	भा. १०३३
तथा भद्रज	मार्क. ९६२
*तथा भागानु	बृह. १२२२
तथाऽभिवर्ष	मनुः १९३०
तथा मातृवि	अनि. १९४३
तथा यशोऽस्य	मनुः १७२५
तथा रक्ताङ्गु	भा. १२८५
तथा राज्ञा नि	मनुः १९३०
त्थाविधम	नार. ११३०;

तथावृत्तिश्च	विष्णुः १९८३
तथा शक्तः प्र	वारा. १०७७
तथा शतस	याज्ञ. १७८१
*तथा शुद्रज	भा. १०३१
*तथा शौर्याप	मार्क. ९६२
तथाऽप्रगुण	नार. १७५५
*तथा सर्व ऋ	” ६२६
तथा सर्वाणि	मनुः १२४७
तथा हरेत्	” १९३०
*तथा हि श्रुत	” ”
तथेतरेषा	” १०५०
तथेति वायु	स्मृत्य. १२३३
*तथैकपात्रे	वेदाः १००६
तथैकादश	हारी. १०१४
तथैव कन्या	बृह. १३४८;
तथैव कुर्या	अनि. १९४३
*तथैव तच्च	यमः १११३
तथैव तस्यु	भा. १०२९
तथैव तस्य	बृह. ७५१
तथैव ते पा	” १५१७
१९४१; अनि.	” ७५१
११९४	” ११७३,
*तथैव तैः पा	बृह. ११७३
तथैव दण्ड	काल्या. १८३३
*तथैव दण्डे	” ”
तथैव दत्त	” १३५०
तथैव बहु	भा. १०३२
*तथैव भोज	काल्या. ८७७
तथैव भोज्य	” ”
*तथैव भोज्य	” ”
तथैव भोज्य	याज्ञ. १६३३
*तथैवमुक्त्वा	भा. १०२८
तथैव मुनि	मनुः १७२५
तथैव सप्त	” १०७४
तथैवाक्षेत्रि	बृह. ८०४
*तथैवाधर्म	भा. १०२९
तथैवानुप्रि	नार. १७५४
तथैवान्ये प्र	विष्णुः ८९१
तथैवार्धाधि	बृह. १५२०
*तथैवासान	भा. १२८४
तथैवास्मिन्	नार. ८३१
*तथैषां स्वामि	” ८००
तथोत्कोचप	संप्र. ११९४
तथोद्धारवि	नार. १७५२
*तथोपधाभि	मनुः ७४३
तथोपनिधि	” ७४३

तथोर्णा कार्पा	हारी. ६०९
तथेनापि ब्रु	मनुः १७७७;
तथेनाऽपि व	नार. १७८७
* ” ”	विष्णुः १७७०
*तदकूटवा	मनुः १७७७;
तदकूटे कू	नार. १७८८
तदग्ने अत्र	विष्णुः १६११,
*तदद्गं तस्य	१६६९
” ”	” १६११,
” ”	१६६९
” ”	वेदाः ६०४
” ”	मनुः १८०१
” ”	नार. १८२८
” ”	” १६४३
” ”	” १८२८
” ”	काल्या. १४५२
” ”	स्मृत्य. १२३३
” ”	शंखः ८५९
” ”	मनुः ८८१
” ”	बृह. ६५२;
” ”	काल्या. ६५८
” ”	मनुः १६२८,
” ”	१९२७
” ”	बृह. ६७२
” ”	” १५६९
” ”	आप. १२६७,
” ”	१६०६
” ”	नार. ११०३;
” ”	काल्या. १३४९
” ”	नार. ११०३
” ”	काल्या. १३४९
” ”	शंखः १४१६,
” ”	१४२९
” ”	नार. १७४४
” ”	” ”
” ”	वेदाः ७९२
” ”	नार. १९३५
” ”	कौ. ९३२
” ”	नार. ७८२
” ”	अ.प. १४६६
” ”	बृह. ७०८
” ”	” १२२२,
” ”	१४१३, १५५९; नार. १७५७;
” ”	काल्या. १५२१, १७६३; व्यासः
” ”	१५२४
” ”	नार. ७८२५

तदभावे तु	बौधा. १४२७	तदष्टभाग	कात्या. १६०	*तदूर्ध्वं हाप	कात्या. ७५५
*तदभावे नि	विष्णुः १४७०	तदष्टभागा	नार. १४८	तदूर्ध्वमपि	शंखः ११९५
तदभावे पि	वसि. १२७२	*तदष्टभागो	" "	तदूर्ण धानि	कात्या. १२२९
शंखः १४७१; कौ. १२४५,	विष्णुः १४७०;	*तदसाक्षिकृ	कात्या. १८३४	*तदूर्ण सोद	" ६५५
१४७४; कात्या. १५२१	१४७०;	*तदसाक्षीकृ	" "	Xतदेतदृक्	नि. १२५५
* " "	" १७६३	तदस्माऽइदं	वेदाः १४६४	" "	" १४१५
तदभावेऽप्य	कौ. १०४०	तदा गृह्णीत	बृह. १९६२	तदेतदेव	वेदाः १००९
तदभावे च	विष्णुः १४७०	*तदा तच्छान्त	" ६५३	तदेतन्मिथु	" १०१०
*तदभावे ब्रा	बौधा. १४६८	*तदा तत्र व	" ७८६	तदेव छेद	अपु. १८३५
" "	विष्णुः १४७०	*तदा तुष्टिक	कात्या. १८३३	तदेव द्विगु	बृह. ७६५,
तदभावे भ	बौधा. १४२७;	*तदा तु स्वामि	याज्ञ. ८४७	तदेव नीते	कौ. ९२९
कौ. १४३०; देव. १४६२	१४२७;	तदाऽम्पुत्र	कौ. १४३०	तदेवमेनं	वारा. १०७७
तदभावे आ+	विष्णुः १४७०	*तदा दद्यात्स्व	नार. ७०४	तदेव यथ	कात्या. १४५८
" "	बृह. १५१८	तदा दद्याद्दि	" "	तदेव षण्ड	कौ. ९०६
तदभावे मा	विष्णुः १४७०	तदाऽनुमर	भा. १०३०	तदेव स्त्रिया	" १०३५
तदभावे रा	बौधा. १४६८	तदाऽप्रभृति	" १०२७,	तदेव हतो	" १६१५
तदभावे वि	कात्या. ७१४;	२ " "+	" १०२९	तदेवाध्यक्षे	" १६९०
वृथा. १३५५; व्यासः ११४२,	व्यासः ११४२,	* " "	मनुः १०६८	तदेषां याचि	" ८६३
११९९	११९९	*तदा प्राप्तं च	कात्या. १२२४	तदेव तस्य	बृह. ६५२
*तदभावेऽव्य	आप. १४६६	तदा भूयस्तु	ब्रह्म. १११८	तदेव द्विगु	" ८८९
तदभावेऽस	शौन. १३६५	तदा यदाधि	वृहा. ७३२	तदोत्तमणे	शुनी. ६३५
* " "	संम. १५३०	तदा राजा द्व	नार. ९४६	तद्गतं स च	कौ. १६१६
तदभावे स	कात्या. १३५०;	तदा रोहतु	वेदाः १००२	*तदगृहं चापि	कात्या. १६४९
२ " "+	संम. १५३०	तदा विचार	बृह. ८७४	तदगृहं चैव	" "
* " "	विष्णुः १४७०	*तदाष्टभाग	कात्या. १६०	तद्गोत्रजो वा	ब्रह्म. १३७५
तदभावे सु	मनुः १४७६	तदा स एव	ब्रह्म. ९२१	तद्गोत्रबन्धु	भा. १२८७
" "	नार. ७८२;	तदा स गोप	" "	तदायं	बृह. ११४१
*तदभावे स्व	संम. १३८४	तदा साक्षिकृ	कात्या. १८३४	तदाशोरेव	मनुः १९२७,
तदर्थं गुरु	नार. ७८२	*तदा स्रोतः प्र	बृह. ९५२	*तदाशोरेव	१९४६
तदर्थं द्रव्य	बृह. ८३४	तदा हरस्य	कालि. १३७७	*तदाशोरेव	" "
तदर्थदान	" ८९६	तदाहुः	वेदाः १६०२	*तददुहिता वा	आप. १४६७
तदर्थमशु	भार. ८०७	तदाहुर्ब्रह्म	वसि. १९७७	तददृषकांश्च	विष्णुः १६१२
तदर्थोऽस्य नि	बृह. ८५३	तदाहु राकां	वेदाः १००५	*तददृषकान्	" "
तदर्थं क्षत्रि	गौत. ८१६	तदिन्द्रमेवा	" ११८१	तद् हरयमा	कात्या. १२२९
तदर्थं भागि	बृह. १७९०	तदिन्द्रियदौ	आप. १०१८	*तद्देयं सुह	नार. ७९९
*तदर्थं मध्य	शुनी. १९८८	तदिमे छेत्स	वेदाः ११६०	*तद्देयमप	" "
तदर्थं योषि	मनुः ११८६	तदिमं साम	" ११८१	*तद्देयमवि	" "
तदर्थं वैदेये	कात्या. १८८८	तदुच्यते सं	बृह. ९५३	तद्देयमुप	" "
तदर्थमजा	गौत. १७६९	तदुत्पन्नास्तु	" ९५१	तद्देशकुल	मनुः १९३१
तदर्धा कट	विष्णुः ९०५	तदुद्धार ए	वेदाः ११८१	*तद्दोषेण च	विष्णुः ८४३
तदर्धं तु त	शुनी. १७६७	तदुभयं प	कौ. ९२९	तद्दोषेण य	" "
*तदर्धेन न	मार्क. ९६२	तदु हापि कु	वेदाः १००८	*तद्द्रव्यं तेन	कात्या. ७५३
तदलाभे नि	" "	तदु होवाचा	" ११४४	तद्द्रव्यं वर्धे	नार. ६९५
*तदष्टभाग	वसि. १२७२	तदूनमेका	विष्णुः १६६९	*तद्द्रव्यं सदृ	व्यासः १७६४
	नार. ९४८	तदूर्ध्वं स्थाप	कात्या. ७५५	तद्द्रव्यं सोद	कात्या. ७५३

स्तद्व्यस्यमृषि	कात्या.	७३०
स्तद्व्यसद	व्यासः	१७६४
*तद्धनं द्विगु	मनुः	१६२८
तद्धनं पुत्र	कात्या.	७०९
*तद्धनं पुत्रि	मनुः	१२९८
*तद्धनं वर्ध	नार.	६९५
तद् स्मितस्यु	वेदाः	१००७
तद्वातुनाम	नार.	१७४७
तद्दि एभ्य ए	वेदाः	१२६२
तद्दिरण्यम	,"	१००५
तद्दि स्त्रिया अ	वसि.	१९७७
*तद्देतुनाम	नार.	१७४७
तद्दन्धुज्ञाति	बृह.	७२७
*तद्दन्धुज्ञातृ	,"	,"
तद्दन्धुना क्रि	,"	७८६
तद्ब्रह्महणं	वेदाः	१५९२
*तद्ब्राह्मणस्या	गौत.	१९४८
*तद्भक्षितं य	नार.	८३२
*तद्मृत्योऽन्यस्तु	श्रम.	८५५
तद्य इह र	वेदाः	१५९२
तैयत् सान्वा	,"	१०१०
Xतथथा जन	नि.	१२५३
तद्यदब्रवी	वेदाः	१०१०
तद्योषितां तु	भा.	१०३०
तद्रक्षणध	गौत.	१६६१
*तद्रक्षणार्थे	कात्या.	७८९
तद्राज्ञाप्यनु	बृह.	८७४;
नार.	१९४०	
*तद्राज्ञोऽप्यनु	बृह.	८७४
तद्रशस्याग	,"	१५६९
*तद्रदयस्याग	,"	,"
*तद्दुःख्य	अग्नि.	१११६
तद्रक्षियत	कात्या.	८३९
तद्द्वितीर	व्यासः	११११;
तद्वा अस्यैत	अग्नि.	१११६
तद्वाऽएतत्	वेदाः	१६०२
तद्वाऽएतस्त्री	,"	१००७
तद्वापि प्रति	,"	१००९
* , ,	यमः	१६५२
* , ,	मनुः	१६२९
तद्विधानवि	स्मृत्य.	१३७३
*तद्विभाग इ	नार.	११३२
तद्वृत्तिगुरु	,"	८२६
*तद्वृत्तोऽन्यस्तु	बुस.	८५५
तद्वै देवाः शु	वेदाः	११४४
तद्वै देवाना	,"	१८४०

तद्वै ब्रह्मण्य	वेदाः	१६०१
तद्वै राष्ट्रमा	,"	१६००
तद्यतिक्रमे	आप.	१०१८
*तन्तुवायः प	मनुः	१७०९
तन्तुवाया द	कौ.	१६७३
तन्तुवायो द	मनुः	१७०९,
		१९२७
तन्त्रमेके यु	वेदाः	१०००
तन्तुलस्याथ	स्कन्द.	१९६७
तन्तुलानुद	,"	,"
तन्तुलान्मन्त्र	,"	,"
*तन्नाम्नाभ्याहा	कात्या.	१४५३
तन्निमित्तं श्रे	कौ.	१९२२
तन्निमित्तं वा	,"	१०३८
तन्मन्त्रस्य च	याज्ञ.	१७८३,
		१९३३
*तन्मन्त्रस्य तु	,"	१७८३
तन्मा प्रापत्	वेदाः	१००४
तन्मूलखात्	कात्या.	९५७
तन्मूलत्वात्	,"	९५६
*तन्मूलाद्द्विगु	याज्ञ.	१६३३
तन्मूल्यमुक्त	बृह.	७२५
तन्मूल्यःद्विगु	याज्ञ.	१६३३
तन्मृतिकानु	नार.	९४७
तन्मे रेतः पि	मनुः	१०५०
तन्मोक्षणार्थ	कात्या.	७८९
तन्मोक्षार्थं च	शुनी.	७९०
*तन्मोक्षार्थं तु	कात्या.	७८९
*तन्वन्ति पि	वसि.	१९८२
तपःक्रीताः प्र	नार.	१९३६
*तपनीयैरु	,"	१७८५
तपश्चर्या च	भा.	१०३०
तपश्चैवामि	नार.	६९५;
	कात्या.	७१४
तपश्चैवास्तां	वेदाः	१०००
तपसाऽपनु	मनुः	१७०२
*तपस्या चामि	नार.	६९५
तपस्विनश्च	आप.	१६६६
*तपस्वी अग्नि	नार.	६९५
तपस्वी चामि	,"	,"
	कात्या.	७१४
	नार.	६९५;
*तपस्वी वामि	कात्या.	७१४
	बृह.	११०९
तपोज्ञानस	भा.	१०३३
तपोदमाचै	,"	१९८४
तपो वाप्यथ		

तप्तमाषक	स्कन्द.	१९६५
*तप्तमासिञ्च	नार.	१७८८
तप्तमासेच	मनुः	१७७६;
	नार.	१७८८
तप्तभुवः के	वेदाः	९६६
तप्तनेन वि	मनुः	८८१
तप्तन्येन नि	कौ.	७३७
तप्तभुवन्	भा.	८६०
तप्तस्मेरा यु	वेदाः	९७०
तप्तहं संशि	भा.	१२८५
तप्ता तिष्ठानु	वेदाः	१००१
*तप्तायां दण्ड	मनुः	१७२०
तप्तायान्तं पु	याज्ञ.	१९३३;
	अपु.	१९६९
तप्ताहुः सर्व	मनुः	१७०१
तमेव चके	कालि.	१६७७
तमेव चोप	भा.	१९८४
तमेव संकु	कौ.	१६१५
तमेव सशो	,"	,"
तमौरसं वि	मनुः	१३०३
तया गवा किं	बृह.	१४०२
तया धर्मार्थ	दक्षः	१११४
*तया धेनुभृ	बृह.	९१९
तया प्राप्तं च	कात्या.	१२२४
*तया प्राप्तं तु	,"	,"
*तया प्राप्तं ध	,"	१२२४
तयार्चलूम्यं	वेदाः	१००७
तया लब्धं ध	कात्या.	१२२४
तया सहस्र	वेदाः	९९७
तया हि सहि	स्मृत्य.	१११८
तयेमां प्रजा	वेदाः	१००७
तयैवंविध	भा.	८१९
तयोः पर्यन्तो	वेदाः	९२४
तयोः पुर्मासं	भा.	१९८६
तयोः पूर्वकृ	कात्या.	६५६
*तयोः पूर्वत	,"	,"
तयोः पैताम	बृह.	७०७
तयोः शायान	वेदाः	१००९
तयोपप्रता	,"	९९८
तयोरनिय	नार.	१०९३
तयोरनुम	आप.	१४०७
तयोरन्यत	मनुः	१९७४
तयोरपच	कौ.	१६७४
तयोरपत्ये	भा.	१२४४
तयोरपि कु	मनुः	१७२५
तयोरभाञ्चि	वसि.	१४७०

तयोरहं प	वेदाः १०००
*तयोर्दण्डम	नार. १८२७
तयोर्नित्यं प्र	मनुः १९०६
*तयोर्नित्यप्र	” ”
तयोर्मातुषो	कौ. ११८५
*तयोर्यद्यपि	नार. १३४७
तयोर्यद्यस्यं	विष्णुः १२४३;
मनुः १३२३; नार. १३४७	
तयोर्हि माता	मनुः १२९७,
१४७४; देव. १३५०	
तयोश्चतुर	कौ. ९२६
तयोश्चतुर्वि	गौत. १९१६
तरिकः स्थल	याज्ञ. ७७८,
१६३५, १९४७	
* ” ”	विष्णुः १९४४
*तरिकः स्थानि	याज्ञ. ७७८
*तरिकश्च स्थ	विष्णुः १९४४
*तरिते स्थल	याज्ञ. ७७८
*तरीते स्थल	” १६३५
तरेष्वशुल्क	नार. १९३६
तर्पणं प्रत्य	स्मृत्य. १११८
तव गृहे या	वेदाः ८५८
तव दुहिते	” १००७
तव दैवत	वारा. १०७७
*तवास्मीति य	नार. ८३३
तवाहमिति	” ”
तवाहमित्यु	” ७०३,
८३०, ८३२, ११०३	
* ” ”	नार. ८३३
तवैव पादा	वारा. १०७६
तवैव वंशे	” १३२९
तस्करप्रति	मनुः १६९५,
१९२९	
*तस्मान्चतुष्टो	वेदाः १८९८
तस्माच्चैव वि	भा. १९८३
तस्माच्छत्रं च	” ८६०
तस्माच्छास्त्रत	संप्र. ११४२;
शुनी. १९८८	
तस्माच्छास्त्रानु	कात्या. १९४२
तस्माज्ज्येष्ठं पु	बौधा. ११४६
तस्माज्ज्येष्ठश्च	भा. १९८४
तस्मात्कनीय	वारा. १३२९
तस्मात् नाव	नार. १९३६
तस्मात्तद्वच	” ”
तस्मात्तस्यास्त	वसि. १९७७
तस्मानु पुत्रो	वेदाः १२६०

तस्मानु पुत्र	भा. १०३०
तस्मानु संश	शंखः १२८२
तस्मात् द्वे द्वे	वेदाः १००५
*तस्मात् नोक्षि	नार. ९४९
तस्मात् नोक्षि	” ”
तस्मात्त्वं जीव	भा. १९८५
तस्मात्पापिषु	स्कन्द. १९६५
*तस्मात्पितृध	बृह. १५१५
तस्मात्पितृध	” ”
तस्मात्पुत्र इ	विष्णुः १२७९;
मनुः १२९०; वारा. १३२८;	
भा. १९८४	
Xतस्मात् पुमा	नि. १२५५
” ”	” १३८५,
” ”	१४१५
तस्मात्पुरस्ता	वेदाः ८१३
*तस्मात्पुत्र्याः स्त्रि	याज्ञ. १०७९
तस्मात्पूर्वे व	वेदाः ११६३
तस्मात्पौराणि	यमः १९४३
तस्मात्प्रजावि	मनुः १०४७
तस्मात्प्रहेष्या	भा. १२८४
तस्मात् वस्त	आप. ११६६
तस्मात् शूद्रस्य	भा. ८१८
तस्मात्संघातः	” ८६१
*तस्मात्संशया	शंखः १२८२
तस्मात्सत्यं तु	भा. १९६४
तस्मात्सत्यं ह्यु	” ”
तस्मात् समा	कौ. १६८६
*तस्मात्समाना	वेदाः १००७
तस्मात्समानो	” १००५
तस्मात्सर्वेषु	बृह. ९५२
तस्मात् साक्षि	कौ. ७३७
तस्मात्साधार	मनुः १०५५
तस्मात्साध्यः	मत्स्य. १११८
तस्मात्सायं प	वेदाः ९०३
Xतस्मात् स्त्रियं	नि. १२५५
” ”	” १३८५,
” ”	१४१५
तस्मात्स्त्रियः पु	वेदाः ९९५
तस्मात् स्नात	आप. ११६६
तस्मादधिक	नार. ६९२
तस्मादनूची	वेदाः १००५
तस्मादर्थत्स	कात्या. ७२८
तस्मादव्यञ्ज	नार. १९७८
तस्मादस्य व	मनुः १८५९
तस्मादाहुः श	वेदाः १५९६

तस्मादाहुर्व्य	वेदाः ११६०
तस्मादुत्तमे	” ११६३
तस्मादु ह स्त्रि	” १००६
तस्मादेकस्य	” १०११
तस्मादेकाकी	” १०१०
तस्मादितद	भा. १०२८
तस्मादितद	वेदाः १८४०
तस्मादितस्य	” १००९
तस्मादिताः स	मनुः १०५३
*तस्मादिभिश्रो	नार. १८२४
तस्माद् दण्डं	मासो. १९७०
तस्माद्दासस्य	ब्रह्म. १३७५
*तस्माद्दासाच्च	” ”
तस्माद्देशे च	नार. ८८८
तस्माद् द्युतं	मनुः १९०६
तस्माद् द्विजे	” १९५६
तस्माद्धर्मं पु	भा. १२८६
तस्माद्धर्मण	” १९६९
तस्माद्धाप्येत	वेदाः ८१२
तस्माद्ब्रवीमि	भा. १०३३
*तस्माद्भरस्व	” १२८८
” ”	” १९८५
तस्माद्भ्रवत्व	” ”
तस्माद्भ्रार्यो प	” १०२६
तस्माद्भ्रार्यो र	आप. १२६७;
	बौधा. १२७१
तस्माद्यः पुत्रा	वेदाः ११८१
तस्माद्यम इ	मनुः १९३१
तस्माद्भक्षेत्	पैठी. १११५
तस्माद्भ्रजस्व	वसि. १९७७
तस्माद्भ्राजाचा	गौत. १९१८
तस्माद्भ्राजा नि	कात्या. १९१४
तस्माद्भ्राजा ब्रा	बौधा. १४६९
तस्माद्भ्राजा स	देवी. १९४३
तस्माद् राज्ञा	नार. ११०६
तस्माद्भ्रतोप	हारी. १०१४
तस्माद्भ्रश्रु	” १७६९
तस्माद् शक्यं	बौधा. १९७४
तस्मान्मानयि	भा. ८६१
तस्मान्मुद्रप्र	मासो. १९७०
तस्मान्भे च	भा. १२८५
*तस्मिंश्चेत्परि	वसि. १२७८
तस्मिंश्चेत्प्रति	” १२७७
तस्मिंश्चेत्प्रत्य	वृम. १७६६
तस्मिंस्तु कथि	भा. ८४०
तस्मिन्कर्मणि	कात्या. १२२७

तास्मिन् गुरो	आप.	१९७३
तास्मिन् जाते	बृगौ.	१३७२
तास्मिन् दृष्टे	भा.	१२८४
तास्मिन् देशे	वसि.	१९२१
तास्मिन्पक्वा	कौ.	८६३
तास्मिन्पि प्र	कात्या.	८०५
*तास्मिन्प्य प्र	"	"
*तास्मिन्नर्थे प्र	"	"
*तास्मिन्नष्टे कृ	"	७५५
*तास्मिन्नष्टे मृ	"	"
तास्मिन्नष्टे ह	"	"
तास्मिन्गुपरिंथ	भा.	१९८५
तास्मिन्नृणे हि	भार.	७३१
*तास्मिन् प्रति	वसि.	१२७७
तास्मिन्भोगः प्र	कात्या.	९५५
तास्मै कृणोमि	वेदाः	१८९५
तास्मै मां ब्रूहि	मनुः	१९७४
तास्मै होवाच	वेदाः	११४४
तास्य कण्टक	कौ.	१६७९
तास्य कन्या पृ	भा.	१९८६
तास्य कर्मानु	मनुः	७७३
*तास्य कार्यानु	"	"
तास्य कुर्यान्	"	८८२;
नार.	१०९७; मत्स्य.	१९७५
तास्य गोमिशु	शंखः	१३९०
तास्य च ब्रह्म	विष्णुः	१६०९
तास्य चेच्छास्त्र	आप.	१९१८
*तास्य चेस्याद्य	नार.	७८२
तास्य तद्वच	भा.	१३९०
तास्य तद्वर्थ	मनुः	१६९२,
		१९२९
तास्य तद्वित	"	१०४१
तास्य तन्नाप	बृह.	१२२३
" " +	व्यासः	१२३१
तास्य तास्य प्र	भा.	१२८६
तास्य ते प्रति	नार.	१९४०
तास्य ते यस्य	"	११०३
तास्य दण्डः कि	"	१६४३
*तास्य दण्डकि	"	"
तास्य दण्डवि	मनुः	१९०६
तास्य दण्डो भ	मत्स्य.	८५५
*तास्य दानवि	वसि.	१२७४
तास्य दृष्ट्वा म	भा.	८६०
*तास्य दिजेभ्यो	मनुः	१९५७
तास्य नाम्ना व	संव.	१८९१
तास्य परिचा	कौ.	१६१५

तास्य पुत्रो ध्रु	भा.	१९८४
तास्य पूतस्य	वेदाः	१५९५
तास्य प्रक्षुभ्य	बृह.	१६४६;
मनुः	१६९२, १९२९	
तास्य प्रतिदे	कौ.	७३७
*तास्य प्रतिभु	मनुः	६६४
तास्य प्रदान	वसि.	१२७३
*तास्य प्रप्रदय	बृह.	१६४६
*तास्य भयम	वसि.	१९२१
तास्य भागद्व	व्यासः	१२३१
तास्य भाण्डं द	बृह.	७८६
*तास्य यदृक्थ	मनुः	१३१९
तास्य रेतः प	वेदाः	१००५
तास्य वा त्वं म	"	८५७,
		९७८, १८३६
तास्य विभागे	वेदाः	११८१
तास्य वृत्तिं प्र	भा.	८१८,
		१९७६
तास्य वृत्तिः प्र	नार.	१९३६
तास्य वेद्याव	व्यासः	१८८९
तास्य व्ययक	कौ.	८४४
तास्य षड्भाग	मनुः	१७००
तास्य संवत्स	भा.	१९६४
तास्य सर्वस्य	वेदाः	१२६२
तास्य सर्वस्व	अपु.	१९६९
तास्य सुनन्दि	पद्म.	१३७६
*तास्य स्वेच्छा स्व	विष्णुः	११७५
तास्य ह त्रय	वेदाः	१२६०
तास्य हत्वा तु	बृह.	१७६०
तास्य ह नाचि	वेदाः	७९१
*तास्य हि प्रति	नार.	१९४०
तास्यां जाताः स	मनुः	१२४९
तास्यां त्वरोच	"	१०५३
*तास्यां पितृध	बृह.	१५१५
तास्यां पुनर्न	वेदाः	१००५
तास्यां पौनर्भ	कात्या.	१३५०
तास्यां यो जाय	कालि.	१३७७
*तास्यां वेद्याव	व्यासः	१८९०
तास्यांशं तु ह	बृह.	१५५८
तास्यांशं दश	"	७८५
*तास्यांशं यद	"	"
तास्यांशो दश	कात्या.	७८८
*तास्यां संजन	कालि.	१३७७
तास्यां स जन	"	"
*तास्याः पितृध	बृह.	१५१५
तास्या उ ह त्री	वेदाः	१००६

तास्या उ ह स्था	वेदाः	१००६
तास्या ऋणं ह	नार.	६९९
*तास्या ऋणी ह	"	"
तास्या एताव	वेदाः	१५७०
तास्यागतस्य	विष्णुः	१५६९
तास्याग्ने भाज	वेदाः	१००६
तास्याग्ने त्वं व	"	१००३
तास्याञ्जलिना	"	१५९८
तास्यातिक्रम	कौ.	१६८७
तास्यातिक्रमे	"	८४४,
		८७९, ९२७, ९३०, १०३४,
		१०३५, १४३१, १६७६
उ " " +	कौ.	९२६
तास्याददीत	मनुः	१९५५
*तास्या द्युः पृ	मत्स्य.	८५५
*तास्या द्रव्यं ह	नार.	६९९
तास्यानुरूषं	कात्या.	१८३४
तास्यापत्यं न	पद्म.	१३७६
तास्यापत्यं पु	शंखः	१२८२
तास्यापसार	कौ.	१६८६
तास्यापि दृष्टं	नार.	१८२४
तास्याप्येभ भ	"	७४९
*तास्याप्येभ वि	"	"
" " +	"	१२२०
तास्या भतुर	वसि.	१९७७
*तास्याभिवर्ध	मनुः	१६९२
तास्याभिशास्ता	कौ.	१६८७
तास्यामकल्पे	वेदाः	११८१
तास्यामप्रकृ	नार.	१०९५
तास्यामरोच	मनुः	१०५३
तास्यामविद्य	संप्र.	१५३०
तास्यामारमनि	भा.	१२८६,
		१४७३; मनुः १२९४,
		१४७४; नार. १५१२
* " " +	बृह.	१५१५
तास्यामेव तु	नार.	१९३८
*तास्या रिक्थं ह	"	६९९
*तास्या वेद्याव	व्यासः	१८९०
*तास्याशु कर्ते	मनुः	१८६७
*तास्याशु कर्त्या	"	"
तास्याशु कर्त्वे	"	"
*तास्याशु कर्त्व्ये	"	"
तास्याहं हरि	वारा.	१३२९
तास्येदं वच	कालि.	१३७७
तास्येह भागि	मनुः	१०७४;
		कात्या. १३५०

तस्यै दद्युः पृ	मत्स्य. ८५५	तात्कालिकाः स	व्यासः ८९९	तामर्यामा भ	वेदाः १००२
तस्यैव द्विमु	बृह. १८३०	तात्कालिकास्तु	"	तामेव नृप	कार. १०७७
तस्यैव भेदः	नार. १६४१, १७४४	तादर्थ्यात्मके	जैमि. १४२४	ता मे हस्तौ सं	वेदाः १९०२
तस्यैव वा नि	मनुः १९५५	*तादृक् सुहि	संप्र. १५२९	ताम्बूलाभ्यञ्ज	प्रचे. १११७
तस्यैवाचर	काल्या. ८७५	तादृक्पत्न्या अ	" "	तामपिण्डो द	कौ. १६७५
तस्यैवानुचि	व्यासः ८९९	तादृग्गुणा सा	मनुः १०५१	ताम्रतृत्कं	" १६१४, १६७५
तस्यै विशपरिनि	वेदाः ९९३	तादृग्प्रोहति	" १०७०	*ताम्राणां कांस्य	वसि. ६०९
तस्यै विशपत्न्यै	" ९६३	तादृग्मानुर	संप्र. १५२९	ताम्रायः कांस्य	" "
तस्यैष व्यभि	मनुः १०५०	*तादृशं गुण	मनुः १३१६	ताम्रे पञ्चप	नार. १७४७
*तस्यैष व्यव	" "	तादृशं फल	" "	तारयत्युभ	व्यासः ११११, १५२४
*तस्योत्तरा भू	नि. १२५४	तादृशमेव	विष्णुः १७९६	*तारिकः स्थल	याज्ञ. ७७८
तस्योपकर	कौ. १६८७	तादृशी सा भ	भा. १०२९	" "	विष्णुः १६११, १९४४
*तस्योपट्टं	नार. १८२४	ताननुगुणा	कौ. ८६२	तालशो लभ	बृह. ७८७; शुनी. ७९०
तां गतिं प्राप्नु	भा. १९८४	तानाचार्योप	गौत. १९१८	तालावचर	कौ. १०३८
तां ग्राममध्ये	बौधा. १०१९;	तानि कृत्याह	मनुः १०५३	तावता हि का	" ८७९
तां च पुत्रीं गृ	मनुः १०५७	तानि दिवस	कौ. १६७९	तावतीर्हि स	वेदाः १५९६
तां च बिभृषा	पद्य. १३७६	*तानि निक्षिप	मनुः १७०६	*तावत्कालं व	अग्नि. १११५
	विष्णुः १६०९, १९७५	तानि निर्हर	" १७०६, १९२७	" "	परा. १११७
×तां तत्राक्षैरा	नि. १२५५	तानिन्द्रस्य गृ	वेदाः ८५८	तावत्कुल्याः स	देव. १२०३
तां तु कन्यां पि	भा. १०२८	तानि संधिषु	मनुः ९३४	तावत्तं मञ्ज	स्कन्द. १९६७
तां तु विख्याप्य	मनुः १०५७	तानि सर्वाणि	भा. १९६४	तावत्तस्या भ	लहा. १५२७
तां दमं दाप	मत्स्य. ८५५	*तानि सिद्धिषु	मनुः ९३४	तावत्यो भ्रूण	नार. १०९६
*तां धनं दाप	" "	तान्तवस्य च	नार. १७४७	तावत्सा बन्ध	काल्या. १८८८
तां निष्ठयायां द	वेदाः १००६	*तान्तवस्य तु	" "	तावदविच्छि	कौ. ११९९
तां पूषाश्चिव	" ९८५	*तान्तवानां तु	" "	तावदेव तु	भार. ६६०
तां पृथी वैत्र्यो	" ९२४	*तान् प्रगृह्य	मनुः १६९६	तावद्बुद्धिञ्च	संप्र. १५२९
तां भुजाभ्यां प	वारा. १०७६	तान् प्रसह्य	" १६९६, १९२९	*तावद्बर्षाणि	अग्नि. १११५
तां यदनुषौ	वेदाः ६४०	×तान्व आत्मजः	नि. १२५४	*तावन्ति भूता	वसि. १०२१
तां वहन्त्वग	" १००४	तान् विदित्वा	मनुः १६९५, १९२९; नार. १७४६	तावन्यब्दानि	अग्नि. १११५
तांश्च देवाः प्र	स्कन्द. १९६५	तान् शिष्याच्चौ	अपु. १९६२	तावन्न मुच्य	" १११६
तांश्चापदेशैः	कौ. १६८५	तान् सर्वान् घा	मनुः १९०६	तावपि स्वावि	भा. १२८७
तां श्वभिः खाद	मनुः १८६५;	*तान् सहायै	" १६९६	तावानेव स	मनुः ७४४
	यमः १८९०	तान्स्वयं वै प	भा. १९८५	ताविह सं भ	वेदाः १००४
तां साध्वीं बिभृ	मनुः १०५५	तान् हस्तेऽकु	वेदाः १००६	तावुमौ चौर	मनुः ७४३;
*तांस्तत्र चौरा	नार. १७५५	*तापनयैरु	नार. १७८५	नार. ७४९; मत्स्य.	७५६;
तांस्तु वै कार	स्कन्द. १९६७	ताभिर्यासि दू	वेदाः ९७२	काल्या. १७६१	
तां ह मनुष	वेदाः १००७	ताभ्यः कामान्य	भा. १०३३	*तावुमौ चौर	मनुः ७९६
तां होदीक्ष्यो	" १००६	ताभ्यां भर्त्रा पि	शुनी. १११९	" पति	अपु. १९७१
ताः कामलुब्धाः	भा. १०३३	तामनेन वि	मनुः १०६९	तावुमौ पति	मनुः १०६६
ताः समभव	वेदाः १००५	ता मन्दसाना	वेदाः ९८१	*तासां चेदनि	नार. ९१६
ताः सर्वाः संवि	" ८५७	तामन्वातिष्ये	" १००१	तासां चेदव	मनुः ९०९;
ताः सर्वास्त्वन	भा. १९८५	तामप्रच्छत्	" १०१०	नार. ९१६	
ता अमिरभ्य	वेदाः १००५	तामप्यु प्रक्षि	स्मृत्य. १९८८		
ताच्छिष्याचौर	मनुः १९५२				

तासां जरां प्र
तासां तु लोकाः
*तासां बुद्धि
तासां पुत्रेषु
तासां प्रभाव
तासां राज्ञा प्र
तासां वर्णक
तासां व्युत्तर

वेदाः १६६
वसि. १०२२
संप्र. १५२९
मनुः १२४६
अंजि. १११६
मत्स्य. १११८
मनुः १०५३
भा. १०२७,
१२८४

*तासामनव
तासामुतासां
तासामकाम
ता. सुसन्नतां
तास्तथा सम
तास्ते जानित्र
तास्त्वा जरसे
तास्त्वा वधु प्र
तिर्यक्षु प्रथ

नार. ९१६
वेदाः १००८
" १६०३
" ९९८
भा. ८६०
वेदाः १००३
" १००१
" १००२
विष्णुः १६६९
मत्स्य. १८९२

*तिर्यग्योनौ च
तिर्यग्योनौ तु
*तिष्ठति त्रिगु
तिष्ठति द्विगु
तिष्ठ तिष्ठेति
तिष्ठते विव
*तिष्ठतो द्विगु
*तिष्ठेत्पतिकु
तिष्ठेद्भूतुकु

कात्या. ६३२
" "
नार. १८८१
व्यासः ११११
कात्या. ६३२
" १४५८
" "
" "

*निष्ठेद्भूतुं
*तिष्ठेद्वा कृत
तिष्ठभिर्हि सा
तिस्रः कृत्वा पु
तिस्रः कोऽथर्ध
तिस्रः कोऽथोऽर्ध
तिस्रः पुनर्ध्व
तिस्रोऽणिकाः
तिस्रो देवीर्हि

बृह. ७२६
वेदाः १०११
भा. १२४४
परा. १११७
अंजि. १११५
शंखः १०२६
अनि. १९६७
वेदाः ९९५,
१००६

तिस्रो मातृक्षी
तीक्ष्णं वा तप
तीक्ष्णेषो वा

" १२५६
आप. १६६४
वेदाः १४६४,
१६००

*तीरे नदी प्र
तीर्थगृहना
तीर्थघातप्र
तीर्थसमवा
तीर्थभिषेक

बृह. ९५२
कौ. १०३४
" १६१७
" १०४४
" १९९४

तीर्थोपरोधो
तीर्थदण्डम
तुकारो गौर
तुञ्जाले वृष्ण्यं
*तुभ्यमग्रे प
तुभ्यमग्रे प

कौ. १०४०
मासो. १९७०
स्कन्द. १९६६
वेदाः ९६४
" ९८५,
१४२३
" ९८५,
१००१, १४२३

तुराणामतु
तुरो भगस्य
तुलाकाष्ठे तु
*तुलाघृतं त्रि
*तुलाघृतम
*तुलाधरिम
" "
तुलाधारध
तुलाधारस्य
*तुलाधारिम
तुलाघृतम
*तुलानाणक

वेदाः १८९९
" ९९७
स्कन्द. १९६६
वसि. ६०९
" "
मनुः १७१६
नार. १७५०
स्कन्द. १९६६
" "
नार. १७५०
वसि. ६०९
विष्णुः १६११,
१६६९

*तुलापरिम
तुलामानं प्र

मनुः १७१६;
नार. १७५०
मनुः १७०७,
१९२७

तुलामानकू
तुलामानप्र

विष्णुः १६११,
१६६९
शंखः १६७१;
कात्या. १७६१

तुलामानभा
तुलामानवि

कौ. १६७७
" "
व्यासः १७६३
कौ. १६७८
" १६७७

तुलामानान्त
तुलामानाभ्या
तुलायाः कर्ष
तुलाशासन
तुलाहीनि ही
तुलितौ यदि
तुल्यं सङ्गिस्त
तुल्यकालं रू
तुल्यकाले नि

विष्णुः १६११,
१६६९
शंखः १६७१;
कात्या. १७६१
कौ. १६७७
" "
व्यासः १७६३
कौ. १६७८
" १६७७
" "
याज्ञ. १७२९
कौ. १६७३
स्कन्द. १९६६
भार. ९००
विष्णुः १७७१
वसि. ६३६

*तुल्यकालेऽभि
*तुल्यकाले वि
तुल्यकालेष

" "
" "
विष्णुः ६३७;
बृह. ६५४

तुल्यमाहुस्त

बौधा. १०१९

तुल्ययोः क्षेत्र
तुल्यशीलपुं
तुल्यांशो वा मा
तुल्यातुल्ययो
तुल्या दुहित
तुल्यावैतौ सु
तुषाकारक

कात्या. ८९८
कौ. १६८७
" १२४५
" "
देव. १५२५
भा. १२८७
नार. ९४४;
व्यासः ९६१
हारी. ६०८
भा. १०३०
याज्ञ. १७४४
मनुः १७२२
बृह. १७६०
" ६३०
व्यासः ८९९

तूले तु दिगु
तूर्णां भौमं ज
तृणं काष्ठं फ
तृणं च गोभ्यो
तृणं वा यदि
तृणकाष्ठेष्ट

हारी. ६०८
भा. १०३०
याज्ञ. १७४४
मनुः १७२२
बृह. १७६०
" ६३०
व्यासः ८९९

* " "
*तृणकाष्ठेष्टि
*तृणच्छेद्यर्ध
तृणच्छेद्येक

" "
विष्णुः १७९८
" १६०९,
१७९८

तृणवन्मन्य
*तृणे द्विगुणं
तृतीयः पञ्च
*तृतीयः पुत्रः
तृतीयः पुत्रि

दक्षः १११४
हारी. ६०८
बृह. १५६९
वसि. १२७२
" " ;
यमः १३५१
भा. १२४४
वसि. १२७२
मनुः ७७५
कौ. १६१७
वेदाः ९८५,
१००१

तृतीया च भ
*तृतीया पुत्रि
तृतीयनिस्तु
तृतीये दक्षि
तृतीयो अग्नि

भा. १२४४
वसि. १२७२
मनुः ७७५
कौ. १६१७
वेदाः ९८५,
१००१

तृष्टमेतत्क
ते अस्यै वचै
ते एनमभि
ते कृषि च स
ते गवामिव
ते ग्रामाणाम
ते चिदवासु
ते चेत तथा
ते चेन्न दधु
तेजसा दुर्नि

" ९८४
" १००४
" ९९२
" ९२४
वृव. ६७७
कौ. १६७९
वेदाः ९६७
कौ. १६८०
नार. १०९६
अपु. १९७०
वेदाः १००३
" १६००
" १४१५
बृह. ८७५
" "

तेजो गोषु प्र
तेजो राष्ट्रस्य
*तेजो वै पुत्र
वे तदष्टयु
*ते तदष्टयु

अपु. १९७०
वेदाः १००३
" १६००
" १४१५
बृह. ८७५
" "

*ते तन्मूल्यं प्र	बृह. १७५९	तेन सृगम	कौ. १९२५	तेभिर्ब्रह्मा वि	वेदाः १४६४,
तेऽतिमृजाना	वेदाः १५९१	तेन रागस्या	,, १६८०		१६००
*ते तु वै सस्य	मनुः १०७३	*तेन विद्वक्षत्र	कात्या. १७६२	*तेऽभिसुत्य प्र	नार. १७५५
ते देवा अति	वेदाः ९९५,	तेन शलभ	कौ. १९२५	तेभ्यः एताः स	वेदाः १५७०
	१५९२	तेन श्रुतोप	,, १७७२	तेभ्यः श्राद्धं पु	अनि. १९४३
ते देवा अब्रु	,, १००४	तेन सङ्घभृ	,, ८४४	तेभ्यो जनप	कौ. १९२४
ते देवा आप्ये	,, १५९२	तेन समाह्व	,, १९०४	तेभ्यो दण्डाह्व	मनुः १९६९
ते धामान्यभृ	,, १२५७	तेन सर्वत्रा	,, ८४३	तेभ्यो भद्रम	वेदाः १९८०
तेन आधिप्र	कौ. ७३५	तेन स्येनाधि	वेदाः १८९६	तेभ्यो व इन्द्र	१९०२
*तेन कर्षोत्त+	,, १६७७	तेन हि भर्त	गौत. १६६०	तेभ्यो श्रुतिं लि	गौत. ८१५
तेन कृट्याभि	,, १६८०	तेना जननीय	वेदाः ९९९	ते यथा ब्रूयु	कौ. १६१६
तेन क्रयो वि	नार. ११३०	*तेनाधिष्टुद्धि	मनुः ६४०	ते यथास्वमु	,, १९२३
तेन गृहामि	वेदाः १००१	तेना नि कुर्वे	वेदाः ९९७	ते यद् ब्रूयुः	नार. १९३६
तेन चण्डाला	कौ. १७९९	तेनान्यस्य सु	पद्म. १३७६	तेऽवदन प्र	वेदाः १८३८
*तेन चान्नगण	शंखः १२८२	तेनाप्येतेन	कात्या. ८९८	ते वा ऋषयो	,, ८१३
,, ,,	पैठी. १३५६	तेनार्धवृद्धौ	कौ. १६७७,	ते वाचं वादि	,, ६०३,
तेन चानृण	शंखः १२८२	तेनार्धवृद्धि	१६७९		१८४०, १९०३
* ,, ,,	पैठी. १३५६	तेना सहस्ये	मनुः ६४०;	ते वै पुत्राः प	वेदाः १२६१
तेन चेतक्षत्र	कात्या. १७६२	तेनास्य ब्रह्म	नार. ६५०	ते वै सस्यस्य	मनुः १०७३
तेन चैव प्र	भा. १०३०	तेनाहर्गण	वेदाः ९९८	तेषां अभावे	कौ. ८१७
तेन चोत्तरः	गौत. ८१५	तेनेदानिम	,, ९९६	*तेषां अर्थह	बृह. १५१८
तेन जायाम	वेदाः १८३९	तेनेन्द्रियेण	कौ. ७७२	तेषां ऊर्ध्वं पि	कौ. ११४९
तेन तत्पूव	कौ. १८५१	तेनेऽधनाव	बृह. १२२४	*तेषां एवैर	विष्णुः १३८९
तेन तपोव	,, ९२९	तेनेमां नारीं	वेदाः १००५	*तेषां औरसः	,, ,,
तेन तुल्यः पु	,, १२८८	तेनेमामाधि	कौ. ९२६	तेषां कृतोत्सा	कौ. १६८१
तेन त्रिवर्ण	,, १२४५	तेनेऽनैव तु	वेदाः १००१	तेषां ग्रहण	,, १९२५
तेन दत्तं च	नार. १९६१	तेनैव हन्या	,, ,,	तेषां च कृत	,, १३९१
*तेन दत्तं तु	,, ,,	तेनैव माहा	भा. १०३३	*तेषां च तत्प	नार. ६९९
,, ,,	मनुः १९५६	*तेनैव तसु	आप. १६६४	*तेषां च प्रसु	कात्या. ७८९
तेन दुश्चरि	हारी. १२६६;	तेनैव तद्भ	कौ. १६८०	तेषां चेतप्रसु	,, ;
यमः १३५२; संप्र.	१३८४	तेनैव सा प्र	बृह. १५१७		शुनी. ७९०
तेन देशजा	कौ. ८६२	तेनैव सार्धं	,, ७८५	तेषां चौरसाः	विष्णुः १३८९
तेन द्विपट	,, १६७३	*तेनोत्तरं व्या+	,, ७८७	तेषां छित्त्वा तृ	मनुः १७११,
तेन द्विशतो	,, १६७८	,, ,,	मनुः १३९३		१९२९
तेन धर्मेण	भा. ८६०	,, ,,	कौ. १६७४	तेषां जिह्वां स	नार. १९६८
*तेन धान्यप+	कौ. १६७८	तेनोदकप्रा	,, १६७५	*तेषां जिह्वाः स	,, ,,
तेन पलोत्त	,, १६७७	तेनोदरदा	,, १९२५	तेषां तत्प्रय	,, ६९९
तेन पितृभ्य	वेदाः १२६२	ते पदेनातु	,, ८१७	*तेषां तु तत्प	,, ,,
तेन प्रदेष्टा	कौ. १६७९	तेऽपि स्युः संप्र	व्यासः १७६५	तेषां तु सम्य	कालि. १३७७
तेन भूतेन	वेदाः ९९९	*ते पृष्टाश्च य	नार. १७५५	तेषां तेजोवि	आप. १२६७,
तेन मदन	कौ. १६८०	ते पृष्टास्तु य	मनुः ९३७		१६०५
तेन मध्यम	,, ११८५	ते प्रजापति	,, ९३६,	*तेषां दोषम	मनुः १६९५
तेन मन्त्रेण	भा. १२८४	ते ब्राह्मणस्य	९३७	तेषां दोषान	,, ,,
तेन मरको	कौ. १९२४		वेदाः १४२४		१९२९
तेन मामन्न	वेदाः ९९९		,, १४६४,	तेषां द्वैधीभा	कौ. ९२९
			१६००	तेषां धनह	बृह. १५१८

*तेषां न दद्या	मनुः ७४३
तेषां निष्ठा तु	” ८८३
तेषां पतित	देव. १४०४
तेषां पिता य	भा. १०८६
तेषां पुराणि	” ”
तेषां पुरुषा	आप. १६६४
*तेषां पूर्वः पू	विष्णुः १२८०
तेषां प्रथम	बौधा. १२७१
तेषां ब्राह्मणो	वसि. १९२०
*तेषां यत्किञ्च	नार. ८३४
तेषां वै सम	वारा. १३२९
तेषां बोधा पि	नार. १३४७
तेषां शुश्रूष	भा. ८१८
*तेषां षड्वन्धु	मनुः १३१९;
” ”	नार. १३४६
” ”	देव. १३५०;
” ”	यमः १३५१
तेषां सं दध्मो	वेदः ९९८
तेषां स एव	नार. ११७२
तेषां सर्वत्र	मनुः १९३१
तेषां सर्वस्व	” १६३२;
अपु. १६५४; नार. १७४८;	कान्या. १७६१
*तेषां सर्वे च	देव. १३५१
तेषां सर्वा	” ”
तेषां सारानु	शंखः १२८३
तेषां स्वयानौ	कौ. ११८५
तेषां स्वसम	कान्या. १९४२;
पिता.	” ”
तेषामध्यक्षाः	कौ. १९०४
तेषामन्तर्ग	भा. १०३३
तेषामन्यथा	कौ. ९०६
तेषामन्योन्य	भा. ८६१
तेषामन्वेष	स्कन्द. १९६५
तेषामप्राप्त	बौधा. १९४९
तेषामभावे	कान्या. ९५५
* ” ”	देव. १५२५
तेषामयश्श	कौ. १६७६
तेषामर्थ द	शंखः १२८२
तेषामलाभे	वास. १४७०
तेषामाक्रोशे	कौ. १६१९
तेषामाधिः स	” ” ८४४
*तेषामुत्पत्ति	मनुः १३९४
तेषामुत्पन्न	” ” ”
तेषामुत्पाद	हारी. १२६५
तेषामुपरि	वृह. १८३५

*तेषामेताः क्रि	नार. १५८०
*तेषामेव च	बौधा. १६०६
तेषामेव तु	” ”
तेषु तु नित्य	गीत. १६६१
तेषु तेषु तु	मनुः १९३०
*तेषु नित्यं यु	गीत. १६६१
*तेषु नित्ययु	” ”
तेषु यथोक्ता	कौ. १९२३
तेषु राजा प्र	भा. १२४४
*तेषु षड्वन्धु	नार. १३४६
*तेष्वधर्मप	वसि. १९२१
तेष्वपचर	” ”
तेष्विक्रीते	कौ. १६७९
ते संप्रपद्य	वेदाः ८१४
ते सम्यञ्चो वै	” १२६१
ते सामं प्राप्नु	” १५९७,
” ”	१६०१, १६०३
ते ह देवा ऊ	वेदाः १८४०
ते हिन्विर अ	” १२५७
ते हि पापस	स्कन्द. १९६५
ते हि राज्ञो ध	विष्णुः १६७१
ते होचुः	वेदाः ११४४
ते होचुः हन्ते	” ११४३
ते होन कुपि	मनुः १९३०
*तैः कृतं च स्व	बृह. ८७४
*तैः कृतं यच्च	” ”
तैः कृतं यत्स्व	” ”
*तैः कृतौ यौ	” ”
तैरेव राज	अनि. १९६८
तैरेवामधैः	कौ. १७९८
*तैलानां च स	कान्या. ६३२
तैलानां चैव	नार. ६२६;
” ”	कान्या. ६३२
तैलानां षड्यु	भार. ६३५
*तैलानि चैव	कान्या. ६३२
तैलान्भ्यक्तमा	कौ. १६१५
तैस्तेहपायैः	मनुः ७१६
तोयप्रवर्त	नार. ९४६
*तोयप्रवर्ति	” ”
तोलयित्वा त	स्कन्द. १९६६
तौ क्षयव्य	भा. ८६१
तौ नृपेण ह्य	अपु. १९६८
तौ वै संभवा+	वेदाः १०१०
तौ हि च्युतो स्व	मनुः ८२३,
” ”	१९२८
तौ हि शुल्कह	कौ. १०३४,

तौ होचतुः	वेदाः १००८
*त्यक्तदुष्टांश्च	कान्या. ९५६
त्यक्तप्रवज्यो	विष्णुः ८१६
त्यक्तव्यां मां प	भा. १९७८,
” ”	१९८५
*त्यक्तव्यास्ते प	नार. १०९५
त्यक्तार्मिं संध्य	बृह. १६४८
त्यक्ता भर्तृगृ	ब्रह्म. १११८
त्यक्तो मातापि	भा. १२८७
त्यक्त्वा ज्ञातिज	वारा. १०७७
*त्यक्त्वा दुष्टांश्च	कान्या. ९५६
त्यक्त्वा दुष्टांस्तु	” ”
त्यक्त्वा महीं प	भा. १९८६
त्यजन्ति पुरु	बौधा. १०२०
त्यजन्दाप्यस्तु	याज्ञ. १०८८,
” ”	१४००
त्यजन्नपति	मनुः १६२७,
” ”	१९२६
त्यजन् भार्या	नार. १०९९
त्यजेत्पथि स	कान्या. ८५४
*त्यजेत्पथ्य स	” ”
*त्यजेन्नारीम	नार. १०९९
त्रपुषे वारु	बृह. १७६१;
” ”	कान्या. १७६३
त्रपुषोर्वारु	मत्स्य. १७६७
*त्रय व्यपोह	बृह. १५२०
त्रयः किलेभे	भा. ८१८,
” ”	१३९१
त्रय एवाध	” ”
त्रयश्च पिण्डा	बौधा. १२६९
त्रयाणामपि	बृह. ७३४,
” ”	१८८५
त्रयाणामित	भा. १२८४
त्रयाणामिति	वसि. ७३२
त्रयाणामुद्	मनुः १३१५
त्रया वै नैऋ	वेदाः ९१५,
” ”	१८९७
त्रयोदशं त्व	नार. ७६४
त्रयोदशं स्व	ब्रह्म. १३७५
*त्रयोदशम	नार. ७६४;
” ”	ब्रह्म. १३७५
त्रयो दासा आ	वेदाः ८१२
*त्रयोऽपि तं ध	वसि. ७३२
त्रयोऽपि तद्भ	” ”
त्रयो वर्णा ब्रा	वसि. १९२०

त्रयो वा कार्षा	विष्णुः	१७७१
त्रायन्ते नर	भा.	१९८५
त्रायस्वैनं न	स्कन्द.	१९६६
*त्रिंशत् कोट्योऽर्धं	अग्नि.	१११५
त्रिंशदवर्षोद्	मनुः	१०४३
*त्रिंशद्वर्षो व	"	"
त्रिंशंशो रोम	नार.	१७४७
त्रिः कृत्वः प्राह्मु	स्कन्द.	१९६७
त्रिः परावर्त	"	"
त्रिः स्म माहः श्र	वेदाः	९८८
त्रिकाकण्यून	अग्नि.	१९६७
त्रिगुणं धान्य	वसि.	६०९
त्रिगुणा तिष्ठ	"	"
*त्रिगुणा त्विष्य	"	"
*त्रिगुणो दाद	कात्या.	१८३४
त्रिगुणो वा क	मासो.	१९७०
त्रिते देवा अ	वेदाः	९९९
त्रिपक्षपक्ष	कात्या.	९५८
*त्रिपक्षपक्ष	"	"
त्रिपक्षात्पर	बृह.	६७२;
	कात्या.	६७५
त्रिपक्षादथ	बृह.	८९६
त्रिपक्षाशः क्री	वेदाः	१८९५
त्रिपणो दाद	कात्या.	१८३४
त्रिपदीप्रति	कौ.	९२६
*त्रिपलं तु स	नार.	१७४७
त्रिपलं तु सु	"	"
*त्रिपला तु सु	"	"
त्रिभागं क्षेत्र	ब्रह्म.	१३७५
त्रिभागं पञ्च	बृह.	८५२
त्रिभागमाह	बृहा.	१९४३
त्रिभिर्वर्णः स	भा.	१२४४
त्रिभिस्सिद्धः ऋ	बृह.	८९६
त्रिभोगेनाज्ञ	भार.	९००
त्रिरात्रं रज	वसि.	१९७७
त्रिरात्रादूर्ध्व	कौ.	१६८६
त्रिर्धौतस्य ना	विष्णुः	८९१
त्रिर्वा इदं वि	वेदाः	१८९६
त्रिवर्षप्रजा	कौ.	१८४८
त्रिवर्षमूल	विष्णुः	८९१
त्रिवर्षात्प्रागु	स्मृत्य.	१३७३
त्रिविधं क्षत्रि	नार.	११३१
त्रिविधं तत्स	व्यासः	१८८९
त्रिविधः प्रति	नार.	६६९
त्रिविधास्ते स	बृह.	७८६
*त्रिविधं तु सु	नार.	१७४७

त्रिषु वर्षेषु	कात्या.	८१५;
	भा.	१२४३,
		१२८७
	"	१९८४
त्रिषु वर्षेषु	स्कन्द.	१९६५
त्रिसप्तरात्र	भा.	१४२९
त्रिसहस्रप	मनुः	१०४२
त्रीणि वर्षाण्यु	बौधा.	१०१९
*त्रीणि वर्षाण्यु+	वेदाः	७९२
त्रीण्याहुरति	नार.	१२२०
त्रीण्येतान्यवि	"	१८२४
*त्रीण्येव साध	"	"
त्रीण्येव साह	बृह.	७३४
त्रीण्येव हि प्र	विष्णुः	१२४०
*त्रीनशान् क्षत्रि+	नार.	१०९६
त्रीनृतून सम	गौत.	१०१२
त्रीकुमार्यतू	विष्णुः	१२४०
त्रीन राजन्यः	वेदाः	१८९८
त्रीताया आदि	भा.	१२४४
त्रीवार्षिकाय	याज्ञ.	८६५
त्रीविद्यं वृत्ति	"	१७८२
त्रीविद्यनृप	विष्णुः	१७७०;
त्रीविद्यवृद्धा	वसि.	१९२१
	"	१५७०
त्रीविद्यसाधु	मनुः	१४७८
त्रीविद्याः शुच	याज्ञ.	८६५
*त्रीविद्यान् वृत्ति	मनुः	१२४६
*त्र्यंशं दायं ह	"	"
त्र्यंशं दायद्व	"	"
*त्र्यंशं ब्राह्मण्याः	वसि.	१२३९
*त्र्यङ्गहीनः प्र	याज्ञ.	१७३३
त्र्यङ्गहीनस्तु	"	१७३२
*त्र्यङ्गहीनाश्च	"	१७३३
*त्र्यङ्गहीनास्तु	"	१७३२
त्र्यब्दादूर्ध्वं तु	बृह.	१९६२
त्र्यम्बकं यजा	वेदाः	१००८
त्र्यष्टवर्षोऽष्ट	मनुः	१०४३
*त्र्यहं दोह्यं प	नार.	८९४
त्र्यहाहोर्ध्वं प	"	"
त्र्यहाहोर्ध्वे तु	ब्रह्म.	१११९
*त्र्यहाहोर्ध्वे नि	"	"
त्वं गुरुः सर्व	भा.	८६१
त्वं चास्य धाता	"	१२८८,
		१९८५
त्वं तस्यामित्र	वेदाः	८१०
त्वं मुखं सर्वे	स्कन्द.	१९६६
त्वं विष ब्रह्म	"	"

त्वं सोमं पितृ	वेदाः	८५७
त्वं ह त्यह्य	"	६०१
त्वं हि कर्तुं व	वारा.	१०७६
*त्वक्छेदकः श	मनुः	१८०३
"	नार.	१८२९
"	मनुः	१८०३
त्वग्भेदकः श	बृह.	१८३१
त्वग्भेदे प्रथ	भा.	१२८५
त्वत्कृतेऽहं पृ	"	१२८६
त्वत्तोऽनुज्ञाप	"	१९८५
त्वदङ्गेभ्यः प्र	वारा.	१०७७
त्वदिधास्तु गु	स्कन्द.	१९६६
त्वमग्ने वेदा	भा.	१९६४
त्वमग्ने सर्वे	"	१९८३
त्वमप्यन्तर्जे	वेदाः	९९८
त्वमस्यै धेह्यो	वारा.	१०७६
त्वया मम न	"	१०७५
त्वया यदप	"	१०७६
त्वया वियुक्तां	बृह.	६५३
त्वयैतच्छान्त	वेदाः	१०१०
त्वयैव संभ	भा.	८६१
त्वय्यासक्ता म	यमः	६६०
*त्वर्वागुभुक्ते स	वेदाः	९९९
त्वष्टा जायाम	"	१००४,
त्वष्टा दुहित्रे	"	१४२३
	"	१००१
त्वष्टा पिपेश	"	"
त्वष्टा वासो व्य	"	९९९
त्वष्टा सहस्र	भा.	८६१
त्वामासाद्य य	वेदाः	९९७
त्वाम्प्रेणाहं व	कात्या.	११०९
दक्षा प्रियंष	शौन.	१३६४
दक्षिणां गुर	अग्नि.	७८९
दक्षिणानां तु	वेदाः	१००६
दक्षिणानां प्र	मनुः	७७४
दक्षिणासु च	"	"
*दक्षिणासु तु	"	"
*दक्षिणासु प्र	"	"
दग्धस्य हृद	कौ.	१६१५
दण्डं चैकाद	कात्या.	८०५
दण्डं दद्यात्स	याज्ञ.	१८७५
*दण्डं प्रदाप्यो	"	१७२८
दण्डं वा दण्ड	कात्या.	७१४
दण्डं स त्रिगु	भार.	६६०
दण्डं स दाप्यो	याज्ञ.	१७२८
*दण्डं स प्राप्नु	मनुः	१७१८
*दण्डं काणक्ष	विष्णुः	१७७०

दण्डः काव्योः न	अपु.	१९७५
दण्डः क्षुद्रप	याज्ञ.	१८२२
दण्डः पुंसो द्वि	कौ.	१०३७
*दण्डः स्यात् स	याज्ञ.	१८७५
दण्डकर्मसु	कौ.	१६१४
दण्डनीया त	याज्ञ.	९१३
दण्डनीयातु	नार.	८०१
दण्डपातभ	मासो.	१९७०
दण्डपारुष्यं+	कौ.	१७९८
*दण्डपाषाण	बृह.	१८३०
दण्डप्रणय	याज्ञ.	१७८३
दण्डप्रणीतः	कौ.	८१७
दण्डभयादा	”	७९४
*दण्डमुग्मोच	विष्णुः	१६१२
दण्डयित्वा च	बृह.	७३१
दण्डयेत्ताट	नार.	९४६
दण्डशुल्काव	मनुः	६६३;
वसि.	६७८; वृह.	७१५
दण्डस्तु देश	वसि.	१७९५
दण्डस्त्वभिह	बृह.	१८३१
दण्डहीने य	मासो.	१९७०
दण्डाजिनादि	बृह.	१७५९
*दण्डादियुक्त	”	”
दण्डेनैव त	मनुः	१६२९,
	१६९८, १९२९	
*दण्डेनैव स	”	१६२९
दण्डे सर्व स्थि	अपु.	१९६९
दण्डो दमना	गौत.	१९१७
दण्डो रक्षति	मासो.	१९७०
दण्डो वा दण्ड	कात्या.	७१४
*दण्ड्यं प्रमोच	विष्णुः	१६१२
*दण्ड्यः काणख	”	१७७०
दण्ड्यः शोणिते	”	१७९६
दण्ड्यः स पापो	नार.	१९३५
*दण्ड्यः स मूलं	मत्स्य.	८५५
दण्ड्यः स मूल्यं	”	”
*दण्ड्यः स राज्ञा	नार.	७४८
दण्ड्यः स राज्ञो	”	”
वृह. ७५२; व्यासः	”	”
७५६	”	”
दण्डय मुन्मोच	विष्णुः	१६१२
*दण्डयानुन्मोच	”	”
दण्डयास्तपुत्र	यमः	१६५२
दण्डयोत्सर्गे रा	वसि.	१६६८
*दत्तं चैकाद	कात्या.	८०६
*दत्तं यत्स्याद	नार.	८००
दत्तं सप्तवि	”	७९८

दत्तः कर्तः कृ	भा.	१२८४
*दत्तः कर्तः स्व	स्मृत्य.	१३७३
*दत्तः कर्तक्रे	हारी.	१२६५
दत्तः क्रीतोऽप	”	”
दत्तः पुत्रः पि	शाता.	१३५२
दत्तः पुत्रत्व	जाबा.	१३५६
दत्तकश्च स्व	ब्रह्म.	१३७४
दत्तकश्चाष्ट	विष्णुः	१२७९
दत्तकानां तु	संप्र.	१३८४
दत्तको द्विती	वसि.	१२७३
दत्तक्रीतस्व	स्मृत्य.	१३७३
दत्तक्रीतादि	बृम.	१३५८
दत्तक्रीता हि	कात्या.	७६७
दत्तपुत्रे य	वृगो.	१३७२
दत्तमव्यव	कौ.	७९४
दत्तमूल्यस्य	नार.	८८८
दत्तशुल्कं प	कौ.	१०४०
*दत्तश्चाष्टम	विष्णुः	१२७९
दत्तस्य जन	वसि.	१२७८
दत्तस्य तृभ	मनुः	१३२८
दत्तस्यानपा	कौ.	७९४
दत्तस्यापदा	”	”
दत्तस्यैषोदि	मनुः	७९६
*दत्तां न्यायेन	नार.	१०९७
दत्तात्मा तु स्व	याज्ञ.	१३३४
दत्ताया अपि	कालि.	१३७७
दत्तायास्तन	”	”
दत्तानूडा च	कात्या.	१३५०
दत्ताऽप्यदत्ता	अपु.	१९७५;
	मत्स्य.	”
दत्ताप्रदानि	नार.	७९७
दत्तामपि ह	याज्ञ.	१०७८
दत्ता यस्य भ	भा.	१०२८
दत्तोऽपविद्ध	बृह.	१३४८
दत्तोऽपि न ह्य	पार.	१३५६
दत्तौरसेत	शौन.	१३७१;
	आदि.	१३८३
दत्त्रिमोऽपि स्व	विष्णुः	१२८१
दत्त्वर्णं पाट	याज्ञ.	६९०
दत्त्वा कन्यां ह	”	१४४७
दत्त्वा चौरस्य	”	१७४२
*दत्त्वा तु ब्राह्म	”	७२२
*दत्त्वा तु सोद	नार.	८३२
*दत्त्वात्मा तु स्व	याज्ञ.	१३३४
*दत्त्वा द्रव्यं च	नार.	७९७
दत्त्वा द्रव्य म	”	”

दत्त्वा धनं तु	मनुः	१९३१
दत्त्वा धान्यं व	अनि.	१९४३
दत्त्वा न्यायेन	नार.	१०९७
दत्त्वा पुनः प्र	मनुः	१०४१
दत्त्वा समस्तं	नार.	८९५
ददतो यद्भ	बृह.	७५०
ददाति दीय	”	११४१
ददाति मद्यं	वेदाः	९६६
ददातिषु चै	गौत.	१९७२
ददाति हि स	भा.	१२८६,
		१४७३
‘ददामि’ इती	बौधो.	१३८४
ददामीत्यग्नि	वेदाः	१००६
ददो स दश	मनुः	१२९४
” ” +	भा.	१९८५
*दद्याच्चापह	याज्ञ.	१५४६
दद्यातां पित	स्मृत्य.	१३७३,
		१३७४
दद्यात्कृष्णाजि	”	१९७३
*दद्यात्तदर्थ	कात्या.	१७६३
दद्यात्तमथ	”	”
दद्यात्तस्यैव	नार.	१५११
*दद्यात्तु ब्राह्म	याज्ञ.	७२२
*दद्यात्तुपुत्रा	नार.	६९८
दद्यात्तुशुभ	”	१९७६
दद्यात्पिण्डं कु	हारी.	१०१६,
		१३८७
दद्यात्स्वमिति	कात्या.	७५३
दद्यादपह	विष्णुः	१५४१;
	याज्ञ.	१५४६
*दद्यादपुत्र	नार.	६९८
दद्यादपुत्रा	”	”
दद्यादतो कु	याज्ञ.	६८२
दद्याद्गुणव	बौधा.	१०१९
दद्याद्दण्डं त	नार.	७६३
*दद्याद्दण्डं य	”	”
*दद्याद्धनं च	बृह.	१५१९
*दद्याद्धनं वा	”	”
दद्याद्धेतुं न	अपु.	१९७६
दद्याद्वा प्रति	प्रजा.	१३५०
दद्यान्माता पि	याज्ञ.	१३३२;
	परा.	१३५२
*दद्युः पृथक् पृ	मत्स्य.	८५५
दद्युः पौताम	नार.	६९१
*दद्युर्वात्मक	याज्ञ.	६२०
दद्युर्वा स्वह	”	”

दद्युस्तद्विष्णु	याज्ञ.	६८२	दशकं पशू	गौत.	११८३	दातव्यं बान्ध	मनुः	६८०
दद्युस्ते बीजि	नार.	१३४७	दशकं पार	याज्ञ.	१७३१	दातव्यं सर्व	,,	१९५७
दध्नः क्षीरस्य	मनुः	१७१८	दशकुम्भीषा	विष्णुः	१६७०	दातव्या भ्रोत्रि	लिङ्ग.	१३७६
*दध्यक्षतपू	शंखः	१०२४	दशकुलीसं	कौ.	१९२४	*दाता त्वयैत	बृह.	६७१
दन्तचर्मोस्थि	वसि.	६०९	दशप्रामश	कात्या.	९५८	दाता न लभ	कात्या.	६३१
*दन्तपादन	कात्या.	१८८७	दश चैव पि	भा.	१९८४	दाता प्रतिप्र	देव.	८०६;
*दन्तिचर्मोस्थि	वसि.	६०९	*दशतं पशू	गौत.	११८३	,,	कौ.	८७९
*दमः समः स	बृह.	१८८६	*दशतः पशू	,,	,,	*दाता यत्र तु	कात्या.	६५६
दमदानर	,,	११०९	*दशतश्च प	,,	,,	दातारः सुवि	भा.	१०२९
*दमदानव	,,	,,	दश दश पा	वेदाः	१९८१	दाताहमेत	बृह.	६७१
दमनाहण्ड	अपु.	१९७०	दशधा प्रवि	भा.	१२४३	*दातुं तु न स	नार.	७०४
दमयन्त्याः प	भा.	८१९	दश नागस	वेदाः	८१३	दातुः समशं	शौन.	१३६३
दमेन शोभ	,,	,,	दशपुत्रा न	,,	१५७०	*दातुः स्त्रीमातु	कात्या.	७१२
*दमो ज्ञेयः स	बृह.	१८८६	दशभिर्वा प	अनि.	१९६८	*दातुमर्हति	नार.	९१६
*दमो नेयः स	,,	,,	दशमं द्वाद	मनुः	१९५४	दातुगोत्रस	स्मृत्य.	१११८
दमोऽन्तिमः स	,,	,,	*दशमहिषी	गौत.	९०४	दानं क्रयध	आप.	१२६८
दम्पती विव	नार.	११०२	दशमांशं ह	कात्या.	१५२४	*दानं ग्रहण	नार.	६२२
दम्पत्योः पिता	कौ.	६८०	दश वन्ध्यां च	देव.	१११२	दानं लौकिक	भार.	८०७
दायितं याऽन्य	व्यासः	११११	दशवर्षेपि	कौ.	६८०	*दानं वा स्वेच्छ	बृह.	१२२२
दरिद्रं व्याधि	परा.	१११७	दशहोतारं	वेदाः	१००६	दानग्रहण	नार.	६२२,
दरिद्रांश्च वि	भा.	१०३०	दशाचार्यानु	भा.	१९८४	,,	१५८०	
दर्पाद्वा यदि	मनुः	१८५३;	दशातिवते	मनुः	१८०७	दानप्रतिभु	मनुः	६६४
दर्पेण धर्मो	नार.	१८८१	दशाध्यक्षान्	विष्णुः	१९२१	*दानप्रभृति	,,	१०६०
दर्शं च मासि	विष्णुः	१७७०	*दशानां चैक	बौधा.	११४६	दानमध्यय	नार	१९४०;
दर्शनं व्यव	अनि.	१५८९	दशानां वैक	,,	,,	दानमेकात्म	भा.	१९७६
दर्शनप्रति	नार.	१९३६	*दशापरे च	मनुः	१३२५	दानवादप्र	भार.	८०७
,,	याज्ञ.	६६६	दशापरे तु	,,	,,	दानवादे प्र	व्यासः	६७६
,,	कात्या.	६७३	दशावरे च	कौ.	१६१९	*दानवादे प्र	,,	,,
*दर्शनाधृत	मनुः	६६४	*दशावरे तु	मनुः	१३२५	दानात्प्रभृति	मनुः	१०६०
दर्शनादृत्त	कात्या.	८०६	दशास्यां पुत्रा	वेदाः	९८६	दानानि विप्र	व्यासः	११११,
*दर्शनाद वृत्ति	,,	,,	*दशाहं सर्वे	नार.	८९४	,,	१५२४	
*दर्शनाष्ट	,,	,,	दशाहः सर्व	,,	,,	दाने क्रये वा	कौ.	८७९
दर्शनेऽथ उ	,,	,,	*दशाहात् सर्व	,,	,,	दाने शुचिः अ	,,	७३७
*दर्शने प्रति	वृव.	६७७	दशाहाद्यास्तु	पञ्चा.	९०१	दाने शुद्धिः	,,	,,
दर्शने प्रत्य	कात्या.	६७३	दशाहे सम	स्मृत्य.	८९०	दाने समर्थो	शौन.	१३६३
याज्ञ.	विष्णुः	६६२;	दशैकपञ्च	याज्ञ.	८९२	दानोपस्थान	कात्या.	६७३
*दर्शनोदृत्त	याज्ञ.	६६५; बृह.	दस्यवः संप्र	नार.	१७५४	दानतो युक्तज	कौ.	८६३
*दर्शयेयुनि	कात्या.	८०६	*दस्यवश्च प्र	,,	,,	*दापयित्वा ग	याज्ञ.	१७४१
दर्शयेयुश्च	बृह.	९५१	दस्युनिष्क्रिय	मनुः	१७२६	दापयित्वा ह	,,	,,
*दर्शयेयुश्चि	,,	,,	दस्युभिर्हिय	भा.	१२४४	दापयेच्छिपि	कात्या.	७५५
*दशकं च श	,,	,,	दस्युवृत्ते य	नार.	१७५३	दापयेत्पण	,,	९२०
दशकं तु श	नार.	१९११;	दहृत्प्रमिये	वसि.	१९७४	दापयेद्वनि	मनुः	७१८,
,,	कात्या.	१९१४	दहेत्कटाग्नि	बृह.	१८९१	,,	७१९	
*दशकं पर	नार.	१९११;	दहेत्पापकृ	यमः	१८९०	*दाप्यः परणै	नार.	६९७
,,	कात्या.	१९१४	दह्यमाना म	भा.	१०२६	दाप्यः परणै	,,	,,
,,	याज्ञ.	१७३१	दाण्डिकस्य च	अपु.	१९४३	दाप्यः स भोग	कात्या.	६६०

दाप्यः स्याद्द्वि	व्यासः ७६८	*दासत्वात्स प्र	नार.	८३१	दास्यायैव हि	मनुः	८२१,
*दाप्यश्चाष्टगु	याज्ञ.	दासत्वात्स वि	"	"	"	"	१९२८
*दाप्यस्तद्द	"	दासप्रव्यस्य	कौ.	८१७	दाहयित्वाऽग्नि	याज्ञ.	१०९१
*दाप्यस्तद्वि	व्यासः १७६५	दासपरिचा	"	१८५०	दाहयेत्तप्त	बृह.	१८९१
दाप्यस्तु दक्ष	याज्ञ.	दासभावं ग	भा.	८१९	दाहयेदग्नि	मनुः	१०७५
दाप्यस्तु द्विगु	व्यासः १७६५	दासभावं न	उश.	८३९	दिवत्त्रं गम	स्मृत्य.	८७७
दाप्यस्त्वष्टगु	याज्ञ.	दासमनुरू	कौ.	८१७	दित्सतोऽवरु	गौत.	६०८
दाप्यो दण्डं च	"	*दासस्त्रीध्रातृ	काल्या.	७१२	दिनक्रमेण	काल्या.	११०९
दाप्यो भृतिच	नार.	दासस्त्रीमातृ	"	"	दिनमासार्थ	बृह.	८३५
*दाप्यो भृतिश्च	"	*दासस्त्र्यमात्य	"	"	दिनैकागम	व्यासः	११११
दाप्यो यत्त्र	"	दासस्य तु ध	"	८३७	दिवं गतानि	मनुः	१०६२;
*दाप्यो यत्र तु	"	दासस्य दास्या	कौ.	१८४९	दिवं बोषसं	यमः	१११३
*दाप्यो यदत्र	"	दासस्य पत्नी	भा.	८१८,	दिवः पुनरि	वेदाः	१८४०
दायं तु न	गौत.	*दासस्य हि ध	काल्या.	८३७	दिवः सान्तर	काल्या.	१११०
*दायं दयात्क	बृह.	दासाश्वरथ	मनुः	१७११	*दिवसे द्विगु	कौ.	१६८७
दायभाग इ	नार.	*दासीं च हर	नार.	१७४९	दिवसे द्विप	नार.	७६४
*दायभागमि	"	दासीं तु हर	"	"	दिवस्पुत्रा अ	"	"
दायविभागः	कौ.	दासीं निष्टक	वेदाः	८१२	दिवा गृहीतं	वेदाः	११२१
*दायादबान्ध	वसि.	दासीघटम	मनुः	१३९२	दिवा त्रीन् सु	मरी.	७६९
दायादानां वि	काल्या.	दासीत्वमाप्ता	ब्रह्म.	८४०	दिवा पशुनां	शंखः	९०५
दायादा वा रि	कौ.	दासीदासब	भा.	१०२९	दिवा पृथिव्या	विष्णुः	९०४
दायादेभ्यो न	याज्ञ.	दासी नौका त	नार.	७६४	दिवा रात्रौ वा	वेदाः	९७७,
* " "	व्यासः १२३०	दासीभूता त्वं	भा.	८१८	दिवा वक्तव्य	कौ.	१६२०
दायादे सति	मनुः १२१२;	दासीभूताऽऽस्मि	"	८४०	दिवि वक्षि	मनुः	९०७
दायादैर्नाभ्य	काल्या.	दासीव दिष्ट	शुनी.	१११९	दिवि ज्योतिर	कौ.	१०३६
दायायस्य प्र	नार.	*दासीपु हर	नार.	१७४९	दिव्यप्रकार	वेदाः	१००७
दायेन चाऽव्य	प्रजा.	दासीसुताश्च	काल्या.	८३९	दिव्यमष्टवि	स्कन्द.	१९६५
दायेन चाऽव्यति	मनुः १३९२	*दासीपुतास्तु	"	"	दिव्यमष्टवि	"	"
दारं चास्य क	आप.	दासेन या प	विष्णुः	८१६	दिव्या अङ्गारा	वेदाः	१८९५
*दारग्रहण	"	*दासेनोढा च	काल्या.	८३७	दिव्यानां स्तम्भ	स्कन्द.	१९६५.
दारपुत्रप	आप.	दासेनोढा त्व	"	"	दिव्यान्यासुर	"	"
दारमूलाः कि	नार.	दासो दस्यते	नि.	८१४	दिव्ये तु मुर्द्ध	अनि.	१९६७
*दारांश्चास्य चा	नार.	*दासोपस्थान	काल्या.	६७३	दिव्येन विधि	भा.	१९८५
*दारांश्चास्याप	आप.	दासोऽस्मीति त	भा.	८१९	दिव्यैर्विशुद्धो	बृह.	१६४८
दाराः पुत्राश्च	"	दास्यं तु कार	मनुः	८२०,	*दिशानुरूप	"	६७२
*दाराः पुत्रास्तु	काल्यां.	दास्यते तां त	१९२७	१९२७	दिशोऽभ्यर्थं रा	वेदाः	१८९७
दारा इत्युच्य	"	*दास्यां च दास	वारा.	१३२९	दीनानाथवि	नार.	८००;
दाराधीनस्त	भा.	दास्यां पूर्वः	मनुः	१३१०	दक्षः	८०७	
दाशापराध	मनुः १०५२	दास्यां वा दास	कौ.	१६९०	दीमिमत्वाच्छु	नार.	१९३६
दासं दासीं वा	"	*दास्या गृहीतो	मनुः १३१०	१३१०	दीयते स्मात्प्र	बृह.	६७७,
दासकर्मक	१९४६	*दास्यात् मोच	काल्या.	८३७	दीयमानं न	७१५	
दासत्वमग	कौ.	दास्याद्दो विप्र	नार.	८३३	" " "	याज्ञ.	६२२
*दासत्वात्परि	८१७	दास्यामि कार्य	भा.	८४०	" " "	नार.	८८८
	ब्रह्म.	*दास्याम्यहं ते	शुनी.	८५६	* " " "	काल्या.	६३२
	नार.		बृह.	६७१	दीयमानं प्र	विष्णुः	६१०

दीयमानम्	काल्या. १११०	दुर्मन्त्रवाग्ध	वेदाः १००४	दृष्टो धमव्य	आप. १२६७,
दीयसे धर्म	स्कन्द. १९६७	दुर्वर्गभावं र	भा. १०३३	१६०५; गौत.	१६०४
*दीर्घ तीव्राम	नार. १४०१	दुर्विभक्तम्	कौ. १५७१	दृष्ट्वा कर्वाणि	शुनी. १७६७
दीर्घकुत्सित	,, १०९७	दुष्करं वा ए	वेदाः ७९२	*दृष्ट्वा निसृष्टं	काल्या. १४५७
*दीर्घतीव्राम	मनुः १३९८	*दुष्टं तस्स्वामि	काल्या. ८९७	दृष्ट्वा प्रयोज	भार. ८०७
,, "	नार. १४०१	*दुष्टं संग्रह	नार. १८८१	दृष्ट्वा प्रियं त	,, "
दीर्घप्रवासि	काल्या. ७११;	दुष्टसामन्त	मनुः १९३०	दृष्ट्वा मुहुः प्रे	वृहा. १८९१
,, "	कौ. १०४०	दुष्टस्यैव तु	,, १७८७	दृष्ट्वा शयानं	भा. १२८७
दीर्घसत्रव्या	,, ६११	*दुष्टस्यैव हि	,, "	दृष्ट्वैव पुरु	,, १०३२
दीर्घाधियो र	वेदाः ५९९	दुष्टां जायां प	स्मृत्य. १११८	देयं चौरह	याज्ञ. १९६०
दीर्घाध्वनि य	मनुः १९२७,	दुष्टाः साहासि	यमः १८९०	देयं तद्वनि	काल्या. ७१०
	१९४५	दुष्टाचाराः पा	भा. १०३२	*देयं त्वयेति	,, ७५३
दीर्घायुत्वम	वेदाः १०८०	दुष्टाऽन्यगत	नार. १०९७	देयं पुत्रक	,, ७१३
दीर्घायुरस्तु	,, १००४	दुहितर ए	अनि. १३७४	*देयं पैताम	नार. ६९१
दीर्घायुरस्या	,, ९८५,	दुहिताऽचार्य	नार. १८८२	देयं प्रतिश्रु	काल्या. ७१३;
	१००१	*दुहिता दुर्हि	नि. १२५५		याज्ञ. ७९७
दुःखं रक्तं त्र	परि. १८३५	दुहिताऽयत्र	भा. १२८६	*देयं चधिर	बृह. ८७५
*दुःखं व्रणं र	,, "	दुहिता वा	आप. १४६६	*देयं बालिश	,, "
दुःखमुपाद्	याज्ञ. १८१९	दुहिता पुत्र	वेदाः १२६२	देयं भार्याकृ	काल्या. ७१३
दुःखासिका क	दक्षः १११५	दुहितृणां प्र	याज्ञ. १४४५	देयं वा निः स्व	बृह. ८७५
दुःखिता यत्र	मनुः १९३०	दुहितृणाम	काल्या. १४५९;	देयं सश्रद्धया	वृहा. ७१५
*दुःखिते शोणि	याज्ञ. १८२२		उश. १४६२	देयं स्वामिनि	काल्या. ९६०
दुःखे च शोणि	,, "	दूतीप्रस्थाप	नार. १८८१	देयः पिण्डोऽन	भा. ८१८
*दुःखेऽथ शोणि	,, "	*दूतीसंप्रेष	,, "	देया कन्या क	,, १२८७
*दुःखेन विनि	काल्या. ९१९	दूतोपचार	काल्या. १८८७	देयानादेय	बृह. ७२७
दुःखेन हि नि	,, "	दूषणे तु क	याज्ञ. १८७६	देवतानां पि	भा. १०२८
*दुःखेनेह नि	,, "	*दूषयन् सि	काल्या. ९५९	देवताराध	ऋष्य. १११७;
*दुःखेषु शोणि	याज्ञ. १८२२	*दूषयेत्सर्व	,, "	शुनी. १११९; अपु.	१९७९
दुःखोत्पादनं	कौ. १८००	दूषयेत्सिद्ध	,, "	कौ. ८०८	
दुःखोत्पादने	,, १७९९	दृश्यते च ज	,, १९१५	देवता वा ए	वेदाः १५९५
दुःखोत्पादि शृ	याज्ञ. १८२१	*दृश्यते विज	,, "	देवदत्तां प	मनुः १०५५
दुःखोपहत	कौ. १६१५	दृश्यते ह्यचो	कौ. १६८६	देवदैत्योर	अपु. १९७०
दुःशीलः काम	वारा. १०७७	दृश्यमानं वि	काल्या. १२३०	देवपशुप्र	कौ. १६१८
	मनुः १०६०	दृश्यमाना वि	बृह. १२२२;	देवपशुमृ	,, १६२१
* " " "	वेदाः ९६३	दृश्याद्वा तद्वि	काल्या. १२३०	देवपीयुश्च	वेदाः १६००
दुरोकशोचिः	कौ. १६१७	*दृश्याद्वाऽथ वि	याज्ञ. १५६५	देवपूजां नै	शुनी. १११९
दुर्गमकृत	,, १९२४	दृष्टं संग्रह	,, "	देवप्रतिमां	विष्णुः १६११
दुर्गसेतुक	,, १९२४	*दृष्टप्रयोज	नार. १८८१	देवब्राह्मण	नार. १७४५;
दुदृष्टास्तु पु	याज्ञ. १९३३	दृष्टमेव फ	भार. ८०७	वसि. १९८२	
दुर्बलं वेदम	कौ. १६२०	दृष्टलिङ्गे मै	दक्षः १११४	हरि. १३७६	
दुर्बलहिंसा	गौत. १६०४	दृष्टादृष्टफ	कौ. १०३६	नि. १२५७	
दुर्बलानाम	अनि. १९६९	दृष्टान्तत्वेन	भार. १९७८	गौत. १३८७	
दुर्ब्राह्मण वि	भा. १२८५	दृष्टिपातं प्र	काल्या. १९४१	बृह. ७८५	
दुर्भिक्षे धर्म	याज्ञ. १४४७	*दृष्टिपाते प्र	,, ९५९	,, ६५१	
दुर्भिक्षे राजा	कौ. १९२४	*दृष्टिपाते प्र	,, "	वेदाः १२६१	
दुर्भिक्षे राष्ट्र	प्रजा. ७१४	*दृष्टिपासं प्र	,, "	मनुः १०६५	
*दुर्भिक्षे व्याधि	याज्ञ. १४४७		,, "		

देवराय प्र	वसि. १०२१;
	मनु: १०४३
देवरेण सु	स्मृत्य. १३७३;
	अनि. १३७४
× देवरो दीव्य	नि. १२५७
देवलोके म	वारा. १०७७
देवविप्रस्व	बृह. १६५३
देवस्ते सवि	वेदा: १००१
देवस्य त्वेति	शौन. १३६४
देवाँ उप प्रे	वेदा: ९८२
देवा: प्र हिणु +	" ९९७
देवा अप्रे न्य	" १००२
देवा इव च	भा. ८६०
देवा इवाम्	" ९९८
देवा एतस्या	" १८३९
देवानां पत्नी:	" १००५
देवानृणं नि	" ६०४
देवान् कुर्यु	मनु: १९३०
देवान् यज्ञा	वेदा: १९०२
देवा भागं य	" ८५७
देवा मनुष्या	" १००५
देवा वा असु+	" १५९६
* देवा वा एत	" १८३९
देवा वै न स	" ८५८
देवा वै यज्ञ	" १७९३
देवाश्च च वा	" ११४४
देवाश्च वाऽअ	" ११४३
देवाश्चासुरा	" ११४४
देवाश्चैतामृ	" १००५
देवासो नित्य	" ९७३
देवीरापो अ	" ९२४
देवीस्त्रिस्त्रि	" ९९५
देवैर्दत्तं म	" १००३
देशं कालं च	याज्ञ. ८४७,
	१७३५
* देशं कालं त	नार. १७५३
* देशं कालं दि	" "
* देशं कालं व	याज्ञ. १७३८
देशं ग्रामं दि	नार. १७५३
* देशकालकु	बृह. १७८९
देशकालव्या	उश. १९४२
देशकालव	याज्ञ. १७३८
* देशकालवि	" ७६१
देशकालाति	कौ. ७३६,
	७५७, ८४४; याज्ञ. ७६१

देशकालान्त	कौ. ७३७,
	१६७९
देशकालौ कि	कात्या. ६७४
देशकालौ च	देव. ८०६
देशग्रामकु	बृह. १७८९
देशग्रामगु	नार. १७४६
देशजातिकु	" १७८४;
गौत. १९१८;	बृह. १९४१
* " "	" १७८९
देशजात्यादि	अनि. १९४३
* देशधर्मकु	बृह. १७८९
* देशधर्मजा+	वसि. १९२१
देशधर्मान	नार. ७०३,
	११०३
देशधर्मान् जा	मनु: १९३१
देशनिक्षेपं	कौ. १९२४
देशपत्तन	कात्या. १९४२;
	पिता. "
देशविशेषे	आप. ११६५
देशस्थित्या प्र	बृह. ७८६
देशस्यजाते:	कात्या. १२२९
देशस्य जात्या:	कौ. ११८५
देशस्याचर	कात्या. १९४२
* देशाचारवि	नार. ६२५
देशाचारस्थि	" "
देशाचारेण	कात्या. ७२७
देशादिकं क्षि	बृह. १७९०
देशाभ्यक्षांश्च	विष्णु: १९२१
देशाभ्यक्षोपि	" "
* देशाभ्यक्ष	बृह. ६७२
देशानलब्धां	मनु: १९०७,
	१९२८
* देशानुरूपं	बृह. ६७२
देशानुरूप	" "
देशान्तरग	याज्ञ. ७७९
देशान्तरमृ	ब्रह्म. १११९
* देशान्तरे पू+	अनि. १५८९
* देशापहत	नार. ७०३,
	११०३
देहनाशे ध्रु	भा. १२८३
देहेन्द्रियवि	कात्या. १८३३
दैवतं ब्राह्म	बृह. १८३५
दैवतं सत	भा. १०२९
दैवतप्रति	कौ. १८५०
दैवतस्कर	नार. ७८१
* दैवपित्रति	मनु: १०५४

दैवपित्र्याति	विष्णु: १०२३;
	मनु: १०५४
दैवमेव भ	भा. १०२९
दैवराजकृ	नार. ७४८;
	कात्या. ७५३
* " "	बृह. ७८५
दैवराजभ	" "
* दैवराजह	नार. ७४८
दैवराजोप	विष्णु: ६३६;
हारी. ६३६;	बृह. ६५१,
	७५१; कात्या. ६५८
* " "	याज्ञ. ८८४
दैवान्यष्टौ म	कौ. १९२४
दैवे वा यदि	हारी. १०१६
दैवेषु वै गौ	वेदा: ८१४
* दैवोत्पातक	बृह. १७५८
दैवोत्पातवि	" "
दैवोदिष्टं न	भा. १२८४
× दैवधेर्वा	नि. १२५५
दोषगौरव	भा. १०३०
दोषद्रव्यानु	मासो. १९७०
दोषनिग्रह	अपु. "
दोषमनाख्या	विष्णु: १६०९,
	१९७५
दोषवत्कर	नार. ८७१
* दोषवत्कार	" "
* दोषश्चेन्मार्गि	याज्ञ. ७४५
दोषानुविद्धा:	विष्णु: १६७०
दोषान्तर्वाश्च	भा. १०३१
दोषस्वपदेऽशु	" १०३३
दोषे तु सति	नार. १०९७
दोषे सति न	दक्ष: १११४
दोषो भवेत्त	बृह. ७५१
दोहदस्याप्र	याज्ञ. १०८३
दोहवाह्यक	व्यास: ६३४
* दोहवाह्यकि	" "
दोहैर्न्यं ख्याप्य	मनु: १९३१
* दोहित्रं भागि+	शाक. १३५५
शौन. १३६५	
* " "	भा. १२८६,
दोहित्र एव	१४७३; मनु: १२९५,
	१४७४
दोहित्रकेण	भा. १२८६
नौहित्रस्य मा	विष्णु: १२८१
दोहित्रान्ताना	" १४७०
* दोहित्रेण वि	व्यास: १५२४
दोहित्रेणार्थ	" "

दौहित्रोऽपि ह्य	विष्णुः १२७९;	द्रव्याणां कुश	याज्ञ. १७३५	द्वादशमंशं	कौ. १६७५
दौहित्रो भागि	मनुः १३०२	द्रव्याणां दूष	अपु. १७६६	द्वादश वर्षा	गौत. ८१५,
दौहित्रो ह्यस्त्रि	शौन. १३६५	द्रव्याणां प्रति	विष्णुः १६११,	१०१३; कौ. १०३५	गौत. ७९४
	मनुः १२९५,		१६६९	द्वादशवार्षि	गौत. ७९४
	१४७४	द्रव्याणामाधा	कौ. १९०५	द्वादशाब्दं ध	स्मृत्य. १३७३
*दौहदस्याप्र	याज्ञ. १०८३	*द्रव्याणि यो ह	मनुः १८०६	*द्वादशाहं स	कात्या. ८९६
कृतं कारये	विष्णुः १९०३	*द्रव्याणि हिंसे	” १८०६	द्वादशाहः स	” ”
यृतं निषिद्धं	बृह. १९१३	द्रव्याणि हिंस्या	” १६३०,	द्वादशैव तु	वसि. १०२२
यृतं नैव तु	कात्या. १९१४		१८०६	*द्वादशैव पु	” १२७२
यृतं समाह	मनुः १९०६	द्रव्यादानं वि	गौत. १६५९	द्वादशैवाथ	बांधा. ७८९
यृतमेकमु	याज्ञ. १९१०	*द्रव्यादि हिंस्या	मनुः १८०६	द्वादश्यां कार्ति	अपु. १९७९
यृतमेतत्पु	मनुः १९०६	द्रव्यापेक्षो द	बृह. १६४५	द्रापराय ब	वेदाः १८९८
यृतसमाह	कौ. १९०४	द्रव्येण वाऽवि	मरी. १५८८	द्रापरे च क	बृह. ११०९
यृतस्त्रीपान	याज्ञ. १७४१;	द्रव्ये पिताम	बृह. ११७९	द्राभ्यां सहाथ	काष्णा. १३५६
	व्यासः १७६५	द्रष्टव्यो व्यव	याज्ञ. १८१३	द्वादशग	विष्णुः १०२३
*यूतापुरात	मनुः १९०६	द्रष्टारो व्यव	” १९०९	*द्वादशेशे ग	” ”
यूताभ्यक्षो यू	कौ. १९०४	द्रष्टुं सर्वत्र	वारा. १०७६	द्वादशेषां चैव	मनुः १६३०,
यूताभियोगे	” ”	द्रष्टुना चानु	भा. १३९१		१९३०
*यूते कपटा	विष्णुः १६६९	*द्रोहभवं कु	मनुः १०४९	द्वादशेशे देवीर	वेदाः १००५
यूते कूटाक्ष	” ”	द्रोणमुखप	कौ. ९३२	द्वादशेषेश	व्यासः ११११
	” ”	द्रोणाहावम	वेदाः ९२३	*द्वादशेषेव	” ”
	” ”	*द्रोहभवं अ	मनुः १०४९	द्वादशेशौ आत्म	नार. ११७१
*यूते च कप	” ”	द्रोहभवं कु	” ”	द्वादशेशौ क्षेत्रि	प्रजा. ९६१
*यूते च कूटा	” ”	*द्रोहभवं च	” ”	द्वादशेशौ प्रति	नार. ११७१
शौर्भूमिः कोश	वेदाः १०००	द्रोहेण च ना	विष्णुः १७७०	द्वादशेशौ वैश्यः+	विष्णुः १२४०
शौर्भूमिः पिता अ	” ”	*दन्द्रयुद्धे तु	बृह. १९१३	द्वादशेशौ वैश्या	” ”
द्रविणार्हश्च	कात्या. ७१०	दन्द्रयुद्धेन	” ”	द्वादशेशौ सपि	कौ. १२४५
द्रव्यं गृहीत्वा	” ६५५	दन्द्रयुद्धे स	विष्णुः १९०३	*द्वादशेशतिप	याज्ञ. १७२८,
द्रव्यं तदीयं	बृह. ७२६	द्रयं निगृह्य	मनुः ७४३		१८१६
द्रव्यं तदीप	याज्ञ. ७४५	द्रयोः अमे र	वेदाः ८११	द्वादशेशे कर्म	नार. ८३१
*द्रव्यं तद् दि	नार. ८८८	द्रयोः पूर्वत	कात्या. ६५६	*दिः पादस्त्रिस्तृ	” १७४८
*द्रव्यं तु दाप	कात्या. ७१०	द्रयोः प्रहर	बृह. १८३१	दिः पादस्त्रिस्त्रि	” ”
*द्रव्यं पिताम	बृह. ११७९	*द्रयोरपि कु	मनुः १७२५	दिकं त्रिकं च	वसि. ६०९;
द्रव्यं यत्त्वध	संप्र. ७१६	द्रयोरपि कु	नार. १८२७	विष्णुः ६१०; मनुः ६१२;	
*द्रव्यं यद्यध	” ”	द्रयोः रापन्न	विष्णुः ६३७	नार. ६२४	
द्रव्यं विना तु	बृह. १७८९	*द्रयोर्निक्षिप्त	कात्या. १५६१	*दिकं शतं तु	मनुः ६११
द्रव्यं स्वं पन्न	कात्या. ८९७	द्रयोर्नौवेशि	गौत. १२६३	दिकं शतं प	विष्णुः १६७१
द्रव्यपरिप	आप. १४०५	द्रयोर्वा	कात्या. ९५५	दिकं शतं वा	मनुः ६११;
द्रव्यभोगाना	कौ. ७३७	द्रयोर्विवादे	मनुः १०४६	नार. ६२४	
द्रव्यमपुत्र	” १४७३	द्रयोर्हि कुल	याज्ञ. १८१६	दिकं शतं हि	मनुः ६११;
द्रव्यमस्वामि	नार. ७६३	द्रात्रिंशतं प	” ”	नार. ६२४	
द्रव्यमादाय	अपु. १७६६	*द्रात्रिंशत् प	वसि. १२७२	दिकर्षहीना	कौ. १६७७
द्रव्यवत्वात्तु	जैमि. १४२४	*द्वादश इत्ये	” ”	दिकेनार्थं स	बृह. ७३४
द्रव्यवन्तश्च	भा. ८६१	*द्वादश पव	” ”	द्विगुणं कालि	कात्या. ७३०
द्रव्यस्य कल्प	अनि. ११९४	द्वादश त्वेव	” ”	*द्विगुणं तत्	नार. ८९३
*द्रव्यहानिर्य	बृह. ७८५	द्वादशधा नि	वेदाः ९९९	द्विगुणं तत्प्र	बृह. ६७७
द्रव्यहृद्दाप	कात्या. ७१०	द्वादशपणं	कौ. ७३५		

द्विगुणं तत्प्र	बृह्.	७१५
*द्विगुणं तत्र	याज्ञ.	६६७
द्विगुणं तु नृ	नार.	८९३
द्विगुणं त्रिगु	"	६२६;
हारी.	६६१; लहा.	६७७;
	अपु.	१९७६
द्विगुणं दाप	"	१६५४
द्विगुणं न प्र	उत.	६७६
द्विगुणं प्रति	याज्ञ.	६६७
*द्विगुणं वा च	मनु.	१७२१
द्विगुणं हिर	वसि.	६०९
*द्विगुणः कल्प	बृह.	१६४६
द्विगुणः शोणि	"	१८३०
*द्विगुण उल्को	विष्णु.	१७९७
द्विगुणास्त्रिगु	बृह.	१८३०
द्विगुणस्योप	"	७२६
द्विगुणां तु भृ	नार.	८५०
द्विगुणा त्विध्य	वसि.	६०९
द्विगुणादपि	कात्या.	७३०
*द्विगुणा दाप्य	वसि.	६०९
द्विगुणादिक	कात्या.	७३०
द्विगुणाद्वाय	अनि.	१९६७
द्विगुणा वा च	मनु.	१७२१
द्विगुणास्तूत	कात्या.	९५७
*द्विगुणा हीष्य	वसि.	६०९
द्विगुणात्तरा	गौत.	१६५७
*द्विगुणो दिश	याज्ञ.	१७३४
द्विगुणो वा क	बृह.	१६४६
*द्विजं प्रदृष्या	याज्ञ.	१६३६
द्विजस्तृणैधः	"	९१२
*द्विजस्तृणैध	"	"
द्विजस्त्रीणाम	शुनी.	१११९
*द्विजस्त्रीषु च	कात्या.	१११०
द्विजस्य भार्या	विष्णु.	१०२३
द्विजस्य स्त्रीषु	कात्या.	१११०
द्विजातय इ	मनु.	१७०१
द्विजातिप्रव	बौधा.	१२७०
द्विजातीनां च	मनु.	१६२३
द्विजातीनां गृ	भार.	७३१
द्विजातीनां शू	विष्णु.	१२४०
*द्विजातीनां शौ	"	"
द्विजानां च गु	भा.	१०३३
द्विजानां परि	"	८१९
*द्विजानामस	आदि.	१३८४
द्विजे भोज्ये तु	मत्स्य.	१६५५
द्विजोत्तम वि	भा.	१९६९

द्विजोऽध्वगः क्षी	मनु.	१७२३
द्वितीयं तु पि	"	१३०२
द्वितीयं शुल्कं	कौ.	१४३०
*द्वितीयः पुत्रः	वसि.	१२७२
*द्वितीयः पुत्रि	"	"
द्वितीयमर्ध	विष्णु.	१९५०
द्वितीयमायु	मनु.	१०७५
द्वितीयमेके	"	१०६५
*द्वितीयस्तु न	"	१०६३
द्वितीया तु भ	भा.	१२४४
द्वितीये चैव	नार.	१७४८
द्वितीये छेद	कौ.	१६१७
द्वितीये पञ्च	"	१६७४
द्वितीये पित	बौधा.	१२६८
द्वितीये पुत्रं	हारी.	१२६५
*द्वितीये पुत्र	"	"
द्वितीये मृगी	स्कन्द.	१९६६
द्वितीये हस्त	मनु.	१७१३,
	१९२९; बृह.	१७६०
द्वितीयेऽह्नि द	नार.	८९३
द्विधा सूनवो	वेदा.	११६०
द्विनेत्रभेदि	याज्ञ.	१६३७,
	१९३३	
*द्विपणद्वाद	कात्या.	१८३४
द्विपणे दिश	याज्ञ.	१७३४
*द्विपणो द्वाद	कात्या.	१८३४
द्विपदश्चतु	कौ.	८७९
द्विपदामर्ध	नार.	८९४
द्विपदो नश्च	वेदा.	८१३
द्विपितुः पिण्ड	बौधा.	१२६९
द्विप्रकारं च	स्कन्द.	१९६६
*द्विप्रकारा भा	बृह.	८३५
द्विप्रकारो भा	"	"
*द्विप्रकारो भो	"	"
द्विप्रकारो वि	"	१२२४
द्विभागधन	वेदा.	११६२
द्विर्शस्तेन	भा.	१२४३
द्विरन्येनाहि	कौ.	८१७
द्विरभ्यस्ताः प	नार.	१९११
*द्विरष्टापायं	"	१७५२
*द्विरामुष्याय	"	१३४६
द्विरुत्थानो द्वि	गौत.	१९६३
*द्विर्द्वादशप	याज्ञ.	१८७९
द्विर्धौतस्य ना	विष्णु.	८९१
द्विविधास्तस्क	मनु.	१६९३,
	१९२९	

द्विविधास्तस्क	नार.	१७४५
द्विविधो विभा	विष्णु.	११२५
द्विशतं तु द	मनु.	१८६८
*द्विशतं तु प	"	"
*द्विशते खर्व	याज्ञ.	९१३
*द्विषस्तदध्य	वेदा.	६००
द्विषस्तरथ्या	"	"
द्विसहस्रप	व्यासः	१४६०
*द्विसाहस्रः प	"	"
*द्विसाहस्रप	"	"
*द्विसाहस्रात्	"	"
द्वे नपुद्वैव	वेदा.	८११
*द्वे पारुष्ये प्र	नार.	१६४२
द्वे भार्ये क्षत्रि	"	१०९३
*द्वेशते कर्ष	याज्ञ.	९१३
*द्वे शते कर्व	"	"
द्वे शते खर्व	"	"
*द्वेषाद्वा यदि	मनु.	१८५३
द्वेषि श्वभूर	वेदा.	१८९४
द्वैमातृणां मा	वृहा.	१९८८
द्वौ तु यो विव	मनु.	१३३३
* " " "	नार.	१३४७
द्वौ त्रयः पञ्च	बृह.	८७४
*द्वौ भागी पितु	शंखः	१२८२
द्वौ राजा रत्नं	कौ.	१६७५
द्वौ लोके धृत	गौत.	१९१६
*द्वौ वैरयासुतः	विष्णु.	१२४०
द्वौ सकुल्याः स	बृह.	१२५१
द्वौ सपिण्डः स	देव.	१२५२
*द्वौ सपिण्डः स्व	"	"
द्वौ समुदौ वि	वेदा.	९२४
द्वौ सुतौ विव	नार.	१३४७
द्वौ हस्तौ निख	स्कन्द.	१९६५
द्वौ शं ज्येष्ठो ह	वसि.	११८४
*द्वौ शं वा पूर्व	गौत.	११८२
द्वौ शहरोऽर्धे	कात्या.	११७४
द्वौ शी वा पूर्व	गौत.	११८२
द्वन्तरः प्राति	नार.	११०५
द्वन्तरश्चातु	"	११०४
द्वष्टापायं तु	"	१७५२
द्व्यामुष्यायण	"	१३४६;
	प्रव.	१३८४
द्व्यास्या द्विजिह्वा	वेदा.	१६००
*धनं ऋणिकृ	बृह.	६५२
धनं तत्पुत्रि	मनु.	१२९८
*धनं तु बिभृ	"	१३१८

धनं पत्रनि	कल्या.	१२२८	धर्म मनसि	भा.	१०३३	*धर्मेण विनि	मनुः	१३०४	
*धनं प्राप्नोति	बृह.	१५५८	धर्मं हि श्रेय	,,	१९८४	धर्मेण व्यव	,,	७२७;	
धनं भवेत्स	,,	१२२२	धर्म एकः प	अनि.	१११८	धर्मं प्रयत्	भा.	१९६४	
धनं मूलीकृ	,,	६५२	धर्मकामा भु	कौ.	१४३०	धर्मोपदेशं	मनुः	१७७६;	
*धनं यत्र नि	कात्या.	१२२८	धर्मकार्ये तु	भा.	१०२९	नार.	१७८८; अपु.	१७९२	
धनं यो बिभृ	मनुः	१३१८	धर्मकीर्त्याव	,,	१९८५	धर्मोपदेश	बृह.	१७९०	
धनं व्यपोह्य	बृह.	१५२०	धर्मज्ञस्य कृ	नार.	१९३९	*धर्मो राज्ञः पा	वसि.	१९२०	
*धनं शौर्यादि	व्यासः	१२३१	धर्मज्ञाः शुच	याज्ञ.	८६८	धर्मो ह्यधर्मो	कौ.	१९२३	
धनं सप्तवि	नार.	११२९;	धर्मज्ञा धर्म	भा.	१२८६	धर्म्य विभागं	मनुः	१२४६	
	मनुः	१९८६	धर्मज्ञान् रा	,,	१९६९	धर्म्यां स्त्रियं स	भा.	१९६४	
धनग्राहिणि	विष्णुः	७७८	धर्मतन्त्रपी	गौत.	१६६१	*धर्म्यादिनोद्ग्रा	बृह.	७०९	
धनदानास	कात्या.	६२९	धर्मतन्त्रस	,,	१६५९	धर्म्येण विधि	स्कन्द.	१३७५	
धनमूलाः कि	नार.	११२९	धर्मतोऽहं प	भा.	१९७८,	*धर्म्येण व्यव	मनुः	७१७	
*धनमेकं वा	बौधा.	११४६	धर्मदानम	१९८५	कौ.	७९४	धाता च सम	भा.	१०३०
*धनमेकमे	,,	,,	*धर्मदानर	बृह.	११०९	धाता विपश्चि	वेदाः	१००१	
धनमेवंवि	कात्या.	१२२८	धर्मपत्नी स	दक्षः	१११४	धातुर्देवस्य	,,	९९७	
*धनसर्वस्व	नार.	१६४३	धर्मप्रजासं	आप.	१०१७	धातुश्च योनौ	,,	९९१	
धनस्त्रीहारि.	,,	७००;	*धर्मप्रजासु	,,	,,	धातूनां कूट	शुनी.	१७६७	
	बृह.	७०८	धर्मप्रश्नम	भा.	१९६३	धात्रीपरिचा	कौ.	८१७	
धनिकार्णिक	नार.	७०६	धर्ममात्रं वा	विष्णुः	११२५	धात्रीमाहिति	,,	,,	
*धनिकस्य ऋ	पिता.	६७६	धर्ममावाह	भा.	१२८६	धान्यं दशभ्यः	मनुः	१७१४;	
धनिकस्य त	कात्या.	८९८	धर्ममेवं ज	,,	१२८५	धान्यं हिरण्यं	भार.	७३१	
धनिकस्य तु	भार.	७३१	धर्मवंशप	देव.	११११	धान्यशाकम्	कौ.	१९२४	
धनिकस्य ध	पिता.	६७६	धर्मविवाहा	कौ.	१०४०	धान्यलेहका	,,	१६७८	
*धनिकस्यैव	नार.	७०६	धर्मशास्त्रेषु	भा.	१२८७	धान्यस्य दश	भा.	८६०	
धनिकाश्चक्र	शुनी.	६३५	*धर्मसंकर	नार.	१९३४	धान्यहर्ता द	बृह.	१७६०	
*धनिकेन तु	कात्या.	६३१	धर्मस्थं प्रदे	कौ.	१६७९	*धान्यहारा द	,,	,,	
धनिकेन ऋणि	बृह.	६७७	धर्मस्थश्च स्वा	,,	७५७	धान्यानि वाप	कात्या.	९५९	
*धनी चोपग	याज्ञ.	६८९	धर्मस्थीयाच्चा	,,	१६९०	धान्यापहार्ये	विष्णुः	१६६९	
धनी तावत्स	बृह.	६३०	धर्मस्य हंश	गौत.	१९१७	धान्ये चतुर्गु	बृह.	६३०	
धनी धनेन	प्रजा.	६६०	धर्मादिनोद्ग्रा	बृह.	७०९	धान्येनैव र	वसि.	६०९	
धनी वोपग	याज्ञ.	६८९	धर्माद्विचलि	वारा.	१०७७	धान्ये सदे ल	मनुः	६१२	
धनुः शतं प	मनुः	९०९;	धर्मार्थं कारि	नार.	९४७	धारणं पर	कात्या.	१८८७	
याज्ञ ९१३; अपु.	१९७६		धर्मार्थं प्रीति	कात्या.	१२२९	धारणकसं	कौ.	६३८	
*धनुः शतप	मनुः	९०९	धर्मार्थं येन	मनुः	७९५	धारयन्ति म	भा.	१०३३	
धनुः शत्रोर	वेदाः	११२२	धर्मार्थं वर्जि	देव.	१४०४	*धारयेद्वा ऋ	बृह.	७२६	
धनेन वैश्यः	भा.	८१९	धर्मार्थं वधि	नार.	१३४७	धारयेन्मङ्ग	शुनी.	१११९;	
धनोष्मणा प	मनुः	१६३२	धर्मार्थं काम	,,	१०९७	धार्मिकश्च कु	अपु.	१९७९	
धन्यं यशस्य	भा.	८६०	धर्मार्थं यत्र	बौधा.	१९७४;	धार्म्यं शुक्लम	भा.	१२८६	
धन्वना गा ध	वेदाः	११२२	धर्मोसनग	मनुः	,,	धार्म्यं सा वर्ष	आप.	१६६६	
धरकस्य मा	कौ.	१६७८	धर्मिष्ठान् ध	नार.	१९३६	धार्म्यं सा वर्ष	शंखः	१०२४;	
धरिममेया	विष्णुः	१६०९,	धर्मिष्ठान् व्य	विष्णुः	१९२१	कात्या.	११०९		
	१६७१		धर्मं च व्यव	भा.	८६१	,,	७२८		
धर्मं च व्यव	कात्या.	१९४२	धर्मं पुराण	आप.	१०१७	धार्म्योऽवरोद्ध	वेदाः	९२३	
धर्मं पुराण	वेदाः	१००४,	१४२३	भा.	१२८६				

धुरंधरा म	भा.	१०२९
धूमावसानि	बृह.	१५२०
*धूमावसारि	"	"
धूर्तं पतित	शुद्धा.	१६५३
धूर्ता वैनसि	शंखः	१०२४
धूर्तं बन्दिनि	स्मृत्य.	७१५
धूर्तं वल्लम	कात्या.	१२२८
धृतदण्डोऽप्य	नार.	१६४४
धृतव्रता आ	वेदाः	९६९,
		१२५८
धृतिर्भैक्ष्यं कु	मनुः	११२७
*धृष्टाऽन्यगत	नार.	१०९७
धेन्वनडुहो	बौधा.	१६०६
ध्यायत्यनिष्टं	मनुः	१०५०
ध्रुवं द्यूतात्क	कात्या.	१९१४
ध्रुवा अस्मिन्ो	वेदाः	९०२,
		९०३
ध्रुवा एवासि	"	"
ध्रुवाननप	"	८१३
ध्वजाहृतं भ	कात्या.	१२२७
ध्वजाहृतो भ	मनुः	८२१,
		१९२८
ध्वजिनी मत्स्य	नार.	९४४
*ध्वजिनी सांधि	"	"
न कथञ्चन	"	१९३७
न करिष्यति	भा.	१२८५
न कश्चिद्योषि	मनुः	१०४७
न कांचन प	वेदाः	१०११
न कामभोगा	भा.	१०३२
*न कारके नि	कात्या.	७२८
नकिस्य प्र	वेदाः	९७६,
		१८३६
न किल्बिषेणा	नार.	१७८७
न कुर्यात्तत्त	भा.	१०२७
*न कुर्यात्प्रति	कात्या.	१५२३
न कुर्याद भ्रति	शुनी.	८५६
न कुर्याद्यदि	कात्या.	१५२३
न कुलं न कृ	वारा.	१०७६
नकुलो ग्लह	भा.	८१९
*न कूटं कूट	याज्ञ.	१०२९
न केनचिच्च	शुनी.	१११९
*न क्रयेदाग	नार.	७६३
न क्षयो न च	याज्ञ.	१७३५
न क्षेत्रजादि	कालि.	१३७६
*न क्षेत्रजादी	"	"
नखदन्तक्ष	संघ.	१८९१

*न खलु कुल्यै	वासि.	१०२२
*न खलु तल्लु	"	"
*नखिनां वंष्टि	विष्णुः	१६१२
नखिनां वृष्टि	"	" ;
	कात्या.	१६५१
न गच्छेत् गर्भि	नार.	११०१
न गणाः कृत्स्न	भा.	८६१
न गणिकाधू	शंखः	१०२५
नगरं यास्य	वारा.	१३२९
नगरप्राप्त	नार.	९४४;
	बृह.	९५१
	वारा.	१०७७
नगरस्थो व	भा.	१९८३
न गुरावकृ	उश.	८३९
न गुरुने स	नार.	७६३
*न गृहेताग	"	"
न गृहेदाग	"	"
न गृहं गृह	स्मृत्य.	१११८
नग्रे विनग्रे	कौ.	१०३५
न ग्राह्यो ह्यन्य	कात्या.	१८८७
*न च तं प्राप्नु	नार.	१९१२
न च तं हातु	भा.	१०२७
न च तद्दण्ड	नार.	१८२७
न च तान् ज	विष्णुः	१६१०
*न च तान् य	"	"
*न च तौ दम्प	वसि.	१०२१
न च त्वमभि	भा.	१०३१
न च दत्तोऽप्य	बृह.	१३५५
न च पित्रा वि	भा.	१९८३
न च प्राकाम्य	कौ.	७७२,
		१८४८
२ " " +	"	१८४९
न च भार्याकृ	नार.	६९८
न च भोगे न	भा.	१०२९
न च मन्त्रोप	वसि.	१०२१
न च मुण्डा च	भा.	१०२८
*न च याचते	बृह.	७८६
*न च याचते	"	"
न च योनिगु	मनुः	१०७१
न च वासांसि	"	१७०९,
		१९२७
न च वैश्यस्य	भा.	१९७६
न च व्याधिता	विष्णुः	१०२२
न च व्रतोप	शंखः	१०२५
न च संदेहे	आप.	१९१८
न च स्त्रीणां कि	भा.	१०३३
न च स्म सीतां	वारा.	१०७६

न च स्वमुच्य	संघ.	११४३
न चादत्त्वा क	मनुः	१३९८
न चादेयं स	"	१९३१
न चाधेः कत्रल	"	६३८;
	नार.	६५०
न चानिवेध	कौ.	८४४,
		१६८३
न चान्यत्कार	नार.	८२७
न चान्यसंश्रि	भार.	६३५
न चाप्यधर्मः	भा.	१९७८
*न चाप्यसंश्रि	भार.	६३५
न चारके नि	कात्या.	७२८
न चासां मुच्य	भा.	१०३२
*न चासारं न	मनुः	८९१
*न चास्ति विभा	शंखः	१२०७
न चास्य माता	भा.	१२८७
न चास्य मूल्यं	कौ.	६३८
न चास्य व्ययं	शुनी.	१११९
न चास्य शल्यं	भा.	१९६३,
		१९६४
न चेच्छुल्कं तु	कात्या.	८३९
न चेत्तद्यव	जातू.	९०१
न चेत्स धनि	पिता.	६७५
*न चेत्स्वधनि	"	"
न चेद्दाति	अनि.	७५६
न चेद्दयातु	नार.	७४८
न चेद्दैनिक	कात्या.	६५५
न चैकमका	कौ.	११४९
न चैकस्मिन्	भा.	१०३३
न चैनमध्य	आप.	१९७३
न चैवं ह्यीव	मनुः	१०५८
न चैव ह्यीव	यमः	१११३
न चैवैनां प्र	मनुः	१०४२
न चैवोपग	बृह.	७०९
न चोत्तमां न	कात्या.	१११०;
	कौ.	१८५०
न चोद्योगेन	भा.	८६१
न चोपलम्भः	मनुः	७१९
न जातु ब्राह्म	"	१८५८
न जामये ता	वेदाः	१२५४
×न जामये भ	नि.	"
*न जिह्वं च प्र	नार.	८८८
*न जिह्वेन प्र	"	"
*न जीवाति पि	शंखः	११४८
न जैह्वेन प्र	नार.	८८८
न ज्ञातिकुल	भा.	१०३३

*न ज्ञानेन हि	कात्या. १५८	*न तस्यास्त्री. व्य	नार. १२३६	*न स्वेवैकं पु	वसि. १५२७४
*न ज्येष्ठं पुत्रं	वसि. १२७४	न तां देवाः प	वसि. १०२१	*न दण्ड्यः क्राम	आप. १३६५
न ज्येष्ठो वाऽव	भा. १९८४	*न तान् पञ्चसित	हारी. १७१७	*न दत्तां वा ध	याज्ञ. १४०८
*न तं द्विषन्त्या	मनुः १७५६	न ता वाजेषु	वेदाः १७३	न दत्तां स्त्रीध	" " "
न तं नयेत	" ७५८	*न तासां रक्ष	भा. १०३३	" " "	" " "
न तं भजेर	विष्णुः १२०६;	न तिष्ठन्ति न	वेदाः १७७,	*न दत्त्वा कस्य	मनुः १०४१
	मनुः १२०८		१८३६	न दद्यादृण	कात्या. १७०५
	" "	न तु खलु कु	वसि. १०२२	न दद्याद्यदि	मनुः १७४१;
*न तं विभजे	" "	न तु चारण	बौधा. १४४५	" " "	नार. १७४८
न तच्छक्यम	बृह. १२२४	न तु जाल्या स	भा. १२४४	*न दद्याद्याच्य	" ७०५;
न तत्पुत्रा ऋ	याज्ञ. ६६६	न तु ते ब्राह्म	" १९६९	न दद्याल्लोभ	बृह. १७५१
न तत्पुत्रैर्भ	विष्णुः १२०५;	न तु दाप्यो ह	वृम. ८५४	न दस्य मा ऋ	विष्णुः ६१७
	मनुः १२१३	न तु दृष्ट्यर्थे	गीत. १६०४	*न दातव्यं च	वेदाः १६८
न तत्प्रवर्त	नार. १९३५	न तु नामापि	मनुः १०६२	न दातव्यं तु+	कात्या. १७१४
न तत्र कार	भा. १२८७	न तु पतित	विष्णुः १३८९	" " "	" " "
न तत्र गोमि	नार. ९१७	न तु ब्राह्मण	वसि. १४७०	न दातव्यं न	व्याघ्रः ८०७
*न तत्र दाता	कात्या. ८०६	न तु राजप्र	कौ. १८५०	न दाता तत्र	कात्या. ८०६
न तत्र दोषः	नार. ९१८	न तु कल्मीक	बृहा. ९६२	न दाप्योऽपह	बृहा. १७३२;
*न तत्र पाल	" "	*न तु स्त्री पुत्रं	वसि. १२७४	याज्ञ. ७४५	बौधा. १३८८
न तत्र प्रण	मनुः ९१०	" "	बौशे. १३८४	कात्या. ८०५	वसि. १९४४
न तत्र बीजि	कात्या. ९६०;	*न ते तनू त	वेदाः ९७८	न दीकक्षव	बृह. ९५२
	नार. ११०२	न ते दुःखं क	वारा. १०७६	*न दीतीरे प्र	" " "
न तत्र भारं	मनुः १२१४	न तेन तदु	संप्र. ७१५	न दीतीरे प्र	" " "
न तत्र रेतः	भा. १२८७	न तेन भ्रूण	बौधा. १६०८;	*न दीतीरेषु	" " "
*न तत्र रोध	कात्या. ९५९		वसि. "	" "	मनुः १९२७,
न तत्र रोप	" "	न ते मथाऽतो	वारा. १०७६	" "	१९४५
न तत्र विद्य	मनुः ७४२;	*न तेषां मातृ	मनुः १२३६	*न दीनां चैव	" १८५१
	बृह. ७६४	न ते सखा स	वेदाः ९७५,	न दीनां फेर्ना	वेदाः ९९९,
*न तत्र विष	मनुः १२१४		१८३६		१६०२
*न तत्र स्वामि	नार. ९१७	न त्यागोऽस्ति द्वि	मनुः १०५६,	न दीनां वाऽपि	मनुः १८५१
" "	स्मृत्य. ९२१		१३९३	न दीनां संग	नार. १८८०
*न तत्रान्यकि	कात्या. ७६७	*न त्यागोऽस्ति वि	" १०५६	न दीविगज्वा	कौ. ८४३
न तत्रान्या कि	" "	न स्वन्ये प्रति	वसि. १९२१	न दीष्ववेत	नार. १९३६
*न तत्रारिव	मनुः १६२६	न स्वमल्पेन	भा. १०२८	न दीस्रोतः प्र	बृह. ९५२
*न तत्सुतैर्भ	विष्णुः १२०५	न त्वहोदान्वि	नार. १७५१	न दुरुक्ताय	वेदाः १८९३
*न तद् भजे	मनुः १२०८	न त्वेकं पुत्रं	वसि. १२७३;	न दुहितर	नि. १२५५
न तद्ब्राजा प्र	अपु. १९६२		बौशे. १३८४	" "	" १३८५,
न तद्ब्यतिह	नार. ७८३	न त्वेनमव	वारा. १०७७	" "	१४१५
*न तद्ब्यभिच	" "	न त्वेव कदा	बौधा. १४६८	न दूताय प्र	वेदाः १८३८
न तस्मिन् धार	मनुः १७२७	न त्वेव द्विजः	विष्णुः १०२३	न दृष्टं यच्च	नार. १९३३
न तस्य प्रति	नार. ८३१	न त्वेव स्त्रियं	कौ. १६८७	न देवदास्या	कात्या. ८३९
न तस्य लोकाः	भा. १२८३	न त्वेवाधौ सौ	मनुः ६३८;	*न देवभूत	शंखः १०२४
न तस्य विद्य	वेदाः ९८०		नार. ६५०	न देवानाम	" " "
*न तस्य विप्र	नार. ८३१	न त्वेवान्यत्कु	वेदाः १७६८	न देवानाम	वेदाः ९७४
न तस्य वेत	मनुः ८४५	न त्वेवाभिप्र	कौ. ८७९	न दीर्घं प्राणु	मनुः १८५३
*न तस्य हि वि	नार. ८३१	न त्वेवार्यस्य	" ८१७		
न तस्यां जातु	भा. १२४४				

नश्वश नार्य	भा. १०११
नश्वोत्सृष्ट रा	बृह. १५११
न द्वितीयश्च	मनुः १०६३
न नर्मयुक्तां	भा. १०६४
न नर्मयुक्त	१०३१
मनान्दरि, स	वेदाः १८६
*न नानुः	१०००
न निन्दिस च	११४३
न निर्हारः	मनुः १४३२
*न निषिद्धोऽल्प	१४२२
*न निषेधोऽल्प	१४२२
न निषेधोऽल्प	१४२२
न निष्कयवि	मनुः १०७२
न निष्कयवि	कात्या. ७३०
ननु नामाङ्क	भा. ११६५
*ननु धाधौ सो	मनुः ६३८
न नूनं ब्रह्म	वेदाः ६००
*नन्ददत्तं, त	बृह. ८०४
नन्दन्ति पित	वसि. १९८२
न पतितः	बौध. १३८८
न पिता नात्म	वारा. १०७५
न पिता पुत्र	विष्णुः ६७९
*न पित्र्यं तद्	कात्याः १४०३
न पुत्रः प्रति	शंखः १६१२, १६१३
*न पुत्रभागं	मनुः १२१४
न पुत्रार्णं पि	भा. १४८४
न पुत्रिकागा	नार. ६९५
*न पुत्रैर्बिभ	विष्णुः १४७१
न सारमुपा	मनुः १९१३
न प्रजाः प्रजा	नि. १२५५
न प्रतिग्रह	वेदाः १०७६
न प्रदद्यात्	बृह. १२५१
न प्रवाते ध	बृहा. ७३२
न प्रातिभाव्य	स्कन्द. १९६५
*न प्राप्तव्यव	कौ. ६७९
न प्रोषितेऽल	कात्या. ७१०
*न प्रोषिते सं	हारीः १०१६
न ब्रह्म तस्मै	११७४
*न ब्राह्मणः प	आप. १६०५
न ब्राह्मणव	मनुः १२५९
न ब्राह्मणस्य	वेदाः १४६४, १६०१
* " "	यज्ञः १६५२

न ब्राह्मणस्या	गौत. १९४८
न ब्राह्मणो हि	वेदाः ११४३, १४६३, १६००
न भयान्नाभ्य	भा. १०३२
न भर्ता नैव	कात्या. १४५८
न भर्तारं द्वि	शंखः १०२५
*न भार्यया कृ	नार. ६९८
*न भाषणं प	मनुः १४५४
न भिन्नकार्षा	वसि. १६६८
न भुङ्क्ते यः स्व	बृह. ६५४
न भूमिं वातो	वेदाः ९९८
न भूमिः स्यात्	जैमि. ७५३
न भैक्षलब्धे	वसि. १६६८
*न भैक्षवृत्तौ	१६६८
*न भैक्ष्यलब्धे	१६६८
*न भैक्ष्यसंक्षे	१६६८
*न भोक्तव्यं ब	मनुः ६४०
न भोक्तव्योऽब	१६६८
न भ्रातरौ न	नार. १३१४
न भ्रातृभ्य च	भा. १०३१
न मर्कटे च	नार. १८२९
*न मर्कटे तु	१८२९
*न मर्कटेन	१८२९
न मत्प्रतिच्य	वेदाः ९८६
न मल्खी सुभ	१००६
न मस्ते अस्तु	भा. ८६०
न मस्यैरंश्च	मनुः १६२७, १९२६
न माता न पि	शंखः १६१३
न मातापित	१६१२
न मातापित्रो	मनुः १२३६
न मातृतो ज्यै	वेदाः ७९१
न मा मर्त्यः	वारा. १८७७
न मामसज्ज	वेदाः १८९४
न मा मिमेथ	मनुः १६२३
न मित्रकार	स्कन्द. १९६५
न मिथ्यावच	कात्या. १३५५
न मूत्रं केनि	मनुः १८५९
न मूत्रमुण्डः	वेदाः ९६७
न मृषा भ्रान्तं	८१२
न मे दासो ना	भा. १०२७
न मे वागनु+	वेदाः १५९३
न मे स्तेनो ज	बृह. १६४६
*न भोक्तव्याः प्र	१६४६
न भोक्तव्याः सा	१६४६

नमो गन्धर्व	वेदाः १००३
न म्रियेत स	व्यापा. १११७
न यत्पुरा च	वेदाः १९७६, १८३६
नयत्यरिव	भा. १८६१
नय मां वीर	वारा. १०७५
नयस्व मां सा	१०७६
न याचते च	बृह. ७८६
न याचते चे	बौध. १०१६
*न याचते तु	बृह. ७८६
नयेयुरेते	याज्ञ. १४०३
*नयेयुरेतेः	बृहा. ९६२
*नयोपधाभि	याज्ञ. १४०
न योषित् पति	नार. १७५२
नरकादुद्	याज्ञ. ६८२
नरहर्ता ह	वेदाः ७९२
न राज्ञा धृत	व्यासः १७६५
*न राज्ञोद्धृत	नार. १७८७
*न राज्ञो धृतः	१७८७
न राज्ञो राज्य	कालि. १३७७
नराणां त्यज	भा. १०३०
*न रिक्तकार्षा	वसि. १६६८
नरेन्द्रसिंह	भा. १९८५
नरेन्द्राखिदि	मनुः १६९२, १९२९
न रोद्धव्यः कि	बृह. ७२७
नर्तकानामे	७८७
शुनी	७९०
*नर्ते क्षेत्रं भ	नार. ११०३
*नर्ते क्षेत्राद्	११०३
नर्मदत्तं त	बृह. ८०४
नर्माय पुंश्च	वेदाः १९७७
न लङ्घयेत्	नार. ९१७
न लिप्यते य	९१७
न लुप्यते त	बृह. १५५८
नवं वसानः	वेदाः १००३
*नवजातः स	नि. १२५४
न वधं न च	मनुः १०५८
नव प्रतिभु	यमः १११३
नवभागं स	वृव. ६७६
*नवमांशं स	ब्रह्म. १३७५
न वर्धते प्र	व्यासः ६३४
*न वर्धतेऽब	गौत. ६०८
न वर्षं मैत्रा	वेदाः १६०१

न वा उ ते त	वेदाः १७८, १८३६
न वाचाटाम्	विष्णुः १०२२
*न बाधेः काल	मनुः ६३८
न वाससा न	भा. १९८४
न वास्तुनि वि	प्रजा. १२३३
न वास्तुविभा	शंखः १२०७
न विकर्णः पृ	वेदाः १८४०
*न विद्यते त	बृह. ७६४; ब्रह्म. १३७४
न विद्यते पृ	शुनी. १११९
*न विप्रद्विष	मनुः १०५६
न विब्रूयाद्	॥ १९२६
*न विभाज्यानि	नार. १२२०
न विवाहवि	मनुः १०६७
न विषं विष	बौधा. १४६९; वसि. १४७०
नवीकृतं च	वारा. १०७७
न वृत्तिं पर	भा. ८१९
*न वृद्धिः प्रति	नार. ६२६
न वृद्धिः प्रीति	॥ ॥
न वृद्धिः क्रीध	संव. ६३५
न वृद्धेर्वृद्धि	भार. ॥
नवेन कृत	स्कन्द. १९६६
न वै तामाधे	वेदाः १५९६
नवैते पुत्र	बृह. १३५५
न वै योषा कं	वेदाः १००८
नवैव ता न	॥ १६०१
न वैष्टिकं जा	शंखः १९२२
न वै क्लैणं स	वेदाः १००९
न वै क्लैणानि	॥ १८९
न व्याधिमर	स्कन्द. १९६५
न व्रतेनोप	शंखः १०२५
*न शक्तो धनि	कात्या. ६७२
*न शक्यन्तेऽधु	बृह. १३४९
न शक्या रक्षि	भा. १०३३
*न शक्यास्तैऽधु	बृह. १३४९
न शारीरो ब्रा	विष्णुः १६०९, १८४७; यमः १६५२; गौत. १६५९
न शास्ता तत्र	भवि. १६५५
न शूद्रापुत्रो	शंखः १३९०
न शूद्रायाः का	विष्णुः १०२४
न शूद्रायाः स्मृ	नार. ११००, १९७८; वेच. १११२
न शूद्रे किञ्चि	गौत. १७६९

न शेषो अने	वेदाः १२५३
X " "	नि. ॥
न शोचन्ति तु	मनुः १०५२; बृह. ११०६ कौ. १६१६
न श्मशानवि	मनुः १०७२
नश्यतीधुर्ये	॥ ७४०
नश्यतो विनि.	॥ ॥
*नश्येतां विनि	नार. ७२५
*नश्येद् द्रव्य	मनुः ७४०
*न श्रुतोऽविनि	॥ ९०८
*नष्टं जगधं च	वृह. ७३१
नष्टं देयं वि	अनि. ६६१;
नष्टं दैवेन	षट्त्रि. ७५६
नष्टं विनष्टं	मनुः ९०८; नार. ९१६
नष्टः प्रवजि	देव. १११२
*नष्टविनष्टं	नार. ९१६
नष्टस्यान्वेष	बृह. ६७२; कात्या. ६७४
नष्टापहत	कौ. ७५७, १६८३; याज्ञ. ७६१
नष्टा भग्ना च	नार. ९१९
*नष्टा या पाल	॥ ९१७
नष्टे भर्तरे	गौत. १०१३
नष्टे मृते प्र	नार. ११००; बृह. ११०७; परा. १११७
नष्टे मृते वा	बृह. ६५४
नष्टो देयो वि	याज्ञ. ६४२
*न संभाषं स	मनुः १८५४
न संभाषां प	॥ ॥
*न संभाषां स	॥ ॥
*न सगोत्रस्था	आप. १०१८
न सगोत्रां न	विष्णुः १०२२
न स तं प्राप्नु	नार. ८३३, १९१२
*न स तत् प्रा	॥ ८३३, १९१२
*न सतन्त्राः खि	कात्या. १८८८
न सन्ति यस्य	यमः १९४३
न सन्ति साक्षि	बृह. ७३१
*न समं प्राप्नु	नार. ८३३
न समं सर्व	भा. १९७८
न स राज्ञा नि	नार. ७२४; मनुः ७४७
* " "	नार. ७४७

न स राज्ञाऽभि	नार. ७४७
* " "	मनुः ७१८, ७४०
न स खो दक्षो	वेदाः १५९१, १८९३
न सहाऽऽसीत	॥ ९९२
न सा देया न	कात्या. १११०
न सा देवे न	स्मृत्य. १११८
न सामन्तैर्न	कात्या. ८९७
न सावयं न	मनुः ८९१
न सा सुखम	हारी. १०१७
न साहासिक	मनुः १८६९
न सेरो यस्य+	वेदाः ९८८
न सोन्मत्ताम	वसि. १०२२
न सोपधात्रा	नार. १९३६
न सोमो अप्र	वेदाः ६००
न स्तेयमग्नि	॥ १००१
न स्त्रीकृतं प	विष्णुः ६७९
न स्त्रीधनं तु	वृह. १४६१
न स्त्री पतिकृ	नार. ६९८
न स्त्री पतिपु	विष्णुः ६७९
न स्त्री पुत्रं द	वसि. १२७३
न स्त्रीभ्यः किञ्चि	भा. १०३२
न स्त्रीभ्यो दास	कात्या. ६३१
न स्त्रीषु राज	भा. १०३१
न स्त्री स्वातन्त्र्यं	बौधा. १०२०, १३८८
न स्यात्क्षेत्रं वि	नार. ११०३
न स्याद्द्रव्यप	॥ ७२७
*न स्वर्कं पुत्रं	वसि. १२७४
न स्वतन्त्रत	संप्र. ११५७
*न स्वतन्त्रैण	मनुः १०५८
न स्वातन्त्र्येण	॥ ॥
न स्वामिना नि	॥ ८२१, १९२८
*न स्वामिनाऽति	॥ ८२१
*न स्वामिना वि	॥ ॥
न स्वामी न च	कात्या. ६७२
*न स्वामी नापि	॥ ॥
*न स्वाम्यं हि भ	देव. ११५६
न हार्यं स्त्रीध	शंखः १४७३, १९५०; पैटी. १५२७
*न हिंस्याद्ब्रह्म	मनुः १६२७
न हिंस्याद्ब्राह्म	॥ ॥
न हि भ्राभ्या	वेदाः १२५३
X " "	नि. १२५४

अन हि प्रहीत	नि. १२५४
न हि तस्यास्त	मनुः ८२३, १९२८; देव. ८३९
न हि तृमिनं	व्यासः ११११
न हि ते नाम	वेदाः ९९०
न हि दण्डाद	मनुः १६९५, १९२९
न हि धर्मफ	भा. १९८४
*न हि भर्तृवि	आप. १४०५
न हि भर्तृवि	,, ,,
न हि मे ब्राह्म	भा. १९६९
न हि शूद्रस्य	मनुः १७२४
न हि स्त्रीभ्यः प	भा. १०३३
न हि स्वमस्ति	,, ८१८
न हि स्वल्पेन	कात्या. ११०९
*न हीनकर्षा	वसि. १६६८
न हीनाङ्गीम्	विष्णुः १०२२
न ह्येडेन वि	मनुः १६९६, १९२९
न ह्यस्या अप	वेदाः ९८७
न ह्यस्या नाम	,, ९९०
न ह्यात्मा शक्य	भा. १२८७
नाकन्यासु क	मनुः ८८२
नाऽकामा संनि	बौधा. १०२०
नाकुलीनाम्	विष्णुः १०२२
नागरिकप्र	कौ. १९२४
नामिं चित्वा रा	वेदाः ९९४
नामिप्रवेशा	अग्नि. १११६
नामिस्तुप्यति	भा. १०३२
नाहक्या राज्ञा ल	मनुः १६२७
*नाज्ञानेन वि	कात्या. ९५८
नाज्ञानेन हि	,, ,,
नाततायिव	विष्णुः १६१२;
मनुः १६२६; बृह. १६४८;	
सुम. १६५३; मत्स्य. १६५५	
नातन्त्री वाद्य	वारा. १०७७
नातश्चतुर्थ	भा. १९८६
नातिकपिला	विष्णुः १०२२
नातिचरेद्भ	गीत. १०१२
नातिनृत्ता स्व	शुनी. १११९
नातिद्वितीयं	गीत. १२६३
नाऽतिपातये	आप. ९०४
नातिवर्तव्य	भा. १२८५
नातिसांवत्स	गीत. ६०६;
मनुः ६१५	
नातो विशिष्टं	वारा. १०७७

नात्यन्तं पीड	बृह. ६७२
*नात्यन्तपीड	,, ,,
*नात्यर्थ पीड	,, ,,
नाथवत्या प	नार. १८८१
नादद्यात् च	कात्या. ८९७
नादुष्टां दूष	नार. १०९७
नादेवरादि	गीत. १०१३
नाधर्मोऽमूढ	भा. १०२७, १२८४
नाधिः सोपका	कौ. ६३८
नाधिकं दश	भा. १२४४;
मनुः १२४८	
नाधिकाङ्गीम्	विष्णुः १०२२
नाधिकारो भ	नार. १४४९
*नानयोरन्त	,, १९३९
नानर्णसम	कौ. ७१६;
कात्या. ७२९	
नानाधियो व	वेदाः ११२१
नानानं वा उ	,, ११२०
नानापण्यानु	व्यासः ७८९
नानामृगग	वारा. १०७६
नानारूपाणि	मनुः १०७१
नानावर्णोक्ती	बौधा. १२३९
नानास्त्रीपुत्रा	कौ. १२३४
नानाहितामि	वेदाः १५९३
नानिलोऽभिर्न	भा. १०३१
*नानुकूलं च	नार. ८७१
नादुशुभ्रम	मनुः १०४४
×नानेन पत	नि. १२५३
नान्तकः सर्व	भा. १०३२
नान्तरेणोद	नार. ९४७
नान्तर्वेद्यासा	वेदाः १००७
नान्धः कुरूणां	भा. १३९०
नान्यं गतिम	,, १०२९
नान्यः शक्तलि	,, १०३३
नान्यत्र धन	,, ८६०
नान्यत्र बुद्धि	,, ,,
मनुः ८९१	
*नान्यदन्यसं	,, ,,
नान्यदन्येन	,, ,,
नान्यद्भर्तृवि	ब्रह्म. १११८
नान्ययानाव	विपु. १८९२
नान्यस्त्वया क	कौ. ८४४
नान्यस्मिन्विध	मनुः १०६६
नान्योत्पन्ना प्र	,, १०६३
*नान्यो धर्मोऽत्र	अग्नि. १११६
नान्यो धर्मोऽस्ति	,, ,,

*नान्यो धर्मो हि	अग्नि. १११६
नान्ये सति	याज्ञ. ७९६
नापतिः सुख	वारा. १०७७
नापहारं स्त्रि	भा. १४९९
नापुत्रस्य लो	वेदाः १२६०
नापृष्टः कस्य	मनुः १९७४
*नाप्यपत्यं प	नार. १६८१
नाप्रक्षालित	हारी. १०१५
नाप्रदाय क	भा. १९८४
नाप्रामन्यव	कात्या. ७१०
नाप्रोक्ष्याविमृ	हारी. १०१५
नाब्रह्म क्षत्र	मनुः १९३१
नाभानेदिष्टं	वेदाः ११६२
नाभिरोच्य	वारा. १०७६
नाभिश्स्तात्र	नार. १९३६
नाभेरधःका	कौ. १७९८
नाभेरुपरि	,, ,,
×नाभ्रान्नीमुप	नि. १२५५
नामगोत्रादि	संग्र. १३८४
नामजातिप्र	मनुः १७७५;
नार. १७७८	
नामावास्यायां	वेदाः ९९२
नाम्ना दशर	वारा. १३२९
नाप्यासयामि	भा. १०२८
नारक्य वी	वेदाः १५९६
नारदस्य च	भा. १०३२
नारी खल्वन	कात्या. १५२३
नारीणां स्वैर	भा. १०३२
नारी रजोभिः	,, १०३१
नारो स्वर्गम	शंख. १०२५
नार्षयेत्कृत	कात्या. ८५४
नार्याः षडाग	शंख. १४७१,
१९५०; पैठी. १५२७	
नार्वक संवत्स	नार. ६९६
नार्हन्ति ते प्र	बृह. ८९६;
स्मृत्य. ९०१	
नार्हन्ति प्रम	भा. १०३१
नावसाद्य श	अनि. ७३१
*नावारूढैः प्र	मनुः १९४६
*नाविज्ञाते गृ	कात्या. ६७३
नाविज्ञातो प्र	,, ,,
नाकियानां तु	,, १२२७
*नावैद्यानां तु	,, ,,
*नाशः पञ्चम	नार. १६४२
नाशतो धनि	कात्या. ६७२
नाश्रन्ति पितृ	विष्णुः १०२३;

नास्य आर्यः द्यू	मनुः १०५४	*निकृष्टे द्विभु	विष्णुः १६७०	निग्रहः पण्डि	भाः ८६१
*नास्य आर्यस्तु	आपः १८४४	*निकृष्यमाणे	नारः १५४८	निग्रहाद् वड	नारः ८३२
नास्यशूकरा	शंखः ९०५	*निकेतयितु	विष्णुः १६०९	निग्रहानुग्र	बृहः १६४८
भाष्टिकं च संव	कौः ७५७	*निक्षिपेत स्म	नारः ७३४	निग्रहेण च	मनुः १७०१
नाष्टिकश्चेत्	१६८४	*निक्षिपेतस्व	१७६२	निघाते सह	वेदाः १७९३
*नाष्टिकस्तत्र	कात्याः ७६७	*निक्षिपंत च प	स्मृत्यः ७५६	*निकषयैतस्	नारः ७०४
नाष्टिकस्तु प्र	१८२६	निक्षिपंत तत्र	कात्याः ७५३	निजधर्मावि	याज्ञः ८६६
*नासंदिग्धः प्र	१८२६	निक्षिपंत मस्य	नारः ७६२	निस्तारां करि	वेदाः १००५
नासंदिग्धः प्र	१८२६	निक्षिपंत वा प	कात्याः ६३२	नि ते मनो म	१७७५
*नासकुल्याः स	देवः १२०३	*निक्षिपंत वृद्धि	मनुः ७४४	नित्यं त्रयाणां	भाः १८१९
*नासद्भयः परि	नारः १९४०	निक्षिपतस्य ध	बृहः ७६४	नित्यं न सुतुं	वेदाः ९६८
नासद्भयः प्रति	१०३२	*निक्षिपान्नाहि	१५०	नित्यं नैमित्ति	बृहः १८७२
नासां कश्चिद्	भाः १०३२	*निक्षिप्य कुम्भे	नारः ७४७	नित्यं पौर्वाह्नि	भाः १०२९
नासामस्ति प्रि	१०३३	*निक्षिपं नाम	७४६	*नित्यं स्नात्वा कृ	ऋष्यः १११७
नासु स्नेहो न	७२७	निक्षिपं तिहु	व्यासः ७५५	नित्यप्रवाहि	व्यासः १९६१
*नासेद्वयः कि	बृहः ७२७	*निक्षिपं पुत्र	नारः ७९८	नित्ययुक्ता म	भाः १८६१
नासौ गच्छति	स्मृत्यः १३७४	निक्षिपं वृद्धि	कात्याः ६३२	*नित्यस्नानकृ	ऋष्यः १११७
नसौ विभागो	मनुः १५७२	निक्षेपः पुत्र	७५४	Xनित्यस्य रायः	निः १२५३
*नास्तिनस्तु प्र	कात्याः ७६७	निक्षेपः प्राति	नारः ७९८	*निदेशकाला	बृहः १९५२
नास्तिनस्तु प्र	शुनी १११९	निक्षेपश्चोप	कौः ७३७	*निधानानां पु	मनुः १९५७
नास्ति त्रिलोके	भाः १०३१	निक्षेपस्य स	अपुः १९७१	निधायोरसि	ब्रह्म १११९
नास्ति भर्तृस	शुनी १११९	निक्षेपस्याधु	बृहः ७५०	*निधिं च ब्राह्म	विष्णुः १९५०
नास्ति स्त्रीणां कि	मनुः १०४५	निक्षेपस्याप	मनुः ७४१	निधिं द्विजोत्तं	अपुः १९६२
नास्ति स्त्रीणां पृ	विष्णुः १०२३	निक्षेपाधर	७४३	निधिं ब्राह्मणो	विष्णुः १९५०
नास्ति स्वतन्त्र	भाः १०३१	निक्षेपानन्त	अनिः ७५६	निधिं लब्ध्वा त	१९४९
नास्त्यपकारि	कौः १८००	निक्षेपान्वाहि	बृहः ७६४	*निधिं लब्ध्वा ब्रा	१९५०
नास्मि संप्रति	वाराः १०७६	निक्षेपापहा	१३५	निधिर्निष्कूल	बृहः १९४१
नास्मै पृश्नि वि	वेदाः १८४०	निक्षेपेष्वेपु	विष्णुः ७३५	*निधिर्निष्फल	१९५७
नास्मै समितिः	११०१	निक्षेपो नाम	कौः ७३७	निधीनां तु पु	मनुः १९५७
नास्य क्षत्ता नि	१८४०	निक्षेपोपनि	मनुः ७४१	निधीनां हि पु	१९५०
नास्य क्षेत्रे पु	१८४०	निक्षेपो मित्र	नारः ७४६	*निधेयानि त	मनुः १७७५
नास्य जाया श	१८४०	निक्षेपो यः कृ	मनुः ७४७	*निध्यधिग्रमे	गौतः १९४८
नास्य धेनुः क	१८४०	*निक्षेपो यत्कृ	१७७५	निध्यधिग्रमो	७३५
नास्य श्वेतः कृ	१८४०	निक्षेप्योऽयाम	१७७५	निध्यन्वाधिया	नारः ११०२
*नास्या भर्तृवि	ब्रह्म १११८	*निखेयोऽयाम	१७८८	*निनेयो सुमृ	मनुः १३९२
नास्वतन्त्राः क्षि	कात्याः १८८८	निखेयोऽयाम	१७८८	निन्दितेऽहनि	१०६४
नाहं काषाय	भाः १०२८	*निग्रहकारि	१७७५	*निन्यैव लोके	१११०
नाहं कुप्ये सू	८१८	निग्रहचारि	१६९४	निन्यैव सा भ	कात्याः १११०
नाहं शक्या म	वाराः १०७६	निगृहनिक्ष	१९२९	निन्यैव सा स्मृ	अनिः १३७४
नाहमिन्द्राणि	वेदाः ९८७	निगृह्य दाप	भाः १२८५	निपतन् दिवो	विष्णुः १९९१
नाहमेवं पु	कात्याः १७९१		मनुः ८६४	निपुणानर्थ	मनुः ९३६
नाहमेवं पु	उशः १७९२			निबध्नीयात्	कात्याः ९५७
निहृती हि न	भाः १९८३			*निबध्यमानं	

*निबन्धं दाप	कात्या.	६७४	*निरस्तस्य प्रा.	कौ.	१३२	*निर्धनस्तु वा	बृह.	१७३१
*निबन्धं वा व	"	६७३	*निरस्तस्यश्वा	"	१२७	*निर्धनस्य ह्यी	विष्णु.	६७८
निबन्धमाव	"	"	*निरादिष्टध	मनु.	६६५	*निर्धनैरन	कात्या.	७१४
*निबन्धमाह	"	"	*निराधाने द्वि	व्यास.	६३४	*निर्धार्थाः स्युः प्र	नार.	९१९
*निबन्धमाह्नि	"	६७४	*निराधारं द्वि	"	"	*निर्भयं तु भ	मनु.	१६९२,
निमङ्क्ष्येऽहं स	वेदाः	७९१	*निरायव्यय	याज्ञ.	१७४१	"	"	१९२९
निमन्त्रयितु	विष्णुः	१६०९	*निराया व्यय	"	"	*निर्भयं वा भ	"	१६९२
निमन्त्रयित्वा	"	"	*निराहावान्कृ	वेदाः	९२३	*निर्भयं हि भ	"	"
भिमन्त्रितस्त	"	"	*निरिन्द्रिया अ	मनु.	१०४९	*निर्भागयेन्न	कात्या.	११७३
निमन्त्रितो दि	मत्स्य.	७८९	*निरिन्द्रियाया	बौधा.	१३८८	निर्भाजयेन्न	"	"
"	"	१६५५	*निरिन्द्रिया ह्यी	वेदाः	९९५	निर्ममयेन प	आप.	१०१९
* " " " " " "	"	१३७६	*निरिन्द्रिया ह्य	भा.	१०३३;	निर्मम्यादानां	विष्णुः	१४२८
निमैतानि स	लिङ्ग.	१३७६	"	मनु.	१०४९	निर्ममलाः स्वर्ग	वसि.	१६६८;
निमग्नग्राह	नार.	९४५	"	बौधा.	१३८८	मनुः	१७०४; नार.	१७५१
निम्ववती भ	"	८२६	* " " "	नार.	११५२	*निर्मयेत्कृत	कात्या.	८५४
निम्रोन्नता च	व्यासः	९६१	*निरिष्टे वाप्य	भा.	१२८६	*निर्वपेत्तस्	नार.	७०४
निम्रोपलक्षि	"	"	*निरुक्तजश्च	कात्या.	६७४	*निर्वपेत्तु स	"	"
नियच्छेयुर्धुं	वृम.	८५४	*निरुद्धमाह	"	६७२	निर्वासं कार	कात्या.	८३७
नियतं क्षेत्रे	शंखः	१२८२	*निरुद्धो दण्डि	कौ.	६३८	निर्वास्या व्यभि	याज्ञ.	१४००;
नियन्ता चात्म	हारी.	१२६४	*निरुपकारः	वेदाः	१८९६	"	बृह.	१४०४
नियन्तुं न हि	भा.	१९८३	*निरुप हवि	कात्या.	१११०	निर्विकारौ क	स्कन्द.	१९६६
नियमातिक	बौधा.	१०२०;	*निरोद्धव्या च	मनु.	१७०१	*निर्विष्टं वैश्य	गौत.	११२३
" आप.	१६०६, १६६४		*निरोद्धवेन	नार.	८५२	निर्वेषाभ्युपा	आप.	१८४४
नियमारम्भ	आप.	१०१८	*निर्गच्छस्तृण	व्यासः	८५४	*निर्वै क्षत्रं न	वेदाः	१४६४,
नियुक्तश्चाप्य	विष्णुः	१६१२	*निर्गच्छतस्त	नार.	८५२	"	"	१६००
नियुक्तां सर्वा	उश.	१११३	*निर्गच्छेत्तृण	"	१७५६	निर्वर्तयेरं	अपु.	१९८८
नियुक्ता गुरु	नार.	११०१	*निर्गते तु प	"	"	*निर्वर्तितानि	आदि.	१३८४
नियुक्ता पति	भा.	१०२७	*निर्गते तु प	"	"	*निर्वर्तेश्च	मनुः	१३९२
*नियुक्तार्थां क्षे	विष्णुः	१२७९	*निर्गते तु य	"	"	निवारयेद्	मासो.	१९७०
नियुक्तार्थां स	"	"	*निर्गते पुन	"	"	निवार्याः स्युः प्र	नार.	९१९
नियुक्तार्थाम	मनुः	१३९६	*निर्घृणाः क्रूर	अपु.	१६५४	*निवार्यास्तु प्र	"	"
*नियुक्ता सर्वा	उश.	१११३	*निर्जने तु व	भा.	१२८८	निवृत्तं चरि	आप.	१९७४
नियुक्तो गुरु	नार.	११०१	*निर्जने विपि	"	१२८७	निवृत्तकर्ण	बृह.	१६५३
नियुक्तो यस्तु	कात्या.	८०६	*निर्जिताश्च म	"	१९८६	निवृत्तशुद्धि	कौ.	६३८
नियुक्तौ यौ वि	मनुः	१०६६	*निर्जित्य पर	मनुः	१६२७	*निवृत्तस्तु य	कात्या.	१६५१
*नियोगमुक्त्वा	बृह.	११०९	*निर्दया निर्न	वेदाः	१००३	*निवृत्तानां त	"	"
नियोगात्पाव	कात्या.	१११०	*निर्दहनीः या	"	१००६,	निवृत्तास्तु य	"	"
नियोजयत्य	मनुः	१०६८	*निर्दिश्यैवैनं	"	१८४०	*निवृत्तो चापि	गौत.	११४५;
निरन्वयं भ	"	१६२२,	"	कौ.	१०३५	"	नार.	११५२
"	"	१६९१	*निर्दिष्टकाला	"	१६७३	निवृत्ते रज	गौत.	११४५
*निरन्वयः श	"	१७१९	*निर्दिष्टदेश	नार.	८८७	*निवृत्ते रम	नार.	११५२
*निरन्वये भ	"	१६९१	*निर्दोषं दर्श	कात्या.	७०९	निवृत्ते वाऽपि	"	"
निरन्वये श	"	१७१९	*निर्दोषं नोऽधृ	विष्णुः	१०२३	*निवेद्य च त	भा.	१०२९
*निरन्वये स	नार.	७०४	*निर्दोषां परि	"	"	*निवेद्य दद्या	याज्ञ.	१९३३
*निरन्वये स्ते	कौ.	१६१३	*निर्दोषायां प	"	"	*निवेद्य मान	भा.	१०३३
*निरन्वयोऽन	मनुः	७५८	*निर्दोषो ज्ञान	अपु.	१९७२	*निवेशकालं	कौ.	१४३७
*निरन्वयो ना	"	"	*निर्धनं ऋषि	बृह.	७२६			

निवेशकाल्प	बृह.	१५२	नीत्वा भोगं न	मत्स्य.	८५५	नैता वाच्या न	भा.	१०३०
निवेशकाले	"	१४९	नीरजस्काम	नार.	११०१	नैनः किञ्चिद	मनुः	१०४२
निवेशसम	कात्या.	१५९	*नीलकौशेय	"	१९३८	नैर्ऋतं चरुं	वेदाः	९९१
नि वो नु मन्यु	वेदाः	१८९६	नीललोहितं	वेदाः	९८३	नैवं इत्यप	कौ.	१६८४
निष्ठाप्रति	कौ.	१९२४	नीवीस्तनप्रा	याज्ञ.	१८७१	नैव कस्याप	ब्रह्म.	८४०
निष्ठाभ्य च ब	भा.	८४०	*नृत्तादिकं च	बृह.	८३४	नैव तु पुन	वेदाः	१००६
नि शीर्षतो नि	वेदाः	९९७	नृत्यगीतैश्च	शौन.	१३६४	नैव भागं व	वृहा.	१४०४
निषसाद धृ	"	१८९६	नृत्यादिकं च	बृह.	८३४	*नैव राजनि	कात्या.	६७२
*निषाद एकः	देव.	१२५२	नृपराष्ट्रभ	देवी.	१९४३	*नैव राजा नि	"	"
निषाद एक	बृह.	१२५१;	नृपाज्ञयाऽऽप	प्रजा.	८९९	नैव रिक्थी न	"	"
	देव.	१२५२	नृपाश्रयं प्र	बृह.	१९४०	नैवान्तरिक्षा	नार.	१७५४
*निषिद्धयोस्त	याज्ञ.	१८७२	नृपाश्रयास्त	"	१९१४	नैवार्हः पैतृ	मनुः	१३९६
निषिद्धो भाष	मनुः	१८५४	नृपो दमं दा	कात्या.	६५६	नैष चारण	"	१८५४
निष्कारणं न	मत्स्य.	७८९,	*नृपो दमं प्रा	"	"	नो चेन्मूलमि	भार.	९००
		१६५५	*नृपो धनं दा	"	"	नोच्चैर्न वित	हारी.	१०१५
निष्कालको वा	वसि.	१६६८	नृपो राज्यार्थ	शौन.	१३६४	नोच्चैर्वदेद्य	शुनी.	१११९
निष्क्रीणमूत्र	कौ.	१६१५	*नृपो राष्ट्रार्थ	"	"	नोत्थापयामि	भा.	१०२८
निष्कृतानाम	बृह.	१९४१	नृशंसकारि	भा.	१२८४	नोत्पादकः प्र	मनुः	१०७३
निष्क्रीदश	अनि.	१९६८	*नृहता हस्त	व्यासः	१७६५	नोदकेन न	यमः	१११३
निष्कयानुरू	कौ.	१८४९	नेच्छन्त्या यानि	संव.	१८९०	नोद्वाहिकेषु	मनुः	१०६७
निष्ठितेषु पा	वेदाः	१००९	नेति कौटल्यः	कौ.	८४४,	*नोन्मत्तया न	"	८८१
निष्ठीवने कृ	स्कन्द.	१९६७	नेतुमर्हसि	१८००,	१९०४	नोन्मत्ताया न	"	"
निष्ठीव्योद्ध	विष्णुः	१७९६	नेत्यब्रवीत्	वारा.	१०७६	*नोपसन्नाजि	नार.	१९३६
निष्ठुराश्रील	नार.	१७८५	*नेत्रकन्धर	वेदाः	१०१०	नोपक्षेत क्ष	मनुः	१६२२
निष्पतितप्रे	कौ.	८१७	नेत्रकन्धरा	विष्णुः	१७९६	नौकामश्वं च	नार.	७६४
*निष्पद्यमानं	कात्या.	९५७	*नेत्रकन्धबा	"	"	*नौकामश्वंश्च	"	"
निष्पद्यमानं	कौ.	१९२४	नेत्र ऋणानृ	"	"	नौचक्रीवन्त	गाँत.	१६६३
निष्पद्यमानं	कात्या.	९५७	नेमं ऋणानृ	वेदाः	६०५	*नौद्वाहिकेषु	मनुः	१०६७
निसर्गजं हि	मनुः	८२१,	नेमं हिंस्युर्वे	भा.	१२८७	*न्यक्कारगूह	कात्या.	१७९१
		१९२८	नेम्न ऋणानृ	वेदाः	६०१	न्यक्रतून् प्र	वेदाः	१९७१
निसर्गपण्डो	नार.	१०९४	*नैकं पुत्रं द	वसि.	१२७४	*न्यग्भावकर	कात्या.	१७९१
*निसर्गत्वं हि	मनुः	८२१	नैकः कुर्यात्क	व्यासः	१५८६	*न्यग्जतायुक्ता	विष्णुः	१७७०
निसृष्टायां हु	बौधा.	१०१९	नैकः समुन्न	नार.	९४५	न्यग्जतायुक्ते	"	"
निस्तच्छयुदा	कौ.	१६१५	नैकपुत्रेण	शौन.	१३७०	न्यग्जावगूर	कात्या.	१७९१
निस्तारयित्वा	"	१८५०	नैकशफट्टि	गाँत.	११८३	*न्यग्जावपूर	"	"
*निस्तार्यं वास	कात्या.	१११०	नैकस्या बह	भा.	१०२७	न्यसेयुर्वेन्दु	"	१२०१
निस्तार्यं वाऽपि	"	"	नैगमाद्या भू	व्यासः	१७६४	न्यस्तिका रुरो	वेदाः	९९७
निहत्य भ्रूण	देव.	१६५१;	नैगमा वैद्य	बृह.	१७५८	न्यायशास्त्रावि	कात्या.	१९४२
	गाल.	१६५४	नैतदाश्चर्य	वारा.	१०७७	*न्यायस्थाने ग	व्यासः	१७६४
निहन्यादन्य	भा.	१०३३	नैतयोरन्त	नार.	१९३९	न्यायस्थाने ये	"	"
निहितानि त	बृह.	९५०	नैतां ते देवा	वेदाः	१४६४,	*न्यायस्थानेष्व	"	१९४२
निहितानि यत्र	व्यासः	९६१		१६००		"	१७६४	
नीचः पञ्चगु	अनि.	१९६७	नैताः प्रमुञ्च	भा.	१०३१	*न्यायस्थाने ह्य	"	"
नीचत्वं पर	कौ.	१०३४	नैता जानन्ति	"	"	न्यायापेतं य	नार.	१९३५
नीचा वर्तन्त	वेदाः	१८९५	नैता रूपं प	मनुः	१०४८	न्यायिन पाल	वृहा.	१९४३
नीता हि दक्षि	कौ.	७७२	*नैता रूपं प्र	"	"	न्यायोपगता	कौ.	१४३०

*व्यय्यः प्रतीक्षि	वसि. १०२२	पञ्च मास ग	गौत. ९०४	पणानां दश	अनि. १९६७
ग्यासं कृत्वा त	बृह. ७३४	*पञ्च मासान् ग	,, ,	पणानां द्वे श	मासो. १९७०
*न्यासं कृत्वा प	,, ,	पञ्च माषास्तु	वसि. ६०९	पषानेकश	याज्ञ. १९५९
*न्यासं कृत्वोत्त	,, ,	पञ्चमीं मातृ	,, १०२१	*पणान् दण्ड्यः	,, १८२१
*न्यासः स परि	,, ६५१	पञ्चमी सप्त	बृम. १३५८	पणान् दाप्यः	,, ,
न्यासदोषादि	कात्या. ७५५	पञ्चमे अर्धा	विष्णुः ८९१	पणान् द्वादश+	मनुः ८८१
न्यासद्रव्यं न	बृह. ७५१	पञ्चमे भागः	,, ,	पणान्माषक	कौ. १६७५
न्यासद्रव्येण	,, ७५२	पञ्चरात्रिकं	कौ. १६७४	पणिकं वा प्र	,, ,
न्यासवपरि	,, ६५१	पञ्चरात्रे प	मनुः १७०७,	पण्यं गृहीत्वा	कात्या. ६३२
*न्यासस्थाने ये	व्यासः १७६४		१९२७	*पण्यं च द्विगु	बृह. १७५८
न्यासादिकं प	कात्या. ७५४	*पञ्चरात्रे स	मनुः १७०७	पण्यं तद्विगु	,, ,
न्युसाश्च बभ्र	वेदाः १८९४	पञ्च रूपाणि	नार. १९३६	*पण्यं तु द्विगु	,, ,
*न्यूनं वाऽप्यधि	याज्ञ. १९३२	पञ्चवर्षाव	,, ९४८	*पण्यं भवेद्वि	व्यासः ८८९
*न्यूनं वाऽभ्यधि	,, ,	पञ्चवर्षोप	कौ. ९३०	पण्यं भवेत्त्रि	,, ,
न्यूनं वैकाद	नार. १७५०	*पञ्चवर्षोऽव	नार. ९४८	*पण्यं मूल्यं भृ	नार. ६२७
*न्यूनमभ्यधि	याज्ञ. १९३२	पञ्चविंशति	बौका. ७८९;	,, ,	भार. ८०७
न्यूनाद्धि प्रजा	वेदाः ९९४		कौ. १६१७	पण्यं वणिग्भि	गौत. १६६३
न्यूनाधिकवि	याज्ञ. ११६९	पञ्चसप्तति	अनि. १९६७	पण्यदोषो दो	कौ. ८७८
पक्षपक्षं प्र	व्यासः १७६५	पञ्चस्वापत्सु	नार. ११००;	*पण्यभावेन	व्यासः ८८९
*पक्षानां चैव	मनुः १७१८	बृह. ११०७;	परा. १११७	पण्यभूमिभ्यो	कौ. १६८८
*पक्षानां तु कृ	नार. १७५०	पञ्चस्त्रेषु प्र	हारी. ६६१	*पण्यमाला भृ	नार. ६२७
पक्षानानां कृ	,, ,	पञ्चहोतारं	वेदाः १००६	*पण्यमूलं भृ	,, ,
पक्षानानां च	विष्णुः १६७०;	पञ्चाशत्यंश	कात्या. ८९८	*पण्यमूल्यं धृ	,, ,
	मनुः १७१८	पञ्चानृतान्या	भा. १०३१	पण्यमूल्यं भृ	,, ,
*पक्षद्वयाप	नार. १५५५	*पञ्चाशतं भ	मनुः १८११		७९९
पक्षद्वयाव	,, ,	पञ्चाशतस्तु	अनि. १९६७	पण्यमेव नि	व्यासः ८८९
*पक्षद्वये चा	,, ,	पञ्चाशतस्त्व	मनुः १७१७	पण्यसमवा	कौ. ७३७
पक्षिघाती म	विष्णुः १६०९,	पञ्चाशत्तु भ	,, १८१०	पण्यस्य पादौ	स्मृत्य. ९२१
	१७९७	पञ्चाशत्पणि	याज्ञ. १६३४	पण्यस्योपरि	याज्ञ. १७३२
	,, ,	*पञ्चाशदुत्त	मनुः १८११	पण्यभ्यक्षः स	कौ. १६७९
*पक्षिमत्स्यघा	भा. १०३२	पञ्चाशद्व्राह्म	,, १७७४;	*पण्यानां सार्व	नार. ६२५
पङ्गुध्वथ च	अनि. १११८		नार. १७८८	*पण्यान् तद्वि	बृह. १७५८
पङ्गुस्तथा च	याज्ञ. ७२२	पञ्चाशद्भिर्भ	अनि. ९६२	*पण्ये तद्विगु	,, ,
पञ्चकं च श	,, ,	पञ्चोदनं च	वेदाः ९९९	पण्येषु प्रक्षि	याज्ञ. १७२९
*पञ्चकं तु श	,, ,	*पणं तु दाप	याज्ञ. १७८०	*पण्येषु हीनं	,, ,
पञ्चगुञ्जल	गुप्तः १९६८	पणं यानं त	मनुः १९२७,	पण्योपघाते	कौ. १६७९
पञ्चप्रामी ब	याज्ञ. १७४३		१९४५	पतत्यर्थं श	हारी. १०१६;
पञ्चधा तु भ	भा. १२४४	*पणं याने त	,, ,		वसि. १०२२
पञ्चधा विप्र	बौधा. १९१९	पणं वितथ	भा. ८४०	पतनीयकृ	याज्ञ. १७८२
पञ्चबन्धो द	याज्ञ. ७६२	पणक्रीडाव	नार. १९१०	पतनीये क	विष्णुः १३८९
पञ्चमः क्रीत	यमः १३५.१	*पणपूर्वं व	,, ,	*पतनीये कृ	,, ,
*पञ्चमः पुत्रि	,, ,	पणशतं च	विष्णुः ८४३		याज्ञ. १७८२
पञ्चमस्तु स्मृ	भा. १२४४	*पणशतं रा	,, ,	पतनीयैरु	नार. १७८५
पञ्चमांश च	शुनी. १७६७	पणस्य दश	मनुः ८८१	पतिं च तद्	शुनी. १११९
पञ्चमांशह	स्मृत्य. १३७३	पणाः शूद्रे भ	,, १६२८	पतिं न पत्नी	वेदाः ९६३
*पञ्चमांशो द	याज्ञ. ७६२	*पणा दाप्यः प	याज्ञ. १८२१	मनुः १०५३,	
*पञ्च माषांस्तु	वसि. ६०९				

पति या नाभि	मनुः १०६४	*पतिर्भार्या प्र	मनुः १०४७	पत्युः पूर्वं स	भा. १०२९३
	१०६४	*पतिर्देद्याद्	नार. ६९९	पत्युरनुव्र	शुनी. १११९
पतिं वा अनु	वेदाः १००८	पतिर्भार्या सं	मनुः १०४७	*पत्युरप्यभि	वेदाः १०००
पतिं शुश्रूष	विष्णुः १०२३;	पतिर्यद्रध्वो	वेदाः ९८४	*पत्युरर्थह	कात्या. १११०
	मनुः १०६०	पतिर्हि दैव	भा. १०२९	*पत्युर्धनह	बृह. १५१५
पतिं हित्वाऽप	” १०६४	पतिलोकं न	याज्ञ. १०८५	पत्युर्भावं वि	कात्या. १५२१
*पतिं हित्वाऽव	” ”	पतिलोकम्	मनुः १०६०	*पत्ये दयाच्च	भा. १०२९
पतिः शुश्रूष्य	” ”	पतिविप्रका	कौ. १०३८	पत्यौ जीवति	बृम. १५२७
पतिः सुतः पि	स्मृत्य. १११८	पतिव्रता तु	हारी. १०१६	विष्णुः १०२३, १२०६;	दैव. ८३९;
पतिकुलानि	कौ. १०३८	पतिव्रतात्वं	भा. १०२९	मनुः १२०८, १४३८	
पतिकुलाभि	” ”	पतिव्रतानां	वसि. १०२२;		
पतिगुरुप्र	” ”	भा. १०२६; वारा. १०७७			
*पतिघ्नी च वि	वसि. १०२१	*पतिव्रताम	याज्ञ. १०८६	*पत्यौ प्रव्रजि	नार. ११००
” ”	व्यासः ११११	पतिव्रतामे	भा. १०२७,	*पत्रार्थं शोध	” ७४८
पतिघ्नी तु वि	वसि. १०२१	पतिव्रतासु	१२८५	पत्रे मन्त्रस्त्व	स्कन्द. १९६६
पतितं पति	” १७७०;	पतिव्रतासु	मनुः १९५१;	पत्रोर्णाकम्ब	कौ. १६७३
मनुः १७७८; नार. १७८६		पतिशुश्रूष	अपु. १९६२	पथिकः क्षीण	यमः १७६६
*पतितः कुत्सि	याज्ञ. १३९८	वारा. १०७७; कात्या. १११०;	भा. १०२६;	पथि क्षेत्रेऽना	गौत. ९०३
पतितः पति	कौ. १३९१;	पैठी. १११५	देव. १११२	पथि क्षेत्रे प	मनुः ९१०
	देव. १४०४	*पतिशुश्रूषा	कौ. १८४९	पथि क्षेत्रे वृ	नार. ९१७
पतितह्नीबा	विष्णुः १३८९	पतिश्चेत् क्ष	” ”	*पथि ग्रामप	याज्ञ. ९१४
*पतिततज्ज	बौधा. १३८७	पतिस्तु ग्राह्यः	” ६८०	*पथि ग्रामप्रा	विष्णुः ००५
पतिततज्जा	” ”	पतिहीना तु	वारा. १०७६	” ”	” ”
*पतितस्तत्सु	याज्ञ. १३९८	पतीनन्तर	भा. १३०२	पथि ग्रामे वि	विष्णुः ९०५
*पतितस्तत्सू	” ”	पतीनुपच	” १०३०	* ” ”	याज्ञ. ९१४
*पतितस्तद	देव. १४०४	पत्नयोऽभ्यञ्ज	वेदाः १००६	पथिप्रमाणं	कौ. ९३१
पतितस्य तु	भा. १२८६	पत्नीं वाचय	” ”	पथि विक्रीय	श्रुम. ८५५
पतितस्य ध	यमः १९४३	पत्नी त्वमसि	” ”	पथि व्यन्तरे	कौ. १०३८
पतितस्योद	मनुः १३९२	पत्नी दुहित	” १००१	*पथि शय्याया	आप. १७९५
पतिताः स्त्रिय	गार्ग्यः १११७	लहा. १५२७	याज्ञ. १४७९;	पथ्युद्यानोद	विष्णुः ९२५,
पतितामपि	बौधा. १३८८	कात्या. १५२१	” ”	” ”	१६१०
पतितार्धश	हारी. १०१६;	*पत्नी पत्युर्ध	” ”	*पदस्यान्वेष	नार. १७५३
	वसि. १०२२	पत्नी भर्तुर्ध	” ”	पदाङ्गसहि	बृह. ६२८
पतिता भव	मनुः १०६४	पत्नीं च पूर्व	वेदाः ९६५	पदेनान्वेष	नार. १७५३
पतिदयं वि	कौ. १४३०	पत्नी वा ज्येष्ठा	पैठी. १५२७	*पदे प्रगूढे	” १७५४
पतिधर्मं म	भा. १०२८	पत्नी वै धारया	वेदाः १०११	पदे प्रगूढे	” ”
पतिपक्षः प्र	कात्या. १५६१	पत्नी हि पारि	” १४०५	पयो गोषु प्र	वेदाः १००३
पतिप्रियहि	याज्ञ. १०८५	पत्नी हि सर्व	” ९९४	पयोधारस्तु	नार. १९७८
पतिप्रिया हि	हारी. १०१६	पत्येव दया	बृम. १५२७	परं निरस्य	कात्या. १२२५
* ” ”	याज्ञ. १०८५	पत्योऽभ्यञ्जन्ति	वेदाः १००९	परं पापक	कौ. १६८७
पतिमत्या दि	भा. १०२९	पत्यनुज्ञात	व्याघ्रः ८०७	परऋणा सा	वेदाः ५९९
पतिमुद्गुह्य	कात्या. १११०	पत्या चाप्यवि	कात्या. १११०	परकुड्यम	कौ. १८००
पतिरन्यः स्मृ	नार. १०९५	पत्या नियुक्ता	भा. १२८५	परकुड्यमु	” ९२७
पतिर्जायां प्र	वेदाः १००५	*पत्यावप्यभि	कात्या. १११०	परक्षेत्रस्य	नार. ९४७
*पतिर्जायां सं	मनुः १०४७	*पत्यावप्यवि	” ”	परक्षेत्रे स	प्रजा. ९६२
				परगोत्रेष्व	नार. १८२४

परगृह्णाति	कौ.	१०३८
परगृह्णाभि	,,	१६२०
परगृहेष्व	विष्णुः	१०२३
परचक्राट	कौ.	७३५, १८५०
परजनस्य	,,	८१७
परजातः सं	,,	१२८८
परतो व्यव	नार.	६९५
*परदारस	यमः	१८९०
परदारान्	ब्रह्म.	१६५४
*परदाराप	मनुः	१८५६
परदाराभि	विष्णुः	१६०८, १६१२; गौत. १८४१;
	मनुः	१८५५
परदारे स	यमः	१८९०
*परदाराप	मनुः	१८५५
परदेशप	विष्णुः	१६७१
परदेशाध्	कात्या.	१७६२
परदेशावा	विष्णुः	१९२२
परदेशीया	कौ.	१६७८
*परदेशे तु	याज्ञ.	१७३१
परद्रव्यगृ	,,	१७४१
परद्रव्यादि	बृह.	१६५३, १८९१
परद्रव्येऽभि	बृह.	७६५
परद्विसाह	कौ.	१४३०
परधेनुभृ	बृह.	९१९
परनिहितं	विष्णुः	१९५०
*परपत्न्या तु	मनुः	१८५३
परपरिग्र	कौ.	१२८८;
	आप.	१६६५
परपुंसः प्र	संव.	१८९०
परपूर्वाभि	कात्या.	७१३
परपूर्वाः लि	नार.	७०२, ११०३
परपूर्वाभि	कात्या.	१११०
*परभक्तप्र	,,	१२२४
परभक्तोप	,,	,,
परभार्याव	कौ.	१०३८
*परभुक्तप्र	कात्या.	१२२४
*परभूमि प	याज्ञ.	९४२
परभूमि ह	,,	,,
परभूमौ गृ	नार.	८५१
*परभूमौ ह	याज्ञ.	९४२
परमं यत्न	मनुः	१०४९, १६९९

परमं ह्येत	बौधा.	१४६९
परमुद्दिद्या	कौ.	१८४९
परराष्ट्राद्	कात्या.	७८८;
	शुनी.	७९०
परवल्गवि	कौ.	१६७४
*परवल्गस्य	कात्या.	१८८७
परवेश्मनो	कौ.	१६२०
परवेश्मरु	शुनी.	१११९;
	अपु.	१९७९
*परशयना	हारी.	१०१४
परशुल्काव	कौ.	१८४८
परस्त्रियं न	अपु.	१८९१
परस्त्रियं यो	मनुः	१८५१
*परस्त्रियाऽभि	,,	,,
*परस्त्रिया यो	,,	,,
परस्त्रिया स	नार.	१८८०
परस्त्रीषु द्वि	कौ.	१७७२, १७९८
परस्परं तु	याज्ञ.	१८१५
परस्परं द्वे	कौ.	१०३६
*परस्परं प	विष्णुः	१७७०
परस्परं भ	भा.	८६०
परस्परं ह	बृह.	१८३०
परस्परम	,,	१५६८
*परस्परस्य	याज्ञ.	१८१६
परस्परस्या	मनुः	१८५२;
	नार.	१८८१
*परस्परानु	व्यासः	७८९
परस्परोप	नार.	८७१
परस्मात्तस्य	गौत.	१२६३
परस्य पत	विष्णुः	१७७०
परस्य पत्न्या	मनुः	१८५३
*परस्यार्थे ये	कात्या.	६७५
परहस्ताद् गृ	बृह.	७०६
*परा च पथि	कात्या.	८५४
पराजितस्य	कौ.	१९०४
पराजितो न	भा.	८१८
*पराजिरे गृ	नार.	८५१
परा तत् सि	वेदाः	१४६४, १६००
परा देहि शा	,,	९८३
परामप्याप	मनुः	१९३०
परामेव प	वेदाः	९९०
परायतो नि	,,	९९७
परायत्तज्ञ	ब्रह्म.	१३७४
परार्थं दित्ति	व्यासः	८८९

परार्थ्यानां प	कौ.	१६७४
*परावरुद्धा	व्यासः	१८९०
परा शुभ्रा अ	वेदाः	८४१
पराश्रयम	कात्या.	६७३
परा स्थालीर	वेदाः	१२५८
परिक्रम्य श	स्कन्द.	१९६६
परिक्रीतः क्री	कौ.	१२८८
परिक्लेशय	,,	१६९०
परिक्लेशेन	,,	१६१८;
	उदा.	१६५२
परिक्षीणे प	नार.	१५५५
परिगृहीतां	कौ.	१६९०
*परिचर्येः स्त्रि	मनुः	१०६०
परिचर्यां चो	गौत.	८१५
परिचर्यात्म	भा.	८१८
परिचारक	कात्या.	८३८
*परिग्रहीता	कालौ.	१३५६
परितोष्यं य	कौ.	८०८
परि त्वा परि	वेदाः	९९६
परि त्वासते	,,	९२४
परिपूतेषु	मनुः	१७१९
परिपूर्णं गृ	बृह.	६२८
परिपूर्णं य	मनुः	१९३०
*परिपूर्णे कृ	बृह.	६५२
परिपोष्या भृ	शुनी.	८५६
*परिभाषं च	आप.	११६५
,,	,,	१४१५
परिभाषण	कौ.	१६१९;
	मनुः	९३९, १६३१, १९२९
परिभाष्य य	बृह.	६५३
*परिभुक्तं च	नार.	८९५
परिभुक्तं तु	,,	८९४
परिभूतम	याज्ञ.	१०८६, १४००
परिमाणीश्रो	कौ.	१६७७
परिवर्तने	,,	७३५, १६७४
परिवसतां	,,	९०६
परिवित्तो वी	वेदाः	१५९२
परिवृक्तेव	,,	९९०
परिवृक्ते ह	,,	१००९
परिवृत्तिवि	विष्णुः	८९०
परिवृत्तिस्स	व्यासः	८९९
परिवृत्तौ कृ	कात्या.	८९८
परि वो रुद्र	वेदाः	९०२, ९०३

*परित्रय्यां गृ	नार. ८३१;	पशवो रश्मि	कौ. ९०६	पश्चात्प्रतिशु	मनुः ६६५
परिषद्नामि	दक्षः ८३९	*पशुं गच्छन्	याज्ञ. १८७७	पश्चात्प्राप्तं वि	कात्या. १५७४
परिषद्यं ह्य	शंखः १४७३;	*पशुकीलाव	नार. १९१०	पश्चात्तिन्धुर्वि	बौधा. १९२०;
Xपरिषयामि	पैठी. १५२७	पशुगमने	विष्णुः १८४७	पश्चादात्मवि	वसि. १९२१
*परि ष्वजन्ता	वेदाः १२५३	*पशुग्रामवि	,, ९०५	पश्चादाहृतः	कात्या. ७६७
परि ष्वजन्ते	नि. ,,	*पशुपीडने	गौत. ९०३	पश्चादहृतः	विष्णुः ७७०
Xपरिहर्तव्यं	वेदाः ९८१	पशुपांडिते	,, ,,	पश्चादहृत्यत	मनुः १५७१
परिहारेण	,, ,,	पशुप्रचारा	कौ. ९०६	पश्चादेयं त	कात्या. ७१०
परिहासकृ	नि. १२५३	पशुभिर्वा ए	वेदाः ७९२	पश्चाद्यः सोऽय्य	नार. १८२६
परीक्षकाः सा	भा. १९८३	पशुयोगान्न	नार. १८८४	*पश्चाद्यस्योद्य	,, १८२७
*परीक्षाभिम	नार. १९१२	*पशुयोग्याम	,, ,,	पश्चाद्वरेण	कात्या. ११०९,
*परीक्षार्थम	बृह. ७८५	पशुहे नाम	वेदाः ९८८	पश्चात्त्रिविष्ट	कौ. ९३०
परीक्षार्थोऽपि	नार. ८९४	पशुवस्त्राञ्च	बृह. १६४६	पश्चिमे दिन	स्कन्द. १९६६
परीक्षितं च	आप. १६०५	पशुव्याधिम	कौ. १९२४	*पाखण्डनैग	नार. १९३३
परीक्षेत स्व	,, ,,	पशुषु विन	विष्णुः ९०५	*पाखण्डनैग	,, ८६९,
*परीक्ष्यः पुरु	बृह. ८९५	*पशुषु स्वामि	मनुः ९०९	पाञ्चालस्य द्वु	८७०, १९३३
परीक्ष्य त्यज	,, ,,	,, ,,	,, ९०७	पाणिग्रहण	भा. ८१८
परीक्ष्य पुरु	नार. १०९४	*पशुस्वामिनि	,, ९०९	पाणिग्रहणा	नार. १०९३;
परीक्षाभिम	भा. १०३१	पशुस्वामिने	विष्णुः १६०९,	पाणिग्रहणि	यमः १११३
परेण तु द	नार. १०९४	पशुस्वामिषु	१७९७	पाणिग्रहणा	आप. १४०५
परेण निहि	,, ८९४	पशुहर्तुश्चा	मनुः ९०९	पाणिग्रहणि	मनुः ८८२,
परोपनिहि	मनुः ८८०;	पशुहर्तुस्त्व	व्यासः १७६५	पाणिग्रहे मृ	८८३
परुषु प्र ध	अपु. १९७५	पशुद्विरण्य	,, ,,	पाणिग्रहेऽस्य	वसि. १०२१
पर्वते नग	नार. १९६१	पशूनां गोपी	गौत. १६६१	पाणिपादद	भा. १०३३;
पर्वसु च न	अनि. ६६१;	*पशूनां च पुं	वेदाः ९०३	पाणिप्रदान	मनुः १०६०
पर्वसु च ना	षट्त्रि. ७५६	*पशूनां चैव	विष्णुः १६१०	पाणिमुद्यम्य	कौ. १७९९
पर्वसु च प	व्यासः १८९७	*पशूनां दिने	मनुः १७१३	*पाणौ यच्च नि	वारा. १०७७
पर्वसु च मू	भा. १२८७	*पशूनां पुंस्त्व	विष्णुः ९०४	पाणौ यश्च नि	मनुः १८०१
पर्वसु च वि	वेदाः १००२	*पशूनां पुंस्त्वा	,, १७९७	*पाणौ यश्चापि	नार. १८८१
पलद्वयं त	कात्या. ७५५	पशूनां पुंस्त्वो	,, १६१०,	पशुदवाच	,, ,,
पलहीनाति	कौ. १८००	पशूनां रक्ष	,, १७९७	पातके निष्कृ	भा. १२८३
पलहीने ही	वेदाः ६००	पशूनां रूप	मनुः ८१९,	पातकेऽपि तु	देव. १६५१
पलायिते तु	बृह. ७८६	पशूनां सस्य	१९२७	पातकेऽपि भ	भा. १०३१
*पलालं गोमि	कौ. १९२४	पशूनां हर	वेदाः १००६	पातनभञ्ज	,, १३९१
पलाशस्य प	,, १९२५	पशूनामधि	भाष्य. ९२१	*पातनीयेरु	कौ. १८००
पलाशकम	,, ,,	पशूनामप्य	मनुः १७१३	पातयित्वाऽप	नार. १७८५
पवने पाव	,, ,,	पशून् गच्छ	भा. ८६०	पादं पशुश्च	कौ. १७९८
	विष्णुः ६११	*पशूपजलो	मनुः ८८१	पादकेशांशु	मनुः १९२७,
	कौ. १६७७	पश्चाच्च न त	जाज्ञ. १८७६	पादजः परि	१९४५
	,, १६७५	*पश्चाच्चैवानु	गौत. ६०७		विष्णुः १७९६;
	कात्या. ८९८	पश्चाच्चैवाप	मनुः ७९५		याज्ञ. १८१६
	नार. ९१८		याज्ञ. १८२०		
	संभ्र. ७१६		,, ,, ,		
	विष्णुः ६११		१९३३		
	वसि. १९२१				

पादताडने	हारी. १७९४	पारुष्यं द्विवि	बृह. १८४४	पाषण्डपाति	बृह. १४०४
पाददर्शी च	व्याघ्रः ६७७	पारुष्यं मञ्च	" १७८९	*पाषण्डिनैग	नार. ८६९,
पादमात्रा मृ	शुनी. १७६७	*पारुष्यदोष	नार. १८२६		८७०, १९३३
पादयोरेव	मासो. १९७०	पारुष्यदोषा	" , , ;	पाषाणस्यापि	स्कन्द. १९६६
पादयोर्दाडि	मनुः १८०३;		सुम. १८३५	पाषाणेन म	विष्णुः १७९६
	नार. १८२९.	*पारुष्यमुत्त	बृह. १६४५	पाषाणस्मान् स	भा. ८६०
*पादयोर्नासि	मनुः १८०३;	" "	" १७८९	पिण्डं तेभ्यः त्रै	प्रव. १३८४
	नार. १८२९.	पारुष्यमुभ	नार. १६४१;	पिण्डं हुताश	स्कन्द. १९६६
पादवन्दनि	कात्या. १४५३	पारुष्ये सति	बृह. १६४५	पिण्डगोत्राणि	गौत. १०१३,
पादवृत्तह	कौ. १७९८		नार. १८२६		१४६४
पादश्चैव स	भा. १९६३,	*पारुष्ये साह	" "	*पिण्डगोत्रार्थ	" "
	१९६४	पार्थेन विजि	भा. १०२७	पिण्डज (द)श्च	बृह. १३५५
पादुके चास्य	वारा. ७४५	पार्थिकशूत	नार. ११३०	पिण्डदः सप्त	मत्स्य. १३८३
पादुकेति रा	नार. १६४५	पार्थेहानिक	बृह. १५७३	पिण्डदोऽशह	याज्ञ. १३३५;
पादेन ताड	बृह. १८३५	पार्थिकशूत	विष्णुः १९८३,		स्मृत्य. १३७३
पादेन द्विगु	कौ. १७९९		१९८७	पिण्डलेपमु	मार्क. १५३०
पादेन प्रह	मनुः १८०१	पालः शास्यो म	नार. ९१७	पिण्डसंबन्धि	" "
पादेन विश	विष्णुः १७९६	*पालकदोषे	विष्णुः ९०४	*पिण्डाकर्षांशु	याज्ञ. १८१६
*पादेनान्वेष	नार. १७५३	पालकारिते	स्मृत्य. ९२१	पिण्डोदकक्रि	मनुः १३१६;
*पादे प्रमूढे	" १७५४	पालग्रहे प्रा	व्यासः ९२०	बृह. १३४८; यमः १३५२;	अत्रिः "
पादोपचयात्	बृह. ६३०	*पालग्रहे प्रा	" "	पितरं त्राय	हारी. १२६४
पाद्यासनाभ्यां	भा. १०२९	*पालदोषवि	विष्णुः ९०४	पितरं नाब्दि	सुम. १३५५
पानं दुर्जेन	मनुः १०४८	" "	याज्ञ. ९१२	पितरस्तस्य	उश. ९२०;
पानाटनदि	बृह. ११०६	*पालदोषाद्वि	" "	बौधा. १०१९	
पापं पुनासि	स्कन्द. १९६६	*पालनीयाः स	बृह. ८७३	पितरि प्रोषि	याज्ञ. ६८४;
पापभीत्याथ	कौ. ८०८	पालनीया स	" "	बृहा. ७१५	
पापमूलं स	बृह. १८८४	पालने च स	बृह. ६७७	पितरो धर्म	भा. १०२६
पापानां चोप	स्कन्द. १९६५	पालयिष्यति	बृह. १३४०,	*पितरो भ्रात	कात्या. ११७३
पापासः सन्तो	वेदाः ९७०		१९८७	पितरो भ्रात	" "
पापास्तु यस्य	हारी. १६६३	पालसंयुक्ते	गौत. ९०३		१४१३; बृह. १५२७
पापीयसां न	भा. १०३२	*पालस्ताड्येस्तु	याज्ञ. ९१४	पितर्यविय	संघ. १५३०
पापीयान् हि	" ८१८	*पालस्ताडयेत	" "	पितर्यशक्ते	शंखः ११४७
पापेन योज	बृह. १७९०	*पालस्ताडयोऽथ	" "	पितर्युपर	नार. ६९०;
पापेषु दर्श	स्कन्द. १९६६	पालागलि ह	वेदाः १००९	कात्या. ८३९; देव. ११५६	
पापोपपाप	व्यासः १७९२	*पाला येषां तु	याज्ञ. ९१५	*" " " " ग	नार. ११५२
पायसं तत्र	वृगौ. १३७३	पालिनामर्ष	कौ. ९०६	पितर्यूर्ध्वं ग	" "
*पारजातीया	विष्णुः १८४६	पालो दण्डयो भ	नार. ९१७	*पिता ऋणाग्मो	" ६९२
*पारजायिक	याज्ञ. १९३२	*पालो येषां च	याज्ञ. ९१५	पिता कुर्यात्	स्मृत्य. १४२२
पारजायी स	विष्णुः १८४६	*पालो येषां तु	" "	*पिताप्रयणः	हारी. ११६३
पारदारिक	याज्ञ. १६४०,	पालो येषां न	" "	पिताप्रेणः पु	" "
	१९३२; मत्स्य. १८९२	पावकः सर्व	" १०८६	पिता चेत्पुत्रा	विष्णुः ११७५
*पारदारो स	यमः १८९०	पाकीरवी क	वेदाः ९७२	*पिता चेद्विभ	याज्ञ. ११६८
पारिभाषिको	विष्णुः ६३७	पाशजालकू	कौ. १६१७	वृगौ. १३७२	
पारित्राज्यं गृ	नार. ८३१;	पाषण्डगण	मनुः १९३१	*पिता चैव स्व	नार. ११७०
	दक्षः ८३९	पाषण्डनैग	नार. ८६९,	पिता ज्येष्ठं थ	वारा. १३९९
*पारुष्यं द्विवि	नार. १६४१		८७०, १९३३		

पिता त ऋण	भा. १२८५	पितुः प्रमादा	वसि. १०२१	पितृभ्यां यस्य	याज्ञ. १२१९
पिता दद्यात् स्व	नार. १०९५	*पितुः प्रसादा	नार. १२१९	पितृभ्यो भ्रातृ	बृह. १४६२
पिता पिताम	याज्ञ. १०७७;	पितुः सकाशा	स्मृत्य. १५२९	*पितृभ्रातृगृ	व्यासः १४६०
शंखः १२८१; देव.	१३५०;	पितुः सापत्न	संभ्र. १४६३	पितृभ्रातृपु	कौ. ११४९
यमः १३५१; मार्क.	१५३०;	पितुः स्वसारं	याज्ञ. १८७४	पितृभ्रातृसु	स्मृत्य. १४६३
	वसि. १९८२	पितुरनुम	बौधा. ११४६	पितृमातृप	याज्ञ. १४४३;
पितापुत्रयो	शंखः १६१३;	पितुरसत्य	कौ. ११९५		कात्या. १४५४
	कौ. १९२२	पितुरूर्ध्वं वि	याज्ञ. १४११;	*पितृमातृष्व	गौत. १२३४
पितापुत्रवि	विष्णुः १६११;		संभ्र. ११५७	पितृमातृसु	याज्ञ. १०८४;
मनुः १६२८; याज्ञ.	१६३५;	पितुरेव नि	नार. ६९६	विष्णुः १४२८; वृहा.	१४६२
	नार. १९३३	पितुगोत्रेण	कालि. १३७७	*	याज्ञ. १४४३
*पितापुत्रसु	याज्ञ. १६३५	*पितुर्द्रव्यावि	याज्ञ. १२१५	*पितृमातृस्व	विष्णुः १४२८
पिता पुत्रस्य	वेदाः ६०४,	पितुर्नपात	वेदाः ९७५,	पितृरिक्थह	बृह. ११९३
	१२५९; वसि. १२७१;		१८३६	पितृवत्पाल	भा. १९७६
	विष्णुः १२७९	पितृमाताम	देव. १३५०	*पितृविभक्त	विष्णुः १५६२
पितापुत्रस्व	याज्ञ. १६३५	पितृमातुल	वृशा. १५२९	पितृविभक्ता	
पिता प्रधानं	मनुः १३१७	पितुर्वित्तस्य	वृगौ. १३७२	पितृवेदमनि	” ”
पितामहपि	बृह. १२२३;	*पितुर्विभक्ता	विष्णुः १५६२		” १०२३;
	व्यासः १२३१	पितुश्च गर्भं	वेदाः १२५७	पितृवेदमन्य	मनुः १३०६
पितामहेन	” ”	पितुश्चावही	कौ. १८४८	पितृव्यगुरु	भा. १२८५
*पितामहे स्मृ	बृह. १२२१	पितृगृहेऽसं	विष्णुः १२७९		बृह. १५१३;
*पितामहो मा	नार. १०९५	पितृदेवर्षि	भा. १२८३		प्रजा. १५२६
पितामह्यश्च	मनुः १४०८;	पितृद्रव्यं त	नार. १२२०	पितृव्यापितृ	विष्णुः १५४१
	व्यासः १४१४	*पितृद्रव्यं भ्रा	बृह. ७०८	पितृव्यभ्रातृ	बृह. ७०८
पितामह्या अ	संभ्र. १५२९	*पितृद्रव्यं वि	निघ. ११४२	पितृव्यश्वैव	भा. १०२८
*पितामह्याद	व्यासः १४१४	Xपितृद्रव्यं स	नार. १२२०	पितृव्यसाखि	नार. १८८२
पिता माता भ्रा	वेदाः १८९४	पितृद्रव्यवि	संभ्र. ११५७	पितृव्येण चै	प्रव. १३८४
*पिता माताम	याज्ञ. १०७७	पितृद्रव्याद	कौ. ११९९	पितृव्येणाथ	बृह. १५५६
*पिता यत्र पुत्रा	विष्णुः ११७५	पितृद्रव्यादा	” ”	*पितृव्येणापि	” ”
पिता यत्र दु	वेदाः १२५५	पितृद्रव्यावि	याज्ञ. १२१५	पितृव्येणावि	नार. ६९१
X ” ”	नि. ”	पितृद्रव्येणा	बृह. १५५६	*पितृव्येनाथ	बृह. १५५६
पिता यत्स्वां दु	वेदाः ९८१,	पितृद्वाराग	संभ्र. ११४२	*पितृष्वसां मा	याज्ञ. १८७४
	१८३७, १८४१	पितृद्विष्ट पति	नार. १४०१	*पितृणां शोध	कालि. १३७६
पिता रक्षति	भा. १०३१;	*पितृपतिसु	याज्ञ. १४४३	*पितृणां साध	” ”
मनुः १०४५; वारा.	१०७६;	*पितृपुत्रवि	विष्णुः १६११;	पितृणां सनु	कात्या. ७१०
	नार. १०९९, १५५५;		नार. १९३३	पितृणामनु	मनुः ११९६,
बौधा. १३८८; वसि.	१९७७	*पितृपुत्रस्व	याज्ञ. १६३५	१९८७; शंखः	१२८१
पिता वा एष	वेदाः ११६१	पितृपुत्राचा	विष्णुः १६१०	मनुः ११९७	
पिता वै प्रया	” ११६०	पितृप्रमाणा	कौ. १०३४,	नार. ११७०	
पिता हरेद	मनुः १४७५		१४३०	पितैव वा स्व	” ”
*पिता ह्याप्रय	हारी. ११६३	पितृप्रसादा	नार. १२१९;	पितोत्सजेत्	गौत. १२६२
पितुः परिचा	कौ. ११८४	वृया. १२३३; लहा.	१९८८	पित्रर्णशोध	कालि. १३७६
*पितुः पितुः स्व	वृशा. १५२९	पितृभर्तृगु	व्यासः १४६०	*पित्रर्णे विद्य	कात्या. ७१०
पितुः पितृष्व	” ”	पितृभिभ्रातृ	मनुः १०५२	पित्रादिधन	शुनी. १९८८
पितुः पुत्रेण	बृह. १२५१	पितृभ्यां चैव	वृका. १४६३	पित्रा दृष्टम्	कात्या. ७०९
*पितुः प्रदाना	वसि. १०२१	*	याज्ञ. १२१९	पित्रा भत्रो सु	मनुः १०५९
				* ” ”	बृह. ११०६

*पित्रा भ्रात्रा सु	मनुः १०५९
पित्रा मात्रा च	विष्णुः १२७९
पित्रा मात्राऽथ	कात्या. १४५४
*पित्रा वाथ स्व	बृह. ८०३
*पित्रा विभक्ता	विष्णुः १५६२
*पित्रा सह वि	नार. ११७२
” ”	बृह. १५६७
पित्रे न दद्या	मनुः १०४२
*पित्रे शतगु	व्यासः ८०६
*पित्रैव च वि	नार. ११७२
पित्रैव तु वि	” ”
पित्रोरभावे	बृह. ११५५
*पित्र्यं चाथ स्व	” ८०३
*पित्र्यं द्रव्यं स	नार. १२२०
*पित्र्यं पितृण	कात्या. १२२९
*पित्र्यं पित्र्येण	” ”
*पित्र्यं पित्र्यं तु	” ”
पित्र्यं पित्र्येण	” ”
*पित्र्यं पूर्वम्	बृह. ७०७
*पित्र्यं पौत्रैर्क	याज्ञ. ६८४
पित्र्यं वाऽथ स्व	बृह. ८०३;
	प्रजा. ८०७
*पित्र्यं वा यत्	” ”
*पित्र्यभावे तु	कात्या. ७०९
पित्र्यमेवात्र	बृह. ७०७
पित्र्येण विद्य	कात्या. ७१०
×पित्र्यस्येव ध	नि. १२५३
पित्र्यादंशात्स	ब्रह्म. १३७४
*पित्र्यादृक्थात्स	” ”
पित्र्यादृणाद्	भा. १२८३,
	१२८४, १२८५
पित्र्ये शतगु	व्यासः ८०६
पिप्पलस्याथ	स्कन्द. १९६७
पीडनानि च	मनुः १९३०
पीडनावेष्ट	कौ. १७९८
पीडनेनोप	कात्या. ७२७
*पीडयेत्तु ध	” ७२८
पीडयेत् भ	” ६५५
पीडयेद्यो ध	” ७२७
पीडाकर्षांशु	याज्ञ. १८१६
*पीडाकर्षाङ्कु	” ”
*पीडाकर्षाञ्ज	” ”
पीड्यमानाः प्र	” १९३२
पीनशाखाच्छे	कौ. १८००
पुंसः कार्योऽधि	बृह. १८८६
पुंसः पूर्वः सा	कौ. १०३८

पुंसां च षोड	कात्या. १२०१
*पुंसां संदाह	मनुः १८६५
पुंसे पूर्वस्मै	वेदाः १००८
पुंसो द्विगुणः	कौ. १६१७
पुंसोऽपीत्येके	नि. ७९२,
	१९७५
× ” ”	” १२५५
पुण्यस्थानत	कौ. १८००
पुण्यस्य गन्ध	वेदाः १६०२
पुण्यानि पाव	कात्या. ९५९
*पुण्यानि यानि	” ”
पुण्येन गन्धे	वेदाः १६०२
पुण्येऽनुकूल	अनि. १४६३
×पुत्रं अवर्द्धि	नि. १२५४
*पुत्रं च जन	कात्या. १११०
पुत्रं तु जन	” ”
पुत्रं पुत्रगु	विष्णुः १२८०;
	मनुः १३०५
पुत्रं प्रतिग्र	वसि. १२७३;
	बौशे. १३८४
पुत्रं प्रत्युदि	मनुः १०६९
पुत्रं ब्रह्माण	वेदाः १२६०
पुत्रं वा किल	भा. १०३१
पुत्रं संस्कृत्य	संभ. १३८४
पुत्रः कनिष्ठो	मनुः १२३५
*पुत्रः पितृद्र	विष्णुः १२८१
*पुत्रः पितृध	” ”
पुत्रः पितृवि	” ”
पुत्रः पित्रे लो	वेदाः १२६१
पुत्रः पौत्रश्च	बृहा. १३५५
पुत्रः प्रमुदि	वेदाः ६०४
पुत्रः शिष्यस्त	भवि. १६५५
	यमः १८३५
* ” ”	भा. १२८७
पुत्रकामो हि	कौ. १२८८
पुत्रत्वेऽधिकृ	नि. १२५५
×पुत्रदायाव	भा. १०३१
पुत्रदारप	बृह. ७२५
* ” ”	विष्णुः ७९४
पुत्रदारादि	शंखः १२८२;
पुत्रदाहित्र	भा. १२८६, १४७३
	मनुः १२९७
* ” ”	शंखः १२८१
पुत्रपौत्रप्र	अनि. ८०७;
पुत्रपौत्रस	संख्य. १५८९
	याज्ञ. ६८४;

वृहा. ७१५	
मनुः १३१०;	
स्मृत्य. १३७३	
कौ. १४३०	
आप. १९७३	
मनुः ११९७	
” ”	
कौ. १०३४	
” १४३०	
बृह. ७५०	
३।. १२८६,	
१४७३	
नार. १५११	
वसि. १९७७	
बृह. ११०६	
सुम. १३५५	
विष्णुः १९२१	
भा. १०३०	
पार. १४६३	
मनुः १०४५	
” ”	
बौधा. १०२०,	
१३८८; भा. १०३१	
भा. १९८४	
मनुः १०५९	
” ”	
जाबा. १३५६	
गौत. १२६३	
कात्या. १४२१	
” ”	
मनुः १०५९	
देव. ११९३	
बृहा. ६७७,	
७१५	
शंखः १६१२	
अपु. १९७९	
भा. १२८५	
मनुः १३१९	
भा. ८९१	
नार. १८२९	
” ”	
” १५११	
कात्या. ७०९;	
बृह. १२५१, १५५९;	
नार. १५११	
” १५१२	

*पुत्राभावे प्र	आप.	१४६६
पुत्राभावे यः	"	"
*पुत्राभावे स	"	"
पुत्रा रक्षन्ति	वारा.	१०७६
पुत्रार्तिहर	देव.	१४६१
पुत्रार्था हि लि	कौ.	१०३४, १४३१
पुत्रासो न पि	वेदा:	११५८
पुत्रास्तु द्वाद	यम:	१३५१
*पुत्रास्तु स्थवि	मनु:	१०४५
*पुत्रास्तु स्थावि	"	"
	नार.	१०९९
पुत्रास्ते भग	वेदा:	११४४
पुत्रास्त्रयोद	बृह.	१३४८
पुत्रा हास्यं दा	वेदा:	११४४
पुत्रा ह्येते न	भा.	१२८७
पुत्रिकाः स्थाप	"	१९८५
पुत्रिकं तु ह	लहा.	१३५५
पुत्रिका पुत्र	शंख:	१२८२
पुत्रिकापुत्र	विष्णु:	१२७९
पुत्रिकार्यां कृ	मनु:	१२९७
पुत्रिकायाः प्र	जाबा.	१३५६
पुत्रिकाविधि	विष्णु:	१२७९
*पुत्रिका हि पु	शंख:	१२८२
पुत्रिणा ता तु	वेदा:	९७४
*पुत्रिणी च स	नार.	६९९
पुत्रिणी तु स	"	"
पुत्रिका हेतु	भा.	१९८५
पुत्री च भ्रात	बृहा.	१३५५
पुत्री माताम	वसि.	१२७३;
	देव.	१३५०
	मनु:	१३००
* " " "	नार.	११०१
पुत्रे जाते नि	हारी.	१२६४;
पुत्रेण लोका	वसि.	१२७१; विष्णु: १२७९;
	शंख:	१२८२; मनु: १२८९
पुत्रेणापि स	बृह.	६७२;
	कात्या.	६७५
पुत्रेणैवाप	"	७११
पुत्रेभ्यः पित	वेदा:	११५९
*पुत्रेभ्यो दायं	बौधा.	११४६
पुत्रेभ्यो लोकं	वेदा:	११६२
पुत्रे राज्यं स	मनु:	१९३१
पुत्रैः श्राद्धैः पि	भा.	१२८४
पुत्रैः सह वि	बृह.	१५६८
पुत्रैश्च तद	कात्या.	७१०

*पुत्रोऽथ पुत्रि	बृह.	१३४८
पुत्रोऽनम्याश्रि	वाङ्.	६८६
पुत्रो नमा ध	शुनी.	१९८८
पुत्रो न स्वाश्रि	बृहा.	७१५
पुत्रो नान्याश्रि	याङ्.	६८६
पुत्रो ममेय	भा.	१९८५
पुत्रो यस्त्वानु	"	१३९१
पुत्रोऽसतोः स्त्री	नार.	७००
*पुत्रोऽसुतः स्त्री	"	"
पुनः पतिभ्यो	वेदा:	९८५, १४२३
	"	९८५, १००१
पुनः पत्नीम	"	९८५, १००१
	नार.	७०३, ११०३
पुनः पत्युर्गृ	संव.	१८९०
*पुनः पुनः प्र	नार.	१९३३
*पुनः प्रमाण	आप.	९०४
पुनः प्रमादे	नार.	११०१
पुनः संस्कार	शुनी.	१११९
पुनः सायं पु	कौ.	७७२
पुनः स्तेये प्र	वेदा:	१५९६
पुनराधेये	"	९०२
पुनरेता नि	"	१८३९
पुनर्दायं ब्र	मनु:	१०७५
पुनर्दारकि	स्मृत्य.	१३७३
*पुनर्भवश्च	नार.	११०४
*पुनर्भुवां ए	"	"
पुनर्भुवां वि	वसि.	१२७३
*पुनर्भूः कौमा	नार.	७०३, ११०३
पुनर्भूः प्रथ	कौ.	१२८८
पुनर्भूतायाः	नार.	७०२
*पुनर्भूदिवि	"	"
पुनर्भूद्विवि	"	"
पुनर्भूद्विवि	"	"
	"	११०३
*पुनर्भूवां च वि	"	११०४
पुनर्विभागः	मनु:	१५७५
पुनर्विभाग	बृह.	१५५७
पुनर्वै देवा	वेदा:	१८३९
पुनस्तदा वृ	"	९८१, १८३६
	"	९८४, १००२
पुनस्तान्यसि	"	९८४, १००२
पुनस्त्वाहार	स्कन्द.	१९६६
पुनाति त्रिकु	अङ्गि.	१११६
*पुनात्यविध	"	"

पुना राजाऽभि	वसि.	६१०
पुनामा निर	हारी.	१२६४
पुनामत्राणाय	शंख:	१२८१
पुनामो नर	विष्णु:	१२७९;
	मनु:	१२९०; वारा. १३२८;
	बृह.	१३४८; भा. १९८४
पुमांश्चेदवि	नार.	१०९४
पुमांसं घात	गौत.	१८४३
पुमांसं दाह	मनु:	१८६५
पुमानेनद्	वेदा:	१०००
पुमान् पुत्रो	"	१२५९
पुमान् संप्र	याज्ञ.	१८७०
*पुमान्संदाह	मनु:	१८६५
पुमान् स्याह	नार.	१०९४
पुरं जनप	भा.	८१९
*पुरः प्रधान	नार.	१९३३
*पुरः प्रमाणं	"	"
पुरः सद्ः श	वेङ्गः	९६४
पुरप्रदानं	नार.	१९३३
*पुरप्रधान	"	"
*पुरप्रमाणं	"	"
*पुरप्रमाण	"	"
*पुरश्रेणिग	बृह.	८७४
पुरस्त्वा सर्वे	वेदा:	१२६१
पुरागतश्च	कात्या.	११०९
पुराणचोर	कौ.	१६८१, १६८२
	भा.	१२८५
पुराणदृष्टो	हारी.	६०८
पुराणपञ्च	भा.	१०२७, १२८४
पुराणमृषि	हारी.	६०८
पुराणे पणि	"	"
*पुराणे पनि	"	"
पुरुषं चाप	कौ.	१६१८
*पुरुषं दाह	मनु:	१८६५
पुरुषं सोम्यो	वेदा:	१६५६
पुरुषं हर	नार.	१७५०;
	व्यासः	१७६५
पुरुषप्रेक्षा	कौ.	१०३६
पुरुषमधि	"	१८५०
पुरुषमव	"	१९२२
*पुरुषवध	आप.	१६६४
पुरुषवधे	"	१६०६, १६६४
पुरुषविप्र	कौ.	१०३६
पुरुषस्य वि	मनु:	१०४४

पुरुषाणां कु	मनुः १७११	पूर्वं चैके	गीत. १४२६	पूर्ववैरानु	बृह. १६४७
पुरुषोपस्था	कौ. ७७१	पूर्वं त्वकृत	कालि. १३७७	*पूर्वसंनिषा	आप. १८४३
पुरुतमासः	वेदाः ८४१	पूर्वं दद्याद्	कात्या. ७१०	पूर्वसर्गे तु	भा. १०३३
पुरुरवोऽनु	,, ९८८	पूर्वं दोषान	मनुः ८८१	पूर्वस्तद्विदुः	अनि. १९६८
पुरुरवो मा	,, ९८९	पूर्वं नष्टां तु	शंखः १२०७	पूर्वस्मिन् पूर्व	आप. ८१६
पुरोपदन	कौ. १८००	पूर्वं पश्चाद्	कौ. १८००	पूर्वस्मृताद्	याज्ञ. १८२३
*पुरोहिते द	वसि. १९२१	पूर्वं पूर्व गु	मनुः १९३०	*पूर्वस्वामीति	बृह. ७६५
पुष्करिप्यस्त	अनि. ९६२	पूर्वं पैताम	कात्या. ७१०	पूर्वस्वामी तु	,, "
पुष्पफलच्छा	कौ. १८००	*पूर्वं प्रणीता	बृह. १५१३	*पूर्वाकृष्टः स	,, "
*पुष्पफलम्	वसि. ६०९	पूर्वं प्रमीता	,, "	पूर्वागतो वा	,, १८३१
पुष्पफलशा	कौ. १६१४		प्रजा. १५२६	पूर्वाचर्येस्तु	कौ. १९८६
पुष्पफलोप	वसि. १७९५		मनुः १८५३	*पूर्वापदानै	शुनी. १९८८
पुष्पमूलफ	,, ६०९		,, "	पूर्वापराधै	नार. १७५४
*पुष्पश.कादि	याज्ञ. १७४४	*पूर्वं मयेयं	नार. १८८१	पूर्वापवादै	,, "
पुष्पहरित	विष्णुः १६७०	पूर्वं मयेयं	भा. १०२६	पूर्वा पूर्वा ज	नार. ११०४
*पुष्पाणि फला	गीत. १६५७	पूर्वं मृतं तु	बृह. १५१३	पूर्वावरगा	कौ. ११८५
*पुष्पाणि खव	,, "	*पूर्वं मृता त्व	व्यासः ११११	*पूर्वाशनी च	नार. ११००
पुष्पेण प्रय	भा. १२८४	पूर्वं मृता ह	बृह. १५१३	*पूर्वाशिनी च	,, "
पुष्पे शाकोद	याज्ञ. १७४४	* " " "	कात्या. १८३३	पूर्वाशिनी च	,, १००९
पुष्पेषु हरि	मनुः १७१९	*पूर्वं वाऽपक्रु	गीत. १४	पूर्वांलि अश्वा	वेदाः १८९५
*पुष्पे हरित	,, "	पूर्वं वा पीडि	नार. ९४८	*पूर्वांलि अश्रम	स्मृत्य. ९०१
*पुष्पोपगद्दु	विष्णुः १७९८	*पूर्वं वैके	,, १३४६	पूर्वांलिऽभ्युदि	भार. ९००
पुष्पोपगम	,, १६०९	पूर्वं हाधिकृ	याज्ञ. १७४०	पूर्वारहं श	वेदाः ९६७
पुष्पोपभोग	,, १७९८	पूर्वं पूर्वः स्मृ	कौ. १६८७	पूर्वेणापर	कौ. १७७२
*पुष्पोपभोग्य	,, "	पूर्वकृताप	कात्या. ११०९	पूर्वेषां तु स्व	विष्णुः १४७१
*पूगश्रेणिग	बृह. ८७३,	पूर्वदत्ता तु	शंखः १२०७	*पूर्वेषां हि स्व	,, "
	८७४	*पूर्वनष्टां च	,, "	पूर्वेषामानु	भा. १०२७
पूजनयाज्ञ	नार. ६९२;	पूर्वनष्टां तु	हारी. १९८२	पूर्वकितादुक्त+	कात्या. १९४१
	शुप्र. ७१५	* " " "	शंखः १२०७	पूर्वोक्तिन वि	नार. ११०२
पूजयेत्कव्य	बृह. १५१३;	*पूर्वनिष्ठां तु	भा. १२८४	*पूर्वोक्तिनैव	,, "
	प्रजा. १५२६	पूर्वपूर्वत	बृह. १५१३	पूर्वोत्थानं गु	बृह. ११०६
पूजयेद्दालि	भा. १०२९	*पूर्वप्रमीता	नार. ९४७	पूर्वोत्थानप	व्यासः ११११
पूजाहमपु	विष्णुः १६०९	*पूर्वप्रवर्त	,, "	पूर्वो दुःखाज्ज्ये	वेदाः १००५
पूज्या भूषयि	मनुः १०५२	पूर्वप्रवृत्त	मनुः ९३५	पूषणं न्वजा	,, ९७२
पूतो वधमो	गीत. १६५८	पूर्वभुक्त्या च	,, "	पूषा त्वेतो न	,, ९८३
पूरयेदधृत	स्कन्द. १९६६	*पूर्वभुक्त्याऽपि	,, "	पूषा वः पर	,, ९०३
पूरुणा मे कृ	भा. १३९१	*पूर्वमाकार	नार. १८२७	प्रथकर्मगु	नार. १५८३
पूर्णाविधौ शा	बृह. ६५३,	*पूर्वमाक्षर	,, १८२६	*प्रथकार्यगु	,, "
	७०६, ७२६	पूर्वमाक्षार	,, "	प्रथक् चिति	उश. १११३
*पूर्णे च सोद	,, ६३१	पूर्वमाक्षारि	मनुः १८५३	प्रथक्पिण्डं पृ	श्रुय. १५८८
पूर्णे प्रकर्षे	,, ६५३	*पूर्वमेव ब'	ऋष्य. १११७	प्रथगायव्य	बृह. १५८१
*पूर्णे विधौ सा	,, "	पूर्वमेव र	,, "	प्रथगायस्य	भा. ८६१
पूर्णेऽर्धपाद्	अनि. १९६८	*पूर्वमेवानु	बृह. १६४७	प्रथग्गणांस्तु	नार. ८७१
पूर्वं कृता क्रि	बृह. ७३४	पूर्ववच्च गु	कौ. १६८२	*प्रथग्गणान् ये	,, "
*पूर्वं चाऽऽशीडि	कात्या. १८३३	पूर्वबल्याम	आप. १२६६	*प्रथग्गणाश्च	,, "
*पूर्वं चेत्येके	गीत. १४२६	पूर्ववृत्तस्ये	विष्णुः ७७०	*प्रथग्वा वर्ध	मनुः ११२८

पृथग्विवर्ध	मनुः ११२८
पृथां दुहित	हरिः १३७६
पृथुकीर्तिः पृ	” ”
पृथोरपीमां	मनुः १०७२
पृष्टं तु साक्ष्ये	भा. १९६४
पृष्टो यदश्रु	” ”
पृष्टो हि साक्षी	” ”
*पृष्टतश्च श	मनुः १८१२
*पृष्टतश्चानु	काल्या. ७२८
पृष्टतस्तु श	मनुः १८१२
पृष्टतो वाऽनु	काल्या. ७२८
पृष्टे न मस्त	अपु. १९७४
पैत्वस्तेषामु	वेदाः १६००
*पैतामहं अ	बृह. १२२१
*पैतामहं कृ	” ”
पैतामहं च	काल्या. १२३०
पैतामहं तु	” ७०९
*पैतामहं श्रु	बृह. १२२२
पैतामहं स	” ७०७;
पैतामहं ह	काल्या. ११७३
*पैतामहम	” ”
*पैतामहे तु	विष्णुः ११७५
पैतामहे त्व	” ”
*पैतामहे पि	” ”
पैतृकं क्रीत	वसि. ११२६
पैतृकं तु पि	विष्णुः १२०५;
पैतृकं तु य	मनुः १२१३
*पैतृकं मातृ	विष्णुः १२०५
पैतृकधनं	” ६७९
*पैतृकमवि	” ११२५
पैतृकमृगं	” ६७९
*पैतृकेण वि	” ”
पैतृके न वि	व्यासः ११८०
पैतृके विभ	” ”
पैतृको दण्ड	पैठी. ११९४
पैतृकं दण्ड	मनुः ८२१,
पैतृकं दण्ड	१९२८
पैतृकं दण्ड	भा. १९८६
पैतृकं दण्ड	मनुः ८२१
पैतृकं दण्ड	शुनी. १११९
पैतृकं दण्ड	भा. १०२८
पैतृकं दण्ड	” १९८५
पैतृकं दण्ड	” १९८८
पैतृकं दण्ड	” ”
पैतृकं दण्ड	” ”

पौगण्डाः पर	काल्या. १२०१
*पौगण्डात्पर	” ”
पौतुद्रवाव	वेदाः १६०२
पौत्रदोहित्र	विष्णुः १२७९;
मनुः १२९७, १३०२,	१४७४; देव. १३५०
*पौत्रश्च पुत्रि	बृह. १३४८
*पौत्री माताम	वसि. १२७३;
” ”	देव. १३५०
” ”	मनुः १३००
पौत्रोऽथ पुत्रि	बृह. १३४८
पौनर्भवं तु	कालि. १३७७
पौनर्भवं स्व	” ”
पौनर्भवश्च	वसि. १२७३;
” ”	विष्णुः १२७९, १३९०;
” ”	भा. १२८४; यमः १३५१;
” ”	स्मृत्य. १३७३; ब्रह्म. १३७४
पौनर्भवस्तु	” १३७५
* ” ”	विष्णुः १३९०
*पौनर्भवस्त्वे	ब्रह्म. १३७५
पौनर्भवेन	बौधा. १०१९;
” ”	मनुः १३०९
पौनर्भवोऽप	नार. १३४६
*पौराणं कर्म	बृह. ८७२
पौराणां कर्म	” ”
पौराणिकस्त्व	कौ. ११८५
पौराहित्यं ग्रा	नार. ९४७
पौर्वपौरुषि.	कौ. १६७६
प्रकर्मण्यकु	” १८४८
*प्रकाशं क्रय	नार. ७६३
प्रकाशं च क्र	काल्या. ७६७
प्रकाशं देव	नार. १९११
*प्रकाशं न क्र	काल्या. ७६७
प्रकाशं वा क्र	” ७६६
प्रकाशं वाऽप्र	विष्णुः १६१२;
मनुः १६२६; मत्स्य. १६५५	काल्या. ८३७
*प्रकाशं विक्र	नार. ७६३
*प्रकाशं क्रय	बृह. १६४६
*प्रकाशघात	” ९५०
प्रकाशचिह्ना	नार. ७६३
*प्रकाशतः क्र	” १७४६
*प्रकाशतस्क	बृह. १७५८
” ”	नार. १९११
*प्रकाशदेव	मनुः १९०६
प्रकाशमेत	” १६९३,
प्रकाशवध	” १९२९,

१९२९; नार. १७४६;	
व्यासः १७६३	
बृह. १६४६	
*प्रकाशविक्र	नार. ७६३
प्रकाशाश्चाप्र	मनुः १६९३,
” ”	१९२९
प्रकाशापण	व्यासः १७६३
प्रकाशार्थम	कौ. ९२६
प्रकाशाश्चाप्र	नार. १७४५;
” ”	बृह. १७५७; व्यासः १७६३
प्रकाशे क्रय	नार. ७६३
*प्रकाशे वा क्र	काल्या. ७६७
*प्रकाशे वाऽप्र	मनुः १९०६
प्रकाशैरप्र	नार. ९४४
प्रकाशोपांशु	बृह. ९४९
प्रकीर्णकं तु	कौ. १९२२
*प्रकीर्णकं पु	नार. १९३३
*प्रकीर्णकः पु	” ”
प्रकीर्णकानि	कौ. १९२२
प्रकीर्णके पु	नार. १९३३
*प्रकीर्णके पु	” ”
प्रकुर्युः सर्वे	काल्या. ८७५
प्रकृतीनां प्र	बृह. १९४१
प्रकृतीनां ब	उश. १९४२
प्रकृत्युपवा	कौ. १७७२
प्रकृत्यं च कृ	बृह. ७८७
प्रकयावक्र	कौ. ९३०
प्रकान्ते तु क	” ७७२
प्रकान्ते सप्त	याज्ञ. ८४७
प्रक्षिप्य कुम्भे	बृह. ९५०
*प्रक्षिप्य भाण्डे	” ”
प्रक्षेपं पण्य	कौ. १६७९
प्रक्षेपत्रुद्धि	” ६३८
प्रक्षेपानुरू	” ८१७
प्रक्षयामि त्वेव	वेदाः १२६१
प्रगृह्य चिह्न	काल्या. १७६२
*प्रगृह्याच्चिह्न	” ”
*प्रगृह्याऽऽच्छिन्न	” ”
प्रचारश्च य	बृह. १२२३
प्रच्छन्नं वा प्र	मनुः १७६१,
” ”	१९०६
* ” ”	” १६२६
*प्रच्छन्नदोषं	बृह. १७५८
*प्रच्छन्नदोष	” ”
प्रच्छन्नवध	मनुः १६९३,
” ”	१९२९

प्रच्छन्नश्रव	कौ.	८६१	प्रजावती वी.	वेदाः	१००२	*प्रतिदानं त	नार.	६४८
प्रच्छन्नादाने	"	१६७६	प्रजा हि तस्याः	यमः	१११३	" "	कात्या.	७४७
*प्रच्छादितं च	कात्या.	१५७३	*प्रजेप्सयाऽधि	मनुः	१०६५	प्रतिदाने व्य	कात्या.	८९८
प्रच्छादितं तु	"	"	प्रजेप्सिताऽधि	"	"	*प्रतिदेयं त	नार.	७४७
प्रच्छाद्य दोषं	बृह.	१७५८	प्रजेप्सिताऽभि	"	"	प्रति द्वादश	गौत.	८१५
प्रच्छाद्याधिमृ	भार.	६६०	प्रज्ञाचक्षुर	भा.	१९८४	*प्रतिपन्नं ऋ	बृह	७२५
*प्रजनार्थं म	मनुः	१०५१	प्रज्ञातः कूट	कौ.	१६८०	प्रतिपन्नं रा	कौ.	८६३
प्रजनार्थं स्त्रि	"	१०५५	*प्रज्ञानशंस	कात्या.	१२२५	*प्रतिपन्नं सा	याज्ञ.	७२१
प्रजनार्थां म	"	१०५१	प्रज्ञासामर्थ्य	बृह.	१७५७	प्रतिपन्नं स्त्रि	"	६८३;
प्रजयैनौ स्व	वेदाः	१००४	प्रणयादेव	वारा.	१०७५	वृहा.	७१५	
प्रजां कृष्वाथा	"	१००३	प्रणालीं गृह	कात्या.	९५८	बृह.	७२५	
प्रजां यस्ते जि	"	९९१,	प्रणालीमाक्षौ	कौ.	९२७	प्रतिपन्नस्य	"	७२७
	"	१८३७	प्रणीतमृषि	भा.	१२४४	प्रतिपन्नेषु	कौ.	८६३
प्रजां हिंसित्वा	"	१६००,	प्रणीतश्चाप्र	मनुः	१९३०	प्रतिपूज्य वृ	वारा.	१०७७
	"	१६०१	*प्रणयुरेते	याज्ञ.	९४०	प्रतिप्राशव्यां	वेदाः	९७३
प्रजाः सन्वपु	वसि.	१२७१	प्रतदेनो ह	वेदाः	१६०३	प्रतिबन्धः क्र	भार.	९००
प्रजा इमा म	भा.	१०३३	प्रतापयुक्त	मनुः	१६३०	प्रतिबन्धक	विष्णुः	८९१
प्रजा दहति	नार.	१९३६	प्रतिकालं द	कात्या.	६३१	*प्रतिभक्ताप्र	कात्या.	१२२४
प्रजानां दर्श	"	"	प्रतिकुर्याच्च	मनुः	१९३०,	प्रतिभागं च	मनुः	१७०१
प्रजानां दोष	कौ.	१६१४		"	१९२९	*प्रतिभाव्यव	गौत.	६७७
प्रजानां विगु	नार.	१९३६	*प्रतिकुर्यात्स	"	१६३०	प्रतिभुवा प्र	उत्त.	६७६
प्रजापतिः प्र	भा.	१९८५	*प्रतिकुर्याद्य	"	"	प्रतिभूः प्राण	वृच.	६७७
प्रजापतिः सो	वेदाः	१००६	प्रतिकूलं च	नार.	८७१	प्रतिभूर्दापि	याज्ञ.	६६७
प्रजापतिः स्त्रि	"	"	प्रतिकूलः पि	भा.	१३९१	प्रतिभूर्व्यव	वृच.	६७७
प्रजापतिः स्वां	"	९९५	प्रतिकूलक+	दक्षः	१११५	प्रतिभूर्स्तद	नार.	६६९
प्रजापतिम	भा.	१०३१	प्रतिकुष्टस्य	कौ.	१६२१	*प्रतिभूर्स्तु ऋ	"	"
प्रजापतिरु	वेदाः	१८४१	प्रतिकुष्टाति	"	९२९	*प्रतिभागं च	"	"
प्रजापतिर्म	"	८५७	प्रतिगृह्णाति	नार.	७४९	*प्रतिमावृत्तो	गौत.	१२३४
प्रजापतिर्वै	"	१८४०	प्रतिगृह्य च	"	१०९६	*प्रतिमातुं बा	"	"
प्रजापतिर्हि	भा.	८१८,	प्रतिगृह्य ऋ	याज्ञ.	१७४४	प्रतिमातुं वा	"	"
	१९७६; वेदाः	१८४०	*प्रतिगृह्य तु	नार.	१०९६	*प्रतिमातुं स्व	"	"
प्रजापते न	वृगौ.	१३७३	" "	"	१०९७;	प्रतिमाराम	शंखः	१६१३
प्रजापतेर	वेदाः	१६०१	प्रतिग्रहः प्र	वारा.	१३२९	प्रतिमासं क्र	अपु.	१६५४
प्रजापरिपा	विष्णुः	१९२२	प्रतिग्रहवि	याज्ञ.	७९७	*प्रतिमासं तु	नार.	६२४
प्रजाप्रवृत्तौ	नार.	१६००,	प्रतिग्रहाजि	नार.	१९३३	प्रतिमासं स्र	"	"
	१९७८; देव.	१११३	प्रतिग्रहाधि	संप्र.	११४२	प्रतिमुक्तस्व	कौ.	११८४
प्रजाभावे तु	बृह.	१५१९	प्रतिग्रहाधि	नार.	७३३	प्रतिरूपक	नार.	१७४६
प्रजाभिरमे	वेदाः	९७१,	*प्रतिग्रहाव	"	१९३३	प्रतिरूपस्य	कात्या.	१७४९
	१२५३; वसिः	१२७१	प्रतिग्रहीता	काली.	१३५६;	प्रतिरोधक	कौ.	१४३०
प्रजाभ्यः पुष्टि	वेदाः	११२०,		गौत.	१६५९	प्रतिलाभेच्छ	बृह.	८०४
	"	१२५९	प्रतिग्रहेण	नार.	११३१	प्रतिलोमं च	वसि.	१०३२,
प्रजाभ्यो बल्य	विष्णुः	२६७१	प्रतिग्रहो द्वि	"	७८४	प्रतिलोमद्वा	"	१८४६
प्रजायते प्र	वेदाः	१००५	*प्रतिग्रहाहि	गौत.	१६५९	प्रतिलोमद्वा	कौ.	९२७
प्रजायां रक्ष्य	मनुः	१०४६	प्रतिष्ठातवि	स्कन्द.	१९६५	प्रतिलोमद्वा	कात्या.	१४०३,
प्रजारणिमि	भा.	१२८५	प्रतिसिष्ठ वि	वेदाः	१००२	प्रतिलोमद्वा	"	१९४२
प्रजारणिस्तु	"	"	*प्रतिदत्तं स्त्रि	याज्ञ.	६८३	" "	"	१८३३

*प्रतिलोमाप	याज्ञ. १७८४	प्रत्यक्षचार	नार. ११७	प्रदाप्यः स्वामि	व्यासः १७६५
प्रतिलोमासु	विष्णुः १३८९	प्रत्यब्दं सर्वे	बृह. १६४८	*प्रदाप्य स्वामि	" "
*प्रतिलोभ्याप	याज्ञ. १७८४	प्रत्यभिलेख	कसि. १२५	प्रदाप्यापह	बृह. १७९०
*प्रतिलोभ्ये व	" १८७२	प्रत्ययाधेरु	स्मृत्य ६६१	*प्रदाप्योऽपह	" १७६१
प्रतिवेशाष्ट	कौ. १०३८	प्रत्ययाधौ तु	भार. ६६०	प्रदाय कन्यां	अपु १९७५
*प्रतिवेशयानु	मनुः १६२८;	*प्रत्यथं लोक	मनुः १०५२	*प्रदाय गच्छे	कात्या ११०९
	बृह. १६४७	प्रत्यहं गृह्य	बृह. ६२९	प्रदाय शुल्कं	शंखः १०२४;
प्रतिशीर्षप्र	नार. ८३२	प्रत्यहं लोक	मनुः १०५२		कात्या. ११०९
प्रतिश्रुतं त	बृह. ८०२	*प्रत्यासन्नत	बृह. १५१८	प्रदायोपनि	भा. ७३५
*प्रतिश्रुतम	" "	प्रत्याहनुम	व्यासः १७६५,	प्रदिशेदभूमि	मनुः १३९
प्रतिश्रुतस्या	विष्णुः ७९४		१०६२	प्रदीयते त	भार. १९७३
*प्रतिश्रुताप्र	मत्स्य. ८०८	प्रत्युवाच व	भा. १२८५	प्रदुष्टत्यक्त	कात्या. १८८८
प्रतिश्रुताथे	हारी. "	प्रत्येकं तु ज	नार. १४५	* " "	नार. १८८१
प्रतिश्रुतार्था	" ७९४	प्रत्येकं दण्ड	बृह. १८९१	प्रदेशारस्त्र	कौ. १६७३
प्रतिश्रुत्य न	बृह. ८५३;	प्रत्येकं विक्री	विष्णुः १६११,	प्रनष्टमस्वा	गौत. १९४७
	वृम. ८५४		१६६९	प्रनष्टसेतु	कौ. ९२९
प्रतिश्रुत्याप्य	गौत. ७९३	*प्रत्येकस्य वि	" १६११,	*प्रनष्टस्वामि	गौत. १९४७
प्रतिश्रुत्याप्र	अनि. ८०७;	प्र त्वा पये	१६६९	" "	मनुः १९५३;
मत्स्य. ८०८; अपु.	१९७३	प्र त्वा मुञ्चामि	वेदाः १००६	*प्रनष्टाधिग	अपु. १९६२
*प्रतिश्रुत्यार्थ	हारी. ८०८		" १८३,	" "	मनुः १९५३
प्रति श्रौणः स्था	वेदाः ९६९	प्रथमं दण्ड	१००१		" १९५४;
प्रतिषिद्धभा	शंखः १६७१	प्रथमं दर्श	बृह. १८३०	प्रपन्नं साध	याज्ञ. १९५८
प्रतिषिद्धम	याज्ञ. ७७७	प्रथमं संस्थि	नार. १९३६	प्रपितामहः	" ७२१
प्रतिषिद्धयोः	कौ. १०३६	प्रथमं साह	भा. १०२६	प्र पुनानाय	बौधा. १४६७
प्रतिषिद्धस्य	" ९२७		याज्ञ. १८२०,	प्र पुनानाय	वेदाः ८४१
प्रतिषिद्धा पि	मनुः १०५८	प्रथमनेज	१९३३	प्रप्र तान्दस्यु	" १९७१
*प्रतिषिद्धापि	" "	प्रथमा धर्म	कौ. १६७४	प्र बुध्यस्व सु	" १००४
प्रतिषिद्धार्था	कौ. १०३८	प्रथमे ग्रन्थि	दक्षः १११४	प्र बोधाय पु	" ९६६
प्रतिषिद्धा स्त्री	" १०३६		नार. १७०८;	प्र भाते कारि	स्कन्द. १९६७
प्रतिषिद्धे प्र	विष्णुः १८४६	*प्रथमोत्तम	बृह. १७९०	प्रभुणा विनि	बृह. ८५३
प्रतिषिद्धे वा	कौ. १०३८	प्रथिष्ट यस्य	कात्या. ९२०	प्रभुणा शास	कात्या. १८८८
प्रतिषिद्धे त	याज्ञ. १८७२		वेदाः १८१,	*प्रभृत्याद्यास्त्र	मार्क. १५३०
प्रतिषिद्धे पु	गौत. १८४१	प्रदक्षिणं च	१८३६	प्रभृत्युक्तास्त्र	" "
प्रतिषिद्धेऽर्ध	कौ. १०३८	प्रदत्तान्यस्य	नार. १९४०	प्रमदाश्च य	भा. १०३३
प्रतिसंवत्स	नार. ९१५,	प्रददात्येव	बृह. ९५२	प्रमदे कुमा	वेदाः १९८०
	१४०२; विष्णुः	प्रदद्यात्तास्त्र	" १५१९	प्रमाणं सभि	कात्या. १९१५
प्रतिहन्यान्न	१४२८	*प्रदद्यात्त्वेव	वृगी. १३७३	प्रमाणदृष्टो	भा. १०२७,
प्रतीचीं शास्त्र+	नार. १९११	प्रदद्यादर्ध	बृह. १५१९		१२८४
प्रतीचीं विश्वा	वेदाः ९०३	*प्रदद्याद्वत्स	वृगी. १३७३	प्रमाणरहि	बृह. ९५२
प्रतीचीं सौम	" ९९७	प्रदात्तर्षं य	बृह. १५१९	प्रमाणहीन	" ७६५
प्रतीयात्स्वन्	" "	*प्रदानं चेच्छ	" ७२७	*प्रमाणहीने	" "
प्रत्यक्षं कार	नार. ८२६	प्रदानं प्रागृ	" १२२२	प्रमाणेन तु	कात्या. १६४९
प्रत्यक्षं क्षेत्रि	स्कन्द. १९६६	प्रदानं स्वेच्छ	गौत. १०११	प्रमादमद	कौ. १७७२,
प्रत्यक्षं भिन्न	मनुः १०७४	प्रदाने विक्र	बृह. १२२२		१७९८
*प्रत्यक्षः क्षेत्रि	भा. १९८३		विष्णुः ६३८;	प्रमादमृत	याज्ञ. ९१२
*प्रत्यक्षक्षेत्रि	मनुः १०७४		बृह. ६५४	*प्रमादहत	" "

प्रमादादर	आप.	९०४	प्रविशेत् प्र	मत्स्य.	१८९२	प्रसह्यादाना	कौ.	१०३४
प्रमादाद्धनि	नार.	६४९	*प्रविशेद्भूमि	मनु:	९३९	प्रसह्यादाने	"	९२९
प्रमादाधैर्म	अपु.	१७९२	प्रविश्य राज्ञः	भा.	८१८	प्रसह्यापहृ	"	८६३
प्रमादाज्ञाशि	नार.	७८१;	प्रविश्य सर्व	मनु:	१९३०	प्रसादविक्र	कात्या.	८३७
	बृम.	८५४	*प्रविद्यौद्धारि	"	१२४६	प्रसादात्स्वामि	नार.	८३०
प्रमादोन्माद्	शुनी.	१११९	प्रविष्टे सोद्	बृह.	६५३	*प्रसादाद्धनि	"	"
प्रमापणे प्रा	कात्या.	१८३४	प्र वीराय प्र	वेदा:	९०२	प्रसादार्थे म	भा.	१२८५
प्रमापयेत्प्रा	मनु:	१८०९	प्रवृत्तोश्चत	"	८१४	प्रसाधनं च	"	१०२८
*प्रमीतपितृ	याज्ञ.	१२००	प्रवृत्तमापि	नार.	८७१	प्रसाधनं नृ	बृह.	११०७
प्रमीतसाक्षि	बृह.	६५४	प्रव्रजिताग	कौ.	१८५०	*प्रसाधिते क्र	कात्या.	७६७
प्रमीतस्य पि	"	१२५२	प्रव्रजिते ज्ये	उत्स.	१९७८	प्रसूतिरक्ष	गौत.	१९१६
प्रमुञ्चतश्च	कौ.	९०६	प्रव्रजिते तु	गौत	१०१३	प्रस्थानविघ्न	याज्ञ.	८४६
प्रयच्छेन्नभि	वसि.	१०२१;	प्रव्रजिष्यन्वा	वेदा:	१४०५,	प्रस्थे हिमव	भा.	१२८७
	मनु:	१०४२		१४२४	व्यापा.	१११७	कौ.	१६८१
प्रयत्स्यन्निव	वेदा:	१००६	प्रव्रज्यागति	१११७	नार.	८३१	"	"
प्रयुक्तं सप्त	बृह.	६३१	*प्रव्रज्यापरि	नार.	८३१	प्रहरणाव	"	१६१९
प्रयुक्तं साध	मनु:	७१७;	प्रव्रज्याभिमु	कौ.	७३७	प्रहरन्ते कृ	बृह.	१९१३
	नार.	७२३	प्रव्रज्यावसि	याज्ञ.	८२४;	प्रहवणेषु	कौ.	८६२
	विष्णु:	७१६		कात्या.	१४०३	प्रहारेण ग	"	१६१८
प्रयुक्तमर्थ	मनु:	१०५९	२ " " +	"	८३७	प्रहारेण तु	उत्स.	१६५२
प्रयुज्यते वि	बृह.	७८४;	प्रव्रज्यासु वृ	कौ.	१९२३	प्रहारोद्यमे	शंख:	१७९८
प्रयोगं कुर्व	शुनी.	७९०	प्रव्रज्योपनि	नार.	८३१	प्रहीणद्रव्या	वसि.	१९४९
	मनु:	११२६	*प्रशाधित्वा तु	मनु:	१७०२	प्रहृष्टमान	दक्ष:	१११५
प्रयोगः कर्म	बृह.	७८६	Xप्रशास्ति बोधा	नि.	१२५५	प्राकारं भेद	कात्या.	१६४९
प्रयोगः पूर्वं	कात्या.	६३१	प्रशिक्ष्यात् नृ	यम:	१९४३	प्राकारस्य च	मनु:	१६३०,
प्रयोगे यत्र	"	"	प्रष्टव्याः संनि	बृह.	८९६		१९३०	
*प्रयोगो यत्र	कौ.	६३८	प्रष्टव्याः सीम	मनु:	९३६	*प्राकारस्यानु	"	१६३०
प्रयोजकाऽसं	याज्ञ.	६४५;	प्रष्टव्या योषि	याज्ञ.	१६४०	*प्राकारस्याव	"	"
प्रयोजकेऽस	बृहा.	७३१	प्रष्टव्या राज	बृह.	१६४७	*प्राकाराणां च	"	"
	भा.	८१८	प्रसङ्गविनि	कात्या.	७६८	प्राक्तनस्य ध	कात्या.	८७६
प्रयोजनं ज	भार.	८०७	प्रसभक्षीपु	कौ.	१६१८	*प्राक्तनस्याध	"	"
प्रयोजनम	कात्या.	१२२८	प्रसर्माक्ष्यात्म	नार.	१९३५	*प्राक्प्रतिपन्न	विष्णु:	६७९
प्रयोज्यं न वि	याज्ञ.	१८२२	प्रसस्य कन्या	कौ.	१८४९	प्राग्दर्शना	बौधा.	१९२०
*प्ररोहशाखि	"	"	*प्रसस्य ग्राहि	याज्ञ.	१७३७	*प्रागुक्तार्थस्य	कात्या.	१९४२
प्ररोहिशालि	"	"	*प्रसस्य घात	"	१७३६	प्रागुद्गुप्रव	मार्क.	९६२
*प्रलपन्त्या र	बृह.	१८८५	प्रसस्य घाति	"	"	प्राग्गर्भमथ	ब्रह्म.	१३७४
प्रलपन्त्या वा	"	"	प्रसस्यतस्क	विष्णु:	१६०९,	प्राग्दृष्टदोषा	स्कन्द.	१९६५
*प्रलये यत्तु	"	"		१६७१	कात्या.	१९१४	गौत.	१०१२
प्रल्लेभनं चा	व्यास:	१८८९	प्रसस्य दाप	याज्ञ.	१८७८	*प्राग्बिनशना	बौधा.	१९२०
*प्रल्लेभनं वा	"	"	प्रसस्य दास्य	"	"	प्राग्ब्यायवादे	व्यास:	७३०
प्रवर्तमान	मनु:	१७०८,	*प्रसस्य दास्या	"	"	प्राग्मुखो भिन्न	स्कन्द.	१९६६
	१९३०		२ प्रसस्य दिवा+	कौ.	१६८९	प्राचीनपक्षा	वेदा:	९९८
प्रवासं यदि	भा.	१०२८	*प्रसस्य वेत्या	याज्ञ.	१८७८	प्राजापत्ये मु	मनु:	१८०९
प्रवासने च	कौ.	१६२१	"	व्यास:	१८९०	प्राज्ञस्य पुरु	वसि.	१०२२
प्रवासयत	"	"	"	बृह.	७२७	प्राज्ञानं शूरा	भा.	१०३२
प्रवासयेत्स्व	बृहा.	१६५३	प्रसस्य हर	नार.	१०९८		"	८६३
प्रवास्या निष्क	कौ.	१६८०						

प्राणद्रव्याप	कात्या. १६५०	*प्राप्तं शिल्पैश्च	कात्या. १४५५	प्राहेदं वच	कालि. १३७७
प्राणभृत्सु म	मनुः १८१०	प्राप्तं शिल्पैस्तु	" "	प्रियं ज्ञातिं ह	वेदाः १००६,
*प्राणवत्सु म	" "	*प्राप्तं सकाशा	" १४५३		१८४०
प्राणसंशय	कात्या. ८०५	प्राप्तः स्वगुण	भा. १९८४	प्रियाः स्त्रीणां य	भा. १०३१
प्राणसंशये	गौत. १६०४	प्राप्तकाले कृ	कात्या. ७५५	प्रिया चिद्यस्य	वेदाः ८४१
प्राणात्यये स	भृ. १०३१,	प्रप्तनिमित्ते	आप. १६६५	प्रियैव भव	" १००६
	१९६४	प्राप्तफलं प्र	कौ. १८४८	प्रियोस्त्रियस्य	" ९८०
प्राणानपि प	" १९७८	प्राप्तमेतैस्तु	कात्या. ८०६	प्रिणीताश्चान्	" ९२३
*प्राणापरोधि	नार. १६४३	प्राप्तव्यवहा	कौ. ११९९,	प्रितिं भोगं च	मनुः १७०१
प्राणाबाधिकं	कौ. १८००		१९५०	प्रतिदत्तं तु	नार. ६२७;
प्राणाबाधिके	" १७९९	प्राप्ता देशाद्	नार. १७०३,		अनि. १४६३
प्राणाभिहन्ता	" १०३४		११०३	* " " "	कात्या. ६३३
प्राणिभिः क्रिय	मनुः १९०५	*प्राप्तापराध	मनुः १८१२	प्रितिदत्तं न	" "
*प्राणिहृत्सु म	" १८१०	प्राप्तापराधा	" " ;	*प्रितिदत्तं हि	" १४५३
प्राणैर्वा एष	वेदाः ७९२		यमः १८३५	*प्रितिभोगं च	मनुः १७०१
प्राणोपरोधि	नार. १६४३	प्राप्तार्थश्चोक्त	विष्णुः ७१६	*प्रतिथर्थं लोक	" १०५२
प्रातस्तथाय	भा. १०२८	*प्राप्ते काले कृ	कात्या. ७५५	प्रत्या तु सकृ	नार. १९१३
*प्रातिभाष्यं च	बृह. ६७२;	प्राप्ते नृपति	याज्ञ. १९०९	*प्रत्या दत्तं च	कात्या. १४५३
	कात्या. ६७५	*प्राप्ते भागे च	" "	प्रीत्या दत्तं तु	" "
प्रातिभाष्यं तु	बृह. ६७२;	प्राणुयात्ताद	भा. १०३०	प्रीत्या निसृष्ट	" १४५६
	कात्या. ६७५	प्राणुयात्साह	कात्या. ६५५,	*प्रीत्याऽनुसकृ	नार. १९१३
प्रातिभाष्यं द	कौ. ६८०;	७२९, ८३५,	८५४, ८६४	*प्रीत्या प्रदत्तं	कात्या. १४५३
	बृह. ७०८	प्राणुयात्स्वर्ग	यमः १११३	*प्रीत्याऽभिसृष्ट	" १४५६
प्रातिभाष्यं भु	व्यासः ६३४	प्राणुवन्त्यय	वारा. १०७७	*प्रीत्या विसृष्ट	" "
प्रातिभाष्यं वृ	मनुः ६६३;	प्राणोति तस्य	बृह. १५५८	*प्रीत्या संसृष्ट	" "
	वसि. ६७८	*प्राप्तोयं न वि	कात्या. १२२८	प्रत्योपनीता	भा. ८१९
प्रातिभाष्यम्	बृह. ६७७,	प्रायशो हि कि	कौ. १९०४	प्रेक्षायामनं	कौ. ८६१
७१५;	याज्ञ. ७२१	*प्रायश्चित्तं चा	वसि. १२७२	प्रेक्षासमाजं	मनुः १०५८
प्रातिभाष्यव	गौत. ६७७	प्रायश्चित्तं तु	मनुः १६२७	*प्रेक्षासमाजे	" "
प्रातिभाष्याय	बृह. ६७२;	प्रायश्चित्तं य	भा. १०३०	*प्रेक्षासमाजौ	" "
	कात्या. ६७५	प्रायश्चित्तं क	वसि. १०२२,	*प्रेक्ष्यश्च तम्	नार. ७२४
	" १८३३		१२७२	प्रेतं व्यसन	कौ. ७३५
प्रातिलोम्यप्र	याज्ञ. १७८४	प्रायश्चित्तवि	नार. १८८४	प्रेतपत्नी ष	वसि. १०२२
प्रातिलोम्याप	बृह. १८३२	प्रायश्चित्तीय	भा. १२४३	*प्रेतप्रजां प	बौधा. १०२०
प्रातिलोम्यास्त	याज्ञ. १८७२	प्रायश्चित्ते तु	मनुः १३९३	प्रेतविष्मृत्रो	कौ. ८१७
*प्रातिलोम्येऽध	नार. ११०४;	*प्रायेण धनि	बृह. ७२५	प्रेतव्याधिव्य	" १०३८
प्रातिलोम्येन	विष्णुः १७७०	प्रायेण वा ऋ	" "	प्रेतस्य पुत्राः	" ६७९
" " +	नार. ११०५	प्रायेण हि न	वारा. १३२९	प्रेतानां योज	कार्ष्णा. १३५६
प्रातिलोम्ये व	याज्ञ. १८७२	*प्रायोज्यं न वि	कात्या. १२२८	*प्रेतायां तु पु	पैठी. १४६३
प्रातिवेशिक	कौ. १०३८	प्रायो दासीसु	" ८३६	प्रेतायां पुत्रि	" "
प्रातिवेश्यत्रा	विष्णुः १६०९	प्रार्थनादभि	संव. १८९१	प्रेतायाः पुत्रि	शंख. १४२९
प्रातिवेश्यानु	मनुः १६९८,	*प्रार्थनेऽप्याभि	" "	*प्रेतेषु तु न	नार. ६९७
१९२७; बृह. १६४७		प्रार्थयन्ति ज	भा. १९७८	प्रेतेषु न तु	" "
*प्रातिशेदभूमि	मनुः १९३९	प्रार्थयमानान्	कौ. ९०६	*प्रेतो मुञ्चतु	वेदाः १८३
प्राण्या तन्तुंस्ति	वेदाः १०००	प्रावेपा मा नृ	वेदाः १८९३	प्रेतो मुञ्चामि	" "
प्राणपीयस्त	हारी. ६३६	प्रासादाप्रेति	वारा. १०७६	प्रेत्यभावेऽपि	वारा. १०७६

*प्रेत्येह च शु	मनुः १०५१
प्रेत्येह च सु	" "
प्रेषणं गन्ध	बृह. १८८५
" " " +	व्यासः १८८९
*प्रेषश्चेन्मार्गि	याज्ञ. ७४५
प्रेषितस्याप्र	विष्णुः १६१०
*प्रेष्यासु चैक	मनुः १८५५
प्रेहामृतस्य	वेदाः ६०५
प्रेष्यासु चैक	मनुः १८५५
प्रोक्तं तु छिन्न	नार. ९१९
*प्रोक्तः स द्विगु	" ९१७
प्रोक्तेन चैव	भा. १२४४
प्रोक्षणीयानि	शुनी. १११९
प्रोत्साहकः स	पैठी. १६५३
प्रोषितपति	कौ. १८४९
प्रोषितपत्नी	वसि. १०२२
प्रोषितस्य तु	कात्या. १२०१
*प्रोषेतस्य मृ	" ७१२
प्रोषितस्य वा	कौ. १२००,
	१९५०
*प्रोषितस्य सु	कात्या. ७१२
*प्रोषितस्य हि	" १२०१
*प्रोषितस्याग	" ७१२
प्रोषितस्याम	" "
प्रोषितस्वामि	" १८८८
प्रोषिते तसु	" ७१२
प्रोषिते त्ववि	मनुः १०६०
प्रोषितो धर्म	" १०६१
प्रोष्टेशया व	वेदाः ९७३
प्रोष्टेशयास्त	" ९९८
प्रोष्य प्रत्याग	शंखः ७७१
*फलं चान्यकृ	नार. १७४५
फलं त्वनभि	मनुः १०७४
फलं पुष्पं च	कात्या. ९६०
फलपुष्पं च	नार. ९४६
*फलपुष्पोप	वसि. १७९५
फलभाग् यस्य	नार. ११०२
*फलभाङ्गनिय	मनुः १०७४
*फलभुक्तस्य	नार. ११०२
फलभुक् प्र	लहा. १९७५
*फलभोगद्दु	विष्णुः १७९८
फलभोग्यं पू	बृह. ६५२;
	कात्या. ६५८
फलमूलाश	वारा. १०७६
फलमूलोद्	नार. १६४२
*फलहरित	गीत. १६५७

फलहेतोरु	नार. ७८०
*फलानां चैव	मनुः १७१८
*फलानि चाप	गीत. १६५७
*फलाहितम	याज्ञ. ९४३
फलितं पुष्पि	बृहा. १६५३
फलेषु हरि	यमः १७६६
फलोत्साहावि	जैमि. १४२४
*फलोपगद्दु	विष्णुः १७९८
*फलोपगम	" १६०९,
	१७९८
फलोपभोग	" "
*फलोपभोग्य	" "
फलगुद्रव्यक	कौ. १६८८
फलं च तन्दु	स्कन्द. १९६५
फालशुद्धिं प्र	" १९६७
फालाहतम	याज्ञ. ९४३
बजस्तान्तसह	वेदाः १८४०
बतो बतासि	" ९७८,
	१८३६
*बध्नीयादथ	कात्या. १६४९
बध्नीयादम्भ	" "
बध्वा स्वगृह	बृह. ७२५
*बध्वाऽऽत्मगृह	" "
*बन्दिप्रहास्त	याज्ञ. १७३६,
	१७३७
बन्दिप्रहास्त	" १७३६
बन्दिमागध	कौ. ८०८
*बन्दीप्रहास्त	याज्ञ. १७३६
बन्धं च दया	कौ. १०३५
बन्धं यथा स्था	हारी. ६३५
बन्धकस्य ध	बृह. ६५२;
	कात्या. ६५८
बन्धकीपोष	कौ. ८६३
*बन्धके द्विगु	बृह. ३५२
बन्धनं ताड	मासो. १९७०
*बन्धनागारा+	कौ. १६९०
बन्धनानि च	मनुः १९३०
*बन्धभावे तु	प्रजा. ७१५
बन्धहस्तस्य	बृह. ६५१
बन्धामिविष	" १६४७
*बन्धुदत्तं च	कात्या. १४५९
बन्धुदत्त त	याज्ञ. १४४४
बन्धुदत्तं तु	कात्या. १४५९
बन्धुनापह	" १५७४
बन्धुनोत्प्रेष्टो	कौ. १२८८
बन्धुभिः सा नि	नार. ११००

*बन्धुभिः साऽभि	नार. ११००
बन्धुभिश्च स्त्रि	याज्ञ. १०८३
बन्धुरदण्डयः	का. १०३८
*बन्धुवर्गह	कात्या. १५७४
बन्धुस्तेषां तु	कौ. १६१६
बन्धूनजेन	शौन. १३६३
बन्धूनात्मप्य	कत्या. १४०३
*बन्धूनामभा	" १४५९
बन्धूनामवि	" १५७४
बन्धूनाहूय	वृगो. १३७२
बन्धुभावे तु	प्रजा. ७१५
*बन्धुभावेऽथ	" "
*बन्धुभावेऽपि	" "
बभूवाहाल	भा. १०२७,
	१२८४
बर्हिः कुशम	शौन. १३६३
बलं संजाय	मनुः १९३१
बलाविशेषे	आप. १९१८
बलाच्चेत्प्रह	बौधा. १०१९;
	वसि. १०२१
बलात्कारयि	कात्या. ८५३
बलात्कारेण	नार. ७६४
बलात् परि	मत्स्य. १८९२
बलात्संदूष	" "
बलादकामं	कात्या. ६५५
*बलादपह	वसि. १०२१
बलादगृहीतो	बृय. १३५५
बलाहासिकृ	याज्ञ. ८२३
बलाद्दूताया	नार. १९७६
बलाद्दुक स	यमः ६६०
बलाद्वासाय	नार. ८२७
*बलानुबन्ध	बृह. १५८१
बलायानुच	वेदाः ८१२
बलिः स तस्य	नार. १९४०
बलिहोमस्व	कौ. १९२४
बलेः कुम्भीन	भा. १०३२
*बलोपधिकृ	बृह. १८८५
बलोपाधिकृ	" "
*बलोपाधिह	" "
*बहवः स्युः प्र	नार. ६७०
बहवः स्युर्थ	याज्ञ. ६६७
बहवश्चेत्तु	शंखः १२८३;
	मनुः १३२१
बहवश्चेत्प्र	विष्णुः ६६२;
	नार. ६७०
*बहवस्तु य	याज्ञ. ६६७

*बहवो जात	बृह.	१५१८
बहवो ज्ञात	"	"
*बहवो यद्य	याज्ञ.	१८७८
बहिरालोक	भा.	१०२९
बहिर्प्रमिस्थ	कौ.	१८४९
बहिर्वर्णेषु	देव.	११९४
बहुगुणही	कौ.	८७८
बहुदक्षिणे	वेदा:	१९८१
*बहुधाऽनभृ	बृह.	८३५
*बहुधाऽर्थकृ	"	"
बहुधाऽर्थभृ	"	"
*बहुना यद्य	याज्ञ.	१८७८
बहुपत्नीकृ	अनि.	१११८
बहुपशोर्ही	गौत.	१६६०
बहुपुत्रेण	शौन.	१३७०
बहुपुरुष	कौ.	१४३०
बहुभार्यासु	भा.	१०३०
बहुभिः साधु	विष्णुः	८५९
बहुभिर्भुक्त	व्यासः	१८८९
बहुमूल्यं य	बृह.	६५१
*बहुमूल्यो य	"	"
बहुरक्ष्यस्य	कात्या.	१५२४
बहुषु प्रत्या	कौ.	१०४०
बहूनां कन्या	"	१८४९
बहूनां तु गृ	कात्या.	९५७
बहूनां भव	बृह.	१७६५
*बहूनां भुञ्ज	मत्स्य.	८५५
बहूनां आतृ	भा.	१९८४
बहूनां यद्य	याज्ञ.	१८७८
बहूनां व्रज	मत्स्य.	८५५
बहूनां संभ	बृह.	७८५
बहूनामेक	हारी.	१२६४;
	वासि.	१२७२
	मनुः	१२९०,
		१२९३
बहूनामेक	कौ.	१८५०
बह्वाशीत्वं दि	भा.	१०२९
*बहूनीनां द्वाद	वासि.	१२७२
बहूनीनामेक	हारी.	१२६४;
	वासि.	१२७२; बृह. १३४८;
	बृ. १३६२; संप्र.	१३८४
बहूषु चैक	मनुः	१२४५
बह्व्यः समांश	बृह.	१२२३
बाणक्षेपस्त	स्कन्द.	१९६७
बाधकं च य	नार.	८७१
*बाधनं च य	"	"

बाधां कुर्युर्बे	बृह.	८७४
बाधाकाले तु	"	८७२
बान्धवादप्र	नार.	११२९
बाल आषोढ	"	६९५
*बालदायग	मनुः	१९५१
*बालदायाग	"	"
बालदायादि	"	" ;
	अपु.	१९६२
	कात्या.	८३८
*बालघात्रीं म	"	"
*बालघात्रीं स्व	"	"
बालघात्रीम	"	"
*बालपुत्रादि	"	७११
बालपुत्राधि	"	"
बालपुत्रासु	अपु.	१९६२
बालपुत्रे मृ	कात्या.	१२०१
*बालप्रमूढा	नार.	८००
बालमूढास्व	"	"
बालया वा यु	मनुः	१०५८
बालवद्वृद्ध	भा.	१०२९
बालवृद्धातु	मनुः	१७०१
बालसंबधे	बृह.	११०६
*बालस्त्रीब्राह्म	मनुः	१६३२
बालाधिष्ठित	कौ.	१६२१
बालानपि च	भा.	१९८६
बालानाथस्त्री	विष्णुः	१९५०
बालामप्राप्त	भा.	१९७१
बालाश्वर्माप	नार.	१९७६
बालिकाक्षत	आदि.	१३८४
बालिशजाती	कौ.	७३७,
		१९०४
बाले यातरि	"	१६२१
बाल्ययौवन	विष्णुः	१०२३
बाल्ये पितुर्व	मनुः	१०५९
*बाल्ये पितुव	"	"
बाहुभ्रीवाने	याज्ञ.	१७८१
बाहुभ्यां तर	वासि.	१९४४
बाह्याश्च मैत्रीं	भा.	८६१
बाह्येषु तु प्र	कौ.	१६८९
*विभ्रयात्वेक	नार.	११९८
विभ्रयादानृ	मनुः	८२०,
		१९२७
विभ्रयाद् बे	नार.	११९८
*विभ्रयाद् वै	"	"
विभेमि कर्म	भा.	८६०
चिम्बविहार	कौ.	१६१७
बीजग्रहणा	विष्णुः	१४७०

बीजस्य चैव	मनुः	१०७०
*बीजस्यैव च	"	"
*बीजाचैव हि	"	"
*बीजापचार	नार.	९४८
बीजायोवाद्य	याज्ञ.	८९२
बीजिनश्च	गौत.	१०११
बीजिने तु तृ	प्रजा.	९६१
*बुद्धिपूर्वं च	आप.	१८४३
बुद्धिपूर्वं तु	"	"
बुभुक्षितस्य	याज्ञ.	१७४४
*बृहद्वे द्विगु	बृह.	१७९०
बृहन्मित्रस्य	वेदा:	९७६,
		१८३६
बृहस्पतिः प्र	"	१००१
बृहस्पतिना+	"	१००३
बृहस्पतिप्र	भा.	१०३३
बृहस्पतिर्म	वेदा:	१००१
बृहस्पतिस	कौ.	७७२
बेकनाटाः ख	नि.	१९७१
*बोद्धव्यं तद्	नार.	१७५४
ब्रह्म क्षत्रं च	मनुः	१९३१
ब्रह्मक्षत्रिय	बृह.	१२५१
ब्रह्मगवी प	वेदा:	१६००
ब्रह्मर्षं च सु	बृह.	१६५३
ब्रह्मर्षे ये सृष्ट	स्कन्द.	१९६६
ब्रह्मर्षे वा कृ	व्यासः	११११
*ब्रह्मर्षो वा कृ	अग्नि.	१११६
*ब्रह्मर्षो वाऽथ	"	"
ब्रह्मचर्येण	वेदा:	१०००
ब्रह्मचारिवा	विष्णुः	१६११,
		१९४४
ब्रह्मचारी च	नार.	८२६;
वेदा:	८४१,	१८३९
ब्रह्मचारी ब्र	देवी.	१९४३
ब्रह्मचार्यैव	याज्ञ.	१०७९
ब्रह्म चैव ध	मनुः	१९३०
ब्रह्मणस्त्वं सु	स्कन्द.	१९६६
ब्रह्मणस्पते	वेदा:	१०००
ब्रह्मणाग्निः सं	"	८५७
*ब्रह्मदायं ग	बृम.	१२५२
ब्रह्मदायाग	"	"
ब्रह्मनादिनो	वेदा:	११९५
ब्रह्मसोमार	कौ.	९३०
ब्रह्मस्वं तु वि	वासि.	१४७०
ब्रह्मस्वं पुत्र	बौधा.	१४६९
ब्रह्महत्यां च	वासि.	६०९

ब्रह्महत्यां वा
ब्रह्महत्यायै
” ” ”
” ” ”
ब्रह्महा च सु
ब्रह्महा वा कृ
ब्रह्मा चेद्भस्त

वेदाः १६०१
” १६००
” १६०१
मनुः १६२७
अग्निः १११६
वेदाः १९८,
१८३९

ब्रह्माणं यत्र
ब्रह्मादिषु वि
ब्रह्मापरं यु
ब्रह्मैव विद्वा
ब्रह्मैव संनि
ब्रह्माणं चतु

” १६००
नार. १०९६
वेदाः १००१
” १२५९
मनुः १९३१
कौ. ८१७

ब्रह्माणं तमः
ब्रह्माणं पाप
ब्रह्माणः क्षत्रि
*ब्रह्माणः परी
ब्रह्माणः प्रच

” १६१९
” १६८७
भा. १२४३
आप. १६०५
भा. ८१८
याज्ञ. ७७८

*ब्रह्माणः प्रति
*ब्रह्माणः प्राति
ब्रह्माणः शाक
ब्रह्माण एव
ब्रह्माणक्षत्रि

” १६३५
अपु. १७६६
वेदाः १९९,
१८३९
वसि. १०२२,
१८४६; नार. १०९३;
कौ. १२८८; मनुः १३९६,
१७७८

ब्रह्माणतश्चै
*ब्रह्माणधनं
*ब्रह्माणप्रमु+
ब्रह्माणप्राति

कौ. ८६२
विष्णुः १४७०
भा. १३९१
याज्ञ. ७७८,
१६३५

ब्रह्माणमधी
ब्रह्माणमपे
ब्रह्माणराज
ब्रह्माणवर्जं
ब्रह्माणश्चेद
ब्रह्माणश्चैव

कौ. १०३९
” १६२०
गौत. १७६९
विष्णुः १२४०
वसि. १९४९
नार. १७८७,
१९३९

ब्रह्माणसुव
ब्रह्माणस्तु क्ष
ब्रह्माणस्तु नि
ब्रह्माणस्तु प
ब्रह्माणस्तु वि
ब्रह्माणस्तु स

वसि. १६६८
गौत. १७६९
मनुः १९५६
याज्ञ. ७२३
अनि. ७३१
शंखः १२८१
पद्म. १३७६

ब्रह्माणस्य कु

पद्म. १३७६

*ब्रह्माणस्य च
” ” ”
मनुः १७२१; नार. १७५२
ब्रह्माणस्य तु
” ७०४,
१९३८

* ” ”
कात्या. ८३६;
शंखः १६७२

ब्रह्माणस्य ब्र
*ब्रह्माणस्य ब्रा
ब्रह्माणस्य भ
ब्रह्माणस्य रा
ब्रह्माणस्य व

* ” ”
ब्रह्माणस्यं वि
ब्रह्माणस्य वै
ब्रह्माणस्य स
ब्रह्माणस्य हि
ब्रह्माणस्याधि
ब्रह्माणस्यानु

” १२४३
गौत. १२३८
भा. १२८६
मनुः १८५८
” १७२३
कौ. १२८८
” १६८७
कात्या. ८३६
गौत. ११२३
कौ. १२४५

नार. १०९३;
मनुः १२४६
नार. १९३६
गौत. १९४८
नार. १५१२
पिता. ६३४
मनुः १७२६
बृह. १८३२
शौन. १३६५

*ब्रह्माणस्याप
*ब्रह्माणस्याभि
*ब्रह्माणस्यैव
ब्रह्माणस्त्वं च
ब्रह्माणस्त्वं न
ब्रह्माणतिक्र
ब्रह्मणादित्र
ब्रह्मणानां तु

कौ. १२४५
स्कन्द. १९६६
शौन. १३६५
नार. १९३६
याज्ञ. ७७८
भा. १९७६
नार. १९४०
” १५१२
” ”
” ”
बौधा. १६०७
विष्णुः १४७०

मनुः १९२७,
१९४६
भा. १२४४
मनुः १८६४
” ”
भा. १२४३

ब्रह्मणी तद्
ब्रह्मणी तु भ
ब्रह्मणी त्वैव
ब्रह्मणेभ्यः क
*ब्रह्मणेभ्यस्तु
ब्रह्मणे शत
ब्रह्मणे साह
ब्रह्मणो द्विप
*ब्रह्मणो धर्मा
ब्रह्मणो नाप

मनुः १४४०
संम. १४६३
भा. १२४४
विष्णुः १६७१
नार. १९४०
विष्णुः १६७०
मनुः १७७८
भा. १९८४
वसि. १९२०
नार. १७५२,
१९३६

ब्रह्मणोऽपि नि
ब्रह्मणोऽपि स्व
*ब्रह्मणो लिङ्गि
*ब्रह्मणो वेद
ब्रह्मण्यं ब्राह्म
ब्रह्मण्यां क्षत्रि
ब्रह्मण्यां ब्राह्म
*ब्रह्मण्यां यद्य
ब्रह्मण्याः लक्ष्य

” १९६१
” १७८७
मनुः १९४६
वसि. १९२०
नार. १९३६
भा. १२८७
” १२४४
” १२४४
वसि. १८४५
भा. १२४४
कौ. १८५०
नार. ११०५
भा. १२४३,
१४२९

ब्रह्मण्याः प्रथ
*ब्रह्मण्याः शिर+
ब्रह्मण्याः सह
ब्रह्मण्यामगु
ब्रह्मण्यामपि
ब्रह्मण्यास्तद्

नार. ११०५
भा. १२४४
मनुः १४३९
नार. १०९८
विष्णुः १४२८;
नार. १४५०
” १६४४
” ”
भा. १२८६
” ८४०
गौत. १६६३
नार. ८३०
कौ. १२२४
कात्या. ७१३
नार. ८३२

ब्रह्मण्येकान्त
ब्रह्मण्येतानि
ब्राह्मदैवार्थे
ब्राह्मस्तु प्रथ
ब्राह्मादिषु च

” १२४४
वसि. १८४५
भा. १२४४
कौ. १८५०
नार. ११०५
भा. १२४३,
१४२९
नार. ११०५
भा. १२४४
मनुः १४३९
नार. १०९८
विष्णुः १४२८;
नार. १४५०
” १६४४
” ”
भा. १२८६
” ८४०
गौत. १६६३
नार. ८३०
कौ. १२२४
कात्या. ७१३
नार. ८३२

*ब्रूयात् सर्वं वा
ब्रूयात् स्वयं वा
ब्रूहि तात कु
ब्रूहि वर्णं त्व
भक्तं तेभ्यो द
भक्तदासश्च
भक्तसंविभा
भक्तस्यार्थे कृ
*भक्तस्योत्क्षेप
भक्तस्योपेक्ष
भक्तां पतित्र
*भक्ताच्छादन
भक्ताच्छादम्

नार. ११०५
भा. १२४४
मनुः १४३९
नार. १०९८
विष्णुः १४२८;
नार. १४५०
” १६४४
” ”
भा. १२८६
” ८४०
गौत. १६६३
नार. ८३०
कौ. १२२४
कात्या. ७१३
नार. ८३२
” ”
वारा. १०७६
बृह. ८५२
” ”

भक्तापचये	आप. १६६५	भगो अर्यमा	वेदाः ९८५	भर्तुः प्रतिनि	बांधा. १०१९;
*भक्तावकाश	मनुः १६९७	भगो गोषु प्र	" १००३	भर्तुः प्रीतिक्र	मनुः १०५७
" "	नार. १७५६	भग्नोत्सृष्टकं	कौ. १६१९	भर्तुः शरीर	दक्षः १११५
भक्तावकाशा	याज्ञ. १७४२	भग्नोत्सृष्टानां	" ९३०	भर्तुः मनुः	मनुः १०५४
भक्षयित्वा नि	कौ. ९०६	*भङ्गाक्षपाप	नार. १६४२	भर्तुः शुश्रूष	वारा. १०७५
*भक्षयित्वा प्र	याज्ञ. ९१३	भङ्गाक्षपाव	" "	*भर्तुः स काशा	कान्या. १४५३
भक्षयित्वोप	विष्णुः ९०५;	*भङ्गाक्षेपोप	" "	भर्तुः समान	विष्णुः १०२३
	याज्ञ. ९१३	*भङ्गाक्षेपोऽस	" "	भर्तुः स्वाम्यं त	कान्या. १४५५
*भक्षितं चापि	नार. ८३१	भजेरन्पैतृ	मनुः ११४९	*भर्तुः स्वाम्यं तु	" "
भक्षितं सोद	कान्या. ७५४	भजेरन् भ्रातृ	कान्या. १५७३	*भर्तुः स्वाम्यं ध	" "
* " "	व्यासः ७५६	भजेरन्मातृ	मनुः १४३२	*भर्तुः स्वाम्यं भ	" "
*भक्षितस्यापि	नार. ८३२	भट्टादित्यस्य	स्कन्द. १९६७	*भर्तुः स्वाम्यं स	" "
*भक्षिते सोद	कान्या. ७५४	भद्रं भल ल्य	वेदाः ९८८	*भर्तुः कामेन	" ७१४
" "	व्यासः ७५६	भद्रा बधूर्भे	" ९७९	*भर्तुः रनुज्ञ	शंखः १०२५
भक्ष्यं वा यदि	भा. १०२८	*भयकारणं	वसि. १९२०	भर्तुरथाय	भा. १०७१
*भक्ष्यभोज्यप्र	मनुः १६९६	भयकारण्य	" "	*भर्तुरथे कृ	कान्या. ७१३
भक्ष्यभोज्यान्न	नार. १९१३	भयत्राणाय	कान्या. ८०५	भर्तुरादेश	" ११०९
*भक्ष्यभोज्याप	मनुः १६९६	भयवर्जित	" ९५८	भर्तुरूर्ध्वं तु	स्मृत्य. १३७४
भक्ष्यभोज्योप	" " ,	*भयवर्जिता	" "	*भर्तुर्दोहि य	बृह. ७५१
	१९२९	भयाद्वा पात	स्कन्द. १९६६	भर्तुर्धनम	व्यासः ११११
*भक्ष्यैर्वा यदि	नार. १८८१	भयोपधाभि	नार. १७५२	भर्तुर्धनह	बृह. १५१५
भगं गुरुत	विष्णुः १६०९,	भरणं क्लीबो	वसि. १३८९	* " "	कान्या. १५२१
	१८४७	भरणं चास्य	शंखः १४७३;	भर्तुर्निष्क्रम	भा. १०२९
भगतोर्थान्त	भा. १०३०	*भरणं वास्य	नार. १५५३	भर्तुर्भोग्यं तु	वारा. १०७५
भगमस्या व	वेदाः ९९६	भरस्व पुत्रं	शंखः १४७३	भर्तुश्च बध	नार. १०९९
भगलिङ्ग म	भा. १०३०		भा. १२८८,	*भर्तुर्गोत्रं प	कान्या. १११०
भगवन्सर्व	" १०२८		१९८५	भर्तुर्गोत्रं स	" "
भगवन्-।क्ष	वेदाः १००१	भरासः कारि	वेदाः ८११	भर्तुर्दायं मृ	" १४५६,
भगस्ते हस्त	" "	*भर्तारि प्रव	विष्णुः १०२३		१५२०
*भगस्त्वेतो न	" ९८३	*भर्तारि प्रति	" "	भर्तुर्द्रोहे य	बृह. ७५१
भगस्य नाव	" ९९८	भर्तारि प्रोषि	" "	भर्तुर्भ्रातृपि	याज्ञ. १०८३
भगस्य भजा	" १००८	भर्तार्येवं प्र	विध. १११९	भर्तुर्हिते य	बौधा. १०२०
भगिनीं मात	बृहा. १६५३	भर्तव्याः स्युः कु	नार. १४०१	भर्तुर्द्वाना च	दक्षः १३५२
*भगिनीभ्रातृ	बृह. १७८९	भर्तव्योऽयं त्व	भा. १९८५	भर्तुर्ऽसि या वि	अपु. १९७९
भगिनीमातृ	" "	भर्ता भार्या रा	" १२८५	भर्त्रो तच्च ध	भा. १४२९
भगिनीर्वा अ	वेदाः १३८५	भर्तारं द्विष	कौ. १०३५	भर्त्रो पत्नी स	बृह. ११०६
भगिनीशुल्कं	गौत. १४२६;	भर्तारं नानु	वारा. १०७५,	भर्त्रो पिता सु	" "
	विष्णुः १४२८		१०७६	भर्त्रो पुत्रेण	कान्या. ७१३
*भगिनीशुल्कः	गौत. १४२६	भर्तारं पुन	शाता. १११६	भर्त्रो प्रतिश्रु	" १४५८
भगिन्यश्च तु	बृहा. १४६२	भर्तारं लब्ध	मनुः १८६५;	भर्त्रो प्रतिन	नार. १४४८
भगिन्यश्च नि	याज्ञ. १४१९		अपु. १८९१	भर्त्रो सा संस्क	ब्रह्म. १११८
भगिन्यां शत	व्यासः ८०६	भर्तारमनु	वारा. १०७६	भर्त्रो सा संस्क	कौ. १०३५
भगिन्याः शत	" "	भर्तुः किल प	" १०७५	भवतोऽनुन	भा. १३९१
भगिन्या आप्र	वसि. १४१६,	भर्तुः पित्रोः स	कान्या. १४५३	भवन्तं तंऽनु	" ८६०
	१४२७	भर्तुः पुत्रं वि	मनुः १०७०	भवन्ति पित	वसि. १९७७
भगिन्यो बान्ध	कान्या. १४५९	भर्तुः पुनाति	व्यासः ११११	भव स्वभर्तुः	वारा. १०७७

भवेत्थाऽश्च	शुनी. १११९
*भवेःसमांशः	बृह. १२५१
भवेःसमांशो	" "
भवेदेकस्य	शुनी. ८५६
भसन्मे अम्ब	वेदाः ९८६
भन्ना माता पि	भा. १२८८, १९८५
भस्मपङ्कर	याज्ञ. १८१४
*भस्मादिना प्र	बृह. १८३०
" "	व्यासः १८३४
*भस्मादिभिश्चा	नार. १८२४
भस्मादिभिश्चो	" "
*भस्मादीनां क्षे	बृह. १८३०
भस्मादीनां प्र	" "
* " "	व्यासः १८३४
*भस्मादीनामु	नार. १८२४
भागं तुरीय	हारी. १९८२
भागं विद्याध	नार. १२२१
भाग एव हि	लहा. १५८८
*भागो कर्नाय	मनुः १२१०
*भागो यद्विगु	बृह. ६३१
भागो यवीय	मनुः १२१०
*भाजनस्थम	याज्ञ. ७४५
भाटं न दद्या	वृम. ८५५
* " "	मत्स्य. "
*भाटचारण	स्मृत्य. ७१५
भाण्डं व्यसन	नार. ८५०
भाण्डपिण्डव्य	" ७८१
भाण्डपूर्णानि	मनुः १९२७, १९४५
भाण्डवाहक	कात्या. १९७५
*भाण्डारकोश	मनुः १६९७
भाण्डावकाश	" " १९२९
भारद्वाजीपु	वेदाः १९८२
*भारवाहोऽध	नार. ८२८
" "	बृह. ८३५
भार्या तथा व्यु	भा. १०२७, १२८५
भार्या पतिः सं	" १०२६, १९८४
भार्या रक्षत	पैठी. १११५
भार्याः कार्याः स	शंखः १०२४
*भार्याः सजाती	" "
*भार्यातिक्रम	मनुः १६२६
" "	कात्या. १६५०

भार्यातिक्रमि	विष्णुः १६१२
*, " "	कात्या. १६५०
*भार्या दासश्च	मनुः ८२२
भार्यापतीनां	भा. १०३१
भार्या पुत्रश्च	मनुः ८२२, १९२८;
१३९३, १८१२, १९२८;	यमः १८३५
भार्या पुत्राश्च	अपु. १९७४
भार्या पुत्रोऽध	भा. १९७८
भार्यापुरोहि	मनुः १९६९
भार्यामपत्य	भा. १०३१
भार्या मूलं त्रि	" १०२६
भार्यायां जनि	" "
भार्यायां रक्ष्य	मनुः १०४६
भार्यायां व्यभि	भा. १०३१
भार्याया भर	" १०२६
भार्याया व्याभि	हारी. १०१६, १३८७
भार्याया व्रत	भा. १०२९
भार्याये पूर्व	मनुः १०७५
भार्यारिकथाप	" १६२६
भार्यार्थमपि	बौधा. १६०७
भार्यावन्तः क्रि	भा. १०२६
भार्यावन्तः प्र	" "
भार्याऽव्यभिचा	लहा. १५२७
*भार्या शिष्यश्च	मनुः १८१२
भार्यासुतवि	बृह. १५१७
*भार्यासुतावि	" "
भार्या स्नुषा च	नार. ७०३
भार्या स्नुषा प्र	" ७०४
भार्यावान्वेति	भा. १०२६
भावसाध्यत्व	अनि. १९६७
भावितं चेत्य	कात्या. १२२९
भिक्षुकवैदे	कौ. १६२०
भिक्षुकात् कु	" १६७६
भिक्षुका बन्दि	मनुः १८५३
भिक्षुकी वा प्रि	कौ. ८६३
भिक्षुकोऽप्यथ	मत्स्य. १८९२
भिक्षुक्यन्वाधि	कौ. १०३६
भित्त्वा गृहं गृ	बृह. १७६०
भित्त्वा वधः	कौ. १६९०
भिन्नगोत्राः पृ	ब्रह्म. १३७४
*भिन्ननासौष्ठ	बृह. १८८७
भिन्नानामतु	भा. १९८३
भिन्ना विमन	" ८६१
*भिन्ने पणे च	याज्ञ. १७३४

भिन्ने पणे तु	याज्ञ. १७३४
भिन्नोदराणां	विष्णुः १५४२
भिया देयम्	वेदाः ७९२
भिषड्भिध्याच्च	याज्ञ. १७३२
भिषजः प्राणा	कौ. १६७६
भिषजो द्रव्य	व्यासः १६५१
भीतमत्तन्म	बौधा. १६०७
भीमा जाया ब्रा	वेदाः १८३९
भुक्तभावाश्च	बृह. ८७२
भुक्ताधिर्न व	गौत. ५०८
*भुक्तावकाशा	याज्ञ. १७४२
भुक्ते चासार	बृह. ६५१
*भुक्ते त्वसार	" "
*भुक्ते वाऽसार	" "
भुक्त्वा नयेद	शुनी. १११९
भुज्यतेऽन्यैर	अनि. १९४३
भुञ्जीत स्त्रिय	कौ. १८५०
भुञ्जीतामर	कात्या. १४५६, १५२०
भुव इति वा	वेदाः १००६
भूतं च भवि	" ८४२
भूतिकामने	मनुः १०५३
*भूतिभोगं च	" १७०१
भूभागलक्ष	बृह. ९५०
भूमावपेक	मनुः १०७१
*भूमिं गृहं च	प्रजा. १५६१
*भूमिं गृहं चा	" "
भूमिं गृहं त्व	" "
*भूमिः शतं प	याज्ञ. ९१३
*भूमिच्छन्नानि	मनुः ९३४
*भूमिदर्शोहि	कात्या. ८९६
भूमिदर्शाहो	" " ;
भूमौ च भस्म	व्यासः ८९९
भय आरोप	भा. १०३०
भूयसा वस्न	स्कन्द. १९६६
भूयस्तेनापि	वेदाः ८७८
भूयस्त्वसंस्कृ	भा. १२४४
भूयानतोऽपि	विष्णुः १२७९
भूयान्त्याःक्षत्रि	स्कन्द. १९६५
भूयो दायवि	भा. १२४४
भूयो भूयोऽपि	देव. १२०३
भूरि द्वे अच	भा. १२४४
भूरिति माहि	वेदाः ९६८
भूयां पिताम	" १००६
भूर्हानमृत्या	याज्ञ. ११७५
	कात्या. ८९८

भूषणैर्भूष	लिङ्ग. १३७६	भेषजस्नेह	याज्ञ. १७२९	*भ्रातृपितृव्य	कात्या. १२२९
भृगुं हिसिखा	वेदाः १६००	भैक्षहेतोः प	नार. १९३६	भ्रातृपुत्रश्च	स्मृत्य. १३७३
*भृतकः अपू	विष्णुः ८४३	भेषज्येन म	कौ. १६१८	भ्रातृभार्याणां	शंखः १३९०,
भृतकविना	" "	भोक्ता कर्मफ	कात्या. ६५५		१४७३
भृतकश्चापू	" "	*भोक्तुं तत्स्वय	देव. १४६१	*भ्रातृभार्यास्तु	" १३९०
भृतकस्तु न	बृह. ८५३	भोक्तुं रक्षयि	कण्वः १४६२	*भ्रातृभिर्भर	नार. ११९८
*भृतकस्त्यज	विष्णुः ८४३	भोक्तुमर्हति	कात्या. १५२३	भ्रातृभिस्तद्वि	" १२२१
भृतकस्त्रिवि	नार. ८२८	भोक्त्री च स्वय	देव. १४६१	भ्रातृभ्यांऽशं च	स्मृत्य. १४२२
भृतानां वेत	" ८५८	*भोक्त्री तत्स्वय	" "	भ्रातृमातृपि	मनुः १४३१;
*भृताय वेत	" "	*भोक्तृभ्येतत्स्वय	" "	कात्या. १४५२	
भृतावनिश्चि	" ८४९	भोगं तु म आ	वेदाः १००६	* " "	नार. १४४९
भृतिं गृहीत्वा	" "	भोग एव तु	वृथा. १५८८	भ्रातृषु प्रवि	संप्र. १५२९
भृतिं गृह्य न	अपु. १९७५	भोगलाभस्त	बृह. ७२६;	भ्रातृणां जीव	व्यासः ११४२,
भृतिं न भरा	वेदाः ८४१		कात्या. ७३०	११९९;	शंखः ११९५
भृतिमर्षप	याज्ञ. ८४७	*भोगलाभोऽथ	बृह. ७२६	भ्रातृणां यस्तु	मनुः १२१२
भृतिमेताव	शुनी. ८५६	भोगाधिकं च	भार. ६६०	*भ्रातृणां यस्य	" "
भृतिरुक्ता तु	" "	*भोगाय द्विगु	बृह. ६३१	भ्रातृणामथ	याज्ञ. ७२१
भृतिषड्भाग	नार. ८५०	*भोगो नश्यत	भार. ६६०	*भ्रातृणामपि	" "
भृतिस्तुष्टया प	बृह. ८०३	भोगो नास्त्येवा	" "	भ्रातृणामप्र	शंखः १४७३;
भृतिहानिम	" ८५३	भोगो यद्विगु	बृह. ६३१		नार. १५५३
भृतोऽनार्तो न	मनुः ८४४	*भोगो यो द्विगु	" "	भ्रातृणामवि	मनुः १२१४;
*भृतो नार्तो न	" "	*भोग्याधिक्यं च	भार. ६६०	नार. १५७९; भा.	१९८४
*भृतो नार्तो यो	" "	भोग्याधिरापि	गौत. ६३५	भ्रातृणामेक	विष्णुः १२७९;
*भृत्यशक्त्यनु	नार. ८२८	भोजनान्यथ	भा. ८६०		मनुः १२९०
*भृत्यस्तु त्रिवि	" "	*भोज्यान्नः प्रति	नार. ८३३	भ्रातृपुत्रांश्च	भा. १९८६
भृत्यातिथिशे	वेदाः ८१४	*भोज्यान्नश्च प्र	" "	भ्रातृन्द्रस्य स	वेदाः ९७२
*भृत्या तुष्टया प	बृह. ८०३	भोज्यान्नोऽथ प्र	" "	*भ्रात्रा दत्तं पि	नार. १४४९
*भृत्यानां वेत	नार. ८४८	*भोज्यान्नोऽप्यप्र	" "	भ्रात्रा पितृव्य	कात्या. १२२९
*भृत्यानां वैत	" "	*भ्रंशश्चेन्मार्गि	याज्ञ. ७४५	*भ्रात्रा प्रीतेन	नार. १४४८
भृत्या भवन्ति	मनुः १६३१	*भ्रष्टश्चेन्मार्गि	" "	भ्रूगद्रे भेष	वेदाः १६०२
भृत्याय वेत	नार. ८४८	भ्रातरश्च पृ	बृह. १५८८	भ्रूगहत्यां वा	" १६०३
भृत्यास्तदनु	यमः १९४३	भ्रातरस्तेऽपि	कात्या. १५८२	भ्रूगहत्यामे+	" १६०२
*भृत्येभ्योऽनुस्म	" "	भ्रातरि चैवं	गौत. १०१४	भ्रूगहत्याया	" "
भृत्येभ्योऽन्नं स्म	" "	भ्रातरो ये च	मनुः १५४४	भ्रूगहत्यायै+	" "
भृत्यो वेतनं	विष्णुः ८४३	भ्राता तस्यानु	भा. १९८३	भ्रूगहत्या वा	" "
*भृत्योऽनार्तो न	मनुः ८४४	Xभ्राता भरते	नि. ११४३	भ्रूगहत्यास	भा. १०२७,
भृशं दुःखप	भा. १९७८,	भ्राता वा जन	कात्या. १५२२		१२८५
	१९८५	भ्राता वा भ्रातृ	बृह. १५२०	भ्रूणानि ताव	वसि. १०२१
भृशं न ताड	नार. ८२६	भ्राता शक्तः क	नार. ११९८	भ्रेषश्चेन्मार्गि	याज्ञ. ७४५
भेदं चैषां नृ	याज्ञ. ८६९	भ्रातुः पुत्रो मि	बृह. १३५५	भ्रेषोपनिपा	कौ. ७३६
*भेदने चैव	मनुः १८०७	भ्रातुः संतान	यमः १११४	मंदिष्टो अर्थः	वेदाः ८११
भेदमूलो वि	भा. ८६१	भ्रातुः सकाशा	कात्या. १४५३	Xमगन्दः कुसी	नि. ६००
भेदाच्चैव प्र	" "	*भ्रातुः सकाशे	" "	मघासु हन्य	वेदाः १०००
भेदाद्विनाशः	" ८६०	भ्रातुर्ज्यैष्ठ्यस्य	मनुः १०६४	मङ्गलं गृह	भा. १०२९
भेदे गणा वि	" ८६१	भ्रातुर्भार्या च	भा. १९८४	मङ्गलाचार	विष्णुः १०२३
भेदेनोपेक्ष	बृह. ७५१	भ्रातृदत्तं पि	नार. १४४९	मङ्गलादेश	मनुः १६९३

	१९२९
मङ्गलार्थं स्व	मनुः १०५९
मङ्गलैर्बहु	भा. १०२८
मटनीहते	वेदाः १०१०
मणयः पद्म	नार. ८८८
मणिगान्धर्व	प्रजा. ८९९
*मणिभाश्वाश्व	" "
मणिमुक्ताप्र	काल्या. ६३२;
नार. १२१९;	शुनी. १९८८
* " "	नार. ८९४
मणीनां प्राण	विष्णुः १६७०
मणीनामप	मनुः १६३१,
	१९३०
*मणीनामपि	" १६३१
*मणीनामप्य	" "
*मणीनामव	" "
*मणीनामुप	" "
मण्डनं वर्ज	शुनी. १११९;
	अपु. १९७९
मण्डलान्मण्ड	स्कन्द. १९६६
मन्त्रेक्षं भुङ्क्व	काल्या. ६५८
मत्तमूढान	बृह. ८९६
मत्तातिवृद्ध	" ८०४
मतोन्मतेन	" ८८९
*मत्वोत्सुजेद्रा	मनुः ९३९
मत्स्यादाश्च न	बृह. १९४१
मत्स्यानां पक्षि	मनुः १७१८
मदनक्रोद	कौ. १९२५
मदयन्ती ज	भा. १२८५
मदीयं नग	वारा. १३२९
मदूर्ध्वमिति	बृह. १२२४
मदेन हस्त	कौ. १६१८
मद्यपस्य मु	हारी. ७९४
*मद्यपाऽसत्य	मनुः १०५६
*मद्यपाऽसभ्य	" "
मद्यपाऽसाधु	" "
मद्याद्यैर्गर्हि	देवी. १९४३
मधुपर्कं त	श्रुगौ. १३७३
मधुपर्केण	शौन. १३६३
मधुमासेन	शंखः १२८१;
	यमः १३५१
मधुमासैश्च	देव. १३५०;
	वसि. १९८२
मध्यं प्रति रा-	वेदाः ७९२
मध्यं वा गृह्णी	कौ. १२२९
मध्यदेशे क	बृह. १९४१

मध्यमं क्षत्रि	याज्ञ. १६३६,
	१९३२
मध्यमं चोत्त	संव. १९४३
मध्यमं प्राप्नु	अपु. १७६६
*मध्यमं मध्य	नार. १७४९
मध्यमं साह	" १८८४
मध्यमः पञ्च	मासो. १९७०
मध्यमः शस्त्र	बृह. १८३०
*मध्यमस्त्वानु	नार. १८८२
*मध्यमस्य च	" १६४३
मध्यमस्य तु	" "
मध्यमा मातृ	स्मृत्य. १३७३
मध्यमे कर्म	नार. १९३७
*मध्यमे तु त	मनुः ११८६
मध्यमेषु म	विष्णुः १६६९
मध्यमो जाति	याज्ञ. १७८२
*मध्यमो ज्ञाति	" "
मध्यमोपस	कौ. ७७२
मध्यमो मध्य	भा. ११८४,
	१२३४; नार. १७४९
मध्यमो वा क	संप्र. ११९९
*मध्यस्थं स्थापि	याज्ञ. ६२२
मध्यस्थस्थापि	" ६२२;
	बृहा. ७३१; व्यासः ८८९
*मध्यस्थस्यापि	याज्ञ. ६२२
मध्यस्था वज्र	बृह १७५९
मध्यस्थितम	" १२२२
*मध्यस्थो वज्र	" १७६०
मध्यहीनद्	व्यासः १७६५
मध्यादूर्ध्वम	कौ. ७७२
मध्या यत्कर्ष	वेदाः ९८१,
	१८३७
*मध्ये दण्डो व्र	याज्ञ. १८१७
मध्ये पञ्चप	" १७३५
मध्यो दण्डो व्र	" १८१७
मध्वास्वादो वि	बृह. ८०२
मनवे शास	वेदाः ८०९
मनसश्चित्त	" १००६
मनसा कर्म	भा. १०२९
मनानग्रतो	वेदाः ९८१,
	१८३७
मनुः पुत्रेभ्यो	बौधा. ११४६;
वेदाः ११६१; आप. ११६६	
मनुनाऽभिहि	भा. १२४४
मनुष्यमार	नार. १६४१;
	बृह. १६४५; संप्र. १६५५;

मनुः १८१०	
वेदाः १२६२	
नार. १९३८	
बृह. १६४५	
" १७६०	
मनुः १८०५;	
काल्या. १८३४	
मनुः १०६८	
वेदाः १०००	
" ९९५,	
१५७०	
शुनी. १११९	
भा. १२८६	
" ८६१	
" "	
शंखः १२८२	
स्कन्द. १९६६	
बृह. १७६०	
वेदाः ९८७	
भा. १०३१	
कौ. १६८६	
भा. १२८५	
" १२८४	
स्कन्द. १९६५	
भा. १३९१	
" १२८५	
वेदाः ९७१	
भा. १३९१	
वेदाः ९९६	
वारा. १३२९	
मनुः १९५५	
" १९५३;	
अपु. १९६२	
मनुः १९५५	
वेदाः ९९७	
भा. १२८३	
नार. १८८१	
वेदाः १००१	
भा. १२८५	
स्कन्द. १९६७	
वेदाः १००१	
नार. १८८१	
वेदाः ९९९,	
१६०२	
काल्या. ७१४	
बृह. १६४७	

^३ मध्यं प्रति रा-
मध्यं वा गृह्णी
मध्यदेशे क

*मर्मघाती च	बृह. १६४७	महानसस्थ	शुनी. १११९	*मांसविकयी	विष्णुः १७९७
मर्मघाती तु	" " ;	*महापक्षे च	नार. ७४७	*मांसस्य भेत्ता	मनुः १८०४
	कात्या. १६४९	महापक्षे ध	मनुः ७३८;	मांसस्य मधु	" १७१८
मर्मप्रहार	बृह. १६४७	महापराधि	नार. ७४७	मांसोदनति	नार. १९३८
*मर्मप्रहारी	" "	महापराधे	याज्ञ. १७४०	मागधः पुंश्च	वेदाः ८४२
मर्मवेधवै	कौ. १६७६	*महापशुं स्ते	कौ. ७७२	मागधयोग	नार. ११०५
मर्मृज्यमाना	वेदाः १००६	महापशुप	नार. १७४९	मागधो वाम	भा. १२८७
मर्म इव यु	" ९७५	महापशुमे	कौ. ९३२	मा घोषा उत्	वेदाः ८५९
मर्म इव यो	" १००३	महापशुमे	" १६१४	*माज्ञदो मामा	नि. ६००
मर्यादाचिह्नि	कात्या. ६५७	*महापशुषु	याज्ञ. १८२७	मा च शङ्का	भा. १०२७
मर्यादातिक्र	नार. १८२७	*महापशुस्तु	नार. १७४९	मा ज्येष्ठं वधी	वेदाः ९९९
मर्यादापह	कौ. ९२९	महापशून्	" "	मातरं तां त	भा. १०२७,
मर्यादाभेद	कात्या. ९५९;	महापशूनां	मनुः १७१२		१२८५
अपु. १६५४; मनुः १७०५,	१९३०	महापातक	कौ. १८००;	मातरं पित	मनुः १७७७;
	१९३०	महापातकि	याज्ञ. १८२२		स्कन्द. १९६५
मर्यादाभेदे	कौ. ९२९	महापातकि	कात्या. १७९१	मातरः पुत्र	विष्णुः १४०७,
मर्यादायाः प्र	याज्ञ. ९४२	महाबुध्न इ	अपु. १९४३		१४१६
मर्यादायाम	भा. १०३२	महाभिजन	वेदाः ९९६	मातरिश्वा च	वेदाः ८४२
*मर्यादायाश्च	याज्ञ. ९४२	महि क्षेत्रं पु	भा. ८६०	मातर्यपि च	मनुः १४७४
मर्यादासु न	भा. १०३२	महिषि ह्ये	वेदाः ९२२	*मातर्यपि सृ	" "
मर्यादा स्थापि	" १०३०	महिषी चेतस	" १००९	माता ऋक्थह	बृह. १५१७
मर्यादेयं कृ	" १०२७,	महिषी दश	विष्णुः ९०५	माता गरीय	भा. १९८४
	१२८४	महिषीमश्वा	शंखः ९०५	माता च ते पि	वेदाः ९९४,
*मर्यो मनुष्यो	नि. १२५७	महिषी वावा	वेदाः १००९		९९५
*मला एते म	नार. १८२८	महिषीपूग	याज्ञ. १९५९	*माता च पित	कात्या. १४१३
मला ह्येते म	" "	महिष्यभ्यन	वेदाः १००९	मा तात कोपं	भा. १०२७,
*मल्लिनाङ्गाम	बृह. १८८७	महिष्यां जज्ञि	हरि. १३७६		१२८५
मल्लिनाङ्गाम	" "	*महिष्यामष्टौ	विष्णुः ९०५	*माता त्वभावे	नार. १०९५
मल्लमहिष	विष्णुः १९०३	महोक्षो जन	नार. ११०३	*मातापितरौ	मनुः १३०४
मस्तके क्षिति	कात्या. ९५७	महोक्षोत्सृष्ट	याज्ञ. ९१५	*माता पिता च	" "
	" १७९२	महोप्राणां च	स्कन्द. १९६५	" "	शुनी. १९८८
*महता तु प्र	" "	मह्यं धुक्च य	वेदाः १००६	माता पिता वा	मनुः १३०४
महता प्रणि	" "	मां विदन्परि	" ९८४	मातापितृभ्यां	विष्णुः १२०५;
महत्स्वपि न	स्कन्द. १९६५	*मांसं मद्याभि	बृह. ११०७	बौधा. १२६९; भा. १२८७	
महदेनः स्पृ	नार. १०९६	मांसं संस्पृशंस्त	स्कन्द. १९६५	मातापितृभ्या	बौधा. १२७०;
महर्षिभिश्च	स्कन्द. १९६५	*मांसच्छेत्ता तु	मनुः १८०४	मातापितृवि	मनुः १३०६
महर्षिरपि	भा. ११८४,	*मांसच्छेदे श	" १८०३	मातापित्रोः प्र	बौधा. १२७०;
	१२४५	*मांसभेत्ता च	" "	मातापित्रोर्गु	मनुः १३०९
महस्पृत्रासो	वेदाः ९७५,	मांसभेत्ता तु	" "		भा. १९८६
	१८३६		" "		नार. ८००;
महाकुलीन	मनुः १७२८,		" "		दक्षः ८०७
	१९२७		" "		शंखः १६१३
महागुणोऽल्प	नार. ९४७	*मांसभेदी तु	नार. १८२९	* " " "	कौ. १८५०
महाजनस्ये	कौ. १७९९	*मांसभेदे तु	मनुः १८०३	मातापित्रोर्वि	भा. १३९१
महानग्न्युल्ल	वेदाः ८४२	मांसमद्यादि	बृह. ११०७	मातापित्रोर्ह	बौधा. १२७०
महानयाऽथ	बृह. ९५१	मांसमधुघृ	विष्णुः १६७१	मातापित्रोस्तु	लिङ्ग. १३७६
महानल्पः श	अनि. १९७६				

मातापि पित	कात्या. १४१३
*माता भस्त्रा पि	भा. १२८८
माता भस्त्रा य	कौ. १२८८
माताभावे तु	नार. १०९५
मातामहस्त	स्मृत्य. १११८
*मातामहस्य	नार. १३४७
मातामहाय	" "
मातामहो मा	" १०९५
मातामथा ध	मनुः १४३७
माता मानुष्व	नार. १८८२
*मातुः परिण	वसि. १४२७
*मातुः परिणा	" "
मातुः परिवा	कौ. १३९१
*मातुः परीणा	वसि. १४२७
*मातुः पारिण	" "
मातुः पारिणा	" "
*मातुः पारिणे	" "
*मातुः पितुः स्व	वृशा. १५२९
मातुः पितुष्व	" "
मातुः प्रथम	मनुः १३०२
*मातुः सकाशा	कात्या. १४५३
मातुः सपत्नी	याज्ञ. १८७४
*मातुः स्वसा मा	बृह. १४५०
मातुरलङ्का	बौधा. १४२७
मातुरशित	शंखः १०२५
*मातुरशिता	" "
मातुर्दिधिषु	वेदाः ९७२
मातुर्दुहित	याज्ञ. १४४१;
	नार. १४४९
*मातुर्निवृत्ते	गौत. ११४५
" "	नार. ११५२;
	बृह. ११५५
*मातुर्मातुः स्व	वृशा. १५२९
मातुर्मातुल	" "
मातुर्यदेन	वेदाः ९९९
मातुलपितृ	बौधा. १०२०
मातुलानी स	" "
मातुलानी स्व	यमः १८९०
मातुश्च योनि	आप. १०१८
मातुश्च यौत	भा. १४२९
* " "	मनुः १४३७,
	१४३८
मातुस्तु यौत	" १४३७
*मातुस्तु यौतु	" १४३८
मातृकं चेददु	वृहा. १९८८
मातृकं पैतृ	अङ्गि. १११६

मातृकं भ्रातृ	मनुः १०४२
मातृकश्च प्र	प्रजा. १२३२
मातृतस्त्वती	पैठी. १११५
मातृतस्त्वा प	विष्णुः १०२२
मातृतुल्यम	जम. १७९२
मातृदास्यात्	ब्रह्म. ८४०
मातृद्रव्यवि	संप्र. ११५७
मातृपितृषु	कौ. १६१९
*मातृपित्रादि	कात्या. १४५३
मातृबन्धुः स	कौ. १२८८
मातृबन्धुभ्यः	गौत. १०११
*मातृभ्रातृपि	मनुः १४३२;
	कात्या. १४५२
*मातृमातुल	वृशा. १५२९
मातृयुक्ते तू	विष्णुः १७७०
मातृवद्वर्ते	वारा. १०७७
मातृष्वसा मा	बृह. १४५०;
	यमः १८९०
मातृणां च क	वारा. १३२९
मा ते कशाळ	वेदाः ९७४
मात्रा च स्वध	नार. १२२०
*मात्रा वापि कु	" ६९१
मात्रा वा यत्कु	" "
*मात्रा वा स्वकु	" "
मात्रे दद्याच्च	शुनी. १९८८
मातृकृतौ व्ये	वेदाः १००२
माध्यन्दिनात्	कौ. ७७२
माध्यमाः सर	वेदाः ८१३
मानं विधम	भा. ८६०
Xमा नः पथो	नि. १२५३
मानयन्तः स	भा. ८६१
मानवाः सद्य	कात्या. १७६२
मानवानां प्र	भा. १०३३
मानवोक्तय	अनि. १९६८
मानहीने ही	कौ. १६७३
मातृषमांस	" १६१८
मातृषहीनो	" ११८५,
	१३९१
मातृषा मानु	भा. ८१९
मातृषे मध्य	याज्ञ. १७३२
मातृषेषु म	भा. १०२७,
	१२८५
मानेन तुल	याज्ञ. १७२८
मा ब्राह्मणस्य	वेदाः १४६४,
	१६००
मा भ्राता भ्रात	" ९९८

मा भ्रातुरभे	वेदाः ६००
मामनु प्र ते	" ९९०
मायायोगवि	कौ. १९२४,
	१९२५
मायाविनो धृ	बृह. १५७३
मास्तस्यौर	वारा. १३२९
*मार्गः क्षेत्रे प	शंखः ९२६
*मार्गक्षेत्रप	" "
मार्गक्षेत्रयो	वसि. ९२५
मार्गक्षेत्रे प	शंखः ९२६
मार्गक्षेत्रे वृ	" ९०५
*मार्गसरद	" १६१३
मार्गे पुनर	नार. १६४५,
	१९३९
मार्जेनैलेप	शुनी. १११९
मालाकार इ	व्यासः १७६५
मा वस्तेन ई	वेदाः ९०३
मा वस्तेन ई	" ९०२
" " +	" ९०३
मा विदन् प	" १००२
मा वो घ्नन्तं मा	" १८९३
*मार्ष गां दण्ड	नार. ९१७
मार्ष गां दाप	" "
*मार्षकश्च भ	मनुः १८११
*मार्षकस्तु भ	" "
मार्षको वेत	कौ. १६७५
मार्षमात्रम	सुम. ९००
*मार्षस्य मधु	मनुः १७१८
मार्षानष्टौ तु	याज्ञ. ९१३
मार्षिकस्तु भ	मनुः १८११
मासषाष्मासि	बृह. १५६०
मासस्य वृद्धि	वसि. ६०९३
	मनुः ६१२; नार. ६२४
मासस्यान्तः प	कौ. १६१८
मासार्धमासं	यमः १६५२
*मासिकस्तु भ	मनुः १८११
मासि मासि ऋ	भा. १०३०
मासि मासि भ	" "
मासि मासि र	बौधा. १८४५;
	वसि. १९७७
*मासि षाष्मासि	बृह. १५६०
*मा स्म वर्षसं	पैठी. १११५
मा स्म संक्रो	" "
मा हिंसिष्टं कु	वेदाः १००१
मितं ददाति	वारा. १०७७;
	शुनी. १११६

मित्रं कृणुष्वं	वेदाः १८९६	मुण्डकोपरि	स्कन्द. १९६५	मूले समाह	बृह. ७६५३
मित्रप्राप्त्यर्थ	बृह. १६४६	मुद्राङ्गाद	कौ. १६७४	व्यासः ७६८	व्यासः ७६८
मित्रस्ते अस्त्व*	वेदाः ११४३	मुद्राङ्कितं च	बृह. ७५०	मूलोदयं प्र	बृह. ६५३
मित्राणि वा व्य	कौ. १९२४	*मुद्राङ्कितं वा	, ,	*मूल्यं गृहीत्वा	नार. ८५१
*मिथः पितुः प	आप. ११६५	मुषितं प्रवा	कौ. १६२०	मूल्यं तदाधि	कात्या. ६५५
मिथः संपात	नार. ८७१	मुषितः शप	नार. १७५७;	मूल्यं तदाप्त	सुम. ९००
मिथ एव प्र	मनुः ७३९		वृम. १७६६	*मूल्यं तदत्त	कात्या. ६५५;
*मिथ एव स	, ,	मुषितवेदम	कौ. १६८५	सुम. ९००	सुम. ९००
मिथस्समवा	कौ. १०३४	मुषितसंनि	, ,	नार. ८८७	नार. ८८७
मिथुनं ऋक्स	वेदाः १०१०	मुष्कयोरद	वेदाः १००६	हारी. ६६१	हारी. ६६१
मिथुनाद्वाऽअ	, , १००८	मुष्कयोर्निहि	, ,	नार. ८८७	नार. ८८७
*मिथुनानां वि	नि. १२५५	*मुष्कां प्रसक्ता	नार. १७४६	*मूल्यं तु द्विगु	बृह. ८९६
, ,	, , १३८५,	मूत्रपुरीषो	कौ. १२७	मूल्यं दस्वाऽधि	भार. ९००
	, , १४१५	मूत्रमौण्ड्यमि	शंखः १६७२	मूल्यं यथाव	कात्या. १४५४
मिथुनानि जु	वेदाः १००८	मूत्रेण मौण्ड्य	मनुः १८६०	मूल्यं लब्धं तु	नार. ८८७
मिथो दायः कृ	मनुः ७३९	मूर्ध्नि पत्रं त	स्कन्द. १९६६	*मूल्यं स द्विगु	कौ. १६१४
मिथो भजेता	, , १०६९	मूर्ध्नि पुत्रानु	भा. १९८५	मूल्यद्विगुण	मत्स्य. ८५५;
*मिथो भजेदा	, ,	मूर्ध्नि विन्यस्त	स्कन्द. १९६६	मूल्यमादाय	अपु. १९७२
मिथ्यादूषिणां	हारी. १७६९	मूलं च सोद	बृह. ६३१	मूल्यमेव द	कौ. ७३७
*मिथ्यादूषिता	, ,	मूलं तस्य भ	लहा. ६७७	*मूल्यं लब्धं तु	कात्या. १४५४
*मिथ्यादृष्टीनां	, ,	*मूलं भवेत्त	कात्या. १४५८	मूल्यस्य पाद	सुम. ९००
मिथ्याभियोगि	नार. १९६८	मूलकर्म च	बृह. १७६०	*मूल्यस्याल्पप्र	कात्या. ८९८
मिथ्याभियोगी	व्यासः ७३०	मूलकर्मणि	मनुः १६३१,	मूल्यापन्नगु	मनुः १६३०,
मिथ्यावदन्प	याज्ञ. ७५८		१९३०		१८०६
*मिथ्यावादी च	नार. ७८४	मूलक्रियास्व	विष्णुः १०२३	*मूल्यात्पादाधि	बृह. ८९६
, ,	मनुः १७०६,	मूलखानक	बृह. ९५१	मूल्यात्स्वल्पप्र	कात्या. ८९८
	१९२७	मूलग्रहण	कात्या. ७३०	*मूल्याष्टभागे	नार. १७४८
मिथ्यैतदिति	बौधा. १९१९	मूलतस्तु भ	लहा. ७३२	मूल्याष्टभागो	, ,
मिथ्योक्त्वा च प	नार. ७८४	मूलवेन लि	अनि. ७३१	मूल्येन चार्थ	कौ. ८१७
मिथ्योपवादे	कौ. १७७१	*मूलपुष्पोष	गौत. १६६१	मूल्येन तोष	मनुः ६४०;
मिनाति श्रियं	वेदाः ९६७	मूलफलपु	, ,	नार. ६५०	नार. ६५०
*मिश्रासु कनि	विष्णुः १०२३	मूलमात्रं तु	कात्या. ७३०	कौ. १९२५	कौ. १९२५
मिश्रास च क	, ,	मूलमेव ऋ	, ,	, ,	, ,
मुकुलावदा	कौ. १६७४	*मूलमेव त	, , १४५८	मूषिककरं	, ,
*मुक्तभाव्यश्च	बृह. ८७२	*मूलमेव तु	, ,	मूषिकभये	, ,
मुक्तभाव्याश्च	, ,	*मूलमेव प्र	, ,	मृगद्रव्यव	, , १६१७
*मुक्ता भाव्याश्च	, ,	मूलमेव स	, ,	मृगपशुप	, , १९२५
*मुक्तारत्नप्र	नार. ८९४	मूलात्तु द्विगु	शुनी. ६३५	मृगाभिशापा	भा. १२८४
मुक्तावज्रप्र	, ,	मूलानयन	कात्या. ७६६	मृगायुतं वा	वारा. १०७६
मुक्ताविद्रुम	, , ८८८	मूले तु द्विगु	लहा. ७३२	*मृगया दायोऽन्य	नार. १७५६
मुखसंदर्श	बृह. १२४८	मूले दत्ते त	बृह. ६२९	*मृगयो वाप्यथ	, ,
मुखान्मुखं प	नार. ११०१;	मूलेन सह	, , ७६५;	मृचर्ममणि	याज्ञ. १७३३
	यमः १११३		व्यासः ७६८	मृज्यसे सोम	वेदाः ९७५
मुखेन शस्त्र	भा. ८६०	*मूले समाह	बृह. ७६५;	मृतकल्पम	कौ. १७९९
मुख्यानां चैव	मनुः १७११		व्यासः ७६८	मृतप्रजां प	बौधा. १०२०
मुख्यैः सह स	बृह. ८७४	*मूले समाहि	बृह. ७६५	*मृतस्य च प्र	, , १२६९.
				मृतस्य प्रसू	, ,
				मृताङ्गलम	याज्ञ. १६३७.

	१९३३
श्रुता जलौक	वसि. १०२२
श्रुतानुगम	पैठी. १११५
श्रुतायां दत्त	याज्ञ. १४४७
* ,, ,,	नार. १४५०
श्रुतायां पुन	,, ,,
श्रुतायां वधः	कौ. १८४८
*श्रुतायां संस्थि	मनु. १४३३
*श्रुतायां सर्वे	याज्ञ. १४४७
श्रुताहे त्वेक	कार्ष्णी. १३५६
श्रुते जीवति	भा. १०२६, १३९०; याज्ञ. १०८८; सूत. १४६३
श्रुते तु स्वामि	नार. ९४७
श्रुतेऽधिपेऽपि	शुनी. १९८८
*श्रुते न पित	देव. १४०४
*श्रुते पतौ तु	नार. १५५५
*श्रुते पत्यौ तु	,, ,,
श्रुते पितरि	कात्या. ७१२;
ब्रह्म. १३७४; देव. १४०४	
श्रुते प्रवजि	कात्या. १५६१
श्रुते भर्तारि	नार. ७०३, ११०३, १५५५; मनु. १०४५, १०६३; कात्या. १११०, १५२३; व्यासः ११११, १५२४; देव. १११२; आत्रि. १११५; परा. १११७; शुनी. १११९; याज्ञ. १३३८; कौ. १४३०;
श्रुते भर्तारि+	अपु. १९७९
२ " " +	विष्णु. १०२४
श्रुते भर्तार्य	ब्रह्म. १११८
श्रुते म्रियेत	नार. १५५५
*श्रुतेऽपि स्वामि	बृह. ११०७
*श्रुते वा स्वामि	नार. ९४७
श्रुतेषु च वि	,, ,, ९१६
*श्रुतेषु तु न	,, ,, ६९७
*श्रुतेषु तु वि	,, ,, ९१६
*श्रुतोऽनपत्य	बृह. १५६०
श्रुतोऽनपत्यो	,, ,,
श्रुतोऽमेभ्येन	,, १६४८;
	यमः १६५२
श्रुत्ये स्वा द	वेदाः ७९१
श्रुत्ये त्वाऽदा	,, ,,
श्रुत्युदेशस	याज्ञ. १६४०
श्रुत्युमेव आ	वेदाः १६०२

मृत्योरामना	वेदाः ६०४
मुदुत्वं च त	भा. १०३१
मुदुर्निमन्युः	वेदाः ९९८
मृद्गण्डासन	नार. १७४५
मृद्भिस्तु बोध	शुनी. १११९
मृन्मयानां च	मनु. १७१८
मृन्मये भाज	स्कन्द. १९६७
*मैखलाधूमं	कात्या. ९५९
मैखलाध्रम	,, ९५८
*मैदृश्वोन्माद	,, १३५०
मैदृफलोप	कौ. १६१९
मैदृश्वोन्माद	कात्या. १३५०
मैद्यमेव ध	नार. १९३९
मैद्यामेवैना	वेदाः १००६, १८४०
मेने इव त	,, ९७०
मैत्रमौद्वाहि	मनु. १२११;
याज्ञ. १२१५; प्रजा. १२३२	
मैत्रेयी च का	वेदाः १०१०, १४०५, १४२४
मैत्रेयीति हो	,, १४०५, १४२४
*मैत्र्यमौद्वाहि	मनु. १२११
मैथुने द्वाद	कौ. १८५०
मोक्षधर्मस्थि	भा. १०३१
मोक्षितो मह	नार. ८३०
*मोघं वप्ता कु	आप. १२६७
मोघं वेत्ता कु	,, ,,
*मोक्षितो मह	नार. ८३०
मोच्य आधिस्त	याज्ञ. ६४७
*मोच्यश्चाधिस्त	,, ,,
मोच्योऽभिज्ञोऽपि	बृह. १९१३
मोदः प्रमोद	वेदाः १००६
*मोदते पति	व्यासः ११११
मो ष्वद्य दुर्ह	वेदाः ९७३
मोहात्प्रमादा	कात्या. १७९१;
	उश. १७९२
*मोहात्प्रमोहा	कात्या. १७९१
मोहादियं म	विष्णु. १८४६
मोहेन द्विश	कौ. १६१८
*मौण्ड्यं प्राणान्त	मनु. १८५८
मौण्ड्यं प्राणान्ति	,, ,,
*मौनवृद्धाद	नार. ९४६
मौलवृद्धाद	,, ,,
मौलाः सामन्ता	विष्णु. १५६९
मौलास्तु ते स	बृह. ९५१

*मौलोदयं प्र	बृह. ६५३
*मौलोदयौ प्र	,, ,,
म्रियेतान्यत	मनु. १५४४
म्लेच्छश्वपाक	कात्या. १९१५
म्लेच्छानामदो	कौ. ८१७
यं कामयेता	वेदाः ८५८
यं कामयेतै	,, ८१४
*यं कामार्तां स्वै	कात्या. १८८८
यं च कञ्चिद्	भा. १८१८
यं च धर्म च	,, ८६०
यं चात्र गृह	कौ. १६७९
यं चात्रापस	,, १६८२
यं चार्थं प्रति	विष्णु. ६६२;
	नार. ६७०
*यं चार्थं साध	,, ७४८
यं चार्थमात्र	गीत. ८१५
यं तु पश्येत्थि	मनु. १९५६
*यं ते समधि	नार. ८३४
*यं देवाः स्मर	वेदाः ९९७
यं देवासो अ	,, ९७२
यं धर्मं स्थाप	कात्या. १९४२
यं परम्पर	बृह. १५६५
*यं पितृगृहे	वसि. १२७३
यं पुत्रं परि	मनु. १३०६
*यं पुत्रं प्रति	,, ,,
यं पूजयेम	भा. ८६०
यं पूर्वतर	वसि. ७३२
यं बलबजं न्य	वेदाः १००२
यं ब्राह्मणस्तु	मनु. १३०९
*यं मातापितृ	वसि. १२७८
यं मित्रावरु	वेदाः ९९७
य मे दत्तो व्र	,, १००३
यं यं देवं त्व	भा. १२८६
यं वा नानालो	कौ. १६८०
यं वा मन्त्रयो	,, ,,
यं वा रसस्य	,, ,,
यं विश्वे देवाः	वेदाः ९९७
यः कन्यां दर्श	मत्स्य. १९७५
यः कन्यां पूर्वं	विष्णु. १०२३
यः कर्मकाले	श्रम. ८५५
यः कश्चिद्ब्रह्म	बृह. ७८५, ८९६
यः कुर्यात्तु ब	श्रुहा. १६५३, १८९१
यः क्षिप्तो मर्ष	मनु. १७०२
यः परः एव	कौ. १७७२

यः पश्चिमः क्रि	बृह.	७३४	यच्छिष्टं पितृ	नार.	१२२१	*यत्तत्संग्रह	बृह.	११०६
यः पुत्रो गुण	भा.	१३९१	*यच्छिष्टं प्रीति	"	"	*यत्तस्याः स्याद्	मनुः	१४४०
*यः पूर्वतर	वसि.	७३२	यजतेऽहर	मनुः	१७००	*यत्तस्यै स्याद्	"	"
*यः प्रदत्तोऽपि	स्मृत्य.	१३७४	यजमानस्य	वेदाः	९०२	*यत्तु कार्यस्य	कात्या.	८०५
यः सदारः स	भा.	१०२६	" " " +	"	९०३	यत्तु तत्राधि	भार.	६६०
यः साधयन्तं	मनुः	७१८	यजेत तेन	भा.	१२४४	*यत्तु परयेषि	मनुः	१९५७
*यः साध्यमान	"	"	यजेत वाऽश्व	अत्रिः	१३५२	*यत्तुल्या पुत्रि	बृह.	१३४८
यः साहसं का	याज्ञ.	१६३३	*यजेताहर	मनुः	१७००	*यत्तु सोपाधि	कात्या.	१४५४
यः साहसं प्र	कौ.	१६१४	यज्जामयो य	वेदाः	१००३	यत्तं पाणावि	वेदाः	१००६
*यः स्त्रीणामुप	कात्या.	७१८	यज्जारं सन्तं	"	१००६,	यत् ते प्रजा	"	१००३
*यः स्वकं साध	मनुः	७१८		"	१८४०	यत्तेषां वृत्त्यु	नार.	८७०
"	नार.	७२३		लहा.	१९८८	यत्तं समाधि	मनुः	८२२,
यः स्वयं साध	मनुः	७१८	यज्ञं क्षेत्रं च	मनुः	१७२३	१३९३, १९२८; नार.	८३४,	
यः स्वामिनाऽन	"	६४०	यज्ञस्य काम्यः	वेदाः	१००६	१४०२; भा.	१३९१	
* " " ,	भार.	६६०	यज्ञस्य युक्तौ	"	१००७	यत्तैः प्राप्तं र	बृह.	८७५
यः स्वामिनाऽभ्य	नार.	६५०	यज्ञादुपग	वसि.	११२६	*यत्त्वप्येकत	कात्या.	१४५८
*यः स्वार्थं साध	"	७४८	यज्ञार्थं द्रव्य	शंखः	१३९०;	*यत्त्वसत्संज्ञि	"	१७९१
य आतृणत्य	वसि.	१९७४	*यज्ञार्थं विहि	कात्या.	१४५७	यत्त्वस्याः स्याद्	मनुः	१४४०
य आस्ते यश्च	वेदाः	९९८	*यज्ञार्थान्युप	"	"	*यत्त्वस्यै स्याद्	"	"
य इत्थं स्वां दु	"	१८४०	यज्ञियस्य तु	मनुः	१७२०	*यत्त्वेषु लिखि	बृह.	८७३
य उदाजन्	"	१९८०	यज्ञैस्तपोभि	स्कन्द.	१९६५	*यत्तैः प्राप्तं र	"	८७५
य उदानड्वय	"	९०२	यज्ञैस्तपो देवा	भा.	१९७८	यत्पत्नयः	वेदाः	१००६
य ऋते चिद	"	१००३	यतः परि जा	"	१२८४	यत्परद्रव्य	कात्या.	१७६१
य ऋतेन सू	"	१९८०	यतः पातकि	वेदाः	९७३	यत्पराचीमु	वेदाः	९०३
य एतावद्धि	कौ.	१६१४	यतः पुमांसः	ब्रह्म.	१११८	यत्पुंसः पर	मनुः	१०५८;
य एतेऽभिहि	मनुः	१३१४	यतन्ते रक्षि	भा.	१०३२	अपु.	१९७९	
*य एते विहि	"	"	यतश्च भृता	मनुः	१०४६	*यत्पुनर्नय	कात्या.	१४५३
य एनं हन्ति	वेदाः	१४६४,	यतश्चोत्तिष्ठे	भा.	१०३२	यत्पुनर्लेभ	"	१४५२
	"	१६००	यतात्मा गर्भे	कौ.	१५४३	यत्पैतृके ध	वृहा.	१९८८
य एवं वेद	"	१००५	यतिश्च ब्रह्म	यमः	१११३	*यत्पैत्र्यं स्याद्	मनुः	१४४०
य एव कश्चि	नार.	१९४०	यतेतां जात	प्रचे.	१११७	*यत्प्रनष्टं मृ	व्यासः	९२०
*य एव तत्र	"	१९११	यतो द्रव्यं वि	कालि.	१३७७	यत्प्रनष्टं ह	"	"
*य एवात्युद्	"	९४७	यतो यमस्य	बृह.	७२५	*यत्प्रसह्य वृ	मनुः	९०९;
य एवानुद्	"	"	यत्कन्याया वि	बौधा.	१२७१	नार.	९१६	
यच्च पुत्रः पु	वेदाः	१२६२	यत्काम इद्	व्यासः	१४६०	"	१७४७	
यच्च भर्त्रा ध	व्यासः	१४६०	यत्किञ्चित्कुरु	वेदाः	९९९	यत्र कचन	शंखः	१२८२;
यच्च यस्योप	नार.	१९३५	यत्किञ्चित्कुरु	कात्या.	७१४;	पैठी.	१३५६	
यच्च सातिश	मनुः	११८९	यत्किञ्चित्पति	यमः	१९४३	यत्र कचनो	विष्णुः	१२७९
*यच्च सोपाधि	कात्या.	१४५४	यत्किञ्चित्पित	भा.	१०२९	यत्र कचोत्पा	स्मृत्य.	१३७३
*यच्च स्यात्परि	"	१७९१	यत्किञ्चिदेव	मनुः	१२१०	यत्रतत्र स	भा.	१२४४
यच्चानुचित	बृह.	८९६	यत्कुमारी म	"	११९०	यत्र तस्यात्कृ	मनुः	७१९
यच्चान्यद्रक्ष्यं	हारी.	१०१५	यत्कुसीदम+	वेदाः	१०११	*यत्र तेऽभिहि	"	१३१४
यच्चापि कार्य	कात्या.	७५३	"	"	६०१	*यत्र दद्याद्	संप्र.	७१५
यच्चैषां वृत्त्यु	नार.	८७०	"	"	६०४	यत्र नार्यस्तु	मनुः	१०५२;
*यच्चैषां प्रत्यु	"	"	यत्कुसीदमि	संप्र.	७१६	बृह.	११०६	
यच्छब्देन	विष्णुः	१९८३	यत्कृष्णं त	विष्णुः	१९८३	उद्य.	१७९२;	

*यत्र पश्येच्चि	याज्ञ. १८१४	*यथा गवोष्ट्र	मनुः १०७३	*यथा भृतिच	नार. ८५०
*यत्र प्रवर्त	मनुः १९५६	यथा गावः ऽथि	भा. १०२७,	यथा मम क	वेदाः ९९६,
*यत्र यदकथ	” १८०८		१२८५		९९८
यत्रर्णा दाप्य	” १३१९	यथा गोऽश्वोष्ट्र	मनुः १०७३	यथा मम स्म	” ९९७
*यत्र वास्य भ	बृह. ७२५	यथाङ्गं वर्ध	वेदाः ९९६	यथा मां कामि	” ९९६
यत्र स्यात्परि	नार. ८८८	यथा च ते न	भा. ८६१	यथायं बाहो	” ”
यत्र स्वत्पोष	कात्या. १७९१	यथा च दाता	कौ. ७९४	यथा यथा तु	शुनी. ८५६
यत्र ह क च	प्रजा. ९६२	*यथा च पाथि	कात्या. ८५४	*यथायथा भ	मनुः १८०५
यत्र हिंसां स	वेदाः ११६३	यथा जलं कु	बृह. १९८७	यथायथा म	” ” ;
*यत्रातिवर्त	कात्या. ७१३	यथा जायामा	वेदाः ९९४		कात्या. १८३४
*यत्राधिकं गृ	मनुः १८०८	यथा ज्येष्ठः क	भा. १९८३	यथा यथा वि	” १९८७
यत्रानुकूल्यं	बृह. ६५३	यथा तव व	वेदाः ८४२	यथा यमः प्रि	मनुः १९३०
*यत्रापरिवृ	याज्ञ. १०८७	*यथा ते न नि	व्यासः १७६४	*यथा यशोऽस्य	” १७२५
यत्रापवर्त	मनुः ९१०	यथा ते नाति	” ”	यथारूपवि	शंखः १७७१
*यत्रापि वर्त	” १८०८	*यथास्मा गति	यमः १११३	यथार्थमव	हारी. १०१५
यत्रार्थ साध	” ”	यथा त्वां प्राप्य	भा. ८६०	यथापितान्	याज्ञ. ९१२
	नार. ७४८;	यथा दण्डग	मनुः १९६९	यथार्हमेता	मनुः १९२७
*यत्रार्थी दाप्य	व्यासः ७५६	यथा धने त	बृह. १५६८	यथावत्प्रति	भा. ८६१
*यत्रार्थे साध	बृह. ७२५	यथा नकुलो	वेदाः ९९७	यथावशो न	वेदाः ९९९
यत्राहितं गृ	नार. ७४८	*यथा न बजिं	मनुः १०७१	यथा वा कुश	कौ. ८४३
यत्रैतमेवं	बृह. ६५३	यथा नरेण	भा. १२४३	यथा वा निक्षे	” १६८७
यत्रैतल्लिखि	वेदाः ११६२	यथा न सदृ	” १२४४	यथाविधेन	नार. ११३०;
*यत्रैतल्लेखि	बृह. ८७३	यथा नातिच	मनुः १०५५	यथाविध्यधि	विष्णुः १९८३
*यत्रैता न प्र	” ”	*यथा नाभिच	” ”	*यथाविध्युप	मनुः १०६९
यत्रैतास्तु न	मनुः १०५२	यथा नियोग	सप्र. ११९४	यथा वृक्षं लि	” ”
	” ” ;	यथापराधं	यमः १६५२;	यथा वृक्षम	वेदाः ९०६
यत्सीमागश्च	बृह. ११०६		कौ. १६८९		” १८३९
यत् सुपर्णा	वेदाः ९६८	यथापराध	” १६१४	*यथाशक्ति द्वि	कात्या. १४५८
यत्स्थालीं परा	” ९९६	यथा पितृध	बृह. १५१७	यथाशक्ति प्र	प्रजा. ७१५
यत्स्थालीं र रिञ्च	” ९९५	*यथा पुत्रः स्मृ	मनुः १२९५	यथाशक्तयनु	कात्या. १६५०;
*यत्स्वामिनाऽन	” १३८५	*यथाप्राप्तं वि	कात्या. १५७४	पैठी.	१६५३
*यथांशं कर्म	मनुः ६४०	यथा बाजं न	मनुः १०७१	यथाशक्त्या द्वि	कात्या. १४५४
*यथांशं तु ल	कात्या. ७८८	यथाबीजं प्र	” ”	*यथाशक्तयानु	” १६५०
यथा कथा च	शंखः १२०७	यथा ब्राह्मण	” १०५४;	यथाशब्दानु	” ”
यथा कलां य	आप. १६६५		भा. १२४४	यथाश्रुति वि	आप. १९७३
	वेदाः ६००,	यथा भर्ता त	” १०२९	यथासंभाषि	कौ. ७३७,
	६०१	यथा भवेम	वेदाः ११५९		८४३
यथाकामी भ	याज्ञ. १०८१	यथाभागं भ	शंखः १२०७	यथा संमन	वेदाः ९९९
यथाकालम	नार. ८२६	*यथाभागं ल	” ” ;	यथा स तुष्टः	भा. १०२९
यथाकालमु	विष्णुः १७७१;		हारी. १९८२	यथासमर्थ	बृह. १९१३
	शंखः ”	यथाभागं ह	वेदाः १९०१	यथा सर्वाणि	मनुः १९३०
यथाकालोप	कात्या. १२२८	*यथाभागप	बृह. १२२२	यथा सिन्धुर्न	वेदाः १०००
यथा कुटुम्ब	भा. १०२९	यथाभागानु	” ”	यथासुखं प	भा. १०३०
यथा कृताय	वेदाः १८९८	यथाभियोगं	मनुः ७६०;	यथा सुपर्णः	वेदाः ९९६
यथाखरो म	” ९९७		कात्या. ७६७	यथासेतुभो	कौ. ९२६
यथा गणाः प्र	भा. ८६१	यथा भूमिर्मु	वेदाः ९९७	यथासौ मम	वेदाः ९९७

यथा स्तेनो य	वेदाः १६०३
यथा स्त्री तृप्य	” १००६
यथाहमन	भा. १२८५
यथाऽऽहमस्या	वेदाः १००६
यथा ह वै यो	” १००७
यथा ह्यमौ स्थि	नार. १९४०
यथा ह्याहव	भा. १९८५
यथेदं भूम्या	वेदाः ९९६
यथेम यावा	” १
यथेयमिन्द्र	” ९८३
यथेष्टं प्रभ	स्मृत्य. १११८
यथेह पुरु	वेदाः १२५९;
	शांखः १२८१
यथैतदनु	बौधा. १९१९
यथैव ते न	वसि. १९७४
यथैवाङ्गिर	वेदाः १२६०,
	१९८१
यथैवाःमा त	भा. १२८६,
१४७३; मनुः १२९४, १४७४;	
	नार. १५१२
यथैवाहं पि	भा. १२८४
यथोक्तं वा	गौत. १८४३
यथोक्तदण्ड	मासो. १९७०
यथोक्तमार्तः	मनुः ८४५
यथोक्तेन न	” ९३८
यथोत मधु	वेदाः ९९७
यथोदकम	” ९
यथोपकारं	को. ९२९
यदग्निर्गाहं	वेदाः १००५
यददीव्यञ्च	” ६०३,
	६०४
यदधीते य	मनुः १७००
यदन्तरं तं	वेदाः ९९६
यदन्नं नाभि	भा. १०२८
यदन्नमग्नि	वेदाः ६०६
यदन्नमद्भ्य	” ६०२,
	६०६
यदन्यगोषु	मनुः १०७३
यदन्यस्य प्र	” १०४४
*यदन्यस्याभ्य	” १
यदपत्यं भ	” १२९४
यदपत्यं म	भा. १२८३
यदयातं शु	वेदाः ९८२
*यदर्णादिषु	नार. ७३३
यदर्थं तन्न	भा. १०३३
*बदर्थं दापि	शुह. ६७२

२ यदर्वाचीन+	वेदाः १६०३
यदक्षिणा पृ	” १०००
यदस्याः पःपू	” ८१२
यदा कश्चित्प्र	शुह. १५५८
यदा कश्चित्स	” ७८६
यदागमव	भा. १९८४
यदा गार्हप	वेदाः १००२
*यदा च कश्चि	नार. १९४०
यदा चतुर्गु	शुनी. ७३१
*यदा च न स	नार. ७०४
*यदा च न स्यु	” ९४६
यदा च पथि	कात्या. ८५४
*यदा चामौ स्थि	नार. १९४०
*यदा चेतस द्वि	कात्या. १४५६
यदातिथिगु	नार. १९३६
यदा तत्र व	शुह. ७८६
यदा तु द्विगु	याज्ञ. ६४७
यदा तु न स	नार. ७०४
यदा तु न स्यु	” ९४६
यदा तु नैव	” १०९५
*यदा तु पथि	कात्या. ८५४
*यदा तु स्युर्न	नार. ९४६
यदा तेजः स	” १९३६
*यदात्र न स्यु	” ९४६
यदा दत्ता भ	भा. १०२९
यदा दहति	अपु. १९७०
यदा दानं द्वि	” ”
यदा दासी तु	ब्रह्म. ८४०
यदादीभ्ये न	वेदाः १८९४
*यदा दुहित	नार. १५५४
*यदा नियोग	संप्र. १०९४
यदानतीतं भ	व्यासः १४६०
*यदानेतुं भ	” ”
यदापिपेष	वेदाः ६०१,
	६०४
यदाप्नोति प	भा. १०२६
यदा प्रेङ्गम्	वेदाः १२६२
यदा मूलमु	कात्या. ७६६
यदा यमस्य	आप. १२६७
यदा रोगादि	ब्रह्म. ९२१
यदा विद्वेषि	शुह. १९१४
यदा व्रत्राणि	वेदाः ८७८,
	११२०
*यदा सकुल्या	नार. ७०४
यदासन्ध्यामु	वेदाः १००४
यदा सर्वे त्र	भा. १२४४

वेदाः १६०३	यदासागौर
” १०००	*यदा स्वग्रह
” ८१२	यदा हतः प्रा
शुह. १५५८	*यदि कश्चिः प्र
” ७८६	यदि कार्यप्र
भा. १९८४	*यदि कार्यस्य
वेदाः १००२	यदि कुर्य स
नार. १९४०	*यदि च न स्यु
शुनी. ७३१	*यदि चैकत
नार. ७०४	यदि जिह्वा स
” ९४६	*यदि तस्मिन्
कात्या. ८५४	यदि तेनोप
नार. १९४०	यदि त्वं प्रस्थि
कात्या. १४५६	*यदि त्वेकत
नार. १९३६	*यदि दद्यात्स
शुह. ७८६	यदि देशे च
याज्ञ. ६४७	यदि द्वौ ब्राह्म
नार. ७०४	द्वि धर्माया
” ९४६	यदि नाम म
” १०९५	यदि नैताः प्र
कात्या. ८५४	*यदि नोपलि
नार. ९४६	यदि नो लेख
” १९३६	यदिन्द्र पूर्वा
” ९४६	यदि पुंसां ग
भा. १०२९	यदि प्रकर्षि
अपु. १९७०	यदि प्रविष्टो
” ”	यदि ब्राह्मण
ब्रह्म. ८४०	*यदि ब्राह्मणी
वेदाः १८९४	यदि मां दुःखि
नार. १५५४	यदि राजा न
संप्र. १०९४	यदि वा दाप्य
व्यासः १४६०	*यदि वादाव
” ”	*यदि वा दोष
वेदाः ६०१,	*यदि वा नोप
६०४	*यदि वा प्रति
भा. १०२६	यदि वासि ति
वेदाः १२६२	यदि वाहम
कात्या. ७६६	यदि वै पुरु
आप. १२६७	यदि शक्या कु
ब्रह्म. ९२१	यदि शूद्रो ने
शुह. १९१४	यदि संशय
वेदाः ८७८,	यदि संसाध
११२०	*यदि स गोप
नार. ७०४	यदि सत्यं त
वेदाः १००४	यदि सा बाल
भा. १२४४	

वृह. १४५०	वृह. १४५०
” ७२५	” ७२५
सुम. १६५३	सुम. १६५३
शुह. १५५८	शुह. १५५८
कात्या. ८०५	कात्या. ८०५
” ”	” ”
याज्ञ. १४०८	याज्ञ. १४०८
नार. ९४६	नार. ९४६
कात्या. १४५८	कात्या. १४५८
भा. १०३२	भा. १०३२
शुम. १७६६	शुम. १७६६
प्रजा. ९६२	प्रजा. ९६२
वारा. १०७५	वारा. १०७५
कात्या. १४५८	कात्या. १४५८
याज्ञ. १४०८	याज्ञ. १४०८
मनुः ९०८;	मनुः ९०८;
नार. ९१६	नार. ९१६
विष्णुः १२४१	विष्णुः १२४१
वसि. १०२२	वसि. १०२२
भा. १२८३	भा. १२८३
अति. १९६९	अति. १९६९
नार. ७०६	नार. ७०६
” ”	” ”
वेदाः ११५९	वेदाः ११५९
भा. १०३२	भा. १०३२
शुह. ६५२	शुह. ६५२
व्यासः ११११	व्यासः ११११
वसि. १२३९	वसि. १२३९
विष्णुः १२४१	विष्णुः १२४१
वारा. १०७६	वारा. १०७६
नार. १९३६	नार. १९३६
” १७५७	” १७५७
कात्या. ७२९	कात्या. ७२९
नार. १७५७	नार. १७५७
” ७०६	” ७०६
मनुः १६२९	मनुः १६२९
वेदाः ९९७	वेदाः ९९७
” १८९३	” १८९३
” १०१०	” १०१०
भा. १०३३	भा. १०३३
शुह. ९५१	शुह. ९५१
मनुः ९३५	मनुः ९३५
” ७९५	” ७९५
ब्रह्म. ९२१	ब्रह्म. ९२१
भा. १२८३	भा. १२८३
शुह. १११८	शुह. १११८

यदि स्त्री यय	भा.	१९८४
*यदि स्पृशति	नार.	१७५३
यदि स्पृश्येत	"	"
यदि स्यादन्य	शौन.	१३६५
*यदि स्यादुद्गुहि	नार.	१५५४
यदि स्वं नैव	कात्या.	७६७
यदि स्वयं कृ	"	६३१
*यदि स्वाः स्वाव	मनुः	१०५४
*यदि स्वाश्च प	"	१०५३
यदि स्वाश्चाप	"	"
यदि हि स्त्री न	"	"
*यदि ह्यन्यत	कात्या.	१४५८
यदि ह्यादाव	"	७२९
यदि ह्येकत	"	१४५८
यद्गयास्यो द	वसि.	१९८२
यद् गृहीतं	बृह.	७०८
*यद् ग्राहितं	"	"
यदीतरे प्र	हारी.	११६३
यदीदं मातु	वेदाः	९९९
यदीं मातरौ	"	१२५४
X " "	नि.	"
यदीमे केशि	वेदाः	१००३
यदीयं दुहि	"	"
यदुनाहम	भा.	१३९१
यदुर्ज्येष्ठस्त	"	"
यदुस्तुर्वेश्व	वेदाः	८१०
यदृच्छया च	नार.	७८३
यदृच्छया नै	"	१७५५
यदृच्छाघाते	कौ.	१६१९
यदृणादिषु	नार.	७३३
*यदेकदिव	वसि.	६३६
यदेकस्मिन्वू	वेदाः	९९४
यदेताः शता	"	१५९६
*यदेव किं च	"	६०६
यदेव कुरु	नार.	१९३६
*यदेव हि पि	मनुः	१३९६
यदेवास्य पि	"	"
यद्दत्तं तत्पा	कौ.	८०८
यद्दत्तं दुहि	सूतः	१४६३
यद्दत्तं स्याद	नार.	८००
यद्दत्तं स्याद्भ्रा	अनि.	१४६३
यद् दुष्कृतं य	वेदाः	१००४
यद् दृष्टं दत्त	कात्या.	७०९
यदेयं पितृ	"	"
*यदेवानां च+	वेदाः	६०६
यदेव्यमृण	"	६०१

यद्द्रव्यं तत्स्व	कात्या.	८०५
*यद् द्रव्यं दीय	"	८०४
यद्दत्तं यज्ञ	मनुः	१७२७
*यद्दरिणो य+	वेदाः	१८३८
यद्दस्ताभ्यां च	"	६०१,
		६०२, ६०५, १९०२
यद् धावसि	"	९९७
यद्भूयात्तत्त	भा.	१२८५
यद् ब्रूयात् स	संव.	१८९१
*यद्भूगृहत्या+	वेदाः	१६०२
यद्यत् कृष्णः	"	८१२
यद्यत्तदाऽस्य	कात्या.	६५७
यद्यदाचर्य	"	१९४२
यद्यदिच्छति	भा.	१०२९
यद्यदिष्टत	स्मृत्य.	१९७९
यद्यद्वाञ्छि	भा.	१०२९
*यद्यद्यदास्य	कात्या.	६५७
यद्यन्यो गोषु	वसि.	१२७२
यद्यपि बहुव्य	वेदाः	१००७
यद्यपि स्यात्तु	मनुः	१२४८
यद्यपि स्यात्प	शंख.	११४८
*यद्यपि स्यात्स	मनुः	१२४८
*यद्यपि स्यात्त	"	"
*यद्यप्यस्य पि	बृह.	१२५१
यद्यप्याचरि	भा.	१२८६
यद्यप्येष भ	वारा.	१०७७
यद्यप्येष स	भा.	१२४४
यद्यप्येषां पि	बृह.	१२५१
यद्यप्रकाशं	विष्णुः	७५७
यद्यथिता तु	मनुः	१३९४
यद्यवश्यं तु	नार.	१९३९
यद्यसमाप्त	हारी.	११९५
यद्यसौ दर्श	कात्या.	६७३,
		६७४
यद्यस्ति चेद्द	भा.	१०२६,
		१३९०
यद्यस्य पैतृ	मनुः	१३२२
*यद्यस्य स्वपि	बृह.	१२५१;
	विष्णुः	१२८०
यद्याधेमूल	नार.	६४९
*यद्यापदस्थो	हारी.	११६३
*यद्यासामौर	बृह.	१४५०
यद्युपदस्थे	हारी.	११६३
यद्येकः प्रमाँ	विष्णुः	११८४
यद्येकजाता	बृह.	१२३७,
		१३४८; संप्र. १३८४;

यद्येकदिव	नार.	१५८३
*यद्येकपुत्रः	वसि.	६३६
यद्येकारिक्त्रिय	शंखः	११६६
यद्येवं कृते	मनुः	१३२२
यद्द्वचः प्रति	शौशे.	१३८५
यद्वाऽदास्यन्सं	नार.	१७८४
यद्वा दास्यार्द्रि	वेदाः	६०४
यद्वापि प्रति	"	८१२
	मनुः	१६२९,
		१९२९
*यद्विभक्तं ध	बृह.	१५१८
यद्विभक्त्ये ध	"	"
यद्विरूपाच	वेदाः	९८९
*यद्विपदेश	कात्या.	१६५०
यद्वै किं चानू	वेदाः	१२६२
यज्ञः पिता सं	"	१२६१
*यज्ञ भुक्तं भ	बृह.	६७४
यज्ञापि किञ्चि	मनुः	१९२७,
		१९४६
यज्ञियानं न्य	वेदाः	९०२
यज्ञिसृष्टमु	कौ.	१६७८
यन्मन्युर्जाया	वेदाः	१०००
यन्मे माता प्र	मनुः	१०५०
*यमयोश्चैक	"	१२३६
यमयोश्चैव	"	"
*यमर्थं प्रति	विष्णुः	६६२;
	नार.	६७०
यमस्य माता	वेदाः	१००४
यमस्य मा य	"	९७७,
		१८३६
यमस्य यो म	"	१००४
यमिन्द्राग्नी स्म	"	९९७
यमिन्द्राणी स्म	"	"
यमुद्दिश्य त्य	शुक्ल.	१८३५
*यमेते ह्यति	नार.	१८२८
यमेव तु शु	मनुः	१९७४
*यमेव त्वाति	नार.	१८२८
यमेव विद्याः	वसि.	१९७४
*यमेव व्यति	नार.	१८२८
यमेव ह्यति	"	"
यमो ह जातो	वेदाः	९६३
यमो ह नः अ	"	११२२
यया दासान्या	"	८१०
यया सपत्नी	"	९९०
ययोर्निक्षिप्त	विष्णुः	६३७
यल्लब्धं दान	कात्या.	१२२८

*यल्लब्धं लभः	कात्या. १२२८	यस्तयोः सान्त	मनुः १६२८	यस्त्वा हृदेत्यु	शौन. १३६४
*यल्लब्धं लाभः	" "	*यस्तयोरन्त	विष्णुः १६११	*यस्त्वेतान्युप	मनुः १७२०-
यवश्च कृष्ण	अनि. १९६८	यस्तयोश्चान्त	" "	*यस्त्वेवमुक्त्वा	याज्ञ. १६३३
यवाः सप्त प्र	स्कन्द. १९६६	यस्तल्पजः प्र	मनुः १३०४	यस्त्वेश्वर्यान्न	मनुः १७०२
यवीयसस्तु	मनुः १०६४	यस्तस्याः पुत्रः	विष्णुः १२७९	यस्मा ऋणं य	वेदाः ६०३,
यवीयसो वा	नार. ११०१	यस्तिष्ठेत् स	शंखः १६१३		१८४०, १९०३
*यवीयसोऽथ	" "	*यस्तु कार्यस्य	कात्या. ८०५	यस्मात्कुलध	शंखः १२८२
यवीयान् ज्येष्ठ	मनुः १३१६	यस्तु तत्कार	मनुः १०५४	यस्मात्तदानु	कात्या. १४५५
*यवीयान् श्रेष्ठ	" "	यस्तु दद्याद्	संघ. ७१५	यस्मात्तस्मात्सु	भा. १९८३
यशः श्रीः श्रय	वेदाः १००६	यस्तु दोषव	मनुः ८८२,	यस्मात्तस्मात्त्रि	याज्ञ. १०७९
यशश्च धर्म	वारा. १०७७		१०४१; नार. १०९७;	*यस्मात्सर्वेषु	बृह. ९५२
यशस्यमिह	शुनी. १११९	यस्तु न ग्राह	मत्स्य. १९७५	यस्माददान्ता	अपु. १९७०
यशो गोषु प्र	वेदाः १००३	*यस्तु पश्येन्न	कात्या. ८३५	यस्मादपह	वृम. १७६६
यशो धर्मस्तु	मासो. १९७०	यस्तु पाणिगृ	मनुः १९५७	*यस्माद्भर्ता प	कात्या. ८३७
यशो यज्ञस्य	वेदाः १००६	*यस्तु पूर्वं नि	वासि. १९७७	*यस्मिंश्चेत्प्रति	" "
यशोवित्तह	विष्णुः १६१२	यस्तु पूर्वनि	मनुः १६३०	*यस्मिन् कर्म	वसि. १२७७
यशोवृत्तह	कात्या. १६५०		" " "	*यस्मिन् कर्म	मनुः ७७४
यशोऽस्मिन् प्रा	मनुः १७२७	यस्तु रज्जुं घ	१९२९; यमः १६५२	यस्मिन्काले य	संघ. ११४२
यश्च नः सम	भा. ८६०	यस्तु रज्जुघ	मनुः १७१८	यस्मिन् देशे	देव. १९४२
यश्च शुश्रूष	" ८१९	*यस्तु रज्जुघ	" "	यस्मिन्नुणं सं	मनुः ११९७
*यश्च संचार	मत्स्य. १८९२	यस्तु संचार	मत्स्य. १८९२		१९८७
*यश्च संश्रिय	कात्या. ७५५	*यस्तु संस्क्रिय	कात्या. ७५५	यस्मिन्नेतकु	" १०५३
*यश्च संस्क्रिय	" "	*यस्तु सर्वं स	" ६५७	*यस्मिन्नेव कु	" "
*यश्चांशहरः	विष्णुः १२८१	*यस्तु सर्वम	" "	यस्मिन् भावो	शंखः १०२४
*यश्चाधि कर्म	कात्या. ६५५	यस्तु सर्वस्व	" "	यस्मिन् यस्मिन्कृ	मनुः ८८१
यश्चानिक्षिप्तं	विष्णुः ७३५	यस्तु साधार	बृह. ८७४	यस्मिन् राष्ट्रे+	वेदाः १८४०
यश्चान्तरे इति	शंखः १६१३	*यस्तु स्वशक्त्या	नार. ७८१	यस्मिन् वीरो	" १००२
यश्चापि धर्म	मनुः १६२९,	" "	शुनी. ७९०	यस्मै दद्यात्पि	मनुः १०५९;
	१६९८, १९२९	यस्तूत्तमव	विष्णुः ८१६		अपु. १९७९
*यश्चार्थ साध	नार. ७४८	यस्तेल्लुशो व	वेदाः ९९९	यस्य कर्मणि	मनुः ७७४
यश्चार्थहरः	विष्णुः १२८१	यस्तेन दुह्ये	वसि. १९७४	*यस्य कस्य कु	विष्णुः ६७९
*यश्चासन्नत	बृह. १५१८	यस्त्यजेत्कामा	शंखः १६१३	यस्य ग्रामस्य	कात्या. ९५५
यश्चेदं पाण्ड	भा. १०२८	यस्त्वधर्मेण	आप. १३८७	यस्य जातस्य	देव. ११९४
यश्चेतान्युप	मनुः १७२०	*यस्त्वनाक्षारि	मनुः १८५३	यस्य तल्पज	विष्णुः १२७९
यश्चेनान् द	कौ. १६१८	यस्त्वनाक्षारि	" "	*यस्य तु पूर्वं	वसि. १२७८
*यश्चेवमुक्तो	याज्ञ. १६३३	*यस्त्वप्रजप्र	" १३०४	यस्य ते बीज	मनुः १३१४
यश्चेवमुक्त्वा	" "	*यस्त्वसत्संज्ञ	कात्या. १७९१	यस्य त्रैवाधि	नार. ७९९
यश्चेषां स्वाभि	नार. ८३१	यस्त्वसत्संज्ञि	" "	यस्य देशस्य	कात्या. १९४२
यस्तत्र विप.	याज्ञ. ८६७	*यस्त्वस्याः पुत्रः	विष्णुः १२७९	यस्य दोषेण	नार. ६७०५
*यस्तत्र शीक	कात्या. ९५९	यस्त्वाधि कर्म	कात्या. ६५५		कात्या. ७५३
यस्तत्र संक	बृह. ९५४;	*यस्त्वाधिकर्म	" "	यस्य द्रव्येण	" ७३०
	कात्या. ९५९	यस्त्वा भ्राता प	वेदाः ९९१,	यस्य नोपर	बृह. १५१३
*यस्तत्र संस	बृह. ९५४		१८३७	*यस्य नोपह	" "
यस्तत्स्वशक्त्या	नार. ७८१	यस्त्वासन्नत	बृह. १५१८;	यस्य पुत्रः शु	हारी. १२६४
*यस्तद्भर्ता प्र	कात्या. ८३७	*यस्तवा	नार. १७५४	यस्य पूर्वेषां	वसि. १२७८,
*यस्तयोः सान्त	विष्णुः १६११	यस्त्वा स्वप्ने नि	वेदाः १८४०		१४७०-

*यस्य प्रक्षुभ्य	मनुः १६९२
*यस्य भुक्तिः फ	विष्णुः ६३७
यस्य भुक्तिर्ज	" "
*यस्य भुक्तिर्ब	" "
*यस्य भुक्तिर्मु	" "
यस्य यत्पैतु	" १२८०
* " "	मनुः १३२२
यस्य राष्ट्रे न	यमः १८९०
यस्य वा प्रभुः	जैमि. ७९२
*यस्य संस्क्रिय	कात्या. ७५५
यस्य स्तेनः पु	मनुः १८६९
*यस्य हिंसां स	कात्या. ७१३
यस्य हि प्रजा	वेदाः १२६१
यस्यां कामी भ	भा. १०२९
यस्यां नौहित्र	" १९७१
यस्यां स धर्म	हार. १३७६
*यस्यासु ड्व	नार. १०९४
यस्या भ्रियेत	मनुः १०६९
*यस्यार्थे न च	कात्या. ६७५
यस्यार्थे येन	" "
यस्या वाक्यं वि	ब्रह्म. ८४०
यस्येदमर्थ	वेदाः ९८७
यस्येह प्रथि	बृह. ११९३
यस्यैतानि वि	दक्षः १११५
*यस्यैते बीज	मनुः १३१४
यस्यैव रेतो	वेदाः १०१०
यां कामयेत	" १००६
यां प्रसह्य वृ	मनुः ९०९;
	नार. ९१६
यां मलवद्वा	वेदाः १५९९
यां मृतायानु	" १६०१
यां विनोपद्	शंखः ८५९
यां वृत्तिं वर्त	वारा. १०७७
यांस्तत्र चोरा	नार. १७५५;
	मनुः १९५४
याः पत्न्यो विध	नार. १४०१
*याः प्रसह्य वृ	" ९१६
*याः स्युस्तासां दु	मनुः १४३७
याः ।न्नयः सम	वेदाः ९९२
या अकृन्तन्न	" १००१
या अक्षेपु प्र	" १८९९
या आपो दिव्या	" ९२४
या ओषधयो	" १००२
*या कन्यो विप्र	मनुः १८६९
या कन्या दुहि	भा. १९८६
*या काममाश्र	नार. ७०३

या कौमारं भ	वसि. १२७३
या गर्भिणी सं	बौधा. १२७०;
	मनुः १३०७
या च क्लीबं प	वसि. १२७३
याचनानन्त	व्यासः ७५६
याचमानस्य	वारा. १३२९
याचमानाय	बृह. ७०६
*या च सप्रध	नार. ६९९
याचितं स्वाम्य	बृह. ७५२
याचितकाव	कौ. १९२२
याचितमव	" ७३६
*याचितस्ते न	कात्या. ६३२
*याचितानन्त	व्यासः ७५६
याचितान्वाहि	वृहा. ७३२;
	व्यासः ७६८
याज्ञ. ७४६;	कात्या. ७५४
*याचितेऽर्धकृ	" "
याचितोऽर्धकृ	" ७५३
याचित्वा प्रगृ	" ६३२,
*याच्यमानं न	" ६३३
" " +	नार. ६९५
" "	" ७३१;
	कात्या. ७५४
याच्यमानम	नार. ६२७;
	कात्या. ६३२, ६३३, ८९८
याच्यमानस्तु	नार. ७४८;
	व्यासः ७५६
याच्यमानान	बृह. ६३०
*याच्यमानेन	कात्या. ६३२,
	६३३
*याच्यमानो न	" ६३२
" "	बृह. ७५१
*याच्यमानोऽपि	नार. ७४८
याजकाः स्वप्र	कौ. ७७२
याजनाभ्याप	" १६१६;
	मनुः १६९७; नार. १९४०
याज्ञवल्क्यो मै	वेदाः १४०५,
	१४२४
याज्यं क्षेत्रं च	व्यासः १२३१;
	उश. १२३२
याज्यश्चैव त	शंखः ७७१
यातयामानि	भा. ८१८
यातश्चेदन्य	याज्ञ. ६४१
या तस्य दुहि	शंखः १४७३;
	नार. १५५४
या तस्य भागि	बृह. १५५८

या तु कन्यां प्र	मनुः १८६९
*या तु काम्यप्र	कात्या. ८०५
*या तु कार्यप्र	" "
*या तु कार्यस्य	" "
*या तु पत्या प	मनुः १३०८
*या तु सप्तदि	नार. ७००
या तु सप्रध	" ६९९
*याथाकामी भ	याज्ञ. १०८१
या दम्पति स	वेदः ९७३
याद्वाः कुकु	भा. ८६०
या दुर्हादौ यु	वेदाः १००२
याहृगुणेन	मनुः १०५१
यादृच्छिकः सा	बृह. ६५०
*यादृच्छिकान्	नार. १७५५
*यादृच्छिके तु	" ७८३
यादृच्छिकेषु	" "
*यादृशं गुण	मनुः १३१६
यादृशं तूप्य	" १०७०
यादृशं फल	" १३१६
यादृशं भज	" १०४७
यादृशस्य च	संप्र. ११४२
*यादृशस्य य	" "
यादृशस्यो ह	वेदाः १०१०
*या देशावदिथि	नार. ६२५
या न ऊरु उ	वेदाः ९८५
*या नष्टाः पाल	नार. ९१७
या नष्टा पाल	" "
यानस्य चैव	मनुः १८०७
*यानस्यैव हि	" "
यानि कर्माण्य	कात्या. १८८७
यानि चान्यान्ये	कालौ. १३५६
यानि चैवं प्र	मनुः ९३४
यानि दक्षिण	बौधा. १९१९
या नियुक्ताऽन्य	मनुः १३९६
यानुपाश्रित्य	" १९३०
यान्त्यायान्ति ज	बृह. ९५३
*यान्त्यायान्त्यध्व	" "
यान्धेव तृण	नार. ८५२
या पातयित्वा	स्मृत्य. १९८८
या पतिं तोष	भा. १०३०
या पत्या वा प	मनुः १३०८
*या पत्या संप	" "
या पितृगृहे	वसि. १२७३
*या पुत्रिणी सं	मनुः १३०८
*या पुनः सध	नार. ६९९
या पूर्वं पतिं	वेदाः ९६३

वा श्चिदानं शो	वेदाः १९८	यावद्विरप्य	कौ. १६१४	युद्धावहारि	भा. १२४४
*या ब्राह्मणी सु	वसि. १०२१	यावद्वा कृष्ण	वसि. १९२१	युद्धोपदेश	कात्या. १६५०
या ब्राह्मणी स्या	” ” ;	यावद्वाै भागि	वेदाः ११४४	युद्धोपलब्धं	नार. ११३१
याभिः फनीर्वि	यमः १११३	*यावन्तः कन्या	वसि. १०२१	युधिष्ठिर उ	भा. १४७३,
याभिः सोमो मो	वेदाः ९६४	यावन्तः पितृ	काष्णां. १३५६	युधिष्ठिरो रा	” १९८४
*यामयो यानि	” ९७९	यावन्तः पृथि	वेदाः १२५९	युनक्त सीरा	वेदाः ९२३
या मातुः कुरु	मनुः १०५३	यावन्तश्चर्त	नार. १०९६	युवं ब्रह्मणे	” १००३
यामाहुस्तार	लहा. ७३२	यावन्तो अप्सु	वेदाः १२५९	युवं भगं सं	” १०००
*यामुत्पत्य वृ	वेदाः १८३९	यावन्तो अस्मा	” ९९९	युवं रथेन	” ९८०
यामुत्पत्य वृ	मनुः ९०९	यावन्न दया	कात्या. ७२८	युवं शर्चाभि	” ९६५
*यामुपेत्य वृ	” ” ;	यावन्न पैतृ	” ७१०	युवं श्यावायि	” ”
या मे प्रियत	नार. ९१६	यावन्नग्नौ द	अङ्गि. १११६	युवं हवं व	” ९८०
यायैः परितृ	वेदाः १००३	यावभेगाय	वेदाः ९६४	युवत्यः पाप	वारा. १०७६
*या राज्ञा काम	” १८९८	या वा अपुत्रा+	” १००८	युष्मांश्च दार्यं	वेदाः १२६१
या राज्ञा क्रोध	बृह. ९५२	*या तद्विकथ	नार. ६९८	ये अन्ता याव	” १००३
या रोगिणी स्या	” ”	*यावानश्वग	कात्या. ८५४	ये कार्थिकेभ्यो	मनुः १६३२
*या रोहिणी स्या	मनुः १०५७	यावानश्वग	” ”	ये केसरप्रा	वेदाः १४६४,
यावच्च कन्या	वसि. १०२१	*यावाननुद	नार. ९४७	ये अन्ता याव	” १६००
*यावच्चामौ मृ	अङ्गि. १११६	या वा स्याद्वीर	कात्या. ११०९	ये कार्थिकेभ्यो	मनुः १०७३
*यावच्चेदाहृ	वसि. १०२१	*या वै ब्राह्मण	अङ्गि. १११६	ये गन्धर्वा अ	” ”
यावज्जीवं न	कात्या. १५२३	या शश्वन्तमा	वेदाः १२५८	ये गर्भा अव	” १८३९
यावज्जीवं स	यमः १११३	याश्च शश्वद्	भा. १०३२	ये च धान्यं द	विष्णुः १६०९,
*यावज्जीवं हि	कात्या. १५२३	याश्चानपत्याः	वसि. १४०७	ये च विद्यार्था	” १६७१
यावज्जीवति	वारा. १०७५	यासां नाभिरा	वेदाः ९९६	ये चाकुलीना	आप. १६६६
यावतीः कृत्या	वेदाः १००३	यासां स्त्रीणां प्रि	वारा. १०७७	ये चाज्ञकान्	विष्णुः १६०९
यावतीभ्यो ह	” ६०४	*या सा तद्विकथ	नार. ६९८	ये चास्य हत	बृह. १७५९
यावती संभ	मनुः ६८१	या सुपाणिः स्व	वेदाः ९९३	ये चास्य पूर्व	कौ. १६१६
*यावत्कृष्णा वि	बौधा. १९२०	या सुबाहुः स्वं	” ९६९	ये चास्त्रि पूर्व	वेदाः ९६७
यावत्कृष्णोऽभि	वसि. १९२१	या स्तासां स्युर्दु	मनुः १४३७	ये जाता येऽपि	लहा. १५६८
यावत्कृष्णो वि	बौधा. १९२०	या स्त्री ब्राह्मण	अङ्गि. १११६	ये जाता येऽय	व्यासः १५८७
यावत्क्षीणद	वसि. १९२१	या स्त्री योन्यङ्गु	शंखः १८४८	ये जातास्तु नि	नार. १३४७
*यावत्तु कन्या	नार. १७४८	या स्यादनित्य	वसि. १९७८	ये त आसन्	वेदाः ११६२
यावत्प्रकर्षि	वसि. १०२१	*यास्त्वस्याः स्युर्दु	मनुः १४३७	*ये तत्र चोरा	मनुः १९५५
*यावत्यो विध	कात्या. ६५९	*यास्त्वसां स्युर्दु	” ”	ये तत्र नोप	” १६९६,
यावत्संजीव	नार. १४०१	या स्वपुत्रं तु	कात्या. ७११	१९२९; नार. १७५५	कात्या. ९५६
यावत्सस्यं वि	” १४४९	*युक्ता भव्याश्च	बृह. ८७२	*ये तत्र पूर्व	” ”
यावत्स स्यात्स	याज्ञ. ९१४;	युक्तियुक्तं च	कात्या. ८७६	ये तत्र पूर्व	” ”
यावत्स्थितिप्र	कात्या. ९१९	*युक्तियुक्तं तु	” ”	ये तत्र सर्व	” ”
*यावत्स्यात्स स	मनुः १९५१	युक्त्या विभज	नार. १८२९	येदं पूर्वांग	वेदाः १००४
” ”	हारी. ६७८	*युक्तयोपदेश	बृह. १२२२	ये देवयानाः	” ६०२
*यावद्द्व्यात्	मनुः १९५१	*युगक्रमाद	कात्या. १६५०	येन कृशं वा	” ९९६
यावद्विरप्यं	अपु. १९६२	युगन्हासाद	बृह. ११०९	येन केनचि	मनुः १८०१
	कात्या. ७२८	युगस्थाः प्राज	” ”	येन केनायु	गरु. ११७६
	वेदाः १५९६	युजते धुरि	मनुः १८०९	येन कीर्तं तु	बृह. ७६४

*येन गृहीतः	विष्णुः १२७९
*येन चैषां य	वसि. १२०५
*येन चैषां स	" "
येन चैषां स्व	" "
*येन तेषां य	" "
येन देवा न	वेदाः ८५८, ९९८
येन दोषेण	कात्या. १७६२
*येन भुक्तं त	बृह. ६५४
येन भुक्तं भ	वसि. ६३६;
	बृह. ६५४
येन मूलह	मनुः १८५६
येन मृतं स	वेदाः १६०१
येन यत्र य	बृह. ७०६
येन यत्साध्य	मनुः १९३०
*येन यावत्त	बृह. ९५३
येन यावद्य	" ९५२
येन येन प	कात्या. १७६१
येन येन य	मनुः १७२०;
	नार. १७४९
*येन येनाङ्गे	शंखः १८४७
*येन येनाव	नार. १८२८
*येन येषां य	वसि. १२०५
ये नवासंस्ता	वेदाः १५७०
येन वेगैर्वि	स्कन्द. १९६६
*येन वैषां स्व	वसि. १२०५
येन स काम	शुनी. १९८८
येन सूर्यां स	वेदाः ९९९
येनांशो याद	बृह. १५८४
येनाभिरस्या	वेदाः १००१
येनाङ्गेन द्वि	बृह. १८३१
*येनाङ्गेनाव	मनुः १८०१
" "	नार. १८२८
येनात्यन्तं भ	कात्या. १८३३
येना निचक्र	वेदाः ९९७
येनाहूतः स	कौ. १६१६
ये नित्या भाक्ति	आप. ८१६
ये नियुक्ताः स्व	अपु. १६५४
*येनियुक्तास्तु	मनुः १६३२
ये नियुक्तास्तु	" "
येनेमा विश्वा	वेदाः ८०९
ये नो लुषे ध	" १९०२
येऽन्ये ज्येष्ठक	मनुः ११८९
ये पितरो व	वेदाः १००४
येऽपुत्राः क्षत्र	बृह. १५१८
*येऽपुत्राः ब्रह्म	" "

*येऽप्येकजाता	बृह. १३४८
*ये बालकान्	" १७५९
ये बृहत्सामा	वेदाः १६००
ये ब्राह्मणं प्र	" "
ये ब्राह्मणाग्नि	" १५९७,
	१६०१, १६०३
येभिः पाशैः प	" ९९९,
	१६०१
ये भूतस्य प्र	" १००३
ये मर्त्यं पृत	" ५९९
ये मानं मेऽनु	" १२६१
ये यज्ञेन द	" १९८०
*ये यत्र पूर्वं	कात्या. ९५७
ये राष्ट्राधिकृ	याज्ञ. १६३९,
	१९३२
*ये राष्ट्रेऽधिकृ	" १६३९
ये वध्वश्चन्द्र	वेदाः ९८४,
	१००२
*ये वा कुलीना	विष्णुः १६०९
ये वै चत्वारः	वेदाः १८९८
*ये वै समाः स्युः	बृह. ७८६
ये व्यर्था द्रव्य	आप. १६६७
*येषां च न कृ	नार. १५८४
येषां ज्येष्ठः क	मनुः १५४३
येषां तु न कृ	नार. १५८४
येषां दियः प	विष्णुः १६०९
*येषां द्विधा कि	नार. १५८०
*येषां वै न कृ	" १५८४
*येषां सवर्णा	देव. १३५१
येषामेताः कि	नार. १५८०
येषु देशेषु+	देव. १९४२
येषु स्थानेषु	" "
*ये समाः स्युस्तु	बृह. ७८६
ये सामानास्तु	" "
ये सहस्रम	वेदाः १४६४,
	१६००
ये सूर्यात् प	" ९९९
ये स्वा न संजा	" ८५८
येः कृतः सवे	मनुः १९३०
येरैरुपायै	" ७१६
यैव प्रथमा	वेदाः १००८
*यैश्च संस्क्रिय	कात्या. ७५५
*यैश्चित्संस्क्रिय	" "
येस्तु संस्क्रिय	" "
योऽकामां दूष	मनुः १८६६;
	नार. १८८३

*योऽकामां दूष	मत्स्य. १८९२
*योगः पूर्तं क्षे	लौगा. १२३३
*योगक्षेमं प्र	विष्णुः १२०६
" "	मनुः १२०९;
	हारी. १९८२
योगक्षेमप्र	विष्णुः १२०६
* " "	मनुः १२०९
योगक्षेमव	बृह. १२२३
*योगक्षेमान्य	मनुः ९०७
*योगक्षेमाव	" "
योगक्षेमेऽन्य	" "
*योगक्षेमोऽन्य	" "
यो गच्छेत्पर	बृह. १८९१
योऽयुगान् की	कात्या. १७९१
यो गृहीत्वा ऋ	विष्णुः ६१०
योऽग्निं चित्तवान्य	वेदाः ९९५
यो प्रामदेश	मनुः ८६४
योजं पञ्चोद्	वेदाः १०००
योजनाद्वाँद्	माकं. ९६२
यो ज्येष्ठो ज्येष्ठ	मनुः ११९८
यो ज्येष्ठो विनि	" १३९७
*यो ज्येष्ठो हि नि	" "
*योत्सष्टा राज	बृह. ९५१
योऽदत्तादायि	मनुः १६९७
यो ददाति स	दक्षः ८०७
यो दर्शनप्र	कात्या. ७२८
*यो दास्यं कार	मनुः ८२०
यो देवकामो	वेदाः १९००
*यो धनं आद्	विष्णुः १२८१
यो धर्मः कर्म	नार. ८७०
यो धर्म एक	मनुः १०६२;
	यमः १११३
यो न आगो	वेदाः १५९३
यो नरस्त्यज	भा. १०३१
*यो न हन्याद्	बृह. १६४८
यो न हन्याद्	" "
*यो नार्पयति	मनुः ७४३
" "	मत्स्य. ७५६
योऽनाहिताग्निः	मनुः १७२५
यो निक्षेपं घा	अपु. १९७१
यो निक्षेपं ना	मनुः ७४३;
	नार. ७४९
* " "	मत्स्य. ७५६
यो निक्षेपं या	मनुः ७४२
योनिमात्राद्वा	गौत. १०१३
योनिश्चित्वय	भा. १०३१

योनेरिव प्र	वेदाः ६०५	यो वा तद्रिकथ	नार.	६९८	रक्षितारं न	भा.	१०३२
*योऽन्यहस्ते तु	नार.	यो वा बुभूषे	वेदाः	१००५	रक्षेत शय्यां	नार.	१५११
*योऽन्या इव प्र	"	यो विद्यमानं	कात्या.	६५७	रक्षेतकन्यां पि	याज्ञ.	१०८३
योऽपत्नीकः	वेदाः १००६	यो वै ब्राह्मणं	वेदाः	८१४	रक्षेद्राजा वा	शंख.	१९५०
यो ब्राह्मणे चि	"	यो वै भागिनं	"	१५७०	रक्षेद्रा कृत	बृह.	७२६
यो ब्राह्मणं दे	"	यो वै शयः स्याद्ब	मनुः	१७२३	रक्षोभये र	कौ.	१९२५
यो ब्राह्मणं म	"	*यो वैषां स्वामि	नार.	८३१	रक्ष्यं बालध	गौत.	१९४८
	१६००	Xयोषा यांतेः	नि.	१२५७	रक्ष्यमाणोऽपि	नार.	६५०
यो ब्राह्मणस्य	"	योषा वै सिनी	वेदाः	१००८	रक्ष्याश्वैवान्य	भा.	१०३०
	१६००	योषितो नित्य	शुनी.	१११९	रक्ष्ये चात ऊ	आप.	१८४४
यो ब्राह्मण्याम	मनुः	योषिदप्राहः सु	कात्या.	७१०	रजकाः काष्ठ	कौ.	१६७४
यो भाटयित्वा	वृम.	योषिव शिक्ते	वेदाः	९७३	रजकंस्तुन्न	"	"
यो भुङ्क्ते पर	बृह.	योऽसाधुभ्योऽर्थ	मनुः	१७२६	रजसो दर्श	शुनी.	१११९
यो भुङ्क्ते बन्ध	"	यो हास्यापि प्र	वेदाः	१६०२	रजस्वलां शि	विष्णुः	१६१०
यो मनुष्यः स्व	भा.	यो हिंसार्थम	आप.	१६०५	रजस्वलां सू	बृह.	११०६
यो मन्येताजि	याज्ञ.	यो हि प्रश्न न	भा.	१९६३	रजस्वला पुं	हारी.	१०१६
	अपु.	*यो हि आचित	मत्स्य.	७५६	रज्जुः कार्पासि	नार.	१९३८
यो मोहादध	मनुः	*यो ह्यासन्नत	बृह.	१५१८	रज्जुना राज	कौ.	१६१६
योऽयं देवः प	वेदाः	यौतकं मानुः	विष्णुः	१४२८	रज्जुशस्त्रवि	"	"
यो यत आद	विष्णुः	यौवने वर्त	भा.	१०३२	रज्जयन् प्र	भा.	१९८६
यो यत्र विहि	देव.	*योषियं चोत्त	बृह.	१६४६	रतिं प्रोतिं च	"	१०२७
यो यथा निक्षि	मनुः	रक्तचन्दन	स्कन्द.	१९६६	*रत्नं भूदोस	भार.	७३१
	नार.	रक्तमाल्याम्ब	नार.	९४५;	रत्नसारफ	कौ.	१६१४
यो यदङ्गं च	अपु.	रक्तमेकं वि	बृह.	९५१	*रत्नानां चैव	मनुः	१७११,
*यो यस्य आग्	विष्णुः	रक्तस्त्रगवस	दक्षः	१११४		१७१६	
यो यस्य प्रति	मनुः	रक्तागमांखी	याज्ञ.	९४०	"	नार.	१७५०
	पिता.	रक्तागमान्	कात्या.	११०९	रत्नापहार	कौ.	१६७५
थो यस्य हर	नार.	*रक्षणं वर्ध	शंख.	१०२४	रत्नापहार्यु	विष्णुः	१६७०
*यो यस्य हिंसा	मनुः	रक्षणात्तु भ	नार.	११२९	रत्यर्थमेव	"	१०२३
*यो यस्याथमा	विष्णुः	*रक्षणात् भ	गौत.	१२६३	रथं हरेत	मनुः	७७५
यो याचितक	कात्या.	*रक्षणादर्ध	"	"	*रथं हरेद	"	"
७५४;	मत्स्य.	रक्षणादार्य	मनुः	१९५७	रथः पितुः प	आप.	११६५
यो यावत्कुरु	याज्ञ.	रक्षन्ति वार्ध	"	१६९२,	रथजितां रा	वेदाः	९९७
यो यावद्द्विप	अपु.		"	१९२९	रथैरिव प्र	"	१९००
यो यो यथेव	स्कन्द.		नार.	१०९९,	रमणीयम	भा.	१०३०
यो यो वर्णोऽव	नार.			१५५५	रथिं च पुत्रां	वेदाः	९८५,
*यो यो ह्यनन्त	मनुः	*रक्षन्ति शय	शंख.	१४७३		१००१	
योऽरक्षन् व	"	रक्षन्ति शय्यां	"	" ;	रथिनं यः पि	"	११५८
यो राजसर्ष	अनि.		नार.	१५५३	रथ्या सहस्र	"	९९९
यो राज्ञः प्रति	नार.	रक्षन्ति स्थावि	मनुः	१०४५	रसस्याष्टगु	नार.	६२६
यो लोभादध	मनुः	रक्षन् धर्म	"	१७००	*रसा अपि त्रि	वसि.	६०९
*यो लोभाद्विनि	"	*रक्षमाणोऽपि	नार.	६५०	रसो गोषु प्र	वेदाः	१००३
यो वः सेनानी	वेदाः	रक्षया स हि	भा.	१९७६	रहसि वृद्धौ	कौ.	७३७
यो वर्णः पोष	भा.	रक्षार्थीधकृ	नार.	१९३६	रहसीह न	भा.	१०३१
यो वाऽऽगतश्रीः	वेदाः	रक्षिता यत्न	अपु.	१६५४	रहस्यमर	"	१०२८
*यो वा तदकथ	नार.		मनुः	१०४८	रहस्येकास	"	१०२५

रहोजितोऽन्व	बृह	१९१३
रहोदत्ते नि	"	७५१
राकामहं सु	वेदाः	१५९५
राक्षसपैशा	कौ.	१४३०
राक्षसोऽनन्त	नार.	१०९८
*राक्षसोऽनव	"	"
राजकार्यानि	कात्या.	६७२
*राजकोषाफ	मनुः	१६९८
राजक्रीडासु	कात्या.	१६४९, १९४२
राजगामि तु	हारी.	६६१
राजगामी नि	नार.	१९६१
*राजगृहगृ	"	९१८
*राजग्रहगृ	"	"
राजग्राहगृ	"	"
राजग्राहं च	लहा.	६७७
राजचौराग्न्यु	कौ.	८७८
*राजचौरादि	बृह.	७५०
राजचौरारा	"	"
राजदुष्टानि	यमः	१६५२
*राजदेवोप	याज्ञ.	८८४
*राजदेवक	बृह.	६५१
*राजदेवकृ	नार.	७४८
*राजदेवभ	बृह.	७८५
राजदैविक	श्रुव.	६७७
* " "	कात्या.	७५३
*राजदैवोप	बृह.	६५१;
"	कात्या.	६५८
"	याज्ञ.	८८४
राजद्रोहाभि	स्कन्द.	१९६५
राजद्विष्टाति	कौ.	१०३७, १३५२, १४३१
*राजद्विष्टानि	यमः	१६५२
*राजधर्माश्च	कात्या.	१९४२
राजधर्मान्	"	१९४१
राजनि प्रह	नार.	१८२९
*राजनिर्धृत	मनुः	१७०४
*राजानिषिद्धं	विष्णुः	१६११
*राजनि स्थापि	याज्ञ.	१७३१
राजनि स्थाप्य	"	"
राजन्यबन्ध	वेदाः	१००९
राजन्ययोग	कौ.	६११
राजन्यवैश्य	कात्या.	८३६;
"	मनुः	१७७४
*राजन्यवैश्यौ	विष्णुः	१८४६
राजन्यक्षेद् ब्रा	वसि.	१८४५

राजन्यावैद्या	गौत.	१२३९
राजन्विशेषो	भा.	१२४४
राजपत्न्यभि	याज्ञ.	१६३९
*राजपालगृ	नार.	९१८
राजपुत्रा इ	भा.	८१९
राजपुत्राप	शंखः	१६७१
राजपुरुषं	कौ.	१०३९
*राजप्रख्यात	मनुः	१७०६
*राजप्रवर्ति	कात्या.	८७६
राजप्रसाद	बृह.	८७५
राजप्रसादा	नार.	९४९
*राजभिः कृत	मनुः	१७०४
*राजभिः स्थापि	याज्ञ.	१७३१
राजभिर्धृत	वसि	१६६८;
"	मनुः	१७०४; नार. १७५१
राजयक्षमाम	स्मृत्य.	१११८
*राजयानस	याज्ञ.	१६३७
राजयानास	"	"
"	"	१९३३
राजविनिषि	विष्णुः	१६११
राजवृद्धिः स	बृह.	१९१३
राजशब्दिभि	कौ.	८६३
*राजशत्र्यास	याज्ञ.	१६३७
राजशासन	नार.	९४४
राजा कृत्वा पु	याज्ञ.	८६५
राजाक्रोशक	कौ.	१६१९
राजा क्षेत्रं द	बृह.	९४९
राजा गवाभि	अपु.	१६५४
राजाभिनबान्ध	ब्रह्म.	१३७४
राजा च जाज्ञ	विष्णुः	१९२१
राजा च प्रजा	"	१६७१
*राजा चानुशि	वसि.	१९२०
राजा ततः स्पृ	नार.	१७५१
राजा तदात्म	"	७८२, १९६१
राजा तदुप	मनुः	१९५७
राजा तु धर्मे	वसि.	१९२०
*राजा तु स्वामि	कात्या.	७२७
राजा त्ववहि	नार.	१९३५
राजा दण्डध	भा.	१२४४
राजाददीत	बृह.	१९६१
*राजा दाप्यः सु	मनुः	७९५
राजा देशहि	कौ.	८६२
राजादेशेन	कात्या.	१८८८
राजाधिदेवी	हरि.	१३७६
राजानं चाब्र	भा.	८१९

राजानं तत्स्पृ	नार.	१७५१
राजानं स्वामि	कात्या.	७२७
राजानः सत्यं	वेदाः	१८३९
*राजानमथ	नार.	९४७
राजानमाम	"	"
राजानश्चेत्ता	"	१९३६
राजा नाम च	"	"
राजानुमत	वसि.	६१०
*राजान्तकर	मनुः	१९०५
*राजान्तकारि	"	"
राजा पुरोहि	आप.	१९१८
राजा पुथक्पृ	अपु.	१७६६
*राजा भाण्डं तु	नार.	७८२
राजार्यमोष	कात्या.	१६४९
*राजा लब्धनि	याज्ञ.	१९६०
राजा लब्ध्वा नि	"	"
राजा विनिर्ण	मनुः	७४४
*राजा वेदवि	बृह.	८७२
राजा संग्रामं	वेदाः	११२२
राजा संदाप	शुनी.	७३१
राजा सर्वस्ये	गौत.	१९१६
राजा साहसि	बृह.	१७६०
राजा स्तेनेन	मनुः	१७०२;
"	नार.	१७५१
राजाऽस्य भाण्डं	"	७८२
*राजा हत्वा पु	याज्ञ.	८६५
राजेतरेषा	गौत.	१४६५
राजेव हि ज	वेदाः	९७३
राज्जुदालम	"	१६०२
राज्ञः कोषाप	मत्स्य.	१६५५,
"	१६९८, १९२९	
राज्ञः परैः प	भा.	८६०
राज्ञः प्रख्यात	मनुः	१७०६,
"	१९२७	
राज्ञ एव तु	नार.	८३१
*राज्ञ एव स	"	"
*राज्ञ एव हि	"	"
राज्ञश्च द्विगु	मत्स्य.	८५५
राज्ञश्च प्रकृ	कौ.	१६१८
राज्ञस्ततः स	कात्या.	६५६
*राज्ञस्त्वृणः स	"	"
राज्ञां तु शाप	ब्रह्म.	१३७४
राज्ञा च पण	विष्णुः	८७८,
"	१६११	
*राज्ञा चापि प	"	८७८
*राज्ञा ज्ञात्वा नि	बृह.	८७४

*राज्ञा ततः स	काल्या.	६५६	राज्ञो वृत्तानि	मनुः	१९३३	रिचिष्यन् ऋणं	गौत.	६७७
राज्ञा तदकृ	"	८३८	राज्ञो हि रक्षा	मनुः	१९३०	*रिचये पिण्डाम्बु	बृह.	१३४८
*राज्ञा तु पण	विष्णुः	८७८	राज्यकामुक	"	१६३१	Xरिच्यते प्रथ	नि.	१२५३
राज्ञा तु विनि	बृह.	८७४	राज्यमप्राप्त	कौ.	१६१९	रिचिचान इ	वेदाः	७९१
*राज्ञा ते विनि	"	"	राज्यस्थैर्यानि	भा.	१९८४	रुक्मप्रस्तर	"	१००२
राज्ञा दत्ताऽथ	भा.	१९८६	*राज्यस्थान्तक	मासो.	१९७०	रुद्रस्य हेतिः+	"	९०३
राज्ञा दापयि	नार.	७२४;	राज्यान्तकर	मनुः	१९०५	रुद्रादेवैना	"	"
यमः ७३०;	बृह.	८५३	*राज्यान्तकारि	"	"	रूपं कुलं य	भा.	१०३०
राज्ञा दाप्यः सु	मनुः	७९५	रात्रिसंचारि	"	"	रूपदर्शक	कौ.	१६७५
राज्ञा दास्ये नि	"	१८६६	रात्रीभिरस्मा	नार.	१७५४	रूपव्याज्याव	"	१६१४
*राज्ञा देशाद्धि	काल्या.	१८८८	रात्रीचरतां	वेदाः	९७७,	रूपसंख्यादि	बृह.	७२७
राज्ञाऽधमर्णि	याज्ञ.	७२२	रात्री चरन्ती	शंखः	९०५	रूपाजीवायाः	कौ.	१८५०
राज्ञाऽयायेन	"	१९३३	रात्री द्विगुणः	"	"	रूपाभिग्रह	"	१६८३
राज्ञा परीक्ष्य	नार.	११०६	रात्री निष्कास	कौ.	१०३६	रूप्यं पञ्चगु	पिता.	६३४
*राज्ञा प्रख्यात	मनुः	१७०६	राया वयं सु	"	"	रूप्यधरणा	कौ.	१६७४
*राज्ञा प्रतिष्ठि	काल्या.	८७६	राष्ट्रादेनं ब	वेदाः	१००३	रूप्यमानेन	अनि.	१९६८
राज्ञा प्रवर्ति	"	"	*राष्ट्रान्तकर	मनुः	१८५८	Xरेकण इति ध	नि.	१२५३
राज्ञामाज्ञाप्र	"	१९३३	राष्ट्रान्तरेषु	"	१९०५	रेतजं विद्य	भा.	१२८७
राज्ञामाज्ञाभ	"	१९३६	*राष्ट्रे पुरे वा	काल्या.	८९८	रेतज्ञो वा भ	"	"
राज्ञामुपरि	कौ.	७९४	*राष्ट्रेषु रक्षा	मनुः	१६९८	रेतोधाः पुत्रं	आप.	१२६७;
*राज्ञामेव तु	नार.	८३१	" "	"	१६३१	रेतोधाः पुत्र	बौधा.	१२७१
*राज्ञा मोक्षयि	"	८३३	" "	"	१६९८,		भा.	१२८८,
राज्ञा मोचयि	"	"	*राष्ट्रेषु राष्ट्रा	"	१९२९	*रेतोऽस्योऽश्व	नार.	१०९४
राज्ञा राजान	वेदाः	११४३	" "	"	१६९८	रेष्यच्छिन्नं य	वेदाः	९९६
राज्ञा वा सम	भा.	८१८	" "	नार.	१७५६	रैभ्यासीदनु	"	८११,
*राज्ञा विवृत्य	नार.	७२४	रासभोऽधिको	शंखः	१२८३		"	१०००
*राज्ञा संस्थाप्य	याज्ञ.	१७३१	रिक्तभाण्डानि	मनुः	१९२७,	रोमिभ्योऽर्थं स	बृह.	१७५९
राज्ञा सचिह्नं	"	१९०९	रिक्तं दिवं ग	१९४५	बौधा.	*रोमिभ्यो ह्यर्थे	"	"
*राज्ञा सचिह्ना	"	"	रिक्तं पुत्रव	कौ.	१४१७	*रोमी दोषाद्	"	"
राज्ञा सभ्यैः स	संव.	१८९१	*रिक्तं प्रतिप्र	कौ.	१४१६,	रोधवन्ति तु	नार.	८४९
*राज्ञा सम्यग्	बृह.	१६४६	रिक्तं मृतायां	१४७३	१४७३	रोषोत्पादन	"	९४६
*राज्ञा सर्वे गृ	"	८७४	*रिक्तयोगोत्रानु	काल्या.	१२०२	रोषदानं प	हारी.	१७९४
राज्ञी प्रव्रजि	नार.	१८८२	रिक्त्यग्राही ऋ	देव.	१४६२	रोषनिमित्तो	कौ.	७९४
*राज्ञे कर्मक	"	८२५	" "	मनुः	१३२७	रोषिणी न वि	"	१६१६
राज्ञे च पण	विष्णुः	८४३	रिक्त्यग्राही ध	याज्ञ.	६८६	रोषिणी न वि	वारा.	१०७७
राज्ञे च बलि	कौ.	८०८	रिक्त्यभाज ऋ	"	"	रोषवस्य स्व	स्कन्द.	१९६५
*राज्ञे ततः स	काल्या.	६५६	" "	वृहा.	७१५	लक्ष्ण्यं गोहृ	भा.	१२४३
राज्ञे दत्त्वा तु	बृह.	७८८	*रिक्त्यग्राही ध	याज्ञ.	६८६	लक्ष्येयुः कृ	स्कन्द.	१९६६
राज्ञे दशांश	काल्या.	"	रिक्त्यमूलं हि	गौत.	६७७	लभकं कर	काल्या.	६७३
*राज्ञे पणश	विष्णुः	८४३	रिक्त्यलोभाक्षा	शंखः	११४७	*लभकं दाप	"	"
राज्ञे बलिदा	गौत.	१६६१	रिक्त्यहर्त्रो ऋ	वसि.	१२७२	*लतासु हरि	मनुः	१७१९
राज्ञे षष्ठांश	शुनी.	७९०	*रिक्त्यादर्धं स	काल्या.	७१०	लब्धं दानक	नार.	११२९
*राज्ञो दशांश	काल्या.	७८८	*रिक्त्यादर्धं स	नार.	१३४६	लब्धाच्च सप्त	भा.	१९७६
*राज्ञो दाप्यः सु	मनुः	७९६	*रिक्त्यादर्धं स	"	"	लब्धायां सिद्धः	कौ.	८६३
राज्ञोऽनिष्टप्र	याज्ञ.	१७८३,	रिचिष्यन् सुह	काल्या.	७२७	*लब्धे च चौरि	काल्या.	१७६३

लब्धे तु चौरि	कात्या.	१७६३
*लब्धेऽपि चौरि	कौ.	१४३०
लब्ध्वा वा विन्द	कात्या.	१२०१
*लभतेऽंशं हि	"	"
*लभते तत्सु	गौत.	१३८६
*लभते तद्दृ	नार.	७८३
*लभते दक्षि	कात्या.	७२९
लभेत चेन्न	बृह.	१४०३
*लभेत जीव	कात्या.	१२०१
लभेत तत्सु	नार.	७८३
लभेत दक्षि	कौ.	८४३
लभेत पुंश्च	कात्या.	१२०१
*लभेत स पि	नार.	१०९५
लभेत सान्यं	कात्या.	१२०१
*लभेतांशं च	"	"
*लभेतांशं तु	"	"
लभेतांशं स	"	"
*लभेतांशं स्व	"	"
लभेताजीव	बृह.	१४०३
*लभेत्पतित्र	"	१५१३
*ललाटे गर्द	नार.	१६४४
ललाटे चाभि	"	"
*ललाटे वाभि	"	"
लवणक्षेह	बृह.	६३०
*लवणस्वेद	"	"
*लाभं गोबीज	नार.	८४९
*लाभं गोवीर्य	"	"
लाभं तत्र प्र	बृह.	७३४
*लाभगोबीज	नार.	८४९
लाभगोवीर्य	"	"
लाभश्चतुर्थो	"	"
लाभाद्याजान्त	कात्या.	८९७
*लाभाश्चास्ति नि	विष्णुः	८९१
लाभार्थं वणि	वसि.	१२७२
*लाभार्थं वणि	नार.	८८८
*लाभार्थं वणि	"	"
*लाभार्थो वणि	"	"
*लाभालाभौ त	याज्ञ.	७७७
लाभालाभौ य	"	"
*लाभे गोवीर्य	नार.	८४९
लिखितं तु य	शुनी.	७३१
लिखितं मुक्त	कात्या.	७१३
लिखितं साक्षि	नार.	६६९
लिखितस्येति	कात्या.	१४५७
*लिखित्वा मुक्त	"	७१३
*लिखित्वा सूक्त	"	"
*लिङ्गं छित्त्वा व	याज्ञ.	१८७४

लिङ्गस्य छेद	याज्ञ.	१८२२
लिङ्गिनः श्रेणि	कात्या.	१९४२
लिच्छिविक्रम	कौ.	८६२
लीलायन्तयः कु	भा.	१०३१
*लुप्यते नास्य	बृह.	१५५८
लुप्यमानं स्व	भा.	१२४४
लुब्धकाः श्वग	कौ.	१९२५
लुब्धातिवृद्ध	बृह.	८७३
लुब्धोऽन्यत्र च	अपु.	१९७५
लेखयेत्तद्	बृहा.	७१५
लेखयेद्दस्त	कात्या.	९५५
*लेखस्य पृष्ठे	याज्ञ.	६८९
*लेख्यं दत्त्वा ऋ	नार.	७०६
*लेख्यं दद्याद्	"	"
लेख्यं दद्याद्दि	"	"
लेख्यं यस्य भ	हारी.	६३६
*लेख्यस्य पृष्ठ	याज्ञ.	६८९
लेख्यस्य पृष्ठे	"	"
लेख्यारूढं सा	बृह.	६२८
लेख्यारूढश्चे	कात्या.	९५५
*लेख्यारूढश्चो	"	"
लेख्ये कृते च	व्यासः	६७६
लेख्ये तु लिखि	भार.	६६०
लेख्येन भोग	नार.	१५८१
लेख्येन साक्षि	बृह.	७२७
*लेख्यैरप्यव	नार.	१७५३
लेपभाजश्च	मत्स्य.	१३८३
*लेख्यैरप्यनु	नार.	१७५३
लेख्यैरप्यव	"	"
लेख्यप्रचारे	शुनी.	१७६७
लेख्यप्रसादं	अपु.	१९७०
लेख्ययात्रा स	भा.	८६१
लोकवेदवि	"	१०२७
लोकश्चायं व	"	१२८६
लोकानन्तं वि	याज्ञ.	१०७९
*लोकानन्तयदि	"	"
लोकानन्यान्	मनुः	१९३०
लोकान्तरग	देव.	१११२
लोकान्तरस्थं	व्यासः	११११, १५२४
*लोकान्तरस्थ	"	"
लोकैऽप्याचरि	भा.	१०३३
लोकैऽस्मिन् द्वा	नार.	१७८७
लोकैऽस्मिन् द्वि	"	८८६
लोकैऽस्मिन् म	"	१९४०
लोपायुद्रा वृ	वेदाः	९६८

*लोप्रादिरहि	नार.	१७५१
लोभमको हि	भा.	८६१
लोभाद्गयाद्वा	बृह.	१६४६
लोभाश्चास्ति नि	वसि.	१०२२
* " "	"	१२७२
लोभात्पूर्वै	शुम.	१११६
लोमदोहवा	कौ.	१६२१
लोलेन्द्रियेति	भा.	१०३१
*लोहानां चैव	नार.	१७४७
लोहानामपि	"	१७४६
लोहितदर्श	वेदाः	१७९३
लोहेऽर्था वा स	शुनी.	१७६७
वंशजानाम	संप्र.	१३८४
*वंशपिण्डेषु	नार.	१५५५
वक्ष्यन्तीवेदा	वेदाः	९७३
*वक्ष्यमाणोऽपि	नार.	६५०
वक्षं च जस	शुनी.	१७६७
वचनात्तत्र	कात्या.	१७९१
वचनानुत्य	वसि.	१७७०;
मनुः १७७८; नार.	१७८६	
वचसा यत्र	हारी.	८०८
वज्रशुक्तिप्र	वसि.	६०९
वणिकप्रथं च	बृह.	१५८१
वणिकप्रभृत	नार.	७८०
वणिकसुवर्ण	स्कन्द.	१९६६
*वणिग्वीथि प	बृह.	७६६
वणिग्वीथीप	"	"
कात्या. ७६८; मरी.	७६९	
कात्या. ७२७		
वाणिजः कर्ष	कात्या.	७२७
वाणिजां कर्ष	"	७८९
वाणिजानां क	शुनी.	७९०
वत्समिष्यं वै	वेदाः	१६५६
वत्सरे वत्स	शुनी.	८५६
वत्सानां द्विगु	स्मृत्य.	१९७६
वत्सावते त्व	हरि.	१३७६
वदन्त्यष्टगु	व्यासः	६३४
वधं जारश्च	कौ.	१८४९
वधः सर्वस्व	नार.	१६४३
वधः सर्वस्वा	गौत.	१८४२
वधदण्डो भ	मत्स्य.	१८९२
वधबन्धनि	भा.	८१९
वधबन्धभ	"	१०३२
वधस्तत्र तु	कात्या.	१६५१
वधस्तत्र प्र	"	१८८८
वधादते आ	नार.	१६४३
वचूरियं प	वेदाः	९७१

बधूर्जज्ञान	वेदाः	१९३
*बधूर्जिगमय	"	"
*बधूर्मिमाय	"	"
*बधे चोरभ	बृह.	८७२
*बधे तत्र प्र	काल्या.	१८८८
*बधे तस्य प्र	"	"
बधेन गोषो	नार.	९१८
*बधेन पालो	"	"
बधेन शुद्धय	मनुः	१७०२
बधे मोक्षो भ	बौधा.	१६६७
बधे बधः	कौ.	१६१८
*बधो दण्डो भ	मत्स्य.	१८९२
बध्यः शूद्र आ	आप.	१८४४
बध्ये कर्मणि	यमः	१८३५
*बधस्वस्य ध	विष्णुः	१४७१
बधस्वपतिभ्यः	भा.	१०६१
बधस्वपतीनां	मनुः	१८०४;
	काल्या.	१८३४
बधे निवत्स्या	वारा.	१०७३
बधे निवत्स	"	"
बध्यां स्त्रीजन	नार.	११६०
*बध्याऽपुत्रासु	मनुः	१९५१
बध्या वा मृत	शौन.	१३६३
बध्याष्टमेऽधि	मनुः	१०५७
बध्नीभिः पुत्र	वेदाः	१७१, १९७९
बयं घाते अ	"	८४१
बयं जयेम	"	१९००
बयं तदस्य	"	८१०
बयं राजसु	"	१९००
बयोऽप्येष्टक	बृह.	१२२४
बयोऽन्यात्	"	१९८७
वरं कूपश	भा.	१९८५
वरं क्रतुश	"	"
वरं रूपमु	बौधा.	१६६७
वरं वा रूप	"	११४६
वरणाद् ग्रह	नार.	१०९३
वरदस्तु व	भा.	१०३१
वरदानेन	"	१३९१
वरदोषं वि	विष्णुः	१०२३
वरदोषान	अपु.	१९७५
वरयितुर्वा	कौ.	८७९
वरयित्वा तु	काल्या.	११०९
वरयित्वा द्वि	भा.	१२८४
वरयित्वा व	शंखः	१०२४
वरस्य दक्ष	शाता.	१११६

वरिष्ठा सर्वे	वारा.	१०७७
वरुणं देवा	वेदाः	११४३
वरुणस्ते अ	"	"
वरुणस्त्वा न	"	७९२
वरुणाय प्र	कौ.	१८५१
वरुणेन य	मनुः	१९३०
वरुणोऽपाम	वेदाः	१६०३
वरो दोषं स	मत्स्य.	१९७५
*वर्चःस्थानं ब्र	बृह.	९५३
वर्चःस्थानं व	"	"
वर्चो गोषु प्र	वेदाः	१००३
वर्चो न्वस्यै सं	"	१००२
वर्जयन्ति च	भा.	१९२२
वर्जिताः पञ्च	ब्रह्म.	१३७४
वर्णं रूपं प्र	मनुः	१९५४
*वर्णक्रमाच्च	याज्ञ.	६१९
वर्णक्रमाच्छ	"	"
*वर्णक्रमाच्छु	"	"
*वर्णक्रमानु	काल्या.	८३६
वर्णक्रमेण	अपु.	१९६२
*वर्णत्रयस्यै	काल्या.	८३५
वर्णयोश्च द्व	भा.	१२८७
*वर्णरूपप्र	मनुः	१९५४
वर्णश्चतुर्थः	भा.	८१८
वर्णसंकर	नार.	१९३३
वर्णस्वराका	"	१७५३
*वर्णा आश्रमा	गौत.	१९१७
वर्णानां परि	भा.	८१८
वर्णानां प्राति	नार.	८२९
वर्णानां यद्	शंखः	१४७३
वर्णानां संक	मनुः	१०६८
वर्णानामनु	उश.	१२३८
वर्णानामानु	याज्ञ.	८२४,
	काल्या.	८३६
* " "	नार.	८२९;
	उश.	१२३८
	गौत.	१९१६
वर्णानाश्रमां	विष्णुः	१२४०
वर्णानुक्रमे	याज्ञ.	१७८४
*वर्णान्त्येष्वानु	नार.	१२५०
वर्णाक्षरेष्वं	बृह.	१९४१
वर्णाश्रमवि	गौत.	१९१७
वर्णाश्रमाः स्व	विष्णुः	१९२१
वर्णाश्रमाणां	बृह.	१९४१
* " "	स्कन्द.	१९६५
वर्णानां च त	भा.	१२४३
वर्षे तृतीये		

वर्णार्कषम	कौ.	१६७४
वर्णोत्तमानां	"	१६१८
*वर्तेते चेतप्र	काल्या.	१९१४
वर्तेते यस्य	संभ्र.	११४२;
	शुनी.	१९८८
वर्तेते हि म	भा.	१०२७
*वर्तेनादभि	संव.	१८९१
वर्तमानोऽव	नार.	१७५२,
		१९३६
वर्तेते चेतप्र	काल्या.	१९१४
वर्तेते याम्य	मनुः	१९३१
वर्धेन रक्ष	नार.	११२९
वर्धितं द्विगु	लहा.	६३२
*वर्मसस्यास	काल्या.	६३३
वर्षाण्यष्टाव	कौ.	१३०४,
		१४३१
वर्षाण्यष्टौ स	काल्या.	९६०
*वर्षानष्टौ स	"	"
वर्षात्रयम	कौ.	१९२४
वर्षावग्रहे	"	"
*वर्षा ह्यष्टौ स	काल्या.	९६०
वर्षागुल्मल	विष्णुः	१६०९,
		१७९८
वशा चोत्पन्न	बौधा.	१०२०
वशाऽपुत्रासु	मनुः	१९५१
वश्यां कुमारीं	भा.	१२८६
वसनं त्रिप	बृह.	१५२०
वसनस्याऽज्ञ	"	"
वसनाशन	"	"
वसानस्त्रीन्	याज्ञ.	१७३६
वसिष्ठकश्य	शंखः	१२८२
वसिष्ठवच	वसि.	६०९
वसिष्ठविहि	मनुः	६११;
	नार.	६२४
वसिष्ठाग्रे व	स्कन्द.	१९६५
*वसुकुड्यहि	ध्यासः	८९९
वसुकुड्यहि	"	"
वसुदेवो म	हरि.	१३७६
वसुयुः पूजि	कौ.	१९२५
वसेयुर्दश	काल्या.	१५८२
वसेयुर्थं द	नार.	१५८१
* " "	काल्या.	१५८२
वस्त्रं चतुर्गु	याज्ञ.	६६८
*वस्त्रं छत्रम	विष्णुः	१२०६;
	मनुः	१२०९
वस्त्रं पत्रम	विष्णुः	१२०६;

	मनुः १२०९
*वस्त्रं पात्रम्	" "
*वस्त्रं पुष्पम्	" "
वस्त्रं भूदांस	भार. ७३१
वस्त्रं वेषं वि	कौ. १६१६
*वस्त्रकुर्यादि	व्यासः ८९९
*वस्त्रं कुर्यादि	" "
वस्त्रगोमिथु	नार. १०९८
वस्त्रधान्यादि	याज्ञ. ६२१;
	बृह. ७३१
*वस्त्ररूप्यादि	व्यासः ८९९
*वस्त्राच्छादभृ	बृह. ८५२
वस्त्रादशोडशे	" १२२२
वस्त्रादिकस्य	भा. १९७१
वस्त्रादिभिर	शौन. १३६४
वस्त्रान्नपानं	मनुः १३९३,
	१९५२; अपु. १९८८
*वस्त्रान्नमानं	मनुः १३९३
*वस्त्रान्नमासां	" " "
	१९५२
वस्त्राभरण	कौ. १८००
वस्त्रालङ्कार	शुनी. १११९;
	बृह. १२२३
वस्त्रौराभर	नार. १८८१
वह्न्युक्तं विन्य-	स्कन्द. १९६७
वाक्चक्षुः कर्म	गौत. १०१२
वाक्पारुष्यं प्र	नार. १७८७
वाक्पारुष्यम्	कौ. १७७१
वाक्पारुष्यम्	" "
वाक्पारुष्यादि	बृह. १८३१
वाक्पारुष्ये कृ	" १८३०
वाक्पारुष्ये य	कत्या. १८३३
वाक्प्रतिपन्नं	विष्णुः ६७९
वाक्यं चोवाच	भा. १९८५
वाक्यकर्मानु	कौ. १६८५
वाक्यानुयोगो	" १६८७
वाक्यभावे तु	कत्या. १९४२
वाक्यैर्मथुर	भा. १०२९
वाक्शूरो दण्ड	" ८६०
वाग्दण्डस्ताड	कत्या. १८३३
वाग्दुष्टात्तस्क	मनुः १६२२
*वाग्धिग्दण्डप	बृह. ८७४
वाग्धिग्दमं प	" "
*वाग्धिग्दमो प	" "
वाचः सत्यम्	वेदाः १००६
*वाचा च यत्र	हारी. ८०८

वाचा च वध	भा. १०३३
वाचा यत्र प्र	हारी. ७९४,
	८०८
वाचि पथि श	आप. १७९५
*वाचैव यत्र	हारी. ८०८
वाजिवारण	कत्या. १७६१
वाञ्छ मे तन्वं	वेदाः ९९६
*वाटचोरभ	बृह. ८७२
वाटभेदे द्वि	कौ. ९०६
वाणिज्यं कार	मनुः ८१९,
	१९२७
*वाणिज्यं चैव	बृह. १५८१
वाणिज्यं पाशु	भा. ८१९
*वाणिज्यमथ	बृह. १५८१
वाणिज्याद्याः स	" ७८४
वातायनं प्र	" ९५३
*वातायनः प्र	" "
*वातायनप्र	" "
*वातायनाः प्र	" "
वतोपधूत	वेदाः १९८०
*वादी चैर्भार्गि	व्यासः ७६८
वादी चोन्मार्गि	" "
वादिष्ववच	मनुः १७७४;
	नार. १७८७
वानप्रस्थध	विष्णुः १४७१
वानप्रस्थय	याज्ञ. १५०९;
	कौ. १९८६
	" ९२६
वानलज्याश्चो	मनुः १७२२
*वानस्पत्यं फ	" "
वानस्पत्यं मू	" "
वापीकूपत	नार. ९४८;
	बृह. ९५०
* " "	शंखः १६१३
वापीतडागो	" "
*वा बध्नायाद्	कत्या. १६४९
वामं पितृभ्यो	वेदाः ९८०,
	१००१
वायव्यं गोमृ	" १५९४
वायुप्रोक्तां त	वृम. १११६
वायुष्टे अस्त्व	वेदाः ११४३
वारणाज्ञान	कौ. १०३८
वारुणी यस्य	हारो. १०१६
वारे वा तोय	कौ. ९३०
*वार्ता तु वां चा	नार. १७५७
वार्ता त्रयीम	" "
*वार्द्धके च शि	बृह. ९५०

*वार्द्धकेन शि	बृह. ९५०
वार्द्धके च शि	" "
*वार्द्धकेन शि	" "
वार्षिकंश्वस्तु	मनुः १९३०
वावाते ह्ये	वेदाः १००९
वासः कौशेय	नार. १७४५
वासःपशवन्न	" १६४२
वासनस्थम	याज्ञ. ७४५
* " "	नार. ७४७
*वासरं राज्ञा	गौत. १९४७
वाससी कुण्ड	शौन. १३६३
वासांसि फल	मत्स्य. १७६७
वासो यत् पत्नी	वेदाः १००३
वासो हिरण्यं	" १०००
वास्तुकम्	कौ. ९२६
*वास्तुनि विभा	प्रजा. १२३३
वाहयन् सा	मनुः १८११;
	कत्या. १८३४
*वाह्यः समांश	बृह. १२२३
वाह्यकर्षक	" ७८६
*वाह्यबीजात्प	" ७८७
वाह्यबीजात्य	" "
*वाह्यबीजादि	" "
*वाह्यवाहक	" ७८६
*वाह्यैः कर्षक	" "
विंशतिः सोम	मासो. १९७०
विंशतिभागः	गौत. ११८१,
	१६६१
*विंशतिभागाः	" "
*विंशत्संवत्स	कत्या. ७११
विंशत्संवत्स	" "
विकर्णकर	याज्ञ. १६३८
विकर्मक्रिय	मनुः १७१०
	१९०७
विकर्म तद्	भा. १९७६
विकर्मस्थः स	शाता. १११६
विकर्मस्थान्	मनुः १७१०,
	१९०७
विकल्पं तद्	नार. १९७८
*विकृष्यमाणः	" ९४८
विकृष्यमाणे	" "
विक्रमकाले	कौ. ८६३
*विक्रम्य तु ह	मनुः ९०८;
	नार. ९१६
विक्रयं चैव	कत्या. ८०४
विक्रयं वा क्रि	बृह. ७३४

विक्रयप्रति	कौ.	१२८	*विख्यातं संव	गौत.	१९४७	विद् चास्य भ्रुव	नार.	१०९४
विक्रयाद्यो ध	मनुः	७५९	विख्याप्य संव	"	"	विद्घृद्रयोरे	मनुः	१७७९
*विक्रयापक्र	याज्ञ.	१७३६	विगतक्रीध	नार.	१९३६	विष्मूत्रशङ्खा	कात्या.	७२८
विक्रयावक्र	"	"	विगुणान् भेद	कौ.	८६२	*विष्मूत्रसंज्ञा	"	"
*विक्रये चैव	बृह.	६५४	विगुणोऽपि य	नार.	१९३६	*विष्मूत्रोत्सर्ज	"	८३६
" "	कात्या.	८०५,	विग्रहे च ज	कात्या.	१९१५	विष्मूत्रोदक	"	९५९
		१४५५	*विग्रहेऽथ ज	"	"	विष्मूत्रोभार्ज	"	८३६
विक्रयेषु च	बृह.	८९६	विशुष्य तु ह	मनुः	९०८;	वितथं तु व	भा.	१९६३,
विक्रीणतां वा	याज्ञ.	१७३०		नार.	९१६			१९६४
विक्रीणताम	"	"	*विशुष्यापह	"	"	वितथेन भ्रु	मनुः	१७७६
*विक्रीणाति प	मनुः	७५८	*विशुष्योपह	मनुः	९०८	*वितथेन व	"	"
*विक्रीणाति स्व	नार.	८३१	*विध्नं यो वाह	कात्या.	८५३	वि तिष्ठन्तां मा	वेदाः	१००२
विक्रीणानस्त	"	८८८	विध्नयन् वाह	"	"	वि ते मुच्यन्तां	"	९९९,
*विक्रीणीत त	"	"	*विध्नेन तु ह	मनुः	९०८;			१६०१
विक्रीणीते द	याज्ञ.	८८५		नार.	९१६	वित्तःपहारि	कौ.	८१७
*विक्रीणीते प	मनुः	७५८	विचार्य तस्य	मनुः	७४१;	वित्वक्षयः स	वेदाः	८०९
*विक्रीणीते य	नार.	८३१		नार.	७४८	वि त्वा नरः पु	"	११५८
विक्रीणीते स्व	"	"	*विचार्य सर्व	मनुः	१७०७	विदध्यादौर	कात्या.	१३५०
*विक्रीतं च त	"	८८८	विचार्य सर्व	"	"	विदितं तु म	वारा.	१०७७
विक्रीतक्रीता	कौ.	८७८		"	१९२७	*विदितोऽर्थांग	संघ.	११४२
विक्रीतमपि	याज्ञ.	८८५	*विचित्रैश्चार	नार.	१७५४	" "	शुनी.	१९८८
विक्रीतासु हि	भा.	१२८६	विचिन्वतीमा	वेदाः	१८९८	विदित्वा चाप	भा.	१९८३
विक्रीते त्वाज्ञ	नार.	८९५	*विच्छिन्नकर्ण	याज्ञ.	१६३८	विदित्वा भेद	"	"
*विक्रीयते द	याज्ञ.	८८५	विच्छिन्नपिण्डाः	कौ.	११९९	विदुर्य एव	नार.	१९४०
विक्रीयते प	नार.	७६२	विजयभागं	वेदाः	१८९७	*विदुर्यस्यैव	"	"
विक्रीयतेऽस	"	"	विजयाय हि	भा.	८६०	विदुलस्यैव	भा.	१९८३
विक्रीयते स्वा	व्यासः	७६८	विजानिर्घत्र	वेदाः	८४२,	विदुषोऽतिक्र	गौत.	१६५७
विक्रीय पथं+	नार.	८८६		१८४०		विदुषो वास	आप.	१६६५
विक्रीय पथ्य	कौ.	८७८	*विजितं क्षत्रि	गौत.	११२३	विदुषो धर्मो ह्य	भा.	१९६३,
विक्रीय वस्त्रा	बृह.	१२२२	विजियै शर	वेदाः	११९७			१९६४
विक्रीयासंप्र	नार.	८८६	विजिहीर्ष्व लो	"	६०५	*विद्यते तत्र	ब्रह्म.	१३७४
*विक्रिय तु ह	"	९१६	*वि जिहीष्व लो	"	"	विद्यते न हि	"	"
विक्रता चात्म	"	८३०	*विज्ञातं राज	बृह.	७६६	विद्यमानसु	कौ.	१२८८
विक्रता चेद्	कौ.	७५७	विज्ञानमुच्य	"	८३४	*विद्यमाने च	कात्या.	७११
विक्रता दर्शि	बृह.	७६५	विज्ञायते ब्र	वसि.	१९२१	"	"	१४५६,
विक्रता स्वाभि	नार.	७६३	विज्ञायते हा	वेदाः	८१४	*विद्यमाने तु	"	१५२०
विक्रेतुः प्रति	"	८९३;	विज्ञायते हि	वसि.	१९७७	" "	"	७११
	बृह.	८९५	विज्ञायते ह्ये	"	१२७३	विद्यमानेऽपि	"	७११
विक्रेतुरेव	नार.	८८७	विज्ञाय वच	वारा.	१०७७	" " " +	संप्र.	१५२९
विक्रेतुर्दश	याज्ञ.	७६१	*विज्ञाय सर्व	मनुः	१७०७	विद्यमानेऽप्य	"	"
विक्रेयं मध्य	वारा.	१३२९	विज्ञाय साक्षि	शुनी.	७३१	विद्यमानेषु	कात्या.	१४५६
*विक्रोशकस्तु	बृह.	१७९०	*विज्ञेयः साधु	बृह.	१६४७	विद्यया क्रय	बृह.	११४१
विक्रोशन्त्यो य	मनुः	१६९३	*विज्ञेयः साध्य	"	"	विद्यया सह	बौधा.	१९७४
विक्रोशमानां	कात्या.	८३८	*विज्ञेयाः साधु	"	"	विद्यैव स	मनुः	"
विक्षिप्तवक्र	कौ.	१६१५	विज्ञेया लक्ष	भा.	१०३३	विद्याकर्मयु	बृह.	११९३
*वि क्षेत्रियस्व	वेदाः	६०५	विज्ञेयोऽसाधु	बृह.	१६४७	विद्या त्रयी स	"	८३४

विद्यादुत्साह	मनुः १६९६, १९२९
*विद्यादुत्साह	” १६९६
*विद्याधनं च	कात्या. १२२५
विद्याधनं तु	मनुः १२११
” ” ” +	कात्या. १२२५
*विद्याधर्मयु	बृह. ११९३
विद्याधिकः स	कण्वः ८३९
विद्यान्ते गुरु	गौत. ८१५
*विद्यापणकृ	कात्या. १२२५
विद्यापि च वि	नार. १७५२
विद्याप्रतिज्ञ	बृह. १२२३; कात्या. १२२५
*विद्याप्राप्तं तु	” १२२७
विद्याप्राप्तं शौ	व्यासः १२३१
विद्याबलकृ	कात्या. १२२५
विद्या ब्राह्मण	मनुः १९७४
विद्याभिजन	उश. १९६२
विद्यार्थं षडय	मनुः १०६१
*विद्यालब्धं कृ	कात्या. १२२५
विद्याविज्ञान	बृह. ८३४, ११९३
विद्या शिल्पं श्रु	मनुः ११२७
विद्याशौर्यंश्च	प्रजा. १२३२
विद्याशौर्यादि	बृह. १२२१
*विद्याशौर्याय	” १२२२
विद्या ह वै ब्रा	वसि. १९७४
विद्युत्पुंश्चली	वेदाः ८४२
विद्युञ्ज या प	” ९८८
विद्रुतं न तु	शुनी. १७६७
*विद्रांश्चेद्रास	आप. १६६५
विद्रांस्तु ब्राह्म	मनुः १९५६
विद्वानशेष	याज्ञ. १९६०
*विद्वान् प्रजन	नि. १२५५
*विद्विषा तु ह	मनुः ९०८
विद्वेषिणो व्य	बृह. ८७३
विधनस्य स्त्री	विष्णुः ६७८
*विधवनाद्वा	नि. १२५७
विधवायां नि	मनुः १०६५, १०६६
विधवायां प्र	आदि. १३८४
विधवा यौव	लहा. १४०४
	हारी. १४६६
*विधवा विधा	नि. १२५७
*विधानं पूज	” १२५५
विधाय प्रोषि	मनुः १०६०

विधाय घृति	मनुः १०६०; बृह. ११०७
*विधावनाद्धे	नि. १२५७
विधिः पञ्चवि	नार. १८२५
विधिना गोत्र	शुगौ. १३७२
विधिरेष स	देव. १२०३
विधिर्हि बल	ब्रह्म. ८४०
विधिवत्प्रति	मनुः १०४१
*विधिवत्संप्र	” ”
विधूय सर्व	भा. १०२८
*विधेयोऽयम	मनुः १७७५
*विधेयोऽयोम	” १७७६
वि न इन्द्र मृ	वेदाः १००६
*विनयं च मू	विष्णुः ९०४
विनयं दाप	नार. ७२४
विनयः कल्प	बृह. १८८५
*विनयोऽभिम	” १७८९
विनयोऽभिहि	” ”
*विनयो विहि	” ”
विनष्टपशु	विष्णुः ९०४
*विनष्टपशु	” ”
विनष्टे मूल	नार. ६४९
*विनष्टे वाप्य	” ११५२
विना गर्भं स	भा. १०३०
विना चिह्नैस्तु	कात्या. १६५०
विना तोयप्र	भार. ८०७
विना धारण	याज्ञ. ६४६; बृह. ७३२
*विना धारणि	याज्ञ. ६४६
विना पित्रा ध	कात्या. ६७४
विनाशका भ	भार. ६६०
*विनाशनार्थ	बृह. १६४८
विनाशयत	कौ. ९२७
विनाशयन्	बृह. १६४६
विनाशहेतु	कात्या. १६५१
विनाशार्थिन	बृह. १६४८
*विनियुक्ताश्च	मनुः १६३२
*विनियुक्तास्तु	” ”
विनियोगात्म	नार. १५५५; कात्या. १५६१
*विनियोगार्थ	नार. १५५५
*विनियोगेऽर्थ	” ”
विनियोगोऽत्र	संप्र. ११४२
विनियोगोऽपि	” ”
*विनियोगोऽस्ति	नार. १५५५
*विनियोगोऽस्य	संप्र. ११४२

विनिर्गच्छस्तु	नार. ८५२
*विनिवार्याः प्र	” ९१९
विनिवृत्ताभि	भा. ८६१
विनीतांश्च प्र	” ”
*विनेयः सोऽन्य	नार. १०९७
विनेयः सोऽन्य	” ”
विनेयाः प्रथ	” ९४६
*विनेयौ तावु	” ११०२
विनेयौ सुभृ	” ”
*विनेयो स्वभ	” ”
विन्देत्पतित्र	बृह. १५१३; प्रजा. १५२६
विपत्तौ कष्ट	कौ. १७९९
विपत्तौ श्रेणी	” १६७३
विपत्रहस्तं	स्कन्द. १९६६
विपरीतं न	मनुः ९३८
विपर्ययाद्	नार. ११३१
विपर्यये तु	” ७६३
विपर्यये वा	कौ. १६८५
विपर्यये म	नार. १८८२
*विप्रः क्षत्रिय	मनुः १८६०
*विप्रः पद्माश	” १७७४; नार. १७८८
*विप्रः शतार्थ	बृह. १७९०
विप्रक्षत्रिय	मनुः १७७४
*विप्रचिह्न	याज्ञ. १६३७
विप्रत्याये ले	व्यासः ६७६
विप्रत्वेन च	याज्ञ. १६३७, १९३३
*विप्रत्वेन तु	” १६३७
*विप्रदुष्टां प	” १६३८
विप्रदुष्टां क्षि	मनुः १०५८; याज्ञ. १६३८; अपु. १९७९
विप्रपीडाक	याज्ञ. १८१५
विप्रवर्जं त	स्कन्द. १०६५
विप्रवादाः सु	भा. १२८६
विप्रस्यौदारि	मनुः १२४६
*विप्राः पञ्चश	” १७७४; नार. १७८८
विप्राः प्राहुस्त	मनुः १०७२
विप्राणां न नि	श्रुम. १११६
*विप्राणां विद्ध	मनुः १६२३
विप्रेण क्षत्रि	बृह. १२५१
विप्रे शतार्थ	” १७९०
विफलं तद्भू	कात्या. १५२३
विभ्रूयुस्तत्र	भा. १९६३

विभक्तं स्थाव	यमः १५६१	*विभज्याधि स	वसि. ६३६	*विवादादेर्वि	नार. १०९३
विभक्तजः पि	गौत. १५६२	विभज्याधिः स	, ,	विवादेन स	मासो. १९७०
विभक्तजस्य	बृह. १५६८	विभागं कीर्त	भा. १९८३	विवादे न्याय	कात्या. ७३०
विभक्तदाया	बौधा. १४६८	विभागं चेत्पि	याज्ञ. ११६८	विवादे साक्षि	संव. १८९१
विभक्तव्यं पि	निघ. ११४२	विभागं बह	भा. १९८३	विवादोऽष्टाद	बृह. ७३४
विभक्तस्यास्य	वृहा. १५२६	विभागकाले	कात्या. १२२९;	विवासयेत्	यमः १८३५;
विभक्ताः पितृ	कात्या. १५६१		व्यासः १२३१		अपु. १९६४
विभक्ताः सह	विष्णुः १५४१;	*विभागार्हं पि	निघ. ११४२	विवासयेत्स्व	स्कन्द. १९६५
	मनुः १५४३	विभागे तु ध	गौत. ११२४	विवास्यो वा भ	मनुः १६२७
*विभक्ता अवि	नार. ६९०	*विभागे धर्म	, ,	विवाहकर	भा. १०२९
, ,	बृह. १५८५;	विभागधर्म	नार. १५७९;	विवाहकाले	व्यासः १२३१;
	व्यासः १५८७		वृया. १५८२		कात्या. १४५२
*विभक्तानभि	नार. १५८०	विभागनिह	याज्ञ. १५७५	विवाहपूर्वो	को. १०३४
विभक्तानव	, ,	विभागभाव	, , ;	विवाहविधि	बृम. १३६२;
विभक्तानां पृ	, ,		वृया. १५८२		वृगो. १३७१
विभक्ता भ्रात	बृह. १५५७;	*विभागलेख्य	व्यासः १२३१	विवाहवैशि	भा. ११८४,
नार. १५८०, १५८१	कात्या. १५८२	*विभागस्य तु	याज्ञ. १५७५		१२३४
* , ,	वेदाः ११५८	विभागे तु कृ	मनुः १५७२	विवाहसंयु	को १०३४
विभक्तारं ह	नार. ६९०;	विभागे यत्र	, , १५७५	विवाहस्त्वामु	नार. १०९८
*विभक्ता वाऽपि	बृह. १५८५	विभागे सति	नार. १५७९	विवाहात्पर	कात्या. १४५३
	विष्णुः ६७९	विभागोऽर्थस्य	, , ११३२	विवाहादिवि	नार. १०९२
विभक्ताश्च दा	नार. ६९०	विभावकं त	बृह. ७५१	विवाहादिषु	को. ८०८
विभक्ता ह्यवि	बृह. १५८५	विभावयैत्र	याज्ञ. १९५८	विवाहानां तु	, , ८७९
* , ,	कात्या. १५७४	विभावितैक	नार. ७४९	विवाहार्थं तु	पद्म. १३७६
*विभक्ते तु सु	याज्ञ. १५६५	विभाव्य दाप	बृह. ७५१	विवाहाश्च त	भा. १०२८
विभक्तेनैव	कात्या. १५७४	*विभाव्य वादि	कात्या. ६७४	विवाहे कृत्यां	वेदाः १००४
*विभक्तेऽपि स	याज्ञ. १५६५	*विभाव्यो वादि	, ,	विविक्ते ताडि	बृह. १८३२
विभक्तेषु सु	, ,	विभिन्नान्तु	व्यासः १२३८	विविधान्नर	हारी. ७९४,
विभक्तेष्वनु	वृहा. १५६८	विभिर्द्वा चर	वेदाः ९९.		८०८
विभक्ते संस्थि	कात्या. १५२२	विमांसविक्र	विष्णुः १६०९,	विविधश्च प्र	नार. ११३०
विभक्तेस्तु पृ	मरी. १५८७		१७९७	विवीतं भक्ष	को. ९०६
विभक्तो यः पु	बृह. १५५६	विमानस्था शु	भा. १०२८	विवीतक्षेत्र	, , १६१९
विभजन्ते ह	वेदाः ११४४	विमोक्षस्तु य	कात्या. ७१०	विवीतर्तु	याज्ञ. १७४३
विभजिष्यमा	हारी. ११८३,	वि या जानाति	वेदाः ९७२	विवीतस्थल	को. ९३०
	१२६५	विरुद्धं निय	कात्या. १९४२	*विवीते च ग	बृह. ७८६
विभजेन्मह	अनि. ७८९	विरुद्धस्तु प्र	अनि. १९४३	*विवीते नग	, ,
विभजेयुः पु	कात्या. १५६१	विरूपं रूप	भा. १०३२	विवीते स्वामि	कात्या. १७६३
*विभजेयुः सु	याज्ञ. ११५१		मनुः १०८८	विवृतानां च	को. ९२७
*विभजेयुर्ध	नार. १५५३	* , ,	, , १८६४	विवृद्ध्यर्थं स्व	मनुः १२९४
विभजेरन्ध	शंखः १४७३;	विजुमौ शूद्र	शुनी. १११९	*विशस्तथाऽर्ध	बृह. १७९०
	नार. १५५३	विलोक्य भर्तृ	याज्ञ. १६३८	विशस्तथाऽर्ध	, ,
विभजेरन् सु	याज्ञ. ११५१	*विवर्णकर	मनुः ९०७	विशिष्टं कुत्र	मनुः १०७०
विभज्य ब्रह्म	भा. १०३१	विवादं संप्र	बृह. ६२८	विशिष्टानां चै	को. ८६२
विभज्यमाने	शंखः १४१६,	विवादपदे	को. ८६२,	विशिष्टेषु द्वि	, , १७७२,
	१४२८		१९२३		१७९८
विभज्य सह	कात्या. ११०९	विवादविधि	नार. ९४६	विशिष्यते कि	भा. १९७८

विशीलः काम	मनुः १०६०
विशुद्धिर्दण्ड	नार. १८२५
विशेषतः पु	भा. १२८५
*विशेषतः प्र	देव. १११२
विशेषतोऽप्र	नार. १११०,
१९७८; देव.	१११२
विशेषतो म	भा. ८६०
विशेषलिखि	कात्या. ६५७
विशेषश्चापि	देव. १३५०
विशेषश्चेन्न	नार. १८२६;
	सुम. १८३५
*विशेषश्चैव	देव. १३५०
विशेषेण प्र	मनुः ९३५
विशेषिते क	कात्या. ७६७
विश्वरुद्रं ब्राह्म	,, ८३९
*विश्वरुद्रवज्र	बृह. १७५९
*विश्वं पुराण	वेदाः १४२३
विश्वकर्मन्	,, ७९१
विश्वजन्यमि	मनुः १०६९
विश्वजिति स	अनि. ८०७
विश्वसो विप	गौत. १९१८
विश्वरूपो वै	वेदाः १५९७
विश्वस्तवज्र	बृह. १७५९
विश्वस्मात्सीम	वेदाः ८०९
विश्वामित्रं तु	हरि. १३७६
विश्वामयो ब्र	वेदाः १००३
*विश्वासं पर	बृह. ८७३
विश्वासं प्रथ	,, ,
*विश्वासहेतू	नार. ६३९
विश्वासार्थं कृ	हारी. ६३६
विश्वासार्थं च	भा. ८६०
विश्वे देवा अ	वेदाः १९७७
विषण्णरूपां	भा. ८४०
विषदायकं	कौ. १६१९
*विषप्रदां खि	याज्ञ. १६३८
विषमभिं ज	वारा. १०७६
विषमां नृप	कात्या. ९५८
*विषमेकाकि	बौधा. १४६९
" "	वसि. १४७०
विषमेतद्दे	वेदाः १४६४,
	१६०१
*विषयान् नृप	कात्या. ९५८
विषयेषु च	मनुः १०४४
*विषये सज्ज	,, "
विषहृतस्य	कौ. १६१५
*विषामिदां नि	याज्ञ. १६३८

विषामिदां प	याज्ञ. १६३८
*विषामिदां खि	,, ,
विषामिदाय	यमः १६५२
विषोद्धन्धन	बृह. १६४८
विष्णुप्रसादा	भा. १०३०
*विष्णुर्वदत्य	व्यासः ६३४
विष्णोराराध	,, ११११,
	१५२४
विसंबदेज	मनुः ८६४
विसंवादितं	कौ. ८६३
विसंवादेऽथ	कात्या. ६७३
विस्जय धन	शुनी. १११९
विस्मृतं वाऽपि	भा. १०२९
दिस्रब्धं ब्राह्म	मनुः ८२३,
	१९२८
विस्मम्भहेतू	नार. ६६९
विहङ्गमहि	मनुः १०७४
विहाय कर	बृह. ७३४
विहारकाले	भा. १०२९
विहितं दृश्य	,, १२४४
विहितोऽर्थांग	संघ. ११४२
वातिहोत्रा कृ	वेदाः ९७४
वीरं विदेय	,, १२५९
वीरसूदं	,, ९८६
वीरसूदेत्र	,, १००२
वीरहत्यां वा	,, १५९७
वीरहा ब्रह्म	,, १५९२
वीरहा वा ए+	,, १५९६
" "	,, १५९७
वीराणां राज	वारा. १०७५
वीरा ये नृस्य	वेदाः १८३९
वीरुद्रेषा अ	,, ५९९
वीरुद्रास्त	,, १८३८
वृक्षं तु विफ	अपु. १८३५
वृक्षं फलं वा	बृह. ८९६
*वृक्षक्षुद्रप	याज्ञ. १६३४
वृक्षच्छेदने	कौ. १६२१
वृक्षमिवाश	वेदाः १९०२
*वृक्षमूलक	वसि. ६०९
वृत्तिं च तत्र	मनुः ९१०
*वृत्तिं तत्र प्र	,, "
" "	,, "
*वृत्तं हि वर्त	अपु. १९७६
वृत्तदेशकु	मनुः १७००
वृत्तपाणिप्र	कात्या. १७९१
वृत्तस्थापि कृ	कौ. ८७९
	बृह. १५१८

वृत्तस्वाभ्याय	बृह. १७६०
वृत्तिं च तेऽभि	व्यासः १५८७
*वृत्तिं च ते हि	,, "
वृत्तिं तेऽपि हि	लहा. १५६८
* " "	व्यासः १५८७
*वृत्तिं तेऽप्यभि	,, "
वृत्तिः सकाशा	भा. ८१९
वृत्तिराबन्धं	कौ. १४३०
वृत्तिराभर	देव. १४६१
वृत्तिश्चेन्नास्ति	भा. ८१९
*वृत्तेर्देशकु	कात्या. १७९१
*वृत्तेर्देशकु	,, "
*वृथा क्षेपं च	देव. १४६१
वृथादानं त	याज्ञ. ६८५
वृथादानाक्षि	नार. ६२७
*वृथा दाने च	देव. १४६१
वृथा मोक्षे च	,, "
वृथा हि शप	स्कन्द. १९६५
वृद्धा वन्ध्यां सु	भा. १०३०
*वृद्धा लुब्धाश्च	बृह. ८७३
वृद्धा वा यदि	कात्या. ९५७
वृद्धाधर्मं वा	हारी. ११६३
*वृद्धिं क्षयं वा	याज्ञ. ८९२
*वृद्धिं च भ्रूण	वसि. ६०९
वृद्धिं वृद्धयैक	प्रजा. ७१५
वृद्धिः सा कारि	नार. ६२५
*वृद्धिक्षयौ तु	,, ८९५
वृद्धिच्छेदे छे	कौ. १६७३
वृद्धिरष्टगु	नार. ६२६;
	कात्या. ६३२
*वृद्धिराभर	देव. १४६१
वृद्धिश्चतुर्गु	बृह. ६२८
वृद्धिश्चतुर्वि	,, "
वृद्धिस्तु योक्ता	नार. ६२७
वृद्धे जनप	,, ९४९
वृद्धेरपि पु	,, ६२५;
	यमः ७३०
*वृद्धेर्वृद्धिश्च	नार. ६२५
" "	बृह. ६२९;
	अनि. ६३५
वृद्धो विरूपो	भा. १०३०
वृद्धो च माता	मनुः १३९४
*वृद्धयर्थं तु स्व	,, १२९४
वृशो वैजान	वेदाः १९८९
वृषक्षुद्रप	याज्ञ. १६३४
वृषभो ज्येष्ठ	शंखः ११६६

*वृषभोऽधिको	शंखः ११६६;	वैरूप्यं मर	याज्ञ. १०८३	*वैद्याजातो ह	मनुः १२४७
वृषभो न ति	गौत. १२३३	*वैरूप्यकर	" "	*वैद्याजो घंश	" "
वृषलं सेव	वेदाः ९८७	*वैवाहिकं क	बृह. ८०३	*वैद्याजोऽध्यधे	" १२४६
वृषलः कर्म	यमः १८९०	वैवाहिकं तु	काल्या. १२२८	वैद्यानां वैश्य	शौन. १३६५
*वृषशूद्रप	नार. १९३७	वैवाहिकीं कि	भा. १०२६	वैद्यान्मागध	कौ. ११८५
*वृषषोडशा	याज्ञ. १६३४	वैवाहिके क	बृह. ८०३	वैद्यापुत्रस्तु	भा. १२४४
वृषाणं यन्तु	गौत. १२३३	*वैवाहिको वि	नार. १०९३	वैद्यापुत्रस्तु	नार. ११०५
वृषोत्सर्गं ग	वेदाः १००५	वैशाख्यां यस्व	यमः ६६०	वैद्यापुत्रेण	भा. १२४४
*वृष्टिपतं प्र	बृह. १९८७	२ वैशेषिकं ध+	नार. ११३१	वैद्यापुत्रो ह	मनुः १२४७
वेणुदलर	काल्या. ९५९	*वैश्यं चैवार्ध	" १७८८	वैद्या प्रसूता	नार. ११००;
वेणुवैगव	कौ. १०३५	वैश्यं दूपयि	विष्णुः १६१०	वैद्यायां चैव	देव. १११२
*वेणुवैदल	मनुः १७१८;	वैश्यं द्विगुणः	कौ. ८१७	वैद्याया द्रौ प	भा. १२८७
वेतनं द्विगु	नार. १७४९	वैश्यं पञ्चश	मनुः १८६४	*वैद्यासुतो घं	नार. १०९३
वेतनं वा य	मनुः १७१८	वैश्यं वा क्षत्रि	यमः १८९०	वैश्ये चेच्छति	मनुः १२४७
वेतनस्यान	अपु. १९७५	वैश्यः सर्वस्वं	मनुः १८६३	*वैश्ये वाऽप्यध	भा. १९७६
वेतनान्माने	नार. ८२८	वैश्यः सर्वस्व	" "	*वैश्ये सर्वस्व	मनुः १७७४
वेतालभेर	बृह. ८३४;	*वैश्यः सद्दहं	" "	वैश्ये स्यादर्ध	" १८६३
*वेदज्ञाः शुच	नार. ८४८	वैश्यक्षत्रिय	" १७७४	वैश्यो धनार्ज	नार. १७८८
वेदविद्यावि	कौ. ८४३	वैश्यमाक्षार	बृह. १७९०	*वैश्योऽध्यधं श	भा. ८१८
वेदेष्वपि व	कालि. १३७७	वैश्यवर्जम	विष्णुः १२४०	वैश्योऽध्यधं श	मनुः १७७३
वेदोक्तविधि	याज्ञ. ८६८	वैश्यवृत्ताव	नार. १९३८	वैश्योऽध्यधं श	नार. १७८८
*वेदो वै पुत्र	बृह. ८७२	वैश्यवृत्तिस्त	" १९३७	*वैश्योऽध्यधं श	मनुः १७७३
वेधा ऋतस्य	भा. १९८५	वैश्यवृत्त्यापि	काल्या. ७५२	वैश्योऽध्यधं श	नार. १७८८
वेशशौण्डिके	पद्म. १३७६	वैश्यवृत्त्या च्वा	नार. १९३८	*वैश्योऽध्यधं श	मनुः १७७३
वेशमखलव	वेदाः १४१५	वैश्यशूद्रप्रा	विष्णुः १९२१	*वैश्यो ह्यर्धश	देव. ११४२;
वेश्याः प्रधाना	" ९८७	वैश्यशूद्रौ प्र	मनुः १२३८	वैश्वदेवं त	शाक. १५८८
वेश्यागामी द्वि	कौ. ८६२	*वैश्यश्च द्विश	" १७७३	वैश्वदेवः क्ष	अनि. १५८९
वेश्यादिभव	" ९०६	वैश्यश्चेत्क्षत्रि	" १८५९	वैश्वदेवोऽधृ	शुनी. १११९
*वेश्याप्रधाना	नार. ८५१	वैश्यश्चेद् ब्रा	वास. १८४५	वैश्वानरः प	वेदाः ६०५
वेश्यास्त्रीणाम	देवी. १९४३	वैश्यस्तु क्षत्रि	बृह. १७९०	वैश्वानरस्य	" ६०२
वैदिकं च त	नार. ८५१	वैश्यस्तु चतु	विष्णुः १९५०	वैश्वानराय	" ६०३,
वैदेहकर	" १९३५	वैश्यस्य क्षत्रि	उश. १७६६	" ६०५	" ६०३
वैदेहकानां	बृह. १५८८	* " "	बृह. १७९०	" ६०३	भा. १२४३
वैदेहकाना	कौ. १६७७	*वैश्यस्य चार्ध	" "	व्यासः ८९९	नार. ६७०,
वैदेहिकाया	" १६७८	*वैश्यस्य चेत्स्वया	" "	१७५४	मनुः १३०८
वैदेहिकाया	" ८७८	वैश्यस्य चैत	" "	नार. ९१६	विष्णुः १७७०
*वैद्यो न विद्य	" ११८५	*वैश्यस्य त्वर्ध	मनुः १७७४;	" १०१५	हारी. १०१५
*वैद्यो विद्याध	नार. १२२०	वैश्यस्य वर्त	बृह. १७९०	व्यजनेनोष्णे	नार. १९७८
*वैद्योऽविद्याय	" "	वैश्यस्य वैश्यः	भा. १२४४	व्यतिक्रमं न	वारा. १०७६
वैद्योऽवैद्याय	" "	वैश्यस्याधिकं	विष्णुः १२४०		
*वैद्यो वैद्याय	" "	वैश्यस्यापि हि	गौत. ११२४		
वैयापृथ्यावि	" "	*वैश्यस्याप्यर्ध	भा. १९७६		
वैरसंदीप	कौ. ७३६	वैश्यागमे तु	मनुः १७७४		
वैरहत्याय	भा. ८६१	वैश्याजः सार्ध	अपु. १८९१		
	वेदाः १५९६		मनुः १२४६		

व्यत्यासपरि	कात्या.	८०५
*व्यत्यासाच्च प	"	"
*व्यत्यासात्परि	"	"
व्यन्धो अख्यद	वेदाः	१७१, १९७९
*व्यपोह्य कल्म	मनुः	१९२८
व्यपोह्य किल्बि	"	"
*व्यभिचरन्ती	बृह.	१८८७
*व्यभिचार ऋ	याज्ञ.	१०८६
व्यभिचारर	कात्या.	१४५७
व्यभिचारानु	मनुः	१०५३
* " "	"	१०६४
व्यभिचाराह	वसि.	१०२१;
	याज्ञ.	१०८६
व्यभिचारे तु	मनुः	१०६४
व्यभिचारे स्त्रि	नार.	१०९९, १४०२
व्ययं दद्यात्क	बृह.	७८५;
	शुनी.	७९०
*व्ययं स्वामिनि	कात्या.	९६०
व्ययानन्यांश्च	कौ.	१६७९
व्यवहाराद्	नार.	१९३६
*व्यवहारान्	शंख.	११४७
*व्यवहारेण	नार.	७९८
*व्यवहारे तु	"	"
व्यवहारेषु	"	"
*व्यवहारे स	"	"
व्यवहारोऽन	शुनी.	१७६७
व्यवाये तीर्थ	वसि.	१०२१
*व्यसनस्थम	याज्ञ.	७४५
व्यसनाभिच्छु	कात्या.	७१०
*व्यसनासक्त	नार.	११५५
व्यस्यै मित्राव	वेदाः	९९८
व्याख्यातस्त्वधु	बृह.	७३४
व्याप्रादिभिर्ह	नार.	९१८
व्याजीपरिञ्चु	कौ.	१६७५
व्याजेनोपार्जि	नार.	११३०;
विष्णुः	१९८३; मनुः	१९८७
व्याधांश्छाकुनि	"	९३७
व्याधितं व्यस	कात्या.	१४५७
व्याधितः कुपि	नार.	११५५
व्याधिर्ता विप्र	मनुः	१०४१
व्याधिर्ता स्त्रीप्र	देव.	१११२
*व्याधिता चाऽधि	मनुः	१०५६
व्याधिता प्रेत	कात्या.	१४५७
*व्याधिता मृत्यु	"	"

व्याधिता वाऽधि	मनुः	१०५६
*व्याधिता संभ्र	नार.	८५१
व्याधिता सभ्र	"	"
व्याधितोन्मत्त	"	६९७;
	कात्या.	७१२
	भा.	१०३०
व्याधितो बन्ध	नार.	८५१
*व्याधिना संभ्र	व्यासः	१६५१
व्याधिप्रकोपं	कौ.	१९२४
व्याधिभयमो	कात्या.	१६४९
*व्यापादने तु	"	"
व्यापादनेन	"	"
व्यापादो विष	नार.	१६४३
*व्यापारो विष	"	"
व्याप्नोति सक	सुम.	९००
व्यामिश्रणां उ	कौ.	८७८
व्यायच्छेच्छक्ति	नार.	९१६;
	बृह.	९१९
	भा.	१०३१
व्यायामः कर्क	मनुः	९३७
व्यालम्राहानु	व्यासः	११११;
व्यालम्राही य	अङ्गि.	१११६;
अङ्गि.	परा.	१११७
व्यालभये म	कौ.	१९२५
व्यावहारिकं	"	१६८७
व्यासिद्धं राज	याज्ञ.	७७८
व्युच्चरन्त्याः प	भा.	१०२७, १२८५
	"	१९७८
व्युष्टिरेषा प	वेदाः	१००३
व्युद्यो या अ	कात्या.	१८३३
*व्राणेतुष्टिक	भा.	१०३०
व्रतं च पति	हारी.	१०२५
व्रतधारणं	वेदाः	१००९
व्रतमेव दी	बृह.	१७६०
*व्रतस्वाध्याय	वारा.	१०७५;
व्रतोपवास	बृह.	११०९
	मनुः	१८०९
*व्राजकश्चेद्भ्र	"	१८६१
व्रात्यया सह	भार.	८०७
व्रीडादानमि	मनुः	१०७१
व्रीहयः शाल	वेदाः	१००५
शंसिदेष ह	बृह.	१७५९
*शकुनादि च	भा.	१२८८
शकुन्तला च	"	"
शकुन्तलेति	"	"
शक्तं कर्मण्य	मनुः	७७६, १९२६
	याज्ञ.	११६९

*शक्ताश्च यदु	नार.	१७५६
शक्ताश्च ये उ	"	"
*शक्तास्त्वनभि	मनुः	१६९८
शक्तिं चोभय	"	१७०३
शक्तिततश्चानु	नार.	८२८
शक्तिततोऽनभि	मनुः	१६९८, १९२९
	"	१६९८
*शक्तितो न हि	"	"
*शक्तितो नाभि	"	"
*शक्तितभक्तानु	नार.	८२८
शक्तितभक्त्यनु	"	"
शक्ततोऽप्यमोक्ष	याज्ञ.	१८२०, १९३३
	"	१८२०
*शक्ततोऽप्यमोष	"	"
*शक्ततो ह्यमोक्ष	"	"
*शक्ततो ह्यमोच	"	"
*शक्तौ च यं उ	नार.	१७५६
शक्त्यपेक्षयु	"	७२४
*शक्त्यपेक्षयु	"	"
शक्यं तत्पुन	"	१९४०
शक्त्वा त्वसज्ज	"	१७५२
शक्त्वाविष्णुं	कौ.	१६८६
शक्त्वारूपक	"	१६८२
शक्त्वाविश्वास	कात्या.	१५८२
शक्त्वास्थाने	कौ.	१०३६
शतं कक्षांवाँ	वेदाः	११२१
शतं क्षत्रियो	गौत.	१७६९
शतं तव प्र	वेदाः	९९७
शतं दासां च	"	८१०
शतं ब्राह्मण	मनुः	१७७३;
	नार.	१७८८
शतं म गर्द	वेदाः	८१०
शतं राज्ञो ना	"	११२१
शतं वैश्ये द	बौधा.	१६०६
शतं स्त्रीद्व	याज्ञ.	१८७६
शतगोरना	गौत.	१६६०
शतत्रयं ना	वृगौ.	१३७३
शतदायो वी	वेदाः	१५९६
शतमष्टप	नार.	१७४७
शतमानं प	अनि.	१९६८
शतसहस्रा	कौ.	१६७६
शताभ्यक्षान्	विष्णुः	१९२१
शतानि पञ्च	मनुः	९३९,
१८५८, १८६०; अपु.	१९७६,	
शतापाष्टां नि	वेदाः	१४६४, १६००

शतायुर्वै पु	वेदाः १५९६	शस्त्रं द्विजाति	मनुः १६२३	*शास्त्रशौर्यादि	बृह. १४०२
शतावरेषु	कौ १६१४	*शास्त्रावघाते	याज्ञ. १६३७	शास्त्रशौर्यार्थ	" "
*शते त्वष्टप	नार. १७४७	शास्त्रावघाते	" "	शास्त्रेणातो नृ	अनि. १९४३
शते दशप	याज्ञ. १७३५	शस्त्रेण प्रह	कौ. १६१८	शास्त्रैरभिग	आप. १९१८
*शतेष्वेकाद	मनुः १७१७	शस्त्रेणोत्तम	विष्णुः १७९६	शिवयच्छेदे तु	स्कन्द. १९६६
*शत्यस्ततोऽधि	याज्ञ. १७८१	शाकं स्तोत्रप्र	मत्स्य. १७६७	*शिक्षकाधीज	कात्या. ७८८
*शत्यस्तदर्ध	" "	शाककार्पास	व्यासः ६३४	शिक्षकाभिज्ञ	" "
शत्यस्तदर्धि	" "	*शाकपाषाण	" "	शिक्षयन्तम	नार. ८२७
शपथवाक्या	कौ. १९२२	शाकमूलफ	विष्णुः १६७०	शिक्षाणो अस्मि	वेदाः ११५९
शपथाः कोश	स्कन्द. १९६५	*शाकहरित	नार. १७४९	शिक्षाविशेषे	कौ. १६७५
शपथेन वि	बृह. १६४८	*शाकानां सार्द्रं	" "	शिक्षितश्चानु	नार. ८२८
*शपथेनात्र	" "	शाकानामार्द्र	" "	शिक्षितोऽपि कृ	" ८२७
शपथैः शापि	" ९५१	*शाकहरित	" "	*शिक्षितोऽपि त्रि	" "
*शपथैः संवि	" ७८५	शाकुन्तलं म	भा. १९८५	शिखा अपि च	अनि. १३७४
शपथैः स वि	" "	शिखा छेया तु	प्रजा. ९६२	शिखाकर्णाङ्ग	हारी. १७९४
८९६; कात्या.	१६५०	*शाखानामार्द्र	नार. १७४९	शिखावृद्धिं का	बृह. ६३०
" "	बृह. १६४८	शाणोष्विका च	अनि. १९६८	शिखिनां शृङ्गि	कात्या. १६५१
*शपथैः सोऽपि	" ७८५	शाणोष्विकाश्च	" १९६७	शिखेव वध	बृह. ६२९
शपन्तं दाप	याज्ञ. १७८०	शाण्डिली निभृ	भा. १०२८	*शिखोपचारं	नार. ९४८
शप्तस्त्वेवं सु	भा. १९८३	शान्ता तव सु	वारा. १३२९	*शिखिरात्रं कृ	" १७४५
शप्तयन् सर्वे	" ८६०	शान्ता शान्तेन	" "	शिरसश्चाव	हारी. १०१५
शमीधान्यं कृ	नार. १७४५	शान्ति वा सिद्ध	कौ. १९२५	शिरसि चतु	कौ. १७९८
शम्बरस्य च	भा. १०३२	*शापिताः शप	बृह. ९५१	शिरसो मुण्ड	नार. १६४४;
शम्यापातात्त्र	मनुः ९०९	शारङ्गो मन्द	मनुः १०५१	यमः १८९०	वेदाः ९२२
शम्योषा युपय	आप. १६६६	शारीरं धन	" १६२७	शिरोभिस्ते गृ	मनुः ९३७
शम्यासनम	भा. १०३३;	*शार्ङ्गो च मन्द	" १०५१	*शिरां बद्ध्वा क्षि	याज्ञ. १६३८
	मनुः १०४९	*शार्ङ्गो च मन्द	" "	*शिल्पाकरज्ञ	कात्या. ७८८
शम्यासने वि	व्यासः १८८९	*शार्ङ्गो मन्दपा	" "	*शिल्पिदोषादि	" ७५५
*शरकुञ्जक	" ९६१	शालया देव्या	वेदाः १००१	*शिल्पिनापि च	" "
*शरकुञ्जक	" "	शालीनस्यापि	नार. १०९५	शिल्पिनो मासि	गौत. १६६२;
*शरकुञ्जक	" "	*शात्मलीन् सा	मनुः ९३३	शिल्पिपूषनि	उश. १९४२
*शरान् कुञ्ज	मनुः ९३३	शात्मलीफल	" १७०९,	*शिल्पिध्वपि हि	नार. ७४९
शरीरं यज्ञ	" "	शात्मलीसाल	" ९३३	*शिल्पे चोपनि	कात्या. १२२५
शरीरकृत्प्रा	वेदाः ६०१	शात्मले फल	" १७०९	*शिल्पेष्वपि च	नार. ७४९
शरीरप्रकृ	भा. १२२८	शासद्वाहितुं	वेदाः १२५५	शिल्पेष्वपि हि	कात्या. १२२५
शरीरमेतो	कौ. १७७१	शासनं वा कु	बृह. ९४९	*शिल्पैर्लब्धं तु	" "
शरीरार्थे स्मृ	भा. १९८४	शासनाद्वाऽपि	नार. १७५१	*शिल्पोपकार	" १४५५
	बृह. ११०७,	शासनाद्वा वि	मनुः १७०२	शिल्पोपचार	मनुः १६९४
	१५१३	* " "	नार. १७५१	" " "	" " "
*शरीरार्थः स्मृ	" "	शासने वा वि	बौधा. १६६७	शिवा नारीय	वेदाः १००२
*शरीरार्थह	" "	*शासितारः स्व	मनुः १६२८	शिशोरालिङ्गय	भा. १९८४
शर्म वर्मत	वेदाः १००२	शास्ता हि वरु	कौ. १८५१	शिश्नस्योत्कर्त	नार. १८८२
शर्मिष्ठायाः सु	भा. १३९१	शास्ति तच्छात्र	शुनी. १९८८	शिष्टभार्या शु	दक्षः १११५
शवकेशैर्वि	स्मृत्य. ८७७	*शास्त्रकार्यार्थ	बृह. १४०२	शिष्टस्मृतिवि	बौधा. १९२०
शशाङ्ककिर	भा. ८४०	*शास्त्रविप्रति	आप. ११६६		
शश्वत्पुत्रेण	वेदाः १२६०				

शिष्टाकरणे	गौत.	१६०५
*शिष्टाणामवि	बौधा.	१९२०
शिष्टा ते दम	भा.	८१९
*शिष्टा भार्या शु	दक्षः	१११५
शिष्यं क्रोधेन	काल्या.	१८३३
*शिष्यकाभिज्ञ	,,	७८८
Xशिष्यते प्रय	नि.	१२५३
शिष्यशिष्टिर	गौत.	८१५,
		१७९४
*शिष्यादाचार्य	काल्या.	१२२५
शिष्यादार्षिक्य	,,	,,
शिष्यान्तेवासि	नार.	६९६,
		८२५
*शीर्णोद्यानान्य	मनुः	१६९५
शीलाध्ययन	काल्या.	८३६
शुक्तवाक्याभि	विष्णुः	१७७१;
	शंखः	,,
शुक्तं क्षेत्रं प्र	भा.	१२८७
*शुक्तशोणित	वसि.	१२७४
शुक्लावनड्वा	वेदाः	१०००
शुक्लेण च व	भा.	१३९१
शुक्लः शबलो	विष्णुः	१९८२
शुक्लेनार्थेन	,,	१९८३
शुचयो वेद	बृह.	८७३
शुचा विद्धा व्यो	वेदाः	९९८
शुचिश्चैवाशु	नार.	१९४०
शुची ते चक्रे	वेदाः	१०००
शुचीनामशु	नार.	१९३९
शुच्याचारा भ +	हारी.	१०१७
शुद्धं ज्ञेयम्	स्कन्द.	१९६७
शुद्धं परिंवा	कौ.	१६८६
शुद्धश्चित्रश्च	,,	१६१८
शुद्धाः पूता यो	वेदाः	९९९
शुद्धा अपः सु	,,	९०३
शुद्धामन् प्रे	वारा.	१०७६
*शुद्धानुग्रह	बृह.	८०४
शुनःशेषः स्व	वारा.	१३२९
शुनःशेषो वै	वसि.	१२७८
*शुनःशेषो ह	,,	,,
शुनामनिप्र	कौ.	१९२५
शुभं यतीरु	वेदाः	१०००
शुभकर्मक	नार.	८२९
शुभाशुभफ	स्कन्द.	१९६५
शुभाशुभस	भा.	१०२९
शुभस्त्वमिन्द्र	वेदाः	८०९
शुम्भनी यावा	,,	१००३

शुल्कं गृहीत्वा	नार.	८५१
*शुल्कं च त्रिगु	मनुः	१८६८
शुल्कं च द्विगु	,,	,,
*शुल्कं त्वष्टगु	नार.	८५१
शुल्कं दत्त्वा तु	काल्या.	८३९
*शुल्कं दद्यात्त	बृह.	१७५८
शुल्कं दद्यात्से	मनुः	१८६६
शुल्कं दद्युस्त	बृह.	१७५८
*शुल्कं दाप्यः से	मनुः	१८६६
शुल्कं सोऽष्टगु	नार.	८५१
शुल्कं ह्रीधन	कौ.	१०३४,
		१४३१
शुल्कं हि गृह	मनुः	१०४३
शुल्कमन्वाधे	कौ.	१४३०
*शुल्कमष्टगु	नार.	८५१
*शुल्कवाक्याभि	विष्णुः	१७७१
शुल्कव्ययक	कौ.	१८४९
शुल्कसंज्ञेन	मनुः	१०४४
शुल्कस्त्रीधना	कौ.	१०३५
शुल्कस्थानं प	नार.	७८४;
	मनुः	१७०६, १९२७
शुल्कस्थानं व	नार.	७८३
शुल्कस्थानम	विष्णुः	१६६८
*शुल्कस्थानाद	,,	,,
शुल्कस्थानेषु	मनुः	१७०८,
		१९२७
शुल्कादानादा	कौ.	१०३४
शुल्के चापि मा	वसि.	१६६८
*शुश्राव वा अ+	वेदाः	११४४
शुश्रूषकः प	नार.	८२५
*शुश्रूषकः प	,,	,,
शुश्रूषमाणा	वारा.	१०७६
शुश्रूषा क्रिय	,,	१०७५
शुश्रूषापौष	भा.	१०२९
*शुश्रूषामभ्यु	नार.	८२५;
	बृह.	८३४
शुश्रूषामेव	वारा.	१०७५
शुश्रूषा शूद्र	आप.	८१६
*शुश्रूषाक्याभि	विष्णुः	१७७१
शुश्रूष्यतु मयि	वेदाः	९९७
शूद्रं कटामि	बौधा.	१८४४
शूद्रं तु कार	मनुः	८२१,
		१९२८
शूद्रं तु घात	यमः	१८९०
शूद्रं दूषयि	विष्णुः	१६१०
शूद्रः कटामि	कौ.	१८५०

शूद्रः क्षत्रिय	अपु.	१७९२
*शूद्रः प्रव्रजि	याज्ञ.	१६३४
शूद्रः शूद्रस्य	विष्णुः	१२४०
शूद्रः सर्वस्व	शौन.	१३६४
शूद्र एतान्	भा.	८१८
शूद्र एव वै	कौ.	१२८८
शूद्रदानं वा	वेदाः	१९८२
*शूद्रदूषयि	विष्णुः	१६१०
शूद्रप्रव्रजि	,,	,,
	,,	;
शूद्रमाकुर्वन्	याज्ञ.	१६३४
शूद्रवधेन	उशा.	१७९२
शूद्रविक्षत्र	बौधा.	१६०६
शूद्रश्चतुर्थो	बृह.	१९६१
शूद्रश्च धर्म	भा.	८१८
शूद्रश्च पादा	जैमि.	७९३
शूद्रश्चावासं	आप.	१६६७
*शूद्रश्चावास	विष्णुः	१९५०
शूद्रश्चेदब्राह्म	,,	,,
शूद्रसधर्मा	वसि.	१८४५
*शूद्रस्तथाङ्क्य	कौ.	११८५
शूद्रस्तथान्त्य	याज्ञ	१८७४
*शूद्रस्त्ववातं	,,	,,
शूद्रस्य तु स	विष्णुः	१९५०
शूद्रस्य द्विजा	मनुः	१२४९
शूद्रस्य ब्राह्म	विष्णुः	८१६
शूद्रस्य विप्र	कौ.	१६१८
शूद्रस्य स्यात्स	स्मृत्य.	१९८८
शूद्रस्यापि वि	भा.	१२४४
शूद्रस्यापि हि	,,	८१९
शूद्रस्यैकोद	,,	१८८
शूद्रां शयन	संप्र.	१५३०
शूद्राकोशे क्ष	भा.	१२४३
*शूद्राक्षेपे क्ष	बृह.	१७९०
*शूद्राणं क्षत्रि	,,	,,
शूद्राणां च प्र	मनुः	१८५९
शूद्राणां दास	कौ.	८७९
शूद्राणामेव	ब्रह्म.	१३७४
शूद्रात्	श्रुम.	१११६
शूद्रादायोग	गौत.	१६६०
शूद्रादीन् घा	कौ.	११८५
शूद्रा पारश	अपु.	१९४३
शूद्रापुत्र ए	नार.	११०५
शूद्रापुत्रव	वसि.	१२७८
शूद्रापुत्रस्त्वे	गौत.	१३८६
शूद्रापुत्राः स्व	विष्णुः	१२४०
	हारी.	१२६६

शूद्रापुरोऽप्य	गौत. १३८५	शुगलयोनि.	मनुः १०६४	शोषयित्वा तु	शुनी. १११९
शूद्रा यदर्थे	वेदाः १३८५,	शृङ्गिणा दंष्ट्रि	कौ. १६२१	*शौचधर्मे च	मनुः १०४७
	१८३७, १८३८	शृङ्गिणा वत्स	स्कन्द. १९६६	*शौचधर्मेऽञ्ज	" "
शूद्रायां क्षत्रि	नार. ११०५;	शृङ्गिदंष्ट्रिभ्या	कौ. १६२१	शौचाग्निकार्ये	बृह. ११०६
	मनुः १८५९	शृणु कुन्ति क	भा. १२८४	*शौचेऽग्निकार्ये	" "
शूद्रायां चापि	भा. १२४४	शृणामि च ना	" १९८५	*शौचे धर्मे च	मनुः १०४७
*शूद्रायां तु द्वि	देव. १२५२	शृते प्रक्षाल्यो	हारी. १०१५	शौचे धर्मेऽञ्ज	" "
शूद्रायां ब्राह्म	भा. १२४३,	शेषं तु दश	भा. १२४३	शौचेयो जप्तः	वेदाः १२६१
	१२४४	Xशेष इत्यप	नि. १२५३	शौण्डिकव्याध	बृह. ७०८;
शूद्रायाः प्राप्ति	नार. १०९३	शेषमुपनि	कौ. ६३८,		कात्या. ७१४
शूद्रायैव प्र	भा. ८१८		७३७	शौण्डिकार्यं ब्रा	बृह. ७२६
शूद्रेण तु न	" ८१८		" ७३६	शौनकीपुत्रः	वेदाः १९८२
शूद्रे त्वेकगु	बृह. ८०३	शेषाः प्रतिभु	वृव. ६७७	शौनकोऽहं प्र	शौन. १३६३
शूद्रे न किञ्चि	गौत. १७६९	शेषाणां कर्म	कौ. १६७६	शौर्यकर्माप	मनुः १६९६,
शूद्रेषु पूर्वे	बौध. ८१६	शेषाणामात्र	मनुः १३२४		१९२९
*शूद्रे समगु	बृह. ८०३	शेषाश्चेदत्र	नार. ९४५	*शौर्यकर्मोप	" १६९६
शूद्रे निर्माजं	भा. ८१९	शेषास्तमुप	मनुः ११९६	*शौर्यप्राप्तं च	कात्या. १२२७
शूद्रो गुप्तम	मनुः १८६२	* " "	देव. १३५१	शौर्यप्राप्तं तु	" "
*शूद्रो गुप्तम	" "	*शेषे चैकाद	मनुः १७१७	शौर्यप्राप्तं वि	" "
*शूद्रो गुप्ते चा	" "	*शेषे त्वेकाद	" १७१५,	शौर्यभार्योध	नार. १२२०
शूद्रोत्पक्षांश	" १९६९	शेषेऽप्येकाद	" १७१७	शौर्यादिनाप्रो	व्यासः १२३१
शूद्रो दासः पा	ब्रह्म. १३७४	* " "	" १७१४	*शौर्याद्याप्तं तु	कात्या. १२२७
*शूद्रो द्विजाति	देव. १२५२;	* " "	" १७१७	*शौक्तिके स्थान	याज्ञ. १९५९
	गौत. १७६८	शेषेषु च पि	विष्णुः १४२८	शौक्तिकैः स्थान	" "
शूद्रो द्विजाती	" " "	शेषेष्वन्येषु	भा. १२८५	*शौक्तिकैः स्थान	" "
	१७९४	*शेषेष्वेकाद	मनुः १७१४	श्मशानग्राम	कौ. ९३२
शूद्रो ब्राह्मणी	वसि. १८४६	" "	" १७१७	श्मशानेष्वपि	मनुः १९३०
शूद्रो यदर्या	वेदाः १८३८	*शेषरैप्यनु	नार. १७५३	श्यामः शमीको	हरि. १३७६
शूद्रो येनाङ्ग	कौ. १७९९	शोचन्ति जाम	मनुः १०५२	श्यावदक्षप्र	वेदाः १५९२
शूद्रो ह्येतान्प	भा. ८१८	*शोचन्ति याम	" "	श्यावपाणिपा	कौ. १६१५
शूद्रायां द्विजाति	बृह. १२५१;	शोचन्ति योपि	बृह. ११०६	श्रद्धयात्पार्थि	स्कन्द. १९६५
	देव. १२५२	शोचेदेवंवि	संव. १८९१	श्रद्धया देय	वेदाः ७९२
शूनपाणिपा	कौ. १६१५	शोणितं तत्र	बृह. १८३२	श्रद्धानुग्रह	बृह. ८०३
शून्यागाराण्य	नार. १७५४	शोणितं दृश्य	स्कन्द. १९६७	श्रद्धा पुंश्वली	वेदाः ८४२
शून्यानि चाण्य	मनुः १६९५,	शोणितशुक्र	वसि. १२७३	श्रद्धामु स क्त	" १००६
	१९२९	शोणितानुसि	कौ. १६१५	श्रद्धामु स च	" "
	" १६९५	शोणितेन वि	विष्णुः १७९६;	श्रद्धेया राग	कौ. १६७४
*शून्यानि वाप्य	वेदाः १००२		याज्ञ. १८१६	श्रद्धेया खभ	देव. १६५१
शून्यैषी निर्ह	कात्या. ७८९	*शोणितेन स	" १८१७	श्रवो बृहद्वि	वेदाः ९७४
*शूरः शस्त्रस	विष्णुः १९२१	शोणितोत्पाद	कौ. १७९९,	श्राद्धं माताम	व्यासः १५२४
शूरान् संप्रा	कात्या. ७०९		१८००	श्राद्धादि दास	ब्रह्म. १३७४
शूरान्ऽशास्त्रीन्	भा. १९८६	*शोधनाद्यान्वि	व्यासः १७६४	श्रान्तः पारिकु	वेदाः ८१३
शूरो नाम य	नार. ७६४	शोधयित्वा तु	वृह. ७३१	श्रान्तान् क्षुधा	बृह. १८३१,
शूर्पस्य च प	" १८२९	शोधयेद् यज्ञ	शुनी. १११९		कात्या. १८३४
*शूले तममौ	" १९३६	शोधयेद्युञ्ज	कौ. १६९०	*श्रान्तान् तृष	" "
शूले मत्स्यानि	" १८२९	शोभनाङ्घ्रिद	" १७७२	श्रावणां श्रव	भार. ९००.
शूल्यं तममौ	" १८२९				

श्रावणात्पूर्व	मरी.	६६०
" " "	भार.	"
श्रावयन्त्यर्थ	बृह.	१७५९
*श्रावयितवर्णि	"	६५४
श्रावयेत्प्राड्भि	स्कन्द.	१९६६
*श्राव्यं विभाव	बृह.	७८६
श्रियः संपूज	अपु.	१९७९
श्रियमेवास्मि	वेदा:	१००६
श्रिया देयम्	"	७२२
श्रियाऽभितताः	भा.	१९८३
श्रिया वा एत	वेदा:	१००६
श्रियै वाऽएत	"	१००९
श्रीश्च राज्यं च	भा.	१२४४
श्रुतं च विश्व	वेदा:	८४२
श्रुतं देशं च	मनु:	१७७६
श्रुतदेशजा	विष्णु:	१७७०
श्रुतदेशादि	अपु.	१७९२
श्रुतशौर्यत	नार.	११२९;
	मनु:	१९८६
*श्रुताध्ययन	कात्या.	८३६
श्रुतिर्हि श्रय	वारा.	१०७६
श्रुतिस्मृतिवि	नार.	१९३५
श्रुतिस्मृत्यवि	कात्या.	१९४२
श्रुत्वा तमनु	भा.	८४०
*श्रुत्वा ये नापि	नार.	१७५६
श्रुत्वा ये नाभि	"	"
श्रयतां कर्ष	बृह.	७८६
श्रयतां तं प्र	"	७६४
*श्रयतां तत्प्र	"	"
श्रयते हि पु	भा.	१०२७
श्रयमाणेऽभि	गौत.	१०१३
श्रेणनैगम	याज्ञ.	८६९
श्रेणिपूरात्	बृह.	८७४
*श्रेणनैगम	याज्ञ.	८६९
*श्रेणीपुरोत्	बृह.	८७४
श्रेयसः शय	हारी.	१८४३
श्रेयसः श्रेय	शंख:	१२८३;
	मनु:	१३२१
" " "	नार.	१३४६
*श्रेयान् परि	"	१९३९
श्रेयान् प्रति	"	"
*श्रेष्ठ एव तु	मनु:	११९६
श्रेष्ठिनि संव	वेदा:	८१४
श्रेष्ठो ह वेद	"	१६०१
श्रोतुमिच्छाम्य	भा.	१०२८
श्रोत्रियं व्याधि	मनु:	१७२८,

श्रोत्रियः श्रोत्रि	मनु:	१९२७
	मनु:	१६२८,
		१९२७
श्रोत्रियस्वह	कण्व:	१७६६
श्रोत्रिया ब्राह्म	गौत.	१४६५
श्रोत्रिये तच्च	बृह.	८०३
*श्रोत्रिये शत	"	"
श्रोत्रियेषूप	मनु:	१७२७,
		१९२७
*श्रोत्रियो ब्राह्म	गौत.	१४६५
श्रोत्रे ते चक्रे	वेदा:	१०००
*श्वः पचनभा	शंख:	१०२४
श्वः श्वः पचन	"	"
श्वर्त्नोव यो जि	वेदा:	८०९
श्वपदं स्तेये	विष्णु:	१६०९
श्वपदेनाङ्क	नार.	८३१;
	दक्ष:	८३९
	नार.	१८२७
श्वपाकपण्ड	"	"
*श्वपाकपशु	"	"
*श्वपाकमेद	"	"
*श्वपाकशिल्पि	"	"
*श्वपाकपण्ड	"	"
*श्वपाकषण्ड	"	"
श्वपाकस्यार्या	कौ.	१८५०
श्वपाकगम	"	"
*श्वपदेनाङ्क	दक्ष:	८३९
*श्वपदेनाङ्क	"	"
श्वभिः खादये	गौत.	१८४२
*श्वभिरादये	"	"
श्वभिर्वा दंश	भा.	१०३०
*श्वभिश्च खाद	गौत.	१८४२
*श्वभिस्तां खाद	यम:	१८९०
*श्वभिस्तु खाद	गौत.	१८४२
श्वशुरकुल	कौ.	१०३५
*श्वशुरगुरु	विष्णु:	१०२३
श्वशुरप्राति	कौ.	१४३०
श्वश्रुः पूर्वज	बृह.	१४५०
श्वश्रुश्चशुर	विष्णु:	१०२३
*श्वश्रवादिभिः पा	बृह.	११०३
श्वश्रवादिभिर्गुं	"	"
*श्वश्रवादिभिश्च	मनु:	१४३९
श्वेत एवाश्व	भा.	८४०
श्वेतकेतुरिं	"	१०२७,
		१२८४
श्वेतकेतोः किं	"	१०२७,
		१२८५

श्वेतकेतोः पि	भा.	१२८४
श्वो भूते प्रति	हारी.	१०१५
षट्काकणिक	अ.नि.	१९६८
षट्सु दायादे	शंख:	१२८२
षट्सु षट्सु च	मनु:	१७०७,
		१९२७
षट्स्वनभिच	बौधा.	१६०७.
षड्पध्वंस	भा.	१२८६
" " " +	"	१२८७
षडित्येके	गौत.	१०१४
षडुष्टखरे	"	९०४
*षडुष्टे	"	"
षडैवाबन्धु	भा.	१२८४
षड्गुणः काय	कात्या.	१८३२
षड्ढोतारसु	वेदा:	१००६
षड्बन्धुदाया	हारी.	१२६५
षड्भागं तत्र	कात्या.	८९७
*षड्भागं तस्य	"	"
षड्भागकर	बृह.	१९४१
षड्भागभृतो	बौधा.	१९१८
*षड्भागस्तर	बृह.	१९४१
षड्विधस्तस्य	नार.	८८६
*षड्विधाऽन्यैः स	बृह.	६२८
षड्विधाऽस्मिन्	"	"
षड्विधा ह्यात	वासि.	१६०८
षण्डान् स्त्रीषु	विष्णु:	१९२१
षण्णामेकां पि	भा.	१९७६
षण्मासाद्वास	कात्या.	८९८
षण्मासानिति	बौधा.	१०२०
*षट्वासनं पा	नार.	१६४५
षट्पयंशको म	शुनी.	१७६७
*षष्टं च क्षेत्र	मनु:	१३२४
षष्टं तु क्षेत्र	"	"
षष्टे विच्छातो	विष्णु:	८९१
षळ्थां आति	वेदा:	८११
षड्गुणस्य वि	भा.	८६०
षड्गुण्यं च त	मासो.	१९७०
*षाण्मासिकं मा	बृह.	८७५
*षाण्मासं मासि	"	"
षाण्मासिकं मा	"	"
*षाण्मासिकं व	"	"
षोडशमासै	गौत.	६०७
*षोडशर्तुनि	याज्ञ.	१०७९
षोडशर्तुनि	"	"
षोडशांशं स्व	शुनी.	१७६७
षोडशाङ्गुल	स्कन्द.	१९६६

षोडशाद्यः प	याज्ञ.	१८२१
*षोडशाद्ये प	,,	,,
*षोडशास्य तु	मनुः	१७२१
*षोडशैव च	,,	,,
षोडशैव तु	,,	,,
सं काशयामि	वेदाः	१००२
संक्रमध्वज	मनुः	१६३०, १९२९
*संक्रामयति	काल्या.	८३८
संक्रामयेत्	,,	,,
*संक्रामयेत्	,,	,,
*संक्रामयेद्	,,	,,
*संक्षयः स्तूय	नार.	१७४७
सं गच्छन्वं सं	वेदाः	८५७
संगच्छमाने	,,	९६९
संगताभूद्	भा.	१०२८
संगृहीता प	कौ.	१८४९
*संगृह्य चिह्न	काल्या.	१७६२
*संगोपयन्तो	व्यासः	७८९
संग्रहस्त्रिवि	,,	१८८९
संग्रामचौर	बृह.	१९४१
संग्रामादाह	काल्या.	१२२७
संग्रभृताः सं	कौ.	७७१
संग्रमुख्यपु	,,	८६३
संग्रमुख्यश्च	,,	,,
संग्रमुख्याश्च	,,	,,
संग्रलामो द	,,	८६२
संग्रानां वा वा	,,	८६३
संग्राश्राप्येव	,,	,,
संग्रा हि संह	,,	८६२
संग्रधन परि	,,	८४४
संग्रेष्वेवमे	,,	८६३
संग्रयांश्च न	भा.	८१८
संग्र चेन्नयाथो	वेदाः	९९६
*संग्रजाताः पित	देव.	११९४
संग्र जानते म	वेदाः	९७९
संग्र जानानी वि	,,	१००७
संग्र जानामहे	,,	८५९
संग्र जास्पर्ये सु	,,	१००७
संग्र ज्ञानेवुः प	,,	१००९
संग्र ज्ञानं नः स्वे	,,	८५८, ८५९
संग्र ज्ञानं नो दि	,,	८५८
संग्र ज्ञानमश्नि	,,	८५९
संग्र ज्ञानमसि	,,	८५८
संग्र ज्ञानमस्तु	,,	,,

संग्र ज्ञानाय स्म	वेदाः	८५८
संग्र ततिः स्त्रीप	याज्ञ.	६६८
संग्र ततिस्तु प	,,	६२१
संग्र तत्यनाशा	देव.	१११२
संग्र तस्येन्द्रो ह	वेदाः	१४६४, १६००
संग्र तानः पित	देव.	११९४
संग्र तानकार	बृह.	१३४८
संग्र तानवर्ध	वसि.	१९८२
*संग्र तानि क्वदि	बृह.	८७५
संग्र तुष्टो भार्ये	मनुः	१०५३
संग्र त्यक्तव्याः प	नार.	१०९५
संग्र स्वा नह्यामि+	वेदाः	१००४
*संग्र दिग्धः प्रति	नार.	८२६
*संग्र दिग्धाऽर्थे व	बृह.	७८५
संग्र दिग्धे प्राति	संव.	६३५
*संग्र दिग्धे प्रीति	,,	,,
संग्र दिग्धेऽर्थे व	बृह.	७८५
*संग्र दिष्टः कर्म	नार.	८२६
संग्र दिष्टः प्रति	,,	,,
संग्र दिष्टमर्थे	कौ.	१९२२
संग्र दिष्टस्याप्र	याज्ञ.	१६३४
संग्र देहे चोत्प	वसि.	१२७३
संग्र धये जारं	वेदाः	९९६
संग्र धाता संधि	,,	१००३
*संग्र धि कृत्वा तु	मनुः	१७११
*संग्र धि क्रियां वि	बृह.	८७४
*संग्र धि छित्त्वा तु	मनुः	१७११
*संग्र धि छित्त्वाऽने	व्यासः	१७६५
संग्र धि भित्त्वा तु	मनुः	१७११, १९२९
*संग्र धि भित्त्वाऽने	व्यासः	१७६५
संग्र धिक्रियां वि	बृह.	८७४
संग्र धिच्छिदः पा	,,	१७५८
*संग्र धिच्छिदः प्रा	,,	,,
*संग्र धिच्छिदोऽस	,,	१७६०
*संग्र धिच्छिदो ह	,,	,,
संग्र धिच्छेत्ताऽने	व्यासः	१७६५
संग्र धिच्छेदक	बृह.	१७६०
संग्र धिश्च परि	व्यासः	८९९;
सुम. ८९९, १५८२; वृका. ९०१;	भार. १५८२, १९७५	
संग्र निधातुंश्च	मनुः	१६९७, १९२९
संग्र निपाते वृ	आप.	१८४३
*संग्र निपाते शि	,,	,,

संग्र निविष्टस	कौ.	१२००
संग्र पत्नी पत्या	१४१७, १९५०	वेदाः ९९१, १००७
संग्र पञ्च च र	वसि.	१९४९
*संग्र पञ्चतामा	,,	,,
संग्र पश्यतः स	मनुः	१६९३
*संग्र पातस्तु त्र	,,	९१०
संग्र पाय रूप	अपु.	१९६२
संग्र पितराष्ट	वेदाः	१००३
*संग्र पीडयेद्	काल्या.	७२८
संग्र पूज्यमानाः	भा.	१०३३
*संग्र प्रदाद्युः पृ	मत्स्य.	८५५
*संग्र प्रदाप्यः कृ	याज्ञ.	९४३
संग्र प्राप्तव्यव	काल्या.	१२०१
*संग्र प्राप्ते चाष्ट	याज्ञ.	१६४०
*संग्र प्राप्ते त्वष्ट	नार.	९४८
संग्र प्राप्तो यात	व्यासः	११११
संग्र प्राप्य निर	बृह.	१६५३
संग्र प्रीत्या साध	बृह.	१५७३
संग्र प्रण्यमाणै	नार.	१८८१
संग्र बन्धिबान्ध	बृह.	१५२७
*संग्र बन्धे भाग	व्यासः	६३४
संग्र भक्षितं य	नार.	८३१
संग्र भग्नस्फुटि	कौ.	१६१५
संग्र भले मर्लं	वेदाः	१००४
संग्र भारश्च प	,,	१००६
*संग्र भाषणं गृ	मनुः	१८५३
संग्र भाषणं च	बृह.	१८८५;
*संग्र भाषणं प	व्यासः	१८८९
संग्र भाषणं स	मनुः	१८५४
संग्र भाषितवे	,,	१८५३
संग्र भाषिताद्	कौ.	८४३
संग्र भूयकारि	,,	८४४
संग्र भूय कुर्व	विष्णुः	१५४२
शुनी. ७९०; याज्ञ.	बृह.	७८७;
संग्र भूयकये	कौ.	१७३०
*संग्र भूय च स	कौ.	१६७९
संग्र भूयवाणि	नार.	७८०
१६६९; याज्ञ.	विष्णुः	१६११, १७३०
संग्र भूय वा गृ	कौ.	९२६
संग्र भूय वा द	,,	१४३०
संग्र भूय वोप	,,	१९२५
संग्र भूय समु	,,	७७१

संभूय स्वानि	मनुः ७७६	संशयच्छेदि	स्कन्द. १९६५	संस्कृताऽपि प्र	कात्या. ११०९
संभूयैकम	बृह. ८७५	संशयाभोच	,, १९६६	*संस्कृतायां च	देव. १३५०
*संभूताश्वाह	दक्षः १११४	*संश्रित्य कार	कात्या. ९५९	*संस्कृतायां तु	मनुः १३०२
*संभोगे विप्र	मनुः १०४४	संस्कृतकास्तु	,, ,	,, ,	देव. १३५०
सं मा कृतस्य	वेदाः १९०१	संस्कृतसक्त	नार. ९४५;	*संस्कृतायां स्व	मनुः १३०३;
सं मातरिष्वा	,, ९८६		कात्या. ९५५, ९५६		देव. १३५०
*संमिश्रं कार	कात्या. ९५६	*संस्कृतास्त्वथ	कात्या. ,,	*संस्कृतायां स्वे	वसि. १२७२
*संमिश्रां कार	,, ,	संसदि ङीड	भार. ८०७	संस्थाध्यक्षः प	कौ. १६७७
संमिश्र्य कार	,, ,	संसरन्तम	भा. १०२६	संस्थितस्यान	मनुः १३१९
*संमौल्य कार	,, ,	संगर्गचिह्न	बृह. १७६०	संस्पृशेत्तालि	स्कन्द. १९६६
संयतोपस्क	याज्ञ. १०८५	*संसर्गलोपत्र	,, १७६१	संस्मयमाना	वेदाः ९६५
संयाने दश	वसि. १९४४	*संसर्गैश्चिह्न	,, १७६०	संहरन्ति ह्य	शुनी. ६३५
संयुक्तं ब्राह्म	नार. १९३६	संसर्जयन्ति	बौधा. १८४५	संहोत्रं स्म पु	वेदाः ९८७
संयोगः क्रिय	बृह. १८८५	संसिद्धे तूद्	कौ. ७७१	*स आभजेद्	नार. ७००
संयोगघट	शुनी. १७६७	संसष्ट धन	वेदाः १५४०	*स इममेवा	वेदाः ,,
संयोगे विप्र	मनुः १०४४	संसष्टधनं	विष्णुः १५४२	स उक्तलाभ	भार. ९००
संरक्षेत्सम	नार. ८७०	*संसष्टस्य तु	नार. १५५३	स उभे एक	शाता. १११६
संरद्धस्य वा	कौ. १६९०	*संसृष्टाः सह	मनुः १५४३	स ऋणिचिह्न	वेदाः ५९९
संरद्धिकामा	,, ,	संसृष्टानां तु	नार. १५५२;	स एतान् पाशा	,, ६०३,
संरोधश्चाका	,, ८१७,	बृह. १५५८;	कात्या. १५६०		६०५
	८४४	संसृष्टास्तेन	मनुः १५६३;	स एनं बन्ध	कौ. ७३७
संलोभनापा	विष्णुः १८४६		नार. १५६७	स एव तस्य	बृप. १३६२
*संक्त्सरं उ	मनुः १०५५	*संसृष्टिनः सं	बृह. १५४१	स एव ता आ	मनुः ७७४
संक्त्सरं प्र	,, ,	संसृष्टिनस्तु	विष्णुः ,;	स एव ताड	बृह. १८३१
	१३९३		याज्ञ. १५४६	*स एव ताश्वा	मनुः ७७४
संक्त्सरं प्रे	बौधा. १०२०	*संसृष्टिनां तु	नार. १५५२;	स एव तासां	प्रजा. ९६१
*संक्त्सरं रा	गौत. १९४७	बृह. १५५८;	कात्या. १५६०	स एव दण्डः	नार. १७५०
संक्त्सरमि	विष्णुः १०२४	संसृष्टिनां पि	विष्णुः १५४१	*स एव दण्ड	कात्या. १८३३
संक्त्सराभि	मनुः १८६१	संस्त्राणि प्रे	गौत. १५४०	स एव दद्या	मनुः १२९५,
संक्त्सरेण	कौ. १६१६	संसृष्टी गृह्णा	बृह. १५४१		१४७४; देव. १३५०
संक्त्सरेणा	नार. ९४८	*संसृष्टो बान्ध	बृह. १५५८	स एव दाय	विष्णुः १२८०
*संक्त्सरेऽभि	मनुः १८६१	संसृष्टी यौ पु	,, १५५७	स एव द्विगु	कात्या. १८३२
संवननम	कौ. १६८१	*संस्कृतां च क	,, ७८७	*स एव द्विपि	बौधा. १२६९
संवननी स	वेदाः ९९७	*संस्कृतां तत्क	,, ,	स एव धर्म	मनुः ११९७,
*संवर्धनव्य	मनुः १८०५	,, ,	शुनी. ७९०		१९८७
संवसव इ	वेदाः १९०२	संस्कृतां तु क	बृह. ७८७	स एव लाभो	कौ. १९२५
सं वां भगासो	,, ९९६	*संस्कृतां तु फ	,, ,	स एव विन	नार. १८२८
*संवाद्य रूपं	मनुः १९५३	संस्कृतां तु वर्ण	भा. १२८७	स एव साक्षी	बृह. १९१४
संवाद्य रूप	,, ,	संस्काराद्यखि	वसि. १२७८	स एवांशस्तु	कात्या. १२०१
संविच मे	वेदाः ८५८	*संस्काराश्चरु	नार. ११०५	स एवास्य भ	नार. ८८८
*संवित्क्रियां वि	बृह. ८७४	संस्कारोदक	कात्या. १५२४	स एष द्विपि	बौधा. १२६९
संविदा देय	वेदाः ७९२,	संस्कार्याः पूर्वं	बृह. १५८६	स एष पाण्डो	भा. १०८४
	८५९	संस्कार्याः पैतृ	हारी. ११९५	सकलं द्रव्य	कात्या. ११७३,
संविद्धिधान	बृह. ८७२	संस्कार्यां भ्रातृ	व्यासः १४२२,		१४१३
*संविधातृश्च	मनुः १६९७		१५८७	स कार्णद्व	अनि. १९६८
संविभागे वि	प्रजा. ८९९	* , ,	बृह. १५८६		

*स कानकप	याज्ञ.	१७२९
स कानिनः सु	ब्रह्म.	१३७४
सकामां दूष	मनुः	१८६६,
	१८६८; मत्स्य.	१८९२
१ सकामा तदे+	कौ.	१८५०
सकामायां च	"	१८४८
२ सकामायां तु+	नार.	१८८३
सकामास्वनु	याज्ञ.	१८७६
*सकामास्वानु	"	"
> स कारके नि	कात्या.	७२८
*सकुल्या दुहि	देव.	१५२५
सकुल्या बान्ध	बृह.	१५१८
*सकुल्येभ्योऽस्य	नार.	७०४
*सकुल्यैर्विद्य	बृह.	१८१३
सकृतिमिन्द्र	वेदाः	१००६
स कृच्छ्रान्मोच	भा.	१९८५
स कृतप्रति	कात्या.	७२८
सकृतप्रदीय	याज्ञ.	१०७८
स कृत्वा प्लव	मनुः	१७२६
सकृत्यु ते सु	वेदाः	९६९
सकृदंशो नि	मनुः	१०७२,
	१५७५; नार.	१०९२
सकृदा गर्भा	"	११०२
सकृदात्माधा	कौ.	८१७
सकृदाह द	मनुः	१०७२,
	१५७५; नार.	१०९६
सकृदुक्तं तु	अनि.	१११८
सकृदुभौ प	कौ.	८१७
*सकृदेव द	मनुः	१०७२
*सकृदेव स	"	"
*सकृदानं द	"	"
सकृद् दृष्टास्व	वारा.	१०७७
सकृद्भीतस्य	विष्णुः	८९१
सन्विथमीवाभ	कौ.	१७९९
स क्रीतकः सु	मनुः	११०८
*स क्रीतकस्तु	"	"
स क्वचित् कि	विष्णुः	६३७
सखायः प्रवि	भा.	१९२६
सखायाविव	वेदाः	९९९
सखा सख्ये व	"	११५८
सखा ह जाया	"	१००५,
		१२६०
सख्यं तस्याज्ञ	वारा.	१३२९
*सगणो वञ्च	बृह.	१९१४
सगर्भोढायाः	कौ.	१२८८
स गृहे गूढ	मनुः	१३०६

स गोध्नो निष्कृ	बृह.	१८३१
सगोत्रशिष्य	शंखः	१४७१
सगोत्रस्थानी	आप.	१०१८
सगोत्राय दु	"	"
सगोत्रेणान्य	कौ.	१२८८
सगोत्रेषु कृ	श्रुगौ.	१३७२
सगोपस्थानि	कौ.	१६८५
स गोपालांश्वा	वेदाः	९०३
२ स प्राह्याः पाशा+	"	९९९
सङ्गं वेश्यादि	देवी.	१९४३
सङ्गतैर्मधु	शुनी.	१११९
*स च तां अभि	नार.	११०१
स च तां प्रति	"	"
*स च द्विपिता	बौधा.	१२६९
३ स च पाणिप्रा+	विष्णुः	१२७९
स च मातापि	"	"
*स च मात्रा पि	"	"
स च यद्यन्य	शाता.	१११६
स च यस्थोप	विष्णुः	१२७९
स च येन क्री	"	"
स च येन गृ	"	"
*स च राज्ञांऽश	बृह.	१५८५
*स च राज्ञा च	मनुः	७१८
स च लाभोऽर्ध	नार.	८८८
*स च लाभोऽर्ध	"	"
स चान्यान्विभृ	विष्णुः	१२८०
*स चापि द्विवि	नार.	६४८
सचा पूतक	वेदाः	८११
स चारके नि	कात्या.	७२८
सचिह्नं ब्राह्म	याज्ञ.	१७३९
स चेत् क्रोपं	कौ.	१६१४
स चेत् तथा	"	१६७९
३ " " +	"	१६८०
स चेत् पथि	मनुः	१८०९
*स चेत् प्रति	"	"
*स चेत्पथि न	"	"
स चेदपसा	कौ.	७५७
स चेदप्यम	"	८४४
स चेदाचार	"	७५७
स चेदृष्योऽर्थि	शंखः	१६७२
*स चेद्वानिक	कात्या.	६५५
स चेद् ब्रूयात्	कौ.	१६८३,
		१६८४
स चेन्न कुर्या	बृह.	८५३;
	श्रुम.	८५४
सच्छूद्रस्याय	बृह.	१७९०

सच्युति जघ	वेदाः	१००६
स जघन्यत	नार.	८३१
स जातमात्रा	भा.	७३५
सजातावाप्नु	बृह.	१२५१;
	देव.	१२५२
सजातावुत्त	याज्ञ.	१८७२
*सजातिः श्रेय	नार.	१०९३
सजातीयः सु	व्या.	१३५५
सजातीययो	विष्णुः	८९०
सजातीयेष्व	याज्ञ.	१३३७
*सजात्यतिश	नार.	१८८२
*सजात्यामुत्त	याज्ञ.	१८७२
स जायमान	वेदाः	१२६१
सज्जयन्ति हि	मनुः	१८५४
*स ज्येष्ठः स्याद	"	१३९७
*सततं प्रान्नु	नार.	१०९७
*स तत्र सम	"	१९३९
*स तत्राकारि	कात्या.	६३३
स तथेति प्र	भा.	१९८६
स तथैव प्र	मनुः	७३९;
	नार.	७४७
स तद्गृहीत्वा	"	८५१
स तद्द्याद्वि	याज्ञ.	७७७
स तमर्थं प्र	कात्या.	६७४
स तयोर्दण्ड	नार.	१८२७
स तस्मै तस	व्यासः	७६८
*स तस्य कारि	कात्या.	६३३
स तस्य दासो	नार.	६९२;
	बृह.	७०८;
स तस्या भर	कात्या.	७१४
*स तस्या रक्ष	नार.	१५५५
स तस्योत्पाद	"	"
	मनुः	१६३०,
		१८०६
*स तस्योत्पाद्य	"	"
सतामनुग्र	नार.	१९३६
सति कर्तये	विष्णुः	१२८१
सति भार्यथे	कौ.	१३९१
*स तु क्रीतः सु	मनुः	१३०८
स तु दण्डयः श	अपु.	१९७६
*स तु पाणिप्रा	विष्णुः	१२७९
स तु मातुर्वि	भा.	१२४३
२ स तुल्यं भ्रूण+	बौधा.	१०१९
सतृणं च स	कात्या.	९५५
सतोऽर्थस्य वि	कौ.	१२०७
सत्कृतं स्वज	भा.	८६०
सत्कृतासत्कृ	"	१०३६

*सत्कृत्य स्थाप	बृह.	८७२
सत्कृत्याहूय	नार.	१०९८
सत्यं शौचं च	बृह.	७५०
*सत्यङ्कारं कृ	याज्ञ.	८८५
सत्यङ्कारं च	व्यासः	८८९
सत्यङ्कारकृ	याज्ञ.	६४५, ८८५
सत्यङ्कारवि	कात्या.	६५६
सत्यङ्कारेण	अपु.	१९७५
सत्यमहं ग	वेदाः	८१२
सत्यमिथ्यास्तु	कौ.	१७७२
सत्यव्रतः सो	बृह.	९५१
×सत्यसंगरो	नि.	१२५५
सत्यामन्यां स	याज्ञ.	१०९१
सत्यासत्यान्य	"	१७७९
*सत्रं विवर्ध	मनुः	१७००
सत्रं हि वर्ध	"	"
सत्रिप्रयोगा	कौ.	१६८१
सत्री वा स्त्रीलो	"	८६३
स त्वं केशरि	वारा.	१३२९
स त्वं जातब	भा.	८६०
स त्वं नृपति	"	१९८५
स त्वं विद्वन्ध	"	१९८६
स त्वासु तं घ	मनुः	१३९३
स त्वया नाव	वारा.	१०७६
सत्त्रीणां समु	भा.	१०२८
सत्स्वं त्रैविद्य	बौधा.	१४६८
*सत्स्वङ्गेषु	"	"
*सत्स्वन्वेषु त	"	"
सत्स्वपत्येषु	सप्र.	११५७
स दण्डं प्राणु	मनुः	१७१८
स दण्डयः कृष्ण	"	८४४
स दत्त्वा निय	"	६८०
*स दत्त्वा निर्जि	"	"
*स दत्त्वा निर्मि	"	"
सदानमान	याज्ञ.	८६७
* " "	"	१६३९
स दाप्यस्तद्ध	कात्या.	८०६
*स दाप्यो यत्र	नार.	८५०
सदा प्रहृष्ट	मनुः	१०५९
सदा श्रोत्रिय	नार.	७८४
*स दीर्घस्यापि	मनुः	८४५
सदृशं तु प्र	"	१३०५
*सदृशं प्रीति	"	"
सदृशं प्रीति	"	१३०४
सदृशं यं प्र	विष्णुः	१२८०

*सदृशं यं प्र	मनुः	१३०५
सदृशं यं स	बौधा.	१२६९
*सदृशं सक्र	"	"
*सदृशस्त्रीप्र	मनुः	१२३६
सदृशस्त्रीषु	"	"
सदृशाच्छ्रय	भा.	१२८४
*सदृशा सदृ	बृह.	१५१६
सदृशी मम	भा.	१२८५
सदृशी सदृ	बृह.	१५१६
स देवलोकं	भा.	१०२८
सदोषं व्याहृ	कात्या.	७०९
*सदोषं व्याहृ	"	"
सदोषमपि	नार.	८९४
*सदोषव्याहृ	कात्या.	७०९
*स दौहित्रोऽप्य	मनुः	१३०२
सदानमान	याज्ञ.	१६३९, १९३२
*सद्भागकर	बृह.	१९४१
सद्भि राचरि	मनुः	१९३१
सद्यः स्याद्द्वाद	पिता.	६३४
सद्य एवेति	कात्या.	६३२
सद्यो वा काम	याज्ञ.	१८७०
*सद्यो वा कित	कात्या.	१९१४
सद्यो वा सभि	"	"
सद्यो विध्वंसि	संव.	१८९१
*सद्यो विश्वासि	"	"
सद्वृत्तभावा	अङ्गि.	१११६
*स द्विकाषाप	मनुः	९३९
स द्वौ कार्षाप	"	"
१६३१, १९२९	"	"
*सधनेस्तैर्वि	बृह.	१२३७
सध्रीचीनान्	वेदाः	९९८
स नः पतिभ्यो	"	१००१
स नष्टः कौर	भा.	१९६४
स नष्टवंशः	"	१०३१
स नाणकप	याज्ञ.	१७२९
*स निगृह्य त	मत्स्य.	७५६
*स निगृह्य दा	मनुः	७४३
स निगृह्य च	मत्स्य.	७५६
स निर्दोषो ज्ञा	"	७६९
स निर्माज्यः स्व	मनुः	१२१२
स निर्ययौ म	भा.	८६०
*स निर्वास्यः स्व	मनुः	१२१२
*स निर्वाह्यः स्व	"	"
स नेच्छति ध	भा.	१९८३
सनेम वाजं	वेदाः	११२२

स नो देवो ह	वेदाः	१९०२
सन्त्यपवादाः	आप.	१६६५
सन्नानां द्विगु	नार.	९१७
* " "	स्मृत्य.	१९७६
सन्नानामा द	कौ.	७७२
स पणं प्राप्नु	मत्स्य.	१८९२
स पत एव	वेदाः	८१४
सपत्ना वाचं	"	१००६
सपत्नी मे प	"	९९०
सपत्नीकः क्रि	मनुः	१३०५
सपत्नीकक्रि	आन.	१३७४
स पत्नीमुदा	वेदाः	१००८, १८४१
स पर्यायेण	नार.	१९३९
सपादपणा	कौ.	६११
स पारयज्ञे	मनुः	१३०९
सपालः शत	"	९१०
*सपालान्गत	"	९११
सपालान्वा वि	"	"
सपिण्डता तु	बृम.	१५२७
*सपिण्डदातुः	"	"
सपिण्डस्याप्र	"	११४१
सपिण्डापत्य	शाक.	१३५५
*सपिण्डा बान्ध	बृह.	१५१४
सपिण्डाभावे	बौधा.	१४६८
*सपिण्डेभ्योऽस्य	नार.	७०४
*सपिण्डेष्वपि	"	१५५५
सपिण्डो वा स	याज्ञ.	१०८९
स पितरमे	वेदाः	११६२
स पुत्रः पुत्र	भा.	१३९१
स पुत्रस्य वा	विष्णुः	६७८
*सपुत्रस्यापु	"	"
स पुनर्द्विवि	नार.	६४८, ७४७
सपुंषं वा	कौ.	१०३८
स पूर्वानात्म	भा.	१९६४
स पृथिवीसु	वेदाः	१५९८
*स पैतृकं पि	मनुः	१२१३
सप्त एव म	वेदाः	१६०३
सप्तजन्म भ	परा.	१११७
सप्त प्रकृत	मनुः	१९३०
*सप्तमः पिण्ड	मत्स्य.	१३८३
सप्तमण्डल	स्कन्द.	१९६६
सप्त मर्यादाः	वेदाः	१५९१, १६०३
सप्तमी चासु	गौत.	१६६०

*सप्तमी पञ्च	बृ. १३५८	*सभ्याश्चान्येन	नार. १६४४	*सममितर	गौत. ११८२
सप्तम्यां मार्ग	अपु. १९७९	सभ्याश्चास्य न	,, ,	सममितरे	बौधा. ११४६
सप्तरात्रस्या	कौ. १६१८	*सभ्याश्चास्य प्र	,, ,	*सममीशत्व	बृह. ११७९
सप्तरात्राद्	,, ९२९	*सभ्यास्तस्य न	,, ,	*सममेतां वि	याज्ञ. ९१३
सप्त वित्ताग	मनुः ११२६	स भ्रातृभिर्वृ	,, ११९८,	*सममेवेत	गौत. ११८२
सप्तहोतार	वेदाः १००६		१५८४	सममेषां वि	याज्ञ. ९१३
*सप्तांशं चाप	ब्रह्म. १३७५	*समं चेत	गौत. ११८२	समयस्यान	कौ. ८६१;
सप्तांशकश्चा	,, ,	समंजन्तु वि	वेदाः ९८६	समयादन्य	नार. ८६९
*सप्तान्शिक्षाप	,, ,	समं दद्यात्	व्यासः ६७६	समर्घं धन	गौत. १२६३
सप्तागमाद्गृ	बृह. ८०३;	*समं दद्यात्	,, ,	समर्घं धान्य	वसि. ६०९
	प्रजा. ८०७	*समं दद्युस्त	,, ,	समर्घः सन्न	,, ,
सप्ताङ्गस्येह	मनुः १९३०	*समं दाप्यस्त	,, ,	समर्घः सन्न	शुनी. ७३१
सप्ताष्विकाधि	अनि. १९६८	*समं विद्याध	,, ,	समर्थश्चेद्	बृह. ८५३
सप्तानां प्रकृ	मनुः १९३०	*समं सर्वे स	कात्या. १२२७	*समर्थस्तु द	,, ,
*सप्तारामगृ	बृह. ८०३	समं सर्वे सो	शंख. १४२९	*समर्थस्तु भ	,, ,
*सप्तारामाद्गृ	,, ,	समं स्यादश्रु	,, ,	समर्थस्तु ह	,, ,
	प्रजा. ८०७	*समं स्वामित्व	जैमि. ७७०	समर्थस्तोष	देव. १११२
सप्तार्तवप्र	कौ. १८४८	*समः सर्वेषा	बृह. ११७९	समर्थान् संप्र	वारा. १३२९
सप्तारे म	भा. १२८६	समः सर्वेषु	बौधा. ११४६	समर्पयन्ति	बृव. ६७७
सप्ताश्वत्थस्य	स्कन्द. १९६६	समक्षदश	नार. १९३६	*समर्पिताश्च	नार. ९१५
*सप्रकाशं ह	मनुः ९०८	समक्षमस	भा. १९६४	समर्थमा सं	वेदाः ९८२
स प्रदाप्यः कृ	याज्ञ. ९४३	समग्रधन	व्यासः ७८९	*समवर्णं तु	कात्या. ८३६
*स प्रदाप्योऽकृ	,, ,	*समघाती तु	ब्रह्म. १३७५	*समवर्णाद्वि	मनुः १७७४;
स प्राणुयाद्	मनुः १७०५,	समजातिगु	बृह. १६४७	समवर्णव्य	नार. १७८७
	१९३०	*समजाती तु	,, १७८९	समवर्णां पु	शंखः १७७१
सफलं जाय	बृ. १३५५	समत्वेनैक	मनुः १७७५	समवर्णां क्रो	विष्णुः ११८४
सबन्धे भाग	व्यासः ६३४	स मत्स्यो नाम	उश. १२३८	समवर्णां तु	,, १७७१
सब्रह्मचारी	संघ. १५३०	समदण्डाः स्मृ	भा. १९८६	समवर्णां सु	भा. ११८४.
स ब्राह्मणस्य	वेदाः १४६४,		नार. १७५५;	१२३४; बृह. १२३७;	
	१६००	*समधा चेत	कात्या. १७६२	मनुः १२४९	
स ब्राह्मणान्	आप. १९१८	समधा वाऽज्यै	गौत. ११८२	,, १७७४	
*स भर्त्राऽऽकारि	कात्या. ६३३	समधेतर	,, १२३३	,, ,	
स भवत्या न	वारा. १०७५	*स मन्यते यः	,, ११८२	समवर्णे द्वि	
सभां प्रपद्य	भा. १९६३	समन्यूनाधि	नार. १८२६	समवर्णेऽपि	नार. १७८७
सभाप्रपादे	बृह. ८७३	७८४, ११७३, १७९०;	बृह. ७६५,	समवर्णेऽपि	कात्या. ८३६
*सभाप्रपायू	मनुः १६९५	शुनी. ७९०	७९०	*समवर्णेऽपि	नार. १७८७
सभाप्रपायू	,, ,	स्कन्द. १९६५	१९६५	समवाये चै	कौ. ८६३
	१९२९; नार. १७५४	समभक्तं च	बृ. १३५५	समवायेन	याज्ञ. ७७७
सभामेति किं	वेदाः १८९४	समभागप्र	भा. १२४४	समविद्याधि	कात्या. १२२७
सभाया मध्ये	आप. १९०३	समभागश्च	याज्ञ. ७७७	समवेतास्तु	,, ७८८
सभिकः कार	नार. १९११;	*समभागेन	बृ. १४६२	समवेतैस्तु	बृह. ७८६,
	कात्या. १९१४	सममंशं स	बृह. ११७९	११९३; १२००, १२२२;	
सभिकार्धिष्ठि	बृह. १९१३	*सममंशत्व	,, ,	कात्या. ८९८	
सभिको ब्राह्	,, ,	सममंशत्व	,, ,	बौधा. ११४६	
सभ्याः सजयि	याज्ञ. १९३३	सममत्तप्र	नार. १७४६	मनुः १२११,	
*सभ्याः प्रायवि	कात्या. ७५३	सममिच्छन्ति	देव. १२०३	१२९७, १३१६, १५४३;	

स महर्षिभक्ति	विष्णुः १५४१
स महेश्वरोऽभ	मनुः १०६८
*सर्मांशभागाः	वेदाः ११८१
सर्मांशभागि	नार. ११९२
* ,, ,,	बृह. ११९३
सर्मांशभाजः	नार. १४१३
	,, ११९२,
	१४२१
*सर्मांशभाज	बृह. ११९३
सर्मांशहारि	नार. १४१३
सर्मांशा मात	बृह. ,,
*सर्मां शुल्कमा	शंखः १८४८
सर्माः शतम	कात्या. ८९८
सर्माः सहस्रं	वेदाः १०१०
सर्माज्ञातानृ	भा. १०३२
*स मात्रा पित्रा	विष्णुः १२७९
सर्मानं मन्त्र	वेदाः ८५८
सर्मानऽएव	,, १००७
सर्मानगोत्र	शाक. १३५५
सर्मानजाति	व्यासः १२३८
*सर्मानतो मृ	हारी. ११८३
सर्मानभागि	शुनी. १९८८
सर्मानमस्तु	वेदाः ८५८
सर्मानयोः स	बृह. १७८९
सर्मानोको	वेदाः १०००
सर्मानवर्णा	विष्णुः १०२३
सर्मानश्वानु	कौ. ८७९
सर्मानसलि	जात. ९०१
सर्मानी प्रपा	वेदाः ८५९,
	९९८
सर्मानो व आ	,, ८५८
सर्मानोदक	बृम. १५२७
सर्मानो मन्त्रः	वेदाः ८५८
सर्मानो मृते	हारी. ११८३
स मान्यते यः	नार. १८२६
सर्मापि त्वष्ट	,, ९४८
*सर्मापुनयाह	मनुः १७०५
*सर्मापुनयाज	,, ,,
सर्माया शुल्क	शंखः १८४८
*सर्मायां सक्रा	,, ,,
सर्मायुषा सं	वेदाः ९९१
सर्मारोहति	व्यासः ११११
सर्मावृत्तश्च	नार. ८२६
*सर्मावृत्तस्तु	,, ,,
सर्मासेनोदि	बृह. ८८९
सर्माहर्ता ज	कौ. १६७९

सर्माहर्तुप्र	कौ. १६७९,
	१६८८
सर्माहितं मे	वारा १०७७
सर्मापुष्पोद	नार. १७५२,
	१९३६
*सर्माक्षय कार	कात्या. ९५६
सर्माच्छित्तौ म	कौ. १८००
सर्माच्छ्रिता ध्व	व्यासः ९६१
सर्माकर्षाप	मनुः १७७४
*सर्मास्थानं व्य	बृह. १८३१;
	कात्या. १८३३
*सर्मास्थानव्य	विष्णुः १७९७
,, ,,	कौ. १७९९;
	मनुः १८०५; बृह. १८३१;
	कात्या. १८३३
सर्मापञ्चाद	बृह. १५६०
सर्मासृजेत्सा	मनुः १६२३
सर्मासृजेद्रा	,, ९३९,
	१६३१, १९२९
सर्माद्रपरि	याज्ञ. १७३३
*सर्माद्रं नापु	मनुः ७४०
सर्माद्रगृह	विष्णुः १६१०
*सर्माद्रपरि	याज्ञ. १७३३
*सर्माद्रयात्रा	मनुः ६१९
सर्माद्रयान	,, ,, ;
	धृम. ८५४
सर्माद्रसर	कौ. १९२४
सर्माद्रार्था याः	वेदाः ९२४
सर्माद्रं नापु	मनुः ७४०
सर्माद्रेषु पृ	भा. १०३१
सर्माद्रं सम	नार. १९३९
सर्मात्रयेयुः	,, ९४४
सर्मापारूढा	कौ. ९३०
सर्माधो रोम	वेदाः ९७४
सर्मासस्य	नार. ९१८
*स मूल्यं द्विगु	,, ८८७
*स मूल्यात् द्वि	,, ,,
स मूल्याहश्च	कात्या. ८८९
सर्माहकार्य	याज्ञ. ८६७,
	८६८
*सर्माहकार्ये	,, ,,
*सर्माहस्थेऽश्च	कात्या. ८७७
सर्माहस्थोऽश्च	,, ,,
*सर्माहानां च	,, ,,
सर्माहानां तु	,, ,,
सर्मास्य तास्त	भा. ८६०

सर्माऽध्वनि द्व	नार. १७५४
*सर्मानैव मृ	हारी. ११८३
सर्माऽभिचार	भा. १२८५
सर्माऽध्वेवं प	याज्ञ. १८१४
*सर्माऽध्वेव प	,, ,,
सर्मातु विश्व	वेदाः १८९९
सर्माहं विष	मनुः १७०५,
	१९३०
*सर्माश्च विष	,, १७०५
सर्माऽश्चः सर्वे	बौधा. ११४६
सर्माऽतिरिक्तो	नार. ७८१
*सर्मा न्यूनऽधि	बृह. ७८५
सर्मा न्यूनोऽधि	,, ,, ;
	शुनी. ७९०
सर्माऽपकृष्ट	मनुः ७२०
*सर्माऽवकृष्ट	,, ,,
*सर्मा न्यूनऽधि	बृह. ७८५
*सर्मायकमेगु	नार. १५८३
सर्मायक सिद्धि	कालि. १३७७
सर्मायङ्निविष्ट	मनुः १६९२,
	१९२९
सर्मायज्ञः सत्र	वेदाः ९९८
सर्मायज्ञोऽग्निं स	,, ८५९,
	९९८
*सर्मायापातास्त्र	मनुः ९१०
सर्माज्ञी श्वशु	वेदाः ९८६
*सर्माज्ञीथेधि श्व	,, ,,
,, ,,	,, १०००
स यत्र देवा +	,, १००७
स यदि प्रति	मनुः ७४२
* ,, ,,	,, १६२९
स यथेकपु	शंखः ११६६
स याच्यः प्राड्वि	मनुः ७४२
*स येन गृही	विष्णुः १२७९
सरकपांसु	कौ. १६७५
सरसोवाम	भा. १९८५
*स राज्ञर्णच	मनुः ७१८
*स राज्ञां शक्य	बृह. १५८५
स राज्ञांशे स्व	,, ,,
स राज्ञा तच्च	मनुः ७१८
स राज्ञा नाभि	,, ,,
स राजानं द	वारा. १३२९
*सरूपं वा वि	मनुः १०४८
स रोक्ष्यन् जा	वेदाः १००८
सर्पभये म	कौ. १९२५
सर्पमाजार्	कात्या. १८३४

*सर्वे च रिक्थ	मनुः १२४७	सर्वविनाशे	गौत. १०४	*सर्वासामेव	अङ्गि. १११६
सर्वे प्रदक्षि	वेदाः १९८	सर्वशास्त्रवि	भा. १२४३	सर्वास्तास्तेन	हारी १२६४;
सर्वे यज्ञं सं	" १२४४	सर्वसस्येभ्य	विष्णुः १६७१	वसि. १२७२; मनुः १२९३	
सर्वे वा पूर्वे	गौत. ११९५	सर्वास्मिन्स्थाव	बृह. ९५१	सर्वास्वापत्सु	बृह. १२५१
सर्वे वा रिक्थ	मनुः १२४६	सर्वस्मै तस्मै	वेदाः १६०२	सर्वाहमस्मि	वेदाः ९६६
*सर्वे एव वा	विष्णुः १६७१	*सर्वस्य दाय	देव. १५२६	सर्वे काङ्क्षन्ति	बृह. ११८०
सर्वे एव वि	कौ. १३०;	सर्वस्य वा ए	वेदाः १५९९	सर्वे च तत्स्वा	विष्णुः १६०९;
	मनुः १३९८	सर्वस्वं गृह	कात्या. ८०५		१७९८
सर्वकष्टक	" १७०८,	*सर्वस्वं च व्य	मनुः १८०५	सर्वे च पुरु	" १७९७
	१९३०	सर्वस्वं तस्य	कात्या. ८०५	*सर्वे चानौर	देव. १३५१
सर्वकर्मस्व	विष्णुः १०२३	सर्वस्वं तु ह	यमः १९४३	सर्वे चापि वि	यमः १९८४
*सर्वकर्मोस्व	" "	*सर्वस्वं ते प्र	कात्या. ८०५	सर्वे चोत्तरो	गौत. ८१६
सर्वकार्येप्र	बृह. ८७३	सर्वस्वं पुत्र	कौ. ७९४	सर्वेच्छया क	नार. ११९८
*सर्वकार्ये प्र	" "	*सर्वस्वं वा पू	गौत. ११९५	*सर्वे जनप	कात्या. ९५९
सर्वकार्येषु	कात्या. ८०५	सर्वस्वं स्त्री तु	नार. १७५०	सर्वे जनाः स	" "
सर्वकालम	भा. १०२९	*सर्वस्वं हर	" "	*सर्वे जानप	" "
सर्वज्ञख्याप	कौ. १६८२	" "	कात्या. १७६१;	*सर्वे तत्स्वामि	विष्णुः १७९८
सर्वज्ञां सर्वे	भा. १०२८		व्यासः १७६५	सर्वे ते गोत्रि	हारी. १२६६
सर्वतो धर्म	मनुः १७००	*सर्वस्वगृह	कात्या. ८०५	सर्वे ते तेन	" १२६४;
सर्वतो योज	आप. १६६४	*सर्वस्वग्रह	याज्ञ. ८६७	वसि. १२७२	मनुः १२९०
सर्वत्र चोप	कौ. १९२५	सर्वस्वस्याधि	मासो. १९७०	* " "	" "
सर्वत्र तु स	मनुः ९११	सर्वस्वहर	याज्ञ. ८६७;	*सर्वे तेनैव	" "
*सर्वत्र त्वशि	" "	बृह. ८७३; कात्या. १७६१;	व्यासः १७६५	सर्वे ते मनु	हारी. १२६६;
*सर्वत्र दायि	देव. १५२६	बृहा. १८९१; नार. १९३५	कात्या. ८०५	सर्वे ते शौद्रि	हारी. १२६६
सर्वत्र योग्यं	बारा. १०७७	सर्वस्वहार	याज्ञ. ८६७	सर्वे देवा उ	वेदाः १०००
सर्वत्र राज	कौ. १८५०	सर्वस्वेऽपि जि	मासो. १९७०	*सर्वे धर्मयु	आप. १३८७
*सर्वत्र स दो	मनुः ९११	*सर्वस्वे विजि	" कौ. ८६२	*सर्वेऽपि काङ्क्ष	बृह. ११८०
*सर्वत्र स्थाव	बृह. ९५१	सर्वहितमे	मनुः १२९०	*सर्वेऽपि धर्म	आप. १३८७
सर्वत्र स्वामि	विष्णुः ९०५	सर्वास्तास्तेन	" १९०६	सर्वे पृथक्	विष्णुः १७९७
सर्वत्रादाय	देव. १५२६	*सर्वास्तान् घा	कालि. १३७७	सर्वे प्रथक्	मनुः ९३८;
*सर्वत्रादायि	" "	सर्वास्तु कुर्या	मनुः १३९३		नार. ९४५
सर्वत्रानुम	आप. १६६६	सर्वाणि ज्ञाति	आप. १९७३	*सर्वेऽप्यनौर	देव. १३५१
सर्वथा तार	भा. १९८५	सर्वाण्युदक	भा. १२८३	सर्वे प्रतिभु	हारी. ६६२
सर्वथा ब्राह्म	मनुः १९३०	सर्वाण्येतान्य	यमः ६६०	सर्वे वर्णा वा	विष्णुः ६१०
सर्वथा राज	भा. १०३३	सर्वाधोनां न	कौ. १६८८	*सर्वेषां च वि	कात्या. ७५३
सर्वबन्धुवि	स्मृत्य. १५२९	सर्वाधिकर	भा. १९८४	सर्वेषां चैव	शौन. १३६५
सर्वभक्ष्या च	हारी. १०१७	सर्वानर्थः कु	शंखः १२८१	सर्वेषां चोप्र	स्कन्द. १९६५
सर्वभूतप्र	मनुः १०७०	*सर्वाज्ञस्त्राय	कौ. १६८७	सर्वेषां धन	मनुः ११८९
*सर्वभूतिर्हि	" १०७१	सर्वापराधे	विष्णुः ७१६	सर्वेषां धर्म	भा. १०२७
सर्वमर्हति	भा. १३९१	सर्वापाय्ये	कात्या. ७५३	सर्वेषां पुत्र	स्मृत्य. १५२९
सर्वमेतद्दि	" १९७८	सर्वाभावेऽपि	विष्णुः १५७५	सर्वेषां प्रीत्या	कौ. १४३०
सर्वमेव ह	संप्र. ११९९	सर्वाभावे रा	आप. १४६७	सर्वेषां महि	भा. १०२७
सर्वमेवान	भा. १२८४	सर्वावस्थाग	वारा. १०७६	*सर्वेषां मृत्य	नार. १७५०
सर्ववर्णानां	आप. १६६६	सर्वासां प्रोषि	शंखः १०२६	सर्वेषां वा स्त्री	कौ. १६१५
सर्ववास्तुक	कौ. ९२६	सर्वासामेक	मनुः १२९३	सर्वेषां स्वदा	शंखः १८४७
सर्ववेदसं	वेदाः ७९२				

*सर्वेषां स्वल्प	नार.	१७५०
सर्वेषामन्त	कौ.	११८५
*सर्वेषामधि	शौन.	१३६५
” ”	मनुः	१३९३
” ”	”	१४७८
*सर्वेषामर्थ	”	११८९
सर्वेषामधि	”	७७५
सर्वेषामल्प	नार.	१७५०
सर्वेषामास	कौ.	८६२
*सर्वेषामेक	मनुः	१२९०
सर्वेषामेव	बृह.	७८५;
शंखः	९०५; नार.	११३१;
	भा.	११८४, १२४४;
	बौधा.	१८४५
*सर्वेषामेव	शौन.	१३६५;
	मनुः	१३९४, १८५६
सर्वेषु प्रह	गौत.	८१५
सर्वेषु च क	कौ.	८६२
सर्वेषु चाप	कात्या.	१८८८
सर्वेषूपनि	”	७५४
*सर्वेष्वधिकृ	नार.	८२८
सर्वेष्वर्थवि	याज्ञ.	७३२
सर्वेष्वेव प्र	विष्णुः	१४२८
*सर्वेष्वेव वि	याज्ञ.	७३२
” ”	बृहा.	७३४
सर्वे सपिण्डाः	नार.	१५५५;
	बृह.	१५६०
सर्वे हि धर्म	आप.	१३८७
सर्वे हनौर	देव.	१३५१
सर्वैरनुम	मरी.	१५८८
सर्वैरलक्षि	शुनी.	१११९
सर्वैरपायै	मनुः	७४१
*सर्वोपायवि	कात्या.	७५३
*सर्वोपायैवि	”	”
*स लाभस्य च	मनुः	७१८
स वनस्पती	वेदाः	१५९८
*सवर्णजोऽप्य	बृह.	१४०२
सवर्णतश्च	कौ.	१०३९
सवर्णमनु	नार.	१०९६
*सवर्णमस	”	७०३
*सवर्णलिङ्ग	बृह.	१२३७
सवर्णश्रुति	शंखः	१७७१
*सवर्णा पूर्व	आप.	१२६६
*सवर्णा शास्त्र	”	”
सवर्णाः पुत्राः	विष्णुः	११८४
सवर्णा अस	कात्या.	१३४९

*सवर्णाक्रोश	विष्णुः	१७७१
सवर्णाजोऽप्य	बृह.	१४०२
सवर्णाज्जन	ब्रह्म.	१११८
*सवर्णाद्भ्रात	देव.	१५२५
सवर्णापुत्रा	बौधा.	१२३९
सवर्णापुत्रो	गौत.	१३८६
सवर्णापूर्वे	आप.	१२६६
सवर्णा भिन्न	बृह.	१२३७
सवर्णा भ्रात	देव.	१५२५
*सवर्णामपू	आप.	१२६६
सवर्णामप्रा	कौ.	१८४८
सवर्णाय स	नार.	७०३, ११०३
सवर्णार्था सं	बौधा.	१२६८
*सवर्णार्था अ	विष्णुः	१०२३
*सवर्णार्थास	नार.	७०३
सवर्णासु चै	कौ.	१२८८
सुवर्णासु तु	भा.	११८४, १२४३
सवर्णासु ब	विष्णुः	१०२३
सवर्णासु बि	याज्ञ.	१०९१
*सवर्णास्त्वस	कात्या.	१३४९
*सवर्णोऽपि तु	”	८३६
*सवर्णोऽपि तु	”	”
*सवर्णोऽपि हि	”	”
सवर्णो ब्राह्म	नार.	११०५
*स वाच्यः प्राड्वि	मनुः	७४२
स विचिन्त्यात्र	भा.	८४०
सवितारं नृ	वेदाः	११५८
स विद्वां अप	”	९६९
स विनाशं ब्र	मनुः	१६२३
*स विनेयस्त्व	नार.	१०९७
*स विभाज्यः स्व	मनुः	१२१२
स वृत्रहेन्द्रः	वेदाः	८०९
सवृद्धिं प्रति	कात्या.	१४५८
सवृद्धिकं शृ	”	६५६
*सवृद्धिकं प्र	”	१४५८
*सवृद्धिकं स	”	”
स वै नैव रे	वेदाः	१०१०
स वैरदेय	”	१५९५
स वै वार्धुषि	वसि.	६०९
स शतं प्राणु	मनुः	८८२;
	नार.	१०९७
* ” ”	मात्स्य.	१८९२
सशिरस्कं प्र	स्कन्द.	१९६५
स शूद्रवद्	हारी.	१०१६

*सषोडशाण्वि	अनि.	१९६७
ससंकराः श्व	नार.	११०५
*ससंतति स्त्री	याज्ञ.	६६८
*स सपिण्डकि	बृह.	१५२०
*ससमाशित्व	”	११७९
स सम्यकपालि	याज्ञ.	१९०८
ससर्ज ताभ्यां	भा.	१०३०
ससस्त्यश्वकः	वेदाः	८४१
ससहायः स	मनुः	७४४
ससाक्षिकं र	बृह.	७५०
*ससाक्षकम	विष्णुः	६७९
*ससाक्षिकमा	”	”
ससाक्षिकम्	”	”
ससुवर्णासु	कौ.	१८४९
स सेतुर्विध	वेदाः	९२४
स स्त्रीषसाद	”	९९२,
	१५९९	
सस्यभक्षणे	कौ.	९०६
सस्यानां सर्वे	भा.	१९७६
सस्याभिवार	बृह.	९१९
सस्यापहारी	विष्णुः	१६६९
सह खट्वास	मनुः	१८५२;
	नार.	१८८१
स ह गवां स	वेदाः	१९८१
स ह घोष आ	”	११४४
सह त्वया ग	वारा.	१०७६
सह त्वया वि	”	”
सह धर्म च	नार.	१०९६,
	१०९८	
सहधर्मच	कौ.	१०३४;
	अनि.	१११८
सह पिण्डकि	बृह.	१५२०
सहप्रस्थायि	कौ.	१९२२
स ह प्रातः सं	वेदाः	१५९३
*सहमायः का	बृह.	१८८६
सह रस्ये त्व	वारा.	१०७६
*स हरेत्चैव	मनुः	१३२६
स हरेत्तैव	”	”
सह वै देवा	वेदाः	१८९६
*सह शय्यास	मनुः	१८५२;
	नार.	१८८१
सह शोणिते	विष्णुः	१७९६
सहसा काम	बृह.	१८८६
*सहसा कार	”	”
सहसा क्रिय	नार.	१६४१,
	१७४४	

सहसा यत्कृ	कात्या. १६४८	साक्षिप्रत्यय	कौ. ८४३;	साधारण्याप	विष्णुः १६१०
सहस्रं क्षत्रि	मनुः १८६३		मनुः ९३५,	साधितं प्रति	कात्या. ६७४
सहस्रं ब्राह्म	॥ १८५८,		१९०७	साधुत्वाच्चैन्म	बृह. ६७२
	१८५९	*साक्षिभिः साधि	कात्या. ६७५	साधूनां वणिं	स्कन्द. १९६५
२ सहस्रं वारु+	भा. १९६४	साक्षिभिर्भावि	॥ ॥	साधून् संमान	याज्ञ. १६३९,
सहस्रगोश्वा	गौत. १६६०	साक्षिभिर्वाऽथ	व्यासः ७५५		१९३२
सहस्रशूद्रो	वेदाः ९९८	साक्षिमच्च भ	याज्ञ. ६९०	साध्यमानश्चे	विष्णुः ७१६
सहस्रे किल	भा. १०३१	साक्षिलेख्यवि	हारी. ६०८	साध्यमानो वृ	याज्ञ. ७२१
*सहासनं वि	व्यासः १८८९	साक्षिवत्पुण्य	भा. १९६४	*साध्वाचाराच्च	कात्या. १११०
सहासनम	मनुः १८०२;	साक्षी वा विद्म	॥ ॥	साध्वाचारेऽत्र	॥ ॥
	नार. १८२८	साक्षेपं निःशु	नार. १७८५	साध्वां तपस्वि	बृह. १६५३
*स हि कार्याप	मनुः १६३१	*साक्ष्यभावाद्द्व	व्यासः ९६१	साध्वांना हि स्थि	वारा. १०७६
सहितास्तास्त	भा. ८६०	*साक्ष्यभावे च	मनुः ९३६	साध्वांनामेव	अग्नि. १११६
स हि शार्धौ न	वेदाः ९२२	साक्ष्यभावे तु	॥ ॥	साध्वांस्त्रीणां पा	अपु. १९७९
स हि संताना	वसि. १२७३	साक्ष्यभावे द्व	व्यासः ९६१	*साध्वां स्वयमु	हारी. १२६५
स हि स्वाम्याद	मनुः १०४२	*साक्ष्यभावेऽपि	मनुः ९३६	सा नः कृतानि	वेदाः १८९८
सहोढं सोप	॥ १६९६,	साक्ष्यभावे प्र	॥ ॥	सा नः पयस्व	॥ ॥
	१९२९	साक्ष्यादीनाम	अनि. १९६७	साऽनुज्ञाऽप्याऽधि	मनुः १०५७
	विष्णुः १२७९	*सा च त्वक्षत	वसि. १०२१	*सान्तरश्च त	याज्ञ. १६३५
सहोढः सप्त	नार. १७५२	सा च दत्ताऽप्य	बृह. १५५८	सान्त्वयन्त्यत्र	वारा. १०७७
सहोढप्रह	कात्या. १७६२	सा चाप्युक्तव	भा. १०२८	सान्त्वेन प्रश	मनुः १९२७
सहोढमस	नार. १७५२	साचिव्यावका	कौ. १८४९	*साक्षां परिशु	मत्स्य. १८९२
*सहोढान् वि	॥ १७५१	सा चेत्पुनः प्र	मनुः १०५८	साभिध्ये तु पि	बृह. ७०७
सहोढान् सो	॥ ॥	सा चेदक्षत	बौधा. १०१९;	*साभिध्येऽपि ऋ	॥ ॥
*सहोढान् स्ते	भा. १२८४	वसि. १०२१;	मनुः १३०९	*साभिध्येऽपि पि	॥ ॥
सहोढो ज्ञाति	वेदाः ७९१,	*सा चेद गौर्व्य	नार. ९१६	*सान्त्वयस्तु प्र	कात्या. १६४८
स होवाच	११४४	*सा चेन्नियोग	वसि. १२७२	सान्त्वयस्त्वप	॥ ॥
	॥ ८१४	सा ज्येष्ठा सा च	भा. १२४४		१७६१
३ ॥ ॥ +	॥ ७९१	सा तथोक्ता त	॥ १२८६	सापत्नास्तैर्वि	बृह. १२३७
स होवाच प	॥ १२६१	सा तृतीया वि	वेदाः १०१०	सा पत्नी या वि	दक्षः १११४
स होवाच म	॥ ८१३	सा त्रीन्मासान्प	मनुः १०५६,	*सापत्न्यापैर्वि	बृह. १२३७
स होवाचालो	॥ ९९८		१३९३	*सापत्यास्तैर्वि	॥ ॥
सहदयं सां	भा. १९८४	सा त्वेवमुक्ता	वारा. १०७७	सा पराश्रव	वेदाः १०१०
स शेषां वृत्ति	बृह. ८७५	*साथैर्वा काम	याज्ञ. १८७०	साऽपुनीत य	॥ ॥
सांतानिकादि	कौ. ७३७	सा द्वितीयां वि	वेदाः १०१०	सा प्रजापति	॥ १४२४
सांध्यवहारि	विष्णुः १०२३	*साधनं च य	नार. ८७१	साऽब्रवीत्पुत्र	ब्रह्म. ८४०
साक्षताभिः स	नार. ८३३	साधनाङ्गान्वि	व्यासः १७६४	सा ब्रवीन्न वै	वेदाः १०१०
*साक्षताभिः सु	॥ ॥	*साधनायन्वि	॥ ॥	सा ब्रह्मजाया	॥ १८३९
साक्षादधीत	लिङ्ग. १३७६	साधारणं तु	कात्या. ८९७	सा ब्राह्मणस्य	॥ १४६४,
*साक्षिक्रियां वि	बृह. ८७४	साधारणं स	व्यासः १२३१		१६००
*साक्षिणं ख्याप	याज्ञ. ६९०	साधारणं स्या	नार. ११३०	सा ब्राह्मणस्ये	॥ ॥
साक्षिणश्चान्य	बृह. १७५९	साधारणः स्या	॥ १०९८	*सा भर्तृलोक	मनुः १०५३
साक्षिणश्चार्य	कात्या. ९५५	साधारणऋ	बृह. १५७३	॥ ॥	१०६०,
साक्षिणामभा	कौ. ८४३	साधारणस्या	याज्ञ. १६३४	॥ ॥	१०६४
साक्षिणो वापि	बृह. १८५४	*साधारणाप	विष्णुः १६१०	सा भर्तृलोक	॥ १०५३
साक्षित्वं प्रति	नार. १५८०	साधारणेषु	कार्ष्णा. १३५६	* ॥ ॥	॥ १०६४

सा भार्या या गृ	भा.	१०२६
सा भार्या वा प	"	"
सा भूयसा क	वेदाः	८७८
साम कृष्वन्सा	"	९७५
सामन्तकुलि	याज्ञ.	१६३४
सामन्तग्राम	कौ.	९२८
सामन्तचत्वा	"	"
सामन्तप्रत्य	"	९२६;
	मनुः	९३७
सामन्तभावा	कात्या.	९५५
*सामन्तभावे	"	"
सामन्तद्विरो	वसि.	९२५
* " "	शंखः	"
*सामन्तस्य श	नार.	९१८
*सामन्ताः शास	कात्या.	९५७
सामन्ताः साध	"	"
सामन्तात्पर	नार.	९४५
सामन्ता धनि	बृह.	८९६
सामन्तानाम	मनुः	९३६
सामन्तानुम	नार.	९१८;
	व्यासः	९६१
सामन्तान् मार्ग	नार.	१७५६
*सामन्ताभावे	कात्या.	९५५
सामन्ता वा स	याज्ञ.	९४०
सामन्ताश्वेन्द्र	मनुः	९३८
*सा मन्दसाना	वेदाः	९८१
" "	"	१००२
सामर्थ्यं चानु	बृह.	१६४७
सा मां प्रतिक्रा	कौ.	१६८०
सा मातुर्बन्ध	वेदाः	९९६
*सामान्यं च भ	बृह.	१५६९
*सामान्यं चेद्	"	"
सामान्यं चेद्वा	"	"
*सामान्यं तु भ	"	"
सामान्यं पुत्र	बृह.	८०२;
	देव.	१४६२
सामान्यं याचि	दक्षः	८०७
सामान्यग्राह	श्रुव.	६७७
सामान्यतो ह	अपु.	१९६२
सामान्यद्रव्य	याज्ञ.	१६३३
*सामान्यपुत्र	बृह.	८०२
*सामान्यप्रभ	याज्ञ.	१६३३
*सामान्यप्रस	"	"
*सामान्यप्राभ	"	"
सामान्यमस्व	नार.	८२५
सामान्यार्थस	याज्ञ.	११९२

सामान्या हि प	कौ.	७७१
सामान्ये वेदम	"	९२७
सासुदः शुल्कः	चौघा.	१६६७
*सासुदशुल्कः	"	"
सा मृता जाय	परा.	१११७
सा मृता लभ	"	"
साम्प्रतं साह	बृह.	१६४५
*साम्प्राज्यकृत	मनुः	१८७०
साम्प्राज्यकृतस	"	"
*साम्प्राज्यकृतस्व	"	"
साम्प्राज्याय सु	वेदाः	१८९६
साय समर्प	बृह.	९१९
सा यानं पर	भा.	१०२९
सा यथाकाम	नार.	१४४८
सायमाहुत्या	वेदाः	१००९
*सारङ्गी मन्द	मनुः	१०५१
सारभाण्डमि	कौ.	१६७७
साऽरन्धर्तास	कात्या.	१११०;
	अङ्गि.	१११५
सार्येनान्वाधि	कौ.	७३६
सा वः प्रजां ज	वेदाः	१००२
सा वसु दध	"	९८८
*सा वा दद्याद	नार.	६९९
सावित्री पति	वारा.	१०७७
सावित्र्या राक्षि	अपु.	१९७९
साऽवित्वा न्यष्ट	वेदाः	१०१०
सा वीरपत्नी	भा.	१२८४
सा वै द्वितीया	वेदाः	१०१०
सा वै पुनीध्वे	"	"
साशङ्का बाल	दक्षः	१११४
साश्रमं नैव	संप्र.	१३८४
सा सद्यः संनि	मनुः	१०५७
सा स्वर्गमात्म	अङ्गि.	१११६
सा हन्ति दाता	वसि.	१०२१
सा ह पितरं	वेदाः	१००६
^२ साहमस्मीत्य-	"	१०१०
साऽहमेवं ग	वारा.	१०७७
साहसम्	कौ.	१६१३
साहसं च भ	कात्या.	१६४८,
		१७६१
साहसं च म	गौत.	१६०४
*साहसं तु भ	कात्या.	१६४८
साहसं पञ्च	बृह.	१६४६
साहसं स्थाव	"	१५८१
*साहसं स्यात्	मनुः	१६९१
साहसमन्व	कौ.	१६१३

साहसस्य न	मनुः	१६२२
साहसस्याधु	बृह.	१६४५
*साहसात् क्रि	नार.	१६४१
साहसानीति	संप्र.	१६५५
साहसी भेद	कात्या.	८७६
साहसे वर्त	मनुः	१६२३
साहसेषु च	नार.	१७५०
साहसी द्विगु	अनि.	१९६८
साहसं ब्राह्म	मनुः	१८५९
सा हिवा सर्व	हारी.	१०१६
सा हि पुत्रस	भा.	१४२९
सिकतेष्टक	बृह.	९५०
सिञ्चामहा अ	वेदाः	९२३
सिद्धप्रयोगा	कौ.	१६८२
सिद्धमुपचा	"	८१७
सिद्धव्यञ्जने	"	१६८१
सिद्धान्तवेद	देवी.	१९४३
*सिद्धिरत्रोभ	नार.	६४९
सिद्धिरस्योभ	"	" ;
	कात्या.	६६०
सिध्यते वाचि	"	८९८
^२ सिनीवालि प्र	वेदाः	१००२
सिनीवालि सु	"	९९३,
		१००८
सिलाची नाम	"	१९८०
सीताद्रव्याप	मनुः	१७१७,
		१९३०
सीमन्तोन्नय	यमः	१११४
सीमवृक्षेषु	कौ.	१८००
सीमां प्रांत स	मनुः	९३३
सीमाचन्द्रक्रम	कात्या.	९५८
सीमाज्ञाने नृ	मनुः	९३४
*सीमातिक्रम	याज्ञ.	९४२
*सीमात्र चिह्नि	व्यासः	९६१
*सीमाध्वनि द्व	नार.	१७५४
*सीमान्तभावा	कात्या.	९५५
*सीमान्तवासि	"	"
सीमा प्रचिह्नि	व्यासः	९६१
*सीमा प्रतिचि	"	"
सीमामेतार	विष्णुः	९२५
सीमामध्ये तु	नार.	९४६;
	कात्या.	९६०
*सीमाया निर्ण	मनुः	९३६;
	नार.	९४४
सीमायामधि	मनुः	९३९
सीमाविनिर्ण	"	९३६

सीमाविवादं	कौ.	१२९
*सीमाविवादे	विष्णुः	१२५
*सीमाशंकांश्च	मनुः	१३३
सीमाशंकांस्तु	,,	,,
सीमासंधिषु	,,	१३४
सीम्नोऽपवादे	बृह.	१६२
सीम्नो विवादे	याज्ञ.	१४०
सीरा युजन्ति	वेदाः	१२३
सीयत्वपः सू	,,	१५९५
सीसत्रपुपि	कौ.	१६७५
सुकन्ये कृमि	वेदाः	१००८
सुकिशुकं व	,,	१००१
सुकृतैः शापि	मनुः	१३७
*सुकृष्टं च कृ	बृह.	७८७
सुखं वने नि	वारा.	१०७६
सुखस्य निर्यं	मनुः	१०५९
सुखस्य नित्य	,,	,,
सुखार्थं या प्र	कात्या.	१११०
सुधे धास्यसि	भा.	८६०
सुगं तीर्थं सु	वेदाः	१८१
,,	,,	१००२
*सुगुमता	विष्णुः	१०२३
सुगुमभाण्ड	,,	,,
सुगुनां ब्राह्म	बृह.	१८८६
सुगू सुपुत्रौ	वेदाः	१००३
सुगेन दुर्गं	,,	१००२
सुगेभिर्दुर्गं	,,	१८४
*सुचिन्हैरेव	व्यासः	१७६३
*सुजघन्यत	नार.	८३१
*सुज्ञानशस	कात्या.	१२२५
सुतमे निक्षि	स्कन्द.	१९६६
सुतलेहेन	बृह.	७०८
सुतां कण्वस्य	भा.	१२८८
सुता र्थाप त	श्रुव.	६७७
सुता ताराधि	भा.	१०२८
सुतादिब्राह्म	संप्र.	७१६
सुताद्याः प्रति	नार.	११०५
सुताश्वेषां प्र	याज्ञ.	१४००
सुतास्त्वेषां प्र	,,	१३९९
*सुदायश्च स्व	कात्या.	१४५३
सुदीर्घस्यापि	मनुः	८४५
*सुप्तप्रमत्त	नार.	१७४५
*सुप्तप्रमत्तो	,,	१०९८
सुप्तप्रमत्त	कौ.	१०३६;
	नार.	१७४५, १७४६
सुप्तमत्तोप	नार.	१०९८

सुप्तादानात्	कौ.	१०३४
*सुप्तान मत्तान्	नार.	१७४६
सुप्ते पचौ त	शुनी.	१११९
सुप्रजसस्त्वा	वेदाः	१९१
सुप्रजास्त्वम	,,	१९८०
सुबद्धजन्तु	नार.	१०९४
सुवद्वाप्यम	वेदाः	१९८०
*सुभृताऽपि कृ	दक्षः	१११४
सुमङ्गरी प्र	वेदाः	१००२
सुमङ्गलीरि	,,	१८४,
	,,	१००२
सुमङ्गल्युप	,,	,,
सुमैरिद्व आ	,,	१८९३
सुरते याच	बृह.	१८९१
*सुरया ब्राह्म	विष्णुः	१६१०
सुरया वध्यः	,,	,,
सुराकामयू	याज्ञ.	६८५;
	बृह.	७१५
सुराध्वजं सु	विष्णुः	१६०९
*सुरापानं यू	याज्ञ.	६८५
*सुरापानयू	,,	,,
सुरापी व्याधि	,,	१०८७
सुरापी वृष	कौ.	७७२
सुरालशुन	शंखः	१०२५
सुरा वाव सा	वेदाः	१९४
*सुरूपं वा कु	मनुः	१०४८
सुरूपं वा वि	,,	,,
सुवगिति प	वेदाः	१००६
सुवर्णं तु भ	नार.	१८८४
सुवर्णं द्विश	शुनी.	१७६७
सुवर्ण एव	अनि.	१९६८
सुवर्णकारा	कौ.	१६७४
सुवर्णरज	विष्णुः	१६६९;
शंखः	मनुः	१७१६;
	नार.	१७५०
*सुवर्णरम्ना	शंखः	१६७२
सुवर्णस्तय	मनुः	१७०२;
	उश	१७६६
सुवर्णस्य क्ष	नार.	१७४७
सुवर्णस्याष्ट	कौ.	१६७५
सुवर्णान्माष	,,	१६७४
*सुवर्णं तु क्ष	नार.	१७४७
*सुवर्णेषु क्ष	,,	,,
*सुवर्णोऽष्टाण्वि	अनि.	१९६८
सुवाना पुत्रा	वेदाः	१९७
सुवित्तितं वि	आप.	१९१८

सुवीरा वीरे	वेदाः	१००५
सुरमशुनख	यमः	१११३
सुसंकाशा मा	वेदाः	१६५
सुसंरंधोऽपि	भा.	१०२७
*सुसंस्कृतायां	वसि.	१२७२;
	मनुः	१३०३
सुसंस्कृते तु	बृह.	१५४;
	व्यासः	१६१
*सुसंस्कृतेऽपि	,,	,,
*सुसंस्कृतेषु	,,	,,
सुसंस्कृतोप	विष्णुः	१०२३;
	मनुः	१०५९;
	अनु.	१९७१
*सुसंस्थितोप	मनुः	१०५९
सुसमायां पु	स्कन्द.	१९६५
सुसमृद्धोऽपि	कात्या.	७१०
सुस्थ इन्दौ स	याज्ञ.	१०८०
सुस्थेनार्तेन	कात्या.	७१०
*,,,	,,	८०६
सुहिताऽपि कृ	दक्षः	१११४
सुहृत्संबन्धि	बृह.	७२५
सुक्ष्मेभ्योऽपि प्र	मनुः	१०४६;
	बृह.	११०६
	भा.	१०२७
सुक्ष्मो धर्मो म	ब्रह्म.	१३७४
सूतके मृत	कौ.	१२३४
सूतमागध	नार.	११०५
सूतश्च माग	मनुः	१७०१
*सूतिभागं च	नार.	६२६
सूत्रकार्पास	विष्णुः	१६७०;
सूत्रकार्पास	मनुः	१७१८
*सूत्रकार्पासि	नार.	१७४७
सूत्रपरिव	कौ.	१६७३
सूत्रमूल्यं वा	,,	,,
*सूत्रमौण्ड्यमि	शंखः	१६७२
सूयपत्नी वि	वेदाः	१९३
सूर्यां यत् पत्ये	,,	१०००
सूर्यां यो ब्रह्मा	,,	१८४
सूर्यांभिनिस्रु	,,	१५९२
सूर्याभ्युदितः	,,	,,
सूर्यायाः पत्य	,,	१८४
सूर्याया अश्वि	,,	१०००
सूर्याया भद्र	,,	८११,
		१०००
सूर्याया वह	,,	,,
		१४२३
सूर्यायै देवे	,,	१००३

सूर्येव नारि	वेदाः १००२
सूर्यो देवीमु	” ९६४
सृगालयोनि	मनुः १०५३
सृजेयुर्बन्ध	कौ. १३९१
सृत्वेव काम	वेदाः १००६
*सेच्छानुपयु	नार. १८८२;
	कात्या. १८८८
*सेतुं प्रकल्प	नार. ९४७
सेतुं प्रवर्त	” ”
*सेतुकृञ्जक	मनुः ९३४
सेतुकूपपु	कौ. ९३१
सेतुकैदार	नार. ९४४
सेतुभेदक	याज्ञ. १६२८
सेतुभेदका	विष्णुः १६०९
*सेतुभेदकृ	” ”
सेतुभ्यो मुञ्च	कौ. ९३०
सेतुवनप	” ९३२
सेतुवल्मीक	याज्ञ. ९४०
*सेतुश्च द्विवि	नार. ९४६
सेतुस्तु द्विवि	” ”
सेदीशे यस्य +	वेदाः ९८८
सेना वा इन्द्र	” १००५
सेयं ऋगस्मि	” १०१०
सेयं ऋगिदं	” ”
सेय त्वामनु	भा. १९८६
सेह कीर्तिम	याज्ञ. १०८५,
	१०८८
सेह निन्दाम	मनुः १०६३
सेतां दशह	वेदाः १४२४
सैषा भ्रूणह	वसि. १९७७
सैषा संज्ञानी	वेदाः ८५८
सोऽग्निमव्रवी	” ११८१
सोऽक्रायमते	” ”
सोऽजीगर्त सौ	” १२६०
सोऽज्येष्ठः स्याद्	मनुः १३९७
सोत्सेधनं स	मार्क. ९६२
*सोत्सेधवप्र	” ”
सोदर्यं तस्य	याज्ञ. ८८३
सोद्राथ्य स	बृह. ८९६
सोदर्याः सन्त्य	संप्र. १५२९
सोदर्याणाम	कौ. १२८९
सोदर्या विभ	मनुः १५४४
सोऽधिकर्मक	नार. ८२८
*सोऽधिकर्मकृ	” ”
सोऽनिबद्धः प्र	कात्या. ७२८
*सोऽनिरुद्धः प्र	” ”

सोऽनुज्ञातो ह	मनुः १३१०
सोऽन्तर्दशाहा	” ८७९;
	अपु. १९७५
*सोऽन्तर्दशाहे	मनुः ८७९
सोऽपत्यं भ्रातु	” १३१८
सोपसर्गस्त	पिता. ६७६
*सोऽपि कर्मक	नार. ८२८
*सोऽपि कर्मकृ	” ”
*सोऽपि तद्विगु	” ८८७
” ” ”	” ८८८
सोऽपि दत्तं ह+	भा. १२४४
सोऽपि यत्नेन	याज्ञ. ८६६
सोऽप्यशक्तः श	विष्णुः १९२१
सोऽप्यशक्तो दे	वेदाः ” ”
सोऽब्रवीदत्र	वेदाः १०१०
सोऽब्रवीद्वरं	” १७९३
सोऽब्रवीद्विज	भा. १२८४
सोमं राजानं	वेदाः १००६
सोमं वै राजा	” ”
सोमः प्रथमो	” ९८५
सोमः शौचं द	याज्ञ. १०८६;
	बौधा. १८४५
सोमजुष्टं ब्र	वेदाः ९९७
सोमपं शत	बृह. ८०३
सोम राजन्सं	वेदाः ८५९
सोमविक्रया	कौ. ७७२
*सोमस्य जाया	वेदाः ९८५,
	१००१
सोमस्येव मौ	” १८९३
सोमाय राज्ञे	मनुः १२९४
सोमो ओषधी	वेदाः ११८१
सोमो दददि	शौन. १३६४
सोमो ददद्	वेदाः ९८५,
	१००१
सोमो राजा प्र	” १८३८
*सोमो राजा भ	वसि. १९२०
सोमो बधूयु	वेदाः १०००
सोमोऽस्य राजा	वसि. १९२०
सोमो ह्यस्य दा	वेदाः ११४३,
	१४६४, १६००
सोऽयं ते श्वशु	वारा. १३२९
सोऽस्या दद्याद्	नार. ६९९
सोऽस्योद्धारो य	वेदाः ११८१
सोहं भगव	” ८१४
सोऽहमेवं वि	भा. १२८४
सौदायिकं कृ	बृह. ८०३

सौदायिकं ध	कात्या. १४५५
*सौदायिकं स	” १४५६
सौदायिकं व्री	विष्णुः १४२८
*सौदायिककृ	बृह. ८०३
सौदायिके स	कात्या. १४५५
सौदासेन च	भा. १२८५
सौभाग्यमस्मै	वेदाः ९८४,
	१००२
सौभाग्यवद्	कात्या. १११०
सौराक्षिकं वृ	बृह. ७०८
*सौराक्षिककृ	” ”
*सौराक्षि वृ	” ”
सौवर्णैर्माष	भाष्य. ९२१
स्कन्धवधे पू	कौ. १८००
स्कन्धवाह्यं च	नार. ७८४,
स्कन्धादादाय	” ८३३
स्कन्धेनादाय	बौधा. १६६७;
	मनुः १७०२
स्तम्भकस्य प्र	स्कन्द. १९६५
स्तम्भैः समन्त	कौ. ९०६
स्तुतस्तन्दुल	स्कन्द. १९६७
स्तुत्ये प्रातस्स	कौ. ७७२
स्तेनः प्रकीर्ण	गौत. १६५८;
	आप. १६६४
स्तेनः प्रकीर्य	बौधा. १६६७
स्तेनः प्रमुक्तो	आप. १६६६
स्तेनपारदा	कौ. १६१७
*स्तेनसाहस	कात्या. ८०६
*स्तेनसाहसि	” ”
स्तेनस्यातः प्र	मनुः १६९०
*स्तेनस्याथ प्र	” ”
*स्तेनाः सर्वे ए	विष्णुः १६७१
*स्तेनाः सर्वेम	” ”
स्तेनाः सुरापा	यमः १९४३
स्तेनानां निग्र	मनुः १६९९
स्तेनानां पाप	” १६९५,
	१९२९
स्तेनानामेत	बृह. १६४५
स्तेनान् राजा	मनुः १९३०
*स्तेनाभिःशस्त	वसि. १६६७
स्तेने निपात	नार. १७४९
स्तेनेष्वलभ्य	” १७५७,
	१९६१
स्तेनोऽनुप्रवे	वसि. १६६७
स्तेनो हिरण्य	वेदाः १५९२
स्तेनं कृत्वा सु	आप. १६६७

स्तेयं तल्पारो	वेदाः	१६०३
स्तेयं ब्रह्मस्व	विष्णुः	६११
स्तेयसाहसि	काल्या.	८०६
स्तये च श्वप	मनुः	१६२७
* स्तेये ब्रह्मस्व	विष्णुः	६११
स्तेये श्वा मनु	कौ.	१६८७
स्तेयेषु श्वप	अपु.	१९७०
स्तोमं जुषेथां	वेदाः	९७५
* स्तोमं विना च	नार.	८५२
स्तोमवाहीनि	"	"
स्तोमा आसन्	वेदाः	१०००
* स्तोमादिना व	नार.	८५२
स्तोमाद्विना व	"	"
स्तोमाद्विना ह्यु	"	"
स्त्रियं दृष्ट्वाय	वेदाः	१८९५
* स्त्रियं पुत्रक	नार.	११०१
स्त्रियं पुरुषं	कौ.	१६१४
* स्त्रियं स्तृशाल्य	मनुः	१८५२
स्त्रियं स्तृशेद	"	"
* " "	नार.	१८८१
स्त्रियं हि यः प्रा	भा.	१०३२
स्त्रियः पवित्र	बौधा.	१८४५
स्त्रियः श्रियश्च	मनुः	१०५१
स्त्रियः साध्यो म	भा.	१०३३
स्त्रियः स्वर्गे च	वारा.	१०७७
स्त्रियमध उ	वेदाः	१०१०
* स्त्रियमवश	विष्णुः	१८४७
स्त्रियमशक	"	१६०९, १८४७
* स्त्रियमसक्त	"	"
स्त्रियश्च सर्वाः	वेदाः	९९८
स्त्रियस्तोषक	भा.	१०३०
* स्त्रियां तु यद्	मनुः	१४४०
स्त्रियां तु रोच	"	१०५३
स्त्रियाः पत्या वि	भा.	१९६४
स्त्रियाः पुरुष	"	१०३१
* स्त्रियाः श्रुतौ वा	यमः	१११३
स्त्रिया प्रहृष्ट	अपु.	१९७९
स्त्रियामयोनी	कौ.	१८५०
* स्त्रियाश्च यद्	मनुः	१४४०
स्त्रियास्तु यद्	भा.	१४२९;
	मनुः	१४४०
स्त्रियास्त्वर्धक	कौ.	१६८७
स्त्रियै चामार	वेदाः	१००७
स्त्रियो गृहदे	पैठी.	१११५
स्त्रियो याः पुण्य	वेदाः	९७३,

१ स्त्रियो हि मूलं +	भा.	१०३२
स्त्रीगुणा ऋषि	"	१०३१
* स्त्रीप्राही न त	बृह.	७०८
स्त्री चानपत्य	गौत.	१४६४
स्त्रीज्ञातिस्वाम्य	बृह.	८०३
स्त्रीणां शृङ्गाति	वारा.	१०७६
स्त्रीणां प्रामम	कौ.	१०३६
स्त्रीणां तु पति	भा.	१४२९
स्त्रीणां दानवि	नि.	७९२, १३८५, १९७५
X " "	"	१२५५
स्त्रीणां दायवि	गौत.	१३८७
स्त्रीणां पवित्रं	वारा.	१०७६
स्त्रीणां पुनर्वि	ब्रह्म.	१११८
स्त्रीणां बुद्धयर्थ	भा.	१०३३
स्त्रीणां वियोग	आज्ञि.	१११६
स्त्रीणां सौभाग्य	कार्या.	११०९
स्त्रीणां स्वभाव	भा.	१०३२
स्त्रीणामगम्यो	"	" ;
	अनि.	१११८
स्त्रीणामधर्मः	भा.	१९७८
स्त्रीणामनुग्र	"	१०२७, १२८४
स्त्रीणामार्यस्व	वारा.	१०७७
स्त्री तु पुत्रार्थ	कौ.	१०३४
स्त्रीद्रव्यश्रुति	याज्ञ.	१६४०
* स्त्रीधनं च क	शंखः	१४२८
* स्त्रीधनं तद	गौत.	१४२५;
	बृह.	१४५०
	नार.	१४४९
" "	गौत.	१४२५
स्त्रीधनं दुहि	बौधा.	१४२७
स्त्रीधनं मातृ	बृह.	८०३
* स्त्रीधनं त्रास	"	"
स्त्रीधनं त्रास्व	"	१४५०
स्त्रीधनं स्याद	नार.	"
* " "	"	"
स्त्रीधनप्रष्ट	"	१०९९
* स्त्रीधनस्य तु	काल्या.	१४५९
* स्त्रीधनस्य वि	"	"
स्त्रीधनस्येति	"	"
स्त्रीधनस्येशि	कण्वः	१४६२
स्त्रीधनानीत	कौ.	१०३७, १३९२, १४३१
स्त्रीधर्मः पूर्व	अनि.	१११८
* स्त्री नानुक्ता च	शंखः	१०२५

* स्त्री नानुक्ता च	शंखः	१०२५
* स्त्री नानुक्तव	"	"
स्त्री निर्वायोऽनि	वेदाः	९९५
* स्त्री निषिद्धा श	याज्ञ.	१८७२
स्त्री निषिधे श	"	"
स्त्री पराननु	शंखः	१०२५
स्त्रीपुंगोऽश्वप	व्यासः	१७६४
* स्त्रीपुंगोहेम	बृह.	१६४६
* स्त्रीपुंगोषः प	व्यासः	१७६४
* स्त्रीपुंसयोः प	"	"
स्त्रीपुंसयोग	नार.	१०९२
* स्त्रीपुंसयोर्न	"	१०९९
स्त्रीपुंसयोर्नि	"	"
स्त्रीपुंसयोर्नि	कौ.	१०३६
स्त्रीपुंसयोर्नि	नार.	१०९३
स्त्रीपुंसवर्त	बृह.	११०६
* स्त्रीपुंसो वञ्च	व्यासः	१७६४
* स्त्रीपुंसोश्च प	"	"
* स्त्रीपुंसो हेम	बृह.	१६४६
स्त्रीपुंसो यस्स	नार.	१८८०
स्त्रीपुंसो वञ्च	व्यासः	१७६४
स्त्रीपुंसो हेम	बृह.	१६४६
* स्त्री पुमांश्च स	नार.	१८८०
स्त्री प्रकृता स	कौ.	१८४९
* स्त्री प्रसूता वा	नार.	७०३
* स्त्री प्रसूति च	मनुः	१०४६
स्त्री प्रसूताधि	याज्ञ.	१०८७
स्त्री प्रसूताऽप्र	नार.	७०३,
	११०३; स्पृत्य.	१३७३
स्त्रीबालकान्	बृह.	१७५९
स्त्रीबालपुरु	विष्णुः	१६०९
स्त्रीबालब्राह्म	मनुः	१६३२
स्त्रीबुद्धया न वि	भा.	१०३२
* स्त्रीभक्त्यनुग्र	नार.	७९९
* स्त्रीभिर्भर्तुर्व	याज्ञ.	१०८४
स्त्रीभिर्भर्तव	"	"
* स्त्रीभुक्तानुग्र	नार.	७९९
स्त्रीरत्नं दुष्कु	भा.	१०२६
* स्त्रीलक्षण्यप	मनुः	१०५०
स्त्रीवःमुखज	स्पृत्य.	१११८
* स्त्री वानपत्य	गौत.	१४६४
* स्त्री वित्तादिवि	मनुः	१६२३
स्त्री विप्रकारा	कौ.	१०३६
* स्त्री विप्राद्युष	मनुः	१६२३
* स्त्री विप्राभ्यव	"	"
स्त्री विप्राभ्युष	"	"

*स्त्रीश्रुतिद्रव्य	याज्ञ.	१६४०	*स्थाप्यतेऽत्र य	बृह.	७५०	स्तुषा श्वशुरा	वेदाः	१००५
स्त्रीश्रुत्कानुप्र	नार.	७९९	स्थाप्यतेऽन्यगृ	"	"	स्तुषा सपत्नाः	"	१००७
स्त्रीश्रुत्के च न	कात्या.	६३३	*स्थाप्यतेऽन्यस्य	"	"	स्तुहिर्क्षीरलि	कौ.	१९२५
*स्त्रीश्रुत्के न च	"	"	स्थाधिनामेष	नार.	८८७	स्नेहेन तु चि	व्यासः	८५४
*स्त्रीश्रुत्केषु न	"	"	*स्थावरं च न	"	१२१९	*स्नेहेन स्थण्डि	"	"
*स्त्रीषु कृतोप	"	१८८८	*स्थावरं जङ्ग	व्यासः	१५८७	स्पर्धमानः क्षे	वेदाः	९२४
स्त्रीषु च संयु	गौत.	१२०४	स्थावरं तु न	नार.	१२१९	स्पर्धया वा मू	कौ.	९२८
*स्त्रीषु च संस	"	"	स्थावरं द्विप	व्यासः	१५८७;	*स्पर्शो भूषणं	बृह.	१८८५
*स्त्रीषु यः कृत	कात्या.	१८८८		लहा.	१९८८	स्पर्शो भूषण	"	" ;
स्त्रीषु श्रुतोप	"	"	*स्थावरं द्विवि	व्यासः	१५८७		व्यासः	१८८९
*स्त्रीषु संयुक्ता	गौत.	१२०४	स्थावरं न तु	लहा.	१९८८	स्पृशतु त्वां स	भा.	१९८४
*स्त्रीष्ववरुद्धा	"	"	*स्थावरं सक्ष	नार.	८८६	स्पृहणीयान्सु	"	१०३०
स्त्री स्मैवाग्ने सं	वेदाः	१०१०	स्थावरजङ्ग	विष्णुः	८९१	स्पृहा यस्यास्त	"	१०२९
स्त्रीहर्ता लोह	व्यासः	१७६५	स्थावरस्तु प्र	कौ.	६३८	स्मृताश्च वर्णा	"	१२४३
*स्त्रीहारी च त	बृह.	७०८	स्थावरस्य क्ष	नार.	८८६	स्मृत्वा नियोग	शुनी.	१११९
स्त्रीहारी तु त	"	"	*स्थावरस्य च	"	१२१९	स्थाचतुर्विंशति	मनुः	८८१
*स्त्रीहारी धन	वसि.	१६०८	स्थावरस्य तु	"	" ;	स्याच्चेद्भोव्यस	नार.	९१६
स्त्र्यखलतिर्भा	वेदाः	९९५		शुनी.	१९८८	स्याच्चेन्नियोगि	वसि.	१०२२,
*स्त्र्यपराधे तु	व्यासः	१७६५	स्थावरस्य स	व्यासः	१५८६		१२७२	
*स्थलं निम्नं न	बृह.	९५०	*स्थावरस्यैव	नार.	१२१९	स्यातां संव्यव	नार.	१६४४
स्थलनिम्न	"	"	*स्थावरस्योद्	"	८८६	*स्यात्तु चेत् दुहि	"	१५५४
स्थलस्य द्वैव	कौ.	९३०	*स्थावराज्जीव	बृह.	१२२४	स्यात्पञ्चदश	अनि.	१९६७
स्थविमत उ	वेदाः	८१३	स्त्रावराणि न	श्रुया.	१२३३	स्यात्साहसं त्व	मनुः	१६२२,
स्थाणुच्छेदस्य	मनुः	१०७२,	स्थावरादि ध	बृह.	१२२४		१६९१	
		११२७	स्थावरेऽप्येव	बृम.	१५६२	स्यादण्विकाच	अनि.	१९६८
स्थानं गृहं गृ	बृह.	७५०	स्थावरे विक्र	अनि.	१५८९	*स्याद् यस्य दुहि	नार.	१५५४
स्थानत्यागाद्रा	व्यासः	७५५	स्थावरे षट्प्र	कात्या.	९५५	स्यान्नः सुनुस्त	वेदाः	९७०,
स्थानलाभनि	नार.	६२४	स्थिता पञ्चवि	व्यासः	९६१		१२५८	
स्थानसंभाष	"	१८८०	*स्थित्यर्थं तु स्व	मनुः	१२९४	स्थेनं ध्रुवं प्र	"	१००१
स्थानान्यस्त्वं ग	कौ.	१६९०	स्थित्यर्थं पृथि	नार.	१९३६	स्थेनादीनेर	"	१००३
स्थानासनाभ्यां	आप.	१६६५	स्थित्यैतत् स्था	कात्या.	१९४२	स्थेना भव श्व	"	१००२
*स्थानिनामेष	नार.	८८७	स्थिरानुरागो	वारा.	१०७७	स्थेना श्वम्वै प्र	"	"
स्थानीयराष्ट्र	कौ.	९३२	*स्थिरा पञ्चवि	व्यासः	९६१	स्थेनास्ते अस्यै	"	"
*स्थाने गृहं गृ	बृह.	७५०	स्थूलकद्रव्यं	कौ.	१८००	स्थेनास्यै सर्व	"	"
*स्थाने गृहं स्थ	"	"	स्थूलकद्रव्या	"	१६१७	स्रोतांसि नयो	भा.	१०३१
*स्थाने लाभनि	नार.	६२४	स्थूलकानां मा	"	१६७४	स्रोतोवहेव	नार.	८२६
*स्थानेषु द्रव्य	कात्या.	१४५८	*स्थूलघाटस्त	नार.	१०९४	स्रोतोसोऽपह	स्मृत्य.	६६१
स्थानेषु धर्म	"	"	स्थूलघाटात	"	"	स्वं कुटुम्बावि	याज्ञ.	७९६
स्थापयन्ति च	मनुः	६१९	*स्थूलसूत्रव	"	१७४७	स्वं च धर्मं प्र	मनुः	१०४६
> स्थापयन्ति तु	"	"	*स्थूलस्तन्नुव	"	"	स्वं च शुल्कं व	पैठी.	१४६३
*स्थापयन्तीच्छ	"	"	*ज्ञातः प्राथमि	सुम.	१६५३	स्वं च शुल्कं वो	शंखः	१४२९
स्थापितं येन	बृह.	७५१	ज्ञाता प्रतिदि	व्यासः	११११,	स्वं दासमिच्छे	नार.	८३३
स्थापितां चैव	श्रुम.	९६२		१५२४		स्वं द्रव्यं दीय	कात्या.	८०४
स्थापिता येन	भा.	१०२७,	ज्ञानं प्रसाध	भा.	१२४४	स्वं द्रव्यं यत्र	नार.	७४६
		१२८४	ज्ञानोदकं वा	स्कन्द.	१९६५	स्वं लभेतान्य	याज्ञ.	७६०
*स्थापिताश्चैव	श्रुम.	९६२	ज्ञायीत सा त्रि	शुनी.	१११९	*स्वं शिल्पमिच्छ	नार.	८२७

*स्वं स्त्री शुल्कं वो	शंखः १४२९	*स्वज्ञानशास	कात्या. १२२५	स्वप्र स्वप्राभि	वेदाः ९९८
स्वकरणाभा	कौ. ७५७,	स्वतन्त्रस्यात्म	,, ८३५	*स्वप्रोऽन्वगृहे	मनुः १०४८
	१६७६	स्वत्वं गच्छेदा	भार. ९००	स्वप्रोऽन्वगृहे	,, ,,
स्वकर्म ख्याप	मनुः १७०२	स्वत्वे सति प्र	सप्र. ११४२	*स्वप्रोऽन्वगृहे	,, ,,
स्वकर्म जह्या	नार. १९३६	स्वदाने सर्वे	जैमि. ७९२	*स्वप्रसर्ति च	,, १०४६
स्वकर्मणि द्वि	,, १९४०	स्वदारनिर	याज्ञ. १०८१	स्वबलेनैव	नार. ७६४५
स्वकादपि च	मनुः १४३२	स्वदारांस्त्यज	देव. ११११		लहा. १९७५
*स्वकामे वर्ते	दक्षः १११४	*स्वदासमिच्छे	नार. ८३३	स्वभर्त्रा च स	भा. २०३०
स्वकाम्ये वर्ते	,, ,,	स्वदासीं यस्तु	कात्या. ८३७	*स्वभागं यदि	नार. १५८३
*स्वकुटुम्बावि	याज्ञ. ७९६	स्वदेशामाम	कौ. १७७३	*स्वभागानपि	,, ,,
स्वकुलं पृष्ठ	हारी. १२६६;	स्वदेशघाति	नार. १७४८;	स्वभागान् य	,, ,,
यमः १३५२; संप्र. १३८४			कात्या. १७६१	स्वभागार्धह	शुनी. १९८८
*स्वकृतैः शापि	मनुः ९३८	स्वदेशपण्या	विष्णुः १६७१	*स्वभावत्वादि	नार. १५८३
स्वकोशाशादि	व्यासः १७६५,	स्वदेशपण्ये	याज्ञ. १७३१	*स्वभूताऽपि कृ	दक्षः १११४
	१९६२	*स्वदेशस्थोऽपि	कात्या. ६३३	स्वमायर्थं त	नार. १९४१
*स्वकोशाद्या	गौत. १६६३	स्वदेशाद् ब्रा	विष्णुः १६०९,	स्वमातुलसु	अनि. १९४३
*स्वकोशाद्वा द	,, ,,	स्वदेशोऽपि स्थि	विष्णुः १८४७	स्वमेव ब्रह्म	वेदाः १९८२
*स्वक्षेत्रे संस्कृ	विष्णुः १२७९	स्वदेशो यस्य	कात्या. ६३३	स्वयं कुर्वीत	भा. १०२९
" "	मनुः १३०२	स्वदेशो यस्य	,, १७६३	*स्वयं कृतं ऋ	याज्ञ. ६८३
*स्वगोत्रजसु	शाक. १३५५	*स्वदेशपण्ये	याज्ञ. १७३१	*स्वयं कृतं च	,, ,,
*स्वगोत्रेण कृ	वृगौ. १३७२	*स्वदोषेण च	विष्णुः ८४३	स्वयंकृतं तु	वृहा. ७१५
स्वगोत्रेण स्व	वासि. १२७८	*स्वद्रव्यं यत्र	नार. ७४६	स्वयं कृतं वा	याज्ञ. ६८३
स्वगोत्रे दत्त	मनुः १३२८	स्वद्रव्यमर्प्ये	व्यासः ७५५	स्वयं गच्छन्ति	भा. १०३३
*स्वगोत्रेषु कृ	वृगौ. १३७२	स्वधनं च स्थि	बृह. ७२७	स्वयंप्रसिता	कौ. १६२०
स्वप्रामज्ञाति	स्मृत्य. ९०१,	*स्वधनं तु स्थि	,, ,,	स्वयं चोपग	नार. १३४६
	११४२, १५८९	*स्वधनात्पुत्र	कात्या. ७०९	*स्वयं चोपाग	,, ,,
स्वप्रामिर्णां त	भार. ९००	स्वधनात्स तु	भार. ६६०	*स्वयं चोपाजि	कात्या. ११७३
स्वप्रामे दश	कात्या. ८९८	स्वधनादेव	मनुः ६६५	स्वयंजातः कृ	कौ. १२८८
स्वचापल्यादि	भा. १९८५	*स्वधनैस्तीर्त्वि	बृह. १२३७	स्वयंजातः पि	,, ,,
स्वचिह्नैरेव	व्यासः १७६३	*स्वधर्मं हि प्र	मनुः १०४६	स्वयंजातः प्र	भा. १२८४
स्वच्छन्दं विध	याज्ञ. १६३४	स्वधर्मत्यागि	नार. ८२९	स्वयं तृपाजि	कात्या. ११७३
स्वच्छन्दगा च	मनुः १०५८	स्वधर्मत्वालि	याज्ञ. १९३२	*स्वयंदत्तं च	बौधा. १२७१
* " "	यमः १११३	स्वधर्मण नि	मनुः १३०४	स्वयंदत्तं नि	,, ,,
*स्वच्छन्दगा तु	मनुः १०५८	स्वधर्मणैव	कात्या. १९४२	स्वयंदत्तश्च	मनुः १३२०;
" "	यमः १११३	*स्वधर्मं ब्राह्म	नार. १९४०		कालि. १३७६
स्वच्छन्दगा ब	व्यासः ९६१	स्वधर्मो राज्ञः	बसि. १९२०	*स्वयं दद्यात्	व्यासः ६७६
*स्वच्छन्दविध	याज्ञ. १६३४	स्वनिहिताद्वा	विष्णुः १९५०	*स्वयं द्विजैर्हि	मनुः १०६८
स्वच्छन्दव्यभि	मनुः १०५८;	*स्वनिहिताद्वा	,, ,,	*स्वयं निगृह्य	,, ७४३
	यमः १११३	स्वपत्नीप्रभ	भा. १९८५	स्वयं प्रकृता	कौ. १८४९
	भा. ८६०	स्वपन्तं पुत्र	शंखः १९२२	स्वयं बन्धुभि	,, १२८८
*स्वजातावान्	बृह. १२५१	स्वपन्त्वस्यै ज्ञा	वेशः ९९८	*स्वयं यः साध	मनुः ७१८
*स्वजातावुत्त	याज्ञ. १८७२	*स्वपर्याप्तश्च	नार. ८३२	स्वयं वा रसे	कौ. ८६३
*स्वजातिः श्रेय	नार. १०९३	*स्वपित्र्यं तद्ध	कात्या. १४०३	*स्वयं विशीर्णं	नार. १९३८
स्वजात्यतिक्र	,, १८८२	स्वपुत्रैर्भ्रातृ	कालि. १३७७	स्वयं शीर्णं च	,, ,,
स्वजात्या श्रेय	,, १०९३	स्वपेद्भूमाव	शुनी. १११९	*स्वयं शुल्कं वो	शंखः १४२९
स्वज्ञानरीस	कात्या १२२५	स्वपु माता स्व	वेदाः ९९८	*स्वयञ्चोपाग	विष्णुः १२७५

*स्वयमभिप्र	कौ.	१२७
स्वयमर्जितं	गौत.	१२०४
*स्वयमर्हति	मनुः	१२१२
स्वयमादिष्ट	कौ.	१६१६
*स्वयमार्जनं	गौत.	१२०४
*स्वयमार्जितं	"	"
स्वयमार्जित	कौ.	१२०७
स्वयमीहित	विष्णुः	१२०५;
मनुः	१२१२; भा.	१९८४
स्वयमुत्पादि	यमः	१३५१
	हारी.	१२६५
*" "	भा.	१९७१
स्वयमुत्पाथ	कौ.	१६१५
स्वयमुद्बद्ध	विष्णुः	१२७९
स्वयमुपग	वसि.	१२७८
स्वयमुपाय	मनुः	७४०;
स्वयमेव तु	नार.	७४७
स्वयमेवाग	कात्या.	१८८८
*स्वरवर्णाका	नार.	१७५३
स्वर्गं गच्छस्य	विष्णुः	१०२४;
	मनुः	१०६३
स्वर्गो स तेन	शंखः	१२८१
स्वर्गे तेनाभि	भा.	१२८३
स्वर्गेऽपि च वि	वारा.	१०७६
स्वर्गेऽपि दुर्ले	दक्षः	१११४
स्वर्गस्योत्तम	शुनी.	१७६७
*स्वर्गोत्तस्य ह्य	शंखः	१४७१
" "	याज्ञ.	१४७९;
	अनि.	१५२९
स्वर्गोत्तम	कात्या.	१५२२
*स्वल्पं वा विभ	हारी.	११६३
*स्वल्पं वा संवि	"	"
स्वल्पमपि द्र	विष्णुः	८९१
*स्वल्पमूल्यं तु	बृह.	१७५९
स्वल्पेन वा वि	हारी.	११६३
*स्वल्पेन वा सं	"	"
स्वल्पेनापि च	कात्या.	७५५
स्ववत्तामपि	जैमि.	१४२५
स्ववाक्यसंप्रति	नार.	७२४
स्वश्रुत्युपाजि	विष्णुः	१९८३
स्ववेदमनो वि	कौ.	१६२०
स्वशक्तिं पर	मनुः	१९३०
स्वशक्त्यापह	कात्या.	१२३४
*स्वशक्त्या रक्ष	नार.	७८१
*स्वशक्त्या ह्युध्द	कात्या.	१२३४

स्वशरारेण	यमः	१६५२
स्वशिल्पमिच्छ	नार.	८२७
*स्वशिल्पमिच्छे	"	"
*स्वसंस्कृते तु	बृह.	९५४
*स्वसाक्षेण नि	"	६७२
स्वसाक्षे न नि	"	"
स्वसारः स्यावी	वेदाः	९६३
स्वसा स्वस्त्रे जया	"	९६६
स्वसीमि दद्या	याज्ञ.	१७४३
स्वसुर्यो जार	वेदाः	९७२
स्वस्ति वाच्य भि	गौत.	१९७२
स्वस्थेनार्तेन	कात्या.	८०६
स्वस्य भोगः स्थ	बृह.	१५८१
*स्वस्त्रादिभिर्गु	"	११०६
*स्वस्वभोगः स्था	"	१५८१
*स्वां दासीं यस्तु	कात्या.	८३७
स्वां प्रजां पित	वेदाः	११६०
स्वां प्रसूतिं च	मनुः	१०४६
*स्वाकाम्ये वर्त	दक्षः	१११४
स्वा चैव कुर्या	मनुः	१०५४
स्वातन्त्र्यं च क	ब्रह्म.	१११८
*स्वातन्त्र्यं च सृष्ट	नार.	६९५
*स्वातन्त्र्यं तु सृष्ट	"	"
स्वातन्त्र्यं हि सृष्ट	"	"
*स्वातन्त्र्यादि प्र	"	१०९८
स्वातन्त्र्यादिप्र	"	"
	"	१५५५
स्वात्माधाने वि	कौ.	९३०
स्वात्स्वादशाच	मनुः	१४१७
स्वादानाद्रूपै	"	१९३१
स्वादुको वित्त	लहा.	६७७
स्वाध्यायिनं कु	वसि.	१६०८;
	बृह.	१६४८
स्वाध्वोऽजनय	वेदाः	९८१,
		१८३७
*स्वानंशान् य	नार.	१५८३
स्वानि पुण्यानि	वारा.	१०७५
*स्वान् भागान् य	नार.	१५८३
स्वाभित्वादादि	हारी.	१७६९
स्वाभिदत्तां तु	कात्या.	१११०
स्वामिदोषाद	नार.	८४९
स्वामिनं तं वि	कात्या.	९६०
स्वामिनः स्वस्यां	कौ.	८१७
स्वामिनश्चानि	"	९०६
स्वामिनस्ता वि	नार.	९४६
स्वामिनां च प	मनुः	९११

स्वामिना चान	भार.	६६०
*स्वामिनामेव	मनुः	१०७३
*स्वामिने तत्स	व्यासः	९६१
" "	"	१७६५
स्वामिने तद्	बृह.	१७६०
स्वामिने नार्प	कत्या.	८५४
*स्वामिने योऽनि	याज्ञ.	९४३
स्वामिने वाऽनि	"	"
*स्वामिनेऽकिनि	"	"
स्वामिने स श्र	बृह.	९५४;
	व्यासः	९६१
*स्वामिनो नार्प	कत्या.	८५४
*स्वामिनो योऽनि	याज्ञ.	९४३
*स्वामिनो ह्यनि	"	"
स्वामिप्राणप्र	"	८२३
*स्वामी चेदपू	विष्णुः	८४३
स्वामी चेदभृत	"	"
स्वामी तु विव	कात्या.	९२०
स्वामी दत्त्वाऽर्धे	बृह.	७६६;
	कात्या.	७६८
*स्वामी द्रव्यम	विष्णुः	७५७
स्वामी द्रव्यमा	"	"
स्वामी रिक्थक	गौत.	११२२
*स्वामी शतद	बृह.	९१९
स्वामी शतद	"	"
*स्वामी सदां द	"	"
स्वाम्यं विभाव	"	७८६
*स्वाम्यदत्त्वाद्	"	७६६
*स्वाम्यभावे प्रा	कौ.	९३१
स्वाम्यमात्यदु	विष्णुः	१६१२
स्वाम्यमात्यसु	"	"
स्वाम्यमात्यौ पु	मनुः	१९३०
स्वाम्यर्थे जीवि	कत्या.	१२२७
*स्वाम्याज्ञय च	बृह.	७८८
स्वाम्याज्ञया तु	"	"
*स्वार्थसिद्धौ च	कात्या.	९५५
स्वार्थसिद्धौ प्र	"	"
स्वालक्षण्याप	मनुः	१०५०
*स्वासेधयस्त्व	बृह.	७२७
स्विएष्टकृदादि	शौन.	१३६४
स्वां कारे कृत	स्मृत्य.	१३७३
*स्वे क्षेत्रे च कृ	मनुः	१३०३
स्वे क्षेत्रे संस्कृ	विष्णुः	१२७९
*स्वे क्षेत्रे स्वयं	"	"
*स्वेच्छया कृत	बृह.	१५८५
स्वेच्छया यः प्र	कात्या.	८०५

*स्वेच्छया यत्प्र	काल्या.	८०५	हरेरनृत्वि	मनुः	१४७७	हिस्युर्धनानि	बृह.	१५१४३
स्वेच्छोपेयुः	"	१८८८	*हर्ता च घात	बृह.	१६४६	हिंस्रान्त्रप्र	प्रजा.	१५२६
स्वेच्छाकृतवि	बृह.	१५८४	*हर्तारो घात	"	"	हिंस्रस्तेनानां	बृह.	१६५३
*स्वेच्छागतवि	"	१५८५	हर्ता वा. घात	"	"	हिस्रस्तेनानां	कौ.	१६१९;
स्वेच्छादेयं हि	"	७८६	हर्म्यं देवम्	"	७८७;	हितेषु चैव	बृह.	१६५३
स्वेच्छादेयं स्व	"	८०३	हर्षदानं त	शुनी.	७९०	हित्वा व्रजमा	मनुः	१९३१
स्वेच्छानुपेयु	नार.	१८८१	हवा इदयो	भार.	८०७	हिन्वानासो र	आप.	९०४
* " "	काल्या.	१८८८	हवामहे त्वा	वेदाः	९०२	*हिरण्यं रक्त	वेदाः	८११
स्वेदं मूत्रं पु	भा.	१२८६	हव्यं कव्यं च	"	११५८	*हिरण्यं रत्न	नार.	१७४५
स्वे परे वा ज	कौ.	७३७	हसन्तं प्रह	भा.	१२४४	हिरण्यं सर्पि	"	"
*स्वेभ्यः स्वेभ्यस्तु	मनुः	१४१७	हस्तप्राभस्य	वेदाः	९७८,	हिरण्यकुप्य	"	१९४०
*स्वेभ्योऽश्वेभ्यश्च	"	"	हस्तपाषाण.	१००४, १२५७	बृह.	हिरण्यधान्य	बृह.	७८७
स्वेभ्योऽश्वेभ्यस्तु	"	"	हस्तस्याहगुलि	बृह.	१८३०	*हिरण्यरज	नार.	६३५
स्वैरिणी च पु	हारी.	१०१७	*हस्तादिना प्र	बृह.	१८९१	हिरण्यरत्न	"	१७५०
स्वैरिणीनां च	नार.	१९७८	*हस्तादिना प्रा	व्यासः	१८३५	*हिरण्यरूप्य	"	१७४५
स्वैरिणी या प	याज्ञ.	१०८८	हस्तिक्षेत्रप	"	१८३४	हिरण्यवर्ज	बृह.	७८७
स्वैरिण्यब्राह्म	नार.	१८८३	हस्तिना रोषि	कौ.	९३२	*हिरण्यवर्ज्य	नार.	१७४५
हंसकारण्ड	बारा.	१०७६	हस्तिना रोषि	"	१६२१	"	"	"
हंसभासव	बौधा.	१६०६	हस्तिपत्रात्थ	नार.	१८२७	*हिरण्यवन्न	"	६२६
हतः संदश्य	बृह.	१६४७	हस्तेनावगु	कौ.	१७९९	*हिरण्यस्य द्वि	विष्णुः	६१०
*हतः स दश्य	"	"	*हस्तेनावगो	विष्णुः	१७९६	हिरण्यस्य प	"	"
*हतरतु दश्य	"	"	हस्तेनैव प्र	वेदाः	१८३८	*हिरण्ये त्रिगु	काल्या.	६५८
हत्वाततायि	"	१८३१	हस्तेनोद्भूर	विष्णुः	१७९६	हिरण्ये द्विगु	बृह.	६३०,
हत्वा तु प्रह	भवि.	१६५५	*हस्तेनोद्गौर	"	"	६५२, ७२६; काल्या.	६५८	
*हत्वाऽपराधि	बृह.	१८३१	*हस्तेऽपलप	मनुः	७१९	हिरण्येन मु	कौ.	१८४९
हनामेमामे	वेदाः	१४२४	हस्त्यश्वगोख	काल्या.	८५४	हिरण्योदक	स्मृत्य.	९०१,
हनूमानिति	बारा.	१३२९	*हस्त्यश्वगीर	शंखः	१६७२	"	११४२, १५८९	
*हन्ता च घात	बृह.	१६४६	*हस्त्यश्वगोवृ	"	"	*हीनं जातिप	याज्ञ.	७२३
हन्ता तदनु	"	१८३२	हस्त्यश्वरथ	मनुः	१६२९,	हीनं पुरुष	मनुः	९०८;
हन्ताभिघास्ते	वेदाः	११४३,	हस्त्यश्वानां त	१७१३, १९२९;	शंखः	हीनं यद्धनि	नार.	९१६
		१६००	हस्त्यश्वानां त	विष्णुः	१६७२	हीनं यावतु	यमः	६६०
हन्ता मन्त्रोप	पैठी.	१६५३	हानिर्विकेतु	काल्या.	१६१२;	हीनं सुघाटि	भार.	"
*हन्ता वा घात	बृह.	१६४६	*हानिश्च केतु	कात्या.	१६५१	हीनः पुरुष	शुनी.	१७६७
हन्ति सर्वम	भा.	१९८३	*हानिश्च केतु	याज्ञ.	८८४	हीनः क्यप	अपु.	१९४३
हन्तीति सत्यं	वेदाः	१००६	*हानिश्च केतु	"	"	हीनजातिं प	विष्णुः	८९१
*हन्यात्त्रिभ्रव	व्यासः	१६५१	हानिश्च केतु	"	८८५	हीनजातिं प	याज्ञ.	७२३
हन्यात्त्रिभ्रव	"	"	हानिश्च केतु	"	"	हीनजातिं प	विष्णुः	१०२३
हन्यादुपायै	नार.	१७५७	हानिश्च केतु	मरी.	७६९	*हीनमध्योत्त	बृह.	८३५,
हरस्य मन्दि	कालि.	१३७७	*हारयन् चौर	बृह.	१६४६	"	१६४५; नार.	१८२४
हरिश्चन्द्रो ह	वेदाः	१००५;	*हासं परगृ	याज्ञ.	१०८५	हीनमूल्यं च	बृह.	७६४
हरिश्चन्द्रो ह	मसि.	१२७८	हास्यं परगृ	"	"	*हीनमूल्यं तु	"	"
हरेश्च दश	भा.	१२४३	*हिसन्तश्छद्य	बृह.	१७५९	"	"	"
हरेज्ज्येष्ठः प्र	"	११८४,	हिसन्ति छद्य	"	"	हीनमूल्यम	काल्या.	८९८
		१२३४	हिसयन् चौर	"	"	हीनवर्णोक्तो	नार.	७६३
हरेचत्र नि	मनुः	१३१८	हिसाप्रतीक	"	१६४६	हीनवर्णोक्तो	विष्णुः	१७७१
हरेद्रिन्याह	काल्या.	१६४९		कौ.	९०६	हीनवर्णोक्तो	"	१८४६

*हीनवर्णे का	विष्णुः १७७१	हीयमानो न	स्कन्द. १९६६	*हेत्यादिभिर्न	कात्या. १८३४
*हीनवर्णेन	बृह. १८८७	हुङ्कारं कास	कात्या. १७९१	हेत्वर्थगति	नार. १८२९;
हीनवर्णोऽधि	विष्णुः १७७०,	*हुङ्कारं चैव	” ”	”	बृह. १८३२
	१७९६	*हुङ्कारः कास	” ”	*हेत्वर्थमति	” ”
हीनवर्णोप	बृह. १८८७	हुताशनशि	भा. १०२८	हेत्वादिभिर्न	कात्या. १८३४
हीनस्यापूर	यमः ६६०	ह्यमानश्च	मनुः १९३०	हेमकाराद	बृह. ७८७;
हीनाद्रहो ही	याज्ञ. ७६०	हतं नष्टं च	कात्या. १५७४	”	शुनी. ७९०
हीना न स्याद्वि	” १०८४	हतं प्रनष्टं	याज्ञ. १९५८	हेममुक्ताप्र	बृह. १७५९
हीनान् वा वि	कौ. ८६२	*हतं भमं च	कात्या. १८३३	*हेमरत्नप्र	” ”
हीनास्तमुप	देव. १३५१	*हतं भमं तु	” ”	हेमरूप्याम्ब	व्यासः ८९९
*हीनास्तमुप	” ”	हतं भमं प्र	” ”	होता चापि ह	मनुः ७७५
हीने तदर्था	शुनी. १७६७	*हतं लब्धं च	” १५७४	*होता निविद्र	” ”
*हीने पणे तु	याज्ञ. १७३४	हतस्वस्य हि	भा. १९६४	होता यक्षत्पे	वेदाः ९९५
हीनेषु अर्धे	कौ. १७९८	हताधिकारां	याज्ञ. १०८६,	*होता वापि ह	मनुः ७७५
*हीनेष्वर्धं द	याज्ञ. १८१४		१४००	ह्रस्वप्रवासि	कौ. १०३९
हीनेष्वर्धद	” ” ;	हते तद्विगु	बृह. १८३१	हिया देयम्	वेदाः ७९२
	कौ. १७७२	हत्वा तदर्थे	आप. १४६६	ह्लादते जनि	भा. १०२६
हीनो(ने)यदि वि	कात्या. ८९८	हृदयादुद्धृ	कौ. १६१५	ह्लादन्ते स्वेषु	” ”
हीयते हीय	नार. ९४९	हेतिपुष्पफ	बृह. ६३०		

Index of the important Sanskrit Words.

अंश a share; part; inheritance ६७९, ९०,
७१५, १६, २४, ३२, ३४, ३७, ७१, ७२, ७३,
७४, ७५, ७७, ८०, ८१, ८४, ८५, ८७, ८८, ८९,
९०, ८६१, ७५, ९३, ९६, ९९, ९०१, ४७, ६१,
१०७२, ८८, ९६, ११४१, ४६, ५९, ७१, ७२, ८४,
८५, ९०, ९१, ९२, ९९, १२०१, ०७, १२, २०,
२३, ३९, ४०, ४१, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७,
१३१०, २४, ४७, ४९, ७४, ९१, १४००, ०१,
०३, ०४, ०८, ११, १३, १४, १६, १७, १९, २१,
२२, २८, ७०, १५१८, २४, २६, २७, ४१, ४३,
४४, ५४, ५५, ५८, ६०, ६१, ६९, ७१, ७२,
७५, ८४, ८५, १६७१, ७५, ७६, ८६, १७२८,
४७, ४८, ६७, १९००, ०३.

अंशक a share; small share १३७५, १७६७.

अंशकल्पना division; allotment of shares
११९०, १२२४, ४१.

अंशग्राहिन् a co-heir १३८९.

अंशप्रकल्पना see अंशकल्पना ७७६.

अंशप्रदान allotment of shares १५४३.

अंशभागिन् entitled to a share; a co-heir ८७७,
१३५१, १४०१.

अंशभाज् see अंशभागिन् ८७७, ११९९, १३६५,
१५५२, १६७१, १९१७.

अंशभू a partner; associate ११४३.

अंशहर see अंशभागिन् १२३९, ८८, १३३८, ५५, ७३.

अंशहानि a decrease in the share १२५०.

अंशहारिन् see अंशभागिन् १५४१.

अंशित्व the state of a sharer ११७९.

अंशिन् see अंशभागिन् १२६४, १४५०.

अंशुक a garment; cloth १७३६, ९६, १८१६,
३४.

अंस the shoulder १६६४, १७९६, १९८१.

अंसत्रकोश having a cask for its tunic (prob-
ably a Soma filter) ९२३.

अंहरवत् sinful १६०३.

अंहुर distressed; sinful १५९१, १६०३.

अन्तगता non-indebtedness १३५६.

अकन्या not a virgin; a maiden who has
lost her virginity ८८२, १०९७.

अकर free from tax ९३२, १६६६, १९४४.

अकर्मन् non-performer of religious duties
or sacrifices ८१०.

अकर्मिन् see अकर्मन् १३८७.

अकाम reluctant; unwilling; not desiring
६५१, ५५, ८०, ८१७, ६२, ९१४, १०२०, ३४
३६, ९७, १११०, ४७, ४८, १२०५, १२, १३
२०, ८६, १६२७, १७५२, ६२, १८४८, ४९, ५०,
६६, ७८, ८३, ९२, १९७६, ८४.

अकारण without cause or reason ८१७, ४४,
११४९, १३०९, १६३४.

अकारिता (वृद्धिः) (interest) not stipulated;
not agreed upon ६३३.

अकार्य a criminal or improper action; evil
doing १०७७, १११६, १३९४, १६०३, ५३,
१८८७.

अकाल improper time १६८३, १७५३, १८३१,
३४, ८०, ८९, १९२७, ७५.

अकिञ्चन an indigent man १७२८, १९२७.

अकूपार unbounded; sea १८३८.

अकृत invalid; not made १२३२, १६१७, १८४०,
१९८३.

अकृतदार unmarried १३७७.

अकृतस्त्रिय unmarried १२८५.

अकृता (दुहिता) a daughter who has not been
made *putrikā* १३००, ५०, १५१६.

अकृता (वृद्धिः) see अकारिता ६१०.

अकृष्ट unploughed; untilled; a waste (piece
of ground) ९४४, ११८१.

अक्रमोदा a woman married not according to the order given in *śhāstra* (e.g. when a *Brāhmana* first marries a *ksatriyā* and then a *Brāhamanī* both these women become *Akramodhās*; since the order laid down by the *śhāstra* is violated) १३५०, १४०३.

उक्रमोदामुत son of an अक्रमोदा १३५०, १४०३.

अक्रिया negligence of duty; improper act ११०६, १७५७.

अक्रात unbought; not purchased ८२१, १९२८.

अक्ष a die for gambling, axle ६०१, ०२, ०५, १७९, १५, १०००, ३१, १२५५, १६१७, १८०७, ९४, ९५, ९६, ९७, ९९, १९०१, ०२, ०३, ०४, ०५, १०, ११, १५, ६८.

अक्षत uninjured; uncrushed १६०९.

अक्षतयोनि (a maiden) not deflowered or defiled ७०३, १०१९, २१, ११०३, १७, १३०९, ८४.

अक्षता a virgin; (a woman) not enjoyed or defiled १०८८, १२७९, १३३१.

अक्षदेविन् a gambler १९११, १५.

अक्षहृत् हated by (or unlucky at) dice; injuring with dice (a sharper) १६००.

अक्षमाला N. of *Arunadhātī* (wife of *Vasistha*); a string of beads १०५१, १९१३.

अक्षय exempt from decay; undecaying ८०६, १०३०, १६२२, १९८५.

अक्षया(या)(वृद्धिः) unlimited interest ६०९, १०२६.

अक्षरपङ्क्ति containing five syllables १५९६.

अक्षराज a king of dice; the die called *Kabī*; १८९७, ९८.

अक्षवृत्त anything that happens in gambling. ६०१, ०२, ०३, ०५, १९०२.

अक्षशाला office of a superintendent १६८९.

अक्षावपन a dice-board १८९७.

अक्षावाप the keeper or superintendent of gambling table १८९७.

अक्षि the eye १६००, १७७२, १८३२, १९७०.

अक्षेत्र a bad field १२६४.

अक्षेत्रिन् having no fields १०७३, ७४.

अक्षया कृत wrongly done १२६२.

अखर्त unbaked pot ९९२, १५९९, १९७७.

अखलति not bald-headed ९९५, १५९९.

अगम्य not to be approached (sexually etc.)

१०२०, ३२, ३७, १११८, १८४४.

अगमिणी not pregnant १६१९, ३८, १९८९.

अगस्त्य N. of a sage ९६८, ११२०.

अगार a house; home ९३२, १३८४, १६२९, ८५.

८९, ९५, १७१३, २६, ५४, १९२९, ३६, ८१.

अगुप्त unprotected १८४२, ५०, ५९, ६०, ६२, ६४.

अग्नि fire; the god of fire ६००, ०१, ०२, ०४,

०६, ७१५, ३५, ४१, ४८, ८१, ८८, ९०, ८११,

५७, ५९, ७८, ९७१, ८५, ८९, ९१, ९४, ९५,

९७, ९८, १००१, ०२, ०४, ०५, ०६, ११, ३३,

७६, ७७, ९१, ११०९, १०, ११, १६, १८, २९,

४३, ४४, ५८, ५९, ६२, ८१, १२५३, ५८, ६१,

६२, ७१, १३४८, ५६, ७४, १४२३, ५३, ६४,

१५९३, ९६, १६००, १२, १५, १९, २६, ४७,

४८, ५०, ५७, ६४, ७२, ८९, १७२०, २३, ३४,

४३, ४६, ६२, ६६, १८२९, ३८, ४१, ४५, ९३,

९५, ९७, १९००, ०१, २४, ३०, ३१, ३६, ४०,

६४, ६५, ६६, ६७, ७१, ७४, ७७, ७८, ७९,

८०, ८१, ८५.

अग्निकार्य duty pertaining to sacred fire;

care of the sacred household fire ११०६,

१९२३.

अग्निचित् one who has arranged the sacri-

ficial fire ९९५.

अग्निद a fire-giver; incendiary १६७८, ०९,

१९, २६, ३८, ५३, ५४, ५५, ७१, ११२९.

अग्निदान performing the last funeral cere-

mony; supplying fire १५२३, १६१९.

अग्निदायक see अग्निद १६५२.

अग्निदिव्य fire-ordeal १९६६.

अग्निप्रपतन falling in the fire; self-immolation

of a widow on her husband's funeral

pile. १११६.

अग्निप्रवेश entering into the fire; see अग्निप्रपतन

१११६.

अग्निमुख having mouth towards the Agni
१३८५.

अग्निशाला house or place for keeping the
sacrificial fire ९२७.

अग्निष्टोम N. of a sacrifice ७७२.

अग्निष्ठ a place for keeping the sacrificial
fire ९२६, १६०२.

अग्निहोम exposure in fire १७४६.

अग्निहोत्र the sacred fire; oblation to Agni
६९०, ७१४, १०७५, ९१, १२८१, ८३, १३७४,
१५१३, २६, १६७२.

अग्निहोत्रिन् one who has placed the sacred
fire on the altar ६९५, ७१४, ८०३, ७२.

अग्न्यगार see अग्निशाला १००९.

अग्न्याधान a ritual of placing the fire on
the sacrificial fire-place १३६३.

अग्न्युपयम kindling of the domestic fire
१०१४.

अग्रज elder or eldest १०६४, ११८९, १३५२.

अग्रह not to be arrested ६८०.

अग्रु unmarried; a virgin; poetical name of
ten fingers; end ९६६, ७१, १००४, १९७९.

अग्नेदधिपु see अग्नेदिधिपु १५९२.

अग्नेदधुस् a man who though a younger
brother, marries before his elder bro-
ther ९९५, १५९२.

अग्नेदिधिपु a man who weds a girl before
the marriage of her elder sister १५९२.

अग्र्य best ११८९.

अघमर्षण sin-effacing १६०३.

अघनिधा fearfully venomous १६००.

अघशप्त wishing evil; wicked १५९३.

अङ्क a mark; the lap १६४४, ८७, १८५०,
१९२१, ७६, ८१, ८५.

अङ्कण the act of marking or stamping
१६५९.

अङ्कन branding १६७३.

अङ्कित branded; sealed ७५०.

अङ्कुश a hook १८९४, १९७०.

अङ्क्य proper to be marked १८७४.

अङ्ग a limb of the body ६२८, ७७, ९७९, १०२२,
९५, २६, ५८; १११३, ९५, १६१७; १९, ३७,
७४, १७२०, २३, ३२, ४९, ६१, ६४, ६८, ७०,
७९, ९१, ९४, ९६, ९९, १८०१, ०५, १२, १५,
२२, २८, ३१, ३५, ३९, ४३, ४७, ६२, ८७,
८८, १९३०, ३२, ३३, ७०, ८५.

अङ्गच्छेद amputation of a limb १६१३, ४३,
७१, ७२, १७६१, ९४.

अङ्गज a son १४६८.

अङ्गना a woman १०२७, ७७, ७३, १२८५, ८६,
१३७६, १९७९.

अङ्गराज a king of Angas १३२९.

अङ्गाधिप see अङ्गराज १३२९.

अङ्गार charcoal; cinder ६१०, ९३४, ४४, ५०,
६१, ६२, १६८०, १७६५, १८९५, ९७.

अङ्गिस् N. of a Rishi ११२१, ६१, ६२, १२६०,
१९८०, ८१.

अङ्गुल a finger ९२६, १७७०, ७५, ८८, १८४८,
८३, १९६६, ६७.

अङ्गुली a finger १६८७, १७१३, ४८, ६०, १८४८,
६७, ६८, ६९; ९१, १९२८, ६७, ७०.

अङ्गुलीयक a finger-ring १३६३, ८४, ८५.

अङ्गुष्ठ the thumb १७४८, ६०, १०६७.

अङ्घ्रि a foot १८३१.

अचरितन्नत one who has not performed the
necessary rite १२८८.

अचिकित्स्व incurable १०९४, १३८९, ९८.

अचित्ति infatuation १५९१, १८४०, ९३.

अचेतान infatuated १२५३.

अच्छल without mincing of words; without
having recourse to artifice or strategem
७४१, ४८.

अज a he-goat ९०४, ०५, ०९, १३, १६, २०,
२१, ९९, १०००, ११६६, ८७, ८३, ८४, १२०८
१६६९, ७२, १८११, १९५९.

अजपाल a goat-herd ९०३.

अजवस्र N. of a Rishi १९८०.

अजर undecaying १९८०, ८४.

अजा a she-goat ६०९, १०७३.

अजागि not of kin; not related; not having

sister-brother relation १७७, १८३६.
 अजिन hairy skin of an antelope १२६०,
 १६७१, १७५९, १९७३.
 अजीगर्त N. of a *Rishi* १२६०, ७८, १९८१.
 अजृय not subject to oldage or decay ९२४.
 अज्ञातपितृक one whose father is unknown
 १३४७.
 अज्ञातयोनि of unknown origin or birth ८३९.
 अज्ञान unconsciousness; ignorance ७५४, ५६,
 ५७, ५९, ६९, ९३९, ५८, ६०, १६३०, १७१४,
 १८०६, १९३५, ७२, ७६.
 अङ्गेषुष्ठ not eldest; not most excellent ११९८,
 १२३५, ३६, १३९७, १९८३.
 अङ्गेषुष्ठिन्य the son who is born of a later
 married wife १२३३.
 अञ्जल the border of a garment १८८१.
 अञ्जन paint (esp. as a cosmetic) ९९२,
 १०००, २६, २८, १११७, १२४४, १५९९,
 १६१८, १७९८, १९७०.
 अटन roaming or wandering १०४८, ११०६.
 अटवी a forest ८६३, ९४८, १६१९, १८५०.
 अण्ड an egg १८४०.
 अण्विका a particular measure १९६७, ६८.
 अतिक्रम transgression; violation ८४४, ७९,
 ८८, ९२६, २७, २९, ३०, ४२, १०२०, ३५,
 ११८५, १४३१, १६१३, ३४, ५०, ५७, ७६, ८७,
 १७७१, १८२४, २७, ३२, ८२, ८३.
 अतिक्रमण transgression ८१७, १८८८.
 अतिक्रमणी a female transgressor; an unfaith-
 ful wife १६०९.
 अतिक्रमिन् see अतिक्रामिन् १६०६, १२, ६४.
 अतिक्रामिन् a transgressor १६०९, १८४७.
 अतिचार transgression; violation of any
 fixed rule or law १०३६, ३७, १३९२,
 १४३१, १६२०.
 अतिचारिणी transgressing ९२०.
 अतिथि a guest ८१४, १०२३; २४, २९, ११८१,
 १२८५, १५१३, २६, ९४, १६५६, १९३६.
 अनिदान an excellent gift ७९२.
 अतिप्रलापिन् one who bewails too much १६८५.

अतिप्रसवा a woman whose time for procrea-
 tion has exceeded १११२.
 अतिरुध cruelly treated १६१५.
 अतिवाद excessive praise १६७६.
 अतिवृद्ध very old ७८७, ८०४, ७३.
 अतिव्यवहार taking in too great a quantity
 १६६६.
 अतिक्रमिणी jumping over; transgressing ८४२.
 अतिसंधान treachery; betrayal ८६३.
 अतिसर्ग dismissal; giving away ७५७, ९२,
 १२५५, १३८५, १६८३, १९७५.
 अतिसांबत्सरी (वृद्धिः) (interest) to be paid
 longer than a year ६०६, १५.
 अतीतव्यवहार one incapable of transacting
 legal business १३८७.
 अतीतशैशव one who has passed his minority
 १९५१, ६२.
 अतीत्सरी a female transgressor; bad woman
 ८४२.
 अतुर not-liberal १८९९.
 अतुल (व्य) unequal (by caste etc.) ७७०,
 १८४८, १९८३.
 अन्तवासिन् a student who perpetually
 resides with his teacher ६७२.
 अन्वय punishment; fine; perishing; passing
 away ७८४, ८७, ८६१, ६३, १०३१, ३५, ४०,
 १५६१, १६६८, १७०६, १४, १९२७, ६४, ६५.
 अन्वि N. of a sage १२५८.
 अश्ववेदविद् a person acquainted with the ri-
 tuals of the *Atharvaveda* १९२५.
 अश्ववेहन्तु one who kills by spells or magic
 १६१२.
 अदण्ड exempt from punishment ९०५, १७६०.
 अदण्डन absence of punishment १८१४.
 अदण्ड्य exempt from punishment; not to be
 punished ७५९, ९०५, ०६, ०७, १९, २०,
 १०३८, १६१२, २०, २१, ६५, ६८, १८४७, ५१,
 ९१, १९६९, ७०.
 अदत्त invalid gift; not given; not delivered
 as gift ७४५, ६७, ९८, ८००, ०१, ०२; ०४५

०७, ८८, ९८, १००, १२२४, ४३, ४४, १६४५,
१७, १७४४.
अदत्ता a girl not betrothed; a girl not
given in marriage १३७४, १४२१, १५५८,
१९७५.
अदन a demon; scratching १२७१, १६१९.
अदातृ not giver or giving ७७१, १०४५, १७२५.
अदान not giving; being devoured or swallow-
ed ८६१, ९५९, ७१, १९२२, ७९.
अदान्त untamed १६२१, १९१७, ७०.
अदाय not entitled to a share १३८८, १६७८.
अदायाद not entitled to become an heir ७८२,
१२६१, ७८, ८३, १९५०, ६१.
अदायादक that for which no heir or claimant
is found १४७४.
अदायादबन्धु not-heir-kinsman १७७३.
अदायादबान्धव not-heirs-kinsmen १३१९, २०,
४६, ५१.
अदायादा see अदायाद १२५५, १३८५, ९१, १४१५.
अदायादी see अदायाद १३८५.
अदायि(य)क see अदायादक १५२३, २६.
अदास free from slavery; not a slave ८१७,
३३.
अदासी not a slave; a free woman ८३७, ३८,
१६१३, १८४९.
अदिति N. of a *vaidika* goddess ९०३, ८२,
९४, १००७.
अदितिकौशिकली a harlot (by *Shāmashāstri*);
[अदितिकी a woman getting livelihood by
showing pictures of deities, कौशिकली
a female snake-catcher; wife of a
snake-catcher (by *Ganapatishāstri*)]
- ८६३.
अदुर्मङ्गली not inauspicious ९८६, १००३.
अदुष्ट faultless; free from disqualifications;
' without defect ७७६, ८३, ९०, ८२७, ८५,
९७, ९५१, १०७९, ९७, १११२, १७, १६०९
५१, १८८१, १९२६, ७५.
अदुष्टा भावना faultless thought १११२.
अदूरेबान्धव not a distant relative १२७३.

अदूषित unspotted; unspoiled ८८९, १६३१,
१९२९.
अदूष्या not to be defiled १०२६.
अदृष्ट invisible; unapproved by *Shāstra*
१०३२, ११४४, १९७०.
अदृष्ट (वृद्धिः) (interest) not prescribed by
Shāstra; unapproved ६१५.
अद्वेय not to be paid, discharged or given
६२२, ७०६, ९२, ९४, ९६, ९८, ८०१, ०२, ०४,
०५, ३४, १२४३, १९३१.
अद्वेषण unfit for giving property १२४४.
अद्वेषिणी (a woman) not killing her brother-
in-law १००२.
अदेश improper place १६८३, १७५३, १८७१,
८०, ८१, ८९.
अदोष free from guilt, faultless ७५७, ८१७,
१०३५, ३८, १४३०, १६५३, ६१, ७७, १८२०
४८, १९३३.
अदूमसत seated (with others) at meal; a
cook; house-dweller; mother ९६५.
अद्रव्य having no possessions or property
१०८८, १४००, २४, १८९२.
अधन propertyless; having no property
८१८, २२, ३४, १३९१, ९३, १४०२, १९२८.
अधनिन् see अधन ७००.
अधम lowest ८२८, ३५, ९२०, ४२, १०९८,
१३७७, १६२९, ३७, ७०, १७८०, १८७५८९.
अधमयोनिजा of low origin १०५१.
अधमर्ण a debtor; low or bad debt ६१०, ९२,
७१६, १८, ३१, १४०२.
अधमर्णिक a debtor ६३५, ५५, ५९, ७१०, १६, १८,
२०, २२, २४, २६, ३४.
अधर lower १७७२, ८३.
अधर्म unrighteousness; injustice; wickedness
७९३, ८००, ०४, १०२७, ३१, १११८, १२८४,
८६, १३८७, १६५९, १७००, १८५६, ५९,
१९२३, ४२, ४३, ६३, ९४, ७०, ७४, ७७, ९८.
अधर्मिष्ठ lawless; violating religious duties,
criminal १२८६, १६१४.
अधर्म्य unlawful; contrary to law or religion

१०९८, ११३१.
 अधिक additional; superior ७११, ३४, ६५, ८४,
 ९०, ९५२, १०२२, ११६९, ७२, ७३,
 १६४०, १७५०, ५२, ६७, ९०, १८३०, ३१, ४२,
 ८५, ८६, ९२, १९२७, ३२, ६७, ६८, ७७, ८८.
 अधिकरण government department १६८८.
 अधिकरणी a stove १६८०.
 अधिकर्मीकर an overseer; superintendent ८२८.
 अधिकर्मकृत् see अधिकर्मकर ८२५.
 अधिकर्ण a higher or superior caste १७७०,
 ९६.
 अधिकार authority; right; capability; ap-
 pointment १०२४, ८६, १३९०, १४००, ४९,
 १६०८, १९३६, ४१.
 अधिकारिन् possessing authority; an official
 ११९९, १९६२.
 अधिकृत authorised; appointed ६७२, ८२८,
 १२८८, १३९०, १३३१, ३९, ५४, ९८, १७५६,
 ६४, ७१, १९२९, ३२, ४२, ६६.
 अक्षिगन्तु one who attains or acquires; one
 who goes १६८२, १९४८, ४९.
 अक्षिगम decision; profit; gain; trespass;
 adultery; finding ६१९, ९३२, ११२२, १९८८.
 अक्षिदेवन a table or board for gambling
 १८९६, ९७, १९०३.
 अक्षिप a master; father; owner १९८८.
 अक्षिपति see अक्षिप १५१८, १९५६, ५७.
 अक्षिराज a king; emperor ११८१.
 अक्षिवाद offensive words १६५६.
 अक्षिवास a neighbour; original place ७२५,
 १९२२.
 अक्षिविप्लवी a superseded wife; a woman whose
 husband has married again after her
 marriage १४४२.
 अक्षिविप्लवा a superseded wife १०५७, ८७.
 अक्षिविप्लव्या (wife) to be superseded १०५६,
 ५७, ८७.
 अक्षिवेदनिक related to the marrying of an
 additional wife १०३४, ३५.
 अक्षिविद्या see अक्षिविप्लव्या १०५७.

अक्षिष्ठात् a protector; lord ७०८, १४, १९२४.
 अक्षिष्ठा a settlement १६६८.
 अक्षिष्ठित settled; superintended ६३८, ७१५,
 १६७१, १९१३, ५४.
 अक्षितवेद one whose studies are finished १३७६.
 अधोवर्णा co-habiting with a member of the
 lower caste १०१४, १७६९, ९४.
 अध्यक्ष a head; chief ८७४, ९०३, १६२०, ७९, ८०,
 ८८, ८९, ९०, १९०४, १२१.
 अध्यग्नि (property given to the bride) over
 the nuptial fire १४३१ ४९, ५२, ६३.
 अध्यग्न्युपागत property received by a wife at
 the wedding १४२८, ४३.
 अध्ययन study ८३६, १९४०, ७३, ७४, ७६.
 अध्यापक a preceptor; teacher ७७०, १६०८.
 अध्यापन teaching १६१६, ९७, १९४०, ७२.
 अध्यावाह्निक that part of a wife's property
 which she receives when led in proce-
 ssion from her father's to her hus-
 band's house १४३१, ४९, ५२, ६३.
 अध्यासन sitting over (the body of another
 person) १७९८.
 अध्यूत the son of a woman pregnant before
 marriage १२८६, ८७.
 अध्यूतज see अध्यूत १२८७, १९८२.
 अध्यूता a wife whose husband has married
 an additional wife १९६४.
 अध्वग a traveller १७२३, १९८४.
 अध्वर a sacrifice (esp. the soma sacrifice)
 १८०, १००१.
 अध्वर्यु a priest ६०४, ७७५, ९२, ९७९, १००९
 १२५८, १८९६.
 अनंश not entitled to a share in the inheri-
 tance १३८९, ९१, ९२.
 अनंशद not paying the allotted share ८६१.
 अनमंभावुका not being naked; not disposed to
 nakedness १००४.
 अनमंन not maintaining sacred fire १९७७.
 अनडुह an ox; bull ६११, ७६४, ८४२, १०००.
 १६०६, १८४०, १९७५.

अनेतिष्ठ *not permitted* १२७०.
 अनन्तर *next* ११०४, ०५, ४७, १४७६, १९३७, ७४, ८३, ८४.
 अनन्तरज *next born; younger son; one's own son* १२३३, ८६.
 अनन्तरापुत्र *a son born from the mother belonging to the caste next lower to her husband's* १२३९, ४५, ८८.
 अनन्यपूर्वा *previously unmarried* १०११
 अनन्याश्रादय्य *one whose property is not encumbered; one whose property has not gone to another* ६८६.
 अनपक्रमिन् *not departing from; devoted to* १८९७.
 अनपक्रिया *see अनपाकर्मन्* ७९६, ८४४.
 अनपत्य *sonless; childless; not having progeny* ८१८, १०६२, ८३, ८४, १३१९, ०९, ८५, १४०३, ६४, ६५, ७४, १५५८, ६०, १९८५, ८६.
 अनपत्यवत *property of a childless person* १५१८.
 अनपत्यग्विध *inheritance of a childless person* १४७१.
 अनपत्या *a childless woman* १३९०, १४०७, ६९, ७३.
 अनपत्तर *without legal source; a usurper* ७५८.
 अनपाकरण *see अनपाकर्मन्* ८५९.
 अनपाकर्मन् *non-payment; non-delivery; non-remittance* ७९४, ८३४, ४८, ६१, ६२, ६९.
 अनर्घ *wrong value or price; worthless* १६११, ६९, ७८, १७३०, ६६.
 अनर्थ *loss; difficulty; danger; misfortune* ७६४, ८६१, ८७, १००९, १२२२, १६७९, ८०.
 अनर्पण *not giving; not delivering* ९००.
 अनर्बन् *irresistible* १८३६.
 अनर्ह *undeserving; unworthy; unentitled* ७९४, ८०७, १०७५, ११४८.
 अनल *fire; the god of fire* १२८४, १९६४, ६५, ६९.

अनवस्थित *unsteady* १६८५, १७६१!
 अनसु *a cart* ७७५, ८९१.
 अनसूया *N. of a woman* १०७७.
 अनाकारिता *see अकारिता* ६२६.
 अनाकालभूत *(a servant) maintained during a famine* ८०९, ३१.
 अनागम् *blameless* ८१०, ११४३, ५९, १७५१.
 अनाच्छेद्यकर *exempt from taxation* ८७२.
 अनाजीव्य *that which cannot be enjoyed or used; that which yields no profit* १२२२.
 अनाथ *having no master or protector; poor; helpless* ८००, ०७, ७३, ९७७, १०२९, १५१३, २६, १६१६, १८३६, १९१४, ६९.
 अनाथवन *property of a helpless person* १९५०.
 अनादिष्ट *unappointed; not instructed* १९२१.
 अनादय *not to be accepted or taken* ७२७, ९३२, १९३१.
 अनादिया (वृद्धिः) *(interest) improper to be received* ६३५.
 अनाद्य *not eatable; not a source of subsistence* १९२०.
 अनाप्त *not a relative; a stranger* १६३१, १८०९, १९३०.
 अनाप्तान *not mentioned in scriptures* १९४१.
 अनाम्नायप्रकल्पित *not prescribed by the śāstra; against the rules of śāstra* ८७१.
 अनार्य *not an Ārya* १६९४, १७६८, १९२९, ६९.
 अनार्षेय *not belonging or connected with the Rshi* १३५६.
 अनावृत. *unenclosed or unfenced (field)* ९०३, ०५, १६.
 अनावृता *unrestrained (woman)* १०२७, १११८, १२८४, ८५.
 अनावृष्टि *N. of a son of the king Shūra* १३७६.
 अनाग्याथा *impossible to be broken or forced open; invincible* १००१.
 अनाश्रम *one who does not belong to any Āshrama (i. e. who is not invested with the sacred thread)* १३८४.
 अनासेध *not to be restrained or arrested* ७२०.

अनाहार्य not producible ७५९.
 अनाहूत not summoned १९४३.
 अनिपात continuance of life ७४०.
 अनियुक्त not authorised or appointed ८०६,
 १०२२, ११०१, १२७२, १३४७, १४०२, १६१०.
 अनियुक्तासुत the son of a woman not appoint-
 ed or authorised (one of the illegiti-
 mate sons) १३९५.
 अनिर्देशाह within ten days of impurity
 after childbirth or death ९०५, ०६, ११.
 अनिर्भक्त not excluded from participation
 ११४४.
 अनिर्मुक्त not liberated or released १२८४, ८५.
 अनिर्वीर्य not impotent; virile ९९५.
 अनिवारित unforbidden १९३६.
 अनिवार्य not to be warded off; inevitable ९०५.
 अनिविष्ट unmarried १०२२, २७.
 अनिवेदन not reporting १९२२.
 अनिवेदित unreported १९५०, ६०.
 अनिवेधु one who connives at १६५०.
 अनिष्ट evil; wrong; not propitious १७६२, ८३
 १९३०, ३३.
 अनिष्टोक्ति evil speaking; wrong speech ९५७.
 अनीश powerless; not a master; one devoid
 of ownership ८०३, ११४९, १४५८, १५६७,
 ६८, ८५, ८७.
 अनीश्वर see अनीश ८६०, ११४९, १२३४.
 अनु N. of a son of the king *Yayāti* १३९१.
 अनुकल्प a substitute; alternative १०२४.
 अनुकूल well-disposed; obedient १०२४, २९,
 ९९, ११११, १४, १५, १४६३.
 अनुक्रम order; succession ७२२, १२५०, ५१,
 १७५०, ८५.
 अनुक्षिप्त settled ७९०.
 अनुगत consistent with or prescribed १६१९
 ९६, १९२९.
 अनुगम constant following; persuasion ७२५.
 अनुगमन going after; self-immolation of a
 widow; co-habitation १११५, १८९१.
 अनुग्रह favour ७९९, ८०३, ३३, १०२५, २७, ११३१,

७४, १२८२, ८४, १६४८, ७८, ७९, १७३२
 १९२४, २६.
 अनुचर a follower; servant; henchman ७९१,
 ८१२, १४, १००९.
 अनुच्छ्वासोपवेशिन् sitting silent; one who
 pants while sitting by (*Shāmashāstri*).
 १६८३.
 अनुज born after; younger ८४०, १०६४,
 ११९१, ९९, १३७३, १५६८, १९८३.
 अनुजीविन् a dependant ७०८, १००५.
 अनुज्ञात permitted; consented ६३८, ४०, ७५२,
 ८०३, ०७, १५, ९०५, १०२०, ८९, १११९, १२३२,
 ८६, १३१०, १६६४, ७८, १९१३.
 अनुज्ञातृ one who permits or consents १६६४.
 अनुज्ञाप्या one whose consent should be
 obtained १०५७.
 अनुत्पन्नप्रजा childless; not having progeny
 ११०१.
 अनुदक (सेतु) (a tank) without water १६१९.
 अनुदत्त granted; remitted ६०१, ०२, ०३, ०५,
 १९०२.
 अनुदेवी a bride's maid; gift ८११, १०००.
 अनुधृत not separated; not granted separa-
 tely as a privilege—share ११९०.
 अनुपदस्वती not decaying ९९८.
 अनुपूर्वस्ता (धेनुः) (a cow) which calves regu-
 larly १०००.
 अनुसवीजव the non-sowing of seed १२६४.
 अनुबन्ध inseparable adjunct; antecedent;
 contention १५८५, १६१८, ४७.
 अनुबन्धिन् habitual (mischief-maker) १८३१.
 अनुबन्ध्यावध slaughter of a cow at the funeral
 ritual of a deceased *Agnihotrin* ११९४.
 अनुभव experience; human proof ११४२, १९८८.
 अनुभुक्त continuously possessed or enjoyed
 ११२६.
 अनुभूतचिह्न a mark previously known १७६६.
 अनुभूत inserted १८३६.
 अनुमत approved; assented ६१०, ९२९, ११४७,
 ४८, १८५२, ८१, १९१२.

अनुमति approval; assent ११४६, १५८८, १६६६.
 अनुमरण see अनुमपतन १०३०.
 अनुमान inference; circumstantial evidence
 ९४५, १५८१, १६४७, ७६, १८३२.
 अनुमोदक an approver; assentor १६५०, ५३.
 अनुमोदित consented; approved ७०८, १२.
 अनुयोग examination १६८५, १९२२.
 अनुयोज्य to be examined or questioned १९५३.
 अनुरूप suitable; corresponding ७३४, ७३, ८७,
 ९०, १०९६, १११०, १२२८, १३९०, १४३१,
 १६४६, ५०, ५३, १७६४, १८३४, ४९, ५०,
 १९४२.
 अनुलिप्त anointed १६८५.
 अनुलेपन anointment १०२२, २८, १६२१, १७७१.
 अनुलोम descending order (of castes etc.);
 offspring of a mother inferior in caste
 to the father ११०४, ०५, १२३८, ८८,
 १७९२, १८३३, ४७, ७६.
 अनुवर्णित described with consent ७१३.
 अनुवाक्या the verse to be recited by the
Hotr or *Maitrāvaruṇa* priest १५९६.
 अनुवृत्ति servile attendance ११३०, १९८५.
 अनुवेश्य (श) an adjacent neighbour १६२८,
 ४७, १९२२, २७.
 अनुव्रज्या homage; following १९७४.
 अनुव्रत devoted to; faithful to ९९१, ९८,
 १११३, १८९४.
 अनुशय repentance ७९४, ८४३, ४४, ७८, ७९,
 ८१, ८९, ९२, ९५, ९६, ९७, ९९, १९७५.
 अनुशयिन् a repentant ७९४.
 अनुशासन law; ordinance; decree ७२०, ८०५,
 १६२७, १७४९, १८०१, २७.
 अनुशास्य to be punished or fined ८२६.
 अनुशिष्ट taught; instructed १०७६, ७७, १२६२.
 अनुष्ठान performance; religious practice
 १९२०.
 अनुसृष्टि cherished recollection ८९९.
 अनूचान one so well-versed in *Vedas* and
Vedāṅgas as to be able to repeat them
 १९८१.

अनूढ not borne; not carried ८५५.
 अनूढमातृक one whose mother is not married
 १३४७.
 अनूढा an unmarried woman ११०९, १३५०,
 १४०७, १६, १५२१, २४.
 अनूपग्राम villager living on the bank of a
 river १९२४.
 अनृण unindebted; negation of debt ६०१,
 ०२, ०४, ०६, १२५८, ८१, १६०१, १९८७.
 अनृणता unindebtedness १२८२.
 अनृणित् unindebted; free from debt १३५२.
 अनृत not true; false; not right ६०२, ०६,
 ७९३, ९४१, ४५, ४६, ७०, ७६, ९५, १०२७, २८,
 ३१, ३२, ३३, ४१, ४९, ९७, ११४४, ९६,
 १५९१, ९४, ९५, १६५६, ६६, १७६९, ९२, ९४,
 १८३६, ३७, ९३, ९६, १९५५, ६२, ६३, ६४,
 ७७.
 अनृतोद्य telling lie or falsehood १६०३.
 अनेकपितृक having many fathers (respect-
 ively) १२००, ८०, ८९.
 अनेकशततार with several hundred descents
 १२६२.
 अनेकार्थामिश्रित charged with more than one
 offence ७४९.
 अनेडमूक deaf and dumb ११९५.
 अनेनस् blameless; sinless १५९४, १६५६,
 १७५१, १९६३, ६४.
 अनौरस one having no body-begotten son
 १३५१.
 अन्तःपुर a harem १६१९.
 अन्तक a king or lord of death १०३२.
 अन्तभाज् being at the end; taking meals in
 the end १००५.
 अन्तरदायक see अवकाशद १७५५.
 अन्तराल of mixed caste ११८५.
 अन्तरास्थित a judge; commissioner; inter-
 mediary; arbitrator १६१८.
 अन्तरिक्षा intervening space ९२६.
 अन्तर्गृहनिवृत्त one who always hides himself
 in the interior of his house १६८२.

अन्तर्धन hidden property १५६१.
 अन्तर्धानमन्त्र an incantation of rendering a
 person invisible १६८१.
 अन्तर्हित (धन) concealed (property) १५७१.
 अन्तावसायिन् a *chandāla* १७७२.
 अन्तिम last; highest १८८६.
 अन्तेवासिन् a pupil; student ६९६, ८२४, २५,
 २७, २८, १२४५, १४६६, ६८, ७०, १९७३.
 अन्तेवासिविधि the practice of a pupil १३८६.
 अन्य see अन्यज १८३२, ७४.
 अन्यकर्मन् funeral rites १०७५.
 अन्यज a man of the lowest caste; a
S'ūdra १८०१.
 अन्यजस्त्री a woman of the *S'ūdra* caste १८६०.
 अन्यजा see अन्यजस्त्री १८९१.
 अन्यजानि a member of the lowest caste
 १८३५.
 अन्ययोनि of the lowest origin ८३९.
 अन्यवृद्धि maximum amount of interest ६३६.
 अन्या see अन्यजस्त्री १८४६, ७४, ८४.
 अन्त्यावसायिन् see अन्तावसायिन् १८८४.
 अन्ध blind ८०६, ८७, ९७१, १०३२, १३८७, ९०,
 ९१, ९८, १४०१, ०४, १६१८, ६७, ७९, १७२७,
 १८९६, १९२७, ६५, ७९, ८३, ८७.
 अन्धकवृष्णि descendants of *Andhaku* and
vr̥ṣṇi ८६०.
 अन्ध्य blindness १२८३.
 अन्न food ६०२, ०६, ८१४, ५६, १०९९, १२४४,
 ६०, ८८, १३६३, ७४, ८४, ९३, १४०२, ६४,
 १५२०, ८०, ९२, ९५, ९६, ९९, १६००, ०९
 २१, २८, ४२, ४६, ६६, ६८, ७२, ९०, ९५
 १७०३, ५४, ५५, ६०, १८३७, ८५, ८९, ९६,
 ९७, १०१३, २७, २९, ४३, ५२, ७७, ८०, ८१
 ८२, ८८.
 अन्नपक्ति cooking of food १०४७.
 अन्नभाग a share of food ९९८.
 अन्नसंस्कार preparation of food ११०६.
 अन्नसाधन see अन्नसंस्कार १११९.
 अन्नाद a food-eater; meal-taker १६६८, ७२
 १७०३.

अन्नादन eating of food; N. of the head of an
Asura slain by *Indra* १५९७.
 अन्नतश्च proper food १९८१.
 अन्यक्षेत्र field owned by another ९४६, ६००,
 ६१, ६२.
 अन्यगतभावा one whose intercourse with an-
 other man is proved (by Dr. Jolly);
 one whose mind is attached to another
 १०९७.
 अन्यगमन going to live with another man
 (after the fixed period has elapsed)
 ११००, ०१, १३.
 अन्यगोत्र belonging to a different family
 १११८, १२८८, १३२६, ५५.
 अन्यजात a son begotten by another (by
 illicit relation) १२५३, १३८७.
 अन्यजाति another family or caste ९००,
 १११७.
 अन्यजातीय belonging to a different caste
 १११६, १३६५.
 अन्यथागम see अन्यगमन ११००.
 अन्यथानिश्चित collection (of articles) without
 permission १६७८.
 अन्यथावादिन् one who falsely denies; a pre-
 varicator १७७०.
 अन्यथास्तोत्र irony १७७९.
 अन्यदेशरथ residing in a different region;
 a stranger; foreigner ११११.
 अन्यप्रसक्त attached to another १६१५, ८५.
 अन्यबीजज begotten from the seed of a man
 other than husband १३१४.
 अन्यबीजसमुद्भव see अन्यबीजज १३७७.
 अन्यमातृज a half-brother (who has the same
 father but another mother) १५४६, ६२.
 अन्यवर्गस्त्री a woman of another caste १२४३.
 अन्यशाखोद्भव born in another *Vedika* school
 or branch (शाकल, वाष्कल, आपस्तम्ब, बौधायन
 etc. are the different schools or branch-
 es of *Vedika* studies) १२७८.
 अन्यसश्रय recourse to another man (than

husband) १११६.
 अन्यसङ्गा having sexual intercourse with another (than husband) १०३१.
 अन्यस्त्रीग an adulterer १८६९.
 अन्यपति (an impotent) who is potent with another woman (than his wife) only १०९४, ९५.
 अन्याय injustice ११११, ८५, १३८६, ९१, १७०८, ६६, १९३०, ३३, ३५, ६६, ७४.
 अन्यायवादिन् an unjust arbitrator १७५९.
 अन्योत्पन्ना begotten from another (than husband) १०६३.
 अन्योदर्यं born from another womb; a step-mother's son १००५, १२५३, ५४, १५४६, ६१, ६२.
 अन्योन्यापहृत (property) secreted from one another १५७१, ७२, ७४.
 अन्यय kinship; issue; progeny; descendant; family relation; trace ७९६, ९८, ८०७, १४४१, ४९, १५६९, १६१३, २२, ९१, १९६५, ८५.
 अन्ययागत inherited; acquired by inheritance ११२९.
 अन्ययान्वित see अन्ययागत ११४१.
 अन्ययिन् a kin; belonging to the same family १४०३, १५६९.
 अन्वाधि a sub-deposit ६३८, ७३६, ५३.
 अन्वाधिकुल a community of guardians १०३६, ३८.
 अन्वाधेय (property) presented after marriage to the wife by her husband's relatives ११२६, १४२८, ३०, ३८, ४४, ५३.
 अन्नाभक्त entitled to take a share after or with another (Monier Williams); one who took a share after or with another ७९२.
 अन्वारूढा one who ascended the funeral pile after the death of her husband ११०७, ११.
 अन्वारोहण (a widow's) ascending the fune-

ral pile after or with the body of her husband १०२४.
 अन्वाहित a bailment for delivery; deposited with a person to be delivered ultimately to the right man ७२५, ३२, ४६, ४९, ५२, ५४, ६४, ६८, ९८, ८०७.
 अन्वित accompanied by; endowed with ९५५, ५७, १११४, १२५१, ८५, १६४७, १७५१, ५२, ६२, ९०, १९१३.
 अन्वेषण investigation; search १६२६, ५०, १७५४, ५७, ६३, १९६५.
 अन्वेष्य to be submitted to investigation or punishment १८३१.
 अपकर्ष decrease १६७७, १७७४.
 अपकर्षण seizure १७४४, ४५.
 अपकार offence; injury १४५७, १६३४.
 अपकारिन् doing ill to; cruel; injurious. ७८३, ९०, ९४, १८००.
 अपकृष्ट inferior ७२०, १०५१, ६४, १६०६, १८०२, २८, १९३७.
 अपक्रमण going away; leaving ७७२.
 अपक्रय see अवक्रय ८९८.
 अपगल्भ wanting in boldness ९९२, १५९०.
 अपघाटिला a kind of lute १०१०.
 अपचय reduction; decrease ९४८, १६६३, ६५, १७४८.
 अपचरण improper act; contamination १६७४.
 अपचरन्ती acting wrongly; infidel १८४९.
 अपचारज arising from fault १८५१.
 अपचारिणी see अपचरन्ती १६६८, ७२, १७०३.
 अपचिता honoured or respected ९९९.
 अपचिति honour; worship १६५६.
 अपति without a husband; a widow १०१२, २६, ७७, १२५५, १३९०.
 अपतिघ्नी not killing a husband ९८६, १००१, ०२.
 अपतित not being an out-caste ७७१, १११७, १६१०, १३, २७, ३५, १९२२, २६.
 अपत्नीक not having a wife १००६, १४.
 अपत्य an offspring; descendant; child ६९९,

९६८, १०१८, २६, २७, ३१, ३३, ५२, ६८,
 ११०२, ०३, १३, २०, ५७, १२४३, ४४, ५३,
 ५४, ६२, ६३, ६४, ६८, ६९, ७०, ८२, ८३, ८४,
 ८८, ९४, १३०८, २९, ५५, ५६, ७३, ७६, ८४,
 ८६, ९१, ९४, १४१६, २९, ४०, ४९, ५०,
 ५९, ६२, १६३८, १८५०, १९७८, ८४, ८५, ८६.
 अपत्यप्राप्ति the manner of raising an offspring
 १०७५, ११२७.
 अपत्यलिप्सु desirous of an offspring १०१२.
 अपत्यलोभ greed or avarice for an offspring
 १०६३.
 अपत्यहेतु intention of begetting an offspring
 १०३१.
 अपत्यार्थिन् see अपत्यलिप्सु १२८५.
 अपत्योत्पादन begetting of an offspring १२८४.
 अपथयानिन् showing or giving a wrong way
 १६०९.
 अपदान circumstances; evil action; offence
 ७३७, १६८१, ८३, ८७.
 अपदिष्ट notorious १६८३.
 अपदिष्टक one attributed (wrongly) १६८३.
 अपदेश a pretext or excuse ७४२, १६७३, ८२,
 ८५, ९६, १७५५, ८७, १९२९.
 अपध्वंसज a child of mixed or impure caste
 [(whose father belongs to a higher
 caste than its mother's) In *Manusmṛiti*
 X 4I, 46 the meaning is—whose father
 belongs to a lower caste than its
 mother's] १२८६, ८७.
 अपपात्रित an out-caste; not allowed to use
 vessels for food belonging to caste-
 people १३९०.
 अपमारी having a sudden or accidental
 death; one who dies before age, acci-
 dentally or badly ९९२, १५९९.
 अपमित्य debt ६०२, ०४.
 अपर second; stranger १००१, १७७२, १९७१,
 ७६, ८३, ८४, ८५.
 अपराध offence; fault; transgression; mistake
 ७३५, ८४०, ६२, १११०, १६०६, १४, १७, १८,

५०, ५२, ८६, ८७, ८९, ९५, १७३७, ४०, ५४,
 ७०, ९०, ९५, ९६, १८१२, २९, ३१, ३३,
 ३५, ४७, ६२, ८८, १९२२, २७, २९, ४१, ४६,
 ७०, ७३, ७४.
 अपलापिन् one who conceals, denies or
 evades १६१०, ३४.
 अपवाद abuse; reproach; punishment (by
Gaṇapati's āstrī) १०३९, १६६५, १७८४.
 अपवार्थ to be warded off ९०५.
 अपविद्ध a son abandoned (by his natural
 fathers) १२६३, ६५, ७०, ७८, ७९, ८३, ८८,
 १३०६, २०, ३४, ४६, ४८, ५१, ७३, ७४, ७५,
 ७६.
 अपवेध piercing anything in the wrong
 direction or manner १६३१, १९२९, ३०.
 अपव्ययन expenditure; prodigality; conceal-
 ing fraudulently ७३५, १६१३, २२, १९२२.
 अपव्ययमान being denied fraudulently ७१९,
 ३७, ८४३.
 अपशुम्नो not killing a cattle १००१.
 अपसद an out-caste १२८६, ८७.
 अपसर्पोपदेश advice of a spy १६८२.
 अपसार escape ७५७, १६८४, ८६.
 अपसृत gone away; escaped ९०६.
 अपहन्तु a robber १६५५, ९८.
 अपहरण appropriation; robbery; theft ९२९,
 १६७०, ७२, १७१७, ६५, १९२२, ३०.
 अपहर्तव्य to be taken away or confiscated
 १२२३, ३१.
 अपहर्तु an appropriator; one who steals; a
 thief ७४१, ४३, ८६३, १६५४, ५५, ७०, ८०,
 ८२, १९२९.
 अपहार misappropriation; confiscation; sei-
 zure; stealing ७३५, १०३१, ३६, १६११,
 १२, १७, ४८, ५०, ७०, ७१, ७२, ७४, ७५,
 ८३, ८७, ८९, १७६१, १९६४.
 अपहारिन् see अपहर्तु ७३५, ८१७, १६१२, १८, ६९,
 ७०, ९३, १७४५, १९२९.
 अपहार्थि see अपहर्तव्य ७११, ८४२.
 अपहृत misappropriated; stolen ७४५, ८३३,

६३, ९४५, ११४२, १२२४, १६७१, ८३, १७३९,
४३, ५३, ६०, ६६, १८१८, ३१, १९५९, ६२,
८५.
अपाह्व concealment; denial ७२०, ५४.
अपाङ्क्तेय ejected from caste १९३८.
अपाङ्कदर्शन side glance १८४६.
अपाङ्कपेक्षण see अपाङ्कदर्शन १८८५, ८९.
अपार्थक useless ६५४.
अपाला without having a guard or herds'-
man ९०५, २१.
अपाण्ड the barb of an arrow ९८४.
अपितृक fatherless १०३५, ११९९.
अपितृद्रव्य not having the paternal or inheri-
ted property १५४३.
अपितृय not paternal; not inherited १२११,
१४०३, १९८३.
अपुत्र having no son; sonless ७००, १००५, ०८,
२०, २४, ३४, ६३, ८९, ११०९, १३, १२४४,
४८, ५५, ६०, ७१, ७९, ८३, ८६, ९४, ९५,
९८, १३०५, १६, १८, २९, ४२, ४८, ५२, ५५,
६२, ६३, ७४, ७६, ७७, १४००, ०४, २९, ३०,
३१, ५६, ६३, ७०, ७१, ७३, ७४, ७५, १५१६,
१८, २०, २१, २४, २५, २६, २७, २९, ५५,
१९५१, ६४.
अपुत्रत्वम् the inheritance of a sonless person
१२४०.
अपुत्रिन् not having an offspring ६९८, १२७१,
८५.
अपुरुष having no man १०३८.
अपुष्पिणी (a woman) not in menstruation;
(a girl) before the age of puberty
१०३०.
अपूत impure; not purified (by purifactory
rites) १०१०, १५९४, १६०३.
अपूप a cake १९३८.
अपूपशाला a bakery १६९५, १७५४, १९२९.
अपूरण non-fulfilment ६६०.
अपूर्वा (a woman) not belonged to another
man १२६६.
अपेय unfit for drinking १६२०, २८, १७८९,

१२३०.
अम्रस्वती fertile fields ९२२.
अम्रकाल without fixed time ७०६.
अम्रकश in secret; hidden; not visible ७५७,
६०, ९३४, ४४, १६२६, ५५, ९३, १७४५, ४६,
५७, ६३, १९२९.
अम्रच्यायुका not decaying; not transitory; not
fragile; not fickle १००५.
अम्रत्र without progeny; without an off-
spring ११२९, ४१, १२७१, ८३.
अम्रजम् see अम्रज १४४०, ७३, १५५३, १८४६.
अम्रजस्त्रीधन property of a woman having no
offspring १४४५.
अम्रजस्य without the efficacy of giving off-
spring ९९४.
अम्रजा unprolific; without progeny १०१६,
२०, १३५०, १४२८, ३९, ४४, ४९, ६२, ६३.
अम्रजाना not having brought forth (any
issue) १०२२, ३९.
अम्रजायमाना (a women) who brings forth
no (live) children १०३४, १४३१.
अम्रतिकर्मक्रिया not decorating with ornaments
१०२३.
अम्रतिकर्मन् not discharging marital duties;
not taking responsibility १०९५.
अम्रतिवारित see अनिवारित १८५३.
अम्रतिश्राविणी (a wife) who does not accept
the debt (of her husband) ६८०.
अम्रतिष्ठिता not well established (in her hus-
band's house); poor; without offspring
१४१६, २५.
अम्रतीकर not keeping in order; incurable
(impotent person) ९३०, १०९५ (षण्ड).
अम्रनीत्त not given back (debt) ६०१, ०२, ०४.
अम्रत्ता (a maiden) not given away (in
marriage) ११९२, १२५५, ७३, १४२१,
२५, ५०, ६२.
अम्रत्यभोग्याधि an enjoyable deposit given for
the redemption of interest and not of
principle amount ६५५, ५८.

अप्रपन्ना one who does not accept or consent
७१४.

अप्रमत्त attentive १०२८, १११५, १९, १२६७,
७१, १७५७, १९७४.

अप्रसूता having no issue ७०३, १०३०, ११००,
०३, १२, १३७३, १७९८.

अप्रसूतिका (a woman) having no issue १०३१,
१११२.

अप्राप्तफला unmatured १८४८.

अप्राप्तवयस् not in age १९७१.

अप्राप्तन्यवहार a minor in law ६९५, ७१०, ८१७,
११९९, १२०१, १६४०, १९२२, ४९, ५०.

अप्राप्ता not full-grown; not in proper age;
one who has not attained the age १०४१.

अप्रिय disagreeable १०२०, २४, २९, ५७, ६०,
१११९, १७८८, १९३१, ४२.

अप्सरस् a class of female divinities ६०१, ०२,
०३, ०५, १००२, ०३, ०८, ०९, ११११, १८४०,
९८, ९९, १९०१, ०२, ०३.

अप्यस् the hidden part of the body १२५४.

अफला unfruitful १०५२.

अनन्धक (debt) without pledge ७३१.

अनन्धु without kindred ६०३, ०६.

अनन्धुदायाद not kinsmen-heirs १२६५, ८४.

अनान्धव not a relative ७७१.

अनाथा an outsider; not to be excluded ९२९,
१२८३.

अनीज destitute of manly strength; seedless
१०५६, १२६४, १३९३, १७०५, १९३०.

अनीजिन् see अनीज ११०२.

अब्द year १९५३, ६२, ८३.

अनाक्षण not a *Brāhmana* ८१२, १९, ४२, ९९८,
१२४३, १६७२, १७४४, ९३, १८१५, ३९, ४५,
५६, १९४८, ४९, ७४.

अनाक्षणी not being a woman of the *Brāh-*
mana caste ८३८, १८८३.

अभक्तद one who does not support or main-
tain ११०६.

अभक्ष्य not to be eaten; forbidden food
१०२५, १६१०, ११, २०, २८, ३६, ५४, ८२,

१७८९, १९३२.

अभर्तुका widowed १९४१, ४३.

अभाग not a co-heir; not entitled to a share-
११४४, १३८५, ८७, ८९, ९७, १५७०, १९८३.

अभागिन् see अभाग १३८९.

अभार्य without a wife १५२४, ५८, ६०.

अभाषित not asked; not made to accept ६७२.

अभिगन्तु one who co-habits १७८०.

अभिगम see अभिगमन १८७८.

अभिगमन going; co-habitation १०१३, २३, ३८,
१६२०, १८४१, ४६, ४८, ७४.

अभिगामिन् see अभिगन्तु १६३९, १९४३.

अभिग्रह seizing १८८८.

अभिघात striking; attack १८००, २१.

अभिचार magic; employment of spells for a
malevolent purpose (one of the minor
crimes) १२८५, ८६, १६२१, ३१, ५५, ८०,
१९३०, ७७.

अभिचारिन् enchanting १६५४.

अभिजन noble descent १९६२.

अभिजात born of a high family ८६३.

अभिजिति victory; conquest १००६.

अभिज्ञ learned ७८८, ८९८, १९१३, १५.

अभिज्ञात proved; known १६८०.

अभिज्ञान sign of remembrance; a sign serv-
ing as a proof ७३७, ८६३, ९४५, १६८१.

अभित्रास intimidating १७९५, १९७४.

अभिद्रोह malicious assault १७७५, ८८, १८२४,
१९२२.

अभिपातिनी assailing १८६६.

अभिपित्व evening (when all come to rest)
(by Macdonald & Monier-Williams.);
arrival (by *Yāska*) १२५७.

अभिप्रतारण N. of a prince १११४.

अभिप्रथर्षण intimidation १६८९.

अभिप्राप्ति arrival १२५७.

अभिप्रेत intended ११९४.

अभिभव humiliation; disrespect १७६९, ९४.

अभिभू one who surpasses; a superior १००२,
१८९६, ९७.

अभिमर्श seizing; grasping; adultery १८५५,
९१.
अभिमर्शन see अभिमर्श १८९१.
अभिमाति an enemy ११८१.
अभिमृष्ट touched १४३०, १८४१.
अभियुक्त charged; accused १६७९, ९०, १७४४
१९४३.
अभियोक्तव्य to be prosecuted, charged or
accused ७१८, ४७.
अभियोक्त्रु a prosecutor; accuser; plaintiff
७३७, ६७.
अभियोग prosecution; charge; accusation;
plaint ७३०, ६०, ६७, १६८२, ९०, १८००,
१९०४.
अभियोगिन् see अभियोक्त्रु १९६८.
अभियोज्य see अभियोक्त्रव्य ७६५, ६८, १०३५, १८००.
अभिरूप handsome १०४१, १९४८.
अभिलेखित a document १५७५, ८२.
अभिलेख्य a document ९२५.
अभिवादन respectful salutation १९३६.
अभिज्ञान accusation; insult १७६९, ७४, ८८,
९०, ९४, १८४९, ७६.
अभिज्ञानिन् making a false accusation १८४९.
अभिज्ञस्त accused; blamed; charged with a
heinous offence or mortal sin ७७१, ९९२,
१५९४, ९९, १६४४, ५६, ८५, ८६, १८६१,
१९३६, ६६, ६७.
अभिज्ञस्तान्क mark of an accusation १६८७.
अभिज्ञस्त्रिपा defending from imprecations or
accusation of sin ११४३, १४६४, १६००.
अभिज्ञस्तृ a punisher ११४३, १६००.
अभिज्ञस्त्यमान being accused or calumniated
१५९४, ९५.
अभिज्ञाप a curse १२७१, ८४, १९६५.
अभिज्ञापवण्ड one who has been deprived of
his potency by a curse १०९४.
अभिषहमाण overpowering १२५४.
अभिषेक ablution; consecration १०७६, १३९१,
१९२३.
अभिषेचन see अभिषेक १९२४.

अभिसंधान an intrigue; special agreement;
consideration ८६१, १६८६.
अभिसंधि intention; agreement १२६२.
अभिसारक one who goes to meet a prostitute
१६१८.
अभिसारिणी (a cow) being laid to meet a
bull ९१९.
अभिहत killed १८३१.
अभीक near; in the presence of १८३७.
अभीषाट् overpowering the enemies १२५३.
अभीष्ट desired १५९६, १८९६.
अमुक्तपूर्वा (a woman) who has not been
enjoyed before १९७८.
अमृति calamity १९८५.
अमूमिज्ञ a simpleton १७३४.
अमृत not maintained; unpaid ८५२, ९०७.
अभोगसुक्ति enjoyment or seizure without
possession ९५४.
अभ्याघात assault; attack १६९८, १७५६, १९२९.
अभ्युदय prosperity; [funeral ceremonies cus-
tomary on joyful occasion (by Dr.
Jolly); a ceremony offered to Manes on
joyful occasion] ७७०, १०१८, ५८, १५२०,
१९२०.
अभ्युद्यतायुध (a murderer) who has raised the
weapon (with the intention of killing)
१६५४, ५५.
अभ्युपगत a kind of son; one who has offer-
ed himself as son after going near
१२६६.
अभ्युप (भ्यव) पत्ति protection १६२३.
अभ्युपेत promised; accepted ६९८.
अभ्रातृ brotherless ९७०, ९६, १२५४, ५९, १५५५, ६०.
अभ्रातृक see अभ्रातृ १३३८.
अभ्रातृका see अभ्रातृ १२५५, ५९, ६३, ७२ ७३,
८२, ९४.
अभ्रातृम्री not killing a brother १००१.
अभ्रातृमतीवाद discussion regarding brother-
less maiden १२५५.
अभ्रातृ brotherless १२५५.

अमण्डयमाना (a woman) not celebrating her menstrual discharge by offering herself to her husband १०३५.

अमन्तु ignorant; silly ८१०.

अमन्त्रक unaccompanied by *Vedika Mantras* १५२९.

अमन्त्रा unentitled to *Vedika Mantras* १०४९.

अमर immortal १९८४.

अमर्याद unrestrained; immodest १०३२, १७०१.

अमाजुर् living at home; growing old at home (as a maiden) ९७९, १४१५, १९७९.

अमातृक motherless १०३५.

अमात्य a minister; councillor १६१२, ७३, १९३०, ४३, ६९.

अमानुष not human; anything but a man ८१०, १६२१, ९९, १९२९.

अमावास्या new-moon day (by Macdonald); last day of the waning-moon fortnight ८४२, ९९२.

अमित unlimited १०७७, १११९.

अमित्र an enemy ८१०, १६१९, १९८३, ८६.

अमृतस् from the other world; from heaven ९६८, ८३.

अमुत्र in the next world १३०२, १९३१.

अमूल्यक्षय without deterioration in value ६३८.

अमृत not dead; immortal; imperishable ६०५, ८४०, ९७४, ७६, ९८, १०००, ०१, ०४, १२५७, ६२, १८३६, १९६६, ७४.

अमृतत्व immortality ६०४, ९७१, १२५३, ५९, ७१, ७९, १९८०.

अमृत्यु immortality १६०१, ०२.

अमेध्य not able or fit for sacrifice; impure; polluted ७९१, ९३९, १००७, १६३१, ४८, १७९८, १८१४, १९२९.

अमोक्ष non-divorce; unlossening; non-liberation १०३६, १८२०.

अमोक्ष्या not to be divorced, freed or liberated १०३६.

अम्वर wearing apparel; garment; clothes

७५०, ८९९, ९४५, ५१, १११९, १५१३, २६, १८८७.

अम्बरीष N. of a king १३२९.

अम्बष्ठ the offspring of a man of *Brāhmanā* and a woman of the *vaishya* caste ११०५, ८५, १२८८.

अम्बा mother; a good woman ८४१.

अम्बालिका see अम्बा ८४१.

अम्बिका mother; a good woman; N. of a sister of *Rudra* ८४१, ९९१, १००८, १४१५.

अय & die १८९७, ९८.

अयज्ञ not a sacrifice १००६, १६०२, १९७१.

अयज्यु not sacrificing १९७१.

अयज्वन् see अयज्यु १७२५, २७.

अयत unrestrained १९७४.

अयदशूल iron-rod १६७६.

अयस् iron; metal; an iron or metal weapon ६०९, ८९२, ११८२, १६०६, १७३३, ३४, ४७, ६७, ७५, ८८.

अयरसंदान iron-fetter १७६२.

अयाचिन (ऋण) (debt) not asked for (by the creditor) ६२७.

अयाजिक not to be used for sacrifice १९६९.

अयुक्त improper; unsuitable; unappointed ८७६, १६१५, ३४, ४४, ५०, १९२२.

अयोग्य incapable; not qualified for १६१०, ३४.

अयोनि any place other than the pudendum muliebre ८५१, ९९४, १०१९, १६०३, १८५०, ७९, ९२.

अरण inimical person; foreign; free from debt; strange; disagreeable ८५८, ५९, १२५३, ५४.

अरण्य a foreign land; forest ९०३, ०४, ९२, १२६०, १५९४, ९९, १६१७, ६४, ८२, ९५, १७०२, ५४, १८३२, ५०, ५१, १९२९.

अरण्यचर a forester १९२५.

अरत्नि a cubit of the middle length from the elbow to the tip of the little finger ९२६, ५९.

अरुल a strip of leather (required in gambling) १६१७, १९०४.

अराजक having no king; anarchical ८६०.

अराजवाच्य not condemned by the king ७३७.

अराति particular evil spirits (who frustrate the good intention and disturb the happiness of man); an enemy ७५०, ९८४, १००२, ०७, १८९६.

अराधस् not liberal; selfish ९७१.

अरि an enemy ८६१, १६४७, ५५, ९८, १९२९, ८३, ८४.

अरिव्यभाज् not entitled to a share in the property १३४७, ९०.

अरिक्थीय incapable of inheriting ११०१, १३९६, १४०२.

अरिष्ट misfortune १०११.

अरिष्टम् unhurt; undefeated १०००.

अरिष्टा N. of *Durgā* १००४.

अरुण N. of the father of the fabulous bird *Jatāyu*; reddish brown ८४०, १२५७.

अरुन्तुद् an acrimonious or malicious man ८७४.

अरुन्धती N. of a woman १०२८, ६०, १११०, १५.

अरुन्मुख N. of a certain *Yati* १६०३.

अरुषी reddish ९६३.

अरेपम् sinless १६०३.

अर्क the sun १०५१, १६४८, १९३०.

अर्ध price; value ६३८, ७३०, ३६, ९२८, १६६३, ६८, ७७, ७८, ७९, ८४, १७०८, ३०, ३१, ३२, ८४, १९२७.

अर्धपतन fall in the price ७३७.

अर्धप्रक्षेपण fixing up of the price of commodities ७७८.

अर्धवित् knowing the value or price; expert in fixing up price ८८८, १६७९.

अर्धसंस्थापन see अर्धप्रक्षेपण १६७१, १७०७, १९२७.

अर्जुन N. of the third of the *Pāṇḍava* princes; N. of a tree ८१८, १९६५.

अर्णव the ocean ९७५, १९३६.

अर्थ meaning; subject matter; aim; purpose;

wealth; property; sum; principal ६१०, १९, ५१, ५३, ६०, ६२, ६९, ७०, ७२, ७४, ७५, ७६, ७७, ७९, ७११, १६, १७, १८, १९, २१, २३, २४, २५, २७, २८, ३१, ३२, ३४, ३६, ३७, ३९, ४७, ४८, ५२, ५५, ५६, ६३, ८५, ९०, ९४, ८०५, ०८, १५, २८, ३९, ५४, ६१, ६३, ८९, ९७, ९६४, १०१७, २२, २८, २९, ३१, ३२, ४७, ७४, ७७, ९७, १११२, १४, १९, ३२, ४६, ४७, ४८, ७५, ९३, ९५, १२०७, ४१, ८३, १३५२, ८९, ९४, १४०२, २४, ६६, ६८, १५११, १३, २६, ७१, ८४, १६१६, ३२, ४६, ५१, ५४, ७२, ७९, ८०, १७२६, ५७, ५९, ६३, ६४, ८४, १८२९, ३२, ३३, ८५, १९०३, १८, २२, २४, ३६, ३९, ४१, ४२, ६१, ६२, ६४, ६५, ६७, ६८, ७१, ७३, ७४, ८२, ८३, ८४.

अर्थकारण the purpose of *Artha* (one of the three objectives of human life) १०२९.

अर्थकार्य occupation of obtaining wealth १०३९, १९२१.

अर्थकिल्बिन् one who has committed sin or crime in property-matters ६११, २४.

अर्थगौरव importance of the affair or purpose ९५५.

अर्थग्राहन् a debtor ११४९.

अर्थघ्ना wasteful १०५६, ८७.

अर्थनर an officer १६९०.

अर्थद a money-giver १९७४.

अर्थदण्ड fine १७६६, १८२८.

अर्थदम fine १६४६, १८८८.

अर्थदान gift of wealth ७९४, ८०७.

अर्थनाशिका wasteful; damaging property १४५७.

अर्थनिष्कृति acquittance of property obligation १५२४.

अर्थप्रत्ययहेतु (a pledge) which recovers the whole amount (principal and interest) ६६०.

अर्थभागिन् entitled to a share in the division of property १३९०.

अर्थभृत a wage-worker ८३४, ३५.

अर्थविवाद dispute about property ७३२.
 अर्थशास्त्र science of governance or polity
 १०३३, ३४.
 अर्थसमुत्थान acquisition of property ११९२.
 अर्थसिद्धि recovery of money ७१८.
 अर्थस्वामित्व ownership of the property ११२४.
 अर्थहर inheriting property; an inheritor of
 property १२८१, १५६०.
 अर्थहरण seizure of property १९७०,
 अर्थहाराक stealing property १६१२, ५०.
 अर्थहीन deprived of wealth; destitute of
 property; poor १०२९, १९७३.
 अर्थागम mode of acquisition of property; the
 source of property (the source of own-
 ership of property) ११४२, १९८८.
 अर्थादान enjoyment of property ११४६.
 अर्थिन् a creditor; plaintiff; one who desires
 or asks anything ६७६, ९४४, ६४, १२८५,
 १५२६, १६४८, ७२, १८५०.
 अर्थप्रकार (प्रतीकार) of desirable or good
 nature; one who does not refuse to
 a needful (person) १६७३.
 अर्थर्मातिक a joint-cultivator, serf ६००, ८१७.
 अर्थहर entitled to receive half (the proper-
 ty) ११७४.
 अर्भग youthful ९६४.
 अर्थ a master; lord: *Vaishya*; man of high-
 caste ८११, ९०२, १८९५.
 अर्थजारा the mistress of a *Vaishya* or high-
 caste person १३८५, १८३७, ३८.
 अर्थमन् a bride-wooer; N. of an *Arbitya* (he
 is supposed to be the chief of the
 Manes) ९८१, ८२, ८५, ८६, ९७, १००, ०२,
 ०३.
 अर्मा a *Vaishya*-woman १८३८.
 अर्भन a horse १९८.
 अलधन having enough property; wealthy
 ६६५.
 अलङ्कार decoration; ornament ९५१, १००६,
 १२, २६, ३२, ३३, ४२, ४९, ११०६, १९, १२०६

०७, ०८, ०९, २२, २३, २८, १४१५, २७, १८८७.
 ९१, १९३५, ८७.
 अलङ्कृत decorated १०९८, १२७३, ९४, १७६६,
 १८४३, ४८, ७५.
 अलभ्यमान an absconder १७५७.
 अलातु bottle gourd १९२४.
 अलाम not gain; loss; failure ७७७, १२७२,
 ८१, १३२१, १९६२, ८८.
 अलोकान्वरित uncommon practice (not pract-
 ised by the people) १११८.
 अल्पबाध causing little annoyance or
 inconvenience ९४२, ४७.
 अल्पनिवेश little income १६८२.
 अल्पमूल्य of small value १७५०, ५९.
 अल्परक्ष्य having little property १५२४.
 अवकाश dwelling place; shelter १०३८, १६०९,
 ८७, १७४२, १८४९, १९२९, ८६.
 अवकाशद one who gives shelter ८७६, १६७१,
 ९७, १८९२, १९२९.
 अवकाशदान see अवकाशद १७५६.
 अवकीर्णिन् one who has violated his vow of
 chastity १६०३.
 अवक्रय a bargain in which the whole price
 of the commodity is not paid ८९९, ९००,
 २७, ३०, १६७४, ७९, १७३६, १९०४.
 अवक्रयण rent; revenue ९२७.
 अवक्रान्त hired property ७३६, १६८४, १९२२.
 अवक्षिप्त thrown down १६१४.
 अवगूरण assailing with threats १७९१, ९४.
 अवगूर्णा assailed with threats १७९८, ९९.
 अवगोरण see अवगूरण १७९३, १८२४.
 अवग्रह drought १९२४.
 अवघोषक one who spreads false or contemp-
 tuous rumours १६१८.
 अवघोषण proclamation १६८९.
 अवचनीय not to be spoken; improper १७७४,
 ८७.
 अवन a well ९२३.
 अवदावद having no bad reputation १२६०.
 अवध not punishing (corporally) ८१५,

१७९४.

अ.व.ध्य not to be killed; not liable to corporal-punishment ९०६, १६०६, ५२, १७८७, १९६९, ७८.

अवनीपति a king १९३६.

अवपात falling; dropping १६३७.

अवपातन falling down १८२१.

अवमृशस्नान bathing or ablution after a sacrificial ceremony १६२१.

अवमर्द disfiguring; destruction; damage १६४२.

अवमर्दन see अवमर्द ९१८.

अवमर्शन touch १८७१.

अवमर्शभित्ति a compound wall ९२७.

अवमान्या to be treated with disrespect १०५७.

अवर the lowest degree; posterity १०७७, ११८५, १६०३, ०४, ०६, १४, १७, १८, १९, ४३, ७४, ८७, १७५८, ६६, ७०, ७७, ८७, ९९, १८२८, १९६३, ६४, ८४.

अवरुद्ध forcibly prevented ६०८, १८४८, ७७.

अवरोध obstruction ८४४.

अवरोधज born in the harem १४०३.

अवरोधन confiscation; imprisonment; restriction ८४२.

अवरोपित killed by stretching out on a stake; impaled १६१५.

अवर्जुषी not abandoning १८९९.

अवर्ति poverty ११६२.

अवलम्बन clinging to १७९८.

अववदित् one who speaks finally; one who gives definitive opinion ११६२.

अवशर्षयित् one who breaks wind against १७९६.

अवशा not obedient १०२२.

अवशिन् not independent ८४२.

अवश्यकार्य to be performed invariably or necessarily १५८४.

अवस्थ a habitation; house; dwelling ९५८.

अवसाद defeat १९१३.

अवसान resting place; settlement ११२२.

अवस्कन्द assault ८६३.

अवस्कन्दक a highway-man १६१८, १८४७.

अवस्कर a privy; a place for sweepings ८२९, ९२६, २७, ४६, १०९९, १४०२.

अवस्थान dwelling; habitation ११६६, १८७१.

अवहार्य to be caused to pay ७५८.

अ.नीन compensation; fee १८४८.

अवाग्मुष्टा pleasant-spoken १०९९, ११११, १४.

अवाचीन directed downwards १००७.

अवाच्य blameless; faultless ८१८, ५१.

अवार sluice-gate; this side (of a river) ९३०.

अवि a sheep ६०६, ९०४, ११६६, ८२, ८३, ८४, १९००.

अविक a sheep ९०५, ०९, १३, १६, २०, २१, १२०८, १६७२, १८११, १९५९.

अविकल्प doubtless १०९४.

अविका a ewe ९६६, १०७३.

अविकृन् being in its natural condition १३९०, १४७३.

अविक्रिय unsaleable ८७९, १३२९, १६११, ४५, १९८३.

अविच्छिन्न (पिण्ड) uninterrupted line or pedigree ११९९.

अविज्ञात unknown ७४७, ६६, ६८, ६९, ८०५, ९६, ९७, १२७०, १५७१, १६४०, ७२, ८२, १७६४.

अविज्ञान unconsciousness ८००, १६१९.

अविद्य unlearned १२११, १७.

अविद्वम् unlearned १११६, १५९३, १६६५, १७६१, १९३०.

अविधवा not a widow ९७८, ९४, १००७.

अविधि not a rule or injunction; without restrain or care ८२६, ११६६.

अविपाल a shepherd ९०३.

अविभक्त not separated; undivided ६७९, ८०, ८२, ९०, ९१, ७१४, २१, ८०३, १२०१, ०३, १४, १५२२, ६१, ७४, ७९, ८०, ८५, ८७, ८८, ८९, १९८४, ८८.

अविभक्तदायाद sharer of an undivided oblation १४६७.

अविभक्तपत्नी wife of a co-heir who has not divided his inheritance १५२९.
 अविभक्तोपगत acquired by means of undivided (property) ११९९.
 अविभाज्य indivisible १२०७, २०, २२, ३१, ३२, ३३, १९८३, ८८.
 अविभाविन not proved; unperceived ७६२, १७६४.
 अविरोध being in agreement with; non-opposition ८७५, ७९, १५८४, १९४२, ८२.
 अविरोधिन् not opposed १९४३.
 अविवक्षित not being under special agreement (of yielding interest) ६२७.
 अविवाहिन् not to be married १६२७.
 अविवाहा इल्लिगल for marriage १०९४.
 अविशेष without distinction, speciality or discrimination १२३६, ५५, १३८५, १४१५, १६४३.
 अविषम्य intolerable (occurrence) ८७८, ७९, ९३२, ३९.
 अवीतक place other than a forest १७४३, ६३.
 अवीरा (a woman) having no son ९८७.
 अवृत्त want of subsistence १०६०, ११०७, १६५९.
 अवृद्धिक not bearing interest ६४६.
 अवृथ not rendering prosperous or refreshing (the gods with sacrifices) १९७१.
 अवैद्य unlearned १२०४, २०.
 अवैधव्यक्राम्या desirous of obtaining non-widow-hood १११०.
 अव्ययी not longing for copulation; a frigid woman ९८८.
 अव्यभि(सी)चार non-failure; non-transgression conjugal-fidelity ७८१, १०५४.
 अव्यभिचारिणी not adulterous; faithful १५२१, २७.
 अव्यय imperishable १०७७, १६२२.
 अव्यवहार्य invalid; unfit for transaction ७९४.
 अव्याकृत unexpounded ७४७.
 अव्याहत not opposed; unresisted ९२८.

अशक्त incapable; weak १७७२, ८१, ९४, १९२१, ३९, ६२.
 अशक्तमर्तुणा (a woman) whose husband is incompetent १६०९, १८४७,
 अशन food १०५३, ७६, ८३, ९९, १११४, १४०१, १५२०, १६९८, १७५२, १९३६.
 अशनया hunger १५९६, ९७.
 अशनि the thunderbolt ९१८, १८९९, १९०२.
 अशरीरिणी not coming from a visible body १९८५,
 अशान्तलाभ (a debt) the interest of which has not ceased to accrue ६५१.
 अशास्त्र unentitled to *S'āstra*; unscriptural १०३३, १९४१.
 अशास्य unblamable; not to be punished ९७४.
 अशिरः headless १६०९, २७, १९७०.
 अशीतिनाम eighteenth part ६११, १९, २४, ३१, ७३१.
 अशुचि impure ७३७, ८२९, ७९, ९२५, १६१०, ७४, १७५४, ९९, १९३९, ४०, ७७,
 अशुद्ध impure; guilty १६४८, ८४, १७४०, १९१६, ६१, ६७.
 अशुभ not fair; inauspicious ८२९, ५३, १११९, १९४३, ६५, ६६.
 अशुल्कस्त्रीधना (a woman) having neither nuptial present nor woman's property १०३४, १४३१.
 अशुल्कोपनता not obtained for price or nuptial present ११०२, १३४७.
 अशुश्रया breach of contract of service; neglect of service ८२४, ३४, १०२०, ३५.
 अशूद्र not a *S'ūdra* ८४२.
 अ(आ)शौच impurity (caused by death or birth) ८७९, १३५२, ७४, ९२, १५६८, १६७९.
 अश्मक N. of a king (procreated by *Vasistha* on *Madrayanti*; by *Niyoga*) १२८५.
 अश्मन् a stone; rock ९२३, ३४, ५०, ६१, १९३१.
 अश्मभाण्ड an article of stone १६७१, ७२.

अश्रद्धा want of belief; distrust ७९२.
 अश्रार unpleasant; ugly ९७३.
 अश्रुत ignorant १२२१.
 अश्लीला (वाच्) rustic language; low abuse
 १५९४, ९५, १७८५, ९१.
 अश्व a horse ६११, ९५, ७६४, ७५, ८११, १४,
 ४०, ४१, ५४, ९०४, ०५, ०६, १७, १९, २०,
 २३, २४, १०७३, ७४, ११२१, ८३, ८४, १६०१,
 १२, १८, ५१, ६९, ७२, १७६४, ९७, १८३५,
 ९४, १९०१, २९, ७३, ८०.
 अश्वनाम्नि horsebane; killing a horse १६०९.
 अश्वत्थ N. of a tree १९६६.
 अश्वप a groom ९०३.
 अश्वबुध consisting of horses (as wealth)
 ८०९.
 अश्वमेध the horse-sacrifice १३५२, १५९९, १६०१,
 २१, ४८.
 अश्वस्तनविधान non-provision for the future
 १७२५.
 अश्वहृत् a horse-stealer १६२९, १७११, १३, ६५.
 अश्विना (नौ) N. of the two divinities (who
 are considered as the physicians of the
 heaven) ८५८, ५९, ९६५, ८०, ८१, ८३, ९९,
 १०००, ०१, ०२, ०४, ०८, १२५७.
 अष्टाकपाल (an oblation) prepared or offered
 in eight pans १५९६.
 अष्टापाद्य eightfold १६५६, १७२१, ५२.
 अष्टावक्र N. of a sage १०३१.
 अष्टौवल N. of a disease (*Smṛtichandrikā*)
 १०२५.
 असंनिष्ट not authorised; unasked ७८१, ८२६.
 असंपाठ्य one with whom it is forbidden to
 read or study; not to be taught १६२७.
 असंपान without impediment; without coll-
 ission; without easy access ९२६.
 असंभाष्य unfit for conversation १६४४.
 असंभेद non-contact; the being separate;
 non-confusion ९२४, २५.
 असंभोज्य one with whom one ought not to
 eat १६२७.

असंयता unbridled; unrestrained १०३३.
 असंयज्य one with whom nobody is allowed
 to sacrifice १६२७.
 असंसृष्टिन् not reunited (brothers etc.) १५४६,
 ६२.
 असंसृष्टिविभाग the heritage of not reunited
 (brothers etc) १४६५.
 असंस्कृत one whose initiatory rite has not
 been performed १२३४, १४२२, २३, १५८६,
 ८७.
 असंस्कृता not married; vide असंस्कृत १०२३,
 १२६६, ७०, ७३, ७९, १४१९.
 असत्प्रतिग्रह receipt of unfit presents or from
 improper persons ७७२.
 असत्प्रलाप nonsensical and false talk ११११.
 असत्य untruth; false ८०६, ९७०, १०३२, ७६,
 १७७९, १९७७.
 असत्स्त्री a bad woman १०३२, ७७.
 असद्द्रव्यदान gift of an improper thing ७९४.
 असद्धर्म a false religion १०३२.
 असवर्ण of a different caste; not belonging
 to the same caste १२३९, ८८, १३४९, ५०,
 ८४, १८४६, ९०, ९१.
 असाक्षिक unwitnessed १८००, १३, १९६५.
 असाक्षिप्रणिहित not ascertained by a witness
 १६७२.
 असाधु a wicked man ७९४, १०५६, १६४७,
 १७२६, १९१४.
 असाध्य not proper or able to be accompi-
 shed ८४८.
 असाध्वी an unchaste woman १०१७, ३३.
 असार incapable; poor; without strength
 ६११, ६२, ८६१, १६७४, ७७.
 असारता unfitness; fragility, worthlessness
 ६४१, ५१, ५४.
 असित black (wealth) १९८३.
 असिन्वन् insatiable (Monier Williams); not
 building or working (by *Sāyana*)
 ११२०, ५९.
 असुत having no male issue १५१३.

अज्ञात having no female issue १४०८, १४.
 असुर supreme spirit; the chief of the evil spirits ६०४, ९७५, ११२१, ४३, ४४, ६०, १५९६, ०७, १८३६.
 असुयात्सुत्य having its roots in scorn ११०२.
 अस्तोदये not born from the same womb १०४०, १५२९.
 अस्त home ६००, ९७०, ८४, ८८, १०००, ०२, १८९५.
 अस्तमित dead १११६.
 अस्तित्वास्तित्व the being partly true and partly not ९५४.
 अस्तेय not-stealing १७२२, ४४, ५२, ६६, १९३६.
 अस्थि a bone ६०९, ३०, ९३४, ४०, ५०, ६१, ६२, १६००, १७४५, ४०, १९३८, ६६.
 अस्थिभेद fracturing a bone १८३१.
 अस्थिभेदक a bone-fracturer १८०३, २९.
 अशुच्य an untouchable १६१०, १८३३.
 अशुष्टमैथुना a virgin १०२०.
 अस्त्रजाति belonging to a different caste १०५४.
 अस्त्वन्त्र dependant; one who is not the owner ८००, ०५, १८, २५, ३३, ८९, १०१२, २३, ३१, ४४, १३६१, १८८८, १९७७.
 अस्त्वयना not having one's own property १४१४.
 अस्त्वर्थ not leading to the heaven ७९४, १७९३.
 अस्वातन्त्र्य dependence; not independence १०९८, १११२, ४६, ४८, १२६४, १५५५.
 अस्वामिक not being an owner; unowned; not having an owner ७६९, ८२, १२८७, १९६१.
 अस्वामिन् not an owner ७५८, ६०, ६२, ६३, ६५, ६९, १६२१.
 अस्वामिप्रतिक्रोश bidding (for property) in the absence of its rightful owner (*S'āms'-āstri*); bidding of the non-owner ९२८.

अस्वामिविक्रय sale effected by another than the rightful owner ७५७, ५९, ६२, ६३, ६४, ६६, ६८.
 अस्वामिविक्रीत sold by a person who is not the rightful owner ७६३.
 अस्वाम्य absence of right to property; absence of property ८३९, १०३७, ११५६, १३९२, १४३१.
 अस्वाम्यनुमत consented by one who is not the rightful owner ७६३, ९६०.
 अहः the deity presiding over day १९६४, ६५.
 अहार्ये not to be taken or seized (by the king) १४७८.
 अहि a snake; the serpent of the sky ९९७.
 अहिर्बुधिय N. of a deity १८९७.
 अहीन a particular son १३५५.
 आकर a mine १६८७, १९२१, २८, ४९.
 आकस्मिक (property) accidentally gained १९८३.
 आक्रमण ascending; a step ९२४.
 आकृष्ट caluminated १८३१.
 आक्रोश shouting; slander or abuse ७९४, १६१९, ३४, १७६९, ७१, ७३, ८३, ८४, ९०, ९४, ९५, १०३३, ७३.
 आक्रोशक a slanderer १६१९, १७९०.
 आक्रोशयितृ see आक्रोशक १७७०.
 आक्रोष्टृ see आक्रोशक १७८६.
 आक्षारयत् one who calumniates १७७०, ७७, ९०.
 आक्षारित caluminated १६५०, १८५३.
 आक्षिक contracted at dice (as debt) ६६३, ७८, ८०, ७०८.
 आक्षिकपण (money) won at play; a stake in dice ६२७.
 आक्षिप्त (षण्ड) (an impotent) who spills his semen (by Dr. Jolly); (an impotent) who enjoys without being able to discharge his semen १०९४, ९५.
 आक्षेप remonstrations (*Smṛtichandrikā* and *Madanaratna*); receiving back the

- loan from a debtor (*Vivāduratnākara*); reviling ११४६, १६४२, १७७०, ७१, ८५, ९४, १९३६.
- आख्यान rumour; tale; story ९५७, १०२८, १७९२.
- आगत occurred, obtained; come ७५०, ५२, १११०, २९, १२१५, १६२१, १७, ५५, १८००, ८१, ८२.
- आगतश्री one who has obtained wealth १००५.
- आगमिन् embraced ९६६.
- आगन्तुक a visitor without invitation; stray (as cattle) ७८६, ९१५, १९, २०.
- आगम legal proof or source of property-ownership; a claim; origin; source; stream; import ७२५, ३७, ६२, ६३, ८०३, ०७, ९५, ९३५, ५०, ११११, १२८७, १४७३, १५२७, ८०, १६३०, ५२, ८३, ८४, १७०७, ९५, १८१३, ९१, १९२७, २९, ४३, ५०, ८४.
- आगम् offence; fault; sin ६०६, ९६८, ६९, १०९७, ९९, १२५८, १५९३, १६२७, १८२९, ४०.
- आर्षाग्र a particular priest ८१४.
- आग्नेय belonging or relating to the fire or its deity ९५१, १५९६, १९३०.
- आग्रयण the first *Soma* libation at the *Agni tomas* sacrifice ११६१.
- आग्नेण see आग्रयण ११६३.
- आघात a stroke १०३५.
- आङ्गिरम् a descendant of *Āṅgiras* १११६, १२८२, १६००.
- आचरण practice; behaviour ८७५, १९४२.
- आचरित the usual way or customary mode (of calling in debts); behaviour; acted ७१७, २३, २५, १९३१.
- आचामोदकमार्ग an outlet for used up water १०६.
- आचार behaviour; custom; way ६२५, ७२८, १०१६, १७, २३, २८, ३०, ३२, ८५, १११०, १५, ८५, १३९१, १६८३, ८५, १९१५, २०, २१, २३, ४३, ६५, ७७, ७९.
- आचारक्रम the course or order of 'acquirement' ७५७.
- आचारदत्त customary gift ८०८.
- आचारहीन unobservant of customs १४०२.
- आचार्य a spiritual teacher; preceptor ७७०, ८८, ९८, ८०३, २७, ४४, ६२, ९५९, १०३८, ११२४, १२०७, ४५, ५१, ८८, १३६३, ८४, १४६६, ६८, ७०, ७१, ७६, १५०९, ३०, १६०६, १०, १४, २७, ३५, ६४, १८००, ८७, ३३, १९०४, १८, २२, ७२, ७३, ७४, ८४, ८५, ८६, ८८.
- आचार्यघातक murderer of a teacher १६१९.
- आचार्यतनया (daughter of a preceptor) १८७४.
- आचार्यपत्नी wife of a preceptor १८७४.
- आचार्यभार्या see आचार्यपत्नी १८८२.
- आचार्यव्यञ्जन guise of a preceptor ८६२.
- आचार्यनी see आचार्यपत्नी १८५०.
- आच्छादन clothing; garment ८५६, १०२२, ३५, ५३, ८३, १११४, ९८.
- आच्छेद cutting off ७९४, ८०८, १४५७.
- आजि a battle ११२२, ४२.
- आजीवक a member of a religious sect founded by (*Āshāla Makkhaliputra*) १९२२.
- आज्ञा order; precept; injunction ८४५, ६२, ९१, १०२९, ८८, ११०९, १४००, १९२१, ३३, ३६.
- आज्ञाक्रय a purchase by order; purchased by partial payment ९००, ०१.
- आज्ञाधि a pledge by authoritative order ६६०, ९००.
- आज्ञाशेष arrest by royal order १९४१.
- आज्य ghee १३४८, ६३, ७३, ८५, १६७२.
- आजन ointment (esp. for the eyes) ८१२, ९७८, ९७.
- आटविक a forest-dweller ७३५, १६८२, ९३, १९२९.
- आटिकी N. of the wife of *Ushasti* १०१०.
- आढक a particular measure १४०२, २८, १५२६, १६७७.
- आढ्य wealthy ८६३, १०३०.

आणिद्वार the front door १२६,
 आततायिन् a desperado; endeavouring to kill
 some one; a murderer (incendiaries,
 ravishers, thieves etc.) १६०७, ०८, १२,
 २५, २६, ४८, ५०, ५१, ५२, ५३, ५४, ५५,
 १८३१.
 आततायिन्वध killing of a आततायिन् १६१२, २६, ४८,
 ५३, ५५.
 आतिथ्य see आतिथ्य १०२३.
 आतिथ्य hospitality ११८१.
 अतिपातिक (पण्य) (a commodity) which is
 likely to perish soon ८७९.
 आतुर sick; diseased ७०३, ८०४, ७५, ११०३,
 १६५१, १७०१, १९५१, ६३.
 आतोय a musical instrument १९३५.
 आत्मघातिनी a suicide १११७, १९.
 आत्मघ्ननिष्कृति atonement of a suicide १६५१.
 आत्मज self-begotten १०२९, ७७, १२४९, ५४,
 ८७, १३५०, १५२९, १९८५.
 आत्मत्याग suicide १६५१.
 आत्मत्राण see आत्मरक्षा १६०८, १२.
 आत्मनः विक्रेतृ (a slave) self-sold ८३०.
 आत्मनाश self-annihilation १०१४.
 आत्मबान्धव one's own kinsman १५२८.
 आत्मरक्षा protection of one's self १५५५, ६१.
 आत्मविक्रयिन् a self-sold (slave) ८१७.
 आत्मशुक्र one's own semen virile १२८४.
 आत्माघातृ one who has voluntarily enslaved
 himself ८१७.
 आत्मापक्रमण (woman's) wandering at will;
 roaming १०३७, १३९२, १४३१.
 आत्मोपजीविन् a labourer; actor १६६२.
 आत्ययिक one who feels urgency; urgent
 ७७१.
 आत्रेयी a woman who has bathed after her
 courses १६०६.
 आयर्वण incantation; magic; sorcery of
 Atharvaveda १६१२, २६, ५०.
 आदर्श N. of a hill १९२१.
 आदातृ a creditor ६११.

आदान receipt; seizure ८६१, १०३४, ३५, १४५८,
 १६१७, २१, ५७, ५९, ७६, ८६, १७२५, ४४,
 ५२, १८४८, १९३१, ६७.
 आदित्य N. of a deity ८५८, ९६९, ९१, १००६,
 १०, ११८१, १२५८, १५९६, ९७, १९३०, ४०,
 ६४, ६५.
 आदिनव want of luck in dice १९०२.
 आदिनवदर्श having in view misfortune (of
 others) १८९७, ९८.
 आदिवर्ण the first caste १७६९, ९४.
 आदीपिक one who sets on fire; incendiary
 १६१९.
 आदेश a pledge which is to be delivered
 immediately to a third person; bidd-
 ing; order ६३८, ११०९, १५२९, १६३७, १९३३.
 आद्य source of subsistence १७९२, ९४.
 आधमन mortgage ८०३, १५२३, ८५, ८७, ८८.
 आधमर्ण्य the state of being a debtor ७०८.
 आधातृ a pledgor ६५५, ५६.
 आधान a pledge; surety; deposit; placing a
 sacred fire ६५४, ५६, ७३२, ३५, ८१७, ९३०,
 ३१, ३२, १०१७, १५६८, ७५, १६७४, ७७, ८१,
 ८३, १७३३, ३६, १९०४.
 आधार a tank; pond; reservoir; dam ९२६,
 २८, ३०.
 आधि a pledge; security; mortgage; a cri-
 minal act; unhappiness; torture ६०८,
 २८, ३६, ३७, ४०, ४१, ४३, ४५, ४७, ४८,
 ४९, ५०, ५१, ५२, ५३, ५५, ५६, ५८, ६०,
 ६१, ६९, ८५, ९५, ७३१, ३२, ३३, ३४, ३५, ६६,
 ९८, ८०२, ०७, ४४, ८९, ९०, ९८, ९३०,
 १४६३, १५१८, ८९, १६४१, ८३, ८५, १७४४,
 १८३८.
 आधिकर्मन् the act of depositing; dispute
 regarding a deposit or mortgage
 ६३६.
 आधियाह a pledgee ६६०.
 आधिनिष्कय redemption of a deposit; re-
 turning of a deposit ७३१.
 आधिपत्य supremacy १२६१.

आधिपाल a pledgee ६३८, ७५.
 आधिपणादा spoliation or loss of a pledge
 or deposit ७३५.
 आधिभोग enjoyment or use of a deposit or
 pledge ६०७, ३१.
 आधिलिखित deed of mortgage or deposit ६६०.
 आधिलिख्य see आधिलिखित ६५६.
 आधिविद्वानिक (property) received by a
 woman on supersession १०३४, ३५,
 १४२८, ३१, ४२, ४३, ६२.
 आधिस्तेन the robber of a deposit or pledge
 ७३१.
 आधीकृत a thing pledged or mortgaged
 ६३७, ५५.
 आधेय a pledge; to be kindled or placed
 (as fire) ६४१, ११२६, १५९६.
 आध्वर्य price of a deposit ६४९, ६०, ७३१.
 आनन्त्य eternity; immortality १०७९, ११९७,
 १२६४, ७१, ७९, ८२, ८९, १७९२, १९८७.
 आनीतशुल्क property brought from father's
 house १३९२, १४३१.
 आनुपूर्व्य succession; order ७१६, १०२४, २७,
 ११८३, १२४३, ४६, १३५०.
 आनुलोम्य order of the castes etc from
 higher to lower ८२४, ३६, १०९३, ११०४,
 ०५, १२५२, १७८४, १८४६, ७२, ८३, ९०, ९१.
 आनुष्य acquittance of debt १३७३.
 आनुशंस्य compassion; pity ८२०, १२४४, ८४,
 १३२४, १४५५, १९२७.
 आन्त्र the bowel ९५१.
 आपण a market ६५४, ८५४, ९९, ९५२, १६८९,
 १७६३.
 आपत् misfortune; difficulty; calamity ६२७,
 ३१, ६०, ७१५, ९४, ९८, ८०४, ०७, १८, ३८,
 ६१, ९३०, ३९, १०३३, ६४, ७५, ११०७, १७,
 १८, २७, ३१, १२५१, ८४, १३०४, ५२, ७३,
 ८४, १४६१, १५८८, १६२०, १९२०, २२, २५,
 २९, ३०, ३७, ७३, ७४, ७८, ८६.
 आपकृत (debt) contracted in times of
 distress ६९८, ७१२.

आपद्गत fallen into misfortune; unhappy
 ९३९, १०४०, १२६६, १६३१, १९२९.
 आपद्गत (a son) given in times of distress
 १३५२.
 आपूर्विक a baker १६७९.
 आप्त skilled; a reliable person १८०९, १९२१,
 ७४.
 आप्तकारिन् a trusted servant १०४८.
 आप्तमात्र the state of being trustworthy
 ८४९.
 आभूषण jewellery (*Shāmshāstri*); tying
 ornaments १४३०, १८४९.
 आबाव trouble ९३०.
 आभरण an ornament ६११, ८६०, ६३, १०२५,
 ३५, ३८, १११९, ८४, १२१९, २२, ३०, ३३,
 ४४, १३९१, १४३०, ५४, ६१, १६८४, १८००,
 ४८, ८१, १९७९.
 आभूति superhuman power or strength
 १००५.
 आमन्त्रण deliberation १८९६.
 आमपात्र an unannealed vessel १८४१.
 आमय disease १०२७, १११६, १८, १४०१.
 आमिक्षा clotted curds १००७.
 आमिष an object of enjoyment; flesh
 १६८२, १७५०, १९७८.
 आमुष्मिक belonging to the other world ७२४.
 आमोद dalliance १८८०.
 आम्नाय texts of the *Veda*; scriptures १५१२,
 १९१८.
 आम्र a mango १७६१, ६३.
 आय the receipt ११८६, १९, १५६५, ८१, १७४१
 ५२, ६५, १९२८.
 आयतन house; resting place; sanctuary
 ९२५, २६, ३०, ४२, ४४, ४६, ६१, १८९६.
 आयति the future ८६०.
 आयव्ययस्त skilled in revenue and expendi-
 ture ७८४.
 आयस of metal or iron १७०२, १८६५, ९०,
 १९६६, ६७, ७७.
 आयुध a weapon ६१०, २६, १२३१, १६०५, ०७,

१८२४, ३०, ८७, १९३५, ३६, ६५.
 आयुधागार an armoury १६२९, ८९, १७१३,
 १९२९.
 आयुधिन् a warrior ८३५.
 आयुधीय a warrior; member of a martial
 race ८२८, १६१९, १९१९, ३५.
 आयोगव a man sprung from a *S'ūdra*-man
 and *Vaishya*-woman ११०५, ८५.
 आरकूट a kind of brass १६७५.
 आरक्षक a guard १७५७, ६२.
 आरक्षिन् see आरक्षक १६८१.
 आरण्य a wild animal; belonging to a forest
 १५९४, १६०९, १७९९.
 आरम्भ beginning १०१८, १६४७. ४९, १८३१,
 ८७, ८८, १९२५.
 आराधन worship ११११, १७, १९, १५२४, १९७९.
 आराम a garden ७३१, ८७३, ९२०, २६, २८, ३०,
 ३७, ३९, ४२, ४५, ५०, ५८, १२०१, १६१३,
 १७६५, १८८०, १९७६.
 आर्त distressed; afflicted ७१०, ९३, ८००, ०४,
 ०५, ०६, ४३, ४४, ४५, ७८, १०९७, ११०७,
 ३०, १७०२, २८, ४६, १८३१, ३४, ८८, १९२७,
 ६३.
 आर्तदान help rendered to an afflicted per-
 son ८४३.
 आर्तना waste (field) ९२२.
 आर्तव the menstrual discharge १११२, १८४८.
 आर्ति disease ११४६, १४६१, १९८७.
 आर्विज्य the office or business of a sacri-
 ficing priest (ऋविज्) ७८३, १०१०,
 १२२५, १५९४.
 आर्पण entrusting; delivering ६६०.
 आर्थ a member of the three high castes;
 lord; a freeman ७२८, ३८, ४७, ८०९, १०,
 १२, १५, १६, १७, ९५५, १०३३, ४९, १६६४,
 १७२८, १८४४, १९०३, १४, २७, ६३.
 आर्यप्राण an *Ārya*, by birth ८१६, १७.
 आर्यभाव the privilege or status of an *Ārya*
 ८१७.
 आर्यलिङ्गिन् wearing an emblem of *Ārya* १६९४,

१७६४, १९२९.
 आर्यवृत्त behaving like an *Ārya* १६९२, १९२९.
 आर्यस्त्री wife of an *Ārya*; woman of *Ārya*-
 caste १८४१.
 आर्यी woman of *Ārya*-caste १६९०, १८४४,
 ५०, ७४, १९२२.
 आर्यवर्त N of the country of *Āryas* १९२०,
 २१.
 आर्य a form of marriage derived from *Rahis*
 (the father of the bride receiving one or
 two pairs of kine from the bridegroom)
 १०३४, ९६, ९८, १२८६, १४३९.
 आर्यभ produced by a bull १०७३, ११०२, १२७२.
 आलिङ्गन embracing १८८५, ८९.
 आवरण a fence; cover ९१९, १११६, १६१९,
 १९२५.
 आवर्तन returning around; circuit ९०२.
 आवसथ a house १८९७.
 आवाप sowing १९२५.
 आवार shelter ८६३.
 आवार्यभाग the part to be covered ९२६.
 आवासद see अवकाशद १७५५,
 आविक woolen cloth ६३२.
 आविष्टिना enveloped १६००.
 आवेशन a workshop १६९५, १९२९.
 आवेष्टन tying १७९८, १८३४.
 आशाकारिकवर्ग the class of people that works
 according to its own wish ८४३.
 आशासाना asking, praying or craving for
 ९९१, १०००.
 आशुमृतक suddenly or instantly dead १६१५.
 आश्रम a hermitage; a stage in the life of a
Brāhmana १३७३, ८४, ८९, १९१६, १७,
 २१, २६, ३५, ४१.
 आश्रमिन् a hermit १९३३, ८६.
 आश्रय refuge; resort ७६६, ८४, ११३०, ५५,
 १६२०, ४९, १८८९, १९१४, ३६.
 आश्रित depending on; supported ७१५,
 १७४६, १९२९.
 आसजन the act of clinging to १७९४.

आसन a seat ८६०, १०२९, ४९, ११०६, ११, ८४,
१२३३, १३९२, १६०९, ३७, ६५, ९०, १७४५,
९४, ९५, ९६, १८०२, २८, ३५, ५२, ८१, ८५,
८७, ८९, १९३३, ३६.

आसन्दी a chair or stool १००४.

आसन्न near or proximate ८९८, १०४०, १२४५,
१४६६, १५१८, १६१६, ४०, ८५, १७५४,
१९२२.

आमव spirituous liquor; distillation ६३३,
३४, ८९९, १९३८.

आसुः a form of marriage (in which the
bride-groom purchases the bride from
her father and paternal kinsmen), re-
lating to *Asura* १०३४, ९६, ९८, १२८६,
१४३०, ४०, ५९, ६२, १७२७, १९६५, ८२.

आसुरि N. of a *Rishi* ९९७.

आशेष arrest; custody ७२७.

आसकन्द a die (esp. the fourth) १८९७.

आसपद abode; dwelling place १०३३.

आस्य the mouth १६००, १७७०, ७५, ८८, १९६८,
७७.

आहरण robbing; seizing ९२६, १९४०.

आहर्तुः an officer (of a sacrifice) १९०५.

आहवनीय a particular sacred fire १८९६,
१९८५.

आहार meal; eating १६८०, १८८७.

आहाव a bucket; vessel ९२३.

आहित mortgaged; pledged; deposited; kept
६५३, ६१, ७६७, ८१७ २९, ३२, ४९, १९०१,
६४.

आहितक see आहित ८१७, १६८४, १८५०, १९२२.

आहिताग्नि one who has placed the sacred fire
upon the altar; a sacrificer ७७२, ८०३,
१०१६, १५९३, १६६०, १७२५.

आहितिका (a woman) pledged ८१७, १६९०.

आह्व taken; seized ६१२, ७८७, १९५९.

आह्वानकारिन् a summoner १९४३.

आसु sugar-cane ६३०, ३४, १०७१, १७२३, ४५,
५२, ६६, १९३६.

आसुकु N. of a king १३२९.

आसुद a particular tree and its fruit १९३८.

आसुः a sacrifice १०२५, १७०१.

आतिहास traditional accounts of former
events १०३२.

आत्या ग्राह १९८१.

आध्व fuel used for the sacred fire १३६३, ८४,
१६७२.

आर्द्र the moon or its deity १०८०, ११२०, २१
१९०२, ८५.

आर्द्र a particular deity ६०१, ०४, ७९१, ८०९,
१०, ११, ४१, ५८, ५९, ७८, ९०३, २२, २४,
६९, ७०, ७२, ७३, ७४, ८३, ८६, ८७, ८८, ९५,
९७, ९९, १००१, ०३, ०४, ०५, ०६, ११११,
१६, २०, २१, ४३, ५९, ८०, ८१, ९५, १२५७,
१४६४, १५९५, ९७, १६००, ०१, ०३, १९००,
३०, ३६, ७१, ७७, ७८, ७९, ८०.

आर्द्रधनुः *Indra's* bow; rain-bow १६१५.

आर्द्रपत्नी the wife of *Indra* ९८७.

आर्द्राणी the wife of *Indra* ९८७, ९४, ९७, १००२,
०७.

आर्द्रिय an organ ८१९ ६०, ९९५, १०१६, ३१,
८५, १३८७, १७७९, १८३३, १९१८, ८१.

आर्द्रोत्त upheld or promoted by *Indra*; N.
of a teacher १६०१.

आध्वन fuel ९२६, १५२०, १६६१.

आध्व an elephant १९५४.

आवा speech; the goddess of speech ८४२.

आवाती full of food; N. of a river १२६०.

आरण a hole in the ground; barren soil
१५९८, १८९३, ९५, १९७४.

आपिरा vigorous; active ९६९, ७१, १२५८.

आसु an arrow ९४७, ४८, ९८, ११३१, १४६४,
१६००, १९, १८१९, १९३३.

आसुः a sacrifice १०५०, १२३३, ८४, १६१९, १९०६,
७८, ७९.

आसुका a brick ६१०, २६, ३०, ८५१, ९९, ९३४,
५०, ६१, १६८९, १७६०, १८३०, १९६६.

आसुपूर्त the merit of sacred rites stored up
in heaven १३४९, १९२०, ६३, ६४, ८७.

आसुः a sacrifice ६०४, ८५८, १४२४.

ईशानिक a fortune-teller १०२५, १६९३, १९२९.
ईर्ष्यापण्ड one jealous (a kind of semi-impo-
tent man) १०९४, ९५.

ईर्ष्यासमुत्थ having its root in jealousy ११०२.

ईश a lord; master ८१८, १५८३, १९३६.

ईशान a master ११२०, ५८, १४६३, १७६९, ९४.

ईशिनी one who has supremacy; mistress
१४६२.

ईश्वर master; lord; N. of a sage ८१३, १४,
६०, १११८, १५५५, ६१, १९२९.

ईहा labour १२११.

उक्तलाम (ऋय) (a purchase) where a cred-
itor secures a pledge with the condi-
tion that if the lent amount is not
recovered in the stipulated time the
pledged thing should be understood to
have been purchased by him (the cre-
ditor) for the given amount ८९१, ९८,
९००, ०१.

उक्थ a particular *vaidika* verse १९७९.

उक्षन् an ox or bull ९०६, १६२१, १८११, ३४.

उग्र powerful; ferocious; voilent; warlike;

N of a mixed tribe from (a *Ks'atriya*
father and *S'ūdra* mother) ६००, ०१,
०२, ०३, ०५, ११०४, ०५, ८५, १२८८, १५९६,
९७, १६००, १८३८, ९५, १९०१, ०२, २१, ६५.

उग्रजित् N. of an *Apsaras* ६०२.

उचित customary; usual ९३१, ११८५.

उच्चैःश्रवम् N. of the horse of *Indra* ८४०.

उच्छास्त्रवर्तिन् transgressor of the law १९३९.

उच्छास्त्रणालेख्य the deed of partition १५८४.

उज्जाम debt ७०८.

उच्छृजिन् a gleaner ९५१.

उच्छृष्टि a gleaner ९३७.

उच्छृष्ट excellent; eminent; best १०२६, ४१,
६४, ७०, १६२८, ४८, ५१, १८०२, २८, ३५,
६६, १९३७.

उच्छृष्टकर्म avocation of a higher caste १६२९.

उच्छृष्टमूल्य very valuable १७५०.

उच्छृष्टवर्णा of the highest caste १८४२.

उत्कोच bribery ८००, ०५, ०६, १६९०, १९८३.

उत्कोचक receiving a bribe १६८०, ९३, १७४६,
५८, ६४, १९२९, ४६.

उत्कोचजीविन् see उत्कोचक १६११, ३९, ६९, १७५९,
६१, १९३२, ४२.

उत्कोशन् calling for help १७९७.

उत्क्षेपक a pick-pocket १६११, ७०, १७३७, ५८,
६०, ६४, ६५.

उत्तम highest; excellent ८१७, २८, ३५, ६१,
९२०, ३१, ४२, १०१६, ३१, ६२, ७५, १११०,
१६१४, १८, १९, २०, २१, ३४, ३७, ४०, ४२,
४३, ४५, ४९, ५२, ५५, ६९, ७०, ८५, ८७,
८८, ८९, ९०, ९२, १७१६, २७, २९, ३०, ३२,
४२, ४४, ४५, ५०, ६६, ६७, ६९, ७०, ७१,
७३, ८०, ८९, ९२, ९६, ९८, १८११, १२, १४,
२४, ३१, ३२, ३४, ३५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०,
६६, ७२, ७५, ७६, ८२, ८३, ८५, ८९, १९२२,
२९, ३२, ४३, ६७, ६८, ७०, ७५, ८५.

उत्तमदण्ड highest punishment; vide उत्तमसाहस
७९४, ९३२.

उत्तमद्रव्य fine article १६४६.

उत्तमर्ण a creditor; highest or excellent debt
६१०, ३६, ९२, ७१६, १८, २४, २५, ३१, ९००,
१४०२.

उत्तमर्णमूल the principal of a creditor ६३५.

उत्तमर्णिक belonging to a creditor; a creditor
७१४, १६, २२.

उत्तमवर्ण a member of the highest caste ८१६,
१२७९, १७६९, ७१, ९४.

उत्तमसंग्रह adulterous act of the highest de-
gree १८८९.

उत्तमसाहस the highest of the three fixed
mulcts or fines (a fine of 1000 or
of 80,000 *panas*; capital punishment,
branding, banishing, confiscation, mu-
tilation and death) ७९६, ८१६, ९२५,
४६, ५७, ५८, १०७९, १६०९, ११, २७, २८,
२९, ३६, ३७, ४३, ४४, ५२, ७०, १७२९, ३०,
३२, ४९, ५०, ६५, ६६, ७०, ८२, ९०, ९८,
१८४६, ५९, ८२, १९२९, ३२, ३३, ७५.

उत्तर higher; superior ६०३, ९३०, ८६, ८७, ८८, ९०, १७७२, ८३, १८२७, ३६, ४०, ४६, १९०३, १९, २१, ४१, ७८.

उत्तरकुर्षु the country of the northern *Kurus* situated in the north of India and described as the country of eternal beautitude १०२७, १२८४, ८५.

उत्थान effort; exertion ११०६, ११, १९, १२१४, १९८४.

उत्थानव्यय see समुत्थानव्यय १७९७.

उत्पत्ति birth; produce १३४८, ५५, १६०९, १७९८.

उत्पन्नाह्वसा an adulteress (*Mitākṣarā, Nārā-dīya Bhāṣya*); one who is not deflowered (*Smṛtichandrikā*) ७०३, ११०३.

उत्पात unusual public calamity १७५९.

उत्पादक a generator; producer ८३९, १०७०, ७३, १३५०.

उत्पादयित्वा a begetter १२६५, ६७, ७२, १३५६, १७९६.

उत्पादितसंस्कारा one who has performed a rite or sacrament १०१४.

उत्सृष्ट neglected; (a son) deserted ९३०, ३१, १२७०, ८८, १३०६, ३४, १६१९, १८५०, १९७८.

उत्सृष्टपशु a bull set at liberty ९१५.

उदक water; a flood; the ceremony of offering water to a dead person; any ceremony with water ७३५, ८१२, ७८, ९०१, २५, २६, २७, ३०, ३१, ३५, ४२, ४७, ५९, १०२६, १११३, १८, ४२, १२०४, ०६, ०७, ०९, २८, ३१, ३२, ८२, १३१५, ९०, ९२, १५२४, ८९, १६००, १०, १९, ४२, ५२, ६५, १७४२, ४४, ५२, ५५, ६२, ९५, १८९२, १९०४, २४, २५, २०, ३६, ४४, ६५, ६७, ७३, ७४, ७८, ८७, ८८.

उदकक्रिया the offering of water-oblation १२५१, १५६८.

उदकनालिका a water-tube (a means of torture) १६८७.

उदकहत drowned in water १६१५.

उदकया a woman in her courses १९७७.

उद्वारस्थान a water butt ९२६.

उदपान a well ९२६, ३४, १६१३.

उदय profit; income; interest, swelling उपः fruit ६११, ५३, ७२३, २४, २६, ३१, ३२, ३६, ३७, ८५०, ९५२, १०७७, ११२९, १५६१.

उदरदास a born-slave ८१६, १७.

उदवसानीया the end or conclusion (of a sacrifice); closing offering ७९१, ८१४.

उदशित् butter-milk १९३८.

उदाज leading out (soldiers to war) ११२२.

उदासीनवन death of an indifferent passer-by (by an elephant) [*Shāmskhāstri*]; murder of one who is not aimed at १६२१.

उदाहरण recitation १७६८, ९०.

उदित proclaimed by law; taught ७३२, ५२, ८३, ८६, ९६, ८४०, ४४, ८९, ९४५, १०५५, ६९, ११११, १२२९, १५२४, १६२७, ४७, १७५६, ६०, ९०, १९०७, ११, २९.

उद्गूरण raising (for threatening) १८३२.

उद्गूर्ण raised (for threatening) १८१५.

उद्गात् one of the four chief priests (a *Sāma*-singer) ७७५, ९२, १००५, १२५८.

उद्दालक N. of a sage १०२७, १२८४, ८५, १३५५.

उद्धार loan; preferential share; decision ६३२, ७१४, ८१, ९५५, ११८१, ८४, ८६, ९०, १२३५, ३७, ४९.

उद्धारविभाग division with preferential share ११९४.

उद्भूत debt; loan; people who know the traditional account (of boundary) ६३१, ७०९, ९५५, ५७, ११९०.

उद्भूतपण्य a manufactured commodity ७७१.

उद्भूत hanged १६१५.

उद्बन्ध hanging १६१५, ४८.

उद्बन्धुक one who hangs up ९९२, १५९९.

उच्चनसि having an uplifted sabre or sword १६१२, २६, ५०.

उद्यान a park; garden ९२५, ४२, ४६, ५९, ६०, १०२६, १६१०, ९५, १९२९.

उद्वेक transgression १९३५.

उद्वाह marriage १३८४, १९२१, ४३.
 उद्वाहनि a marriage-fire १०१५.
 उद्वाहिक relating to a marriage १०६७.
 उद्वाहिता married ११०१, १६.
 उन्नता boundary (raised) ९४५, ६१.
 उन्मत्त insane; mad ६९७, ७०७, ११, १२, ७१,
 ९३, ८००, ०४, ०५, ८१, ८९, १०२२, ३४, ५६,
 ९८, १११२, १८, ६४, १२७३, १३८७, ८९, ९१,
 ९२, ९३, १४०१, ०४, १६०७, २०, ७९, ८६,
 १८८५.
 उन्मत्तक a mad-man १३९८.
 उन्मादुक fond of drinking ९९२, १५९९.
 उन्मान weight; measure (of altitude) १६६८.
 उपकरण implement ७८६, ८४९, ६०, १०१५, २९,
 ११८४, १६१९, ४२, ४६, ८३, ८५, ८६, ८७,
 ९६, १७४२, ५१, १९०५, २९, ३५.
 उपकर्तृ a helper; see उपकारिन् १६५५.
 उपकार use; advantage; assistance ७९९, ८०५,
 ०६, ०७, ९२९, ३०, ३९, १११५, ३०, १८८१,
 १९८३, ८५.
 उपकारिन् a benefactor; doing favour; a hel-
 per ७९४, ८००, ०३, ०७, १६२१.
 उपक्रोश reproach १७८५.
 उपगत a receipt; (the son) who offers him-
 self ६८९, ७०५, ०९, १२८८, १३५२.
 उपगम acquisition; blossoms १०३६, ११२६,
 १६०९.
 उपग्रह hoarding; provision १९२४.
 उपघात damage; injury ६३५, ३६, ५१, ५८,
 ७५१, ८४३, ४४, ७१, ९०६, १६१०, १९, ३४,
 ७७, ७९, ८०, १७९७, १८२४.
 उपघातक hurting; injuring १६५२.
 उपघातिन् see उपघातक १९२२.
 उपचय increase; interest १९४९.
 उपचार dealing; preservation; behaviour;
 decoration; act of courtiousness ६४८,
 १००९, १२८६, १६९४, १८५२, ८७, १९२९.
 उपचारिका a slave-woman ८१७.
 उपजापक instigator; conspirator १६९८, १९२९.
 उपजीवन livelihood; maintenance ८१८, १९,

१२१२, १४५५.
 उपजीविन् dependant ८६२, १३७४, १६४९, ६२,
 १८५४, १९४२, ४४, ६७.
 उपजीव्य to be revered ६९२, ७१५.
 उपद्रामाहक a bribe-taker १६७९.
 उपदेश advice; counsel १६८१, ८५, ९६, १७७०,
 १९१८, १९.
 उपदेष्टृ an adviser १६५३, ८४.
 उपधा fraud; pretence ७४८, १७५२, १९३६.
 उपधान imposition; pretension; १६७८, १८४९,
 १९०४.
 उपधि artful management; fraud; trick
 ७२५, ६४, ८४०, १४५४, १६७४, ७७, १७४६,
 १९०४.
 उपधिदेविन् a false gambler १६६९, १९०३, ०९.
 उपनाथित one initiated १२७८.
 उपनिधि a deposit ६३८, ७३५, ३६, ३७, ४०, ४७,
 ४९, ५२, ५४, १४७३, १५२७, १६८४.
 उपनिधिभोक्तृ one who enjoys or uses a
 deposit ७३५.
 उपनिधिहर्तृ one who smuggles a deposit ७४३.
 उपनिपात calamity ७३६, ३७, ८७८, ७९, ९३२,
 १६७३, १९२४.
 उपनिपद् secret १९२५.
 उपपति a paramour; gallant ९९५.
 उपपातक minor sin १७७०, ८२, ८७, ८९.
 उपपाप see उपपातक १७९२.
 उपप्लवनिमित्त (ऋग) (debt incurred) for the
 purpose of (meeting) a difficulty
 or calamity ७१२.
 उपभोक्तृ one who makes use of or possesses
 (property) ६३८, ७६४, ९३०.
 उपभोग use; enjoyment; possession ६३६, ३७,
 ७३५, ६२, ८९६, ९३०, ६२, १४२९, १६१६,
 १७५२, ९८, १८०४, ३४, ५०, ८८, १९४४.
 उपभोगफल (only) for the sake of enjoy-
 ment or use १४२९.
 उपमर्द complete violation or destruction
 १६४९.
 उपयमनप्रतिषेध objection to marriage १२५५.

उग्रयुक्तलीवासस् a garment which is used by a woman १२०७.

उपरतस्पृह free from desire ११५२.

उपरिनिबन्ध suspension from above १६८७.

उपल stone ११२१, १८३०, १९३८.

उपलब्धि discovery; attainment; acquisition; observation (by prof. P. V. Kane) ८०५.

उपलम्भ ascertainment; proof ७१९.

उपलिङ्गन inference १६८४, १८००, ५०.

उपवन a grove; garden ९५५, १६९५, १८००, १९२९.

उपवाद censure १७७१, ७२.

उपवास a neighbour; fast ९३२, ४५, ५१, १०१६, २३, २५, ७५, ११०९, ११, १५, १९, १५२४, १६८६, १७९५, १९२३, ७४.

उपवासन a dress; garment १०००, ०४.

उपवेशक a burglar १६१८.

उपश्रवण known from generation to generation; range of hearing; traditional knowledge ९५७.

उपश्रोतृ a listener; hearer १६८४.

उपसर्जन a substitute; alternative १३१७.

उपसाल a wall; fence ९०६.

उपस्कर an article of house-hold use; utensil ७३१, ८७, ९०, ८४६, १०२३, २५, ५९, ८५, ११०६, १२२२, ३०, १४५४, १६८८, ८९, १९७९.

उपस्थ the lap ९६८, ६९, १००१, ०२.

उपस्थान appearance; attendance; a substitute ६६१, ६९, ७३, ७७, ७७१, ८७०.

उपस्थाय्य to be presented ६७१.

उपस्थित presented; approached ६३८, ४५, ५४, ७३१, ८१, ९०, ८४४.

उपहत afflicted; injured १११७, १६१५, १९२५.

उपहार a present; offering १९२५.

उपहास a joke १८४१.

उपांशुघातक a secret assassin १६४६.

उपांशुचिह्न a secret mark ९४९.

उपादान appropriating to one's self ८२३, २९,

७०, ११६३, १९२८.

उपाधि see उपधि ११६३, १८८७.

उपाध्याय a teacher; preceptor ८०३, १९८४.

उपाय expedients; means; purpose ७१६, ४१, ८०, ८६१, १६५१, ६९, ८५, १७४५, ५७, १८४४, १९३०, ३५, ४१, ७०.

उपाययोग employment of expedients १०४७.

उपार्जित acquired ११३०, १२२१, १९८३, ८७, ८८.

उपावर्तन rejection ८७९.

उभयसंमत mutually consented ९५१.

उमा N. of a woman १०२८, २९.

उरग a serpent १९७०.

उरगूल a kind of serpent ८१२.

उर्वरा fertile soil; field yielding corn ७९१, ९२२.

उर्वशी N. of an Apsaras ९८८, १००९, १३७७.

उर्वी the earth ९३७.

उरुप a species of soft grass १६७२.

उरुकु an owl १६०६.

उरुखल a wooden mortar ७६४, ८१२, ४२.

उरुकुपीमत् accompanied by fire phenomenon; meteor १८३९.

उरुम्बन hanging १६८७.

उरुम्बन the act of pulling १८१६.

उरुखन making lines १३८४.

उरुहोपिका a kind of food; drawing १९२५.

उशनस् N. of a sage १०३२, १२८२, १३९१.

उषस् dawn (personified) ८०९, ४२, ९६३, ६४, ६५, ६७, ८८, ९३, ९५, १००२, ०३, १२५४, १८४०, ४१.

उष्ट्र a camel ८५४, ९०४, ०५, ०६, १०, १३, १७, १०७३, ७४, १६६९, १७९७, १८१०, ३४, ३५, १९५९, ७६.

उष्ट्रघातिन् killing a camel १६०९.

उष्णकाल summer-time १९६५.

ऊढा a married woman ८३७, ११००, ०९, १६, १२५०, १३८४, १४५३, १५२७, १९८२.

ऊरुवेष्ट binding of the thigh १६८७.

ऊर्ज sap १८३९.

ऊर्णा wool ६०९, ८१०, १००९, १६७३, १७४७,

१९२९.
 क्षर saline (soil) ७८६, १९७४.
 क्षत्र property; inheritance १०२६, १२४०,
 ८३, १३१९, ४७, ४८, १४२७, १५६१, ८०,
 १९६२.
 क्षत्रधामिन् one who takes inheritance १३८९.
 क्षत्रहर an heir ७८६, १५१७.
 क्षत्राविच्छिन्ति continuity or non-cessation of
 inheritance १५२९.
 क्षत्रियन् an heir ६९१ ८०४: १२२३, १३५०, ५५,
 १५६९.
 क्षत्रवेदवाद saying or proclamation of
Rgveda १११९.
 क्षण debt ५९९, ६००, ०१, ०३, ०४, ०५, १०,
 ११, २२, २५, २८, ४७, ५१, ५५, ५८, ६०,
 ६२, ६४, ६६, ६९, ७२, ७४, ७५, ७६, ७७,
 ७८, ७९, ८०, ८२, ८३, ८४, ८५, ८६, ९०,
 ९१, ९२, ९५, ९६, ९७, ९८, ९९, ७००, ०२,
 ०३, ०४, ०६, ८७, ०८, ०९, १०, ११, १२, १३,
 १४, १५, २०, २१, २३, २५, २६, २९, ३०,
 ३१, ३३, ३५, ८६, ९४, ८०५, ०८, ३०, ३२,
 ७५, ७६, ९००, ११५१, ९७, १२०२, ०७, २१,
 २२, २९, ५९, ६१, ६२, ७१, ७९, ८३, ८४, ८५,
 १३५६, १४४१, ५८, १५६८, ६९, ७१, ७३,
 १६१३, १७८७, १८४०, १९०२, ०३, ८७.
 क्षणकानि one to whom praise is due as debt
 ६००.
 क्षणक्य purchase by money lent out be-
 forehand ९००.
 क्षणत्रित्व giving heed to worship (paid as a
 debt by men to gods) ५९९.
 क्षणच्युत् inciting to fulfilment of obligation
 ६००, १२५८.
 क्षणनिमुक्त free from debt १२८५.
 क्षणभाज् liable for debt ६९५, ७००, ८८.
 क्षणमोचन discharge of debt १३५५.
 क्षणया going after or demanding (fulfil-
 ment of) obligation ५९९, ६००, ०१.
 क्षणयावत् relieving from debt or obligations
 ५९९.

क्षण being in debt; indebted ६०५.
 क्षणवत् debtor; being in debt ६०१, ९५, ७१४.
 क्षणवन् see क्षणवत् १२५८.
 क्षणशेष balance of debt ७३१.
 क्षणसमवाय aggregate of debts; several debts
 ७१६, २९,
 क्षणादान recovery of debt ६२२, २८, ७५०,
 ९४.
 क्षणावत् being under obligations; indebted
 ५९९, ६००, १८९५.
 क्षणिक a debtor ६३१, ५१, ५४, ५५, ५६, ६०,
 ६२, ६७, ७०, ७६, ८९, ७०५, ०६, २४, २५,
 २६, २७, २८, २९, ३०, ३१.
 क्षणिकुल family of a debtor ६५४.
 क्षणिद्रव्यापण discharge of debt ६७६.
 क्षणिन् a debtor ६२९, ४९, ५१, ५२, ५३, ५८,
 ६०, ६९, ७१, ७६, ७०६, २४, २५, २६, ३०,
 ८३२, १२२१, १९६४.
 क्षत truth; sacrifice; right; rite ५९९, ९६७,
 १२५५, १५९६, १८३६, ३७, ३८, ९५, १९८०.
 क्षत्रु the menstruation; female puberty
 १०१९, २०, २१, २२, २८, ४२, ५७, ९६, १८४८
 १९७७.
 क्षत्रिड्याय occupation of an officiating priest
 १२२३, २५.
 क्षत्रिज् a priest who officiates at the sacri-
 fice ७७०, ७१, ७२, ७३, ७६, ७९, ८३, ९०,
 १०३४, १२५२, ७८, १३९२, १४६८, ७७,
 १६०६, १०, ६४, १९२६, ७०, ७२, ८५.
 क्षत्रु N. of a semi-divine being ९२२.
 क्षत्र्य the male antelope १८४०.
 क्षत्रभ a bull १००२, १२३३, १६०६, २१.
 क्षत्रि a sage ८१२, १३, ६१, ९५६, ११०९, १२५८,
 ६०, ६१, ६२, ८२, ८३, ८४, १३४९,
 ७४, १३५३, १८३९, ४०, १९८०, ८१.
 क्षत्रिसंबन्ध relation by descent from the
 same *Īshā* १०३३, १४६४.
 क्षत्र्यशृङ्ग N. of a sage १३२९.
 एकच्छायाप्रतिष्ट vide एकच्छायाश्रित ७१२.
 एकच्छायाश्रित involved in similarity (of debt)

with one debtor (said of a surety who binds himself to an equal liability with one debtor i. e. to the payment of the whole debt) ६६७, ७१२, १२८१.
 एकजात sprung from one father १२३७, ३८, ४५, ६४, ७२, ७९, ९०, १३४८, ८४, १५८३.
 एकजाति a *Sūdra*; once born १७७५, ८८.
 एकतीर्थिन् inhabiting the same hermitage १५०९.
 एकदेश a portion or division of the whole ७४९, ८६३, १०४०, १६८७.
 एकद्रव्य the whole undivided property ११८४.
 एकधन some choice portion of the entire wealth ११६४, ८३.
 एकपत्नी a woman who has only one husband १०६२, १११३, १२६४, ७२, ९३, १३४८, ६२, ८४.
 एकपर्व one joint १६८७.
 एकपाक cooking food in one house (i. e. living jointly) ११४१, ४२, १५८८.
 एकपुत्र having only one son; an only son ११६६, १२४५, ५१, ५२, ८३, १३७०, १५७०.
 एकभक्ता faithful to only one १८५५.
 एकमुख having only one chief, superintendent or agent १६७९, १९०४, १०.
 एकयोनि of the same caste or origin १२४५.
 एकरिनिष्पत्ति sharing the same heritage १३२२.
 एकवर्णिक belonging to one and the same caste ९५५, १०३०.
 एकशफ one-hoofed beast ११८३, १२०८, १९३८, ५९.
 एकस्त्रीपुत्राः sons born of the same mother ११८४.
 एकस्य living together; joint ८६३, १६७६, १९८३.
 एकांश a single part or share ११८४, १२४३, ४६.
 एकान्तर next but one ११०४, ०५, १२८८, १८४७, १९८३.

एकोढा wife of one husband १२७९.
 एकोदक a kind of relative १५३०.
 एकोदर a uterine-brother १५६२.
 एकोद्दिष्ट a funeral ceremony having reference to one individual recently dead ११५७, १३७७.
 एदिधियुःपति the husband of a younger sister whose elder sister has not been yet married ९९६.
 एध fuel ९१२, १६५७, ६५, १९१७.
 एनस् sin; offence १५१२, ९४, १६५६, ५९, १७५१, ५७, ९३, १९६१, ६३, ६४.
 एरका a kind of grass १९३८.
 ऐश्वर्याक a descendant of *Iksvāku* १००५, १९८९.
 ऐन्द्र belonging to *Indra* १६२२.
 ऐल्ल a descendant of *Ilūsā* ८१२.
 ऐश्वर्य ownership; supremacy; abundance of property १०२९, १२३४, १७०२, १९८१.
 ऐदिक pertaining to this world ७२४, २७.
 ओक an abode; dwelling place १२५३, ५४.
 ओदन boiled rice; grain mashed and cooked with milk १६७९, १७१८, १८९६, १९३८.
 ओषधि a plant ६०१, ८६३, ९९०, ९७, ९८, १००२, ०४, ११२१, ८१, १६७१, १७५९, ६०, १८२३, १९२५, ३८.
 ओष्ठ the lip १६३८, ५३, १७९६, १८०२, २९, ३२, ८७.
 औक्ष pertaining to a bull ९९८.
 औक्ष see औक्ष ११४४.
 औदनिक a cook १६७९.
 औदन्य(व) N. of a *Rshi* १६०१, ०२.
 औदुम्बर made of *Udumbara* tree १६६८.
 औदारिक forming the part to be set aside as a preferential share १२४६.
 औदाहिक a present received on marriage १२११, १५, ३२.
 औपजङ्घनि a descendant of *Upajanghan* १२७१.
 औपनिषिक relating to or forming a deposit

७३५, ४५, ४७, ५०.

- औपनिषदिक concerning secrecy १९२४.
 औपपातिक one who has committed a secondary crime; relating to उपपातिक १४०१.
 औपासनावक्षणाग्नि half burnt fire used for domestic worship १०१६.
 औपा(प)धिक fraudulent ८९९, १६९३, १७६४, १९२९.
 औरस a self-begotten legitimate son १२३९, ६३, ६४, ६५, ६८, ७०, ७७, ७९, ८२, ८८, १३०२, १८, २०, २२, २४, २९, ३०, ४६, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२, ५५, ७१, ७२, ७३, ७४, ७५, ७६, ८३, ८४, ८५, ८९, ९९, १४०१, ५०.
 और्ण woolen १७३५.
 और्ध्वदेहिक any funeral ceremony १११४, १३५०, १५२३, १९८३.
 और्वे N. of a *Rakhi* १२५८.
 औशनस originated from *Us'anas* ११८४, १६१४.
 औषध a herb; medicine १०२४, १६६१, १७१२, १७, १९२२, २४, ३०.
 कंस brass metal १६१४, ७५.
 कक्ष a dry forest १९४४, ७४.
 कक्ष्या a rope; girdle १७८, १८३६.
 कच the hair (esp. of the head) १७९४, १८९१.
 कच्छप a tortoise १९८३.
 कञ्जुक a dress fitting close to the upper part of the body १९७७.
 कट dry grass or straw ९२६.
 कटक a bracelet १७६७.
 कटाग्नि fire kept up with dry grass or straw १६३९, ५३, १७६०, ६५, १८४४, ५०, ६४, ८६, ९१.
 कटि the buttock १७६५, ९६, १८०२, २८.
 कण्टक a thorn; any troublesome seditious person; a certain bird १६०६, ९२, ९४, १७०८, १९२९, ३०, ६५.
 कण्टकशोषन extirpating thieves or rogues १६७३, ७९, १७९९, १८२४.

कण्टकोद्धरण see कण्टकशोषन १६९२.

कण्ठ the neck १६१५, १८८७, १९१३.

कण्डूष N. of a man १३७६.

कण्व N. of a *Rakhi* १२८८.

कदर्य a miser १५९३.

कदली the plantain or banana tree ९६२.

कद्रू N. of a daughter of *Dakṣa* ८४०.

कनवक N. of a man १३७६.

कना see कन्या ९८१, १८३६.

कनिष्ठ youngest ११४९, ८४, ८५, ८९, ९२, ९४, ९८, ९९, १२३५, ६०, १३२९, ५५, ९८, १४२१, १५४३, १९८३, ८४.

कनिष्ठांश a share of the youngest ११८४.

कनी see कन्या ९६३, ६९.

कनीनक a youth ९८०.

कनीयस् younger ११५९, ८४, ९५, १२३४, ८३, १३२९, ९१, १५९१, १८४१, ९३, १९८४.

कन्द a bulbous or tuberous root १६१४.

कन्धरा the neck १६१७, १७९६, १८१७.

कन्यका see कन्या ९७५, १११६, ९५, १३७५, १४१३, २१, २२, १५८७.

कन्यकाजात the son of an unmarried maiden १३३१.

कन्यना see कन्या ९७५.

कन्यला see कन्या १००३.

कन्या a girl; (unmarried) daughter; virgin; maiden ७०३, १२, ८१७, ६०, ६३, ७९, ८१, ८२, ९६५, ७१, ७२, ७५, ९६, १०००, ०२, १४, १९, २१, २३, २४, २८, २९, ३०, ३४, ४१, ४२, ४३, ६९, ७२, ७८, ८३, ९४, ९५, ९६, ९७, ९८, ११०१, ०३, ०९, १३, १६, १७, १८, १२००, २८, ३१, ३४, ७३, ८५, ८६, ८७, ९४, १३०६, २९, ५०, ७४, ७६, ८४, १४१६, १७, २२, २७, २९, ४०, ४७, ५३, ६०, ६२, ६३, ७३, १५२५, ७५, १६०९, १८, १७६५, ७०, १८४३, ४७, ४८, ४९, ५०, ६६, ६७, ६८, ६९, ७५, ८३, ९२, १९५०, ७५, ७८, ८५, ८६, ८८.

कन्यागत acquired at the time of daughter's marriage ११२९, १२२८.

कन्यागर्भ the son of a maiden (before wed-

lock) १२८८.
 कन्यादातृ (a father) who gives a girl in marriage १०४१.
 कन्यादान giving a girl in marriage १०३४.
 कन्यादोष fault, crime or blemish relating to an unmarried girl ८७९, १०९७, ९८.
 कन्यापहरण abduction of a girl १७६१.
 कन्यापहारिन् an abductor of a girl १८४९.
 कन्याप्रकर्म defilement of a girl १८४८.
 कन्याप्रद see कन्यादातृ १०७७.
 कन्याप्रदान giving a daughter १०४३.
 कन्याप्रसविनी begetting only a female offspring १०३४, १४३१.
 कन्याभाग the share of a maiden १४१६, २९.
 कन्यालङ्कार ornaments worn by a girl १४१६, २८.
 कन्यासमुद्भव offspring of an unmarried girl १३०६.
 कन्याहरण see कन्यापहरण १७६६.
 कपाल a cup १५९६, १९६६.
 कपिञ्जल the francoline partridge १५९७.
 कपूय bad; detested १५९२.
 कस्यु the penis ९८८.
 कबन्ध headless trunk or body १६८७, १८५०, १९२४.
 कमण्डलु a vessel made of wood used for water by ascetics १३८४.
 कमथू N. of a woman ९८२.
 कमल lotus १९८५.
 कम्बल a woolen blanket १६७३.
 कर tax; hand; a doer ८९८, १६११, १२, २६, ३८, ५०, ६९, ८२, १७०१, २७, ३७, ४६, ८१, ९६, ९७, १८१६, १७, ३०, ३१, ३२, ३४, ३५, ७६, ८७, १९०३, २७, ३०, ४१, ४२, ६६, ६७, ७०, ७३.
 करक a water-vessel १६७२.
 करच्छेद cutting off of the hand १६६९.
 करण document; evidence; act; transaction; act of proving ६३८, ८०, ७१५, १९, ३४, ३७, ८५, ८५९, ६१, ६२, ७१, ७२, ९९७,

१०२९, १२६१, १५५७, १६०५, १३, ६१, ७३, ७६, ८०, १७७२, ९५, १८५०, ८७, १९०५, १५, ३३, ४१, ४४, ७६.
 करद a tax payer ८९८, ९३२.
 करप्रतिभू a surety for tax-payment ८९८.
 करप्रद that on which tax has been levied १९१४.
 करादान collection of tax १६७१.
 करार्थ revenue ७५४.
 करिन् an elephant १९७०, ७३.
 कर्ण N. of a king (the son of *Kunti*); the ear ८१८, ९०९, २६, १६१७, ३८, ५३, १७६९, ८१, ९४, ९६, ९९, १८१७, ३१, ३२, ४०, ४९, ५०, ७२, ८७, १९६४, ७०.
 कर्णकील the transverse beam ९२६.
 कर्तन cutting ९८४, १०५८, १११३, १७०९, ९६, १८२३, ४६, ७२, ८२, ८३, ८८, ९१.
 कर्तृ a maker; doer; perpetrator ६११, १२५४, १३५५, १६०९, ३२, ४८, ४९, ५६, ७१, ८२, ८४, ८७, ९०, १७९०, १८४९, १९६३, ६४, ७३.
 कर्त्य to be cut off १८६७.
 कर्तव्य deed १८३७.
 कर्पास cotton ६२६.
 कर्मकर a wage-earner; labourer; servant ८१६, २५, २९, ४३, १९४१.
 कर्मकाल the time or period of work ८१७, ४०, ५५.
 कर्मकृन् a labourer ८२९, १७४७.
 कर्मचण्डाल a *Chandāla* by work or action ८३१.
 कर्मन् work; act; duty; occupation; product; the invisible result of good or bad conduct ६२७, ३४, ५५, ९५, ७०३, २०, २३, २६, २७, ५५, ७०, ७१, ७२, ७३, ७४, ७६, ७७, ८०, ८३, ८४, ८५, ८७, ९०, ९४, ८०८, १४, १७, १८, २०, २३, २९, ३१, ३४, ३५, ४३, ४४, ४५, ४६, ४८, ४९, ५३, ६०, ६१, ६३, ७०, ७९, ९४, ९३१, ४५, १०१२, २९, ४०, ११११, १७, १९, ८५, ९३, १२२३, ४३, ५५, ५९, ६२, ६६, ८३, ८४, ८६, १३२९, ५५, ८४,

१४०२, ०४, ०५, २२, २४, ३१, ४९, ५४, १५८३,
 १६०३, १०, १६, १७, १९, ४१, ४८, ५२, ५८,
 ५९, ६२, ६४, ७३, ७६, ७७, ८०, ८१, ८२, ८३,
 ८५, ८६, ८७, ८८, ८९, ९०, ९१, ९५, ९६,
 १७०२, ४०, ४४, ४६, ५१, ६२, ६५, ७०, ७६,
 १८३३, ३५, ३६, ४७, ४९, ८७, १९०४, १७,
 १८, २१, २२, २४, २५, २६, २७, २८, २९, ३०,
 ३१, ३३, ३५, ३७, ४०, ४१, ४२, ४९, ७४,
 ७५, ७६, ८१, ८२, ८६.
 कर्मनिष्ठापन termination of work ८४४.
 कर्मनिष्ठाक completion of the work (*Shām-
 shāstri*); the result of the previous
 work (*Ganapatiśhāstri*) ८४४.
 कर्मत्याग the giving up of work; leaving
 one's duties ८४२.
 कर्मप्राप्त subject to torture; criminal १६८६.
 कर्मफल fruit of labour ६५५.
 कर्ममूल regarding the religious duties ११२५.
 कर्मयोग performance of work ११२६.
 कर्मवध्य one who has committed culpable
 crime १६८७.
 कर्मवेतन wages for work; remuneration ८६१.
 कर्मवैषम्य inequality according to work ७७०.
 कर्मशुद्ध irreproachable as to the conduct
 १३४८.
 कर्मसंकरनिश्चय conviction regarding the error
 of religious duties ७७२.
 कर्मसंबन्ध relating to work or duty (agree-
 ment etc.); relation of religious duties
 ८४३, १०२२.
 कर्मसंयुक्त connected with (bodily) labour;
 (interest) to be recovered only by
 physical labour ६२९.
 कर्मस्पर्धा competition in profession १६१५.
 कर्मस्वामिन् a master ८४८.
 कर्मन्त completion of work; work-shop
 १९२८.
 कर्मापराध mistake in treatment १६७६.
 कर्मोभिग्रह seizure in (criminal) act १६८२,
 ८५.

कर्मिन् a labourer; workman; performer of
 an act ७७९, १२२२, ३०, १६५४.
 कर्बट a village; market-town; capital of a
 district ५६२.
 कर्शन् making thin (the wealthy by exac-
 ting additional revenue) १९२४.
 कर्ष a particular measure; pulling १६७७,
 १८१६.
 कर्षक a cultivator; peasant ६८०, ७२७, २९,
 ७१, ७९, ८६, ८९, ९०, ८४३, ६१, ९१८, १९,
 २९, ३२, ६०, १६६१, १९६७, ६८, ८२.
 कर्षण tormenting; torture; cultivation;
 tillage ८६१, ९३२, १७९५.
 कलञ्ज the flesh of an animal struck with
 a poisonous weapon ७९४, १६७०, १९६८.
 कलत्र a wife १११५.
 कलविड्क a sparrow १५९७.
 कलह strife; quarrel ८६१, ६२, ६३, १६१८, ४०,
 १८००, १८, १९, ३१, १९७९.
 कलाभिर knowing the craft ७८७, ९०.
 कलि N. of the last and worst of the four
yugas or ages; quarrel; strife; N. of the
 die or side of a die marked with one
 dot; the losing die ११०९, १५, १८, १३७३,
 ७४, ८४, १६५५, १८९७, ९८, १९०१, १४, ३०.
 कलियुग N. of the last and worst of the
 four *yugas* or ages; the present age
 १११८.
 कल्प a sacred precept; law ८१६, १०२४.
 कल्पना ascertainment १७७४.
 कल्याण happiness; beauty; agreeable; a
 festival ८०७, ९२४, २६, ४२, १०५२, ५३,
 ७६, १३९१, १६२८, १९२७, ७८.
 कल्याणी beneficial; a good lady ९७०, ७१, ७९,
 ९७ १२८४, १८४०.
 कवप N. of a sage ८१२, १३.
 कव्य oblation offered in *Shrāddha*; offering
 to Manes ८१९, १२४४, १५१३, २६.
 कशष्ठकौ the hinder parts (originally of
 beasts of burden) ९७४.

कशा flogging १६८७.

कशीकृ N. of an animal; a weasel (by *Sāyana*); pole-cat (by Fick); female ichneumon (by Geldner) १६६.

कश्यप N. of a *Rishi* ७९१, ९२, ८४०, ९९६: १२८२, ९४, १९८५.

कांस्य white copper or bell-metal ६०९.

कांस्यकारक a worker in white copper or bell-metal १९६६.

काक a crow १६०६.

काकणी a cowrie used as a coin १६१७, ७५, १९०५, ६७, ६८.

काकुत्स्थ a descendant of *kakutstha* (here *Dasharatha* and *Rāma*) १०७५, ७६.

काचमाण्ड a vessel or article of glass १६१४

काञ्चन gold १९४०, ६७.

काठक a particular branch of *Black Yajurveda* १९७८.

काय one eyed; monocular ७८७, ९२०, ९२, ११८१, ८०, १५९९, १७७०, ७१, ७२, ७७, ८७.

काण्डवृष्ट any other than a natural son; the son who has left his original family १२६६, १३५२, ८४, १९३८.

काण्व a patronymic १६६५.

कात्यायन N. of a sage ६५७.

कात्यायनी N. of one of the wives of *Yajñvalkyā* १०१०, १४०५, २४.

कानिक see कानीन १३५५.

कानीन the son of an unmarried damsel १२६३, ६५, ७०, ७३, ७९, ८२, ८४, ८६, ८७, ८८, १३०६, २०, ३१, ४६, ४७, ४९, ५१, ७३, ७४, ७५, ७६, ९०, १९८०.

कान्ता a wife १३०५, ७४, १६८२.

कान्तार a forest १११०, १८५०, १९२२.

कान्तारग woodgoing; a forester, an outcaste ६११, २०.

कापिलिय derived from *kapila* १२६०, १९८१.

काम desire; love; passion; lust; sensuality; love or desire personified ६८५, ९६, ७०३, १५, ७१, ८०५, १६, १८, ३४, ५१, ५८, ६३,

९५४, ५९, ६८, ७२, ७७, ८१, ८६, ९२, ९६, ९७, ९८, ९९, १००१, ०६, १०, १७, २८, २९, ३४, ४९, ५३, ६०, ६१, ६६, ६८, ७५, ७७, ८८, ९७, ११००, ०१, ०३, १०, १२, १४, १९, ८५, १२०४, ४३, ७०, ७३, ८४, ८५, १३०९, ३८, ९१, १४०३, २८, ३०, ४८, ६०, १६१६, २७, ४०, ५५, ७६, १७२४, १८३५, ३६, ३७, ४७, ५०, ६६, ८८, ९१, ९४, ९६, ९७, १९००, ०४, १२, ३०, ६३, ६४, ७४, ७६, ७७, ८१, ८३, ८८, ८९.

कामकारणीय (property) to be enjoyed according to one's own free will १४३०.

कामकृत (debt) contracted through lust or sensuality ७१३, १६६५.

कामकैलि amorous sport १११९.

कामक्रोधप्रतिश्रुत (debt incurred) by promises made under the influence of love or anger ७०८.

कामचार free or unrestrained act ९१४, १०१७, २७, १२८४, १६१०, ५३.

कामचारिणी a licentious woman १०१७, २४, १३९०.

कामज (son) begotten of desire or sensuality ११९७, १३९५, ९६, १८७०, १९८७.

कामदान voluntary payment; gift for the sake of satisfying passion ६८०, ७९४, ८०७, १६७६.

काममूला strongly affected by love ९७७, १८३६.

कामशल्या love-pointed ९९८.

कामसाधक means of sexual enjoyment १८८७, ८८.

कामिन् desirous; amorous, enamoured ९७२, ९६, ९८, १८८८.

कामुक enamoured or in love with; a lover ८५१, ६३, ९९४, १६१९.

कामोत्थाय to be sent away at will ८१३.

काम्पीलवासिनी dwelling in the town named *Kāmpīla* ८४१.

काम्बोज a native of *kāmbōja* ८६२.
 काम्य voluntary rite; desirable; lovely,
 beautiful ८७२, ९८८, १००६, ११२८, ८२,
 १९७९.
 काय body १०५३, १७९८, १८३२.
 कायकर्म bodily work or labour ६३५.
 कायस्थ a particular caste of scribe १९३२.
 कायाविरोधिनी (interest) paid regularly
 without diminishing the principal
 ६२४, ३४.
 कायिका (वृद्धिः) (interest) paid regularly
 without reducing the principal ६०७,
 १५, २४, २९, ३०, ३४, ३५.
 कार a doer; (property) obtained in the
 shape of taxes ६७४, ७३४, ८८९, ११३१,
 १६७५.
 कारक a doer ८६१, ९४२, १५११, १६३४, ८०,
 १७६५, १९६५.
 कारण cause; reason ६२८, ७१०, ११, ३०, ८०६,
 ४०, ५५, ९८, १०२८, २९, ५९, ७६, १२८१,
 ८५, ८६, ८७, १३४८, १५५८, १६१६, १८, २३,
 ५५, ८४, ८६, १७५३, ५७, ८७, १८३४, ५३,
 ८५, १९१०, २२, ३६, ४३.
 कारणदान possession (of a holding) on
 some reasonable ground ९२९.
 कारणपदेश some (reasonable) cause; pro-
 position of reason ६११.
 कारयित् a person causing to exceed (the
 rate of interest); see कारक ६११, १६८७,
 ९०.
 कारिता (वृद्धिः) stipulated (interest) ६०७, १५,
 २४, २५, २९, ३१, ३५, १६८३, १९१०.
 कारिन् a servant; worker; doer of an act
 ८११, ४१, १०१४, १११५, १३२९, १६००, १०,
 १७, ५०, ५३, ९४, १७५७, ८३, ९७, १८२६,
 ८७, १९२१, २९, ३३, ६७, ७१.
 कारु an artizan ७३७, ८४३, ११२१, १६१७,
 ७६, ७७, ७९, १७३०, ७२, १८५३.
 कारुक see कार १६७३, ९५, १९२९, ३५.
 कारुशासित् a master of artisans १६७३.

कार्तान्तिक an astrologer ८६३, १६७९.
 कार्तिक N. of the 8 th month १९७९.
 कार्पास cotton ६०९, १०, ३४, ३५, १६७०, १७१८,
 ३५, ४७, १९३८.
 कार्पाससौत्रिक cotton-cloth or thread १७३५.
 कार्पासास्थि a cotton seed ९५०.
 कार्मार a mechanic ११२१.
 कार्मिक an embroider; artisan ७६४, १७३५.
 कार्य law-suit; duty; affairs; work; subject
 of dispute ७५२, ५३, ५४, ५५, ९०, ८००,
 ०४, ०५, ०६, ०७, ०८, १८, ३८, ४९, ५१, ५६,
 ६१, ६७, ६८, ७३, ८१, ८९, ९४, ५२, ५७,
 १०१५, ७७, ९५, १११२, १६, १९, ८५, ९८,
 १३२९, ८४, ८५, ९१, ९४, १५७९, १६०३, २१
 ३२, ४८, ४९, ५०, ५२, ५३, ५४, ७३, १७१२
 १३, १७, ५३, ६७, १८१४, ८७, १९०७, २२,
 २६, २८, ३०, ४१, ४२, ६५, ६९, ७८.
 कार्यकालमिता vide कार्यकालमिति ८५६.
 कार्यकालमिति (wages) stipulated for a certa-
 in work to be done in the fixed period
 ८५६.
 कार्यघातिन् one who spoils work ८०८.
 कार्यचिन्तक taking care of a business: mana-
 ger of a business ८६८, ७३.
 कार्यज्ञ prudent ११४७.
 कार्यनिर्णय decision of a dispute ९५१.
 कार्यप्रसाधन accomplishment or fulfilment of
 work ८०५.
 कार्यप्रसिद्धि vide कार्यप्रसाधन ८०५.
 कार्यमाना (wages) fixed according to the
 estimation of work ८५६.
 कार्यविपत्ति failure or loss in action or enter-
 prise ७९५.
 कार्यसिद्धि fulfilment of the object ७५३, ८९९.
 कार्याक vide कार्यान् १६३२.
 कार्यान् a party to a suit either as plaintiff
 or defendant; a doer १६३२, १७०१.
 कार्षापण a particular copper coin १०५, ३९,
 १४२८, १६०९, १३, ३१, ६८, ७२, १७७०, ७१,
 ७७, ८७, १६, ९८, १८४७, १९२९, ४२, ४४, ६८.

कार्णायस iron ११८४.
 कार्मन् a particular wood १९७७.
 काल time ६१८, १९, ३१, ७२४, ५४, ५७, ६१, ८०४, ५४, ८४, ८९, ९२०, १०२१, २४, ३१, ४२, १२३१, १४५२, १६१८, ७३, ७९, ८२, ८३, ८४, १७०६, १२, १७, ३५, ३८, ७१, ९५, १८७१, १९००, २०, २१, २२, २७, ३०, ४२, ४५, ५४, ६४, ६६, ६९, ७४, ७८, ८५.
 कालकवन black-forest; N. of a forest १९२०, २१.
 कालकृत (आधि) (a pledge) redeemable within a certain period ६४३.
 कालखज N. of a race of *Asuras* १६०३.
 कालमाना periodical-wages; salary ८५६.
 कालवृद्धि periodical interest ६१५.
 कालसंरोध lapse of the (stipulated) period; keeping for a long time ६३८, ५०.
 कालस N. of a hell १२८६.
 कालायस iron १६१४, ७५.
 कालिका periodical interest ६२४, २९, ३५, ८५६.
 काव्य coming from the sage *Us'anas* १३९१.
 काश्यप N. of a sage ११८४, १२४५, ८५.
 काश्यपीनालाश्रयामाठरीपुत्र N. of a teacher १९८२.
 काषायवसना wearing a brown garment (as by a widow) १०२८.
 काषायवस्त्र brown garment १९४३.
 काष्ठ wood ६३०, ३५, ८७, ८५१, ५२, ९९, १६१४, १५, २१, ३०, ७२, ७४, ७७, १७३३, ४४, ४९, ६०, ६६, ९६, ९९, १८००, ०६, १६, १९, ३०, ४३, ६५, ९०, १९२४, ३३, ६५, ६६.
 कासन coughing १७९१.
 किंशुक N. of a tree ९३३, ३५.
 किङ्कर a servant ११११.
 किण cicatrix १६८५.
 किण्व substance from which spirituous liquor is extracted ६१०, २६, ३०, १७१८.
 कितव a gambler ७१५, ८१२, ४२, ९७९, १६६९, ९३, १७१०, ४६, ५८, ५९, ६४, १८९०, ९४, ९५, ९७, ९८, ९९, १९०२, ०४, ०८, ११, १३,

१४, १५, २९.
 किल्बिष fault; blame; sin ६०१, ०२, ०३, ०५, ७५८, ८३, ९०९, १६, १६००, ०८, ४८, ५६, ६७, ६८, ७०, ७२, १७०२, ०३, ११, २१, ५१, ५२, ८७, १८१०, १२, ३९, १९०२, २८, ५७, ६०, ६९, ७४.
 किल्बिषिन् guilty; sinful ९०९, १६, २०, १११८, १६७२, १७६३, १८३५, १९६२.
 किष्कु a kind of measure ९२६.
 कीट a worm; insect १६०९, १५, १७९७.
 कीनाश a peasant; cultivator ७८७, ८४२, ९२४, ५१, १२४६.
 कीर्ति fame; renown ८४२ ९९७, १०१६, २६, ६४, ८५, ८८, ११९३, १३९०, १६४८, १९८१, ८४, ८५.
 कुकुर N. of a people ८६०, ६२.
 कुकूल chaff; a hole filled with stakes; fire of chaff १६७०.
 कुक्कुट a cock १६१७.
 कुक्कुटक the offspring of a *Ugra* by a *Nisāli* woman ११८५.
 कुचेल a bad or dirty garment १०१६, २४, १३८७, ९०.
 कुञ्जर an elephant ९१९, १७३६.
 कुटुम्ब a family ६७९, ८०, ८२, ९१, ९६, ९८, ९९, ७०८, १२, ९९, ८०२, ०५, २८, १०२८, २९, ३९, ११४७, १२२१, २९, ७३, १४३२, १५८८, १६८२, १७२३, २५.
 कुटुम्बकामा desirous of a second marriage; desirous of progeny १४३०.
 कुटुम्बार्थ household expenses; the family property ६९८, ८१७, ११९८, १५८४.
 कुटुम्बाविरोध without harm to the family ७९६.
 कुटुम्बिक a householder १६८९.
 कुटुम्बिन् head of the family; a householder ६७९, ९६, ९४९, १४०७.
 कुड्य a wall ९२६, २७, ५३, ५९, १६१०, ८३, ८५, १८००, २१.
 कुण्ड lame; mutilated ९२०.

कुण्ड son of a woman by another man
while the husband is alive १०१४.

कुण्डल an ear-ornament १३६३, ८४, ८५.

कुतप a garment made of goat's hair १९३८.

कुत्स N. of a *Rshi* ११६०.

कुर्नासिन् having bad or diseased nails ९९२,
९५, १५९१, ९२, ९९.

कुन्ती N. of a woman १०२८, १२८४, ८५,
१३७६.

कुपित angry; enraged ११५५, १९३०.

कुपुत्र a bad son १३१६, १९८७.

कुप्य base metal ६३०, ३२, ३५, ५०, ८७, ८३५,
९९, १५१३, २६, १६३४, ८२, ८४, ८९.

कुलव a bad boat १३१६, १९८७.

कुन्ध headless body; vagina १८७४.

कुनेर N. of a deity ८६०.

कुञ्जक a plant ९३३, ६१.

कुमार a youth; child ७९१, १२५९, ८१, १३७४,
१६६६, १८९४, १९८४, ८९.

कुमारक see कुमार ८६२, १००७.

कुमारिन् having youngsters ९७४.

कुमारी a maiden; virgin; daughter ७९१,
८१४, ९७४, ९७, १००८, ०९, ११, १२, २१,
४०, ४२, १२८६, १४२९, ६३, १५२७, १८४३,
४४, ४९ १२४४.

कुमारीदाय inheritance of an unmarried
daughter १४२८.

कुमारीपुत्र son of a virgin १९८०.

कुमारीभाग the share of an unmarried daugh-
ter १४२९, ३७.

कुमार्य virginity १००१.

कुम्भ a jar; a particular measure ९५०, ६१,
८११, ६३, १३९३, १६०९, २१, ७१, १७१४,
५०, १९८१.

कुम्भी a particular measure (of grain)

कुम्भीनसि N. of a demon १०३२.

कुम्भीपाक burning in a vessel १८५०.

कुम्भ N. of a demon ९६४.

कुरीर a kind of ornament १०००.

कुरु N. of a people ८६२, १०१०, २७, ३३,

१२४३, ४४, ८५, ८६, १३९०, १४२९, १९६७,
८१.

कुल a family; clan; congregation ६४५, ७३१,
८१४, १७, ६१, ६२, ६३, ७४, ९३६, ६३, १०१४,
१८, २३, ३०, ३१, ३५, ३६, ३८, ४६, ५२, ५३,
५९, ७६, ९६, ९८, ११०१, ०२, ०६, १६, ९७,
९८, १२२७, ३१, ३२, ६१, ६६, ८३, ८५,
१३२९, ५२, ५६, ७३, ७६, ८४, १४०१, ५६,
१५२०, ५५, ७५, ८१, १६०८, ४८, ८५, १७८४,
८९, ९१, १९१७, २२, ३१, ३२, ४१, ४३, ४४,
६४, ७७, ८३, ८४, ८५.

कुलम्ना destroying a family १०३३.

कुलज born in a good family ७३८, ४७,
१५२१.

कुलजात see कुलज १३७३.

कुलया an unchaste woman १६५३.

कुलधर्म family custom १२८२, १९१८, २१, २२,
३१, ४२, ८४.

कुलपा the chief of a family or race or tribe;
the head of a house ९२४, २६.

कुलपालिका vide कुलयोषित् १५२३.

कुलयोषित् a high-born woman ११११.

कुलवृद्ध the oldest member or head of a
family ८६१.

कुलसंकर violation of a family; family-con-
fusion १०१४.

कुलसंतति propagation of a family; a descen-
dant १०६२, १११३.

कुलसंनिधि the presence of the member of a
family ७४४, ५९, १०५७.

कुलसंबन्ध relation of a good family १०३२.

कुलस्त्री a high-born woman १०२६, ३२.

कुलानुबन्ध a family-feud १५८१

कुलाय a receptacle; home १००१.

कुलिक a kinsman १६३४.

कुलीन belonging to a good family ७८४,
१०२२, ३२, १३५६, १०६९, ७१, १७११, १९२७.

कुलोद्भव sprung from a good family ८७३.

कुलोपाध्याय family-priest ७११.

कुलमल the rod of an arrow ९९६, १४६४, १६००.

कुसुम a kinsman; relative ८००, ६३, ९२८, ५१, १०४०, १२०३, ४५, ५१, १५१३, २५, १६००, १९२२.

कुल्या a small river; canal ९२४.

कुस grass १३६३, ८४, १६७२, १९३८.

कुशल expert ७८८, ८४३, १६७४, १७०८, ३५, ४६, ६८, १९१८, २७, ६६.

कुशिक N. of a *Rishi* १२६१, १३७६.

कुशीलव an offspring of a *Vaidshaka* by an *Ambasthā* woman; a bard; actor ८४३, ११८५, १६१७, ७६, ७०, १७१०, ७२, १८९२, १९०७.

कुष्ठ leprosy; a kind of plant ८७९, ८१, ९९७, १०३०, ३४, १७७२, १९६५.

कुष्ठिन् leprous ८८१, १०३४, १११८, १३९१, १४०४.

कुसिन्ध a trunk १६०६.

कुसीद loan; debt; usury; lending money at interest; lending in kind (and not in coin) ६०१, ०४, ०७, २४, २८, ५३, ७९, ७१५, १६, ८१९, ११२४, २७, ३०, १५८१, १९२७, ८५.

कुसीदपथ usurer's way (of behaviour) ६१४.

कुसीदविधि law of debt ७०६.

कुसीदवृद्धि legal interest for money lent ६०६, १२.

कुसीदिन् a usurer; money-lender ६०४, २४, १९७१.

कुसक a cheat; rogue १०२५, १६७६, ७९, १७५८, १९०५.

कुचक a wheel by which water is raised from a well (Zimmer); female breast (Roth) ९९०.

कुश्र hornless; false; fraudulent ११८१, १६१३, १७, ४९, ६९, ७५, ८२, ८९, १७२९, १८१३, १९२५.

कूटक a cheat १७२९.

कूटकर्तृ see कूटक १६११, ६९, १७६६.

कूटकर्मन् fraudulent act १९०४.

कूटकारिन् see कूटक १७६७.

कूटकूल see कूटक १७२९.

कूटतुल्य a false scale १६६९, ७१, १७४६.

कूटदेविन् a cheating gambler १९०४, १४, १५.

कूटपण्य fraudulent commodity १७६७.

कूटप्रतिमान a false weight १६७१.

कूटमान a false measure १६६९, ७१, १७४६.

कूटरूप counterfeit coin १६७५, ८०.

कूटलेख्यकार one who produces a falsified or fabricated document १६०९, ७१.

कूटवादिन् one who charges falsely १६११, ६९.

कूटव्यवहारिन् a deceitful merchant १६१८.

कूटज्ञासन a forged grant or decree; a false edict १६०९, १३, ३२, ७१.

कूटश्रावणकारक one who makes a false claim. (of debt) १६८०.

कूटसाक्षिन् a false witness १६११, १२, ८०, १७५८.

कूटसुवर्ण (स्वर्ण) counterfeit gold (coin) १६८०, १७३२, १९३२.

कूट्याक्ष a false dice १९१३.

कूट्याक्षदेविन् gambling with false dice १६६९, १७५९, १९०३, ०९, १३, १४.

कूट्यावपात a hidden or unknown pitfall १६१७, २०, १९२५.

कूप a well ६६०, ८९६, ९२६, ३१, ३७, ४२, ४४, ४८, ५०, ५५, ५८, ६२, १२२२, १६१३, २०, १७१८, १९८५.

कुर्म a tortoise ९६१.

कूटमाण्ड a kind of pumpkin-gourd; N. of a sacrifice १६०३.

कूच्छ difficulty; hardship; painful; austerity; penance १६६५, ६८, ८१, १८४६, ८७, १९२३, ४२, ७८, ८४, ८५.

कृत done; decided; the son made; the first and best of the four *yugas*; N. of the die or of the side of a die marked with four points or dots ६१४, ४२, ४५, ४९, ५२, ७६, ९५, ७१३, ४८, ५३, ५६, ८५, ८५०, ६०, ६७, ८५, ९५२, १००१, ३३, ७६, ११११, १६, १८, १९, ३०, ८४, १२३४, १३४६.

- ४८, १४५२, १५८४, १६०१, ७२, ७४, ८३,
८५, ८७, १७०२, १८१३, १९, २९, ३०, ५०,
८५, ९०, ९१, ९४, ९७, ९८, ९९, १९००, ०१,
०३, ०८, ११, १२, १५, २९, ३०, ३३, ३५,
३६, ३९, ४०, ४३, ६६, ८३, ८५.
- कृतक one enslaved for a stipulated period;
the son made; artificial ८३२, १२८७, ८८,
१६८१, १८५०.
- कृतकामियुक्त one under the pretence of havi-
ng been charged १६८०.
- कृतकाल (a pledge) deposited for a certain
time; appointed time ६५४, ८२४, ३२.
- कृतकालोपनेय (a pledge) to be redeemed
within a certain stipulated period ६४८.
- कृतदार married; one who has obtained a
wife १०७५, १३९१.
- कृतदुर्ग one who has built a fortress १६९२.
- कृतपण one on which wager has been laid
१९१३.
- कृतप्रतिभू one who has furnished a surety
७२८.
- कृतार्थ see कृतदार १३७३.
- कृतयुग the first and the best of the four
Yugas or ages ११०९.
- कृतलक्षण marked; branded ७३७, ९१९, २०,
१६२७, ८१.
- कृतवेतन paid ९१२.
- कृता an appointed daughter १२९७, १३००,
५०, १५१६.
- कृतागस् one who has committed an offence
१८२९.
- कृताङ्ग marked; branded १६०९, १७९६, १८०२,
२८, ४७.
- कृतान्न prepared food १२०४, ०६, ०९, २२, ३१,
३२, १७४५, ५०, १९८८.
- कृतोद्वाह married १३७३.
- कृत्तिका a constellation १००८.
- कृत्य occupation; festival ६०९, ८६२, १११९,
१९३०.
- कृत्या a kind of female evil spirit or sorcer-

- ess; sorcery; magic; enchantment ९८३,
१००३, ०४, ३३, ५३, १६२१, ३१, ८०, १९३०.
- कृत्रिम artificial; the son made ९२९, १२६३,
६९, ७०, ८०, ८४, ८७, १३०५, २०, ३४, ५१,
५५, ५६, ७३, ७४, ७५, ७६, १७३३, ५९,
१९८२.
- कृत्रिमिक see कृत्रिम १३५२.
- कृमि a worm; insect ९०८, १६, १९.
- कृषि tillage; agriculture ७८६, ८७, ८१८, १९,
३५, ६३, ९८, ९२४, ४४, ७९, १११९, २४,
२७, ३०, ३१, १६१७, १८९५, १९२७, ८५.
- कृषीवल a cultivator of the soil; an agricultu-
rist servant ७८७, ८२८, ४९, ९६२, १०७१.
- कृष्ट ploughed; cultivated ९३०.
- कृष्टफल the product of a harvest ९४३.
- कृष्टराधि successful in agriculture ९२४.
- कृष्टसद see कृष्टफल ९५४.
- कृष्ण the god *Kṛṣṇa*; black (wealth);
a black deer ८६०, ११२९, ३०, १८४०, ४५,
१९२०, २१, ७३, ८३, ८७.
- कृष्णद्वैपायन N. of a sage १२८५.
- कृष्णधान्य black-grain ११८४, १३९०.
- कृष्णयुग a black deer १९२१.
- कृष्णयोनी black-race ८०९.
- कृष्णल a particular coin ८४४, १०५८, १६५४,
५७, ७०, १७१९, ६५, ६६, १८९०, १९६७, ६८,
७५.
- कृष्णा (त्वच्) black (race); N. of *Draupadī*
८०९, १०२७.
- कृष्णायस iron ११८४, १३९०.
- केत desire; wish; abode (*Sāyana*) ९८८.
- केदार a field ९००, ३०, ४४, ४५, ४८, ५८,
१०७१, ७२, ११२७, ३१.
- केलि amorous sport १८५२, ८१.
- केश the hair of the head १६८५, १७९६, ९८,
१८०३, १६, २९, ७१, ८७, ९१, १९३८, ७०.
- केशव N. of *Viṣṇu* ८६०.
- केशकेशि hand to hand or hair to hair
१८५०, ७०, ८९.
- केशिन् N. of a people १००३.

केसर the mane १९७३.

केसरिन् a lion; N. of a monkey (husband of the mother of *Hanūmān*) ८०७, १३२९.

कैकेयी N. of the wife of *Das'aratha* १०२८.

कैट produced from an insect (cloth, silk etc) ६३२.

कैलास N. of a mountain १३७७.

कैर्क a fisherman ९३७, ५१.

कोप anger १६१४, ५१, १७७२, १८०१, १९३०, ३३, ४१, ८३.

कोप्या acceptable (current coin) १६७५

कोश store-room (indicating corn); wealth; a kind of ordeal; treasury; body of the chariot ६३५, ८६०, ६१, ६२, ६३, ७३, ९२८, ४९, ५८, १०००, १२२२, ३०, ४४, १५८२, १६१२, ५५, ६३, ७१, ७५, ८९, १७६५, १९२८, २९, ३०, ४१, ४९, ५०, ५६, ६२, ६५, ६७, ६९, ७०.

कोष्ठ a granary ९२७, १६२९, ८९, १७१३, १९२९.

कौट्य N. of the author of *Arthashāstra* ८४४, १०३८, ४०, १२०७, ८८, १६१४, १८००, १९०४.

कौटसाक्ष a false evidence १९६४.

कौटलीय relating to *Kautalya* १०३४.

कौटुम्बिक relating to family ८२८.

कौत्स N. of a *Rṣi* १६६५, १९८२.

कौत्सीपुत्र N. of a teacher १९८२.

कौन्तेय a son of *kuntī* १०३३, १२४४, १९८३, ८६.

कौमार infancy; youth ७०३, १०२०, २७, ३१, ४५, ६२, ७६, ९९, ११०३, १८, १२७३, ८४, ८५, ८७, १३८८, १५५५, १९७७,

कौमारी a maiden १११५.

कौरव relating or belonging to *kurus* १२८३, १९६४.

कौल belonging or relating to a family १५८८.

कौशल potter's ware १६७२.

कौशिक a descendant of *Kushika* १३७६, १७६१.

कौशिय silk-cloth १६४६, ७३, १७३५, ४५, ४७, १९३८.

कौसल्या N. of *Rāma's* mother १०२७.

कौषीदी connected with or relating to loan; usurious ६३८, ५०.

कृत् a sacrifice; performing designs; intelligence; intention ७७१ ७२, ८११, ९६३, ७०, ७४, ९६, ९८, १०१९, २१, २२, २८, ४२, ५७, ९६, ११५९, १८९६, १९७१, ७७, ८५.

क्रम order; succession ६२८, ३०, ९१, ७०२, ०८, २५, ३०, ३१, ६८, ८३४, ४८, ५१, ६२, ९००, २८, १०४०, ९४, १११०, १२१५, २४, १५००, २२, २७, ८४, १६४७, ५२, १७४८, ८५, ९२, १८२२, २४, ३३, ८०, ९६, १९०५, ३०, ४२, ४३, ६२, ८४, ८६.

क्रमागत hereditary; (property) obtained by inheritance ७८३, ८०७, ३०, ९४९, १११०, ३१, ८०, १२२८, ५२, १४७३, १५२७, ६९, ८९, १९८३.

क्रमायात descended; hereditary ७०९, ८६, ८०३.

क्रमुक the betel nut tree ९६२.

क्रमोद्ध married in order (of the castes) १३५०.

क्रय a purchase ६३२, ६०, ७३१, ५२, ५४, ५९, ६०, ६२, ६४, ६६, ६७, ६८, ७५, ८९, ८७९, ८९, ९० ९१, ९६, ९८, ९९, ९००, ०१, १११८, २२, २६, २९, ३०, ४१, १४२४, ६३, १५६८, ७५, ८६, १६७४, ७७, ७८, ८१, १७०७, ३१, १९०४, २७.

क्रयधर्म the right to purchase १२६८.

क्रयमूल्य price of a commodity purchased ७५४.

क्रयविक्रय sale and purchase; trade ७८५, ८८८, ९८.

क्रयविक्रयण see क्रयविक्रय ८९८, ९९.

क्रयविक्रयधर्म law regarding purchase and sale ८८६, ९८.

क्रयविक्रयानुशय rescission of purchase and sale

१४९.
 क्रयविक्रयिन् one who purchases and sells; a
 trader ७७८, ८४, १७०६, ३१, १९२७.
 क्रयनिधि validity of purchase ८९६, ९८, ९०१.
 क्रयिन् a purchaser ८८८, ९३, ९७, ९९.
 क्रत्याद consuming flesh; a carnivorous
 animal ११६२, १२५९, ८७.
 क्राणा willingly (Monier Williams); doing;
 doer ११६०.
 क्रिमि a worm; insect १९२५.
 क्रिया evidence; transaction; work; duty
 ६६२, ७०, ७४, ८०, ७०४, ३२, ३३, ३४, ८४,
 ८६, ८०५, ७२, ७३, ७४, ८२, ८६, ८९, ९४५,
 १०५५, ११०६, १२, २९, ३०, ९३, १२३४, ८८,
 १३०५, १४५७, १५८०, ८२, १६१६, ४३, १७१०,
 ४६, १८५२, ८१, १९०५, ०७, १४, ३०, ४१.
 क्रि(क)यान्त (a pledge) ending in purchase
 ६३७.
 क्रियभिदा: various claims ६२८, ७३४.
 क्रियाभ्युपगम a contract १०७४.
 क्रियालोप discontinuance of any of the
 essential rites १३१०.
 क्रियावाद a law-suit १९४१.
 क्रियावादिन् claiming judicial investigation
 ७२७.
 क्रियासमूहकर्तृत्व performance of a joint trans-
 action १५८२.
 क्रीडा sport; play ८६३, १०२६, ८५.
 क्रीत purchased (a thing; son; slave) ७३२,
 ३३, ३५ ६४, ६६, ६७, ६८, ८१७, २१, २९,
 ३२, ८८, ९०, ९४, ९७, १११८, २६, १२६३,
 ६५, ७०, ७८, ७९, ८३, ८४, ८८, १३२०, ३४,
 ४६, ४८, ५५, ५६, ५८, ७२, ७३, ७४, ७५,
 ७६, १५२०, १६११, ८३, १८३७, ८५, ८९,
 १९२८, ८५
 क्रीतक (the son) purchased १२६६, १३०८,
 ५१ ८४.
 क्रीता purchased ९९५, १३७७.
 क्रीतानुशय rescission of purchase ८९३.
 क्रुद्ध enraged ७९३, ८०४, १३, १०७५, १५७३,

१६५४, १७९३.
 क्रू a rogue; criminal १६८५, १७१०, १९०७,
 १४.
 क्रैतृ a purchaser ७५७, ६०, ६१, ६३, ६५, ६७,
 ६८, ६९, ८१७, ७८, ८३, ८५, ८६, ९०, ९१,
 ९३, ९४, ९६, ९९, ९००, ०१, २८, १६११, ७८,
 ८०, १७३२, ५५, ५९, ६२.
 क्रैय commodity ८९१.
 क्रोध wrath; anger ६९५, ७१३, ८००, ०५, १३,
 १९, ६१, ९५२, १०२०, ४९, १२८४, ८५,
 १६१६, ४५, ४७, १७८७, ९१, १८३३, ४१, ९९,
 १९१४, ३१, ३६, ६३, ६४, ६५.
 कोश a measure of distance १६६४, १७४३.
 क्रीव impotent ८०५, ४२, ९९२, १०३४, ५६, ९८,
 ११००, ०७, १२, १६, १७, १८, ६४, १२६९,
 ७०, ७३, १३०४, ५०, ८७, ८९, ९१, ९२, ९३,
 ९४, ९८, १४०४, १५९९, १७७२, १८४०, ८१,
 ८८.
 क्लेशांश prescribed share १५२३.
 क्लेश pain; torture ९४७, १६१९, ८६.
 क्लेशदण्ड painful punishment १६१९, १९७०.
 क्लैब्य impotency; imbecility ९५१, १७७२.
 क्षत wound; injury ८९३, १११६, १६४७, ४९, ८२,
 १८२४, ९१.
 क्षतयोनि deflowered १०९५.
 क्षता (a woman) enjoyed; defiled १०८८,
 १३३१.
 क्षत्त (ता) see क्षत् ११८५.
 क्षत् १ a chamberlain; the son of a Sūdra
 man and a Kṣatriya woman १००९,
 ११०५, ८५, १८४०.
 क्षत्र vide क्षत्रिय ७२९, ८३६, ३७, ११२२, ८५,
 १४६४, १५१८, १६००, १७६२, ७४, १९३१, ३६,
 ४३, ६१.
 क्षत्रज begotten by a Kṣatriya १२४९, ५१.
 क्षत्रधर्म the duty of a Kṣatriya १६६७.
 क्षत्रवृत्ति occupation of a Kṣatriya १९३७.
 क्षत्रिय a member of the second caste; a
 member of the warrior-race ८०३, १३,
 १४, १७, १८, १९, २०, १०२२, ३३, ३९, ९३,

११०५, १६, २२, २३, ३१, ८४, ८५, १२३९,
४०, ४३, ४४, ४५, ५१, ८७, ८८, १३६५, १६,
१५१२, २४, ३०, १६०६, ०८, १०, २०, ३६,
७०, १७२१, २६, २७, ५२, ६६, ६९, ७१, ७२,
७३, ७४, ८८, ९०, ९२, १८३८, ४६, ५०, ५९,
६०, ६३, ६४, ९०, १९२७, ३२, ३६, ५०, ६५.
क्षत्रिययोनि a race of *Ksatriya* १५९२.
क्षत्रियवध homicide of a *Ksatriya* १६०६.
क्षत्रियप्रेणि a corporation of warriors ८६२.
क्षत्रियस्व property of a *Ksatriya* १२४४.
क्षत्रिया a woman of the second caste ११००,
०५, १२, १२३९, ४३, ४४, ८७, १८५९, ६०.
क्षत्रियाजात a son by a *Ksatriya* wife १२५१.
क्षत्रियापति a husband of a *Ksatriya* १०९३.
क्षत्रियापुत्र see क्षत्रियासुत १२४०, ४४, ४५.
क्षत्रियासुत son of *Ksatriya* ११०५, १२४६, ४७.
क्षपण abstinence; interruption; spending
१४०४, ६६, १९२३, ७८.
क्षय expenditure; loss; decrease ७०७, ३७,
५७, ८१, ८५, ८१८, ६१, ८६, ९२, ९५, ९४७,
५२, १०१४, ६५, ११०२, १२८३, १३७३, १४७३,
१५५३, १६७४, ७५, १७०७, ३५, ४६, ४७, ४८,
१९२७, ३०, ४३, ८५.
क्षयाह a lunar day that is omitted in the
adjustment of the lunar and solar
calendar १५८९.
क्षत्र the dignity of a ruler १९३६.
क्षत्रसंघहीवृ charioteer and driver १००९.
क्षार caustic alkali १६७८, ८०, १९३८.
क्षिति the earth; the soil of the earth; des-
truction ९४०, ४५, ५७, १२४३, १६०१, ९५,
१९२९, ५६, ५७, ६६.
क्षीण diminished: wasted; lost १६८२, १७२३,
४८, ६६, १९६५.
क्षीब intoxicated १११६.
क्षीर milk ८३५, ९१९, १६००, ३०, १७१८, ६५,
१९०१, २५, ६७.
क्षीरभृत (a servant) receiving wages in the
form of milk ९०७.
क्षीरिन् N. of several plants containing a

milky sap ९३३.
क्षुद् (ख्) hunger ७०३, ११०३, १६८६, १७२७,
१८३१, ३४, १९००, ६६.
क्षुद्र very small; trifle ७८७, १६३४, १७४४,
५९, १८००, १०, १९१४, ७६.
क्षुद्रकद्रव्य minute or trifling thing १०३६,
१६१४, १७, १८००.
क्षुद्रद्रव्य see क्षुद्रकद्रव्य १६७०, १७३८, ४५.
क्षुद्रपशु a small cattle; a minor quadruped-
९०५, ०६, ३१, १६१४, १७, २१, १७४९, १८००,
२२, १९२२.
क्षुप a small tree १८२३.
क्षेत्र a field; landed property; woman; wife
६०७, २९, ५३, ५४, ५७, ५८, ६१, ७३१, ५७,
६४, ६७, ८६, ८७, ८०३, ०७, १४, ४२, ९०,
९५, ९६, ९८, ९९, १०३, १०, ११, १३, १४,
१६, १७, १९, २०, २२, २५, २६, २८, ३२,
३७, ३९, ४०, ४२, ४३, ४६, ४८, ४९, ५२,
५४, ५५, ५६, ५८, ६०, ६१, ६२, १००२, २७,
७०, ७४, ११०२, ०३, १५, १७, ८०, १२०१,
२२, ३०, ३२, ५२, ६३, ६४, ६७, ६९, ७१, ७९,
८४, ८७, ८८, १३२९, ७४, १५६९, ७५,
८०, ८१, ८९, १६१४, १८, १९, ३९, ४२,
४६, ८९, १७२६, १८४०, ९६, १९२२, ४३, ७५,
७६, ८८.
क्षेत्रज the son begotten on the wife (by
an appointed man); the son of an app-
ointed wife (by an appointed man)
९४४, १०८९, ११९२, १२६३, ६४, ६५, ६९,
७०, ७२, ७९, ८२, ८३, ८७, ८८, १३०४, १०,
२०, २२, २४, २५, २९, ३०, ४६, ४८, ४९, ५०,
५१, ५२, ५५, ७३, ७४, ७५, ७६, ९९, १४०१,
१९०५, ८२.
क्षेत्रजात see क्षेत्रज १२८८, १३३०.
क्षेत्रपथहिंसा the destruction of fields and
roads ९०६.
क्षेत्रमर्यादा boundary of a field ९२६.
क्षेत्रविरोध dispute or quarrel regard-
ed property ९२५, ४४.
क्षेत्रविवाद see क्षेत्रविरोध ९२९, ५१.

क्षेत्रस्वामिन् owner of a field १४६, ६०, १२८७.
 क्षेत्रहर one who illegally takes possession of
 a field १६०८, २६.
 क्षेत्रहानि damage of a harvest ७८७.
 क्षेत्रांश a portion of the arable land १५१९.
 क्षेत्राधिकार ownership of land १४४.
 क्षेत्रापहर्तु see क्षेत्रहर १६५४, ५५.
 क्षेत्रिक a land-owner; husband १०३, ११, ३२,
 ४८, ६०, १०७४, ११०२, ०३, १२८२, १३१८,
 ४७, ४९, १७१४.
 क्षेत्रिन् see क्षेत्रिक ८३९, ९५, ९१४, ६१, ६२, १०७०,
 ७४, १११७, १२७२, ८२, ८८.
 क्षेत्रिय an adulterer १३८७.
 क्षेत्र a throw; abuse १६२१, १७६९, ७०, ७९,
 ८१, ८२, ८९, १९६७.
 क्षेत्र residence १२३३, १६६४, १७६०, ८१.
 क्षौणी the earth ६३७.
 क्षौम linen १६७३, १९३८.
 क्षमा the earth १८३७, ४१.
 गम a bird १९७८.
 गज lame ७८७, ९२०, १७७०, ७१, ७२, ७७, ८७.
 गज्जवा a cot १७४५, १८५२, ८१.
 गण्डाधि a pledge or security for the specific
 interest on the amount lent ६३७.
 खदिर a kind of tree १९६५.
 खनमान a digger ९६८.
 खनि a mine (esp. of precious stones)
 १६७५, ८८.
 खनित्र a spade; shovel ९६८.
 खनित्रिम produced by digging ९२४.
 खर an ass; donkey ६९५, ८५४, ९०४, ०५,
 ०६, १३, १७७१, १८३४, ४५, ६९.
 खरपट्ट N. of a book (dealing with robbery)
 [by *Ganapatiśāstri*]; the back of an
 ass (*Shāmskhāstri*) १६८७.
 खरयान a donkey-cart १६७२.
 खर्जूर a kind of date १७६१, ६३.
 खर्ब crippled; a baked pot (*Sāyana*); a
 dwarf ९९२, १५९९.
 खर्बट a mountain-village ९१३.

खल threshing-floor; granary १०६, ३०,
 १६१९, ३९, ८९, १७२६.
 खलति bald-headed ९९२, १५९९.
 खलजात N. of a people १७०२.
 खात digged; ploughed ९२७, ३०, ४८, ११३१,
 १५९८.
 खादक a debtor ६६१.
 खादिर made of *khadira* wood १७०२.
 खिल a piece of uncultivated or waste land
 ९४८, ६०.
 खिलोपचार expense incurred in tilling the
 waste piece of land ९४८.
 खुर a hoof १९७६.
 खेत a village; residence of peasants and
 farmers ९६२.
 खोर old ११८१.
 गङ्गा the river Ganges १९२०, २१, २४.
 गज an elephant ९०५, १३०९, ६९, १७४५, ९७,
 १८१०, ३५.
 गण a guild; assemblage of kinsmen; flock;
 tribe; corporation ५९९, ८६१, ६९, ७०,
 ७१, ७२, ७५, ७६, १०७६, ९८, ११०५, ११,
 १५२७, १८९५, १९२२, ३२, ३३.
 गणक an arithmetician; accountant १७५९,
 १९१४.
 गणद्रव्य goods belonging to a corporation
 or tribe ८५९, ६७, ७६.
 गणन counting; calculation १७६३.
 गणनाकुशल an accountant ७२७.
 गणभेद division or difference in a tribe ८६१.
 गणमुख्य the head of a tribe or guild ८६१.
 गणिका a courtesan १०२५, १८४९.
 गणिन् member of a community or tribe
 ९४४, ५१, ५५.
 गणित anything that is computed ८८६,
 १७५०.
 गण्डिका trunk of a tree १९२४.
 गण्डूष N. of a son of *S'ūra* १३७६.
 गण्य to be calculated १६७७.
 गतप्रत्यागता (a damsel) who having gone to

- her husband's house has returned back (upon his death) १०१९, १३०९.
- गन्ध perfume; smell ९७३, ९८, १०२६, ७६, १११३, १८, १२२३, १३७६, १६०२, ४५, ६५, ७१, ७८, ८२, ८५, १७२९, ९८, १८८१, ८५, ८७, ८९, १९३८.
- गन्धर्वे a class of deities ९७६, ८५, १००१, ०२, ०३, ०८, ८६, १८३६, ४५, १९०२.
- गन्धारि N. of a people ९६६.
- गम the vulva १८३७.
- गम see गमन १८७४, ७९.
- गमन going; co-habitation; sexual-intercourse ८३९, ६२, ६३, १०३०, ३६, ९८, १६०६, ०९, ८२, १८४२, ४६, ४७, ४८, ५०, ८३, ८६, ९०, १९१९.
- गम्या approachable; (a woman) fit for co-habitation १०२०, १८७७, ८३.
- गय N. of a *Rshi* (son of *Plati*) ९९६.
- गया N. of a city in Northern India १३२९, ४९, ५०, ५२, १९८२, ८७.
- गरगीर्ण poisoned १६००.
- गरद a poisoner १६०८, ०९, २६, ५२, ५४, ५५, ७१.
- गरप्रद see गरद १६१२.
- गरुड N. of a mythical bird ८४०.
- गर्त a hollow; a table for playing at dice ९५३, ६१, १२५५, १९४१.
- गर्तानूप (a field) which has many holes and is wet ७८७.
- गर्तारुह ascending the seat of dice १२५४.
- गर्तारोहिणी see गर्तारुह १२५५.
- गर्दभ an ass ८१०, ९०५, १११३, १६४४, ५३, १८११, ४८, ८६, ९०.
- गर्भ the womb; an embryo ६०५, ८१७, ९६८, ७६, १००५, २१, ३८, ४७, ८३, ८६, ११०२, १३, १८, १२३६, ५४, ५७, ५९, ८७, ८८, १३०८, ३४, ७४, १५६८, ८७, १६००, १८, ३४, ३७, ५१, ५२, १८३६, ३९, ८७, १९२२, ७९, ८५, ८९.
- गर्भघ्नी an embryo-killer; procuress of abortion १०१४, १९५३.
- गर्भपात miscarriage; abortion १८८७.
- गर्भभरण्य provision for confinement ८१७.
- गर्भवष abortion १०२१, ८६.
- गर्भविज्ञप्तिनी see गर्भघ्नी १०९९.
- गर्भसंभव pregnancy; impregnation १०८९.
- गर्भस्थ situated in the womb ६०५, ११८०.
- गर्भाधान impregnation; impregnation rite ११०२, १४२२.
- गर्भिणी a pregnant woman ९३९, ११०१, ०६, १२७०, ७३, १३०७, १४०२, १६१९, ३१, ८७, १९२७, २९, ४६.
- गल the throat १७६०, ९४.
- गवत्र a cow ९१८.
- गवाक्ष an air-hole ९५८, ११११.
- गवालम्भ killing a cow at a sacrifice १३७४.
- गवाशिन् a cow-eater १९४१.
- ग(गा)वेधुक a particular grain १८९७.
- गात्र a limb १६८५, १८२४.
- गाथा a verse; song ८११, १०००, ७१, १११६, १२८६, १९२१.
- गाथिन a son of *Gāthān* १२६१.
- गाथि N. of the father of *Vishvāmitra* १३७६.
- गान्धर्वे a horse; the form of marriage called after the *Gandharvas* which requires only mutual agreement ८९९, १०३४, ९६, ९८, १४३०, ३९, १९७८.
- गान्धार N. of a people or country (*Afgānistāna*) १७७२.
- गायन a singer ७८७, ९०, ८६३.
- गार्गीपुत्र N. of a teacher १९८२.
- गार्गीयमानव a descendant of *Garya* and *Manu* ८०५.
- गार्भे woman's property १९८३.
- गार्हपत्य the householder's fire ९८३, ८५, १००२, ०५, ०७, ०९, १८९६, १९८५.
- गार्हस्थ्यनैयमिक rites obligatory on the order of a house-holder १९२१.
- गार्हस्थ्यार्ह household affair १६६८, १७१६.

- शिरि a mountain १९२१.
 शीत a song ११०७, १३६४.
 शुभ्र a bush १८२३.
 युक्त a particular measure १९६८.
 सुद a kind of sugar ६०९, २६, ३०, ३२, १६७०, १७१८, २९.
 सुव quality; virtue; fold ६०७, ०८, ०९, १०, २१, २६, २८, ३०, ३२, ३४, ३५, ६०, ६१, ६८, ९५, ७३१, ३५, ५०, ५४, ५६, ६४, ७८, ८४, ८०३, ५१, ६०, ७५, ७८, ८५, ९४, ९०६, ०९, १७, १९, ४७, ५२, ५७, १०१९, २६, ३१, ४२, ५१, ६०, ७०, ७१, ७७, ९६, १११४, ९३, १२३८, ४४, ५१, ८०, ८४, ८५, १३०५, २६, ७३, ९१, ९२, १४०२, १५८३, १६१४, १३, ३५, ६५, ६९, ७०, ७२, ७३, ७७, १७०६, १४, १७, ३१, ३३, ६७, ८४, ८९, ९०, ९१, ९८, १८०६, ३०, ३२, ४९, ५१, ६५, १९२७, ३०, ३६, ४४, ६७, ६८, ७०, ७६, ७९, ८४, ८८.
 सुवन्त endowed with good qualities ८५६, १०१९, १२३९, १३२८, १४०३, १६१३.
 सुद the anus १७९६, १८०२, २९.
 सुप्त secret; hidden; protected ९०६, १०२३, १६००, ५२, १७६२, १८४२, ४६, ५८, ५९, ६२, ८५, ८६, ८७, ८९, ९२, १२४९.
 सुव any venerable or respectable person (father, mother or any relative older than one's self); a spiritual parent or preceptor; *Bṛhaspati*; weighty ७०३, ८००, ०७, १५, २४, २६, ३४, ३९, ६०, ६१, ९४५, ५९, ९९, १०२०, २२, २३, ६६, ८९, ११०१, ०२, ०३, १०, १२८३, ८४, १३६४, ९२, १४३०, ५६, ७३, १५१३, २६, २९, १६१२, १३, १८, २४, २७, ३७, ५५, ६८, ७२, १७०३, ५१, ७०, ७१, ७७, ८५, १८२६, २७, ३५, १९३०, ३३, ३६, ६५, ६६, ७३, ७४, ७६, ८३, ८४.
 सुवन्त the house of a teacher ६११.
 सुवन्त having sexual intercourse with *Guru* १०२१, ११११.
 सुवन्त teacher's family १३६५.
 सुवन्तिका a woman who murders her *Guru*

१६१९.
 सुवन्त a teacher's bed; the violation of a *Guru's* bed (intercourse with his wife) १५९२, १६०६, ०९, २७, ८७, १८४७, १९७०.
 सुवन्त see सुवन्त ७७२, १०६६, ११०१, १५९२ १६०३, २७, १८७४, ८२.
 सुवन्त the fee given to a preceptor ८२६ १०२१.
 सुवन्त appointment by a *Guru* ११०१.
 सुवन्त wife of a *Guru* १०६४.
 सुवन्त requiring much skill १६७४.
 सुवन्त one who murders her *Guru* १६३८.
 सुवन्त one who has obtained the permission of her *Guru* १०१२.
 सुवन्त importance and unimportance; gravity or otherwise १६१८, १९३०, ६६.
 सुवन्त the great law १९८३.
 सुवन्त obedience or service to one's *Guru* १११०, १५२३.
 सुवन्त see सुवन्त ८३४.
 सुवन्त wife of a *Guru* ११०६, १८९१.
 सुवन्त a pregnant woman १६११, १९४४.
 सुवन्त the ankle १०२५.
 सुवन्त a bush; shrub ९३३, ५०, १६०९, ७०, ९५, १७१९, ९८, १८००, २३, १९२२, २९.
 सुवन्त concealed; concealed property; the son begotten secretly १०३८, ९९, १२२२, ३०, १३०६, ४७, ५१, १६७०, ८२, ९५, १८५४, १९२९.
 सुवन्त going about secretly; spy १६९४, १७४१, १९२९.
 सुवन्त a son born secretly; a kind of son. १२६९, ७०, ८८, १३३१.
 सुवन्त see सुवन्त १२८८.
 सुवन्त living by foul means १६७९.
 सुवन्त hidden property १६८५.
 सुवन्त secretly spying १७४६.
 सुवन्त secret army १६८२.

गृहसंभव see गृहज १३७३, ७५.
 गृहाजीव living by fraud १६८०,
 गृहाजीवा a harlot ८६३.
 गृहाजीविन् see गृहाजीव १६७९, ८३, १९०४.
 गृहोत्पन्न see गृहज १२६३, ६५, ६९, ७३, ८२, १३२०,
 ४६, ४९, ७४, ७६, ९०.
 गृहणक a kind of onion or garlic १०२५.
 गृह्णिम N. of a son of S'ūra १३७६.
 गृह a house; abode; dwelling ६०४, २९, ३४,
 ५३, ५४, ५७, ९२, ७०३ ०८, १४, २५, २६,
 ३१, ३७, ४७, ५०, ५७, ६४, ८४, ९१, ८०३,
 ०५, ०७, १४, २६, २८, २९, ४०, ५१, ५४, ५८,
 ६०, ६३, ९६ ९८, ९०७, २०, २१, २६, २७,
 २८, ३७, ३९, ४६, ४९, ५२, ५६, ५८, ६०, ७०,
 ८०, ८३, ८५, ९१, ९४, ९८, १००२, ०३, ०४,
 ०५, ११, १४, २२, २६, २९, ३८, ५१, ११०६,
 १४, १५, १७, १८, १९, ४१, ४२, ६५, ६६, ८०,
 ८२, ८४, ८५, १२०१, २२, २३, ३०, ३२, ४४,
 ५२, ५९, ६९, ७३, ८८, १३०६, ३१, ५१, ६४,
 ७४, ९३, १४१५, ५२, ५४, १५६१, ६९, ७५,
 ८०, ८१, ८८, ८९, १६१०, १४, १८, २०, २४,
 ४२, ४६, ४९, ५४, ५५, १७२०, ४१, ५७, ६०,
 ६२, ६५, १८२१, ६६, ८१, ८५, ८६, ८७, ८८,
 ९६, ९७, १९२२, ५२, ६२, ६५, ७५, ७६, ७८,
 ७९, ८०, ८८.
 गृहकर्मकर a servant doing household work
 ८३५.
 गृहकार्य domestic affair १०५९, १९७९.
 गृहक्षेत्रविवाद dispute regarding a house and
 land ९५१.
 गृहघ्न a house-breaker १७४६.
 गृहज born in the house (a slave) ८११, २५,
 १९२८.
 गृहजात see गृहज ८१७, २९.
 गृहपति the master of a house १००१, ०५.
 गृहपत्नी the mistress of a house ९८३, १००४
 गृहविभाग division of a house १२३३.
 गृहविरोध dispute about a house ९२५.
 गृहविवाद see गृहविरोध ९५१.
 गृहस्थ a house-holder ७५०, १०११, २०.

गृहस्वामिन् see गृहस्थ ९२६.
 गृहाश्रम the order of a house-holder १११४,
 १९८२.
 गृहिणी the mistress of a house १११८.
 गृहिन् the head of a family ७०८.
 गृहीत taken; received ६३६, ७१६, २२, ५१,
 ५३, ६९, ८२८, ४४, ४६, ५३, ६३, ७८, ८३,
 ९१८, २१, ५७, १००८, ३६, १६५२, ५६, ८१,
 ८२, ८७, ९०, १७४१, १८७९, १९१४, ३३, ७७.
 गृह a house; dwelling ९९६, १०४८.
 गो an ox; cow; cattle ६०६, ७७, ७३१, ९२,
 ८०८, १०, ११, ३१, ५४, ९८, ९९, ९०७, ०३,
 ०४, ०५, ०६, ११, १३, १५, १७, १८, १९, २०,
 २१, २४, ६३, ७५, ७९, ९०, ९६, १०००, ०३,
 ३४, ३६, ७३, ७४, ११०२, २१, २२, ६५, ८३,
 ८४, १२७२, ८५, १४०२, ६४, १५२६, १६००,
 ०१, ०६, ०७, १९, २७, ३८, ५२, ५३, ५४, ५५,
 ५७, ६९, ७२, १७१३, २२, २४, ४४, ४५, ४९,
 ५३, ६४, ६६, ९७, १८१०, ३४, ३५, ४६, ७६,
 ८४, ९२, ९५, ९६, ९७, १९००, ०१, २४, ४०,
 ४१, ५९, ६४, ६७, ७३, ७३, ७९, ८१, ८२,
 ८३, ८४.
 गोकुमारी a female calf १६२१, १८११, ३४.
 गोघातिन् a cow-killer १६०९.
 गोघ्न see गोघातिन् १८३१.
 गोचर्ममात्रा a piece of land large enough to
 be encompassed by straps of leather
 from a cow's hide ६३७.
 गोजीविन् an owner of cattle; living on (trade
 with) cattle ८३५.
 गोत्र a family name; tribe ८६१, १११८, १२८२,
 ८५, ८७, १३२७, ४७, ५६, ७२, ७४, ७६, ७७,
 ८४, १५२७, १६७६, ८२, ८५, १९४२.
 गोत्रज a kinsman १३७५ १४०१, ६३, ७९, १५२७,
 ६९, ७५.
 गोत्रबन्धुज a kinsman; relative १२८७.
 गोत्रभागविभाग division of the property of
 clan १५७५.
 गोत्रभाज् belonging to the family; inheriting
 the family name १२६३, ७१.

गोत्ररिक्त्वांशभागिन् inheriting the family name
 and a share in the property १३२५.
 गोत्ररिक्त्वानुग that which follows the family
 name and the property १३२७.
 गोत्रसंबन्ध a relation bearing a common
 family name १०१३, १४६४.
 गोत्रसाधारण joint estate of the family १५६९,
 ८६.
 गोत्रान्तरप्रविष्ट one who has gone into a family
 of different nomenclature १३५२, ८४.
 गोत्रित्व the state of being a member of a
 family of specific nomenclature १३५८.
 गोत्रिन् belonging to the same family १२६६.
 गोधूम wheat १७२३.
 गोप a herdsman; cow-herd ६०९, ८३, ९९,
 ७०८, १४, ८४९, ९०२, ०७, १२, १४, १५, १६,
 १८, ३७, ४०, ४४, ५१, ६२, ८१, ९८, १००१,
 १६८५, १९७४.
 गोपति the lord of cow-herds ९०२, ०३, २१,
 १६००.
 गोपाल see गोप ६७७, ९०३, २१, २९.
 गोपालक see गोप ६८०, ८४३, १०३८, १६८२.
 गोपीथ see गोपीथ्य ९०३, ९२, १५९९.
 गोपीथ्य granting protection (of the earth)
 ९८९.
 गोप्य (a pledge) to be preserved or kept
 ६४८, ५०, ६०, ७३१.
 गोप्याधि a pledge to be kept and preserved
 ६३५, ३७, ४२, ५४, ५९, ६०, ७३१.
 गोप्यचार driving of the cattle; pasture for
 cattle ९१२, १२२८.
 गोमय cow-dung; full of cows १६७०, ६८, ८९,
 १७१८, ७१, १९८१.
 गोनायुलोक the world of jackals १०२२.
 गोमिथुन a bull and cow १०९८, १२८६, १३९०.
 गोमिन् the owner of cattle or cows ९१४,
 १७, १८, १९, १०७३, १२७२.
 गोमृग the Gayal (a species of ox) १५९४.
 गोरक्षक see गोप ८७८.
 गोरक्ष्य rearing of cattle ११२७, ३१.

गोरस cow-milk १७४९.
 गोलक N. of a tree; a widow's bastard ७१५,
 १०१४.
 गोवध the killing of a cow १३८४, १६०६.
 गोवाल a cow's hair ९३४, ५०.
 गोविकर्त see गोघातिन् १८९७.
 गोवीर्य milk of a cow ८४९.
 गोवृष a bull ११८१, १२४३, ४६.
 गोवृषट a carriage drawn by cattle ११८४.
 गोष्ठ cow-station १९४२.
 गोस्तेय stealing a cow १५९२.
 गोस्वामिन् see गोमिन् ९०७.
 गोहर्तु a cow-stealer १७६०.
 गोञ्जिक a jeweller १९०३.
 गौतम N. of a Rsi ८१४, १३४८, १७६२, १९१९.
 गौतमकुमार N. of a Rsi ७९१.
 गौतमी a female descendant of Gotama
 १०२७.
 गौरव importance; gravity १०३०, १७८५,
 १९६०, ८५, ८७.
 ग्रन्धिन् false १९७१.
 ग्रन्थिभेद a purse-cutter; pick-pocket १६१७,
 १७१३, ३७, ४८, ६०, ६५, १५२१.
 ग्रन्थिभेदक see ग्रन्थिभेद १६११, ६९, ७०, १७६४.
 ग्रन्थिमोचक see ग्रन्थिभेद १७४६.
 ग्रह a vessel used for taking up a portion
 of fluid (esp. of Soma); recovery; confi-
 nement; imprisonment; a planet;
 taking ७३९, ४७, ८६२, ०२५, ११३१, ६३,
 १३७९, १७१३, ७५, ८८, १८८७, ८९, ९१,
 १९२९, ७७.
 ग्रहण taking a deposit; capture: completion
 of studies; receipt; adoption; imprison-
 ment; adultery ७२९, ८९, ९०, ८१५, २६,
 ३६, ६३, ९२०, ११३०, १२८३, १३७३, १४७०,
 १५७५, ८०, १६५१, ८१, ८५, ८६, १७५२, ५४,
 ९४, १८८८, ९१, १९२५, ४३.
 ग्रहीतृ one who receives; a depositary; a
 hirer; one who adopts a child ६५८, ८०,
 ७४८, ५१, ५३, ५५, ५६, ८५२, १३५६, ७३.

८४.

ग्राम village; village-court; villager; group;

corporation ६५७, ७३५, ६४, ८१४, ५४, ६१, ६२, ६४, ६५, ७२, ७४, ९६, ९७, ९८, १००, ०३, ०४, ०५, ०६, ०९, १०, १२, १३, १४, १६, १९, २०, २१, २५, २९, ३१, ३२, ३३, ३६, ३७, ४२, ४४, ४६, ४७, ४९, ५१, ५२, ५५, ५६, ५८, ६१, ६२, १०३६, ३८, १२२०, ६०, १३७२, १५८९, ९४, १६२०, ३९, ६४, ७९, ८१, ८२, ९७, १७४३, ४६, ५३, ५४, ६३, ७०, ७३, ८२, ८९, १८३९, ४९, १९२१, २२, २४, २९, ४२, ७६, ८५.

ग्रामकूट the chief of a village; village-assembly १६८०.

ग्रामघात village-calamity १६९८, १९२९.

ग्रामणी the chief of a village १००९.

ग्रामदेव the god or deity of a village ९०६, ४७.

ग्रामभर्तृ the head-man of a village १७४३.

ग्रामशूद्र an old-villager ६३८, ९२८, २९, ११९९, १९५०.

ग्रामसीमा village-boundary ९४४, ५५.

ग्रामस्वामिन् see ग्रामभर्तृ १६२०.

ग्रामाधिप see ग्रामभर्तृ १९२१.

ग्रामाध्यक्ष see ग्रामभर्तृ १७६३, १९२१.

ग्रामिक a villager; head-man of a village ९३२, १०३८.

ग्रामीण see ग्रामिक ९४९.

ग्रामेयककुल a crowd of villagers ९३६.

ग्राम्य domesticated; tamed (animals) ९०३, १५९४, १६०९, १७९३.

ग्रस a mouthful lump; food ९०५, १०२२, ३५, १६६५, १७२२.

ग्रसाच्छादन food and clothing ११९८, १२८८, १३४९, ५१, ५५, ८७, ९०, ९१, ९३, १४०३, ५७, १५२२, ८४.

ग्राह an alligator ९१८.

ग्राहक a creditor; one who seizes or takes captive ६३६, ९६, ७५३, १७४०, १८८७, १९१३, २२.

ग्राहण teaching १०३५.

ग्राहि a disease ९९९.

ग्राह्य to be seized or arrested १६८६, १७४१, १८४१, ४६, ७०, ८१, ८७, ८८, १९१४.

ग्रीवा the neck ९५१, १७८१, ९४, ९९, १८०३, २९, ४०.

ग्रीष्म summer-season १९२४.

ग्लह a game at dice ८१८, १२, १८९८, १९०८, ११, १४.

ग्लहन gambling १९०२.

ग्लहशुद्धि the fee at dice १९०३.

घट a jar १३९२, ९३, १७१८, १९६६.

घटसर्प an ordeal of serpent in a jar १९६६.

घात destruction; murder; corporal punishment; beating ९१३, १७, १८, २०, २१, १६१६, १८, ८९, ९०, १७४३, ९३, १८००, २७.

घातक a murderer; destroyer; १६१९, ४७, ४९, ५१, ५२, १८३५, १९१८, ६६.

घातन see घात १८३१.

घातनीय to be punished corporally १६४६.

घातिन् a killer; slayer; destroyer; pillager १६०९, ४७, ४९, १७३६, ४८, ६१, ९७, १९२५.

घालुक injurious ९०३.

घृत ghee ६०९, ३५, ९८९, ९६, १००७, १३८५, १६७०, ७१, १७१८, १९०१, ०२, ३८, ६६.

घृतप्रतीका one whose face is brilliant with ghee १००६.

घृतागत one who has anointed his or her limbs with ghee १०६५, १११३, १६६८.

घृताभ्यक्त see घृतागत १०८९, ११०१, १३.

घोषा N. of a woman ९६५, ७१.

घ्राण the nose १८३२.

चक्र the wheel of a carriage ९५९, १००१, १६१७, २१, ७२, १८०७, ३६.

चक्रचर a juggler; traveller १६७९.

चक्रवाक N. of a bird १६०६.

चक्रशुद्धि compound interest ६०७, १५, १८, २४, २५, २९, ३१, ३५, ६०, ७०६, ३०, ५४, ५६, ८९८.

चक्रिस्थान a stable for sheep and cattle ९२६.

चक्रीवत् driving a carriage १६६३.
 चक्षुम् the eye ९८६, १००२, १२, १२८८, १६०६,
 ६४, ९३, १८३६, ८५, १९०१, २९, ८४.
 चणक chickpea १७२३.
 चण्ड cruel १८९०.
 चण्डाल a man of the lowest and most des-
 pised of the mixed tribes (born from
 a S'ūdra father and Brāhmana moth-
 er) १०२९, ३६, ११०५, ८५, १६१६, १७, ३४,
 १७५४, ९९, १८२७, १९२२.
 चण्डाल्योनि chandāl's race १५९२.
 चतुःशाल a four-squared building ०५३.
 चतुष्टोम a particular sacrifice १८९८.
 चतुष्पथ a cross way ९४६, ५९, १२८४, १६९५,
 १७५४, ६५, १९२९.
 चतुष्पद see चतुष्पद १९८२, १९८४.
 चतुष्पद a quadruped ८१३, ७९, ९८, ९२१, ४६,
 ८६, १००३, ११६६, ८४, १२३०, १६२१, ८४,
 १७५८.
 चतुष्पद see चतुष्पद १८१९, ३७, १०३३.
 चतुर्होत्र N. of a litany १००६.
 चतुरात्र lasting for four days १२५८
 चन्दन sandal-wood ६३५, १९६६.
 चन्द्र glittering or shining as gold; the
 moon or its deity ९२२, ८४, १००२, ७७,
 १९३०, ६४, ६५, ७०.
 चन्द्रमस the moon or its deity १००६.
 चर a spy १७४६.
 चरण behaviour; wandering ९२१, १५९२,
 १६७६, १७१३, १९२२, २९.
 चरथ going; wandering (cattle) ९२२.
 चरित evidence of the witness; conduct;
 behaviour ६५१, १२६६, १३५२, ८४, १६९५,
 १८४४, १९२९, ७४.
 चरित्र character; conduct; nature ६११,
 १०४६, १९३६, ४२.
 चरित्रबन्धक a friendly pledge; merit as a
 pledge; a pledge received in mutual
 confidence of good behaviour (चरित्र)
 [where the pledge is not compatible

with the value of the lent amount]
 ६४५.
 चर an oblation offered to gods or manes
 ९९१, १३६४, १८९७, १९२५.
 चर्मन् hide; skin ६०९, १०, २६, ३०, ३३, ७८७,
 ८९९, ९०९, १६७७, १७३३, ४५, ४९, १८०६,
 १९३८, ७६.
 चर्ममाण्ड a leather bag or vessel १६१४, ३०,
 ७२.
 चलन moving on feet (i. e. beasts) १९१६.
 चलस्वभावा (a woman) of unsteady or want
 on nature १०३२.
 चला moving; changing (boundary) १६१.
 चलि turned off from १९३२.
 चाट a cheat; rogue ७१५, ८७२, १९३२.
 चाण्डाल see चण्डाल ८३९, १२८७, १६०३, १८६१.
 चाण्डालदासता the state of being a slave of a
 Chandāla ८३९.
 चातुर्वर्ण्यपुत्राः sons begotten in the four castes
 १२४५.
 चातुर्वर्णिक lasting for four years ९३०.
 चातुर्य familiar with the four vedas ९४९.
 चांद्रवर्तक one who takes upon himself the
 office of the moon १९३०.
 चान्द्रायण (व्रत) the penance or expiation re-
 gulated by moon १०२२, ५८, १६०६, १८४६.
 चार a spy; conduct; course; wandering
 ८६१, १६३९, ८२, ९०, ९३, ९५, १७४६,
 ५४, ५५, ६३, १९२९, ३०, ३२, ४१, ७७, ७८.
 चारुणिक a prison; herdsman ७२८, ९१७, १६९०,
 ९२.
 चारण a wandering actor or singer ७१५,
 १०३८, १६७६, ७९, १८४५, ५४.
 चारिणी adulterous (woman) १९८६.
 चारित्र्य behaviour; conduct १०२५, २६, ११९४.
 चार्मिक leathern ७८७, १६३०, १८०६, १९०३.
 चिकित्सुव learned ११५८.
 चिकित्सक a physician ८४३, १६७९, ९४, ९९,
 १७७२, १९२४, २९.
 चिकित्स्य curable १०९४.

चिति pile; a funeral pile १११३.
चित्त mind १०३२, ४८, १११४.
चित्र documentary evidence; of various kinds ६५१, १६१८, ४९, ५१, ८९, १७५२, ५५.
चित्रक a particular measure १९६७, ६८.
चित्रदर्शन visiting a theatre of entertainment १०२६.
चित्रवादिन् speaking in different ways or attractively १७५४.
चित्रायुस् possessed of wonderful vitality ९७२.
चिरकालप्रोषित absent for a protracted time १५६९.
चिरप्रवास undertaking journey for a long time ६११.
चिरस्थान (the loan) that remains outstanding for a long time ६०७.
चिह्न a mark; spot; sign ६०९, ९४१, ४५, ४९, ५०, ५१, ५७, ५८, १६४७, ५०, १७३९, ६०, ६२, ६३, ६६, १८१३, २९, ३२, ७०, ८७, ९०, १९०९.
चीर्ण grazed ९१५, १९.
चुम्बन kissing १८८५, ८९, ९१.
चूडा the hair on the top of the head १३७७.
चेतन mind ८१९, १०६८.
चेतस् mind ११४७, ४८, १६३२.
चेल clothes; garment १११९, १६०५, १९३८.
चेष्टा gesture; movement ८४०, १७९६, ९९, १८१७.
चैत्य an abode of worship; a sanctuary near a village; a funeral monument ८६३, ९३१, ५०, ६०, ६२, १६९५, १७५४, ७३, १८००, २३, १९२५, २९.
जैलपिण्ड food and clothing १५२३.
चोर (चौर) a thief; robber ७१५, ३२, ३५, ४१, ४३, ४८, ४९, ५०, ५६, ५७, ५८, ५९, ६४, ६७, ६९, ७२, ८८, ८९, ९०, ९६, ८२३, ३३, ५४, ७२, ७८, ९०८, १४, १६, १९, १०२३, ९७, १११०, १५९२, १६१६, १८, ३६, ४०, ४६, ५२, ५३, ५९, ७४, ७६, ८१, ८५, ८६, ८९, ९०, ९६, ९७, ९८, १७११, ३९, ४०, ४२, ५१, ५२, ५४,

५५, ५६, ५७, ६२, ६३, ६४, ६५, ६७, ७०, ७७, ८६, १८१०, १२, ४९, ५०, १९२९, ३२, ३३, ४१, ५४, ६२, ७१, ७४.
चोररञ्जुक the officer called चोररञ्जुक १६२०.
चोरित robbed ६३४.
चौरग्राह a thief-catcher १७५७, ६२.
चौरदण्ड punishment inflicted upon a thief ६५६, ९१७, १०७८, १५१४, २६, १७४१, ६१, ६६, १९५२, ६२.
चौरहृत taken by theft १६६३, ७१, १९४९, ५०, ५७, ६०, ६२.
चौरोद्धृत see चौरग्राह १७४३, ६३.
चौर्य theft; robbery ११४२, १६१२, ४५, १७११, ४१, ५५, ६०, १९२९, ६७, ८३, ८७, ८८.
चोल the tonsure ceremony १३५५, ७३.
छत्र an umbrella ८६०, १९२५.
छदिम् roof of a carriage १०००.
छद्मन् deception; design; fraud ७२५, ८४०, १०४१, १७५९, ६४, १८८५, ८६.
छन्द desire; will; fraud ६६२, ७०, ७१८, ४७, ८६२, १३५६, १७६६, १९८४.
छन्दवासिनी living independently; see स्वच्छन्द्या १९२२.
छन्दम् a sacred vedic hymn ८१४, १११४, ८१.
छर्दि vomiting १७९८, १८३२, १९६६.
छल trick; false pretense; fraud; strata. gem ७१७, २३, २७, ८००, ९५२, १०३८, १२०७, १५७३, १६४१, १७४४.
छाग a he-goat ९०५, १९२५.
छादन clothing १४०१.
छिन्न cut off; broken; interrupted १००६, १२६४, १५८१, १६२१, १८०७, २०, ८७, ९१, १९३३.
छूरिका, ख(खु)रिका, स्थूरिका, स्फुरिका, नासिका, तुल्य load; cow's nostril; an ox; a load placed on an ox etc.; beast of burden; a barren cow; the lower part of a leg १७१३.
छेत्तव्य to be cut off १७४९, ६०, १८०१, २८, ३१, ४७.

छेद cutting १०७२, ११२७, १६११, ५३, ६९, ७०,
७३, ८५, १७६०, ६२, ६५, ७५, ७९, ८८,
९४, १८२१, ३१, ३५, ४३, ४८, ६८, ६९, ७६,
९१, १९०३, ६६.

छेदक a cutter १८२९.

छेदन amputation; cutting १६१७, ७२, १७१७,
४९, ६०, ९९, १८००, ०१, ०७, १७, २२, ३१,
३२, ३५, ४२, ४३, ४९, ५०, १९६७, ७०.

छेदिन् a cutter १६०९, १७९८.

जगत् the world १७८७, १८३९, १९२८, ७०.

जगतीपति earthlord; king १०७५.

जगन्म्य inferior; younger ८२६, २९, ३१, ९४५,
१००७, ११०४, ०६, ११, १३४६, ७५, १५६७,
१६२८, १७७५, ८८, १८४८, ६६, १९३६.

जङ्गम movable property ६४९, ५०, ५५, ६०,
८८६, ८९, ९१, ९८, ९०१, ११७९, १५१३, २६,
१६९५, १९२९.

जङ्घा the thigh १९८४.

जटिला wearing twisted hair १०२७, २८.

जठर the stomach १९६६.

जड a dunce ७११, १११८, १३८६, ८७, ९१, ९२,
९८, १४०१, ०४, १६७९, १७२७, १९२७, ७४,
८३

जटु lac १७६८.

जनु the collar-bone १००३.

जन people ६०४, ७३७, ६३, ६४, ८१८, ९८,
९५३, ५९, ६२, ७०, १००२, ०३, ३८, ४८, ७५,
११२०, १३२९, १६१५, ४०, ७२, ८५, १७५२,
५३, ५४, ५६, १८२८, ८७, ८९, १९३१, ३७,
४१, ७०, ७८, ८४.

जनक a progenitor १११८, १२६७, ७१, ७८,
१३५२, ८४, १९८१.

जनता people १६००.

जनन birth; procreation; generative organ
१२८४, १३७७, ८४, १९१४.

जन्नी a mother १००५, ७७, १३५०, १४१३, १४,
३२, १५२२.

जनपद a nation; inhabited country; people
८१९, ७०, ९४९, १५९३, १६७९, १७७१,
७२, १९२४.

जनमेजय N. of the celebrated king १६०१.

जनयितृ a begetter १२५३, ६३, ६७, ७१, ७२,
८१, ८८, १३२७.

जनसंसद् assembly of men ७२६, २८.

जनाग्नि fire in general १०१६.

जनाधिप a king १२४४.

जनि(नी) a woman; wife ९६३, ७०, ७३, ७८, ८०,
८१, ९५, १००१, ०५.

जनिका generating; producing; mother ९९६.

जनितृ a father; begetter १०२६, १२५७, १८२६,
१९७९.

जनित्र a birthplace; place of origin १००३.

जनित्री a mother ९९३, १०००.

जनित्व the state of a wife; to be born or
produced ९६३, ७८, १००४, १२५७.

जनिमन् an offspring ९७०.

जनित्य to be begotten ११८०.

जनेश्वर a king १९८४.

जन्मज्येष्ठ elder by birth १२३६, ५१.

जन्मन् birth १०१२, ११९३, १२३४, ३६, ८४, ८५,
१५६९, १६५१, १९१७, ६५.

जन्य produced ९९४, १०००.

जन्यु a begetter; creature ९७६, १८३६.

जप muttering of prayer ७९२, १११९.

जय conquest; victory ८६१, ११२६, १९०१,
०३, ११, १५, ३३, ७७.

जरदष्टि attaining great age; very old ९८५,
१००१.

जरा old age ९६६, १११५, १५९६, १९२०.

जरिमान् decrepitude ९६७.

जल water; water ordeal ७१५, ४१, ४८, ९०,
८६०, ९६१, १०७६, १३१६, १९६७, ८३, ८७.

जलमार्ग water-course ८९६.

जलवाहिका a flow of water (as boundary)
९४८.

जलाशय a pond १३९३, १६५४.

जलौका a leech १०२२, १११४.

जवन N. of a king १९६५.

जसद zinc १७६७.

जसुरि starved ९७३.

जङ्घ N. of a king १२६१.
जाघन the hip ९८७.
जाङ्गल arid; full of flora १९२१.
जाङ्गलीविद् expert in applying remedies against snake-poison १९२५.
जाङ्घिक obtained by labour १९२२.
जातक see जातकर्मन् १३५०.
जातकर्मन् a birth ceremony १३७४, ७७. १९८५.
जातवेदस् all possessor; fire; all created beings ८१२, १००१, १११९, १२५९, ६१, १८९३.
जाति caste; race ६२०, ७२०, २५, ३७, ८२५, ३४, ६१, ६२, ६५, ९७, ९९, १००७, २९, १११६, ८४, ८५, १२२९, ३७, ३८, ४४, ४५, १३६५, १६२९, ७६, ८२, ८५, १७४१, ५३, ७०, ७३, ७५, ७६, ८२, ८३, ८४, ८८, ८९, १८५०, १९१७, २२, ३१, ३२, ४१, ६१, ८४.
जातिकरण giving the genuine form by fraud १७३३.
जातिधर्म caste-duty; caste-custom १९१८, २१, ३१, ४३.
जातिवधिर born deaf १३९२.
जातिभ्रंश loss of caste १६११, १७९१.
जातिशुद्ध pure by caste १३४८.
जाल्य of superior quality १६७४, ७७.
जात्यन्ध born-blind ७०७, १३९२.
जाल्यपहारिन् implying loss of caste १६१०.
जान birth ११६०.
जानपद inhabitant of a country १६७६, ८१, ९०, १९३२, ६०.
जामातु a son-in-law ९७३, १२८६.
जामि a sister; brother ९६३, ६९, ७५, ७६, ७७, ७९, ९६, १००२, ०३, ०५, ५२, ५३, १२५४, ५९, ८६, १८३६.
जाया a wife ६०३, ७९१, ८१४, ९६३, ६४, ६५, ७०, ७७, ७९, ८२, ८३, ८५, ९३, ९४, ९५, ९८, ९९, १०००, ०१, ०३, ०४, ०५, ०७, ०८, ०९, १०, ११, १४, २६, ४७, ७२, ११०७, १८, १२५४, ६०, १४२३, १५१३, १८, ७०, १७७७, १८३६, ३९, ४०, ४१, ९४, ९५, १९०३, ८४,

८५.
जायात् the character or attributes of a wife १०११, २६, ४७.
जायानाश seduction of a wife १०१४.
जायापती husband and wife १४०५.
जार a paramour; lover ८६६, ९६३, ६६, ७२, ७३, ७५, ९१, ९६, १००६, ४०, १६३६, १८३७, ३८, ४०, ४१, ४९, १९३३, ८९.
जारज a child by a paramour; bastard १०१४.
जारजात see जारज ११०१, १३०५, १४०२.
जारिणी adulterous १८९४.
जास्तप्य the state of the father of a family (Monier Williams); a couple of husband and wife. ९८२, १००७.
जाल a net १६१७, ८५.
जित defeated; restrained; controlled ७३०, १०१६, ८५, १८९६, १९०३, ०८, ०९, १३०, १४, १५, १९३१, ३३, ६९, ८६.
जितेन्द्रिय one who has subdued his senses ८६०, १०७७, १११९, १९३१.
जित्त्रि old ११५८.
जिह्वा crooked; deceitful ७४८, ७९, ८१९, १९१०.
जिह्वा the tongue १०१६, १६००, १९, १७६९, ७०, ७५, ८३, ८८, ९२, १८३२, १९३३, ६७, ६८, ७०.
जिह्वाच्छेद cutting off of the tongue १६१९, १७६८, ६९, ८८, ९०, ९२, १८९१.
जीर्ण worn out १३९०, १४७३, १६९५, १७४८, १९२९, ६६.
जीव life १०२६, १७७३, १८८७, १९५२, ६२.
जीवदिभाग partition made during (father's or parent's) lifetime ११४९, ७२, ७३.
जीवन maintenance; life ९५२, ११२७, १२०१, १४०३, ०४, ६६, ७३, १५१२, ५३, १९१६, ७६.
जीवलोक the world of living beings (as opposed to that of the deceased) ९८, १००४, १२५७.
जीवित maintenance ६६२, १०४०, १२८६, १९८५.

जीविन् a living being; subsisting ७८७, ९४४, १७५८.

जुङ्गितोपगत co-habited with a member of degraded caste १०२१, ११११.

ज्येन्ती becoming old ९६५.

जेतृ victorious; gainer १९०४, ०८, १३, १४.

जेन्य genuine १२५७.

जैमिनी N. of a sage ७६४.

जैसा see जैस्य ८८८.

जैस्य crookedness; falsehood ७९४, ८४९.

ज्ञातसार (merchandise) of known value १६२०.

जाति kinsman; community; relation; caste ६०६, २७, ६७, ७९, ८२, ८६, ८०३, १७, ६०, ९६, १८, ९९, १००, ०१, २८, ८३, ९८, १००६, ०८, ३८, ३९, ८३, ११०२, ४२, १२५२, १३५२, ६३, ७३, ९२, १४३०, ५४, ७१, १५१८, ७५, ७९, ८९, १६२७, १७५५, १८४०, ४१, ६५, १९२९.

जातिकार्ये duty of a kinsman १३९३.

जातिकुल a group of kinsmen १०३६, ३८.

जातिजन a relative १०७७.

जातिधन wealth received from relation १४१५.

जातिरेतस्र a particular son; begotten by a kinsman (other than husband) १२८४.

जातिसंबन्ध a relation १०३२.

जातृ one who knows; a witness ७६७, ९४१, ४६, ५१.

ज्ञान knowledge; consciousness ७५९, ६९, ८६१, ९३४, १०७१, ११०९, ९३, १२२५, १४०२, १५६९, १६३०, १८०६, १९१०, १३, ६६, ७२, ७४.

ज्यायस् elder ११५९, ९०, ९९, १२३७, ४९, १३४६, १८९१, ९३.

ज्येष्ठ most excellent; eldest ६९५, ९३३, १००५, १०, ६४, ११४६, ४७, ४९, ५९, ६२, ६४, ६५, ६६, ६८, ७०, ८१, ८३, ८४, ८५, ८६, ८९, ९१, ९२, ९३, ९४, ९५, ९६, ९७, ९८, ९९, १२०१, ०८, १०, २४, ३३, ३४, ३६, ३८, ५४, ६०, ६६, ७३, १३२९, ५२, ५५, ८७, ९१, ९७, ९८,

१४०१, २१, २२, ६५, १५४३, ८७, ८८, १९७८, ८१, ८२, ८३, ८४, ८७.

ज्येष्ठता seniority १२३६, ९७, १३९२.

ज्येष्ठपुत्र eldest son १२८१, १३२९.

ज्येष्ठभार्या wife of an elder brother ११०१, १३१६.

ज्येष्ठभावन primogenitureship १२३४.

ज्येष्ठवर a chief wooer १०००.

ज्येष्ठवृत्ति behaving like the eldest brother ११९८.

ज्येष्ठान्श additional share of the eldest son; the best share ११८३, ८४, ८५, १२३८, ३९, १३७२, ८४, ९१, ९२, १९८८.

ज्येष्ठा eldest १०२३, ९१, ११०९, १२३५, ४४, ७१, १५२६, २७.

ज्येष्ठावाप्य to be received by the eldest १३९२.

ज्यैष्ठिन्य a son of the father's first wife १००५, १०, १२३३.

ज्यैष्ठ्य the right of primogenitureship; the eldest son-ship ६९५, ८६२, १००२, ५३, ९४, ११०९, १२३६, १३५१, १५४१, ४३, ५७.

ज्योतिर्ज्ञान knowledge of the heavenly bodies १७५९.

झष a large fish ९६१.

झङ्क a chisel १६८०.

झामरिक a particular lower caste; a man dead in epidemic (*Shāmsāstri*) १६९०.

डिड्डिका a small mouse १६०६.

डेरिका a musk rat १६०६.

तक्र butter-milk १६७०, १७१८.

तक्षन् a carpenter ११२०.

तयक a tank ८९६, ९२६, २८, ३०, १९२४.

तटाकनामन emptying a tank of its water ९३०.

तडाग a tank ८७३, ९३४, ३७, ३९, ४७, ४८, ५०, ५५, ५८, ५९, ६०, ६२, १६१३, २९, ३०, ५२, १९२९, ७६.

तण्डुल rice १५२०, १९६७, ६८, ८७.

तत a father ९२२, ११२१.

तत्त्वदर्शिनः perceiving truth; a philosopher

८०७, १२३३, १३५१.
 तनय propagating a family; a son १७०,
 १०३३, १२२२, ५८, १३३७, ७६, ७७, १४१३,
 १५१७.
 तनु body १४१५, ६४, १६७४, १७९४, १९०१, ७९.
 तन्तु a thread; progeny; children ६०३, ०५,
 ९२४, १००६, १११५, ६०, १२६४, ६७, ७१,
 १३९४.
 तन्तुनाश loss of thread (progeny) १०१४.
 तन्तुवाय a weaver १६७३, १७०९, १९२७.
 तण्डुल rice-grain १९६५, ६७.
 तपःश्रीता bought by austerity १९३६.
 तपस् religious austerity; penance ६९५, ७१४,
 १०००, ०६, २८, ३०, ३३, ७७, ११०९, ११,
 १९, २९, १२६०, ८३, ८४, १३७६, ७७, ९०,
 १४०२, ६४, १६००, ५१, ६४, १७०२, १८३८,
 ३९, १९३६, ७८, ८३, ८४, ८६, ८७.
 तपस्विन् an ascetic ६९५, ७१४, १३७६, १६१७,
 १९, २७, ६६, ८७, १९१५, ६९.
 तपस्विनी pitiable, poor, wretched woman; a
 female devotee १११४, १६५३.
 तपोवन a grove in which religious austerities
 are performed ६७७, ९२९, १८००.
 तप्तमाष the ordeal with a hot coin (*Māṣa*)
 १९६५, ६६, ६७.
 तमस् a dark or black house १६१९, १९८७.
 तर carrying across or beyond; a boat ६९८,
 १९२१, २२, २७, ३६, ४४, ४५, ४६.
 तरिक a ferry-man ७७८, १६३५, १९४७.
 तरुणगृह vide तोरणगृह ९२५.
 तरुणप्रजात an infant १९४४.
 तर्जन threatening १७९४.
 तर्पण a particular ceremony performed
 with a magical *Mantra* १११८.
 तल palm-beat १६८७.
 तल्प a couch; bed ९७३, ९८, १००२, १३०४,
 ०६, १८४०.
 तल्पारोहण having sexual intercourse with
 (a preceptor's wife) १६०३.
 त्वाहमित्युपगत a particular son; a son come

forward declaring 'I am thine' ८३०, ३२.
 त्वाहमित्युपगता (a woman) who gives herself
 upto a man saying ' I am thine ' ७०३,
 ११०३.
 तविष strong १२५८, १९७१.
 तसर a shuttle १०००.
 तस्कर a thief; robber ७३२, ४५, ६०, ८१, ९०,
 १६२२, ४७, ६४, ७०, ८५, ९२, ९३, ९५,
 १७११, ४५, ४६, ५३, ५४, ५७, ६१, ६३,
 १९१०, १३, २९, ३२, ६५.
 ताडन beating; striking ७२५, ९१९, २०,
 १७७१, ८८, ९४, १८३०, ३३, ३४, ९१,
 १९७०.
 ताडयित् one who strikes १६३७, १९३३.
 ताड्य to be chastised ९१४, १११०, १८१२,
 १९७४.
 ताण्डव dancing (esp. with violent gesti-
 culation) १०२६.
 तातृपाणा satisfying or delighting much ९८९.
 तान्त्व made of fibre १७४७.
 तान्त्रिक prescribed in the *Tantra* scripture
 १९६८.
 तान्व one's own son १२५४.
 तापस an ascetic १२८४, १६०३, ५५, ७९, १९२४, २५.
 ताम्बूल a betel १११७.
 ताम्र copper ६०९, २६, ३५, १३७३, १६१४, ७५,
 १७३४, ४७, १९६६.
 तायु a thief १६५६.
 तार see तर १९३६.
 तारका a star ६०५, १८३९.
 तारिक a ferry-man १६११, १९२७, ४४, ४६.
 तार्य freight १९२७, ४५.
 ताल a kind of tree ९३३.
 तालश knowing the measure (in music)
 ७८७, ९०.
 तालावचर an actor १०३८.
 तालु the palate १८९१.
 तास्कर्य theft १९०६.
 तिक्तिरिः a partridge १५९७.
 तिरीदिन् furnished with a head-dress;

secretly going about १८४०.
 तिल sesamum १००१, १११८, १३९०, १५२४,
 १९३८, ३९, ६७.
 तीक्ष्ण sharp; fiery ८६२, ६३, १०३३, १४६४,
 १६००, ६४, १७११, ६५, १९२९, ३९.
 तीर a bank ९५२, १९२७, ४५.
 तीर्थ a passage for landing into a river;
 place of pilgrimage; woman's courses;
 intercourse ८१४, ९५९, ८१, १००२, ३०,
 ४०, १११२, १८५१, ८०, १९२४.
 तीर्थगमन visiting a place of pilgrimage
 १०२१, ३८.
 तीर्थगूहन concealing the fact of being in
 menses १०३४.
 तीर्थघात violation of sacred institutions
 १६१७.
 तीर्थसमवाय (of many wives) being in men-
 ses at one and the same time १०३४.
 तीर्थसेवा pilgrimage १११९.
 तीर्थगमन not having intercourse while in
 menses १०३४.
 तीर्थानुसारिन् a pilgrim १६११, १९४४.
 तीर्थोपरोध neglect of intercourse १०४०.
 तीव्र strong; severe १११५, १४०१, १६४४,
 १७८५, ८९, ९१.
 तीव्रदण्ड heavy punishment १६४४, १९७०.
 तुम N. of an enemy of *Indra* ११६०.
 तुच्छश्रावण a false claim or suit ६११.
 तुज frightful (to the enemy) ११५९.
 तुन्नवाय a tailor १६७४.
 तुर quick; prompt ९०२, १८९९.
 तुर्व N. of a hero and ancestor of the
Āryan race ८१०.
 तुर्वसु N. of a son of *yayāti* १३९१.
 तुला a balance ६०९, १६७३, ७७, ७८, १७०७,
 २८, २९, ५०, ६१, ६३, १९६५, ६६, ६७.
 तुलामान a balance १६११, १३, ६९, ७१, ७७,
 १९२७.
 तुलित weighed १९६६.
 तुल्लिम weighable ८८३.

तुल्य similar; equal ७३४, ६३, ८६२, ९००,
 १०३८, ११७५, ८४, १२३८, ४५, ७३, ८७, ८८,
 १३४८, ५०, १५११, २५, १६२१, ८५, ८७,
 १७७०, ७१, ७२, ७८, ८६, ९२, १८२७, ४८,
 ४९, ६६, ६८.
 तुल्यवध murder of a person (equal in caste)
 १६०६.
 तुल्यांश taking equal share १२४५.
 तुष the chaff of grain ९३४, ४०, ४४, ५०, ६१,
 ६२.
 तुष्टि satisfaction; compensation ७१३, १६३०,
 १८०६, ३३.
 तूल panicle of a plant or flower ६०८, १९३८.
 तुण grass ६०९, ३०, ८५१, ५२, ९१२, १६०९,
 ५७, ६१, ७०, ७२, १७१८, २२, ४४, ४५, ४९,
 ६०, ६६, ९८, १८९०, १९३८, ८१.
 तुतीयिन् entitled to a third part or share
 ७७५.
 तेजस् splendour; lustre; power ९०३, १२६७,
 १५९४, १६००, ०५, १२, १९३०, ३१, ३६, ४०,
 ७०.
 तैमात N. of a snake; a species of snake
 १४६४.
 तैल oil ६२६, ३२, ३५, ११०१, १३४८, १६१५, ७०,
 ८५, १७१८, ४९, ७०, ७६, ८८, १८९१,
 १९६६.
 तोक an offspring १२५५.
 तोय water ८०७, ९३०, ४६, १९२७, ३०, ४२,
 ४६.
 तोरण (गृह) arched doorway of a house ९२६,
 १९१४.
 त्यक्त abandoned ७६७, १०९५, १११०, १८, १९,
 १३०९, १६४८, १८५०.
 त्यक्तदार one who has abandoned his wife
 १८८१, ८८.
 त्यक्तमन्त्रज्य one who has abandoned the life
 of a religious mendicant ८१६.
 त्यक्तबन्धव one who has forsaken his relati-
 ves १०९८.
 त्याग forsaking; abandonment ७५५, ७१, ८३,

८२३, ९९, १०२१, ५६, ५८, ८६, १११३,
१२७३, १३६३, १६२७, १९२६.

त्यागिन् a forsaker ८२९, १६१०.

त्याजक one who abandons or expells ८४७.

त्याज्य to be abandoned १०३१, ३४, ५७,

१११७, १६१३, १८८७.

त्रपुष cucumber १७६१, ६३.

त्र्यम् tin ६०९, १२६, १६७५, १७३४, ४७, ६७,
६८, ६९.

त्रयी consisting of three Vedas ११०६,
१२८३.

त्र्यम्बक N. of a prince ८११.

त्रिदिव heaven १६९२, १९२९, ६४.

त्रिदिवेश्वर the Indra १९६४.

त्रिदिवीकस् heaven-residing; a god ९२०.

त्रिपुरस्य extending over three generations
९४९, १२८१, १३५६.

त्रिपुरस्य(धी) see त्रिपुरस्य १३५६, ८४.

त्रिमोग possession for three generations
८९५, ९८, ९००, ०१.

त्रिलोक the three worlds १०३१, ३२.

त्रिर्गं the three things viz. religion, wealth
and desire १०२६, ८७, १११४.

त्रिवर्गा: the three castes १२४५.

त्रिविष्टप Indra's heaven १२८१.

त्रिसीर्षन् three-headed; N. of a Rsi १६०३,
१९७७.

त्रिसुपर्ण N of R.V.10/114/3-5(or of *Tasittirāya*
Aranyaka 10/48-50) १५९७, १६०१, ०३.

त्रेता the *Tretā* age १८९७, ९८.

त्रेतायुग see त्रेता ११०९, १९३०.

त्रैपुराणिक see त्रिपुरस्य १३८४.

त्रैवार्षिक see त्रैवार्षिक ९३०.

त्रैवार्षिक lasting for three years १२४४.

त्रैविष्य well-versed in the three Vedas ८६५,
७४, १४६८, ७०, ७४, ७८, १७७०, ८२, १९३१,
४२, ५०.

त्र्यम्बक three-eyed; Rudra १००८.

त्र्यम्बक N. of a king १९८९.

त्वक् skin १६१९, १८७३, २९, ३१.

त्वष्टृ N. of a deity १००१, ०४, १४२३, १८३६.

त्वष्टृ the son of त्वष्टृ १५९७, १६०३, १९७७.

त्वष्टी protected; loved ११५८.

दंष्टिन् an animal with tusks १६१२, २१, ५१,

१८२०, १९३३.

दक्ष able; industrious; skilful ६००, ७८४,

८७३, ७८, १०२६, ५९, ८५, ८८, ९९, ११०९,

११, १४, १२६४, ९४, १४००, १५९१, १८९३,

१९७९.

दक्षिण southern; right (not left); excellent

७९१, ८२८, ९००, ९८, १००१, ०६, १२, १३,

१५, ११८३, १२०१, ८६, १६१७, १७००,

१९०७, ०१, १९, २०, २१, ४०, ६५, ८१.

दक्षिणा fee or present to the officiating priest;

gift; cow; south ७७०, ७१, ७२,

७३, ७४, ८३, ८९, ९१, ९२, ८११, १४, ९००,

०१, १०००, ०६, ०९, १२८१, ८३, १३६४, ८५,

१५२६, ९७, १६२३, १९८०, ८१.

दक्षिणाज a particular son १९८२.

दग्धव्य to be burnt १७६०, ६५, १८६४, ८६.

दण्ड punishment (corporal, verbal and

fiscal; chastisement and imprisonment,

reprimand, fine) ६११, २७, ३८, ५५, ६०,

६१, ६३, ७२, ७६, ७७, ७८, ८५, ७१४,

१५, १६, ३१, ३५, ४४, ४५, ४९, ५४,

५९, ६३, ६४, ६५, ६७, ६८, ६९, ७१,

७६, ८०५, १७, ४३, ४४, ५५, ६१, ६२,

६३, ७३, ७८, ७९, ८१, ८२, ९६, ९८,

९००, ०५, ०६, १०, १२, १४, १७, १८,

२०, २३, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१,

३२, ४२, ५२, ५४, ५९, ६१, १०३०, ३४,

३५, ३६, ३७, ३८, ९७, ९९, १११०, ३१,

१४३१, ५८, १६०६, ०९, ११, १२, १३,

१४, १७, १८, १९, २०, २१, २२, २७,

२८, २९, ३०, ३१, ३३, ३४, ३६, ३७,

४०, ४३, ४४, ४५, ४९, ५०, ५२, ५३,

५७, ७०, ७१, ७२, ७३, ७४, ७६, ७७,

७८, ८४, ८६, ८७, ८८, ८९, ९०, ९५,

९८, १००१, ०२, १२, १४, १७, १८, १९,

२३, २७, २८, ३०, ३४, ४९, ५०, ५५,

५७, ५८, ६२, ६५, ६६, १७६७; ७१, ७२,
 ७३, ७४, ७७, ७९, ८२, ८५, ८७, ८८, ८९,
 ९०, ९१, ९२, ९५, ९७, ९८, १८००, ०१,
 ०५, ०६, ०७, ०९, १०, ११, १४, १५, १७,
 १८, १९, २२, २३, २५, २७, ३१, ३२, ३३,
 ३४, ३५, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१,
 ५४, ५५, ५७, ५९, ६०, ६३, ६६, ७२, ७५,
 ७८, ७९, ८२, ८४, ८७, ८९, ९०, ९२,
 १९०४, ०६, १७, १८, २१, २२, २३, ३५,
 २६, २७, २९, ३०, ३१, ३२, ३३, ३५, ३६,
 ३९, ४३, ५०, ५४, ५८, ६०, ६७, ६९, ७०,
 ७२, ७४, ७५, ७६.
 दण्डकर्मन् act of punishment ९२१, १६१४, १८,
 ६५, १७३८, १९६९.
 दण्डकल्प division of punishment १६१८.
 दण्डकल्पना decision of punishment १७३३.
 दण्डकारिन् a punisher १६१२.
 दण्डकोपक one who incites disaffection in
 the army १६१९.
 दण्डम् committing an assault १८६९.
 दण्डताडन flogging ८४२, १७९५.
 दण्डदास a slave or one enslaved for (non-
 payment of) fine ८२१, १९२८.
 दण्डधर a rod-bearer; punisher १२४४.
 दण्डधारण punishment १७९२, १८१४, १९३६.
 दण्डन the act of punishing १६६८, ३८५१,
 ८९, ९१, १९७०, ७६.
 दण्डनिग्रह curbing or subjection by punish-
 ment १६४५.
 दण्डनीति political administration; science of
 state ८१८, १७५७.
 दण्डनीय to be punished or fined ८०१, ९१३,
 ४६, १६११, ६९, १७८१, ९०.
 दण्डपरुष one who commits violence ८६०.
 दण्डपारुष्य violence; assault ९०३, १०२२, ३५,
 १६१५, २०, ७६, ९०, १७६८, ९४, ९८, १८०१,
 २४, २७, ३०, ३१, ३३, ३४, ३५.
 दण्डप्रणयन infliction of punishment १७८३७
 दण्डप्रणीत one enslaved for fine or court
 decrees ८१७.

दण्डप्रयोग see दण्डप्रणयन. १६७११.
 दण्डभय threat of punishment ७९४, १६१५.
 दण्डभाज् liable for punishment ८९२, ९१९.
 ५८, ५९, १६३५, १७८७, ९२, १८२६, २९.
 दण्डलेश small fine ७१९.
 दण्डविधि law of punishment ८६५, १६४३,
 १८०१.
 दण्डवृद्धि enhancement of punishment १६७७,
 ७८, ७९.
 दण्डशेष balance of fine ६८०, ७०८, १४.
 दण्डित punished; convicted ६७२.
 दण्ड्य to be fined or punished ६३७, ७६,
 ७१६, २१, २७, ३२, ४६, ४८, ५२, ५४, ५६,
 ६९, ७१, ९४, ८०४, ०६, २०, ३८, ४४, ५५,
 ७६, ७८, ८०, ९१, ९०५, ११, २१, ३८, ३९,
 ४१, ४५, ५८, ६२, १०५८, ७९, ९७, ११०६,
 १४४७, ५८, १६००, ११, १२, १३, २१, २७,
 ४६, ५२, ५४, ६९, ७०, ७२, १७३६, ५९,
 ६४, ६७, ७०, ७१, ७४, ७९, ८८, ९०, ९४,
 ९६, ९७, १८०३, ४१, ४३, ४७, ५८, ६०,
 ६३, ६४, ८४, ८६, ९०, ९१, ९२, १९१४,
 २१, २६, २७, ३३, ३५, ३६, ४३, ४४,
 ५५, ५८, ६२, ७१, ७२, ७५, ७६.
 दण्ड्योत्सर्ग release of a convict १६६८.
 दत्त a tooth ९९२, ११८१, १५९९, १८१७.
 दत्त given; granted; a gift; the son given;
 a particular son ६०३, ०५, १०, ७५,
 ७१५, ३१, ३६, ५०, ५३, ६७, ७४, ७६,
 ८६, ८९, ९०, ९४, ९५, ९६, ९८, ९९, ८००,
 ०२, ०३, ०४, ०५, ०६, ०७, ०८, ८८,
 १००३, २१, ४०, ४३, ११०९, १८, १९,
 २२, १२०५, १९, २०, २३, २४, ३१, ४३,
 ४४, ६३, ६५, ६९, ७०, ७८, ७९, ८३, ८४,
 ८६, ८८, १३२०, २८, ३४, ४६, ४८, ५१,
 ५२, ५५, ५६, ५८, ७१, ७२, ७३, ७४,
 ७६, ७७, ८३, ८४, १४०८, २८, २९, ३०,
 ३१, ३८, ४०, ४२, ४३, ४७, ४८, ५०,
 ५२, ५३, ५४, ५५, ६०, ६३, १९४०, ५६,
 ६१, ७८.
 दत्तक the son given; a particular son

१२७३, ७७, ७९, १३३२, ५२, ५५, ५६, ७४, ८४.

दत्तगोत्र adopted family-name १११८, १३२८.

दत्तनाश resumption of gift १११६.

दत्तपुत्र see दत्तक १३५०, ७२.

दत्तशेष a part of (debt) which remains to be paid ७०९.

दत्तस्तोम one who has paid the rent ८५४.

दत्ता given; betrothed; given away (in marriage) ९५१, ५२, १०५५, ७८, ११०९, १२७९, १३२९, ५०, ७४, ७६, १५५८, १९७५, ८६.

दत्ताप्रदानिक resumption of gift ७९७.

दत्त्रिम see दत्तक ८२१, १२८१, १३०४, २६, २७, १९२८.

ददाति a gift १९७२.

दधि co-agulated milk १००७, १६७०, १७१८, १९३८.

दक्षिण striving after; a suitor १००४.

दन्त a tooth ६०९, १०२६, १२४४, १६००, २१, १७७२, ७६, ९९, १८३१, १९७७.

दन्तभाण्ड an article of ivory १६१४.

दम fine; punishment ६३४, ५६, ६०, ७२८, ४३, ५८, ६०, ६१, ६२, ६५, ६७, ८०६, १९, ३८, ५३, ५४, ५५, ६७, ७४, ८५, ९००, १३, १९, ३०, ३८, ३९, ६२, ११०९, १६२८, ३१, ३३, ३५, ३६, ३७, ४०, ४५, ४६, ४७, ५२, ५४, ५५, ७०, ९०, ९९, १७०४, ०९, १८, १९, २९, ३०, ३२, ३३, ३८, ४२, ५०, ५९, ६०, ७०, ७४, ७६, ८०, ८१, ८४, ८८, ९०, ९२, १८०४, ०८, १०, १४, १५, १८, २३, २२, २३, ३०, ३१, ३२, ३३, ३४, ३५, ५९, ६०, ६१, ६८, ७२, ७६, ७७, ८४, ८६, ८९, ९०, ९२, १९२१, २७, २९, ३०, ३३, ४१, ६८, ६९, ७०, ७१, ७५, ७६.

दमन the act of punishment १९१७, ७०.

दमयन्ती N. of Nala's wife ८१९.

दम्पती a house-master; husband and wife ६०६, ७२१, ९७०, ७३, ७६, ८४, ८९, १००२, ७४, ८७, ११०२, १३७४, १४३०, १६३५, १८३६, १९२६.

दम्य tameable १६२१.

दरिद्र poor ८६३, ७३, १०३०, १३१७, १६८५, १९४१.

दर्प pride; arrogance ७९५, १११९, १६४१, १७४४, ७०, ७१, ७६, ८८, ९०, १८०२, २९, ५३, ६५, ६७, ८१.

दर्पकीडा amorous sport १०३६.

दर्पदान gift through pride or haughtiness ७९४.

दर्भ a kind of grass १८४५.

दर्शक (लोहितस्य) making (blood) appear (by striking any one) १८०३, २९.

दर्शन seeing; showing; (surety for) appearance ६६२, ६४, ६५, ७१, ७४, ७६, ७६१, ७७, ९२, ८०६, ९०५, १६, १९, ३५, ४७, १०५०, ८५, ११०७, १२८५, १३४८, १६८३, ८६, ९६, ९८, १७५५, ६५, ९३, ९५, १८१६, २४, ८७, १९२०, २९, ३६, ६४, ७०, ७४, ७५, ८२, ८४.

दर्शनप्रतिभू surety for appearance ६६६, ७३, ७२८.

दर्शश्राद्ध a *S'rāddha* performed on new-moon १५८९.

दल bamboo १६७०, ७१, १७९४, १९३८.

दलभाण्ड an article of bamboo १६७२.

दशकुली a group of ten families १९२४.

दशग्रामी a group of ten villages ९२९, १६२०, १७४३.

दशवन्ध ten times (the amount of wages) ८४३.

दशमोद्धार the tenth part as the preferential share ११९४.

दशरथ N. of the king of *Ayodhya* ८१०, १३२९.

दशहस्त symbolizing ten parts of a sacrifice १००६.

दशाध्यक्ष a chief of ten villages १९२१.

दस्य enemy of *Ārya*; N. of a people ६००, ८०६, १०, १२४४, १६६३, १६, १७५३, ५४, १९७१.

दहन burning १६८७, १८९१, १९२४.

दाक्षिणात्री a woman inhabitant of Deccan

दाक्षिणात्य belonging to Deccan १९४१, ४३.
 दाडिम a kind of fruit १७६१, ६३.
 दाडिका the beard १८०३, २९.
 दाण्डिक a police १९४३.
 दातृ a giver (of gift, daughter, child etc.)
 ६३१, ६४, ७१, ७४८, ५३, ५६, ९४, ८०६,
 १४, १७, ७९, १०४०, ४७, ७७, ७८, ११५९,
 १२५१, ५२, १३६३, ८४, १६३३, ८७, १७००,
 १९३६, ८४.
 दातृगोत्र family of the one who has given
 a child as gift १११८.
 दान gift; giving; (surety for) payment;
 giving in marriage; liberality ६५६, ६१,
 ६२, ६६, ६९, ७१, ७३, ७६, ७१०, ३२, ३७,
 ६६, ९२, ९४, ९९, ८०३, ०४, ०५, ०६, ०७,
 १३, ३५, ६१, ६२, ६७, ७७, ७९, ९८, ९५२,
 १०२५, २८, ३०, ३४, ३८, ६०, ९६, ११०९,
 ११, २९, ३०, ९३, १२२९, ४५, ५५, ६३,
 १४४९, ६३, ६८, १५२३, २४, ६८, ७५, ८०,
 ८५, ८६, ८७, ८८, १६१९, २१, ३९, ७४, ८४,
 ९०, १७१५, ९६, १८४८, ४९, १९३२, ३६, ४०,
 ४३, ७०, ७३, ७५, ७६, ७८, ८८.
 दानकाल the time of giving (a maiden in
 marriage) १२२८.
 दानप्रदण delivery and receipt ६२२, २४.
 दानप्रतिभू surety for payment ६६४, ७६.
 दानमार्ग law of gift ७९८.
 दानादानविधि rule regarding the gift and
 receipt (of merchandise) ८४८, ६६.
 दापक causing to give १६८४, १९४२.
 दाय inheritance; partible wealth; heritage;
 delivery ६७९, ७३९, ४७, ६०, ६९, ८१७,
 ६३, ११२६, ४२, ४४, ६१, ६४, ८१, ९३,
 १२०३, ३९, ४१, ४६, ५५, ६१, ६६, ७८, १३२४,
 ५२, ८५, ८७, ८८, ९३, ९४, १४१५, २९, ६०,
 ६७, ७५, १५२५, २९, ६०, १६१५, ८२,
 १८३९, १९८२, ८४.
 दायक a giver ८०४, १६८४, १७५५.
 दायमूल law of inheritance, ११८५.

दायभाग the division of inheritance ११२७,
 ३२, ४६, १२२९.
 दायमूल regarding inheritance ११२५.
 दायविधि see दायधर्म ११८४, १५१२.
 दायविभाग see दायभाग ११८४, १२०३, ८९, १३८७,
 १४०७, ६९.
 दायहर one who takes the inheritance
 १२८०, १३५१, १५२९.
 दायान्त्रभागिन् entitled to a share in the in-
 heritance १४०४.
 दायगत acquired as a share in the property
 ८१७.
 दायदा a co-parcener; receiver of inheri-
 tance; co-heir ६६४, ७९, ८०, ७३६, ५०, ५५,
 ८२, ८०३, १७, ९०१, १०४०, ११४२, ४३, ६५,
 १२०६, ०८, १५, २४, ३०, ३२, ४३, ५४, ७३,
 ७८, ८२, ८८, १३२०, ५०, ५५, ७६, ८५, ९१,
 १४१४, ३०, ५६, ६२, ६४, ७०, १५१२, २०,
 ५९, ७५, ७९, ८५, ८९, १६००.
 दायददर्शन appearance of an heir for claim
 ७८२.
 दायदबान्धव heir and kinsman ७७९.
 दायदुपागत (a slave) obtained by inheri-
 tance ८२९.
 दायध inheritance; ancestral property ११९४,
 १३९२, १४१६, ३८, १६१५, ८३, १९८४.
 दायधवर्तन forfeiture of property १०५६,
 १३९३.
 दायार्थ inheritable property १२०३.
 दायिन् a giver; depositary ७४८, ९४, १६०९,
 ९७, १७६२, १९७१.
 दार a wife ६६१, ७०४, २५, ३५, ५६, ९४, ९३,
 ९८, ८०२, ०४, ०५, ०७, १४, २९, ३५, ४३,
 ६३, १०१७, २४, २६, ९१, ११११, १२२८, ४४,
 १३७३, ९४, १६१९, १८४४, ४५, ४७, ५०, ५६,
 ८१, ८८, ८९, १९६७, ७७, ७८.
 दारदान giving a wife ७९४.
 दारपरित्यागिन् a repudiator of wife १०३१.
 दारमूल originating in wife ७०४.
 दारलक्षण sign of wife-hood ८६३.

दाहक one who abducts another's wife

१६०८, २६.

दारानीन dependant on a wife १०५२.

दाह a piece of wood १३८५, १६७१, १७२२, ४५, १९३८.

दाहण frightful ११११, १७७५, ७८.

दाश a mariner; ferry-man १९२७, ४६, ८६.

दास a slave; servant ६३१, ९२, ९५, ९६, ७०८, १२, १४, ६३, ६४, ८०९, १०, १२, १४, १६, १७, १८, १९, २२, २४, २५, ३०, ३३, ३४, ३७, ३९, ४० ९२५, १०२९, १२२३, १३७४, ७५, १६१३, १७, १८१२, २७, ३३, ३५, १८४९, ५०, १९२८, ७४, ७५.

दासकर्मन् work done by a slave or labourer ८२९, ३६.

दासकल्प law regarding a slave ८१६, १७.

दासता slavery ८२९, ३९.

दासत्व slavery ८२९, ३०, ३१, ३३, ३५, ३६, ३७, ४०.

दासदासी a female slave of a slave १३१०.

दासद्रव्य property of a slave ८१७.

दासधन see दासद्रव्य १३९१.

दासधर्म duty of a slave ८१८.

दासपुत्र son of a slave १३७७.

दासप्रवर्ग a multitude of servants ८०९.

दासभार्य servants and wives ८१४, ९२५.

दासभाव slavery ८१७, १९, ३९.

दासयोनि race of slaves ८२१, १९२८.

दासवर्ग class of slaves ७३१.

दासवृत्ति having the occupation of a slave १३७४.

दासहर्ष one who kidnaps a slave १७११.

दासी a female slave ६११, ७६४, ८०९, १०, ११, १२, १३, १४, १६, १७, १८, ३८, ४०, १०२९, ७३, ७४, १११८, १९, १३१०, ३८, ७५, ७७, ९२, १६१७, १८, ३४, ९०, १७४९, १८३५, ४९, ७७, ७८, ८३, १९२२, ७३, ७५.

दासीकृत enslaved ८३३.

दासीत्व female-slavery ८३७, ४०.

दासीभाव the condition of a female-slave

८४०.

दासीशत a hundred female-slaves ८१४.

दासीसहस्र a thousand female-slaves ८१४.

दासीसुत son of a female-slave ८३६, ३९.

दास्य slavery; servitude ८१४, १६, १८, १९, २०, २१, २४, ३०, ३१, ३२, ३५, ३६, ३९, ४०, १८४९, ६६, १९१८, २७, २८.

दास्याः पुत्र the son of a female-slave; low wretch or miscreant ८१२.

दाह fire; a place of cremation १९४४.

दाहक an incendiary १६३९.

दिवपाल a gurdian of regions; sentry १७५६ ६२.

दिग्गम profit arising from dealing in foreign countries ८८३, ८७.

दिविचारिन् one who travels abroad ८८७.

दिषिषु striving for; a suitor ९७२, ७८, १२५७.

दिषिषुपति the husband of a woman (a widow remarried or an elder sister married after the younger) १५९२.

दिवस a day १६७८, ७९, ८७.

दिवस्पुत्र the son of sky ११२१.

दिवाकर the sun १९७९.

दिवोदास N. of one of the leading princes of the early Vaidika age ६००, १२५८.

दिव्य divine; ordeal ६७६, ७३१, ४८, ५१, ५५, १२८४, १६४८, ७२, १८३४, ९१, ९५, १९६५, ६७, ८५.

दीक्षण see दीक्षा ७७२.

दीक्षा consecration for a religious ceremony १००९.

दीक्षित consecrated १८५३, ९७.

दीन(ता) depressed; poor ८००, ०७, ७८, ११११, १९, ४६, १६२७.

दीनार a particular coin ८८८, १९६७, ६८.

दीर्घतमस् N. of a sage १०२६, १३९०.

दीर्घसत्र a long continued Soma-sacrifice ६११.

दीविव् a gambler १९०३.

दीव्यमान playing dice; entertaining one self

१००७.
 दुःख trouble; pain १११०, १५, १६१५, ५१,
 १७९६, ९९, १८००, ०५, १६, १९, २१, २२,
 ३४, ३५, १९३०, ६४, ७४, ७८, ८१, ८५.
 दुःपन्त N. of a king १९८५.
 दुकूल fine cloth १६७३.
 दुग्ध milk ९०५.
 दुच्छुना misfortune; calamity (personified)
 १६००, १८३९.
 दुरित sin ६०५, ९९९, १६०१, ०२, १८४५.
 दुरेव evil-doer; criminal ९७०.
 दुरोकशोचिस् glowing unpleasantly (too bri-
 ght or hot) ९६३.
 दुरोण home; abode ९६५, ८१.
 दुर्ग a fortress ७३५, १६१२, १७, ८५, १९८१, २४,
 ४२, ८५.
 दुर्गनिवासिन् living in a fort ८७४.
 दुर्गनिवेश construction of a fort ९३१.
 दुर्गराष्ट्रकोपक one who foments discontent
 among the people living in a fort १६१९.
 दुर्जय a particular name १२८४.
 दुर्दष्ट wrongly decided १९३३.
 दुर्बल weak १६८६, १९३६, ३९.
 दुर्ब्राह्मण a bad *Brāhmana* १२८५.
 दुर्मिष famine; privation ८३१, १११०, १४३०,
 ४७, १८५०, १९२४.
 दुर्य home ९८१, १००१.
 दुर्योधन N. of a king १९८४.
 दुर्वासस् N. of a sage १२८५.
 दुर्विभक्त divided illegally or badly १५७१, ७४.
 दुश्चर्मन् afflicted with skin-disease ९९२,
 १५९९.
 दुष्कुल a low-family १०२६.
 दुष्कृत wrongly or wickedly done; wicked
 deed १००२, ०४, ११११, १६०३, ६८, ७१,
 १९७७, ८४.
 दुष्क्रीत badly or dearly bought; a foolish
 bargain ८९३.
 दुष्ट defective; blemish; wicked; severe
 ८८५, ९७, ९५६, १०१४, ३२, ९७, १११८,

१६०९, १७५४, ६६, ८७, ९९, १८४३, ६१, ६९,
 ९०, १७६०, १९३०, ७०, ७५.
 दुष्यन्त N. of a king १२८८.
 दुहितृ a daughter ७११, ८०६, १२, ६३, ९८१,
 ९५, १००३, ०४, ०५, ०६, ०७, ०९, १८, ३४,
 ४३, १२५५, ६०, ६२, ६८, ७३, ८३, ८६, ८८,
 ९४, १३३८, ७४, ७६, ८५, १४०७, १५, १६,
 २३, २५, २७, ३०, ३७ ४१, ४५, ४९, ५०,
 ६२, ६३, ६६, ७३, ७४, ७९, १५११, १२, १५,
 २१, २४, २५, २६, २७, २९, ५४, १६८०,
 १८३६, ३७, ४०, ४१, ४९, ५०, ८२, ९०,
 १९१९, ७७, ७८, ७९, ८५, ८६, ८८.
 दुहितृगामि (property) inheritable by daug-
 hter १४२८, ७०.
 दुहितृद्रायाथ daughter's property १२५५.
 दुहितृविक्रय sale of a daughter १०४३, ४४.
 दूत a messenger ११३०, १६६८, १८३८, ८७.
 दूती a female messenger १८८१, ८५, ८९.
 दूय work of a messenger ११४३.
 दूरवहिष्कृत ex-communicated ८३१.
 दूरेवाश्वव a distant relative १२७३.
 दूर्वा a kind of grass १९६७.
 दूषक offender; causing dissension; one
 who spoils १६१२, ३२, १७६६, १८४७.
 दूषण fault; offence; spoiling ११०६, ११,
 १६१३, ३१, १७८९, १८७६, १९२९.
 दूषमाण one who defiles १८९२.
 दूषयितृ see दूषक १६१०.
 दूषित blamed; spoiled १०३१, ८४, ११०३,
 १८९१, १९४३.
 दृति a leather bag १९२४.
 दृष्ट ordained; mentioned; ascertained; app-
 lied; visible ६६९, ७१, ७०९, ४९, ८३,
 ८०७, २५, १०५४, ७७, १११०, १४, १२४४,
 १६४३, ८६, ८७, १७५३, १९३३, ६२, ७८.
 दृष्टलिङ्ग an eyewitness १०३६.
 दृष्टान्त standard; example; precedent; pro-
 mised by *Shāstra* १२४३, ४४, १७९५, १९४१.
 दृष्टान्तोपगत promised by *Shāstra*, ordained
 in the *Veda* १२८७.

दुष्टपराय one whose offence is previously ascertained १७६.

दुष्टार्थ whose purpose is purely secular ८७, १६०४.

दृष्टिपात्र a window १५९.

देव to be paid or given; liability; present

६२२, ३६, ४९, ५१, ६१, ७२, ७४, ७५, ७६, ७७, ७९, ८३, ८४, ८५, ७०४, ०६, ०७, ०९, १०, ११, १३, १४, १५, २०, २७, २८, ३१, ४९, ५१, ५६, ६६, ७३, ८५, ८६, ८८, ९२, ९४, ९५, ९७, ९८, ९९, ८०२, ०५, ०६, ०७, १४, १८, ३९, ४३, ४४, ४५, ४७, ५४, ५९, ७५, ७९, ९११, १८, ४७, ६०, ११०९, ९९, १२२७, २९, ३१, ४३, ४४, ४६, ५२, ८३, १३९१, ९३, १४०३, २२, २९, ३७, ५८, ६०, १५२०, ८९, १७६३, ६५, १८९६, १९०३, ११, १३, १४, २२, ३९, ४१, ५०, ५२, ५८, ६०, ६७, ७९, ८८.

देया to be presented or given; to be or being given in matrimony; to be appointed; to be divided; proper to be given ७९१, ८५६, ११०९, १०, १६, १२२३, ८७.

देव a deity; god ६०२, ०३, ०४, ०६, ८१०, १३, ५७, ५८, ६०, ९२३, २४, ६५, ६७, ६८, ७१, ७२, ७३, ७४, ७५, ७७, ८१, ८२, ८४, ८५, ८६, ८७, ९३, ९५, ९७, ९८, ९९, १००१, ०२, ०३, ०४, ०५, ०७, १४, १५, २१, २३, २४, ३०, ३३, ५५, ६०, ७५, १११३, १८, १९, ११२०, २२, ४२, ४३, ४४, ६२, ८१, ९५, १२४४, ५८, ६०, ६२, ८३, ८४, ८६, १३६४, ८४, ८५, १४६४, ७३, १५८८, ९४, ९५, ९६, ९७, १६००, ०१, ०२, २१, ४९, ५५, १७४५, ६६, ७३, ८२, ९३, १८११, ३६, ३७, ३९, ४०, ४१, ९३, ९५, ९६, १९०० ०१, ०२, ०३, २२, २४, ३०, ४०, ४२, ६५, ६६, ७०, ७७, ८१, ८२, ८३, ८५.

देवकुलस्थान a temple ९२९.

देवलोष (षण्ड) (an impotent) who has been deprived of his potency by the wrath

of a deity १०९४.

देवगृह a temple; sanctuary ७८७, ९०, ८७३, ९५८, ६१.

देवजत incited by the god ९९०, १४६४, १६००.

देवता god; divinity ६०३, ०४, ०५, ८०८, १४, ५८, ६०, ९९४, १००८, २३, २८, ५२, ७७, ११०६, १५, १७, १९, १२४४, ७८, ८३, १५२४, ९५, ९६, १७२७, १९६५, ७९.

देवतागार sanctuary of a divinity १६२९, १७१३, १९२९.

देवतागृह see देवतागार ११८३.

देवतायतन see देवतागार ९३४, १७५४.

देवद्रव्य property of gods १६१८.

देवधन see देवद्रव्य १६४६.

देवन game at dice १९०६, १०, ११.

देवपत्नी wife of a god ६०३, १८४०, १९०३.

देवपशु an animal consecrated to a deity ९११, १३१८, २१, १८३४.

देवपुत्र the son of a god १९८०.

देवपीडु reviling or despising the god १४६४, १६००.

देवपुरा divine fortress १००१.

देवप्रतिमा image of a god १६११, १८.

देवबन्धु related to the gods १६००.

देवभाग N. of a son of the king s'ūra १३७६.

देवयान leading to the gods ६०२.

देवयानी N. of the wife of *yayāti* १३९१.

देवर a brother-in-law ७०३, ९८०, १०१२, १३, २०, २१, ४३, ५२, ६५, ६९, ८९, ११०१, ०३, १६, १८, १२५७, १३७३, ७४, ८४, ९५, ९६, १४०२, ५८.

देवरवती having a brother-in-law १३८७.

देवरात god-given; N. of a sage १२६१, १९८१.

देवरातो वैश्वामित्र a god-given son of *Vishvā-mitra*; N. of a sage १२६०, १९८१.

देवलोक the world or sphere of a divinity; heaven १०२८, ७७, १२६२.

देवदत्त N. of a king ८११.

देवमत any religious observation १००९. १०
 देवभ्रतृ N. of a son of the king *Sūra*
 १३७६.
 देवस्थान a temple ९३०.
 देवस्व see देवधन १७२७.
 देवायतन a temple ९२६, ३१.
 देवी a female deity ७९२, ९२४, ६४, ७९, ९५,
 १००१, ०२, ०३, ०५, ०६, १२८४, १८३८,
 १९६६.
 देव्य a brother-in-law ९८६, १०००.
 देवुकामा loving a brother-in-law १००२.
 देवेन्द्र excellent among the gods; N. of
Indra or *S'iva* ८६०.
 देश a place; country ६१८, १९, २५, २६, ६२,
 ७२, ७३, ७४, ७९, ७०३, ११, २८, ३५, ३६,
 ५७, ६१, ७९, ८२, ८८, ८०६, १७, ४४, ४७,
 ५४, ६२, ६४, ८८, ९०८, १६, ३०, ४५, ५१,
 ५५, ५६, १०३८, ११०३, १०, १९, ६५, ८५,
 १५६९, ८९, १६०९, १८, ४०, ७१, ७३, ७४,
 ७९, ८२, ८३, ८४, ८५, ९५, १७३५, ३८, ४६,
 ५३, ७०, ७६, ८२, ८४, ८९, ९०, ९१, ९२,
 ९५, १८५०, १९०७, १७, १९, २१, २२, २७,
 २८, २९, ३१, ४१, ४२, ४३, ४५, ५४, ६५,
 ६६, ६९, ७९.
 देशत्याग one who has absconded ६८०.
 देशदृष्ट seen (i. e. usual or customary) in
 a country १९४२.
 देशदृष्टि custom peculiar to a country १९४२.
 देशधर्म usages of a country ७०३, ११०३,
 १९१८, २१, २२, ३१, ४३.
 देशनिक्षिप emigration to another country
 १९२४.
 देशस्थिति local custom ७८६.
 देशान्तर usages of a country ६२५, ७२७, २८.
 देशाध्यक्ष lord of the whole country १९२१.
 देशिकद providing guides १७५५.
 देशिन् an inhabitant of a country १९४३.
 देण्य a gift ११५९.
 देह the body १०६४, ७०, १११९, १२८३, ९७,
 १३५०, १५१३, १८३३, ९१.

दैत्य a demon: १९७०.
 दैवं दायं godly inheritance १२६१, १९८१.
 दैव fate; belonging to the gods; a form of
 marriage; deity ६३६, ६१, ७५५, ५६, ८१,
 १०२३, २९, ३४, ९६, ९८, १११८, १२६१,
 ६२, ८४, १४३९, १६१०, ३४, १९१८, २४, २५.
 दैवत a god; deity ८६३, १०२९, ३१, ७५, ७६,
 ७७, १११९, १८३५, ५०, १९२४, ३०, ४०.
 दैवराज fate and king ६३६, ४२, ४९, ५१, ५५,
 ५८, ७६, ७४८, ५१, ५३, ५६, ८५, ८५०, ९१५,
 ५२.
 दैवाप N. of *Indrota* १६०१.
 दैविक relating to gods १५८२, १९२७, ४६.
 दैविकी क्रिया divine proof; ordeal and oath
 ७६७.
 दैवी क्रिया see दैविकी क्रिया ७१९.
 दैवोत्पात evil omen १७५८.
 दैवोदासि a patronymic of *Pratardama* १३०३.
 दैव्य pertaining to god ६०१, ८५९.
 दोष fault; legal flaw; offence; deficiency:
 blemish; sin ६३६, ५५, ५८, ६०, ७०, ७५१,
 ५३, ६०, ६३, ९४, ९८, ९९, ८०६, ४२, ४३,
 ५०, ७१, ७६, ७८, ७९, ८१, ८२, ८४, ८५,
 ८८, ९४, ९०४, ०५, १२, १४, १७, १८, १९,
 २१, ३२, ४७, १०१२, १९, २१, २३, ३०, ३१,
 ३२, ३३, ४१, ७७, ७९, ८३, ९७, ९८, ११००,
 १०, १३, १४, १६, १८, १२६६, ८०, १३०५,
 ७६, १४०४, १६०५, ०९, १२, १४, १५, २६,
 ५१, ५२, ५५, ६९, ७८, ८०, ८३, ८७, ९५,
 १७२१, ४३, ५६, ५८, ६२, ६४, ७०, ७८, ८६,
 ८७, ९१, ९२, १८१९, २६, २७, ३५, ४७,
 ६६, ७६, ८१, ८३, ८८, १९०४, ०५, ११, २१,
 २९, ३३, ७०, ७५.
 दोषगौरव gravity of fault १०३०.
 दोषदर्शन discovery of a blemish १०९३.
 दोषन् the fore arm ९९६, १८३५.
 दोषभाज guilty; liable to censure ६५२, ७६३,
 ८०६, ११००, १६१२, ४७, ५१, १७६६, १८२६,
 ४८.
 दोषवक्तु one who exposes the defect (of the

man killed) १६५०, ५३.
 दोषा night १२५७, १६७०.
 दोह milk १६२१, १८४०.
 दोहद the longing of a pregnant woman for particular objects १०८३.
 दोहन giving milk ७९२, १९२४.
 दोष an animal that gives milk ६३४, ८९१, ९२, ९४, ९७, १२२२, ३०, १४५४.
 दौर्बल्य inability १६०४, १९१८, ३१.
 दौर्भाग्य misfortune १००२.
 दौःषन्ति son of दुःषन्त १९८५.
 दौषन्त N. of a mixed caste ११०५.
 दौहित्र a daughter's son १२५५, ६८, ७९, ८१, ८२, ८६, ९५, ९७, १३०२, ५०, ५५, ६५, ७३, ७४, १४५०, ७०, ७१, ७३, ७४, १५१३, २४, २६, १९८५, ८६, ८८.
 दौहित्रक see दौहित्र; relating to a daughter's son १२६२, ८६, १४७१, १५५९.
 दौहित्रज acquired by a daughter's son १२८३, १९७१.
 द्वापृथिवी heaven and earth ८५७, ९६८, ६९, ७६, ७७, ९६, १००१, ०३, ११५९.
 दु heaven ६०५, ७९०, ९७५, १८००, ०५, २८, ६२, ७७, ७९, ११०९, १०, ११, १३, ४७, १६००, ०३, १८३६, ४०, १९०१, ०२, ६४, ६५, ७९.
 द्यूत gambling ६३३, ७७, ८६२, ११३०, १६६९, ८२, १७४१, ६५, १९०३, ०४, ०५, ०६, १०, ११, १२, १३.
 द्यूतकृत (debt) incurred or contracted in gambling ६८५, ९५, ७१५.
 द्यूतधर्म rule of gambling १९०५.
 द्यूतमण्डल a circle of gamblers १९११.
 द्यूतसमाह्वय gambling and betting १९०४, १०.
 द्यूताध्यक्ष superintendent of gambling १९०४.
 द्यूतान्धान gambling and betting ६२८.
 द्रविण wealth; property ६७१, ७१०, १००४, १४०३, २३, १८८५.
 द्रव्य property; wealth; articles; money ६३६, ४५, ५२, ५३, ५५, ५८, ६१, ७७,

९५, ७१३, १५, १६, २५, २६, २९, ३०, ३१, ३२, ३७, ४५, ४६, ४७, ४८, ५१, ५३, ५४, ५६, ५७, ६१, ६३, ६४, ६६, ६८, ७२, ७७, ७९, ८४, ८८, ९७, ९९, ८०४, १८, २३, २९, ६१, ६२, ६३, ७९, ८६, ८९, ९०, ९१, ९६, ९७, ९९, १००, ०१, १२, ५५, १०२५, २९, १११८, ३०, ४२, ७५, ७९, ८४, ८६, ९४, १२०५, १३, १५, ३०, ४४, ८१, १३८७, ९०, १४०५, १६, २४, २९, ५७, ६२, ६३, ७१, ७३, १५२२, २६, २७, ६१, ७२, ७४, ८८, १६१०, ११, १३, १४, १७, ३०, ३१, ३३, ४०, ४५, ४९, ५०, ५९, ६७, ६९, ७०, ७१, ७२, ७८, ८०, ८१, ८३, ८४, ८६, ८७, ८८, १७२०, २३, ३५, ४१, ४४, ४५, ५०, ५३, ६२, ६३, ६४, ६५, ६६, ८९, ९९, १८००, ०६, २१, २४, १९०४, १४, २२, २८, २९, ३२, ३८, ४०, ४२, ५३, ५४, ५८, ६०, ६२, ६९, ७०, ७८, ७९, ८३.
 द्रव्यजात entire property ११७३, १४१३.
 द्रव्यदान giving money ८१६.
 द्रव्यदायक (surety) for the payment of borrowed sum ६७७.
 द्रव्यपरीमाण sufficient money or wealth ७२५.
 द्रव्यभेद (undue) alteration of medicine १६५१.
 द्रव्यभोग possession of property ७३७.
 द्रव्यवत् wealthy ८६१, १४१४.
 द्रव्यवन forest containing raw material (such as sandal wood etc.) १६१७, १९.
 द्रव्यवृद्धि interest on money ६१०.
 द्रव्यसंयुक्त concerned with wealth १४२४.
 द्रव्यहारिन् see धनहारिन् ७०८.
 द्रव्यहीन destitute of property १६३९.
 द्रव्यहृत् see धनहारिन् ७१०.
 द्रव्यार्पण delivery of money ६७१.
 द्रष्टृ a judge १९०९, ११.
 द्रु a wooden vessel ११४३.
 द्रुपद N. of a king of the Panchālas ८१८,

१०२७.

द्रुम a tree १४०, ४४, ६२, १६०९, ९२, १७९८, १८००, २२, २३, १९२९.

द्रुह a foe १५९७.

द्रुष्ट N. of a son of *yayāti* १३९१.

द्रोण a wooden vessel ९२३, १६२१, ७७.

द्रोणमुखपथ road to the end of valley ९३२.

द्रोह enmity ७५१, ८५४, १०४९, १७६१, ७०, १८९३.

द्रौपदी N. of the wife of *pāṇḍavas* ८१९, १०२७.

द्वन्द्वयुद्ध a duel १९०३, १३.

द्वादशवर्षिकी twelve years old १०४३.

द्वार N. of the third age of the world ११००, १८९७, ९८, १९३०.

द्वार a gate ७२५, ८२९, ६३, ९२७, ११११, १६३०, ८१, ८५, १९१४, ३०, ६५.

द्विगति having two ways १९६३.

द्विगुण double; twofold ६०७, ०८, ०९, १०, ११, २१, २६, ३०, ३१, ३२, ३५, ३६, ४३, ४५, ४७, ५४, ५६, ५८, ६१, ६२, ६७, ७०, ७२, ७७, ७१५, २०, २६, २९, ३१, ३२, ५४, ५६, ६५, ६८, ८९, ८०३, ४३, ४६, ४९, ५०, ५१, ५३, ५५, ६१, ७९, ८५, ८७, ८८, ८९, ९३, ९४, ९५, १००, ०५, ०६, १३, १७, २१, ३०, ५७, १०२४, ३५, ३६, ३७, ३९, ११००, १२, १२४३, १६०३, १२, १४, १७, २१, २८, ३३, ४३, ५४, ५७, ७०, ७३, ७४, ७५, ७७, ८९, ९०, १७१८, २१, ५७, ५८, ५९, ६०, ६२, ६३, ६५, ६६, ६७, ७०, ७२, ७४, ८०, ८४, ८७, ८९, ९०, ९२, ९७, ९८, ९९, १८००, १४, १६, १८, २०, २२, २३, ३०, ३१, ३२, ४८, ४९, ५०, ६१, ६८, ७९, १९०४, २१, २७, ३३, ४३, ४४, ६७, ६८, ६९, ७०, ७१, ७५, ७६, ७८.

द्विगुणाधि pledge equal to double the amount of debt ६३७.

द्विगुणीभूत that which has become double ६४७, ५२, ५८, ७२६, ३२.

द्विगोत्र belonging to two families; having two family names १२६९, ८८.

द्विज a twice-born (the three main castes) ७०४, ८९, ८१९, २०, ३९, ९१२, १०२३, ३३, ५३, ६८, १११०, १२४४, ८४, १३५५, ६३, ७७, १६२८, ३६, ४८, ५५, १७०२, २३, ८८, १८३५, ८४, ९०, १९२७, ३२, ४०, ४१, ४२, ४३, ५६, ६०, ६२, ६८, ६९, ७६.

द्विजकर्म duties of a twice-born १०१६.

द्विजन्मज a twice-born; bird ८४०.

द्विजन्मन् विदे द्विज ८१९, ३९, ११०९, १२३६, ४९, १३८४, १९२७.

द्विजलिङ्गिन् wearing the marks of a twice-born १९०६.

द्विजस्त्री wife of a twice-born १११९.

द्विजाग्र्य first among the twice-born; a *Brāhmana* १६५५.

द्विजाति see द्विज ७३१, ८४, ८०३, १८, ३७, १०२३, ६६, ७५, १२४०, ४३, ५१, ५२, ८५, १५८८, १६२३, १७०१, ६८, ७४, ७५, ८७, ८८, ९४, १८३१, ३५, १९२६, ३१, ७०, ८५,

द्विजातिप्रवर see द्विजाग्र्य १२७०.

द्विजातिसुश्रूग service of a twice-born man ८१६.

द्विजानि having two wives ९८९.

द्विजोत्तम a *Brāhmana* ८३६, १०२८, १३६४, १९६२, ६९.

द्विट् an enemy ६००, १८३९, १९३६.

द्विट्सेविन् serving an enemy; a traitor १६३२.

द्विदार having two wives १११५.

द्विदेवत्या relating or belonging to two deities १५९६.

द्विपटवान् weaving cloth with double fibre १६७३.

द्विपद् see द्विपद १९३६, ८४.

द्विपद biped; man ८१३, ७९, ९४, ९८, ९८६, १००३, ११६६, ८३, १५८७, १७५८, १९८८.

द्विपाद् biped १८३७.

द्विपितृ having two fathers १२६९.
द्विपितृक see द्विपितृ १२८८.
द्विभाग double portion or share ११८१.
द्विभागधन double the goods or property
. ११६२.
द्विभार्य having two wives १४५६.
द्विरंश see द्वांश १२४३.
द्विरुत्थान having two sources १९६३.
द्विषणी(नी) detesting; hostile १०३५, ३६, ५५,
५६, १३९३.
द्वेष hatred; malice ५९९, ७८५, ८६२, ७३,
९९८, १०३६, ९७, १११२, १६१५, ५४, ८६,
१७९१, १८२९, ३२, १९७४.
द्वैगुण्य duplication; doubling ६०७, ७३०, ९१२,
५८.
द्वैजात see द्विजाति १८६२.
द्वैष difference १०७७.
द्वैधीभाव difference of opinion ९२९.
द्वैमातृ having two mothers १९८८.
द्वैवार्षिक biennial ९३०.
द्वांश a couple of shares ७८७, ८८, ९०, ११८४,
९३, १२०५, ३९, ४६.
द्वांशहर taking a couple of shares ११७४
द्वांशिन् having two shares ११८२.
द्वान्तर son begotten by a Brāhmana on
a Sūdrā or by a Sūdra on a Brāhmanī
११०४, ०५.
द्वामुष्यायण a boy who remains heir to both
the fathers (one the begetter and the
other who has taken him by adoption,
Nyogya etc) १२६४, ६५, ८२, १३५६.
द्वामुष्यायणक see द्वामुष्यायण १३८४.
द्वार्षेय having two holy ancestors १३५६.
धत a scale; ordeal of scale १९६५, ६६.
धनंजय N. of Arjuna १९०१, ६७.
धन property; wealth; loan; riches ६००, ०९,
२२, ३२, ३३, ३६, ४३, ४५, ४७, ५१, ५२,
५८, ६०, ६१, ६७, ७१, ७४, ७६, ७८, ८९,
९५, ७००, ०४, ०९, ११, १४, १५, १६,
१८, २१, ३०, ३१, ३२, ३५, ४४, ४९, ५९,

६०, ६५, ६६, ६७, ६८, ६९, ८४, ८५, ८८,
९०, ९५, ८०६, ०७, १८, १९, २२, ३२, ३४,
३७, ३९, ४१, ५५, ७६, ९९, १००१, ०४,
१४, २६, २९, ३०, ७७, ११११, १४, १९, २९,
३१, ४१, ४२, ४६, ५२, ५६, ६६, ७२, ८२,
८४, ८९, ९५, ९६, १२०१, ०५, १०, ११, १२,
१९, २०, २२, २४, २७, २८, २९, ३०, ३१, ४०,
४३, ४४, ५३, ५४, ७३, ८३, ८६, ८८, ९४,
९५, ९८, १३००, १८, २३, २४, ४६, ४७,
४८, ५०, ५६, ७३, ७५, ७६, ९०, ९१, ९३,
९६, ९८, १४०१, ०२, ०७, २१, २२, २८, २९,
३७, ३८, ३९, ४०, ५०, ६०, ६२, ६३, ६४,
७०, ७१, ७३, ७४, ७६, १५१२, १३, १४,
१७, १८, २०, २४, २६, २७, २९, ३०, ४०,
४४, ५३, ५९, ६०, ६२, ६३, ६७, ६८,
७१, ७३, ७४, ८१, ८२, ८३, ८४, ८६,
८७, १६००, २७, ३२, ३६, ५१, ६९, ७१, ९७,
१७१४, २७, ५६, ५७, ६०, ६५, ६६,
१८२८, ३२, ३५, ४५, ८६, ९५, ९८, १९००,
०१, ०२, २०, २८, ३०, ३१, ३३, ३९, ४३,
५०, ५७, ५८, ६१, ६२, ६४, ७६, ७८, ८३,
८५, ८७, ८८.
धनकाम desirous of wealth १४६४, १६००.
धनक्रीता purchased with money ७०३, ११०३.
धनग्राह a creditor ७१०.
धनग्राहिन् a creditor ६७८.
धनजात goods of every kind ११८९.
धनतम(दाय) an exceedingly rich donation
११८१.
धनद N. of the deity Kubera १९३६.
धनदण्ड fine १८८३.
धनदानासह one unable to discharge his debt
७२९.
धनपति master of wealth ९९८.
धनप्रयोगधर्म rules regarding lending money
at interest ६२३.
धनभागिन् a sharer in the property; an heir
१५३०.
धनभाज् see धनभागिन् ३४१, ५२, ५९, १४७९.
धनभाजन see धनभागिन् १३६२, ७१.

धनमूल dependent on wealth ११२९.
 धनलाभ acquisition of property १२५५.
 धनवत् wealthy १०३०, १४५८.
 धनहर taking money; an heir १५१८.
 धनहरी see धनहर १५१५, १६. २१.
 धनहर्तु taking money; money-stealing; a thief १६१२.
 धनहारक see धनहर १४७३.
 धनहारिन् see धनहर ७००, ०८, १५२४.
 धनांश a portion of the property १५२२.
 धनांशभागिन् entitled to a share in the property १५४२.
 धनागम source of wealth ११२९, ३१, १६२३, १९३९, ४०, ४१.
 धनापह a thief १६०८, २६, १९१३.
 धनार्जन acquisition of wealth or property ८१८.
 धनार्हक entitled to the property १५१८.
 धनाशिन् enjoying the property १५८९.
 धनिक a creditor; rich merchant ६११, ३५, ३६, ५३, ५५, ६२, ६७, ७०, ७६, ७०६, १०, १८, १९, २०, ३०, ३१, ३४, ३५, ३८, ८९६, ९८, ९९, ९००, ०१, २८, १४५७, १६७१.
 धनिन् see धनिक ६३०, ३६, ४१, ४९, ५०, ५१, ५२, ५३, ५४, ५५, ५६, ५८, ५९, ६०, ६१, ६७, ७०, ७२, ७५, ७७, ८९, ९५, ७००, ०५, १४, १५, २२, २६, २८, २९, ३१, ४७, ६०, ६७, ११२१, १२२९, १३७४, १५२९, १९५८.
 धनु a particular measure; a bow ९०६, ०९, १३, ६२, १६००, १९७६.
 धनेश्वर see धनद १९७०.
 धन्वन् a desert १९२१.
 धरक a scale-holder १६७८.
 धरण a particular measure; support ८५८, १६७४, ७५, १९२९, ६८.
 धरमाण living १४७४.
 धरा the earth १९३०.
 धर्ममेय measurable by weight १६०९, ७१,

१७१६, ५०.

धरण water १५९१.

धर्म law; usage; practice; justice; religion; morality; sacred duties; rule; merit; quality; a particular deity ६०८, ०९, ११, २२, २७, ७७, ७०९, १०, १७, २३, २५, २७, ३७, ४३, ४९, ५२, ५६, ८२, ८७, ९०, ९५, ८०२, ०६, १८, १९, ३६, ४६, ५५, ६०, ६४, ६६, ७०, ७५, ७६, ७७, ८२, ८९, ९८, ९३१, ३७, ४७, ४९, ५१, ५५, ९७, १००१, ०४, १२, १७, १८, २०, २१, २२, २३, २५, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१, ३३, ३४, ३८, ४३, ४४, ४६, ४७, ४९, ५४, ५५, ६२, ६४, ६५, ६६, ७२, ७४, ७५, ७६, ७७, ८४, ९६, ९७, ९८, ११०३, ०६, १०, ११, १३, १४, १६, १८, १९, २५, २७, २८, ४२, ४८, ७२, ८५, ९१, ९२, ९७, ९९, १२२५, २८, २९, ३७, ४३, ४४, ४८, ५१, ५२, ५५, ८३, ८४, ८५, ८६, ८८, ९४, ९७, १३१०, १६, १७, १८, ४२, ४७, ५०, ७३, ७६, ८४, ८५, ९१, १४०४, १५, २२, २४, २९, ३०, ५७, ७३, ७४, ७८, १५१२, १३, २४, २६, ५८, ७९, ८०, ८८, १६१२, २३, २७, २९, ४८, ५०, ५५, १६६१, ६६, ६७, ६८, ९८, १७००, २५, ४४, ५७, ६२, ७०, ७३, ९५, १८४४, ९५, १९१६, १७, २०, २१, २२, २३, २६, २७, ३२, ३३, ३५, ३६, ४०, ४१, ४२, ४३, ५४, ६१, ६२, ६३, ६४, ६५, ६६, ६७, ६९, ७१, ७३, ७४, ७६, ७८, ८४, ८५, ८६, ८८.

धर्मकरद paying tax in the shape of pious act १६७१.

धर्मकारानुशासन law laid down by law-givers ६३५.

धर्मकार्य religious duty; act of piety ७१५, ८५९, ७२, १०२३, २६, २९, ५२, ५४, ६१, ९१, १४३०, ४७, १९२१.

धर्मकृत virtuous १०७७.

धर्मकृत्य any religious observance १४६६.

धर्मक्रिय righteous contract ८५९.

धर्मचारिन् dutiful; virtuous १०२०, २८, ७७, १९७०.

धर्मचिन्तक a law-giver १९६९.
 धर्मज (a son) produced by a sense of duty;
 eldest son ११९७, १५२५, १९८७.
 धर्मजस्वित a kind of surety; (a surety) of
 one's own religious merit ६७७.
 धर्मजीवन one who lives on religion १६२९,
 ९८, १९२९.
 धर्मज्ञ knowing the law ७३८, ४७, ८०१, ५५,
 ६८, ७३, १०२८, १२८६, १३२९, १६५५,
 १९३९, ६५, ६८, ६९, ७१, ७८.
 धर्मतत्त्व the real essence of the law ९०७,
 १०२७, १२८४, १९६७.
 धर्मतन्त्रपीडा violation of sacred law;
 disturbance to religious duty and
 marriage १६६१.
 धर्मतन्त्रसङ्ग engagement in religious rite
 १६५९.
 धर्मदर्शन a book of law १२८४.
 धर्मदाशिन् a law-giver १९६३.
 धर्मदान a gift made from duty; religious
 gift ७९४, ८०७.
 धर्मधन legal property ८१८.
 धर्मधृत् observing the law १८९६.
 धर्मधृति observation of law १८९६.
 धर्मनाश disappearance of religion १०१४.
 धर्मपत्नी a lawful wife १११४, १२८४, १३३०,
 ७३.
 धर्मपथ the way of duty or virtue १०२८,
 १११८.
 धर्मपालक a guardian of law १९४२.
 धर्मप्रश्न inquiry into the law १९६३.
 धर्मफल the merit of *Dharma* १९८४.
 धर्मभृत् a law supporter १९८४.
 धर्मभ्रातृ a brother in respect of religion
 १५०९, १९८६.
 धर्मयुक्त relating to duty; righteous; in
 accordance with law १२४४, १३८७,
 १४५८.
 धर्मयुज् vide धर्मयुक्त ८०६.
 धर्मयुद्ध fight in accordance with the rules

१६५५.
 धर्मवध see धर्मनाश १०४०.
 धर्मवाद a rule of the sacred texts; com-
 mandment of religion १०२१.
 धर्मवादिन् discussing law ११०१, १२८३, ८४.
 धर्मविद् knowing the law or duty; virtuous
 ८१८, ९८, ९००, ३९, ५६, १०२७, २८, ७५, ७७,
 १२४६, ८३ ८४, ८५, १३५१, ५६, ७६, १९२१,
 ६६, ७८; ८४.
 धर्मविवाह lawful-marriage १०३६, ४०.
 धर्मवृद्धि increase of spiritual merit ११२४.
 धर्मव्यतिक्रम transgression of the law or
 religion ११००, १२, १२६७, १६०४, ०५,
 ०७.
 धर्मशासन a book of law १२८८.
 धर्मशास्त्र a law-book ७९३, १२८६, ८७, १९४२.
 धर्मसंयुक्त dutiful; just; legal ७९४, ८०८,
 १३६३.
 धर्मसंहिता in accordance with law १२८४.
 धर्मसमय a legal contract १६२९, ९८, १९२९.
 धर्मस्थ a judge ६३८, ७५७, १०४०, १६७९,
 ९०.
 धर्मचर religious custom १९४२.
 धर्मोसन the throne of justice; judgement-
 seat १९३६.
 धर्मिष्ठ very virtuous; religious, completely
 lawful ८१९, ६१, ६३, १३७५, १४१६, ३०,
 ७४, १९२१, ६५.
 धर्मोपदेश religious instruction १७७६, ८८, ९०,
 ९२.
 धर्म्य legitimate; virtuous; customary ६०६,
 ०८, ११, ५३, ७३२, ९६, ८७३, ८१, १०२७,
 २८, ३४, ४४, ९१, ९८, ११२६, २८, ३१,
 ४२, ७३, १२४६, ८४, ८५, १३७५, १४१३,
 ३०, ५९, १६१४, १९, २७, १९०७, २८,
 ४२, ६४, ६५, ७२.
 धव a man (husband in general) ९९६,
 १५२०.
 धातु metal. १७४७, ६७, १९५७.
 धातृ a creator; founder १००१, ०२, १२८८,

१९७१, ८५.
 मात्री a female supporter; nurse ८१७, ३८,
 १८८२.
 मान्य grain ६०३, ०८, ०९, १०, १२, २१, २६,
 २७, ३०, ३५, ५४, ६८, ७३१, ८४, ८६, ९०,
 ८६०, ९९, ९०६, १०, २०, १०१४, ११८०,
 १४०१, १५१३, २६, १६०९, ५७, ६९, ७०, ७१,
 ७८, १७१४, १९, २९, ४४, ४५, ५०, ६०,
 ६५, ६६, १९२४, २५, ३९, ४३, ७६.
 मान्यमाष a particular measure १९६७.
 मान्यवृद्धि interest in the form of grain ६११.
 मामन् dwelling ९७६, १२५७.
 मारण retaintion; wearing; carrying; convi-
 ction १६८७, १७६८, १८८७, १९६४.
 मारण(णि)क a debtor ६११, ३८, ४६, ७३२.
 मारणा a settled rule; decree; established law
 ६५६, ७४३, ८७१, ९११, १०१५, २८, १११३,
 १२११, ३६, १३८४, १६८७, १८०४, ३४.
 भार्तराष्ट्र a son of *Dhrtarashtra* ८१८.
 धर्म obtained in religious act १९८३.
 धार्मिक dutiful; just; religious; legal ७३१,
 ८१८, ६५, ९११, १०३३, ४०, १२६४, ८६,
 १३२९, ३०, १४०२, १६९६, १७०१, २३, २७,
 ६९, १९२९, ३१, ५२, ६२, ७०, ७४, ७९, ८६.
 धार्म्य lawful १६६६.
 धावक a runner १६३४.
 धावन running १०२६, १२४४, १९२२.
 धिष्य a side altar १८९६.
 धुर्व eminenty fit; a horse; bullock ७१०, ६४.
 धूप aromatic-smoke १८८९, १९६६.
 धूमशिला wages ११२६.
 धूमावसानिक (?) a prayer धूमावसानिक (by Dr.
 Jolly) १५२०.
 धूर्त cunning; shrewd ७१५, १०२४, २५, ८७,
 १६५३, १८३३, १९०८, ०९, १५.
 दृष्टदण्ड one who has suffered punishment
 १६४४, ६८, १७०४, ५१, ८७.
 दृष्टराष्ट्र N. of a king १९८४.
 दृष्टव्रत of fixed law or order ९६९, १२५८,
 १८९६, १९१६, ३९.

धृति contentment (with little); maintenance-
 ११२७, १२६१.
 धेनु a milch-cow ६११, ७६४, ८४२, ७८, ९०६,
 १५, १०००, ११२०, १३८५, १४०२, १६०६,
 १८४०, १९७५, ७६.
 धेनुभृत (a man) hired for attendance on
 milch-cow ९१९.
 धौत washed ८९१, १६७४, ८५, १७४८.
 ध्राजि sweep of wind ९९७.
 ध्रियमाण alive १५२५.
 ध्रुति misleading or seduction १५९१, १८९३.
 ध्वज a banner; the organ of generation
 १०९५, १६१३, ३०, ८७, १९२९
 ध्वजाकारा (boundary) furnished with a
 banner ९६१.
 ध्वजाहत conquered in a battle (property,
 men etc.) ८१७, २१, १२२७, १९२८.
 ध्वजिनी see ध्वजाकारा ९४४, ६१.
 नकुल ichneumon ८१८, १९, ९९७, १६०६, १७,
 ७२, १८३४, १९२५.
 नक्त night ६००, १८९५.
 नक्तमाल a kind of tree १६८७.
 नक्षत्र a star; constellation १३७६, १४६३.
 नख a nail ९९२, १५९९, १६८५, १८८७, ९१.
 नखर crooked; nail-scratch १८९७.
 नखिन् a clawed animal १६१२, ५१.
 नग a kind of tree ९५०, १७१९.
 नगर a town; city ९०९, १३, २५, ४४, ५१,
 ५५, १३२९, १६६४, १९२२, ४२, ७६, ८६.
 नगरस्थ a citizen १०७७.
 नगराभ्यास neighbourhood of a town ७८६.
 नग्न naked (नग्ना— a wanton woman) ८३६,
 १०३५, १११९, १८४५.
 नमिका a girl before menstruation (allowed
 to go naked) १०१९, २१, ४२, १९७७.
 नचिकेतस् N. of a man ७९१.
 नट an actor ८६३.
 नटन dancing ८०८.
 नदी a river ८४३, ९०१, ३०, ५०, ५१, ५२,
 १११०, १२८७, १६०२, १८५०, ५१, ८०, १२२४,

२७, ३६, ४४, ४५.
नभोऽस्त्रियं (land) abandoned by a river
 १५१.
नना an expression for mother or daughter
 ११२१.
ननान्द्र a husband's sister १८६, १०००.
नन्दन a son; descendant ८४०, १२४४, ८३,
 १३७६, १४२९, १९६५, ६७.
नन्दिन् N. of an attendant of *S'iva* १३७७.
नमात् a grandson; descendant ९७५, १८३६.
नप्तृ a grandson ८११, ९८५, १२५५, १३९१,
 १९८८.
नप्त्य a grandson; son; child; grandchild
 १२५५.
नमुचि N. of a sage; N. of a demon slain
 by *Indra* १०३२, १५९७.
नयन the eye १९८५.
नर a man ६३७, ७२, ७२७, ४४, ४९, ५५, ६१, ८५,
 ८६, ८०७, ३१, ३४, ६४, ७३, ७६, ९७, ९१८,
 २०, ४४, ४५, ५१, ११३०, ५८, १२४३, ७२,
 ८४, १३२९, ७७, ९०, १५७३, १६२२, २७,
 ४७, ४९, ५१, १७०५, २०, ३६, ४६, ५३, ६३,
 ६४, ९१, ९२, १८१६, ३१, ५०, ६६, ८६, ८९,
 ९१, ९२, १९०६, १४, २९, ३५, ४१, ४६, ६४,
 ६५, ७०, ७६, ८३, ८५, ८९.
नरक a hell ६९२, ७१०, ९२, ९४, ८०८, १०१७,
 १८, २३, १११०, ११, १५, ८५, १२६२, ७९,
 ९०, १३२८, ४८, ४९, ५०, ५२, १७०१, ०२,
 १९३९, ८४, ८५.
नरदेव a king १२८८.
नरमारिणी a murderess १२६५.
नरहर्तृ a kidnapper १७६५.
नराधम low or vile man ८३१, ९७, १६०२.
नराधिप a king ८१९, १२८७, १३२९, १९३६.
नरेन्द्र a king १६९२, १९२९, ६४, ७५, ८५.
नर्तक a dancer ७८७, ९०, ८६३, १९४३.
नर्तन dance १९४३.
नर्मदत्त a gift in jest ८०४.
नर्ष a man १८३६.
नलद nard ९९७.

नवगत् first bearing ९९३.
नवग्व a race of *Rshis* १००१.
नवश्राद्ध the first series of *S'rāddhas* collect-
 ively (offered on the 1st, 3rd, 5th,
 7th, 9th, and 11th day after a person's
 death) १५९२.
न व्यावहारिक (debt) which is not righteous
 or proper (*Aparārka*); incurred for
 drinking (*Smṛtichandrikā*); not use-
 ful for the welfare of family (*Bālabh-
 atta*); what is beyond the ordinary
 conduct of a person (*Vivādachintā-
 mani*); (debt) not lawful, usual or
 customary ७१४.
नष्ट lost; disappeared ६३६, ४२, ५१, ५४, ५८,
 ६१, ७२, ७४, ८०, ९६, ७२६, ३१, ३५, ३६,
 ३७, ४८, ५३, ५५, ५६, ६२, ८०६, ४६, ५०,
 ५२, ९०८, १२, १६, ४८, १०१३, ११००, ०७,
 १२, १७, १२२४, १५६१, ७४, १६७३, ८३,
 १७३५, ६३, १८५०, १९५४, ५९, ६१, ६४, ८५.
नष्टचिह्न (a boundary) of which the mark
 has disappeared ९४५.
नष्टपुत्र one whose all sons are dead १९८५.
नष्टप्रत्याहृत possession of lost (property)
 ७५७.
नष्टापहत (property, article) lost or taken
 away by another ७५७, ६१.
नस्य a nose-string १६२१, १८०७, २०, १९३३.
नाग the race of *Kadru*; relating to a
 mountain or elephant ८१३, ४०, १९२१,
 २५.
नागरिक a citizen १६८३, ८५, १९२४.
नाडीका the wind-pipe or throat १६००.
नाणक a coin १३७३, १७२९.
नाणकवेदिन् expert in examination of coins
 ७८४.
नाथ a protector; master; lord १०३२, ७७,
 १११९, १८८१, ९४.
नानाक्रीपुत्राः sons of several wives of one
 husband १२३४.

नापित a barber ७०८.
 नामा N. of a *Rshi* १०८०.
 नामानेदिष्ठ N. of the son of *Manu-Vaiṣvavat*
 ११६१, ६२.
 नाभि the navel १७९८, १८३६, १९७९.
 नामन् name ६७७, ११९३, १६८२, ८५, १७४१,
 ५३, ७०, ७५, ८८, १८४१, ९१, ९६, १९०२,
 ६६, ८३, ८५, ८६.
 नामसंकीर्तन the glorification of name १३१६,
 ४८, ५२.
 नारक inhabitant of hell १५९६.
 नारद N. of a sage १०३०, ३१, ३२, १४६४,
 १६००, १९६५.
 नारादांसी (verse) celebrating men ८११,
 १०००.
 नारी a woman ७५१, ८१८, ३९, ९९, ९६४,
 ७३, ७८, ८७, ९७, ९८, १००१, ०२, ०४, १६,
 १७, २०, २५, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१,
 ३२, ३३, ५२, ५७, ५८, ६६, ७०, ७५, ७६,
 ७७, ९५, ११००, ०१, ०६, ०७, १०, ११, १३,
 १४, १५, १६, १७, १८, १९, १२५७, ८३, ८५,
 १३५०, ७४, ९०, ९१, ९६, १४०२, २३, ५२,
 ६६, ७३, १५१३, २३, २४, २६, २७, १६५३,
 १७११, ६५, १८५४, ७२, ८६, ८८, ९०, ९१,
 ९२, १९४१, ५०, ७८, ७९.
 नारीवृत्त the behaviour of a woman १०६४.
 नारीसंदूषण the blemish of a woman १०४८.
 नाविक a sailor ७१४, १६११, १९४४.
 नाश destruction; extinction; loss ६३८, ५१,
 ५८, ७५१, ५३, ५६, ७७, ८१, ८४९, ५४,
 ६१, ७९, ९१, ९०४, ०५, १६, ४७, १०१४,
 १११२, १२८३, ८४, १५१२, १६७३, १८५६,
 १९१४, ७६, ८३, ८४.
 नाष्टिक a person who has lost something
 ७५७, ५९, ६५, ६७, ६८, ६९, १६८४.
 नासा the nose १६१७, १९, ३८, ५३, १७८१,
 ९६, ९९, १८१७, ३१, ४६, ४९, ५०, ८७,
 ९१.
 नासिका see नासा १७६०, १९७०.
 नास्तिक a heretic १७०१, १९३६.

नास्तिक्य heresy; disbelief १११९.
 नाहुष belonging to the people or '*Nahus*'
 people ८१०.
 निःश्रेयस् ultimate bliss ८१६.
 निःसार्य to be banished १९६२.
 निःस्रव residue १७३१.
 निःस्व poor; having no property ६९९, ८७५,
 १६३२, ५४, १८३३.
 निकृष्ट low १६७०.
 निक्षिप्त deposited ६३७, ७१५, ३५, ३७, ४४,
 ५३, ५६, ६२, १९७१.
 निक्षेप placing; a sealed-deposit ६३२, ३५,
 ४७, ७३१, ३२, ३५, ३७, ३८, ४०, ४१,
 ४२, ४३, ४४, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०,
 ५४, ५५, ५६, ६४, ९८, ८०७, ६३, १४७३,
 १५२७, १६१७, ७३, ८४, ८५, ८७, १९७१.
 निक्षेपक a depositor १९२२.
 निक्षेपधर्तुं depositary ७५३.
 निक्षेप्टु a depositor ७३७, ४०, ४१, ४२, ४७,
 ४८, ५६, १६७३.
 निगम the scriptures १०५०, १२७१.
 नियह imprisonment; confinement ८३२, ६०,
 ६१, ७४, १६४८, ९५, ९९, १७०१, १८७०,
 १९२५, २७, २९, ३६, ४६, ७०.
 निग्राहक a punisher १६१८.
 निचय hoard ८१६, ६१, १६७८.
 नित्य inexhaustible; regularly necessary or
 obligatory (religious duty) ६६१, ८७२,
 १०७६, १११९, १२४३, ५३, १६४८, ६१, ६२,
 १७०१, १०, २५, ४९, १९०६, ०७, २९, ३०,
 ३६, ४२, ६४, ६५, ६६, ७८, ८३, ८५.
 नित्यानुवाद statement of facts ११६६.
 निदान N. of a *Vedic* book; the end (of the
Vedic section of *Bhāllavin*) १२२१.
 निधन death १७६०.
 निधान a receptacle १२५४, १९५५.
 निधि a deposit; store; treasure ६०१, ०४,
 ७३५, ५१, ९२४, ११००, १५७५, १६७५, ७६,
 ८३, १९४१, ४८, ४९, ५०, ५५, ५६, ५७, ६०,
 ६१, ६२.

निधि a guardian of treasure १९७४.

निन्द्य blamable १०६४, ११००, ०१, १०, १२, १९१८.

निपान a receptacle for water २४२, ४६, १६१३.

निबन्ध evaluated property; debt ६७१, ९३०, ११७५, १२२८.

निबन्धक a writer १६८४.

निमज्जन drowning १६१९, १७७२.

निमन्त्रण invitation ७७८, १६३५, १९२२.

निमन्त्रित invited ७७३.

निमित्त reason ६२४, ७३५, १२७३, १३८४, १६१६, ४७, ६५, १९२२, ३६, ७०.

नियता self-restrained; abstentious १०२०, २८, ६२, ७६, १११३, १२४६.

नियन्तव्य to be punished or checked ९०६, १३९७.

नियम an act of voluntary penance; restriction; law; rule ८१७, १०१८, २०, २४, २५, २८, ६०, १२४३, ४४, ८४, १३५१, १५२७, १६०६, ६४, १७४७, ४८, १८४७, १९१८, ३३, ४०, ७८.

नियान way; access; a cow-station ९०२.

नियुक्त appointed; authorised; employed; instructed; bound ६९८, ७८६, ८०६, ७६, १०२७, ५५, ६५, ६६, ११०१, १३, १२७२, ७८, ७९, ८४, ८५, ८८, १३०४, १८, ९६, १४०६, १६१२, ३२, ५४.

नियुज्जान one who authorises (a woman to beget a child from the nearest kin) १०६६.

नियोक्तव्या to be authorised १०६६, ११००.

नियोग order; injunction; appointment of a widow to raise offspring to her deceased lord ६९६, १०२२, ६५, ६६, ६७, ११०९, १०, १६, १८, १९, १२७२, ८४, ८५, १३९१.

नियोगधर्म the practice of appointing a widow to bear offspring to her deceased lord ११९४.

नियोगस्था practising *Niyoga* १५२९.

नियोगिन् appointed; authorised १०२२, १२७२.

नियोगोत्पादित begotten by *Niyoga* १३४२.

नियोजन appointment १३८४.

नियोजित appointed; authorised १२२९.

निरंशक not entitled to a share १३९८.

निरन्वय unconnected; unrelated; unprotected; in the absence of (the owner) ७५८, १६१३, २२, ९१, १७१९.

निरपत्य childless १३५०.

निरय a hell १२६४, ८६, १६५३.

निरस्त exiled ९३२.

निरागस् sinless; innocent ८१३.

निरादिष्टधन one who has received money ६६५.

निराधान taking no pledge or surety ६३४.

निरिन्द्रिय impotent; destitute of manly strength; infirm ९९२, ९५, १०३३, ४९, १३८५, ८७, ८८, ९२, १८४१.

निरुक्तज N. of a class of sons; son begotten by *Niyoga* १२८६.

निरुद्ध detained ६७२, १०२४, १३९०, १६१५.

निरुपकार(आधि) unproductive (pledge) ६३८.

निरोद्धव्या to be detained १११०.

निरोध obstruction, detention ८१९, ९१, १६०६, ६४, १७०१, ४८, ६१, १८६३.

निरुक्ति calamity; adversity; a particular deity ९७७, ९५, १००२, ०८, १८३६.

निर्याग going out; export ६७७, १७०७, १९२७.

निरणय decision ७४४, ६५, ८९, ८५१, ७२, ९८, ९३५, ३६, ३७, ५१, ५५, ५७, ५८, १०१५, १२२५, १३५५, १६९०, १७६४, ७३, ७९, १८०१, १९०७, २७, ४२, ४६, ८८.

निर्दिष्ट referred; appointed ६५७, ७६४, ८५, १९१२.

निर्दिष्ट a guide ८९४२.

निर्दोष without any legal flaw; faultless ७०९, ६९, ८३९, ८७, १०२३, ३८, ११००, १४, ५६, १३९९, १९७२.

निर्धन a propertyless man; pauper; insolvent ७१०, १४, २६, ३१, १०३०, ७७, १६२९.

निर्षमन banishment १६०६.
 निर्वृत्त ex-communicated ८०४.
 निर्ममस्कार not to be saluted; offering no
 homage (e. g. to the gods) १०७५,
 १६२७.
 निर्मन्थु having no relative ११००.
 निर्बीज childless १५५२, ६०.
 निर्भक्त excluded from participation ११४४.
 निर्माज्य to be excluded from participation
 १२१२.
 निर्मन्थ्य to be stirred by friction (as fire)
 १०१९.
 निर्मर्यादा unrestrained १४२८.
 निर्मास juice or exudation of trees or plants
 १५९८.
 निर्यूह a peg projecting from a wall ९५३.
 निर्वाप offering १२६५.
 निर्वास ex-communication; banishment ८७३,
 १६४३, ४४.
 निर्वास्य to be banished ८७४, १४००, ०४,
 १६९८, १७५९, ६०, ९६, १८०२, २८, १९०९,
 १४, २९.
 निर्वास्य to be banished from the country
 or realm १६२०, २८, ५२, ८७.
 निर्वाप्त gained by labour ११२३.
 निर्वाय impotent; powerless ९९५, १२५८.
 निर्वेश wages; remuneration ७८७, ९०.
 निर्वेष penance (prescribed) १८४४, १९१८.
 निर्वार setting aside or accumulation of a
 private store; selling; extracting from
 १४३२, १६६८, ७१.
 निवार्य to be restrained ११०६.
 निवास habitation १६१६, ८५, ८६, १७५३, ६४,
 १८४६, १९२२, ४२.
 निविष्ट married; founded १४३०, १९२९.
 निविष्टदेश one who has cultivated (a coun-
 try) १६९२.
 निवृत्तवृद्धि (debt) free from interest ६११,
 ३८.
 निवृत्ति cassation; disappearance ७६७, १०१३,

१२०१, १६१५, ४६, १७९५, १८६८, १९७४.
 निवेश dwelling place; abode; entrance
 ९५९, १०१९, ५७, १२७३, १९७९.
 निवेशकाल the time of foundation; the occa-
 sion of marriage ९४९, ५२, १४३०.
 निवेशसमय see निवेशकाल ९५९.
 निशा night १७६१, १८३२, १९२४.
 निश्चय fixed opinion; a settled rule ६६०, ७६,
 ७१५, ८०४, ८९, ९४४, १०३३, १११०, १३,
 १२८७, १५८१, १६३४, १७७९, १९१५, ४२,
 ६६, ६९, ७८.
 निश्रेणि a ladder ९२७.
 निषाद an out-caste (esp. the son of a
Brāhmana by a *S'ūdra* woman)
 ११०४, ०५, १२५१, ५२, ७०, ७१, ८८.
 निषिद्ध prohibited ११०९, १६११, १७२३, १८५४,
 १९१३.
 निषूदन killing; slaughter १६५३.
 निषेद्धव्य see निषेध्य ७२४.
 निषेध्य to be hindered or prohibited ९४२.
 निषेध prohibition १८७२.
 निष्क a particular coin; a golden orname-
 nt for the neck or breast ८१४, ६४, ७३,
 ११२१, १८०३, २९, ४०, १९६७, ६८.
 निष्कर exempt from tax १९४४.
 निष्कालक tonsured १६६८.
 निष्काश egress; gate ९५८.
 निष्कसिनी not restrained by her master
 १८८३.
 निष्किञ्चन poor; having nothing १२०७.
 निष्किनी wearing an ornament १००९.
 निष्कुट pleasure-grove (near a house)
 (*Ganapati's'āstri*); mountainous tract
 (*Shāms'āstri*) १६८२.
 निष्कुला one whose family is extinct १९५१,
 ६२.
 निष्कृत a fixed place १८९४.
 निष्कृति compensation; expiation; escaping
 ६४०, ७९५, १०१६, २२, ३०, ३१, ५०, १११८,
 १६५१, १८३१, ८७, १९४१.

निष्क्य compensation; redemption; sale ६३८,
५०, ५८, ६०, ७६७, ८१७, २३, ९३२, १०७२,
१११०, १६१७, ८०, १७९९, १८४९, ५०.
निष्क्रिय one who neglects his sacred duties;
a *Ks'atriya* and *Vaishya* १७२६.
निष्ठया N. of a lunar mansion १००६.
निष्ठा completion; decision ८८३, १९२२.
निष्ठाव deciding ११६२.
निष्ठुर harsh १७८५, ९१.
निष्पतन loss; damage; vagrancy ७३५, १०३८.
निष्पतित a convict; rust out; lost ८१७, १०३८,
१६८४.
निष्पत्तिवेतन wages for finished articles or
work १६७६.
निष्पातन loss; obstruction; transference ७३५.
निष्फल useless; fruitless ७१५.
निसर्ग transference (of a deposit) ६३८, ५०,
१०४९.
निसर्गज innate; inborn; natural ८२१, १९२८.
निसर्गपण्ड one naturally impotent १०९४, ९५.
निसृष्ट prepared; set free; granted; given;
appointed; authorised; permitted ६३६,
३८, ८२१, ९३०, १०१९, १९२२, २८.
निसृष्टार्थ appointed manager (of affairs)
८७४.
निहित deposited १९५०, ५६, ६१, ७३.
निह्व denial; expiation; concealing ६८४,
१०५०, १६३३, ४८, १७४१, ६१.
निहुत refused; denied ७१५.
नीच low १८३१, ३५, ९५, १९६७.
नीति management; political science; guid-
ance १११९, ५८, १९७०.
नीप a roof ९२६.
नीरजस्का a woman not menstruating १०२०,
३४, ११०१.
नीराजन ceremony of light १९२४.
नील (वृष) (an ox of) dark colour १३५२, १६७४.
नीवी the band of wrapped garment round
waste; capital; principal stock १८७१,
१९२२.

नीव a roof; the eaves of a roof १६८५.
नृ a man १८२८, ३४, ३६, ५१, ५५, १९०७,
२१, ४१, ८५.
नृचक्ष्म beholding or watching men ११५८.
नृतु a dancer; barber (*Sāyana*) ८४१.
नृत्य dancing ८३४, ११०७, १३६४.
नृप a king ६५६, ७२१, ८०८, ३६, ६९, ७६,
८२, ९२१, ४४, ५९, ६०, १०९७, १२३४,
४४, ८६, १३२९, ६४, ७७, १४७८, १५१२,
१६३२, ४६, ५१, ५३, ५४, ९५, ९६, ९९,
१७००, ०१, ०६, ०७, ०८, ११, ४५, ५५,
६१, ६३, ६५, ६७, ८२, १८०२, २८, २९,
१९१२, १३, १४, २६, २७, २९, ३०, ३३,
३६, ४१, ४३, ५४, ५८, ५९, ६२, ६५, ६८,
७०, ७३, ७५, ८४, ८५.
नृपगृह a palace ९५८.
नृपति a king ७२१, २२, ८७२, ९१०, १३९०,
९१, १४६४, १६००, १७६२, १९०६, ०९,
४१, ४३, ५३, ६२, ६५, ७०, ८४, ८५.
नृपदेष्टु enemy of a king ८७४.
नृपाज्ञा royal order; edict ८७५, ९९.
नृपाण giving drink to men ९२३.
नृपाश्रय instituted by the king १९३३, ४०.
नृशंसकारिन् mischievous १२८४.
नेजक a washerman १९२७.
नेजन washing १६७४, १७०९, ३५.
नेत्र the eye १६१८, ३७, १७८१, ९६, ९९,
१८१७, ९१, १९३३.
नेगम followers of *Veda* ८६९, ७०, १६६९,
१७५८, ६४, १९३३.
नेचाशाख N. of *Pramagandha*; belonging to
a low branch or race ६००.
नैत्यक daily; obligatory १०५४.
नैधानी (a boundary) indicated by putting
down various objects ९४४, ६१.
नैमित्तिक occasional or special (rite); a
prophet ८७२, १११९, १४०५, १६७९.
नैरय belonging to hell १२६४.
नैर्ऋत belonging to *Nirriti*; a demon ८६०,
९९१, ९५, १८९७.

नैवेद्यनिक marriage cost or expenditure;
relating to marriage १२००, १४१७, १९५०.

नैवेद्यिक reunited; having common habitati-
on or house १५६१.

नैर्हारिक deduction (in the shape of taxes) ?
१६६८.

नैषादी belonging to a *Nishāda* ११८५.

नौ a ship; boat ७६४, १६१७, १८३६, १९२४,
२७, ४६.

नौका see नौ ७६४.

नौयाथिन् a boat-passanger १९२७, ४६.

नौवत् a boat-man १६६३.

न्यक्त्य anointed १००२.

न्यग्रोध the Indian fig-tree ९३३.

न्यङ्ग invective; insinuation; sarcastic lan-
guage ८६२, १७८४, ८५, ९१, १७७०.

न्ययन entry; gathering place; receptacle
९०२.

न्यस्त deposited ७४२.

न्यस्तिका a kind of plant ९९७.

न्याय law; reason; rule; justice ७२७, ३२,
८६३, ९५२, १०९७, १२०१, १३९०, १७०१,
१९१६, ३३, ४३, ६९, ७०.

न्यायतत्त्वज्ञ expert in jurisprudence; lawyer
७३०.

न्यायवादिन् claiming judicial investigation
७२८.

न्यायविद् acquainted with the interpretation
of law ११६६.

न्यायवृत्त well-behaved ११९३, १४७६.

न्यायशास्त्र the science of rules of interpreta-
tion; law-book १९४२.

न्यायस्थान seat of justice १७६४, १९४२.

न्यायापेत unjust १९३५.

न्यायोपगता (a woman) justly taken under
protection; (a woman) who according
to the law goes to her brother-in-law
१४३०.

न्याय्य reasonable; lawful; proper; cus-
tomary १११८, १३९३, १९४२.

न्यास a deposit ६२७, ५१, ७३४, ३९, ४५, ४६,
४९, ५०, ५१, ५४, ५५, ६४, ६८, ८०२,
०७, १०२९, ६९, १५७३, ८१, १९७०, ७१.

न्यासदोष defect of a deposit ७५५.

न्यासद्रव्य deposited sum property or article
७५१, ५२.

न्यासधारिन् the holder of a deposit ७४४.

न्यून less; euphem; vulva ७६५, ८४, ८५, ९०,
९९४, ११६९, ७२, ७३, १६७२, १७५०, ६७,
७९, ८९, ९०.

न्योचनी a kind of ornament ८११, १०००.

पक्व the day of cooking the oblation
११६०.

पक्वान्न dainty; cooked food १६१४, ७०, १७१८,
५०.

पक्ष the half of a lunar month; wing;
side; the shoulder ८६०, ६२, ६३, ९८,
९९८, १०३६, १६१५, १८, १७०७, १९१४,
२७.

पक्षद्वयावसान extinction of the two wings
(families) १५५५.

पक्षपण्ड (an impotent) capable of appro-
aching a woman only once in every
half month (पक्ष) १०९४, ९५.

पक्षिन् a bird ८४०, १६०९, १७, ७०, १७१८, ९७,
१८१०, ३४, १९१४, २५.

पङ्क्ति company (e. g. of persons eating to-
gether thereby denoting their one
caste) ८७६, १५९६, १६०१, ०३.

पङ्क्त्यर्हक eligible for assembly (i. e. fit for
eating together) १०१७.

पङ्गु lame १३९८, १४०१.

पच्छेद cutting of a foot १७६०.

पञ्चकुली a group of five house-holds ८६३.

पञ्चगव्य the five products of the cow (a
purifactory drink) ७९४.

पञ्चग्रामिन् a group of five villages ९२९,
१६२०, १७४३.

पञ्चचूडा N. of an *Apsaras* १०३२.

पञ्चबन्ध five-times (the value of the pledge)

७३५, ५७, ६२.

पञ्चयज्ञाः the five religious acts or oblations of a house-keeper १०७५.

पञ्चहोतृ N. of a particular formula in which five deities are named १००६.

पञ्चाल N. of a people or country १९८१.

पञ्चौदन prepared with fivefold pulp of mashed grain ९९९, १०००.

पट a cloth; garment १६१७, २१.

पण a particular coin; bet; wager ६०८, ११, २४, ३४, ३८, ७३५, ६४, ७२, ७७, ८१७, १९, ४०, ४३, ४४, ७८, ७९, ८१, ८२, ९०६, ११, १२, २०, २१, २५, २६, २७, २८, २९, ३१, ३२, १०३४, ३५, ३६, ३७, ३८, १२२५, १४०२, २८, ३१, १५२०, १६१०, ११, १४, १७, २०, २८, ३५, ४८, ६७, ७२, ७४, ७५, ७६, ७७, ७८, ८८, ८९, ९०, १७२९, ३४, ३६, ७१, ७९, ८१, ८९, ९०, ९२, ९६, ९८, १८००, १४, १६, २१, २२, ३४, ४६, ४८, ४९, ५०, ९२, १९०३, ०४, १३, २२, २३, २७, ४४, ४५, ४७, ५८, ५९, ६७, ६८, ७०, ७५.

पणक्रीडा betting; sport with wager १९१०.

पणयात्रा currency transaction १६७५.

पणि a miser (one who is sparing of sacrificial oblations); N. of a race or demons ८१२, ९७२, १५९५, १९७१.

पणिक consisting of a *Pana* ९३२, १०३६, १६३४, ५२, १७९०, १८३३, ७७, ९०.

पणित staked; betted ८४०.

पणे जित (a slave) won through a wager ८३०, ३२.

पण्ड an impotent १०९४, १८२७.

पण्य a commodity; an article for sale ६३२, ३३, ७३०, ३६, ३७, ६४, ६५, ७१, ८९, ८०७, ४३, ७८, ७९, ८१, ८३, ८४, ८६, ८८, ८९, ९२, ९३, ९४, ९५, ९७, ९९, १११९, १६११, ६१, ६३, ६९, ७१, ७७, ७८, ७९, १७०७, ०८, २९, ३०, ३१, ३२, ५८, ६४, १९२२, २७.

पण्यदोष defect of a commodity ८७८, ९५.

पण्यनिष्पत्ति the manufacture of goods १६७९.

पण्यभूमि manufactory of articles १६६८.

पण्यमूल्य price of a commodity ६२७, ७९९, ८०३.

पण्ययोषित् a prostitute १६६९, ९४, १७४६, १९२९.

पण्यविचक्षण expert in the knowledge of the qualities of merchandise ८९५.

पण्यसंस्था commerce १६१५, ७७.

पण्यसमवाय collection of commodities ७३७.

पण्यस्त्री a harlot; prostitute ८५१.

पण्यागार a store-house १६८९.

पण्यादान acceptance of a commodity १०३८.

पण्याध्यक्ष superintendent of merchandise १६७८, ७९.

पण्योपजीविन् a merchant १६९३, १७६३, १९२९.

पतग a bird ८४०.

पतत्रिन् see पतग १९७०.

पतन falling; a bird १६८७, १९१६.

पतनीय causing the loss of (caste) १३८९, १७७०, ८२, ८५, १९३७, ७२.

पतयिष्णुक liable to fall ९९७.

पताका a flag; sign १९२५.

पति a husband; master; lord ६७९, ८०, ८२, ८३, ९८, ७०३, १५, ८०७, १५, ३९, ९०२, ६३, ६४, ६५, ७०, ७१, ७३, ७६, ७७, ७८, ८०, ८१, ८२, ८३, ८४, ८५, ८६, ८७, ९०, ९१, ९४, ९५, ९७, ९८, ९९, १०००, ०१, ०२, ०४, ०५, ०७, ०८, ०९, १०, १६, १७, १९, २१, २२, २३, २५, २६, २७, २९, ३०, ३१, ३२, ३४, ३५, ३८, ४२, ४५, ४७, ४८, ५२, ५३, ५५, ५९, ६०, ६२, ६४, ६९, ७५, ७६, ७७, ८३, ८५, ८८, ९१, ९३, ९५, ९६, ११००, ०१, ०३, ०६, ०७, ०९, १०, ११, १२, १३, १४, १६, १७, १८, १९, ५७, १२०६, ०८, ५३, ५४, ५५, ५७, ५९, ७३, ८३, ८४, ८५, १३०८, ५०, ५५, ८८, ९०, ९३, १४१३, २३, ३०, ३८, ४३, ५३, ५४, ५६, ५८, ६१, ६२, ६३, ७३, १५२०, ५४, १६५४, ६८, ७२, १७०३, १८३६, ३७, ३९, ४९, ९१, १९०२, ३६, ६४, ७८, ७९, ८४.

पतिव्रता wishing for a husband १९६.
 पतिकुल a family of the husband; husbands' house १०३८, १५५५.
 पतिकूल (debt) contracted by husband ६५०, ९८, ७०२.
 पतिघातिका see पतिघ्नी १६१९.
 पतिघ्नी killing a husband १०२१, ११११.
 पतिजुष्टा (a woman) liked by her husband ९६४.
 पतिज्वाति husband's kinsmen १०३८.
 पतित expelled from caste; an out-caste ७०७, ७१, ९४, १०२५, ३४, ५६, ६४, ६६, ८९, ९५, ९८, ११००, ०७, १२, १६, १७, १८, ६४, १२७०, ७३, ८६, १३५०, ८७, ८८, ८९, ९१, ९२, ९३, ९८, १४०१, ०४, १७, १७७०, ७८, ८६, ९१, १८३१, १९३६, ४३, ५२, ७९, ८८.
 पतिताज्जात sprung from an out-caste १३९१.
 पतितापत्य a child of an out-caste १४०४.
 पतितोत्पादित procreated by an out-caste १३९६.
 पतिव्रत husbandness; matrimony १११३, १३५०.
 पतिव्रत see पतिव्र ९८०.
 पतिदाय husband's property १४३०.
 पतिदायाच husband's inheritance १४२९.
 पतिधर्म duty towards a husband १०२९.
 पतिपक्ष husband's family १५५५, ६१.
 पतिप्रमाण see पतिघ्नी १६३८.
 पतिबन्धु relation of a husband १८४९.
 पतिमती having a husband i. e. married १०२९, ३०.
 पतिरेप् deceiving or despising a husband ९७०.
 पतिलोक the sphere of a husband in future life ९८६, १००१, ०३, ०४, १६, २१, ३०, ६०, ६३, ६४, ८५, १११३, १४२३.
 पतिवती having a husband; a married woman ९८२.
 पतिविद्य finding a husband ९९०.
 पतिवेदन procuring a husband ९९७, १००८.

पतिव्रत loyalty or fidelity to a husband १०७६.
 पतिव्रता a chaste or fidel woman १०११, २२, २६, २७, २९, ३०, ३१, ५०, ६०, ७६, ७७, ११०७, ११, १६, १२८५, १५१३, २६, १९५१, ६२.
 पतिशुश्रूषण service of a husband १०२६, ७७.
 पतिशुश्रूषा see पतिशुश्रूषण १०२५, ७७, १११०, १२, १५.
 पतिसौदर्य uterine brother of a husband १०४०.
 पतिहिंसका see पतिघ्नी १०२०.
 पतिहीना having no husband; widowed १०७६, १९७८.
 पत्तन a city १९४२.
 पत्नी a wife; mistress ८३८, ९६३, ६४, ६५, ६७, ६९, ७२, ८५, ८७, ९१, ९२, ९३, ९४, ९५, १००१, ०२, ०३, ०५, ०७, ०८, १०, ११, १४, १९, २३, ३०, ५५, ११०६, १४, १८, १२५१, ८४, ८५, १३५२, ७४, ८५, ९१, १४०१, ०५, ०८, १४, ७१, ७९, १५१३, १५, १८, १९, २१, २३, २४, २६, २७, २९, ४२, ५९, १८४०, ४१, ५३, १९५०, ८५, ८८.
 पत्नीमूल wife as the foundation १११४.
 पत्न्यभिगामि (property) inheritable by a wife १४७०, १५४२.
 पत्न्यभिगामिन् one having indecent connection with another man's wife १६५४, ५५.
 पत्न्याचार behaviour of a wife १०१४.
 पत्र written document ६५४, ७३१, ८६०, ७३, १०२६, २९, ३१, ३२, १५८१, १६७१, ७३, १९६६, ६७, ८८.
 पत्रनिविष्ट reduced in writing; documentary (property) १२२८.
 पथ a street ९०३, १०, १४, १७, २५, २६, ३१, ३२, ६२, १७६१, ६७, १८४५, १९३२, ३६.
 पथिन् see पत्न्यसुट् १७४६.
 पथिन् a way; road १६१८, ८२, ९८, १७२३, ७७, ९४, ९५, १८०९, १९२९, ३५, ३९.
 पथिप्रमाण forms of roads and paths ९३१.

पथ्यनुसरण elopement or criminal rendezvous
१०३८.

पथ्यनुसार see पथ्यनुसरण १०३८.

पद a step; foot; title of law ६२८, ८३४,
९२६, ७०, १६००, ८५, १७४०, ४३, ५३, ५४,
५६, ६५, १९१०.

पदवाय a leader; guide ११४३, १६००.

पद्मराग a ruby ८८८.

पद्मती having feet ९८३.

पयस् milk; water १००३, ०४, ०६, १२८१,
१३५०, ५१, १६१५, १८९८, १९३८, ८२.

पयोधर breast १८९१.

पयोधार see पयोधर १९७८.

पर another; stranger; best; highest ७९४,
८६३, ७१, ९२६, २७, ५३, ५९, १०१४, २३, २५,
२९, ३४, ३८, ७७, ८५, १११२, १९, १३७४,
१६०८, २०, २६, ४०, ५०, ६६, ७४, ८१,
८३, १७६१, १८९०, १९३६, ६३, ६४, ७५,
७८.

परकुल another's family १२६६, १३५२, ८४.

परक्षेत्र another's field or wife ९३०, ४७,
६२, १०७३, ७४, ११११, १३४२, १६१२,
१७०३, ६६.

परक्षेत्रोत्पन्न (a son) begotten on another's
wife १२८२.

परगामिनी co-habiting with another (than
husband) १०२२, ३१.

परगोत्र born in another family १३७३.

परचक्र invasion; aggression by an enemy-
country ७३५, १८५०.

परज born of another (than husband)
१३५०.

परजन a person other than kinsman ८१७.

परजात see परज १२८८.

परतन्त्र different system of knowledge १९४१.

परत्याग homicide १६५१.

परत्र in the future world ७९४, ८०८, १०२६,
६४, १११९.

परदार adultery; another's wife १०५८, १६५४,
१८४१, ४३, ४६, ५५, ८३, ९०, ९१, १९७९.

परदारामिमर्श see परदारामिमर्शन १६०८.

परदारामिमर्शक an adulterer १६१२, १९४१.

परदारामिमर्शन adultery; coitus with another
man's wife १६४१, ४३, ४५, ५३.

परदासी another person's maid-servant ८३४.

परदेश foreign country १६७१, ७८, १७६२.

परद्रव्य another person's property ७४४, ५४,
५७, ६२, ६५, ६९, १६५३, ८३, ९३, १७४१,
४५, ६१, १८९१, १९२९, ७२.

परपरिग्रह another's wife १०७१, ७२, १२८८,
१३५६, १६६५, ८२, १८८३.

परपूर्वा a woman who has had a former
husband; one who has previously been
enjoyed by another man ७०२, १३,
१०६४, ११०३, १०, १२७९.

परप्रयोग enemy's action ८६३.

परबीज stranger's seed १२६७, ७१.

परभक्तोपयोग use of another's food १२२४.

परभार्या another's wife १८९२.

परभूमि another man's land ८५१, ५२, ९३१,
४२.

परम most distant; most excellent; highest
९७६, १००३, २८, ४९, ७५, ७६, ७७, ११११,
१५, १६, १९, १६९९, १८३६, ३९, १९२८,
३०, ७८, ८६.

परम्पराज्ञान knowledge passing from one
generation to another ९५०.

परयोषित् another's wife १०७१.

परराष्ट्र the country of an enemy; a foreign
country ७८८, ९०, १९८४.

पररेतस् the seed of a stranger १२६७, ७१.

परणै debt of another person ७१२.

परलोक future world १०५९, १३५५.

परशु an axe (in ordeal) १६५६.

परस्त्री another's wife; a woman other than
one's wife १६८३, १७७२, ८०, ९८, १८१४,
३०, ५०, ५१, ५४, ७०, ८०, ८९, ९१, १९३६.
परस्परभागिन् mutually inheriting the pro-
perty १५५७.

परस्व property of another person ८९८.

परस्वत्व ownership of another person ७९४.
परस्वादायिन् taking or seizing another's
property १२८६, १६३१.

पराक a particular expiatory rite १८८७.

पराची bashful; shy (woman) ९९१, १५९९.

पराजय defeat १८९७, १९०४, ११, १४.

पराजित defeated ७२४, ८१८, ४०, १९०३, ०४,
३३, ६९

पराधीनत्व obedience; dependence १०३१.

पराभव defeat ८६१.

परायण final end; last resort ८५१, ९०३,
१०२६, ११११, १५१२, २४.

परार्थं very valuable १६७४.

पर,वत् a distant place ९९०, ११५९.

परावृजत rejected; cast off १९७९.

परावृज् an exile ९६९.

परावृत्ति returning, restoration of property;
exchange ८९१.

परावृद्धि highest rate of interest ६१०.

परिक्रय purchase ७७०.

परिक्रीत the son purchased [(रेतो-सूह्य-दानेन
तस्यामेव (भार्यायां) जनितः) according to
नीलकण्ठ] १२८४, ८८.

परिक्षिप्त hardship; torture १६१८, ५२, ९०.

परिक्षीण vanished ७२३, १५५५, १९३१, ७६.

परिक्षा a trench ९६२, १६३०, १२३०.

परिगथिता surrounded; embraced ९६६.

परिमह acceptance; wife; marriage; seizure;
servant ७०३, ३४, १०६३, ९३, ११२२,
१२८२, १३७१, ७२, ८३, १४०४, १५८०, १६६७,
८१, ८७, १७२४, ५२, १८९१, १९२२, २४, ३६.

परिमहीतु a husband; an adoptive father
१०४०, १३८४.

परिचर a servant ८१४, १९८६.

परिचरन्ती attending १११९.

परिचर्यो service ८१५, १६, १८, १९.

परिचारक a servant; attendant ८१७, १९,
३८, ४३, १६१५, ८५, १८५०.

परिचारिन् a servant ८१८.

परिच्छद furniture, attendants etc.; goods

and chattles; personal property १०५६,
१३९३, १६१६, २७, ९८, १९२७, २९, ४५.

परिजन servant; attendant; subordinate
person १०३२.

परिज्ञातु a judge १९२२.

परिणीता married ८१६, १११७.

परित्यक्त (क्त) abandoned १२७९, १३०८.

परित्यक्तव्या to be allowed to go; to be aban-
doned १११७.

परित्यक्तु one who abandons ११११.

परित्याग the act of abandoning; deserting;
८७४, ९७, १०१६, ७५, १३८४, ८७.

परित्याज्य to be abandoned १०२१, ५१, ११११,
१२, १३९३, १९७८, ८५.

परित्राण protection १६२३.

परिधान a garment १३८५.

परिधानीया a particular concluding verse
१००५.

परिपन्थिन् an adversary १५१४, २६.

परिपाण protection; guarding १६०१, १२.

परिपाल्य to be kept or protected ६५१, ७५०.

परिपूत husked; winnowed १७१९, ६६.

परिप्लुत overwhelmed ९१५.

परिमाण्ड articles of household use ११६५,
१४१५.

परिमापण admonition; reprimand ९३९, १६१९,
३१, १९२९.

परिभाषित stipulated (fee); contracted ८३५.

परिभुक्त used up ८९४.

परिभोग possession १६८४.

परिमाणी a particular measure १६७७.

परिरम्भण embrace १८९१.

परिवर्तन exchange; barter; return ७३५, ८९१,
९७, ९९, ९०१, २५, २६, १६७३, ७४, १७६४.

परिवाद reproach १०२६, ११८४, १३९०.

परिबाप see परिमाण्ड १०३५, ११८४, १३९१.

परिवार्य roof of a house १६२०.

परिवाह a water course or drain to carry
off excess of waters ९३०.

परिवित्त elder brother married after his

younger brother १९५, २९, १५९२, १६०१.
 परिबिबिदान younger brother who marries
 before his elder brother १९५, १५९२.
 परिवृक्ता rejected or abandoned wife १९०,
 १००९.
 परिवृक्ती see परिवृक्ता १९१, १००६.
 परिवृत fenced (field) ११०, १६५७, १९७६.
 परिवृत्ति see परिवर्तन ८९०, ११, १८, १९, १०१,
 १५८२, १९७५.
 परिवृत्ती see परिवृक्ती १००८.
 परिषद् an assembly; meeting; audience
 १३८४.
 परिषद्गामि (property) received or inherited
 by a group or assembly १४७३, १५२७.
 परिषय to be sought after (Monier Williams);
 to be avoided (*Nirukta*); sufficient,
 adequate, competent (*Sāyana*) १२५३.
 परिष्कन्द a servant (esp. one running by
 the side of a carriage) ८४२.
 परि(री)हार exemption (from tax etc.); avoi-
 ding; prohibition १३०, १७९१, १९२१, ३६,
 ८३.
 परि(री)हास jesting; joking ८००, ०५, १९१२.
 परिहृत shunned; avoided (work) ८४४.
 परीक्षक an arbitrator ७८५.
 परीक्षण examination ८९२, ९४, १९, १८२९,
 ३२, १९६७.
 परीक्षिन् an examiner १७२९.
 परीक्षा see परीक्षण १०५०, १६०५, १५.
 परीक्षित examined; tested ८९५.
 परीक्ष्य to be examined ८९९.
 परीणाह circumference; encircling land १०९,
 १३, १९७६.
 परीमाण measure; value; amount ७७८, ८४.
 परुष harsh; unkind १०२८, १११९, १८३५.
 परोक्त defeated १२९.
 परोपनिहित deposited by another person ६६१,
 ७५६.
 पर्ण a leaf १९०, १८, १३८४, १६७०, १८९०.
 पर्शुवित (a complaint) of remote date १८००.

पर्युष्माना being married १००४.
 पर्वत a mountain ७८६, १९२४, २५.
 पर्वन् the day of the change of moon or sun;
 a festival १९२४, २५, ७७, ७९.
 पर्वद् an assembly १९४३.
 पल a particular weight ६११, १६७५, ७७,
 १७०९, ३४, ३५, ४७, ६७, १९२७, ६७, ६८.
 पल्पैतुक a *S'rāddha* with flesh or meat
 १३७४.
 पलाण्डु an onion १०२५.
 पलायित absconded ८९८.
 पलाश N. of a tree (*Butea frondosa*) ७१६,
 ९३५.
 पलिक weighing *Pala* १६७३, १९६६.
 पलिकनी grey-haired; old ८४२.
 पवन wind or the god of wind १०३२, १९२१-
 पवमान see पवन ८४२.
 पवित्र sacred १०७६, १८४५.
 पशव्य full of fauna १९२१.
 पशु an animal; cattle; kine ६१०, २१, २६,
 ३५, ५४, ९२, ७०८, १४, २५, ९२, ८१४, १९,
 ४२, ४७, ५८, ६०, ६२, ८१, ९०२, ०३, ०४,
 ०५, ०७, १०, ११, १२, १७, २०, २१, ५१,
 ५३, ८६, १००२, ०३, ०५, ०९, ११४४, ६१,
 ६२, ६६, ८३, १२६०, ६१, १५८०, १४,
 १६०९, १०, १७, १९, २१, ३४, ४२, ४६, ५६,
 ६१, ७०, ७१, ९७, १७१३, १८, ४५, ६४, ६५,
 ९७, १८०५, ०६, १०, ११, ३४, ३७, ३८, ४०,
 ४१, ४७, ७६, ८४, ९६, १९२४, २५, २७, ४५,
 ७६.
 पशुधर्म the law of animals (said of *Niyoga*)
 १०६८.
 पशुप a herdsman ८४२, ९०२.
 पशुप्रचार pasture land for cattle ९०६.
 पशुरक्षि a herdsman ९०२.
 पशुरक्षिन् see पशुरक्षि ९१०.
 पशुराजि cow-shed ९२०.
 पशुस्वामिन् owner of the cattle १०९, १६०९.
 पशूपज products of animals ६०७.
 पश्चात्कार passing of the judgement १८००.

पश्चाद्दर a suitor that comes later ११०९,
१४६०.

पश्चाद्भूत (a priest) which is accepted after-
words for (officiating purpose) ७७१.

पसस् membrum virile; vulva ९९६.

पांसु dust १६८५, १७९३, ९८, १८३०, १९०१.

पांसुधावक a scavenger १६७५.

पाक cooking १५८०, ८८.

पाक a cook १६७९.

पाङ्क्त consisting of five parts १५९६.

पाञ्चवर्षिक lasting for five years ९३०.

पाञ्चाल N. of a country ८१८, १९, ६२.

पाणि the hand ९५१, ९३, १२८१, ८५, १६०८,
२६, १७९९, १८०१, ८१, ९७, १९२५, ६७, ८१.

पाणिगृहीता married १९७७.

पाणिग्रहण the act of joining the hands of
bride and bridegroom; marriage ७०३,
८७९, १०२६, ९३, ११०३, १३, १७, १४०५.

पाणिग्रहणिक relating to marriage ८८२, ८३.

पाणिग्रह a bridegroom १०२१, २२, ३३, ५०, ५९,
६०, १२७९.

पाणिप्रदानकाल the time of giving the hand
(in confirmation of a promise); the
time of marriage १०७७.

पाणिसंग्रह marriage १०२९.

पाण्डव a son or descendant of *Pandua*
१०२७, २८, १९८५.

पाण्डु N. of a king ७३५, ८१९, १२८३, ८४, ८५,
८६, १३७६, १९६५, ८४.

पातक sin; crime ७९३, १०१९, २६, २७, ३१,
१२८५, १३९०, ९१, १६०३, ५१, १९६४, ६७.

पातकिन् sinful १११८.

पातन felling ८४४, १६१८, ३७, ५१, ५२, ७३,
१७९८, १८००, ११, २४, ३२, १९२२.

पाताल N. of a world beneath १०३२.

पात्र worthy; vessel ८००, ०४, ०७, ६२, ७६,
९९२, १११९, १२०७, १५९९, १८३७, १९६६,
७७, ८१.

पाद the foot; a particular coin ७४५, ९०६,
५८, १०१६, ७६, ८५, १६१७, १८, २१, ४५,

१६६८, ६९, ८५, १७१३, ३७, ४९, ६५, ८१,
९४, ९६, ९७, ९८, ९९, १८०१, ०३, १५, १६,
१७, २४, २९, ३२, ३५, १९६५, ७०, ८१.

पादज born from the feet; a *S'ūdra* ८१९.

पाददर्शिन् surety for appearance ६७७.

पादप a tree ९३३, १७९५.

पादवन्दनिक accompanied by respectful salu-
tation १४५३, ६३.

पादाध्यास kicking १८१६.

पादावनेकत् a servant १६६७.

पादावनेज्य washing another's feet; a form of
service ८१४.

पान a drink; beverage; spirituous liquor
८६०, १०२६, ३१, ४८, ११०६, १२४४, १३९३,
१६४२, ४६, ९०, १७१८, ४१, ५५, ६५,
१८४१, ८१, ८९, १९१३, ५२, ८८.

पानसक्त adhered to drinking spirituous
liquor १०१४.

पान्थमुट् highwayman १७५८, ६०, ६४.

पात्रेजन a vessel in which the feet are wash-
ed १००९.

पाप sin; evil; crime; sinful ८०८, १३, १९, ४२,
७६, ९८, ९६०, ६२, ७०, ७८, ८४, ९३, १०१६,
२८, ३०, ३२, ३३, ५३, ५६, ६४, ७५, ७६,
१११०, २१, १२८६, १३८५, ९३, १४६४,
१६००, ०३, १६, १९, २२, २७, ३२, ३४,
५०, ५१, ५३, ५५, ६१, ६३, ६८, ९५,
१७०१, ०२, ०४, ४४, ५१, ८९, ९०, ९२,
१८३६, ४०, ५१, ६५, ८४, १९१३, २९, ३०,
३५, ४३, ६४, ६५, ६६, ६७, ६९, ८३, ८४.

पापकर्मिन् sin; sinner १६८७, १९३०.

पापकर्मिन् an offender; sinner ८७४.

पापकारिन् see पापकर्मिन् १६४६, १८३३, १९३०.

पापकृत a sinner १८६५, ९०, १९६५.

पापकृत्या an evil deed; sin १६०१.

पापिन् sinful १६५३, १९६५.

पापिष्ठ most sinful ११०५, ४४, १७०८, १९३०,

पापीयस् sinful; wicked; miserable; poorer
६०९, ८१८, १०३२, ३३, ३८, १२८३, १३२३,
१६५१, १५९७, १९६९.

पाप्मन् sinful; injurious १५७०, १६, १७, १९,
१६०१, ०२, १९७७.
पायस an oblation of milk, rice and sugar
१२८१, १३५०, ५१, ७३, १९८२.
पारजायिक see पारदारिक ८६०.
पारजायिन् see पारदारिक १८४६.
पारञ्चिक a breaker १७९९.
पारदारिक one who violates another's wife;
an adulterer ८०६, ९३२, १३८७, १६१७,
१८, ४०, ८५, १८९२, १९३२.
पारतल्पिक see पारदारिक १६८१.
पारदेश्य belonging to a foreign country
१७३१.
पारलौकिक pertaining to other world ७१५.
पारलौक्य see पारलौकिक ८०८.
पारशव N. of a mixed caste; the son of a
Brāhmana by a *S'ūdra* woman ११०४,
०५, १२४५, ७०, ८८, १३०९, ७४.
पारसीक N. of a people (Persian) १९४३.
पाराशरीकौण्डिनीपुत्र N. of a teacher १९८२.
पाराशरीपुत्र N. of a teacher १९८२.
पारिकुट a servant; waiter ८१३.
पारिक्षित a patronymic of *Janamejaya*
१६०१.
पारिणाय्य see पारिणाह्य १४२७.
पारिणाह्य articles of household use १०४७,
१४०५.
पारितोष्य reward ८०८.
पारिभाषिक (आधि) a kind of pledge ६३५, ३७.
पारिभाषिकी relating to a contract; conven-
tional ८५९.
पारियात्र N. of a country (*Pariyātd*) १९२०,
२१.
पारित्राज्य life of a mendicant ८३१, ३९.
पारुष्य harshness; violence ९२७, १०३५, १६०८,
१२, ४१, ४५, १७७०, ७८, ८९, ९०, १८२६,
३५, ८४, १९२३.
पार्थ a metronymic of *Arjuna*, *Yudhish-
thira*, and *Bhīmasena* ८१८, १०३७, ३३,
११८४, १९६५.

पार्थव belonging or peculiar to *Prthu* ८११.
पार्थिव a king ८६१, १२४४, १३२९, १६२३, ९२,
१७०१, ०८, २०, ६३, ७६, ७८, १८६४, १९२७,
२९, ३०, ३१, ३६, ६५, ६९, ७०.
पार्वण oblation offered at new and full
moon १३७७, १५८९.
पार्थक (property) acquired as a bribe ११३०,
१९८३, ८७.
पार्श्वहानिकरी depriving the cheat of his own
property by artifice १५७३.
पार्णि heel ९९९, १८१४.
पाल a herdsman; protector ८३४, ९०३, ०४,
०५, ०६, ०७, ०८, ०९, १०, ११, १२, १५,
१६, १७, १८, १९, २०, २१, १९७६.
पालक a guardian; protector १३५८.
पालन guarding; protecting ६७७, ७६६, ६८,
८७३, १०२६, ५२, ७६, ११०६, १६९२, १९२०,
२१, २९, ४०, ६२, ७०, ७९.
पालनीय to be preserved, maintained or gua-
rded ७३४, ८७३, ११०६, ७३, ९४, १९४१.
पालगली the fourth and least respected wife
of a prince १००९.
पालाश made of the wood of *Palāsha* tree
१३६३.
पालित protected ८३३, १९०८.
पालिन् see पाल ९०६.
पावक pure (said of *Agni*) ; the god of fire
९२४, १०८६, १९३०, ६६, ७०.
पावन the act of purifying; purification
१०५८, १११०, १२८४, १७८७, १९२१, ३७, ८४.
पावनीय purifying ९५९.
पावीरवी (कन्या) daughter of lightening (the
noise of thunder) ९७२.
पाश bond; tie; fetter ६०२, ०३, ०५, ९८३,
९१, ९९, १००१, ०३, ११११, ८४, १२७८,
१६०१, १७, १८४०, १९३०, ६४.
पाशुपात्य tending cattle ८१९, ११२४.
पाषण्ड a heretic ८७०, १४०४, १७१०, १९०७,
२३, ३३, ८६.
पाषण्डगणधर्म custom of a heretic corporation

१९३१.
 पापण्डिन् a heretic ८६९.
 पाषाण a stone ७८७, १६२१, १७९६, ९९, १८१९,
 ३०, १९३३, ६६.
 पिण्ड a lump; ball of food or rice (e. g.
 offered to the *pitrs* or deceased ances-
 tors etc.); body ७८१, ८१८, १०१६, २६,
 ११९९, १२०३, ६५, ६८, ७३, ८१, ८२, ८६,
 ९५, १३००, ०२, १४, २७, ४७, ५०, ५६,
 ७४, ८४, ८७, ९०, १४०४, ७३, ७४, १५११,
 १९, २७, १६०४, ७५, १८८७, १९६६, ७८,
 ८३.
 पिण्डकृत् one who offers the balls of rice
 १५४१.
 पिण्डक्रिया the offering of the balls of rice
 etc. to the deceased ancestors १५२०.
 पिण्डद offering or qualified to offer oblation
 to deceased ancestors; the nearest male
 relation १२८२, १३३५, ४७, ४८, ५१, ५५,
 ५६, ६५, ७३, ८३, ८४, १४०२.
 पिण्डदात् see पिण्डद १३४२, ५५.
 पिण्डदान the offering of *pinda* १२५१, ५५,
 ५९, ६९, १३५०.
 पिण्डदायिन् see पिण्डद १२८१.
 पिण्डप्रदान see पिण्डदान १३४८.
 पिण्डभागिन् partaking of the *S'rāddha* obla-
 tion १३८३, ९०.
 पिण्डभेद separation of the offering of
S'rāddha oblation १२०३.
 पिण्डमात्रोपजीविनी subsisting on a mere morsel
 of food १०२४, ८६, १३९०, १४००.
 पिण्डलेपमुज्ज् partaking of the particles or
 fragments of the *S'rāddha* oblations
 which cling to the hands १५३०.
 पिण्डसंबन्ध relationship qualifying living
 individual to offer *S'rāddha* oblations
 to a dead person; blood relation with-
 in six degrees १०१३, १४६४.
 पिण्डसंबन्धिन् qualified to receive the *S'rā-*
ddha oblation from a living person;

having blood relations within six
 degrees १५३०.
 पिण्डोदकक्रिया the offering of *S'rāddha* and
 water oblations १३१६, ४८, ५२, ६२.
 पिण्याक an oil-cake १९३८.
 पितापि paternal ११५८.
 पितापुत्रविरोध a dispute between father and
 son १६११, १३, २८, ३५.
 पितापुत्रविवाद see पितापुत्रविरोध १९३३.
 पितामह a paternal grandfather ७०९, ८६१,
 १०००, २८, ३३, ७७, १२०१, १९, २३, ३१,
 ४३, ४४, ६८, ८१, ८२, ८७, १३५०, ५१,
 १४६७, १५३०, १९८२, ८४, ८५, ८८.
 पितामहपितामह grandfather's grandfather
 १५३०.
 पितामहसंतति grandfather's progeny १५३०.
 पितामही a paternal grand-mother १४०८, १४,
 १५२९.
 पितामहोपात्त acquired by the grandfather
 ११७५, ७९.
 पितृ a father; forefathers; ancestors; manes-
 ६०१, ०४, ७३, ७४, ७९, ८०, ८२, ८४, ९०,
 ९२, ९५, ९६, ७०६, ०७, ०८, ०९, १०,
 ११, १२, १३, १५, २१, ८००, ०५, ०७, १९, ३९,
 ४०, ९२०, ६८, ६९, ७५, ८०, ८१, ८९, ९४,
 ९५, ९६, ९७, ९८, ९९, १०००, ०१, ०२, ०३,
 ०४, ०६, ०८, ०९, १४, १६, १९, २०, २१, २२,
 २३, २४, २६, २८, ३१, ४२, ४५, ४९, ५०,
 ५२, ५९, ७५, ७६, ७७, ८३, ८४, ९४, ९५,
 ९९, ११०३, ०६, १४, १५, १८, १९, ४४, ४६,
 ४७, ४८, ४९, ५१, ५२, ५५, ५६, ५७, ५८,
 ५९, ६०, ६१, ६३, ६५, ६६, ६८, ७०, ७१, ७२,
 ७३, ७४, ७५, ७९, ८०, ८४, ९३, ९४, ९५,
 ९६, ९७, ९८, ९९, १२००, ०५, १०, १३, १४,
 १९, २०, २१, २३, २४, २७, ३१, ४३, ४४,
 ४५, ५१, ५२, ५५, ५६, ५७, ५८, ५९, ६०,
 ६१, ६२, ६८, ६९, ७०, ७१, ७२, ७३, ७८,
 ७९, ८०, ८१, ८२, ८३, ८४, ८५, ८६, ८७,
 ८८, ८९, ९०, ९५, ९७, १३०२, ०४, ०६,
 ०८, ०९, १४, १७, २८, २९, ३२, ३८, ४६

४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२, ५६, ७२, ७४,
७५, ७६, ७७, ८३, ८४, ८८, ९०, ९१, ९४,
९६, १४०३, ०४, ०८, ११, १३, १४, २२, २७,
२८, २९, ३१, ४०, ४३, ४९, ५२, ५३, ५४,
५८, ५९, ६२, ६३, ६७, ७०, ७१, ७३, ७४,
७५, ७९, १५११, १३, १६, २१, २२, २३, २४,
२५, २६, २७, २९, ३०, ४१, ५५, ५६, ५८,
६०, ६७, ६८, ७३, ८४, ८९, १६००, ०२, १०,
१२, १३, २७, ३५, १७७७, ९२, १८२९, ३३,
३५, ३६, ३७, ४०, ४१, ४८, ५०, ६६, ७४,
९४, १९१९, २२, २५, २६, ६५, ७१, ७४, ७६,
७७, ७८, ७९, ८०, ८१, ८२, ८३, ८४, ८५,
८६, ८७, ८८.

पितृकार्यं a rite performed in honour of the
Pitrs १६२१, १९२२.

पितृकुल father's family १४५८.

पितृकृत (debt) contracted by a father; done
by a father ७११, ११६९.

पितृगामि belonging to a father १४४५, ५०,
७०.

पितृगृह father's house १२७३, ७९, १४५३, ६०.

पितृघातक a patricide १६१९.

पितृदत्त (property) given by a father १४३०.

पितृदाय paternal property १२२१.

पितृदायांश a share in the paternal property
१४०४.

पितृदेवद्विजार्चन the worship of the Manes,
Gods and *Brāhmanas* ११४१.

पितृद्रव्य paternal property; patrimony ११४२,
४९, ९९, १२०५, ०७, १२, २०, ३०, १४०३,
२२, १५४३, ३-४८.

पितृद्रव्यविभाग partition of the paternal pro-
perty ११५७.

पितृद्रव्याविरोध absence of the use of paternal
property १२१५.

पितृद्वारागत received from fathers ११४२.

पितृद्विद hostile to one's father १४०१.

पितृधन paternal property १५१५, १७.

पितृपक्ष the paternal side, party or relation-
ship १५५५, ६१.

पितृपैतामही inherited and derived from father
and grandfather; ancestral ८१९, १०११

पितृप्रमाण sanctioned by a father १०३४,
१४३०.

पितृप्रसाद propitiousness of the father १२१६,
३३.

पितृबन्धु a kinsman or relationship by the
father's side १०११, २१, १२८८.

पितृबन्धव see पितृबन्धु १४५८, १५२९.

पितृभागहर heir of father's share ११९३, १२००,
२२, १५६७.

पितृमत्त having a father ११४७, ४९.

पितृयाग trodden by or leading to the *Pitrs*'s
(path) or manes's heaven ६०२, १६००.

पितृरिक्थ father's estate or inheritance
१३२५, १४६३.

पितृरिक्थहर heir of the father's heritage
११९३.

पितृलोक the world or sphere of *Pitrs* १००३,
१२६२, १७९३.

पितृवंशशुक्ल a head of the paternal family
१३५०.

पितृवत् like a father ११४७, ९५.

पितृवध patricide १६०३.

पितृवर्ग a class of *Pitrs* १३५६.

पितृवित्त father's wealth; paternal property
११२०, ५८, १२४३, ४४, १४२९, १५६१.

पितृविभक्त separated from father १५६२.

पितृवेश्मन् father's house १०२३, १२८५, ८६,
१३०६.

पितृव्य father's brother ६९१, ९६, ७०८, १०२८,
१११८, १२०१, २९, १३६२, ८४, १५१३, २६,
४१, ५६.

पितृव्यस्त्री a paternal-uncle's wife १४५०,
१८८२.

पितृवद् living unmarried with a father;
father's family ९६५, ८२, १००२.

पितृवसु a father's sister ९९६, १०२०, १४५०,
१५२८, २९, १८८२, ९०.

पितृसंतति father's progeny १५३०.

पितृसम in the relation of a father ११९३.

पितृस्थ a guardian (living in the place of a father) ११८०.

पित्रंश father's share ७१२, १४७३.

पित्रर्ण father's debt ७१०, ११, १३७६.

पित्र्य hereditary property; relating to a father; paternal; patrimonial ६०३, ०६, ७१४, ८०३, ०६, ०७, १७, १०१२, १६, २३, ४२, १११८, ३२, ५९, ६०, ९६, १२०१, २९, ३०, ४३, ५३, ८३, ८४, ८५, १३२३, २४, ४७, ४८, ५६, ७४, १५५४, ६२, ६३, ६७, ८४, ८९, १६१०, ३४.

पित्र्यर्णसंबन्ध related to the paternal debt १२२९.

पिपासा thirst ७०३, ११०३, १५९६, ९७, १६८६.

पिप्पल the fig-tree १२८१, १३५०, ५१, १९६७, ८२.

पिशुन a treacherous informer १५९६, १६१२, २६, ५०.

पिष्टप see विष्टप १२६४, ७९.

पीठसर्पिन् lame १७२७, १९२७.

पीडन painful; troubling १६१५, ७६, ८७, १७९८, १८०५, ३१, १९३०.

पीडा trouble; pain; torture १११५, १६१०, १७९७, १८१५, १६, ३३.

पीप्याना becoming exuberant १२५७.

पुंभाग division according to male १२३७.

पुंशली running after men; a harlot ८४१, ४२, ४३, १०१६, ३२, १६८२, ८७.

पुंशलू see पुंशली १९७७.

पुंस a man ६९८, ७५१, ६९, ९२, ८५१, ९२, ९४, ९७१, ७२, ९५, १०००, ०६, ०७, ०८, १०, २७, ३३, ३५, ३६, ३७, ३८, ४८, ५१, ५३, ५४, ५५, ५८, ७०, ७१, ८०, ९२, ९३, ९४, ९९, १११८, १९, २७, १२०१, ५४, ५५, ५८, ५९, ७२, ८४, ८५, ८६, १३०५, ७४, ८५, ९६, १४१५, २३, २४, ७३, १५९५, १६१७, १९, २७, ४०, ४६, १७४५, ६४, ७२, १८३७, ४१, ४३, ४६, ४९, ६५, ७०, ७२, ७७, ७९, ८०, ८२, ८६, ८७, ८८, ९०, १९३७, ४४, ४५, ७२, ७५, ७९,

८४, ८६.

पुंसवन male-production rite ११०२, १२८४.

पुंसत्व virility १०९४, १११६, १६१०, ३४, १७९७, १९२२.

पुच्छ the tail १९७३.

पुण्य auspicious; meritorious; sacred; merit; virtue, ७१४, ५०, ९२९, ३०, ३१, ५९, ७३, ९८, १०२२, २६, २७, ३०, ६९, ७५, ७६, ७७, ११००, ११, १३, १२८६, १३९३, १४०५, ६३, १५१३, २४, १६०२, ०३, १७६०, १८००, २३, १९६४, ६५, ७५.

पुत्र a son; offspring ६०१, ०४, ६१, ६२, ६३, ६६, ७२, ७५, ७६, ७७, ७८, ७९, ८०, ८२, ८४, ८५, ८६, ९०, ९१, ९२, ९६, ९७, ९९, ७००, ०७, ०८, १०, ११, १२, १४, १५, २१, २५, ३५, ३७, ५१, ९४, ९८, ८०२, ०४, ०५, ०७, १३, १६, १८, २२, २६, २७, ३९, ४०, ४३, ६१, ६३, ९७१, ७५, ८२, ८५, ८६, ९३, ९७, ९८, ९९, १०००, ०१, ०५, २०, २२, २३, २६, २७, ३०, ३१, ३३, ३४, ४५, ५९, ६५, ६९, ७०, ७५, ७६, ७९, ८०, ८३, ९६, ९९, ११०१, ०३, ०५, ०९, १०, १३, १८, ३२, ४१, ४२, ४४, ४६, ४८, ४९, ५२, ५६, ५८, ५९, ६०, ६१, ६२, ६३, ६४, ६६, ७०, ७३, ७५, ७९, ८०, ८१, ८४, ९१, ९२, ९४, ९५, ९७, ९९, १२००, ०५, १३, २२, २४, ३४, ३५, ३६, ३७, ३९, ४०, ४३, ४४, ४६, ४९, ५१, ५२, ५४, ५५, ५७, ५९, ६०, ६१, ६२, ६४, ६६, ६७, ६८, ७०, ७१, ७२, ७३, ७८, ७९, ८०, ८१, ८२, ८३, ८४, ८५, ८६, ८७, ८८, ८९, ९०, ९३, ९४, ९७, १३०२, ०४, ०५, ०६, १४, १६, १८, १९, २४, २५, २६, ३२, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२, ५५, ५६, ५८, ६२, ६३, ७०, ७१, ७२, ७३, ७४, ७६, ७७, ८३, ८४, ८५, ८७, ८८, ८९, ९०, ९१, ९३, ९६, १४०१, ०३, ०४, ०७, १३, १४, १५, १६, २१, ३०, ३१, ५८, ५९, ६२, ६३, ६६, ६७, ६९, ७०, ७३, ७४, १५११, १२, २१, २३, २३, २८, २९, ५५, ५९, ६८, ७०, ८८, ८९,

१२१०, १२, १३, १९, २०, ३५, ९२, ५५,
 १७५५, १८१२, ३५, ३५, ३६, ४१, ९५, ९६,
 १९०५, २१, २२, २६, २८, ३१, ३६, ३७,
 ७०, ७३, ७४, ७७, ७८, ७९, ८१, ८२, ८५,
 ८६, ८७, ८८.
 पुत्रकण debt contracted by a son ३९५.
 पुत्रक a little son; boy ११६२, १३६२, ७१, ७७.
 पुत्रकल्पा (daughter as) a substitute for
Putra १२६२.
 पुत्रकाम desirous of sons and children १२५८,
 ८७.
 पुत्रकारिन् see पुत्रकाम १२८६.
 पुत्रकिल्बिष a curse among sons १२८७.
 पुत्रकृत (debt) contracted by a son ३७९, ९८,
 ७०८, १३.
 पुत्रगुण filial virtues १२८०, १३०५.
 पुत्रगृह्णिन् desirous of a son १२८५.
 पुत्रच्छयात्पह having the resemblance of a son
 १३६४.
 पुत्रतुल्यांशभागिनी entitled to hold a share
 equal to that of the son १४१३.
 पुत्रदान giving of a child ७९४, १३५६, ७०.
 पुत्रदायाध son's property १२५५.
 पुत्रपरित्यागिन् forsaking a child १०३१.
 पुत्रप्रतिग्रह adoption of a son or child १३०५,
 ७४, ८४.
 पुत्रप्रतिनिधि a substitute for a son १३१०, ५२,
 ७३.
 पुत्रभाग son's share ८३१, १९८४.
 पुत्रभावोपगत the son who offers himself to be
 the son of another १२८८.
 पुत्ररूपिन् deserving sonship १३९१.
 पुत्रलाभ obtaining a son १४०७, ६९.
 पुत्रवत् like a son; having a son ७५०, १२६४,
 ७२, ८२, ९०, १३४७, ५०, ५५, ७४, ७७, ९१,
 १४०४, १६, ७३, १५१५, २५, २६.
 पुत्रवती having a son or sons १०३४, ११०१,
 १०, १२७२, ९३, १४३०.
 पुत्रवधः killing a son ७५१.
 पुत्रविभाग son's share; division of property

among sons. १२४५.
 पुत्रसंग्रह acceptance of a son १३६३, ६५.
 पुत्रसमा equal to a son १४२९.
 पुत्रस्थानीय son-like १४७०.
 पुत्रस्वीकार adopting a son १३५६.
 पुत्रहीन sonless; childless ३८६, ७१३, १५२९.
 पुत्रार्थिन् wishing for a son १०३४, १४३१.
 पुत्रिका an appointed or adopted daughter
 for procuring an heir १२५४, ६२, ७२,
 ७९, ८२, ९४, ९७, ९८, १३४८, ५५, ५६, ७३,
 ७४, १४२९, ६३, १५२९, १९८५.
 पुत्रिकागामि (property) inheritable by a *Putri-*
trikā १४७१.
 पुत्रिकापुत्र the son of a *Putrikā* १२६३, ६५,
 ६८, ७०, ७९, ८२, ८८, १३४६, ४८, ५०, ५१,
 ५५, ५६, १९८२.
 पुत्रिकामर्तु the husband of a *Putrikā* १२९८.
 पुत्रिकाविधि the rite of a *Putrikā* १२७९.
 पुत्रिकासुत see पुत्रिकापुत्र १२६८, ८२, ८३, १३०२,
 ३०, ५१, ७३, ७४, ७५.
 पुत्रिणी having a son or offspring ३९९, ७११,
 १००१, १२६४, ९३, १३४८, ६५, ८४, ९५.
 पुत्रिन् see पुत्रिणी ९७४, ११९३, ९६, १२५८, ६०,
 ६४, ७१, ७३, ८५, ९०, १३४८, ५०, ८४,
 १९८२, ८४, ८७.
 पुत्री a daughter १३५५, ७६, १६५३, १९८८.
 पुत्रेष्टि a sacrifice performed for begetting
 a son १३७४, ७७.
 पुनःसंस्कार renewed investiture (here of
 marriage *Samskāra*) १०१५, १९, २१,
 ११०१, ०३.
 पुनराधान replacing a consecrated fire १०७५.
 पुनरुद्वाह remarriage १३८४.
 पुनर्दाक्रिया taking a second wife १०७५.
 पुनर्भू wife who remarries; a twice-ma-
 rried woman ७०२, ०३, १५, १०००, १७,
 २६, ३३, ८८, ११०३, ०४, १३७०, ७३, ७९.
 पुनर्भूता remarried १२८८.
 पुनर्न्याय revision; appeal; reexamination
 १९३५.

पुनर्विभाग second division १५५७, ७५.
 पुनर्विवाह remarriage १११८.
 पुत्रामन् (a hell) called *Put* १२६२, ६४, ७२,
 ८१, ९०, १३२८, ४८, १९८४.
 पुरंदर N. of *Indra* ८०९.
 पुरःसद presiding १६४.
 पुरःसर a forerunner ८४२.
 पुर a castle; town ८६५, ७४, ९६२, १६४३,
 ४४, १७१०, ५७, १८००, ६९, ८६, १९०७,
 ३०, ३३, ४३, ८६.
 पुरनिवासिन् a citizen; town-dweller ८७४.
 पुरन्धि a woman; a protegee of *Ashvins*; a
 goddess of abundance ९६६, ८०, ८५.
 पुरभिहृत् vide *योषिद्ग्राह* ७१०.
 पुरमान (secret of) town planning १९४३.
 पुरश्चरण preparatory or introductory rite
 १६८१.
 पुराकल्प former times १९०६.
 पुरागत coming first (as a suitor) ११०९.
 पुराण ancient; old; a thing or event of the
 past; N. of a class of sacred works; a
 particular coin ८१०, ९४५, १००४, २७,
 १२८३, ८४, १४२३, १६०५, १७६९, १९५६,
 ९४, ५७, ६८, ८४.
 पुराणचोर a habitual thief १६८१, ८२.
 पुराणदृष्ट seen or approved by ancients १२७२,
 ८५.
 पुराणभाण्ड an old commodity १६७७, ८३.
 पुरातन ancient; old ७८७, १०३२, ११०९.
 पुराविद् knowing the events of former times
 १०७१, १२८६, १९६७.
 पुरीष feces ९५४, ५९, १६१४, १७९८, १८३२.
 पुरुमित्र N. of a man ९६५, ८०.
 पुरुष a man; person; pedigree ६०४, ८५,
 ७०३, १४, १५, ३५, ६५, ७१, ९२, ८०५, ५८,
 ९३६, ४९, ५५, ९८, १८०७, १०, ११, २०,
 २२, २४, २५, ३०, ३१, ३२, ३३, ३४, ३५,
 ३६, ३७, ३८, ४१, ४४, ४८, ४९, ७२, ७५,
 ७६, ९४, ११०३, ०९, १४, १२५९, ७३,
 ८१, १३५८, ७६, १४३०, १५२७, १६, १६,

१६०९, १४, १८, १९, ४६, ४९, ५६, ६४, ६९,
 ७१, ८३, ८५, ८८, १७११, ५०, ६५, ९५, ९७,
 १८३२, ३७, ४९, ५०, ५३, ७९, ८०, ८८, ९२,
 ९३, १९३३, ३०, ४४, ६५, ७७, ८५.
 पुरुषकार effort ९०८, १६, १९४३.
 पुरुषवातिन् a homicide १६०९, ७१.
 पुरुषघ्नी (a woman) who kills her husband
 १६१९, ३८.
 पुरुषद्वेषिणी an ill-tempered or fractious
 woman (towards her husband) १०२४,
 ८७.
 पुरुषप्रमाण homicide; slaughter or murder
 of a man १६३७.
 पुरुषवध homicide १६०६, ६४.
 पुरुषसंतान male progeny ६९२, ७१५.
 पुरुषार्थ any one of the four objects of existe-
 nce (viz. discharge of duties, acquire-
 ment of wealth, gratification of desire,
 final emancipation) १११८.
 पुरुरवस् N. of an ancient king of the lunar
 race ९८८, ८९, १००९.
 पुरोगव a leader १०००.
 पुरोधाया priestly ministration १९८९.
 पुरोहित a family priest १२५२, १५९७, १६६८,
 १९१८, २१, २९, ७०, ८५, ८९.
 पुलकाम covetous ९६८.
 पुल्कस N. of a despised mixed tribe ११८५.
 पुष्करसादि N. of a teacher १६६५.
 पुष्करस्रज् lotus-wreath; N. of the two
Ashvins १२५९, ८१.
 पुष्करिणी a pool or pond ९६२, १८४०.
 पुष्टपति the lord of prosperity or welfare
 ९९८.
 पुष्टि prosperity; growth ९०३, १०७१, ११२०,
 ५९,
 पुष्प a flower; the menstrual flux ६०९, ३०,
 ९१२, ४६, ६०, १०६२, १११७, १२८४, १६०९,
 १४, ३०, ४६, ५७, ६१, ६५, ७०, ७१, ७२,
 ७४, १७१९, ४४, ४९, ५२, ६०, ६५, ९५, ९६,
 १८००, ०६, १५२२, ३६, ३८, ६६, ८३.

शुष्पिणी (a woman) in menstruation or desirous of sexual intercourse १०३१.

सूनू a corporation ८७०, १७००, ८२, १९२२, ४२.

पूजन hospitable reception; worship १०२५, २८, ७५, १११२, १९, १२८५, १९२४, ७९.

पूजनीय to be worshipped ६९२, ७१५.

पूजा honour; worship १०२९, ५१, ५३, १२४४, १६०९, १९२५, ६६.

पूजित worshipped १०५३, १९२५.

पूज्य to be honoured or worshipped १०५२, ५३, ८३, १११२, १८, १२४४, १७००, १९३३, ३६, ६५.

पूत purified ९९९, १५९५, १६५८, ६८, १८४५.

पूरवेला the time of floods १९२४.

पूरु N. of an ancient prince (the son of *Yayāti*) १३९१.

पूरुष see पुरुष १९४०, ६५, ८४.

पूरुणकाल (a pledge) of which the stipulated time has expired ६५८.

पूरुणवधि expiration of the stipulated period ६५३, ७०६, २६.

पूरुत pious liberality १२३३, १५१३, २६.

पूरुव first; previous; east ७३७, ५९, ६९, ८३, ८०७, १७, २६, ९२६, ४७, १०२४, ३४, ५४, ११०६, ११, १९, ८४, ८५, १२२०, २५, ३४, ९९, ४४, १३८४, १६१४, १८, २०, २१, ४९, ५२, ५९, ७६, ८१, ८३, ८४, ८६, ८७, ८८, ८९, ९०, १७०५, ४०, ४९, ५४, ७२, ७३, ७८, ९२, ९८, ९९, १८००, ११, २३, २६, २७, ३३, ३४, ३९, ४३, ५०, ५३, ८१, ९५, १९०४, २२, २९, ३०, ३३, ३६, ४१, ५६, ६२, ६४, ६५, ६६, ६८, ७१, ७२, ७३, ७८, ८४, ८६, ८८.

पूरुवकालिक belonging to former times १०३०.

पूरुवकेतु former purchaser ८८५.

पूरुवचौर्य previous conviction of larceny १७५३.

पूरुवज pre-born; a son born before partition ११८२, ९५, १२३५, ६४, १५६७, ६८, ८६, १९८२.

पूरुवजपत्नी an elder's wife १४५०.

पूरुवतंकर one who is previously convicted for theft १६९६, १७५४, १९२९.

पूरुवदत्ता pre-given १०२३, ११०९.

पूरुवदेश eastern country १९६८.

पूरुवशुक्ति prior or long-continued possession ९३५.

पूरुवशुक्तिक previous owner or possessor ९२९.

पूरुवमारिणी (a wife) dying before her husband १०७५.

पूरुवल्लिखित (deposit) written previously ६६०.

पूरुवलेखिता (वृद्धि) (interest) previously written (stipulated) ६६०.

पूरुववती a woman who had been married before १२६६.

पूरुवनर a former suitor ११०९, १४५०, ६०.

पूरुवविद् knowing the things or events of the past १०७२.

पूरुववृत्त (a priest) chosen before ७७०, ७१.

पूरुववृत्ति former or traditional occupation ८६९.

पूरुवसंस्कृत one who is previously invested १४१९, १५८४.

पूरुवसर्ग the former creation १०३३.

पूरुवसामन्त former neighbour ९५६.

पूरुवसाहस see पूरुवसाहसदण्ड ६११, ५४, ७५६, ७२, ८०५, ३५, ३८, ५४, ७६, ९४५, ५९, १६३०, ४९, ५२, १७६१, ६६, १८३४, ५३, १९२९.

पूरुवसाहसदण्ड the first fine or punishment ८१७, ९२६, २७, २९, ३०, ३१, ३२, १०३६, ३८, ९७.

पूरुवस्वामिन् a former owner ७६५, ९५२.

पूरुवगत first suitor १८००.

पूरुवानुवृत्त coming down from generations; standing for a long time ९३१.

पूरुवोढा previously married १०३४, १११२.

पूरुव्य shrivelled grain १००४.

पूरुवन् N. of a *Vedika* deity ९०३, ७२, ८३, ८५, ९०, १६०१, ०२.

पूरुवकक्रिया separate business transaction ११२८, ४२, ६९, १५८१, ८४, ८३.

पृथग्विपण्ड separate offering of *S'rāddha* oblation १३७४, १५८८.

पृथक्श्राद्ध separate performance of *S'rāddha* १५८८.

पृथक्स्थ living separately १५६०.

पृथक्स्थानस्थित living in separate places १५७५.

पृथक्स्थित see पृथक्स्थ १५६०.

पृथग्गोत्र belonging to different families १३७४.

पृथग्ग्राम living in different towns १५८९.

पृथग्धन separate property १५८१.

पृथग्धर्म (performing) separate religious duties १५८१, ८२, ८३.

पृथग्भूत separated ७८८, १९८३.

पृथग्वंशकार founder of a different family १३७४.

पृथा N. of a daughter of the king *S'ūra* १२८४, १३७६, १९८६.

पृथिवी the earth ७९१, ९२, ८६०, ९२४, १००१, ०४, ३१, ७२, ११२२, ४३, ४४, १२५९, १५९८, १६०३, २७, १८३६, ३९, १९३०, ३६, ६५, ७९, ८०, ८४, ८६.

पृथिवीक्षित् a king १९०५.

पृथिवीपति a lord of the earth; king ८६४, ९११, १३७७, ९१, १६५३, १७२७, १९३६, ५२, ६२.

पृथिवीपाल a king १९३६.

पृथिवीश see पृथिवीपति १३७३.

पृथीवैन्य N. of a king ९२४.

पृथु N. of a king १०७२.

पृथुकीर्ति N. of a daughter of the king *S'ūra* १३७६.

पृथुष्टु having a broad tuft of hair ९८७.

पृदाकू N. of a snake १६००.

पृष्ठ N. of a particular arrangement of *Sāmans*; the back side (of a document) ६८९, ११२०, ४४, ५९, १८१२, १९७४.

पेपिशाना shining ९९३.

पेशल decorated १००७.

पेशस्वती decorated ९९५.

पेजवन a patronymic of *Sudas* and several other men ८११.

पेतामह belonging to a grandfather ६७६, ९१, ७०७, ०९, १०, ८०७, ११७३, ७५, १२२१, ३०, १३८९, १५६९, ८९.

पैतृक belonging to a father; paternal ६७२, ७५, ७९, ८५, ९५, ७१०, १५, ८२१, १११६, २६, ४२, ४९, ८०, ९४, ९५, १२०५, १३१९, २०, २१, २९, ३२, ३३, ४०, ८०, १३२२, २४, ९६, १४०२, २२, ५९, ६२, ७३, १५२७, ८२, ८४, ८६, ८७, ८८, १९२८, ५०, ८८.

पैतृकधन paternal property ११२५.

पैतृमेष sacrifice to the *Pitrs* १३५५.

पैतृवत्सेय a son of the father's sister १९८६.

पैत्र्य relating or belonging to a father १२४१.

पेशाच the eighth or lowest form of marriage १०३४, ९६, ९८, १४३०.

पैशुन(न्य) see पिशुन १०२९, १११९, १६५५.

पोगण्ड not full grown or adult; young ६९५, ७४९, ९५०.

पोष nourishment; prosperity १८३७, ३८, १९८५.

पोषण nourishment १०२९.

पोषणीया see पोष्य १६१२.

पोषिता nourished; maintained १३७६.

पोष्य to be nourished or protected; causing prosperity ८५६, १००१.

पौश्वत्य harlotry १०४८.

पौगण्ड adult; young १२००.

पोतवापचार fraud in weights and measures १६७७.

पोतुद्रव relating to the tree *Putudrava* १६०२.

पोत्र a grandson ६६२, ७२, ७५, ७६, ७८, ७९, ८४, ९१, ७०९, १५, ८०७, १०००, ३१, ७९, १११९, १२५५, ६२, ६४, ६५, ७१, ७२, ७९, ८१, ८२, ८९, ९७, १३००, ०२, ४८, ५०, ५५, ५६, १४६७, ६९, ७०, ७१, ७४, १५७०, ८९, १९८६.

पौनर्भव a son begotten on a woman re-married; concerning remarriage १०१९, १११८, १२६३, ३५, ७०, ७३, ७९, ८२, ८४, ८८, १३०८, ०९, २०, ३१, ४६, ४९, ५०, ५१, ७३, ७४, ७५, ७६, ७७, ९०.
 पौनर्भवस्तोम a sacrifice performed at the time of remarriage १३७७.
 पौर a citizen ८७२, १६८१, ९०.
 पौरव a descendant of *Puru* १९८५.
 पौराण ancient; old १०२६, २७, १२८४.
 पौराणिक described in *Purāṇa* literature ११८५, १९४३.
 पौरकुल्य a patronymic of *Trasa-dasyu* ८११.
 पौरुष manly strength; heroism ८१८, ४०, ६१, ६२, १६०३, १९२७, ४५.
 पौरोहित्य priest-hood ९४७.
 पौर्णमास full moon sacrifice ११९५.
 पौर्णमासी a day or night of full moon ८४२, ९९२.
 पौर्वपौरुषिक ancestral १६७६.
 पौर्वाहिक relating to the morning १०२९.
 पौलोम (pl.) N. of a class of demons १६०३.
 पौलस्त an offspring of a *Nishāda* or of a *S'ūdra* father and of a *Ks'atriyā* mother १६०३.
 पौष्टिक auspicious rite ८७२.
 प्रकर one who takes heavy tax (as fine) १६४९.
 प्रकत्री a female who deflowers १८४९.
 प्रकर्ष interest; see प्रकर्षित ६५३.
 प्रकर्षण dragging away १७९८.
 प्रकर्षित exceed in profit (as the interest of loan); profit on a pledge beyond the interest of the money lent upon it ६५२, ५९.
 प्रकाश open; manifest; public; light ७५७, ६३, ६६, ६७, ९२६, ३५, ४४, ४९, ५०, १६१२, २६, ५५, ९३, ९४, १७४४, ४५, ४६, ५७, ६१, ६३, १८४२, १९०६, ११, १४.

प्रकाशक a purchase made publicly; an overt purchase ७५९.
 प्रकाशतस्कर an open thief १७५८.
 प्रकाशवन्नक open-deceiver १६९३, १७४६, ६३, १९२९.
 प्रकाशवधक notorious murderer १६४६.
 प्रकीर्णक miscellaneous (the title of law) १९२२, ३३, ४०, ४१.
 प्रकीर्णकेश dishevelled hair १६५८, ६४.
 प्रकृता defiled or deflowered १८४९.
 प्रकृति the subjects; people १३९१, १६१२, १४, १८, ३२, १७७१, ७२, १९३०, ३३, ३५, ४१, ४२, ६६, ८६.
 प्रकृतिस्थ unimpaired; competent; normal १०७७, ९५.
 प्रकृत्यवमत naturally contemptible; undesirable to the subjects ८७१.
 प्रकृष्ट well cultivated ७८७.
 प्रक्रमः a series of oblations corresponding to the movements of a sacrificial horse ६०४.
 प्रक्रम्य a purchase ९३०.
 प्रक्षेप investment; the sum deposited by each member of a commercial community; the value or price (of a slave) ७८०, ८१७, १६७९.
 प्रक्षेपवृद्धि interest or investment ६११, ३८.
 प्रख्यातभाण्ड a commodity the pre-emption of which is claimed by a king १७०६, १९२७.
 प्रचलक a chameleon १६०६.
 प्रचार grazing; a pasture-ground; a passage ७७२, १२०६, ०७, ०९, २३, १६८६, १९२२.
 प्रचिह्निता marked ९६१.
 प्रचेतस् N. of a sage १००३, २८, १२८२.
 प्रच्छन्दक a wanderer (*Ganapatiśāstri*); a mystic (*Shāmśāstri*) १६७९.
 प्रच्छन्न hidden; secret ९२६, १६७०, ७४, ७६, ८२, ८३, ८९, १७५१, ६१, १९०६, ८१.

प्रच्छन्नचोरः a secret thief १७१०, ५८, ६४,
१९०७.

प्रच्छन्नवचक a secret deceiver १६९३, १९२९.

प्रच्छन्नवृत्तिकर्मन् one whose occupation and
action is not known १६८२.

प्रच्छादित concealed १५७३.

प्रजनन impregnation; begetting; generative
organ १०५१, ५३, ५५, ६५, १३१७, १९७०.

प्रजनन generative organ; the act of pro-
creating or begetting १०१०, १२५५, ८४,
८५, १३९१, १६२१.

प्रजा procreation; children; offspring;
race; mankind; people ६३५, ८१३, १७,
६०, ९६८, ७१, ८३, ८५, ९१, ९२, ९४, १०००,
०१, ०२, ०३, ०४, ०५, ०६, १०, १७, २०,
२६, ३०, ३३, ४६, ६३, ६५, ७२, ११०२, १३,
२०, ५९, ६०, ८१, १२४४, ५३, ५८, ६१, ६२,
७१, ८२, ८३, ८५, ८६, १३८५, १४२३, ३८,
१५१९, ९९, १६००, ०१, ०२, १४, ३१, ५४,
७१, ७८, ७९, ९२, ९३, १७१०, ९३, १८३७,
९६, ९८, १९०७, १८, २१, २९, ३०, ३२, ३६,
४१, ६९, ७०, ७६, ७७, ८१.

प्रजाकाम desirous of offsprings १००७.

प्रजासुप्ति protection of subjects १६६४.

प्रजाघातिका (a woman) who murders her
offspring १६१९.

प्रजाता (a woman) who has borne a child
१०२२, ३९, ४०, १६१९, ८७, १८४८.

प्रजाति progeny; offspring १००५, ०७, ०८, ९०,
१९८१.

प्रजाधन property of the subjects (of a prince)
६३५.

प्रजाधर्म law relating to procreation or off-
spring १०५१, १९३९.

प्रजापति lord of creatures; N. of a supreme
god above or among the Vedic deities;
orion; N. of a sage ६२६, ७९२, ८१८, ५७,
९८५, ९५, १००२, ०३, ०६, ३०, ३१, ३३, ४९,
५९, ७२, ९५, ९८, ११००, १२, ४४, ८१, १२०७,
६२, ९४, १३४८, ५६, ७३, १४२४, १५५५,

१५, १६०१, ५२, १८४०, ४१, १९७६, ७८, ८५.
प्रजापतिमतं the commandment (opinion) of
Prajāpati १०३१.

प्रजापाल a protector of (the king's) subjects
९१९, २०.

प्रजाप्रवृत्ति raising of an offspring ११००, १३,
१९७८.

प्रजाभागिन् one who obtains an offspring
१०७३.

प्रजारणि (a common wife) producing child-
ren; the mother of offsprings १२८५.

प्रजावत् having offsprings १००४.

प्रजावती granting children; pregnant; a
mother of (male) issue १००१, ०२, २६,
९९, १११४.

प्रजाविशुद्धि purity of the progeny १०४७.

प्रजीवन livelihood; subsistence १२८३, १३२४.

प्रजोत्पत्ति procreation of offsprings १३८४.

प्रणाली channel; watercourse ९२७, ५३, ५८,
५९.

प्रणालीमोक्ष an outlet through channel ९२७.

प्रणिधि a spy ७४२, १६७९, १९२४.

प्रणिहित carefully directed or employed
(for spying) १७५४, ५५.

प्रणीत (the son) delivered or given १२८४,
१९३०.

प्रतर्दन N. of a king of *Kās'i* (son of
Divo-dāsa) १६०३.

प्रतान a tendril १८२३.

प्रतापन heating (a kind of punishment).
१६८७.

प्रतारक a deceiver; fraudulent १९०३.

प्रतिकूल contrary; inimical; disagreeable
१०२५, ५६, ११००, १५, १३९१, १४००, ०४,
१६९८, १७८४, १९२९.

प्रतिक्रष्ट a bidder; implored ९२९, १६२१.

प्रतिक्रोश bidding ९२८.

प्रतिक्रोष्ट a bidder ९२८.

प्रतिग्रह receipt; acceptance of a gift ६९५,
७०४, ३२, ३३, ३४, ८४, ८९, ९७, ८०५,

१०६, ११२१, ४२, १६५५, ८४, १९३३, ३९,
४०.
ऋतिग्रहण् land obtained by acceptance of
a gift १२५१.
प्रतिग्रहीरु one who accepts a gift; receiver
७९४, ८०६, ७९, १३५६, १६५९.
प्रतिग्रहाहक a receiver; custodian (*Shām-
shāstri*) १६८४.
प्रतिग्रहादिन् a receiver १७५५, ६२.
प्रतिघात repulse; obstruction १६३४, १९२१,
६५.
प्रतिज्ञा vow; promise १११७.
प्रतिज्ञात promised ७९४, ८०८.
प्रतिदान restoration; return ७४७, ८७९, ९८.
प्रतिदानविधान rule of payment (of debt)
७०६.
प्रतिदानव्युदासक rejecting the payment (of
debt) ७०६.
प्रतिदेय to be returned ७०६, ३२, ४५, ५३,
८९३, ९५.
प्रतिदेश order; instruction ७३७.
प्रतिधि a part of the chariot १०००.
प्रतिनिधि a substitute १३४८.
प्रतिन्यास a kind of deposit ७४९.
प्रतिपत्ति consciousness; acceptance १०१२,
१८४७, ७०.
प्रतिपद course of conduct (as to the reco-
very of debts) ६५६.
प्रतिपन्न agreed to; accepted ६८३, ७१५, २५,
२७, ८६३.
प्रतिपादन restoring १९२१.
प्रतिप्रस्थाव् a particular priest ८१४, १००८,
१८४१.
प्रतिबन्ध opposition; hindrance ८९१, ९००.
प्रतिबोध intimation ८८१.
प्रतिभाग daily present (given to a king)
१७०१.
प्रतिभाषित one who has stood as a surety
६७२, ७५.
प्रतिभू a surety ६६१, ६२१, ६४५, ६५६, ६७, ६९,

७०, ७१, ७३, ७४, ७५, ७६, ७७, ७९, ७१५,
२८, १७८१.
प्रतिमा an image; statue १६१३, ३०, ४९, ५४,
१८५०, १९२९.
प्रतिमाव् according to each mother १२३४.
प्रतिम्यान weight १६१३.
प्रतिमोक्ष emancipation ८३१.
प्रतियाचित what is demanded back ६३३,
७५४.
प्रतिरूप immitation १६११, ४९, ६९, १७४६,
१८३४.
प्रतिरूपक immitative; forgery; fabricated
११३०, १७५८, ६१, १९८३.
प्रतिरोध obstruction १६१८, १८४८.
प्रतिरोधक a calamity ७३५, १४३०, १६८१.
प्रतिरोधन obstruction १०४२.
प्रतिलोम inverse order (of the castes etc.);
member of a despised caste lower than
S'ūdra ८२४, ३६, ६२, ९२७, १०२२, ११०४,
०५, ८५, १७९२, १८३३, ४१, ४६, ४७,
८२, ८३, १९२१, ४२.
प्रतिलोमप्रसूता begotten by a woman in the
inverse order of the castes १४०३.
प्रतिलोमा a woman of higher caste having
sexual connection with a man of lower
caste; a woman belonging to a despised
caste lower than *S'ūdra* १३८६, ८९.
प्रतिवादिन् contradicting; opposing ८१३,
१००५, ११.
प्रतिवेश frontal neighbour १९२२.
प्रतिशीर्षप्रदान offer of a substitute for an in-
dividual ८३२.
प्रतिश्रव(य) a written receipt ७०६.
प्रतिश्रुत accepted; agreed; promised ६३४,
७१३, १४, ९४, ९६, ९७, ९८, ८०२, ०५, ०८,
११०९.
प्रतिषिद्ध prohibited ७७१, ७७, ८१, ९२७, १०३६,
३७, ३८, ५८, ११६५, १६७१, १७०६, १८४६,
५४, ९१, ९२, १९२७.
प्रतिषिद्धसेवा doing what is forbidden १६०५.

प्रतिबन्ध to be forbidden १०६.
 प्रतिषेध obstruction; prohibition १०३७, ३८,
 १६१३, २०, ४५, १८४१, ७२, १९२४, २९.
 प्रतिष्ठमान (a debtor) going out ७१६.
 प्रतिष्ठा stability ८१४, १८२६, १९८५.
 प्रतिस्तंकार reestablishment; repairing १६१३.
 प्रतीकार requital; counteraction १०६, १४३०,
 १६८२, १८००, १९२४, २५, ७३.
 प्रतीघात prevention; breach १९०६, ३३.
 प्रतीमान see प्रतिमान १६७१, १७०७, ६१, १९२७.
 प्रतीची west १२०१, ५४.
 प्रचा offered; presented; married ११५२,
 १४६३.
 प्रत्यक्ष visible; direct knowledge ९१७, १६७२,
 १७०७, १९२७, ६६, ८३.
 प्रत्यनन्तर next; adjoining ७४०, ४७, ५१.
 प्रत्यभिज्ञेभ्यविरोध dispute or difference regard-
 ing the documentary evidence ९२५.
 प्रत्यय evidence; (surety for) assurance;
 ascertainment; understanding; depen-
 dence ६३८, ६१, ६२, ६५, ६९, ७१, ७३, ७६,
 ७७, ९९, ७४७, ७२, ८६३, ९६, ९२५, ४५,
 १२६०, १७६६, १९१४, ६५.
 प्रत्यवाधि a kind of deposit (which prevents
 the accruing of interest and diminishes
 the principal) ६५८, ६०, ६१.
 प्रत्युक्तिपुरुष a reliable man १६७१.
 प्रत्युक्ति a defendant ९४४.
 प्रत्यवाय sin १२६७, १६०५.
 प्रत्यादान revoking १९०४.
 प्रत्यादेश deterrent १७२०.
 प्रत्यापत्ति confession १६४४.
 प्रथम first १३०२, १६१७, ३६, ४२, ४३, ४५,
 ६९, ७४, ९९, १७१३, ३२, ४८, ४९, ७०, ८२,
 ८९, ९०, १८१५, २०, ३०, ३१, ३८, ८५, ८९,
 ९५, ९७, १९००, २९, ३२, ३३, ३६, ७०, ८३.
 प्रथमसाहस first amercement ७९४, ९४६, १६१०,
 ३१, ५४, १७८२, ९०, ९६, १८९२, १९३०.
 प्रदर्शन (surety for) appearance; showing
 ६६१, ८९०.

प्रदत्त a creditor; giver ६११, ८०८, ८१, १११९,
 १३५५, १६१०, १७९०, १९७३, ८६.
 प्रदान a gift; donation; giving; granting
 ६३८, ५४, ७९४, ८०७, ०८, ३१, ९८, १०११,
 ५९, ४३, १२२२, ७३; १३५६, ८४, ८५, ९२,
 १९३३.
 प्रदुष्ट corrupt; imitated; wicked; sinful ८८८,
 ९५५, १८८८.
 प्रदेष्टु one who pronounces judgement १६१८,
 ७३, ७९, ८५, ८८.
 प्रदानक very needy or poor १०१०.
 प्रधन property or wealth in general ६५७.
 प्रधनः wealthy ७११.
 प्रधर्षक violating (the wife of another) १६१९.
 प्रधान the most important or essential;
 principal ८६०, ६१, ११८४, १२४३, ४६,
 १३१७, १९७७.
 प्रधानांश a principal share ११८४, १२३४.
 प्रनष्ट lost ९२०, २९, १६८४, १७५३, १९५८, ८२.
 प्रनष्टस्वामिक holding for which no claimant
 is forthcoming ९२९, १९४७, ४९, ५३, ६२.
 प्रनष्टाधिगत (property) lost and which is
 afterwards found १९५४, ५८.
 प्रपद the fore part of the foot ९९९.
 प्रपन्न acknowledged (as a claim) ७२१.
 प्रपलायिन् running away ७८७.
 प्रपा spring; a place for watering cattle
 ८७३, ९०३, ९८, १००२, १६९५, १७१८, ५४,
 १९२९, ४४.
 प्रपितामह paternal great grandfather १२८१,
 १३५०, ५१, १४६७, १५३०, १९८२.
 प्रपितामहसंतति paternal-great-grandfather's
 progeny १५३०.
 प्रपौत्र a great-grand son १०७९, १४६७.
 प्रफर्वी a wanton woman ९८२.
 प्रमक्षित used up (eaten) ७५४.
 प्रमर्तव्य to be supported or nourished १४७०.
 प्रमथ source; prominent १०२४, १७७५, ८८२,
 १९८५.
 प्रमथिष्यु a lord; ruler ८०५, १४५८.

प्रभु a master; lord ७९१, ९२, ८३७, ५३, ६०, ९६१, १०७५, ११०७, १०, १६, १८, ५५, ७२, १२१९, १३२४, २९, ९१, १४४९, १५५५, ६१, ८८, १७०१, ६०, १८८८, १९३६, ६०, ७०, ८८.
 प्रभेद splitting; division; sub-division ९४२, ११२९.
 प्रमग्न N. of a person ६००.
 प्रमत्त insane; mad ८०४, १०५६, १३९३, १६०७, १७४५, ४६, १८८५.
 प्रमदा a young woman or any woman १०२९, ३०, ३१, ३२, ३३, १९८०.
 प्रमाण authority; proof; proportion; right; principal evidence; measure ६२९, ७३४, ३७, ९४५, ५०, ५१, १०३४, १२२९, ८६, ८७, १४३१, ७३, १६१४, ४९, ७३, ८४, ८७, १७६७, ७१, ७२, १८००, १९१५, १८, २०, २१, ३६, ५४, ६२, ६५, ७६, ८४.
 प्रमाणवृष्ट sanctioned by authority १०२७, १२८४.
 प्रमाणरहित want of legitimate title of ownership ९५२.
 प्रमाणहीनवाद a dispute in which visible proof is lacking ७६५.
 प्रमाद negligence; insanity ६४९, ७७७, ८१, ८५, ८६, ८५४, ९०४, १११२, १९, ३०, १७७२, ९१, ९२, ९८, १८१४, १९८६.
 प्रमापण killing १६३८, १८३१, ३४, ८२, ८६.
 प्रमीत dead १३०४, १५१३, २४, २६.
 प्रमीतपत्निका (a wife) whose husband is dead १०६८.
 प्रमूढ infatuated १०३०, १७५४.
 प्रमोक्तव्य to be released or set free ७२८.
 प्रमोहित bewildered; infatuated ८०५.
 प्रयत्न effort १७०१, ५७, ५९, ६३, ९२, १८९१, १९२८.
 प्रयाण parading; going १६४४, १८९०.
 प्रयास labour ९२९, ३२.
 प्रयासभोग्य (a pledge) enjoyable with labour ६३८.
 प्रयुक्त invested (sum) ६०८, १०, २३, ३१, ७१६,

१७, २३, २९.
 प्रयोग lending money at interest; investment; appointment ६०७, ३१, ७५०, ८४, ८६, ९०, ११२६, १६१३, ८१, ८२, १९७०.
 प्रयोजक a money-lender; creditor; one who invests ६३८, ४५, ७३१, १११०.
 प्रयोजन object; cause; purpose ६५६, ७६६, ८०७, १८.
 प्रयोज्य money lent at interest; investment; exclusively useful (for one person only as book etc.) १२२८.
 प्रयोक्तृ a mingler १५९१, १८९३.
 प्ररोह sprout १८००.
 प्रलोभन inducement १८८९.
 प्रवक्तृ a teacher १६२७, १७६१, ८३, १९३३.
 प्रवर a cover; an upper garment; excellent ८१४, १०६८.
 प्रवर्णोद्घासन a ceremony introductory to the Soma-sacrifice ७७२.
 प्रवर्तक instigator १६५०.
 प्रवर्तन causing to appear; engaging in ८०६, ९३०, ४७, १५७९.
 प्रवसित exiled; excommunicated १११९.
 प्रवापिन् a sower १०७३, ७४.
 प्रवाल coral ६०९, ३२, ८९४, १२१९, १७५९, १९८८.
 प्रवास sojourn; journey १४०५, ३०.
 प्रवासन excommunication; banishment ७७२, १६२१, २७, ३२, ५४, १७६२.
 प्रवासिन (property) lost; taken elsewhere १६२०.
 प्रवासिन् one who undertakes journey ६९७, ७११, १२, १०३९, ४०, १६८२.
 प्रवास्य to be excommunicated १६८०, १८०६, २९.
 प्रविभक्त divided १२४३, १५२९, ७१.
 प्रविष्ट returned ६३६, ४७, ५३, ७९, १६८१, ८२.
 प्रवृत्त come forth; brought about; admitted ८७१, ९४७, १६२०, १८५५, १९३५, ४२.
 प्रवृत्ति tendency; conduct; activity १२८६,

१६१९, १८८८.
 प्रवेश entrance ६३६, ९३२, १६१७, २०, ८५,
 ८६, १८००, ४७, ४८, १९३६.
 प्रवेशकाल the placing (of a deposit) in a
 person's house or hand ६६०.
 प्रवेशन return; giving back ६६०, १९२२.
 प्रव्रजन see प्रव्रान्न १०३६.
 प्रव्रजित one who has turned a recluse; a
 religious mendicant or ascetic ६७२,
 ७८, ८३१, १०१३, २५, ४०, ११०७, १२, १७,
 १५६१, १६१०, ३४, ६८, ७९, १८५०, ५५,
 ७९, ८२, १९२२, २७, ४४, ४६, ७८.
 प्रव्रज्या the order of a religious mendicant
 ७३७, १११३, १७, १९, १९२३.
 प्रव्रज्यावसित a religious mendicant who has
 renounced his order; an apostate from
 asceticism ८२४, ३०, ३१, ३७, १४०३.
 प्रव्रज्योपनिवृत्त vide प्रव्रज्यावसित ८३१.
 प्रव्रान्न banishment १६८९.
 प्रव्रान्नित one who is forcibly made an asce-
 tic १०७६.
 प्रश्न judicial inquiry; query १२२५, १९१८,
 ६३, ६४.
 प्रसङ्ग occasion; contingency; possibility
 ७६७, १६४६, १८६८, ९०, १९१३.
 प्रसभ forcibly; violently १६१८, ५५, ९१.
 प्रसभकर्मन् an offence with force १६१३, २२,
 ५५.
 प्रसभहरण violent seizure ८६३, १६३३.
 प्रसर्पण the act of following (to detect)
 १७५५.
 प्रसव procreation; offspring १०६९, ७४, १३१८,
 १४१६, २७, १९८६.
 प्रसव्य violently; forcibly ८६३, १७३६, १८४९,
 ५०, ७८, ८८, ९०, १९१४, २२, २९.
 प्रसव्यतरकर a robber; brigand १६०९, ७१.
 प्रसव्यहरण violent seizure १६४८, १७६१.
 प्रसव्यादान see प्रसव्यहरण ९२९, १०३४.
 प्रसाद favour; grace ८३०, ३७, १२१९, २०,
 २७, ३२, ३३, ८५, ८६, १९७०, ८८.

प्रसाधन decoration; toilet and its requisites
 १०२८, ११०७, १२४४.
 प्रसाधिका a female attendant who dresses
 her master १११९.
 प्रसिति missile १००१.
 प्रसृत procreated; begotten ७०३, ८३७, ९१९,
 १०२४, ३०, ३१, ११०३, १२, १२६९, १३५०,
 ७३, १४२८, ४५, १६८४, १८३३, १९४२, ८५.
 प्रसृति procreation १०४६, ५१, ७०, १९१६.
 प्रसृतज N. of a particular class of sons; a
 son by a paramour; a son rejected by
 his natural begetter and adopted by
 a stranger १२८६.
 प्रसृष्टलीक one whose wife is allowed to tra-
 vel with another man १०३८.
 प्रस्थ a particular measure १५२०.
 प्रस्थापन sending out; dispatch १८८१.
 प्रसृषा grand-daughter-in-law ७०४.
 प्रस्रवण a well or spring ९२६, ३४.
 प्रस्नापनमन्त्र the chant causing sleep १६८१.
 प्रहरण a weapon; beating १६८७, १८३०.
 प्रह्वण feast; combined performance of any
 sacrifice ७३७, ८६१, ६२, १६८२.
 प्रहा a good throw at dice; advantage
 १८९८, १९००.
 प्रहार a stroke; blow १०३६, १६१८, ३४, ४७,
 ५२, ७६, १७९६, ९८.
 प्रहीण standing alone (i.e. having no relati-
 ves); cast off; destitute of a relative
 ७७१.
 प्रहीणद्रव्य property for which there is no
 claimant १९४९.
 प्रहीणस्वामिक (property) of which the own-
 ers are perished १९५०.
 प्रहृत beaten १८०५, ३४.
 प्रह्लाद N. of an *Asura* king १९६४.
 प्रह्लादि an attendant of the *Asura Pra-*
hlāda १६०३.
 प्राकामिन् one who fulfils his desire १८४८.
 प्राकाम्य liberty; choice; independence ७७२.

१३२, १८४८, ४९.

प्राकार a rampart १६२, १६१७, ३०, ४९, १९३०.

प्राक्सिप्तक adjacent ९२६.

प्राग(ग्ना)मिक a servant; fore-runner १९४४.

प्रायुक्त not divided rightly; grand-father's property; already objected to १५७४.

प्रायूषण N. of a people and country (eastern part of the *Hūṇa* country) १७७२.

प्रायुष्टदोष one who is previously convicted १९६५.

प्राविभाग a previous division १५८१.

प्राङ्निविष्ट previously constructed ९५३.

प्राङ्न्यायवाद a law suit where former judgement has been referred to ७३०.

प्राचीनयोग्य N. of a *Rshī* १२६१.

प्राजक a charioteer १८०८, ०९.

प्राजापत्य relating to or sacred to *Prajāpati*; a form of marriage (in which the father gives his daughter to the bridegroom without receiving a present from him); a descendant of *Prajāpati* ८४२, १०२२, ३४, ९६, ९८, ११४३, ४४, ९५, १४३९, १९४३.

प्राज्ञ a wise or intelligent man ७८४, ८६१, १०२०, ३२, ७१, १९३६.

प्राङ्निवाक a judge ७४२, १९६६, ६९.

प्राण life; a particular measure ७९२, ८०५, ३१, १०२०, २६, ३१, १६०४, ४३, ५०, ६५, ७०, १८२१, ३५, ४०, ५६, ५८, १९१८, ६४, ६८, ७८, ८१.

प्राणच्छेत्ता a murderer १६०८.

प्राणश्रुत a living being १८०९, १०, २१, ३४.

प्राणाबाधिक danger to life १६७६, १७९९, १८००.

प्राणाभिहन्तु a murderer १०३४.

प्राणश्रूत play or contest for life १९१०.

प्राणिवध killing or slaying of an animal १६२१.

प्राणिन् a being १६२१, १७६२, १८३५, १९०५, २५.

प्रातस्सवन the morning libation of *Soma*

७७२.

प्रातिभाष्य the act of becoming bail or surety; surety-ship ६३३, ३४, ३५, ६२, ६३, ६४, ६५, ७२, ७५, ७७, ७८, ७९, ८०, ७०८, १५, २१, ३१, १५७५, ८०, ८९.

प्रातिभान्यकृत (debt) from bailment ६९५.

प्रातिभान्यागत (debt) arising from surety-ship ६७२, ७५, ७६.

प्रातिरूपक see प्रतिरूपक १९८७.

प्रातिलोम्य inverse order (of the castes etc.); transgression ८२९, १०९३, ११०४, ०५, १४३०, १७७०, ८४, १८३२, ३३, ७२, ७५.

प्रातिवेशिक a neighbour १०३८.

प्रातिवेश्य a neighbour ७७९, १६०९, २८, ३५, ४७, १९२७.

प्रात्ययिक a surety for the trustworthiness of a debtor ६६६, ७२८, ३७.

प्रादानिक a dowry; (property) relating to marriage (given to a girl) १२००, १४१७, १९५०.

प्राधान्य superiority १८३०.

प्राध्ययन commencement of recitation or study १२२५.

प्राप्तकाल proper time १९४९.

प्राप्तफला matured १८४८.

प्राप्तव्यवहार one who has attained his majority; come of age १०३५, ११९९, १६२१, १९५०.

प्राप्तशुल्का (a maiden for whom) nuptial gift has been already presented (to her parents) १०९७.

प्राप्तार्थ one who has attained an object or advantage; one who has won the case ७२२.

प्राप्तबल्य might; power ८२०, १९२७.

प्रामाणिकी founded on evidence or authority; authentic ९४८, १९१९, ४३.

प्राय seeking death by fasting (to enforce compliance with a demand) ७२५.

प्रायण courting death १९३१.

प्रायश्चित्त expiation; atonement १०२२, ३०,
१११८, १२७२, १३९३, १६२७, ५३, ५९, १७६०,
१८४६, ८४, १९२४, ३३, ४१, ७७.

प्रायश्चित्ति see प्रायश्चित्त ७९१, ९९५, १५९९, १६०१,
०२.

प्रार्थन soliciting १८९१.

प्रावरण upper garment; cover १८७१.

प्रावादिक a gossip १६८७.

प्राशू an eater; a guest ६००.

प्रासहा N. of the wife of *Indra* १००४, ०५.

प्रासाद a mansion ९५८.

प्रिय agreeable; pleasant; lovely ८६३, ९९७,
९८, १०१५, १६, १७, २६, २९, ७५, ८५, ८८,
११०९, १४००, ६४, १९३१, ७८, ८४.

प्रियाशर्षिन् one who indecently assaults an-
other's mistress १६१२.

प्रीति love; friendship ८०३, ९७५, १११५,
१२२०, १४३१, १७९१, ९२, १८९६, १९१३,
८५.

प्रीतिदत्त property or valuables presented
to a female by her relations and
friends at the time of her marriage;
(a loan) made from friendship ६२६,
२७, ३३, १४५३, ६३.

प्रीतिदाय a gift made through love ११३१,
१२२९, १९८३.

प्रीतिपूर्वक with friendly disposition; bestow-
ed through affection ७४१, ४८, ८३,
१२२०.

प्रीतिप्रदान see प्रीतिदाय १२०२.

प्रीत्यारोपण bestowing (of ornaments etc.)
through affection १४३०.

प्रीत्योपनिहित friendly loan ७४४, ८१९.

प्रेक्षक (a royal servant) who visits any
public show (while on duty) १६४२.

प्रेक्षण attractive sight; theatre १६९५, १७५४,
१९२९.

प्रेक्षा a public show ८६१, १०३६, ५८.

प्रेत a dead-man ६६४, ७४, ७८, ७९, ८२, ८४,
९७, ७१५, ३५, ७९, ८१७, ६३, ९४८, ८३,

१००४, ३८, ४०, ५९, ६२, १११६, १४६३,
६५, १५४०, १८५०, १९८४.

प्रेतकर्म्ये an obsequial or funeral rite ७१२,
१४७३, ७४, १६१६, १९५०.

प्रेतकाल senility १४५७.

प्रेतपत्नी wife of a deceased husband १०२०,
२२.

प्रेत्यभाव life after death १०७६.

प्रेषण the act of sending ८१७, १८५५, ८९.

प्रेष्य a servant ८१३, १६४८, १८८५.

प्रोत्साहक instigator (of a crime) १६५३.

प्रोषित gone abroad; absent ६७८, ८०, ८२, ८४,
९६, ७११, १३, १५, १०१६, २३, २६, ४०, ६०,
६१, ११००, ०६, १२, ४६, १२००, ०१, १९५०.

प्रोषितनिक्षिप्त what is deposited with a man
who has gone abroad ७५२.

प्रोषितपत्निका see प्रोषितपत्नी १८४९.

प्रोषितपत्नी wife of one who has gone abroad
१०२२.

प्रोषितमर्तुका see प्रोषितपत्नी १०२६, ८५, १११९,
१३७३, १९७९.

प्रोषितयोषित see प्रोषितपत्नी ११००, १२.

प्रोषितस्वामिका see प्रोषितपत्नी १८८८.

प्रोष्ठेशया lying on a bench. ९७३, ९८.

प्लव a boat १७२६, १९२५, ८५.

प्लवक a rope-dancer ८६३.

प्लीहन् the spleen ९९८.

फल fruit; enjoyment; profit; reward;
issue; produce of a field ६०९, १८, ३०, ३७,
७८७, ८८, ८०७, २४, २७, ४२, ८६, ९६, ९१४,

४६, ४८, ६०, ६२, १०२०, २९, ३०, ३३, ६२,
७३, ७४, ७६, ११०१, ०२, ०७, ११, ३०, १२८४,
१३१६, ४९, ५०, १४०५, २४, १५१३, २३,
१६०९, १४, १९, ३०, ४२, ४६, ५७,

६१, ६५, ७०, ७१, ७२, १७१९, २२, ४४, ४९,
६०, ६५, ६६, ६७, ९५, ९८, १८००, ०६, ३५,
८५, ८९, १९०१, १७, २५, ३८, ६५, ७५, ७८,
८३, ८४.

फलक a board; plank ८२६, १६७४, १७०९,
६७, १९२७.

फलभाज् entitled to profit; receiving fruit
१४७, ११०२.

फलभोग्य that of which one has the usufruct;
(a pledge) that of which fruit is to
be enjoyed ६३८, ४३, ५८.

फलहेतु purpose of profit ७८०.

फलीकरण separating the grain from the husk;
cleansing the grain ११४४.

फल्गुनी a particular constellation १०००.

फाल a garment of cotten; a garment made
of fruit fibre; a plough ६३२, ९४३, १९६५,
६७.

फाल्गुन N. of *Arjuna* ८१९.

वज white mustard plant १८४०.

बदर a berry; jujube १७६१, ६३.

बदिर see बदर १९३८.

बद्ध bound; fettered; N. of a particular
class of sons ७२८, ८६२, ११११, १३५२, ५५,
१६१७, ४०, १७३५, ४७, १८९४, ९७, १९३०,
४१, ४३, ७७, ८३.

बद्धक a captive; prisoner; fettered (by the
chains of debt) ६०५.

चदकमोचन setting free a prisoner; redemp-
tion from a mortgage ६०५.

बधिर deaf १६६७, ७९.

बन्दिप्राह one who abducts by making cap-
tive; a robber १७३६.

बन्दिन् a prisoner; bard ७१५, ८०८, १८५३.

बन्ध a chain; binding; security; pledge;
mortgage; dam; arrest ६०५, ११, २८,
३५, ३८, ४७, ५०, ५१, ५२, ५३, ५४, ५६, ६०,
७५२, ८१९, २७, ९२६, २९, ८३, १०३२, ३३,
३५, ५८, ११४१, १६१४, ४७, १९२२.

बन्धक vide बन्ध ६०८, ५१, ५८, ७४, ७६४, ८०३.

बन्धकी an unchaste woman; harlot १०२०,
१९८६.

बन्धकीपोषक a keeper of harlots ८६३.

बन्धग्रहण acceptance of a security ६२३.

बन्धन binding; restriction; prison ८१७,
१०२८, १६५२, ९०, १७६०, ९६, १८८८, १९२२.

३०, ७०.

बन्धनस्थ under restriction १०३०.

बन्धनागार a prison; jail ७२९, ३७, १६९०.

बन्धहस्त a pledge ६५१.

बन्धाचार rules of pledge or mortgage ८०३.

बन्धु a relative; kinsman ७०४, ११, १५, २७,
४०, ४७, ५५, ८२, ८६, ८०३, ०५, ०८, १७,
९७७, १०२९, ३८, ५७, ८३, ९४, ११००, ०१,
०६, ११, ९८, १२०१, २१, २८, ३१, ४५, ५२,
७३, ८८, १३५५, ६३, ७२, ८४, १४०३, ३०,
५९, ७९, १५१७, २७, ७४, ७५, ८२, १६१५,
१६, ७९, १७०१, ६६, १८३६, १९७०, ७९.

बन्धुकुल family of a kinsman १११८, १४५३,
५७.

बन्धुगामि (property) inheritable by a rela-
tive १४७०.

बन्धुज born of a kinsman १३७३.

बन्धुजन relative ७५०.

बन्धुदत्त given by a relative १४२८, ४४, ५९.

बन्धुदायाद kinsman and relative; entitled to
inheritance by relationship १२६५, ८२,
८४, १३१९, ४६, ५०, ५१.

बन्धुविहीन without a relative १५२९.

बन्धुसंनिकृष्ट a near relative १२७३.

बन्ध्य (सेतु) (a dam) preventing the access
of water ९४६.

बभ्रु brown; N. of a *Rishi*; a reddish brown
animal; N. of a deity ९९७, १६०६, १८९४,
९५, ९६, १९०१.

बर्हिः a litter of grass; a bed or layer of
Kus'u grass ९७३, १३६३, ८४.

बर्हिण a pea-cock १६०६.

बल force; strength; power ६४०, ५०, ५५,
६०, ७१७, २३, ३१, ५४, ६४, ८०५,
०८, १२, २७, ३३, ४७, ४९, ५३, ५४, ६०,
६१, ९४६, ६८, ११११, १४, १६, १७, १८,
१२२७, ८५, ८६, १४५६, ५८, ६४, १५७३,
७४, १६०४, ०६, २०, ४१, ५३, ७२, ९२,
१७३५, ४४, ६०, ६२, १८५८, ८५, ९१, ९२,
१६३८, २९, ३०, ३१, ३६, ४१, ४२, ६३, ६६

७५, ७६.
 बलात्कार force; compulsion ६३७, ७२५, १८८५,
 ९०, ९१.
 बलाद्गृहीत a particular son (who is forcibly
 taken) १३५५.
 बलादासीकृत forcibly made a slave; captured
 by force ८२३.
 बलि tribute; tax; N. of a *Daitya* ६०१, ०२,
 ७८३, १०३२, १६७१, ९२, १७०१, १९२४, २९,
 ४०.
 बलिदान offering of tax १६६१.
 बलिभैक्ष tribute and alms १०२९.
 बलीवर्द a bull ८९१, १०२९.
 बल्लन a kind of grass १००२, १६८७.
 बस्ति the lower belly ९०९, १९७६.
 बहिःसद् a dicer; one who sits outside १८९८.
 बहिर्बाधा annoyance to outsiders ९२७.
 बहिर्वर्ण an out-caste; having no caste ११९४.
 बहिर्नेदि the space outside the sacrificial
 altar १००५.
 बहिष्कर an outsider १७५४.
 बहिष्कार्य to be excommunicated १०१६.
 बहिष्कृत excommunicated १६२७.
 बहुपत्नीकृत् one who has married several
 wives १९७८.
 बहुपशु rich in cattle १६६०, १७२३.
 बहुभार्य having many wives ११०९.
 बहुमूल्य valuable १७५९.
 बहुरक्ष्य wealthy; opulent १५२४.
 बहुश्रुत well versed in the *Vedas*; very
 learned १६१२, २४, ५५, १९१६.
 बहुसंस्कृता (a wife) who is married many
 times १११८.
 बहुसूत्री bearing many children ९६९, ९३.
 बाण an arrow १६२१, १९६७.
 बाध destruction; obstruction ७३५, ८७८,
 ९०५, २७, १७३०.
 बाधक injurious; a robber ८७१, ९५१, १८९०.
 बाधा annoyance; nuisance ९२७.
 बाध्य punishable १६६५, १८४३, १९२२, ८६.

बान्धव a relative; kinsman; cognate ६८०
 ७०३, ०४, ८२७, ९०१, १०९५, ९६, ११०३
 १९, २९, ७३, ७८, १३२०, ७४, ९१, ९२,
 १४०३, ३०, ४४, ५९, ६३, १५१२, १४,
 १८, २६, २७, ६१, १६४०, ४७, ५१, १७५५,
 १९२९, ५२, ६२, ७६.
 बान्धवगामि (property) inheritable by a cog-
 nate १४७१.
 बाभ्रव belonging to *Babhrū* १२६०, १९८१.
 बाल a minor in law; hair on the body
 ६११, ३१, ८०, ९५, ७१०, ११, ३७, ९३,
 ८००, ०४, १७, ३८, ७३, ७५, ९०५, १६, ३९,
 ५०, ११०६, १४, १८, १५२७, १६०७, १२, २१,
 २४, ३१, ५३, ८६, १७०१, २८, ६१, १९२२,
 २७, २९, ४४, ५०, ६६, ६९, ७१-७६, ८६.
 बालक a child १०२५, १७५८.
 बालकलह a small strife ८६२.
 बालघातिन् see बालघ्न १६०९, ७१.
 बालघ्न a child-murderer १६३२.
 बालदाय property of a minor १९५१, ६२.
 बालधन see बालदाय १४७३, १५२७, १९४८, ४९, ५०.
 बालपुत्र having sons who are minors १२०१,
 १९६२.
 बालपुत्राविधि rule about a woman having a
 minor son ७११.
 बालप्रातिभाष्य surety of a minor ६६२.
 बालविधवा a child-widow १११८.
 बाला a young woman; girl १०२१, ५८, ९५,
 १२८३, ८५, ८७, १४७३.
 बालापत्या (a woman) having infants ११०६.
 बालिका a maiden १३८४.
 बाल्य infancy; childhood १०२३, ५९, १९८४.
 बाहु the arm ९६९, ८७, १६२१, ९२, १७८१,
 ९६, १८१७, १९, ३६, १९२९, ३३, ४४.
 बाह्य an outsider ९२८, १६८५, ८९.
 बिडाल a cat १६७२.
 बिन्द a woman who bears only a dead
 child १०३४, १४३१.
 बिम्ब a chameleon १६१७, ८०.
 विस the fibre of lotus १५९४, १६५६, १८४०.

बीज seed; semen virile; a poker ६३०, ३४, ७८७, ८३७, ३९, ९२, ९४, ९२३, ३०, ६०, ८५, १००२, ०५, ७०, ७१, ७२, ७३, ७४, ७५, ११०२, ०३, ११, १५, १७, १२६४, ८२, ८८, १३१४, १८, ७३, ७४, १४६४, ७०, १६८५, १९०५, २४, ७४, ७६.

बीजकाल the time of sowing seed ९३२.

बीजवत् sower of a seed; a begetter १३५८.

बीजहिंसा destruction of the seed ९३०.

बीजिन् a progenitor; owner or giver of seed ९६०, ६१, १०११, ७४, ११०२, ०३, ११, १७, १२८२, १३४७.

बीजोऽक्रष्ट one who picks out grain १७०५, १९३०.

बुद्धि intelligence; reason १०३३, १६५१, ९५, १९२९, ६९, ७०, ८६.

बुध intelligent; wise १००२, ०४, १७२७, ९१, १८३०, ८१, १९६५, ६६, ७०, ७८, ८३, ८५.

बृहणीय to be supported or maintained ११९८, १५८४.

बृहस्पति N. of a law-giver; a sage ७१३, ८३६, ५८, ९६, ९२०, १००१, ०३, ३२, ३३, १११८, १२२५, २७, २८, १७६१, १८३९.

बृहस्पतिसवन a particular sacrifice ७७२.

बंकाट a usurer १९७१.

बौधायन N. of a sage १३७४, ८५.

ब्रह्म the sun १२६४, ७२, ७९, ८२, ८९.

ब्रह्मकिल्बिष offence against a *brāhmaṇa* १८३८.

ब्रह्मगवी a *brāhmaṇa*'s cow १६००.

ब्रह्मघ्न a *brāhmaṇa*-killer ११११, १९४३, ६६.

ब्रह्मचर्य religious studentship; celibacy; the state of continence and chastity ८१५, १०००, २४, ३३, ६३, ११०९, १०, १३, १७, १९, ६१, ६२, १२५८, १९०२, ७४, ७९, ८१.

ब्रह्मचर्यव्रत the vowed practice of *Brahmacharya* ११११, १५२४.

ब्रह्मचर्याश्रम the period of unmarried religious studentship १३७३.

ब्रह्मचारिणी a woman who observes the vow of chastity १०६२, ७६, १११३.

ब्रह्मचारिन् a youth before marriage (in the first period of his life); observing the vow of chastity ८२६, ४१, १०१९, २४, ६२, ६३, ७९, १११३, १७, १२८५, ८७, १३७५, ७६, ८४, १४०४, १५०९, १६१०, १८३९, १९४३, ४४, ७४, ८२, ८६.

ब्रह्मचारिवासिन् living as a *brāhmachārin* १२५८.

ब्रह्मजाया wife of a *brāhmaṇa* १८३८, ३९, ४०.

ब्रह्मजुष्ट gratified by prayer ९९७.

ब्रह्मजय molesting or oppressing the *brāhmaṇa* १६००, ०१.

ब्रह्मणस्पति N. of a deity ५९९, ९९६, १०००, १८९६.

ब्रह्मदायागता (land) received (by a *brāhmaṇa*) by his peculiar prerogative of receiving gift १२५२.

ब्रह्मदेयिका gifted land; land that can only be possessed by a *brāhmin* ९३२.

ब्रह्मन् the sacred word; the *Veda*; prayer; priestly caste ६००, ७७५, ९२, ८१३, ४०, ५७, ५८, ९७४, ८१, ८३, ८४, ९६, ९८, ९९, १०००, ०१, ०२, ०९, ११२०, ८५, १२५१, ५९, ६०, ६२, १३२९, १४६४, १६००, १८३७, ३९, १९२१ ३०, ३१, ४३, ६५, ६६, ७४, ७८.

ब्रह्मभाग the share of a *brāhmaṇa* or chief priest १००३.

ब्रह्मलोक the world or heaven of *brāhmaṇa* १११०.

ब्रह्मवर्चस् divine glory or splendour ८१४, १९२०, २१.

ब्रह्मवादिन् an expounder of *Veda*; a philosopher ६०९, ८०३, ११९५, १४०२, १९६६, ७४, ७७.

ब्रह्मवादिनी see ब्रह्मवादिन् १०१०, १४०५, २४.

ब्रह्मशासन a command of *brāhmaṇa* १११५.

ब्रह्मसंभव sprung from *brāhmana* १९३१.

ब्रह्मस्व *brāhmana's* property ६११, १४६९, ७०, १५२६, १९६२.

ब्रह्मसूत्र the sacred thread १६४८.

ब्रह्महत्या the murder of *brāhmana* ६०९, ९९२, १०३१, १५९८, ९९, १६००, ०१, ०३, ०६, ०९, ६५, १८२९, १९७०, ७७.

ब्रह्महन् the murderer of a *brāhmana* ७७२, ८६३, १११६, १५९२, ९८, १६००, ०१, ०८, २७, ५१, ५३, १७०२.

ब्रह्मानुशासन vide ब्रह्मशासन ८१८.

ब्रह्मारण्य a grove in which the *Veda* is studied ९३०.

ब्रह्मिष्ठ *brāhmana* in the highest degree १९८२.

ब्रह्म N of a form of marriage (in which the bride is bestowed on the bridegroom without requiring anything from him); relating to *brāhmana* १०३४, ९६, ९८, १४२८, ३९, ४५, ५०, १९३७.

ब्रह्मण man belonging to the first of the three twice-born classes; member of the supreme Hindu caste; the *brāhmana* portion of the *Veda* ३२७, ७५६, २२, २३, २६, २९, ३१, ७८, ९२, ८०३, ०५, ०८, १३, १४, १७, १८, २०, २३, २६, ३९, ४२, ५९, ६२, ६५, ७७, ९९९, १००५, १३, २२, २४, २५, २७, २८, ३३, ३९, ७६, ९३, ११०५, १६, २१, २३, ३१, ४३, ४४, ६१, ८४, १२३८, ३९, ४०, ४१, ४३, ४४, ४५, ४६, ४९, ५८, ६७, ८१, ८४, ८६, ८७, ८८, १३०५, ०९, ६३, ६५, ७४, ७६, ८४, ९१, ९६, १४६४, ६५, ७०, ७३, ७८, १५१२, २४, ९६, ९७, १६००, ०१, ०२, ०३, ०४, ०५, ०६, ०७, ०८, ०९, १०, १२, १८, १९, २०, २४, २७, ३५, ४३, ४५, ५१, ५२, ५३, ५५, ६४, ६८, ७०, ७१, ८७, ९६, ९७, १७०२, २१, २३, २७, ३९, ४०, ४४, ४५, ५२, ६६, ६८,

६९, ७१, ७२, ७३, ७४, ७८, ८७, ८८, ९०, ९३, ९४, ९९, १८२८, ३२, ३५, ३९, ४०, ४१, ४६, ४७, ५१, ५८, ५९, ६०, ९६, १९१४, १६, १८, २०, २२, २७, २८, २९, ३०, ३१, ३६, ३७, ३८, ३९, ४०, ४१, ४६, ४८, ४९, ५०, ५६, ६१, ६२, ६४, ६५, ६६, ६९, ७४, ७६, ८१, ८२, ८४, ८९.

ब्रह्मणग going to a *brāhmin* ७१६.

ब्रह्मणहन् a *brāhmana*-killer १६३२.

ब्रह्मणचाण्डाल a *Chandāla* among *brāhmanas* १०५४, १२४४.

ब्रह्मणदण्ड punishment for a *brāhmana* १६५९.

ब्रह्मणद्रव्य see ब्रह्मस्व १४७८.

ब्रह्मणधन see ब्रह्मस्व १४७०.

ब्रह्मणयोनि *brāhmana's* race १५९२.

ब्रह्मणवध the murder of a *brāhmana* १६०६, १८५९.

ब्रह्मणसंस्था belonging to a *Brāhmana* १७१३, ४९.

ब्रह्मणस्व see ब्रह्मस्व ६३४, १२४३, १४६८, ६९, १७२६.

ब्रह्मणावन्ती a mere descendant of a *brāhmana* १०१०.

ब्रह्मणार्थ see ब्रह्मस्व १४७०, १५१२.

ब्रह्मणी a *brāhmana* woman or a *brāhmana's* wife ८६३, १०२१, २२, २६, ८५, ११००, ०५, १२, १३, १५, १७, १२३९, ४३, ४४, ८७, १३७६, १४२९, ४०, ६३, १६००, ०१, ५१, १८४५, ४६, ५०, ५९, ६४, ८६, ९०.

ब्रह्मणीपुत्र son of a *brāhmani* ११०५, १२३९, ४०, ४१, ४५.

ब्रह्मणीसुत see ब्रह्मणीपुत्र १२५२.

ब्रह्मण्य *brāhmana*-hood १९३६.

भक्त maintenance; food or meal; a devotee ५१३, ८०२, २३, ३२, ८३८, १२४४, १४०४, १६५२, ६३, ६५, १७२५, ४२, १९२४, २५, ६५, ७६.

भक्त see भक्तदातृ १७५५, ६३, १९२९.

भक्तदातृ giving food; a maintainer १६४९,
१७५६.

भक्तदान giving of food १६१९.

भक्तदायक see भक्तदातृ १६९७, १९२९.

भक्तदास food-slave; a slave who serves for
his daily food ८२१, ३०, ३२, ३८, १९२८.

भक्तप्रद see भक्तदातृ १६०९, ७१.

भक्तच्छादयित्वा a servant to whom food and
clothing is given ८५२.

भक्ति service; devotion ८२८, ६०.

भक्ष food १८९३.

भक्षण food ९०६, १९६७.

भक्षित enjoyed; devoured ७५१, ५४, ५६, ८३१,
७६, ९१८.

भक्ष्य eatable ८६१, १०२८, १६५४, ९६, १८४५,
८१, १९२९, ३०.

भग N. of an *Āditya* (bestowing wealth
and presiding over love and marriage);
the mark of female part ९७९, ८२,
८५, ९५, ९७, ९८, ९९, १०००, ०१, ०२,
०३, ०६, ०८, ९८, १४१५, १६०६, ०९,
२७, ८७, १८४७, ९९, १९७०, ७७, ७९.

भगाङ्क the mark of vulva १८८६.

भगिनी a sister ८०६, १७, ६३, १०२०, ११५२,
९२, १२५४, १३८५, ९१, १४१६, १९, २१,
२७, ३२, ५९, ६२, १५४४, ५८, १६५३,
१७८०, ८९, १८५०, ७४, ८२, १९२२, ८४,
८८.

भगिनीशुल्क sister's fee १४२६, २८.

भङ्ग broken; destroyed ९३०, ३१, १६१९,
१७५४, १८३३.

भङ्गयुग of broken yoke १६२१, १८०७, २०,
१९३२.

भङ्कृत a breaker १६३०, १९३०.

भङ्ग destruction १६१३, ४२, ४९, १७९४, ९६,
९९, १८०७, १७, ३५, १९६६.

भङ्गमान one who divides १२०६, ०८.

भद्र blessed; fortunate ८११, ५६, ९७८, ८८,
९८, १०००, १६९३, १७१०, ५८, १८३६,
१९०७, २९, ८०.

भङ्गान् breach १७९९, १८००.

भट्टादित्य N. of a deity १९६५, ६७.

भय danger; intimidation ६३८, ७८५, ९४,
८००, ०४, ०५, ६१, ८९, ९०६, २७, ५७,
५८, १०३२, १४३०, १६२३, ४६, ६४, ६८,
८६, ९२, १७००, ५२, १८१३, १९२०, २४,
२५, २९, ३६, ४३, ६४, ६६, ७०, ७३, ७६.

भयदान gift through danger or fright ७९४,
१९७३.

भयवजिता a kind of boundary ९४४.

भरण maintenance ६९६, ७९९, ८०५, ५६,
१०२६, ८८, १३८९, १४००, ३०, ७३, १५५३,
५४, ५५, ६०.

भरणीय to be maintained १६७४, ८९.

भरत N. of a man or tribe ८१२, १८, ६१,
१०३२, १२६७, ८७, १९८३, ८४, ८५.

भर्त्तव्य to be maintained or supported ८१५,
१८, १०३१, ८७, ११४३, १३४८, ८६, ८९,
९१, ९४, १४००, ०१, ०४, १६६०, १९८५.

भर्तृ a husband; lord; owner ६९९, ७०३,
११, १३, १४, ५१, ७२, ८१४, १८, ३७,
४४, १०१२, १३, १४, १५, १६, १७, १९,
२०, २२, २३, २४, २५, २६, २८, २९, ३०,
३२, ३५, ३६, ४२, ४५, ४६, ४८, ५०, ५१,
५२, ५४, ५७, ५८, ५९, ६३, ६४, ७०, ७२, ७५,
७६, ७७, ८३, ८४, ८५, ९५, ९६, ९९,
११०६, ०७, ०९, १०, ११, १२, १५, १६,
१७, १८, १९, १२३९, ४४, ६३, ७३, ८५,
८६, १३०९, २९, ७४, ८४, ८८, १४०५, ०८,
२८, २९, ३०, ३२, ३९, ४५, ४७, ४८, ५३,
५५, ५६, ५८, ६२, ६३, ७३, १५११, १३,
१५, २०, २१, २३, २४, २६, २७, २९, ५३,
५५, १७४३, १८५०, ६५, ९१, १९२८, ७१,
७७, ७८, ७९.

भर्तृकुल husband's family १४५३, ५७, ५८.

भर्तृक्रिया husband's affair ७०८, १४.

भर्तृगामि (property) inheritable by the
husband १४४९, ५९.

भर्तृगृह husband's home १११८, १४६०.

भर्तृगोत्र husband's family १११०.

भर्तृदाय husband's gift; husband's inheritance १४४९, ५६, १५२०.
 भर्तृलोक husband's heaven १०५३, ६०, ६४.
 भर्तृवध murder of a husband १०२१, ८६, ९९.
 भर्तृव्रत an act of austerity concerning a husband १०२९.
 भर्तृसात्कृता a girl given under husband's control १४००.
 भर्तृह्यार्यधन one whose property could be taken away by the master by right ८१८, २३, ३९.
 भर्तृहिंसिका a woman who murders her husband १६५३.
 भर्तृहीना a widow १३५२, १५२६.
 भर्तृश husband's share १५२३.
 भर्त्सन reproach १७७१, १९७०.
 भर्त्सण्या wages; maintenance १०३५.
 भर्त्सन् maintenance १०३५, ३८, ४०, १४३०, १६८४.
 भवन house १३९३, १९४३.
 भस्त्रा a leathern bottle or vessel १२८८, १६८०, १९८५,
 भस्मन् ashes ९३४, ५०, ५१, १६७०, ८०, ८९, १७१८, ९८, १८१४, २४, ३०, ३४, १९६६.
 भाक्तिक regularly fed by another; dependant ८१६.
 भाग a part; share; inheritance; fate ६११, ३१, ३४, ७१६, १८, ३२, ३४, ७८, ८३, ८८, ८४३, ४७, ४९, ५०, ५२, ५७, ६०, ७९, ८९, ९१, ९२, ९७, ९८, ९२७, ३०, ४८, ६०, ६२, ८२, ९१, १००२, ५१, ७५, ७६, ७७, ११०२, १७, २२, ४३, ४४, ४९, ५१, ५२, ८१, ८२, १२०७, २२, ३७, ३८, ४४, ८३, ८५, १३२९, ६२, ७४, ७५, ९०, ९१, ९५, १४०४, ०७, १३, १५, १६, १७, २१, ६२, ७३, १५४४, ५२, ५४, ५८, ६२, ७०, ८३, ८८, ९७, १६०१, ६१, ७१, ७४, ७५, ७७, ७८, ८९, १७००, १४, ३५, ४८, १८९७, १९०१, ०८, ०९, ११, १८, ४०,

४१, ४३, ५४, ५५, ६१, ६२, ६५, ७६, ७९, ८२, ८३, ८४, ८७, ८८.
 भागकल्पना the allotment of shares ११८४, १२००, ८०, १९८८.
 भागद्वय a couple of shares; double share १२३१.
 भागधेय portion; share ८५८, ११४४, १५९४.
 भागनिर्णय settlement of shares १३५५.
 भागभागिन् taking a share १२७७.
 भागभाज् taking a share १५६८, ६०, १७००.
 भागभृत् a servant for a share of the gain ८३५.
 भागभोग enjoyment of a share ९३०.
 भागलेख्य a deed of partition १५७९.
 भागविशेष a special share १२३४.
 भागहर entitled to a share १३४७, १५६९, १९८८.
 भागहारिणी see भागहर १४०७, १६, १५१३, २४.
 भागहारिन् see भागहर १३८९, ९९, १७०१.
 भागार्ह see भागहर १३७६, ८६.
 भागिक relating to a part ९०६.
 भागिन् see भागहर १०७४, ११४४, १२३१, ४९, ५१, ८३, ८८, १३२१, २५, ३८, ४८, ५०, ७४, ८७, १५२९, ६०, ७०.
 भागिनी see भागहारिणी १३९१, १५२२.
 भागिनिय a sister's son १९२२, ८८.
 भागिनियी a sister's daughter १०२०, १३५५, ६५.
 भाग्य fortune ७८४, ९५२.
 भाजन a pot; sharing ८६३, १३४९, ९०, १९६७.
 भाट hire; rent ८५५.
 भाटक see भाट ८५४, ५५.
 भाण्ड a pot; merchandise; commodity ७५३, ८१, ८२, ८६, ८९, ८४६, ५०, ५२, ५४, ५५, १०२३, २५, १६१४, ३०, ७०, ७१, ७२, ७४, ७७, ८२, ८४, ८६, ८९, ९७, १७१८, ३३, ४९, ५५, ६२, १८००, ०६, १९२७, २९, ४५.
 भाण्डवत् a merchant ८५०.
 भाण्डवाहक one who carries goods १९७५.

साम्बलार ware-house १६८९.

अनु the sun deity १९६७.

अर freight ७८१.

भारत belonging or relating to *Bharatas*

८०७, १८, ६१, १२४३, ८३, ८६, ८७, १९६५,
६७, ८३, ८४.

भारती N. of a deity ९९५, १००६.

भारद्वाजीपुत्र N. of a teacher १९८२.

भारवाह a porter ८२८, ३५.

भार्गव belonging to *Bhrgu-gotra* १३२९.

भार्या a wife; mistress ७०३, ०४, ८१४, १६,

२२, ३४, ६३, ९२५, १००४, १०, ११, १६,
१९, २०, २२, २३, २४, २६, २७, २८, २९,
३१, ३६, ३८, ३९, ४०, ४६, ४७, ५३, ५५,
६०, ६४, ७२, ७५, ९३, ९९, ११०१, ०७, १४,
१५, १७, १९, ३१, १२२८, ३४, ४३, ४४, ४९,
६७, ७१, ८५, ८६, १३५०, ५५, ७६, ८४, ८७,
९१, ९३, ९४, १४०२, ०५, १५, २४, ३०, १५१३,
१७, २५, २७, ५५, १६०७, १२, ५०, ५५, ६८,
७२, ८०, ८१, ९०, १७०३, १८१२, ३५, ५०,
१९२८, २९, ७४, ७८, ८३, ८४, ८५.

भार्याङ्कत (debt) contracted by a wife ६९८,
७१३.

भार्याधन wife's wealth १२२०, २३.

भार्यान्वित obtained with a wife (as her
dowry) ११४१.

भार्यापहारिन् one who abducts another man's
wife १६२६.

भालन्दन N. of a *Rshi* १६५६.

आह्वयिन् N. of a *Rshi* of the *Sāma Vedika*
section १९२०, २१.

भावना the method १६४७, १९८५.

भावित proved; elated ६७५, ८६०.

भाष्य to be argued or demonstrated ७६२.

भाषण speech १३८८, १९४१, ८८.

भाषिता contracted or spoken ७३७, ८५६,
१११६.

भास a particular bird of prey १६०६.

भास्कर the sun-god १९६६, ७०.

भिक्षु an ascetic or religious mendicant

१६११, १९४४.

भिक्षुक a beggar; religious mendicant १०२९,
३८, १६२०, ७६, १८५३, ९२.

भिक्षुकी a female-mendicant ८६३, १०३६, ३८.

भिक्ष broken; transgressed; divided into
parts ११८४, १३७४, १६६८, ८३, ८५, १७३४,
४१, ५७, ८८, १८९६, १९८३.

भिन्नोदर a brother by a different mother
१५४२.

भिक्षु a physician ११२०, २१, १६५१, ६९, ७६,
१७३२, ५९, ६३.

भीत terrified ७९३, ८९६, १६०७.

भीदत्त a gift through fear; a particular gift
(e. g. tax; tole; bribe etc.) ८०८.

भीमसेन N. of the second son of *Pandu*
८१८, १९, १०२७.

भीष्म N. of the son of *Sāntanu* and *Gangā*
८६०, ६१, १०२८, ३२, १२४३, ४४, ८६, ८७,
१४७३, १९८३.

भुक्त enjoyed; eaten; possessed ६५१, ५४,
९४८, ५२, १८४६, ५०, ५३, ८१, ८७, १९४३,
६५, ७१, ७६.

भुक्तकांस्य bronze plate used for taking
meals ११८४, १३९१.

भुक्तपूर्वा (a woman) defiled before (marriage)
१८८९.

भुक्तबन्ध an enjoyed pledge ६३४.

भुक्तभोग enjoyed; used ७६४.

भुक्ताधि a pledge used or enjoyed ६०८, ३६.

भुक्तानुभुक्त possessed or enjoyed continuously
९२५, ११२६.

भुक्ति possession ६३७.

भुजिष्या a maid-servant; slave girl १८७७,
८३.

भुवन abode; residence १००४, ०६, ११४३,
१४२३.

भू land ६३७, ७३१, ८९८, ९६२, ११७५, १७४६,
५२, ६२, १८५९, १९८६.

भूत the element; any living being; a man
१०३२, ७१, ११००, १५९२, ९८, १७०७,

१९२०, ३०, ३५, ३६, ६४, ६६, ६९, ७०, ७७, ७८.
 भूति welfare; prosperity ८६०, १००५, ५३, ११४३.
 भूतिकृत्य any auspicious rite or ceremony १६२८, १९२७.
 भूप a king ९५८.
 भूपति a king १९७०.
 भूपाल a king १९३६, ७०,
 भूभागलक्षण marks denoting the division of the land ९५०.
 भूमि the earth; soil; land ६११, ३२, ३४, ७०३, ०४, ३६, ६४, ९२, ९३, ८१२, १९, ६२, ९५, ९९, ९००, १२, ३४, ३९, ४५, ५०, ५२, ९६, ९७, ९८, १०००, ०१, ३०, ७१, १२०७, ५१, ५२, १५६१, १६००, ०१, १९०४, ३६, ४०, ५७, ६४, ६५, ७६, ७८, ८२.
 भूमिप a king १३२९.
 भूमिपरिग्रह acceptance of land ९००, २८.
 भूमिप्रातिभाष्य (a debt) for which land is pledged ६६२.
 भूमिविक्रय sale of land ९००.
 भूमिस्वामिन् owner or possessor of land ८५२.
 भूम्यादान appropriation of land १६०६, ६४.
 भूरिधन rich १६६९, १७६४.
 भूज the Birch tree १९६७.
 भूवाद dispute about land ९५४.
 भूषण decoration; ornament १०३०, ५३, ५६, ८३, १११४, १६, १७, १३७६, ९३, १६४५, ८२, १८५२, ८१, ८५, ८९.
 भृगु N. of a *Rishi* ७०९, १२, २७, ६४, ८०४, ३५, ३७, ७६, १२२३, २५, २९, ३०, १४५३, १५७४, १६००, ५१, १८३२.
 भृत a servant; maintained ८२८, ३४, ४४, ५३, १३५१, १९३७.
 भृतक a servant ७५५, ८२८, ४३, ४४, ५३, ५६, ९५१, १६७५, १९६५.
 भृतकाधिकार rules regarding labourers ८४४.

भृति wages; remuneration ६२७, ७९९, ८०३, ०५, ०७, २८, ४१, ४३, ४६, ४७, ४९, ५०, ५४, ५५, ५६, ९०७, १५, ११२७, १७६७, १९७५, ७६.
 भृतिकोप non-payment of wages ८५६.
 भृतिकिलम्बन delay in payment of wages ८५६.
 भृतिहानि loss of wages ८५०, ५३.
 भृत्य a servant ६९२, ७०८, १४, ८१४, ४३, ४८, ५५, ७२, ९०७, १०२४, १११९, १२५२, १५२३, १६३१, ९३, १७१४, १८४४, १९३१, ३६, ४३, ७५.
 भृत्यवृत्ति subsistence of servants or dependants ७९९.
 भृत्या a woman entitled to maintenance ७०३.
 भेत्ता a breaker १६१०, ३० १७८३, १९१५, ३०, ३३.
 भेद difference; division; breaking ८६०, ६१, ६२, ६३, ६९, ७३, ९८, ९०६, २६, २९, ५८, १११५, १६१३, ३४, १७४४, ५३, ६८, १८१७, २१, ३०, ३१, ५१, १९३३, ४१, ७६, ८३.
 भेदक a mischief maker; destructor; breaker ९५१, १६०९, १०, ११, २९, ३०, ५२, ५४, ७०, १७०५, १३, १८०३, १९२९, ३०.
 भेदकर see भेदक १६३८.
 भेदकारिन् see भेदक ८७६.
 भेदकृत see भेदक ८७४.
 भेदन breaking; splitting ८६१, ९५९, १६३१, १७१३, ९९, १८००, १७, ३१, ३२, ३५, १९२९, ४३.
 भेदिन् see भेदक ८६४, १६१८, २०, ३७, १७९६, १९३३, ४१.
 भेषज medicine; cure ९९७, १५९९, १६०१, ०२, १७२९, १९३९.
 भैक्ष्य(क्षय) living on alms; begging; mendicancy ८१८, २६, १०२८, ११२७, १६६८, १९१३, ३६.
 भैरव N. of a deity १३७७.
 भैषज्य medicine १६१८, ५२, ७८, ८०.
 भोज्य to be used, possessed or enjoyed ६३६, ४०, ५०, ५३, ५४, ६०, ७६४, ११२५,

१८८८.

भोक्तृ a possessor ६५५, ८०४, ७६, ९६०, १२२३, १३७५, १४६१.

भोग enjoyment; use; possession ६३१, ३६, ३७, ४०, ४२, ४९, ५०, ५३, ६०, ८४३, ९००, २६, २७, २८, २९, ३२, ४३, ४९, ५५, १०२९, ३०, ११०७, १०, २२, १२२२, १४४९, ६१, १५७४, ८१, ८८, १७३५, १८४९, ९४, १९७५.

भोगकाल time of possession ९५०.

भोगदर्शन trace of possession ९४५.

भोगनिग्रह obstruction of the possession ९२७.

भोगभाज् entitled to possess or make use of ९६२.

भोगयोग्य fit for possession ६५५.

भोगलाम the gain or profit made by the use of anything pledged or deposited (as interest); advantage from the use of objects handed over as pledge or security ६२९, ३०, ७२६, ३०.

भोगवृद्धि vide भोगलाम ६२९.

भोगवेतन compensation for the (illegal) use of a deposit ७३५.

भोगाधिक्य excess of the use of a deposit ६६०.

भोग्य to be used, enjoyed or possessed ६४८, ५०, ६०, ६१, ७३१.

भोग्याधि a pledge or deposit which may be used until redeemed ६३५, ३७, ५५, ६०.

भोज N. of a people ८६०.

भोजक nourishing; giving to eat १६१०, ३४.

भोजन meal ८२४, २७, ६०, १०२६, ११०६, १७, २०, ५९, १३५०, १६०९, १५, ६५, ८२, ८७, ९०, १७९६, ९९, १८१७, १९१९.

भोजा a princess of the *Bhojas* १३७६.

भोज्य a feast; enjoyable ९६६, १६९६, १९१३, २९.

भोज्यक्रिया preparation of food ८७७.

भूमि produce of the earth ११६५.

भौवन a patronymic of *Viśva-karman*

७९१, ९२.

भ्रम an outlet for water; aqueduct ९२६, ४६, ५८.

भ्रातृ a brother ६००, ७९, ८०, ९१, ७०८, २१, ३७, ८१७, ६१, ६३, ९६३, ७२, ७७, ७८, ९१, ९३, ९६, ९८, ९९, १०१४, २२, ३८, ३१, ५२, ५९, ६४, ७५, ७७, ८३, ८४, ९५, ११०१, ०६, १४, १५, १९, ४२, ४९, ५५, ६२, ७३, ८४, ९४, ९५, ९७, ९८, ९९, १२१२, १४, २१, २७, २९, ३१, ३२, ७९, ९०, १३१४, १८, ३८, ४८, ५०, ५५, ८४, ९७, ९८, १४०३, ०७, १३, १७, २२, ३१, ४३, ५२, ५३, ५४, ५८, ६२, ६३, ६७, ६९, ७३, ७४, ७५, ७९, १५१३, १७, १८, २०, २१, २२, २५, २७, २९, ४१, ४४, ५३, ५६, ५७, ७३, ७९, ८०, ८१, ८२, ८४, ८६, ८७, ८८, १६३५, १७७७, १८१२, ३६, ३७, ४०, ९४, १९२२, ७०, ७४, ८३, ८४, ८६, ८८.

भ्रातृगामि (property) inheritable by a brother १२६३, ७०, ७१, १५२६, २७.

भ्रातृगृह brother's house १४६३.

भ्रातृघातक a fratricide १६१९.

भ्रातृज a brother's son १३६२.

भ्रातृजाया a brother's wife १३८४.

भ्रातृदत्त anything given by a brother to a sister on her marriage १०४२, ९४४९.

भ्रातृपुत्र a brother's son ११९९, १३७३, ७७, १४६२, ७४, १५१८, २०.

भ्रातृपुत्रगामि (property) inheritable by a brother's son १४७०.

भ्रातृभाग brother's portion १५६७.

भ्रातृभार्या a brother's wife १३९०, १४७३, १६३४, १९२२, ४१, ४३, ६४.

भ्रातृव्य a father's brother's son; cousin; enemy १५७०.

भ्रूण an embryo; child; a very learned *Brāhmin* १०२१, १६५१, ५४.

भ्रूणघ्नी a woman-killer of a *Bhrūna* १०१९, ५७.

भ्रूणहत्या the killing of a *Bhrūna* १०१९, २७, ३०, ७८, ९६, १२८५, १५९२, १६०२, ०३,

१९७७.

- भ्रूणहन् slayer of a *Bhrūṇa* ६०९, ९९५, ९९,
१०३०, ३१, ९६, १५९२, १६०१, ०२, ०३, ०८,
४८, ५१, ५४, ६६, ६८, ७२, १७०३, १९७७.
ऋष loss; deprivation ७३६, ३७, ४५, १६७३.
मंहनेष्ठा liberal ११६०.
मंहिष्ठ very liberal or generous ८११.
मघवन् N. of *Indra* ६००, ९७०, १००३, १९००.
मघा a particular constellation १०००, ८०,
१२८१, १३५०, ५१, १९८२.
मङ्गल auspicious ९८४, ९०, १००१, ०२, २३,
२९, १११९, १८९६, १९४०, ७९.
मङ्गलादेशवृत्त a fortune-teller १६९३ १७४६, ६४,
१९२९.
मञ्जन plunging १९६७.
मञ्जिष्ठा N. of a plant १६७४.
मटनी hail १०१०.
मणि a jewel; ornament ६३२, ८८८, ९१, ९९,
१२१९, १६३१, ७०, ७७, १७३३, १९३०, ६८,
८८.
मण्डन decoration १११९, १९७९.
मण्डल circle १९०९, ६६.
मण्डूक a frog १६०६.
मत्त drunk; intoxicated ७९३, ८००, ०४, ९६,
१०३६, ५६, ९८, १३९३, १६०७, २०, ८१,
८२, ८६, १७४५, ४६, ६१, ७०.
मत्स्य a fish १६०९, १७, ७०, १७१८, ९७, १९२५,
३६, ८६.
मत्स्यबन्धक a fisherman १०३८.
मत्स्यसगन्धिनी N. of a woman १९८६.
मत्स्याद a fish-eater १९४१.
मत्स्यिनी marked by water (as a boundary)
९४४, ६१.
मद N. of a *Dānava* (excitement personi-
fied); intoxication; insanity १०३१,
१६१४, १८, १७७२, ९८, १८१४, ८५, ९०.
मदन a particular poisonous plant १६१५,
८०, ८२, ८५.
मदन्यती N. of the wife of *Kalmāsha-Pāda*
१२८५.

मदुघ honey plant ९९७.

- मद्य an intoxicating drink ६२६, ३०, ३२,
३४, ७७, ७३७, ८६३, १०२०, ५८, ११०७,
१६८५, ८७, ९५, १७१८, ५०, ५४, १८८५,
१९२९, ४३.
मद्यकीडा drink-sport or play १०३६.
मद्यप a drunkard ७९४, १०५६, १५९३, १९४१.
मद्रक N. of a people ८६२.
मधु honey ६०२, २३, ३०, ८०२ ११, ९९८,
१०२०, ७६, १६६१, ७०, ७१, १७१८, १८९४,
१९३८, ८२.
मधुच्छन्दस् N. of the 51st of *Vis'vāmītra's*
101 sons १२६१.
मधुपर्क a respectful offering rite to a guest
of honey and milk १३६३, ७३.
मधूच्छिष्ट bee's wax १९३८.
मध्य see मध्यम ८३५, ५६, ७६, ९४२, १०३६,
१६४५, १७३५, ३८, ४४, ४५, ४७, ६५,
६७, ९२, १८१७, २४, ३७, ८५, ९६, १९०३,
२२, ६५, ६८, ८४.
मध्यदेश central country १९४१.
मध्यम middlemost; of middle rank ८१७,
२८, ३५, ९३१, ४२, १०३८, ११८१, ८४,
८५, ८६, ८९, ९३, ९९, १२३४, ६०, १३२९,
४८, ७३, १६०९, १४, १८, १९, २०, २८,
३६, ४२, ४३, ४५, ५२, ६९, ७०, ७४, ७६,
८८, ८९, ९०, ९८, ९९, १७०५, ३२, ४९,
६६, ७०, ७३, ७८, ८२, ८९, ९०, ९६,
९७, ९९, १८००, २१, २२, ३१, ३२, ४६,
४८, ५०, ७२, ७६, ८२, ८४, ८५, ८९,
१९०४, २२, २९, ३२, ३७, ४३, ६८,
७०.
मध्यमपशु cattle of middle size १७४९.
मध्यमसाहस middlemost punishment, the
second amercement ९३८, ४१, ४५, १६१०,
२७, १७८२, १८१५, १७, ४७.
मध्यमंश special share of the middlemost
son ११८४.
मध्यमोपसद N. of a ceremony ७७२.
मध्यस्थ an arbiter; intermediary; umpire

८०६, ७३, १७५८, ५९, १९२९.
 मध्यस्थथापित deposited with an intermedia-
 ry; placed with the surety ६२२, ७३१,
 ८८९.
 मध्यस्थित withheld from partition; common
 १२२२.
 मनस् mind ९७३, ८६, ८९, ९१, ९२, ९८, ९९,
 १०००, ०२, ०३, ०५, १७, ५३, ६४, १११३,
 १५, १२५५, १६५४, १८३६, ५९, १९७४, ८१,
 ८५.
 मनुः स्वायम्भुवः N. of the famous law-giver
 १११३, १२५५, ८४, १३८५, १४१५.
 मनु N. of a law-giver; the father of the
 human race ६२६, ७११, २०, ८०९, ३९,
 ६०, ८१, ९११, ९५, १००७, १९, ४९, ११०९,
 १६, ४६, ६१, ६६, ९५, १२४४, ६६, ९०, ९३,
 १३२८, ४८, ५२, ९४, १५२९, ७०, १६२७,
 ५२, १७२२, ४९, ५०, ५२, १८०१, ०७, ३१,
 ३४, १९१३, २१, ३१.
 मनुज a man १२८३, १८८४.
 मनुजाधिप a king १२८८.
 मनुष a man ९६७, ८१.
 मनुष्य a man ८१४, १९, ६०, ६२, ७९, ८१, ९२४,
 ८५, ९९, १००१, ०५, ०९, १०, २६, ३२, ६८,
 ९५, १२५७, ६२, ८३, ८४, ८६, १५५५, ९५,
 १६०३, १४, १८, २१, ८३, १८०५, २८, ३४,
 ३९, ९६, १९१६, ३८.
 मनुष्यपथ a road for men ९३१.
 मनुष्यमारण murder १६४१, ४५, ५५, १८१०.
 मनुष्यवध homicide; murder १६८७.
 मनुष्यहारिन् a kidnapper १७६०.
 मन्त्र a sacred hymn; magical formula;
 plan; design; ८४२, ५८, ६१, ८२, ८३,
 १००८, ४९, ६७, ९३, १११९, १२८६, १३६४,
 १६५३, ८०, ८१, ८२, १७४२, ५९, ६०, ८३,
 १८९६, ९७, १९२५, ३३, ६५, ६६, ६७, ७०,
 मन्त्रगुप्ति secret council ८६१.
 मन्त्रदान granting information १६१९.
 मन्त्रवत् attended with sacred texts १०२९.
 मन्त्रवाद the substance or contents of *S'ruti*

texts १९८५.
 मन्त्रसंवरण see मन्त्रगुप्ति ८६१.
 मन्त्रसंस्कार a sacrament with sacred text
 १०५९, १२८२.
 मन्त्रसंस्कृता consecrated by sacred texts १०२१.
 मन्त्रिन् a councillor; an accomplice १६८६,
 १९४३, ८५,
 मन्त्रोपनीता see मन्त्रसंस्कृता १०२१.
 मन्थिन् *Soma*-juice with meal mixed in it
 by stirring ११६१, ६२.
 मन्दभक्त fed on meagre food १७६२.
 मन्दिर habitation; building ८५४, १३७७.
 मन्दपाल N. of a *Rshi* १०५१.
 मन्द्य spirit; mind; fury ९९९, १०००, १४६४,
 १५४०, ९१, १६००, ०५, ०८, १२, २६,
 ५५, १८९३, ९५, ९६.
 मय the mythical architect १०३३.
 मरक an epidemic १९२४, ६५.
 मरण death ८१४, १०८३, १११७, १४५६, १५२०,
 २२, २६, १६६८, १८३०.
 मरणभर्मन् subject to the law of death;
 mortal १२५७.
 मरुत् the god of wind ८४१, ५८, ९२४, १००१,
 १९००,
 मरुत्व attended by the *Maruts* ७९१.
 मर्कट a monkey १८२९.
 मर्दित् one who shows compassion १८९४.
 मर्त्य a mortal; man ५९९, ७९१, ९२, ९६८, ७६,
 ८९, १००४, १२५७, १४२३, १६००, १८३६.
 मर्म a vital part १६४७, ४९, ७६, १७८९.
 मर्म see मर्त्य ९६४, ७५, ७९, ८०, १००३,
 १२५७.
 मर्यादा boundary; limit; rule; law ६५७, ९२८,
 ४२, ४४, ५२, ६२, ९२६, २९, ५९, १०२६,
 २७, ३०, ३२, १२८४, ८५, १३९०, १५९१,
 १६०३, ५४, १७०५, १८२७, १९३०, ७०.
 मर्यादास्थपन establishment or determination
 of a boundary ९२६, २९.
 मल dirt (indicating the order of a house-
 holder) १२६०, १७०१, ६६, ०२, १८२८,

३२, ८७,
 मलवदासस् a menstruous woman ११२, १५१९.
 मलिना squalid १०२४, ८६, ११०७, १३९०,
 १४००, १५८७.
 मल्ल a wrestler or boxer by profession; N.
 of a people ७१५, ८०८, ६२, १९०३.
 मस्तक the head १९७४.
 महर्षि a great sage ११८४, १२४५, ८४, ८५,
 ८८, १९६५, ८३.
 महाकच्छ the god of the sea १९२४.
 महाकुल high-born ११४३, १७२८.
 महाजन populace ८५९, १७९९.
 महादिव्य a severe ordeal १९६५.
 महाद्रव्य articles of higher value (such as
 gold etc.) १७३८.
 महानस kitchenroom १६१९.
 महापक्ष having a great party or numerous
 adherents ७३८, ४७.
 महापथ public road १२२.
 महापराध a great offence ७७२, १७४०.
 महापशु great cattle ९३१, ३२, १६१४, १७,
 १७१२, ४९, १८००, २२.
 महापातक a great crime or sin १०२१, ८४,
 ८६, १७८९, ९१, ९२.
 महापातकिन् guilty of a great crime or sin
 १६०९, २७, १८४७, १९४३.
 महाभिजन a high or noble descent ८६०.
 महाभियोग a great or serious accusation
 १६१२.
 महामात्र high official; prime minister १६८३,
 ९३, १९२९.
 महार्घ high-priced ६०९.
 महालयन्विधि a performance at a place of
 pilgrimage १५८९.
 महासाहसिक a violent desperado १९३२.
 महिष a buffalo ९०६, १८३४, १९०३ ५९.
 महिषी a she-buffalo; a chief-wife ७३१, ९०४,
 ०५, १३, १७, २०, २१, ७१, ९१, ९७, १००६,
 ०८, ०९, ७३, ७४, १३७६.
 मही land; earth ८०१, ११, ६०, ९५१, १०६८,

१५६९, १९२१, ६७, ७१, ७९, ८६.
 महीक्षित a king १७३५, १९६२.
 महीपति a king ८६७, ९४३, १६९३, १८५५
 १९०७, २८, २९, ३०, ३९, ६५, ८५.
 महोपाल a king १९८५.
 महीश्रुत् a king ८५५.
 महीभुज् a king १६४७, १७६०, १८३१.
 महेंद्र the great *Indra* ८६०, ११८१.
 महोक्ष a full grown bull ९१५, १९, ११०३.
 महो जाया the eldest wife १००४.
 महोदधि the great ocean १९३०.
 मांस flesh; meat १०२०, २५, ११०७, १४, १२८७,
 १३५०, ५१, १६६१, ७०, ७१, ८२, १७१८,
 १९३८, ७७, ८२.
 मांसभेत्तु piercing the flesh १८०३, २९.
 मांसभेद piercing of the flesh १८३१.
 मांसिक a seller of meat १६७९.
 मागध a professional bard or panegyrist
 of a king; N. of a mixed caste (the
 son of a *Ks'atriya* mother and *Vaishya*
 father) ८०८, ४२, ११०५, १२३४, ८७.
 मागध a youngster of criminal tendency
 १६८१.
 मागधप्रकाशन detection of a *Mānava* १६८१.
 मागधविद्या supernatural power १६८१.
 माण्डव्य N. of a *Rshi* १६८६.
 माण्डूकेय patronymic of a teacher १७६८.
 मातारेष्वन् wind; N. of a deity ८४२, ९८६,
 १००१, १८३८.
 मातापितृप्रमाण sanctioned by both mother
 and father १०३४, १४३०.
 मातामह a maternal grandfather १०९५,
 १११८, १२७३, ८२, ८६, ९५, १३००, ४७,
 ५०, १४७३, ७४, १५१७, २४.
 मातामहश्राद्ध a *S'rāddha*-rite of a maternal
 grandfather १२८१, १३५१.
 मातामहसुत son of a maternal grandfather
 १३३१.
 मातामही a maternal grand-mother १४३७.
 मातुल a maternal uncle १०२०, २८, ८४, ९५,

१११८, १९, ११५१३, ३६, १९१९, २२, ४१;
४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२, ५३, ५४, ५५, ५६, ५७, ५८, ५९, ६०, ६१, ६२, ६३, ६४, ६५, ६६, ६७, ६८, ६९, ७०, ७१, ७२, ७३, ७४, ७५, ७६, ७७, ७८, ७९, ८०, ८१, ८२, ८३, ८४, ८५, ८६, ८७, ८८, ८९, ९०, ९१, ९२, ९३, ९४, ९५, ९६, ९७, ९८, ९९, १००, ०२, ०३, ०४, ०५, ०६, ०७, ०८, ०९, १८, २१, २२, २४, २५, २६, २७, २८, ३१, ४५, ५०, ७५, ७६, ८४, ९४, ९५, ११०३, ०६, १५, १८, ४५, ४७, ४९, ५२, ५५, ५७, ५९, ९८, १२०५, २०, २३, २९, ३१, ३६, ३७, ४३, ५४, ५५, ५६, ५७, ६०, ६८, ६९, ७०, ७३, ७८, ७९, ८१, ८२, ८५, ८७, ८८, ९७, १३०२, ०४, ०६, ०८, ०९, २९, ३२, ४७, ५०, ७४, ७६, ८४, ८८, ९०, ९१, ९४, १४०७, ११, १३, १६, २६, २७, २८, २९, ३१, ३७, ४०, ४१, ४३, ४९, ५२, ५४, ५९, ६२, ६३, ७०, ७४, १५१७, २१, २२, २५, २७, २९, १६०२, १२, २७, ५३, १७७०, ७७, ८०, ८९, ९२, १८३५, ४९, ५०, ७४, ८२, ९४, ९५, १९२१, २६, ६५, ७४, ७९, ८०, ८४, ८५, ८६, ८८.

मातृक coming from or belonging to a mother ७१४, ८१७, १०४२, १११६, १२३२, १४२९, ३२, ६३, १५५५, ६०, १९८८.

मातृकरूपा mother-like १४०८.

मातृकुलज born in mother's family; a relative belonging to mother's side १३७३.

मातृघातक a matricide १६१९.

मातृगामि (property) inheritable by a mother १४२७, ७०.

मातृतुल्या equal to a mother १४१४, ५०.

मातृद्रव्यविभाग the division of mother's property ११५७.

मातृद्वारागत received from mother ११४२.

मातृसखी a relation on the mother's side ११११, २१, ११३९, १२४८, १९४३, ५९.

मातृबान्धव see मातृवन्धु १५२९.

मातृवंशज belonging to the mother's family १३८४.

मातृवध matricide १६०३.

मातृविवाह match with a mother १९४३.

मातृचस्र a mother's sister १४५०, १५२८, २९, १८२२, ९०.

मातृचस्रसुत son of the mother's sister १३५५.

मातृसखी mother's female friend १८९०.

मात्स्य fish-like १९७०.

माधव N. of Vishnu ८६१.

माधुपर्किक relating to or presented at the Madhuparka ceremony १२११, ३२.

माध्यम N. of a family ८१३.

मान measure; honour १११५, ९०, १४०३, ५०, १६३९, ६८, ७३, ७७, ७८, १७०७, २८, २९, ६०, ६१, १९३२, ६७, ६८, ७४.

मानव belonging to Manu; human; a man ६६२, ७३९, ४७, ७६, ८६०, ८२, ९४७, ९९, १०३२, ३३, ५५, ९७, १११५, १६, १७, ६२, ८०, ८५, ९६, १२८३, ८४, १५१५, १६१४, ६८, १७०४, १०, ५१, ६२, १८३३, ३९, ६७, १९०७, १२, ३०, ५५, ६३, ६८, ८०, ८५, ८७.

मानवी a woman ९८८.

मानसंग्रह aggregate (of rules) regarding measures and weights १९६८.

मानुष a human-being; man ८१४, १८, १००८, ३०, १११०, १२८५, १६९९, १७३२, १९२९, ५९, ६७.

मानुषप्राणिहिंसा loss of human life १६२१.

मानुषमांसविक्रय sale of human flesh १६१८.

मानुषहीन an impotent ११८५, १३९१.

मानुषी क्रिया human proof ७६७.

मानुषोपेत a potent ११८५, १२९५.

मानुष्य manhood १९८३.

मायक a measurer १६७८.

माया art; wisdom; magic ६०४, १०३२, ३३, १७५७, १८९८.

मायायोगविद् expert in employing magical arts १९२४, २५.

मायाविन् a cheat १०२५, १५७३.

मायावृत्ता deceitful ११३२.
 मायावेद skilled in magic ६०४.
 मारण destruction; killing ९०४ १९८९.
 मारीच N. of *Kās'yapu* १९८४, १२४५.
 मास्क (अप्सु) perishing (in water) ९९२,
 १५९९.
 मास्त the god of wind ९२२, १३२९, १८४१,
 १९३०.
 मार्कण्डेय N. of a *Rshi* १०३०, ३१, १३७७.
 मार्ग a road; way; street ८०४, २६, ३१, ५५,
 ५९, ९२५, २६, ४५, ४६, १२४३, १६१६, ४५,
 ४९, ८५, ८६, १७४८, ६१, १९०७, ३०, ३५,
 ३६, ३८, ३९.
 मार्गक्षेत्र a field by the side of a road ९०५,
 २६.
 मार्गदूषण spoiling or destroying a passage
 १६१३.
 मार्गपाल an inspector of roads १७५६.
 मार्गशीर्ष N. of the 9th month १९७९.
 मार्गानुदेशक a guide १६४९, ५३.
 मार्जन cleansing ८१९, ३६, १११९, १६२१,
 १९७९.
 मार्जार a cat १६१७, १८३४, १९२५.
 मार्ताण्ड the sun or the god of the sun ९८२.
 माल a forest or wood near a village ९०६.
 मालिनी N. of a river १२८७.
 माल्य a garland; wreath ९४५, ५१, १०२६, २८,
 १२२३, ४४, १३७६, १६२१, ४५, ८२, ८५,
 १७६०, १८८१, ८५, ८७, ८९.
 माष a particular weight (of metal etc.);
 bean (grain) ६०९, ९०४, ०५, १३, १७,
 २१, १०७१, १६७४, ८८, ८९, १७१८, २३,
 १९४४, ६८.
 माषक a particular weight ८५५, ९२१, ५४,
 ५९, १६२८, ७४, ७५, १८३०, १९२७, ६६.
 माषिक consisting of a *Mās'a* १८११, ३०.
 माष्य amounting to one *Mās'a* १९४४.
 मास a month १५१३, २६, ६०, १६१८, १९, ५२,
 ८७, १७०७, ५८, १८४५, १९२७, ३०, ४२,
 ४६, ७७.

मासवृद्धि monthly interest ६११.
 मासिक monthly ८७५, १५१३, २६, ६०, ८९.
 मित्र a friend; N. of *Āditya* ६७२, ८००, ०७,
 ४२, ६२, ९७६, ७९, ९४, ९७, ९८, १००१,
 ०२, ११४३, १२०१, १६१२, २३, ४६, ४७,
 ५२, ७२, १८३६, ३८, ९६, १९२४, २९, ६६,
 ८३.
 मित्रघ्न killing a friend ११११, १६.
 मित्रदास a friend helper १११५.
 मित्रपुत्र friend's son १३५५.
 मित्रहस्तस्थ (a pledge) kept with the friend
 (of a creditor) ६४७.
 मिथुन a pair (male female or a couple);
 sexual union ९६७, ७७, ८१, १००१, ०४,
 ०८, ०९, १०, ३४, ११८१, १२५५, ६०, १३८५,
 १४१५, ३०, १८३६, ३७, १९७६.
 मिथ्या false; illusory ८६०, ११९५, १६९९,
 १७७१, ७२, ७८, ८६, ९२, १८४९, ५१, ७६,
 १९१९, २९, ६४, ६५, ६८.
 मिथ्यादूषिन् a false accuser १७६९.
 मिथ्याभियोगिन् see मिथ्यावादिन् ७३०.
 मिथ्याभोग fraudulent possession; enjoyment
 with a false title ८२७.
 मिथ्यामहाभियोगिन् falsely accusing of a great
 crime १६१०.
 मिथ्यावादिन् speaking falsely; a liar; a false
 accuser १०३६, १७०६, १८४७, १९२७.
 मीह्रुष् liberal (applied to a god) ८१०,
 ११५९.
 मुक्त released; set free ७१३, १०२३, ५९, ११८४,
 १६६६, १७५९, १८५०, १९७९, ८८.
 मुक्तकेश see प्रकीर्णकेश १७०२, ५१.
 मुक्तभान्या (landed property) whose revenue
 is remitted ८७२.
 मुक्ता a pearl ६३२, ८८८, ९४, १२१९, १७५९,
 १९८८.
 मुख mouth; face ६०४, ७३७, ८६०, ९१०, २८,
 १०८५, १११४, १२५९, ७१, ७९, ८१, १३४८,
 ९१, १६०३, २१, ८३, ८५, १७६०, १८०७,
 १९४१, ६६, ६७.

मुखरोग्निं diseased in the mouth १९६५.

मुखेभग (an impotent) one deprived of the scrotum (Dr. Hass); one who needs sexual enjoyment in his own mouth and not in vulva १०९४.

मुख्य head; leader ८६०, ६२, ६३, ७४, ११११, १५२४, १६८९, १७११.

मुण्ड having the tonsured head १६८९, १८५९.

मुण्डक a stem of a tree १९६५.

मुण्डन shaving the head १६४४, ८९, १७७१, १८४८, ९०, ९१.

मुण्डा (a close shaved) female mendicant १०२८.

मुण्डिम N. of a man १६०१, ०२.

मुद्ग *Mudga* beans १०७१, १७२३.

मुद्गर a cudgel १६७४.

मुद्रा a seal ७५०, ८६३, १६४९, ८९.

मुनि a sage ७६४, १११३, १८, १२८४, ८७, १३२९, ५१, १५३०, १७६७, १९२७, ४६, ६५, ८३.

मुनिपत्नी wife of a *Rishi* १३२९.

मुषित plundered; robbed ७३५, १६२०, ८५, १७५७, ६२, ६६.

मुष्टि handful १७२३, ६१, ६३, १८९१.

मुष्टिका a hammer १६८०.

मुसल a wooden pestal used for cleaning rice ७६४, ८१२, १६५८, ६४, ६७, १७०२.

मूक dumb १३९२, १६६७, ७९.

मूढ stupefied; foolish ७९३, ८००, ०४, ६१, ८९, ९६.

मूत्र urine ८३६, ९५९, १४०२, १६७२, १७७२, ९८, १८३२, ३४, ५९, ६०, ६३.

मूर्ख foolish; a fool; blockhead १११७, १८, १४५८.

मूर्धन् the forehead १६२०, १८३२, १९६६, ६७, ८५.

मूल principal; original amount or property; roots; foundation; bottom; a particular constellation ७०९, २९, ३०,

३१, ३५, ३६, ७७, ७१५, २६, ३०, ३१, ३२, ५२, ५३, ५९, ६०, ६५, ६६, ६७, ६८, ६९, ८६१, ९१, ९००, १८, ४९, ५६, ६२, १०३२, ६२, ७६, ८०, १२८२, १३८५, १४५८, १६१४, ३०, ४२, ४६, ६१, ६३, ६५, ७०, ७१, ७२, १७१९, २२, २३, ४४, ४९, ५२, ५३, ६५, ६६, १८०६, ५६, ८४, १९२२, २४, ३६, ३८, ४३.

मूलकर्मन् see मूलक्रिया १६३१, ८०, १७६०, १९३०.

मूलक्रिया employment of roots for magical purposes; practice of incantation with roots १०२३.

मूलखानक a root-digger ९३७, ५१.

मूलनाश loss or lapsing of the principal ६४९, ५८.

मूलप्रणहित old spies turned thieves(?) १६९६, १९२९.

मूलवर्द्धण a particular constellation ९९९.

मूलभाज् one who receives the principal ७३०.

मूलहानि see मूलनाश ६५१.

मूल्य price; value ६११, ३२, ३३, ३८, ४०, ५१, ५५, ५८, ६१, ७२५, ३१, ३५, ३६, ३७, ५५, ५७, ६१, ६३, ६४, ६५, ६६, ६८, ८०७, १७, ४३, ५५, ७८, ८३, ८५, ८६, ८७, ८८, ८९, ९१, ९३, ९५, ९६, ९७, ९८, ९९, १००, ०१, ०४, ०५, २१, ३०, १०४४, १२२५, १३७७, १४५४, १६०९, ११, १४, ३०, ३३, ४६, ६८, ७०, ७२, ७३, ७४, ७७, ७८, ८४, ८८, ८९, १७०५, १७, १८, ३४, ४८, ५०, ५७, ५८, ५९, ६३, ९७, १८०६, २२, १९३०, ७१, ७२.

मूल्यकल्पना valuation ८९९.

मूल्यनाश see मूलनाश ८१७.

मूल्यवर्धन increase in value or price ९२८.

मूल्यवृद्धि see मूल्यवर्धन ९२८.

मूषक a mouse ७८६

मूषा crucible १६८०.

मूषिक a mouse १९२४, २५.

मृग a deer; beast ९०६, १९, ४७, ४८, १२८४, १६१७, १८१०, ३४, १९२५.

मृगया hunting १०३१.

मृगवन a forest for beasts १६१७.

मृत dead ६५४, ६६, ७००, ०३, १०, १२, २६,
३०, ३६, ४७, ६६, ६८, ७७, ८०६, ९०८, ०९,
१२, १६, ४७, १०१४, २१, २२, २४, २६, ३०,
४५, ६०, ६३, ८८, ११००, ०७, १०, ११,
१२, १५, १६, १७, १८, १९, १२६९, ७३, ७८,
१४०४, १३, ३०, ४८, ५६, १५१३, १७, २३,
२४, २६, २७, ४१, ४२, ४४, ५५, ५८, ६०,
६१, १६०१, १८, ३७, ४८, ५२, ९३, १७९९,
१८१७, २२, ४८, ५०, १९३३, ७६, ७९, ८४,
८८.

मृतक impurity contracted through the
death of a relation १३७४.

मृतपत्नी a widow १९४४.

मृतपत्नी a widow १८९२.

मृतपुत्र one whose son is dead १३६३.

मृतप्रजा (a woman) whose children are
dead १०२०, ५७.

मृतभर्तृका a widow १३७३, १४०२, १५१८.

मृतवत्सा whose offsprings or new-born die
९२०.

मृतवित्त property of a dead man १५२६.

मृतापत्या (a woman) whose children are
dead १०३०.

मृताहिक the funeral rite to be observed on
the day of any one's death १५८९.

मृत्तिका earth १९४२, ६६, ६७.

मृत्यु the god of death; death ६०४, ७९१,
१०३२, ३३, ७६, १६०१, ०२, ०८, १७६१,
१९३६.

मृदभाण्ड earthen-ware १६१४, ७१, १७४५.

मृधवाच् of hostile speech १९७१.

सृन्मय earthen-ware; made of earth ६०९,
१६७०, ७७, १७१८, ४९.

मेखला the base or foundation of a wall or
house ९५८.

मेढ्र membrum virile; penis १३५०, १६१९,
१८०२, २०

मेदिनी the land; earth; soil ९०१, ११४२,
१२४४, १५८९.

मेध्य fit for sacrifice; pure ८२४, १००६, ८६,

१८३७, ४०, १९३९.

मेनका N. of an *Apsaras* १२८७.

मेना a woman ९७०.

मेय measurable ८८६, १६७१, १७१६, ५०.

मेघ ram; sheep १८३७, १९१४.

मैत्र friendly present १२११, १५, ३२, १९८३.

मैत्रावरुण(णी) belonging to *mitra* and *varuna*
९९५, १६०१.

मैत्रेयी N. of the wife of *Yājñavalkya* १०१०,
१४०५, २४.

मैथिली N. of *Sitā* १०७६, ७७, १३२९.

मैथुन copulation; sexual union १०३३, ३६,
३८, १२६६, १३७७, १६७६, १८४४, ५०, ९२,
१९७७.

मोक्तव्य to be released or set free ६७४,
८३७, १६४६.

मोक्ष release; divorce; giving; spending
७१०, ९०, ८१७, ४०, ९२७, १०३६, १४६१,
१६५८, ६४, ६७, १७०२, ११, ५१, १८००,
१९७८.

मोक्षण release; rescue ७८९.

मोक्षमर्म the path of emancipation १०३१.

मोक्षित released ८३०.

मोघ fruitless ७९१, ८४४, ६१, १०७३, ११०३,
१२६७, ७१, ७२, १८९३, ९६, १९८३.

मोघबीज (an impotent) one whose semen is
devoid of strength १०९४, ९५.

मोचन releasing १६०४.

मोचयितव्य to be released ८३३.

मोचिन् one who sets free ११११.

मोच्य to be released १६१९, ४८, १७६८, ९४,
१९१३, १५.

मोष theft; thief १६६५, ९८, १७५६, ५७, ६३,
६६, १९२९.

मोषक a thief १६४९.

मोह error; folly; infatuation ७३४, ८०१, २०,
९४६, १०२९, ५४, ६८, ११०९, १९, १६१४,
१८, १७७२, ९१, ९२, ९८, १८१४, ४६, ५३,
८१, १९१४, २७, ८३.

मोहित infatuated १०३०, १११७, १६१६, १८९०.

मौजवत belonging to the *mujavat* hill १८९३.
मौञ्जिन्यन the ceremony of sacred thread
१३७३.

मौण्ड्य shaving of the head; tonsure १०९९,
१४०२, १६७२, १८४३, ५८, ६०, ६३, ६९.

मौद्गल्य N. of a *Rshi* १०२०.

मौर्धै(र्व) iron made die (used in dice) १९०५.

मौल indogenous inhabitant; senior mem-
ber of a congregation ९३६, ४६, ५१, ५५,
५६, १५६९.

मौल सामन्त neighbours who are the original
inhabitants ९३६.

मौहूर्तिक one who tells almanac १६७९.

म्लेच्छ a foreigner ८१७, १८३३, १९१५, ८८.

यक्ष्मन् illness; disease in general ९८४, ९२,
९३, १००२, ०४.

यजन sacrificing १३८४.

यजनक्रिया a sacrifice ८७३, ९२९, ३०.

यजमान the institutor of a sacrifice ६०१,
०४, ७७२, ९१, ८१४, ९०२, ०३, २४, १००४,
०६, ०९, १५३०, ९४, ९७.

यज्ञ a sacrifice ७७३, ९१, ८०८, १३, ९९४,
१००६, ०७, ०९, १४, २३, २६, ५९, ६०,
११२६, ४४, ६१, १२५५, ५८, ६२, ८१,
८३, ८४, १३६३, ९७, १४१४, ५७, १५८८,
९६, १६०२, ४८, ६८, १७००, २३, २४, २७,
९३, १८३७, ४१, ९६, १९३०, ३९, ४०, ६६,
७६, ७८, ८०, ८१, ८४, ८८.

यज्ञपात्र a sacrificial vessel १०७५, १११९.

यज्ञमुख introduction to a sacrifice १००९.

यज्ञवास्तु a place for sacrifice ११६१.

यज्ञवेशस disturbance or profanation of
a sacrifice १५९४.

यज्ञशमल a fault in a sacrifice ६०१.

यज्ञसिद्धि completion of a sacrifice १७२३.

यज्ञादुपगम property obtained from a sacri-
fice ११२६.

यज्ञिय worthy of a sacrifice ८१४, ९२४, ८४,
९९, १००२, ०४, ०५, १९६५.

यज्ञोपवीत the sacred thread १९८९.

यज्वन् a sacrificer ७७२, १२५८, १७२३.

यति an ascetic १११७, १४०४, १५०९, ९५,
१६०३, १९४३, ८६.

यत्न attempt; exertion १६७४, ९२, ९९, १७५२,
६२, १९०६, २९, ६५.

यत्रकचनजात see यत्रकचनोत्पादित १२८२, १३५६.

यत्रकचनोत्पादित the son born by any woman
whomsoever १२७९.

यत्रकचोत्पादित see यत्रकचनोत्पादित १३७३.

यथाकामवध्य to be chastised or punished at
pleasure ८१३.

य(या)थाकामिन् according to will, pleasure
or choice १०८१, १६१७.

यथाकालोपयोग्य to be used according to time
१२२८.

यथाक्रम according to order or succession
७१०, २९, ३१, ८४८, ११०३, ४२, १२३९, ५१,
१३५५, १५२५, १६२८.

यथान्याय according to rule १०३०.

यथाविधि properly; according to the precept
or rule; suitably ७४३, ४८, ५१, ५६,
८८, ९५४, १०२९, ४१, ५१, ६६, ६९, १२८६,
१३५६, १४२२, १५७१, ८७.

यथाशास्त्र according to the codes of law ११४२.

यथाश्रुत corresponding to (what has been)
an agreed report ८४८.

यथासंभाषित according to the (previous)
agreement ७३७, ७१, ७२, ८४३.

यदु N. of an ancient hero; N. of the son of
yayāti; N. of a tribe ८१०, ६१, १३९१,
१९८६.

यदृच्छघात wanton murder १६१९.

यन्त्र an instrument; rein १६५३, १८०७.

यम N. of the *As'vins*; N. of the god of
death; twin-born; N. of a law-giver
६०१, ०२, ०३, ०४, ०५, ६१, ७५६, ९६३,
७७, ७८, १००२, ०४, ०७, ११११, २२, ९४,
१२३४, ३६, ६७, ७१, ८६, १७४४, ५१,
१८३६, १९०२, ३०, ३१, ३६, ६४, ६५, ८०,
८५.

यमक्षय *Yama's* abode १२८८.
 यमसादन *Yama's* world १२६७, ७१.
 यमी *N. of Yama's* twin sister ६०१, ०४,
 ८५७, ९७७, ७८, १८३६.
 यमुना *N. of the river* १९२०, २१.
 ययाति *N. of a king* १३७४, ९१.
 यव *barley-corn* १०७१, १७२३, ४५, १८३८,
 १९००, ६६, ६७, ६८.
 यवन *a legitimate son of a Kṣatriya and*
Vaiśhyā ११०५.
 यवस *a kind of grass* १८९२.
 यवागू *gruel* १६८७.
 यविष्ठ *youngest* ११४३.
 यवीयस् *younger* ११६६, ८२, ८६, ९१, ९७,
 १२१०, ३३, १३१६, ९२, ९७, १५८६, १९८३,
 ८८.
 यशस् *beautiful appearance; glory; fame;*
victory ७५१, ८४२, ६०, १००३, ०६, ३०, ६१,
 ७५, ७७, १११९, १६१२, २२, ५०, ९९,
 १७२५, २७, १८७०, १९७०, ८१.
 यष्टि *a staff* १६३०, १९२९.
 याग *a sacrifice* १९८७.
 याचन *soliciting* ७५६.
 याचमान *one soliciting or petitioning* ७०६.
 याचित *anything borrowed; article lent for*
use; demanded; solicited ७३२, ३५, ४६,
 ४९, ५१, ५२, ५४, ५५, ६४, ६८, ८०२, ०७,
 ६३, ८४, १७३६.
 याचितक *vide* याचित ६३३, ७३६, ५२, ५३, ५४,
 ५६, ९८, १६८४, १२२२.
 याच्यमान *being asked for or solicited* ६२७,
 ३०, ३२, ३३, ९५, ७०५, ३१, ४२, ४८, ५१,
 ५४, ५६.
 याजक *a sacrificer* ७७०, ७२, १७६१.
 याजन *the act of making a sacrifice* १६१६,
 ९७, १९४०.
 याज्ञवल्क्य *N. of a Rishi* १००७, ०८, १०, ७७,
 १४०५, २४, १९८२.
 याज्ञसेनी *a patronymic of Draupadi* ८१८.
 याज्य *a sacrificer; one on whose behalf a*

sacrifice is performed; sacrificial (pro-
perty) ७७१, ७२, ७६, ८३, ९०, ११३१,
 १२२५, ३१, ३२, १६१०, ६८, ७२, १७०३,
 १९२६, ८५.
 याज्या *sacrificial text or verse* १३८५, १५९६.
 याज्यागत *acquired by sacrificing* ११२९.
 यातनास्थान *torture-place* ११११.
 यातयामन् *not fresh* ८१८, १२५८.
 यात् *a driver* १६२१, १८०७.
 यात्रा *expedition; journey* ८६०.
 यादव *a descendant of yadu* ८६०, ६१.
 यादुरी *embracing voluptuously* ९६६.
 यादृच्छिक *accidental; selfwilled; (a pledge)*
to be released at any time; an officia-
ting priest who does as he pleases;
(a son) who offers himself spontene-
ously ६५०, ७८३, १३५०.
 यान *a vehicle of any kind; carriage* ८५०,
 ११८४, १२४६, १६१८, २१, ३७, ७२, १८०७,
 २०, १९१९, २७, ३३, ४४, ४५.
 यानविधि *method regarding expedition* ८६०.
 यानस्थ *seated in a couch* १६२१.
 यामन् *a sacrifice* ११५९.
 यावत्स्थितिप्रमाण *being in force for all times or*
in every circumstance ६७८.
 यावद्देयोषत् (*आधि:*) *(a pledge) to be retained*
till the debt has been discharged ६४८.
 याशु *sexual union* ९६६.
 युक्त *appointed; reasonable* ७९३, ८०४, ७६,
 १०३०, ३४, ११०९, ८१, १२०४, १४५७,
 १६७९, १९२२, २५, २९, ३०, ३१, ३५, ३६,
 ५४, ६२, ६४, ६६, ६८, ७३, ७५, ७६, ८५,
 ८८.
 युक्ति *reasoning* ८७६, १८१३.
 युग *a yoke; an age of the world; period*
 ८३१, ९२३, ७७, ११०९, १३७३, १६५५,
 १८३६, १९३०.
 युग्मा (*रात्रि:*) *even (night)* १०७९.
 युग्य *a cart; carriage-driver (a bull)* १८०८,
 ०९, १९, १९३३.

युग्यकृत (a merchandise) which one has agreed to carry to its destination ८५०.

युद्ध fight १६०३.

युद्धजित् vide युद्धे प्राप्त ८१९.

युद्धवहारिक booty in war १२४४.

युद्धे प्राप्त (a slave) made captive in war ८३०, ३२.

युद्धोपदेशक instigating for a fight or battle १६५०.

युद्धोपलब्ध obtained by fighting ११३१.

युधिष्ठिर N. of the eldest of the five sons of *Pandū* ८१८, १२, १०२७, २८, ३२, १२४३, ४४, ८६, ८७, १३७६, १४२९, ७३, १९८३, ८४.

युवति a young woman ९६५, ६९, ७०, ७१, ७९, ८०, ८१, १०००, ०२, ०३, ०६, ५८, १८३७.

युवन् a youth ९७०, ७९, ८०, १०००, १८४३.

युवश a youth ९७५.

यूथ a herd; flock १६१९.

यूप a post; pillar १२७८.

योजन any instrument for tying or fastening; a rope ८५९, ९८३, ९८, १००२, १७९१, १८०७.

योग union; contrivance; fraud; right or value; penance ७८४, ८४०, ६१, ६३, १०४४, ७०, ९५, १११८, १२३३, १४२४, ५४, १६१६, ५९, ७४, ८०, १७६७, १८८५, १९२५, ३०, ४३, ६६, ६७, ८२.

योगक्षेम the means of securing protection; property destined for pious uses and sacrifices ६११, ९०७, १२०४, ०६, ०९, २३, १९८२.

योगसुरा intoxicating medical drink १६८१, ८२.

योजन a particular measure of distance; (about 4 miles); arrangement ७६६, ९३२, ६२, १३५६, १६६४, १७८९.

योस्य to be used or employed १२२८.

योनि the womb; female organ of genera-

tion; origin; abode; race; species ६०५, ७९४, ८०८, ९६, ९२३, ६३, ६६, ७०, ७७, ७८, ८०, ८१, ८३, ८९, ९१, ९३, १०१३, २४, ३१, ७०, ७१, ७४, ७५, १५९२, १६८४, १८३६, ३७, ४८, ५०, ८४, ९२, ९५, १९३१, ७९.

योनिसंबन्ध a blood-relation १०१८, २२.

योषण a young woman ९७५.

योषणा a young woman (according to *Sāya-*
na stuti-hymn) ८११, ९८०.

योषा a maiden; a young woman ९६३, ६४, ६५, ६७, ७०, ७१, ७३, ७५, ७६, ७९, ८०, १००१, ०३, ०७, ०८, ०९, ११०९, १२५७, ५९, १८३६, ७९.

योषित् see योषा ६८२, ८३, ९९, ७०८, १०, १४, ९९६, ९९, १०११, २३, ३०, ३१, ३२, ३३, ४७, ५१, ५३, ५५, ५८, ५९, ६४, ८६, ९५, ११०६, ०९, १२, १९, १२५९, १३९३, १४००, ०४, ५७, १५२३, १६४०, ५१, १८८८, १९२७, ४५, ५२, ७७, ७८, ८८.

योषिद्ग्राह one who takes the wife of a deceased man ६८६, ७१०, १५.

यौतक a woman's dowry; property given at marriage; hoarding; separation १३९८, १४२८, २९, ३७, १५७५, १९८४.

यौन matrimonial connection १६१६.

यौवन adolescence; youthfulness १०२०, २३, ३१, ३२, ४५, ५९, ७६, ९९, १११४, १७, १२८५, १३८८, १५५५, १९७७.

यौवनस्था being in youth १४०४, ६६.

रक्त red; blood १६७४, १७६०, १८३५.

रक्तागम menstruation १०२४, ११०९.

रक्षण protection; the act of guarding; preservation ७२९, ८१९, ५९, १०३३, ४९, ११०६, २९, १२६३, १६०८, ६१, ७३, ७७, ७९, ८८, ९२, १७००, १९१६, २७, २९, ३१, ३६, ३९, ५१, ५७, ६२.

रक्षपाल a protector; guard ६७७.

रक्षमाण being guarded ९९८, १०३१, १११८.

रक्षस् a demon १९२४, २५.

रक्षा the act of guarding or protecting

१०५, ११२, १०३६, ११०१, १२४४, १६६१,
 १५४, ८९, ९८, १९२९, ३६, ३९, ६२, ७६.
 रक्षित guarded; protected ६६०, १०४६, ४८,
 ७९, १११८, १६६८, १९७६, ७९.
 रक्षित् a protector ७७७, १०३२, ४५, १७०१.
 रक्षिन् a guard; sentinel ७२८, १६८१.
 रक्षोघ्न a demon-killer १९२५.
 रक्ष्य to be kept ८४६, ४९, १८४४, ४५, ५६,
 १९४७, ४८.
 रक्ष्यमाणा being protected or guarded १०४६.
 रक्ष्या to be guarded or protected १०३१,
 ३२, ३३, ४६, ८१, ११०६.
 रङ्गावतार an actor १८४५.
 रङ्गोपजीविन् an actor ७८४.
 रजक a washerman ६७९, ८३, ९९, ७०८, १४,
 १५२०, १६७४.
 रजत silver ६०२, ३२, १६६९, ७२, १७१६, ३४,
 ४७, ५०, ६७.
 रजस्वला a menstruating woman १०१६, १९,
 ११०६, १६१०, १९४१, ७७.
 रज्जु a string; rope ८२६, १०३५, १६१४, १६,
 ५२, ७७, १७१८, ९४, ९९, १८१२, ३५, १९०२,
 ३८, ७४, ७७.
 रति conjugal happiness; the deity presiding
 over conjugal happiness १०३१, ५२, ७५,
 १११४, २७, १९७८, ८१,
 रत्न a jewel ६३४, ८९२, ९०८, १११९, ८४,
 १६१४, १८, ४६, ७०, ७५, ८८, १७११, ४५,
 ५०, १८९७.
 रथ a chariot ७७५, ८११, १४, ९२३, २६,
 ११६५, ८१, १५१३, १६१८, २९, ७२, १७११,
 १३, १८०९, १९००, २९, ७७, ८९.
 रथकार a chariot-maker; a carpenter ११८५,
 १२३४.
 रथिन् possessing or going in a chariot
 ८११.
 रथ्या street; main-road ८२९, ९२६, २७, ४६,
 १२०७, ३८, १८३६, १९८०.
 रथ्ना a hole; defect १६२६, ५०.
 रथि wealth ८०२, ९८१, ८५, ९६, १०००, ०३,

११५५९.
 रवि the sun god १९६५, ६६.
 रविम a string; rein; ray of light ८६०, १६१५,
 २१, १८०७, १९३०.
 रस the sap; any liquid; poison ६०९, १०,
 २१, २६, ३४, ६८, ७८४, ८६, ९०, ८६३,
 ९९, ९१९, १००३, १५२६, १६१३, ७१, ८०,
 ८२, १९२५, ३८, ८१.
 रसद a poison-giver १६८०.
 रसःक्य clandestine purchase ७६३.
 रस्य bringing forth a child in secret ९६९,
 १२५८.
 रस्यप्रणिपात secret permission; secretly
 requesting (a judge) to hear ७३७.
 रसोदत्त clandestine gift or deposit ७५०, ५१.
 राका the goddess presiding over the actual
 day of full moon १००५, १५९५.
 राक्षस one of the eight forms of marriage-
 (the seizure of a girl); a demon १०३४,
 ९६, ९८, १४३०, १९६९.
 राग colour; desire; affection १०२६, ११०२,
 १६७४, ८०, १७९१, १८४९, ८५.
 राघव a descendant of Rāghu (here Kāma)
 १०७५, ७६.
 राजकर्म royal business ८५१.
 राजकारिता (a boundary) fixed or determined
 by a king ९६१.
 राजकार्यनियुक्त a government servant ६७२.
 राजकिल्बिषिन् one who being a king has
 committed a transgression (Monier
 Williams); suffering from a dangerous
 disease (esp. from consumption)
 [vivādaratnākara] १०३४, १११२.
 राजकीय of or belonging to a king ८६३.
 राजकृत made or performed by a king ७३१.
 राजकोश a treasury १६८७.
 राजक्रीडा a game or play common to a king
 (only) १६४९, १९४२.
 राजगामि escheating to the king (as property
 etc.) to which there is no heir ६६११.

७७८, १४७०, ७३, १५१२, २३, २७, १६५५,
७६, १९४९, ५०, ६१.
राजगृहीत seized by a king ९१८.
राजग्राह्य to be confiscated or seized by a
king ६७७.
राजत made of silver ८६४, ९२१, १३७३, १७६७,
१९६८.
राजतमाष a silver coin ९२१.
राजदण्ड punishment inflicted by a king
१३७४, १८३१.
राजदत्ता (land) bestowed by a king ९५१.
राजदायिन् a royal servant ७३७.
राजदुष्ट detrimental to a king १६५२.
राजदेव see राजदैविक ८४३, ४४.
राजदैविक (misfortune) proceeding from the
king or fate ६७७, ७३२, ४५, ५३, ८४६,
९५१.
राजद्रव्य king's due or property ७१६, १७६४,
१९४२.
राजद्रोह treason; sedition १९६५.
राजद्विष्ट inimical to the king; despised by
the king; sedition; seditious १०३७,
१३९२, १४३१, १६१८, ३७, १९३३.
राजधन royal property १९४८.
राजधर्म king's duty १२४३, १९२१, ३१, ४१.
राजधर्म्य legal acquisition of the king ७५७.
राजन् a king; noble ५९९, ६१०, ११, ३५,
५६, ६०, ६१, ७२, ७६, ७७, ७१५, १६,
१८, २२, २४, २७, २९, ३०, ३१, ३५, ३६,
६२, ६४, ८१, ८३, ८८, ९०, ९४, ९५,
८०८, १४, १५, १६, १८, १९, २०, २४, ३१,
३३, ३८, ४३, ५३, ५५, ५९, ६०, ६१, ६२,
६३, ६५, ७१, ७४, ७६, ७८, ८०, ९१२,
१६, २६, २९, ३५, ३६, ३७, ३८, ३९, ४१,
४५, ४६, ४७, ४९, ५१, ५२, ५५, ६१, ७३,
८८, ९२, ९६, ९७, १००१, ०३, ०५, ९५,
९७, ९९, ११०२, ०६, १८, २१, २२, ४३,
८५, १२४३, ४४, ७३, ७८, ८६, ९४, १३२९,
६३, ७४, ७६, ७७, ८४, ९१, ९७, १४०३,
२९, ६४, ६७, ६९, ७०, ७३, ७४, ७८,

१५१२, १४, १८, २४, २६, २७, ३०, ५५,
८५, १६००, ०१, ०६, ०९, ११, १३, १८,
१९, २१, २२, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१,
३२, ३७, ३९, ४५, ४६, ४८, ५०, ५२, ५४,
५५, ५६, ५८, ५९, ६०, ६१, ६३, ६४,
६५, ६६, ६७, ६८, ७१, ७२, ७५,
८१, ८२, ८७, ९०, ९५, ९८, १७००,
०१, ०२, ०३, ०४, ०६, १०, १२, १७, २०,
२३, २७, २८, ३१, ४५, ४८, ५१, ५७,
५९, ६०, ६१, ६२, ६६, ६७, ६९, ७०,
८०, ८३, ८७, ८८, ९२, ९४, ९६, १८०६,
२८, २९, ३५, ३८, ३९, ४२, ४३, ४४,
४९, ५१, ५९, ६५, ६६, ७०, ८४, ८८,
९०, ९१, ९५, ९६, ९७, १९००, ०३, ०४,
०५, ०६, ०७, ०८, ०९, ११, १२, १३,
१४, १५, १६, १८, २०, २१, २२, २३,
२४, २५, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१,
३२, ३३, ३५, ३६, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३,
४४, ४७, ४८, ४९, ५०, ५३, ५४, ५५,
५६, ५७, ६०, ६१, ६४, ६६, ६८, ६९,
७०, ७५, ७६, ७९, ८३, ८४, ८५, ८६,
८९.
राजन् N. of the *Ksatriya* caste; a man of
royal family ८३६, ९९४, ९९, १००९, २४,
१२४०, ८७, १४६४, १६००, १७६९, ७४,
१८३९, ४५, ४६, ९६.
राजन्यबन्धु a man of royal descent १००९.
राजन्या a woman belonging to the *Ksatriya*
caste १०२२, २३, २६, १८४५.
राजन्यापुत्र son by a *Ksatriya* woman १२३८,
३९.
राजपण्य a fine article १६८८.
राजपत्नी king's wife; queen ८६३, १६३९.
राजपथ a royal road ७८६.
राजपरिमह belonging to a king; king's ha-
rem १६८९.
राजपुंस a royal servant १९४४.
राजपुत्र a prince ८१९, ६३, १३२९, १६७१,
७२, १९८४.
राजपुत्री a princess ८१८, १२८५.

राजपुरुष a royal servant or minister ६८०,
१०३९, १६४७, १७३२.

राजपुरुष see राजपुरुष ७६६, ६८, ६९, ८६, १७५९,
६०.

राजप्रताप royal edict १८५०.

राजप्रसविनी begetting a royal offspring; bri-
nging forth a son destined to be a
king ८६३.

राजप्रसाद royal favour ८७५, ९४९.

राजभय danger or fear from a king ७५५.

राजभाग king's share ८७५, १७५९, १९१३, १४.

राजभार्यागमन intercourse with a king's wife
१८५०.

राजमन्त्रभेदक one who insults king's council
१६१९.

राजमार्ग a royal or public road ९२६, २७, ३९,
५९, १६१६, ३१, १८४८, १९२९.

राजयक्ष्मन् a dangerous disease (esp. consump-
tion) ९९२, १११८.

राजयोग्य befitting a king; suitable for
royalty ७७८.

राजर्षि a royal sage १०६८, १२८६.

राजवचन royal decree १६८७.

राजवन a royal forest; a good forest १८००.

राजवृत्ति royal avocation १६४९, १९४२.

राजवृद्धि king's interest १९१३.

राजशब्दिन् vide राजशब्दोपजीविन् ८६३.

राजशब्दोपजीविन् living by the title of a *Rājan*
८६२.

राजशासन royal order or decree ८७५, ७६,
९४४, १६१३, १८, ४०, १९३२, ३५, ३६, ४२.

राजसर्षप a particular measure १९६८.

राजसूय N. of a sacrifice १८९७.

राजस्व king's property ९२५.

राजादेश royal order १८८८.

राजाभिदेवी N. of a daughter of *S'ūra* १३७३.

राजार्थ royal property १६४९.

राज्जुदाल made of the *Rajju-dala*-tree
१६०२.

राज्ञी a queen १२८६, १८८२.

राज्य kingdom ६८०, ७४५, ८६०, १०६८,
१२४४, १३६४, ७३, ७६, ७७, ९१, १६०९,
१९, ४६, १८१६, १९०५, ३०, ३१, ७०,
८४, ८५.

राज्यभाज् kingdom-possessor १३७७.

राज्यविभ्रम disturbance in the kingdom
६८०.

रात्रि night १७०७, १९२५, २७, ४३, ७७.

रात्रि night ८६३, १६८६, ८७, १७११, ६४, १८३६,
४०, ९७, १९२३, २४, ६४, ६५, ६७, ७६.

रात्रिसंचारिन् moving at night; a night-guard
१७५४.

राधस् wealth ११५८.

राम N. of the king of *Ayodhyā* १०७५, ७६,
७७, १३२९.

रामा a charming woman; courtesan ८१४,
९९४, १०२७, १९८४.

राष्ट्र country; kingdom ७९२, ८६४, ६७, ९२०,
३२, ९९, १००८, १४६४, १६०१, १२, २७, ३९,
४६, ५३, ६३, ८२, ९२, ९३, ९८, ९९, १७१०,
३९, ५६, ५७, ६०, १८३९, ४०, ९०, १९०५,
०७, १३, २१, २९, ३०, ३२, ४३, ६५, ७०,
८६.

राष्ट्रवृत् a tributary prince ६०१, ०३, ०५,
१९०२.

राष्ट्रविलोप invasion of a country; destruction
of a country part ७३७.

राष्ट्रसंवाप national calamity; contry-wide
danger ७१५.

राष्ट्रान्तर a foreign country ८९८.

राष्ट्रिक a country-man १७५७.

रासभ an ass १२८३.

रिक्थ inheritance; legacy ६७९, ९८, ७१५,
१०२२, ११२३, ४४, ३७, ४८, ४९, ५१,
९५, १२०१, ०७, ५४, ५५, ६१, ६९, ७२,
७८, ८०, ८२, ८३, ८६, ८८, ९५, १३२१,
२२, २६, २७, ४७, ५६, ८४, ९०, ९६,
१४०३, १६, २९, ३२, ६२, ६३, ६४, ६५,
७३, ७४, ७५, १५२७, १९४९, ५०, ५३,
७८.

रिक्थग्राह one who receives inheritance ६८६.

रिक्थग्राहिन् see रिक्थग्राह ६७८, ७१५.

रिक्थजात collected property १२४६.

रिक्थप्रतिषेध denial of inheritance १२५४.

रिक्थभागिन् inheriting or sharing property;
an heir १२०१, १४७८, १५०९, २७.

रिक्थभाज् vide रिक्थभागिन् ६७७, ७०८, १०, १६,
१२६३, ७०, १३५५, ७४, ९६, १४०३, १५४०,
१९८६.

रिक्थमूल having ancestral property as the
basis ११४७.

रिक्थलोभ greed to obtain inheritance १२७२.

रिक्थविभाग the division of inheritance ११४७,
४८, ८३, १५८८.

रिक्थहर inheriting property ६७९, ८०, १३१४.

रिक्थहर्तुं see रिक्थहर ७१०.

रिक्थांशभागिन् entitled to a share in the in-
heritance १३९०.

रिक्थापहारीन् one who illegally takes away
inheritance १६२६.

रिक्थिन् inheriting property; an heir ६७२,
८२, ८६, ७१५, २७, १२२४, २७, २९, १३४२,
१४५७, ५९, ७१, १५८१, ८२.

रिपु an enemy ६००, ८६१, १९६६.

रिचिचान being emptied or resigned ७९१,
१२५८.

रिष्ट broken (pillar) ११२०.

रीति bell-metal ६०९.

रुक्मप्रतरण having a gold-ornamented outer
garment १००२.

रुचिक्रय voluntary purchase ८९८.

रुज् illness; disease ८००.

रुत a disease ११२०.

रुद्र N. of a god ८५८, ९०२, ०३, ९१, १००८,
११६१, ६२, १४१५, १८४०, ९७.

रुशती a maiden ९६५, ८४.

रुक्ष harsh १०७१, १९७०.

रूप handsome form or appearance; a kind
of punishment ६५७, ७४२, ८६१, ८८,
९०६, १००१, ३०, ३२, ४८, ९६, ११४६, ६६,

१२६०, १३७६, १५९७, १६१४, ६७, ७४, ८३,
८४, ८६, ८७, १७५७, ६३, ७१, १८३६, ४०,
८५, ९७, १९१५, १७, ३६, ५३, ५४, ६२, ६५,
७७, ८६.

रूपदर्शक a superintendent of coin १६७५.

रूपाजीवा a harlot १८५०.

रूपाभिगृहीत one who is seized with stolen
articles १६८३.

रूपाभिग्रह seizure of stolen articles १६८२,
८३, ८४.

रूप्य silver ६३४, ८९९, १६७४, ७५, १९६७.

रूप्यनिष्कक a particular silver coin १९६८.

रूप्यमान a particular measure १९६८.

रूप्यमाषक a particular silver *Māsa* १७६७.

रेवणस् property left by bequest; inherited
possession १२५३.

रेतज (son) born from (one's own) seed
१२८७.

रेतस् semen virile १११३, १८३७, ४०, ४१,
१९७७.

रेतोधत् the giver of the seed; a begetter
१२६७, ७१, ८८, १९८५.

रेतोधा a woman begetting a child from a
man other than her husband १०१७.

रेष्मन् a whirlwind ८४२.

रै property; possession; wealth ८१०, ११२०,
५८, ५९, १२५३, १९००, ०२.

रैभी a particular verse in *Atharvaveda*
८११, १०००.

रोग illness; disease ९२१, १०९७, ५३, ६४,
१३८९, ९८, १६६७.

रोग (षण्ड) one who has been deprived of
his potency by illness १०९४.

रोगार्त suffering from disease ७११, ८४, ८५४,
१०५६, १३९३.

रोगिन् suffering from a disease ७०७, ०९, ८७,
८०४, ७५, १०५६, ५७, ११४७, ४८, १३९३,
१७५९, ७९.

रोचना a particular yellow pigment ९०९,
१०२८, १९७६.

रोचनी cornhill १२६.
 रोचमाना pleasing १६४, १०५३.
 रोद wailing १००३.
 रोदसी heaven and earth १६४, ७०.
 रोध obstruction; a lock-up १६९०.
 रोम hair १६७३, ७७, १७३५, ४७, ४९.
 रोमश hairy; the pudenda १२२, ७४, ८८.
 रोमशा a woman १६६.
 रोष anger; irasibility ८६२, १११९, १६१६.
 रोषदान gift through irasibility; gift for
 the sake of taking vengeance ७९४.
 रोषित infuriated १६२१.
 रोहिणी a particular constellation १०७७.
 रोहित a female deer १८४०.
 रौद्र concerning Rudra १८९७.
 रौरव a particular hell १६५१, १९६५.
 लक्षण mark; land mark; characteristic
 ६४८, ८६१, ६३, ९३७, ४४, ४६, ५८, १०३३,
 ५०, ७०, ११३१, १६४२, ८४, १७८८, १८८४,
 ८९, १९२७, ४०, ४५,
 लक्षण्य having good signs १२४३.
 लक्षित marked १६१, १०७०, १११९, १७०७, ६१,
 १८००, १९२७.
 लगुड a staff १७०२, १८३०.
 लग्नक a surety; bail ६०८, २८, ६१, ७३, ७७,
 ७८६.
 लङ्घन transgression; insult १६१८, १९७८.
 लङ्घिन् a transgressor ८७७.
 लता a creeper १६०९, ७०, ८७, १७९८, १८००,
 २३, ३३.
 लब्ध obtained; (a slave) received (as a gift);
 acceptance; ancestral property; adop-
 ted (son); ८०५, १७, २९, ७५, ९१९,
 ११२३, २९, ३१, १२१५, २३, २४, २५,
 २७, २८, ३२, १३५०, १४५३, ५४, ५९,
 १५७४, १६६८, ८१, ८३, ८४, १८५७, ६३, ६६,
 १९०७, २८, ६०, ७६, ८५.
 ललाट the forehead १६०६, ०९, २७, ४४,
 ८७.
 लव wool; hair ६१२, ३०.

लघुन leek १०२५, ७१.
 लाक्षा lac १६७४, १९३८.
 लाङ्गल a plough ७६४, १९६७.
 लाभ interest; profit; finding or friendly
 donation ६२४, ३१, ३४, ३५, ३६, ५१,
 ७२९, ३४, ७७, ७९, ८४, ८५, ८६, ९०,
 ८००, ०४, ४७, ४९, ६२, ८८, ९१, ९६, ९७,
 ९५१, ८६, ११२६, १२२३, १४६१, १६८४,
 १७३१, १९१५, २५, ४२.
 लाभहानि loss of interest ६४८.
 लिखित a document; written; N. of a law-
 giver ६५७, ६१, ६९, ७८, ७९, ७१३, २९,
 ३१, ८७३, १४५७, १९००.
 लिङ्ग a mark; generative organ ७३७, ९३५,
 ४४, ५१, १६८०, ८३, ८४, १८२२, ४७,
 ५०, ७४, ८६, ९१, १९५८.
 लिङ्गिन् wearing a distinguishing mark
 (like the Buddha ascetic); an ascetic
 ७११, १४०४, १६८३, १९२७, ४२, ४६.
 लिङ्गोद्धार removal of the male organ १८४१.
 लिच्छिविक N. of a people ८६२.
 लिबुजा a creeper ८५७, ९७८, ९६, १८३६.
 लुठन seizing; pulling १७९६.
 लुब्ध covetous ७९३, ८६८, ७३, १५७३, १९३९,
 ७५.
 लुब्धक a hunter १०३८, १९२५.
 लेख writing १८८१, ८७.
 लेखित a written bond १२२२.
 लेख्य written statement; document ६०८,
 ३६, ५४, ५६, ६०, ७६, ७९, ८९, ९०, ७०६,
 २५, २६, २७, ३०, ८६, ८६३, १५६९, ८०, ८१,
 १७६३.
 लेख्यकृत done in writing ६८५.
 लेख्यक्रिया writing ८७३.
 लेख्यप्रत्यय documentary evidence ९२५.
 लेख्यारूढ committed to writing; recorded
 ६२८, ५०, ९५५.
 लेपन anointing १११९, १६८५.
 लेपमाज् a paternal ancestor (in the 4th,
 5th, 6th degrees) १६८३.

लेपिन् see लेपमाज् १२६५.

लेश inferential evidence १७५३.

लोक the world; people; heaven ६०१,
०२, ०३, ०४, ०५, ७६, ७९४, ८०८,
१९, ३१, ८६, ९०३, २४, २५, ३४, ८३,
९१, १०००, ०१, ०२, ०६, ०९, १०, २०,
२२, २६, २७, २८, ३०, ३३, ५१, ६४, ७५, ७६,
७७, ७९, ११११, १२, १५, १८, १९, २२, ६१,
६२, ९७, १२४४, ६० ६१, ६२, ६४, ७१, ७९,
८२, ८३, ८४, ८६, ८९, ९७, १३०२,
२९, ५०, ७७, ८५, ९०, १४७४, १५२४, ८०,
९२, १६००, ०२, ०३, ४६, ५२, ५५,
९४, १७०१, २७, ८७, ९१, १८४१, ५६, ६९,
८७, ९०, ९१, ९६, १९०२, ०५, १६, १८, २९,
३०, ३१, ३६, ४०, ४३, ६५, ६६, ७०, ७१,
७४, ७८, ७९, ८१, ८३, ८४, ८५, ८८.

लोकगुप्ति protection of the populace १३८४.

लोकपाल a king १९३०.

लोकप्रचार popular tradition १७६७.

लोकमातृ the mother of the world १०३३.

लोकयात्रा worldly affairs; conduct of men
८६१, १०५१, ५२.

लोकाचार popular usage १५१२.

लोभ्य conducive to the attainment of a
better world १२६२.

लोचन the eye १०३२, १८९१, १९८५.

लोप loss १०३८, ३९, १९३३, ४१.

लोपामुद्रा N. of a woman ९६८.

लोभ्र stolen thing १६८२, १७४०, ५२, ६०, ६२,
६५.

लोभ covetousness ६१०, ५१, ८५५, ६१, ६४,
९५२, ५७, १०२२, १२४३, ८६, १३७६, ९७,
१६२९, ४५, ४६, १७०६, ५९, १८८५, १९१४,
२७, ६५, ७५.

लोमन् hair; wool ६०७, ७६५, ९५, १६०३, २१.

लोमपाद N. of the king of *Angas* १३२९.

लोष्ट a lump of earth ९५१, १६२१, ३०, १७९९,
१८०६, १९, १९३३.

लोह iron ६२६, ७३१, ८९४, १६७०, ७७, ८०,
१७४५, ४६, ६५, ६७, ९९, १९३१, ३६.

लोहित red-coloured; copper; blood ९९६,
१२५९, १७९३, १८०३, २९, ४५, १९७७.

लौकिक secular; customary ८०७, १११८, १९६८.

लौकिकी यात्रा worldly intercourse १३९२.

वंश the line of pedigree; a family; the
bamboo १०३०, ३१, १२०४, १३२९, ८४,
१५६९, १९८५.

वंशपरित्यक्त one who abandons his family
११११.

वंशमात्रकर a mere propagator of family
१३५५, ७४.

वंशवृद्धि growth or continuity of a family
१२८५.

वंश्य member of a family ९४७.

वक्तव्यता aspersion ९०७.

वक्तृ a speaker ८७६, १००४, १६४९, ८०, १७९२,
१९४२.

वक्त्र the mouth १०२५, १७७६, ८८, ९४.

वक्षणा udder १००२.

वङ्ग tin; lead; brass १७६७.

वचन speech; saying ६०९, ३६, ७५३, ८६७,
६८, ७४, १११९, १७७०, ७८, ८६, ९१,
१८५०, १९४०, ६४, ६५, ८५.

वचस् see वचन १०८४, १५९६, ९७.

वज्र *Indra's* thunderbolt ६०९, ८१२, ९४,
९१८, १३८५, १५९७.

वज्रक a deceiver ७८५, ८९६, १६९३, १७५८,
५९, १९१४, २९.

वज्रना fraudulent act ७८५.

वडवा a female slave; a harlot; prostitute
८३२, ५१.

वडवाभृत a kind of slave (one enslaved on
account of his being connected with
a female slave) ८३२.

वडवामुख N. of the entrance to the lower
regions at the south pole १०३२.

वडवाढित vide वडवाभृत ८३०.

वणिक्पथ way of merchants; commerce ८८८,
१५८१.

वणिक्वीथी assembly of merchants; market-

place ७६६, ६८, ६९.
 वणिग्नात corporation of traders १९४२.
 वणिग् a merchant; trader ६७७, ७२७, ७७,
 ८०, ८२, ८३, ८६, ८८, ८९, ९०, ८४९, ५५,
 ७५, ८८, ९२, ९५, ९४९, ११२४, १६११, ६३,
 ७६, ७८, १७३०, ३१, ५८, ६३, ६६, १९६५,
 ७५.
 वण्ड tailless ११८१.
 वत्स a calf ७४४, ८६१, ९०५, १७, १८, २०, २१,
 १०१४, ७३, ७६, ११०२, १२७२, १६५६,
 १९६५, ७६, ७९, ८९.
 वत्सतरी a heifer ९१५.
 वत्सनाभ N. of a particular strong poison
 १९६६.
 वत्सप्रिय N. of a *Rshī* १६५६.
 वत्सर year ६१०, २६, ७८२, ८४२, ५६, ८१, ९६,
 ९८, ९९, ९०१, ४८, १०६१, १९७५, ८०.
 वत्सवत् N. of a son of *S'āra* १३७६.
 वत्सावत् N. of a *Rshī* १३७६.
 वध corporal or capital punishment ८१७, १९,
 २७, १०३२, ३३, ५८, १११३, १७, १४७३, १६०६,
 १२, १७, १८, १९, २१, ४३, ४५, ४६, ४८, ४९,
 ५१, ५८, ६४, ६७, ७०, ७५, ८८, ८९, ९०, १७०१,
 ०२, ०५, ११, १३, १४, १६, ३९, ४८, ५०, ५४,
 ५५, ६०, ६१, ६५, ६६, ७३, ७४, ८८, १८००, ११,
 ३४, ४२, ४५, ४७, ४८, ४९, ५०, ५९, ६६, ७२,
 ७४, ७५, ७६, ८३, ८८, ९२, १९१८, २९, ३०,
 ४२.
 वधक a hang-man; executioner १७५४.
 वधदण्ड corporal or capital punishment
 १८४६, ९१, ९२.
 वधप्राप्त deserving capital punishment १६४८.
 वधवृत्ति living by execution १८२७.
 वधशासन law regarding corporal punishment
 १६४५.
 वधू a girl; bride; newly married woman
 ८१०, ११, ९७१, ७९, ८४, ९३, ९६, १०००,
 ०१, ०२, ०४.
 वधूमत् married; having a bride ८११.
 वधुयु one who loves his wife or longs for

a wife ९७९, १०००, ०३.
 वध्य to be punished ६३७, ९२१, १६०६, ०९,
 १०, ४६, ६४, १७००, ५१, ५९, १८३२, ३५,
 ४४, ४६, ४७, १९३५, ४३, ६९.
 वध्यकर्मन् capital crime १६०९.
 वध्यघातिन् see वधक १८९०.
 वध्र (वण्ड) (impotent) one whose testicles
 have been castrated; a leathern strap
 १०९४, ९५, १९१०.
 वधिका a leathern strap १९०५.
 वधिमती a woman ९८०.
 वध्-यश्च N. of a man ६००, १२५८.
 वन a forest ७३७, ९०६, २१, ३२, ११६३, १२८७,
 ८८, १६३९, ९५, १८५१, ८०, १९२०, २१, २९,
 ४४.
 वनगोचर a hunter; forester ९३६, ३७, ४०, ४४,
 ६२, ६३.
 वनचोर a forest-robber १६८२.
 वनस्थ a forest-dweller ७३२, १०७७, १४०४.
 वनस्पति plant; tree ८४२, १००३, ३१, १५९८,
 १६५७, १८००, ०४, ३४.
 वनिताश्रुत a servant getting wages in the
 form of co-habitation with a female
 (slave) ८३४.
 वनेचर see वनगोचर ९२१.
 वन्ध्यभाव barrenness १३७६.
 वन्ध्या a barren woman १०२४, ३०, ३४, ५७,
 ८७, ११००, ०१, १२, १३६३, ७६, १४३१.
 वपन shaving १८४५.
 वपुष्ट most beautiful ११६०.
 वपुस् the body १९८९.
 वप mound ६६०.
 वमन vomition (of accumulated wealth)
 १९२४.
 वयस् age; a bird ६९५, १२२४, १७३८, ९५,
 १९१०, ६९, ८७.
 वयोधस् strong; vigorous ९९५, ११५८.
 वर one who chosess; a wooer; suitor;
 superior; boon ९९७, ९८, १०००, ०२, ०४,
 २१, २४, ३०, ३१, ४१, ७७, ८१, ९५, ९७,

९८, ११०९, १६, ८३, १२८५, ८६, १३७४,
८४, ८५, १४६३, १५९८, ९९, १६०३, ६७,
१७९३, १८९१, ९६, १९७५, ७७, ७८, ८४,
८५.

वरण choice १०९३, १८४८.

वरद benefactor १०३१.

वरदान the granting of boon or request
१३९१.

वरदोष fault or defect of a wooer or bride-
groom ८७९, १०२३, १९७५.

वरप्रयोग living by skilful fraud १६८३.

वरयितृ a bridegroom; suitor ८७९.

वरुण N. of a deity ५९९, ७९२, ८५८,
९७६, ८३, ९१, ९७, ९८, १००१, ०५, ११४३,
१४६४, १५४०, ९१, १६०१, ०३, १८३६, ३७,
३८, ४०, ५१, ९३, ९६, १९३०, ३३, ४३, ७०.

वरुणपाश *varuna's snare* १००६.

वरुण्य belonging to *varuna* १००८, १८४१.

वर्ग a class ८३०, ६३, ७६, १११९, १६८०.

वर्चस् energy; vigour; excrement ९८६,
९६, ९९, १००१, ०२, ०३, १२५९.

वर्चस्स्थान dung-hill ९५३.

वर्ण colour; caste ६०९, १०, १२, २४, ७०४,
३७, ५०, ८०९, १६, १८, १९, २४, २९, ३५,
३६, ३७, ४०, ६०, ७८, ७९, ९३०, ६८, ९२,
१०००, २३, २४, २७, २९, ४६, ६८, ९८,
११०५, १५, २०, ३०, ३१, ४२, ८३, ८४,
१२३८, ३९, ४०, ४३, ४४, ४५, ४९, ५१, ६६,
८५, ८६, ८७, १३६५, ११, १४७३, ७८, ७९, १५९८,
९९, १६०७, १५, २३, २७, ५६, ६६, ७१, ७४,
७८, ८३, ८५, १७५३, ८३, ८४, १८२८, ४५,
४६, ५६, ५८, ६२, ८२, १९१६, १७, १८,
२०, २१, ३५, ४०, ४१, ५०, ५४, ५७, ६२,
६४, ८८.

वर्णक्रम the order of the castes ६१९, १०५३,
१२४३.

वर्णसंकर confusion of the castes ११०४, ०६,
१६०८, १२, १८५६, १९३३, ४१.

वर्णसंज्ञा confusion of the castes १९३१.

वर्णानुक्रम see वर्णक्रम ६१०, १२४०.

वर्णावर inferior in caste १२५०.

वर्णिन् a person belonging to one of the
four castes १२६५.

वर्णोत्तम member of the highest caste १६१८.

वर्षकी wife of a carpenter १११८.

वर्धन increase; aggregation ८६०, ९०२, ४६,
१११४, १९, २९, १९१४, २३, २४, ६५, ८२,
८४, ८५.

वर्मन् an armour; bark ६१०, ३०.

वर्ष a year; rain; rainy-season ९२७, ४२,
१०४३, १२८१, १३५० ५१, १५७०, १७९३,
१८४८, १९२४, ६५, ८२, ८४.

वल N. of an *Asura* १९८०.

वलय a courtyard ९०६.

वल्क see वल्कल १६७७.

वल्कल the bark of a tree १०२८, १७३३, ३५,
४७.

वल्ली a creeper ९३३, १६०९, ७०, १७१९, ९८.

वशा a barren woman १९५१.

वषट्कार the exclamation *Vasat* १००८.

वसति a dwelling place; residence; abode
९६२.

वसन a dress; clothes ८०२, १८, ९४०, १५२०,
१९८१.

वसिष्ठ N. of a law-giver ६०३, ०९, ११, २४,
१०५१, १२८२, ८५, १६५६, १९६५,

वसीयस् being more wealthy or opulent
७९१.

वसु wealth; property; N. of a deity
६३१, ८५८, ९९, ९७४, ८१, ८३, ८८, ९९,
१००१, ०२, ०३, ११५८, ५९, १२५७, ५९,
१३२४, ९२, १४२२, १९००, ८०.

वसुदेव N. of a son of *S'ura* १३७६, १९८६.

वसुधा the earth; country ७६४, १९८२.

वसुन्धरा the earth १९८६.

वस्यु desiring wealth ११२१.

वस्त a he-goat ११६६.

वस्तु object; article ८०७, १०.

वस्त्र a garment; clothes ६१०, २१, २६, ३०,
३५, ६८, ७३१, ८७९, १०६९, ११०६, १९,

१२०६, ०९, १९, २२, २३, २८, ३३,
 १३६४, ५४, ७६, ८५, ९३, १४०४, १६,
 १६१४, ४६, ६९, ७१, ७४, ८०, ८२,
 ८५, १७९८, १८००, ४९, ८१, ८५, ८७, ८९,
 १९५२, ७१, ८७, ८८.
 वस्त्रमिश्रुण a dress १८९८.
 वस्तु price; value ८७८.
 वस्तु valuable १८९४.
 बहलु wedding; the bridal procession; nu-
 ptial ceremony १७१, ८४, ८५, १०००, ०१,
 ०२, ०४, १४२३.
 बहि fire ९५९, १०३२, १२५४, ५५, १८९६, १९३६,
 ६७.
 बहिन्य a fire-place; hearth ९५३.
 बघशीवरी reeling on a couch or palan-
 quin ९९८.
 बघोशया see बघशीवरी ९७३.
 बाकाः chattering ९९९.
 बावपारुष्य harshness of speech; defamation
 १०२२, ३५, १६१५, १७६८, ७१, ७३, ८४, ८७,
 ८९, ९१, ९४, १८०१, ३०, ३१, ३३.
 बावप्रतिपन्न accepted by word ६७९.
 बावय speech १७९९, १८९१, १९२२, ४१, ४२.
 ८५.
 बावयकरण executing the commands or words
 of १३५०.
 बाक्यानुयोग trial; cross-examination (to elicit
 confession) १६८५, ८७.
 बावशूर harsh in speech ८६०.
 बावजीवन a buffoon ८४३, १७७२.
 बावदण्ड verbal rebuke or reprimand १०३५,
 १८३३.
 बावदुष्ट a rude or insulting speaker १६२२,
 १७८७, ९१, ९२.
 बावधिग्दम reprimand and censure ८७४.
 बावरोध the abstraction or suppression of
 speech १७९६, १८१७.
 बाव् speech; language ७२४, १०१२, २२, ५३,
 ६४, ६५, १११३, १७७५, ८८, ९१, ९४, ९५,
 १८४०, ४३, ६९, ९३, ९४, १९०३, ३६, ७०,

७४, ७५, ८१, ८५.
 वाविक a (deposit etc.) accepted by words;
 consisting of words; slander ८९८, १७८१
 ८९.
 वाव्य to be blamed ७२१.
 वाव valuable possession; wealth food;
 sacrificial food १००४, ११२२, १९००.
 वावपेय N. of a sacrifice १९७६.
 वावश्रवस् the patronymic of the father of
Nacikatas ७९१, १००५.
 वावसाति victory; the winning of a prize or
 booty (Monier Williams); distribution
 of food (*Sāyana*) ६००, १००४.
 वावजिन् spirited; warlike; steed ५९९, ७७५,
 ९०५, १९, ७२, ७३, ८१, १००१, १२५३,
 ५४, १७३६, ४५, ६१.
 वावजिमेध N. of a sacrifice १९८५.
 वावट a fence ९०६, १६२०.
 वावटिका a garden; plantation ७९०.
 वावणिज्य commerce; trade ७८४, ८१९, ४७,
 ११३०, ३१, ४२, १९२७, ३६, ८५.
 वावत wind or wind-god; N. of the father
 of *Hanumant* ८४२, १३२९, १९८०.
 वावतरेत्स् (an impotent) one whose semen is
 evanescent as air १०९४.
 वावतायन a window ९२६, २७, ५३, १६८५.
 वावत्सीमाण्डवोपुत्र N. of a teacher १९८२.
 वावद discussion; dispute; plaint; litigation
 ६७३, ७६, ७६५, ६८, ८३४, ४०, ५३, ९६,
 ९५१, १२२५, ८२, १७७४, ८७, ९३, १९१४.
 वावदप्रतिभू surety in litigation ६७६.
 वावदिकुन (a suit) preferred by litigant १९१५,
 ४०.
 वावदिन् a disputant; plaintiff and defendant;
 accuser ७३०, ६६, ६८, ८६७, ६८, ७४, ९९८,
 १०१५, १७, ७५, ८८, १४००, १६१८, १७७०,
 ८७, १९४१, ४२.
 वावय a musical instrument १३६४, १९३५.
 वावयुव bridal garment ९८४, १००३.
 वावप्रस्थ a *Brahmana* in the third stage of

life १३७३, १४७१, १५०९, १६०१, १९४४, ८६.
 बानलटी an outer part of the house ९२६.
 बानवेतन wages of wearing १६७३.
 बानस्पत्य a tree १००२, १७२२.
 बाप sowing ९३०.
 बापगोपनसंग्रहाः sowing; protecting and reaping the harvest ९५४.
 बापन the act of sowing ७९२.
 बापिका a reservoir of water; tank ९६२.
 बापित sown (as seed) ९१८.
 बापी well; a pond; pool ७९०, ९३४, ४८, ५०, १२२२, १६१३.
 बामक a particular mixed tribe १२८७.
 बायव्य N. of a particular *Soma* vessel shaped like mortars; the north-west १२५८, १५९४.
 बायु the god of the wind १००६, ११४३, १५९४, १९३०.
 बायुगीता sung by the wind god १०७१.
 बायुप्रोक्ता cited by the wind god १११६.
 बार sluice-gate; a day ९३०, १९६६.
 बारण elephant १७६१.
 बारि water ६५४, ८५४, ९५२, १९२१.
 बारिक ward; adviser ९४९.
 बारुक a melon १७६१, ६३, ६७.
 बारुण relating to the god *Varuna* १९३०, ६४.
 बारुणी any spirituous liquor १०१६.
 बारुण्य relating to the god *Varuna* १८९६.
 बारुवृत्त chosen १५९८, ९९.
 बारुणी N. of the wife of *Pracetas* १०२८.
 बारुता trade; the science of livelihood ८६२, १७५७, १९३६.
 बारुदक(व्य) senility ९५०, १०२३, ७६, ८३, ९९, १३४९, १५५५, १९८७.
 बारुदुष usury ६२७.
 बारुदुषि(विन्) usurer ६०९, २४.
 बारुदुषिक विदे बारुदुषि ६०९, ६११.
 बारुदुष्य usury ६३१.

बारुश relating to the *Rishi Vrishha* १९८९.
 बारुशल relating to a *Sūdra* १९३७.
 बारुशिक annual ६११, ७९४, १५६०, १९३०.
 बारुश्याणि N. of a *Rishi* १६६५.
 बारु the hair of any animal's tail ९०९, १८६७.
 बारुका sand ९३४.
 बारुवाता a favourite wife (of a king) १००४, ०५, ०६, ०९.
 बारुस residence; garment ८४२, ९४९, १०४८, १११४, १३७२, १४५७, १५६१, १६१६, १९, ८२, १७०२, ४०, १८६१, १९४२, ८६.
 बारुसनस्थ veiled in a garment or a piece of cloth ७४५.
 बारुसव N. of *Indra* ९९९.
 बारुसस् clothing garment ६०४, ७६२, ८११, ६०, ९४, ९३७, ५७, ८४, ९६, ९७, १०००, ०१, ०३, २५, ९९, १११३, १२४४, ५४, ५९, ६०, १३६३, ८४, ८५, ९०, १४०२, ७३, १५२०, १६४२, ४५, ६५, ७४, १७०९, १६, ३३, ४५, ४८, ५०, ६७, १८५२, ८१, ८५, ८९, १९२७, ६६, ८१, ८४.
 बारुसि an axe १८९७.
 बारुस्तु a dwelling place; home; habitation; immovable or landed property ९२६, २९, ५५, ५८, १२३३.
 बारुस्तुविक्रय the sale of the land ९२९.
 बारुस्तुविभाग division of land १२०७.
 बारुस्तुविवाद law-suits about land ९२६.
 बारुस्तुष्पति N. of a deity ९८१, १८३७.
 बारुहा a carrier ८४२, ९२३, १९४४.
 बारुहाक a driver; carrier ८४६, ५०, ५३.
 बारुहाहन a vehicle; carriage ७३१, ८५०, ६३, ९६१, १००२, ११९८, १२२३, ३१, १५८४, १६१८, २१, १९२८, ३०, ८७.
 बारुहाहनकोष्ठ stable of horse etc. ९३०.
 बारुहािनी a boat १९४४.
 बारुहा cattle; an ox or horse ६०७, १२, ३०, ३४, ७८६, ८९१, ९२, ९४, १२२२, ३०, १४५४, १९३५.

वाह्यजीविन् a cart-man; living on the profession of vehicle १२३५.

विकर one whose hand is cut off १६६९.

विकर्मन् prohibited work १११६, ५२, १३९६, १६४९, १७१०, १९०७, ७६, ८४.

विकर्षण dragging asunder; searching; investigation ७३१.

विकल mutilated; maimed १३८९, १९८५.

विकल्प assignment of share; discrimination of share; alternate १२८२, १९०६, ७८.

विकृत with disfigurement; changed १७०५, ६५, १९३० ३८.

विकृष्ट a tilled piece of ground ९४४.

विकेशी N. of a class of demonical being of loose hair १००३, १८३९.

विक्रय sale ६३२, ३८, ५०, ५४, ५६, ७३२, ३४, ३५, ३६, ३७, ५४, ५९, ६०, ६२, ६९, ८९, ९२, ८०३, ०४, ०५, १७, ३७, ७८, ८९, ९१, ९६, ९९, ९००, ०१, २८, ३०, ३१ ३२, ११३०, १२५५, ७३, ८६, १३८४, ८५, १४२४, ४९, ५५ १५२३, ७५, ८५, ८७, ८८, ८९, १६७४, ७७, ७८, ८१, ८३, ९५, १७०७, ३१, ३३, ३६, ४१, ५४, १९०४, १९, २७, २९, ७२, ७५, ८३, ८८.

विक्रयिक a seller १६६९.

विक्रयिन् a seller ७६१, १६०९, ११, १८, १७०५, ३२, ५८, ६६, ९७, १९३०, ३२.

विक्रीणान a seller ८८८, १६१७, ७७.

विक्रीत sold ७६०, ६४, ६७, ७८, ८२३, ३३, ८५, ८९, ९५, ९४७, १३३४, १६७९.

विक्रीतक्रीतानुशय rescission of sale and purchase ७७८.

विक्रीता (girl) sold १२८६.

विक्रीयासंप्रदान non-delivery of a sold chattel ८८६.

विक्रेतु a vendor; seller ७५७, ६१, ६३, ६५, ६६, ६८, ८७९, ८४, ८७, ८८, ९१, ९३, ९४, ९५, ९६, ९७, ९९ ९००, ०१, १६३७, ७८, ८०, ८३, १७३२, ६७, १९३३. ७५.

विक्रेत्रनुशय repentance of a seller ९००.

विक्रेय to be sold ६५६, ८८५, १२८६, १३२९,

१७३३, १९३८, ३९.

विक्रोष्ट one who calls out or cries for help १६३४.

विख्यापन declaration १६५९.

विग्रह dispute १९१५.

विचारणा decision; pondering ९५१, ५५, १९७९.

विचारित decided १२२२.

विचृत the act of loosening or untying; N. of two stars ६०३, ०५.

विचेष्टित conduct; behaviour १६३९, १९३२.

विच्छिन्नपिण्ड one whose line or genealogy from the first ancestor is interrupted; one who is subsequent to the fourth generation ११९९.

विजय conquest ८१९, १८९७, १९७०.

विजर्जरा prostitute ८४२.

विजातीय heterogeneous; belonging to different castes ८९०, १३५५.

विजानि strange; foreign; having no wife ८४२.

विजामातृ unsatisfactory son-in-law ९६४.

विजावन् potent १२५८.

विजित acquired by conquest ११२३, १८९८.

विज्ञात known ७६६, ६८, ६९, ८५, ९६, १२७०, १९५०, ६०.

विज्ञान knowledge ८३४, ४२, १०७१, ११९३.

वितथ unreal; futile ६६२, ६५, ७१, ८४०, १०४१, १७७६, ९२, १९६४, ७४.

वितर्दि an altar १९२५.

वित्त wealth; property ६११, २४, ६१, ७७, ७९२, ९९, ८१७, ९७९, १०१०, १२२७, २८, ४३, ८१, १३५५, ६४, ७२, १४१६, २९, ३२, ४०, ५५, ७३, १५२७, १६१२, १७२७, ६६, १८९५, १९१७, ४१, ४३, ४९, ५०, ५५, ६२, ६९.

वित्तागम source of wealth ११२६.

विद्य house (sacrifice as connected with the house) ९८३.

विदश्या fit for a sacrifice ९६७.

विदारण tearing asunder १७९९, १८२२.

विदुः a kind of plant १६८३.
 विदेव hostile to gods ८१४.
 विद्य learned १२२७.
 विद्या knowledge; learning ८२६, ३४, ५५, ६२, ७२, १०६१, ७६, ११०९, २७, ४१, ९३, १२१५, २१, २४, २५, २७, ३२, ६१, ६२, ८३, १३७६, १५५८, १६८१, १७५२, ९५, १९०४, ६२, ७३, ७४, ८७.
 विद्याधन wealth acquired by learning; gains of science or learning १२११, २०, २१, २३, २५, २७.
 विद्यानुपालिन् devoted to learning १२१०.
 विद्याप्रतिज्ञा staking of knowledge; disputation १२२३, २५.
 विद्याप्राप्त acquisition made by learning १२२४, ३१.
 विद्याबलकृत् (property) acquired by the power of magic or knowledge १२२५.
 विद्यार्थ a student १६६६.
 विद्यालम्ब्य acquired or gained by learning १२३०.
 विद्यासंबन्ध relation by learning १०१३, २२.
 विद्युत् flash; lightening ८४२.
 विद्रुम coral ८८८.
 विद्वेष hatred १६२३, १९१४.
 विधन property-less; poor ६७८.
 विधरण checking; restraining ९२४.
 विधार्मिन् transgressing the religion १४५८.
 विधवा a widow ६९८, ८६३, ९८०, १०६५, ६६, १११६, १७, १२५७, १३०८, ५०, ८४, १४०१, ०४, ६६, १९२२, ५१, ६३.
 विधवागमिन् one who has intercourse with a widow १६३४.
 विधवाधन widow's property १५२०.
 विधवावेदन marrying a widow १०६७.
 विधान rule; law; management ७५०, ८६, ८६०, ६१, ८१, ९११, १०२४, ६९, ११०२, ०६, ०९, १२४३, ४५, ५५, ९४, १३६२, ६४, ७१, ९३, १४३०, १८८४.
 विधानक a rite १३७३.

विधानविधि performance of prescribed acts or rites १३७३.
 विधि rule; law; a creator; activity; manner; rite ६२५, ३८, ५३, ५४, ६४, ७२, ७४, ७५, ७१०, ३२, ४१, ४६, ४९, ५१, ५४, ५९, ६३, ७०, ७९, ८५, ८८, ९०, ८०५, १९, ३४, ४०, ६९, ८८, ९६, ९४०, ४२, ४६, ५१, १०१९, २९, ३०, ६६, ६७, ७५, ८९, ९१, ९२, ९४, ९६, ११००, ०४, १०, १२, १९, २९, १२०३, २०, २३, ४४, ४६, ७८, ९४, १३३७, ४८, ६२, ७१, ७२, ७५, ७६, ८४, ९३, १४७९, १५८४, १६१६, ४८, ५०, ९०, १७२७, ४६, १८२५, ५४, १९०५, ०७, १०, ३१, ४१, ५२, ५३, ६२, ६४, ६६, ६७, ७८, ८५, ८८.
 विधिदृष्ट prescribed by religious rule १२४३.
 विधिपूर्वक according to rule; duly १२४४.
 विधियोग the observance of a rule ७७६.
 विधिवत् lawfully; according to rule १०१९, २१, ४१, ९१.
 विधिवैषम्य contradiction with law ७३०.
 विधृति a dam; barrier ९२५.
 विध्वंसिता defiled १८९१.
 विनता N. of the mother of *Garuda* ८४०.
 विनय punishment; education ७२४, ५१, ६५, ८५१, ५३, ८७, ८८, ८९, ९१६, १८, १०३५, १६४४, १७८९, ९०, १८२६, २८, ३५, ८५, १९१२, १३.
 विनष्ट destroyed; lost ६४२, ४९, ५५, ७३१, ३५, ३६, ३७, ९०४, ०५, ०८, १६, १६७३, १७४१.
 विनाश utter loss; decay; destruction ६३८, ६०, ७५३, ५५, ५६, ८४३, ६०, ६१, ७६, ९१२, २०, ५९, १६२३, ३४, ४८, ५०, ५१, १७६४, ८१, १८३३, १९४२.
 विनिपात ruin ७४०.
 विनिमय exchange ८९०, ९१, ९६, ९९.
 विनियोग use ११४२, १५५५, ६१.
 विनीत educated; modest; well-behaved; obedient ८६१, १०२०, ७१, १११०, १४, १२२७.

विनेय punished or instructed ७२७, ८३, ९०,
८७१, ९५५, ४६, १०९७, ११७३, १७५९,
१८८४.

विन्ध्य N. of the mountain १९२१.

विभ्रा (the son) acquired १३३४.

विभ्रा a married woman १०८३.

विपणि traffic; sale ११२७.

विपत्ति adversity; misfortune ६७१, ८०७,
१६७३, ७६, १७९९.

विपथ a kind of choriote ८४२.

विपरीत acting in a con trary manner; un-
equal unjustly ८६७, ९९, ९२९, ३८,
११४७; ४८, १६३९, ८२, १९१८, ३२, ६८.

विपर्यय transposition; alteration ६४८, ७३,
७२४, ४७, ६३, ९३४, ११३१, ८५, १६८५,
१८४७, ८२, १९३३.

विप्र a Brāhmin; a member of the first
and highest caste ७१५, २७, ८१९, ३५,
३६, ३७, ३९, ७२, १०१६, ६२, ७२, ११११,
१३, १६, १२४६, ४७, ५१, ८८, १३७४, ७६,
७७, १५२४, ३०, १६०७, २३, २८, ३७, ५२,
५४, ५५, १७०२, ६१, ६२, ७१, ७४, ७६, ९०,
९२, १८१५, ९१, १९२२, २७, ३१, ३३, ४३,
६१, ६५, ७४, ८९.

विप्रकार bad behaviour; offence १०३६, ३८,
१६१५.

विप्रतिपत्ति dispute; contrariety १९१९.

विप्रतिपन्न being mistaken १९१८.

विप्रदुष्टा deflowered woman; a bad woman
(procuress of abortion) १०४१, ५८,
१६३८, १९७९.

विप्रधन property of a Vipra १६४६.

विप्रयोग separation १०४४.

विप्रलम्पक rapacious १७०१.

विप्रवाद varied statements १२८६.

विप्रसुता daughter of a Brāhmin १०२३.

विप्रस्व property of a Brāhmin ९२५, १२५२.

विप्रा a Brāhmana woman १११३, १८५८.

विप्रासुत a son by a Brāhmana wife १२५१.

विप्रुव distress; calamity; confusion off-

ence ७७७, ९२०, ११०१, १०, १६२३.

विश्रुत one who has committed offence
१०२५, १८६४.

विभक्त separated; divided; one who has
received his share ६७९, ८०, ९०, ९६,
७१४, ८०३, १०३५, ११४१, ४२, ६९, ७२, ९९,
१२०३, ४०, ४१, १५१८, २२, २६, ४१, ४३,
५६, ५७, ६१, ६५, ६७, ६८, ७२, ७४, ८०,
८१, ८२, ८४, ८५, ८७, ८८, १९८३.

विभक्तज a son born after partition १५६२,
६७, ६८.

विभक्तदायाद sharer of a divided, oblation
१४६८.

विभक्तव्य to be divided ८७५, ११४२, १२२१,
३७.

विभक्त one who distributes; an apportion-
er ११५८.

विभजनीय to be divided १२२२.

विभजमान a distributor ११४४.

विभजिष्यमाण being divided or distributed
११८३, १२६५.

विभज्यमाण being divided ११९४, १४१६, २८.

विभाग partition; division; distribution ८९९,
११२४, २५, ३२, ४२, ५५, ५७, ६८, ७३, ८१,
८४, ८५, ९२, ९४, ९९, १२०१, ०४, ०७, ११,
२४, २५, २७, २९, ३०, ३२, ३४, ३५, ३८,
४०, ४३, ४४, ४५, ४६, ५७, १३१६, ४७, ५५,
८७, १४०४, ०५, १३, १४, १६, २७, ५७, ५९,
१५४१, ४३, ६३, ६५, ६७, ६९, ७१, ७२, ७९,
८१, ८२, ८४, १६८६, १९०५, २१, ५०, ७५,
८३, ८७.

विभागकाल the time of effecting partition
१२२९, ३१.

विभागधर्मसंदेह the fact of a legal partition
called into question १५७९, ८२.

विभागनिह्व doubt or suspicion regarding
partition; denial or concealment of
partition १५७५.

विभागभाज् a sharer १५६५.

विभागभवन ascertainment of share

१५७५, ८२.
विभागहेतु the reason of partition १५७५.
विभागानन्तरोत्पन्न one who is born after
partition १५६२.
विभागार्ह entitled to a share ११८०.
विभाजन division १२०३.
विभाज्य divisible १२०६, ०९, २५, २७, १९८३,
८७.
विभावक proof ७५१.
विभावसु N. of a *Rshi* १९८३.
विभावित being proved; caused to appear
७०७, १६, १८, १९, २७, ४९ ८९७.
विभाज्य to be divided १७६५.
विभिन्नमातृक of different mothers १२३८.
विभीदक die for gambling १५९१, १८९३.
विभूषा a jewel १६१६.
विमद a protegee of the *As'vins* ९६४, ६५,
८०, ८२.
विमांस unclean meat (e. g. the flesh of
dogs etc.) १६०९, १८, १७३२, ९७, १९३२.
विमिश्रण adulteration; mixture १७६४.
वियुक्त separated १०५५, ७६, ११०६.
वियोग separation; absence or want of ७५३,
१११०, १६, १८, १९१८.
विरञ्चि N. of a Deity १९६६.
विराज् brilliance; excellence; political power
१५९६, १८९६.
विरात्र midnight १६२०, ८३.
विरुद्ध contradictory १०२७, १९१८, ३१, ३५, ४२,
४३.
विरूप manifold; disfigured deformed ६०६,
९८९, १०००, ३०, ३२, ४८, १६७४, ८३.
विरोध contradiction; dispute; a litigation;
law-suit ७५६, ९२५, १११९, १२२९, १६११,
१३, २८, ३५, ८३.
विलेखित written ६५७.
विवदत् a disputant १९०७, २६.
विवदमान a disputant १९०७, ६५.
विवस्वत् sun-god; N. of a sage १००४, ५८,
१११३.

विवाद case; law-suit; dispute ६२८, ७६,
७३०, ३४, ८८९, ९०७, १६, २९, ३०, ४०,
४४, ४६, ५५, १०२९, १६७४, १८९१, १९३३,
७०.
विवादपद a title of law ७९७, ८२४, ४८, ६२,
६९, ८६, ९३, १०९२, १६१५, १९२३.
विवादिन् contending party; a litigant ९३६,
१११९.
विवासन banishment १६५९.
विवास्य to be exciled or banished ८५९, १६११,
२७, १९०३.
विवाह a marriage; vehicle ६६२, ८०८, ७९,
९९४, १००४, ०५, ११, २८, २९, ३१, ३४,
५९, ६७, ९२, ९६, ९८, ११८४, ८५, १२३१,
३४, ६०, १३६२, ७१, ७६, ८४, १४१६, २८,
३०, ४०, ५२, ५३, ६०, ६२, ६३, ७४, १६५९,
१९२१, ६४.
विवीत pasture-ground ९०५, ०६, १३, १४, १६,
२०, २९, ३०, ३२, १६१९, २०, ३९, १७४३
५४, ६३.
विश् *Vaishya*; populace ७२९, ८०९, १०,
३६, ३७, १०२२ ९३, ११२२, १२४९, ५१, ८७,
१३९६, १५१८, १६०७, १७७९, ९०, १८४६,
५९, ९९, १९६१, ६७.
विशसन dissecting ९८४.
विशांपति a king १२८७, १३२९.
विशुद्धर्ण paid debt ७०६.
विशोध् to be cleared or discharged ७८५,
८९६, १६५०.
विश्वपति lord of people ९९८.
विश्वपत्नी the mistress of a house ९६९, ९३.
विश्व all; universe ८०९, १०, ५७, १००१, ०६,
६९, १४२३, १५९५, ९७, १८३६, ९९, १९००,
७१, ७७.
विश्वकर्मेन् N. of a son of *Bhuvana* ७९१, ९२.
विश्वजित् particular sacrifice ८०७.
विश्वस्तवञ्चक one who makes breach of trust
१७५९.
विश्वामित्र N. of a *Rshi* १२६०, ६१, ७८, १३७६,
१९८१.

विश्वानसु N. of a deity १८२, १००२, ०३.
 विश्वास (surety for) assurance; trust; confidence ६७३, ७३७, ८६०, ७३, १५८२, १६७९.
 विश्वासक confidential ६४७.
 विश्वास्य surety for assurance ६७७.
 विष poison; the ordeal of poison ८०२, ९००, १०३२, २३, ७६, १४६४, ६९, ७०, १६००, ०१, १२, १६, २६, ४३, ४७, ४८, ५०, १९१४, ३८, ६५, ६६, ६७.
 विषदा a woman giving poison १६१९, ३८.
 विषदायक a poisoner १६१९, ५२.
 विषदिव्य the ordeal of poison १९६६.
 विषम unequal; uneven; any serious calamity ७७०, ९०१, ०८, १६, ५८, ११८४, ९३, १२००, २२, १६१७, १७०५, ५४, १९३०, ७५, ८४.
 विषय object of senses १०४४, १११५, १६०६, ६४, १८५०, ७०, १९१४, २४, २५, ३६.
 विषयुक्त poisoned १६१५.
 विषहत dead due to poison १६१५.
 विषरूप different in shape or colour १००४, १८३६.
 विषुनी many-sided ८९०.
 विश्कम्ब width; extension ९६२.
 विष्टप a world ९२२, १२७२, ८२, ८९.
 विष्ठा excrement १३५०, १७७२.
 विष्णु N. of a deity १००२, ३०, ११४४, ८०, ८१, १५२४, १९७९.
 विश्वक्सेन N. of a deity १३७६.
 विसंवाद dispute ६०८, ५६, ७१, ७३, ७५१, ८६३, ७४.
 विसन्नाह one who has lost his armour १६०७.
 विसर्ग abandonment; repudiation; granting; bestowal ९२५, २६, १०७२, ११४६, १२५५, १३८५, १४१५, ५८, १६६७.
 विस्रम्ब confidence; guarantee ६६९, ७४६.
 विहङ्ग a bird १०७४.
 विह्वननच्छेद diminution in carding १६७३.

विह्वसन laughter १८४६.
 विहार enjoyment; sports १०२६, २७, ३६, १२८४, १६१७, १९७३.
 विहित prescribed; enjoined ८१६, १०३९, ११४२, १२४३, ६६, १७३०.
 विहीन destitute or deprived of; absent ६०८, ७२४, १२७०; ७९, १३०९, १९६४.
 वीचि deceit; a hell १७६.
 वीणा a musical instrument ८९९.
 वीर a son; hero; a learned *Brahmin*; a king ८०९, १९, ९०२, ६४, ७२, ७५, ८७, ८८, १००२, ०५, १२५८, ५९, ६१, ८४, १३२९, ७६, १५९५, ९६, १६००, ५५, १८३६, ३९, १९५०.
 वीरण a kind of grass १८४५.
 वीरसु son-bearing ९८६, १००२, ८८, ११०९, १४००.
 वीरहत्या the killing of a man or hero १५९७.
 वीरहन् man or hero-killing; ९९५, १५९२, ९६, ९७.
 वीरुष् a plant; herb १६५७, १८२३, १९३८.
 वीर्य manliness; strength ९०३, १००८, ०९, ३१, १५९६, १८९६, १९७४, ८६.
 वृक a wolf ९०४, ०९, १६, ८९, १९००.
 वृक्ष a tree ८५७, ९६, ९१८, ४६, ५४, ५९, ६०, ६१, १५९८, १६००, २१, ९५, १७५४, ६०२, १८२३, ३५, ३६, ९९, १९०२, २१, २९, ६५.
 वृजिन sin ६०१.
 वृत् an opposite gambler १९००.
 वृत्ति a fence ९०५, १०, १७, १९७६.
 वृत्त behaviour; practice; happening ६२४, ७३८, ४१, ४७, ४८, ८६, ८०६, ६०, १०२४, २८, २९, ३०, ३३, ५६, ६०, ७५, ७७, ९१, १११६, ८५, ९५, १३८६, ९०, ९१, १४३८, १५१८, १६३५, ४८, ५०, ७५, १७५३, ६०, ९१, १८९१, १९१७, १८, ३०, ३२, ३६, ६४, ६५, ७४.
 वृत्तभाण्ड a brass-vessel १६१४.
 वृत्ति livelihood; conduct; occupation ६२४, ८३, ९९, ८१५, १६, १८, १९, २०, २५, २६,

५१, ६१, ६३, ६५, ७०, ७३, ७८, १०३२, ३५,
६०, ७७, १११३, ८०, ८५, ९८, १३८५, ९१,
१४००, ०४, ३१, ६१, १५६८, ८७, १६४०, ४९,
६२, १७२३, ६६, ७१, ७२, १९२७, ३१, ३३,
३६, ३७, ३८, ४०, ७३, ७६, ८३, ८४.

वृत्र N. of a demon ६००, ८०९, १०, ४१, ७८,
९९९, ११२०, ८१, १९७१.

वृथादान idle promise or gift ६२७, ६३, ७८, ८५,
७०८, १५.

वृथाभोग enjoyment in vain १०२६, १३९०.

वृद्ध aged; old; grown ६८०, ९७, ७१२, ३७,
८१८, ६१, ७५, ९२५, २९, ३९, ४४, ४६, ४९,
५१, ५५, ५७, १०२५, ३०. ५८, १११४, १८,
४७, ४८, १२८५, १३७६, ९४, १४६८, १५१३,
२६, १६०७, १२, २४, ३१, ८६, १७०१, २८,
७०, १९२१, २७, २९, ३१, ३६, ४४, ६२,
६९.

वृद्धाश्रम the stage of renunciation ११६३.

वृद्धि interest; rate of interest; prosperity
augmentation ६०८, ०९, १०, ११, १२, १५,
१९, २४, २५, २६, २८, ३०, ३१, ३२, ३३, ३५,
३६, ३८, ४०, ४२, ४५, ५०, ५१, ५५, ५८,
६०, ६१, ७७, ८०, ८१, ७०९, १५, २९, ३०,
३१, ३२, ३५, ८१, ८९३, ९५, ९४७, ४९, ११११,
९५, १२२८, ९४, १५२४, १६७३, ७५, ७७,
७९, १७०७, २८, ३०, ३४, ३५, ४७, ६३,
६७, १९०८, १४, ४३.

वृद्धिकर (विधि) rule of interest to be paid on
loan ६२५.

वृद्धिविधि see वृद्धिकरविधि ६२७, ३५.

वृश N. of a *Rshi* १९८९.

वृश्चिकनन्ध a form of corporal punishment
१६८७.

वृष a bull ६९५, ९०६, ११, २०, १००९, १२३५,
४३, १६००, ३४, ७२, १९१४, २२.

वृषण the testicle १८०३, २९, ४३, ८६.

वृषभ a bull ९०५, १९, ७७, ८०, ८७, ९८, १०७३,
११६६, ८३, १२३४, ३५, ७२, १३५२, १८११,
३४, ३६.

वृषल low or mean or wicked fellow;

a *S'ūdra*; a dancer १६४८, १८९०, ९५,
१९२२, ३७.

वृषली a degraded woman; a *S'ūdra* woman
७७२, १०२३, १९४३.

वृषाकपि man-ape; a particular deity ९८७.

वृषोत्सर्ग letting loose a bull १३४९, १९८७.

वृष्टि rain ८६०.

वेणि the property of reunited co-parceners
११२६.

वेणिका a boat १९२४.

वेणी a braid of hair १०१६, १८८१.

वेणु a bamboo ८२६, ९३३, १०३५, १६१४, ७०,
१७१८, ४९, ९४, १८१२, ३५, १९२४, ७४.

वेतन payment; salary ७७१, ७२, ८२८, ३४,
४३, ४४, ४५, ४६, ४८, ५३, ५५, ९२१, १६७३,
७४, ७५, ७९, १८७९, १९३६, ४०, ६९, ७५,
७६.

वेतनादान non-payment of wages ८४३, ४६.

वेतस् N. of a man, *Asura*, people or
country ११६०.

वेताल N. of one of *S'iva's* attendant १३७७.

वेत्तृ a husband; one who gets १०४०,
१२६७, ७१.

वेत्र a kind of large reed १६७२, ८७, १९३८.

वेद the scriptures ६००, ८७२, ७३, १००६,
२७, ३३, ७५, ११५८, ९५, १२६१, ८१, ८२,
१३६३, ७६, ७७, ८४, ८५, १६०१, ०२, ०८,
४८, ५१, ५५, १७६८, ६९, ९०, १९२०, ४३,
६६, ८५.

वेदन wedding; confession १०४०, १११६,
१७५१, १८९४, १९२४.

वेदि an altar ६०१, ०४, १००७, ३४, ९८,
११४४.

वेदिका a balcony; shade (erected in a
courtyard); courtyard ९५३.

वेन N. of a king १०६८.

वेश the keeper of a brothel; a brothel;
dress १६७९, ९५, १७५४, १९२९, ४३.

वेशा a prostitute ८६२.

वेशमन् a habitation; house ९०६, २६, २७, २८,

३०, ४१, ५९, १०५३, ५८, १११२, १९, १२४६,
 १६१८, १९, २०, ३९, ८१, ८३, ८५, ८९,
 १७२४, १८००, ३२, ४०, १९७९.
 वेद्या a prostitute ८५१, ५५, १७६४, १८७९,
 ८३, ८४, ८९, ९०, १९४३, ७५.
 वेद्यागामिन् one who visits prostitutes १८८४.
 वेद्यास्त्री a prostitute १९३५.
 वेष a dress ९२९, १६१६, ८६, १९८९.
 वैकृन्तक mercury १६७५.
 वैजान a descendent of the *Rshi vijāna*
 १९८९.
 वैण (ण्य) a particular mixed caste ११८५.
 वैणव made of bamboo १७१८, ४९.
 वैतस peculiar to reed ९८८.
 वैतह्व्य a patronymic १४६४, १६००.
 वैदिक embodied in the *Vedas*; relating to
veda ७४१, १४०४, १५८८, १६५२.
 वैदेह belonging to the country of *videhas*
 १९८१.
 वैदेहक a merchant; a man belonging to the
vaideha caste ७३७, ७१, ८४३, ७८, १०३८,
 ११०५, ८५, १६२०, ७७, ७८, ७९.
 वैदेहिका a woman of the *vaideha* caste
 ११८५.
 वैदेही N. of *Sitā* १०७५, ७७.
 वैद्य versed in science; learned; a physician
 (accounted as a mixed caste) ७१५,
 १२०४, २०, ३७, ८७, १७५८, १९८३.
 वैधव्य widow-hood १०३०, १११७.
 वैनासिकी having no nose (*Smrtichandrikā*);
 causing destruction (वैनाशिकी) १०२४.
 वेन्य (पृथी) N. of a king ९२४.
 वैभाज्य divisible ८७७.
 वैभीतिक made of the *terminalia Bellerica*
 १९०३.
 वैयाप्य commerce; trade ७३६, ३७, १६१९,
 ८४, ८६.
 वैयाप्य see वैयाप्य ६९६.
 वैर enmity ८६२, १५९७, १६४७, ८३, ८६,
 १७७३, १९०६.

वैरिय wergild ९७२, १५९५, ९६.
 वैरिन्यातन requital of enmity १६०६.
 वैरहत्य murder १५९६, ९७.
 वैरिन् an enemy १६१६.
 वैरूप्य deformity १०५८, ८३, १११३.
 वैवस्वत coming from or belonging to the
 sun १७५१, १९३६, ७०.
 वैवाहिक relating to marriage (debt, nuptial
 present; property) ७१२, ८०३, १०२६,
 ११२९, १२२८, १४१६, २२, २८, ६३.
 वैशापायन N. of a *Rshi* १२८४, ८५, ८६, १९८६.
 वैशेषिक peculiar ११३१.
 वैश्य a *vaishya*; a man of the third caste;
 an agriculturist ६२७, ८०३, १७, १८, १९,
 २०, २३, ३६, ९९९, १०२४, ३९, ९३, ११०५,
 २३, २४, ३१, ४३, ८४, ८५, १२४०, ४३, ४५,
 ८७, ८८, १३६४, ६५, ७४, १५३०, १६०६,
 ०८, १०, १२, २०, २८, ३६, ७०, ७२, १७२१,
 २३, ५२, ६६, ६९, ७१, ७२, ७३, ७४, ८८,
 ९०, ९२, १८३९, ४५, ४६, ४८, ५०, ५९, ६०,
 ६३, ६४, ९०, ९१, ९६, १९२१, २७, २८, ३२,
 ३६, ५०, ६५, ७६.
 वैश्यजात the entire *vaishya* caste १३६५.
 वैश्यवृत्ति profession of a trader ७५२, १९३७,
 ३८.
 वैश्ययोनि the *vaishya* caste १५९२.
 वैश्यस्व property of a *vaishya* १२४४.
 वैश्या a *vaishya* woman १०२२, २३, ११००,
 ०५, १२, १२३९, ४३, ४४, ८७, ८८, १८५९,
 ६०.
 वैश्यागम co-habitation with a woman of
vaishya caste १८९१.
 वैश्याज a son of a *vaishyā* १२४६.
 वैश्याजात a son by a *vaishya* wife १२५१.
 वैश्यापुत्र see वैश्याजात ११०५, १२३८, ४०, ४४, ४५,
 ४७.
 वैश्वदेव a daily sacrifice १११९, ४२, १५८८,
 ८९, १८९६.
 वैश्वानर consisting of all men ६०२, ०३, ०५,
 ८१४, १५९६.

वैशामित्र belonging to *Visvāmitra* १२६१,
१८९१.

वैषम्य inequality ७७०, ८९८, ९९.

वैष्टिकं dues of a compulsory servant; one
who does compulsory service १९२२.

वैष्णव worshipping *Vishṇu* १३६३, १९६८.

वैष्णवीसुत a particular son; a son of a
S'ūdra १२६६, १३५२.

वैहारिक pertaining to sport ८६२.

वोदृ a husband; bridegroom ७१५, ८८१,
१२५५, १३०६, ०८, ४७, १४२९, १९७५.

व्यक्तिकारक basis of evidence ६६९.

व्यङ्ग deformed १०३५, ९७, १८२७.

व्यञ्जन condiment, pretext ८६३, ११०६, १६६६,
७९, ८१, १९७१, ७८.

व्यतिक्रम transgression ६३६, ८८१, ९०७, ११,
१६, १०१८, ७६, १२६६, १६५५, १७७१, ७४,
८७, १८५३, १९३३, ३६, ४१, ७८, ८३.

व्यत्यास inversion; change ८००, ०५.

व्यपदिष्ट pointed out (by reliable persons);
proved १६६७.

व्यपदेश excuse; pretext १७८७.

व्यपलापिन् one who denies (the debt) ७२७.

व्यभिचार adultery १०२१, ३१, ५०, ५३, ६४, ८६,
९९, १४०२, ५७, १८८७, १९४१, ६४.

व्यभिचारिणी an adulteress १०१६, २२, २४, ३१,
८६, १३८७, ९०, १४००, ०४.

व्यभिचारिन् an adulterer ८६४, ६५.

व्यय expenditure ६००, ९६, ७३७, ८१, ८५,
९०, ८४४, ६१, ९६०, १०४७, ५९, ८५, ११०६,
१९, १२०१, १४४७, ५८, १५६५, ८०, ८१,
१६१८, ७९, ८२, १७३२, ४१, ४२, ५२, ५३,
६५, ९९, १८००, ०५, १९, २१, ३१, ३३ ४९,
१९२८, ७९.

व्ययन separation ९०२.

व्यवस्था regulation; decision ७२६, ३०, ५६,
१३७३, ८४, १९२१.

व्यवस्थित regulated; decided ६१८, ७४८, ५६,
८१, ८७५, ११९१, १२५१, ५२, १३१०,
१६, १५६८, ८७, १७८८, १९४३.

व्यवस्थिति see व्यवस्था १०४९.

व्यवहर्तु a transactor १७२९.

व्यवहार transaction; business; legal action
६२८, ३५, ७७, ७१७, ०३, २५, २७, ३७,
७६०, ६२, ६५, ६६, ६८, ६९, ९८, ८६१, ६२,
१०३४, ३७, ११३१, ४७, १६१३, १६, ७१, ८७,
१७६७, १८१३, १९०७, ०९, १२, २२, २७, २८,
३३, ३६, ४०, ४६.

*व्यवहारक business-man ७००.

व्यवहारज्ञ major in law ६९५.

व्यवहारपद a title of law ७४६, ८०, ११३२.

व्यवहारप्रापण attainment of majority १२००,
१९४८, ४९, ५०.

व्यवहारिन् a transactor १२०१, १६१६, ८०, ८३,
१७३२, १९३२, ३६.

व्यवहित concealed ७४७, ५०.

व्यवाय sexual intercourse १०२१.

व्यसन danger; evil practice ६८०, ८४, ७१०,
१५, ३५, ८१, ८२, ८३, ९०, ८१७, ४४, ५०,
७३, ९१६, १०१४, ३८, १४५७, १६८५, १७६४,
१९१४, ३०.

व्याघात mutual malice १५८१, १९४१.

व्याघ्र a tiger ९१६, १८, १९, १२८७, १९६४.

व्याज disguise; fraud ७२७, ७८, ११३०, १९८३,
८०.

व्याजी an excess of 5% taken over the pres-
cribed fine, value etc. upto 100 १६१४, ७५.

व्याध a hunter ६७९, ८३, ९९, ७०८, १४,
९३७, ४४, ४७, ५१, १६८२.

व्याधि a disease ६११, ८४४, ७१, ९१८, १०३८,
१११४, १७, १४३०, ४७, १६५१, १७५९,
१९२४, ६५.

व्याधित diseased ६८०, ९७, ७१२, ३७, ७१, ८५१,
७९, १०२२, २५, ३०, ४१, ५६, ८७, १११२,
१७, ५५, १२६९, १३०४, ८७, १४५७, १६८६,
१७२८, १९२७.

व्यापाद killing १६४३, ४९, ८७.

व्याल a snake ८१२, ४३, ११११, १६, १७, १६१७,
१९२४, २५.

व्यालम्राह a snake-catcher ९३७.

व्यालग्राहिनं vide व्यालग्राह ११११, १६, १७.
 व्याली a snake १११७.
 व्यावर्तन rejection ८९१.
 व्यावहारिक commercial ६११, १६८७.
 व्यासिद्ध prohibited; forbidden (as contra-
 band) ७७८.
 व्याहृत (debt) repudiated (by the father)
 ७०९.
 व्याहृति the mystical utterance of the
 names of the seven worlds १२७३, १३८५.
 व्युच्चरन्ती (a woman) being faithless or dis-
 loyal (to her husband) १०२७, १२८५.
 व्युच्चरमाणा see व्युच्चरन्ती १०२७, १२८४.
 व्रज a cow-pen; a herd ७३५, ९०४, ११०२,
 १६८२, १७५४.
 व्रजिक N. of a particular corporation or
 tribe ६६२.
 व्रण a wound १६६७, ८२, ८७, १७९९, १८०५,
 १७, ३३, ३५, ९१, १९६५.
 व्रत a religious vow or practice ८१०, १२,
 ९७६, ७८, ८१, ९२, ९६, ९८, १०००, ०३, ०९,
 ११, १५, १६, २२, २३, २५, ३०, ५८, ६०,
 ६९, ७५, ७६, ७७, ११०९, १५, २०, १४७३,
 १५११, २०, २७, १५९९, १७०२, ६६, १८३६,
 ३७, १९२३, ३०, ४६, ७९.
 व्रतति a creeper ८१०.
 व्राजपति lord of troop or host ९२४.
 व्रात a troop; group ८७०, १८९५.
 व्रात्य a man of the vagrant class; an out-
 caste १२३४, ८७, ८८, १८२७, ६१.
 व्रीडादान gift out of shame ८०७.
 व्रीहि grains of rice १०७१, १७२३, ४५, १९६६.
 संयु N. of a *Rāhi* १७९३.
 शकट a carriage ८५५, १६२०, ७२.
 शकुन a bird ८१२, १९, ११२१, १२८१, ८७, १३५१.
 शकुन्त a bird १२८७, ८८, १३५०, १९८२.
 शकुन्तला N. of the daughter of *Menakā*
 १२८७, ८८, १९८५.
 शक्त able १६०४, १७७३, ८१, १८२०, १९२६,
 ३३, ७४.

शक्ति might; power ७२४, ११०९, ११, ९८०,
 १२२१, २४, ३०, १३४९, १६५०, ५३, १९६९,
 ७०.
 शक्र N. of *Indra* १२८७, १३९१, १८६९, ९०,
 १९४३.
 शग्मा powerful; friendly १००२.
 शङ्करात्मज *Śaṅkar's* son १३७७.
 शङ्का suspicion (of crime) १७४१, १७५२, ५३.
 शङ्कानिष्पन्न arrested under suspicion १६८६.
 शङ्कामिग्रह arrest under suspicion १६८२, ८३.
 शङ्कितक suspected (as a criminal) १६८६.
 शङ्कु a nail; spike १७७०, ५५, ८८.
 शङ्ख a conch-shell ८८८.
 शचीनाथ see शचीपति १९२४.
 शचीपति the husband of *Shachī* ९९९.
 शठ a rogue; ७१५, ८१९, १६३१.
 शतकलु an epithet of *Indra* ८६०, ९२४, ६९;
 ९९, १९७९.
 शतगु possessed of a hundred cows १६६०,
 १७२५.
 शतदाय giving or granting a hundred
 १५९५, ९६.
 शतमान a particular coin ८६४.
 शतवाही bringing hundred as a dowry
 १८४०.
 शताध्यक्ष the chief of hundred (villages)
 १९२१.
 शत्य amounting to hundred १०३८, १६१७,
 १७८१, १८४९, १९२२.
 शत्रु an enemy ६७२, ८०९, ६०, १०३३, १६८०,
 १९००, ६५.
 शद् produce of a field ६०७, २९, ९१९, ५४,
 ६१.
 शपथ swearing; ordeal of *S'apatha* ६७३,
 ७२८, ४१, ५१, ८५, ८९६, ९५१, १६१०, ३४,
 ४८, ५०, १७५३, ५७, ६६, १८३२, १९२२, ६५.
 शफ an eighth; hoof ६००, ०१.
 शबल (धन) spotted (wealth) ११२९, ३०, १९८३,
 ८५.
 शमल blemish १००४, १५९४.

शमी the *S'amī* tree १३३, १७४५.
 शमीक N. of the son of *S'ūra* १३७६.
 शम्बर N. of a juggler १०३२.
 शम्भा a staff of *S'amya* tree १०९, १६८२.
 शम्भोष the grains or seed of a legume or pod १६६६.
 शयन a bed; couch ९९८, १०२६, ९९, १११९, ८४, १२३३, ४३, ५७, १४०२, ३०, ५६, १५२०, २७, १७६५, ९४, १८४३, ६५, ९०.
 शय्या see शयन ८६०, १०१६, २४, ४९, ८६, १२२३, १३८७, ९०, १४००, ७३, १५११, ५३, १६८१, ८७, ९०, १७९५, १८८५, ८७, ८९.
 शर an arrow ९३३, ५०, ६१.
 शरण protection; home ७५०, ५२, ८६१, १२६०, १८८२.
 शरद् autumn १८९७, १९४३, ८५.
 शरपत्र a kind of grass १८४५.
 शरवर्हि a lair of reed १८४१.
 शरमृष्टि the point of a reed or arrow १८४१.
 शरमध्या a grand river १९४४.
 शरव्या an arrow-shot १६००.
 शरीर body ६०१, १०५४, ८५, १११६, १२८८, १३७४, १५१३, १६१६, ५२, ८५, १७६८, ७१, १८१२, ५०, १९८४.
 शर्करा pebbles ९३४, ५०, ६१.
 शर्मसद् sitting behind a shelter ९६४.
 शर्मिष्ठा N. of one of the wives of *Yayāti* १३९१.
 शलभ a locust १९२५.
 शलाका any pointed instrument; an ablong piece of ivory or bone (used in gambling) ६०९, १६१७, १९०४, ०५, १०, ८९.
 शलाकिन् a surgeon (?) ९२१.
 शल्प a dart १८४१.
 शल्य an arrow ९४८, ११२७, १९६३, ६४.
 शव a corpse ९५१, १३०९, १९२५.
 शशा a kind of meteor १८३९.
 शशीयसी N. of a woman ९७१.
 शस्त्र a weapon ८६१, ६२, ६३, ७१, १६०४, ०७, ०८, १२, १६, १८, २०, २३, २६, ३७, ४३, ४७,

४८, ५१, ५२, ५४, ६७, ६८, ८३, ८६, ८९, १७१२, १७, ६५, ९६, १८१५, १९२५, २९, ३०, ३८, ६५.
 शस्त्रदातृ one who furnishes arms १६४९.
 शस्त्रपत्र weapon and vehicle (probably indicating *Kṣ'atriya* and *Vaiśhya*) ८६०.
 शस्य corn ६३३, ८३५, ५२, ९०५, ५२, १२८२, १९४१, ७६, १७५८.
 शाक a vegetable ६३०, ३४, १३५०, १६१४, ५७, ६५, ७०, १७१९, ४४, ४९, ६६, ६७, १९२४, ३८, ८२.
 शाकुनिक a bird-catcher ९३७, ४४.
 शाकुन्तल born of *S'akuntalā* १९८५.
 शाक्य a *Buddhist* १२२२.
 शाखा a branch ९४६, ६०, ६१, ६२, १८००, २०.
 शाखिन् a tree ९६२, १८२२.
 शाण a kind of measure १९६७, ६८.
 शाण्डिली N. of a deity १०२८.
 शातातप N. of a *Rṣhi* १३५५.
 शान्तलाम (debt) the interest of which has ceased to accrue ६५३, ७०६, २६.
 शान्ता N. of the daughter of *Dasharathu* १३२९.
 शान्ति expiatory rite १९२४, २५.
 शान्तिक expiatory (rite) ८७२.
 शाप a curse ९३७, ५१, १३७४, १६१२, २६, ५०.
 शामुल्य a woolen garment ९८३.
 शारङ्गी N. of a woman १०५१.
 शारद् bestowing autumns १००४.
 शारदण्डायिनी N. of *S'āra-Dandāyani* १२८४.
 शारीर corporal १६०९, १३, २७, ५२, ५९, ७१, ७२, १७७६, १८४५, ४७.
 शार्ङ्गल a lion १३२९, १९७६, ८५.
 शाल a kind of tree १९६५.
 शाला a house ९२६.
 शालि rice १०७१, १९६७.
 शालीन(घण्ट) modest; one timorous (impotent) ८७३, १०९४, ९५.
 शाल्मली a particular tree ९३३, १७०९, १९२७.

शासन order; punishment ८७२, ९४९, १०१९,
१६६७, ८९, ९५, १७०२, २९, ५१, १९२९.
शासनीय punishable १५८५, १८८८.
शासित taught १६५५.
शासु order ११५८.
शास्त्र an instructor १६५५, १७५१, १८५१,
१९१८, २३, ८४.
शास्त्र scripture; law-book; science ६२४, ६०,
७१, ७१५, ८०४, २५, ३०, ३४, ६१, ९१, ९६१,
१०३२, ९४, १११०, ११, १३, १५, १९, ४२,
६६, १२४३, ४४, ६६, १४०२, १५२४, १६१९,
४२, ४३, ९२, १७६०, ८७, ८९, ९०, १८८५,
८९, १९१८, २९, ३१, ३५, ४१, ४२, ४३, ६५,
८८.
शास्य to be punished ७३५, ४३, ४९, ५५, ५६,
९६, ८१५, २६, ७४, ९१७, १६४६, १७६०,
९४.
शिशपा a kind of tree १९६५.
शिन्य the string of balance १९६६.
शिक्षक a teacher ७८८.
शिक्षा art; skill १६७५.
शिक्षित taught ८२७, १८४५.
शिखा see शिक्षा १००६.
शिखा a tuft or lock of hair on the crown
of the head ६२९, १३७४, १७९४.
शिखास्मिका vide शिक्षावृद्धि ६२९.
शिखावृद्धि hair-interest (i. e. interest recei-
ved every day) ६२९, ३०, ३१.
शितिबाहु having white fore-feet १८९७.
शितिवाल white tailed १८९७.
शिफा N. of a river; a stroke with a whip
९६४, १०३६, १६१०, ७६, १८६८.
शिरस् the head १५९७, १६१९, ४४, १७९८,
१८४०, ४५, ४८, ९०, १९७३.
शिरस्क (ordeal) with the condition of under-
going the punishment of defeat १९६५.
शिल्प art ७८७, ९०, ८१९, २४, २७, २८, ३४, ३५,
५५, ६२, १०६०, ११२७, ३०, ८१, १४५५,
१६६८, ९४, १९०४, २९, ७२, ८६.
शिल्पज्ञ an architect; artist १७५८.

शिल्पिदोष fault of a craftsman ७५५.
शिल्पिन् a craftsman; artist ७२७, ४९, ५५, ८७
८८, ८९, ९०, ८४३, ९५१, १६१७, ६२, ७६,
७७, ७९, १७३०, ६४, ६७, १९४१, ४२.
शिल्पिन्यास an article delivered to an artist
७५२.
शिशिर cold season १६८७.
शिशु a child ६९५, ९५०, १३६४, ७३, ९४,
१६६८, १९८४.
शिश्र the penis १८३२, ४३, ८२.
शिश्र educated; prescribed; residue ६६३, ७८,
८५, ७१५, ११०९, १५, १६०५, १९२०.
शिष्य a pupil ६९६, ७०८, १२, ७१, ८२५, २६,
२८, ३५, ६०, ११३१, १२२५, ५१, ५२, १३५५,
१४७१, ७६, ७९, १५०९, १५१८, २०, २३,
२६, २७, ३०, १६३५, ५५, ६८, ७२, ८०,
१७०३, १८१२, ३३, ३५, १९२२, ७४, ८३,
८५, ८६.
शिष्यगा (a woman) sexually uniting with
the pupil (of her husband) १०२१,
११११.
शिष्यगामिनी see शिक्षागा १०१४.
शिष्यवृत्ति the conduct of a pupil ८२६.
शिष्यशिक्षि punishment of a pupil ८१५, १७९४.
शिष्यस्त्री a wife of a pupil १८८२.
शिष्यागत acquired through (instructing) a
pupil ११२९.
शिष्यादात property received from a pupil
१२२३, २५.
शीघ्रपान drinking of the spirituous liquor
१९१९.
शीर्ष the head १००४, १५९७.
शील virtuous conduct; behaviour ६७३,
७७, ८३६, ९३१, १०२४, २५, ३१, ५७, ६०,
७६, ७७, ९९, १११७, १९, १२८५, १३७४,
७६, १६६०, ६४, ८०, ८७, १९३०.
शुक्तवाक्य stinking or harsh speech १७७१.
शुक्ति oyster shell ६०९.
शुक्तिका a particular disease of the Cornea
१०२२.

शुक्र the planet Venus; semen virile १०००,
१२७३, ८७, १३५०, ९१.

शुक्रज one's own son १२८७.

शुक्ल(धन) white (wealth) १०६९, ११२९,
१३८४, १९८२, ८३.

शुचि pure ७३७, ८४, ८४०, ६८, ७३, ९२४, २९,
१०१७, ६९, ११०२, १५, १२६४, ८४, ८६,
१३६३, १४७८, १६६४, ७६, ८४, १९०३, १५,
३५, ३९, ४०, ६५, ६६, ७४.

शुद्ध pure ६३८, ७५९, ९९९, १००४, ११०९, १९,
९९, १२२८, १६१८, ४८, ७४, ७५, ७७, ८६,
९०, १९०४, ५०, ६१, ६६, ६७, ८५.

शुद्धवध capital punishment without torture
१६१८, १९, २९, ५२, ८८, १९२९.

शुद्धि purity; acquittal ७०६, ३७, ६१, ६३, ६५,
६७, ६९, ८३१, ९१६, १११९, १६८४, १७८८,
१८२५, २८, १९४०, ६७.

शुनःपुच्छ N. of a *Rshi* १२६०.

शुनःशेष N. of a *Rshi* १२६०, ७८, १३२९, ७३, १९८१.

शुनक N. of a *Rshi* १३२९.

शुनी a female dog १११३.

शुनोलाङ्गूल N. of a *Rshi* १२६०.

शुभ auspicious ८२९, ११११, १२८४, १३७६,
१५२४, १८१०, १९४३, ६५, ६६, ७४.

शुभस्पति the two lords of splendour
(applied to the *Asvins*) ९८१, ८२,
१००१, ०२.

शुम्भनी purifying १००३.

शुल्क price; tax; fee; nuptial fee (given to
the parents of the bride or bridegroom
at the time of marriage) ६३४, ६३, ७७,
७८, ८०, ८५, ७०८, १४, १५, ७८, ८३, ८४,
८९, ९९, ८१७, ३९, ५१, ६०, ७९, ८१, ९२१,
२८, १०२१, २४, ३४, ३५, ३७, ३८, ४०,
४२, ४३, ४४, ९८, ११०२, ०९, १६, ३०,
१२८६, १३४७, ७४, १४२८, २९, ३०, ३१, ४०
४४, ५४, ६०, ६१, ६३, १६००, ११, ३५, ६१,
६६, ६७, ६८, ७१, ७९, १७०१, ५८, १८४८,
४९, ६६, ६८, ८४, १९२१, २२, ३६, ४१, ४४,
४७, ८३, ८५.

शुल्कद the giver of *S'ulka* ८३९, १०२१, ४३.

शुल्कदात् see शुल्कद ८५१.

शुल्कनिकयिन् one who sells (his daughter)
by taking nuptial fee १९७९.

शुल्कस्थान a toll-house ७७८, ८३, ८४, ८९,
१६६८, १७०६, ०८, १९२७.

शुल्कहर the receiver of the price paid for a
bride १०३४, १४३०.

शुल्कहानि forfeiture of the fee ८५१.

शुल्कादान receiving of a nuptial fee १०३४.

शुश्रूषक an attendant ८२५.

शुश्रूषण attendance; service ८१८, १५१६.

शुश्रूषमाणा attending १०७६.

शुश्रूषा service; attendance ८१६, १९, २४,
३४, १०२९, ५२, ५४, ७५, ११०९, ४२, १५२३,
१९७४.

शुश्रूषित served ११०९.

शुश्रूषु an attendant ८१८, १९, १३८५, १४०३,
१९७४.

शुश्रूष्य to be served १११०.

शुष्क dry १६८३, ८५, १७४१, १९३८.

शकर a boar; hog ९०५.

शूद्र a member of the lowest fourth caste
७२९, ९३, ८०३, १३, १४, १६, १७, १८, १९,
२१, २३, ३६, ३९, ७९, ९५, १०१६, २२, २३,
२४, २९, ३९, ४३, ९३, ११०५, १०, १६, १९,
२३, ३१, ४३, ८४, ८५, १२४०, ४९, ५१, ७३,
८७, १३१०, ३८, ५५, ६४, ६५, ७४, ७५,
१५१८, ३०, १६०६, १०, १८, २०, २८, ३४,
३६, ३७, ४८, ५४, ५६, ६०, ६७, ७०, ७२,
१७२१, २४, ५२, ६२, ६८, ६९, ७१, ७२, ७३,
७४, ७९, ८८, ९०, ९२, ९४, ९९, १८३१,
४२, ४४, ४५, ४६, ५०, ६२, ६४, ७४,
९०, ९६, १९०६, २१, २७, २८, ३२, ३३, ३६,
४३, ५०, ६१, ६५, ६७, ६९, ७७, ८२, ८९.

शूद्रकर्म duty of a *s'ūdra* ८१९.

शूद्रकल्प resembling a *s'ūdra* ८१३.

शूद्रगा (a woman) having sexual inter-
course with a *s'ūdra* १०३१.

शूद्रजाति the *s'ūdra* caste १३६५.

शुद्रदान gift of a *s'ūdra* १९८२.
 शुद्रयोनि having its origin in *s'ūdra*-caste;
 born of *s'ūdra* woman १०१७, १४०३,
 १९६८.
 शुद्रवध murder of a *s'ūdra* १६०६.
 शुद्रसधर्मन् equal to a *s'ūdra* ११८५.
 शुद्रा a *s'ūdra* woman १०२२, २३, २४, ९३,
 ११००, ०५, १२, १२४३, ४४, ७०, ८८, १३०९,
 ८५, १८३७, ३८, ४४, ५९, ६०, १९७८.
 शुद्रागम co-habitation with a *s'ūdra* woman
 १८९१.
 शुद्रापुत्र son of a *s'ūdra* woman ११०४, १२४०,
 ४१, ४४, ४५, ४८, ३६, ७८, ८३, ८५, ८६,
 ९०, ९६.
 शुद्रानरोधज son by a *s'ūdra* woman १४०३.
 शुद्रासुत see शुद्रापुत्र १२४६.
 शुद्री wife of a *s'ūdra* १२५१, ५२.
 शूर valiant; N. of a king ७८४, ८८, ८९,
 ८६१, ९८७, १३७६, १९२१, ८६.
 शूर्प winnowing basket or fan ७६४, १८३७.
 शूल a stake for impaling criminals १६१८,
 १७११, ३६, ४८, ६०, ६१, ६५, १९२९, ३६,
 ६८.
 शूल्य to be impaled १८२९.
 शूगाल्योनि jackal-species १०६४.
 शृङ्ग the horn of an animal ६०९, ९०५, १६,
 ८७, ९८, १९७६, ८२.
 शृङ्गिन् a horned or tusked animal १६१२,
 २१, ५१, १८२०, १९३३, ६६.
 शेष the penis ९८६, ९५.
 शेष remainder; N. of a child ६८०, ७०५, ०८,
 ७२, ९२७, १०३८, ११८४, १२५३, १४३०,
 १५२९, १६१५, १९१७, ४१, ४८, ५६, ६०, ८८.
 शेषण leaving surplus; a particular term
 in gambling १९०२.
 शैल्य an actor ६७९, ८३.
 शैलोपभोग use of a mountain १९४४.
 शैशिर N. of a teacher and founder of a
 supposed *s'ākhā* of *R̥gveda* १३५६, ८४.
 शोक agony; sorrow ८००, ०४, ९९७, १०४६,

१११२, १५, १७, १२६०, १९८४.
 शोणित blood ९५१, १२७३, १३८४, १७९६, ९९,
 १८००, ०५, १६, २२, ३१, ३२, ४९, १९६७.
 शोषन clearing ८२९, १११९, १३७६, १६९२,
 १७५३, ९२, १८८४, १९२९, ६७.
 शोषित cleared ६३०, ७६७.
 शोष्य to be cleared ७०८, १२२९, १८३३.
 शौक्ल N. of a *R̥shi* १३५६, ८४.
 शौच purity ७५०, ८७९, १०२९, ४७, ८६,
 ११०६, १५, १९, १६७९, १८४५, १९१३,
 ४२, ७६.
 शौचैयोक्त a patronymic १२६१.
 शौण्डिक a vintner ६७९, ८३, ९९, ७०८, १४,
 २६, ८६२, ६३, १०३८, १६७९, ८२, १७१०,
 १९०७.
 शौद्र relating to a *s'ūdra*; the son by *s'ūdra*
 wife १३२०, ४८.
 शौनःशेष relating to शुनःशेष ७९२, १२५५,
 १९७५.
 शौनक N. of a *R̥shi* १३६३, ६५, १५२४,
 १६०१.
 शौनकीपुत्र N. of a teacher १९८२.
 शौरीवीर N. of a *R̥shi* १७६८.
 शौरि a patronymic of *Vasudeo* १३७६.
 शौर्य valour in arms ११२९, ९३, १२२१, २७,
 ३१, ३२, १४०२, १५५८, १६९६, १९२९,
 ८६.
 शौर्यधन property acquired by valour १२२०,
 २३, ३०.
 शौर्यप्राप्त see शौर्यधन ८०३, १२२७.
 शौर्यहार्य see शौर्यधन १२३१.
 शौर्यागत see शौर्यधन ११२९.
 शौर्यान्वित see शौर्यधन ११४१.
 शौक्तिक an officer of tolls or customs १६११,
 १९४४, ५९.
 शमशान cemetery ९२९, ३२, १६१६, ८०, १८००,
 २३, १९२४, ३०.
 शमश्रु the beard as the sign of the *Vānapra-*
stha order in a *Brāhmaṇa*'s life १२६०.
 श्याम N. of a son of *S'ūra* १३७६.

इयाव dark ८१०, ९६३, ६५.
 इयावद्त् having dark or discoloured teeth
 ९९२, ९५, १५९१, ९२, ९९.
 इद्धा belief; N. of the daughter of *Prajā-
 pati* ७९१, ९२, ८०३, ०६, ४२, १००६.
 श्रम labour ८५१, ९६२, १२१२, ३२, १६५१,
 १९८४.
 श्रमण a mendicant १६०३.
 श्रवस् glory; fame ११२२.
 श्राद्ध a rite relating to Manes or dead
 ८५४, ९२०, १०२२, १११९, १२२३, ५२, ८१,
 ८४, १३४९, ५०, ५६, ६२, ७४, ७७, १५१३,
 २४, २६, ६०, ८९, १९४३, ८२, ८७.
 श्रान्त tired ८५४, १६८२, १७५२, १८३१, ३४,
 १९३०, ३६.
 श्रावण declaration (legal validity) ६६०,
 ९००.
 श्रिया दत्त gift for artistic performance ८०८.
 श्री wealth ७९२, ८८६, १२४४, १४२४, १८९७,
 १९३०, ३६, ७७, ७९, ८३.
 श्रुत sacred learning १०९७, १६६०, ८७, १७७०,
 ७१, ७२, ७६, ९२, १९१७, ६६, ७३, ७४,
 ८६.
 श्रुतदेवस् N. of a daughter of *S'ūra* १३७६.
 श्रुतश्रवस् N. of a daughter of *S'ūra* १३७६.
 श्रुतागत acquired by sacred knowledge
 ११२९.
 श्रुति *Veda* ७७०, १०३३, ५०, ५५, ७६, १११३,
 ४६, ६३, १२७२, १३८८, १६५२, १७६९,
 १९२१, ३५, ४२, ४३, ७३.
 श्रुतिद्वेष contradiction among passages of
 the *Vedas* १०७०.
 श्रुष्टि obedience; willing service (Monier
 - Williams); food (*Sāyana*) ९२३.
 श्रुयमाण being heard १०१३, ४०, ११००, १२.
 श्रेणि(णी) a guild or association of traders
 ८६९, ७०, ७२, ७४, ७६, ९२५, १६७३,
 १९२२, ३२, ३३, ४६.
 श्रेणी(णि)प्रत्यय evidence of a श्रेणि ९२५.
 श्रेयस् superior; excellent ८८८, १०३८, १२८०,

८३, ८४, १३२१, १८०१, ४३, ९६, १९३९,
 ८४.
 श्रेष्ठ chief; most excellent ६६०, ८१३, ५८,
 ६१, १०७७, ११४३, ८१, ८४, १२४५, ६१, ६२,
 ८४, ८६, १३४६, १६०१, १९३०, ६३, ६४,
 ७८, ८१, ८४, ८६.
 श्रेष्ठभाग the largest share ११६८, ७०.
 श्रेष्ठिन् a merchant ८१४.
 श्रोत्र the ear १६००, १७७६, ८८, १९८१.
 श्रोत्रिय a learned *Brāhmin* ७२९, ७१, ८४,
 ८०३, ७२, ११६६, १३७६, १४०२, ६५, १५१८,
 २३, २६, १६२८, ३९, ६६, ६८, १७२७, २८,
 १८४१, १९२७, ३२, ४४, ५७, ७७.
 श्रोत्रियद्रव्य property of a learned *Brāhmaṇa*
 ७१६, १४७३, ७४, १५२३, २७, १९५०.
 श्रोत्रियस्त्व see श्रोत्रियद्रव्य १७६६.
 श्रौतक्रिया *Vaidika* rite १३२८.
 श्लोक a stanza ७९२, १२७२, ८८, १४१५, १५९२,
 १६६८.
 शम्भिन् a hunter ८०९, १९००.
 श्वगिन् a hunter (having a pack of hounds)
 १६८२, १९२५.
 श्वन् a dog १६०६, १७, ८७, १८११, २९, ३४,
 ४२, ४३, ६५, ९०, ९१, १९२५.
 श्वपद a dog's foot or its mark ८३१, ३९,
 १६०९, २७, १७६०, १९७०.
 श्वपाक a person of an out-caste tribe ११०५,
 ८५, १८२७, ५०, १९१५.
 श्वपाद see श्वपद १६५३.
 श्वप्त्र a pit ९१६, १९, ४३, ५४, ५९, १६२०.
 श्वयोनि dog's species १५९२.
 श्वशुर a father-in-law ९८६, ८८, ८९, ९५, ९९,
 १०००, ०२, ०५, ०६, ०७, २३, २४, २८, ३५,
 ८३, ८४, ८५, ११०६, १९, १२२४, १३२९,
 १४०१, ०८, ३०, ६३, १७७७.
 श्वश्रू a mother-in-law ९८६, १०००, ०२, २३,
 २४, २८, ७६, ७७, ८३, ८४, ११०६, १४५०,
 ५३, १८८२, ९०, ९४.
 श्वहत killed by a dog ९०८, १६.
 श्वित्र white skin disease ७०७.

भेदेतु N. of a *Rahi* १०२७, १२८४, ८५.
 बह्दोत् relating to six *Hotrs* १००६.
 बृहत् flower-garden १०६, ३०.
 बृहत् an impotent man १०९४, १४०१, १९२१.
 बाह्युण्य six measures or acts of royal
 policy ८६०.
 झीनिका spittle १७९८.
 संकर confusion; sweepings ९५४, ५९, १०६८,
 ११०५, ०६, १५, १८, १३५१, १६०७, ६६,
 १९१६, ४३.
 संकल्पकुम्भला an arrow whose neck is formed
 by desire ९९८.
 संकेत compact ८७२, १९४१.
 संकम a bridge १६१३, ३०, ५४, १९२९.
 संख्या a number; sum; calculation ७४७, ५०,
 १२३७, ३८, १७०६, १९२७, ५३, ६२.
 संगम union; intercourse ८४३, १०३३, ७६,
 १२५५.
 संगर vow; strife ६०३, ०५, ७९१, ९२, १६२३.
 संगृहीता taken possession of; enjoyed ९००,
 १६१७, १८४९.
 संग्रह accumulation; taking; adultery १०४०,
 ४७, ७६, ११०६, १२८७, १७०१, ५५, १८४४,
 ८५, ८७, ८९, १९२३, २४.
 संग्रहण adultery ९२७, १०३८, ११०६, १८४५,
 ४६, ५०, ५१, ५२, ५३, ५६, ७०, ७२, ८०, ८१,
 ८४, ८५, ८७, ८८, ८९.
 संग्राम war ११२२, १२२७, १३७४, १९२१, ४१.
 संघ corporation ७७१, ८४४, ६०, ६२, ६३, ६४,
 ११८५, १२२९, १६८१, १७७३.
 संघम्राह a rapacious animal living in group
 १९२५.
 संघात corporation ८६१, ७१.
 संज्ञान unanimity; agreement ८५८, ५९, ९०२.
 संतति progeny; offspring; succession ६१०,
 २१, २६, ३५, ६८, १११२, १८, १३५०, ८४,
 १५२९, १९८४.
 संतान see संतति १०२३, ५५, ६५, ११०१, १४, १८,
 ९४, १२५४, ५५, ५९, ७३, ८२, १३४८, ८४,
 १४७१, १५११, १९८२.

संदंश the index finger १६१७, १९, ६९, ८०,
 १७३७, ६०, ६५, १९०३.
 संदात one who ties up or fetters १७११.
 संदिग्धि doubt ९५१, १२४५, १७५३, १९१४, ४१,
 ६७.
 संदित bound; detained १७११.
 संदिष्ट promised; assigned ८२६, १६३४, १९२२.
 संदेह doubt १५७५, ८१, १९१८.
 संधात one who holds together १००३.
 संधान union; the act of joining १५८२, १६८४,
 ८६.
 संधि agreement; boundary line; horizon;
 joint; explosion ८७४, ९९, ९०१, ३४,
 १००३, १५८२, १६८५, १७११, १९२९, ७५.
 संधिच्छिद् a house-breaker १७५८.
 संधिच्छेत् see संधिच्छिद् १७६५.
 संधिच्छेदकृत् see संधिच्छिद् १७६०.
 संधिच्छेदिका (a woman) who cuts off any
 of the bodily joints (*Shāmshtāstri*);
 (a woman) who breaks the joints
 (of a house) for commission of theft
 (*Ganapatishāstri*) १६१९.
 संधिभेत् see संधिच्छिद् १६७०, १७६४.
 संध्या a particular religious daily duty
 १६४८, १९६४, ६५.
 संनिष्ठ proximate; near १६२०, १७७२.
 संनिधान nearness ६११, ३८.
 संनिधात one who is near at hand; receiver
 of stolen goods १६९७, १९२९.
 संनिधि nearness; presence ७४२, ८९६, ९३६,
 १०७७, १४५३, १६८५, १८८७, ९१, १९६६.
 संनिपात encounter; mixture; sexual inter-
 course with १६८२, ८६, १८४३, १९३९.
 संनिग्रन्त one who restrains or chastises
 १९३१.
 संनियोज्या (a widow) to be appointed to
 bear children for her deceased hus-
 band १०२०.
 संनिरोष confinement; imprisonment १८४७.
 संनिरोद्धव्या to be confined १०५७.

संनिविष्ट married १२००, १४१७, १९५०.
 संन्यास profession of asceticism १३७४.
 संपत्नी together with her husband १००२,
 ०४.
 संप्रतिपत्ति consent; permission ७२४, ९१९.
 संप्रतिपादक a giver (of aid); defender १६५३.
 संप्रतिरोधक confinement; imprisonment १४४७.
 संप्रतिश्रय dwelling १७५३.
 संप्रति delivery १२६२.
 संप्रत्यय evidence; proof ७६८.
 संप्रदातृ one who gives or delivers over
 १३१५.
 संप्रदान giving ७३६, १६१३, १९२१, ८१.
 संप्रयोग the act of joining together; sexual
 union; the specific procedure of re-
 ligious rite (without *Mantra*) १०२९.
 संप्राप्तमैथुना (a lady) who has enjoyed
 sexual intercourse ११०१, १६.
 संप्राप्तव्यवहार attained majority १२०१.
 संप्रेषण the act of sending; dispatch १८८१,
 ८५, ८७, ८९.
 संप्लव accident; chaos ८५२.
 संबन्ध relation १२६६, १३२८, १५३०, १७८९,
 १८४४, १९८८.
 संबन्धिक्रिया obsequies usually performed by
 relatives १६१६.
 संबन्धिन् a relation ७०४, २५, ८६, ८०८, १५२७,
 १६२७.
 संवाध a crowd १६२१.
 संमल a match-maker १०००, ०४.
 संभव birth; production १०७०, १२७३, १३८४,
 १७१८, १९६७.
 संभाषण conversation १३९२, १८५३, ८०, ८५,
 ८९.
 संभाषा conversation १०३६, १८५३, ५४, ५५,
 ७१, ८९, १९३६.
 संभाषित agreed; told ८४३, ४४, १८५०.
 संभूयकारित्व the acting in concert or in
 company १५७५.
 संभूयकारिन् a co-partner; a partner in a

joint concern ७८१, १५४२.
 संभूयकृत्य collected merchandise to sell
 whole-sale १६७९.
 संभूयवणिजः merchants in a company १६६९.
 संभूयसमुत्थातृ see संभूयकारिन् ७७१.
 संभूयसमुत्थान engagement in a joint concern
 ७७१, ८०.
 संभूयोत्थाननिष्ठति rules relating to concerns
 of partnership ८०२.
 संभोग enjoyment; possession ९५७, ११३०.
 समुत्पला desirous ९९७.
 संयोज्या to be employed ११०६.
 संरब्ध joined hand in hand १६४९, ८५.
 संरम्भ a quarrel ११०२, १८२६.
 संरुद्ध imprisoned; restrained १६९०, १८०९.
 संरुद्धक imprisoned १६९०.
 संरुद्धिका see संरुद्धक १६९०.
 संरोध check; confinement ७२५, ८१७, ४४.
 संलोभन allurement १८४६.
 संवत्सर year; year personified ६०९, ३३,
 ३७, ९६, ७११, ८४२, ९१५, ४८, १०२०, २४,
 ३९, ४०, ५५, ९५, ११००, १२, १३९३, १४०२,
 २८, १५८७, ९६, ९८, १६१६, ६५, ७१, १७९३,
 १८६१, ६३, १९४७, ४९, ५९, ६४, ७८.
 संवनन propitiating; causing mutual fond-
 ness ९९६, ९७, ९८, १६८०, ८१, १८५०.
 संवसु a fellow-dweller; an epithet of die
 (of dice) १९०२.
 संवाद agreement १३७६.
 संवादित्त agreed to ७१३.
 संविद् compact; mutual understanding ७७७,
 ९२, ८५७, ५९, ६४, ६७, ९७८, ९४, १८३६.
 संविदान mutually agreed ६०१, ०४, ८५७,
 ११२२.
 संविदत्त a gift for the acquisition of higher
 world ८०८.
 संविद्विधान rule of compact ८७२.
 संविभाग partition; division ८१६, ९९, ११२२,
 १९२४.
 संविभागिन् a partner ८६०.

संव्यवहार mutual dealing; transaction १०९८,
१३८८, १६८०.
संव्यवहार्ये to be allowed to mix in society
१६४४.
संशय doubt; danger ८०५, ०६, ३१, ९३५, ४९,
५५, १२६३, ६४, ६६, ८२, ८३, ८६, १३५५,
९०, १५६९, ८१, ८८, १६०४, ६५, १७३५,
५७, ६६, १९११, १४, २१, ६६, ६७, ७५, ७८,
८३, ८५, ८६.
संसत् an assembly ६६०, ७२७, ८०७, १९, १२८७,
१८३५.
संसरण a passage ९५३.
संसर्ग association; reunion ६७३, १०२५, ४८,
१५४१, १६४७, ८३, ८५, १७५३, ६०, १८८७.
संसृष्ट reunited १५२९, ४०, ४४, ५२, ५६, ५७,
५८, ६०, ६१, ६३, ६७, ८८, १७५४.
संसृष्टधन property of the reunited co-
parceners १५४२.
संसृष्टमैथुना (a maiden) co-habitated १०९७.
संसृष्टरूप mixed in form or kind; adulterated
८९१.
संसृष्टिन् a reunited kinsman १५४०, ४१, ४२,
४४, ६२.
संस्कर्तव्या to be consecrated with the ne-
cessary ceremony १११८.
संस्कर्तु one who performs a *Samskāra* ७८७,
९०, ९६०, १२८८, १५२६.
संस्कार a sacrament; repair; refining ७०३, ५५,
८७३, ९६०, १०८५, ९३, ९८, १११३, १२७८,
८७, १३०९, ७७, १४१६, २२, ५३, ७३, १५२४,
५४, ८४, १६४८, १७४७, ६०.
संस्कार्ये to be consecrated १११८, ९५, १२८७,
१३८४, १४१९, २२, १५८६, ८७.
संस्कृत consecrated; sanctified ८२०, १०१९,
२१, ८८, ११०९, १२३४, ६८, ७२, ७९, १३०२,
५०, ७७, १९२७, ७९.
संस्कृति see संस्कार ८३४, ७३, १३८४.
संस्तम्भ obstinacy ६११.
संस्थाध्यक्ष superintendent of commerce १६७७,
८३.

संस्थित dead; living together; resting; com-
pleted ६०४, ७९१, ८१४, ९४६, ६०, १०२६,
५९, १३१९, १४३२, ७३, १५२२, २७, ५६, ५७.
संस्नाव a kind of offering or libation ११६१,
६२.
सकाम willing ८४४, १२६९, ८५, १८४८, ४९,
५०, ६६, ६८, ७४, ७६, ८३, ९२.
सकुल्य agnate; a relative ७०४, ९००, १०७७,
९५, १२५१, ५२, १४६८, ७६, १५१२, १८, ३०.
सकुल्यगामि(धन) (property) inheritable by a
sakulya १४७०.
सक्थि(सक्थन्) the thigh ९८६, १७८१, ९६, ९९,
१८१७, ७१, १९७६.
सखिन् a friend; companion ६००, ९२२, २४,
७२, ७३, ७५, ८२, ८७, ९९, १००५, ११५८,
१२६०, १३२९, १८३६, ९३, १९७८, ८५.
सखिवधू friend's wife १०२०.
सखिस्त्री friend's wife १८८२.
सखी a female friend or companion ९७५,
७९, १००१, ७५, १८३६, ८२.
सख्यं friendship ९७९, ८९, १००९, १०३६,
१९८०.
सगर N. of a king १३२९.
सगर्भोद्धा married while pregnant or carry-
ing १२८८.
सगोत्र a kinsman of the same family;
cognate ७७१, १०१८, २२, ८९, ९४, १११६,
१२३१, ३२, ८८, १३१९, ३०, ५५, ७२, ७५,
१४०३, ७१, १५२६, २७, १८८२, १९८८.
सगोत्रिन् a member of the same family ८९६.
सजात a kinsman ८३९, ९२४.
सजाति belonging to the same caste १०५४,
९५, १२५१, ५२, १८३२, ७२.
सजातीय of the same kind or caste ८९०,
९९, १०२४, १३३७, ५५.
सजात्य see सजाति १५१२, १८७०.
सत्सुर्या accompanied by music ८१४.
सत्कार honour ८६७, १६३९, १९३२.
सत्पति a mighty lord ८११.
सत्पुत्र a worthy son १२४८.

सुख्यतिग्रह acceptance of gift from virtuous men ११२६.

सत्य true; faithful; truth ५९९, ७५०, ८१२, १८, ६४, ९७, ९६८, ९७, १००६, ३१, ३२, ६९, ७६, ११४४, १२८३, ८६, ८८, १६०३, ५६, ६४, १७७१, ७२, ७९, १८३७, ३९, ९५, ९६, १९०३, ०८, १३, ५५, ६३, ६४, ६५, ६६, ६७, ७९, ८४, ८५.

सत्यङ्कार promise; earnest-money; advance (money) ६४५, ५६, ८८५, ८९, १९७५.

सत्यवादिन् truthful ७३८, ४७.

सत्यव्रत strictly truthful ९५१, १०२२.

सत्यसंगर true to an agreement or promise १२५५, १९८६.

सत्यसाक्षिन् a truthful witness ९३८.

सत्याभिर्षंघ true speaking १६५६.

सत्र a sacrificial session ७७३, ८१२, १३, ११६१, ६२, १७००, १९२०.

सन्धिन् a spy ८६२, ६३, १६७९, ८०, ८१, ८७.

सत्त्री an honest woman १०२८, १११८.

सत्त्व property of a Brāhmin १४६८.

सद fruit ६१२, ३०, ९११, १८.

सदन habitation १२७१.

सदस् a house; assembly १४१५, १६४४, १९७९.

सदृश suitable (by caste and quality); equal ६९५, ७५७, ६७, ८६१, ९९, १०११, १९, २०, ४१, ४२, ५८, ११७५, १२३६, ४४, ६९, ८०, ८३, ८४, ८५, १३००, ०४, ०५, ०८, २१, ५०, १५१६, १७६४, १९८६.

सदोष defective; illegal ७०९, ६५, ८८७, ८९, ९४.

सद्यन् habitation ८११.

सधन wealthy ७२४, ३०, १०७७.

सधस्थ abode १००३, १२५७.

सध्रीचीन united ९९८.

सनातन eternal ८७५, १०२७, २८, २९, ६६, ७५, १२४४, ८४, ८६, १५१३, २६, १९३१, ४०, ६४, ६७, ७८.

सनाभि uterine १४३२, १५१३, १८, ४४.

सनि gain; acquisition १२५४.

सनिवृ a husband १२५४.

सन्धा compact; boundary १६०३.

सपत्न rival ९९१, १००६, ०७, ११४४, ८१, १२५४, १९०२.

सपत्नी a co-wife ८४०, ९९०, १८७४.

सपत्नीक accompanied with a wife १३०५, ७४.

सपत्नीज son of a co-wife १३५०.

सपत्नीसुत see सपत्नीज १३७३, १५२९.

सपिण्ड proper blood relation; allied by funeral or Sr'addha oblation; agnate; kinship through seven and five generations on the father's and mother's side respectively ७०३, ८३९, ९६, ९८, ९९, १०४०, ६५, ८९, ११०३, ४१, १२०३, ४५, ५१, ५२, ७९, १३५५, ५८, ६५, ९२, १४०३, ६६, ६८, ७०, ७६, १५१४, २०, २६, २७, २९, ३०, ४१, ५५, ६०, ८७, १६१३.

सपिण्डिन् a Sapinda १५२७.

सपुत्र having a son ६७८, १२४४.

सप्रत्यभोग्याधि an enjoyable deposit which diminishes the loan with its interest ६५८, ६०.

सप्रधन wealthy ६९९.

सफल fruitful ८००, ०७, १३५५, १५८८.

सबन्ध having a pledge; secured by a pledge ६३४.

सबन्धक vide सबन्ध ६१९, ७३१, ५२, ८६.

समह्यचारिन् a fellow-student १४७१, ७९, १५२६, २७, ३०.

समर्तुका having a husband १४५९.

सभा an assembly ८१९, ७३, ९९५, ९७, १५२०, १६९५, १७५४, १८९१, ९४, ९६, ९७, १९०३, २९, ६३, ६४.

सभापाल the keeper of a public building, gambling house or assembly १८९७.

सभार्य having a wife १०२६.

सभावती fit for an assembly ९६७.

सभाविन् see सभापाल १८९८.

सभासद् member of an assembly ८७९, ९८, १८९६, १९६३, ६४.

सभास्थाणु a post at a gambling-house; persistent gambler १८९७, ९८.

सभिक see सभापाल १९०३, ०८, ०९, ११, १३, १४, १५.

सभ्य a judge; member of an assembly; a particular consecrated fire १६११, ४४, १७५८, ५९, १८९१, ९६, ९७, १९१४, ३३, ६३.

सम equal; even ६३६, ३७, ७२, ७५, ७६, ७७, ७०७, ०९, १२, १६, २८, २९, ३५, ४३, ४५, ४८, ४९, ५१, ५५, ५६, ६५, ६८, ७०, ७१, ७२, ८१, ८४, ८५, ८८, ९०, ९४, ८१०, ४६, ७९, ९८, ९९, १००, ०१, १३, ४०, ४८, ५१, ५४, ६१, १०२८, ३०, ११४६, ४९, ५१, ५२, ६४, ७२, ७३, ७९, ८२, ८४, ८५, ९०, ९२, ९३, ९४, ९९, १२००, ०३, ०४, ०७, ११, २२, २३, ३३, ३७, ३८, ३९, ४३, ४४, ४९, ९७, १३१६, २९, ३०, ४८, ५५, ५६, ७३, ७४, ८७, १४०६, ११, १३, १४, २९, ३२, ४२, ६२, ७१, १५४१, ४३, ४४, ७१, ७३, ८५, ८७, ९५, १६३०, ५९, ७०, ७८, ८६, १७०५, ५४, ५५, ५७, ५८, ६२, ६७, ७१, ८९, ९०, ९४, ९८, १८०६, १४, २६, ३०, ३१, ३५, ४८, ४९, ६६, ७९, ८४, ८६, ८७, १९०७, ३०, ३६, ३९, ५०, ५४, ५८, ६४, ६५, ६६, ७०, ७१, ७४, ७५, ८४, ८७, ८८.

समग्रधन entire property १३७५, १६०९.

समद a strife; battle ११२२.

समन feast ९८७, ९७.

समन्त्र one who has conspired with १६१९.

समन्त्रक accompanied with sacred verses १५२३.

समभाग equal share; having equal share ११८४, १२४४, १३५५, १४६२, १५७४.

समभागिन् having an equal share १२३१, १३७२.

समय agreement; convention ७८१, ८२८, ४१, ५९, ६०, ६२, ६३, ६४, ६५, ६९, ७०, ७२, ७३, ७७, ८८, ९८, १०२७, ७७, १२६३, ८७, १७६४, १९१३, २२, ४२, ८५.

समयाचार the law of agreement; convention ८८९.

समवानपाकरण breach of agreement ८५९.

समवानपाकर्म breach of agreement ८५९.

समर्थ cheap; proper price ६०९.

समर्थ capable ७३१, ८८, ८९, ८५३, ६३, ७३, १०४०, १११२, १३२९, ६३.

समवर्ण of equal caste ८३६, ११८४, १२३४, ३७, ४९, १७७१, ७४, ८७.

समवाय coming together; a guild; congregation ७८५, १०३४, १२३९, १६१५.

समवायिन् a partner; member of a company ७८५.

समविद्य equally educated १२२७.

समविभाग having equal share in the division १२३४.

समवेत united; come together ७७३, ८६, ८८, ८९८, ११९३, १२००, २२, १४२४.

समांश having an equal share; equal share ७९०, ८७६, १२२२, २३, ४९, ५१, १४१३.

समांशभागिन् an equal-sharer ११९३.

समांशभाज् see समांशभागिन् ११९२, १४२१, ६३.

समांशहारिणी entitled to take an equal share १४१३.

समांशिका see समांश १४०८.

समांशिन् see समांशभागिन् ७८७, ८८, ९०, ११६८, ८०, ९३, १२००, २२, १४१३, १५५८.

समा equal; year १२२४, ८६, ९४, १४७४, १५१२, १३, ८२, १९६५, ८६.

समाकृत brought; jointly owned १५४०.

समागम union ८६३, १६९६, १९२९.

समाज a meeting; assembly; society १०५८, ८५, ११०७, १६९५, १७५४, ५५, १९२९.

समान same; common; equal ६०३, ०५, ७८६, ८५८, ५९, ७९, ९९७, ९८, १०००, ०२, २२, २३, ११७३, ८३, ९३, १२३७, ३८, १४१५, २४, १७८९, १८३६, ४९, १९७९.

समानगोत्र being of the same Gotra १०२२, १३५५.

समानतीर्थ having a common preceptor

१९८६.
समानपिण्ड vide सपिण्ड १०२२.
समानप्रवर having the same *Pravara* १०११,
१४, २२.
समानभागिन् entitled to equal share १९८८.
समानधि having the same *Rishi* (for an-
cestor) १०२२.
समानसलिल vide समानोदक १०१.
समानांशा having the same or equal share
१४०८, १४.
समानार्थ having the same *Rishi* १०२०, २२.
समानोदक having (only) libations of water
(to ancestors) in common १०२२,
१५२७.
समानोदर्या descended from the same mother
१००५.
समापत्ति yielding; atonement १६०६, ६४.
समाप्तकरण one whose action is proved by
evidence completely १६८६.
समारूढक a bridge १२६.
समावृत्त returned home after having com-
pleted his studies; one who has per-
formed the completion rite of *Brah-*
macharya ८२६, १९४८, ५१, ६३.
समाहर्तु a collector १६७९, ८१, ८२, ८८.
समाहाय a sport with betting on animals
१९०३, ०४, ०५, ०६, १०, १३.
समिति an assembly ८५८, १६०१.
समिथ encounter; conflict ५९९, ११२२.
समिध fuel १५७०, १६७२, १७५२, १८४१, १९३६.
समीरण the wind god १९७०.
समुत्कर्ष increase १७७४.
समुत्थान repair; recovery; compensation;
the price of recovery and repair १६१८,
१७९९, १८००, ०५, १९, ३१, ३३.
समुत्थापन reinstallation १६१३.
समुद्र a round box १६९७, १७३३.
समुद्र sealed; ocean ६१९, ७४०, ४७, ८५४,
९२४, ९८, १०३१, १६१०, ३४, १७५४, १९१९,
२२, २४, २७, ३९, ४५.

समुज्जता (a boundary) raised १६१.
समूहा a married (girl) ११०९, १४५०, ६०.
समूह congregation ८६५, ६७, ६८, ७४, ७५,
७७.
समृद्ध wealthy ७१०, ९१, ८०७, ४२, ९६२,
१००३, १२२२, १९३१.
समृद्धि prosperity १००३, ०७.
सम्यञ् combined; united ८५९, ९६७, ७३, ९८,
१२६१.
सम्राज्ञी a queen or any woman who is su-
perior in rank ९८६, १०००.
सरक a precious thing १६७५.
सरण्यु N. of a daughter of *Tvastar* १००४.
सरस् a lake ९६२, १९२४, ८५.
सरस्वती N. of a river ७९१, ८१२, १३, ९७२,
१००२, ०६, १२५८.
सर्ग creation of the world ५९९, १०३३.
सर्प a snake ८४०, ९१८, १०३२, ३३, १६१५,
१८३४, १९१४, २४, २५, ६६.
सर्पण creeping animals (such as serpent)
१९१६.
सर्षि(र्षि)राक्षी N. of the verses १०१६.
सर्षिस् ghee ६२६, ३२, ८४३, ९७८, १८४१, ४५,
१९४०.
सर्वज्ञत्व्यापन proclamation of the omniscient
power १६८२.
सर्वदान gift of one's all ८०३.
सर्वद्रव्य entire property ९३२, ११८९.
सर्वधन entire property १०३१.
सर्वनाश complete ruin १०१४.
सर्वपण्य merchandise of every sort ८८८,
१७०८, १९२७.
सर्वभक्ष्या omnivorous १०१७.
सर्वभूत all creatures ८६१, १०७०, १६२३, ४६.
सर्ववाद all kinds of disputes ७८५, १६४८,
५०.
सर्ववास्तु landed property of every kind
९५५.
सर्ववेदस see सर्वस्व ७९१, ९२.
सर्वस्व entire property ७९४, ९६, ८०२, ०४,

०५, ०७, ४३, ६३, १०९९, १२५२, १६३२,
 ५४, ९०, १७४८, ५०, ६०, ६१, ६२, ६५,
 १८४७, ५०, ६२, ६३, ९२, १९१३, १५, ४३,
 ६९, ७०.
 सर्वस्वहरण confiscation of the entire property
 ८६९, ७३, १६०६, ४३, १७८८, १८४१, ८३,
 ९१, १९३५.
 सर्वस्वहार see सर्वस्वहरण १६२७.
 सर्वस्वापहार see सर्वस्वहरण १६११.
 सर्वहर appropriating everything १८८६.
 सर्वहार see सर्वस्वहरण १७०६, १९२७.
 सर्वोपहार see सर्वस्वहरण १६६८.
 सर्वार्थेभ्यपलापिन् denying all the charges ७४९.
 सल्लग्न (a loan) secured by a surety ६३४.
 सलाम (a loan) accompanied with interest
 ६५८.
 सलिल water ७८८, ९१, ९२, ११११, १८३८.
 सवन a Soma festival; any oblation or sa-
 crificial rite ७७१, ९७५, १०३०, १६६५.
 सवर्ण having the same colour or caste ७०३,
 १००४, २३, ३० ३६, ३९, ७५, ८८, ९१, ९६,
 ११०३, ०५, ०९, १३, १८, ८४, १२०३, ३७,
 ४३, ४४, ४५, ४९, ६६, ६८, ८१, ८३, ८७,
 ८८, १३४९, ५०, ५१, ७४, १४६७, १५२५,
 ६५, १६७९, ८१, ८७, १७७१, १८४६, ४८,
 ७५, ८३, ९०.
 सवर्णाज born of a wife of the same caste
 १४०२.
 सवर्णापुत्र see सवर्णाज १२३९, १३८६.
 सवितृ N. of a sun-deity ९७६, ७९, ८३, ८५,
 ९१, ९८, १०००, ०१, ०२, ०३, ०४, ११५८,
 ५९, १४२३, १८३६, ९५, ९६, १९६७.
 सवृद्धि see सलाम ७१५, १४५८.
 सवृद्धिक see सलाम ६५६, ८९८, १४३०, ६१.
 सव्य right १९०१, ८१.
 ससती sleeping ९६६.
 ससाक्षिक having a witness ६४६, ७९, ९०,
 ७२६, ३२, ५०, ९५५.
 सस्य corn ६११, ७७१, ८४७, ४९, ९६, ९०५, ०६,
 १३, १४, १७, १८, १९, २१, २४, ३०, ४७,

१०७३, ११०२, १६१८, ६९, ७१, १९२१, २४,
 ३६, ७६.
 सहकारिन् an associate ७८६.
 सहग्राहिन् a co-partner (of the debt) ६७९.
 सहजीविन् living together १४७३.
 सहदेव N. of a Pāṇḍava ८१८, १९.
 सहधर्मचरी(चारिणी) a legitimate wife १०७७,
 १११८.
 सहधर्मचर्या the fulfilment of religious duties
 (in common with the husband) १०३४,
 १११२.
 सहपति a co-husband (?) १०११.
 सहप्रस्थायिन् a fellow traveller १९२२.
 सहमाना victorious ९९०.
 सहवास dwelling together; common abode
 ११४२, ९५, ९९.
 सहवासिन् one who lives with another १५२५.
 सहस् force; power ९९०, १६४१, ४८, १७४४,
 १८८६.
 सहसादृष्ट a kind of son (seen fortuiously)
 १२६५.
 सहस्थान living together १२४७.
 सहस्थित a companion १६१६.
 सहस्रयु possessing a thousand cows १६६०,
 १७२५.
 सहागत (property) received with (the wife)
 १२२८.
 सहाध्यायिगामि (property) inheritable by a
 fellow-student १४७०.
 सहाय a companion ७४४, ८५४, १०३३, १६४७,
 ४९, ५१, ५३, ८१, ८५, ८६, ९६, १७५३,
 १९२९.
 सहोद a son received with the wife;
 possessing the stolen goods १२६३,
 ६५, ७०, ७३, ८३, ८४, ८८, १३०८, २०, ३४,
 ४६, ४७, ४९, ५१, ७३, ७४, ७५, ७६, १६६७,
 १७५१, ५२, ६२.
 सहोदज see सहोद १२९०.
 सहोदर a uterine brother १२५१, १३४८, ८४,
 १४३२, १५२५, ६७.

सांतानिक person having an issue ८७५.
 सांप्रदायिक traditional १४२७.
 सांवत्सरी yearly १९७६.
 सांवननिकी (medicine) capable of captivating ८६३.
 सांन्यवहारिक a merchant belonging to a trade-guild ७३७.
 साक्षिकृत production of witness १८३४.
 साक्षिनोदित established by witness ७१५.
 साक्षिव the office of a witness १५७५, ८०.
 साक्षिन् a witness ६०८, ५४, ५६, ६९, ७५, ७२७, ३१, ३७, ५१, ५५, ६८, ८५, ८६, ८९९, ९३४, ३६, ४४, ४८, ५०, ५५, ६१, १५७१, ७५, ८०, ८१, ८२, ८४, १६११, १३, २८, ३५, ८५, १७५९, १८००, ३२, ९१, १९०९, ११, १४, ६४, ६५.
 साक्षिप्रत्यय evidence of a witness ८४३, ९३५, ४४, १९०७.
 साक्षिभावित proved by a witness ६८४.
 साक्षिमत् having the evidence of a witness ६२८, ५०, ९०, ७४७.
 साक्ष्य evidence of a witness ६७२, ७७, ७१५, २१, ५८, १९६४, ६७.
 सागर ocean १०३१.
 साचिव्य assistance १६१७, ८३, १८४९.
 सात a gift ९९०.
 सादन abode; world १२६७.
 साधक one who realises or exacts debt; accomplisher ६६१, ७७, १२२८.
 साधन means (of proof) ७४१, ९५७, १११९, १७६४.
 साधनीय to be reclaimed १५७३.
 साधारण common to all ७९८, ८७२, ७४, ९७, १०५५, ९८, ११३०, ६०, १२३१, १३५६, १५७३, १६१०, ३४, १९३७, ६५, ८६.
 साधारणी (a woman) common to all ८४१, १६१२.
 साधित recovered ६७५, ७२२, ३०.
 साधु good; virtuous ६७१, ७२, ७६७, ८५९, ९५१, १०४४, ६८, ७६, १११०, १९, १४००, ०४, ७०, १६२८, ३९, १७०१, २६, १८९८,

१९२३, २७, ३२, ६५, ७४.
 साधुदेविनी playing skilfully १८९८.
 साध्य to be claimed, paid or completed ६८०, ८४८.
 साध्यमान to be realised ७१६, २१, १९६७.
 साध्वी chaste or virtuous १०१७, २४, २६, २९, ३०, ३३, ३८, ५३, ५५, ६०, ६३, ६४, ७६, ९९, ११०७, १०, ११, १४, १६, १८, १९, १२६५, १३९४, १४०१, ०२, १५१६, २०, २४, १६५३, १८८२, १९७९.
 साधुक्रोश a compassionate १०३२, ७७.
 साग्व gentle manner ७२७, १९२७, ८६.
 साभिध्य presence ७०७, ९००, ०१.
 सांन्य along with family or decedants; in the presence of all ७०४, ५८, ८३७, १६४८, १७१९, ६१.
 सापत्न a step-mother's offspring १२३७, १५६२, ६७.
 सापत्नमातृ a step-mother १४६३.
 सापिण्ड्य the condition of being a *Sapinda* १२८२, १३७२, ८३, ८४.
 साप्तपौरुष extending to or comprising seven generations १३८३, १५३०.
 सामक the principal of a debt ६१०, ५८.
 सामन् peaceful means or method; a chant; *Sāmaveda* ७२५, ३१, ४१, ४८, ८६१, ६२, १०००, १०, ११, ११८१, १६४७, १९४१, ८९.
 सामन्त a neighbour; minister ८९६, ९७, ९८, ९९, ९००, ०१, १८, २९, ३६, ३८, ४०, ४४, ४५, ५१, ५५, ५६, ५७, ५८, ६२, ११४२, १५६९, ८९, १६३२, ९८, १७५६, १९२२, २९, ३०.
 सामन्तप्रत्यय the evidence of a neighbour ९२५, २६, ३०, ३७, ५५.
 सामन्तविरोध difference among neighbours ९२५.
 सामन्तानुमत approved by a neighbour ९१८, ६१.
 सामयिक conventional ८६६.
 सामर्थ्य prowess ७३७, १६४७, १७५७, १८३९,

३२, १९२१.

सामान्य common ७७१, ८०२, ०७, २५, ९२७,
४६, ६०, ११९२, १२२५, १४६२, १५६९, ७१,
७२, १६३३, ८४, ८६.

सामान्यग्राहक a kind of surety ६७७.

समुद्र sea-faring; one who acts contrary to
the rules of *Varnāshrama* ६११, २०,
१६६७.

सम्प्राय the next world १२६७, ७१ १३५५.

साम्य equality ८९७, १४२१.

साम्राज्य kingship; empire १०००, १८७०, ९६.

सार ornament and jewellery; importance;
essence ७३७, ८१, १०७५, १२८३, १६१४,
६७, ७५, ७७, ८५, ८८, ९५, १७३३, ३८,
१९२७, २९, ४५.

सारथिन् a charioteer ८४२.

सारथेय a dog १८८७.

सार्थ a merchant; a travelling company of
traders ७३५, १६६८, ८२, १९२२.

सार्थिक a merchant १६२०.

सार्वकालिक belonging to all times १९४२.

सार्वभौम (विधि) universal (rule) ६२५.

साल the *S'ālu*-tree ९३३.

सालावृक a *hyæna* ९८९, १६०३.

सालावृकेय see सालावृक १५९४.

सवित्री N. of *Sūryā* or a daughter of *Savi-*
tr; N. of the wife of *Satyavat* ९९९,
१००२, ०६, ७७, १९७९.

साहस violence; robbery; heinous offence;
punishment for an offence ६५५, ७२९,
९२७, १०३८, १११९, ३०, १२६७, १५८१,
१६०४, ०५, १३, १४, १८, २२, २३, ३३,
४१, ४२, ४३, ४४, ५५, ४६, ४८, ४९, ५०,
५५, ६९, ९१, १७४४, ५०, ६१, ६२, ७८, ९२,
१८११, २०, २४, ३४, १८८१, ८४, ८८, १९२३,
३३, ६५, ६८, ७०, ७५, ८३, ८७.

साहसदण्ड punishment for the commission of
violence or offence १६१४, १८, १९, २०,
२१, ७६, ८६, ८८, ८९, ९०, १७९८, ९९,
१८००, ५०, १९०४, ६२.

साहसपदवाच्य denoted by the term *Sāhasa*
१६१२.

साहससाधक evidence of a heinous offence
१५८१.

साहसस्तेय theft coupled with violence १६४५.

साहसिक one who commits *Sāhasa* ८०६,
१६२२, २३, ४६, ४७, १७६०, १८६९, ९०.

साहसिन् see साहसिक ८७४, ७६.

सिंह a lion १२८७, १९८५.

सिकता sand; gravel ९५०, ६१, १९०१.

सिद्ध accomplished; endowed with super-
natural qualities ८६३, १६७९, ८१, ८२,
१९०७, ०९, २४, २५, ४३, ७०.

सिद्धि decision; attainment ६४१, ४९, ५४,
५७, ६०, ७७१, ८०३, ५३, ९५२, ५५, १३७७,
१६५१, ५९, १९२०.

सिन food ९९०.

सिनीवाली the day of new moon and its pre-
siding deity ९६९, ९३, १००२, ०८.

सिन्धु river; waters ९२४, ६३, ८०, १०००,
१९२०, २१.

सिरी a shuttle; a weaver ११२१.

सिलाची a particular medicinal plant १९८०.

सीता a furrow (personified and worshipp-
ed as a kind of goddess); N. of the
wife of *Rāma* १००६, ७७.

सीताद्रव्य an implement of husbandary १६७२,
१७१७, १९३०.

सीमन् a boundary ९२९, ३६, ४०, ४१, ४७,
६१, ६२, १६५४, १७४३.

सीमनिर्णय decision regarding a boundary
(dispute) ९४५.

सीमन्तोन्नयन N. of a *Sasankāra* observed by
women in the fourth, sixth or eighth
month of pregnancy १११४.

सीमलिङ्ग a boundary-mark; land-mark ९३६.

सीमविवाद a boundary-dispute ९२९.

सीमवृक्ष a tree serving as a boundary-mark
१८००.

सीमसाक्षिन् witness with respect to the

boundary १३६.
सीमसेतु a bridge or causeway serving as a boundary १२९.
सीमा boundary १२५, २६, २९, ३३, ३४, ३५, ३६, ३७, ३९, ४०, ४२, ४४, ४५, ४६, ४७, ५०, ५१, ५४, ५६, ५७, ५८, ६०, ६१, १८२३.
सीमाकृषण ploughing on the boundary १४०, ६२.
सीमान्त extremity of boundary १५०.
सीमान्तवासिन् a resident of the extremity of boundary १३६.
सीमापहारिन् one who takes away boundary-marks १२९.
सीमाप्रवर्तक one that serves the purpose of a boundary-mark १६१.
सीमानन्वविनिश्चय the determination of boundaries १४९.
सीमाभेत्ता a destroyer of boundary १२५.
सीमाभ्रान्ति doubts regarding boundary १५०.
सीमामध्य a boundary separating two contiguous fields १४६, ६०.
सीमालिङ्ग a boundary-mark; land-mark १३४, ३६, ५९.
सीमावरोध people living on the boundary line १६२०.
सीमान्वाद a dispute about boundaries १३५, ४९.
सीमाविनिर्णय see सीमनिर्णय १७७३.
सीमावृक्ष see सीमवृक्ष १३३.
सीमासंधि the meeting of two boundaries १३४, ३७.
सीमोच्छ्रान्त the transgression of a boundary ८९१.
सीर a plough ८५२, ९२३.
सीरपति lord of the plough १२४.
सीरवाहक a cultivator of the soil ८३५, ५२.
सीस lead १६७५, १७३४, ४७, ६७, ६९.
सीसक lead ६०९, २६.
सुकन्या N. of a daughter of *S'aryāta* and wife of the *Rshi Cyuvana* १००८.

सुकपर्दा wearing fair braids १९३, १००८.
सुकिंशुक well made of *Kim'sulka* wood १००१.
सुकुरीरा wearing a beautiful head-dress १९३, १००८.
सुकृत a righteous deed ६०३, ९३७, ८१, ८३, ९१, १००१, ०७, १२५४, १६६८, ७१, १७०४, ५१, १८३७, ४१. ९५, १९०४.
सुकैत benevolent १९१.
सुख happiness; pleasure ८६०, १०२७, २९, ५१, ७६, ११०९, १४, १९, १७२७, १९१७, ७६, ८१, ८४, ८५.
सुखावस्थ rich and prosperous gentleman १०३८, ३९, ४०.
सुगु abounding in cattle १००३.
सुत a son; child; offspring ६६२, ६५, ७४, ७६, ९६, ७०६, ०७, ०८, १०, ११, १२, १६, १६, ८०५, ०६, ३४, १०४७, ५९, ७७, ८४, ८९, ११०१, ०५, ०६, १८, १९, ५१, ५९, ६८, ८०, १२०१, ०२, ३४, ५१, ६६, ७८, ८४, ८६, ८७, ८८, ९०, १३००, ०४, ०८, ०९, १०, १६, २२, २८, २९, ३१, ३४, ३८, ४२, ४७, ४८, ४९, ५०, ५२, ५५, ५६, ६४, ६५, ७२, ७३, ७४, ७६, ७७, ८४, ९१, ९४, १४००, ००, २८, ५०, ५८, ६२, ७९, १५१७, २३, २७, २८, २९, ६५, ७३, ८७, ८९, १६४०, १९८२, ८४, ८५, ८८.
सुतगामि(यन) (property) inheritable by a son ११४७.
सुतगामिनी (a woman) having sexual intercourse with (her) son १०१४.
सुता a daughter १०२७, २८, १२८५, ८८, ९४, १३२९, ७४, ७६, १८७४, १९४१, ६६, ७१.
सुतेकर performing (recitation of certain texts) at the preparation of the *Soma* ११२१.
सुत्य N. of a sacrifice ७७२.
सुदास N. of a celebrated king of the *Tr'stus* ८११.
सुनन्दिका N. of a *Brāhmaṇa* १३७६.
सुनन्दिका N. of a woman १३७६.

सुन्वत् the officer of a *Soma*-sacrifice ६००,
११२०.

सुपत्नी a woman having a good husband or
lord ९७८, ९१, १००५.

सुपर्ण eagle ९९६.

सुपर्णिन् *Garuda* ६०४.

सुपुत्र a good son १००३.

सुपुत्रा having good or many sons ९८३, ८६,
९४, १००७.

सुपेशस् having beautiful appearance ९७९,
१००६.

सुप्त slept; asleep १०३६, ९८, १७४५, ४६,
१८८५, १९३०.

सुप्तादान abduction (of a maiden) while
asleep १०३४.

सुप्रजस् having a good offspring ९९१, १००१,
०७, १९८०.

सुप्रजा see सुप्रजस् १००२, ०४.

सुब्रह्मण्य a particular recitation of certain
Mantras १२३६, १९८०.

सुभगा possessing good fortune; lovely; a
form of courteous address to women
६०५, ९७७, ७८, ८३, ८६, ८७, ९०, ९७,
१००१, १२८४, १५९५, १८३६.

सुभद्रिका a courtesan ८४१.

सुभसत्तरा having more beautiful buttocks
९८६.

सुमति good mind or disposition ९६९, ७०,
७४, ८१, ९७, १००१, ०२, १२५८.

सुमना N. of a woman १०२८.

सुमन् wealth; benevolent १८९३.

सुयाश्रुतरा a (female) who receives excessive
sexual embraces ९८६.

सुरगण a host of gods १०३०.

सुरण joyous ९७०.

सुरत coition १८९१.

सुरस्थान a temple ९४६.

सुरा a spirituous liquor; wine ६८५, ९५,
७१५, ९९४, ९५, १०१६, २२, २५, ८५, १५९१,
९२, १६१०, ६५, ८२, १८९३.

सुराश्वज the sign of a tavern १६०६, ०९, २७,
१९७०.

सुराप a drunkard ७७२, १६२७, ५३, १९४३.

सुरापान the drinking of spirituous liquor
१५९२, ९७, १६०३, ०६, ०९, २७, ८७, १९७०.

सुरापी (a woman) drinking spirituous
liquor १०१६, २१, ८७, १११३.

सुरालय a temple ९५०, १८२३.

सुराष्ट्र N. of a country ८६२.

सुवर्ग heaven ६०१, ११६१, १३८५.

सुवर्ण brilliant in hue; gold; a golden coin
६११, ३२, ३७, ७९५, ८०८, ५५, ६४, ७३,
१००७, ३७, ११६५, १३७५, १६१०, १४, १८,
६८, ६९, ७२, ७४, ७५, १७१६, ३४, ४७, ५०,
६७, १८२३, ३५, ४९, ५४, ८४, १९२३, ६६,
६८, ७३ ७६.

सुवर्णकार a goldsmith १६७४, १९६६.

सुवर्णमाषक a particular weight; a particular
golden coin १६०९.

सुवर्णस्तेय the stealing of gold (one of the
five *Mahāpātakas*) १६०६, १७०२, ६६.

सुवाना prolific; well-productive ९९७.

सुविचित well-thought or inquired १९१८.

सुवेश N. of the son of *Urvashī* १३७७.

सुशेवस् very gracious or kind; very dear
१००१, ०२, १२५३, ६०.

सुषुति easy birth ९८०.

सुषूमा bringing forth easily ९६९, ९३.

सुसंकाशा of beautiful appearance ९६५.

सुसंस्कृत well-tilled; well polished ९५४, ६१,
१०२३, ५९.

सुसमेय skilful in council or company १२५८.

सुसेका capable of irrigation ७८७.

सुस्थ well established ७१०, ८४४.

सुहृद् a friend ७२५, २७, ८६, ८०८, ६१, १२५२,
१३२९, १९३०, ७०, ७८, ८६.

सुहृद्दध murder of a friend ७५१.

सूकर a pig ९१०, १७, १११३, १६१७, १८११, ३४.

सूकरयोनि the species of pig १५९२.

सूक्त a *Vedika* hymn ८१३, ११६२, १६५६.

सह्य fine; excellent १६१४, १७३५, ४७, ६७, १९३१.

सन्वक an informer ८७४.

सूत्री a needle or any sharp-pointed instrument (used for punishing criminals) १६८७.

सूत a particular mixed caste १००९, ११०५, ८५, १२३४, ८७.

सूतक impurity caused by child-birth १३७४, १९८५.

सूतपुत्र the son of a charioteer; N. of *Karna* ८१८.

सूतिका (a female) recently delivered ९०५, १५, १९, २०, २६, ११०६, १६८७.

सूत्र a thread; yard ६१०, २६, ३०, ७८७, ८९९, १००९, १६७०, ७३, ७४, ७७, १७१८, ३३, १९३८, ६६, ७०.

सूत्रसवन a particular sacrifice १०१६.

सुनरी merry ९६३.

सुनु a son ७१०, ८३९, ९६८, ७०, ८९, ११५८, ५९, ६०, १२३८, ५८, १९८४.

सूर्य the sun or its deity ८०९, ९००, ६४, ७२, ७७, ९५, ९७, ९८, ९९, १००३, १८३६, ३९, १९०२, २०, २१, ७७, ८०.

सूर्यपत्नी sun's wife ९९३.

सूर्या the daughter of *Sūrya* or sun (also described as daughter of *Prajāpati* or of *savitṛ* and the wife *Aśvins* or of *soma*) ८११, ९७२, ८२, ८४, ८५, ९९, १०००, ०१, ०२, १४२३.

सूर्याभिनिश्रुक्त one upon whom (while sleeping) the sun has set ९९५, १५९१, ९२.

सूर्याभ्युदित one upon whom (while he is still sleeping) the sun has risen ९९५, १५९१, ९२.

सृगाल see शृगाल १६०६.

सृगालयोनि see शृगालयोनि १०५३.

सृणि an elephant goad ९२३.

सृष्टि the creation of the world ११००.

सेतु an embankment; dam; bridge; dike

८६२, ९२४, २५, २६, २८, २९, ३०, ३१, ३२, ३३, ३७, ३८, ४०, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७, ५५, १२२२, ८६, १६०९, १३, १९, ३८, ४६, १९२४, २५.

सेतुच्छिद् a destroyer of dike ९२९.

सेतुबन्ध the forming of a causeway or bridge ९२६, २८, ३०.

सेतुभोग circumference of the bridge ९२८, २९.

सेना N. of *Indra's* wife १००५.

सेनानो a leader; general १८९५.

सेवन enjoyment ७९४, १६२१, १९३६.

सेवा service; enjoyment ११२७, १६०३, १९७२, ८६.

सेव्य one capable of being stirred up when approached himself by a male (one of the 14 impotent men); to be guarded; enjoyable १०३२, ७९, ९४.

सैध्रक made of the wood of *Sidhraka* tree १६६७.

सोदक vide समानोदक ८९६.

सोदय with interest ६३१, ५१, ५२, ५५, ७३०, ३२, ४६, ४८, ५१, ५२, ५३, ५४, ५६, ८३२, ५०, ७८, ८३, ८७, १४४७, १६११.

सोदर a uterine brother or sister ८९६, १४२७, २८, ६२, १५१९, २३, ४१, ४४, ५८, ५९, ६२, १८१२, १९७४, ८४.

सोदरभ्रातृगामि(धन) (property) inheritable by a uterine brother १४२७.

सोदर्य see सोदर ८०६, १२८९, १४२६, २९, ६७, ७३, १५२९, ४४.

सोपकार(आधि) profitable pledge ६३८, ४२, ५०.

सोपद्रव involved in calamity ७०८.

सोपान a stair-case ९२७.

सोम the juice of the *Soma* plant, (also) the plant itself; one of the most important of the *Vedika* gods; the moon; N. of a king; the *Soma*-sacrifice ६००, ७९९, ८१२, ४१, ५८, ५९, ९२४, ६८, ६९, ७०, ७५, ७९, ८५, ९२, ९७, १०००, ०१, ०६, ८६,

११४३, ८१, १२९४, १३६४, ८५, १४६४,
 १५९७, १६००, ०१, ०३, १८३८, ३९, ४५, ९३,
 १९२०, ३०, ३६, ३८, ७०, ७८.
 सोमप drinking or entitled to drink *Soma*-
 juice ८०३, १६६०, १७२३.
 सोमपान the drinking of *Soma*-juice १५९७.
 सोमपीथ a draught of *Soma* १००५.
 सोमविक्रय the sale of *Soma*-juice ७७२.
 सोमारण्य a forest of *Soma*-plants ९३०.
 सोमेश्वर N. of a person १३७६.
 सोम्य N. of a *Rishi* १६५६, १९८२.
 सौति a patronymic ८४०.
 सौत्रामणीयाग a particular sacrifice in honour
 of *Indra* १६१३.
 सौदायिक that which is given to woman at
 her marriage by her father or mother
 or any relative and therefore becomes
 her property; a marriage gift ८०३,
 १२३१, १४२८, ५३, ५५, ६०.
 सोदास N. of a king of the solar race १२८५.
 सौबल a patronymic of *S'akuni* ८१९.
 सौभाग्य auspicious ९८५, ९७, १००२, ०६.
 सौभाग्य welfare; happiness (esp. conjugal
 felicity) ९८४, ९१, १०००, ०२, ११०९, १०.
 सौमिक a juggler ८६३.
 सौयवसि a patronymic १२६०, ७८, १९८१.
 सौर vide सौरिक ७०८.
 सौरिक due for spirituous liquor (as money)
 ६६३, ७८, ८०.
 सौवर्ण golden ९२१, १३७३.
 स्कन्ध the shoulder; back ८६३, १६६७, १७०२,
 १८००, २२.
 स्कन्धवाह्य capable of being carried on one's
 own back ७८४, १९२२.
 स्तन the female breast १७९४, १८७१, १९८४.
 स्तनयित्तु thunder ८४२.
 स्तम्भ a post; pillar १६२०, १९६६.
 स्तम्भक stopping; arresting १९६५.
 स्तुतिनिन्दा ironical praise १७७२.
 स्तेन a thief ६४५, ७५८, ६४, ७२, ८४३, ९०३,

३२, ९२, १०४२, १५९२, ९३, ९४, ९९, १६०२,
 ०३, १७, १८, १९, ४५, ५१, ५६, ५८, ६४, ६५,
 ६६, ६७, ६८, ७१, ७२, ८३, ९०, ९३, ९५, ९७,
 ९९, १७०२, ०३, २०, ४९, ५१, ५४, ५५, ५७,
 ६०, ९१, १८६९, १९२९, ३०, ४३, ५६, ६१.
 स्तेननिग्रह restraining or punishing of
 thieves १७२७.
 स्तेय theft ६११, ७६३, ७२, ९५, ८०६, ९२७,
 १००१, १११९, १४०५, ३०, १६०३, ०६, ०८,
 '०९, १३, १७, १९, २७, ४१, ४८, ५६, ६४, ६५,
 ७०, ८७, ९१, १७०२, ०१, ४४, ४५, ५०,
 ५१, ५२, ६१, १८४८, १९२३, ७०.
 स्तेयदण्ड punishment for theft ७३७, ५७, ९४,
 ९२०, २९, १६७४, ८४, १९०४.
 स्तेयिन् a thief १६२७, १७६०, ६४.
 स्तोम a *vaidika* song of praise ६२९, ३४, ८१४,
 ५१, ५२, ९०२, ७५, १०००, १८९८, १९००.
 स्त्री a woman; female slave; wife ६१०, २१,
 २६, ३१, ३५, ५४, ६८, ७७, ७९, ८०, ८३,
 ९२, ९६, ९८, ९९, ७००, ०२, ०३, ०८, ११,
 १२, १३, १४, १५, ६४, ९२, ९९, ८०३,
 ०७, १७, ५१, ६३, ७५, ९२, ९७१, ७३, ७४,
 ८६, ९२, ९४, ९५, ९८, १००५, ०६, ०७, ०८,
 ०९, १०, १२, १८, २०, २३, २४, २५, २७,
 २९, ३०, ३१, ३२, ३३, ३४, ३५, ३६, ३७,
 ३८, ४०, ४४, ४५, ४६, ४७, ४९, ५०, ५३,
 ५४, ५५, ५८, ५९, ६०, ६३, ६४, ६५, ६८, ७५,
 ७६, ७७, ७९, ८०, ८१, ८३, ८४, ८८, ९१,
 ९२, ९३, ९५, ९८, ९९, ११००, ०१, ०२, ०३,
 ०६, ०७, ०९, १०, ११, १२, १३, १४, १५,
 १६, १७, १८, १९, २७, १२०४, ०६, ०८, ०९,
 २३, ३१, ३२, ३६, ३९, ४५, ४६, ५५, ५८,
 ५९, ६७, ७१, ७३, ८२, ८४, ८५, ९७, १३१८,
 २३, ७३, ८४, ८५, ८७, ८८, ८९, ९२, १४००,
 ०२, ०७, १५, २४, २७, २८, २९, ३०, ३१,
 ३२, ४०, ४७, ४८, ४९, ५२, ५३, ५४,
 ५५, ५६, ५७, ५८, ५९, ६०, ६१, ६२, ६३,
 ६४, ६९, ७३, ७६, १५१२, १३, १८, २०, २२,
 २४, ५३, ५५, ६१, ९९, १६०७, ०९, १४, १५,
 १६, १७, १८, १९, २३, २७, ३८, ४६, ५३.

६६, ७०, ७१, ८१, ८५, ८७, १७४१, ४५, ५०,
 ५९, ६१, ६४, ६५, ७२, १८३७, ३९, ४१, ४२,
 ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५२, ५३, ६५,
 ६९, ७२, ७४, ७६, ८०, ८१, ८३, ८७, ८८,
 ९१, ९२, ९५, ९७, १९२१, २६, ३६, ४१, ४४,
 ५१, ६२, ६४, ६६, ६९, ७५, ७७, ७८, ७९,
 ८४, ८७, ८८.
 स्त्रीकाम desire or desirous of a woman
 ११६६, १६४०.
 स्त्रीकृत (debt etc.) contracted by wife
 ६७९, ८०, ८२.
 स्त्रीमाहिन् vide योषिद्ग्रह ६७८.
 स्त्रीघातिन् murdering a woman or wife १६०९,
 ७१.
 स्त्रीघ्न see स्त्रीघातिन् १६३२.
 स्त्रीजननी giving birth to female children
 only १०२४, ५७, ११००.
 स्त्रीदोष abuses of a woman; offence regard-
 ing a woman १०३२, १६१५.
 स्त्रीद्रव्य vide स्त्रीधन ७११.
 स्त्रीदारज a particular son (a son demanded
 by a woman and so possessed by her)
 १९८२.
 स्त्रीधन woman's property; property of a
 wife ६३५, ७११, ८०३, ०७, ७९, १०२४,
 ३४, ३५, ३७, ३८, ९९, ११०९, ५७, १२२७,
 ३२, १३९२, १४०८, १६, २२, २५, २७, २८,
 २९, ३०, ३१, ४२, ४३, ४७, ४९, ५०, ५२,
 ५४, ५५, ५७, ५८, ५९, ६१, ६२, ६३, ७३,
 १५२७, ५३, १८४८, १९५०.
 स्त्रीधर्म the duty of a woman or wife १०२५,
 १११२, १३, १५, १८.
 स्त्रीनिबन्धन caused by wife १०५२.
 स्त्रीपुंसयोग the mutual duties of husband and
 wife १०९२.
 स्त्रीपुंसवर्तनोपाय the method of behaviours of
 man and wife ११०६.
 स्त्रीप्रजा a woman who brings forth only
 daughters १०२०, १११२.
 स्त्रीप्रज्ञा having womanly understanding

१०१०, १४०५, २४.
 स्त्रीप्रमाण murder of a woman १६३७.
 स्त्रीप्रसाविनी vide स्त्रीप्रजा १११२.
 स्त्रीप्रसू see स्त्रीप्रजा १०८७.
 स्त्रीबुद्धि the female intelligence १०३२.
 स्त्रीयोनि the womb of the female १०७०.
 स्त्रीरत्न an excellent woman १०२६.
 स्त्रीलोलुप covetous of woman ८६३.
 स्त्रीवध murder of a woman १०५८, १११३,
 १६०६.
 स्त्रीवृत्ति property or maintenance of a
 woman १४७४, १९५०.
 स्त्रीशुल्क fee paid for a woman ६३३, ८०३.
 स्त्रीसंसाद assembly or society of women
 ९९२, १५९९.
 स्त्रीभ्रतृ friend of woman ९९५.
 स्त्रीस्वातन्त्र्य independence of a woman १३८८.
 स्त्रीहर्तृ an abductor of a woman १७६५.
 स्त्रीहारिन् see योषिद्ग्रह ७००, ०८, ११.
 स्त्रीय concerning woman ९८९, १००९.
 स्थल ground; prepared ground ९३०, ३३,
 ४०, ४५, ४६, ५०.
 स्थलज accruing from land-transport (said
 of certain taxes or duties) ७७८, १६११,
 १९४४, ४७.
 स्थविर old, oldage ७९३, ९४०, ६२, १०४५,
 १७२७, १९२७.
 स्थागर made of the fragrant substance
sthagara १००६.
 स्थाणु a stump १००२, ०३, ७२, ११२७.
 स्थान a place ६२४, ७५०, ५५, ६८, ८२९, ४६,
 ५०, ५३, ६२, ९२९, ३०, ३१, ३२, १०१८,
 ३६, १११५, १६१६, २२, ४८, ६३, ६५, ८२,
 ८५, ९०, ९५, १७०७, ९५, १८००, २२, २३,
 ६५, ८०, ८७, ९०, १९०९, १४, २४, २७, २९,
 ४२, ४९, ६७, ६९, ८३.
 स्थानपाल guardian of a place or region
 १९५९.
 स्थानलेख्य document written in a particular
 place; writing on marginal space of

the previous document ६५४.
 स्थानिक governor of a place १६८५.
 स्थापित deposited; established ६३५, ७५१,
 ९६२.
 स्थायिन् an inhabitant ८८७.
 स्थाली a dish १२५८, १३८५.
 स्थालीपाक a dish of barley or rice boiled in
 milk १३५६.
 स्थावर immovable; immovable property;
 natural ६३६, ३८, ४९, ५०, ५५, ६०, ७९७,
 ८०३, ८६, ८९, ९१, ९८, ९२९, ५१, ५५,
 ११४१, ७९, १२१९, २४, ३२, ३३, १४४८,
 ५४, ५५, ६३, १५१३, १८, २६, ४१, ६१, ६२,
 ८१, ८५, ८६, ८७, ८८, ८९, १६९५, १९२९,
 ८८.
 स्थावरक्रय purchase of immovable property
 ८९६, ९८.
 स्थाविर old age १०२०, ३१, १३८८, १९७७.
 स्थिति practice; settled rule; reality ६२५,
 ६५, ७२८, ६०, ६९, ८६९, ९३९, ५१, ५२,
 ६१, १०४८, ६०, ११०७, ९८, १२०३, १३७३,
 १४७८, १५७२, १६३१, १७७४, १९२२, २९,
 ३६, ४२, ७८, ८८.
 स्थूणा the post or pillar of a house १००१.
 स्थूरा(स्फुरा) see छुरिका १७४९.
 स्थूलक rough; coarse १६७४.
 स्थूलकद्रव्य articles of greater value १०३७,
 १६१४, १७, १८००.
 स्थूलसूत्र coarse thread १७४७.
 स्नातक one who has performed the rite of
 completion of the first *As'rama* ११६६,
 १६०६, ६४.
 स्नाता purified; bathed (after menstruation)
 १०१९, २०, ५७, ११०२, ११, १३, १२८४,
 १५२४, १६८५.
 स्नान bath ८१५, १०२२, २८, १११९, १२४४,
 १५२०, १९६५.
 स्नायिन् one who takes bathe १६४८.
 स्नायु a muscle ९०९, १७४९, १९७६.
 स्नुषा a daughter-in-law ७०३, ०४, ८६३,

९९५, ९९, १००५, ०६, ०७, २०, ६४, ६६,
 ७५, १३९०, १४३०, ७३, १६५३, ८०, १८५०,
 ७४, ८२.
 स्नुषाग one who has illicit connection with
 a daughter-in-law १०६६.
 स्नुहि *Emphorbia Antiquorum* १९२५.
 स्नेह love; lubricant (oil, ghee etc.) ६३०,
 ३४, ७९९, ८०७, ५४, १०४८, १६७८, ८७,
 १७२९, ५९, १९८५.
 स्पर्धा competition ९२४, २८.
 स्पर्श touch ९५८, १७९९, १८१४, १५, ५२, ८१,
 ८५, ८६, ८९, १९८४.
 स्पर्शन touch १७८६, ९५, ९८, १८१४, १९७४.
 स्पश a spy ९७७, १८३६.
 स्पृश्य a touchable; twice-born १६१०, १९४१.
 स्पृष्टमैथुना defiled by sexual intercourse ८८१.
 रिकच्च a buttock १८०२, २८.
 स्फोटन removing १८९१.
 स्मदिभ N. of a man ११६०.
 स्मर sexual love ९९७.
 स्मार्तक्रिया an act enjoined in *smṛti* १३२८.
 स्मृत ordained in *smṛti* १०२७.
 स्मृति the law books of *Manu* etc. १९२०,
 ३५, ४२.
 स्मृतितन्त्र *Smṛti*-scriptures १५१२.
 स्यन्दनिका a brook; rivulet ९४६, ५३.
 स्वाल wife's brother ९६४.
 स्वोन pleasant ९८६, ९१, १००१, ०२, ०३.
 स्रोतस् a stream ९०१, ५०, ५२.
 स्व one's own; property; one's own pro-
 perty ७५८, ६०, ६७, ९६, ८०४, १८, २३,
 ३९, ९८, ११४१, ४२, ४४, ७९, १५२५, १७२६,
 २७, ६०, १८४४, १९११, २३, २८, ८८.
 स्वक see स्व ८०५.
 स्वकरण bond or document of ownership
 ७५७, १६७६, ७७.
 स्वकर्मन् one's own occupation or duty ७७३,
 ७४, ११९०, १२१२, १७५१.
 स्वकुल one's own family १२६६, १३५२, ८४.
 स्वकुल्य one's own kinsman ८०३.

स्वकृता (वृद्धि) (interest) decided by common agreement ६२०.

स्वक्षेत्र one's own soil ६५५, १२७२, १३०२.

स्वगाकर्तुं uttering the exclamation *Svagā* १७९३.

स्वगोत्र one's own family १२७८, १३२८.

स्वग्राम one's own village ८९८, ९०१, ११४२, १५८९.

स्वग्रामिन् inhabitant of one's own village ९००.

स्वहृगुरि handsome fingered ९६९, ८७, ९३.

स्वच्छन्दगा a debauch; wanton woman ९६१, १०५८, १११३.

स्वच्छन्दव्यभिचारिणी see स्वच्छन्दगा १०५८, १११३.

स्वजन a relative ८१७, ६०, १६१६, १८५०.

स्वजाति one's own caste १२२८, १३६५, १७७९, ८७, १८८२.

स्वजात्य belonging to one's own caste १०९३.

स्वतन्त्र independent ६९५, ८३१, ३५, ३६, १०२७, ३१, ५९, ११५७, १२८४.

स्वत्व ownership ८९९, ९००, ११२५, ४२, १२२४.

स्वदान the giving of one's own property ७९२.

स्वदारनिरत attached to one's own wife १०८१.

स्वदासी one's own female slave ८३७.

स्वदित free from sin; one who has become eligible for heaven १५९५.

स्वदेश one's own place or country १६७१, ७८, १७३१, ४८, ६१, ६२, ६३, ७३, १८४७.

स्वद्रव्य one's own property ७५५, ८०५.

स्वधन see स्वद्रव्य ६६२, ६५, ७२७, १२२०, १५५५.

स्वधर्म one's own duty ८१९, २९, ३१, ३९, ६५, ७४, ११८५, १२४४, १३०४.

स्वधा libation offered to the Manes ११८४, १२४५, ५१, ५२, ६९, ८१, ८८, ९४, १३२७, १४७१, १९००.

स्वप्न dream; sleep ९९५, ९८, १०२९, १०४८, ११०६, १५९१, १६८५, १८४०, ९३, ९७.

स्वप्रतिपन्ना (वृद्धि) vide स्वकृता (वृद्धि) ६१०.

स्वबन्धु one's own relation or friend ७६७.

स्वभाव nature १०४८, ४९, ७१, ७६.

स्वमण्डल one's own country १७६१.

स्वमातु one's own mother १२३५, ३६.

स्वयंकृत made or adopted by one's self (debt, priest, son etc.) ७१५, ८३, ८६, १३३४.

स्वयंकृता made or performed or effected by one's self (interest, boundary) ६३१, ३५, ९५८.

स्वयंग्रसितु one who voluntarily eats or partakes १६२०, २८.

स्वयंचोपगत (the son) who offers one's self १३४६.

स्वयंजात self-born; self-produced (son) १२८४, ८८.

स्वयंदत्त self-given (said of a child who has given himself for adoption) १२६३, ६६, ७०, ७१, १३०९, २०, ३४, ७३, ७४, ७६, ७७.

स्वयंवर self-choosing of a husband १०२२, ४२, ७८.

स्वयंवादिन् one who willingly enslaves himself ८१७.

स्वयमजित acquired or gained by one's self (property) १२०४, ०५, १३, १५, ३०, १५६८, ८७, १९२२, ८८.

स्वयमागत one who has spontaneously offered himself (as son) १३७५.

स्वयमाप्त acquired of one's own accord (property) १२२४.

स्वयमाजित acquired or gained by one's self १२०७.

स्वयमीहितलब्ध acquisition made solely by one's own effort १२०५, १२, १९८४.

स्वयमुत्पादित son begotten by one's self १२०५, ६५, ६८, ७२, १३५०, ५१.

स्वयमुद्बद्ध voluntarily hanged १६१५.

स्वयमुपगत a child who offers himself voluntarily for adoption १२७९, ८४.

स्वयमुपनत see स्वयमुपगत १२८३.

स्वयमुपगत see स्वयमुपगत १२६५, ७८.

स्वयमुपात्त self-acquired 1104.
 स्वयम्प्राप्त acquired by one's self 103.
 स्वयम्भू N. of the first *Manu*; self existent
 121, 1124, 1209, 90, 1222, 88, 14.
 स्वयोनि womb of one's own caste 1124.
 स्वर voice 1622, 14, 1041, 43.
 स्वरिन्निष्ण one's own heir 1231.
 स्वर्ग heaven 803, 04, 06, 034, 1009, 10,
 20, 22, 24, 25, 26, 42, 60, 62, 74,
 76, 77, 1112, 14, 15, 16, 17, 62,
 14, 1242, 11, 1242, 76, 1662, 92,
 1002, 04, 41, 1296, 1229, 79, 11,
 16.
 स्वर्गत being in heaven; dead 1207.
 स्वर्गलोक heaven 1022, 1114.
 स्वर्ग्या heavenly 1207.
 स्वर्ण gold 1067.
 स्वर्णकारक a gold-smith 1067.
 स्वर्ग्यन् going to heaven 1162.
 स्वर्थात् gone to heaven; dead 1401, 79,
 1422, 26, 27, 29.
 स्वर्विद् bestowing light 1160.
 स्वलिखित any document or receipt written
 in one's own handwriting; a document
 in one's own hand 809.
 स्ववत्ता possessing property 1424.
 स्ववर्ग one' own group 1232.
 स्ववर्ण one's own caste 1462.
 स्ववित्तकारवः those who carry out artison
 work with their own capital 1602.
 स्वशाखाविधि one's own branch (of *Veda*)
 1202.
 स्वसृ a sister 962, 86, 89, 72, 77, 78, 91,
 92, 1004, 02, 10, 1260 1414, 62,
 1624, 1090, 1236, 40, 74, 90, 1292.
 स्वस्ति wellbeing 109, 122, 1002, 49,
 1264, 1224, 72.
 स्वस्तीया a sister's son 1440, 1412, 26, 97.
 स्वहरण confiscation of property 1604.
 स्वंश one's own share 867, 77.

स्वांशदायक (a surety) giving one's own
 share 877.
 स्वातन्त्र्य independence 894, 1020, 21, 44,
 46, 76, 12, 92, 99, 1112, 12,
 1222, 1444, 1444, 1207.
 स्वादुक a debtor 877.
 स्वाध्याय one's own lessons or *Veda* 1224,
 1642, 41, 1260.
 स्वाध्यायिन् reciting one's own *Veda* 1602,
 42.
 स्वामिकर्मन् master's work 117.
 स्वामिगामिन् returning to the owner 111.
 स्वामित्व ownership 1104, 1227, 1269, 94.
 स्वामिदत्ता given by a master 1110.
 स्वामिदोष fault of the master 1449, 902.
 स्वामिन् an owner; master; heir 640, 40,
 42, 42, 60, 72, 92, 702, 09, 14, 27,
 42, 44, 47, 42, 61, 62, 64, 66, 62,
 102, 04, 21, 29, 30, 31, 32, 33, 34,
 37, 39, 42, 47, 42, 44, 72, 97, 904,
 04, 06, 07 02, 11, 12, 16, 12, 19,
 20, 21, 21, 42, 46, 47, 49, 44, 60,
 61, 62, 1110, 22, 27, 42, 1227,
 1242, 72, 1422, 69, 1609, 12, 21,
 49, 66, 12, 1260, 62, 64, 66, 97,
 92, 1207, 02, 20, 29, 1212, 22,
 22, 30, 31, 32, 42, 49, 62, 74,
 16, 12.
 स्वामिप्राणप्रद (a slave) who protects the
 life of his master 122.
 स्वामिभाग share of an owner 961.
 स्वाम्य ownership 642, 726, 920, 1042, 49,
 1142, 47, 72, 74, 1221, 1444, 1417,
 22, 1242, 1222.
 स्वाम्याणा master's permission 722, 90.
 स्वायम्भुवो मनुः N. of the first *Manu*; the son
 of *svayambhu* 1219, 1242.
 स्वजित self-acquired 1429.
 स्वार्थ one's own property 944, 1472, 1264,
 12.

स्वाहाकार recitation of *Svāhā* १००८.
 स्वीकार acceptance ८९०.
 स्वेच्छादेय to be lent or given according to one's own choice ७८६, ८०३.
 स्त्रैरिणी a wanton woman ७०२, ०३, १५, १०१७, २६, ८८, ११०३, ०४, १२८४, १५९३, १८८३, ८८, १९७८.
 स्त्रैरिन् unrestrained or adulterous man १५९३.
 स्वौपशा having beautiful locks of hair ९९३, १००८.
 हंस a gander; swan १६०६.
 हत killed ७५५, ९४, ८७९, ९१८, ४३, ९६, १०५३, ६८, १२५९, १६१५, १६, २१, ४०, ४७, ५३, ५४, १७९८, १८१३, १७, १९२३, ६४.
 हतपुत्र one whose son or sons have been killed १९६४.
 हतभूमि place where the death occurred १६१६.
 हनु the jaw १६००.
 हनुमत् N. of a monkey hero or monkey-deity १३२९.
 हन्तव्य to be slain or killed १६४६, ५१,
 हन्तु a killer; murderer ८६२, १६००, १२, २६, ४८, ५०, ५१, ५३, ५५, १७४२, १८३२.
 हय a horse ८४०, १८१०.
 हर N. of *S'iva*; seizer १३७७, १७५८.
 हरण appropriation; seizure ८०७, ९४२, ५२, १४२८, ६१, १६१९, २१, ५३, ६८, ७०, ७२, १७११, १२, १३, १८, ३८, ४९, ६१, ६६, १८९१.
 हरि N. of a deity १९७०, ७९.
 हरिण a deer १८३८.
 हरिन् a monkey १३२९.
 हरिश्चन्द्र N. of a king १००५, १२७८.
 हर्तव्य to be taken or seized १२४३, ४४.
 हर्तु a robber ७६१, १६२९, ४६, १७११, १३, ६०, ६५, १९२९.
 हर्म्य a large house; palace ७८७, ९०.
 हर्ष joy १०२०, १७९१, ९२.
 हर्षदान a gift through joy ८०७.
 हलाहल a kind of deadly poison १९६५.
 हविस् an oblation ६०४, ८५८, ९०३, ६९, ८७,

९३, ९५, ९९, १००२, ०४, ०६, ०७, ११४४, ६०, १२६१, १८९६, १९०२.
 हव्य sacrificial food ८१९, १२४४, १५९५, १९०१.
 हव्यदाति conveying or presenting oblation to the gods (said of *Agni*) १९०१.
 हव्यवाह् fire or the god of fire १९६३.
 हस्त the hand ६०१, ०२, ०५, ८९, ७०६, ३५, ३६, ३९, ४५, ५५, ८८५, ९७, ९२१, ५५, ६२, ८५, ९७, ९८, १००१, ०३, ०६, २३, ३५, ३६, ५९, १११०, १२७०, १३६४, १४३०, १६१७, १८, १९, ५३, ५६, ७०, ७२, ७४, ७८, ८०, ८३, ८५, ८७, ९७, १७११, १३, १७, ५२, ६०, ६२, ६५, ९६, ९८, ९९, १८०३, १५, २४, २९, ३०, ३२, ३५, ३८, ३९, ४८, ५०, ८९, ९१, ९५, ९९, १९०१, ०२, ०४, २२, २५, २९, ४३, ५८, ६५, ६६, ६७, ७९, ८८.
 हस्तगृह्य one who has taken the hand १८३८.
 हस्तग्राम a husband ९७८, १००४, १२५७.
 हस्तग्राह see हस्तग्राम १२५४.
 हस्तिन् an elephant ८१४, ५४, ९१९, २०, २४, ३२, १६१२, १८, २१, २९, ५१, ७२, १७१३, १९२९, ८३.
 हस्तिप elephant-driver ९०३, १८२७.
 हाटक gold ६३४.
 हान the act of abandoning १९७२.
 हानि loss ६७७, ७०५, ६६, ६८, ६९, ८५, ८८४, ८५, ९०, ९१, १५८३, १६११, ७४, १७२८, ८४.
 हारक seizer; thief १६१२, ५०, १७०१.
 हारिन् see हारक १७३६, ५८, ६५, १९६६.
 हारीत N. of a *Rshi* १६६५, ६६.
 हार्य to be appropriated १९५०.
 हास्य laughter १०८५, ११११, १८८५, १९०६.
 हिंसक a destroyer; injurer १६१८.
 हिंसन see हिंसा १६५५, १८२०, १९३३.
 हिंसा killing; violence; injury ७१३, ९४, ९०३, ०६, ३०, १११९, १६०४, ०५, ०८, १२, १७, २०, २१, ८०, १७९५, १८००, ०४, ०८, १०, ३४, ५०, १९२५.
 हिंसित injured ६०४, १४६४, १९७६.
 हिंसित injurious; mischievous १०५६, १६१९,

५३, ८३, १९३०.
 हित beneficial; wholesome ८६१, ६३, ६७,
 ६८, ७४, १०१६, २०, २८, २९, ७५, ११०७,
 १४, १७, १९, २७, १३२९, १५९६, १६४६,
 १७०१, १८४१, १९२६, ३१, ३५, ७८, ७९, ८३.
 हिताम्र the breaking of a dike १६९८, १९२९.
 हिमवत् snow-clad १२८७, १९२०, २१, ८६.
 हिमशैल the *Himālaya* mountain १९६६.
 हिरण्य golden ८८८.
 हिरण्य gold ६०६, ०९, १०, २१, २६, ३०, ३५,
 ५२, ५८, ८१, ७२६, ३१, ४२, ४३, ८६, ८७,
 ८१४, ६१, ६३, ९९, ९०१, २४, ७४, ९३, ९८,
 १०००, ०५, ०७, ३०, ११२१, ४२, १२६०,
 १५८९, ९२, ९६, १६१४, १८, ६१, ७१, ८२, १७४५,
 १८००, ४९, ९६, १९०१, २३, ४०.
 हिरण्यय golden ९९५, ९९.
 हिरण्यवर्ण golden coloured १००१.
 हिरा a vein ९९६, १२५९.
 हीन low; degraded; base; a slave; destitute;
 deprived of ६६०, ६१, ७७, ७२९, ३७,
 ५४, ६०, ८१, ८१९, ३५, ५६, ६२, ७८, ९८,
 ९९, ९०८, १६, ३०, १०१५, २५, ४२, १११३,
 १३४९, ५१, ७३, १५१७, २९, १६४५, ४८,
 ५१, ७३, ७५, ७७, १७२९, ३२, ३७, ६५, ७२,
 ९०, ९६, ९८, १८१४, २४, ४८, ४९, ७६, ८६,
 ९५, १९२४, ३२, ४२, ४३, ७०, ८८.
 हीनकर्मन् neglecting customary rites or
 religious acts १६६०, ८३, १७२५.
 हीनक्रतु one who neglects to sacrifice १७२३.
 हीनक्रय purchase (of a commodity) at a lower
 price than its real value ८९१, १६७४.
 हीनजाति of low caste ७२३, १०२३, १६८३.
 हीनमूल्य low price ७५७, ६०, ६३, ६४, ८८९, ९८,
 ९९, १६७७, १७६४.
 हीनयोनि low birth or origin १२८४.
 हीनवर्ण of low caste; out-caste १७७०, ७१, ९६,
 १८४२, ४६, ८७.
 हीना an abandoned (woman) १०८४.
 हीनाङ्गी defective in limb १०२२.

हीनिश्वर wanting ownership ८१८, १३९१.
 हुङ्कार the sound *Hum* (expressive of con-
 tempt) १७९१.
 हुत sacrificed १२८३.
 हुताश fire १९६६.
 हुताशन fire १११५, १९४०, ६५.
 हत appropriated; seized ७४१, ४८, ५३, ५५,
 ६४, ८८, ९०, ९०८, १६, २०, ५२, १०८६,
 १४००, १५७४, १६६८, १७४१, ४९, ५७, ६३, ६५,
 १८३१, ३३, ५०, १९५८, ६९, ७६.
 हतस्व one whose property has been appro-
 priated १९६४.
 हृद् the heart १९७७.
 हृदय the heart ८५८, ९९८, १०७६, ७७, १६०३,
 १५, १८३६, ९५, १९२१, ६४, ६५, ८३, ८५.
 हृदयश्रिष clinging to the heart ९९६.
 हेति a missile; weapon ६३०, ९०२, ०३, १४६४,
 १६००, १८३२.
 हेतु cause ६६९, ८९८, ९९, ९४९, ५४, ११०२,
 २७, १६५१, ८५, १८२९, ३२, ३४, ९४,
 १९१३, ३६, ३९, ८५, ८८.
 हेमकार a goldsmith ७८७, ९०, १७०८, १९३०.
 हेमन् gold ६०९, ५८, ७५०, ८४, ९०, ८१३, १५,
 ९९, १५१३, २६, १६४६, १७५९, १९६७.
 हेममाष a golden *Māṣ'a* १९६७.
 हेरण्य golden १६२८, १९२७.
 होढ stolen goods १५८१, १६४७, ९६, १७५१,
 ५२, ५३, १९२९.
 होत्र an officiating priest ६०४, ७७५, ९२,
 ८११, ९९५, १००४, ०९, ११६०, १२५८, ७८, १८३८.
 होत्रक an inferior *Hotr* priest or an
 assistant of the *Hotr* ७९२.
 होम the act of making an oblation to the
 gods १३६४, १९२४.
 हृद a lake; pool ९२४.
 हास diminution; decrease ६६०, ११०९,
 १७३०, ६३, ६७.
 हीतमुखिन् shame-faced ९९२, १५९९.
 हीदत्त a gift through bashfulness ८०८.

शुद्धिपत्रम्

पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
७	२	२६	प्रत्युत्त	परवृत्त	२४२	२	९	अर्थि	अर्थि
११	१	१८	”	”	२५२	१	८	विभ्यन्ति	विभ्यति
१८	२	२,७	”	”	२६४	”	२	ब्रुही	ब्रूही
२०	१	३१	*सज्ञः	संज्ञः	२६५	२	८	तरं	तरद्
३९	”	२१	दिर्निवो	दिर्निवो	२७७	”	३३	शुद्र	शद्र
”	२	१६	पृथक्	पृथक्	२८४	१	२२	धुञ्	धूञ्
६१	१	२४	तत्कार्ये	तत्कार्ये	२९१	२	१७	टास्यु	टाः स्यु
६२	२	६	दण्डयो	दण्डयो	३४४	”	१२	लक्षी	लक्ष्मी
६३	१	१३	ह्रल प्र	ह्रलप्र	३४७	१	२२	भदाः	भेदाः
७४	२	७	नस्त	न स्त	३६५	”	१३	विष्टा	विष्टा
७९	”	१९	वर्धे	वर्धे	३६९	”	”	प्रप्ति	प्राप्ति
८४	१	३१	प्रश्य	प्रश	३७१	२	१९	वादि	वादी
१०८	२	६	बष्ट	वष्ट	३९९	१	३३	भूक्ति	भुक्ति
१११	१	४	धार्मा	धर्मा	४१८	२	२	विद्या	विद्य
११७	”	१०	निर्णा	निर्णे	४२२	१	१३	स्वमि	स्वामि
१२८	२	४	अह्वा	आह्वा	४२७	२	३	त अन्य	तोऽन्य
१५५	१	२३	दुर	दूर	४३०	”	१६	श्रियते	श्रीयते
१६०	”	१	यत्पु	यत्पू	४५६	१	१३	शेत	शते
१६३	२	१०	मर्षे	मर्शे	४६२	२	४	शब्	शब्
१७९	१	३०	तरं	तरं	४८१	”	१६	ऊभ	उभ
१८२	२	१३	विद्य	विद्य	४९२	”	२	मन्त्रणं	मन्त्रणं
१९१	१	७	युञ्जित	युञ्जीत	४९३	”	”	यया	यथा
२०३	”	४	कीं	किं	५३२	”	१४	लीपि	लिपि
२०९	”	१३	तां	तां	५३९	१	२०	जानीते	जानीते
”	२	६	तो	तौ	५५१	”	१	लुप्टन	लुप्टन
२१३	”	२०, ३१	स्वरश्च	स्वरूप	५५७	”	”	वणिक	वणिक्
२१८	१	११	दिन्ध	दिग्ध	५६९	”	१९	क्षितेषु	क्षितेषु
”	”	१२	दिनि	दिर्नि	६०१	”	१२	नापाक	नापाक
२२८	२	१२	रुपण	रूपण	”	”	२०	णापक	णापाक

* एतच्चिह्नाङ्किता अशुद्धिः केषुचित्पुस्तकेषु ज्ञेया ।

पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
६०१	१	२७	न्मन्त्रे	न्मन्त्रे	६४३	१	२५	रूप	रुप
"	"	३०	रज्ज्वा	रज्ज्वा	६४४	२	११	वृत्तो	वृत्तो
"	"	३१	विधते	विधते	६४७	"	३१	*निक्षे	निक्षे
६०२	२	२	त्वप्र	त्वप्र	६४९	"	३	विधि	विधि
६०३	"	४	रिप्यन्	रिप्यन्	६५१	१	१	*ऋण	ऋणं
"	"	२१	पाशव	पाशव	६५२	"	१६	रुपा	रुप
६०५	१	३०	भ्याशाम्	भ्याशाम्	६५३	"	११	त्यादिपरि	त्यादि परि
"	"	३२	शुद्ध	शुद्धि	"	२	२३	स्विति	स्विति
"	२	२	वाभ्या	वाम्या	६५६	१	१४	द्विक	द्विकं
"	"	१६	दि प्रका	दिप्रका	६५९	"	३२	विक्रि	विक्र
६०७	१	२८	८।१५२	+८।१५१	"	२	१९	द्विगु	द्विगु
६०८	२	२	भदिति	भूदिति	"	"	२७	धनी-	धनी
"	"	२०	चार्तुव	चार्तुर्व	६६०	१	२	धो ऋ	ध ऋ
६०९	"	६	*रीतीना	रीतीनां	६६१	२	२०	त्यादि दा	त्यादिदा
६१०	"	१०	व्यादिनां	व्यादीनां	६६६	१	२५	स्तीति	स्तीति ।
६१२	१	३४	पूर्व	पूर्व	"	२	८	*स्वध ला	स्वधनला
६१४	"	८	स्मृतिर	स्मृतिरि	६६७	"	२१	मुपैत्य	मुपैत्य
"	२	४	मूल्य	मूल्य	६६९	१	१०	णवत्वा	णत्वा
६१७	१	५	वृद्धिरा	वृद्धीरा	"	२	१४	गामि ष	गामिष
"	२	१४	वेध्यते	विध्यते	६७०	१	१८	*दश	दर्श
६१९	"	६	उद्य	उद्य	६७४	"	३१	तत	+ततु
"	"	२०	मूद्य	मुद्य	"	२	१४	*प्रतिभः	प्रतिभूः
"	"	२८	स्वरुप	स्वरूप	६७५	१	१८	तःसो	तः सो
६२१	"	२०	क्षीण	क्षीर	६७६	"	२५	पतिभू	प्रतिभू
६२४	१	२०	षाष्टे	षाष्टे	६७८	"	५	चेत्य :	चेत्यर्थः
"	"	२२	षष्टि	षष्टि	"	"	१९	यावत् स्थि	यावत्स्थि
६३५	"	११	शास्त्रद	शास्त्रद	६७९	"	१३	तिष्ठत	तिष्ठत
"	२	१०	कार्य	काय	६८०	२	१४	व्यादि	व्यादिः
६३७	१	३३	क्रियत	क्रीयत	६८३	१	२६	अन्थथा	अन्यथा
६३८	२	२७	तिष्ठ	तिष्ठ	६८४	२	१३	पौत्रे	पौत्रे
"	"	२८	गोणौ	गोणौ	"	"	२२	भक्ता ष्चे	भक्ताश्चे
६३९	"	३०	ताधौ'	ताधौ,	६८५	१	१०	मवस्थे	मस्वस्थे
६४१	१	१२	स्वत्व	स्वत्व	"	२	१२	रुढ	रुढ
६४२	२	३	भोगस्यो	भोगस्यो	६८८	"	२२	थैव' च	थैव च'
"	"	२२	षष्टि	षष्टि	६९१	"	७	ऋणा	ऋण
"	"	२१	शास्त्रद	शास्त्रद	६९४	"	३	वृत्तौ	वृत्तौ
"	२	१०	कार्य	काय	६९५	१	२४	वरमेनि	+वरमेनि
६३७	१	३३	क्रियत	क्रीयत					
६३८	२	२७	तिष्ठ	तिष्ठ					
"	"	२८	गोणौ	गोणौ					
६३९	"	३०	ताधौ'	ताधौ,					
६४१	१	१२	स्वत्व	स्वत्व					
६४२	२	३	भोगस्यो	भोगस्यो					

पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
६९८	१	१	कृत	कृत
६९९	,,	२९	निस्वा	निःस्वा
,,	२	७	अभा. ३०	अभा. ३९
७०२	,,	६	द्राह	दग्नाह
,,	,,	३२	अववत्	+अपवत्
७०७	१	२८	त्याभि	त्याभि
७०८	,,	१६	गृहीमात्र	गृहिमात्र
७०९	२	१३	गंही	गृही
७११	,,	३५, ३७	शात् (शात्)	+विंशात् (विंशत्)
७१५	,,	३५	चार	+चाट
७१६	,,	२७	ताद्वि	+ताद्वि
७१७	१	१७	मत्त्व	मत्व
,,	२	२३	द्वयंशं	द्वयंशं
७१९	१	१२	स्वत्व	स्वत्व
७२१	२	२६	ग्रह	गृह
७२४	१	४	तच्चक्र	तच्च क्र
७२६	,,	१	सुह्य	सुह्य
,,	,,	२६	त्रणी	+त्रणी
,,	,,	२७, २८	(यत्रणीं दाप्यतेऽर्थं स्वं)	+(यत्रणींको दाप्यतेऽर्थं)
,,	२	४	परी	परि
७२७	१	७	न्मुखी	न्मुखी-
७२८	,,	२९	(त्त)	+(तु)
७२९	२	३६	विर.	+विर. ७९
७३०	१	१०	पूर्वाक्त	पूर्वोक्त
७३३	,,	१३	नुपपत्तेः	नुत्पत्तेः
,,	२	१७	प्राति	प्रति
,,	,,	२१	ग्रही	गृही
७४२	,,	४	रैहि	रैहिं
७४३	,,	३३	तत्स मंदा	+तत्समं दा
७४६	१	१०	रेण च	रेण लाभात्-
,,	२	१	मार्णाय	मार्णाय
,,	,,	१८	कारो	करो
७४८	१	२१	भूते	भूते निक्षेपे
,,	,,	३२	चेत्तज्जिह्व	+चेत्तज्जिह्व
,,	२	३	वृत्तं	वृत्तं
७५०	१	१३	निधय	निधयः
,,	,,	१५	यथा क	यथाक

पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
७५०	१	२९	न प्र	+नप्र
७५२	२	८	त्यादि ध	त्यादिध
७५३	१	३१	अन्यस्मिन्	+अमुष्मिन्
७५४	२	२९-३०	सवि. २६८	+सवि. २६८
,,	,,		वरदराजः;	करा (कन्या)
,,	,,		समु. ८८ र्थश्च	पाप (पोऽप)
,,	,,		(र्धं च)	वरदराजः;
,,	,,		पोऽप (पाप)	समु. ८८ र्थश्च
,,	,,			(र्धं च)
,,	,,	३६	नप्रा	+अप्रा
७५८	१	२३	सर्वा	सर्वा
,,	२	२९	स्तद्र	स्तदद्र
७५९	,,	३५	दण्डो (दण्ड्यो)	+दण्ड्यो (दण्डो)
७६०	,,	२३	तदा	तथा
७६६	१	१०	ज्ञानाता	ज्ञाता
,,	२	८	शुध्यो	शुद्धयो
७६८	,,	१०	क्रमा	क्रया
७६९	१	२०	तया	ताया
७७१	,,	२	तत्र चे	तत्र चे
७७२	२	२५	तत्तक	तत्तत्क
७७४	१	११	त्विजो	त्विजो
७७५	,,	१	क्षिणा	क्षिणाः
,,	,,	१०	सोमापा	सोमोपा
७७६	२	११	१७८	१८७
७७७	,,	४	रूपा	रूपा
७८०	१	२०	करोति	न करोति
७८३	,,	१, २	उर्ध्वं	ऊर्ध्वं
,,	,,	१८	दाविं	दात्वि
७८९	,,	७	धन	धनं
७९०	२	१३	चर्वि	चत्वि
७९१	,,	२८	यथा समु	यथासमु
७९४	१	२	स्वत्वा	स्वत्वा
,,	२	३	प्रदा	दा
७९६	१	३२	शुनि.	+शुनी.
,,	,,	,,	ताबुभौ (उभौ तौ)	उभौ तौ (ताबुभौ)
७९७	,,	१६-१७	न ... .. न्यस्मै ।	प्रतिश्रुतमन्यस्मै
,,	,,			न देयम् ।
८००	२	३७	धर्मं सं	धर्मसं

पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
८०७	२	१	स्वति	स्वस्ति	८६२	१	४	निम	निय
८०८	१	१५	तार्थाप्रदा	तार्थादा	"	"	५	अशं	अंशं
८१०	२	"	द्वाष्टः	द्वाष्टः	"	२	१८	मल्ल	मल्लक
८१२	"	१६	दास्या-	दास्याः	८६३	"	१३	व्यञ्जनो	व्यञ्जनो
८१४	"	२८	वैत	वैत-	८६४	१	२२	बन्धतां	बध्नातां
८१५	१	२५	सर्वानि	सर्वानि-	"	२	२१	जितव्यः	जयितव्यः
"	२	३	गुरु	गुरु	८६७	१	६	समुद्द	समुद्द
"	"	१२	स्तत्रतत्र	स्तत्र तत्र	८७३	२	७	मत्	मन्त
८१८	"	८	स्तं वक्ष्या	स्तं ते वक्ष्या	८७४	"	२९	(बन्धन)	+(बन्धनः)
८१९	"	१९	शूद्रा	शूद्रौ	८७६	"	२६	(अकु	+अकु
८२०	१	१	निया	निय	८८०	१	६	केत्	केत्
८२१	"	१७	भावि-	भावि	८८२	"	२३	महत्वा	महत्वा
८२२	२	२०	दासयो	दासयो	८८३	"	१७	एष	इष
८२३	१	३५	हीयते वि	हीयतेऽतो वि	"	२	१८	ववा	वैवा
८२४	२	१८	अन्वासीति	अन्तेवासी	"	"	२२	न्यात्व	न्यात्व
८२६	"	११	मित्यर्थः ।	मित्यर्थः ।	८८४	"	२०	अर्घ	अर्घ
				अभा. ८९	८८५	"	१३	स्यार्थः	स्यार्थ
८३२	"	६	मुच्यते ।	मुच्यन्ते ।	८८६	१	२३	दीयते	+दीयते
८३४	१	२८	किंचन-	किंचन	८८८	"	४	त्वात्	त्वात्
"	२	२	रूपतः	रूपतः	८८९	२	२७	हातु	हातु
"	"	१४	कर्मकङ्क	कर्म कङ्क	८९०	१	२	दुसृष्टं	दुसृष्टं
"	"	२०	(त्वभि) ;	+(त्वभि)	८९१	"	७	त्मकं	त्मकद्वयं
				कामा (कर्मा) ;	"	"	२७	सीमोल	सीमोल्ल
८३५	१	६	महत्त्व	महत्त्व	"	२	१५	३२२	३२१
"	"	१६	"	"	"	"	१८	३२१	३२२
८३८	"	२०	स्वत्वे	स्वत्वे	८९८	१	३२	(क्रयः)	+(ऋण)
८४०	"	३	किं वर्णो	किं वर्णो	८९९	"	२२	कल्पात्	कल्पितात्
८४१	२	७	धारा,	धाराः,	"	"	२५	काला	त्काला
८४२	१	५	इर्ष्य	इर्ष्य	९००	"	८	अर्थ	अर्घ
८४४	"	१३	दण्ड्यत	दण्ड्येत	"	"	१०	नन्वर्थ	नन्वर्थ
"	२	२६	उर्ध्व	+ऊर्ध्व	"	"	१३	अर्थ	अर्घ
८४५	१	६	णिग्न्या	णिङ्न्या	"	२	३	बन्धः	बन्ध
"	"	१३	कर्मा	'कर्मा	९०३	"	२०	स पाल	सपाल
८४८	"	२२	यथा तं	यथाश्रुतं	९०७	१	२१	तथा	यथा
८५३	"	६	लाङ्गूल	लाङ्गल	९१०	२	४	किमि	किमि
"	"	१०	स्मृच. २२०	स्मृच. २०२	९१७	"	७	मूल	मूल्य
८५४	२	१६	तत्कर्म	तत्कर्म	९२३	१	६	कृत्यादिकु	कृत्यादिङ्क
८६०	"	७	महत्वं	महत्वं	९२४	"	२९	संचर	संक्षर
८६१	"	२१	रूप	रूप	९२८	२	१९	स्थान	स्थानं

पृष्ठं	स्वम्भः	पंक्तिः	अशुद्धम्
१२९	१	३३	उर्ध्वं
"	२	३४	दय
"	"	३६	विपि
१३७	"	२५	स्वग्नि
१४२	"	२२	बहुद
१५०	१	५	स्रोतः शर
१५१	"	३६	चिह्न
१५६	"	१	चतु
१६३	१	११	पत्न्य
१६५	२	१७	पिता
१६६	१	२८	यो ज
"	२	१५	यमी
१६८	"	८	काल
"	"	२५	रुपां
१७१	"	२०	इन्द्रं
१७२	१	१	द्वयसी
१७३	"	१४	जार्था
"	"	२४	प्रोष्ठे
"	२	२१	दम्पति
१८१	"	१७	कुर्वा
१८४	१	२५	मां
१८६	२	१३, १८	शुतरा
१८७	१	१	प्यति
१८८	२	११	कामयत
१८९	"	१६	स्वस्ने
१९०	"	२२	त्वप्र
१९१	"	४	प्रति
१९२	१	१६	लद्वा
"	"	१९	या ।
"	"	३०	मुदि
१९९	२	३२	पञ्चो
२०००	१	२६, २७	वध्वः
२००१	"	५, २१	"
२००४	२	३०	१०।१७।१
२००५	१	९	स्मॉल्लो
२००६	"	१	वध
"	"	९	चतुः शि
"	२	१४	*सुति
२००७	१	२६	तन्वै

शुद्धम्
ऊर्ध्वं
दयः
विप
स्वग्नि
बहुद
स्रोतःशर
चिह्न
चत
पत्न्य
पिता
या ज
हमी
कल
रूपां
इन्द्र
द्वयसी
जार्था
प्रोष्ठे
दम्पती
कुर्वा
मा
शुतरा
प्यति
कामयत
स्वस्ने
त्वप्र
पति
लद्वा
या
मुदि
पञ्चौ
वध्वाः
"
+१०।१७।२
स्मॉल्लो
वध
चतुःशि
सुष्टुति
तन्वै

पृष्ठं	स्वम्भः	पंक्तिः	अशुद्धम्
१०१०	१	१२	तस्मा द
"	"	२०	यस्तु
१०१४	२	२७	करी वि
१०१८	"	१५	भर्तु
१०१९	१	१	तऽने
१०२४	२	२	२४२
"	"	१६	तमति
१०२६	"	३२	दुःक्षै
१०२७	१	२७	दष्टवा
१०२८	"	२	भ्रातृ
"	२	१	पैशुन्ये
"	"	१२	बहु
१०२९	१	१८	चारेत्
१०३५	"	५	वर्णा
१०३८	२	७	द्वाभ्यां
१०४४	१	१४	त्यनेन
१०४८	"	१६	रुद्राऽप्य
१०५०	२	४	त्र बहु
१०५१	"	११	द्वयुप
१०५४	"	३०	वित्या
१०५७	"	२०	संनिधा
१०६२	"	१४	ब्रह्मचय
१०६५	"	३	गिसत श
१०६६	"	२७	षोडशी
१०६८	१	१५	मान श
"	२	८	द्वात्
१०७८	१	२२	दुःखिल
१०८०	२	४	वज
१०८१	१	१९	त्वस्मै
"	"	३०	दिक् ।
"	"	३५	स्निग्ध
"	"	३६	स्त्रियः
१०८२	"	१०	षज्जते
"	"	२४, २५	यक्ष्यते
"	२	१७	'हि
"	"	२३	*भ्रण
"	"	३१	मे हष्टं
१०८३	१	३२	त्रिका
१०८४	२	३५	दौशी

शुद्धम्
तस्माद
यस्तु
करी वि
भर्तु
तेऽने
२४१
तामति
दुःक्षै
दष्टवा
भ्रातृ
पैशुन्ये
बहु
चरेत्
वर्णा
द्वाभ्यां
त्यनेन
रुद्रा अप्य
त्र बहु
ध्वुप
वित्या
संनिधौ
ब्रह्मचर्य
गिसतश्च
षोडशि
मानश्च
द्वात्
दुःखिल
वर्ज
त्वस्मै
दिक् ।
स्निग्ध
स्त्रियाः
षज्ज्यते
यक्ष्यते
हि
भ्रूण
मेऽहष्टं
त्रिकाः
दौशी

पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१०८५	१	२०	णामि	णमि	११७८	२	२५	दुभयाभावो	भावो
"	२	३	दीना	दिना	११८१	१	३६	१६।४।४।३,४. +१६।४।३,४.	
१०८८	१	२०	रिति	रपि	"	२	१०	त्विन्	त्विन
१०८९	"	१३	पुनर्भू	पुनर्भु	११८२	१	२४	कनीष्ठा	कनिष्ठा
"	२	४	दुःखि	दुःखि	११८३	२	२०	माणककथ	माण ऋकथ
१०९१	१	५	क्षणै नै	क्षणै	११८५	"	२१	शान् मा	शान्मा
१०९६	२	८	वृत्त रज	वृत्ते रज	११८७	"	२४	भजे	भज
११०३	"	५	पुनर्भूः	पुनर्भूः	११९०	"	२	बोध	बोद्ध
११०५	"	२२	तद्द्वौ	तद्वद्वौ	११९१	"	१५	पादा	पदा
"	१	१६	लोमजा	लोमजौ	११९४	१	१०	ष्ठत	ष्ठित
१११०	"	११	ग्यवै	ग्यमवै	१२०३	"	३३	यार्थ	+ यार्थस्य
१११२	"	१८,	परवेद्या	परवेद्या	१२०६	२	१४	भित्या	भित्त्या
"	२	३१,३४			१२०७	१	२५	(अञ्चद)	+ (अञ्चोद)
"	२	३५	विभ. ३०.	+विभ. ३०	१२०८	"	३१	तु विषमं (सैक	+कं तु विषमं (कं सैक
"	"	३६	षतोऽप्रसू	षतोऽप्रसू	१२०९	"	१७	दीना	दिना
"	"	३६	षतोऽप्रसू	+omit	१२१०	"	"	चनस्मृति	चन स्मृति
"	"	३६	(षतः प्रसू)	(षतः प्रसू).	१२१५	२	३०	द्रव्यावि	द्रव्यवि
१११४	"	२६	रुच्येव	रुच्येव	१२१६	१	१९	इति श्रमे	इति । श्रमे
१११६	१	७	रणां	राणां	१२२२	२	३३	अनु	+त्वनु
११२३	"	१७,१९	इत्या	इत्य	१२२४	१	६	मदूर्ध्वमिति	मदूर्ध्वमिति
११३१	२	२०	याज्य	याज्या	१२२६	२	"	तार्थ	तार्थ
११३५	"	२३	पितु	पित	१२२८	१	५	मित्यर्थ	मित्यर्थः
११३६	"	७	अनैवं	अनैवं	१२३०	"	१४	मतिन्तरे	मतिमन्तरे
११३८	"	१८	तरौ	तरौ ।	१२३३	"	३२	यकसी	यसी
११४६	१	२७	श्व	श्व	१२३६	"	२	तोऽशं	तोऽश
"	२	२२	सायन्ति	साययन्ति	१२४१	२	३	त्यादि बृह	त्यादिबृह
११४८	"	१९	ऊर्ध्वं	ऊर्ध्वं	१२४५	१	१४	वासज-	वासजः
११५१	"	२२	कल्पः न	कल्पः । न	१२५०	"	२४	पूर्वाक्त	पूर्वोक्त
११५२	१	९	तद्भ्रातृ	तद्भ्रातृ	१२५७	२	४	पत्नी	पतिन
११५६	२	२३	भरणा	भरणा	१२५८	१	१६	मुखी	मुखी-
११५७	"	"	एवा	एव	१२६१	"	१७	न्वतो	वन्तो
११५८	"	१८	नन्	नृन्	"	"	२८	प्राप्त्यति	प्राप्त्यति
११६३	"	५	ब्रूही	ब्रूहि	१२६२	२	१५	हानन्तरं	हान्तरं
११६२	१	४	बहि	बहिः	१२६५	१	१६	स्योद	स्यादे
"	२	१४	वस्तुभाग	वस्तु भाग	१२६६	"	३७	कर्म (धर्म)	+कर्मभिः
११६४	१	१९	ष्वर्ये	श्वर्ये	"	२	२३	वत्या	वत्या
११७१	"	२३	पितामहा	पितामह	१२७६	"	३४	त्वात्	त्वात्
११७४	२	१९	षट्थ	षट्थ					

शुद्धिपत्रम्.

पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
२२८०	१	८	यते पद	यतेपद
२२८४	२	१	श्रेष्ठां	श्रेष्ठं
२२८६	२	२५	पृथक्	पृथक्
२२९०	१	३६	तेनैव) ;	+तेनैव)] ;
२२९१	२	३०	दूरा	दूरा
२२९३	१	२४	सपिण्डा	सपिण्ड
२२९७	२	५	दोहि	दोहि
		१२	दुहिरुदोहित्र्या	दुहिरुदोहित्र- दोहित्र्या
२३००	२	२४	दोहित्रो	दोहित्रो
	२	१	न-	न
	२	२०	दोहि	दोहि
२३०५	१	३०	पुत्रीभव	पुत्री भव
	२	३५	जलक	जल
	२	३३	णक्षम्	+क्षणम्
२३१०	२	१५	*सपायः	संपायः
२३१२	१	६	मिते	मि ते
	२	३५	धिन्तव्या	धिगन्तव्या
२३१३	२	२८	देवो	देवी
२३१४	२	३	दत्येवं	इत्येवं
	२	२८	झात्रा	झात्रा
२३२१	१	२५	वोढा	होढा
२३२५	२	२२	यादा	यादाः
२३२७	२	२६	ममु.	+ममु.
२३३१	२	१२	या	वा
२३३७	२	२१	स्त्वार	स्त्वार
२३३९	२	२३	नाधि	नाधि
२३४१	१	२९	कर	प्रकर
२३४४	२	२५	दुरा	दूरा
	२	२	कामं त	कामं तु
२३४६	२	९	आया	आयाः
२३५५	१	१८	स्वेक	स्वैक
२३५६	२	२२	इते	इत्ते
२३५७	२	१६	पार्वणकरण	करणपार्वण
२३५९	२	३२	चाभि	चानि
२३६०	२	६	द्वये न	द्वयेन
२३६४	१	२४	विरुद्ध	विरुद्ध
२३६७	२	१५	जस्तुः	जस्तु
२३७२	१	११	कुलिना	कुलीना

पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
२३७३	१	२९, ३३	शुगौ	शुतो
२३७५	२	२	हारि	हारी
२३७७	२	१९	ष्यामो	ष्यामो
२३८२	२	८	त्वेतद्	त्वेतद्
२३८४	१	३७	(६)	+(७)
	२	३८	(७)	+(६)
२३९२	२	१८	धनस्त्रा	धनास्त्रा
२३९३	२	१४	दायीह	दायाह
	२	१९	उन्मन्तं	उन्मन्तं
२३९४	१	२१	तत् पु	तत्पु
२३९५	२	१४	या	याः
२३९७	१	२	द्राय पु	द्रापु
२३९८	२	१३	*दुष्टत	दुष्टत
२४०६	१	२०	विप्रं	विप्र
२४०९	२	४	नादै	दनादै
	२	५	वेता सा	वे तासा
२४१३	२	३२	राव्या	+रोव्या
२४१४	१	२६	भाज	भज
	२	३५	राव्या	+रोव्या
२४१५	२	२२	उभयोर्भ्रातृ-	निरुक्तम्
			भगिन्योः	उभयोर्भ्रातृ- भगिन्योः
	२	८		[' आपस्तम्भः ']
				इत्यारभ्य
				'वसिष्ठः' इत्य-
				वधिर्प्रन्थः
				१४०७ पत्रे १
				स्तम्भे 'वसिष्ठः'
				इत्यस्य प्राक्
				अपकृत्य
				बोद्धव्यः ।]
२४१७	१	२७	वाच्यतो	वाच्यो
२४१९	२	१२	निवृत्तिः	निवृत्तिः
२४२०	१	१३	क्षत्रिय	क्षत्रिया
	२	२८	शक	श
२४३०	१	२०	कटु	कुटु
२४३१	२	३३	२३६५	+१०३५
२४३६	२	७, ९	विधि	विधी
२४४०	२	६	या कन्वा	याकन्वा.

पृष्ठं	स्वरः	पंक्तिः	अक्षरम्	अक्षरम्	पृष्ठं	स्वरः	पंक्तिः	अक्षरम्	अक्षरम्
१४४१	१	६	त्वाथ	त्वथ	१४४५	२	१	संहि	सहि
१४४४	१	१५	जवा	जना	१४४६	१	३८	सृष्टी	+सृष्टे
१४४५	१	१८	कृता	कृदा	१४४८	१	३१	*संस	संसु
१४५२	१	४	त्रस्यादौ	त्रस्य । दौ	१४५१	१	३८	*धन	धनं
१४५३	१	३२	उत्तरार्थे	+पूर्वांशं	१४५२	१	३	*संसर्गे	संसर्गे
१४५६	२	३०	चेत्साद्धि (यदि चेद्धि)	+चेत्स द्वि (यदि चेद्द्वि)	१४५५	१	३८	थश्चु	+थश्च्यु
१४६०	१	६	दत्तं	इत्तं	१४५६	१	२३	तत् सं	+तत्सं
१४६५	१	३४, ३६	*	X	१४५७	२	४	पिता	पित्रा
१४६७	२	१०	रस्य	रत्र	१४७७	१	१२	माङ्गा	माङ्गा
१४६७	१	८	सत्य	सत्स्य	१४८१	१	२६	रिख	रि'ख
१४७०	१	१३	द्विष्णुः	+द्विष्णुः	१४८१	१	२६	वसु	वसे
१४७६	१	२६	भ्रातरौ	भ्रातरो	१४८४	१	३१	च	+च ये
१४७७	१	१	रञ्जति	रञ्जति	१४८४	१	२२	स्तका	स्तका
१४८०	२	१९	बन्धम्	बद्धम्	१४८७	१	१	विभक्ता	'विभक्ता
१४८७	१	३२	यन्ते न	यन्तेन	१४८७	२	१२	विभक्तानां	अविभक्तानां
१४८९	१	२६	प्रवासा	प्रसवा	१४८९	१	३३	लेपो	+लेपो
१४९०	१	४	सर्गो	सर्गा	१४८९	१	१०	दिदे	दि दे
१४९०	१	४	त्राशय	त्रा शय	१४९२	२	१६	त्रियस्व	त्रियस्वे
१४९२	१	११	इति नायं.	इति, नायं	१४९७	१	१२	*सख्या	सख्या
१४९८	१	२५	धर्म	धर्म्य	१६०६	१	२९	ख्यातौ ।	+ (ख्यातौ)
१५०९	१	१०	रुचिर्द	रुचिं द	१६०७	१	१४	*दार्श	दार्शि
१५१४	२	१४	सह वा	सहवा	१६०९	१	१०	कर्तुं	कर्तुं
१५१६	१	२०	पत्न्य	पत्न्या	१६१२	२	२५	*समन्तु	+सुमन्तु
१५१७	१	३३	१३५	+१३५ सुत (सुता)	१६१३	१	१	*प्रा. या	प्राप्नुया
१५१९	१	१	मतन्रेण	मन्तरेण	१६१९	१	२८	*ख्यात	ख्यातं
१५२२	२	३	कर्मकाम्यं	कर्म काम्यं	१६१९	१	२८	वा त्वकिञ्च	वात्वकिञ्च
१५२३	१	१७	नुञ्ज-	नुञ्ज	१६२१	१	२१	स्तत्र	स्तत्रे
१५२८	१	३१	लभेत्	लभेत	१६२१	१	१३	*चय	चयं
१५३१	१	१९	ञ्जात्रा	ञ्जात्रा	१६२२	२	२	बलमा	बलमात्रमा
१५३१	१	१७	रयोः	रयोः	१६२२	२	२	ऐन्द्र	ऐन्द्र
१५३८	२	१४	रस्य सं	रसं	१६२२	२	२०	नोप	नोपे
१५४०	१	१८	स्तपु	स्तसु	१६२७	१	११	*पमान्	पुमान्
१५४५	१	१९	ञ्जात्	ञ्जात्	१६३१	१	३६	*लादिदे	+लादि वि
					१६३४	१	२	चतुर्गु+	चतुर्गु
					१६४४	२	१६	*कृत	कृतं
					१६५४	१	९	वाग्दङ्	वाग्दण्ड
					१६६१	१	२१	दृष्य	दृष्य
					१६६१	१	३५	करणे दोषः	+करणेऽदोषः
					१६६१	१	२८	निलं	+निलं

पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१६६१	२	२९	गोमि.	+गोमि.
१६७४	,,	१४,३०	पराध्व्या	पराध्व्या
१६७८	,,	१	त्यन	त्येन
१६८४	१	१८	पृछेत्	पृच्छेत्
,,	२	८	प्रीत	प्रति
१६८५	१	२२	*गात्र	गात्रं
१६८६	,,	८	वाक्या	वाक्य
१६८७	२	२४	ललाटे	ललाटे
१६९१	१	२७	यनि	+यनि
१६९४	,,	३	*इद	इदं
१६९८	२	३६	*राज्ञ	राज्ञः
१७००	१	२२	प्रछ	प्रच्छ
१७०१	२	१२	रुढा	रूढा
१७०२	१	२८	शश्व	+शश्व
१७१०	,,	१०	कर्तृन्	कर्तृन्
,,	,,	३६	*करान्	क्रूरान्
१७१३	२	२०	रक्ताः	रिक्ताः
१७१४	,,	१३	विशतिः	विंशतिः
१७२१	,,	३	*गुण	गुणं
१७२२	,,	२२	जात	उजात
१७३२	,,	१४	ङ्मनु	ङ्मनु
१७३३	,,	३६	} विश्ववत्	+omit
१७३४	१	२८,२९		
१७३३	२	३६	पमा. ४५८	+पमा. ४५८
				मुद्र (मुद्र)
१७३४	१	२९	विता. ७६९	+विता. ७६९
				मुद्र (मुद्र)
१७४८	,,	५	सुकृ	सकृ
१७५७	,,	२	सामान्ता	सामन्ता
१७६१	,,	२४	परूक	रूपक
१७७१	,,	३३	छातिक्रमे+(च)	+(च०)
१७७३	२	१	*सख्य	संख्य
,,	,,	१३	वाचिके	वाचिके
१७८२	,,	२५	त्रिविहितः	विवक्षितः
१७८७	१	११	द्वितीयं	द्वितीयं
१७९३	२	१५	*वदय	वैदय
१७९६	१	२६	निष्ठीव्यो	+निष्ठीव्यो
१७९७	,,	१५	बहुनां	+बहुनां
,,	,,	२२	मुक्त	+मुक्ता

पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१७९८	२	२९	पुष्पो	+पुष्पो
१७९९	,,	१२	*गूण	गूर्णे
१८०३	१	४	श्रावः	स्त्रावः
१८०८	,,	,,	धात्	न्धात्
१८१५	२	२१	*मद्रे	मेद्र
१८२०	,,	१४	मिमित्तं	निमित्तं
१८३०	,,	१७	*सयोज्यः	संयोज्यः
१८३५	१	१	प्रक्ष	प्रक्षे
१८३९	,,	१९	*दवाः	देवाः
१८४१	,,	१७	जहु	जुहु
,,	,,	२९	निषि	निषि
१८४६	,,	३	वनपं	+वनपं
१८६७	२	३७	छत्तेव्य	+छत्तेव्ये
१८६८	१	२४	दुष	+दूष
१८७४	,,	१०	*ध्रव	ध्रुव
१९००	,,	१२	देवानां	देवानां
१९०३	२	३	महिषान्	महिषान्
१९०५	१	१४	क्षत्रे	क्षेत्र
१९०६	,,	३१	यस्तु	+यस्तु
१९१२	,,	६	ससभि	सभि
,,	२	९	मध्य	मध्य-
१९१७	,,	२८	ध्यनादि	ध्ययनादि
१९१८	१	३८	स्मृच. १०	+स्मृच. १०
				(आचारः)
१९१९	,,	३०,३१, ३२,३४,	,,	+ ,,
			३५ ,,	
,,	२	३४ ,,	,,	+ ,,
१९२३	१	२५	कल	कुल
१९२४	,,	३०	हार	हार-
१९२६	२	२७	त्तप्र	त्तप्र
१९२७	,,	२२	कुसीद	कुसीदं
,,	,,	२४	कर्मणां	कर्मणा
१९३२	१	१३	*लख्य	लेख्य
१९३४	२	२९	नरति	तरति
१९३८	१	१९	प्रतिसिद्ध	प्रतिषिद्ध
,,	२	२	संतत	संतत
१९३९	,,	२६	शतिम्	शतिम्
१९४०	१	३२	कारा (करा)	+प्रकारा(त्र करा)

पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठं	स्तम्भः	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१९४२	२	४	मयैध	मयैर्धं	१९५०	१	११	*सव	सर्व
"	"	३३	स्मृच. १०.	+स्मृच. १० (आचारः).	१९५४	२	७	*योपक्षो	यापेक्षो
१९४३	१	३६	स्मृच. १०-११.	+स्मृच. १०-११ (आचारः).	१९६७	१	३	*सादिग्धं	सादिग्धं
१९४४	२	२५	बाहुभ्य	+बाहुभ्यां	१९७३	"	५	*किञ्चिद्	किञ्चिद्
१९४५	२	८	षादिनि	षादीनि	१९७७	"	२१	ह्यङ्गि	ह्यङ्गि
१९४६	१	११	ग्राह्यम्	ग्राह्यम् ।	१९८२	"	९	पुत्रात्	पुत्रात्
"	२	१२	*तत्स्थान	तस्थानं	१९८३	२	११	पुत्रोर	पुत्रयोर
१९५०	१	९	ब्रुवं	ब्रुवं	१९८४	१	२९	मैर्ह्यं	मैर्ह्यं
					१९८७	"	३५	यावृत्	यात्रत
					१९८८	२	२१	हीन	हीनं

